THE MITĀKSHARA

WITH

Visvarūpa

and

Commentaries of Subōdhini and Bālambhatti

EDITED BY

S. S. SETLUR, B.A., LL.B.
Advocate of the High Courts of Bombay and Madras

ALL RIGHTS RESERVED

PRINTED AT THE VASANTA PRESS, ADYAR, MADRAS
1918

Dedicated

(with permission)

to

The Hon'ble Sir Lawrence W. Jenkins, K.C.I.E.

Chief Justice of Bengal

A man, accomplished and kind,

A friend, affectionate and true,

A judge, fearless and just.

॥ ॐ ॥

॥ श्रीवेङ्कटेशाय नमः ॥

भूमण्डलमण्डनायमानान् भारतवर्षीयान् धर्मप्रधानान् आर्यानार्षी-कुलांश्च चातुर्वर्ण्यक्रमेण सविभज्य, तेषाम् ऐहिकामुष्मिकसंपादनाय तत्रभवान् परमकारुणिको योगिजनाग्रण्यः भगवान् याज्ञवल्क्यः सामश्रवादि मुनि-मुखकमलप्रश्नतात्पर्यातिरेकेण वर्णाश्रमधर्मान् विस्तरेणोपादिक्षत्। स चोपदिष्टार्थः श्लोकबद्धः अध्यायषट्यात्मकः याज्ञवल्क्यस्मृतिनाम्ना विख्यातिमगमत् । सा च स्मृतिः विश्वरूपाचार्यगणेकपण्डितवर्ण्याह्वयादितदग्रेसरतामापन्नैः संप्रदायानुसारेण सकलशास्त्रपारदृश्वा श्रीमान्विज्ञानेश्वराभिधो यतीन्द्रो मिताक्षराख्यां व्याकुर्वता-नोतू। सा च मुलोल्लिखितपदवाक्या विपुलार्थवती मीमांसादिन्यायगर्भिता पण्डितैर्धर्मजि-ज्ञासुभिः प्रमाणतया सततमङ्गीकृता। व्यवहारविषये च इमामेवव्याख्यां प्रमाणान्तरा पेक्षया मुख्यत्वेन अद्यतनराजकीयाऽङ्गत्वव्यापिधिः सम्मान्य तदनुसारेणैव व्यवहारान् निर्णयन्ति । तस्माद् व्यवहर्तृणां प्राड्विवाकानां अन्यवादिनश्च धर्मशास्त्रनिबन्धेषु मुख्यप्रमाणतया प्रवृत्तामिमां मिताक्षरां तेषामुपयोगाय अने-कदेशानीतादर्शसाहाय्येन संस्कृत्य सम्मुद्रय तेभ्यस्यार्पयामः ॥

मिताक्षराकारः ग्रन्थारम्भे " विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृत " मिति विश्व-रूपाचार्यकृतव्याख्यानमुल्लेखयामास । तच्च अधुना न कुत्राऽपि मुद्रितम् । तस्य मातृका महीशूरपुरस्य (Mysore) संस्कृतकोशालयात् समासाद्य तामनुसृत्य मि-ताक्षरया सार्कं तदत्र मुद्रितम् । तस्या मशुद्धप्रायत्वात् अस्मिन्व्याख्यानेबहून्यशुद्धा-निदृश्यन्ते । तस्माद् अनन्तशयनस्थसंस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षाः त. गणपति-शास्त्रिणः पण्डितवर्याः तत्रत्यपुस्तकालयोपलभ्यमानादर्शसाहाय्येन संशोध्येदं संस्कृ-र्तव्यमित्यस्माभिः प्रार्थिताः कृपया ते तथा कर्तुमङ्गीचक्रुः।अचिरान्मितमेव तत्संस्का-रयिष्टुं विश्वरूपाचार्यकृतं बालक्रीडाख्यं व्यवहाराध्यायव्याख्यानं पृथक्मुद्रयामः ।

अपि च—व्यवहारनिर्णयप्रवृत्तानां व्यवहाराध्यायो मुख्य इत्याकलय्य तस्याध्यायस्य सुबोधिनीबालभट्टीनामके मिताक्षरायाः प्रसिद्धव्याख्याने द्वेऽपि मुद्रिते । ते च मिताक्षरार्थविमर्शने उपयुज्यमाना मिथ्याशास्त्रिणः ।

मिताक्षरासंशोधनाय अष्टादर्शाः नानादेशेभ्यः संपादिताः । तेषु च कादि जान्ताक्षरावलिना चिह्नितानां.

नालिकाक्षित्रस्थवैय्याकरणानां "गर्गे" वर्शीयानां हरिशास्त्रिणां सकाशाल्लब्धः समग्रः बहुशः शुद्धः प्रथमः

∴ अस्मिन्ध्याय कदावाकनवालिखित इति निश्चेतुं किञ्चदपि लिखनकालो पलभ्यते—किन्तु "डांकरोपनामक. जयरामभट्टस्यैवपुस्तक" मिति तदुपरिलिखितम् दृश्यते

मुम्बापुरस्थे निर्णयसागराख्ये प्रसिद्धे मुद्रालये मुद्रितो द्वितीयः । 'ब'

असंपूर्टितपत्ररूपः परिशुद्धतमः संपूर्णः तृतीयः 'ग'

∴ अस्मिन्नादर्शे इदमुपलभ्यते—"श्रीशके १७०४ शुभकृन्नामसंवत्सरे ईशे शुक्लदशम्यां श्रीमन्नारायणाधिष्ठितबालबलिक्षेत्रे तत्पौराणिकेन चिक्कणेश्वरपरा भिधानेन अनन्तशर्मणा लिखितमिदं पुस्तकम् स्थविरश्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये भूयात् । श्री आर्यादुर्गाकुलदैवतम्रः प्रीयाद् " इति ॥ अनेन अयमादर्शः क्रिस्ताब्दे १७८२ तमे अनन्तशर्मणा दाक्षिणदेशवासिना लिखित इति प्रतीयते । बालबलिक्षेत्रं च क्वास्तीत्यस्माभिर्न ज्ञायते ।

मुम्बापुरस्थविश्वविद्यालयादुपात्तः कालिघट्टनगरे कैस्तीय १९ शतमानस्यादिभागे मुद्रितः शुद्धप्रायः संपूर्णश्चतुर्थः 'घ'

उत्तरदेशलिपिनालिखितः व्यवहाराध्याय. अशुद्धप्रायः पञ्चमः . . 'ङ'

अस्य लेखनकालनिर्णयस्य कोऽपिमार्गो न दृश्यते

असमग्रः काशीग्रन्थागारेलिखितः षष्ठः 'च.'

अस्यदेशनसमयपरिज्ञानायकोऽप्यवकाशोनास्ति ॥

बहूदेशीयसंस्कृतग्रन्थैर्लिखितः असमग्रः (प्रायश्चित्ताध्यायः) सप्तमः 'छ'.

अष्टमश्च असंपूर्तितपत्त्रात्मकः 'ज'

अस्मिन्नादर्शे एवमुपलभ्यते—"संवत् १८४६. सनै[सौम्य(?)] नाम् [संवत्सरे (?)] चैत्रवदि अष्टमीशनिवासरे लिखितं काश्यां मध्ये (?) समाप्तम्". अनेन अष्टमादर्शो नाराणस्यां क्रीस्ताब्दे १७८९. तमे लिखित इति स्पष्टीभवति.

सुबोधिनीसंज्ञकव्याख्यापरिशोधनञ्च अनन्तशयनसंस्थानमनिद्रयर्षभ्रात्रा गोपत्रनाथपण्डितैः तदास्थानपण्डितैर्गोणपतिशास्त्रिभिः प्राचीनग्रन्थसमुद्धरणव्रतदक्षैः कृतम् । तत्कालीयपुस्तकादर्शनेन तैरेव प्रकाशितम् । तच्च सुबोधिन्युद्धारे द्रष्टव्यम् ॥

चरमग्रहणाय च, प. फ. ब. भ. संज्ञाचिह्नितेन भारशचतुष्टयसाहाय्येन, श्रीकृष्णामिधैः अस्मदाचार्यैः गृहदेशस्थ स्वसंग्रहागतैस्वामिनारायणसंस्कृतपाठशालाध्यक्षैः पण्डितवरैः संशोधितो । तेषामादर्शेषु प्रथमः राजवहादुर पनस्वामीनीलकण्ठनाटकणीनामकमुम्बापुरस्थपण्डितैरुद्धारव्यवहारेभि दत्तः । द्वितीयः मुम्बापुरस्थायाधीशाना न्यायाना नानाभाषि हरिराम नामकाना पुत्रैः मनुभाषि नानाभाषि नामकान्यवदिभिः प्रदत्तः । तृतीयश्च वाराणसीराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यक्षसकाशादुपलब्धः । चतुर्थः मुम्बानगरे लिखितः ॥ एते चत्वारोऽप्यशुद्धप्रायाः ॥ तथापि सा व्याख्या श्रीकृष्णमाचार्यैः समाचन तया परमसाहायेनपरिशोधिता ॥

मितभाषुरामशोधनञ्च महीशूरराजकीयास्थानपण्डितानां काशी वेङ्कटाचलशास्त्रिणा तथा निर्णयसागरप्रसिद्धमुद्रालयस्थानां मीमांसाशास्त्रपण्डितानां नीलकण्ठाभिधकाणा साहाय्येनाकारि ।

महीशूरदेशस्थचेन्नपत्तनवासिश्रीनरहरिशास्त्रिणः राज्ञिन्दिवमनवरतपरिश्र
मंयदिनाकरिष्यद् अस्य मुद्रणस्य परिसमाप्तिर्नाभविष्यत् । तस्मात्तान् तथैवान्यतः
पकारकान् त. गणपतिशास्त्रिवर्यानन्यान्श्चोपकर्तॄन् कृतज्ञतापूर्वकं वन्दामहे ।

बेङ्गळूरु.
१-१२-१९११.

चेट्टलूर् श्रीनिवासशर्मा.

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

॥ मिताक्षराव्याख्या ॥

॥ सुबोधिनी ॥

श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां विज्ञानेश्वरकृतमिताक्षराव्याख्यायाः सुबोधिन्या आरम्भं विधत्ते विश्वः—

प्रथमोऽस्मत्पुस्तिपत्रान्वयी बहवश्च शुद्धप्रायाः त. संज्ञः ।

द्वितीयः (Ghanashām Nilakantha Nadakarani) एतत्सम्बन्धी अशुद्धप्रायः ध. संज्ञः ।

तृतीयो मैसूर्-राजकीयग्रन्थशालाधिगत आरम्भे किञ्चिदूनोऽशुद्धप्रायः ध. संपुटानुसारी द. संज्ञः ।

तत्र त. पुस्तकापेक्षया ध. द. पुस्तकयोः पाठभेदा बहवः । त. पुस्तके मुद्रणाभावे सति ध. द. पुस्तकसकाशात् परम उपकारः सुबोधिनीसंशोधनकर्मण्यधिगन्तुं पारित आसीत् । अतश्च हि त. पुस्तकेऽनेके इमाः पाठभेदाः ध. द. पुस्तकयोरुपलब्धाः । त. पुस्तकेऽपेक्षितानां ग्रन्थांशानां हानिरपि तत्र तत्र दृष्टा ध. द. पुस्तकाभ्यां प्रपूरितानीव ।

एभ्यश्चिन्त्य आदर्शेभ्यः समीचीनाः पाठाः प्रायेण ग्रन्थशरीरे योजिताः । पाठान्तराणि तु प्रतिपृष्ठमधस्ताल्लिखितानि । पाठान्तराणामधस्तात् टिप्पणिकाऽपि क्वचिदत्र निबद्धिता ।

इयं सुबोधिनी अतिपद्धिजन्या गम्भीरगाहिनी मिताक्षराया अपरिमेयगाम्भीर्यदुरवगाहायाः सर्वथानुरूपा व्याख्या ।

एतत्कर्ता श्रीमद्विश्वेश्वरो याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याया बालक्रीडायाः कर्तार विश्वरूपाचिकटोक्किचिक्कूरम्" इति मिताक्षरायामन्यत्रोक्तं श्रीविश्वरूपाचार्यम् एकाक्षिस्थलेषु मिताक्षरास्थितस्याचार्यपदस्यार्थतया नामतो निर्दिशति; ननु तदुक्तं

क्वचिदपि शब्दतोऽर्थतो वानुवदति । अयं यस्यार्थस्य वक्तृतया मिताक्षरा स्मृतमाचार्य श्रीविश्वरूपाचार्यं मन्यते, नासावर्थो विश्वरूपकृतौ बालक्रीडायामुपलभ्यते । तथाहि—अर्शांति (८०) तमश्लोकस्थस्य "तदप्याचार्यो नानुमन्यते" इति मिताक्षरांशस्य व्याख्यायां (Page 60") "तदप्याचार्य इति । आचार्यो विश्वरूपाचार्यः" इति सुबोधिन्यां दृश्यते । विश्वरूपाचार्यबालक्रीडायां तु "अथ मतम्" इत्यादिमिताक्षरोक्तिसमानाभिप्रायो न कश्चिद् व्याख्यानप्रकारः शङ्कित उपलभ्यते, दूषितो वा । तेन मन्ये—श्रीमद्विश्वेश्वरो विश्वरूपव्याख्यानमेव नावलोकितवान्, केवलमनुमानेनैवाचार्यपदस्य विश्वरूपाचार्य इत्यर्थं वर्णितवान् । अस्त्वेवाचार्यपदेन विश्वरूपाचार्यग्रहणे लिङ्गदर्शनेन मिताक्षरायां विश्वरूपकृतबिल्वृतिसद्ग्रहरूपत्वं मिताक्षराग्रन्थादौकथितं प्रमाणयतिस्म । यद्यं स्वयमद्रक्ष्यद् विश्वरूपाचार्यग्रन्थे, प्रकृतविषयस्य तत्राप्रतिपादनात् "आचार्यो विश्वरूपाचार्यः" इति नैवावक्ष्यत्; तदासादितविश्वरूपव्याख्यानप्रतिपादेन वा प्रकृतविषये सति तदुक्तिप्रकारं लेशतोऽप्यचिन्तयिष्यत् । अपि चायं मनाक्प्रस क्तिमवलम्ब्य ग्रन्थान्तरीयान् विषयान् निपुणं विचारयति तत्र तत्र । सोऽयं मिताक्षराकारमाननीयस्य श्रीविश्वरूपाचार्यस्योक्तिमभिप्रायं वा ग्रन्थेऽस्मिन् कञ्चिदपि नानूदितवानिति चित्रीयितव्यमेव भवेद्, यदि विश्वरूपाचार्यग्रन्थस्यैव द्रष्टा स्यात् । आचार्यपदार्थस्तु श्रीकराचार्यः स्यात्; श्रीयाज्ञवल्क्ययोगीश्वर एव वा प्रकृते आचार्यपदेन परामृष्टः स्याद् , यतस्तद्वचनांश एव 'उक्तेऽपि साक्षिभिः' इत्येवरूप शङ्कितार्थखण्डनहेतुतया मिताक्षरायामुपात्तः—इत्यादि विमर्शनीयं विद्वद्भिः ॥

अनन्तशयनम्,
२०-१०-११.

त. गणपतिशास्त्री.

॥ श्री ॥

॥ मिताक्षराविषयानुक्रमणिका ॥

आचाराध्याय ॥

१.	उपोद्घातप्रकरणम्	....	१—१०.
२.	ब्रह्मचारिप्रकरणम्	....	११—२८.
३.	विवाहप्रकरणम्	....	२९—६३.
४.	वर्णानांविशेषधर्मप्रकरणम्	....	६४—७०.
५.	गृहस्थधर्मप्रकरणम्	....	७१—९१.
६.	स्नातकप्रकरणम्	....	९२—१११.
७.	भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम्	....	११२—१२०.
८.	द्रव्यशुद्धिप्रकरणम्	....	१२१—१३४.
९.	दानप्रकरणम्	....	१३५—१४२.
१०.	श्राद्धप्रकरणम्	....	१४३—१७९.
११.	गणपतिकल्पप्रकरणम्	....	१८०—१८८.
१२.	यज्ञशालिप्रकरणम्	....	१८९—१९४
१३.	राजधर्मप्रकरणम्	....	१९५—२२४

व्यवहाराध्याय ॥

१.	साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।	....	२२५—२६८.
२.	असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।	....	२६९—३७४.
३.	ऋणादानप्रकरणम् ।	....	३७५—४६१.
४.	निक्षेपप्रकरणम्	....	४६२—४६६.
५.	साक्षिप्रकरणम्	....	४६७—५१४.
६.	लेखप्रकरणम्	....	५१५—५३१.
७.	दिव्यप्रकरणम्	....	५३२—५८८.
८.	दायविभागप्रकरणम्	....	५८९—८७२.

९.	सीमाविवादप्रकरणम्	....	८७३—८९४.
१०.	स्वामिपालविवादप्रकरणम्	....	८९५—९०७.
११.	अस्वामिविक्रयप्रकरणम्	....	९०८—९१६.
१२.	दत्ताप्रदानिकप्रकरणम्	....	९१७—९२५.
१३.	क्रीतानुशयप्रकरणम्	....	९२६—९३२.
१४.	अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम्	....	९३३—९४२.
१५.	संविदव्यतिक्रमप्रकरणम्	....	९४३—९५१.
१६.	वेतनादानप्रकरणम्	....	९५२—९६०.
१७.	द्यूतसमाह्वयप्रकरणम्	....	९६१—९६८.
१८.	वाक्पारुष्यप्रकरणम्	....	९६९—९८६.
१९.	दण्डपारुष्यप्रकरणम्	....	९८७—१०१०.
२०.	साहसप्रकरणम्	....	१०११—१०१९.
२१.	साहसे प्रसङ्गिकप्रकरणम्	....	१०२०—१०३३.
२२.	विक्रीयासम्प्रदानप्रकरणम्	....	१०३४—१०४३.
२३.	सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम्	....	१०४४—१०५८.
२४.	स्तेयप्रकरणम्	....	१०५९—१०८६.
२५.	स्त्रीसङ्ग्रहणप्रकरणम्	....	१०८७ ११५.
२६.	प्रकीर्णकप्रकरणम्	....	१११६—११३६.

॥ प्रायश्चित्ताध्यायस्य ॥

१.	आशौचप्रकरणम्	....	११३७—११८२.
२.	आपद्धर्मप्रकरणम्	....	११८३—११८८.
३.	वानप्रस्थधर्मप्रकरणम्	....	११८९—११९५.
४.	यतिधर्मप्रकरणम्	....	११९६—१२४२.
५.	प्रायश्चित्तप्रकरणम्	....	१२४३—१४१३.
६.	ग्रन्थाध्ययने फलश्रुतिः	....	१४११—१४१५.

॥ श्रीः ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतेर्मिताक्षरायाश्च

उपोद्घातः.

इमां याज्ञवल्क्यस्मृतिं मिताक्षरां चाधिकृत्य मुख्यर्योनिर्णयसाधनत्वप्रयोजनयुक्तिसमन्वयाक्षरव्याख्यानपुरस्सरकल्पोद्घातं तत्प्रथमावृत्तिस्थसंक्षेपैकदेशे मोघे हस्तपुस्तिकादिभिर्युक्तिमान् संक्षिप्तश्च विचारः कृतः । किन्तु तत्रातावदधिकं याज्ञनीयं पदयामः तथा।

कौटिलीयस्मार्तशास्त्रस्य धर्मैस्त्रीव्यवहारविभागे पुत्रविभागाध्याये प्रतिलोमजपुत्रप्रस्तावे ६४ तमाध्याये 'क्षत्रियात् सूत' इति पाठस्य क्षत्रियाद् ब्राह्मणायामुत्पन्नः सूत इत्यर्थैकमुख्यत्वाभिहितम् ·

"पौराणिकस्त्वन्यः सूतो मागधश्च ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः" इति । अत्र पुराणप्रवक्ता रोमहर्षणापरनामा यः सूतः, स उक्तात् प्रतिलोमजातिसूत्राद् भिन्न इति प्रतिपाद्यते । तच्चिन्त्यम् । यतः ,

"ब्राह्मणः पौरकर्मे यज्ञे सूत्याहे वितते सति ।
पूर्वदाराद् व्यमुग्णः सूतः पौराणिको द्विजः ॥
चक्रे वेदादिशास्त्राणां त्रिकालाबलतत्त्वधृक् ।
पौर्णमासाग्रसङ्ख्यत्र मैत्रिशारण्यमागमत् ॥"

इत्यग्निपुराणप्रथमाध्याये,

"सर्वाग्रे सूतमनयं मैत्रिशीर्षा महर्षयः ।
पुराणसंहितां पुण्यां पप्रच्छुर्लोमहर्षणम् ॥
त्वया सूत ! महाबुद्धे ! भगवान् ब्रह्मविन्मम ।
सिद्धान्तपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः ॥
त्वं हि सर्वपुराणानि वेदाश्चाप्यखिलान्यपि यत् ।
पाचनस्य भगवंस्तस्य वै लोमहर्षजः ॥
बभूवेत्थं भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ॥
नैमिषे संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा ॥
। हि त्वाचक्षुषे यज्ञे सुत्याहे वितते सति ।
सूतः संहितां वक्तुं व्यासेन पुरुषोत्तमः ॥"

इति कौर्मपुराणप्रथमाध्याये च व्यासशिष्यपौराणिकसूतस्योत्पत्तिः प्रतिलोमसूत-विलक्षणैव वर्ण्यते ; तथा तस्य द्विजत्वं विष्वक्सेनांशभूतत्वं च कथ्यते । तेन कौटिल्यश्चाणक्यापरनामा पुराणानि, तत्प्रवक्तृसूतोत्पत्तिकथां, पुराणतत्प्रवक्तोः प्रामाण्यप्रसिद्धिं च जानतीत्यवगन्तुं शक्यम् ; तथाभूतश्चासौ सूतादतिदूरविप्रकृष्टत्वात्कालजन्मैव भवितुं युक्तः ; अन्यथा सूतप्रोक्तेषु ग्रन्थेषु पुरातनत्वार्थत्वनिश्चयनिबन्धनः पुराणवत्समप्रस्य एव तस्य नोद्देश्यत् । एवञ्च यथा सूतश्चाणक्यादतिप्राचीनः, तथा सूतसतीर्थ्यगुरोर्दाक्षायणैश्शम्पायनशिष्यतया सूतसमकालिको भवितुमर्हन् प्रकृतस्मृतिकर्ता याज्ञवल्क्य-योगीश्वरो (याज्ञवल्क्यशिष्य एव वा) चाणक्यादतिप्राचीन इत्यसन्दिग्धमेव । अत एव कौटिल्यः कतिपयसाहसदण्डविधानपराणां केषाञ्चिद् याज्ञवल्क्यस्मृतिद्वितीयाध्यायगतानां श्लोकानां छायामर्थतः शब्दतो व्याख्यानतोऽधिकार्थपूरणतश्च स्ववाक्यैरनुविदधान आत्मनो याज्ञवल्क्यस्मृतार्थ्यां भक्तिबहुमानपूतं परिचयमाविष्करोति । तेषु कानिचिदुदाहृतादुदाहरामः । तत्रैष एकः स्मृतिश्लोकः—

"करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।
मध्ये दण्डो व्रणोत्पत्तेर्मृतकल्पहते तथा ॥" इति । (याज्ञ० अ. २ श्लो. २१९ पु. ९९९.) इदं तत्प्रतिच्छन्दप्रायं कौटिलीयवाक्यम्—

"मृतकल्पमशोणितं व्रतो हस्तपाद · पारञ्छिकं · · वा कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपादयोस्तभङ्गे कर्णनासाच्छेदने (प्राण ?) विदारणे चान्यत्र दुष्टव्रणेभ्यः ।"

इति । (कौटि. धर्म. अध्या १९.)

एतेऽपरे स्मृतिश्लोकाः—

"स्वच्छन्दं विधवागामी विकुष्टेनाभिधावकः ।
अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमात् स्मृतात् ॥ २३४ ॥
शूद्रप्रव्रजितानां च वैश्ये च भोजकः ।
अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥
वृषध्रुवप्रणूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
साधारणस्यापलापी दास्यगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥
पितापुत्रस्वसृभ्रातृ दम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।
एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥" इति (याज्ञ अ २ पु. १०१७.) इमान्येतद्नुविधायीनि कौटिलीयवाक्यानि—

"विधवां छन्दवासिनीं प्रसह्याधिशयतः, चण्डालस्यात्तमां (?) वाँच स्पृशतः, प्रत्यासन्नमापथनभिधावतो, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः शस्या (दण्डाः)

जीवकादीन् वृषलप्रव्रजितान् देवपितृकार्येषु भोजयतः शस्यो दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो, युक्तकर्मणि चायुक्तस्य, ध्रुवप्रणुत्तपत्यां पुंस्त्वोपघातिनो, दास्या गर्भमौषधेन पातयतश्च पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्भ्रातृभगिन्योर्मातुलभागिनेययोः शिष्याचार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः स्वार्थाभिप्रायान ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः, कान्तारे मध्यमः।" इति

(कौटि. धर्मस्थीय. अध्या. २०.)

एष स्मृतिश्लोकोऽन्यः -

"अबध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति।
अप्राप्तव्यवहारं च स च दाप्यो दममुत्तमम्॥ इति

याज्ञ अध्या. २ श्लो. २४३. पु. १०१.

इदं चैतदनुगामि कौटिल्यवाक्यम्

"पुरुषमन्यनीयं यत्नतो बन्धयतो बद्धं वा मोक्षयतो
बालमप्राप्तव्यवहारं बध्नतो बन्धयतो वा साहसदण्डाः।"

कौटि. धर्म अध्या. २०)

सर्वेष्वेषु कौटिल्यवाक्येषु अधोरेखितपदार्थाः परमधिकाः, अन्येतु याज्ञवल्क्यस्मृत्युक्ता एवेति स्पष्टम्। तत्र हि "यच्छब्दं विधत्तामी" इति स्मृतिवाक्ये यच्छब्दार्थमिति क्रियाविशेषणम्; स्वेच्छया, न तु विपक्षेच्छयापीत्यर्थः। कौटिलीये कलहस्थानमितीति छन्दत एवेत्यर्थः। वक्तव्यौ तूष्णीं स्थितावकथयतामिति यावत्।

"अयुक्तं शपथं कुर्वन्" इत्यनेनैव व्याचष्टे कौटिल्यः- "शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वन्" इति। न पुनरन्यदनेनेति शङ्कनीयम्। तथाहि आधिकरणिकाः सामन्तानुयोगं व्यवहारनिर्णयार्थं शपथवाक्यमपूर्वं यमनुनिष्टन्ति सोऽयं शपथवाक्यानुयोगः। स चाधिकरणिकानां निसृष्टो, 'भवन्त्वत्रमायत्ता' इति व्यवहारनिर्णयस्य तेषां दत्तार्पितत्वात्। निसृष्टश्च तेषां युक्तो भवति स्वाधिकारविषय इति कृत्वा, अनुष्ठानोचित इति कृत्वा वा। अन्येषां तु सोऽनिसृष्टोऽयुक्तः, अधिकारविषयत्वात्तदनुष्ठानार्हत्वाच्च। एवञ्च निसृष्टः, युक्तः, स्वाधिकारविषयः, अनुष्ठानार्ह इत्येकार्थौचैवात्र भवतः। अनिसृष्टः, अयुक्तः, स्वाधिकाराविषयः, अनुष्ठानार्ह इति च पैपरीत्येन तथा। स एषोऽयुक्तः शपथवाक्यानुयोगः स्मृतौ शपथशब्देन विवक्षित इति कौटिल्याभिप्रायः। मिताक्षरायां तु एषोक्तमात्रं सम्यगग्रहेण वर्णितं दृष्टव्यम्।

तथा "अर्थाय्यो योग्यकर्मकृत्" "युक्तकर्मणि चायुक्तस्य" इत्यपि वाक्यं एकार्थं एव। योगो हि नियोगोऽधिकारः, तद्धि युक्तशब्दो वर्णयते. तथहि स योग्यशब्द इति युक्तयोगशब्दाभ्यामभ्यस्वाहार्थलक्षणरूपभेदेऽपि वस्तुतो योगाभ्यर्थौ प्रतिपादनात्।

वस्तु "प्राणविहारजे चाप्यव युद्धप्रवेश्यः" इत्युदाहृतकौटिलीयग्रन्थसम्बन्धेऽयं पाठः, यत्तेषां कञ्चिदर्थमग्रहमुन्मेष्य परित्रुण्य, महीशूरपुरसंस्कृतग्रन्थावलम्बे

गौतकौटिलीयार्थशास्त्रसंशोधकत्वदुपोद्घाते वर्णोद्रेङ्यानपराधतां स्मृतिमतविरुद्धां सर्वैलोकस्वभावविरुद्धामेव वा सतीं कौटिलीयतद्वाक्यलभ्यामाह. स्मृतिकारेष्वपि सा हस्ती स्वप्नेत्तानार्थीभासविलम्भमात्रं यथावद्धर्मानभिज्ञतामारोपयति, सोऽयमर्थप्रतिपत्तिकारी आदर्शग्रन्थलेखकप्रमादकृतोऽपपाठएव । तत्र 'प्रा' इत्यस्मादिमवर्णव्यत्यये 'त्र' वर्णश्चेत् पठ्येत, तदा समञ्जसः सम्यगर्थप्रतिपत्तिकारी स पाठो भवति, तेन च स्मृत्युक्त एवार्थोऽतिप्रसङ्गपरिहारेण व्यापितो भवति. स्मृत्युक्तवर्णोद्रेकं वर्णविद्वारण-शब्देन गृहीत्वा तत्र दण्डस्य विधानाद् भिषग्भिक्षितसार्थे क्रियमाणे दुष्टव्रणानामाशब्दयके विदारणेऽपि दण्डः प्रसज्यत इति तस्य दुष्टव्रणानिरिक्तव्रणविदारणविषयस्य स्थापनाक्लेशेन प्रसक्तानुप्रसक्तदूरचिन्तया ।

तदित्थं सिद्धमेतत् "कल्पादारभ्यमात् प्राक् तृतीयं वर्षशतकं यद्दा चाणक्यकाले धर्मशास्त्रसाचारणं प्रामाण्यमस्या याज्ञवल्क्यस्मृतेः स्थितमिति ।

मिताक्षरायां श्रीपरमहंसपरिव्राजकाम्बरभट्टारककस्तु श्रीविश्वरूपाचार्यमनुसरन्नाह, तत्प्रणीतायां हि पौढगृहार्थप्रन्थिबहुलायां बालक्रीडायां पैठीनसेः उपन्यस्ताः ते मिताक्षरायां सुतमेवाक्येषु प्राय आतत्य प्रतिपादिताः । अत एव मिताक्षरायां आरम्भे विकीर्षितप्रतिज्ञा—

"याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुदु विश्वरूपविकटोक्तिभिस्तृतम् ।
धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरैः बालबोधविधये विधियते ॥" इति ।

अस्य स्थितिसमयचिन्तायां —

"नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पद्रुमः
नोहद्दः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमार्कोपमः ।
विक्रान्तेश्वरपाण्डवो न भजते किञ्चान्यदुर्वोपमा-
माकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतन्नः यशः ॥
आसेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्य च शैलाधिराजा-
दत्त्वा प्रत्यर्थपार्थेभ्रदुकुलतिमकुलान्तुङ्गिरङ्गतरङ्गान् ।
आत्त प्राज्यः समुद्रात्तनृपतिशिरसां मालसुग्रीवः
पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥"

इति मिताक्षरादीप्यकश्लोकाभ्यां विक्रमादित्यसमकालिकतावगम्यते । परमेयं विक्रमादित्यः, स न भवति, तदर्वाचीनस्य धारेश्वरस्य "मिताक्षरायाः प्रमाणकरणात्. एष हि धारेश्वरोऽङ्गिकुलयपरमार-भूमिपालवंश्यो व्याकरणसरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्थप्रणेता शिष्टपरिगृहीतनामाख्यो यो भोजः, स एव सम्भाव्यते, तस्य बहुतरग्रन्थेषु धर्मशास्त्रेऽपि ग्रन्थकर्तृत्वसम्भावनात्; भोजनामाऽन्य ऋषः "प्रसिद्धाः एकः १७५ तमे

* याज्ञवल्क्यस्मृति प्रायश्चित्ताध्यायचतुर्थीशतितमश्लोकस्य " अहस्सदनकर्म्यासु बालेषु च विशेषतः " इत्यस्य मिताक्षरा ११६८. तम पुटान्ते दृश्यताम् ।

† See Tod's Rajasthan.

क्रैस्ताब्दे स्थितः. द्वितीयः ६६५ तमे, तृतीयः १०४४ तम इति । तेषु चास्मत्स्वभाविनो भोजः ७०१ तमकैस्ताब्दघिनेन * राजतरङ्गिणी वर्णितस्य जयापीडभूपतेर्व्याकरणमु णादि क्षीरस्वामिनामकाशटीकादिषु प्रमाणतयोदाहृतत्वात् तदपेक्षया प्राचीनो भवन् द्वितीयभोजो भवेत्; योग्यतरकालान्तरितत्वा प्रथमभोज एव वा भवेत् । अतया दिशा विज्ञानेश्वरो धारेश्वरप्रथ भोजादर्वाचीन इति चक्तुं पार्यते । विज्ञानेश्वरसङ्कीर्तितस्तु विक्रमादित्यो विक्रमादित्यान्तरे स्यात् । श्रीनं खलुवात्सव्यवंश्यान् विक्रमादित्यान् वर्णयंस्ति पुराकृत्तविमर्शकाः कैस्ताब्दीयस्य पञ्चशतकस्यान्ते विक्रमादित्य एकः, एकादशस्यादौ द्वितीयः, तस्यान्ते तृतीय इति । एषु विज्ञानेश्वरसङ्कीर्तितः प्रथमो यदि भवेत्, प्रथमभोजस्यापि तत्समकालिकस्य सतो मिताक्षरायां प्रमाणीकरणानुपपत्तिः । अत स्तृतीयभोजसमकालिको द्वितीयविक्रमादित्यः, तदर्वाचीनस्तृतीयविक्रमादित्यो वा विज्ञानेश्वरोपज्ञाया भास्तीति वक्तव्यम् । तथाच विज्ञानेश्वरः कैस्ताब्दीयैकादशशतकस्यादिमेऽन्तिमे वा भागे स्थित इति फलति ॥

एतेन, यत् किशोरिलालसर्कारेण सप्रणीते धर्मशास्त्रसम्प्रदायेमीमांसान्यायप्रकाशनग्रन्थे (Progress Law Lectures Book) कथितं बौद्धराजादयशादू मिताक्षरासमाना याज्ञवल्क्यस्मृतिः कुल्लूकेऽपि भारते मुख्यप्रमाणतां प्रतिपद्यते, तत् यशस्तम्, एकादशे कैस्ताब्दशतके तदुत्तरकाले वा बौद्धराजमहाप्रभावस्य कुल्लूकभारतेषियमनस्यप्रभावेण तदादरणकरणस्य हेतोः सम्भवियेतुमशक्यत्वात्, वैदिकमतस्यैव तदानीं सर्वतः साम्राज्यात्, श्रीशङ्करभगवत्पादैर्वैदिकमतं सकलधियमतव्यादिविजयेन दृढयद्भिः सममदतनक एव बौद्धमतस्य निराकृतत्वात्, ततश्चिरन्तुरेण शतकेष्वतीतेषु वैदिकमतमुपासनागतया समुपोद्बलयद्भिः श्रीरामानुजाचार्यैर्बौद्धमतस्य भारते नामा वशेषस्यानयनाच्च ॥

यच्च याज्ञवल्क्यस्मृतौ यौक्तिकधर्मविधानां मनुस्मृत्यपेक्षयाल्पत्वं मिताक्षरायां सामुदायिकत्वेन्युपगमने च बौद्धराजानां तदादरणे कारणं सर्करेण वर्णितं, तदपि नोपादेयम् । न हि मनुस्मृतिमपेक्ष्य यौक्तिकसङ्ग्राहकत्वेऽपि याज्ञवल्क्यस्मृतौ यौक्तिकधर्मविधानस्यल्पत्वं याज्ञवल्क्यस्मृतौ यत्नतोऽल्पत्वं, येन धियमतजनहृदयं मनुस्मृतिपरिहारेण तस्या प्रथणं भवेत् । अपिच, बौद्धा नाम हिन्दूजातिविप्लवा हिन्दुधर्मशास्त्रं प्रमाणयन्त आचारप्रायश्चित्तविधयोऽतीव्येन व्यवहारमात्रे तत् प्रमाणयितुमर्हन्ति, आचारप्रायश्चित्तयोर्वेदानुरोधप्रधानत्वात् वेदं च तेषां सङ्कोचात् । व्यवहारे पुनराचारप्रायश्चित्तसहभुवो यौक्तिकधर्मस्मृतिविधेर्बौद्धमतविरोधस्य सम्भवो मनुस्मृतियाज्ञवल्क्यस्मृत्योरविशिष्ट इति उक्तयौक्तिकधर्मविधानबहुत्वस्यैव व्यवहारप्रत्यये हेतुर्न । सामुदायिकत्वं ह्यत्रापि बौद्धविहारदुष्प्राप्यार्थिकाभिमिः सत्यम्, इष्यते । तत्तु लौकिकसर्वादृष्टव्यवहारपथप्रथितं च नापूर्वं वस्तु ; न च तस्य धर्मशास्त्रेऽभिधाने मिताक्षरोपक्रमं. यस्मात्

निर्णयसागरमुद्रितायां राजतरङ्गिण्यामशुद्धपाठो दृश्यताम् ।

"पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥"

इति मानवत्वमाध्यस्थश्लोकस्य (२०९) भाष्ये "सर्वथा विशेषाभावात् सर्वे पितामहधनभाजः स्वत्वपूर्वकत्वाद् विभागस्य" इति मेधातिथिरपि सामुदायिकस्वत्वमुपक्षिप्तवान् । अमुमेवार्थं

"भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा
तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥"

इति याज्ञवल्क्यार्यद्वितीयाध्याय (२२१) श्लोकव्याख्याशेषे "अतः स्वत्वे सति विभाग इति सिद्धम्" इति विश्वरूपाचार्यैरप्युदितं विज्ञानेश्वरो दायविभागोपक्रमे स्वस्वगुणप्रसिद्धिभिः समर्थयाम्बभूवेति न कञ्चिद् मेधातिथिग्रन्थव्यावृत्तौ बौद्धहृदयग्राही मिताक्षरायां विशेषः । कस्तर्हि मिताक्षरायां भूयिष्ठभारतव्याप्तो हेतुरिति चेद्; व्यावहारिकयेस्तूनां विधिकविशेषोपपत्तिपरिपूतं मेधातिथ्यादिग्रन्थनात्पर्यनिर्लोडनपूर्वं च ललितमितपदद्वयया रीत्या तस्यां संग्रथनमिति गृह्यताम् ।

यद्यपि सर्कारस्यानुमतं - विपुलधर्मशास्त्रग्रन्थरचनं प्रति वैमुख्यमेव वैदिकभिक्षुशैलीसेवनत्वात् तथापीयधर्मग्रन्थरचनप्रवृत्तोऽयं विज्ञानेश्वरो वैदिकभिक्षुर्न भवितुमर्हति ; बौद्धभिक्षुस्तु स कामं स्यादिति, तद् वेदान्तभिन्ने विषये तर्कव्याकरणादाविप यतीनां ग्रन्थनिर्माणसंरम्भोपलम्भात्, वेदानुरोधधर्मानुशासनप्रधाने धर्मशास्त्रे सतरां तदौचित्यात्, बहुतरावधानसाध्ये मिताक्षरात्मकमहाग्रन्थप्रणयने साहस्र्यप्रत्युपस्थुलमानक्षणात् प्रतीत्यैव विज्ञानेश्वरस्य लोकार्थां प्रवृत्तिरासीदिति समर्थनमाशङ्क्य युक्तं द्रष्टव्यम् । प्रत्युत बुद्धमतप्रवणे केनचित् सनातनेन सता बुद्धसिद्धान्तविरुद्धयेदानुरोधिनानाधर्मप्रतिपादनपरायणाया अस्याः स्मृतेः कथमियदर्थाः सर्वोकारानुकूलाव्याख्या भक्त्या प्रणीयेतेति चिन्तनीयं विदुषा सर्कारेण न चिन्तितम् ॥

यद् ब्रह्मचर्यात् प्रव्रजनं, तद् वेदोदितमेव विज्ञानेश्वरो निरूपयाम्बभूवेति न तदपि बौद्धानुरोधाभ्यूहध्वानं श्रीसर्कारामिमतमुपपद्यते ।

वस्तुतस्त्वस्थितार्थं स्मृतिव्याख्यानकारयोः ।
चित्रं बुद्धानुयायित्वं सर्कारो यदकल्पयत् ॥

अनन्तशयनम्,
1-2-1912.

त. गणपतिशास्त्री.

ॐ

॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः ॥

॥ मिताक्षरव्याख्यासंवलिता ॥

॥ तत्रोपोद्घातप्रकरणम् ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

*धर्माधर्मौ †तद्विपाकास्त्रयोऽपि ‡क्लेशाः पञ्च §प्राणिनामायतन्ते ।

* तत्र तावच्छ्रुतिस्मृतिपुराणादिभिर्मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थतां योगस्य च धारणाकारणतां जिज्ञित्सुः योगविद्यायामभिनिविष्टयोगीश्वरप्रणीतं योगप्रधानं याज्ञवल्क्यस्मृतेर्धर्मोद्देशक्रमेण तदनुग्रहमन्तरेण तदुद्देशायोगात्तद्भक्तेन विनेयानुग्रहाय तदनुग्रहमूचनाय स्वस्य योगिगम्यत्वाय च योगशास्त्रस्य 'क्लेशकर्म—' 'तस्य हानम्' इति सूत्रद्वयप्रतिपाद्यमेव भगवत्स्वरूपमपवर्गस्वरूपभिधेयत्रिज्ञासायामभिधेयं च प्रदर्शयन् विज्ञानेश्वराचार्यः प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धदुरितोपशमनाय श्रोतृदेवतानमस्कारपरतया मङ्गलमाचरन्प्रतिज्ञायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुग्रहाय च निबध्नाति धर्माधर्माविति । (बा. भ.)

"चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः" इति जैमिनिः । (१.१.२.) "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयस-सिद्धिः स धर्मः" इति गौतमः । (वै. १.१.२.) तद्विरुद्धोऽधर्मः ।

† "सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः" (२.१३ यो० सू०)। तद्विपाका इत्यर्थः ।

‡ धर्माधर्मविपाकाः "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" इति (२.३.) तथा "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ।" इति (२.५.) तथा "दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता" इति (२.६.) तथा "सुखानुशयी रागः" इति (२.७.) तथा "दुःखानुशयी द्वेषः" इति (२.८.) तथा "स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः" इति (२.९.) (पातञ्जलयोगसूत्रे)।

§ 'प्राणिनां' सकलान्यभिर्नैकेऽपि सिर्यग्मनुष्यदेवान्यायेन विशेषपरतया मनुष्या ज्ञाह्य । (बा. भ.)

यस्मिन्नेतैर्नो परामृष्टः* ईशो† यस्तं वन्दे ‡विष्णुमोङ्कारवाच्यम् ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहुर्विश्वरूपविकटीक्रियस्तृतम् ।
धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरैर्बालबोधविधये§ विधीयते ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चित्प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यप्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य कथयामास यथा मनुनोक्तं भृगुः । तस्य चायमादश्लोकः

---

* जीवाधीनप्राणिधर्मादेरपि जीवाशयत्वात्प्राकृतये आह—य ऐश्वर्यादिभिर्नो परामृष्टः० । तदपरामर्शे हेतुमाह—य ईशः ईश्वरो नियन्ता प्रणिहन्तेच्छः । बा. भ.

† "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" (१.२४.) इति (योगसूत्रे)

‡ तत्सत्वे मानमुपदर्शयंस्तत्स्वरूपमाह—ओंकारोति प्रणवस्य वाचकशिरायः तदुक्तं पतञ्जलिना—"तस्य वाचकः प्रणवः" (१. २७.) इति ।

§ अथाभिधेयं प्रतिजानीते—याज्ञेति । यया धर्मशास्त्रं धर्मसम्बन्धिबोधजनकं तत्प्रतिपादकसंहितारूपं ऋतुभिः स्फुटार्थैः मिताक्षरैः बहुभिश्च वाक्यसमूहपदार्थैः । तैः विविच्यते स्मृत्यन्तरैरेकवाक्यतया, सति सम्भवे आकाङ्क्षापूरणविशेषोपरिहारादयो, तदसंभवे सर्वथा विरोधे विकल्पाभिधानेन च, विस्तारीक्रियते । तत्तानतिप्रसङ्गवारणाऽऽह—याज्ञेति । स्वस्य योगीश्वरेण तस्य योगीश्वरस्य तस्यैवेदार्थत्वेन तत्रैव श्रद्धोदयादिति भावः सयुत्पर्यसकादिः । मुनिरेन भाषणयोग्यता सूचिता । तत्रबाह्यसमासमन्त्वादाह—मुहुरिति । वारंवारं विश्वरूपाऽऽचार्यस्य विकटा अतिगहनार्था या उक्तयो व्याख्यानानि यस्मिन् तत्, अत एव ताभिर्विस्तृतं बहुलीकृतं, तथा च तत्प्राप्तानामेव व्याख्यायत इति सूचितम् । एवं च योगीश्वरयाज्ञवल्क्यस्मृत्यव्याख्यानेऽपि न प्रतिज्ञाहानिरिति-बोध्यम् । नन्वेवं तत्प्रणीतव्याख्यानयोर्विलक्षण्यलाभेऽपि बुधानां तत्र एकेषामिदमुत्तमा किमेतत्प्रयासेनेत आह—बालेति । तद्ग्रहणाद्यपटूनामहदर्थावीनामविशेषेणर्थानावासमुद्ग्राहणार्थमनुद्वेग्यार्थज्ञानप्रकृत्तानां बोधो बुद्धिः असंदिग्धाविपर्यस्तानुद्वेगार्थबोधः तस्या विधि सिद्धिस्तद्विप्रत्यये इत्यर्थः । तथा च तेषां न ततः सेत्येतत्प्रकृतिः यत्नका । ऋजुत्वादि तत्वाभ्यां वैकव्यक्तिस्तरयोर्निरासेनेतस्तद्वोधस्य सुकरत्वादितिभावः । (बा. भ.)

ननु तदुक्तं तद्विधेयते इति प्रतिज्ञा न युक्ता याज्ञवल्क्यं संपूज्येति ग्रंथारौ "यज्ञवल्क्यमिति होवाच" इति ग्रन्थान्ते च निर्देशस्याऽऽप्तन्यनुचितत्वादत आह—बालेति । (बा. भ.)

---

१ क. बालदृद्धिविधये ।

ॐ योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन्।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः ॥ १ ॥

योगिनां सनकादीनामीश्वरः श्रेष्ठः तं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मनोवाक्कायकर्मभिः पूजयित्वा मुनयः सामश्रवप्रभृतयः श्रवणधारणयोग्या अब्रुवन्

• "आश्रमशब्दो यद्यपि ब्रह्मचारिगृहस्थादिकर्मसु वर्तते। तथापि तत्सम्बन्धिनां धर्माणामभावादाश्रमशब्देनाश्रमिणो लक्ष्यन्ते। केवलाद्वर्णवाक्येवलाच्चाऽऽश्रमिवाक्यान्तरिक्तानि विशेषरूपाणि यानि तद्विधेयत्वा ये वक्ष्यमाणधर्माधिकारिणस्त हेतेरपदेश प्राह्याः।" इति अप० ३.

; "कर्मत्रयोऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरपूर्वांतय आम्नातो धर्मः॥ तद्धेतुभूतकर्मव्याख्या नमेव धर्मव्याख्यानम्" इति अप० उत्तर० २.

; "वक्ष्यमाणाश्रमाधर्मनिरवशेषोपादानफलाय इति 'अशेषत' इति धर्मसामान्याभिप्रायं साकल्यवचनम्। निरवशेषाभिप्रायेऽस्मिन्नुपनयनादौ गृहीतकमेदि न कार्यं स्यात्। वर्णाश्रमेतरसम्बन्धोपाधिकानि त्रीणि धर्मसामान्यानि धर्मशब्दाति प्रार्थितस्य च धर्मसंहिताकरणे तस्मात्ते ऽपेनृमसमवायिधर्मज्ञानमेव प्रयोजकम्। ततश्चोक्तेतुपनयनप्रयोजकमपि तदेव। न हि नेत्रसमवायिप्रयोजकमश्रवणं भवितुमर्हति। तस्माच्छ्राद्धाभ्यर्थनं धर्मशास्त्रज्ञानप्रयुक्तमेव।" अप० ४.

२ याज्ञवल्क्यप्रणीतेऽप्यत्र श्लोके "याज्ञवल्क्यं संपूज्य" इति वचनं, मनोवाक्कायश्लोके "योगीन्द्रोऽब्रवीत्" इति प्रथमपुरुषप्रयोगाश्च नायुक्तः। दृश्यते हि मानवे ग्रन्थे—"भृगुमासीनम्" इति प्रयोगः, बोधायने च—"सह स्माऽऽह बोधायनः" इति। न च "मनुरब्रवीत्" इति भृगोर्वचनमिदं न मनोरिति वाच्यम्। यत एतदुत्तरकालमेव भृगुराह "एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः। एतद्हि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः" इति। अधिजगे अधीतवान्। अस्याश्च संहितायाः याज्ञवल्क्यः प्रणेतेति स्थाप्यातृणां स्मृतीनामेव प्रमाणम्। न चार्थवेद याज्ञवल्क्यीयतया ते स्मर्यन्तीति वाच्यम्। ग्रन्थे हि प्रणेतृलक्षणं तस्यासाधारण्यं संभवति न चार्थे दृष्टत्वात्। मुख्यस्मरेरपि तस्य दृष्टत्वात्। असाधारण्येन व्यपदेशो न साधारण्ये वदते। असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ति।" इति अप० ४.

‖ "अर्थसंहितामारभमाणस्याः पौरुषेयत्वसामान्यादाप्तमानप्रामण्याद्वां महाजनस्य तदुच्चयचारणादिपरिपन्थिनीमपनेतुमाह—योगीश्वरमिति। योगी संयम-

१ क. दण्डपाणी संपूज्य।

उक्तवन्तः धर्मान्नोऽस्मभ्यं ब्रूहीति । कथम्?—अशेषतः कात्स्न्र्येन । केषाम्? वर्णाश्रमेतराणां, वर्णाः ब्राह्मणादयः, आश्रमाः ब्रह्मचारिप्रभृतयः, इतरे अनुलोमप्रतिलोमजातीर्मूर्धावसिक्तादयः । इतरशब्दस्य "द्वन्द्वैक" इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः ॥ अत्र च धर्मशब्दः षष्ठ्धिकस्मार्तधर्मविषयः । तथा वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मः नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वैजयेदित्यादिः, आश्रमधर्मः अक्षीनभक्षनवर्जनादिः, वर्णाश्रमधर्मः पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः, गुणधर्मः शास्त्रविधिप्रकाशितगुणयुक्तत्व राज्ञः प्रजापालनादिः, निमित्तधर्मः विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम्, साधारणो धर्मः अहिंसादिः "न हिंस्यात्सर्वभूतानि" इत्यादिः चण्डाल साधारणोधर्मः ॥ "शौचाचारांश्च शिक्षयेत्" इत्याचारकरण विधिप्रयुक्तत्वाद्धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनादिकथनं नार्तावीपयुज्यते ॥ तत्र चायं क्रमः — प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः । ऊर्ध्वमुपनयनात्प्राप्तवेदाध्ययनोपक्रमाद्धर्मशास्त्राध्ययनम् , ततो धर्मशास्त्रविहितयमनियमोपनिषदस्य वेदा-

---

वान् । तत्रापि चेश्वरोऽणिमादिगुणशाली । एषां च गुणानामीश्वरज्ञानप्रकृतिनिमित्तत्वं गम्यते भार्कण्डेयपुराणे—"अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च । प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं च तथाऽपरम् ॥ यत्र कामावसायित्वं गुणानेतान्यथेश्वरान् । प्राप्नोत्यनुदिनं नरः व्याप्त परनिर्वाणसूच्य तत् ॥ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोऽणीयान्सर्वान्छ्रेष्ठान्महिमा गुणः । महिम्नोऽशेष पूज्यत्वात्प्राप्तमीशाद् मस्य यत् ॥ प्राकाम्यमस्य स्थाप्यत्वादीशित्वं चेश्वरोयतः । वशित्वादुहिता नाम यैनिनः सकलो गुणः ॥ यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं तत्र कामावसायिता । ऐश्वर्यं कारणैरेभिर्यो नः प्रोक्तमहेश्वरः ॥ मुक्तिर्सूचकं रूपं परनिर्वाणचेतसः ॥" इति । यच्चाणिमादिगुणपर एवाधर्मीश्वरशब्दः ॥ ततश्च योगी चासौ ईश्वरश्च योगीश्वर इति मुख्यार्थीभवपदः कर्मधारयः । न तु योगिनामीश्वर इति षष्ठितत्पुरुषः । षष्ठ्यर्थस्याऽलाभसत्त्वात् । योगीश्वरशब्दमर्थागतैश्वर्यार्थप्रसक्तौच । न हि तत्रा योगिनामणिमादिकल्पनमेवार्थं याज्ञवल्क्यश्लोकं भवति किं तु योगिनः सनत्कादीनभि स्वामित्वम् । तच्च प्रकृतानुपयोगि । कर्मधारयपक्षे तु योगनिमित्तमणिमादीश्वर्यं ग्रन्थकारस्य गम्यते । ततश्च योगविरोधिनः अज्ञानरागद्वेषा योगिपदेनार्थाश्चिरस्ताः । " इति अप० २.

---

१ क. लोमजामूदी । २ अ. १. १. २९ । ३ क. वर्जयेदिति । ४ अप० सू० प. ४. ख. ११. सू. १५. । ५ क. प्रतिषेधसेवन । ६ क. ख. चाण्डालं । ७ अ. अनुगृह्णीयां ।
८ आ. अ. श्लो. १५. । ९ गौतम—२. १.

ध्ययनम्. ततस्तदर्थजिज्ञासा. ततस्तदनुष्ठानमिति ॥ तत्र यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते, तथापि धर्मस्य प्राधान्याद्धर्मग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूलत्वादितरेषाम् । नन्च वक्तव्यं धर्ममूलोऽर्थोऽर्थमूलो धर्म इत्यविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि जैपतपस्तीर्थयात्राद्दिना धर्मनिष्पत्तिः, अर्थलेशोऽपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति[1] ॥ १ ॥

पुनः पृच्छः—

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्मुनीन् ।
यस्मिन्देशे[2] मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्माभिधोघत ॥ २ ॥

मिथिलानाम नगरी तत्र स्थितः स याज्ञवल्क्यो योगीश्वरः क्षणं ध्यात्वा कञ्चित्कालं[3] मनः समाधाय एते श्रवणाधिकारिणो विनयेन पृच्छन्तीति युक्तमेतत्सो ब्रवीन्मुक्तवान् मुनीन् । किम्? —"यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्ध-

• "स मुनि र्धर्मान्मुनीति प्राधितः मिथिलास्थत्वेन विशेषतः प्रशान्तः क्षणमात्रं यदग्रमाणं शास्त्रार्थं मुनीनां तच्छ्रवणयोग्यतां च ध्यात्वा चित्तविप्लवं वक्ष्यमाणं-धर्मान्-ब्रवीत् ॥ याज्ञवल्क्यप्रणीतत्वं शास्त्रे वर्णं स इत्युक्तं न पुनरुक्तमिति । न पुनरुक्तवदाभासत्वान्न्यायस्य । स इति शब्दाच् प्रकृतवाचिनो याज्ञवल्क्य एव प्रकृते बुद्धिरुपारोहतीति तमेव ब्रवीतीत्युक्तवान् । तस्मात्तावच्चित्तविप्लवाद्यर्थमिति प्रथमपुरुष एवमुच्यते न पुरुषबहुत्वमिष्यते ।" इति अप० ५.

1 "कृष्णसूगोपलक्षितश्च देशो ब्रह्मावर्तादिदेशात्मभवे धर्मानुष्ठानमिति मन्तव्यम्।" वराहपुराणम् :—"ब्रह्मावर्तः परो देशः ऋषिदेशाच्च मध्यमः । मध्यदेशात्समन्तान्मुनि आर्यावर्तः स्मृतान्तरः" । आर्यावर्तादिनां लक्षणमनुना :२. १७—२३) उक्तम् । विष्णुश्च आर्यावर्तस्य लक्षणान्तरमाह—"चातुर्वर्ण्यस्य कर्मानं परिसंख्यो न विद्यते । तत्तेष्वदेशं जानीयादार्यावर्तमतः परम्" इति । ततश्च यत्र चातुर्वर्ण्यव्यवस्था कृष्णमृगश्च नास्ति स म्लेच्छदेशः। तद्भन्यो धर्मदेशः । ततश्च ब्रह्मावर्तादिदेशचतुष्टयाभावे यत्र चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थिते कृष्णमृगश्च विचरति तत्र धर्मेच्छुभिः स्थातव्यम् । तदसंभवे चातुर्वर्ण्यव्यवस्थायामेव कृष्णमृगयुक्तो वा देशो" इति ॥ अप० ५.

[1] ख. जपतीर्थयात्रा । २ ख. प्रथमश्लोकानन्तरं 'नात्यादृर्थोगाङ्गयो विपाकः । अर्थादार्थस्यागाङ्गत्वादर्थानिवेशात्स्य त्रैशाः । सम्पन्नयात्मसिद्धिर्दृष्टिर्तार्थे विपरीते ज्ञानमिथ्या ' । अहमस्मि प्रतिद्विषः क्रोधस्तीनात्मन्यभिमानातिशयोऽस्यता । विषयेष्वासक्तो रागः दुःखेष्वप्रीतिद्वेषः । अनुग्रहादैरपि मरणादेकासोऽभिनिवेशः' इत्यधिकम् । ३. ख. किंचित्कालं

मान्निबोधत" इति। कृष्णसारो मृगो यस्मिन्देशे स्वच्छन्दं विहरति तस्मिन्देशे वक्ष्यमाणलक्षणा धर्मा अनुष्ठेया नान्यत्रेत्यभिप्रायः। "शौचाचारांश्च शिक्षयेत्" इत्याचार्यस्य धर्मशास्त्राध्यापनविधिः ॥ २ ॥

शिष्येण तदध्ययनं कर्तव्यमिति कृतोऽवसरस्तमाह इत्यत आह

*पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश* ॥ ३ ॥

पुराणं ब्राह्मादि, न्यायस्तर्कविद्या, मीमांसा वेदवाक्यविचारः, धर्मशास्त्रं मानवादि, अङ्गानि व्याकरणादीनि षट्, एतैरुपेताश्चत्वारो वेदाः त्रिंशः पुरुषार्थसाधनज्ञानानि[1] तासां स्थानानि च चतुर्दश धर्मस्य चैं चतुर्दश स्थानानि हेतवः। एतानि च त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि। तदन्तर्भूतत्वाद्धर्मशास्त्रमध्ययनस्यम्। तत्रेतानि ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि। क्षत्रियवैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानाय। तथा च शङ्खेन विद्यास्थानान्यनुक्रम्योक्तम् "एतानि ब्राह्मणोऽधिकुर्वन्न स च वृत्तिं दर्शयतीतरेषाम्" इति। मनुरपि द्विजातीनां धर्मशास्त्राध्ययनेऽधिकारः, ब्राह्मणस्य प्रवचने नान्यस्य, इति दर्शयति—"निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः। तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्"[†] ॥ "विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः। शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित्।" इति ॥ ३ ॥

* "ज्ञानपूर्वमनुष्ठानं धर्मस्येति धर्मज्ञानोपायांस्तावदाह पुराणेति।" अप० १.

† "वेदाः ऋग्वेदादयः। एतानि चतुर्दश ज्ञानानां निमित्तानि, धर्मस्य च ज्ञानद्वारेण। एतदुत्पत्तिरपि ज्ञानस्य धर्महेतुत्वात्। तत्र प्रयोगपङ्क्त्यादि समृद्धिर्ज्ञानं धर्महेतुरिति सिद्धम्। "एवं चतुर्दशैतानि विद्यास्थानानि लक्षयेत्। वेदान्तः पञ्चदशं विद्याधीविशिका भवेत्।" इति ब्रह्मपुराणे यद्येतान्यविद्यकोर्द्धृतं तन्मीमांसान्यायपुराणधर्मशास्त्राणीति इहानुपयोगित्वाकोक्तम्। वेदान्तः शारीरकं। विद्या हृदयाग्र्यकादि द्रष्टव्यम्। यतु विष्णुपुराणम्—"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या एताश्चतुर्दश। आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेतिते त्रयः। अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्याश्चाष्टादशैव ताः॥" इति। तत्केवलं विद्यास्थानत्वाभिप्रायेण न धर्मस्थानत्वाभावात्। चतुर्दशग्रहणादेतेऽर्थवेदसमहो न स्यात्।" इति अप०१.

१ क. पुरुषार्थज्ञानानि। २ क. धर्मस्य च स्थानानि। ३ क. धर्मशास्त्रमध्येतव्यम्।
४.—१. १३। ५.—१. १०६।

अस्तु धर्मशास्त्रमन्वेतत्, शास्त्रान्तरधर्मानभ्युपगमाच्च शास्त्रस्य किमायातमित्यत आह—

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरः।
यमाऽऽपस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ५ ॥

उशनःशब्दपर्यन्तो द्वन्द्वैकवद्भावः। याज्ञवल्क्यप्रणीतामिदं धर्मशास्त्रमध्येतव्यमित्यभिप्रायः। नेयं परिसंख्या, किं तु प्रदर्शनार्थमेतत्। अतो ब्रोध्यनादरेऽपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम्। एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साकाङ्क्षाणामाकाङ्क्षापरिपूरणमन्यतः क्रियते। विरोधे तु विकल्पः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मस्य कारकहेतुनाह[1]—

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम्।
पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम्[2] ॥ ६ ॥

देशो "यस्मिन्देशे मृगः कृष्णः"[3] इत्युक्तलक्षणः, कालः संक्रान्त्यादिः, उपायः शास्त्रोक्तोनिकर्तव्यताकलापः, द्रव्यं प्रतिग्राह्यादिलब्धं गवादि, श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः, तदन्वितं यथा भवति तथा, पात्रं "न विद्यया"[4] इत्येवमादिवक्ष्यमाणलक्षणम्। प्रदीयते यथा न प्रत्यावर्तते तथा परस्वत्वापादनसहं त्यज्यते। एतद्धर्मस्योपादकम्। किमेतावदेव? नेत्याह सकलमिति। अन्यदपि शास्त्रोक्तं नातिगुणयागहोमादि तत्सकलं धर्मस्य कारकं

* इदानीं धर्मसाधनानां तदाभासेभ्यो विवेकाय तत्प्रणेतृनाह मन्वत्रिरिति। अप० १.

[1] "बृहन्मन्वादयश्च यथोक्तस्वादिनिवेदेन मन्वादिप्रणेतार एव ग्रहण्याः। आदिशब्दोपात्तास्तु लिखितापस्तम्बवसिष्ठदक्षपरिगृहीतत्वादाप्तोक्तत्वाच्चानुविंशति परिगृहीतृत्वेऽपि धर्मशास्त्रप्रणेत्रैव ज्ञेयाः। अप० ७—८.

[2] "सकलं सर्वसाधनमेतेनास्मदादिप्रणीतविपरीतस्य धर्मस्य बोधकं सर्वं धर्मकारणं धर्मे प्रमाणं वेदितव्यम्। न पुनः सर्वमप्रमाणमुक्तस्य धर्मस्य बोधकं धर्मकारणम्।" इति अप० ८.

१ ग. नोद्दिष्टः। २ ख. प्रवर्तकाः। ३ ख. नेदृग्वर्तनं दृश्यते। ४ आ. १.। ५ आ. २००। ६ ख. धर्मस्य स्मरणम्।

जातिगुणद्रव्यक्रियाभावार्थात्मकं चतुर्विधं धर्मस्य कारकमित्युक्तं भवति । तत्र समस्तं व्यस्तं वा यथाशास्त्रं द्रष्टव्यम् । श्रद्धा सर्वत्रानुवर्तत एव ॥ ६ ॥

इदानीं धर्मस्य ज्ञापकहेतूनाह—

श्रुतिः[*] स्मृतिः[†] सदाचारः[‡] स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥

श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्धर्मशास्त्रम् । तथा च मनुः "श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।"[१] इति । सदाचारः सतां शिष्टानामाचारः अनुष्ठानं नाशिष्टानाम् । स्वस्य चाऽऽत्मनः प्रियं वैकल्पिके विषये यथा "गर्भाधानेऽष्टमे वाऽब्दे" इत्यादिष्वात्मेच्छैव नियामिका । सम्यक्सङ्कल्पाज्जातः शास्त्राविरुद्धः कामः ।

* "वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । न च नित्येषु नित्यवेदमूलोपाख्यमसम्भवः । स्वतः प्रामाण्यं हि शब्दस्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्रामाण्यम् । तद्विज्ञस्यादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । धर्मज्ञानं तु वेदाः प्रमाणम् । मनुरप्याह—"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।" २. ६. इति । गौतमोऽपि—"वेदो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिशीले" इति । यद्यप्यप्रमाणो वेदो धर्ममूलमूतोऽस्मदादिभिर्नोपलभ्यते, तथाऽपि मन्वादय उपलब्धवन्त इत्यनुमीयते । वक्ष्यति च "तेषामुपलब्धाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते" (१–१२–१०। इति उदाहृतोऽपः ३ ।

† "स्मृतिः धर्मतो वेदमूलं शास्त्रम्" इति अपः ९.

"समीचीनः शास्त्रार्थविषयोऽनेनेदं साध्यमाप्तीतिमनःकर्म सङ्कल्पः, तज्जः कामो धर्मचिकीर्षा, एतत्सर्वं धर्मनिश्चये मूलं कारणमित्यर्थः ।" इति अपः ९.

‡ "तत्र हि शिष्टस्वरूपमाह बोधायनः—"शिष्टाः खलु विगतमत्सरा विगतद्वाराः कुम्भीधान्याः अलोलुपाः दम्भलोभमोहकोपविवर्जिताः । धर्मेणाधिगतो वेदः वेदैः यज्ञैरिहूहणः । शिष्टास्तत्रानुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।" इति । कुम्भीधान्या इति वृत्तिस्वल्पोपलक्षणपरम् ।" इति अपः १०.

---

१ क ब्रह्मभावार्थं । ग. ब्रह्मप्राप्त्यर्थात्मकं चतुर्विधं । २ "श्रुतिस्मृतिसदाचाराः" इत्यपरार्के । ३.—२. २० । ४ क. ग. नाशिष्टानामिति नास्ति । ५ ख. १४.

यथा मया भोजनव्यतिरेकेणादृष्टं न पानव्यमिति । एते धर्मस्य मूले प्रमाणम् । एतेषां[1] विरोधे पूर्वपूर्वस्य बलीयस्त्वम् ॥ ७ ॥

देशादि कालकर्तृनामप्यपवादमाह --

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम्[2] ॥ ८ ॥[3]

इज्यादीनां कर्मणाम् अयमेव परमो धर्मः यद्योगेन बाह्याचित्तवृत्तिनिरोधेनाऽऽत्मनो दर्शनं यत्पाक्षात्प्रज्ञानम् । योगेनाऽऽत्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः। तदुक्तं "यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्"[4] इति ॥ ८ ॥

* "ननु यदि श्रुतिस्मृत्यो धर्म एव प्रमाण्यं कथं तद्बाह्यज्ञानप्रधानयोः श्रुतिस्मृत्यो धर्मप्रामाण्यमित्याह इति । न ह्यात्मज्ञानं धर्मः । अननुष्ठेयत्वात् । "तत्त्वमसि" (छान्दो० ६।८।७) इत्यादिशास्त्रादवधारणात्तज्ज्ञायते. न तु वाक्यार्थस्तत्त्वपदार्थयाथात्म्यविवेदनुष्ठीयते इत्याशङ्क्याऽऽह—इत्याचारेति । अप० २० ।

"मनसो दमनं दमः । रागप्राप्तहिंसादिनिवृत्तिरहिंसा । स्वकर्मनिवृत्तिः परस्वापनिवर्तनम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । कर्मशब्दः काम्यव्यतिरिक्तानामन्येषामपि चोदितकर्मणां परिग्राहकः" इति अप० २१.

† "आत्मज्ञानेऽयं परमात्मनि वर्तते न तदात्मनि । तत्रेज्यादिकर्मजातेन समाप्ति चिरेण च प्राप्यत्वात् । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इति (बृहदा०) तत्प्राप्तिविधिः । "ब्रह्मविद्याप्राप्तिं परम्" तैत्तिरीयोपनिषत् . इत्यधिकारविधिः । अत्र हि परोक्षज्ञानेन परमात्मानमभिधीयते । तदात्मन्येव क्षेत्रज्ञात्मन्यवधानम् । तत्र ब्रह्मविद्याप्तिपदेपात्तात्मज्ञानविधाकरणम् । "विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" (बृहदारण्य०) इत्यत्र यज्ञेनेत्यादि सकलनित्यनैमित्तिककर्मणामप्यधर्मोपलक्षणार्थम् । इत्यादिमत्वा इत्याह— इत्याचारदमाहिंसेति । रागप्राप्तं कर्माऽऽश्रित्य शास्त्रेण पुरुषान्प्रवृत्तयाय विधीयमानोऽयं आचारः । यथा "ब्राह्मणमुपोषितमिति" इत्यादि ।" इति अप० २० .

‡ "यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनं, न च तद्बाह्यार्थाचरणादेव सिद्ध्यति । किं तु श्रवणमननादिद्विध्यात्मकेन्द्र इति कर्माधिकारिणो विदुषोऽपि कुतश्चित्कारणाद्धर्मसंशये पर्यनुयोगोपपत्तिरेव इति सा तावदाह" अप० २१.

१. नेषां । २ ब. स. पूर्वपूर्वबलीयस्त्वम् । ३ ब्रह्मसूत्रे—४. १. ११ ।

कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा संदेहे तु निर्णयहेतुमाह—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः* पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ९ ॥

चत्वारो ब्राह्मणाः[1] वेदधर्मशास्त्रज्ञाः पर्षत् । तिस्रो विद्या अधीयन्त इति त्रैविद्याः तेषां समूहस्त्रैविद्यम् । धर्मशास्त्रज्ञतन्त्रव्याप्तनुवर्ततेः तद्वा पर्षत् । सा पूर्वोक्ता पर्षत् यं ब्रूते स धर्मः । अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च एकोऽपि वा यं ब्रूते सोऽपि धर्मः ॥ ० ॥

इत्युपोद्घातप्रकरणम् ।

* धर्मज्ञाः धर्मो धर्मशास्त्रं तदर्थज्ञाश्चत्वारो धर्मनिर्णेयरूपकार्यकराः पर्षद्विशेषणे। कृत्यकल्पतरुसामवेदास्त्रैविद्यम् । तेन चात्र तदभ्येतारस्त्रयो ब्राह्मणा लक्ष्यन्ते। तेषां व्यवस्थापर्षत्त्विमाह मनुः—"ऋग्वेदविदश्चुर्विद्वं सामवेदविदेव च । त्र्यवरापरिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये" इति । आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मम् । बहूनां सद्भिर्ज्ञाने सातिशयज्ञानोऽध्यात्मवित्तमः । इति अप० २१.

"आचारो नाम लौकिककर्माश्रयः पुरुषनियोगप्रयोजकस्य विधिः प्रतिषेधो वा । तत्र श्रुतिचिह्निता आचारा गोरक्षणप्रभृतयः ।" इत्यपरार्के (आ.१५४.) १९४ पृ०.

तथा च मनुः—"आचाराल्लभते ह्यायुरा चाराद्वीप्सिताः प्रजाः । आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाऽऽचारवान्नरः । श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति" (४. १५६—१५८.)

---

१ ख. सन्देहेनिर्णय । २ क. ख. वेदशास्त्रधर्म । ३ ग. चित्तां प्रकृतसिद्धवर्षापोद्घातप्रकरणे ते । देशश्चैव तथाऽध्ययनं प्रश्नः प्रश्नविनिश्चयः ॥ एतत्सर्वमृषेः यच्च उपोद्घातस्तदुच्यते ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम्—१

एतेभ्यः श्लोकैः सकलशास्त्रोपयोगपक्षत्वा इदानीं वर्णादीनां

धर्मान्वक्तुं प्रथमं तावद्वर्णानाह—

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।
निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ १० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णाः वक्ष्यमाणलक्षणास्तेषामाद्यास्त्रयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः द्विजाः, द्विर्जायन्त इति द्विजाः,[a] तेषां द्विजानां वै एव, न शूद्रस्य. निषेकाद्याः निषेको गर्भाधानमाद्यो यासां तास्तथोक्ताः, श्मशानं पितृवनं तत्संबन्धि कर्म अन्तो यासां ताः क्रियाः मन्त्रैर्भवन्ति ॥ १० ॥

[b]इदानीं ताः क्रिया अवक्ष्यमाणाः[1]—

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥

अह्न्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः[2] ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडाकार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम् । एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्गर्भाधानमृतौ ऋतुकाले वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचलनात्पूर्वम् । षष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तः सीमन्तोन्नयनम् । एते च द्वे पुंसवनसीमन्तोन्नयने

[a] आचार्यस्तु पितेता प्रोक्तः सावित्री जननी तथा । ब्राह्मणक्षत्रियविशां मौञ्जीबन्धनजन्मनि ॥ इति ॥ १. ७.

[b] "गर्भाधानादीन्संस्काराञ्शूद्रादिहितस्वरूपानपि कालविशेषसम्बन्धितया साङ्गोपेक्षमाचष्टे" इति अप० २४.

गर्भं आधीयतेऽनेन कर्मणेति गर्भाधानम् ।

---

१ ख. वर्णाना । ग. शाह्मणादीनां । २ क. कर्म अन्तं यासां । ३ ख. इयमधस्तनिका नास्ति । ४ क. ग. निःक्रमः ।

क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात्सकृदेव कार्ये न प्रतिगर्भम् । यथाऽऽह देवलः—"सकृत्सुसंस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता" इति । एते, आ इति, आगते, गर्भकोशाकुमारे जाते, जातकर्म । एकादशेऽहनि नामकरणम्, तच्च पितामहमातामहादिसम्बद्धं कुलदेवतासम्बद्धं वा । यथाऽऽह शङ्खः,—"कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्" इति । चतुर्थे मासि [1]निष्क्रमलक्षणं कर्म सूर्यावेक्षणं कर्म[2] । षष्ठे मास्यन्नप्राशनं कर्म । चूडाकरणं[3] तु यथाकुलम् । कार्यमिति प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

एतेषां नित्यत्वेऽप्यापद्विहितं फलमाह—

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्[4] ।

एवमुक्तेन प्रकारेण गर्भाधानादिभिः संस्कारकर्मभिः कृतैनः पापं शमं याति । किं भूतम्? —बीजगर्भसमुद्भवं शुक्रशोणितसम्बद्धं गौत्रव्याधिमत्क्रान्तिनिमित्तं, न तु पतितोत्पन्नवादि ॥

स्त्रीणां विशेषमाह—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥ १३ ॥

एता जातकर्माऽऽदिक्रियाः स्त्रीणां तूष्णीं विनैव मन्त्रैर्यथाकालं कार्याः । विवाहः पुनः समन्त्रकः ॥ १३ ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।[5]

---

* "निष्क्रमणं सूर्याचन्द्रमसौ द्रक्ष्यं बहिः प्रसरणम् ।" इति अप०२५.

† "चूडा शिखा सा येषां कुले यस्मिन्वर्षे यत्संख्यया कार्यतया स्मर्यते तदनतिक्रमेण कर्तव्या; यथाकुलधर्मं केशवेशान्कारयेत् (आश्व०. १. १७. १०.) इति गृह्यप्रसिद्धा" इति अप०२५.

‡ "बीजं शुक्रशोणितं जठरान्तरस्थितो देहः । तेन जठरवासो व्याख्यते : पुंसोऽत्राप्रायत्यं, मातुः पीताशनादेरुपक्षमित्यर्थः" इति अप०२५.

§ "उपनयनं विद्यार्थस्य क्षुतितस्संस्कारः" इति आप० ध० १.१.१.९.

---

१ क. तच्च पितामहादिसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वा । २ क. ग. निष्क्रमणलक्षणं सूर्यावेक्षणं कर्म दिनास्ति । ३ ख. इदमवतरणं नास्ति । ४ क. साधे व्याधि ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४ ॥

गर्भाधानमवधिं कृत्वा जन्मनो वाऽष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनम् । उपनयनमेवोपनायनम् । स्वार्थे अण् वृद्ध्यनुसारात्, आर्षं वा दीर्घत्वम् । अत्रेच्छया विकल्पः । राज्ञामेकादशे । विशां वैश्यानां सैके एकादशे द्वादशे इत्यर्थः । गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते । ममापि गुणभूतस्यापि गर्भशब्दस्य बुद्ध्या विभज्योभयत्राप्यनुवर्तनं कार्यम् । "गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः" इति स्मृत्यन्तरवचनात् । यथा "अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानां ? लौकिकानां वैदिकानां" इति । अत्रापि कार्यमित्यनुवर्तते । कुलस्थित्या केचिदुपनयनमिच्छन्ति ॥ १४ ॥

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

स्वगृह्योक्तविधिना उपनीय शिष्यं गुरुः महाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेत् । महाव्याहृतयश्च भूरादिमत्यन्ताः सप्त, पञ्च वा सौत्रमाभिप्रायेण । किं च शौचाचारांश्च, वक्ष्यमाणलक्षणान् शिक्षयेत् । उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षये

* गर्भादष्टमे गर्भाब्दैः । गर्भस्थकरिणोऽब्दो गर्भस्थमनुष्यस्य च इति स्वकोषे पद्मजः । उपनयनस्याप्यत्रैव कालः शौनकेनोक्तः "अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत गर्भादमे चैकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यम्" इति अप० २१.

† उपनेतारं प्रत्युपनेयस्य प्रयोजकव्यापार उपनायनम् । नह्युपनयनात्प्रत्युपनेय । अत एवाऽऽह वृद्धः "गर्भाष्टमे वर्षे ब्रह्मणं आचार्यमुपनाययेत" इति । इममेव च विधिमाश्रित्य शौनको मन्त्रं विधत्ते "आचार्यकाय्योपसंगृह्याग्निं भोः सावित्रीं भो अनूबुधि" इति । इति अप० २१.

‡ "यथाविधिसमुपनयनकर्मणा शिष्यमनुशास्यनियं प्रत्यासन्नं कृत्वा गुरुराचार्यो व्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेच्छौचाचारांश्च ग्राहयेत् । गुरुग्रहणादिनैवोपनयनार्थं कुर्वाणिति गम्यते तस्य योग्यतानिरदे चाल्य आचार्यः स्यात् । उपनयनेन च शिष्यस्याऽऽचार्ये प्रति सम्बन्धविशेषापत्तिरूपा प्रत्यासत्तिः क्रियते न तु देशसांनिध्यरूपस्त्रिकदे" इति अप० २२.

१ ख. ग. दृनात् । २ क. ग. इदं वाक्यं नास्ति । ३ ख. विशां वैश्यानामित्यस्य स्थाने वैश्यस्येति पाठः । ४ ख. ग. गणात्च । ५ ख. गर्भाद्वि । ६ क. ग. तरदर्शनात् । ७ महाभाष्ये ८ ग. शासनमिति । ९ क. लौकिकानां वैदिकानामिति नास्ति ।

द्वियनेन प्रागुपनयनात्कामचारो[*] दर्शितो वर्णधर्मान्बर्जयित्वा । स्त्रीणामप्य तत्समानं विवाहादर्वाक्, उपनयनस्थानीयत्वाद्विवाहस्य ॥ १५ ॥

शौचाचारानाह

दिवासन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

कर्णस्थं ब्रह्मसूत्रं यस्य तथोक्तः । कर्णश्च दक्षिणः, "पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत्" इति स्मृतेः । असावहनि सन्ध्ययोश्च उदङ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । चकाराद्भस्मादिरहिते देशे । रात्रौ तु दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

किं च—

गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

अनन्तरं शिश्नं गृहीत्वा उत्थाय उद्धृताभिरद्भिर्वक्ष्यमाणलक्षणाभिर्मृद्भिश्च गन्धलेपयोः क्षयकरं शौचं कुर्यात् । अतन्द्रितः अनलसः । उद्धृताभिरिति जलान्तः शौचातिशेधः । अत्र गन्धलेपक्षयकरमिति सर्वाऽऽश्रमिणां साधारणं शौचमिदम् । मृत्सङ्ख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः ॥ १७ ॥

अन्तर्जानुः[1] शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८ ॥

शुचौ अशुचिद्रव्यासंस्पृष्टे,[2] दैशेष्त्युपानच्छयनासनादिनिषेधः, उपविष्टः न स्थितः न शयानः ब्रह्मो गच्छन् । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति दिगन्तरनिवृत्तिः ।

---

[*] कामचार इति "प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षः" इति (भ०२.१.४.) गौतमस्मरणम् । ब्रह्महत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयम् ।" इति मञ्जुलाकार—आप०भ० ।

---

१ ख. ग. अन्तर्जानुः घ । २ क. संस्पृष्टे । ३ ख. शयुपादानादूर्ध्व ।

शुचौ देश इत्येतत्स्यात्प्रक्षालनप्राप्तिः । ब्राह्मेण तीर्थेन वक्ष्यमाणलक्षणेन द्विजो न शूद्रादिः नित्यं सर्वकालम् आश्रमान्तरगतेष्वपि स्पृशेत् आचामेत्* । कथम्?— अन्तर्जानुः जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनेति ॥ १८ ॥

तीर्थान्याह

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ १९ ॥

† कनिष्ठाद्यास्तर्जन्या अङ्गुष्ठस्य मूलानि कैरस्याग्रं च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थानि यथाक्रम वेदितव्यानि ॥ १९ ॥

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।
अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥ २० ॥

वारत्रयमपः पीत्वा मुखमङ्गुष्ठमूलेन द्विरुन्मृज्य खानि छिद्राणि ऊर्ध्वकाय-

* "आस्तरं स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्" इति अप० ४६ ।

† "कनिष्ठामूलं प्रजापतितीर्थं प्रदेशिनीमूलं पितृतीर्थं अङ्गुष्ठमूलं ब्रह्मतीर्थं हस्तस्याग्रं देवतीर्थं च आर्षात्। कनिष्ठाद्यङ्गुलिः। देशिनी तर्जनी। अङ्गुष्ठः प्रसिद्धः। तारतः—"ब्राह्मेणतीर्थेन चाऽऽचामेत्। आचमनङ्कोमतर्पणानि प्राजापत्येन कुर्यात्। मार्जनाचमन बलिकर्मभोजनानि दैवेन, पित्र्याणि पित्र्येण, प्रतिग्रहजपाग्नेयेन" इति। आग्नेयं पाणिमध्ये। आचमनं निर्वापः केशानां मार्जनं, न प्रोक्षणम्।" इति अप० ३९। तत्समध्यस्य सोमतीर्थेत्यपि नामान्तरमोक्तम्।

‡"अविष्णुपुराणे—"अङ्गुष्ठोऽग्निर्महाबाहो प्रोक्तो वायुः प्रदेशिनी। अनामिका तथा सूर्यः कनिष्ठा चन्द्रमाः स्मृतः ॥ प्रजापतिर्मध्यमा तु ज्ञेया भरतसत्तम।" इति अप० ४१।

"यमः—"तावच्चोपस्पृशेद्विद्वान्यावद्वाग्मेन संस्पृशेत्। अक्लिन्ने हि ततः पश्चात्पवित्रमेव तत्स्मृतम्।" व्यासः—अङ्गुष्ठानामिराचामेत्कार्यं तिस्रोऽपि द्विजः। आतुरश्चेत्पक्षयातोऽपि पक्षत्रयमतो दिवानक्तं"। स्मृत्यन्तरं "ताम्राद्यमभारिकेलाब्जवेणुकाकांस्यचर्मभिः। स्वाङ्गुलेनापि चाऽऽचामेन्मर्यादां लुप्तिमेव सः॥" न केवलमनेनैव स्वाङ्गुलेनैवाचमितव्यम्। किं तर्हि अप० ४१।

१ आ. १९। २ क. कराग्रं।

गतानि घ्राणादीनि अङ्गिरुपस्पृशेत् । अद्भिर्द्रव्यान्तरासंसृष्टाभिः । पुंनरद्भिरित्य ग्रहणं प्रतिच्छिद्रमुदकस्पर्शनार्थम् । पुनस्ता एव विशिनष्टि—प्रकृतिस्थाभिः गन्धरूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्ताभिः फेनबुद्बुदरहिताभिः । तृशब्दाङ्गधर्मारागतानां शूद्रावर्जितानां च निषेधः ॥ २० ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।
शुद्ध्येरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ २१ ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिरद्भिर्यथाक्रमेण द्विजातयः शुद्ध्यन्ति । *स्त्री च शूद्रश्च अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरपि । सकृदिति वैश्यादिशेषः । यथाशास्त्रमनुपनीतोऽपि ॥ २१ ॥

†स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।
सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २२ ॥

‡प्रातः स्नानं यथाशास्त्रम् अब्दैवतैर्मन्त्रैः "आपो हि ष्ठा"§ इत्यर्चेति दिभिः मार्जनं, प्राणसंयमः प्राणायामः वक्ष्यमाणलक्षणः, ततः सूर्यस्य चाप्युपस्थानं सौरेण मन्त्रेण, गायत्र्याः "तत्सवितुर्वरेण्यम्" इत्यादेः प्रतिदिवसं जपः कार्यः । कार्यशब्दो यथालिङ्गं प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ २२ ॥

¶गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेदव्याहृतिपूर्विकाम् ।
प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

---

* "स्त्रीशूद्रौ तु मुखस्यान्तेनाङ्गुष्ठेनैकवारं स्पृष्टाभिः । तथा चाऽऽश्रमवीरयं यथाङ्गदयङ्गमा भवन्ति ।" इति अप० ४० ।

† उपनीतस्य क्रमप्राप्तां सन्ध्योपासनसंज्ञां स्नानसहितामाह....स्नानमिति ।

‡ "१—स्नानमाप्लावनम्, २ अब्दैवतैः "आपो हिष्ठेत्येवमादिभिः; मार्जनं स्वशिरःप्रोक्षणं, ३ प्राणायामः ४ सूर्योपस्थानं, ५ गायत्र्युपस्थानं प्राणायामवच्चिन्त्ये कार्यम्" इति अप० ४२ ।

§ "प्राणायामस्वरूपमाह—गायत्रीमि ।

१ क. पुनरद्भिरिति ग्रहणं । २ क. वर्णीया । ३ क. स्पृष्टाभिः । सकृ । ४ ऋ० अ. ७. अ. ६. व. ५. । ५ क. सौरमन्त्रेण । ६ ऋ० अ. २. अ. ४. व. १०. ऋ. १०. ७ ग. त्रादिकाया ।

गायत्रीं* पूर्वोक्ताम् "आपो ज्योतिः" इत्यादिना शिरसा संयुक्ताम् उक्त्वा-ह्रतिपूर्विकां प्रतिव्याह्रति प्रणवेन संयुक्ताम् ॐ भूः, ॐ भुवः ॐ स्वः इति शीर्ष्णा मुखनासिकासंचारिवायुं निरुन्धन्मनसा जपेदित्ययं सर्वत्र प्राणायामः ॥ २३ ॥

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तूष्णेनाब्दैवतेन तु ।
जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् । २४ ॥

†सन्ध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

प्राणायामं* पूर्वोक्तं कृत्वा तूष्णेनाब्दैवतेन पूर्वोक्तेनात्मानमद्भिः सम्प्रोक्ष्य सावित्रीं जपन्प्रत्यक्सन्ध्यामासीत, अर्धास्तमयादङ्मुख इति लभ्यते । आ तारकोदयात् तारकोदयावधि, प्राक्सन्ध्यां प्रातः समये । एवं पूर्वोक्तविधिमाचरन् प्राङ्मुखः सूर्योदयावधि तिष्ठेत् । अहोरात्रयोः सन्धौ या क्रिया विधीयते सा सन्ध्या । तत्र अहः संपूर्णोऽदित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः, तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्काले पिण्डमण्डलस्योपलब्धिः स सन्धिः ॥ २४ ॥

* "तत्सवितुरिति गायत्री । अस्या एव तैत्तिरीयारण्यके प्राणायामावेनाऽऽम्नानात् । ॐ आपो ज्योतिरित्यादिकेन शिरसा सार्धं व्याह्रतिपूर्विकां प्रतिप्रणवसंयुक्तां जिर्जपेत् । एष प्राणसंयमः प्राणायाम इत्यर्थः । भूरादयः सत्यान्ताः सप्त पूर्वा अस्याः सा तत्पूर्विका । प्रति-मन्त्रं प्रणवः प्रतिप्रणवः । मन्त्राश्च व्याह्रतयः सावित्री शिरश्च । शिरसोऽन्तो यः प्रणवः स शिरोमन्त्रमध्यान्तर्गत एव" इति अप० ४४.

† "यथाविधि प्राणानायम्य विधिवत् "आपोहिष्ठा" इति तृचेन मात्रामात्रं संप्रोक्ष्य प्राङ्मुखः सावित्रीं पूर्वसन्ध्यायामर्कोदयं यावच्चथाद्यावासीत । इदमो दर्शनयोग्यता ।

"प्राणायामप्रोक्षणमार्जनजपा एवंशब्देन गृहीताः । प्राङ्मुखः सावित्रीं जपेन्नातः सन्ध्यां सूर्यदर्शनकालं यावदासीत इत्यनेनेति शिष्टीया । तेन सन्ध्याकालः सर्वत्रापि जपेन ज्ञापनेयः । अत्र च "ॐ पूर्वा गायत्रीं जपेत्" इति श्रुतिविरोधपरिहारार्थं जप एव प्राधान्येन विधेयः । स्थानामत्रे तु तदङ्गत्वा । तेन जपवासीनेति वासीनो जपेदित्यर्थः" इति अप० ४९ ।

१ क. ग्रभृत्य । २ क. ग्रोक्ष्य । ३ क. पूर्वोक्तं । ४ क. पण्डलस्यल्ब्धि ।

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥ २५ ॥

ततः सन्ध्योपासनानन्तरं द्वयोः सन्ध्ययोरग्निकार्यं अग्नौ कार्यं समिदादेः पादि यत्तत्कुर्यात् स्वगृह्योक्तेन विधिना ॥ २५ ॥

*ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् ।

‡ तदनन्तरं वृद्धान्गुरुप्रभृतीनभिवादयेत् । कथम् ? असौ देवदत्तशर्माहमिति स्वनाम कीर्तयन् ।

गुरुं चैवाप्युपासीत§ स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥ २६ ॥
आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं तस्मै ¹निवेदयेत् ।
हितं तस्याऽऽचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २७ ॥

तथा गुरुं वक्ष्यमाणलक्षणमुपासीत तत्परिचर्यापरस्तदधीनाभिर्वृत्तं ।

* "तारकोदयास्तूर्यदर्शनाद्वोर्ध्वं सन्ध्याकाले प्रथामस्य एव काले स्वगृह्योक्तविधिना समिदादेः कुर्यात् ।" इति अप० ५१ ।

† "ज्यायांसमभिवादयेत्" इति पोलम् । तत्र "क्रियता कालेन ज्यायान्भवति" इत्यपेक्षिते मनुराह—"दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् । त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामस्पेनापि स्वयोनिषु" पुरवासिनो दशाब्दिकैः पूर्वः मर्त्यैश्च भवति । ततोऽधिकवर्षस्तु ज्यायान् । कलाभृतां शिल्पिनां गायकादीनां पञ्चाब्दपूर्वः सख्या । ततोऽधिको ज्यायान् । त्र्यब्दापेक्षमल्पत्वम् । श्रोत्रियाणां त्र्यब्दपूर्वः सख्या । ततोऽधिको ज्यायान् । तस्य च तारतम्यं गुणतारतम्यापेक्षम् । अपिशब्द एवकारार्थः । अप० ५१.

‡ "अग्निकार्यं कृत्वाऽसौऽहमितिमुक्त्वाज्यायसोऽभिवादयेत् । असावित्यत्र स्थाने अयमार्य्य नाम कीर्तयेत् । तथाऽभिवादय इत्युक्त्वा वा । तदाहमनुः—"अभिवादयते यिो ज्यांसमभिवादयन् असौ नामाऽहमस्मीति स्वनाम परिकीर्तयेत् ॥ भोःशब्दं कीर्तनेऽन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने" अतश्चैवं प्रयोगो भवति —अभिवादये वैद्यनाथाऽहमस्मि भो इति अप० ५१.

§ "आसुपासीत स्वाध्यायमात्मार्थं परिचरेच्च । गुरुमित्यनुवर्तते । समाहितोऽनन्यमनाः" इति अप० ५५.

‖ "मानसवाचिककायिकव्यापारैरविहितकारी. गुरोरप्रतिकूलव्यवहारश्चेति" इति अप० ५५.

१ ग० लब्धं चास्मै । अप० लब्धंचास्मै २ अप० हितं चास्य । ३ अवध्यतोयचरकर्मभिः । ४ क. वक्ष्यमाणगुण ।

ध्यायार्धमध्ययनमिद्धये समाहितोऽविक्षिप्तचित्तो भवेत्। आहृत्याध्यधीयीत गुर्वा-हृत एवाधीयीत न स्वयं गुरुं प्रेरयेत्। यच्च लब्धं तत्सर्वं गुरवे निवेदयेत्। तथा तस्य गुरोर्हितं माचरेत् नित्यं सदा मनोवाक्कायकर्मभिः न प्रतिकूलं कुर्यात्। अभिशब्दादुद्धरदर्शने गौतमोक्तं* कण्ठप्राहृतादि वर्जयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

†कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्यानसूयकौः।
‡अध्याप्या धर्मतः साधुशक्ताप्तज्ञानवित्तदाः ॥ २८ ॥

कृतमुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः। §द्रोहीह दशवान्। मेधावी ग्रन्थग्रहणधार-णशक्तः शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान्। कल्यः आधिव्याधिरहितः। अनसूयको

* "द्वित्रमात्रतावनुकूलयिति अप० ५५.

† "गौतमः—वर्जयेन्मेधाभुग्मांसं गन्धमाल्यं दिवास्वप्नमञ्जनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहद्वाक्यवादनृत्यज्ञानवस्त्रभावनतत्पर्यगीतपरिवादभयानि। गुरुदर्शने कण्ठप्राहृतावसक्थिकाघाटप्रभारणानि। निष्ठ्यूतक्षुत्क्षवितृम्भितावस्फोटनानि च। स्त्रीप्रेक्षणालम्बने मैथुनाङ्गस्पर्शाम्। शुनहीनमेवामद्यमांसदानं क्रियामाणार्यन्तपुष्पस्त्रीक्षितानि च। शुष्का वाचो मयं नित्यं ब्राह्मणः" इति। अत्र खानं भोगार्थम्। मयं पर प्रति। कण्ठप्राहृतं कण्ठप्रावरणम्। अवसक्थिका जानुमात्रोपरि करवस्त्रः। अवस्फोटनम् अङ्गस्यान्यत्राङ्गस्फोटनम्। क्षीत्येवा सूत्र-पुरीषाभ्यामजेत्यादिका। तां गुरोरपि वर्जयेत्।" अङ्गानि प्रक्षालयतीत्यादीनि गुरोरपि" इति पूर्वानात्। शुष्का वाचः परोद्वेगकराणि वाक्यानि। मयं प्रतिरूपम्। एतानि ब्रह्मचारी-वर्जयेदिति सम्बन्धः। मयं नित्यं ब्राह्मणः। नित्यग्रहणं वचनान्तरात् कृतयुगादावपि ब्राह्मणेन वर्जयेत्। क्षत्रियवैश्ययोस्तु कलावेव।" इति अप० ५३.

‡ प्रमुक्तादूर्ध्वं प्रथमाभ्यासाद्...कृतज्ञेति अप० ५६.

"कल्याणसूचकाः" इति च पाठान्तरम्। अपरार्कस्तु "कल्याणसूचकः सुप्रस-न्नाः। कल्याणसूचका इति तु पाठे कल्यो नीरोगः। अनसूयकोऽसूयारहितः। गृणेषु दोषा-विष्करणमसूया।" (अप० ५६.)

§ "अद्रोही दयावान् अपराधी"। अप० ५५।

---

१ क. स्वयं प्रेर। २ ग. कल्यानसू अप० सूचिकल्याणसूचकाः। ३ अप०. अध्याप्याः साधुशक्ताप्तज्ञानवित्तदाः धर्मतस्त्विमे ॥

दोषाणाविष्करणेन गुणाविष्करणशीलः । साधुः वृत्तवान् । शक्तः[*] शुश्रूषायाम् । आप्तो बन्धुः । ज्ञानदः विद्याप्रदः । वित्तदः अर्पणपूर्वकमर्थदाता । एते गुणाः मस्ता व्यस्ताश्च यथासंभवं द्रष्टव्याः । एते च धर्मतः शास्त्रानुसारेणाध्याप्याः ॥ २८ ॥

[†]दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।

यैश्च च स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं पालाशादिदण्डं अजिनं च कार्ष्णादि उपवीतं कार्पासादिनिर्मितं मेखलां च मुञ्जादि ब्रह्मचारी धारयेत् ॥ २९ ॥

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां [‡]भैक्षचर्या[§] यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तदण्डादियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेष्वनिन्द्येषु अभिशस्तादिदोषरहितेषु स्वकर्मनिरतेषु [‖]भैक्षं[¶] चरेत् । आत्मवृत्तये आत्मनो जीवनाय न परार्थम् आचार्यतद्भार्यापुत्रव्यतिरेकेण । निवेद्य गुरवे तदनुज्ञातो भुञ्जीत । "तदभावे तत्सुतादौ" इति नियमात् । अत्र च ब्राह्मणग्रहणं संभवे सति नियमार्थम् । यत्तु सार्ववर्णिकं भैक्षीचरणामीति तत् त्रैवार्णिकप्राप्त्यर्थम् ॥ यच्च "चातुर्वर्ण्य चरेद्भैक्षम्" इति, तदापद्विषयम् । कथं भैक्षचर्या कार्या ? आदिमध्यावसानेषु

---

[*] शक्तः ग्रहणादिसमर्थः, आप्तः अप्रतारकः, वित्तदः गुर्वर्थप्रदाता, ज्ञानदः ज्ञानदं. तुग्रन्थप्रदः...एते धर्मतः धर्मानतिक्रमेण गुरो रप्यापृणाभवन्ति । अर्थप्रदं प्रति अनेनाध्यापनं नाधर्मः । तस्य वृत्तिरूपेण विहितत्वात् । भृतिसम्प्रतिपूर्वकमध्यापनं प्रतिषिद्धम् । इति अप० ५६.

† "उपनीतं प्रत्याह—दण्डाजिनेति" दण्डादीनि स्वकार्यधारणीयानि । तत्र दण्डस्यकार्यम् अवलम्बनं गवादिनिवारणं तमोवगमप्रभृतिषु प्रवेशनमित्यादि । अजिनोपवीतमेखलानामदृष्टम् । अतस्तानिनित्यं धार्याणि । अप० ५७.

‡ भैक्षं प्राप्तं चरेत् । भिक्षितमन्नं भिक्षा तासांसमूहो भैक्षम् । अप० ५९.

---

१ ख. अर्पण । ख. धैमद्या । क. पूर्वमर्थ । २ क. ग. एतैच धर्मज्ञाताः । ३ ख. क. तथा स्मृतं । ४ ख. ग. च कार्ष्णाजिनादि । ५ क. ग. भैक्ष्यं । ६ ख. ग. भैक्ष्यचर्या । ७ ख. त्तादिदोषरहितेषु । ८ क. ग. भैक्ष्यं । ९ ख. सति न नियं । १० क. ग. भैक्ष्यचर । ११ क. चर्या । आदिमध्या ।

भवच्छब्दोपलक्षिता भवति भिक्षां देहि, भिक्षां भवति देहि, भिक्षां देहि भवति, इत्येवं वर्णक्रमेण भैक्षचर्यां कार्या ॥ ३० ॥

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।
आपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तेन विधिना भिक्षामाहृत्य गुरवे निवेद्य तदनुज्ञया कृताग्निकार्यो वाग्यतो मौनी अन्नं सत्कृत्य अकुत्सयन्निन्दन् आपोशानक्रियापूर्वम् "अमृतोपस्तरणमसि" इत्यादिकं कृत्वा भुञ्जीत । अत्र पुनरग्निकार्यग्रहणं सायंकाले कथञ्चिदकृताग्निकार्यस्य कालान्तरविधानार्थं न पुनस्तृतीयप्राप्त्यर्थम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥

[a]ब्रह्मचर्ये स्थितः एकान्नं नाद्यादनापदि व्याख्यातभावं । ब्राह्मणः पुनः श्राद्धेऽभ्यर्थितः सन्कामममश्नीयात् व्रतमपीडयन् मधुमांसपरिहारेण । अत्र ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादेः श्राद्धभोजनव्युदासार्थम् । "राजन्यवैश्ययोश्चैव नैतत्कर्म प्रचक्षते" इति स्मरणात् ॥ ३२ ॥

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टैश्युक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् [b]
भास्करालोकनाश्लीलपैरिवादादि वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

मधु क्षौद्रं न मद्यं, तस्य "नित्यं ब्राह्मणो मद्यं वर्जयेत्" इति निषेधात्। मांसं छागादेरपि, अञ्जनं घृतादिना गात्रस्य कज्जलादिना चाक्ष्णोः, उच्छिष्टमगुरोः,

[a] "अनमन्नकाले आपोशानक्रियोक्ता क्रिया आपोशानक्रिया। भैक्षादेकदेशोऽसौ S ग्निकार्यम्। तथा चाऽऽपस्तम्बः—"प्रोक्षितान्नैस्त्रयी हुत्वा भुञ्जीत।" अतश्चाऽऽचार्यं (र्थी) सन्निधावेतदग्निकार्यम्। सन्निहिते त्वाचार्ये अग्निकार्यस्थाने भैक्षमाचार्यो भोजयितव्य इति सेतौ-दीक्षितम् "इविषा संस्तुतम्" इत्यादिना" इति अप० १७.

[b] "ब्रह्मचारी ब्राह्मणश्चेत्सदाऽऽर्थितः सन् एकान्नमनापदपि भुञ्जीत । स चेच्छ्राद्धे भुञ्जीत तदा अनापद्यकं मधुमांसादि वर्जयित्वाऽश्नीयात् ।" इति अप० १३.

१ क. अयोज्ञान । ख. अयोज्ञन । २ क. ख. दिकं पूर्वं कृत्वा । ३ अप० "पिण्डं च्छ । ४ अप० परिवादाश्च वर्जं । ५ क. उच्छिष्टं मृगोः ।

शुक्तं निष्ठुरवाक्यं नाजरसः तस्याभक्ष्यप्रकरणे निषेधात्, *स्त्रियमुपभोगे, प्राणिहिंसनं जीववधः, भास्करस्योदयास्तमयावलोकनम्; अश्लीलमसभ्यभाषणम्, परिवादः सदसद्रूपस्य परदोषस्य ख्यापनम्, आदिशब्दात्सूत्रव्यतिरिक्तं गन्धमाल्यादि गृह्यते, एतानिब्रह्मचारी वर्जयेत् † ॥ ३३ ॥

गुर्वादिलक्षणमाह—

‡स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
उपनीय §ददद्वेदमाचार्यः॥ स उदाहृतः ॥ ३४ ॥

योऽसौ गर्भाधानाद्या उपनयनान्ताः ‖ क्रिया यथाविधि कृत्वा वेदस्यास्मै [illegible] रिणे प्रयच्छति स गुरुः । यः पुनरुपनयनमात्रं कृत्वा वेदं ददाति स आचार्यः ॥३४॥

* "स्त्रीशब्देन स्त्रीविषये प्रेक्षणालम्बने लक्ष्येते । तदाहगौतमः— "स्त्रीप्रेक्षणालम्बने मैथुनशङ्कायाम्" इति अप० ६२ ।

† प्राक् २८ तमश्लोकव्याख्यायां गौतमोक्तिर्द्रष्टव्या ।

‡ "तथा च देवलः—"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ॥ वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः । माता भ्रातामही चैव पितुर्भार्यातथा स्वसा ॥ श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः । इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजा॥" इति । तदुपचार इति मन्तव्यम् । अत्र च गुरुकल्पेषु वर्तितव्यमिति फलम् । अत एवानुवर्तनमाह—"अनुवर्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः" इति अप० ६५.

§ "वेदशब्देनाङ्ग ' विद्यान्तराण्यपि संगृह्यन्ते । तथा च मनुः—उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते"॥ (२.१६.) कल्पशब्देनेह व्याकरणादीन्यङ्गानि मीमांसा न्यायविस्तराश्च प्रतिपाद्यन्ते । कल्पो वेदार्थं कल्पयति । तथा च व्यासः—" न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्द्विजः । पाठमात्रावसानस्तु पङ्गे गौरिव लोहितः॥" । पाठमात्रावसानः अर्थानभिज्ञ इत्यर्थः । इति अप० ६५.

‖ "यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ।" आप० ध० १.१.१.१४.

¶ "गर्भाधानाद्या उपनयनान्ताः क्रियाः संस्कारिका यो यस्य करोति स तस्य गुरुः । एतावदेव गुरुलक्षणम्। तत्प्रसङ्गाद्ब्राह्मणं प्रति वेदमयीं वृत्तिं पृच्छतीति विध्यन्तरम् । जिने-

---

१ क. वाक्ये नाजरसः । २ क. भास्करस्य चोदयास्तमयादावालो । ग. भास्करस्यावलोकनमुदितास्तमितयो निरूपमालोकनम् । ३ क. ग. मसभ्यभाषणम् । ४ क.—इदमवतरणं नास्ति ।

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते ।
एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

वेदस्यैकदेशं* मन्त्रब्राह्मणयोरेकम्, अङ्गानि वा, योऽध्यापयति स उपाध्यायः । यः पुनः पाकयज्ञादिकं कृतः करोति स ऋत्विक् । एते च गुर्वाचार्योपाध्यायर्त्विजो यथापूर्वं यथाक्रमेण मान्याः पूज्याः । एभ्यः सर्वेभ्यो माता गरीयसी पूज्यतमा ॥३५॥

वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यमाह †—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।
‡ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥ ३६ ॥

क्रियानुष्ठानस्य वेदज्ञानस्य च अर्थप्राप्तपौर्वापर्यानुवादकः क्त्वाप्रत्ययः । परमार्थतस्तु द्वे एवैते वाक्ये । अन्यथा क्षत्रियादेः स्वयमुक्तं प्रति गुरुत्वं न स्यात् । वेदज्ञानाभावात् । इत्यमेव च क्षत्रियादेरपि स्वयमुक्तं प्रति गुरुत्वम् । अन्यथा क्षत्रियादिसुतस्य पितृभार्यां गच्छतो गुरुतल्पगामित्वं न स्यात् । अत एव मनुर्गौभाजनादिक्रियाकर्तृत्वं वेदज्ञाननिरपेक्षं गुरुलक्षणमाह- "निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥" (२.१४२.) इति अप० ३४.

* "यो यज्ञाधिकारिणा स्वयजमिच्छूर्यं परिक्रीणीते मनुं यजकृज्जयति स तस्य ऋत्विगित्युच्यते । मनुः "अन्यार्थेषं पाकयज्ञाग्निहोत्रादिकाम्यरूपान् । यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते" (२.१४३.)" इति । स च त्रिविधः— यथा SSह हारीतः—"क्षीरहोता SSहार्यहुतो विशेषवृतः" इति। लक्षणमाह—"यो यस्याग्निहोत्रेषे स तस्य क्षीरहोता"। अस्यार्थः अग्न्याधेयमग्न्यग्निमदृत्विजां मध्ये यः कश्चिदाग्निहोत्रे ऋत्विग् भवति स क्षीरहोतेति । तस्यालाभे यमस्य नित्यार्थं वृणीते स आहार्यहुतः । अथ यमस्यमुत्तरेषु क्रतुषु वृणीते स विशेषवृतः" । ऋत्विक्लक्षणमिह प्राग्वत्किम् । तस्येहानुपयोगात् ।" इति अप० ३६.

† "तथा च मनुः—"एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते" (२.१४१.) इति । अप० ३५.

‡ "ब्रह्मचर्यकालस्य परिमाणमाह—प्रतिवेदमिति अप० ३७.

§ "मनुः—"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् । तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा" (३.१.) इति ।

‖ मनुः—"केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्य-

यदा विवाहासंभवे[1] "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वा" इति मध्यक्रमं[2] प्रवर्तते तदा प्रतिवेदं वेदेवेदं प्रति ब्रह्मचर्यं पूर्वोक्तं द्वादशवर्षाणि कार्यम्, । अशक्तौ पञ्च । ग्रहणान्तिकमित्येके वर्णयन्ति । केशान्तः पुनः षोडशाब्दिकः कर्म गर्भादारभ्य षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । एतच्च द्वादशवार्षिके वेदव्रते बोद्धव्यम्[3] । उत्तरस्मिन् पक्षे यथासंभवं[4] द्रष्टव्यम् । राजन्यवैश्ययोस्तूपनयनकालवत् द्वाविंशे चतुर्विंशे वा यथा संभवं द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

उपनयनकालस्य परमावधिमाह—

आ षोडशाद्वार्ष्यात्[5] द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।
ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७ ॥

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते[6] सर्वधर्मबहिष्कृताः ।[7]
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥ ३८ ॥

आ षोडशाद्वर्ष्यात्षोडशवर्षं यावत् । आ द्वाविंशात्, आचतुर्विंशाद्वर्षात्, ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्, औपनायनिकः उपनयनसंज्ञकः परः कालः । नातः परमुपनयनकालोऽस्ति किं तु अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः सर्वधर्मेष्वनधिकारिणो भवन्ति । सावित्रीपतिताः[8] पतितसावित्रीका भवन्ति सावित्रीदानयोग्या न भवन्ति । व्रात्याः संस्कारहीनाश्च व्रात्यस्तोमाख्यक्रतोर्विना । कृते तु तस्मिन् उपनयनाधिकारिणो भवन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्य ह्यधिके ततः॥" इति । जन्मादिदेवा वर्षसंख्या, गर्भादिब्दोद्विजिता स्याच्चदा गर्भषोडश इत्यवश्यत्। केवलसंख्योपादाने तु जन्मैवाद्यधिः । यथाऽब्दे चाब्दे इति" इति अप० १७.

* धर्मशब्दो द्विजातिधर्माभिप्रायः न वर्णधर्मविषयः । व्रात्यानां वर्णकल्पानधारात् ।" इति अप० ६८. मिता० १.१५.

---

१ ख. भवेन वेदा । २ क. ख. यथाक्रमिति नास्ति । ३ ग. यथासंभवमिति नास्ति । ४ क. आषोडशाद्वाविंशाच्चतु । ५ अप० ऊर्ध्वं यथोक्ते यथाकालमसंस्कृताः । ६ क. पतिः कृताः । ७ क. आ विंशात् । ८ क. पर उप । ९ क. सावित्रीपतिता' इत्यारभ्य संस्कारहीनश्चेत्यन्तं नास्ति ।

"आचार्यो द्विजः"[1] इत्युक्तम् । तत्र हेतुमाह—

मातुर्यदग्रे जायन्ते [2]द्वितीयं [3]मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशास्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

मातुः सकाशात्प्रथमं जायन्ते, मौञ्जिबन्धनात् द्वितीयं जन्म यैस्मात्तस्मादेते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजा उच्यन्ते ॥ ३९ ॥

वेदाध्ययनप्रशंसया यज्ञादिकर्मविधिमाह

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।
वेद एव द्विजातीनां [4]निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां तपसां कायसन्तापरूपाणां चान्द्रायणादीनां शुभानां च कर्मणाम् उपनयनादिसंस्काराणाम् अवश्यकर्त्तव्येन वेद एव द्विजातीनां परो निःश्रेयसकरः मोक्षकरो नान्यः । वेद एवेति तन्मूलत्वेन स्मृतेरप्युपलक्षणार्थम् ॥ ४० ॥

"आचार्यो नाम आचार्यान् प्रायश्चित्तकृतः । तेन चोडालकलक्षादिना कृतप्रायश्चित्ता उपनीता धर्माधिकारिणो भवन्ति । संस्यवहार्यान्येषाम् । यदाह मनुः—"वैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हि चित् । ब्राह्मान्यौनान्यसम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह" इति अप० ६८ ।

* "अत्र द्विजाति धर्मसहितकर्तव्ये हेतुमाह मातुर्यदग्र इति ।" इति अप० ६८.

† "अत्र द्वितीयमिति क्रियाविशेषणम् । अतोऽनुपनीतस्वाध्यायाभावा न द्विजाः । तस्माद्द्विजातिधर्मानधिकारस्तेषामृषेः ।" इति अप० ६८. की पुनर्द्वितीये जन्मनि मातापितरावितिचेत् सावित्री माता, आचार्यः पितेति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ (याज्ञ०—१. ७.)

‡ "यज्ञादिभ्यः कर्मभ्यो वेदस्य निर्द्धारणमनुपपन्नमिति वेदशब्देन वेदाध्ययनं लक्ष्यते। तस्य च युक्तं यज्ञादीनां मध्ये परत्वम् निःश्रेयसकरत्वादिःश्रेयसकरत्वोपकारात्वाच्च । तथा च मनुः—"आ इ वै स तत्रावेक्ष्यः परमं तप्यते तपः । यः स्वाध्यायं द्विजोऽधीते स्वाध्यायं श्रावितोन्वहम् ॥" इति अप० ६९.

१ आ. १०.-२ क. इदमधतरं नास्ति । ३ क. ग. पौञ्जीव । ४ ग. यस्मादिति नास्ति। ५ क. ब्रह्मणाश्चव । ख. इदमधतरं नास्ति ।

ब्रह्मणाध्ययनफलमृक्सामवेदानां काम्यत्वेनाध्ययनयज्ञा यज्ञफलमाह

मधुना पयसाचैव स देवांस्तर्पयेद्द्विजः ।
पितॄन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते च योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥

यजूंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः ।
प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितॄंस्तथा ॥ ४२ ॥

स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत ।
सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४३ ॥

योऽन्वहम् ऋचोऽधीते स मधुना पयसा च देवान् पितॄंश्च मधुघृताभ्यां तर्पयति । यः पुनः शक्तितोऽन्वहं यजूंष्यधीते स घृतामृतैर्देवान्पितॄंश्च मधुघृताभ्यां प्रीणाति[2] । यस्तु सामान्यन्वहमधीते स सोमघृतैर्देवान् पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यां प्रणिाति । ऋगादिग्रहणं सामान्येन ऋगादिमन्त्रप्राप्तयर्थम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन्[1] ।
पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ ४४ ॥

वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः ।
इतिहासांस्तथा विद्याः शक्त्याधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४५ ॥

मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम् ।
करोति तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ ४६ ॥

ते तृप्ता स्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।

१ क. तर्पयज्ञा । ग. काम्यत्वेन । २ ख. ग्यां तर्पयति । ३ ख. रसः पठेद् ।

यः पुनः शक्तितोऽन्वहम् अथर्वाङ्गिरसोऽधीते स देवान्मेदसा पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यां तर्पयति। यस्तु वाकोवाक्यं प्रश्नोत्तररूपवेदवाक्यं*, पुराणं ब्राह्मादि, इकारान्मानवादिधर्मशास्त्रम्, †नाराशंसीश्च रुद्रदैवत्यान्मन्त्रान्, गाथाश्च यज्ञगाथेन्द्रगाथाद्याः, इतिहासान्महाभारतादीन्, विद्याश्च वारुण्याद्या विद्याः, शक्तितोऽन्वहमधीते स मांसक्षीरौदनमुसपिर्भिर्देवान् पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यां तर्पयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ते पुनस्तृप्ताः सन्तो देवाः पितरश्च एवं स्वाध्यायकारिणं सर्वकामफलैः शुभैरनन्योपघातलक्षणैस्तर्पयन्ति ।

यं यं क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात्फलम् ॥ ४७ ॥
विधिवित्तपूर्णापृथिवीदानस्य फलमश्नुते ।
तपसश्चैव परस्येह नित्यं स्वाध्यायवान् द्विजः ॥ ४८ ॥

यस्य यस्य क्रतोः प्रतिपादकं वेदैकदेशमन्वहमधीते तस्यतस्य क्रतोः फलमाप्नोति। तथा वित्तपूर्णायाः पृथिव्याः त्रिःत्रिवारं दानस्य यत्फलं परस्य तपसश्चान्द्रायणादेर्यत्फलं तदपि नित्यं ‡स्वाध्यायवान् प्राप्नोति। नित्यग्रहणं काम्यस्यापि§ सतो नित्यब्रह्मापनार्थम्॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ एवं सामान्येन ऽब्रह्मचारिधर्मान्निरूपयाधुना नैष्ठिकस्य विशेषमाह-

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

* "नाराशंस्यः। अन्यवेदविलक्षणप्रश्नोत्तरः "इदं जना उपश्रुत" इत्याद्यात्मिका ऋचः। ...विद्याः मधुविद्याद्याः। इति अप० ७०. सर्वैः काम्यमानैः फलैस्तर्पयन्ति इति अप० ७०.

† नित्यं स्वाध्यायवान् अजस्रतत्स्वाध्यायवान्। इति अप० ७०.

‡ "मधुना पयसेत्यादीनां प्रथमेन अनित्यम्। सा च ब्रह्मयज्ञाख्यस्वविध्यर्थवादभूतेति ब्रह्मयज्ञविधिरेवकल्प्यः। तेन विद्याऽर्थवादात्सर्वस्यान्। स च ब्रह्मचारिणो ऽपीति तत्प्रकरणे वाक्यान्तरम्यः।" इति अप० ७०.

§ "द्विजैः खलु ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च। तत्रोपकुर्वाणस्य धर्मा उक्ताः। नैष्ठिकस्यैवाधुनोच्यन्ते—नैष्ठिक इति अप० ७०.

१ क. प्रश्नोत्तर वेदवाक्यम् २ ख. धीते ऽसौ त। २ ख. तपसो परस्य। ३ क. कामस्यापि।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

अनेन विधिना देहं साधयन्जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनः ॥ ५० ॥

* अनेनोक्तप्रकारेणात्मानं निष्ठाम् उत्क्रान्तिकालं नयतीति नैष्ठिकः । स यावज्जीवमाचार्यसमीपे वसेत् न वेदग्रहणकालोत्तरं स्वतन्त्रो भवेत् । तदभावे तत्पुत्रसमीपे, तदभावे तद्भार्यासमीपे, तदभावे वैश्वानरेऽपि । † अनेनोक्तविधिना देहं साधयन् क्षपयन् विजितेन्द्रियः इन्द्रियजये विशेषप्रयत्नवान् ब्रह्मचारी ब्रह्मलोकम् तत्त्वमाप्नोति कदाचिदिह न पुनराजायते ॥ ४९. ॥ ५० ॥

इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ॥

* "उपकुर्वाणकब्रह्मचार्याश्रमं यमिच्छेत्तमावसेत् । तत्र यदि ब्रह्मचर्याश्रममिच्छेत्तेन वा नैष्ठिकब्रह्मचारी भवेत् । निष्ठा शरीरपातः, तद्वीक्षके ब्रह्मचर्ये मङ्कल्पः कृतो येन स नैष्ठिकब्रह्मचारी" इति अप० ७१.

† "अनेन पूर्वोक्तेन ब्रह्मचर्यचरणेन देहं देहवन्तमात्मानं साधयन् ब्रह्मप्राप्तियोग्यं कुर्वन् विजितेन्द्रियो वशी चतुर्मुखलोकमवाप्नोति नेह संसारे पुनराजायते। अपुनरावृत्तिलक्षणं फलं ब्रह्मोपासकस्य सतो भवति न पुनः केवलकर्मणः । तदुक्तमाश्रमाश्रमकृत्य छान्दोग्ये "सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति । अस्यार्थः—सर्व एते ब्रह्मचर्यादय अत्वारोऽप्याश्रमिणः पुण्यलोका भवन्ति । एषां मध्ये यो ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मनिष्ठः सोऽमृतत्वमपुनरावृत्तिलक्षणमेतीति" इति अप० ७१.

१ ख. चेह जा । २ ग. वेदग्रहणानन्तरं । ३ ख. पुनर्जायते ।

अथ विवाहप्रकरणम्—२

यः पूर्ववेदाध्ययनस्य विवाहार्थं स्नानमाह

गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा द्वयमेव वा ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं, व्रतानि ब्रह्मचारिधर्मान् अनुक्रान्त्या, उभयं वा, पारं नीत्वा समाप्य, गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं यथाशक्ति दत्त्वा स्नायात्[1]। अशक्तौ[2] तदनुज्ञया अदत्तवरेऽपि। एषां च पक्षाणां शक्तिकालापेक्षया व्यवस्था ॥ ५१ ॥

१ "सर्वसाधारणत्वेन ब्रह्मचारिप्रकरणमुक्तम् । अधुनाऽवसरप्राप्तो गृहस्थधर्मो वक्तव्यः । तं च—" अपत्नीको नरो भूप कर्मयोग्यो न जायते । ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यः शूद्रोऽपि वा नृप ॥ पत्नी धर्मार्थकामानां कारणं प्रवरं नृणाम् ।" इत्यादिग्रन्थान्तरार्थवादा विना न भवन्ति । सा च स्नानोत्तरकालभाविनीत्याह गुरवेत्यादि । अप० ७२-७४.

१ "स्नातकश्च त्रयश्चा भिद्यन्ते, स्वरूपभेदात् । यथाऽऽह मनुः—

" ब्राह्मणानिकं वक्ष्यमाणमभवत्सार्ववेदसम् । गुर्वर्थपरिमाणार्थं स्वाध्यायार्थ्युपपादयेत् ॥ नैष्ठिकानाम्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान्" इति अप० ७७.

२ "यदि भिक्षाटनाद्याशक्तो व्याधितत्वया राजदैविकाद्यभिभवात्समर्थः, तदा वेदं केवलं व्रतान्येव वा केवलानि समाप्य स्नायात् । अत एव विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति त्रैविध्यं स्मर्यते । अतस्तस्य स्नानपरिणयनोत्तरकालभाव्ययनव्रतसमापनं नपुंसकानां वा । अत एव वक्ष्यति—" कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही" इति प्रकम्य—" वेदार्थानधिगच्छेत्तु शास्त्राणि विविधानि च " इति । ....." अथ स्नायादित्यादि—गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं काम्यायनादुक्तं—" गौर्वाऽक्षीणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्य " इत्यादि गुर्वर्थाहरणशक्त्यादि विषयम् । तदभावादि विषयं—" धान्यं वाऽपीमि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहेत् ।" इत्यादि मन्वादि लक्षितं वा द्रव्यं तदनुज्ञया वा अदत्तवरोऽपि । अत एव गौतमः—" विद्यान्ते गुरुवर्येण नियम्यः कृतानुज्ञानस्य वा स्नानम्" इति ।" इति । अप० ७५-७६.

१ ख. घ. पुनर्वेदाम् । २ अप० स्नायाद्वा तदनुज्ञया ।

स्नानानन्तरं किं कर्तव्यमत आह—

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२ ॥

अविप्लुतब्रह्मचर्यः अस्खलितब्रह्मचर्यः लक्षण्यां बाह्यान्तरलक्षणैर्युक्ताम् । †बाह्यानि तनुलोमकेशदशनादीनि मनुनोक्तानि. आभ्यन्तराणि ‡ " अष्टौ पिण्डाञ्छ्रुत्वा§ " इत्याद्याश्वलायनोक्तविधिना ज्ञातव्यानि. पूर्वस्यां शाखां गोत्र

" ततः किमित्यत आह—अविप्लुतेति । नैव विप्लुतं ब्रह्मचर्यं यस्य. विप्लुतः स्खलनं, तत्सम्भवे तु प्रायश्चित्ती न त्यक्तव्यादयः । किन्त्वयं विशेषः यदि स्नानादयो विप्लुतस्तदा ऽवकीर्णि प्रायश्चित्तम् (अ० २८०) स्नानादूर्ध्वं यदि पुनस्तदा सामान्यम् । "अथवाऽसत्यवक्तृत्वा च प्रतिकूला च या भवेत् । व्याधिता चाधिवेत्तव्या ॥" तथा " भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥" इत्यादिस्मरणप्रदर्शनात्प्राप्तस्य पुनर्विधानाद्यस्य विप्लुतब्रह्मचर्यत्वापसेरप्राप्तिर्नास्त्रसाङ्गीदित्यत्राविप्लुतब्रह्मचर्य इति पदं पूर्वस्य स्नानकर्तृविशेषणीयम्" इति अप० ७७—७८.

† " बाह्यानि कायस्वरादिगतानि । यथाऽऽहमनुः—" अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनां मृदङ्गीमुद्वहेत्तु ताम् ॥" इति । लक्षण्यामित्येतत्स्मारयेव विपरीता तु त्याज्या यथा—" गोद्वङ्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् । नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥" इति ॥ तथा नामतोऽपि वर्ज्या, यथा "देवनाम्नीं नदीनाम्नीं शैलगन्धर्वनामिकाम् । वृक्षवृक्षादिनाम्नीं दासीकं परिवर्जयेत्" इति " इति अप० ७८.

‡ " यद्या पुनरन्यन्तराणि सूक्ष्माणि भवन्ति तदाऽऽश्वलायनोक्ता परीक्षा कार्या । तत्र " बुद्धिरूपलक्षणसंयुक्ताम् " इत्युक्त्वा स्वयमेव योऽयं कृतं " लक्षणानि वृक्षोक्तानि " इति । तस्योत्तरम्—" अष्टौ पिण्डानिति " इति अप० ७८.

§ "अष्टौ पिण्डान् कृत्वा, ऋतमग्ने प्रथमं जज्ञे यत्ते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदिदं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यताम् । यस्सत्यं तदृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं दूवादेवामेकं गृह्णाति (३.५.५) ॥ क्षेत्राद्येनुभयतः सस्याद्दूर्वीयादृक्षवत्यस्याः प्रजाभविष्यतीति विद्यात् । गोत्रात्पशुमती । वेदिपुरीषाद्भूमवर्चस्विनी अतिदीर्घनी दूदाद्यस्तम्भवा । देवनाम्नेत्यन्वीं । चतुष्पथाद्विप्रजाजिनी। हरिणादभव्या। इमशानात्प्रतिग्राही।"॥ (१.५.६.)वृद्धि ज्ञानकारणः। अविदासिद्रोनाम अशोच्यं हृदम् " इति तत्रैव गार्ग्यभट्टनारायणः । यद्यपि सर्वे पुष्पचुम्बकस्य

१ ग. विधिना वेदितव्यानि । २ क. गोहवल्पकिकेतय क. ख. ग. गोहवल्पकिकेतवत्पानद्रूदेरिण्डेनचतुरथ ।

वेदिकाकीर्तितस्थानदेरेरिणीचतुष्पथदशमशानेभ्यो मृत्तिकां गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्तव्यम् । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे स्पृष्टे धान्यवती भवति,[1] द्वितीये पैशुमती तृतीयेऽस्निहोत्रशुश्रूषणपरौ चतुर्थे विवेकिनी चेतुरा सर्वजनार्जनपरा भवति, पञ्चमे रोगिणी,[2] षष्ठे वन्ध्या, सप्तमे व्यभिचारिणी, अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनस्मरणात् । स्त्रियं नपुंसकेनिवृत्तये स्त्रीत्वेन परीक्षितम्, अनन्यपूर्विकां * दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तराऽपरिगृहीतां, कान्तां कमनीयां वोढुर्मनोनयनानन्दकारिणीं "यस्यां [3]मनश्चक्षुर्निबन्धस्तस्मिन्विवृद्धिः" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । एतच्च न्यूनाधिकजातिव्याद्यादिपाभावे ।

असपिण्डां समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा, न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च एकशरीरावयवान्वयेन भवति । तथा हि पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एकपिण्डता, एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात्, एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहा-

पुत्रकेषु क्षेत्रस्य पहीत्यं गोहस्य प्राथम्यं परिहरन्ति । तथा तत्फलेऽपि अयमेवानुक्रमो गृहीतः । तथाऽपि आश्वलायनसूत्रे "क्षेत्राधेदुभयतः सस्याद्गृहीयादक्षतयस्याः प्रजा भविष्यति विद्यावृद्धाश्च सप्तमी" (१.५.६.) इति पाठादत्र क्षेत्रस्य प्राथम्यं गोहस्यद्वितीयत्वं च कल्पितं मन्माभिः ॥

* "अनन्यपूर्विकां नैवान्यस्यां वा पूर्वं वृत्ता । एतच्च दानादिविधयं वेदितव्यं, न संस्कृता विधेयम्, तस्याः पुनर्भूत्वात्, यथाऽऽह मनुः—" यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजोविन्देतदेवरः" इति । न च तत्र दानं निवृत्तमितिशङ्कनीयम् । "अक्षिताँश्च व दत्तायां क्षिप्तेना ऽऽज्यौ वरे यदि । न च मन्त्रोपनीतास्याकुमारी पितुरेव सा ॥" इति वचिदस्मरणात् । एवं बालापहृतायामपि वेदितव्यम् । "बालापहृता कन्या मन्त्रैरपि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैवसा" इति लैंगोक्तत्वात् । कान्तां स्नातकस्य कमनीयत्वान्मनोनयनानन्दकारिणीम् ।" इति अप० ७८.

† "अपरिविन्दिनिश्चये एकोपि मनसाह—" यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामुद्वहेद्विन्दतेतर वाग्विवेनोप्येके" आप० गृह्य० (१.२०.१.२१.) इति । "यस्यां कन्यायां वरस्य मनश्चक्षुषो

१ क. देरुभवेत् । २ ख. भवेत् । ३ क. ख. विगतेपुष्पे पशुमतीभवति । ४ ख. भवेत् । ग. पशमवति । ५ क. चतुर्थे विवेकिनीभवति । चतु । ६ क. पञ्चमे रोगिणीति नास्ति । ७ ख. नपुंसकनिवृत्तये । ८ क. पितामह प्रभृ पितामह । ख. द्विजा सह सापिण्डम् ।

दिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वसृमातुलादिभिरपि एकशरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृष्वस्रादिभिरपि । तथा पत्यासह पत्न्या एकशरीरारम्भकत्वया । एवं भ्रातृभार्यौणामपि परस्परमेकशरीरारम्भः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । यथैवं मातामहादीनामपि "दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।" इत्यविशेषेण प्राप्नोति.---स्यादेतत् यदि तत्र "प्रत्यासन्निमिच्छन्ति कुलं" इत्यादि विशेषवचनं न स्यात् । अतश्च सपिण्डेषु यत्र विशेषवचने नास्ति तत्र दशाहमित्येतद्वचनमवतिष्ठते । अवश्यं चैकशरीरावयवान्वयेन । सापिण्ड्यं वर्णनीयम । "आत्मा हि जज्ञे आत्मनः" इत्यादिश्रुतेः । तथा "प्रजामनुप्रजायसे" इति । "तथा स एवायं विरूढः पृथक् प्रत्यक्षेणोपलभ्यते दृश्यते चापि सारूप्यम् । देहत्वमेवान्यत् ।" इत्यापस्तम्बचार्याः । तथा गर्भोपनिषदि "अत एतत् पाठ कौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतस्त्रीणिमातृतः । अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः त्वङ्मांसरुधिराणि मातृत" इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् ॥ निर्वाप्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसंतानेऽपि भ्रातृन्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायशक्त्याश्रीकारेण रूढपरिग्रहे अवयवशक्तिस्तत्रतत्रावगम्यमाना परित्यक्ता स्यात्।" "अस्त्वेवमवयवेषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति " । एवं "

निबन्धो नितरां बन्धनं यस्यामासक्तगतिश्चेन मनश्चक्षुर्वा निबद्ध इव निश्चल इत्यर्थः, तस्यां जायायां सत्यां धर्मार्दीनां समृद्धिः, नेतरत्रृणदोषानुरागदर्शनमात्रिवेशेनेके मुक्तेन । एतदुक्तं भवति,—अत्र मनश्चक्षुषोर्निबन्ध एवादरणे कारणं, न तु ज्योतिष्मात्रिका ज्ञाता गुणाः । तथा तदभाव एव परिवर्जने कारणं, तस्यापत्यदो दोषा इति इमयोरपि मनोधर्म्यादीनां निवेश मात्रियेतैव ।" इति आगृह्य० (१.३.२१.) उज्ज्वलाख्यायाम् । "सप्तां दशमीं निष्क्रान्तां वरणे परिवर्जयेत् ॥ (१.३.११.) दृतां गृतां श्रोतां श्रुत्वां शरणां चितां विद्धां मृतां मण्डूकिकां साङ्कारिकां रातां पालीं मित्रां स्वनुजां वर्षकारीं च वर्जयेत् ॥ (आप० गृह्य १.३.१२.) इति तत्रैवोक्ताः स्वापदयोदात्तदयश्चसूत्रे ॥ आप० गृह्य सूत्रे ५९.

---

१ ग. शरीरारम्भैः सहैक । २ म. ५. ५९ । ३ क. ख. जायत इति च स एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते इत्यापस्तम्ब०. (आप० ध० २. ९. २४. २) । ४ ग. गोणियात्मनस्त्रीणिपितृतो० । ५ ख. निर्वाप्य सपिण्डान्वयेन तु । ६ ख. मातृपुत्रादिषु । ७ ख. ज्ञलवाह्नी । ८ ख. रूढिपरिग्रहे । ९ क. ख. एतत्पदं नास्ति । १० क. ख. एवमिति नास्ति । ग. एवंप्रत्यवेक ।

एवं परस्परवैकशरीरसंबन्धेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसंगस्तथा वक्ष्यामः । यत्तीयसी तयसा प्रमाणतश्च न्यूनाम् उद्वहेत् परिणयेत् स्वगृह्योक्तेन विधिना ॥ ५२ ॥

विशेषतस्तामाह—

अगोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम्* ।

अगोगिणीम् अविक्रिलनविध्याधनुपसृष्टाम् । भ्रातृमतीं पुत्रिकाकरण-शङ्कानिवृत्तये । अनेनापत्रिभाषिताऽपि पुत्रिका भवतीति गम्यते । असमानार्षगोत्रजां ऋषेरिदमार्षं नाम प्रवर इत्यर्थः । गोत्रं वंशापरम्पराप्रसिद्धम् , आर्षं च गोत्रं च आर्षगोत्रे, समाने आर्षगोत्रे यस्यासौ समानार्षगोत्रस्तस्मात्जाता समानार्षगोत्रजा न समानार्षगोत्रजा असमानार्षगोत्रजा ताम्[1] । गोत्रप्रवरौ च पृथक्पृथक्पर्युदासे निमित्तं । तेनास

* "तनु सगोत्रनिराकरणेनैव सपिण्डत्वनिषेधे प्राप्ते किमिति भेदेनाधस्तने श्लोके "असपिण्डां मर्वाचस्याम्" इत्युक्तम् । न । एतत्तस्मन्ततिजाया निराकरणार्थम् । इतरथा असमानार्षगोत्रजा तन्त्रीमन्ततिजा परिणेया भवेत् । एषा चासपिण्डाऽपि मातृपक्षेऽपि वेदितव्या यथाऽऽह मनुः "असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने" । नैव सपिण्डा मातुर्या । एकाराणित्यर्थः । "असगोत्रा च या" इत्येतावत्युपयमाने पत्न्यभिग्रहणं कुर्वतेति तन्त्रेत्रिकापुत्राभिप्रायेण । अन्यथा—" यस्यते बीजजं जन्तुः शस्यस्य न स नेतरस्यतु " इति तन्मातृजायाविवाहार्थं स्यात् । सा प्रशस्ता, कव, दारकर्मणि, यज्ञादिभिन्ना न भवति । तच्च वचनादेव मातृपित्रयाद् मैथुने मिथुननिवृत्तेर्यत्नैकत्वं निवर्त्य न भवति दारकर्मादिकम् । अत एवाऽऽपस्तम्बः—"पाणिग्रहणादिसहस्रं कर्यम्" इति सहस्रग्रहणं बलीयस्त्वख्यापनार्थम् । तत्रश्च अग्नीऽग्नी अर्थवशाद् इति दारादिकं निवर्तयिष्यामि, त्वमपि सहस्रं कुर्वीति, तथाऽपि तथैव कार्यम् । अन्यथा शेष इति सहस्राधिकारः । अतश्चैकफलभोक्तृत्वं फलान्तरोत्पत्तिबाधश्च । " असपिण्डा च या मातुः" इति मातृव्यादिसुतापरिणयनिषेधः । मातुः सपिण्डत्वात् " इति अप० ८० ।

यद्यपि अयमेव साधारणो निषेधविधिः । कथं तर्हि दाक्षिणात्यैः प्रसर्पितवेदशास्त्रपद्धतिविधिभिरपि क्षत्रियवैश्यानां तनुजसुतापरिणयनमाद्रियते इति चेदुच्यते ! भाक्षादिषु विवाहेषु तत्रश्चास्मादिष्टदक्षनिरूपणे. गान्धर्वादिविवाहेषु कन्याप्रदानाभावेन पितृगोत्रसापिण्ड्यव्यपोहनिरूपणेश्च, च एकार्थोऽनिर्दिष्टो मार्कण्डेयपुराणे—" भाक्षादिषु विवाहेषु या सुता कन्यका भवेत् । अनृणोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥ गान्धर्वादिविवाहेषु (पितृगोत्रेण धर्मविद् ।" इति । यानि यानि मातृतनुजसुतापरिणयनिषेधोत्तेजकवचनानि तत्र गान्धर्वादिविवाहपरिणीतमातृभ्रातृसुतासपरिणयनमिष्यत्वेनलब्धेयम् । अपि च आह वसिष्ठः—" देशकुलाचारा

१ क. ख. ङ. ज्ञोत्पत्तिजा । २ ख. तस्माद् । ग. तस्मात्ताह । ३ ग. तामिति नास्ति ।

मानार्षजां असमानगोत्रजामित्यर्थः । तथा च "असमानप्रवरैर्विवाह" इति गौतमः[1] । तथा च "असपिण्डा च या मातु रसपिण्डा च या पितुः ।" इति मनुः[2] । तथा मातृगोत्रामप्यपरिणेयां केचिदिच्छन्ति । "मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥" इति प्रायश्चित्तस्मरणात् । अत्र चासपिण्डामित्यनेन पितृष्वसृमातृष्वस्रादिदुहितृनिषेधः । तथा असगोत्रामित्यनेना सपिण्डाया अपि भिन्नसन्तानजायाः समानगोत्राया निषेधः । असमानप्रवरामित्यने नाप्यसपिण्डाया असगोत्राया अपि समानप्रवराया निषेधः । तथा असपिण्डामित्यं तत्सार्ववर्णिकम् । सर्वत्र सापिण्ड्यसद्भावात् । असमानार्षगोत्रजामित्येतत्त्वार्षगोक्षविष यम् । यद्यपि राजन्यविशां प्राप्तिस्विकगोत्राभावात्प्रवराभावः, तथाऽपि पुरोहि तगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ । तथा च "यजमानस्यार्षेयान् प्रैषान्ति" इत्युक्त्वा "पौरो हित्यान् राजविशां प्रवृणीते" इत्याहाऽऽश्वलायनः । सपिण्डासु समानगोत्रासु समान-प्रवरासु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते । रोगिण्यादिषु तु भार्यात्वे उत्पन्नेऽपि दम्पत्योर्वियोग एव ।

आम्नायाविरुद्धाः प्रमाणम् " इति । अकृतसमयाचारो दक्षिणात्यानां बौधायनेन " अथ पञ्चधा विप्रतिपत्तिः, दक्षिणदेशे...मातुलदुहितृपरिणयनमिति ।" इत्यादिदेशैना । मातुल-सुताविवाहमूला चेयं श्रुतिः—

" आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्येष्ठमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वयाम् ॥"
एतत्सर्वं पराशरमाधवीये आचारकाण्डे विवाहप्रकरणे ब्रह्मव्यम् ॥

" अरोगिणीमदुष्टर्षिगोत्रोपसृष्टाम् । आतृमतीं पुत्रिकाञ्चभयात् । यथाऽऽह मनुः—
" यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया "
इत्यनेन गुप्तोऽपि पुत्रिका भवति न केवलं या परिभाव्य दीयते—" अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति " इति रतिपुत्रफला भार्या यदि पुत्रोऽन्यस्य भवति तदेकाङ्गत्वैकव्यम्[3] पुत्रि-कां वक्ष्यति । असमानार्षगोत्रजामित्य [समानार्षजाम्] समानगोत्रजामिति च वेदितव्यम् । ततश्च सगोत्रायाः सगोत्रत्वेनैव निषेधो न समानार्षेयाया । एवं समानार्षाऽपि न सगोत्रमश्नु-ते । अत एव गौतमः—" असमानप्रवरैर्विवाहः" इति । समानता च नामतः संख्यातश्च समुच्चयेन भवति न तद्वैपम्ये । यत्रापि संख्यासाम्य एकस्य द्वयोर्वाऽन्यार्थं लक्षाध्यमसम्भ वेन । यत्र पुनराङ्गिरसान्बरीषयौवनाश्वेति मान्धातामान्धरीषयौवनाश्वेति विकल्पेन लक्षणो भवन्ति तत्रापि वर्ज्या । समत्वस्य पाक्षिकत्वात् । न चासमानार्षग्रहणं गोत्रविशेषणम् ।

---

१ —४. २. २.—३. १४. क. राजविशां । ४ ख. यात वृणी । ५ ३४ क. पौरोहित्यान् ।
६ सपिण्डासगोत्रासमानप्रवरासु ७ क. दिदृ च

असपिण्डाप्येकर्क्षसान्वयदारेण वैधात्परस्परं वा सपिण्डयमुक्तं तच्च सर्वत्र
सर्वस्य यथाकथंचिदूर्ध्वादौ संसारे भवतीत्यविप्रमिव ज्यवहाद आह -

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

मातृतो मातुः सन्ताने पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमादूर्ध्वम्, सपिण्डत्वं निवर्तत इति शेषः । अतश्चायं सपिण्डशब्दोऽव्यवशक्तर्या सर्वत्र प्रवर्तमानोऽपि निर्मन्थ्य पञ्चमादिशब्दवाच्यतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः, पुत्रादयश्च षट्, आत्मा च सप्तमः। सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तान-भेदमुपादाय गणितशास्त्रसप्तम इति सर्वत्र योजनीयम् ॥ तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमपुरुषवर्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युच्यते । एवं पितरमारभ्य तत्पितृादिगणनायां सप्तमपुरुषसन्तानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति । तथा च —"भगिन्यो भागिनीभार्याभ्रातृपुत्रीपितृष्वयोः । विवाहे दुष्यदिभूतत्वान्नाग्न्याभेदो ऽवगण्यते"। यद्यपि वसिष्ठेनोक्तं-- "पश्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा" इति,

"असपिण्डाप्येकर्क्षसान्वयदारेण वैधात्परस्परं वा सपिण्डयमुक्तं तच्च सर्वत्र सर्वस्य यथाकथंचिदूर्ध्वादौ संसारे भवतीत्यविप्रमिव व्यवहार आह -" इति भेदस्मरणात् । "परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा। त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्तदपत्यापणं चरेत् ॥" इति पृथक्प्रायश्चित्ताच्च । त्यागश्चोपभोगस्य न तु तस्याः । यथाऽऽह सुमन्तुः— "मातुलसुतां पितृष्वस्रेयीं समानगोत्रां च परिणीय त्यक्त्वापत्यं चरेत । परित्यजेदेनां विभृयाद्" इति, एतच्चामति पूर्वं बोध्यम् । "सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत्तां तु दुर्वहेत् विभृयात्तमजाता चेत्कृच्छ्रात्पादं चरेत्" इति कौशायनः। सतिपूर्वे गुरुतरम् । यथाऽऽह गौतमः—"मातृपितृयोनिसम्बन्धाद्गत्वेन वाक्तिर्कानिन्दतकर्माभ्यासितिनाद्याश्च पतितसंयाजनाः पतिताः" इति । मनुरपि—"ज्ञातित्वेनानुपेयास्तः पतन्तिह्युपयन्धुः" इति । तत्रश्च पतितोपपत्तिः पतितो भवतीति लक्षणम् एव ।" इति अप० ७९—८०.

* ननु "असपिण्डाम्" इत्युक्तमेव, किमर्थं पुनरुच्यते "ससमासिनृतः" इति । सत्यम् । किन्तु वैतिजनेऽपि ससमादिति नियमार्थम् । यथाऽऽह गौतमः—"ऊर्ध्वं तु ससमासिनृतस्त्रिभ्यो वैजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्" इति.....पैठीनसिश्च—"असमानार्षेयीं कन्यां वरयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत् । सप्त पितृतः । क्रीम्यातृतः पञ्च पितृतो वा ।" इति । अत्र च समानजातीये पञ्च असमानजातीये त्रैतिनि व्यवस्थितो विकल्पः । न च ससमे पञ्चमे वा भवति विवाहा । यथा - "ससमे पञ्चमे वाऽपि देयां वैवाहिकी क्रियाः । ये च सन्ताः सजातास्तेऽपि पतिताः क्षुद्रतां गताः" इति विष्णुः ॥ अप० ८१-८२.

१ क. ज्ञातिसम्बन्धेन । २ क. शत्रुबान्धवेभ्यः । ३ ख. ग. तथा च मातामाद्यैरित्यादि ज्ञातव्यतात्पर्यतमधिकृत्यः ।

"त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य च पितृतः" इति च पैठीनसिना, तदप्यवांहिसपरार्थं न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोधः ।

एतच्च समानजातीये द्रष्टव्यम्, विजातीये तु विशेषः, यथाऽऽह शङ्खः "यवैकजातावहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वा वर्तते त्रिषु" ॥ एकस्मात् ब्राह्मणादेर्जाता एकजाताः, पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयासु स्त्रीषु जाताः, पृथग्जना समानजातीयासु भिन्नासु स्त्रीषु जाताः, ते एकपिण्डा सपिण्डाः, किं तु पृथक्शौचाः, पृथक्शौचमाशौचप्रकरणे वक्ष्यामः। "पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु" त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति ॥ ५३ ॥

दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

पुरुषा एव पूरुषाः दशभिः पूरुषैः मातृतः पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिश्च ख्यातं यत्कुलं तस्मात् । श्रोत्रियाणामधीतवेदानाम् । अध्ययनमुपलक्षणं श्रुताध्ययन संपन्नानाम् । महच्च तत्कुलं च महाकुलं, पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिसमृद्धं तस्मात् कन्या आहर्तव्येति नियम्यते ।

एवं सर्वतः प्राप्तौ सत्यनपवादमाह—

स्फीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४ ॥

संचारिणो रोगाः कुष्ठापस्मारप्रभृतयः शुक्रशोणितद्वारेणानुप्रविशन्तः, दोषाः पुनः हीनक्रियनिःपुरुषत्वादयो मनुनोक्ताः, एतैः समन्वितात् स्फीतादपि पूर्वोक्तान्महाकुलादपि नाहर्तव्या ॥ ५४ ॥

* "अत एव मनुः—"महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥" इति । "हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् । क्षय्यामयव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च॥" इति । हीनक्रियं यथाविहितगर्भाधानादिक्रियारहितं, निष्पुरुषं कन्याजन्मादिबहुलं, निश्छन्दः वेदाध्ययनरहितं, रोमशम् लम्बलम्बलोमयुक्तम्, अर्शसम् अर्शोव्याधियुक्तम्। हारीतोऽपि—"क्षित्रिकुष्ठपुदरिश्वयामव्याध्यपस्मारगुल्मशैल (सा) [नार्शेय] महत्समानार्शेयं चेत्येतान्यपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्तीत्यादितः षट् । अयशस्यत्वादनार्शेयम् । अर्शस्त्वाद्गुह्य । एककुलस्खलितमानार्शेयमिति । तस्मात्सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो गत्रिकां वेदां मातृमतीं

१ क. सपिण्डा इति नास्ति ।

एवं कन्याग्रहणं नियमयुक्ता कन्यादानं वर्तनीयमाह—

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः।
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥ ५५ ॥

एतैरेव पूर्वोक्तैर्गुणैर्युक्तो दोषैश्च वर्जितो वरो भवति। तस्यायमपरो विशेषः सवर्ण उत्कृष्टो वा न हीनवर्णः। श्रोत्रियः स्वयं च श्रुताध्ययनसंपन्नः, यत्नात्प्रयत्नेन पुंस्त्वे परीक्षितः। 'परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः "यस्याप्सु पटवर्ते बिंदवो हादि मूर्ध्नि च फेनिलम्। पुमान्स्त्रीक्षणसंतोषी षण्ढकं तं तु पण्डकः ॥" इति। युवा न वृद्धः। धीमान् लौकिकवैदिककार्यव्यवहारेषु निपुणमतिः। जनप्रियः स्मितपूर्वाभिभाषणादिभिरनुरक्तजनः ॥ ५५ ॥

आर्षो विग्रहः। तस्मात्कुलनक्षत्रयोन्यादिपरीक्षां वरयेत्" इति। आसमावृत्ति अश्रोत्रियेतरस्यापि श्रोत्रियत्वम्। भज च धिःपदादिनि पदवर्जनेत्यादि। अत्र हेतुः—कुलानुरूपाः प्रजा भवन्तीति। अनार्षेयमस्मर्यमाणगोत्रप्रवरम्। तस्य च वर्ज्यत्वमार्षेयत्वात्। अर्षेयत्वं च यज्ञेऽस्मर्यमाणगोत्रप्रवरस्यातिधिकारात्। अत्रश्च अविद्यमानवेदाध्ययनम्। तद्भूयस्त्वे हेतुः—अर्थकामादिति। दैवकर्मण्यन्यत्वात्। "नग्निका दर्शवर्षा" इति भविष्यत्पुराणम्। यमश्च—"अनुपंशुकुलां साध्वीमवाङ्गानि निर्दिशेत्। अनार्षेयं श्मश्रुणिजां च विवर्जयेत्॥ अन्यूनमनतिरिक्तं च अतिवर्णं च वर्जयेत्। हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमाक्ष्यधिव्यङ्गिनीं च॥ धिङ्किङ्किङ्किणीं कुर्यादिति परिवर्तनम्। सदा कामकुलं वर्ज्यं लोमशानां च यत्कुलम्॥ अप स्यादिकुलं यच्च यच्च राज्ञकुलं भवेत्"। व्याख्यातं च निम्नयाजकाः। कामकुलं कामज्ञानकुलम्। अतिवर्णमतिकृष्णमतिगौरं वा" इति अप० ८४-८५.

• परीक्ष्योपायपण्डलक्षणविधाश्च नारदेन दर्शिताः। यथा—

"वर्तयेत्पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः। पुमांसेरेचिकस्पर्शे स कम्पां लभ्नुमर्हति॥ मृदुजलजजाम्बाधिसृजदलमाधीरोदरः। स्थूलघटलनूजन्यगाविलप्रगतिस्वरः॥ रेतो ऽस्य दूरतश्चप्सु द्रुति मूर्ध्नं च फेनिलम्। पुमान्स्यादङ्गलक्षणैरेभिर्विपरीतस्तु षण्डकः॥ चतुर्दश विधिः षण्डत्वमाख्ये दृष्टे मनीषिभिः। चिकित्स्यमाद्यचिकित्स्यमं तेषामुक्तो विधिः क्रमात्॥ (१) निसर्गषण्डो (२) वध्रश्च (३) पक्षषण्डत्वमेव च। (४) अभिशापाद् (५) गुरोरोषा (६) देवकोपाच्चषंढ च॥ (७) ईर्ष्यापण्डश्च (८) सेक्ष्यश्च (९) वातरेता (१०) मुखे भगः। (११—१२) आक्षिप्तओषधीजौ च (१३) शाक्तीनो (१४) ऽप्यापत्तिसाधा॥ तत्रा ऽऽद्याश्चमती-

१.—१३. १०. १२ ख. स्मितपूर्वमृदुभिभा।

यदिपुत्रधर्मार्थितेन विवाहस्त्रिविधः । तत्र पुत्रार्थी त्रिविधः नित्यः काम्यश्च । तत्र नित्ये पक्षादि "सवर्णः श्रोत्रियो वरः" इत्यनेन सवर्णा मुख्या दर्शिता । इदानीं काम्ये निरूप्यते चतुर्थकर्म्म बालत्व इत्यत आह—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्वारोपसंग्रहः ।
नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायंजायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

यदुच्यते "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः" इत्युपक्रम्य ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्याः, क्षत्रियस्य तिस्रः, वैश्यस्य द्वे", इति द्विजातीनां शूद्रावेदनमिति नैतद्याज्ञवल्क्यस्य मतं, यस्मादयं द्विजातिस्तत्र स्वयं जायते । "तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः" इति श्रुतेः । अत्र च " तत्रायं जायते स्वयम् " इति हेतुं वदता नैत्यकपुत्रोत्पादनाय काम्यपुत्रोत्पादनाय वा प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयननिषेधं कुर्वता नैत्यकपुत्रोत्पादनानुकल्पे काम्ये च पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्ये, क्षत्रियस्य च वैश्याभ्यनुज्ञाता भवति ॥ ५६ ॥

*इदानीं रतिकामस्यौपपत्तिपुत्रस्य वा विनष्टभार्यस्याऽऽधानस्य लौकिकाग्नेर्वा गृहस्थाश्रमावस्थानमाचार्याभिकाङ्क्षिणः परिणयनकप्रयोगमाह—

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः ॥ ५७ ॥

कारौ पक्षाक्षय्यं मासमाचरेत् । अनुक्रमात्क्षयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥ ईर्ष्यापतद्ग्रहौ पैऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः । त्यक्तभ्यास्ते पतितव्रक्षत्रयोन्याऽपि च स्त्रिया ॥ भ्रातृजन्मोद्भव बीजाभ्यां कृते ऽपि पतिकर्मणि । पतितस्यलतो नार्या वत्सरार्धं प्रतीक्ष्य तु ॥ ज्ञातीनामप्यपि पृष्ठ्वाऽनुमतिमाप्तैस्तथेति द्विजः । तं हीनवियर्यं तु स्त्री वर्षं क्षिप्त्वाऽन्यमाश्रयेत् ॥ अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति । लभेतसाऽन्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥ अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः । क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥" इति अप० ८५-८६.

* "अनुकल्पमाह—तिस्रइति

१ क. इत्याह । २ ग. द्वे इति तद्वद्विजा ।

"वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रः, क्षत्रियस्य द्वे, वैश्यस्यैका, शूद्रस्य तु स्वैव भार्या भवति । सवर्णा पुनः सर्वेषां मुख्या स्थितैव । पूर्वस्याः पूर्वस्या अभावे उत्तरोत्तरा भवति । अयमेव च क्रमो नैत्यकानुकल्पे काम्ये च पुत्रोत्पादनविधौ । अतश्च यत्क्षत्रियापुत्रस्य पुत्रमध्ये परिगणनं, विभागसंकीर्तनं च, तथा "विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि" इत्युपक्रम्य "विप्रास्वेवैषविधिः स्मृतः" इति च, तत्रानिकामस्याश्रममात्राभिकाङ्क्षिणो वा नान्दीमुखकर्तव्योपलम्भ ॥ ५७ ॥

विवाहानाह

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता ।
तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

* "यदा पुनः उक्तलक्षणा सवर्णा नास्ति पूर्वा च विनष्टा न चानाधिगम्या स्थातव्यं न चाऽऽश्रमान्तरं उपक्रिपते सामर्थ्यात् बहुधनो बालापत्यश्च तदा तस्यामवरुद्धायां तिस्रो द्वे एका वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातिर्भार्या वर्णानुपूर्व्येण स्वा शूद्रस्य सवर्णा पुनश्चतुर्थी मुख्या भवति । यथाऽऽहमनुः "शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा बाह्मणस्यनः॥ कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः।" इति। कामतः प्रवृत्तानां न धर्मतः । अत एव ता अधन्याः । क्रमशो न व्युत्क्रमेण । व्युत्क्रमे च दोषो मनुना दर्शितः "शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तथा पञ्चजनस्य च । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तथा पञ्चजनस्य च । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तथाऽपत्येन चासुरेः ॥ अत्रेर्गोतमसंयोगे मतं शूद्रावेदी पतति वेदनमात्रेणैव । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या, तस्यापत्येनेति भृगोः । तच्च व्युत्क्रमेणेति द्रष्टव्यम् । इतरथा—"चतुर्ष्वाद्येषु भार्यासु या वर्णतो ब्राह्मणस्यजाः" इति भागविभागो न स्यात्सा न च तस्याधन्यं आकाङ्क्षितदासेषु कार्यम् ॥ "दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु । नाश्नन्ति पितरस्तस्य न च स्वर्गे स गच्छति" इति वचनात् ।" इति अप० ८७-८८.

† "विवाहशब्दो यद्यपि कन्यायाः संप्रदानिकमणे मुख्यः, तथाऽपि लाक्षिकप्रयुक्तसप्तद्वाद्यादि साक्षद्विहितभार्याव्यवस्थाके कर्मण्युद्वाहे वर्तते । स च समुदाय उपलिभेदाद् आद्यादिष्वपदेशं लभते । तदुपाधिश्चैवेव दानविवाहशब्दयोः सामानाधिकरण्यम् । यथा "अलङ्कृत्यकन्यामुदकपूर्वं ददातीव आहोविवाहः ।" इति न पुनर्दानमेव विवाहशब्दार्थः । तथा सति हि "उद्गयन आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे शौलकर्मोपनयनगोदानविवाहः" इत्युक्त्वा बहुषु "नेषां पुरस्ताद्धोमः आज्याहुतीर्हुयात्" इति । तद्धोपपद्यते । न हि कन्यादानपुरस्तादेतत् आहुतयः सन्ति । तस्माद्दानविवाहयोर्भेदात्तदाश्रितभागयोः पक्षयोः, सामा-

१ ख. ग्रन्थ । २—ङ. ञ. ट. ठ.

* स ब्राह्मभिधानो विवाहः यस्मिन्नुक्तलक्षणाय वराय ऽऽहूयथाशक्त्यलङ्कृता कन्या दीयते उदकपूर्वकम् । तस्यां जातः पुत्रः उभयतः पितृादींश्चतुरादींश्च दश आत्मानं † चैकविंशं पुनाति सप्तमश्चेत् ॥ ५८ ॥

यज्ञस्थ ऋत्विजे दैव, आदार्षस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥ ५९ ॥

‡ स दैवो विवाहः यस्मिन्यज्ञानुष्ठाने वितते ऋत्विजे यथाशक्त्यलङ्कृता कन्या दीयते । §यत्र पुनर्गोमिथुनमादाय कन्या दीयते स आर्षः । प्रथमजो दैवविवाहजः चतुर्दश पुनाति सप्तावरान् सप्त परान् । उत्तरज आर्षविवाहजः षट् पुनाति त्रीन्पूर्वान् त्रीन्परान् ॥ ५९ ॥

नाधिकरण्यसुपचारेणैव व्यालयेयम् । यत एव दानं न विवाहेऽत एव गान्धर्वादिषु विवाहेषु दानसम्प्रदानेनोपयम्यमानं कन्यास्वीकारात्मकं विवाहत्वेना ऽऽह शौनकः—" मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः" । मिथः परस्परं कन्यावरौ अहं ते भर्ता त्वं मे भार्येति सम्प्रतिपत्तिं कृत्वा कन्यासुपयच्छेत स्वीकुर्यादिति तत्पदार्थः । ततो ऽत्र दानं न विद्यते विवाहस्तु भवति । अस्य च विवाहान्तरेभ्यो भेदको धर्मः कन्यावरयोर्मिथः सम्प्रतिपत्तिः । एवं राक्षसपैशाचयोरपि विवाहयोः कन्यादानरहितमेव द्रष्टव्यम् । युद्धे छलने च तयोर्भेदकौ धर्मौ । तदाह—" हत्वा भित्वा च शीर्षाणि रुदन्तीं रुदद्भ्यश्च हरेत्स राक्षसः" । तथा पैशाचमपि मनुराह—सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपयच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमो ऽधमः । " एवमुपयमनपाणिग्रहणशब्दानुपयम्यदिणयनशब्दो ऽपि दण्डिव्याख्यैरेव कर्तव्यमुदाहृते शास्त्रेषु प्रयुज्यते ॥ " इति अप० ९०-९१.

* " ब्राह्मो नाम विवाहो ब्राह्मणानामुचित इति तस्मिन्काङ्क्ष्य पूर्वोक्तलक्षणं वरं वरयितव्ये ऽर्थिते ज्ञाते शक्त्याऽलङ्कृत्य कन्या दीयते । अप० ८८.

† " विवाह इत्यनुवर्तते, दीयते शक्त्यलङ्कृतेति च । ऋत्विजे यज्ञं कुर्वते इक्षितात्वेन यथाशक्त्यलङ्कृत्य कन्या दीयते एष दैवो विवाहः । इति अप० ८९.

‡ " वराद्गोमिथुनं गृहीत्वा तस्मै यथाशक्त्यलङ्कृत्य कन्या दीयत इत्येष आर्षो विवाहः । शौनकः—" गोमिथुनं वृत्वोपयच्छेत स आर्षः" इति । अप० ८९.

१ क. ग. एकविंशति पु । २ ख. यर्षति नास्ति ।

इत्युक्त्वा [1]चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
स कायः [2]पावयेत्तज्जः षट् षट् वंश्यान्सहात्मना ॥ ६० ॥

सह धर्मं चरतामिति परिभाष्य कन्यादानं प्राजापत्यः । तज्जः षट् पूर्वान् षट् परान् आत्मना सहैवैवं त्रयोदश पुनाति ॥ ६० ॥

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः ।
राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः [3]कैन्यकाच्छलात् ॥ ६१ ॥

[4]आसुरः पुनर्द्रविणादानात् । [5]गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति । राक्षसो युद्धेनापहरणात् । [6]पैशाचस्तु कैन्यकाच्छलात् छलेन स्वापाद्यवस्थास्त्रापहरणात् ॥ ६१ ॥

---

१ "धर्मं सह धर्मं चरतामित्येवं कन्यावरावुक्त्वा यथाशक्त्यलङ्कृत्य कन्या-र्थिने दीयते यस्य कायः प्राजापत्यो विवाहः ।" इति अप० ८९.

२ "तस्यां जातः षट् पूर्वान् षडपरान्पुरुषानात्मानं च यथोद्दिशं पावयेत् । अत्र देवलः "एते विवाहाश्चत्वारो धर्म्याऽन्योन्यप्रधानिकाः । अशुल्का ब्राह्मणास्त्रिषु तास्वन्त्रिषु द्वयोः कुलम् । चतुर्थेतेषु वृत्तायामुत्पत्तावनवद्यता स्त्रियाम् । दातुः प्रतिग्रहीतुश्च पुनन्त्यासप्तमं कुलम् ॥" इति । अप० ८९.

३ "वराद्द्विगुणमादाय आच्छाद्य कन्यार्थं च पित्रादिभिर्यत्कन्यार्पणं क्रियते स आसुरो विवाहः ॥" इति । अप० ८८.

४ "कन्यावरयोरन्योन्यसमयान्यत्वं मे भार्या त्वं मे पतिरित्येवं रूपाद्वाननिरपेक्षाद्यः कन्यास्वीकारः स गन्धर्वो विवाहः ।" इति अप० ९० ।

"युद्धे कन्यावन्धुभ्यो यत्कन्याहरणं कन्यास्वीकारः स राक्षसो विवाहः" इति । अप० ९०.

६ "कन्यकां छलादुपहृत्य यत्स्वीकरोति स पैशाचो विवाहः । केचित्पठन्ति "कन्यकाहरणात्" इति। तस्यायमर्थः कन्यकाच्छलेनात् तत्स्वीकारः पैशाचो विवाह इति" अप० ९०.

१ अप० सहार्धं चरतां । २ अप० पूर्वानेवं त्रयोदशात्मसहायान् । ३ अप० कन्यकां छलात् । ब. ज. कन्यकाहरणात् । ४ ज. ज्ञात्वा छलेन हरणा । ग. ज्ञात्वा छलेन स्वापा ।

सवर्णादिपाणिग्रहणे विशेषमाह

पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्याद्दशे त्वग्रजन्मनः ॥ ६२ ॥

*सवर्णासु विवाहे स्वैर्गृह्योक्तेन विधिना पाणिरेव ग्राह्यः । क्षत्रियकन्या तु शरं गृह्णीयात् । वैश्या प्रतोदमादद्यादुत्कृष्टवेदने शूद्रा पुनर्वसनस्य दशाम् । यथाऽऽह मनुः—"वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने" इति ॥ ६२ ॥

दानक्रममाह

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थ †परः परः ॥ ६३ ॥

"एषां विवाहानां मध्ये अयमस्य धर्म्यो वर्णस्य अयमधर्म्य इत्याह मनुः "षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान्॥" ब्राह्मादीन्याद्यचैवपर्यन्तान्विवाहान् षट् ब्राह्मणस्य धर्मोपनयेनोपनिषद्वान् । भवरान्पश्चादुक्तानासुरादींश्चाद्यन्तौवर्जयित्वा चतुरो विवाहान् क्षत्रियस्य । वैश्यशूद्रयोरपि तानेव राक्षसवर्जितान् विद्याज्ञानीयादित्यर्थः ॥ एषामपि मध्ये प्रशस्तानाह—" चतुरो ब्राह्मणस्योऽवाग्रास्तान्कवयो विदुः । राक्षसं क्षत्रियस्यैक मासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥" ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजापत्यश्चेति चत्वारो विवाहाः ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः । आसुरगान्धर्वौ तु न प्रशस्तौ, न निन्दितौ । क्षत्रियस्य पुना राक्षस एकः प्रशस्तः । आसुरगान्धर्वौ तु पूर्ववत् । वैश्य शूद्रयोरप्यासुर एकः प्रशस्तः गान्धर्वस्तु पूर्ववत् । पैशाचः पुनः सर्ववर्णानां निन्दित एव । "स परिहृतो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः" इत्यविशेषस्मृतेः ॥ यत्तु मनुर्वीरुधं—"...ब्राह्मस्य चतुरोऽवरान् । विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् " इति, तत्पैशाचस्य ब्राह्मणादन्ययां वर्णानामस्यन्तापद्यनुग्रहार्थम् । तस्माद्ब्राह्मणस्याऽऽपद्यपि पैशाचानुग्रहो नास्तीति लिख्यम् " इति । अप० ९१—९२.

* "सवर्णायासुद्वाहानायां वरेण तस्याः पाणिर्ग्राह्यः । क्षत्रिया ब्राह्मणेनोह्यमाना शरं गृह्णीयात् । यथा तस्या : पाणिमिव तं शरं वर उपादद्यीत वैश्या तु त्रिभेण क्षत्रियेण वा परिणीयमाना प्रतोदं बलीवर्दखेदनमाददीत । अग्र्यजन्यशब्दः उत्कृष्टवर्णमात्रपरः । मनुः— " वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने " इति । अप० ९२.

† "पित्रादीनां क्रमपरिपठितानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सति, अग्रकृतिस्थस्ये गुरुतरोत्तरः प्रकृतिस्थः कन्याप्रदो भवति । अविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रकृतिस्थः ।" इति । अप ९२.

---

१ क. विवाहे गृह्यो । ग. विवाहे स्वगृह्योक्तविधिनैवपाणि । २.—३. ४४. । ३ ख. कन्याप्र।

अप्रयच्छन्त्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।
गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥ ६४ ॥

एतेषां पित्रादीनां "पूर्वपूर्वाभावे परः परः कन्याप्रदः, प्रकृतिस्थश्चेत् यद्युन्मादादिदोषवान्न भवति । अतो यस्याधिकारः सोऽप्रयच्छन् भ्रूणहत्यामृतावृतावाप्नोति । एतल्लोकलक्षणवरसंभवे वेदितव्यं । यदा पुनर्दातृणामभावस्तदा कन्यैव गम्यं गमनार्हमुत्कृष्टं वरं स्वयमेव वरयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक् ।

* " कन्यायाः प्रदातारऽधिकारी तामदत्त्वाऽन्यस्मै प्रयुत समाप्नोति । संपूर्णं प्राप्नोति । यत्तु मनुप्रभृतयः " कामममां यस्यांचिद्वा कन्यां दद्युः " इति । तदुणवद्वरसम्भवे गुणहीनाय न दातव्यमेवेत्यपरं न तु कन्यादूषणमदोषे हेत्वभावात् । तथा हि स्मृति वचनान्तरविरोधः । तथा च काश्यपः— " पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता । भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥" वृषली धर्मोन्नाधिकारिणी । " यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ।" कन्यया चाहूयनुमतीति निवेदयितव्यमित्याह नारदः—" कन्या तर्तु मुपेक्षेत वाग्भयेभ्यो निवेदयेत् । न चेत्प्रदूषयेत्तां भर्ता स स्यादंहोभिरः समाः ॥" इति । अत्र संवर्तः " माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च । त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् " इति । अप० ९१.

† " दातृणां पित्रादीनामभावे स्वयमेव कन्या गम्यं गमनार्हं सवर्णमुत्कृष्टकर्णं वा पालित्यादिदोषरहितं वरं मनसं कुर्यात् । एतच्च प्राग्व्रतोद्देशनात् । दृष्टे तु तस्मिन् पित्रादिषु सत्स्वपि स्वयमेव कन्या वरं कुर्यात्, न पित्रादिशासनमपेक्षेत । यदाह बोधायनः— "त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् । ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥ अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि भजेत् " । सदृशः गुणवान् । यत्तु विष्णुनोक्तम्—" ऋतुत्रयमप्रयच्छन्नृतुत्रयमुपासनमीयम् । अत्र मनुः " अकृतारं ना ऽऽहरीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा । मातृकं भ्रातृवर्गं वा स्तेयं स्याद्धि सं हरेत्॥" वरं प्रतिस एवा ऽऽह—" पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् । स हि स्वाम्यादतिक्रमेदृतूनां प्रतिरोधनात् " ॥ शुल्कं मूल्यम् ।" अप० ९३.

*सकृदेव कन्या प्रदीयत इति शास्त्रनियमः. अनस्तां दत्त्वा अपहरन् चौरवदण्डयः ।

एवं सर्वत्र प्रतिषेधे प्राप्ते अपवादमाह--

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ॥ ६५ ॥

यदि पूर्वस्माद्वरात् श्रेयान् विद्याभिजनाद्यतिशययुक्तो वर आगच्छति, पूर्वस्य च पातकयोगो दुर्वृत्तत्वं वा, तदा दत्तामपि हरेत् । एतच्च मध्यमपदात् प्राक् द्रष्टव्यम् ॥ ६५ ॥

अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्यो उत्तमसाहसम् ।
अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्यो दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

* "पित्रादिना कन्या सकृदेव देया तां दत्त्वा अपहरन् वक्ष्यमाणेन कन्यान्तेयदण्डेन युज्यते । यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्यश्चेत्प्रशस्ततरो लभ्यते तानस्मै देया न पूर्वस्मै । अत्र गौतमः—"प्रतिश्रुत्यापधर्मसंयुक्ताय न देयात्।" इति । नारदः "स्त्रीपुंसयोरसम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते । वरणाद्गूहणं पाणेः सम्बन्धोऽयं विलक्षणः ।" वरणं पाणिग्रहणमुपभोगश्चेति विविधः सम्बन्धः । "तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्देयदर्शनात् । पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥ तेषां निष्ठा तु विद्वद्भिर्विज्ञेया सप्तमे पदे।" अस्यार्थः तयोः कन्यावरयोरनियतमनियमः । सृतासु परिणीयते वाग्दत्तासु न प्रदीयत इत्येवं रूपः, तस्य कालः कारणं च वक्ष्यमुक्तं—वरणाद्देयदर्शनादिति । वरणादूर्ध्वं कन्यावरयोरन्योन्यदोषदर्शनादनियमो भवति । वरणादिति सावधारणं वचनम् । वरणात्तेषामूर्ध्वं न विवाहनियमः । अत्र हेतुः—पाणिग्रहणिका मन्त्रा इति । तैर्मन्त्रैरुपादित भार्याभावरूपसंस्कारात्पश्चियोगो न पूर्वं इति । तथा—"प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् । त्रीनृतूनप्रसन्निकम्य कन्यान्यं वरयेद्वरं ॥" कात्यायनः—"वरयित्वा तु यः कश्चिन्नप्रयच्छेत्पुरुषो यदा । रक्तगात्रां क्षीणार्तां त्यं कन्यामन्यं वरयेद्वरम् ॥" वाग्दत्तादिविषयमेतद्वाक्यद्वयम् । रक्तगात्रः रजोदर्शनम् । "प्रदाय शुल्कं गच्छेत्तः कन्यायाः क्षीणवं तथा । भार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥" एतदपि प्राग्विवाहाद्द्रष्टव्यम् । वसिष्ठः—"अग्निर्वाचा च दत्तायां त्रिष्वेतासु-ऽऽदौ वरो यदि । न च मन्त्रोपनीतास्याकुमारी पितुरेव सा ॥" इति । न च मन्त्रोपनीता मन्त्रवता विवाहकर्मणा उपनीता प्राप्ता संस्कृता न भवतीत्यर्थः । कात्यायनः—"पूर्वं दत्ता तु या कन्या अन्येनोढा यदा भवेत् । संस्कृताऽपि प्रदेया स्याद्यस्यैवमें प्रतिश्रुता॥" केनुणवत्तर इति शेषः" इति । अप० ९४-९५.

१ क ग. अपहरन् कन्यां चौर । २ ख. दण्ड ।

यः पुनरक्षतयोनिं [*]दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छति असावुत्तमसाहसं दण्डयः । उत्तमसाहसं [†]वक्ष्यते । [‡]अदुष्टां तु प्रतिगृह्य त्यजन्नुत्तमसाहसमेव दण्डयः । यः पुनर्विवाहप्रयोग द्वेषादिना असद्भिः दोषैर्दोषैरीरोगादिभिः कन्यां दूषयति स पणानां वक्ष्यमाणलक्षणानां शतं दण्डयः ॥ ६६ ॥

अथ पूर्वोक्तविधिव्यतिक्रमेण पूर्वां परिणीयोत्तरां, [§]तत्रादिपूर्वां कौलक्ष्याह—

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।
स्वैरिणी या पतिं हित्वा स्वयंकामतः श्रयेत् ॥ ६७ ॥

* "व्याध्युपद्रवापरिणीता यद्यक्षतयोनिः स्यात्परित्यक्तव्या ॥" क्षतयोनिस्तु भर्तव्या पाराशर्यवचनात् । यत्तु नारदेनोक्तं "यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्यकुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसमादिशेत् ॥" इति, तत्कन्यायामनिमित्तदोषव्यतिरिक्तविषयम् । पणशतद्वयं मात्स्यादिकं पूर्वसाहस्यः अत्र मनुः "विधिरुत्पद्यते ह्यत्र लोके कन्यामनिन्दिताम् । व्याधितां विप्रदुष्टां च व्यभिचारात्तथाकृताम् ॥" विविधं प्रकर्षेण च दुष्टां विप्रदुष्टाम् । वरदोषमहेतूद्दीपनाह नारदः "उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्यक्तदारबन्धवः । कन्या दोषो न यौवूर्वा दोषोपगमो वरे ॥" दीर्घकुष्ठित्वयोनिदोषयुक्ता च पूर्वदोषी ॥" इति । अप० ९५-९६.

† "सार्धानि पणसाहस्रोण्युत्तमसाहस्रः । तदर्धं मध्यमः प्रोक्त स्तदर्धमधमं स्मृतः ॥" इत्याचाराध्याये ३६६ श्लो० मूले ।

‡ "अदुष्टां त्यागदोषरहितां त्यजन्नुत्तमसाहसं वरो दण्ड्यः । अत्र नारदः "प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः । विज्ञेयः सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव वोढुहेत् ॥" विज्ञेयः दण्ड्यः" इति । अप० ९६.

§ "अक्षाम्येयं कन्येति मिथ्याऽवदन् पणशतं दण्ड्यः । यत्तु विष्णुनोक्तम् "अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसं दण्ड्यः" इति तदपरिणेयत्वापादकदोषाभिधानविषयम्" इति अप० ९६.

¶ "आचाराध्याये ३६५ श्लो. द्रष्टव्यम् ।

* "पुनर्भूलक्षणमाह—" अक्षता चेति । या कृतविवाहा सती क्षतयोनिरक्षतयो निर्वा क्लीबादेर्भर्तुः भर्तृस्मरणेन वा यथाविधि पुनरुद्वाहे सा पुनर्भूः । यथाऽऽहमनुः— "या पेद्भक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा । पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति॥" अस्यार्थः—क्षीवपतितोन्मत्तादिपरिणीतेषु जीवत्सु अदुष्टे वा भर्तरि मृते समप्यं पतिं विच्छिन्ने सा पौनर्भवो भर्ता । तेन पुनर्विवाहविधिसंस्कृता पुनर्भूः । यद्वा क्लैब्यादि दोषरहितं पोष्यादिसमर्थं क्लीबादिं पतिमुत्सृज्य अन्यैः सह सुरतमात्रार्थं पुनः पूर्वमेव पतिं परि

अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्वैरिणी चेति । पुनर्भूरपि द्विविधा क्षता चाक्षता च । तत्र क्षता संस्काराल्लाभेत्र पुरुषसंबन्धदूषिता । अक्षता पुनः संस्कारदूषिता । या* पुनः कौमारं पतिं त्यक्त्वा कामतः सवर्णमाश्रयति सा †स्वैरिणीति ॥ ६७ ॥

एवं सर्वप्रकारेणान्यपूर्वापर्यदासे प्राप्ते विशेषमाह—

अपुत्त्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ ६८ ॥

आ गर्भसंभवाद्व्रच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥ ६९ ॥

‡अपुत्त्रामलब्धपुत्त्रां पित्रादिभिः पुत्त्रार्थमनुज्ञातो देवरो भर्तुः कनीयान् भ्राता सपिण्डो वा उक्तलक्षणः सगोत्रो वा, एतेषां पूर्वस्यपूर्वस्याभावे परः परः घृताभ्यक्तसर्वाङ्गः, ऋतोर्वक्ष्यमाणलक्षणे इयाद्गच्छेत् आ गर्भोत्पत्तेः । ऊर्ध्वं पुनर्गमने

गृह्णाति सा गतप्रत्यागता क्षतयोनिश्च, स च भर्ता पौनर्भवः । पुनर्भूर्द्वयस्याप्यस्य स्वरूपं वसिष्ठ आह—" पुनर्भूर्या कौमारं पतिमुत्सृज्यान्यं सह यश्चित्ता पुनस्तस्यैव कुटुम्बमाविशति सा पुनर्भूर्भवति । या वा क्लीबं पतितमुन्मत्तं भर्तारमुत्सृज्यान्यं पतिं विन्दते । मृते वा सा पुनर्भूर्भवति।" इति । तस्मात्पुनः संस्कृतायं पुनर्भूलक्षणम् " इति अप० ९६.

* " या पतिं परित्यज्य सवर्णमन्यं रागतो विकार्यं विनैवोपभोगाय आश्रयेत् सा स्वैरिणी । स्वैरिणीग्रहणं तद्वैलक्षण्येन पुनर्भूज्ञानाय । तज्ज्ञानं च पौनर्भवस्य भर्तुः पुत्रस्य च ज्ञापनार्थम् ॥" इति । अप० ९६-९७.

† व्यवहाराध्याये ५१ श्लो. व्या. २९१ श्लो. व्या. स्त्रीसाहसप्रकरणे प्रायश्चित्ताध्याये ३१५ श्लोके चार्थं विस्तरेण संक्षेपेण च प्रतिपादितोऽसोद्रष्टव्यः ।

‡ " मृते जीवति वा पत्यौ गर्भाधानाक्षमे क्लिष्यमानपत्यां पुत्रकामां तदुपसत्तिकोत्यां गुरुभिः प्रजोत्पत्त्यर्थमनुज्ञातः भर्तुः ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता तदभावे तत्सपिण्डः, सगोत्रो वा सामस्यक् (मन्यक्) सर्वाङ्गः ऋतुकाले गच्छेत् " इति अप० ९७.

न्यून् अन्येन वा प्रकारेण पतितो भवति । अनेन विधिनोत्पन्नः पूर्वपरिणेतुः क्षेत्रजः पुत्त्रो भवति । एतच्च वाग्दत्तादिव्यतिरिक्तायाः "यस्या स्त्रियेत कन्यायाः वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥" इति मनुस्मरणात् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

व्यभिचारिणी प्रत्याह—

[1]हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥ ७० ॥

या व्यभिचरति ता [2]'हृताधिकारां भृत्यभरणाद्यधिकाररहितां मलिनां अञ्जनाभ्यञ्जनशुभ्रवस्त्राभरणशून्यां पिण्डमात्रोपजीविनीं प्राणयात्रामात्रभोजनां, भिक्षकादिभिः परिभूतां, भूतलशायिनीं, स्वयेवान्यैव वासयेत्, वैराग्यजननार्थं न पुनः शुद्ध्यर्थम् "यत्पुमः परदारेषु तत्स्त्रीनां चारयेद्व्रतम् ॥" इति पृथक्प्रायश्चित्तोपदेशात् ॥ ७० ॥

[3]तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमपवादमाह—

[4]'सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।
पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥ ७१ ॥

* "व्यभिचारिणीं प्रति यत्कार्यं तदाह इतेति ।

+ "धने च धर्मे च निरपेक्षकर्मा अकिंचनशरीरयात्रो देहधारणमात्रार्थोऽन्नमात्रोपजीविभीमयज्ञानां छिन्नभिन्नवस्त्रिणी च कृपया व्यभिचारिणीं गृहैकदेशे वासयेत् । अत्र मनुः—"भिन्नदुष्टं स्त्रियं भर्ता निरुष्याधेयमेवमनि । परपुंसः परदारेषु तत्स्त्रीनां चारयेद्व्रतम् ॥" इति । भारद्वः "व्यभिचारे स्त्रियाश्चीण्यब्दमधः शयनमेव च ॥" कृतप्रायश्चित्ता तु संभवहार्या भवति । "कृतनिर्णेजनां चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्" इति मनुवचनात् इति अप० ९८.

: स्त्रीप्रायश्चित्तमाह इत्यपरार्कोऽवतरणिका.

§ "सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥" ऋग्वेदे—अ. ८. अ. ३. व. २७. ऋ. ५.

¶ "पावकः सर्वभक्षार्हत्वम् । अतो हि ता मेध्याः यज्ञार्हाः योषितः" इति। अप० ९८.

---

१ म० ९. ९९. । २ म० ११. १७१

परिणयनात्पूर्वं सोमगन्धर्ववह्नयः स्त्रीर्भुक्त्वा यथाक्रमं तासां शौचमधुरवचनसर्वमेध्यत्वानि दत्तवन्तः। तस्मात्स्त्रियः सर्वत्र स्पर्शनालिङ्गनादिषु मेध्याः शुद्धाः स्मृताः ॥ ७१ ॥

न च तस्यास्तर्हि दोषो नास्त्यन्याक्रान्तायामित्याह

*व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे †त्यागो विधीयते।
गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

अप्रकाशितात्मनोव्यभिचारात् पुरुषान्तरसंभोगसंकल्पात् यत्पापं तस्य ऋतौ रजोदर्शने शुद्धिः। शूद्रकृते तु गर्भे त्यागः। "ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः। अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः॥" इति स्मरणात्। तथा गर्भवधे भर्तृवधे महापातके च, ब्रह्महत्यादौ आदिग्रहणाच्छिष्यादिगमने च त्यागः। "चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा ‡ गुरुगा च या। पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता।

* "व्यभिचारे सत्यस्यां रजोदर्शने शुद्धिर्भवति। एतच्च मानसे व्यभिचारे। यथाऽऽह मनुः—"रजसा स्त्री मनोदुष्टा" इति। ततश्च रजोदर्शनात्प्राक्संव्यवहार्या, संव्यवहाराय प्रायश्चित्तं कारयितव्या। यदाह वसिष्ठः "मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरोदनं वा भुञ्जानाऽधः शयीत। ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्नायाः सावित्र्या अष्टशतेन शिरोभिर्जुहुयात्। पूता भवतीति विज्ञायते" इति" अप० ९८.

† "भर्त्रा बन्धुभिश्चास्यास्त्यागः कार्यः। च कारः शास्त्रान्तरोक्तत्यागहेतुसमुच्चयार्थः। अत्र मनुः—"ऋतुस्नाताऽथ या नारी भर्तारं नोपगच्छति। तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं तु विवासयेत्"।

‡ "शिष्योऽत्र भर्तृशिष्यः। गुरुः पिता। जुङ्गितः पतितः प्रतिलोमजो वा।......अथवाऽयमर्थः व्यभिचारे सति यदि रजोदर्शनात्प्रागृतुप्राप्त्या गर्भाभावनिश्चये शुद्धिः शुद्धिहेतुप्रायश्चित्तक्रिया कार्या। गर्भे तु व्यभिचारनिमित्ते व्यभिचारिण्यास्त्याग एव न प्रायश्चित्तम्। न केवलं तस्मिन् गर्भे। किं तु स्वकीयस्य यथाकथञ्चिदुत्पन्नस्य गर्भस्य स्वभर्तुश्च वधे त्यागो न प्रायश्चित्तम्। महापातके तु त्यागोऽभिहितो विशेष इति। महापातकेषु स्त्रीपुरुषसाधारणेषु सत्सु संभोगसंस्पर्शसंभाषणसहाधिकारविषयस्त्यागः कार्यः। न पुनर्गृहाद्विवासनरूपः यदाह मनुः—"एतमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि। वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके" इति। अप० ९९.

१ अप० व्यभिचार ऋतौ।

या ॥" इति वसिष्ठस्मरणात्। जुह्वतः प्रतिलोमजश्वमेकादिः। त्यागश्चोपभोगधर्मकार्य्यः न तु निष्कासनं गृहात्तस्याः। "निरुन्ध्यादेकवेश्मनि" इति निगमात्॥ ७२॥

*द्वितीयविधियमने हेतुमाह

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थघ्न्यप्रियंवदा।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥ ७३ ॥

सुरां पिबतीति सुरापी शूद्राऽपि। "एतत्पर्व शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्।" इति सामान्येन प्रतिषेधात्। व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता। धूर्ता विसंवादिनी। वन्ध्या निष्फला। अर्थघ्नी अर्थनाशिनी। अप्रियंवदा निष्ठुरभाषिणी। स्त्रीप्रसूः स्त्रीजननी। पुरुषद्वेषिणी सर्वेच्छाप्रतिकारिणी। अधिवेत्तव्येति प्रत्येकमभिसंबध्यते। अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः॥ ७३॥

किं च

अधिविन्ना तु †भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्।
यवाऽऽनुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥ ७४ ॥

* "अधिवेदनीया आह—सुरापीति। अप० ९९.

† "सुरापीप्रभृतयोऽधिवेद्याः। एवंविधासु भार्यासु भार्यान्तरं कर्तव्यमिति यावत्। सुरापी मद्यपी। सुराशब्देनात्र मद्यं प्रतिपाद्यते न सुरा। तत्पानं हि महापातकत्वात्यागस्यैव हेतुः स्यात्, नाधिवेदनस्यात्र। अत एव मनुः—"मद्यपाऽसत्यवादी च प्रतिकूला च या भवेत्। व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्वदा॥"।...एतासु विद्यमानास्वपि भार्यान्तरं परिग्रहमित्यर्थः। अत्र मनुः—"वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा। एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी॥" तथा "या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्नाचैव साधिता। सा ऽनुज्ञाऽप्यधिवेत्तव्या नावज्ञेया कथञ्चन॥"।..."व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्तवाम्। अनुज्ञां क्रमशो दद्यात्तुं तीर्थतो न तु कर्मतः"। तीर्थं योगेः।" एतच्चाकामविषयम्।" इति अप० ९९।

‡ "स्वपुत्रे विप्रमृते वा वसन्तीति शेषः"। इति अप० १०१।

---

१ ख. ग्लान. अस्य श्लोकस्यानिष्टत्वात् (ब. २१ श्लो १०) पठितत्वात्तत्पदेवायं प्रमादः.

साऽविविन्ना पूर्ववदेव दानमानसत्कारैर्भर्तव्या। अन्यथाऽभरणे महदाणं वक्ष्यमाणो दण्डश्च । न च भरणे सति केवलपुण्यपरिहारः । यतः यत्र दम्पत्योरानुकूल्यं चित्तैक्यं तत्र धर्मार्थकामानां प्रतिदिनमभिवृद्धिः ॥ ७४ ॥

भिन्नं प्रस्तौति—

मृते जीवति *वा पत्यौ या नाऽन्यमुपगच्छति ।
सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

भर्तरि जीवति मृते वा या चापत्यादन्यं पुरुषं नैवोपगच्छति सेह लोके विपुलां कीर्तिमवाप्नोति । उमया च सह क्रीडते[२] पुण्यप्रभावात् ॥ ७५ ॥

अधिवेदनकारणभावे अधिविन्नां प्रत्याह—

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

आज्ञासंपादिनीमादेशसंपादिनीम् । दक्षां शीघ्रकारिणीम् । वीरसूं पुत्रवतीम् । प्रियवादिनीं मधुरभाषिणीं यस्त्यजति अधिविन्दति स राज्ञा स्वधनस्यं तृतीयांशं †दाप्यः । निर्धनस्तु भरणं प्रासाच्छादनादि दाप्यः ॥ ७६ ॥

स्त्रीधर्मानाह ..

‡स्त्रीभिर्हितैषिवक्तव्यः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः ।

* " वाशब्दः समुच्चये । अतिरोहितमन्यत् । नित्यस्यापि पत्यभ्यभिचारस्याऽऽयुष्क्रियं फलमेतदुच्यते । पतिरपि भार्यां न व्यभिचरेदित्यनुराह—" अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः । एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥" इति । इमयोरन्यभिचारविधिर्नित्यः । तदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् " इति अप० १०१ ।

† " तृतीयांशं तस्यै दाप्यः ।...। स्त्रिया इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी " इति । अप० १०२ ।

‡ " भार्याभिः भर्तुर्वक्तव्योऽयः कार्यः । तत्करणं इष्टप्रयोजनाद्योपयोगितां साधयति, स्वयं धर्मश्च भवति । न चान्यैः स्त्रीधर्मैस्तुल्योऽयम् । येन तैरेवंरूपेत । किं तु ततः श्रेष्ठः ।

१ ख. केवलपुण्य । २ ख. क. क्रीडति ।

आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः ॥ ७७ ॥

स्त्रीभिः सदा भर्तृवचनं कार्यं यस्मादयमेव स्त्रियाः उत्कृष्टो धर्मः स्त्रीणां स्वर्गहेतुत्वात्। यदा तु महापातकदूषितस्तदा आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यः [1]न तत्परतन्त्रधम्। उत्तरकालं तु पूर्ववदेव तत्परतन्त्रधम् ॥ ७७ ॥

शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलमाह—

[1]लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः।
यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ ७८ ॥

तेन एतदनुरोधेनैव अन्यधर्मकरणम्। अत एव तद्विरोधिनोऽधर्मात्रिरोधति मनुः "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्। पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते॥" इति। भर्तुशुश्रूषणेनाविरुद्धं व्रतादि पश्चनुज्ञया कार्यम्। यदाह शङ्खः—"कामं भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवासादीनामारम्भः" इति। एतदप्रीतिपत भर्तृकविषयम्। यतः प्रीतिपत्र भर्तृकाः विष्णुधर्मेषु स्त्रियमधिकृत्य "भर्तर्यैव प्रवसिते लक्ष्मीका पतिता शुभा। कुर्यात्तीराजनं नारी उपवासादिना हरेः॥" इति श्रूयते। इदयते। शुभाऽस्वलिताचरित्र " इति अप० १०२।

* " महापातकदुष्टो न शुश्रूष्य इत्यर्थः। एतच्च विवाहोत्तरं भर्तुः पातित्ये सति द्रष्टव्यम्। विवाहात्पूर्वं पतितेन ऊढाऽपि न भार्या। शास्त्रीयोद्वाहाभावात्" इति अप० १०२।

[1]" लोकाऽऽनन्त्यं च यौमीति समाहारे द्वन्द्वः। ततः यश्चौकवचनम्। तच्च लोकप्राप्त्यानन्त्यप्रतीयमुक्तप्राप्तयोः यथासंख्यं पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैर्भवन्ति। यस्मादेवं तस्मात्पुत्रादिहेतवः स्त्रियः सेव्याः ऋतुकाले. कर्तव्याश्च सुरक्षिताः। व्यभिचारपरिहाराय रक्षाविधानाच्च गम्यते व्यभिचारोत्पत्तौनत्फलं जन्यत इति। तथा च श्रुतिः—" अप्रमत्ता रक्षय तन्तुमेतमा वः क्षेत्रे परे बीजमाप्यवाप्तुः। जनयितुः पुत्रो भवति सान्वहायो भोग्यं वेत्ता कुरुते तन्तु मेतम् " इति। वृद्धवसुश्चात्र सूर्यलोके वसति। तथा च मनुः—" पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणाऽऽनन्त्य मश्नुते। अथ पुत्रस्यपौत्रेण ब्रध्नस्याऽऽप्नोति विष्टपम्॥" ब्रध्नः सूर्यः। पितरं प्रति विवाहितायाः पुत्रोत्पत्तेः सप्तिपूपितामहगामि फलमिदं, आत्मन्येव पुत्रं प्रति विहितस्य पित्राद्यनृणत्वम्।" इति अप० १०३।

" मोक्षो ब्रह्मात्मनैव गृहस्थस्य न सर्वस्वेत्यभिप्रायेणोक्तं—त्रिवर्ग इति।" इति अप० १०१।

---

१ अप०. लोकानन्त्यादिवः।

लोके आनन्त्यं वंशस्याविच्छेदः[1] लोकानन्त्यं, दिवः प्राप्तिश्च, दारसंग्रहस्य प्रयोजनम्। कथमित्याह पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः लोकानन्त्यमग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्तिरित्यन्वयः। यस्मात्स्त्रीभ्य एवं एतद्वयं भवति तस्मात् स्त्रियः सेव्याः उपभोग्याः प्रजार्थम्, रक्षितव्याश्च धर्मार्थम्। तथा चाऽऽपस्तम्बेन धर्मप्रजासंपत्तिः प्रयोजनं दारसंग्रहस्योक्तं "धर्मप्रजासंपन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वीत" इति वदता। नैतिफलं तु लौकिकमेव ॥ ७८ ॥

*पुत्रोत्पत्त्यर्थं स्त्रियः सेव्या इत्युक्तं, तत्र विशेषमाह—

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत्[†]।
[‡]ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

*"एवं पुत्रस्य श्रेयस्करत्वेऽभिहिते तज्जननोपायमाह षोडशर्तुरिति इति अप० १०३

†"संविशेत् पुत्रं जनयितुम्।" "लक्ष्यं जनयेत्पुत्रम्" इति वाजसनेयात्। तथा च मनुः—"युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु। तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदृतुगामिनीं स्त्रियम्॥" इति। इति अप० १०३.

‡"ब्रह्मचार्येव मैथुनविमुख एव पर्वणि पञ्चदशीद्वये भवेत्। "ऋतुकालाभिगामी स्यात्" "यथाकामी भवेद्वापि" इति प्रसक्ते स्त्रीपगमने पर्वपर्युदासोऽयम्। "ब्रह्मचार्येव पर्वणि" इति पर्वग्रहणं तिथ्यन्तराणि शास्त्रान्तरपर्युदस्तानि संगृह्णाति। तत्र मनुः "अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युपोषु स्नातको द्विजः॥" अत्र अमावास्याशब्दस्तिथ्यन्तरैः चतुर्दश्यष्टमीशब्दाभ्यां सितासितपक्षयोश्चतुर्दश्यष्टम्योराहतुर्न तु प्रतिपौ। अपिशब्दादनुक्तास्वेतासितयो वर्ज्याः। तथा ऋतोरादावन्तयोश्च रात्रीवर्जयेत्। तथा च मनुः—"तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा। त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः॥" एकादशीत्रयोदश्यौ ऋतोर्न पक्षस्य। अत्र शङ्खलिखितौ—"न दिवा मैथुनं ब्रह्मचर्यमेतत्। अल्पायुषोऽथ दिवा प्रसूयन्तेऽल्पायुषश्च तस्मादेतत्परिवर्जयेत्॥" इति अनुलाघवेन तद्। यदाहाऽऽपस्तम्बः "गृहमेधिनो व्रतम् ब्रह्मचर्यसंवेशनम्। नाह्नीमां चतुर्दशीपञ्चदशीषु-स्त्रियमुपेयात्। न आद्रे शुष्का, न शुष्का नोपनिमन्त्रिता, आर्द्रे, न प्रती, न दीक्षितवा। न देवायतनश्मशानशून्यागारेषु, न वृक्षमूलेषु, न दिवा, न सन्ध्ययोर्नक्तिकां न मलिनो नाभ्यक्तो, नाभ्यक्तो, न रोगार्तो, न रोगार्तां, न हीनाङ्गीं तथैव च वयोविकल्पः। योपेयाद्रमिणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः"। अतं प्रायश्चित्तम्। गर्भिण्यामिच्छन्त्यां न दोषः। तथा

१ ख.ग.र. लोकानन्त्यं वंशस्याविच्छेदः दिवः। २ क. एवेति नास्ति।

स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षितः कालः ऋतुः । स च रजोदर्शनादिवसादारभ्य षोडशाहोरात्रस्तस्मिन् ऋतौ युग्मासु रात्रिषु, रात्रिग्रहणादिवसप्रतिषेधः, संविशेत् गच्छेत्पुत्रार्थम् । युग्मासु इति बहुवचनं समुच्चयार्थं अतश्चैकस्मिन्नपि ऋतौ अप्रतिषिद्धासु युग्मासु सर्वासु रात्रिषु गच्छेत् । एवं गच्छन्ब्रह्मचार्येव भवति । अतो यत्र ब्रह्मचर्यं श्राद्धादौ चोदितं तत्र गच्छतोऽपि न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषोऽस्ति । किं च पर्वाण्यार्क्षतत्रस्तु वर्जयेत् । पर्वाणीति बहुवचनादाद्यर्धावगमाद्दर्शमीत्यतुर्दश्योर्ग्रहणम् । यथाऽऽह मनुः॥"—"अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् । ब्रह्मचार्यभवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातकोद्विजः॥" इति । अतोऽमावास्यादीनि रजोदर्शनादारभ्य चतस्रो रात्रीश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

किं च —

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मधां मूलं च वर्जयेत् ।
सुस्थ इंदौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८० ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण स्त्रियं गच्छन् क्षामां गच्छेत् । क्षामता च तस्मिन्काले रजस्त्वलाबलेनैव भवति । अथ चेत्रै भवति तदा कर्तव्या क्षामता पुत्रोत्पत्त्यर्थं अल्पाऽस्निग्धभोजनादिना । 'पुमान्पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः' इति वचनात् । यदा युग्मायामपि रात्रौ शोणितायिक्यं तदा स्त्रियं भवति पुरुषाकृतिः । अयुग्मायामपि शुक्राधिक्यं पुमांसं भवति स्त्र्याकृतिः । कालस्य निमित्तत्वात् । शुक्रशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेन प्राबल्यात् । तस्मात्क्षामा कर्तव्या । मघामूलनक्षत्रे वर्जयेत् । चन्द्रे चैकादशादिशुभस्थानगते चक्रारात्पुंनक्षत्रे शुभयोगलग्नादिसंपत्तौ सकृदेकस्यां रात्रौ न द्वित्रिर्वा । ततो लक्षणैर्युक्तं पुत्रं जनयति । पुमानप्रतिहतपुंस्त्वः ॥ ८० ॥

च बलिष्ठः—"अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते, अपि नः श्रो विजानिष्यमाणः पतिभिः सह सयत्रामिति स्त्रीणामभ्रद्दधो वरः" इति । अप० १०४.

* "चान्द्रसौरेष्वहोरात्रेषु च ज्योतिः शास्त्रे उक्तं पुरुषजन्मप्रदं तत्काकीमं ग्रहसंस्थानं स्मर्यते ।" इति अप १०५.

---

१ क. ब्रह्मचर्यादीस्खलन । २ क. आमतस्त्रयवर्ज । ग. पर्वाण्याद्यावर्ज । ३.—४. १२८.५ ४ क. अथ तेनजन । ५ क. अस्पस्निग्ध ।

एवमुक्तो नियमदक्षवेदानामवृत्तौ नियममाह—

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१ ॥

भार्यायां इच्छानतिक्रमेण प्रवृत्तिरस्यास्तीति यथाकामी भवेत् । यद्यन्यो नियमान्तरपरिग्रहार्थः न पूर्वनियमनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीणां वरमिन्द्रदत्तमनुस्मरन् "भवेतीनां कामविहन्ता पातकी स्यात्" इति । यथा "ता अब्रुवन् वरं वृणीमहा ऋषियात् प्रजां विन्दामहै काममा विजनितोः संभवामेति तस्माद्ऋषियात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः संभवन्ति वरं वृणे त्वासाम्" इति । अपि च स्वदारेष्वेव नितरां निरतः तन्मनस्को भवेदित्यनुषज्यते । एवकारेण स्वयन्तरागमनं निवर्तयति प्रायश्चित्तस्मरणात् । उभयत्रापि दृष्टप्रयोजनमाह "स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः" इति । यस्मात्स्त्रियो रक्ष्याः स्मृता उक्ताः "कर्तव्याश्च सुरक्षिताः" इति । तच्च सुरक्षणं यथाकामित्वेन स्वयन्तरागमनेन भवतीति ।

अत्राह तस्मिन्युग्मासु संविशेदिति, किमयं विधिर्नियमः पारिसंख्या वा । उच्यते । न तावद्विधिः प्राप्त्यर्थत्वात् । नापि पारिसंख्या दोषप्रत्यवमर्शकृतेः । अतो नियमं प्रतिपेदिरे न्यायाविदः । कः पुनरेषां भेद उच्यते । "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते॥" इति । अत्यन्तप्राप्तप्रापणं विधिः । यथा "अग्निहोत्रं जुहुयादस्वर्गकामः कर्तव्यः" इति । पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तप्रक्षान्तरप्रापणं नियमः । यथा "समे यजेत" इति । "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इति यागः कर्तव्यतया विहितः । स च देशमन्तरेण कर्तुमशक्य इत्यर्थादेशः प्राप्तः स

---

* "एवमगच्छतोऽपि श्रीरणशसामर्थ्यं यस्य असौ व्रतलोपं गच्छेत् । तस्य च कक्षा तिस्रश्चे वसिष्ठ आह—"व्रती गच्छन्नधिरथं ब्रह्मचारी ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात्" इति अप० १०१.

---

१ क. परिग्रहार्थ । २ क. भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्यादिति इति नास्ति । ३ ख. वा. रेवतैरेवसामिति । ४ ख. ष्वेव निरतः नितरां तत्म । ५ ख. तत्र सुरक्षितत्वं । ६ ख. 'उच्यत इत्यादि गीयते इतीत्यन्तं नास्ति । ग. उच्यते श्लोकोऽस्ति श्लोको नास्ति इति पदेन सह । ७ क. समे देशे. यजे ।

च समे विषमश्चेति द्विविधः, यदा यजमानः समे वियत्यते तदा समे यजेतेति वचनमुदाहृत्य स्वार्थस्य प्राप्तार्थत्वात्, यदा तु विषमे देशे वियत्यते "तदा समे यजेत" इति स्वार्थं विधत्ते. स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात्। विषमदेशनिवृत्तिस्त्वार्थिकी, चोदितदेश एव यागनिष्पत्तेः। अचोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागोऽनुष्ठितः स्यादिति। तथा "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत" इति। इदमपि स्मार्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम्। एकस्यानेकत्रप्राप्तस्यान्यतो निकृष्यैकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या। तथथा—इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य इत्यस्याभिधानीमादत्ते इत्ययं मन्त्रः स्वलामर्थादिस्वाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे विनियुक्तः, पुनरश्वाभिधानीमादत्त इत्यनेनाश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या निवर्तते। तथा "पञ्च पञ्च नखा भक्ष्याः" इत्यत्र हि यदृच्छया स्वादिषु शशादिषु च भक्षणे प्राप्ते पुनः शशादिषु श्रूयमाणं श्वादिभ्यो निवर्तयति। किं पुनरत्र युक्तं। परिसंख्येत्याह तथा हि कृतदारसंग्रहस्य स्वैरप्रवर्तौ गमने प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः। नापि नियमस्य गृह्यस्मृतिविरोधात्। एवं हि स्मरन्ति गृह्यकाराः दारसंग्रहानन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति तत्र द्वादशरात्रादिसंवत्सरादूर्ध्वमेव ऋतुसंभवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमाद्ब्रह्मचर्यस्मरणं बाध्येत। अपि च प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम्। प्राप्ते चतौ भार्यागमनमिच्छयैव, अतो यदि गच्छेत्तदा ऋतावेवेतिवचनव्यक्तिर्युक्ता। किं च नैयमिकात्पुत्रोत्पत्तिविधेरेव ऋतौ गमनं नित्यं प्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात्। नियमे चादृष्टं कल्पनीयम्। किं च। ऋतौ गन्तव्यमेवेति नियमे असन्निहितस्य व्याप्यादिना असमर्थस्यानिच्छाशक्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात्। विध्यनुवादविरोधश्च नियमे। तथा हि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थं पक्षे अनुवदति पक्षे तु विधत्ते चेति। तस्मादृतावेव गच्छेन्नान्यत्रेति परिसंख्यैव युक्ता। तदिदं भारुचिविरूपादयो नानुमन्यन्ते यतो नियम एव युक्तः। पक्षे स्वार्थविधिसंभवात्, अगमने दोषश्रवणाच्च। "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः॥" इति। न च विध्यनुवादविरोधः अनुवादाभावाद्विध्यर्थत्वाच्च वचनस्य। तत्र हि विध्यनुवादविरोधः यत्र विधेयावधारितया तदनुवदितव्यम्, अन्यासतथाऽत्योदेशेन विधातव्यम्

१ क. लिङ्गार्थात् चोदि। २ ख. ग. दानेन यथाशास्त्रं यागो नानुष्ठितः। ३ ग. निवर्तते। ४ ख. ग. गच्छेत्तावेवेति।

च। यथा *वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इति वाजपेयलक्षणगुणविधानावधिच्छेन यागोनुवेदितव्यः। स एव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति न चानुवादेनेह कृत्यशक्तिः। यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्पमित्युक्तं, तत्परिसंख्यायामपि समानम्। अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात्। यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादननिष्प्रत्यूहपेषैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति, तदसत्। स एवायं नैयमिकपुत्रोत्पादननिधिः स्यान्मतम्। "एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्षण्यं पुत्रं जनयेद्" इति श्रुतिगम नातिरिक्तः पुत्रोत्पादननिधिरिति तन्न। गमनकरणिकया भावनाया एव पुत्रोत्पत्तिकमैता प्रदृश्यते एवं गच्छन् लक्षण्यं पुत्रं जनयेदिति अनेन यथाप्रेक्षेत्रं जुह्वत् स्वर्गं भावयेदिति। न चासन्निहितादेरशक्यार्थविधिप्रसंगः सन्निहितशक्त्योरेवोपदेशात्। "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति" इति। "यः स्वदारानृतुस्नातान्त्वत्थः सन्नोपगच्छति" इति विशेषोपादानात्। अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव। न च विशेषणपरत्वं। पक्षे भावार्थविधिसंभवात्। नापि गृह्यस्मृतिविरोधः। संवत्सरप्रवर्षमेव ऋतुदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषैः—यथा श्राद्धादिषु। तस्मात्स्वार्थेऽनिपरार्थकल्पनौत्पातबाधल्लक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता। "पञ्चपञ्चनखा भक्ष्याः" इत्यत्र यद्यपि शशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तेर्नियमः शशादिषु, श्वादिषु च प्राप्तेः परिसंख्येत्युभयसंभवः। तथाऽपि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसंगः श्वादिभक्षणे चादोषप्रसंगेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवाऽऽश्रिता। एतेन सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितमित्यत्रापि नियमो व्याख्यातः। "नान्तरा भोजनं कुर्यात्" इति च पुनरुक्तं स्यात्परिसंख्यायाम्। एवं च नियमे सति ऋतावृतावितिवीप्सा लभ्यते। निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्तते इति न्यायात्। यथाकामी भवेदित्यपि नियम एव। अनृतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमभिरमयेदेवेति। "ऋतावुपेयात्।" "सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्।" इत्येतदपि गौतमीयसूत्रद्वयं नियमपरमेव। ऋतावुपेयादेव। अनृतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्जमुपेयादेवेत्यर्थप्रसंगे नेति॥ ८१॥

---

* जैमिनीयदर्शने १-४. (६—८). अधि० ६.

---

१ क. ख. परतापि। पक्षे। २ ख. दोषः यथाश्रौद्धा। ३ ग. कल्पनप्राप्त। ४ क. पूर्व "पञ्चपञ्चनखा"। ५ ख. शनंस्मृति। ६—५. १, २. ७ ख. पेयादृतौ। ८ क. ख. ह्रीति नास्ति।

किं च—

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः ।
बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ८२ ॥

भर्तृप्रभृतिभिः पूर्वोक्ताः साध्व्यः स्त्रियो यथाशक्तथलङ्कारवसनभोजनपुष्पादिभिः संमाननीयाः । यस्मात्ताः पूजिताः धर्मार्थकामान्संवर्धयन्ति ॥ ८२ ॥

[illegible] पुनः समर्पितगृहस्थाधान्या किं कर्तव्या सचिवलभियाह—

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।
कुर्याच्छ्वशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३ ॥

संयतः स्वस्थाननियेशितः 'उपस्करो गृहोपकरणवर्गो यया सा तथोक्ता । यथा उलूखलमुसलशूर्पादेः कण्डनस्थाने, दृषदुपलयोरभियेगेन पेषणस्थाने, इत्यादि । दक्षा गृहव्यापारकुशला. हृष्टा सदैव प्रहसिताननना. व्ययपराङ्मुखी न व्ययशीला,—व्यादिति सर्वत्र शेषः । किं च श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । "श्वशुरः श्वश्रूौ" इत्येकशेषः । तयोः पादवन्दनं नित्यं कुर्यात् । श्वशुरग्रहणं मान्यान्तरोपलक्षणार्थम् । भर्तृतत्परा भर्तृवशवर्तिनी सती पूर्वोक्तं कुर्यात् ॥ ८३ ॥

* "अस्याकरणे प्रत्यवायमाह मनुः—" यत्र नार्यः प्रपूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥" इति जामयः भगिन्यः । एतच्च स्नुषादुहितॄणामुपलक्षणम् । यदाह बृहस्पतिः " भर्त्रा पत्नी सम्यगर्घ्या वस्त्रालङ्कारभूषणैः । उत्सवे पितृमातृभ्यां श्वश्रूश्वशुरबन्धुभिः ॥" । भूषणादीनां समुच्चयो भर्तृविषयः । इतरविषयौ तु विकल्पप्रसङ्गेऽपौ यथासामर्थ्यम् " इति अप० १०७.

† " स्त्रीधर्मानाह " संयतोपेति " अप० १०७.

* " उपस्करः गृहोपकरणं दर्वीपिठरादिः । संयतः संक्षिप्त उपस्करो यया सा संयतोपस्करा. दक्षा शास्त्रकारिणी, हृष्टा यथोत्पन्नेन द्रव्येण सन्तुष्टा, अप्रवृत्तपराङ्मुखी च भवेत् । .....भर्तृतत्परा भर्तृप्रधाना (भर्तुरधीना) अत्र विष्णुः—" अथ स्त्रीधर्माः—भर्तुः समानशीलव्यसनत्वं श्वश्वश्वशुरगुरुदेवतातिथीनां पूजनं मुसंस्कृतोपस्करताऽसुकुक्षितता सुगृहभाण्डता

१ अ. १. २. ७१.

* भर्तृसन्निधावनम्, प्रोषिते भर्तरि तया किं कर्तव्यमित्याह

† क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्प्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

देशान्तरगतभर्तृका क्रीडां कन्दुकादिभिः शरीरसंस्कारमुद्वर्तनादिभिः. समाजो जनसमूहः उत्सवो विवाहादिः तयोर्दर्शनं. हास्यं विस्रम्भेण. परगृहगमनम् । त्यजेदिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ८४ ॥

किं च—

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके ।

मूलक्रियास्वनभिरतिर्मङ्गलाचारतत्परता " । मूलक्रियाः वशीकरणम् । तथा पृथ्वीं प्रति व्यासीयवाक्यम्—" नारीषु नित्यं सुविभूषितासु परिवतासु प्रियवादिनीषु । असुफडासासु सुगन्धितासु सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥ सुस्पष्टवेषासु जितेन्द्रियासु कालेऽन्यपोषासत्वविशोधनासु । धर्मस्थपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाऽहं जगतो विभाति ॥" व्यासः—" द्वारोपवेशनं नित्यं गवाक्षावेक्षणं तथा । असत्प्रलापो हास्यं च वृथा कुलवधोचितम् ॥" । मनुः—" पाणिग्रहणसंस्कारः पत्या च विरहोऽटनम् । स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च नारीसंसर्गवर्जनम् ॥ " इति अप० १०७—८.

* " किं च " इत्यपः १०८.

† " क्रीडा द्यूतादिक्रिया, शरीरसंस्कारः स्नानानुलेपनादिः । समाजो जनसमूहः उत्सवः कौमुदीप्रभृतिः तयोः दर्शनं, हास्यं, परगृहे यानम्, एतत्सर्वं प्रवासिते (प्रोषिते) भर्तरि त्यजेत् । अत्र शङ्खलिखितौ—" प्रेक्षातालवचरविहारचित्रवर्णमाल्यगीधानधारणविचित्रासनोत्कुदनाभाजनकन्दुकक्रीडनगन्धमाल्यालङ्कारदर्शनाधावना अलङ्कृतप्रसाधनानाम-न्यत्सन्यासी प्रोषितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणामनार्यम् " । " विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवनीयधनं सखिम् । प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥" जीवनार्थं वृत्तिं विधाय प्रोषिते भर्तरि सति शक्त्या तया कृत्वा स्वल्पाहारकर्म निरम्भसास्थाय जीवेत् । तासविधिनाय प्रोषिते जीवेच्छिल्पैरगर्हितैरिति । यैर्न गर्हा जायते तैरेव शिल्पैर्जीविदित्यर्थः ॥ अप० १०८.

---

१ ख. विहास्यं विजृम्भणम् । ग. हास्यं विजृम्भणम् ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न [1]स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥ ८५ ॥

पाणिग्रहणात्प्राक् पिता कन्यामकार्यकरणादीक्षेत् । तत ऊर्ध्वं भर्तृ तदभावे पुत्राः, वृद्धभावे च, तेषामुत्क्रान्तानामभावे ज्ञातयः, ज्ञातीनामभावे राजा "पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः।" इति वचनात् । अतः क्वचिदपि स्त्रीणां नैव स्वातन्त्र्यम् ॥ ८५ ॥

किं च—

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।
हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥ ८६ ॥

[2]भर्त्रा विना भर्तृरहिता पित्रादिरहिता न स्यात् । यस्मात्तद्रहिता गर्हणीया निन्द्या भवेत् । एतच्च ब्रह्मचर्यपक्षे । "भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्ये तदन्वारोहणं वा" इति विष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणे महानन्युदयः । तथा च व्यासः कपोतिकाख्यानव्याजेन दर्शितवान् "पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् । तत्र चित्राङ्गदं भर्तारं साऽन्वपद्यत ॥ ततः स्वर्गं गतः पक्षी भार्यया सह संगतः । कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे च सह भार्यया ॥" इति । तथा च शङ्खलिखितौ— "तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥" इति प्रतिपाद्य तयोरविशेषेण दर्शयतः "न स्यात्प्राही

* "कन्यां कुमारी पिता रक्षेत् पाणिग्रहणात् प्राक्, स्त्रियं पतिसुतादिभिः, वार्द्धके तु पुत्रः तेषां पुत्रादीनामभावे ज्ञातयो बान्धवाः रक्षेयुः। एवमुक्तेऽपि परतन्त्रे यः स्वातन्त्र्यलिप्सेः स सर्वस्मिन् ज्ञातिषु राजपारतन्त्र्याविशेषेण। तथा च स्मृत्यन्तरे "पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः। स तस्या भरणं कुर्याद्विगृह्याधःपथस्थिताम्॥" इति अप० १०९.

† "भर्तारं विना वर्तमाना पित्रादीनामन्यतमेन रहिता न स्यात्। यदि स्याच्छिष्टगर्हणीया भवेत् पूर्वेण वाक्येन पित्रादिभिः क्षीरेण कार्येत्युक्तम्। अनेन भर्तृरहितौ पित्रादिरहिता स्त्री न भवतीति विधीयते" इति अप० १०९.

१ अप० स्तेषां स्वातन्त्र्यं न क्वचित्स्त्रियाः । अप० १. पां न स्वातन्त्र्यं पुंसि स्त्रियाः । २ ग. स्त्रीणां न स्वातन्त्र्यम् । २ क. पित्रादिरहिता वा न । ८—१५, १४.

यथा सर्पं बलाद्दुद्धरते विलात् । तद्वदुद्धृत्य सा नारी सह तेनैव मोदते ॥
तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः । क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥" इति* । तथा "ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः । पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या ॥" तथा हारीतः—"मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम् । साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥ यावच्चाग्नौ मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् । तावन्न मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरगलग्रहात् ॥" इति । हारीतोऽपि—"मातृकं पैतृकं चापि यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं याऽनुगच्छति ॥" इति । तथा "आर्ताऽऽर्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥" इति । अयं च सर्वासां 'स्त्रीणामयमाभिणीतमन्त्रालापत्यानाम् आचाण्डालं साधारणो धर्मः" भर्तारं यानुगच्छति " इत्यविशेषोपादानात् यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपराणि वाक्यानि " मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । इतरेषु तु वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ जीवन्ती तद्धितं कुर्यान्मरणादात्मघातिनी । या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ॥ सा स्वर्गमात्मघातेन नाऽऽत्मानं न पतिं नयेत् ।" इत्येवमादीनि, तानि पृथक्चित्यधिरोहणविषयाणि । " पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।' इति विशेषस्मरणात् । अनेन क्षत्रियादिस्त्रीणां पृथक् चित्यभ्युज्ञा गम्यते ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तं पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यात्मदहनस्य प्रतिषिद्धत्वादतिप्रवृद्धस्वर्गाभिलाषायाः प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रामन्त्या अयमनुगमनोपदेशः श्येनवत्, यथा " श्येनेनाभिचरन् यजेत " इति तीव्रक्रोधाक्रान्तस्वान्तस्य प्रतिषेधशास्त्रमतिक्रामतः श्येनोपदेश इति, तदयुक्तम् । यं

* " यथाऽऽङ्गिराः—" सर्वास्वामेव नारीष्वाग्निप्रपतनाहते । नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित्॥ यावच्चाग्नौ देहेहं मृते पत्यौ पतिव्रता । तावच्चयुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथञ्चन ॥ सदुत्तमाचाऽसतभर्तृकाणां स्त्रीणां वियोगक्षणकातराणाम् । तासां प्रभावस्तमिते गते कं नाग्निप्रवेशादपरोऽस्ति मार्गः॥"इति।अस्तमिते पत्नौ भर्तरि, कं गते स्वर्गं गते इत्यादि "—अप० १०९.

† अबालापत्यानामिति । गत्यन्तराभवे सतीति शेषः । आबालापत्यानामिति पाठान्तरम्

१ क. तावन्नोद्धुच्यते । २ ख. ग. घ. धार्यवीये इत्यारभ्य संज्ञपयित्वान्तो ग्रन्थोनास्ति । ३ ख. आचाण्डालानां । ४ क. इतरेष्वित्यादि मरणादात्मघातिनीत्यन्तश्लोको नास्ति । ५ क. श्येनेनाभिचरन्यजेतेतीति नास्ति । ६ क. श्येनोपदेश इतिवत् तदयु ।

तावत् श्येनकरणिकायां भावनायां भाव्यभूतहिंसायां विधिसंस्पर्शाभावेन प्रतिषेधसंस्पर्शात् फलदानेन[1] श्येनस्यानर्थत्वं वर्णयन्ति. तेषां मते हिंसाया एव स्वर्गार्थतया अनुगमनशास्त्रेण विधीयमानत्वात्प्रतिषेधसंस्पर्शाभावादग्नीषोमीयपशवत्सप्तमेवानुगमनस्य श्येनवैगुण्यम्[2]. ॥ यत्तु मते हिंसा नाम मरणानुकूलो व्यापारः । श्येनश्च परमरणानुकूलव्यापारूपत्वाद्धिंसैव कामाधिकारे च करणांशे रागतः प्रवृत्तिसंभवेन विधेरप्रवर्तकत्वात् । रागप्रयुक्तहिंसारूपत्वात् श्येनः प्रतिषिद्धः स्वरूपेणैवानर्थक इति । तत्राप्यनुगमनशास्त्रेण मरणस्यैव स्वर्गसाधनतया विधानात् । मरणे यद्यपि रागतः प्रवृत्तिः, तथाऽपि मरणानुकूले व्यापारे अग्निप्रवेशादावितिकर्तव्यतारूपे विधित एव प्रवृत्तिरिति न निषेधस्यावकाशः " वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इतिवत् । तस्मात्सप्तमेवानुगमनस्य श्येनवैगुण्यम् ॥ यत्तु " तस्माद्वृद्ध न पुरायुषः स्वःकामो प्रेयात् " इति श्रुतिविशेषादनुगमनमयुक्तमिति तच्च न स्वःकाम्यायुषः प्राक् न प्रेयादिति स्वर्गफलावशेनायुषःप्रागायुर्व्ययो न कर्तव्यो मोक्षार्थिना यस्मादायुषः शेषे सति नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानक्षपितान्तःकरणकलङ्कस्य श्रवणमननादिविध्यासनसंपत्तौ सम्यगात्मज्ञानेन नित्यनिरतिशयानन्दब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षसम्भवः तस्मादनित्यात्पसुखरूपस्वर्गार्थमायुर्व्ययो न कर्तव्य इत्यर्थः । अतश्च मोक्षमनिच्छन्या अनित्यात्पसुखरूपस्वर्गार्थिन्या अनुगमनं युक्तं इतरकाम्यानुष्ठानवादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ८६ ॥

किंच—

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।

रत्न : अत्र गत्यन्तरे सतीति शेषः । एवं च गर्भिणीनिषेधवद्बालमरणतदभावाभ्यां विधिनिषेधयोस्तुल्यत्वमिति भावः ।

* भाव्या चासौ भूतहिंसा च तस्याम् । भाव्यं तु फलम् । प्रकृते च भूतहिंसैव फलमित्यर्थः ।

[1] स्यानर्थकश्चाभीतिपाठोऽयुक्तः । " अर्थोऽभः" इति कविधानात् ।

[2] भर्तृमरणे रागाप्रवृत्तेर्न भर्तृमरणं विधेयम् । किन्तु करणत्वेन श्येनो विधीयते । न चायं श्येनो हिंसा तेन " न हिंस्यात्सर्वभूतानि " इति श्रुतिर्न बाध्यते, रागतः स्वर्गप्रवृत्तेः करणत्वेनानुगमनं विधीयते । तच्च मरणरूपमेवेत्युक्तश्रुतिस्तत्र बाध्यते इति वैषम्यमिति भावः।

१ क्ष. करणिकायां तावनायां भाव्य ।

सेह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

*प्रियमनवद्यवचनं मनोऽनुकूलम्, आयत्यां च यत्तेऽस्करं तद्धितं, प्रिय च हितं च प्रियहितं पत्युः प्रियहितं तस्मिन् युक्ता निरता, स्वाचारा शोभनः आचारो यस्याः सा तथोक्ता । शोभनश्चाचारो दर्शितः शङ्खेन "...न गृहान्निर्गच्छेत् । नानुत्तरीया न त्वरितं व्रजेत् । न परपुरुषमभिभाषेतान्यत्र वणिक्प्रव्रजितकृदवैद्येभ्यः । न नाभिं दर्शयेत् । आ गुल्फाद्वासः परिदध्यात् । नस्तनौ विवृतौ कुर्यात् । न हसेदनवावृतम् । न भार्तारं तद्भ्रूभ्रू वा द्विष्यात् । न गणिकाद्यूतां भिसारिणीप्रव्रजिताप्रेक्षणिकामायामूलकुहककारिकादुःशीलादिभिः सहकथं निषेत् । संसर्गेण हि चारित्रं दुष्यति।" इति । विजितेन्द्रिया विजितानि संयमितानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि च मनः सहितानि यया सा इह लोके कीर्तिप्रख्याति परलोके चोत्तमां गतिं प्राप्नोति । अयं च सकल एव स्त्रीधर्मो विवाहादूर्ध्वं वेदितव्यः। "प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः" इति स्मरणात् । "यैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।" इति च ॥ ८७ ॥

अनेकभार्यं प्रत्याह ।

†सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।
सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

* "समानन्तरसूत्रवद् कर्म प्रियम् । परिणतिसुखदर्शनम् ।" इति अप० १०९.
"उक्तानां स्त्रीधर्माणां फलमाह "पतीति "। अप० १०९.

† "या पत्युः प्रियहितयोः उद्युक्ता स्त्री धर्मचारिणी "...। अत्र यमुः—"हानात्प्रसूति या तु स्याद्भावदायुः पतिव्रता । सा मर्तृलोकमाप्नोति यद्यैवं उच्यते तथा ॥" इङ्गरसिः—"आर्तासंतै मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत वा पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता" । मृते मरणं तेन सहाग्निप्रवेशनेनैव" इत्यप० १०९. विष्णुनैवाभ्यासे मिताक्षरायां पञ्चमीतिथौ" श्लोकाभ्यः० स्पष्टम् ।

‡ "सवर्णायां सत्यां भार्यायामन्यासवर्णां धर्मकार्यं न कारयेत् । तथा चाह धर्मः नाऽऽसवर्णैरिति यैः । अभावे तु सवर्णाया इतरयाऽपि सहाचरेदित्यर्थसिद्धम् । अत एव शूद्रयैव सह धर्मानुष्ठाननिषेधमाह वसिष्ठः—"कृष्णवर्णा वै रामा रमणायैव न धर्माय" इति कृष्णवर्णा शूद्रा ।" इति अप० ११३.

१ क. खेनानुज्ञा पृ २ ख. पुरुषं भावे । २ ख. ईक्षेद्वाभावृता । भर्तारं तद्भ्रूभ्रूवाभावैव

सवर्णायां सत्याम् अन्यासमवर्णो नैव वर्मकार्यं कारयेत् "सवर्णास्वपि बह्वीषु धर्म्ये विधौ धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना ज्येष्ठां मुक्त्वा इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न नियोक्तव्या ॥ ८८ ॥

प्रथमपत्नीकाया विधिमुक्त्वा इदानीं प्रथमाभावे प्रत्याह—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरेद्विधिवदारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

पूर्वोक्तवृत्तवती आचारवती विप्रां स्त्रियमग्निहोत्रेण श्रौतेनाग्निना तदभावे स्मार्तेन दाहयित्वा पतिः भर्ता अनुत्पादितपुत्रोऽनिष्टयज्ञो वा आश्रमान्तरेष्वनधिकृतो वा स्वधर्मलोपाभावे पुनर्दारान् अग्नींश्च विधिवदाहरेत् अविलम्बयन् शीघ्रमेव । "अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः।" इति दक्षस्मरणात् । एतच्चाधानेन सहाधिकृतायां एव नान्यस्याः ॥ यत्तु "द्वितीयां चैव यो भार्यां दहेद्वैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत् ॥" इति, तथा "मृतायां तु द्वितीयायां योऽग्नीन्नाश्रं समुत्सृजेत् । ब्राह्मणं तं विजानीयाद्यश्च कामात्समुत्सृजेत् ॥" इत्येवमादि, तदाधानेन सहानधिकृतायां अग्निदानेन वेदितव्यम् ॥ ८९ ॥

॥ इति विवाहप्रकरणम् ॥

• "सवर्णाऽनेकत्वे तु ज्येष्ठायां वादुहायां तया विना नेतरया सह धर्ममाचरेत् । ज्येष्ठया तु सह कनीयस्योऽपि धर्मं कारयितव्याः । तथा चाऽऽपस्तम्बः "धर्मप्रजात्यग्नयेषु तासां कुर्वतीनामपराधे तु कुर्वती। प्रागग्न्याधेयादाधाने हि सती कर्मणः सम्बन्धते" इति । बोधायनः—"पत्नीनां सह सञ्चरणमिति सह स्माऽऽह बोधायन एकैकामेव संलक्षयेदेकां गार्हपत्यमीक्षयेदेकामाग्नेयमेकां सभ्यावसथ्ये" इत्यादि । काण्वायनः—"नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्वितीयैः । अकृतं तद्विजानीयात्सर्वो गन्धारमस्ति यत् ॥" तस्माऽऽवश्यैव सहधर्मचारिणी नेतरेति स्मार्त्यानं कल्पसूत्रधर्मशास्त्रविरुद्धत्वादनादरणीयम् " इति अप० ११६ ।

† " यथा सहाग्न्याधानं तासुपकृत्तवतीषु मृतासु पतिः वैतानैः अग्निभिः यथाविधि दाहयित्वा असवर्णभार्यामेवेद्विधिवत् दाराना हरेत् , अग्नीश्च अविलम्बयन् । तत्र सवर्णदारा लाभे सूत्राद्यर्थमसवर्णयाऽपि सहाऽऽधानादि कार्यम् । यदाह विष्णुः—"मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्नि न हि त्यजेत् । इत्यधिकाऽपि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥" अस्यार्थः—वैदिकैः मृतां पत्नीं संस्कृत्य न ताम् परित्यजेत् पुनरादद्दीत । सवर्णदाराभावविषये इत्यधिकाऽपि असवर्णाऽपि भार्यया यावज्जीवं कर्म समाचरेदिति । न पुनरसमर्थो मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निर्नोत्सृज्या, न नेत्रं तां दहेदिति " अप० ११५.

अथ वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ३

*ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्या भवन्ति क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेत्यनुलोमा जाताश्च पुत्रा उत्पादयितव्या इत्युक्तम् । इदानीं कस्यां कस्मात् कः पुत्रो भवति इति विवेक्यम्—

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥ ९० ॥

सवर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः सवर्णासु ब्राह्मण्यादिषु सजातयो मातृपितृसमानजातीयाः पुत्रा भवन्ति "†विवाहत्वेविधिः स्मृतः" इति सर्वशेषत्वेनोपसंहारात् विवाहेषु । सवर्णास्विति संबध्यते । विवेशब्दस्य सर्वविधशब्दत्वाद्बहुत्वम् सवर्णेभ्य इति लभ्यते । एकः सवर्णशब्दः स्पष्टार्थः अतश्चायमर्थः। सपत्नीकेनोक्तेन विधिना ऊढायां सवर्णायां वोढुः †सवर्णादपत्नीकात्समानजातीया भवन्ति । अतश्च कुण्डगोलकक्लीबोढृजादीनामसवर्णत्वमुक्तं भवति । ते च सवर्णेभ्योऽनुलोमप्रतिलोमेभ्यश्च भिद्यमानाः साधारणधर्मैरहिंसादिभिरधिक्रियन्ते । "शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता ।" इति स्मरणात् । अपध्वंसजाः व्यभिचारजाताः शूद्रधर्मैरपि द्विजशुश्रूषादिभिरधिक्रियन्ते ॥ ननु कुण्डगोलकयोर्ब्राह्मण्यं श्राद्धे प्रतिषेधोऽनुपपन्नः । न्यायविरोधश्च । यो ह्यजातीयात् यज्जातीयायामुत्पन्नः स

---

* "यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् । स पारयत्येव शवस्तस्माच्चार शवः स्मृतः ॥" मनुः ९—१७८. "परं शवाद्ब्राह्मणस्यैव पुत्रः शूद्रापुत्रो पारशवं ब्रुवन्ति समाहुः" इति महाभारते ।

† "अनिन्द्येषु विवाहेषु ऋतायामुत्पन्नाः पुत्राः सन्तानस्यवर्द्धनाः ब्रह्मवर्चसादिगुणवृद्धिहेतवः भवन्ति । अत्र मनुः—"ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः । रूपसत्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्तभोगा धार्मिका जीवन्ति च शतं समाः। इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः। जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः" । ब्राह्मणविषयमेतत् । "अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥" इत्यप० ११६.

"उक्तविवाहासु पतिसवर्णासु तदसवर्णासु चोत्पन्नानां तथा स्वैरिणीषु प्रतिलोमोत्पन्नानां संव्यवहारोपयोगिसंज्ञापरिज्ञानाय प्रकरणमारभ्यते— सवर्णेभ्य इति । अप० ११३.

१—अ० ७२. २ ख. विवाहस्य । ३ ख. ग. संवृत्तः । ४ ख. ग. त्वसंबन्धसमानया ५ क. ग. सहोढादौ ।

तरजातीय एव भवति, यथा गौरिति गौः, अश्वाद्वडवायामश्वः तस्माद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति न विरुद्धम्। तथा कात्यायनीयेऽपि "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः।" इति वचनविरोधश्च। नैतत्सारम्। ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति भ्रमनिवृत्यर्थः श्राद्धे प्रतिषेधः। यथाऽन्यत्समप्रमाणस्य पतितस्य श्राद्धे प्रतिषेधः॥ न च न्यायविरोधः। यत्र प्रत्यक्षमन्या जातिर्भवति तत्र तथा। ब्राह्मणादिजातिस्तु स्मृतिलक्षणा यथा स्मरणं भवति। यथा समानेऽपि ब्राह्मणे कुण्डिनो वसिष्ठोऽत्रिर्गौतम इति स्मरणलक्षणं गोत्रं, तथा मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्मण्यादिजातिः स्मरणलक्षणा। मातापित्रोस्तदेव ज्ञानलक्षणम्॥ न चानवस्था। अनादित्वात्संसारस्य शब्दार्थव्यवहारवत्। "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः।" इति चौत्पत्तिकानुवादत्वायथासंभवं व्याख्यास्यते। क्षेत्रजस्तु मातृसमानजातीयः,—नियोगस्मरणात्, शिष्टसमाचाराच्च। यथा धृतराष्ट्रपाण्डुविदुराः क्षेत्रजाः सन्तो मातृसमानजातीया इत्यलमतिप्रसंगेन। किं च अनिन्द्येषु ब्राह्मादिविवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः अरोगिणो दीर्घायुषो धर्मप्रजासंपन्ना भवन्ति॥ ९०॥

मैवर्णानुद्दानमनुलोमानाह—

विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम्।
अम्बष्ठः शूद्रयां निषादो जातः पारशवोऽपि[1] वा॥ ९१॥

ब्राह्मणाक्षत्रियायां विप्रान्मूर्धावसिक्तो नाम पुत्रो भवति। वैश्यकन्यकायां विप्रायाम्बष्ठो नाम भवति। शूद्रायां विप्रायां निषादो नाम पुत्रो भवति। निषादो नाम कश्चिन्मत्स्यघातोपजीवी प्रतिलोमजः, स मा भूदिति पारशवोऽयं निषाद इति संज्ञाविकल्पः। विप्रादिति सर्वत्रानुवर्तते॥ यत्तु "ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति, क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव भवति, वैश्येन शूद्रायां शूद्र एव

* "तीक्ष्णः "अनुलोमानन्तरैकान्तरद्व्यन्तरासु जाताः सवर्णाम्बष्ठोग्रनिषादौक्षत्तृ-पारशवाः। असवर्णास्वायोगव्यक्षत्तृ अनुलोमजाः। ब्राह्मणस्यानन्तरक्षत्रिया, तस्यां तेनोत्पन्नः सवर्णः। क्षत्रियादनन्तरायां वैश्यायामम्बष्ठः। वैश्यात्तदनन्तरायां शूद्रायामुग्रः। ब्राह्मणादे-

१ ख० १३३। २ ङ. इति नृणाम्। ३ ख. ग. वर्णानुक्त्या। ४ क. पारशवोऽपि। ग. पाराशवोऽपि। ५ क. ख. पाराशर्यां। ६ ङ. वैश्यायामुत्पादितो वैश्य। ७ ङ. शूद्रायामुत्पादितः शूद्र।

भवति" इति शङ्खस्मरणं तत्क्षत्रियादिधर्मप्राप्त्यर्थं, न पुनर्मूर्धावसिक्तादिजातिनिरा-करणार्थं, क्षत्रियादिजातिप्राप्त्यर्थं वा। अतश्च मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादेरुक्तैरेव दण्डाजिनोपवीतादिभिरुपनयनादि कार्यम्। प्रागुपनयनात्कामचारादि पूर्ववदेवेति तव्यम् ॥ ९१ ॥

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्याम्बाहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ।
वैश्यात्तु करणः शूद्रयां *विज्ञास्वेष विधिः स्मृतः ॥ ९२ ॥

वैश्यायां शूद्रायां च विज्ञायां राजन्याम्बाहिष्योग्रौ यथाक्रमं पुत्रौ भवतः। वैश्येन शूद्रायां विज्ञायां करणो नाम पुत्रो भवति। एष सवर्णमूर्धावसिक्तादिमङ्गा-विधिः विज्ञासूद्गासु स्मृत उक्तो वेदितव्यः। एते मूर्धावसिक्तास्त्रष्टनियोगाम्बाहिष्योग्र-करणाः षडनुलोमजाः पुत्रा वेदितव्याः† ॥ ९२ ॥

कान्तरायां वैश्यायां निषादः। क्षत्रियादेष्कान्तरायां शूद्रायां वैणव्यस्तः। ब्राह्मणाद्वयन्तरायां शूद्रायां पारशवः।" इति। अत्र च संज्ञाविकल्पे न विरोधः कार्यः।" इति अप० ११७.

* "सवर्णेभ्यः सवर्णासु" इत्यादिना य उक्तो विधिः स विज्ञासु परिणीतासु स्मृतो मुनिभिः। अविज्ञास्वपि जातानां क्षेत्रजादिपुत्राणां वर्णक्रमेणोपनयनादिव्यवस्थानि शास्त्र-विहितपुत्रोत्पत्तिप्रकारोपलक्षणार्थम्। यत एव तेषां ब्राह्मणक्रमेण अत एव "ब्राह्मणा ऋत्विजः" इत्यधिकाय "शावलेयबाहलेयपुत्रिकापुत्रपरशवमाहोदकजनानामनुक्रमेणाद्यम-वरान्परिहाप्य" इति बोधायनः परशवोत्पन्नानां पर्युदासमाह। यत्तु देवलेनोक्तं "द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते। भवरी(रे)ऽ इति ख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः॥" तथा "यत्तहीनास्वसंस्कार्यः सवर्णासूपि ये सुताः। उत्पादितास्तु सवर्णेन ब्राह्म्या इति विहिष्कृताः॥" इति, तच्छास्त्रस्मरीकृतहीनजकानीनसहोढगूढोत्पन्नपौनर्भवक्षत्रियिसमिधो-गम्यभिचारोत्पन्नपुत्रविषयम्। एते च मूर्धावसिक्तादयो न क्षत्रियादिभ्यो भिन्नाः। किं तु तत्तद्ब्राह्मणादिजातिव्यभिचारादन्यमूर्धावसिक्तादिनामभेदमाजो भवन्ति। तदुक्तशङ्खः— "ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पन्नः क्षत्रिय एव भवति। क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव, वैश्येन शूद्रायां शूद्र एव इति" इति। अप० ११८.

† अनुलोमजाः—

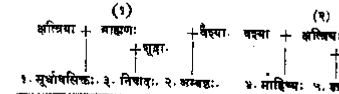

१ ग. कामचारवादभवा इति पूर्व। २ ख. पूर्वौ संभवतः।

प्रतिलोमजानाह—

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा ।
शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशूद्रैरुत्पादिताः यथाक्रमं सूतवैदेहिकचाण्डालाख्याः पुत्रा भवन्ति । तत्र चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः[1] ॥ ९३ ॥

किं च—

क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ।
शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

क्षत्रिया योषिद्वैश्यान्मागधं नाम पुत्रं जनयति । सैव शूद्रात्क्षत्तारं, वैश्यायां शूद्रादायोगवं पुत्रं जनयति[2] । एते च सूतवैदेहिकचाण्डालमागधक्षत्तृआयोगवाः षट् प्रतिलोमजाताः[3] । एतेषां च[4] वृत्तयः औशनसे मानवे च द्रष्टव्याः ॥ ९४ ॥

* "सर्वेषां वर्णानां ये धर्मास्ते सर्वधर्माः, नैष्वन्यधिकारी. न पुनः सर्वेषु धर्मेष्वनधिकारीत्यर्थः । अत एवाऽऽह देवलः "स्वजातिशोधने सर्वप्रणाम्यस्तिलिक्षा व्यवहारमुद्धिरपरावला (भा० अं स्वभृत्यपोषणं स्वकर्मानुष्ठानं प्रधानकर्मवर्जनमिति चाण्डालधर्माः" ततश्च वर्णधर्माः प्रधानकर्म, स्वकर्म स्वकं यजनादि । " इति । अप० ११८—११९.

" प्रतिलोमजानां नामान्याह—ब्राह्मण्यामिति " (९३ तम श्लोकस्य अवतारिका) अप० ११८.

† " एताभिः संज्ञाभिः शास्त्रान्तरे संव्यवहारः ।" इति । अप० ११९.

प्रतिलोमजाताः—

	(१)			(२)	(३)
क्षत्रियः +	ब्राह्मणी	+ वैश्यः.	वैश्यः +	क्षत्रिया	वैश्या
	+ शूद्रः			+ शूद्रः	+ शूद्रः
	१. सूतः.	२. वैदेहिकः	४. मागधः.	५. क्षत्ता.	६. अयोगवः.

§ " तत्रमनुः—" सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् । वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥ मत्स्यघातो निषादानामायोगव्यस्य तक्षणम् । " तथा " ब्राह्मणायां

१ ग. द्रोणवः । त्रायोगवो ।

सङ्कीर्णसङ्करे जात्यन्तरमाह—

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।
असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ९५ ॥

क्षात्रियेण वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः, वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणी, तस्यां माहिष्येणोत्पादितो 'रथकारो नाम जात्या भवति । तस्य चोपनयनादि सर्वं कार्यम्,—वचनात् . यथाऽऽह शङ्खः " क्षत्रियवैश्ययोरनुलोमानन्तरोत्पन्नजो रथकारस्तस्यैवादानोपनयनसंस्कारक्रियाः अध्यक्षप्रतिग्रहस्थमूत्रवर्जा स्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च ।' इति । एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्धावसिक्तमाहिष्याद्यानुलोमसंकरे जात्यन्तरतोपनयनादिप्राप्तिश्च वेदितव्या. तयोर्हि ज्ञातित्वात् । संज्ञास्तु स्मृत्यन्तरोक्ता द्रष्टव्याः । एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तं सङ्कीर्णसंकराणां नानात्वानन्त्याद्दुष्कमशक्यत्वात् । अत एतावदत्र विज्ञेयम् असन्तः प्रतिलोमाः सन्तः श्वानुलोमजा ज्ञातव्या इति ॥ ९५ ॥

" सर्वेभ्यः सवर्णाः जायन्ते " इत्यादिना वर्णप्राप्तौ कारणमुक्तमिदानीं कारणान्तरमाह—

जात्युत्कर्षो †युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।

गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतेः (तः) । स्त्रीबालाभ्यवपत्तौ च ब्राह्मानां सिद्धिकारणम् ॥ " उपस्करः मूल्यग्रहणम् । अभावापत्तिः अनुग्रहः " इति । अप० ११९.

* " वैदिककर्माधिकारित्वादस्य सङ्कीर्णयोनीनां मध्ये पृथगभिधानम् ।" इति अप०. ११९.

† " युगं जायापत्योर्वृत्तम् । तत्र सप्तमे पञ्चमेऽपि वा पितृसमानवर्णभावो ज्ञेयः । एतच्च अनुलोमजस्त्रीविषयम् । तस्यां भार्यात्वसंभवात्, न तु प्रतिलोमजा विषयम् । तस्या वर्णबाह्यत्वेनाजायात्वात् । गुणापेक्षो विकल्प उदाहरणम् । उत्तमवर्णेन हीनवर्णायामुद्वाहो वा स्त्री सा उत्तमवर्णादानिषिद्धमार्गेण स्त्रियं जनयति । साऽप्येवं साऽप्येवमिति सप्तमे स्त्रीपुंसयुग्मे जातमपत्यं समानवर्णं पित्रा भवति " इति । अप० ११९—१२०.

१ ख. संकरजातीनाम् । २ आ. ७० । ३ ख. ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि ।

व्यत्यये कर्मणां साम्यं [1]पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥ ९६ ॥

जातयो मूर्धावसिक्ताद्यास्तासामुत्कर्षो ब्राह्मणवादिप्राप्तिर्जात्युत्कर्षो युगे अन्यानि सप्तमे पञ्चमे. अपिशब्दात्पष्ठे वा. बोद्धव्यः । व्यवस्थितविकल्पः । व्यवस्था च ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निषादी. सा ब्राह्मणेनोढा दुहितरं कांचिज्जनयति. साऽपि ब्राह्मणेनोढा अन्याम्. इत्यनेन प्रकारेण षष्ठीं सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता अम्बष्ठः. साऽप्यनेन प्रकारेण पञ्चमीं षष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिक्ताऽपि अनेन प्रकारेण चतुर्थीं पञ्चमं ब्राह्मणं जनयति । एवमुग्रा क्षत्रियेणोढा माहिष्या च यथाक्रमं क्षत्रियं षष्ठं पञ्चमं जनयति । तथा करणी वैश्योढा पञ्चमं वैश्यमिति । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् ॥

किं च कर्मणां व्यत्ययं कृत्वर्णानां कर्मणां व्यत्यये विपर्यासे यथा ब्राह्मणो मुख्यवृत्त्या अजीवन् क्षात्त्रेण कर्मणा जीवेदित्यनुकल्पः । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या, तयाप्यजीवन शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोऽपि स्वकर्मणा जीवनार्थेनाजीवन वैश्यवृत्त्या शूद्रवृत्त्या वा । वैश्योऽपि स्ववृत्त्या अजीवन् शूद्रवृत्तिकर्मणां व्यत्ययः । तस्मिन व्यत्यये सति यथा-

• " ब्राह्मणक्षत्रियादीनां यानि कृत्तिरूपाणि कर्माणि तेषां व्यत्यये व्यतिक्रमे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्तिं वैश्यवृत्तिं वा उपजीवतो जातः पुत्रपौत्रादयः यदि तासेव वृत्तिमुपजीवन्ति तदा सप्तमे पञ्चमे वा ब्राह्मणपथमुपजीव्यमानसम्बन्धिवर्णोत्कर्षं भवति " इति ॥ अप० १२०.

[1] " पूर्ववदुर्णक्षेत्रकरवृत्तिसंकरस्याप्युत्तरोत्तरं वेदितव्यम् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । तत्संबन्धात्तत्कर्मभावं वा वेदितव्यमित्यर्थः । आनुलोम्येन वृत्तिसंकरस्य उत्तरत्वम् । यथाऽऽह वसिष्ठः " आर्जावलः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेत् " इति । वृत्तिसंकरेऽतिलोम्यमधमम् । यथा वैश्यस्य क्षत्रावपुपजीवनं, क्षत्रियस्याब्राह्मणकृष्युपजीवनम् । अत एव " वृत्तिमातिष्ठेत् " इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—" न तु क्रूरविद्यामासीं " इति" अप० १२०.

" हीनवर्णेन उत्कृष्टवर्णायां जनिताः प्रतिलोमजाः । उत्तमवर्णेन हीनवर्णायां परिणीतायामुत्पन्नाः अनुलोमजाः । तत्र प्रतिलोमजाः अस्मत्सः अन्यायेन वर्णबाह्या इत्यर्थः । अनुलोमजास्तु सन्तः मातृसमानवर्णत्वात्क्षत्रियादिधर्माधिकारिणो भवन्ति" इति अप० ११९.

१ ख. ब्राह्मणत्वादिजातिप्राप्तिः । २ क. ग. पञ्चमं च जन ।

पद्मिनीष्वेऽपि तां वृत्तिं न परित्यजति तदा सप्तमे षष्ठे पञ्चमे वा जन्मनि साम्यम्। यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातित्वं भवति। यथा- ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् तामपरित्यजन् यं पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तयैव वृत्त्या जीवन्पुत्रान्तरमित्येवं पुत्रपरम्परया सप्तमे जन्मनि शूद्रमेव जनयति, वैश्यवृत्त्या तु जीवन् षष्ठे वैश्यं क्षत्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमे क्षत्रियं, क्षत्रियोऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् षष्ठे शूद्रं, वैश्यवृत्त्या जीवन् पञ्चमे वैश्यम्, वैश्योऽपि शूद्रवृत्त्या जीवन् तामपरित्यजन्पुत्रपरम्परया पञ्चमे जन्मनि शूद्रं जनयति इति ॥

'पूर्ववच्चावरोत्तरम्।' अस्यार्थः — वर्णसंकर अनुलोमजाः प्रातिलोमजाश्च दर्शिताः संकीर्णसंकरजाताश्च रथकारादिदर्शनेन दर्शिताः। इदानीं वर्णसंकीर्णसंकरजाताः प्रदर्श्यन्ते—अधरे च उत्तरे च अधरोत्तरे यथा मूर्धावसिक्तायां क्षत्रियवैश्यशूद्रोरूपादितास्तथाऽम्बष्ठायां वैश्यशूद्राभ्यां निषादायां शूद्रेणोत्पादिता अधराः प्रतिलोमजाश्चाभ्यां मूर्धावसिक्तान्मत्स्यघातिनीषादीषु ब्राह्मणोत्पादिताः माहिष्योग्रयोर्ब्राह्मणेन क्षत्रियेण चोत्पादिताः करण्यां ब्राह्मणेन क्षत्रियेण वैश्येन चोत्पादिताः उत्तरे अनुलोमजाः। एवमन्यत्राप्यूहनमिति। एतदधरोत्तरं पूर्ववदत्रसादिति बोद्धव्यम् ॥ ९६ ॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम्।

---

१ ख. जनयति। पूर्व। २ ख. तथा।

अथ गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४

श्रौतस्मार्तानि कर्माणि अग्निसाध्यानि दर्शयिष्यन् कस्मिन्कर्मणि किं कर्तव्यमित्याह—

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।
दायकालाहृते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥ ९७ ॥

स्मृत्युक्तं वैश्वदेवादिकं कर्म, लौकिकं च यत्प्रतिदिनं पाकलक्षणं तदपि, गृहस्थो विवाहाग्नौ विवाहसंस्कृते कुर्वीत, विभागकालाहृते वा "वैश्यकुलादग्निमानीय" इत्यादिनोत्तरसंस्कारसंस्कृतेऽपिशब्दात्प्रेते वा गृहपत्नी आहृते संस्कृत एव । ततश्चैवं कालश्रयातिक्रमे प्रायश्चित्तीयते । श्रुत्युक्तमग्निहोत्रादिकं कर्म वैतानिकाग्निषु आहवनीयादिषु कुर्वीत ॥ ९७ ॥

* "सभार्यस्य गृहस्थस्य धर्मेष्वधिकार इति भार्यापरिग्रहं स्नानसङ्गमभिधायापुना गृहस्थधर्मानाह कर्मस्मार्तमिति । अप० १२०.

† "स्मार्तं गृह्योक्तं कर्म विवाहाग्नौ विवाहसंस्कृतेऽग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं नित्यं गृही गृहवान् ॥ गृहशब्दोऽयं भार्यासाहचर्यं न शास्त्रम् । विवाहाग्नौ इति वदन्विवाहकर्मणोऽग्नौ कोऽप्यनधिकारी गृह्यकर्मण्यूढ्वो आयत इति दर्शयति । न ह्यन्यथा विवाहाग्नौ कर्मसंपत्तिर्भवति । अग्नेः प्रतिक्षणं प्रध्वंसित्वात् । विवाहसंस्कारस्य स्थायित्वेन सद्विशिष्टो विवाहाग्निर्भवति स्थायी । ततश्च नङोऽग्नौ वैवाहिककर्मणोत्पाद्य इति सूचितं भवति । विवाहसंस्कारकारणाच्चाह कात्यायनः "विवाहाग्निं समार्यायोत्सामिमुखहृद्य गच्छति । होमकालात्परे नत्वे पूर्वाग्न्याधानमिष्यते ॥ अरण्योः क्षपणाधानविवाहेष्वग्नि समाहितः । पालयेदुपशान्तेऽस्मिन्पुनराधानमिष्यते ॥" । मरीचिः—"दूरस्थेऽपि यदाकस्मादौध्वौपः प्रजायते । कर्तव्यं पुनराधानं दायादिभिर न विद्यते ॥" प्रथमति यजमाने समारूढाग्निविधयमेतत् ।" इति । अप० १२१.

‡ "दायः पितृधनम् । आहृतः आहितः । श्रौतम् अग्निहोत्रादिकर्म वैतानिकेषु गार्हपत्यादिषु अग्निषु कुर्वीत । एतच्च कल्पसूत्रगृह्यसामेभ्यः प्राप्तमेवानूद्यते, धर्मशास्त्र

१ अप० पूर्विकाम् । २ अप० पूर्वपदं (दे) दत्वान । ३ ग. विभागकालाद्धृतेऽपि वा । ४ ङ. गतः स्वकालानिष्ठम् ।

गृहस्थधर्मानाह—

[1] शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।
प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ९८ ॥

शरीरचिन्ताम् आवश्यकां "दिवासंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः।" इत्यादुक्तविधिना निर्वर्त्य "गन्धलेपक्षयकरम्" इत्यादिनोक्तेन विधिना कृतशौचविधिर्द्विजः दन्तधावनपूर्वकं प्रातःसन्ध्यामुपासीत । दन्तधावनविधिश्च "कण्टकिर्तीरद्रुशोत्थ द्वादशाङ्गुलसंमितम् । कनिष्ठिकाग्रवस्थूलं यवार्धक तत्कूर्चकम्॥ दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा।" इति अत्र वृक्षोद्भवीयेन तृण लोष्टाङ्गुल्यादिनिषेधः। पलाशाश्वत्थादिनिषेधश्च स्मृत्यन्तरेभ्यो द्रष्टव्यः। दन्तधावनमन्त्रश्च "आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च। ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते॥" इति । ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि संध्यावन्दनस्य पुनर्वचनं दन्तधावनपूर्वकत्व प्रतिपादनार्थम् । "दन्तधावननृत्यगीतादि ब्रह्मचारी वर्जयेत्" इति तन्निषेधात् ॥ ९८ ॥

हुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्याञ्जपेन्मन्त्रान्समाहितः ।

पुराणविहितानां गृह्यचोदितकर्मणां वैवाहिकश्रौताग्निसम्बन्धानिर्वृत्यर्थम् । कात्यायनः— "विक्षिप्याग्नि स्वदोषेषु परिकल्प्यार्द्रजं तथा । प्रवेसस्कार्यवान्यिग्नो कृषिश्च न चिरं क्वचित्॥ मनसा नैत्यकं कर्म प्रवसन्प्यन्वितः। उपविश्य शुचिः सम्यं यथाकालमुपाचरेत॥" इति अप० १२१—१२२.

[2] "शरीरचिन्तां शरीरस्य सामयत्वानिरामयत्व विषयां चिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजातिर्गृही प्रातः सन्ध्यां दन्तधावनपूर्विकामुपासीत । दन्तानां धावनं शोधनं तत्पूर्व यस्याः सा दन्तधावनपूर्विका । अत्र ब्रह्मचारिणो विहिता सन्ध्या गृहस्थं प्रत्यपि सा प्राप्ता। "उत्तरेषां चतुर्विरोधि" इति ब्रह्मचारिधर्मातिदेशात । तस्या दन्तधावनपूर्वकत्वमनेन विधीयते" इति अप० १२३.

---

१ क. आवश्यकादिका दिवा । ग. आवश्यकादिकीं दिवा । २ आ० १६.। ३ आ० १७.। ४ ख. कण्टकक्षीर ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

प्रातःसन्ध्यावन्दनानन्तरम् अग्नीनाहवनीयादीन्, यथोक्तेन विधिना हुत्वा, औपासनाग्निं वा, तदनन्तरं सूर्यदेवैस्त्यान् "उद्वयं तमसस्परि" इत्यादिमन्त्रान्जपेत् समाहितः अविक्षिप्तचित्तः। तदनन्तरं वेदार्थानिरुक्तव्याकरणादिश्रवणेनाधिगच्छेज्जानीयात्, चकारगदर्थात् चाभ्यसेत्। विविधानि च शास्त्राणि मीमांसाप्रभृतीनि धर्मार्थीयेगप्रतिपादकान्यधिगच्छेत् ॥ ९९ ॥

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।
स्नात्वा देवान्पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

तदनन्तरमात्मधर्मभिरेकादिगुणयुक्तैर्मन्त्यं वा श्रीमन्तम् अकुत्सितं योगक्षेमावहम्. अलब्धलाभो योगः, लब्धपरिपालनं क्षेमः, तदर्थम् उपेयादुपासीत। उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिपिपादयिषति। सेवनप्रकारणाऽऽज्ञाकरणं सेवा.—तस्याः श्रवणादिति चेन्न निषेधात्। ततो मध्याह्ने शास्त्रोक्तेन विधिना यथादिष्टं स्नात्वा देवान्स्वगृह्योक्तान् पितॄंश्च, चकारादृषींश्च, देवादितीर्थेन तर्पयेत्। तदनन्तरं गन्धपुष्पाक्षतैः प्रतिमा हिरण्यगर्भप्रभृतीनामन्यतमं यथावासनं ऋग्यजुःसाममन्त्रैस्तत्प्रकाशकैः, स्वनाम भिर्वा चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारपुरस्सरमर्चयेत् यथोक्तविधिना ॥ १०० ॥

* "वेदार्थानधिगच्छेत्" इति ज्ञाप्यस्य निर्देशः। "शास्त्राणि विविधानि च" इति साध्यस्य। शास्त्राण्यधिगच्छेदित्यर्थानधिगम्यनिधि वाक्यार्थो भवति। एवं च वेदार्थाधिगमोपायभूतानामेव निगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसादीनां शास्त्राणां परिग्रहो न बौद्धशास्त्राणाम्। अत एव तदधिगमनुपपालकत्वेन वक्ष्यति। स्मृत्यर्थो वेदार्थस्तदेवेह गृह्यते: वेदार्थानुष्ठानार्थत्वात्तदधिगम्य वेदादिधारणमर्थसिद्धम्। अत एवोपपालकवर्गे "अधीतस्य च ज्ञानम्" इति वक्ष्यति। दृक्षः—"वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। तदर्थं वेद निर्वेश्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥" । अत एव मनुः—"बुद्धिहार्थिकराण्यासु शास्त्राणि च हितानि च। नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमाँश्चैवहैतिकान् ॥ वेदेस्य पारं गत्वा तु भूयो भूयस्त्यमभ्यसेत्। शास्त्रं च विमलं कुर्याद्य चाधित्य यजेत्खुतः ॥" निगमाः पदार्थनिर्णयहेतवो निरुक्तादयः।" इति। अप० १२६ १२७.

१ ऋ० अ. १. अ ४. व. ७—८.। २ क. गृह्यतम अथ वा अन्यम।

*वेदार्थवित्पुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।
जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्यां चाऽध्यात्मिकीं जपेत् ॥ १०१ ॥

तदनन्तरं वेदार्थवेतिहासपुराणानि समस्तानि व्यस्तानि वा आध्यात्मिकीं च विद्यां जपयज्ञसिद्ध्यर्थं यथोक्तेन विधिना यथाशक्ति जपेत् ॥ १०१ ॥

†बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः ।
भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ १०२ ॥

बलिकर्म भूतयज्ञः, स्वधा पितृयज्ञः, होमो देवयज्ञः, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः, अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञः, एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फलश्रवणं तदेषां पावनत्वख्यापनार्थं, न काम्यप्रतिपादनाय ॥ १०२ ॥

‡देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ।

*"विद्यामाध्यात्मिकीम् अध्यात्मसम्बन्धिनीम् उपनिषद्रूपामित्यर्थः । जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं ब्रह्मयज्ञसिद्ध्यर्थम् । अध्यात्मविद्यायाः पृथगुपादानं प्राधान्यार्थम् । वेदेष्वेकेऽधर्मग्रहणं कृत्स्नपूरणार्थम् । तथाऽङ्गिरस्यामुपलक्षणार्थम् ।" इति भरु० १३६.

यदुपरितने अपरार्केयं 'वेदेष्वेकेऽधर्वग्रहणं कृत्स्नपूरणार्थं' इत्युक्तमने तन्नमाभू । वेदास्त्रय एव, यथाऽऽह भगवानत्रिः—"त्रयोलोकास्त्रयो वेदा आश्रमाश्च त्रयोऽग्नयः । एतेषां रक्षणार्थाय संसृष्टा ब्राह्मणाः पुरा ॥" (१. १५.) इति । अथर्वणो वेदशब्दाव्यत्वौपचारिकैव । आह च वेदः—"ऋग्वेदं भगवोध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमम्" इति ।

"ब्रह्मयज्ञमाह"—इत्यस्य श्लोकस्याचारिकाऽपरार्के.

†"ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा महायज्ञानाह"—इत्यपरार्कावतारिकाऽस्य श्लोकस्य.

‡"लौकिकेऽग्नौ औपासने वा सायं प्रातरन्नं हौमो देवयज्ञः । स्वाध्यायोऽध्ययनं विशेषो ब्रह्मयज्ञः । अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः । एषामेव संज्ञान्तरमाह मनुः—'अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्मं हुतं प्राशितं च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ अग्नौकुतो हुतो

१ ख. जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थम् । २ ख. देवेभ्यश्च हुता ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ॥ १०३ ॥

स्वगृह्योक्तेन विधिना वैश्वदेवाख्यं कृत्वा तदवशिष्टान्नेन भूतेभ्यो बलिं हरेत्। अन्नग्रहणमपक्वस्योदासार्थम्। तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावन्नं श्वचाण्डालवायसेभ्यो निःक्षिपेत्, वैशब्दात्कृमिपापरोगिभ्यश्चेतिशेषः, यथाऽऽह मनुः "कृमयो च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्। वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि॥" इति। एतच्च सायं प्रातः कर्तव्यम्—"अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्" इत्याश्वलायनस्मरणात्। इह केचिद्ब्रह्मदेवाख्यस्य कर्मणः पुरुषार्थत्वमनसंस्कारक

होमः ग्रहणं भोजनकाले बलिः। ब्राह्मं हुतं दिजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम्॥" इति अप० १४२.

"अर्थानामर्धं भूमौ निःक्षिपेत्। चण्डालशब्दः पतनादिपरिग्रहार्थः। तथा च मनुः "कृमयो च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्। वायसानां कृमीणां च शनकैर्निःक्षिपेद्भुवि॥" अत्र पतितग्रहणं कपालपाण्यादिपरिग्रहार्थम्। तथा च ब्रह्माण्ड (ब्रह्म) पुराणम् "पूर्वं देवेभिता देया: सकृत्प्राप्ताश्च पार्थिवा:। कपालपाण्यो जग्मुः केचिन्नग्नव्रतास्तत:॥ केचिन्मुण्डाश्चीवरिणो जिताक्षाः कायायसमलाश्रिताः। सान्त्वनाश्च दुराचाराः शौचाचारविवर्जिताः॥ वरान्विप्रेभ्यस्तेभ्यः केचिद्भक्षेण दासवाः। अनाश्रमाः व्रतस्थश्च जटी मुण्डः शिखी च यः॥ प्रायश्चित्तादिकं यश्च मुण्डश्च कथंकारः। निर्मुण्डो भिन्नमर्यादो नास्तिकः वेदनिन्दकः॥ रोगिणां क्षतिनां यश्च क्षतिनां वाऽथ निन्दकः। कृपीणामथ देवानां निन्दयाप्याश्रमेण यः॥ प्रलपापयति यो विप्रो नाभिमानश्च वेदयेत्। कितवो मद्यपश्चैव कतृनां कपटिकयः॥ वणिग्वार्धुषिको ग्रामप्रेषकः पिशुनस्तथा। असारदारो गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी॥ समुदुष्टकृपिष्ठदुष्टकृच्च नैलिकः कटकारकः। गुरोश्चालीकनिर्बन्धी गुरोर्धन्यवितो खलः॥ मलमोक्षिप्तवेदश्च पालको गुरुतल्पगः। सङ्गरस्तीरतो बन्धुतीर्थानां लम्पटस्तथा॥ निक्षेपहारी मायावी तथा कार्यचिकित्सकः। क्रीणन्यो विन्दते द्रव्यं विक्रीणंश्च प्रशस्यति॥ क्षीवाक्षब्राह्मणानां च हन्ता गोघ्नः प्रपञ्चवान्। वर्णसङ्करकृच्चश्च कारुकश्च विकर्मकृत्॥ स्वजातिधर्मसन्त्यागी परकर्मरतश्च यः। विवेष्टकुक् च यः पुंसां स च दुष्टो मुखेभगः॥ एते दैवाः समाख्याताः न तु सृष्टाः स्वयम्भुवा। यज्ञेषु रक्षसां भागो देय इत्येव संस्मरन्॥ विप्रेभ्यो मूर्तिमद्भ्यश्च नेभ्यो बलाहृताहृतम्। ब्राह्मणः स्यात्कृतघ्नः पितरस्तत्र देवताः॥ क्षेत्रयुगं क्षत्रियश्च तत्र पूज्याश्च देवताः। निक्षेपं द्वापरं वैश्यस्तत्र कुरुत्व पूज्यते॥ शूद्रः कलियुगं तत्र पूज्याः पाषण्डजातयः।" इति अप० १४२—१४४.

१ अप० वायसाना च नि। २ क. चकारात्कृमि। ख. कृमिपापिरोगि। ३.—३. २१। ४.—१. १. १.

मेतत्वं चेच्छन्ति । "अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ।" इत्यस्यसंस्कार कर्मता प्रतीयते । "अथाऽतः पञ्च महायज्ञाः ।" इत्युपक्रम्य "तानेतान्महायज्ञान् कुर्वीत ।" इति नित्यत्वाभिधानात्पुरुषार्थत्वं चावगम्यत इति । तदयुक्तम् ।—पुरुषार्थेऽप्यन्नसंस्कारकर्मत्वानुपपत्तेः । तथा हि द्रव्यसंस्कारकर्मत्वपक्षेऽप्यर्थता वैश्वदेवकर्मणः, पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवकर्मार्थता द्रव्यस्येति परस्परविरोधात्पुरुषार्थत्वमेव युक्तम् । "महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ।" इति । तथा "वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यज्ञियेऽह्नि क्षपात्रजेत् । तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥" इति मनुस्मरणात् । पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवाख्यं कर्म न प्रातिपाकमावर्तनीयम् । तस्मात् "अथ सायं प्रातः" इत्यादिनोपस्तीयोगो दर्शितः । "तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत ।" इति अधिकारविधिरिति सर्वमनवद्यम् ॥ १०३ ॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् ।
*स्वाध्यायं †चान्वहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मनः ‡ ॥ १०४ ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयम् । अन्नाभावे कन्दमूलफलादि, तस्याप्यभावे जलं देयम् । अपिशब्दात्स्वाध्याये सततं कुर्यात् अविस्मरणार्थम् ।

* "स्वशाखाध्ययनं स्वाध्यायो न तु स्वशाखैव, तस्या अकार्यत्वात् । ततश्च स्वशाखाध्ययनमन्वहमनुदिनं कुर्यात् । अकरणस्यैवतत्पुनर्वचनमन्वहमिति गुणविधानार्थम् ।" इति अप० १४६.

† "अन्वन्वहमिति विधीयते, अन्यदनूद्यते" इति अप० १४५.

‡ "अधं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सतामन्नं विधीयते ॥" इति मनुः (३. ११८.)

"सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः । अतिथिभ्योऽथ पूर्वमेवाज्ञापयेद्विचारयन् ॥ ११४ ॥ अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः । स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्विधिमात्मनः ॥ ११५ ॥ भुक्तवत्स्वथविप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि । भुञ्जीयातां ततः पश्चा दवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६ ॥" इति मनुः ३. 'सुवासिन्यो नवोढाः" इति कुल्लूकः ।

१.—३. १. १. । २.—३. १. ४. । ३ ख. पपत्तेः । यथा हि । ४.—३. १०८. । ५.—ग. तानेतान् महायज्ञानहरहः ।

'न पचेदन्नमात्मने' इत्यन्नग्रहणं सकलादर्तव्यद्रव्यप्रदर्शनार्थम्। आत्मार्थं च अन्नं न पचेत्। कथं तर्हि? देवतातुद्देशेनैव ॥ १०४ ॥

[*]बालस्त्रवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः।
संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५ ॥

परिणीता पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी, ज्ञेयाः प्रसिद्धाः। बालादीनतिथिभृत्यांश्च संभोज्य भोजयित्वा दम्पत्योः शेषभोजनं कर्तव्यम् ॥ १०५ ॥

अपोशानेनोपरिष्टादधस्तादन्नता तथा।
अन्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना[1] ॥ १०६ ॥

भुञ्जानेन द्विजन्मना उपरिष्टादधस्ताच्चापोशनेन कर्मणाऽऽत्मनश्चान्नममृतं च कार्यम्। द्विजन्मग्रहणमुपलक्षणभूतिसर्वाश्रमिसाधारण्यार्थम् ॥ १०६ ॥

अतिथित्वेन[2] वर्णानां देयं [3]शक्त्याऽनुपूर्वशः[4]।
अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाभूतृणोदकैः ॥ १०७ ॥

* "बालादीनतिथिभृत्यान् भोजयित्वाभुक्तावशिष्टं दम्पत्योर्भोक्तव्यम्। असामर्थ्यादाह:, तथा वृद्धः, परिणीता कन्या पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी, गर्भपुष्टयर्थं गर्भिणी, क्षीणत्वादातुरः, बलवानतिथिः, गृहव्यापारसाधकत्वाद्भृत्याः।" अप० १४७.

† "तथा—ब्रह्मचारी गृहस्थश्च योऽन्नमश्नंस्तु तपश्चरेत्। प्रायश्चित्तीयलोपेन अवर्ष्यां भक्षेत्तु यः।" इति अप० १४८.

‡ "अन्नाऽऽत्मनः केवलस्य निवर्त्तनम्। तेन देवादीनामात्मनश्च कृते न दोषाय।" तदाऽऽह मनुः—"देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः। न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति॥" इति अप० १४६.

§ "ब्राह्मणादीनां वर्णानामतिथिभावे सति ब्राह्मणादिक्रमेण ते भोजयितव्याः यदि शक्नुयात्। अशक्तस्य ब्राह्मणातिथिभोजनं नियतम्।...अतिथिपूजाया अकरणे निन्दा ब्राह्मणा-

१ ख. न पचेदन्नमात्मार्थम्। अथ। ख. आत्मार्थमन्नं न पचेदिति नास्ति। २ ख. आपोशनेन। ३ अप० दत्त्वान्नं च भुञ्जता। ४ ख. आपोशनत्वेन। ५ ख. सर्वाश्रमसाधारणार्थम्। ६ अप० अतिथिस्ते तु वर्जा।

वैश्वदेवानन्तरं वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् अतिथित्वेन युगपत्प्राप्तानां ब्राह्मणाया-नुपूर्व्येण यथाशक्ति देयम् । सायंकालेऽपि यदातिथिरागच्छति तदा अभावप्रणीयः अप्रत्याख्येय एव । तथाऽऽह मनुः—"तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन॥" इति । यद्यप्यदर्नायं किमपि नास्ति तथाऽपि वाग्भूतृणोदकैरपि सत्कारं कुर्यात् ॥ १०७ ॥

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां दातव्या सँव्रताय च ।
भोजयेच्चागतान्काले सखिसंबन्धिबान्धवान् ॥ १०८ ॥

भिक्षवे सामान्येन भिक्षा दातव्या । संव्रताय ब्रह्मचारिणे यतये च सत्कृत्य "स्व-स्तिवाच्य भिक्षादानमपूर्वम्" इत्यनेन विधिना भिक्षा दातव्या । भिक्षा च ग्रासंमिता, ग्रासश्च मयूराण्डपरिमाणः,—"ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कले तद्चतुर्गुणम् । हतैस्तु तैश्चतुर्भिः स्यादग्रं तल्लिगुणं भवेत् ॥" इति शातातपस्मरणात् । भोजनकाले चाऽऽगतान्सखिसंबन्धिबान्धवान् भोजयेत् । सख्यायां मित्राणि, सबन्धिनो येभ्यः कन्या गृहीता दत्ता वा, मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः ॥ १०८ ॥

तिथिपूजाकरणविधिश्चैव ।...अत एव मनुः क्षत्रियादीनामिच्छयाऽतिथ्यं कार्यमित्याह—"यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् । भुक्तवत्सु तु विप्रेषु कामं तस्मिन्यि भोजयेत् ॥ वैश्य शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ । भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥" इति (मनुः ३. १११—११२ ।) आनृशंस्यमनैष्ठुर्यम्" इति अप० १५२.

* "आसनाशंसयौ शस्यामनुव्रज्यामुपासनाम् । उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीनं समे समम् ॥" इति मनुः (३. १०७.)

† "गौतमः—स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमपूर्वम् ।" अप्पैयदीक्षितमपे-तत् " इति अप० १५३.

‡ "इतरानपि सख्यादीन्सम्प्रीत्या गृहमागतान् । सत्कृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह-भार्यया ॥" इति मनुः (३. ११३.)

१ ख. अत्यत्यस्त्राय एव । २.—३. १०१. । ३ ख. भिक्षवे भिक्षां । ४ ५ ख. तथा च्छ । ६ ग. ख. भिक्षादानमाप: पूर्वम् । अस्यामपूर्वमित्यनेन विधिना । क. ख. भिक्षादानमपूर्व मित्यनेन । ७ ग. इत्येति तैश्चतु । क. हतस्तैस्तु श्चतु ।

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्।
सत्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं सूनृतं वचः ॥ १०९ ॥

महान्तमुक्षाणं धौरेयं महाजं वा श्रोत्रियायोक्तलक्षणायोपकल्पयेत् भवदर्थमयमस्माभिः परिकल्पित इति। तत्प्रतिर्यंद्, न तु दानाय व्यापादनाय वा, यथा सर्वमेतद्भवतीयमिति —प्रतिश्रोत्रियमुक्तमभवात् "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्नहि।" इति निषेधात्। तस्मान्सत्क्रियावंतं कर्तव्यम्, सत्क्रिया स्वागतवचनासनपाद्यार्घ्याचमनादिदानम् तस्मिन्नुपविष्टे पश्चादुपवेशनमन्वासनं, स्वादु भोजनं मिष्टमन्नं, सूनृतं वचः प्रश्नया तयमयभवदागमनादित्येवमादि। अश्रोत्रिये पुनः "अश्रोत्रियेस्योदकान्ते" इति गौतमार्क्षे वेदितव्यम्॥ १०९॥

प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः।
प्रियो विवाह्यश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः ॥ ११० ॥

* "महान्तमुक्षाणं बलीवर्दं, तदभावे अजं, श्रोत्रियाय मधुपर्काहाय गृहमागताय उपकल्पयेत् पचेत संस्कुर्यादित्यनि यावत्। तथा च श्रुतिः—"अतिथिर्वा एष एतस्याऽऽगच्छति यः सोमः क्रीतस्तस्यादेतथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्तेनु ह मानुषम्" इति। तथा च बहुचब्राह्मणम् "यावन्तः खलु वै राजानमनुयन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य आतिथ्यं क्रियतेऽग्निं मन्थन्ति सोमे राजन्यागते सचयैवाद्यो मनुष्यराज आगतेऽग्निमन्वाहार्यमनुधाम्नं वा वेहतं वा अदन्तं यदमेवास्या एतत्प्रदाने यदग्निं मन्थन्त्यग्निभिर्हि देवाना पशुः"। ततश्च यः कश्चिद्वाह श्रोत्रियायोपकल्पयेद्वाचा प्रतिपादयेत्तु हिंस्याद्विति, तच्छ्रुति विरुद्धम्॥ न "महिंस्यात्सर्वभूतानि" इति निषेधो मधुपर्काङ्गभूतां हिंसामुपसंहारमन्यत्रार्थोमांस हिंसासिव। अत एव मनुः—"मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि। अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः॥" इति। तथा च शुक्लकृष्णार्थकः "आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते इतो मे पाप्मा पाप्मा मे इत इति जपित्वाँ कृष्णेति कार्यिष्यमाना कृष्णां दुहिता वसूनामिति अग्निर्वोमुस्मृजतेत्युच्छ्रयत्यद्यामांसो मधुपर्को भवति"। अत्र महोक्षोपकल्पनमुक्तेन मधुपर्केण विधीयते। तेषा सत्क्रिया पूजा।

१ ख. तत्प्रतीत्यर्थम्। २ आ. १४१.। ३ ख. ग. सत्क्रिया कर्तव्या। घ. सत्क्रियाश्चेत्कर्तव्या। ४ ज. शिष्यग्रहणम्। ५ क. त्रियस्योदकाभने इति "अश्रोत्रियस्यानतोदके" इति पृस्तकान्तरे। ६.—५. ३१.।

स्नातको विद्यास्नातकः, व्रतस्नातकः, विद्याव्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः, समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः, उभयं समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातकः। आचार्य उक्तलक्षणः, पार्थिवो वक्ष्यमाणलक्षणः, प्रियो मित्रम्, *विवाह्यो जामाता, चकारात् श्वशुरपितृव्यमातुलादीनां ग्रहणम्। "ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्"। "स्नातकायोपस्थितायच" "राज्ञे च।" "आचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानां च।" इत्याश्वलायनस्मरणात्। एते स्नातकादयः प्रतिसंवत्सरं गृहमागता अर्घ्याः मधुपर्केण संपूज्याः वन्दितव्याः। अर्घशब्दो मधुपर्कं लक्षयति। ऋत्विजश्चोक्तलक्षणाः संवत्सरादर्वागपि प्रतियज्ञं मधुपर्केण संपूज्याः ॥ ११० ॥

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ।
मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ १११ ॥

†अध्वानि वर्तमानोऽतिथिर्वेदितव्यः । श्रोत्रियवेदपारगावध्वनि वर्तमानौ ब्रह्म लोकमभीप्सतो गृहस्थस्य मान्यावतिथी वेदितव्यौ ॥ यद्यप्यध्ययनमात्रेण श्रोत्रियः ।

अन्वासनं तस्मिन्नुपविष्टे उपवेशनम् । स्वादु भोजनं सर्पिष्मद्भक्ष्यम् । तथा च बभिः- "क्षत्रियायाश्च्यागताय सर्पिष्मद्भक्षं पचतीति" सूनृतं वचः कल्याणी वाग्भिप्येतानि क्षत्रियाणि" अप० १५४—५५.

* "विवाह्यः स्वसुरायां जामातृश्वशुरपिता" अप० १५५.

† "अत्र चोपस्थितग्रहणात् स्नातकादयो गृहमागता एवार्हणीया इति गम्यते। स्नातकपार्थिवादीनां श्रोत्रियत्वे सत्यहणम्, अन्यथा—'महांश्च वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्।' इति विरोधः स्यात्" इति अप० १५५.

‡"तथा च मनुः—'एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः। अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते॥' (३. १०२) यश्च यथाविधि वेदाध्ययनस्य पारंगतत्वात् स श्रोत्रियः। वेदशब्देनात्र स्वशाखोच्यते। तथा चाऽऽपस्तम्बः—'ब्रह्मणं वेदानामेकैकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति'(१. ३, ६, ४) इति॥ अध्येतृनेदनेकैकमिति वीप्सोपपत्तेः। अत

१ क. समाप्येत्यादि स विद्याव्रतस्नातक इत्यन्तं नास्ति। २.—१. २४. १.—४.। ३ क. मातुलादीनां च।

तथाऽपि श्रुताध्ययनसंपन्नोऽत्र श्रोत्रियोऽभिधीयते । एकशस्त्राध्यायनक्षमो वेदपारगः ॥ १११ ॥

परपाकरुचिर्नं स्यादनिन्द्यामन्त्रणाद्दते ।
वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेन्नातिभोजनम् ॥ ११२ ॥

परपाके रुचिर्यस्यासौ न परपाकरुचिः नैव परपाकरुचिः स्यात्, अनिन्द्येनामन्त्रणं विना—"अनिन्द्येनाऽऽमन्त्रितो नापक्रामेत्" इति स्मरणम् । वाक्पाणिपादचापल्यं, वाक्च पाणी च पादौ च वाक्पाणिपादं तस्य चापल्यं, वर्जयेत् । वाक्चापल्यं असम्भाषणादिभावापणं, पाणिचापल्यं वैलनास्फोटनादि, पादचापल्यं लङ्घनोल्लङ्घनादि, चकारात्तेषामादिचापल्यं, वर्जयेत् ,—"न शिश्नोदरपाणिपादचक्षुर्वाक्चापलानि कुर्यात्" इति गौतमस्मरणात् । अतिभोजनं च वर्जयेत् *अनारोग्यादिहेतुत्वात् ॥ ११२ ॥

अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् ।
अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ ११३ ॥

पूर्वोक्तं श्रोत्रियमतिथिं वेदपारगमतिथिं च भोजनादिना तृप्तं सीमान्तं यावदनु

एष वोधायनः । 'एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति' इति । एतावतिथिश्रोत्रियौ ब्रह्मलोकं कामेन गृहस्थेन मार्ग्यौ पूज्यौ । नित्यस्याप्यस्यानुपक्रमे फलमेतदिति वचनमात्रमर्थवदुच्यते । श्रोत्रियस्य स्वालकरणार्थिकत्वादिह्यतिथेश्च मधुपर्कस्मरणेनमुक्तम् । श्रोत्रियत्वमात्रेणातिथित्वमात्रेण वा विशिष्टस्यमानमनेन फलाय विधीयत इत्यनुसंधेयम् ॥" इति अप० १५५ ।

* "अनिन्द्येनामन्त्रितो नापक्रामेत्, आमन्त्रितो वाऽन्यत्रं न प्रतिगृह्णीयात्" इति कात्यायनः ।" इति अप० १५६ ।

† तथा च मनुः- "अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् । अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥" (२. ५७.)

‡ त्रिविधा सीमा । वास्तुसीमा, ग्रामसीमा, क्षेत्रसीमेति । सा चानुव्रजनीयगुणापेक्षया व्यवस्थापनीया । ..... गच्छतोऽनुव्रजनीया । यदि कुतोऽपि हेतोर्निवर्तते तदा यत्कार्यं तदाह शङ्खः । 'सहाऽऽसीत प्रदेशेऽनुव्राज्य क्षयीत पूर्वं प्रतिबुध्येत अस्मिन्नमनुव्रजेत यमन्वनुव्राजो निवर्तेत ॥" इति अप० १५६ -७.

> ख. ग. एकशास्त्राध्ययन० । २ ख. एव्याणस्कोटि । ३.--९. ५७. । ४ ख. ग्रहे ।

व्रजेत् । ततो भोजनानन्तरमहः शेषं शिष्टैरितिहासपुराणादिवेदिभिः ईष्टश्च काव्यक थाप्रपञ्चचतुरैः बन्धुभिश्चानुकूलालापकुशलैः सहासीत* ॥ ११३ ॥

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्त्याथ संविशेत् ॥ ११४ ॥

†ततः पूर्वोक्तेन विधिना पश्चिमां सन्ध्यामुपास्य, अग्निमग्नीन्वा हुत्वा तानुपास्योपस्थाय, भृत्यैः पूर्वोक्तैः स्वबासिन्यादिभिः परिवृतो नातितृप्तया भुक्त्वा, चकारादाय व्यपाश्रित्यगृहचिन्तां निर्वर्त्य, अनन्तरं संविशेत् स्वप्यात् ॥ ११४ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।
‡धर्मार्थकामान्तत्त्वे काले यथाशक्ति न हापयेत् ॥ ११५ ॥

ततो ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय पश्चिमेऽर्धप्रहरे प्रबुद्धश्चात्मनो हितं§ कृत्यं, करिष्यमाणं च, वेदार्थसंशयांश्च, चिन्तयेत्, तदानीं चित्तस्याव्याकुलत्वेन तत्तत्प्राप्तिविभासयोग्यत्वात्।

* अत्र दक्षः—"भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तद्दिनं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥ अष्टमे लोकयात्रां तु बहिः संध्या ततः परम्।" इति अप० १५७.

† अत्र दक्षः—"होमो भोजनकालश्च यज्ञान्यद्रहकृत्यकम् । कृत्वा चैव ततः पश्चात्स्वाध्यायं किंचिदाचरेत् ॥ प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥" इति अप० १५७.

‡ "परित्यजेदर्थकामौ स्यातां धर्मविवर्जितौ। धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकसं (वि) कुष्टमेव च ॥" इति मनुः.

§ "श्रेयश्च त्रिवर्गौत्पत्तिकम्। यदाहमनुः—'धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च। अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥' [२. २२४.] धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः। तत्र तच्च श्रेयोऽवैत्य मया साधनीयमिति चिन्तयेत्परिभावयेत्।" "ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत्" कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मेऽस्यादकुर्वतः। इति संचिन्त्य कार्याणि श्रीरः कुर्वीत वा न वा ॥ उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम्। दृष्टं वा दापितं वाऽपि वाक्यस्या वाऽपि भाषितात् ॥ उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महज्जगदुपस्थितम्। मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥ यस्यां रात्र्यां व्यतीतायां न किंचिच्छुभमाचरेत्। तमेव जन्मधं त्रिवर्गमिति विद्वांश्चिन्तयेत्॥" अप० १५८.

१ तत्तुप्रतिपत्तिरोग्य।

"ततो धर्मैकामान्त्स्वोचितकाले यथाशक्ति न परित्यजेत्, —यथासंभवं सेवेतेत्यर्थः पुरुषार्थत्वात्। यथाऽऽह गौतमः—"न पूर्वाह्णमेध्यन्दिनापराह्णफलान्कुर्यात् धर्मार्थकामेभ्यः।" "तेऽद धर्मोत्तरः स्यात्।" इति। अत्र यद्यप्येतेषां सामान्येन सेवनमुक्तं, तथाऽपि कामार्थयोर्धर्मावरोधेनानुष्ठानं तयोर्धर्ममूलत्वात्। एवं प्रतिदिनमनुष्ठेयम्॥ ११५॥

[1]विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम्।
एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्धके मानमर्हति॥ ११६॥

विद्या पूर्वोक्ता. कर्म श्रौतं स्मार्तं च. वयः अहन्यहोऽतिरिक्तं सततं वा ऊर्ध्वं, बन्धुः स्वजनसंपत्तिः, वित्तं प्राभरणादिकं,—एतैर्युक्ताः क्रमेण मान्याः पूजानीयाः। एतैर्विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैः प्रभूतैः प्रवृद्धैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा युक्तः शूद्रोऽपि वार्धके अशीतिसंख्ये[2] मानमर्हति.—"शूद्रोऽप्यशीतिको वरः" इति गौतमस्मरणात्॥११६॥

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम्।
पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः॥ ११७॥

[3]"धर्मोद्यतेन काले धर्मः कर्तव्यः। न तद्व्यतिरेणार्थकामौ। एवं धर्मातिरिक्तेऽर्थकालेऽपीमेव। तथा तदुभयातिरिक्ते काले कामम्॥" इति अप० १५८.

[4]"विद्या बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च। यत्र स्युः सोऽपि मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः॥ (मनुः २. १३७.) वर्षशतस्योत्तमो दशमो भागो दशमी। संख्यातो भूयांसि, प्रकर्षतो गुणवन्ति। तेन ज्ञानिमात्रस्य बहुविधोऽस्यविदेन मान्यः। प्रकृष्टविज्ञानाद्यपकृष्टविदेन। एवं कर्मादिष्वपि" इति अप० १६०.

[5]"नमस्कारव्यतिरिक्तं मानम्" इति अप० १५९.

---

१ न पूर्वाह्णपराह्णमध्यन्दिनापरा०। २ अप० एवाशीतौ धर्मीयके। ३.—९. ३६, ४७.। ४ आ. १। ५ श्रौत स्मार्तं वयः श्रौत स्मार्तं वा। ६ एतैः कर्मवयोबन्धु। ७ अशीतिकावर इति च पाठः (६. १०.)। ८ अप० स्नु।

वृद्धः पक्वशरीरः प्रसिद्धः, भारी भाराक्रान्तः, *नृपो भूपतिर्न क्षत्रियमात्रं, स्नातो विद्याव्रतोमयस्नातः, स्त्री प्रसिद्धा, रोगी व्याधितः, वरो विवाहार्हणतः, चक्री शाकटिकः, चक्रारान्वोन्मत्तादीनां ग्रहणम्,—''बालवृद्धमत्तोन्मत्तोपहतदेहभाराक्रान्तस्त्रीस्नातकप्रव्रजितेभ्यः।'' इति शङ्खस्मरणात्,—एभ्यः पन्था देयः। एतेष्वभिमुख्यागतेषु स्वयं पथोपक्रामेत्। वृद्धादीनां राज्ञा सह पथि समवाये राजा मान्य इति तस्मै पन्था देयः। †भूपतेरपि स्नातको मान्यः, स्नातकग्रहणं स्नातकमात्रप्राप्त्यर्थं, न ब्राह्मणाभिप्रायेण,—तस्य सदैव गुरुत्वात् यथाऽऽह शङ्खः, ''अथ ब्राह्मणायावे पन्था देयो राज्ञ इत्येके। तच्चानिष्टं, गुरुर्ब्रह्मेष्टश्च ब्राह्मणो राज्ञानमर्हतीति तस्य पन्थाः।'' इति। वृद्धादीनां परस्परं पथि समवाये वृद्धत्वादापेक्षया विद्यादिभिश्च विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ११७ ॥

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च।
प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

वैश्यस्य क्षत्रियस्य च चकाराद्ब्राह्मणस्य द्विजानुलोमानां च, यागाध्ययनदानानि साधारणानि कर्माणि, ब्राह्मणस्याधिकानि प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि। तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवृत्त्युपसंग्रहः, यथाऽऽह गौतमः—''कृषिपाणिज्यं वा स्वयंकृतं।'' ''कुसीदं च।'' इति। ‡अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति, न स्वेच्छया—''आ-

* ''नृपो राजन्यः'' इति अप० १६०.

† ''नृपस्य स्नातको मान्यः स चेद्ब्राह्मणः।'' इति अप० १६०.

‡ ''यत्पुनः 'अब्राह्मणाद्ध्ययनमापत्काले विधीयते।' इति तत् अध्यापनमाचार्यकर्म ब्राह्मणस्याध्यनुजानाति न तु वृत्तित्वमपि। अत एवानन्तरमाह मनुः ...अनुज्ञया च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः।' (म. २. २४१).....एवं च 'अजीवन्तः स्वधर्मेणान्यत्रां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्न तु कदा चिज्ज्यायसीम्' इति वसिष्ठवचनं नास्मभ्यं भवति।'' अप० १६०—१.

---

१ क. वृद्धः प्रसिद्धः। ग. घ. पक्वकेशः प्रसिद्धः। २ क. एतेनाभिमुख्यायातेषु। ३ क. वृद्धानां राज्ञा। ४ क. वृद्धत्वापेक्षया। ५.—१०. ५, ६.।

पैतृकाले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगः। अनुगमने शुश्रूषा। समाप्ते ब्राह्मणं गुरुं।" इति गौतमस्मरणात्। एतान्यनापदि ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि। तत्र त्रीण्याद्यानि धर्मार्थानि, प्रतिग्रहादीनि वृत्त्यर्थानि,—"षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः॥" इति मनुस्मरणात्। अत इज्यादीन्यवश्यं कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि। "द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम्।" "ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः।" "ध्रुवेषु नियमः।" इति गौतमस्मरणात्॥ ११८॥

प्रधानं क्षत्त्रियस्य कर्म प्रजानां परिपालनम्।
कुसीदकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम्॥ ११९॥

क्षत्त्रियस्य प्रजापालनं प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च। वैश्यस्य कुसीदकृषिवाणिज्यपशुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि। कुसीदं वृद्ध्यर्थं द्रव्यप्रयोगः, लाभार्थं कर्मविकल्पो वाणिज्यम्, शेषं प्रसिद्धम्।—"शस्त्रास्त्रभृत्यं क्षत्त्रस्य वणिक्पशुकृषी विशः। आदानार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः॥" इति मनुस्मरणात्॥ ११९॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन्वणिग्भवेत्।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरन्॥ १२०॥

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च। तत्र ब्राह्मणशुश्रूषा परमो धर्मः,—"विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते।" इति मनुस्मरणात्।

[1] वाणिज्यं वणिक्कर्म। तत्रश्च भाष्यादि समर्घं गृहीत्वा महार्घं दीयत इति वाणिज्यम् भप० १६१.

[2] "अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम्। पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः" इति मनुः॥ (१०. ९९.)

[3] आपत्कल्पो इति च पाठान्तरम्। १.—७. १, २, ३। ३.—१०. ७६। ४.—१०. १, २, ३. [4] 'नियमस्तु' इति। च पाठः। ५.—१०. ७६। ६.—१०. १२३।

यदा पुनर्द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा वणिग्वृत्त्या जीवेत्। नानाविधैर्वा शिल्पैर्द्विजातीनां हितं कुर्वन् यादृशैः कर्मभिः द्विजातिशुश्रूषायामयोग्यो न भवति तादृशानि कर्माणि कुर्वन्नित्यर्थः। तानि च देवलोक्तानि—"शूद्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषा पाचनं कलञ्जादिपेषणकर्षणपशुपालनभारोद्वहनपण्यस्त्रवहारचिलकर्मनृत्यगीतवेणुवीणामुरजमृदङ्गवादनादीनि" ॥१२०॥

किं च

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापयेत् ॥ १२१ ॥

"भार्यायामेव न साधारणस्त्रीषु परस्त्रीषु वा रतिरभिगमनं यस्य स तथोक्तः, शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः द्विजवत्, भृत्यादेः भर्ता, श्राद्धक्रियारतः,—श्राद्धानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि च क्रियाः स्नातकव्रतानि अविरुद्धानि,—तेषु रतः। नम इत्यनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तान्पञ्चमहायज्ञानहरहर्नहापयेत्, अनुतिष्ठेत्। नमस्कारमन्त्रं च केचित्—"देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः॥" इति वर्णयन्ति, नम इत्यन्ते। तत्र वैश्वदेवे लौकिकेऽग्नौ कर्तव्यं न वैवाहिकेऽग्नावित्याचार्याः॥ १२१॥

"भार्यायामेव रतिर्यस्य स तथोक्तः। अनेन च भार्याव्यभिचारपरिहारो धर्मस्तेनास्य विधीयते। शुचिः शास्त्रीयशौचकर्ता स्यात्। भृत्यभर्ता भृत्यानां पुत्रकलत्रादीनां पोषकः। श्राद्धक्रियापरः श्राद्धानुष्ठाननिष्ठः। उक्तपञ्चयज्ञसंस्कारस्थकेन मन्त्रेण कुर्यात्। न पुनरुभीतमन्त्रलोपेन तान्हापयेत्त्यजेत्। मन्त्रशब्दोऽत्र सकलसमस्तकार्यसमस्कारविनियोगार्थः। अन्यथा समानार्थतया स्वाहाकारस्वधाकारयोरेव कार्ये स्यात्॥

ननु च शूद्रोऽग्निः कथमग्निसाध्यकर्माधिकारी स्यात्। न चास्य विवाहाग्निरस्तीति वाच्यम्,—शूद्रस्य विवाहहोमाभावात्। न ह्यमन्त्रको ऽस्तिहोमः। न च शूद्रो मन्त्रवान्। नमस्कारश्च पञ्चयज्ञेष्वेव मन्त्रकार्ये विधीयते। न विवाहेऽपि। तस्मादग्निसाध्येषु कार्येषु वक्तव्योऽस्याधिकारः। उच्यते—अनग्नेरपि शूद्रस्य वैश्वदेवादीनि कर्माणि लौकिकेऽग्नौ कार्याणि। तं प्रत्येवेह विहितत्वात्। यथा निचदस्थपतीहिः। किंचिद्विजातीनामपि वैश्वदेवकर्म न विवाहाग्नियतं किं पुनः शूद्रस्य। स्मृतु गौतमेन शूद्रमधिकृत्योक्तं—"पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्येके" इति सङ्गीकाग्निविषयम्।" अप० १६६.

१ क. वादनादीति। २ ख. भृत्यादिभर्ता।

इदानीं साधारणधर्मानाह—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा, *सत्यमप्राणिपीडाकरं यथार्थवचनम्, अस्तेयमदत्तानुपादानम्, शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं च, बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां नियमविषयवृत्तिता इन्द्रियनिग्रहः, यथाशक्ति प्राणिनामन्नोदकादिनिमित्तार्तिपरिहारो †दानम्, अन्तःकरणस्यमी दमः, आपत्स्वक्षणं ‡दया, अपकारेऽपि चित्तस्याविकारः क्षान्तिः, §इत्येते सर्वेषां पुंरुषाणां ब्राह्मणाद्याचाण्डालान्तं धर्मसाधनम् ॥ १२२ ॥

वयोबुद्ध्यर्थवाग्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम् ।
आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथा ॥ १२३ ॥

वयो बाल्ययौवनादि, बुद्धिर्मंसगिकी लौकिकवैदिकव्यवहारेषु, ¶अर्थो वित्तगृहक्षेत्रादि, वाक् कथनं, वेषो वस्त्रमाल्यादिनिन्यासः, श्रुतं पुरुषार्थहेत्वश्रवणम्, अभिजनः कुलम्, कर्म **वृत्त्यर्थं प्रतिग्रहादि, एतेषां वयःप्रभृतीनां सदृशीमुचितां वृत्तिमाचरेत् आचरणं स्वीकुर्यात्,—यथा वृद्धः स्त्रीचितां न यौवनोचिताम्, एवं बुद्ध्यादिष्वपि योज्यम्। अजिह्मामवक्रां, अशठाममत्सराम् ॥ १२३ ॥

* "सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्। प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः"॥ इति मनुः (४. १३८.)

† "अन्नपत्याराममेक्षया पात्रे स्वधनप्रतिपादनम्" अप० १६४.

‡ "भूतहितैषित्वं दया" अप० १६४.

§ "कर्म यौगादि" अप० १६५.

¶ "एतदुक्तं भवति—'वयः कर्मभूताभिजनानां प्रत्येकमनुरूपवेषधारणबुद्धिवृत्तिः कार्या' इति। तथा च बृहस्पतिः—'यथा चित्तं यथा कर्म यथावित्तं यथा वयः। तथारूपैव कर्तव्या विदुषा वेषधारिता॥' इति अप० १६५.

* क. सर्वेषामेव पुनश्च। † क. ब्राह्मणाद्याचाण्डालमिति नास्ति। ‡ क. वित्तं गृहक्षेत्रादि।

एवं स्थानीति कर्माण्यवश्यकर्तव्यान्येवानीति ज्ञातेति कर्मण्यनुकामति

* त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्द्विजः ।
प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

†त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवार्षिकं अधिकं वा अन्नं यस्य स एव सोमपानं कुर्यात्, नातोऽपरः,—"अतस्त्वरूपीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः । स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥" इति दोषश्रवणात् । एतच्च काम्याभिप्रायेण । नित्यस्य चावश्यकर्तव्यत्वान्न नियमः । यस्य वर्षजीवनपर्याप्तमन्नं भवति स प्राक्सौमिकीः, सोमात्प्राक् यासोमं प्राक्सौमं तस्मिन्भवाः प्राक्सौमिक्यः काम्याः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपशुचातुर्मास्यानि कौम्यानि कर्माणि तद्विकाराश्च । ताः क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥

एवं काम्यानि ज्ञातानि कर्माण्यभिदर्शनीति नियम्याह—

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।
कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कार्यः । पशुः प्रत्ययने, अयने अयने दक्षिणोत्तरसंज्ञिते निरूढपशुयागः कार्यः, तथा प्रतिसंवत्सरं वा,—"पशुना संवत्सरे संवत्सरे यजेत, षट्सु षट्सु वा मासेष्वित्येके ।" इति बौधायनस्मरणात् । आग्रयणेष्टिश्च सस्योत्पत्तौ कर्तव्या । चातुर्मास्यानि च प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यानि ॥ १२५ ॥

* "एतद्वाक्यारम्भफलावपरे विशेषोऽपरार्के १६६ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

† "वर्षत्रयं यावत् भृत्यभरणपर्याप्तादन्नादधिकं यस्य विद्यते स द्विजः सोमं पिबेत्। सोमेन यजेतेत्यर्थः । मनौ तु विशेषः—"यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यनृत्यये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ अतस्त्वरूपीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः । स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥" (११. ७, ८.) नित्यसोमयागाधिकयमेतेन,—यत आह विष्णुः—'त्रैवार्षिकान्नः प्रत्यहं सोमेन यजेत, अभावे वैश्यान्वा" इति अप० १६५.

१ क. सोमयागं । २ मनुः—११. ८. । ३ ग. काम्यानि तद्विका । ख. वस्यानि कर्माणि तद्वि । ४ ख. ग. बोधायनेति नास्ति ।

एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं *वैश्वानरीं द्विजः ।

एषां सोमप्रभृतीनां पूर्वोक्तानां नित्यानां कथंचिदसंभवे तत्काले वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् ॥

किं च

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

योऽयं हीनकल्प उक्तः सति द्रव्येऽसौ न कर्तव्यः । यच्च फलप्रदं काम्यं तद्धीनकल्पं न कुर्यात् न कर्तव्यमिति ॥ १२६ ॥

†चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।
यज्ञार्थं लब्धमदद्भ्रासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

यज्ञार्थं शूद्रभ्रयाचनेन स जन्मान्तरे चाण्डालो जायते । यः पुनर्यज्ञार्थं याचित्वा सर्वं न प्रयच्छति, न त्यजति, स भासः काकोऽपि वा वर्षशतं भवेत्, यथाऽऽह मनुः—"यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यः सर्वं न प्रयच्छति । स याति भासतां विप्रः काकतां वा शते समाः ॥" इति । भासः शकुन्तः, काकः प्रसिद्धः ॥ १२७ ॥

* एतद्विषये विस्तरस्तु अपरार्के ११७ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

† "अभिकाङ्क्षिणं प्रति सर्वोङ्गोपसंहारी प्रयोगविधिः शक्त्याङ्गोपसंहारी च । तत्र शक्त्याङ्गोपसंहारिणः प्रयोगविधेर्द्विपर्यायभूतं कर्म तद्धीनकल्पम् । यत्र तद्धीनकल्पं काम्यं कर्म तद्धीनकल्पं न कार्यं । अत्र हेतुः सति द्रव्ये फलप्रदमिति । द्रव्ये सति फलप्रदं यस्माद्भवति । द्रव्यशब्दः सर्वाङ्गोपलक्षणार्थः । सति द्रव्ये सति सर्वाङ्गानुष्ठाने कर्म फलप्रदं भवति यस्मात् । अत्र च फलप्रदशब्दः सकृदुच्चारितः काकाभिलाष्येण हेतुहेतुमद्भावं सह संबध्यते । फलप्रदं कर्म हीनकल्पं न कार्यं, सति द्रव्ये तत्फलप्रदं भवति । तथा च मनुः—"प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन यजते । न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥" (११. ३०) अत्र च सति द्रव्ये इति प्रथमकल्पाभावस्योपलक्षणार्थम् ।" अप० १६८.

‡ "अयमर्थो मनुना (अ. ११ श्लो. २४—२५) श्लोकाभ्यां दर्शितः ।

१.—११. २५. ।

कुशूलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपिवा ।

*कुशूल कोष्ठ[1], कुम्भी उष्ट्रिका, कुशूल च कुम्भी च कुशूलकुम्भ्यौ ताभ्यां परिमितं धान्यं यस्य स तथोक्तः कुशूलधान्यः स्यात्कुम्भीधान्यो वा । तत्र स्व कुटुम्बभरणे द्वादशाढकमात्रपर्याप्तं धान्यं यस्यास्ति स कुशूलधान्यः । कुम्भीधान्यस्तु स्वकुटुम्बभरणे षडढकमात्रपर्याप्तधान्यः । त्र्यहः पर्याप्तं धान्यमस्यास्तीति त्र्याहिकः । श्वो भव धान्यादिकं श्वस्तनम्, न विद्यते श्वस्तनं यस्य सोऽश्वस्तनः ॥

कुशूलधान्यादिभरणपोषणमाह—

जीवेद्वाऽपि [2]शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ॥ १२८ ॥

शालयादिनिपतितपरित्यक्तबल्लरग्रहणं शिलः, एकैकस्य परित्यक्तस्य कणस्यो पादानमुञ्छः । शिलं चोञ्छश्च शिलोञ्छं तेन शिलोञ्छेन वा, कुशूलधान्यादिश्चतुर्विधो गृहस्थो जीवेत् । एषां कुशूलधान्यादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां चतुर्णां परः परः पश्चात्पश्चात्पठितः श्रेयान्नुत्कृष्टतमः प्रशस्यतमः[3]। एतच्च, यद्यपि द्विजः प्राक्तैस्तथाऽपि, ब्राह्मणस्यैवंभवितुमर्हति[4] विधोपशमनादियोगात्, तथा च मनुना—[5]"अदंभेनैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि[6]॥" इति विप्रमेव प्रस्तुत्य "कुशूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा[7]।" इत्याद्यभिहितेषु[8] तेष्वन्यतमं

---

* "कुसूलं कोष्ठिका तत्परिमितमेव धान्यं यस्य स कुसूलधान्यः । कुसूलद्वयपरिमाणं धान्यावपनं कुम्भी । तत्परिमाणधान्यो वा गृहस्थो भवेत् ।" अप० १९८.

† "उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्" इति याज्ञवल्क्यः ।

‡ "अतिशयेन प्रशस्तः स्वर्गादिलोकजयकारणम् धर्मोतिशयवत्त्वात् ।" अप० १९९.

§ "यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः । अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥ ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु सूनृतेन प्रभूतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ऋतमुञ्छशिलंज्ञेयममृतंस्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥

---

१ क. कुशूल । २ ख. कोष्ठकः । ३ क. व्याहिकः । ४ ख. ग. श्वोभवं धान्यादिकमस्थानित श्वस्तनः । ५ क. एकैकस्य त्यक्तस्य । ६ क. त्यक्तस्य बीजस्यापि । ७ ख. ग. गृहस्थानामिति नास्ति । ८ क. प्रशस्यतरः । ९ ख. द्विजः प्रकृतः । १० ख. तुमर्हतीति विधिः । ११ ख. तथा च मनुः । १२.—४. २. ।. १३.—४. ७. । १४ ख. ग. त्याद्यभिहितत्वात् । एतेषां । १५ क. तद्रोक्त । ख. तृतस्मातिसंपन्नं संवर्त यात्रा ।

यतो यायावरं प्रत्युद्यते न विप्रमाताभिप्रायेण। तथा सति "त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्विजः।" इत्यनेन विरोधः। तथा च गृहस्थानां द्वैविध्ये तत्रैवोक्तम्, यथाऽऽह देवलः "द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च। तयोर्यायावरः प्रवरः याजनाध्यापनप्रतिग्रहरिक्थसंचयवर्जनात्। षट्कर्माधिष्ठितः प्रेष्यश्चतुष्पथगृहप्रामथनवान्ययुक्तो लोकानुवर्ती शालीनः।" इति। शालीनोऽपि चतुर्विधः,—याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यैषाद्विसजीविन्येकः, याजनादिभिस्त्रिभिरन्यः, याजनाध्यापनाभ्यामपरः, चतुर्थस्त्वध्यापनेनैव। तथाऽऽह मनुः "षट्कर्मको भवेद्यस्तु त्रिभिरन्यः प्रवर्तते। द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति" इति। अत्र च "प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे" इत्यादिना शालीनस्य वृत्तयो दर्शिताः, यायावरस्य "नीवाराऽपि शिलोञ्छेन" इति ॥ १२८ ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम् ॥

अध्यापनं तु याणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते। सेवाऽऽवृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
कुम्भधान्यको वा स्यात्कुम्भी धान्यक एव वा। त्र्यहिको वार्ध्यहो भवेदश्वस्तनिक एव वा॥
चतुर्णामपि चैतेषां द्विजातीनां गृहमेधिनाम्। ज्यायान्परो परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥
षट्कर्मको भवेद्यस्तु त्रिभिरन्यः प्रवर्तते। द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥
कर्मैकं शिलमेकाभ्यामभिहोत्रपरायणः। इष्टीः पार्वायनान्तीयाः केवला निरुपेक्षया ॥
न लोकवृत्तं वर्तेन वृत्तिहेतोः कथंचन। भजेन्नामरणाद्भूत्वा जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्। सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥" (मनुः—४। १२)

* "षट्कर्मैकश्चतुर्थस्तु याजनयाजनादीनि ब्राह्मणकर्माणि निर्दिशति तदुत्तमर्तस्य प्रतिग्रहाद्यनुवृत्तिस्तस्य विधानार्थम्। त्रिभिरन्यः प्रवर्तत इति कुम्भीधान्यस्याऽपि वृत्तित्रयधिकाः द्वाभ्यामेक इति त्र्यहिकस्य याजनाध्यापनानुज्ञा। प्रतिग्रहोऽपि कुम्भिनादपि स्यादिति तद्वर्जनम्। चतुर्थोऽध्यापनेनैव जीवेदिति। एवं च ब्राह्मणस्यैव कुम्भूलधान्यकादयो धर्माः। ब्रह्मणस्य प्रतिग्रहादिवृत्तिसंभवः॥" मध० १९२.

१.—आ. १२४। २. ४-९। ३ ब. ग्रहोऽधिकोवि्र। आ. ११८।

*अथ स्नातकव्रतप्रकरणम् ५

एवं प्रीतस्नातकीये कर्मणि गृहस्थस्याभिधायेदानीं स्नातकस्य ब्रह्मचारिणश्चर्यानि विधित्सितेऽवश्यानि मानसकेऽप्यकरणीयानि स्नातकव्रतान्याह....

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः ।
न विरुद्धप्रसङ्गेन संतोषी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादर्थाऽर्थाप्युपात्ता दक्षिणाः, तत्र विशेष उच्यते। स्वाध्यायविरोधिनमर्थं अप्रतिषिद्धमपि नेहेत नान्विच्छेत् । न यतस्ततः,—न यतः कुतश्चित्,—अविदिताचारान्। विरुद्धप्रसंगेन, विरुद्धभक्ष्यव्यञ्जनादिप्रसंगो। नृत्यगीतादिविरुद्धं च प्रसंगश्च विरुद्धप्रसंगः, तेन नार्थमीहेतेति संबध्यते। तत्र आद्यैः प्रत्येकं ऽपर्युदासार्था । सर्वत्राप्यस्मिन्स्नातकप्रकरणे नञश्चयः पर्युदासाश्रय एव । कि

* "अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवेत्तु स्नातको द्विजः । स्वर्गायुष्ययशस्याश्च नियमान्मानिधारयेत् ॥" (४.१३) मनुः । अत्रेयं "इदं मया कर्तव्यमिदं मया न कर्तव्यमित्येवविधः सङ्कल्पविशेषः व्रतम्" इति कुल्लूकभट्टः ।

+ "प्रसङ्ग आसक्तिः, तद्वदुत्तरत्रापीदानीदिः प्रसङ्गः । अथ वा प्रसङ्गोऽनिष्टापत्तिः, यस्मै नैतदृशमीदं मेऽनिष्टमेष करिष्यतीत्येवं भयजननरूपः । " इति अप० १७०.

‡ "अत्र च प्रकरणे प्रतिवाक्यमिदं कार्यमिदं वर्जनीयमिति प्रतिपादनद्वारेण तद्विषयः सङ्कल्पः इदं करिष्ये नेदं करिष्य इति मनोव्यापाररूपो व्रतशब्दवाच्यो विधीयते । 'तस्मात्तत्' इत्युपक्रम्य श्रुतावेषां विधानात् । अत एव उक्तिसंहः—'अथातः स्नातकस्य व्रतानि' इत्यारभ्यैतानि विहितवान् । एते च सङ्कल्पाः समावर्तनानन्तरमेव कार्याः, स्नातकं प्रति विहितत्वात् ।" इति अप० १७०.

§ "तत्रञ्चैवं स्वभावो यस्यसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वम् । यथा घटोनास्तीत्यादौ अस्तीति शब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटासत्वं गमयति तद्वद्दि लिङ् समभिव्याहृतो नञ् लिङर्थप्रवर्तनाविरोधिनी निवर्तनामेव बोधयति । तद्दि विधिवाक्यश्रवणेऽपि मां प्रवर्तयतीति प्रतीतेः, तस्माल्लिङ्पेक्षयाऽसौ निवर्तनैव वाक्यार्थः । यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्राश्रये बाधकं तदा भावनैवेव तदान्वयः । तच्च बाधकं द्विविधम् । तस्य ततोऽल्पुपक्रमो विकल्पप्रसञ्जिश्च ।

१ स्नातकधर्मेषु ।

चिदर्थलाभेऽपि सन्तोषो परितुष्टो भवेत्, चकारात्सत्यवक्ष्य---"सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्" ॥" इति मनुस्मरणात् ॥ १२९ ॥

कृतस्नाति पुनर्मिच्छेदित्यत्र आह—

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा ।
दम्भिहैतुकपाषण्डिवृषलव्रतिनश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

क्षुधा सीदन्पीड्यमानः स्नातकः राज्ञो विदितवृत्तान्तात्, अन्तेवासिनो वक्ष्यमाणलक्षणात्, याज्यात् याजनार्हाच्च, धनमाददीत । क्षुधा सीदन्नित्यनेन विमानादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कुतश्चिदर्थमभिच्छेदिति गम्यते । किं च दम्भिहैतुकादिसर्वकार्येषु लौकिकशास्त्रीयेषु वर्जयेत्, चकाराद्विकर्मस्थवैडालव्रतिकान् शठान् यथाऽऽह मनुः—"पाषण्डिनो विकर्मस्थान्वैडालव्रतिकान् शठान् । हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥" इति । लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी, युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी । हैतुकः, "अविद्वद्भूपरिगृहीताश्रमिणः पाषण्डिनः, बकवदस्य वर्तनमिति बकवृत्तिः,—यथाऽऽह मनुः "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥" इति । प्रतिषिद्धसेविनो वि-

---

तत्रार्थ नेक्षेतोञ्छमादित्यमित्यादौ—तस्य व्रतमित्युपक्रम्य तद्वाक्यपाठात् । तथा चात्र पर्युदासाश्रयणम् । तथा हि व्रतशब्दस्य कर्तव्यार्थे रूढत्वात् तस्य व्रतस्नातस्य स्नातकस्य व्रतानां कर्तव्यत्वेनोपक्रमात् । किं तत्कर्तव्यमित्यपेक्षायां नेक्षेतोञ्छमित्यादिना कर्तव्यार्थं एव प्रतिपादनीयः । अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्ययोरैकवाक्यत्वं न स्यात् । तथा च तस्यैतेन न मत्सर्यादीनां कर्तव्यार्थः कर्तव्यार्थत्वबोधात् । दिवास्वप्नप्रतिषेधादिविधिनैतेनाया एव तादृशतयाबोधात् । तस्याश्च कर्तव्यार्थत्वाभावात् । तस्मान्नेक्षेतेत्यत्र तथा धार्यविशेषनीक्षणलक्षण एव लक्षणया प्रतिपाद्यते तस्य कर्तव्यत्वसम्भवात् । आदित्यविषयकानीक्षणलक्षणेन भावयेदिति वाक्यार्थः । " इति अर्थसंग्रहः

* "सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥" इत्युत्तरार्धम् ।

† " हेत्वाश्रयेण शास्त्रमभ्युच्चरन्नधर्मं वृथयित्वाऽभ्युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी च हैतुकः अप० १७०.

१ ख. ग. किञ्च अर्थालाभेऽपि सन्तोषो परितुष्टो भवेत । चकारा । २—४. १२ । ३ ख. क. विद्वांसोऽप्याह । ४ ख. लौकिकवैदिकशास्त्रीयेषु । ५—८. ३० । ६ ख. विरुद्ध ।

कर्मस्थाः। बिडालो मार्जारस्तस्य स्वभावो व्रतं तद्यस्यासौ बिडालव्रतिकः,—"धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः। बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः॥"[1] इति मनुस्मरणात्। शठः सर्वत्र वक्रः। एतैः संसर्गनिषेधादेव स्वयमेवैषां न भवेदिति गम्यते॥ १३०॥

किं च—

शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः।
न भार्यादर्शनेऽश्नीयाच्चैकवासा न संस्थितः॥ १३१॥

शुक्ले धौते अम्बरे वाससी धरतीति शुक्लाम्बरधरः। केशाश्च श्मश्रूणि च नखाश्च केशश्मश्रुनखं, नीचं निकृत्तं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः, शुचिरस्तद्वेष्टिश्च, स्नानानुलेपनधूपस्रगादीभिः सुगन्धिश्च भवेत्, यथाऽऽह गौतमः—"स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशौलैः" इति। मुंगन्धित्ववचनादेव, निगन्धमाल्यस्य निषेधः। तथा च गोभिलः—"नागन्त्या स्रजं धारयेदन्यत्र हिरण्यरत्नस्रजः।" इति। सदा स्नातक एवंभूतो भवेत्। एतच्च सति संभवे,—"न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति।"[2] इति स्मरणात्। न च भार्यायां दर्शनं तस्यां पुरतोऽवस्थितायामश्नीयात्,—अवीर्यवदपत्योत्पत्तिभयात्; तथा च श्रुतिः—"जायाया अन्ते नाश्नीयादवीर्यवदपत्यं भवति"[3] इति। अतस्तया सह भोजनं दूरेण निरस्तम्। न चैकवासाः, नापि संस्थितैः,—अश्नीयादिति संबध्यते॥ १३१॥

किं च—

न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत्।
नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वाधुषी॥ १३२॥

कदाचिदपि संशयं प्राणवित्तसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात्।

---

१ ख. व्रतं स्वभावो यस्यासौ। ७.—४. १२६। बिडालव्रतिकः। तथा च लक्षणमाह मनुः—"धर्म। २ ख. सन्धिक इति शठः। ४. १९५। ३.—९. २। ४ ग. सुगंधत्ववचनविधा। ५ हिरण्यस्रज इति। ६ क. अतः क्रिया सह। ७ ख. ग. संस्थितः उल्लिखितः।

यथा व्याघ्रचौरादुपस्थितदेशकथनादि[*]। अकस्मात्प्रलापोच्चारणं किंचिदपि परुषमप्रियं उद्वेगकरं वाक्यं 'न वदेत्'। न चाहितं, नानृतं वा प्रियमपि, चकारादसभ्यं वीभत्सकरं च. अकस्मात् वदेदिति संबध्यते। एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण.—"गुरुणाऽपि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विना।" इति स्मरणात्। न च स्तेनः, अन्यदीयस्यास्तेयस्य गृहीता न स्यात्। प्रतिषिद्धब्रह्मधुपजीवी वार्धुषी न स्यात्॥ १३२॥

किं च

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्त्सकमण्डलुः।
कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्वोविप्रवनस्पतीन्॥ १३३॥

दाक्षायणी सुवर्णं. तदस्यास्तीति दायक्षायणी। ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं तदस्यास्तीति ब्रह्मसूत्री. वैणवयष्टिमान्[†], कमण्डलुमान्.—स्यादिति सर्वत्र संबध्यनीयम्। अत्र ब्रह्म चाग्निप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्रामार्थम्.—यथाऽऽह वसिष्ठः—"स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम्। यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः॥" इति। अत्र दाक्षायणीति[‡] सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्यम.—"वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम्। यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले॥" इति मनुस्मरणात्। तथा देवं देवप्रतिमां, मृदमृद्वीं, गां, ब्राह्मणं,

* "अथ वा लिखितेऽर्थे संशयमतिगच्छेत् न कुर्यात्।" इति अप० १७३.

† "अत्र यमः—प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यत्रि पश्यति। प्रत्यादेशो न कर्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मना॥" केनापि प्रमादेन विहितं पतितं न प्रत्यादिशेत्. न कथयेद्विस्पष्टं:। तत्संयोगादात्मानं रक्षेत्॥ "यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यभृगि रोहणात्। तानि पुण्यान्यपूजन्नानि मृषं मिथ्याभिशंसिनाम्॥" इति अप० १७५.

‡ "दोषाय —" स्नातकोऽन्तर्वासः सोत्तरीयं वैणवं छत्रं धारयेत्पादुके च कमण्डलुम्। द्वे यज्ञोपवीते रौक्मिकमजिनमुपर्युपानहौ छत्रं चा." इति अप० १७६.

§ "अनुपसृष्टं सुवर्णं धारयेत्—" (लोगाक्षिः)। "अनुपसृष्टं कालिकारहितम्॥" इति अप० १७६.

"वेदो वर्मैमुष्टिः।" इति अप० १७६.

१.—१६ १४. । २.—४. ३६. । ३ क. देवं देवतार्चां । गोमहिषम् ।

वनस्पतिं च अश्वत्थादिकं प्रदक्षिणं कुर्यात् एतान् दक्षिणतः कृत्वा व्रजेत् । एवं चतुष्पथादानपि,—"मृदं गां देवतां विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्" ॥" इति मनुस्मरणात् ॥ १३३ ॥

न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु ।
न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः ॥ १३४ ॥

† नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । एवं श्मशानादावपि,—यथाऽऽह शङ्खः—"न गोमयकृष्टोषशाद्वलचितिश्मशानवर्त्मस्वलपर्वतपुलिनेषु मेहेत् भूताधारत्वात्" इति । तथाऽन्यादीन्प्रति अग्न्यादीनामभिमुखं न मेहेत्, नाप्यं तान्पश्यन्,—यथाऽऽह गौतमः—" न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रतिपश्य न्वा मूत्रपुरीषामेध्यान्युदस्येत् । न देवताः प्रति पादा प्रसारयेत् ।" एतद्शब्दार्तिरेण भूमिमयशिवैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यात् इति,—यथाऽऽह वसिष्ठः—" परिवे ष्टितशिरा भूमिमयशिवैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।" इति ॥ १३४ ॥

* "अस्मिन्नेवावसरे इदमपि वक्ष्यामः—" मनुः—" नाविर्वर्तेतजेर्जुर्यैर्न चक्षुर्म्यां पिपीडितैः । न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्नैवालंविधिरूपितैः ॥ नातिकार्य्यं नातिसायं नातिमध्यं दिने स्थिते ॥ नाहातेव च संगच्छेद्गोभी रु वृषभैस्सह ॥ गवां च यानं वृषेण सर्वत्रैव विगर्हितम् ।" (४—६७. ८. ९.) विष्णुः—" न रात्रौ वृक्षमूलमधिष्ठेत् । न सूनाबन्धनागारौ । न क्षुधा च नदीं तरेत् । न देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय कूलमधिष्ठेत न कूपमवलोकयेत् । न लङ्घयेत् । नैकोध्वानं प्रपद्येत । नाधर्मैकैस्सार्धं न द्विपद्भिः । न सन्ध्ययोर्नासंनिहितपानीयं नातितूर्णं न संततम्" । बोधायनः—" न पतितेन स्त्रिया चाध्वानं व्रजेत् "।...आपस्तम्बः—" न श्रोत्रियमनभिभाष्य व्यतिव्रजेदन्यं न स्त्रियम् "..." इति अप० १७३. १७४.

† " नद्यामुदकार्थं । सोदकायां पुनरस्नुग्रहणादेव निषेधः सिद्धः । छायायां लोको पजीव्यायाम् ।" तथा मनुः—" न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे । न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥ न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन । न स्मशानेषु गोष्ठेषु न गच्छन्न पथि स्थितः ॥ न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।" (५. ४५—७.) पर्वतग्रहणे सत्यपि यत्पर्वतमस्तकग्रहणं तदन्यन्तापदि मस्तकादन्यतानुग्रहार्थम् । यमस्तु—तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च । राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च सलानि च ॥" देवलः—"श

१—४. ३९. १. २—९. १२. । ३ क. स्तदर्थमंडनकार्थम । यथाऽऽह ।

नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनां।
न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राहुतारकाः ॥ १३५ ॥

नेक्षेतार्कमीक्षेत। यद्यपि सामान्येनोक्तं, तथाऽपि उदयास्तमयराहुप्रस्तोदकप्रतिबिम्बमध्याह्नवर्तिन एवादित्यस्यावेक्षणं निषिद्धयते न सर्वदा। यथोक्तं मनुना—"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम्" ॥" इति। 'उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत। "न नग्नां स्त्रियमीक्षेताऽन्यत्र मैथुनात्।" इत्याश्वलायनः। संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगां उपभोगान्ते अनग्नामपि नेक्षेत। चकारादुच्छिष्टादिकमाचरन्तीम्। तथा च मनुः—" नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम्। क्षुवतीञ्जृम्भमाणां च न चासीनां यथासुखम् ॥ नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तमनावृताम्। न पश्येद्प्रावृतौ च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥" इति। मूत्रपुरीषे च न पश्येत्, तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत्। चकारादुदके स्वप्रतिबिम्बं न पश्येत्। "न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा" इति वचनात् ॥ १३५ ॥

अयं मेवज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयन्।
वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यक्शिरा न च ॥ १३६ ॥

वर्षति सति "अयं मे वज्रः पाप्मानमपहर्तु" इति मन्त्रमुच्चारयन् अप्रावृतो अनाच्छादितो गच्छेत् इयात्, न धावेत्,—"न प्रधावेच्च वर्षति" इति प्रतिषे-

चत्वारोऽपहारयोग्यमूत्रपुरीषे कुर्यात् न क्षुद्रक्षेत्रे न सस्यपूर्णे न यज्ञभूमौ न यज्ञियानां वृक्षाणामन्यत्र।" विष्णुः—"नोदके न पराशुची। नोद्यानोत्तरकूलमीपयोः। नाऽऽकाशे मूत्रपुरीषे कुर्यात्। " शङ्खलिखितौ—"सान्ध्ये मूत्रपुरीषे उत्सृजेत्। न यान्तर्वासा न निर्वासाः।" इति अप० १७९ १८०.

* "हारीतः—"न नग्नां स्त्रियं पुरुषं वा वीक्षेत। न नोदमयास्तमयौ चन्द्रार्कौ।" गौतमः "न नग्नां परयोषितमीक्षेत। " इति अप० १८०.

"न नग्नां स्त्रियमीक्षेताऽन्यत्र मैथुनात्" इति यदुक्तमाश्वलायनेन तत्स्वभार्याविषयम्॥

† "इति सांख्यायनगृह्यात्" । इति मनुस्मृतिव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः ४. ५३.

१.—४. १७. । २.—१. ९. १. । ३. क. प्रसन्नां च यैयस्कामी । ४.—४. ४३, ४.। ५ मनुः ४. १८.। ६ अपहरन् इति अपहर्ता । ७ ख. ग. अप्रावृतो गच्छेत् अनाच्छादित इयात् । "न प्रधा । क. अनाच्छादितोगच्छेत् इयात् । न धावेत् ,—" न प्रधा ।

धात् । न च प्रत्यक्शिराः स्वप्यात्, चकारान्नग्नो न शयीत, एकश्च शून्यगृहे,—"न च नग्नः शयीतैकः स्वप्याच्छून्यगृहे तथा।" इति च मनुस्मरणात् ॥ १३६ ॥

श्वीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् ।
पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत् ॥ १३७ ॥

श्वीवनमुद्गिरणम्, असृग्व्रणम्, शकृत् पुरीषम्, शेषं प्रसिद्धम्, —एतान्यप्सु न निक्षिपेत्। एवं तुषादीनपि, यथाऽऽह शङ्खः—"तुषकेशकरीषभस्मास्थिचर्मनखलोमान्यप्सु न निक्षिपेत्, पादेन पाणिना वा जलं नाभिहन्यात्।" इति । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाग्न्यग्निं लङ्घयेत् । चकारात्त श्वीवनादीन्यग्नौ न क्षिपेत्, मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्यात्। तथा च मनुः—"नाग्निं मुखेनोपधमेन्नान्नं नेक्षेत च स्त्रियम्। नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ अधस्तात्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत्। न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत्" ॥" इति ॥ १३७ ॥

जलं पिबेच्चाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् ।
नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वो न संविशेत् ॥ १३८ ॥

जलमञ्जलिना* संहताभ्यां हस्ताभ्यां न पिबेत् । जलग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम्। विषादिभिरात्मनोऽधिकं शयानं न प्रबोधयेत्,—"श्रेयांसं न प्रबोधयेत्।" इति विशेषात्। अक्षादिभिर्न क्रीडेत्। धर्मघ्नैः पैशुल्कनादीभिर्न क्रीडेत्। व्याधितैर्जराद्यभिभूतैरेकत्र न संविशेत् न शयीत ॥ १३८ ॥

* "सव्यदक्षिणौ हस्तौ युक्ताबञ्जलिः । तेन जलं न पिबेत्।" इति अप० १८२.

† "धर्मघ्नैः पतितादिभिर्व्याधितैश्च पुरुषैः सह न संविशेत्। अत्र च संवेशनं संकरोपलक्षणार्थम्। अत एव मनुः—न संविशेत पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कसैः । न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नाव्रतयाजकैः ॥ (४. ७९.) सह्यासनं भोजनं च पतितैः सह्यजर्जयेत्। उपपातकिभिश्चान्त्यैः कुर्वन्निः कर्म निन्दितम् ॥" क्रीडाग्रहणं ध्वसनमात्रोपलक्षणार्थम्। तथा च मनुः—न नृत्येद्वैव गायेच्च न वादित्राणि वादयेत्। नास्फोटयेच्च क्ष्वेडेच्च न च रक्तं विरागयेत् ॥" इति अप० १८२.

१.—४. ५७. । २. ख. केशपुरीषस्था । ३.—४. ५३, ५४. । ४ ख. पशुलम्भनादि ।

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् ।
केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

जनपदग्रामकुलाचारविरुद्धं कर्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं, बाहुल्यां नदीतरणम्,—वर्जयेदिति संबध्यते । केशादिषु च संस्थितिं वर्जयेत्, चकारात्स्थिकार्पासास्थेषु ॥ १३९ ॥

नाऽऽचक्षीत धयन्तीं गां नाहोरेण विशेत्क्वचित् ।
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ १४० ॥

परस्य क्षीरादि पिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत, न च निवर्तयेत् । अह्नारेण कार्पण्येन क्वचिदपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत् । न च कृपणस्य शास्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः सकाशात्प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४० ॥

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥ १४१ ॥

प्रतिग्रहे साध्येषु सून्यादयः पञ्च पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परे दशगुणं दुष्टः । सूना प्राणिहिंसा साऽस्यास्तीति सूनी—प्राणिहिंसापरः । चक्री लौकिकः । ध्वजी सुराधिक्रर्मा । वेश्यो वेश्यावृत्तिः । नराधिपः अनन्तरोक्तः ॥ १४१ ॥

"आयुरारोग्यादिविरुद्धं कर्म ।...कर्मणाऽनेनात्र संकल्प उच्यते।" इति अप० १८३.

। तथा च मनुः न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादुराजन्यप्रसूतितः । सूनाचक्रध्वजवतां वेशेषेण च जीवताम् ॥ (४) ८५ ॥ दशसूना समं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः । दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ ८५ ॥ दश नाल्पछत्राणि यो वाहयति लौनिकः । तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥ यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति सुश्रूषोच्छास्त्रवर्तिनः । स पर्यायेण वासीस्याद्वारकं नरकेष्वनेकविधानिम् ॥ ८७ ॥ तामिस्रमन्धतामिस्रमित्यादि ॥" इति अप० १८५.

; "सूना प्राणिवधस्थानं तद्वान्सूनी प्राणिघातकः" इति अप० १८५

§ "परद्रव्यं विक्रयायतीति वेश्या, यद्वा वेशेनजीवतीति वेश्या । वेशः शृङ्गारः ।" इति अप० १८६.

१ ख. साध्येषु च सूत्र्या । ख. प्रतिग्रहे साध्येत्र्या ।

अथाध्ययनधर्मानाह—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।
हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ १४२ ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदास्तेषामुपाकर्म उपक्रमसंपत्तीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां, श्रवणनक्षत्रयुक्ते वा दिने, हस्तेन युक्तायां पञ्चम्यां वा, स्वगृह्योक्तविधिना कुर्यात् । यदा तु श्रावणमासि ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति, तदा भाद्रपदे मासे श्रवणनक्षत्रे कुर्यात् । तत ऊर्ध्वं सार्धमृतुरो मासान्नेदानीं धीयीत । तथा च मनुः—"श्रावण्यां* प्रौष्ठपदां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांसि† स्वधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥" इति ॥ १४२ ॥

पौषमासस्य §रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः ॥ १४३ ॥

* "छन्दसस्या युक्तः श्रवणो नक्षत्रं यस्यां सा श्रावणी । अथ वा श्रवणे नक्षत्रे, ससम्यर्थे श्रवणशब्दात् एनप्रत्ययः । अथ वा श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्ते नक्षत्रे ओषधकर्म कार्यमोषधिभावे सति । ओषधीनां व्रीहिमभृतीनां भावः प्रादुर्भावः अङ्कुरोदय इति यावत् । एतत्र विशेषणं श्रावणी श्रवणयोरपि ग्राह्यम् ।" इति अप० १८५.

† "छन्दोभिस्तदध्ययनं लक्ष्यते । येन प्रकारेणोपाकर्मप्रभृति शुक्लकृष्णपक्षेषु वेदाध्ययनं कृतं तत्प्रकारमिदानीं परिस्पन्देत न तु सर्वात्मना । अत एव मनुः—"अतः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥" इति उत्सर्गानन्तरं छन्दोध्ययने प्रकारान्तरमुक्तवान् ।" इति अप० १८६.

‡ "गृहस्थस्याऽपि ब्रह्मणाध्ययनाधिकारं ज्ञापयितुं तत्प्रकरणेऽध्ययनविधिः अत एव शौनकः—'समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमिसरे ।' आपोदेवेत्येके" इति अप०, १८६.

§ "रोहिण्यां तस्यैव चाष्टकायां कृष्णाष्टम्यामित्यर्थः ।" इति अप० १८६.

१—४. ९५ ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा ग्रामात् बहिर्जलसमीपं छन्दसां वेदानां स्वगृह्योक्तविधिनोत्सर्गं कुर्यात् । यदा पुनर्भाद्रपदे मासे उपाकर्म तदा माघशुक्लप्रथमदिवसे उत्सर्गं कुर्यात्, यथोक्तं मनुना—"पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं बुधः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वार्द्धे प्रथमेऽहनि ॥" इति । तदनन्तरं पक्षिणीमहोरात्रं वा विरम्य शुक्लपक्षेषु वेदान् कृष्णपक्षेष्वङ्गान्यधीयीत, यथाऽऽह मनुः—"यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः । विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥ अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥" इति ॥ १४३ ॥

अनध्यायानाह

व्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥ १४४ ॥

उक्तेन मार्गेणाधीयानस्य *शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु † प्रेतेषु मृतेषु त्र्यहमनध्यायः त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेत् । उपाकर्मणि उत्सर्गोत्सर्गे कर्मणि कृते त्र्यहमनध्यायः । उत्सर्गे तु ‡ मनूक्तपक्षिण्यहोरात्रान्यां सहास्य विकल्पः । स्वशाखाश्रोत्रिये स्वशाखाध्यायिनि च प्रेते त्र्यहमनध्यायः § ॥ १४४ ॥

* "गुरुराचार्यः । तथा च मनुः "त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।" (५. ८०.)

† "बन्धवोऽप्तासपिण्डाः । सपिण्डेषु दशाहादिविधानात् ।" इति अप० १८७.

‡ "यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥" (४. ९७.) इति मनुः ।

§ "अकाऽपस्तम्बः

"श्रावण्यां पौर्णमास्यामनध्यायमुपाकृत्य मासं प्रवृत्ते वार्षायाते । तथा प्रवचनयुक्तो वर्षाशरद् मैथुनं वर्जयेत् । तथोपकरणादि । आ उत्सर्जनाद्ध्यापयितुर्मियमो लोभसंहरणं मांसं चाद्धे मैथुनवर्जनेन । अतावेव जायौ यायात् ॥"

शौनकः "अध्यायंश्च समाप्तौ ब्रह्मचारिव्रतेन यथाम्यायमितरे । आग्रोपेयेष्वेके प्राजापत्यं तत्" तत्प्राग्योपगमनं प्राजापत्यमित्यर्थः ॥" इति अप० १८७.

१ ख. ग. मनुना—गौर्ये तु । २. ३-४. ९६. । ३—४. ९७. ९८. । ४ ग. उत्सर्गोत्सर्गे च कर्मणि । ङ. पश्चवार्षिकयोः तस्याभ्ययोः पौर्णपर्वकमध्यत्वात्तौ दृश्यते ।

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमाराण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

सन्ध्यायां मेघध्वनौ निर्घाते, आकाशे उत्पातध्वनौ, भूमिचलने, उल्कापतने, मन्वन्तस्थ ब्राह्मणस्य वा समाप्तौ, आरण्यकाध्ययने च, द्युनिशमहोरात्रमनध्यायः॥ १४५॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ १४६ ॥

पञ्चदश्याममावास्यायां पूर्णिमायां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके चन्द्रसूर्योपरागे च, द्युनिशमनध्यायः । यत्तु "घ्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ।" इति, तद्ग्रस्तास्तविषयम् । ऋतुसन्धिगतासु च प्रतिपत्सु श्राद्धिकभोजने तत्प्रतिग्रहे च द्युनिशमनध्यायः । एतच्चैकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र तु त्रिरात्रम् । "प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् । घ्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म" इति स्मरणात् ॥ १४६ ॥

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः ।
कृतेऽन्तरे* त्वहोरात्रं शक्रपाते† तथोच्छ्रये ‡ ॥ १४७ ॥

अन्येषां पश्वादिभिरन्तरागमने कृते शक्रध्वजस्थाधरोपणदिवसे, उच्छ्रयदिवसे चाहोरात्रमनध्यायः । द्युनिशमिति प्रकृते पुनरहोरात्रग्रहणं सन्ध्यागर्जित-

* शिष्योपाध्याययोर्मध्यतो गमनम् । तस्मिन् पशुमण्डूकादिभिः कृते अहोरात्रमनध्यायः । मध्यगमनाभ्यभृतिसूर्योदयं यावदित्यर्थः । " इति अप० १७०.

† "शक्रपाते शक्रोच्छ्रायोपलक्षिते काले । प्रेाष्टपदानन्तरं भरण्यां शक्रपातः । " इति अप० १९०.

‡ "पौष्टपदस्यैव शुक्लद्वादश्यां शक्रोच्छ्रायः तदाह यमः— "द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रेाष्टपदे तथा । शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे ॥" इति । विश्वशब्देन वैश्वदेव सुत्तराषाढा नक्षत्रमुपलक्ष्यते । वासवशब्देन वसुदैवतं धनिष्ठानक्षत्रम् । तेन द्वादश्यामेव शक्रोच्छ्रायः । " इति अप० १९०.

१ अपरार्के—प्रतिगृह्य वा । २ मनुः—४. ११०. । ३ मनुः—४. ११०. । ४ क. उच्छ्रायीद । देवीशक्तानिरङ्गं चेत्यपरार्के ।

निर्घातभूकम्पोल्कानिपातेष्वाकालिकत्वज्ञापनार्थम्,—"आकालिकनिर्घातभूकम्पराद्दर्शनोल्काः।" इति गौतमवचनात्। निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्यावत्स एव कालस्तावत्कालः अकालः, तत्र भव आकालिकोऽनध्यायः। एतच्च प्रातःसन्ध्यास्तनिते, रात्रिसन्ध्यास्तनिते तु रात्रिमेव,—"सायंसन्ध्यास्तनिते रात्रिः, प्रातःसन्ध्यामहोरात्रम्।" इति हारीतस्मरणात्। यत्पुनर्गौतमेनोक्तं "श्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जाराणां त्रयहमुपवासः" इति तत् प्रथमाध्ययनविषयमेव ॥ १४७ ॥

श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबाणार्तनिःस्वने ।
अमेध्यशवशूद्रान्त्यैरश्मशानपतितान्तिके ॥ १४८ ॥

श्वा कुक्कुरः, क्रोष्टा शृगालः, गर्दभो रासभः, साम सामानि, बाणो† वंशः, उलूको घूकः, आर्तो दुःखितः,—एषां स्वादीनां निःस्वने तावत्कालमनध्यायः, वीणादिस्वनेऽपि,—वेणुर्वीणाभिरीदृङ्नैवार्थः शब्देन" इति गौतमवचनात्। गन्त्री शकटम्। अमेध्यादीनां संनिधाने तावत्कालिकोऽनध्यायः ॥ १४८ ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ।
भुक्तार्द्रपाणिरम्भोन्तरर्धगवेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥

अशुचौ देशे, अशुचावात्मनि च, तथा विद्युत्स्तनितसंप्लवे, पुनः पुनर्विद्योतमानायां विद्युति, स्तनितसंप्लवे पुनः पुनर्मेघगर्जे, तावत्कालिकोऽनध्यायः। भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिर्नाधीयीत। जलमध्ये, अर्धरात्रे महानिशाख्ये मध्यमप्रहरद्वये, अतिमारुते अहन्यपि तावत्कालं नाधीयीत ॥ १४९ ॥

* "अन्यः शूद्राश्रितः।" इति अप० १९१.

† "बालः वीणाविशेषः" इति अप० १९१.

१.—१६. २२. २. १. ७९। ३. ख. ग. विद्युत एव। ४ क. मृदङ्गगर्दभौ शब्देन। ५. —१६. ७. ६ क. गर्दः शकटः।

पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १५० ॥

औत्पातिके रजोवर्षे दिग्दाहे यत्र ज्वलिता इव दिशो दृश्यन्ते. सन्ध्ययोर्नीहारे धूमिकायां, भीतिषु चौरराजादिकृतासु तावत्कालमनध्यायः । धावतस्त्वरितं गच्छतोऽनध्यायः । पूतिगन्धे कुत्सितगन्धे अमेध्यमद्यादिगन्धे. शिष्टे च श्रोत्रियादौ गृहं प्राप्ते तदनुज्ञाविधिः, अनध्यायः ॥ १५० ॥

खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ १५१ ॥

यानं रथादि । इरिणमूषरं मरुभूमिर्वा । खरादीनामारोहणे तावत्कालमनध्यायः । एवं 'श्वक्रोष्टुगर्दभ' इत्यस्मादारभ्य सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकाञ्निमित्तमकालान् विदुरनध्यायविधिज्ञाः । विदुरित्यनेन स्मृत्यन्तरोक्तानन्यानपि संगृह्णाति. यथाऽऽह मनुः—"शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम । नाधीयीतास्त्रिय जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥" इत्यादि ॥ १५१ ॥

एवमनध्यायानुक्त्वा प्रकृतानि स्नातकव्रतान्याह

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः ।
नाक्रामेद्वक्त्रविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्तनानि च ॥ १५२ ॥

देवानां देवैर्चानावृत्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेन्नाधितिष्ठेत् लङ्घयेत् बुद्धिपूर्वम्. यथाऽऽह मनुः—"देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोरपि । नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥" इति । बभ्रुणो नकुलवर्णस्य यस्य कस्यचित् गौरन्यस्य वा—"सोमादे बभ्रुणैः" इति नपुंसकलिङ्गनिर्देशात्—रक्तादीनि च नाधितिष्ठेत् । आदिग्रहणात्स्नानोदकादेर्ग्रहणम् । "उद्वर्तनमपैः स्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥" इति ॥ १५२ ॥

१.—४. ११२. । २ ख. उद्वर्तनादि च । ३ क. ग. देवार्चानामिति पदं नास्ति । ४.—४. ११०. । ५ ख.गोरन्यस्य वा । ६ ख. सोमादे वै बभ्रुणः । ७ ख. तनमल्लाः । ८ ख. ग. विण्मूत्रं रक्तं ।

विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन ।
आ मृत्योः श्रियमाकांक्षेन्न कञ्चिन्मर्मणि स्पृशेत् ॥ १५३ ॥

* विप्रो बहुश्रुतो ब्राह्मणः, अहिः सर्पः, क्षत्रियो नृपतिः,—एते कदाचिदपि नावमन्तव्याः । आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः । आमृत्योर्योवज्जीवं श्रियमिच्छेत् † । न कञ्चिन्मर्मणि स्पृशेत् —कस्यचिदपि मर्म दुश्चरितं न प्रकाशयेत् ‡ ॥ १५३ ॥

दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत् ।
श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४ ॥

भोजनादुच्छिष्टं विण्मूत्रं पादप्रक्षालनोदकं च गृहाद्दूरात् समुत्सृजेत् । श्रौतं स्मार्तं चाऽऽचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत् ॥ १५४ ॥

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।
न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥

* "विप्रमर्षक्षत्रिया आत्मा च नावमन्तव्याः । अत्र मनुः "क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् । नावमन्येत वै भूत्यः कृशानपि कदा चन ॥ १३५ ॥ एतत्त्रयं हि पुरुषाग्निदैवतमानिनम् । तस्मादेनत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६ ॥ नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः । आत्मानं न शपेदेषां यावज्जीवं कृतो न स्वयंग्रहः ॥ १३७ ॥ न तत्तं विलिखेद्भिक्षाञ्च रात्रौ न संसृशेत् ॥" (४) १३७ ॥ तथा "ब्राह्मणाक्षुपतीन्दान्स्वांश्च शास्त्रान्छिष्यूनपि । नाक्रोशेन्नावमन्येत प्रजयेदेवनं तथा ॥" इति अप० १९४.

† "यावज्जीवं श्रियमान्विच्छेत् । तत्रश्च तां दुर्लभां मत्वा तदुपायानुष्ठाने मन्दादरेण न भवितव्यमिति तात्पर्यार्थः ।" इति अप० १९४.

‡ "तथा च कर्मणि शूद्रमुदासीनं वा मर्मणि न स्पृशेत् । तथा च मनुः—"हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान्विद्याहीनान्वयोतिगान् । रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्चनाक्षिपेत् ॥" इति अप० १९४.

§ "तथा आचारो नाम लौकिककर्माद्यः पुरुषनिःश्रेयसोपकारस्य विधिः प्रतिषेधो वा श्रुतिविहितो आचारा गोरक्षणादयः" इत्यादिकमुदित्याग्निस्तरेणोक्तम् "श्रुतिस्मृतिभ्यः आचारो वेदितव्यः । सर्वत्र ज्ञातकेन अवश्यं कार्यः ॥" इति अप० २३१.

गां ब्राह्मणमग्निम् अन्नम्—अदनीयं, विशेषतः पक्वम्—अशुच्निर्न स्पृशेत् । पादेन त्वशुच्छिष्टोऽपि । यदा पुनः प्रमादात्स्पृशति तदा आत्ममनोवाक्कायैः मनक्त कार्यम्—"स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥" इति। एवं प्राणादीनुपस्पृशेत् । कस्यचिदपि निन्दाताडनं न कुर्यात् । एतच्चानपकारिणि—"अथुध्यमानस्योपाद्य ब्राह्मणस्यासृगुक्षतः । द्रुग्वे सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥" इति । पुत्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताडयेत्, चकारादामदोषेऽपि। ताडनं च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्गव्यतिरेकेण कार्यम् ,—"शिष्यशिक्षिरक्षयेत्" "अशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम् ।" "अन्येन त्वन् राज्ञा शास्यते।" इति गौतमवचनात् , "पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन।" इति वचनात् ॥ १५५ ॥

कर्मणा मनसा वाचा यल्लाद्धर्मं समाचरेत् ।
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥ १५६ ॥

*कर्मणा कायेन यथाशक्तिधर्ममनुतिष्ठेत्तमेव मनसा ध्यायेत् वाचा वदेत् । धर्मं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकाभिशस्तिजननं मधुपर्के गोवधादिकं नाऽऽचरेत् , †यस्मादस्वर्ग्यमग्नीषोमीयेवत्स्वर्गसाधनं न भवति ॥ १५६ ॥

* "अत्र यत्नादिति विधीयते । अन्यदनूद्यते । तथा च सति कर्मणेति पदमनुवाद्य करवाद्ग्रहणम् . शब्दसाहचर्याच्च लक्षणया शरीरे वर्तते । ततश्चायमर्थो भवति -शरीरेण यं धर्मं तपश्चर्यादिकमाचरेत् , यं च मनसा ध्यानदानादिकं, यं च वाचा वेदाध्ययनादिकं तं यत्नादादरात्समाचरेत् न प्रमादादिवशैः । धर्मस्यसर्वपुरुषार्थहेतुत्वात् । तथा च मनुः "धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव वल्मिकाः । परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥" इति । वल्मिकाः पिपीलिकविशेषाः । "इति अप० २३२.

† "अस्वर्ग्यमनामुष्मिक मौहिकफलं लौकिकैर्विहितं निन्दितं धर्म्यमपि शास्त्रविहितमपि नाचरेदभिचारादिकम् । विहितो हि बोधायनेनाभिचारः स्त्रत्रिहितये । यथा -चक्षुषा अनभिचरन् पशसि" । इति । मनुरपि - "क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः । धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ रथवीर्याद्वाजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् । तस्मात्स्वेनैव

१.—४. १४३. । २ मनुः -४. १६७. । ३ क. वर्धन वाधन्याश्नो । ४ "शास्या ।" इति च पाठान्तरम् । ५.—२. ४२, ३, ४. । ६ मनुः— ८. ३००. । ७ क. धर्म्यमप्या । अपरार्के पले च —धर्म्यमप्या । ८ क. जनकं मधु । ९ ख. स्वर्ग्यमभिशोभीय ।

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः ।
वृद्धबालातुराचार्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः ॥ १५७ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताप्त्यभार्यादाससनाभिभिः ।
विवादं वर्जयित्वा तु सर्वान्लोकान् जयेद्गृही ॥ १५८ ॥

माता जननी, पिता जनकः, अतिथिरभ्यागतः, भ्रातरो भिन्नोदरा अपि, जामयो विद्यमानभर्तृकाः स्त्रियः, संबन्धिनो वैवाह्याः, मातुलो मातुर्भ्राता, वृद्धः सप्ततिवत्सरवयस्कः, बाल आषोडशाद्वर्षात्, आतुरो रोगी, आचार्य उपनेता, वैद्यो विद्वान् भिषग्वा, संश्रितः* उपजीवी, बान्धवाः पितृपक्ष्या मातृपक्ष्याश्च,—मातुलस्य पृथगुपादानमादरार्थम्—ऋत्विग्याजकः, पुरोहितः शान्त्यादेः कर्ता, अप्त्यं पुत्रादि, भार्या सहधर्मचारिणी, दासः कर्मकरः, †सनाभयः सोदराः,—भ्रातृभ्यः पृथगुपादानमजामिभगिनीप्राप्त्यर्थम्,—एतैर्मात्रादिभिः सह वाक्कलहं परित्यज्य सर्वान्प्राजापत्यादीन् लोकान्प्राप्नोति ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

पञ्च पिण्डानुकृत्य न स्नायात्परवारिषु ।
स्नायान्नदीदेवखातह्रदप्रस्रवणेषु च ॥ १५९ ॥

परवारिषु परसंबन्धिषु सर्वसम्बोद्देशेनोत्सृष्टेषु तटाकादिषु पञ्च पिण्डानुकृत्य न स्नायात् । अनेनात्मीयोत्सृष्टाष्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धारमन्तरेऽपि स्नानमभ्यनुज्ञातम् । नद्यादिषु कथं तर्हीत्याह स्नायान्नदीति । साक्षात्परम्परया वा समुद्गाः सर्वस्यो

दीर्घेण शिरसा सहेति शिष्टाचारः ॥" (११. ३४, ३२.) इति । तस्मादभिवादो, मधुपर्कादौ गोकर्मणि, विवाहाग्नियोगे, शूद्रादिवाह इत्यादयोऽस्वर्ग्यवाक्यैकवाक्यित्वादिहितं अपि न कार्यं विशेषेण कलियुगे,..... अत एव मधुपर्के अनुकल्पस्मरणं यम्यार्कण्डेयः "माधुपर्किकपर्वणस्तनो मात्रां निवेदयेत् । साहित्यं बीजपात्रं हविषेण सैव तु । पशुः कल्पे न कर्तव्यः इत्याह भगवान् भृगुः ।" । माधुपर्किकश्रुतस्तत्रैव ।" इति अप० २३३.

* "संश्रितः आश्रितः शिष्य इति यावत् ।" इति अप० २३३.

† "सनाभ्यः सपिण्डाः ।" इति अप० २३३.

१ क. तत्प्रवरवयस्कः । २ क. सह विवादं वर्जयित्वा । ३ अप० देव स्नातनदीषु च सरस्सु च ।

नद्यः, देवखातं देवनिर्मितं पुष्करादि, उदकप्रवाहाभिपातकृत्सजलो महानिम्नप्रदेशो ह्रदः, पर्वताद्युच्चप्रदेशात्प्रसृतमुदकं प्रस्रवणम्, एतेषु पञ्च पिण्डानुद्धरणेनैव स्नायात्। एतच्च नित्यस्नानविषयं सति संभवे,—"नदीषु देवखातेषु तटाकेषु *सरस्सु च। स्नानं समाचरेन्नित्यं †गर्तप्रस्रवणेषु चे ॥" इति नित्यप्रस्रवणात्। शौचार्थं तु यथासंभवं पैरवारिषु पिण्डानुद्धरणं सर्वस्य नियमः ॥ १५९ ॥

परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत्।

अदत्तानि§

शय्या कथिपुः, आसनं पीठादि, उद्यानमस्रावणादि. गृहं प्रसिद्धं. यानं रथादि,—परसंबन्धीनि एतानि अदत्तानि अननुज्ञातानि वर्जयेत्—नोपभुञ्जीत।

अमोऽप्यन्नाद्य अग्निहीनस्येति

अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि ॥ १६० ॥

अग्निहीनस्य ‖श्रौतस्मार्ताग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य चाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत, न प्रतिगृह्णीयाच्च तस्मात्,—" प्रश-

* "सरः स्थावरकृत्रिमं जलम्।" इति अप० २३४.

† "गर्तस्वरूपमाह कात्यायनः—" धनुः सहस्राण्यष्टौ च गत्वर्याम्यां न विद्यते। न तां नदीशब्दवहा गर्तास्तो परिकीर्तिताः" इति। अप० २३३.

‡ "अत्र च प्राशस्त्यकममाह मार्कण्डेयः "भूमिष्ठसुनृतापुण्यं ततः प्रस्रवजोदकम्। ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मात्तादेयमुच्यते। तीर्थसोऽयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यं तु सर्वतः॥" इति अप० २३५.

§ "अदत्तानीत्यन्तमेव ज्ञातकप्रकरणसमाप्तिरिति ततोऽग्रे भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणारम्भश्चेत्तिचापरार्के २३७ पृ०। अतैव टिप्पण्यां भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणं "क" पुस्तके नास्तीतिलिखितम्।

‖ "सत्स्वप्यधिकारे श्रौतस्मार्ताग्निपरिग्रहमकुर्वत उत्सृष्टाग्नेश्चाचम्।" इति. अप० २३७.

१ ख. ह्रादिपातकृतसजलो। २ ग. प्रस्रवणेषु चेतिनारदस्मरणात्। ३ मनुः ४, २०३.। ४ ख. वारिषु पन्दपिण्डानुद्धरणेऽपि तर्पस्य न नियमः। ५ क. शय्या प्रसिद्धा आ।

स्तानां स्वकर्मशुद्धजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत।" "प्रतिगृह्णीयाच्च।" इति गौतमवचनात् ॥ १६० ॥

कदर्यवन्द्यचोराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम्।
वैणाभिशस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥

कदर्यो लुब्धः,—"आत्मानं कर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत्। लोभाद्यः[*] पितरं भृत्यान्स कदर्य इति स्मृतः" इत्युक्तः—वन्द्यो निगाडादिना, वाच्यो सैनिरुद्धश्च, चोरः ब्राह्मणमुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी, क्लीबो नपुंसकः, रङ्गावतारी नटचारणमल्लादिः, वेणुच्छेदजीवी [†]वैणः, [‡]अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिर्युक्तः, [§]वार्धुष्यो निषिद्धद्वद्धुपजीवी, गणिका पण्यस्त्री, गणदीक्षी बहुयाजकः,—एतेषामन्नं नाश्नीयादित्यनुवर्तते ॥१६१॥

चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम्।
कृतघ्नपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥ १६२ ॥

[¶]चिकित्सको भिषक्कृषुपजीवी, आतुरो महारोगोपसृष्टः—"वातव्याध्यमरीकुष्ठमेहोदरभगन्दरः। अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः॥" इति—क्रुद्धः

* "यो लोभाद्विद्यमानमपि धनं न शुङ्क्ते न च ददाति स कदर्यः" इति अप० २३८.

† "वैणः वीणावादनजीवी वेणुच्छेदनजीवी वा।" इति. अप० २३८.

‡ "अभिशस्तः पापकारिभिर्वनाधिक्षिप्तः।" इति अप० २३८.

§ "आत्मस्तुतिपरनिन्दाकर्ता वा वार्धुषिकः। तथा च विष्णुः "यस्तु निरीश्वरं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान्। स वै वार्धुषिके नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः॥" इति अप० २३८.

¶ "गणः सङ्घः, तद्यज्ञमस्यास्ऽभोज्यम्। दीक्षी दीक्षितः, तस्य च प्रागग्नीषोमीयदोषादभोज्यत्वात्। तथा च श्रुतिः "अदीक्षितव्यं वपायां हुतायाम्" इति। आपस्तम्बस्तु "पूर्वमपि वपाहोमाद्याग्नेयं द्रव्यं पृथक्कृते यदपीक्षितं तदीक्षितस्यापि भोक्तव्यम्।" इत्याह।" इति अप० २३८.

** "चिकित्सकः असत्यकृचिकित्सकः इतरोऽपि।" इति अप० २३८.

१ ख. ग. स्वकर्मशुद्ध। २.—१७. १, २.

कुपितः, पुंश्चली व्यभिचारिणी, मत्तो विद्यादिना गर्वितः, विद्विट् शत्रुः, क्रूरो दहाभ्यन्तरकोपः, वैकृतव्यापारेण उद्वेजक *उग्रः, पतितो ब्रह्महादिः, क्लीबः पतितसावित्रीकः, †दाम्भिको वञ्चकः, उच्छिष्टभोजी परैरुत्सृष्टाशी,—एतेषां चिकित्सकादीनामन्नं नाश्नीयात् ॥ १६२ ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।
शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ॥ १६३ ॥

अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा,—व्यभिचारमन्तरेणापि पतिपुत्ररहितेत्यर्थः स्वर्णकारः स्वर्णस्य विकारान्तरकृत्, स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवश्वर्ती, ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ती, बहूनामुपनेता ‡वा, शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी, कर्मारो लोहकारः तक्षादिश्च, तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी, श्वभिर्वृत्तं वर्तनं जीवनमस्यास्तीति §भवृत्तो,—एतेषामन्नं नाश्नीयात् ॥ १६३ ॥

नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।
चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ १६४ ॥

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ १६५ ॥

* "उग्रः क्षत्रियाच्छूद्रायामुत्पन्नो वा।" इति अप० २३८.

† "दाम्भिकः ख्यातिलाभादिप्रयोजन धर्मानुष्ठानः।" इति अप० २३८.

‡ "वञ्चकस्तूत्तम कर्ता, पातितवञ्चसन्धायको वा।" इति अप० २३८.

§ "अवृत्तवान् सेवकः। यद्वा शुनां वृत्तं वर्तनमस्ति यस्मिन् स अवृत्ती, सुब्लुक इत्यर्थः।" इति अप० २३८.

---

१ क. व्यन्तरकोपः कायव्यापारेण । २ क. भुक्तशिष्टाशी । ३ चैलधावकेत्यर्धस्याग्रे "एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा । गोघ्नातं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ॥ १६५ ॥ पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् । अनर्चितं हृषीमांसं केशकीटसमन्वितम् ॥ १६६ ॥ छत्रं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् । उदक्या स्पृष्टसंदुष्टं पर्यायार्कं च वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६८ ॥ अर्धं पर्युषितं भोज्यमित्येव क्वचिन्न मूलपाठोऽपरार्कस्त्वेव उपलभ्यते ।

नृशंसो निर्दयः. 'राजा भूपतिः, तत्साहचर्यात्पुरोहितश्च. यथाऽऽह शङ्खः—"भीतावर्तानदितानक्रन्दितानवधूतक्षुक्षितपरिमुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितानानि वर्जयेत्।" इति. रजको वस्त्रादीनां नीलादिरागकारकः, कृतघ्न उपकृतस्य हन्ता, वधजीवी प्राणिनां वधेन वर्तकः, चैलशावः वस्त्रनिर्णेजनकृत्. सुराजीवो मद्यविक्रयजीवी उपपतिर्जारः सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा, पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः. अनृती मिथ्यावादी. चाक्रिकस्तैलिकः शाकाटिर्ऊश्चैवैके " अभिशस्तपतितश्चाक्रिकस्तैलिका ।:" इति भेदेनाभिधानात्. वन्दिनः स्तावकाः. सोमविक्रयी सोमलतायाः विक्रेता.—एतेषामन्नं न भोक्तव्यम्। सर्वे चैते कदर्यादयो द्विजा एव कदर्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्नाः. इतरेषां प्राप्यभोज्यप्राप्तिपूर्वकमाह निषादस्य ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

"अभिशस्तस्य नाममात्रमत्रादानि" इत्यत्र शब्दभोज्यान्नत्वमेतं पक्ष प्रतिक्षेपमाह—

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६६ ॥

"दासा गर्भदासादयः, गोपालो गवां पालनेन यो जीवति, †कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमायातः, अर्धसीरी हलपर्यायसीरापलक्षितकृषिफलभागग्राहि, नापितो गृहव्यापारकार्यतो नापितश्चैव, यश्च वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति. —एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः, चकाराकुम्भकारः,—"गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्धकनिवेदितात्मानो भोज्यान्ना इति वचनात् ॥ १६६ ॥

इति स्नातकव्रतप्रकरणम् ।

---

* "राजा भूपः स तु क्षत्रियः।" इति अप० २३८.

† "दासः क्रीतादिः।" इति अप० २४१.

‡ "कुलं स्वक्षेत्रकर्षकः तथा च देवलः "स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः। ब्राह्मणैरपि भोज्यान्नाः पञ्चैते शूद्रभोजयः"। यद्वा कुलस्य मित्रं कुलमित्रम्। कुलं वंशः मित्रे प्रसिद्धम्। अवसूरी संभूय समुद्योगतया सहकर्षकः। यश्चात्मानं एव हि-जाय।ऽऽत्मानं वा वाङ्मनः कायकर्मभिर्निवेदयति ददाति । दासाद्यो यदीयान्नस्यैव ते भोज्यान्नाः।" इति अप० २४३.

१ क. शाकटिकश्च । अभिशस्त । २ आ १६०.। ३ अपरार्के -मित्रार्धसीरिणः । ४ क. गोपालकः गवां पालकः गवां पालनेन । ५ क नापितः कारविता । ६ क. नापितश्चेति नास्ति ।

अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६

"न स्वाध्यायशीलोऽर्थार्थं" इत्यत आरभ्य ब्राह्मणस्य स्नातकव्रतानुयमिभोजनानि द्विजातिधर्मानाह - -

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६७ ॥

उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।
गोघ्नातं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ॥ १६८ ॥

अनर्चितं अचोदितं यदवज्ञया दीयते, वृथामांसं वक्ष्यमाणप्राणात्ययादिव्यतिरेकेण देवाद्यर्चनाव्यतिरिक्तं यत्र भवति आत्मार्थमेव यत्साधितं, केशकीटादिभिश्च समन्वितं संयुक्तं, शुक्तं यत्स्वयमनाम्लं केवलं कालपरिपाकेन द्रव्यान्तरसंसर्गकालपरिपाकाभ्यां वाऽऽम्लीं भवति तच्छुक्तं दध्यादिव्यतिरेकेण, - -"न पार्यायैरोन्नमश्नीयात्, न द्विः पक्वं, न शुक्तं, न पर्युषितं, अन्यत्र रागखाण्डवचुक्रदधिगुडगोधूममयवापिष्टविकारेभ्यः।" इति शंखस्मरणात्—पर्युषितं रात्र्यन्तरितं उच्छिष्टं भुक्तोज्झितं, श्वस्पृष्टं शुना स्पृष्टं, पतितेक्षितं पतितादिभिरीक्षितं, उदक्या रजस्वला तया स्पृष्टम् —उदक्याग्रहणं चाण्डालादुपलक्षणार्थं, "अमेध्यपतितचाण्डाल पुल्कसरजस्वलाकुनखिकुष्ठिसंस्पृष्टान्नं वर्जयेत्।" इति शङ्खस्मरणात्, को भुङ्क्ते इति यदाघुष्य दीयते तत्संघुष्टान्नं, अन्यसंबन्धि अन्यव्यपदेशेन यदीयते तत्पर्यायान्नं, यथा "ब्राह्मणाश्चटच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्रह्मणो ददत्। उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥" इति —पर्यायान्तमिति पाठे परिगतमाचान्तं गंडूषग्रहणं यस्मिन् तत्पर्यायान्तं,—तत्र भोक्तव्यम्,—एतदुक्तं भवति गंडूषग्रहणादूर्ध्वं आचमनात्प्राक् न भोक्तव्यमिति, पार्श्वान्तमिति पाठे एकस्यां पङ्क्तौ तु पार्श्वस्थे आचान्ते न भोक्तव्यं भस्मौदकादिविच्छेदेन विना—वर्जयेदितिप्रत्येकं संबध्यते । तथा गोघ्नातं गवा घ्नातं, शकुनेन

१ आ. १२९-। २ क. "ना पर्यायमश्नीयात्। ३ ख. खाण्डवचुक्र।

काकादिना भुक्तमास्वादितं शकुनोच्छिष्टं, पदा स्पृष्टं बुद्धिपूर्वं पादेन स्पृष्टं, वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

पर्युषितस्य प्रतिप्रसवमाह—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।
अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

"अन्नमदनीयं पर्युषितं घृतादिस्नेहसंयुक्तं चिरकालं संस्थितमपि भोज्यम् । गोधूमयवगोरसविक्रियाः मण्डकसक्तुकिलाटकूर्चिकादयः अस्नेहा अपि चिरकालसंस्थिता भोज्याः यदि विकारान्तरमनापद्याः—"अपूपधानाकरम्भसक्तुपाचकलवणयवशाकानि नाभ्यक्तानि वर्जयेत्।" इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ १६९ ॥

संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।
औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम् ॥ १७० ॥

या हूयेण संधीयते सा संधिनी.—"वक्षां वन्ध्यां विजानीयादुपयाकान्ता च संधिनीम्।" इति विकाण्डशेषणात्। या चैकां वेलामतिक्रम्य दुहाते, या च वत्सान्तरेण संधीयते सा संधिनी, प्रसूता अनतिक्रान्तदशाहा अनिर्दशा, मृतवत्सा अवत्सा, संधिनी च

• "शमः—"शुक्तानि हि द्विजोऽश्नानि न भुञ्जीत कदाचन । प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्भ्यो यदा भवेत् ॥ प्रसूरापत्संयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिधारितम् ॥" तथा "अपूपाश्च करम्भाश्च ह्यानयटकसक्तवः । शाकं मांसं च पूपं च सूपं क्षीरमेव च ॥ यवागूर्यावकं चैव यवान्यञ्चेहसंयुतम् । सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुष्कं खेपरिवर्जयेत् ॥ गुडादिद्रव्यसंयुक्तं वर्ज्यं पर्युषितं दधि । तथैव पानकादीनि सर्वाण्यन्नहवींषि च ॥ राजमाषास्त्थूल मुद्गास्तथा कृष्णाश्चकाः । मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुम्भं श्रीफलेतरम् ॥ सर्व्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देवानि कस्यचित् ।" ब्रह्मपुराणे मसूरस्याप्यभक्ष्यत्वेन निर्देशः । ततश्च आद्धे कलायवन्मसूरभक्षणे न विरुध्यः ॥ देवलः—"नाकीवाप्यायसं नक्रं शुष्कं चैव स्त्रवेच्छिवि । न क्षीरमुच्यते प्राज्ञैः पक्षिणं हि यथा स्मृतम् ॥" इत्यादि अप० २४५.

१ आ. ग. शाकानि भुक्तानि वर्जे । २.—१४. ३७. । ३ ख. गोर्या वृषेण ।

अनिर्देशा च अवत्सा च संधिन्यनिर्देशाद्वत्साः ताश्च गावश्च तासां पयः क्षीरं परिवर्जयेत्। संधिनीग्रहणं यमसुवोरुपलक्षणार्थम्, यथाऽऽह गौतमः—"स्यन्दिनीयमगू-संधिनीनां चै।" इति। स्रवत्पयस्तनी स्यन्दिनी, यमसूर्यमलप्रसाविनी, एवमजामहिष्यो-श्चानिर्देशयोः पयः परिवर्जयेत्। "गोमहिष्यजानामनिर्देशानाम्।" इति वसिष्ठस्मरणात्। पयोग्रहणात्तद्विकाराणामपि दध्यादीनां निषेधः। न हि मांसनिषेधे तद्विकाराणा-मनिषेधो युक्तः, विकारनिषेधे तु प्रकृतेरनिषेधो युक्तः,—पयोनिषेधात् श-कृन्मूत्रादेरनिषेधः। उष्ट्राऽजातमौष्ट्रं पयोमूत्रादि, एकशफा बडवाद्यः तत्र-भवमैकशफं, स्त्रीभवं स्त्रैणं,—स्त्रीग्रहणमजाद्यतिरिक्तमकालद्विस्तनीनामुपलक्षणा-र्थम्,—"सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्ज्यम्।" इति शङ्खस्मरणात्। अरण्ये भवा आरण्याः तदीयमारण्यकं क्षीरं माहिषीव्यतिरेकेण,—"आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना।" इति वचनात्, अत्रैजातमाविकं—वर्ज्ययोरिति प्रत्येक संबध्यते। औष्ट्रमित्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशात्, तद्विकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः सर्वदा निषेधः। "नित्यमाविकमपेयमौष्ट्रमैकशफं चै।" इति गौतमस्मरणात्॥ १७०॥

देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान्ब्रश्चनांस्तथा।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च॥ १७१॥

देवतार्थं बल्युपहारनिमित्तं साधितं, हविः हवनार्थं सिद्धं प्राक्होमात्, शिग्रुः सौभाञ्जनः, लोहितान् वृक्षनिर्यासान्, ब्रश्चनप्रभवान् वृक्षच्छेदनजातान् अलोहितानपि, यथाऽऽह मनुः—"लोहितान्वृक्षनिर्यासान्ब्रश्चनप्रभवांस्तथा।" इति—लोहितग्रह-णात् हिङ्गुकर्पूरादीनामनिषेधः—अनुपाकृतमांसानि यज्ञे अहुतस्य पशोर्मांसानि, विड्जानि मनुष्यादिजग्धबीजपुरीषोत्पन्नानि च तण्डुलीयकप्रभृतीनि, कवकानि* छ-त्राकानि,—वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते॥ १७१॥

* "कवकानि चैत्यसाधीनि।" इति अप० २४७. तथा च योजायनः—"अमे-ध्यभूता ये वृक्षा ग्रामाः पुष्पफलोपगाः। तेषां नैव प्रदुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च॥" अनेन चार्थाद्वृक्षव्यतिरिक्तानि अमेध्यभूमिरुद्भानि वर्जयेदिति प्रतिपादितं भवति।" इति अप० २४७.

१.—१७. २५. २ 'निर्देशानाम्' इति च पाठः—१४. ३५. १ मद्गुः—५. ९. । ४.—१७. २४. । ५ अपरार्के शिग्रुलोहि। ६ क. हारादिति। ७.—५. ६. ।

क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।
सारसैकशफान्हंसान्सर्वांश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२ ॥

क्रव्यादा आममांसादनशीलाः, पक्षिणो गृध्रादयः, दात्यूहश्चातकः, शुकः कीरः, चञ्च्वा प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः श्येनादयः, टिट्टिभस्तच्छब्दानुकारी, सारसो लक्ष्मणः, एकशफा अश्वादयः, हंसाः प्रसिद्धाः, *ग्रामवासिनः पारावतप्रभृतयः,—एतान् क्रव्यादादीन् वर्जयेत् ॥ १७२ ॥

कोयष्टिप्लवचक्राह्वबलाकाबकविष्किरान् ।
वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः ॥ १७३ ॥

कोयष्टिकः कोयः, †प्लवो जलकुक्कुटः, चक्राह्वश्चक्रवाकः, बलाकाबकौ प्रसिद्धौ, सर्वेविकिर्य भक्षयन्तीति विष्किराः चकोरादय एव गृह्यन्ते, लावकमयूरादीनां भक्ष्यत्वात्, ग्रामकुक्कुटस्य ग्रामवासित्वादेव निषेधात्,—एतान्कोयष्टयादीन्वर्जयेत्। वृथा देवतानुद्देशमन्तरेण साधिताः कृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीर्वर्जयेत् । कृसरं तिलमुद्गसिद्ध ओदनः, संयावः क्षीरगुडघृतादिकृतः उत्करिकाख्यः, पायसं पयसा श्रृतमन्नं, अपूपः अस्नेहपक्वगोधूमविकारः, शष्कुली स्नेहपक्वगोधूमविकारः,—"न पञ्चदनमश्नीयात्" इति कृसरादीनां निषेधे सिद्धे पुनरभिधानं ‡प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७३ ॥

कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।

* "अत्र ग्राम्या अश्वाद्यः सप्त। तथा च पैठीनसिः—"गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः।" इति अप० २४७.

† "प्लवेन वर्तनमस्येति प्लवः वारिकुक्कुटः;" "विकीर्यविकीर्यभक्षयन्तीति विष्किराः।" इति अप० २४७.

‡ "केवलात्पापकप्रतिषेधेनैव वृथाकृसरादेर्वर्जने सिद्धे तेषां पृथगुपादानं तद्भक्षणे प्रायश्चित्तविशेषप्राप्त्यर्थम्।" इति अप० २४८.

१ क. कोयष्टिकः वकः। प्लवो। २ ख. ग. अपूपः स्नेहपक्व।

जालपादान्खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ १७४ ॥

कलविङ्को ग्रामचटकः,—ग्रामनिवासित्वेन प्रतिषेधे सिद्धे सत्युभयचरस्यापुनर्वचनम्—कार्कोलो द्रोणकाकः, कुरर उत्क्रोशः, रज्जुदालको वृक्षकुक्कुटः, जालपादाः, जालाकारपादाः,—अजालपादा अपि हंसाः सन्तीति हंसानां पुनर्वचनम्—खञ्जरीटः खञ्जनः, जातितो ये अज्ञाता मृगाः पक्षिणश्च,—एतान्कलविङ्कादींश्च वर्जयेत् ॥ १७४ ॥

चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च ।
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत् ॥ १७५ ॥

चाषाः किकीदिवयः, रक्तपादाः कादम्बप्रभृतयः. सौनं श्वानस्थानभव मांसं मद्यपाणामपि, वल्लूरं शुष्कमांसम्, मत्स्याः सौनाः,—एतांश्चापाठीनांश्च वर्जयेत्. चकारात्रालिकाशणकुसुंभादीन्,—"नालिकाशणछत्राककुसुम्भालाबुविड्भवान्। कूर्मभेकन्दूक वृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत्॥" "तथाऽकालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च। धिक्कारं च यत्किञ्चित्प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥" तथा "वटप्लक्षाश्वत्थकपित्थतिंतिणीप्रभृतिफलानि वर्जयेत्।" इत्यादिस्मरणात्. —एतान्सन्धिनीक्षीरप्रभृतीननुक्तान्वान्नामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत्, अकामेष्वडहोरात्रम्, —"शेषेषूपवसेदहः" इतिमनुस्मरणात्। यतुनः शङ्खेनोक्तं "बकबलाकाहंसप्लवचक्रवाककारण्डवगृहचटककपोतपारावतपाठीशुकसारिकासारसटिट्टिभोलूककङ्कक्रौञ्चपादचापभासवायसकोकिलदात्यूहिक्कुक्कुटशारिकाणां भक्षणे द्वादशरात्रमनाहारः. पित्रेद्रोमूत्रयावकम्।" इति तद्बहुकालाभ्यासे मन्तिपूर्वं समस्तभक्षणे वा वेदितव्यम् ॥ १७५ ॥

पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।
लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६ ॥

पलाण्डुः स्थूलकन्दनालो लशुनानुकारी, विड्वराहो ग्रामसूकरः, छत्राकं सर्पछत्रम्, ग्रामकुक्कुटः *प्रसिद्धः, लशुनं रसोनं सूक्ष्मश्वेतकन्दनालम्, गृञ्जनं

* "गर्तेनक इति उदीच्यां प्रसिद्धः।" इति अप० २५२.

१ ख. वृक्षकुक्कुटः। क. वृक्षकुक्कुटकः। २—५, २०. । १ क. लशुनानुकारी।

लशुनानुकारिलोहितसूत्रमकन्दः,—एतानि षट् सकृत्कामतो जग्ध्वा भक्षयित्वा चान्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं चरेत्। ग्रामकुक्कुटच्छत्राकयोः पूर्वप्रतिषिद्धतयेहाभिधानं पलाण्डुादिसमानप्रायश्चित्तार्थम्। मतिपूर्वं चिरतराभ्यासे तु "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्। पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मद्या जग्ध्वा पतेद्द्विजैः॥" इति मनूक्तं अमतिपूर्वाभ्यासे "अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्। यतिचान्द्रायणं वाऽपि...[1]" इति द्रष्टव्यम्। अमतिपूर्वानभ्यासे तु सङ्क्षिप्तं लशुनपलाण्डुगृञ्जनविड्वराह ग्रामकुक्कुटकुम्भीकभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेदिति ॥ १७६ ॥

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्लकाः।
शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७७ ॥

तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः।

सेधा श्वाविध्*, गोधा कृकलासानुकारिणी महती, कच्छपः कूर्मः, शल्लकः शल्वकी, शशः प्रसिद्धः,—पञ्चनखादीनां श्वमार्जारवानरादीनां मध्ये सेधादयो भक्ष्याः। चकारात्खड्गोऽपि, यथाऽऽह गौतमः "पञ्चनखाः शशशल्लकश्वाविद्गोधाखड्गकच्छपाः।" इति। तथा मनुरपि "श्वाविधं शल्लकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यान्पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रां चैकतोदतः॥" इति। यत्पुनर्वसिष्ठेन "खड्गं तु त्रिवर्तिन्" इत्यभक्ष्यत्वमुक्तं तत्क्षाद्धादन्यत्र,— "यन्मांसं भवेद्दत्तमक्षय्यं पितृकर्मणि।" इति श्राद्धे फलश्रुतिदर्शनात्। तथा मत्स्यानां मध्ये सिंहतुण्डादयो भक्ष्याः। सिंहतुण्डः सिंहमुखः, रोहितो लोहितवर्णः, पाठीनश्चक्राकाख्यः, राजीवः पद्मवर्णः, सशल्कैः शुक्लाकारैर्वर्जित इति सशल्कः,—एते च सिंहतुण्डादयो नियुक्ता एव भक्ष्याः †"पाठी-

* "स च श्वमक्षको व्याघ्रविशेषः।" "गोधा वह्नीसदृशःप्राणिविशेषः।" इति अप० २५०.

† "सामान्यतः प्राप्तोऽयं पञ्चनखभक्षणनिषेधो मत्स्यभक्षणनिषेधश्च न तेषु विधत इत्यर्थः।" इति अप० २५१.

१ ख.'चरेत्। तृतीयाप्यादेवक्ष्यमाण यति। २.—५. १९. । ३. —मुद्गः. ५. ३०.। ४ ख. अमति पूर्वाभ्यासे तु। ५ ख. कृकलासानुका। ६.—१०. २७. । ७.—५. १८.। ८.—१४. ४७.।

नरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवाः सिहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः॥" इति मनुस्मरणात् । द्विजातिग्रहणं शूद्रव्युदासार्थम् ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

"अनर्चितं वृथामांसं" इत्यस्य द्विजातिधर्मानुष्ठानार्थं चातुर्वर्ण्यधर्मानाह—

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने* ॥ १७८ ॥

मांसस्य प्रोक्षितादेर्भक्षणे तद्व्यतिरिक्तस्य वा निषिद्धस्य वर्जने प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मांसं न भक्षयामीत्येवं सङ्कल्परूपेण विधिं सामश्रवः प्रभृतयः हे मुनयः शृणुध्वम् ॥ १७८ ॥

तत्र भक्षणविधिं दर्शयति

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ १७९ ॥

†अन्नाभावेन व्याध्यभिभवेन वा मांसभक्षणमन्तरेण यदा प्राणबाधा भवति तदा मांसं नियमेन भक्षयेत्,—"सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इत्यात्मरक्षणविधानात्, "तस्मादुह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात्" इति मरणनिषेधाच्च । तथा श्राद्धे मांसं निमन्त्रितो नियमेन भक्षयेत्,—अभक्षणे दोषश्रवणात् "यथाविधिनियुक्तस्तु यो मांसं नात्ति मानवः । संप्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥" इति मनुस्मरणात् । प्रोक्षणाख्यश्रौतसंस्कारसंस्कृतस्य पशोर्यागार्थत्वाग्नीषोमीयादेर्द्वावशिष्टं मांसं प्रोक्षितं तद्भक्षयेत्, अभक्षणे यागानिष्पत्तेः ‡द्विजकाम्यया ब्राह्मणभोजनार्थं देवपित्रर्थं च यत्साधितं तेन तानभ्यर्च्यावशिष्टं भक्षयन्न दोषभाग्भवति । एवं भृत्यमरणावशिष्टमपि,—

---

* "तत्र प्राणात्ययादिमांसभक्षणे विधिरेव शास्त्रम् वर्जने तु तदभाव आयातः।" इति अप० २५१.

† "द्विजकाम्यया द्विजेच्छया । यं प्रति द्विजास्त्वया मांसं भक्षणीयमिति इच्छन्ति स भक्षयेदित्यर्थः ।" इति अप० २५१.

१.—५. १६. । २.—आ. ३१७. । ३ क. चातुर्वर्ण्य प्रत्याह । ४ अपरार्के भक्षणवर्जने । ५ क. सङ्कल्परूपे विधिं । ६.—५. ३५. । ७. क. अभक्षणे यागानि ।

"यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः। भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा॥" इति मनुस्मरणात्। न दोषगामीति दोषाभावमात्रं वदता अतिथ्यादिचनाबशिष्टस्याप्यनुज्ञानात्रं न प्रोक्षितादिविजियम इति दर्शितम्। एवमप्रतिषिद्धानामपि शशादीनां प्राणात्ययादिव्यतिरेकेणाभक्ष्यत्वावगमात् शूद्रस्यापि मांसप्रतिबद्धसर्वविधिनिषेधाधिकारोऽवगम्यते ॥ १७९ ॥

‡दानां प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मृगमांसमित्यनेन प्रतिषिद्धस्य भक्षणे निन्दार्थवादमाह—

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः।
*संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्॥ १८०॥

अविधिना देवाद्युद्देशमन्तरेण यः पशूनहन्ति स तस्य पशोर्यावन्ति रोमाणि तावन्ति दिनानि घोरे नरके †वसति। हन्तीत्यत्रविधोऽपि घातको गृह्यते, यथाऽऽह मनुः—"अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी। संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः॥" इति ॥ १८० ॥

‡यागे तर्पणे विधिमाह—

सर्वान्कामानवाप्नोति ह्यमेधफलं तथा।
गृह्येऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात्॥ १८१॥

यः प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मया मांसं न भक्षितव्यमिति सत्यसंकल्पो भवति

* "अत्रैव च पशुवधस्य प्रतिषिद्धस्य नरकवासं प्रति निमित्तता बोध्यते। यथा "यो ऽपगुरसौ वातेन वालयत्" इत्यादिना ब्राह्मणं प्रत्यवगूरणस्य यातनाधाम साध्यसाधन सम्बन्धः। तेन नेदमर्थवादमात्रं किन्तु विवक्षितार्थं वचनम्।" इति अप० ५५१.

† "यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो ह मारणम्। कृषाणुमुग्रः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मानि जन्मसु॥" इति मनुः ५. ३८.

१—५. ३५. । २.—५. ५१. ।

स सर्वान्कामान् तत्साधने प्रवृत्तो निर्विघ्नं *प्राप्नोति विशुद्धाशयत्वात्. यथाऽऽह मनुः—"यद्ध्यायते यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च। तदवाप्नोत्यविघ्नेन यो हिनस्ति न किंचन॥" इति। एतच्चानुषङ्गिकम्। मुख्यं फलमाह 'हयमेधफलं तथा' इति। एतच्च सांवत्सरिकसंकल्पस्य,—"वर्षेवर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः। मांसानि च न खादेद्यस्त्योः पुण्यफलं समम्॥" इति मनुस्मरणात्। तथा गृहेऽपि[3] निवसन् ब्राह्मणादिश्चातुर्वर्णिको मुनिवन्मानवीयो भवति मांसस्य त्यागात्। एतच्च न प्रतिषिद्धमांसविषयं, नापि प्रोक्षितादिविषयम्. —पारिशेष्यादविध्यादर्थवन्नावशिष्टाभ्यनुज्ञातविषयमिति॥ १८१॥

इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम्॥

*"अवाप्नोतीति वर्तमाना विभक्तिर्विधिविभक्तित्वेन परिणामयितव्या। यथाग्निसत्रे।" इति अ० २।२.

१—५. ४७. । २—५. ५३. । ३ क. गृहे नियमत । ४ क. नूक्ष्मते विज्ञानविषय ।

अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७

*इदानीं द्रव्यशुद्धिमाह—

सौवर्णराजताब्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।
शाकरज्जुमूलफलवाससोविदलचर्मणां ॥ १८२ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

सौवर्णं सुवर्णकृतं. राजतं रजतकृतम्, अब्जं मुक्ताफलशङ्खशुक्त्यादि. ऊर्ध्वपात्रं यज्ञियोलूखलादि—प्रहादिसाहचर्यात्. ग्रहाः पेडशिप्रभृतयः, अश्मा इषवादिः, शाकं वास्तुकादि. रज्जुः बल्वजादिनिर्मिता. मूलमार्द्रकादि, फलमाम्रादि, वासो वस्त्रं, विदलं पर्णवादि. चर्म अजाद्यजिनम्,—विदलचर्मणोर्ग्रहणं तद्विकाराणां स्रुक्स्रुवादीनामुपलक्षणार्थम्—पात्राणि प्रोक्षणीपात्रप्रभृतीनि, चमसाः होतृचमसादयः, —एतेषां सौवर्णादीनां लेपरहितानामुच्छिष्टस्पर्शमात्रे वारिणा प्रक्षालनेन शुद्धिः ।

*"अधुना द्रव्यशुद्ध्युपायविधिप्रकरणमारभते । द्रव्यस्य दोषापगमः शुद्धिः । अपेतदोषं हि द्रव्यं शुद्धमित्युच्यते । शास्त्रेण च काकादिसंसृक्तं द्रव्यं प्रक्षालनाच्छुद्ध्युपपद्यते इति कथ्यते । तेन तत्रापि काकादिसंपर्कदोषापगम एव शुद्धिप्रयोजनेन वाच्यः । न च प्रत्यक्षशास्त्रयोर्दोष इति शुद्धिविधानान्यथानुपपत्त्या काकादिदोषनाशकोऽपि द्रव्ये दोषो भवतीति परिकल्प्य तेन तद्दोषनाशायो नानाविधैः प्रोक्षणप्रक्षालनादिः शास्त्रेणविधीयत इति । अधुनेह ग्रन्थेन न संबन्धः पुरुषेण साध्यः किन्तु लौकिकैरेवेति शुद्धिविधिबलादेव करल्पते । तच्च कर्मकलापाभिन्ना द्रव्यक्षणेनापि यदि व्यवहारसिद्धिरस्ति तत्रा तत्रापि यथाविधिनोच्यम् । यत्र च यज्ञाङ्गकरैरुच्यते प्रोक्षणादिना द्रव्यं शुद्धयेतदिमाश्रयतं भवति शुद्धयतीत्यादि तत्र तत्र पुरुषव्यापार एव काक्षणिको विज्ञेयः । पुरुषस्या कुशाद्या द्रव्यं शुध्यिस्पादित्यर्थः । अधुनेह द्रव्येण संबन्धव्यहारः पुरुषस्याधुचिता विहितकर्मकर्तृत्वयोग्यत्वप्रतिबन्धरूपा प्रत्यवायान्तरहेतुभूता च जायते । तत्राश्च प्रत्यवायकरतामाह अगुः —"लोहमणीं तृणच्छेदी वस्त्रलग्नो च ओ वरः । सचिनालं अवत्याधु सूचकोऽशुचिरेव च ॥" इति (५, ७१) तच्च द्विविधा शुद्धिः क्षारैरशुद्धिर्मलक्षाल्यशुद्धिश्च । तत्र आद्यमशुद्धिं तावदाह—"इति आप० २५३.

चरुस्रुक्स्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

चरु*श्चरुस्थाली, स्रुक्स्रुवौ प्रसिद्धौ, सस्नेहानि पात्राणि प्राशित्रहरणादीनि,—एतानि च लेपरहितान्युष्णेन वारिणा शुद्ध्यन्ति,—"निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति । अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥" इति मनुस्मरणात् । अनुपस्कृतमाचातपूरितम्, सलेपानां तु "तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥" इतिमनूक्तं द्रष्टव्यम् । मृद्भस्मनोरकृताधौत्वाद्विकल्पः, आपस्तु समुच्चीयन्ते । काकादिमुखोपघातं तु कृष्णाशकुनिमुखान वृष्टं पात्रं निर्लिखेत् । श्वापदमुखावघृष्टं पात्रं न प्रयुञ्जीतेति द्रष्टव्यम् । एतच्च भाजनादन्यत्र,—"मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ।" इति मनुस्मरणात् ॥

स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसाम् ।

स्फ्यो वज्रः यज्ञांगं, अनः शकटं, शेषं प्रसिद्धम् ।—एतेषामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । पुनरजिनग्रहणं यज्ञाङ्गाजिनप्रातिषेधम् ।

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ॥ १८४ ॥

संहतानामुक्तशुद्धिद्रव्यारब्धावयविनां बहूनां धान्यानां वाससां च—वाशीग्रहणमुक्तशुद्धीनामुपलक्षणार्थम्,—उक्तशुद्धीनां धान्यवाससःप्रभृतीनां बहूनां राशीकृतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । बहुत्वं च सृष्टपेक्षया । एतदुक्तं भवति —यदा धान्यानि वस्त्रादीनि वा राशीकृतानि, तत्र चाण्डालादिस्पृष्टान्यल्पानि, बहूनि अस्पृष्टानि चं,—तत्र स्पृष्टानामुक्तेन शुद्धिरितरेषां प्रोक्षणमिति । †तथा च स्मृत्यन्तरम्—"वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे । तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥" इति ।

* "चरुः मृन्मयं भाण्डम् । स्रुक्स्रुवादिः" अप० २५३.

† "तथा च शङ्खः—"सर्वं संयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥" यस्य शोध्यस्य स्वभावजे संयोगजे वा सर्वे तस्मादिदं द्रव्येणोपहन्यते तस्य तच्छोधकं भवतीत्यर्थः ।" इति अप० २५६.

१.—५. १३२. । २.—५. १११.। ३.—क. पुस्तकेऽद्धिदं । ख. शुद्धिरन्याणां बहूनां । ४ ग. बहूनां धान्यवाससां । ५ ग. बहुति वाऽस्पृष्टानि । ६ ख.ग. दूषणात् ।

यदा पुनः स्पृष्टानां बहुत्वं अस्पृष्टानां चाल्पत्वं, तदा सर्वेषामेव क्षालनम्, यथाऽऽह मनुः "अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्। प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते॥" इति। स्पृष्टानामस्पृष्टानां समत्वेऽपि प्रोक्षणमेव—बहूनां प्रोक्षणविधानेनाल्पानां क्षालनं सिद्धे पुनरल्पानां क्षालनवचनस्य समेषु क्षालनैनिवृत्यर्थत्वात्। इत्यल्पप्रमियदस्पृष्टमित्यविवेके तु क्षालनमेव, पाक्षिकस्यापि दोषस्य परिहर्तृत्वात्। अनेकपुरुषोद्धार्याणां तु धान्यवासःप्रभृतीनां स्पृष्टानामस्पृष्टानां च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकृतः॥ १८४॥

निर्लेपानां सप्तधावरणानां शुद्धिमुक्तानीं सलेपानां शुद्धिमाह

तक्षणं दारुशृङ्गास्थां गोवालैः फलसंभवाम्।
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि॥ १८५॥

दारूणां मेषमहिषादि शृङ्गाणां करिवाराहास्थ्नाम्—अस्थिग्रहणेन दन्तानामपि ग्रहणम्—उच्छिष्टस्नेहादिभिर्लिप्तानां मृद्भस्मोदकादिभिरनपगतलेपानां "यावन्नापैत्यमेध्यात्तद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः। तावन्मृद्वारि वा देयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु॥" इति सामान्यशुद्धिविधानात्, तक्षणं तावन्मात्रावयवापनयनेन शुद्धिः। फलसंभवां बिल्वालाबुनारिकेलादिफलसंभूतानां गोवालैरुद्धर्षणाच्छुद्धिः। यज्ञपात्राणां स्रुक्स्रुवादीनां यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणेन हस्तेन "मृर्भेदशापविद्धेन वा यथाशास्त्रं कर्माङ्गतया मार्जनं कर्तव्यम्। एतच्च श्रौतमुदाहरणम् अन्येषामपि सौवर्णादीनां पात्राणां स्मार्तलौकिककर्मसु कृतशौचानामेवाङ्गत्वमिति दर्शयितुम्। यज्ञाङ्गानां पुनः कृतशौचानामिदं दशापविद्धादिभिर्मार्जनं संस्कारार्थमितिशेषः॥ १८५॥

इदानीं सलेपानामेव केषांचिदपाकरणे विशेषहेतूनाह—

सोष्णैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविककौशिकम्।

a "दक्षदृष्टाङ्गुष्ठेन पवित्रेण। यथा 'दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि', इत्यत्र।

१—५. ११८। २ क. क्षालनेन शुद्धिः। पुनर। ३ क. क्षालनवचननिवृ। ४ क. पाक्षिकव्यापिदोषस्य। ५ क. पुरुषैर्धार्यमाणानां। ६ क. त्यमेध्यानां गन्धो। ७.—५. १२६। ८ क. तक्षणेन तावन्मात्रं। ९ क. ग. पवित्रादिभार्ग।

सश्रीफलैरशुपर्ट्ट सरिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥

*ऊर्णमृत्तिकासहितेन गोमूत्रेणादकेन वा लेपापेक्षया आविकमूर्णामयं कौशिकं कोशप्रभवं तसरीपट्टादि प्रक्षालिते शुद्धयति । उदकगोमूत्रैरिति बहुवचनं† पश्चादुदकप्राह्यर्थम् । अशुपट्टं वल्कलतन्तुकृतम्, सश्रीफलैः बिल्वफलसहितैः, कुतपः पार्वतीयछागरोमनिर्मितकम्बलः, ‡अरिष्टफलसहितैः उदकगोमूत्रैः शुद्धतीत्यनुवर्तते । एतच्चोच्छिष्टस्नेहादियोगे सति वेदितव्यम् । अल्पशौचाभवनार्थं तु प्रोक्षणादि क्षालनासहत्वात्, सर्वत्र द्रव्यविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वात् । तथा च देवलः—"ऊर्णा कौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलजाः । अल्पशौचाभवन्त्येते शौचणप्रोक्षणादिभिः ॥" इत्यभिप्रायेऽऽह—§"तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छौचकर्मणे स्वकैः । धान्यकर्दमगुफलजै रसैः क्षारानुगैरपि ॥" इति । क्षौमवदेव शाणस्य—समानयोगत्वात् । ऊर्णादि ग्रहणं तदारब्धतूलिकादिप्राप्त्यर्थम् । असत्स्वाल्यपेक्षादौनैव क्षालनं कार्यम् । अमेध्य लेपादन्यत्र,—"तूलिकामुपधानं च पुष्परक्तांश्च तथा । शोणयित्वाऽऽतपे किंचित्कैः संमार्जयेन्मुहुः ॥ पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि । तान्यपीतमलिष्टानि यथावत्परिशोधयेत् ॥" इति देवलस्मरणात् । पुष्परक्तानि कुङ्कुमकुसुम्भादिरक्तानि पुष्परक्तग्रहणमन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्यक्षालनासहस्य प्रातस्यर्थम्, न माञ्जिष्ठादेः तस्य क्षालनसहत्वात् । शङ्खनाभ्यूर्णम्—"रागद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुध्यन्ति ।" इति॥१८६॥

सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनःपाकान्महीमयम् ।

गौरसर्षपसहितैस्तदकगोमूत्रैः क्षौमं—क्षुमा अतसी तत्सूत्रनिर्मितं क्षौमं—शुद्धयति ¶पुनः पाकेन च मृन्मयं घटादि, एतच्चोच्छिष्टस्नेहलेपे वेदितव्यम् ॥ मध्-

* "ऊर्णः क्षास्त्रालिका इति" अप० २६१.

† "उदकगोमूत्रैरिति बहुवचनं दोषानिर्भोतेऽपि बहुत्वोऽपि क्षालनप्राह्यर्थम् । शुद्ध-प्रकारेणापेतदोषस्य पुनः केवलोदकेन भावनार्थं च ।" इति अप० २६१.

‡ "अरिष्टं निम्बं ।" इति अप० २६१.

§ "ग्राविस्तृष्टरूपमयविषयमेतत् ।" इति अप० २६१.

१ क. ङेपुटं । २ ख—ङस्तू । ३ क. ट्स्त्रीपट्टादि । ४ ख. प्राप्त्यर्थम् । अथ तत्वा । ५ ख. कार्यम् । अमे । ६ अप० पाकेन मृन्मयम् ।

मूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयास्रशोणितैः। संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः पाकेन मृन्मयम्॥" इति स्मरणात्। चाण्डालादयस्तु त्याग एव, यथाऽऽह पराशरः—"चाण्डालादयस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा। प्रक्षालनेन शुद्ध्येत परित्यागान्मृन्मयम्॥" इति॥

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा॥ १८७॥

कारवो रजकचेलभावकमूदकाराद्यास्तेषां हस्तः[1] शुचिः*। शुचित्वम् तन्माध्ये कर्मणि वस्त्रभावनादौ सूतकादिसंभवेऽपि। तथा च स्मृत्यन्तरे—"कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च। राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः॥" इति। पण्यं† पणार्हं विक्रेयं यवव्रीह्यादि। अनेकैकतृजनकरपरिघट्टितमप्यप्रयतं न भवति, सूतकादिनिमित्ते[2] च वणिजाम्। भिक्षाणां समूहो भैक्षं तद्ब्रह्मचार्यादिगैतम् अनाचान्तस्त्रीप्रदानादिना अशुचिरप्यादिकर्मणाऽदिनाऽपि न दुष्यति। तथा योषिन्मुखं संभोगकाले शुचि,[3]—"स्त्रियश्च रतिसंसर्गे।" इति स्मरणात्॥

* अत्र च अशुचित्वापवादः तेनावरजातीयानामपि कारूणां शिल्पक्रियया द्रव्योत्पादयतां संस्कुर्वतां वा प्रत्यवायहेतुभावः प्रसक्तोऽनेन निवार्यते। तेन रजकसेवकादिभिः संस्कृतानां वस्त्रादीनां कुचिन्मूषिकादिभिरुच्छ्वासमानानां द्रव्याणां शुचित्वमेवेतिताक्ष्यतात्पर्यम्। ततश्च येनाकांक्षिना द्रव्येण शिल्पग्रहेण विना द्रव्योत्पत्तिसंस्कारौ न भवतः, तदपि शुद्धमस्येव। यथा वस्त्रोत्पत्तौ खलिः। अत एव शङ्खः—"कारुहस्तः शुचि स्तथा भक्षराज्ञश्च सर्वदा। योषितश्च मुखं नित्यं मृगयाश्च प्रकीर्तिताः॥" इति मनः २६३.

† "पण्यं विक्रेयद्रव्यं तच्च प्रस्तरितमेव शुचिः। तथा च मनुः—'पण्यं यच्च प्रसारितम्।" इति मनः २६३.

‡ तदाह मनुः—"ब्रह्मचारि गतं भैक्षं नित्यं सेध्यमिति स्थितिः।" इति।

§ "यच्छकुनिः—"नारीणां चैव वत्सानां शकुनीनां शुनां मुखम्। रतौ प्रसवणे क्षुद्रे मृगयायां सदा शुचि"॥ यथासङ्ख्यमन्वयः।" इति मनः २६४.

अपि च—"दमाव्यच्छुची स्यातां दम्पती याचने यतौ। शयनाद्युत्थिता नारी शुचिस्त्वाह्वायिनः शुनः॥" इति यमः।

१ ख. हस्तः सदाशुचिः। २ ख. निमित्तेन च च। ग. निमिते तु यति। ३ ख. चार्यादिदृश्यत्वं।

इदानीं भूशुद्धिमाह—

भूशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा ।
सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

मार्जन्या पांसुतृणादीनां प्रोत्सारणं मार्जनम्, दाहस्तृणकाष्ठार्थैः, कालो यावता कालेन लेपादिक्षयो भवति तावान्, गोक्रमणं गवां पादपरिघट्टनं, सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिःप्रवर्षणं वा, उल्लेखनं तक्षणं खननं वा, लेपो गोमयादिभिः,—एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा मार्जनादिभिरमेध्या दुष्टा मलिना च भूमिः शुद्धयति। तथा च देवलः—"यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा। चाण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विण्मूत्रसंगतिः ॥ एवङ्कर्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता। श्वसूकरखरोष्ट्रादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥ अङ्गारतुषकेशास्थिभस्मादैर्मलिना भवेत्।" इति। अमेध्या दुष्टा मलिनेति शोध्यभूमेस्त्रैविध्यमभिप्राय शुद्धिविधानं दर्शयति—"पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्याऽपि शुद्धयति। दुष्टान्विता त्रिधा द्वेधा शुध्यते मलिनैकधा ॥" इति। यत्र मनुष्या दह्यन्ते यत्र चाण्डालैरध्युषितं, तयोः पञ्चभिः दहनकालगोक्रमणसेकोल्लेखनैः शुद्धिः। यत्र मनुष्या जायन्ते यत्र च म्रियन्ते, यत्र चान्यन्तं विष्ठादिसंगतिः, तासां दाहजातैस्तैरेव चतुर्भिः। श्वसूकरखरैरिकरकालमध्युषितायाः गोक्रमणसेकोल्लेखनैरिभिः। उष्ट्रग्रामकुक्कुटादिभिरिकरकालमधिवासितायाः सेकोल्लेखनाभ्यां शुद्धिः। अङ्गारतुषादिभिरिकरकालमधिवासितायाः उल्लेखनेन शुद्धिः। मार्जनालेपने तु सर्वत्र समुच्चीयेते। एवं गृहं मार्जनलेपनाभ्यां शुद्धयति। गृहस्थ पृथगुपादानं संमार्जनलेपयोः प्रतिदिवसप्राप्तयर्थम् ॥ १८८ ॥

गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।
सलिलं भस्म मृद्वाऽपि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ॥ १८९ ॥

*गोघ्राते गोनिःश्वासोपहतेऽन्ने अदनीयमात्रे, तथा †केशमक्षिकाकीटदूषिते

* "गवा प्रघ्रात उपात्तगन्धे" इति अप० २६६.

† मक्षिकाशब्देनात्र नीलमक्षिकोच्यते। तथा च बोधायनः—' अथ इचिदोषाव्याख्यास्यामः यदेतच्चीलमक्षिकाऽऽशातिकामलकुणाश्चैलशिरसोधूतिकेति' आशातिका मक्षिका वा विड्डाकृमिहेतुः। कीटोऽत्रामेध्यस्पर्शी।

१ क. मार्जनालेप ।

केशग्रहणं लोमादिप्रलक्षणार्थम्.—कीटाः पिपीलिकादयः, उदकं भस्म मृद्वा यथासंभवं प्रक्षेप्तव्यं शुद्ध्यर्थं । यतु गौतमेनोक्तं—" नित्यमभोज्यं" " केशकीटावपन्नम्" इति, तत्केशकीटादिभिः सह यत्पक्वं *तद्विषयम्† ॥ १८९. ॥

त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।
भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः क्षारो द्रवस्य तु ॥ १९० ॥

त्रपुप्रभृतीनि प्रसिद्धानि. तेषां क्षारादिकेनाम्लोदकेन वारिणा चोपघातापेक्षया भस्मनैवसंस्पर्शे शुद्धिः कार्या । कांस्यलोहानां भस्मोदकेन.—ताम्रग्रहणाद्रीतिकाङ्गे-

* " यत्तदङ्गलग्नमिति प्रक्षेपविषयम् ' इति अप० २६६.

† एतच्छ्लोकव्याख्यानावसर एव अपराकॊधृतवचनान्तराणि—

भोजनम्:—" केशकीटनखरोमास्थिपुरीषाप्लुतं ब्रह्म तन्मात्रमक्षं परिसृज्य अद्भिः संप्रोक्ष्य भस्मना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्यचमसाऽनुगृह्णीयात् । भूमुखः स्वरोमिश्चुपरिहाद्यात्वा पुनरेव भुञ्जीत ।"

पराशरः—" शूर्पे द्रोणाधिकस्यापि शकाकीरूपघातितम् । अश्नाज्यं तरुप शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥ कर्तव्यं वचनं नैपामकर्तव्यं कदाचन । शकाकाद्यवलीढं तु त्यक्त्वा लाजानमन्त्रितम् ॥ गायत्र्यष्टशतेनैव मन्त्रपूतेन वारिणा । भोज्यं तत्प्रोक्षितं विप्रैः पर्यग्निकृतमेव च ॥"

जमदग्निः—" शतार्धं द्रोणमात्रस्य शकाकाद्युपघातितम् । प्राश्नमुदृत्यानियोगात्प्रोक्षणाच्च शोधनम् ॥ अश्नमेकाहिकं पक्वं शकाकाद्युपघातितम् । केशकीटावपन्नं च तदप्येवं विशुद्ध्यति ॥ क्षीतस्यापि विनिर्दिष्टमेवमेव मनीषिभिः । न हिः पक्वं पर्युषितं शुष्कपेषं कदाचन ॥" द्रोणः पञ्चाशदधिकं पलशतद्वयम्. एकाहिकाश्नशुचिरूपधनपुरुषविषया ।

पराशरः—काकाद्युपहतं तु द्रोणार्धं न विवर्जयेत् । प्राश्नमुदृत्यनिस्मात्रं यतु लाजाङ्कितं भवेत् ॥ होमोदकेन वाऽऽज्युक्षेत्राजलेनाज्यना ऽथ वा । अभिज्वालोपसंस्पर्शात्सुवर्णमधुसर्पिषाम् । विप्राणां मन्त्रभोक्षेण पूतं भोज्यं च यज्ञवेत् । अवाक्सरणवाक्यादैरन्नमक्षं तु यज्ञवेत् ॥ क्षेत्रो वा गोरसोवाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् । अन्नं परिस्रवेत्तत्र क्षेत्रस्य पञ्चमेन तु ॥ अक्षत्वत्वया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते ।"

येकाहिकाक्षरेऽन्नाऽन्यत्राक्षविषयमेतत् । क्षेत्रगोरसयोस्तूद्दीणार्धस्यपोः पाकादिशुद्धिः ॥ इति अप० २६७—८.

१.—१७. ८, ९. । २ क. रीतिकापित्तकयोर्मद्यं । ग. रीतिकावृतलोहयो ।

त्तिलोहयोर्ग्रहणम् एकयोनित्वात् । एतच्च ताम्रादीनामम्लोदकादिभिः शुद्धयभिधानं न नियमार्थम्, "मलसंयोगजं तज्ज्ञं यस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥" इत्यविशेषेण स्मरणात् । अतो न ताम्रादेरम्लिच्छोदकादिलेपस्यान्येनापगमसंभवे नियमेनाम्लोदकादिना शुद्धिः कार्या । अत एव मनुना सामान्येनोक्तं—"ताम्रायः कांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च । शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः[1]॥" इति । यत्तु "भस्मना शुद्धयते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्धयति ।" इति तत्ताम्रादेः शौचस्य परां काष्ठां प्रतिपादयितुं, नान्यस्य निषेधाय । यदा तूपघातातिशयस्तदाऽम्लोदकादीनामाहृत्तिः । "गवाघ्रातानि कांस्यानि शुद्ध्येच्छ्वानि यानि च । शुद्धयन्ति दशभिः क्षारैः स्वकाको पहतानि च॥" इति स्मरणात् । "शुद्धिः प्रोक्षेद्रव्यस्य तु" इति द्रवस्य द्रवद्रव्यस्य घृतादेः प्रस्थप्रमाणाधिकस्य श्वकाकाद्युपहतस्य, अमेध्यसंसृष्टस्य च, प्रोक्षः प्रोक्षणं समानजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्याभिपूरणम्—यावन्निःसरणं शुद्धिरित्यनुवर्तते । ततोऽल्पस्य त्यागः । बहुल्पत्वं च देशायपेक्षार्थं कालार्थपेक्षयाऽपि वेदितव्यं. यथाऽऽह बोधायनः—"देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्। उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥" इति । कोटाद्युपहतस्य तु उत्पवनं, यथाऽऽह मनुः—"द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्[2]।" इति । † उत्पवनं चात्र वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः, अन्यथा कोटाद्यपगमस्यासंभवात् । शुद्धशाण्डस्थितस्य तु मधूदकादेः पात्रान्तरानयनान्नोच्छुद्धिः,—"मधूदके पयस्तद्विकारांश्च पात्रात्पात्रान्तरानयने शुद्धाः ।" इति बोधायनस्मरणात् । मधुघृतादेर्वर्णापसादहृस्तात्प्राप्तस्य पात्रान्तरानयनं पुनः पचनं कार्यम्, यथाऽऽह शङ्खः—"अभ्यवहार्याणां घृतेनाभिधारितानां पुनः पचनेनम्, एवं लेहानां लेहवदसानाम्[3]।" इति ‡ ॥ १९० ॥

* आपस्तम्बस्मरणादित्यपरार्कः ।

† "इदं च शुद्धिः केशादिदोषमुत्पद्य कार्या । दुष्टद्रव्यान्तरमुत्पवनशब्देनाभिधीयते लोकात्।—"पयसैवविधिकारादि शुद्धि पात्रान्तरस्थितम् । द्रव्यवोत्पवनाच्चैव न दर्वीसंस्करणेन च ॥" उत्पवनं वस्त्रादिना गालनम् ।" इति अप० २१९.

‡ अस्य श्लोकस्य व्याख्यानावसरे अपरार्कः पठति यत्रान्यद्यपि दृश्यते—पक्षः—

१ क. ताम्रमयस्कांस्य । २.—५. ११४. । ३ ग. देशायपेक्षया वेदितं । ४ ख. देशाद्यपेक्षया । ६.—५. १३५. । ५ क. पचनं कार्यम् । पूर्वं ।

एवं सिद्धवर्णराजादीनामपि भक्ष्यकरणप्रतिषिद्धानां सर्वेषामशुद्धिप्रहारप्रसङ्गे
अशिष्यशूद्राणां तेषामेवाभक्ष्यीभवतामशुद्धिमाह---

अभेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धादिकर्षणात् ।

अभेध्याः शरीरजा मला वसाशुक्रादयः । "वसा शुक्रमसृक्पञ्जा मूत्रविट्कर्णविण्नखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः॥" तथा "मानुषास्थि शवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवं वसा । स्वेदोऽश्रुदूषिका श्लेष्म मलं चामेध्यमुच्यते॥" इति मनुदेवलादिभिः प्रतिषिद्धानाः । तैर्वसादिभिः अक्तं लिप्तम् । [*]अभेध्याक्तं तस्य मृदा तोयेन च शुद्धिः कर्तव्या गन्धापकर्षणेन । आदिग्रहणाल्लेपस्यापि ग्रहणम्, यथा-ऽऽह गौतमः---"लेपगन्धापकर्षणः शौचमभेध्यलिप्तस्य ।" इति सर्वशुद्धिषु च

"ग्रामसंसृष्टं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । संस्कृताश्चाद्रयस्थिता वृथ्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥" तथा --"देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तच्च विवर्जयेत् ॥ तण्डुलस्यैकमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।" देवद्रोणी देवयात्रा । तण्डुलमुपलक्षणमात्रम् । देवद्रोणीग्रहणं बहूक्तोपलक्षणार्थम् । प्रस्कन्नदनुप्रहान्तराण्यप्युच्यन्ते--"शौचे विवाहे यात्रायां सङ्गमे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥" शौचादिषु कर्मसमाप्त्यनुग्रहोऽयम् । शातातपः "गोकुले कन्दशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अग्नीनां शालि शीघ्राणि क्षीरं बालप्लवेषु च ॥" बृहद्यातातपः "तापनं घृततैलानां क्षारणं गोरसस्य च । तप्तभाण्डगतं शुद्धमुष्णकिट्टं तु पयो दधि ॥ अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं तापनेन तु ।" इति अप० २६९---७०.

* "अभेध्यमाह स्वयम्भुवम्---"दूषितं वर्जितं दुष्टं कामलं चेति लिङ्गितम् । चतुर्विधमभेध्यं च सर्वस्मादपास्यते पुनः ॥ शुध्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते । अभक्ष्यभोज्यपेयानि वर्जितानि प्रचक्षते ॥ त्यक्तः पतितचाण्डाली ग्रामसूकरकुक्कुटौ । क्रव्य स्निग्धं विवर्णं यत्तद्भुजः वर्जयेत्समाः ॥ सवणः सूतकी सूती मत्तोन्मत्तरजस्वलाः । सूतबन्धुरतुरङ्ग वर्ज्यौद्धारी स्वकारुतः ॥ स्वेदाश्रुबिन्दवः फेनो निरस्तं नखरोम च ॥ आर्द्रं चर्मास्थिगोधेन दृढमाहुर्मनीषिणः ॥ मानुषास्थि शवो विष्ठा रेतोमूत्रार्तवानि च । कुथ्यं पूयमिभ्यौनकृमयं केशपुनाद्धतम् ॥ दूषितैः प्रोक्षितेनापि शुद्धिरुक्तेषु विद्यानतः । दुष्टैर्मार्जं तत्संस्कारैः कर्मभिः सर्वथा भवेत् ॥" इति अप० २७१.

इदं च "दूरदर्शनिः---मृतपशुनखाक्रुष्टाद्यत्स्यात्तोयहृतश्च । अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं यज्ञेन्न लोभयेत् ॥ अद्भिरभ्युक्षणं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते । एकरात्रं न्यसेत्पश्चात्ततोयं-समुद्धरेत् ॥" हारीतः--"वापीकूपतडागेषु मानुषं शीर्यते यदि । अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं

१ ख. गन्धापकर्ष । २.---५. १३६. । ३ ख. मनुष्यादिषु । ४ ख. पकर्षणैः शौचा । 'वैने ही' इति च पाठः । ५.---१. ४२. ।

प्रथमं मृत्तोयैरेव लेपगन्धापकर्षणं कार्यम्, अशक्तावन्येन,—"तदद्भिः पूर्वं मृदा चैव।" इति गौतमस्मरणात्। वसादिग्रहणं च सर्वेषामभेध्यत्वं प्रतिपादयितुं, न समानोपघाताय,—"मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयाश्रुशोणितैः। संसृष्टं नैव शुद्धयेत पुनः पाकेन मृन्मयम्॥" इत्युपघाते विशेषाभिधानात्॥ अमेध्यत्वं[1] "चैषां देहाच्चैव मलाश्च्युताः" इति वचनादेहच्युतानामेव, न स्वस्थानावस्थितानाम्। पुरुषस्य नाभेरूर्ध्वं करव्यतिरिक्ताङ्गानामन्यामेध्यस्पर्शे स्नानम्, यथाऽऽह देवलः—"मानुषास्थि वसा विण्मार्तवं मूत्रेरितसी। मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य स्नानमाचरेत्॥" "तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याऽऽचम्य शुद्धयति।" इति। तथा "ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते। तत्र स्नानमधस्तात्तु प्रक्षाल्याऽऽचम्य शुद्धयति॥" इति।

वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदाशुचि ॥ १९२ ॥

दूषितं श्वखरादिभिः। उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्।" देवलः—"श्वशृगालखरोष्ट्रैश्च ऋक्षात्रिश्च जुगुप्सितम्। उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्च पिण्डान्मृदस्तथा॥" आपस्तम्बः "उपानच्छत्रेष्मविण्मूत्रक्षीरजो मद्यमेव च। एभिर्दूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिमुद्धरेत्॥" विष्णुः—"जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले। कृपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्॥ भूमिष्ठमुदकं पुण्यं वैतृण्ण्यं यत्र गोर्भवेत्। अप्यासां चेदभेध्येन तद्वदेव शिलागतम्॥ सोमसूर्याशुपतनं मारुतस्पर्शनेन च। गवां मूत्रपुरीषेण शुद्धयन्त्वाप इति स्मृतम्॥" स्वल्पतरोपघातविषयमेतत्। यमः—"प्रपास्थाने घटं च कूपे द्रोण्यां जलं कोशमस्तथाऽऽप्यः। क्लेऽपिण्डहान्तदंपयमाहुरापद्गतः कांक्षितवत्पिबेत्तु॥" अस्यार्थः—यद्यपि शुद्धस्यातिरिक्तवर्णसंबन्धि प्रपादि, तथाऽपि तद्गतजलमनापद्यपेयम्। आपदि तु पेयमेव। प्रपा जलस्थानशाला। ताश्चेदरण्यगता गृहादन्यत्रस्थिताः। घटगं घटस्थम्। द्रोणी अश्मादिमयी सर्वार्थजलपात्री। कोशो दतिः। मनुः—"अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणस्य प्रसूतिकाः। दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्॥" ब्रह्मपुराणे—"नवस्रातजलं गावो ब्राह्मण्यश्छागयोनयः। शुद्धयन्ति दिवसेरेव दशभिर्नात्रसंशयः॥" काल्यायनः—"अपो निखिलं न गृह्णीयाद्गृह्णीयादाप्तेप्सुपरिषदाज्ञाधाङ्क इति मन्वं पठन्गृह्णीयात्। ज्ञाततायः—" अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च यात्रिकैः न विशते॥" यमः—"चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कपगतं जलम्। गोमूत्रयावकाहारश्चरित्रायैव शुद्धयति॥" इति अप० २७२—३.

१.—१. ४३.। २ मनुः—५. १२३.। प्रथमार्धे 'डीयनैः पूयशोणितैः।' इति च पाठः। २ ख. अभेध्यत्वं चैवमेतेषां देहा।

कृतेऽपि यथोक्तशौचे मनसोऽपरितोषाद्यत् शुद्धिसदेहो भवति तद्वाक्यशेषं शुचि—शुद्धमेतदस्विति ब्राह्मणवचनेन शुद्धं भवतीत्यर्थः। अम्बुनिर्णिक्तं यत्र प्रतिपादिता शुद्धिर्नास्ति तस्य प्रक्षालनेन शुद्धिः, प्रक्षालनासहस्य प्रोक्षणेन। अज्ञातं च सदा यत्काकाद्युपहतमुपभुक्तं न कदाचिदपि ज्ञायते, तच्छुचि। तदुपयोगादृष्टदोषो नास्तीत्यर्थः न चैतद्विरुध्यते "संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः। अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः॥" इत्यदृष्टदोषेऽपि प्रायश्चित्तप्रतिपादनात्। न एतत्प्रायश्चित्तस्य, जन्धिविषयत्वात् दोषाभावस्य चान्योपयोगविषयत्वात्॥ १९१॥

शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्।
तथा मांसं श्वचाण्डालक्रव्यादादिनिपातितम्॥ १९२॥

महीगतं; भूमिस्थमुदकम्, एकगवीतृप्तिजननसमर्थं चाण्डालादिभिरस्पृष्टं प्रकृतिस्थं रूपरसगन्धस्पर्शान्तरमनापन्नं शुचि आचमनादियोग्यं भवति। महीगतमिति अशुद्धभूगतस्यौशुचित्वनिषेधार्थं न त्वान्तरिक्षोदकस्य शुद्धत्वव्यावृत्त्यर्थं, नाप्युद्धृतस्य, "उद्धृताश्चापि शुद्धयन्तिशुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः। एकरात्रोषिता आपस्त्र्याद्याः शुद्धा अपि स्वयम्॥" इति देवलवचनात्। तथा चाण्डालादिकृते तडागादौ न दोषः,—"अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते॥" इति शाततपस्मरणात्। तथा मांसं श्वचाण्डालक्रव्यादादिभिर्निपातितं शुचि, आदिग्रहणात्पुल्कसादेरपि ग्रहणम्। निपातितग्रहणं भक्षितस्य निराकरणार्थम्॥ १९२॥

रश्मिरश्मी रजश्छाया गौरश्वो वसुधानिलः।
विप्रुषो मक्षिकाः स्पर्शे वत्सः प्रस्नवने शुचिः॥ १९३॥

रश्मयः सूर्यादेः प्रकाशकद्रव्यस्य, अग्निः प्रसिद्धः, रजः अजादिसंबन्धव्य-

---

* "क्रव्यादा म्लेच्छादयः॥" इति अप० २७३.

---

१ क. न तु तादृशे। २ क. ख. अशुद्धभूगतत्वशङ्कित्व। ३ क. निपातितमितिग्रहणं। ४ अप० मिश्रयिष्यन्। ५ अप० प्रश्नवेच।

तिरेकेण,—तत्र " श्वकाकोष्ट्रखरोल्लूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् । अजाविरेणुसंस्पर्शा-दायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ॥" इति दोषश्रवणात् संभार्जनादिकार्यम्, छाया वृक्षादेः, गौः, अश्वः, वसुधा भूमिः, अनिलो वायुः, विप्रुषः अवश्यायबिन्दवः मुखजानां वक्ष्यमाण-त्वात्, *मक्षिकाश्च,—एते चाण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शे शुचयः । वत्सः प्रैस्नवने ऊधोगतदुग्धार्पकर्षणे शुचिः । वत्सग्रहणं बालस्योपलक्षणार्थम्,—" बालैरनु परिक्रान्तं नित्य मेध्यमिति स्थितिः ॥" इति वचनात् ॥ १९३ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं न गोर्न नरजामलाः ।
पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥ १९४ ॥

†अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं, न गोः । न नरजा मलाः,—नरशब्दो लक्षणया देह-मभिधत्ते, तज्जा मला वसादयो—न मेध्या भवन्ति । पन्थानां मार्गाश्चाण्डालादिभिः स्पृष्टा अपि रात्रौ सोमांशुभिर्मारुतेन च शुद्ध्यन्ति, दिवा तु सूर्यांशुभिर्मारुतेन चेति ॥ १९४ ॥

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाऽऽचमनबिन्दवः ।
श्मश्रु चाऽऽस्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ १९५ ॥

मुखे जाता मुखजाः श्लेष्मविप्रुषो मेध्या नोच्छिष्टं कुर्वन्ति अनियतिता-श्चेदङ्गे,—" न मुख्यो विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपपान्ति ‡" इति गौतम-वचनात् । तथाऽपि ये आचमनतो, ये बिन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते मेध्याः । श्मश्रु

* " मक्षिकाग्रहणमवर्जनीयस्पर्शानां दंशमशकादीनामुपलक्षणार्थम् ।" अ० २७४.

† " बृहस्पतिः—" पादौ शुची ब्राह्मणानां मजास्वस्य मुखं शुचि । गर्भा वृक्षाश्च मेध्यानि सर्वयज्ञाणि योषिताम् ॥" यमः—"बृहतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा। गोः पुरीषं च मूत्रं च सर्वं मेध्यमितिस्थितिः ॥" बृहच्छब्दोऽत्र मुखस्थसिरिकाविषयः परग्रह बोधनपरः—" मुखवर्ज्यं तु गौर्मेध्या मार्जारश्चूमे शुचिः ।" अजाश्वयोर्मुखं संयोगाद्व्यव-न्तरशोधकत्वेन मेध्यमुच्यते । स्पर्शमेध्यता तु तयोः सर्वाङ्गविषयैव ।" इति अप० २७६.

१ क. अजादिरेणु । २ अपरार्के ख. ग्रहदने ऊधो । ३ क. ऊधोगतदुग्धाकर्षणे । ४ ख. बालैरनु परिक्रान्तं क्षीरितच्चरितं च यत् । ५ अप० अजाश्वं प्लुतो मेध्यः । ६ क. मारुतेन वा । ७ ख. अनिपपातिताः । ८ ख. मुखविप्र ग. मुखविप्रुषः । ९—३. ४१ ।

च आस्यगते मुखप्रविष्टम् उच्छिष्टं न करोति। 'दन्तसक्तं च अन्नादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्ता शुचिर्भवति, अच्युतं दन्तसमम्, तथा च गौतमः—"दन्तश्लिष्टं तु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक् च्युतेरित्येके"। "च्युतेष्वाच्छावद्विशान्निगिरंश्च तच्छुचिः।" इति। निगरणं पुनरनेन याज्ञवल्क्योक्तेन त्यागेन विरुध्यते। निगरंश्चेत्येवकारः "चर्वणे त्वाचमेन्मिश्रे भुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम्। ओष्ठौ विलेखिकी स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च॥" इति विष्णुस्त्वाचमननिषेधार्थः। ताम्बूलग्रहणं फलाद्युपलक्षणार्थम्, यथाऽऽह शातातपः—"ताम्बूले च फले चैव भुक्ते स्नेहादिशद्रके। दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टो भवति द्विजः॥" इति॥१९५॥

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च॥ १९६॥

स्नानपानक्षुत्स्वप्नभोजनरथ्योपसर्पण* वासोविपरिधानेषु ‡कृतेषु आचान्तः पुनराचामेत्—द्विराचामेदित्यर्थः—चकाराद्रोदनाध्ययनारम्भाप्तापतोत्स्यादिषु। तथा च वसिष्ठः "सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा रुदित्वा चाचान्तः पुनराचामेत्॥" मनुरपि "सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च क्षौरिवोत्कृन्तनं वपुः। पीत्वाऽऽप्ते च्छ्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्॥" इति। भोजने त्वादावपि द्विराचमनम्,—"भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत्" इत्यापस्तम्बस्मरणात्। स्नानपानयोरादौ

* "शङ्खः "न वस्त्रवद्वस्त्रलग्नेषु रत्नवज्जीवन्यत्राजिह्वाभिमर्शनात्।" इति।"..... भोजनानन्तरं वस्तुतोऽवामेद्भोजनाङ्गत्वेन नेतिकर्तव्यता। भोजनानन्तरमपि यज्ञवल्क्यप्रभृतयो यदाचमनं दर्शयन्ति तद्भुक्तेन पुनः पुनर्वस्तिलक्ष्यम्। यतस्तृप्तेरपीकाया दन्तमूले रक्षा यावद्दर्शनमभूयस्त्वम्। अत्रिः—"मधुपर्के च सोमे च अभ्यु प्राणाहुतौषु च। नोच्छिष्टस्य भवेद्दोषस्तत्रत्रेश्च वचनं यथा॥" इति अप० २७७.

† "पन्थानश्च विशुध्यन्तीति मनुक्तं तत्पथश्रान्तविस्रब्धानां तेषां स्वयुः स्नानादि निवृत्त्यर्थम्। अत्र तु रथ्योपसर्पणमात्रे द्विराचमनं विधीयत इत्यविरोधः।" अप० २७७.

‡ वासोविपरिधानं पुनरभोक्तव्यविपरिधानम् तथा च बोधायनः—नीवीं विस्रस्य परिधायाप उपस्पृशेत्।" अप० २७८.

१.—१. १९, ४०.। २.—ऋ. मुक्तलेश्च। ३.— ३. ३८.। ४.—५. १४५.। ५ क. भोजनेच्छादावपि। ६ क. भोक्ष्यमाणस्त्वित्यारभ्य यधोक्तं द्विराचमनमित्यन्तं नास्ति। ७.— १. ५. १६. १०.।

सकृत् । अध्ययने त्वारम्भे द्विः । शेषेषु अन्ते एव यथोक्तं द्विराचमनम् ॥ १९६ ॥

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।
मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टिकचितानि च ॥ १९७ ॥

रथ्या मार्गमात्रं, कर्दमः पङ्कः, तोयमुदकं, रथ्यास्थितानि कर्दमतोयानि, अन्त्यैश्चाण्डालादिभिः श्वभिर्वायसैश्च स्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्धयन्ति शुद्धिमुपयान्ति । बहुवचनं तद्व्रतगोमयशर्करादिप्राप्तयर्थम् । पक्वेष्टिकादिभिश्चितानि धवलगृहादीनि चाण्डालादिस्पृष्टानि मारुतेनैव शुद्धयन्ति । एतच्च "प्रोक्षणं संहतानाम्" इत्युक्त-प्रोक्षणनिषेधार्थम् । तृणकाष्ठपर्णादिमयानां तु प्रोक्षणमेवेति ॥ १९७ ॥

इति द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ।

१ मद्रः—५. ११५. । २ क. प्रोक्षणमेव ।

अथ दानप्रकरणम् ८.

इदानीं दानधर्मं प्रतिपादयिष्यंस्तदङ्गभूतपात्रप्रतिपादनार्थं तत्प्रशंसामाह—

तपस्तप्त्वाऽसृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान्वेदगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय *च ॥ १९८ ॥

ब्रह्मा हिरण्यगर्भः कल्पादौ तपस्तप्त्वा—ध्यानं कृत्वा कान्मुख्यान्सृजामीति—पूर्वं ब्राह्मणान् सृष्टवान् । किमर्थम्?—† वेदगुप्तये वेदरक्षणार्थम्, पितृणां देवतानां च तृप्त्यर्थम्, अनुष्ठानोपदेशद्वारेण धर्मसंरक्षणार्थं च । अतस्तेभ्यो दत्तमक्षयफलं भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९८ ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनः ।
तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

सर्वस्य क्षत्रियादेर्विप्राः प्रभवः‡ श्रेष्ठा जात्या कर्मणा च । ब्राह्मणेष्वपि §श्रुताध्ययनशीलिनः श्रुताध्ययनसंपन्ना उत्कृष्टाः, ‖ तेभ्योऽपि क्रियापराः विहि-

* " अत्रिः—" यथो लोकाद्यथो वेदाः आश्रमाश्चत्वारोऽमयः । एतेषां रक्षणार्थाय संसृष्टा ब्राह्मणाः पुरा ॥" (१.—२५.)

† " ब्रह्मा.....ब्राह्मणान्ससर्ज । अतस्ते विशिष्टकारणोद्भवत्वादन्यस्माच्यवेदगुप्त्यादि प्रयोजनवत्त्वाच्च प्रधानाः । तपः सर्वेन्द्रियजयः ।" इति अप० २८१.

‡ " ब्राह्मणो जायमानो वै पृथिव्यामधिजायते । ईश्वरस्सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये॥ सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् । श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ " मनुः—१. ९९. १००.

§ " श्रुतं गुरुतः साङ्गोपाङ्गश्रुतिस्मृतिशास्त्रार्थावधारणम् । अध्ययनं श्रुत्यादिपाठः । श्रुताध्ययने शीलयन्ति सम्यगाचरन्त्येवं स्वभावाः श्रुताध्ययनशीलिनः । शालिन इति पाठे शास्त्रां श्रुताध्ययनाः ।" इति अप० २८१.

‖ " तेभ्यो श्रुताध्ययनमात्रोपशीलमात्रेभ्यः क्रियापराः धर्मानुष्ठानप्रधानाः ।

† अप० ब्राह्मणेभ्यः ।

तानुष्ठानशीलाः, तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः *वक्ष्यमाणमार्गेण शमदमादियोगेनात्मस्वज्ञाननिरताः,—श्रेष्ठा इत्यनुषज्यते ॥ १९९. ॥

एवं जातिविद्यानुष्ठानतपसां प्रशंसामुपदर्शनेकैकप्रयोजनेन पात्रतामपि पर्यायेणा
तेषां समुच्चये संपूर्णपात्रतामाह- -

न त्रिभिया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २०० ॥

केवलया विद्यया श्रुताध्ययनसंपन्न्या नैव संपूर्णपात्रत्वं, नापि केवलेन तपसा शमदमादिना, अपिशब्दात्केवलेनानुष्ठानेन केवलया जात्या वा, नैव संपूर्णपात्रता । कथं तर्हि?—यत्र पुरुषे वृत्तमनुष्ठानं इमे उभे विद्यातपसी स्तः, चशब्दा†द्ब्राह्मणजातिश्च, तदेवं मन्वादिभिः ‡संपूर्णपात्रं प्रकीर्तितम्—हि यस्मादतः परमुत्कृष्टं पात्रं नास्ति । अत्र जातिविद्यानुष्ठानतपस्समुच्चयानामुत्तरोत्तरप्राशस्त्येन फलातरतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २०० ॥

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।
नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥ २०१ ॥

पूर्वोक्ते पात्रे गवादिकमार्चितं शास्त्रोक्तोदकदानादीतिकर्तव्यतासहितं देयम् । अपात्रे क्षत्रियादौ, ब्राह्मणे च पतितादौ, विदुषा पात्रविशेषेण फलविशेषं जानता श्रे-

क्रियाशब्दोऽत्राधर्मवर्जनार्थोऽपि । अर्थात् एवं श्रुताध्ययनादिहिः । न हि तद्रहिताः क्रियापरा भवन्ति । तेभ्यः केवलधर्मिभ्यः ब्रह्मविदः प्रशस्ततमाः।" इति अप० २८१.

* ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥" —श्रेष्ठा इत्यनुषज्यते । मनुः १. ९७.

† "वसिष्ठः—"स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशस्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् । क्षीणे क्षान्तं धार्मिकं गोचरण्यं व्रतैः क्रान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥" इति अप० २८२.

‡ "तारयति पापात्तारयतीति पात्रम्" इति अप० २८२.

१ क. विद्यातपसी न स्तः तत्र जातिविद्याद्वयं ।

यः संपूर्णफलमिच्छन् किञ्चिदल्पमपि न दातव्यम् । श्रेयोग्रहणादपात्रदानेऽपि किमपि नामसं फलमस्तीति सूचितम्, यथाऽऽह[1] कृष्णद्वैपायनः—"अदेशकाले यदानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्[2]॥" इति । "अपात्रे न दातव्यमिति वदता विशिष्टदेशकालद्रव्यसन्निधौ, पात्रस्यासन्निधाने, द्रव्यस्य वा, तदुद्देशेन त्यागो, तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा समर्पयेत्, न त्वेवापात्रे दातव्यमिति सूचितम् । तथा प्रतिश्रुतमपि पश्चात्पतनकारित्वसंयोगे ज्ञाते न देयम्,—"प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्" इति निषेधात् ॥ २०१ ॥

अपात्रे दानविपरीतमनुष्ठा प्रतिग्रहीतारं प्रत्याह —

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णन्प्रेदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥२०२ ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन प्रतिग्रहः सुवर्णादिर्न ग्राह्यः । यस्माद्विद्याहीनः प्रतिगृह्णन् दातारमात्मानं चाधो नरकं नयति प्रापयतीति ॥ २०२ ॥

गवादि पात्रे दातव्यमित्युक्तं, तत्र विशेषमाह —

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्ते[6] तु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतं तु शक्तितः॥ २०३ ॥

"प्रतिदिवसं शक्त्यनुसारेण यथोक्तविधिना पात्रे गवादिकं स्वकुटुम्बाविरोधेन

* "पात्राय दातव्यमिति विधिसामर्थ्यादेव अपात्रे न देयमिति निषेधे सिद्धे पृथङ्निषेधसारभ्यमाणो मुख्यपात्रासंभवे प्रतिषिद्धकल्पस्य पात्रतामुल्लासयति ज्ञापयति । अत्र चापात्रशब्दो न पात्राद्यन्यपदमाह किं तु पात्रविरुद्धम् । यस्य च पात्रत्वं प्रतिषिद्धं तच्चापात्रशब्देन लक्ष्यते । तच्च पात्रविरुद्धम् । तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा समर्पयेत् नापात्रे । ५ ग. गृह्णन् न दातारं । ६ अप० निमित्तेषु ।

दातव्यम्। निमित्तेषु चन्द्रोपरागादिषु विशेषतोऽधिकं यत्नेन दातव्यम्। याचितेनापि श्रद्धापूतम् अनसूयापवित्रीकृतं शक्त्या दातव्यम्। याचितेनापि दातव्यमिति वदता यथोक्तं पात्रं स्वयमेव गत्वा आहूय वा यदानं तन्महाफलमुक्तम्। तथा च स्मरणं "गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम्। सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्धकम्॥" इति॥' २०३॥

गवादिकं देयमित्युक्तम्। तत्र गोदाने विशेषमाह—

हेमशृङ्गी शफै रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा॥ २०४॥

हेममये शृङ्गे यस्याः सा हेमशृङ्गी, शफैः[1] रौप्यैः राजतैः खुरैः संयुता, वस्त्रेण च संयुता कांस्यपात्रसहिता बहुक्षीरा गौर्यथाशक्तिदक्षिणासहिता दातव्या॥२०४॥

गोदानफलमाह—

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसम्मितान्।
कपिला चेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम्॥ २०५॥

अस्याः गोः रोमसंमितान् रोमसंख्याकान् वत्सरान् स्वर्गमाप्नोति दाता। सा यदि कपिला तदा न केवलं दातारं तारयति, किं तु कुलमपि आसप्तमं सप्तममभिव्याप्य पित्रादीन्वद् आत्मानं च सप्तमम्। अत्यर्थे भूयःशब्दः॥ २०५॥

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम्।
दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत्॥ २०६॥

सवत्सारोमतुल्यानि—वत्सेन सह वर्तत इति सवत्सा, तस्या रोमतुल्यानि—वत्सस्य गोश्च यावन्ति रोमाणि तावत्संख्याकानि 'युगानि[2] कृतत्रेतादीनि उभयतोमुखीं ददत्स्वर्गमाप्नोति अनुभवति पूर्वेण विधिना दाता चेत्॥ २०६॥

---

* दानकालविशेषादि प्रपञ्चोऽपरार्के द्रष्टव्यः।

† "युगम्,—देवमानेन चत्वारि वर्षसहस्राणि।" इति अप० २९८.

---

१ ख. शृङ्गौ खुरै रार्यै। २ अप० भूय आ सप्तम। ३ अप० पूर्वी। ४ क. युगानि त्रेतादीनि। ५ ख. माप्नोति पूर्वेण विधिना चेत्।

का पुनरुक्तप्रतिपत्तिः कर्तव्या तावद्दानं महाफलमित्यत आह—

यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योन्यां च दृश्यते ।
तावद्द्यौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥ २०७ ॥

गर्भोनिर्गच्छतो वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं च यावत्कालं योन्यां दृश्यते तावत्कालम्, उभयतो मुखमस्या अस्तीत्युभयतोमुखी, यावत्कालं गर्भं न मुञ्चति तावत्सौ गौः पृथिवीसमा ज्ञेया । अतः फलातिशयो युक्तः ॥ २०७ ॥

यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा ।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥ २०८ ॥

यथाकथञ्चिद्देशकालश्रद्धाद्यभावेऽपि यथासंभवं पूर्वोक्तविधिना *धेनुं दोग्ध्रीम् अधेनुं वा अवन्ध्याम् अरोगां रोगरहिताम् †अपरिक्लिष्टाम् अत्यन्तादुर्बलां गां दत्त्वा दाता स्वर्गे महीयते पूज्यते ॥ २०८ ॥

गोदानसमाप्त्याह

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् ।
पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९ ॥

श्रान्तस्य आसनशयनादिदानेन श्रमापनयनं श्रान्तसंवाहनम्, रोगिणां परिचर्या यथाशक्त्यौषधादिदानेन, सुरार्चनं हरिहरहिरण्यगर्भादीनां गन्धमाल्यादिभिराराधनम्, पादशौचं द्विजानां समानानामधिकानां च, तेषामेवोच्छिष्टस्य संमार्जनम्,—एतान्यनन्तरोक्तेन गोदानेन समानि ॥ २०९ ॥

भूदीपांश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् ।
नैवेदिकं हैरण्यधुर्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ २१० ॥

* "धेनुः नवप्रसूता ।" इति अप० ३०२.

† "अपरिक्लिष्टा अकृशा ।" इति अप० ३०२.

१ क. मुखं योन्यां प्रतिष्ठितम् । तावद्द्यौः । अपरार्के मूले योन्यां प्रदृश्यते । ताव । २ ख. तावद्द्यौः पृथि । ३ क. समानीति । ४ क. नैवेदिकस्तर्णधुर्यादत्त्वा ।

भूः फलप्रदा, दीपा देवायतनादिषु, प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः, निवेशनार्थं गार्हस्थ्यार्थं यत्कन्या दीयते तत्रैवेशिकं, स्वर्णं सुवर्णं, धुर्यौ भारसहौ बलीवर्दः, शेषं प्रसिद्धम्,—एतान् भूदीपादीन् दत्त्वा स्वर्गलोके पूज्यते । स्वर्गफलं भूमिदानादीनां, न फलान्तरव्युदासार्थम्,—"यत्किञ्चिदकुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुद्ध्यति ॥" तथा "वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः। तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।" इत्यादिफलान्तरश्रवणात् ॥ "गोचर्मलक्षणं च बृहस्पतिना दर्शितम्—"सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् । दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥" ॥ २१० ॥

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।
यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥ २११ ॥

गृहं प्रसिद्धं, धान्यानि च शालिगोधूमादीनि, अभयं भीतत्राणम्, उपानहौ, छत्रं, माल्यं मल्लिकादेः, अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि, यानं रथादि, वृक्षमुपजीव्यमात्रादिकं, प्रियं यत् यस्य प्रियं धर्मादिकं, शय्यां च दत्त्वाऽत्यन्तम् अतिशयेन सुखी भवति ॥ न च हिरण्यादिवद्दत्ते दातुमशक्यत्वाद्धर्मस्य दानोत्तमत्वं,—भूमिदानादावपि समानत्वात्, स्मृत्यन्तरेऽपि धर्मदानश्रवणात्,—"देवतानां गुरूणां च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित् ॥" अपुण्यदाने तदेव वर्धते, प्रतिग्रहीतुरपि लोभादिना प्रवृत्तस्य,—"यः पापमत्यलं ज्ञात्वा प्रतिगृह्णाति दुर्मतिः । गर्हिताचरणात्तस्य पापं तावत्समाश्रयेत् ॥ समृद्धिगुणसाहस्रमानन्त्यं च प्रदातृषु।" इति स्मरणात् ॥ इह च सर्वत्र देशकालपात्रविशेषादेयविशेषा-

---

* ७ इस्ताः = १ दण्डम्,
३० दण्डानि = १ निवर्तनम्,
१० निवर्तनानि = १ गोचर्म.

---

१ क. धुर्यौ बलीवर्दः । २ ख. स्वर्गफलं च भूमि । ३ क. भूमिदानां न फलान्तर । ४ क. गोचर्मदानात्स्वर्गे म । ५ क. महीयत इति । ६ क. हिरण्यदानादिव । ७ क. ब्रह्मविलोपात ।

दातृविशेषात्" "दाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां तद्वदेव हि ।" इति प्रतिग्रहीतृवृत्तिविशेषाच्च दातृप्रतिग्रहीत्रोः फलतारतम्यं द्रष्टव्यम् ॥ २११ ॥

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।
तद्ददत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

यस्मात्सर्वधर्ममयं ब्रह्म अवबोधकत्वेन, तस्मात्तद्दानं सर्वदानेभ्योऽप्यधिकम् । अतस्तद्ददध्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकमवाप्नोति । अविच्युतं च्युतिर्यथा न भवति—आभूतसंप्लवं ब्रह्मलोकेऽवस्थितिर्भवतीत्यर्थः । अत्र च ब्रह्मदाने परस्वत्वापादनमात्रं दानं—स्वत्वनिवृत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् ॥ २१२ ॥

दानं फलवत्स्वरूपेदानी दानव्यतिरेकेणापि दानफलावाप्तिमाह

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान् ॥ २१३ ॥

यः पात्रभूतोऽपि प्राप्तं प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति अस्वीकरोतीत्यर्थः स यथाप्राप्तं नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकाः तान्समग्रानाप्नोति ॥ २१३ ॥

इदानीं सर्वप्रतिग्रहीतृणां प्रत्यवायपरिहारायाह

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।
मांसं शय्याऽऽसनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

धानाः भृष्टा यवाः, क्षितिर्भूमिका, शेषं प्रसिद्धम्,—एतत्कुशादिकं स्वयमुपानीतं न प्रत्याख्येयं, चकाराद्दादि,—"शय्यां गृहान्गुडधानापः पुष्पं मणी-

* "अत्र हेतुः—ब्रह्मणः सर्वधर्ममयत्वेनान्येभ्यः प्रदेयेभ्योऽधिकम् । आद्यर्थे मयट्मत्वयः यथा खादिमया मयूराः, अलमर्थो वा यथा 'आनन्दमयं ब्रह्म' इति । अभेदज्ञाप्रमाणप्रमेययोरभेदोपचारेण ।" इति अप० ३८९.

१ क. दातृविशेषात्प्रतिगृहीतृवृत्तिविशेषाच्च फलतारतम्यं द्रष्टव्यम् । २ क. दानात्फलमुक्तम्इदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफलावाप्तिहेतुमाह सर्वधर्म । ३ क. स्वीकरोत्यसौ यतो यथादत्ते । ४ क. धानाः भृष्टास्तण्डुलाः ।

न्दधि । मत्स्यान्धानः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥" तथा,—"गन्धोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वाज्याभयदक्षिणाम् ॥" इति मनुस्मरणात् ॥ २१४ ॥

किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह —

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ २१५ ॥

यस्मादयाचितमेतत्कुशाद्याहृतं दुष्कृतकारिणोऽपि संबन्धि ग्राह्यं, किमुत यथोक्तकारिणः । तस्मान्नप्रत्याख्येयम् अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यः शत्रोश्च । कुलालकुलमटन्तीति कुलटाः—स्वैरिण्यादिकाः, षण्डस्तृतीयाप्रकृतिः ॥ २१५ ॥

प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादान्तरमाह—

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६ ॥

देवतातिथ्यर्चनादेरावश्यकत्वात्तदर्थमनापत्प्रकरणात् पतितादात्यन्तर्कुत्सितवर्ज्यं सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् * । गुरवो मातापित्रादयः, भृत्या भरणीयाः भार्यापुत्रादयः ॥ २१६ ॥

† इति दानप्रकरणम्

---

* "सकलावश्यककर्मोपलक्षणं चैतत् आत्मवृत्तिः शरीरधारणमात्रं न तु तृप्तिः।" इति अप० ४०८.

† अस्मिन्प्रकरणेऽनुक्तेतरविषयमपरार्के तत्रतत्रावसरे द्रष्टव्यः ।

१.—४. २५०, २४७. । २ ख. यद्यस्मादया । ३ ख. तदर्थमनात्यकारणात् । ४ ख. वात्यन्तं कुत्सित । ५ ख. दानधर्मप्रक ।

अथ *श्राद्धप्रकरणम् ९

इदानीं श्राद्धप्रकरणमारभ्यते । श्राद्धं नामाऽदनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः । †तच्च द्विविधं—पार्वणमेकोद्दिष्टं चेति । तत्र त्रिपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते तत्पार्वणम् । एकपुरुषोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्दिष्टम् । पुनश्च त्रिविधं—नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति । तत्र नित्यं नियतनिमित्तोपाधौ चोदितम्, अहरहरमावास्याष्टकादिषु, अनियतनिमित्तोपाधौ चोदितं नैमित्तिकं यथा पुत्रजन्मादिषु । फलकामनोपाधौ विहितं काम्यं यथास्वर्गादिकामानां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु । पुनश्च पञ्च विधम् अहरहःश्राद्धं, पार्वणम्, वृद्धिश्राद्धम्, एकोद्दिष्टम्, सपिण्डीकरणं चेति । तत्राहरहः श्राद्धं "अन्वष्टक्यं पितृमनुष्येभ्यः" इत्यादिनोक्तम् ॥

अथ पार्वण वृद्धिश्राद्धे च दर्शीयित्वेतयोः §कालानाह

अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

* "श्राद्धं स्वधेत्यागरूपात् दानेन सदृशमिति दानविधानानन्तरं वृद्धिश्राद्धम्, अतो दानप्रकरणानन्तरं श्राद्धकल्पमारभते । (अप० ४१७)

† श्राद्धम्
- १. (१). पार्वणम् ।
  (२). एकोद्दिष्टम् ।
- २. (१). नित्यम् ।
  (२). नैमित्तिकम् ।
  (३). काम्यम् ।
- ३. (१). अहरहःश्राद्धम्
  (२). पार्वणम्
  (३). वृद्धिश्राद्धम्
  (४). एकोद्दिष्टम् ।
  (५). सपिण्डीकरणम्

"दर्भावहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमाबहन् ॥" इति मनुः ३. ८२.

§ तत्र कालोऽप्युपायेय इति स्वरूपेणाभिधारहेतुः । न हि कालान्तरे वर्तमानः

१ क. देशेन क्रियते तदे । २ ख. यतनियतोपाधौ । ३ ख. ग. इत्यादिनोक्तम् । तथा च मनुः "दर्भावहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥" इति पाठः ।

द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ २१७ ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१८ ॥

यत्र दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा 'अमावास्या, तस्यामहर्द्वयव्यापिन्यामपराह्णव्यापिनी ग्राह्या,—"अपराह्णः पितॄणाम् ।" इति वचनात् । अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्ते दिने चतुर्थो भागस्त्रिमुहूर्तः । † अष्टकाश्चतस्रः "हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्यष्टकाः" इत्याश्वलायनोक्ताः, वृद्धिः ‡ पुत्रजन्मादिः, §कृष्णपक्षोऽपरपक्षः,—अयनद्वयं दक्षिणोत्तरसंज्ञकम्, द्रव्यं कृष्णोसारमांसादिकं, ब्राह्मणसंपत्तिर्वक्ष्यमाणा, विषुवद्द्वयं मेषतुलयोः सूर्यगमनम्, सूर्यसंक्रमः आदित्यस्य राशेः राश्यन्तरगमनम्,—अयनविषुवतोः संक्रान्तित्वे सिद्धेऽपि पृथगुपादानं फलातिशयप्र-

---

कर्तोऽङ्गभूतं कालान्तरविशिष्टं कर्म शक्नुयात्करुतुम् । किं तु तत्काल एवेति युक्तं कालस्याधिकारहेतुत्वम् । विष्णुक्रमादीनां तूपादेयाङ्गानां न स्वरूपमधिकारहेतुः । किं तु तद्विपर्यापकैः. तस्मात्कालस्याधिकारहेतुत्वादधिकारायत्तत्वाच्चानुष्ठानस्य श्राद्धकालांस्तावदाह (अप० ४१७)

* "अग्रामागास्या कृष्णपक्षस्य पञ्चदशी तिथिः । सा च त्रिनीवाली कुहूरमेति द्विविधा । 'दृष्टचन्द्रा त्रिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूरुक्ता' । तत्र साग्निकैः—त्रिनीवाल्यां श्राद्धं कार्यमितरैः कुह्वाम् । तथा च स्मृतिः—"दृष्टचन्द्रा त्रिनीवाली कार्या विप्रैस्तु साग्निकैः । नष्टचन्द्रा कुहूः कार्या शूद्रैर्वैश्यैरनग्निकैः ॥" शूद्रैरनग्निकैर्वैश्यैश्चेति योज्यम् ।" इति अप० ४१७.

† "अष्टका मार्गशीर्षादिमासत्रयापरपक्षाष्टम्यः । अष्टकाशब्दो यद्यपि कर्मविशेषवचनः, तथाऽपि तदङ्गभूतं कालमिह लक्ष्यते । नान्यथा श्राद्धकालाः प्रकीर्तिता इति युज्यते । तत्र गृह्यकुल्लीनकः—'हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः' इति यद्यप्यष्टमीचतुष्टयमष्टकाङ्गत्वेनाह । विष्णुस्तु त्रयमेवाह ।.....मत्स्यपुराणे पुनरष्टकाष्टकाः" इति अप० ४२२.

‡ "सा च निमित्तत्वादुपादेयेति काल्यत्वात् श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः इति कालशब्देन शस्या संग्रहीतुम् । तत्र वृद्धिरात्रं नैमित्तिकत्वादावश्यकम् ।" इति अप० ४२२.

§ "तस्य श्राद्धकालस्य श्राद्धाङ्गभूतापराह्णव्यवच्छेदकतिथिनिरूपणद्वारेण ।" इति अप० ४२२.

१—२. ४. १. । २ ग. द्रव्यं कुसरमांसा ।

तिपादनार्थम्—'व्यतीपातो योगविशेषः, गजच्छाया "यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः। याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता॥" इति परिभाषिता,—हस्तिरुच्छायेति केचित्, सेह न गृह्यते कालप्रकरणात्—ग्रहणं सोमसूर्ययोरुपरागः, यदा च कर्तुः श्राद्धं प्रति रुचिर्भवति तदाऽपि, चतुर्दश्यादिप्रभृतयः,—एते श्राद्धकालाः। यद्यपि "चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्" इति ग्रहणे भोजननिषेधः तथाऽपि भोक्तुर्दोषो दातुरभ्युदयः॥ २१७॥ २१८॥

अथरहः श्राद्धव्यतिरिक्तलक्ष्यमाणचतुर्विधश्राद्धेषु ब्राह्मणैरेप्सितमाह—

†अथ्यः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा।
वेदार्थवित्‍ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः॥ २१९॥

सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अन्यमनस्कतयाऽप्यस्खलिताध्ययनक्षमः ‡अथ्यः, श्रोत्रियः श्रुताध्ययनसंपन्नः, वक्ष्यमाणं ब्रह्म यो वेत्ति असौ §ब्रह्मवित्, युवा मध्यमवयस्कः,—सर्वस्येदं विशेषणं, मन्त्रब्राह्मणयोरर्थं वेत्तीति वेदार्थवित्, ज्येष्ठसाम ∥सामविशेषस्तदध्ययनाहृतं च,—तद्गताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठसामा, त्रिमधुः ¶ऋग्वेदैकदेशस्तद्गतं च—तद्गताचरणेन तदधीते इति त्रिमधुः, त्रिसुपर्णः **ऋग्यजुर्वेदैकदेशस्तद्गतं च—तद्गताचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्णकः,—एते ब्राह्मणाः श्राद्धसंपद इति वक्ष्यमाणक्रियासंबन्धः॥ २१९॥

---

* व्यतीपातो योगविशेषः पारिभाषिको या तत्र बृहन्मनुः—"अश्वणश्विनिहाद्रौत्तरादैवतमस्तके। यदाऽसौ रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते॥" नागदैवतमाश्लेषा। मस्तके प्रथमपादे यत्रि चन्द्र इत्यर्थः।" इति। अप० ४२६.

† अपरार्के ऽप्येवम्। (अप० ४६४).

‡ मनुः १. १८४, १८५ द्रष्टव्यम्।

§ "अग्र्यो मुख्योऽप्येतयोः, सर्वेषु चतुर्षु वेदेषु।" इति अप० ४२७.

∥ "यथाविध्येकशाखाध्यायी" इति अप० ४२७.

¶ "औपनिषदपुरुषवित्" इति अप० ४२७.

---

१ अप० तिपिरैश्वर्यवर्णीया च। २ क. ब्राह्मणलक्षणमाह। ३ ख. सामेति सामवि। ४ क. यस्तदध्यायी स त्रि।

स्वस्रीयश्च ऋत्विग्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ।
त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबन्धिबान्धवाः* ॥ २२० ॥

स्वस्रीयो भागिनेयः, ऋत्विगुक्तलक्षणः, जामाता दुहितुर्भर्ता, त्रिणाचिकेतं यजुर्वेदैकदेशः तद्वतं च—तद्व्रताचरणेन यस्तदध्यायी स च त्रिणाचिकेतः, अन्यत्रप्रसिद्धम्, एते च—पूर्वोक्ताश्यश्रोत्रियादयोऽभावे वेदितव्याः,—"एषु वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः। अनुकल्पस्त्वयं प्रोक्तः सदा सद्भिरगर्हितः॥" इत्यभिधाय मनुना †स्वस्रीयादीनामभिहितत्वात् ॥ २२० ॥

‡कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।
पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदे ॥ २२१ ॥

कर्मनिष्ठा विहितानुष्ठानतत्पराः, तपोनिष्ठास्तपःशीलाः, सभ्यावसथ्यौ चेताग्नयश्च यस्य सन्ति स पञ्चाग्निः—पञ्चाग्निविद्याध्यायी च, ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च, पितृमातृपरास्तत्पूजापराः, चकारात् ज्ञाननिष्ठादयः, ब्राह्मणाः—न क्षत्रियादयः,—श्राद्धसंपदे श्राद्धेऽक्षयान्यफलसंपत्तिहेतवः ॥ २२१ ॥

वर्ज्यानाह—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः §पौनर्भवस्तथा ।
अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥ २२२ ॥

---

* "दौहित्रो भागिनेयश्च श्वशुरो मातुलस्तथा । पितृष्वसृसुतश्चैव मातामहमृतौ यतः ।" अप० ४३७.

† "मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ।" इति मनुः ३. १४८.

‡ ज्ञाननिष्ठा अध्यात्मविदः । कर्मनिष्ठा इति पाठे विहितानुष्ठानपराः ।" इति अप० ४३७.

§ "पुनर्भूः पुनरूढा तस्याः पतितस्याः सुतो वा पौनर्भवः । तत्वतस्तु सुत एव । अत एव हारीतः—'स्वैरिणी च पुनर्भूश्च रेतोधाः कामचारिणी । सर्वभक्षा च विज्ञेयाः पञ्चैताः

---

१ क. एष इत्यर्धश्लोको नास्ति । २ मनुव्याख्याने कुल्लूकभट्टाये सद्भिरनुष्ठितः इति पाठान्तरम् । ३.—३. १४७. । ४ अप० ज्ञाननिष्ठाः ।

*रोगी महारोगोपसृष्टः, हीनमतिरिक्तं वाऽङ्गं यस्यासौ हीनातिरिक्ताङ्गः, एकेनाक्ष्णा यो न पश्यति स काणः,—एतस्मादेवान्धवधिरविद्यजननखलतिदुश्चर्मप्रभृतयो निरस्ताः—पुनर्भूरुक्तलक्षणा तस्यां जातः पौनर्भवः, अवक्षीर्णो ब्रह्मचार्येव स्खलितब्रह्मचर्यः, कुण्डगोलौ "परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ। पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलकः॥"† इत्येवमुक्तलक्षणकौ, कुनखी संकुचितनखः, श्यावदन्तकः स्वभावाल्लूष्यदशनः,—एते श्राद्धेनिन्दिता इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः॥ २२२॥

भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिशस्तकः।
मित्रध्रुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः॥ २२३॥

वेतनग्रहणेन योऽध्यापयति स भृतकाध्यापकः, वेतनदानेन च योऽधीते सोऽपि. क्लीबो नपुंसकः, असद्भिः सद्भिर्वा दोषैः कन्यां दूषयति स कन्यादूषी, सताऽसता वा ब्रह्महत्यादिनाऽभियुक्तोऽभिशस्तः, मित्रध्रुक् मित्रद्रोही, परदोषसंकी

सूत्रयोनयः॥ एतासां यान्यपराणि चोपदेक्ष्यन्ते कदाचन। न तान्यिह्नु युञ्जीत नैते पङ्क्त्यर्हकाः स्मृताः॥' रेणोर्भाः कुण्डमाता। कामचारिणी अन्यपुरुषगामिनी। सर्वभक्षा सुरापी।" इति अप० ४४४.

* "रोगीरोगी" इति अप० ४४४.

† "अवक्षीर्णमाह देवलः—"गूढलिङ्गधवक्षीर्णास्वाश्रमभ्रष्टास्तथा।" गूढलिङ्गी पञ्चादिकाऽमलिङ्गरहिता।" इति अप० ४४४.

‡ "क्षेत्रजसुतविचयमेतत्। अन्यस्माद्ब्राह्मणत्वादेवाप्राप्तिः।" इति अप० ४४४.

§ "कुनखी स्वभावाल्लूष्यदशनः।" इति अप० ४४४.

॥ "अत्र देवलः—" भृतकाध्यापको यश्च मृतकाध्यापितश्च यः। तावुभौ पतितौ विप्रौ स्वाध्यायाश्रयाधिकत्वात्॥" इति अप० ४४५.

¶ "अक्षुण्णादिना यः कन्यां क्षतयोनिं करोति स कन्यादूषी; कन्यादोषख्यापको वा।" इति अप० ४४५.

१—मनु० ३. १७४.

र्तनशीलः पिशुनः, *सोमविक्रयी यज्ञे सोमस्य विक्रेता, परिविन्दकः परिवेत्ता ज्येष्ठे अकृतदारे अकृताग्निपरिग्रहे वा यः कनीयान् दारपरिग्रहमग्निपरिग्रहं वा कुर्यात्स परिवेत्ता, ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः, यथाऽऽह मनुः—"दाराग्निहोत्रसंयोगं यः करोत्यग्रजे स्थिते। परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः[1]॥" इति। एवं दातृयाजकाविप,—"परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च परिदीयते। सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः[2]॥" इति ॥ २२३ ॥

---

* "सोमविक्रयी सोमलतायाः सोमरसस्य वा विक्रेता।" इति अप० ४४५.

† "शातातपः—"क्लीबे देशान्तरस्थे च पतिते प्रव्रजे तथा। योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने॥ पितृव्यपुत्रान्सापत्नान्परनारीसुतांस्तथा। दारग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने॥" परनारीसुता दत्तकादिभ्रातरः। वसिष्ठः "अष्टौ दश द्वादश वा वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति।" अनिविष्टमकृतविवाहाग्निहोत्रम्। तत्र श्लोकौ (?) भवतः—"द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्भ्रातर्यवरोधतः। न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः॥ उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव च। राजयक्ष्मभयार्ता नां न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्॥ खञ्जत्वामनकुब्जेषु गद्गदेषु जडेषु च। जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने॥" वृद्धवसिष्ठः—"अप्रजश्च यदाऽनग्निरादरादनुजः कथम्। अप्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि॥" एतच्च धर्माधिकारिणो ज्येष्ठेऽन्यथैवमकुर्वति द्रष्टव्यम्। नानधिकारिणि। हारीतः—"सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत्। दारैस्तु परिवेद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया॥" विवाहाधिकारिणाऽनुमतोऽपि नोद्वहेदित्यर्थः। उशना—"पिता पितामहो यस्य अप्रजो वाऽथ कदर्यवित्। तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने॥" यस्य पित्रादयः सन्ति तस्य तदनुज्ञातस्य तपोऽग्निहोत्रादयः परिवेदनहेतवो न भवन्तीत्यर्थः। सुमन्तुः—"पितुर्यस्य तु भाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा॥" अनुज्ञातस्येति शेषः। "व्यसनासक्तचित्तो वा शास्त्रिकोऽप्यथ वाऽप्रजः। कनीयान्धर्मकामस्तु आधानमथ कारयेत्॥" व्यसनादिनाऽनधिकारिलक्षणमुपलक्ष्यते। अतस्तदनुमतेनैवाधिकारी कनीयानदारा (ग्र्या) त्। "ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्। अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कस्य वचनं यथा॥" शातातपः—नाग्नयः परिविन्दन्ति न देवा न तपांसि च। न च आद्धं कनिष्ठस्य या कन्या विकृपिता॥" अनधिकृते ज्येष्ठ इति शेषः। ज्येष्ठेऽधिकारिणि श्राद्धमकुर्वत्यपि कनिष्ठस्तु तत्कुर्वंश्च परिवित्तते। विरूपायां ज्येष्ठायामनूढायामपि श्राद्धमकुर्वत्यपि कनिष्ठाविवाहो न दोषाय। योगयाज्ञवल्क्यः "भावसध्यमनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्तते। सोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता

१.—१. १७१. । २.—मनुः ३. १७२. ।

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः।
परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥ २२४ ॥

*"विनाकारणेन मातापितृगुरूनत्यजति स मातापितृगुरुत्यागी—एवं भार्यासुतत्यागी—" वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः। अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥" इति समाननिर्देशात्, कुण्डस्यान्नं यौऽश्नात्यसौ कुण्डाशी, एवं गोलकस्यापि,—"यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाशी प्रकीर्तितः ।" इतिवचनात्, † वृषलो निर्धर्मस्तत्सुतो वृषलात्मजः, ‡परपूर्वा पुनर्भूः तस्याः पतिः, अदत्तादायी स्तेनः, कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः, चकारात्किलवदेवलकप्रभृतयः,—एते श्राद्धे निन्दिताः प्रतिषिद्धाः "अग्रधाः सर्वेषु वेदेषु" इत्यादिना श्राद्धयोग्यब्राह्मणप्रतिपादनेनैव तद्व्यतिरिक्तानामयोग्यत्वे सिद्धे पुनः केषांचिदोग्यतादीनां प्रतिषेधवचनम् उत्कृष्टब्राह्मणाप्राप्तौ§ प्रतिषेधरहितानां प्राप्त्यर्थम् ॥ २२४ ॥

तयोरुच्यते ॥" आवसथ्याधानमपीतरार्थानुवर्ततीत्याह गार्ग्यः—" स्त्रीदर्शे तिसृषु ज्येष्ठे न कुर्यादावसथ्याधानम् । आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतिनस्तु तथा भवेत् ॥" ब्रह्मगर्भः—" याजनाध्यापनान्नैवनिन्द्यो धनेन च । श्रोत्रियस्य समाहृता (ध्वा) स्वे काले परिवेदयन् ॥" इति प्रजापतिः अप० ४४५, ६, ७.

* " मातापित्राचार्यादीन् विना पात्नियादिना कारणेन यस्त्यजति स मातादित्यागी । तथा च मनुः—" अकारणात्परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।" इति अप० ४४७.

† " तथाह मनुः " वृषो हि भगवान्धर्मः तस्य यः कुरुते वलम् । वृषलं तं विदुर्देवाः सर्वधर्मबहिष्कृतम् ॥ तस्यात्मजो वृषलात्मजः । अथ वा वृषलः शूद्रः स आत्मजो यस्य सः ।" इति अप० ४४७.

‡ " यमः " यस्य वेद्रश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्च वै वृषलीपतिः ॥" तथाच " वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली तु सूतप्रजा । अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥ यस्यैनामुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणो ह्यज्ञदुर्बलः । अब्राह्मेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥ तत्पाऽनुयोगेनार्थाय पतितान्यनुरुवाच ह । वेदविक्रयिणो ज्ञेये मैत्राक्ष्यान्नेदपु भोजयेत् ॥ असंस्कृतान्धापकाश्च भृतकाध्यापकाश्च ये । तमो विशन्ति ते घोरमिति वेवस्वतोऽब्रवीत् ॥" इति अप० ४४९—५०.

§ " परपूर्वा पूर्वमन्यस्मै दत्ता ।" इति अप० ४४७.

---

१ अप० मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी । २ ख. भार्यापुत्रत्यागिपि । ३.—आ० २१७. । ४ ख. ग. मयोभावे सिद्धेऽपि पुनः ।

एवं श्राद्धकालान् ब्राह्मणांश्चोद्दिश्य पार्वणप्रयोगमाह—

निमन्त्रयेत पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवान् शुचिः ।
तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ २२५ ॥

पूर्वोक्तान्ब्राह्मणान् श्राद्धे क्षणः क्रियताम्इति *पूर्वेद्युर्निमन्त्रयेत् प्रार्थनया †क्षणमभ्युपगमयेत्, अपरेद्युर्वा,—"पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्यवस्थिते । निमन्त्रयेत ब्राह्मणान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ॥" इति मनुस्मरणात् । आत्मवान् शाकोन्मादादिरहितेक्षेत् दोषवान् भवति । यद्वा आत्मवान् नियतेन्द्रियो भवेत्, शुचिः ‡प्रयतश्च । तैरपि निमन्त्रितैर्ब्राह्मणैर्मनोवाक्कायव्यापारैः §संयतैर्नियतैर्भवितव्यम् ॥ २२५ ॥

अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् ।
पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥२२६ ॥

‖अपराह्णे तूक्तलक्षणे तानिमन्त्रितान्ब्राह्मणानागतान् स्वागतवचनेन पूजयित्वा कृतपादधावनानाचान्तान् कुशेष्वासनेषु पवित्रपाणिः पवित्रपाणीनुपवेशयेत् । यद्यपि सामान्येनापराह्णे इत्युक्तम्, तथाऽपि कुतपे प्रारभ्य तदादि पञ्चमुहूर्तेषु परिसमापनं श्रेयस्करम् ,—"अह्नो मुहूर्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा । तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति

* "अप्रत्याख्येयो नियोगः निमन्त्र्यम् ।" इति अप० ४५५.

† "प्रचेताः—"सर्वणं श्रेयसेदाहं द्विजानामुपमन्त्रणे ।" स्वयंनिमन्त्रणासम्भवे एतत् ।" इति अप० ४५६.

‡ "देवलः—अकुद्धो निभृतः स्वस्थः श्रद्धावान्त्वरः शुचिः । समाहितमनाश्चाव क्रियायामसकृत्सदा ॥" निभृतो मन्दभाषी । स्वस्थः प्रकृतिस्थः । समाहितमनाश्चाकाग्रः ।" इति अप० ४५५.

§ "चकारात्कर्त्राऽपि भवितव्यमिति" इति अप० ४५६.

‖ अपराह्णनिर्णयोऽपरार्के ४६६ तमे पृष्ठे विस्तरेण दर्शितः ।

१ मनुस्मृ० कर्मण्युपस्थिते । २.—३. १४७. । ३ क. आत्मवान्भवेत् श्लोक । ४ ख. रहितः सन् दोषवा ।

भास्करः । तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥[1] " " ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपादानमुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्सर्वश्राद्धभोजनमिष्यते ॥[2] " इति वचनात् । तथाऽन्यदपि श्राद्धोपयोगि कुतपसंज्ञकमुक्तं—" मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः । रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥ पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः । अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥" इति ॥ २२६ ॥

युग्मान्दैवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्तथैव च ।
परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२७ ॥

समान् दैवे आभ्युदयिके श्राद्धे युग्मान् समान् ब्राह्मणान् उपवेशयेत् । कथम् ?—यथाशक्ति शक्तिमननतिक्रम्य । तत्र वैश्वदेवे द्वौद्वौ, मात्रादीनां तिसृणामेकैकस्या द्वौद्वौ, तिसृणां वा द्वौ, । एवं पित्रादीनामेकैकस्य द्वौद्वौ, त्रयाणां वा द्वौ, । एवं मातामहादीनां च वर्गत्रयेऽपि वैश्वदेवे तन्त्रे वा. पित्र्ये पार्वणश्राद्धे,—अयुग्मान्विषमानुपवेशयेदिति संबध्यते। एतच्च परिस्तृते सर्वतः प्रच्छादिते शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनते देशे कार्यम् ॥ २२७ ॥

"अयुग्मान्पित्र्ये" इति पार्वणश्राद्धभूते वैश्वदेवेऽप्ययुग्मत्वमेव इदमात्म्यते द्वौ देव इति—

द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ।
मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

दैवे वैश्वदेवे द्वौ ब्राह्मणौ प्राङ्मुखावुपवेश्यौ । पित्र्ये अयुग्मानित्यविशेषप्रसङ्गे विशेष उच्यते—त्रयः पित्र्ये इति पित्र्ये पित्रादिस्थाने त्रयः उदङ्मुखा उपवेश्याः । पक्षान्तरमाह—एकैकमेव वा, वैश्वदेवे पित्र्ये च एकमेकमुपवेशयेत् । संभवतो विकल्पः। मातामहानामप्येवं श्राद्धे निमन्त्रणादि "द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ।" इत्येवमन्तं पितृश्राद्धवत्कर्तव्यम् । पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदेविकं

---

१ भारद्वाजपुराणे श्राद्धकल्पे २२ अध्याये श्लो० ८४. ८५ । २.—तत्रैव. ८८. । ३ तत्रैव ८६, ८७ । ४ क. परिस्तीर्ते शुचौ । ५ ग. द्वौद्वौ । ६ ख. त्रैवमत पितृ । ग. त्रैवमन्तव्यं पितृ ।

पृथक्" "वैश्वदेवैतन्त्रेण वा कर्तव्यम्। तन्त्रशब्दः समुदायवाचक इति। यदा तु द्वावेव ब्राह्मणौ लब्धौ तदा तु वैश्वदेवे पात्रं प्रकल्प्य उभयत्रैकैकं ब्राह्मणं नियुञ्ज्यात्, यथाऽऽह वसिष्ठः—यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे देवं तत्र कथं भवेत्। अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत्। प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे॥" इति॥ २२८॥

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि।
आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा॥ २२९॥

तदनन्तरं वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशांश्च युग्मान् द्विगुणितानासने दक्षिणतो दत्त्वा विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा तैरावाहयेत्यनुज्ञातो "विश्वेदेवास आगत*....." इत्यनया ऋचा "आगच्छन्तु †महाभागा...." इत्यनेन च स्मार्तेन मन्त्रेण तानावाहयेत्। एतच्च यज्ञोपवीतिना सव्येन च प्रदक्षिणं च कार्यम्। "अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्।" इति पित्र्ये विशेषस्मरणात्॥ २२९॥

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके।
शं नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा॥ २३०॥

या दिव्या इति मन्तेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत्।

ततो वैश्वदेवार्थब्राह्मणसमीपे भूमिं प्रादक्षिण्येन यवैरन्ववकीर्य अनन्तरं तैजसादिभाजने सपवित्रके कुशयुगमान्तर्हिते "शं नोदेवीरभिष्टये"...." इत्यनयर्चापः

* "तत्र वैश्वदेविकब्राह्मणभोजने प्रतिश्राद्धं भेदेन न्यायतः प्राप्तौ विकल्पार्थमिदं वचनं 'तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्' इति। सामर्थ्याधीना चात्र व्यवस्था।' इति अप० ४७७.

† "आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः। येऽत्र विहिताश्राद्धे सावधाना भवन्तु ते॥"

१ क. पृथक्त्वैश्वदेवं तन्त्रेण। २.—११. ३०, ३१। ३. ऋ० अ. ४, अ. ८, व. १५, ऋ. २-१४—आ. २३२। ५.—ऋ० अ. ७, अ. ६, व. ५, ऋ. ४।

क्षिप्त्वा " यत्रोऽसि धाम्यराजो वा " इत्यादिना मन्त्रेण यवान् ततो गन्धपुष्पाणि च क्षिप्त्वाऽनन्तरमर्घ्यपात्रपवित्रान्तर्हिते ब्राह्मणहस्ते "या दिव्या आपः पयसा...." इत्यादिना मन्त्रेण विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं इत्यर्घोदकं विनिक्षिपेत् ॥ २३७ ॥

दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं धूपदानं सदीपकम् ॥ २३१ ॥

तथौच्छादनदानं च करशौचार्थमम्बु च ।

अथ करशौचार्थमुदकं दत्त्वा यथाक्रमं गन्धपुष्पं धूपदीपदानं कुर्यात्, तथाऽऽच्छादनदानं च। गन्धादीनां सूत्रान्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः। "चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागरुपद्मकान्युपलेपनार्थम्।" इति विष्णुनोक्तम्। पुष्पाणि च "श्राद्धे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिका श्वेतयूथिका। जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्॥" इत्युक्तानि। वर्ज्यानि च " उग्रगन्धीन्युग्रगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च। पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च॥" " न कण्टकिजं * कण्टकिजमपि शुक्लं सुगन्धि यत्तदपात्. न रक्तं दद्यात् रक्तमपि कुङ्कुमं जलजं च दद्यात् " इत्यादीनि द्रष्टव्यानि। धूपं च विशेषो विष्णुनोक्तः—" ग्राम्यकं च सर्वं धूपार्थे न दद्यात्। घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलुं श्रीखण्डागरूदेवदारुसरलादि दद्यात्" इति। दीपे च विशेषः शङ्खनोक्तः—" घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः। वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ " आच्छादनं च शुभ्रं नवमहतं सदशं दद्यादित्येतच्च सर्वं वैश्वदेवानुष्ठानकाण्डभूदृक्षमुखः कुर्यात्, पित्र्यं काण्डं दक्षिणामुखः, यथाऽऽह वृद्धशातातपः— " उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः। प्रदद्यात्पार्वणे सर्वं देवपूर्वं विधानतः॥ " इति ॥ २३१ ॥ २३२ ॥

* " यत्रोऽसि धाम्यराजो वा वारुणो मधुसर्यृतः। निर्दुरस्यर्घपात्राणां पवित्रमृषिभिःस्मृतम्॥ "

† " या दिव्या आपः पृथिवी (पयसा) संबभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपश्शंस्योना भवन्तु॥ "

‡ इदं विष्णुस्मृतौ ६८ तमाध्याये।

---

१ ख. परिशातार्हितेषु ब्राह्मणहस्तेषु या दिव्या। २ क. इदं पद्यार्धं नास्ति। अपरार्केऽपि इदं पद्यार्धं नास्ति। ३ ग. स्मृतानि उग्रगन्धा। ४ ख. वर्जयेत्, इति आपस्ता।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ॥ २३२ ॥
द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन्।
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ॥ २३३ ॥

ततो वैश्वदेवकाण्डानन्तरमपसव्यं यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं कृत्वा—अत्र तन इति वदता काण्डानुसमयो दर्शितः पित्रादीनां त्रयाणाम् अयुग्मान्कुशान्द्विगुणभूमान् अप्रदक्षिणं वामतो विष्टरार्धमासनेषूदकपूर्वकं दत्त्वा पुनरुदकं दत्तान् "अपः प्रदाय। द्विगुणभूमान्कुशान्दत्त्वा। अपः प्रदाय।" इत्याश्वलायनस्मरणात्। एतच्चायन्तोयोरुदक-दानं वैश्वदेवे पित्र्ये प्रतिपादनार्थं द्रष्टव्यम्। अथ "पितन् पितामहान् प्रपितामहान् आवाहयिष्ये" इति ब्राह्मणान्पृष्ट्वा "आवाहय" इति तैरनुज्ञातः "उशन्तस्त्वानीधी महि....." इत्यनया ऋचा पित्रादीनावाह्य "आयन्तु नः पितरः....."* इत्यादिना मन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २३३ ॥

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घ्यादिपूर्ववत्।

यवार्थाः यवसाध्यानि कार्याणि अवकिरणादीनि तिलैः कर्तव्यानि। ततोऽर्घ्यपात्रासादनाच्छादनान्तं पूर्ववत्कुर्यात्। तत्रायं विशेषः—तिलान् "अपहतासुरा रक्षांसि †....." इत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणान्परितोऽप्रदक्षिणमवकीर्य राजतादिपात्रेषु त्रिष्वयुग्मकुशानिर्मितकूर्चान्तर्हितेषु "यं नो देवी-" इति मन्त्रेणापः क्षित्वा "तिलोसि सोमदैवत्यो....." इत्यादिमन्त्रेण तिलान् गुग्गुलगन्धांश्च क्षित्वा "स्वधाऽर्घ्याः" इति

* "आयन्तु नः पितरस्सोम्यासोऽग्निष्वात्ता पथिभिर्देवयानैः। अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्त्वधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्॥"

† "अपहतासुरा रक्षांसि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवीमनु। अन्यत्रेतो गच्छन्तु। पथिभिः पितृयानैः॥"

‡ "तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवे देवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः प्रवत्वधेहि॥"

१ ग. कुशान्कृत्वा। २ क. पित्रादीनां मध्ये त्रयाणाम्। ३.—ऋ० अ० ७, अ० ६, व० २२, ऋ० २। ६ ग. कार्याणि अन्तर्वेदि। ७ ग रक्षांसि वेदिषः इत्यादि। ८ ख. ग. श्विनमन्त्रवर्कार्यं। ९ ख न् ,पशाभ्यांच।

ब्राह्मणानां पुरतोऽर्घ्यपात्राणि स्थापयित्वा "या दिव्या ...." इति मन्त्रान्ते "पितरिदन्तेऽर्घ्यं, पितामहेदन्तेऽर्घ्यं, प्रपितामहेदन्तेऽर्घ्यम्" इति ब्राह्मणानां हस्तेष्वर्घ्यं दद्यात्। एकैकमुभयत्र वेत्यस्मिन्नपि पक्षे पात्रत्रयं कार्यम्।

दत्त्वाऽर्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥ २३४ ॥
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः*।

एवमर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्घ्याणां संस्रवान् ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्योदकानि पितृपात्रे गृहीत्वा दक्षिणाग्रं कुशस्तम्बं भूमौ निधाय तस्योपरि "पितृभ्यः स्थानमसि" इत्येतेन मन्त्रेण तत्पात्रं न्युब्जमधोमुखं कुर्यात्। तस्योपरि अर्घ्यपात्रपवित्राणि निदध्यात्। अनन्तरं गन्धपुष्पधूपदीपान्नच्छन्नानि "पितरस्ते गन्धः, पितरिदं ते पुष्पम्" इत्यादिना प्रयोगेण दद्यात् ॥ २३४* ॥

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतप्लुतम् ॥ २३५ ॥
कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाऽग्नौ पितृयज्ञवत्।
हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ॥ २३६ ॥
यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः।

अनन्तरमग्नौ करिष्यन्घृतप्लुतं घृताक्तमन्नमादाय ब्राह्मणान् पृच्छेत् "अग्नौ करिष्ये" इति। घृतग्रहणं सूपशाकादिनिवृत्त्यर्थम्। ततस्तैः "कुरुष्व" इत्यभ्यनुज्ञातः प्राचीनावीतित्वमिमुपस्माधाय मेक्षणेनादायावदानसंपदा जुहुयात् "सोमाय पितृमते स्वधा नमः, अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः" इति पिण्डपितृयज्ञकल्पेनाग्नौ हुत्वा मेक्षणमनुप्रहृत्य हुतशेषं मृन्मयवर्ज्यं यथालाभोपपन्नेषु विशेषतो

*"अत्र भूम्यां न फलकादावित्यर्थः।" इति अप० ४८४.

१ ग. पुरतोऽर्घ्यपात्राणि। २ क. पात्राणि निधायानन्तरं। ३ क. प्रयोगेणैतान्। ४ अप० करिष्य आदाय। ५ मक्षमवदायावदान—इत्येकपुस्तके।

रौप्येषु पित्र्यादिभाजनेषु दद्यात्—न वैश्वदेवभाजनेषु—समाहितोऽन्यमनस्कः ।

अत्र यद्यप्याग्नित्यविशेषेणोक्तम्, तथाऽप्याहिताग्नेः सर्वाधानपक्षे औपासनाग्नेरभावात् पिण्डपितृयज्ञान्तरभाविनि पार्वणश्राद्धे विहितदक्षिणाग्नेः सान्वाधानाद्दक्षिणाग्नौ,—"कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ" इत्यस्यापवाददर्शनात्, यथाऽऽह मार्कण्डेयः—"आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः। अनाहिताग्निस्त्वौपासद् अग्न्यभावे द्विजेऽप्यु वा॥" इति। अर्धाधानपक्षे त्वौपासनाग्निसद्भावादाहिताग्नेरग्नेरौपासनाग्नावेवाग्नीकरण होमः । एवमन्वष्टक्यादिषु त्रिष्वपि पिण्डपितृयज्ञकल्पार्तिदेशात् । काम्यादिषु चतुर्षु ब्राह्मणपाणावेव होमः, यथाऽहुर्गृह्यकाराः—" अन्वष्टक्यं च पूर्वेद्युर्मांसि मात्स्य पार्वणम् । काम्यमन्युदयेऽप्यमेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥ चतुर्ष्वाद्येषु सान्नीनां वह्नौ होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि ॥" अस्यार्थः "हेमन्तशिशिरयोः कृष्णर्तुमासपरपक्षाणामष्टमीषष्टकोः।" इत्यष्टकादिविहितः।(१) तत्र नवम्यां क्रियमाणे तदन्वष्टक्यम्, (२) सप्तम्यां तु क्रियमाणे पूर्वेद्युः (३) मासि मासि कृष्णपक्षे पञ्चम्यादिषु यस्यां कस्यांचित्तिथावन्वष्टक्यातिदेशेन यद्विहितम् (४) अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञानन्तरं यद्विहितं तत्पार्वणम्, (५) स्वर्गादिकामानां कृत्तिकादिनक्षत्रेषु यद्विहितं तत्काम्यम् (६) अभ्युदयेषु पुत्रोत्पत्त्यादिषु तडागारामदेवताप्रतिष्ठादिषु च यद्विहितम्-(७) अष्टम्यां च अष्टका विहिता (८) एकोद्दिष्टम्—अत्रैकोद्दिष्टशब्देन सपिण्डीकरणं लक्ष्यते,—तत्रैकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात्, साक्षादेकोद्दिष्टं तदभावात्। अथ वा गृह्यभाष्यकारमते साक्षादेकोद्दिष्टेऽपि पाणिहोमस्य सद्भावात्साक्षादेकोद्दिष्टमेव । एषोमासानामाद्येषु चतुर्षु साग्निकस्याग्नौ होमः, उत्तरेषु चतुर्षु पित्र्यब्राह्मणहस्ते[1] एव,—" निराग्निकस्यापि प्रमीतपितृकस्य द्विजस्य पार्वणं नित्यमिति तस्यापि पाणावेव होमः ।" " न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः। इन्द्वृक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः॥" इति वचनात्। एवं काम्यमभ्युदयिकैकोद्दिष्टेषु पाणावेव,—"अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्।"[2] इति मनुस्मरणात्। पाणिदत्तस्य पृथग्ग्रासप्रतिषेधश्च दृश्यते,

---

१ क. पित्र्यादिभाजनेषु । २ ख. दक्षिणाग्नौ होमः। कर्म । ३ क. कल्पप्रवेशात् काम्यादिषु । ४ आश्व० २. ४. १। ५ ख. घ. अष्टम्यां या अष्टका। ६ क. ख. ग. सपिण्डीकरणं लक्ष्यते । ७ ख. सद्भावात् । ८ क. केवलं पार्वणस्य साक्षा । ९ ग. एतेषामाद्येषु । ८ घ. सद्भावादेकोद्दिष्टमेव । ९ एतेषां । १० घ. ब्राह्मणहस्ते । निरग्नि । ११ घ. स्युदयिकैकोद्दिष्टेषु पाणावेव । १२.—२. २१२ ।

यथाऽऽहुर्गृह्यकाराः—"अन्नं पाणितले दत्तं पृथगन्नस्य वुद्बुदः । पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्ने न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यथान्यदुपकल्पितम् । एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥" इति ॥ २३६-ब ॥

दत्त्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमितिपात्राभिमन्त्रणम् ॥२३७ ॥

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ।

अन्नमोदनसूपपायसघृतादिकं भोजनेषु दत्त्वा "*पृथिवीतिपात्रम्...." इत्यादिना मन्त्रेण पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा "इदं विष्णुर्विचक्रमे"[1] इत्यनया ऋचा अन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत्—अत्र च वैश्वदेवे यजमानपत्नी "विष्णो हव्यं रक्ष" इति, पित्र्ये प्राचीनावीती "विष्णो कव्यं रक्ष" इति, —"विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयादक्षीति वै क्रमात्" इति मनुस्मरणात् ॥ २३७-ब ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति त्र्यृचम् ॥ २३८ ॥

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि† वाग्यताः ।

अनन्तरं "विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चानृतेः—।" इति यथोदकेन देवे निवेद्य, तथा पित्रे अमुकगोत्रायामुकशर्मणे इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चानृतेः...." इति तिलोदकप्रदानेन पित्रे निवेद्य, एवं पितामहाय प्रपितामहाय च निवेदनानन्तरमाशीराशने दत्त्वा पूर्वोक्ताभिरर्घाहुतिभिः सहितां गायत्रीं "मधुवाता ऋताय ते"...." इति त्र्यृचं "मधुमधुमधु" इति त्रिवारं जप्त्वा "यथासुखं जुषध्वम्" इति ब्रूयात्,—"संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीं मधुमज्जपः। आद्यो निवेद्याशीराशनं जुषध्वमोऽथ भोजनम् ॥" तथा "गायत्रीं त्रिः सकृद्वाऽपि जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम्।

---

* "पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतं जुहोमि । स्वाहा (स्वधा) विद्यातां प्राणापानयोर्मृडीत्यक्षितमसि मामेक्षेडाऽमुत्रामुष्मिंलोके ॥"

† यद्यपि देवानां तृप्तिः, पितृणां तृप्तिः इत्येव समयः । अपि तु सर्वेषूपलब्धपुस्तकेषु ब्रुवन्नापि तृप्तिरित्येव पठितत्वात् स एव पाठो गृह्यतोऽस्माभिरपि ॥

१.—ब. पृतादिकं भोजनेषु । २. क० अ. १, अ. २, व. ७, क. २ । ३.....। ४ ब. तृ. । ५ क. ते च । ६ क. ग. घ. तृप्तिरितिनिवेद्य । ७ ऋ० अ. १, अ. ५१. १८, क, १, १, ३. । ५ क. ब. माद्यं निवेद्य ।

"मधुव्राता...." इति त्र्यृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा ॥" इति पारस्करादिवचनात् । भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः तेऽपि[1] ब्राह्मणा वाग्यता मौनिनो भुञ्जीरन् ॥ २३८-१ ॥

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ॥ २३९ ॥
आ तृप्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ।

अन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपयान्तकं यच्चविधम् इष्टं यद्ब्राह्मणाय प्रेतपित्रे कर्त्रे वा रोचते, हविष्यं श्राद्धहविर्योग्यं व्रीहिशालिदधिगोधूममुद्गमाषमुख्यनक्तान्नशाकमैक्षाशल्कैलाशुण्ठीमरीचहिङ्गुडशर्कराकर्पूरसैन्धवसाम्भारक्षीरपायसनालिकेरकदलीफलरम्भाचूतपयोदधिघृतपायसमधुमांसप्रभृति स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं वेदितव्यम् । हविष्यमित्यनेनैव वायोर्गम्यस्य स्मृत्यन्तरप्रसिद्धस्य क्रोड्रवमसूरचणककुलित्थपुलाकनिष्पावबालमाषकुष्माण्डवार्ताकबृहतीद्वयपोदकीवंशाङ्कुरपिप्पलीवचाशतपुष्पीपरविडालव्रणमाहिषचामरक्षीरदधिघृतपायसादीनां निवृत्तिः । अक्रोधनः क्रोधहेतुसंभवेऽपि, अत्वरोऽव्यग्रश्च,—आ तृप्तेर्दद्यादिति संबन्धः । तुशब्दाद्यथा किञ्चिदुच्छिष्यते तथा दद्यात्, उच्छेषणास्य दासवर्गभागधेयत्वात् —" उच्छेषणं भूमिगतमभिश्रास्याशठस्य च । दासवर्गस्य तत्पित्रोर्भागधेयं प्रचक्षते ॥" इति मनुस्मरणात् । तथा आ तृप्तेः पवित्राणि पुरुषसूक्तपावमानीप्रभृतीनि जप्त्वा तृप्तान् ज्ञात्वा पूर्वोक्तं जपं च सव्याहृतिकाम् इत्युक्तं जपेत् ॥ २३९-१ ॥

अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्यच ॥ २४० ॥
तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ।

अनन्तरं सर्ववर्णमन्नमादाय "तृप्ताः स्थ" इति तान्पृष्ट्वा "तृप्ताः स्मः" इति तैरुक्तः शेषमन्यस्ति किं कियताम् इति पृष्टः इष्टैः सहोपभुज्यताम् इत्यभ्युपगम्य तदन्नं पितृस्थानब्राह्मणस्य पुरस्ताद्दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणाग्रदर्भान्तरितायां भूमौ तिलोदकप्रक्षेपपूर्वकं

---

१ क. वाग्यताः । पित्र्याह्मणा । २ क. कालशाकमहाशल्कैला । महाशाकमहाशल्कैला —इति चैकपुस्तके । ३ ख. सैन्धवसाम्भरपनस । सैन्धवसाम्भरपनस । ४ क. कुलित्थपुलकानिष्पाव घ. कुलित्थपुलकनिष्पाव । ५ क. शतपुष्पो चविडलवण । घ. शतपुष्पोषचविडलवणा । ख. शतपुष्पोषरविडालवण । ६ क. माहिषचीर । ७.—२. २४६. । ८. ख. शान्तप्र ८ क. घ. ते । प्रत्युक्तः शेष । ९ घ. प्रक्षिप्ते । १० ख. ग. सर्वयत्न ।

"ये अग्निदग्धा...." इत्यनया ऋचा निक्षिप्य पुनस्तिलोदकं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरं ब्राह्मणहस्तेषु गण्डूषार्थं सकृत्सकृदपो दद्यात् ॥ २४०॥

सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ॥ २४१ ॥
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्देयाद्वै पितृयज्ञवत् ।

पिण्डपितृयज्ञकल्पादिदेशेन चरुश्रपणसद्भावे अग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्वमन्नमुपादायाग्निसन्निधौ पिण्डान्देयात् । तदभावे ब्राह्मणार्थं सैर्वदैणिकमन्नं 'मुपादाय सतिलं तिलमिश्रं दक्षिणामुखैः उपविष्ट उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन पिण्डान्दद्यात् ॥ २४१॰ ॥

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ॥ २४२ ॥
स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ।

मातामहानामपि विश्वेदेवावाहनादिपिण्डप्रदानपर्यन्तं कर्म एवमेव कर्तव्यम् । अनन्तरं ब्राह्मणानामाचमनं दद्यात् । ततः "स्वस्ति ब्रूत" इति ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । तैश्च "स्वस्ति" इत्युक्ते "अक्षय्यमस्त्विति ब्रूत" इति ब्राह्मणहस्ते उदकदानं कुर्यात । तैश्चाक्षय्यमिति वक्तव्यम् ॥ २४२ ॥

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ २४३ ॥
वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ।

• "अमावास्यायामपराह्णे दक्षिणाग्निसम्बन्धेकमुल्मुकं "ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना" इत्यृचाग्नेरुपरि दिशि बर्हिः प्रणयति। अस्मिन्कर्मण्याग्नेय्येव प्राची भवति दक्षिणाग्निः प्रणीतासमिं च प्रजाकाम्य दर्शैः परिसमूहति। दक्षिणाग्नेः प्रागुदक् प्राचीमुदस्या आग्नेयीसंस्थानि पृषदाज्यानि सावयवानि चरुस्थाली शूर्पमुल्मुकं मुसलं खुवं ध्रुवां कृष्णाजिनं सकृदाच्छिद्येभ्यो मोक्षणं क्रमयन्तु च। शकटपक्षे शकटस्य दक्षिणं भागमास्कृ व्रीहिभिः पूर्णां चरुस्थालीं निरूप्य बर्हिः पवित्रान्तर्हितमन्यत्र निधाय कृष्णाजिने उलूखलं निधाय स्थालीस्थान् व्रीहीन्

१ अप० दधाति । २ ख. ग. सर्वं कृतमन्नं । ३ ख. ग. घ. दाक्षिणाग्नेय उच्छिष्टस ।

अनन्तरं यथाशक्ति रजतहिरण्यादिदक्षिणां दत्त्वा "स्वधां वाचयिष्ये" इत्युक्त्वा तैर्ब्राह्मणैः "वाच्यताम्" इत्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पित्राद्येभ्यः मातामहादिभ्यश्च "स्वधोच्यताम्" इति स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ २४३ ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥ २४४ ॥
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैरेवोक्तमिदं जपेत् ।

ते च ब्राह्मणाः "अस्तु स्वधा" इति ब्रूयुः । तैरेवमुक्ते अनन्तरं कमण्डलुना भूमौ उदकं सिञ्चेत् । ततो "विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्" इति ब्रूयात् । ब्राह्मणैश्च "प्रीयन्तां विश्वेदेवाः" इत्युक्ते उदमनन्तरोच्यमानं जपेत् ॥ २४४ ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ २४५ ॥
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ।

दातारो हिरण्यादेः नः अस्माकं कुले अभिवर्धन्तां बहवो भवन्तु । वेदाश्च वर्द्धन्तां अध्ययनाध्यापनतदर्थज्ञानानुष्ठानद्वारेण । सन्ततिश्च पुत्रौपौत्रादिपरम्परा,

उल्लुखले ओप्य पत्नी अधिश्चेत्रमवहन्ति । ततः सम्पन्नान् तण्डुलान् सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नौ श्रपयति । अतिप्रणीतामोः पश्चात् "अपहतासुरा" इत्याद्यिमन्त्रेण रुरुपेण लेखां लिखति। ततस्तां लेखां उल्लेनाभ्युक्ष्य सकृदाच्छिद्रैर्दर्भैरवस्तीर्य स्थालीपाकसमिधार्यं तेषु दर्भेषु सादयति । अनुपूतमाज्यमुपूतं नवनीतं वा ध्रुवायां कृत्वा ध्रुवामपि तत्र सादयति । दर्भेषु दक्षिता आज्ञानाभ्यञ्जनकशिपूपवर्हणानि सादयति । (स्थाल्यां परिपक्व ओदनः स्थाली पाक इत्युच्यते) (आ ईषत् अभ्यक्तेऽनेनेति भ्युक्षण्या कञ्जलादि आज्ञनपदवाच्यश्च)। (अभित सर्वमङ्गमभ्यक्तेऽनेनेति भ्युक्षण्या अभ्यञ्जनाज्ञनादि अभ्यञ्जनपदेनोच्यते) । (कार्पासपूर्णमास्तरणं मृदुतरं कशिपुपदवाच्यम्) । (तथैव कार्पासपूर्णं शिरसोऽधस्ताच्छयनकाले क्रियते यत्तदुपबर्हणपदवाच्यम्) ततः प्राचीनावीती भूत्वा सकृदाच्छिन्नेभ्यः प्रणीतेऽग्नौ अभ्यादधाति । ततश्चरुं मेक्षणेनादायावदानभर्जेण जुहोति सोमाय स्वधा इदमित्यन्तेन, अग्नये कव्यवाहनायेत्यादिमन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं जुहोति । विधुरश्वेशजमानः होममन्त्रयोः स्वधापदस्थाने स्वाहापदं भवति । मन्त्रयोरर्थस्यासेनपूर्वोत्तरभावश्च भवति । (पत्नीरहितो यजमानो विधुर इत्युच्यते)। ततो यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहरति । (होमसाधन

१ ख. ग. घ. हिरण्यरजतादि-२. क. कुत्वादिपरं परया

श्रद्धा च पित्र्ये कर्मण्यास्था न अस्माकं माव्यगमत् मा अपगच्छत्, देयं च हिरण्यादि बहु अपर्याप्तम् अस्माकं भवतु,—इति जपेदित्यर्थः ॥ २४५ ॥

इत्युक्त्वोक्ता प्रिया वाचः प्राणिपत्य विसर्जयेत् ॥ २४६ ॥

वाजेवाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ।

एवं पूर्वोक्तं प्रार्थनामन्त्रं जप्त्वा उक्ता च प्रियाः वाचः "धन्याः वयं, भवच्छब्देन गृहीतस्य पदार्थस्य शेषमानन्त्रं कृतकार्यस्य तस्य ब्रह्मो प्रक्षेपणम्, अनुप्रहरणमित्युच्यते ॥ ततः प्राचीनावीती पूर्वं कृताया रेखाया दर्भेषु आसीर्णेषु दर्भेषु प्रथमपिण्डनिपातनस्थाने शुन्धन्तां पितर इतिमन्त्रेण जलं सिञ्चति. शुन्धन्तां पितामहा इतिमन्त्रेण द्वितीयपिण्डस्थाने, शुन्धन्तां प्रपितामहा इतिमन्त्रेण तृतीयपिण्डस्थाने । ततस्तस्यां रेखायाम् "एतत्ते पितर्यं च स्वाहा" इतिमन्त्रेण पित्रे प्रथमपिण्डं ददाति । पितृपदस्थाने पितामहेति पदमुक्त्वा प्रथमपिण्डस्थाग्रेण्यां दिशि द्वितीयं. प्रपितामहपदमुक्त्वा द्वितीयस्थाग्रेण्यां तृतीयम् । (इदं कर्म पिण्डदानमिति पिण्डनिर्वपणमिति चोच्यते ।) अत पितरो मादयध्वमितिमन्त्रेण पिण्डान्दत्तानन्वमन्त्रयते । ततः लब्धेनाङ्गेनोदङ्मुखीकृत्य शस्त्र्यनुसारेणोच्छ्वासप्रतिबन्धं कृत्वोच्छ्वास्य पिण्डाभिमुखो भूत्वा "अमी मदन्त पितरः" इत्यादिमन्त्रेण पुनरनुमन्त्रयते। ततः पिण्डपरुषेषं तृणीं प्राणभक्षं भक्षयति । (नास्मिकवाऽवद्यानमात्रं प्राणभक्षं इत्युच्यते) । ततो यथापिण्डदानस्थाने एवं जलसंचनं कृत्वं तथा पिण्डोपरि पुनः क्रियते "पितः अभ्यक्ष्व" इति मन्त्रेण पितृपिण्डोपरि अभ्यञ्जनं यमन्तान् प्राक्षेपति । एवमूर्ध्वेतरयोः पिण्डयोः ततः "पितः भक्ष्यध्व" इति मन्त्रेणाभ्यञ्जनं ददाति इतरयो पिण्डयोः, पितामहप्रपितामहयोरपि पदयोरुच्चारणेन । "एतद्वः पितरो वासः" इतिमन्त्रेण वस्त्रं ददाति । तच्च वस्त्रं दर्भारूपमूर्णारूपं वा । पञ्चाङ्गदूर्वयाता ऊर्ध्वं हृदयसम्बन्धि लोम वा । "नमो वः पितर इमे" इत्यादि यजुषा "मनोऽन्वाहुवामहे" इति चतसृभिः ऋग्भिः "परेतनपितरः" इत्युक्त्वा पिण्डाग्रवाहयति । "भद्रे तमश्वाश्च न स्तोमैः" इत्युक्त्वा गार्हपत्यमेति । "यत्परस्मिन् पृथिवीमुत द्यामु" इत्युक्त्वा गार्हपत्यमुपतिष्ठते । "वीरं मे दत्त पितरः" इतिमन्त्रेण मध्यमं पिण्डं गृहीत्वा "आधत्त पितरो गर्भम्" इत्युक्त्वा पत्नीं प्राशयति । इतरौ पिण्डौ अप्सु क्षिप्रमीलेऽग्नौ वा प्रक्षिपति । पैतृककर्मण्यादेकश आत्मादिनाम पात्राणि कर्मसमाप्तौ अङ्गलार्थं द्विस्त्रिश्चाप्युन्मृज्यन्ते । अन्यस्य पात्रस्यैकत्वे सहाग्रवाय द्वितीयं तूष्णं गृह्यते । दक्षिणाग्रदर्भप्रस्तरविसर्जनत्रयो विधिः पिण्डपितृयज्ञ इत्युच्यते" इति औतपदार्थनिर्वचने ९३—२३.

१ क. विगच्छतु ख. ग. गच्छतु. । घ. मा विगमत् मापगच्छत् न माव्यगमे इत्यस्यभावः ।
२ क. हिरण्यादिप्रभाव्यादि ।

र्णयुगलरजःपवित्रीकृतमस्मन्मन्दिरं, शाकाद्यशनक्लेशमविगणय्य भवद्भिरनुगृहीताः स्वयम्" इत्येवंरूपाः प्रणिपत्य प्रदक्षिणापूर्वं नमस्कृत्य विसर्जयेत्। कथं विसर्जयेदित्याह, "वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो...." इत्यनया ऋचा पितृपूर्वं प्रपितामहादिविश्वेदेवान्तं दर्भान्वारम्भेण "उत्तिष्ठत पितरः" इति प्रीतः सुप्रीतमनोभिर्विसर्जनं कुर्यात्॥ २४६-८॥

यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः॥ २४७॥

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत्।

यस्मिन्नर्घ्यपात्रे पूर्वमर्घ्यदानानन्तरं संस्रवाः ब्राह्मणहस्तगलितार्घ्यादिकानि निवेशिताः स्थापिताः तत्पितृपात्रं न्युब्जं उत्तानमूर्ध्वमुखं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत्। एतच्छ्राद्धीर्मन्त्रजपादूर्ध्वं "वाजे वाजे...." इत्यतः प्राक् द्रष्टव्यम्।—कृत्वा विसर्जयेदिति कृत्प्रत्ययश्रवणात्॥ २४७-८॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्॥ २४८॥

ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह।

अनन्तरमासीमान्तं ब्राह्मणाननुव्रज्य तैः "गम्यताम्" इत्यनुज्ञातः तान्प्रदक्षिणीकृत्य प्रतिनिवृत्तैः पितृसेवितं श्राद्धशिष्टमिष्टैः सह भुञ्जीत। नियम एवायं न परिसंख्या। मांसे तु यथारुचीति "द्विजकाम्यया" इत्यनुक्तम्। यस्मिन्दिने श्राद्धं कृतं तत्संबन्धिनीं रात्रिं भोक्तृभिर्ब्राह्मणैः सह कर्ता ब्रह्मचारी भवेत्। तुशब्दात्पुनर्भोजनादिरहितोऽपि भवेत्, "दन्तधावनताम्बूलं स्त्रिभक्षान्नमभोजनम्। स्त्रीपरागानि श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत्॥ पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम्। दानं प्रतिग्रहो होमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत्॥" इति वचनात्॥ २४८-९॥

एवं पार्वणश्राद्धमुक्त्वैकादशीं वृद्धिश्राद्धमाह -

एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान्पितॄन्॥ २४९॥

---

१ क. चरणकमलरजः। ख. चरणकमलयुगरजः। २. —ऋ०. अ. ५, अ. ४, व. ५, ऋ. ८.। ३ क. प्रीतः सुखी। ४ क. अर्घपात्रे। ५ ख. ग. तदुत्तानं। घ. तदुत्तानं, । ६ क. प्रति निवृत्त। ७ जा. १७९.। ८ अप० प्रदक्षिणं कृत्वा।

यजेत दधिकर्कन्धुमिश्रान्पिण्डान्यवैः क्रियाः ।

इष्टौ पुत्रजन्मादिनिमित्ते श्राद्धे एवमुक्तेन प्रकारेण पितॄन्यजेत पूजयेत् । तत्र विशेषमाह — प्रदक्षिणाहृत्याः इति । प्रदक्षिणा आहृत् अनुष्ठानपद्धतिर्यस्यासौ प्रदक्षिणाहृत्कः प्रदक्षिणप्रचार इति यावत् । नान्दीमुखानिति पितॄणां विशेषणम्। अतश्चाऽऽश्वलायनादौ "नान्दीमुखान्पितॄनावाहयिष्ये" "नान्दीमुखान् पितामहान्" इत्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः । कथं यजेतेत्याह—दधिकर्कन्धुमिश्रानिति । कर्कन्धुर्बदरी-फलं, दध्ना बदरीफलैश्च मिश्रान् पिण्डान्दद्यात्, —यजेतेति संबध्यते । तिलसाध्याः सर्वाः क्रिया यवैः कर्तव्याः । अत्र च ब्राह्मणसंख्या दर्शितैव "युग्मान्देवे यथाशक्ति[1]" इत्यत्र । प्रदक्षिणाहृत्कादिपरिगणनमन्यैरपामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां विशेषधर्माणां प्रदर्शनार्थम्, यथाऽऽश्वलायनः—" [*]अथाभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः अमूला दर्भाः प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थो गन्धादिदानं द्विर्द्विः ऋजुदर्भानासने दद्यात्। यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्टिश्च नान्दीमुखान् पितॄनिमांल्लोकान्प्रीणयाहिनः स्वाहेतियवावपनम् । विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यं नान्दीमुखाः पितर इदं वोऽर्घ्यमिति यथालिङ्गमर्घ्यदानम्। पाणौ होमोऽप्रये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति। "मधु वाता ऋतायते...." इति त्र्यृचः स्थाने "उपास्मै गायत...." इति पञ्च मधुमतीः आवपेत्, अक्षं न मीमदन्तीतिषष्ठीम् । आचान्तेषु भुक्ताशयान्

[*] "अथाऽऽभ्युदयिके नान्दीमुखाः पितर एकैकस्य युग्मा ब्राह्मणा अमूलदर्भाः प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थः प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती कुर्याद्ऋज्वृदर्भानासने दक्षिणतो दद्यादर्घ्यं पात्राणि प्राक्संस्थानि स्युः । यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्टपानान्दीमुखानिमांल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वाहेति यवावपनं नान्दीमुखाः पितरः प्रिय त्नामिति यथालिङ्गं सकृदर्घ्यं निवेद्य नान्दीमुखाः पितर इदं वोऽर्घ्यमिति प्रत्येकं विगृह्य दत्त्वाऽनुमन्त्रणं द्विर्द्विर्गन्धादि दत्त्वात् अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहेति पाणिपूर्वकद्वौहोमस्तूष्णीं गायता नर इति पञ्चमधुमतीरक्षतमीमदन्तेति आवपेदनाच्छाद्य भुक्तवत्सु चानुपलिप्य प्रागग्राभ्यर्भानास्तीर्य पूर्ववदभ्यर्च्य भुक्तेषेणैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डान्दद्यात् । पूर्वेण मन्त्रेण नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा यथालिङ्गमन्यदुदकेनानुमन्त्रणादीन्कृत्वा देहपिण्ड इत्यन्ते। सर्पिषि दध्नायति एतमेतत्पदाऽन्वाह सव्यमिति विसृजेत् ॥" इति (आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे २. १९.)।

१ आ. २२७. । २ क. प्रत्तपुष्टया । ग. पृक्तः पुष्टया । घ. प्रक्तः पुष्टया ।

गोमयेनोपलिप्य प्राचीनाग्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु पृथदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषेणैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्...." इत्यादि । यद्यपि पितृयज्ञेतेति सामान्येनोक्तम्, तथाऽपि श्राद्धत्रयं क्रमश्च स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यः, यथाऽऽह शातातपः—" मातुः श्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् । ततो मतामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥" इति ॥२४९-१॥

एकोद्दिष्टं दैवैहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ॥ २५० ॥

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ।

*एकोद्दिष्टम् एक उद्दिष्टो यस्मिन् श्राद्धे तदेकोद्दिष्टमिति कर्मनामधेयम् । "शेषं पूर्ववदाचरेत् " इत्युपसंहारात् पार्वणस्यकलभ्यधर्मप्राप्तौ विशेषोऽभिधीयते —दैवरहितं वैश्वदेवरहितम् एकार्घ्यपात्रमेकदर्भपवित्रकं च आवाहनाग्नौकरणहोमेन च रहितम् । अपसव्यवत् प्राचीनावीतब्रह्मसूत्रवत् । अनेनानन्तरं[६] श्रौतोक्ताभ्युदयिकं यज्ञोपवीतित्वं सूचयति ॥ २५०-२॥

किं च

उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ॥ २५१ ॥

अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ।

यदुक्तं "स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ।" इति तत्राक्षय्यस्थाने उपतिष्ठतामिति वदेत् । विप्रविसर्जने कर्तव्ये "वाजे वाजे ...." इति जपानन्तरं दर्भान्विसर्गारम्भेण "अभिरम्यताम्" इति ब्रूयात्[७]। ते च "अभिरताः स्मः" इति ब्रूयुः, हेति प्रशिष्टौ[८], शेषं पूर्ववदिति यावत् । एतच्च मध्याह्ने कर्तव्यम्, यथाऽऽह दे-

---

* एकोद्दिष्टमुक्तं तच्च त्रिविधम्—नवं, मिश्रं, पुराणं च । तत्रैकादशाहात्प्राग् नवम् । तदूर्ध्वमासंवत्सरात् मिश्रम् । तत ऊर्ध्वं पुराणम् । नवमभिप्रेत्यैवाह अपसव्यवत् प्रपञ्चितात् ६२३ तमे पृष्ठे ब्रह्मण्याः ।

---

१ ख. देव । २ क. त्वपसव्यवत् । ३ आ. २५५-१ । ४ क. विधीयते । ५ ख. विधेदेव । ६ ख. घ. अनेनानन्तरोक्त । ७ आ. २५३-१ । ८ क. ग. घ. प्रशिष्टए ।

वलः—"पूर्वाह्णे दैविकं कर्म अपराह्णे तु पैतृकम्। एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्॥" इति। "भुञ्जीत पितृसेवितम्।" इति एकोद्दिष्टविशेषे निषेधो दृश्यते। "नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत्। दम्पत्योर्भुक्तशिष्टं च न भुञ्जीत कदाचन"॥ इति। नवश्राद्धं तु दर्शितम्—"प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमे तथा। नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते॥" ॥ २५१-॥

सपिण्डीकरणमाह-

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ॥ २५२ ॥
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्।
ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥ २५३ ॥
एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि *।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयम् अर्घ्यसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तविधिना कुर्यात्। तिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं वदता पितृत्रयं चत्वारो ब्राह्मणा दर्शिताः। वैश्वदेवे द्वौ स्थितावेव। तत्र प्रेतपात्रोदकं किञ्चिदवशेषं लिप्त्वा त्रिभज्य पितृपात्रेषु सेचयेत्। "ये समानाः समनसः...." इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम्। शेषं विश्वेदेवावाहनादिविसर्जनान्तं पूर्ववत् पार्वणवदाचरेत्। प्रेतार्घ्यपात्रावशिष्टोदकेन प्रेतस्थानब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यं दत्त्वा शेषमेकोद्दिष्टवत्समापयेत्। पिण्डेषु त्रिषु पार्वणवदेव। एतत्सपिण्डीकरणमनन्तरोक्तमेकोद्दिष्टं च ततः प्रागुक्तं स्त्रिया अपि मातुरपि कर्तव्यम्। एवं वदता पार्वणे मातृश्राद्धं पृथक्कर्तव्यमित्युक्तं भवति।

अत्र प्रेतशब्दं पितुः प्रपितामहविषयं केचिद्वर्णयन्ति, तस्य त्रिष्वन्तर्भावेन

* गन्धोदकतिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं प्रेतादिभ्योऽर्घ्यं दातुं कुर्यात्। तत्र प्रेतायार्घ्यं दत्त्वा तत्पात्रस्थं जलं पितामहादिपरेषु त्रिषु 'ये समानाः' इति द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां, प्रजापतिरष्टाभ्यां यथाक्रमं पितृजीवदेवताभ्यां प्रसिञ्चेत्। शेषं तु कर्म ब्राह्मणनिमन्त्रणादि पार्वणवदाचरेत्। एतदुक्तप्रकारं पितामहादिदैवत्यं पार्वणं, प्रेतदेवत्यं चैकोद्दिष्टं श्राद्धं सपिण्डीकरणसंज्ञकं वेदितव्यं स्त्रिया अपि चैतत्कार्यम्। न पुनः पुरुषस्यैव।" इति अप० ५२८.

१ आ. २५४.। २ ख. तिष्ठरेत्।

सपिण्डीकरणोत्तरकालं पिण्डदानादिनिवृत्त्युपपत्तेः। समनन्तरमृतस्य तूत्तरत्र पिण्डोदकदानानुवृत्तेरन्तर्भावो न युक्तः। अत एवाऽऽह यमः,—"यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत्। विधिप्रस्तेन भवति पितृहा चोपजायते॥" इति। प्रकर्षेण इतः गतैः प्रेत इति चतुर्थेऽपि प्रेतशब्दोपपत्तेः। प्रेतेभ्य एव निवृणीयात्" इति च प्रयोगदर्शनात्। अपि च "सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत्। पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्॥" इति सपिण्डीकरणोत्तरकालं प्रेतस्य श्राद्धादिप्रतिषेधो दृश्यते। स चानन्तरमृतस्य न संभवति, अमात्वात्वादौ श्राद्धादिविधानात्। "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते[3]॥" इत्येतदपि वचनं चतुर्थस्य त्रिष्वन्तर्भाव एव घटते, चतुर्थस्य पिण्डत्रयव्यापित्वं पञ्चमस्य पिण्डद्वयव्यापित्वं षष्ठस्यैकपिण्डव्यापित्वं सप्तमं निवृत्तिरिति, पितृपात्रेष्वित्येतदपि पितृमुख्यत्वादस्मिन्नेव पक्षे घटते नान्यथा, पितैतमहप्रमुखत्वात्। तस्मात्पितृपात्रेषु तत्प्रेतपात्रं प्रसेचयेदिति पितुः प्रपितामहपात्रं पित्रादिपात्रेषु सेचयेदिति। तदयुक्तम्। न ह्यत्र पिण्डसंयोजनमुत्तरत्र पिण्डदानादिनिवृत्तिप्रयोजनकम्, अपि तु पितुः प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्त्यर्थम्। प्रेतत्वं च क्षुत्तृष्णोपजनितात्यन्तदुःखानुभवावस्था, यथाऽऽह मार्कण्डेयः—"प्रेतलोके तु वसतिस्तृष्णां वर्ष प्रकीर्तिता। क्षुत्तृष्णे प्रत्यहं तत्र भवेतां भृगुनन्दन॥" इति। पितृत्वप्राप्तिश्च वस्वादि आद्यदेवतासंबन्धः। प्राक्तनैकोद्दिष्टसहितेन सपिण्डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते,—"यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश। प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि॥" तथा "चतुरो निर्वपेत्पिण्डान्पूर्वं तेषु सैमापयेत्। ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते॥" इत्यादिवचनात्। "यः सपिण्डीकृते प्रेतम्" इत्यनेनापि पृथगेकोद्दिष्टविधानेन पिण्डदाननिषेधात्पार्वणविधानेन सह पिण्डदानमवगम्यते। एतच्च सांवत्सरिकपाक्षिकैकोद्दिष्टविधानन्यायेनापाद्यते। यदपि "पुनः प्रेतं न निर्दिशेत्" इति तदपि प्रेतशब्दं नोच्चारयेत्, अपि तु पितृशब्देनेत्येवमर्थम्। न च प्रकर्षगमनासंभवे प्रेतशब्दः यतो विशिष्टदुःखानुभवावस्था प्रेतशब्देन रूढ्याऽभिधीयत इत्युक्तम्। योऽपि प्रमीतमात्रे

---

१ क. दानाद्युपपत्तेरन्त। २ ख. ग. घ. पुस्तकेषु गतः इति नास्ति। ३ मनुः—५. ६०। ४ ख. प्रपितामहप्र०। ग. पितृपितामहप्र०। ५ ख. प्रयोजनं। ६ क. योजकमपि तु प्रेतत्व। ७ क. प्रेतलोकेषु वसति। ८ क. षोडश। पिशाचत्वं स्थिरं। ९ ख. समानयेत्। क. ख. समामेष्यत्। १० क. विधानेननापाद्यते। ख. विधानयोपपाद्यते। घ. विधानेनोपपद्यते।

प्रेतशब्दप्रयोगः सोऽपि भूतपूर्वतया "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।" इति प्रथमस्य पिण्डस्य चतुर्थ्यापित्वात् द्वितीयस्य पञ्चमन्यापित्वात् तृतीयस्य षष्ठ्या पित्वात् सप्तमे विनिवर्तत इत्येवमपि घटते। अपि च निर्वाप्यपिण्डान्वयेन न सपिण्डधर्म्—अन्यापकत्वात्, अपि त्वेकशरीरावयवान्वयेनेत्युक्तम्। पितृशब्दश्च प्रेतत्वनिवृत्त्या श्राद्धदेवताभूयप्राप्तेषु वर्तत इति पितृपात्रेष्वित्यविरुद्धम्। तस्मादनन्तरमृतपात्रादकस्य तत्पिण्डस्य च पितृपात्रेषु तत्पिण्डेषु च संसर्जनमिति स्थितम्॥ आचार्यस्तु परमतमेवोपन्यस्तवान्॥

एतच्च पितुःसपिण्डीकरणं पितामहादिषु त्रिषु प्रमीतेषु वेदितव्यम्। पितरि प्रेते पितामहे प्रपितामहे वा जीवति सपिण्डीकरणं नास्येव,—"व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता।" इति वचनात्। यत्तु मनुवचनं—"पितायस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः। पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम्॥" इति, तदपि शब्दैप्रयोगनियमाय न पिण्डद्वयदानार्थम्। कथम्?—म्रियमाणे तु पितरि पूर्वेणैव निर्वपेत्।" "पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः।" सोऽपि पूर्वेणैव निर्वपेदित्यन्वयः। पक्षद्वयेऽपि कथं निर्वपेदित्याह—"पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम्।" इत्यात्तस्तुग्रहणेन सर्वत्र पितृभ्यः, पितामहेभ्यः, प्रपितामहेभ्य इत्येवं प्रयोगः, न पुनः कदाचिदपि पितामहस्य प्रपितामहस्य वाऽऽदित्वं वृद्धप्रपितामहस्य तत्पितुर्वाऽन्तत्वम्। अतश्च पित्रादिशब्दानां संबन्धवचनत्वात् "म्रियमाणे पितरि पितुः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति, पितामहे म्रियमाणे पितामहस्य पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति। अतः पिण्डपितृयज्ञे "ऊर्ध्वन्तां पितरः" इत्यादिमन्त्राणामूर्ध्वो न भविष्यति। यदपि विष्णुवचनं "यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पितृपिण्डं निधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्" इति, तस्यायमर्थः—पितामहे म्रियमाणे प्रेते च पितरि पितुरेकं पिण्डमेकोद्दिष्टविधानेन निधाय पितुर्यः पितामहस्तस्मात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्। पितामहस्यात्मनः प्रपितामहः संप्रदानभूतः स्थित एवेति। प्रपितामहाय ततः पराभ्यां द्वाभ्यां च दद्यादिति। शब्दप्रयोगनियमस्तु पूर्वोक्त एव।

१ ख. ग. श्राद्धदेवतात्वमुपगतेषु। २ ध. शब्दम्। अनन्तराचार्येण पूर्वपक्षदूषणे परमतं दर्शितमिति शेषः। मृतपात्रादकस्य। ३ ध. स्य च तत्पात्रेषु तत्पिण्डेषु च संसर्जनमिति। ४ ख. तदपि पितृद्वयप्रयोग। ५ ख. तस्मान्निदर्शन। ६ ख. न गतिः। ७ ध. दद्यादिति। यद्वा शब्दप्रयोग।

एवं गोत्राह्मणादिहतस्यापि सपिण्डीकरणाभावो वेदितव्यः, यथाऽऽह कात्यायनः—"ब्राह्मणादिहते तति पतिते संगवर्जिते। व्युत्क्रमान्न मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ॥" इति गोब्राह्मणहतस्य पितुः सपिण्डीकरणसंभवे तमुल्लंघ्य पितामहादिभ्यः पार्वणविधानमनुपपन्नमिति सपिण्डीकरणाभावोऽवगम्यते। स्मृत्यन्तरेऽपि "ये नराः संततिच्छिन्ना नास्ति तेषां सपिण्डता। न चैतैः सह कर्तव्यान्येकोद्दिष्टानि षोडश॥" इति॥ मातुः सपिण्डनादौ गोत्रे विप्रतिपत्तिः भर्तृगोत्रेण पितृगोत्रेण वा दातव्यमिति—उभयत्र वचनदर्शनात्—"स्वगोत्राद्धरते नारी विवाहात्सप्तमे पदे। स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया॥" इत्यादिर्भर्तृगोत्रविषयं वचनं, "पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः। जन्मन्येव त्रिपक्षे च नारीणां पैतृकं कुलम्॥" इत्यादिपितृगोत्रविषयम्। एवं विप्रतिपत्तावासुरादिविवाहेषु पुत्रिकाकरणे च पितृगोत्रमेव—तत्र तत्र विशेषवचनात्, दानस्यानिवृत्तेश्च, ब्राह्मादिविवाहेषु व्रीहिवववत् गृहद्वयन्तरसामवत् विकल्प एव। तत्र च "येनाश्च पितरो याता येन याताः पितामहाः। तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति॥" इति वचनात् वंशपरम्परायातसमाचारेण व्यवस्था। एवंविधविषयव्यतिरेकेणास्य वचनस्य विषयान्तराभावात्। यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था, नाप्याचारतस्तत्र "आत्मनस्तुष्टिरेव वा" इति वचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यवस्थापिका—यथा "गर्भाष्टमेऽब्दे वैवाहे" इति। मातुः सपिण्डीकरणेऽपि विरुद्धानीव वाक्यानि दृश्यन्ते, तत्र पितामह्यादिभिः सार्द्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम्। तथा भर्त्राऽपि भार्यायाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्तव्यमिति पैठीनसिराह —"अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम्। स्वश्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्॥" इति। पत्या सह सपिण्डीकरणं यम आह—"पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः। सा मृताऽपि हि तेनैव गता मन्त्राहुतित्रयैः॥" इति। उशनसा तु मातामहेन सह सपिण्डीकरणमुक्तं "पितुः पितामहे वद्वत् पूर्णे संवत्सरे सुतैः। मातुर्मातामहे तद्वदेषा कार्या सपिण्डता॥" तथा "पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः। माता मातामहे तद्वद्विज्ञाह भग-

---

१ करणात्। २ ग. विधानमुपपन्नम्। ३ क. सपिण्डीकरणाभावो न गम्यते। ४ क. घ. स्मृत्यन्तर इत्यारभ्य षोडशेतीत्यन्तं नास्ति। ५ ख. घ. पिण्डदानादौ। ६ ख. च. वंशपरंपरया तत्समाचरेण। ७ आ. १४.। ८ क. तथाऽपि भर्त्रा भार्यायाः। ९ क. तद्वदेव कार्यासपिण्डता।

वान् शिवः ॥" इत्येवंविधेषु वचनेषु सत्सु अपुत्रायां भार्यायां प्रमीतायां भर्ता स्वमात्रैव सापिण्ड्यं कुर्यात् । अन्यारोहणे तु पुत्रः स्वपित्रैव मातुः सापिण्ड्यं कुर्यात् । आसुरादिविवाहोत्पन्नः पुत्रिकासुतश्च मातामहेनैव। ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नः पित्रा मातामहेन पितामह्या वा विकल्पेन कुर्यात् । अत्रापि यदि नियतो वंशसमाचारस्तदानीं तथैव कुर्यात् । वंशसमाचारोऽप्यनियतश्चेत्तदा "आत्मनस्तुष्टिरेव च" इति यथारुचि कुर्यात् । तत्र च येन केनापि मातुः सापिण्ड्येऽपि । यत्रान्यैरष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथग्विहितम् "अन्यष्टकासु वृद्धौ च गयायां च कदैवेऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥" इति तत्र पितामह्यादिभिरेव पार्वणश्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत्र पतिना सहेति पतिसापिण्ड्ये तदंशभागित्वात् । मातामहसापिण्ड्ये तु तदंशभागित्वात्तेनैव सह, यथाऽऽह शातातपः—"एकमूर्तित्वमापन्ते सपिण्डीकरणे कृते । पत्नी पतिपितृणां तु तस्मादंशेषु भागिनी ॥" इति । एवं सति मातामहेन मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं पितृश्राद्धवन्नित्यमेव । पत्न्या पितामह्या वा मातुः सापिण्ड्ये मातामहश्राद्धं न नित्यम् । कृते अभ्युदयः अकृते न प्रत्यवाय इति निर्णयः ॥ २५३ ॥ २५३* ॥

अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ॥ २५४ ॥
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवँत्सरं द्विजे ।

संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य कृतं तस्य तदुद्देशेन प्रतिदिवसं प्रतिमासं वा यावत्संवत्सरं शक्त्यनुसारेणान्नमुदकुम्भसहितं ब्राह्मणाय दद्यात् । अर्वाक्संवत्सरादिति वदता सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णे प्राग्येति दर्शितम्, यथाऽऽह आश्वलायनः—"अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरान्ते द्वादशाहे वा" इति । कात्यायनोऽ-

"संवत्सरादर्वागिति संबन्धः । तर्हीत्यत्रावन्तसंयोगे द्वितीया । यस्यापि प्रेतस्य संवत्सरपूर्तेः पूर्वमेव द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणं भवेत्, तस्यापि संवत्सरं यावत् सोदकुम्भमन्नं द्विजे दद्यात् । तस्मेति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे । द्विजन्मने इति चतुर्थी सम्प्रदानवाच्यर्थी । दद्यात्संवत्सरं द्विज इति पाठे सप्तमी यथार्था । श्राद्धे ब्राह्मणस्याहवनीयार्थत्वात् । संवत्सरमिति कालस्यान्तसंयोगे द्वितीया । अतः संवत्सरं यावदन्नमहमेव देयम्।" इति अप० ५३१.

१ ख. घ. त्येवं विधिषु । २ ग. मृतायाम् । ३ क. मृते । ४ अप० दद्याद्विजन्मने । ५.—३. ३. ११. ।

व्याह—"ततः संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्यते तदा।" इति द्वादशाहे त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वेति चत्वारः पक्षा दर्शिताः। तत्र द्वादशाहे पितुः सपिण्डीकरणं साग्निकेन कार्यम्। सपिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञासिद्धेः,—"साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत्। द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः॥" इति वचनात्। निरग्निकस्तु त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वा कुर्यात्। यदा प्राक्संवत्सरात्सपिण्डीकरणं, तदा षोडश श्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कार्यम्, उत सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वस्वकाले तानि कर्तव्यानि इति संशयः। उभयत्रापि वचनदर्शनात्—"श्राद्धानि षोडशा दत्त्वा नैवं कुर्यात्सपिण्डताम्। श्राद्धानि षोडशाप्राप्य विदधीत सपिण्डताम्॥" इति। षोडशश्राद्धानि च—"द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासि चाब्दिके। श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः॥" इति दर्शितानि। तथा "यस्यापि वत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं भवेत्। मासिके चोदकुम्भे च देयं तस्यापि वत्सरम्॥" इति। तत्र सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाल एव तानि कर्तव्यानीति प्रथमः कल्पः—अप्राप्तकालत्वेन प्रागनधिकारात्। यद्यपि वचनं "षोडश श्राद्धानि कृत्वैव सपिण्डीकरणं संवत्सरात्प्रागपि कर्तव्यम्" इति सोऽयमपाकल्पः। यदा त्वापत्कल्पत्वेन प्राक्सपिण्डीकरणात् प्रेतश्राद्धानि करोति, तदैकोद्दिष्टादिविधानेन कुर्यात्। यदा तु मुख्यकल्पेन स्वकाल एव करोति तदाब्दिकं श्राद्धं यो यथा करोति पार्वणमेकोद्दिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात्,—"सपिण्डीकरणादर्वाक्कुर्वंश्छ्राद्धानि षोडश। एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु॥ सपिण्डीकरणाद्ऊर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः। प्रत्यब्दे यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि॥" इति स्मरणात्॥

एतच्च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु भ्रातृषु सत्स्वप्येकेनैव कृतेनालं न सर्वैः कर्तव्यम्,—"नवश्राद्धं सपिण्डत्वश्राद्धान्यपि च षोडश। एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि॥" इति मनुस्मरणात्। इदं च प्रेतश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणम्। असन्यासिनां पुत्रादिभिर्नियमेन कर्तव्यम्, प्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात्। संन्यासिनां तु न कर्तव्यम्, यथोऽऽहेशना—"एकोद्दिष्टं न कुर्वीत

१ ख. ग. करणं भवेत्। त्रिपक्षे वा यदा चार्वाग्वृद्धिरापद्यते तदेति। २ उभयथा ख। ३.—३. ११.। ३ क. श्रा दत्त्वा न तु कुर्या। ४ क. यौत्सपिण्डनम्। ५ श्राद्धा। ५ यथाऽऽह्यशना इत्यः—"एकोद्दिष्टं न कुर्वीत।

यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुताद्दिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥" इति।

पुत्रासंनिधाने येन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः कृतस्तेनैवाऽऽदशेऽहन्येतत्कर्म कर्तव्यम्,—"असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत्॥" इति स्मरणात् । शूद्राणामप्येतत्कर्तव्यममन्त्रकं द्वादशेऽह्नि "एवं सपिण्डीकरणं मन्त्रवर्ज्यं शूद्राणां द्वादशेऽह्नि।" इति विष्णुस्मरणात्। सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सांवत्सरिकपार्वणादीनि पुत्रेणैव नियमेनैव कार्याणि अन्येषामनियतानि ॥ २५४ ॥

एकोद्दिष्टकालमाह—

मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥ २५५ ॥
प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ।

मृतेऽहनि प्रतिमासं संवत्सरं यावदेकोद्दिष्टं कार्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरमेवम् एकोद्दिष्टं कर्तव्यम् । आद्यं सर्वैकोद्दिष्टमुक्तिभूतमेकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि ॥

मृतदिवसाप्तरिष्टाने तच्छ्रवणादिवसे अमावास्यायां वा कार्यम्,—"अपरिज्ञाने मृतेऽहनि अमावास्यां श्रवणादिवसे वा।" इति स्मरणात् । अमावास्यायामिति गमनमासस्यविवक्षितमावास्यायाम्,—"प्रवासादिवसे देयं तन्मासेऽदुक्षयेऽपि वा।" इति स्मरणात् । मृतेऽहन्यैत्राद्दितामेग्नेर्विशेषो जातूकर्ण्येनोक्तः—"ऊर्ध्वं त्रिपक्षाच्छ्राद्धं मृतेऽहन्येव तद्भवेत्। अश्वस्तु कारयेद्दाहादाहितामेर्दिजन्मनः ॥" इति। तत्र त्रिपक्षादर्वाग्यत्प्रेतकर्म तदहादिवसादारभ्याऽऽहितामेः कार्यं, त्रिपक्षादूर्ध्वं यच्छ्राद्धं तन्मरणादिवस एवेत्यर्थः । अनाहिताग्नेस्तु सर्वं मृताह एव । "आद्यमेकादशेऽहनि" इत्याद्यौचोपलक्षणमिति केचित्,—"शुचिना कर्म कर्तव्यम्" इति शुद्धेरङ्गत्वात्,

१ ख. ग. आदशाहात्तं तत्प्रेतकर्म । २ ख. घ. सगोत्रो वा स्त्री दद्यादि । ३ ख. घ. पुत्रस्य नियमेनैव । ४ ख. ङ कालमाह । ५ ख. ङमेव ।

"अथाऽऽशौचापगमे...." इति सामान्येनोपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वात्। तदयुक्तम्,—"एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम्। चतुर्णामपि वर्णानां सूतके तु पृथक्पृथक्॥" इति वैठीनसिस्मरणविरोधात्, "आद्य श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि। कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः॥" इति शङ्खवचनविरोधाच्च। सामान्योपक्रमं विष्णुवचनं दशाहाशौचविषयमपि घटते। "प्रतिसंवत्सरं चैवम्" इति प्रतिसंवत्सरं मृतेऽहनि एकोद्दिष्टमुपदिष्टं योगीश्वरेण। तथा च स्मृत्यन्तरम्,—"वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु सक्रिया। अदैवं भोज येच्छ्राद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत्॥" इति। यमोऽप्याह—"सपिण्डीकरणाद्ऊर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः। मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि॥" इति। व्यासस्तु पार्वणं प्रतिषेधयति—"एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः। अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः॥" इति। जमदग्निस्तु पार्वणमाह—"आपाद्य च सपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः। कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि॥" इति। शातातपोऽप्याह—"सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा। प्रतिसंवत्सरं विद्वांस्छागलेयोदितो विधिः॥" इति।

एवं वचनविप्रतिपत्तौ दाक्षिणात्या शैवं व्यवस्थामाहुः—"औरसक्षेत्रजाभ्यां मातापित्रोः क्षयाहे पार्वणमेव कर्तव्यं, दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टम्" इति, जातूकर्ण्यवचनात्—"प्रत्यब्दं पार्वणैर्नैव विधिना क्षेत्रजौरसौ। कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश॥" इति॥ तदसत्। न ह्यत्र क्षयाहवचनमस्ति, अपि तु प्रत्यब्दमिति। सन्ति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दश्राद्धानि अक्षय्यतृतीयामार्गवैशाखीप्रभृतिषु। अतो न क्षयाहविधयपार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थापनयाऽलम्।

यत्तु पराशरवचनं "पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम्। सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृतेऽहनि॥" इति, तदपि न व्यवस्थापकं, यस्मादयमर्थः—देवत्वं गतस्य सपिण्डीकृतस्य पितुः सवैत्रौरसेन त्रिपौरुषं पार्वणं कार्यम्, अनेकगोत्राणां भिन्नगोत्राणां मातुलादीनां क्षयेऽहनि यच्छ्राद्धं तदेकस्यैवैकोद्दिष्टमेवेति। किं च स-

---

१ वि.—२१, १. । २ ख. सामान्येन सर्वेषां वर्णानामुपक्रम्य । ३ क. विष्ण्वधिष्ठितत्वात् । ४ क. प्रतिसंवत्सरं सुतः । मातापित्रोः पृथक्कुर्यादेकोद्दिष्टं । ५ क. कुरुते तु नरः । ६ क. आपाद्य सहपिण्डत्वं ।

पिण्डीकरणादूर्ध्वमप्येकोद्दिष्टमेव कर्तव्यमौरसेनापीत्युक्तं पैठीनसिना—"एकोद्दिष्टं हि कर्तव्यमौरसेनैं मृतेऽहनि । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्वणम् ॥ " इति ॥

उदीच्याः पुनरेवं व्यवस्थापयन्ति—"अमावास्यायां भाद्रपदकृष्णपक्षे त्वमृताहे पार्वणम्, अन्यत्र मृताहे एकोद्दिष्टमेव" इति,—"अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽश्वथा यदि[1]। पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥" इति स्मरणात् ॥ तदपि नादेयन्ते वृद्धाः—अनिश्चितमूलेनानेन वचनेन निश्चितमूलानां बहूनां क्षयाहमात्रपार्वणविषयाणां वचनानाममावास्याप्रेतपक्षमृताहविषयेणातिसंकोचस्यायुक्तत्वात् सामान्यवचनानर्थक्याच्च । तत्र हि सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसंहारः, यत्र सामान्यविशेषसंम्बन्धज्ञानेन वचनद्वयमर्थवत् । यथा "सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयात्" इत्यनारभ्याधीतस्य विद्यातिमात्रविषयस्य सप्तदशवाक्यस्य सामिधेनीलक्षणद्वारा संबंन्धेनार्थवत्तः मित्रविन्दादिप्रकरणपठितेन सार्वदर्श्यवाक्येन मित्रविन्दाद्याधिकारापूर्वसम्बन्धबोधनार्थवता मित्रविन्दादिप्रकरणमुपसंहारः । इह तु द्वयोर्मृताहमात्रविषयत्वान्नार्थवत्तेति । अतोऽत्र पाक्षिकैकोद्दिष्टनिवृत्तिफलकतया पार्वणनियमविधानं युक्तम्, न चैकोद्दिष्टवचनानां मातापितृक्षयाहविषयत्वेन पार्वणवचनानां च तदन्यक्षयाहविषयत्वेन व्यवस्था युक्ता, उभयत्रापि मातापितृसुतग्रहणस्य विद्यमानत्वात्,—"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः । मातापित्रोः पृथक्श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥" इति, तथा "आपाद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्यात दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥ " इति ।

यदपि कैश्चिदुच्यते—"मातापित्रोः क्षयाहे साग्नेः पार्वणं कुर्यात्तिरेकोद्दिष्टम्" इति,—"वर्षे वर्षे सुतः कुर्यात्पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः । पित्रोरनग्निमान्वीर एकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥" इति सुमन्तुस्मरणात् ॥ तदपि सत्प्रतिपक्षत्वादुपेक्षणीयम्—"बह्वृचस्तु ये विप्रा ये चैकाग्नेय एव च । तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ " इतिस्मरणात् ।

तस्मादेवं निर्णयः,—संन्यासिनां क्षयाहे सुतेन पार्वणमेव कर्तव्यम्,—

---

१ क. रसेनाश्वयेऽहनि । २ क. कृष्णपक्षे वा मृता । ३ क. च वा पुनः । पार्वणं । ४ क. द्विजात्यधीतस्य । ५ क. कदाचनार्थवत्तेन । ६ क. सामदर्श्यवाक्यस्य । ७ ख. मैत्रेनार्थवत्कामित्रिन्दा । ८ क. कार्यमेव वा । नेयं ।

"एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह। सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ॥" इति प्रचेतस्स्मरणात्। अमावास्याक्षयाहे प्रेतपक्षक्षयाहे च पार्वणमेव,—"अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः।" इत्यादिवचनस्योक्तरीत्या नियमपरत्वात्। अन्यत्र क्षयाहे पार्वणैकोद्दिष्टयोर्ग्रहियत्वद्विकल्प एव। तत्रापि वंशा वंशसमाचारव्यवस्थायां सत्यां व्यवस्थिते, असत्यामैच्छिक इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ २५५८ ॥

नित्यश्राद्धप्रतिनिधित्वप्रयुक्तं श्राद्धशेषविधिमतिदिशति[1]—

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ॥ २५६ ॥
प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्।

पूर्वदत्तानां पिण्डानां पिण्डस्य वा प्रतिपत्तिरियं—गवे, अजाय, ब्राह्मणाय वा तदर्थेन पिण्डान्दद्यात्, अग्नावग्नौ जले वा प्रक्षिपेत्। किं च सत्सु विप्रेषु भोजनदेशावस्थितेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् नोद्वासयेत् ॥ २५६८ ॥

भोज्यविशेषेण फलविशेषमाह—

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ॥ २५७ ॥
मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः।
ऐणरौरववाराहशाशैर्मासैर्यथाक्रमम् ॥ २५८ ॥
मासवृद्ध्याऽभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः।

† हविष्यं हवियोग्यं तिलव्रीह्यादि, यथाऽऽह मनुः—"तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा। दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम्॥" इति। तदनं ह-

* "फलशून्यकमक्लेविशेषः प्रतिपत्तिः। तथा च श्राद्धादौ दत्तद्रव्यस्य अक्षादौ निक्षेपः प्रतिपत्तिः।" इति न्यायकोशे ४८९ पृष्ठे।

† "हविष्यमाह मनुः—'मुन्यन्नानि पयःसोमौ मांसं यच्चानुपस्कृतम्। अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते॥" अप० ५५१.

१ ख. तथा वंशसमाचारव्यवस्थायां। २ ख. व्यवस्थितौ विकल्पः असत्या। ३ क सर्वश्राद्धविशेषमिदं। ख. घ. सर्वश्राद्धशेषमभिधीयते। श्राद्धविशेषमिदं। ४.— इ. २६७.।

विध्याक्षं तेन मास पितरस्तृप्यन्तीत्यनागतेनान्वयः । पायसेन गव्यपयःसिद्धेन संवत्सरम्,—"संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा।" इति स्मरणात्। मत्स्यो भक्ष्यः पाठीनादिस्तस्येदं मात्स्यं, हरिणस्तान्नृगः एणः कृष्णः,—"एणः कृष्णमृगो ज्ञेयस्तान्त्रो हरिण उच्यते ।" इत्यायुर्वेदस्मरणात्—तस्येदं हारिणकम्, अविः उरभ्रस्तत्संबन्धिं और्भ्रं, शाकुनं मत्स्यपक्षिसंबन्धि, छागः अजस्तदीयं छागं, पृषच्चित्रमृगास्तन्मांसं पार्षतं, एणः कृष्णमृगास्तत्रिशितमैणं, रुरुः शंबरस्तत्प्रभवं रौरवं, वराहः आरण्यसूकरस्तज्जं वाराहं, शशस्येदं शाशम्,—एभिर्मांसैः पितृभ्यो दत्तैः "हविष्यान्नेन वै मासम्" इत्युक्तत्वात्तत ऊर्ध्वं यथाक्रमम्, एकैकमासवृद्ध्यर्धा पितरस्तृप्यन्ति ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५८ ॥

किं च

खड्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ॥ २५९ ॥
लोहामिषं महाशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ।
यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥ २६० ॥
तथाँ वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ।

खड्गो गण्डकस्तस्य मांसं, महाशल्को मत्स्यभेदः, मधु माक्षिकं, मुन्यन्नं सर्वमारण्यं नीवारादि, लोहो रक्तच्छागः तदामिषं लोहामिषं, महाशाकं कालशाकं वार्ध्रीणसो[1] वृद्धः श्वेतच्छागः—"त्रिपिबे त्रिन्द्रियक्षीणे श्वेते वृद्धमजापतिम्। वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥" इति याज्ञिकप्रसिद्धः त्रिपिबः—पिबतः कर्णौ जिह्वा च यस्य जलं सृशति सः, त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः—तस्या वार्ध्रीणस्य मांसं, यद्ददाति गयास्थश्च यत्किञ्चिच्छ्राद्धादिकमपि गयास्थो द-

* "तथा—"कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः । स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा वैगमी श्रुतिः ॥" तस्य मांसं वा" इति अप० ५५३.

१—मनुः ३. २७१. । २ क. एणः कृष्णस्तयोर्हयः । ३ क. तत्सम्भवं गौरवं । ४ क. एकैकशो मास । ५ अप० कालशाकम् । ६ क. ग. वार्धीणसस्य च । ७ अप० वर्षास्वेवं त्रयोदश्यां मघासु च न संशयः । ८ ब. याज्ञिकप्रसिद्धेः । त्रिपिबः ।

दाति, चशब्दाद्गङ्गाद्वारादिषु च "गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे। संनिहत्यां गयायां च श्राद्धमक्षय्यतां व्रजेत् ॥" आनन्त्यमश्नुते अनन्तफलहेतुत्वं प्राप्नोति, आनन्त्यमश्नुते इति प्रत्येकं संबध्यते। तथा 'वर्षत्रयोदश्यां भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां विशेषतो मघायुक्तायां यत्किञ्चिद्दीयते तत्सर्वमानन्त्यमश्नुत इति गतेन सम्बन्धः।

अत्र यद्यपि मुन्यन्नमांसमद्यादीनि सर्ववर्णानां साधारण्येन श्राद्धयोग्यानि दर्शितानि, तथाऽपि पुलस्त्योक्ता व्यवस्था आदरणीया—"मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः। मधुप्रदानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यत् ॥" इति। अस्यायमर्थः—मुन्यन्नं नीवारादि यच्छ्राद्धयोग्यमुक्तं तद्ब्राह्मणस्य प्रधानं समप्रफलदं, यच्च मांसमुक्तं तत्क्षत्रियवैश्ययोः प्रधानं। यत्क्षौद्रमुक्तं तच्छूद्रस्य, एतत्त्रितयव्यतिरिक्तं यदविरोधि तदप्रतिषिद्धं वास्तुकादि यच्च विहितं हविष्यं कालशाकादि तत्सर्वेषां समप्रफलदमिति ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६०* ॥

तिथिविशेषापाकलविशेषमाह·

कन्यां कन्यावेदिनश्च पशूंश्चैव सत्सुतानपि ॥ २६१ ॥
वृतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफं तथा।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ॥ २६२ ॥
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा।
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ २६३ ॥
शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते।

कन्यां रूपलक्षणशीलवतीं, कन्यावेदिनो जामातरः बुद्धिरूपलक्षणसंपन्नाः, पशवः क्षुद्राः अजादयः, सत्सुताः सन्मार्गवर्तिनः, वृतं वृतविजयः, कृषिः कृष्यिफलं,

* "वर्षासु या त्रयोदशी याम्य मघाः तस्यां तासु च यथितृभ्यो ददाति तदपि तृप्तिलक्षणस्य फलस्यानन्त्यमश्नुते। अनन्तो पितृतृप्तिं साधयतीत्यर्थः। अत्र च प्रोष्ठपदपरपक्षे या त्रयोदशी याम्य मघाः, ता एव गृह्यन्ते।" इति अप० ५५५.

१ अप० संनिहित्यां। २ ख. आनन्त्यफलदे। ३ अप० पशूनुष्यान् सुहानपि। ४ ख. कृषिं वणिज्यां च द्विशफै। ५ अप० शफांस्तथा। ६ ख. ज्ञातिश्रयैश्वर्यं।

वाणिज्यं वाणिज्यलाभः, द्विशफा गवादयः, एकशफा अश्वादयः, ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः—वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठाननिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसं तद्वन्तः, स्वर्णरूप्ये हेमरजते तद्वतिरिक्तं त्रपुसीसादि कुप्यकं, जातिश्रैष्ठ्यं जातिभूयस्त्वं, सर्वेकामाः—काम्यन्त इति कामाः—स्वर्गपुत्रपशवादयः,—एतानि कन्यादीनि चतुर्दशफलानि कृष्णप्रतिपत्प्रभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु चतुर्दशीवर्जितासु चतुर्दशसु तिथिषु श्राद्धदो यथाक्रममाप्नोति । ये केचन 'शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं दद्यात्, यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति,—''समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै । एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये ॥'' इति स्मरणात् । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य पितुः महालये भाद्रपदकृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव श्राद्धं नान्यस्येति नियम्यते, न पुनः शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामेवेति । अतश्च क्षयाहादौ शस्त्रहतस्यापि यथाप्राप्तमेव श्राद्धम्, न च भाद्रपदकृष्णपक्ष एवायं विधिरिति मन्तव्यम्,—''प्रौष्ठपद्यामपरपक्षे मासि मासि चैवम्'' इति शौनकस्मरणात् ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥

नक्षत्रविशेषात्फलविशेषमाह

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ॥ २६४ ॥
पुंत्वं श्रैष्ठ्यं ससौभाग्यं सम्पृद्धिं मुख्यतां शुभम् ।
प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ॥ २६५ ॥
अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ।
धनं वेदान्[1] भिषक्सिद्धिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ॥ २६६ ॥
अश्वानायुश्च विधिवदः श्राद्धं संप्रयच्छति ।

" शस्त्रहतग्रहणं शास्त्रान्तरोक्तदुर्मरणप्रदर्शनार्थम् ।" इति अप० ५५९.

१ क- एकोद्दिष्टविधानेन श्राद्धं । २ अप० ज्ञाति श्रैष्ठ्यम् इति च । ३ अप० पुत्रान् । ४ अप० विद्यां ।

कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ॥ २६७ ॥

आस्तिकः श्रद्दधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ।

कृत्तिकामादिं कृत्वा भरण्यन्तं प्रतिनक्षत्रं यः श्राद्धं ददाति स यथाक्रमं स्वर्गादीनायुःपर्यन्तान्कामानवाप्नोति यथास्तिकः श्रद्दधानश्चैव व्यपेतमदमत्सरो भवति । आस्तिको विश्वासवान्, श्रद्दधानः आदरातिशययुक्तः, व्यपेतमदमत्सरः—मदो गर्वः मत्सर ईर्ष्या ताभ्यां रहितः, स्वर्गं निरतिशयसुखम्, अपत्यमविक्षेपेण, ओजः आत्मशक्त्यतिशयः, शौर्यं निर्भयत्वं, क्षेत्रं फलवत्, बलं शारीरं, पुत्रो गुणवान्, श्रैष्ठ्यं जातिषु, सौभाग्यं जनप्रियता, समृद्धिर्धनादेः, सुख्यता अग्रगता, शुभं सामान्येन, प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहतज्ञाता, वाणिज्यमभूतयः वाणिज्यकृषिकुसीदगोरक्षाः, अरोगित्वम् अनामयत्वं यज्ञाः प्रख्यातिः, वीतशोकता इष्टवियोगादिजनितदुःखाभावः, परमा गतिः ब्रह्मलोकाप्तिः, धनं सुवर्णादि, वेदा ऋग्वेदादयः भिषक्सिद्धिः औषधफलावाप्तिः, कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि, गावः प्रासिद्धाः, अजाश्च, अवयश्च, अश्वाश्च, आयुर्दीर्घजीवनम् ॥२६४॥२६५॥२६६॥२६७॥२६७-॥

"मासकृच्छ्राऽभिवृत्त्यर्थं दत्तैरिह पितामहाः।" इत्यनेन पितृणां श्राद्धेन तृप्तिमेवतीत्युक्तं, तदनुपपन्नम् । मासिकैकमुद्गमाषपर्यन्तेन स्वर्गनरकादिगतानां मनुष्याणां पुत्रादिभिर्दत्तैरन्नपानादिभिस्तृप्तसम्भवात्, संभवेऽपि स्वयमात्मनाऽप्यनेनैवाशः कथं स्वर्गादिफलं प्रयच्छन्तीत्यत आह—

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः *श्राद्धदेवताः ॥ २६८ ॥

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः ।

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ॥ २६९ ॥

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ।

* "यथाश्रुतग्राहिणः पूर्वश्लोकाद्वस्वादिदैवत्यमेव सर्वं आद्धं, न पुनः पित्रादि दैवत्यमिति कस्यचिद्बुद्धिरुपपद्यते तन्निबृत्तिद्वारेण श्राद्धस्यायुरादिफलप्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः। अत्र च पितामहमहणं पित्रनुपलक्षणार्थम्। ततश्च श्राद्धकर्तृणां मनुष्याणां श्राद्धे देवताभा

१ क. दत्ताः । २ क. ख. श्रद्दधानो व्य० । ३ क. ख. मत्सरम् । ४ ख. श्रैष्ठ्यं जातिषु अप० त्रादि वैष्ठ्यम् । ५ ख. घ. अनामयत्वोगित्वम् । ६ आ २५९. । ७ ख. श्राद्धेषु तर्पिता ।

न ह्यत्र देवदत्तादय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते, किं त्वधिष्ठातृवस्वादिदेवतासहिता एव यथा देवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं, नाप्यात्ममात्रं, किं तु शरीरविशिष्टा आत्मान उच्यन्ते, एवमधिष्ठातृदेवता सहिता एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते । अतश्चाधिष्ठातृदेवता वस्वादयः पुत्त्वादिभिर्देत्तैरन्नपानादिना तृप्ताः सन्तस्तानपि देवदत्तादीस्तर्पयन्ति, कर्तॄंश्च पुत्त्वादिफलेन संयोजयन्ति । यथा माता गर्भपोषणाय्यदत्तेन दोहदान्नपानादिना स्वयमुपभुक्तेन तृप्ता सती स्वजठरगतमपत्यं तर्पयति, दोहदान्नादिप्रदायिनश्च प्रत्युपकारफलेन संयोजयति तद्वद्वसवो रुद्रा अदितिसुताः आदित्याँ एते पितरःपितृपितामहप्रपितामहशब्दवाच्याः न केवलं देवदत्तादय एव श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः,—किमतैः मनुष्याणां पितृदेवदत्तादीन्स्वयं श्राद्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानशक्त्यतिशययोगेन ।

किं च न केवलं पितॄंस्तर्पयन्ति, अपि तु श्राद्धकारिभ्यः आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि राज्यं च—चकारात्तत्रतत्र शास्त्रोक्तमन्यदपिफलं, स्वयं प्रीताः पितामहा वस्वादयः प्रयच्छन्ति ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २६९* ॥

इति श्राद्धप्रकरणम् ॥

येन संबध्यमानाः पित्रादयः आयुरादिफलप्रदा भवन्तीत्युक्तं भवति । यद्यप्यपूर्वफलप्रदातृत्वं न देवतायास्तथाऽपि सर्वत्रापितकर्मानुष्ठानात् फलदाऽपूर्वोदय इति युक्ताऽन्नभूतपित्रादिदेवतायाः फलहेतुत्वोक्तिः, आयुरादीनां च प्रत्येकं फलत्वं, प्रत्येकं हितीयायोगात् ।" इति भप० ५६१.

१ ब. देवदत्तादय एव पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते अतश्चाधिष्ठातृ । २ ख. पुत्त्वादीत्तेन । ३ ख. ब. आदित्या एत ते पितरः । ४ ख. किं तु ममत्या ।

अथ गणपतिकल्पप्रकरणम् १०

दृष्टादृष्टफलसाधनानि कर्माण्येभिहितानि, अभिधायिष्यन्ते च तेषां स्वरूपनिष्पत्तिः फलसाधनत्व चाविघ्नेन भवतीत्यविघ्नार्थं कर्म विधास्यन् विघ्नस्य कारकक्षापकहेतूनाह-

विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः ॥ २७० ॥

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ।

[3]विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थमित्यादिर्नोभयविधहेतुपरिज्ञानाद्विघ्नस्य प्रागभाव-परिपालनायोपस्थितस्य प्रध्वंसाय वा प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तन्ते,—रोगस्येवोभयविध-हेतुपरिज्ञानात् । विनायको विघ्नेश्वरः पुरुषार्थसाधनानां कर्मणां विघ्नसिद्धयर्थं स्वरूपफलसाधनत्वविघातसिद्धये विनियोजितः नियुक्तः रुद्रेण ब्रह्मणा—चकारद्वि-ष्णुना च, गणानां पुष्पदन्तप्रभृतीनामाधिपत्ये स्वाम्ये च ॥ २७० ॥ २७०* ॥

एवं विघ्नस्य कारकहेतूनुक्त्वा ज्ञापकहेतूनुक्तदर्शनार्थमाह

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ॥ २७१ ॥

स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ।
काषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ॥ २७२ ॥

अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते ।
व्रजन्नपि तथाऽऽत्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ॥ २७३ ॥

तेन [4]*विनायकेनोपसृष्टो गृहीतो यस्तस्य लक्षणानि ज्ञापकानि निबोधत

---

* "अत्र व्रजवापगृह्यम्—अथ विनायकाः । चत्वारः खलु विनायका भवन्ति । मित्रश्च संमितश्च शालकटङ्कटश्च कूष्माण्डराजपुत्रश्चेत्येते: विनायकैरुपसृष्टस्य लक्षणं ब्राह्मणाः स्वाध्याय-वन्तोऽध्यायार्थं न लभन्त इत्यादि ।" इति अप० ५७१.

१ ख. हितान्यपभिधा । २ ख. अभिधास्यन्ते च । ३ क. विनायकः कर्मेत्यारभ्य परिज्ञा-नादित्यन्तं नास्ति । ४ अप० व्रजन्तं च तथात्मानम् ।

जानीध्वं हे मुनयः। पुनर्मुनीनां प्रत्यवमर्शः शान्तिप्रकरणप्रारम्भार्थः। स्वप्ने स्वप्नावस्थायां जलमलयमवगाहते, स्नोतसा ह्रियते, निमज्जति वा मुण्डितशिरसः पुरुषान्पश्यति, काषायवाससः रक्तनीलादिवस्त्रप्रावरणांश्च, [1]क्रव्यादान् आममांसाशिनः पक्षिणो गृध्रादीन्मृगांश्च व्याघ्रादीन् अभिरोहति तथाऽन्यैश्चाण्डालादिभिः गर्दभैः खरैरष्ट्रैः—क्रमेलकैः—सह परिवृतास्तिष्ठति, व्रजन् गच्छन्नात्मानं परैः शत्रुभिः पृष्ठतो धावद्भिरनुगतमभिभूयमानम् आत्मानं मन्यते॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥

एवं स्वप्नदर्शनान्युक्त्वा प्रत्यक्षलिङ्गान्याह

विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः।
तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः॥ २७४ ॥

कुमारी च न भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना।
आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ॥ २७५ ॥

वणिग्लाभं न चाऽऽप्नोति कृषिं चापि कृषीवलः।

विमना विक्षिप्तचित्तः, विफलारम्भः—विफलाः आरम्भा यस्य स तथोक्तः न कचित्फलमाप्नोति, संसीदत्यनिमित्ततः विनाकारणेन दीनमनस्को भवति। राजनन्दनो राजकुले जातः श्रुतशौर्यधैर्यादिगुणयुक्तोऽपि राज्यं न लभते। कुमारी रूपलक्षणाभिजनादिसंपन्नाऽपीप्सितं भर्तारम्, अङ्गना गर्भिण्यपत्यम्, ऋतुमती गर्भम् अध्ययनतदर्थज्ञाने सत्यपि आचार्यत्वं श्रोत्रियः विनयाचार्ययुक्तोऽपि शिष्योऽध्ययनं श्रवणं वा,—न लभते इति सर्वत्र संबध्यते। वणिक् वाणिज्योपजीवी तत्र कुशलोऽपि धान्यादिक्रयविक्रयादिषु लाभं, कृषीवलः कर्षकः तत्राभियुक्तोऽपि कृषिफलं नाऽऽप्नोति। एवं यो यया वृत्त्या जीवति स तत्र निष्फलारम्भक्लेशेनोपसृष्टो वेदितव्यः ॥२७४॥ ॥ २७५ ॥ २७५ ॥

* "क्रव्यमामभांसं तदद्मस्ति ये ते क्रव्यादाः।" इति अप० ५६२.

१ क. गृध्रादीन् मृगालव्याघ्रादींश्च । ख. दीप्यृगादीश्च व्याघ्रा। २ क. वृत्तास्तिष्ठन्व्रजन्। ३ ख. विनयादियुक्तोऽपि। ४ ख. कर्षकः कृषिकृत्।

एवं कारकशापकर्हेतूनभिधाय विघ्नोपशान्त्यर्थं कर्म विधातुमाह—

स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ॥ २७६ ॥

तस्य विनायकोपसृष्टस्यानागतविनायकोपसर्गपरिहारार्थिनो वा स्नपनमभिषेचनं कर्तव्यं पुण्ये स्वानुकूलनक्षत्रादियुक्तेऽह्नि दिवसे न रात्रौ विधिपूर्वकं शास्त्रोक्तैतिकर्तव्यतासहितम् ॥ २७६ ॥

स्नपनविधिमाह—

गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ।
सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ॥ २७७ ॥

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या द्विजाः शुभाः ।

गौरसर्षपकल्केन सिद्धार्थपिष्टेन साज्येन घृतलोलीकृतेनोत्सादितस्योद्वर्तितस्य तथासर्वौषधैः प्रियङ्गुनागकेसरादिभिः सर्वगन्धैश्चन्दनागरुकस्तूरिकादिभिर्विलिप्तशिरसो वक्ष्यमाणभद्रासनोपविष्टस्य द्विजाः ब्राह्मणाः शुभाः श्रुताध्ययनवृत्तसंपन्नाः शोभनाकृतयश्चत्वारः "अस्य स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु" इति वाच्याः । अस्मिन्समये गृह्योक्तमार्गेण पुण्याहवाचनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७७ ॥ २७७ॐ ॥

किं च

अश्वस्थानाद्व्रजस्थानाद्वल्मीकात्संगमाद्भृदात् ॥ २७८ ॥

मृत्तिकां रोचनां गन्धान्गुग्गुलं चाऽप्सु निक्षिपेत् ।
या आहृता होकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैर्ह्रदात् ॥ २७९ ॥

चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ।

अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकसरित्संगमाशोष्यह्रदेभ्यः आहृतां पञ्चविधां मृदं गोरोचनां गन्धान् चन्दनैनुङ्कुमागरुप्रभृतीन् गुग्गुलुं च तास्वप्सु विनिक्षिपेत् । या आपः

१ अप० च विनिक्षिपेत् । २ क. गन्धानगरुकङ्कुमप्रभृतीन् ।

आहृता एव वर्णैः समानवर्णैः चतुर्भिः कुम्भैः शुभैरव्रणास्फुटिताकारकैः हृदादशोध्यात् संगमाद्वा, ततश्च आनड्वहे चर्मणि रक्ते लोहितवर्णे उत्तरलोमनि प्राचीनग्रीवे भद्रे मनोरममासने श्रीपर्णीनिर्मिते स्थाप्यम् । ततः उक्तोदकमृत्तिकागन्धादि सहितादचूतादिपल्लवोपशोभितानन् स्वर्दामभिष्टितकण्ठान् चन्दनचर्चितान् नवाहतवस्त्राविभूषितान् चतसृषु पूर्वादिदिक्षु स्थापयित्वा शुचौ विलिप्ते स्थण्डिले रचितपञ्चवर्ण स्वस्तिकेलोहितमानड्वहं चर्मोत्तरलोम प्राचीनग्रीवमास्तीर्य तस्योपरि श्वेतवस्त्रप्रच्छादितमासनं स्थापयेदित्येतद्भद्रासनमिति एतस्मिन्नुपविष्टस्य स्वस्तिवाच्याः द्विजाः । ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २७९* ॥

किं च—

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ॥ २८० ॥

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ।

स्वस्तिवाचनानन्तरं जीवत्पतिपुत्त्राभिः रूपगुणशालिनीभिः सुवेषाभिः कृतमङ्गलं पूर्वादिदेशावस्थितं कलशमादायानेन मन्त्रेणाऽभिषिञ्चेदुरुः । सहस्राक्षमनेकशक्तिकं शतधारं बहुप्रवाहमृषिभिर्मन्त्रादिभिर्दुदुकं पावनं पवित्रं कृतम् उत्पादितं तेनोदकेन त्वां विनायकोपसृष्टं विनायकोपसर्गशान्तये अभिषिञ्चामि पावमान्यश्चैता आपस्त्वां पुनन्तु ॥ २८० ॥ २८०* ॥

तदनन्तरं दक्षिणदेशावस्थित द्वितीय कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेत्

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ॥ २८१ ॥

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ।

भगं कल्याणं ते तुभ्यं वरुणो राजा भगं सूर्यो भगं बृहस्पतिः भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयश्च ददुरिति ॥ २८१ ॥ २८१* ॥

* " अनः शकटं यो वहति सोऽनड्वान् बलीवर्दः " इति अप० ५१५

१ क. शोभिताम्रादाम । २ क. श्वेतवस्त्राच्छादित । ३ क. द्विजाः हुताः । ४ क. दक्षिणदिग्भावस्थित । ५ क. ग. सप्तर्षयश्च ददुरिति ।

ततस्तूर्यं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिञ्चेत्—

यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ॥ २८२ ॥

ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद् घ्नन्तु सर्वदा ।

ते तव केशेषु यद् दौर्भाग्यम् अकल्याणं सीमन्ते मूर्धनि च ललाटे कर्णयोरक्ष्णोश्च तत्सर्वमापो दैव्यो उपशमयन्तु सर्वदेति । ततश्चतुर्थं कलशमादाय पूर्वोक्तैरभिमन्त्रैरभिषिञ्चेत् । "सर्वेमन्त्रैश्चतुर्थंवै" इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ २८२ ॥ २८२-अ ॥

स्नातस्य सार्षपं तैलं सुवेणौदुम्बरेण तु ॥ २८३ ॥

जुहुयान्मूर्धनि कुशान्सव्येन परिगृह्य तु ।

उक्तेन प्रकारेण कृताभिषेकस्य मूर्धनि सव्यपाणिगृहीतकुशान्तर्हिते सार्षपं तैलम् उदुम्बरस्रुक्षोद्भवेन सुवेण वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयादाचार्यः ॥ २८३ ॥ २८३-अ ॥

भित्तश्च संभितश्चैव तथा शैालकटङ्कटौ ॥ २८४ ॥

कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ।

नाममिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमान्वितैः ॥ २८५ ॥

दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः ।

कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च ॥ २८६ ॥

मत्स्यान्पक्वांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु ।

पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च त्रिविधामपि ॥ २८७ ॥

मूलकं पूरिकापूपां स्तथैवोण्डेरकान्नजः ।

---

१ ख. केशेषु दौर्भाग्यं । २ क. सर्वमन्त्रैश्चतु । ख. चतुर्थमितिमन्त्रलिङ्गात् । ग. चतुर्थमितिस्मृतिलिङ्गात् । ३ अप० क. परिगृह्य च । ४ अप० शालकटंकटः । कूष्माण्डराजपुत्रश्च ।

मित्तसंमितादिभिर्विनायकस्य नामभिः स्वाहाकारान्तैः प्रणवादिभिर्ऊर्ध्वयादितिगतेन संबन्धः। स्वाहाकारयोगाच्चतुर्थी विभक्तिः। अतश्च ॐमिताय स्वाहा, ॐसंमिताय स्वाहा, ॐशालाय स्वाहा, ॐकटङ्कटाय स्वाहा, ॐकूष्माण्डाय स्वाहा, ॐराजपुत्राय स्वाहा इति * षट् मन्त्रा भवन्ति। अनन्तरं लौकिकेऽग्नौ स्थालीपाकविधिना चरुं श्रपयित्वा एतैरेव षड्भिर्मन्त्रैस्तत्सिद्धेनाग्नौ हुत्वा तच्छेषं बलिमन्त्रैरिन्द्रप्रियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानब्रह्मानन्तानां नामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमोऽन्तिकैस्तेभ्यो बलिं दद्यात्॥ २८४॥ २८५॥ २८६॥ २८७॥ २८७*॥

अनन्तरं किं कर्त्तव्यमित्यत आह—

दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समोदकम्॥ २८८॥
एतान्सर्वान्समाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः।
विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम्॥ २८९॥

कृताकृतानुपहारद्रव्यजातं विनायकस्योपाहृत्य सन्निधानाज्जानन्याश्च शिरसा भूमिं गत्वा "तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि। तन्नो दन्तिः प्रचोदयात्।" इत्यनेन मन्त्रेण विनायकं "सुभगायै विद्महे काममालिन्यै धीमहि। तन्नो गौरी प्रचोदयात्॥" इत्यनेनाम्बिकां च नमस्कुर्यात्। तत उपहारशेषमास्तीर्णकुशे सूर्पे निधाय चतुष्पथे निदध्यात्—"बलिं गृह्णन्त्विमे देवा आदित्या वसवस्तथा। मरुतोऽश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः॥ असुरा यातुधानाश्च पिशाचोरगमातरः।

* "पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्नानस्य शिरसि सम्भेन पाणिना कुशाग्रपरिगृह्य हस्तपरापिगृहीतेनोदुम्बरकृक्षमयेन स्रुवेण सर्पष्पतैलं मित्ताय स्वाहा, संमिताय स्वाहा, शालकटङ्कटाय स्वाहा, कूष्माण्डराजपुत्राभ्यां स्वाहेति गृह्णीयात्। तैरेव मित्तादिभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारसमन्वितैश्चतुर्थ्यन्तैः सूर्पे स्थापयित्वा तत्र च सर्वतः सर्वदिग्भ्यः कुशानास्तीर्य कृताकृतानुपहारादिरूपं बलिं दद्यात्। मात्तसंमितादिभिर्मन्त्रैरिति विशेषेण निर्देशात्पित्तादिनाम भिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारसमन्वितैरेव बलिमन्त्रतामापन्नैर्बलिर्देय इति गम्यते। अवघातादिनां येषां क्रीहीणां तण्डुलीभावः प्राप्तस्तापसिसमासश्च एते कृताकृतात्तण्डुलाः।" इति अप० ५६६.

१ क. मित्तसंमितादिभिर्विनायकस्येत्यस्य अनन्तरं किं कुर्यादित्याहेत्यन्तं नास्ति। २ क. उपाहृत्य। अपरार्के एतानित्यादि श्लोकार्धं नोपलभ्यते। ३ अप० तंदात्वि। ४ क. तोऽम्बाम्बि। ५ ग. घ. पिशाचा मातरो नगाः।

शाकिन्यो यक्षत्रेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥ जृम्भकाः सिद्धगन्धर्वा नागा विद्याधरा नराः । दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥ जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । मां विघ्नो मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ॥ सौम्या भवन्तु तृप्ताश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥" इत्येतैर्मन्त्रैः । कृताकृताः सकृदवहतास्तण्डुलाः पललं तिलपिष्टं तन्मिश्र ओदनः पललौदनः मत्स्याः पक्वा अपक्वाश्च मांसमेतावदेव च पक्वमपक्वं च, पुष्पं चित्रं रक्तपीतादिनानावर्णं चन्दनादिसुगन्धिद्रव्यं, सुरा त्रिविधा गौडी माध्वी पैष्टी च, मूलकं कन्दाकारो भक्ष्यविशेषः, पूरिका प्रसिद्धा, अपूपः अस्नेहपक्वो गोधूमविकारः, उण्डेरकलजः उण्डेराकाः पिष्टादि-मय्यस्ताः प्रोताः सूजः, दध्यन्नं दधिमिश्रमन्नं, पायसं पयः श्रृतं, गुडपिष्टं गुडमिश्रं शाल्यादिपिष्टं, मोदकाः लड्डुकाः अनन्तरं विनायकं तज्जननीमम्बामम्बिकां वक्ष्य-माणमन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

किं कृत्वेत्यत आह-

दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वाऽर्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ।

सकुसुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्षपपुष्पाणां पूर्णमञ्जलिं दत्त्वा उपतिष्ठेदिति गतेनान्वयः ॥ २८९ ॥

उपस्थानमन्त्रमाह--

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ॥ २९० ॥
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहिमे ।
विनायकोपस्थाने भगवान्नित्यूहुः ॥ २९० ॥ २९०* ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ २९१ ॥
ब्राह्मणान्भोजयेद्दद्याद्वस्त्रयुग्मं गुरोरपि ।

ततोऽभिषेकानन्तरं यजमानः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो ब्राह्मणा-

१ ख. माया । घ माला । २ ख. मा विघ्नं मा चमे शोको मा सन्तु । ३ क. पायसं प्रसिद्धं, इड ।

न्भोजयेत् । यथाशक्ति गुरवे श्रुताध्यापनवृत्तसंपन्नाय विनायकस्थापनविधिज्ञाय वस्त्रयुग्मं दद्यात् । अपिशब्दाद्यथाशक्ति दक्षिणां विनायकोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यश्च । तत्रायं प्रयोगक्रमः,—चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्धमुत्तरलक्षणो गुरुर्मन्त्रज्ञो भद्रासनरचनानन्तरं तत्सन्निधौ विनायकं तज्जननीं चोक्तमन्त्राभ्यां गन्धपुष्पादिभिः समभ्यर्च्य चरुं अपधित्वा भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य पुण्याहवाचनं कृत्वा चतुर्भिः कलशैरभिषिच्य सार्षपं तैलं शिरसि हुत्वा, चरुहोमं विधायाभिषेकशालायां चतुर्दिक्षु इन्द्रादिलोकपालेभ्योबलिं दद्यात् । यजमानस्तु स्नानानन्तरं शुक्लमाल्याम्बरधरो गुरुणा सहितो विनायकाम्बिकाभ्यामुपहारं दत्त्वा शिरस्ता भूमिं गत्वा कुंकुमोदकेनार्घ्यं दत्त्वा दूर्वासर्षपपुष्पाञ्जलिं च दत्त्वा विनायकमम्बिकां चोपतिष्ठेत् । गुरुरुपहारशेषं शूर्पे कृत्वा चत्वरे निदध्यात् । अनन्तरं वस्त्रयुग्मं दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो भोजनं च दद्यादिति ॥ २९१ ॥ २९१ ॥

॥ इति विनायकस्थापनविधिः ॥

अस्यैव विनायकस्थापनस्य उपोपसंहारेण संयोगान्तरं दर्शयितुमाह—

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ॥ २९२ ॥
कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं संपूज्य कर्मणां फलमविघ्नमाप्नोतीत्युक्तोपसंहारः । संयोगान्तरमाह —श्रियं चोत्कृष्टतामाप्नोतीति । श्रीकामश्चानेनैव विधानेन विनायकं पूजयेदित्यर्थः । आदित्यादिग्रहपीडाशान्तिकामस्य लक्ष्म्यादिकामस्य च ग्रहपूजादिकल्पं विधास्यन् ग्रहपूजामुपक्षिपति—'ग्रहांश्चैव विधानतः" इति । ग्रहानादित्यादीन् वक्ष्यमाणेन विधिना संपूज्य कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रियं चाप्नोतीति ॥ २९२ ॥ २९२ ॥

नित्यकाम्यसंयोगानाह—

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ॥ २९३ ॥

१ क. दिव्य क्षितिसि हुत्वा । २ क. ग. गत्वा लकुसुमो । ३ ग. वस्त्रयुग्मं दत्त्वा दक्षिणां च दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो भो । ४ जय० क्रियमाप्नो० ।

महागणपतेश्चैव कुर्वन्त्सिद्धिमवाप्नुयात् ।

आदित्यस्य भगवतः सदा प्रतिदिवसं रक्तचन्दनकुङ्कुमकुसुमादिभिः पूजां कुर्वन् स्कन्दस्य महागणपतेश्च नित्यं पूजां कुर्वन् सिद्धिं मोक्षभागज्ञानद्वारेण प्राप्नोतीति नित्यसंयोगः । आदित्यस्कन्दमहागणपतीनामन्यतमस्य सर्वेषां वा तिलकं स्वर्णेनिर्मितं रूप्यनिर्मितं वा कुर्वन् सिद्धिमभिलषितामाप्नोति । तथा चक्षुष्मी चेति कामसंयोगः ॥ २९३ ॥ २९३*॥

॥ इति महागणपतिकल्पः समाप्तः ॥

१ ख. आदित्यस्कन्दगणपतीं । २ ख. घ. स्वर्णादिनिर्मितंतस्य । ग. स्वर्णनिर्मितं रौप्यनिर्मितं च कुर्वन् ।

अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् ११.

"एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैवविधानतः। कर्मणां फलमाप्नोति विघ्नैरालक्ष्यसम्भवैः।" इत्यनेन ग्रहपूजायाः कर्मणामावश्यकेन फलसिद्धिः श्रीघ्रं फलमित्यनुक्तम्। इदानीं फलान्तरमाह—

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ २९४ ॥

वृष्ट्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाऽभिचरन्नपि।

श्रीकाम इति पूर्वोक्तस्यानुवादः, शान्तिकाम आपदुपशान्तिकामः सस्यादिवृद्ध्यर्थं प्रवर्षणं वृष्टिः, आयुरपमृत्युजयेन दीर्घकालजीवनं, पुष्टिरनवद्यशरीरत्वं, एतौ कामयत इति वृष्ट्यायुः पुष्टिकामः। एते श्रीकामादयो ग्रहयज्ञं ग्रहपूजां समाचरेयुः। तथाऽभिचरन्नपि—अदृष्टोपायेन परपीडा अभिचारः तत्कामश्च—ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ २९४ ॥ २९४ॉ ॥

ग्रहानाह—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ॥ २९५ ॥

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः।

एते सूर्यादयो नव ग्रहाः ॥ २९५ ॥ २९५ॉ ॥

ग्रहाः पूज्या इत्युक्तं, किं कृत्वेत्याह

ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुगौ ॥ २९६ ॥

रजैतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात्।

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ॥ २९७ ॥

सूर्यादीनां मूर्तयस्ताम्रादिभिर्यथाक्रमं कार्याः, तदलाभे स्ववर्णैर्वर्णकैः पटे

१ आ. २९३। २ अप० स्त्रिपूः। ३ क. त्वं तान् कामयते। ४ क. केतुश्चैव ग्रहाः। ५ क. ग. घ. राजतादयसः। ६ अप० केऽपि। ७ घ. सूर्यादीनामित्यारभ्य मण्डलकेषु लेख्यास्तो नास्ति ग्रन्थः।

लेख्याः मण्डलकेषु वा, गन्धैः रक्तचन्दनादिभिर्यथावर्णं लेख्या इत्यन्वयः। द्विभुजत्वादिविशेषस्तु मत्स्यपुराणोक्तो द्रष्टव्यः,—यथा "पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः। सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः॥ श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः। गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी॥ रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः। चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः॥ पीतमाल्याम्बरधरः कार्ष्णिकारसमद्युतिः। खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः॥ देवदैत्यगुरू तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ। दण्डिनौ वरदौ कार्यौ साक्षसूत्रकमण्डलू॥ इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः। बाणबाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतः सदा॥ करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः। नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते॥ धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः। गृध्रासनगता नित्यं केतवः सुवरप्रदाः॥ सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकहितावहाः। स्वाङ्गलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा॥" इति। एतेषां स्थापनदेशश्च तत्रैवोक्तः—"मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु। उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु॥ पूर्वेण भार्गवं विद्यात्सोमं दक्षिणपूर्वके। पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे॥ पश्चिमोत्तरतः केतून् स्थाप्या वै शुक्लतण्डुलैः॥" इति॥ २९६॥ २९७॥

पूजाविधिमाह—

यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ।
गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः॥ २९८॥

कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम्।

यथावर्णं यस्य ग्रहस्य यो वर्णः तद्वर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि, बल्यः धूपश्च सर्वेभ्यो गुग्गुलुर्देयः। चरवश्च प्रतिदैवतं अग्निप्रतिष्ठापनाज्याधानादिपूर्वकं "चतुरश्चतुरो मुष्टीन्विर्वपति" "अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामि" इत्यादिविधिना कार्याः। अनन्तरं समिद्देऽग्नाविध्माधानाधाराज्यान्तं कर्म कृत्वा आदित्याद्युद्देशेन यथाक्रमं

---

१ ख. ग. सप्ताश्वरथसंस्थोऽपि। २ क. स्थापने देशश्च शङ्खलेनोक्तः। ३ क. ग. स्थापयेच्छुक्ल। ४ ब. गुग्गुलः।

वक्ष्यमाणमन्त्रैर्वक्ष्यमाणाः समिधो वक्ष्यमाणप्रकारेण हुत्वा *चरवो होतव्याः ॥२९८॥ २९८ ॥

मन्त्रानाह—

आकृष्णेन॑ इमं देवा॑ अग्निर्मूर्धादिवः ककुत्॑ ॥ २९९ ॥

उद्बु॑ध्यस्वेति च ऋचो यथासङ्ख्यं प्रकीर्तिताः ।

बृ॑हस्पते अतियदर्य॑स्तथैवान्नात्परि॑श्रुतः ॥ ३०० ॥

शं॑ नो देवीस्तथाकाण्डात्केतुं कृ॑ण्वन्निमांस्तथा॑ ।

"आकृष्णेन रजसा वर्तमान...." इत्यादयो नव †मन्त्राः यथाक्रममादित्यादीनां बोद्धितव्याः ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३००८ ॥

इदानीं समिध आह

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ॥ ३०१ ॥

औदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ।

अर्कपलाशादयो यथाक्रमं सूर्यादीनां समिधो भवन्ति । तासु औदुम्बर्यो अभावाः सत्वचः प्रादेशमात्राः कर्तव्याः ॥ ३०१ ॥ ३०१८ ॥

किं च—

एकैकस्य त्वष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा॑ ॥ ३०२ ॥

होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना क्षीरेण वा युतैः॑ ।

* "अनवज्ञाविनो विधादाऽन्यरूपापक्व कोदनस्रुवः ।" इति अप० ५७३.

† एतेषां ऋषिच्छन्द आदयोऽपरार्के विस्तरेण ५७४ पृष्ठे द्रष्टव्याः ।

१. ऋ० अ. १. अ. ३. व. १, ऋ. २. । २—इमं देवा इति देवाः सोमो यज्ञः । २ ऋ० अ. ६, अ. ३, व. ३७, ऋ. १. । ४ उदुष्यमीति परमेष्ठी वृषाकपिर्वा । ५ ऋ० अ. २, अ. ४. व. ३१, ऋ. ५. । ६ अन्नात्परिश्रुत इति अग्निस्तत्स्तवीत्रः शुक्रोऽग्निर्भगती । ७ ऋ० अ. ७, अ. ६, व. ५, ऋ. ४. । ८ काण्डात्काण्डादित्यस्य सादुदुद्भुः । ९ ऋ० अ. १, अ. ३, व. ११, ऋ. ३. । १० अप० हमा अपि । ११ ख. ग. ताम्रलाक्षः । १२ अप० स्थाष्टशतक । १३ ख. रवे च । १४ अप० संयुताः ।

आदित्यादीनामेकैकस्याष्टशतसंख्यां[1] अष्टाविंशतिसंख्यां वा यथासंभवं मधुना सर्पिषा दध्ना क्षीरेण वा युता आज्याः अर्कादिसमिधो होतव्याः ॥ ३०२ ॥ ३०२ ॥

इदानीं भोजनमाह—

गुडौदनं पायसं च हविष्यं क्षीरषाष्टिकम् ॥ ३०३ ॥

दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च ।

दद्याद्गृहक्रमादेव द्विजेभ्यो भोजनं द्विजः ॥ ३०४ ॥

शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

गुडमिश्र ओदनो गुडौदनः, पायसं पायँसाऽन्नं, हविष्यं मुन्यन्नादि, क्षीरषाष्टिकं क्षीरमिश्रः *षाष्टिकौदनः, दध्ना मिश्र ओदनो दध्योदनः, हविर्चूर्णौदनः, चूर्ण तिलचूर्णमिश्र ओदनः, मांसं भक्ष्यमांसमिश्र ओदनः, चित्रौदनः नानावर्णौदनः,—एतानि गुडौदनादीनि यथाक्रममादित्यादिदेशेन भोजनार्थं द्विजेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ब्राह्मणसंख्या यथाविभवं द्रष्टव्या । गुडौदनाद्यभावे तु यथालाभमोदनादि पादप्रक्षालनादिविधिपूर्वकं सत्कृत्य सम्मानपुरःसरं दद्यात् ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०४ ॥

दक्षिणामाह—

धेनुः शंखस्तथानड्वान्हेम वासो हयः क्रमात् ॥ ३०५ ॥

कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ।

धेनुः दोग्ध्री, शंखः प्रसिद्धः, †अनड्वान्भारसहो बलीवर्दः, हेम सुवर्णं, वासः पीतं, हयः पाण्डुरः, कृष्णा गौः, आयसं शस्त्रादि, छागः प्रसिद्धः,—एता वै-

* "षष्टिको षीहिविशेषः ।" इति अप० ५७५ "षाष्टिका षष्टिरात्रेण पच्यन्ते" अ० ५. १. ७७.

† "अनसो वोढा गौरनड्वान् ।" इति अप० ५७५.

१ क. द्वशतमष्टाविंशतिसंख्या वा । २ क. पायसं क्षैरेयं हानीयं ।

त्वादयो यथाक्रममादित्यायुद्देशेन ब्राह्मणानां दक्षिणाः स्मृताः।—उक्ता मन्त्रादिभिः। एतच्च सम्भवे सति, असंभवे तु यथालाभं शक्तितोऽन्यदेव वाच्यमिति दिक्॥३०५॥३०५-॥

शान्तिकामेनाविशेषेण सर्वे ग्रहाः पूजितव्या इत्युक्तम्। तत्र विशेषमाह—

यश्च यस्य यदा दुष्टः स तं यत्नेन पूजयेत् ॥ ३०६ ॥

ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ।

यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो यदा दुष्टोऽष्टमादिस्थाने स्थितः स तं ग्रहं तदा यत्नेन विशेषेण पूजयेत्, यस्मादेषां 'ब्रह्माणं ब्रह्मणा पूर्वं वरो दत्तः पूजिताः सन्तो यूयमिष्टप्राप्तेऽनानिष्टनिरसनेन च पूजितारं पूजयिष्यथेति ॥ ३०६ ॥ ३०६-॥

अरिशेषेण द्विजानपीकृत्य शान्तिकर्मादिकार्याणि कर्माण्यनुक्रान्तानि, तत्राग्निरेकेनैवयुक्तस्य राज्ञो विशेषेणाधिकार इति दर्शयति[1]—

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतनानि च ॥ ३०७ ॥

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ।

नरेन्द्राणामभिषिक्तशालियाणां ग्रहाः पूज्यतमा इत्यनेनान्येषामपि पूज्यतमा इति गम्यते। उभयत्र कारणमाह—प्राणिनामभ्युदयविनिपाताः ग्रहाधीनाः यस्मात्तस्माद्-धिकारिभिः पूज्याः। किं च जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य भावाभावावुत्पत्तिनिरोधौ ग्रहाधीनौ। तत्र यदेते पूजिताः तदा सर्वकाले उत्पत्तिनिरोधौ भवतः। अन्यथा उत्पत्तिसमये तस्य नोत्पादः। ने काले निरोधश्च जगदीश्वरत्वाच्च नरेन्द्राणां तद्योगक्षे-

" " यद्यपि धर्माधर्मौ मुख्यदुःखानुभवहेतू, तथाऽपि कालविशेषमन्तरेण न तद्धेतू भवतः। न च ग्रहाणां गतिविशेषमन्तरेण कालविशेषः शक्यो निरूपयितुमिति भवति ग्रहाधीनत्वं नरेन्द्रोच्छ्रायादेरतो विस्तरं ग्रहरत्नमालायां द्रष्टव्यं तत्सूचितमागमादितश्चसंघातचिन्तायां ग्रहयज्ञः कार्यः। " इति अप० ५७६.

१ ख. पूजयितव्याः। २ ख. अपरार्के च—दुःखदः। ३ ख पूजयितारं। ४ ख. भिषेकयुक्तस्य। ५ ख. " इति दर्शयति " इत्यस्य स्थाने " इत्याह " इति पाठः। ६ क. शाणां शिष्टयः पत। ७ ख. पूज्यतमाः। अनेनान्ये। ख. ग. पूज्यतमाः। अथ चान्येषामपि पूज्या इति। ८ ख. स्वकाल एवोत्पत्ते। ९ ग. न निरोधकाले।

मकारिणां पूज्यतमा ग्रह्य इति तेषां विशेषेण शान्तिकादिष्वधिकारः । तथा च गौतमेन "राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम्" । इति राजानमधिकृत्य "वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत्" । "चलतश्चेतान्स्वधर्मे स्थापयेत्" ।" इत्यादींश्चोक्त्वा "यानि च दैवोत्पातचिन्तकाः प्रब्रूयुस्तान्यादियेत्" ।" "तदधीनमपि लोके योगक्षेमं प्रतिजानंते ।" इति शान्तिकपौष्टिकायनुष्ठानहेतुमभिधाय "शान्तिकपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमङ्गल्यसंयुक्तान्याभ्युदयिकानि विद्वेषणस्तम्भनाभिचारद्विषद्बृद्धिमुक्तानि च शालाग्नौ कुर्यात्" । "इति शान्तिकादीनि दर्शितानि ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥

इति ग्रहशान्तिप्रकरणम् ॥

१.—११. १ । २. ११, ९ । ३. ११. १०. । ४. ११. १५ । ५. ११. १६. ६. ११. १७.

अथ राजधर्मप्रकरणम् १२

साधारणान्गृहस्थधर्मानुक्त्वेदानीं राज्याभिषेकादिगुणवुक्तस्य गृहस्थस्य विशेषधर्मानाह[1]···

महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ॥ ३०८ ॥

विनीतः सत्वसंपन्नः कुलीनस्सत्यवाक्शुचिः ।

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ॥ ३०९ ॥

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ।

स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ॥ ३१० ॥

विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ।

पुरुषार्थसाधनकसंरम्भाभ्यवसाय उत्साहः,—[2] महानुत्साहो यस्यासौ महोत्साहः, बहूद्देशार्थदर्शी स्थूललक्षः, परकृतोपकारापकारौ न विस्मरतीति कृतज्ञः‡ तपोज्ञानादिवृद्धानां सेवको वृद्धसेवकः, विनयेन युक्तो विनीतः,—विनयशब्देनाविरुद्धः पूर्वोत्तरज्ञातर्कौधर्मकलाप उच्यते—'न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत्।' इत्यादिनोक्तः,§ सत्वसंपन्नः संपदापदोर्हर्षविषादरहितः, मातृतः पितृतश्चाभिजनवान्कुलीनः,

[1] "उक्ता वर्णधर्माः ब्रह्मचारिगृहस्थधर्मांश्च इदानीं राज्ञो गृहस्थस्यापि गुणवतः जनपदपरिपालनादिधर्मान्वक्तुं वैगुण्यैर्दुष्टः प्रजापालनयोग्यो भवति तान्त्सावद्याह।" इति अप० ५७६.

† "महोत्साहो महोद्योगः। महाविषयत्वमविह्वल्यमानत्वं चोत्साहस्य महत्त्वम्।" इति अप० ५७७.

‡ "यः प्रत्युपकारायोपकारिणं स्मरति स कृतज्ञः।" इति अप० ५७७.

§ "दुर्वचनापकोऽपि न ब्रूयादप्रियं यः स सत्क्रियः।" इति अप० ५७७.

---

1 क. साधारणसाधारणान् । २ ग. धर्मानभिधाय । ३ अप० सूत्री । ४ क. कर्मधर्म ।

सत्यवाक्सत्यवचनशीलः । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः, अवश्यकार्याणां कर्मणामारम्भे प्रारब्धानां च समापने यो न विलम्बतेऽसावदीर्घसूत्रः, *अधिगतार्थाविस्मरणशीलः स्मृतिमान्, †अक्षुद्रोऽसद्गुणद्वेषी, अपरुषः परदोषाकीर्तनशीलः, धार्मिकः वर्णाश्रमधर्मान्वितः, न विद्यन्ते ‡व्यसनानि यस्यासौ अव्यसनः,—व्यसनानि चाष्टादश, यथाऽऽह मनुः "मृगयाऽक्षा दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽथ दूषणम् । वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥" इति । तत्र च सप्त कष्टतमानि, यथाऽऽह—"पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणम् । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥§" इति—प्राज्ञो गम्भीरार्थावधारणक्षमः, शूरो निर्भयः, ‖रहस्यवित् गोपनीयार्थगोपनेचतुरः, स्वरन्ध्रगोप्ता स्वस्य सप्तसु राज्याङ्गेषु यत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यं तत्स्वरन्ध्रं—तस्य गोप्ता प्रच्छादयिता, ¶आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां **दण्डनीत्यामर्थयोगक्षेमोपयोगिन्यां, वार्तायां कृषिवाणिज्यपशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभूतायां, ††त्रय्यां ऋग्यजुःसाममय्यां च विनीतः तत्तदभिज्ञैः प्रावीण्यं नीतः, यथाऽऽह मनुः—"त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च तद्विदः । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥" इति,—नराधिपो राज्याभिषिक्तः,—स्यादिति सर्वत्र संबन्धः ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३१०ˇ ॥

* "प्रमितेऽर्थे निराशङ्कः ।" इति अप० ५७७.

† "अक्षुद्रः अनल्पहृदयः । योऽल्पापकारोपकाराभ्यां कोपप्रसादवान् सोऽल्पहृदयः ।" इति अप० ५७७.

‡ "पुरुषार्थविक्षेपकं द्यूतादिकं व्यसनं तद्रहितः अव्यसनः ।" इति अप० ५७७.

§ "आत्मज्ञो मन्त्रज्ञः परतन्त्रज्ञो वा ।" इति अप० ५७७.

‖ "आन्वीक्षिकीवेदाद्यविरुद्धन्यायविद्या ।" इति अप० ५७७.

¶ तच्छास्त्रविषयविभागादि महाभारते शान्तिपर्वणि ५६ तमे अध्याये द्रष्टव्यम् ।

** "त्रयीग्रहणात् तत्परिकरभूतानि व्याकरणाद्यङ्गानि मीमांसापुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते ।" इति अप० ५७७.

---

१ क. वृथात्यागः । मनुस्मृतौ—'वृथाट्या च' । २.—७. ४७, ४८ । ३ क. मेतत्त्रयं सदा । ४.—७. ५०, ५१ । ५ क गोपनकुशलः । क ६ .ग. ऋग्यजुः सामारव्यायां च । ७.—७४६ ।

एवमभिषेकगुणयुक्तस्यान्तरङ्गान्मन्त्रिणोऽभिप्रायेणार्थान् बहिरङ्गानाह—

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान्शुचीन् ॥३११॥

तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः परम् ।

सहोत्साहादिगुणैर्युक्तो राजा मन्त्रिणः कुर्वीत । कथंभूतान्?—प्राज्ञान् हिताहितविवेककुशलान्, मौलान्त्ववंशपरम्परायातान्, *स्थिरान्महत्यपि हर्षविषादस्थाने विकाररहितान्, शुचीन्धर्मार्थकामभयोपधाशुद्धान् । ते च सताद्यां वा कार्याः, यथाऽऽह मनुः—"मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् । सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥†" इति । एवं मन्त्रिणः पूर्वं कृत्वा तैः सार्धं राज्यं सन्धिविग्रहादिलक्षणं कार्यं चिन्तयेत समस्तैर्व्यस्तैर्वा । अनन्तरं तेषामभिप्रायं ज्ञात्वा सकलशास्त्रार्थवेचारकुशलेन ब्राह्मणेन पुरोहितेन सह कार्यं विचिन्त्य ततः स्वयं बुद्धया कार्यं चिन्तयेत् ॥ ३११ ॥ ३११ ॥

कीदृशं पुरोहितं कुर्यादित्याह

पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ॥ ३१२ ॥

दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ।

पुरोहितं च सर्वेषु दद्याद्दद्यार्थेषु कर्मसु पुरतो निहितं दानमानसत्कारैरात्मसंबन्धं ‡कुर्यात् । कथंभूतम्?—दैवज्ञं ग्रहोत्पाततच्छमनादेर्वेदितारं उदितोदितं

* "स्थिरान्महतेऽप्यवसन्नान् ।" इति अप० ५७७.

† "पुरोहितं प्रकुर्वीत वृण्वीत, वरयेत हि पुरोहितवचनमुपपद्यते यथाऽध्वर्युत्वादिकम्।" इति अप० ५७८.

‡ "दैवज्ञो ज्योतिश्शास्त्रार्थवित् । तेन हि शास्त्रेण प्राणिनां दैवं कर्मविपाको ज्ञायते ।" इति अप० ५७७.

१– ब. ५४. । २ क. समस्तैर्व्यस्तैर्वा अनन्तरं । ३ क. ततः स्वबुद्धया कार्यं । ४ ख. पुरतो हितं । ब. पुरो निहितं ।

विद्याभिजनानुष्ठानादिभिरदितैः शास्त्रोक्तैः *उदितं समृद्धं दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कुशलम् अथर्वाङ्गिरसे च शान्त्यादिकर्मणि ॥ ३१२ ॥ ३१२ ॥

श्रौतस्मार्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ॥ ३१३ ॥

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ।

श्रौताग्निहोत्रादिस्मार्तोपासनादिक्रियानुष्ठानासिद्ध्यर्थं ऋत्विजो वृणुयात् । यज्ञांश्च राजसूयादीन्विधिवद्यथाविधानं भूरिदक्षिणान्बहुदक्षिणानेव कुर्यात् ॥ ३१३ ॥ ३१३ ॥

किं च

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ॥ ३१४ ॥

अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ।

ब्राह्मणेभ्यो भोगान् सुखानि तत्साधनदानद्वारेण दद्यात्, वसूनि च सुवर्ण-रूप्यभूप्रभृतीनि विविधानि नानाप्रकाराणि दैवेनि,—यस्मादेष राज्ञां †अक्षयो निधिः शेवधिः यद्ब्राह्मणेभ्यो दीयते । साधारणधर्मत्वेन दानप्राप्तौ सत्यां राज्ञां दानप्राधान्य-प्रतिपादनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३१४ ॥ ३१४ ॥

किं च

अस्कन्नमव्यथं चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम् ॥ ३१५ ॥

अग्नेः सकाशाद्विप्राग्नौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ।

* "ये मन्त्रिणामुदिता वक्ताः प्रज्ञादयो गुणाः ते यस्योदिता भूताः स उदितोदितः ।" इति अप० ५७८.

† "आत्मोपकारकत्वेन निधित्वाच्चात् निधिरयं राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितं विप्रेभ्यो दत्तम् । लौकिको निधिरुपभोगात्प्रचौरादिभयात् कदाचिच्छीयते दृश्यं तु न तथेति विशेषोऽयमिति वक्तुमुक्तमक्षय इति । 'भूमौ निहितं सुवर्णादिकं निधिः । न केवलं निधिरक्षयं दानमपि ह्यग्निहोत्रादेरपि । न हि दाने कस्यचिद्भविष्यः स्कन्दर्न स्थयनं वा दीयते, येन विघ्नं सदग्निहोत्रादिवदफलं स्यात्।" इति अप० ५७८.

१ ख. इत्या निधिभ्यो । २ ख. देयानीति नास्ति । ३ ख. गम्यं चैव ।

अग्नेः सकाशादग्निसाध्यात् भूरिदक्षिणात् राजसूयादेरपि विप्राग्नौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते,—यत् एतदस्कन्नं क्षरणरहितं, अव्यर्थं पशुहिंसारहितं, प्रायश्चित्तैरदूषितं प्रायश्चित्तायासरहितम् ॥ ३१५ ॥ ३१५* ॥

कस्मिन् विषेऽन्यो दद्यादित्युक्तम् , कथं परिपाल्या दद्यादित्याह* ॥

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ॥ ३१६ ॥
पालितं वर्द्धयेन्नीत्या वृद्धं च पात्रेषु निक्षिपेत् ।

अलब्धलाभाय धर्मशास्त्रानुसरणेन यतेत । यत्नेन लब्धं तत्परतया रक्षेत् । पालितं नीत्या वैणिक्पथादिक्रया वृद्धिं नयेत् । वृद्धं च पात्रेषु† त्रिविधेषु धर्मार्थकामयुक्तेषु निक्षिपेत् दद्यात् ॥ ३१६ ॥ ३१६* ॥

पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह ॥

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ॥ ३१७ ॥
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ।

यथोक्तविधिना भूमिं दत्त्वा स्वत्वनिवृत्तिं कृत्वा 'निबन्धं वा एकस्य भाण्डभरकस्येयन्तां रूपकाः, एकस्य पर्णभरकस्येयन्ति पर्णानीति वा, निबन्धं कृत्वा लेख्यं कारयेत् । किमर्थम् ?—आगामिन एष्यन्तो ये भद्राः साधवो नृपतयो भूपास्तेषामनेन दत्तमनेनप्रतिगृहीतमिति परिज्ञानाय । पार्थिवो भूपतिः । अनेन भूपतेरेव भूमिदाने निबन्धदाने वाऽधिकारो न भोगपतेरिति दर्शितम् ॥ ३१७ ॥ ३१७* ॥

लेख्यं कारयेदित्युक्तम् , कथं कारयेदित्याह—

पट्टे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ॥ ३१८ ॥

---

* "विद्यातपोवृत्तसंपन्नेषु" इति अप० ५७८.

† "अस्मिन्ग्रामे प्रतिक्षेत्रं क्षेत्रस्वामिनिवसद्गृहभक्षमेकं प्रथमपट्टं प्रतिमासं वा देयमित्येव मादिनियमो निबन्धः ।" इति अप० ५७८.

---

१ क. लब्धं तत्परिपालयेत् । स्वयमवेक्षया रक्षेत् । ख. तत्परिपालयेत् । स्वयमवेक्षया तद्रक्षेत् । पालितं तत्परतया रक्षेत् । २ क. रक्षितं नीत्या । ३ ग. नीत्या वणिज्यादिक्रया । ख. वणिक्क्रियया । ४ घ. पात्रेषु धर्मार्थ । ५ क. ख. घ. धर्मार्थकामपात्रेषु नि । ६ ख. इमलौञ्छ्यक्र ।

अभिलेख्याऽऽत्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः ।
प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ॥ ३१९ ॥

स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ।

कार्पासिके पटे ताम्रपट्टे ताम्रफलके वा आत्मनो वंश्यान्प्रपितामहपितामहपितॄन् बहुवचनस्यार्थवत्त्वात् वंशवीर्यश्रुतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमभिलेख्याऽऽत्मानं,—च शब्दात्प्रतिग्रहीतारम्, प्रतिग्रहपरिमाणं दानच्छेदोपवर्णनं चाभिलेख्य—प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो निबन्धस्तस्य—रूपकादिपरिमाणं—दीयते इति दानं—क्षेत्रादि तस्य छेदः—छिद्यते अनेनेति छेदः—नैयाघाघाटोनिवर्तनपरिमाणं च तस्योपवर्णनं अमुकनद्या दक्षिणतोऽर्ध ग्रामः क्षेत्रं वा पूर्वतोऽमुकग्रामस्य, एतावन्निवर्तनमित्यादिनिवर्तनपरिमाणं च लेख्यमेव, आघाटस्य नदीनगरवर्त्मादेः संचारिवेन भूमेर्न्यूनाधिकभावसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थम् । स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन मतं मे ऽमुकनाम्नः अमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमित्यनेन संपन्नं संयुक्तं कालेन च द्विविधेन शकनृपालीतसंवत्सररूपेण च दानकालेन चन्द्रसूर्योपरागादिना संपन्नं स्वमुद्रया गरुडवराहादिरूपेणोपरि बहिश्चिह्नितम् अङ्कितं स्थिरं दृढं *'शासनम्—शिष्यन्तो भविष्यन्तो नृपतयः अनेन 'दानाच्छ्रेयोऽनुपालनम्' इति शासनं—कारयेत् महीपतिर्न भोगपतिः। सन्धिविग्रहादिकारिणां केनचिल्लेखकम् ,—" सन्धिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राज्ञा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनम् ॥" इति स्मरणात् । दानमाङ्गल्येन दानफले सिद्धे शासनकरणं तत्रैव भोगाभिवृद्ध्या फलातिशयार्थम् ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३१९-॥

इदानीं राज्ञो निवासस्थानमाह

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥ ३२० ॥

तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ।

* " शिष्यन्ते दानापहारासिद्धिवर्त्मन्ते भाविनो भूपतिप्रभृतयो येन तच्छासनम् ।" इति अप० ५७९.

१ क. ' ताम्रपट्टे ' इति नास्ति ख. घ. ताम्रपट्टे फलके । २ ख. घ. अर्थवत्त्वाय । ३ ग. नद्यादी निवर्तनम् । ४ क. ' अमुकनाम्नः ' इति नास्ति । ५ क. रूपेण । ६ ख. ग. घ. सन्धिविग्रहादिकारिणा न येन केनचित् ।

रम्यं रमणीयं अशोकचम्पकादिभिः, पशव्यं पशुभ्यो हितं पशुवृद्धिकरम्, आजीव्यमुपजीव्यं कन्दमूलफलपुष्पादीभिः, *जाङ्गलं—यद्यप्यल्पोदकतरुपर्वतो देशो जाङ्गलः, तथाऽप्यल्प सैमजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देनाभिधीयते—तं देशमावसेत् अधिवसेत्[1]। तत्रैवंविधे देशे जनानां कोशस्य सुवर्णादेरात्मनश्च रक्षणार्थं दुर्गं कुर्वीत। तद्दुर्गं च षड्विधम्, यथाऽऽह मनुः—"धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्ष्यमेव च। नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्याऽऽवसेत्पुरम्॥"[2]" इति॥ ३२०॥ ३२०*॥

किं च—

तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलान्शुचीन्॥ ३२१॥

प्रकुर्यादायकर्मान्तव्ययकर्मसु चोद्यतान्।

तत्र तत्र धर्मार्थकामादिषु अध्यक्षान् योग्यानधिकारिणः प्रकुर्वीत[3]नियुञ्जीत, यथाऽऽहुः—"धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानर्थकृत्येषु पण्डितान्। स्त्रीक्लीबान्निवर्तयेत्तीक्ष्णांश्चैवोग्रांश्चोग्रेषु कर्मसु॥" इति। कीदृशान्?—निष्णातान् अनन्यव्यापारान्, कुशलान् तत्तद्व्यापारचतुरान्, शुचीन् चतुर्विधोपधाशुद्धान्, आयकर्मसु सुवर्णोत्पत्तिस्थानेषु, व्ययकर्मसु सुवर्णादिदानस्थानेषु च, उद्यतान् अनलसान्, च शब्दात्प्राज्ञत्वादिगुणयुक्तान्। उक्तं च—"प्राज्ञत्वमुपधाशुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता। कार्येषु व्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च योग्यता॥" इति॥ ३२१॥ ३२१*॥

* भीमांश्च दयालिप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च।' इति सामान्येन स्वस्वदानमुक्तम्। इदानीं नृपाणां विक्रमार्जितस्य दाने फलातिशयमाह—

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्द्रणार्जितम्॥ ३२२॥

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा।

* "जाङ्गलः स्वल्पतृष्णोदकपर्वतो बहुपक्षिमृगः प्रचुरवीरुत्पश्च।" इति अप० ५८०.

[1] क. कन्दमूलादिभिः। २ क. समुद्रजल०। ३ क. तिष्ठेत्। ४ घ. गृदुर्गं। ५.—७. ७०.। ६ क. धर्मार्थशास्त्रादिषु०। घ. धर्मादिशास्त्रादिषु०। ७ ख. क्रियेषु०। ८ आ. ३१५.। ९ क. तथा।

नास्माद्दुष्कृततमो धर्मो नृपाणां विद्यते यद्रणाजिरं द्रव्यं विप्रेभ्यो दीयते, यच्च प्रजाभ्योऽभयदानम् ॥ ३२२ ॥ ३२२८ ॥

रणाजिरं देवपितृकृत्यं द्रव्यार्जनाय रणे प्रवृत्तस्य विपत्तिरपि संभवतीति न धर्मो नाशयेदिति दत्तो निवृत्तिरेव श्रेयसीत्यत्रआह –

य* आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ॥ ३२३ ॥

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ।

ये भूम्यर्थमाहवेषु प्रवृत्ता अपराङ्मुखा अभिमुखा वध्यन्ते मार्यन्ते ते स्वर्गं यान्ति† योगाभ्यासरता यथा यथाकूटैरविषदिग्ध्यादिभिरायुधैर्योद्धारो भवन्ति ॥ ३२३ ॥ ३२३८ ॥

किं च—

पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्तिनाम् ॥ ३२४ ॥

राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ।

स्वबलेषु करितुरगरथपदातिषु भग्नेष्वनिवर्तिनां परबलाभिमुख्यायिनां पदानि क्रतुतुल्यानि अश्वमेधतुल्यानि । विपर्यये दोषमाह— विपलायिनां पराङ्मुखानां हतानां राजा सुकृतमादत्ते ॥ ३२४ ॥ ३२४८ ॥

अपि च —

तवाहवादिनं क्लीबं निर्हेतिं परसंगतम् ॥ ३२५ ॥

न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ।

* "ननु पाक्षिकानर्थफलया प्रेक्षावतां रणे प्रवृत्तेरनुपपत्तेति विधिरयं न घटते इत्याह—" इति अप० ५८० ।

† "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ "

१ क. ज्यायसी ।

तवाहमिति यो वदति सं, क्लीबं नपुंसकं, निर्हेतिं निरायुधं, परसंगतमन्येन सह युद्धयमानं, विनिवृत्तं युद्धाद्विनिवृत्तं, युद्धेप्रेक्षणको युद्धदर्शी तम्;— न हन्यादिति सर्वत्र संबन्धः। आदिग्रहणादश्वसारथ्यादीनां ग्रहणम्; यथाऽऽह गौतमः— "न दोषो हिंसायामाहवे।" "अन्यत्राश्वसारथ्यायुधकुलाञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलदृश्वारूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यः।" इति। शङ्खोऽप्याह—"न पानीयं पिबन्तं, न भुञ्जानं, नोपानहौ प्रमुञ्चन्तं, सन्नद्धमणिं, न स्त्रियं, न करेणुं, न वाजिनं, न सारथिं, न दूतं, न ब्राह्मणं, न राजानमराजा, हन्यात्" इति ॥ ३२५॥ ३२५॥

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ॥ ३२६ ॥

व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ।

कृतरक्षः पुरस्कृताऽऽत्मनश्च रक्षां विधाय प्रतिदिनं प्रातःकाल उत्थाय स्वयमेवाऽऽयव्ययौ पश्येत्। ततो व्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा कामतो यथारुचि भुञ्जीत ॥ ३२६ ॥ ३२६॥

हिरण्यं व्यापृतानीतं भाण्डागारेषु निक्षिपेत् ॥ ३२७ ॥

पश्येच्चारांस्ततो दूतान्प्रेषयेन्मन्त्रिसंगतः ।

तदनन्तरं हिरण्यादिकं † व्यापृतैर्हिरण्यायानयनियुक्तैरानीतं स्वयमेव निरीक्ष्य ‡ भाण्डागारेषु निक्षिपेत्। ततश्चारान् विश्वस्तान्प्रत्यागतान्पश्येत्। ये परराज्ये वृत्तान्तपरिज्ञानाय परिव्राजकतापसादिरूपेण गूढचारिणः प्रेषितास्तांश्च दृष्ट्वा कञ्चिन्निवेशयेत्। तदनन्तरं दूतांश्च पश्येत्। दूताश्च ये प्रकटमेव राज्ञोऽन्तरंप्रति

* "स्नानग्रहणं सकलमाध्याह्निकोपलक्षणम्।" इति अप० ५८१.

† "व्यापृतैः करादिदानाधिकृतैरानीतं।" इति अप० ५८२.

‡ "भाण्डागारे धननिधानशालायां क्षिपेत्" इति। अप० ५८२.

१ विनिर्वर्तनम्। २ ब. युद्धेक्षणकं युद्धदर्शिनं न हन्यात्। ३ "अन्यत्र व्यश्वसारथ्यायुधकृताञ्जलिः" इति च पाठः। ४.—१०. १७, १८.। ५ क. न यावितमित्यधिकम् ६ ख. काले। ७ अप० भाण्डागारे न्यसेत्ततः। ८ क. स्वकान्; ब. स्वशान्०। ९ ख. राज्ञा०।

गतागतमाचरन्ति । ते च त्रिविधाः—निसृष्टार्थाः संदिष्टार्थाः शासनहराश्चेति । तत्र निसृष्टार्थाः राजकार्याणि देशकालोचितानि स्वयमेव कथयितुं क्षमाः, उत्तमाले ये परस्मै निवेदयन्ति ते संदिष्टार्थाः, शासनहरास्तु राजलेखहारिणः । तान्पूर्वप्रेषितानागतान्मन्त्रिसंगतः दृष्ट्वेत्, दृष्ट्वा तद्वातीमाकलय्य पुनः प्रेषयेत् ॥ ३२७ ॥ ३२७ ॥

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वा समागतः ॥ ३२८ ॥

बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ।

तदनन्तरमपराह्णे स्वैरं यथेष्टमेकोऽन्तःपुरविहारी स्यात्, * मन्त्रिभिर्वा विश्वासिभिः कलाकुशलैः परिहासवेदिभिः परिवृतः स्त्रीभिश्च रूपयौवनवैदग्ध्यशालिनीभिः, "भुक्तवान् विहरेदेव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विहृत्य च यथाकामं पुनः कार्याणि चिन्तयेत्" ॥" इति मनुस्मरणात् । ततो विशिष्टैर्वस्त्रकुसुमविलेपनालङ्कारैरलङ्कृतः हस्त्यश्वरथपदातिबलानि दृष्ट्वा सेनान्या सेनापतिना सह तद्रक्षणादि देशकालोचितं चिन्तयेत् ॥ ३२८ ॥ ३२८ ॥

संध्यामुपास्य शृणुयाच्चाराणां गूढभाषितम् ॥ ३२९ ॥

गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च ।

ततः सायंकाले संध्यामुपास्य—सामान्येन प्रातस्यापि पुनर्वचनं कार्याकुलत्वादविस्मरणार्थम्—अनन्तरं ये पूर्वदृष्टाः कचित्स्थाने निवेदितास्तेषां चाराणां गूढभाषितमन्तर्वेश्मनि शस्त्रपाणिः शृणुयात् । उक्तं च—"सन्ध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम्" ॥" इति । ततो नृत्यगीतादिभिः कंचित्कालं क्रीडित्वा कक्षान्तरं प्रविश्य भुञ्जीत,—"गत्वा

* "भुक्त्वा यथेच्छमङ्गनाभिः सह क्रीडेत् । कार्यवशान्मन्त्रिसमागतो वा भवेत् ।" इति अप० ५८३ ।

१ क. घ. हस्ता । २.—७. २२१. । ३ क. दत्तालङ्कारैर्विलेपनकुसुमाद्यैः । ४ क. पूर्वं दृष्ट्वा । ५ क. निवासिताः । ६. मनुः— ७. २२१. ।

कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् । प्रविशेद्भोजनार्थं च *स्त्रीभिरन्तःपुरं सह ॥" इति स्मरणात् । ततोऽविस्मरणार्थं यथाशक्ति स्वाध्यायं पठेत् ॥ ३२९ ॥ ३२९ ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुध्येत्तथैव च ॥ ३३० ॥

शास्त्राणि चिन्तयेद्बुध्वा सर्वकर्तव्यतास्तथा ।

तदनन्तरं तूर्यशङ्खादिघोषेण संविशेत्स्वप्यात् । तथैव तूर्यादिघोषेण प्रतिबुध्येत् । प्रतिबुध्य च शास्त्रविद्भिर्विश्वासिभिः सह, एकाकी वा पश्चिमे यामे शास्त्राणि चिन्तयेत्, सर्वकर्तव्यतांश्च सर्वकार्याणि च । एतच्च स्वस्थं प्रत्युच्यते । अस्वस्थः पुनः सर्वकार्येषु अन्यं नियोजयेत्, यथाऽऽह मनुः—"एतद्दृत्तं समातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः । अस्वस्थः सर्वमेवैतन्मन्त्रिमुख्ये निवेशयेत्" इति ॥ ३३० ॥ ३३० ॥

प्रेषयेच्च ततश्चारान्स्वेष्वन्येषु च सादरम् ॥ ३३१ ॥

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ।

दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्द्यौर्दां काञ्चनं महीम् ॥ ३३२ ॥

नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च ।

अनन्तरं तत्रस्थ एव विश्वस्तान्स्वान् चारान् दानमानसत्कारैः पूजितान् स्वेषु सामन्ताद्यधिकारिषु अन्येषु महीपतिषु प्रेषयेत् तच्चिकीर्षितपरिज्ञानाय । ततः प्रातःसन्ध्यामुपास्यामिहोत्रं हुत्वा, पुरोहितर्त्विगाचार्यादिभिराशीर्भिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो दृष्ट्वा तेभ्यश्च ग्रहादिस्थितिं विदित्वा, शान्तिकादीनि च पुरोहितायादिश्य वैद्यांश्च दृष्ट्वा तेभ्यश्च स्वशरीरस्थितिं निवेद्य प्रतिविधानं चादिश्य, गां दौर्धीं काञ्चनं महीं च नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्याल्लङ्कारादीनि गृहाणि च सुधाधवलितादीनि—श्रोत्रियेभ्योऽधीतवेदेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३२ ॥

* "स्त्रीभिः परिचारिकाभिः..." इति मेधातिथिः । "परिचारिकरक्षितः..." इति कुल्लूकः । तस्मात्पूर्वोक्तं स्त्रिया सह भोजनं न बाधितम् ।

१ मनुः—७. २२४. । २ क. ग. कर्तव्यतां० । ३—७. २२६. । ४ अप० सादरम् । ५ क. अप० गाः । ६ अप० तथा । ७ अप० मौहियाणां । ८ क. ग. गाः द्रोणीः ।

किं च—

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्मः क्रोधनोऽरिषु ॥ ३३३ ॥

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ।

ब्राह्मणेष्वधिक्षिप्तश्चापि क्षमी क्षमावान्, स्निग्धेषु स्नेहवत्सु मित्रादिष्वजिह्मः अवक्रः, अरिषु क्रोधनः, भृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणेनाहितनिवर्तनेन च पितेव दयावान्,—स्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३३ ३३३* ॥

पुण्यात्षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ॥ ३३४ ॥

सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ।

यस्मान्न्यायेन शास्त्रोक्तमार्गेण प्रजाः परिपालयन् परिपालितप्रजोपचितपुण्यात् षड्भागं षष्ठं भागमादत्ते यस्माच्च सर्वेभ्यो भूम्यादिदानेभ्यः प्रजानां परिपालनमधिकफलम्,—तस्मात्प्रजासु यथा पिता तथैव स्यादिति गतेन संबन्धः ॥ ३३४ ॥ ३३४* ॥

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ॥ ३३५ ॥

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ।

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति, प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः, दुर्वृत्ताः ऐन्द्रजालिककितवादयः, सहो बलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच्च तत्साहसं च महासाहसं तेन वर्तन्ते इति †महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः, ‡आदिशब्दान्मौलिककुहकवृत्तय:—एतैः पीड्यमानाः बाध्यमानाः प्रजा रक्षेत् । कायस्था

* "चाटाः पिशुनाः" इति अप० ५७४.

† "महासाहसिकः मनुष्यमारणवन्दिग्रहादिकारी ।" इति अप० ५७४.

‡ "आदिशब्देन कूटमानकूटसुवर्णादिकारिणो लक्ष्यन्ते ।" इति अप० ५७४.

१ क. अप० वर्गे च० । २ पुण्यषड्भागम् । ३ क. धर्मशास्त्रमार्गेण । ४ क. वकवृत्तादाः । घ. कुहकदुर्वृत्तयः ।

गणका श्लोकद्वयार्थ—तैः पीड्यमानाः विदोषतो रक्षेत्, तेषां राजवल्लभतयाऽतिमायाविनत्वं च "दुर्निवारत्वात् ॥ ३३५ ॥ ३३५८ ॥

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किंचित्किल्बिषं प्रजाः ॥ ३३६ ॥

तस्मात्तु नृपतेरर्धं यस्माद्गृह्णात्यसौ कराम् ।

अरक्ष्यमाणाः प्रजाः यत्किंचित्किल्बिषं चौर्यपरदारागमनादि कुर्वन्ति तस्मात्पापादर्धं नृपतेर्भवति यस्मादसौ राजा रक्षणार्थं प्रजाभ्यः कराम् गृह्णाति ॥ ३३६ ॥ ३३६८ ॥

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ॥ ३३७ ॥

साधून्त्संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ।

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ॥ ३३८ ॥

सदानमानसत्कारान् श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ।

राष्ट्रे राजा अधिकारिषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारैरुक्तलक्षणैः सस्मक् ज्ञात्वा साधून् सुचरितान् संमानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीता दुश्चरितानि सम्भिन्दित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान् द्रव्यरहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । श्रोत्रियान् सदानमानसत्कारान् दानमानसत्कारैः सहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदैव वासयेत् ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३८८ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्यत्कोशं "योऽभिवर्धयेत् ॥ ३३९ ॥

सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ।

* "पूर्वश्लोकः स्वयं न पीडयेदित्यर्थानुवादः । अत्र तु यथा परो न पीडयेत्तथा कुर्यादि त्युच्यते ।" इति अप० ५७४.

+ "अत्रापि पापार्धसंभितं पापं राज्ञो भवतीति मन्तव्यम्, न ह्यन्यकृतमरष्टमन्यस्य भवति ।" इति अप ५७४.

‡ "कार्यार्थं कार्यिणो धनादानमुत्कोचः ।" इति अप ५७४.

§ सत्कारः साधुवस्त्रापकोऽत्यापारः ।" अप० ५७६.

१ ख. त्वाच्च । २ अप० स्तु । ३ क. दुर्वृत्तान्; ख. घ. दुश्चरितान्० । ४ घ. सदानमानसत्कारैः सहि० । ५ अप० योऽभिवर्द्धयेत् ।

योऽसौ राजा स्वराष्ट्रादन्यायेन धनमादाय स्वकोशं विवर्धयेत् सोऽचिराच्छी-घ्रमेव विगतश्रीको विनष्टलक्ष्मीकः बन्धुभिः सह नाशं प्राप्नोति ॥ ३३९ ॥ ३३९ ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ॥ ३४० ॥
राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा न निवर्तते ।

*प्रजानां तत्करादिकृतपीडनेन यः संतापस्तस्माद्भूतः—हुताशन इव संतापकारित्वादपुण्यराशिर्हुताशनशब्देनोच्यते—स राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा नाशमनीत्वा न निवर्तते नोपशाम्यति ॥ ३४० ॥ ३४० ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ ३४१ ॥
तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ।

न्यायतः स्वराष्ट्रपरिपालने राज्ञो यो धर्मस्तं सकलं वक्ष्यमाणन्यायेन परराष्ट्रं वशं नयन् आहवसात्कुर्वन्नाप्नोति धर्मषड्भागं च ॥ ३४१ ॥ ३४१ ॥

किं च-

यस्मिन्देशे य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ॥ ३४२ ॥
तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशमुपागतः ।

यदा परदेशो वशमुपागतः तदा न स्वदेशाचारादिसंकरः कार्यः । किं तु †यस्मिन्देशे य आचारः कुलस्थितिर्व्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैवासौ परिपालनीयः, यदि शास्त्रविरुद्धो न भवति । यदा वशमुपागत इत्यनेन वशोपगमनात्प्रागनियम इति दर्शितं, यथोक्तम्—"उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् । दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥" इति ॥ ३४२ ॥ ३४२ ॥

---

* प्रजानां पीडनात् अन्यायेन धनादानात् " इति अप० ५८५.

† " यस्मिन्परराष्ट्रे य आचारो होलाकादिर्यश्चान्यव्यवहारो नाणकादिर्निबन्धनो वा च कुलस्थितिरेतावद्धनं राज्ञाऽनेन कुलेन देयमित्येवंमादिरूपा स राष्ट्रो वशमुपागतस्तथैव तेनै वाचारादिना युक्तः परिपालनीयः । " अप० ५८५.

१ ख. द्रव्य० । २ क. ग. नादग्ध्वा निवर्तते । घ. प्राणानदग्ध्वा न० । ३ मदुः—७. १९५. ।

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् ॥ ३४३ ॥
कुर्याद्यथाऽस्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ।

यस्मात् "तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यम्" इत्युक्तं मन्त्रमूलं राज्यं तस्मान्मन्त्रं यत्नेन तथा सुरक्षितं कुर्यात्, यथाऽस्य राज्ञः कर्मणां सन्धिविग्रहादीनामाफलोदयात्फलनिष्पत्तेः प्राग्यावदन्ये मन्त्रं न जानन्ति ॥ ३४३ ॥ ३४३-॥

किं च—

अरिर्मित्रमुदासीनोऽनंतरस्तत्परः परः ॥ ३४४ ॥
क्रमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः ।

अरिः शत्रुः, मित्रं सुहृत्, उभयविलक्षण उदासीनः—ते च त्रयस्त्रिविधाः;

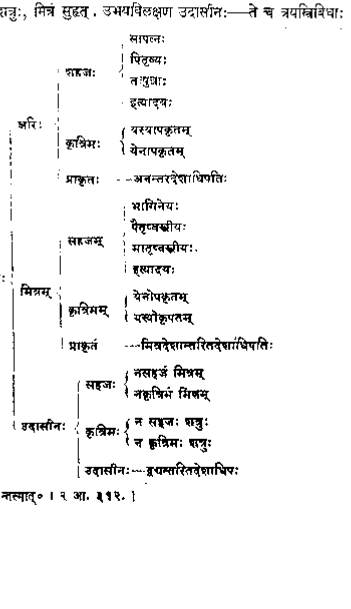

१ अ. य. नात्मात्० । २ आ. ३१२. ।

सहजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सापत्नपितृव्यतत्पुत्रादिः, कृत्रिमोऽरिः यस्यापकृतं येनचापकृतम् , प्राकृतस्त्वनन्तरदेशाधिपतिः, सहजं मित्रं भागिनेयपैतृष्वस्रीयमातृष्वस्रीयादि, कृत्रिमं मित्रं येनोपकृतं यस्य चोपकृतम् , प्राकृतं मित्रमेकान्तरितदेशाधिपतिः । सहजकृत्रिममित्रशत्रुलक्षणरहितौ सहजकृत्रिमौदासीनौ, प्राकृतोदासीनो द्व्यन्तरितदेशाधिपतिः । [1]'अरिः पुनः चतुर्विधः घातव्योच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र घातव्योऽनन्तरभूपतिः, व्यसनी हीनबलो विरक्तप्रकृतिर्विदुर्गो मित्रहीनो दुर्बलश्चोच्छेत्तव्यः, पीडनीयो मन्त्रबलहीनः, प्रबलमित्रबलयुक्तः कर्शनीयः । "निर्मूलनाशमुच्छेदं पीडनं बलनिग्रहम् । कर्शनं तु पुनः प्राहुः कोशदण्डापकर्षणात् ॥" इति । 'मित्रं द्विविधं बृंहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलहीनं बृंहणीयम् । कोशबलाधिकं कर्शनीयम् । 'अनन्तरस्तत्परः परः ' इति प्राकृतारिमित्रोदासीनानाह—अनन्तरः प्राकृतोऽरिः, तत्परः प्राकृतं मित्रं, तस्मात्परः प्राकृत उदासीनः । शेषाः पुनः प्रसिद्धत्वान्नोक्ताः । एतदानन्तर्यं क्रमशः पूर्वापरक्रमेण चिन्त्यं तेषां चेष्टितं ज्ञातव्यं ज्ञात्वा च सामादिभिरुपायैर्वश्यमार्णैरभिसंधेयम् ।

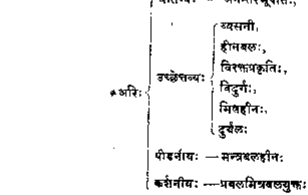

‡ "तत्र हीनो दण्डेन, समः साम्ना, अधिको दानेन, ततोऽप्यधिको भेदेन स.घ्यः । अथ वा शत्रुं दण्डेन, मित्रं साम्ना, उदासीनं दानेन, सर्वेऽपि भेदेन साध्याः ।" इति अप० ५८६.

१ ख. निर्मूलनात्मपुच्छेद्द०। २ ख. अनु०।

एवं पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च त्रयस्त्रय आत्मा चैक इति * त्रयोदशराजकमिदं राजमण्डलं पञ्चाकारम् । पार्ष्ण्याक्रन्दासारादयस्त्वरिमित्रोदासीनेष्वेवान्तर्भवन्तीति संज्ञाभेदमात्रं तत्रान्तरे दार्ढीतामेति योगीश्वरेण न पृथगुक्ताः ॥ ३४४ ॥ ३४८ ॥

" सामादिभिरुपक्रमैः " इत्युक्तम्, इदानीं तानुपायानाह—

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च ॥ ३४५ ॥

सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिका गतिः ।

साम प्रियभाषणं, दानं सुवर्णादेः, भेदो भेदकरणं तत्सामान्तादीनां, परस्प-

* त्रयोदशराजकम् (दिङ्मात्रं दीयते)—

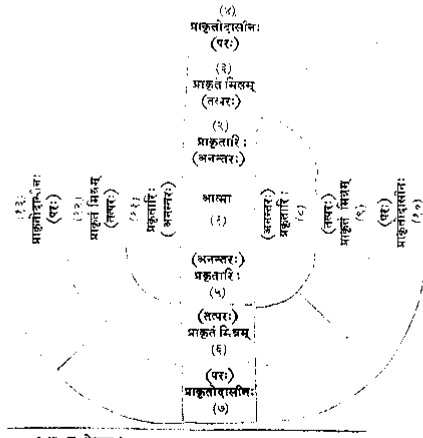

[क. च. भेदनम्]

रतो वैरस्योत्पादनेन । दण्ड उपांशुप्रकाशाभ्यां धनापहारादिर्वधपर्यन्तोऽपकारः । एते सामादयः परिपन्थ्यादिसाधनोपायाः । एते च देशकालादनुसारेण सम्यक्प्रयुक्ताः सिद्धयेयुः । तेषां च मध्ये 'दण्डस्त्वगतिकागतिः'—उपायान्तरसंभवे सति न 'प्रयोक्तव्यः । एतच्च पौडनीयकरणीयाभिप्रायेण, घातव्योच्छेत्तव्ययोर्दण्ड एव मुख्यः । एते सामादयो न केवलं राजव्यवहारविषयाः, अपि तु सकललोकव्यवहारविषयाः, यथा—"अधीष्व पुत्रकाधीष्व दास्यामि तवमोदकान् । यद्वाऽन्यस्मै प्रदास्यामि कर्णमुत्पाटयामि ते॥" इति ॥ ३४५ ॥ ३४५* ॥

किं च—

सन्धिं च विग्रहं यानमासनं संश्रयं तथा ॥ ३४६ ॥

द्वैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत् ।

† सन्धिर्व्यवस्थाकरणं, विग्रहोऽपकारः, यानं परंप्रति यात्रा, आसनमुपेक्षा, संश्रयो बलवदाश्रयणं, द्वैधीभावः स्वैबलस्य द्विधाकरणं, एतान् सन्धिप्रभृतीन् गुणान् यथावत् देशकालशक्तिमित्रादिबलेन कल्पयेत् ॥ ३४६ ॥ ३४६* ॥

यानकालमाह—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् ॥ ३४७ ॥

परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः ।

यदा परराष्ट्रं सस्यैर्व्रीह्यादिभिर्गुणैश्च समजलेन्धनतृणादिभिरुपेतं संपन्नं शत्रुश्च हीनो बलादिभिः, आत्मा च हृष्टवाहनपूरुषः—वाहनानि हस्त्यश्वादीनि, तानि च पूरुषाश्चवाहनपूरुषाः, हृष्टाः वाहनपूरुषा यस्य स तथोक्तः—तदा परराष्ट्रमात्मसात्कर्तुं व्रजेदिति ॥ ३४७ ॥ ३४७* ॥

---

* "तस्य धनशरीरव्ययश्चरोरायाससाध्यत्वात् ।" इति अप० ५८६.

† "सन्धिः नावान्यान्यन्योन्यमपकर्तव्यमिति व्यवस्थापरिग्रहः ।" इति अप० ५८६.

---

१ ख. उत्पादनम् । २ ख. ग. चैव यानमासनसंश्रयौ । ३ क. स्तु बलस्य । ४ क. गुणि । ५ क. कालम् ।

प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तानां दैवायत्तत्वाद्यदि दैवमस्ति तदा स्वयमेव परस्माद्वा तद्भविष्यति अथ नास्ति कृतेऽपि पौरुषे न भविष्यति, अतो व्यर्थ एवायं यत्नाश्रयोऽत आह—

दैवे * पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ॥ ३४८ ॥

तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ।

कर्मसिद्धिः फलप्राप्तिः इष्टानिष्टलक्षणा । सा न केवले दैवे व्यवस्थिता, अपि तु पुरुषकारेऽपि,—लोके तथा दर्शनात्, चिकित्सकादिशास्त्रवैयर्थ्याच्च । अपि च पुरुषकाराभावे दैवमेव नास्तीत्याह, 'तत्र दैवमिति,' यतः पूर्वदेहार्जितं पौरुषमेव दैवमुच्यते अल्पपुरुषकारानन्तरं महाफलोदयाभिव्यक्तेः । तस्मात्पुरुषकाराभावे न दैवमस्तीति पुरुषकारे यत्नो विधातव्यः ॥ ३४८ ॥ ३४८ ॥

इदानीं मतान्तरमाह—

†केचिद्दैवात्स्वभावाद्वा कालात्पुरुषकारतः ॥ ३४९ ॥

केचिदिष्टानिष्टलक्षणं फलं दैवादेवेच्छन्ति । केचित्स्वभावान्नियमेव भवति न कारणमपेक्षत इति । केचित्कालात्केचित्पुरुषकारत एवेति ॥ ३४९ ॥

* "न च वाच्यं अनियतफलत्वेन पुरुषेण प्रवर्तितव्यमित्यत्र हेतुमाह—'दैवे पुरुष ' दैवे पुरुषकारे च सति कर्मणः कर्मफलस्य सिद्धिर्व्यवस्थिता नियता । सत्यपि पुरुषकारे दैवाभावे न फलं सिद्ध्यति । न च प्राक्पूर्वे दैवाभावाः शक्यः परिच्छेत्तुम् । अतोऽसंशयादाद्यादौ प्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यभिप्रायः । तत्र दैवं नाम पूर्वदेहभवं पौरुषं पुरुषस्य व्यापारः प्रयत्नस्यो पूर्वपर्यन्तः । तत्र पौर्वदेहिकमिति बाहुल्याभिप्रायम् । कारीर्यादीनामनुष्ठाने फलोपभोगे च दृष्टेरयात् । " इति अप० ४८७

† "एवं तर्हि पुरुषकारापेक्षणीयं दैवमेवास्तु फलसाधकम् । किं पुरुषकारेणेत्यत आह— " केचिद्दैवादृच्छात्केचित्केचित्पुरुषकारतः । सिद्ध्यन्त्यर्था मनुष्याणां तेषां योनिस्तु पौरुषम् ॥" दृष्टिमहापातविषुष्पातादयो मनुष्यादीनां प्राणिनामुपकारका अपकारका वा दैवाद्भवन्ति । इहात् परकीयपुरुषकारात् केचित् । यथाऽनिच्छन्तमपि सुतं माता एषः पाययति पिताऽध्यापयति । व्याघ्रः सर्पा वा देहिनो व्यापादयति । केचित्पुनरर्थाः स्वकीयादेव यत्नाल्लिप्सन्ति यथाऽग्निहोत्रादयो हिंसा स्तेयादयश्च तेषां सर्वेषां पौरुषं प्रयत्नो योनिः कारणम् । केषु चिन्नियमयति

१ क. ग. दैवाधीनत्वात् । २ अप० दैहिकम् । ३ ग. अन्यथा । ४ ख. ग. व्यतभिन्नस्यानन्तरं 'पौरुषं पौर्वदेहिकं कर्म' इत्यधिकम् ।

इदानीं स्वमतमाह—

संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ।

दैवादीनां संयोगे समुच्चये फलं भवतीति कुशलबुद्धयो मन्वादयो मन्यन्ते ॥ ३४९ ॥

एकैकस्मात्फलं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—

[1]यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् ॥ ३५० ॥

एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ।

नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३५० ॥ ३५०ᵃ ॥

लाभाय परार्थं गन्तव्यमित्युक्तम् । लाभश्चार्थे विविधः, हिरण्यलाभो भूलाभो मित्रला-
भश्चेति तेषु मित्रलाभो ज्यायान् । अतस्तल्लाप्त्युपाये यत्नो विधातव्यः ।
तस्मात्पुरुषार्थश्च सत्यवचनमित्याह

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ॥ ३५१ ॥

अतो यतेत तत्प्राप्त्यै रक्षेत्सत्यं समाहितः ।

यस्मात् हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा उत्कृष्टा तस्मात्तत्प्राप्त्यै यतेत

ऐकाभ्यामेव प्रयत्नस्य कारणत्वमवगम्यते । येषां तु विघ्नोपातादिक्षरणतया प्रयत्नो न प्रमाणान्तरादवगम्यते तेषां वेदादेव तदवगतिः । कारणोदितप्रयत्नो धृष्टहेतुतया वचनसिद्ध एव । विघ्नोपातादयस्तु दुःखहेतुत्वेनाधर्मप्रयत्नजन्यतया सामान्यतः शास्त्रादेवावगम्यन्ते । तस्मात्सर्वत्रैव यतितव्यमेव । " इति अप० ५८७.

[2] " यथा रथगतिकारणत्वेन प्रमितमपि रथादिचक्रमेकमेककिंचक्रान्तरीवधुरं रथं न गमयति एवं सुखदुःखानुभवात्मककार्यजननतया प्रमितमपि दैवं न पुरुषकारेण सहकारिणा विना कार्यप्रयत्नेन रूपेण सिद्ध्यति । विघ्नविघातादयि साधयतो दैवस्यदेश विशेषे पुरुषस्यावस्थानात्पादकं पौरुषं भवत्येव सहकारि । तस्मात्फलार्थिना न केवलं दैवपरेण भवितव्यम् ॥" इति अप० ५८८.

---

१ ख. ग. घ. अत्रेति नास्ति । २ ख. ग. ततः ।

यानं कुर्यात् सामादिभिः, * सत्यं च रक्षेत् समाहितः सावधानः—सत्यमूलत्वान्मित्रलाभस्य ॥ ३५१ ॥ ३५१ ॥

इदानीं राज्याङ्गान्याह—

स्वाम्यमात्या जनो दुर्गं[२] कोशो दण्डस्तथैव च ॥ ३५२ ॥

मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ।

महोत्साह इत्यादिलक्षणो महीपतिः स्वामी, अमात्या मन्त्रिपुरोहितादयः, जनो ब्राह्मणादिप्रजाः, दुर्गं वन्यदुर्गादि, कोशः सुवर्णादिधनराशिः, दण्डो हस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणं चतुरङ्गबलं, मित्राणि सहजकृत्रिमप्राकृतानि,—एताः स्वाम्याद्याः राज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि एवं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते† ॥ ३५२ ॥ ३५२ ॥

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ॥ ३५३ ॥

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

तदेवंविधं राज्यं प्राप्य दुर्वृत्तेषु वञ्चकशठधूर्तपरदारपरद्रव्यापहारिहिंसकादिषु नृपो दण्डं ‡ पातयेत् प्रयोजयेत्—हि यस्माद्धर्म एव दण्डरूपेण पूर्वं ब्रह्मणा निर्मितः । अस्य च दण्ड इति यौगिकी संज्ञा,—'दण्डो दमनादित्याहुः स्तेनादान्तान्दमयेत् ।[४] इत्यादि गौतमस्मरणात् ॥ ३५३ ॥ ३५३ ॥

एतच्च सामादिसाध्यात् दिरण्यभूमिलाभादधिकलाभहेतोर्मित्रस्य प्राप्तौ वेदितव्यम् । अन्यथा तु हिरण्यलाभ एव बलवान् ।" अप० ५८८.

† "राज्ञः कर्म जनपदपालनं, राज्यं तद् सप्ताङ्गम् । सप्ताङ्गानि भवन्ति । कानि तानीत्यपेक्षिते स्वामीत्यादिना मित्राणीत्यन्तेन तद्विशेषैः निर्दिष्टैः । कृतस्तेषामङ्गत्वमित्याकाङ्क्षिते उक्तमेतैः प्राकृतय इति । यतः कार्यमुत्पद्यतेऽवतिष्ठते निवर्तेन भवति सा प्रकृतिः, यथा हिरण्यं कुण्डलम् । राज्यं च विनास्वाम्यादिभिर्नोत्पद्यते । उत्पन्नमपि न चैर्येण चिरकालमनुवर्तते ततो भवन्ति स्वाम्यादयो राज्याङ्गानि ।" इति अप० ५८८.

‡ "धनशरीरपीडनविषयम् ।" इति अप० ५८९.

---

१ ग. अमात्यो । अप० स्वाम्यमात्यौ । ङ. स्वाम्यमात्यजना । २ अप० दुर्गः । ३ आ. ३०९. । ४ ग. तस्य । ४.—११. २८. । ५ क. ग. घ. वचनात् ।

स नेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ॥ ३५४ ॥

स पूर्वोक्तो दण्डो लुब्धेन कृपणेनाकृतबुद्धिना चञ्चलबुद्धिना न्यायतो न्यायानुसारेण नेतुं प्रयोक्तुं शक्यो न भवति ॥ ३५४ ॥

कारणेन तर्हि शक्य इत्याह···

सत्यसंधेन शुचिना सुसहायेन धीमता ।

सत्यसंधेनाप्रतारकेण शुचिना जितारिषड्वर्गेण सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसहितेन धीमता नयानयकुशलेन स दण्डो न्यायतो धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः॥३५४॥

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानवम् ॥ ३५५ ॥

जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ।

स दण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्यमानः सन् देवासुरमानवैः सहितमिदं सर्वं जगदानन्दयेत् हर्षयेत् । अन्यथा शास्त्रातिक्रमेण शस्त्रक्षेत्रजगत्प्रकोपयेत्॥ ३५५॥ ३५५ ॥

न केवलमधर्मदण्डेन जगत्प्रकोपः, अपि तु प्रणयनुरोधादकालनिरूपणाच्च·

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ॥ ३५६ ॥

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ।

[†]यः पुनः शास्त्रातिक्रमेण लोभादिना दण्डः कृतः स पापहेतुत्वात्स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च विनाशयति । शास्त्रोक्तमार्गेण तु कृतः धर्महेतुत्वात्स्वर्गकीर्तिजयानां हेतुर्भवति ॥ ३५६ ॥ ३५६ ॥

---

* "अधिगतार्थोदुचिन्तनवता ।"

† "दण्डस्यास्यम्यक्करणयनं प्रागनुष्ठितधर्मचरणादुपार्जितस्य स्वर्गस्य कीर्तेश्च लोकस्य विनाशकं भवति । सम्यक्करणयनं तु धर्मान्तरार्जितं स्वर्गं कीर्तिं जयं च विघ्नरहितं रणद्वारेणावहति । तस्मात्सम्यगेव धर्मः प्रणेयः ।" इति अप० ५९०.

---

१ अप० स नेतुं न्यायतः शक्योऽलब्धेन कृतबुद्धिना । २ क. कृपणेन । ३ अप० तु प्रको० । ४ ख. ग स्वर्गं कीर्तिं लोकांश्च नाशयेत् । ग. धर्महेतुत्वादिति नास्ति । ५ घ. अपापहेतुत्वात् ।

अपि भ्राता सुतोऽध्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ॥ ३५७ ॥

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ।

अर्ध्योऽर्थार्ह आचार्यादिः, शेषं प्रसिद्धम् ;—एते भ्रातृसुतप्रभृतयोऽपि स्वधर्मा-चलिता दण्डयाः, किमुतान्ये, यतः स्वधर्माच्चलितः अदण्ड्यो नाम राजः कोऽपि नास्ति । एतच्च मातापित्रादिव्यतिरेकेण । तथा च स्मृत्यन्तरम् —" अदण्ड्यौ मातापितरौ स्नातकपरिव्राजकपुरोहितवानप्रस्थाः श्रुतशीलशौचाचारवन्तस्ते हि धर्माधिकारिणः ।" इति* ॥ ३५७ ॥ ३५७ ॥

किं च —

यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत् ॥ ३५८ ॥

इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन †समाप्तवरदक्षिणैः ।

यस्तु राजा दण्डयान् स्वधर्मचलनादिना दण्डयोग्यान् सम्यक् शास्त्रदृष्टमार्गेण भिरधनदण्डादिना दण्डयति वध्यान् वध्यार्हान्, घातयति तेन राज्ञा भूरिदक्षिणैः क्रतु-भिरिष्टं भवति—बहुदक्षिणक्रतुफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । न च फलश्रवणाद्दण्डप्रणयनं काम्यमिति मन्तव्यम् अकरणे प्रायश्चित्तस्मरणात्, यथाऽऽह वसिष्ठः—" दण्डयो-त्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् " " क्षिराह्नं पुरोहितः " " कृच्छ्रमदण्डपदण्डने पुरोहितः ।" " क्षिरात्रं राजा ।" ‡ इति ॥ ३५८ ॥ ३५८ ॥

* सत् स्वरूपापराधविषयं न सर्वात्मना दण्डाभावाभिप्रायम् । अत एव दक्षः—" पार्थिवाज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति । अपादेनाक्षयिता तं राजा शीघ्रं विवास-येत् ॥" इति अप० ५९०.

† " सम्यगाप्ता लब्धा वरा दक्षिणा यैस्तैः ।" इति अप० ५९०.

‡ " तथा ' एनो राजानमृच्छत्युत्सृजन्तं यै सकिल्बिषम् । तं चेद्वातयते राजा सन्नृ धर्मेण न दुष्यति ॥ ' इति अप० ५७०.

१ क. धर्मचलितः । २—१९. ४०, ४१, ४३, ४४ ।

दुष्टे सम्यग्दण्डः प्रयोक्तव्य इत्युक्तम्, दुष्टपरिज्ञानं च व्यवहारदर्शनमन्तरेण न भवतीति तत्परिज्ञानाय व्यवहारदर्शनमहरहः स्वयं कर्तव्यमित्याह—

इति संचिन्त्य नृपतिः कृततुल्यफलं पृथक् ॥ ३५९ ॥

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ।

इत्येवमुक्तप्रकारेण कृततुल्यं फलं दण्ड्यदण्डने, स्वर्गादिनाशं चादण्ड्यदण्डने सभ्यविचिन्त्य [*]पृथक्पृथग्वर्णादिक्रमेण, सभ्यैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः परिवृतः, प्रतिदिनं व्यवहारान्वक्ष्यमाणमार्गेण दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थं राजा स्वयं पश्येत् ॥ ३५९ ॥ ३५९.५ ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ॥ ३६० ॥

स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि ।

कुलानि ब्राह्मणादीनां, जातयो मूर्धावसिक्तप्रभृतयः, [†]श्रेण्यस्तांबूलिकादीनां, गणा हेलाबुकादीनां, जानपदा कारुकादयः, एतान् स्वधर्माच्चलितान् प्रच्युतान् राजा विनीय दण्डयित्वा पथि स्वधर्मे स्थापयेत् ।

दण्डं दुष्टेष्वनिपातयेदित्युक्तम् । स च दण्डो द्विविधः शारीरोऽर्थदण्डश्चेति, यथाऽऽह नारदः—"शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः । शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ काक्षिण्यादिस्वर्थदण्डः सर्वस्यान्तस्तथैव च ॥" इति ॥ द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति । आह स—"शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा ।" इति ॥ ३६० ॥ ३६०.५ ॥

तत्र कृष्णलमाषसुवर्णपलादिभेदैरर्थदण्डा बलव्यास्ते च प्रतिदेशं भिन्नपरिमाणार्थाः, न्ये करूपपरापेऽपि देशभेदेन न्यूनाधिकदण्डा मानुमतिं कृष्णलादिभेदान्तान नियतपरिमाणविषयत्वं दण्डव्यवहारे दर्शयितुमाह—

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम् ॥ ३६१ ॥

---

* "पृथक् कार्यान्तरासंकरेण ।" इति अप० ५९१.

† "श्रेणीः सुवर्णकाराद्याः, गणान् सठबाह्मणादीन् ।" इति अप० ५७२.

१ स. दण्डेन । ग. दण्डनेन । २ अप० जनपदा० । ३ क. मूर्धावसिक्तादयः । ४ क. ग. हैतुकादीनाम् ।

तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ।
गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ॥ ३६२ ॥

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम् ॥ ३६३ ॥

[1] जालकान्तरप्रविष्टादित्यरश्मिस्थितं यद्रजस्तत् त्रसरेणुरित्युक्तं योगीश्वरादिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । ते च त्रसरेणवोऽष्टौ लिक्षाः स्वेदजयूकाण्डम् । ता लिक्षास्तिस्रो राजसर्षपो राजिका । ते राजसर्षपास्त्रयो गौरसर्षपः सिद्धार्थः । गौरसर्षपाः षट् यवो मध्यः मध्यमो न स्थूलो न सूक्ष्मः । एतेन गौरसर्षपा अपि मध्यमा इति गम्यते । तथा राजसर्षपा अपि, मध्यशब्दादेव । सर्षपादिशब्दाः न केवलमुन्मानवचनाः किं तु तद्धुन्मितद्रव्यवचनाः इति गम्यते, यथा प्रस्थपरिमिता यवाः प्रस्था उच्यन्ते । एवं सर्षपाद्युन्मितं द्रव्यं सर्षपादिशब्दैः । सर्षपादिशब्दानां च केवलोन्मानवचनत्वे त्रसरेणूनुपसंहृत्योन्मातुमशक्यत्वात्तदुरेण कृष्णलादिव्यवहारो न स्यात् । तत्र स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतममध्यसर्षपाद्युन्मानभेदेन प्रतिदेशं व्यवहारभेदे स्थिते दण्डव्यवहारे मध्यं इति नियम्यते । ते मध्यमा यवास्त्रय एकः कृष्णलः । ते कृष्णलाः पञ्चैको माषः । ते माषाः षोडशैकः सुवर्णः । ते सुवर्णाश्चत्वारः पल-

[1] सुवर्णोन्मानम्—

८ त्रसरेणवः = १ लिक्षा
३ लिक्षाः = १ राजसर्षपः
३ राजसर्षपाः = १ गौर सर्षपः
६ गौरसर्षपाः = १ यवः
३ यवाः = १ कृष्णलः
५ कृष्णलाः = १ माषः
१६ माषाः = १ सुवर्णः
४ सुवर्णाः } = १ पलम्
५ ,, }

१ सर्वेऽप्येते मध्यमा ग्राह्याः न स्थूला नापि सूक्ष्मा यवाः सर्षपा वा

१ क. ७४ । २ क. त्रयस्तु ते । ३ क. इति स्मृतम् । ४ क- ग. मध्यम ।

मिति संज्ञाः कथिता इति । पञ्च वाऽपि पलं प्रकीर्तितं नारदादिभिः । तत्र स्थूलैस्त्रिभिर्यवैः कृष्णलपरिकल्पनायां व्यावहारिकनिष्कस्य षोडशांशः कृष्णलो भवति । तैः पञ्चभिर्माषः माषैः षोडशभिः सुवर्णः स च व्यावहारिकैः पञ्चभिर्निष्कैरेकः सुवर्णो भवति । ते चत्वारः पलमिति । निष्काणां विंशतिः पलम् । यदा तु सूक्ष्मैस्त्रिभिर्यवैः कृष्णलः परिकल्प्यते तदा व्यावहारिकनिष्कस्य द्वात्रिंशत्तमो भागः कृष्णलो भवति । तस्मिन् पक्षे सुवर्णः सार्धं निष्कद्वयं भवति, पलं च दशनिष्कम् । यदा तु मध्यमयवैः कृष्णलपरिकल्पना तदा निष्कस्य विंशतितमो भागः कृष्णलः सुवर्णश्चतुर्निष्कः षोडशनिष्कं पलम् । पञ्चसुवर्णं पलमितिपक्षे विंशतिनिष्कं पलम् । एवमन्यदपि निष्कस्यं चत्वारिंशो भागः कृष्णलः द्विनिष्कः सुवर्णोऽष्टनिष्कं पलमित्यादिलोकव्यवहारानुसारेणास्मादेव सूत्राद्गृहीतव्यम् ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥

एवं सुवर्णसोन्मान प्रतिपादनार्थं राजतमाह

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ।
शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव तु ॥ ३६४ ॥

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः

द्वे कृष्णले पूर्वोक्ते रूप्यमाषो रूप्यसंबन्धी माषः । ते रूप्यमाषाः षोडश धरणं, पुराण इत्यर्थेन संज्ञान्तरम्—"ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।" इति मनुस्मरणात् । दशभिर्धरणैः शतमानं पलमिति चाभिधीयते ॥ ३६४ ॥

पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा एको राजतो निष्को भवति ।

राजतोन्मानम्—
२ कृष्णलौ = १ माषः
१६ माषाः = १ धरणम् = पुराणम्
१० पुराणानि = धरणानि = १ शतमानम् = पलम्
४ सुवर्णाः = १ निष्कम्

१ क. संज्ञाः कथिता इति नास्ति । २ क. कथिताः । ३ क. व्यवहार० । ४ ग. निष्केति नास्ति । ५ अप० रौप्य० । ६.—८. १३६.

इदानीं * ताम्रस्योन्मानमाह—

कार्षिक स्ताम्रिकः पणः ।

पलस्य चतुर्थोऽशः कर्ष इति लोकप्रसिद्धः, कर्षेणोन्मितः कार्षिकः,ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकः कर्षसंमितस्ताम्रविकारः पणसंज्ञो भवति कार्षापणसंज्ञकश्च,—"कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।" इति मनुवचनात् । पञ्चसुवर्णपलपक्षे विंशतिमाषः पणो भवति । तथा सति 'माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः ।' इत्यादिव्यवहारः सिद्धो भवति । चतुःसुवर्णपलपक्षे तु षोडशमाषः पणो भवति । अस्मिंश्च पक्षे सुवर्णकार्षापणपणशब्दानां समानार्थत्वेऽपि पणकार्षापणशब्दौ ताम्रविषयावेव । एवं तावद्धेमरूप्यताम्राणामुन्मानमुक्तम् , दण्डव्यवहारोपयोगित्वात् । कांस्यरीतिकादीनामपि लोकव्यवहाराङ्गभूतानामेतेभ्यो मानं द्रष्टव्यम् ॥३६४॥३६४-॥

स्वशास्त्रपरिभाषामाह·

साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ३६५ ॥

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ।

पणानां सहस्रं पणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रः । अशीत्या सह वर्तत इति साशीतिः । [अशीत्यधिकपणसहस्रपरिमितो यो दण्डः स उत्तमसाहससंज्ञो वेदितव्यः । तदर्धं मध्यमः तस्य साशीतिपणसहस्रस्यार्धं चत्वारिंशदधिकपणशतपरिमितो दण्डो मध्यमसाहससंज्ञितः तदर्धमधमः तस्य चत्वारिंशदधिकपञ्चशतपणस्यार्धं सप्तलधिकपणशतद्वयपरिमितो दण्डोऽधमसाहससंज्ञः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । यतु—"पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः प-

*ताम्रोन्मानम्—

४ पलम् (राजतस्वर्णयोः) = १ कर्षः = पणः = कार्षापणः

१०४० पणाः = उत्तमसाहसदण्डः ।

५५० " मध्यमसाहसदण्डः ।

२७० " अधमसाहसदण्डः = अधमसाहसः

१. —८. १३६.

च विज्ञेयः सहस्रं चैव चोत्तमः ॥ "इति मनुनोक्तं तत्पक्षान्तरसम्मतिपूर्वापराधविषयं द्रष्टव्यम् ॥ ३६५ ॥ ३६५ ॥

दण्डभेदानाह---

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ॥ ३६६ ॥

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा ह्यपराधवशादिमे ।

धिग्दण्डो धिक्कृधिगिति कुत्सनं, वाग्दण्डस्तु परुषशापवचनात्मकः, धनदण्डो धनापहारात्मकः, वधदण्डः शारीरोऽवरोधादिर्जीवितान्तः—एते चतुर्विधा दण्डाः व्यस्ता एकैकशः समस्ताः द्वित्राः त्रिचतुरो वा अपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः। उत्क्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तर उत्तरः प्रयोक्तव्यः, यथाऽऽह मनुः—"धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥" इति ॥ ३६६ ३६६ ॥

दण्डव्यवस्थानिमित्तान्याह

ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं बलमथाऽपि वा ॥ ३६७ ॥

वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ।

यथापराधं ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डप्रणयनं कुर्वीत एवं देशकालवयःकर्मवित्तानि ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डार्हेषु दण्डप्रणयनं *कुर्यात् । तथा बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वसकृदाद्यनुसारेण च ।

यद्यपि राजानमधिकृत्यायं राजधर्मकलाप उक्तस्तथाऽपि वर्णान्तरस्यापि विषयमण्डलादिपरिपालनाधिकृतस्यायं धर्मो वेदितव्यः† । "राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि

* "अत्र च पूर्ववाक्यप्राबल्याद्पराधज्ञानमनुक्षते । देशादिज्ञानं तु विधीयते । अबुद्धिपूर्वदेशे स्वल्पेनैव शीतेनाऽऽतपेन वा स्वल्पकालीनेन भोजननिवारणेन अधिका पीडा भवति । केचित्तु महताऽपि न तावती। तथा काले बालादौ तथा दण्डनीयबलं विदित्वा ताडनादिदण्डो विधेयः । तथा वयः कर्मवित्तानि । अन्यथा तत्स्वरूपनाशोऽग्निहोत्रादिकर्मलोपो वित्तप्राप्तिश्च स्यात् । देशादिविदित्वा तु दण्डप्रणयने योगक्षेमावुपपद्येते इति ।" इति अप० ५०३.

† "तत्कार्यापत्त्या तद्धर्मेलाभ' इति न्यायात् । करादानप्रयुक्तत्वाच्च प्रजापालनस्य ।

१:—८. १२९. । 'वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।' इति च पाठः ।

यथावृत्तो भवेन्नृपः । " इत्यत्र पृथङ्नृपग्रहणात्करग्रहणस्य रक्षार्थत्वात् रक्षणस्य च दण्डप्रणयनायत्तत्वादिति ॥ ३६७ ॥ ३६७ ॥

इति श्रीपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।
धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥[1] [*]

अस्मिन्नध्याये प्रकरणानि—

(१). उपोद्घातप्रकरणम् .
(२). ब्रह्मचारिप्रकरणम् १.
(३). विवाहप्रकरणम् २.
(४). जातिविवेकप्रकरणम् ३.
(५). गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४.
(६). स्नातकप्रकरणम् ५.
(७). भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६.
(८). द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७.
(९). दानधर्मप्रकरणम् ८.
(१०). श्राद्धप्रकरणम् ९.
(११). गणपतिकल्पप्रकरणम् १०.
(१२). ग्रहशान्तिप्रकरणम् ११.
(१३). राजधर्मप्रकरणम् १२.

एवं त्रयोदशप्रकरणानि ॥

धर्मो हि धर्मं प्रयच्छतात्मसमतायि प्रयोजनमुद्दिशति । न च करदानस्य स्वयंग्रहेऽन्यप्रयोजनमस्ति । तस्मात्करभागदानेन प्रजापालनं विधेयमिति सिद्धम् ।" इति अप० ५७२.

* 'क' पुस्तकेऽत्र 'गंभीराभिः प्रसन्नाभिर्वाग्भिर्नौका मिताक्षरा । अनल्पार्थाभिरल्पाऽपि विवृतिर्विदिता मया' ॥ इत्यस्यमभिकः श्लोको दृश्यते ।

---

१. मनुः—७. १. १२ ब. अयं श्लोको नोपलभ्यते ।

इति

याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता
विवृतिर्न कस्य विहिता विदुषः ।
प्रमिताक्षराऽपि विपुलार्थवती
परिपिच्छति श्रवणयोरमृतम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

अथ व्यवहाराध्यायः

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् १

अभिषेकादिगुणयुक्तस्य प्रजापालनं परमो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्रहमन्तरेण न

विश्वरूपव्याख्या

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ अथ विश्वरूपकृतविवरणबालक्रीडाव्याख्याप्रारम्भः ॥ शुभमस्तु ॥

सुबोधिनी

नमः सकलकल्याणभाजनाय पिनाकिने ।
नमो लक्ष्मीनिवासाय देवतायै गिरां नमः ॥ १ ॥
पेटिभट्टात्मजः श्रीमान् भट्टविश्वेश्वरः सुधीः ।
व्याख्यां मिताक्षराख्यायाः कुरुतेऽयं सुबोधिनीम् ॥ २ ॥
मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
परा शीलं श्लाघ्यं जगति फलवस्ते कतिपये ।
चिरं चित्ते तेषां शुकरतलभूते स्थितिमिया-
दियं व्यासातण्यप्रवरमुनिसिष्यस्य भणितिः ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायान्ते राजधर्मकथनप्रस्तावेन दुष्टेषु दुष्टविधानाच्छिष्टेषु परिपालनविधानाद्-न्तव्यव्यतिरेकाभ्यां प्रजापालनाधिकारिणोऽहरहर्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यमित्युक्तम् । तस्य व्यव-हारस्य स्वरूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामाश्रयाश्रयाध्याय आरभ्यते अभिषेकादिगुणयुक्तस्येति ।

बालंभट्टी

श्रीगणेशाय नमः ॥ पूर्वतन्त्रान्ते दुष्टदण्डस्य शिष्टरक्षणस्य विज्ञानादुभयव्यतिरेकाभ्यां पालनाधिकारिणोऽहरहर्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यमित्युक्तम् । तस्य व्यवहारस्य स्वरूपप्रकारेति कर्तव्यताकांक्षायामयमध्याय इत्याह—अभिषेकादीति । यद्वा व्यवहारान् स्वयमित्या-

१ ख. ग. ज. पुस्तकेषु 'राज्ञः' इत्यधिकम् । २ त. 'न' कारो नास्ति । ३ त. 'परिपाल' । ४ त. 'स्वरूपप्रकारे' । ५ त. 'अभिषेकादीति' ।

संभवाति । दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनेन [1]विनेति संभवति । तदप्यवहारदर्शनमर्हतेः कर्तव्यमित्युक्तम्—"व्यवहारान्त्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम्।"[2] इति । स च व्यवहारः कीदृशः, कति विधः, कथं चेतीतिकर्तव्यताकलापो नाभिहितः, तदभिधानाय द्वितीयोऽध्यायः प्रारभ्यते व्यवहारानिति,—

5 व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

श्रियस्सुदृशं प्राप्तुमिच्छता विजिगीषुणा...मत्सुखं राज्ञा प्रयत्नादभिरक्षणज्यान्यश्चिन्त्य स्वराज्यं विवर्द्धनीयमित्युक्तम् । तत्रापि कण्टकभूताः खलवयः, कापटिककुयन्त्रप्रहारिणो दस्यवः, नेभ्योऽपि राष्ट्रं रक्षणीयमित्येतदप्युक्तम् । अथेदानीं तदुद्धरणप्रकारविवेकार्थं व्यवहारनिरूपणं प्रस्तौति —व्यवहारान्नृप इत्यादि ॥ १ ॥

सुबोधिनी

अथ वा "व्यवहारान् स्वयं पश्येत्" इत्यादिना प्रयोगविधिना साङ्गोपाङ्गो व्यवहारः कर्तव्य इति विहितः पूर्वाध्याये । अथाङ्गाकाङ्क्षायां तदर्थमुत्तराध्याय इति । अयमभिप्रायः - अनयोरध्यायपोर्हेतुहेतुमद्भावसम्बन्ध इति । तत्र व्यवहारो नाम कीदृश इत्याकाङ्क्ष्य

बालंभट्टी

दिना प्रयोगविधिना सांगोपांगो व्यवहारः कर्तव्यतया विहितः पूर्वतन्त्राध्ये । तत्रांगाद्याकाङ्क्षायामाह—अथेति । हेतुहेतुमद्भावरूपसम्बन्धोऽनयोरध्याययोः सङ्गतिर्बोध्या । इत्यनेनाह—व्यवहारो । तस्यार्थं वाक्यालंकारे वा । कीदृश इति स्वरूपप्रश्नः, कति विध इति प्रकारप्रश्नः, कथं चेतीति इतिकर्तव्यताप्रश्नः —इतिकर्तव्यतेति । इत्याकाङ्क्षायामवश्यं वक्तुमुचित इत्यादिः,—स्वरूपप्रकारेतिकर्तव्यताकलाप इत्यर्थः, अङ्गादिकरूप इत्यर्थो वा ॥

---

१ ख. दर्शनमन्तरेण । च. भ्र. व्यवहारदर्शने । काल्यायनः व्यव । २ क. मन्वहं । ३ आ. ३७०. । ४ त. 'यद्या' इति । ५ त. 'तत्र' इति । ६ त. 'तदर्थम्' इति नास्ति । ७ 'यारम्भः' । ८ त. 'यलक्षणः' ।

अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः, यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति अन्योऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति । तस्यानेकविधत्वं दर्शयति बहुवचनेन । नृप इति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्मः, किं तु प्रजापालनाधिकृतस्यान्यस्यापीति दर्शयति । पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मविशेषविधानार्थः । विद्वद्भि-

---

ननु चैतत्प्रागेवोक्तमिति नृपतिरित्यत । सत्यम्,—गुणार्थस्त्वयमारम्भः—न कोशसंचितार्थप्रधानो भवेत, धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारानृपः पश्येदित्यर्थः । किञ्च, विद्वद्भिर्ब्रा-

---

सुबोधिनी

'व्यवहारान्' इत्यत्र प्रातिपदिकोपात्तं व्यवहारस्वरूपं निर्वक्ति—अन्यविरोधेनेति, तमेवोदाहृत्य दर्शयति—यथा कश्चिदिति । प्रातिपदिकोदितस्य व्यवहारस्य प्रत्ययेन द्वितीयाबहुवचनेन भेदो दर्शित इत्याह—तस्यानेकविधत्वमिति । नृपशब्दोपादानस्याभिप्रायमाह—नृप इति नेति । व्यवहारान् स्वयं पश्येदित्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति—पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवाद इति । अत्रैषा वचनव्यक्तिः—'व्यवहारान् नृपः पश्येत्' इति यत् तद् वक्ष्यमाणधर्मेण सहेति । तमेव धर्मविशेषमाह—विद्वद्भिरिति भेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैरिति । विद्वद्ब्राह्मणस-

बालंभट्टी

आशङ्क्यैकेन त्रयाणामप्युच्चारणीति भवनन् स्वरूपप्रभवस्य प्रकृत्यारब्धमभिहितमिति प्रतिपादयन् तत्स्वरूपमाह—अन्येति । अनेन भावे घञ् सूचितः । धातूनामनेकार्थत्वात्-दर्शनाच्च। स्पष्टमाह तमुद्दाहरति यथेति। द्वितीयोत्तरमाह···तस्येति,—प्रातिपदिकोदित-व्यवहारस्य प्रथयेन द्वितीयाबहुवचनेन भेदो दर्शित इत्यर्थः । पूर्वमनुवादेन प्रतिपादितमर्थं स्वयमित्येव सिद्धेति अधिकनृपपदोक्तिस्वारस्येन प्रतिपादयति···नृप इति । यौगिकोऽयं न रूढ इति भावः । इतिना कारणत्वं तत्र तस्योच्यते—क्षत्रियेति,—अभिषिक्तस्य न. स्वैवेत्यर्थः । अपिनाऽन्यैव समुच्चयः । "व्यवहारान् स्वयम्" इत्यस्य विधिवेन पश्येदिति पुनर्विधेयस्यार्थस्य परिहरति—पश्येदितीति। धर्मेति विद्वद्ब्राह्मणसाहित्यादिरूपधर्मविशेषः इत्यर्थः। तथा च व्यवहारानृपः पश्येदिति यत्तद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह धर्मशास्त्रानुसारेण तादृशः स इति योजना बोध्या। एतेनास्य वैयर्थ्यं परिहृतम्, अन्यथा तेनैव सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तमेव धर्मविशेषमाह—विद्वद्भिरित्यादिना। स एव धर्म इतिकर्तव्यता, स चाङ्गानुष्ठानप्रकारः,—एवं

---

१ स. 'दृश्यते'।

वेदव्याकरणादिधर्मशास्त्राभिज्ञैः ब्राह्मणैर्न क्षत्रियादिभिः। ब्राह्मणैः सहेति तृतीयानिर्देशात्तेषामप्राधान्यम्;—"सहयुक्तेऽप्रधाने" इति स्मरणात्। अतश्चादर्शनेऽन्यथादर्शने च राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानाम्, यथाऽऽह मनुः—"अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यां-

---

ह्मणैस्सह। प्रवक्तृत्वेऽपि ब्राह्मणानां नृपसहायोपयोगितेव, द्रष्टा तु निश्चहानुग्रहसामर्थ्यादा-जैव। अत एवोक्तम् 'कोधलोभविवर्जितः' इति। समर्थेनापि धर्मशास्त्रानुसारिणाभाव्यम्,—न क्रोधादिवशेनान्यथा व्यवहर्तव्यमित्यर्थः। एकत्वेऽपि व्यवहारस्य स्वकीयविशेषापेक्षया

सुबोधिनी

हित्यरूपधर्मविधानमित्यर्थः। स एव चैं धर्म इतिकर्तव्यता। इतिकर्तव्यता नाम्राक्तानुष्ठान-प्रकारः। एवं च द्वितीयाध्यायादिश्लोकस्यैव प्रपञ्चः सकलोऽध्यायशेष इति गम्यते। ननु किं विद्वद्ब्राह्मणानां नृपत्वे च व्यवहारदर्शने समप्राधान्यमेव? हत्याशङ्क्य नेत्याह ब्राह्मणैः सहेति। तेषां ब्राह्मणानामित्यर्थः। ननु तृतीयानिर्देशात्प्राधान्यं कृतः इत्यत आह सहयुक्त इति। "सहयुक्तेऽप्रधाने" अस्यार्थः सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवतीति, यथा पुत्रेण सहागतः पितेत्यादिषु। एवं प्रकृतेऽपि ब्राह्मणैः सहेति सहयोगे तृतीयावाचिभानात् ब्राह्मणप्राधान्यमित्यर्थः। राज्ञः प्राधान्ये ब्राह्मणानां चाप्राधान्ये फलमाह-अतश्चादर्शने इति। अयमभिप्रायः—राज्ञः प्राधान्यादधिको दोषः ब्राह्मणानां तु तादृश

बालभट्टी

चास्य श्लोकस्यैव प्रपञ्चः सकलोऽध्यायशेष इति भावः। ब्राह्मणैरित्यस्य फलमाह नेति। च मैवविधानार्थत्वेनास्य प्राप्तव्यवहारदर्शने नृपस्य ब्राह्मणानां च समप्राधान्यं निराचष्टे—ब्राह्मणैः सहेतीति। तेषां ब्राह्मणानां। ननु तावता कथं तत्त्वमत आह—सहयुक्ते इति। सहार्थेन योगे ऽप्रधाने तृतीयेति तदर्थः। यथा पुत्रेण सहाऽऽगतः पितेत्यादौ शाब्दक्रियाजनकत्वयिवक्षया प्राधान्यं पुत्रादेस्तथा प्रकृतेऽपीति तदर्थत्वेऽपि न तथेतिभावः। एतत्फलमाह—अतश्चेति।न ब्राह्मेति—राज्ञो दोषी य उक्तः स ब्राह्मणानां नेत्यर्थः—एकहोतोः, न तु सर्वथा दोषाभावो ऽभिप्रेतः,—"सभा वा न प्रवेष्टव्या" इत्यनेन विरोधापत्तेरिति बोध्यम्। तेषां तत्र कथनेनैव

---

१ अ० २. ३. १९-। २ त. 'च' इति सि। ३ त. 'एवम्'। ४ त. 'प्रकृतेऽपि इति नास्ति। ५ अ. ब्राह्मणानां चाप्रसर्जनत्वे फलमाह'

इत्यैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकं चैवगच्छति[1]॥[2]"इति। धर्मशास्त्रानुसारेण—नार्थशास्त्रानुसारेण। देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वान्न पृथगुपादानम्, यथा च वक्ष्यति—" निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्। सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः॥"[3] इति। धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलोभविवर्जित इति वचनमादरार्थम्। क्रोधोऽमर्षः लोभो लिप्सातिशयः॥ १॥ 5

बहुवचनम्, यथाऽऽहमतुः 'तेषामात्मगुणादानम्' इत्यादि। नारदश्च 'चतुष्पादश-

सुबोधिनी

दोषाभावो, न तु सर्वात्मना दोषाभावः। तथा च "सभां वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम्। अब्रुवन् विब्रुवन् वाऽपि नरो भवति किल्बिषी॥[4]" इत्येवेन न विरोधः॥ १॥

बालंभट्टी

तत्रामे शास्त्रान्तरस्यासम्भवेनैव निरासे तदुक्तिफलमाह नार्थेति। न्यूनतां परिहरति देशादीति। आदिना देवगृहादिपरिग्रहः (?)। पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयः,—तस्सिद्ध देशादि संबन्धि धर्मस्येत्यर्थः। विरुद्धस्य स्वाभ्यावहत्वोक्तवादाह धर्मेति। वक्ष्यतीति सम्बिद्धयतिक्रमप्रकरणे योगीश्वर इति भावः। क्रोधेति प्रतीकम्, सिद्धे इति। तयोस्तत्र निषिद्धत्वात् सामान्येन सर्वेति भावः।आदरेति। अत्र विशेषेण तत्प्रयोगार्थमित्यर्थः।मनुरपि,—"व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः। मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिः सार्धं विनीतः प्रविशेत् सभां॥ तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्। विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्यिणां॥ प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः। अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्॥" "धर्माश्रयमाधिष्ठाय संवीतागः समाहितः। प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्॥"[5] इति। व्यवहारान् अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विवादविषयोक्तीः, दिदक्षुः निर्णेतुः, पार्थिवः पृथिवीपतिः, क्षत्रियादन्योऽपि,—मन्त्रज्ञैः देशकालाद्युचितकार्यकार्यनिरूपणाभिज्ञैः,—एतच्च ब्राह्मणैरित्यस्य विशेषणम्, अमंत्रज्ञा हि ब्राह्मणा देशकालाद्यनुरूपं धर्ममपि सहसा ब्रुवन्तो राज्ञः कर्थचित्तन्त्रर्यमापादयेयुः,—मन्त्रिभिः बुद्धिसचिवैः, विनीतः सहजाङ्गयोर्भयविनययुक्तः, पाणिमुद्यम्य उत्तरीयादुद्धृत्य--वस्त्रोपसंव्यानं कृत्वेति यावत्,

१ ख. चापि। २ ग. पश्यति। क. गच्छति॥" व्यवहारदर्शनं च धर्म०। ३—८. १२८.। ४ ख.'कर्थं इत्यधिकम्। ५ च. छ. झ. धर्मशास्त्राविरुद्धस्त्वेति नास्ति। ६ क. ग. राज्ञा कृत०। ७ अ. १८६.। ८ ख. ग. च. ज. झ. 'क्रोधलोभविवर्जितः' इति प्रतीकमधिकम् अनूक्तं च नार्ल भट्टीव्याख्यायाम्। ९ ख. 'धर्मशास्त्रानुसारेण सिद्धे' इति नास्ति। १० मनु०—८. १३.। ११ मनु०—८. १, २, ३.। १२ मनु०—८. २३.।

किं च—

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

श्रुतेन मीमांसान्यायकरणादिश्रवणेन अध्ययनेन वेदार्थ्यनेन च संपन्नाः धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः, सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः, रिपौ मित्रे च ये समाः द्वेषरागरहिताः—एवं भूताः सभासदः सभायां संसदि यथा सीदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्तव्याः । यद्यपि श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यविशेषेणोक्तम्, तथाऽपि ब्राह्मणा एव, यथाऽऽह कात्यायनः—"स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः ।
तुर्ज्यापी' इत्यादि ॥ १ ॥

यतश्च धर्मशास्त्रप्रामाण्यं प्राधान्यं व्यवहारदर्शी अतः—श्रुताध्ययनेत्यादि ॥२॥

सुबोधिनी

पूर्वोक्तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः पृथक् सभासदः कर्तव्या इत्याह—किं चेति । ते च सभासदो ब्राह्मणा एवेत्याह—यद्यपीति । स तु सभ्यैरिति—स राजा, स्थिरैरचञ्चलैः,

बालंभट्टी

पश्येत् निश्चिनुयात्, कार्याणि ऋणादानादीनि, देशदृष्टा हेतवः देशविशेषव्यवस्थितानि निर्णयसाधनानि, यथोदीप्तमग्निमानं कन्यां याचमानाय भोजनं यदि दीयते (न) तुर्ज्यं देयेत्यनुपकेऽपि प्रतिश्रुता भवतीति ॥ १ ॥

शास्त्रदृष्टाः साक्षिप्रभृतयः प्रागुक्तब्राह्मणेभ्यः सभ्याः पृथक्कार्या इत्याह—किं चेति । श्रुतेत्यस्य वेदशास्त्रसंपन्ना इति शास्त्रोऽर्थः । तत्फलितमाह—श्रुतेनेति । अत्र द्वावपि भावप्रत्ययान्तौ क्रियापरौ, अन्यथा धर्मज्ञानस्यानुपयोगात् । धर्म शब्दो लक्षणया शास्त्रपर इत्याह—धर्मशास्त्रेति । ताच्छील्ये णिनिरित्याह—शीला इति । एतानुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयत इत्याह—एवं भूताः सभेति । विधेयार्थमाह—सभायामिति, तदर्थमाह—संसदीति । सीदन्तीत्युक्तस्य व्याख्या यथा उपेति,—बाहुलकादनेकार्थत्वादिति भावः । बलात्कारानिरासायाऽऽह—दानेति । एते सभासदोऽपि ब्राह्मणा एवेत्याह—यद्यपीति, तस्य क्षितयसाधारणत्वादितिभावः । स त्विति,—"विनीतवेषो

१ ख. छ. ज. किं चेति नास्ति । २ घ.क. च. छ. ज. झ. 'वेदाध्ययनेन' इति नास्ति । ३ खे' वचन । ४ ख. ग. द्वेषरागादि० । घ. द्वेषरागविवर्जिताः । ५ ख. स त्विति । ६ ख. सभ्यैः ।

धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैः ॥" इति । ते च त्रयः कर्तव्याः—बहुवचनस्यार्थवत्त्वात् , " यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः । " इति मनुस्मरणाच्च । बृहस्पतिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो भवन्तीत्याह—"लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयो-

निरादोक्तः श्लोकः दृष्टमूलत्वाच्च राज्ञस्त्वयं व्यवहारदर्शनसूत्रेरदृष्टार्थत्वेऽपि च

सुबोधिनी

प्राज्ञैर्बुद्धिमद्भिः, मौलैः पितृपितामहागतैः, अर्थशास्त्रमीक्षणसादि । ते च त्रय इति—ते सभासदः । पक्षान्तरमाह— बृहस्पतिस्त्विति । व्यवहारान् नृपः पश्येदित्यत्रोपात्तविद्वद्ब्राह्मणोद्देशेन श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादिरूपो धर्मो विधीयते । तथा च विद्वद्ब्राह्मणविशेषणत्वाच्छ्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादेर्न पूर्वोक्तेभ्यः पृथग्भूताः सभासद इत्यभिप्रायेणाशङ्क्य परिह-

बालंभट्टी

नृपतिः सभां गत्वा समाहितः । आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा पश्येत् कार्याणि कार्यिणां ॥" इति हतःपूर्वश्लोकः, स राजा स्थिरेरजस्कैः प्राज्ञैः बुद्धिमद्भिः मौलैः पितृपितामहादिपरंपरायातैः द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैः—सक्षमीतत्पुरुषः धर्मशास्त्रं मानवादि, तस्य योऽर्थः निर्द्धारितस्तत्र निष्णातैः, अर्थशास्त्र मीक्षणसादि तत्र तथा—तै रेति सभासद इत्यर्थः । अय इत्यस्य त्रय एवेत्यर्थः । एतेन पूर्वापरको द्वौनिरासः । तत्राद्ये हेतुमाह —बहुवचनेति, द्वितीये हेतुमाह- यस्मिन्निति । इतोऽपि तत्र ब्राह्मणा एवेत्यपि बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोधयम् । मतान्तरमाह-बृहस्पतिस्त्विति । उक्तमादिभेदेनाऽऽह-सप्तेति । वेदशब्दः शाखस्याप्युपलक्षणं, लोकशब्दो देशकालादिपरः । यद्वा एतदन्यसर्वपरः धर्मशब्दः शास्त्रपरः, ब्राह्मण्यस्य पुनरुक्तिः । यत्र सभायां यज्ञेति—यज्ञसमासदस्तीत्यर्थः। यदि तु एतदनुरोधेन मानवे त्रय इत्युपलक्षणं, धर्मपक्षपरं वा, तदैकवाक्यनैव न पक्षान्तरम् । अत्र पक्षे ते च त्रय इत्यपि तथेति न मेत्र इति बोध्यम् । ननु व्यवहारान्नृप इत्यत्रोपात्तविद्वद्ब्राह्मणोद्देशेन श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादिरूपो धर्मोऽनेनाविधीयतां, तथा च विद्वद्ब्राह्मणविशेषणत्वाद् । श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादेर्न प्रागुक्तेभ्य एते सभासदो भिन्ना इति किं चेत्यवतरणसंगति (?) रित्याश-

१.—८. ११. । २ क. वचन । ३ त. 'तत्रश्च' ।

ऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदश्वी सभा ॥''' इति । न च ब्राह्मणैः सहेति पूर्वश्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां ''श्रुताध्ययनसंपन्नाः'' इत्यादि विशेषणमिति मन्तव्यम् , तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासंभवात् , विद्वद्भिरित्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च । तथा च कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदो दर्शितः—''सप्रा-
5 द्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः । सप्तभ्यः प्रेक्षको राजा स्वयं तिष्ठति धर्मतः॥'' इति । तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अत एवोक्तम्—''नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति ।'' इति । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदि राजा अन्यथा करोति तदाऽसौ निवारणीयः, अन्यथा दोषः । उक्तं च कात्यायनेन—''अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः । तेऽपि

प्रयोजनानुसारात् ॥ २ ॥

सुबोधिनी

रति—न च ब्राह्मणैः सहेत्यादिना । कात्यायनेन पूर्वोक्तब्राह्मणेभ्यः पृथक्त्वेन सभासदो दर्शितत्वात् त एव सभासद् इति वक्तुं न शक्यते । अतस्तद्वचनाविरोधात् विशेषणविशेष्यभावाभावाच्च तदुद्देशेन विधिर्न घटत इत्यर्थः । सप्राद्विवाक इति-राजप्रतिनिधिः प्रा-

बालंभट्टी

येनाशंक्यते—न चेति । समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्तेराह—तृतीयेति । वचनक्रमेणेदमुक्तम् । अभेदस्य संसर्गत्वाभावादाह—विशेषणेति । नन्वध्याहारेण तत्संभवोऽत आह—विद्वद्भिरिति । ननु विद्वद्भिरित्यस्यैव विवरणपरमिति न पुनरुक्तिप्रसङ्गः अत आह—चेति । तेन यच्छब्दोक्तिवैयर्थ्यापत्तिरित्युच्यः, स हि विधेयत्वप्रतिपत्तावकल्पत्वा च तद्बलादत्रैव लिंग उद्देश्यविधेयभावः स्वरसतः प्रतीयते तत्र च प्राप्त्यप्राप्तिविवेकन्यायेन लोकादिसिद्धश्रुताध्ययनसम्पन्नादिकमुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इति भावः । कात्यायन विरोधरूपदोषान्तरमपि सूचयन्नाह—तथा चेति । तथा च तदुद्देशेन तद्विधिर्न घटत इति । त एव सभासद इति वक्तुं न शक्यत इति भावः—स इति । प्रागुक्ताग्रिमोऽयम् । प्राद्विवाकेन सहितः—प्राद्विवाको राजप्रतिनिधिः ''प्राद्विवाकाक्षदर्शकौ''[1] इत्यमरः । अमात्या बुद्धिसचिवास्तत्सहितः ब्राह्मणाश्च पुरोहिताश्च तैः सहितः—सप्तभिः सहितः—अनेन सर्वेषामागमत्वमुक्तं, धर्मतस्तत् शास्त्रतः प्रेक्षक इत्यर्थः । तत्र सप्तब्राह्मणपर्यायेषु

१.—१. ११. । २ त. 'इति भावः' । ३.—२. अ० ४५१ ।

तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥" इति । अनियुक्तानां पुनरन्यथाऽभिधाने अनभिधाने वा दोषो न तु राज्ञः अनिवारणे—"सभां वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अब्रुवन्ब्रुवन्वाऽपि नरो भवति किल्बिषी ॥"[1] इति मनुस्मरणात् । रिपौ मित्रे चेति चकाराल्लोकरञ्जनार्थं कतिपयैर्वणिग्भिरप्यधिष्ठितं सदैः कर्तव्यम्, यथाऽऽह काव्यायनः—"कुलशीलवयोवृत्तविद्यावद्भिरमत्सरैः । वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥" इति ॥ २ ॥ 5

'व्यवहाराभूपः पश्येत्' इत्युक्तं, तत्रानुक्रमणमाह—

अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहाराञ्नृपेण तु ।
सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

कार्याणां गुरुलघुत्वे समीक्ष्य—अपश्यता इत्यादि ॥ ३ ॥

सुबोधिनी

द्विताकः। अमात्या बुद्धिसचिवाः। ब्राह्मणानामनियुक्ततया भेदमाह—तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ता इत्यादिना । अत्र नियोगे नृपोऽधिकारी तेन नियुक्ता नियुक्तत्वेऽर्थे। तेऽपि तद्भागिन इति तत्पापभागिन इत्यर्थः । मूलवचनस्थचशब्दोऽत्यमर्थमाह— रिपौ मित्रे चेति, चकारादिति ॥ २ ॥

ननु नृपालस्य प्रतिदिनं व्यवहारदर्शनं कर्तव्यतया विहितं, तथा शान्तिकादीनि कर्तव्या-

बालंभट्टी

नीति —राज्ञेति शेषः। एवमग्रेऽपि तथा मूलानुरोधः। सभेति —तथा मूलोक्तेः। तथा भेदोक्तेः। फलभेदमाह—तत्रेति, प्राग्वत्। तं राजानम्। तद्भागिन इति—राजसम्बन्धिदोषभागिन इत्यर्थः। एवं च प्रागुक्तदोषपरो बोध्यः, पुनरुक्तिर्न। न्यूनतामज्ञाननिरासाय सर्वथा नावश्यक-मूलस्य चशब्देन परिग्रहेति—रिपाविति । वित्तान्यष्टानां द्वन्द्वान्तुप् । तत्र कुलवत्त्वं कुलीनत्वम्, कुलभूतैरित्यस्य 'परम्परायातैरित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु राज्ञां प्रतिदिनं व्यवहारदर्शनवत् कार्यान्तराण्यपि कर्तव्यत्वेन विहितानि

१.—८. १३. 'सभां वा न प्रवेष्टव्यं...', 'सभां वा न प्रवेष्टव्यो...' इति पाठौ च। २ क. सह प्रकर्तव्यम्। ३ ब्राह्मणोऽपि०—क्वेकस्मिन् कोशे । ४ पीति०—५ 'परस्प०' इति च ।

कार्यान्तरव्याकुलतया व्यवहारानपश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः सभ्यैः सह सर्वधर्मवित्—सर्वान्धर्मान् शास्त्रोक्तान् सामयिकांश्च धर्मान्वेत्ति[1] विचारयतीति स सर्वधर्मवित्—ब्राह्मणो न क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने। तं च कात्यायनोक्तगुणविशिष्टं कुर्यात्, यथाऽऽह—"दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम्। परत्र भीरुं धर्मिष्ठमयुक्तं क्रोधवर्जितम्॥" इति। एवंभूतब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं वा नियुञ्जीत न शूद्रम्, यथाऽऽह कात्यायनः—"ब्राह्मणो यत्र न स्याच्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्॥" इति। नारदेन त्वयमेव मुख्यो दर्शितः—"धर्मशास्त्रं

सुबोधिनी

नन्वराज्ये विहितानि, नच दैवतशापादुभयसमवाये किं कर्तव्यमित्याशङ्क्य (आह)। दान्तमिति। गुणयुक्तं सभासदादिभ्यः पृथग्भूतं ब्राह्मणं, तदभावे तादृशं क्षत्रियं, तस्याप्यभावे वैश्यं वा व्यवहारदर्शने नियोजयेदित्याह—व्यवहारान् नृपः पश्येदित्युक्तमित्यादिना। योगीश्वरोक्तमनुक्तमेव मुख्यं मन्यते नारद इत्याह—नारदेन त्वयमेवेति। राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वेनात्मकाशाभावात्सभ्यप्रतिरूपकपूर्वोक्तपुरुषान्तरस्थानेनैव व्यवहारदर्शनस्येत्यनादरमाशयेन पक्षौ मुख्यो उपायानित्यर्थः। धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्येत्यत्र प्रसन्नत्वाद्राजनियुक्तपुरुष एव व्यवहारदर्शनेऽ-

बालंभट्टी

तत्र दैवात् समवाये किं कार्यमित्याशङ्क्याह—व्यवेति। अत एव नृः। तेन तस्यागमसूचनद्वारा तस्याप्यावश्यकत्वं सूचितम्। कार्यवशादित्यस्य स्थाने कार्यान्तरेति—शास्त्रिकार्यादपि कार्यान्तरेत्यर्थः। सह सहितः। अनेन प्रागुक्तेभ्यः सर्वेभ्यो भिन्नोऽयमिति सूचितम्। सर्वपदस्वारस्याद्दाह—समेति,— वेशातिसमग्रधर्मानित्यर्थः। वेत्ति विचारयतीति पाठः। वेत्तीति पाठे वेत्तीत्यस्य तत्पूर्वकं जानातीत्यर्थः। प्रकरणात्तात्पर्यं तदुक्तिफलमाह—न क्षत्रेति। यतोऽयं सर्वतो भिन्नोऽत एव विशेषमाह—तं चेति,— ब्राह्मणं चेत्यर्थः। यथाऽऽहेति—कात्यायन इति भावः। मध्येति पक्षपातरहितमित्यर्थः। परत्र परलोकविषये उद्युक्तं अनलसं मुख्यपक्षोक्तिपरतया मूलस्थ न न्यूनतेति सूचयन् स्मृत्यन्तरानुरोधेन अनुकल्पमाह—एवंभूतेति ब्राह्मण इति,—उक्तगुणविशिष्टा इत्यर्थः। अन्यथा स्वोक्तिवैयर्थ्यमेव स्यादिति बोध्यम्। यत्नेनेति—तस्य धर्मशास्त्रावबनधिकारादिति भावः। मतान्तरमाह—नारदेन त्विति। अयमेवेति—योगीश्वरोक्तब्राह्मणरूपाद्युत्कल्प एवेत्यर्थः। राज्ञो बहुकार्यत्वा

---

१ ग. वेत्ति त्रिचा। २ क. ज. झ. यथा "दान्तं०। ३ तथा—इति च पाठः। ४ राजित्यादिना—इति च। ५ इत्येति—इति च।

पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः। समाहितमतिः पश्येद्वचवहाराननुक्रमात् ॥''[1] इति। प्राड्विवाकमते स्थितो न स्वमते स्थितः, राजा चारचक्षुषा परस्यैव पश्यतीतिवत्। तस्य चेयं यौगिकी[2] संज्ञा। अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट्, तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं विविधं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवक्तिं[3] वा विवेचयति वेति विवाकः, प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः। उक्तं च—''विवादानुगतं पृष्टा सप्तम्यस्तप्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः॥'' इति ॥ ३ ॥

सोऽपि राजस्थानीयत्वात् कोऽपरोहित एव स्यात्। अत एव च— रागात् इत्या-

सुबोधिनी

धिकारीति गम्यते। प्राड्विवाकमते स्थित इति धर्मशास्त्रानुसारेण कृतस्य प्राड्विवाकनिर्णय स्यानुकूलत्वेन न तु नियन्तृत्वेन यथाकथंचित्तत्वेच्छया नयनमित्यर्थः। पृच्छति विविनक्ति चेति प्राड्विवाकस्य यौगिकी संज्ञा न स्वरूपकर्णादिवदूदितिस्याह—तस्यं चेयं यौगिकीति। पृच्छतीति प्राट्, 'क्विप् च' इत्यादिना क्विप्, दीर्घोऽसंप्रसारणं च। विविनक्ति विचारयति विवक्ति विशेषेण कथयतीत्यर्थः इति ॥ ३ ॥

बालभट्टी

कुलत्वेनावकाशाभावादिति भावः। पुरस्कृत्येति—अत्र प्रस्तुतत्वात् राजनियुक्तोऽपुरुष एव तत्र कर्ता बोध्यः। अत एव ''सत्प्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलो नराधिपः। सह सद्भिस्तो राजा व्यवहारान्निबोधयेत्॥''. इत्यत्रे तैनैवोक्तम्। व्यवहाराननिति युक्तः पाठः। मते बुद्धौ धर्मशास्त्रानुसारेणेति भावः। तस्य सत्त्वेनैव तद्धाभे पुनस्तदुक्तिरुक्तमाह - न स्वेति। नन्वेवं प्राड्विवाकेन कृतस्य श्रवणेऽपि तस्य तदधीनाभावेन कथं संपक्ष्येदित्यत आह—राजेति। तथा च स्वप्रतिरूपकप्रापुरुषद्वारेण तदधीनस्यौचित्येनान्यमेव पक्षो ज्यायानिति बोध्यम्। धर्मशास्त्रानुसारेण कृतस्य तस्य यौगिकीयं संज्ञा नाश्वकर्णादिवदूदितिस्याह—तस्येति,—प्राड्विवाकस्येत्यर्थः। संज्ञेति अन्वर्थ नामेत्यर्थः। प्राडिति किम्वचीत्यादिनिष्पन्नोऽयं किम्बन्तः। तयोः अर्थिप्रत्यर्थिनोः विविनक्ति विवेचयति विचारयति। अत्र पक्षे औणादिकत्वं कार्यम्, अत आह ··· विवक्तीति,—विविच्य विचार्य कथयतीत्यर्थः। एतेन विशेषणवक्तृकथयतीति

* तदाह बृहस्पतिः—''विवादे पृच्छति प्रश्ने प्रतिपक्षं तथैव च। क्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकोऽभिधीयते॥'' नारदोऽपि—''अष्टादशपदान्यिह्नः षड्भेदाहरहश्चरित्। आत्मीक्ष

१.—१. ३५. । २ क. यौगिकसंज्ञा । ३ क. च. क. विवक्तीतिपदं नास्ति । ४ तस्येति ।

अपि च प्राड्विवाकादयः सभ्या यदि रागादिना स्मृत्यपेतं व्यवहारं विचारयन्ति तदा राज्ञा किं कर्तव्यमित्यत आह—

रागाल्लोभाद्भयाद्वाऽपि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।
सभ्याः पृथक् पृथग्दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम् ॥ ४ ॥

5 पूर्वोक्ताः सभ्या रजसो निरङ्कुशत्वेन तदभिभूता रागाल्लोहात्तिशयाल्लोभाल्लि-

दि ॥ ४ ॥

सुबोधिनी

अज्ञानभ्रान्त्यादिव्यतिरिक्तं रागद्वेषादिभिरुपाधिभिर्धर्मशास्त्राविरुद्धमाचरन्तः सभ्यास्तत्तद्व्यवहारपराजयनिमित्तं दण्डात् द्विगुणदण्डेन प्रत्येकं दण्ड्या इत्याह अपि चेत्यादिना ।

बालंभट्टी

व्याख्यानमपास्तम् "हलश्च..." इति घञ् । स चार्थवात् कर्तरि । यद्वा भावप्रधान्यात्तत्रार्थः । मूलन्तु फलितार्थपरतया नेयं । यद्वा करणे बाहुलकात्ल्युऽभावे घञ् । अत एव एतेनेत्यत्रोक्तम् । मूलं तु प्राग्वदेव । तत् तद्युक्तं वचनम् ॥ ३ ॥

अपिना द्वेषसमुच्चयः । तथा याज्ञानभ्रांत्यादिरूपोपाधिभिर्धर्मशास्त्राविरुद्धमाचरतां तेषां न दण्डोऽस्मिति भावः। सभ्या इति—नियुक्ता इत्यर्थः, तेषामेव तत्त्वस्य प्रागुक्तत्वात् । अत एवानियुक्तानां तदपेक्षया न्यूनदण्डपरिकल्पनाः । युक्तं चैतत्—नियुक्तानामनियुक्तत्वेन धर्मशास्त्राविरुद्धाचरणादपि कापरात्तदैवानां तत्तदभावादल्पापराधः । आद्ये राजाज्ञाभङ्गस्थूलछलनमेवेति यावत् । तदेतदभिप्रेत्याह—पूर्वोक्ताः सभ्या इति । रागादौ हेतुं पूरयति—रजस इति। यत्किंचिद्रागादेः साधारण्यवादाह —स्नेहादित्यादि। वाक्यस्थत्व प्रत्येकं विकल्पबोधकत्वादाह—लोभाद्वेति संत्रासाद्वेति च । विवादपदस्थ यथा श्रुताभ-

क्यादिकृतः; श्रुतिस्मृतिपराणयः॥ विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम्। विवेचयति यस्तत्त्वं स्मात्प्राड्विवाकस्तु स स्मृतः ॥ यथा शल्यं भिषङ्मायादुद्धरेन्मन्त्रपुस्तितः । प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्वावहारतः॥" इति । प्राड्विवाकस्य गुणाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—"अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्षमायातो विचक्षणः । उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु ॥" इति पराशरमाधवीये व्य० पृ० २१—२२) ।

---

१ ख. इदमवतरणमेव नान्यत्र क्वापि दृश्यते । २ बि. रागाद्वैभाद्भयाद्वाऽपीति पाठः । २.—अ० ३. ३. १११. ।

प्सातिशयाद्भयात्संत्रासात्स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धम्, आदिशब्दादाचारापेतं कुर्वन्तः पृथक्पृथक् एकैकशो विवादात् विवादपराजयनिमित्ताद्दमंद्विगुणं दमं दण्डयाः, न पुनर्विवादास्पदीभूताद्द्व्यात्। तथा सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दण्डाभावप्रसंगः। रागलोभभयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञानमोहादिष्विति नियमार्थम्॥ न च 'राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम्' इति गौतमवचनात्, न ब्राह्मणा दण्ड्या इति मन्तव्यम्—तस्य प्रशंसार्थत्वात्। यत्तु,'षड्भिः परिहार्यो राजा।''अवध्यश्चाब्रुवन्नश्वाद्दण्ड्यश्चाबहिष्कार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्च' इति तदपि 'स एष बहुश्रुतो भवति।''लोकवेदवेदाङ्गवित्।''वाकोवाक्यपुराणकुशलः।' इत्यादिना ब्राह्मणविशेषविषयं व्याख्यातव्यम्। तथा च 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः सर्वपापेष्वपि स्थितः। राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्॥' इति याज्ञवल्क्यवचनं व्याख्यातम्॥ ३॥

स्मृत्युक्ताधान्यथाकारिणो रागादिभिस्त्रिगुणं धनमेकैकशो दण्ड्याः। आदिग्रहणात् स्मृत्यर्थे वाऽन्यथा निरीपद (?) इत्यर्थप्रभावः। सर्वसन्दण्डाद्द्विगुणं च राजा तत्स्थानीयो वा दण्ड्यः—तदधीनत्वाच्चार्थस्य। अत एव च पृथक् पृथगिति वीप्सा। सभ्याः पृथक् पृथक् वि

सुबोधिनी

सभ्या इति नियुक्ताभिधानम्। अत एवानियुक्तानां नियुक्तापेक्षया न्यूनदण्डः परिकल्पनीयः। नियुक्तानामभियुक्तत्वे सति धर्मशास्त्रविरुद्धाचरणाद्भधिकोऽपराधः। अनियुक्तानां तु तदभावादल्पोऽपराध इति युक्तमेवैतत्। तथा हि नियुक्तेषु स्मृत्युक्तङ्गं नृपाज्ञाभङ्ग,

बालंभट्टी

त्वे तौगुण्यस्य दमेऽस्मम्भवात्। लक्षणार्थमाह विवादपराजयेति। नन्वन्यथाऽपि लक्ष्यार्थस्य सम्भवादेवमेवव्याख्याने किं बीजमत आह ·· न पुनरिति। तथा हि सतीति पाठः हि हेतौ रागाद्युक्तिमूलमाह—रागेति। इदमुपलक्षणं द्वेष्यस्यापि, इष्टे नियच्छति, कर्मणः सेवनविक्रयादयां चट्टी, वर्जमिनि यमुलम्त्यः, —तथा च नियुक्तानां तेषामल्पदण्डोऽपि कथमिति भावः।तस्य गौतमवाक्यस्य विधेरभावात् तस्य वर्णातिरिक्तदण्डप्रतीपादकवाक्यानामानर्थक्यापत्तेरिति भावः। तथा सति तद्विरोधात्तरं परिहरति यत्त्विति,—षड्भिः प्रकारैस्त्याज्य इत्यर्थः। ब्राह्मण इति प्रकरणप्राप्तं, तत्प्रकरणत्यागमेवाह—अवध्य इत्यादि। अवध्यत्व इत्यनेन धनदण्डाभावः, अपरिवाद्य इत्यनेन भिक्षावृत्तदण्डपरिहारः, अपरिहार्य इत्यनेन सर्वस्वहरणाभावः, अन्यत् स्पष्टम्। वाक्यम् उक्तिमद्वाक्यम्, इतिहासो भारतादिः, तदपेक्षः तन्मननशीलः, तद्रुचि स्तदनुरागवान्। अष्टाध्यत्वेति—तैः च गौतमेनोक्तैः—" गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलोपनयनम् "।"—अत्र समाहारद्वन्द्वः, " चत्वारि वेदव्रतानि "।"—प्रतिशाखं गृह्योक्तानि,—"आर्षं समावर्तनात्पर्यं विवाहात्पर्यं "सहधर्म-

---

१ क. 'दमात्' इति नास्ति। २.—११. १.। ३.—८. १२; १३.। ४.—८. १४.। ५.—८. १५.।

वाक्येतिहासपुराणकुशलः[1] 'तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्च' 'अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः[2] संस्कृतः][3]' त्रिषु

वादिगुणं तद्विगुणं च राजा । तथा च वक्ष्यति—अथ किं राजा स्वपुरुषै (र्वाऽऽर) न्विष्य

सुबोधिनी

आनियुक्तेषु तु स्थूलुलक्षनमेवेति । अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैरिति, ते च संस्कारा गौतमे नोक्ताः—"गर्भाधान—पुंसवन—सीमन्तोन्नयन—जातकर्म—नामकरण—अन्नप्राशन-चौलो-पनयनानि" "चत्वारि वेदव्रतानि" "स्नानं—" "सहधर्मचारिणीसंयोगः" "पञ्चानां-यज्ञानामनुष्ठानं देव पितृ-मनुष्य-भूत-ब्रह्मणाम्" "एतेषां च" इति एतेषांसंस्कारा-णां चकृते देवयज्ञानां च कृते पञ्चयज्ञानुष्ठानं भवतीत्यर्थः। "अष्टका-पार्वणः श्राद्धं —श्रावणी-आग्रहायणी—चैत्री—आश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । " "अन्या-

बालंभट्टी

चारिणीसंयोगः, "पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्राह्मणानाम्[4]।"...एते पृथक् पञ्चसंस्काराः न तु समुदायः—"एतेषां च ।"..."वक्ष्यमाणानामनुष्ठानमित्यर्थः..."अष्ट-काः पार्वणः"—पर्वणिभवः पार्वणस्थालीपाकः—"श्राद्धम्". अमावास्यादिः, "श्रा-वणी" —तत्र कर्तव्यं श्रावणं कर्म—"आग्रहायणी" तत्र कर्तव्यं व्रत्यवरोहणं, "चैत्री" तत्र कर्तव्यः शूलगवः, "आश्वयुजी"—तत्र कर्तव्यमाश्वयुजी कर्म अनाहिताग्नेरामयणं चेति हृदयमाश्वयुजी शब्दब्राह्मणमिति हरदत्तः—"इति सप्त पाकयज्ञ-संस्थाः । "—पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा 'तं पाकेन मनसा' 'यो मा पाकेन मनसा' इत्यादौ पाकशब्दप्रयोगस्य प्रशंसायां दर्शनादिति कृष्णकृताश्वयं:'—आश्व्य चेयं गृह्याणां कर्मणामिति हरदत्तः, तथा चापस्तम्बः—"लौकिकानां पाकयज्ञसंस्थः" इति ।

*अष्टौ गर्भाधानादयस्संस्काराः,	(८)
चत्वारि वेदव्रतानि,	(४)
द्वौ स्नानसहधर्मचारिणीसंयोगौ,	(२)
पञ्च देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मयज्ञाः,	(५)
सप्त अष्टकापार्वणादयः,	(७)
सप्त पाकयज्ञसंस्थाः,	(७)
सप्त सोमसंस्थाः,	(७)
अष्टौ सर्वभूतदयादिगुणाः,	(८)
एते अष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः.	(४८)

"देवतां प्रति स्वद्रव्यस्य उत्सर्जनं यज्ञः" इति हरदत्तः।

---

१ ज. चत्वारिंशतां. २.—८.१६.१३.—८. १७.। ४.—८. १८. १. ५ माश्व. १. १. २. मदनरत्नपारिजातौ । ३.—२. ९.।

स्वभिरतः ।[1]'षट्सु वा ।' 'सौमयाचारिकेष्वभिविनीतः ।'[2] इति प्रतिपादितबहुश्रुत

कार्याणां व्यवहारयितव्याः[3] न, प्रतिषेधात्, यथाऽऽह मनुः—"नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा

सुबोधिनी

धेय— मग्निहोत्रं— दर्शपूर्णमासौ— चातुर्मास्यानि आग्रयणेष्टि— निरूढपशुबन्धः— सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । " " अग्निष्टोमोऽ — त्यग्निष्टोम — उक्थ्यः षोडशी— वाजपेयो— तिरात्रो— ऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः ।" इति चत्वारिंशत् संस्काराः । " द्विविधः संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च । गर्भाधानादिरनानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सौम्याग्नेति देवः, पाकयज्ञादीनां च संस्कारत्वं शङ्खलिखितवचनात्— "पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च । संस्कारः ह्यग्निहोत्रान्ता अग्निहोत्रं तु जुह्वतः ॥

बालंभट्टी

संस्था विधाः, पाकयज्ञविधाः सप्तेत्यर्थ इति हरदत्तः—" अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि रूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः।"—एतेऽन्या-धेयादयः श्रुतिप्रसिद्धाः । दर्शपूर्णमासाविति समुदाय एकः संस्कारः सप्तग्रहणात् । सोमसंबंधाभावादेते हविर्यज्ञाः । "अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः।"—अग्निष्टोमो राजन्यस्य, षोडशी ग्रहो गृह्यते सोऽप्यग्निष्टोमः, ब्राह्मणस्य कथमर्थ संस्कार इति चिन्त्यमिति हरदत्तः । गच्छति गच्छतीति द्विरुक्तिरुक्ष्म ध्याय्यसमाप्त्यर्थं बोध्यम्, । एते च पूर्वादयो गृह्यस्थस्य नित्या इत्याशय्यत स्पष्टम्,—" इति चत्वारिंशत्संस्काराः । " " संस्कारो द्विविधः ब्राह्मो दैवश्च तत्र गर्भाधानादिरनानंतो ब्राह्मः । अग्निष्टोमो दैवः पाकयज्ञादीनां संस्कारत्वं च शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्,— "पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च । संस्कारास्त्वग्निहोत्रान्ता अग्निहोत्रं तु जुह्वतः ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैरनुसंस्कृतः । निसमष्टगृह्यैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलोकिकः ॥ ब्राह्मणं पदमाप्नोति तस्माच्च्यवते पुनः।" इति । ब्रह्मलोकिको ब्रह्मलोकार्हः । अष्टगुणाश्च सर्वभूतदया क्षांतिरनसूया शौचमनायासो मांगल्यमकार्पण्यमस्पृहेति । एवमष्टाचत्वारिंशत् संस्कारास्तैः संस्कृत इत्यर्थः । त्रिषु अध्ययनेज्यादानेषु । षट्सु अध्यापनयाजनप्रतिग्रहसहितेषु तेषु ॥ सामयिकेति—पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च त्रिविधः— विधिर्नियमः प्रतिषेधश्च,

---

१ क. ध. च. इ. समया० २.—गौतमः ८. ४.—११. । ३ इति संस्का इति च पाठः । ४ त. 'तोर्तः ।' ५.—८. १९. । १६.—८. २०. । ७.—८. २१. ।

विषयं कर्म न ब्राह्मणमात्रविषयम् ॥ ४ ॥

व्यवहारविषयमाह—

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितैः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

धर्मशास्त्रसमाचारविरुद्धेन मार्गेण परैराधर्षितोऽभिभूतो यद्राज्ञे प्राड्विवाकाय वा आवेदयति विज्ञापयति, चेद्यदि, तदासेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोत्तरसंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयः । तस्य चेदं सामान्यलक्षणम् । स च द्विविधः शङ्काभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति, यथाऽऽह नारदः—"अभियोगस्तु नाप्यस्य पूरुषः ।" इति ॥ ४ ॥

कथं तर्हि व्यवहारप्रवृत्तिः? उच्यते—**श्रुत्याचारव्यपेतेनेत्यादि ॥ ५ ॥**

तत्रेह हि व्यवहारपदं यत् स्मृत्याचारव्यपेतेन.....मार्गेण तस्य...मलीकृत इत्येवं

सुबोधिनी

संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरैश्चानुसंस्कृतः । नित्यमद्गुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्राह्मलौकिकः ॥ ब्राह्मं पदमवाप्नोति तस्माच्च व्यथते पुनः ।" इति । ब्राह्मलौकिको ब्राह्मलोकार्हः । अद्गुणाश्च सर्वभूतदया—क्षान्ति—दमशुश्रूषा—शौच—मनायासो—ऽमङ्गल्य—मकार्पण्य—मस्पृहेति । एवमष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः ॥ ४ ॥

प्रत्यर्थिप्रतिकूलतया नृपादिषु कथनं व्यवहारः,कथ्यमानं तद्विषय इत्याह—व्यवहार. विषयमाहेत्यादिना । 'आवेदयति चेद्राज्ञे' इत्यत्र राजशब्दः भूपलेख्यादीनामुपलक्षणार्थः। व्यवहारविषयस्य द्वैविध्यं दर्शयति—स च द्विविध इत्यादिना । शङ्कारूपोऽभियोगो' व-

बालभट्टी

तन्मूला आचारा इत्समयाचाराः—तेषु कुशल इत्यर्थः ॥ ४ ॥

व्यवहारविषयमिति—प्रत्यर्थ्यादिप्रतिकूलतया नृपादिषु कथनं व्यवहारः—कथ्यमानस्तद्विषयस्तस्मिन्नित्यर्थः । व्यपेतेन रहितेन । राज्ञे इति—इदं त्वधिकृतादेरप्युपलक्षणम् । तदाऽन्वयमाह—यदीति । उपलक्षणत्वादेवाह—प्राड्विते । चेदर्थो यदीति । व्यवहारपदमित्यस्यार्थमाह—प्रतिज्ञोत्तरेति। तस्य विषयस्य अत एव तस्य विषयस्य द्वैविध्यमाह—स चेति शङ्केति। शङ्कारूपोऽभियोगो यस्मिन् विषये तत्त्वरूपोऽभियोगो यस्मिन् विषये इत्यर्थः। अभियोग इति। सुबर्णतर्जनीवेण बहुवीहिः विषयोऽत्यपदार्थः। अस्तां—चौरादीनां संस्तौ-

१ अप० व्यवहारदर्शननिमित्तमाह—२ ख. समयाचार० । ३.—८. ४३. । ४ त. 'ब्राह्मम्' इत्यादि 'काईः' इत्यन्तं नोपलभ्यते । ५ 'मा.' इ 'व्यवहारेत्यादिना ।' ७ त. 'भियोगस्तत्त्वरूपश्च यस्मिन्' ।

विज्ञेयः शंकातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात् ॥" ईति॥ होढा[1] लोप्त्रम्—लिङ्गमिति यावत्—तेन दर्शनं साक्षाद्वा दर्शनं होढाभिदर्शनं तस्मात् । तैत्त्वाभियोगोऽपि द्विविधः—प्रतिषेधात्मको विध्यात्मकश्चेति, यथा —मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति, क्षेत्रादिकं ममायमपहरतीति च[2]॥ उक्तं च कात्यायनेन—"न्याय्यं स्वं नेच्छते कर्तुमन्याय्यं वा करोति यः।" इति । पुनश्चाष्टादशधा विभिद्यते, यथाऽऽह मनुः—"तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥" इति । एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्व-

कश्चित्कथयेत्, न तु स्वयं कार्यारम्भक इत्यभिप्रायः । तथा च नारदः—"स्वनिश्चितबला-

सुबोधिनी

स्मिन् विषये, तत्स्वरूपोऽभियोगो यस्मिन् विषये इति विग्रहः । होढा लोप्त्रमिति । लुप्यत इति लोप्त्रं चौर्यधनम् । "चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धनम्" इत्यमरः । ऐतान्यपि साध्यभेदेनेति भवान्तरसाध्यभेदेनेत्यर्थः । नैं च प्रेरितमन्ये-

बालंभट्टी

ष्चौरत्वादिसम्भावना भवतीत्यर्थः । होढा लोप्त्रमिति—लुप्यत इति लोप्त्रम्, वर्णादिः, चौर्यधनम् "चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धनम्।"[3] इत्यमरः। लिङ्गमिति—व्यभिचरितं चिह्नमित्यर्थः(?)॥ इदमुपलक्षणमित्याह—साक्षाद्वा दर्शनमिति। विधस्य भेदान्तरमाह—पुनश्चेति। पुनर्भेदमाह— एतान्यपीति । साध्येति भवान्तरसाध्यभेदेनेत्यर्थः । एवं ऋण-

१.—१. २७. । २ क. घ. च. झ. होढो । ३ स तत्वा० । ४ क. ख. ग. च छ. ज. झ. वा । ५ ख. ग. स पुनश्च । ६ क. मादितस्त्वेव । ७.—८, ४, ५, ६, ७ । ८.—१. शू. २५.। ९ ख. 'एतान्यपि' इति नास्ति। १० ब. 'न चेति। प्राप्तैतमन्येन'।

हृत्वं गतानि, यथाऽऽह नारदः—"एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते॥" इति । 'आवेदयति चेद्राज्ञे' इत्यनेन स्वयमेवागत्यावेदयति न राजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितो वेति दर्शयति, यथाऽऽह मनुः—"नोत्पादयेत्स्वर्त्वयं कार्यं राजा वाऽप्यस्य पूरुषः । न च प्रापितमन्येन प्रसेतार्थं कथञ्चन॥" इति । परैरिति[6] परेण पराभ्यां परैरित्येकस्यैकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा व्यवहारो भवतीति

धानस्वर्थी स्वार्थमपोदितः । केवलपेक्षपूर्ववादं तु कृतकारयैविनिश्चयः ॥" इति । स्मृत्युक्ताचारः स्मृत्याचारः,—कुलधर्माद्यभिप्रायं चैतत् । परैरिति गुरुशिष्यनिवृत्त्यर्थम् । तथा च

सुबोधिनी

नेति—अन्यायेनान्येन प्रापितं न गृह्णीयादित्यर्थः । अर्थं वाऽन्येन प्रापितं निवेदितं कार्यं न प्रसेत नोपेक्षेत । 'न चाप्रापितमन्येन' इत्यपि पाठः, तस्यायमर्थः—अन्येन विवदमानेन तत्सम्बन्धिना वा अप्रापितमनिवेदितं कथञ्चिदवगम्य रागादिना न प्रसेत न ग्राहयेदिति । मूलेऽन्येनेत्यपरार्धदरश्थितं तृतीयार्थबहुवचनमन्विक्षितम् । अन्तैकस्येकेन वा द्वाभ्यां वा बहुभिर्वा विवादो भवत इत्याह—परैरिति ।

बालंभट्टी

दानादीनां चेदित्यनेन सूचितमाह—आवेदयेति । अन्यथा तत्प्रेरणोक्षेपने दंडापत्त्या चेदित्यस्यैवैकान्तावेदनबोधकत्वासङ्गतिः स्पष्टैव । अस्य राज्ञः । न च प्रापितमिति कथंचन अन्यायेनान्येन प्रापितमर्थं न गृह्णीयादित्यर्थः । यद्वा अन्येन प्रापितं निवेदितं कार्यं न प्रसेत नोपेक्षेतेत्यर्थः । न चाप्रापितमिति पाठे तु अन्येन विवदमानेन तत्संबन्धिना वा अप्रापितमनिवेदितं कथंचिदवगम्य रागादिना न प्रसेत न ग्राहयेदित्यर्थः । मूले परैरित्यत्र परैश्च परो च परे चेत्येकशेष इत्याशयेनाह—प्रत्यैरितीति परेण.त्यार्थके परैरिति बहुवचनात्सं पदमिति दर्शयतीत्यर्थः । बहुवचनाविवक्षया यौजनं तु परेणेत्यादिप्रयोगवरम्यचित्तम् ।

---

१ ख. मवेद् । 'द्वार्शिशदधिकं शतम्' इति च पाठो दृश्यते । २ घ. क्रियाभेदा मनु । ३.—१. २०। ४ घ. ङ. त्यादयैस्वकं कार्यं । ५.—८. ४३.। ६ घ. इति । अनेन परैरिति । ७ घ. ज. एकस्येति पदं नास्ति । ८.—१. २१.। ९ ख. 'यद्वा'। १० ख. 'तमिति पाठोऽन्येन'। ११ ख. 'मूलस्यपरैरिति बहुत्वम्'। १२ क. तैन च' इति पाठः। १३ परैरित्यतस्थानानरं 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति । सूत्रमाष्यौक्तरीत्या' इत्यधिकः पाठः क्वचिद्दृश्यते ।

दर्शयति ॥ यत्पुनः—"एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥" इति नारदवचनं,[1] तद्भिन्नविषयसाध्यम् । 'आवेदयति राज्ञे' इत्यनेनैव राज्ञा पृष्टो विनीतवेष आवेदयेत्, आवेदितं च युक्तं चेत् मुद्रादिना प्रैत्यर्थाद्वानमकल्यादीनां चानाह्वानमित्यार्थधर्मसिद्धमिति

नारदः—"गुरुशिष्यपितापुत्रव्यम्त्योस्त्वामिभृत्ययोः । एतेषां समवेतानां व्यवहारो न वि

सुबोधिनी

तद्भिन्नसाध्यविषयमिति । भिन्नसाध्यानि पृथक्साध्यानि भिन्नव्यवहारविषया इति यावत् । एतदुक्तं भवति—यदा त्वेकेनैकः पुमानभियुक्तो महामसौ धारयतीति, तदा तस्मिन् व्यवहारेऽनिष्पन्ने अपरेणापरेण च पूर्वमभियुक्तो नाभियोज्य इत्येवमेकस्य बहुभिः सार्धं विवादाभावः । न खल्वेवमेते मह्यं धारयन्ति शतमित्येवमेकस्य बहुभिर्विवादाभाव इति । इत्यार्थधर्मसिद्धमिति—अविनीतस्यावेदनमेव न घटते उद्धत्तत्वेन राज्ञां निकटे गन्तुम-

बालंभट्टी

एकस्येत्यस्य सर्वत्रान्वयः । एवं सति प्राप्तविरोधं परिहरति—यत्पुनरिति । न्यायेति—धर्मेति पाठान्तरम् । तद्भिन्नेऽपि—पृथग्व्यवहारविषयमित्यर्थः । यदैकेनैकोऽभियुक्तो महामसौ धारयतीति तदेतस्मिन् व्यवहारेऽनिष्पन्नेऽन्येनान्येन चान्यथा नामाभियोक्तव्यः । निष्पन्ने तु क्रमेण तत्तेनैवैकस्य बहुभिर्विवादाभावो न खेते मह्यं धारयन्ति शतमित्येवमेकस्य बहुभिर्विवादाभाव इति भावः । इदं च मत्तोन्मत्तेति ग्रन्थव्याख्यावसरे सबीजं सकलैतत् पक्षव्याख्यानं स्फुटीभविष्यति । न्यूनतां परिहरति—आवेदितं चेति । तृतीयान्तमित्यस्यार्थसिद्धमित्यत्रान्वयः । द्वितीयां प्राह—आवेदितं चेति । तृतीयमाह—अकल्येति—आधिव्याधिसहितादीनामित्यर्थः । अर्थसिद्धमिति—अन्यथाऽविनीतस्यावेदनमेव न घटेत—उद्धत्तत्वेन

१ अयं श्लोक उपलब्धनारदीयकोशे न दृश्यते । स्यादेतत्काव्यायनवचनं यथाऽऽह विश्वरूपः । २ ख. छ. ज. तद्भिन्नसाध्यविषयम् । ३ घ. ग. दिना तत्प्रत्यर्थी । ४ त. 'राज्ञे' । ५ त. 'इति' इति नास्ति । ६ श. द. 'राज्ञां परिसरमेव गन्तुमशक्यत्वाद्' । ७ "अर्थसिद्धमित्यन्वयः" इति वर्तते । इदमशुद्धम् । प्रकरणार्थस्त्वेवं—आवेदयति राज्ञे इत्यनेन विनीतवेष आवेदयेदिति, आवेदितं च युक्तं चेत्प्रत्यर्थाद्वानमित्येवकरः, अकल्यादीनामनाह्वानमित्येवकरः, आहत्य वितयमर्थसिद्धमिति । अत एवं पाठकल्पने अशुद्धिपरिहारो भवेद् । स च पाठ इति शब्दस्य निवेदयेदित्यत्र आह्वानमित्यत्र च अनाह्वानमित्यत्र च संबन्धः—इति वितथस्य अर्थसिद्धमित्यनेनान्वयः—इति ।" हरि केषांचिच्छास्त्रविदामाशयः । विद्वद्वाक्ष्य इति इतोऽमत्रास्माभिः ।

नोक्तम् । * स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् ; यथा—" काले कार्यार्थिन पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम् । किं कार्यं का च ते पीडा मा भैर्वीर्ब्रूहि मानव ॥ केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं[3]पृष्टः स वद्दोषात्सर्वस्मैर्ब्राह्मणैः सह ॥ विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाद्धानार्थमतः परम् । मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत् ॥ अकल्यवालस्थविरविषमस्थाक्रियाकुलान् । कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्यार्त्तसंवकुलान् ॥

थते ॥[6] " इति, " एकस्य बहुभिस्सार्धं ऋणं येत्प्रकरैस्तथा । " इत्यादिकात्यायनवचनञ्च,

सुबोधिनी

वादेः । आवेदनानन्तरं च प्रत्यर्थिनोऽनाह्वाने आवेदनमेव निष्प्रयोजनमिति न कोऽप्यावेदयेत् । तथा च प्रजापालनमेव न सिद्धयतीत्यादिभिर्हेतुभिः पूर्वोक्तानां धर्माणामर्थसिद्धत्वमुक्तम् । किं कार्यं का च ते पीडेति । अथैकतो मन्युकृतश्च प्रेक्षनभेदः । अकल्येत्यादि—

बालंभट्टी

राजसभीये मन्त्रुमशक्यत्वात् । आवेदनानन्तरं च तस्य युक्तत्वेऽपि यदि प्रत्यर्थिनोऽनाह्वानं तर्ह्यावेदनमेवनिष्फलमिति न कोऽप्यावेदयेत् । तथा च प्रजापरिपालनस्यैवासिद्धिरिति तेषामर्थसिद्धत्वमित्यर्थः । इदं प्रमाणयति—स्मृत्यन्तरे त्विति, नारदीयेत्यित्यर्थः । किं कार्य्यं का चेति । अथैकतो मन्युकृतश्च प्रश्नभेदः केन कर्त्ता, कस्मिन्देशे, कदा काले, कस्मात् कारणात् । तयोर्भेदस्योक्तत्वादाह ससभ्यैर्ब्राह्मणैरिति । मुद्राग्रहणं लेख्यस्याप्युपलक्षणम् । पूर्वं प्रत्यर्थिन आह्वाने निषेधमाह अकल्येत्यादि । अकल्यः व्याधितः, विषमस्थः उत्पाशसंकटः, क्रियाकुलः नित्यनैमित्तिककृत्यक्रियाव्यग्रः, कार्यातिपाती यस्यागच्छतो गुरुतरकार्यहानिः, व्यसनी इष्टवियोगादिदुःखवान्, व्यसनी नृपकार्यासक्तः, व्यवसायसक्तः,

---

* " स्मृत्यन्तरे कात्यायनस्मृतौ " इति पराशरमाधवीये व्य० पृ—४१ ।

---

१ ख. पृच्छेदुक्तं पु० । २ घ. समागतम् । ३ घ. एवं हि पृष्टः स मूषा । ४ क. ग. ङ. त्सदस्यैर्त्रा । पराशर माधवीये व्य०—त्तत्सभ्यैर्ब्रा (पृ. ४२)। ५ विषयस्थः । ६.—° ग. 'त्युक्तेन प्रत्यर्थनाह्वाने' । घ. च युक्तत्वे प्रत्यर्थनाह्वाने' । ८ ख. 'दिहे' । ९ ग. 'तृभूर्माणाम्' । घ. 'तानां तु धर्माभाम्' १० ख. 'प्रश्न' इति नास्ति । ११ ख. इदं प्रतीकं नास्ति ।

मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तान्भृत्याभ्याहानयेन्नृपः । न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् ॥
सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रमुकाः स्मृताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्त्रैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥ निष्कुलायाश्च पतितास्तासामाहानमिष्यते । कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबले ॥ अकल्यादीनपि शनैर्यानैराहानयेन्नृपः । ज्ञात्वाऽभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजिताद्यः ॥ तानप्याहानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥"इति । 5

आसेधव्यवस्थाऽप्यर्थीसीद्वैव नारदेनोक्ता—"उक्तव्येऽर्धे क्षतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः । आसेधयेद्विवादार्थी यावदाहानदर्शनम् ॥ स्थानासेधः कालकृतः

"यश्च राष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः। अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यति॥" इत्यादि॥

सुबोधिनी

अकल्यो व्याधितः, विषमस्थ उत्पन्नसङ्कटः, क्रियाकुलो नित्यनैमित्तिकादिक्रियाव्यग्रः, आगच्छतो यस्य गुरुतरकार्यहानिः स कार्यातिपाती, इहविधोगादिदुःखवान् व्यसनी, मत्तो मैदनीयद्रव्येण, उन्मत्तो ग्रहादिभिः, सर्वदाधानरहितः प्रमत्तः, आर्तो विषदादिना। हीनपक्षामिति—अनाथां सर्वजनशोच्यामिति यावत् । क्षीणामाहाने निषिद्धे तत्प्रतिप्रसवमाह—तदधीनकुटुम्बिन्य इति। पूर्वमकल्याद्याहानं निषिद्धं, तत्रापि प्रतिप्रसवमाह—कालं देशं च विज्ञायेति। स्थानासेध इत्यादि-अस्मात्प्रदेशान्न गन्तव्यमिति स्थानासेधः, आसन्नध्यं न गन्तव्यमित्यादिः कालासेधः, ग्रामं प्रति न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः, असौ

बालभट्टी

मत्तो मादकद्रव्येण, उन्मत्तः उन्मादेन पञ्चविधेन —वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टः, प्रमत्तः सर्वदाधानैर्हीनः, आर्त्तो विषदादिना पीडितः। क्षीणां तत्रिषेधमाह—अहीनेति-अनाथां सर्वजनशोच्यामिति यावत् । सर्वेति—आह्वणीम्, तत्र हेतुमाह—ता इसि,—एताः ज्ञातिस्वामिका इत्यर्थः । एवं क्षीणामाह्वाने निषिद्धे प्रतिप्रसवमाह—तदधीनेति—तस्याधीनं तादृशं यत् कुटुंबं तदस्यास्तीति—इनिः,—एकदेशीतिवद् प्रयोगः, स्त्रैरिण्योऽन्याभिचारिण्यः, गणिका वेश्या, निष्कुलाः हीनकुलाः एतत्प्रसंगादकल्याद्याहाने पूर्वं निषिद्धेऽपि प्रतिप्रसवमाह—काललेति । तत्र प्रकारद्वयं शनैर्यानैरिति एतत्प्रसङ्गादाह- ज्ञात्वेति । क्षुद्रकार्येषु तथा नेत्याह—गुरुवेति । वेषमाहात्म्यात्तत्रापि विशेषमाह—कोपेति। हत्यादीत्यादि पदमाह्वमेवाह—आसेधेति निरोधार्थः। आसेधयेदिति—विवादार्थी वात्री आह्वानदर्शनपर्यन्तं तादृशं प्रत्यर्थिनं निरोधयेदित्यर्थः। तत्रानुविध्यमाह—स्थानेति ।

१ ख. ग. शुतकार० क. पुस्का० । २ त. 'मद्यादिना' । ३ त. 'हीनः' । ४ त. 'कालमिति' । ५ त. इदं प्रतीकं नास्ति । ६ त. प्रति इति नास्ति । ७ "सर्वदाधानहीनः" इत्येव प्रायः उपरुध्येषु. रुत्कर्षेषु पाठः । ८ अहीनेतिमिताक्षरायां न दृश्यते ।

प्रवासात्कर्मणस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धैस्तं विलङ्घयेत् ॥ आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते । स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धो दण्डभाग्भवेत् ॥ नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धैस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराम्नुयात् ॥ निर्वेष्टुकामो रोगार्तो पियक्षुर्व्यसने स्थितः । अभियुक्तस्तथाऽन्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥ गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः । शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे ॥" इति । असेधो राजाज्ञया अवरोधः । अकल्यादयः पुत्रादिकमन्यं वा सुहृदं प्रेषयिष्यन्ति, न च ते परार्थवादिनः ॥ "यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् । परार्थवादी दण्डघः स्याद्वधबन्धपरिक्लेशान् विन्दन् ॥"[8] इति नारदवचनात् ॥ ५ ॥

व्यवहारः प्रदर्शनीयो निरूपणीयतत्वेस्थैः ॥ ५ ॥

सुबोधिनी

व्यापारो न कर्तव्य इति कर्मासेध इति विवेकः । अन्यथा कुर्वन्नासेद्धेति—अनासेधकाल आसेधं कुर्वन्नित्यर्थः । निर्वेष्टुकाम इति—आश्रमान्तरं गन्तुकामः विवाहोद्यत इति यावत्॥५॥

बालंभट्टी

कृतः आसेधः,—तद्विषयव्यापारात्कृतम् । एवमग्रेऽपि[1] । अभे उभयत्र कृत इति शेषः आसेध इति प्रकृतम् । अस्मात् प्रदेशात्त्वयागन्तव्यमितिस्थानासेधः, आसन्ध्यं न गन्तव्यमिति कालासेधः, देशान्तरं प्रति न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः, असौ व्यापारो न कर्तव्य इति कर्मासेधः । आसिद्धैः निरुद्धैःतमासेधं । विनेयः शिक्षणीयः—अन्यथा कुर्वानिति अनासेधकाले आसेधं कुर्वन्नासेधकर्ता दण्डयो भवेदित्यर्थः । नासिद्धैस्तं विलङ्घयेदित्यस्य प्रतिप्रसवमाह—नदीति । नदीसन्तारादिनिमित्तचतुष्टयम् । निर्वेष्टुकाम इति- आश्रमान्तरं गन्तुकामः विवाहादावुद्यत इति यावत्, पियक्षुर्यद्गुमिच्छुः, आयुधीयाः आयुधजीविनो योद्धारः, विग्रहे संग्रामे निर्वेष्टुकामादयोऽपि तदुल्लङ्घनेनापराधिनो न तत्रेत्यर्थः । सामान्यविशेषस्यात्रवादाह—राजेति । ननु येषामकल्यादीनां दानैर्वानैरपि आगमनं दुर्घटं तत् किं कार्यमत आह—अकल्यादय इति । ते पुत्रादयः, नियोगकृत् आज्ञाकारी

---

१ च. शेधो नासेध्यस्तं विल० । क. सेधो नासिध्यतं विल० । पराशर माधवीये व्य०—से धस्तमासेधं न ङ । २ च.ज्ञ. आसेद्धस्तन्तरासेधं । ध. आसिद्धं च परासे । पराशर मा० व्य० आसिद्धेश्च परा । ३ ख.क. ज्ञ. निर्वेष्टुकामो । ४ ध. स्सस्यारम्भे । ध. ज्ञ. सस्यावापि कृषी । ङ. सस्यादौ च कृषी । ५ नारद:—१. ४७, ४८, ५१, ४९, ५२, ५३. । ६ क. २४पि । ७.—२. २३. । ८ "तद्वि...पि"—हर्दत्तविवरणे ।

प्रत्यर्थिनि मुहुर्लेख्यपुरुषाणामस्थतमेनानीति किं कुर्यादित्याह—

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना ।
समामासततदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी, तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी, तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयं यैथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा, न पुनरन्यथा-अन्यैवादिखेने भङ्गप्रसङ्गात् । "अन्यथादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतः प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥" इति । आवेदनकाल एवार्थिवचनस्य लिखित-त्वात्पुनर्लेखनमनर्थकमित्यत आह—समामासेत्यादि । संवत्सरमासपक्षतिथिवारादिना-

एवं चार्थिभिरावेदिते निर्णीतं प्रत्यर्थिनं तथैवाहूय राजाऽर्थिप्रत्यर्थिसभ्यानुमतेन लेखके

सुबोधिनी

हीनः पञ्चविधः स्मृतः—इति वचनादिति शेषः । अथ वा इति शब्दो हेत्वर्थे— अतो हेतोरित्यर्थः । पूर्वावतारितवचनस्यैवोत्तरार्धं प्रङ्गेत्तरपरत्वेनावतारयति आवेदनकाल एवेति । "तिथिवारादिनेति—तिथिः प्रतिपदादिः, दिनमहः । क्षेमालिङ्गादीनीति—

नारदभट्टी

एतदन्यः, परार्थवादी, सभ्यवहारेषु विरुद्धं विविधं विशेषेण वा ब्रुवन् दण्ड्य इत्यर्थः॥ ५ ॥

अर्थशब्दस्याभिधेयपरत्वनिरासद्वारा प्रयोजनपरत्वमाह—अर्थ्यत इति । भूतनिह्नव-रूपमर्थमाह—पूर्वमावेदनेति । क्रिया कार्यं, नोपस्थाता समीपे न तिष्ठन् प्रपलायी प्रप-लायनं प्रपलायः सोऽस्यास्तीति प्रपलायी । स्मृत इति—इति वचनादिति शेषः । इतिशब्दो हेत्वर्थः वा,—अतो हेतोरित्यर्थः। पूर्वावतारितैतद्वचनोत्तरार्द्धमेव सङ्गतरनिरासपरमित्याशये-न शङ्कते—आवेदनेति । समाशब्दार्थः संवत्सरेति, तदर्द्धशब्दार्थः पक्षेति, अहर्गणमुप-लक्षणमित्याह—तिथीति, प्रतिपदादिरित्यर्थः । अहःपदार्थो दिनेति—न तु रात्रि-

१ क. ग. ज. दित्यत आह । २ च. लेखनीयमिति नास्ति । ३ झ. लेखनीयं "यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदयत्रारः । आवेदितं यथा काले तथा न पुनरन्यथा ॥" इति श्लोकः पठ्यते । ४.—क. ख. ग. घ. ज. अन्यथादि० । ५ ख. लेन व्यवहारस्य भङ्ग० । ६ घ. ज. आ-पदेकृतसंकृतांक्षेयनिघंटामपि—नोपस्थायी । ७ नारदः—२. ३३ । ८ क. ख. तिथिवारादिना अर्थिप्रत्यर्थिनाम ग्राह्यः । क. स्यादर्थिप्रत्यर्थि । ९ त. आवेदनेति । १० त. इदं प्रतीकं नास्ति । ११ ख. ग्रमेति ।

र्थिप्रत्यर्थिनामब्राह्मणजात्यादिचिह्नितैम् । आदिशब्देन द्रव्यतत्संख्यास्थानवेलाक्षमालिङ्गोदीनि गृह्यन्ते, वैयोक्तम्—"अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥ प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधने क्षमम् । संक्षिप्तं

न—प्रत्यर्थिन इत्यादि ॥ ६ ॥

यथावेदितमित्यनुबन्धप्रयोजनादिविशिष्टापराधज्ञापनार्थे समा संवत्सरः, मासः स्पष्टः,

सुबोधिनी

प्रत्यर्थिविषये आसेधाद्यकरणं क्षमा सहिष्णुता । तत्र लिङ्गानि कारणानि बाल्यजडत्वादीनि। अर्थवद्धर्मसंयुक्तमित्यादि—अर्थवत् प्रयोजनवत् , धर्मसंयुक्तं धर्मो गुणः अल्पाक्षरत्वप्रभूतार्थत्वादिकरूपेण संयुक्तम् , परिपूर्णमभ्याहारानपेक्षम् , अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम् , साध्यवत् सिषाधयिषितार्थसहितम् , वाचकपदं गौणलाक्षणिकपदरहितम् , प्रकृतार्थानुबन्धि पूर्वावेदितार्थाविरोधि , प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धवस्तुविषयम् , अविरुद्धं पुरोहाद्यविरुद्धं पूर्वापराविरुद्धं प्रत्यक्षादि प्रमाणाविरुद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धं च , निश्चितमर्थान्तरसंशयरहितम् । साधनक्षमं साधनार्हम् । संक्षिप्तमनतिविस्तृतं निश्चितार्थमनवशेषितवक्तव्यम् ।

बालंभट्टी

रित्यर्थः । नाङ्गः सकांक्षत्वेन प्रकृतत्वादाह —अर्थीति । वेलेति—दिनमध्ये प्रातरादिर्मुहूर्तरूपो वा कालविशेष इत्यर्थः । क्षमेति—प्रत्यर्थिविषये आसेधाद्यकरणं क्षमा सहिष्णुता, तत्र यानि लिङ्गानि कारणानि बाल्यजडत्वादीनित्यर्थः। तत्र मानमाह-तथोक्तमिति । यथोक्तमिति पाठान्तरं—नारदेनेत्यर्थः । अर्थवत् प्रयोजनवत् , धर्मसंयुक्तं—धर्मो गुणः अल्पाक्षरत्वप्रभूतार्थत्वादिकरूपेण संयुक्तं, परिपूर्णमभ्याहारानपेक्षम् , अनाकुलमसंदिग्धाक्षरं, साध्यवत् सिषाधयिषितार्थसहितं, वाचकपदं गौणलाक्षणिकादिपदरहितं । प्रकृतार्थानुबन्धि पूर्वावेदितार्थाविरोधि । प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धवस्तुविषयम् । अविरुद्धं पुरोहाद्यविरुद्धं, पूर्वापराविरुद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धं व्यावहारिकधर्माविरुद्धं च । निश्चितं—अर्थान्तरसंशयरहितं, साधनक्षमं साधनार्हं, संक्षिप्तं अनतिविस्तृतं, निश्चितार्थं अनवशेषितवक्तव्यम्

---

१ ब. त्यादिचिह्नि । २ क. ख. मालिङ्गवयादीनि । ३ क. ख. तथोक्तम्—"अ० । स्मृतिसंग्रहस्था एते श्लोकाः इति परशरमाधवीये व्य० ।

निखिलार्थं च देशकालविरोधि च ॥ वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथ-साध्याख्या जात्याकारत्रयोयुतम्॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् । परात्मपूर्व-जानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥ क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथितार्हर्तृदायकम् । यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्याभिधीयते॥" इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति अनर्थान्तरम् । आवेदनस-

तदर्थमर्थमात्रः, आदिग्रहणं स्मृत्यन्तरानुसारेण भाषाप्रपञ्चनिरूपणार्थं, यथाऽऽह कात्या-यनः—"निवेद्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा । प्रदेशं विषयं स्थानं.....जात्या कृतीश्च याः ॥ साध्यार्थमानं द्रव्यं च.....संज्ञा तथाऽऽत्मनः। राज्ञां च क्रमशो नाम निजा

सुबोधिनी

देशकालविरोधि—मध्यदेशीयं अमुकक्षेत्रं शरत्कालीनमात्रफलसहस्रं मदीयमपहृतमित्येवमादिशून्यम् ; अहः—प्रतिपदादिर्दिनं वा ; वेला—प्रातरादि ; देशो—मध्यदेशादिः ; प्रदेशः—

बालभट्टी

देशकालाविरोधि—मध्यदेशीयममुकक्षेत्रं शारत्कालीनात्रफलसहस्रं मदीयमपहृतमित्येवमादिशून्यं, वर्षेत्यालेकं पदं—प्रदेशान्तत्वान्मनुप् । अहः—प्रतिपदादिर्दिनं च; वेला—प्रातरादि-मुहूर्तैकरूपा च; देशो मध्यदेशादिः;प्रदेशः क्षेत्रादेः स्थलविशेषः;—स्थानेत्यादि एकं पदम् ,वयः-शब्दान्तरूपस्य तृतीयातत्पुरुषः—स्थानं वारणस्थादि ; आवसथो ग्रामादिः हट्टादिरूपस्थलवि-शेषो वा ; साध्यास्था विवादास्पदीभूतवस्तुनाम ; जातिः ब्राह्मणत्वादिः ; आकारो रा-जाश्वादिगतो वर्णादिविशेषः, गृहक्षेत्रादेः संस्थानविशेषश्च ; वयः गवावैवयःपरिमाणं, आकृत्यवयवविशेषः । साध्यप्रमाणसंख्यावत्,—ग्रामवत्, साध्यप्रमाणं क्षेत्रादेर्निर्वर्तनादिकं संख्याकृपकादीनां । आत्मप्रत्यर्थीनामवत् स्पष्टम् । परेति —ग्राम्यवत् —परः प्रतिवादी, आत्मा वादी,—तयोर्ये पूर्वजाः पित्रादयस्तेषां च अनेके राजानश्च —अनेके राजानो मुक्तिकालिकाः—तेषां नाममिश्रिङ्कितम्। क्षमालिंगानि स्पष्टान्यानि, आत्मपीडा स्वतुःखं तद्वत् । कथितेति—प्रतिग्रहादिनाऽधिगन्ता आहर्ता, दाता दायकः, कथितस्याहर्तृदायाकौ यस्मिन् वचने तत्, कथितप्रत्यर्थिसम्बन्धीति वा, पुनादृशं वचनं कथ्यते तदित्यर्थः । भाषा-पदार्थमाह—भाषा प्रतीति । उत्तरतात्पर्यमाह—आवेदनेति । मात्रपदेन वर्षादिव्यवच्छेदः,

१ ब. स्थानवर्षसंप्रत्यर्थी । २ ख. नार्थान्तरम् । ग. घ. अर्थान्तरम् । ३ त. शून्यम् । वेला ।

मये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोऽग्रतः समामात्रादिविशिष्टं लिख्यत इति विशेषः । संवत्सरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते, तथाऽप्याधिप्रतिग्रहक्रयेषु निर्णयार्थमुपयुज्यते,—"आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ।" इति वचनात् । अर्थव्यवहारोऽपि एकस्मिन्संवत्सरे यत्संख्याकं यद्व्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितं च पुनरन्यस्मिन्वत्सरे तद्व्यं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानो, यदि ब्रूयात्सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं चेति, वत्सरेऽन्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन्वत्सरे इत्युपयुज्यते । एवं मासाद्यपि योज्यम् । देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेवोपयुज्यन्ते—"देशश्चैव तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञाऽथिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥ पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दर्शितानि [3]निवेदयेत् ॥" इति

सं साध्यनाम च ॥ क्रमात्पितॄणां नामानि पौत्रं चाहर्मुदायकौ । क्षयमासेऽग्न्यधिकमासे पक्षं

सुबोधिनी

क्षेत्रादेः स्थलविशेषः ; स्थानं—वारणस्थादि ; आवसथो—ग्रामादि हट्टादिरूपस्थलविशेषो वा ; साध्यास्या—विवादास्पदीभूतवस्तुनाम ; जातिर्ब्राह्मणत्वादिः ; आकारो—गवादिगतो वर्णभेदो गृहक्षेत्रादेः संस्थानविशेषश्च ; वयः —अश्वादेर्वयः परिमाणम् ; साध्यप्रमाणमंत्यवान् सा·

बालंभट्टी

अत एवाह—संमेति । एतद्व्यवस्थयाह संवत्सरेत्यादिना । संवत्सररूपविशेषणमित्यर्थः—आधाविति । तत्र पूर्वत्वादिज्ञानाय तदादेयस्य[a]आधीत्यादावः । इत्थमग्रे स्फुटीभविष्यत्यसाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणे" । अन्यत्रापि तस्य फलमाह—अर्थव्यवहारेऽपीति, उपयुज्यते इत्यन्वयः । द्रव्यस्वामी आह—वत्सरान्तर इति। [1]तं एकमयं, एवं संवत्सरविशेषणवत् , पुनस्तत्रैव वारणस्थादावेव, निविष्टः निष्पादितः;—संज्ञा चेति ।

[a] इदमेव साधारणासाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

१ घ. चेति वत्सरान्ते गृही । क. चेति यत्सरान्तरगृही । २ घ. तं तस्मिन्वत्स । ङ. छ. तं न तस्मिन्वत्स० । ३ क. च. छ. निवेदयेत् । ४ त. मधुपादि । ५ घ. ब्राह्मणादिभेदः । गृहक्षेत्रादेः ६ द. गवाश्वादि ।

*स्मरणात्। देशो—मध्यदेशादिः, स्थानं—वाराणस्यादि, संनिवेशः—तत्रैव पूर्वापरादिविभागपरिच्छिन्नः सम्यङ्निविष्टो गृहक्षेत्रादिः, जातिः—अर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मणत्वादिः, संज्ञा च—देवदत्तादिः, अधिवासः—समीपदेशनिवासी जनः, प्रमाणं—निवर्तनादि †भूपरिमाणम्, क्षेत्रनाम—शालिक्षेत्रं कमुकक्षेत्रम्, कृष्णभूमिः पाण्डुभूमिः इति,

संकीर्त्य कथ्येत ॥" इति। एतानि च स्वाधानुसारेणाऽऽलोच्य व्यस्तानि समस्तानि वा

सुबोधिनी

व्यप्रमाणं क्षेत्रादेर्निर्वर्तनादिकम्; संख्या—रूपकादीनाम्; आत्मप्रत्यर्थिनामवत्—स्पष्टम्; परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् परः प्रतिवादी, अप्राऽऽत्मा वादी, पूर्वजास्त्वनयोः पित्रादयः; अनेके राजानो भुक्तिकालीनाः,-एषां नामानि तैरङ्कितम्; क्षमालिङ्गात्मपीडावत्—व्याख्यातानि क्षमालिङ्गानीति। आहर्ता प्रतिग्रहादिना अधिगन्ता, दायको दाता,—कथिताऽऽहर्तृदायको यस्मिन् वचने तैत् तादृक्, अथ वा कथिताहर्तृदायकमिति कथितप्रत्यर्थिसम्बन्धमिति यावत्। कृष्णभूमः पाण्डुभूम इति अव्ययवान्तावेतौ शब्दौ—"कृष्णोदवर्णपाण्डुपूर्वा या भूमेरुपधथस्स्मृतः। गोदावर्त्तौ च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि॥" इति वार्त्तिककारस्मर-

बालंभट्टी

अर्थिप्रत्यर्थिनोरेवेति भावः। अधिवसतीति अधिवासः, अधि समीपे इत्याह—समीपेति। तत्रामान्तरमाह —कृष्णभूम इति, कृष्णोदवर्णपाण्डित्यव्यत्ययो बहुलमिति:। पित्रादि—

*कात्यायनस्मरणादिति पराशरमाधवीये।

†भूपरिमाणम्

८	यवोदराणि	= १ अङ्गुलम्,
२४	अङ्गुल्यः	= १ हस्तः,
२०००	हस्ताः	= १ निवर्तनम्।

मतान्तरेषु—

१००	हस्ताः	= १ निवर्तनम्
८००	,,	= ,, ,,
१०	,,	= ,, ,,

१ देशे निबा०। २ भूमिप्रमा०। ३ ख. घ. ङ. भूमिः। ४ त. धृमेत्याद्देश्यस्थतम्। ५ त. यत्र। ६ ख. तत्सादृक्। ७ त. यत्रा।

पितुः पितामहस्य च नाम अर्थप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां त्रयाणां राज्ञां नामकीर्तनं चेति । समाप्तासादीनां यस्मिन्व्यवहारे यावदुपयुज्यते तत्र तावल्लेखनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्षवदवभासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न पृथक्पक्षाभासा उक्ताः । अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्तम्—"अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥" इति । अप्रासिद्धं मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि; निराबाधम्—अस्मद्गृहदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे नैवहरतीत्यादि; निरर्थम्—अभिधेयरहितं कचटतपजडदगबेत्यादि; निष्प्रयोजनं—यथाऽयं देवदत्तोऽस्मद्गृहस्तम्बेरौ सुस्वरमधीत इत्यादि; असाध्यं—यथाऽहं देवदत्तेन सदृशद्गुणपहसित इत्यादि,—एतत्साधनासंभवादसाध्यम्; अल्पकालत्वान्न साक्षिसंभवः, लिखितं दूरतः, अल्पत्वान्न दिव्यमिति; विरुद्धं—यथाऽहं

लेखनीयानि । पूर्वं च भूमौ आधिलभ्य प्रतिज्ञां शोधयित्वा पश्चात् पत्रारोपणं कार्यं, यथाऽऽ-

सुबोधिनी

णात् । अप्रसिद्धादीनां पक्षाणां यथा पक्षाभासत्वं तथा 'अनेकपदसङ्घीर्णः पूर्वपक्षो न भिद्यते' इत्यत्रापि प्रातीतिकार्थानुसारेणेदृशस्यापि पक्षस्य पक्षाभासत्वमेवेति प्रतीयते. तत्किराकर्तुं

बालभट्टी

लुप्तषष्ठ्यन्तमित्याह—पितुरिति । एवमेव तत्र पाठो वा, नामेत्यस्य संबन्धः । पित्राद्देः स्वाक्षरत्वादाह—अर्थीति । गुणानुकीर्तनानुपयोगात् प्रकृतव्यवहाराह नामेति । अनुगतं फलितमाह—समेति । समेति निर्धारणे षष्ठी, एवं अर्थवदित्यादिना उक्तप्रकारेण । उक्तमिति पक्षाभासलक्षणमित्यर्थः । निराबाधमिति स्वपीडारहितमित्यर्थः । तदाह—अस्मदिति । निष्प्रयोजनस्य दूषणत्वाद्दाह—अभिधेयेति । तत्र मानुषप्रमाणसंभवमात्रावाह—अल्पेति । अथमुभयत्र हेतुः मुख्येतु-सम्भव एव नेतिभावः । अत एव दिव्याभावमाह—अल्पेति । द्वितीये स्पष्टमाह—

१ ख. उक्ताः । अप्रसिद्धादेः साधयितुमशक्यत्वादनिराकरणम् "अप्र० । २ ख. विवर्जयेत्" अप्र० । ३ क. घ. प्रदीपप्रकाशनेन । स. प्रदीपप्रकाशनाय । ४ क. व्यवहारप्रत्यर्थाह । ङ. व्यवहार इत्यादि । ५ ख. ङ. पं सलडदम् । क. जगबद्दम् । घ. राजबद्दम् ।

मूकेन शत इत्यादि; पुररष्ट्रादिविरुद्धं वा "राज्ञा विवादजितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत्। राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च॥ अन्ये वा ये पुराग्राममहाजनविरोधकाः। अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः॥" इति॥ यत्तु "अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यति।" इति, तत्र यद्यनेकवस्तुसङ्कीर्णं इत्युच्यते तदा न दोषः,-मदीयमनेन हिरण्यं वासो रूपकादि वाऽपैहृतमित्येवंविधस्याहुष्टत्वात्। ऋणादानादिपदसंकरे पक्षाभास इति चेत्तदपि न। मदीया रूपका अनेन वृद्धत्वा गृहीताः, सुवर्णं चास्य हस्ते निक्षिप्तम्,

ह---"अधिकाच्छेदृश्येदर्थान्न्यूनांश्च प्रतिपूरयेत्। भूमौ निवेशयेत्तावद्यावत्पक्षः प्रतिष्ठितः॥" प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं तत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः॥'

सुबोधिनी

सुपादत्ते—यत्त्वनेकपदेति। अनेकपदैः सङ्कीर्णो यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा, सा न सिद्ध्यति। आ'-भासेति प्रातीतिकार्थः। तत्र पदशब्दः पद्यते ज्ञायत इति किं वस्तुपरः उत ऋणादानादिरूप व्यवहारपर इति विकल्प्य न तावदाद्यपक्षे पक्षाभासत्वमित्याह - यद्यनेकेति। अस्तु द्वितीय इत्याशङ्क्य परिहरति ऋणादानादीति। अधुना अनेकपदैः सङ्कीर्ण इत्यस्य योऽर्थोऽभिप्रेतस्तम्-

बालंभट्टी

राज्ञेति। यत्पदार्थो व्यवहारः, प्रकृतीनां जनानां नगरस्थानां। उपसंहरति - अन्ये इति। इतीति प्राग्वदुक्तार्थ्ये यं। अप्रसिद्धादीनां पक्षाभासत्वमित्यनेकपदसंकीर्णपूर्वपक्षस्यापि तत्त्वमेव। अनेकैः पदैः संकीर्णो यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा सा न सिद्ध्यति आभासरूपा भवतीति तदर्थप्रतीतेस्तन्निराकरोति - यत्त्वित्यादिना। तत्र पदशब्दः पद्यते ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या किं वस्तुपरः, उत ऋणादानादिरूपव्यवहाराधिकरणपरः? न तावदाद्ये पक्षाभासत्वमित्याह - तत्रेति। उक्तवचने इत्यर्थः। द्वितीयेऽपि तदभावमाह - ऋणादानादीति। स मयेति शेषः। मत इति

* आपाततो भासत इत्याभासा।

१ ख. वा ऐतेषां स्वभावेनैव निराकरणमिति न निराकियते। तत्र च अप्रसिद्धादीनां व्युत्पत्त्यर्थमुपादानम्। तदनेकपदसंकीर्णस्य निराकरणं न कियते। राज्ञा। २ ख. ङ.। ३ ख. ङ. ञ. इदमिति०। ३ थ. ङ. रविश्वपर। ४ त. ञ. ऋणेति। ५ त. ञ. अथ अनेक (पद) सङ्कीर्ण०।

मदीयं क्षेत्रमयमपहरतीत्यादीनां पक्षत्वमिष्यत एव। किं तु क्रियाभेदात्क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येतावत्, यथाऽऽह कात्यायनः—"बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे[1] सुनिश्चितम्। कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया॥" इति। तैस्मादनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिद्ध्यतीति तस्यार्थः। अर्थिग्रहणात्पुत्रपित्रादीनां ग्रहणं तेषामेकार्थत्वात्, नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तदेकार्थत्वाक्षेपात्—"अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिग्रहितोऽपि वा। यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ॥" इति स्मरणात्। नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव। एतच्च भूमौ फलके वा पाण्डुलेखेन लिखित्वा

इत्यादि। प्रतिज्ञादोषस्तु यथाऽऽह—"असिद्धेर्[2] सदोषं च निरर्थं निष्प्रयोजनम्। असाध्यं वाऽविरुद्धं वा पक्षं राजा विवर्जयेत्॥ न्यायं मे नेच्छते कर्तुमन्यार्थं वा करोति च। न लेख-

सुबोधिनी

र्थमाह—किं तु क्रियाभेदादिति। तमेवार्थमुपसंहारव्याजेन द्रढयति—तस्मादनेकेति। तस्मादेतस्य वचनस्यार्थः। "यथावेदितमर्थिना" इत्यत्र प्रैत्यर्थिपदद्योत्यानाह—अर्थिग्रहणादिति। आर्थिनः पुत्रोऽप्यर्थी तस्मिंस्तापि आदिशब्दादर्थिनियुक्तादयोऽपि अर्थिन इत्यर्थः। तत्रार्थिपुत्रादीनां तुल्यैकार्थत्वं युक्तम्। अर्थिनियुक्तस्य तु कथं तदेकार्थत्वमित्यत आह-नियुक्तस्यापीति ॥ ६ ॥

बालंभट्टी

दोषोऽस्तेत्याह, वचनानर्थक्यपरिहाराय तत्राभिमतार्थमाह - किं त्विति। क्रियेति साध्येत्यर्थः। एतावत्—तत्रोच्यते इति शेषः। अत्र मानमाह- यथाऽऽहेति। बहुप्रतिज्ञं बहुपूर्वपक्षकं, अन्यथैतस्यैव वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तस्मादुक्तैव वचनयोर्व्यवस्था तदेव द्रढयतुपसंहारव्याजेनाह- तस्मादिति। तस्यार्थ इति—उक्तवचनस्यार्थ इत्यर्थः। "यथावेदितमर्थिना" इत्यत्रार्थिपदस्वारस्येन लब्धमर्थमाह-अर्थीति। अर्थिनः पुत्रोऽप्यर्थी तस्मिंस्तापि आदिशब्दादर्थिनियुक्तादयोऽप्यर्थिन इत्यर्थः। अत एव तेषामन्यथादायादित्वं निरस्तं प्राह 'यो ज्ञाता...' इत्यनेन वचनेन। ननु तत्पुत्रादेस्तदेकार्थत्वात्तत्र युक्तं,तन्नियुक्तस्य तु तद्भावाभावात्कथं तत्त्वमत आह—नियुक्तस्यापीति। तत्र मानमाह—अर्थिनेति। तस्मिंस्तु कार्ये तयोरिवास्य तात्पर्यार्थमाह-नियुक्तेति। मूलानुक्तं विशेषमाह—एतच्चेति, अर्थिवदितमित्यर्थः। पाण्डुलेखेति

---

१ च. छ. झ. व्यवहारं मु०। क. व्यवहारेषु। २ ख. च. झ. यस्मा०। ३ ख. ग. पैत्रा०। घ. झ मित्रा० ४ ख. दिग्र०। ५ क. च. झ. स्यार्थं। ६ घ. मनुस्मरणात्। ७ ख. ग्रार्थिपद०। ८ ङ. आदिपदात्। ९ असिद्धमदोषं च—(?)

आवापोद्धारेण [1]विशोधितं पक्षान्तरे निवेशयेत्,—"पूर्वपक्षे [2]स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम्।" इति कात्यायनस्मरणात्। शोधनं च यावदुत्तरदर्शनं कर्तव्यं,नातःपरम्—अनवस्थाप्रसंगात्। अत एव नारदेनोक्तम्—"शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम्। अवष्टब्ध्यत्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्।।" इति पूर्वपक्षमशोधयित्वैव यदुत्तरं दापयन्ति सभ्यास्तदा रागाद्दोषादित्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राज्ञेति ॥ ६ ॥ 5

एवं शोधितपत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्याहुः—

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्ववेदकसन्निधौ ।

श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिनासौ श्रुतार्थः तस्योत्तरं—पूर्वपक्षादुत्तरत्र भवतीत्यु-

---

यति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥" इत्यादि। नारदश्च—"भाषायामुत्तरं वाचयत्यर्थी न निवेशयेत्। अर्थी विशोधयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम् ॥[5]" इति नात्र छलजादीनामवसर इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

एवं पूर्ववादुक्तं पत्रारूढं आचयेत्। श्रुतार्थस्योत्तरमित्यादि ॥*

बालंभट्टी

—स्वकीति भाषाप्रसिद्धः। आवापेति—न्यूनाधिक्यपरिहाराय प्रक्षेपनिष्कासनाभ्यामित्यर्थः। युक्तं चैतत्, अन्यथा तत्राप्रामाण्यप्रसङ्गात्तेः। तत्र मानमाह पूर्वेति। स्वभावेनोक्तं न तु छलादिना। ततः तदनन्तरं तथाविशोधितं पत्रेऽभिलेख्यवेदित्यर्थः। शोधने विशेषमाह-शोधनमिति। अत एवेति—उत्तरेणावष्टब्धस्य प्रतिवद्यस्य पूर्ववादस्य शोधनं निवृत्तं भवेदित्यर्थः। शोधयेदिति विधिसूचितमर्थमाह—पूर्वपक्षमिति। रागादिति प्रसङ्गादिदम्। इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः ॥ ६ ॥

प्रत्यर्थिनो वचनस्य उत्तरत्वे बीजमाह—पूर्वेति। उत्तरत्र अग्रे तदीयवाक्यंविद्धवचन-

---

१ ब. शोधितम्। २ छ. पूर्वपक्षस्वभा०। प. मा. पूर्वपक्षस्य भा०। ३ ख. घ. यदोक्त०। ४ ख. ग. ज. स्तत आह। ५ घ. पूर्वपक्षादुत्तरत्र भवतीति नास्ति। छ., पक्षादुत्तरं प्रभवतीत्युत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरं प्रभवति। ६.—२. ७.।

त्तरं—लेख्यं लेखनीयम्। पूर्वापेक्षस्यार्थिनः संनिधौ सभ्ये उत्तरं च यत्पूर्वोक्तस्य निराकरणं तदुच्यते, यथाऽऽह*—"पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम्। अव्याहत्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः॥" इति। पक्षस्य व्यापकं—निराकरणसमर्थम्; सारं—न्याय्यं न्यायादनपेतम्; असंदिग्धं—सन्देहरहितम्; अनाकुलं—पूर्वापरविरुद्धम्; अव्याहत्यागम्यम्—अप्रसिद्धपदप्रयोगेण दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाद्याहारादिभानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यत् व्याहत्यैवार्थं न भवति तत्तदुत्तरम्। तच्च चतुर्विधम्—संप्रतिपत्तिः, मिथ्या, प्रत्यवस्कन्दनं, पूर्वन्यायश्चेति; यथाऽऽह—कात्यायनः—"सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा। पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं

श्रुतश्रावितार्थश्च श्रुतार्थः। तस्य यदनुरूपमुत्तरं भवति तथा लेख्यम्। अन्यथा परा-

सुबोधिनी

श्लिष्टविभक्तिसमासेति—श्लिष्टं सम्बन्धयुक्तम् अदुष्टमिति यावत्। (अ) श्लिष्टं दुष्टम्—विभक्तिश्च समासश्च; अध्याहारेण सहवर्तत इति साध्याहारम्;—अश्लिष्टविभक्तिसमासा

बालंभट्टी

स्यानुत्तरत्वाच्च विशेषमाह—उत्तरं चेति। तद्विदः व्यवहारविदः सारमित्यस्यार्थो न्याय्यं, तदर्थो—न्यायादिति। तृतीयान्तत्रयाणां यद्व्याख्येयार्थमित्यत्रान्वयः—दुःश्लिष्टेति। अश्लिष्टेति पाठान्तरं, श्लिष्टं सम्बन्धयुक्तं अदुष्टमितिवावत्। । न श्लिष्टमश्लिष्टम् असंबद्धं दुष्टमिति यावत्। । विभक्तिश्च समासश्च विभक्तिसमासौ अश्लिष्टौ दुष्टौ च तौ विभक्ति समासौ च तौ, अध्याहारेण सहवर्तत इति साध्याहारं, तौ च तच्च तानि तैरभिधानं तेनेत्यर्थः। दुःश्लिष्टेति पाठेऽप्येवम्। दुश्लिष्टौ दुःखेन सम्बद्धौ यौ, ताभ्यामित्यर्थस्तादृक्त्व एव पर्यवसानात्। अदेशेति अन्यदेशेति पाठान्तरम्। उत्तरपदार्थमाह तत् तदुत्तरमिति। प्रत्येति—कारणोत्तरमित्यर्थः। मह्यमिति धारंरुत्तमर्ण इति संदानवम्। सत्येति—सत्योक्तिरित्यर्थः। प्रतिपत्तिरिति—प्रतिपत्तिः संप्रतिपत्तिः। सत्योत्तरमिथ्योत्तरयोर्नान्तरम्, नाहमिति वाचुक्तिः पूर्ववत्। एव

* प्रजापतिरिति—ए. मा.

१ क. पूर्वोक्तनिरा० । २ क. ङ. यथा का० । ३ पितापुत्रयोः 'दुश्लिष्ट' इत्येव उपलब्धपुस्तकेषु सर्वत्र दृश्यते । ४ घ. समद्धम् । ५ ङ. ञ विभक्तिसमासौ । अश्लिष्टौ च तौ विभक्तिसमासौ च ।

स्याच्चतुर्विधम् ॥" इति। तत्र सत्योत्तरं यथा—रूपकशतं मह्यं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति। तथा च कात्यायनः†—"अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम्। मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥" इति। तैच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधं—"मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः। अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या-चतुर्विधम् ॥"‡ इति। प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण लब्धमिति वा, यथाऽऽह नारदः—"अर्थिना लिखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा। प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥" इति। प्राङ्न्यायोत्तरं तु यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति। उक्तं च कात्यायनेन—"आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि। सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते॥" इति। एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तर- 10

जय एवेत्यभिप्रायः। संनिधावितीति सतो निर्णयार्थम्। एतच्चाप्यधिकारविषयं द्रष्टव्यम् ॥

सुबोधिनी

भ्यां साध्याहारेण च यत्रभिधानं तत् तादृशं लेनेति समासः। प्रत्यवस्कन्दनमिति—कारणोत्तरमित्यर्थः। प्रतिपत्तिरुदाहृतेति प्रतिपत्तिः सम्प्रतिपत्तिः, सत्योत्तरमित्यनर्थान्तरम्। आचारेणावसन्नोऽपीति व्यवहारेण पराजित इत्यर्थः, श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्यत्रोत्तरमित्ये

बालंभट्टी

भट्टेऽपि। द्वितीयभेदानाह-तद्भेदेति। मिथ्यैतन् नाहं धारयामीत्येकं, नाभिजानामि नैव जानामीति द्वितीयम्, तदेति तस्मिन्काले तस्मिन्देशे मम सान्निध्यमेव न स्थितमिति तृतीयम्, अजात इति तत्काले ममोत्पत्तिरेव न स्थितेति चतुर्थम्—एवं प्रकारेण मिथ्योत्तरं चतुर्विधमित्यर्थः। अत्र स्पष्टत्वात् स्मृतिरेवोक्ता पृथक्संकीर्तनं न कृतमिति बोध्यम्। नाम स्वर्थे। विशिष्यमानाविरहादाह प्रतिग्रहेणेति। लेखितः प्यन्तस्य रूपं, प्रत्यर्थी यदि तं पत्रारूढार्थतया प्रपद्य तथेत्याङ्गीकृत्येत्यर्थः। आचारेणेति—व्यवहारेण पराजितोऽपीत्यर्थः। जितः—पूर्वसिद्धत्वं-

* नारदोऽपि—"मिथ्या संप्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्राज्ञैरुक्ताश्चत्वार एवहि॥" इति

† बृहस्पतिरिति प. मा.—५६.।

‡ इदं प्रजापतिवाक्यमिति प. मा व्य. ५७।

१ क. नियोगस्य। २ क. तं तु। ज. तत्र। ३ ध. तत्तु. १६.—२. २२.। ४ इदं च बृहस्पतिनेति प. मा. व्य. पृ. ५६। क उक्तं कात्या।

लक्षणरहितानामुत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धम्। स्पष्टीकृतं च *स्मृत्यन्तरे
" संदिग्धमन्यथाप्रकृतादन्यथामतिभूरि च। पक्षैकदेशाव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥
यद्गूढस्तपदमन्यापि निगूढार्थं तथाकुलम्। व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥"
इति। तत्र संदिग्धं—सुवर्णशतमनेन गृहीतमित्युक्ते, सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं
5 भाषशतं [1]वेति; प्रकृतादन्यथा—सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति;
अत्यल्पं—सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति; अतिभूरि—सुवर्णशताभियोगे
द्विशतं धारयामीति; पक्षैकदेशाव्यापि—हिरण्यवस्त्राद्याभियोगे हिरण्यं गृहीतं
नान्यदिति; व्यस्तपदं—ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरं, यथा—सुवर्ण-
शताभियोगे अनेनाहं ताडित इति; अव्यापि—देशस्थानादिविशेषैणाव्यापि;
10 यथा,—मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्वपक्षे लिखिते
क्षेत्रमपहृतमिति; निगूढार्थं यथा—सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीति,—अत्र
ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्यो वा अर्थी वा अन्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढा-
र्थम्; आकुलं—पूर्वापरविरुद्धम्, यथा—सुवर्णशताभियोगे कृते, सत्यं गृहीतं न

सुबोधिनी

कवचननिर्देशात् सङ्गीर्णोत्तरस्यानुत्तरत्वमित्याह—उत्तरमित्येकवचननिर्देशादिति। एवं चतु-

---

बालम्भट्टी

स वाक्य इत्यर्थः। सः तथोक्तरूपः। स्मृत्यन्तरमाह—यद्गूढस्तमिति। तत्र—एकादशानां
मध्ये। पंचाशादिति—अर्द्धन्यूनतयाऽल्पत्वात्, अत एव त्रैगुण्येनातिभूरित्वमाह—द्विशत-
मिति। समाहारे द्विगुः,—पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। पक्षैकेति श्लोके तथा शब्दश्चार्थे, अन्य-
त्पक्षैकदेशाव्यापि चेत्यर्थः, पक्षैकदेशाभिरकरणसमर्थमित्यर्थः। व्यस्तेति—असंबद्धपदकल्पमि-
त्यर्थः। पक्षैकदेशाव्यापिनोऽनुत्तरत्वे सकलपक्षाव्यापिनोऽनुत्तरत्वमसमञ्जसमेवेत्यभ्यथा व्याचष्टे
—देशेति। मध्येति—विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्ये इत्यर्थः। लिखिते इति अन्तर्भावितण्यर्थ-
मिदं। गुप्तार्थमाह—अनेनेति। ध्वनिना किमादिशब्देन, तथाऽऽकुलमिति पाठो न तु निराकुलं,
तस्मिन्नभिप्रेत्याह—आकुलमिति। दुःखितेति प्राग्वत्। आद्योदाहरणमाह—अयोधि। पिण्डिति

---

* नारदवचनमिदमिति मयूखादयः।

---

१ क. निरूदर्णो। २ क. निराकुलम् ३ क. ख. च. छ. झ. वेति। ४ ग. 'शताधमि' ५ ङ च. छ. ज. झ. पञ्चाशतं। ६ ङ. च मूरि द्विश०। ज. मूरि शतानन्तरेण पञ्चशतं धारयामि। ७ क. ङ. छ. ज. झ. विशेषेण'। ८ क. गृहीतमिति नास्ति।

धारयामीति ; व्याख्यागम्यं—दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यम् अदेशभाषाभिधानेन वा, यथा—सुवर्णशतंविषये पितृव्यस्त्राणाभियोगे, 'गृहीतशतवचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामि' इति,—अत्र गृहीतशतस्य पितुर्वचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति ; असारं—व्यायविरुद्धम् , यथा—सुवर्णशतमनेन वृद्धया गृहीतं वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे 'सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतम्' इति । उत्तरमित्येवकवचननिर्देशादुत्तराणां संकरो निरस्तः , यथाऽऽह कात्यायनः—"पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरम् ॥" इति । अनुत्तरत्वे च कारणं तेनैवोक्तम्—"न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्यादादिनोर्द्वयोः । न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥" इति । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति,—"मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।" इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् , यथा—सौवर्ण रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे 'सुवर्ण

बालमट्टी

पितुर्यो ऋणाभियोगस्तत्रेत्यर्थः । उत्तरमाह—गृहीतेत्यादीत्यन्तेन । अस्य तात्पर्यमाह—अत्रेति । गृहीतेति बहुभीहिः तथा च गृहीतशतवचनादित्यत्र दुःश्लिष्टसमासः, सुवर्णानामित्यस्याध्याहारः इत्युभयोरेकमेवोदाहरणम् , इतीत्यस्य विवक्षितमिति शेषः । गृहीतमिति—अत्रेति शेषः। ईदृशं यदुत्तरं तत् स्वार्थसिद्धये नेति द्वितीयश्लोकार्थः । तथा च तस्य सदुत्तरत्वमेवं नेति पूर्वश्लोककथनेति बोध्यम् । अभिमतार्थसूचकतया न न्यूनतेत्याह—उत्तरमिति । "श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यम्" इत्यत्र तथा निर्देशात् संकीर्णोत्तरस्यानुत्तरत्वमित्यर्थः । ननु त्रिभिर्मिलित्वा पक्षस्य निराकरणेन तत्समर्थत्वात् कुतोऽनुत्तरत्वमत आह—अनुत्तरत्वे चेति । तेनैव कात्यायनेनैव । न चेति न हीत्यर्थः । स्यादिति संभावनायां लिङ् । वादिनोः अर्थिप्रत्यर्थिनोः । एकत्र—अन्यतरस्मिन् , संभवतीति शेषः । सङ्करस्यानेकत्वादादौ द्वयोः सङ्करे आद्योदाहरणमाह—मिथ्येति । वादिनोरित्यर्थमाह—अर्थीति । मिथ्येति—अव्ययमिदं, मिथ्योत्तरेत्यर्थः पूर्ववादे कर्मण्यनुवादिनीत्यर्थः । कारणे कारणोत्तरे, विरुद्धमिति तथा च कर्तृमणकत्वात्तदुभयोर्नार्थसिद्धिरिति भावः । न चा-

---

१ ङ. अत्रेत्यारभ्य जानामीत्यन्तं नास्ति । २ ग. सुवर्णशतं ।

न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं च' इति । कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाहृद्यम्;— "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् ।" इति. यथा—सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं, रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शीभिर्वा भावयितव्यम् . कारणोक्तेर तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्रयसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् . यथा—अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानित्यभियोगे 'सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं, रूपकशतं न गृहीतं,वस्त्रविषये तु पूर्वन्यायेन पराजितः' इति । एवं चतुःसंकरेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन तस्य तस्याशस्य तेनैव विनाऽसिद्धेः—क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सन्यानां चेच्छया भवति । यत्र पुनरुभयोः संकरे यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तत्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः .

सुबोधिनी

सङ्करेऽपीति । अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे सुवर्ण

बालंभट्टी

येति चोक्त एवेत्यर्थे न चैकश्लेष्यस्य तत्रैवोदाहरणमाह कारणेति। तथोक्तिभ्यः सङ्करे स्थित्यर्थः। एवेना स्थित्यवच्छेदः। प्राङ्न्यायेति तथोरुक्तास्थित्यर्थः। नेदं प्रत्यंकपरं कारणोक्तौ "कारणेप्रतिवादिनि" इति सिद्धत्वात् । तस्मात्तत् साङ्कर्यपरमेवेदम् । अत एव समासनिर्देशसङ्गतिरपि प्राग्वत् । इति-स्मरणादिति शेषः । नन्वत्रैकस्यैव क्रिया न द्वयोरिति प्राग्वत् स्थिरोऽर्थ आह—अत्र चेति । द्वितीयसंकरे स्थित्यर्थः । भावेति—साधयितव्यमैत्यर्थः । भाविना दिव्यपरिग्रहः । उत्तरत्रयेति मिथ्याकारणप्राङ्न्यायरूपेत्यर्थः । एवं चतुरिति, यथा क्रमेण सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं धारयामि, रूपकशतं न गृहीतं, वस्त्राणि प्रतिप्रदेयं लब्धानि,धान्यविषये पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायमात्रसङ्करेऽपि द्रष्टव्यम्। नन्वत्र सर्वत्र क्रमेण क्रियाहृद्यस्य सुकरत्वात्कथमनेकक्रमसम्भवरूपतत्कारणकथनमयुक्तमतस्तदाशयमाह —एतेषां चेति। अनियमेति छेदः, अत एवैतत्सङ्गतिमाह—क्रमेणेति, क्रमेणेत्यित्यर्थः । तत्र नियामकाभावादाह—क्रमश्चेति । चेति प्राङ्विवादाकादेः समुच्चयः। एवं प्राग्ले कचिद्विपरीतक्रमाह—यत्रेति यत्र स्थित्यर्थः । उभयोरिति—मिथ्याकारणोत्तरयोरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं ज्वादेरपि । यस्य उत्तरस्य । तत्क्रियो-

---

१ क. ख. करणोक्तौ । २ ख. तस्यांशस्य । ३ क. ख. शस्य तेन विना । ४ क. ख. ग । ५ ख. ग. संकरः तत्र । ६ ख. प्रवर्तनीयः ।

पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन । यत्र तु संप्रतिपत्तेः उत्तरान्तरस्य च संकरस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः,—संप्रतिपन्नो क्रियाभावात् , यथा हारीतेन—" मिथ्योत्तरं कारणं च स्यात्तामेकत्र चेद्भवेत् । सत्यं चैवापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्॥" इत्युक्तेरम् ।—"यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा ॥ " संकीर्णं भवतीति शेषः । ऐच्छिकक्रममपेक्षाक्रमं भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थ यथा—'अनेन सुवर्ण 5

सुबोधिनी

धारयामि रूपकशतं न गृहीतं वस्त्राणि प्रतिग्रहेण लब्धानि धान्यविषये पूर्वं पराजित इत्येवं क्रमादुत्तरेचतुष्टयसङ्करो द्रष्टव्यः । अतोऽन्यथा सङ्कीर्णं भवतीति—यत् प्रभूतार्थविषयमुत्तरं न भवति, अपि तु समानार्थविषयम् । यत्रोत्तरे उभयत्र क्रियाफलं भवति, तदतः पूर्वोक्तादन्यथा प्रकारान्तरम् । सङ्कीर्णमिति शेषपूरणेन प्रकारान्तरवस्यैव कथनम् । सङ्कीर्णं किमुत्तरमेवेत्याशङ्क्य युगपच्छ्रोत्तरं, किं तु वादिप्रतिवादिनोः सन्धानां चापेक्षाक्रमेण क्रमादुत्तरं भवतीति पूर्वोक्तार्थमेवात्रापि स्मारयति—ऐच्छिकः क्रमः अपेक्षा क्रमो भवती-

बालभट्टी

येति...तत्साधकक्रियाग्रहणेनेत्यर्थः । सत्योत्तरसंकरस्य पूर्वमनुपन्यासबीजं व्यनक्ति नियमान्तरमाह यत्र चेति । फलाभावेन पक्षादपि तदभावादत्र पूर्वमिति नोक्तम् । तदाह—संप्रेतिः उक्तनियमकदुक्ते मानमाह-यथेति, उक्तमित्यत्रान्वयः। द्वितीयमाह-सत्यं वाऽपीति। यदुत्तरं द्वितीये आह—यत्र चेति, उत्तरे इत्यर्थः । तत्र तदुत्तरमसंकीर्णं शेषमित्यर्थः । अतोऽन्यथेति यत् प्रभूतार्थविषयं उत्तरं न भवति, अपि तु समानार्थविषयं यत्र श्लोत्रे क्रियाफलमुभयत्र भवति तदतः पूर्वोक्तादन्यथा, प्रकारान्तरमित्यर्थः । तत्रैवमेव कथयन् तदर्थमाह -संकीर्णमिति। वाक्यपूर्तये आह-भवतीति शेष इति । अत्रापि संकीर्णत्वादुत्तरत्रैव सर्वथा अभिमतं किं तु यौगपद्येन तत्त्वम् अर्थ्यादीच्छाक्रमेण तु तत्त्वमेवेति प्रागुक्तमेवाह-ऐच्छिकक्रममिति । तदर्थमाह—अपेक्षाक्रममिति । अर्थ्याद्यपेक्षाक्रमकं भवतीत्यर्थः । युँछिङ्क्षपाठे तत्पुरुषः तत्रेति शेषः । तत्र तयोर्मध्ये । द्वितीयोदाहरणमाह— तयेति । तस्मिन्नेवेति

१ क. ख. ग. घ. नेन च व्यवहारो द्रष्टव्यः । २ ग. घ. च. । ३ क. ङ. वा । ४ ख. ग. शेषापेक्षयं ऐच्छिकः क्रमो भव । च. ज. ऐच्छकम् भव । क. इच्छाविशेषापेक्षः क्रमो भवतीत्यर्थः अ । ५ ख. 'चतुष्टय' इति नास्ति । ६ ख. 'शेषपूरणं । तेन प्रकारान्तरसंकीर्णम् । ङ. ग. संकरः तत्र ।

रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि' इत्याभियोगे 'सत्यं सुवर्णं गृहीतं, रूपकशतं च न गृहीतं, वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि च' इति। अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूत विषयत्वात् अर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः। पश्चात्तत्रविषयो व्यवहारः। एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसंकरे कारणप्राङ्न्यायसंकरे च योजनीयम्। तथा तस्मिन्नेवाभियोगे 'सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, वस्त्राणि तु न गृहीतानि, गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा, वस्त्रविषये पूर्वं पराजितः' इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्योत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्त-

सुबोधिनी

व्यर्थः इति। तस्मिन्नेवाभियोग इति—अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीति पूर्वोक्त एवाभियोग इत्यर्थः। अत्र सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं वस्त्राणि च न गृहीतानीति सत्य-मिथ्योत्तरयोः सङ्करः। गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति सत्येन सह कारणस्य सङ्करः। वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति सत्येन सह प्राङ्न्यायस्य सङ्कर इति विवेकः। सङ्कीर्णोत्तरे विषयसाम्ये एषिकः क्रमः। विषयवैषम्ये त्वधिकविषयोपादानेन प्रथमतो व्यवहार इत्युक्तम्, तत्र प्रथमतोऽधि-कविषयोपादानस्यापवादमाह—सेम्प्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपीति। एवं तर्हि सङ्कीर्णोत्तरं सर्वदा

बालंभट्टी

अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि इति पूर्वोक्त एवाभियोगो इत्यर्थः। तानि इत्य-स्येति शेषः। दास्यामीति—इत्युत्तरस्येति शेषः। हीनानीत्यस्येति शेषः। इति चोत्तरे इत्यन्य-तमोत्तरेण सांकर्ये। तथा चाग्रमकृतमाह—संप्रतीतिं। एतदर्थमेव तस्मिन्नेवाभियोगे इत्युक्तम्। अन्यथाऽभियोगान्तरमेव वदेत्। अत्र दास्यामीत्यस्य सत्योत्तरस्य यथाकर्मं मिथ्योत्तरेण काल्पोत्तरेण प्राङ्न्यायोत्तरेण च संकरो बोध्यः। संकीर्णोत्तरे विषयसाम्ये ऐषिकः क्रमः, तद्वै षम्येऽधिकविषयोपादानेन प्राग्व्यवहार इत्युक्तं तत्र द्वितीयस्यापवादोऽपि प्रसङ्गात्सूचितः।

---

१ तत्र०। २ क. ख. झ. विषये। ३ क. चोत्तरे। ४ ख. चोत्तरं प्रतिपन्ने यूरि। ४ ख. 'क. इत्यर्थः'। ५ ख. 'सम्प्रतीति'।

यितव्यः । यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृतमपक्षव्याप्तिबलम्, यथा—श्रुद्ध्याहिकतया कश्चिद्वदति 'इयं गौर्मदीया, अमुकस्मिन्काले नष्टा अस्य गृहे दृष्टा' इति । अन्यस्तु 'मिथ्यैतत्, एतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे जाता वा' इति वदति । इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरं, नापि मिथ्यैव—कारणोपन्यासात्, नापि कारणम्,—एकदेशस्यान्युपगमाभावात् । तस्मात्सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया,—"कारणे प्रतिवादिनि" इति वचनात्।ननु "मिथ्या क्रिया पूर्ववादे" इति पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति,—तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात् । "कारणे प्रतिवादिनि"इत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणावषयं न भवति । नैतत्, सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात्, शुद्धकारणोत्तरस्याभावात् । प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याप्यभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम्, यथा—सत्यं रूप-

सुबोधिनी

यौगपद्येन किमनुत्तरमेवेत्याशङ्क्य नेत्याह—यैस्तु मिथ्याकारणोत्तरयोरित्यादिना। परिहरति—तैस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वादिति । प्रसिद्धकारणोत्तर इति—सत्यं गृहीतं प्रतिवेत्तं

बालंभट्टी

एवं तावशसंकीर्णोत्तरस्य यौगपद्येन सर्वथानुत्तरत्वे प्राप्ते क्वचित् प्रतिप्रसवमाह—यत्र त्विति। कथेति तत्पर्यनुयोज्यस्यर्थः । कश्चिद्वादी अन्यः प्रतिवादी, उत्तरमिदम् । आदावुत्तरत्वं साधयति इदामिति । तावत् आदौ, तत्रस्यैवोत्तरत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह-एकेति । साङ्कर्यं प्रतिपादयति-नापीति । एवेत्यन्वयश्लेदः । तथा च साङ्कर्यं कारणं कारणमेव, एकदेशस्येति पक्षस्येति ग्रहणस्य । साङ्कर्यमुपसंहरति--तस्मादिति, सकारणमिति । अत्र कारणस्यापि अप्राधान्यं मिथ्योत्तरप्राधान्यं तस्य तदुपपादकत्वात्। अत एव तत्र सहयोगे तृतीया कृता । प्रतिवादिनं तस्यैव अकमभिप्रेत्य प्रधानव्यापादरेण शङ्कते--नन्विति । परिहरति नेति। तत्र हेतुमाह--तस्येति---वचनस्येत्यर्थः, तुल्ययुक्तयाशङ्कते--कारणे इति । एवं चानुत्तरत्वमेवैतस्येति भावः। ननु शुद्धकारणोत्तरं प्रागुदाहृतं प्रसिद्धमेवेति तदभावोक्तियुक्ताऽत आह-प्रसिद्धेति ।

---

१ क. ख. ङ्याख्यस्य । ग. ङ्याख्यस्य० । २ घ. वादिनः । घ. देशस्यमिथ्यात्वं यथा । ३ ग. 'यत्र त्विवादिना' । ४.—ग. तस्येति । ५.—ङ. गृहीतं च ।

कशतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तेत्यादिति। प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमो नास्तीति विशेषः। एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—"मिथ्याकारणयोर्ऽपि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्।" इति। यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वम्, यथा—'रूपकशतं धारयति' इत्यभियोगे 'मिथ्यैतदस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजितः' इति। अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्देशेक्रियाम्।" इति वचनात्। शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् संप्रतिपत्तेरपि साध्यत्वे

सुबोधिनी

चेत्येवंरूपे। प्रकृतोदाहरण इति अन्यस्तु 'मिथ्यैतदित्यदर्शितकालात्' इत्येवं पूर्वोक्ते। ननु पक्षनिराकरणसमर्थमुत्तरं भवति। सम्प्रतिपत्तेरङ्गीकारेण तदभावादनुत्तरत्वमेवेत्याशङ्क्याह—सैम्प्रतिपत्तेरपीति। सङ्गीर्णोत्तरस्य युगपदनुत्तरत्वमुक्तमुपसंहरति नन्वचिदिति॥ ७॥

बालंभट्टी

सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्येवंरूपे प्रागुक्तेऽपीत्यर्थः प्रतिज्ञातार्थैकेति। ग्रहणस्येत्यर्थः नैकेति। असाधारणस्येत्यर्थः। उदाहरणेनेदं विशदयति—यथेति। प्रकृतोदेति। अन्यस्तु मिथ्यैतत् पूर्वप्रदर्शितकालादित्यादि पूर्वोक्ते इत्यर्थः देशस्येति—तस्यापीत्यर्थः। क्वचित्तथा पाठ एव, विशेष इति। मिथ्या सदृचरितरूपत्वं तूभयत्र समानमिति भावः। एवं सिद्धेऽर्थे मानमाह—एतच्चेति। वाऽपीति—अनेन त्रिभिरपि संकरे कारणमेव ग्राह्यमितिदर्शितम्। प्रतिप्रसवान्तरमाह—यत्रेति। यत्रेत्येत्यर्थः एवमुत्तरत्वे साधिते तद्विवाहोपायमाह—अत्रापीति। मिथ्याक्रियेत्यस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वादाह—प्रतीति। एवेन वादिव्यवच्छेदः, अत एवाह—प्राङ्न्यायेति। नन्विदं संकरविषमतया पूर्वमुक्तमिति कथमत्र प्रवृत्तिरत आह—शुद्धेति, अत्रेति शेषः। तथा च संकीर्णोत्तरप्रसंगो न च तदुक्तं पक्षव्यापित्वादिति भावः। यद्वा शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावाद्वचने क्रियाबोधकेऽपाठात्तत्रकस्यापि क्रियाया अभावेन सर्वस्य प्राङ्न्यायस्यानुत्तरत्वमुसंगो न चतदुक्तं तत्र तस्य गणनात् तथा च यथा

१ इ. यादिदत्तत्वात्। २ ख. घ. ङ. स्युस्यु। क. स्याद्युप। ३ त. संप्रति।

सोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वानिराकरणादेवोत्तरत्वम् । यदा तु कारण-प्राङ्न्यायसङ्करः यथा,—'शतमनेन गृहीतम्' इत्यभियुक्तः प्रतिवदति 'सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजितः' इति । तत्र प्रतिवादिनो यथारुचीति । न काचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाद्वयप्रसङ्ग इति निर्णयः ॥

एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनाप्यत्वात्साधननिर्देशं 5
कः कुर्यादित्येतेति आह—

ततोऽर्थी लेखयेत्साध्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

तत उत्तरानन्तरमर्थी साध्यवान् सन्य एवानन्तरमेव प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेत्। प्रतिज्ञातः साध्यः स चासावर्थश्च प्रतिज्ञातार्थः तस्य साधनं सौध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । अत्र सद्यो लेखयेदिति वदतोत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यङ्गीकृत- 10
मिति गम्यते । तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति

अतश्चैवं—ततोऽर्थी लेखयेदित्यादि ॥ ७ ॥

बालंभट्टी

तयोः तस्य प्रवृत्तिः तथा कारणस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात्तत् सांकर्ये प्राङ्न्यायस्य प्रवृत्तिरिति भावः । ननु पक्षनिराकरणसमर्थस्यैवोत्तरत्वे संप्रतिपत्तेरनुत्तरत्वप्रसंगस्तदभावादत आह—संप्रेति । उत्तरत्वमित्यत्रान्वयः— सोपेति । प्रत्यर्थिनेति भावः । एवं यत्र प्रतिप्रा-दिनः एककियास्थले द्वयं तस्यैव क्रियाद्वयप्रसंगो यत्र प्रागुक्तस्तत्र विशेषं प्रतिपादयन् प्रति प्रसवांतरमाह—यदा त्विति यदाऽप्यैत्यर्थः । तत्र तत्रापि यथारुचि तस्यैव तथोर्भयेऽन्य-तरक्रियेत्यर्थः। संकीर्णोत्तरस्य युगपदुत्तरत्वमुक्तमुपसंहरति—इति न क्वचिदिति ॥ ६-॥

निवेदिते लिखिते । प्रागुक्तमुत्पत्तेराह—साध्यवानिति । अर्थासङ्गतेरिदमाह—साध्यत इति। प्रमाणं लिखितादिवदयमाणम्। न्यूनतां निराचष्टे—अत्रेति। मिथ्याक्रियेत्यादि प्रागुक्तस्यार्थस्य मूलारूढत्वं सूचयद्यविशब्दस्य यौगिकत्वं न योगरूढत्वमिति सूचनद्वारा न्यूनत्वाभावे प्रतिपादयति —अर्थीति । वर्तमानसमीपाधिकान्यतुवादिन्युत्पत्तेराह—

---

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. प्रतिज्ञातार्थसाधनं इति नास्ति । २ ख. ङेति । ३ क. ङ. साध्यतेऽनेनेति नास्ति ।

वदता यस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेख्ययेदित्युक्तम्। अतश्च प्राङ्न्यायोत्तरे प्राङ्न्यायस्यैव साध्यत्वात्प्रत्यर्थ्यवार्थी जातं इति स एव साधनं लेखयेत्। कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वात्कारणवादीति स एव लेखयेत्। मिथ्योत्तरे तु पूर्ववादीति स एव साधनं निर्दिशेत्। तथाऽर्थी लेखयेदिति वदता अर्थेव लेखयेऽन्य इत्युक्तम्। अतश्च संप्रतिपन्नोत्तरे साध्याभावेन भाषोत्तरक्रियादिनोर्द्वयोरप्यर्थित्वाभावात्साधनानिर्देश एव नास्तीति तावतैव व्यवहारः परिसमाप्यत इति गम्यते। एतदेव हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—"प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम्। मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्॥" इति॥ ७॥

ततः किमित्यत आह

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा।

तस्यैं साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितसाक्ष्यादिलक्षणस्य सिद्धौ निर्णयौ सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणां प्राप्नोतिं। अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरे

न कालं हरेदित्यर्थः अकस्मात्पुनः प्रतिज्ञातार्थसाधनाभिधान इत्यर्थः॥ ७॥

यत्न यस्मात्- तत्सिद्धावित्यादि॥ ८॥

उक्तं च—"सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता। तद्वानी क्रीयते वादी तां

बालंभट्टी

--अस्तीति। अपिशब्दः समुच्चये तेन साम्यम्; तु वैलक्षण्ये; निर्दिशेत् लेखयेत् व्यर्थीत्यन्तभावः। ग्रन्थदन्यदप्याह—तथेति। अर्थ्येवेति आक्षेपादेव कर्तृलाभे तदुक्तिर्नियमार्थेति भावः। असक्षेति गम्यते इत्यन्वयः। तावतैव तादशोत्तरदानेनैव। अत्र सर्वत्र मानमाह—एतदेवेति। अर्थीत्यादिनोक्तमेव इत्यर्थः। प्राङ्न्यायेति अस्यात्रैव उक्तः। वादी तु क्रियां निर्दिशेत्। सा क्रिया॥ ७॥

---

१ घ. क्तेत्यारभ्य लेख्ययेदित्यन्तं नास्ति। २ घ. ङ. ङ. ज्ञ. जायते। ३ क. ङ. घ. ङ. ज. ज्ञ. मित्याह। ४ ज्ञ. तत्येत्यारभ्यनिर्दृतौ इत्यन्तं नास्ति। ५ ङ. साधनस्य प्रमाणलक्षणस्य सिद्धौ। ६ ङ. ज. प्राप्नोतीति संबन्धः। एवं स्व०।

साधनासिद्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणामाप्नोतीति संबन्धः ।

एवं व्यवहाररूपमभिधायोपसंहरति—

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

"व्यवहारान्नृपः पश्येत्" इत्युक्तो व्यवहारः सोऽयमित्थं चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेषु ऋणादानादिषूपदर्शितो वर्णितः। तत्र, "प्रत्यर्थिनोऽअग्रतो लेख्यम्" इति भाषापादः प्रथमः, "श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यम्" इत्युत्तरपादो द्वितीयः "ततोऽर्थी लेखयेत्स्वयः" इति क्रियापादस्तृतीयः, "तस्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति" इति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः; यथोक्तम्—"पैरस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वैक्ल्यान्न्याद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥ भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचेतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ॥" इति । संप्रतिप्रत्युत्तरे तु साधनानिर्देशाद्भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न सा-

---

स्तामुत्तरो भवेत् ॥" इति । अत एव च तामिकैः[5] (?) प्रतिज्ञावचनस्थानक्रूरत्वमुक्तम् । तदपि प्रत्युक्तं यस्मात्—" चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमित्यादि ॥ ८ ॥

बालभट्टी

ततः साधनलेखनोत्तरम् । प्रकारान्तरे इत्थस्य व्याख्या—साधनासिद्धाविति ॥ ७ ॥

एवं व्यवहारस्तद्विषयादिकथनप्रकारेण रूपं स्वरूपव्यवहारपदार्थमाह—व्यवहारेति। सोऽयं व्यवहारोऽर्थः, इत्थं उक्तप्रकारेण । मुख्यपादत्वासंभवादाह—चतुरंशेति । ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु विषये तानेवांशान् विभज्य दर्शयति—तत्रेति तेषां मध्ये इत्यर्थः । तेषु सत्सीषु अस्य न सार्वत्रिकत्वमित्याह—संप्रतीति । अनिर्देशे हेतुमाह—भाषार्थेति । चोक्तलक्षण इत्यमे प्रयोज्यः तेन साधनपादसमुच्चयः । यद्वा चो हेतुसमुच्चये लक्षणः, लक्षणोऽपि

---

१ क. कल्पनायां । २ क. परस्परमनु० । ३ क. ग. वाक्यन्याया० । ४ क. चतुरङ्गस्तु० । ५ अ. ङ. चतुःपादभि० । ६ 'तदभिः' इति भवेत् । मातृकान्तराभावाच्च स्पष्टीकृतः।

व्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तरामिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य [1] प्रत्याकलितस्य योगार्थेन व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तृसंबन्धाभावाच्च न व्यवहारपदत्वमिति स्थितम् ॥ ८ ॥

॥ इति व्यवहारमातृकाँ ॥

न्यायागमाभ्यामिति शेषः । प्रतिज्ञा, उत्तरं, साधनं, निर्णयश्चेत्येवं चतुष्पात् । अन्यथा त्वन्यः स्यात् । प्रतिज्ञाकर्मणैव विवादस्येष्टसिध्यभिप्रायः ॥

सुबोधिनी

प्रत्याकलितस्येति—पौनःपुन्येन विचारणं प्रत्याकलितम् ॥ ८ ॥ इति भट्टविश्वरूपविरचितायां मिताक्षराभाष्यव्याख्यायां सुबोधिन्यां साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

क्वचित् तथा पाठ एव । अत एवाह- द्विपादत्वमेवेति । न्यूनतां निराचष्टे- उत्तरेति । अर्थिनोः मध्ये इति शेषः । प्रत्येति—पौनःपुन्येन विचारणस्येत्यर्थः । अस्य व्यभिचारित्वादाह—व्येवेति, अर्थ्यर्थिसम्बन्धिन एव तत्त्वमिति भावः ॥ ८ ॥ इति साधारणव्यवहारमातृका ॥

---

[1] प्रत्याकलितं नाम भाषोत्तरयोः अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लेखितयोः क्रियोपन्यासं अनयोर्मध्ये कस्य स्यात्, का चास्मिन् पदे क्रिया स्यात्, हीनपादो वा अनयोर्मध्ये कः, इत्यादिः ससभ्यप्राड्विवाकस्य सभापतेः—सभ्यस्य प्राड्विवाकस्य वा परामर्शः इष्यते । तथा च बृहस्पतिः—"दे तु लिखिते कृते लेखां सभ्यार्थिभावना । कलयित्वोत्तरं सभ्यैर्वादस्यैकस्य वादिनः ॥" इति वीरमित्रोदये—पृ० ७२ ।

---

१ क. व्यवहर्तुः सं० । २ ज. व्यवहारापादकत्वं । ३ च. छ. झ. स्थितम् ॥ एवं सर्व० । ४ क. इति व्यवहारमातृकाप्रकरणम् । ख. साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् । ५ प्रकरणमिखिधिकं सर्वसाधारण्येन मूलकेखने दत्तमनसाभिः । एवं द्वितीयप्रकरणादावपि । ६ ङ. इदं प्रतीकं तत्रचास्याने च नास्ति ।

साधारणासाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २

एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधायाधुना कंचिद्व्यवहारविशेषं कंचिद्विशेषं दर्शयितुमाह—

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।
अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥

अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधः, तमभियोगमनिस्तीर्य अपरिहृत्य एनम् अभियोक्तारं न प्रत्यभियोजयेत् अपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं

नन्वेवं यदा तु ममानेन पराभियोगमनिस्तीर्यैव तमेव पत्यभियुङ्क्ते तदाऽयं क्रमो नोपपद्यते । सत्यं तेनैव—**अभियोगमनिस्तीर्यैत्यादि ॥ ९ ॥**

सुबोधिनी

असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥ नन्वभियुक्तस्य प्रैत्यभियोगनिषेधे गृहीतं प्रतिदत्तमित्येवं प्रत्यभियोगात्मकं कारणोत्तरमेव न स्यादितिचाशङ्क्याह— यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनमिति । अयमत्रार्थः—स्वाभियोगनिवारकं प्रत्यभियोगमपि कुर्यात् । अन्यथा "सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति

बालंभट्टी

प्रकृते योगरूढत्वमर्थान्तरनिरासायाह—अभियुज्यत इति, दोषविषयीक्रियते इत्यर्थः । येनेति शेषः करणे घञः सौलभ्यात् , यथाश्रुतं वा संबध्यत इति तदर्थात् । एनं मित्रत्व कथितानुकथनसत्त्वेनैनं देशविषयत्वादेनादेशः । अपराधेनेत्यस्य विशेषपरत्वाय पराङ्गते—यद्यपीति । सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति कारणोत्तरस्यानेन दत्तं स्थितं मया पुनर्दत्तमित्येवं प्रत्यभियोगरूपत्वमित्यर्थः विषय इति। तथा च अभियोगनिवारकमेव प्रत्यभियोगं कुर्यादेव न तदनिवारकम् , अन्यथा सत्यं मिथ्योत्तरमित्यादिना चातुर्विध्यकथनस्यैवासंगत्यापत्तेरि-

१ ब. नोक्तं च विकृतिं नयेत् । २.—ब. 'अभियोगविषये गृहीते प्रतिदत्तमित्येवं प्रत्यभियोगं कुर्यादेव, अन्यच...' ३ क. सत्येनाद्यादेनादेशः ।

प्रत्यभियोगरूपं, तथाऽपि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात् नास्य प्रतिषेधस्य विषयः। अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः।

इदं[2] प्रत्यर्थिनमधिकृत्योक्तम्, अथ अर्थिनं प्रत्याह "अभियुक्तं च नान्येन" इति। अन्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णाभियोगमन्योऽर्थी नाभियोजयेत्। किं च उक्तमावेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतिं विरुद्धभावं न नयेत् न प्रापयेत्। एतदुक्तं भवति—यद्वस्तु येन रूपेणाऽऽवेदनसमये निवेदितं तद्वस्तु तथैव भाषाकालेऽपि लेखनीयं नान्यथेति। ननु "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना[3]।" इत्यत्रैवेदमुक्तं, किमर्थं पुनरुच्यते "नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्" इति? उच्यते; "यथावेदितमर्थिना" इत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव भाषास-

स्वाभियोगमनिस्तीर्याऽभियोक्तारं नाभियुञ्जीत, अनवस्थाप्रसंगेन व्यवहारासमाप्तेः।

सुबोधिनी

चातुर्विध्यकथनमेवानुपपन्नमिति। अयं निषेध इति॥ नैनं प्रत्यभियोजयेदित्ययं निषेधः॥

बालंभट्टी

तन्निषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च, तदाह—अत इति। अनुपपेति—करणे ल्युट्। निषेध इति—नैनं प्रत्यभीति निषेध इत्यर्थः। तयैव संभवादाह—इदमिति। भूते कर्मणि निष्ठायां तन्निस्तारे जाते तस्येष्टसेनासंगतिं परिहरति—अनिस्तीर्णेति। भावनिष्ठान्तान्यत्वर्थीयोजिति भावः। अन्येन इत्यस्य पूर्वाभियोगसंबन्धात् योग्यतया शेषमाह· अन्योऽर्थीति। प्रतीत्यस्य सम्बन्धायोग्यत्वात् तमपहायाह—नाभीति। नोक्तमित्यनुपरिष्कृत्यर्थं प्रत्येवेत्याह· किं चेति। प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थको दुरुच्यप्रकृतिरित्यादौ दृष्टः। शङ्कितमेतत्तात्पर्यार्थमाह·—एतदिति। तयैवेति। अन्यथाऽन्यथावादित्वेन भंगप्रसंगादिति भावः। इदं प्रतिपादितमभ स्तात्। अपि तस्यैव समुच्चयः, एवमप्रेऽपि। अत एवाह· नान्विति। तदेवेति। तथा च· स्वनम्नरक्षणनिवृत्तिक्लेशेन किमते एकस्मिन्नपि पदे ऋणदानादिव्यवहारविषये इत्यर्थः।

१ ख. नात्य प्रतिषेधविषयत्वम्। २ क. इदं च प्रत्य०। ३ ग.—म्य० ३। ४ क. ग्रहो।

मयेऽपि तथैव लेखनीयं, एकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वन्तरामेयुक्तम् ; यथा—'अनेन रूपकशतं वृद्धया गृहीतम्' इत्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसन्निधौ भाषासमये 'वस्त्रशतं वृद्धया गृहीतम्' इति न वक्तव्यम् । तथा सति पदान्तरागमनेऽपि वस्त्वन्तरागमनाद्धीनवादी दण्ड्यः स्यादिति । "नीतं विप्रकृतिं नयेत्" इत्यनेनैकवस्तुलेऽपि पदान्तरागमनं निषिद्धयते;—यथा—'रूपकशतं वृद्धया गृहीत्वाऽयं न प्रयच्छति' इत्यावेदनकालेऽभिधाय भाषाकाले 'रूपकशतं बलादपहृतवान्' इति वदतीति। तत्र वस्त्वन्तरागमनं निषिद्धम्, इह तु पदान्तरागमनं निषिद्धयत इति न

अत एव चान्याभियुक्तोऽप्यनभिनोज्यः, न च स्वबुक्तार्थपलापः कर्तव्य इति ॥ ९ ॥

सुबोधिनी

एकस्मिन्नपि पद इति । एकस्मिन्नपि ऋणादानादिव्यवहारविषये वस्त्वन्तरोक्तिं निषेध इत्यर्थः । तदुदाहृत्य दर्शयति—यथाऽनेनेति। रूपकशतस्य वृद्धया दानमावेदनसमये अभिधाय प्रत्यर्थिनः पुरस्तात् भाषाकाले वस्त्रशतस्य वृद्धया दानेऽभिधीयमाने यद्यपि ऋणादाने रूपकमेव व्यवहारविषयो भवति, तथाऽपि रूपकशतस्थाने वस्त्रशतस्योपन्यासात् वस्त्ररूपवस्त्वन्तरस्योपादानं वत् तस्निषिद्धयते "यथावेदितमर्थिना" इत्यनेनेत्यर्थः। तथा सति पदान्तरागमनेऽपीति विषयान्तरं प्रत्यगमनेऽपीत्यर्थः । अस्मिन् प्रकरणे पदशब्दो विषयवाचीति विलेयम् । यथा रूपकशतं वृद्धया गृहीत्वाऽयमिति—आवेदनसमये वृद्धया

बालंभट्टी

एवं व्यवच्छेद्यमेवाह—न वस्त्वन्तरमिति । तदेवोदाहरणकथनेन विशदयति —यथेति । यद्यपि ऋणादाने रूपकमेव व्यवहारविषयो भवति: तथाऽपि रूपकशतस्थाने वस्त्रशतोक्त्या वस्त्रवंतरोपादानमिति तस्निषेधस्तेन किंयते इति भावः। एतेन शतरूपस्य विषयत्वेकरणादयुक्तमिदमित्यपास्तम्। प्रागुक्तं दाढर्याय स्मरति—तथा सतीति । पदान्तरागमनेति विषयान्तरं प्रत्यागमनेऽपीत्यर्थः। अत्र प्रकरणे पदशब्दो विषयवाची : इत्यनेन—इत्यनेन तु। यथेति—अत्र रूपकशतरूपवस्तुन एकांशेऽपि ऋणादानापहरणरूपयोर्व्यवहारविषययोर्ऽभिन्नत्वेन तत् गमनमनेन नोक्तमित्यनेन निषिद्धयत इत्यर्थः। उक्तमेव स्पष्टार्थमुपसंहरति-तत्रेति। प्रत्यर्थिन इत्यत्रायमर्थः। वैपरीत्यशङ्का तु ना "यथा वेदितं" "नीतं विप्रकृतिम्"

---

१ त. २ व । २ त. यथेति । ३ त. यः । ४ त. रूपकेति ।

पौनरुक्त्यम् । एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन—"पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । पैदसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः॥" इति हीनवादी दण्डयो भवति, न प्रकृतार्थाद्धीयते अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च प्रमादपरिहारार्थमेवायम् "अभियोगमनिस्तीर्य" इत्यादुपदेशो न प्रकृतार्थसिद्ध्यसिद्धिविषयः । अत एव वक्ष्यति—"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।" इति । एतच्चार्थव्यवहारे द्रष्टव्यम् । मन्वुक्ते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहाराद्धीयत एव । यथाऽऽह नारदः—"सर्वेष्वर्थेषिवादेषु वाक्छले नावसीदति । परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्नहीयते॥"

सुबोधिनी

रूपकपातग्रहणमभिधाय प्रतिज्ञाकाले रूपकपातस्य बलादुपहरणेऽभिहिते रूपकपातरूपवस्तुन एकत्वेऽपि ऋणादानरूपापहरणरूपव्यवहारविषयधर्मोभेदात्वेन यत् पदान्तरगमनं तत् "तोर्फ विभक्तिं नयेत्" इत्यनेन निषिद्धत इत्यर्थः। यदुक्तं "हीनवादी दण्डय *एव न प्रकृतादर्थाद्धीयते" इति, तदेतदुक्तविषयव्यवहार एवेत्याह—एतच्चार्थ-व्यवहार इति । मन्वुक्त

बालभट्टी

इत्येतत्त्वारस्यात्। तत्राऽऽद्ये मानसमोक्षत्वात् द्वितीये तस्माह—एतदेवेति । द्वितीयमुच्चमहेत्यर्थः । पदसंक्रमेति । पदान्तरं प्रतिगमनमित्यर्थः । वादेति पाठान्तरं । तत्र साधारण्यमत्र बोध्यम् । आद्येति । प्रकृतपरत्वमेति तत्त्वम् 'हीनवादी दण्ड्यः स्यात्' इत्युक्ते सविशेषं विशदयति—हीनेति । दण्ड्य एवेत्यर्थः, अत एवाह- न प्रेति । वचनस्थाक्षेपाह—प्रत्येति । सिद्ध्यसिद्धीति । हीनवादिते प्रकृतार्थासिद्धिरतथात्वे सिद्धिरित्यर्थः । अत्र मानमाह—अत एवेति । मूलकृदिति शेषः । अस्यार्थोऽग्रे एव स्फुटः। इदमपि न सार्वत्रिकमित्याह—एतदेति । हीनवादी दण्ड्य एव न प्रकृतार्थाद्धीयते इत्येतदित्यर्थः ।

*एवस्थाने 'भवति' इति मिताक्षरार्थो पठ्यते। तेन हीनवादीत्यादिर्मिताक्षरोक्तेरर्थस्तोऽनुवादो भवेत्।

१ ख. पादं। २ बा. भ. पादसं। ३ क. पदसंक्रमणो ज्ञेये हीन। ४ झ. ङ. च. त. प्रकृतादर्थाः। ५ ग. क. ज. परिहारार्थं एव। ६ क. प्रकृतार्थसिद्धि। ७ व्य० १९। ८ ख. दुक्तव्य०।

इति । अस्यार्थः—सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युकृतेषु वाक्छले प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति न पराजीयते, न प्रकृतादर्थाद्धीयते इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं—परस्त्री-त्यादि। परस्त्रीभूम्यृणादाने प्रमादाभिधानेन दण्डयोऽपि यथा प्रकृतादर्थान्न हीयते एवं सर्वेष्वर्थेषु विवादेष्विति । अर्थविवादग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधानं प्रकृतादर्थाद्धीयत इति गम्यते, यथाऽऽहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यात्मवैरसमये अभिधाय भावाकाले हस्तेन पादे ताडित इति वदन् केवलं दण्डयः पराजीयते च ॥ ९ ॥

"अभियोगमनिस्तीर्य नैव प्रत्यभियोजयेत्।" इत्यस्यापवादमाह—

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ।

कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके साहसेषु विषशस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु

अस्यापवादः—**कुर्यादित्यादि ॥ १० ॥**

सुबोधिनी

इति—वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यादिके[2] व्यवहार इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—पूर्वविधे वाक्छले सति व्यवहारहानिर्दण्डश्चेति । न तु मन्युकृतेष्विति, —अमन्युकृतेष्विति यावत् ॥ ९ ॥

बालभट्टी

अर्थेति । उक्तविषयव्यवहार एवेत्यर्थः-मन्युकृते इति । वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यादिव्यवहारे इत्यर्थः । अपिना दण्डसमुच्चयः । तथा चैवंविधे वाक्छले व्यवहारहानिर्दण्डश्चेति भावः । वक्तार्थस्य स्पष्टतयाऽभासादाह अस्यार्थ इति । अर्थप्रदर्श्यवर्यमाह—न मन्युकृतेष्विति । अन्यत्र तस्य स्पष्टत्वादेवाऽऽह-प्रमेति । नावसीदत्य व्याख्यानं—प्रेति। उक्तार्थस्यासंबद्धत्वं पुनरुक्तत्वं च परिहरति—अत्रोदेति । सामान्योक्तौ विशेषोक्तिरुदाहरण इति भावः । तर्हि बोधयति—परेति—शास्त्रपदार्थो दण्डश्चेप्रीति। व्यवहारलक्षणावैयाऽऽह—यथेति। शेषपूरणमनयोरिति भावः । अत एव च वैपरीत्यशंका नेति गृह्यतां । एवं शब्दमात्रार्थमुक्त्वा द्वितीयमर्थपदव्यक्तिमाह—अर्थेति। धनेति—तृतीयान्तं यावत् सत्सम्मतं, सूचितस्योदाहरणमाह—यथाऽऽहमिति ॥ ९ ॥

संगतिमाह—अमीति । इत्यस्येति, अंशस्येत्यर्थः । तथा च प्रत्यर्थिचेच

---

१ ख. ङ. हस्तेन पादेन वा । च. हस्ते न पादेवाता । २ त. 'के छलल्वे'। ३ त. 'स्याद्'। ४ यदि इति त. पुस्तकेऽप्पाठः असंगतार्थत्वात् । ५ त. 'अमन्युकृतेष्विति यावत् इति त. पुस्तके नास्ति । १ त. 'ना लेवम्' । ६.—'इदं कृतम्' इति च पाठः ।

प्रत्यभियोगसंभवे स्वाभियोगमनिस्तीर्याप्यभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वेनानुत्तरत्वात्प्रत्याभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासंभवः

अनिस्तीर्य स्वाभियोगं साहसाद्य पश्चभियुङ्क्ते । अयमेव हि तत्र निर्णयप्रकार इत्यर्थः।

सुबोधिनी

प्रत्यभियोगसम्भवे साहसादिष्वेवापराधेषु स्वयमभियुक्तोऽपि प्रत्यभियोज्ययेत् प्रत्यर्थिनम् । अस्ति(?) तु नेत्याह-अभियोगमनिस्तीर्य इत्यादिना । नन्वेवं विभस्थळे त्वाभियोगः(?) किमुत्तरं सत् सार्थकः, उत प्रतिज्ञान्तरं सत् सार्थक इति विकल्पे न तावदुत्तरत्वेन सार्थकत्वं पूर्वपक्षनिराकरणासमर्थत्वेनानुत्तरत्वात् । नापि प्रतिज्ञान्तरत्वेन । पूर्वाभियोग एका प्रतिज्ञा प्रत्यभियोगश्चान्या । ततश्च यथा संकीर्णोत्तरे युगपद् व्यवहारासम्भवादनुत्तरमेव तत् तथा-प्रतिज्ञान्तरेऽपि युगपद् व्यवहारासम्भवस्य समानत्वादप्रतिज्ञात्वेन प्रत्यभियोगविधिरेव व्यर्थ इत्यनेनाभिप्रायेणाशङ्कते नन्वत्रापीति ॥ ९८ ॥

बालंभट्टी

एवायमितिभावः। निमित्तेति बहुव्रीहिः। ननु साहसादावपि प्रत्यभियोगासंभवेऽभियुक्तस्य कथं तत्करणविधिः ? अत आह—प्रत्यभीति । नथा च तदसंभवे नैवकुर्यादिति संभवाभिप्रायकमेवैतद्वचनमिति भावः । स्वाभीति—स्वयमभियुक्त इत्यादिः तथा चेदं साहसादावेवेति तदन्यविषयकं नेति भावः । न चैवंविधस्थले प्रत्यभियोगः । किमुत्तरं सत्सार्थकः उत प्रतिज्ञान्तरं सत् ? नाद्यः पूर्वपक्षनिराकरणासमर्थत्वेनानुत्तरत्वात् । नान्त्यः अभियोगे एका प्रतिज्ञा प्रत्यभियोगो चान्यां । ततश्च संकीर्णोत्तरे यथा युगपद्व्यवहारासंभवादनुत्तरत्वमेवं प्रतिज्ञान्तरेऽपि तदसंभवस्य तुल्यत्वादप्रतिज्ञात्वेन प्रत्यभियोगविधिरेव वैयर्थ्यादेवं च वचनार्थो दुर्वच इत्याशयेनाशङ्कते। नन्वत्राऽपीति द्वितीयपक्षमाश्रित्य समाधत्ते—

---

१ क. ख. नुमर्दन । ग. पूर्वपक्षानुरूपत्वेनानुवर्तनात्त्वात् । २ अस्ति त्विति । अयमपपाठोऽर्थासङ्गतेः । 'कैन्यत्र तु' इति युक्तः पाठो भवेत् । ३ त्वभियोग इति । अयं पाठः 'तत्राभियोग' इति व. पुस्तकपाठश्च न समञ्जसः । तस्माद् 'प्रत्यभियोगः' इति युक्तं पठितुम् । ४ प. विषयके । ५ क. प्रत्यभियोगश्चान्या ।

समानः । सत्यम्, नात्र युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः; अपि तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथा हि । अनेनाहं ताडितः शस्त्रेण वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शस्त्रेण वेति प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वम् ; यथाऽऽह नारदः "पूर्वमाक्षोरयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽन्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः॥"[3] इति ॥ यदा पुनर्द्वयोर्युगपत्ताडनादिप्रवृत्तिस्तदाधिकदण्डनिवृत्तिः । "पारुष्ये साहसे वाऽपि युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥" इति । एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्त्यसंभवेऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवान्, ऋणादिषु तु निरर्थक एव ॥ ९८ ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्त्वा सभ्यस्य सभापतेः कर्तव्यमाह—

उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु—निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः, आहिताग्न्यादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः ; निर्णयस्य च कार्यं साधितधर्ण-

सर्वविवादेषु च यदाह सत्र एव निर्णयः स्यात् । तत उभयोरपि कार्ययोः प्रतिभूः

बालंभट्टी

नात्रेति। तत्राऽऽक्षोदाहरणमाह-अनेनेति। दण्डेति—प्रत्यभियोक्तुरिति भावः । एवमुक्तात्पर्यं मानमाह -यथाऽऽहेति। आक्षारयेत्—क्षारेण वाचा वा क्षीणं कुर्यात्। नियतं निश्चयेन नेयो दण्डः । द्वितीयोदाहरणमाह -यदा पुनरिति, यदा स्खिल्यर्थः । पारुष्ये इति नारदश्लोकादिः । अत एव सामान्योक्तिः। इदमेव तत्र कलहपदेनोक्तम्। एवं चैतदेकवाक्यतया तत्स्थांक्त एवाशयस्तदेतदभिप्रेत्य प्रागुक्तमुपसंहरति—एवमिति, उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः। एवं सतीति पाठान्तरम्, उक्तवचनस्यैवं तात्पर्यकत्वे सतीति तदर्थः ॥ ९८ ॥

विशेषाभावादाह -सर्वेष्विति। कार्यस्य निर्णय इत्यर्थेऽर्थसंज्ञतेराह-निर्णयस्येति।

१ क निवृत्तये च । २ ज. पूर्वमाक्षेपये । ङ च पूर्वमाक्षायये । ३.–१५. ९.। ४ क.ङ. प्रवृत्तिस्तदातथा । ज. प्रवृत्ति पूर्वाधि । ५ क. ग. एवं सतीयुग । ६ ख. ऋणादानादिषु । क. ब. ऋणादिषुद्धनि । ७ क निर्णयस्यकार्यं च स्या । छ. ज. निर्णयस्य कार्यान । ८ क. साधिनाधन । क. साधिधनप्रदानं ।

दानं च; तस्मिन्समर्थः—प्रतिभूः—प्रतिभवति तत्कार्ये तद्बद्धवर्तीति प्रतिभूः—ग्राह्यः ससभ्येन सभापतिना । तस्यासंभवेऽर्थिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः । तेभ्यश्च ताभ्यां प्रतिदिनं वेतनं देयम्, यथाऽऽह कात्यायनः—"अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम्॥" इति ॥१०॥

5 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्ये ससभ्येन सभापतिना प्रतिभूर्ग्राह्य इत्युक्तम् ; किं तन्निर्णयकार्यं यस्मिन्नतिभूर्ग्राह्यत इत्यपेक्षित आह—

निह्नवे भावितो दद्याद्दानं राज्ञे च तत्समम् ।
मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ ११ ॥

अर्थिना निवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनाऽपह्नवे कृते यदाऽर्थिना साक्ष्यादिभि-

कार्यनिर्णयक्षमो ग्राह्यः ॥१०॥

यदा तु न्यायेनान्यतरकार्यपराजितः तदा निह्नवे भावित इत्यादि॥११॥

सुबोधिनी

कार्ययोग्यस्तु वादिन—इति अर्थिप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम् ॥ १० ॥

बालंभट्टी

तस्मिन् समर्थ इति । द्विविधदाने समर्थ इत्यर्थः । मालजामिन इति भाषया प्रसिद्धोऽयम् । अनेनासाधारणस्यात्तत्त्वमुक्तम् । प्रति भूशब्दो योगरूढ इत्याह—प्रतीति । प्रतिनिष्पन्नार्थक इत्यादि— तद्वदिति । प्रकृतत्वादाह—ससभ्येनेति । शेषोऽयं, ग्राह्यपदाभ्यां पूरणीयः । अमुकं विशेषमुपयमाह—तस्येति, प्रतिभुव इत्यर्थः । क्वचित्र मानमाह—यथेति । अथेति पक्षान्तरे तत्र समर्थ इत्यर्थमाह—कार्येति । वादिन इति द्वयोरेकशेषः, जातावार्षं वा एकवचनम् । तेन वादिप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम् , एकमप्येषि । रक्षितः मृत्यैव इदमुपलक्षणं, तस्यापि इति केचित्। वादिप्रत्युभयोरपीति प्रत्येकाभिप्रायेण, एकवचनमित्यपरे, तुल्यार्थे, व्युत्क्रमे च वादिनश्चेत्यर्थः, तेन तत्संग्रह इति परे ॥ १० ॥

निर्णयकार्यमुक्तकार्यं स्वयमुक्तं समूह्यमति—अर्थीति , किमिति , तत्रेत्यादि—

१ क. प्रतिदिनंदेयम् । २ ख. तथा । ३ क. कार्यं करिष्यसि । ४ फ. यथाऽऽहेति ।

भावितोऽङ्गीकारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनं प्रकृतमर्थिने राज्ञे च तत्सममपलाप-दण्डम्। अथार्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जातः इत्यभियोगादभियुक्तधनाद्द्विगुणं धनं दद्याद्राज्ञे। प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने चेदमेव योजनीयम्। तत्रैवार्थेवापह्नववादी प्रत्यर्थिना भावितो राज्ञे प्रकृतधनसमं दण्डं दद्यात्। अथ प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायं कारणं वा भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति 5
राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात्, अर्थिने च प्रकृतं धनम्॥ संप्रतिपत्त्युत्तरे तु दण्डाभाव एव।

निह्नवोऽपलापः। तत्र स्पष्टीकृते.....तावदेयं राज्ञे च तत्तुल्यमन्यत्। यदा तु

सुबोधिनी

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने चेदमेव—इत्यादिना। योजनो-प्रकारस्त्वेवम्—अस्मिन्नर्थे पूर्वं पराजित इति प्राङ्न्यायोत्तरे, गृहीतं प्रतिदत्तमिति च कारणोत्तरे वृत्ते पूर्वन्यायं प्रतिदानं च प्रतिज्ञाबाधेवापलपतीति बाधेवापलापवादी। तत्र च प्रतिवादिना साधिते प्राङ्न्याये पराजये प्रतिदाने वा, राज्ञे प्रकृतधनसमं दण्डमेव वादी दद्यात्। अथ प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायं प्रतिदानं वा न साधयति, तदा तस्य मिथ्याबादित्वेन प्रकृतधनद्विगुणं दण्डं राज्ञे प्रकृतधनं च वादिने दद्यादिति। संप्रतिपत्त्युत्तरे तु दण्डाभाव

बालंभट्टी

योग्यतयोपस्थितत्वात्तदाऽऽह—प्रकृतमर्थिने इति। तत्सममिति। प्रकृतधनसमम्पलापनिमित्तकदण्डमित्यर्थः। जात इतीति स इति शेषः। अभियोगादित्यत्र कर्मणि क्तिः। त्याह—अभियुक्तेति। यद्वेदित्यस्यार्थः—दद्यादिति। योग्यतया तदनुपङ्गेनाऽऽह—राज्ञे इति मिथ्योत्तरविषये उक्तन्यायमन्यत्रोरप्यतिदिशति—प्राङ्न्याये इति। तत्रकारमाह—तत्रार्थे वेति। तस्मिन्नर्थेऽर्थं पूर्वं पराजित इति प्राङ्न्यायोत्तरे गृहीतं प्रतिदत्तमिति कारणोत्तरे च वृत्ते, पूर्वन्यायं प्रतिदानं च प्रतिज्ञाबाधेवापलपतीति स पूर्वापलापवादीत्यर्थः। भावित इति—पराजयरूपप्राङ्न्यायस्य प्रतिदानस्य च साधनादङ्गीकारितो वादीत्यर्थः। दण्डं—दण्डमेव, अन्यस्य—देयस्याभावात्। मिथ्याभियोगीति—मिथ्यावादीत्यर्थः। इति हेतौ, मिथ्यावादित्वेनेत्यर्थः। द्विगुणमिति—प्रकृतधनेत्यादि, धनं दण्डरूपम्। अथसीद्धयोस्तु नैवमतिदेश इत्याह—संप्रेति। दंडाभावेति—निह्नवाभावात्, तदीयं तु देयत्वे-

१ ख. प्राप्यर्थेऽप्य०। २ क. ग. प्रकृतसाधितधन०। घ. राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यादर्थिने च प्रकृतधनसमं दण्डं वा। ङ. राज्ञे द्विगुणधनं देयात् प्रकृतधनसमं द्विगुणं दण्डं तथात्। ३ क. ग. च. वा इति नास्ति। ४ क. धनमिति नास्ति। ५ नास्तेवद्। ६ क. अस्मिन्न०।

एतच्च ऋणादानविषयमेव । पदान्तरेषु तत्र तत्र दण्डाभिधानात् , अधनव्यवहारेष्व्यासंभवाच्च न सर्वविषयत्वम् । "राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः" इत्यस्य ऋणादानविषयत्वेऽपि, तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः ॥

मिथ्यैवाभियुङ्क्ते तदाऽभियोक्तारमार्यितादिगुणं राजे एवं धनं देयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सुबोधिनी

इति । निह्नवाद्यभावे दण्डाभावः । अधनव्यवहारेषु इति । वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यादिषु व्यवहारेषु प्रकृतधनसमं दण्डदानं तद्गुण्यदानं वा यतो न संभवति तस्मादित्यर्थः । ननु पूर्वोक्तदण्डस्य ऋणादानमात्रविषयत्वे "राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः" इत्यत्र पुनरभिधानमनुपपन्नं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—राज्ञाऽधमर्णिक इति। "निह्नवे भाविते दद्यात्" इत्येतदभ्युपगम-

बालंभट्टी

नाभ्युपगतमेवेति भावः । विशेषमाह—एतच्चेति । निह्नवे भाविते दद्यादित्येतदित्यर्थः । पदान्तराणि द्विविधानि साधनान्यधनानि च तत्र सधनेष्वाह—पदान्तरेति , सधने त्वित्यर्थः । तत्र तत्रेति—एवं च विशिष्यविधानादेतस्य सामान्यस्य तत्र बाधादप्रसिरिति भावः । अधनेष्वाह— अधनेति । दण्डवाक्पारुष्यादिव्यवहारेषु प्रकृतधनसमदण्डदानस्य तद्गुण्यदानस्य संभवाभावेत्यर्थः । अपसंहरति—न सर्वेति । अत इत्यादिः । यद्वा एव व्यवच्छेद्यमाह—न सर्वेति । ननूक्तदण्डस्य ऋणादानमात्रविषयत्वमपि तत्रापि राज्ञाऽधमर्णिक इत्यनेन विशिष्यदण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात् , अन्यथा तस्य पौनरुक्त्यापत्तेः । वचनद्वयप्रामाण्यात् विकल्पाङ्गीकारे तु तद्वत्सर्वविषयतापि अस्य स्यादितिदम् अवस्थापनमनुचकमत आह—राज्ञेति । तत्प्रकरणात् प्रतिपत्तार्थसाधनविषयम् , इदं तु तदभावाद्-प्रतिपत्तार्थसाधनविषयमिति न कोऽपि दोष इत्यर्थः । ननु अन्यत्र दण्डस्याभिधानेऽपि द्वैगुण्यस्यानभिहितत्वात्तुत्तरार्धोक्तस्य विधानं संभवतीत्येतद् प्रपूरेरवधेयकतया पूर्वार्द्धस्यानुवादपरतया एकवाक्यतया योजनसंभवादृणादानमात्रविषयतया व्यवस्थापित-

१ ब०. ४२.। २ त. 'अधनेति'। ३ त. 'तत्'। ४ त.'न त'। ५ फ. सधने चाऽऽह।

एतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनापि योजनीयम्। कथम्? अभियोगस्य निह्नवेऽभियुक्तेन कृते यद्यभियोक्ता साक्ष्यादिभिर्भावितोऽभियुक्तस्तदा तत्समं तत्र तत्र प्रतिपदोक्तमेव —चशब्दोऽवधारणे—धनं दण्डं दशात् राज्ञ इत्यनुवादः। अथाभियोक्ता अभियोगं भावयितुं न शक्नोति तदा मिथ्याभियोगीति प्रतिपदोक्तं धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते। अत्रापि प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने च पूर्ववदेव योजनीयम् ॥ ११ ॥ 5

सुबोधिनी

मात्रविषयमित्यभिहितं पूर्वत्र।अधुना तस्यैव सर्वेलव्यवहारविषयतामाह—एतदेवं सर्वव्यवहारविषयत्वेन इत्यादिना। प्रतिपदोक्तमेव धनं दण्डं दद्यादित्यन्वयः। प्रतिपदोक्तमेवेत्यवधारणं कुत उपलभ्यत इत्याह—चशब्दोऽवधारण इति। मूलवचनस्थश्चशब्द इत्यर्थः। इत्यनुवाद इति—स्मृत्याह्निकता तत्राग्रवहारपदेषु दण्डस्य विहितत्वात् प्राप्तत्वेनानुवादः। दद्यादिति विधीयत इति द्विगुणदण्डस्याप्राप्तत्वात् ॥ ११ ॥

बालंभट्टी

मुक्त्वायमन्यत्राप्यतिदिशति—एतदेवेति। शब्दमर्यादया तथा प्रतीभावादाह—कथमिति। कत एव त्यामान्यशब्देन व्याचष्टे—अभियोगस्येति। तत्समामिति—व्यवहारतुल्यमित्यर्थः। यत्र यत्र व्यवहारे यो य उक्तः स तत्तुल्यो भवति। अन्यस्तु विरुद्धत्वाद्विसदृश इति भावस्तदाह—तत्र तत्र प्रतीति। धनमित्यभिमेणाख्यान्वयः। एवं कुतो लभ्य इत्यत आह—च शब्द इति—मूलवचनस्थ इत्यर्थः। पूर्वार्धेन कस्यैव वाक्यार्थस्य सत्वेन वाक्यार्थद्वयाभावेन समुच्चयायोगाच्चशब्दार्थकत्वासम्भवेन निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दार्थकत्वमित्याशयः। योग्यतया धनशब्दार्थमाह—दण्डमिति। इत्यनुवाद इति स्मृत्याह्निकतया तत्तद्व्यवहारेदण्डस्य विशिष्यविहितत्वेन प्राप्तत्वाद्विध्यसम्भवेन पूर्वार्द्धेन तस्य सर्वस्य सामान्येनानुवाद इत्यर्थः। वैयर्थ्यं तु अस्य न तत्रैवोत्तरार्द्धेन विशेषस्य विधीयमानत्वादिति भावः। तदेव तथैवाऽऽह—अथेति। तत् सममित्यस्यानुषङ्गेणानुवादमाह—प्रतीति। प्राग्वदाह—दंडमिति। विशेषमाह—द्विगुणमिति। द्विगुणदण्डस्याप्राप्तत्वादिति भावः पूर्ववदाह—अत्रापीति॥ ११॥

१ क. वक्तुं। २ त. 'सर्वस्य' । ३ त. 'वेत्या'।' ४ त. 'यः एवे' इति। ५ त. 'च शब्द इति'। ६ 'कत्वः'।

"ततोऽर्थी लेखयेत्सत्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्।" इति वदतोत्तरपादलेखने कालप्रतीक्षण दर्शितम्;

तत्रापवादमाह—

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम्।
विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः॥ १२॥

साहसं विश्वशस्त्रादिनिमित्तं प्राणिव्यापादनादि, स्तेयं चौर्यम्, पारुष्यं वाग्दण्डपारुष्यं वक्ष्यमाणलक्षणम्, गौर्दोग्ध्री, अभिशापः पातकाभियोगः, अत्ययः प्राणधनातिपातः तस्मिन्—द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनम्—स्त्रियां कुलस्त्रियां दास्यां च—कुलस्त्रियां चारित्रविवादे, दास्यां स्वत्वविवादे—विवादयेदुत्तरं दापयेत् सद्य एव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात्। अन्यत्र विवादान्तरेषु काल उत्तरदानकालः इच्छयाऽर्थिप्रत्यर्थिभ्यां सभ्यसभापतीनां स्मृत उक्तः॥ १२॥

किं पुनः सर्वत्रैव सद्योव्यवहारस्मृतिः? सद्य एव युक्तं तथाऽपि तु—साहसस्तेयपारुष्य इत्यादि॥ १२॥

निर्वहणमनिरूप्यैव स्वबलावष्टम्भेन सहसा पसह्य यत्क्रियते तत्साहसम्। स्तेयं पारुष्यं च वक्ष्यति। गोः अभिशापः गोभिशापः। गोग्रहणमुदाहरणार्थम्—सर्वपशूनां ब्रह्मिणां वा अभिशापः। अत्ययः काल एतीक्षणासमर्थं कार्यं स्त्रियआत्मिभुत्वभ्रंशेऽज्ञ काक्षपतीक्षणे विरोधात् सद्य एव विवादयेत्, विवादं समापयेदित्यर्थः। अन्यत्र तु अन्या-

---

बालंभट्टी

प्रागुक्तं प्रतिज्ञासाधनं तत्रेत्यादि वक्तुं अव्यवहितसंगत्यभावात् व्यवहित संगतिमाह—ततोऽर्थीति। स्तेयपारुष्ययोरैवादेश द्वन्द्वं कृत्वा पुनः साहसेन समाहारद्वंद्वः; अत एवार्थमात्राह—साहसमित्यादि। विवेति—बहुव्रीहिः। प्राणवुक्तवादाह—वक्ष्यति। तदभावेऽप्यत्र बाधाभावादाह दोग्ध्रीति। विनिगमनाविरहादाह—प्राणेति। मानुषत्वेनैमित्तिक्यनिमित्तकोऽत्रप्राणनाशो ग्राह्यः, अत एव सामान्येनाह—द्वन्द्वैक इति। विनिगमकाभावादाह—कुलेति। तत्रापि निमित्ते आह—चारित्रेति। विरुद्धभावर्णं नार्थे इत्याह—उत्तरमिति। प्रागवदाह—अर्थीति पूर्वार्धाऽपीदं स्मृतं इत्यर्थः। उक्त इति। अन्यथेत्यनेन गादीयेवोक्त इत्यर्थः॥ १२॥

दुष्टलक्षणमाह—

देशादेशान्तरं याति साक्ष्यिणी परिलेढि च ।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥
परिशुष्यत्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥ १४ ॥ 5
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगेऽर्थे साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥ १५ ॥

मनोवाक्कायकर्मभिर्यैः स्वभावादेव न भयादिनिमित्ताद्विकृतिं विकारं याति गच्छति असावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । तां विकृतिं विभज्य दर्शयति—

दानादौ कालप्रतीक्षणमपि कार्यं वाधिकरणेऽथ वा वौ (?) भवति, यथाऽऽह नारदः—"गहनत्वाद्विवादानां क्षणिकत्वात्स्मृतेरपि । ऋणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥" (मा० १. ४४) इति ॥ १२ ॥

नन्वनेकप्रकाराः पुंसां पक्षत्रयः; तत्र यदि कश्चिद्व्यवहारानुगुणवाक्यकृत्यकुशलः, तदा सत्येऽप्यर्थे मिथ्यावादीव लक्ष्यते; अन्यस्तु कश्चित्कपटव्यवहारचतुरो मिथ्याभूतेऽप्यर्थे सत्यवादीव लक्ष्यते;—तत्र तद्व्यवहारनिरूपणप्रयासवैयर्थ्यमेव। सत्यमिदं यदि विवेकावधूतिप्रकारो न स्यात्। स्यात्खलूपायः—देशादेशान्तरमित्यादि त्रयः श्लोकाः ॥१३॥१४॥१५॥

सुबोधिनी

देशात् देशान्तरं याति.....अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तित

बालंभट्टी

अर्थोपयुक्तमाह—दृष्टेति । हीनवादिप्रसंगात् पूर्वश्लोकस्य तन्मात्रपरेत्यर्थः । "स परिकीर्तितः" इत्यन्तेनेतिभावः । विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात् पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन व्युत्क्रमेण व्याचष्टे—मनोवागिति । "यदि मनसा" इति क्रान्तक्रमेण मनसः पूर्वनिपातः, सर्वं वाक्यमिति न्यायेनोक्तिसामर्थ्येन चाह—स्वभावादेवेति । दोषस्वभावादेवेत्यर्थः । तेनाऽन्यस्वभावनिरासः तद्भावर्तमाह—न भयादिति । आदिना क्रोधादिपरिग्रहः 'भावे क्तिन्' इत्याह विकारमिति । लिङर्थो न विवक्षित इत्याह—याति गच्छतीति । गच्छतीत्यतीत्यर्थः । अत एव स इत्यस्यार्थमाह—असाविति । वा

१ क. दृष्ट्वा० । २ ख. च साक्ष्ये । ३ 'वोपकरणं च यदा वा' इति स्यात् ।

देशादेशान्तरं याति, न कचिदवतिष्ठते; सृक्किणी ओष्ठपर्यन्तौ परिलेढि जिह्वाग्रेण घट्टयतीति कर्मणो विकृतिः; अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेदबिन्दुश्चितं भवति; मुखं च वैवर्ण्यं विषर्णत्वं पाण्डुत्वं कृष्णत्वं वा एति गच्छतीति कायस्य विकृतिः; परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यत्सगद्गदं स्खलद्वचत्वमस्तं वाक्यं यस्य स तथोक्तः; विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धं बहु भाषत इति वाचो विकृतिः; परोक्षं वाचं प्रतिवचनदानेन न पूजयति; चक्षुषो प्रतिवीक्षणेन न पूजयतीति मनसो विकृतेर्लिङ्गम्; तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयतीत्यपि कायस्य विकृतेः;—एतच्च दोषसंभावनामात्रमुच्यते, न दोषनिश्चयाय।

सद्यः व्यवहारमार्गनिपुणतया कृतश्रिद्धा सहायाश्चवष्टम्भात् साधुतरभास्यं प्रत्ययमुत्पादयति; तथाऽपि यस्यैवमादीनि स दुष्टः परिकीर्तितः। परिकीर्तितवचनं दौष्ट्यनिश्चयख्यापनार्थम्। क्षुद्राद्वागतश्चानुसर्त्रवमादिभिर्लिङ्गैरभ्यवसेयः। अन्यस्य स्वप्रतिभयाऽपि पूर्वजनसंत्रासितस्य वा भवत्येव। अतश्चैवं विविच्यमानानि लिङ्गानि व्यवस्थापनीयानीत्यनवद्यम्। सृक्किणी ओष्ठसन्धि। वाक् चक्षुः पूजयति नो—इति छेदः—वाचश्चक्षुषो वा पूजां न

बालंभट्टी

चार्थे, तथा च श्लोकऽयमेकेनान्वयेनाय चेलयोर्योज्यः। एकदेशसंग्रहाय तात्पर्यार्थमाह—न कचिदिति। ननु मनोवैक्यकर्मभिरित्युपदेशादेशान्तरमित्यादिना व्युत्क्रमेण कर्मादिविकारप्रदर्शनमयुक्तम्। न च सान्निध्यात् व्युत्क्रमेणैवान्वयोऽभिमतः। एतदर्थमेवतथोक्तमिति वाच्यम्। तथोष्ठौ इत्यनेन कायविकारेण व्यवहितत्वात् तस्यैवान्ते उक्तेरत एव व्याख्यात्रा यथावस्थितमेव व्याख्यातमिति चेत्। सतुदेशक्रमेणोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वव्याप्यत्वेनात्यन्तस्थूलत्वेनस्थूलतरक्रमेण विकारदर्शने तात्पर्यात्। एवं सति तथोक्तमित्यस्यापि वैवर्ण्यमेति चेलत्रैव वक्ष्यत्वेनान्ते भेदेन तदुक्तिस्तु तद्विकारस्य सार्वत्रिकत्वेन प्राधान्यसूचनार्थं सोध्यम्। पर्यन्तौ प्रान्तौ योग्यतया आह—जिह्वेति। इति इत्थमभयमिश्रार्थः, अत एव समुच्चयकऽपि मूले। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। तृतीयश्च परीतिवाक्ये योज्यः। एतीत्यस्य व्याख्या गच्छतीति। वाक्यस्य वास्तवघोषणसम्भवादाह—सगेति। अत एव स्वरूपेत्यस्यापि व्याचष्टे—व्यत्यस्तमिति पूर्वापरेति। इदमुपलक्षणं देशादिविरुद्धव्यवसायकृत्त्वादौ तथाभावनिरूपणस्यापि—वाङ्मिति। भाषते भाषते च वाक्यस्फुरिति सभाहारद्वन्द्वः। तथेत्यस्य—परोक्षमिति। पूजायाः कारणमाह—प्रतिवचनेत्यादि। अस्य स्वतो विकृतिरूपाभावादाह—विकृतेर्लिङ्गमिति। तथा चाऽऽदौपितं तत्रवमिति व प्रागुक्तासंगतिः उक्तहेतोरेवान्ते व्याख्यानात्। तथेति, वैवर्ण्यादिवत्रिभ्यः। अस्य श्लोकस्य तात्पर्यार्थं प्रतिपादयन् विशेषमाह—एतच्चेति।

१ क. प्रेम आलाप्यते। ख. प्रेम स्पर्श्यते। घटयति। २ ख. ग. ङ्कुटिः। घ. कुटिः। ङ. घृणा। ३ क. परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यं इदं तत्स्खलत्त्वं वा वाक्यम्। ४ ख. न प्रभू। ५ क. कृकायकर्मक्रियुपदे०।

स्वाभाविकनैमित्तिकविकारयोर्विवेकस्य दुर्ज्ञानत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणमतिर्विवेकं प्रतिपद्येत, तथाऽपि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति,—न हि मरिष्यतो लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिङ्गादवगतेऽपि न पराजयनिमित्तकार्यप्रसङ्गः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

किं च—

संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेच्चश्च निष्पतेत् ।
न चाहूतो वदेत्किंचिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥ १६ ॥

संदिग्धमर्थमधमर्णेनानङ्गीकृतमेव यः स्वतन्त्रः साधननिरपेक्षः साधयत्यासे-

कृत इत्यर्थः । वाक्पूजा स्वीकृतिनिदर्शनावष्टम्भः; चक्षुषदृक दर्शनावष्टम्भः; मोहनिर्भुञ्जनम नेकार्थोक्तिकारः; जिह्वया वा परिलेहनम् ; स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यदा पुनर्द्वयोर्व्यवहारविप्रतिपत्तौ स्ववक्तावष्टम्भेनैव—अन्तरेणापि राजावेदनं—साधयितुं सामर्थ्यं स्यात्, तदाऽपि किमवश्यं राज्ञ एव निवेदनीयम् ? सत्यमेवं युक्तं, यतः—

सन्दिग्धार्थमित्यादि ॥ १६ ॥

सुबोधिनी

इति । अत्र "मनोवाक्कायकर्मभिः" इत्युद्दिश्य "देशात् देशान्तरं याति" इत्यादिना व्युत्क्रमेण कर्मकायवाङ्मनसां विकृतिं दर्शयतो योगीश्वरस्यायमभिप्रायः—उद्देशक्रमेणोत्तरोत्तरस्य वाङ्मात्रेणात्यन्तस्थूलत्वेन स्थूलतैसमक्रमेण विकारदर्शनमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

एते वक्ष्यमाणाश्चयो न केवलं दुष्टाः, अपि त्वर्थोऽपि हीना दण्ड्याश्चेत्याह—किञ्च, सन्दिग्धार्थम् इत्यादिना ॥ १६ ॥

यत्र द्वावपि प्रतिज्ञावादिनौ, तद्विषयत्वेन पूर्वोक्तं वचनं स्वयं स्यात्प्रायं

बालंभट्टी

स्वाभेति, उत्प्रेक्ष्यभावकृतेत्यर्थः। विवेकस्य भेदस्य निमित्तमिति बहुधीहिः एवमग्रेऽपि। अत्र हेतुं सूचयन् सदृष्टान्तमिवं विशदयति—न हीति । किञ्चित्किञ्चित् विकारात्—न परेति। तथा च तर्कभावनामात्रप्रतिपादने तात्पर्यम् । अस्य वचनस्य प्रागुक्तवक्ष्यमाणदण्डाद्विप्रतिपादने तदीत्या ईदृशस्यछेऽपि तया पलक्षेऽन्यथा स्यादिति तद्विवरणतात्पर्यकमिदं वचनम् । पूर्वं च दुष्टः सभावितदोष एवेत्येवं व्याख्येयमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अत एवाग्रे पुनः पाग्वदेव सविशेषमुक्तमित्याह — किञ्चेति । साधकस्य संदेहाभावाद् यथाश्रुतार्थानुपपत्तेः प्रपञ्चस्थले दोषाभावस्य प्रपञ्चे साधकत्वमित्यनेन वक्ष्यमाणत्वात् तत्तात्पर्यार्थमाह—अधमर्णेति । स्वतन्त्र इत्यस्य व्याख्या—साधनेति । ऽव्यादिरित्यर्थः । उपाधत्ताह—आलेधादीति । अप्रतिपन्नादौ

१ क. ख. द्वयोर्व्यव । २ क. च. छ. निःपतेत् । ३ ख. 'तमम् ।

धादिना स हीनो दण्डश्च भवति । यश्च स्वयं संप्रतिपन्नं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निह्नुतेपलपेत ; यश्चाभियुक्तो राज्ञा चाहूतः सदसि न किञ्चिद्वदति, सोऽपि हीनो दण्ड्यश्च स्मृत इति संबध्यते । "अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः।" इति प्रेतुतत्वाद्धीनपरिज्ञानमात्रमेव मा भूदिति दण्ड्यग्रहणम् । दण्ड्यस्यापि "शास्योऽप्यर्थान्न हीयते" इत्यर्थादहीनत्वदर्शनादत्र तन्मा भूदिति हीनग्रहणम् ॥ १६ ॥

अथैवं यत्र द्वाभ्यां युगपद्धर्माधिकैरणं प्राप्तौ भाषितादिनौ, तत्रथा- -कश्चित्प्रतिभूहेतुं क्षेत्रं लब्ध्वा कश्चित्कालमुपभुज्य कार्यवशात्तत्कृत्स्नं देशान्तरं गतः; अन्योऽपि तदेव क्षेत्रं प्रतिभूहेतुं लब्ध्वा कश्चित्कालमुपभुज्य देशान्तरं गतः; ततो द्वावपि युगपदायत्यं मदीयमिदं क्षेत्रं पदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकैरणं प्राप्तौ- -तत्र कस्य किियत्कालमित्यत आह

साक्षिभ्यश्चभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

यथैव राजाहूतो निष्पन्नः, यो वा राजान्तिकं गतः संभावितप्रतिभावानपि न किञ्चिद्वदेत्, स यथा पराजितो दण्ड्यश्च स्यात् । एवं योऽपि स्वार्थसंदिग्धं न्यायेन निश्चयमकृत्वैव हठात् स्वतन्त्रः साध्येत, सोऽपि पराजितो दण्ड्य एवेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

एवं तावत् । तत्साक्षिणः स्युः तत्र तदधीनैव निर्णीतिः, तदभावे विपर्ययो वा ।

सुबोधिनी

केचिदुत्तरवशादेव पूर्ववादिन उत्तरवादिनश्च साक्षिणः प्रष्टव्या इत्यन्यथा व्याख्यां

बालंभट्टी

दोषाभावादाह—प्रतीति । अर्थमिति शेष उभयत्र । अभियोगं विना साक्ष्यासम्भवादाह अभियुक्त इति । अन्यत्र दोषाभावादाह - सदसीति। तुर्यपादस्य सर्वत्र सम्बन्ध इत्याह सोऽपीत्यादि सम्बध्यते इत्यन्तेन। आर्धे स्मृत इत्यस्यानन्तरं निष्फलवदुक्तत्व-न्न विनाऽपि निर्वाहात्। एते त्रयो न क्लेदकं दुष्टाः, अपि तु प्रकृत्यार्थादपि हीना दण्ड्या इति समुदायार्थः।ह्रस्वेव विज्ञायति—अभीति हीनेति, द्वुहे इत्यर्थः। सम्भवत्येकरूपेकैरूप्यस्यान्याय्यत्वात् तदुत्तरमस्य कथनेन दुष्टत्वापि अनुपक्षप्तस्यापि समुदयो बोध्यः ॥ १६ ॥

उत्तरसंगतिमद्वदितेन कथयन् तदवतरणमाह—अथेति। द्वितीयप्रत्यर्थीति भ्रमनिरासायाह—भाषितेति। अन्योपुरगपसंभवमुपरुणद्धयति तद्भयेत्यादि पाक्षाद्वितस्तेन,—देशान्तरमिति। कार्यवशात् सकृदुद इत्यादिः।—युगपदिति। दैववशाद्।—धर्मेति, धर्माख्यानमिलर्थः। तत्र—

---

१ क. ङः लभ्य । २ क. प्रकृत्यात् । ३ च. अत्र यदि द्वावपि । ४ ख. विकारिणं । ५ ख. 'स्यादिति'। ६ 'सोऽपीति' च पाठः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७ ॥

उभयतः उभयोरपि वादिनोः साक्षिषु संभवत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्वस्मिन्काले मया प्रतिगृहीतंसुपभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी—न पुनर्यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा त्वन्य एवं वदति सत्यमनेन पूर्वं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं च, किं तु राज्ञैवमेव क्षेत्रमस्मदेव क्रयेण लब्ध्वा मह्यं दत्तं अनेनैं वा प्रतिग्रहेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति तत्र पूर्वपक्षेऽसाध्यतयाऽधरीभूतस्तस्मिन् पूर्वपक्षेऽधरीभूते "भवन्त्युत्तरवादिनः" उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति । इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः साक्षिणो भवन्ति । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानं न युक्तम् । अस्यार्थस्य "ततोऽर्थी लेखयेत्सत्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" ।" इत्यनेनोक्तत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । पूर्वव्याख्यानमेव सुष्ठीकृतं नारदेन—"मिथ्याक्रिया देशान्तरगमनादिभिर्लिङ्गैर्यत्र तार्हि द्वयोरपि साक्षिणोलिङ्गानि देशान्तरगमनादीनि लिङ्गानि तत्र कथम्? उच्यते—साक्षिणूभयत इत्यादि ॥ १७ ॥

सुबोधिनी

तम् । तस्मिन्काले मुंडुभाषते । मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन इति । प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्यनेनोक्तत्वादिति । अर्थ्यत इति अर्थी साध्यवान् । पूर्वं च मिथ्योत्तरे पूर्ववादी साध्यवान् ।

बालभट्टी

तयोर्मध्ये, क्रियासाधनम्। यद्यन्तात् सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह—उभयोरिति। सत्सु इत्यस्य व्याख्या सम्भवत्सिवेति। सामानाधिकरण्यभ्रमनिरासाय प्रतीकपूर्वकं पूर्ववादिन इत्यस्यार्थान्तरं निराकुर्वन् व्याचष्टे—साक्षिण इति। न पुनरिति। तावताऽपि निर्णयासम्भवादिति भावः, योग्यं शेषमाह—प्रष्टव्या इति । उत्तरार्धमाह—यदा त्विति । अन्यः उक्तपूर्ववादिभिन्नः अनेन बाह्मणेन ;—असाध्येति । अनेनोत्तरेणाङ्गीकृत्य निराकृतत्वादिति भावः, अतुपभुक्तादिनाह—साक्षीति । व्याख्यानन्तरं खण्डयितुमुक्तपक्षयति—इदमेवेति । यत्र द्वावपि भवादिनौ तद्विषयतया स्वयंकृतमित्यर्थः । यत्तु उत्तरवादाद्वार्थिप्रत्यर्थिनेदेन क्रमेण पूर्ववादिन उत्तरवादिनश्च साक्षिणः प्रष्टव्या इत्यस्यार्थ इति कश्चित् : तत्खण्डयति—मिथ्योत्तरे इति। मिथ्याक्रियापूर्ववादे इति प्राग्युक्तत्वात्···कारणोक्तौ त्विति । तत्रार्थादेव पूर्वपक्षनिरासः संपन्न इत्याह···पूर्वेति प्रतिज्ञातार्थ इति । अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यं, स यस्यास्तीति अर्थी,

१ क गृहीतं भुक्तं । २ क. च. ज. ट० अनेन । ३ क. व्याख्यानमयुक्तम् । ४.—व्य० ७. । ५ ख. नैवोक्तत्वात् । ६ क. प्रसङ्गाच्च । ७ त. 'माह' । ८ त. 'तरे' । ९ त. 'ज्ञातेति।'

पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि। प्राङ्न्यायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत्॥" इत्युक्त्वा "द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सम्यु च साक्षिषु। पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः॥" इति वदता। एतस्य च पूर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्भेदेनोपन्यासः॥ १७॥

क पुनर्विषये साक्षिसंभवः?—यत्रोत्तरवादी प्रत्यवस्कन्देनेन व्यवहारमाक्षिपति, यथा—केनाप्युक्ते 'ममानेनामुष्मिन् काले देशे चैवं द्रव्यं गृहीतम्' इति, अथापरो ब्रवीति 'सत्यं यथेदम्; अहं पुनरस्मिन् काले निर्दिष्टदेशादेशान्तरस्थमात्मानं साक्षिभिस्साधयामि' इति; तत्र द्वयोः साक्ष्यन्युपगमे पूर्ववादिन एव साक्षिणः स्युः—तत्प्राधान्याद्व्यवहारप्रवृत्तेः। यत्र त्वप्रमाणीकृतः पूर्वपक्षः तत्रोत्तरवादिन एव साक्षिणः स्युः; यथा—'सत्यं यथैवायमाह; तथ्यं त्वहमाह' इति, तदेवं च साक्षिभिः साध्यमाने' इति॥ १७॥

यदा तु पत्यवस्कन्दनमनेन मार्गेण पुनः पूर्ववाद्यधरीकुर्यात्, तदा कथम्? त्रैवम्; एवमुत्तराधर्यकरणे सत्यवस्थैव स्यात्। का तर्हि गतिः? अभ्यधिकपणोपन्यासेन यदि पर्व

सुबोधिनी

कारणप्राङ्न्यायायोस्तु उत्तरवादीव साध्यवान्। यस्य साध्यवत्तः तस्यैव साधनोपन्यास इत्यभिप्रायात उक्तवादित्यर्थः॥ १७॥

बालंभट्टी

साध्यवान्। एवं च मिथ्योत्तरे पूर्ववादी साध्यवान्, कारणप्राङ्न्यायोस्तु उत्तरवादीव साध्यवान्, इति यस्य साध्यवत्ता तस्यैव साधनोपन्यास इत्यभिप्रायकार्थत्व प्राक् तत्रोक्तवादित्यभावः। अत्र विरोधं सूचयन् ऋज्यन्तरसंवादोऽपि पूर्वव्याख्याने इत्याह—पूर्वेति। पैवल द्वितीयव्यवच्छेदः। कृतं कृतं च, मिथ्या मिथ्योत्तरम्।···प्राङ्न्यायेति—पूर्वन्यायकारक निश्चये सतीत्यर्थः। जयपत्रं, तत्प्रदर्शनं, तथा च प्रतिवादिन्येव क्रियेति भावः। गुरुप्राङ्न्याय विषयमिदमिति स्पष्टमेव। अर्थे एकार्थविषये। पूर्वपक्ष इति—पूर्वपक्ष आर्थे प्रतिदूषित मुपभुक्तं चेतीत्यर्थः। उक्तपूर्वपक्षो निरस्तो येन भवेदिति तदव्यत्रैः, अत एव न न्यूनता प्रसक्ति कथ्यता च अत्र अर्थे विवदतोरित्यनेन स्पष्टमेवेदमुक्तम्। साधकान्तरप्रयुक्तार्थे व्यवहारत पवाह—एतस्य चेति पूर्वेति। प्रागुक्तार्थिप्रत्यर्थिविषयैकवचनम्। सर्वेति पाठे प्रागुक्तार्थे त्यर्थः॥ १७॥

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. झ. सर्वव्यवहार। २ क. ङ. व्यवहारव्यवस्थत्व।

अपि च—

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ।
दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

यदि विवादो व्यवहारः सपणः—पणनं पणस्तेन सह वर्ततइति सपणः—स्यात्तदा तत्र तस्मिन् सपणे व्यवहारे हीनं पराजितं पूर्वोक्तं दण्डं स्वकृतं च पणं राज्ञे अर्थिने च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेद्राजा । यत्र पुनरेकः कोपावेशवशाद्यद्यहमत्र पराजितो भवामि तदा पणशतं दास्यामीति प्रतिजानीते, अन्यस्तु न किंचिदप्रतिजानीते, तत्रापि व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मिंश्च प्रवृत्ते पणप्रतिज्ञावदी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु पराजितो दण्डं दाप्यः न पणम् ।

व्यवहार परावृत्तिः ; अन्यथाऽनवस्थैव स्यात् । अतश्च सपणश्चेदित्यादि ॥ १८ ॥

दण्डस्वपणौ राज्ञे देयौ । स्ववतः पणः स्वपणः धनिनां व्यवहारं स्वप्रापवर्तयितुं

बालंभट्टी

व्यवहारविशेषं मूलकृदाह—अपि चेति । भेदयमाह—यदीति । विवादो न प्रसिद्ध इत्याह—व्यवहार इति । पारिभाषिकपणग्रहणे न्यूनतापत्तेराह पणनमिति—व्यवहारणामित्यर्थः । स्वोक्तिसत्यतासूचनाय यथासम्भवं द्रव्यदानाकीकरणमिति यावत् । तत्रेत्यस्य व्याख्या—तस्मिन्निति । वक्ष्यमाणविशेषविषयित्वाद्राह—पूर्वोक्तमिति । प्रकृतार्थसमभिव्याहृते भाविते इत्यत्रोक्तमित्यर्थः। स्वपणमित्यस्य अर्थः, स्वकृतं पणमिति । अत एव योग्य तया शेषमाह—राज्ञे इति । प्राड्विवाकादितिरिति शेषः । न्यूनाधिकव्यनिरासायाह विवेति । राज्ञे इत्युपलक्षणमन्यस्यापि । इदमुभयकृतसपणभिन्नकमेकेति भ्रमो न कार्यः । तत्रैव गमकाभावात् किन्त्वन्यतरकृतो विधमश्चोभयकृतस्तद्विषयकमपीति अनेनस्वपदप्रतिलेख सूचितमेव विशेषमाह—यत्र पुनरित्यादि दाप्य इत्यन्तेन । पुनरर्थं । तत्रापीति-निमित्तसत्त्वात्प्रवृत्तो मानाभावाच्चेति भावः। दण्डं दण्डमेव, अत एवाह—न पणामिति। स्वपणस्यैवाभा-

---

१ क. सपणं । २ ख. क्रम्यः ।

"स्वपणं च" इति विशेषोपादानात् यत्र त्वेकः शतम्, अन्यस्तु पञ्चाशतं प्रतिजानीते, तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यौ। "सपणश्चेद्विवादः स्यात्" इतिवदता पणरहितोऽपि विवादो दर्शितैः ॥ १८ ॥

किं च—

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

छलं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानुसारेण व्यवहारान्न येदन्तं नृपः। यस्माद्भूतमपि वस्तुतत्वमपि अनुपन्यस्तमनाभिहितं हीयते हानिमुपगच्छति व्यवहारतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः तस्माद्भूतानुसरणं कर्तव्यं यश्चाऽर्थिप्रत्य-

पणः कृत इत्यर्थः। धनं तु धनिन एव राज्ञा दापयेत् च। शब्दो दण्डादिसमुच्चयार्थः॥ १८॥

एवं तावत् साक्षिसङ्करे नियम उक्तः। लक्षाटस्वेदादिलिङ्गसङ्करे कथम् तत्राप्यनुमान मूलत्वात्? लिङ्गादिस्मृतीनां सम्यगनुमान निरूपणाधीन एव व्यवहारनिर्णयः। सर्वथा तु छलं निरस्येत्यादि ॥ १९ ॥

सुबोधिनी

यस्मात् भूतमपीत्यादि (ना!)। भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि साक्ष्यादिभिरनुपन्यस्तं सत्

बालंभट्टी

वादिति भावः तदाह— स्वपणं चेतीति परेति। अन्यतरस्येति भावः, एवेनाभ्यधृतव्यवहारः, दण्डस्तु वर्तत एवेति भावः। चेरस्यादिति सूचितं विशेषान्तरमाह-सपण इति॥ १८॥

व्यवहारे विषयान्तरमाह मूलकृत्— किं चेति। नयेदिति अन्तर्भितिः शेषः। छलनिराकरणादेव तस्यावश्यकत्वमुत्तरार्धेन हेतुपरेण सशेषपूरणेन प्रतिपादयति—यस्मादिति। अनभिहितमिति आर्षप्रत्ययिन्यायमिति शेषः। हीयमाणपापयोगाच्चेति, करणतृतीयान्तात्। तिष्ठाह—व्यवहारेणेति। अत्र साक्षं पूरयति— साक्ष्यादिभिरिति। तथा च साक्ष्यादिभिः क्रियमाणे न व्यवहारेण तद्धीयत इत्यर्थः। एतेन व्यवेत्यस्यायः साक्ष्यादिति भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि साक्ष्यादिभिरनुपन्यस्तं सत् व्यवहारतो हीयत इत्यन्वय इति च व्याख्यानमपास्तम्,— अमूलकत्वात्। साकाङ्क्षत्वादाह—तस्मादिति। अस्य तात्पर्यार्थमाह-यश्चेति। तत्रक्ष-

१ ख ग दीप्तिः इति। २ मुसमक्षेन इति क्वाचित् च. छ. निरपेक्षेत्व।

र्थिनौ सत्यमेव वदतस्तथा सत्यैन सभापतिना यतितव्यं सामादिभिरुपायैः । तथा सति साक्ष्यादिनैरपेक्ष्यैणैव निर्णयो भवति । अथ सर्वथाऽपि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं, तथा सति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्यनुकल्पः ; यैर्धोक्तम्—"भूतच्छलानुसारित्वाद्विगतिः समुदाहृतैः । भूतं तत्त्वार्थयुक्तं यत्प्रमादाभिहितं छलम् ॥" इति । तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः, छलानुसारी त्वनुकल्पः । साक्षिलेख्यादिभिर्व्यवहारनिर्णये कदाचिद्भ्रस्तनुसरणं भवति, कदाचिन्न भवति, साक्ष्यादीनां व्यभिचारस्यापि संभवात् ॥ १९ ॥ 5

व्यवहारो हि नामानृतप्रभवो व्याजैकनिबन्धनः । तथा चोक्तं नारदेन—"धर्मैक तानाः पुरुषाः यदाऽऽसन् सत्यवादिनः । तदा न व्यवहारोऽभूत् न द्वेषो नापि मत्सरः ॥ नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रकीर्तितः । द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः कृतः ॥" (मा० १—२) इति ॥ अधर्मप्राधान्यं व्यवहारेष्वित्यर्थः । यतश्चैतदेवम् अतश्च—"भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ।" व्यवहारमार्गेणान्यथाक्रियते । तथा चोक्तम्—"अक्षोरश्नोरतांप्राप्तो माण्डव्यो (?) व्यवहारतः ।" इति । अतश्च प्रयतो विरागश्च वादी सत्यैकप्रवणो राजा व्यवहारेषु कृती स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

सुबोधिनी

व्यवहारतो हीयत इत्यन्वयः । द्विगतिरिति—द्विप्रकार इत्यर्थः ॥ १९ ॥

बालंभट्टी

माह—तथेति। निर्णय इति यथार्थनिर्णय इत्यर्थः। अनेन सूचितं पक्षान्तरमाह—अथेति। पूर्वोक्तस्य मुख्यत्वादाह—इत्यनुकल्प इति। स्पष्टमस्येतोऽप्रतीतेऽश्र मानं नारदमाह—यथोक्तमिति। भूतेति—भूतच्छलैरनुसरतीति तच्छीलस्तत्वादित्यर्थः। द्विगतिरिति—द्विप्रकार इत्यर्थः। संयुक्तं—प्रतियुक्तं यस्येति पाठान्तरम्। अत्रानुक्तं प्राग्उक्तस्यानुरोधेनाह—तत्रेति। नन्वस्यापि मुख्यत्वं कुतो नात आह—साक्षीति। व्यभीति। अथवार्थवादित्वस्यापीत्यर्थः॥ १९ ॥

१ क. निरपक्षमेव। २ क. तथोक्तम्। ३ ग. ङ. सुप्तदत्ता। ४ 'स्मृतः' इति पाठान्तरम्।

"भूतमप्यनुपन्यस्तं ह्रीयते व्यवहारतः।" इत्यत्रोदाहरणमाह—

निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशेऽविभावितः।
दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः॥ २०॥

नैकमनेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निह्नुते अपजानीते तदाऽर्थैनैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजतादार्थं पूर्वलिखितं दाप्योऽर्थिने नृपेण। "न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः" पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना 'पूर्वं मया विस्मृतः' इति निवेदयमानो न ग्राह्यो

यदि तु अनेकत्रार्थेऽभियुक्तः सर्वमादौ नेत्युक्तं किंचित्कथंचित्प्रत्युपगच्छेत्, अत्र तन्मात्रमेव किमसौ दाप्यः? नेत्युच्यते— निह्नुते लिखितमित्यादि॥ २०॥

सुबोधिनी

"निह्नुते लिखितं नैकम्" इति। अस्मिन् वचनपादद्वयेनार्थः प्रतीयते प्रतिज्ञाकाले वादिनाऽभिहितस्य सकलस्यार्थस्य प्रतिवादिना निह्नवे कृते यदि वादी पूर्वोक्तमर्थं एकदेशेन अपि साधयति, तदा प्रतिवादी सकलं पूर्वोक्तमर्थं दाप्य इति। चतुर्थपादे त्वयमर्थः प्रतीयते—प्रतिज्ञाकालेऽनभिधाय पश्चात् कस्यचिदर्थस्याधिकं निवेद्य मानो (?) वादी नादातव्य इति। एवमंशह्नवेन प्रतिज्ञाकालेऽभिहित एवार्थो व्यवहारतः प्राप्यत इत्युक्तः, अनभिहितो न प्राप्यत इति व्यतिरेकश्च दर्शितः। यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां "भूतमप्यनुपन्यस्तं ह्रीयते"

बालंभट्टी

पादद्वयस्यैक्यं तथैवमर्थमाह—नैकमिति। नञ्शब्देन समासः। अत एवाऽऽह—अनेकमिति। लिखितमित्यस्य व्याख्या—अभीति, प्रतिज्ञाकालेऽर्थेनाभियोगाधीनमित्यर्थः। निह्नुते इत्यत्र कर्मत्वे नाम्नयोऽस्य, अंशे सर्वपदोक्तेः। सामान्येनोक्ते अवयवस्यादाह—सर्वमेवेति। एकदेशे वेति "सुप्सुपा" इति सप्तमीसमास इत्याह—एकदेशे इति। पूर्वोक्तार्थैकदेशे हिरण्यादिचयत्वेत्यर्थः। सुवर्णस्याङ्गीकृतत्वादाह—रजतादार्थमिति। अनतिप्रवाहलंगा—पूर्वेति। तुर्यपादार्थं समर्थयते—न ग्राह्य इति। निह्नवकथनपूर्वमित्यस्यार्थो भावेति तद् अवणस्य दुष्करि

---

१ ख. देशे विभावितः। २ क. अर्पितो नृपेण। ३ त. तमिति। ४ त. सर्वं। ५ निवेदयमानः इति स्यात्।

नादर्तव्यो नृपेण । एतच्च न केवलं वाचनिकमेकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वनिश्चया-देकदेशान्तरेऽपि मिथ्यावादित्वसंभवात्, आर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशा-न्तरेऽपि सत्यवादित्वसंभवात् । एवं तर्कापरनामसंभावनाप्रत्ययानुगृहीतादरमादेव योगीश्वरवचनात्सर्वं दाप्यनीयं नृपेणेति निर्णयः । एवं च तर्कवाक्यानुसारेण निर्ण-ये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शिनां न दोषः । तथा च गौतमः— 5
"न्यायाधिगमे तर्कोऽनुपायः ।" "तेनाभ्यूह्य यथास्थानं गमयेत्" इत्युक्ता "त-

---

अनेकार्थप्रलापकत्वेन लिखितः राज्ञे कथितः यदि निह्नुते पुनश्चैकदेशे स दाप्यते ।

सुबोधिनी

इत्येवमत्र दर्शितम्, अतस्तदुदाहरणमित्यर्थः । तर्कापरनामेति—तर्कज्ञानस्य सम्ज्ञान्तरं-सम्भावनाज्ञानमिति। तज्ज्ञानसहकृतात् "निह्नवे लिखितम्" इत्यस्मायोगीश्वरवचनादित्य-र्थः । न्यायाधिगमे तर्क इति । अस्यार्थः । न्यायज्ञाने तर्कं उपायः । तेन तर्केण न्यायम-भ्यूह्य यस्मिन् विषये न्यायो योजनीयस्तत्स्थानं गमयेत् । अथवा यथास्थानं न्यूनातिरेक-

---

बालंभट्टी

इदमेवाह—नादेति । एवमंशद्वयेन प्रतिज्ञाकलेऽभिहित एवार्थो व्यवहारतः प्राप्य इत्य-न्वयो नाभिहितो न प्राप्य इति व्यतिरेकश्च दर्शितो यतो इतरांशन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूत-भव्यानुपन्यस्तं हीयते इत्येतत् दर्शितमिति तदुदाहरणमित्यस्यस्यर्थः । विशेषमाह—एतच्चेति । किं तु युक्तिसिद्धमपीत्यर्थः पर्यवसितमाह—एवमिति, उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । तर्कापरेति—प्रत्ययो ज्ञानं तर्कज्ञानस्य नामान्तरं सम्भावनाज्ञानमिति। एवं च तर्कापरनामको यः सम्भा-वनाप्रत्ययस्तत् । सहकृतात् निह्नुते इति योगीश्वरवचनादित्यर्थः । एतदुक्तिफलमाह—एवं चेति । अस्य तदनुगृहीतत्वे चेत्यर्थः तर्कति तयोरत्र मानमाह—तथा चेति। उपसंहरती-त्यन्वयः—न्यायाधीति। न्यायज्ञाने तर्कं उपायः तर्केण न्यायमभ्यूह्य निश्चित्य यस्मिन्-विषये न्यायो योजनीयः तत्स्थानं गमयेदित्यर्थः । यद्वा यथास्थानं न्यूनातिरेकरहितं यथा

---

१ क. न हर्तव्यो नृपणार्थिने । ङ. च. छ. ज. न दाप्यो नृपेण । ख. न दापयितव्यो । २ छ. नुसरणेन । च. तर्कानुसरणे वस्तुनो । क. तर्कानुसरणे क्रियमाणे । ३.—११. २३, २४. । ४ ङ. तर्कोपायेन न्या । ५ अभ्यूह्येति मातृकाद्य ऊकारस्य प्रमादो दीर्घत्वासाधूत्वात् । अभ्यूह्य इति तु साधु " उपसर्गादृस्व ऊहतेः " (७. ४. २३.) इति ह्रस्वविधानात् ।

स्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ।" ईदृक्षुपसंहरति । न चैकदेशभावितोऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्थी-त्येतावदिह गम्यते—एकदेशविभावितो नृपेण सर्वं दाप्य इति वचनात्। यत्तु कात्या-यनेनोक्तम्—"अनेकार्थाभियोगेऽपि यत्रासंसौधयेद्धनी । साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम्॥" इति तत्पुत्रादिदेयपित्रार्णणविषयम्। तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रा-दिर्न जानातीति प्रतिवदन्निह्नववादी न भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदसत्यवा-दीति "निह्नुते लिखितं नैकम्" इति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते । निह्नवाभावादपेक्षित-

ततोऽप्यसदृशं स दण्डकान् अर्थात् यदि तु न लिखितः तदा एवंभूतोऽप्यदण्ड्यः । यद्वा

सुबोधिनी

रहितं यथा तथा गम्यतेदिति । ननु भाषासमयेऽनिवेद्य पश्चात् अभिधीयमानो (?) यादृशं यथाऽनादरणीयः, एवमेकदेशविभावितः सन्नपि प्रत्यर्थी अनादरणीय एव भवतु । किमिति सर्वं दाप्य इत्यनेनाभेप्रायेणाशङ्क्य स्यादेवं यदि वचनं नास्ति, अस्ति तु तदित्याह न चैकदेशविभावितोऽनुपादेयवचन इत्यादिना । प्रतिवदन्निह्नववादी न भवति इति । ऋणस्याप्यकृतत्वेनाज्ञानस्यापि तत्र सम्भवादपलापाभावादित्यभिप्रायः । अनेकार्थाभियोगेऽपीति कात्यायनवचनमिति । सामान्यविषयं कात्यायनवचनं कर्तृविशेषपरमाह स्म

बालंभट्टी

तथा गमयेदित्यर्थः । एवंसति तर्कैणैव सिद्धे मूलवचनवैयर्थ्यं प्रपेरिहृत्य शङ्कते —न चैकेति । यथा भाषासमयेऽनिवेद्य पश्चादनाधिपेयमानोऽर्थो नादर्तव्यस्तथा एकदेशविभावितः सन्नपि । प्रत्यर्थी नादर्तव्य इति तावताऽपि न दाप्य इत्येव पादत्रयार्थोऽस्तु किमिति सर्वं दाप्य इत्युक्तं इ-ति भावः । एकदेशेति—यत्र वचनं नास्ति तत्र तदृष्टान्तमूलःतथैव तर्कः स्यादेव तु वचन-सत्त्वात्तथा तर्कासम्भवेनैवमेव तर्कसम्भवेन तदुपयोगिता वचनं सफलमिति भावः। एवं लिखिते प्रसक्तिरोधं परिहरति—यत्विति । योगेऽपीति । तेषां मध्ये इति शेषः; साक्षिभिरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः उपलक्षणं चैतदन्यत्रापि । एवेनाभिकांक्षाव्यवच्छेदः । असौ धनी पुत्रेति , तत्कृतेत्यर्थः अत्र हेतुमाह तत्र हीति , न भवतीति । ऋणस्याप्यकृतत्वेना-ज्ञानस्यापि तत्र सम्भवेनापलापाभावादिति भावः । इति हेतौ, क्वचित् क्वापि । अज्ञान संभवात् । तदेवाऽऽह—निह्नवेति । कात्यायनवचनन्तु इदं कर्तृसामान्यविषयमुक्तकात्यायन

१.—११. ३२. । २ च. भिधानेन । ३ क. ख. साधयत् । ४ ख. पुत्रार्णभविषय् । ५ व्य० १९. । ६ अभिदधानः इति पाठो युक्तः । ७ त. प्रतिवदतीति । ८ त. अनेकेति कात्यायनेति ।

तर्कीभावाच्च "अनेकार्थाभियोगेऽपि" इति कात्यायनवचनं सामान्यविषयम्। विशेषशास्त्रस्य विषयं निह्नवोत्तरं परिहृत्य अज्ञानोत्तरे प्रवर्तते। ननु "ऋणादिषु विवादे स्थिरप्रायेषु निश्चितम्। ऊने वाऽभ्यधिके वाऽर्थे प्रोक्ते साध्ये न सिध्यति॥" इति वदता कात्यायनेनानेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशे भावितेऽधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिद्ध्यतीत्युक्तम्। तथा सत्येकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्यात्? उच्यते—लिखितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्षिभिरेकदेशाभिधानेऽधिकाभिधाने वा कृ- 5

सुबोधिनी

विषयं निह्नवोत्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्तत इत्यन्वयः। निह्नवो ज्ञात्वाऽपलापः; अज्ञाने ज्ञानाभावः। स्थिरप्रायेष्वित्ति लिङ्गदर्शनमात्रेणाप्रदहत्तुना स्त्रीसङ्ग्रहणादिरूपस्य साध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृशज्ञानमस्थिरस्वम्। ऋणादानादिरूपस्य तु साध्यस्य दृढसाधनेनैव सिद्धेः स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः। उच्यते—लिखितसर्वार्थसाधनतयेति। अथमभिप्रायः— सुवर्णं रजतं वस्त्राणि चानेन गृहीतमित्यभियोगे न मया गृहीतमिति लिङ्गते कृते तत्रोक्तसकलवस्तुग्रहणे साधनत्वेन कथितैः साक्षिभिः सुवर्णादिष्वन्यतमस्य ग्रहणे वा, सुवर्ण

बालंभट्टी

वचनन्तु विशेषशास्त्रस्य निह्नुते इत्यस्य विषयम्। निह्नवोत्तरं ज्ञात्वाऽपलापो निह्नवस्तदुपसुत्तरं परिहृत्य परित्यज्य अज्ञानोत्तरे ज्ञानाभावेनोत्तरे, न प्रवर्तत इत्यर्थः। तथा च सामान्यविशेषशास्त्रयोरत्यन्तयोरसर्गापवादवद्व्यवस्थेति भावः। विशेषान्तरं परिहरति—नन्विति। ऋणादिषु ऋणादानादिषु, स्थिरेति। लिङ्गदर्शनमात्रेण दृढहेतुनाऽपि स्त्रीसंग्रहणादिरूपसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृशज्ञानमस्थिरत्वम्। ऋणादानादिरूपसाध्यस्य तु दृढसाधनेनैव सिद्धेस्तेषां स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः। तथा चेदमास्थिरप्रायत्वं नाकाशादिवदिति भावः, लिखितमिति क्रियाविशेषणं योगे सतीति शेषः, साक्षीति। इति तेषां मध्य इत्यादिः एकेति ऊने इत्यर्थः। अधिके इति—प्रोक्त इत्यस्य उक्तसर्वापेक्ष इत्यादिः, सामान्योक्त्या साध्यमित्यस्य साध्यत्वेनावच्छिन्नमित्यर्थः। तत्फलितमाह—सर्वमेवेति। तथा सति—सर्वसाध्यावच्छेदके सति सिद्धिः मूलतात्पर्यविषयभूता। एकेति—एकदेशान्तरेत्यर्थः। लिखितेति। सुवर्णादिष्वन्य गृहीतमित्यभियोगे कृते न मया गृहीतमित्यनेनैवादिते निह्नवे कृते

१ क. चाख्यपि। ख. ग. घ.ऽप्यपि। २ ख. उच्यत इति।

त्स्नमेव साध्यं न सिद्ध्यतीति तस्यार्थः । तत्रापि निश्चितं न सिद्ध्यतीति वचनात्पूर्ववत्संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्त्येव—"छलं निरस्य" इति नियमात् । साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोद्दिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव, तावतैव साहसादेः सिद्धत्वाकाट्यायनवचनाच्च—"साध्यार्धांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् । स्त्रीसंगे साहसे चौर्ये यैस्साध्यं परिकीर्तितम् इति ॥२०॥

न ग्राह्यस्वनिवेदित इत्यस्यान्या व्याख्या...धनिने राज्ञा सर्वमर्थं दाप्यः, न तु दण्डव्यस्तदभिप्रेतोऽपीत्यर्थः ॥ २० ॥

सुबोधिनी

रजतं रक्षणि धान्यं च गृहीतमिति पूर्वोनिर्दिष्टवस्तुभ्योऽधिकवस्तुग्रहणे वा निर्दिष्टे सकलमपि साध्यं न सिद्ध्यतीत्येतत्परं कात्यायनवचनम् । याज्ञवल्क्यवचनं तु सुवर्णं रजतं तत्रादिणि च धारयतीत्यभियुक्तः प्रत्यर्थी न धारयामीति यदि निह्नुते, तदा सुवर्णग्रहणे साक्षिणः सन्तीत्युपन्यस्य तावन्मात्रे साक्षिभिः साधिते प्रत्यर्थी पूर्वोक्तं सर्वं दाप्य इत्येतत्परमित्येवं परस्परविरोध इति । कात्यायनवचनाद्येत्युक्तं तदेव वचनं दर्शयति साध्यार्धांशेऽपीति ।

श्रीसङ्ग्रहादिके विवादपदे प्रतिज्ञादिना योऽर्थः साध्यत्वेन कथितः, तत्र चैकलसाध्यसाधनतेनाभिहितैरपि साक्षिभिः साध्यार्धस्यैकदेशेऽपि कथिते सकलं साध्यं संभवेत् सिद्ध्येदित्यर्थः ॥ २० ॥

बालंभट्टी

सर्ववस्तुग्रहणसाधनतया कथितैः साक्षिभिः सुवर्णाद्यन्यतमग्रहणे सुवर्णादिभाण्डं च गृहीतमित्यधिकवस्तुग्रहणे वा निर्दिष्टे सर्वमपि साध्यं न सिद्ध्यतीत्येतत् परं कात्यायनवचनम् । निह्नुते इति वचनन्तु तत्कीलाभियोगेऽनिह्नुवे च कृते सुवर्णग्रहणे साक्षिणः सन्तीत्युक्ते तैस्तावन्मात्रेऽपि साक्षिभिः साधिते पत्यर्थी सर्वं दाप्यः । पूर्वोक्तमित्येतत्परमिति न विरोधो मिथ इति भावः । तस्य कात्यायनवचनस्य । नन्वेवं तावतो किं व्यवहारो नेत्यत आह—तत्रापीति । लक्षणस्यैकदेशित्वादिः नियमादिति । आरब्धस्यान्तरालगमनमिति न्यायेन प्राप्तस्य विधायकेन नियामकत्वं तस्येति भावः । स्थिरधातोर्विधेयस्य प्रत्युद्ग्रहणमाह साहसादौ त्विति । उद्दिष्टैः कथितैः, इदितैरिति पाठान्तरम् । एवं साधिते साध्यान्तरसंवादमप्याह—कात्यायनेति । तदेव वचनमाह—साध्यार्धांशेऽपि इति । श्रीसंग्रहादिके विवादपदत्रये भाषावादिना यदनेकार्थरूपं साध्यत्वेन कथितं तत्तत्र सकलसाध्यसाधनतयाऽभिहितैः साक्षिभिः साध्यार्धस्यैकदेशेऽपि साधिते सकलं भवेत् सिध्येत् इत्यर्थः ॥ २० ॥

---

१ क. सत्साध्यम् । २ त. साध्यार्धेति । ३ त. सर्वं । ४ त. र्थं भवेत् ।

"नन्तु निहुते लिखितं नैकम्" इतीयं स्मृतिस्तथा "अनेकार्थाभिधेयोऽपि" इतीयमपि स्मृतिरेव। तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परतो[1] विरोधे सतीतरेतरव्यपेक्षादप्रामाण्यं कस्मान्न भवति विषयव्यवस्था किमित्याशङ्क्यैतत् इत्यत्र आह—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः।

यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गापवादादिलक्षणो न्यायो बलवान्समर्थः। स च न्यायः कुतः प्रत्येतव्य इत्यत आह—"व्यवहारतः" इति। व्यवहारात् हृद्व्यवहारादन्वयव्यतिरेकलक्षणादवगम्यते। अतश्च प्रकृतोदाहरणेऽपि विषयव्यवस्थैव युक्ता। एवमन्यत्रापि विषयव्यवस्थाविकल्पादि[2] यथासंभवं योज्यम् ॥ २०८ ॥

नन्वस्तां तदनभिप्रेतस्वेऽप्यपराधिस्वेदण्ड्य एव। एवमादीनेव हि नृपस्यार्थोत्पत्तिस्थानानि अन्यथा तु कश्चिदेव राज्ञो दण्ड्यः स्यात्। मैवं—स्मृतेर्विरोध इत्यादि ॥२१॥

सुबोधिनी

उत्सर्गापवादादिलक्षण इति। सामान्यस्य विशेषं बाधकमित्येवं सामान्यापवादलक्षणो न्यायः। ओदिक्षब्दात् सार्वविध्यानीविषयव्यवस्थायोर्विषयं बलवदित्यादिकं गृह्यते - विकल्पादि यथासम्भवमिति। ओदिशब्दात् प्रबलप्रमाणविरोधेऽर्थवादत्वमाश्रित्य यथोचितं न्यायानुसारेण योज्यमित्यभिप्रीयते ॥ २०८ ॥

बालंभट्टी

तथोक्तव्यवस्थानिर्व्यूढेति सिद्धम्। वक्ष्यमाणश्लोकस्य तदाक्षेपनिवारकत्वमिति तमाक्षिपति—नन्विति। तत्र तथा सति अप्रामाण्यं तदेव। एवं व्यवच्छेद्यमेवाऽऽह—विषयेति। परस्परतः—परस्परं—परीति अविरोधे सम्भवति विरोधोऽन्याय इति भावः। आदिना विकल्प परिग्रहः। अत एवाग्निमादिना तुल्यार्थाऽस्थिति न्यायस्य सार्वत्रिकनियमेनैर्विषयो नैर्विषयं बलवदित्यस्य च परिग्रहः। उत्सर्गेति—सामान्यस्य विशेषाऽबाधक इत्येवं सामान्यापवादलक्षणो न्यायस्तत्रान्तरे प्रसिद्ध इत्यर्थः। पञ्चम्यन्तात् सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह—व्यवहाराद्धेति। प्रकृतव्यवहारश्चभनिरासाय तदर्थमाह—बृद्धेति। तत्स्वरूपमाह—अन्वयेति। एतौ च साफल्यासाफल्याभ्युपपायौ समाधितात्पर्यार्थमाह—अतश्चेति। एवेनाप्रामाण्यव्यवच्छेदः नेदं प्रकृतमात्रविषयम्, अपि तु सार्वत्रिकमित्याह—एवमिति। अविकल्पादीति।

१ ख. ङ. च. परस्परविरोधे। २ क. विकल्पादिच। ३ ख. सर्वेति। ४ ख. रूपः। ५ ख. आदेः स। ६ ख. 'विकल्पादि' इति नास्ति। ७ ख. आदेः प्र।

एवं सर्वत्र च प्रसंगेऽपवादमाह—

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवौशनसार्थशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितम्[1]। अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधे अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवदिति स्थितिः मर्यादा। यद्यपि समानकर्तृक-

यद्यर्थशास्त्रोऽनुसारिता स्यात् ततः स्यादप्येवं यदा तु धर्मशास्त्रमेव बलवत्त्वेऽविरुद्धं एवार्थशास्त्रमधो व्याचष्टे। तत्त्वे सति अशास्त्रस्यैव वस्तुनि स्मर्यता प्रतिभाति। नन्वाऽपि राज्ञो दोषप्रसङ्गः यथा माण्डव्यवधादौ स्मृत्या सम्यगपराधिनामेव दण्डविधानात्। तत्र

सुबोधिनी

नन्वेकविषयप्रासयोर्विरुद्धार्थयोर्हि स्मृत्योः परस्परविरोधः, न तु भिन्नविषययोरविरुद्धार्थयोर्वा। सति तु विरोधे प्रबलदुर्बलभावचिन्ता। एवञ्च पूर्वमेव धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारदर्शनस्य विहितत्वादौशनसादि नीतिशास्त्रं न व्यवहारमुपस्पृशति। अत एकविषयत्वाभावादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्दूरे विरोधः। तथा चानयोः प्रबलदुर्बलभावाचिन्तैव न घटत इत्याशिप्राणेनाक्षिप्य,—सत्यमेवम्, नात्रौशनसाद्यर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः प्रबलदुर्बलभावचिन्ता, अपि तु धर्मशास्त्रान्तर्गतार्थशास्त्रस्य धर्मशास्त्रस्य च प्रबलदुर्बलभावकथनमिति समाधत्ते-धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैव इत्यादिना। एवं तर्हि एकविषयार्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्मन्वादिकैककर्तृनिष्पन्नत्वेन वचनवत्स्वप्रमाणतविरोधाभावादनयोरपि न प्रबलदुर्बलभावचिन्तावकाश इत्याशङ्क्याह इत्यादिना यद्यपि समानकर्तृकतयेति। न स्वरूपगतविरोध-

बालंभट्टी

आदिना प्रबलप्रमाणविरोधेऽर्थवादस्यैवाश्रित्य यथोचितव्यायानुसारेण योज्यमिति परिगृह्यते ॥ २०८ ॥

धर्मशास्त्रेति। एकविषययोर्विरुद्धार्थयोर्धर्मस्मृत्योर्मिथो विरोधो न तु भिन्नविषयोरविरुद्धयोः (?) ययो र्वा। सति च विरोधे प्रबलदुर्बलचिन्ता। एवं च पूर्वमेव धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारदर्शनस्य विहितत्वादौशनसादिनीतिशास्त्रस्य न व्यवहारविषये प्रवृत्तिरत एकविषयत्वाभावादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः सुतर्रां विरोधाभावादनयोः प्रबलदुर्बलभावचिन्तनमेव तावदयुक्तमिति शंकाशयः। नात्रौशनसाद्यर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोरप्रसक्तिताऽपि तु धर्मशास्त्रान्तर्गतयोरेवानयोरिति एकविषयतया विरोधसम्भवात् तच्चिन्तनं युक्तमित्युत्तराशयः। अर्थात्—अर्थेति। अत एवाह—स्मृत्योरिति। स्थितिरित्यस्य व्याख्या—मर्यादेति। यद्यपीति—ईदृशार्थ-

---

१ क ख. ज. दीशनसाद्यर्था। २ ज. विवक्षितं। यद्यपि।

तुया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विरोधो नास्ति, तथाऽपि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः । धर्मस्य चै प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितम्; तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव,

---

च न्यायतोऽपराधापादनेऽपि परमार्थतः तदभावादपराधीनैव न चान्ये व्यवहारनिर्णीतिहेतुः। अतस्सर्वमदमेतत् । नात्र सङ्कटम्—"स्मृतेर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।" अन्यथा व्यवहारप्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । अवस्मृतिन्यायविरोधे स्मृतिरेव ज्यायसी, न तु न्यायव्यवहारतो हि न्यायप्रवृत्तेः । विविधमवहणं (?) व्यवहारः न्याजभूयिष्ठ इत्यर्थः । न चासौ शास्त्रविरोध्यपद्धतिकर्तव्यः । यस्मादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोश्चैव बलीयस्त्वमिति स्थितिः, अन्यस्वरूपपरमार्थ इत्यर्थः । इयमेव च व्यायचा ज्यायसी यथावस्तुप्रमाणप्रवृत्तिः । न प्रमाणभूस्यनुरोधिना वस्तुनः स्थिते वस्तुनि तदनुसारिणा प्रमाणागतिरित्यिनवद्यम् । अन्ये त्वन्यथेमं श्लोकं वर्णयन्ति । स्मृतिद्वयविरोधे न्यायो बलवान् । व्यवहारस्तु प्रवृत्त्यानुगुण्यात् यत्र त्वर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधे तत्र धर्मशास्त्रं बलीयः । अर्थशास्त्रे व्यवहारप्रकरणमुक्तम्—"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।" इति। पुनर्धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणे—"कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते।"

सुबोधिनी

पात् प्रबलदुर्बलभावः, अपि तु धर्मशास्त्रप्रमेयस्य पङ्क्तिभस्यापि धर्मस्य मुख्यत्वेनार्थशास्त्रप्रमेयस्यौर्थस्य नीतेरमुख्यत्वादुपसर्जनत्वेन च प्रमेयगतविशेषसम्भवात् प्रबलदुर्बलभावो घटत इति परिहरति—तथाऽपि प्रमेयस्येति। शास्त्रादौ दर्शितमिति—आचाराध्यायस्यादावित्य-

बालंभट्टी

शास्त्रधर्मशास्त्रयोर्मन्वादिरूपैककर्तृनिष्पन्नत्वे वचनस्वरूपगतविशेषभावादनयोरपि न तथा. त्वं युक्तमिति भावः । प्रमेयस्येति—न तद्विशेषात्ताचिन्ता, अपि तु धर्मशास्त्रस्य प्रमेयस्य पङ्क्तिभस्यापि धर्मस्य मुख्यतया प्रधानत्वादर्थशास्त्रप्रमेयस्यार्थस्य नीतिलक्षणस्यामुख्यतयोपसर्जनत्वात् प्रमेयगतविशेषसम्भवात्तच्चिन्तायुक्तेवेति भावः । इत्यसिद्धिं परिहरति,—धर्मस्य चेति । शास्त्रादौ आचाराध्यायस्यादौ । वचनार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।

---

१ क. चेति नास्ति । २ त, स्मार्तस्य नान्तरीयकेणात्र ।

न विषयव्यवस्था, नापि विकल्पः। किमत्रोदाहरणम्? नं तावत् "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाऽविचारयन्॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति[1]॥" तथा—"आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्॥" इत्यादिधर्मशास्त्रम्, "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याऽकामतो द्विजम्। कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते॥" इत्यादि धर्मशास्त्रम्; तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम्। अनयोरेकविषयत्वा-

इति। तत्र धर्मशास्त्रबलीयस्त्वादाततायिवधे दोषप्रसङ्ग इति। सत्यपुनः प्रकृतानुपयोगाविरुद्धमाणकारवात्तदेव सम्यक्॥ २१॥

सुबोधिनी

यैः। अन्यैरुक्तमुदाहरणमनूद्य दूषयति—न तावद् गुरुं वेत्यादिना धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तमित्यन्तेन। अत्र 'इति न तावद्युक्तम्' इति व्यवहितौन्वयः। उक्तवचनानामनुदाहरणत्वे हेतुमाह—अनयोरेकविषयत्वासम्भवेनेति। "गुरुं वा बालवृद्धौ वा" इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वा-

बालभट्टी

उदाहरणाभावमप्युक्तं तच्चिन्तनवैफल्यं परिहर्तुं शङ्कते—किमत्रोदेति। अन्योक्तमुदाहरणमनूद्य खण्डयति,—न तावदित्यादियुक्तमित्यन्तेन। अत्र इति न तावदादौ युक्तमिति व्यवहितेनान्वयः। अदोषत्वे हेतुमाह—प्रच्छन्नमिति। यतो मन्युरेव प्रकाशमप्रकाशं वा तं मन्युं द्विनस्तीत्यर्थः। तथा च मन्योरेव कर्तृत्वादि न स्वादेरिति न दोष इति भावः। अत एव "मन्युरकार्षीत्" इति श्रुतिः संगच्छते। मनुमुक्तास्मरयन्तरमाह—तथेति। वेदान्तगमपीत्यर्थः। अपि वेदान्तपारगमिति पाठान्तरम्। तेन तादृशाब्राह्मणवधेन। मनुनेवाऽऽह—इयमिति, प्रमाण्येति। अकामतो द्विजं हिंसित्वा स्थितस्येयं इत्युक्तेति पूर्वतना विशुद्धिः। कथितेत्यर्थः। तेषामनुदाहरणहेतुमाह—अनयोरिति। यत इत्यादिः गुरुं वेत्यादेरर्थवादत्वे यस्यार्थे प्रामाण्यावादेकविषयत्वाभावेन विरोधाभावात् तच्चिन्तया असम्भवेन नो-

---

१ क. तत्र तावत्। ख. तावत् गुरु। २ क. हन्युस्तं। ग. मन्युस्तं मृत्युमिच्छति। इ.—म० ८. ३५०. । ४ ख. अय। ५ ख. त्तगं रणे। इ.—व० ३. १७. । ७ ख. तैनान्वयः।

सम्भवेन विरोधाभावान्न बैलाबलचिन्तावतरति । तथा हि—"शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।" इत्युपक्रम्य "आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च म्लेच्छधर्मेण न दुष्यति ॥" इत्यात्मरक्षणे, दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां च रक्षणे, युद्धे च, स्त्रीब्राह्मणहिंसायां, चाततायिनमकूटशस्त्रेण ब्रूनन् न दण्डभागित्युक्त्वा तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते—"गुरुं वा बालवृद्धौ वा" इत्यादि । गुर्वादीनत्यन्तातीव्यानत्याततायिनो हन्यात्किमुतान्यानिति,—वाशब्दश्चवणात् "अपि 5

सुबोधिनी

र्थे प्रामाण्याभावादेकविषयत्वाभावः । तेन विरोधाभावाज्ञोदाहरणत्वमित्यर्थः । "आत्मनश्च परित्राणे" इत्येतद्वचनं व्याचष्टे—आत्मरक्षणे दक्षिणादीनामिति । "गुरुं वा बालवृद्धौ वा" इत्यस्यार्थवादत्वप्रकारमेव दर्शयति—गुर्वादीनत्यन्तावध्यानपीति। अयमर्थः—कैमुतिकन्यायेन गुर्वादिघातिरिक्तानां हननमीदृक्षि श्रुतेः प्रशस्तमिति स्तूयते। अतः स्तावकत्वे नार्थवादत्वमिति । नन्वेतावतेदमुक्तं स्यादत्र गुर्वादिहननं न तात्पर्यमस्तीति । तत् कुतोऽवगम्यते इत्यत आह—वाशब्दश्रवणादित्यादिना । अयमभिप्रायः—यथा लोके अत्र पिशाचो-

बालंभट्टी

दाहरणत्वमित्यर्थः । तदेवाऽऽह—तथा हीति । शास्त्रमिति पाठे ह्यतः पूर्वमिति शेषः पाठे तु न शेषोपयोगः—उपक्रम्येति । "द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे काल्कारिते ।" इति मध्ये उक्तम् । इति ह्यनेन अस्य व्याख्यानमाह—आत्मरक्षणे इति । बहुवचनादाह: धर्मलाभ इत्याह—दक्षिणादीनामिति । अत एव सामान्येनार्थमाह—यज्ञोपेति । परित्राणे इत्यस्य अभ्यमणिन्यायेनान्वय इत्याह—रक्षणे इति । सङ्गरे इत्यस्यार्थमाह—युद्धे चेति । चस्याप्रेऽन्वयोऽनेन सूचितः । एवं प्रागपि स्त्रीविप्रेत्यार्थमाह—स्त्रीति । धर्मेणेत्यस्यार्थः अकूटेति । न दुष्यतीत्यस्य न पापाभावपरत्वमित्याह—न दण्डेति । इतीति । इत्यर्थकमुक्त्वेत्यर्थः । इदमर्थमेवाऽऽह—गुर्वादीति । तस्यार्थवादत्वप्रकारमेवाऽऽह—गुर्वादीनिति । तथा च कैमुतिकन्यायेन गुर्वादिभिन्नानामीदृग्श्रुत्या हननं प्रशस्तमिति स्तूयते अतस्तावकत्वे नार्थवादत्वमिति भावः । नन्वेतत् गुर्वादिहननविषयकमेवास्तु, ततस्तंभवे एव तत्स्तावकीकारात् । अत आह—वाशब्देति । स्मृत्यन्तरेऽप्यवमाह—अपि वेदान्त-

---

१ क. नलचिन्ता । २ ङ. शास्त्रं । ३ क. ग. छ. धर्मेण ह्यन्न दुष्यति । ख. ह्यनधर्मेण न दंडभाक् । ४.—म० ८. ३४९. । ५ क. तावध्यतयातताविनो । ६ त. दश ।

वेदान्तपारगम्।" इत्यत्रापिशब्दश्रवणात्र गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः;—"नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणाववधात्" इति सुमन्तुवचनाच्च। "आचार्यं च प्रवक्तारं मातरं पितरंगुरुम्। न हिंस्या ब्राह्मणान् साधून् सर्वांश्चैव तपस्विनः॥" इति[1] मनुवचनाच्च। आचार्या-

सुबोधिनी

ऽस्तीत्युक्ते पिशाचो वा राक्षसो वा भवतु भूतमपि प्रेतोऽपि भवत्विति[2] प्रौढिप्रतिपादने तात्पर्यम्,—एवमत्रापि वाशब्दापिशब्दयोः प्रौढिप्रकर्षे तात्पर्यम्। अतस्तद्विशिष्टकालक्षजातस्यापि न गुर्वादिहनने तात्पर्यम्। तथा वेदेऽपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" "इति प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति" इत्यादौ, वैशब्दवाशब्दप्रभृतीनां शब्दानां विधिशक्तिप्रतिबन्धैकत्वदर्शनात् न गुर्वादिहननविधिः। अतश्च गुर्वादिरूपे विषये "गुरुं वा बालवृद्धौ वा" इत्यनेन वचनजातेन हननविधेः तद्विरोधित्वस्य प्रायश्चित्तविधेश्च "इयं विशुद्धिरुदिता" इत्यनेन च अप्राप्तदाहानयोः परस्परविरोधो येन प्रबलदुर्बलभावकथनस्योदाहरणं स्यादिति। किञ्च सुमन्तुमनुभ्यां गोब्राह्मणाचार्यादिव्यतिरिक्तानामेवाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादनात्ततायिनामपि गुर्वादीनां न वध्यत्वमित्याह—नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र इत्यादिना। ननु "आचार्यं च प्रवक्तारम्" इत्यत्र मनुवचने आचार्यगुणदानं प्रदर्शनमात्रार्थं। तथा च हिंसामात्रा-प्रतिषेधे तात्पर्यादस्य वचनस्य नाततायिनामाचार्यादीनां वधनिषेधपरत्वं येन "गुरुं वा बालवृद्धौ वा" इत्यस्यैतन्मनुवचनविरोधः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति— आचार्यादीनामाततायि-

बालंभट्टी

गामिति। अयं भावः—यथा लोकेऽत्र पिशाचोऽस्तीत्युक्तेपिशाचो वा भवतु राक्षसो वा भवतु भूतमपि भवतु प्रेतोऽपि भवत्विति उत्तरे प्रौढिप्रतिपादने तात्पर्यमिति तद्विशिष्टबालवयजातस्य गुर्वादिहनने न तात्पर्यम्। तथा वेदेऽपि—"वायुर्वैक्षेपिष्ठा प्रतितिष्ठन्ति ह वा यत्र ताः" तदस्मादपि वध्ये प्रयत्नेन, ब्राह्मादौ वैशब्दवाशब्दाप्यादीनां विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वस्य दर्शनात् प्रकृतेऽपि कापिशब्द्यांतद्विधिशक्तेः प्रतिबन्धकत्वात्; न गुर्वादिहननजातेन हननविधेशक्तिप्रतिबन्धविधेरियं विशुद्धिरित्यनेन प्राप्तत्वादनयोरेकविषयत्वाभावात्, मिथो विरोधाभावात् कथं तदुदाहरणत्वमिति, वचनस्थिदेऽव्ययमर्थे इत्याह—नाततायीति। आचार्यं चेति च। आचार्यं हि ब्राह्मणा चार्यादिभिन्नानामेव आऽततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादनाततायिनामपि गुर्वादीनां न वध्यत्वमिति भावः। ननु आचार्यं चेति मनुवाक्ये आचार्यगुणदानं प्रदर्शनमात्रार्थम्; तथा च हिंसामात्रकनिषेधे तात्पर्यादस्य वचनस्य नाततायिनामाचार्यादीनां विधिनिषेधपरत्वं येन गुरुमित्यस्यैतद्वचनविरोधः स्यादत आह—आचार्यादीनामिति। हिंसेति—

१ ख. वेदान्तगमि० । २ ङ. शब्दार्थ । ३.—५. १६२. । ४ ख. रुद्रि ५ ख. ए. त्वनत्व ।

दीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवन्नान्यथा—हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात्। "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।" इत्येतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव। यतः—"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः॥"[1] यथा—"उद्यतासिर्विषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि॥ भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्प- 5

सुबोधिनी

यिनां हिंसाप्रतिषेधेनेति। अयमभिप्रायः—हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यवचनेनैव सिद्धत्वादत्रिमन्वचने आचार्यादिपदानां स्वार्थविवक्षाकारणाभावाद्धिंसाविशेषनिषेधेनैवैतद्वचनं सप्रयोजनकं हिंसामात्रनिषेधपरत्वे वचनान्तरेणैव तन्निषेधस्य प्राप्तत्वात् पुनरुक्तत्वेनाऽस्य निष्प्रयोजनकत्वमिति। इदं वचनम्—"आचार्यं च" इत्येतत् मनुवचनमिति यावत्। नन्वेवं तर्हि "आचार्यं च प्रवक्तारम्" इत्यनेनाततायिनामाचार्यादीनां हिंसा विहिता स्यात्। "नाततायिवधे दोषः" इत्यनेन त्वाततायिहिंसायां दोषाभावप्रतिपादनादाततायिनां वध्यत्वप्रतीतिरनर्थोवचनयोः परस्परविरोधः स्यादित्यत आह—"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।"इत्येतदपीति। भिन्नविषयत्वेन विरोध इत्यर्थः। ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयत्वमेव दर्शयति यतोऽग्निद इत्यादिना। एतदुक्तं भवति सामान्येनैवाततायिनः प्रदर्शनात् "नाततायिवधे दोषः" इ-

---

बालंभट्टी

विषीपेण हिंसानिषेधेत्यर्थः। अन्यथा तेषामनुपादानमफलमेव स्यादिति भावः। इदं आचार्यं चेत्येतत्- हिंसेति। हिंसामात्रनिषेधस्येत्यर्थः। तत्र सामान्यनिषेधस्येति यावत्- सामान्येनेति। न हिंसाविवचने नैवेत्यर्थः। तथा च तत्सामान्यनिषेधस्य सामान्यवचनेनैव सिद्धत्वात् स्मिन् वचने आचार्यादिपदानां स्वार्थविवक्षाकारणाभावात् हिंसाविशेषनिषेधेनैव एतद्वचनं सफलम्। सामान्यनिषेधपरत्वे तु वचनान्तरेणैव तन्निषेधस्य प्राप्तत्वात् पुनरुक्तं निष्फलत्वं स्यादिति भावः। नन्वेवं आचार्यं चेत्यनेनाततायिनामप्याऽऽचार्यादीनां हिंसानिषेधप्रतिपादनात् नाततायिवधे दोष इत्यनेन तु आततायिहिंसायां दोषाभावप्रतिपादनेन तेषां वध्यत्वप्रतीतेरनर्थोवचनयोर्विरोधापत्तिरत आह—नाततायीति। तथा च भिन्नविषयत्वेनाविरोध इति भावः। तदभिन्नविषयत्वमेव द्रढयन् तत्र हेतुमाह- यत इति। सामान्येनाततायिनो दर्शनात् इत्यन्वयः। स्मृत्यन्तरमाह तथेति। असिविषाग्नीनां द्वन्द्वं

---

[1] क. ख. घेतदापहारी च। २.—यमिहस्मृतौ—३. १६.। ३ क. ख. उद्यतासिर्विषं०।

"समस्वपि मनुर्दाक्षासु शस्त्रमितिपाठो दृश्यतेऽतः स वास्माभिरादृतः।

रः। एवमाद्याविजानीयात्सर्वानेवाऽऽततायिनः॥" इति सामान्येनाततायिनो दर्शिताः। अतश्च ब्राह्मणादयः आततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसंधिना निवार्यमाणाः प्रमादादपि विपदेरन्, तत्र लघु प्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयः। तस्मादन्यादिहोदाहरणं वक्तव्यम्, तदुच्यते—"हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः। अतो यतेत तत्प्राप्तौ"[3] इत्यर्थशास्त्रम्, "धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः।"[4] इति धर्मशास्त्रम्, तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति, यथा—चतु-

सुबोधिनी

त्यभिहितत्वात् सामान्यशास्त्रमिदं "आततायि" इत्यादिकं विशेषशास्त्रस्य "आचार्यं च प्रकल्पारम्" इत्यस्य विषयं ब्राह्मणादिकं परिहृत्यैतद्व्यतिरिक्तविषये प्रवर्तत इति। एवं सिद्धे आततायिनां ब्राह्मणादीनामवध्यत्वे प्रमादाच्चाततायिनो ब्राह्मणादीन् हनने स्यात् तदा प्रामाण्यकल्पाद्धननस्य सर्वात्मना हन्तुः किं दोषाभाव एव स्यादित्याशङ्क्य नेत्याह—अतश्च ब्राह्मणादय इत्यादिना। स्वाभिमतमुदाहरणमाह ··· तदुच्यते

बालंभट्टी

क्रूरोद्यतशस्त्रेण बहुव्रीहिः, शापोद्यतेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भम्। आये आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः, आधर्वणेन—तद्वेदप्रतिपादितामिचारिककर्मणा। पिशुनः सूचकः। दर्शित इति—अत्र सामान्येनैवाततायिनां प्रदर्शनात्तत्रापि नाततायीति सामान्यपदेनोल्लेखेनाततायीत्यादि सामान्यशास्त्रम् आचार्यं चेत्यादि विशेषशास्त्रस्य विषयं ब्राह्मणादिकं परिहृत्याभ्यत्र प्रवर्तत इति भावः। नन्वेवं सिद्धे आततायिनो ब्राह्मणादीनामवध्यत्वे सति प्रमादात् यदि तेषां हननं स्यात् तदा तस्य प्रामाणिकत्वात् किं हन्तुर्दोषाभाव एवेति चेन्नेत्याह—अतश्चेति। यदि विपदेरन् मृत्युं प्राप्नुयुः, तस्मात् तदुदाहरणासंभवात्, स्वाभिमतमुदाहरणमाह—तदुच्यते इति। हिरण्येति अभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः। प्रागुक्तं मौलमाह—धर्मशास्त्रेति। चतुष्पादिति।

१ अ. क. नभिसंधिता न। २ ख. उच्यते। ३ आ० ३५१. ४ व्य०. १.। ५ ब. क्ये व। ६ ङ. स्थिते। ७ ङ. नानां च हननं इति अपपाठः।

व्याद्वयवहारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धिर्भवति, न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति; अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति, मित्रलब्धिर्विपरीता; तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत्। अत एव "धर्मार्थसन्निपाते अर्थग्राहिण एतदेव" इति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन। एतदेवेति द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं परामृश्यते ॥ २१ ॥ 5

"ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्।" इत्युक्तम्; किं तत्साधनमित्यपेक्षिते

आह—

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

न चावश्यं तत्त्वाभिनिवेशिनामपि परमार्थावगत्युपायाभावा एव। यस्मात्—

प्रमाणं लिखितं भुक्तिरित्यादि ॥ २२ ॥

सुबोधिनी

इत्यादिना। अत एव धर्मार्थसन्निपाते इति। यतो धर्मशास्त्रं प्रबलम् अत एवास्मादेतोरित्यर्थः ॥ २१ ॥

बालंभट्टी

तस्य तत्त्वं च प्रागेवप्रतिपादितं—विषयेति। न भवतीत्यर्थः। अत्र मानमाह—अत एवेति। यतो धर्मशास्त्रं प्रबलमस्मादेव हेतोरित्यर्थः दर्शितमित्यन्वयः—धर्मेति। धर्मार्थयोः सन्निपाते—एकत्र एतत् शास्त्रयोः प्रसङ्गे। अर्थेति—अर्थशास्त्रग्राहिण इत्यर्थः। अन्यथा-तत्रसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। गुरुत्वमेव दर्शयति—एतदिति। इति इत्यनेन पूर्वं तस्यैव प्रक्रान्तत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

१.—४० १. १४,२६. १२.—व्य० ७।

प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम्[१]। तच्च द्विविधं—मानुषं दैविकं चेति। तत्र मानुषं प्रमाणं त्रिविधं—लिखितं, भुक्तिः, साक्षिणश्चेति—कीर्तितं महर्षिभिः। तत्र लिखितं द्विविधं—शासनं चारकं चेति। शासनमुत्तरलक्षणम्, चारकं तु वक्ष्यमाणलक्षणम्[२]। मुक्तिरूपभोगः। साक्षिणो वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः।

सुबोधिनी

शासनमुत्तरलक्षणमिति—"दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत्।" इत्यत्रो करस्वरूपमित्यर्थः। वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकारा इति, प्रकारो भेदो दृष्टसाक्षिणः श्रुतसाक्षिण इत्येवमादिः। स्वरूपं च प्रकारश्च (स्वरूपप्रकारौ) वक्ष्यमाणौ स्वरूपप्रकारौ येषां ते तथाविधाः। नन्वत्र प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भूतमेव प्रमाणं, नेतरत्। एवञ्च पत्रस्य स्वस्मिन् लिखितशब्दसम्भ

बालंभट्टी

अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद् व्यवहितेन सङ्गतिमाह — ततोऽपीति। अपेक्षितः आकाङ्क्षितः। प्रमितिव्यवच्छेदाय साधनपरत्वाय चाह—प्रमीयते इति। कीर्तितमित्यत्र शेषमाह—महर्षिभिरिति। पूर्वत्र तदुक्तानुरोधेनात्रानुक्तमप्याह—तत्रेति, तेषां ऋषाणां मध्ये इत्यर्थः। उक्तेति-पूर्वाध्यायान्ते दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेदित्यादिना इति भावः। वक्ष्यमाणेति—तत्रैवाध्याये लेख्यप्रकरणे यः कश्चिदित्यादिना इति भावः। शोजनस्य साध-

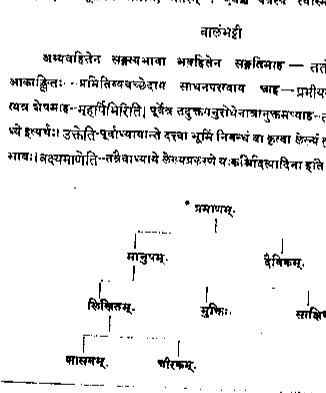

१.—आ०, २१८। २.—व्य०, ८४—८८। ३ त. 'दत्त्वा' इत्यादि। प्रकारा इति' इत्यन्तं न पठ्यते।

ननु लिखितस्य साक्षिणां च शब्दामिव्यक्तिद्वारेण शब्देऽन्तर्भावादुक्तं प्रामाण्यम्; मुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम्? उच्यते—मुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्ववक्तृहेतुभूतक्रयादिकमव्यभिचारादनुमापयन्त्यनुपपद्यमाना वा कैश्चित्पत्यन्तीत्यनुमाने वाऽर्थापत्तौ वाऽन्तर्भवन्ती-

---

यदा हि दृष्टेरेव लिखितादिभिः तत्त्वावगतिः तदा सर्वं सुस्थमेव । अथ तु तानि

सुबोधिनी

द्वारा प्रामाण्यं साक्षिणां स्वाभिवक्तृनरूपशब्दद्वारा प्रामाण्यं भोगस्य क प्रामाणान्तर्भावो येन प्रामाण्यं स्यादित्याक्षिपति-ननु लिखितस्य साक्षिणां चेति। प्रमाणान्तर्भावमाह—उच्यते मुक्तिरपि कैश्चिदित्यादिना। विशेषणान्यनुमानरचनवेलायां स्फुटीभाविष्यन्ति। अयमभिप्रायः—अनुमाने अर्थापत्तौ वाऽन्तर्भवन्ती मुक्तिः प्रमाणमिति इदं क्षेत्रादिकमस्य क्रयादिपाशं भवितुमर्हति आसेश्वरहितत्वे सति चिरकालोपभोग्यत्वात् सैन्प्रतिपन्नवदित्येवम्

बालंभट्टी

नस्य च स्ववक्तृहेतुत्वाह-उपेति, वक्ष्यमाणस्वरूपेति,स्वरूपश्च प्रकारश्च तौ वक्ष्यमाणौ स्वरूपप्रकारौ येषामित्यर्थः।तत्र प्रकारो भेदः दृष्टसाक्षिणः श्रुतसाक्षिण इत्येवमादिः। ननु प्रत्यक्षादृष्टप्रमाणान्तर्गतमेव प्रमाणं नान्यदिति दुर्वारः कथंचित्तत्त्वसम्भवेऽपि मूर्खेर्न तदन्तर्भाव इति कथं तत्त्वमित्याशयेनाऽऽह-नन्विति। लिखितशब्दः स च नित्य इत्याशयेनाऽऽह—शब्दादिव्यक्तीति। लिपेः स्फोटव्यञ्जकवत् साक्षिणां ध्वनिद्वारा तदभिव्यञ्जकत्वात् स्वरूपतस्तेषाम-तस्येऽपि तस्यात्तत्त्वमिति भावः। तस्यापि तदन्तर्भावमाह-मुक्तिरिति।प्रमाणमेवेत्यन्वयः। कैश्चिदिति —आसेश्वरहितत्वादिविशेषणैरित्यर्थः । अन्येति—अनेनानुमितिसाभावं वक्ष्यमाणस्वरूपमत्रान्वयः।यन्तीति—क्षत्रान्तप्रकृतिकं क्षेत्रादिकं अस्य क्रयादि प्राप्तं आसेश्वरहि-

---

१ ख. शब्देन्तर्भा०। ङ. शब्दान्तर्भावा०। २ ङ. च. छ.कल्पयतीत्यनु०। ३ क्त. क्षिप्तिशैवैरि त्या । ४ क्त. चान्त । ५ यथा संप्रतिपन्नक्षेत्रादाशीति वा आते ।

ति प्रमाणमेव। एषां लिखितादीनां त्रयाणामन्यतमस्याऽप्यभावे दिव्यानां वक्ष्यमाणस्वरूपभेदानामन्यतमं जातिदेशकालद्रव्यादिपेक्षया प्रमाणमुच्यते। मानुषभाव एव दिव्यस्य

व्यस्तानि समस्तानि न सन्ति, विद्यमानान्यपि वा न परितोषक्षमाणि, तदा वक्ष्यमाणदिव्यानामन्यतमेन तत्त्वाजगमादविरोधः ॥ २२ ॥

सुबोधिनी

अनुमानम्, असौ देवदत्त एतत्क्षेत्रादिविषयक्रयादिमान्, औसेधरहितचिरकालोपभोगवत्त्वात् यथा सम्प्रतिपन्नक्षेत्रादीति वा। औसेधरहितचिरकालोपभोगान्यथानुपपत्त्या क्रयादिकं परिकल्प्यत इत्यर्थापत्तिः। एतमनुमानार्थापत्तिभ्यां सिद्धे क्रयादिके "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" इत्यादिभिर्दत्तोपाधिर्नियतकारकहेतुभिः स्वयं सिद्धं भवति, "एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते।" इत्यत्र मानुषप्रमाणाभावमात्रे दिव्यावसर इति प्रतीयते। न च तथा। अपि तु मानुषप्रमाणस्याभावनिर्णये दिव्यं प्रमाणमिलेतत् कृत्वोऽत्रणम्यत इत्यत

बालंभट्टी

तस्मे सति चिरकालोपभुक्तवान् तदीयगृहादिवत् इत्यनुमानप्रयोगः। तादृशी भुक्तिः स्वतोऽनुपपद्यमाना तादृशं तत् कल्पयतीत्यर्थापत्तिर्बोध्या। एवं क्रयादिसिद्धे स्वामीत्यिक्थेत्यादिवचनोपपत्तेर्नियतकारकहेतुभिः स्वरूपतः सिद्धे भवति। उत्तरार्द्धमाह एषामिति भव्ये इति शेषः। अन्यतमस्याप्यभावे। अपिनोभयादिसमुच्चयः वक्ष्येति प्राग्वत्। तेषां तत्त्वं च नैश्चित्यं किन्तु व्यवस्थितमित्याह—जातीति। प्रमाणमित्यस्यापि सम्बन्धे इत्याह—प्रमाणमिति। उक्तरीत्या मद्धर्मिणीरिति शेषः। मानुषप्रमाणाभावमात्रे दिव्यावसर इति यथानुश्रवणीयमात्रे न तत्त्वं। किन्तु तदभावनिर्णये सत्येव तदवसर इत्याह—मानुषेति। अत्र गवाक्षमिश्रमेवोपन्यस्यन्ति

---

१ त. 'आसेध' इत्यादि 'क्षेत्रादावि'ति वा' इत्यन्तं नोपपद्यते।

प्रामाण्यमस्मादेव वचनादवगम्यते,—दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरागमैकगम्यत्वात्। अतश्च यत्र परस्परविवादेन युगपद्भर्माधिकारिणं प्रातयोरेको मानुषीं क्रियाम् अपरस्तु दैवीमवलम्बते, तत्र मानुष्येव ग्राह्या । तथा च कात्यायनः—" यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् । मानुषीं तत्र गृह्णीयान्न तु दैवीं क्रियां नृपः॥"

सुबोधिनी

आह—अस्मादेव वचनादिति । अस्मादेव वचनादवगम्यत इत्युक्तम्; तत्र हेतुमाह—दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरिति । अयमर्थः—दृष्टे सत्यदृष्टार्थशेषत्वान्यथानुपपत्त्वात् दिव्यस्वरूपस्य तत्प्रामाण्यस्य च शास्त्रैकसमधिगम्यत्वेनालौकिकत्वेनादृष्टत्वात् यावत् दृष्टप्रमाणसम्भावना तावदृष्टप्रमाणस्यावश्यकत्वाभावात् " एषामन्यतमाभावे " इत्यत्र दृष्टप्रमाणस्याभावनिर्णये सत्येव दिव्यं प्रमाणीकर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः सिद्धो भवतीति । यत्र सकलसाध्यसाधनत्वेन मानुषी दैवी च क्रियेत्यन्यस्ता तत्र भवतु मानुष्येव क्रिया ग्राह्या । यत्र पुनः साध्यैकदेशे साधनं मानुषी क्रिया, दैवी

बालभट्टी

—अस्मादिति । अन्यथा एषामन्यतमाभावे इत्यस्यानर्थक्यं स्पष्टमेव ग्राह्यमिति[1]। शेषकेन प्रमाणमित्यनेनावगम्यते इत्येवं न चास्यैवार्थस्यानभिमतत्वात् । नन्वेवं यथाश्रुतार्थबोधकमेवेदं वचनमिति न व्यर्थमतस्तत्र हेतुमाह—दिव्यस्येति । दृष्टे सत्यदृष्टार्थशेषत्वान्यथानुपपत्त्वात् दिव्यस्य तयोः शास्त्रैकगम्यत्वेनालौकिकत्वेनादृष्टत्वाच्च तथा सत्यानर्थक्यादिति भावः । एतत्फलमाह—अतश्चेति । स्पष्टोऽर्थः । क्रियामित्यस्याभिलम्बते इत्यस्य पूर्वत्रानुषङ्गः । नन्वत्र यत्र सर्वसाधकं क्रियाद्वयं तत्र भवतु मानुष्येव ग्राह्येति, यत्र त्वेकदेशसाधकभूता मानुषी सर्वसाधनभूता दैवी तत्र का ग्राह्येत्यत-

१ क. आगमावगम्यत्वात् । २ क. वृथाक्रियामाप्यस्तु । ३ "ग्राह्यमिति शेषकेनस्यादि तिसृष्वपि मातृकास्वेवरूपोऽयमपपाठः । मम तु अवगम्यत इति ग्राह्यमिति शेषकेन प्रमाणमित्यनेन एवंरूप वचनार्थस्यामिपतत्वात् इति पाठः प्रति भाति । आशयस्तु ग्रमणमिति मूले लिखितादीनां प्रयाणामेव परिगणनात् दिव्यस्य प्रमाणकोटावनिवेशेन तस्य प्रमाण्यं न स्यादित्याशङ्क्याह सत्यं कन्विदेव तु तस्यप्रमाण्यं यत्र मानुषप्रमाणाभावः इति । स्थलविशेषेति ग्राम्याद्यविधानार्थोऽध्यमुत्तरार्थः । प्रमाणमित्यस्य अनुषंगः ग्राह्यमिति शेषः दिव्यान्यतमं एषामन्यतमाभावे प्रमाणं ग्राह्यमित्यन्वयः । प्रमाणं ग्राह्यं प्रमाणतया ग्राह्यमित्यर्थः । दिव्याप्यतममुद्दिश्य स्थलविशेषे प्रामाण्यं विधीयत इति यावत् इति।" इति केषांचिद्दुषामाशयः। ४ "ननु यथाश्रुतार्थेति । अयमाशयः—नन्वु मूले लिखितादीना तयामाभेव प्रमाणत्वेन परिगणनात् वक्ष्यतेऽन्यतममपि नोपलभ्येत तत्र प्रमाणाभावेन अदृष्टपरिच्छित्तेरनवकाश इत्याशंकायां तत्र दिव्यं प्रमाणं हलमग्नं इत्याह—एषामन्यतमाभाव इति । यथाक्रममन्वयः । तथा च तत्र दिव्यप्रमाणसंभवेन नार्थपरिच्छेदानवकाशः एवं च यथासंभवं मानुषामाद्युपयोगः प्राप्तस्य पुररीकृत भवति—तदिदं दूषयति दिव्यस्येत्यादिना इति ।" इति केषांचिद्दुषामाशयः ।

इति । यत्रापि प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं सम्भवति तत्रापि न दैवनाश्रयणीयम् ; यथा—रूपकशतमनया वृद्धया गृहीत्वाऽयं न प्रयच्छतीत्यभियोगापह्नवे ग्रहणं साक्षिणः सन्ति नो—संख्यावां वृद्धिविशेषे वा—अतो दिव्येन भावयामि' इत्युक्ते तत्रैकदेशाभावितत्वयेनापि संख्यावृद्धिविशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कात्यायनेन-

"यथैकदेशव्याप्तात्रापि क्रियेत मानुषी । सा प्राह्या नतु पूर्णाऽपि दैविकी वदतां नृणाम् ॥" इति । यत्तु "गूढसाक्षिकानां तु प्राप्ते दिव्ये परीक्षणम् ।" इति, तदपि मानुषासंभवकृतनिर्णयमात्रम् । यदपि नारदेनोक्तम्—"अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मन्यनि साहसे । न्यासापह्नवने चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥" इति, तदपि मानुषासंभव एव । तस्मान्मानुषाभाव एव दिव्येन निर्णय इत्यौत्सर्गिकम् । अस्य चापवादो दृश्यते—"प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके । बन्धोद्ग्रहेषु कार्येषु साक्षिणो

सुबोधिनी

तु सर्वस्मिन् साध्ये साधनम्, तत्र का प्राङ्न्यपेक्षायामाह यद्यपि प्रधानैकदेशसाधनमित्यादिना । वृद्धिव्यतिरेकेण यन्मूलभूतं स्वं तत् प्रधानमित्युच्यते । तस्यैकदेशः । रूपकशतमनया वृद्धया गृहीतमित्यत्र रूपकशतग्रहणं प्रधानम् । रूपकग्रहणमात्रमेकदेशः । एकदेशान्तरं सङ्ख्या । अस्य चापवादो दृश्यते इति मानुषाभाव एव दिव्येन

बालंभट्टी

आह—यद्यपीति । तदैवमिति उक्तहेतोरेवेति भावः । तदाह—यथेति इत्यभियोगेति । इति योऽभियोगस्तस्यापह्नवे परेण कृते सतीत्यर्थः । ग्रहणे इति—मूलभूतं द्रव्यं प्रधानं तस्यैकदेशो ग्रहणं संख्यावृद्धिश्चाभिमतवृद्धिरूपकशतग्रहणं प्राधान्यं, इत्युक्ते स्वप्रकृतिविशेषे पूर्णोऽवधिरुक्तः । नन्वेवं कथं सर्वसाध्यसिद्धिरत आह-तदैकेति । तदप्रिधप्यवाह—न्याये नेति, तदीत्येवार्थः । अपि दिव्यसमुच्चये । संख्येति—संख्यावृद्धिविशेषयोः सिद्धेरित्यर्थः । व्याप्ता तन्मात्रसाधका, सर्वसाधिका चाहेति किमुक्तकात्यायनस्यापेक्षेत्यर्थः । सा चैव । अत आह—न क्रियेति । वदतां वादिनां मध्ये इत्यर्थः । एवं स्थिते कात्यायनविरोधं परिहरति—यत्तिति, गूढेति । कर्मधारयाभ्यस्त्वर्थीयः । सूत्रस्थं, स्थितमेव पाठान्तरम् । प्राप्ते चोक्ते । असम्भवे एव नेति । सम्भवकृतनीतिपाठान्तरम् । प्रागवदाह—यदपीति । साहसे सति क्वे वादे । उपसंहरति—तस्मादिति । अस्य कक्षस्यौत्सर्गिकत्वार्थस्य । प्रक्रान्त इति—

---

१ क. भवति । २ ज. त्युक्तं । च. त्युक्तौ । ३ क. निर्णयार्थम् । ४ मा० २. २७. । ५ क. अस्यापवादो । ६ ख- गृह्यन्तेषु । ६ नियमेत्यत्र नीत्येकाक्षरग्रहणेन प्रतीकग्रहणम् ।

दिव्यमेव च॥" इति। तथा लेख्यादीनामपि क्वचिन्नियमो दृश्यते; यथा—"पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता। तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः॥"। अतो बृहस्पतिः—"द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया। भुक्तिरेव तु गुर्वीस्यात्तदिव्यं न च साक्षिणः॥" तथा—"दत्तादत्तेऽध भूयानां स्वामिनां निर्णये सति। विक्रयादानसम्बन्धे ज्ञात्वा धनमनिच्छति॥ द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते। साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्॥" इति॥ २२॥ 5

सुबोधिनी

निर्णय इति यदुक्तं सामान्येन, अस्य साक्षिदिव्ययोर्विकल्पविधानात् पूर्वोक्तनिर्णयस्थापना दः। तथा लेख्यादीनामपीति—आदिशब्देन भुक्तिसाक्षिणौ गृह्येते। तथा द्वारमार्गक्रियाभोगेति। अस्यार्थः—द्वारक्रिया मार्गक्रिया चेति क्रियाशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः,—द्वारकरणं मार्गकरणं चेत्यर्थः। तत्र च आभोगे च आभोगः परिणाहः। तेन पैरिणाहवदङ्गणादिकं लक्ष्यते। जलवाहादिषु च जलवाहो जलनिर्गममार्गः। आदिशब्दात् गृहादिषु प्रमाजितस्रजः पुंअप्रक्षेपण्स्थानमवस्करादिकं गृह्यते। एतेषु पूर्वोक्तेषु भुक्तिरेव क्रिया प्रमाणं, न दिव्यं, नापि साक्षिणः प्रमाणमिति। तथा दत्तादत्त इति—दत्तं चादत्तं च दत्तादत्तम्; तस्मिन्

बालंभट्टी

अस्य सर्वत्रान्वयः। अत्र साक्षिदिव्ययोर्विकल्पविधानात् तदपवादत्वं। कात्यायनोक्तिरियम्। एवमग्रेऽपि त्रिषु प्रसङ्गात् मूलानुलक्ष्यमन्यदपि किंचित् सिद्धान्तभूतमाह—तथेति। आदिना भुक्तिसाक्षिणौ परिग्रहः। एवं च तत्रैच्छिकत्वं नेति भावः। तत्रादौ लेख्यमाह—अथेति। पूगादेरर्थः स्फुटीभविष्यति, स्थितिर्मर्यादा तस्याः स्थितेः भुक्तेराह—तथेति। क्रियाशब्दस्य द्वंद्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। क्रिया करणं; आभोगः परीणाहः; तेन च परीणाहवदङ्गणादिकं लक्ष्यते। अर्शआद्यच्। जलवाहो जलनिर्गमनमार्गः। आदिना गेहादिपरिमार्जितस्रजःपुंअप्रक्षेपस्थानावस्करादिग्रहणम्। अत्र द्वंद्वोत्तरपदकद्वंद्वघटितबहुव्रीहिः। साक्षिणामाह—तथा दत्तेति। यद्यपि वचनान्तयोर्द्वंद्वः दत्तादत्तानिकाख्यविवादपदेषु—दत्ते चेति। दत्तेऽधेति वा पाठान्तरम्। स्वामिनृत्यनिर्णयाख्ये तत्र। विक्रयेति। अर्थेति नैकं विक्रीयासंप्रदानाख्ये, तत्र। धनं मूल्यं दातुमिति शेषः। तत्र यत्तत्

१ क. ख. च.। ६ द्वारमार्गेत्यादिश्लोक एव नास्ति। २ स्व. स्वामिना। ३ ध. द. तत् सामा। ४ 'परिणाहवदङ्गणादिकम्' इत्येव त. पुस्तके स्थितः समीचीनः पाठः 'परिणाहेन तदङ्गणादिकम्' इति चरितार्थतो लक्ष्यते। ५ 'तथा' इति मिताक्षरायां ख. संज्ञितायां न पठ्यते। अ० ७.२. १२७.।

उभयत्र प्रमाणसद्भावे प्रमाणमतबलाबलविवेके वक्तव्ये पूर्वापरयोः कार्ययोः
कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह--

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

ऋणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया—क्रियत इति क्रिया—कार्यं बलवती । उत्तरकार्ये साधिते तद्दात्री विजयी भवति, पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तद्दात्री पराजीयते । तद्यथा—कश्चिद्ग्रहणेन धारणं साधयति, कश्चित्प्रतिदानेनाधारणम् । तत्र ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं बलवदिति प्रतिदानवादी जयति । तथा—पूर्वं द्विकं शतं गृहीत्वा कालान्तरे त्रिकं शतमग्रहीत्कृतवान्, तत्रोभयत्र प्रमाणसद्भावेऽपि त्रिकशतग्रहणं बलवत्,—पश्चाद्भावित्वात् पूर्वाबाधेनानुपपत्तेः । उक्तं च—"पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यति ।" इति ।

किं च—सर्वेष्वेवेत्यादि ॥ २३ ॥

सर्वविवादेष्वनिर्णीतेषूत्तरक्रिया दिव्यलक्षणेव निर्णयव्यभिचारात् बलीयसी । आ-

सुबोधिनी

वृत्ताप्रदानिकाख्ये स्वामिभूत्यनिर्णयाख्ये विक्रयासम्प्रदानाख्ये—द्यूते च समाह्वये च भूतसमाह्वयम्—तदाख्ये च विवादपदे प्राप्ते साक्षिण एव साधनं नान्यदित्यस्यार्थः । एतानि च विवादपदान्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यन्ति ॥ २२ ॥

"सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया" इत्यत्रोदाहरणान्तरमाह—तथा पूर्वं द्विकं शतमिति । निष्काणां शतस्य निष्कशतं वृद्धिरिति प्रथमं गृहीत्वा कालान्तरे स्वकार्यवशात्

बालंभट्टी

सम्भवत्साक्ष्येत्यर्थः । द्यूते समाह्वयाख्ये तत्र समुपस्थिते प्राप्ते, तानि च विवादपदाख्यानि स्फुटीभविष्यन्ति ॥ २२ ॥

उभेति—वादिप्रतिवादिपक्षयोः बलाबलेऽपि प्रागुक्तम् इत्यर्थः । कार्ययोः साध्ययोः करणरूपाऽर्थनिरासायाह—क्रियत इति । तात्पर्यमाह—उत्तरेति, प्रमाणान्तरेणेति भावः । सिद्धेऽपीति—एवंप्रमाणेनेति भावः । अस्य लक्ष्यान्तरमाह—तथेति । हे द्वि-

१ च. ऋणादिष्वित्यारभ्य उत्तराक्रियेत्यन्तं नास्ति । २ क. च. छ. जयी भवति। ग. विजयी भवेत् । ३ क. ग. बाधेनानुपपत्तेः । ४ क. छ. स्येह । ५ अस्मात् समस्तपदोपादानात् मिताक्षरायां "द्यूते समाह्वये चैव"इति व्यस्तपाठोऽशामाणिकः ।

अस्यापवादमाह—

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत्। तथथा—एकमेव क्षेत्रमेकस्याऽऽधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृह्णाति ; तत्र पूर्वस्यैव तद्भवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे, क्रये च । नन्वाहितस्य तदानीमस्वत्वात्पुनराधानमेव न सम्भवति । एवं दत्तस्य क्रीतस्य च दानक्रयौ नोपपद्येते तस्मादिदं वचनमनर्थकम्। उच्यते—अस्वत्वेऽपि[1] मोहात्कश्चिल्लोभाद्वा पुनराधानादिकं करोति तत्र पूर्वं बलवदिति न्यायमूलमेवेदं वचनमित्यलोचम् ॥ २३ ॥

ध्यादिषु तु पूर्वलेख्यादिका दिव्यक्रियायाः स्मृतिर्सभवात्। अतो देवदत्तेन यज्ञदत्तस्याहितं तत्पुत्रैरपि भुज्यते । न च तेषां दिव्यप्रत्ययघटम्भः स्वानुभवाभावात्। अथवा लेख्यविषय

सुबोधिनी

तस्य वै निष्कशतस्य निष्कत्रयं वृद्धिरित्यङ्गीकारे तदेव परं बलवत् विरुद्धस्वभावत्वेन पूर्वा बाधेनोत्पत्त्यभावादित्यर्थः ॥ २२- ॥

न्यायमूलमेवेदं वचनमिति- -एकत्राहितस्य दृश्यस्य विक्रीतस्य वा पुनरन्यत्राध्या-

बालंभट्टी

र्यस्य तत् द्विकम् , तदस्मिन्निति कन्। निष्कशतस्य प्रतिमासं निष्कत्रयं वृद्धिरिति प्रथमं गृहीत्वा कालान्तरे तद्दातुमसमर्थस्य कार्यवशात्तस्यैव निष्कशतस्य निष्कत्रयं वृद्धिरित्यङ्गीकारे तदेव परं बलवत् विरोधेनोत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्यायाबाधकत्वेन पूर्वसंख्यां अनुपपत्तेरित्यर्थः । नैवं व्याकरणे सति विरोधे परस्य पूर्वबाधकत्वं दृष्टमनूदितं सूत्रे भाष्ये च । उक्तं गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वसंख्यां बाधत इति । तथितिपक्षाश्रयमूलकं किन्तु तद्बाधेनैव परस्योपपत्तेरित्यर्थः । तदत्र किं मूलम् ? अलत्तन्यायेनैवोभयत्र बीजमाह— पश्चादिति । एकस्य, निकटे । एकस्मिन्नपि । प्रागुक्तहेतोरत्तरासत्त्वमहेतोः सत्त्वं सूचयन्नाह— नवित्यादिना । पूर्वं तत्त्वरवादेवाऽऽह—तदानीमिति । न्यायेति बहुभीहिः पञ्ची-

१ क. क्षेत्रमन्यस्य । २ छ. एवं दत्तस्य च दानक्रियानोपपद्यते । ख. दत्तस्य च क्रीतस्य दानक्रयौ । ३ क. ग. अस्वत्वेऽपि यदि मोहा । ४.—स्मृ० च. १. ५७.)

भुक्तेः कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ताया: प्रामाण्यं दर्शयिष्यन् कस्याश्चिद्भुक्तेः कार्यान्तरमाह—

पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्होनिर्विंशतिवार्षिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

एवार्थं श्लोकः, सर्वैरेव विवादेष्वुत्तरोत्तरसंक्रमणादुत्तरोत्तरलेख्यक्रिया बलीयस्त्वं,—परीक्षाबाहुल्येन व्याजकरणापनोदनात् आध्यादिषु तु परसंस्थत्वा (?) न्मूललेख्यप्राधान्येन पूर्वक्रियैव ज्यायसीत्यर्थः ॥ २३ ॥

भुक्तौ तु—पश्यत इत्यादि ॥ २४ ॥

पश्यन्नपि यः परैरसंबद्धैर्भुज्यमानेन किंचिन्नयता काले नापि ब्रूयात् नूनं तदीयं न भवेदित्यभिप्रायः । काले नियमस्तु वेदमूलत्वेन द्रष्टव्यः । नन्वेतदयुक्तम् । यदनभि... वर्धनाशः (?) । एवं तर्ह्येतदविवादाद्यपेक्षयाऽपि द्रव्यनाशो भवति अतो द्रष्टव्यम् । परैर्भुज्यमानं नोपेक्षणीयमित्यभिप्रायः। अथेतरस्य किं स्वत्वसम्बन्धोऽस्ति ? पूर्वस्य ताज...

सुबोधिनी

दिकरणे स्वत्वमेव न सम्भवतीत्यसावेव न्यायः । एतन्मूलमेवेदं वचनम् । एतन्न्याय-सिद्धमेवार्थं लौकर्षाय अनुवदतीत्यर्थः। अथवा न्यायस्यैव मूलमेतद्वचनम् । अनेन वचनेनाध्यादिषु पूर्वबलीयस्त्वे विहिते तद्बलादेवाग्राहितादेर्वस्तुनः अन्यत्राधानादिकं न घटते स्वत्वाभावादित्यसौ न्यायो निष्पन्न इत्युभयथाऽपि न्यायमूलमेवेदं वचनमित्युक्तिरनुसन्धेया ॥ २३ ॥

भुक्तेः कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ताया इति आसेवरहित्यचिरकालत्वादीनि विशेषणानि,

बालंभट्टी

तत्पुरुषो वा एकव्राहितादेरन्यत्राधानकरणादौ स्वस्वत्वमेव नास्तीत्यर्थमेव न्यायः। तस्मिन्नर्थे एव स्फुटत्वायानूद्यतेऽनेन। यद्वाऽनेन तथार्थे बोधिते तद्बलात्तस्य पुनस्तत स्वत्वाभावादिति। स न्यायो निष्पन्न इति । उभयथाऽपि प्रकृतोक्तिर्निर्बाधैवेति भावः ॥ २३ ॥

भुक्तेः—प्रागुक्तप्रमाणान्तरतायाः। कैश्चिदिति—आसेवरहितत्वचिरकालत्वादीविशेषणै युक्ताया इत्यर्थः। कार्यान्तरामिति—पूर्वेण क्रियाशब्दस्य कार्यपरत्वस्योक्तत्वेन तदुभयान्यतरका लसाध्यासिद्धिरूपकार्यातिरिक्तकार्यमित्यर्थः। अनेन व्यवहित संगतिरुक्ता एकदेशिमतेन व्याचष्टे

परेणासंबन्धेन भुज्यमानां भुवं धनं वा पश्यतः अब्रुवतः मदीयेयं भूः न त्वया भोक्तव्येति अप्रतिषेधतः तस्या भूमेर्विंशतिवार्षिकी अप्रतिषेधं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानिर्भवति । धनस्य तु हस्यश्चादेर्दशवार्षिकी हानिः । तन्चैतदनुपपन्नम् ; न ह्यप्रतिषेधात्स्वत्वमपगच्छति,—अप्रतिषिद्धस्य दानविक्रयादिवत् स्वत्वानिवृत्ति-

रित्याचार्याभिप्रायः। इतरस्यापि स्वत्वं नैव,—परस्वबुद्ध्यैव भोगग्रहणात्। यद्येवं तर्हि राज्ञ स्तदा दोषम्, तदपि सत्यम्, अथ किम्। तृपस्यैव तद्भवतु,—स्वामिनो हान्युपदेशात्, तथा

सुबोधिनी

तूष्णीकायाःपश्यतोऽब्रुवत इत्येतद्वचनमेकदेशिमतमादाय व्याचष्टे--परेणासम्बन्धेन भुज्यमानामित्यादिना । अनासेधात् स्वामिनः स्वत्वानपगमात् विंशतिवर्षोपभोगादिसिद्धोपभोक्तुः स्वत्वप्राप्तेर्विंशतिवार्षिकी दशवार्षिकी च हानिरनुपपन्नेत्याक्षिपति--नन्वित्यादिना । अनासेधात् स्वत्वानपगममाह--न ह्यप्रतिषेधादिति । तत्र हेतुमाह—अप्रतिषेधस्येति । यथा दानविक्रयादेः स्वत्वापगमहेतुत्वं लोके शास्त्रे च सिद्धं तथा प्रतिषेधस्य नास्तीत्यर्थः ।

बालभट्टी

—परेणेति। सम्बन्धे सति दानक्रियादिरूपे हान्यभावादाह--असम्बन्धेनेति । कर्मकांक्षाया: प्रत्यासत्तेराह--भुज्यमानां भुवमिति । पश्यतः वादिन इत्यर्थः । अब्रुवत इति छेदेनाह— अब्रुवत इति । तत्र कर्माकाङ्क्षाशान्तये तत्रैवमाह--मदीयेयमिति । अप्रतिषेधतः षष्ठीम् । तस्या इति—तत्सम्बन्धिन्याः परेण भुज्यमानाया इत्यर्थः । स्पष्टत्वाय पुनराह— अप्रतीति—अशब्दं यथा तथेत्यर्थः । विंशतिप्रभृतिशब्दः तदुपलक्षणे लाक्षणिकः कृतघ्नन्दे स्वयं "कालाठञ्" वर्षस्य भविष्यतीति उत्तरपद वृद्धिः। एवमग्रेऽपि। तदाह—भोगनिमित्तेति । अनुपपन्नौ हेतुमाह --न ह्यित्यादिना। अप्रतिषेधात् स्वामिनः स्वत्वानपगममुक्त्वा तावत्पर्यन्तं

१ ख. परेणासंबन्धेन । छ. परेणेत्यारभ्य वार्षिकीत्यन्तं नास्ति । २ क. अप्रतिषेधमिति नास्ति । ङ.च.छ. ग. अप्रतिषेधं विंशति । ३ त. त्वाप्रतीति । ४ थ. द. गमे हे । ५ अ० ४. ३. ११ ।

हेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विंशतिवर्षोपभोगात् स्वत्वम्,—उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वात्, प्रमाणस्य च प्रमेयं प्रत्यनुत्पादकत्वात्, रिक्थक्रयादिषु स्वत्वकरणहेतुषु अपाठाच्च । तथा हि—"स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु

विधस्य राजगामित्वात् । अथवा पूर्वस्वामिन एव तदर्पणीयम्; तस्त्वन्यापाये हेत्वभावस्मृतिस्तु दृष्टमूलतयाऽप्युपपन्नत एवा उपेक्षानिषेधमात्रं चेतत् । हानिवचनं तु निन्दामात्रपरे-

सुबोधिनी

उपभोगादुपभोक्तुस्स्वत्वाभावमाह—नापि विंशतिवर्षोपभोगादिति । तत्र हेतुमाह उपभोगस्य स्वत्वेऽप्रमाणत्वादिति । अयमभिप्रायः—यथा धूमानुमानस्य पर्वतेऽग्निज्ञापकत्वे नोत्पादकत्वं तथोपभोगस्यापि स्वप्रमेयभूतस्वत्वज्ञापकत्वेनोत्पादकत्वम् । अतो नोपभोगात् स्वत्वोत्पत्तिरिति । उपभोगात् स्वत्वाभावे हेत्वन्तरमाह रिक्थक्रयादिष्विति । कारकहेतुषु मध्ये भोगस्य पाठाभावात् तस्योत्पादकहेतुत्वं नास्तीत्यर्थः । कारकहेतुरूपपाठमेव दर्शयति—तथा हि स्वामी रिक्थक्रयेति। गौतमवचनस्यायमर्थः रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु सत्सु स्वामी भवतीति सर्वसाधारणस्वत्वकारकहेतुपरिगणनम् । अप्रतिबन्धो दायो रिक्थम्; सप्रतिबन्धो दायः संविभागः; परिग्रहोऽरण्यादिष्वनन्यपरिगृहीतस्य

बालंभट्टी

तादृशोपभोगेन स्वत्वानुत्पत्तिमाह–नापीति। स्वत्वमिति, उत्पद्यत इति शेषः। अत्र हेतुमाह– उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वादिति,· तस्य स्वत्वविषयकप्रमितिजनकत्वादित्यर्थः। **क्वचित्तु** मस्तपाठः, यथाधूमस्य पर्वतादावग्निज्ञापकत्वं न तदुत्पादकत्वं तथोपभोगस्यापि स्वप्रमेयभूतस्वत्वज्ञापकत्वं नोत्पादकत्वमतो न तदुत्पत्तिरिति भावः। तदाह प्रमाणेति। ननूपभोगस्य न तत् प्रमाणत्वं,·—मानाभावात्; किन्तूत्पादकत्वमेवेति चेत् आह·— रिक्थेति। तत्र तस्यापाठाच्चतस्य तस्त्वमित्यर्थः । तत्रापाठमेव दर्शयति· तथा हीति । गौतमवाक्यमाह·— स्वामीति । रिक्थादिषु षड्सु सत्सु स्वामी भवतीति सर्वस्य साधारणस्वत्वकारकहेतुपरिगणनम् । अप्रतिबन्धो दायो रिक्थम्; सप्रतिबन्धो दायः संविभागः; क्रयः प्रसिद्धः; अरण्यादिष्वनन्यपरिगृहीततृणकाष्ठादिस्वीकरणं परिग्रहः; निध्यादिप्राप्तिरधिगमः। असाधारणहेतूनाह—

१ ब. त्पादकत्वमतो । २ ब. द. स्वत्वोपपत्ति ।

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् । क्षत्रियस्य वर्जितम् । निविष्टं वैश्यशूद्रयोः ।" इत्यैष्टावेव स्वत्वकारणहेतून् गौतमः पठति न भोगम् । न चेदमेव वचनं विशतिवर्षोपभोगस्य स्वैत्वापत्तिहेतुत्वं प्रतिषेधतीति। युक्तम्—स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विभागप्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते ।

नोपेक्षस्य व्यवहारप्रवृत्तयोग्यतामात्रजन्यफलं तदेव चात्र युक्तम् । अन्यथा श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च स्यादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ २४ ॥

सुबोधिनी

एकाक्षरादित्यर्थीकरणम् ; अधिगमो निष्पत्तिप्राप्तिः।असाधारणप्रकारकहेतूनाह—ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति। ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम्। क्षत्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । "निविष्टो भृतिभोगयोः।" इत्यमरः । ननु "पश्यतोऽव्युषत" इतीदमेव योगीश्वरवचनं विशतिवर्षोपभोगस्य दशवर्षोपभोगस्य च स्वत्वहेतुत्वविधायकं सविपक्षतीत्यत आह—न चेदमेव वचनमिति। तत्र हेतुः स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां चेति । अयमभिप्रायः—विधेरत्यन्ताप्राप्तप्रापणस्वभावत्वेन लोकप्रसिद्धेऽर्थे प्रवृत्त्यभावा-दिति । एतच्च विभागप्रकरणे इति । स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकसिद्धत्वमिति (वचनात्) एतत्। पर्व तर्हि गौतमवचनस्य का गतिरित्याशङ्क्य शास्त्रपरिशीलितैरेव हेतुभिः स्व-

बालभट्टी

ब्राह्मेत्यादिना । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणमित्यर्थः । वैश्यस्य भोगरूपेण भृतिरूपेण वा यल्लब्धं क्षत्रस्य द्विजशुश्रूषादिना प्रतिरूपेण यल्लब्धं तदधिकमसाधारणं स्वत्वजनकम्। "निविष्टो भृतिभोगयोः" इत्यमरः। ननु एवमपि पश्यत इति वचनं तावद्भोगस्य स्वत्वहेतुत्वविधायकमस्तु इत्याशयेन शङ्कते—न चेदमिति। आपत्तिः प्राप्तिः। तत्र हेतुमाह— स्वत्वस्येति । एकशब्दो मात्रार्थः। विधेरत्यन्तप्राप्तप्रापकस्वभावत्वेन लोकप्रसिद्धार्थे प्रवृत्त्यभावादिति भावः । एतच्चेति—तस्य सेषां च लोकसिद्धत्वमित्येतदित्यर्थः ।

---

१ क. क्षत्रियविजितम । ख. क्षत्रियस्य निजितम् । २.—१०. ३९. —४२. ३ छ. स्वत्वोपपत्ति स्वत्वोत्पत्तिं । ४ क. पतीत्युक्तम् । ५ थ. 'कारक' इत्यादिः 'समधभोगे च हानिकरणाभावेनेति' प्रतीकान्तो ग्रन्थो न पठ्यते । ६ त. गस्य स्वत्वहेतुनां वि. ७ द. 'एतच्च' इत्यादि 'एतत्' इत्यन्तं नास्ति । ८.—३. नानार्थव० २१५.।

गौतमवचनं तु नियमार्थम् । अपि च—"अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्वब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्ड्येत्पृथिवीपतिः॥" इत्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुद्धयते । न च "अनागमं तु यो भुङ्क्ते" इत्येतत्परोक्षभोगविषयम् । "पश्यतोऽनुवत" इति प्रत्यक्षभोगविषयमिति युक्तं वक्तुम् ;—"अनागमं तु यो भुङ्क्ते" इत्यविशेषाभि-

सुबोधिनी

स्वमुत्पादयितव्यं नापरिगणितैः, यतो नियमादृष्टं जायत इत्येवं नियमार्थं, न तु स्वत्वे कारकहेतवो वा शास्त्रसमधिगम्या इत्येवमर्थमित्याह—गौतमवचनं त्विति । अनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुद्धयत इति । अनागमोपभोगेन स्वत्वोपपत्तौ उपभोक्तुर्दण्डविधानमनुपपन्नम् । विधीयते च दण्डः । अत एतद्वचनविरोधादपि स्वत्वमुपभोगात्सेत्यित इत्यर्थः । ननु विरोधे सर्वात्मना उपभोगात् स्वत्वानुत्पत्तिः । न च विरोधः । तथा हि "अनागमं तु यो भुङ्क्ते" इत्यनेनैतद्विधीयते स्वामिनोऽसमक्षं बहुकालोपभोगेऽपि स्वत्वानुपादादुपभोक्ता चोरवद् दण्ड्य इति। पश्यतोऽनुवत इत्येतत् तु अमुमर्थं विधत्ते—स्वामिनः समक्षमनासेधोपभोगे विंशतिवर्षोपरान्तरं हानिर्भवति । उपभोगादुपभोक्तुः स्वत्वमुत्पद्यत इति । एतच्च परोक्षापरोक्षविषयत्वेनान्योन्यं परस्परविरोधो, येन पश्यतोऽनुवत इत्यस्योपभोगात् स्वत्वप्रतीतिर्न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—न चानागमं तु यो भुङ्क्ते इत्येतदिति । न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरित्याशङ्क्य हेतुमाह—अनागमं तु योभुङ्क्ते" इतीति। अयमाशयः—

बालभट्टी

न चेवमुक्तगौतमवाक्यस्य का गतिरत आह गौतमेति। नियमार्थं शास्त्रपरिगणितैरेव हेतुभिः स्वत्वमुत्पाद्यम् , नापरिगणितैः चौर्यादिभिरपीति नियमार्थं, न तु स्वत्वादिशास्त्रसमधिगम्यमित्येतदर्थमित्यर्थः । यद्वा तैः स्वत्वमेव नास्त्वयमिति तथा नियमः स्मृतिविरोधरूपं दोषमित्याह—अपि चेति । ह्रौ आक्षणादितिवत् बहूनीति प्रयोगः । विरुध्यत इति अनागमोपभोगेन स्वत्वोपपत्तावुपभोक्तुर्दण्डविधानमनुपपन्नं, विहितस्तु दण्डः, अत एतद्वचनविरोधादपि न स्वत्वमुपभोगात् स्वत्वानुत्पत्तिः स एव नेत्याशयेनाऽऽह न चेति। स्वाम्यसमक्षं बहुकालोपभोगेऽपि स्वत्वानुत्पादादुपभोक्ता चोरवद्दण्ड्य इति तदर्थः। पश्यत इति स्वामिनः समक्षमनासेधोपभोगे विंशतिवर्षादूर्ध्वं तद्भानिर्भवतीति उपभोगादुपभोक्तुः स्वत्वमुत्पद्यत इति तदर्थः। एवं च परोक्षत्वापरोक्षत्वरूपविशेषपरत्वेन मिथो विरोधो येन तदभावः स्यादिति भावः। प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धेरत्र हेतुमाह—अनागमिति। उक्तविशेषं विना सामान्येन ताहशोपभो-

१ ख. च वे । २ द. पपद्यते ।

धानात् ; " नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्री तस्तुतेन वा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः॥" इति कात्यायनवचनाच्च ; समक्षभोगे च हानिकरणाभावेन हानेरसंभवात् । न चैतन्मन्तव्यम्—आधिप्रतिग्रहक्रयेषु पूर्वस्याः क्रियायाः प्राबल्यौ-

सुबोधिनी

परोक्षस्वापरोक्षत्वरूपविशेषमन्तरेण सामान्येन योऽनागमं तु भुङ्क्ते स दण्ड्य इति निर्देशात् परोक्षविषयत्वेन व्यवस्थापनं युक्तम्, तेन विरोध इति। नोपभोगे बलं कार्यमिति--उपभोगमात्रबलादेव न स्वत्वसिद्धिरित्यर्थः। समक्षभोगे च हानिकरणाभावेनेति---अनासेधे च स्वत्वानपगमादुपभोगेन च स्वत्वाप्राप्तेरिति पूर्वोक्तानुसन्धानेन हानिकरणाभावो द्रष्टव्यः। न तु "पश्यतोऽशृण्वत" इत्यस्य मात्रभूत् पूर्वोक्तोऽर्थः। "आधौ प्रतिग्रहे क्रीते" इत्याद्यादिषु पूर्वक्रियाप्राबल्यमभिहितम्। तदपवादेन भूमौ विंशतिवर्षोपभोगसहिता उत्तरक्रिया च धने तु दशवर्षोपभोगसहिता उत्तरक्रिया च बलवती। अत एवंविधस्थले आध्यादिष्वपि उत्तरा क्रियैव प्राह्येत्येवंरूपोऽर्थोऽस्त्विति शङ्कां परिहरति---न चैतन्मन्तव्यमित्यादिना। अत्र क्रिया नाम करणं, कृतिरिति यावत्। भूमौ विंशतिवर्षोपभोगरहितस्थले धने च दशवर्षोपभोगरहितस्थले पूर्वकृताध्यादिकमेव बलवत्। एतद्भावस्थले तु पूर्वकृताध्यादिकापेक्षयोत्तरकालकृतमेवाधादिकं बलवदिति शङ्कावादिनोऽभिप्रायः। परिहारवाक्याभिप्रायस्तु उत्त-

बालंभट्टी

क्तुर्दण्डनिर्देशात् न तथा व्यवस्था युक्तेति भावः। ननु तत्र सामान्यौकावप्यत्र विशेषोक्त्या एतदन्यपरत्वे तस्येति युक्तैव व्यवस्था। अत आह—नोपेति। उपभोगमात्रबलादेव न स्वत्वसिद्धिरित्यर्थः। तथा च कथं समक्षभोगेऽपि तन्मात्रात्स्वत्वव्यवहारनिस्तदुपपत्तिश्च यदि तथा स्वीक्रियते तर्हि सामान्येनैतत् वचनविरोध इति भावः। नन्विदमपरोक्षभोगविषयकमेवास्तामुक्तवचनैकवाक्यतया ; अत आह—समक्षेति। चोऽन्ते योज्यः। अनासेधेन स्वत्वानपगमात् उपभोगेन स्वत्वानिष्पत्तेश्च प्रागुक्तरीत्या हानिकरणाभाव इति भावः। तस्मादेतदुपपत्तिरस्तदवस्थेति सिद्धम्। नन्वेवं मारस्वस्य प्रागुक्तोऽर्थः किन्वस्य एवेत्याह---न चैतन्मन्तव्यमिति। इतीत्यन्तं वक्ष्यमाणमित्यर्थः। प्राबल्येति आध्यादिषु तदपवादत्वेन यत् पूर्वक्रियायाः प्राबल्यमुक्तं तदपवादतया भूमौ विंशतिवर्षोपभोगसहितोत्तरक्रिया प्रबला। धने तदहशवर्षोपभोगसहिते तादृशस्थले

---

१ ख. हानिकरणाभा०। २ ख. प्राबल्यादपवा०। छ. पूर्वस्याः क्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यते। ३ द. दर्शोपधारोक्ति। ४ त. मभिप्रेतम्। ५ त. त्ये वा।

पवादेन भूविषये विंशतिवर्षोपभोगयुक्तायाः, धनविषये दशवर्षोपभोगयुक्तायाः, उत्तरस्याः क्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यत इति । यतस्तेषूत्तरेषु क्रिया तत्त्वतो नोपपद्यते, स्वमेव ह्याधेयं देयं विक्रेयं च भवति । न चाहितस्य दत्तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्वमस्ति । अस्त्वपवादेन प्रतिग्रहे च दण्डः स्मर्यते—"अदेयं यच्च गृह्णाति यच्चादेयं प्रयच्छति । उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥" इति । तथा आध्यादीनां त्रयाणामपवादेऽस्य श्लोकस्याधिसंमादीनामुत्तरश्लोकेऽपवादो नोपप-

सुबोधिनी

रक्रियाया एवाभावात् पूर्वक्रियापेक्षयोत्तरक्रियाप्राबल्यं न घटते, यतः सति हि धर्मिणि धर्मचिन्तनमिति । 'क्रियेयं च सति पूर्वोक्तवस्त्वभावयोर्गधारवचनयोः परस्परविरोधादानर्थक्यमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथाध्यादीनां त्रयाणामिति । अयमभिप्रायः—विंशतिवर्षोपभोगसहितं दशवर्षोपभोगसहितं चोत्तरकालकृतमाध्यादिकं बलवत्, एतद्पेक्षयैव पूर्वकालकृतं दुर्बलमिति "पश्यतोऽपुयुवत" इत्यनेनाभिधीयत इति पूर्वपक्षिण आशयः । एवं स्थिते "अधिसीमोपनिक्षेपजरयलधर्नविना ।" इति पूर्वोक्तापवाद

बालंभट्टी

आध्यादिष्वप्युत्तरैव क्रिया ग्राह्येत्यर्थः इत्यर्थः। अत्र क्रिया कृतिः भूमौ विंशतिवर्षोपभोगाभावे धने च तादृशतद्भावे पूर्वकृताध्यादिकमेव प्रबलम्, ततोऽन्यत्र तदपेक्षयोत्तरकालकृतमेव तत् प्रबलमिति व्यवस्थेति भावः। हेतुमाह—यत इति । तेषु आध्यादिषु उत्तरक्रियाया एवाभावात् पूर्वक्रियापेक्षया प्राबल्यं न संभवति, सति धर्मिणि धर्मचिन्तनमितिभावः। तत्राऽऽह—स्वमेव हीति । स्वत्वविशिष्टमेव हीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह— न चेति । न हीत्यर्थः । वार्थाय प्रतिग्रहे युक्तयन्तरमप्याह—स्वत्वेति। अभ्युपेत्य एवं सति याज्ञवल्क्यपूर्वापरविरोधादानर्थक्यापत्तिरपि दोषान्तरमित्याह—तथेति । अस्य श्लोकस्येत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयः। अपवादो अपवादत्वम्।आधौ पूर्व उत्तरप्राबल्येऽनेन बाधितेऽग्रिमबलेनाधत्ते तदपवादत्वमेवेत्यर्थः। कार्यप्राबल्यबोधने विपरीताधिधानेन मिथो विरोधादानर्थक्यमिति भावः। उपसंहरति—

१ ख. उत्तरविषयक्रियायाः । २ ख. ड. अस्वत्वस्य । क. च. अस्वत्वस्य दाने । ३ ग. द. एवं च । ४ द. पैव पू ।

दते । तस्माद्भूम्यादीनां हानिरनुपपन्नैव, नापि व्यवहारहानिः । यतः "उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तूष्णीभूतस्य तिष्ठतः । काले विचले पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यति ॥" इति नारदेनोपेक्षायां लिङ्गाभावकृता व्यवहारहानिरुक्ता, न तु वस्त्वभावकृता । तथा मानुनाऽपि—"अजडश्चेद्गौंगण्डो विषये चास्य भुज्यते । सन्नं तद्धरणे भोक्ता तद्धनमर्हति ॥" इति व्यवहारस्तत्र भङ्गो दर्शितो न वस्तुतः । व्यवहारभङ्गश्चैवम्— ऽ भोक्ता किल वदति 'अजडोऽयमवौंगण्डोऽबालोऽयमस्य सन्निधौ विंशतिवर्षाण्य-

सुबोधिनी

केनोत्तरवचनेनाधात्वुत्तरकार्यं बलवत्त्वं भवतीति विभीयते । तथा च पूर्वेण वचनेनाधात्वुत्तरकार्यबलीयस्त्वविधानादुत्तरेण वेगपरीक्षाभिधानाच्च परस्परविरोधादानर्थक्यमिति । ननु माभूत् स्वरूपहानिर्भूम्यादीनामासेधाचरणे त्रिंशतिवर्षातिक्रमनन्तरं, व्यवहारस्य तद्विषयस्य च हानिर्भवत्येवेत्यत आह— नापि व्यवहारहानिरिति । तत्र हेतुः—यत उपेक्षां कुर्वत इति । अस्य वचनस्य पूर्वोक्तार्थे हेतुत्वमेवोपपादयति । इति नारदेनोपेक्षा लिङ्गाभावकृतेति । उपेक्षार्थां यानि लिङ्गानि जडत्वबालत्वादीनि, तेषामभावः, तत्कृता

बालभट्टी

तस्मादिति । हानिरिति स्वत्वहान्या स्वरूपहानिरित्यर्थः । ननु माभूत्स्वत्वरूपहानिः ; किं तु तदनन्तरं तद्विषयव्यवहारहानिरनेन प्रतिपाद्यते इत्यत आह—नापीति । तात्पर्यमर्म परोपभोगे वस्तुनो नष्टत्वात् तदभावनिमित्तकनुपादिकृतत्वात्तस्यव्यवहारहानिरित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यत इति । उक्तः हृत्यन्वयः। तस्य वादिनः उपेक्षामित्यनेन शारीरव्यापारनिषेधः, तूष्णीमित्यनेन वाग्व्यापारनिषेधः, तेनाजुवत इत्यर्थलाभः, तिष्ठतः विद्यमानस्य, अनेन द्विविधा विद्यमानत्वव्यवच्छेदः। तेन पदयत इत्यर्थलाभः। विषये पृथै समासे इति यावत् । पूर्वोक्ते सङ्केतिते । व्यवहारहानौ मुख्यहेतुमाह—उपेक्षालिङ्गेति । अन्यथा तद्विशेषणानर्थक्यमेवेति भावः । तथा चोक्तार्थे हेतुत्वमेवास्य वचनस्यानेन उपपादितमिति बोध्यम् । उपेक्षार्थां यानि लिङ्गानि जडत्वबालत्वादीनि तेषां योऽभावस्तत्कृता तान्नमित्तैवेत्यर्थः । उपेक्षालिङ्गेत्वत्रापि तृतीयान्तमुपपदमेव विभक्त्यन्तं विपक्षावस्तुतः स्वीयत्वे किंभिन्नत्वेन व्यवहारो न कृत इति प्रत्यर्थीयोक्तेरादौ निरुत्तरो भवत्येवेत्येव प्रकारेण व्यवहाराभावो नारदेनोक्त्यते । उपेक्षां कुर्वत इत्युक्तेः अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । अतो न वस्तुतो व्यवहाराभावो वक्तुं शक्य इति तात्पर्यम् । साधकान्तरमाह— तथेति। विषयभुज्यते इति। विषये चास्येति पाठान्तरम् । विषये चास्य भुञ्जत इति तृतीयः पाठः। विषयो देशः अस्य धनिनः । अजडश्चेदित्यादि-

१.— ८. १४८. । २ प. अर्पयति ।

प्रतिरवं मया भुक्तं; तत्र बहवः साक्षिणः सन्ति; यस्य स्वमन्यायेन मया भुज्यते तदाऽयं किमित्येतावन्तं कालमुदास्ते' इति ; तत्र चायं निरुत्तरो भवतीति । एवं निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव,—"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्येन्नृपः॥" इति नियमात् । अथ मतम्—यद्यपि न वस्तुहानिः, नापि व्यवहारहानिः, तथाऽपि पश्यतोऽप्रतिषेधतो व्यवहारहानिशङ्का भवतीति तन्निवृत्तये तूष्णीं न स्था-

सुबोधिनी

तन्निमित्ता । एतदुक्तं भवति—उपेक्षालिङ्गस्यास्त्वापि व्यवहारोऽनेन किमिति न कृतो विप्रतिपन्नवस्तुनः स्वकीयत्वे इति प्रत्यर्थिनाऽभिहिते वादी निरुत्तरो भवतीत्येवंप्रकारेण व्यवहाराभावो नारदेनाभिधीयते,—उपेक्षां कुर्वत इत्यभिधानात् । अतो न वस्तुतो व्यवहाराभावो वक्तुं शक्यत इति । "पश्यतोऽकृत्त" इत्येतद्वचनं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—**अथ मतमित्यादिना** । अयमर्थः—अनासेधयैवंप्रतिवपोभोगाच्च भूम्यादिकस्य वैस्तुतो हानिर्वा तद्विषयस्य व्यवहारस्य वा हानिरनेन वचनेन न प्रतिपाद्यते ; अपि तु स्वसमक्षमेव स्ववस्तुन्युपभुज्यमाने सत्यासेधं यदि स्वामी न करोति, तदा कालान्तरे व्यवहारहानिशङ्का भवेदिति व्यवहारहानिशङ्कानिवृत्त्यर्थमासेधो विधेय

बालभट्टी

"यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनं । भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति॥" इति पूर्वस्य शेष इति मेधातिथिः। तद्भग्नं तदाभिप्रेत्य तदुपपत्तफलरूपम् । इतीति—एवंप्रकारेण प्रथमपक्षं निराचष्टे । **न वस्तुत** इति । अस्य वचनस्यार्थं प्रतिपादयन्नाह—**व्यवहारेति** । भवतीति इत्यन्तेनान्वयः । वदतीत्यस्य स्तूत इत्यन्तेनान्वयः । **अजड** इत्यादि उपलक्षणमन्येषामपीत्याह—**अनाल** इति । अस्येति सूचितमाह—**सन्निधाविति** । **वस्तुत** इत्यस्य फलमाह—**एवमिति** । अथास्थान्यथा व्याख्यानमाह—**यथामतमिति** । **तादृशो** एभोगात् न भूम्यादेस्तद्विषयस्य न व्यवहारस्य च हानिः, किं तु तस्य तादृशस्य व्यवहारस्य च हानिशङ्कत्यादिति तन्निवृत्त्यर्थम् आसेधो विधेय इत्यासेधस्यावश्यकर्तव्यतां विधत्ते इदं-

१.—*व्य० १९ । २ त. द. सतो हा । ३ प०. ८. १४७. । ४ रत इति उदास्ते इत्यस्य प्रतीकम् ।

तव्यमित्युपदिश्यत इति । तच्च न,—स्मार्तकालायां भुक्तेर्हानिशङ्काकारणत्वाभावात् । तूष्णीं न स्थातव्यमित्येतावन्मात्रेऽभिधित्सायां विंशति-

सुबोधिनी

इत्यासेधस्यावश्यकर्तव्यतां विधत्त इति । तदपि व्याख्यानं दूषयति—तच्च नेत्यादिना । किमयं तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदेशोऽदृष्टार्थ उत दृष्टार्थः? न तावत् दृष्टार्थः । तथा हि —व्यवहारहानिशङ्कायां सत्यां तन्निवृत्त्यर्थमयमुपदेशो वक्तव्यः । सा च शङ्का कारणे सत्येवोत्पद्यते नासति । तच्च कारणं विंशतिविंशपरिमिता भुक्तिरहोरात्रेष्वित्यत्र ? न तावदन्यत्, वचनेऽनुपादानात् असम्भवाच्चेति बहिरेव परिहृत्य नापि तादृशी भुक्तिरित्याह— स्मार्तकालाया भुक्तेरिति । अयमर्थः—अस्मै भद्रीयं क्षेत्रादिकं प्रतिग्रहादिकमन्तरेणोपभुञ्जत इति स्मरणयोग्यकालीना या भुक्तिः तादृशभुक्तया व्यवहारहानिशङ्कैव नोत्पद्यते साध्यादिसम्भवादिति । नाप्यदृष्टार्थं इत्याह—तूष्णीं न स्थातव्यमितीति । अत्र 'एतावन्मात्राभिधित्सायामविवक्षितं स्यात्' इत्युत्तरेणान्वयः । अविवक्षितम-

बालंभट्टी

वचनमित्यर्थः । तदपि व्याख्यानं दूषयति—तच्च नेति । ननु तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदेशः किमदृष्टार्थः, उत दृष्टार्थः । न तावदन्यः,—असंभवात् । व्यवहारहानिशङ्कायां सत्यां तन्निवृत्त्यर्थमुपदेशो वाच्यः सा च कारणे सत्येव भवति नासति । तच्च कारणं विंशतिविंशपरिमिता भुक्तिरहोरात्रेषु वचनेऽनुक्तेः । नाद्य इत्याह—स्मार्तेति । स्मरणविषयतायोग्यकालिकभुक्त्या व्यवहारहानिशङ्कैव नोत्पद्यते साध्यादिसंभवादिति भावः । नाप्यदृष्टार्थ इत्याह—तूष्णींमिति । दोषद्वयप्रतिपादकोऽयं ग्रन्थः । अविवक्षितं स्यादित्यस्योभयत्रान्वयः । तथा चैतावन्मात्राभिधित्सायां अविवक्षितमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः तूष्णीं नेत्युपदेशस्यादृष्टं फलं विधिबलात् कल्प्यं यद्यपि, तथाऽपि कल्प्यैव तावत् रातीयसी । किंचादृष्टसत्त्वमेव न "ज्वालाग्रहतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः" इति न्यायात् । किं च वक्ष्यमाणप्रकारेण गत्यन्तरसम्भवे तदभावमूलकतत्कल्पनाऽसंगता । एवं चाटहकल्पनयैवास्य सार्थक्यं कल्पनाया बीजाभावान्नास्यादृष्टार्थत्वमिति भावः । अस्योपदेशस्यादृष्टार्थत्वमभ्युपेत्याह—विंशतीति। अत्र तदविवक्षितमनर्थकं स्यादित्यर्थः । अस्योपदेशस्यादृष्ट-

---

१ क. हानिशङ्काकारणत्वात्; करणलात् । २ क. मात्रविधित्सायां । ३ द. 'उत दृष्टार्थ' इति नास्ति अ. 'न तावत् दृष्टार्थः' इति नास्ति । ४ थ. द. हानिशङ्का । ५ थ. द. वर्षादिप ।

ग्रहणमविवक्षितं स्यात् । अथोच्यते—विंशतिग्रहणमूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावनानि-

---

सुबोधिनी

तूपपन्नमिति यावत् । अयमभिप्रायः—तूष्णीं न स्थातव्यमित्यस्योपदेशस्याष्टकं फलमिति वक्तव्यम् । तच्च फलं विधानबलात् कल्प्यम् । कल्पना च गरीयसी । अदृष्टे तावच्छास्त्रीयेव प्रतीयते, "बालाग्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः" इति न्यायात् । सा च कल्पना सम्भवबलत्वात् गतीं । उच्यमाणानुसारेण चास्य वचनस्य गत्यन्तरसम्भवादवश्यमदृष्टकल्पनयैवास्य वचनस्य सार्थकत्वकल्पनाया हेत्वभावात् तूष्णीं न स्थातव्यमित्यमुष्मिन्नुपदेशे नादृष्टार्थः इति । अस्योपदेशस्यादृष्टार्थत्वमङ्गीकृत्यापि दोषमाह—विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्यादिति। अविवक्षितं स्यादिति पदं पूर्वमन्वयोपयोगेन ईदं व्याख्यातव्येन चोक्तेति । अयमर्थः—तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदेशः अदृष्टार्थः । आसेधनेन किमप्यदृष्टफलं जायते । अतस्तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदेशं हित्वा न स्यात् । तथा च तत्फलं विंशतिवार्षिकीति विंशतिवर्षरूपमर्यादामन्तरेऽपि तूष्णीं न स्थातव्यमिति निषेधमात्रेणापि सेत्स्यतीति विंशतिपदमविवक्षितमनर्थकं स्यादिति । *अथ वा

बालंभट्टी

लकाले तत्फलस्य विंशतिवर्षरूपमर्यादामुक्तावपि तूष्णीं न स्थातव्यमिति निषेधमात्रेणापि सिद्धेरिति तदुपादानमनर्थकं स्यादिति भावः । यद्वा तदपि व्याख्यानं दूषयति—तच्च नेत्यादिना। असौ मतीर्थं क्षेत्रादिकं प्रतिग्रहादिकं विनोपभुक्तं इति स्मरणयोग्यकालिकी या भुक्तिस्तस्याः व्यवहारहानिशङ्कां प्रति कारणत्वाभावात्तन्निवृत्त्यर्थं तत्रैवदुपदेशस्यासंभवात् तूष्णीं नेत्येतावन्मात्र उपदेशे वाच्ये विंशतीत्यनर्थकं स्यात् , दृष्टफलाभावेनादृष्टफलकल्पनाया विंशतिवर्षरूपमर्यादायुक्तावपि संभवात् इति भावः । विंशतीत्यस्योक्तमानर्थक्यं निराचष्टे—अथोच्यत इत्यादिना । ऊर्ध्वं विंशतेरिति शेषः। पठ्यत इत्यनेन तूष्णीमिले-

---

* 'तच्च न' इत्यादिपरिहारमन्थस्य 'तदपि' इत्यादिना करिष्यमाणं व्याख्यानं दूषितग्रहणव्याख्यानवैयर्थासमर्थनाय अभिमुखीकरणाय प्रतिजानीते—'अथवा सकल' इत्यादिना 'व्याख्यायते' इत्यन्तेन ।

---

१ थ. द. ङ प्रथमं ता० २ द. मुप । ३ थ. 'पूर्वं' इति नास्ति। ४ थ. एतदग्रे । ५ त. न नान्वे । ६ थ. द. च फलं ।

राकरणार्थम् ; यथाऽऽह कात्यायनः—"शक्तस्य संनिधावर्थो यस्य लेख्येन मुच्यते । विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम् ॥" इति । तदपि न—आध्यादिष्वपि विंशतेरूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिराकरणस्य समत्वेनापवादा-

सुबोधिनी

सकललोकमनःप्रसादसम्पादनसुगमेन मार्गेण तच्च नेत्रादिपरिहारसम्बन्धसन्दर्भोऽभिप्रायतो व्याख्यायते । तदपि व्याख्यानं दूषयति तच्च नेत्रादिना । अयमर्थः—अस्मै मदीयं क्षेत्रादिकं प्रतिग्रहादिकमन्तरेणोपभुङ्क्ष इति त्वरमाणयोग्यकालीना या शुक्तिः तस्या व्यवहारहानिशङ्कां प्रति कारणत्वाभावात् 'तच्चिरभूस्यर्थमसावुपदेक्ष्यत इति न वदते, अतः पूर्वं वक्तव्यं तूष्णीं न स्थातव्यमित्येतावन्मात्रमुपदेक्ष्यत इति । तथा च विंशतिपदमविवादितमनर्थकं स्यात् । कुतः ? दृष्टप्रयोजनाभावादस्योपदेशस्याटृष्टं प्रयोजनं कल्पनीयम् । अदृष्टप्रयोजनस्य विंशतिवर्षरूपमर्यादाभावेऽव्युत्पत्तेः । अतो विंशति पदमविक्षितमिति विंशतिपदस्थानर्थक्यं परिहरति—अथोच्यत इत्यादिना । अयमभिप्रायः—"एश्वतोऽश्रुवतः" इत्यनेन तूष्णीं न स्थातव्यमित्येतावन्मात्रमेवोपदिश्यते नाधिकम् ; तथाऽपि विंशतिपदं सार्थकम् । तथा हि । विंशतिवर्षपर्यन्तं यदि स्वामी नासेधयति, प्रत्यर्थी चासेधरहितं तावन्तं कालमुपभुक्ते वस्तुतः कपटकृतलेख्यपूर्वकमपि, तदा विंशतौ वर्षेऽत्यतिक्रान्तेषु तत्पत्रं निर्दोषमिति पत्रगतदोषोद्भावननिराकरणार्थत्वेन विंशतिपदं सार्थकमिति । अनासेधे विंशतिवर्षाभोगेन विंशतिवर्षानन्तरं पत्रं निर्दोषमित्यत्र कात्यायनवचनं प्रमाणयति—शक्तस्य संनिधावर्थ इति । निराकरोति—तदपि न आध्यादिष्वपीति । अयमभिप्रायः—पत्रे

बालंभट्टी

वोपदिश्यते नाधिकम् । तथाऽपि विंशतीति सार्थकम् । तथा हि—यदि विंशतिवर्षपर्यन्तं स्वामिकृतासेधाभावेन तद्रहितं तावत्कालं वस्तुतः कपटकृतलेख्यकमपि प्रत्यर्थिनोपभुक्तं तदा विंशति वर्षोत्तरं तत्पत्रं निर्दोषमिति पत्रदोषोद्भावननिराकरणार्थत्वेन तत् सार्थकमिति भावः । अत्र प्रमाणमाह-यथाऽऽहेति । शक्तस्य निराकरणे समर्थस्य सन्निधावित्यर्थेनासन्निध्ये व्यवछेदः। लेख्येन कपटकृतेन । विंशद्वर्षाण्यित्यर्थम् । इदमपि निराकरोति-तदपीति । तथा च

१ ख. विंशतिवर्षं । च. विंशतिवर्षाति । २ थ. द. दिना । ३ थ. स्यादे ४ थ. तदपीति । 'अथ मतम्' इत्यादिना यद् व्याख्यानमुद्भावितं तदपीत्यर्थः । ५ ङ. व्युत्पत्तेर्यि । ६ 'अदः' इति स्यात् । ७ द. अनासेधविंशतिवर्षानन्तरम् । 'अनासेधविंशतिवर्षोपभोगानन्तरम्' इति पाठेनुं युक्तरम् ।

संभवात् ; यथाऽऽह कात्यायनः — "अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्त सुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्सिद्धिर्लेख्यदोषविवर्जिता॥" तथा—"सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः॥" इति ।

सुबोधिनी

दोषोद्धाननिराकरणार्थत्वेन विंशतिपदस्य सार्थकत्वेऽस्य न्यायस्याध्यादिष्वपि तुल्यत्वात् । उपरितनयोगीश्वरवचने "आधिसीमोपनिक्षेपजडवत्सधनैर्विना ।" इत्यस्याध्यादिष्वपवादो विरूपत्वेतेति । ननु "पश्यतोऽमुतः" इत्यनेनासेधगहितं विंशतिवर्षोपभोगानन्तरं सामान्येन सर्वत्र पत्रदोषोद्भावननिराकरणे प्राप्ते "आधिसीमोपनिक्षेप" इत्यनेन विशेषवचनेनाध्यादिविषये तथा न, किन्तु विंशतिवर्षानन्तरमपि पत्रदोषोद्भावनमस्त्वेवेति पूर्वोक्तापवादे कुतो न विरोध इत्याशङ्क्य न योगीश्वरवचनयोरेव परस्परविरोधः, अपि तु कात्यायनवचनाभ्याम् "आधिसीमोपनिक्षेप" इति योगीश्वरवचनस्य विरोध इति द्योतयितुं कात्यायनवचनमुदाहरति-अथ विंशतिवर्षाणीति । एतदुक्तं भवति-आधिपत्रे सीमापत्रे च विंशतिवर्षानन्तरं दोषोद्भावनं नास्ति, अपि त्वदुष्टमेव तत्प्रत्यमिति कात्यायनवचनाभ्यां प्रतीयते । योगीश्वरवचनेन त्वेतद्विपरीततया आधौ सीमनि च विंशतिवर्षानन्तरमपि दोषोद्भावनमस्तीति । तथा च विरोधः । न चैतदुक्तं लक्ष्यमाणप्रकारेणाविरोधेनैवोप-

बालंभट्टी

सार्थक्ये आध्यादिष्वपि त्रिषु वक्तव्यस्य तुल्यत्वेनाथो आधिसीमोपेत्यादिमूलवचनेनापवादत्वोक्त्यसंगत्यापत्त्या मूलयोर्मिथो विरोधापत्तेरिति भावः । ननूक्तरीत्या पश्यत इत्यनेन सामान्यतो विंशतिवर्षोपभोगोत्तरं सर्वत्र पत्रेषु दोषोद्भावननिराकरणे प्राप्ते आधिसीमोपेत्यनेन विशेषवचनेन तद्विषये तथा न, किं तु तदुत्तरमपि तदुद्भावनं कर्तव्यमेवेति बोध्यते इति । प्रागुक्तापवादत्वसम्भवेन तस्य कुतो विरोधो मिथ इति चेन्न ; वचनान्तरविरोधेनैवं व्यवस्थाया दुर्वचत्वादेतदभिप्रेत्य तद्वचनमाह-यथाऽऽहेति । तथा च तथाऽक्षरीकारे कात्यायनादिविरोधोऽन्यथा मिथो विरोधः, सेयमुभयतः पाशरज्जुरिति भावः । अथेति—आधिसीमापत्रयोरपि तदुत्तरं दोषोद्भावनं न । अपि तु अदुष्टमेवेत्यत्रैतत् प्रतिपाद्यत्वमैत्यङ्गि-

---

१ त. परियो । २ त. पत्रेषु दो । ३ तुल्यत्वे आधीति च पाठः ।

एतेन "धनस्य दशबार्षिकी" इत्येतदपि प्रत्युक्तम्। तस्मादस्य क्षीकस्य सम्भाऽर्थो वक्तव्यः। उच्यते—भूमेर्धनस्य च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः। तथा हि—निराक्रोशं विंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी न्यायतः क्षेत्रं लभते;तथाऽपि फलानुसरणं न लभते,--अप्रतिषेधलक्षणात् स्वापराधात्,अस्माच्च वचनात्। परैरक्षभोगे तु विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव—"पश्यतः" इति वचनात्। प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशे--"अनुवतः" इति वचनात्। विंशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभते, विंशतिग्रहणात्। ननु तद्भुक्तस्यापि फलस्य स्वत्वात्तद्धानि- 5

सुबोधिनी

एतेरिति। स्वाभिप्रेतमर्थमाह—'उच्यते' इत्यादिना। प्रत्यक्षभोगे च साक्रोश इति। फलानुसरणं लभत इत्यनुषङ्गः। अत्र हेतुः—अनुवत इति वचनादिति। यतोऽनुवत एव फलहानिरतो नुवाणस्याक्रोशं कुर्वतः फलमस्तीत्यर्थः। प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभत इति। अत्रापि फलानुसरणमित्येव। अस्तु स्वत्वं, तथाऽपि विप्रयविशेषे

बालभट्टी

परीततया मूलवचनयोर्व्यवस्थायामेतद्विरोधो न चैतद्युक्तं वक्ष्यमाणप्रकारेण विरोधैनैवोपपत्तेरिति भावः। सम्भोऽर्थ इति। भिद्धेर्भोऽर्थ इत्यर्थः। अन्योर्थ इति पाठान्तरम्। तमेव स्वाभिमतमाह—उच्यते इति। इह-पश्यत इत्यत्र वचने। विवेति,—तात्पर्यत इति भावः। अत एवोपपादयति—तथा हीति। निराक्रोशम् इति उपभोगविशेषणं—फलेति। तावत्पर्यन्तं ततस्तेन लब्धेत्यादिः। ननु स्वत्वापराधे महदनिष्टमनुचितमत आह—अस्मादिति। पश्यत इति वाक्यशेषात्; अन्यथैतस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। आक्रोशे इति,—फलानुसरणं लभत एवेत्यस्यानुषङ्गः। अत्र हेतुमाह—अनुवत इति। यतोऽनुवत एव फलहानिरतोऽनुवत आक्रोशं कुर्वतः फलमस्तीति भावः—क्रौशे चेति। फलानुसरणमित्यस्यानुषङ्गः। इदमप्ययुक्तमिति शङ्कते—नन्विति। फलस्येति फलस्यापि इत्यर्थः। तद्धानिरिति।

१ ख. ग. स्यान्यार्थो। २ क. हानिर्विव०। ३ क. ज. निराक्रोशविंश। ४ क. परोपभोगे तु। ज. परोक्षभोगी ५ त. स्तु (फलं)। ६ साक्रोशे इति च पाठः। ७ निरेत्येतत्परित्यज्य क्रोशे च इति प्रतीकग्रहणं च।

रनुपपत्तेश्च । बाढं तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवावस्थाने; यथा—तदुत्पन्नपूगपनस-वृक्षादीनाम्, यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपभोगान्नष्टं तत्र स्वरूपनाशादेव स्वत्वनाशः ॥ "अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः"॥ इत्येवंन वचनेन निष्क्रयरूपेण गणयित्वा चोरवत्तत्समद्रव्यदानं प्राप्तं, हानिर्विशति-

---

सुबोधिनी

फलहानिरूपपुन्नेत्यर्थाङ्गीकारेण परिहरति—बाढमिति । क विषये फलहानिर्नास्ति क्व वा फलहानिरित्याकाङ्क्षायां यत्र फलं विद्यमानं, तत्र हानिर्नास्तीत्याह—तस्य स्वरूपाविनाशेनेत्यादि । तस्य फलस्य । यत्र पुनः फलमुपभोगात् स्वरूपतो नष्टं, तत्र सम्बन्धिनः स्वरूपस्याभावात् सम्बन्धात्मके स्वत्वे निवृत्तेऽपि 'अनागमोपभोक्तारं चोरवद्दण्डयेत्' इति वचनाच्चोरेणापहृतं द्रव्यं स्वामिनेऽर्पयित्वा यथा दण्डो गृह्यते तद्वदुपभोक्तारं स्वामिने फलं दापयित्वा दण्डयेत् इति विधानाद्वचनबलात् फलमूल्यदाने प्राप्ते फलहानिर्विधीयत इत्याह—यत्र पुनस्तदुत्पन्नमित्यादिना ॥ २४ ॥

बालंभट्टी

फलहानिरपीत्यर्थः । अस्तु स्वत्वं, तथाऽपि विषयविशेषे फलहानिरुपपद्यतेत्यङ्गीकारेण परिहरति—बाढमिति। क फलहानिर्नास्ति काङ्क्षीत्याकांक्षायां यत्र फलं विद्यते तत्र हानिर्नास्त्याह—तस्येति, फलस्येत्यर्थः । स्वरूपपदं स्पष्टार्थम् । यद्वा स्वरूपतः सर्वात्मनेत्यर्थः । तदिति,—क्वेत्यर्थः। पूगः क्रमुकः । एवं चायं पूर्वपक्षविषय इति भावः । प्रकृतवचनविषयमाह—यत्पुनरिति । यत्त्वित्यर्थः। यत्र पुनरिति पाठान्तरम्। स्वत्वनाश इति,—संबन्धिनः स्वरूपस्याभावात् सम्बन्धात्मकस्वत्वस्य निवृत्तावित्यर्थः । वचनेनेति,—चोरेणापहृतं द्रव्यं स्वामिने दापयित्वा ततो यथा राज्ञा दण्डो गृह्यते तद्वत्तादृशोपभोक्तारं पापिष्ठं तं स्वामिने तदापयित्वा स्वयं राजा दण्डेन निगृह्णीयादिति तत्पूर्वकं दण्डविधायकेन कात्यायनवचनेने।

---

१ क. छ. विनाशे तथ० । २ ना० १. ८३. । ३ त. मः स्वं । ४ स. न दृष्टः । ५ 'यत्पुनस्तदुत्पन्नम्' इति तु मिताक्षरापाठः । ६ अस्येति—इति च पाठः । ७ स्व रूपदस्य स्पष्टोर्थः । ८ निवृत्तावपीत्यर्थः ।

वार्धकीति अपोद्यते । राजदण्डः पुनरस्यैव विंशतेरूर्ध्वमपि, अनागमोपभोगादपवादाभावाच्च । तस्मात्स्वाम्युपेक्षालक्षणस्यैवापराधादस्माच्च वचनाद्दिंशतेरूर्ध्वं पैलं नष्टं न लभत इति स्थितम् । एतेन धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि व्याख्यातम् ॥२४॥

अस्यापवादमाह -

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥

आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिसीमोपनिक्षेपाः; जडश्च बालश्च जड-

किमुपेक्षया सर्वैरेव व्यवहारद्रव्यमोक्ष्यत्वं स्यात्? सत्यम्—आधिसीमोपेत्यादि ॥ २५ ॥

बालंभट्टी

त्यर्थः। अपोद्यते बाध्यते,—उक्तवचनबलात्फलमूल्यदाने प्राप्ते केवलं फलहानिस्त्रानेन विधीयत इति तदपवादत्वमस्येति भावः। अत एवाऽऽह—राजदण्ड इति। तद्वचनगोचित इत्यर्थः। अनागमेति,—स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहकथादिरागमः वैचने तत् किमाविशेषणम्। अपेति,—तद्देतद्विषयेऽपवादाभावाद्वेत्यर्थः। स्वोक्तमुपसंहरति—तस्मादिति। अन्योपेक्षा नापराध इति सूचयन्नाह—स्वाम्युपेति। नष्टमिति,—स्वरूपत इति भावः। व्याख्यातमिति,—उक्तवचनस्यापि फलहानिपरत्वा सुयोज्यत्वात् ॥ २४ ॥

यथाश्रुतप्रकारद्वयेऽप्यनुपपत्तेराह—आधिश्चेत्यादिना । लक्षणस्त्वाज्जडस्य पूर्वनिपातः । अत्र द्वन्द्वस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यं न तत्रेमे। तथा च जडैस्यादि संसार्धं, तेन सहोपनिक्षेपादिभिर्योज्यैत्यमेण त्रिवारं द्वन्द्वः कार्यः । यथाश्रुतेतु आधेर्ध्यन्तरत्वात्

१ छ. अपोद्यते । क. कीलनेनापोद्यते । क. २ क. लक्षणत् स्वा प० । ३ क. नष्टं फल । ४ अनागमेत्युपे भुक्ते इतिवचने इति च पाठः । अनागममित्येत् इति च पाठः । ५ फ न तु क्वेमे पूर्वनिपातस्त्यादति भावः । ६ जडश्च बालश्च तयोर्धने जडबालधने, उपनिक्षेपश्च जडबालधने च उपनिक्षेपजडबालधनानि सीमा च उपनिक्षेपजडबालधनानि च सीमोपनिक्षेपजडबालधनानि आधिश्च सीमोपनिक्षेपजडबालधनानि च आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनानि इति द्वंद्वः कार्य इति भावः ।

बालौ तयोर्धने जडबालधने; आधिसीमोपनिक्षेपाश्च जडबालधने च आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनानि, तैर्विना। उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यम्; यथाऽऽह नारदः—"स्वं द्रव्यं यत्र विश्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः। निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः॥" इति। उपनिधानमुपनिधिः। आध्यादिषु पश्यतोऽप्रुवतोऽपि भूमेर्विंशतेः[२], धनस्य दशभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमप्युप-

---

आध्यादिषु भुक्तिर्नैवापहारकारणमित्यभिप्रायः। आधिस्तावत् भोगार्थश्च क्रियते। सीमा च प्रतिजागर्तृदोषादनेकधा भुज्यते, निक्षेपं च समर्पितस्वात्, जडबालधनं त्वसामर्थ्यात्, उपनिधिं वञ्चयति, राजधनमनेकगामित्वात्, क्षीणं चास्वातन्त्र्यात्, श्रोत्रियाणां व्यापारान्तरापेक्षया। तथेति प्रकारार्थः। यत्रैव स्वामित्वादर्शेऽपि भुक्तिः संभाव्यते तत्कृतोपभोगे-

---

सुबोधिनी

उपनिक्षेपस्यापैनिधेश्च भेदं[४] दर्शयति—उपनिक्षेपो नामेति। एतदुक्तं भवति—रूपसङ्ख्ये प्रेदर्शयित्वा यत् दीयते, असावुपनिक्षेपः, अप्रदर्शयित्वा रक्षणार्थं यत् दीयते असावुपनिधिरिति। नारदवचने विश्रम्भादिति पदेन रूपसङ्ख्याप्रदर्शनं सूच्यते। उपैनिचयहानि

बालंभट्टी

पूर्वनिपातसम्भवेऽपि तृतीयद्वन्द्वे जडेत्यादेः पूर्वनिपातः स्यात्। अनित्यत्वं स्वरसतिका गतिः। अत उक्तंच गतिर्न्याय्या। उपनिधित उपनिक्षेपस्य भेदं दर्शयन् तदर्थमाह—उपनिक्षेपो नामेति। तथा च रूपसंख्येऽप्रदर्शयित्वा रक्षणार्थं यद्दीयते स उपनिधिरिति बोध्यम्। विश्रम्भात् विश्वासात्। अनेन रूपसंख्याप्रदर्शनं सूच्यते। अविशङ्कित इत्यनेन रक्षणार्थत्वं सूच्यते। तथाऽपि निधीति भिन्नं वाक्यं सामान्ये नपुंसके—विना योगे द्वितीयैकवचनान्तम्। तद्विना चेत्यर्थः। तद्ग्रहणार्थस्तु उक्तः। योगार्थमाह —उपनिधानामेति। अभ्यर्हितत्वविवक्षया राजशब्दस्य पूर्वनिपातः। धनैरपीत्यत्र विनेत्यस्यानुषङ्गो बोध्यः। इदं च पूर्ववाक्येन पश्यत इत्यनेनाभ्येति। तथा च तदेकवाक्यता शाब्दी। अथ तात्पर्यार्थमाह-आध्यादिष्विति। अनुभव इति शेषः। अपिना अन्यसमुच्चयः। अग्रिमापिनां प्राक्त्वसमुच्चयः। उपचयेति फलहानिनै भवतीत्यर्थः।

---

१ क. ङ. छ. विश्रम्भा०। २ ख. विंशतेरूर्ध्वं धनस्य। ३ घ. मपि हानिर्न। त. उप इति नास्ति। ४ घ. ङ. पनिधेर्भेदं। ५. ङ 'प्रदर्शयित्वा' इत्यादिः। 'क्षेपः' इत्यन्तो नास्ति ६ ङ. त्ययोरग्रः। 'प्रदर्शयित्वा' इति लेखकप्रमादः, 'समासेऽनञ्पूर्वक्त्वोल्यप् (७-१-३७) इति ल्योऽपि प्रदर्श्येतिरूपस्य साधुत्वात्। एवमदर्शयित्वेत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। ७ उपचयहानिरिति मिताक्षरायां तु पठ्यते। ८ फ. एतदर्थं।

चयहानिर्न[1] भवति,—पुरुषापराधस्य तथाविधस्याभावात्, उपेक्षाकारणस्यैं तत्र तत्र संभवात्। तथा हि। आवेराधित्वोपाधिक एव भोग इत्युपेक्षायामपि न पुरुषापराधः। सौम्यशिरकृततुषाङ्गारादिचिह्नैः स्वैसाध्यत्वादुपेक्षा संभवति। उपनिक्षेपोपनिध्यौर्भुक्तेः प्रतिषिद्धत्वात् प्रतिषेधातिक्रमोपभोगे च सोदयधनलाभादुपेक्षेपपत्तिः। जडबालयोर्जडत्वाद्बालत्वाद्वुपेक्षा युक्तैव; राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वात्; स्त्रीणामज्ञानात्, अप्रागल्भ्याच्च; श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारानुष्ठानव्याकुलत्वादुपेक्षा युक्तैव। तस्मादाध्यादिषु सर्वत्रोपेक्षाकारणसंभवात्समक्षभोगे निराक्रोशे च न कदाचिदपि फलहानिः ॥ २५ ॥

आध्यादिषु दण्डविशेषप्रतिपादनार्थमाह—

आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।
दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

नापहारकारणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

यतश्चाध्यादिषु निमित्तान्तराद्भुक्तिः ततः—आध्यादीनामिति ॥ २६ ॥

सुबोधिनी

र्नभवतीति । फलहानिर्न भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

बालंभट्टी

अत्रा हेतुमाह—पुरुषेति। स्वामीत्यर्थः। स्वल्पस्यापि न दोष इत्याह—तथाविधेति। येनेदृशं फलं तादृशः इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—उपेक्षेति। तत्र तत्र,—आध्यादिषु। आधिरुपोपाधिका एवेति,—आधित्वनिमित्तका एवेत्यर्थः। चिरकृतेति पूर्वतरंकृतेत्यर्थः। चिरभूतेतिपाठान्तरम्। सुसाध्य इति पाठः। मौलक्रमबोधने तात्पर्यादाह—उपनिक्षेपोपनिधी। अन्यथाऽस्यात्यन्तात् पूर्वनिपाते वैपरीत्यं स्यात्। प्रतिषिद्धत्वादित्यस्योपेक्षोपपत्तिरित्यन्वयः। प्रतिषेधमुल्लङ्घ्य भोगे किमभाग अह—प्रतीति। षष्ठीतत्पुरुषपूर्वकतृतीयातत्पुरुषः। जो व्युत्क्रमे—लाभाच्चेत्यर्थः—व्याकुलत्वादिति। उपेक्षाद्युक्तैवेत्यस्यानुषङ्गः। एवमग्रेऽपि। तदर्थेति। विचारानुष्ठानयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तदर्थशब्देनषष्ठीतत्पुरुषं कृत्वा पुनः त्रयाणां द्वन्द्वं कृत्वा तृतीयातत्पुरुषः इति भावः। उपसंहरति—तस्मा-

१ क. हानि भवति । क. २ स्य तत्र संभवात् । ३ ख. ग. साध्यत्वा० । ४ क. प्रतिषेधात् । ५ ज. सुसाधनत्वादुपेक्षोपपत्तिः ख. सोदयफललाभ० । ग. सोदयफलाभावाद् । ६ ब. धूतेति ।

यः आध्यादीनां श्रोत्रियद्रव्यपर्यन्तानां चिरकालोपभोगबलेनापहर्तृतं विवादास्पदीभूतं धनं स्वामिने दापयेदित्यनुवादः। दण्डं च तत्समं विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं राज्ञे दापयेदिति विधिः। यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न संभवति तथाऽपि

धनिने धनं दत्त्वा अनन्तरं राज्ञे तत्समं देयम्। अपि वा झल्लुपेक्षमित्यर्थः; यस्माच्च भुक्तमात्रेण नार्थनाशः ॥ २६ ॥

सुबोधिनी

विवादास्पदीभूतं द्रव्यं स्वामिने दापयेदित्यनुवाद इति। "निह्नवे भाविते दशबन्धं राज्ञे च तत्समम्।" इत्यत्रास्यार्थस्य विहितत्वादिति भावः। दण्डं च तत्समं विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं राज्ञे दापयेदिति। नन्वत्र विधिरनुपपन्नः,-- "राज्ञे च तत्समम्" इत्यत्रैव प्रकृतधनसमदण्डस्यापि विहितत्वात्। उच्यते। "राज्ञे च तत्समम्" इत्यत्र ऋणादानमात्रे विधिः न सर्वत्र विधेयेत्। भवतु वा सर्वविषयत्वम्; तथाऽपि न तत्र विधिः। तत्र तत्र विहितस्य "राज्ञे च तत्समम्" इत्यानूद्यमानत्वात् काचिदनुपपत्तिः। ननु सर्वेष्वपि विवादपदेषु तत्समदण्डविधिर्न युक्तः गृहादिविवादेषु गृहान्तरादिरूपदण्डदानस्याशक्यत्वादित्याशङ्क्य सत्यमेवं, तादृशे स्थले "तत्समम्" इति तत्र तत्र वक्ष्यमाणदण्डो विधीयते इत्याह-- यद्यपि गृहक्षेत्रादिष्विति। ननु तर्ह्यत्र वक्ष्यमाणस्थले चात्रार्थवार्थौ विधीयत

बालंभट्टी

दिति। कदाचिदिति विप्रकृतेः पूर्वं तदनन्तरं चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

आध्यादि अपहृत्यमाणेषु संकोचे मानाभावादाह—श्रोत्रियेति। अपहारे निमित्तमाह—चिरेति। धनमित्यस्यार्थमाह—विवादेति। अनुवाद इति। "निह्नवे भाविते दशबन्धं" इत्यनेन वाक्यार्थस्य विहितत्वात्तत्र दानस्य विहितत्वेन दानेनैव दापनस्याप्याक्षिप्तत्वादिति भावः। तृतीयपदार्थमाह—दण्डं चेति। तत्समामित्यस्य व्याख्या—विवेति। अनुपपत्तेराऽऽह—दापयेदिति। विधीरिति। प्राड्विवाकादीरिति शेषः। नन्वयमपि विधिर्नेनिह्नवे इत्यत्र राज्ञे च तत्समामित्यनेनैव प्रकृतधनसमदण्डस्यापि विहितत्वादिति चेन्न। तस्य ऋणादानमात्रविषयत्वेनासर्वविषयत्वेन प्रकृतेऽप्राप्तेः। सर्वविषयत्वेऽपि तत्र तत्र विहितदण्डस्य राज्ञे च तत्समामित्यनेनानुवादात्। अतो न दोषः। प्रतिपादितमिदं तत्रैव। तदेतत् ध्वन्यत्रेवाह—यद्यपीति।

१ ख. ग. ज. 'यः' इति नास्ति। २ ख. ग. ज. इतीर्ष वि। ३ त. थ. तं विवा। ४ थ. 'इत्यभिप्रायः' इत्यादि 'विहितात्' इत्यन्तो नास्ति। ५ त. द. व दानो। ६ थ. द. सर्वेवि। ७ थ. देतु। ८ थ ध्येयु। ९ त. थ. झल्लेले। १० थ. द. ति च तः। ११ फ. न त्ययमपि।

" मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा । " इत्यादिवक्ष्यमाणो दण्डो द्रष्टव्यः । अथ तत्समदण्डेनापहर्तुर्दमनं न भवति बहुधनत्वेन, तदा शक्त्यपेक्षं धनं दापयेत्—यावता तस्य दर्पोपशमो भवति तावदापयेत् । " दण्डो दमनादित्याहुः, तेनादान्तान् दमयेत् । " इति[3] दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वात् । यस्य तु तत्सममपि द्रव्यं नास्ति सोऽपि यावता पीड्यते तावदाप्यः । यस्य पुनः किमपि धनं नास्ति असौ विरूपदण्डादिना दमनीयः । तथा च

सुबोधिनी

हत्यन्यतरस्याविधित्वं स्यादिति चेन्न । वक्ष्यमाणस्थले दण्डस्वरूपविधिः, अत्र तु तत्र प्राप्तदण्डानुवादेन दापनविधिरित्युभयत्र[1]विशेषसम्भवान्नान्यतरस्याविधित्वम् । 'ननु धिक्कारस्य दण्डत्वमेव कथम्[2] सिद्धे वा दण्डत्वे तद्विधानं कुतोऽवगम्यते?'–इत्याशङ्क्योभयत्र मनुवचनं

बालंभट्टी

गृहान्तरादिरूपदण्डदानस्वासम्भवेनाशक्यत्वात्,तथा चाद्यादिसर्वविषयत्वमेव तस्यानुपपन्नमिति भावः । आदिना " क्षेत्रस्य हरणे दण्डो ह्यधमोत्तममध्यमः।" इत्युत्तरार्धपरिग्रहः—दण्ड इति । तत्रेति शेषः । तथा च तत्सममित्यनेन तादृशे स्थले वक्ष्यमाण एव दण्डो विधीयत इति भावः। नन्वेवमग्रेऽपि चैकस्यैवार्थस्य विधानादन्यतरस्याविधित्वं स्यादिति चेन्न। वक्ष्यमाणस्थले दण्डस्वरूपविधिरत्र तु प्राप्तदण्डानुवादेन दापनविधिरित्येवमुभयत्र विधिसंभवात् । तुर्यपादार्थमाह—अथेति । व्याख्याते पूर्वान्वयि । शक्त्यपेक्षत्वस्य मर्यादामाह—यावतेति । एतन्नाभोपायमाह- दण्ड इति । तेन दण्डेन " दण्डेति" इत्यत्र शौतमीये दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वस्योक्तत्वात्,तथा च तस्य योगरूढत्वेन योगवशेन तल्लक्षणेति भावः। अनेनैवाधिक्यस्येत्र न्यूनस्यापि विनिगमका भावात्तथोक्तया संग्रहः इत्याहः—यस्य त्विति। एवमेजानेनैव लब्धं विशेषान्तरमाह—यस्य पुनरिति,–यस्य त्वित्यर्थः।ननु धिग्दण्डादेर्दण्डत्वमेवादावसिद्धं, सिद्धेऽपि वा दण्डत्वे तद्विधिः कुतोऽवगम्यत इत्यत आह —तथा चेति । धिग्दण्डो 'धिगिति कुत्सनं, वाग्दण्डः परुषशापवचनात्मकः, धनदण्डो धनापहारः, वधदण्डः शारीरो बंधरोधादिर्जीवितान्तः, एते च चतुर्विधा दण्डा व्यस्ता एककशः समस्ता द्विशस्त्रिशश्चतुरो वा अपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः।तदुक्तं मनुना"वधेनापि यदा त्वेतान्निगृहीतुं न शक्नुयात्।तत्रैषु सर्वमभ्यस्येत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्।" इति। वधेनापि ताडनेनापि।अपिरत्यन्तसुखत्वे । उक्तक-

---

१ व्य०, १५५.१२.—मौ० ११.२८.। २ ब. 'विधेय' इत्यादि 'क्षेत्रस्य' इत्यन्तं नास्ति । मतस्थे इति च पाठः। ४ धिक् धिगिति च पाठः।

मनुः—"धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम्। तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः

सुबोधिनी

प्रमाणयति—धिग्दण्डं प्रथमं कुर्यादिति। अत्र प्रथमतदनन्तरतृतीयादयः शब्दा धिग्दण्ड वाग्दण्डधनदण्डवधदण्डानां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्याधिक्यप्रतिपादकाः, न तु पुनः

बालंभट्टी

मेण पूर्वपूर्वापाध्ये उत्तर उत्तरः प्रयोक्तव्यः। तथा चात्र प्रथमतदनन्तरतृतीयादयः शब्दाः धिग्दण्डधनदण्डवधदण्डानां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्याधिक्यप्रतिपादकाः न तु सर्वेष्वव्यपराधेषु प्रथमादिक्रमेण कर्तव्यता प्रतिपादका इति बोध्यम्। अयं पाठः प्रागुक्तस्य "धिग्दण्डस्तथ" इति मूलस्य संवादी। मेधातिथिना तु आश्रयोर्व्यत्ययेन पाठं कृत्वा यो गुणवीक्षणात् प्रथममेवापराधे कृतवान् स वाचा निर्भर्त्स्यः। साधुगुणवानसि मा पुनरेवं कार्षीरिति, तथो व्यमानो यदि ततो न निवर्तते तदा धिग्दण्डेन कुत्सावविशिष्टेन पुरुषवचनेनिर्भर्त्स्यः। एवमग्रेऽपीति व्याख्यातम्। नारदेन तु दण्डद्वैविध्यमुक्तम्। तथा हि—"शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः। शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः। काकिन्यादिरर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च॥" इति। द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवतीत्याहुरस्म एव, "शारीरः दशधा प्रोक्तः अर्थदण्डस्त्वनेकधा।" इति इदञ्च ब्राह्मणादिसर्ववियपम्। न च "राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मण वर्जम्" इति गौतमात्र ब्राह्मणा दण्ड्या इति वाच्यम्। तस्य प्रशंसार्थत्वात्। न च "बहुभिःपरिहार्यो राज्ञाऽवध्यश्चाबन्ध्यश्चादण्ड्यश्चादाहिःकार्यश्चापरिचलश्चेति" इति तस्य स्वोक्तविरोधस्तथासतीति वाच्यम्। अस्यैतद्व्यवहितपूर्वतनेन स्वेनैव स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदांग विद्वाकोवाक्योतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तदृतिआह्याचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतश्चिषु कर्मस्वभिरतः पट्सु वा सामयिकापारिकेष्वभिनिरत इत्यनेन प्रतिपादित बहुश्रुतविषयत्वेन ब्राह्मणमात्रविषयत्वाभावात् प्रतिपादितमिदमधस्तात् न्याय्यात्तं च। तदेतत् प्वनयन्

* "नारदेन्दं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम्' इति सर्वैर्मनुस्मृतिटीकाकारैरादृतः पाठः।

परम् ॥" इति । वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां नवधा दर्शितः । तथाऽऽह मनुः—"दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि क्षुरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ उपस्थमदुरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥" इति । एतेषां यस्मिन्नपराधस्तस्यैवोपस्थादौ निग्रहः

सुबोधिनी

सर्वेष्वन्यपराधेषु प्रथमादिक्रमेण कर्तव्यताप्रतिपादकाः दैशस्थानानिदण्डस्येति। त्रिषु वर्णेषु क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु। यानि दण्डस्थानानि तानि दशेत्यन्वयः। एतेषां च यस्मिन्नित्ति इति। एते पायुपस्थादीनां मध्य इत्यर्थः । अकिञ्चनं भिन्नदण्डं दण्डयेदित्युक्तम् । तत्रैव पक्षान्तरे

बालभट्टी

विशेषमाह—वधदण्डोऽपीति । नानां नानात्वं क्वचित् तत्रैव पाठः । तत्र मानमाह—यथाऽऽहेति। त्रिषु क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु वर्णेषु यानि दण्डस्य स्थानानि दश स आब्रवीदित्यर्थः । इदमुपलक्षणमनुलोमादेरपि । तदेतत् ध्वनयन्नाह - अक्षत इति । शारीरसकलावयव-दण्डरहित इत्यर्थः। व्रजेत् राजगृहात् पुराद्वा, पञ्चमं स्थानं—अव्यवहितेनान्वेति स्थानशब्दो-ऽत्र विषयपरः। तत्तत् प्रदेशे पीडनीय इति तात्पर्यम् । न च धनदण्डस्य पृथग्विहितत्वात् शारीरभेदमध्ये तदुक्तिः पुनरुक्ता संभवा चेति वाच्यम् । धनकृतापराधे तदण्ड एव नान्य इत्येतदर्थः। पुनस्तदुक्ते तन्मध्ये लेखस्तु तुल्यत्वप्रतिपादनाय । यद्वा तत् पीडया शारीरपी ड़ा परोऽयमन्य एव ततो धनदण्डादिति प्रकारान्तरत्रय मेतातिथेर्मतेनोक्तम् तत्तेनैव बोध्यम् । अव्यवहिताग्रिमत्रायोक्तेस्तात्पर्यमाह—तेषां चेति। उपस्थादीनां मध्ये इत्यर्थः। उपस्थमवकृष्टं-सवोः प्रजोत्पादकम्। यत्र च दण्डविशेषो नास्तत्तत्र यस्य यत् कृतापराधः स्यात् तत्रैव पीडनीयः तत्राऽऽगन्थागमने उपस्थनिग्रहः, अभक्ष्य भक्षणे उदरनिग्रहः, आहारनिवृत्त्यादिना, वाक्पारु-ष्ये जिह्वायाः, स च छेदः, चौर्ये हस्तयोः, पारदौर्बल्यदुष्टप्रतिक्रमाप्यादयोः, राजदार-दिदक्षायां चक्षुषोः, तदनुरूपेणाऽऽजिघ्रतो नासिकायाः, राजादिरहस्यं भिन्त्याद्यन्तरे शृण्वतः कर्णयोः, महापातकिनो मरणं देहस्येतिबोध्यः । ननु आद्यापाहारे महादोषे अकिञ्चन-स्य भिन्नदण्डाशुक्तमयुक्तं, तस्य अल्पस्यापराधविषयत्वात्ततः तत्रैव पक्षान्तरेऽप्याह—क्रमेति।

१.—८. १२९.। २.—८. १२४·—५.। 'नवधा दर्शित इति। ३ नवधा नवप्रकारेण प्रसिद्ध-धनव्यतिरेकेण नवप्रकार इत्यर्थः' इति अधिकपाठो 'दश' इत्यतः प्राक् ख. ग. पुस्तकयोर्दृश्यते । किन्त्वत्र पाठे नवप्रकारत्वोपपादनश्लेशः स्पष्टः । ४ लेखस्तु तत्तु इति च-पाठः । ५ फ. तत्तत एव फ. प्रजननोत्पाद० । ६ पादजो यो बलवद्गतिक्रमः इत्यर्थः ।

कार्य इति द्रष्टव्यम् । कर्म वा कारयितव्यो बन्धनागारं वा प्रवेशयितव्यः; यथोक्तं कात्यायनेन—" धनदानासहं बुध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् । अशक्तौ बन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते॥" इति। ब्रह्मणस्य पुनर्द्रव्याभावे कर्मवियोगादीनि प्रयोज्यानि; यथाऽऽह गौतमः—"कर्मविवोगविष्यापननिर्वासनाङ्ककरणान्यवृत्तौ—" इति[1] । नारदेनापि—" वधः सर्वस्वहरणं पुराणिर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः॥ अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः॥" इत्युक्तोक्तम्—"वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥ शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं

सुबोधिनी

अध्याह—कर्म वा कारयितव्य इत्यादिना । यथाऽऽह गौतमः—कर्मविवोगेत्यादि । अस्यायंः—अवृत्तावन्यायिनि ब्राह्मणे (व्यापारनिरोधा) न्यायव् प्रव्यापनादीनि कर्तव्यानीति ॥ २६८ ॥

विशिष्टभोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमभिधारयन् स्वत्वोत्पादकहेतोरागमस्य प्राबल्यं दर्श

बालंभट्टी

अत्र क्रमोऽप्येवमेव बोध्यः,—मेधातिथ्युक्तः, अग्रे शक्तावित्युक्तेश्च । अत्र मानमाह यथोक्तमिति । धनेति । सर्वथा धनदानाक्षमं ज्ञात्वा स्वाधीनं कर्मकारयेत् इत्यर्थः । अशक्तौ कर्मकरणाशक्तौ—ब्राह्मणादृते इत्युभयोः शेषे इति भवतन्त्राह— ब्राह्मेति । पुनः तु। अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी । प्रयोज्यानीत्यस्य कर्तव्यानीत्यर्थो वा । अवृत्तौति । अवृत्तौ दुराचारे अन्यायिनि ब्राह्मणे स्वव्यापारनिरोधौ न्यायप्रव्यापनादीनि कर्तव्यानीत्यर्थः । ब्राह्मणे इति प्रकृतत्वाल्लभ्यम्—नाऽर्हतीति । उक्तोक्तमित्यत्रान्वयः । वधः प्राणवियोगानुकूलव्यापारः । निर्वासनेत्यस्य नित्यसापेक्षत्वेन पुरादिति विशेषणान्वितत्वेऽपि समासः तदङ्केति । यदङ्गकृतोऽपराधस्तदङ्ग इत्यर्थः । वधादृते इति । " एष दण्डविधिस्स्मृतः" इत्यस्यानुषङ्गः । तदेव विशदयति—नवमिति । यथानुकल्पमाह—शिरस इति । अत एव मनुः "अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति। मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्म-

---

१.—१२. ४७—८. । २.—१४. ८. । ३ त. द.दिना । ४ द. पापप्रकाशरथा' । ५ ब. धीत्वा । ६ नारदेनापीत्यत्र नापीति प्रतीकग्रहणम् ।

पुरात् । ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥" इति[3] । अङ्गने च व्यवस्था दर्शिता—"गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये तु श्वपदं कार्यं

बालंभट्टी

णस्य विधीयते ॥ इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् । न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ॥ राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् । न ब्राह्मणवधात् भूयानधर्मो विद्यते भुवि॥तस्माद्वस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्।" इति। यमोऽपि—"सर्वेषामेव वर्णानाम् अन्योन्यस्यापराधिनाम् । दाशरेः धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्॥ जगत्सर्वमिदं हन्याद् ब्राह्मणस्य न तत्समम् । तस्मात्तस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्॥ अवध्यान् ब्राह्मणान्राहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् । यद्यद्विषेषु कृशलं तत्तद्राजा समाचरेत्॥" इति। सुमन्तुरपि—"नास्ति यिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात् । " इति । बृहस्पतिरपि—" महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति । निर्वासनाङ्कनं मौण्ड्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः॥" इति। "वधादते ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् । अवध्या ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन् वैदिकीस्मृतिः ॥" इति स्मृत्यन्तरमपि । पुरादिति । अत एव मनुः "असंशोध्या असंशाद्या असंपाद्या विष हनाः। चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥ ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्यक्ता त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः । निर्दयानिर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥" इति । ललाटे चेति । अत एव बृहस्पतिः— " हस्तांघ्रिलिङ्गनयनं जिह्वाकर्णौ च नासिका । ग्रीवा पादार्द्धसंदेशे ललाटोष्ठ गुदं कटिः ॥ स्थानान्येतानि दण्डस्य निर्दिष्टानि चतुर्दश । ललाटेऽङ्क ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ॥" इति । प्रयाणमिति । अत एव यमः " ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वेवं विधीयते । शिरस्तु मुण्डनं दण्डः पुरान्निर्वासनं तथा ॥ प्रख्यापनार्थं पापस्य प्रयाणं गर्दभेन च । ललाटे चाङ्ककरणं कुर्याद्राजा यथाविधि ॥" इति दर्शितेति, मनुनेति शेषः । गुर्वादि । " अ. श्रद्धा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः । एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातकिनो नराः॥ चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वतां । शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥" इत्यादिः—सुरेति । सुरासंबन्धी यो ध्वजः स कार्य इत्यर्थः । श्वपदं शुनः पदं । अशिराः कबन्धः " ब्राह्मणस्य च ब्रह्महत्या गुरुतल्पसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कबन्धभगश्वपदध्वजास्तेषामन्यतमेन ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्ते निर्वासनम् । " इति वौधायनः । " ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वेव विधीयते । गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने॥ गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये तु श्वपदं कृत्वा शिरसिपिण्डेन पूरयेत् ॥ विशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे द्विजबाधनः । असंभाष्यस्तु कर्त्तव्यस्तन्मनोरनुशासनम् ॥ " इति नारदः । अस्यापवादोऽपि मनुनो-

१ क ज. वा। २ ना० १४. ९.—१०.। ३ फ संदर्शे । ४ ब. प्रमाणमिति । ५ चतुर्षेव ।
२ ब. ऐच्छ ।

ब्रह्महत्याशिराः पुमान् ॥" [२] इति । यत्तु "चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्य" ईत्यापस्तम्बवचनम्, ब्राह्मणस्य पुराभिर्वासनसमये दक्षादिना चक्षुर्निरोधः कर्तव्य इति तस्यार्थो न चक्षुरुद्धरणम्; "अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्" [३]। "न शारीरो ब्राह्मणे दण्डः।" ईत्यादिमनुगौतमवचनविरोधात्। इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ २६॥

बालंभट्टी

एवं—"प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णायथोदितम्। नाङ्क्याः राज्ञा ललाटे स्युर्दोष्यास्तूत्तम साहसम्॥ आगस्तु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः। निर्वास्यो वा भवेद्राज्ञात्सद्रव्यः सपरिच्छदः॥" इति। परिच्छदशब्देन पुत्रदारभृत्यदहस्यश्चादिसम्पदुच्यते। सपरिग्रह इति पाठान्तरेऽप्येवं तदङ्गच्छेदोऽपि ब्राह्मणस्य नास्तीति प्रतिपादयन् विशेषं परिहरति—यस्त्विति। स्तम्भेनोक्तमिति—स्तम्भवचनमिति पाठान्तरम्। न चक्षुरुद्धेति। न चक्षुषोरुद्धरणं तस्य इत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। मनुं प्रागुक्तमाह- अक्षत इति। गतमाह- न शारीरो ब्राह्मणे दण्ड इति। प्रथमादिना प्रागुक्तमनुगौतमवचनान्तरपरिग्रहः। द्वितीयादिना—"न त्वङ्मेदं छिद्यस्य प्रवदन्ति मनीषिणः। तपसा चेज्जयो वैत ब्राह्मणः पूज्यते सदा॥" इति हारीतस्य। "सर्वेषु त्रयाणां वर्णानां धनहारको वधबन्धक्रियारूपयोगो महत्स्वपि पातकेषु विद्यासंकरणं ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तानि विशोधनमर्पाऽयो हि ब्राह्मण" इति शङ्खलिखितयोः, प्रागुक्तस्मृतीनां च परिग्रहः। सर्वस्वहरणमपि ब्राह्मणस्य नास्ति—"सद्रव्यः सपरीच्छदः" इत्यमे "इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः। सर्वस्व हारमर्हन्ति कामतस्तु प्रशासनम्॥" [४] इति मनूक्तेरयं वर्णानां धनापहार वधबन्धनक्रिया विद्यासंकरकरणं ब्राह्मणस्येति शङ्खोक्तेश्च। तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधस्यात्यन्तमुत्कर्षात्, शारीरस्त्ववरोधादिरिति प्रागुक्तनारदीये वधसर्वस्वहरणयोः पाठादिति। तस्मात् ब्राह्मणस्य शारीरः सर्वोऽपि दण्डो नास्ति कदाचिदपि प्रागुक्तस्मृतिकदम्बात्—"आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुं। न हिंस्यात् ब्राह्मणं चैव सर्वांश्चैव तपस्विनः॥" इति मनूक्तेश्च धनदण्डमध्येसर्वस्वहरणं नास्ति तदन्यधनदण्डस्वस्त्वेव। समधनमिति स्वकृतसाहस-

---

१ क. ग. ब्रह्महत्याशिराः। २.—९. २६७. । ३.—२. २७. १७. । चक्षुर्निरोध स्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य इति च पाठः। 'चक्षुर्निरोधः' इति रेफलोपश्छान्दसः। ४.—८. १२३. । ५.—१२. ४६.। ६ 'ब्राह्मणदण्ड' इति च पाठः। ७ ब. निर्वासीभावयेत्। ८ ब. पूतये। ९ क. ब. हारण हरण।

स्वत्वाव्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तम्। भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारित्वात् कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह—

आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विनापूर्वक्रमागतात्।

आगमोऽभ्यधिक इत्यादि ॥ २८ ॥

बालंभट्टी

विषयम्। "ब्राह्मणे साहसःपूर्वः" इति मनूक्तमप्येवम्। तथा च धिग्दण्डवान्दण्डौ विवासनाङ्कारणनादेभप्रयाणानि च पर्यवसितानि। इदमपि प्रायश्चित्तानिछोः। तदिच्छोस्तु तदेव नैवत्। एवं बहुश्रुतस्यापि न किंचित्, किन्तु स्वयमेव निष्कृतं कुर्यात्। साऽपि स्वस्या प्रायश्चित्तप्रकरणे स्फुटीभविष्यति। अत एवान्यत्रापि साक्षिप्रकरणे मूले उक्तम् "पृथक्पृथक्दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा। विवादाद्गिगुणं दण्डं विवासयो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ यः सार्द्धं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्त्वमोहृतः। स दाप्यो ऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥" इति। स्तेयप्रकरणेऽपि "सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा ऽवराहृद्विप्रवासयेत्।" इत्युक्तम्। मनुनाऽप्युक्तम् "कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् पार्थिवो नृपः। प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥" इति। अस्यार्थोऽग्रे स्फुटीभविष्यति। अत्र प्रवास ओष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं चेति यथायथं बोध्यम्। विवासो निष्कासनं नग्नीकरणं वा गृहभङ्गो वेति यथायथं बोध्यम्। तत्रेयं व्यवस्था,—लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽभ्यासे च ब्राह्मणस्यापि तत्र तत्रोक्तार्थदण्ड एव। अभ्यासे स्वर्थदण्डो विवासनं च। तत्रापि जातिद्रव्यानुबंधाद्यपेक्षया विवासनं नग्नीकरणं गृहभङ्गो देशान्निर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या। लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने नाभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्रह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदंड एव। महाविषये तु देशान्निर्वासनमेव। अभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं बोध्यम्। न च समग्रधनमित्यनुवृत्त्या ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति वाच्यम्। अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे नग्नीकरणगृहभङ्गकरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत। अतः चतुर्णामपीति प्रागुक्तस्मृतेः "सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुँसां विप्रं बलात् व्रजन्। " इति स्मृतेश्चेति दिक्। कर्मकारणबन्धनागारप्रवेशावपि ब्राह्मणस्येति सिद्धम्। तदेतदभिप्रेत्याह—इत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥२६॥

अन्यवहितेन संगत्यभावात् व्यवहितेन संगतिमाह—स्वत्वेति। "पश्यतोऽनुवतः" इत्य

---

१. ग. ङ. प्रमाणमुक्तम्। २. क. भोगः स्वत्वे प्रमाणं। ३. यस्ताभ्याश्रावितो। ४ क. ज्ञानेऽभ्यासे च। ५ क. गूसां विप्र।

स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः[1] । स भोगादप्यधिको बलीयान्, स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात्; यथाऽऽह नारदः—"आगमेन विशुद्धेन भोगो यात्ति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामण्यं नैव गच्छति ॥" इति[2] । न च भोगमात्रात्स्वत्वागमः, परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसंभवात् । अत एव "भोगं केवलं तो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः ॥" इति[3] स्मर्यते । अतश्च सागमो दीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति

आगमो लेख्यं तद्धुकैः बलीयः—निश्चितत्वात्, अन्यथाऽपि भुक्तयुपपत्तेः । पूर्वक्रमे तु सति भुक्तेर्बलीयस्त्वं—लेख्यान्तरनिरस्तस्यापि लेख्यप्रमादतः स्थितिसंभवात् । विपक्ष-

सुबोधिनी

यति—स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरिति । आगमस्य भोगापेक्षया बलीयस्त्वे हेतुमाह—स्वत्वावबोधने भोगस्येति । अयमर्थः—भोगः स्वत्वे प्रमाणं भवितुं प्रतिग्रहादिकमपेक्षते । प्रतिग्रहादिकं तु भोगं नापेक्षते । एवं च सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलीय इति न्यायेनागम-

बालभट्टी

मेति भावः । भोगमात्रस्य केवलभोगस्य । एवमग्रेऽपि । आक्रोशादीर्घं शाब्दम् । स्वत्वोपपादक हेतोरागमस्य भोगात् प्राबल्यरूपं विशिष्टभोगस्य सत्वे प्रामाण्यमभिप्रायतोऽभिधास्यन्नाह—सत्वेति । तत्र हेतुमाह—स्वत्वेति । भागस्य स्वत्वप्रामाण्ये प्रतिग्रहादिसापेक्षतया प्रति ग्रहादेस्तु भोगानपेक्षतया सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलीय इतिन्यायेन आगमस्य प्रतिग्रहाद्या-त्मकस्य ततो बलीयस्त्वमिति भावः । अत्र मानमाह—यथाऽऽहेति । यथाकथंचिदाग-मस्यापि न दर्वेतुत्वमित्याह—विशुद्धेनेति । कारणैरहितेनेत्यर्थः । इदमेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—न चेति । न हीत्यर्थः एवं चेदमयुक्तमेवेति शङ्काशयः । अस्मिन् नारदमेवा-ऽऽह—अत एवेति । स्मर्यत इत्यन्वयः । केवलतः केवलं—सार्वत्रिकभक्तिकलसिः । अ-स्यैव व्यवछेदमाह—नागममिति । क्वचित्—क्वचिदपि । यद्वा क्वापि व्यवहारविषये—भो-गेति । भोगच्छलस्य ऽपदेशेन कथनेनेत्यर्थः । फलितमाह—अतश्चेति । तस्य ततो बलवत्त्वाच्चे-

१ क. स्वत्वे हेतुः । २.—१. ८५. । ३.—नारदः १८, ६. । ४ ख. अर्थ-शास्त्र । फ. अर्थ शब्द । ५ फ. सत्वेति । ६ ब. स्वत्वे प्रमाण्यप्रतीत्यादिन्यायेनेत्यंतः पाठो न दृश्यते । ७ ब. कामगर्हितेनेत्यर्थः । ८ अपदेशेनेति पितृश्वशुरमूलपाठः ।

पञ्चविंशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तो भवति । तथा च स्मर्यते—"सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽपरोज्झितः । प्रत्यर्थिसंनिधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधा ॥" इति । क्वचिच्चागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह—"विना पूर्वक्रमागतात्" इति । पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमः तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विना । आ-

मुक्तिः पूर्वक्रमः यतश्च नाशादिव्याजेन लेख्यस्योपहतादिभावितस्यापि स्थितिसंभवात्तत्र—

सुबोधिनी

मत्य प्रतिग्रहात्मकस्य बलीयस्त्वमिति । विच्छेदापरवोज्झित इति—अपरव आक्रोशः विच्छेदेनापरवेण चोज्झितस्तत्पक्षः । विच्छेदापरवरहित इति यावत् । एतदुक्तं भवति । विच्छेदरहितो निरन्तरः अपरवरहितो निराक्रोश इति पूर्ववतारितवचनस्यैवायमभिप्रायतो व्याख्यातुमुपक्रमते—क्वचिच्चागमनिरपेक्षस्यापीति । स

बालंभट्टी

त्यर्थः । स्वागमः विशुद्धागमसहितः। दीर्घेति बहुव्रीहिः। एकमप्येऽपि। अविच्छेदः निरन्तरः। अपरवोज्झितः निराक्रोशः। विच्छेदापरवोज्झित इति पाठे विच्छेदश्चापरवश्च ताभ्यामुज्झितः रहितः। अपरव आक्रोशः। विच्छेदरहितो निरन्तरः अपरवरहितो निराक्रोशः। प्रत्यर्थीति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। अपिः प्रकृताप्यसमुच्चायकः। पूर्ववतारितवचनस्यैव द्वितीयपादमभिप्रायतो व्याख्यातुमवतरणमाह—क्वचिच्चेति । कपिञ्जलाधिकरणन्यायेनाऽऽह—त्रयाणामिति । नित्यसापेक्षत्वात् वृत्तिः सम्बन्धकवाक्यत्वे इति न्यायेनाऽऽह—आगम इति । तात्प-

१ 'अविच्छेदोऽपरोज्झित' इति तु मिताक्षरायां पाठो दृश्यते। २ अष्टमेऽपे "वसन्ताय कपिञ्जलमालभते"इत्यत्र कपिञ्जलानिति बहुवचने नित्यचतुष्टादिसंख्यानां बहुवसाम्यात् त्रित्वादिषु या काचित् बहुवसंख्या इच्छया स्वीकार्येत्याशंक्य चतुष्टादिसंख्यापरिग्रहे तदन्तर्गतत्रित्वसंख्याया अवर्जनीयत्वात् त्रित्वसंख्योपादाने तदन्तर्भूतचतुष्टसंख्यातुपस्थितेरावश्यकप्रथमोपस्थितत्रित्वसंख्यापरिग्रहणेनैव कपिञ्जलानिति बहुवचनघटितशाब्दीयहेतौ ततोऽधिकहविर्हिंसायां प्रायश्चित्तात् त्रित्वसंख्यैव तत्र बोध्येति मीमांसायां एकादशाध्याये प्रथमपादे अष्टमाधिकरणे समर्थितम् । तथा च जैमिनीयन्यायमालायां कारिका,—"कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्याः पाक्षिकत्रित्वमेव वा । आद्यो बहुत्वसाम्यात्त्रित्वेनैव कृतत्वतः ॥" इति तन्न्यायेनेह पूर्वेक्रमागतादिति मूले पूर्वेषामिति षष्ठीबहुवचनेन त्रित्वसंख्यैव बोध्यते इति अभिप्रेत्य पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणामिति व्याख्यातमिति भावः ॥

गमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः। स पुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः। तत्राप्यागमज्ञानानिरपेक्षो न सत्तानिरपेक्षः। सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम्।

सुबोधिनी

पुनरागमादभ्यधिक इति । स पूर्वक्रमागतो भोगः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमिस्युक्तम् । तत्र कीदृशं नैरपेक्ष्यमित्याकाङ्क्षायामागमज्ञाने नैरपेक्ष्यं न तु सत्तायामित्याह—तत्राप्यागमज्ञानानिरपेक्ष इति । एतदुक्तं भवति—कश्चनागमोऽस्तीत्यागमस्य सद्भावमपेक्षते, अयमस्मौ वा मम इति श्रद्धाग्राहिकया आगमज्ञानं नापेक्षत इति । एवं तर्ह्यपेक्षितसत्ता सद्भावे किं प्रमाणमित्यत आह—सत्ता तु तेनैवेति । तेनैव विशिष्टभोगेनैव । नन्वेतदनुपपन्नम्,—अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। तथा हि। प्रमाणभूतेन भोगेनाऽऽगमसत्तावगतिः सैत्तायां चावगतायां तेनभोगस्य प्रामाण्यमिति । उच्यते । चिरकालोपभोगानुपपत्तिरूपत्वाऽर्थापत्त्या आगमसत्तावगतिः। सत्तायां चावगतायां पश्चात् भोगस्य प्रामाण्यनिश्चय इति साक्षात् प्रमाणभूतेन भोगेनाऽऽगमसत्ताया अनवगमान्नान्योन्याश्रयः। तर्हि सत्ता तु तेनैवेत्युक्तिः कथमिति चेत् तद्द्वारकार्थापत्त्यावगम्माद्गुपचारेण तेनेत्युक्तिरिति द्रष्टव्यम् । "आगमोऽभ्यधिको भोगात्" इत्यत्र द्विविधो भेदः प्रमाणमित्यभिप्रेतं योगीश्वरस्य। स्मार्तकालीनोऽस्मार्तकाली-

बालंभट्टी

यौर्यमाह—स पुनरिति । स पूर्वक्रमागतो भोगस्त्विस्यर्थः । आगमादेस्तात्पर्यमाह—आगमेति । शब्दस्तु प्राग्वत् । आगमनैरपेक्ष्यं तज्ज्ञानेनैरपेक्षकृतं, न तु तत्सत्तयैरपेक्ष्य कृतमिति विशेषमाह—तत्रापीति । आगमनिरपेक्ष इत्यत्रापीत्यर्थः । बोद्धव्यमित्यन्वयः। कश्चिदागमोऽस्तीत्यागमसद्भावापेक्षा । न त्वयमागम इति श्रद्धाग्राहिकया तद् ज्ञानापेक्षेति भावः। नन्वेवमपेक्षितसत्तासद्भावे किं मानमत आह—सत्ता त्विति। तेनैव विशिष्टेनोपभोगेनैव । नन्वेवमन्योन्याश्रयप्रसङ्गः; तथा हि—प्रमाणभूतेन तादृशभोगेनागमसत्तावगतिः। आगमसत्तावगतौ तत्सहकृतस्य भोगस्य प्रामाण्यमिति । अत्राहुः—"चिरकालोपभोगानुपपत्तिरूपार्थापत्त्यागमसत्तावगतिः । तस्यामवगतायां तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यनिश्चय

१ थ. द. °लाकाङ्क्षानम्। २ थ. इत्त नो। ३ थ. आगमसत्ता। ४ ध. द. तत्सहकृतस्य भोग। ५ क. क्रमागतोपभोग।

"विना पूर्वक्रमागतात्" इत्येतच्च स्मार्तकालप्रदर्शनार्थम्। "आगमोऽभ्यधिको भोगात्" इति च स्मार्तकालविषयम्। अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभाव-निश्चयसंभवादागमज्ञानसापेक्षत्वैव भोगस्य प्रामाण्यम्। अस्मार्ते तु काले योग्यानु-

सुबोधिनी

नक्षेति। तदुभयं विभज्य दर्शयति—विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्चेत्यादिना। एतदुक्तं भवति—अस्मार्तकालीनो भोग आगमज्ञाननिरपेक्षः। स्मार्तकालीनस्तु भोग आगमज्ञानसापेक्ष इति। नन्वेवमस्यैव भोगप्रमाणत्व क्वचिदागमसापेक्षत्वं क्वचिन्नेति कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य सापेक्षत्वे हेतुमाह—अतश्च स्मरणयोग्ये काल इति। स्मरणयोग्ये काले प्रतिग्रहकयादिरूपस्यागमस्य प्रमितियोग्यत्वे सत्यपि प्रमित्यभावादागमाभावनिश्चयो जायते। सिद्धे चाभावनिश्चये केवलभोगस्य बलात्कारेणापि सिद्धेरप्रामाण्यप्रसङ्गादागम-सापेक्षत्वमित्यर्थः। इदानीं भोगस्य क्वचिदागमनिरपेक्षत्वे हेतुमाह—अस्मार्ते तु काल इति। योग्यत्वे सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः। स्मरणयोग्ये काले प्रतिग्रहा-दिकस्य प्रमितियोग्यत्वाभावादेव योग्यानुपलब्ध्यभावः। तेनागमो नास्तीति नि-श्चेतुं न शक्यते,—अभावग्राहकमानस्य योग्यानुपलब्धेरभावात्। एवं आगमाभावनिश्चय

बालभट्टी

इति स्वाक्षात्प्रमाणभूतेन भोगेनागमसत्तायाऽनिश्चयात् नान्योन्याश्रयः। तेनैवेत्यस्य तु तद्व रकार्थापत्तिरूपप्रमाणेनैवेत्यर्थ इति नासङ्गतिः। आगमोऽभ्यधिक इत्यत्र पादभेदेन द्विविधभो-गस्य प्रामाण्यमभिप्रेत्य मुनेः। स्मार्तकालिकः अस्मार्तकालिकश्च सः। तदुभयं विभज्य व्युत्क्र-मेणाऽऽह—विनेति। एतेति विषयनिर्देशः। औत्सर्गिकौ, द्वितीयस्तृतीयश्च। स्मार्तेति स्मरण-योग्येत्यर्थः। अस्मार्तकालिको भोगः आगमज्ञाननिरपेक्षः स्मार्तकालिकस्तु आगमज्ञानसापेक्ष इति भावः। नन्वेवमस्यैव भोगरूपप्रमाणस्य क्वचित् तत्सापेक्षत्वं क्वचिन्नेति कुतोऽवगत-मित्यतो द्वितीयमेव सहेतुमाह—अतश्चेति। उभयोर्विषयभेदाभावेत्यर्थः। वस्तुतः स्मृत्यभावेऽपि तत्त्वस्यैष्टत्वादाह—योग्य इति। आभाट्टास्तु अक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वस्य तत्रान्तरे प्रसिद्धत्वा-दाह—योग्यानुपेति। स्मरणयोग्ये काले प्रतिग्रहादिरूपस्यागमस्य प्रमितियोग्यत्वे सत्यपि तदभावादागमाभावनिश्चयः, सिद्धे च तस्मिन् केवलभोगस्य बलात्कारेणापि सम्भवेना-प्रामाण्यप्रसङ्गात् तत्सापेक्षत्वमवश्यकमिति भावः। अथाग्रन्थाद्दशमाह—अस्मार्ते त्विति।

१ ख. द. क्वचिच्च ने। २ फ. आचार्यः। ३ ब. अभावपक्षे।

पलब्ध्यभावेनाऽऽगमाभावनिश्चयासंभवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव संततौ भोगः प्रमाणम्। एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—"स्मार्ते कालेऽक्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते। अस्मार्तेऽनुगमाभावात्त्रिपुरुषागता॥" इति। स्मार्तश्च काले वर्षशतपर्यन्तः,—"शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेः। अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभाव-

सुबोधिनी

एव भोगो न प्रमाणम्,—मूलशैथिल्यात्। प्रकृते त्वाऽऽगमाभावनिश्चयाभावान्मूलशैथिल्याभावेनागमज्ञाननिरपेक्षो भोगः प्रमाणमित्यर्थः। स्मार्ते काले क्रियेति—क्रिया प्रमाणमित्यर्थः। सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्था इति गत्यर्थो गमिर्ज्ञाने वर्तते। अतोऽनुगमो नाम निश्चयज्ञानम्, तदभावोऽनुगमाभावः। क तदभाव इति साकाङ्क्षत्वाद्योग्यानुपलब्ध्यभावेनाऽऽगमाभावनिश्चयाभाव इत्याकाङ्क्षां पूरयन् कात्यायनवचनस्थमनुगमाभावपदं व्याचष्टे··· अनुगमाभावादिति योग्येति। यतोऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यामपि भोगो न प्रमा-

बालंभट्टी

अस्मरणयोग्य इत्यर्थः। एतद्विशेषणाभावेऽपि विशेषणान्तरसत्त्वा अपेक्षितैवेत्याह—सन्तत इति,—निरंतर इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं दीर्घकालादेरपि। योग्यत्वे सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः। स्मृत्ययोग्यकाले प्रतिग्रहादिरूपस्य प्रमाणयोग्यत्वाभावादेव योग्यानुपलब्ध्यभावः। अतस्तेनागमो नास्तीति पित्रैवेतुं न शक्यते—अभावग्राहकप्रमाणस्य योग्यानुपलब्धेरभावात्। पूर्वं चागमाभावनिर्णये भोगो न प्रमाणं—मूलशैथिल्यात्। प्रकृते तु आगमाभावनिश्चयाभावात् मूलशैथिल्याभावेन तत्रिरपेक्षत्वमिति तादृशो भोगः प्रमाणमित्यर्थाक्षेपा प्रमाणम्। अनुगमेति,—निश्चयज्ञानाभावादित्यर्थः। ये गत्यर्थाःते ज्ञानार्था इति भावः। क्रमात् पित्राद्यैक्येन। स्मार्तकालस्य प्रमाणत्वभ्रमाह—स्मार्तश्चेति। अनुगमाभावस्य साकाङ्क्षत्वात् तां पूरयन् प्रागुक्तैकवाक्यतायै सप्रतीकं तत्पदं व्याचष्टे—अनुगमेति। इतीत्यस्यार्थ इति शेषः।

१ ब. सत्यनुपलब्धेः। २ ब. स्मृति। फ. स्मृतियोग्ये काले। ३ फ. ब. प्रमायोग्य। ४ फ. निश्चयेत।

निश्चयासंभवादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः संतोऽप्रतिरवः प्रैत्यक्षश्चागमाभावे वाऽनिश्चिते अव्यभिचारादाक्षितागमः स्वत्वं गमयति । अस्मार्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अत एव—"अनागमं तु

सुबोधिनी

णमिति मनुनाऽनागमभोगे विशेषेण द्रण्डो विहित इत्याह—अत एवाऽऽगमं चिति। ननु "बहून्वब्दशतान्यपि" इत्यत्र अपिशब्दः समुच्चये वर्तते,—"अपिः सम्भावनिकृत्स्यपेक्षासमुच्चयगर्हादीप्सासमर्थभूषणसम्प्रश्नेषु" इति । तथा चैवमर्थः सम्पद्यते—बहुस्वदानाभिख्याप्य च उपभुङ्क्ते स दण्ड्यः इति । यत एककर्तृकाभेकक्रियोपभोगे एवं समुच्चयो घटते, नान्यथा । एवं चापिशब्दबलात् उपभोक्तुरैककत्वं प्रतीयते, तथा च इत्येककवचननिर्देशादपि । तथा च यश्चैकश्चिरकालमनागममुपभुङ्क्ते, स दण्ड्यः इत्येककस्यैव दण्ड्यत्वं न बहूनाम् । पितृपरम्परायातभोगे तु भोक्तृणामनेकत्वादेवंविधैकभोक्तुरभावेन प्रथममनागमेनोपभोक्तुरेकत्वेन प्रथमस्यानागमोपभोक्तुः पुरुषस्य चोरसदृशदण्डो, न द्वितीयस्य तृतीयस्य वा दण्ड्यः,—तेन तत्र भोगस्य प्रामाण्यप्रतीतेः । यदुक्तमनागमस्मृतिपरम्परायां भोगो न प्रमाणमिति

बालंभट्टी

विशेषं वक्तुं विनापूर्वेण्यस्य विषयं साविशेषमुपसंहरति— अतश्चेति । उक्तहेतोश्चेत्यर्थः । वर्षेति—अनेन दीर्घकालत्वमुक्तम् । सन्ततो निरन्तरः । अप्रतिरवः निराक्रोशः—प्रत्येति । प्रत्यक्षेण इत्यादिः । आगमेति उक्तरीत्येत्यादिः । आक्षिप्तेति बहुव्रीहिः । तं विशेषमेवाऽऽह—अस्मार्तेऽपीति । अत्र मानं मनुराह— अत एवेति । तस्यां सत्यां तस्याः प्रमाणत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथाऽनागमोपभोगे विशेषेण दण्डविधानं मनूक्तमयुक्तं स्यादिति भवः। ननु बहून्वत्येत्यत्र अपिः समुच्चये । तथा चोक्तम् "अपिस्सम्भाजनिकृत्स्नापेक्षासमुच्चयगर्हादीप्सासमर्थभूषणप्रश्नेषु"इति । तथा च बहून्वब्दशतान्यभिख्याप्य च उपभुङ्क्ते स दण्ड्यः इत्यर्थेन एककर्तृकानेकक्रियोपभोगे एवं समुच्चयस्य सम्भवो नान्यथेत्यपिशब्दबलादुपभोक्तुरेकत्वं प्रतीयेत । तथा च इत्याद्येककवचननिर्देशादपि । तथा च यश्चैकश्चिरकालमनागममुपभुङ्क्ते स दण्ड्यः इत्येककस्यैव दण्डधार्यं न बहूनां । पितृपरम्परायाते भोगे तु भोक्तृणामनेकत्वादेवंविधैकभोक्तुरभावेन प्रथममनागमेनोपभोक्तुरेकत्वेन तस्यैव चोरसदृशदण्डो न द्वितीयादेरिति तत्र भोगस्य प्रामाण्यप्रतीत्या अनागमस्मृतिपरम्परायां भोगो न प्रमाणमिति यदुक्तं तदयुक्तमि-

---

१ क. ग, ङ. निश्चयानावाद् । २ ख. ग. प्रत्यर्षिपत्यक्षश्चा० । ३ ध. द. त्रोपभो ।

यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः॥"इत्युक्तम् । न च "अनागमं तु यो भुङ्क्ते" इत्येकवचननिर्देशात्,"बहून्यब्दशतान्यपि"इति अपिशब्द-प्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालेपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यम्। द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् न चैतदिष्यते,—"आदौ तु

सुबोधिनी

तदयुक्तमित्यभिप्रायेणाक्षिप्य परिहरति—न च "अनागमं तु यो भुङ्क्ते" इत्येकवचननिर्देशादित्यादिना । अथ वा अपिशब्दः समर्थवाची समर्थवाचिवं च तेनैव सूत्रेण प्रतीयते । एतदुक्तं भवति—अनागमचिरकालेपभोगे यः समर्थः, स एव दण्डय इति । समर्थश्च प्रथम एव न द्वितीयतृतीयौ,—तयोः परम्परायातभोगत्वेन तादृशसामर्थ्याभावात् । अतः प्रथम एव दण्डय इत्याशयेनाशङ्क्य परिहरति—न चानागमं तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचननिर्देशादित्यादिना । परिहाराभिप्रायस्तु—"आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिरुचे सागमा ।"इति। मध्येऽपि सागमभुक्तेः प्रामाण्यविधायकवचनबलात् "अनागमं तु यो भुङ्क्ते" इत्यत्र "यः" इत्युद्देश्यगतत्वेनैकवचनस्य विवक्षितत्वाच्च सर्वत्र सागमाया भुक्तेः प्रामाण्यम् । अतो द्वितीयतृतीययोरपि पुरुषयोर्निरागमोपभोगे दण्डो दुर्निवार इत्यनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां भोगो न प्रमाणमेवेति एवञ्च अपि शब्दोऽपि सम्भावनायां वर्तते,न समुच्चये सामर्थ्ये वा। ततश्चैतदुक्तं भवति—बह्वब्दशतभ्यापिक्षेनापि यस्य भोगः सम्भाव्यते स भोगश्चेच्चिरागमः,तादृशोपभोगवानपि पुरुषो दण्डयः, किमुतानागमाल्पोपभोगवानिति। ननु चास्मरणयोग्यकालीनस्य पूर्वक्रमायातस्यैव भोगस्यागमत्वज्ञानैरपेक्ष्येण प्रामाण्यमिति यदुक्तं तदनुपपन्नम्"अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वैस्तरिभिः।" इत्यस्मिन् वचनेऽन्यायेनापि पित्रा यद् भुक्तं, तथा पूर्वैस्तरिभिर्न भुक्तं, तत्रोभयत्रापि प्रत्यपहारो न शक्यत इत्यविधानादनागमोपभोगस्य

बालंभट्टी

त्याशयेन शङ्कते—न चानागमं त्विति । यद्वा अपिशब्दः समर्थवाची—उच्यतेतः । तथा चानागमचिरकालेपभोगे यः समर्थः स एव दण्ड्यो नान्य इत्यर्थेन प्रथमस्यैव समर्थत्वेन द्वितीयादेः परम्परयातभोगत्वे तादृशसामर्थ्याभावात् प्रथम एव दण्ड्य इत्याशयेनाशङ्कते—न चेति । प्रयोगात्-प्रयोगाच्च । प्रथमस्य-तस्यैव । इदं परम्परायातभोगविषयम् । अपिचैकमात्रकर्तृकानेकवर्षव्यापिभोगसमुच्चयः । इष्टापत्तिं निराचष्टे—न चैतदिति । न हि

१ ब. द. स्तु सा ।

कारणं दानं मध्ये मुक्तिस्तु सागमा।" इति[1] नारदस्मरणात्। तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगे "अनागमं तु यो भुङ्क्ते" इत्येतत् द्रष्टव्यम्। यदपि "अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैरिह्मिः। न तच्छक्यमपाहर्तुं कमात्रिपुरुषागतम्॥" इति, तदपि पित्रा सह

सुबोधिनी

स्मरणयोग्यकालीनस्यापि प्रामाण्यप्रतीतेरित्याक्षिपति—यदप्यन्यायेनापि यद्भुक्तमिति। अत्र अन्यायेनापीति निरागमभोगस्य प्रामाण्यप्रतिपादकम्। पित्रेति स्मरणयोग्यकालीनस्य। तेन स्मार्तकालीनोपभोगस्यागमनिरपेक्षस्य न प्रामाण्यमिति परिहरति—पित्रा सहेति। अयमर्थः—अत्र पित्रा यद्भुक्तमिति न पृथगन्वयः, येन पितृभोगस्य स्मार्तकालीनत्वेन तादृशस्य निरागमोपभोगस्य प्रामाण्यं स्यात्। अपि तु सहार्थयोगे इयं तृतीया

बालंभट्टी

त्यर्थः। कारणं क्रिया, प्रमाणमिति यावत्। नारदेति,—मध्येऽपि सागमाया एव भुक्तेः प्रामाण्यबोधकनारदवचनादित्यर्थः। य इत्यत्रोद्देश्यगतत्वेनैकत्वस्यात्रापि क्षितत्वाच्चेति बोध्यम्। तथा च सर्वत्र सागमभुक्तेः प्रामाण्यमिति द्वितीयादावपि निरागमोपभोगे दण्डोदुर्निवार इत्यनेनानुसन्धितिपरम्परायां सत्यां भोगेनैव प्रमाणमिति सिद्धम्। तदुपसंहरति—तस्मादिति। सर्वत्र आदौ मध्येऽन्ते चेत्यर्थः। एवं च अपिः संभावनेऽत्र न समुच्चये, नापि समर्थे, इति वद्धन्दशतस्यापिरूपेण यस्य भोगः स्वभाक्त्वेत स चेद्विरागमस्तर्हि तादृशोपभोगवानपि पुरुषो दण्ड्यः किंपुनरागमाप्तपरोगवानिति तात्पर्यार्थः। नन्वस्मरणयोग्यकालिकस्य पूर्वभोगातत्स्वैव भोगस्यागमज्ञानानिरपेक्षस्य प्रामाण्यमिति यत् सिद्धान्तितं तदयुक्तम्। अन्यायेनापीति वाक्येऽन्यायेनापि पित्रा यद्भुक्तं तथा पूर्वतरैरिह्मिर्यद्भुक्तं तच्चेत्यत्रापि प्रत्यहारो न शक्य इत्युक्तम्, अनागमोपभोगस्य स्मरणयोग्यकालिकस्यापि प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेनाह — यदप्यन्यायेनापीति। अत्रान्यायेनापीति निरागमभोगस्य प्रामाण्यप्रतिपादके पित्रेति स्मरणयोग्यकालिकस्येति भावः। स्मार्तकालिकोपभोगस्य सत्विरपेक्षस्य न प्रामाण्यमिति प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति—तदपि पित्रा सहेति। अयं भावः,—पित्रा यद्भुक्तमिति न पृथगन्वयो येन पितृपभोगस्य स्मार्तकालिकत्वेन तादृशनिरागमोपभोगस्य प्रामाण्यं स्यात्, अपि तु सहार्थयोगे इयं तृतीया। तथा च पित्रा सह पूर्वेतरपुरुषत्रयोपभोगे क्रमेणाविच्छिन्ने तादृशे जाते तत् क्षेत्रादिकं तस्मा-

---

१.—२. ८७। २ ब. प्रामाण्यमित्यादि भुक्तेरित्यन्तः पाठो न दृश्यते।

पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि "ऋणात् त्रिपुरुषागतम्" इत्यस्मार्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषत्रिवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसम्भवात्, द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः । तथा सति "स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।" इति स्मृतिविरोधः । "अन्यायेनापि यद्भुक्तम्" इत्येतच्चान्यायेनापि भुक्तमपहर्तुं न शक्यम्, किं पुनरन्यायानिश्चय इति व्याख्येयम्, —अपिशब्दश्रवणात् ।

सुबोधिनी

पित्रेति । तथा च तेन सह पूर्वतरपुरुषत्रयोपभोगे क्रमेणाविच्छेदेन जाते क्षेत्रादिके तत्समादपहर्तुं न शक्यत इत्येकवाक्यत्वेऽनेकपुरुषोपभोगस्य चिरतरकालमन्तरेणासम्भवादस्मार्तकालीनोपभोगस्य प्रामाण्यमिच्छुकं स्यात् । अतो न निरागमस्य स्मार्तकालीनोपभोगस्य प्रामाण्यमिति । ननु "त्रिपुरुषागतम्" इत्यनेनानेकपुरुषोपभोगे कथमस्मार्तकालोपभोगो लक्ष्यत इत्याशङ्क्योपलक्षकमेतदित्याह—तत्रापि क्रमादिति । ननु भवत्वस्मार्तैकालोपभोगः प्रमाणम्, सोऽप्यागमसत्तामपेक्षते, अतोऽन्यायेनाप्युक्तिः कथमित्यत आह—अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतद्धेतोः । नन्वस्मार्तकालीना भुक्तिराग

बालंभट्टी

दपहर्तुं न शक्यमिति प्रायुक्तैकवाक्यतया सम्भवतीति न्यायेन चैकवाक्यत्वे अनेकपुरुषोपभोगस्य चिरतरकालं विनाऽसम्भवेनास्मार्तकालिकोपभोगस्य प्रामाण्यमुक्तमिति मे निरागमस्य स्मार्तकालिकोपभोगस्य प्रामाण्यमिति । ननु त्रिपुरुषागतमित्यनेनानेकपुरुषोपभोगलाभेऽपि कथमस्मार्तकालोपभोगलाभो अत आह—तत्रापि क्रमादिति । लक्षणेति भावः। शक्यार्थत्यागे बीजमाह—त्रिपुरुषेति । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । तत्रात्र च पूर्वं पूर्वकालतृतीयेऽपि प्रसक्तादिति पाठः । प्रसङ्ग इति पाठे यत इत्यादि इष्टापत्तिं निराचष्टे—तथा सतीति । नन्वस्तु अस्मार्तकालिको भोगः प्रमाणमिति, तथाऽपि तस्यापि आगमसत्तासापेक्षत्वेनान्यायेनापीयुक्तिः कथम्? अत आह—अन्यायेनापीति। चस्त्वर्थे । तत्र बीजमाह—अपीति । अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । नन्वस्मार्तकालिकी भुक्तिरागमज्ञानं नापेक्षते तत्सत्तां त्वपेक्षत एवेत्युक्तमयुक्तम् । यद्दिनाऽऽगममिति वाक्येऽन्यत्रमिथु-

---

१ त. जनित । २ थ. द. गे वा क । ३ थ. द. कालीनोप । ४ सम्भवत्येकवाक्यत्वे भिन्नवाक्यत्वमप्रामाणिकमिति न्यायः॥ ५ नेत्यारभ्य प्रामाण्यमित्यन्तः पाठः इति क चिह्नालि । ६ ब. ननु स्मार्त ।

यदुक्तम्—"यद्दिनाऽऽगममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥" इति, तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेति अत्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम् , न पुनरागमस्वरूपं विनेति । आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तम् । क्रमात्त्रिपुरुषागतामित्येतदुक्तार्थम् ।

सुबोधिनी

अज्ञानं नापेक्षते अपि तु तत् सत्तामपेक्षत इत्युक्तम् । तदसङ्गतम् । 'यद्दिनाऽऽगममत्यन्तं भुक्तम्' इत्यस्मिन् वचनेऽत्यन्ताभिति सर्वात्मनाऽऽगमनैरपेक्ष्येण भुक्तेः प्रामाण्यप्रतीतेरित्यनेनाभिप्रायेणाक्षिपति—यद्योक्तं यद्दिनागममित्यादिना । परिहरति—तत्राप्यत्यन्तामिति । अयमभिप्रायः—सर्वात्मनाऽऽगमज्ञानस्यास्मार्तकालीनोपभोगेनापेक्षाभावादत्यन्तमागमज्ञानं विनाऽप्यस्मार्तकालीनोपभोगे सति भुक्तं तद्वस्तु अपहर्तुं न शक्यत इत्येव । न तु वस्तुत आगमसत्तां विनाऽप्युपभोगे स्वत्वमस्तीति । येन पूर्वोक्तविरोधः स्यादिति । अत्र हेतुमाह—आगमस्वरूपाभावे इति । अत्र यत इति शेषः । एतदुक्तार्थमिति । अस्मार्तकालोपलक्षकत्वेनोक्तार्थमित्यर्थः । अस्मार्तकालीन उपभोग

बालंभट्टी

क्रया सर्वात्मया भुक्तेस्तैरपेक्ष्येण प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेन शङ्कते—यद्योक्तमिति । यदप्युक्तमित्यर्थः । अत्यन्तमागमं विनेत्यन्वयः । प्रागुक्तरीत्या परिहरति—तत्रापीति । उक्तवाक्येऽपीत्यर्थः । इति वाक्यम् । अत्यन्तम् अतिशयेनैं । उक्तहेतोः शेषमाह—नेति । पुनरप्यर्थे । आगमस्य रूपमपि विनेत्यर्थः । व्याख्येयमित्यस्यानुषङ्गः । अत्र हेतुमाह—आगमेति । यत्तैं इत्यादिः अयं भावः,—सर्वात्मनाऽऽगमज्ञानस्यास्मार्तकालिकोपभोगेऽपेक्षाया अभावादत्यन्तं सर्वात्मना आगमज्ञानं विना अस्मार्तकालिकोपभोगे सति यदुक्तं वस्तु तदपाहर्तुं न शक्यमित्येव वाक्यार्थो न तु वस्तुत आगमसत्तां विनाऽप्युपयोगाद् स्वत्वमस्तीति न प्रागुक्तविरोधः स्यादिति । उक्तवात् विरोधमत्रापि परिहरति—क्रमादिति । उक्तार्थमिति । अस्मार्तकालोपलक्षकत्वेनोक्तार्थमित्यर्थः । तत्सिद्धम् । अस्मार्त-

---

१ ख. यद्योक्तहारीतेन यद्दिना। ङ. यद्योक्तं यद्दिना। २ फ. अतिशये वा अत्यन्त उक्तहेतोः। ३ फ. अंत इत्यादिः।

ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्याऽऽगमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथा हि—यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमान्न भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् । अथ प्रमाणान्तरेणागमो नावगतः कथं तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम्? उच्यते

सुबोधिनी

आगमज्ञानानिरपेक्षः प्रमाणं, स्मार्तकालीनस्वागमज्ञानसापेक्षः प्रमाणमित्युक्तम् । तत्र स्मार्तकालीनस्यागमज्ञानापेक्षत्वेन प्रामाण्यमनुपपन्नमित्याक्षिपति—ननु स्मरणयोग्य इति । तमेवोपपादयति — तथा हीत्यादिना । यमागमेपक्षते भोगः, स किं प्रमाणान्तरेणावगत उत नेति विकल्प्य, कस्मिन् सति किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽद्ये दोषमाह —यद्यागम इति । अयमर्थः—प्रमाणान्तरावगतागमेनैव स्वत्वे ज्ञाते भोगस्य स्वत्वज्ञाने आगमज्ञाने चानुपयुक्तत्वेन प्रमाणान्तरप्रमिते स्वत्वे आगमे वा प्रमित्यनुत्पादकत्वेनाप्रामाण्यादागमज्ञानसापेक्षो भोगः प्रमाणमिति वक्तुं नै शक्यमिति । द्वितीयेऽपि दोषमाह—अथेति । अनवगतागमेन वैशिष्ट्यासम्भवादित्यर्थः । समाधत्ते—उच्यत इत्यादिना । एतदुक्तं भवति—प्रमाणान्तरेणागमोऽवगम्यते ।

बालंभट्टी

कालिक उपभोग आगमज्ञाननिरपेक्षः प्रमाणम् , स्मार्तकालिकस्तु तत्सापेक्षस्तत्रेति तत्रास्यमाक्षिपति—नन्विति । प्रामाण्येति,—प्रामाण्यं यदुक्तं तदनुपपन्नमित्यर्थः । अनुपपत्तेः स्फुटतया भासात्तामुपपादयति—तथा हीति । यमागममपेक्षते भोगः स किं प्रमाणान्तरेणावगतोऽथवा नेति विकल्पं हृदि निधायाऽऽद्ये दोषमाह—यद्यागम इति । प्रमाणान्तरेण भोगान्येन प्रत्यक्षादिना। तेनैव मानान्तरावगतागमेनैव। मानान्तरावगतत्वेनानुपयुक्तत्वादाह—आगमे वेति। तथा च मानान्तरप्रमिते उभयत्र ज्ञापकत्वासम्भवेनानुपादकत्वेन चाप्रामाण्यात्तत्सापेक्षो भोगः प्रमाणमिति दुर्वचमिति भावः । द्वितीये दोषमाह—अथेति । अनवगतागमेन वैशिष्ट्यासम्भवादिति भावः । प्रथमपक्षादरेऽपि कालविशेषे तदुपयोग इत्याह—प्रमाणान्तरेणेति । मानान्तरेणैवागमावगमो यद्यपि, तथाऽपि तादृशागमवैशिष्ट्य एव भोगः प्रतिग्रहाद्युत्तरभाविनि कालान्तरेऽपि स्वत्वबोधक इति भावः। ननु तथा-

१. ब. नसापे । २ त. थ. वा । ३. ब. द. शक्यं नेति ।

—प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलम् । मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसंभवादिति सर्वमनवद्यम् ॥ २६॰ ॥

आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम्; आगमस्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह—

आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकाऽपि यत्र नो ॥२७॥ 5

यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नो नास्ति तस्मिन्नागमे बलं संपूर्णता[1] नैवास्ति । अयममिसन्धिः,—स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम्; परस्वत्वापादनं च परो यदि स्वीकरोति तदा संपद्यते नान्यथा । स्वीकारश्च त्रिविधः—मानसो, वाचिकः, कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति संकल्परूपः; वाचिकस्तु ममेदमित्याद्याभिव्याहारोल्लेखी सविकल्पकैः[2] प्रत्ययः ; कायिकैः[3] पुनरुपादानो- 10

"आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकाऽपि यत्र नो ।" न स्यात् विना लेख्यं प्रतिष्ठा न स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

सुबोधिनी

तादृशागमविशिष्ट एव भोगः प्रतिग्रहार्थोत्तरभाविनि कालान्तरे स्वत्वबोधक इति । ननूक्तं स एवागमः स्वत्वं बोधयिष्यति किमनेनैं भोगेनेत्यत आह—अवगतोऽप्यागम इत्यादिना ॥ २६॰ ॥

वाचिकस्तु ममेदमिति । ममेदमित्यभिवदनोल्लेखि यैत् सविकल्पकं ज्ञानं स

बालभट्टी

वगतागमनैव स्वत्वावबोधे किं भोगेनेत्युक्तमेवात आह—अवगतोऽर्थ इति। अलं समर्थः। कुत इत्यत आह—मध्ये इति। उपसंहरति—इतीति। प्रमाणमित्यस्य स्यादिति शेषः॥२६॰॥

स्तोकापीत्यस्य व्याख्या,—स्वल्पापीति। बलमित्यस्य व्याख्या संपूर्णतेति नन्वस्योदाहरणं किमत आह—अयमिति। द्वितीयचरस्त्वर्थे। तत्र तेषां मध्ये । सविकल्प इति,—

१ क. पूर्णता । ख. संपूर्ण । २ ख. स्वस्वत्वकैं० ३ क. कश्च । ४ क. सविकल्पकप्रत्ययः । ५ ख. कायिकस्तु पुनः । ६ अत्तर इति च पाठः । ७ ग. द. किमनेनेत्य ' । ८ क. यत्र विकल्पज्ञान । ९ ब स्वत्वबोधे ।

भिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः । तत्र च नियमः स्मर्यते—"दद्यात्कृष्णाजिनं पृष्ठे गां पुच्छे करिणं करे । केसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दापयेत् ॥" इति । आश्वलायनोऽप्याह—"अनुमन्त्रयेत्प्राण्यभिमृशेदप्राणि कन्यां च" इति । तत्र हिरण्यवस्त्रादावुदकदानानन्तरमेवोपादानादिसंभवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः संपद्यते । पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेन भावितव्यम्, अन्यथा दानक्रयादेः संपूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकाराविकल आगमो दुर्बलो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्वापरकालापरिज्ञाने । पूर्वा-

सुबोधिनी

वाचिकः स्वीकार इत्यर्थः । तत्र च नियमः स्मर्यते इति । तत्र कायिकस्वीकारे—अनुमन्त्रयेत् प्राण्यभिमृशेदिति । अस्यार्थः—प्रतिग्राह्यः पदार्थश्चेत् प्राणी बलवान् वक्तुं समर्थः, तदा तं प्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्णता अनुमन्त्रयेत 'अमुकस्त्वं मदीयोऽसीति' सोऽपि ब्रूयात् 'अहं भवदीयोऽस्मि' इति । प्रतिग्राह्यमप्राणि अभिवेदनामाभिज्ञं गवादि प्राणिन्यपि कन्या वा, तदुभयं प्रतिग्रहीताभिमृशेदिति । तत्सहितागमादिति । कायिकस्वीकारसहितागमापेक्षये

बालंभट्टी

स तु स्वीकारो मदीयमेतदित्याद्यभिवदनविषयकस्तज्जन्यो वा सविकल्पकज्ञानरूप इत्यर्थः । यद्वा स इति भिन्नं पदम् । वाचिकस्तु स स्वीकारो वस्तुतोऽशो विकल्पकज्ञानरूप इत्यर्थः। पुनः तुं । तत्र च उक्तरूपकायिकस्वीकारेऽपि । करे सुण्डादण्डे। दापयेत् दद्यात्। स्वयं णिच्। निकृष्टः प्रेषणादिति प्रकारो वा—अनुमन्त्रयेदिति। प्रतिग्राह्यो यदा प्राणी बलवान् वक्तुं समर्थस्तदा तं प्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्णता अनुमन्त्रयेत् 'अमुकस्त्वं मदीयोसि इति । सोऽपि ब्रूयाद् 'अहं भवदीयोऽस्मि इति। यदा प्रतिग्राह्यमप्राणि, अभिवादनानभिज्ञं गवादि, प्राणिन्यपि कन्या च, तदुभयं प्रतिग्रहीताभिमृशेत् स्पृशेदुक्तस्थले इत्यर्थः। प्रकृतमाह—तत्रेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। ननूपभोग सहितागमापेक्षयोपभोगरहितस्यागमस्य दुर्बलत्वे यत्रैकमेकस्याधीकृत्य पुनरन्यस्याधीकरोति तत्र यदि दैवात् पूर्वस्य भोगाभावः उत्तरस्य तु भोगोऽस्ति तत्रापि भोगरहितागमस्य दौर्बल्यं स्यात् । तथा चाऽयौ प्रतिग्रह इति वचनविरोधः स्यात्। अत आह—एतच्चेति । सिद्धान्तितमुक्तरूपमित्यर्थः । इतीत्थस्य बोध्यमिति शेषः । यथोक्तं "आगमो

---

१ क. अनुमन्त्रयीत । २ अनुमन्त्रयेत । ङ. ज. तत्सहितादागमाभावात् ३ फ. विकल्पक ४ फ. ब. पुनस्तु, तत्सहितादिति । कायिकस्वीकारसाहितीदित्यर्थः ।

परकालपरिज्ञाने तु विगुणोऽपि पूर्वकालागम एव बलीयानिति ।

अथवा—लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधमित्युक्तम्, एतेषां समवाये कुत्र यस्य वा प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते—"आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वकमागतात् । आगमेऽपि बले नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥" इति । अयमर्थः—आधे पुरुषे साक्षिभिर्भावित आगमो भोगादभ्यधिको बलवान् पूर्वकमागताद्भोगा- 5 द्विना । स पुनः पूर्वकमागतो भोगश्चतुर्थे पुरुषे लिखितेन भावितादागमाद्बलवान् ।

सुबोधिनी

त्यर्थः । ननूपभोगरहितागमापेक्षया भोगसहितागमस्य दुर्बलत्वे यत्रैकमेव क्षेत्रमेकस्याधीकृत्यान्यस्याप्याधीकरोति, तत्र यदि दैवात् पूर्वस्य भोगाभाव उत्तरस्य च भोगोऽस्ति, तादृशेऽपि स्थले भोगरहितागमस्य दौर्बल्यं स्यात् । तथा च "आधौ प्रतिग्रहे क्षेत्रे" इत्यादिवचनविरोधः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—एतच्च द्वयोरित्यादिना । आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विलेखद्वचनं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथवेत्यादिना । पूर्वकमागतात् भोगाद्विनेति । क्रमायातभोग्यतिरिक्तभोगापेक्षयाऽऽगमो बलीयानित्यर्थः। पूर्वक्रमागतभोगस्यागमापेक्षया क्वचित् बलीयस्त्वं दर्शयति—स पुनरिति । आगमेऽपि बलं नैवेति द्वितीयार्धं तात्पर्यतो

बालंभट्टी

व्यधिकः"द्वयस्य पूर्वमीपद्वयवहितसङ्ख्या व्याख्यानं कृतम् । तथाऽपि तत्र युक्तम्-व्याख्याकुदुक्ताधसङ्गतिलाभेऽपि मूलसङ्गत्यलाभात् । किं च प्रतिपादितार्थस्य तात्पर्यविषयतया यथा कथंचित् योजनेऽप्यसाद्दवेन स्वारस्यानावहत्वादतस्तत्प्रकारान्तरेण ततोऽपि व्यवहितसङ्गत्या शाब्दमर्यादया व्याचष्टे—अथवेति । समवाये एतेषां लिखितादीनां समवाये मेलने इत्यर्थः । सर्वेषां सम्भवे इति यावत् । इदमर्थमाह—आगम इति । प्राग्वत् द्वितीयपादार्धमाह—पूर्वेति । पूर्वक्रमायातभोगाय अन्यभोगापेक्षया आगमो बलवानित्यर्थः । पूर्वक्रमागतभोगस्य विजातीयागमापेक्षया क्वचिद् बलवत्त्वम् । तत्तात्पर्यविवक्षयाह—स पुनरिति । स चित्यर्थः । अत एव वचनेऽन्यथाक्रमसत्त्वेऽपि अत्रानुवादेऽन्यथापठितम् ।

---

१ चतुर्थेपुरुषे । २ त. मागते भोगस्यागमापे (?) । ३ थ क्षया भोग । ४ व. भोगान्यभोगा ।

मध्यमे तु भोगरहितादागमात्स्तोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव नारदेन स्फुटीकृतम्—"आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका संतता या चिरन्तनी ॥" इति ॥ २७ ॥

*"पश्चतोऽनुवृत्त" इत्यत्र विप्रतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं पूर्वपर्वभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीयुक्तम् । तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशंक्य पुरुषव्यवस्थया प्रमाणव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह—

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

यस्मात्क्रमभुक्तिरागमाद्बलीयसी तस्मात्—आगमस्त्वित्यादि ॥ २८ ॥

सुबोधिनी

व्याचष्टे—मध्यमे तु भोगरहितादिति । कारणं भुक्तिरेवैकेति, पतच्चतुर्थपुरुषविषयम् ॥२७॥

बालंभट्टी

एतद्वचनक्रमेण द्वितीयार्धं तात्पर्यतो व्याचष्टे—मध्यमे त्विति । अपिर्वह्वागमसहितपरिग्राहकःप्रतिवोग्यन्तराभावने स्वापेक्षया केवलं स्वस्य प्राबल्यासम्भवेन च दोग्ध्यतयाऽभुक्तितो भुक्तेः प्राबल्यभमेन बोध्यत इति भावः । पूर्वार्धेनैव समवायविषयसेति तात्पर्यम् । इति व्याख्यानसमाप्तौ । अत्रै मानमाह—एतदेवेति । एवेन प्रागुक्तव्यवच्छेदः । चतुर्थपुरुषविषयमाह—कारणं भुक्तिरिति । एवेन प्रागुक्तागमव्यवच्छेदः । सन्तता निरन्तरा । चिरन्तनी दीर्घकाला । चिरन्तनेति पाठे आर्षत्वात् टाप् ॥ २७ ॥

तस्य तत्संगतत्वादेव । तेन ऊर्ध्वसंगतिमाह—पश्चत इति उक्तमिति । सिद्धान्तित

---

* "लोकभुक्तिरेवा, न सर्वभुक्तिरागमापेक्षेत्याह—" इति अप० ६३५,

---

१ द. उक्तिरेवेति । घ. भुक्तिरेकेति । २ ब. द्वितीयार्धतात्पर्यविषयमाह—सपुनरिति ३ ब. समाप्तौ । अत्रमानमाह ४ ब. आर्षत्वादाह । ५ फ. तेन उत्तरसंगतिमाह ।

* येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कुतस्ते क्षेत्रादिकमित्यभियुक्तस्तमागमं प्रतिग्रहादेरिति लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् । अनेन चास्य पुरुषस्यागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति । तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत्, किं तु अविच्छिन्नप्रतिरवसमक्षभोगम् । अनेन चागममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दण्डो-

लेख्यकर्तुः पुत्रः न लेख्यदोषानपाकुर्यात् । न ह्यसौ पितृलेख्यरूपज्ञो यतः धनं तु मम तस्य तु यतः पुत्रः तस्य तस्य धनमपि न स्यात्, वस्माद्भुक्तिः तत्र गरीयसी । लेख्यादि-

सुबोधिनी

दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह—आगमस्तु कृतो येनेति । नन्वेतदनुपपन्नम् अस्मिन् वचने दण्डव्यवस्थाविधानाभावादिति चेत्, मैवम् । आद्येन पुरुषेण प्रतिग्रहादिकमेवो-

बालंभट्टी

मनेनेति भावः । तत्र कैलेख्यन्वयदृष्टं तं दर्शयितुं अनेनैव तात्पर्यतः प्रतिपादयितुम् । अयं भावः—आद्येन पुरुषेण प्रतिग्रहादिकमेवोपन्यसनीयं, द्वितीयेन विच्छिन्नप्रतिरवसमक्षत्वादिविशेषणविशिष्टो भोग एवोपन्यसनीयः । तृतीयेन समक्षत्वादिविशेषणवैशिष्ट्यं विनाऽपि क्रमागतसोगमात्रमुपन्यसनीयमिति निथमस्त्यानेन विधेर्नियमातिक्रमे दण्डविधानमप्यर्थसिद्धमेवेति दण्डव्यवस्थाप्रतिपादकत्वमुपपन्नमेव । एतेनात्र वचने दण्डव्यवस्थाविध्यभावादिदमयुक्तमित्यपास्तमिति । स्वीकार इति, — प्रतिग्रहादिमेति भावः । युक्तः परेणाभियुक्तः । तथा च प्रतिग्रहादेरिति तस्योत्तरमुक्त्वा तथा कार्य मिति भावः । प्रतिग्रहादेरितीति पाठे इत्युक्त्वा तमागममर्थात्प्रतिग्रह्वादिकमित्यर्थः । यथाश्रुतार्थासंभवादाह—भावयेदिति,—प्रतिपादयेदित्यर्थः, अंगीकारयेदिति वा । अस्य तात्पर्यार्थमाह—अनेन चेति । न तत्सुत इत्यंशं शेषपूरणेन सानुषङ्गेण व्याचष्टे—तत्सुत इति । अत्र प्रयुक्तविशेषणचतुष्टयमध्ये दीर्घकालत्वमत्र तद्भिन्नमात्रमाह—अवीति । भोगमिति

* येनाऽगमः क्रयादिः कृतः सोऽभियुक्तस्तमागमं लिखितादिप्रमाणेनोद्धरेत्वा धयेत् । तस्यागमकर्तुः सुतः प्रेतो वाऽभियुक्तो नागममुद्धरेत्, यतस्तयोर्भुक्तिरेव गरीयसी गुरुतरा । " इति अप० ६३५.

१ क. ग. ङ. प्रतिग्रहादिकं । २ क. ब. तत्र तथा सति अन्वे दृष्टान्तं दर्शयितुं । ३ क. युक्तः परेणादिकं ।

ऽपि तु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सुतस्तृतीयो नागमं नापि विशिष्टं भोगमुद्धरेदपि तु क्रमागतं भोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणे चेत्यभिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीयतृतीययोर्मुनिरेव गरीयसी, तत्रापि द्वितीये गुरुस्तृतीये गरीयसीति विवेक्तव्यम् । विच्छ्याऽऽगमानुद्धरणेऽर्धहानिः समानैव, दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तं च—" आगमस्तु कृतो येन स दण्डस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि ॥" इति ॥ २८ ॥

शुक्लमेवेत्यभिप्रायः। लेख्यकूटपूरक्षरुद्धनभाक् न भवति यस्मात्—"आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अपि क्षुद्रागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥" लेख्यस्वरूपानपाकरणत्वात् । न तद्दोषानपाकरणमेव स्यात् । न तु प्रमाणरहितं स्वामिस्वमपीत्यभिप्रायः । प्रामाण्यं च विशुद्धागमस्यैव भोगस्य, न तु भुक्तिमात्रस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

सुबोधिनी

पन्यसनीयम्। द्वितीयेनाविच्छिन्नप्रतिरुद्धसमक्षत्वादिविशेषणविशिष्टो भोग एवोपन्यसनीयः। तृतीयेनापि समक्षत्वादिविशेषणविशिष्टयमन्तरेणापि क्रमागतभोगमात्रमुपन्यसनीयमिति नियमविधेर्नियमातिक्रमे दण्डविधानमप्यर्थसिद्धमेवेति सर्वमनवद्यम्। भोग्यहानिस्तयोरपीति,-भोग्यहानिरर्धहानिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

बालंभट्टी

उद्धरेदित्यस्यानुषङ्गः। एवमग्रेऽपि । विशिष्टं भोगं स्वोक्तम्। तत्सुतो वेत्यत्र वा चार्थे इत्याशयेन तमंशं व्याचष्टे—तत्सुत इति । न वाविशिष्टोद्धरेत् । वाऽप्यर्थे । नापिविशिष्टमिति क्वचित् पाठः । तुर्यपादमध्यवर्तिनोभयशेषत्वेन व्याचष्टे—तत्रेति । अस्य व्याख्या तयोरिति तदुत्तराख्या द्वितीयेति । सर्वथाक्ष्यमिति न्यायेनाऽऽह—भुक्तिरेवेति । प्रकर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तस्त्वारस्येन लब्धमाह—तत्रापि इति । तयोर्मध्येऽपीत्यर्थः । परमतात्पर्यमाह—लिख्यपीति । अस्य पूर्वतः स्वरसतो लब्धत्वादत्र मानमाह—उक्तं चेति । पादत्रयस्योक्त एवार्थः—भोग्यति । अथ हाविस्तदुद्धरणे द्वितीयतृतीययोरपीत्यर्थः । अपिना आद्यस्य समुच्चयः ॥ २८ ॥

१ द न सः । २ फ. ब. रेण च ।

* अस्मादौरसलोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य ग्रामाण्यमुक्तं विनाहूर्वकमागतादित्यत्र, तस्यापवादमाह —

योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २९ ॥

यदा पुनरहर्त्रादिभिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः परलोकं गतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत् , यैस्मात्तत्र तस्मिन्व्यवहारे भुक्तिरागमरहिता साक्ष्यादिभिः साधिताऽपि न प्रमाणम् ,—पूर्वाभियोगेन भोगस्य सापवादत्वात् । नारदेनाप्युक्तम्—" तैर्यारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः । पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निवर्तयेत् ॥" इति ॥

किं च—**योऽभियुक्त इत्यादि ॥ २९ ॥**

यदि हि लेख्यदोषादिकरणादियुक्तः परेतो मृतः स्यात् तदा तदीयं धनमाहृपाकुर्यात्

सुबोधिनी

नन्वारूढविवादस्येति । अस्यार्थः—आरूढविवादस्य व्यवहारिणः प्रेतस्य सम्बन्धिना पुत्रेण सोऽर्थो विवादास्पदीभूतः संशोध्य आगमेन । तमर्थं तैं भोगो निवर्तयेत् न प्रत्यावर्तयेत् । तत्र भोगो न प्रमाणं भवतीति यावत् ॥ २९ ॥

बालंभट्टी

सङ्गतिमाह—अस्मादिति । पुनः तु यदर्थमाह । अहर्त्रादिभिरिति । अभियोगनिमित्तसूचनयाऽऽहर्तुरुपादानम् , अन्यथा तदसम्भवात् । आदिना तत्पुत्रादिग्रहणम् । आर्थिकमाह—कृतेति । परेत इत्यस्य परमित इति व्युत्पत्तिलभ्यमर्थमाह—परेति । तदः प्रकृतबुद्धिस्थपरामर्शित्वादाह—आगममिति । अत्रोत्तरार्धे हेतुरिति यस्मादिति शेषेण व्याचष्टे—यस्मादिति । तत्रे तस्य व्याख्या तस्मिन्निति । आगमेन विनेत्यस्य व्याख्या आगमेति । कृतेत्यस्य व्याख्या साक्ष्यादीति—न प्रमाणमिति। अत इति शेषः । यस्मादित्यस्यार्थमाह—पूर्वेति । एवं चात्रागमज्ञानसापेक्षस्य तस्य प्रामाण्यमिति भावः । तथारूढेति । तथाशब्दः पूर्वसमुच्चये । आरूढविवादस्य प्राह-

---

* " न तत्सुतस्तत्सुतो वेत्यस्यापवादमाह— " इति अप० ६३६.

१ क. तस्मात् । २ ख. नवारूढ । ३—१. ९३. । ४ संशोध्यः । ५ ख. ग. भोगो न

* अनिर्णीतव्यवहारे व्यवहर्तरि प्रेते व्यवहारो न निवर्तते इति स्थितम् । निर्णीतऽपि व्यवहारे, स्थिते च व्यवहर्तरि, व्यवहारः क्वचित्तुतः प्रवर्तते क्वचित्र प्रवर्तत इति व्यवस्थासिद्धये व्यवहारदर्शिनां बलाबलमाह—

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेण्योऽथ कुलानि च ।
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

† नृपेण राज्ञा ; अधिकृताः व्यवहारदर्शने नियुक्ताः "राज्ञा सभासदः कार्याः" एतच्च लेख्यकर्तृविषयम् । इतरस्य द्रव्यापहार एव स्यात् । यस्माच्चो (?) तत्र स्वामिरवे भुक्तिरागमशून्या करणं भवति । कृताऽपि तु व्यभिचारिणीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यदि तु दुष्टोऽपि लेख्यादौ तत्कर्तां दोषानपाकुर्यात् तदा कथं स्यात्? तादृशे विषये राजावेदितं—"स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण..." इत्यत्र। अत एव च—**नृपेणाधिकृता इत्यादि ३० ॥**

सुबोधिनी

व्यवहर्तरि प्रेते व्यवहारो न निवर्तत इति। न निवर्तते नापगच्छति। प्रवर्तत

बालंभट्टी

विवादस्य व्यवहारिणः प्रेतस्य मृतस्य पुत्रेण सोऽर्थः विवादास्पदीभूतः संशोध्यः आगमेन। यतस्तमर्थं भोगो न निवर्तयेत् न प्रसाधयेत् । भोगस्तत्र प्रमाणं न भवतीति यावदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अन्यव्यक्तिना संगतिमाह—अनिर्णीतेति। अनिर्णीतेरसंसाध्य इति पाठान्तरम्। न निवर्तते नापगच्छति प्रवर्तत एवेत्यर्थः । व्यवेति । पुनरित्यादिः। क्वचित्तथा पार्थे एव। अथ वाक्यार्थे नृपेणाधिकृता इति भिन्नभिन्नाशयेन वाक्यार्थज्ञानोपयोगितया आदौ पदार्थानाह—नृपेणेति। प्रकृतयोग्यतयाऽऽह—व्यवेति। ते के इत्यत आह—राज्ञे-

* "व्यवहारदर्शनां पञ्चलघुर्बलभावमाह" अप० ६३८.

† "नृपेणाधिकृता राज्ञा व्यवहारदर्शने नियुक्ताः, पूगाः समूहाः, एकशिल्पोपजीविनः श्रेणयः, कुलानि कृषीवलाः । एषां पाठक्रमानुसारेण पूर्वं पूर्वं उत्तरोत्तरापेक्षया गुरु नृपाणां व्यवहारदर्शने बलीयः । तेन कुलदृष्टे व्यवहारे कुलदृष्टवशङ्कायां श्रेण्या परीक्षणं युक्तम् । श्रेणिदृष्टे पूगैः, पूगदृष्टे नृपाधिकृतैः, न तु विपरीतकृतम् ।" अप० ६३८.

---

१ क. स्थितेऽपि व्यव० । २ इति व्यवहारव्यवस्थासिद्धये । ३ क. ख. छ. राजेति नास्ति । ४ फ. मृतसंबंधिना पुत्रेण । ५ फ. ब. प्रभावयेत् । ६ ब. तथा पाठ अत एवार्थे ।

इत्यादिनोक्ताः; पूगाः समूहाः, भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनां एकस्थाननिवासिनां,—यथा ग्रामनगरादयः; श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीनामन्योन्यकजातीयकर्मोपजीविनां संघाताः,—यैथा हेडाबुकादीनां ताम्बूलिककुविन्दचर्मकारादीनां च; कुलानि ज्ञातिसंबन्धिबन्धूनां समूहाः;—एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यदाधूर्वं पठितं तत्तद्गुरु बलवत्; ज्ञेयं वेदितव्यम्; नृणां व्यवहर्तृणां; व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शनेकार्ये। 5
एतदुक्तं भवति—नृपाधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्यप्यसन्तोषः कुंटष्टलुब्धया भवति, तथाऽपि न पूगादिषु पुनर्व्यवहारो भवति। एवं पूगनिर्णीतेऽपि न

नृपो हि बलवान् व्यवहारं कारयितुं समर्थ इति व्यवहारविधौ स एव ज्यायान्। इतरेऽपि सामर्थ्यापेक्षया दुर्बला बलीयांसश्च भवन्ति। अतश्च कुलादिक्रमेणैव व्यवहाराणां

सुबोधिनी

एवेत्यर्थः। यथा हेडाबुकादीनामिति। देशात् देशान्तरं गत्वा प्रस्थाप्य वा अश्वविक्रेतारो

बालंभट्टी

ति। आकांक्षाशान्तयेऽसांकर्याय चाह—भिन्नेति। नानेति। उभयोः संघाताः दृत्यत्राप्यन्वयः। इदमुभयं स्वरूपकीर्तनमिति सूचयन् भावश्यकं उभयशेषमाह—एकजातीयेति। तत्राद्योदाहरणं—हेडेति। देशादेशान्तरं गत्वा प्रस्थाप्य वाऽश्वविक्रेतारो हेडाबुकाः। गुर्जरदेशे प्रसिद्धोऽयं तत्र शौण्डः—द्वितीयोदाहरणं ताम्बूलिकेति। तत्र विक्रेतृत्वयोः। कुविंदस्तन्तुवायः। आदिनातक्षादयः। संघात इत्यस्यानुषङ्गः। सम्बन्धी जामात्रादिः। मूलेऽथशब्दश्चार्थो अथवाक्यार्थमाह—एतेषामिति। चतुर्णां मध्ये इति शेषः। पूर्वत्वं न कारणत्वादिकृतं किं तु पाठकृतमित्याह—यद्यत् पूर्वं पठितमिति। कुलेत्याह—नृणामिति। प्रकृतत्ववादाह—व्यवेति। योग्यतया व्यवहारशब्दो दर्शनपरः। कर्मकृत्प्रत्ययान्तो विधिशब्द इत्याह—व्यवहारेति। अवतरणोक्तं तं स्पष्टयितुं तात्पर्यार्थमाह—एतदिति।

---

१ क. यथामस्त्यादिक्रयिणां ताम्बू०। क. ज. हेडानुकादी०; वा, भ, हेडानूकादीनां। २ छ. संघाताः। ३ क. छ. विज्ञेयं। वेदितव्यम्। ख. ज. वलवद्वेदितव्यम्। च. वलवद्विज्ञेयम्। नृणां। ४ छ. दर्शनकाले। ५ क. कृतद्विदृश्या। ६ ग. तथाऽपि पूगादिषु पुनर्व्यवहारो न भवत्येव। एवं पूगादिनि०। ७ सिद्ध इति कश्चित्।

श्रेण्यादिगमनम् ; तथा श्रेणिनिर्णीते कुलागमनं न भवति । कुलनिर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं भवति ; श्रेणिनिर्णीते पूगादिगमनम् । पूगनिर्णीते नृपाधिकृतगमनं भवतीति । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेऽपि व्यवहारे नृपगमनं भवतीत्युक्तम्—"कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृता नृपाः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥" इति । तत्र च नृपगमने सोत्तरसभ्येन राज्ञा पूर्वैः सभ्यैः सह सँपणाभ्य-

राजगामिता द्रष्टव्या । ब्राह्मणादिसमूहाः पूगाः, स्पष्टमन्यत् । प्रभुवादेव च तदर्थाधिकृतो वा प्राड्विवाकादिः ॥ ३० ॥

सुबोधिनी

हेढाबुका इति गुर्जरेषु प्रसिद्धोऽयं शब्दः । 'गणाश्चाधिकृता इति । गण्याः पूगाः, स्वोत्तरसभ्येनेति । अधिकसभ्ययुक्तेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥

बालंभट्टी

कुलेष्वनेन नारदान्तोपबीजनिरासः । जातव्यवहारस्य यथार्थत्वं च सूचितं व्युत्क्रमेण व्यतिरेकमाह—कुलेति । विशेषं स्वल्पमाह—नैरोते । पुनस्तु । यैश्च गणा इति पठितं,मूले च पूगा इति, अस्ति च तयोर्भेदस्तत्र पूगस्वरूपं व्यक्तं-सैवंधां हीनवर्णानां संघातो गणः, अत एव पूगश्रेणिगणादीनामिति प्राक् उक्तम् ;तथाऽपि तस्याने सुनिद्वयप्रामाण्याद्दुभयो र्विकल्पेन ग्रहणम् । अत एव चतुर्णामिति श्लाघ्यार्थाकृतिर्लक्षणेति। यद्वा गणाश्चेति श्लेन तदप्य पूगानां सशुचयः । मूलेऽधश्शब्दस्य चार्थस्य पूगा इत्यन्वयेन तदपेऽनेन तेषां समुच्चय इति एक वाक्यतैव नारदेन पुनरित्यादि वदता व्याख्याकृता प्रागुक्तचतुष्टयं नाभिमतमिति सूचितमेवेति बोध्यम् ।नृप इति पाठः— प्रतिष्ठा इति । व्यवहारदर्शनानां स्थानानीत्यर्थः। तथा सति विशेषमाह—तत्र चेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः—सोत्तरेति । सभ्याश्च साधुसभ्यः उत्तरश्चासौ सभ्यश्च तत्सहितेनेत्यर्थः । पूर्वसभ्यतो भिन्नोत्कृष्टसभ्ययुक्तेनेति यावत् । सपणे इति,—उभयकासितपणसहितेत्यर्थः । अयमेव पूगाश्चार्थः पूर्वमुभयत्रापि यथासम्भवं ज्ञेयः ॥ ३० ॥

* 'पूगाश्चाधिकृताः' इत्येव तु मिताक्षरायां ऋसंज्ञितायां पाठः ।

१ ख. पूगाश्च । २ क. सर्वेषां । पूर्वेषां । ख. पैवंधामु० । ३ ख. स्वोत्तरसभ्येन । क. च. छ. सोत्तरा सभेन । ४ क. सपणेऽध्य० । ५ नारदेनेति । ६ क. श्लश्चार्थ ।

वहारे निर्णीयमाने यस्तौ कुदृष्टवादी पराजितस्तदाऽसौ दण्ड्यः । अथासौ जयति तदाऽधिकृताः सभ्या दण्ड्याः ॥ ३० ॥

दुर्बलैर्व्यवहारदर्शिभिर्दृष्टो व्यवहारः परावर्तेतः प्रबलदृष्टस्तु न निवर्तत इत्युक्तम् । इदानीं प्रबलदृष्टोऽपि व्यवहारः कस्मिंश्चिद्वर्तत इत्याह—

बलोपाधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान्निवर्तयेत् । 5

स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशैत्रुकृतांस्तथा ॥ ३१ ॥

* बलेन बलात्कारेण उपाधिना भयादिना विनिर्वृत्तेोनिष्पन्नान्व्यवहारान्निवर्तयेत् । तथा स्त्रीभिः, नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि, अन्तरागारे गृहाभ्यन्तरे, बहिर्ग्रामादिभ्यः, शत्रुभिश्च,—कृतान्व्यवहारान्निवर्तयेदिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

बलोपाधिविनिर्मुक्तानित्यादि ॥ ३१ ॥

स्पष्टार्थश्लोकः ॥ ३१ ॥

बालंभट्टी

उपसंहरन्नध्यवहितसङ्गतिमाह—दुर्बलैरिति । कश्चित् न सर्वः । बलं चोपाधिश्च तान्यां विनिर्वृत्तानिति व्युत्पत्तेराह—बलेनेति । उपधीति पाठान्तरम् शत्रुशब्दान्तद्वन्द्वस्य क्षुद्रशब्देन शेषषष्ठ्या समासे आद्यन्तयोस्तत्र कर्तृत्वेनान्वयो मध्यमानामधिकरणत्वेन। फलसीत्याह—तथा स्त्रीभिरिति । अपीनरुक्तयायाह—अस्त्रीभिरपीति । मध्ये इत्यर्थकान्तारशब्देन षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वात् परनिपात इत्याह—गृहाभ्यन्तरे इति । तथार्थमाह—चेति,—कृतांश्चेत्यर्थः। मध्यमगिन्द्रयेणान्वयादाह—निवर्तेति ॥ ३१ ॥

---

* बलं हठः । उपाधिः लोभद्वेषादिः । स्त्रीणां कर्तृत्वं द्रष्टृतयाऽर्थिप्रत्यर्थितया वा नक्तंकृता रात्रिकृताः...शत्रुकृताः शत्रुदृष्टाः ।" अप० ६३८.

---

१ क. ग.ङ च. बलोपधि० । २ छ. शत्रुकुलांस्तथा ३ क. ग. ङ. च. उपधिना । ४ छ. च. छ. ज. भयेन । ५ क. ज. निर्वृत्तान् । ६ क. स्त्रीभिः।२४.—व्य० २. ।

अपि च—

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।
असम्बन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥ ३२ ॥

मत्तो मद्नीयद्रव्येण, उन्मत्त उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टः, आर्तो व्याध्यादिना, व्यसनामिष्टवियोगाऽनिष्टप्राप्तिजानितं दुःखं, तद्वान् व्यसनी*, बालो व्यवहारायोग्यः, भीतोऽरातिभ्यः, आदिग्रहणात्पुरराष्ट्रादि विरुद्धः। "पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विसर्जितः।अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः"॥ इति मनुस्मरणात्। एतैर्योजितः कृतो व्यवहारो न सिद्ध्यति। अनियुक्तासम्बद्धकृतोऽपि

किं च—**मत्तोन्मत्तेत्यादि ॥ ३२ ॥**

मत्तोऽतिहृर्षितः, आर्तो वा; उन्मत्तो वा ग्रहगृहीतादिः; स्पष्टमन्यत् । किं च—

सुबोधिनी

असम्बद्धकृत इत्यसुसंशमनियुक्तपदाध्याहारेण व्याचष्टे—अनियुक्तासम्बद्धकृतोऽपीति । अनियुक्तत्वेनासम्बद्धः अप्रेरितत्वेन प्रकृतव्यवहारासम्बद्ध इत्यर्थः ।

बालंभट्टी

अपि चेति,—अन्योऽपि कश्चित्तादृशो व्यवहारो निरस्तेत इत्याहेत्यर्थः।वाक्यार्थबोधयादौ पदार्थानाह— मत्त इत्यादि। आर्तादिभीतान्तद्वन्द्वं कृत्वा पुनस्तेन मत्तोन्मत्ताभ्यां कृत्वा बहुव्रीहि तत्पुरुषौ कार्यौ। करणेऽनीयर्। पंचविधेनेत्यस्य व्याख्या—वातेतिसम्भवेनेति। ग्रहान्तपंचकजन्येनेत्यर्थः। कारणभेदेन कार्यभेदादस्य पंचविधार्थत्वं—जनितमिति। एतदन्यतरजनितमित्यर्थः—व्यवेति। न तु स्तनंधयादिरेवेति भावः। राष्ट्रादीत्यादिपदग्राह्यं वचने एव स्फुटम्। पुरेति,—पुरविरुद्धो राष्ट्रविरुद्धश्चेत्यर्थः। य एवं सवादःस्तैरनादेय अवहृतः कथितोऽभवेदित्युत्तरार्धार्थः। एवं च तस्यार्थिकी निवृत्तिर्बोध्या। आद्यार्धमाह—एतैरिति। असंबद्धकृत इत्यंशमनियुक्तपदाध्याहारेण व्याचष्टे — अनियुक्तासंबद्धेति—अनियुक्तत्वेनाप्रेषितत्वेन प्रकृतव्यवहारसम्बन्धो यस्तत्कृत इत्यर्थः। चार्यं आह—आपीति।

* "किंतवादिः पुत्रवियोगमानवा" अप० ६२७,

१ क. ग. ङ. च. व्याधिना । २ ख. मिष्टवियोगेनेष्टप्राप्तिस्तज्जनितं । ३ ख. ग मनुस्मरणात् । ४ फ. अनियुक्तपदाध्याहारेण ।

व्यवहारो न सिद्ध्यतीति सम्बन्धः । यत्तु स्मरणम्—"गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः । विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यति॥" इति तदपि गुरुशिष्यादीनामात्यन्तिकव्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति,-तेषा-

---

"कुलानि जातयः श्रेणीः गणान् जनपदानपि । स्वधर्माचलितान्राजा विनीय स्थापये-

सुबोधिनी

ननु मत्तोन्मत्तादिकर्तृको व्यवहारो न सिध्यतीत्युक्तं पूर्वत्र । तत्र किं मत्तादि ग्रहणमुपलक्षणम् ? तथा च न केवलमेतद्वचनोपात्तमत्तादिकर्तृकव्यवहारासिद्धेः । अपि तु गुरुशिष्यादिकृतोऽपि व्यवहारो न सिध्यतीत्येवम्, उत मत्तादिग्रहणं नोपलक्षणम् । ततश्च मत्तादिभिरेव कृतो व्यवहारो न सिध्यतीत नियमार्थम् इति विकल्पे न तावदाद्यः "असम्बन्धकृतत्वेनेति" एवकारेण मत्तादिभिरेव कृतो व्यवारो न सिध्यतीति नियमप्रतीतेरिति बहिरेव परिहृत्य, नापि द्वितीयः "गुरोः शिष्ये" इत्यादिवचनेन नियमनिर्णयेनेत्याह—यत्तु स्मरणं गुरोः शिष्य इत्यादिना । अयमभिप्रायः—गुरुशिष्यादिकृतव्यवहाराणामसिद्धिकथनेन मत्तोन्मत्तादिकृतव्यवहारव्यतिरिक्तानामपि गुरुशिष्यादिकृतव्यवहाराणामसिद्धेः पूर्वोक्तनियमेन सिध्यभावात् पूर्वोक्तमत्तादिव्यवहाराणामेवा-

बालंभट्टी

इतिरर्थसमाप्तौ । ननु मत्तादिकृतव्यवहारो न सिद्ध्यतीत्यत्र मत्तादिग्रहणमुपलक्षणम्, न वा आद्येऽन्यकृतव्यवहारासिद्धेरपि संग्रह इति न स्मृत्यन्तरविरोधो यथापि; तथाऽप्येवकारासंगतिः। द्वितीये एवकारवलेनास्य नियामकत्वलाभेनैवकारसंगतिरूपफलसत्त्वेऽपि वचनान्तरविरोधेन इति संशये श्रुतैवकारबलेनाद्य इत्येवचनेन द्वितीयमेव वाच्यम् । यद्यप्यारो आदिश्रुतिरस्ति । तथाऽपि सर्वथा अनन्यगतिकसंग्रहेणैव तत्साफल्ये सगतिकसंग्रहेण न तात्पर्यम् । तथासौति वचनान्तरविरोधस्तेनान्यकृतव्यवहारस्यासिद्धिप्रतिपादनेन नियमस्य दुर्बलत्वा दित्याशयेन शंकते—यत्त्विति । विरोधे इति पूर्वान्वयि । मिथ इत्युत्तरान्वयि गुरोः शिष्ये विरोधे स्तित्यादौ सति तेषां गुरुशिष्यादीनां मिथो व्यवहारो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । अपि नैतज्ज्ञातीयस्मृत्यन्तरसमुच्चयसवर्थवादः । आत्यन्तिकव्यप्रतिषेधविशेषेण कर्थचित्केनचिद्व्यवहारविशेषेण तथा च तत्र चार्थेतुन सिद्ध्यतीत्यत्र योज्यः। तेन सिद्धिसमुच्चयः। तयोर्व्यवस्था व-

---

१ ङ. उन्मत्ता (?) । त. उन्मत्ता (?) २ ख. एतदादिनसिध्यतीत्यतोनास्ति. ३ क. ख. निवृते द्वितीयपक्षश्रवणे । ४ फ. आद्येऽप्यादि । ५ फ. संग्रहोपणेनति ।

मपि कथंचिद्व्यवहारस्येष्टत्वात्। तथा हि-"शिष्यादिशिष्टिरवधेन। अशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम्। अन्येन वान् राज्ञा शास्यः॥" इति गौतमस्मरणात्। "नोत्तमाङ्गे कथंचन" इति मनुस्मरणाच्च। यदि गुरुः कोपावेशवशान्महता दण्डेनोत्तमाङ्गे ताड्यति, तदा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि राज्ञे निवेदयति, तदा भवत्येव व्यवहारपदम्॥ तथा "भूर्या पितामहोपात्ते" इत्यादिवचनात्पितामहोपात्ते भूम्या-

5

त्पधि॥" कुलानि कुटुंबानि, जातयो ब्राह्मणाद्याः, वर्णश्रेणयः, कारिकसमुदायगणा

सुबोधिनी

सिद्धिरिति नियमो न पतत इति गुरुशिष्ययोर्व्यवहारस्यैवलं दर्शयति—तथा हि शिष्यादिशिष्टिरवधेनेति। अस्यार्थः शिष्यस्य शिक्षाऽवधेन ताडनेन। अर्तऽवधेन शिक्षाया अशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां सूक्ष्माभ्यां कृत्वा ताडयेत्। अन्येन रज्जुवेणुमयतिरिक्तेन कैरादिना स्थूलेन रज्ज्वा स्थूलेन वेणुविदलेन वा अन्य ताडयन् राज्ञा शिक्षणीयो गुरुरिति। भूर्या पितामहोपात्तेत्यादिवचनादिति।

बालंभट्टी

दृश्यमाणप्रकारेण। यद्वा तु प्रिय इत्यस्याग्रे योज्यम्। सिधस्तु प्रिय एव न सिद्ध्यति, किन्तु व्यवहारदार्शिभिः सिद्ध्यतीत्यर्थः। यद्वा एतद्वैलक्षण्यसूचकस्तुः यथाश्रुत एव। तथा च मूलवाक्यस्थैवकारस्य न सिद्ध्यतीत्यत्रे योजनं कृत्वा मन्वादिकृतो व्यवहारः सर्वात्मना न सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः। अयं सूत्रकारीत्या क्वचित् सिद्ध्यतीत्यर्थः। यद्वा यथा श्रुत एव सः तदन्तत्वाद्भूया। अत्रं वाक्यम्। यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या न सिद्ध्यति, तथाऽपि प्रबलविरोधपूर्वकदुरग्रहे तु सिद्ध्यत्येवेत्यर्थं इति न कोऽपि दोष इति भावः। ननु अथोत्पत्त्यादेतेषां व्यवहार एव नोचितोऽसंभवश्च। तस्मात्तमुपादृयति—तथा हीति। तत्र तावत् गुरुशिष्यव्यवहारस्थलमाह शिष्येति। स्मृतिव्यपेतमार्गप्रदर्शनाय हेतुद्वयमिदम्। शिष्यस्य शिष्टिः शिक्षा अवधेन ताडनेन। अशक्तौ तथाकर्तुं शक्यते। न चेत् तथा सूक्ष्मेण रज्जुखंडेन वेणुखंडेन च तच्छिक्षा कार्या। अन्येन उक्तभिन्नेन स्थूलेन वेणुखंडेन अन् ताडयन् गुरुः राज्ञा शास्यः शिक्षणीय इत्यर्थः। यदीत्यनेनान्यथाव्यवहारपदत्वाभावस्सूचितः। एवमग्रेऽपि। पितामहस्त्वयोसत्राह-तथेति। भू रिति; "भूर्या पितामहोपात्ता निबद्धो द्रव्यमेव वा। तत्र स्थात् सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि॥" इति वक्ष्यमाणमूलवचनादित्यर्थः। साम्ये हेतुरयम्। समाने सतीति

१.—२. ४२—४. । २.—८. ३००. । ३ थ मूले । ४ थ. द्र. अताडनेनेति नास्ति । ५ त. कैरादिनेति नास्ति ।

दौ पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने, यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तं भूम्यादि नाशयति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकरणं प्रवेशयति तदा पितापुत्रयोरपि सवत्वेव व्यवहारः॥ यथा "दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो[*] दातुमर्हति॥" इति स्मरणात्; दुर्भिक्षादिव्यतिरेकेण यदि स्त्रीधनं भर्ता व्ययीकृत्य विनश्यमानधनोऽपि याच्यमानो न ददाति तदा दम्पत्योरपीष्यत एव व्यवहारः; तथा भक्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहार[2] वक्ष्यति। गर्भदासस्यापि,—गर्भदासादीनामधिकृत्य—"यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात्। दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च॥" इति नारदोक्तत्वात्, तदमोचने पुत्रभागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन वार्यते। तस्मात् दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करो न भवति गुर्वादिर्भिर्व्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयो निवारणीयाः राज्ञा सस्यं नेतिः "गुरोः शिष्य" इत्यादि श्लोकस्य तात्पर्यार्थः। अत्यन्त-

सुबोधिनी

"भूर्यं पितामहोपात्तं विनश्यो द्रव्यमेव वा। तत्र स्यात् तादृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥" इति वचनादित्यर्थः। सम्प्रतिरोधक इति। दुर्गादौ परबलैर्निरोधः सम्प्रतिरोधकम्। नाकामो दातुमर्हतीति। पूर्वोक्तत्वेऽपि गृहीतं पुनर्दातुमनिच्छु-

बालंभट्टी

शेषः। धर्मेति;—धर्मनिर्णयस्थानमित्यर्थः। दम्पत्योस्तदाह—तथेति। सम्प्रतीति। सर्वस्वहरणं कृत्वा दुर्गादौ परबलैर्निरोधकरणं संप्रतिरोधकम्। नाकाम इति। प्रमुक्तस्वत्वात्मतमे गृहीतं स्त्रीधनं पुनस्तस्यैव दातुमनिच्छुत्वेन दद्यादित्यर्थः। व्यतिरेके हेतुरयम्। विद्यमानेत्यादिविशेषणद्वयेन तदभावे तदभावः सूचितः अपिः म्रियस्समत्वे। दासभेदा वक्ष्यन्ते भक्तदासो गर्भदासादयस्तथाऽऽद्ये तयोस्तदाह—तथेति। भक्तस्य। भक्तमन्योऽस्मिन्यमरः। द्वितीये तयोस्तदाह—गर्भेति। अयं द्विविध इत्यन्यत्र स्पष्टं स्वामिना सहेत्यप्रतनेनान्वयः— यश्चैषामिति। एषां गर्भदासादीनां मध्ये यः कश्चिदित्यर्थः। विमुच्येत मोचनीयः। लभेत प्राप्नुयात्। अंतर्भावितण्यर्थः। तत् तस्मादासत्वात्। नन्वेवं तस्य का गतिरत आह—तस्मादिति। प्रथममित्युक्तेरवास्थादाह—अत्यन्तेति। अत्रे-

[*] चतुर्थचरणः 'न स्त्रियै दातुमर्हति' इत्येतावन्मात्रभेदेन (याज्ञ० व्य० १४७.) पठ्यते।

१ न स्त्रियै दा०। २ क. याच्यमानोऽपि। ३ ख. व्यवहारान्। ४ व्य० १२१.।

५—२. वै. ४८.।

निर्बन्धे तु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्तनीयो व्यवहारः । यद्यपि "एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयोभवेद्दाद्यो धर्मविद्भिरुदाहृतः॥" इति नारदवचनम् , तत्रैकस्यापि—"गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः।" तथा "एकं प्रति बहूनां च" इत्यादिस्मरणादेकार्थैर्बहुभिः सार्द्धं व्यवहार इष्यत एवेति भिन्नार्थैर्बहुभिरेकस्य युगपद्व्यवहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् । स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां स्वातन्त्र्याद्व्यवहारो भवत्येवेति, तदन्यासां कुलस्त्रीणां पतिषु जीवत्सु तत्पार-

सुबोधिनी

अत्र दण्डादित्यर्थः । गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च य इति;—सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रात् विप्रवासयेत्' इत्युत्तरार्धम् । एकं प्रतां बहूनां चेत्यादि । "यथोक्तात् द्विगुणो दमः" इति वचनशेषः । व्यवहार इष्यत एवेति । गणद्रव्यहारिणः सर्वस्वहरणादिविधानम् एकस्तृणां बहूनां द्विगुणदण्डविधानं च विद्यते । एतदुभयमपि व्यवहारमुखेन तादृशापराधवतामेव भवतीति व्यवहारोऽस्तीत्यर्थः । 'एकस्य बहुभिः सार्धम्' इत्यस्य नारदवचनस्याभिप्रायमाह—भिन्नार्थैर्बहुभिरिति । पृथक् साध्यवज्रिर्बहुभिस्सार्धमेकस्य

बालंभट्टी

यस्करत्वे क्रोधादिना इष्टापत्यङ्गीकारे इत्यर्थः । एवमन्वयिरोधं परिहरति—यद्यप्येकस्येति । वाद इत्यस्य त्रिभिरन्वयः । प्रागुक्तैकवाक्यतया तत्राद्यस्यार्थमाह—तत्रैकेति । तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः । अपिनाऽनेकस्समुच्चयः । एकार्थैरित्यग्रिमेणान्वयः । गणेति । "सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्।" इत्युत्तरार्धम् । व्यवहारइष्टेति शेषः। स्मृत्यन्तरमाह—तथेति । एकमिति । "यथोक्तात् द्विगुणो दमः" इति वचनशेषः । गणद्रव्यहार्यादेः सर्वस्वहरणादिविधानमेकहर्तृणां बहूनां च द्विगुणदण्डविधानं स्मृतावुक्तं इदमुभयमपि व्यवहारमुखेन तादृशापराधवतामेव भवतीति व्यवहारोऽस्तीति भावः । विशेषमाह—एकार्थैरिति । अत एवोक्तनारदाभिप्रायमाह—भिन्नार्थैरिति । प्रागुक्तयुक्तेराह—युगपदिति । किन्वांदशस्थले क्रमास्त्रिद्धयतीति भावः । द्वितीयतात्पर्यं प्रागुक्तमाह—स्त्रीणामिति । इति व्याख्येयमिलत्रान्वयः। गोपशौण्डिकेत्यत्र वक्ष्यमाणयुक्तेराह—गोपेति । तत्रापि विशेषं सूचयन् हेतुमाह—पतिष्विति । तथा च

तन्त्र्यादनादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम् । प्रेष्यजनस्य चेत्येतदपि प्रेष्यजनस्य स्वामिपारतन्त्र्यात् स्वार्थव्यवहारेऽपि स्वाम्यनुज्ञयैव व्यवहारो नान्यथेति योजनीयम् ॥ ३२ ॥

परावर्त्यव्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्यं द्रव्यमाह —

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।
विभावयेन्नचेच्छिङ्गैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

प्रनष्टं हिरण्यादि शौल्किकस्थानपालादिभिराधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञा

ब्राह्मणादिसमूहाः जनपदः दुर्गाश्रयः । अत्र जनोऽभिहितः । सोऽपि राजा । स्वधर्मांश्च लिता दण्ड्या इत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

यस्माच्च राजा व्यवहारविधावये दण्डधरः तस्मात्——प्रणष्टादिगतमित्यादि ॥ ३३ ॥

सुबोधिनी

युगपद्व्यवहारो न सिध्यति, अपि तु क्रमात् सिध्यतीत्यभिप्रायः । उपसंहरति—इति योजनीयमिति । अयं भावः—उन्मादादिकृतो व्यवहारः सचेतसा न सिध्यत्येव, गुरुशिष्यादिकृतस्तत्कृतीया सिध्यत्येवेति ॥ ३२ ॥

बालंभट्टी

तदभावे तत्रापि व्यवहार उपादेय एवेति भावः। अयं च तस्याः पत्या सार्कं न, किं वन्ध्येनेति बोद्धव्यम् । एवमग्रेऽपि । तृतीयतात्पर्यमाह—प्रेष्येति । इति योज्य इत्यभिप्रेणान्वयः। स्वार्थेति,—भृत्यार्थेत्यर्थः । अनेना तदर्थव्यवहारसमुच्चयः। तस्मादुक्त एवाशय इति न कोऽपि दोष इति तत्त्वम् ॥ ३२ ॥

प्रसंगसंगतिमाह—परेति । प्रनष्टेति कर्मधारयो न तु पंचमीसमास इत्याह —प्रनष्टमिति । धनमित्यस्यार्थमाह—हिरण्यादीति । शौल्किकेति द्वन्द्वं कृत्वा बहुवीहिः कार्यः। असमर्पणे तेषां दण्डस्तवाह—राज्ञे इति । उत्तरार्धसूचितमार्थिकं

---

१ ग. द. रति योज्य। २ त. मिति। उक्त्वा। ३ द. अयमभिप्रायः।

धनिने दातव्यम् यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्द्रव्यं भावयति । यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः,—असत्यवादित्वात् । अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात् स्वत्वे प्राप्ते तत्पराङ्मुखत्तिरनेनोक्ता । अत्र च कालावधिं वक्ष्यति—" शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः ॥" इति । मनुना पुनः संवत्सरत्रयमवधित्वेन निर्दिष्टम्—" प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा व्यर्द्ध निधापयेत् ।

कस्य चिन्नष्टं यदि राजन्येवागतं लब्धं यद्यपि धनिनं प्रार्थयते—ततः किं तत्; किं

सुबोधिनी

यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्या इति । पूर्वं मदीयमेतदिति निवेद्य पश्चाद्यदि न साधयति, तदा दण्ड्य इत्यर्थः । ननु प्रनष्टाधिगतद्रव्यस्य परकीयत्वेनोपक्ष्यदेयत्वात् 'प्रनष्टाधिगतं देयम्' इत्यसामुपदेश एवानर्थक इत्यत आह—अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वादिति । अत्रैं च कालावधिं वक्ष्यतीति । अत्र प्रनष्टाधिगेतस्य

बालंभट्टी

पूर्वशेषमाह — यदीति । उत्तरार्द्धार्थं कथयन् वेदर्थमाह—यदीति । लिङर्थोऽधिक्षिप्त इत्याह—भावयतीति । तत्समं प्रनष्टाधिगतद्रव्यसमम् । पूर्वं मदीयमेतदिति निवेद्य पश्चात् यदि न साधयति तदा स दण्ड्य इत्यर्थः। तदेव ध्वनयन्नाह—असत्येति । ननु प्रनष्टाधिगतस्य परकीयत्वेन आदेयत्वात् देयमित्युपदेशो व्यर्थ एव। अत आह-अधिगमस्येति। द्रव्यनाशानन्तरं तदलब्ध्वा स्वामिनो देशान्तरगमने विशेषमाह-अत्र चेति। प्रनष्टाधिगतस्य प्रतिदानविषये इत्यर्थः।अत्र सर्वत्र प्रनष्टेतिदंस्यपाठः।नाशादिति तञ्जिषेधात्। तदेव मूलोक्तमाह शौल्किकैरिति। शुल्कं गृह्णन्ति ये ते शौल्किकाः, स्थानपालाः ततस्तन्मात्ररक्षकाः।नष्टेति;—नष्टं सदधिगतं राज्ञे समर्पितमित्यर्थः । यद्वा नष्टमपहृतं चाधिगत्य राज्ञे समर्पितमित्यर्थः। अत्र विशेषमाह—मनुना पुनरिति । मनुना लिख्यर्थः । मनुमेवाऽऽह—प्रनष्टेति । स्वामिनः सकाशात् प्रनष्टं प्रनष्टस्वामिकं राजदन्तादि । स्वार्थे कः। अत एव पूर्वैकवाक्यत्वेऽपराङ्मुखंगतिश्चेति भावः । यद्वोक्तरीत्या तदनन्तरं देशान्तरगतस्वामिकं इति

१ त. मित्यस्य (?) २. त. नदे। ३ द. सार्थकः। ४ य द. प्रका। ५ थ. क. तद्द्रव्यस्य। ६ फ. लिङर्थविवक्षित।

अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्॥" इति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा क्रूरमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति, तदा किंचिद्भागं रक्षणमूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् ; यथाऽऽह—"आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन्॥" इति[1]। तत्र प्रथमे वर्षे क्रूरमेव दद्यात् ; द्वितीये द्वादशं भागं तृतीये दशमं चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोंऽशोऽधिगन्त्रे दातव्यः। स्वाम्यनागमे तु क्रूरस्य धनस्य चतुर्थ

5

सुबोधिनी

प्रतिदाने । राजभागस्य चतुर्थोंऽशोऽधिगन्त्रे दाप्य इति । यः पुनः प्रनष्टद्रव्यं प्राप्य राज्ञे समर्पयति शुल्कस्थानाद्याधिकृतः, तस्मै शुल्कस्थानाद्याधिकर्त्रे राज्ञो यो भागः षष्ठादिरूपश्चतुर्थांश उद्धृतषष्ठादिभागद्वनाद्दातव्यो, न राज्ञोंऽशात् । तथासति आददी

बालंभट्टी

यथाश्रुतार्थैः । एवं सति प्रसक्तविरोधपरिहाराय व्यवस्थां कथयन्नादौ मनुतात्पर्यमाह—तत्रेति । तथा सतीत्यर्थः—अवश्यमिति ;—तन्मध्ये स्वयं न कुर्या दित्यर्थः । निधापयेदित्युक्तिरवास्यादिति भावः । तत्र तावत्पर्यन्तरक्षणीये तस्मिन्सति मूलतात्पर्यमाह—यदीति । पुनः तु । अत्र मानमाह—यथाऽऽहेति । अस्य पक्षत्रयस्य व्यवस्थां कथयितुमादौ मूल्यक्रमेणाऽऽह—तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव। तार्दृशभागमित्यादेर्गृहीत्वेत्यादिना अन्वयः । विशेषमाह-राजभागोति। चतुर्थोंशइति;—अयं च विशेषो द्वित्रीयादौ न वाच्ये,—तत्र राजभागस्यैवाभावात्। एतदर्थमेवैव-मुक्तम्, अन्यथा चतुर्थोंऽश इत्येव वदेत् राजभागसम्बन्धिचतुर्थांददानमित्यर्थं तु "आददीताथ-षड्भागम्" इति वचनविरोधस्स्यात् । तथा च प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं यः शौल्किकादीराज्ञे समर्पयति तस्मै राज्ञो यो भागः षष्ठादिरूपस्तचुर्थांशस्तुल्य उद्धृतषष्ठादिभागाद्दनादव-शिष्टादातव्यो दापनीयो, न तु राज्ञोंऽशात्तद्विरोधापत्तेरित्यर्थो बोध्यः । अत्र विशेषमाह-

१.—८. ३०. । २ क. धिगमा० । ३.—मनुः ८. ३३. । ४ फ. यथाश्रुत एवार्थः । ५ "ग्र सष्ट च लभ्यते इति वत् प्रयोगे न कोऽपि दोष " इति अधिकः पाठः । ६ फ. द्वादशं । मागमित्यादेः ।

मंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयात् । तथाऽऽह गौतमः—"प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम् । ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थांऽशो राज्ञः शेषम् ।" इत्यत्र संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम्,—"राजा त्र्यब्दं निधापयेत्" इति स्मरणात् ।

सुबोधिनी

तथा षड्भागमित्यादि वचनविरोधस्त्रयादिस्वभिप्रायः । ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थांशो राज्ञः शेषमिति । वत्सरानन्तरं स्वामिन्यागतेऽनागते वाऽधिगन्तुश्चतुर्थांशो दातव्यः । शेषं राज्ञो भवति । तत्राधिगन्तुश्चतुर्थांशदाने इयान् भेदः स्वामिन्यागते पूर्वीकरीत्या राज्ञः षष्ठांशमुद्धृत्यावशिष्टधनात् * (राज्ञः ?) चतुर्थभागः । अनागते तु स्वामिनि सर्वस्माद्धनाच्चतुर्थांशं इति पूर्ववदत्रापि विवेकः । 'राज्ञः शेषमित्यत्राप्येष विवेकः, यदा स्वाम्यागतस्तदा पूर्वीकरीत्या राज्ञः षष्ठादिभागम् अनागते तु तस्मिन् सर्वस्माद्धनाच्चतुर्थमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयादित्येवं गौतमीयेऽनुसन्धेयम् । गौतमवचनस्थं संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितमित्याह—अत्र संवत्सरमित्येकवचनमिति । अर्धमंवत्सरा-

बालंभट्टी

स्वाम्यनीति। अधिगन्त्रे शौल्किकप्रभृतये। अत्र सर्वत्र मानमाह-यथाऽऽहेति । प्रनष्टेति पूर्ववत् । ऊर्ध्वं अधिगन्तुरिति;—संवत्सरादिति शेषः । तथा च संवत्सरानन्तरं स्वामिन्यागतेऽनागतेऽधिगन्तुश्चतुर्थांऽशो भवति शेषं राज्ञो भवतीत्यर्थः । तत्राधिगन्ते चतुर्थांशादाने इयान् भेदः । स्वामिन्यागते प्रागुक्तरीत्या राज्ञः षष्ठांशमुद्धृत्या अवशिष्टधनात् राज्ञश्चतुर्थांशसमभागो देयः । अनागते तु तस्मिन्सर्वस्य धनस्य चतुर्थांशो देय इति । एवं राज्ञः शेष मित्यत्रापि तस्मिन्नागते पूर्वोक्तरीत्या षष्ठादिभागरूपम् अनागते तु तस्मिन्सर्वधनं दत्त्वाचतुर्थांशकमिति भेदो बोध्यः । एवं च राज्ञ इश्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयो बोध्यः । मनुताप्यर्थे विरोधं परिहरति – अत्रेति । गौतमीये इत्यर्थः । उद्देशविशेषणात्वादिति भावः । तथासत्यनतिप्रसङ्गाय तन्मूलं तदुक्तमेव हेतुमाह — राजेति । नन्वेवं सर्वत्रानार्ना व्यवस्थायां षड्त्रयार्धछाभेऽपि मनुमूलयोस्तुर्यपादार्धस्य निर्विषयतापत्तिरेव चतुर्थादिष्वपि अवशिष्टदानस्य स्वामिने प्रतिपादितत्वात्, इत्यत आह—हरेतेति । अपिना मनूक्तुर्यपादसमुच्चयः । यद्यप्यत्र संवत्सरादिति प्रकान्तं, तथाप्युक्तरीत्या मन्वेकवाक्यतयैवाऽऽह—त्र्यब्दादिति । तथा चात्र परत इत्यत्र त्र्यब्दादिति शेषो

* 'अधिगन्तुः इति' समञ्जसं स्यात् ।

१ क. ख. ग. यथाऽऽह ।२,—१० ३७, ३८ । २ ङ. ञ इति तस्य (?) ४ थ. द. ष्टाद्धनात् (राज्ञां ?) चतुः । ५ थ. तुर्यो । ६ त. प्रदान भेदः (?) । ७ ङ. तप्रीयम । थ. प्रीयमप्यनुः । ८ त. रमिति । अताप्ति स (?) ।

"हरेत परतो नृपः" इत्येतदपि स्वामिन्यनागते व्यवहारे व्यर्थमित्यभिप्रेत्य व्यर्थकरणाभ्यर्थनज्ञानपरम्। आगते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात्। एतच्च हिरण्यादिविषयम्। गवादिविषये वक्ष्यति—"पणानेकशफे दद्यात्" इत्यादिना ॥ ३३ ॥

यत्सल्ल्येवेत्येवं पृष्टोऽपि संवादकस्यान्विष्यार्पणीयम्। न ह्येवं विभावयेत्समं दण्डयः॥३३॥

सुबोधिनी

दित्यत्रापि समानन्यायेनैकत्वाविवक्षितत्वे बुद्धिस्थत्वेन। तच्चतुर्थपादस्याभिप्रायमाह—हरेत परतो नृप इत्येतदपीति। राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यादिति,—स्वांशं षष्ठांशमवतार्य तत्समं यावदधिगन्तृहस्तात् गृहीतं तत्सल्ल्यार्कं राजा दद्यात् स्वामिने। तत्रापि न तज्जन्यवृद्धिं दद्यात्, किन्तु मूलमात्रमेव। परतो नृपतिहरेदिति *व्यवहारा(?) भ्युत्तुज्ञानादिति तात्पर्यार्थः। एतच्च तत्समत्वं स्वकोशदृश्यैर्वैव, न त्वधिगते दत्तो यश्चतुर्थांशः तद्गृहणेनापि तस्य भूतिरूपेण दत्तत्वात्। भूतिरूपस्याप्यादाने कालान्तरे प्रनष्टाधिगतप्रत्यर्पणादिकं न स्यात्, स्वांशमवातार्यतेति विशेषोपादानाच्च ॥ ३३ ॥

बालंभट्टी

बोध्यः। ननु व्ययीकरणानन्तरं तदा प्रदाने कथं प्रागुक्तसहायसम्भवोऽत आह—आगते त्विति। अनवतार्य तूपयुक्तव्य तस्मिन्प्रक्षिप्य तत्समं अवशिष्टं तत्तुल्यम्। तथा च राजा स्वांशषष्ठांशं तथा कृत्वा तत्समं यावदधिगन्तृहस्तात् गृहीतं तत्सल्ल्यार्कं स्वामिने दद्यादित्यर्थः। तत्रापि न तज्जन्यवृद्धिं दद्यात्, अपि तु मूलमात्रमेव,—हरेत परत इत्यनेन व्ययवत् व्यवहारस्यातुज्ञानात्। तथा च व्ययीकरणे व्यवहारे सति बुद्धिदृश्येषु तत्समत्वं तद्भावे स्वांशप्रक्षेपेण, ततोऽप्यपूर्तौ तत्समत्वं स्वकोशदृश्यैर्वैव न त्वधिगम्ये यश्चतुर्थांशो दत्तस्तद्गृहणेनापि,—तस्य प्रतिरूपेण दत्तत्वात्। भूतिरूपस्याप्यादाने कालान्तरे प्रनष्टाधिगतप्रत्यर्पणादिकं न स्यात्। स्वांशमवतार्यतेति विशेषोक्तेश्चेति बोध्यम्। विशेषमाह—एतच्चेति। अत एव प्राक् तथैव व्याख्यातम् सङ्गोचमानमाह—गवादीति। मूलकृदेवेति भावः ॥ ३३ ॥

---

* 'अपहारा' इति पाठः समञ्जसः स्यात्।

१ स. भ्युत्तुज्ञ। ततः परं। ज. अभ्युत्तुज्ञापरम्। २ द. ('तद्रक्षे तुर्')। ३ ब. द. स्यादा। ४ ब. 'तदभावे स्वांशप्रक्षेपेण ततोऽप्यपूर्तौ तत्समत्वम्' इति नास्ति। ५ फ. ब. द्रव्येषीवंभपिलपि।

रथ्याभुक्तशालादिनिपतितस्य सुवर्णादेर्नष्टस्याधिगमे विधिमुक्त्वा अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह—

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ।
विद्वानशेषमादद्यात् सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३४ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।
अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत तदा सर्वमेव गृह्णीयात्, यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रि-

---

यत्तत्सप्तस्वामिकं तत्र का कथा ? उच्यते—राजा लब्ध्वेत्यादि ॥ ३४ ॥

स सर्वस्य प्रभुरित्यनेन प्रतिग्रहाद्यभावेऽपि ॥ ३४ ॥

इतरेणेत्यादि ॥ ३५ ॥

बालंभट्टी

अव्यवहितसंगतिप्रसङ्गरूपमाह—रथ्येति । इदं नष्टपदस्यानुवादः, एतेन प्रनष्टपदमपि व्याख्यातम् । एवम् उक्तप्रकारेण । उक्तेति—भूमौ चिरनिखातं सुवर्णादीत्यर्थः । तुर्यपादबलाद्विप्रपदं ब्राह्मणपरमित्याह—ब्राह्मणेभ्य इति । एवमग्रेऽपि । फलितमाह—शेषमिति । पुनःशब्दार्थमाह—त्विति । विद्वानित्यस्य व्याख्या—श्रुतेति । न केवलं मन्वादिस्मृत्यन्तरादिदमुपलक्षणमित्याह—सदेति । पुनः शब्दानुपक्षेण द्वितीयपदार्थमाह—इतरेण त्विति । इतरत्वमुभयापेक्षमित्याह—राजेति । यस्मात्षष्ठांशमिति छेदेन वाक्यपूर्तिः सिद्धा, तथाऽपि उक्तक्रमे बाधिष्ठे च दद्यादित्युक्तया दानशब्दात्तस्यैवेष्टत्वेनाबाध्यत्वे तद्विरोधापत्तेः । शेषपूरणापत्तेर्विद्वद्दत्तविषये सर्वस्येति हेतूक्त्या न विषये राज्ञः प्रभुत्वसूचनेन तत्रापि तदा इतरेऽस्यार्थस्यासिद्धत्वेन विद्धत्वनुपपत्तेः ; अत एव विधि-

---

१ क. ख. लभते ।

यादिना निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमधिगम्त्रे दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् ;—यथाऽऽह वसिष्ठः—"अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेत् अधिगन्त्रे षष्ठमंशं प्रदद्यात्।" इति। गौतमोऽपि—"निध्यधिगमो राजधनं भवति। न ब्राह्मणस्यामिरूपस्य। अब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठमंशं लभेतैत्येके।" इति[3]। अनिवेदित इति कर्तरि

इतरेण ब्राह्मणेनाज्ञानभिरूपेणेत्यर्थः। गौतमीयं तु ब्राह्मणविषयम्। निध्यधिगमो राजधनमिति यावत्। निध्यधिगमः सर्वो राजधनमित्यर्थः। तथा च न ब्राह्मणेनाभिरूप

सुबोधिनी

निध्यधिगमो राजधनमिति,—अस्यार्थः—निध्यधिगमो निधेः प्राप्तिः; तयो प्राप्तं धनं लक्ष्यते। तत् राज्ञो धनं नाधिगन्तुः। अभिरूपस्य श्रुताध्ययनसम्पन्नस्य ब्राह्मणस्य निध्यधिगमो न राजधनम्, अपि तु तस्यैव। अब्राह्मणो ब्राह्मण्यतिरिक्तः; अस्यता निध्यधिगमस्य कथिता चेत्, तदा स्वेन प्राप्तनिध्यागमस्य कथितः षष्ठमंशं लभेत इत्येके। एक इति निध्यधिगमो राजधनमिति सर्वग्रहणेन सह षष्ठांशग्रहणस्य विकल्पदर्शनार्थमिति। ननु "अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च" इत्येतदनुपपन्नम् निध्यधिगन्त्रा

बालंभट्टी

दित्येवमेन विप्रस्यापि वैपरीत्यापत्तेः; अत एव च दानपूर्वकाहरणस्यैव विवक्षितत्वे तदीयलाभाभावश्च। अत एवोपक्रमवाक्यं तथा व्याख्यातम्। अत "इत्थण्" इति सूत्रादिभाष्यसिद्धान्तमूलकेन "प्रविश पिण्डीम्" इत्यादि तद्वाक्यैकदेशन्यायेन तत्रा विना द्वितीयपादस्य शब्दमर्थमाह —राजेति। यथोक्तार्थत्यागेन तद्व्याख्यानवांशमाह—यथाऽऽहेति। अप्रीति चिरनिखातमित्यर्थः। अनेन विक्षस्य निधित्वं सूचितम् तत् तत्तो निध्यधिगम इति अधिगम इति कर्मणि घञ्। कर्मधारयः कडारादिः अधिगम्यमानो निधिः राजधनं नाधिगन्तुः। अभिरूपस्य श्रुताध्ययनादिसम्पन्नस्य ब्राह्मणस्य तु स न राजधनमपि तु तस्यैव एवं चेदं वाक्यत्रयं यथासम्भवं शेषानुवंगान्यां इति योजयम्। अब्राह्मणोऽपि विद्वद्ब्राह्मणभिन्नोऽप्याख्याता तत्कथयिता यदि तथा दानस्य षष्ठमंशं लभेतेत्येवंरूपेत्यर्थः। एवं च राजधनं नेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। अपिना विद्वद्ब्राह्मणसमुच्चयः। तथा च तस्यापि षष्ठांशमात्रग्राही विरोधोऽत्र आह— एके

---

१ ख. स्वयमेवाहरेत्। २ क. अप्रज्ञायमानं। ३ ख. षष्ठंशमधिगंत्रे। ४ ख. क. दद्यात्। ५ क. निध्यधिगमे। ६ क. अब्राह्मणे व्याख्याता। ङ. अब्रह्मा। ७.—१०. ६३—५.। ८ घ. ङ. गा प्राप्ता प्रा। ९ घ. प्राप्तदा। १० त. गन्तुरस्वैनानि। ११ अ० १. १-४५।

निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञेऽप्यनिवेदितविज्ञातः, यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा स सर्वं निधिं दाप्यो दण्डं च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्यागत्य रूपकसंख्यादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वादशं वा अंशं स्वयमाहरेत्, यथाऽऽह मनुः—"ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः । तस्यादद्यात् षड्भागं राजा द्वादशमेव वा॥" इति[1] । अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्वेत्युक्ताऽऽह—"अब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके" इति । अनाख्यातस्तु स सर्वस्य प्रभुरिति वचनादाख्याय गृह्णन् न दोषभागित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सुबोधिनी

* वाग्येन वा अनिवेदने राज्ञो ज्ञानाभावादित्यत आह·· अनिवेदित इति कर्तरि निष्ठेति। अयमभिप्रायः—यदि निध्यधिगन्ता स्वयं निवेदने कर्ता प्रयोजको वा न भवति अपि त्वन्यैर्निवेदितः सन् राज्ञो विज्ञातो भवति तदा स तमर्थं दण्डं च दाप्य इति ॥३४॥३५॥

बालंभट्टी

इति । अनेन तदीयसर्वग्रहणेन सह षष्ठांशग्रहणस्य तस्य पुरुषभेदेन विकल्पः सूचितः इति बोध्यम् । नन्वनिवेदितविज्ञात इत्युक्तं कर्मनिष्ठाभ्यां निध्याधिगन्ताऽऽभ्येन वाऽनिवेदने राज्ञो ज्ञानाभावात् किं च दाप्य इत्यनेनान्वयासंभवादत आह—अनिवेदित इतीति गलर्थाकर्मकेत्यनेनेति भावः। यदि निध्यधिगन्ता स्वयं निवेदनकर्ता भवो. जको भवति अपि त्वन्यैर्निवेदितःसन् राज्ञो विज्ञातो भवति तदा स तं निधिं दण्डं च यथाशक्ति. दाप्य इति तात्पर्यम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यः कश्चिदिति। ब्राह्मणस्तज्ज्ञो वा इत्यर्थः। तमित्यस्यार्थमाह···सर्वं निधिमिति । विशेषाऽनुक्तेः केवलार्थैकशब्दस्वरसोऽयाह—शक्त्यपेक्षेति । इतरेणेत्येतत् सूचितमेव । विशेषमाह ··अथेति । अपि प्रागुक्तमनुष्ट समुच्चायकः । भावयति साधयति । अत्र मानमाह—यथाऽऽहेति । ममायमिति,—अनेन कर्मणा द्विकर्मकत्वं बोध्यम् । सत्येन रूपसंख्यादिकथनेन तत्रयेति अनयेः सप्तम्यन्तविषक्षया षष्ठी । ग्राग्वद्यस्थामाह—अंशेति । वर्णेति,—सदृशवर्णचिरातीतकालापेक्षयेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

* 'वाग्येन' इति पठितुं युक्ततरम् ।

[1] १.—८, ३७ ।

चोरहृतं प्रत्याह—

देयं चोरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।
अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥ ३६ ॥

चौरैर्हृतं द्रव्यं चौरेभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै राज्ञा दातव्यम् । हि यस्मात् अददत् अप्रयच्छन् यस्य तदेपहृतं द्रव्यं तस्य किल्बिषमाप्नोति तस्य चोरस्य च, यथाऽऽह मनुः—"दातव्यं सर्वदर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् । राजा तद्धुपयुञ्जानश्चोरस्याऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥" इति । यदि चौर- 5

यतश्च निध्यादिषु अस्वामिकेषु राज्ञः प्रभुत्वं तत एव—**देयं चोरहृतमित्यादि ॥ ३६ ॥**

सुबोधिनी

चोरैरपहृतद्रव्यस्याप्रतिदाने यस्य तद्धनं यश्च चोरस्तयोरुभयोः किल्बिषं राजा प्राप्नोतीत्युक्तम् । तदेव विभज्य दर्शयति—यदि चौरहृतस्यादादापेत्यादिना ।

बालंभट्टी

चौरेति,—धनस्वामिसंगतादित्येवेति भावः । स्वयमलब्धं कथं देयमत आह—चौरेभ्य इति । ततः शासनपूर्वं गृहीत्वेत्यर्थः। जनपदे भवो जानपदः। अनतिप्रसक्तस्य च संबन्धिशब्दस्य तथा स्वदेशेति। तथाऽनतिप्रसंगाद्याऽऽह—तस्मैति। अनेन वर्णसामान्यपरामर्शः। अत एवमनेकवाक्यता । हि पादपूरणे । यस्मैयन्तं भिन्नं वाक्यं, तस्मैति च भिन्नं तदित्यस्मै भयत्रान्वयः, तदाह— हीति । अस्यार्थमाह - यस्मादिति । तदित्यस्य व्याख्यापहृतं द्रव्यमिति । यत्तदोर्नित्यः साकांक्षत्वात् शेषं पूरयति—तस्येति । द्वितीयवाक्यार्थमाह—चौरस्य चेति। किल्बिषमित्यादेरनुषंगः । यथाश्रुतेऽपि विरुद्धमुक्तमतो मन्वेकवाक्यतार्थैवमुक्तस्य संभवात् वैपरीत्या सम्भवात् द्वेधाध्यायानं कृतमेति तस्यापीदाने राज्ञा त्योरुभयोः किल्बिषमाप्नोति इत्युक्तम् । तथासति मनुवचने प्राप्तस्यानूदता निरासाय वेषव्यवस्थामाह—यदीति । अनेन मनुविषयः प्रदर्शितः। मूलविषयमाह—अशेषेति । उभयमि मूलोत्तरार्द्धस्य सुयोजकत्वात् तस्य व्यवस्थितत्वाद्धेति भावः। मनुमूलपूर्वार्द्धतात्पर्यार्थ-

---

१ ज. चौरहृते प्र । २ क. तद्धृते । ज. यस्य यद्धृतम् । ३.—८, ४० ।

हस्तादादाय स्वयमुपभुङ्क्ते तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति । अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न शक्नुयादाहर्तुं तदा तावद्धनं स्वकोशाद्दद्यात्, यथाऽऽह गौतमः—"चौरहृतमजित्य यथास्थानं गमयेत्। कोशाद्वा दद्यात्।" इति । कृष्णद्वैपायनोऽपि—"अयाहर्तृ न शक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि । स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥" इति ॥ ३६ ॥

॥ इति असाधारण्यव्यवहारमातृकाँ ॥

पालकत्वेन हि राजगामिता निध्यादेः । पालकश्चेत् किमिति चोरानपहृतं परकीयं न प्रयच्छेदित्यभिप्रायः । जनपदग्रहणं स्पष्टार्थम् न ब्राह्मणादित्यर्थः । तथा च बृहस्पतिः—"चोरापहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्पणीयम्" इति । अलाभे स्वकोशाच्च । अदद्युश्चोरकिल्बिषः स्यादिति ॥ ३६ ॥

सुबोधिनी

यथास्थानं गमयेदिति,—यस्य तद्धनं तं प्रापयेदित्यर्थः॥ ३६ ॥ इति श्रीभट्टविश्वेश्वरविरचितायां मिताक्षराभाषायां सुबोधिन्याम् असाधारण्यव्यवहारमातृका अथवा साधारणासाधारणव्यवहारमातृका ॥

बालंभट्टी

आह—अथेति । तावदित्यनेन न्यूनाधिकभावो निरस्तः । अत्र मानमाह—यथाऽऽहेति । यथास्थानमिति,—यस्य तद्धनं तं प्रापयेदित्यर्थः । कृष्णेति,—व्यासोऽप्याहेत्यर्थः । अशक्तस्तु अशक्त एव राजा भवेदिति शेषः। हि तदाहिवर्द्धनमिति (?) न्यायेन सत्यां शक्तौ तथा न कार्यमिति । स्पष्टार्थमाह—शक्तेनेति । महीति— महीं क्षयति निवासयति गमयति यः क्षिणोति हिनस्ति शास्ते दण्डयति वा महीक्षितेनेयर्थः ॥ ३६ ॥

इत्यसाधारण्यव्यवहारमातृकेति । इति साधारणासाधारण्यव्यवहारमातृकेति पाठान्तरम् । तस्य च पूर्वं तथापाठाभावो वक्ष्यमाणप्रकारो वाऽभिप्रायः । पूर्वोत्तरयोर्ग्रन्थसंदर्भयोः संगतिमाह—साधारणासाधारणेति । प्रथमप्रकरणे साधारणमातृका विहिता द्वितीयप्रकरणेऽसाधारणमातृका ॥

१.—१०. ३६.—७. । २.—ख. मातृकाप्रकरणम् ।

अथ ऋणादानप्रकरणम् ३

साधारणासाधारणरूपं व्यवहारमातृकाभिधायाधुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति। "अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्" इत्यादिना "मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने।" इत्येवमन्तेन। तच्च ऋणादानं समविधम्—ईदृशमृणं देयम्, ईदृशमदेयम्, अनेनाधिकारिणा देयम्, अस्मिन् समये देयम्, अनेन ५

सुबोधिनी

अथ ऋणादानप्रकरणम्॥ पूर्वोत्तरयोर्ग्रन्थसन्दर्भयोः सङ्गतिं दर्शयति—साधारणासाधारणरूपामित्यादिना। अयमभिप्रायः—प्रथमप्रकरणे साधारणमातृकाभिहिता; द्वितीयप्रकरणेऽसाधारणमातृकाऽभिहिता। एवञ्च प्रकरणद्वयस्योत्तरग्रन्थोपयोगित्वेन तान्यासुत्तरग्रन्थस्य सङ्गतिः। अथ द्वाऽनन्तरप्रकरणमेव साधारणासाधारणात्मकम्। तथा हि—"देशाद्देशान्तरं यातिं" इत्यादि दुष्टलक्षणं सर्वसाधारणम्। तथा "छलं निरस्य भूतेन" इत्यादिकमपि। इतरद् साधारणमित्युभयात्मकैकानन्तरप्रकरणेनैवोत्तरस्य सङ्गतिरिति। अनेनैवाभिप्रायेण पूर्वं प्रकरणसमासावुभयात्मकत्वेन प्रकरणसमापनम्। ईदृशमृणं देयमित्यादि,—अस्ततन्वी-

---

बालभट्टी

एवं च प्रकरणद्वयनिरपेक्षस्योत्तरग्रन्थोपयोगित्वेन तान्यासुत्तरग्रंथसंगतिरिति भावः। यद्वाऽनन्तरप्रकरणेऽसाधारणासाधारणात्मकं "देशाद्देशान्तरं याति" इत्यादि दुष्टलक्षणं सर्वसाधारणं "छलं निरस्य भूतेन" इत्यादिकमपि इतरद् साधारणं समासावुभयात्मकत्वेन प्रकरणसमापनमिति भावः। पदानां मध्ये इति शेषः। तत्र तावदृणस्यादानं आदानं वा यस्मिन्निति व्युत्पत्त्यापि योगरूढोऽयं ऋणादानशब्दः। तदेतदभिप्रेत्याह—तच्चेति। तत्रादावधमर्णसंबन्धिभेदानाह—ईदृशमिति। याचनापूर्वकत्वादृणस्य साध्यमर्णं निह्नुवान् मह्यग्रामादिवत्त्वेति भावः। एतेन सूचीकटाह्न्यायेन वैपरीत्यमुचितमित्यपास्तम्,

---

१ क. एवं साधार। २ स्व० ६५०।

प्रकारेण देयम्, इत्यधमर्णे पञ्चविधम्; उत्तमर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमिति। एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम्—"ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत्। दानग्रहणधर्मांश्च ऋणादानमिति स्मृतम्॥" इति[1]। तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह तत्पूर्वकत्वादितरेषाम्—

सुबोधिनी

रपि स्वादिभिः कुटुम्बरक्षणार्थं गृहीतमृणं देयम्, उत्कर्षपरीक्षे तु न देयम्। पुत्रपौत्रादिरूपेणाधिकारिणा देयम्, यत्स्वधर्मो ब्राह्मणः क्षीणवृत्तिः तदा "शमैदार्थ्ये यथेदयम्"इति त्युदयवति समये देयम्, कचित् सवृद्धिकं देयं क्वचिदवृद्धिकं देयमित्यत्तेन प्रकारेण देयमिति क्रमेणाधमर्णे पञ्च प्रकाराः, उत्तमर्णे द्वैविध्यमिति मिलित्वा ऋणादानं सप्तविधमित्यर्थः। ऋणं देयमेदेयमिति। अत्र यद्दणं देयं येनार्थादयमित्यन्वयः। येनेत्यधिकारिणो निर्देशः। यत्रेति कालस्य। यथेति प्रकारस्य। एवमृणादानस्य स्मृत्यन्तरानुसारेण सप्तविधत्वं प्रतिपाद्याधुना मूलवचनमवतारयति—तत्र प्रथममिति।

बालभट्टी

नारदवचनाच्च। अस्यतन्त्रैरपि स्वाद्यादिभिः कुटुम्बरक्षणार्थं यद्दणं गृहीतं तद्देयम्; उत्कर्षपरीक्षे तु न। पुत्रपौत्रादि रूपेणाधिकारिणा देयम्। आस्मिन्काले देयं,कचित् सवृद्धिकं देयं,कचित् अवृद्धिकमित्येतदन्यतरदित्येव स धर्मेण देयं यं च प्रकार उत्तमर्णेद्वैविध्यमिति मिलित्वा ऋणादानससविधमित्यर्थः। एतदेति,—उक्तेऽदर्कथनस्य योगरूढयं वेत्यर्थः। येनेति येन देयमित्यधिकारिनिर्देशः, यत्र देयमिति कालनिर्देशः, तद्दणं यथा चेति प्रकारनिर्देशः। देयमित्यस्या सर्वत्रान्वयः। धर्मश्रोत्रि पाठः वेदान्तेश्रूयमाणत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धः। तदिति पाठे यदिति शेषः। वैपरीत्ये वैपरीत्यं इति यत्तदणादानमित्यन्वयः। एवं स्मृत्यंतरानुरोधेनास्य सप्तविधत्वमप्रिमोपयुक्तप्रतिपाद्याधुना मूलवचनमवतारयति,—तत्रेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। इत्थेरेवेति अत्र निरासाय वीप्सादिवचनेनाह प्रतीति। प्रयोगे दाने अत्रविशेषोहेखेऽनुपयोगात्फलेऽविशेषा-

---

१ क. द्विविधमिति नास्ति। २ ख. च. छ. धर्मांश्च। ३.—३. १। ४.—४. ख. ग. स्म। ५ त. देयमिति। ६ यत्र च य। ७ त. यथा देयमिति।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

मासि मासि प्रतिमासं—बन्धकं विश्वासार्थं यदाधीयते, आधिरिति यावत्, बन्धकेन सह वर्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन्—सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य अशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं, क्षत्रिये त्रिकं[3], वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकम् । मासि मासीत्येव । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चाः, अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुः

एवं तावत् सामान्येन न्यायस्वरूपमभिधायेदानीं ऋणादानादिव्यवहारक्रमेण विशेषतः प्रस्तौति । तत्रायत्ता मन्वादिभिः ऋणादानस्योक्ता, अतस्तावदेव (?) तावदुच्यते—

आशीतिभाग इत्यादि ॥ ३७ ॥

सुबोधिनी

मासि मासीत्येवेति । मासि मासीत्यनुवर्तते । तथा च प्रतिमासं वर्णक्रमात् द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं भवतीत्यर्थः । द्वित्रिचतुःपञ्चकमित्ययं शब्दः कन् प्रत्ययान्त इत्याह

बालंभट्टी

आह—द्रव्यस्येति। अशीतिपदं ततस्तृप्त्यापूरके लाक्षणिकं भागपदसाहचर्यादित्याह—अशीतितम इति। तथा च तत्र कर्मचारयो बोध्यः शास्त्रविहितत्वादेवाऽऽह-धर्म्येति। लिङर्थाविवक्षयाऽऽह—भवतीति। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे—अन्यथेति। अस्य व्याख्या बन्धकेति सामान्येनोक्तं, स्पष्टार्थं विशिष्याऽऽह-ब्राह्मणे इति। शतमित्यस्याग्रे सर्वत्रानुषङ्गः। एवं सम्भवतीत्यस्यापि। मासि मासीत्यनुवर्तत इत्याह—मासीति । तथा च प्रतिमासं ब्राह्मणादिक्रमात् तथा भवतीत्यर्थः। ननु कथमुक्तार्थलाभवत इत्यत आह—द्वौवेति। संख्याव्ययेति बहुमीहिरिति भावः। तदस्मिन्नति—

---

१ क. प्रवृत्तद्रव्यस्य। २ ख. अशीतिभागो । ३ क. ख. त्रिकं शतम् । ४ क. ख. चतुः कं ।

पञ्चकं शतम् । " तदस्मिन् वृद्धशयलाभशुल्कोपदा दीयते " इति । इयं च वृद्धिर्मासि मासि गृह्यते इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथा च नारदेन,–" कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा । चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा ॥" इत्युक्तोक्तम् ।–
5 कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादि कायिका । प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता ॥ वृद्धिः सा कारिता याऽधर्मर्णिकेन स्वयंकृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥" इति ॥ ३७ ॥

यद्यप्यविशेषेणार्धातिभागोऽभिहितः, तथाऽपि ब्राह्मणस्यैवायम् ; अन्येषां तु पादवृद्ध्या वृद्धिकल्पना । तथा च बृहस्पतिः। पादोपचयात् क्रमेण, इतरेषां तु अन्यथा कल्पकरहिते द्विकत्रिकादि वृद्धैरित्याभिप्रायः ॥ यच्चैतद्वृद्धिपरिमाणमुक्तम् अत ऊर्ध्वं न गृह्णीयात्, न त्वर्णग्रहणे विरोधः ॥ ३७ ॥

सुबोधिनी

—तदस्मिन् वृद्धशयेति पूर्वोक्तायां वृद्धेरुपाधिभेदानाऽऽह इयं च वृद्धिरित्यादिना । कायाविरोधिनी शश्वदिति । शश्वन्मुहुर्मुहुः प्रतिदिनमिति यावत् ॥ ३७ ॥

बालभट्टी

तथा च कनः सर्वत्र संबन्ध इति भावः । उक्तवृद्धेरुपाधिभेदान् मूलानुक्तं वैविध्यं (?) कल्पयाह–इति पंचेति,–मूलोक्तैवेत्यर्थः।मूलानुक्तमाह–इयमेवेति,–मूलोक्तैवेत्यर्थः। विशेषमाह–दिवसेति ; मासस्येति भावः। अत्र मानमाह–तथा चेति। उक्तोक्तमित्यत्राम्बयः। तस्य ऋणस्य शश्वदिति शेषः। कायेति,–तद्विरोधिनी तद्वयुत्कृष्टा यथा तस्य प्रतिदिनं वृद्धिस्तथा शरीरसत्त्वे प्रतिदिनं वृद्धिरिति तथा दीर्घमनेत्यर्थः।यद्वा यथा छेदेन शारीरनाशो न भवति तादृशी स्वल्पेत्यर्थः। अधिकदाने छेदेन देहव्यापत्क्षणेन नाशसंभवात्तादृशात् मुहुर्मुहुः,–प्रतिदिनमिति यावत्। पणेति,–पणस्य पादश्चतुर्थांशोऽर्थः। तथा च पणपादादिरूपा तद्विरोधिनी प्रतिदिनं स्रवन्ती कायिका।

१.—अ०. ५. १. ४७. । २ ख. च. छ. इयं चैतयतः प्राक् 'वृद्धेर्वृद्धिश्चकवृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका। इच्छाकृता कारिता स्यात्कायिका कार्यकर्मणा ॥' इत्यधिकमुपलभ्यते टीकायां चास्य प्रतीकं नोपलभ्यते । ३—१. १०२ । ४. क. ग. ङ. च. छ. नामाद्यर्णिकेन । ख. नामाधमर्णेन । ५—१. १०३—४ ।

*ग्रहीतृविशेषेण वृद्धेः प्रकारान्तरमाह--

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्।

कान्तारमरण्यं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाऽधिकलाभार्थमासिग्रहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युर्ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतम्। मासि मासीत्येव। एतदुक्तं भवति,—कान्तारगेभ्यो दशकं शतं, सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतं, उत्तमर्णं आदद्यात्। मूलनाशस्यापि शङ्कितत्वादिति॥ 5

चातुर्वर्ण्यातिरेकेण तु **कान्तारगास्त्वित्यादि ॥ ३९ ॥**

कान्तारगा अरण्यनिवासिनः तद्गामिनो वा, सामुद्राः समुद्रव्यवहारिणः--ते प्रतिमासं दशकं विंशकं च शतं दद्युः। यद्वा कान्तारं वर्णापदवत्वं ये गच्छन्ति ते कान्तारगाः--वर्णोपशद इत्यर्थः। सह मुद्रया नियमेन वर्तन्त इति समुद्रो वर्णाश्रमविधयः, तमिति लङ्घयन्ति ये ते विपरीतलक्षणया वा सामुद्राः --विकर्मस्था इत्यर्थः। दस्युर्वा स्वपरिभाषितां वृत्तिं सर्वे ब्राह्मणादयोऽपि, सर्वोपशदजातिष्वपीत्यर्थः। आपत्कल्पत्वाद्यं ब्राह्मणादीनामित्ये तद्वाक्यद्वयेन शरेतयति ॥ ३९ ॥

बालंभट्टी

त्यर्थः।स्वदन्ती आगच्छन्ती। उभयत्र मत्वर्थीयष्टन् अधमर्णीके बहुत्व इत्यनुकम्पादौ ह्रस्व।अधमर्णिकेनेति पाठान्तरम्। तदा मत्वर्थीयष्ठन् ॥ ३७ ॥

ग्रहीतेति। ग्रहीत्रेति अर्धेत्यादिः दशकमिति पूर्ववत्। विंशकमिति धनं तं प्रकरणाद्विशेषपरत्वमित्याह-आरण्यमिति। कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। तत्रेति तस्मित्यर्थः। परिखेतिवत् (?) अत एव तथैव पदार्थोक्तौ वाक्यार्थमाह--य इति। तत्रापि अरण्यसामान्यं न विवक्षितमिति सूचयन्नाह--अतीति। अभ्यहितत्वात् प्राणस्य पूर्वनिपातः वस्तुतो विनाशस्थानेऽपि आह--शंकेति। तत्रापि प्रकर्षं इत्याह--प्रेति। अपकर्षमाह--दस्युरिति। ये च ये सामुद्रा इत्यत्रेदमर्थे णित्वि सूचयन्नाह --समुद्रगा इति। दस्युरित्यस्यानुषङ्गः। मासिमासीत्यनुवर्तते। सामर्थ्यादित्याह--मासीति। ननु तथा सति यदि विनाशशङ्कावत्तदानमपि कथम्? अतः तात्पर्यार्थमाह--एतदिति। आदावेवेति भावः। इदं चानन्तर्यादबन्धकप्रयोगविषयम्॥

---

* "दुर्गस्थलगन्तारो' वक्त्रादिकथकारिणः।" वीरमि० २९७.।

---

१ क. ग्रहीतविशेषेण।

इदानीं कारितां वृद्धिमाह—

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां स्वाम्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः । क्वचिदकृताऽपि वृद्धिर्भवति ; यथाऽऽह नारदः—"न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धाद्विधीयते॥"

अनयैव वृद्ध्या,—सन्तेतिस्त्वित्यादि ॥ ३८ ॥

सुबोधिनी

सर्वे वा ब्राह्मणादयोऽधमर्णा इति । अत्र ब्राह्मणादीनामधमर्णत्वं 'मूर्धावसिक्ताद्विजातीनामुत्तमर्णत्वं च प्रदर्शनमात्रम् । हीनोत्तमभावमपरिगणय्य व्याख्येयं यथाकथञ्चिदुत्तमर्णत्वमधमर्णत्वं च भवतीत्यर्थः। "न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित्।" इति,—वृद्धिं कुर्वन्तमधमर्णमुत्तमर्णः प्रयुङ्क्ते इति णिचि कृते निष्ठान्तः(?) शब्दः कारितेति। स चाकृपूर्वः । न आकारिता अनाकारिता, अकृतेत्यर्थः । अकृता वृद्धिः प्रीत्या दत्तं व्यवहरेति-दृत्तानां क्वचिदपि न स्यात् । एताद्दृश्यपि स्थले वत्सरार्धोर्ध्वं षण्मासानन्तरमनाकारितमपि

बालंभट्टी

अत एवाऽऽह मूले—कारितामिति । अत एव मूले वाशब्दो विकल्पार्थः । तदाह—सर्वे इति । अस्य व्याख्या—ब्राह्मेति । तत्र च ब्राह्मणानामधमर्णत्वं मूर्धावसिक्तादीनामुत्तमर्णत्वं च प्रदर्शनमात्रं हीनोत्तमभावमपरिगण्य यथा कथञ्चिदुत्तमर्णत्वमधमर्णत्वं च भवतीत्यर्थः संकोचे मानाभावादाह—अबन्धके इति । प्रयोगो इति शेषः । यथाऽऽहुतासह्रस्ते-राह—स्वाम्युपेति । विशेषमाह—क्वचिदिति । न वृद्धिरिति । वृद्धिं कुर्वन्तमधमर्ण-मुत्तमर्णः प्रयुङ्क्ते इति णिचि निष्ठायामाकारितादृद्ध्स्य समासे ततो नञ्ञा तस्य समास इति कञ्चिन् अकृतेति स्वारस्यात् पार्थक्यादीतिवत् णिजिति तु तत्त्वम् । पूर्वरीतिः कारीते त्यत्रापि बोध्या । अत एवं स्वकृतामित्येव ततोऽकम् । एवं चाकृतवृद्धिस्वं यथेच्छं व्यवहरेति

* मूर्धावसिक्तादिजातीनामित्येतत् मिताक्षरासंतस्य 'जातिषु' इति पदस्यार्थविव्रि-रणम् ।

१ ख. वृद्धिमिति नास्ति। २ ख. सर्वे वा ब्राह्म०। ३ वृद्धिपरभावधिं वक्तुमारभ्यतत्प्रकरणगती-यं श्लोकः पूर्वं तावत् व्याख्यातो विश्वरूपाचार्यैरिति भाति। मातृकान्तरभावादुपलभ्यमातृकायां यथा पठ्यते तथैव दीयतेऽस्माभिश्च । ४ त. थ. सर्वे वा० । ५ स्वार्थेणिच् इति भावः ।

इति[5] । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तम् —"यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥" इति । यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तं प्रति तेनैवोक्तम्—"कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥" इति । यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचितकालादारभ्यैं वृद्धिं दापयेद्राजा, यथाऽऽह—"स्वदेशेऽपि स्थितो वस्तु न दद्या- 5

. . . . . .

सुबोधिनी

धनं वर्धत इत्यस्यार्थः । वर्धनप्रकारस्तु संबन्धकाण्डभेदात् पूर्वोक्तो द्रष्टव्यः । यस्तु याचितकमिति । "याच्ञयाऽऽप्तं याचितकम्" इत्यमरः। कृतोद्धारमदत्त्वाय इति । याचि-

बालंभट्टी

दत्तानां कचिदपि न स्यात् । अत्र प्रीतिदत्त्वेनेन महीतुर्याचनाभावः सूचितः । अत एव तत्र विशेषं वक्ष्यति ईदृशेऽपिस्थले । हिरण्यैर्वे । वल्लराद्वल्लरसरादांतु ऊर्द्धं पण्मासोसरं तु अनाकारितमपि,—अर्धमाद्यजन्तं, धनं वर्द्धत इत्यर्थः । विवर्द्धत इति पाठान्तरे—कश्चिन्मतेऽकृतेत्यर्थः स्वोक्तावरुद्ध इति बोध्यम् । वर्द्धनप्रकारस्तु संबन्धकांऽवबन्धकप्रकारभेदकृत प्रागुक्तो द्रष्टव्यः। विशेषान्तरमाह—यस्त्विति । "याच्ञाप्तासं याचितकम्" इत्यमरः । वृद्धिं विना प्रार्थनागृहीतमित्यर्थः तं तादृशमर्थम् । विना याच्ञामिति शेषः । अत एव तत्र विशेषं वक्ष्यति । तृतीयविशेषमाह—यश्चेति । योऽपीत्यर्थः । यानीति वर्तमानसामीप्ये इति भूते लट् । तेनैव कात्यायनेनैव । कृतोद्धारमिति—याचितकरूपेणोद्धारमादायेत्यर्थः । कृतोद्धारमिति पाठे कर्मधारयैः । उद्धार इति भावप्रत्यये उद्धारः । कर्मणि घञ् । उदित्यस्य वृद्धिसुलोपौ त्यर्थः । तुं—अपि । यद्वा याचित इत्यत्रे योज्यः । यथाश्रुत एव याचित इत्यत्रापीति शेषः । चतुर्थं विशेषमाह—यः पुनरिति,— यस्त्विति त्यर्थः । याचितः याचितोऽपि । याचनेति अधमर्णयाचनेत्यर्थः । स्वेति;—वस्तु

. . . . . .

१—१. ख. १८८ । २ ख. व्रजति । ३ क. भ्य आकारितां तृ । ख. तोऽकारितां । ४ ल. संबन्धकर्मे । ५ क. तत्संबंधाऽनेधक । ६ अ० २. वै. ४. ।

याचितः क्वचित् । तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥" इति। अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः—"पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिकपणाः वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥" इति । अविवक्षिता अनाकारिता इति॥३८॥

सुबोधिनी

तत्करूपेणोद्धारं कृत्वेत्यर्थः । प्रीतिदत्ते वत्सरार्धादिरूपकालानन्तरमकृताऽपि वृद्धिः प्राक् प्रदर्शिता तदपवादो नारदेनोक्त इत्याह—अनाकारितवृद्धेरपवाद इति । विश्वस्ते पुरुषे रूपसंख्याप्रदर्शनेन द्रव्ये न्यस्ते, स यदि 'मयैतद् व्यवहियते कालान्तरादेतत्संख्याकमेतज्जातीयं च द्रव्यं दास्यामि' इति स्वामिनः पुरस्तात् कथयति, स च स्वामी तथैवाङ्गीकुरुते, तादृशि न्यासे अकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । न्यासस्याये वृद्धयभावस्य सिद्धत्वात् स्वामिने कथयित्वैव व्यवहारे कृते सोदयस्य देयत्वाच्च । वृथादानं नाम धर्म्मिचारणेभ्यो दत्तम् । आक्षिकं द्यूतजितम्, पण्यं विक्रेयवस्तु । न्यासव्यतिरेकेण पण्यमूल्या-

बालंभट्टी

स्वदेशे स्थितः सन् याचितोऽपि क्वचित्कदाचित्तन्न दद्यादित्यर्थः । क्वचिदिति देशविशेषणं वा । अनिच्छन्तं च तं तमपि । अकारितामकृतामपि वृद्धिं प्रायुक्तरीत्या तत्तोऽधमर्णयाचनकालादारभ्य राजा दापयेदित्युत्तरार्द्धार्थः । अनाकारितेति । न वृद्धिः प्रीतिः,—नारदेनैव पण्यासानन्तरं प्रीतिदत्ते उक्तायां इत्यर्थः। नारेति । तैनैवेत्यर्थः । पण्यं विक्रेयं, वस्तु मूल्यं धान्यादिः; भृतिः वर्तनम् । वृथादानेति ,—ब्रह्मणामितरेतरद्वन्द्वः । वृथादानं वन्दिचारणादिभ्यो दानम् ; आक्षिकं द्यूतजितम् ; पणः व्यवहारे क्रियमाणनिबन्धः न्यासान्यपण्यादिषु दास्यामीति दृढप्रतिज्ञायां कृतायां सत्यां तावतैषां पण्यादिनां परकीयत्वेनादानेऽनाकारितवृद्धेः प्राप्तावनेनापोद्यते इति भावः । न्यासपदेन तु न्यासविशेषो ग्राह्यः। तथा हि। यत्र विश्वस्ते पुरुषे रूपसंख्याप्रदर्शनेन द्रव्ये न्यस्ते सपदि मयैतद्व्यवहियते कालान्तरे तु तत्संख्याकमेतज्जातीयं च द्रव्यं दास्यामीति स्वामिनः पुरस्तात्कथयति, स च स्वामी तथैवाङ्गीकुरुते । तादृशे न्यासेऽकृता वृद्धिः नास्तीत्यर्थः ।

अधुना द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषमाह—

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां

* सन्ततिरेव वृद्धिः । पशूनां स्त्रीणां च पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः संभवति । ग्रहणं च क्षीरपरिचर्यार्थिनः ।

पशुस्त्रीणां वृद्धिः फलभोग्यत्वेनार्पितानां या प्रसूतिः सा धनिकस्य स्यात् । तुशब्दस्तन्ततिरेव नापरा वृद्धिरित्यर्थः । पशुस्त्रीणामिति पुंस्पशुसन्तानव्यवच्छेदार्थम् । अथ वा पशूनां स्त्रीणां च दास्योनामिति योज्यम् । इक्षवादेरसस्याष्टगुणा परा वृद्धिः, वस्त्राणां चतुर्गुणा : सस्यानां त्रिगुणा । तच्चाशीतिभागात्वनुसारेण याचता कालेन हिरण्यं द्विगुणं तावतैव धान्यादेः स्वपरिमाणयोगः ॥ ३८ ॥

सुबोधिनी

दिषु दास्यामीति स्तीभूतधान्यव्यवहारे कृते तावतैवर्षात् पण्यमूल्यादीनां परकीयस्वेनादानेऽनाकारितवृद्धिप्राप्तावपोद्यत इति तात्पर्यार्थः ॥ ३८ ॥

पशूनां स्त्रीणां च सन्ततिरेवेति । स्त्रीणां दासीनां न

बालंभट्टी

षण्मासं वृत्त्यभावस्य सिद्धत्वात् स्वामिनेऽकथयित्वैव व्यवहारे कृते सौत्यस्य देयस्य देयत्वाभावेति बोध्यम् । अविवक्षिता इत्यादावपि आद्यात् ॥ ३८ ॥

तदाह—अधुनेति । स्त्रीणां चेति । दासीनां न कुलस्त्रीणामित्यर्थः । स्वयमाह—एवेति । एतत् प्रसंगमाह— पशूनामिति । पुष्टीति,— द्वन्द्वोत्तरं बहुव्रीहिः । इदं दातुरुक्तम् । अथ प्रतिग्रहीतुराह—ग्रहणं चेति । क्षीरेति—द्वन्द्वोत्तरं तत्पुरुषः । यथासंख्यमुभयत्र बोध्यम् ॥

* "पशुस्त्रीणां महिषीप्रभृतीनां वृत्त्यर्थं पशूनां तदीया संततिरेव वृद्धिः ।' अप० ६४३ ।

अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेणापि चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह

रसस्याष्टगुणा परा ।
वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा ॥ ३९ ॥

रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा ; नातः परं वर्धते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासङ्ख्यं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम्—"द्विगुणं हिरण्यं, त्रिगुणं धान्यं." "धान्येनैव रसाः व्याख्याताः" "पुष्पमूलफलानि च", "तुलाधृतं त्रितयमष्टगुणम्।" इति। मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनां च

सुबोधिनी

कुलस्त्रीणाम् । कियती परावृद्धिरिति । वृद्धेः परा काष्ठा कियतीत्यर्थः ।

बालंभट्टी

प्रयुक्तेति,—वृद्धिरौभेनेति भावः । अत एवाऽऽह—वृद्धीति । ग्रहणं नतु करणम् । स्थितस्येति,—विषये तेषां मध्ये इति शेषः । स्थितस्थे इति पाठेऽपि तेषां मध्ये इति शेषः। अन्यथा निर्द्धारणे बहुवचनौचित्येन यथाश्रुतसंबद्धत्वं स्पष्टमेव। परा उत्कृष्टा धरमेति यावत् । तैलेति,—घृततैलादेरित्युचितः शाकपार्थिवादिवत् । तस्य लघ्वक्षरत्वात् कारितवृद्ध्यभिप्रायेणाऽऽह —स्वेति । परेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—नातः परमिति । उत्तरार्द्धार्थमाह—तथेति । हिरण्यधैर्येण धनं द्रव्यपर्यायसर्वं पक्षान्तरम् ।रसे आह-वसिष्ठेन त्रिति ;—परःवंवृद्धेरिति शेषः । अतिदिशति—धान्येनैवेति। नि चेति-व्याख्यातानीति शेषः।तुलेति,-तुल्यार्थं धृतं निहितम् त्रितयं हिरण्यधान्यरसात्मकं मदर्थं चिरकालस्थितमित्यर्थः । धान्यपुष्पादौ पञ्चमान्तरमाह -मनुना त्विति । प्राग्वत् । आदिग्राह्यं वचने स्पष्टं, पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् पुष्पस्य पूर्वनिपातः। बलीवर्दस्याम्य-

---

१. ख. दत्तस्य ।२.—२. ४४—७. । ३ क. ख. शुल्वेनात्र ।

सधनमधमर्णिकं प्रत्युक्तम् ; अधुना निर्धनमधमर्णिकं प्रत्याह—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ॥
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणादिजातिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिजातिं परिक्षीणं[2] निर्धनमृणार्थं ऋणनिवृत्त्यर्थं कर्म स्वजात्यनुरूपं कारयेत् तत्कुटुम्बाविरोधेन । ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्धनः शनैः यथोदयं यथासंभवमृणं दाप्यः । अत्र च हीनजातिग्रहणं समजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च समानजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं श्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयम् । एतदेव मनुना स्पष्टीकृतम्— 5

एवं तावत्सदृढं दापयेत् असदृढं तु—**हीनजातिं परिक्षीणमित्यादि ॥ ४३ ॥**

बालंभट्टी

स्थितम् तदग्रोक्तमेवेति बोध्यम् ॥ ४२ ॥

हीनजातिमित्यत्र शूद्रादिरेव न विवक्षितः । उत्तरार्धस्वारस्यादित्याह—ब्राह्मेति । योग्यतयाऽऽह—उत्तमेति । परिक्षीणमित्यस्य व्याख्या—निर्धनमिति । मशकार्थो धूम इतिवदणार्थमिति[3]त्याह—ऋणनिवृत्तीति । अनतिप्रसंगायाऽऽह—स्वेति । नन्वेवं तत्र कुटुंबविनाशः स्यात् रक्षणाभावादत आह—तदिति । तदुपयोगिसंपाद्यावशिष्टकाले इदं तेन कार्यमिति भावः । उत्तरार्धार्थमाह—ब्राह्मेति । स्वार्थमाह—पुनरिति । शनैरित्यत्र वीप्सान्तर्भाव इत्याह—शनैः शनैरिति । यथोदयमित्यस्य प्रसिद्धार्थो नेत्याह—यथेति । विशेषद्वयमाह—अत्र चेति,—मूलवचने हेत्वर्थः । अपिना तस्यापि संग्रहः तेन सर्वथाऽन्यून आतिमपि

---

१ ख. ब्राह्मणादिरुत्त० । च. ब्राह्मणजातिरुत्त० । २ ज. परिक्षीणं यथोचितं कर्मकारयेत् निर्धन० । ३ ख. कर्म स्वकर्म स्वजात्य० । ४ ख. श्रेष्ठजातेन ।

"कर्मणाऽपि समं कुर्याद्धनिकेनाधमर्णिकः । समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥" इति । उत्तमर्णेन समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्ण्यव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

किं च—

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।
मध्यस्थस्थापितं चेत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

यथोक्तस्य च वदतः—दीयमानं नेत्यादि ॥ ४४ ॥

सुबोधिनी

कर्मणाऽपि समं कुर्यादिति । समोऽपकृष्टजातिराधमर्णिको धनिकेन सार्धमात्मानं कर्मणाऽपि समं कुर्यात् । श्रेयांस्तु तद्धनं शनैर्दद्यादित्यन्वयः । अस्यैव श्लोकस्य तात्पर्यमाह—उत्तमर्णेन सममिति ॥ ४३ ॥

बालंभट्टी

ब्राह्मणादिकं प्राग्वत् । कर्मेति—समोऽपकृष्टजातिराधमर्णिको धनिकेन सौधमात्मानं कर्मणाऽपि समं तुल्यं कुर्यात् ; श्रेयांस्तु तद्धनं शनैर्दद्यादित्यर्थः । अपिनोत्कर्षसमुच्चयः । तत्र स्पष्टांशमाह — उत्तमेति । कर्मणा धनादिकृततुल्यत्वासंभवात् सममिति व्याचष्टे— निवृत्तोत्तमेति । अयमुत्तमर्णनिरूपिताधमर्ण्यव्यपदेशस्तत्र यथा नास्ति एवं स्वस्मिन्न पीत्यर्थः। यद्वा दृष्टान्तार्थमुत्तमर्णग्रहणम् ,—तयोर्मिथस्तत्सम्बन्धिकत्वादन्यत्रनिवृत्तावपरस्यापि निवृत्तेः ॥ ४३ ॥

किं चेति—उत्तमर्णेऽन्यदप्युच्यते इत्यर्थः । उत्तरार्धौचुरोधेनाऽऽह—

—८. १७६. ।

उपचयार्थं प्रयुक्तं धनं अधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णो वृद्धिलोभाद्यदि न गृह्णाति तदाऽधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं यदि स्यात्तदा ततः स्थापनाद्वृद्धिं न वर्धते । अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्धत एव ॥ ४४॥

इदानीं देयमृणं यदा येन च देयं तदाह—

अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यद्दृणं तु कृतं भवेत्। 5
दद्युस्तद्विंशथनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

स्वकं धनमिति वचनात् आत्मनेपदयोगाच्च संनिहितधनिकविषयमेतत् । अन्यथा वर्धत एवेत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

एवं तावत् पैतृकमृणं देयम् । भ्रातादिकृतं तु कथम्? तत्रापि—

अविभक्तैः कुटुंबार्थैर्यदित्यादि ॥ ४५ ॥

बालंभट्टी

उपेति। स्वकमित्यत्र स्वार्थे कनित्याह--स्वयमिति । योग्यतया आह--अर्थेति । य इत्यस्यार्थः—उत्तेति । अभहणे हेतुं पूरयति—वृद्धीति। तथैवाऽऽह—यदीत्यादि ।मध्यस्थपदं लाक्षणिकमित्याह—हस्तेति । तद्धनं तत इत्यस्य व्याख्या-स्थापनादिति । परमिति पदं व्याचष्टे—ऊर्ध्वमिति । तुल्यमुक्त्वा—विशेषमाह—अधेति । याच्येति—उत्तमर्णेनाधमर्णं इत्यर्थः। ततः तस्मात् पूर्ववत् स्थापनतः प्राप्तवत् ॥ ४४ ॥

एवमुत्तमर्णं प्रकान्तदृष्ट्याऽऽह ; अथाधमर्णं आह—इदानीमिति। यदेति कर्मनिर्देशात् येनेत्यधिकारिनिर्देशः. । तद्वितवं अविभक्तैरित्यत्र बहुवचनबलात् "बहुत्वं विवक्षितम् , तथा च समस्तैर्व्यस्तैर्वा तैरित्यर्थः ।, तुरुक्तवैलक्षण्यं तत्कलितमाह '—अर्वीति ।

अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थमेकैकेन वा यदृणं कृतं तदृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन्प्रेते प्रोषिते वा तद्रिक्थिनः सर्वे दद्युः ॥ ४५ ॥

येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह—

न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

कुटुंबं भरन्कुटुंबी भ्रात्रादिः तेन कुटुंबनिमित्तं यदृणं कृतं तत्सर्वैरेव तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा रिक्थभाग्भिर्विभक्तैर्देयम् ॥ ४५ ॥

सुबोधिनी

अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थमिति । बहुभिरेकेन वा कुटुम्बार्थं यदृणमिति देयर्णकथनम् । कुटुम्बी दद्यादित्यधिकारिवर्णनम् । तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वेति कालाभिधानम् । तद्रिक्थिन — इत्यप्यधिकरिण एवोक्तिः ॥ ४५ ॥

येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमिति—"अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणं तु कृतं भवेत् ।"

बालंभट्टी

कुटुंबार्थं, इत्यप्यथम् तत्रेत्याह— अर्थमिति । तस्य मध्यमर्णिन्यायेन उभयान्वयः तथा च बहुभिस्तैरेकेन वा कुटुम्बरक्षणार्थं यदृणं कृतमित्यर्थः । अनेन देयत्वं कथितम् , उत्तरार्धस्वारस्येन शेषं पूरयति—तदृणं कुटुम्बी दद्यादिति । अधिकारिकथनम् , तस्मिन् कुटुम्बिनि । तदिति—तस्य कुटुम्बिनो ये रिक्थग्राहका इत्यर्थः। बहुवचनलभ्यमाह—सर्वे इति । अत्र प्रेते प्रोषिते वेति कालाभिधानं तद्रिक्थिन इत्यपि अधिकारिप्रदर्शकमेवेति भावः ॥ ४५ ॥

प्रत्युदेति—पूर्ववचनेन कुटुम्बादिभिरधिकारिभिः ऋणं देयमिति येनेत्यंशो-

---

१ .....

दद्याद्दते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६ ॥

पत्या कृतमृणं योषिद्भार्या नैव दद्यात् । पुत्त्रेण कृतं योषिन्माता न दद्यात् । तथा पुत्त्रेण कृतं पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पैतिः न दद्यात् । कुटुम्बार्थादृते इति सैवैशेषं । अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयं, तदभावे तदाश्रयैर्देयमित्युक्तमेव ॥ ४६ ॥ 5

विभक्तानामपि रिक्थभाजां संभवादविभक्तैरित्युक्तम् । विभक्तस्य तु —

न योषित्पतिपुत्त्राभ्यामित्यादि ॥ ४६ ॥

सुबोधिनी

इत्यस्मिन् योगीश्वरवचने कुटुम्बव्यादिभिरधिकारिभिः ऋणं देयमिति । येनेत्यर्थसंबो विवृतः। तत्र कुटुम्ब्यादिभिरपि योषिदाद्यधिकारिभिर्विषयविशेषे ऋणमदेयमिति पूर्वमभिहितमृणस्य देयत्वंव्यावर्त्तत इति प्रत्युदाहरणत्वमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

बालंभट्टी

विवृतः तत्र योषिदादीनामपि कुटुम्ब्यादित्वेऽधिकारित्वेन तस्य देयत्वं यद्यपि प्राप्तं, तथाऽपि विषयविशेषे देयमिति पूर्वाभिहितं ऋणत्व देयत्वं व्यावर्त्तयते इति प्रत्युदाहरणत्वमित्यर्थः । तथा चानेनादेयमृणमुच्यते इति भावः । कृतमित्यस्य पूर्वत्रापि सम्बन्धः। योषित्पदं योग्यतयाद्वयर्थमिति पृथक् व्याचष्टे—पत्येति । पूर्वोऽनुवृत्तेराह—ऋणमिति । सैवैमिति व्यावेनाऽऽह—नैवेति । हितीयपादार्थमाह—भार्येति । मदभादित्यस्यानुषङ्गः । अन्यवहितसंम्बन्धभ्रमनिरासायाऽऽह—कुटुम्बेति। सवैशेष इति पाठः "मज्जयाः पुंसीत्युक्तेः शेषमिति पाठस्तस्य प्रायो वादत्वेन यद्वः सर्वस्य शेषः शेषत्वं यस्य तत् । अत एव तत्प्रत्युदाहरणतया पूर्वैकवाक्यतेत्याह—अतश्चेति । कृतं ऋणमिति

---

१ ख. ग. घ. भार्याकृतं पतिर्नदद्यात् । २. सर्वं वाक्यं सावधारणं इति न्यायः ।

"पुत्रप्रणैर्वैकेण देयम्" इति वक्ष्यति। तस्य पुरस्तादपवादमाह—

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्।
वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम्॥ ४७॥

सुरापानेन यत्कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनानिमित्तं द्यूते पराजयनिमित्तं दण्डशु-

अस्यापवादः—सुराकामद्यूतकृतमित्यादि॥ ४७॥

सुबोधिनी

तस्य पुरस्तादपवादमाहेति—"पुत्रप्रणैर्वैकेण देयम्" इत्येतद्वचनं सुराकामद्यूतकृतमि

बालंभट्टी

शेषः। हरैर्वैः कश्चित्। नारदोऽपि—"न स्त्री पतिकृतं दद्याद्ऋणं पुत्रकृतं तथा। अन्युपेतात्ते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत्॥ दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या सुमूर्छिता। यौ वा तद्विक्रयमादद्यात्र दिक्ष्यमृणं ततः॥" इति। काश्यपोऽपि—"भर्त्रा पुत्रेण वा सार्द्धं केवलेनाऽऽत्मना कृतम्। ऋणमेवं विधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया॥ मर्तुकामेन वा भर्त्रा उक्तं देयमृणं तया। अप्रपन्नाऽपि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं तया॥" इति॥ ४६॥

तस्येति,-अदेयप्रकमादिति शेषः। तथा चैतदर्थमेवमुक्तौ इतःपरस्यापि पैठकमादिति न्यायेनार्थक्रमतः पूर्वभावादपवादत्वमिति न कश्चिद्विरोधतिरिति भावः। द्यूतान्तद्वन्द्वस्य कृतशब्देन कृतीयातत्पुरुषःतस्य च प्रत्येकं सम्बन्धः। सुरापानेनेति, विभाषया षष्ठ्याविकल्पः। कामो स्वयमिलाप इत्याह—स्त्रीति। बहुभीहिः एवमग्रेऽपि। द्यूते हैविध्यसत्त्वेऽपि जये तदभावादाह —परेति। लक्षणेति भावः। दण्डेत्यत्र द्वन्द्वोत्तरं षष्ठीतत्पुरुषः। स्वार्थे

---

१ क. दण्डं शुल्कात् २. ब. फ. तथैति योग्यतया स्त्रीपदार्थमाह—स्त्रियमित्यिकः पाठो। ३. दैः ब. कैश्चित्—३. फ. योवातद्धनमादद्यात्—४ पाठ कुमादर्थैकमोबलीयान्—इतिन्यायः—५ सुरापदैश्चतत्पानेलाक्षणिकं। साहचर्यादित्याह—अर्थमर्थिकः पाठः। फ. पुस्तकेदृश्यते—सुरापानेनेतीत्यादिः षष्ठीतत्पुरुषस्त्वन्तः पाठः पपुस्तकेनास्ति।

लकयोरवशिष्टं वृथादानं धूर्तवन्दिमल्लादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम्,—"धूर्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे। चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम्॥" इति स्मरणात्। एतदर्थं पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकादेभ्यो न दद्यात्। अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकामित्वावशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्तव्यम्। "दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा। न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्॥" इत्यौशन- 5

स्वस्थापितकृतं अस्वस्थे तस्मिन् स्विस्थभावैः देयं न पुनरस्वस्थकृतमपीत्य भिप्रायः। अस्वस्थप्रकारप्रपञ्चाश्चैत्थं श्लोकः। दण्डशुल्कावशिष्टं तु वचनादेयं सुरां पीत्वा यन्मूढ्यं न दत्तं यच्च कामसंयोगेन क्षीणं प्रतिज्ञातं द्यूतहारितं दण्डावशिष्टं वृथादानं च तथैवेह यथैव फलं नास्तीत्येतं निश्चितम्। तत्पुत्रादिभिरदेयं; शुल्कं; पथि राजभाव्यं दानम्, अशास्त्रत्वोदितं वृथादानम्। स्पष्टमन्यत्॥ ४७॥

सुबोधिनी

स्वार्थपदवाक्यनापेक्षया यद्यपि पाठक्रमापेक्षया परं, तथाऽप्यर्थैक्यतः पूर्वभावित्वात्पदवाद इत्यर्थः। धूर्तवन्द्यादिभ्यो दत्तस्य वृथादानत्वं प्रतिपादयति—धूर्ते वन्दिनि मल्ले चेति।

बालंभट्टी

कन् इत्याह—दण्डेति। रक्षानीशे राजभागः शुल्कम् स्यादिं कनिति भावः। वृथेति,—वृथादानमित्यस्य वृथादीयमानमित्यार्थे शब्दवाधात् पूर्वोक्तदवशिष्टमित्यर्थांसंभवाच्चाऽऽह —धूर्तेति। तथा च तदनुकूलो व्यापारोऽत्र प्रतिज्ञारूप एवेति भावः। धूर्तादिभ्यो दत्तस्यवृथादानत्वं समूलयति—धूर्ते इति। कितवे द्यूतकारिणि,चाटे विदूषके। अत्र निष्फलमित्युक्त्या पारलौकिकफलाभावात् वृथादानत्वं विवक्षितं न तु दृष्टफलाभावात् इति भावः। पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—एतदिति। पैतृकमिति व्याचष्टे—पित्रेति। अर्थ फलितार्थः।आगत इत्याधिकारेऽपि तुर्यैचेति ढाम्विधानात्। उत्सर्गौत्सुरोधेन पुत्रपदमुपलक्षयन्नित्याह—पुत्रादिरिति। हहेति व्याचष्टे—शौण्डीति। तस्याधिकरणत्वविवक्षया तत्र सप्तमी। विशेषमाह—अत्रेति। यच्चदे इत्यर्थः। दण्डेन दण्डेन च—व्याचष्टे।

सस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम्—"मद्यशुल्कद्यूतदण्डा न पुत्त्रानधिभवेयुः । " इति;—न पुत्त्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

"न पतिः स्त्रीकृतं दद्यात्" इत्यस्यापवादमाह—

गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् ।
ऋणं दद्यात्पतिस्तेषां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

गोपो गोपालः, शौण्डिकः सुराकारः, शैलूषो नटः, रजको वस्त्राणां रञ्जकः, व्याधो मृगयुः, एतेषां योषिद्भिर्यद्दणं कृतं तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां वृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । "यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया" इति हेतुव्यपदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीवनास्तेऽपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

अस्यापवादः—गोपशौण्डिकशैलूषेत्यादि ॥ ४८ ॥

सुबोधिनी

निष्फलं भवतीति वचनबलात् मृषादानत्वं, न तु दृष्टफलाभावादित्यर्थः। मद्यशुल्कद्यूतदण्डा

बालंभट्टी

न कुटुंबोपयोगीत्यर्थः । मद्येति, — अत्र मद्यादित्यन्तदण्डस्तत्तदर्थव्ययीकृतानि द्रव्याणि लक्षयन्ते तानि पितृसम्बन्धानि पुत्त्राभिभवेयुरित्यर्थः। अधिभवेयुरिति पाठान्तरम्, —पराभवेयुरिति उभयार्थः । तात्पर्यार्थमाह—न पुत्त्रेति । तथा च दण्डशुल्कावित्यत्र द्वयोः समाहारद्वन्द्वः । कन्स्वार्थे एव । अवशिष्टं चोपस्थितत्वाज्जलशरैत्यविवक्षितम् । ननु प्रायुक्तमिति अनेन सूचितमिति कोथम् । उपसंहरति—अनेनेति । उभयेनेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

गोपेति।अन्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः स्याद्धान्तद्वन्द्वे योषिद्भिस्तथुरुषः । आदौ पदार्थमाह—गोप इति । अथ वाक्यार्थमाह—एतेषामिति । अनेन द्वन्द्वः सूचितः । पतिरिति जाता वेकवचनमित्याह—पतिभिरिति । तत्र बीजमाह—यस्मादिति । तेषां तत्पतीनाम् अनेनतासा मित्यनेनैव सूचितमित्याह—यस्मादिति। अन्येऽपि एतद्विन्नाः सर्वे ब्राह्मणादयोऽपि ।आद्यपादा-

---

१ नाभिभवेयुः ब । २ थ. नाध्यविशेति । ता । ३ पुत्त्र्याधा...फ ४ मित्यपपाट इति सूचितो ने दं धरेण नं किं तूपलब्धमित्यनेनैव अयमधिकः पाठः...फ...ब...पुस्तकयो ईक्ष्यते ।

पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह—

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।
स्वयं कृतं वा यद्दृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणं देयम् । यच्च पत्या सह भार्यया ऋणं कृतं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम् । यच्च स्वयमेव कृतम् ऋणं तदपि देयम् । ननु प्रतिपन्नादित्यं स्त्रिया 5

गोपो गोपालः, शौण्डिकः सुराकारः, वैलूषो नटः, रजकः वस्त्रनिर्णेजनकृत् रजकश्च, व्याधो लुब्धः-एते स्त्रीकृतमप्यृणं दद्युः,—स्त्रीप्रधानत्वादेतेषां । तथा च नारदः—" तेषां तत्प्रत्यया वृत्तिः कुटुंबं च तदाश्रयः ।" इति हेत्वभिधानं च ॥ ४८ ॥

अन्येऽप्येवं प्रकारा उक्ता यथा स्मृतिरिति । पुरुषमात्राविदेशेन तु—**प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि ॥ ४९ ॥**

सुबोधिनी

इति,—अत्र मयक्षुल्कच्युतदण्डैर्दैवैस्तदर्थं व्ययीकृतानि द्रव्याणि लक्ष्यन्ते । [1]तेन मयादयः पुत्राख्याभिर्भवेयुरित्यन्वयः । तात्पर्यार्थस्तु अन्य एव स्पष्टः ॥ ४७ ॥

मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता वेति,—मुमूर्षुणा प्रवत्स्यता देशान्तरं गन्तुमिच्छता वा पत्या भर्त्रा ऋणदाने नियुक्तया भार्यया यत् प्रतिपन्नमङ्गीकृतं तद्देयमित्यर्थः । ननु "भार्यापुत्रश्च" इत्यनेन ऋणिनो वचनेन निर्धनत्वे प्रतीयमाने सति "प्रतिपन्नं स्त्रिया देयम्" इत्यादि-

बालंभट्टी

र्थं मुक्तक्रमेण स्मृत्यन्तरानुरोधेनाऽह—मुमूर्षुणेति। परलोकं गन्तुं इच्छता देशान्तरं गमिष्यमाणेन वा भर्त्रा ऋणदानविषये नियुक्तया प्रेरितया भार्यया यत्प्रतिपन्नं यद्दानमङ्गीकृतं तदृणं तया देयमित्यर्थः। द्वितीयपादार्थमाह—यच्चेति। अनेन वा चार्थे इति सूचितम्। एवमग्रेऽपि। अत्र पत्या सहेत्युक्त्या तस्याः प्राधान्यं सूचितम्। एवमप्युक्तरीत्या उभयोरभावे तस्या दानाधिकाराद्याह—भर्त्रभावे इत्यादि । तृतीयपादार्थमाह—यच्चेति। मध्यमतो भेदाय सैवैमिति न्यायेनाऽऽह-स्वयमेवेति।तथा च नारदः-"न स्त्री पतिकृतं दद्याद्गृणं पुत्रकृतं तथा। अन्यु-

---

१ इदं पदं न पुस्तके नास्ति । २ द. दण्डादिशब्दैः । ३ ब. द. एते मा. ४ सर्वत्रार्थे सावधारणं इति ।

देयमिति न वक्तव्यम्—संदेहाभावात्। उच्यते। "भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम्॥" इति वचनान्निर्धनत्वेन प्रतिपन्नादिष्वदानाशङ्कायामिदमुच्यते—"प्रतिपन्नं स्त्रिया देयम्" इत्यादि। न चानेन वचनेन स्वयादीनां निर्धनत्वमभिधीयते,—पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात्। एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते। "नान्यत्स्त्री दातुमर्हति" इत्येतत्तर्हि

स्वयंकृतमृणं वा.....नान्यत्स्त्रीदातुमर्हति ॥ इंपरार्थरविभक्तत्वेऽप्यभ्युपेतादित्य तिरेकेण स्त्रिया न देयमित्यभिप्रायः। कुतः पुनः स्त्रीणामस्वातन्त्र्ये ऋणप्रसङ्गः? कुतो वा दान

सुबोधिनी

वचनशतैरपि देयत्वे विधीयमाने कथं स्त्रिया ऋणं देयं निर्धनत्वादित्यत आह—न चानेन वचनेन स्वयादीनामिति ॥ ४८ ॥

बालंभट्टी

पेताहते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत्॥ दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या सुप्रजाः। या वा तद्विक्रयादात् यत्र स्त्रियमृणं ततः॥"इति॥ कात्यायनोऽपि—"भर्त्रा पुत्रेण वा सार्द्धं केवलेनात्मना कृतम्। ऋणमेवं विधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया॥ मद्गुकामेन वा भर्त्रा उक्ता देयमृणं तया। अप्रपन्नाऽपि तत् दाप्या धनं यत्राश्रितं स्त्रिया॥"इति। त्रय एवेति-एवोऽप्यर्थे। एते त्रयोऽपि आर्जितधना अपि अधना एव। अस्वामिनो धने,-स्मृता इत्यर्थः। यत्ते इति—भार्यादयो यत् किंचित् समधिगच्छन्ति धनमार्जयन्ति तद्धनं यस्य ते भार्यादयस्तस्य भवतीत्यर्थः। यस्य ते इति पाठः। यस्मैते इति पाठान्तरम्। नन्वनेन तस्यानिर्धनत्वे प्रतीयमाने सति प्रतिपन्नमित्यादिवचनशतैर्देयत्वोक्तावपि कथं तया देयं निर्धनत्वादात आह—न चेति, न इत्यर्थः। अनेन मनुवचनेन अत एवाशंकायामिति प्रागुक्त—पारतन्त्र्येति। तत्पारतन्त्र्यप्रतिपादन तात्पर्यकत्वादित्यर्थः। तया चाज्ञां विना नाधिकारः स्यात्तस्य येन यत्रकुत्रचिद्विनियोगे। सैस्यां तु तस्यां सोस्तीति भावः। नन्वत्र किं नियामकं, तयैवार्थः कुतो न, अयमपूर्वो विधिरस्तु तथा चैतदन्यविषयत्वं तस्येति व्यवस्थाऽसंभवादतआह—एतच्चेति। एवं सति तूर्यपदांशे एव शंकते—नान्यादिति।

---

१ क. ख. च. घ. यस्यैते। २ तस्यां आज्ञायां तः अधिकारः...

न वक्तव्यम्—विधानेनैवात्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते । "प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।" इत्यनयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यत्सुरताद्यर्थादिनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

पुनरपि यदर्णं दातव्यं येन च दातव्यं यच्च काले दातव्यं तदितयमाह—

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।
पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितम् ॥ ५० ॥ 5

पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतः, दूरदेशं गतः, अचिकित्सनीयव्याधिव्याधि-

---

मिति स्त्रीणामपि हि स्वातन्त्र्येण धनं वक्ष्यति भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तमित्यत्र स्वशरीरोपभोगार्थं स्त्रीणामृणप्रसंगोऽविरुद्धः, अत्रैव स्त्रीणामृणसंबन्धः ॥ ४९ ॥

अन्यथापि तु—पितरि प्रोषिते इत्यादि ॥ ५० ॥

पुत्रादिभिर्देयं पितरि मृते प्रोषिते वा विज्ञातिवर्षाणि प्रतीक्ष्य व्यसनाभिभूते वा पुत्रा दिभिः ऋणं देयम् । अपि चेति च प्रकारार्थं अन्यस्मिन्नप्येवं प्रकारेऽप्याधावौ चिन्त

बालंभट्टी

सिद्धेरिति—अर्थादिति शेषः । प्रातिरेवाभावादिति भावः । यथाकथंचित्स्वयं कृतस्याय दगदेयत्वादाह—अनयोरिति । सुरेति,—सुरापाणादिव्यसनेनोपार्जं कृतमित्यर्थः । इति रर्थसमासौ ।

एतेनैतच्छेषविषयता प्रागुक्तनिषेधस्येति ध्वनयितुं पुनरुक्तं नान्यदिति इति व्याख्यानमपास्तम् । तथा शिष्टेरभावात् सिंहावलोकनन्यायादनेनाऽऽह—पुनरपीति । किंचिद्विशेषवत्तुमिति भावः । वक्ष्यमाणक्रममाह—पितेति । प्रागुक्तक्रमेणाऽऽह—प्रेत-इति । प्रीतेति इत्यस्यार्थो—दूरेति । सुरापाणादिव्यसनाक्रान्तऋणस्य देयत्वस्योक्त त्वात् व्यसनेत्यस्य व्याख्या—अचिकित्सेति । आदिनाऽऽधिः देयमित्यस्य व्याख्या—

---

१ ख. यने च दातव्यमिति नास्ति । २ क. व्याध्यभि० ।

भूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यापनेयम्। पुत्रेण पौत्रेण वा पितृधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन चै। तत्र क्रमोऽप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति। पुत्रेण पौत्रेण वा निह्नवे कृते अर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः। अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तम्, कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः,—"नार्वाक्संवत्सरादृशात्पितरि प्रोषिते सुतः। ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा॥" इति। प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात्, प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात्। स च कालस्तेनैव दर्शितः—"गर्भस्थः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सराच्छिशुः। बाल आ षोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेति शब्द्यते॥ परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते॥" इति।

वैकल्प हेतावुत्पन्न इत्यर्थः। तथा निह्नवे यदि च पिता विप्रतिपन्नः तदा साक्षिभावितं

सुबोधिनी

पौगण्डश्चेति शब्द्यत इति। पौगण्ड इति बालस्यैव संज्ञान्तरम्। स्वतन्त्रः पितरावृत इति—ऋते पितरौ पित्रोरभावे षोडशवर्षानन्तरं स्वतन्त्रो भवतीत्यर्थः। नापि

बालंभट्टी

अवश्येति। आवर्ष्यके कृत्य इति भावः।द्वन्द्वेनोभान्यां युगपदेयमिति प्रतीयमानार्थनिरासायाऽऽह—पुत्रेणेति। बहुवचनं व्यक्त्यभिप्रायम्। तस्यादेवाऽऽह— पित्रेति। निह्नवेत्यर्थमाह—पुत्रेणेति। वक्ष्यमाणरीत्या साक्षिपदमुपलक्षणमित्याह—साक्ष्यादीति।सर्वस्यानुपलक्षणं इत्याह—ऋणमिति। अयंछन्दोनुरोधेन यथाश्रुतोक्त क्रमेण आद्ये विशेषमाह—अत्रेति। ज्ञापकं विशेषे पूरणात्तयप् पितरीत्युपलक्षणमिति सूचयन्नाह—पितृव्ये इति। कनिष्ठनिरासायाऽऽह—ज्येष्ठ इति।इदं चाविभक्तावे तदीयधनग्रहणे चेति बोध्यम्। द्वितीये विशेषः। तेनैव नारदेनैव। अष्टमात्,-आब्दभिरित्यादौ। एवमग्रेऽपि तत्साहचर्यात्तस्यैव नामत्रिश्रुतिरिति। षोडशादिति उदन्तः पौगण्ड इति बालस्यैव संज्ञान्तरं शब्द्यते कथ्यते। परतःषोडशवर्षादूर्ध्वं पितरावृते तौ विना, सत उर्ध्वं स तयोरभावे स्वतन्त्रः इत्यर्थः। नन्वृ षोडशवर्षानन्तरं तस्य तत्रे वक्ष्यमेतदभावे

---

१ क. अवश्यमपनेयं। ग. अवश्यं देयं २ क.च. छ. शब्द्यते ३ आवश्यकं कुलमिति पाठः समीचीनः।

यद्यपि पितुमरणादूर्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रो जातः, तथाऽपि नर्णभाग्भवति ; यथाऽऽह— "अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक्। स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतम्॥" इति। तथा आसेधाह्वानयोर्निषेधश्च दृश्यते—"अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती। विषमस्थश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः॥" इति। तस्मात्—"अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः। ऋणापिता मोचनीयो यथा न नैरकं व्रजेत्॥" 5

सुबोधिनी

पित्रभावे षोडशवर्षानन्तरं स्वातन्त्र्यमिति नियमोऽनुपपन्नः षोडशस्थो वर्षेभ्यः प्राग्पि पितृमरणे स्वातन्त्र्यसिद्धेः ; तथा चाप्राप्तव्यवहारस्याप्यृणं देयं स्यादित्यत आह—यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वमिति। अप्राप्तव्यवहारश्चेदिति,—अप्राप्तव्यवहार आषोडशवर्षादेशीय्श्चेद्यदि, तदा स्वतन्त्रोऽपि हि ऋणभाङ्न भवतीत्यर्थः। यस्माद् एवमप्राप्तव्यवहारो नर्णभाक् तस्माद्वक्ष्यमाणं वचनमेवं व्याख्येयमित्याह—तस्माद् अतः पुत्रेण जातेनेति। न जात-

बालभट्टी

स्वातंऽत्र्यमिति नियमो वचनवेषोऽयुक्तः। ततः पूर्वमपि पित्रोर्मरणे स्वातन्त्र्यसिद्धेस्तथा च तद्वचनस्यापि तदानाधिकारित्वमित्यप्राप्तव्यवहारस्यापि ऋणं देयं स्यादित्यन्यथा प्रागुक्तमिलत आह—यद्यपीति। अपिना शिशुसमुच्चयः। व्युत्क्रमेणोक्तिरियं—यथाऽऽहेति। यतः स एवाऽऽहेत्यर्थः। अप्राप्तेति—अप्राप्तव्यवहारश्चेत् षोडशवर्षादिरहितो यदि तदाऽनयोरभावात् स्वतन्त्रोऽपि ऋणभाङ् न भवतीत्यर्थः। अपिना अस्वतन्त्रसमुच्चयः। तत्र हेतुमाह—स्वातन्त्र्येति। ननु तदा तद्वत् स्वातन्त्र्यमपि मास्तु; अत आह—स्वातन्त्र्यमिति। ननु यत्र स्वातन्त्र्यं ज्येष्ठे स्मृतं न तु तत्रैव इत्यर्थः। नैवतत्त्ववचनादा तदपि न, अत आह—ज्यैष्ठ्यमिति। तथा च तयोरभावादुभयकृतव्यैष्ठ्याभावाच्चास्मिन्स्वतन्त्रेऽपि वचनात्तत्स्वमित्युक्तवचने तयोरभावाद्यस्स्वतन्त्रः स परतो व्यवहारज्ञ इत्यन्वयो न तु परत इत्यभ्युपेत्याऽपीति न कोऽपि दोषः। अत एव तथैव प्रतिज्ञातं तथाऽप्राप्तव्यवहारत्वहेतुकप्रयोजनार्थं युक्त्यन्तरमपि सूचयन्नन्यदप्याह—तथेति। उक्तनिषेधत्वादित्यर्थः। आसेधेति,—आसेधाह्वानयोर्निषेधेऽपीत्यर्थः। विषमेति—संकटस्थाश्चेत्यर्थः। अत्र पञ्चानां निषेधः। एवं सति प्रासस्मृत्यन्तरविरोधं परिहरति—तस्मादिति। यतोऽप्राप्तव्यवहारो न ऋणभागुक्तवचनात् तस्मात् इति वचनमित्थंवं व्याख्येयमित्यर्थः। अन्यथा विरोधो दुष्परिहर इति भावः। अतः पुत्रत्वात् यत्नतः यत्नेन तदेवाऽऽह—यथेति। तथा च जातमात्रेण पुत्रेण स ऋणा-

१ ख. नरके। २ फ. नन्वाह्वतदा।

इति । पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निष्पत्रेनेति व्याख्येयम् । श्राद्धे तु बालस्याप्यधिकारः,–"न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्।" इति गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः तेस्यांशानुरूपेण ऋणं दद्युः

सुबोधिनी

मातेण पिता ऋणाम्मोचनीयः, अपि तु व्यवहारज्ञतया जातेन षोडशवर्षदेशीयत्वेन जातेन पुत्रेण ऋणात् पिता मोचनीय इत्यर्थः । न ब्रह्माभिव्याहारयेदिति,–अस्यार्थः—ब्रह्म वेदं नाभिव्याहारयेत् न प्रयोजयेद् अन्येन । स्वधाकारः प्रणीयतेऽस्मिन् श्राद्ध इति स्वधानिनयनं श्राद्धं, तस्मादन्यत्र । श्राद्धव्यतिरिक्तस्थले नाभिव्याहारयेदिति । एतदुक्तं

बलंभट्टी

म्मोच्य इति नार्थः । किन्तु व्यवहारज्ञतया जातेनैव तदहर्वाषकेण तेन स ततो मोच्य इत्यर्थः । न त्वेवं तस्य श्राद्धेऽप्यधिकारो न स्यात् वैक्तव्यवहारानभिज्ञत्वस्य सुतरां सत्वादत आह—श्राद्धे त्विति । तु शब्दस्त्वेलक्षण्ये, अपिः प्राग्वत् । न ब्रूयोत—ब्रह्म वेदं नाभिव्याहारयेत् , नाभिभाषयेदन्येन । बालः स्वधा स्वधाकारः निनीयते प्रणीयतेऽस्मिन् श्राद्धे तत् स्वधानिनयनं ततोऽन्यत्र श्राद्धादन्यत्र नाभिभाषयेत्तिस्यर्थः । अयं भावः श्राद्धे वेदोच्चारणं कारयेत् यदि स्वयमनुपनीतः । उपनीतस्य स्वयमेवोच्चारणेऽधिकारात् एवं च बालस्यापि प्रयोजककर्तृत्वप्रतीतिः बलात् अत्र यजमानता प्रतीतेरधिकारोऽस्तीति । वस्तुतस्तु ब्रह्म वेदम् , अन्यः ऋत्विगादिः प्रयोजककर्ता अनुपनीतं बालं नाभिव्याहारयेत् वेदोच्चारणे न प्रयोजयेत् स्वधानिनयनादन्यत्रेत्यर्थः । मनुरपि "न ह्यस्मिन् गुह्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् । नाभिव्याहारयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥" इति । एवं च कृतचूडस्यानुपनीतस्यापि श्राद्धेऽधिकारस्तस्य मुख्यत्वात् । एवं च तस्य तदुपयोगिमन्त्रपाठोऽपि भवत्येवेति बोध्यम् । "कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेवच । स्वधाकारं मनुष्येति मन्त्रोच्चारं न कारयेत् ॥" इति व्याघ्रनाम्ना लिखितं वचनं यदि समूलं तदा अस्माविषये विकल्पो द्रष्टव्यः[1] अत्यल्पभिप्रायेण कृतबहुवचनस्य फलमाह—पुत्रपौत्रैरिति। पञ्चम्यन्तस्य ते इत्यन्वयः । विभक्ता इति—

---

१ क. उक्तव्यवहारानभिज्ञतया वैदिकव्यवहारानभिज्ञत्वस्य सुतरां.

अविभक्ताश्चेत्सभूयसमुत्थानेन। गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधानभूत एव वा दद्यादिति गम्यते; यथाऽऽह नारदः—"अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः। अविभक्ता विभक्ता वा यस्तावद्वहते धुरम्॥" इति[1]। अत्र च यद्यपि "पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्" इत्यविशेषेणोक्तम्, तथाऽपि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति तथैवं देयम्।

सुबोधिनी

भवति – आदौ वेदोच्चारणं कारयेद् यदि स्वयमनुपनीतः—उपनीतस्य स्वयमेवोच्चारणेऽधिकारात्। एवञ्च बालस्यापि प्रयोजककर्तृत्वबलाद्यजमानतामतीतेरधिकाराऽऽप्तीति। यद्वा ब्रह्म वेदम् अन्यः कल्पिगादिः प्रवोजककर्ता अनुपनीतं बालं नाभिव्याहारयेत् बालं वेदोच्चारणं न प्रयोजयेदित्यर्थः। स्वधानिनयनादन्यत्र। सम्भूयसमुत्थानेनेति,—अंशकल्पनाभावेन मिलित्वैवेत्यर्थः। अविभक्ताः सम्भूयसमुत्थानेन ऋणं दद्युरित्युक्तम्। तत्र तात्पर्यार्थमाह—गुणप्रधानभावेनेति। प्रधानभूतो मुख्यो दद्यादित्यर्थः। अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा इति। यतः पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्, अतः पितुरूर्ध्वमविभक्ता विभक्ता वा पुत्रा ऋणं दद्युः। अविभक्तानां पुत्राणामृणदानप्रकारमाह—यस्तां वोढ्वहते धुरमिति। अविभक्तानां मध्ये यस्तां धुरं कुटुम्बभारमुद्वहति स दद्यादित्यभिप्रायः। अत्र "तां वा" इति वाशब्द एवकारार्थः। अत्र विभक्तानां दानप्रकारमाह—यथांशत इति। अत्र च यद्यपीति-अत्र "पुत्रपौत्रैर्ऋणं

बालंभट्टी

तदेसि शेषः। क्वचित् पाठ एव। एवमग्रेऽपि। संभूयेति,—मिलित्वा देयमिति सङ्केतेनेत्यर्थः। मिलित्वा एकीकरणेन वा अंशतो दानमत्रापि। पूर्वं भेदेन दानमुक्तं तु मेलनेनेति विशेषः। अत एव नार्थैकवाक्यता। दद्युरित्यस्यानुषङ्गः। इदमपि समप्रधानभावविषयमत एवाऽऽह — गुणेति —प्रधानेति,—मुख्येत्यर्थः। उक्तन्याये मानमाह—यथाऽऽहेति। अतः पुत्रवात्—ऊर्ध्वं पितुः, तन्मरणाद्यनन्तरम् विभक्ता वेत्यन्त एकोऽन्वयः। यथांशत इत्यस्योभयत्रान्वयः। अनेन प्रकारद्वयमुक्तं, तृतीयप्रकारमाह—य इति। विशेषमाह—अत्र चेति। पुत्रपौत्रैरित्यस्मिन् वचने इत्यर्थः। समं गृहीतसदृशं मूलमेवेत्येवकारस्यार्थश्लेष

---

१ ध. यस्ताद्वहते। यस्तांवोढ्वहते। १३....१. १४ २ अपि च यद्यपि पुत्र। ३ ख. तथैव कर्म दे। क. तथैव द्रव्यं दे।

पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः,—"ऋणमात्मीय वपित्र्यं देयं पुत्रैर्विभावितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु ॥" इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात्साक्षिभिर्भावितमित्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम् । समं यावद्गृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य । एतज्जोत्तरश्लोके स्पष्टयिष्यते ॥ ५० ॥

पुत्रादिभिर्देयम् ॥ सोऽपि हि प्रकृतिविपर्ययादसामर्थ्यान्योन्य एव ऋणवांश्चात्मवस्थासु पैतृकं त्रित्र्यमपि पुत्रादिभिर्भोक्ष्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ५० ॥

सुबोधिनी

देयम्" इत्यस्मिन् वचने । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानादिति अत्र बृहस्पतिवचने विभावितमिति सामान्येनोपादानात् "पुत्रापौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितम्" इति योगीश्वरवचने साक्षिणाविलमिति पदं प्रमाणमात्रमुपलक्षयति । अतश्च येन केनापि प्रमाणेन साधितमृणं पुत्रादैर्दातव्यमित्यर्थः । एवञ्च योगीश्वरबृहस्पतिवचनयोर्न विरोध इत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

बालंभट्टी

आह—न वृद्धिरिति । एवमपेऽपि । अत्रमानमाह—ऋणमिति । अर्थात् पौत्रेण—तत्सुतेति । पौत्रसुतस्य प्रपौत्रस्येत्यर्थः। पुत्रापौत्रैरिति विशेषस्यानेन गुरुवाक्येन सामान्यपरेण सह प्राप्तविरोधपरिहारः सामान्यस्य विशेषे उपसंहार इति न्यायेन तत्रानन्तरसिद्धेन कर्तुं यद्यप्युचितत्वेऽपि सामान्यस्याधिकसंग्राहकत्वेन प्रबलत्वात्तद्विशेषस्य न्यूनत्वेन दुर्बलत्वेन तथा प्रकृते दुर्बलेनेति वैपरीत्येन विरोधं परिहरति—अत्रेति । बृहस्पतिवाक्ये इत्यर्थः । अवीति—सामान्येनेत्यर्थः । इत्यत्र मूलवाक्ये—प्रमाणेनेति । प्रमाणमात्रेणेत्यर्थः । तथा च येन केनापि प्रमाणेन साधितमृणं पुत्रादिना देयमित्यर्थेन न वचनयोर्मिथो विरोध इति भावः । अत एव प्राक् तथा व्याख्यातम् । अस्योत्तरार्द्धमाह—समभित्यादि । विशेषान्तरमाह— तत्सुतेति । विशेषान्तरमाह—अगृहीतेति । ननु अत्र किं मानमत आह—एतच्चेति ॥ ५० ॥

१ च. क. ङ. ण तु समं मूल्यमेव । ङ. ण तु समपूल्यमेव । २ ब सकलेत्यन प्रबलत्वात् ।

ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारो दर्शितास्तेषां च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः। इदानींकैन्तरसमवाये च क्रमपाह—

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च ।
पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य ऋयादिव्यतिरेकेण यत्स्वीयं भवति तद्रिक्थम्। विभागादिकर्म गृह्णातीति रिक्थग्राहः स ऋणं दाप्यः। एतदुक्तं भवति—यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिरिति, योषितं भार्यां गृह्णाति योषिद्ग्राहः स तथैव ऋणं दाप्यः। यो यदीयां योषितं गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः 5

रिक्थग्राह ऋणमित्यादि ॥ ५१ ॥

ऋणिके सत्यपं दानक्रमः, तदभावे तु "रिक्थग्राह ऋणं दाप्योयोषिद्ग्राहस्तथैव च। पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥" रिक्थानुसारित्वारणार्था रिक्थ

सुबोधिनी

ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्रः इति,—ऋणी ऋणग्राही। ननु रिक्थग्राह इत्येव वक्तव्यं न योषिद्ग्राह इति तस्य योषितोऽपि द्रव्यत्वेन रिक्थरूपत्वादित्यत आह—योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेनेति। अयमर्थः—यद्यपि योषिदपि द्रव्यं भवति, तथाऽपि रिक्थ

बालंभट्टी

सङ्गतिं प्रसङ्गरूपामाह—ऋणापेति, ऋणनिवारणे इत्यर्थः। ऋणी ऋणग्राही च। सेति—समवाये चेत्यर्थः। कर्तृन्तरेति। उक्तादन्येषां समवाये क्रमे चेत्यर्थः। अन्यदीयमिति—अन्यत्वामिकमित्यर्थः। अत एव च व्यतिरिक्तप्रकारभेदाऽऽह—विभागेति। एवमाद्यपादार्थमुक्त्वा तदाद्यपदार्थमाह—एतदिति, न चौरेति। तस्य स्तेयादिना तद्ग्राहकत्वेऽपि रिक्थग्राहकत्वाभावादिति भावः। द्वितीयपादार्थमाह—योषितमिति। अस्याभिमतार्थविशेषमाह — भार्यामिति। तथैव चेत्यस्य व्याख्या — ऋणमिति। यद्वा तद्वदेव इत्यर्थः तत्पानुषङ्गः। अस्यापि तात्पर्यार्थमाह—य इति। ननु योषितोऽपि द्रव्यत्वेन रिक्थरूपत्वात् रिक्थग्राहइत्यनेनैवेदसिद्धेः इदं न वाच्यमत आह—योषित इति। यद्यपि योषिद् द्रव्यं भवति, तथाऽपि

योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्भेदेन निर्देशः। पुत्रक्षानन्याश्रितद्रव्यः ऋणं दाप्यः, अन्यमाश्रितमन्याश्रितं अन्याश्रितं मातापितृसंबन्धि द्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यः। न अन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः; पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ऋणं दाप्या इति संबन्धः। एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव। रिक्थिग्राह ऋणं दाप्यः, तदभावे योषिद्ग्राहः, तदभावे पुत्र इति ॥

नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते। "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः

ग्राहिण एव निर्विचिकित्सं ददुः। विधैनस्य तु नियोगाहिना योऽस्य भार्यासु संगृह्णीयात् स दद्यात्। एतच्चाऽऽऋणविषयम् — तथोपितामेवान्यगामिन्यवसंगत्वात्। तमेव येति

सुबोधिनी

शब्दाध्यक्षं नास्ति तस्याः विभागार्हद्रव्य एव लोके रिक्थशब्दप्रयोगात्, योषितश्च विभागानर्हत्वादिति। एतेषां रिक्थग्राहादीनां समवाये मेलने केन क्रमेणैते ऋणं दाप्या इत्याकाङ्क्षायां "रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः" इत्येतद्वचनपाठक्रमेणैव दाप्या इत्याह—एतेषां समवाय इति। रिक्थग्राहादीनां सति हि समवाये क्रमचिन्ता। स एव समवायो नास्तीत्याक्षिपति—नन्वेतेषामिति। समवायाभावमेवोपपादयति—न भ्रातरो न पितर इति।

बालंभट्टी

रिक्थशब्दवाच्यत्वं नास्ति तस्याः, विभागार्हद्रव्ये एव लोके रिक्थशब्दप्रयोगात्; योषितश्च विभागानर्हत्वादिति भावः। अविभाज्येति पाठः प्यन्तत्वात्। तृतीयपादार्थमाह—पुत्रश्चेति। न अस्योऽनन्य इत्यादयर्थान्तरनिरासाय तत्पदार्थमाह—अन्यमिति। तदर्थमाह—मातेति। तुर्यपादार्थमाह—पुत्रहीनेति। रिक्थिन इति प्रथमाबहुवचनान्तम्। मिथ्याशयेन सवचनविपरिणामेनानुषङ्गेणाऽऽह—ऋणमिति। एवं कर्तव्यत्वे उक्तेऽपि क्रमो नोक्त इत्येतेषां रिक्थग्राहादीनां मेलने केन क्रमेणैते ऋणं दाप्या इत्याकाङ्क्षाया आक्षिप्तं रिक्थवतरणासंगतिरत आह—एतेषामिति। तमेवाऽऽह—रिक्थेति। असति बाधके श्रुतवचनपाठक्रमत्यागे मानाभावादिति भावः। ननु रिक्थग्राहादीनां सति समवाये क्रमचिन्ता स एव नास्तीत्याह—नन्वेतेषामिति। तमेव तदभावं क्रमेणोपपादयति—न भ्रातर इति। पितुः भ्रातरः पितरश्च न रिक्थहराः, अपि तु पुत्रा एव तथेति मनूक्तत्वात्

१ ख. ग. मातृपितृसं॰। २ क. पुत्रोरिक्थहरः पितुः।

पितुः।" इतिपुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्रहणासंभवात्। योपिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यते,—" न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते ।" इति स्मरणात । तदृणं पुत्रो दाप्य इत्यप्ययुक्तम्,—" पुत्रपौत्रैरृणं देयम्" इत्युक्तत्वात् ।" अनन्याश्रितद्रव्यः" इति विशेषणमप्यनर्थकम्,—पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासंभवात्,

धनग्राहिवदविकल्पयन् योपिद्ग्राहापि दधादित्यर्थः। तदेव हि द्रव्यं द्रव्यहीनस्येत्यभिप्रायः। एतस्मादेवातिदेशाद्रिक्थभाक्त्व योपिद्ग्राहादयः प्रत्येतव्याः। "पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः" इति

सुबोधिनी

न भ्रातरो न पितरो रिक्थहराः। अपि तु पितृरिक्थहराः पुत्रा एवेति मनुना प्रतिपादितत्वात् पुत्रे विद्यमानेऽन्यस्य रिक्थहारित्वासम्भवात् रिक्थग्राहपुत्रयोर्मेलनं नास्तीत्यर्थः। नतु मा भूत् रिक्थग्राहपुत्रयोः समवायः योपिद्ग्रहपुत्रयोः समवायोऽस्तीत्याशङ्क्य योपिद्ग्राहाभावादेव नानयोः समवाय इत्याह - योपिद्ग्राहोऽपि नोपपद्यत इति। अत्र हेतुः,— न द्वितीयश्चेति। द्वितीयभर्तृनियोगाभावादेव योपिद्ग्राहाभाव इत्यर्थः। "पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः" इत्यत्र पुत्रः ऋणं दाप्य इत्युक्तम्। असमवाप्युपदेशोऽनर्थक इत्याह—तदृणं पुत्रो दाप्य इति। तत्र हेतुः—पुत्रपौत्रैरिति।"पुत्रपौत्रैरृणं देयम्"इत्येतस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वेन पौनरुक्त्याद् अत्र पुनः कथनमयुक्तमित्यर्थः। " पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः " इत्यत्रैवानन्याश्रितद्रव्य इति पुत्रविशेषणमुपात्तम्। तदप्यनर्थकमित्याह—अनन्याश्रितद्रव्य इति। तत्रोपपत्तिमाह—पुत्रे सतीति। त्रे विद्यमाने पितृद्रव्यस्यान्यगामित्वाभावादनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रः ऋणं

बालंभट्टी

पुत्रेसत्यन्यस्य तत्त्वासम्भवात् पुत्ररिक्थग्राहयोर्मेलनं नास्तीत्यर्थः। नतु मास्तु तयोस्समवायः पुत्रयोपिद्ग्राहयोस्तु संभवत्येवेति चेन्न तदभावादेव तयोस्तत्स्य दुर्वैचत्वादित्याह—योपिदिति। अत्र हेतुमाह—न द्वीति। द्वितीयभर्तृनियोगाभावादेव योपिद्ग्राहाभावात् इति भावः। पुत्र इत्यपि व्यर्थं पुनरुक्तं चेत्याह—तथर्णमिति। तत्र हेतुमाह—पुत्रेति। तथा चात्रार्थस्य तेनैवोक्तत्वेन पौनरुक्त्यादत्र पुनः कथनमयुक्तमिति भावः। एवं विशेष्यानर्थक्य मुक्त्वा विशेषणानर्थक्यं भेदेनाप्याह—अनन्येति। अन्योपपत्तिमाह—पुत्रे सतीति। अन्यानाश्रयणेऽपेक्ष्यर्थः। तथा च तस्य सत्त्वे तस्यान्यगामित्वात्तदर्थमिति भावः। सत्यपि तस्मिन्नस्त्वम्

१ तथर्ण ङ. तच्चर्ण । २ एतस्मादेवातिदेशाद्रिक्थभाजः योपिद्ग्राहादयः प्रत्येतव्या इति पाठभेदस्समीक्ष्यते ।

संभवे च रिक्थग्राहीत्यनेनैव गतार्थत्वात्।"पुत्रहीनस्य रिक्थिनः"इत्येतदपि न वक्तव्यम्। पुत्रे सत्यपि "रिक्थग्राही ऋणं दाप्यः"इति स्थितम्। असति पुत्रे रिक्थग्राही सुतरां दाप्य

अन्यस्मिन्ननाश्रितं द्रव्यं यस्यासौ अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रो दद्यात्न चेद्रव्यमन्येन गृहीतमित्यर्थः॥ ननु द्रव्येसत्येवं पुत्रो दद्यात् । ऋणस्य द्रव्यगामित्वादित्येतन्नागत्र ज्ञापितम्।

सुबोधिनी

दाप्य इति व्यर्थं विशेषणमित्यर्थः । सत्यपि पुत्रे पितृद्रव्यस्वान्यगामित्वमङ्गीकृत्यापि दोषमाह—सम्भवे चेति । अयमाशयः—यदा पुत्रे विद्यमानोऽपि रिक्थग्राहान्तरं सम्भवति, तदा न पुत्रः ऋणं दाप्यः, अपि तु यदा पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः स्वयमेव रिक्थग्राही, तदा ऋणं दाप्य इत्येतदर्थमनन्याश्रितद्रव्य इत्येतद् विशेषणं सार्थकमित्येवं वक्तव्यम् अस्मिन् पक्षे तथा च रिक्थग्राहित्वमेव ऋणदाने हेतुः, न पुत्रत्वमित्युक्तं स्यात्। एतच्चोक्तोऽर्थः सिद्धो भवति,—रिक्थभाग् ऋणं दाप्यः इति । अस्यार्थस्य " रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः" इत्यनेनैवोक्तत्वात् पुनरपि "पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः" इत्यभिधानमनुपपन्नमिति मूलवचनस्य चतुर्थपादमाक्षिपति—पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपीति । आक्षेपाभिप्रायमेव विवृणोति—पुत्रे सत्यपीति । एवं पुत्रे विद्यमानेऽपि रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः। तदा किमुताऽविद्यमाने पुत्रे रिक्थग्राह ऋणं दाप्य इति कैमुतिकन्यायेनैवार्थतः सिद्धत्वात्

बालंभट्टी

अभ्युपेत्यापिदोषमाह—सम्भवे चेति । तत्र सत्यपि यदि रिक्थग्राहोऽन्यः संभवति तदा केवलं पुत्रो न ऋणं दाप्यः, किंत्वनन्याश्रितद्रव्यः स्वयमेव तद्ग्राहस्तेदर्थमेवत्र पक्षे तद्विशेषणसार्थक्यमिति भावः। मूले यद्यप्यणिम्यन्तं तथाऽप्यविशेषात् णिम्यन्तेनाऽऽह— रिक्थग्राहीति । वासरूपन्यायेनेति भावः । रिक्थभागृणं दाप्य इति पाठान्तरम् । उक्तरीत्याऽत्र पक्षे विशेषणसाफल्येऽपि अस्यार्थस्याप्तपादेनैवोक्तत्वात् विशिष्टं निष्फलं पुनरुक्तं चेति भावः । तुर्यपादानर्थक्यमप्याह—पुत्रेति । तदाशयमाह —पुत्रे इति । पुत्र इत्यादिवचन पाठक्रमस्य प्रावल्यात् तत्र सत्यपि स दाप्यस्तदा किमु वाच्यमसाविति । तत्र स दाप्य इतीत्येवं कैमुतिकन्यायेनैवास्यार्थस्य सिद्धत्वादिदमपि स्वर्थमिति भावः । एवं वचनमाह

---

१ त.कं कर्तव्यम् अस्मिन् पक्षे रिक्थीऋणम् दाप्यः । २ ब. द. सत्यन्यस्य रिक्थिनः सूत्रे ।

इति सिद्धमेवेति। अत्रोच्यते:—पुत्ले सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही संभवति। क्लीबान्धबधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रिक्थहरत्वाभावात्। तथा च क्लीबादीननुक्रम्य "भर्तव्यास्तु निरंशकाः" इति वक्ष्यति। तथा "सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतैकमाम्" इति गौतमस्मरणात्। अतश्च क्लीबादिषु पुत्लेषु सत्सु अन्यायवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति रिक्थग्राही पितृव्यतत्पुत्रादिः। योषिद्ग्राहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन न संभवति तथाऽप्यतिक्रान्तनियोगः 5

किमिदं पुनरनन्याश्रितद्रव्य इति चेत्,— मैवं प्रागप्येतत् पदानुसारादेव व्याख्यानम्। अतिदेशाद्वयुच्यय एव। अथ वा बहुपुत्रस्य यथैकः पितृधनमितरानुमतोऽनुगृह्णीया-

सुबोधिनी

पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्यथमुपदेशोऽनर्थक इत्याक्षिप्य परिहरति··· अत्रोच्यत इत्यादिना। पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्रहणासम्भव इति यदुक्तमाक्षेपदशायां तन्नाऽऽह—पुत्रे सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही सम्भवतीत्यादिना। क्लीबादिपुत्त्राणां रिक्थहरत्वाभावे हेतुमाह—क्लीबादीननुक्रम्येति। योषिद्ग्राहसद्भावमाह—योषिद्ग्राहो यद्यपीति। अयमभिप्रायः—शास्त्रे भर्त्रन्तरनिषेधात् स्त्रीणां यद्यपि शास्त्रीयः पतिर्द्वितीयो नास्ति, तथाऽपि शास्त्रनिषेधोल्लङ्घनकारिणो योषिद्ग्राहित्वसम्भवात् तादृशस्तत्पतिकृतर्णापाकरणेऽधिकारीति। संभवतु नामैवं विधो योषिद्ग्राहः शास्त्रातिक्रमकारी। तस्याः स्त्रैण्यन्तरोल्लङ्घनानुसारेणानेकविधवादनियमेन किं सर्वे योषिद्ग्राहा ऋणापाकरणेऽधिकारिण इत्याकाङ्क्षायां नियः

बालंभट्टी

क्षिप्य क्रमेण परिहरति—अत्रोच्यते इत्यादिना। पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्रहणासंभव इति यदुक्तं तन्नाऽऽह—पुत्रे इति। अत्रमानमाह—तथा चेति। वक्ष्यति मूलकृत्। अन्यथाऽपि सम्भवं प्रदर्शयन् तत्र मानान्तरमाह—तथेति। एकेषां मते यद्वा एकेषां साधुवृत्तानां पितृणां, यद्वा एकेषां साधुवृत्तानामन्येषां असवर्णापुत्राणां समवाये। उपसंहरति—अतश्चेति। उक्तदोषस्य दुर्वत्वात्; योषिद्ग्राहसद्भावस्य क्लिष्टसमूचनाय तत्सद्भावं शङ्कापूर्वकमाह—योषिदिति। शास्त्रेण भर्त्रन्तरनिषेधात् यद्यपि स्त्रीणां द्वितीयः शास्त्रीयो नास्ति, तथाऽपि शास्त्रोल्लङ्घनकृतो योषिद्ग्राहत्वसम्भवः। तादृशः स तत्पतिकृतर्णनिवारणेऽधिकारी भवत्येवेत्यर्थः। नन्वेवंप्रकारिणस्तु तत्संभवः, तथाऽपि तस्य स्त्रैण्यन्तरानुरोधेन तस्यानेकविधवादनियमेन समवाये किं ते तन्नाधिकारिण इत्याशंकायां

क. ङ. ङ. व्याप्तिं।

पूर्वपतिकृतणीपाकरणाधिकारी भवत्येव पैश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति यश्च पुनर्भुवां तिसृणां प्रथमाम् ; यथाऽऽह नारदः--"परपूर्वाः स्त्रियस्त्रयः सत प्रोक्तायथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा । कन्यैवाऽक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा नाम पुनःसंस्कारकर्मणा । देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या
3 प्रदीयते । उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥" उत्पन्नसाहसा उत्पन्नःयभिचारा । "असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यौवेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं

पदा धनग्राहिण इतरेषां च तुल्यसूणभाक्तं यतोऽन्यैरपि स्वस्यांशोत्संकलनं कृतम् । तांशांशकौ निरस्यति । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य इति । येनैव पुत्रेण द्रव्यमाश्रितं स एव

सुबोधिनी

ममाह—यश्चतसणामिति । स्वैरिणिनां चातुर्विध्यं पुनर्भुवां च त्रैविध्यं तत्र च यथाक्रमेणान्तिमप्रथमयोपिद्ग्राहयोरेवर्णापाकरणाधिकारित्वमित्येतत् सर्वं नारदवचनैः प्रतिपादयति —यथाऽऽह नारदः परपूर्वाः स्त्रिय इत्यादिना । परः पतिः पूर्वा यासां तास्तादृश्यः। देवरादी-

बालंभट्टी

नियममाह— यश्चतसृणामिति । निर्धारणे सर्वा षष्ठी । गृह्णातीत्यनुषज्यते स्वैरिणीनां चातुर्विध्यं, पुनर्भुवां च त्रैविध्यं, तत्र चैतद्ग्राहकयोरेवाधिकार इत्येतत् सर्वं नारदोक्त्या प्रकाशयति—यथाऽऽहेत्यादि श्लोक इतीत्यन्तेनैव । परोऽपि—परः पतिः पूर्वा यासां ता इत्यर्थः तासां सप्तानां । कन्यैवेत्यस्य व्याख्या—अक्षतेति । एवेन व्यभिचारकृतदोषनिरासः। तर्हि किंप्रयुक्तोऽस्या दोष अत आह—पाणीति । तेनैव दूषितानाम्येनेत्यर्थः । तथा च तदेवास्याद्यकतावीजं नान्यत् । तदपि नाशं किन्तु द्वितीयमित्याह—पुनः समिति । ईदृशी या सा तेन पुनर्भूः प्रथमोक्तेत्यर्थः देहेति— दानसम्बन्धिन इत्यर्थः । अन्यस्मै सवर्णायसपिण्डाय प्रकृतेऽन्यसाहसासमंवदाह —व्यधीति । अप्रेऽकारश्लेषे पत्यौ-जीव्यैव स्वकामात् स्वेच्छायाः पूवमग्रेऽपि । अन्यं यंकंचित् । कौमारमिति— अपूर्वपति

---

१ ख. ग. 'यश्चतसृणां' इत्यस्माभाक् 'योपिद्ग्राह इत्यधिकम् । २ क. पत्यौ वैव । ३ थ. द. र्तं चत्य । ४ उपाश्रित इत्येतेन । ५ अकारश्लेषे इति—च—पाठः व्यक्तः । एवकारेति पाठेस्त्वसाधुः प्रतिभाति । पत्यावेव तु जीवतीति मूले, एवकारस्य जीवतीत्यग्रे श्लेषेण पत्यौ जीवत्येवेत्यर्थलाभ इति तदाशयः ॥ कामादित्यस्य स्वकामादिति व्याख्या ।

यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ मृते भर्तरि तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या । उपयच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् । ऋणं तयोः पतिकृतं दद्यौवास्ता उपाश्रितः" इति । तथाऽन्योऽपि योधिद्ग्रह ऋणापाकरणेऽधिकारी तेनैव दर्शितः—"या तु सप्रधनेव स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् । सोऽस्या दद्याद्ऋणं भर्तुरूसूजेद्वा तथैव ताम् ॥" प्रकृष्टेन धनेन सह वर्तते इति सप्रधना, बहुधनेति यावत् । तथा "अधनस्य हापुत्रस्य मृतस्यौरसे यः स्त्रि- 5

दद्यात् । नान्योऽनुमन्ताऽपीत्यर्थः । तत एव च ज्ञायते भागशः पुत्रा ऋणं दद्युरिति ज्येष्ठो वा भूयो दद्यात्,—विषयविभागे विशेषदर्शनात् । इत्येषा दिक् सर्वथा धनप्राप्तिसंबंधानुसारेणैव हृणसंगतिः । तथैवापुत्रस्यैवाप्यन्ये रिक्थभाज एव

सुबोधिनी

नपास्येति—नियोगविधिना प्राप्तान् देवरादीन् परित्यज्येत्यर्थः । प्राप्ता देशादिति—अस्यार्थः—देशाद् देशान्तरं प्राप्ता सती धनक्रीता भवति या स्त्री, सा क्षुत्पिपासातुरा सती तवाहमिति प्राप्ता भवेत् सा चतुर्थी स्वैरिणीति कथिता । अन्तिमा स्वैरिणीनामिति । स्वैरिणीनां मध्ये या अन्तिमा, पुनर्भुवां च मध्ये या प्रथमा, ते य उपाश्रितः स तयोः

बालंभट्टी

कुमारमुपपन्नमित्यर्थः । प्राप्तानिति —नियोगविधानप्राप्तान् देवरादीन् परित्यज्येत्यर्थः । परं—अन्यं यंकंचित् । प्राप्ता देशादिति । देशादेशान्तरं प्राप्ता धनक्रीताभवति सा, या च क्षुत्पिपासातुरा सती तवाहमित्येवं प्राप्ता भवति सा च स्त्री चतुर्थस्वैरिणी कथितेत्यर्थः । अन्तिमेति—तासां मध्ये याऽन्तिमा तासां मध्ये च या प्रथमा ते द्वावुपश्रिते ताभ्यां तयोः पतिकृतं ऋणं दशसामित्यर्थः तथा तद्वत् उभयवत् अन्यः—उभयान्योऽपि तेनैव नारदेनैवा चार्ये। क्वचित्च पाठ एव । अनेन विशेषणद्वयेनान्याप्रयणे आत्मादेयेनस्व च रक्षणमात्रंनिमित्तं न तु कामादिरिति सूचितम् । पत्यौ मृते इति शेषः।अस्या भर्तुरित्यन्वयः स्वदाहानन्तरभिज्ञतया तया ऋणं न दत्तमिति भावः । तथैव यथा समागता तथैव । तामिति सर्वथाऽपेक्षा मिति यावत् । प्रातपनसहितलयैनिरासायाह—प्रकृष्टेनेति । अन्वयमुचितमाह—तथेति ।

---

१ ख. यस्ताद्यु० । २ स्पृ इति-अ-पाठः ।

यम्। ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्॥" इति। पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम्। "अनन्याश्रितद्रव्यः" इति बहुषु पुत्रेषु रिक्थभाग्वेऽप्यंशग्रहणयोग्यस्यैव

ऋणभाक्त्वमपि प्रतिपादयत इत्यभिप्रायः। तथा च कात्यायनः—"रिक्थहर्त्ता ऋणं देयं तदभावे च योषितः। पुत्रैश्च तदभावेऽन्यैः रिक्थभाग्भिर्यथाक्रमम्॥" इति। बृहस्पतिश्च—"धनग्राहिषु पुत्राणां पूर्वाभावे यथोत्तरम्॥" अधमर्णे तदभावे क्रमशोऽन्येषां रिक्थभाजामिति।

सुबोधिनी

पतिकृतमृणं दद्यादित्यन्वयः। ऋणं वोढुः स भजत इति—वोढुः पत्युः। "पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः" इत्यत्र पुत्रग्रहणं रिक्थग्राहपोपि दुहितृपोरभावे पुत्रेणर्णं देयमित्येवंविधक्रमप्रतिपादनार्थम्। नतु अणापाकरणे पुत्रस्याधिकारप्रदर्शनाय येन पौनरुक्त्यं स्यादित्याह—पुत्रस्य पुनर्वचनमिति। अनन्याश्रितद्रव्य इत्येतदपि विशेषणं सार्थकमित्याह—अनन्याश्रितद्रव्य इतीति। अनन्याश्रितद्रव्यत्वेन पितृकृतर्णापाकरणाधिकारी नान्यवधिरादिः, इत्येवमर्थपरत्वेनानन्याश्रितद्रव्य इति विशेषणं सार्थकमिति। पुत्तुक्तं भवति अन्यवधिरादयोऽन्याश्रितद्रव्याः—अन्धत्वादिदोषदुष्करत्वेन पितृरिक्थांशग्रहणायोग्यत्वात्। अनन्धादयः पुत्त्रा अनन्याश्रितद्रव्याः—अन्धत्वादिदोषरहितत्वेनांशग्रहणयोग्यत्वात्। अलोऽन्धादिपुत्रा अन्याश्रितद्रव्यत्वेन नै पितृऋणापाकरणेऽधिकारिणः। अन्धत्वादिदोषरहितास्त्वधिकारिणः

बालंभट्टी

तदुक्तिरेवेयमपि वोढुः पत्युः। अत्र हेतुमाह—सैवेति। चो ह्यर्थे। अस्य पत्युः तृतीयपादे दत्तदोषहृयमुद्धर्तुमादौ विशेष्यसाकल्यमाह—पुत्रस्येति। पुत्रोऽनन्यस्त्रत्र पुत्रग्रहणमुक्तयोक्रमयोरभावे तेन ऋणं देयमित्येवंविधक्रमबोधनार्थम्। नतु तत्र तस्याधिकारप्रदर्शनार्थं येन पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः। विशेषणस्यापि सार्थक्यमाह —अनन्येति। तस्य तत्त्वेन तत्राधिकारो न पुत्रत्वमाडोणेति। अन्धादीनामाश्रितद्रव्यत्वेनान्धत्वादिदोषयुक्तत्वेन तदयोग्यत्वेन नाधिकारस्तत्र, किन्त्वनन्धादीनामेव तत्त्वेनाधिकार इत्येतदर्थतया विशेषणसार्थक्यमिति भावः। तथा च योग्यपुत्रत्वेन तत्राधिकारो नै पुत्रत्वमात्रेणेति सूचनार्थं तदिति तत्त्वम्। एवं च पुत्रत्वेनेत्यादि यत् पुत्रपौत्रेत्यत्रोक्तं तदप्येवं परतया व्याख्येयमिति न प्रागुक्तविरोध इति योध्यम्। तुर्यपादेदत्तदोषमुद्धरति —पुत्रेति

---

१ त. इदं प्रतीकं नास्ति। २ थ. द. ऋणेऽधिकारिणो नान्धवधिरादयः। ३ थ. द. त्वेनापित् ऋणापाकरणेऽधि। ४ क. पुत्रत्वेन।

ऋणापाकरणेऽधिकारो नाऽयोग्यस्यान्धादेरित्येवमर्थम्। पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि रिक्थं गृह्णन्ति तदा ऋणं दाप्याः नान्यथेत्येवमर्थम्। पुत्रपौत्रौ तु रिक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्यावित्युक्तम्; यथाऽऽह नारदः—"ऋणदव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्पवर्णमुद्धृतम्। दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थांशिवर्तिते॥" इति सर्वं

यद्वा अनन्याश्रितद्रव्य इत्यस्य अन्योऽर्थः—पितरि यस्य पैतृकं रिक्थं केनापि परिक्षिप्तादिहेतुनाऽन्यस्मिन्नाश्रितं सोऽन्याश्रितद्रव्यः, न तदप्राप्यैव पैतृकं ऋणं दद्यादित्यत्रैव

सुबोधिनी

ऋणापाकरणेऽनन्याश्रितद्रव्यत्वेनेति अस्य विशेषणस्य सार्थकत्वमिति। "पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्यस्य सिद्धान्ताभिप्रेतमर्थमाह—पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपीति। पुत्रपौत्राभावे प्रपौत्रोऽपि वैदि रिक्थग्राही तदा प्रपितामहर्णदानेऽधिकारी। अन्यथा रिक्थग्रहणाभावे प्रपौत्रः प्रपितामहर्णापाकरणे नाधिकारीत्यर्थः। रिक्थभाजः प्रपौत्रस्य प्रपितामहर्णदानेऽधिकारप्रतिपादकत्वेन पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येवमंशः सार्थक इति तात्पर्यार्थः। पुत्रहीनस्य

बालंभट्टी

पुत्रग्रहणं तत्रोपलक्षणमित्याह— पौत्रेति । पूर्वत्र द्वयोरेवोपात्तत्वात्तावत्रिप्रसंङ्गः । रिक्थिन इति—प्रथमाबहुवचनान्तमेवेत्याह—प्रपौत्रादय इति। तदर्णमिति—तदा प्रपितामहर्णमित्यर्थः । नान्यथा तदीयरिक्थग्रहणाभावे । रिक्थभाज एव प्रपौत्रादेस्तादृशप्रपितामहादेः ऋणदानेऽधिकारो नान्यस्येत्येतत् प्रतिपादकतयेदमपि सफलमिति तात्पर्यार्थः। तज्जीनस्येति[5] वैषम्यफलमाह—पुत्रपौत्रौ त्विति, योग्यावित्यर्थः। अत एव तत्र नात्रिप्रसङ्ग इत्युक्तमनुपदमेव—इत्युक्तमिति । पुत्रपौत्रौ ऋणं देयमितीत्यर्थः । अज्ञा नान्यथेत्यत्र संवादमाह —यथाऽऽहेति । अन्वाहलं निष्कर्षतः क्रमात् प्राप्तमित्यत्रैव व्याख्या—पुत्रैरिति । तत् ऋणं । चतुर्थांदिति—रिक्थग्राहिण इत्यर्थः; भारश्चेति शेषः। ननु स्वरसतो न उत्तरार्धप्रतीतिः। किं च नारदतः सामान्येनैव निषेधः प्रतीतिस्तत्संकोचे दृढतर-

---

१ ख. पुत्रपौत्रौ चारीक्ष्य । २—१. ४. । ३ त. 'यदि' इति नास्ति । ४ ध. 'अन्यथा' इति नास्ति । ५ ध. द. लाघ्यय । ६ पुत्रहीनस्येति वैषम्यफलमिति यावत् ।

निरवद्यम् । यद्वा योपिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तम्, पुत्राभावे योपिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते, "पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इति रिक्थशब्देन योषिदेवोच्यते,—"सैव चास्य धनं स्मृतम्" इति स्मरणात्, "यो यस्य हरते दारान् स तस्य हरते धनम्।" इति च ।

हेतुः । पुत्रहीनस्य रिक्थिनः अन्येऽपि तु भवन्तीति शेषः । यावदसावन्यान्यमपि पैतृकं नाप्नुयात् तावतैव ऋणं दद्यात् इत्यभिप्रायः ॥ अधमर्णिकस्वैतानि स्मृत्यन्तरात्

सुबोधिनी

रिक्थिन इत्यसुमंशं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यद्वा योपिद्ग्राहाभावे इति । अयमर्थः—रिक्थग्राहाभावे योषिद्ग्राह ऋणं दाप्यः, तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्र ऋणं दाप्य इति "पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः" इत्येतेनोक्तम् । अधुना पुत्राभावे यापिद्ग्राह ऋणं दाप्य इत्युच्यते "पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्यनेनेति । अस्मिन् पक्षे रिक्थिन इति पञ्चमी । रिक्थिनः सकाशादृणं दाप्यमित्यर्थः । नन्वत्र "पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्येव, न तु "पुत्रहीनस्य योषिद्ग्राहः" इति । अतः पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इतीयं व्याख्या कथमित्यत आह —रिक्थशब्देन योषिदेवेति । स तस्य हरते धनमिति चेति—अत्र यो यस्य दारान्

बालंभट्टी

मानान्तराभावश्च अतस्तं पैतृकांशमन्यथा व्याचष्टे —यद्वेति । पुत्रः तारशः—उक्तामिति । त्रयाणाम् क्रमः प्रागुक्त एवेतिभावः । तत्र द्वितीयतृतीययोः वैपरीत्यमपीत्याह—पुत्राभावे इति । अन्नपक्षे तेषां बहुत्वासंभवात् तद्ग्रहणचर्चासंगतेः रिक्थिन इति पंचम्यन्तम् । विभक्तिलिङ्गविपरिणामेन ऋणं दाप्य इत्यस्यानुषङ्गात्तस्य यो रिक्थी तस्मादृणं दाप्यमित्यर्थः । तदेतत् ध्वनयन् फलितमाह—योषिद्ग्राह इति । ननु रिक्थिन इत्यसः कथमुक्तार्थलाभः ? अत आह—रिक्थेति ; प्रकृते इति शेषः । अतो न पूर्वविरोधः । अन्यथाऽनुपपत्तिस्तु न उक्तः वक्ष्यमाणप्रकाराभ्यां व्याख्यानसम्भवादतोऽत्र साधकतरं प्रागुक्तारहमेवादाद्वाह— सैव चेति । साधकान्तरमाह —य इति । अत्र यो यस्य दारान् हरते स तस्य धनमपि हरेदिति न विधिः—बोधकाभावात् ; किंतु यतो दारा एव धनमतो यद्दारान् हरन् तद्धनमपि हरेदिति व्यपदेशभागिव तद्वदहरतीत्यर्थः। अस्य चो-

---

१ ब. द. इत्यनेनो । २ तुर्यांशं ।

ननु योधिद्ग्राहाभावे पुत्रः ऋणं दाप्यः, पुत्राभावे योधिद्ग्राह इति परस्परविरुद्धम्, —उभयसद्भावे न काश्चिद्दाप्य इति । नैष दोषः । अन्तिमस्वैरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भू-

सुबोधिनी

हरते स तस्य धनमपि हरेदेति न विधिः; अपि तु यस्माद् दारा एव धनं तस्माद् दारान् हरंस्तद्धनहारीति व्यपदेशभाग् भवतीत्यर्थः । परस्परविरुद्धमिति—अत्र हि द्विविधो विरोधः । तथा हि—योधिद्ग्राहाभावे पुत्रेण ऋणं देयमिति पूर्वोक्तः क्रमः प्रतीयते "योधिद्ग्राहस्तथैव च । पुत्रोऽन्यान्वयित्रद्रव्यः" इत्यनेन । "पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्यनेन तु पुत्राभावे योधिद्ग्राहेण ऋणं देयमिति पूर्वोक्तविपरीतः क्रम प्रतीयते । एवं च क्रमे परस्परं विरोध इत्येको विरोधः । यदा योधिद्ग्राहः पुत्रश्च द्वावपि स्तः, तदोभयसद्भावे परस्पराभावोपलक्षितयोरेव ऋणदेयान्वयित्वादुपलक्षकाभाव सैति न कस्याप्यृणं देयमिति कृत्वा, "यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः । तदा दद्याद् द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्सत्स्वपु निक्षिपेत्॥" इत्यायवश्यर्णदेयत्वप्रतिपादकवचनविरोध इत्यपरो विरोधः । एतदुभयमपि सूचितम् परस्परं विरुद्धमित्यनेन, "उभयसद्भावे" इत्यनेन च । पूर्वोक्तमाक्षेपं परिहरति—नैष दोष इति। अनेके हि योधिद्ग्राहिणः । तत्र द्वे कोटी । अन्तिमस्वैरिणीग्राही, प्रथमपुनर्भूग्राही, प्रकृष्टधनपुत्रकग्राहारीत्येका कोटिः । निरपत्यनिर्धनयोधिद्ग्राहीत्यन्या कोटिः । एवं स्थिते प्रथमकोटियोधिद्ग्राहाभावे पुत्रः ऋणं दाप्य इत्यभिधीयते "पुत्रोऽन्यान्वयित्रद्रव्यः" इतीत्यनेनेत्याह— अन्तिमस्वैरिणीग्राहिण इति । पुत्राभावे द्वितीयकोव्यन्तर्भूतो योधि-

बालंभट्टी

एवंक्रमः प्राग्व्याख्यातो बोध्यः पुत्रस्तादृशःग्राह इति—ऋणं दाप्य इत्यस्यानुषङ्गः।विरुद्धमिति—द्वितीय तृतीययोर्यः क्रमः प्रागुक्तस्तद्विपरीतकम एवं व्याख्यायां प्रतीयत इति भिन्नः क्रम विरुद्ध मित्यर्थः । दोषान्तरमाह—उभयेति । द्वयोरस्तत्वे मिथः अभावोपलक्षितयोरेव तयोः स्वल्पपदत्वानियमेनोपलक्षकाभावे सति केनापि ऋणं न देयं स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिस्तु न; "यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिबान्धवाः । तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वपु निक्षिपेत्॥" इति तस्यावश्यदेयत्वप्रतिपादकस्मृतिविरोधापत्तेरिति भावः । नैष इति— जातावेकवचनम्। प्राग्उक्ताः प्रकृतोपयुक्ता अपि योधिद्ग्राहा अनेके यद्यपि; तथापि कोटिद्वयं तेषां कार्यम् अन्तिमस्वैरिणीग्राही प्रथमपुनर्भूग्राही, सप्रधनस्त्रीग्राही, चेत्येका कोटिः। निर्धननिरपत्यस्त्रीग्राहीतीत्यन्या कोटिः। एवं सति व्यवस्थासम्भवान्न दोषः इत्याशयेनाह कोव्यन्तर्भूत इत्याशयेनाह पक्षमाह —अन्तिमेति। पुत्र इत्यादि—एवं चैतत् कोव्यन्तर्भूतयोधिद्ग्राहाभावे पुत्रो ऋणं दाप्य इति

---

१ छ क ङ. परस्परविरोधः उभयस । ग. ज. परस्परं विरुद्धम् । २ थ. द. एकः क्रः । ३ त. 'सति' इति नास्ति । ४. थ. द. प्रकोव्यन्तर्भूते या । ५. त. ति आदे त्वा (?) ।

ग्राहिणः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः। पुत्राभावे तु निर्धननिरपत्ययोपिड्ग्राही दाप्य इति । एतदेवोक्तं नारदेन—"धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः॥" इति । धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरेत्स ऋणभाक्, पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः—स्त्री च धनं च स्त्रीधने, ते विद्येते ययोस्तौ स्त्रीधनिनौ, तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः—पुत्र एव ऋणभाक् भवति ।

सुबोधिनी

द्वाह ऋणं दाप्य इत्यभिधीयते पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्यनेनेत्याह—"पुत्राभावे तु विद्येते" इति। एतदुक्तं भवति—न हि सामान्येन योपिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्यः, पुत्राभावे योपिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते येन विरोधः स्यात्। किन्तु योपिद्ग्राहेषु कोटिद्वयावलम्बनेनैवंविधयोपिद्ग्राहाभावे पुत्रस्यदभावे पूर्वोक्तविलक्षणयोपिद्ग्राहो दाप्य इत्यवान्तरभेदाङ्गीकरणेन न क्रमविरोधो नाप्यवदश्यमृणस्य देयत्वप्रतिपादकवचनसन्दर्भेण सह विरोधः अवश्यमन्वयनेन देयत्वादिति न कश्चिद् विरोध इति। "पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्यस्य पूर्वोक्तव्याख्यानान्तरेणायमर्थः सिद्धः, योपिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य ऋणं, तदभावे योपिद्ग्राहो दाप्य इति। अत्र नारदवचनं प्रमाणयति—एतदेवोक्तमित्यादिना। "धनस्त्रीहारि" इत्येतन्नारदवचनं व्याचष्टे—धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाय इति। "पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्यस्य व्याख्यान्तरं वक्तुमुपक्रमते

बालंभट्टी

तस्यार्थ इति भावः। द्वितीयकोव्याशयेन द्वितीयपक्षमाह—पुत्राभावे त्विति। तथा च तदभावे एतद्योपिद्ग्राहो ऋणं दाप्य इति तदर्थः। तथा च यदि सामान्येन तदभावे स प्रदाप्य इत्युक्तं स्यात्तदा उक्तदोषः स्यात्; तदेव न, किं तूक्तरीत्या अवान्तरभेदपुरस्कारेणेति न क्रमविरोधो नापि तद्वचनविरोधोऽवश्यदेयत्वस्यैवानेन प्रतिपादनादिति भावः। नन्वेवं विनिगमकाभावः कुतो न अत आह—एतदेवेति। एतेन तद्वयवच्छेदः। एवं च तद्द्वयोरेवैनमेवोक्तं, न त्वन्यथा तद्विरोधापत्तेरिति भावः। अभ्यर्हितत्वात् धनस्य पूर्वनिपातः। धनस्त्रीहारिणौ च पुत्राश्चेति द्वन्द्व इत्याशयेन व्याचष्ट—धनेति। वैषम्याह—समेति। लिङर्थाविवक्षया आह—हरते इति । कचिदऽपि हरेदित्येव पाठः स्त्रीधनिनोरिति अभ्यर्हितत्वाविवक्षयाप्याधुनिक (?) स्त्रीशब्दस्य पूर्वनिपातः। धन्यन्तेन द्वंद्वेन द्वयोरेकदेशे इष्टार्थालाभाद्याह—स्त्री चेति। सर्वं वाक्यमिति न्यायेन सानुषङ्गेणाऽऽह—पुत्र एवेति। एवमग्रेऽपि। अत्रापि प्रसङ्गं

१.—१. २३.।

धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्यवर्णभाक्। स्त्रीहार्यभावे पुत्र ऋणभाक्, पुत्राभावे स्त्री हारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् ॥

"पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्यस्यान्या व्याख्या। एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्या इति विवक्षायां उत्तमर्णस्य दाप्याः, तदभावे तत्पुत्रादेः, पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या-इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते—"पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इति। पुत्रादन्वयहीनस्येत्तमर्णस्य 5
यो रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादिस्तस्य रिक्थिनो दाप्याः। तथा च नारदेन

सुबोधिनी

पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्यस्यान्या व्याख्येति। तदेव व्याख्यान्तरमभिधातुमाकाङ्क्षापूर्वकमर्थसिद्धं किञ्चिदाह—एते धनस्त्रीहारिपुत्रा इति। अयमर्थः—"रिक्थ्याह ऋणं दाप्यः" इत्यादिना "पुत्रोऽनन्वयाश्रितदृश्यः" इत्यन्तेनोक्ता धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं दाप्या इत्युक्तम्। कस्य त ऋणं दाप्या इत्याकाङ्क्षायां सत्यां प्रथमतो यस्मादृणं गृहीतं तस्योत्तमर्णस्य दाप्याः, तस्मिन्नसति तत्पुत्रस्य पौत्रस्य चेत्येष एव चोर्थसिद्धोऽर्थ इत्यर्थसिद्धमभिधायापुना "पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्यसुमंशमवतारयति—पुत्राद्यभाव इति। अस्मिन् पक्षे रिक्थिनः इति षष्ठी। अमुमेवार्थं विवृण्वन् व्याचष्टे-पुत्राद्यन्वयहीनस्येति। तस्य सपिण्डादिरूपस्य रिक्थि-

---

बालंभट्टी

प्राग्वत् विशेषे प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति—स्त्रीति। नन्विदमपि व्याख्यानमयुक्तम्—उक्तस्त्रियां स्त्रियो धनत्वलाभेऽपि रिक्थत्वालाभात्, तत्रैव द्रव्ये तत्प्रयोगात्, लोकप्रसिद्धितः शास्त्रप्रसिद्धेः प्राबल्यात्; अत आह—पुत्रहीनस्येति। प्रतिज्ञातव्याख्यानान्तरमेधाभिभूमादाकाङ्क्षापूर्वकमर्थसिद्धं किंचिदाह—एत इति। रिक्थेत्यादि द्रव्य इत्यन्तेनोक्ता इत्यर्थः। ऋणं दाप्या इत्युक्तेराकाङ्क्षोदयादिति भावः। अत्र पक्षे रिक्थिन इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वविवक्षया तदनुरोधेनाऽऽह-कस्येति। एवमग्रेऽपि। पुत्रेति। आदौ तस्यैवोपस्थितेः योग्यत्वाच्च आदिना पौत्रादिग्रहणम्। एवमर्थसिद्धमुक्तं तदाह—पुत्राद्यभाव इति। पुत्रवत्सुरलक्षणमिति सूचयन्नर्थमाह—पुत्रादीति। अन्वयो वंशपरंपरा। ननु न सामानाधिकरण्यं बाधितार्थकत्वादत आह—यो रिक्थीति। तदसत्त्वेऽपि निर्वाहार्थमाह—योग्य इति। तस्येति—तादृशस्य सपिण्डादीनाम् एते रिक्थ्याहादयः पूर्वोक्तक्रमेण ऋणं दाप्या इत्यर्थः। वचनविपरिणामेनाऽऽह—दाप्या इति। अत्र सर्वत्र मानमाह—तथा चेति। अग्रेऽन्वयः। तस्य तु यद्येवं तत् सान्व-

---

१ ख. ग. पुत्रादेः तत्सत्ता। २ घ. ङाऽर्थे।

—" ब्राह्मणस्य तु यदेयं सान्वयस्य न चास्ति सः । निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावेऽन्यबन्धुषु ॥ " इत्यभिहितम् । "यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिबान्धवाः। तदा द्यात्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥" इति ॥ ५१ ॥

सम्प्रत्यवास्थातानीत्यवगन्तव्यम् ; यथाऽऽह कात्यायनः—" यावन्न पैतृकं द्रव्यं विद्यमानं लभेत्सुतः । सुसमृद्धोऽपि दाप्यः स्यात्तावद्भैवाधमर्णिकः ॥" इति ॥ ५१ ॥

सुबोधिनी

नः ते रिक्थग्राहादयः पूर्वोक्तक्रमेणर्णं दाप्या इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु यदेयमिति—यस्य ब्राह्मणस्यर्णं देयं स चेद् ब्राह्मणो नास्ति, तदा तत्सकुल्येषु तदर्णं निर्वपेत् । तदभावे अस्य ब्राह्मणस्योत्तमर्णस्य बन्धुषु निर्वपेदित्यन्वयः । सकुल्याः सगोत्रत्वे सति सपिण्डाः । बन्धोऽसगोत्रत्वे सति सपिण्डाः । पुत्राद्यन्वयाभावे रिक्थग्रहणाभ्यसपिण्डाद्यभावे वैते पूर्वोक्ताः कस्य कृते ऋणं दाप्या इत्याकाङ्क्षानिवृत्तये नारदवचनमेव दर्शयति—तदा तु न सकुल्याः स्युरिति । एवञ्च नारदवचने व्यवस्थापनीये " एते धनहारिपुत्राः" इत्यादिना " तदभावे तत्पुत्रादेः" इत्यन्तेन योऽर्थोऽभिहितः, तत्र नारदीयं "ब्राह्मणस्य तु यदेयम् " इति श्लोकपूर्वार्धं प्रमाणयति—ब्राह्मणस्य इति।" पुत्राद्यभावे कस्य दाप्याः" इत्यादिना तस्य रिक्थिनो दाप्या इत्यन्तेन योऽर्थो दर्शितः तमर्थं नारदवचनेनैव सार्धश्लोकेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढयति—"निर्वपेत्तत्सकुल्येषु " इत्यादिना । तत्र निर्वपेदित्यनेनान्वयः—अन्वयाभावे तत्सकुल्यादिषु निर्वपेदित्यन्वयमुखेनाभिधानात् । "यदा तु न सकुल्याः स्युः" इति व्यतिरेकः,—सकुल्या अप एव द्विजादौ निक्षिपेदित्यभिधानेन खलु सकुल्येषु द्विजादावृणदाननिषेधद्वारा पूर्वोक्तार्थस्य दार्ढ्यात् ॥ ५१ ॥

बालंभट्टी

यस्येत्यर्थः। स यस्य देयं स सान्वयो ब्राह्मणः। चुः चेदर्थे ; तदेति शेषः। निर्वपेत् सकुल्येषु तन् सकुल्येषु ; तदणमिति शेषः । अस्य ब्राह्मणस्योत्तमर्णस्य । एवं प्रागपि निर्वपेदित्यस्यानुषङ्गोऽप्रे। सगोत्राः सपिण्डाः सकुल्याः।असगोत्रसपिण्डाः, बन्धवः।सम्बन्धी उक्त एव।अनेन पुत्राद्यन्वयाभावे च कस्य ते दाप्यास्तदित्यप्याकाङ्क्षाशान्तिः कृता। अत्र एते धनेत्यादि तत् पुत्रादेरित्यन्तेनोक्तार्थेऽर्द्धश्लोकः किंचिन्यूनो मानं, पुत्राद्यभावे इत्यादि दाप्या इत्यन्तेनोक्तार्थं श्लोकद्वयं तावन्मात्रमूनं मानं स चाशङ्क्यानान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकृतः। तत्र निर्वपेदित्यनेनान्वयः—तद-

---

१ ख. ङ. चनास्ति चेत् । २.—१. ११२. । ३.—१. ११३. । ४ त भावे (चे) ते ।

Ayushi Kr Chinnyanpadeshakanyun

अधुना पुरुषविशेषे ऋणग्रहणप्रतिषेधप्रसंगादन्यदपि निषेधति—

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

ऋणस्य प्रतिनिर्यातनप्रकार उक्तः, को तु खल्वृणगृहीतेत्येतन्निरूपयितुमाह—

भ्रातृणामथ दंपत्योरित्यादि ॥ ५२ ॥

सुबोधिनी

अधुना पुरुषविशेष इति—"पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्यस्यान्तिमव्याख्यानेनायमर्थः लिखद्भः । पुत्राभावपहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थं गृह्णाति सपिण्डादिः तस्य रिक्थिनः त एते पूर्वोक्ता ऋणं दाप्या इति एतेन रिक्थ्येवर्णं गृह्णीयान्नान्य इति नियमादिच्छयग्रहणाधीन्यस्य पुरुषविशेषस्य ऋणग्रहणमप्यर्थादिच्छियं स्यात् । एवन्त्वार्थिकात् पुरुषविशेषे ऋणग्रहण

बालंभट्टी

न्वयाभावे तत्सकुल्यादिषु निर्वैरेदित्यन्वयमुखेनाभिधानात् । यदा तु न सेति व्यतिरेकः तथा च सकुल्याद्यानादावे एव द्विजादौ निक्षिपेदित्युक्त्या सत्सु तेषु द्विजादावृणदाननिषेधबलेनद्वारा प्रागुक्तार्थदर्ढीकरणमिति भावः ॥५१॥

सङ्गतिमाह — अधुनेति । तुर्यपादस्य चरमव्याख्यानेन रिक्थ्येव ऋणं गृह्णीयात् नान्य इति नियमलाभेन रिक्थ्यग्रहणायोग्यपुरुषविशेषस्य ऋणग्रहणनिषेधस्यान्त्यव्याख्यार्थात् लाभेनाऽऽपद्यक (?) ऋणग्रहणप्रतिषेधप्रसंगेन पुरुषविशेषे सत्यभाणेऽन्यदपि प्रातिभाव्यादिकमपि अवान्तरप्रकरणभेदं वक्तुं प्रतिषेधतीत्यर्थः । अपिना ऋणग्रहणस्यापि समुच्चयः । अन्यत्रैतत् प्रकरणे एतद्संगतिः स्पष्टेवेति भावः। इदं च ऋणग्रहणप्रतिषेधप्रसंगादिति क्वाचित्कासम्बन्धपाठाभिप्रायेण व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु ऋणग्रहणं प्रतिषेधयन् प्रसंगादिति प्रभुरः पाठो युक्तश्चेति बोध्यम् । तदा अधुना अधमर्णोऽन्यदपि पंचविधग्रहणधर्मादिकथनानन्तरं वक्ष्यमाणे पुरुषविशेषे ऋणग्रहणस्य प्रतिषेधं कुर्वन् तथतिषेधतीत्यर्थः । अपिः प्राग्वत् तदासंगतिः स्पष्टेवेति भावः। अथेति—सर्वादौ योज्यम् ;

---

१ क. ऋणग्रहणं प्रतिषेधयन्प्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधयति ।

प्रतिभुवो भावः प्रातिभाव्यम्। भ्रातॄणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात्प्राक्प्रातिभाव्यगृणं साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिभिः, अपि तु प्रतिषिद्धम्—साधारणधनत्वात्, प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यावसानत्वात्, ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात्। एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण। परस्परानुमत्या त्वविभक्ता-

---

भ्रात्रादीनामविभक्तानां परस्परमृणत्राक्ष्यप्रातिभाव्यानि न विद्यन्ते। तेनैव च विभक्ता-

---

सुबोधिनी

प्रतिषेधप्रसङ्गाज्जन्यदपि निषेधतीत्यर्थः। अपि तु प्रतिषिद्धं साधारणधनत्वादिति—साधारणं समुदितं धनं येषां भ्रात्रादीनां ते तादृग्विधाः, तेषां भावस्तत्त्वमिति समासः। दम्पत्योर्विभागात् प्राक् परस्परानुमतिव्यतिरेकेण प्रतिभाव्यादिकं नास्तीति यदुक्तं

बालंभट्टी

उच्यते इति शेषः। एतदर्थं एवाधुनेत्यादिनोक्तः। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—भ्रातॄणामिति। वः पिता पुत्रयोः समुदायक इत्याह—पितापुत्रयोरिति। सर्वसमुदायकत्वार्थमाह—चेति। ऐवात्म्यस्य भावप्रत्ययान्तस्य न भ्रात्रादिधर्मपरत्वं तस्य स्वत एव सिद्धत्वात् द्रव्यद्वारकविभागग्रहणे क्लिष्टत्वमिति सूचयन् कर्मधारयेणाऽऽह—द्रव्ये इति। सति सौमीप्ये स्पष्टत्वायैतदर्थमाह—द्रव्येति। ऋणं तद्ग्रहणं मैवैते अन्वयः। अत्र तु सुचितव्यवछेदतात्पर्यार्थबोधकवाक्यान्तरमाह—अपि चिति। तैरेवेति भावः। तत्र हेतुमाह—साधेति। कर्मधारये हेतोर्वैय्यधिकरण्यापत्तितः साधारणं समुदितं सर्वस्वत्वाक्रान्तं धनं येषां भ्रात्रादीनां तेषां भावस्तत्वं तस्मादित्यर्थः। नन्वेतावताऽपि कृतस्तदभावोक्तवं (?) आह—प्रातीति। कर्मतात्पर्यात् पूर्वनिपातः। पक्षे—अधमर्णकृतदानाभावपक्षे। द्रव्येति—द्रव्यस्य तद्दानस्य अवसानं पर्यवसानं ययोस्तत्त्वादित्यर्थः। तत्र यद्यपि दानप्रतिभाव्ये निस्सन्दिग्धमिदं, तथाऽपि वक्ष्यमाणरीत्या दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोरिव साक्षिणोऽपि तदस्तीति स्फुटीभविष्यति। साधारणेन धनेन तु इदमेकेन कर्तुमशक्यमिति तात्पर्यम्। अत एव विशेषमाह—एतच्चेति। अवि-

---

१ ङ. द्रव्यव्ययाद (?) २ अविभक्त इत्यत्र भावैकप्रत्ययाश्रयणे इति यावत्। ३ तस्य-विभागस्य। ४ साक्षित्वापेक्षया प्रातिभाव्यत्वस्य अधिकाप्तेऽपि इति भावः।

नामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागादूर्ध्वं तु परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति ।

ननु दम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते,—तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्यात् । विभागाभावस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः—"जायापत्योर्न विभागो विद्यते" इति । सत्यम् । श्रौतस्मार्ताग्निसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु वा । तथा हि । "जायापत्योर्न विद्यते" इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान्—"पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु।" "तथा पुण्यफलेषु च" । इति[1] । हि यस्मात्पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते

सुबोधिनी

तदाक्षिपति—ननु दम्पत्योरिति । तत्र हेतुः—तयोर्विभागाभावेनेति । विभागाभावादेव विभागात् प्रागित्यत्र विभागपदवैयर्थ्यात् विशेषणानर्थक्यमित्यर्थः । अर्थाङ्गीकरेण परिहरति—सत्यमित्यादिना । एवं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारविधि-

बालंभट्टी

भक्तावामपि—भ्रात्रादीनां नन्वेवमविभक्ते इति विशेषणं व्यर्थमत आह—विभागादिति । अपिना तैस्या अपि समुच्चयः । एतद्विशेषबोधकमेव तदिति भावः । दंपत्योस्तु यत् प्रागुक्तं तद्विशेषणांशे आक्षिपति—नन्विति । निषेधः प्रागुक्तः, अत्र हेतुमाह—तयोरिति । तयोर्विभागस्यैवाभावेन तदंशे अविभक्ते इति वाक्यार्थविशेषणानर्थक्यादित्यर्थः । तथा च तयोः सार्वकालिकतन्निषेधे वाच्ये तथा निषेधोक्तिरयुक्तेत्यर्थः । ननु तत्रैव किं मानमत आह—विभेति । अर्द्धाङ्गीकरेण परिहरति—सत्यमिति । आपस्तम्बार्थमाह—श्रौतेति । न पुनः न तु । विभागेत्यस्यानुषङ्गः। ननु तत्रैवार्थः कुतो न ? अतो हेतुमाह—तथा हीति । हि यतः। तथा उक्ताशयेनैव तमुक्तवानित्यर्थः । पाणीत्यादिव्याचष्टे—यस्मादिति । ग्राह्योऽयं कचित्। हि यदित्येव पाठः । पञ्चम्युपपत्तये आह—आरभ्येति । सहत्वं—साहित्यं । श्रुतिमाह—

---

१. ध० २. १४. १६. । २. ध.० २. १४. १७—१८. । ३ व. तस्याः ...परस्परानुमतेः ।

"जायापती अग्निमादधीयाताम्" इति, तत्सादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्य कर्मसु सहाधिकारः। तथा "कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ" इत्यादिस्मरणाद्विवाहसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकार एव। अतश्चोभयविधाग्निरपेक्षेषु कर्मसु पूर्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः संपद्यते। तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते—"दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्" इत्यादि। येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यं, न पुनः पूर्तानां भर्तृनुज्ञयाऽनुष्ठितानां फलेष्वपि।

सुबोधिनी

बलादर्थसिद्धमर्थमाह—अतश्चेति। "पूर्तं खातादिकर्मणि" इत्यमरः। पुण्यफलेषु चेत्यनुषंगः व्याचष्टे—तथा पुण्यानामिति। दिविज्योतीरिति, अस्यार्थः—दिवि द्युलोकादव्ययजरं कारणभूतसुकृतनाशपर्यन्तमविनश्वरं ज्योतिः तेजः प्रधानं कलेवरमारभेतामिति। निष्कृष्टमर्थं दर्शयति—येषु पुण्यकर्मस्विति। यद्याधाने सहाधिकारविधिबलात् तत्साध्याग्निसिद्ध्यास्वर्गादिफलेषु सहत्वं विभागाभावश्च, तर्हि द्रव्यस्वाम्येऽपि सहत्वविधायकवचनबलात् सैहत्वसिद्धेर्द्रव्यसाध्यपुत्रादिफलेष्वपि दम्पत्योः सहत्वं सहितयोरेव द्रव्यस्वाम्यात् द्रव्यस्य यावि

बालंभट्टी

जायेति। आकाङ्क्षाशान्तये पूरयति—तस्मादिति सहेति। तच्छ्रवणादित्यर्थः। कार इति—सिद्ध इति तयोस्तु विभागो नास्तीति शेषः। श्रौते उक्तं स्मार्ते आह—तथेति। कर्मेति—कर्मसु कर्मस्वपीत्यर्थः। एवेन विभागव्यवच्छेद इति लक्षाभः। एवमुभयत्र सहाधिकारविधिबलादर्थात्सिद्धमर्थमाह—अतश्चेति। पूर्तेषु तटाकादिषु "पूर्तं खातादिकर्मणि" इत्यमरः। तथा पुण्येति व्याचष्टे—तथेति। चार्थोऽवम्। तत्स्यतथेत्यस्य तु तद्रदित्यर्थः। कर्मधारयेनेत्यादाह—पुण्यानामिति। दिवि—द्युलोकादौ। अजरं कारणभूतसुकृतनाशपर्यन्तमविनश्वरं जरारहितं वा। ज्योतिः तेजःप्रधानं कलेवरं आरभेतामित्यर्थः। नन्वेवं सर्वत्र तत्त्वे सर्वकर्मसु तत्त्वापत्त्या पूर्तेष्वपि प्राग्दक्षपृथगधिकारो न सिद्धयेदतो निष्कृष्टार्थमाह—येष्विति। पुनः तु। द्रव्येषु वेत्यंशं द्रढयितुमाह—

---

१ क. ङ. धिकार एव। २ आ०. ९७.। ३ त. स्यापि। ४ त. त्वत्व।

ननु द्रव्यस्वामिनेऽपि सहत्वमुक्तं "द्रव्यपरिग्रहेषु च" "न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति" इति[1]। सत्यम्, द्रव्यस्वामित्वं पत्न्याः दार्शि-

---

सुबोधिनी

भाज्यत्वमपि स्यात्। तथा च द्रव्येऽपि दम्पत्योर्विभागाभावात्, यदुक्तं विभागात् प्राक् प्राप्तिभाज्यादिकं वाऽस्तीति तत् व्यर्थविशेषणत्वादेव पूर्ववदसङ्गतमित्यभिप्रायेणाऽऽक्षिपति—ननु द्रव्यस्वामिनेऽपि सहत्वमुक्तमिति। सहत्वोक्तिमेव दर्शयति—द्रव्यपरिग्रहेषु चेति। अत्याऽऽपस्तम्बवचनस्थायमाक्षेपवादाभिप्रेतोऽर्थः। पाणेग्रहणाद्धि सहत्वमित्यनुवर्तते। द्रव्यपरिग्रहेष्वौर्ध्वदैहिकेषु च सहत्वमेव दम्पत्योः। एतदुपपादयति—न हि भर्तुरिति। भर्तुर्विप्रवासे सति भार्यायां नैमित्तिकदाने न हि स्तेयं चौर्यमुपदिश्यन्तीति। एवं द्रव्यस्वाम्येऽपि सहत्वविधानात् श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यकर्मादिष्विव द्रव्ये विभागो नास्तीत्यर्थः। द्रव्यस्वाम्यमात्रमुपदिशति पृतङ्कचवचनं; न तत्र सहत्वं येन विभागाभावः स्यादित्यर्धर्चीकारेण परिहरति —सत्यं द्रव्यस्वामित्वमित्यादिना। "द्रव्यपरिग्रहेषु च" इत्यादिवचनस्थायं सिद्धान्तसंमतोऽर्थः—द्रव्यार्जनेष्वपि सहत्वं दम्पत्योः। एतच्च सहत्वमौपचारिकं न मुख्यम्। तथा हि—यथाऽऽधानादिषु पत्नीपत्योरन्यतरासावे आधानादिस्वरूपासिद्धिः। एवं द्रव्यार्जने न, अपि तु पति-

बालंभट्टी

ननु द्रव्येति। यथा तद्दत्तादुक्तस्थले सहत्वं विभागाभावश्च; तथा द्रव्यस्वाम्येऽपि सहत्वविधायकवचनबलात् सहत्वसिद्धद्रव्यसाध्यपुत्रादिफलेष्वपि दम्पत्योः सहत्वापत्तिसद्भावे तयोश्च द्रव्यस्वाम्यात् द्रव्याविभाज्यतापत्तिरपि। तथा च द्रव्येऽपि दंपत्योर्विभागात् प्रागित्युक्तो दोष एवेति भावः। उक्तम् आपस्तम्बेन। तमेवाह—द्रव्येति। पाणिग्रहणाद्धि सहत्वमित्यनुवर्तते। तत आरभ्य द्रव्येषु परिग्रहेषु पुत्रादिजनेषु च सहत्वमेव दम्पत्योरित्यर्थः। अत्र हेतुमाह—न हीति। भर्तुर्विप्रवासे विशेषेण प्रवासे सति भार्यायाः नैमित्तिकदानविषये हि यतो न स्तेयं चौर्यमुपदिश्यन्तीति। द्रव्यस्वाम्येऽपि सहत्वविधानात्तद्वत्तया च तन्मात्रविभागो नास्तीत्यर्थः। अर्द्धर्चीकारेण परिहरति—सत्यं द्रव्येति। स्वामित्वं तत्स्वं तथा च तन्मात्रजनेनोक्तं, न तु तत्र सहत्वं येन विभागाभावः स्यादिति भावः।

---

१. आप० ध० २. १४. १८—२०। १. ध. द. मित्रेतो। २ ध. द. द्रव्ये परिग्रहेषु जने (?)। ३ 'अर्याजनेषु' इति युक्तं स्यात्। २ आपस्तम्बधर्मे ६ पटले १२ खण्डिकायामेष सूत्रक्रमः—'जायापत्योर्न विभागो विद्यते'॥ १६॥ 'पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु'॥ १७॥ 'तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च'॥ १८॥ 'न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति वृद्धाः'॥ १७॥ इति। द्रव्यस्वाम्येऽपि।

तमनेन,न पुनर्विभागाभावः; यस्मात् "द्रव्यपरिग्रहेषु च" इत्युक्तं तत्र कारणमुक्तम्—भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिथिभोजनभिक्षाप्रदानादौ हि यस्मात्र स्तेय-मुपदिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्भार्याधीया अपि द्रव्यस्वामिनोऽस्मिन्, अन्यथा स्तेयं स्यादि-

---

सुबोधिनी

रजयिता पत्नी चार्जितं रक्षतीति योगक्षेमाभ्यां क्रियेते इत्युभयानुसन्धानसिद्धत्वेन सहत्वमेव । एवं यत्राऽऽधानादिषु सहत्वं तत्र स्वत्वमेव । एवं यत्राऽऽधानादिषु सहत्वं तत्र स्वत्वमस्तीति अत्रापि द्रव्यपरिग्रहेषु सहत्वप्रतीतेः स्वत्वमस्तीति । तदेतद् गूढाभिसन्धि-राह—यस्माद् द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्तमेति । अयमभिप्रायः—न सहत्वं विधत्ते, अपि तु लोकसिद्धमेव तत् स्यात् सहितयोरेव स्वाभ्यात् । अथैवं ब्रूषे विवाहात् प्रागर्जिते द्रव्ये पुरुषस्यैव स्वत्वं, तत ऊर्ध्वमर्जिते तु पतिपत्न्योरिति । तदपि न, तथा सति पुत्रस्यापि स्वजन्मनः प्राक् पित्रार्जिते द्रव्ये स्वत्वमेव न स्यात् इत्यलमतिप्रपञ्चेन । अन्यथा स्तेयं स्यादिति—अन्यथा स्वत्वाभावे ॥ ५२ ॥

बालंभट्टी

इदमेव विशदयति-यस्मादित्यादि इतीत्यन्तेन। यस्मादित्यस्य उक्तमित्यत्रान्वयः। द्रव्येति, —अत्र मतेऽस्यायमर्थः—द्रव्यार्जनेऽपि सहत्वं दम्पत्योरिति हेतुस्वरससिद्धोऽयमेवार्थो न प्रागुक्तः। एतच्च सहत्वसमीपचारिकं न मुख्यं। तथा हि—यथा आधानादिषु तयोरन्यतराभावे आधानादिस्वरूपासिद्धिर्नैवं, द्रव्यार्जनेऽपि तु पतिरार्जयति पत्नी चार्जितं रक्षतीति योगक्षेमा भ्यां क्रियत इत्युभयानुसन्धानसिद्धत्वेन सहत्वमेव। एवं च यत्राऽऽधानादिषु सहत्वं तत्र स्वत्वमस्तीत्यत्रापि द्रव्यपरिग्रहेषु सहत्वप्रतीतेः स्वत्वमस्तीति तदेतत् ध्वनयन्नेवाऽऽह—उक्तं तत्रेति। वचनं स्वरूपेणोक्तमित्यर्थः आह—भर्तुरिति। नित्यसंग्रहायाऽऽह—अवश्येति। तथा च एतदुपलक्षणमिति न न्यूनता प्रथमस्य त्यागे इति भावः। यद्वा तत्रापि तत्त्वसत्त्वात् तस्य लक्षणार्थमाह—अवश्येति। काकेभ्यो दधीत्यादाविवेति भावः। वचनस्यहेतो-र्व्याख्या—यस्मादिति। कश्चित् हि यस्मादित्येव पाठः। प्रागवाह—तस्मादिति। अन्यथा अपीति पाठान्तरम्; अन्यथा द्रव्यस्वामित्वाभावे तदा च नेदं सहत्वं विधत्ते अपितु लोकासि-

---

१ ख. भार्यैवामपि। २ प्रथमं नित्यं प्रथमत्यागश्चेति। ३ लक्ष्यार्थमाह।

ति। तस्माद्भर्तुरिच्छया भार्यया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव, न स्वेच्छया ; यथा वक्ष्यति—"यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः।" इति[1] ॥ ५२ ॥

अधुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते।
आधौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ५३ ॥

प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः। तच्च विषयभेदात्त्रिधा

विभक्तलक्षाये साक्ष्यादिभिः निर्णयः। द्रव्यतिवचनं चात्र विभागासंभवादन्येषामपि रिक्थभाजामविभक्तानां साक्ष्याद्यभावप्रदर्शनार्थम् ॥ ५२ ॥

क पुनर्विविधप्रातिभाव्यम् ?—दर्शने प्रत्यये दाने इत्यादि ॥ ५३ ॥

अपसर्पणाद्भाव्यां दर्शनार्थम् गृहीतं, ददतो दाप्यतो वा विविध्य अविश्वासेऽपि विश्वासार्थं, सिद्धार्थं प्रतिदानेन च प्रातिभाव्यम् विधीयत इति विचिकित्सानिवृत्त्यर्थम्।

बालंभट्टी

द्धमेव—ततः द्रव्ये तयोरेव स्वाम्यात्। न च विवाहाद्यागार्जितद्रव्ये पुरुषस्यैव स्वत्वं तत ऊर्ध्वमार्जिते तु पतिपत्न्योरिति वाच्यं; तथा सति पुत्रस्यापि स्वजन्यतः प्राक् पित्रार्जिते द्रव्ये स्वत्वाभावापत्तेरिति भावः। अत्र नैमित्तिके हस्तुक्त्याऽन्यत्र स्वेयमस्येवेति सूचितम्। एतदेव तैलाम्येऽपि वैषम्यं यत् पतिर्यथेष्टं विनियुंक्ते जायात्वेनाधत्ते चेति। न च पत्युर्जायासमत्वापेक्षा-स्वतन्त्रत्वात् ;यथा राजा राष्ट्रे तद्वदसौ गृहे।अत एव तस्या एव स्वेयशंका न भर्तुः।एवं पुत्रादावपीति बोध्यम्। सविशेषमुपसंहरति—तस्मादिति। एवेन तदभावव्यवच्छेदः। अशुरित्यस्य कृत्यमाह—न स्वेच्छेति। अत्र मानमाह—यथेति। कुर्यादित्यतस्तदिच्छाया एव प्रतीतेरिति भावः ॥ ५२ ॥

इदं तत्रैव स्फुटीभविष्यति—अधुनेति। तत्रिषेधकथनप्रसंगादिति भावः। तथा च तदवान्तरप्रकरणभिदमिति तात्पर्यनिरूपणं च लक्षणविशेषाभ्यां भवति तत्रादौ मूलानुक्तं लक्षणमाह—प्रातीति, उत्तमर्णाधमर्णान्यनेनेत्यर्थः। अर्थात्त्रयीरिति भावः। समयः संकेतः। स चार्थीसत्कृत एवेति नातिप्रसंग इति बोध्यम्।अथ मूलोक्तभेदानाह—तत्रेति।विष-

---

१ व्य०. १३५. । २ सत्स्वाम्ये इति च पाठः ।

भिद्यते:—यथा दर्शने 'दर्शनापेक्षायाम् एतं दर्शयिष्यामि' इति; प्रत्यये विश्वासे 'मम प्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ, नायं त्वां वञ्चयिष्यते, श्वोऽसुकस्य पुत्रोऽयम्, उर्वराप्रायभूरस्य ग्रामवरोऽस्ति' इति; दाने 'यद्यप न ददाति तदानीमहमेव दास्यामि' इति। "प्रातिभाव्यं विधीयते" इति प्रत्येकं संबन्धः। आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रातिभुवौ वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं धनमुत्तमर्णस्य, इतरस्य दानप्रति-

---

अनूहीते ददतो दापयतो वा विचिकित्सा साभूत्। तत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितथे विसंवादिते का...दाप्यौ स्वयं: न तु तत्पुत्राः। इतरस्य तु दानप्रतिभुवः पुत्रा अपीत्यभिप्रायः। अपिशब्दोऽन्योपमपि रिक्थभाजां प्राप्त्यर्थः। ननु च दर्शनप्रतिभूरपि प्रस्थार्थ एव। नैवं प्रत्यायितस्यापि निमित्तान्तरात् भवत्येवादर्शनम्। यद्वा स्तेका...पि दातृत्वार्थं दर्श-

---

सुबोधिनी

उर्वराप्रायभूरिति,—"उर्वरा सर्वसस्याढ्या" इत्यमरः। "इतरस्य सुता अपि" इत्यत्रापि

बालंभट्टी

योति—अनेन त्रिषु विषयसप्तमी इति सूचितम्। ममेति—अस्मदिति वा पाठान्तरम्। अस्येति—प्राग्वत्। एवमग्रेऽपि। "उर्वरासर्वसस्याढ्या" इत्यमरः। उर्वराया: प्रायो बाहुल्यं अस्यां तादृशी भूरस्येत्यर्थः। तस्या दुर्लभत्वात् स्वस्य निश्चयाच्च। प्रायेति— तत्कृतमप्युत्कर्षमाह। वर इति—श्रेष्ठग्राम इत्यर्थः। ददातीति वर्तमानसामीप्ये इति लट्, दास्यतीत्यर्थः। समुदायसंबन्धोत्तरसबन्धयोः निरासायाह—प्रति इति। उत्तरार्धमेवाह—आद्यौ त्विति। तात्पर्यार्थमाह—अन्यथेति। क्रमेण तस्यार्थद्वयमाह— अदर्शनेति। शेष माह—राज्ञेति। इत्थंचेति तत्पदमनुवर्त्तत एवेत्यर्थः। तदर्थं तदसंभवादाह—शाठ्येनेति दौर्जन्येन धनाभावेन वाऽधमर्णे उत्तमर्णीयं धनम् अप्रयच्छति सति दानप्रतिभूर्दाप्य इत्यर्थः।

---

१ क. च. अस्मत्प्रत्यै॰ ग. ङ. घ. छ. ज मत्प्रत्ययेन। २ ज. सत्याज्ञायभूरस्य ग्रामवरोऽस्ति। ३ मूले—दर्शने—प्रत्ये—दाने—इत्यत्र। ३ फ. ब. सप्तम्यः।

भुवः सुता अपि दाप्याः ; वितथ इत्येव, शाठ्येन निर्धनत्वेन वाऽधमर्णेऽप्रतिकुर्वति । "इतरस्य सुता अपि" इति वदता पूर्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् ; सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा । 5
न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥५४॥

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा तयोः पुत्राः प्राति-

---

नप्रातिभाव्यवचनं द्रष्टव्यम् । तथा च बृहस्पतिः—" अपस्थाप्यविपत्तौ उपस्थाप्यस्य पुनः प्रतिभूर्हीण्यः" इति । एतच्चार्थापत्तेनोपविश्वास्य यत्र दर्शनप्रातिभाव्यं क्रियते तद्विषयमेव । तथा च नारदः—"ऋणिन्यप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वा विवादिते । प्रतिभूस्तदृणं दद्यात् अनुपस्थापयेत्तथा ॥" इति[1] । यदीपस्थानं संभवतीति शेषः । मृतस्य चोपस्थानासंभवाज्जीवदधिकार इति नारदाभिप्रायः ॥ ५३ ॥

विकल्पप्रसङ्गे विषयव्यवस्थोक्तैव । पूर्वश्लोकार्थमेव स्पष्टयति—**दर्शनप्रतिभूर्यत्रेत्यादि॥ ५४ ॥**

सुबोधिनी

वितथपदमनुवर्तत इत्याह—वितथ इत्येवेति । वैतथ्यमेव दर्शयति—शाठ्येनेति । दौर्जन्येन धनाभावेन वाऽधमर्णो यदोत्तमर्णस्य धनं न ददाति, तदा दानप्रतिभूर्दाप्य इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

बालंभट्टी

सूचितं विशेषद्वयमाह—इतरेति न पौत्र इति। अत्रापि एतत्समुच्चायक इति भावः ॥ ५३ ॥

पौनरुक्त्यं निराचष्टे—एतदिति।इतरस्येत्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः।यत्रेति व्याचष्टे—यदेति।अपि-समुच्चयमाह—प्रतीति।मृत इत्यस्य व्याख्या-दिवंगत इति।दिवं गत इति पाठान्तरम्।तत्र कालंगत इत्यर्थः।"कालो दिष्टोप्यनेहापि" इत्यमरः।तथा चेदं न भोगाते इति बोध्यम्। तत् पुत्रा इत्यत्र द्विवचनान्तेन समास इत्याह—तयोरिति। तैयोरवमर्णत्वेन प्राप्तस्यानिषेधामाह—प्राती-

---

१.—१.११९.। २ क. समुच्चयमाह । ३ ख. आधमर्णेन ।

भाव्यायातं पैतृकमृणं न दद्युः। यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवंगतः तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः। ते च मूलमेव दद्युर्न वृद्धिम्,—"ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः। समं दद्यात्तसुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः॥" इति व्यासवचनात्। प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यान्न वृद्धिम्। तथा सुतोऽपि प्रातिभाव्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात्। तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रावप्रातिभाव्यायातं प्रातिभाव्यायातं च ऋणं यथाक्रममगृहीतैर्धनैः न

सुबोधिनी

दानप्रतिभुवः पुत्रा मूलमेव दद्युरित्याह—ते च मूल्यमेवेति। मूलमेव मूल्यम्। व्यासवचनं व्याचष्टे—प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तमित्यादिना। अत्र प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तमित्येतत्पदमर्थसिद्धम्। "प्रातिभाव्यागतं सुतः" इत्यनुमंशं व्याचष्टे—तथा सुतोऽपीति। "तत्सुतौ तु न दाप्यौ" इत्यनुमंशं व्याख्यायन् तत्सुताविति पदं निर्वक्ति—तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतावित्यनेन। तौ काक्वाकाङ्क्षायां विवृण्वन्नाह—प्रपौत्रपौत्रावित्यनेन। अधुना तत् सुतौ न दाप्यावित्यस्य वाक्यस्यार्थमाह—अप्रातिभाव्यायातमिति। पौत्रसुतः प्रपौत्रोऽप्रातिभाव्या-

बालंभट्टी

ति। तेन प्राप्तमित्यर्थः। अनुपंगेण तृतीयपादं व्याचष्टे—यास्यिति। अत्रैकवचनान्तेन समास इत्याह—तस्येति। पुत्राः ते एव। अत एवाऽऽह—न पौत्रा इति। विशेषं मनूक्तमाह—ते चेति। दानप्रतिभुवः पुत्राश्चेत्यर्थः। व्यासवचनं क्रमेण वाक्यत्रयेणोभयपरत्वेन श्लिष्टत्वाद् व्याचष्टे—प्रतीति। इदं विशेषणमर्थसिद्धार्थकथनपरं, तत्र तेषामनधिकारात् सममित्युभयशेष इत्याह—सममिति। शेषमाह—दद्युरिति। पौत्रा इत्युक्तेरिति भावः। क्वचित् मूले व्याख्याने च एकवचनान्तपाठे एव पौत्र इति। तदा समं दद्यादित्युभयशेष इति न कोऽपि दोषः। अपिः समदानांशे पौत्र पुत्रासमुच्चायकः। एवेन वृद्धिव्यवच्छेदः। तत्सुतावित्यत्रापि द्विवचनान्तेन समास इत्याह—तयोरिति। तयोः स्वरूपे आह—प्रपौत्रेति। उक्तवाक्यार्थमाह—प्रातीति। सद्यश्चयवारणायाऽऽह—यथाक्रममिति। पौत्रसुतः प्रपौत्रः अप्रातिभाव्यागतं तत्र दद्यादित्यर्थः सूचितम्। विशेषमाह—अगृहीतेति। व्यासवाक्येस्या-

१ ख. तथा तत्सुतौ। २ ग. अगृहीतावेत्ति। ३ 'तत्सुतोऽपि' इति तु मिताक्षरायां ख. संज्ञितायां पाठः।

दाप्यावितिं । यदपि स्मरणम्—" खादको वित्तहीनः स्याल्लग्नको वित्तवान्यदि । मूलं तस्य भवेदेयं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥" इति तदपि,—लग्नकः प्रतिभूः, खादकोऽधमर्णः—लग्नको यदि वित्तवान्मृतस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा बन्धकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातः,

---

सुबोधिनी

यातम्, पुत्रसुतः पौत्रः प्रतिभाव्यायातं चर्णमगृह्णीतरित्थौ द्वावपि न दशातामित्यर्थः । "ऋणं पैतामहम्" इत्यनेन व्यासवचनेन सह विरोधमाशङ्कते वचनान्तरस्य-यदपि स्मरणं खादको वित्तहीन इति । व्यासवचनेन दानप्रतिभूपुत्रस्य मूलदानं प्राप्तम् ; अत्र तु लग्नकस्य प्रतिभुव एव मूलदानमिति विरोधः । विरोधं परिहरति—तदपीति । तदपि व्याख्येयमित्युत्तरेणान्वयः । दानप्रतिसुवः पुत्रा दाप्या ह्यभिधानात् दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । तत्र कचिदपवादमाह—यत्र दर्शनप्रतिभूरित्यादिना ।

बालंभट्टी

न्याविरोधं परिहरति—यदपीति । व्यासवाक्ये दानप्रतिसुतस्य मूलदानमुक्तमेव तु लग्नकस्य प्रतिभुव एव मूलदानमुक्तमिति विरोधः तं परिहरति—तदपीति । व्याख्येयमित्यन्वयः। अप्रसिद्धत्वात्फलार्थमाह—लग्नक इति । अथ वाक्यार्थमाह—लग्नक इति । तदा तदैव पादशेषदृष्टमाह—मृत इति पुत्रेणेति । अनेन वृद्धिमित्यत्र तस्येत्यस्यानुषङ्गः । पुत्र इति शेष इति सूचितं—मूल्यमितिं मूलेन समं मूल्यं "नौ द्वयो धर्म" इत्यादिना यत्, न देयेत्यर्थः—कुचित् उभयत्र मूलमित्येव पाठः। तथोः सुता न दाप्या इत्युक्तस्यापवादं क्वाचित्कविशेषमाह—यत्रेति । अन्यत्र त्वित्यर्थः । कुचित्तथापाठ एव एवेत्यदानव्यवच्छेदः । अत्र तस्मादेवेत्यनेन बन्धकस्य कालवत्त्वेन ऋणपर्याप्तत्वेऽपि यावत्तद्बन्धकं तावदैव देयं, न ततोऽधिकं यावद्दानं तावत् स्वयमेवेति । तस्मात् तत एव धनात् बन्धकात् । न्यूनतया प्रतिज्ञातार्थासिद्धेराह—दर्शनेति । युक्तस्तुल्यत्वादिति भावः। प्रत्येति—तस्यापीत्यर्थः । अभि

---

१ क. ख. मृतः पुत्रेण । २ ङ. इदं एवं नास्ति । ३ अ० ४. ४. ९१. । ४ स्वयमपीति दृश्यते ।

तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दद्युरेव ; यथाऽऽह कात्यायनः—"गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्माद्दाप्यः स्यात्तदणं सुतः॥" इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । "विना पित्रा" —पितरि प्रेते दूरदेशं गते वा॥ ५४ ॥

5 यस्मिन्ननेकप्रातिभूस्तत्र कथं दातव्यमित्यत आह—

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।
एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

यद्येकस्मिन्प्रयोगे द्वौ, बहवो वा, प्रतिभुवस्तदर्णं संविभज्य स्वांशेन दद्युः ।

श्लोकान्तरारम्भसामर्थ्यान्मृतवचनाच्च जीवतः पुंसः शक्तितोऽल्पेनापि कार्यसिद्धेरभिप्रायः । एकस्यैव तु यदा कार्मिणः बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ॥

एकच्छायास्थितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

बहवः प्रतिभुवो यदि स्युः अंशतो धनं दद्युः । एकच्छायास्थितेष्वेषु धनिकस्येच्छया

सुबोधिनी

अत्र तस्मादेव बन्धकादणं दाप्या इत्यभिधानात् तस्य बन्धकस्यर्णापर्याप्तत्वेऽपि यावत् बन्धकमर्हति, तावदेव देयं न ततोऽधिकामिति गम्यते ॥ ५४ ॥

बालंभट्टी

प्रेतमर्थं प्रकान्तमाह—पितरीति । अनेन पूर्वं श्रुत इत्युपलक्षणमिति सूचितमिति केचित् अत्रैव तथोक्तिश्चारस्यांशयोरपरे ॥ ५४ ॥

अनेकेति — तैत्र सजातीया विजातीया वेति भाव इत्याह । तैत्र उत्तरार्द्धादुरोधेन विजातीयस्थले आह— यद्येकस्मिन्निति । बहुत्वमनेकत्वोपलक्षणमित्याह — द्वाविति स्वांशेनेति । स्वस्वांशेनेत्यर्थः । कुचिल्लभ्यव पाठः अत एव स्वांशेति बहुवचनोपपत्तिः । सजातीयस्थले उक्तम् एकछायाश्रितेष्विति तत्रातीकं

---

१ क. भुवः स्युस्त० । २ श. तस्य कृताद्याप । स्वर्णाद्याप । ३ तत्राटी ।

एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः । अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितः तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्यये च ॥ तेष्वेकच्छायाऽऽश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्तापेक्षया स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दद्यादांशतः ॥ एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं 5
गतस्तत्पुत्रश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः । मृते तु कस्मिंश्चित्तत्सुतः स्वपित्रंशमद्वृद्धिकं दाप्यः; यथाऽऽह कौत्यायनः—"एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पैतृकांशं तु मृते समम् ॥" इति ॥ ५५ ॥

व्यस्तसमस्तत्वेन कृत्स्नं धनं दापयेत् । एकच्छायका: समानग्राहकत्वेन प्रतिभुवः न द्रव्योपभोक्तारः। एतदेव चैषिवत्ति सर्वनाम्ना स्पष्टीकृतम् । द्रव्यानुपभोक्तृत्वाच्च ॥

सुबोधिनी

अतश्च धनिको वित्तापेक्षयेति—आदिशब्दात् सत्यवाक्फाभिजात्यादयः । मृते तु कस्मिंश्चिदिति—एकच्छायाश्रितेषु मध्ये कस्मिंश्चित् प्रतिभुवीत्यर्थः । एकच्छायाप्रविष्टानामिति । एकच्छायामविष्टानां मध्ये यस्तत्र दृश्यते, स धनिकेच्छया दाप्यः। एकच्छा-

बालंभट्टी

भूत्वा पदार्थकथनपूर्वकं व्याचष्टे—एकेति । सादृश्यं विशदयति—अधमर्ण इति । एवमिति—स यथा दर्शनाय विश्वासाय च स्थितः एवं तेऽपीत्यर्थः । एषिवत्तस्य व्यत्ययो—प्रतीति कामभिति दद्यादिति शेषः । रुचिबीजं कथयन् तात्पर्यार्थमाह—अतश्चेति । आदिना सत्यवाक्त्वाभिजात्यादि । स्वार्थं स्वधनम् । विशेषमाह-एकेति, तेषां मध्ये इत्यर्थः। सः -सोऽपि सर्वं सवृद्धिकम् मृते तु कस्मिंश्चिदिति-तेषां मध्ये कस्मिंश्चिन् प्रतिभुवि मृते इत्यर्थः। वैलक्षण्यसूचकस्तुः अंशामिति—अवशिष्टं स्वार्थादधिशानां मध्ये यथारुचि दाप्यम् इति भावः। एकेति— तेषां मध्ये स दाप्यः यस्तत्र दृश्यते—यो धनिकेच्छाविषयत्वेन ज्ञायते । ज्ञातावेकवचनम् । तेषां मध्ये कस्मिंश्चित् देशान्तरं गते सति तत्सुतः तद्दिच्छया सर्वं दाप्यः। तेषां मध्ये कस्मिंश्चिन्मृते तु तत्सुतः स्वपित्र्यमंशमेव दाप्यो न सर्वम् तत्रापि समं अवृद्धिकमेवेत्यर्थः। पित्र्यंशमिति पाठः । पित्र्यंशमिति पाठे शाकल्यादित्वं बोध्यम् ॥ ५५ ॥

---

१ ध. स कृत्स्नं । २ ख. तेष्वेक । ३ क. नारदः । ४ ग. पित्र्यमंशम्मृतो । ५ ध. ङ. मृतिगते । ६ ख. पृथग्यैक । ग यथैक ।

प्रतिभाव्ये ऋणदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह—

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनां धनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५६ ॥

यद्व्य प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनं दापितो न पुनर्द्विगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम् ; यथाऽऽह नारदः—"यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिसुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥" इति । ऋणिकैः अधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्व्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम्—वचनारम्भसामर्थ्यात् ॥ एतच्च हिरण्य-

प्रतिभूर्दापितो यत्त्वित्यादि ॥ ५६॥

सुबोधिनी

याश्रितेष्वेव यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्रोषिते देशान्तरगते तत्सुतोऽपि धनिकेच्छया सर्वं दाप्यः। तेष्वेवैकच्छायाश्रितेषु कस्मिंश्चिन्मृते तत्सुतः स्वपितृसंबन्धमेव दाप्यो न सर्वमित्यस्यार्थः॥५५॥

एतच्च हिरण्यविषयमिति— न वस्त्रधान्यादिविषयमित्यर्थः। कालविशेषमनपेक्ष्य

बालंभट्टी

स्येतिभावः। यस्त्विति पाठं सूचयन्नाह—यदिति। धनमित्यस्य व्याख्या—द्रव्यमिति। ऋणमिति पाठान्तरम्। प्रतिभूग्रहणमुक्तरीत्यापलक्षणमित्याह—तत्पुत्र इति। तिरोपमाह—धनिकेनेति। धनिनामिति प्राग्वत्। दिशब्दोक्तिरव्यवधेयमाह—न पुनरिति, न तु हार्यर्थः। विशेषमानमाह—यथाऽऽहेति। ऋणिकं मत्वर्थीय इन्। राजेति शेषः। उत्तरार्द्धार्थमाह—ऋणिकैरिति। भवेदित्यस्य व्याख्या—स्यादिति। विशेषमाह—तच्चेति। तच्च द्विगुणमित्यन्वयः। सद्य एवेति कालेत्यस्य व्याख्या। वचनेनेति—प्रतिभूरिति वचनेत्यर्थः। अन्यथैतदानधैक्यं स्पष्टमेव, तथा तस्य प्रागेवोक्तत्वादिति भावः। अनुपद वस्त्रादौ विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—एतच्चेति। न वस्त्रधान्यादिविषयकमित्यर्थः। वचनस्यान्यविषयतया तच्चेत्याद्युक्तविशेषमाक्षिपति

---

१ क. यस्तु । २ ख. धनिनो । ३ ङ. प्रतिप्रादयेत् । ३२.—१. १२१. । ४ क. ङ. एतच्च ।

विषयम् । ननु इदं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति । तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते ; यथा जातेष्टिविधानं श्रुत्याबाधेन ।

सुबोधिनी

सत्य एव द्विगुणं दातव्यमिति यदुक्तं तदाक्षिपति—नन्विदं वचनमिति । "द्विगुणं प्रतिदातव्यम्" इति द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपाद्यते । तच्च द्वैगुण्यं पूर्वोक्ते मासादिरूपे काले यत्कला वृद्धिः, तस्य यः क्रमः तमप्यधिश्रित्यैवोपपद्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति —स्वकृतवृद्ध्यनुसारेण यदा कालान्तरे द्वैगुण्यं प्राप्नोति धनं, तदैव दत्तद्रव्याय प्रतिभुवे द्विगुणं द्रव्यं दातव्यमधमर्णेन । अथवा यावती वृद्धिस्तत्सहितं मूलधनं देयं न द्विगुणं द्रव्यमिति सत्यो द्वैगुण्यदानमयुक्तमिति । पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनापि द्वैगुण्यमुपपद्यत इत्युक्तम् । तत्राबाधेनाप्युपपत्तौ दृष्टान्तमाह—यथा जातेष्टिविधानमिति । चतुर्थतृतीयपा

बालभट्टी

—नन्विदमिति, उक्तवचनमित्यर्थः । मात्रपदेनोक्तविशेषव्यवच्छेदः । पूर्वोक्तेति । पूर्वोक्ता काले म सादौ कलावृद्धिस्तस्यायः क्रमस्तदवाप्तेनापीत्यर्थः स्वकृतवृद्ध्यनुसारेण यदा कालान्तरे द्वैगुण्यमेति धनं तदैव दत्तद्रव्याय प्रतिभुवे द्विगुणं दातव्यमधमर्णेनेति द्वैगुण्यमात्रप्रतिपादकेनानेन वचनेन शोभते । अन्यदा तु यावती वृद्धिस्तत्सहितं मूलधनं देयं न द्विगुणमिति सत्यो द्विगुणदानमयुक्तमिति भावः । अबाधेनोपपत्तौ दृष्टान्तमाह—यथेति।

चतुर्थे तृतीयपादे प्रैषसाधिकरणं फलसंयोगसम्बन्धोदितेन स्यात् संयोगस्याशेषभूतत्वादिति "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते" इत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः। पुत्रजन्मानन्तर मेवेयमिष्टिः कार्या न जातकर्मानन्तरमेवेति, पुत्रजन्मनो नियोज्य विशेषणत्वेन निमित्तनन्तरमेव कार्येति जातकर्मणः प्राग्नेवेति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु न केवलं जन्म विशेषणं नियोज्यस्य, अपि तु पुत्रजातपुत्रत्वादिकमपि । एवं च पुत्रजन्मपुत्तत्वरूपनिमित्तयोः संचलित योरेव नियोज्यविशेषणत्वम् पुत्रजातपुत्तवादिकं च पुत्रे जीवत्यभिलषितं पितुः न तद्विपरीते

---

१ थ. द. थ्यमेति। २ थ. द. अन्यथा या। ३ जातेष्टिन्याये इदं अधिकरणं प्रथममिति अभिप्रेत्य प्रथमेति तत्र हि अधिकरणद्वयं प्रवृत्तं । तथा च शाबरभाष्ये इतः पभृति अधिकरणद्वयं जातेष्टिन्यायः इति ॥ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे च इदं पूर्वं अधिकरणत्रयमारचितम् ॥ तत्र पथमं प्रेक्षानेरेष्टेः पुत्रगतफलकलनिश्चायकं, द्वितीयं च जातकर्मोत्तरकालकर्तव्यता निश्चायकं, तृतीयम् आशीर्वादपगमोत्तरकालतानिश्चायकम् । मीमांसायां—४.४. १७. सू. ३८। ४ फ. ब. भतस्य। ५ फ. नियोज्यात्मविशेषणत्वम्। ६ नाज्जोवतीत्यर्थः।

सुबोधिनी

देऽन्तिमाधिकरणम्। "फलसंयोगस्त्वग्नेदिते न स्यादशेषभूतत्वात्" "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते"इत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः—पुत्रजन्मानन्तरमेवेयं जातेष्टिः कर्तव्या, उत जातकर्मानन्तरमेवेति। पूर्वपक्षस्तु पुत्रजन्मनो निमित्तस्य नियोज्यविशेषणत्वेन निमित्तानन्तरमेवेष्टिः कर्तव्या। अतो जातकर्मणः प्रागेवेति। सिद्धान्तस्तु न केवलं जन्म नियोज्यस्य विशेषणम्, अपि तु पुत्रगतपूतत्वादिकमपि। एवञ्च पूतत्वनिमित्तयोः संवलितयोरेव नियोज्यविशेषणत्वम्। पुत्रगतपूतत्वादिकं च पुत्रे

बालंभट्टी

सकृतिमाह—प्रातीतिकस्य प्रतिक्रियाविधिमिति—पलाशपर्णं कृत्वा पुनः परावृत्तस्थाधमर्णं जीवन्तं च स्तन्यपानादेव, स्तन्यपानं च जातकर्मणः प्राक्निषिद्धम्, अतो जातकर्मानन्तरमेवेष्टिः। एवं च जन्मानन्तरभाविन्या इष्टेः जातकर्मानन्तरमुत्कर्षे आशौचानन्तरमेव कार्या, न जातकर्मानन्तरं कालक्षीणरूपाऽत्वागमे सानाभावात्, "शुचिना कर्म कर्तव्यम्" इत्यस्यापवादाभावादिति। इदं च गुरुमतेनोक्तम्। भट्टमते तु संशयस्तु प्राग्वत्। निमित्तानन्तरं नैमित्तिकस्यावश्यंभावित्वात् जन्मक एव निमित्तत्वाज्जन्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु वाक्यशेषश्रुतपुत्रगतपवित्रत्वादि फलकामनावान् वैश्वानरेष्टावधिकरी। तच्च फलं जीवत्येव पुत्रेऽपि(?) च जीवन्तं च शिशोर्जातमात्रस्य स्तन्यपानायत्तमेव,तच्च स्तन्यपानं जातकर्मानन्तरमेव,न ततः प्राक्, अतः पुत्रसंपवित्रत्वादिफलावरोधेन जातकर्मानन्तरमेवेष्टिरिति। एवं स्थिते तृतीयवर्णे कन्योचिता जातकर्मानन्तरमेवेष्टिरुक्ता शौचानन्तरं उत्कर्षे प्रयोजनाभावात् जातकर्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्ष उच्यते। निमित्तान्तर्यमिष्टेस्तावत् बाधितमेव तद्वतोऽप्रयोजनवशात्। बाधिते च निमित्तानन्तर्ये शुद्धकालाप्रतीक्षया आशौचापगमे पौर्णमास्यादिके काले कार्या शुद्धकालस्याप्यङ्गत्वात्, शुचिना कर्मेत्यस्यापवादाभावादिति। यथा च शुद्धकालरूपाङ्गबाधेऽपि जातेष्टिविधानं तथा अक्षीतिभाग इत्यादिना प्रायुक्तो यः कालक्रमेण वृद्धिक्रमस्तद्बाधेऽपि द्वैगुण्यविधानमिति सक्थो न द्वैगुण्यमिति भावः। अत्र सक्थो द्वैगुण्यदानपक्षेऽ-

---

१ त. स्यात् संयो गस्याङ्गे। २ फ. वर्णकं पक्षान्तरव्याख्यानं ३ यदष्टाकपालो भवति गयस्यैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यद् नवकपालो भवति वितर्यंवास्मिंस्तेजो दधाति यद् दशकपालोविश जेवास्मिन्नन्नाद्यं ददाति यदेकादशकपालोनिर्बुधैवास्मिन्निंद्रियं दधाति यद्वादशकपालोजगत्यैवास्मिन्पशून् दधाति यस्मिन् जाते एतां इष्टिं निर्वपतिपूत एवास तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति। ४ फ. पुनरत्र तथा।

अपि च सद्यस्तद्वृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः सन्ततभावान्मूलदानमेव

सुबोधिनी

जीवत्यभिलषितं पितुः, न तद्दैवीत्ये । जीवनं च स्तनपानादेव । स्तनपानं च जातकर्मणः प्राक् निषिद्धम् । अतो जातकर्मानन्तरमेवेष्टिः । एवं जन्मानन्तरभाविन्या हृष्टेर्जातकर्मानन्तरमुत्कर्षे आशौचानन्तरमेव कर्तव्यान जातकर्मानन्तरम् कालशौचरूपाद्ग्रहाने प्रमाणाभावात् "शुचिना कर्म कर्तव्यम्" इत्यत्यपवादभावादिति। एतच्च गुरुतन्त्रानुसरेण। भट्टमते तु "फलसंयोगास्त्वचोदिते न स्याददोषभूतत्वात्।" "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते" इत्यादि श्रुयते। तत्र संशयः पुत्रजन्मानन्तरमेवेष्टिरुत जातकर्मानन्तरमेवेति। निमित्तानन्तरं नैमित्तिकत्वाद्वदग्भाविक्षाजन्मन एव निमित्तत्वात् जन्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्षः, वाक्यशेषश्रुतपुत्रजातपविडपादिफलकामनावान् वैश्वानरेष्टाधिकारी । पुत्रजातपूतत्वादिकं च फलं जीवत्येव पुत्रेऽभीष्टम् । जीवनं च जातमात्रस्य शिशोः स्तनपानायत्तमेव । तच्च स्तनपानं जातकर्मणि निर्वृत्तं एव, न प्राक् । अत्र पुत्रजातपवित्रत्वादिफलानुरोधेन जातकर्मानन्तरमेवेष्टिरिति राद्धान्तः । एवं स्थिते तृतीयवर्णकेऽन्या चिन्ता। जातकर्मानन्तरमेवेष्टिरुताशौचापगमे इति । तत्र पुत्रजातपवित्रत्वादिरूपप्रयोजनवशाज्जननरूपनिमित्तानन्तरमपि प्राप्तेयमिष्टिर्जातकर्मानन्तरमुत्कृष्टा। एवमुत्कृष्टायाः पुनराशौचानन्तरमुत्कर्षे प्रयोजनाभावाज्जातकर्मानन्तरमेव कर्तव्येति प्राप्तेऽभिधीयते । निमित्तानन्तर्यं तावत् बाधितसिद्धेः पवित्रत्वादिरूपप्रयोजनवशात्। बाधिते च निमित्तानन्तर्ये शुद्धकालप्रतीक्षया शौचापगमे पौर्णमास्यादिकाले कर्तव्या शुद्धकालस्याप्यङ्गत्वात् शुचिना कर्म कर्तव्यमित्यस्यापवादाभावादिति । प्रकृते स्वेवमुपयोगः । यथा शुद्धकालरूपमङ्गमबाधित्वैव जातेष्टिविधानं, तथा अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादिना पूर्वोक्तो यः कालक्रमेण वृद्धिक्रमस्तमबाधित्वैव द्वैगुण्यविधानम्। अतश्च न सद्यो द्वैगुण्यमिति । सद्यो द्वैगुण्यपक्षेऽनुपपत्तिं दर्शयति— अपि च सद्य इति। अयमर्थः—सद्यो द्वैगुण्यं नाम सद्य एव वृद्ध्या सह द्वैगुण्यं, न स्वरूपतः, वृद्धिस्तु पशुस्त्रीणां सन्ततिः-"सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणाम्" इत्युक्तवान्। तथा सद्यो द्वैगुण्यपक्षे पशुस्त्रीषु सद्यः सन्तत्यभावान्मूलमात्रमेव देयं स्यात्, न द्विगुणम् ।

बालभट्टी

नुपपत्तिमप्याह — अपि च सद्य इति । द्विगुणवृद्धिसहितेत्यर्थः। सद्यो द्वैगुण्यं नाम स्वस्य वृद्ध्या सह द्वैगुण्यं न स्वरूपतः। वृद्धिस्तु पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव "सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणामि-

---

१ घ. गुण्य०। २ थ. द. पवित्रत्वादि । ३ थ. द. सिद्धा । ४ थ. द. पत्तिमपि द । ४ थ. द. न्ततिरेव ५ थ. द. ण्यदानप ।

प्राप्नोतीति । तदसत् । "वह्वधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा ।' इत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेर्द्वैगुण्यमात्रविधान इदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेऽपि सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियताऽपि कालेनाधमर्णेन संघटते तदा सन्ततिरपि
5 संभवत्येवायद्वा पूर्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियो दास्यतीति न किंचिदेतत्। अथ प्रति-

सुबोधिनी

अतश्चानुस्यूतत्वेन सद्यो द्वैगुण्यमनुपपन्नमिति परिहरति—तदसदित्यादिना। एतदुक्तं भवति—"वह्वधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा।" इत्येतद्वचनारम्भसामर्थ्येनैव कालक्रमेण द्वैगुण्यादेः प्राप्तत्वात् पुनश्च कालक्रमाद्यात्तद्वैगुण्यविधानमनुपपन्नं स्यात्। अतश्च पूर्वोप्राप्तं यत् सद्योद्वैगुण्यं तदेवावश्यं विधेयम्। जातेस्त्रिविधायकवाक्यस्यानर्थक्यापत्तेश्च। अधिना कर्म कर्तव्यम् इत्येतद्वाक्येनाप्युपपत्तेरिति विशेष इति। "प्रतिभूर्दापितोयत्तु" इत्यस्यैव वचनस्य विपर्यविशेषपर्यवसानद्वारा कालक्रमेणैव द्विगुणदानविधिपरत्वं वक्तुमाक्षेपद्वारा तदुपपुक्तं किंचिदाह—अथ प्रातिभाव्यमित्यादिना। अधुना कालक्रमेणैव द्विगुणदानविधिपरत्वं दर्श-

बालंभट्टी

युक्तत्वात्। तथा च सवस्तथा द्वैगुण्यदानपक्षे पशुस्त्रीषु सद्यः सन्तत्यभावान्मूलकाडाभेव देयं स्यादिति संततिः स्त्रीपशुष्वेवेति वक्ष्यमाणमनुपपन्नमित्यर्थः। वक्ष्येति —यत् इत्यादिः। वक्ष्येत्यादि वचनारम्भसामर्थ्येनैव तत्र क्रमेण द्वैगुण्यादेः प्राप्तौ पुनस्तथा तद्विधिर्व्यर्थेति पूर्वोप्राप्तं सद्यो द्वैगुण्यमेवात्राऽवश्यं विधेयम्। इदानं तु तद्विधिवाक्यस्यानर्थक्याभावाच्छुचिनेत्येतदवधेनाप्युपपत्तेरिति विशेष इति तद्वैयर्थ्यमिति भावः। एवमाद्यदोषं सूचयित्वा द्वितीयदोषमुद्धरति —पशुस्त्रीणां त्विति। तथा च तत्संभवापेक्षे, न तु नित्यतामिति भावः। अभ्युपेत्येदम्। वस्तुतस्तदयुक्तमिति सूचयन् तदा तत्संभवमाह— यदेति। तावता कालेनेति पाठः। संघेति—तेन सह सङ्गतो भवतीत्यर्थः। सद्यः संघटनपक्षे आह —यद्वा पूर्वेति। प्रतिभूकर्तृकद्रव्यदानात् पूर्वम् अधमर्णस्य पलायनदशायां विद्यमाननादशायां वः जातेस्त्रयः। अथास्य वचनस्य विधर्यविशेषपर्यवसानद्वारं कालक्रमेणैव द्विगुणदानविधिपरत्वाक्षेपार्थं तदुपपुक्तं किंचिदाह—अथेति। उच्यते इति

---

१ थ. द. वंगश्च ।

भाव्यं प्रीतिकृतम्, अतश्च प्रतिसुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव । न च प्रीतिदत्तस्य याचनाद्यावृद्धिरस्ति; यथाऽऽह—"प्रीतिदत्तं तु यत्किंचिद्वर्धते न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥" इति । अतश्चास्यैं प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्द्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यते इति तदप्यसत् । अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेर्द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदेह प्रतीयते । तस्मात्काल- 5 क्रमणैवैतं द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुधूक्तम् ॥ ५६ ॥

प्रकाशवचनात्प्रतिश्रुतो हस्तनिर्गतं तदेव द्विगुणं देयम्, न तु धनिकाय यावदेयमित्यभिप्रायः । हिरण्यविषयश्चार्थ श्लोकः ॥ ५६ ॥

सुबोधिनी

अधुना कालक्रमेणैव द्विगुणदानविधिपरत्वं दर्शयति—अतश्चैवमित्येति । अयमर्थः—प्रीतिदत्तस्यायाचितस्य वृद्धयभावेन प्रतिभूदत्तस्यापि पूर्वोक्तरीत्या प्रीतिदत्तत्वेनायाचितत्वापि वृद्धयभावे प्राप्ते तदपवादत्वेनायाचितस्यापि प्रतिभूदत्तस्य दानदिवसादारभ्य कालक्रमेण वृद्धया सह द्विगुणं दातव्यमिति । निराकरोति—तदप्यसदिति। वाक्यार्थो हि वाच्यो व्यङ्ग्यो वा भवेत्। न त्वसावर्थोऽभिधीयते वा व्यज्यते वा अतो नायमर्थोऽपि त्वसावुक्त एवार्थो ग्राह्य इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

बालंभट्टी

देयः । वचनं हि नारदमाह—यथाऽऽहेति । यत्किंचित् प्रतिभूदत्तं अनिकदत्तं वा—पञ्चकमिति। प्राग्वत् तमेवाऽऽक्षेपमाह—अतश्चेति । अस्य प्रतिभूसम्बन्धिनः । यावद्द्विगुणमित्यस्ययमीप्सावः। प्रीतिदत्तस्थले अयाचिते तदभावस्योक्तत्वेन प्रतिभूदत्तस्यापि तादृशस्योक्तरीत्या तथा वृद्धयभावे प्राप्तेऽपवादत्वेन अयाचितस्यापि तस्येदं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। —अस्यार्थस्येति ।वाक्यार्थो हि वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यो वा भवेत्। तद्यायं नार्थः—अप्रतीतेः; न द्वितीयः प्रमाणाभावात् ; अत एवानन्त्य इत्यर्थः । तदाह—द्विगुणमिति । उपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५६ ॥

---

१ ना० १, १०९. । २ ग. अतः प्रीति० । ३ त. अ यस्ये । ४ थ. परा ।

प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह—

सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५७ ॥

हिरण्यद्वैगुण्यवत्कालानादरेणैव स्त्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः । स्त्री-
5 कस्तु व्याख्यात एव।यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तया वृद्धया सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शन-प्रतिभूः संप्रतिपन्ने काले अधमर्णं दर्शयितुमसमर्थः तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्रयं दातव्यम् । तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रयुंजतं धनं दाप्यः,—"न-
10 ष्टस्यान्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परम् । यश्चासौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥ काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तु प्रेते चैष विधिः स्मृतः ॥" इति कात्यायनवचनात् । लग्नकविशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः—"न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ॥निरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कचित् ॥नैव रिक्थी न मित्रं च न चैवान्यन्तवासिनः। राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः॥ नाशक्तो धनिने

संततिस्तु पशुस्त्रीणाम् इत्यादि ॥ ५७ ॥

तथाशब्दः सत्कारार्थः । यस्य यावती परा वृद्धिरुक्ता तस्य तद्वृद्धियुक्तं स सत्का-

---

बालंभट्टी

सर्वत्र वस्त्रादावपि—अल्पाक्षरत्वात् स्त्रियः पूर्वनिपातः । तेषु सन्ततिरेवेत्यर्थः । प्रा-गुक्तेत्येवाऽऽह—कालानादेति । वृद्धया सह आधिरित्यं सामान्यतः सर्वं तात्पर्यार्थमाह—यस्येति । विशेषमाह—यदा त्विति । संप्रेति—प्रतिज्ञाते प्राप्ते इत्यर्थः। तत्र पक्षत्रये । एव-मप्येऽपि । अत्र मानमाह—तस्येति । परम् अधिकं । काले इति—परस्मिन्नपि काले यदि स न तथा कुर्यात् तदा तस्मिन् काले व्यतीते तु सति तं निबन्धं तमर्थं दाप्यदित्यर्थः । प्रेते चेति—अधमर्णे इत्यर्थः। विशेषान्तरमाह—लग्नकेति । प्रतिभूविशेषे निषेधोऽपीत्यर्थः। केषांचित् प्रतिभूत्वनिषेध इति यावत् । तेनैव कात्यायनेनैव । अत्र स्वामिस्वादिकं खनिरू

१ क. प्रतिश्रुतं ।

दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । जीवन्वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्तकः॥ नाविज्ञाय गृहीतव्यः प्रतिभूः स्वाऽक्रियां प्रति॥" इति॥ सन्दिग्धोऽभिशस्तः; अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः॥ इति प्रतिभूविधिः ॥

धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतू प्रतिभूराधिश्च; यथाऽऽह नारदः,—"विस्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च।" इति । तत्र प्रतिभूर्निरूपितः, इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते;—आधीयत इत्याधिः। स च

रमतिभुवो देयमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

विस्रंभहेतू द्वावाधिप्रतिभुवौ । तथा चोक्तम्—"विस्रंभहेतू द्वावत्र प्रति

सुबोधिनी

निबन्धं दापयेत् तमिति,—तमर्थं दापयेदित्यर्थः॥ इति ऋणादानप्रकरणे प्रतिभूविधिः॥

बालंभट्टी

पितं ग्राह्यम् । कश्चित् कापि । रिक्थी पुत्रादिः। दातुं धनमिति शेषः। जीवन्निति-यस्य पिता जीवन् जीवति व्यसनेन शता आस्ता इति शेषो वासोऽपि चेत्यर्थः।तथैवेच्छेति-स्वेच्छाचरणशील इत्यर्थः । त्वेति —प्रतिभूस्वकरणमभिसमीक्ष्येत्यर्थः । प्रतिभूस्त्वक्रियेति इति पाठान्तरम् । अत्र धनिकेन स्वदानक्रियाभिसमीक्ष्येत्यर्थः । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्पष्टमेव ॥ इति प्रतिभूविधिः ॥

प्रसक्तसाक्षिनिरूपणमकृत्वाऽऽधिनिरूपणे संगतिमाह — धनेति । तद्दाने इत्यर्थः । विस्रम्भो विश्वासः । अधनप्रयोगे । तत्र तयोर्मध्ये—इदानीमिति । तत्प्रसङ्गेऽपि तैतोऽप्यन्तरङ्गत्वादिति भावः । निरूपणस्योभयरूपत्वेनात्र मूलायुक्तमुभयं वक्तुं तस्यादौ सामान्यलक्षणमाह—आधिर्नामेति । स्योपेति— उत्कृष्टविश्वासेत्यर्थः । यद्वा उपरीति लोकोक्तिरत्यन्तिनिधित्वेनेत्यर्थः । अधीति—स्थाप्यत इत्यर्थः । एवं रूढिमुक्त्वा योगमाह—अधीति । अर्थस्य एव । अत एव नारदवाक्ये तथोक्तम् । तेनोभयप्रदर्शनम् । अत एव तत्र तथोक्तम् । अथ भेदमाह—स चेति ।

१.—१. ११९. । २ क. ततोऽप्यन्तरङ्गत्वादिति भावः ।

द्विविधः—कृतकालोऽकृतकालश्च ; पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो भोग्यश्च ; यथाऽऽह नारदः—"अधिक्रियत इत्यादिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः। कृतकालोपनेयश्च यावदेयोऽकृतस्तथा॥ स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च॥" इति। कृते काले आधानकाल एवामुष्मिन्काले दीपोत्सवादौ मयाऽयमधमर्णिको मोक्तव्योऽन्यथा तवैवाऽऽधिर्भविष्यतीत्येवंनिरूपिते काले उपनेयः आत्मसमीपं नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः। देयं दानं, देयमनेनेत्यस्य यावदेयम्, उद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः; यावदेयमुद्यतः यावदेयोद्यतः गृहीतधनप्रलपर्णावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः। गोप्यो रक्षणीयः ॥ ५७ ॥

सुबोधिनी

"अधिक्रियत इत्यादिः" इत्यादिनारदवाक्यं व्याचष्टे—कृते काल आधानकाल इत्यादिना। तत्र कृतकालाधिस्वरूपं निरुच्याकृतकालाधिस्वरूपं निर्वक्ति—देयं दानमित्यादिना। गोप्याधिस्वरूपमाह—गोप्यो रक्षणीय इति। भोग्यस्तु प्रसिद्धः ॥ ५७ ॥

एवञ्च चातुर्विध्यमाधेरुक्तं भवति। तत् यथा—कृतकालगोप्यः कृतकालभोग्य इति हेधा।

बालंभट्टी

द्विधेति। द्वित्वरूपेण इत्यर्थः। स द्विविधोऽपि सन्दिग्धत्वात् कृतेत्यादि पदत्रयं तत्रयमेकेन व्याचष्टे—कृते इत्यादिना य इत्यन्तेन। काले इति—अनेन कर्मधारयोत्तरं "कृत्यैरधैः" इति सप्तमी समासः सूचितः। अस्यार्थमाह—धनेत्यादि काले इत्यन्तेन। एवेत्यानन्तर्यकालव्याकृतिः। उपार्यमाह—आत्मेति। विशिष्टतापर्यार्थमाह—मोचेति। अयमेव कृतकालः, एतत्स्वरूपमुक्त्वाऽकृतकालाख्यद्वितीयस्वरूपं निर्वक्ति—देयमिति। बहुलग्रहणात् भावे कृत्य इत्याह—दानमिति। अस्ययीभावः पैदार्थीनिवृत्तार्थमाह—देयमनेति। उद्यतपदार्थमाह—नियत इति। उभयोरन्तर्भावितण्यर्थत्वसूचनायाऽऽह—स्थापित इति। सुप्सुपेति समासमाह—यावदिति। तात्पर्यार्थमाह—गृहीतेति। प्रत्यर्पणे दानम्। अवधेय इत्यन्तस्यापि तमाह—अनीति। निरासाय तत्स्वरूपमाह—रक्षेति। भोग्यस्तु प्रसिद्ध इति भावः ॥ ५७ ॥

---

१. १२४—१२५. । २. अ० २. १. ४३. । ३ क. ख. पदार्थानुक्ति. ।

एवं चतुर्विधस्याऽऽधेर्विशेषमाह—

आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।
काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५८ ॥

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यथाधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोक्ष्यते तदा नश्यति,—अधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः स्वं भवति। कालकृतः कृतकालः, आहितान्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः। स तु काले निरूपिते प्राप्ते

भूताधिरेव च।" "तयोः प्रतिभूर्व्याख्यातः इदानीं क्रमप्राप्तत्वात् आधिरुच्यते—**आधिः प्रणश्येद्द्विगुण इत्यादि ॥ ५८ ॥**

विश्वासार्थं द्विरण्यादि यदाधीयते स आधिः। स द्विविधः,—गोप्याऽगोप्यश्च,—तत्र गोप्यः कदाचित्कालव्यवस्थया क्रियते । इयता कालेनामोक्षयतो ममायं प्रणङ्क्ष्यतीतिकदाचित्तु स मुग्धः स प्रणश्येत्। द्विगुणे धने यदि न दीयते इतरोऽपि। कालव्यवस्थया कृतं

सुबोधिनी

अकृतकालगोप्योऽकृतकालभोग्यश्चेति । अक्षरार्थमाह— प्रयुक्ते धन

बालंभट्टी

एवं चाऽऽधेश्चातुर्विध्यमनेनोक्तम् । गोप्यः कृतकालोऽकृतकालश्च । एवं भोग्यश्चेति तदाह— एवामिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । मोक्ष्यते इति —मोक्षयते इति पाठान्तरम् । तत्र मोक्षमोक्षणे इति धातुर्बोध्यः । मोक्षत इति स्वपपाठः। अयाध्यर्थमाह—प्रयुक्ते इति, दत्ते इत्यर्थः। भूते सति अधमर्णस्वं तदीयस्वत्वम्। क्वचिद्दृश्यस्तपाठः। षष्ठ्यन्तमात्रपाठे स्वमित्यप्रिमस्यान्वयो बोध्यः । न केवलं तावदित्याह—धनेति । तृतीयपदार्थं पदार्थपूर्वकमाह—कालकृत इति। अस्य पूर्वोक्तस्वभ्रमनिरासायाऽऽह-कृतेति। नन्वेवं सति तदसंगतिरन्यथा पूर्वनिरोधापत्तिरत आह—आहितेति। पूर्वतो वैलक्षण्यमाह—स त्विति । शेषमाह—प्राप्ते इति । गते सतीत्यर्थः । अत एव पूर्वेणागतार्थत्व-

---

१ ङ. ङगोप्यापेहैं । २ फ. भोग्यो देयेति

नश्येत्—द्वैगुण्यात् प्रागूर्ध्वं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः,—क्षेत्रारामादिः—स न कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः "काले कालकृतो नश्येत्" इति ; अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभाव उक्तः—"फलभोग्यो न नश्यति" इति । पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येत् इत्येतदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यम्,—बृहस्पतिवचनात् "हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे

सुबोधिनी

इत्यादिना । चतुर्विधाधिष्वपि विशेषं विभज्य दर्शयति— कृतकालस्य गोप्यस्येति । अकृतकालगोप्याधेर्द्वैगुण्यातिक्रमे नाशः । कृतकालगोप्यभोग्याप्यस्तु कृतकालातिक्रमे नाश इत्यभिहितम् । तत्र न द्वैगुण्यमात्र एव न च कालातिक्रममात्र एव नाशः, अपि तु क्रियानवकाशोऽस्तीत्याह— द्वैगुण्यातिक्रमेणेति । अथ कृतकालस्य गोप्याधेर्यत्नद्वैगुण्ये

बालंभट्टी

माह—द्वैगुण्यादिति, तद्वत् तुर्यपादार्थमाह—फलेति । वक्ष्यमाणेष्वेव पूर्वनिपातस्त्रस्याकृतिगणत्वादित्याह—फलमिति । तृतीयासमासस्तु चकुमुचितः । कदेति—द्वैगुण्ये काले च प्राप्ते सत्यपीत्यर्थः । न चैवं वाक्यार्थभेदे त्रिषु विशेषलाभेऽपि तुर्ये तदलाभात् प्रतिज्ञाहानिरतोऽन्यथा दुर्बलत्वात् श्रुतक्रमे सर्वत्र तेषु विभज्य तमाह—कृतेत्यादि । इदमुभयपरं संकोचे मानाभावादित्याह—गोप्येति । अत एवाऽऽह—कृतेति । विशेषोक्तेरह—भोग्येति । अवेति । पर्यवस्थतीत्यर्थः । कृतकालगोप्याभ्योः कृतकालातिक्रमे नाशः ; अकृतकृतकालगोप्याभ्योर्द्वैगुण्यातिक्रमे स इत्युक्तं तत्र द्वैगुण्यतत्कालातिक्रममात्रयोरेव न सः। किं तु ततोऽप्यग्रे स्वल्पावकाशोऽस्तीति प्राग्वत् विशेषमाह—द्वैगुण्येति। तदेवाऽऽह—हिरण्ये इति। बन्धकस्येति मध्यमणिन्यायेनान्वेति। प्रतीक्ष्य चेति पाठः।प्रतीक्ष्येत्यिप्यपाठः।हिरण्ये द्विगुणीभूते सति कृतावधौ बन्धकस्य काले पूर्णे च सति धनी उत्तमर्णः द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य बन्धकस्य स्वामी भवतीत्यर्थः । द्विःसप्त द्विसप्तास्तेषामहां समाहारो द्विसप्ताहं चतुर्दशदिनानि । प्रती

क. 'फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः'इति नास्ति । २ ब. कृतकालगोप्यभोग्याभ्योः ।

काले कृतावधेः । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ॥ तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धकमाप्नुयात् । "इति । नन्वाधेः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम्,—अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात्; धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतिग्रहक्रयादेरभावात्; मनुवचनविरोधाच्च—" न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः । " इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमनवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानाद्धेर्न निसर्गोऽस्ति, नोन्यत्राऽऽधीकरणभस्ति,न च विक्रयः।एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगत इति । उच्यते। आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये नि-

सुबोधिनी

नाशोऽभिहितः । तमाक्षिपति—नन्वाधेः प्रणश्येदित्यनुपपन्नमित्यादिना । परिहरति—उच्यते आधीकरणमेव लोक इत्यादिना । सोपाधिकाचासौ स्वत्वनिवृत्तिश्च, तत्र हेतुः, सोपाधिका चासौ स्वत्वनिवृत्तिश्च तत्र हेतुः, सोपाधिका चासौ स्वत्वापत्तिश्च, तत्र हेतुरित्युभयत्रापि समासः । ननु भवत्वेवं लोकतः, तथाऽप्यधमर्णस्यात्यन्तिकस्वत्वनिवृत्तेरुत्तमर्णस्य चात्यन्तिकस्वत्वप्राप्तेश्चाभावादाधिनाशः, कथमित्यत आह—तत्र धनद्वैगुण्ये

बालंभट्टी

क्षाफलमाह—तदन्तरेति । चतुर्दशदिनमध्ये इत्यर्थः । कृतकाले तथा प्रतिज्ञयोभयत्र नाशेऽप्यकृतकालगोध्याधौ स न सम्भवतीति पूर्वार्धोक्तमाक्षिपति-नन्विति । हेत्वन्तरमाह—नन्विति । तदेवाऽऽह—न चाधेरिति । तथाशब्दादप्रतीतेर्व्यावर्त्तते—कालेनेति । साधनं कृतेति समासः बहुकालेनेत्यर्थः। संरोधः स्थितिस्तदाह—चिरेति। न च विक्रयम् इति अस्तीत्यस्यानुषङ्गः । नन्वेतावताऽपि नोक्तबलाभोऽत आह—एवमिति । चिरकालावस्थानेनेत्यर्थः । आधीत्यस्थान्यत्रेत्यादिः अन्यथैतदसंगतिः स्पष्टमेवेति भावः । सोपेति—सोपाधिकाचासौ स्वत्वनिवृत्तिश्च तस्यास्तत्र वा हेतुरित्यर्थः । एवमप्येऽपि । स्वत्वनिवृत्तिस्वाभाव्योः स्वाभाविकत्वाभावेन सोपाधिकेष्वुभयत्र विशेषणं प्रसिद्धत्वादेरभ्युपगन्तव्यः । नन्वस्वेवं लोकतस्तथाऽप्यात्यन्तिकयोस्तयोरभावादाधिनाशः कथमत आह—तत्रेति । तत्र तस्याः तयोस्तद्वैगुण्यप्रसिद्धौ सत्यर्थः—धनेति । अनेन बृहस्पतिवचनेन, तयोस्त-

१ ख. ग. घ. ङ. ञ. बन्धमवाप्नु० । २.—११.२७.—२८. । ३ क. धनिकत्वल० । ४.—८. १४३ । ५ क. नान्यदीयकस्यमस्ति । ६ ब. संबाधः स्थितिस्तदाह ।

रूपितकाले प्राप्ते च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरेनेन वचनेनाधमर्ण्स्याऽऽत्यन्तिकी स्वत्व-निवृत्तिः उत्तमर्ण्स्य चात्यन्तिकं स्वत्वं भवति । न च मनुवचनविरोधः; यतः—"न त्वेवाऽऽधौ सोपकारे कौसीदी वृद्धिमाप्नुयात् ।" इति । भोग्यार्धे प्रकृत्य-दमुच्यते—" न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ " इति । भोग्यस्याऽऽधिस्थिरकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयप्रतिषेधेन धनिनः स्वत्वं न भवति। इहाप्युक्तम् —"फलभोग्यो न नश्यति" इति गोग्याधौ तु पृथगारब्धं मनुना— " न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ॥ " इति । इहापि वक्ष्य-ते, " गोग्याधिभोगे नो वृद्धिः " इति । " आधिः प्रणश्येद्विगुणे " इति तु गोग्यार्धि प्रत्युच्यते इति सर्वमविरुद्धम् ॥ ५८ ॥

सुबोधिनी

निरूपितकालप्राप्तौ चेति । अयमर्थः—"परिपूर्णे कृते काले धने च द्विगुणे सति । तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बन्धकमाप्नुयात् ॥" इति वदता बृहस्पतिना द्वैगुण्यानन्तरं कृतकालानन्तरमपि चतुर्दशदिनाभ्यन्तरे द्रव्यं दत्त्वाधमोत्तरत्रेति सूचितम् । तेन चात्यन्ति-द्रव्यदानं द्वैगुण्यानन्तरं निवर्तते । निवृत्ते च द्रव्यदाने आधिः प्रणश्येत्" इत्यनेन वचने-नाधमर्ण्स्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः, उत्तमर्ण्स्य चात्यन्तिकं स्वत्वप्राप्तिरूपदिश्यतेति । यतो न त्वाधौ सोपकारे इति । सोपकारे आधौ भोग्याधाविति यावत् । तज्ञाप्यकृतकाल इति बोद्धव्यम् ॥ ५८ ॥

बालंभट्टी

स्यात्यन्तनिवृत्तेस्तयोस्तदुभयं क्रमेण मूलवचने भवतीत्यर्थः। तदन्तरेत्यादि वदता बृहस्पति-ना तयोरनन्तरमपि चतुर्दशदिनमध्ये पूर्वद्रव्यं देयं नाशे इति सूचितम् तथा च तदन्तरात्य-न्तद्रव्यदाननिवृत्तिलाभेन निवृत्ते द्रव्यदाने आधिः प्रणश्येदित्यनेनाधमर्ण्स्यात्यन्तिकी स्व-त्वनिवृत्त्यपात्तिरुत्तमर्ण्स्य चात्यन्तिकी स्वत्वप्राप्तिरूपदिश्यते अन्यथा वचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः। एवमाशदोषमुद्धृत्य द्वितीयमुद्धरति—न चेति। सोपकारे उपकार सहिते भोग्याधाविति यावत्। तज्ञाप्यकृतकाले इति बोध्यः। कुसीदेन तदर्थद्रव्यप्रयोगेण कृता अत एव तथैव तत्तात्प-र्यमाह—भोग्येति।निषेधेनेति—तयोर्भिषेधेनेत्यर्थः। उक्तमिति-अत्रैव वचने इति भावः। न स्वेवं मनोन्यूनता, गोग्याधिविषयमुक्तेरत आह— गोग्येति । अत एव बलादित्युक्तं वक्ष्यते । अन्यवहितमेवाऽऽहेतमेव । अत एवाधिरोधं स्पष्टयन् प्रकृतिमाह—आधिरि-ति ॥ ५८ ॥

१.—८. १४३. (पूर्वार्धः)। २.—८. १४३. (उत्तरार्धः)। ३.—८. १४४। त्त चोत्पत्तेः।

किं च—

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे[1]ऽथ हापिते ।
नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृताद्दते ॥ ५९ ॥

गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या—समर्थातिक्रमात् । तथा सोपकारे उपैकारकारिणि बलीवर्द- 5
ताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहारालक्षमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति सम्बन्धः । नष्टो विकृतिं गतः ताम्रकटाहादिश्च छिद्रभेदैर्नादिना

तत एव प्रणद्यतीत्यत आह—"फलभोग्यो न नश्यति" इति । फलं भुज्यते यस्य स फल भोग्यः, फलं वृद्धिः, स्पष्टमन्यत् ॥५८॥

किं च— गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरित्यादि ॥ ५८ ॥

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः।—प्रणश्येदिति भावः । सोपकारेऽप्यैश्वर्यविशिष्टाद्यर्थोऽथशब्दः सोपकारेऽप्याधौ वृद्धिर्न स्यादित्यर्थः । वाहदोहादियुक्तो गवादिः सोपकारः, अविकाराद्यक्षया

सुबोधिनी

गोप्यभोग्यादिसाधारणं धर्ममाह— नष्टो विकृतिं गत इति । उभयसाधारण्यमेव

बालंभट्टी

किं चेति — विशेषान्तरमत्राऽऽहेत्यर्थः । नो इत्यस्य व्याख्या—नेति । ननु दोषाल्पत्ववादयुक्तमत आह — अपीति । समयः संकेतः। चार्थमाह—तथेति । अथेति अत्र पाठान्तरम् । अर्थः स एव। उपकारसाहित्यं तत्कर्तृत्वेन नान्यथेत्याह—उपेति । अत्र समयवचोन दैविध्यादाह—सवृद्धिके इति । अन्यथैतदसङ्गतिः स्पष्टैव । स्वरूपहानेरविवक्षितत्वादाह—व्यथेति । उक्तहेतोरेवानुषङ्गमाह - नो वृद्धिरिति । उत्तरार्धं विवृण्वन् गोप्यभोग्यादिसाधारणं धर्ममाह—नष्टो वीति । एतेन प्रसिद्धार्थनिरासः । अग्निमेण पौनरुक्त्यापत्तेः तृतीयान्तं पूर्वान्वयि । छिद्रं च भेदनं विदारणं च तदादीत्यर्थः । योग्यतया

---

१ क. च. ङ. रेचहापिते । २ क. ङ. उपकारिणि । ३ क.ग. घ. ङ. ज. भेदादिना।

पूर्ववत्कृत्वा देयः। तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः। उपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या। भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः; वृद्धिस्सङ्गावे वृद्धिर्हातव्या। विनष्टः आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः,तोऽपि देयो मूल्याद्विद्वारेण। तदाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते धनी। यदि न ददाति तदा मूलनाशः,—"विनष्टे मूलनाशः स्यादैवराजकृतादते ।"
5 इति नारदवचनात्। दैवराजकृतादते-दैवमग्न्युदकदेशोपप्लवादि, दैवकृताद्विनाशाद्विना ; तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात्। दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं

पृथग्वचनम्। भावित इति—भोक्ताऽभ्युपगते साक्षिभिर्वा श्रुतोऽनेनायमित्येवं भाविते नष्ट

सुबोधिनी

विज्ञिनक्ति- तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेदित्यादिना। विनष्ट आत्यन्तिकं नाशं प्राप्त इत्यादिकमन्युभयाविशिष्टे बोद्धव्यम् ॥ ५९ ॥

बालंभट्टी

आह—पूर्ववदिति। उभयसाधारण्यमेव विशदयति। तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। नष्टः तावन्मात्रम्। चेत् यदि। तदेति शेषः। एवमग्रेऽपि। अत एवाऽऽह—उपेति। अपिना नाशसमुच्चयः। वृद्धिरपीति। प्रथमपादोक्तत्वात् अपिना पूर्ववत् करण समुच्चयः। वृद्धिर्नेति पाठे वा समुच्चये।असद्भावे तु तावन्मात्रमेवेति बोध्यम्। द्वितीयस्याप्युभयाधिविषयत्वं कथयन् साधारणधर्ममाह— विनष्ट इति। वि पदलभ्य माह—आत्यन्तिकेति। चार्थमाह—सोऽपीति। तत्स्वरूपस्यैवाभावादाह—मूल्यादिति। तद्दाने धनिना तस्मिन् दत्ते ईदृशं नाशं सर्वं स लभते। मूल्यं मूलम्। एवमग्रे सर्वत्र धनीत्यस्य प्रथममणिन्यासेनान्वयः। विशेषमाह —यदीति। मूलनाश इति। तथा सति सुतरां वृद्धिनाश इति भावः। विनष्टे अदत्ते तथेति शेषः। अभ्यवहितापवादत्वेन तृतीयपादं सप्रतीकं व्याचष्टे—दैवेति। अत एवाऽऽह—विनाशादिति। क्वचित्तत्रापि स्थले विशेषमाह—

---

१ क. ख. मूलं। २ ग. घ. धनीति नास्ति। ३ यदा। ४.—५. १२६.। ५ ङ. वृद्धिरपीति द्वितीयपादोक्तत्वात् द्विर्देहि। ६ फ. ब. स्वीयं ७ ब. उदण्डे (?)।

दातव्यम् अधमर्णेनाऽऽध्यन्तरं वा; यथाऽऽह—"स्रोतसाऽपहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते। आधिरन्योऽध कर्तव्यो देयं वा धनिने धनम्॥" इति। तत्र स्रोतसाऽपहृते इति दैवकृतोपलक्षणम् ॥ ५९ ॥

अपि च—

आधेः स्वीकरणात्सिद्धीरक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् । 5
यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥ ६० ॥

आधेर्भोग्यस्य गोप्यस्य च स्वीकरणाद्उपभोगादाधिग्रहणसिद्धिः । न साक्षिले-

---

आधिर्विनष्टो वा दैविकात् । अन्यायोपद्रवात् राजकीयाद्वा नाधमर्णिकाय देयः । स्वरूपहानिः विनाशः । अपहारस्तु नाशः, स्पष्टमन्यत् ॥ ५९ ॥

कणिकापंक्तिस्थ – आधेः स्वीकरणादित्यादि ॥ ६० ॥

असारतां यातश्चेदन्य आधेयो धनं वा धनिने वहेत् । समर्पितस्यापि स्वीकरणे नो-

---

सुबोधिनी

आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादिति । गोप्यस्य स्वीकरणमात्रं भोग्यस्योपभोग इति द्रष्टव्यम् । भोग्यस्योपभोगेनैव सिद्धित्वेन नारदवचनं प्रमाणयति—

बालंभट्टी

स्यापेति । कृतात् विनाशाद्विनेत्युक्तम्ते । अनेन सूचितं तत्र विशेषमाह—दैवेति । अधमर्णस्यैव वस्तुनाशो नोत्तमर्णस्येति भावः। तदस्मभवे आह आध्यन्तरं वेति।स्रोतसा नद्यादिसंबन्धिना राज्ञेति-अधिकृतद्वारेति भावः। अत एव णिच् । अथशब्दो अव्यवहितत्तदानन्तर्यो धनं सवृद्धिकम् । तत्र न्यूनतां निराचष्टे-तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः। द्वितीयस्य कण्ठत उक्तत्वादिति भावः । दैवेति—दैवकृतमात्रेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अपि चेति । अन्यदप्याधिविषये आहेत्यर्थः। संकोचे मानाभावादुभयसाधारण्येन व्याचष्टे— आधेरिति । अत एव गोप्यस्य स्वीकरणमात्रत्वेन निर्वाहेऽपि भोग्येऽनिर्वाहात्तदुपलक्षणमित्याह — उपेति । तथा च यथासंख्यमन्वयः कृतः । साकांक्षत्वादाह — आधीति । हतुल्यवच्छेद्यमेवाऽऽह — न साक्षीति । मात्रपदे

---

१ ब. ईदगस्यैव ।

ल्यमात्रेण, नाप्युद्देशमात्रेण ; यथाऽऽह नारदः—"आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा। सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यश्चेऽस्ति नान्यथा"॥ इति। अस्य च फलं "आधौ प्रतिग्रहे क्षीते पूर्वा तु बलवत्तरा॥" इति। या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवती, स्वीकाररहिता तु पूर्वाऽपि न बलवतीति। स चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽभ्यो-

भ्यस्यसिद्धिः स्यात्। बलेनापि तु रक्ष्यमाणोऽन्यसात्तां यातश्चेदादि वाक्यमानोऽभ्य-

सुबोधिनी

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्त इति। अथ वाऽऽधेर्गौण्यस्य भौग्यस्य च स्वीकरणादित्यस्यान्या व्याख्या; तथथा—स्वीकरणशब्दस्यैव पर्याय उपभोगादिति ; अयमभिसन्धिः—भुजिः पालने अभ्यवहरणे च वर्तते। तोप्यादायुपभोगो नाम परिपालनम्। अशेषेष्वुपसर्गो ह्यर्थो वर्तते। तथा चोपसर्गसूत्रम् "उप सामर्थ्यसामीप्यव्यया प्यार्चार्यकरणदोषख्यापन-दाक्षिण्यवीप्सारम्भपूजोद्योगकार्यार्थैर्लक्षणादानशनेषु" इति। भोग्यादायुपभोगो नामाभ्यवहरणं फलाद्युपभोग इति यावत्। अस्मिन् व्याख्याने उभयत्र नारदवचनमपि प्रमाणयति—आधिस्तु द्विविध इति। अस्य च फलमिति। "आधेः स्वीकरणात् सिद्धिः" इत्यस्य वाक्यस्येत्यर्थः। फलस्यैव विविधय दर्शयति—स्वीकारान्ता क्रियेति। "रक्ष्यमाणोऽभ्यसारताम्" इत्युभयत्र व्याचष्टे "स चाऽऽधिः प्रयत्नेन" इत्यादिना ॥ ६० ॥

बालंभट्टी

न विशिष्टस्य सिद्धिजनकत्वं सूचितमत एव प्रागवधारणानुक्तिः। उद्देशो वस्तुसंकीर्तनम्। उपदेशेति पाठान्तरम्। भोग्यस्य भोगेनैव सिद्धिरित्यत्र मानमाह—यथाऽऽहेति। यद्वा स्वीकरणादित्यस्य व्याख्या—उपभोगादिति। भुज पालनाभ्यवहारयोरित्युकेर्गोण्याधादुपभोगः परिपालनम्। भोग्यादौ अभ्यवहारणं फलाद्युपभोग इति यावत्। उपशब्दस्तु सौमीप्यसामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकृतिसरणदोषदाक्षिण्यवीप्सारंभपूजनाभ्ययनेषु वर्तत इति यथासंभवं योज्यः। अत्र पक्षे उभयत्र मानमाह—यथाऽऽहेति। भाग इति-उक्तद्वयर्थकमिदम्। अन्यथा उक्तभोगाभावे साध्यादिमात्रेण नेत्यर्थः। ननु किमनेन प्रकृते साधितमत आह—अस्य चेति। अधिः स्वीकरणात् सिद्धिरित्यस्येत्यर्थः। इतीति—इत्युक्तार्थसिद्धिः फलमित्यर्थः। फलस्यैव विशदयति—येति। स्वीकारपदमुक्तार्थम्। रक्ष्यमाणोऽधीत्यादि व्याचष्टे—स चाऽऽधिरिति। द्विविध इत्यर्थः। शक्तसामर्थ्यादाह—प्रयत्नेनेति। अविरोधायाऽऽह-

---

१. क. ङ. च. छ. उपदेश। २. ज. यद्यस्य। ३.—१. १३८। ४. ब. २३। ५. थ. द. अभ्यवहारे च। ६. थ. द. पाल्यान। ७ 'त्य' इत्यस्य स्थाने 'नय' इति भवेत्। ८. त. नलमे। ९. त. द. या स्वीका। १० क. ब. "सामीप्य सामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकरणदोषख्यापनदा वीप्सारम्भ क्षिण्य पूजोद्योगकार्य क्षासमरणस्वादनानशनेषु"

पि कालवशेन यद्यसारतामविकृत एव सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्ततां गतस्तदाधिस्थः कर्तव्यो धनिने धनं वा देयम् । "रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम्" इति वदताऽऽधेः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् ॥ ६० ॥

"आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे" इत्यस्यापवादमाह —

चरित्रबन्धककृतं स वृद्ध्या दापयेद्धनम् ।
सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

चरित्रं शोभनाचरितं, चरित्रेण बन्धकं चरित्रबन्धकं, तेन यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं परा-

---

सारीभूतो तलोऽन्य आधेयः स्यात् । यद्वा यस्मिन्न धवधन (?) भावाद्धनी सवेत । धनिने वा धनं सोदयं देयम् आध्यतन्तं वा कार्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

यथा अधौधिरपुण्यमाण एव स तु बन्धक मात्रतया क्रियते । तदा— **चरित्रबंधककृतमित्यादि ॥ ६१ ॥**

चरित्रबन्धककृते सोदयमर्थं दाप्यः। नाधिन्यागममात्रेण मोच्य इत्यर्थः । अन्यत्राप्येव मेव विश्वासव्यवहारे सत्यङ्काराय च यद्द्रव्यमर्पितं तद्विसंवदता द्विगुणं प्रत्यर्पणीयम् । सत्य-

---

सुबोधिनी

यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं पराधीनं वा कृतमित्युक्तं पूर्वत्र तत्राऽऽत्मसात्कृतं द्रव्यमाह—

बालंभट्टी

कालेति। चेदर्थमाह–यदीति। असारेत्यादिव्याख्या—अधिकृत एवेति। विद्यतेः प्रायुक्तत्वेनापौनरुक्त्यायेदमुक्तम् । ततः तदा यद्वा तत इत्यस्यान्य इत्यत्रान्वयः । तदेति शेषः । तदेत्येव पाठान्तरम् तदेति सूचितार्थमाह—रक्ष्येति ॥ ६० ॥

अन्ययोक्तिवैयर्थ्य स्पष्टमेव— इत्यस्येति । इति पूर्वोक्त स्याकृतकालमोच्याधिविषयकस्य तस्याशास्येत्यर्थः । शोभनेति — सैवाचरणमित्यर्थः । समासौ क्रमेणाऽऽह— चरित्रेणेत्यादिना । विनिगमकाभावादाह — परेति । एवपदस्य

---

१ क. ङ. च. शोभनं चरितं । २ क. झ. 'चरित्रबन्धकम्' इति नास्ति । ३. ब. तदाचरण ४. फ. ब. सुष्ठुयासाधनकृतेतिसमासौ ।

धीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति—धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम्, यदि वाऽधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाऽधमर्णीधीनं कृतमिति तद्धनं सः नृपो वृद्धशा सह दापयेत् । अयमाशयः—एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति। किंतु स्वयमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यङ्कारकृते—करणं कारः, भावे घञ्, सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः "कारे सत्यागदस्य" [1] इति सुम्—सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्कारकृतम् । अयमभिसन्धिः—यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्थं परिभाषितं 'द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाशः' इति, तदा तद्विगुणं दापयेदिति अन्यो-

---

क्षरिणस्तु विसंवदत्तदाधनिरेव; यथाऽऽह कात्यायनः—"सत्यङ्कारीवसंवादे द्विगुणं प्रतिदापयेत् । अकुर्वतस्तु तद्धानिः सत्यङ्कारप्रयोजनम् ॥" इति ॥ ६१ ॥

सुबोधिनी

-धनिनः स्वच्छाशयत्वेनेति । पराधीनकृतद्रव्यमाह— यदि वाऽधमर्णस्येति । सत्यङ्कारमित्येतं शब्दं निर्वक्ति—करणं कार इत्यादिना । चारित्रबन्धककृतमित्येतत् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अन्योऽर्थ इत्यादिना ॥ ६१ ॥

बालंभट्टी

शाब्दमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह —एतदिति । तत्रात्मसात्कृतमाह— धनिन इति । द्वितीयमाह— यदि वेति । यद्धिति(ति)तदर्थमन्वयं भिन्नं पदं वा एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—तादिति । चारित्रबन्धककृतामित्यर्थः। स इत्यस्य व्यासया—नृप इति । सह युक्ते तृतीयेत्याह—सहेति । तदपवादत्वं स्पष्टयितुमाह —अयमाशय इति । एवं रूपमिति—चारित्रहेतुकमित्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे—तथेति । तत्रादौ सत्यामिति पदार्थमर्थान्तरस्यानुपयोगिनो निरासायाऽऽह–करणमित्यादि । सत्यङ्कार इति समयकरणमित्यर्थः। शपथकरणमिति व्यक्तं। सूत्रे कार इति धत्वन्तात्तयोस्तन्त्रेण निर्देश इति भावः। शब्दस्य वाक्यार्थस्यास्फुटत्वादाह—अयमिति, आशय इत्यर्थः। तत् सत्यङ्कारकृतं द्रव्यम् । सम्भवा

---

१. क. ग. स्वेच्छाश । २. च. छ. सद्दिनृपो वृद्धया । ३. अ० ६. २. ७०. ।

ऽर्थः । चरित्रमेव बन्धकं चरित्रबन्धकं चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते । यत्र तदेवाऽऽधीकृत्य यद्द्रव्यमात्मसाकृतं तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधिप्रसङ्गाद्व्यदुच्यते—सत्यङ्कारकृतामिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यद्ऋलीयकादि परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यम्। तत्रापि येनाङ्गुलीयकादार्पितं स एव चेद्व्यवस्थाऽतिवर्तते तेन तदेव हैतव्यम्। इतरश्चेद्व्यवस्थाऽतिवर्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥ ६१ ॥

किं च—

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत ।
प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

धनदानेनाऽऽधिमोक्षणायोपस्थितस्याऽऽधिर्मोक्तव्यो धनिना, न बृद्धौलोभेन स्थाप-

---

यदा क्षणिकः सोदर्थं द्रव्यं आदायोरस्थितरूदा — उपस्थितस्य मोक्तव्य इत्यादि ॥ ६२ ॥

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् । सोऽयं द्रव्यमादायोपस्थितेऽधिमनुत्यजन् प्रयोक्ता दण्डवः स्यात्। यदा त्वसंनिहितो धनप्रयोक्ता तदा तस्मिन् प्रयोजके तत्कुटुंबे

बालंभट्टी

दाह—अन्योऽर्थ इति । पक्षस्येति भावविशेषणम् । समासमाह—चरित्रमिति । अत्र पक्षे चरित्रशब्देन सदाचरणं नोच्यते ; किन्तु तज्जन्यं फलमित्याह — चरित्रेति । अत्र समासः प्राग्वदेवेति सूचयन् वाक्यार्थमाह—यत्रेति । तदेव चरित्ररूपबन्धकमेव । तदेव आत्मासाकृतं द्रव्यमेव । प्रकृतासंबद्धत्वादाह—आधीति। पदार्थः प्रागुक्त एवेतिवाक्यार्थमाह—क्रयेति । आदिना दानप्रतिग्रहादि । निमित्ताभावे तथा कारणानीत्यादाह—व्यवस्थानीति। विशेषमाह—तत्रापीति, तयोर्मध्येऽपीत्यर्थः । व्यवेति—तामुल्लंघ्य वर्त्तत इत्यर्थः । तदेति शेषः। इतरः गृहीता ॥ ६१ ॥

किंचेति — प्राग्वत् । योग्यतया आह — धनेति । अधमर्णस्येति भावः । एतत्तात्पर्यार्थमाह — न बृद्धौति । अन्यथेत्यस्य व्याख्या —

---

१. क. वर्ती भवति तेन । २ ख. घ. दातव्यं ।

यितव्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेनः चोरवद्दण्डयो भवेत् । असन्निहिते पुनः प्रयोक्तरि कुले तदातहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णिकः स्वीयं बन्धकं गृह्णीयात् ॥ ६२ ॥

अथ प्रयोक्ताऽप्यसन्निहितस्तदाप्ताश्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति, यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तर्यापि विवादेन धनादिलाभयत्नस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षित आह—

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।

समर्थं द्रव्यं आधिमाप्नुयात् निस्संशयं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं धनिककुले द्रव्यं समर्पयित्वाऽधिग्राह्यः ॥

तत्कालकृतमूल्यो वा इत्यादि ॥ ६३ ॥

तत्काले कृतं यन्मूल्यं तदानिकेन देयमित्येतया परिभाषया वृद्धिशून्यो धनिकहस्ते

सुबोधिनी

असन्निहिते पुनः प्रयोक्तरीति । प्रयोक्ता ऋणप्रयोक्ता उत्तमर्णे इति यावत् ॥ ६२ ॥

'अथ प्रयोक्ताऽप्यसन्निहितः तदाप्ताश्च धनस्य गृहीतारो न सन्ति' इत्यर्थांशस्यो

बालंभट्टी

अमोक्षणे इति । तावन्मात्रे इष्टापत्तेरितिदेशपरतया लभ्यं तात्पर्यार्थमाह—चोरेति। असतीति छेदेन नाशाविवक्षया द्वितीयार्थमाह—असन्निति । पुनः तु । प्रयोजक इत्यस्य व्याख्या—प्रयोक्तरीति । ऋणस्येति शेषः । धनदातर्युत्तमर्णे इत्यर्थः । यथा श्रुतार्थे बाधादतो लक्ष्यार्थमाह—तदाप्तेति । अर्थादाह—सवृद्धीति । न्यस्येत्यस्य व्याख्या—निधायेति । आधिमित्यादेयमाह—स्वीयमिति ॥ ६२ ॥

उत्तरावतरणमाह—अथेति। शङ्कान्तरमाह—यदि वेति। दिप्सा तद्दानेच्छा। षष्ठयन्तस्य पूरीत्यर्थः। तत्र उभयत्र वक्ष्यमाणवचने वाशब्देनार्थद्वयसूचनाच्छब्दद्वयमत्र फलतोऽर्थाच्छेषे—

१ ख. भवति । २ क. स्वयं । ३ फ. शंकायामस्यां शङ्कान्तरमाह ।

तस्मिन्काले वक्तव्याऽऽवेसूर्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तत्सन्निधौ वृद्धिरहितं स्थापयेत् न तत ऊर्ध्वं विंशतेः. यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमर्णिं मुञ्चति यावद्वा तन्मूलद्रव्यशोधिने प्रयच्छति ॥ ६२ ॥

यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव गृह्णीतव्यं न तावितावद्गृह्णीते विचारितमुत्तरकाले एवं तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते साक्ष्यभावे धर्मिणा किं कर्तव्यमित्यत आह—

विना धारणकाद्वाऽपि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

धारणकात्—अधमर्णाद्विना अधमर्णे असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्तैश्च सह

लिहिते। यदा तु वर्षे द्विगुणीभूतं ऋणिकासन्निहितः, तदा तत्काले आनयित्वाऽऽवि निर्विकल्पं गृह्णीयात्,—विनैव धारणकात् ससाक्षिके विक्रीणीतेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सुबोधिनी

तस्मिन् काले यत्तस्याऽऽवेरिति। "यदि वा सन्निहिते प्रयोक्तरि" इति यदुक्तं तत्रोत्तरं—यावद्वा तन्मूलद्रव्यमिति ॥ ६२ ॥

बालंभट्टी

तस्मिन्निति,—मोक्षणोद्यमकाले इत्यर्थः। पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः। उभयत्राऽऽधिरन्यपदार्थ इति शब्दार्थः स्पष्ट एवेति सूचयति—यत्तस्येति। तत्रैवस्य व्याख्या सर्वमिति न्यायेन—तत्रैवेति। तस्याप्यर्थमाह— धनिनीति। अस्यापि तात्पर्यमाह—न तत इति। अथ प्रयोक्तव्याद्याशङ्कोत्तरं वाशब्दसूचितमाह—यावद्धनीति। वाशब्दसूचितं कथयंश्चेद यदि वेत्याविद्वितीयाशङ्कोत्तरमाह—वाबद्वेति। विकल्पेच्छात आह—तन्मूल्येति। ऋणिन इति—अधमर्णस्यान्तिकं प्रापयतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

उत्तरानुरोधेनोशमर्णस्यैवेदमित्याह—गृहीतव्यमिति। त्वयेति शेषः। विचारितमिति—अधमर्णेनेति भावः। निहिते चेति पाठः। चेति पाठे सचार्थे। धारणकादिति पाठे बाहुलकात् कर्तरि ल्युडन्तात् स्वार्थे कः। आधिं धारयति धारणकस्तस्मात्। यद्वा धारणं करोतीति णिजन्तात् ण्वुल्। धारणिकादिति पाठे आधिर्धारणं यस्यास्तीति मत्वर्थे नजिति (?) केचित्। तदर्थमाह—अधेति। ऋणविसंवादाऽऽह—अधमर्णेऽसन्नीति। अपीत्यस्य ससाक्षिकमित्यन्वयेन तत्समुच्चितमाह—तदादिश्चेति।

१ क. ख. ङ. ग. च. छ. ज. धारणिकात्। २ ब. एतदनन्तरं 'स्थिते' आधि सूचयत्' इति वर्तते।

तमार्धे विक्रीय तद्धनं गृह्णीयाद्धनी । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितं तदा—"आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे" इत्यधिनाशः, विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ ६३ ॥

भोग्यार्धौ विशेषमाह—

5 यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।
भोक्ष्य आधिरतदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६४ ॥

यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया कृत्या द्विगुणीभूतं तदार्धौ कृते तदुत्पन्ने आधुत्पन्ने

वृद्ध्यर्थं प्रथमादिवत्सादारभ्य प्रयोक्ता भुञ्जमानेऽपि—यदा तु द्विगुणीभूतमित्यादि ॥ ६४ ॥

सुबोधिनी

मूलवचनस्थस्य वाशब्दस्यामिप्रायमाह—वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थ इति । व्यवस्थितविकल्पार्थत्वमेव दिग्भाग्य दर्शयति—यदर्णग्रहणकाल इत्यादिना । विचारिते त्वयमिति । अस्मिन् वचने अभिहित इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

यदा प्रयुक्तं धनमिति,—अयमाशयः—ऋणदेन प्रयुक्ते धने वृद्ध्या सह द्विगुणे जाते पश्चादाधिदैवेन भोगार्थं यदा, तदा आधेः सकाशादुत्पन्ने धने द्विगुणे धनिनः

बालभट्टी

विक्रीणीतेत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—विक्रीयेति । यथाश्रुतविकल्पस्य प्राप्तदृसंभवात्—वाशब्द इति । तत्रमेवाऽऽह—यदर्णेति। तदा तस्मिन्काल एवेत्यर्थः। विचारिते इति धनमेव तावत् ग्रहीतव्यं न त्वन्यमितीति शेषः। अयमिति—विना धारेति प्रकृतवचनोक्त इत्यर्थः। तथा च सिंहावलोकनन्यायेन व्यवहितमपि तत् बुद्धिस्थीकृत्य पक्षान्तरत्वेनेदमुक्तमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

प्रयुक्तं उत्तमर्णेन केवलम् ऋणदेन दत्तम् । कृत्या स्वकृतया । ऋचिच्चैव पाठः । तदा द्विगुणीभवनकाले । आधौ कृते सति तन्निर्वाहार्थमिति भावः । कृते इति—शेषपूरणम् । तदुत्पन्ने इत्यस्य व्याख्या—आधीति ; फलभूते इत्यर्थः । धनिन इति—शेषोऽयम् । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । प्रविष्टे सति ऋणदेन केवलं प्रयुक्ते धने वृद्ध्या सह द्विगुणे जाते पश्चादाधिदैवो भोगार्थो यदा, तदा आधेः सकाशादुत्पन्ने धने द्विगुणे धनिनि प्राप्ते सत्याधिर्भोक्तव्यस्तेनेत्यर्थः । संभवात् व्याख्या-

---

१ स्मृ० ५८। २ ज. स्वीकृतया। ३ क. ज्ञ. आधुत्पन्न इति नास्ति। ४.—पृ० ४५९।

द्रव्ये द्विगुणे वनिनैः प्रविष्टे धनिनाऽऽधिर्मोक्तव्यः।यदि वाऽऽदावेवाऽऽधौ दत्ते द्विगुणीभूतं द्रव्ये त्वयाऽऽधिर्मोक्तव्य इति,परिभाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन वदा द्विगुणीभूत-मृणं तदाऽऽधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुपरि द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिर्मोक्तव्यः। अधि-कोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सवृद्धिकमूल्यर्णीपाकरणार्थाध्युपभोगविषयमिदं वचनम् ; तमेनं क्षयाविमाचक्षते लौकिकाः । यत्र तु वृद्धयर्थं एवाऽऽध्युपभोग इति परिभाषा, तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूल्यदानं, तावदुपभुङ्क्ते एवाऽऽधिम्] एतदेव स्प-ष्टीकृतं बृहस्पतिना—"ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्ये पूर्णकाले दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् ॥ यदि प्रकृपितं तत्स्यात्तदा न धनभाग्धनी । ऋणी च न लभेद्गन्तुं पर-

सुबोधिनी

प्रविष्टे सति आधिर्मोक्तव्य इति । यदि वाऽऽदावेवेति—,अयमाशयः— ऋणग्रह-णकाल एवाऽऽधिं ददद्धमर्णं एवं ब्रवीति 'यदा द्रव्यं वृद्ध्या सह द्विगुणं जायते, तदा अयमाधिस्त्वया मोक्तव्यो न ततः पूर्वम्' इति । एवं च परिभाषया यावत् द्विगुणं भवति, तावदाधेर्भोगाभावः । अथ वा यावत् द्विगुणं भवति, तावर्द ऋणग्रहणकालदत्तस्यांऽऽधेर्दैनिकराजिकव्यसनरूपकारणान्तरवशात् भोगाभावः । एव-

बालंभट्टी

नान्तरमाह — यदि वेति। आदावेव ऋणग्रहणकाले एव। भोगाभावे परिभाषारूपं हेतु-माह—द्विगुणीति। भोक्तव्य इति पाठः। न इत्त आरभ्येति भावः। ऋणग्रहणकाल एवाऽऽधिं ददद्धमर्णः एवं ब्रवीति 'यदा द्रव्यं वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदा आधिर्भोक्तव्यः' इति; उत्तमर्णोऽपि तथैवानुजानीते इत्येवं परिभाषया बाधेन पूर्वं भोगाभावेन द्वैगुण्ये जाते, ततो भोगे प्रारब्धे स्वीयद्विगुणधनलाभानन्तरमाधेरुपभोगाभावः; किंतु मोचनमेव इत्यर्थः। कारणान्तरेण भोगाभावसंभवादाह— कारणान्तरेण वेति । उत्तमर्णस्य स्वच्छायस्वेनालुब्धत्वेन च धने द्विगुणेऽहमाधिं भोक्ष्ये नेत आरभ्येति प्रतिज्ञायामधमर्णेन तथा कुक्षित्वङ्कृते उत्तमर्णः स्व सत्यव्रतत्वरूपकारणान्तरेण बाधेन पूर्वं भोगाभावेनेत्यायर्थः। स्वरूपतः प्रवेशस्य पूर्वमेव सत्वादाह—भोगार्थमिति । तदपि अधिकमुपभुक्तमपि । अपिनाऽऽधिसमुच्चयः। तात्पर्या-र्थमाह—सर्वथेति; पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । आध्युपभोगेति— तदपाकरणार्थोऽयं आध्युपभोग स्तद्विषयक इत्यर्थः। उपभोगेत्येव पाठो वा । क्षयाधिमिति —तादृशऋणनाशकाधिमित्यर्थः। तथा च पक्षद्वयेऽपि द्वैगुण्ये सति भोगे कृते स्वीयद्विगुणलाभे एवाऽऽधिर्भोक्तव्यो न ततः प्रा-गिति सिद्धम्। विशेषमाह—यत्र त्विति । पूर्वोपक्षार्थमाह— ऋणीति । स्वरसतोऽर्धद्वया-

---

१ क. धनिनि । २ संज्ञेऽपि उपलब्धपुस्तकेषु अयमेव पाठः । ३ ख. द्विगुणीभूते ४ ख.ग.घ. मूल्यापकरण०। ङ. मूलणं० । ५ क. मूलदा० । ६ क. 'एवाऽऽधिम्' इति नास्ति। ७ यदि चादा० । ८ त. तदग्र । ९ त. स्वाभ्यर्थे ।

स्मरन्तं विना ॥" इति[1]। अस्यार्थः—फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्धकः आधिः। स च द्विविधः—सदृद्धिकमूल्योपाकरणार्थो वृद्धिमात्रार्थोपाकरणार्थश्च। तत्र च सवृद्धिमूल्योपाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं—पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालः—तमाप्नुयादृणी। यदा सवृद्धिकं मूल्यं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः। वृद्धिमात्रोपाकरणार्थं तु अन्धकं सामकं दत्त्वाऽऽप्नुयादृणी। तमं मूल्यं, सममेव सामकम्। अस्यापवादमाह—"यदि प्रकल्पितं तत्स्यात्" तद्बन्धकं प्रकल्पितमतिशयितं वृद्धेरभ्यधिकफलं यदि स्यात्, "तदा न धनमाप्नुयाद्धनी" सामकं न लभेत् धनी;—मूल्यमदत्त्वैव ऋणी बन्धमाप्नुयादिति यावत्। अथ चेत्प्रकल्पितं तद्बन्धकं वृद्धेरेऽप्यपर्याप्तं, तदा

सुबोधिनी

सुमूल्यवाऽपि ऋणग्रहणकालदत्तस्वाध्यर्धभोगाभावेन हेतुना ऋणे द्विगुणे जाते पश्चात्तदपाकर्तुं धनिनि प्रविष्टे सति, आध्यत्यग्रहणेऽपि द्विगुणे जाते, वृद्ध्या सह द्विगुणीभूतगोरक्षे सत्यपि-मोक्तव्य इति। 'ऋणी बन्धमवाप्नुयात्' इत्यादि गृहस्थतिवचनजातं व्याचष्टे—अस्यार्थ इत्यादिना। तत्र "ऋणी बन्धमवाप्नुयात्। फलभोग्यं पूर्णकालम्" इत्येतदन्तमेकं वाक्यम्। तत्तात्पर्यसहितं व्याचष्टे—'फलं भोग्यं यस्येत्यादिना बन्धमवाप्नुयादित्यर्थ इत्यन्तेन। "दत्त्वा द्रव्यं च सामकम्" इत्यस्यांशस्य व्याख्या—वृद्धिमात्रोपाकरणार्थमित्यादिना। "यदि प्रकल्पितं तत् स्यात् तदा न धनभाग् धनी।" इत्यनुषंगं व्याख्यास्यन्नवतारयति—अस्यापवादमाह इति। "ऋणी चन लभेत् बन्धम्" इत्यनुषंगं व्याचष्टे अथ त्वप्रकल्पितमित्यादिना। "यदि प्रकल्पितं तत् स्यात् तदा न धनभाग् धनी" इत्येकं वाक्यम्, "ऋणी च

बालंभट्टी

प्रतीतेराह—अस्यार्थ इति। वाक्यार्थवोधोपयुक्तमादायाह—फलभोग्यमिति। मात्रपदेन मूल्यव्यवच्छेदः। वाक्यार्थमाह—तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। अस्यार्थमाह—यदेति। एवं चेदं प्रागुक्तार्थकमेव। धनिन इति ग्रामवद्। द्वितीयमाह—वृद्धीति। चार्थमाह—त्विति। सममित्यस्यार्थं—मूल्यमिति। स्वार्थेऽकारिलाह—सममेवेति। अस्यापवादमाह—यदीति। व्याचष्टे—तदिति। धनभाग्धनीत्यस्य व्याख्या—सामकं न लभेत धनीति। तात्पर्यमाह—मूल्यमिति। "ऋणी च न लभेद्धनम्" इत्यंशं व्याचष्टे—अथ त्विति। अप्रकल्पितस्य व्याख्या—वृद्धेरेऽपीति। अमिना मूल्यसमुच्चयः। अनुपक्षेणाऽऽह—

१—३१. ३३—४. । २ क. ब. स वृद्धिम्। ३ क. घ. तवृद्धिम्। ४ क. अथाप्र०। ५ थ. द्र. यावं। ६ त. अत्रैकं वाक्यम्।

साधकं दत्त्वाऽपि वस्तु न लभेताधमर्णः;—बृहद्धेरेवमपि दर्शनं लभेतेत्यर्थः] पुनरुभयत्रापवादमाह—"परस्परमतं विना" — उक्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे "यदि प्रकाशितम्" इत्यादुक्तं, परस्परानुमतौ तावदुपभुङ्क्ते धनी, निकृष्टमपि मूल्यमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति ॥ ६४ ॥

॥ इति ऋणादानप्रकरणम् ॥ 5

धने प्रविष्टेत्यादिमिताक्षरोक्तेः । न त्वर्थमेव द्विगुणद्रव्यप्रदानलक्षणोऽस्य प्रणाशस्त्यादि त्यभिप्रायः ॥ ६४ ॥

सुबोधिनी

न लभेदृनम्" इत्यपरम् । एतदुभयमपि बृहस्पतिरेवापवदतीत्याह-- पुनरुभयत्रापवादमाहेति ॥ ६४ ॥ इति श्रीभट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्याम् ऋणादानप्रकरणम्॥

बालभट्टी

सामकामिति] चोऽप्यर्थे इत्याह--अपीति] व्युत्क्रमे इति भावः। सर्वथा लाभाभावो न प्रतिपाद्य इत्याह--बृद्धिरेवमिति। अपिच मूल्यैकदेशलाभः । पुनरुभयत्रेति—"यदि प्रेष्या" इत्यर्धं "ऋणी च" इत्यर्धं च स एवापवदतीत्यर्थः। मतमित्यत्र भावे क इत्याह--- अनुमत्येति । इत्यादुक्तमिति—उभयमुक्तमित्यर्थः । बालम्बृहस्पतिः—बृद्धिदानमत्रोभयत्र नः अत एवाग्रे —मात्रेति] निकृष्टम्—अपकृष्टम् । अप्रकृष्टमिति पाठान्तरम् , - विगतप्रकर्षकमिति तदर्थः । निकृष्टमिति पाठः सुतरां एव ॥ ६४ ॥ इति ऋणादानप्रकरणम् ॥

---

१ ख. उत्तमाधमर्णयोः । २ क. ह्युक्तम् । ३ त. आपप ः

अथ निक्षेपप्रकरणम् ४

उपनिधिं प्रत्याह—

वैासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।
द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

निक्षेपद्रव्यस्याऽऽधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करण्डादि, तत्स्थं वासनस्थं यद्द्रव्यं रूपसङ्ख्यादिविशेषमनाख्याय अकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विस्रम्भाद्-र्प्यते स्थाप्यते, तद्द्रव्यमौपनिधिकमुच्यते; यथाऽऽह नारदः—"असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तज्ज्ञानीयादुपनिधिं निक्षेपे गणितं विदुः॥" इति । "प्रतिदेयं तथैव तत्" यस्मिन् स्थापितं तेन यथैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमर्पितं तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् ॥ ६५ ॥

आध्यनन्तरं विश्वासार्पितत्वसामान्यात् उपनिधिरुच्यते—भाजनस्थमनाख्या-येत्यादि ॥

उच्यत इति शेषः ।

प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

क्वापि स्थितमनिर्दिष्टस्वरूपं कस्यचित्परिग्रहे यत्समर्प्यते त्वयेदं रक्षणीयमिति । हस्तशब्दः परिग्रहार्थः । न्यस्य क्षिप्त्वेत्यर्थः । तत्रोपनिधिसंज्ञकं यथागृहीतं तथैव प्रत्यर्पणीयमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

बालभट्टी

उपनिधिमिति—तत्समबन्धिनमित्यर्थः । उदेशकमादिति भावः । निक्षेपो-पनिध्योः स्वरूप एव भेद इति सूचयन्नाह—निक्षिप्येति । आदिना संपुटकादिस्थं द्रव्य-मिति पाठः । यद्द्रव्यमिति पाठे तदिति शेषः । आनाख्याने कर्मकाङ्क्षत्वादाह—रूपेति । तद्रूप विशेषमित्यर्थः । तत्साध्यर्थमाह-मुद्रितमिति। अर्पणे फलहेतुमाह—रक्षेति।अनेनोपनिधीयत इति निक्षिप्यते इति च व्युत्पत्तिः सूचिता ।औपेत्यत्र विनयादिवाद् स्वार्थे ठणीति भावः । असंख्यातमगणितम् । अर्वाति—रूपतः । अत एवाऽऽह—समुद्रमिति । निक्षेपदार्थमाह—निक्षेपमिति । गणितं सङ्ख्यातम् । तुर्यपादं व्याचष्टे-प्रतीति अर्पितं स्थापकेन ॥ ६५ ॥

---

१ विश्व० भाजन । २ संरुद्धं । ३ (?) । ४ कर्माकाङ्क्षत्वमाह । ५ ब. स्थापनेन ।

प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह—

न दाप्योऽपहृतं तैं तु राजदैविकतस्करैः ।

तैमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वाऽपहृतं न दाप्योऽसौ यस्मिन्नुपनिहितम् । धनिन एव तत् द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारिते न भवति; यथाऽऽह नारदः —"ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः। दैवराजकृते तद्वत्ने चेत्तज्जिह्मका रितम् ॥" इति[5] ।

यत्तु द्रव्यमुपनिहितं— न दाप्योऽपहृतं तत्त्विस्यादि ॥ ६६ ॥

राजाद्यपहृतमपराधी न दाप्यः ॥ ६६ ॥

सुबोधिनी

अथ निक्षेपप्रकरणम् ॥ ग्रहीतुः सह योऽर्थेनेति,—अत्यर्थः,—ग्रहीतुरर्थेन सह योऽर्थो नष्टः, सोऽर्थो दायिनः स्वामिन एव नष्टो नोपनिध्यादिरक्षकस्येति । एतच्च चोरहतादुप

नारदटीका

"तत्तु राजदैवकृतस्करैः" इति पाठः । स्वार्थे कः । दैविकेति पाठे प्राग्वत् स्वार्थे कः । तदाह—तमिति । असावित्यस्यार्थमाह—यस्मिन्नुपहितमिति । विशेषं कथयन् तात्पर्यार्थमाह—धनिन एवेति । तदेति शेषः । जिह्मेति—कपटप्रयोजितमपहरणमित्यर्थः । जिह्मस्य प्रयोजकत्वात् णिच् । ग्रहीतुरिति—ग्रहीतुरर्थेन धनेन सह य उपनिध्यादिर्नष्टः स दायिनो धनस्वामिन एव नष्टो नोपनिध्यादिरक्षकस्येत्यर्थः। एतच्च तस्करापहारविषयमित्याशयेनाऽऽह—दैवराजकृते तद्वदिति । दैवराजाभ्यां कृतेऽपहारे उक्तदण्डेत्यर्थः । ग्रहीतुरर्थेन सहेति नाशस्य सत्यत्वप्रतिपादनपरं न स्वार्थपरमिति सूचयन् तृतीय शेषमाह —न चेदिति । ततु—अपहरणं॥ ६५-६ ॥

---

१ क. रा. ध. विश्व० तत्तु । २ तम् इतिनास्ति। ३ ख. घ. ङ. च. छ. झ. ञ. उपहितं। ४ झ. गोऽपि नष्टार्थेदायिनः। क. नष्टो नष्टोऽदायिनः। ५ क. चेत्त जिह्मेन का०। छ. न तज्जिह्मेन का०। ६—८. ९. ।

अस्यापवादमाह—

[1]अेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६६ ॥

स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राज-भिर्लेपो नाशः संजातः अथाऽपि तद्ग्रहं मूल्यकल्पनया धनिने ग्रहीता दाप्यो, ३ राज्ञे च तत्समं दण्डम् ॥ ६६ ॥

भोक्तारं प्रति दण्डमाह—

आजीवन् स्वेच्छया दण्डयो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।

यः स्वेच्छया स्वाम्यनुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीवन्नुपभुङ्क्ते व्यवहरति वा,प्रयो-गादिना लाभार्थम् , अलाभुपभोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्डयः । तं चोपनि-

[1] अेषश्चेन्मार्गिते प्रयाचिते अदत्ते अनर्पिते तस्कराद्यपहारादिलक्षणो दोषश्चेद्दाप्यो हृतं तत्समं च राज्ञे दाप्यो दण्डः ॥ ६६ ॥

यस्त्वन्यथा स्वाम्यनुज्ञयेत्यादिनिधिकं द्रव्यं—**आजीवन्स्वेच्छयेत्यादि॥६७॥**

सुबोधिनी

लक्षणार्थम् । अस्याप्यपवाद इति। "न दाप्योऽहते (तं) नु" इति यदुक्तं तस्येत्यर्थः॥ अस्मिन् प्रकरणे इतरत्सिगदव्याख्यातम्॥ ६६ ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां निक्षेपप्रकरणम् ॥

बालभट्टी

अदत्ते इति छेदः । भूतत्वमविचक्षितं सति लक्षमीति सूचयन्नाह— यदि न ददाति तदेति । सतिसप्तम्या सूचितमाह—तदुत्तरेति । किंचिद्विशेषणं चेतन् । येद्यर्थमाह— यद्यपीति । राकाक्रूरत्वादाह— अथापीति । तस्याभावादाह— मूल्येति ॥ ६६ ॥

यद्यपि सोदयोपनिधिदानरूपविशेषोऽपि वक्ष्यमाण इति अथ भोक्तारं प्र-त्याहेत्येवोचितं, तथापि पूर्वे तद्दानस्य मुख्यत्वं दण्डस्य गौणत्वमिति पश्चादु-पात्तदण्डस्य प्रसङ्गेन वक्ष्यमाणेन वैपरीत्यं तत्र तथैव पाठादिति तेनैव सङ्गतिर्न तु तेनेति सूचयन्नाह— भोक्तारमिति। उक्तदण्ड प्रसङ्गादिति भावः।तदनुज्ञायामपि स्वेच्छाया: सत्त्वात्तत्यर्थमाह—स्वाम्यनुज्ञेति । प्राग्वदाह—उपेति । आजीवन्निति लक्षणहेत्वोरिति शतरित्याह—आजीवतीति । तदर्थमाह—उपेति । अत्रेत्यर्थः। यत्रनास्य संभवस्तत्राऽऽह— व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थमिति । एवं च व्यवस्थितविकल्पो बोध्यः । विशेषा-नुक्ते राज्ञे आह—उपेति । द्वितीय आह—लभेति । वेति पाठः। चः पादपूरणे इत्याह-

सुबो०. स्यापव वा० । २ विश्व० दोषश्चे । ३ क. प्रार्थितो । ४. घ. ङ. च. प्रत्याह । ५ क.आजीवनुप० । ६ फ. दण्डं तत्सहितं । ब. दण्डं तत् ।

धिं सोदयम् उपभोगो सवृद्धिकं, व्यवहारे सलाभं, यत्नेन दाप्यः। वृद्धिप्रमाणं च कात्यायनेनोक्तम्—"निक्षेपे वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानो न चेद्-दाद्वर्धते पञ्चकं शतम्॥" इति। एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम्। उपेक्षाज्ञाननष्टे तु तेनैव विशेषो दर्शितः—"भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम्। किञ्चिन्न्यूनं प्रदा-प्यः स्यात् द्रव्यमज्ञाननाशितम्॥" इति। किञ्चिन्न्यूनमिति चतुर्थांशहीनम्॥ ६६-॥ 5

उपनिधेर्धर्मान् याचितादिष्वतिदिशति—

याचितान्याहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः॥ ६७॥

विवाहाद्युत्सवेषु वस्त्रालङ्कारादि याचित्वाऽऽनीतं याचितम्; यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यन्यहस्ते 'स्वामिने देहि' इति निहितं तदन्याहितम्; न्यासो नाम गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो 'गृहस्वामिने 10

याचितं कार्यार्थमाहृतं परकीयमुपस्करादि; अन्याहितमन्यस्यार्थे यदन्यन्नार्पितं, प्रतिग्रहमसङ्ग्रहेण वा यदुपलब्धमेव पात्रादि उपकरणत्वेनार्पितम्; न्यासोऽनिर्दिष्टस्वरूपं द्रव्यं

बालंभट्टी

चेति। प्राग्वत् सोदयमित्यस्यार्थद्वयमाह—उपेक्षितो दाप्यो दाप्योऽपि,—अपेक्षस्य सम्बन्धः। नात्र प्रागुक्ता वृद्धिरित्याह—वृद्धिप्रमाणं चेति। चस्यार्थे। वृद्धिशेषम् अवशिष्टा वृद्धिः, क्रयं क्रीतस्यन्धि द्रव्यं, विक्रयं विक्रीतद्रव्यं, येऽप्यमानमिति पाठः। अस्याः वृद्धेः सर्वत्र प्राप्तौ विशेषमाह—एतद्धेति। उक्तवृद्धिप्रमाणं चेत्यर्थः। उपेक्षेति—उपेक्षा च अज्ञानं च ताभ्यां नष्टेष्वर्थेः। तेनैव कात्यायनेनैव। व्याख्योऽप्येवमानुपूर्विकं एव। अन्यवस्थां निराचष्टे—किञ्चिदिति॥ ६६-॥

तत्राऽऽहौ याचितादिपदार्थानाह—विवाहाद्युत्सवेष्वित्यादिना तथैव चेतीत्य-न्तेन। आनीतमिति छेदः तत्र हेतुमाह—इति(१) स्वामीति। नेऽदर्शेत्यत्र अकारप्रश्लेषः। षष्ठीपक्षे ऽप्येवम्। सा प्राग्वत्। तदिति,—गृहस्वामीत्यर्थः। प्रक्षेपो न्यसनम्। तत्र हेतुमाह—गृहेति।

---

१. याच्यमानम्। २. "स्वामिनेऽदर्शयित्वा" इत्यत्र अदर्शयित्वा इति पदच्छेद इति भावः। ३. सा दृष्टा, प्राग्वत्—सम्प्रदानस्य तत्राविवक्षया सामान्यतस्सम्बन्धत्वविवक्षया।

समर्पणीयम्' इति ; समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः ; आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यस्तस्य सुवर्णादेः, प्रतिन्यासस्य च परस्परप्रयोजनापेक्षया 'त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं, मयेदं त्वदीयं रक्ष्यते' इति न्यस्तस्य ग्रहणम् ; यथाऽऽह नारदः—"एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु । शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥" इति[1] । एतेषु याचितादिष्वयं विधिः उपनिधेर्यः प्रतिदानादिविधिः स एव वेदितव्यः ॥ ६७ ॥

॥ इति निक्षेपप्रकरणम् ॥

यद्रक्षणार्थं समर्पितम् ; निक्षेपोऽन्यहस्त एव यदन्यस्मै देयत्वेन निक्षिप्तम् ;—एतेष्विति याचितादिष्वयमेवोपनिधिको विधिर्द्रष्टव्यः ॥ ६७ ॥

बालंभट्टी

इति–हेतौ। समक्षमिति–दर्शनपूर्वकमित्यर्थः।अत एव"निक्षेपं गणितं विदुः"इति प्रागुक्तनारदैकवाक्यतयेति बोध्यम्। द्वितीयमाह–प्रतीति । तत्स्वरूपमाह—परस्परेत्यादि।न्यस्तस्येत्यन्तेन। आदिशब्देनोभयग्रहणे मानमाह–यथाऽऽहेति।एषेति,—"रहोदत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रजायते। विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम् ॥" इति प्रागुक्तरूप एवेत्यर्थः। दृष्ट इति,–द्रष्ट इति पाठान्तरम्। आदिना निक्षेपग्रहणं, बहुवचनं व्यक्त्यभिप्रायः । शिल्पिषु,—तन्न्यासेषु। एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—एतेष्विति ; मूलोक्तेषु इत्यर्थः। अयं विधिरित्यस्य व्याख्या—उपेति ॥ ६७ ॥

---

१ ख. पेक्षायां । २ 'शिल्पे चोप' इति क्वचित्पाठः । ३.—२. १४. ।

अथ साक्षिप्रकरणम् ५

"प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्।" इत्युक्तम्। तत्र भुक्तिर्निरूपिता, साम्प्रतं साक्षिस्वरूपं निरूप्यते। साक्षी च साक्षादर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति; यथाऽऽह मनुः-"सभक्षं दर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति।"[1] इति। स च द्विविधः—कृतोऽकृतश्चेति। साक्षित्वेन निरूपितः कृतः, अनिरूपितोऽकृतः। तत्र कृतः पञ्चविधो ऽकृतश्च षड्विध इत्येकादशविधः; "यथाऽऽह नारदः—"एकादशविधस्साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः। कृतः पञ्चविधो ज्ञेयैः षड्विधोऽकृत उच्यते॥" इति[2]। तेषां च भेदस्तेनैव दर्शितः—"लिखितः स्मारितश्चैव वैदृच्छामिश्र एव च। गूढश्चोत्तरसाक्षी

सर्वत्रार्णादानादौ व्यक्तिहेतवो लिखितं साक्षिणो भुक्तिश्चेति। तत्र भुक्तिरस्थावरादौ, अन्यत्र तु लिखितं साक्षिणश्च। तथा च नारदः —"लिखितं साक्षिणश्चैव प्रमाणे व्यक्तिकारके॥" इति सामान्यविवक्षयैवाऽऽह। तेनार्थिप्रत्यर्थिभ्यां साक्षिभिर्लिखितेन वा

बालंभट्टी

अथ साक्षिनिरूपणस्य अव्यवहितसङ्गत्यभावात् व्यवहितसङ्गतिकथनपूर्वकमुपयुक्तं मूलानुक्तमुपोद्घातरूपमाह — प्रमाणमित्यादिसमुदाहृता इतीत्यन्तेन। भुक्तिरिति—तेषां मध्ये इत्यादिः दृष्टोद्धारनिरासान्यार्थत्वेन सौक्षाद्दृष्टेति सूत्रसिद्धमेवार्थमाह—साक्षादिति। समक्षं दर्शनात् साक्ष्यमिति,—समक्षमित्यस्य श्रवणेऽपि सम्बन्धः। समक्षदर्शनेति पाठे तु लुप्तविभक्त्यन्तं पृथक् पदम्। तथा च साक्षात् दर्शनात् साक्षात् श्रवणाच्च साक्ष्यं सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः॥ साक्षादित्यनेन परम्परान्यावृत्तिः। नारदोऽपि "सन्दिग्धेषु तु कार्येषु तैर्योर्विवदमानयोः। दृष्टैश्रुतानुभूतैर्वात् साक्षिण्यो व्यक्तिदर्शनम्॥" इति[3]। निरूपितः—मतिपादितः। इतीति—सिलित इति शेषः। एकादशेति,—बृहस्पतिना तु द्वादशविध उक्तः—"लिखितो लेखितो गूढःस्मारितः कुलवृद्धकौ। यादृच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यगतोऽपरः॥ नृपोऽध्यक्षस्तथाग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः।"[4] इति; अर्थिना पत्रे निवेदितो लिखितः; अर्थि प्रत्यर्थिनोः परेण निवेदितो लेखितः; कुलवाद्यभ्यर्थनेन श्रावितो गूढः; पुनः पुनःकार्यं स्मार्यमाणः स्मारितः; यदृच्छैवाऽऽगतः साक्षीकियमाणो यादृच्छिकः; श्रवणात् श्रावणाद्वा साक्षिणामुपर्युपरिभाषमाण उत्तरः; अध्यक्षः प्राड्विवाकादिः। अन्यत् स्पष्टम्। अत्र मूलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। अत्र लेखितोऽधिकः। भेदः भेदश्च; तेनैव नारदेनैव। यदृच्छामिश्र इति—यदृच्छया स्वेच्छया अभिन्नः मिश्रितः; प्राज्ञ इति यावत्। यदृच्छामिश्र इति पाठान्तरम्।

---

१ व्यव० २२।१ २. सभक्षदर्शनात्। ३.—८. ७४।४ तेषामिति क्वचित्। ५.—१-१७८। ६. छ. "तेषां च" इत्यत्रस्य "कृत इति" इत्यन्तं नास्ति। ७. यदृच्छाभिन्न। ८. 'च द्वे' इति क्वचित्। ९.—१. ।१७. । १०. साक्षाद्दृष्टेति संज्ञायां। ११ 'च' कार्ये 'द्व' इति क्वचित्। १२ 'श्रुतदृष्ट' इति क्वचित्। १३ 'भूतार्थात्' इति क्वचित्। १४ 'व्याके' इति क्वचित्। १५.—१. १४७.। १६.—७. १—२.

च साक्षी पञ्चविधः कृतः॥" इति। लिखितादीनां च स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्—"अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते। स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते॥" इति। "स्मारितः पत्रकादृते" इत्यस्य विवरणं तेनैवैं कृतम्-"यस्तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः। स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते॥" इति। यस्तु यदृच्छयाऽऽगतः साक्षीक्रियते स यदृच्छाभिज्ञः। अनयोः पत्रानारूढत्वेऽपि भेदस्तेनैव दर्शितः—"प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः। द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ॥" इति। तथा—"अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्। यः श्रोत्र्ये स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते॥" इति। तथा—"साक्षिणामपि यः

सुबोधिनी

अथ साक्षिप्रकरणम्॥ अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थमिति,—अर्थिना साध्यवता स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिनो वचनं स्फुटं यथा भवति तथा प्रत्यर्थिनाऽविज्ञातस्वरूपं स्थितो यः पुमान् श्राव्यते, स गूढसाक्षीति कथ्यत इति।

बालंभट्टी

तत्र यदृच्छया तत्पूर्वकमाच्याऽभिज्ञायते स्मार्यते स इत्यर्थः। "अतश्च" इति कर्मणि णिङ्। अत एव "यदृच्छास्मारितः कुत्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः॥" इति बृहस्पतिः। विधः कृत इति पाठः। चरत्वर्थे,—स्वरूपनिरूप्यर्थः। सञ्जीति— वर्तमानसामीप्ये इति भूते क्तः; संनिवेशित इत्यर्थः। पत्रकात् पत्रसन्निवेशात्। पीनरुक्त्यं परिहरति —स्मारित इति। तेनैव कात्यायनेनैव। एवमग्रेऽपि। पुनःपुनः कार्यं दृष्ट्वा कार्यप्रसिद्ध्यर्थं यः स्मार्यते इत्यन्वयः। स्मारित इति पाठे "मतिबुद्धि..." इति वर्तमाने क्तः। इति व्यवहार आगत इति शेषः। अनयोः स्मारितयदृच्छाभिज्ञयोः। भेद इति—मिथ इत्यादिः। द्वावितिः तथा च तदैक्येऽप्याकारणानाकारणकृतो भेद इति भावः। चतुर्थमाह स एवेत्यादि (?) —तथेति। एवमग्रेऽपि। अर्थिनेति—अर्थिना साध्यवता। स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिनो वचनं स्फुटं यथा गूढः स्थितः कुत्यादिव्यवहितः प्रत्यर्थिनाऽविज्ञातस्वरूपं स्थितो यः पुमान् श्राव्यते स गूढसाक्षीत्युच्यत इत्यर्थः। तथा साक्षिणामपीति—साक्षिणामप्युपरि ऊर्ध्वं यः पुमान् श्रवणात् श्रावणाद्वा साध्यसुपरि वचनमुच्चैः भाषत इत्यार्थः। अत एव षष्ठीसङ्गतिः, अन्यथा द्वितीयापत्तिः स्फुटैव। एवमाद्यभेदस्वरूपमुक्त्वा द्वितीयभेदमात्रं स्वरू

---

१ ना० १. १४०. । २. क. रु. वोक्तम्। ३. स्मारितः। ४. ख. ज्ञापितः। ५.—अ० ४. १. १७७. । ६.—अ० ३. २. १८८.

साक्ष्यमुपर्युपरि भाषतेऽश्रवणाच्छ्रावणाद्वाऽपि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः॥"इति। पाडिचस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेन दर्शितः—"ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥ कार्यष्वधिकृतो यः स्यादार्थिना प्रहितश्च यः। कुल्यैः कुलविशेषैः विज्ञेयैस्तेऽपि साक्षिणः॥" इति। प्राडिवाकग्रहणं लेखकसभ्योपलक्षणार्थम्। "लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः। नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः॥" इति ॥ ॥ 5

सुबोधिनी

"लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः। नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः॥" इति सहपाठादिति शेषः। अस्यार्थः—राजनि तत्कार्यं व्यवहारकार्यं पश्यति सति एते लेखकादयोऽनुपूर्वशः "पूर्वाभावे परः परः" इति साक्षिणः, न तु लेखकादीनामेव समाधानत्वे तैं एव साक्षिणः नृपे पश्यतीत्यविधानादिति। लेखकादिभिः सह परिपतितस्य प्राड्विवाकस्योपादानं लेखकाद्युपलक्षणार्थमित्यर्थः॥ साक्षिप्रकरणप्रकाशप्रभृ-

बालंभट्टी

पश्य स्फुटय्यादाह—पाडिचेति। अकृतस्यापीत्यर्थः। चतुर्थमाह—व्यवेति। व्यवहारिणां कार्येष्वधिकृतो यः स्यादित्यर्थः। यैरपि सभ्यस्य पूर्वनिपात उभयबोधित्वात्; तथापि कात्यायनोक्तमार्गवैलक्षण्याऽऽह—लेखकेति। तथोक्तमित्यर्थः। अत्र हेतुं कात्यायनमेवाऽऽह—लेखक इति; समुदाहृता इतीति सहपठादिति शेषः। राजनि तत्कार्यं पश्यति सति ते लेखकादयोऽनुपू-

*कालायनवचनमिदम्।

†"बृहस्पतिः—" लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ। यद्यच्छयोत्तरश्चैव कार्यसम्पत्तगतोऽपरः॥ नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः॥" इति। कात्यायनः—"अशक्ष्य आगमो यत्र विदेशे प्रति वादिनाम्। वैजिक्यहितं तत्र लेख्यं साक्ष्यं वदाद्येत्॥" वादिनां व्यवहारिणां विदेशे विरुद्धदेशे आगमनमागमोऽशक्यो यत्र तत्र त्रैविध्ये सभ्यैः ग्रहितं लेख्यमेव साक्षिणो वादयेत्। लेख्याभावेऽधार्य सभ्यग्रहितपुरुषसंनिधौ साक्षिणो ब्रूयुरित्यर्थः। "—इति अप० पृ० ६६६।

---

१ 'व्यन्तरे' इति क्वचित्। २ क. च. कुल्याकुल्यवि। ध. कुल्याः कुल्यवि०। ३ अवेक्षेत्त इति क्वचित्। ४ — ५. १५१. — ५२। ५ त. कथितः। ६ य. द. त्वे सा। ७ फ. ब. पश्यमं दूतास्यमाह—अर्थिनेति। अर्थिप्रेरणया प्रत्यर्थीना संनिवेशेति इत्यर्थः। कुल्या इत्यस्य विषयविशेषमाह—कुलेति। तेऽपीति ग्राहुवास्तवैऽर्थात्यर्थः। अयं पाठोऽधिकः।

ते च साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्यत आह—

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥
व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६९ ॥

तपस्विनस्तपस्शीलाः, दानशीला दाननिरताः, कुलीनाः महाकुलप्रसूताः, सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः, धर्मप्रधानाः नैं स्वार्थकामप्रधानाः, ऋजवोऽकुटिलाः, पुत्रवन्तः विद्यमानपुत्राः, धनान्विताः बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः, श्रौतस्मार्तक्रियापराः स्वपक्षसिद्धिः कार्येत्युक्ते किं लक्षणास्तु साक्षिणो ज्ञेयश्च चेत्येतदपेक्षायम् । तत्र साक्षिण-स्तावदुच्यन्ते—तपस्विनो दानशीला इत्यादि ॥ ६८ ॥

व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः इत्यादि ॥ ६९ ॥

सुबोधिनी

एतत्पर्यन्तमुपोद्घातत्वेन किञ्चिदाभिधायाऽधुना मूलवचनमवतारयति—ते च साक्षिणः कीद-

बालंभट्टी

वंशः । स्वयं शस्त्रं । क्रमेण पूर्वाभावे परैः पञ्चदेशे साक्षिण इत्यर्थः ॥ एवमुपोद्घातमुक्त्वा मूलमवतारयति—ते च साक्षिण इति। कीदृशा इति स्वरूपप्रश्नः। कियन्त इति सङ्ख्याप्रश्नः। धर्मप्रेप्सुः—पुरुषार्थानां त्रयाणां मध्ये इति भावः । व्यासोऽपि "धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः। श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः॥ श्रोत्रिया न परार्थी नाः सूरयश्चाप्रवासिनः । युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानता॥" इति । अत्र नेति पूर्वोत्तरान्वयि । अतो न वक्ष्यमाणविरोध इति बोध्यम् । पक्षान्तरमाह—सर्वे इति । अथवरा इति सङ्कथाप्रश्नोत्तरम् ,अन्यत् सर्वमन्यस्य। नित्ययोगे इनिस्याह—तपःशीला इति। शीलपदार्थमाह—निरता इति । कुलाद् ख इति सिद्धविशिष्टत्वात्पर्यायमाह—महेति । ताच्छील्ये णिनिरित्याह—चदनशीला इति । मोक्षसङ्ग्रहाय व्यतिरेकमाह न त्विति। नार्थेति पाठान्तरम्। वर्तमानसत्तायां मतुबुत्पत्तेराह—विद्येति। विशिष्टसामर्थ्यलभ्यमाह—बहिति ।

---

१ विश्व० रताः । २ विश्व० पुनः । ३ नार्थकाम । ४ फ. परः परः । ५ श्रोत्रिया न परार्थी नाः सूरयश्चाप्रवासिनः । असाक्षिणस्ते—इति वक्ष्यमाणवचने विरोधः नेति भावः ।

नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः,—एवंभूताः पुरुषाः व्यवराः साक्षिणो भवन्ति । त्रयः अवराः न्यूना येषां ते त्र्यवराः—त्रिभ्योऽवाक् न भवन्ति, परतस्तु यथाकामं भवन्तीत्यर्थः । जातिमनतिक्रम्य यथाजाति । जातयो मूर्धावसिक्तादयः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्र मूर्धावसिक्तानां मूर्धावसिक्ताः साक्षिणो भवन्ति । एवमम्बष्ठादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिक्रम्य यथावर्णम्; वर्णा ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्तलक्षणा उक्तसङ्ख्याकाः साक्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रिय एव कुर्युः; यथाऽऽह मनुः—"स्त्रीणां साक्ष्ये स्त्रियः कुर्युः" इति । सैजातिसवर्णासंभवे सर्वे मूर्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासंभवं

5

तपःप्रभृतयो यथोपलब्धव्यादिषु हेतवः । कथं वो हि निष्कारणं परलोकसाधनैकव्रवणः तपोदानादिप्रवृत्तोऽतिदाम्भिके पुरुषप्रज्ञः स कथमिवाऽऽत्मनां दृष्टादृष्टविरुद्धं विमार्गमाश्रयिणः परस्यार्थेऽनृतं ब्रूयात् इत्यभिप्रायः । तपोदानादिभिर्ये धर्मप्रधानत्वया

बालंभट्टी

काम्यस्याकरणे प्रत्यवायाभावात्तद्भावायाऽऽह–नित्येति। एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—एवंभूता इति । शब्दमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—त्रिभ्य इति । यथावर्णमित्यनेनापौनरुक्त्यायाऽऽह—मूर्धेति । तत्तात्पर्यार्थमाह—तत्रेति; तेषां मध्ये इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । इदमग्रेऽतिदिशति—एवमम्बष्ठादिष्वपीति । म्लेच्छतां निराचष्टे—तयेति । मनुरिति,—"द्विजानां द्विजसत्तमाः । शूद्राश्च सन्तश्शूद्राणां अन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥" इति वचनशेषः। काव्यायनोऽप्येवम् । नारदोऽपि–"श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः । बहिर्वासिषु वाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः॥" इति वर्गिण आह। काव्यायनः–"क्षत्रिणः श्रेणिपूगाश्च वणिजातास्तथाऽपरे। समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानव्रवीद्भृगुः ॥ दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वरथवाजिनाम् प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्णिनःस्मृताः॥"इति सर्वे इति पक्षान्तरं व्याचष्टे–सजातीति । सजातिसवर्णयोरसंभवे इत्यर्थः। तयोः प्रकान्तत्वात् सर्वेषां युगपदसंभवादाह—यथासंभवमिति । मनुरपि—"यादृशा आर्यैर्भिः[3] कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः। तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥ गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयो-

---

१ त्रिभ्यो न्यूना न। २ ब. क्तात्या। ३.—८. ६८। ४ ख. ङ. सजातिवर्णासं०। ५. 'द्विजसत्तमाः' इत्यादि 'वर्णिनः' इत्यन्तं नास्ति।६.—१. ११५। ७ 'धनिभिः' इति क्वचित्।

साक्षिणो भवन्ति । उक्तलक्षणानां साक्षिणामसंभवे प्रतिषेधरहितानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः । ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः—"असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्देषतो भेदात्स्वयमुक्तेर्हृतान्तरः॥" इति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्यत आह—"श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः॥" इति—तापसा वानप्रस्थाः; आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रहणम्; यथाऽऽह शङ्खः—"पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्था असाक्षिणः" इति । दोषादसाक्षिणो दर्शिताः—"स्तेनाः साहसिकाक्षण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते

स्वस्ववादिनः, ये वा कुलीनाः स्वकुलकलङ्कभीत्या, ये वा पुत्रिणो धनिनश्च तद्विनाशभीत्या, प्रकृत्या ऋजवः, उपरुद्धवादिस्फिटवचनाश्रया नान्यथा वादिनः, ते उत्तमराः साक्षिणो ज्ञेयाः— तयो येषामवरास्ते उत्तरवराः;—त्रिप्रभृतय इत्यर्थः। साक्षिणो ज्ञेया इति प्रत्यक्षमूलाभिप्रायः । निपुणतः प्रत्यक्षादिभिः लक्षणतः साक्षिणो निरूपणीया इत्यर्थः । पञ्चयज्ञक्रियारताः इति आन्वाहिकास्त्यपरिहारहिंसानिष्कृत्यर्थं पञ्चयज्ञक्रियाविधानं तत्रेज्या(१)शक्त्यपरिहारामपि हिंसामपाकर्तुं प्रवृत्ताः।ते कथमिव स्वाभिप्रायेणान्यथावर्तिजन

सुबोधिनी

शाः इति । वचनादसाक्षिणां स्वरूपं नारद एव दर्शयतीत्याह—के पुनर्वचनादसाक्षिण-

बालभट्टी

नयः । इत्युक्तास्साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ प्रायः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः । सर्वधर्मविदो लुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥" इति। अतं स्वयम् मौलाः प्रसिद्धकुलोद्भवा इति कल्पतरुः।अथ मूलमवतारयितुं प्रायदुपोद्घातयति आह—उक्तलक्षणेत्यादिना साक्षी न संभवतीत्यस्तेन वक्तव्ये हेतुमाह—प्रतिषेधेति । प्रतिषेधेति पाठेऽपि भाव्ये क्तः।अपिः कृतसाक्षि समुच्चायकः। ते चेति;—अत्र षेऽसाक्षिणः इति शेषः। अथ उभयत्रासाक्षीति शेषः। वचनादसाक्षिणां स्वरूपं नारदेनैवोक्तमित्याह—के पुनरिति । श्रोत्रिया इति;—अत्र विरोधः परिहृतः यद्यपि तदविरोधायैवाऽऽह—वानेति । अत्राऽऽदिशब्दमाह सूचयन्नुभयत्र ग्रहणमाह—यथाऽऽह शङ्ख इति।गुरुकुलेत्यनेनोभयोरपि ग्रहणम्।निर्ग्रन्था इति। पाषण्डिन इत्यर्थः । दर्शिता इति,—नारदेनैवेति शेषः । साहसेति—अविचारितकारिण-

---

१—'शास्त्रेऽस्मिन्' इति क्वचित् । २—'नृता' इति क्वचित् । ३—१. १५७. ४ 'नराः' इति क्वचित् । ५—१. १५८. । ६—अर्थोक्ता इति क्वचित् । ७: 'आप्ताः । इति क्वचित् । ८—८. ६१—३. ।

दुष्टत्वात्तेषु सत्यं न विद्यते॥" इति । चण्डाः कोपनाः ; कितवा द्यूतकृतः। भेदसाक्षिणां च स्वरूपं तैनैव दर्शितम्—"साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिनाम् । तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः ॥" इति । तथा स्वयंमुक्तस्वरूपं चोक्तम्—"स्वयमुक्तिर्निर्दिष्टः स्वयमेवैव्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥" इति । मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम्—"योऽर्थः श्रावित- 5

वदसद्वादेषु प्रवर्तनरक्षित्वाभिप्रायः । एवं स्मृत्यन्तराण्यपि साक्षिप्रभावविषयाणि स्वाख्येयानि । यत्तु नारदेनैकादशविधं साक्ष्यं कृतावृत्तत्वभेदेनोक्तं तत्साहचर्यान्मुख्यजनव्युत्पत्त्यर्थम्; तच्च तस्मादेवाऽवगन्तव्यम् । यथा जातीति सयुष्यः । ब्राह्मजातिभेदाभिप्रायं वा जातिवचनम् । यथोक्तं नारदेन—"श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः" इत्यादि । यथावर्णं च शाक्षणादीनां साक्ष्यं सर्वे वा सर्वासु जातिषु । जातिशब्दाभिधेयत्वाद्वर्णेऽपि श्लोकविरोधः । पुनरुक्तवदाभासोऽपि

सुबोधिनी

इति । निर्ग्रन्थ इति ;—पाषण्डिन इत्यर्थः । साक्षिणां लिखितानां चेति, अस्यार्थः—साक्षिरूपेण निर्दिष्टानाम् एते साक्षिण इति पत्रे लिखितानां वादिनां श्रुतानां तेषां साक्षिणां मध्ये एकोऽन्यथावादी चेत्, तदा ते भेदात्र साक्षिण इति । 'योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्'

बालभट्टी

इत्यर्थः। वञ्चकाः प्रतारकाः। दोषमेवाऽऽह—तेष्विति । तैनैव—नारदेनैव । एकेन चेत् मिथस्समुच्चयोऽन्येन अन्येषाम्। वादिनामिति,—भाष्यमाणानां तेषां अनेकेषां मध्ये इत्यर्थः । वादिनेति पाठस्तु युक्त एव । तुर्योऽपि नारदेनैवोक्त इत्याऽऽह—तथेति। अनिर्दिष्टः—साक्षित्वे इति शेषः। सूची सूचकः।"अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमेवोक्त्य यो वदेत्। स्वयमुक्तस्स शास्त्रेषु न च साक्षित्व महति॥" इति पाठान्तरम्। अनेन स्वयमेवोक्तिरूपस्येति योगार्थोऽपि दर्शितः। उक्तमिति,—नारदेनेति भावः । योऽर्थ इति—योऽर्थः श्रावयितव्य स्तस्मिंश्च सति मध्यमणिन्यायेनान्वयात् आर्थिने वादिनि प्रतिवादिनि वाऽऽसति तदक्षीकृतं साक्षित्वं क्व कस्मिन् विषये साक्षी वदतीति हेतोः सोऽसाक्षी मृतान्तर इति शाब्दोऽर्थः । तत्फलितं शेष

---

१ ना० ६. ३५९. अस्मिन् श्लोके ' वधकास्तथा ' इत्यत्र ' वधकाश्च ये ' इति क्वचित् । २ ब. च. वादिना । ३ क. तथास्वरूपंचो० । ४ ख, तिर्हि नि० । ५ क. साक्षी ।
६.—१. ३६१. । ७.—१. ३१५.

व्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क्व तद्वदतु साक्षीत्यसाक्षी मृतान्तरः॥" इति[1]। येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेत् 'यूयमत्रार्थे साक्षिणः' इति तस्मिन्नार्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति मृते अर्थे चान्यैर्विदिते, साक्षी कंकस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वेदतीति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु मुमूर्षुणा स्वैस्वेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविता 'अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिणः' इति तत्र

सुबोधिनी

इत्येतद्वचनं व्याचष्टे– येनार्थिना प्रत्यर्थिना वेत्यादिना,— एतदुक्तं भवति–अस्मिन् अर्थविशेषे पुत्रे साक्षिण इति अर्थविशेषे अभिहिते साक्षिषु च निर्दिष्टेषु सत्सु पश्चात् तमर्थविशेषं प्रति निर्दिष्टपुरुषस्य कृते साक्ष्यं वक्तव्यम् । एवञ्च यदा अर्थविशेषेणैनिर्देष्टेव मृतः अथवाऽर्थविशेषो न निर्दिष्टः, तदा कस्मिन्नर्थे कस्य कृते साक्ष्यं वदतीति मृतान्तरः साक्षी नेति ; मृतेन अन्तरमकाशो व्यवधानं यस्य स मृतान्तरः । एवं मृतान्तरस्य सर्वत्राऽसाक्षित्वे प्राप्तेऽपवादमाह—यत्र तु मुमूर्षुणेत्यादिना ।

बालंभट्टी

पूरणेनाऽऽह—येनेति । अर्थिनोऽस्य प्रागुक्तस्योपस्था साध्यवतीत्यर्थवेनोभयपरत्वादाह—प्रत्यर्थिना वेति । अत एव कात्यायनः—"अर्थी यत्र विपक्षस्यात्तत्र साक्षी मृतान्तरः । प्रत्यर्थी वा मृतो यत्र तथाप्येवं प्रकल्पयेत ॥" इति तदाकारमाह—यूयमिति । श्रावितारते तत्साध्यादिविशेषपरिज्ञानस्य तेषामसम्भवादिति भावः। तच्छब्देनात्र त्रयाणां परामर्श इत्याह—अर्थिनीत्यादि। असतीत्यस्य व्याख्या—मृते इति । अस्याऽऽऽऽप्यन्वयः । वासूचितं पक्षान्तरमाह—अर्थे वाऽनिर्विदिते इति। निर्विदितेऽर्थेऽसति मृते वेत्यर्थः । असाक्षित्वे हेतुं सूचयन्नाह—कोति। अस्योक्तपक्षभेदेनार्थद्वयं मूलानुरोधेन स्याल्याप्युत्क्रमेणाऽऽह— कस्मिन्निति । साक्ष्यमित्यस्य तदित्यादिरस्य चाक्षिकृतमित्यर्थः।इति हैतौ। अनेन सूत्र उक्तान्यतमः अन्तरे साक्ष्यस्य स्वीकारभाषण्योरभावे यस्य स मृतान्तर इति व्युत्पत्तिसूचिता । एवमसाक्षित्वरूपं प्रतिपादितम् । अनेन मृतान्तरस्य सर्वत्रासाक्षित्वे प्राप्ते प्रतिप्रसवमाह—यत्र त्वित्यादिना दिग्वित्यन्तेन । अस्मिन्निति—इदं द्रव्यमियदेतत्वा वृद्धयाऽस्मिन् काले देयदत्तायेदं दत्तमित्यत्रार्थे इत्यर्थः। अन्यथा तेषां साध्यादिविवेकासम्भवादिष्टसिद्धिर्न स्यादिति

१.—ना० १. १६१। २ क. वेति नास्ति । ३ क. वाऽनिर्दे । ४ ख. त्वेति नास्ति । ५ क. वदतीति । ६ ख. सुस्थेन । ७ निर्दिष्टेषु साक्षिषु स० । ८ ख. शेषेऽनिर्दिष्टे च मृतः अत एवार्थे (?) २ थ. ते सति । ९ फ तत्राप्येवं ।

मृतान्तरोऽपि साक्षी। यथाऽऽह नारदः—"मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्चाविताहते।" तथा—"श्राविताऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः। मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु ॥" इति ॥६८॥ ६९॥

तानेतानसाक्षिणो दर्शयति—

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः।
रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥ ७० ॥ 5

क्षया साक्ष्यन्तराभावे पुनर्वक्ष्यमाणकार्यापेक्षया वा सर्वे सर्वेषां यथा सर्वेसङ्ग्रहणे साक्षीति ॥ ६८ --६९ ॥

उक्तन्यायविरोधे तु— स्त्रीवृद्धबालकितवेत्यादि ॥ ७० ॥

सुबोधिनी

"मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्चाविताहते" इति। अस्यार्थः—अर्थिनि प्रेते सति साक्षी मृतान्तर इति कथ्यते। मुमूर्षुणा श्रावितं विना। अयमभिप्रायः—मुमूर्षुणा श्रावितश्चेन्मृतान्तरोऽपि साक्षी भवतीति। मुमूर्षुश्राविते मृतान्तरः साक्षी भवतीत्यत्रापि नारदवचनेन प्रतिपाद्य स्वस्थेन श्राविते मृतान्तरोऽपि साक्षी भवतीत्यत्रापि नारदवचनमेव प्रमाणयति —तथा श्राविताऽनातुरेणापीति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

एवं महता प्रपञ्चेनासाक्षिस्वरूपं प्रतिपाद्य आश्रितार्थं मूलवचनमवतारयति— तानेतानसाक्षिण इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

बालंभट्टी

भावः। तत्राऽऽद्ये बाधे मानमाह—तथाऽऽहेति। मुमूर्षुश्राविते विनाऽर्थिनि प्रेते सति साक्षी मृतान्तर इति कथ्यते इत्यर्थः। द्वितीयेऽपि स एव मानमित्याह—तथेति। अनातुरेण स्वस्थेना[1]पि मुमूर्षुस्मुच्चायकः। धर्मसंज्ञित इति धर्मोऽस्य इत्यर्थः, तत्स्वरूप इति यावत्; धर्मज्ञानविषयो वा[2]; धर्मसंज्ञितः इति पाठान्तरम्—धर्मयुक्त इत्यर्थः। तत्रा—तत्रेति; तस्मिन्द्वैवान्मृतेऽपि तत्रार्थे मृतान्तरोऽपि पूर्वेषु षट्सु[3] साक्षी स्यादित्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

एवमुपोद्घातमुक्त्वा साम्प्रतं मूलमवतारयति—तानेतानिति। वक्ष्यमाणान्नारदोक्तानित्यर्थः।

१ क. मृतान्त्ये। २ ख. तथाऽऽह। ३.—१. ९६। ४ क. तेन तार्। ५ ङ. मर्षं नार.।

पतितासार्थसंबन्धिसहायरिपुतस्कराः ।
साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥

स्त्री प्रतिज्ञा; बालः अप्राप्तव्यवहारः ; वृद्धः अशीतिकावरः; —वृद्धग्रहणं वचननिषिद्धानामन्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थम्; कितवः अक्षदेवी'; मत्तः पानादिना ; उन्मत्तो ग्रहाविष्टः ; अभिशस्तः अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना ; रङ्गावतारी चारणः ; पाषण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः ; कूटकृत्कपटलेख्यादिकारी ; विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः ; पतितो ब्रह्महादिः ; आप्तः सुहृत् ; अर्थसंबन्धी विप्रतिपद्यमानार्थ-संबन्धी; सहाय एककार्यः; रिपुः शत्रुः; तस्करः स्तेनः ; साहसी स्वबलावष्टम्भकारी;

पतितासार्थिसम्बन्धीत्यादि ॥ ७१ ॥

येषां तु दृष्टमदृष्टं वा यथाभूतार्थदर्शने दृष्टार्थाभिधायित्वे च कारणं न स्यात्, विपर्ये यो वा स्याद्ये न साक्षिण इत्यर्थः । सर्वे चाभोज्यप्रकरणोक्ता अग्रिहोत्रादयः श्राव्यत्वाद्वा द्रष्टव्याः। तदुपलक्षणार्थैवाऽऽह स्त्री यथोक्तम् 'अविरोधाच्च योषितः' इति सैव साऽऽप्यभिप्रेतान-वीरास्तु (?) तदभिहितायां साक्ष्यं कृषिदस्येव; यथोक्तं स्वर्यभुवा—'स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युः' इति । रङ्गावतारी नटः । एष्टमन्यत् । अभोज्यान्नानां तु साक्ष्यानधिकारं न्याय-सिद्धमेवाभिप्रेत्य नारदेनोक्तम्—" नार्थसंबन्धिनो नाऽऽप्ता न सहाया न वैरिणः । न दृष्टदोषाः कर्तव्याः न श्राव्यार्था न दूषिताः ॥ " इत्युक्त्वा ततः " दासनैकृतिकाप्तवृद्ध-स्त्रीबालधिक्कृताः।" इति। एवं सर्वे अभोज्यान्ना अनुक्रान्ताः। प्रमाणान्तरमूलं वा साक्षित्वं

बालंभट्टी

पाषण्डादि द्वन्द्वं कृत्वा पुंनःपतितेन सहेति वोध्यम्।अप्राप्तेति-व्याख्यातामेदम्-अशीतिकेति अशीतिः प्रमाणमस्य स अवतारो यस्येति विग्रहः। ततोऽर्वाक् न भवति तदारभ्यभवतीत्यर्थः।वैप्र-भ्ये बीजाभावात्तदेकवाक्यतया च न्यूनता निराचष्टे-वृद्धेति।आदिना भक्षणग्रहणम्।अभियुक्ते-तित्सम्बन्धारोपमात्रं यस्येत्यर्थः; आदिना भोगादिग्रहणम्। व्यवहारे श्रुतेः प्राधान्यादाह— श्रोत्रादीति।योगनिरासायाऽऽह—सुहृत् इति। यत्किञ्चिदर्थसंबन्धिस्वस्य सर्वत्र सत्वादाह— विप्रतौति । एकेति बहुव्रीहिः पुत्रादिरित्यर्थः । कारीति—तेन करोति न तु विचारेण

१ ख. अक्षकी। २—क. त्रि ०। ३ 'बालिकाः' इति क्वचित् । ४.—१. १६६. ८. " ग्रहव्याः साक्षिणः प्रतिदूषिताः' इति क्वचित् । ५ मूले पूर्वार्धे पाषण्डिपदं उत्तरार्धे पतितपदं च श्रूयते। अतः पाषण्डिपतितशब्दयोः व्यत्यासेन श्रवणात् न तयोस्तमासस्यावकाशः। अतः प्राप्तादिकोऽर्थ पाठः। पाषण्डादिद्वन्द्वकृत्वा इत्यनन्तरं, पुनः पतितेनेत्यतः प्राक् रङ्गावतारिणा सह पुनर्द्वन्द्वः एवमाद्यादि द्वन्द्वं कृत्वा इति पाठेन गलितेन भाव्यम् इति । प्रतिभाति

दृष्टदोषो दृष्टदितश्चवचनः ; निर्धूतो बन्धुभिरयंतः ; आदिशब्दात्त्र्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां *दोषादसाक्षिणां भेदादसाक्षिणां स्वयमुक्तेर्मृतान्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीबालादयः साक्षिणो न भवन्ति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

"व्यवरः साक्षिणो ज्ञेयाः" इत्यस्यापवादमाह—

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

ज्ञानपूर्वकं नित्यनैमित्तिकैकैमनुष्ठायी धर्मवित् ; स एकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी भवति, अपिशब्दाद्द्वावपि।यद्यपि "श्रौतस्मार्तक्रियापरा" इति व्यवराणामपि धर्मवित्त्वं

प्रपाठितं यथा—"बालोऽज्ञानादसत्यमप्युपापान्यासाश्च कुर्यात् । विप्लुयुर्वान्धवास्नेहा दैरनिर्यातनादरिः॥" इति॥ वचनादपि कुत्रिा यथाऽऽह-श्रोत्रियाद्या वचनतः स्तेनाद्या दोष दर्शनादिति सर्वथाऽनया दिशाऽन्यानामभ्यां साक्ष्यमसाक्ष्यं च प्रवचनीयम् ॥ ७०॥ ७१ ॥

देशकालाद्यपेक्षया पुनः—उभयानुमतः साक्षीत्यादि ॥ ७२ ॥

अर्थिप्रत्यर्थिन्यामनुमतोऽतिशयगुणवानेकोऽपि साक्षी स्यात् । अपि शब्दाद्वावपि

सुबोधिनी

ननु व्यवरा अपि धर्मविदः, एकोऽपि धर्मविदेव साक्षी तथा द्वावपि, एवं च व्यवरपद मनर्थकमित्यभिप्रायेणाशङ्क्य परिहरति—यद्यपि श्रौतस्मार्तक्रियापरा इत्यादिना ॥ ७१ ॥

बालंभट्टी

अविचारितकारीत्यर्थः । दोषाणां बाहुल्येऽपि अत्र प्राधान्याद्दाह—वितथेति। बन्धुभिरिति । ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निःसारित इति कल्पतरुः। नारदेनाभ्यर्थायाऽऽह—आदीति। एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—एते इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

श्रौतस्मार्तैत्येकवाक्यतया आह—ज्ञानेति—तथा च विदेर्ज्ञानपूर्वकतदनुष्ठाने लक्षणेति भावः । अत एवोक्तं "पठकाः पाठकाश्चैव येचान्ये शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे व्यसनिनः मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः" इति उभयेति—अर्थिप्रत्यर्थि इत्यर्थः । द्वावपीति—तादृशौ चोभौ साक्षिणौ भवत इत्यर्थः । नन्वेवं धर्मविदं सर्वत्र तुल्यं, तथा च तत्र व्यवरपदमनर्थकं व्यावर्त्याभावादपिना तेषामपि सहग्रहादित्याशङ्क्ते—यद्यपीति। इतीति—इत्युक्तैरित्यर्थः । धर्मविदे प्रयुक्तवैलक्षण्याभावेऽप्यु-

---

* उपरि ६९ श्लोकव्याख्यायामेतेषां लक्षणानि द्रष्टव्यानि ।

---

१ क दोषसा० भेदसा० । २ व्यव० ६९ । ३ क० धर्मावृ० । ख. धर्मावृद्धानधीः । ४ ख. ग. शब्दनलाद्य । ५ द्वावपि श्रौतस्मार्तक्रियापरौ ।यद्यपि श्रौ० । ६ व्यव० ६९ ।

समानं, तथाऽपि तेषामुभयानुमत्यभावेऽपि साक्षित्वं भवति, एकस्य द्वयोर्वोभयानुमत्यैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थवत्त्वं व्यवस्मरणम् ॥ ७१ ॥

"तपस्विनो दानशीलाः" इत्यस्यापवादमाह—

सर्वेः साक्षी सङ्ग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥ ७२ ॥

सङ्ग्रहणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि,—तेषु सर्वे वचननिषिद्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिताश्च साक्षिणो भवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षि-

---

साक्षी, सुवचनं समक्षदर्शनादेव सङ्ग्रहणादौ साक्ष्यं यथा स्यात् । अविशेषाभिधाने विभूतार्थोपलम्भवचनाशक्तेर्बालादयो न स्युः । तथा च भारदः—"असाक्षिणोऽपि येऽप्युक्ताः दासनैकृतिकादयः । कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥ साहसेषु तु सर्वेषु

सुबोधिनी

ननु सङ्ग्रहणचौर्यपारुष्यसाहसानां सर्वेषामपि साहसशब्दवाच्यत्वाभेदेनोपादान-

बालभट्टी

भयानुमतत्वप्रयुक्तं वैलक्षण्यमित्याशयेन समाधत्ते—तथाऽपीति । द्वयोर्वा—द्वयोस्तु । अर्थवत्—सफलम् ॥ ७१ ॥

प्रत्यासत्तेः स्त्रीबालेष्वेवेत्यस्तेस्तेह—तपस्वीति।इत्यस्येति—इत्यस्यापीत्यर्थः । क्वचित्त्वेव पाठः । अयमपि न स्त्रीबालेत्यादि निषिद्धसदृशः । अत एव व्याख्यानविरोधो नेति बोध्यम् । चौर्यैत्यादिसमाहारद्वन्द्वः । सङ्ग्रहणादीनि चत्वारि सर्वशब्दस्य बहुत्वरूप्यकावयवत्वारब्धं समुदाये शक्त्वा तस्यानुभूतावयवभेदत्वेन यद्यपि सर्वलोक इतिवत् एकवचनं, तथाऽपि स्पष्टार्थमनुभूतावयवपरतया व्याचष्टे — सर्वे इति । तदर्थमेव व्युत्क्रमेणाऽऽह । वचनेति — मौलस्त्रीबालेत्यादिवचनेत्यर्थः । नन्वेवमतिप्रसक्तोऽत आह—दोषादिति। एते अप इत्यर्थः । अत्रापि स्त्रीसङ्ग्रहणादिष्वपि । ननु पूर्वं

---

१ स्वर्थं क्त्व । क. तीक्ष्णेतदर्थं व्य० । २ व्यव० ६८ ।

णोन भवन्ति,—सत्याभावादिहेतोरत्रापि विद्यमानत्वात्। "मनुष्यमारणं चौर्यं परदारा-भिमर्शनम्। पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्॥" इति वचनाद्यपि स्त्रीसङ्ग्रह-णचौर्यपारुष्याणां साहसत्वम्; तथाऽपि तेषां स्ववलावष्टम्भेन जनसमक्षं क्रियमाणानां

सुबोधिनी

मनुष्यमारणमित्यादिकञ्च परिहरति—मनुष्यमारणं चौर्यमित्यादिना। अयं भावः—जनसमक्षं

बालंभट्टी

तेषामसाक्षित्वे उक्तेऽपि अस्य तदपवादत्वेनैव तेषां साक्षित्वं स्यादेवात आह— सत्याभा-वादितीति(?)। एवं च येन हेतुना तत्रासाक्षित्वं तस्य अत्रापि। तस्य सत्वं कल्प्यमिति तदनुपपत्तेन तेषामत्रापि असत्त्वमेवेति भावः। एवं च स्वयमुक्तिश्चेति तेनान्येषामपीदृशानां ग्रहणम्। तथा च नारदः "असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः। कार्यगौरवमापाद्य भवे-युस्तेऽपि साक्षिणः॥तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत्। न बान्धवो न वाऽसार्थिर्युस्ते साध्यमन्यथा॥" इति। नैकृतिको वञ्चकः। व्यासोऽप्याह—"साक्षिदोषाः प्रवक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना। पक्षेऽभिहिताश्च तान् सर्वान् वाच्याः पुनरुत्तरम्॥ प्रतिपत्तौ न साक्षित्वमर्हन्ति तु कदाचन। अतोऽन्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना॥ अभावयन्नदमं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा। यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिस्वर्ग्यवस्थितः॥" इति पक्षे लिखितान् साक्षिदोषान् नाभिलक्षीकृत्य प्रत्युत्तरमुत्तरं तत्तद्विषयपरिहारं ते साक्षिणः सभ्यैर्वा-चनीया इत्यर्थः। यत्रैतान् सर्वानभिलक्ष्य उत्तरमुत्तरं ते दोषा वाच्या इति कल्पतरुः। अतोऽन्यथा असंप्रतिपत्तौ भावनीयाः अङ्गीकारयितव्याः। क्रियया प्रमाणेन स्फुटं यथा स्यात्तथा भावयलित्यन्वयः। ननु सङ्ग्रहाणादिष्वणामपि साहसशब्दवाच्यत्वात् भेदनोक्तिरसूत्रेऽयुक्तेत्याशङ्क्य —मनुष्येति। उभयं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च पारुष्यत्वेनै-क्याद्याह—चतुरिति। उक्तक्रमविवक्षयाऽऽह—स्त्रीसमिति। समाधत्ते - तथाऽपीति। जनसमक्षं स्ववलावष्टम्भेन यत्कारणं तेनोपाधिं विना क्रोडीकृतानामेषां साहसपदवाच्यत्वैक्यं एकान्ते यत्करणं तदुपाधेरेकैकविषयभेदेन भिन्नत्वात् तद्भिन्नभेदघटितहेतुकरणोपायभे-

---

१ क. च. छ. ञ. पुस्तकेषु इयंपङ्क्तिर्नास्ति। २ ना० १४. १। ३ नारद संग्रह ०। ४.—१. १८८। ५.—१. १९०। ६ ब. पारुष्यैकैयादाह। ७ फ. कमेकालेयत्करणं तदुपाधेरेकैकेऽपि विषयभेदेन ब. वाक्पत्वैमेकान्तेयत्कारणं तदुपाधौ रेकैऽपि।

साहस्रत्वम् ; रहसि क्रियमाणानां तु *सङ्ग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहस्रात्पृथगुपादानम् ॥ ७२ ॥

साक्ष्यावधमाह—

साक्षिणः श्रावयेद्यादिप्रतिवादिसमीपगान् ।

अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ साक्षिणः समवेतान्—"नासमवेताः पृष्टाः प्रब्रूयुः" इति गौतमवचनात्—वक्ष्यमाणं श्रावयेत् । तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दर्शितः—†"समन्ततः साक्षिणः सर्वान्नर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ । प्राड्विवाको नियुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥ देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् । उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै[४] शुचिः शुचीन् ॥ [५]आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् । समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्थान्पृथक् पृथक्॥" इति,तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे मनुना नियमो दर्शितः—"सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः।गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः॥" इति । ब्राह्मणमन्यथा ब्रुवतः सत्यं ते नश्यतीति शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधानि

बालंभट्टी

दात् सङ्ग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति भावः । तेषां त्रयाणां । सात् पृथगिति—सात्पार्श्वे-कैति पाठान्तरं तत्र ततोऽग्रे उपादाने सामान्यविशेषभावेनाऽन्वयसम्भवेन त्रयाणामेव सङ्ग्रहः स्यादेति तथेति भावः ॥ ७२ ॥

श्रावणं तद्विधिसाम्यायोरत्र विवक्षितं न तु तत्रागमनमित्याह—सन्निधाविति । विशेषमाह—समवेतानिति—मिलितानित्यर्थः । अत्र मानमाह—नासमेति—दृष्टा अपि असमवेतानित्यार्थः । कर्माकाङ्क्षयाह—वक्ष्येति—मूलकृतेति भावः । तत्रापि—श्रावणेऽपि। समन्तः सभामध्ये। सर्वान्। उक्तोऽर्थः अत एव सभ स्थानिति सफलम् अनुयुञ्जीत पृच्छेत् नियुञ्जीतेति पाठान्तरं तत्र मेलयेदित्यर्थः। विधिमेवाऽऽह —देवेति। समस्तान् मिलितान् पृथक् पृथक् विज्ञातार्थानित्यर्थः; तत्रापि विशेषमाह—प्राहो-

---

* सङ्ग्रहणं परदाराभिमर्शनं उभयं पारुष्यं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च अत्र सङ्ग्रहणादीनां पृथगुक्तत्वात् साहसशब्दो मनुष्यमारणार्थको वा इति अपरार्कः । पृ० ६७०.

† इमौ मानवेऽपि ८. ७२, ८७.

‡ अयं नारदीये १. १९८. ।

१ 'अपृष्टाः' इति क्वचित् । २.—१३. ५. । ३ क. पृच्छेदतन्द्रितान् । ४ वैतिकचित् । ५ च. अविज्ञातान् । ६—८. ११३. । ७ ब. प्रायुक्त० इति ।

तव विफलानीति । गोबीजकाञ्चनादीनि[1] तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यम् । शूद्रमन्यथा ब्रुवतस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति शापयेत् । अत्र चापवादस्तेनैव दर्शितः—"गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्बार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥" इति । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणार्थम् । कुशीलवा गायकाः । प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्यदूषणेषु बाल्यादिषु तथैव निर्णयः । अयोग्येषु तु तद्वचनाल्लोकतश्च

"साहसेषु तु सर्वेषु स्तेयसंग्रहणादिषु। वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः॥" इत्युक्तोऽऽह —"दृष्टापि न बालस्त्रीकौ न स्त्री न कूटकृत्। न बान्धवो न चारातिः कुर्युस्ते साक्ष्यमन्यथा॥" इति। अतो बालादिवजेद्विप्रभृतिसाक्ष्यमविरुद्धम्। यद्वा नैक इति नायं सङ्ख्यया निषेधः; पुरुषमात्रप्रतिषेध एवायम्, यथैवैको स्त्री निषिद्धा यो योषिते चाचीतमिति तथैव स्त्रीरहित एकः पुमानित्यर्थः इति व्याख्येयम्। अतश्च इयदराणामेव सङ्ग्रहणादौ साक्ष्यमिष्यतेसेषम्।

सुबोधिनी

रैवबलाबष्टम्भेन यत् करणं स एवोपाधिः। तेनोपाधिना क्रोडीकृतान्येतानि सङ्ग्रहणादीनि साहसशब्दवाच्यानि। एकान्ते बलादिना यत्करणं स एवोपाधिः । स चोपाधिर्विषयभेदाद्भिद्यते। ततश्च तच्छिद्यभेदघटितेरहःकरणोपाधिभेदात् सङ्ग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति॥७२॥

"सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यम् " इत्यस्मिन्नर्थे मनु-

बालंभट्टी

ति । द्विषु त्रिषु नियम इति विशेष इति भावः, शूद्रेतु न नियम इत्याह—शूद्रमिति । अत एव तुः ब्राह्मणमित्यस्य शापयेदित्यत्रान्वयः तस्य चाग्रे उभयत्रानुषङ्गः अन्यथा ब्रुवत इत्यस्य सुसंपुष्टीकरणेन मध्येऽप्युभयत्र सम्बन्धो वनितः, तत्रापि विशेषमाह—अत्र चेति । सत्येन शापयेदित्यत्रार्थे चेत्यर्थः, सम्बन्धिनोऽधिकरणकविवक्षया सप्तमी। तेनैव मनुनैव काः शिल्पी। युक्तितौल्यादाह-विप्रेति,—तयोरपीत्यर्थः। एतच्च साक्षिसन्द्रासार्थमेवःत्यथाऽऽह नारदः "पौराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः। अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्रासयेदिमान्॥" इति। "सत्येन त्रासयेद्विप्रम्" इत्यत्याप्यपकृष्टब्राह्मणविषयत्वं न ब्राह्मणमात्रत्वैर्यं, तस्य गौतमेन शपथरूप निषिद्धत्वादिति कल्पतरुः । ननु प्रतिवादिना साक्षिदोषे उक्ते तस्मिंये साक्ष्यन्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् तदुक्तं व्यासेन—"अन्यैस्तु साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् अनवस्था भवेत् दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात्॥" इति। अतो विशेषमाह —प्रतीति। तत्रे सति सत्सु बाल्यादिषु चापस्थादिस्थेष्वपाठः । तथैव प्रत्यक्षेणैव । अयोग्येषु दूषणेषु सत्सु

१ क. दीनीति वै०। २.—८. १०२. । ३ थ. द. स्वाक्ष्याव०।

निर्णयो न साक्ष्यन्तरेणेति नानवस्था । यदि साक्षिदोषमुद्भाव्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी, तदाऽसौ दोषानुसारेण दण्ड्यः ; अथ साधयति, तदा न साक्षिणः ; यथाऽऽह—"असाधयन् दमं दाप्यो दूषणं साक्षिणां स्फुटम् । भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः॥" इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दुष्टेष्वर्थी यदा क्रियान्तरनिरपेक्षस्तदा पराजितो भवति—"जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः॥" इति स्मरणात् । साकाङ्क्षश्चेत् क्रियान्तरमवलम्बेतेत्यभिप्रायः ॥ ७२ ॥

न्यायमूलत्वादेव चात्यर्थमनुमानकुशलतयाऽध्यपि नारदीय प्रतिपेधातिक्रमयितव्यः । तथा च स्वार्थभुवम्—"स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा। शिष्येण बन्धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा ॥" इति । अनुमानानुसारिणी च निश्चयावगतिस्तत्रैवोक्ता—"बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतामृतम् । जानीयादस्थिरं वाचं उत्क्षिप्तमनसां तथा॥" इति । एवमन्यत्रापि व्यवहारप्रकरणे न्यायागमविवेकः प्रपञ्चनीयः ॥ ७२ ॥

सुबोधिनी

रेवापवादं दर्शयतीत्याह—अत्र चापवादस्तेनैवेत्यादिना । अत्र गोरक्षकानित्यादीनि विप्रानित्यस्य विशेषणानि न स्वतन्त्राणीति बोध्यम् ॥ ७२ ॥

बालंभट्टी

तद्वचनात्—साक्षिवचनात् तदुक्तं व्यासवचनेनैव—"सभासदां प्रसिद्धं यल्लोककसिद्धमथापि वा। साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात्॥" इति । असाध्यं साधनानर्हं दोषवर्जनात् अनवस्थादिरहितत्वात् विशेषान्तरमाह—यदीति । सारो बलं साक्षिणं इति इत्यादिः । कचित्तया पाठ एवः कात्यायनमाह—यथाऽऽहेति । असाधयेति । अभावयन्निति पाठान्तरम् । अर्थो भिन्नः साक्षिणां दूषणं स्फुटं यया तथाऽसावयाशेत्याहान्वयः । भाविते—साधिते सति । साक्षिधर्मेति—साक्षित्वानर्हा इत्यर्थः । विशेषान्तरमाह—उद्दिष्टेष्विति,—कथितेष्वित्यर्थः । दुष्टेषु सत्सु । क्रियान्तरेति—प्रमाणान्तरेत्यर्थः । व्यासमानमाह—जित इति । यदि वादी साक्षिसम्बन्धिषये निराकाङ्क्षो व्यवस्थितः सम्यक्प्रकारा जितः पराजितस्सन् स वादी शास्त्रोक्तविधिना विनयं दमं दाप्य इत्यर्थः । साक्षिसम्बन्धिष्वित्यत्र साक्षिसत्येवेति पाठान्तरम् अर्थस्तदयस्तात् । सूचितार्थमाह—साकाङ्क्ष इति॥७२॥

१ ख. सारबु० । २ घ. ङ. द्रव्यम् । ३ ब. साक्षिण इत्यादिरर्थ इत्यन्तः पाठो नास्ति । ४ फ. ब. सत्येवेति ।

कथं श्रावयेदित्यत आह-

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७३ ॥
अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।
स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥
सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् । 5
तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ ७५ ॥

पातकोपपातकमहापातककारिणामग्निदानां स्त्रीबालघातिनां च ये लोकास्तान् सर्वानेसावाप्नोति यस्साक्ष्यमनृतं वैदति । तथा जन्मान्तरशतैर्यत्सुकृतं कृतं, तत्सर्वं तस्य भवति यस्ते ऽनृतवदनेन पराजितो भवति इति, इति श्रावयेदिति संबन्धः। एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम्-"शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः" इति शूद्रे सर्वपातकत्राव्रणस्य 10 विहितत्वात् । गोरक्षकादि द्विजातिविषयं च-"गोरक्षकान् वाणिजकान्" इत्युक्तत्वात् । अन्यानेकजन्मार्जितसुकृतसङ्क्रमणस्य महापातकादिफलप्राप्तेश्चानृतमात्रेणानुप-

बालभट्टी

वक्ष्यमाणमित्युक्तमेव वक्तुमाह--कथमिति। वाक्यमिति शेषः। कुत्रिपु तयैव पादः। सर्वानिति स्पष्टार्थः--स तानित्येकवचनबहुवचनाभ्यामेव तदर्थलाभात् । एवं सामान्येनोक्तं विशिष्याऽऽह--सुकृतमिति। मूले पातकशब्देन वक्ष्यमाणभिन्नानां ग्रहणमित्याह --पातकोपेति । अत्राप्यनेन वक्ष्यमाणभिन्नसर्वैस्य ग्रहणमिति बोध्यम्। स इत्यस्यार्थः--असाविति। इति वाक्यार्थसमाप्तौ । अत एवाऽऽह--तथेति,--किंचेत्यर्थः। वादिति(?)तथेति पाठे यद् किंच भवतीत्यर्थः। सुकृतं पुण्यं, तस्य तदीयम्। तदर्थमाह--यस्ते इति,--तवानृत वाक्येनेत्यर्थः। तवेत्येव पाठान्तरम्। अस्य चात्र कर्मत्वमित्याह--इति श्रावेति । मैत्रेयविरोधाऽऽह--एतच्चेति। तमेवाऽऽह--शूद्रमिति। तदेकवाक्यतयेवाऽऽह--गोरक्षेति। ननु स्वल्पतरानृतवदनरूपदोषात्तादृशपापोत्पत्तावपि कथं बहुलसंचितं फलमत आह--अन्यानेकेति।

---

१ ख. कृथा । २ क. तमवाप्नोति । च. सोऽवाप्नोति । क. सर्वानवाप्नोति । ३ ख. ग. क. वदेदिति । ४ घ. च. तेनानृत । क. यस्तवानृत । ५ म० ८—१२३. ६ घ. च. वा । ७. ब. सर्वेष्यहरणमिति । ८ इदमशुद्धम् । फ. मदति तथेति । वदिति । ९. तच्छब्दार्थमाहेत्यर्थः । १० क. मन्वविरोधायाह ।

पत्तेः; साक्षिसन्त्रासार्थमिदमुच्यते ; यथाऽऽह नारदः—"पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः । अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्त्रासयेदिमान् ॥" इति ॥७३॥७४॥७५॥

यदा तु आवितः साक्षिणः कथंचित्र ब्रूयुः, तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।
राज्ञा सर्वं प्रदाप्यस्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि ॥ ७६ ॥

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य आवितस्सन् कथञ्चिन्न वदति स राज्ञा सर्वं सवृद्धिकमृणं धनिने दाप्यः, सदशबन्धकं दशमांशसहितम् । दशमांशश्च राज्ञे भवति—"राज्ञाऽधर्मार्णिको दाप्यः साधितादृशकं शतम्॥" इत्युक्तत्वात् । एतच्च षट्चत्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते

सुबोधिनी

अन्यानेकजन्मार्जितसुकृतसङ्क्रमणस्येति । अनेकानि च तानि जन्मानि च तथाऽऽर्जितं । तैश्च तत् सुकृतं च तस्य सङ्क्रमणम् । अन्यस्मिन् अनेकजन्मार्जितसुकृतसङ्क्रमणमिति समासः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

बालंभट्टी

स्वयं अनेकजन्मभिरार्जितं यत् सुकृतं तस्याम्यत्र सङ्क्रमणस्येत्यर्थः । कृतशब्द आर्जितपरः, शतशब्दोऽनेकपर इति भावः। उच्यते इति हृदामिथ्यादिः क्वचित्तथैव पाठः। तथा चार्धवादोऽयमिति भावः। अत एवाऽऽह—यथेति। धर्मेति-स्मृतीत्यर्थः। सत्यस्याभिधमाहात्म्यस्य कीर्तनैरित्याग्रिमाद्यैः । मृशमिति,— तथा चानृतवदनाभावे तात्पर्यम् ॥७३॥ ७४ ॥ ७५ ॥

कथंचित्—कारणेन । सः—नरः । सर्वमित्यस्य योग्यतादिना पूर्वार्द्धेऽन्वय इत्याह— सर्वमिति । तदर्थमाह— सवृद्धिकमिति । योग्यत्वादाह— धनिने इति । यद्यपि सवृद्धेति ऋणविशेषणं, तथाऽपि धन्ययोग्यमिति तद्ग्राह्यात् पृथक् न्यासदे— सदशेति । दशबन्धकेन सहितं तथा दशशब्दो दशमपरः अन्यथा-न्वोऽऽपरः। स्वार्थे क इत्याह—दशमांशकेति। उक्तहेतोरेवाऽऽह—दशमांश इति। चरमवर्ये नन्वयमपि वचनाद्दानि एवाऽऽस्तां किमित्यत्रं व्याख्यानं वैरूप्यापादकमत आह— राज्ञेति । तन्न्यायेनेत्यर्थः । तथा च तदेकवाक्यतस्तदाहावमूलकमेव व्याख्यानमुचितमिति भावः। अस्य काल्नियममाह—एतच्चेति । मन्वनुरोधेनैवाऽऽह—प्राप्ते सतीति[1]।

१.—१. २००। २ त. न्यासि। ३ द. तथार्जितं यत् सु०। ४. धनिनः दशमांशदापनमयोग्यमित्यर्थः। ५. फ. वंश शब्दोऽशपरः। ६ अनेन मूले सत्यन्तपाठो गम्यते ।

वेदितव्यम्, ततोऽर्वाग्वदन्न दाप्यः। इदं च व्याध्यादिरुपरहितस्य; यथाऽऽह मनुः—"त्रिपक्षादनुवन् साक्ष्यमृणादिषु नरोऽग्रादः। तदर्णं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वेशः॥" इति। अग्रात् इति राजदैवोपघातविरहोपलक्षणम् ॥ ७६ ॥

*यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दौरात्म्यात् प्रत्याह—

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः। ३
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

यः पुनर्नराधमो विप्रतिपन्नमर्थं विशेषतो जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति

नन्वेवमपि सङ्कटे साक्ष्यव्यवहारे यदि न कश्चित् साक्ष्यं ब्रूयात्; सत्यम्; तेनैव चाऽऽह—अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमित्यादि ॥ ७६ ॥

यद्यरोगस्तीपक्षेणापि साक्ष्यं न ब्रूयात् ततो राज्ञा सदशबन्धकमृणं प्रमथ्य दाप्यः। सह दशबन्धकेन सदशबन्धकं—दशांशाभ्याधिकमित्यर्थः। ऋणग्रहणं सर्वविवादोपलक्षणार्थम् ॥ ७६ ॥

किं च— न ब्रवीति हि यः साक्ष्यमित्यादि ॥ ७७ ॥

जानन्नप्यवदन्तं नियोगस्याविवक्षां दर्शयति। तथा च स्वयंभूः—"यत्राभिबद्धो

बालंभट्टी

एतत्तात्पर्यमाह—ततोऽर्वागिति,—पक्षत्रयमध्ये इत्यर्थः। अत एव हिः प्रयुक्तः। सहि तत्रावदनस्य तुल्यतां प्रतिपादयति। विशेषमाह—इदं चेति,—इदमपीत्यर्थः। आदिनाराजदैवग्रहणम्। त्रिपक्षादिति—त्रयः पक्षा यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। अव्ययोपे इति कर्मणि पञ्चमी। ऋणादिविषये सार्थमासमभिव्याप्य साक्ष्यमनुबध्नन्नदोऽपीड़ितशरीरो नरः तदृणं सर्वं सवृद्धिकं प्राप्नुयात् दद्यात्, दशबन्धं च दशमं भागं च सर्वेशः सर्वेस्मै राज्ञे दद्यादित्यर्थः। सर्वत्र इति पाठान्तरम्; सङ्कटावाचिनः परो वन्धशब्दो दण्डविशेषांशमात्रवचनः। नरग्रहणं सर्वलोकग्रहणद्योतनार्थम्। श्लोकपूरणार्थमिति मेधातिथिः। युक्तिसाम्यादाह—अग्रादं इति,—विरहस्यापीत्यर्थः॥ ७६ ॥

जानन्निति,—विप्रतिपन्नमानमर्थमित्यादिः। करोतीति,—एवो व्युत्क्रमे नाङ्गीकरोत्येवेत्यर्थः। द्वयर्थमाह—पुनरिति। त्वर्थे—नरेति। अस्यैवार्थो दौरात्म्यादित्यनेनोक्तः साक्षाद्भूत्वादाह—विभेति। विवादास्पदमित्यर्थः। द्वितीयश्लोकार्थमाह—विशेषत इति।

*ऋणादिव्यतिरिक्तविषये पुनरन्यथा दण्डमाह—इति अपरार्कः.

३.—८. १०७.

नाङ्गीकरोति स कूटसाक्षिणां तुल्यः पापैः दण्डेन चा कूटसाक्षिणां च दण्डं वक्ष्यति। कूटसाक्षिणश्च दण्डयित्वा पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः। कृतोऽपि वा, कौटसाक्ष्ये विदिते[1] निवर्तनीयः; यथाऽऽह मनुः—"यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्। तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥" इति ॥ ७७ ॥

साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णय इत्यत आह—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८ ॥

वीक्षेत शृणुयाद्वाऽपि कञ्चन। पृष्टस्तत्रोऽपि तद्वद्याद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥" इति। यतश्चान भिधाने प्रत्यवायः, ततो जानता तत्काले नियुक्तेनापि वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

कूटसाक्षिणो मिथ्यावादिनः। तेषां यत्पापं तत्प्रकरणान्तरेण दर्शयति—साक्षिणः श्रावयेदित्यादि ॥ ७३ ॥

अग्निदानां च ये लोका इत्यादि ॥ ७४ ॥

स्मृत्यन्तरन्यायाच्च प्राङ्मुखान्वा प्रयतान् पूर्वाह्णे प्राणिहितैकाग्र्यार्थिस्यार्थसभ्यस- भक्षे तथाभूत एव प्राङ्विपाकोऽपि "ये पातककृतां लोकाः" इति श्रावयेत्। स्पष्टमन्यत्॥७४॥

एवं श्रावयित्वा तत्स्वरूपापेक्षया यथाई पृच्छेत्। धर्मोऽनभिज्ञांस्त्वेवं प्रतिबोधयेत्—

यत्त्वया सुकृतं किञ्चिदित्यादि ॥ ७५ ॥

एवमुक्ते यथानुभवं वदतां — साक्षिद्वैधे प्रभूतानां समेषु गुणिनां तथा इत्यादि ॥ ७८ ॥

बालभट्टी

लक्ष्यार्थमाह— नाङ्गीति। तुल्य इति—तुल्य एवेत्यर्थः। एवम्याग्नान्वयात् तत्प्रयोजकधर्मो- वाह—पापैरिति। ननु को दण्डस्तेषामत आह— कूटेति। च दण्डं दण्डं च तेन कूटसाक्षि- परिग्रहः। अत एव विशेषमाह—कूटेति। इदमकृतव्यवहाराधिषयम्, अत एवाऽऽह— कृतोऽ- पीति। व्यवहार इत्यस्यानुषङ्गः। पूर्वं तेषु तत्त्वाज्ञानात् अत एवाऽऽह—कूटेति। कौटेति पाठान्तरं, तत्र समस्तात् भावप्रत्ययः आद्यो तैदन्तेन समासः। एवमग्रेऽपि। अकृतविषये उक्त- कृतविषये आह—कृतं चापीति॥ ७७ ॥

१ क. विदितो। २.—८. १७.। ३. अयमेव प्रकरणक्रम आदर्शे विश्वरूपाचार्यैः। ४. भावप्रत्ययान्तेन कूटशब्दस्य समासः।

साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ बहूनां वचनं ग्राह्यम् । समेषु समसङ्ख्येषु द्वैधे ये गुणिनस्तेषां वचनं प्रमाणम् । यदा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा ये गुणवत्तमाः श्रुताध्ययनतदर्थानुष्ठानधनपुत्रादिगुणसम्पन्नास्तेषां वचनं ग्राह्यम् । यत्र तु गुणिनः कतिपये इतरे च बहवस्तत्रापि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम्—"उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्" [1]इति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् । यत्तु [2]भेदादसाक्षिण इत्युक्तं, तत्सर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेषविषयम् ॥ ७८ ॥ 5

साक्षिभिश्च कथमुक्ते जयः कर्तृ वा पराजय इत्यत आह—

यस्योक्तुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

सुबोधिनी

ननु पूर्वं भेदादसाक्षिण इत्युक्तम् । अधुना द्वैधे बहूनामित्यनेन भेदादपि साक्षिणो भवन्तीत्युच्यते। तथा च परस्परविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यत्तु भेदादसाक्षिण इति ॥ यत्र सङ्ख्यागुणाहिभिः साम्यं तत्र विशेषाभावाद्भेदादसाक्षित्वम् । यत्र पुनः सङ्ख्यागुणादिभिर्वैषम्यं तत्र पूर्वोक्तरीत्या भेदादपि साक्ष्यं भवतीत्याभिप्रायः ॥ ७८ ॥

बालंभट्टी

साक्षीति । नन्विवस्यादिः योग्यतया साकाङ्क्षत्वादाह— साक्षिणामिति । वचनं ग्राह्यमित्यस्य सर्वत्र संबन्धादाह—वचनमिति । उत्तरार्द्धोक्तस्य पूर्वार्द्धेऽपि संबन्धादाह—ग्राह्यमिति । समत्वं सङ्ख्याकृतमेवेत्याह— सङ्ख्येष्विति । अनुपङ्गे णाऽऽह—द्वैधे इति,—तत्रिषद्वैधे इत्यर्थः । स्वर्धमाह—पुनरिति। प्रकर्षमाह—श्रुतेति । शेषमाह—तेषामिति। विशेषमाह—यत्र त्विति । इति इत्यनेन स्वात् तत्त्वप्रतिपादनात्। ननु प्राक् भेदादसाक्षिण इत्युक्तम् इदानीतु भेदेऽपि साक्षिण इत्युच्यते द्वैधे इत्यनेनेति मिथो विरोधोऽत आह—यैस्त्विति । तत्सर्वेति—यत्र सङ्ख्यागुणादिभिः सर्वैः साम्यं तत्र विशेषाभावात् भेदादसाक्षित्वं यत्तु सङ्ख्यागुणादिभिः वैषम्यं तत्र भेदेऽप्यनेन प्रकारेण साक्षित्वं भवत्येवेति भावः ॥ ७८ ॥

साक्षिभिरिति । नन्विवस्यादिः । साक्षिभिरुक्ते सति कथमित्याद्यन्वयः—तद्वचनस्यासादृश्यापि संभवात् । अत एव वक्ष्यति 'यत्र स्त्रियादि' इति भावः । कथ-

---

१. व्यव० ७२.। २. व्यव० ६८—६९ श्लोकव्याख्यायाम् । ३ फ.भेदासाक्षिण० । ४.इदं प्रतीकं विवृतम्. मूले यत्त्विवेव । अतः श्रुत्येवेव भाव्यम् । ५. ब. यामवादिभेदात् ।

अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

यस्य वादिनः प्रतिज्ञां द्रव्यजातिसङ्ख्यादिविशिष्टां साक्षिणः सत्यां वदन्ति 'सत्यमेवं जानीमो वयम्' इति स जयी भवति । यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरीत्येन मिथ्यैतदिति वदन्ति तस्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः । यत्र तु प्रतिज्ञातार्थस्य विस्मरणादिना भावाभावौ साक्षिणो न प्रतिपादयन्ति, तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयः कार्यः

एवं तु परीक्षितवचनाः—यस्याहुः साक्षिणः सत्यामित्यादि ॥ ७९ ॥

प्रतिज्ञामित्यशेषवचनात् कृत्स्नप्रतिज्ञातार्थसत्यत्व एव जयो विज्ञेयः । अन्यथा तु पराजय एव स्यात् । तथा च नारदः—"देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु । यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् साक्ष्यं तदपि चान्यथा ॥" इति। बहूर्थप्रतिज्ञायां च—"न्यूनमभ्यधिकं चार्थं प्रभूतुर्यत्र साक्षिणः । तदप्यनृतं विज्ञेयमेवसाक्ष्यविधिः स्मृतः ॥" इति । अतः कृत्स्नप्रतिज्ञातार्थसत्यत्व एव ध्रुवो जयः—न्यायमूलत्वाच्च व्यवहारस्मृतेः ॥ ७९ ॥

बालंभट्टी

मित्यस्य पुनरुक्तिः स्पष्टार्था। अग्रिमस्य भिन्नपदस्य पूर्वत्रापि सम्बन्ध इत्याह—यस्येति । अस्य साक्षित्वं भवत्येवेति भावः। यस्येत्यस्य व्याख्या—वादिन इति । अस्य न साक्षिण इत्यस्यान्वय इत्याह—प्रतिज्ञामिति । सा च पलाल्या न केवलेत्याह—द्रव्येति । लिङ्गार्थो-न विवक्षित इत्याह—वदन्तीति। तदाकारमाह—सत्यमेवेति। एवेनासत्यव्यवच्छेदः। स इति तद्विशिष्टनिर्देशेति भावः। उचरार्धमाह—यस्येति । पुनरुक्तं वैलक्षण्याय शेषपू-रणमिदम् साक्षिण इत्यस्यानुवृत्तिः, अन्यथा वादिन इत्येकस्य यस्य तु वादिनोऽन्यथा प्रति-ज्ञाविरुद्धार्थं वदन्ति तादृशाः साक्षिणो भवन्ति तस्येत्यादि शब्दोऽर्थः। तत्फलितमाह—प्रतिज्ञामिति। सर्वथा यस्येत्यस्य प्रतिज्ञादावन्वयो न साक्षिण इत्यग्रेति तात्पर्यम् । अत एव द्वितीयान्ततया पदद्वयेन योजिः । विशेषमाह—यत्र त्विति। प्रतिज्ञार्थेति—तदुपस्थार्थस्येत्यर्थः प्रतिज्ञातार्थसत्येति पाठान्तरम्। आदिना सोद्धारिः। तत्र तादृशे स्थले तस्येति पाठान्तरम्। प्रग्रेति।

न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः, स्वभावोक्तमेव वचनं ग्राह्यम्; यथाऽऽह-- "स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यद्दोषवर्जितम्। उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः॥" इति ॥ ७९ ॥

"अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः॥" इत्यस्यापवादमाह—

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यत्रान्ये गुणवत्तमाः ।
द्विगुणां वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८० ॥

पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यत्र-

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये इत्यादि ॥ ८० ॥

सुबोधिनी

पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्रायार्थे इति—स्वाभिप्रायविषये साक्ष्ये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहित इत्यन्वयः। अथ वा साक्षीनामार्थ्यमिमतार्थस्य सम्यग्ज्ञाता, तस्य भावः साक्ष्यम्। तदेव साक्ष्यं स्वस्यार्थिनोऽभिप्रायः। एवञ्च साक्ष्यं नाम स्वाभिप्रायः। तथा च साक्ष्यपदस्य व्याख्या—स्वाभिप्राय इति । अस्मिन् पक्षे यथाश्रुत एवा-

बालंभट्टी

प्रकृतसाक्षिभिन्नेत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—न चेति,—न हीत्यर्थः। राज्ञेत्युपलक्षणम् अन्येषामपि। अत्र हेतुमाह—स्वभेति,—यत इत्यादिः। मनुकात्यायनावाह—यदेति। तेषां—साक्षिणाम्। अत्र हेतुमाह—यदोक्तेति,—यतो दोषवर्जितमित्यर्थः। दोषवर्जितमिति पाठेऽपि हेतुगर्भं विशेषणम्। अत एवाऽऽह—उक्ते त्विति,—स्वभावोक्ते तु सतीत्यर्थः। दोषसंभवादिति भावः ॥ ७९ ॥

पूर्वोक्तलक्षणैरित्यनेन साक्षिपरीक्षा उक्ता। अनिर्दिष्टैस्तत्स्त्रीबालादिगुणविशिष्टैरिति तदर्थः। स्वाभिप्रायविषये साक्ष्ये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहितेऽपीत्यन्वयः। यद्वा अत्र साक्षीनामार्थ्यमिमतार्थस्य सम्यग्ज्ञाता, तस्य भावः साक्ष्यं ; तदेव स्वस्यार्थिनोऽभिप्रायस्तात्पर्यविषयः । एवं च साक्ष्यपदस्यैव व्याख्या—स्वाभिप्राय इतीति । यथाश्रुत एवान्वयः । यद्वा स्वाभिप्राय इत्यस्य व्याख्या—प्रतिज्ञातार्थेति ।पूर्वेभ्य इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनाऽन्वयः।

---

१. व्य० ७९.। २. विश्व० द्विगुणं। ३. क. प्रतिपादितार्थ। ४. द. यविषये। ५ फ. ब. सर्वे नामार्थी। अमि०।

न्ये पूर्वेभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुस्तदा पूर्वे साक्षिणः कूटा मिथ्यावादिनो भवेयुः। नन्वेतदनुपपन्नम्,—अर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभाप-तिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निगदिते प्रमाणान्तरान्वेषणेऽनवस्थादोष प्रसङ्गात्; "निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वाऽपि पूर्वभावेदितं न चेत्॥ यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः। निर्णिक्तव्यव-हाराणां प्रमाणमफलं तथा॥" इति नारदवचनाच्च। उच्यते। यदाऽर्थी प्रतिज्ञातार्थ-स्यान्तरात्मसाक्षिवेनानाविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणां वचनमर्थविसंवादिवेनाप्रमाणं

सुबोधिनी

न्यथः। निगदे दत्त इति—सभ्यादिजनसमक्षमुच्चैर्मिस्सन्दिग्धं भाषणं निगदः, तस्मिन् दत्ते कृत इत्यर्थः। यदा अर्थी प्रतिज्ञातार्थस्येति,—अयमभिसन्धिः—प्रतिज्ञातार्थस्य सत्यत्वेन स्वान्तःकरणे 'असावर्थ एवमेव' इति दृढतरप्रतीत्युत्पत्तेस्तदनुपपन्नमन्यथानुपपत्त्या साक्षिष्वपि दोषः परिकल्प्यते, न दृष्टदोषेषु साक्षिषु। अतश्च परिकल्पितदोषदुष्टत्वेन

बालंभट्टी

अग्रेऽपि तथा; अर्थिनैव निर्दिष्टा इति भावः। गुण्येनेति,—सत्यमेतदित्यर्थः। समासान्त-राऽभावाऽऽह—पूर्व इति। क्रमस्य विवक्षितत्वादाह—अर्थीति। परीक्षात एवाऽऽह—प्रमाणेति,—प्रमाणभूत इतिवत् प्रयोगः। अत एव च्विर्न। निगदिते—साक्ष्ये उक्ते। निगदे दत्ते इति पाठे,—सभ्यादिजनसमक्षमुच्चैर्मिस्सन्दिग्धं भाषणं निगदः; तस्मिन् दत्ते कृते सतीत्यर्थः। स्खलन्तरविरोधमभ्याह—निर्णिक्ते इति,—शोधिते इत्यर्थः। प्रमाणं—प्रमाणान्तरमृतदेवाऽऽह—लिखितमिति। अपिनाऽभुक्तिसमुच्चयः। तत्र विशेषमाह—पूर्वेमिति। उक्तमेवार्थं दार्ष्टान्तिक दृष्टान्तमाह—यथेति। पक्वेषु—पूर्णेषु पुष्टेषु। प्रेति—वर्षणरूपगुणा इत्यर्थः। निर्णिक्तेति बहुव्रीहिः। प्रमाणं—प्रमाणान्तरान्वेषणम्। आत्मेति—स्वात्मेत्यर्थः। बहुवीहिरयम्, विसंवादिदत्वे हेतुरयम्। अनेनेति,—साक्षेण प्रकटितदोषशून्यानात्मपीत्यर्थः; प्रसिद्धदृष्टदोषरहितानामपीति यावत्; स्वोपन्यस्तानामपीति भावः। अर्थेति—स्वार्थविरुद्धत्वेनेत्यर्थः। अपिना वचन

---

१. मा० १. ६३—६२. २. थ. द्. पपत्ते० । ३ थ. पत्तेस्तदुत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या(?)। ४ थ. पत्तेषु । अ० । ५. ब. नानुक्तिम० । ६. अनेति भाव्यम् । अर्थश्च संगतो भवति ।

मन्यमानः साक्षिण्यपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं केन वार्यते । उक्तं च—"यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः" इति ; यथा चक्षुरादिकरणदोषानभ्युपगमेऽप्यर्थविसंवादात्तज्जनितस्य ज्ञानस्याप्रामाण्येन करणदोषकल्पना, तथेहापि ; साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च —

सुबोधिनी

प्रमाणान्तराक्रीकरणमुपपन्नमेव । अङ्गीकृते च प्रमाणान्तरे व्यवहारदर्शिभिरपि व्यवहारः प्रवर्तनीय एव,—"छलं निरस्य भूतेन" इति वचनादिति । नन्वात्मस्था साक्षिणः दुष्टदोषः कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमुखेनोपपादयति—यस्य च दुष्टं करणमिति । अस्यार्थः—यस्य ज्ञानस्य करणं चक्षुरादिकं दुष्टं काचकामलादिदोषदुष्टं, यत्र च 'इदं रजतम्' इत्यादिज्ञान-विषये 'नेदं रजतम्' इति बाधकप्रत्ययः, स एव प्रत्ययो ज्ञानमसमीचीनमिति दृष्टान्तवाक्यस्य तात्पर्यार्थं प्रकृतोपयोगार्थमाह—यथा चक्षुरादीति । अयमभिप्रायः—अर्थविसंवादादर्थस्य शुक्तिरजतादेरयथार्थत्वात् तज्जनितस्य 'इदं रजतम्' इति ज्ञानस्याप्रामाण्येन चक्षुरादि गतदोषकल्पना । यथेति दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेहापीति । न केवलं युक्तितः प्रमाणान्तरगवेषणमुचितम्, अपि तु वचनबलादपीत्याह—साक्षिपरीक्षातिरेकेणेति ।

बालंभट्टी

समुच्चयः। प्रतिज्ञातार्थस्य सत्यत्वेन स्वान्तःकरणेनात्मार्थं एवमेवेति वृत्तरसतोत्पत्तेः स्तर्व्यैयामनुपपत्त्या साक्षिण्यपि दोषः कल्प्यते ; न दुष्टप्रसिद्धदोषस्तेषु ; तथा च परिकल्पिते दोषे दुष्टत्वेन प्रमाणान्तरान्वेषणानुपपन्नमेव। अङ्गीकृते च प्रमाणान्तरे व्यवहारदर्शिभिरपि व्यवहारः प्रवर्तनीय एव;"छलं निरस्य भूतेन"इत्युक्तेरिति भावः। तथा च तथाऽपरितुष्यतोऽग्नि-नोऽर्थं साक्ष्यन्तरान्वेषणेऽपीदेश इति नानवस्था। नापि स्वात्मन्यविरोध इति वोध्यम्। नन्वात्मस्था साक्ष्यिण्यदुष्टदोषकल्पनं कथमतो दृष्टान्तमुखेनोपपादयति, उक्तं चेति,—गौतमेनेति भावः।यस्य च संप्रत्ययस्य।करणं चक्षुरादिकं,दुष्टं काचकामलादि दोषदुष्टं,यत्र च'इदं रजत-म्'इत्यादिज्ञानविषये प्रत्ययः'नेदं रजतम्'इत्यादि बाधकप्रत्ययः,स एव द्विचिः प्रत्ययः,अज्ञा नरूपोऽसमीचीन इति दृष्टान्तवाक्यार्थः। तं प्रकृते योजयति—यथेति। अनभ्यवसायेति—काचकामलादिप्रसिद्धदोषाणामनिश्चयेऽपि । एवं सत्यपि अर्थस्य शुक्तिरजतादेः विसंवादात् अन्यथात्वात् तज्जनितस्येदं रजतमिति ज्ञानस्याप्रामाण्येन चक्षुरादिगतदोषकल्पना यथा तथेहापि दार्ष्टान्तिकेऽपीत्यर्थः । न केवलं युक्तितः प्रमाणान्तरान्वेषणमुचितम्, अपि तु वचनबलादपीत्याह-साक्षितिं साक्षिपरीक्षोपदेशतोऽपि भेदेन तद्वाक्यमेत्याह्यर्थः। तमेवाऽऽह

---

१. गौतमधर्मशास्त्रे नोपलभ्यते। २. त. ज्ञ। एवमप्यग्नौ। ३ थ. त्वयोक्तात्। द. त्व(था)त्। ४. फ. तेन्द्रयेषा। ५. फ. ब. ल्पितदोष०। ६. व्य० १९.। ७ फ. ब. नन्वात्मस्था साक्ष्यदुष्ट०। ८. ब. अध्यवसायेति। ९. ब. कल्पनाय यथा।

"साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेत्।" इति। कात्यायनेनाप्युक्तम्—"यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम्। शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिः॥" इति। क्रिया साक्षिलक्षणा; "नार्थसंबन्धिनो नाऽऽप्ताः" इति न्यायाद्यदा शुद्धा तदाँ तद्वाक्यशोधनं साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यम्। वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन —"सत्येन शुद्ध्यते वाक्यम्" इति स्मरणात्। एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धाच्च वाक्यार्त्,

---

सुबोधिनी

अयमभिप्रायः—न केवलं साक्षिवचनमात्रेण निर्णयः, अपि तु तद्वाच्यपरीक्षया च। एवं च साक्षिवचनपरीक्षायां क्रियमाणायां यदि तद्वचनमबाधितं स्यात् तदा तस्य प्रामाण्यम्; इतरथा साक्षिवचनस्य बाधितत्वे साक्षिष्वपि दोषकल्पना स्यादिति। एतच्च परीक्षाविधिबलात् गम्यते। "यदा शुद्धा क्रिया" इति कात्यायनवचनं व्याचष्टे—क्रिया साक्षिल-

बालंभट्टी

साक्षीभिरिति। "उपस्थितान् परीक्षेत साक्षिणो नृपतिः स्वयम्।" इत्यस्य नारदस्य पूर्वार्द्धम्। न केवलं साक्षिवचनमात्रेण निर्णयः अपि तु तद्वचनपरीक्षयाऽपि। तथा च तस्यां क्रियमाणायां यदि तद्वचनमबाधितं तदा तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा तु न साक्षिष्वपि दोषकल्पना स्यादेवेति तत्परीक्षाविधिबलाद्गम्यते अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः। अन्यदप्याह — कात्यायनेति। स्फुटमितस्तदर्थप्रतीतेः कात्यायनोक्तं व्याचष्टे—क्रियेत्यादि। क्रियेत्यस्य व्याख्या—साक्षीति। निषेधविधिपरस्यैव न्याय इति तं स्मृत्यमेवाऽऽह—नार्थेति। इत्थं च मनुः"सर्वधर्ममविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्। नार्थसम्बन्धिनो नाऽऽप्ता न सहाया न वैरिणः॥न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याधार्त्ता न दूषिताः। न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ॥ न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्घेभ्यो विनिर्गतः। नाभ्यर्थितो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत्॥ न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्यो न विकलेन्द्रियः। नाऽऽर्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः॥न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः।" इति। आध्यदीनो बन्धके भूतः। शुद्धेति—तद्दोषरहितेत्यर्थः। चरत्वर्थे। उत्तरार्द्धमाह—एवमिति,—उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। पूर्वार्द्धविरोधाय न्यूनतानिरासाय च शुद्धाद्वाक्याद्योजयन्वये-न च समुच्चयमाह—शुद्धाया इति। च वाक्यादिति—वाक्यादित्यर्थः। य इति—योऽर्थः शुद्धो

१(?)२ ख. नार्थि। ३ क. ख. तदा साक्षि। ४. ख. शुद्धवाक्याच्च। ५. ध. द्र. तद्वाक्यम्।
६. म० ८. ६३—६७.

यः शुद्धोऽवगतोऽर्थः स शुद्धस्तथाभूत इति स्थितिः, इष्टशी मर्यादा न्यायविदाम्। करणदोषबाधकप्रत्ययाभावे सति अवितथ एवार्थ इत्यर्थः। ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृतान्साक्षिणोऽतिक्रम्य कथं क्रियान्तरं प्रमाणीक्रियते ? नैष दोषः ; यतः,—"क्रियां बलवतीं मुक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते। स सर्वेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात्क्रियाम्॥" इति कात्यायनेन जयावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाज्जयावधारणात्प्राक् क्रियान्तरपरिग्रहो दर्शितः। नारदेनापि—"निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्"इति वदता जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तरं निषिद्धं, न प्रागपि। तस्माद्भुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये अपरितुष्यतां क्रियान्तरमङ्गीकर्तव्यमिति स्थितम्। एवं स्थिते यद्यभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा असन्नि- 5

सुबोधिनी

क्षणेत्यादिना। स शुद्धस्तथाभूत इति,—शुद्धपदस्य व्याख्या—तथा भूत इति,—तथाभूतस्त्वभूतः,सत्य इति यावत्। कात्यायनवचनस्य तात्पर्यार्थमाह—करणदोषबाधकप्रत्ययाभावे

बालभट्टी

ऽवगतो निश्चित इत्यर्थः। स शुद्ध इति—शुद्धपदस्य व्याख्या—तथाभूतइति,—सत्य इत्यर्थः। एवं तदुक्तेः शाब्दार्थसुकथा प्रकृतसंगतये तात्पर्यार्थमाह—करणेति। करणदोषश्च बाधकप्रत्ययश्चेतौ तयोरभावे। सत्यवोऽवितथ एव—सत्य एवेत्यर्थः इत्यर्थ इति-तात्पर्यार्थ इत्यर्थः। अत्र यदा शुद्धेति पूर्वार्द्धेन साक्षिनिश्चयलक्षणक्रिया तूपकरणगतदोषाभाव उच्यते: शुद्धा चेत्युत्तरार्द्धेन तु बाधकप्रत्ययाभाव इति बोध्यम्। स्वयम्—स्वयमेव। तथा च विरोधः स्पष्ट एव। स इति। सभ्यैस्तथैव क्रियया तस्य जयेऽवधृते निश्चिते सति स दुर्बलक्रियावलम्बी पुनस्तां बलवतीं क्रियां नाप्नुयादित्यर्थः। कालमिति निषेधक्रिया विशेषणम्। निषेधात्-तत्कथनात्। अयं दर्शने हेतुः; कालयानः कर्तां नारेति—प्रागुक्तं निर्णिक्तेति वदता नारदेनापीत्यर्थः। तृतीयान्तस्य निषिद्धमित्यत्रान्वयः। एवञ्चबोध्यमाह—न प्रागपीति। अपिनोक्तरसमुच्चयः। तात्पर्यार्थमुपसंहरति-तस्मादिति। उक्तेऽपीति,-अर्थिनाविशेषमाह-एवंस्थिते इति।असन्नोति

१.—मा० १. ६२. । २ क. अपरितुष्यति । ३ फ. ब. साक्षिलक्षणक्रिया० ।

हिताः साक्षिणः सन्ति, तदा त एव प्रमाणीकर्तव्याः। "स्वभावेनैव यद्यु्यस्तद्व्यं व्यावहारिकम्।" इत्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात्, "निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वाऽपि पूर्वभावेदितं न चेत्॥" इति नारदवचनाच्च। पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा अपि तथाविधा एव साक्षिणो ग्राह्याः, न दिव्यम्—"संभवे साक्षिणां ग्राह्ये दैविकीं वर्जयेत् क्रियाम्।" इति स्मरणात्। तेषामसंभवे दिव्यं प्रमाणं कर्तव्यम्।

सुबोधिनी

इति। "यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्" इत्यनेनांशेन साक्षिलक्षणक्रियारूपकरणगतदोषाभावोऽभिधीयते, "शुद्धाश्च वाक्याद्यः शुद्धः" इत्यनेन तु बाधकप्रत्ययाभावोऽभिधीयते। एवं करणदोषबाधकप्रत्ययपरिहारे सत्यर्थी प्रवितथः; सत्य इति तात्पर्यार्थः। स्वभावेनैव यद्यु्यस्तुरिति,—अर्थिना स्वकीयप्रतिज्ञायामन्यथाभवमशक्यत्वेन प्रथममेवान्येषामपि साक्षित्वेन निर्दिष्टत्वात् स्वभावेनैव वचनमिति प्रकृते द्रष्टव्यम्। यदुक्तमाक्षेपसमये अनवस्थाप्र-

बालभट्टी

—ईदृशाःसाक्षिणोऽसन्निहिताः सम्भवन्तीत्यर्थः।ते एवेति—पूर्वनिर्दिष्टा एवेत्यर्थः। एवेनाभिहितवचननिरासः॥ ननु तेषामेव पुनः कुतो न प्रश्नोऽतो मनुराह-स्वभेति। साक्षिणो व्यावहारिकं व्यवहारागतं यद्वचनं स्वभावेनैव प्रवृत्तं तद्ग्राह्यमित्यर्थः। अस्येत्तरार्द्धम् "अतो यद्व्यहि-यूयुर्धनीयं तदपार्थकम्॥" इति। साक्षिप्रकरणस्य व्यवहारविशेषप्रकरणापाठादाह—सर्वेऽमेति। तया चात्रापि व्यवहारः समापनीयः, तेन अर्थिना स्वीयप्रतिज्ञाया अन्यथाभवमशक्यत्वेन प्रथममेवान्येषामपि साक्षित्वेन निर्दिष्टत्वात् स्वभावेनैव प्रकृते तेषां वचनस्य सत्त्वादिति भावः। नारदमपि साधकत्वेनाऽऽह—निर्णिक्ते इति। पूर्ववेदनाभावे व्यवहारशुद्धौ प्रमाणान्तरमफलं, तदशुद्धौ तु प्रमाणमेवापरम्, इदमपि गुणवत्तमादीनां पूर्ववेदनाभावे; तच्छुद्धत्वे तु ततो व्यवहारशुद्धिप्राप्तावप्युक्तरीत्या तेषामप्रामाण्येन पूर्वमुभयावेदनेन सामान्यतोऽभिन्न विशेषणासंभवेन तेनैव निर्वाह इति भावः। पूर्वनिर्दिष्टानामिति, तथाविधाः—ततो गुणवत्तमा द्विगुणा वा। एवम्बलक्षेत्रमाह—न दिव्यमिति। मनुराह—संभवे इति। ततोऽपि विशेषमाह—तेषामिति,—साक्षिणामित्यर्थः। अभवे तु अन्यत्वानुपपत्तेरिति भावः। पूर्वपक्षे

१. मा० १. ६२. । २ तथाविधाः' साक्षिण एव। २. क. ख. घ. वर्जयेद्दैविकी।

अतः परमपरितुष्यताऽप्यर्थिना न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयमवचनादिति परिसमापनीयो व्यवहारः। यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य साक्षिषु दोषारोपणेनापरितोषः, तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात्साहाय्यार्थिकदैविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यम्। तत्र च दोषावधारणे साक्षिणो विवादास्पदीभूतमृणं दाप्याः, सारानुसारेण दण्डनीयाश्च। अथ दोषा ऽनवधारणं, तदा प्रत्यर्थिना तावता सन्तोष्टव्यम्; यथाऽऽह मनुः "यस्य दृश्येत साक्षाद्धुक्तवाक्यस्य साक्षिणः। रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः॥" इति। एतच्च "यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्।" इत्यस्य

सुबोधिनी

सक्रादिति तत् परिहरति—अतः परमपरितुष्यताऽपीति। स्वप्रत्ययबलादपरितुष्यता अर्थिना प्रमाणान्तरमन्वेषणीयमित्युक्तम्। प्रत्यर्थिनस्तु तथा नास्तीत्याह—यत्र तु प्रत्यर्थिन इत्यादिना। 'यस्य दृश्येत' इत्यस्य मनुवचनस्य विषयं दर्शयति—एतच्च "यस्योचुः साक्षि-

बालंभट्टी

उक्तमनवस्थारूपदोषमेवंसति प्राप्तं परिहरति—अतः परमिति। स्वप्रत्ययबलादपरितुष्यता अर्थिना प्रमाणान्तरमन्वेषणीयमित्युक्तं नेवं प्रत्यर्थिनः इति। विशेषान्तरमाह—यत्र त्विति।मन्येति—प्रत्यर्थिविशेषणम्। अवसरेति—प्रस्तुत्यर्थः। "मिथ्याक्रियापूर्ववादे" इत्युक्तेरिति भावः। अवतारेति पाठान्तरम्। व्यसनोद्भवेनेति—दुःखनिष्पन्नेत्यर्थः। कर्तव्यमिति—पूर्ववत् प्रमाणान्तरान्वेषणाभावेनाऽऽगत्या प्रत्यर्थ्यपेक्षितोपरिहरणमेवेति भावः। तत्र च सप्तसु दिनेषु। तावतैव आगतेरिति भावः। सप्ताहादिति—त्यब्लोपे पञ्चमी। सप्ताहमभिव्याप्येत्यर्थः। अर्वागित्यव्याहार इति तु मेधातिथिः। उक्तेति—बहुनीहेः साक्षिविशेषणम्। रोगादेर्दैविकरूपो बोध्यः। सः साक्षी रोगोऽप्यन्यपीडाकरः; अग्निर्गृहदाहः। ज्ञातिमरणं पुत्रदारादिप्रेम्णासन्नमरणं ज्ञातिमरणम्। इदं च तस्य कूटसाक्षित्वे लिङ्गम्। एवं सति प्रसक्तं मनुयाज्ञवल्क्ययोर्विरोधं परिहरति—एतच्चेति। यस्य दृश्ये-

---

१. क. ङ गीयं मनुवचनात्। ग. गीयं यमवचनात्, छ. गीयं वचनात्। २.—८.१०८। ३. त. वेति। ४. फ. ब. परितोषणपरिपालनाय।

अपरितुष्यत्प्रत्यर्थिविषयेऽपवादो द्रष्टव्यः। केचित् "उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये" इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिष्वर्थ्यनुकूलमभिहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणान्वाऽन्यान् साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं वादयति, तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याचक्षते। तदसत्—प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः। तथा हि,—अर्थी

सुबोधिनी

णः सत्यान्" इति। अयमर्थः—एतत् "यस्य दश्येत" इति मनुवचनम् "यस्योभुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्।" इत्यस्यापवादकम्। कस्मिन् विषय इत्याकाङ्क्षायामिदमुच्यते—अपरितुष्यत्प्रत्यर्थिविषय एवेति। एतदुक्तं भवति—साक्षिभिः साक्ष्ये कथिते यदि प्रत्यर्थी परितुष्यति, तदाऽर्थिनो जयः प्रत्यर्थिनः पराजयः। अथ स्वप्रत्यथविसंवादित्वेन प्रत्यर्थी न परितुष्यति, तर्हि साक्षिपरीक्षणे समस्तु दिनेषु क्रियमाणेषु यदि ते दोषवन्तः साक्षिणः, तदा "यस्य दश्येत सप्ताहात्" इति मनुवचनेन "यस्योभुः साक्षिणः सत्याम्" इति योगीश्वरवचनमपोद्यते। तथा च प्रत्यर्थिनो जय इतरस्य पराजय इति। "उक्तेऽपिसाक्षिभिः साक्ष्ये" इत्यस्य योगीश्वरवचनस्यैकदेशिव्याख्यानं दूषयितुमनुभाषते—केचिदुक्तेऽपि

बालभट्टी

स्येतत् मनूक्तं यस्योभुरिति मूलत्यापवाद इत्यर्थः। कस्मिन्विषय इत्याकाङ्क्षायामाह—अपरीति। एवेन विपक्षान्तरव्यवच्छेदः। साक्षिभिर्वीक्षणभिमते एव साक्ष्ये उक्ते यदि प्रत्यर्थी परितुष्यति, तदा मूलवाक्योक्तोऽर्थिजयः तदा सप्ताहं साक्षिपरीक्षणाभावात्। यदा तु प्रत्यर्थिनोऽपरितोषेण तत्परीक्षणावश्यकतया तन्मध्ये साक्षिदोषावधारणेन ते दोषवन्तः तदा "यस्येति" मनुवाक्येन मूलवाक्यमापोद्यत इति;—प्रत्यर्थिनो जयोऽर्थिनः पराजय इति भावः।इदं च ऋणं गृहीत्वा याचनाद्यर्थमा॰ च दत्तं नैव वा गृहीतम्' इत्युक्तं विपरीतं धर्मस्थानं प्रविशति, तद्विषयकं बोध्यम्। "उक्तेऽपि" इति मूलवाक्यस्यैकदेशिव्याख्यानं दूषयितुमनुवदति,—केचिदिति; व्याचक्षत इत्यन्वयः। अस्य द्विकमेकवादेर्कर्मऽऽइत्यनमित्यत्तेन द्वितीयमाह—अर्थिनेत्यादि इतीत्यन्तेन—अर्थेति,—अर्थ्यर्थेत्यर्थः।अर्थ्यनुकूलमिति पाठस्तु सुगम एव। विपेति —अर्थ्यर्थविपरीतं स्वानुकूलमित्यर्थः॥ अत्र पञ्चे एवेत्यत्र षष्ठीसप्तमीपुरुष इत्याह— पूर्वस्मीति तदर्थमाह—वादिन इति। दूषयति—तदसादिति। क्रियेति—क्रियाया एवानुपपत्तिरित्यर्थः। सामान्योक्तां तां विविच्य दर्शयितुमादावर्थिप्रत्यर्थिस्वरूपं प्रागुक्तमपि दाढर्याऽऽह—तथा हीति। अर्थ्यत इत्यर्थः सार्थ्य, तदस्यास्तीति

---

१ क. ग. संवादयति। २. त. एतदादि 'साक्षिणः' इत्यन्तं नास्ति। ३. त. वादः कस्यिद्।
४. त. परि इति नास्ति।

नाम साध्यस्यार्थस्य निर्देशः । तत्प्रतिपेक्षस्तदभाववादी प्रत्यर्थी । तत्राभावस्य भावसिद्धिसापेक्षसिद्धित्वाद्भावस्य चाभावानिरपेक्षसिद्धिकाद्भावस्यैव साध्यत्वं युक्तम् ,—अभावस्य स्वरूपेण साक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्चार्थेन एव क्रिया युक्ता ।

सुबोधिनी

साक्षिशिरित्यादिना । दूषयति — तदसदिति । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तिं दर्शयितुमर्थिप्रत्यर्थिस्वरूपं दर्शयति—तथा हि, अर्थीनामिति । भावस्वभावत्वादित्यम् प्रत्यर्थिनः, तस्य क्रियानुपपत्तौ किमायातमित्यत आह—तत्राभावस्येति । अयमाशयः—न भावः अभावः; भावाधीनत्वादभावस्वरूपस्य तथाभाव इत्युक्ते कस्याभाव इत्याकाङ्क्षायां घटस्याभावः; पटस्याभाव इति प्रतियोगिभूतघटपटादिनिरूपणाधीननिरूपणात् । प्रध्वंसाभावे च भावस्वरूपसिद्धयुत्तरकालीनत्वाद्भावस्वरूपसिद्धेर्भावसिद्धिसापेक्षसिद्धित्वमभावस्य । भावस्य त्वेतद्धेपरीत्यात् स्वात्मन्येव सिद्धित्वभावापेक्षया सिद्धिः । अत एवाभावसिद्धिनिरपेक्षसिद्धित्वं भावस्य । एवञ्च सापेक्षनिरपेक्षसिद्धयोरभावभावयोर्मध्ये निरपेक्षसिद्धित्वेन भावस्यैव साध्यत्वं युक्तमिति । नन्वभावस्य सापेक्षत्वे सिद्धे कोऽपराधो यत् साध्यता नास्तीत्यत आह—अभावस्य स्वरूपेणेति। अयमर्थः—भावस्य साक्षात् साक्ष्यादिरूपप्रमाणप्रमेयत्वम् , अभावस्य तु न साक्षात् , अपि तु भावद्वारा । तथा च साक्षात् प्रमेयस्यैव साध्यत्वं न

बालंभट्टी

व्युत्तेराह—साध्यस्येति । प्रत्यर्थ्याह—तत्प्रतीति । तदभेति—साध्याभावेत्यर्थः।[1]"अयं भावः—न भावोऽभाव इति व्युत्पत्त्या भावाधीनत्वमभावस्वरूपस्य तथाऽभाव इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां घटस्येत्यादेः प्रयोगेण तस्य प्रतियोगित्वात् प्रतियोगिभूतघटादिनिरूपणाधीननिरूपणत्वं प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामभावो निरूप्यत इत्यत एव तन्मान्तरे उक्तं प्रध्वंसाभावस्यापि भावस्वरूपसिद्धयुत्तरकालिकत्वमिति सर्वथा भावसिद्धिसापेक्षसिद्धित्वमभावस्य, भावस्य त्वेतद्वैपरीत्यात्तच्छरीरे तदप्रवेशात् स्वात्मन्येव सिद्धिर्नत्वभावापेक्षया सिद्धिरिति अभावसिद्धिनिरपेक्षसिद्धत्वं भावस्य । एवं च सापेक्षनिरपेक्षसिद्धिकयोरुभयोर्भावाभावयोर्मध्ये निरपेक्षसिद्धिकत्वेन भावस्यैव साध्यत्वं युक्तमिति । नन्वभावस्य सापेक्षसिद्धिकत्वेऽपि साध्यता कुतो नास्तीत्यत आह—अभावस्येति ।भावस्यैव साक्षात् साक्ष्यादिरूपप्रमाणप्रमेयत्वम् अभावस्य तु न तत् ;अपि तु भावद्वारा तथा च साक्षात् प्रमेयस्यैव साध्यत्वं, नातिभूयस्या परम्परया प्रमेयस्येति भावः। फलितमाह—अतश्चेति । वाचनिकोऽध्य-

---

१.क. पैत्य निर्देशात्तत्प्र० २. ख. ग. पक्षतद्भाव । ३. क. सापेक्षत्वाद्भा०। ४. ख. ग. भावस्य वा भाव· ५. क. क्षसिद्धि०। ६. घ. ङ. च्याभा०। ७. क. ख. " नन्वेवं तदभाववादित्वं प्रत्यर्थिनस्तथापि क्रियानुपपत्तौ तस्य किमायातमत आह—तत्राभावस्येति तथीत्यर्थ इत्यर्थः"इत्यधिकम् । ८.फं. सिद्धिकयोरभावभावयोः। ९.फ. ब."एवञ्च प्रत्यर्थिनस्तदप्रणीतस्त सिद्धेतिभावः"इत्यधिकम्

अपि चोत्तरानुसरेण सर्वत्रैव क्रिया नियता स्मर्यते—"प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेल्क्रियाम्। मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्॥" इति। न चैकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रिया—"न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः॥" इति स्मरणात्। तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वाऽन्यथा ब्रुवुर्यत्तुपपन्नम्। अथ मतम्—द्वावपि भावप्रतिद्वावादिनौ 'मदीयमिदं दायादप्राप्तम्' 'मदीयमिदं दायादप्राप्तम्' इति पूर्वापरकालविभागानाकलितमेव वदतः, तत्र द्वयोः साक्षिषु सत्सु कस्य साक्षिणो ग्राह्या इत्याकाङ्क्षायां "द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु पूर्वपक्षो भवेदस्य भवेदुत्तरस्य साक्षिणः॥" इति वचनेन यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणो ग्राह्या इति स्थिते तत्परापवादमाह—"उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये" इति। अतश्च पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः समसङ्ख्येषु समगुणेषु साक्षिषु सत्सु पूर्ववादिनैः साक्षिणः

सुबोधिनी

निरूपस्य परम्परया प्रमेयस्येति। "उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये" इत्यस्य वचनस्यार्थान्तरमाशङ्कते पूर्ववादी—अथ मतमित्यादिना। तत्परापवाद इत्युक्तं, तत्र कापवाद इत्याशङ्क्य परिशेषादपवादविषयं वक्तुं "द्वयोर्विवदतोरर्थे" इत्यस्य वचनस्य विषयं दर्शयति—अतश्च पूर्वोत्तरयोर्वादिनोरिति। अपवादविषयमाह—यदा त्वुत्तरवादिन इति। अस्मिन्

बालंभट्टी

यमर्थं इत्याह—अपि चेति। सर्वत्रैव—न केवलमत्रैव। नन्वेवमपि व्यवहारभेदबहुत्वेऽपरस्मिन्नपि क्रिया आस्तामिति न दोषः। अत आह—न चैकेति,—नापीत्यर्थः। कात्यायनमाह—न चैकेति। दृषणमुपसंहरति—तस्मादिति। पूर्वोक्तस्याऽऽशयान्तरवर्णनद्वारा तस्यार्थान्तरप्रतिपादकप्राप्तुक्तैकदेशदुक्तिमेव दूषयितुमनुवदति—अथ मतमिति। सामान्योक्तं विशिष्याऽऽह—मदीयमिति। तत्र कालविशेषोक्तौ तत एव निर्णयस्य प्राप्तुक्तौरित्या संभवादाह—पूर्वापरेति। ग्राह्या तदाहित्यसंचानाकलनम्। ननु एवमपि साक्षिभिस्तत्र निर्णयः स्यादत आह—तत्रेति। अत एवाऽऽह—कस्येति। नारदमाह—द्वयोरिति। व्याख्यातमिदं प्राक्प्रतिज्ञायां कालानुक्तेरात्—यः पूर्वं निवेदयति। प्राक्षिपूर्वत्वज्ञानेऽपि निवेदनपूर्वत्वज्ञानेन तत्र निर्णय इति भावः। स्थिते इति—सिद्धान्ते इत्यर्थः। तस्यायमपवाद इत्युक्तं[४], कापवाद इत्याशंकामपाकुर्वन् प्राक् प्रकरण्येवेति न्यायेन परिशेषादपवादविषयं वक्तुमादावुत्सर्गविषयमाह—अतश्चेति,—तस्यापवादत्वाश्रयेणेत्यर्थः। समेलादिमाऽपवादविषयता सूचिता; अपवा-

१. ति प्रतिद्वावादिनोः ख० । २. ख. त एव सा० । ३. फ. ब. दत्तापुभ० । ४. फ. तत्र का० । ५. फ. कल्प्येति । ६. फ. अस्य तदप० ।

प्रष्टव्याः । यदा तु उत्तरवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः । एवं च नाभावस्य साध्यता । उभयोरपि भाववादित्वाच्चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च प्रकृतोदाहरणे न क्रियाव्यवस्था । एकस्मिन्व्यवहारे यथैकस्यार्थिनः

सुबोधिनी

व्याख्याने पूर्वोक्तदोषाभावं दर्शयति--एवञ्च नाभावस्येति । ननु पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः साक्षिणां समत्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः, उत्तरवादिसाक्षिणां गुणाधिक्ये द्विगुण्ये वा उत्तरवादिन एव साक्षिणः प्रष्टव्या इत्यभिधीयमाने एकस्मिन् विवादे द्वयोर्वादिनोः क्रियाप्रसक्तेः "न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः।" इत्येतद्वचनविरोधः स्यादित्यत आह--चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वादिति । अयमभिप्रायः—सत्यमित्याकारग्राह्यत्वोत्तरेष्वेव वादिप्रतिवादिनोर्द्वयोरपि क्रियाभावः । प्रकृतोदाहरणे तु उभयोः प्रतिज्ञादिरूपेण तद्विलक्षणत्वाच्च क्रियाव्यवस्थेति । प्रतिबन्धा युक्तयन्तरस्माह—एकस्मिन् व्यवहारे यथेति । अयमभिप्रायः—यथा परमते सिद्धान्तिनो मते साक्षिभिः साक्ष्येऽभिहिते सति यत्र प्रतिज्ञार्थस्वान्यथाख्येन स्वान्तःकरणप्रत्ययाभावात् प्रमाणान्तराक्षीकरणम्, एवमस्मन्मतेऽपि वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयमिति । एतदुक्तं भवति—सिद्धान्तिनो मते "न चैकस्य क्रियाद्वयम्" इति वचने जाग्रत्यपि यथा स्वान्तःकरणविसंवादिरूपेण प्रमाणान्तराक्षीकरणं, तथाऽस्मन्मतेऽपि " न चैकस्मिन् विवादे तु क्रियास्याद्वादिनोर्द्वयोः।" इत्येतस्मिन् सत्यपि उक्तरीत्या एकस्मिन् विवादे क्रियाद्वयमिति । निराष्टे—

बालंभट्टी

दूषियमाह-यदात्वुत्तरेति । अयमेव प्रतिवादी तथा चास्मिन्नेव विषयेऽपवादत्वमिति भावः। एवं व्याख्याने प्रागुक्तदोषाभावमाह—एवं चेति,-ईदृशविषयकत्वाङ्गीकारे चेत्यर्थः। ननु एवमपि पूर्वोत्तरयोर्वादिनोः साक्षिणां समत्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या इत्याशुक्त्या एकस्मिन्विवादे द्वयोःक्रियाप्रसङ्गलाभेन 'प्राङ्न्याय' इति"न चैकस्मिन् विवादे"इति च काव्याघातविरोध इत्यभिप्रेत्योक्तं तदवस्थमेवात आह--चतुर्विधेति।दोऽन्ते योज्यः। सत्यमित्याकारग्राह्यत्वोत्तरेष्वेव क्रियाव्यवस्था वादिप्रतिवादिनोर्द्वयोः क्रियाभावश्च। प्रकृतोदाहरणे तु द्वयोरपि प्रतिज्ञादिरूपेण तद्विलक्षणत्वाच्च क्रियाव्यवस्थेति न द्वितीयतृतीयदोषावितिभावः। तृतीयश्रीयं प्रतिबन्धा युक्तयन्तरेणापि खण्डयन्नाह--एकस्मिन्निति,-स्थलविशेषे प्रागुक्ते

१. क. ख. दोषः प्रतिबन्धा युक्तयन्तरेणापि ।

क्रियाद्वयं परमते तथा वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेऽप्यविरोध इति, तदप्याचार्यो नानुमन्यते, — "उक्तेऽपि साक्षिभिः साध्ये" इत्यत्रशब्दार्थत्वकरणेनाद्याऽस्यार्थ स्यानवगमादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ८० ॥

कूटसाक्षिणो दर्शिताः, तेषां दण्डमाह—

5 पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।

एवं च कौटसाक्ष्ये साक्षिणां व्यवहारकर्त्रोर्वा कूटव्यवहारकर्तृत्वे स्पष्टीकृते निर्विकल्पं राजा—

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः इत्यादि ॥ ८१ ॥

सुबोधिनी

तदप्याचार्य इति। आचार्यो विश्वरूपाचार्यः—विश्वरूपविकटोक्तिर्विस्मृतिसङ्ग्रहात्मकत्वादस्य ग्रन्थस्य। उक्तेऽपि साक्षिभिः साध्ये इत्यतः शब्दादिति,—अतोऽस्माच्छब्दाद्वचनादित्यर्थः ॥ ८० ॥

बालभट्टी

इत्यर्थः। परमते—सिद्धान्तिमते। तथेति,—अत्रपक्षे इति शेषः। यथा सिद्धान्तिमते साक्षीभिः साध्ये उक्ते सति यत्र प्रतिज्ञातार्थस्यान्यथात्वेन स्वान्तःकरणप्रत्ययाभावात् प्रमाणान्तराङ्गीकरणमेवमस्मिन्मतेऽपि वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयं, नारदवचने जाग्रत्यपि यथा स्वान्तःकरणप्रत्ययविसम्वादित्वेनोकरीत्या तत्रमते प्रमाणान्तराङ्गीकरणं तथाऽस्मिन्मतेऽपि "न चैकस्मिन्" इति कात्यायनवचने जाग्रत्यपि नोक्तरीत्येकत्र विवादे तथोः क्रियाद्वयमिति भावः। इतिः—मतसमाप्तौ। इदमपि दूषयति-तदपीति। आचार्यः—विश्वरूपाचार्यः,—विश्वरूपविकटोक्तिर्विस्मृतिसंग्रहात्मकत्वेनास्य ग्रन्थस्य तदनुसारित्वात्। इत्यतश्शब्दादिति—अस्माद्वचनादित्यर्थः। एवं शाब्दत्वं निरस्य व्युत्पत्त्यं निराचष्टे—अर्थादिति,—प्रयोजनादित्यर्थः। प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतः। किञ्च प्रकृतोदाहरणे तास्वां तथोक्तावपि साक्षिणां साम्येऽपि प्रागुक्तरीत्या कालादिनिश्चयद्वारा निर्णयसंभवेन न तदर्थमस्योपयोगः। किञ्च नैकमुदाहरणमिति न्यायेन सामान्यशास्त्रप्रणयनानर्थक्यमिति तथैवोचितमिति दिक्। तदाह—इत्यलमिति ॥ ८० ॥

दर्शिता इति—अनुपदमेवेति भावः। अन्येऽपि ते अभ्यस्य स्युरिः। यद्यपि कूटकृ-

१. क. इत्यतश्शब्दार्थत्व०। ख. ग. इत्यपिशब्दार्थत्व०। २. ख. द्वार्थस्यान०। ३. त. (भिरि? (विस्तृ) त्युपसंहारत्व०।

विवादाद्द्विगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

यो धनदानादिना कूटान् साक्षिणः करोति स कूटकृत्; साक्षिणश्च ये तथा कूटाः,ते विवादात् विवादात्पराजये यो दण्डस्तत्रतत्रोक्तः तं दण्डं द्विगुणं पृथक्पृथगेकैकशो[1] दण्ड्यः। ब्राह्मणस्तु विवास्यो राष्ट्रान्निर्वास्यो न दण्डनीयः। एतच्च लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे च द्रष्टव्यम्। लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अभ्यासे च 5

सुबोधिनी

क्रोधात्तु द्विगुणं परमिति—परमुत्तमसाहसमित्यर्थः। लोभादिकारणविशेषे दण्डविशेषमभिधाय कौटसाक्ष्येऽभ्यासे दण्डविशेषं दर्शयति—तथा कौटसाक्ष्यमिति। अभ्यासविषयत्वं व्यनक्ति—एतद्ध्यभ्यासविषयमिति। एवदुक्तं भवति—अनभ्यासे स्वैकदैव कृतत्वेन भूतार्थेक्षत्यध्यन्तः शब्दः स्यात् कृतादिति। न च तथा। तथा च वर्तमानार्थत्वाच्छिशानवद्भ्यन्तः शब्दः प्रयुक्तः कुर्वाणमिति। प्रारब्धस्यापरिसमाप्तिहेतुर्वर्तमानता। पुनःपुनः कौटसाक्ष्यम्(?)अभिधीयमानस्यापरिसमाप्तप्रायत्वाद्धेतुर्वर्तमानत्वमेव कौटसा-

बालंभट्टी

तथा ते साक्षिणश्चेति व्याख्यानं संभवति तथाऽपि तत्रेत्यस्यावैयर्थ्याय भेदेन व्याचष्टे-य इति। आदिना सामादिपरिग्रहः।कूटान्साक्षिण इति पाठः।मिथ्याभूतानिति तदर्थः। साक्षिण इति विशेष्यस्य प्रकरणाल्लाभः।अत एवाऽऽह—साक्षिणोक्षति। तत्रेत्यस्य व्यर्थ[2]मा—कूटा इति,—आगुक्ताः सर्वे विवादादित्यस्य साक्षिप्रपात् द्विगुणमित्यन्वयेन तदर्थस्य तदुक्तादित्यर्थे तस्यानियमेन नियतदण्डापत्तिः,तस्य चैकत्वे च[3]बहुदण्डाप्तिः अतोऽन्यथा व्याचष्टे। विवादादिति हेतौ पञ्चमी। पराजये तस्य लक्षणा—पूर्वत्रापि तस्यैं सत्त्वेन अत्राविशेषात् दण्डे चान्वयः तदाह—विवादपराजये इति।सतीति शेषः।गर्गदण्डनन्यायेन समुदाये दण्डश्रान्तिवारणायाऽऽह—पृथगिति।इदं द्वितीयं सफलम्-दण्डनीया इति,[4]धौन्यपेषं पिनष्टीतिवत् प्रयोगः लक्षणा वा। तुपैषद्दार्ढ्यमाह-ब्राह्मण इति। तु वैलक्षण्ये। निर्वासनं बहिष्कारः। अत एव विवासव्यतिरेकमाह—न दण्ड्य इति।उक्तदण्डविधयो नेत्यर्थः। मन्वविरोधाय सङ्कोचेन विधयविदोषैपैत्वमात्रार्थत्वाऽऽह-एतच्चेति,—पादवर्त्तके चेत्यर्थः। दण्ड्यइत्यत्राऽग्रे अनुषङ्गः। पूर्वन्तु साहसं साधर्म्यणतद्वयं। भवान् द्वौ मध्यमौ दण्ड्या इति पाठः—द्वौ मध्यमौ

१. ख. ग. नादादिवादपरानयातरा०। २. ख. ग. न दण्ड्यः। ३ त. स्यान्यथातें। ४. थ. द. व्यत्तिति। ५. त. त. सिवर्त्त०। ६. थ. 'वर्त' इत्यादि 'पावत्' इत्यन्तं नास्ति। ७. ग. कौटसाक्ष्याभिधानस्य। ८. ब. तदात्पदत्व०। ९. 'नद्वये च'(?)। १०. फ. तस्यासत्त्वेन। ११. ब धनपेषं। १२. फ. विधपरत्व०।

मनुनोक्तम्—" लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसम् । मयाह्वौ मध्यमौ दण्ड्यौ मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम्॥ कामादशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् आज्ञानदोषे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु॥" इति । तत्र लोभोऽर्थलिप्सा, मोहो विपर्ययज्ञानम्, भयं संत्रासः, मैत्री स्नेहातिशयः, कामः स्त्रीव्यतिरेकाभिलाषः, क्रोधोऽमर्षः, अज्ञानमस्फुटज्ञानम्, बालिश्यं ज्ञानामुत्पादः । सहस्रादिषु तासिकाः पणा गृह्यन्ते । तथा " कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥" इति । एतच्चाभ्याससविषयम्—कुर्वाणानित्यत्रर्तमाननिर्देशात् ।

कूटव्यवहारकर्ता कूटकृत् दण्ड्यः एकैकश्च पृथक् पृथक् । साक्षी विवादधनद्विगुणं

सुबोधिनी

क्षिवचनस्यैं । अतोऽभ्याससविषयत्वमिति । कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणानित्येतद्वचनं व्याचष्टे—

बालंभट्टी

साहसादित्यर्थः। पणसहस्रमिति यावत्। मयाह्वौ मध्यमौ दण्ड्यौ इति स्वपाठः। पूर्वं पूर्वसाहसं—पणसहस्रम् । एवमग्रेऽपि । परम्—उत्तरसाहसं। त्रिगुणं—पणसहस्रत्रयरूपं पूर्वापेक्षया परं मध्यमसाहसस्तस्मिन् त्रिगुणे पञ्चदशशतानि संपद्यन्ते इति कल्पतरुः। पौनरुक्त्याभावाय हेतून् व्याचष्टे—लोभ इत्यादि । मैत्र्या इति पाठेनाऽऽह—मैत्रीति । मैत्र्यादिति पाठान्तरं व्यत्यस्तोऽर्थसूत्रव्युत्क्रमेतिकरः संबन्धः।क्रोधोऽन्यार्थत्वेनाऽऽह—अस्फुटमिति। एतेन व्यवहारकाले यत्र विपरीतं ज्ञानमिति कल्पतरूक्तमपास्तं—मोहेन पौनरुक्त्यापत्तेः। बालिश्यं ज्ञानेति-तदुत्पत्तिप्रतिबन्धक इत्यर्थः। बालिश्यसमत्राप्तार्थत्वेनत्वमात्रत्वं न बाल्यं तस्य साक्ष्यनिषेधादिति मेधातिथिकल्पतर्वादयः। पूर्वाभ्यायान्तोक्तावस्थेमेवाऽऽह—सहस्रादिष्विति। तथा च पणानां सहस्रमित्यान्वयः । एवं लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने दण्डप्रश्नः कौटस्याभ्यासे दण्डविशेषं तदुक्तमेवाऽऽह—तथेति। शब्दस्तद्विषयत्वाप्राप्तीतः तत् स्पष्टयति—एतदभ्यासेति। यद्यपि सकृदपराधे पूर्वमुक्तवादर्थादेवेदमभ्यासविषयं दण्डाधिक्यंलभ्यते परिशिष्यते, तथाऽपि शाब्दत्वमप्यस्तीति सूचनायाऽऽह—कुर्वाणानिति। वर्तमानार्थकृदाश्रितकालानाजादिनिर्देशादित्यर्थः। अयं भावः—अनरूप्ये एकदैव कृतत्वेन भूतार्थकत्वलक्षणेन कृतवत इति निर्देश्ये वर्तमानार्थकलट्आश्रितकालजन्येन कुर्वाणानित्युक्तया क्रियायाः प्रारब्धापरिस-

---

१.—८. १२०—१२१. । २.—८. १२३. । १. ख. ग. मानकालनि० । ४. 'साक्ष्यवचनस्य' 'कूटसाक्षिवचनस्य' इति वा भाल्प० । ५. फ. अग्रासमानत्वेनत्वम् । ६. क. कौटसाक्ष्याभ्यासे । ७. फ. प्रारब्धपरि० ।

त्रीन्वर्णान् क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डं दण्डयित्वा प्रवासयेत् मारयेत्,—अर्थशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात्, अस्य चार्थशास्त्रस्वरूपत्वात् । तत्रापि प्रवासनमोष्ठच्छेदनं, जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनं च कौटसाक्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणं तु दण्डयित्वा विवासयेत् स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत् । यद्वा वाससो विगतो विवासः विवासं करोतीति णिचि कृते "णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य" इति टिलोपे रूपम् ;— ७ नग्नीकुर्यादित्यर्थः । अथ वा वसत्यस्मिन्निति वासो गृहं विवासयेत् भग्नगृहं कुर्यादि-

सुबोधिनी

त्रीन् वर्णानिति । अस्य चार्थशास्त्ररूपत्वादिति—अस्य कौटसाक्ष्यमित्येतद्वचनस्येत्यर्थः । ननु किं ब्राह्मणस्य सर्वत्र विवासनमेव नार्थदण्ड इत्याशङ्क्य दण्डोऽप्यस्तीत्याह—

बालंभट्टी

मारणस्वरूपविस्तरतिमात्रत्वेन पुनः कौटसाक्ष्याभिधानस्यापरिसमाप्तत्वाद्वर्तमानत्वमेव तस्येत्यभ्यासविषयत्वस्यैवास्य सूचनादिति । अत्र यत कौटसाक्ष्यं ततः एव पुनःपुनरभिधानं न तु पुनःपुनः प्रवृत्तपूर्वकमिति न पूर्वविरोध इति वोध्यम् । इदं व्याघ्रदे विशेषं वक्तुं—त्रीन् वर्णानिति । ब्राह्मणस्य दण्डान्तरविधानादाह—क्षत्रेति । दण्डव्याघ्रादुक्तवादाह—पूर्वोक्तमिति । "एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः । धर्मस्याप्यविचारार्थमधर्मनियमाय च ॥" इति श्लोकमाश्रव्यवहितेन लोभादिव्यादिनोक्तमित्यर्थः । ननु प्रवासयेदित्यस्य कथमयमुक्तोऽर्थोऽत आह—अर्थेति । प्रवासेति—उपसर्गान्तरसंसृष्टस्येत्यर्थः । अतः "सचिङ्ग ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्" इति स्ते यकरणस्यमूलविरोधो नेति वोध्यम् । नन्वस्य धर्मशास्त्रेण कथं तथा अत आह—अस्य चेति,—कौटसाक्ष्यमिति वचनस्येत्यर्थः । एतदन्तर्गतमपि तदस्तीति प्राक् प्रतिपादितं मारणमेव केवलं सर्वत्र नार्थः किं त्वन्योऽपि होत तस्यानेकविधित्वमाह—तत्रापीति,— अर्थशास्त्रेऽप्यस्यर्थः । कौटसाक्ष्यविषेति —तत्रेदमेवान्यर्थः । एतदुपपादार्थमाह —ब्राह्मेति । विवासनस्य मूले ऽप्युक्तत्वेनाभ्यासस्य आधिक्यस्यापेक्षितत्वेन मध्यपातिदण्डविशेषस्य मध्यग्रहणिन्यायेनान्वयादाह—दण्डेति । अर्थान्तरमाह—यद्वेति । एवमग्रेऽपि । बहुव्रीहेर्लोपवान्तत्वरूपमाह—वासस इति । वासे गृहमिति "हलश्च" इत्यधिकरणे घञ्। अग्रप्रक्रिया पूर्ववत् । इतिमैन्दर्थसमाप्तौ । ननु मूलेन विवासनस्य तस्योक्तत्वे ब्राह्मणस्य किं सर्वत्र

१. थ. द. श्यंक्तिये० । २. फ. अभ्यासे आधिक्यस्यापे० । ३. अ० ३. ३. १२१.

ति । ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने, अनभ्यासे च, तत्रतत्रोक्तोऽर्थदण्ड एव ; अभ्यासे त्वर्थदण्डो विवासनं च । तत्रापि जातिद्रव्यानुबन्धापेक्षया विवासनं नग्नीकरणं गृहभङ्गो देशान्निर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्ड एव ; महाविषये तु देशान्निर्वासनमेव । अब्राह्मण्यभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं द्रष्टव्यम् । नं च ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति मन्तव्यम् । अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च

सुबोधिनी

ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽनभ्यासे चेत्यादिना । अब्राह्मण्यभ्यास

बालंभट्टी

साक्षिविषये विवासनमेव; नार्थदण्ड, इति चेत् न लोऽपि हि अस्तीत्याह—ब्राह्मणेति । प्रकृतमूलविषयत्वाभावादाह—तत्रतत्रोक्त इति । अभ्यासे त्विति—लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने इत्यादिः । अत्रापि एतद्विषयत्वादव्यवहितमनूक्तमाह—अर्थेति,—तदुक्तार्थदण्ड इत्यर्थः। अत एव विशेषं प्रागुक्तमेवाव्यवस्थितमाह—तत्रापीति । विवासनंऽपीत्यर्थः। अल्पबन्धो गुणः । न वेतीति पाठः । एवं तत्परिज्ञाने उक्ता तदपरिज्ञाने आह—लोभादीति । अत्र कस्यापि प्रागुक्तस्याप्राप्तेर्विशेष्यानुक्तात्पाच्चाऽऽह—क्षत्रियादिवदिति । एवेन मूलोक्तविवासननिरासः। विषयस्यात्पत्वात्तु दण्डस्य महत्त्वात्।ननु एवं मूलस्य निर्विषयतापत्तिरत आह—महेति । अन्यत्र सर्वं प्राग्वत् । नमेवेति,—मूलेन तस्यैवोक्तत्वात् मनूक्तविषयत्वाविशिष्यदण्डानुक्तस्वात् सामान्योक्तस्यानेन बाधात्स्थेति भावः । एवेनार्थदण्डनिरासस्तथासतीति तात्पर्यम् — अत्रापीति । लोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने महाविषयेऽपीत्यर्थः । सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । एतेन दण्डांशे वैलक्षण्यनिरासः। अन्यस्याविषयत्वादाह — मनूक्तमिति,—कौटसाक्ष्यमित्यनेनोक्तमित्यर्थः । यद्वा मनूक्तत्वेन सामान्यतोऽन्यवैलक्षण्यं बोध्यम् । यद्वा एको व्युत्क्रमे मनूक्तमेवेत्यर्थः।अन्यविषयकत्वसूचक एवकार इति बोध्यम् । न चेति,—"समप्रधनमक्षत्रम्" इत्यादुक्तेः निष्प्रत्युपकारत्वेति भावः; तथा च मानवे दण्डाधेयेति पूर्वांशव्याख्येति बोध्यम्। तत्रादौ युक्तिमाह—अर्थदण्डेति।

---

१. क. ग. निर्वासनं वेति । २. क. तु तदेवाशि० । ३. ब्राह्मणस्यापीत्यत्र शब्दो "लोभा. दिकारणे" त्यादेरूर्ध्वं पठ्यते । ख. मिताक्षरायाम् । ४. क. एतद्विषय० । ५. फ. अल्पत्वात् । ६. निर्वासनमेवेत्यत्र प्रतीकम् ।

निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे नग्नीकरणगृहभङ्गाङ्कनकरणप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत—"चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम्। शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्॥" इति स्मरणाच्च। तथा—"सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुतां विप्रां बलाद्धृजन्।" इति स्मरणात्। यत्तु शङ्खवचनं "त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधबन्धनक्रियाः,

सुबोधिनी

इति। अत्रापि महाविषये। सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम्—दण्डाभावो वा प्रसज्येतेति। तथायुक्तमिति शेषः। ननु ब्राह्मणस्यार्थग्रहो न युज्यते—शङ्खवचनेन त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियादीनां धनापहारवधबन्धक्रियाः ब्राह्मणस्य तु विवासनमेवेत्युक्तत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—यत्तु शङ्खवचनं त्रयाणां वर्णानामित्यादिना। एष परिहाराभिप्रायः—सर्वस्वहरणं

बालभट्टी

अत इत्यादिः। निषिद्धे इति "न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः" इति गौतमादिति भावः। मूलस्य मनुतुल्यार्थकत्वेन तदग्रासमाह—नग्नीति। अन्यब्राह्मण्स्यापुक्तत्वादाह—अङ्केति,—समाहारद्वन्द्वः एतदन्यत्रभेमित्यर्थः। ननु दण्डस्य महत्त्वेनापराधस्याल्पत्वेन वैषम्येणायोग्यतया कथमेतत्प्रसक्तिः अत आह—दण्डाभावो वेति,—अन्यदण्ड्स्यानुक्तत्वात्। न चेदं युक्तं दण्ड्यात्रण्डने राज्ञो दोषस्पर्शोत्तत्वात् अधर्मवृद्ध्यापत्तेरिति भावः। ननु चिन्दण्डादण्ड्यादुक्तमेवेति तौ यथा संभवं तत्र विशिष्यतोऽत आह—चतुर्णामिति। मनुक्रियम्। अत्र शारीरमसते क्षत्रियादिपरं धनेति साधारण्य इति भावः। धर्म्यं दनयेत् धर्म्यम्। ननु "ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः। एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥ चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम्। शारीरम्" इत्यादि तत्र पाठो दृश्यते। एवं च ब्राह्मणपरत्वाऽप्युपपत्तिरस्य। अत एव "शारीरं धनसंयुक्तम्" इत्यस्य स्वरसतः स्मृतिः। तत्त्व च दश स्थानानि "उपस्थमुदरम्" इत्यादिनोक्तमित्यर्थ इति नेदं साधकम्; अत एव यमस्मृतिरपि—"सर्वेषामेव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम्। सर्वेष्वपि महाहननादिष्वल्पाधर्थः। अधिकरणस्य सम्बन्धिरूपेण विवक्षत्वा षष्ठी। एषोऽप्यर्थे अत आह—सहस्रमिति,—ऋषिसंग्रहप्रकरणे मनुक्रियम्।च स्मृहेति—स्मरणाद्वत्यर्थः। ओदौ तृप्तेति पाठेऽत्र अच्पाठः। नन्वेवं शङ्खविरोधः—तत्र त्रयाणां क्षत्रादीनां धनापहारादित्रयमुक्त्वा ब्राह्मणस्य विवासनाङ्करणयोरेवोक्तत्वात्। तथा च स्थलविशेषे तथा सर्वेषि सामान्येनार्थदण्डस्तस्य नैव युक्तोऽत आह—यत्तु शङ्खेति। त्रयाणां—क्षत्रियादीनां—धनेति। वधश्च या च ते धनापहारश्च ते च ता

१. मनुः—८. ३७८। २. य. द. दण्डो न०। ३. फ. चानाह०। ४ अत्र अवतारकांशो वा गलितः अत आहेत्येतदा अशुद्धम्। ५. तथा सहस्रमिति आदौ पाठे अत्र अन्ते अचः—, चकाररहितः पाठः। तथैति पाठाभावे चास्तपाठः इति बोध्यम्।

विवासनाङ्कुरकरणं ब्राह्मणस्य"इति, तत्र धनापहारः सर्वस्वापहाराविधक्षितः;—वधसाहचर्यात्,"शारीरस्ववरोधादिर्जीवितान्तः प्रकीर्तितः।काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डःसर्वस्वान्तस्तथैव च॥" इति वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात्। यदप्युक्तम्—"राष्ट्रादेनं बाहिः—कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्।" इति, तत्प्रथमकृत साहसविषयं न सर्वविषयम्। शारीरस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्भवति—"न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्।" इति सामान्येन मनुस्मरणात्। तथा—"न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि। तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्॥ इति[3]॥ ८१॥

द्रव्यं दाप्यः॥ "ब्राह्मणस्ववददण्डं समग्रधन एव च। राष्ट्राद्विवास्यः"—तथा च स्थावरम्भवम्। "न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम्। राष्ट्रान्स्वेनं बहिष्कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्॥"इति। वधप्रसंगे दण्डप्रधानेन वा समग्रधन एव राष्ट्राद्विहिष्कुर्युः; न तु शारीरो निग्रहोऽन्यथा वा ब्राह्मणस्य कार्य इत्यर्थः॥ ८१॥

सुबोधिनी

ब्राह्मणस्य निषिध्यते, न दण्डमात्रमिति। ननु वधसाहचर्यमाश्रेण धनापहारस्य सर्वस्वापहार परत्वं कथमित्यत आह—शारीरस्ववरोधादिरिति॥ ८१॥

बालंभट्टी

इत्यर्थः। त्रिवेति समाहारद्वन्द्वः। सर्वस्वेति,— तथा च तथोक्तः ब्राह्मणस्य सर्वस्वहरणं तात्पर्यतो निषिध्यते नार्थदण्डमात्रमिति भावः। ननु प्रकृते वधशब्दसान्निध्येऽपि सर्वस्व हरणस्य तत्साहचर्यस्यान्यत्राऽदृष्टत्वात् प्रकृते तत्सहपाठमात्रेण कथं तस्य तत् परत्वमत आह—शारीरास्त्विति। मानवमेवेदम्। जीवितान्तः—तद्ग्रहणान्तः। एवमग्रेऽपि। प्रकीर्तित इत्यस्योभयान्वयो मध्यग्रहणिन्यायेन। तथा च अर्थदण्डस्तु तदादिः तदन्तः प्रकीर्तितः। च किंचन—तथैव —तत्सदृशएवेत्यर्थः। मनुविरोधं परिहरति— यदप्युक्तमिति। प्रथमकृतेति— ब्राह्मणस्वहरणाख्यप्रक्रान्तसाहसविषयकमित्यर्थः। प्रकरणादेवेति भावः। ननु सहपाठेन तथा साधर्म्यमेवाच्छारीरस्यापि ब्राह्मणस्य प्राप्तिः स्यादत आह—शारीरस्त्विति। कदाचित्-कदाचिदपि राष्ट्रादित्यस्य प्राचीनं मानवमाह—न जातिति,-सर्वपापेषु स्थितमपि ब्राह्मणं कदाचिदपि न हन्यादित्यर्थः। सामेति—पातकसामान्येनेत्यर्थः। अक्षतमित्यभ्रमपि मानवं हेत्वन्तरँतथाऽऽह—तथेति,-समुच्चयेऽयम्। भूयान्-अधिकः इतीति—सामान्येन मनुस्मरणादित्यस्यानुषङ्गः। प्रपञ्चितमिदं प्राक्, तत एव बोध्यम्॥ ८१॥

---

१. नारदपरिशिष्टम् ५४.। २.—८. ३८०. ३. मनु.—८. ३८१.। ४. फ. ब्राह्मणे। ५. फ. त्तरमत आह। फ. त्तरमाह।

अपि च—

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्त्वमोवृतः।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८२ ॥

यस्तु साक्षित्वमङ्गीकृत्यान्यैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सन् निर्गदनकाले तमोवृतो रागाद्याक्रान्तचित्ततत्तत्साक्ष्यमन्येभ्यः साक्षिभ्यो निह्नुते 'नाहमत्र साक्षी भवामि' इति स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः, [1]ब्राह्मणं पुनरष्टगुणद्रव्यदण्डदानासमर्थं विवासयेत्। विवासनं च नग्नीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम्। इतरेषां त्वष्टगुणद्रव्यदण्डसंभवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबन्धनकारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम्। एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम्।

उत्तरसाक्षी तु प्रपत्स्यता सुसूर्षुणा वा—

यः साक्ष्यं श्राविताऽन्येन इत्यादि ॥ ८२ ॥

सुबोधिनी

एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यमिति—एतदिति ब्राह्मणस्य द्रव्यदानासमर्थस्य

बालंभट्टी

अपि चेति,—साक्षिणमुक्तदेषान्यदोषे दण्डान्तरमाहेत्यर्थः। अत एव तुः सत्यवैलक्षण्ये। न ददासीति प्रयुक्तमूलापौनरुक्त्यायाऽऽह—अङ्गीकृत्येति। स्यदन्तस्य निह्नुते इत्यत्रान्वयः। अन्यैरित्यादेरुत्तरेणान्वयः। साक्ष्यमिति—यदित्यादिः निगदनकाले—भाषणकाले। इदमर्थलब्धम्। तेषां तमः कार्यत्वादाह—रागादीति,—हेतुगर्भविशेषणभिदम्। तदिदमस्यार्थं प्रकान्तत्वादाह—साक्ष्यमिति। प्रकृतत्वात्तदर्थमाह—साक्षिभ्य इति निह्नवमेवाऽऽह—अहमिति। विवासस्मित्यत्रोक्तार्थकस्यानुपदमेव व्यवस्थितत्वादाह—विवासेति। ब्राह्मणे अर्थदण्डस्यानुपदमेव स्थापितत्वादाह—अष्टगुणेति। पुनः स्पष्टार्थमाह—विवेति,-एतत्प्रतियस्वदरूपमित्यर्थः। प्रागुक्तरीत्या न्यूनतां निराचष्टे—इतरेषामिति,—क्षत्रियादीनामित्यर्थः। सिंहावलोकन्यायेन तत्रापि न्यूनतां निराचष्टे— एतच्चेति।

---

* "ब्राह्मणश्चेदेवं विधस्तं स्वदेशाद्विवासयेत् निर्वासयेच्च तु दण्डयेत्"—इत्यपराकैः।

१. क० गदृका० । २. त. ०च्च सर्वं पू० । ३. फ. स्वोकृ० ।

यदा सर्वे साक्ष्यं निह्नवते, तदा सर्वे समानदेशाः; यदा तु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदन्ति, तदाऽनुबन्धाद्यपेक्षया दण्डचाः; यथाऽऽह कात्यायनः—"उक्त्वाऽन्यथा ब्रुवाणाश्च दण्डयाः स्युर्वीक्ष्यलान्विताः।" इति। न चान्येनोक्ताः साक्षिणोऽन्येन रहस्यनुमर्तव्याः; यथाऽऽह नारदः—"न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः। भेदयेन्नैव चान्येन ह्येवमेव समाचरन्॥" इति॥ ८२॥

साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धम्; तदपवादार्थमाह—

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्।

अतोऽवश्यं वक्तव्यं साक्ष्यं सत्यं च॥ ८२॥

सुबोधिनी

विप्रासनम्; क्षत्रियादीनां द्रव्यदानासमर्थानां निगडबन्धादौ यदुक्तं, तत् पृथक् पृथक् पूर्वोक्तप्रकारेण दण्डया इत्यर्थः। तदाऽनुबन्धाद्यपेक्षयेति—जातिद्रव्यगुणाद्यपेक्षयेत्यर्थः॥७२॥

बालभट्टी

विप्रस्य दण्डदानासमर्थस्य विप्रासनम्। क्षत्रादीनां तदसमर्थानां कर्मकरणादीति यदुक्तं तदित्यर्थः। य इत्यासुफेरेकस्मैवेदम् इति भर्तृमित्रासाद्याऽऽह—यदेति। समानेति,—प्रागुक्तरीत्या पृथक् पृथक् दण्डया इत्यर्थः। तथा च मूलमुपलक्षणम्। गृहं सम्मार्ष्टीति-वदुद्देश्यविशेषणमेकत्वमविवक्षितं वेति न न्यूनतेति भावः। विशेषमाह—यदा त्विति। तदनुबन्धेति—जातिद्रव्यगुणाद्यपेक्षयेत्यर्थः। उक्तेति पाठे समस्तं तत्र हेतुमाह—वाग्गीति। वाग्वः छलं मिथ्यात्वं,—तदन्विता इत्यर्थः। विशेषान्तरमाह—न चेति,—नापीत्यर्थः। प्रकारान्तरमाह—भेदयेदिति,—स्वयं रहसि अगमनेऽपि अन्यद्वारा भेदोऽपि न करणीय इत्यर्थः। अत एवोक्तिः। मूले रह इत्यव्ययम् एतत्फलमाह—ह्येवमेवमिति॥ ८२॥

उपस्थितेत्युक्तं, स्युक्तमेणाऽऽह—अवचनमिति;—सर्वत्र व्यवहारे पूर्वोक्तमूलाभ्या-

---

१.—१. १६५.१ २. अ. ब. नां च ड० । ३. अ. ड. ग्वनादि० ।

यत्र वर्णिनां 'शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां सत्यवचनेन वधः संभाव्यते, तत्र साक्षी-अनृतं वदेत् सत्यं न वदेत् । अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्ध-सत्यवचनमवचनं चाभ्यनुज्ञायते । यत्र शङ्काभियोगादौ सत्यवचने वर्णिनो वधो-ऽनृतवचने न कस्यापि वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्र तु सत्यवचनेऽर्थि-प्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसत्यवचने चान्यतरस्य वधस्तत्र तूष्णींभावाभ्यनुज्ञा 5

सुबोधिनी

यत्र वर्णिनां शूद्रविट्क्षत्रविप्राणामिति—अत्र प्रातिलोम्येन वर्णानामुपादानं हीनस्यापि वधो गर्हितः, किमुत उत्कृष्टस्येत्येतज्ज्ञापनार्थम् । असत्यवचनमवचनं चाभ्यनुज्ञा-यत इत्युक्तं पूर्वत्र । कीदृसत्यवचनाभ्यनुज्ञानं कुत्र वाऽनृतवचनाभ्यनुज्ञानमित्याकाङ्क्षायामसत्य वचनाभ्यनुज्ञाविषयं दर्शयति—यत्र शङ्काभियोगादाविति । अवचनाभ्यनुज्ञानविषय-माह—यत्र तु सत्यवचन इति ॥ ८२ ॥

बालंभट्टी

मिति भावः । अथ एकस्योत्कर्षवादाह—वर्णिनामिति । अर्थीन्तराभ्यामाऽऽह—शूद्रे-ति । अत्र प्रातिलोम्येन कथनं हीनस्यापि वधो गर्हितः, किमुत्कृष्टस्येत्यन्यज्ञाप्यत्वे बोध्य-मिति ज्ञापनार्थम् । हिसूचितमाह—सत्येति । तर्हानीं तस्याभावादाह—संभाव्यते इति । अन्यसङ्कटाय तात्पर्यार्थमाह—सत्यमिति । तदेवाऽऽह—अनेन चेति । चो वाक्यालङ्कारे । प्रागुक्तक्रमेणाऽऽह—असत्येति । उभयाभ्यनुज्ञाने ऽप्येकस्मिन् कुत्र किमि-त्याशङ्क्याह तयोर्व्यवस्थां दर्शयिसुमादावसत्यवचनाभ्यनुज्ञाविषयमाह—यत्र शङ्केति । एतत्स्वरूपमादायुक्तम् । अवचनाभ्यनुज्ञानाविषयमाह—यत्र त्विति । वचने च तत्रापि ।

---

१. क. तूष्णम्भावावशब्दान्तं । २. ब. द. वर्णिनाम् । ३. ब. द. तत्र क्वा० । ४. ब. ज्ञानवि० । ५. द. 'दर्शयति' इत्यारभ्य 'विषयम्' इत्यन्तं नास्ति ।

"'यद्यपि न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वापराधेष्वपि स्थितम्' इत्यादिभिर्वाक्यैर्ब्राह्मणस्य वधो नि-षिद्धः, तथाऽपि तस्यापि पुरुषत्वसामान्यादैश्वर्यतुल्ये दण्डोऽस्त्येव तदभिप्रायकमिदम्; यथाऽऽह मनुः—"ब्राह्मणस्य वधे मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनं तथा। ललाटे शङ्ककरणं प्रयाणं गर्दभेन वा॥" इति। यद्वा "गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान्वाऽप्युपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्॥" इति मनुवचनेन महत्यपराधे विप्रविशेषस्यापि वधः प्राप्नोतीति तत्परमिदम्;—अथ वा अतिक्रान्तनिषेधेन यत्र ब्रह्मवधः श्रियते तत्रैतत् ॥"—इत्यपरार्कः ।

राजा यथानुमन्यते। अथ राजा कथमप्यकथने न मुञ्चति, तदा भेदादसाक्षिणं कर्तव्यम्। तस्याप्यसंभवे सत्यमेव वदितव्यम्। असत्यवचने वर्णिवधदोषः सत्यवचनदोषश्च, सत्यवचने तु वर्णिवधदोष एव। तत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्॥ ८२॥

तत्रासत्यवदने तूष्णीम्भावे च शास्त्रान्तरज्ञानात्सत्यवायाभाव इत्यत आह—

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः॥ ८३॥

तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरेककपाले निर्वाप्यः कर्तव्यः। सरस्वती देवता अस्येति सारस्वतः। अनवस्थितान्तरूप्य-

अस्यापवादः— **वर्णिनां तु वधो यत्र इत्यादि॥ ८३॥**

शूद्रेण तु दासादय इत्यभिप्रायः। चतुर्ष्वपि भवा ब्राह्मणादयो वर्णिनः तेषां यत्र सा-

सुबोधिनी

अनृतवचनावचननिषेधो हि त्रिप्रकारः—साधारणोऽसाधारणश्चेति। साधारणस्तु "नानृतं वदेत्" "अब्रुवन् विब्रुवन् वा" इत्यादिकः। असाधारणस्तु "स तान्-सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत्।" "अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यम्" इत्यादिकश्च।

बालंभट्टी

तत्र विशेषमाह—राज्ञेति। यदीत्यस्य तात्पर्यमाह—अथेति,—कथमपि न मुञ्चतीत्यन्वयः। साक्षिण इति शेषः। तस्यापि —भेदस्यापि। तत्र बीजमाह—असत्येति। ननु तत्र दोषद्वयेऽपि दुष्टत्वं तैदवस्थ्यमेव। अत आह—तत्र चेति,—तदोषनिरासार्थं चेत्यर्थः॥ ८२॥

तर्हीति —उभयान्यनुज्ञायामित्यर्थः। किमिति शेषः। नन्वित्यादिः। तच्छब्देन तयोरुक्तक्रमेण परामर्श इत्याह—अनृतेति। द्विजैरित्यनेन शूद्रनिरासः तस्याग्निसाध्यत्वात्, तस्य तु प्रायश्चित्तं विष्णुनोक्तं—"शूद्रश्चैकाहिकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यात्" इति। एकेति—एकदिनभक्षणपर्याप्तमित्यर्थः। ब्राह्मणभोजनन्यायेनाऽऽह—एककपाल इति। सरस्वतीदेवताकत्वनिरासायाऽऽह—सरस्वतीति। अत्र शास्त्रे परिभाषणादाह—अनवेति। ननु साक्ष्यनृतवचनावचनयोः मूलविशेषे

१. ख. वचनेन व०। २. ख. ह्रया। ३. ए. उदरस्थमेव। ४. ग. नृताभूतव०। ५. फ. स्थूलविशे०।

पक्षद्वैदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धिः,—साक्षिणामनृतवचनमवचनं च निषिद्धं तदिहाभ्यनुज्ञातम् । यत्तु "नानृतं वदेत्" "अजुवन्विजुवन्वाऽपि नरो भवति किल्बिषी ।" इति च सामान्येनानृतवचनमवचनं च निषिद्धं तदातिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तम्; न च मन्तव्यं साक्षिणामनृतवचनाऽवचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायस्तादवस्थ्यादवचनाभ्यनुज्ञावचन- 5

सुबोधिनी

एवं स्थिते योऽयमसाधारणो निषेधः साक्ष्यनृतवचनावचनयोस्तत्राभ्यनुज्ञावशादनृतवचनेऽवचने वा न प्रायश्चित्तमित्यभिप्रेणाऽऽह — साक्षिणामनृतवचनमवचनं चेति । ननु तर्हि किमिति "तत्प्रायनाय" इत्यनेन प्रायश्चित्तं सारस्वतचरुविधीयत इत्याशङ्क्य साधारणनिषेधातिक्रमाभ्यनुज्ञाभावात् तदतिक्रमदोषपरिहारा येदं प्रायश्चित्तमित्याह—यत्तु नानृतं वदेदिति । ननु "वर्णिनां हि वधे यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।" इत्येतस्मिन्निषिद्धानृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानपरं वचनमगत्यैव सामान्यतो निषिद्धानृतवचनावचनातिक्रमजन्यदोषस्य तथात्वेनस्थितत्वादित्याशङ्क्य परिहरति — न च मन्तव्यमित्यादिना । एष परिहाराभिप्रायः — साधारणनिषे-

बालंभट्टी

शाक्षाभ्यनुज्ञाने यदि प्रत्यवायाभावस्तर्हि प्रायश्चित्तोक्तिरफला, अथ यदि प्रत्यवायस्तर्ह्यभ्यनुज्ञाने व्यर्थमेमिति मिथो विरुद्धमिदमत आह —इहायमभीति,—अभिप्राय इत्यर्थः । अनृतवचनावचननिषेधौ द्वितीयौ साधारणावसाधारणौ च । तत्राऽऽद्यौ "नौभूतं वदेत्" इत्यनाद्यधीती "अजुवन्विजुवन्वा" इत्यादिकौ । द्वितीयौ तु "स तान् सर्वानवाप्नोति यस्साक्ष्यमनृतं वदेत् ।" इति, "अजुवन् हि नरस्साक्ष्यम्" इति च । एवं सति प्रकरणात् द्वितीयेरेव शाक्षाभ्यनुज्ञावत्तात्पर्यं प्रायश्चित्तस्य व्यर्थहेतुत्वादित्याह—साक्षिणामिति । तदिहेति,—अत्र मूले पूर्वार्द्धेनेति भावः । नन्वेवं प्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमिति चेत्—न ; साधारणनिषेधापवादाभावात्तत्राभ्यनुज्ञानाभावात्तदतिक्रमजन्यदोषपरिहारावश्य साफल्यात् तच्छब्देन बुद्धिस्थत्वाच्चेना तयोः परामर्शसंभवादाह —यत्तिति । नन्वेवं वर्णिनामित्यभ्यनुज्ञावचनमनर्थकं,सामान्यतो निषिद्धानृतवचनातिक्रमजन्यदोषयोस्तथाऽभ्यवस्थितत्वादित्यत आह—न चमन्तव्यमिति । निमित्तेति—निमित्तकेत्यर्थः । पूर्वं मूले तथाक्रमस्य सत्त्वात् तदनुरोधेनात्र सेवेत्रानृतवचनस्य पूर्वनिपात । प्रत्यवायस्येति,-

१. मनुः—८. १३. । २. क. ज. ञ. प्रतिषि० । ३. थ. द. ज्ञाना० । ४ त नातिक्रम० । ५. द. थापि स्थि० । ६. प. अजुवनवचनाव० । ७. फ. नानृतं । ८. प. विद्याभूतवचनानि० । ९. प सर्वानृत ।

मनर्थकमिति; यतः साक्षिणामसत्यवचनाऽवचनप्रतिषेधातिक्रमयोर्भूयान्प्रत्यवायः; साधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयान् इत्यर्थवदभ्यनुज्ञावचनम्। यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्या आनुषङ्गिकस्याल्पीयसः प्रत्यवायस्य निवृत्तिरत्र, तथाऽपीहाभ्यनुज्ञावचनात्प्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसो निवृत्त्याऽल्पीयानप्यानुषङ्गिकोऽपि प्रत्यवायो न

सुबोधिनी

धातिक्रमजन्यभूयोदोषाभावं प्रतिपादयन् सार्थकमिति । ननु ब्रह्महनने विचारिते पापमुत्पद्यते । तथोद्योगे कृते तस्मादप्यधिकं पापम्, हनने निष्पन्ने महत् पापमिति पूर्वपूर्वापेक्षया पापाधिक्येऽपि हननजनितमहापापप्रायश्चित्ते क्रियमाणे आनुषङ्गिकविचारोद्योगादिजन्यानामल्पीयसामपि पापानां यथा निवृत्तिः, तथेहाप्यभ्यनुज्ञावचनेन महतः प्रत्यवायस्य निवृत्तेरनुषङ्गसिद्धसाधारणानृतवचननिषेधातिक्रमजन्यस्वल्पप्रत्यवायनिवृत्तेरपि भवतु "वर्णानां हि" इत्यभ्यनुज्ञावचनौदित्याह-यद्यपीत्यादिना। "हत्यावनाय निर्वाप्य" इत्येतद्वचनारम्भसामर्थ्यादल्पीयसः प्रत्यवायस्यानिवृत्तिरित्याह तथापीत्यादिना । अयमाशयः—यद्यभ्यनुज्ञावचनमेव स्यात्, तर्हि स्यान्महतः प्रत्यवायस्य निवृत्त्यनुषङ्गसिद्धस्याल्पीयसोऽपि निवृत्तिः । प्रायश्चित्तविधायकमप्यस्ति वचनम् अत एव तदानर्थक्यापरिहाराद्यानुषङ्गसिद्धाल्पीयः प्रत्यवायस्यानिवृत्तिः कल्प्यत इति । उक्त-

बालंभट्टी

जातावेकवचनम् । एवमग्रेऽपि । तत्र प्रत्येकामिप्रायं वा हेतुमाह—यत इति । साधारणनिषिद्धातिक्रमजन्यप्रत्यवाययोः भूयस्त्वाभावपरतिपादकतया तस्य सार्थक्यमिति भावः । ननु ब्रह्महत्याविचारे पापं भवति, तथोद्योगोऽधिकं तत्, हनने कृते तु महत्पापमिति पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य पातकस्याऽऽधिक्येऽपि' इत्यानिमित्तकमहापापप्रायश्चित्ते कृते आनुषङ्गिकविचारोद्योगादिजन्यानामल्पीयसामपि पापानां निवृत्तिस्तथेहापि तथाभ्यनुज्ञा वचने महतः प्रत्यवायस्य निवृत्तेरनुषङ्गसिद्धसाधारणानृतवचनाऽवचननिषेधातिक्रमजन्यस्वल्पप्रत्यवाययोरपि निवृत्तिस्स्यादिति तदर्थं प्रायश्चित्तोपदेशो व्यर्थं एवेत्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति। यस्य.....तथाऽपीहेति । वचनद्वयकरणादिह तथा तान्यत्तरत्रैवयर्थ्य स्यादेव । अभ्यनुज्ञावचनात्तथा सिद्धावेव प्रायश्चित्तवचनादेतत्सिद्धयतीत्युभयोरुक्तेः ।

---

१. थ. द. वलित्याशङ्क्य (?) २. थ. द. नात् तत्या (?) । ३. थ. द. चात्र नाल्पी० । ४ थ. द. स्यानि० । ५. थ. द. यद्यपि भूयस इत्या (?) । ६. थ. द. ऽत्स्याल्पी० । ७ प. पापानां निवृत्तिस्तथे० । ८ प. 'कृते' इति नास्ति ।

निवर्तत इति गम्यते। एतदेवान्यत्र प्रश्नेषु वर्णिवधाशङ्कायां पान्थादीनामनृतवचनावचनान्यनुज्ञानं वेदितव्यम्। न च तत्र प्रायश्चित्तमस्ति, प्रतिषेधान्तराभावात् निमित्तान्तरेण कालान्तरेऽर्थतत्त्वावगमेऽपि साक्षिणामन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यत इति ॥ ८३ ॥

इति साक्षिप्रकरणम् ॥

क्षिणि सत्याभिधातरि वधःस्यात्, तत्रसाक्ष्यनृतं वक्तुमर्हति। सदोषमपि गुणभूम्नाऽनृतवचनमन्युपगम्यते। तस्निर्हरण्याय च सारस्वतव्रतः कार्यः द्विजैः; शूद्रेण तु दानादय इत्यभिप्रायः। वर्णिनामितिवचनाच्चापरादवधप्रश्नेषु सत्यवचनमेव;तथा च गौतमः—"नानृतवचने दोषो जीवनं च तदधीनम्" इत्युक्ताऽऽह "न तु वाऽस्मीयसो जीवनम्" इति। अदोषवचनं चाल्पदोषाभिप्रायम् प्रायश्चित्तविधानसामर्थ्यात् द्रष्टव्यम्। एतच्चान्यत्रप्राप्तमेव मन्दं बुद्धिप्रतिबोधनाय प्रायश्चित्तविधानाच्चावश्यकर्तव्यताऽत्रोच्यते। अन्यत्रापि गुरुलघुयोगे समीक्ष्य पापस्याप्यनुष्टानं प्रायश्चित्तं च तदपनुत्तये कार्यं यथा स्यात्। धर्मान्तरोपयोगीत्याह एतत्कामकृतमप्यकामकृतमेव द्रष्टव्यम्। स्वार्थंभुवे तु—"वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्। अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणो निष्कृतिं पराम्॥ कृष्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि। उदित्यृचा वा वा वारुण्या नृचेनाद्वैतवेनया"॥ इति। एवं प्रायश्चित्तचतुष्टयं यदाऽनार्तं तत्तस्निर्देशानुसारात् शूद्रादिक्रमेण यथावर्णं क्रमशो द्रष्टव्यम्। शूद्रस्वरूपापेक्षया चारोः सकृद्धुलिहिश्चिरावृत्तिरेवेष्टा स्यादिति चरुमिरित्युक्तम्। अस्मादेव च प्रायश्चित्तादनृतानुज्ञानाद्राज्ञो नैयोगिकं वैध्यादुक्षणमिति गम्यते। साक्षिणस्तु प्रायश्चित्तमात्रोपदेशाद्राजकीयविनयानार्हा इत्यवसेयम्।

सुबोधिनी

न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—एतदेवेति। उक्तन्यायातिदेशेन प्रायश्चित्तस्याप्यतिदेशप्राप्तावपवदति—नच तत्रेति। तत्रोपपत्तिमाह—प्रतिषेधान्तराभावादिति। एतदुक्तं भवति—यथा

बालभट्टी

साक्षिप्रमाणसुपलक्षणमित्याह—एतदेवेति,—स्वातन्त्र्येणानुक्त्वात् अन्यत्र—साक्षिभिन्नेषु अनृतेति—सामान्यवचननिर्देश्यादिः। अत एव तत्र प्रत्यवायाभावः। एवं तौल्येऽपि कञ्चन विशेषमाह—न चेति। मूलोक्तन्तु साक्षिविषयकमिति भावः। प्रकृतवैषम्यमाह—प्रतीति। ननु भवतूक्तरीत्या तदभावः, तथाऽप्यनृतवचनादिप्रयुक्तो राजदण्डस्तु स्यादेव; अत आह—निमित्तान्तरेणेति। अन्येषां च—पान्थादीनाम्। अस्मादेव— अभ्यनुजा-

---

१. प. पृथूतवः। २. प. स्यादेवापराधे सति।

सुबोधिनी

साधारण्येनानृतवचनावचननिषेधे सत्यपि पुनर्विशेषेण साक्षिणां तन्निषेधः, न तथा निषेधदृश्ये पान्थादिषु; किन्तु साधारणनिषेध एव । अतो विशिष्टनिषेधान्तराभावात् सामान्यनिषेधातिक्रमजन्यप्रत्यवायस्यान्यतुल्यावचनबलेनाभावाच्च न प्रायश्चित्तमिति ॥ ८३ ॥

इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां साक्षिप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

वचनादेव । अपराधे सति दण्डशास्त्रतदभ्युपगमे, अपराधाभावेन तदभावः । यदि तु दण्डस्स्यात् तदा तद्धेत्वपराधकल्पना स्यादिति वचनवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति भावः ॥ ८३ ॥ इति साक्षिप्रकरणम् ॥

अथ लेख्यप्रकरणम् ६

भुक्तिसाक्षिणौ निरूपितौ; सांप्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं द्विविधं—शासनं, जानपदं चेति । शासनं निरूपितं, जानपदमभिधीयते । *तच्च द्विविधम्—स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम्, अन्यकृतं सासाक्षिकम्; अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम्; यथाऽऽह नारदः—"लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥" इति । तत्रान्यकृतमाह— 5

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।

सुबोधिनी

अथ लेख्यप्रकरणम् ॥ 'प्रमाणे लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्च' इति मानुष प्रमाणानां मध्ये निर्देशक्रमेण लेख्यस्य पूर्वभाविवेऽपि साक्षिलिखितयोरर्थसम्बन्धवशात् पौर्वापर्यं सिद्धमकृत्य प्रसङ्गात् प्रथमत एव मध्यैनिविष्टापि भुक्तिः प्रतिपादिता । ततश्च साक्षिस्वरूपे विज्ञाते "लेख्यं तु साक्षिमत् कार्यम्" इति साक्षिबुद्धुक्षेण्यभिधानं सुबोधमिति साक्षिप्रकरणानन्तरभावित्वं लेख्यप्रकरणस्यौचित्यमिति सङ्गतिं दर्शयति—भुक्तिसाक्षिणौ निरूपिताविति । मूलवचनमवतारयति—तत्रान्यकृतमाहेति ॥ ८४ ॥

बालंभट्टी

ग्रन्थसङ्गतिसङ्गतिं प्रदर्शयन् स्वल्पमुपोद्घातमाह—भुक्तीति । तत्र—निरूपणीये लेख्ये 'तत्र शासनम्' इति पाठः; तयोर्मध्ये इत्यर्थः । तच्च—जानपदञ्च । अन्यहस्तकृतमिति,—सामान्यवचननिषिक्तमिति भावः । अन्यकृतमिति पाठो नारदानुरोधात् । तत्र—तयोर्मध्ये । असाक्षिक—साक्षिनिरपेक्षम् । देशव्यवहाराविरोधाय व्यवस्थामाह—अनयोश्चेति। क्रमस्य विवक्षितत्वात् स्वहस्तेत्यस्य पूर्वनिपातो द्वन्द्वे, मध्यमपदलोपी समासो वा । यथेति पाठः । लेख्यन्तु यथा स्वहस्तकृतमन्यकृतञ्चेत्येवं द्विविधं ज्ञेयम्, तथा यथाक्रममसाक्षिमत् साक्षिमच्चैवमेव तदुभयं ज्ञेयमित्यर्थः । तथेति पाठे पूर्वत्र तथेतिपदमेत्यस्याध्याहारेणोक्त एवार्थः । सिद्धिरिति —तयोर्देशस्थितेस्तदाचारात् प्रामाण्यमित्यर्थः। अथ मूलमवतारयति—तत्रेति,—तयोर्मध्ये इत्यर्थः। तस्य प्रामाण्यस्य बहूपायसाध्यत्वोद्दिधानुकिः । यः कश्चिदिति—उक्तनारदादृश्यमागमूलाच्चास्यान्यकृतपरत्वं कथिदर्थमाह ।

*अत्र "भोगदानक्रयाधीनां संविद्दासक्रयाद्विभिः।समुधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम्" इत्यादिबृहस्पतिवचनसिद्धादिवचनोपन्यासेन लौकिकलेख्यस्थानेकविधत्वमुक्तमपरार्केण ।

१. १. १३५ । २ ब. निर्दिष्ट । ३. त भुक्ति (?) ४. ब. द. त्यविधा । ५. क. अव० । ६. प. भुक्तिरि० । ७. प. फ. तत्र अन्यहस्तकृतमेति झा० । ८. क. पिस० । ९. प. दादावुक्तिः ।

लेख्यं वा साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥

धनिकाधमर्णयोर्यो ह्यो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या 'इयता कालेनैतावद्देयमि-यती च प्रतिमासं वृद्धिः' इति निष्णातो व्यवस्थितः, तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यं साक्षिमदुत्तरलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वो य-
5 स्मिंस्तद्धनिकपूर्वक—धनिकनामलेखनपूर्वकमित्यावत् कार्यं कर्तव्यम् । उक्तल-क्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः—"कर्त्रा तु यत्कृतं कार्यं सिद्धयर्थं तस्य साक्षिणः। प्रवर्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाथ लेख्यकम्।" इति स्मरणात् ॥ ८४ ॥

अपि च—

समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।

साक्ष्यनन्तरं व्याप्तिप्रमाणकत्वाविशेषाद्विखितमुच्यते—यः कश्चिदर्थो निष्णात इत्यादि ॥ ८४ ॥

यः कश्चिद्गणधिकव्यप्रतिग्रहविक्रयादिरर्थो निष्णातः परिशुद्धस्वरूपसङ्ख्यापरिमाण-वृद्धयवध्यादिकः, धनिकर्णिकादीनां स्वरुच्या परस्परमवस्थितं तस्मिन् अव्यभिचारार्थं लेख्यं वोक्तलक्षणसाक्षियुक्तं भाविसन्देहापनोदनक्षमं कार्यम्; तस्य चायं क्रमः—धनिकपूर्वकं स्यात्; ऋणिकापेक्षया च धनिकस्य पूर्वकत्वं, न कालाद्यपेक्षया ॥ ८४ ॥

बालंभट्टी

हिरण्येति । तामेवाऽऽह—इयतेति । रूप्यन्तरमाह— इयती चेति । निष्णोक्तस्य व्याख्या —व्यवेति । तस्मिन्नित्यस्य व्याख्या—अर्थे इति,—विषयसप्तमीयं विवादोपपत्तावन्वयः। यथाश्रुतेऽनुपपत्तेः शेषमाह—काला-तरे इति । [1]विप्रतिपत्तौ सम्भावितायाम् इति शेषः । लेख्ये साक्षियुक्तत्वं तत्रासम्भवैशिष्ट्येन । अत एवाग्रेऽपि यथाश्रुतासम्भवादाह—तेनेति । कार्यमित्यस्य व्याख्या-कर्तव्यमिति लेख्यं वेति वा शब्दसूचितं लाघवाद्विशेषपक्षान्तरमाह— उक्तेति,—त एव लेख्यगः । नारदभेदाऽऽह—कर्त्रा त्विति। विवादेषु सत्सु । पश्चान्तरमा-ह— स्वकृतमिति। वा—अथवा ॥ ८४ ॥

नैतावन्मात्रेण तस्य पूर्तिरित्याह—अपि चेति । अत्र समाहीनां व्याप्यव्यापक भावः । अत एव क्रमस्य प्रतिपाद्यत्वात्तस्य प्रागुक्तिरेव क्रमो नामादावपि बोध्यः ।

१. क. ख. लेख्यं तु। २.....। ३. प 'वि नास्ति। ४. प. वाऽऽह ॥८४॥ अपि चेति।

सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

समा संवत्सरः; मासश्चैत्रादिः; तदर्धं पक्षः शुक्लः कृष्णो वा; अहस्तिथिः प्रतिपदादिः; नाम धनिकाधमर्णयोः; जातिर्ब्राह्मणादिः; स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम्; एतैः समादिभिः चिह्नितम् । तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं; गुणनाम बह्वृचः कठ इति; आत्मीयपितृनाम धनिकार्णकपितृनाम आदिशब्दात् द्रव्यजातिसंख्यावाराद्ग्रहणम्; एतैश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन संबन्धः॥८५॥ 5

किं च

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरूप्या व्यवस्थितः, तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामाऽऽत्मीयं स्वहस्तेन "अस्मिन्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतम्" इति निवेशयेत्—पत्रे लिखेत् ॥८६॥ 10

ततश्चार्थं क्रमः—समामासतदर्धाह्नवीसेत्यादि ॥ ८५ ॥

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम इत्यादि ॥ ८६ ॥

बालंभट्टी

स्वार्थैकैः । स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्त इत्याह—समा इति । तदर्धः पक्ष इति पाठः । अक्लीवत्वादेकदेशिसमासाभावाच्च पर्णात्पुरुषः । अविनिगमकत्वादाह—कृष्णो वेति । अहश्शब्दोऽप्यहोरात्रपर इत्याह—तिथिरिति । प्राग्वदाह —धनीति । अयं द्वन्द्वः । तदाह—एतैरिति । अत्र सत्यादपि अध्याहारैः—चिह्नितमिति । अन्यदप्यहेत्याह—तथेति । सब्रह्मचारिणस्य तत्साधारणमित्यर्थः, तदाह—बह्वृचेति । बह्वृचादेर्या शाखा तदध्ययनप्रयुक्तमित्यर्थः । अत एवाऽऽह — गुणेति । प्राग्वदाह—धनीति,—एतैश्चिह्नितमिति पाठः । वाक्यपूर्तय आह—लेख्यमिति ॥ ८५ ॥

प्राग्वदाह—किञ्चेति । अर्थोऽत्र प्रागुक्त एवेत्याह—धनिकेति । यथाश्रुतासङ्गतेराह— लिखित इति । अत्रेत्यस्य व्याख्या— अस्मिन्निति । प्रकृतत्वादाह—लेखितमिति । अमुकपुत्रस्येत्यर्थम् । एवमग्रेऽपि । इतीति—एवं प्रकारेण नाम निवेशयेदित्यर्थः । यथाश्रुतासङ्गतेराह—लिखेदिति ॥ ८६ ॥

---

१. विश्व० नास्ता च चि० । २. प. फ. क इत्याह मा शब्दः(?) । ३. हरिणाऽऽह चि०।

तथा—

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।
अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते[1]समाः ॥ ८७ ॥

तस्मिँल्लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकम् "अस्मिन्नर्थेऽयममुको देवदत्तः साक्षी"इति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुः।तेच समाः सङ्ख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति, तदाऽधमर्णोऽन्येन, साक्षी च साक्ष्यन्तरेण, सर्वसाक्षिसन्निधौ स्वमतं लेखयेत्; यथाऽऽह नारदः—"अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन सर्व साक्षिसमीपतः॥" इति ॥ ८७ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन इत्यादि ॥ ८७ ॥

'अत्राहममुकः साक्षी'इत्येवं लिखेयुः समाः अस्मात् अय इत्यर्थः। अन्ये तु समा इति छेदं भ्रान्त्या ह्यवपिः; तत्तु बहुवचनविरोधादयुक्तम् । न च चतुरभिप्रायं तदिति युक्तम्—"लेख्यास्तु परमाख्यः" इति वचनात् । "अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् स्वमतं लेखयेत्तु सः । साक्षी वा साक्षिणोऽन्येन सर्वसाक्षिसमीपगः॥"—ऋणी साक्षी वा योऽलिपिज्ञः सः सर्वसाक्षिसमक्षं लेखकेन साक्षिणोऽन्येन स्वमतं साक्ष्यं वा लेखयेत् ॥ ८७ ॥

बालंभट्टी

प्रास्ववदाह—तयेति । साक्षिमति पत्रे प्रतिपादितमर्थमाह—तस्मिन्निति । चार्थमाह—[2]तेऽप्रीति,—स्वार्थे कः। लेख्ये नामपूर्वमाह— लेख्यनेति । अत्रार्थमाह—अस्मिन्निति । समुदायनिरासाय अमुक इत्युक्तिः। स्वारस्यादाह—एकैकेति । वैपरीत्यस्य प्रागुक्तत्वादत्र विषये विशेषमाह— ते चेति । विनिगमनाविरहादाह—सङ्ख्येति। एतेन असमा इत्यकारप्रश्लेष इत्यास्तम् । उभयत्र स्वहस्तेनेत्यंशे विशेषमाह — यद्यधेति । साक्षी वेति,—अलिपिज्ञ इति भावः । स्वमतमित्यादेरनुषङ्गः । समीपतः—समीपे ॥ ८७ ॥

---

१. विश्व० तेऽस्मात्। २..... । ३. प. 'तेऽपि' इत्यारभ्य 'लेखनेति, इत्यन्तं नास्ति । ४. क. स्वाभावात्।

अपि च—

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना ।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ८८ ॥

ततो लेखको 'धनिकाधमर्णिकाभ्यामुभाभ्यां प्रार्थितेन मयाऽमुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतल्लेख्यं लिखितम्' इत्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

साम्प्रतं स्वकृतं लेख्यमाह—

विना पि[1] साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृताद्ऋते ॥ ८९ ॥

यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन, तत्साक्षिभिर्विनाऽपि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः ; बलोपधिकृतादृते बलेन बलात्कारेण उपधिना छललोभकोधभयमदा- दिलक्षणेन यत्कृतं, तस्माद्विना ; नारदोऽप्याह—"मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च

ततः—उभयाभ्यर्थितेनेदमित्यादि ॥ ८८ ॥

अन्तत इति वचनं प्राप्तत्वादधिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ ८८ ॥

किं पुनः स्वहस्तारोपणे प्रयोजनम्? उच्यते—

विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यमित्यादि ॥ ८९ ॥

बालंभट्टी

प्राग्वदाह—अथेति । अन्ततः—साक्षिलिखनानन्तरम् । अन्ते,—सर्वान्ते, न तूपरि ॥ ८८ ॥

विनाऽपीति । तुरुष्कैलक्षण्ये । यत् लेख्यं स्वहस्तलिखितं, तत्तु लेख्यं साक्षिभि- र्विनाऽपि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिरित्यन्वयः । लेख्यमित्यस्य पुनरुक्तिस्तदर्थम् । ऋणे सर्वमिति पाठस्तु युक्त एव । तदाह—यदिति। मुक्तपदार्थशब्दार्थाह—छलेति।न्यूनवादि- रासायेदमुपलक्षणमित्याह—लोभेति । एतत्सूचनार्थमेव नारदाह— नारेति । मत्तेति— अत्र स्त्र्यादेः हन्तृत्वं कृतम् पुनः सः । अतः पानादिना ; अभियुक्तः व्यसिक्तः । चकारार्थे ।

---

१. ख. किं च । २. विश्व. नेदं । ३. विश्व० लिखितत्वमुक्तेनेति लेखकस्त्वन्ततो लिखेत् । ४. क. ख. विना तु स० । ५. विश्व० सर्वं । ६ प. प्रे तत्र स० । अग्रे । लेख्यमित्यत्र सर्वमिति पाठ इति वक्त् ।

यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपाधिकृतं तथा॥" इति। तच्चैतत्-स्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च यत्नेष्यं, देशाचारानुसारेण सबन्धकव्यवहारेऽबन्धकव्यवहारे च युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावत्, न पुनः साधुशब्दैरेव; प्रातिस्विकदेशभाषयाऽपि लेखनीयम्; यथाऽऽह नारदः—"देशाचाराविरुद्धं यदुक्तमविविधिलक्षणम्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम्॥" इति। विधानं विधिः, आधेर्विधेराधिकरणं तस्य लक्षणं गोण्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि। तद्यत्र विसृष्टं यस्मिंस्तदुक्ताधिविधिलक्षणम्; अर्थानां क्रमः, क्रमक्षराणि च क्रमाक्षराणि, अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरम्; तदेवंभूतं लेख्यं प्रमाणम्। राजशासनवन्न साधुशब्दनियमोऽत्रेत्यभिप्रायः॥ ८९॥

ऋणकर्मप्रतिपत्त्यर्थं हि साक्षिणः स चेत्? स्वहस्तोपि संपन्नेपक्षतः मन्वं साक्षि प्रयोजनं मन्यते (?)। एतच्चोपगतादिविषयं द्रष्टव्यम् निर्बाजप्रमाणत्वुद्धं च॥ ८९॥

सुबोधिनी

युक्तमर्थक्रमापरिलोपेनेति—अर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च युक्तं लेख्यमित्यन्वयः। "देशाचाराविरुद्धम्" इत्येतन्नारदवचनं व्याचष्टे—विधानं विधिरित्यादिना॥८९॥

बालंभट्टी

प्रागुक्तमेव 'सिद्धिर्दैवादिभिः' इत्यस्यार्थं कथयन् सविशेषमुपपादयन्नाह—तच्चैतदिति,—तदेतदेवेत्यर्थः। इदमेव प्रत्यासन्नत्वा व्युत्क्रमेणाऽऽह—स्वहस्तेति। यत्नेष्यमिति,—तत्र च यथानर्थं नियतसंबन्ध इत्यर्थः। अभेदन्वयः। इत्येतावदिति। व्याचष्टे—न पुनरिति। देवेति,—किन्विति शेषः। प्रातिस्विकेति,—प्रतिनियतेति पाठान्तरम्। अपिना तेषामपि समुच्चयः। व्यक्ताधीति—विशेषमेव व्याकर्तुं कर्मप्रत्ययेऽर्थालङ्कारेत्याह—विधानमिति,—भावेकिरिति भावः। गोण्याधीति—समाहारद्वन्द्वः। आदिना अकालकृतादिपरिग्रहः। सबन्धकव्यवहारविषयमिदं स्पष्टम्। बन्धकप्रकारलक्षणं पक्षे यथा तथेति कल्पतरुः। क्रमस्य साकाङ्क्षत्वादाह—अर्थानामिति। अवीति,—व्याचष्टे—क्रमश्चेति। एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—तदेवमिति। नारदतात्पर्यार्थं प्रागुक्तमेवाऽऽह—राजेति। व्यतिरेकदृष्टान्तः॥ ८९॥

१—१. १३७।१२. क. रेव प्रतिनियतदेश०। २—२. १३६।४. ख. राधिविधिराधी०। ख. विधानं विधिराधीकरणं०. ख. ग. घ. अविलुप्तक्रमाक्षरम् अर्थ०। ६. क. ङ. मो वेल०। ७. घ. तत्त्वे०।

लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यारूढमृणं त्रिभिरेव देयमित्याह—

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

यथा साक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं, तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृतत्पुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयं न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु "पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्" इत्यविशेषेण ऋणमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । बाढम् । अस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूढर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रभवमपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि । पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् , — "एवं कालमतिक्रान्तं पितृणां

ऋणं लेख्यगतं देयमित्यादि ॥ ९० ॥

यदृणं लेख्यगतं, लेख्यारूढमित्यर्थः, तद्देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव कर्तृतत्पुत्रपौत्रैरित्यर्थः । तु शब्दो व्यवच्छेदार्थः; तथा च नारदः—"क्रमाद्दव्याहृतं प्राप्तं पुत्रैर्ऋणमुद्धृतम् । दशः पैतामहं पुत्रस्तच्चतुर्थोऽविवर्तते ॥" इति । अस्यापवादः—आधिस्तु तेन चतुर्थोऽविवर्तते । किमनधिक एव न हि तावत् यावच्चदेयं न प्रदीयते ॥ ९० ॥

सुबोधिनी

न तृतीयादिभिरिति नियम्यत इति—तृतीयत्रयुक्तयोः—प्रपौत्र इति यावत्। पूर्वोक्तमाक्षेपं समाधत्ते—द्वाढमिति। अयमर्थः—"पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्" इत्यनेन पत्रारूढे पत्रानारूढे वर्णे सामान्येन त्रयाणामेव दातव्ये सति, स्मृत्यन्तरवशात् पत्रारूढमृणं पुत्रपौत्रैरेव देयं; न प्रपौत्रादिभिरित्येष नियमो न घटते; अपि तु प्रपौत्रादिभिरपि देयमिति पत्रारूढर्णेऽपवादाशङ्का जायते ; तां शङ्कामपनेतुम् "ऋणं लेख्यकृतं देयम्" इत्येतद्वचनमारब्धमिति । तदेतत् स्मृत्यन्तरं प्रकरणशुद्धिपूर्वकं दर्शयति —तथा हीत्यादिना। पूर्वोक्तं कात्यायनवचनं व्याचष्टे—

बालंभट्टी

सङ्गतिमाह— लेख्येति । प्रागुक्तं स्मरन्नाह—यथेति । एवञ्च तत्सजातीय एवायमर्थः; न त्वपूर्व इति भावः । अत एवाऽऽह—नान्विति । एवमेवच्छेदमाह—न चेति । एवोक्तिर्न सफलवति—नियेति । अत एवाऽऽह—नान्विति । अवीति,—साक्षिलेख्यसाधारण्येनेत्यर्थः । नियतं—नियमितम्; क्वचित्त्वेव पाठः । अस्यैव — पुत्रपौत्रैरित्युक्तस्यैव सामान्यस्य । प्रभवां — जन्याम् । इदम्— "ऋणं लेख्यम्" इति; तदेव स्मृत्यन्तरप्रकरणशुद्धिपूर्वकमाह—तथा हीत्यादिना । तद्व्याचष्टे—

१. व्यव० ५०. । २ मूले चतुर्थादिभिरिति । ३. त. ति. पुस्त० । ४. ध. वृ. दशङ्का । ५. य. द्. वस्तृ० । ६. फ. र्त्त ।

दाप्यते क्रणम्।" इति। इत्थं पत्रारूढमृणमतिक्रान्तकालमपि पितृणां संबन्धि दाप्यते। अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात्कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्च चतुर्थादिदर्घ्य इति प्रतीयते। तथा हारीतेनापि—"लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभं तस्य विनिर्दिशेत्।" इति। अत्रापि 'यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्णलाभः' इति सामान्येन 5 चतुर्थादिभ्योऽप्यृणलाभोऽस्तीति प्रतीयते। अतश्चैतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्वचनमित्युक्तम्। वचनद्वयं च योगीश्वरवचनानुसरेण योजनीयम्॥ ८९॥

सुबोधिनी

इत्थं पत्रारूढमिति। अनेन वचनेन पत्रारूढर्णविषये पुत्रपौत्रैरेवर्णं देयमिति न, अपि तु प्रपौत्रादिभिरपि देयमितीयमपवादाशङ्का कथं जायत इत्यत आह—अत्र पितृणामिति। अयमभिप्रायः—बहुत्वं स्त्रित्वे पर्यवस्यति; तथा च पितृणामित्युक्तेः प्रपौत्रस्य अपिता-महर्णं देयमिति प्रतीयते; तथा यदा पौत्रोऽप्यतिक्रान्तो मृतस्तदा "पुत्रपौत्रैरृणं देयम्" इत्यादिभिर्वचनैः पौत्रानन्तरकालीनस्य प्रपौत्रादेरदेयत्वे सिद्धेऽप्यतिक्रान्तकालमित्युक्तेः पौत्रादीनामपि पत्रारूढे ऋणे देयत्वाशङ्का भवतीति। आक्षेपसमाधानमुपसंहरति—अतश्चेति। एवं तर्हि कात्यायनहारीतवचनयोः का गतिरित्यत आह—वचनद्वयं चेति॥८९॥

बालंभट्टी

इत्थमिति,—एवमित्यस्य व्याख्या इयम्। एतदर्थमेव तदुक्तम्। प्राकृतं कालमपीति पाठः, —कालमतिक्रान्तमपीत्यर्थः। क्वचित् समस्तपाठः। अव्यवहितान्वयनिरासायाऽऽह— संबन्धीति। दाप्यते—राज्ञेति शेषः। दापयेदिति पाठान्तरम्। उभयत्र इसो यथा तदाशङ्का। (?) तमाह —अत्रेति,— तदुक्तावित्यर्थः। प्रतीयत इत्यतान्वयः। पत्रारूढऋणविषये[1] पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरेव देयमिति नास्त्यर्थः; किन्तु बहुवचनादृतः ऋणे त्रितयसम्बन्धित्वे सति देयत्वप्रतीतेः[2]। अर्थात् प्रपौत्रादिभिरेव देयमिति प्रतीयते। तथा पौत्रे मृते तत्पुत्रस्य तेनादातृत्वप्राप्तावपि अतिक्रान्तमित्युक्तेः तेषां दातृत्वप्राप्तिर्भवतीति भावः। तथा तद्वत अभिहितमित्यस्यानुषङ्गः। प्राप्तदाह— अत्रापीति;—प्रतीयत इत्यन्वयः। सामान्योक्त्यौचित्य, प्राप्तदाबपारणमित्याह— दिभ्योऽपीति। आक्षेपसमाधिमुक्तमुपसंहरति—अतश्चेति। नन्वेवं हारीतकात्यायनयोः का गतिरित आह—वचनेति। चशब्दार्थौ। आद्ये बहुत्वमविवक्षितम्। उदेश्यगतत्वात् कालातिक्रम-स्यापि तावदपर्यन्तस्यैव संभवेन ग्रहणं न त्वत्रिमस्य। द्वितीयमपि तावदस्मेवेति भावः॥८९॥

१.....। २. ख. हस्ते लेख्यम्। ३. त. पितामर्णं। देयमि०। ४. त. देयामित्याश०। ५. ग्रये देय०। ६. प तीया अ०। ७. प देशये प्र०।

अस्यापवादमाह—

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥ ९० ॥

सबन्धकेऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादणापाकरणानाधिकारिणाऽऽध्याहरणेऽप्यनधिकारप्रातावित्मुच्यते—'यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते, तावदेवाऽऽधिर्भुज्यते' इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः। नन्वेतदप्युक्तमेव "फलभोग्यो न नश्यति" इति। सत्यम्। तदप्येतस्मिन्नसत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ९० ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति—

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टेन्मृष्टे हते तथा।
भिन्ने[2] दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ९१ ॥

यदाऋणिकदेशादेशान्तरे लेख्यं, प्रमादतो वा भूर्दं, तदा अयं प्रकारः; तमाह—

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये इत्यादि ॥ ९१ ॥

राजा परस्परं वा धनिकर्णिकाविप्रतिपत्तिः। लेख्यदोषो यत्र प्रमादालिख्यमाने संजातः दुर्लेख्यः; उन्मृष्टे भग्नाक्षरं; छिन्ने मूषिकादिभिः; भिन्ने पाटितम्; तथाशब्दः प्रकारार्थः। स्पष्टमन्यत् ॥ ९१ ॥

बालंभट्टी

नन्वेतदभावे कथं पूर्वप्राप्तिरत आह—सबन्धेति। अपिना द्वितीयसमुच्चयः। अस्य नियमेऽन्वयः। अधीगधमायाऽऽह—त्रैभिरेणेति। ऋणेति—चतुर्थादेत्यादिः। नन्वेतावताऽपि स्फुटं न तस्यप्रतीतिः; अतः अपवादत्वमुपपादयति—यावदिति। अस्यार्थमाह—चतुर्थेनेति,—दिक्प्रदर्शनमिदम्। तथादर्थमाह—ऋणमिति। सर्वमिति न्यायेनाऽऽह—तावदेवेति। प्राग्वत् प्राप्तं पौनरुक्त्यं निराचष्टे—नन्वित्यादिना। स्यादेतिः;—अत इदमप्यावश्यकं तस्य तत्प्राप्त्यर्थमिति भावः। ९० ॥

सङ्गतिमाह— प्रासङ्गीति। नष्टेन्मृष्ट इति समाहारद्वन्द्वः। नन्वत्र देशान्तरस्थादि उद्दिश्य पत्रान्तरकरणविधिः प्रतीयते; तत्र किं तेषां प्रत्येकं निमित्तत्वमुत समुदायस्य? तत्र न तावदाद्यः—तथाशब्दासङ्गतेः सकृच्छ्रुतस्य विधेयस्य सर्वैरन्वयासंभवाच्च। न चावृत्त्या। तथा प्रधानावृत्तेन गुणावृत्तावपि

१. व्यव० ५८.। २. विश्व० छिन्ने भिन्ने तथा दग्धे। ३. अनेन प्रतीकेन मूलेऽपि 'क्रमेण इति भाव्यम्। ४. 'सर्वे वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायः।

व्यवहाराक्षमे पत्रे, पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वञ्च अत्यन्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे; दुर्लेख्ये—दुष्टानि सन्दिह्यमानानि अवाच्यकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिंस्तत् दुर्लेख्यं तस्मिन्दुर्लेख्ये, नष्टे कालवशेन; उन्मृष्टे मषीदौर्बल्यादिना मृदितलिप्यक्षरे; हृते तस्करादिभिः; भिन्ने विदलिते; दग्धे अग्निना; छिन्ने द्विधाभूते सति द्विधिभवति । एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्याम् । विमत्यां तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाय दुर्गाध्वापेक्षया कालो दातव्यः । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः; यथाऽऽह नारदः—"लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लेखिते हृते । सतस्तत्कालकर-

सुबोधिनी

"देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये" इत्यस्मिन् वचने विधेयांशमाह—व्यवहाराक्षम इति। व्यवहाराक्षमत्वमेव कथमित्याशङ्क्याह—व्यवहाराक्षमत्वं चेत्यादि,—अत्र व्यवहाराक्षम-

बालभट्टी

वैपरीत्यस्य सकलतन्त्राविरुद्धत्वात् वाक्यभेदापत्तेश्च । न द्वितीयः,—अथवेत्यस्यासङ्गतेः; स्वसंलग्नतरविरोधेनापासिद्धान्ताच्च। अत आह—व्यवेति। पैत्रे—पूर्वपत्रे, सतीति शेषः। अन्यथानुपपत्त्या सकलसाधारणानुगतधर्मोक्षेपेणास्योद्देश्यत्वं न तस्येति न कोऽपि उक्तदोष इति भावः। णिजर्थाविवक्षया आह—कुर्यादिति। पादत्रयार्थस्य एवं सत्यस्त्वयं कथमपि व्यवहाराक्षमत्वमेव विशदयति—व्यवेति । एतेन तदेव कथमिति शङ्का निरस्ता । त्वञ्च त्वन्तु भवतीत्यर्थयः। क्रमेण निमित्तानि व्याचष्टे—अत्यन्तेति । निकटे ज्ञानयोग्ये सुकरत्वात् लक्ष्यार्थोऽयम्। पत्रे इत्यस्याग्रे सर्वत्रान्वयः। दुष्टानीत्यस्याग्रेऽन्वयः। लेख्यानीत्यत्रापि यथासङ्कथमन्वयः । नष्टादेरौपाधिकभेदमाह—कालेत्यादि। आदिना जलपातादिना; विदलिते खण्डिते; दग्धे अग्निनेति पाठान्तरम् । सर्वपाठोऽपि क्वचित् स्पष्टोऽर्थः । एतेनापि विकल्पो बोध्यः। अत एवाग्नेयस्य सङ्गतिः। तथेति। तुः साहश्ये, न तु समुच्चये । नारदविरोधं मूलस्य परिहरन् विशेषमाह—एतच्चेति,—पत्रान्तरकर्तृवचनेत्यर्थः। एतस्याऽऽवश्यकत्वादाह —व्यवेति । तादृशे स्थले आह—देशान्तरेति । दुर्गेति —दुःखेनापि गन्तुमशक्यदेशे दृश्यैः। दुर्दैवेति पाठान्तरम् । अयं प्रकारोऽप्यत्रापीत्याह— नष्टे वेति। वा चार्थे।

---

१. क. ङ. ग. दग्धे प्रज्वलिते ङि० । ख. सति अग्निना दिर्ये० । घ. छ. ज. झ. सति भवति । २. थ. द. दिना । २. प. फ. 'शेष' इति नास्ति ४. फ. त्वेत्यन्व० । ५. सन्दिह्येति अपेक्षति च । ६. फ. कारणत्वेत्यर्थः । ७. फ. तत्र तस्यावः ।

णमसतो द्रष्टृदर्शनम्॥" इति। सतो विद्यमानस्य पत्रस्य देशान्तरस्थस्याऽऽनयनाय कालकरणं कालाधधिर्दा०व्यः। "असतः पुनरविद्यमानस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणः, तैर्दर्शनं व्यवैहारपरिसमापनं कार्यम्। यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः—"अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत्।" इति स्मरणात्। एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम्। राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति। ह्यांस्तु विशेषः,—"राज्ञस्त्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा। राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत्॥" इति। तथाऽन्यदपि राजकीयं जैयपत्रं वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्,—"यथोपन्यस्त-

5

सुबोधिनी

एवं च भवतीत्युत्तरेणान्वयः। यथोपन्यस्तसाध्यार्थेति;—अस्यार्थः—प्रतिज्ञातार्थः साध्यार्थः तेन संयुक्तम्; तथा उत्तरेण द्वितीयपादरूपेण क्रियया पत्रादिरूपेण च सहितम्; तथैव सावधा-

बालभट्टी

तेनान्येषामपि समुच्चयः। उत्तरार्द्धं व्याचष्टे—सत इति। तेषां मध्ये इत्यादिः। तँत्पदार्थमाह—आनयनायेति। समासस्तु संबन्धसामान्यषष्ठ्या कार्यः। तत्र पुनस्तु अन्यनिरासेऽऽह—पूर्वमिति। तत्कर्मकदर्शनमिति नार्थ इत्याह—तैरिति। लक्ष्यार्थमाह—व्यवेति। विशेषान्तरमाह—यदा त्विति। कार्यवचनमाह—अलेख्येति,—लेख्यसाक्ष्युभयरहिते व्यवहारे इत्यर्थः। दैवीं क्रियां। विशेषान्तरं वक्तुमेवाऽऽह—एतच्चेति। जानपदमिति,—लौकिकमित्यस्यैव नामान्तरम्। "लौकिकं राजकार्यञ्च लेख्यं कुर्योद्विलक्षणम्।" इति वसिष्ठोक्तेः, "राजकीयं जानपदं लेखितं द्विविधं स्मृतम्।" इति सङ्ग्रहोक्तेश्च अन्योभयत्र राजकीयमित्याभ्यां प्रत्येकं त्रयाणां मङ्गलमिति त्रैयुक्ता; अत एवाऽऽह—राजकीयमपीति। कार्यावचनमाह—राज्ञ इति। तथेति समुच्चये। "राजकीयं तथा राज्ञा स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम्। मत्सम्मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः॥" इति न्यासः। अर्थेष्विति,—विषयसप्तमी। साक्षिमदिति— साधारणोक्तिः. यथोपेति—येन प्रकारेण उपन्यस्तो यस्साद्धवार्थः प्रतिज्ञातार्थः तेन संयुक्तम्, अनेन आद्यपादप्रदर्शनम्। उत्तरं च क्रिया च ताभ्यां सहितम् क्रिया पत्रादिरूपा। अनेन द्वितीयतृतीयपादप्रदर्शनम्। अवधारणं निर्णयः, तेन सहितम्। स्वार्थकः अनेन तुर्यपादप्रदर्शनम्। हस्ताङ्कं तदक्षराङ्कम्। एवमग्रेऽपि

"'असति तु पूर्वलिखिते लिखितान्तरं कृत्वा तस्य दर्शयितव्यं; येन तत्पूर्वं लिखितं दृष्टं द्वितीयस्यान्यथाभावनिराकरणाय" इत्यपराकः॥

१.—१. १४२. । २. क. दैवीनव्यवहारपरिहारसमा० । ख. व्यवहारे दर्शे० । ३. ख. छ. ञ. पथकं । ४. तत्कालेलेख्यं । ५. फ. वस्तुमुत्तमेवा० । ६. ख. लिखि० । ७. फ. न न्यू० । ८. प. कीये ।

साध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । साक्षधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते ॥ प्राड्विवाकादिहस्ताङ्क मुद्रितं राजमुद्रया । सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्॥" इति। तथा सभासदोऽपि "मतं मेऽमुकपुत्रस्य" इति स्वहस्तं दद्युः—"सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथा लेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव ते॥" इति मनुस्मरणात् । सभासदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारो निःशल्यो भवति; यथाऽऽह नारदः—"यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्येतदिति मन्यते । स निःशल्यो विवादः स्यात्सशल्यस्त्वन्यथा भवेत्॥" इति। एतच्चतुष्पाद्व्यवहार एव । "साधयेत्साध्यमर्थं यच्चतुष्पादन्वितं च यत्।राजमुद्राङ्कितं चैव जयपत्रकमिष्यते॥" इति स्मरणात् । यत्र तु हीनता यथा—"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हानिः पञ्चविधः स्मृतः ॥" इति । तत्र न जयपत्रमस्ति, अपि तु हीनपत्रकमेव, तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थम् । जयपत्रं तु प्राड्न्यायविधिसिद्ध्यर्थमिति विशेषः ॥ ९१ ॥

सुबोधिनी

रणकम् अवधारणं निर्णेयस्तेन सहितं जयपत्रं भवतीति । एतच्चतुष्पाद्व्यवहार एवेति—एतज्जयपत्रमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

बालभट्टी

वादिने इति,—"पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृपः । प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥" इति बृहस्पत्युक्तेरिदमुपलक्षणम् । अत्र आदिग्राह्यं सूचयन्नेवाऽऽह—तथेति । कात्यायनमाह—समेति । तत्र—व्यवहारे । यथेति—क्रियमाणे राजकीयव्यवस्थापत्रे यथा तद्वज्जयपत्रेऽपीत्यर्थः । ऐवेन तस्य आवश्यकता सूचिता । व्यवहारस्य विशेषत्वतोपायं प्रतिपादयन् तत्र हेतुभूतं विशेषान्तरमाह—समेति । चेत्यन्येषामपि तत्रत्यानां समुच्चयः । यत्र—निर्णये । विवादे विशेषान्तरमाह—एतदिति,—जयपत्र इत्यर्थः । कात्यायनमाह—साध्येदिति । साध्यार्थसाधकं तदन्वितञ्च यद्व्यवहारस्वरूपं धर्म्यं वर्तमानं तत्सदेव तदङ्कितं तदिव्यत एवेत्यर्थः । चेत्यन्यसमुच्चयः । यथोक्तं "सभासदां च" इत्यतः प्रागुचितं, तथाऽपि सभासदां प्रसङ्गात्तद्विषयकं तदादावुक्तम् । एवञ्चवक्ष्यमाह—यत्र त्विति । तस्योपयोगमाह—तच्चेति,—हीनेपत्रं चेत्यर्थः । विशेषः—हीनपत्रतः ॥ ९१ ॥

१... । २..... । ३. ख. मुद्रान्वितं । ४. ना. मा.—२. ३३. । ५. ख. ङ. चकमे० । ६. प. वादि । ७. क. एतेन । ८. प. यत् तत्तेऽत्र० ।

लेख्यसन्देहे निर्णयनिमित्तान्याह—

सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥ ९२ ॥

शुद्धमशुद्धं वेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तालिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं यल्लेख्यान्तरं तेन शुद्धिः—यदि सदृश्यान्यक्षराणि भवन्ति; तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दात्साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितान्तरसंवादाच्छुद्धिरिति । *युक्त्या प्राप्तियुक्तिप्राप्तिः; देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः प्राप्तिः; 'अस्मिन्देशे

लेख्यस्वरूपे चेद्वधीभिचारशङ्का कोऽत्र निर्णयहेतुः ? उच्यते— **सन्दिग्धार्थविशुद्ध्यर्थस्वहस्तालिखितन्तु यत् । युक्तीत्यादि ॥ ९२ ॥**

सन्दिग्धश्चासावर्थश्चेति सन्दिग्धार्थः, तद्विशुद्ध्यर्थः प्रयोजनं यस्य लेख्यस्य तत्तथोक्तम् —सन्दिग्धार्थनिर्णये तदेव प्रमाणमित्यर्थः; तच्च स्वहस्तालिखितं यदि स्यात्, ततः शुद्धमेव

बालंभट्टी

संशयकोटिद्वयमाह—शुद्धमिति,—कृत्रिममकृत्रिमं वेत्यर्थः । तथा च नारदः— "यस्मिन् स्यात्संशयो लेख्य.....कृचित् । तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरुद्धरेत् ॥ लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं हेवन्तरकृतं भवेत् । विप्रलम्भे परीक्षेत संबन्धागमहेतुभिः ॥" इति विप्रलम्भे विप्रतिपत्तौ । लिखितमिति,—कर्मणि भूते निष्ठा, तेनेदानीन्तनव्यावृत्तिः। तदाह — स्वहस्तेनेति । तस्यैवाप्रापि सत्त्वादाह — लेख्यान्तरमिति,— पत्रान्तरमित्यर्थः। नैतु द्वयोर्भेदेनास्य कथं शुद्धिः? अत आह — यदीति । तेदिति शेषः । साक्षीति—साक्षिलेखकयोः यत् स्वहस्तेलिखितम् एतदपेक्षया भिन्नं तत्संवादादेतल्लेखीयाक्षरस्य तदक्षरसादृश्यादेतत्पत्रस्य शुद्धिरित्यर्थः । तथा चेदमन्यकृतविषयम् । श्रौतन्तु स्वकृतविषयमिति भावः । इति: पूर्वार्थसमाप्तौ । देशकाले इति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी । कालपुरुषेति पाठे समस्तत्रयाणां तेन सम्बन्ध इति यावत् । तदेवाऽऽह— अस्मिन्निति । युक्तिपदार्थमाह—

*'युक्तिः अथार्थेत्तिः । प्राप्तिः। एकत्र देशे काले च यादिप्रतिपादितयोः स्थितिः। एतच्च प्रमाणान्तरानुग्राहकतया शुद्धिहेतुर्न स्वातन्त्र्येण; यदि हि नैकत्र देशादौ तयोः स्थितिस्तदा

१. स्वलिखित । २. प. स्यात्। ३. प. नन्विलाहार्थ्य 'पत्रान्तरमित्यर्थः' इत्यतं नास्ति। ४. तेदिति । ५. प. लिखनं । ६. 'स्वहस्तालिखिते' तिश्रुत्यन्तरीयमानम् ।

अस्मिन्काले॒ऽस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटते' इति युक्तिः; क्रिया तत्साक्ष्युपन्यासः; चिह्मसाधारणं श्रौकारादि; संबन्धः अधिप्रत्यधिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादि-

---

बालंभट्टी

घटत इति,—योग्यं भवतीत्यर्थः सम्भवतीति यावत्। कल्पतरुरप्येवम्। युक्तिर्योपपत्तिः प्राप्तिर्द्वयोरेकत्रावस्थानमित्यन्ये। तत्साक्षी—प्राप्तिसाक्ष्युपेत्यर्थः। अत एव वक्ष्यमाणविरोधो न। कल्पतरुरप्येवम्। संव्यवहारः क्रियेत्यन्ये। आदिना स्वहस्तिकमुद्रादिपरिग्रहः। पूर्वमपि—विवादात् प्राक्तित्यर्थः। दानेति—धनस्येत्यादिः। आदिनाऽऽध्यादिपरि-

---

लिखितमप्रमाणमेवेति निश्चिते, स्वहस्तलिखितादिषु लेख्यप्रामाण्यावधारकेषु विचारकाणां जिज्ञासैव न जायते क्रियासंव्यवहारः। यथोः खलु नास्त्यर्थद्वविडयोरिव संव्यवहारः, तत्र लेख्यं प्रति प्रामाण्यमसंभवनिरस्तम्। हेतुः अनुमानं स्वहस्तलिखितादिकं न लेख्यस्य शुद्धौ युक्त्यादिनिरपेक्षं कारणं भवितुमर्हति—अनैकान्तिकत्वात्—सन्तिखलु पुरुषाः कृतघ्नाः ये पुरुषान्तरलिखिततुल्यं लेख्यमापादयन्ति एवमधमर्णीलिखितस्य साक्षिरहितस्य प्रामाण्यसंशये शुद्ध्युपायाः कथिताः साक्षिसद्भावसाक्षिभिरेव दोषोद्धारः कर्तव्यः। एवं दोषे उद्भाविते साक्षिणां वचनात्तत्रकं यो वादी शुद्धिं न मन्येत उत्तमदण्डयोग्यः। मृतेषु साक्षिषु लेखके वा, तेषां स्वहस्तलिखितादीभिश्शुद्धिः राजसुद्रासहिते वा पत्रे। "दार्ढ्ये प्रतिकारे यच्छ्रावितं स्मारितं च यत्। लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु॥" इति नारदवचनन्तु सिद्धिसंभावनामात्रप्रतिपादकं न परीक्षानिवारकम्। "साक्षिण्यो लिखितं ज्ञेयः लिखितान्नतु साक्षिणः॥" इति वचनं लेख्यानास्वसाक्षिविषयम्। सदोषमपि पत्रम् अधमर्णेनानुज्ञापितद्रोपं विशंति वर्षपर्यन्तं पश्चात्तु मुक्तिरिति सन्देहे दिव्येन साधनीयम्। अतएव हि तावत्काऽभुक्तिसाक्षेण प्रामाण्यसिद्धिः। आधानसहिते लेख्ये स्वल्पभोगेपि तत्पठाम्मृतसाक्षिकमपि प्रमाणम्। यदि लिखितवलात्तु समर्पणाधमर्णीकृच्छ्रकर्ष, यद्वा "लिखितं मंसतद्धस्तं विद्यतेऽत्र विपश्चे" इति प्रश्नशिरःधर्मणे प्रति कृता भवति, तदा लेख्याकूटसाक्षिणामभावेऽपि लेख्यं प्रमाणम्। लेख्यानामन्योन्यविरोधे 'स्वहस्तकाज्ञानपदं तस्माच्च नृपशासनम्। प्रमाणतरमिश्रं हि व्यवहारार्थमसातम्" इति व्याख्याः। लेख्यविरुद्धं च साक्ष्यं वर्जनीयम्, तथा "लेख्यं क्रियासमातीतमदृष्टाश्रावतं च यत्। न तत्सिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्सपि हि साक्षिषु॥ प्रभुत्वसाक्षान्तलाभे तु लिखितं यो न दर्शयेत्। न याचते च ऋणिकं तस्य देहमवाप्नुयात्॥" तथा नारदः "मृतास्स्वेष्वसाक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः। तद्प्यनर्थं लिखितं नचेदाधिस्थिरात्रयः इति। आत्रयः भुक्तिः" इत्यतावदर्थजातं तत्तन्मिताभरापन्यासपूर्वकमुपपादितमपरार्के पृ० ६८८.

---

१. क. 'दान' नास्ति।

संबन्धः; आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य संभावितः प्राप्त्युपायः । एते एव हेतवः एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः । यदा तु लेख्यसन्देहे निर्णयो न जायते, तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः; यथाऽऽह कात्यायनः—"दूषिते पत्रके वादी तदारूढांस्तु निर्दिशेत्[1]।" इति । साक्षिसंभवविषयमिदम् ; साक्ष्यसंभवविषयं तु हारीतवचनम्—"न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थं दिव्येन निर्णयः ॥" इति ॥ ९२ ॥ 5

संशये तु युक्त्यादिभिः निर्णयः कार्यः—'तस्मिंश्चकाले देवदत्तस्य द्रव्यमयोजनमासीत्, यज्ञदत्तश्च तदा स्वधनं प्रयुक्तवान्' इत्यादिका युक्तिः; 'समानदेशस्थौ तदोभाक्ष्यभूतम्' इति प्राप्तिः; 'अप्रतारकश्चासौ लेखकः, प्रसिद्धाः तदीया लेख्याः' इति क्रिया ; चिह्नं मुद्रालिपिविशेषादिकम् ; सन्दिग्धो बलोपध्याश्रयभावः ; आगमो लेख्यलक्षणयोगः; कूटसाक्ष्यवाक्यसंभवो हेतुः । एवं युक्त्यादिभिर्यत् परीक्षिते लेख्यं तत्प्रमाणमित्यवसेयम् ॥ ९२ ॥

सुबोधिनी

साक्ष्यसम्भवविषयमिदं हारीतवचनमिति,—इदं वक्ष्यमाणं—'न मयैतत् इति' वचनमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

बालंभट्टी

ग्रहः । अर्थस्य धनस्य आगमः कृषादिरित्यन्ये । आगमान्तद्वन्द्वस्य हेतुशब्देन कर्मधारय इत्याह—एते एवेति । उत्तरार्धस्य क्रियान्तराध्याहारेणान्वयः । भ्रमनिरासायाऽऽह—एभिरिति । सोऽप्येवं हेतूनुमानमिलन्ये । विशेषमाह—यदा त्विति । पैत्रके—स्वार्थे कन् । तदारूढांस्विति—पत्रारूढान् साक्षिणश्चित्यर्थः । अस्य वक्ष्यमाणविरोधं परिहरति—साक्षिसामिति ।इदं— कात्यायनीयम् । तदेवाऽऽह—न मेति । एतेन अन्येन केनचित् । अत एवाऽऽह—कारितमिति । तत् पत्रमिति,—तत्पत्रं प्रमाणत्वेनाश्रित्य अथ अनन्तरं दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । अथ दिव्येनेति पाठः, अर्थे इति पाठे तद्विषये इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

१. ग. लेख्ये सन्देहनि० । २. क. दर्शयेत् । ३ ख. मिदं वचनम् । ४. ग. प्रमादि० । ५ प. एतदारभ्य ' 'साक्षिसम्' इत्यन्तं नास्ति ।

एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा कुलत्वमेव ऋणं दातुमसमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दर्त्वर्णिको धनम् ।
धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ९३ ॥

यदाऽधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थः, तदा शक्त्यनुसारेण दैत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्—' एतावन्मया दत्तम् ' इति ; उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत्—'एतावन्मया लब्धम्' इति। कथम् स्वहस्तपरिचिह्नितम् – स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् । यद्वोपगतंप्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात् ॥ ९३ ॥

एवं च न्यायागमपरिनिष्ठितप्रामाण्यस्य **लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् प्रविष्टमधमर्णिक इत्यादि ॥ ९३ ॥**

यन्मूल्यात् कालान्तराद्धा दद्यात् तत्तस्यैव पत्रस्य पृष्ठे लेखयेत् । धनिको वाऽन्यस्य स्वहस्तपरिचिह्नितमृणिकायोपगतं दद्यात् । अन्यथा तु दशमप्यदर्शं स्यात् ॥ ९३ ॥

सुबोधिनी

" धनी वोपगतं दद्यात् " इत्यमुमर्थं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यद्वोपगतं प्रवेशपत्रमिति। शेषं सुगमम्॥९३॥ इति श्रीविश्वेश्वरभट्टविरचितायां सुबोधिन्यां लेख्यप्रकरणम्॥

बालंभट्टी

अवतरणमाह—एवमिति । दातुमिति— युगपदिति शेषः । एवमग्रेऽपि । आर्थिकमाह—शक्तीति । उत्तरार्धमाह—उत्तमेति । स्वहस्तशब्दो लाक्षणिक इत्याह—लिखितेति,—तथा च क्रियाविशेषणमिदमिति भावः । अत्र पक्षे तत्पृष्ठभागे ऽलिखने ऐच्छिकविकल्पो लभ्यः । स च न युक्तः—तस्याऽद्योपदुष्टत्वात् , प्रकारान्तरेण उत्तरार्धस्य सङ्गमने तथोपेक्षयुक्तत्वात् , लक्षणाद्याप्यत्रेश्च । अत आह—यद्वोपगतमिति । भावव्यत्यासादर्थं आद्यजित्याह—प्रवेशपत्रमिति । परः उत्कर्षः इतरव्यावर्तकत्वरूपो यस्यास्तीति परिस्वहस्तलिखितं तेन चिह्नितमिति पत्रविशेषणं; तादृशं लेख्यान्तरं कृत्वेति भावः । तदाह— स्वहस्तलिखितेति,—भावे क्तः । उत्तमर्ण इति, — प्राप्तात्यधन इति भावः । तथा चात्र न लक्षणा । काऽपिलेख्यासङ्गिविधिविषयश्चेदम् । तदाह विष्णुः— " असमप्रदाने लेख्यासङ्गिधाने चोत्तमर्णः स्वहस्तलिखितं दद्यात् ॥ " इति ॥ ९३ ॥

१. ख.-दातुमृणम् । २. ग.घ.ङ. दत्त्वा दत्त्वा । ३. फ. तत्रि० । ४. प.फ.साकल्ये । ५.–६. २६ ।

ऋणे तु कृत्स्ने दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह—

दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्धयै वाऽन्यत्तु कारयेत्।

क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणं दत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाटयेत्। यदा तु दुर्गदेशांतरस्थिते लेख्ये, नष्टे वा, तदा शुद्धयै अधमर्णत्वानिष्टयर्थमन्यल्लेख्यं कारयेदुत्तमर्णम् अधमर्णः—पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः॥९३॥ ७

ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह—

साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

यत्तु ससाक्षिकमृणं तत्पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् ॥ ९४ ॥

॥ इति लेख्यप्रकरणम् ॥

निश्शेषं तु **दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यमित्यादि ॥ ९४ ॥**

ऋणं दत्त्वा लेख्यं पाटयेत् शुद्धौ शुद्धयर्थं निरपवादत्वायेति। यद्वा अन्यत्तु कारयेत् अन्यदेव वा लेख्यं कार्यम्। ऋणिकस्येच्छया विकल्पः। लेख्यव्यतिरेकेणापि तु ससाक्षिकं यत् गृह्यते तत्ससाक्षिकमेव दातव्यं-परिशोधनीयत्वात्। सर्वथा लेख्यवत्यर्थे लेख्यान्तरादिशुद्धिः, साक्षिमति च साक्ष्यन्तरात्। यथैवार्थो गृहीतः तथैव प्रतिदेय इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

बालंभट्टी

नान्यवहितमात्रविषयमिदं, किन्तु साधारणमिति साक्षिण्यं व्युत्क्रमेणाऽऽह—क्रमेणेति। द्वितीयपादं व्याचष्टे—यदा त्विति। वा चार्थे। तेनान्येष्वपि सङ्गच्छः। मौलस्तु विकल्प एव। अधेति,—स्वाधेत्यर्थः। अन्यत् —पूर्वकृतात् भिन्नम्। णिजर्थमाह—उत्तमर्णमधमर्ण इति। उत्तमर्णेति पाठान्तरम्—"हैकोः" इति वा कर्मत्ववत्। तात्पर्यार्थमाह— पूर्वोक्तेति,—प्रागुक्तरीत्येत्यर्थः ॥ ९३ ॥

एवं लेख्यस्थाने उक्त्वा साक्षिमात्रप्रमाणकऋणग्रहणविषये आह—ससाक्षिके इति। साक्षिणां सर्वदा सान्निध्यासंभवात् इदं यौगपद्यविषयकमित्याह—कृत्स्ने इति। अस्य व्युत्क्रमान्वयादाह—यत्रेति,—यत्त्वित्यर्थः। क्वचित्त्वेव पाठः। पूर्वेति बहुव्रीहिः,—तत्साक्षिसमक्षमित्यर्थः। क्वचिदेवमेव पाठः। एवार्थे व्युत्क्रमे चेत्याह —एवेति॥ ८४ ॥ इति लेख्यप्रकरणम् ॥ ९४ ॥

---

१. विश्व० यत्तु दातव्यं तत्स०। २. अ० १. ४. ५३.।

अथ दिव्यप्रकरणम् ७

लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषप्रमाणमुक्तम् । अथावसरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमभिधास्यन् "तुलाग्न्याप:" इत्यादिभिरार्धैः पञ्चभिः श्लोकैर्दिव्यमातृकां कथयति । तत्र तावद्दिव्यान्युपदिशति—

तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्धये सान्दिग्धस्यार्थस्य सन्देहनिवृत्तये दातव्यानीति ॥ ९४-॥

लिखितादिभावे वा परिशुद्ध सामर्थ्ये सति **तुलाग्न्याप इत्यादि ॥९५॥**

सुबोधिनी

अथ दिव्यप्रकरणम् ॥ त्रेधा हि नियमः सम्भवति—अपराधविशेषे, दिव्यस्वरूपे, उभयत्रापीति । तत्रथा —'महाभियोगरूपापराधेष्वेव दिव्यानि' इत्येकः ; 'इयन्त्येव दिव्यस्वरूपाणि' इत्यपरः; 'दिव्यस्वरूपाणि इयन्त्येव, महाभियोगेष्वेव' इत्यपरः। एवं स्थिते "तुलाग्न्याप " इत्यत्र निर्दिष्टानि पञ्च दिव्यानि महाभियोगेष्वेवेति नियम्यते ; न स्वरूपनियमो नापि विशिष्टनियमः — यतः पितामहवचनेन

बालभट्टी

सङ्गतिमाह— लिखितेति । अभ्यर्हितत्वात् प्रकृतिक्रमस्य विचक्षितत्वाच्च अस्य पूर्वनिपातः । अथेत्यस्य कथयतीत्यत्रान्वयः । प्रतिबन्धकशिथ्यजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामभ्यवफल्यवत्प्रवृत्तिप्राप्तामित्यर्थः। दिव्यमिति-जातावेकवचनम्। अभिधास्यन् ,—तुलाधारणेत्यादिना। दिव्यमातृकां—दिव्योपोद्घातम् । तत्र आद्यश्लोकमवतारयति—तत्रेति,—दिव्यमातृकायां कथनीयायामित्यर्थः। तावत् आदौ। नान्ता वस्तु सङ्कीर्तनमुद्देशः।कर्मत्वैरूप्य विवक्षितत्वात् तुलाशब्दस्य पूर्वनिपातः। त्रयाणामितरेतरद्वन्द्वः। समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च सः । विशुद्धिपदार्थमाह— समित्यादिचतुर्थ्यन्तेन । नित्यसापेक्षत्वादाह— सन्देहनीति । योग्यतया आकाङ्क्षाशान्तये आह—दाहेति ॥ ९४- ॥

१. ख- मानुषं प्र० । २. प. वैवनि० । ३. स्याविं० । ४. प. दाह—नेति ।

ननु अन्यान्यपि तण्डुलादीनि दिव्यानि सन्ति,—"घटोऽग्निशिरश्चैव विषं कोशस्तथैव च ।
तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्ततमापकः॥" इति पितामहस्मरणात् ; अतः कथमेतावन्मात्रमेवोक्तमत आह—

महाभियोगेष्वेतानि

एतानि महाभियोगेष्वेव, नान्येष्वित्ति नियम्यते न पुनरिहान्येव दिव्यानीति । महत्त्वावधिं चैं वक्ष्यति। नन्वल्पाभियोगेऽपि कोशोऽस्त्येव—"कोशमल्पेऽपि दापयेत्" इति स्मरणात्। सत्यम्। कोशस्य तुलादिषु पाठो न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः ; किं तु

सुबोधिनी

विरोध इत्याह—एतानि महाभियोगेष्वेवेत्यादिना । अत्र "न पुनः" इति पुनरुशब्दो विशिष्टनियमनिराकरणार्थः । पूर्वोक्तानि दिव्यानि महाभियोगेष्वेवेति नियमो न घटत इत्याशङ्क्यते—नन्वल्पाभियोगेऽपीति । परिहरति—सत्यमित्यादिना । अयमर्थः—कोशस्य तुलादिभिः सहपाठो महाभियोगेष्वेवेति न नियमार्थः;अपि तु यथैतानि तुलादीनि

बालभट्टी

एतान्येव दिव्यानीत्याशयेन अवतरणमाह—नन्विति । घट इति "घटस्त्वायु तुलाकाष्ठम्" इति कोशः। पितामहेति,—बृहस्पतिरपि "घटोऽग्निशिरश्चैव विषं कोशश्च पञ्चमः। षष्ठं च तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमापकः ॥ अष्टमं फाल इत्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् । दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥" इति । अत एव शङ्कायां बहुवचनमसङ्गतिः । एतावन्ति पञ्च, यद्यपि त्रेधा नियमस्संभवति—अपरा धर्मिशेषे, दिव्यस्वरूपे, उभयत्रापि; तथा — 'महाभियोगरूपापराधेष्वेव दिव्यानि इत्याद्यः, इयन्त्येव दिव्यस्वरूपाणि इति द्वितीयः; मिलितस्तृतीयः । तथाऽप्याद्य एव नियमः स्वीकियते न द्वितीयतृतीयौ । पितामहोक्तविरोधादिल्याह—एतानीति,—तुलेत्यत्र निर्दिष्टानि दिव्यानि महाभियोगेष्वेवेति नियम इत्यर्थः । न पुनरिखने-नार्थात् तृतीयस्यापि निरासः । । पुनश्शब्देन तन्निरास इति त्वयुक्तम्–उदक्षरत्वात् । न पुनरिति —न त्वित्यर्थः । अनेन शङ्का समाहिता । नियम्यत इत्यस्यानुषङ्गः । ननु महत्त्वस्य सापेक्षत्वेनानियमापत्तेरत आह — महत्त्वेति । "नासहस्रात्" इत्यादिनेति भावः। तथा च नानियम इति वक्ष्यम् । स्वस्मात्तरविरोधापत्त्या प्रोक्तनियमो न घटत इत्याशङ्कां परिहरति— नन्वल्पेत्यादि । पितामहमाह—कोशमल्पेऽपीति ; एवमप्रेऽपि । सत्यमिति,— उक्तवचनाविरोधाय विधिनियमयोर्विधेय्यांवस्त्वेव तथैव स्वीकियते । नतु तस्य नियमशरीरे प्रवेशः, तथा च तस्य तैस्सह पाठो न तदर्थः; अपि तु

१. ख. अन्यान्याप्या० । २. क. झ. 'च' नास्ति । ३. ख. कोशश्चत्ये । ४. त. 'नियम' इत्यादि 'ज्येवेति' इत्यन्तं नास्ति । ५. शङ्कय परि० ।

सावष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्यर्थः। अन्यथा शङ्काभियोग एव स्यात्—"अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत्। तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः॥" इति स्मरणात्॥

महाभियोगेषु शङ्कितेषु सावष्टम्भेषु चाविशेषेण प्राप्तावपवादमाह—

शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ ९५ ॥

6 एतानि तुलादीन्यभियोक्तरि शीर्षकस्थेऽभियुक्तस्य भवन्ति। शीर्षकं शिरः व्यवहारस्थ चतुर्थैः पादो जयपराजयलक्षणः,—तेन च दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति

"महाभियोषेषु" इति वदन् महाभियोगेषु शपथप्राप्तिं दर्शयति नारदः—"सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च। देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च॥ इत्येते शपथाः प्रोक्ताः मनुना स्वल्पकारणे। पातके त्वभियोगे वा विधिर्दिव्यः प्रकीर्तितः॥" इति। महाभियोगे महापातकाभियोगे; स्पष्टमन्यत्॥ ९५॥

सुबोधिनी

सावष्टम्भाभियोगेषु भवन्ति, तथा कोशोऽपि सावष्टम्भाभियोगेष्वपीत्येवमर्थं इति। सावष्टम्भाभियोगेऽप्यपीति— यत्राभियोक्ता 'अहमस्यापराधं जानामि' इति शीर्षकस्थो भवति स सावष्टम्भाभियोग इत्युच्यते॥ ९५॥

बालंभट्टी

यथा तुलादीनि सावष्टंभाभियोगेषु, एवमयमपीत्येवमर्थं इति भावः। सावष्टंभेति— अवष्टम्भेन सहितः सावष्टम्भः—स्वोपरि दण्डाङ्गीकारश्चावष्टंभः। निश्चयः स इति कल्पतरुः। अन्यथा—मूले कोशस्यानुपादाने स्यात् कोश इति भावः। मूलानुक्तत्वात् स्मृत्यन्तरमाह— अवष्टंभेति। सावष्टंभेति पाठान्तरमुपितामहोक्तिरूपम्। धटादीनि चत्वारि। शङ्कास्वेवेति— शङ्कास्वेतानि योजयेदिति पाठान्तरम्। तथा च महाभियोगो महाभिप्रायः। स च द्विविधः—शङ्कितः सावष्टंभश्च। स्वोपरि दण्डमङ्गीकृत्य लक्षितः सावष्टंभः। एवमल्पाभियोगेऽपि बोद्धव्यम्॥

अत एवाऽऽह—महाभियोगेष्विति। तद्भेदमाह— शङ्कितेष्विति। उभयविध-महाभियोगेष्वविशेषेण मोक्तृतीयपादे विशेषानादरेण एतेषां तुलादित्वगुणं प्राप्तावित्यर्थः। अनुवृत्त्या आह—एतानीति,—चत्वारीत्यर्थः। अर्थादाह—अभियुक्तस्येति। शपथार्थ-माह—शिर इति। प्रकृते व्यवहारपुरुषस्य तदाह— व्येति। स्पष्टार्थं पुनस्तत्स्वरूप-माह—जयेति। प्रकृते तु पराजय एव विवक्षितः। अत एव तत्सम्बन्धाक्षरयार्थमाह— तेन चेति। तिष्ठतिरत्राहार्यो "समये तिष्ठ सुभीव" इतिवत्। अङ्गीकृतपण्डनं न

१.—१. २४८, २५०. । २. त. 'भवन्ति' इत्यादि 'शियोगेऽपीति' इत्यन्तं नास्ति।
३. त. 'यत्राभियोक्ता' इति नास्ति।

शीर्षकस्थः—तत्प्रयुक्तदण्डमागित्यर्थः ॥ ९५ ॥

" ततोऽर्थी लेखयेत्सत्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।" इति भावप्रतिज्ञावादिन एव क्रियेति व्यवस्था दर्शिता ; तदपवादार्थमाह—

रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ।

रुच्या अभियोक्तृभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपत्त्याऽन्यतरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यादितरोऽभियुक्तः अभियोक्ता वा शिरःशारीरमर्थदण्डं वा वर्तयेद्दद्यात्कुर्यात्। अयमभिसन्धिः —न मानुषप्रमाणवदिव्यं प्रमाणं भावैकगोचरम्, अपि तु भावाभाव- ५

किमभियोक्ताऽऽदरयं शिरो वर्तनीयम्? एष तावल्लिख्यतः—

रुच्या वान्यतरः कुर्यादित्यादि ॥ ९६ ॥

इच्छयैवाभियोक्तृतरः इतरो दिव्यं कुर्यात् ; अन्यतरः शिरो वर्तयेत्। यथाभियुक्तोऽर्थोऽन्यथा स्यात् ततो ममैवं जयं सर्वस्वं वा यद्येद्दा मंगाशिरो(?)यच्छेदिष्येवमवश्यमेव दिव्यक्रियाप्रयोक्ता शिरोवर्तीत्युच्यते । राजद्रोहमहापातकशङ्कायां स्वदोषैकमपि स्यादेव ; स्पष्टमन्यत् ॥ ९६ ॥

बालभट्टी

जहातीत्यर्थः । अत एवाऽऽह—तदिति,—पराजयेत्यर्थः । इत्यर्थ इति,—तस्मिन् सतीत्यादिः । अभिशःपक्षातरि शीर्षकस्थे पराजयहेतुकदण्डभाजि सत्येवेतानि भवन्ति ।'यद्यनेनैवं न कृतं स्यात्, तदा मयाऽऽयं दण्डो देयः' इति वादी शीर्षकस्थः ; तादृशे तस्मिन् सतीत्यर्थः । तथा च सावष्टम्भेनैव तेनैतेनादाक्षिप्तेनिति विशेषोक्तया तदपवादवन्मिथ्यर्थः ॥ ९५ ॥

' दण्डव्यवहितसकृतिस्त्र विकल्पमाह ' इत्येवं संभवति ; तथाऽपि विशेषयति पादनाय व्यवहितसकृतिमाह—तत्र इति । वस्तुतस्तदपवादत्वाभावादाह—द्वार्थीमिति,—तदर्थमुक्तापेक्षया विकल्पमाहेत्यर्थः। शपित्र न प्रसिद्धेत्याह—अभीति । अन्यतर इत्यत्रा-प्यात्तरमितिवत् स्वार्थे तरप् । उक्तादन्य इत्यर्थः तदाह—अभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यादिति । मौलं विकल्पमाह—वा दिव्यमिति । अत एवाऽऽह—इतरोऽभीति । दण्डविकल्पमाह —दण्डं वेति । एतेन तरपो यथाश्रुतत्वेन तस्याभियोक्ता अभियुक्तो वेति व्याख्यानमपि वैकमेवेति क्वचिदुपलभ्यमानमयुक्तं वेदितव्यम्,ननु दिव्यतत्त्वे "शीर्षकस्थे" इत्यनेन अभियोक्तुः शिरोवर्तित्वाभिधानादभियुक्तस्य दिव्यभित्युक्तम्। रुच्येत्यनेन तु अभियुक्ते शिरोवर्तिनि तदिच्छया अभियोक्तुरपि दिव्यमुपपद्यत इत्युक्तमिति तथैव कृतो नोक्तमत आह—अयमभीति ,—अभिप्राय इत्यर्थः । भावैकेति ,—भावमात्रे-

---

१. व्यव० ७ : २. स्व. क्रियाव्य० ।

विशेषेण गोचरयति। असत्र मिथ्योत्तरे प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्न्याये वाऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेच्छया दिव्यं भवतीति ॥ ९५८ ॥

अल्पाभियोगे महाभियोगे शङ्कासावष्टम्भयोरप्यविशेषेण कोशो भवतीत्युक्तम् ; तुलादीनि विषान्तानि तु महाभियोगेष्वेव सावष्टम्भेष्वेवेति च नियमोदर्शितः; तत्रावष्टम्भ
5 नियोगेष्वेवेत्स्थापवादमाह—

विनाऽपि शीर्षकात्कुर्यान्नृपदैवोहेऽथ पातके ॥ ९६ ॥

राजद्रोहाभिशङ्कायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिशङ्कायां च शिरःस्थायिना विनाऽपि-

सुबोधिनी

अल्पाभियोगे महाभियोगे शङ्कासावष्टम्भयोरिति । अल्पाभियोगे "कोशमल्पेऽपि दापयेत्" इत्यनेन ; महाभियोगे "महाभियोगेष्वेतानि" इत्यनेन ; शङ्कायां "दण्डश्चैव तु कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः।" इत्यनेन ; सावष्टंभे "तुलाग्न्यापो विषं कोशः" इति तुलादीनां सहपाठेन ; "शीर्षकस्येऽभियोक्तरि" इत्यनेन चोक्तमिति द्रष्टव्यम्। तुलादीनि विषान्तानि त्वित्यादि,—अत्रापि महाभियोगेष्वेव 'महाभियोगेष्वेतानि' इत्यनेनैव "सावष्टम्भेष्वेव" "शीर्षकस्येऽभियोक्तरि" इत्यनेन च नियमो दर्शित इति बोद्धव्यम्। महाचौर्याभिशङ्कायां चेति । अत्र शिरःस्थायिना विनापि तण्डुलादीनि (?) कुर्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः,

बालंभट्टी

स्यर्थः । इति: तत्समाप्तौ । अयं भावः—अयत्र विकल्पोऽभियोक्तिच्छायोभय ; तदनिच्छायां स्वभियोज्यस्यैव दिव्यं नत्वभियोक्तारं दिव्येषु नियोजयेत्—"अभियुक्तस्य दातव्यन्दिव्यं दिव्यविशारदैः । " इति दिव्ये तत्कर्तव्यतोक्तेः ॥ ९५८ ॥

उत्तरार्द्धमवतारयितुमुक्तसर्वव्यवस्नसिद्धमर्थमनुवदति—अल्पाभीति। यथाक्रमं "कोशमल्पेऽपि"इत्यनेन, "महाभियोगेष्वेतानि" इत्यनेन, "शङ्कास्वेव न संशयः" इत्यनेन,तुलाग्न्यापः"इत्यत्र तुलादि सहपाठेन च चतुर्षु स इत्युक्तमित्यर्थः। तत्राऽऽद्यो "महाभियोगेष्वेतानि" इत्यनेन " शीर्षकस्य " इत्यनेन द्वितीयो दर्शित इति बोध्यम्। यथासङ्ख्यात्राश्रय व्यासमासाभ्यामुक्तिः।एतत्सूचक एव अपिः। नियम इति जातावेकवचनम्। चो व्युत्क्रमे—दर्शितश्चेत्यर्थः । शङ्कास्वेवेत्यवकारस्तु तण्डुलान्त्रयाशयकः इत्यपि बोध्यम्। तेन—तत्रोभयेष्वे । अथशब्दः समुच्चये। पातकपदं महापातकपरमित्याह—ब्रह्मेति। शीर्षकादित्यस्य व्याख्या—शिरः स्थायिनेति ; तथा च राजद्रोहमहापातकयोः शङ्कायामपि तुलादीनि कार्याणीति

१. ज. 'तु' नास्ति । २. विश्व० राजद्रो० ३. त. पाश्चेत्यो० ४'तुलाग्न्यापः' इत्यत्रेत्यर्थः। ५. 'यथासङ्ख्यम्' इत्यारभ्य 'दर्शितश्चेत्यर्थः, इत्यन्तं नास्ति ।

तुलदीनि कुर्यात्, महाचौर्याभिशङ्कायां च; यथाऽऽह--"राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः। आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना॥" इति। तण्डुलाः पुनरल्पचौर्याभिशङ्कायामेव—"चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः॥" इति पितामहवचनात्। तत्तमाघस्तु महाचौर्याभिशङ्कायाम्[1] —"चौर्याभि-

सुबोधिनी

राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिरिति—अत्र "निर्दिष्टानां च दस्युभिः" इत्युक्त्या शब्दतश्चौर्याभिशङ्का यद्यपि न प्रतीयते, तथाऽपि "राजभिः शङ्कितानाम्" इत्युपक्रमबलात् दस्यूनामविज्ञप्तसमर्पितत्वेन तस्निर्दिष्टेष्वाशङ्केव जायत इति। चौर्याभिशङ्काभियुक्तानामिति यद्यप्याश्रित्योपेक्षणीयोक्तं, तथाऽपि तत्समाघस्य तीक्ष्णत्वेन महादिव्यत्वाज्ञेभिक्तितत्समाधानुसारेण निमित्तस्य चौर्याशङ्काया महत्वं युक्तमिति भावः। एतच्च प्रायश्चित्ताध्याये निगुणतरसुपयाद-

बालंभट्टी

तदपवादत्वमिति भावः। अथसमुच्चयमेवाऽऽह—मैहेति। तन्मध्ये तत्र चैत्यवृक्षः। पितामहनारदावाह—यथाऽऽहेति। साजात्यादेकवचनम्। राजभिरिति,—अत्र "राजभिः" इति शङ्काघुपक्रम्य "आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यम्" इत्यनेन निरवद्यभावियोगे च दिव्यवानरव्यपसहारात्तन्मध्यपातिनिर्दिष्टानामित्यस्यापि शङ्काविषयत्वं योज्यम्, दिव्यतत्त्वे कालिकापुराणे—"परदाराभिशापे च चौर्यागम्यगमेषु च। महापातकशस्ते च स्यादिव्यं नृपसाहसे॥ विप्रतीतौ विवादे च अवर्णस्थापने कृते। तत्रैव दापयेद्दिव्यं शिरःपूर्वं महीपतिः॥ परदाराभिमर्शे च बहवो यत्र वादिनः। शिरोहीनं भवेद्दिव्यमात्मनश्शुद्धिकारणात्॥" इति। अगम्याः परदारभिन्नाः साधारणवेश्याद्याः; शस्ते अभिशस्ते, साहसं; बलाद्धन्याद्यः; विप्रतीतौ[2] परदाराभिशापादिविषयार्थां; विवादे ऋणादानादि विषये; अवर्णं, निन्दा, परेति विशेषणमविधायिशेतम्—अभिशापस्य अनुवादत्वात्; एवं बहव इत्यादावपि परदाराभिमर्शे चेति चौर्यादीनामप्युपलक्षणम्। तेन वाद्यभावेऽपि[3] दिव्यं भवति। अत एव शुद्धिकारणादेति हेतुकिः। विनाऽपीति—मौलसामान्यलोकश्च सङ्गच्छते। विष्णुरपि "राजद्रोहे साहसेषु विनाऽपि शीर्षकौर्यिणः।" इति। नारदोऽपि "अशिरस्सिं च दिव्यानि राजकृत्येषु दापयेत्। अभियोक्तृयुक्तानामन्येषामप्यु यथाक्रमम्॥" इति। शङ्कास्वेवंविधेष्वेकारं सफलयन् विरोधपरिहारार्थं विशेषमाह—तण्डुलाः पुनरिति,—तण्डुलास्त्विति,—यद्यत्र चौर्ये त्वित्येवो क्रम, तथाऽपि तण्डुलरूपाल्पदिव्यानुरोधेन निमित्तस्वाल्पत्वकल्पनामिति भावः। प्राग्वदाह—तत्रेति। चौर्येति,—पितामहोक्तिः। यद्यप्यत्र चौर्यशङ्कात्वविशेषेणोक्तम्, तथाऽपि तत्समा-

---

१ क. राजाभिशं०। २. ख. ग. यामेव। ३. प. प. क. महाभीति। ४. मर्शे च। ५. फ. विप्रतिपत्तौ (?) ६. प. वेऽपि सर्वोभिनयो दिव्यं भ०। फ. सर्वोभिनये दि०। ७. फ. कार्याणि।

क्ताभियुक्तानां तत्समाषो विधीयते।" इति स्मरणात्। अन्ये पुनः शपथा अल्पार्थविषयाः—"सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च। देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च॥ स्पृशेच्छिरोसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा। अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा॥ एष्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे।" इति नारदादिस्मरणात्। यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णेयस्य निर्णायकं यत्तदिव्यमीति लोकप्रसिद्धया शपथानामपि दिव्यत्वं, तथाऽपि कालान्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन समनन्तरनिर्णयनिमित्तिभ्यो घटादिभ्यो दिव्येभ्यो भेदेन व्यपदेशो ब्राह्मणपरिव्राजकवत्।

सुबोधिनी

क्ष्यिते।अभियोगेषु सर्वेष्विति-सर्वेषु सहनयोग्येषु स्वल्पेष्वित्यर्थः यावत्। ब्राह्मणपरिव्राजकवदिति,—अयमर्थः—'ब्राह्मणानामन्त्रय' इत्युक्ते परिव्राजकेऽपि ब्राह्मण्यत्वस्याविशिष्टत्वात् त-

बालंभट्टी

यस्य तीक्ष्णत्वेन महादिव्यत्वाभिमितिकृतमाषानुसारेण निमित्तस्य चौर्यशङ्कायां महत्त्वं युक्तमिति भावः। इदञ्च तृतीये व्यक्तीभविष्यति। अन्ये उक्तेभ्यः। पुनः तु। वाहनसमादि ; बीजं-धान्यम्;देवैतापितृपादान्-तयोः चरणान्,दत्तानि भूम्यादीनि सुकृतानि-सदाचरणानि स्पृशेदित्यस्य सर्वत्रान्वयः। सहनयोग्येषु स्वल्पेष्वित्यर्थः यावत्। कोशपानं-कोशस्य जलविशेषस्य भक्षणम्। ननु तुलादीनां दिव्यत्वयुक्तं मूलादौ; सत्यादीनान्तु शपथत्वयुक्तं नारदेन तद्दयुक्तं तेषामपि दिव्यलक्षणाक्रान्तत्वादिति शङ्कते—यद्यपीति। दिव्यलक्षणमाह —मानुषेति। यस्यं अर्थस्य। लोकेत्यनेन शास्त्रोक्तत्वव्यवच्छेदः। उक्तलक्षणं द्वितीयम्—तत्कालनिर्णायकं कालान्तरनिर्णायकञ्च ; यथा तत्राऽऽद्यं तुलादि, द्वितीयं सत्यादि। तत्राऽऽद्यस्यानामान्तरत्वेऽपि द्वितीयस्य रूपमेव सर्वत्रोचितं ; न तु क्वचित् कृतं वैलक्षण्यं क्वचित् कृतं साम्यमिति वैनामान्तरं शपथ इति। एवं सति भेदनोक्तिर्विशेषधर्मानिमित्ति केत्याशयेन समाधत्ते—तथाऽपीति। निर्णयनीत्यादि पष्ठी तत्पुरुषः। गोबलीवर्दन्यायवस्यासत्त्वादाह- ब्राह्मणेति,—'ब्राह्मणानामन्त्रयस्व' इत्युक्ते तद्वस्य तत्राविशिष्टत्वात्तदामन्त्रणेऽपि पुनः "परिव्राजकमामन्त्रयस्व इति कथनं तत्प्राधान्यप्रतिपादनार्थं यथा, तथा तुलादीनां सत्यादीनाञ्च दिव्यत्वे तुल्येऽपि ततस्तेषां भेदेन कथनं कालान्तरनिर्णयनिमित्तत्वद्योतनार्थमित्यर्थः। यथा तस्य तत्कालान्तरानुरोधेन एवमत्रापीति यावत्। यद्वा 'ब्राह्मणानामन्त्रय परिव्राजकं च' इत्युक्ते प्रोक्तरीत्या सिद्धे पुनस्तदुक्तया यथा तस्य तदन्यपरत्वं, तथा ऽत्रापीत्यर्थः। ननु यदि कालान्तरनिर्णयनिमित्तानि शपथाः, तर्हि कोशस्य सद्यो निर्णयनिमित्तं पाठोऽनुपपन्नः; तस्य तदन्तर्गतत्ववादतः प्रायुक्तमनसूत्रेवाऽऽह —

१. ख. सर्वेषु च. सद्यो क्षो। २. प. क. देवतापितृपादानीति नास्ति। ३ प. उक्तेति नो। ४. क. यथेति नास्ति। ५. किञ्चिदिति नास्ति। ६. मीणिनि०। फ मीनि०। ७. प. तुल्यत्वेऽपि। ८ प तृ तुलादिषु।

कोशस्य तु शपथत्वेऽपि षट्टादिषु पाठो महाभियोगविषयत्वेनावष्टम्भियोगविषयत्वेन च षट्टीदसाम्यत्, न तु समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन। तण्डुलानां तैलमाषस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽप्यल्पविषयत्वेन शङ्कादिविषयत्वेन च षट्टादिवैलक्षण्यात्तिश्वपाठ इति सन्तोष्टव्यम्। एतानि च दिव्यानि शपथाश्च यथासंभवमृणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि। यँस्तु पितामहवचनम्—"स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्।" इति, तदपि लिखित-

5

सुबोधिनी

भिमन्त्रणेऽपि प्राप्ते, पुनः 'परिव्राजकमामन्त्रय' इति पृथगभिधानं यथा परिव्राजकप्राधान्यप्रतिपादनार्थं, तथा तुलादीनां शपथानां सिद्धेऽपि दिव्यशब्दे तुलादिभ्यः शपथानां पृथगभिधानं कालान्तरनिर्णयनिमित्तव्यवच्छेदनार्थमिति । एतदुक्तं भवति—यथा परिव्राजकस्य पृथगभिधानं प्रयोजनान्तरानुसारेण, तथा शपथानामपि प्रयोजनान्तरानुसारेण पृथगभिधानमिति। तच्च प्रयोजनान्तरं पूर्वमेवोक्तम्। अथवा ब्राह्मणपरिव्राजकवदिव्यस्यान्योऽर्थः—'ब्राह्मणमामन्त्रय परिव्राजकं चामन्त्रय' इत्युक्ते ब्राह्मणामन्त्रणनियोगेनैव परिव्राजकेऽप्यामन्त्रणनियोगसिद्धेः पुनः परिव्राजकमन्त्रणनियोगात् यथा परिव्राजकातिरिक्तविषयो ब्राह्मणशब्दः, तथा तुलादीनां शपथानां च दिव्यत्वे सिद्धेऽपि दिव्यशपथशब्दयोः प्रयोगात् दिव्यशब्दः शपथव्यतिरिक्ततुलादिविषय इति। ननु यदि कालान्तरनिर्णयनिमित्तानि शपथाः, तर्हि सर्वो निर्णयनिमित्तेषु तुलादिषु कोशस्य सदपाठोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं स्मारयति—कोशस्य तु शपथत्वेऽपीति । यदुक्तम् 'ऋणादिषु सर्वेषु विवादेषु यथासम्भवं दिव्यानि तदनुपपन्नम् स्थावरेषु पितामहवचनविरोधादित्याशङ्क्य परिहरति—यत्तु पितामहवचनं स्थावरेष्विति।

बालंभट्टी

कोशस्य त्विति। न चेति साम्ये हेतुः। निमित्तेनेति,—षट्टादिसाम्यादित्यनुषङ्गः। ननु एवमपि तण्डुलतप्तमाषयोः सर्वोनिर्णयनिमित्तत्वेन मूले तुलादिषु पाठः स्यात्तत्रवदुपपन्नोऽत आह—तण्डुलेति । अल्पेति—अल्पाभिशेतेत्यर्थः । नन्वीकरूप्यमेव सर्वत्रोचितं, न तु कश्चित् किञ्चित् कृते वैलक्षण्यं कश्चित् किञ्चित् कृते साम्यमिति वैरूप्यमत आह—सन्तोष्टव्यमिति । सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीयेति भावः। कोशस्यात्यशङ्कोभयविषयत्वेऽपि तन्मात्राविषयकत्वात्पुनरुक्तेषु पाठ इति तात्पर्यम्। विशेषं वक्तुं प्रतिजानीते—एतानि चेति। चो वाक्यालङ्कारे। ऋणादिष्विति,—ऋणादानादिरूपाष्टादशविवादेष्वित्यर्थः। नन्विदमयुक्तं पितामहविरोधादित्याशङ्क्य प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति—यत्त्विति। स्थावरेष्विति, — विषयसप्तम्यौ । सामर्थ्यं अत्रे स्फुटीभविष्यति ।

१. क. ग. ज. माधवस्य २. ग. ज. यथा ३. त. त्यागे ४. त. द. धा (दा?)ना ५. त. तत्रापि प्रायकं(?)ताहि ६. फ. क्वचित् कृतवैलक्षण्यं क्वचित्। प. इदं नास्ति । ७. प. शङ्का ८. फ. त्राप्रमे।

सामन्तादिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयम्। ननु विवादान्तरेष्वपि प्रमाणान्तरसंभवे दिव्यानामनवकाश एव। सत्यम्। ऋणादिषु विवादेषु उक्तलक्षणसाक्ष्युपन्यासे अर्थिना कृतेऽपि, प्रत्यर्थी यदि दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेन दिव्यमवलम्बते, तदा दिव्यमपि भवति। साक्षिणामाशयदोषसंभवाद्दिव्यस्य च निर्दोषत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य; यथाऽऽह नारदः—"तत्र सत्ये स्थिते धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि। दैवसाध्ये पौरुषेयी न लेख्यं वा प्रवोजयेत्॥" इति। स्थावरेषु विवादेषु तु प्रत्यर्थिना दण्डावष्टम्भेन दिव्यावलम्बने कृतेऽपि सामन्तादिदृष्टप्रमाणसद्भावे न दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिराकरणार्थम्। "स्थावरेषु विवादेषु"

सुबोधिनी

एवं सति स्थावरेषु विवादेष्वित्यत्र पितामहवचने स्थावरपदमनर्थकम्; विवादान्तरेष्वपि मानुषप्रमाणसम्भवे व्यभिचारादित्याक्षिपति—ननु विवादान्तरेष्वपीति। अर्थाक्षेपकारेण परिहरति—सत्यमित्यादिना। स्थावरपदस्य सार्थक्यमाह—स्थावरेषु विवादेषु प्रत्यर्थिनेति। अयमभिप्रायः—स्थावरेषु मानुषदिव्यप्रमाणयोर्न विकल्प इति विकल्पनिराकरणार्थं स्थावरशब्द इति॥ ९६॥

बालंभट्टी

व्याख्येयमिति। स्थावरविवादेनाव्याप्तिकदिव्यनिषेधार्थमिदम्,—दृष्टप्रमाणभावेऽनिर्णयप्रसङ्गात्; किञ्चार्थिनो दृष्टप्रमाणसत्त्वे प्रत्यर्थिनि दण्डावष्टंभेन दिव्यमवलंबेत्यपि दृष्टेनादृष्टेन वा निर्णय इति प्रागुक्तरीत्या प्राप्तविकल्पनिरासेन दिव्यनिषेधार्थमेवं,विवादान्तरेषु विकल्प एवेति भावः। इदमेव धनंजय स्थावरपदानर्थक्यमुक्त्वोक्तत्वात्तत्प्रामाण्यं परिहर्तुं शङ्कते—नन्विति। विवेति—स्थावरविषयान्येवतीत्यर्थः। प्रमेति—दिव्यान्यमानुषप्रमाणेत्यर्थः। ऋणादीत्यादि,—विषयसप्तमी। दण्डेति—दण्डाङ्गीकारनिश्चयेनेत्यर्थः। अपिना तस्यापिसमुच्चयः। ननु संभवतीति न्यायविरोधोऽत आह—साक्षिणामिति। आशयः अन्तःकरणम्। हेत्वन्तरमाह—दिव्यस्य चेति। चोऽन्ते योज्यः। हेत्वन्तरमाह—तदिति,—धर्मस्य वस्तुतत्त्वविषयकत्वाच्चेत्यर्थः। अत्र हेतौ मानमाह—यथाऽऽहेति। तत्र दिव्ये। सत्ये तद्रूपे साक्षिणि। व्यवहारस्तु तन्मानन्तु। साध्ये तदेकसाध्ये। पौरुषेयीं क्रियां साक्षिरूपाम्। नेत्युभयान्वयि। अयञ्च दोषसंभावनामात्रेण साक्ष्यादिनिषेधो न वास्तव इति बोध्यम्। एवमन्यत्रोक्तं स्थावरेषु कथयन् स्थावरपदसार्थक्यं तत्राऽऽह—स्थावरेष्विति। दृष्टेति—तद्रूपदृष्टेत्यर्थः। नेत्युत्तरान्वयि। विकल्पेति,—स्थावरेषु मानुषदिव्यप्रमाणयोर्न विकल्प इति

१. क. सद्भावे। २. ग. दिविवादेषु। ३. क. आलम्भते। ४. ख. 'तु' इति नास्ति। ५. ख. घ. दिव्याभावादि। ६. प. प्रमाणत्वे। ७. क. र्थः। ८. प. पौरुषेयीं।

इत्यादिपितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणार्थम्—लिखितसामन्ताद्यभावे स्थावरविवादेष्वनिर्णयप्रसङ्गात् ॥ ९६ ॥

किं च—

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदयउपोषितम् ।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ९७ ॥

पूर्वेद्युरुपोषितमुदिते सूर्ये सचैलं स्नातं दिव्यग्राहिणमाहूय नृपस्य सम्यानां च ब्राह्मणानां सन्निधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेदाङ्गिराकः । "त्रिरात्रोपोषिताय स्युरेकरात्रोषिताय वा । नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवाससे ॥" इत्यु-

महापातकाद्याशङ्का भवेत्—**नासहस्रपरं फालमित्यादि ॥ ९९ ॥**

परशब्दोऽवधिवचनः; यथा ब्राह्मणपरमस्य द्रव्यं ब्राह्मणार्थमित्यर्थः । सहस्रमवधिर्न फलादीनि स्युः । सहस्रादर्वागेतावन्मात्रमात्रहेतिः । नृपसंबन्धव्यभिचारेऽपि बहेयुः;—कुर्युरित्यर्थः । शुचयः सदेति वे हि नित्यं शुचयोऽपि दैवादाशङ्किताः त एवं कुर्युः, न तु संशाविता शुचित्वा (?) अपीत्यर्थः । एवं चासति—"सहस्रार्धं तुलादीनि कोशमल्पेऽपि कारयेत् । पंचाशद्यपयेच्छूद्रमशुद्धो दण्डभाग्भवेत् ॥" स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ९९ ॥

किं सत्य एव दिव्यक्रिया ? नेत्याह । किं तर्हि— **सचेलस्नातमाहूयेत्यादि ॥ ९७ ॥**

नृपादिसंनिधिवचनं कार्यगौरवप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ९७ ॥

बालंभट्टी

विकल्पनिराकरणार्थः स्यावरशब्द इति भावः । आत्यन्तिकेति,—सर्वथेत्यर्थः । विपक्षहेतुमाह—लिखितेति ॥ ९६ ॥

किञ्चेति,—दिव्यस्यैं कालमुच्यत इत्यर्थः । सचैलस्नानमिति बहुव्रीहिः स चेलं स्नातमिति पाठान्तरम् । भूतप्रत्ययादिसूचितमाह — पूर्वेद्युरिति । अर्धोदयनिरासायाऽऽह—उदित इति । सूर्योदयं इति बहुव्रीहिरिति भावः । ब्राह्मणपदार्थमेवाऽऽह—सभ्यानाञ्चेति । नृपस्योक्तावेनार्थोदाह—प्राङ्गीति । अत्रोपोषित इति सामान्योक्तावपि पितामहोक्तं विशेषमाह—त्रिरात्रोपोषीति । शुचये कृतस्नानाय। आर्द्रवाससे सचेलस्नानाय । त्रिरात्रोपोषिताय अथव. एकरात्रोषिताय नित्यम् अवश्यं दिव्यानि देयानि स्युरित्यर्थः । नित्यमित्यनेनादाने प्रत्यवायस्सूचितः । वेद ह्य इति पाठान्तरम् । एकरात्रोपो-

---

१. क. ङ. ग. नां च। २. क. ये (?) स्युः। ३ प. दिव्यकालः। ४. फ. 'सूर्योदय' इति नास्ति। ५. प. आर्द्रेत्यारभ्य स्नानायेत्यन्तं नास्ति। ६. फ. 'सूचितः' इति नास्ति।

पवासविकल्पः पितामहेनोक्तो बलवदबलवन्महाकार्याल्पकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । उपवासनियमश्च काराधितुः प्राड्विवाकस्यापि—"दिव्येषु सर्वकार्येषु प्राड्विवाकः समाचरेत् । अन्यरेषु यथाऽन्यर्तुः सोपवासो नृपाज्ञया ॥" इति पितामहवचनात् । अत्र च यद्यपि "सूर्योदय" इत्यादिशेषेणोक्तं, तथाऽपि शिष्टसमाचाराद्वा-
5 नुवादे दिव्यानि देयानि । तत्रापि—"पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च घटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥ दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशसिद्धिर्विधीयते । रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलैः ॥" इति पितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः ॥ अनुक्तवेलाविशेषाणां तण्डुलतन्दुलमाषप्रभृतीनां पूर्वाह्ण एव प्रदानम् ,—"पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितम् ॥" इति सामान्येन नारदस्मरणात् । अहनि त्रिधा
10 विभक्ते पूर्वो भागः पूर्वाह्णः, मध्यो मध्याह्नः, उत्तरोऽपराह्णः । तथाऽपरोऽपि कालविशेषो विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः । विधिमुखस्तावत्—"अग्नेः शिशिरहेमन्तौ वर्षाशैवं प्रकीर्तिताः । शरद्ग्रीष्मौतु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥ चैत्रो मार्गशिरश्चैव

बालंभट्टी

पितामह श्रिरात्रोपोषिताय वेति । मयूखादिधृतपाठस्तु मुनिशीलोविरुद्धत्वादुपेक्ष्यः मनुबलवदिति(?)न युक्तं कार्यतारतम्येऽपि तथापत्तेरत आह—महेति । विशेषमाह—उपेति । चेनार्द्रवाससत्वादिसमुच्चयः; तदाह नारदः "प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्रुतवृत्तोपसम्पन्नश्चशान्तश्चित्तो विमत्सरः ॥ सत्यसन्धो भूरिपक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितश्चार्द्रवासाः कृतदन्तानुधावनः ॥ सर्वांस्तां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा यथाविधि ।" इति । शिष्टेति,—वस्तुतस्तु सूर्यस्य तद्वारस्य(?)उदयो यत्रेति । सूर्ये तद्वारे उदये अर्थाद्वर्षेरिति वार्थ इति स्मार्तभेवदर्भिति बोध्यम् । तत्रापि—भानुवारेऽपि ; विशेष इत्यत्रान्वयः । दिवसस्येत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः । स्पष्टार्थं त्रिधान्यदिव्यमाहे दिवसस्य प्राधान्यसूचनार्थमिदं विशेषणम् । तु शीतले इति पाठान्तरम । सुशीतलमिति पाठस्वयुक्तः । त्रिशेषमाह—उक्तेति,—एतेन न्यूनता निरस्ता । कालस्यं अनुक्तत्वादाह—तण्डुलेति । प्रभृतिशब्देन फालादिग्रहणम् । पूर्वाह्णे इति,—"अहोरात्रोषिते आवे स्वार्द्रवाससि मानवे" इत्यस्य पूर्वार्धम् । पूर्वाह्णदीनामनेकत्वादाह—अहनीति । पितामहोक्तमेव विशेषान्तरमाह—तयेति,—सर्वेषां दीव्यिर्थः । मुखे तद्वयवद्वारेऽऽह—विधीति । तत्रेत्यादिः बहुधीहिः । एवमग्रेऽपि । शिशिरहेमन्तावित्यार्थम् । "ऋतुलक्षणानां तत्साक्षरराणामानुपूर्व्येण"

१....वासरे । २. ज. अभीप्सता । ३. क. ङ. तलम् । ४. ख. घ. फाल । ५. ख. ग. श्रीप्येषु (?) ६. ख. म. राश्रेत । ७. प. फ. कालस्योक्तत्वादाह—वेलेति । ८. प. फ. त्रोषोवि० । ९. प. फ. से (?) । १०. प. फ. पूर्वार्धमिति नास्ति । ११. फ. समासा० ।

वैशाखश्च तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥ कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात्सार्वकालिकी ।" इति । कोशग्रहणं सर्वशपथानामुपलक्षणम् । तण्डुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सार्वकालिकत्वम् । प्रतिषेधमुखोऽपि[1]—" न शीते तोयसिद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् । न प्रावृषि विषं दद्याद्वाते न तुलां तथा॥ नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन।" इति। "न शीते तोयशुद्धिः स्यात्" इत्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम्।" नोष्णकालेऽग्निशोधनम्"इत्यत्रोष्णकालशब्देन ग्रीष्मशरदोर्विधानलब्धस्यापि पुनर्निषेध आदरार्थः। प्रयोजनं तु वक्ष्येत्॥९७॥

सुबोधिनी

ननु ग्रीष्मादिकालविधानबलादेवेतरकालनिषेधसिद्धेः पुनर्निषेधोऽनर्थक इत्याशङ्क्य परिहरति—विधानलब्धस्यापि पुनरिति ॥ ९७ ॥

बालभट्टी

इत्युक्तेः। एवं शरद्ग्रीष्म इत्यपि बोध्यम्। अत एवाग्रे तथैव प्रयोगद्वयम्। अक्षेपेन समाहारद्वन्द्वः। वर्षाण्यैवेति कल्पतरुधृतोऽपाठः—तत्स्य स्खलितम्। प्रकीर्यत इति पाठे काल इत्यस्य विशेष्यत्वं बोध्यम्—" यो यस्य विहितः कालो विधिर्यस्य च यो यथा। तं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादिनश्च बलाबलम्॥" इतीतः प्रागुक्तेः। अत एव " अग्निशिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः।" इति मयूखधृतपाठोऽप्यसङ्गतः। कोशस्त्विति,—अस्य स्थाने " धटस्यर्षे तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत्। " इति पाठः कल्पतर्वादौ । इदं नारदीयमिति केचित् । न्यूनतां निराचष्टे—कोशेति। चतुर्णी दिव्यानां प्रत्येकमुक्त्वाजन्यपाठत्वादिति भावः। सप्तपाठात् भेदेनाऽऽह—तण्डुलेति। अत एव पुनरुक्तयः। विशेषेति-अस्य्यादेरेवेति[2] भावः। शङ्खलिखितयोः सहपाठोऽप्यत्रैव बोध्यम्।तप्तमाषादेस्तु वैशाखिरेव काल इति बोध्यम् । द्वितीयमाह—प्रतीति । न शीते इति "विचार्य धर्मभिपुणैर्धर्मशास्त्रावधारदैः। धर्म्यं सर्वत्रैकं प्रोक्तं पण्डितैर्पदधारणम् ॥ वर्षासु समये वह्निर्हेमन्ते शिशिरे तथा । ग्रीष्मे सालिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले ॥" इतीतः प्राङ्नारदोक्तेः। प्रवाते—प्रकृष्टे वाते सति । न मध्याह्ने इति निषेधा जलान्यपरः । अतः प्रागुक्तिसाम्हविरोधो न। विध्येकवाक्यतायै विरोधनिरासाय चाऽऽह—न शीते इत्यादि । हेमन्तेति,—मार्गशीर्षान्त्यैत्यादिः। न च—नापि शरदोग्रहणमित्यनुपपन्नमे । एवं प्रावृट्छब्दो ग्रीष्मशरदोरप्युपलक्षणमिति बोध्यम् । "अनवस्थितसमयैर्दं विषं प्रावृषि जायते।" इति पितामहः। ननु ग्रीष्मादिकालविधेरेवान्यकालनिवृत्तौ सत्यां पुनर्निषेधोऽफलः; अत आह—विधानेति,—

१. क. मुखेऽपि । ज. झ. मूलेनापि । २. फ. अन्ते (?) समा० । ३. फ. दोरेव० । ४. फ. धर्मं । ५. प. पण्डितं धटधारणम् । ६. प. त्यतैव ।

अधिकारिव्यवस्थामाह—

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।
अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा ॥ ९८ ॥

स्त्री स्त्रीमात्रं जातिविशेषव्यवस्थाविशेषानादरेण; बाल आषोडशाद्वर्षात् इति विशेषानादरेण; वृद्धोऽशीतिकावरः; अन्धो नेत्रविकलः; पङ्गुः पादविकलः; ब्राह्मणो जातिमात्रम्; रोगी व्याधितः—एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते । अग्निः

न चाविशेषेण सर्वेषां सर्वाणि दिव्यानि स्युः । किं तर्हि तुलास्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणामित्यादि ॥ ९८ ॥

स्त्र्यादिग्रहणं क्षत्रियार्थम्; । "अग्निर्जलं वा शूद्रस्य" इति अशूद्रस्यापि जलं वा स्यात् । व्यवस्थितविकल्पश्चायं क्षत्रियस्याग्निः; वैश्यस्य जलं; शूद्रस्य तु यवाः सप्त विषस्य वा जलं वाऽग्नेर्वैकल्पिकः । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य क्षत्रियादिजातेरेत्यर्थः । क्षत्रियादीनामन्या

सुबोधिनी

ननु "अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा।" इत्यवाग्निजलविषाणां शूद्र एव

बालंभट्टी

—निषेधविषयकालस्येत्यर्थः । यथाश्रुतेऽनुपपत्तिः स्पष्टैव। ज्योतिश्शास्त्रे विशेष उक्तः "पुंसि हस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा। मलमासे न कर्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा। रविशुद्धौ गुरौ चैव शुक्रे चास्तङ्गते पुनः। सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः॥ नाहस्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम्। न परीक्षाधिवासस्थैर्दानीमैसदिने भवेत्॥ नो शुक्रास्तेऽष्टमार्के गुरु सहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ विद्यौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ। नाडीनक्षत्रहीने गुरुसचिवजनीनाथतारासुशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा द्वियुगघरहरांशोदये शस्तलग्ने॥" इति ॥ ९७ ॥

अथीति—वर्णादीत्यैः । तथोक्त्वारस्यादाह—मात्रमिति । मात्रार्थं स्पष्टयति—जातीति । एवमग्रेऽपि । ब्राह्मणीत्वादिजातिः; वर्णादिवयः; तत्कृता एवावस्थाः बाल्यादयः । नेत्रेति-श्लोकप्रसिद्धत्वनुरोधेनेदम् । महाभियोगेषु सावदंभेद्य प्रागुक्तत्वाच्येभ्यः सर्वेभ्यो प्राप्तावाह—तुलैवेतीति। तृतीयपादार्धं व्याचष्टे—अग्निरिति । पूर्ववद् अनियमेन

---

१. थ. स्यदुक्तानञ् । द. त्यनुपपत्तश्च । २. प. च शुक्रेस्तं । फ. च शुक्रेऽस्तं । ३. प. विवादज्ञ । ४. फ. मार्गे । ५. फ. क्षीमा ।

फालेऽस्तप्तमापश्च क्षत्रियस्य, जलमेव वैश्यस्य । वा शब्दोऽवधारणे । विषस्य एव उक्तपरिमाणाः सप्तैव शूद्रस्य शोधनार्थं भवन्ति । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् शूद्रस्य "यवाः सप्त विषस्य वा" इति विषविधानाद्वह्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविषयमुक्तम् । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—"ब्राह्मणस्य घटो दैवः क्षत्रियस्य हुताशनः। वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्॥" इति । यत्तु स्मृत्यादीनां दिव्याभावस्मरणम्—"सत्रतानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः॥" इति, तत् "रुग्व्या वाऽन्यतरः कुर्यात्" इति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । 5

सुबोधिनी

विकल्पोऽस्तु किमित्येषां क्षत्रियवैश्यविषयतायामाह इत्यत आह—ब्राह्मणस्य तुलाविधानाच्छूद्रस्य यवा इति । ननु भवतु स्यादिगणस्य तदतिरिक्तानामन्येषां च मिथोऽभियोक्तृत्वेऽ

बालभट्टी

एवंसंबन्धात् स्मृत्यन्तरैर्विरोधाच्चेदमुपलक्षणमित्याह—फाल इति । तु अवधिद्योतनार्थमाह—जलमिति । ननु जलं वैश्यस्य जलमेवेति कथमर्थोऽत आह — वाशब्द इति,—"वाग्यादिकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये ।" इति कोशात् । एतस्याग्रेऽप्यन्वयो बोध्यः । अत एव समिवेत्युक्तिरग्रे । अवशिष्टं व्याचष्टे—विषस्येति । उक्तेति, —पूर्वाध्यायान्त इति भावः । नन्वग्निजलविषाणां श्रौतः शूद्र एव विकल्पोऽस्तु; किमित्यश्रौतक्षत्रवैश्यविषयतास्वीकारोऽत आह— ब्राह्मणस्येति । युक्तमिति परिशेषात् । अन्यथा न्यूनतापत्तेरेकस्य वा शब्दस्याऽधिक्यात् स्मृत्यन्तरानुरोधाच्चेति भावः । एतेन विषस्य चेति चकारिकः पाठस्त्वकुर्वकः । तदेवाह—एतदेवेति । दापयेत्—नृप इति शेषः । नारदेऽप्येवं बोध्यम्—तेषां तत्समवस्थोक्तत्वात् । विरोधं परिहरति—यत्त्विति । नारदमाह—सत्रेति । भृशेति,—अतिशयितार्तिमस्तानामित्यर्थः । कृशातीनामिति पाठस्तु कल्पतरौ स्थितो न युक्तः—रौनरुक्त्यापत्तेः । अपेक्षित इति—अपेक्षितो यदि अवेक्षितो यदीत्यर्थः । इतीति—इति पक्षौप्रास्तेत्यर्थः ।

---

१. ज. कालः । २. द. त्यनुपात्तश्च० । ४. ख. त्यनुघनश्च (?) ३. फ. रानुरो० । ४. ए. फ. णाद्दिव्यत्व० । ५. प. फ. ऊः प्रयु० । ६. प. फ. अपेक्षित इति द्विः अवेक्ष्यत इति विः अपे० । ७. प. फ. प्राप्तदिव्यत्व० ।

एतदुक्तं भवति, — अवष्टम्भाभियोगेषु खवादीनामभियोक्तृवेऽभियोज्यानामेव दिव्यमेतेषामभियोज्यत्वेऽप्यभियोक्तृणामेव दिव्यम् । परस्परामियोगे तु विकल्प एव। तत्रापि तुलैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते। तथा महापातकादिशङ्काभियोगे खवादीनां तुलैवेति। एतच्चैं वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु खवादीनां सर्व-

सुबोधिनी

मियोज्यत्वे वा स्वादिव्यतिरिक्तानामेव दिव्यं; मास्तु "रुच्या वाऽन्यतरः" इति विकल्पः। स्वादीनामेवान्योन्याभियोगे कथमित्यत आह— परस्परामियोगे त्विति । ननु च दिव्यकर्तृविकल्पवत् दिव्यविकल्पोऽप्यस्त्वित्याशङ्क्य भवेन्न्यायतः, अपि तु "स्त्रीबालवृद्ध" इत्यादियोगीश्वरवचनेन तुलाया नियम इत्याह—तत्रापि तुलैवेति । किमयं सावष्टम्भाभियोगेष्वेव तुलानियम इत्याशङ्क्य नेत्याह—तथा महापातकादीति । अत्रैं तथेति स्वादीनां तुलानियमसाम्याभिप्रायस्याधाशब्दो न सर्वसाम्याभिप्रायेण— शङ्काभियोगे सर्वथा सावष्टम्भाभियोगसाम्याभावात् । ननु किमयं तुलानियमः स्त्रीणां सार्वकालिक इत्याशङ्क्य नेत्याह —एतच्च वचनमित्यादिना,—एतच्च "स्त्रीबाले" इत्यादियोगीश्वरवचनमित्यर्थः।उक्तं प्रमेय-

बालंभट्टी

ननु कथमनेन तद्विवृत्तिरत आह—एतदिति । स्वादीनामिति,—पूर्वन्याये अभ्यस्सह इति शेषः । तत्र वैषम्येऽप्याह— एतेषामिति,—स्वादीनामित्यर्थः । ननु स्वादीनामन्यैस्सहाभियोगे पक्षद्वयेऽपि तदन्येषामेव दिव्यमित्यस्तु; तथाऽपि तेषां मिथोऽभियोगे कथमत आह— परस्परेति । विकल्प इति—ऐच्छिकविकल्पं इत्यर्थः । ननु दिव्यकर्तृकविकल्पवदिव्यविकल्पोऽप्यस्तु इति चेन्न—तस्य न्यायतः प्राप्तत्वेऽपि "तुलास्त्री" इति वाक्येन नियामकेन बाधात् । तत्रापीति—दिव्यानां मध्येऽपीत्यर्थः । अनेन—तुलास्त्रीति मूलवचनेन । नायं नियमः सावष्टंभाभियोग एव ; किन्वन्यत्रापीत्याह—तथेति,—अयं समुच्चये न सादृश्ये । तैच्छङ्काभियोगे सर्वथा सावष्टंभाभियोगसाम्याभावात् तुलानियमसाम्यस्यान्यायको वा तथाशब्दः । नियम्यते इत्यस्यानुषङ्गः । नन्वेवं तुलानियमस्य स्त्रीणां सार्वकालिकत्वापत्तिस्तस्याप्यनेन बाधादत आह—एतच्चेति,—स्त्रीबालवृद्धेत्यादिमूलवाक्यशेषार्थः। अर्थवत् इत्यत्रान्वयः । मासक्रमस्य विवक्षितत्वादाह—मार्गेति । अयमका-

१. क. एतदेव। २. त. तु वा रुच्याऽ०। ३. त. ख. 'अत्र' इत्यादि 'ननु' इत्यन्तं नास्ति ५. प. कल्पनस्तथाऽपि। ६. प. अन्यतरविकल्पस्त्वथाऽपि। ६. प. ०परस्तथाऽप्यित्यर्थः। ७. क. ततः शु०।

दिव्यसमवधाने नियामकतयाऽर्थवत् । न च सार्वकालं स्त्रीणां तुलैवेति—"स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ॥" इति विषसलिलव्यतिरिक्तघटकोशमन्त्रादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बालादिष्वपि योजनीयम् ; यथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादिनियमः —"सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्विधीयते । सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं 5
विना ॥" इति पितामहवचनात् । तस्मात्साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् ; कालान्तरे तु तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथा हि । वर्षास्वग्निरेव सर्वेषाम् ; हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्रयाणामग्निविष्वयोर्वैकल्पः ; ब्रा-

सुबोधिनी

सुपसंहरति —तस्मात् साधारणेकाल इति । नियमार्थमिदं वचनमिति,— इदमिति "स्त्रीबाले"इत्यादियोगीश्वरवचनं पूर्वविधिप्रतिषेधमुखेन "अग्नेः शिशिरहेमन्तौ" इत्यादि भिवैचनैः शिशिरादिकालान्तराणि दर्शितानि । तत्र प्रयोजनं तु वक्ष्यत इत्युक्तम् । सदिदानीं दर्शयति—कालान्तरे तु तत्कालविहितमित्यादिना । उक्तं प्रयोजनमुपसंहरति—

बालंभट्टी

वान्तइशब्दः । अर्थवत्—सफलम् । संभावितमन्यथा सार्थक्यं निराचष्टे—न चेति,—न त्वित्यर्थः । तुलैवेतीति,—नियेत्यादेरनुषङ्गः । नारदमाह—स्त्रीणामित्यादि ।" स्त्रीबालवृद्धान् सदृद्धीनान् पतितांश्चादितान्वरान् । बालवृद्धातुरां श्चैव परीक्षेत घटे सदा ॥" इत्यस्य पूर्वपक्षम् । अतः—यतो निषेधस्तयोरत इत्यर्थः। अन्तस्तत्त्वमिति पाठे आन्तरं वास्तवमित्यर्थः । आदिसङ्ग्राह्यमाह—अम्न्यादिभिरिति । आदिना वण्डुलादि । वर्णविषये विशेषमाह—तथेति । उक्तं सर्वमुपसंहरति स्पष्टार्थं—तस्मादिति,—चैत्रादिमासत्रये इत्यर्थः। बहुदिव्येति—अम्न्यादीत्यादिः । इदं वचनमिति—स्त्रीबालेत्यादिमूलवाक्यमित्यर्थः । पूर्वव्यवच्छेद्यं दर्शयन् प्रयोजनन्तु वक्ष्यत इति प्रागुक्तं प्रयोजनं दर्शयति—कालान्तरे—

१. ख च । २. गेका० मूलपाठः । ३. मेवेदं व० मूलपाठः । ४. प. वास्तवमि० । फ. वस्तुतत्वमि० ।

ब्राह्मणस्य त्वग्निरेव न कदाचिद्विषम्–"ब्राह्मणस्य विषं विना" इति प्रतिषेधात् : ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव। येषां तु व्याधिविशेषेण अग्न्यादिनिषेधः–"कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम्। पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं तु परिवर्जयेत्॥" इति, तेषामग्न्यादिकालेऽपि साधारणं तुलायेव दिव्यं भवति। तथा "तोयमग्निर्विषं चैव दातव्यं बलिनां नृणाम्।" इति वचनाद्दुर्बलानामपि सर्वथा विधिप्रतिषेधार्हर्तुकालानतिक्रमेण जातिवयोवस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि ॥ ९८ ॥

"महाभियोगेष्वेतानि" इत्युक्तम् ; तत्राग्नियोगस्य यदपेक्षं महत्त्वं तदिदानीमाह–

नासहस्राद्धरेत्फालं न विषं न तुलां तथा।

षण्णसहस्रादर्वाक् फालं विषं तुलां न कारयेत्। मध्यवर्ति जलमपि ;

दि:स्वेच्छाग्निकल्पः; स्मृत्यंतरात्तु देशकालादिव्यवस्थाप्रपञ्चकल्पना ॥ ९८ ॥

सुबोधिनी

सर्वथापि विधिप्रतिषेधार्हर्तुकालानतिक्रमेणेति ॥ ९८ ॥

मध्यवर्ति जलमपीति–"तुलान्न्यापो विषं कोशः" इत्यत्र तुलाविषसामर्थ्ये जलस्य

बालंभट्टी

त्यादि। सलिलमेवेति,—सर्वेषामिति भावः। अयञ्च कालविशेषेऽग्न्यादिनियमः कुष्ठाद्युपेतविषय इति विशेषान्तरमाह–येषामित्यादि। अपिना साधारणकालसमुच्चयः। वर्णांशग्रहणेनाऽऽह–तुलाद्येति। किञ्च बलविषयक इत्याह–तथेति। ज्ञानामपीति–अग्न्यादीत्यादेरनुषङ्गः। उक्तप्रयोजनमुपसंहरति–सर्वथाऽपीति,—विधिप्रतिषेधार्हर्तुकालानतिक्रमेणेति पाठः ॥ ९८ ॥

व्यवहितसङ्गतिमाह—महेति। महाभियोगेषु पञ्चसु उपपत्तये आह—अग्नीगिति। हरदित्यस्यान्तर्भावितण्यर्थतया लक्ष्यार्थमाह—कारेति। न्यूनतानिरासायाऽऽह—मध्येति। अस्तु फालत्वेनैव ग्रहणसंभवस्योक्तत्वादाह—जलमिति। "तुलान्न्यापः" इत्यत्र

१. ख. ज. ऋतुक०। घ. ऋद्धृक्त०। ङ. ज. ऋर्वाक्तः २. विश्व० परं ३. तुलां वा न। ४. प. सरणिर्वि०।

यथोक्तम्—"तुलादीनि विप्राणां गुरुवर्गेषु दापयेत् ।" इति। अत्र कोशस्याग्रहणम्—"कोशमल्पेऽपि दापयेत्" इत्यस्याभियोगेऽपि तस्य स्मरणात् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्रादूर्ध्वमेव भवन्ति नार्वागित्यर्थः । नन्ववार्वागप्यग्न्यादीनि पितामहेन दर्शितानि—"सहस्रे तु घटं दद्यात्सहस्रार्धे तथाऽऽयसम् । अर्धस्यार्धे तु सलिलं तस्यार्धे तु विषं स्मृतम्॥" इति । सत्यम् । तत्रेयं व्यवस्था—'यद्व्ययाहोर 5
पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचनम्, इतरद्व्यविषयं योगीश्वरवचनम्' इति । एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहसविषयम् । अपह्नवे तु विशेषो दर्शितः कात्यायनेन—

सुबोधिनी

स्थितत्वात् मध्यवर्तित्वमित्यर्थः । अत्र कोशस्याग्रहणमिति,—अत्र-"नासहस्रादरेत् फालम्" इत्यस्मिन् वचन इत्यर्थः । एतानि चत्वारि दिव्यानीति, --तुलाग्न्यापोवि षाणीति भावः । एतच्च वचनद्वयमिति—"नासहस्रात्" इति योगीश्वर वचनमेकम् ; अपरन्तु "सहस्रे तु घटम्" इति पितामहवचनामति द्रष्टव्यम् । शेषं सुबोधम् ॥ ९९ ॥

बालंभट्टी

तुलाविषयोर्मध्ये स्थितत्वात् तस्य । यथोक्तमिति,—पितामहेनेति भावः । अत्र—नासहस्रादित्यत्रे । अग्नेति—न ग्रहणमित्यर्थः । अल्पेऽपीति,—तथा च एतेषां "गुरुवर्गेष" इत्यादिनियमात् तस्य अल्पसाधारण्यात् बैलक्षण्येनाग्रहणमिति भावः। तमेव निर्दिशं फलितमाह—एतानि चत्वारीति,—तुलाग्निजलविषाणीत्यर्थः। संज्ञायाः अगुणत्वादाह—एणेति। सहस्रादिति ,—अभिव्याप्तौ आद्ययोगे पञ्चमी,—तमभिव्याप्त्येत्यर्थः । तत्राग्निमनिरास एव "अर्वाक्" इतिश्लोकव्याख्याने उक्तः; तथा च व्युत्क्रमसूचितः तदाह—सहस्रादूर्ध्वमेवेति । नार्वागिति—तदूर्ध्वत एव नार्वागित्यर्थः । अत एव सहस्रैरपि मेलाशयेनाऽऽह—नन्विति । आयसं—फालम् । तत्र—विरोधे सति । यद्व्ययेति—सुवर्णस्यैतत् तथा सति फलितं विशेषणमाह—एतेचेति,-"नासहस्रात्" इति मौलं,"सहस्रे तु" इति पैतामहश्लोकस्थं: । स्तेयेति—स्तेयसाहसोभयेत्यर्थः । ननु कथ्यतरुणा "नासहस्रात्" इति वाक्यं पणसहस्रादूर्ध्वं तेनैवापह्नवे फलादिक्रियेत्येवमपह्नवनया व्याख्यातमिति तत्रैव कुतो नोक्तामिति चेत्[1] न—उपस्थितपूर्वोक्तसङ्गतिसंभवेऽनुपस्थितपरतया व्याख्यानस्यानौचित्यात् । तथा च स विषयो मूलेनोक्त एव । तदेतत् ध्वनयन्नाह — अपह्नवे-

---

१. फ. यथोक्तमिति नास्ति । २. ए. फ. तदेकवाक्यतापत्तेः अग्नेति। ३ ए. फ. असाधा०। ४. फ. यमफाले० । ५. ए. फ. शेष्व्या० । ६. प. स्थानौचि०।

" दत्त्वाऽपह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् । स्तेयसाहसयोर्दैव्यं स्वप्नेऽप्यर्थं प्रदापयेत् ॥ सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ॥ ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णानां शतनाशे विधं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे वै दैवाच्चैव हुताशनम् ॥ षष्ठ्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् । विंशदङ्गविनाशे तु कोशपानं विधीयते ॥ पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्धार्धस्य तण्डुलाः । ततोऽर्धार्धविनाशे हि सूपेन्द्रान्नादिमस्तकान् ॥ ततोऽर्धार्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः । एवं विचारयन्राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥" इति । "ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णानाम्" इत्यत्र सुवर्णशब्दः 'षोडशमाषाः सुवर्णः' इत्युक्तपरिमाणवचनः; नाशशब्द श्चात्रापह्नववचनः; "नासहस्राद्धरेत्फालम्" इत्यत्र तुलातिन्त्रकपणसहस्रं बोद्धव्यम् ॥ ९८ ॥

बालंभट्टी

त्विति। प्रमाणम्—अपह्नुतद्रव्यानुसारेण दिव्यानि । स्तेयेति,—अत्र साहसपदं ग्राहणवासिष्ठन्यायेन स्तेयान्यसाहसपरम् । स्वप्नेऽप्यर्थं इत्यपिना मतान्तरसमुच्चयः; तत्प्रकाशेवाऽऽह—सर्वेति। युक्तं—तत्संबद्धं तत्तुल्यमिति यावत् । ज्ञात्वा सङ्ख्यामिति पूर्वान्वयि । सङ्ख्याम्—प्रमाणम् । सुवर्णानामित्यस्य मध्यमणिन्यायेन अन्वयः । चत्वारिंशतीति—सत्सङ्ख्याकेषु सुवर्णेषु । अपह्नुतेऽल्पार्थः । विंशतिः प्रमाणमस्येति विंशद् तच्च दश च । तेषां विनाशे इत्यर्थः। विंशदङ्गेति पाठान्तरम्,—विंशदङ्गेत्यर्थः। पञ्चाधिकस्येति पाठः; पञ्चेवार्धं स्वार्थे ठक् तस्येत्यर्थः । पूर्वान्वयी वाशब्दः—स्वारस्याद्; तदर्धस्यत्र तच्छब्देन दश परामृश्यन्ते इत्यनेन पूर्वोक्तं तदर्धार्धम् । लौकिक्यः—लोकभवा अन्ये प्रायश्चाद्याः । विचारयन्—तत्पूर्वकं कुर्वन्निति यावत्। अर्थः—अभिप्रायः । कल्पस्तु पाठान्तरं प्रयोजयेत् इति " शते विपन्ने पादोने हृतसुकत्र दश्यते । आपञ्चिभागहीने तु शतार्धे तु तुला स्मृता ॥ कोशपानं तदर्धे तु दशपञ्चकसप्तसु । तदर्धे तण्डुला देयाः तदर्धे तप्तमाषकः ॥" इति । शते सुवर्णस्येति शेषः । वृद्धकाशः " ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णस्य शतनाशे विधं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे तु दशाच्चैव हुताशनम् ॥ षष्ठ्या नाशे जलं देयं स्याच्चत्वारिंशतो घटम् । विंशदङ्गविनाशे तु कोशपानं वृहस्पतिः ॥ पञ्चार्धकस्य वा नाशे तदर्धस्य च तण्डुलाः ।" इति । पञ्चार्धकस्य पञ्चार्धं सार्धदशम् । महत्त्वसमुच्चय आह—ज्ञात्वेति,—तत्प्रस्तारस्यात् । नन्वत्र नाशपदोक्त्या कथमस्यापह्नवविषयतामित्यत आह—नाशेति । मिथोऽन्ययोः विरोधं परिहरति,— नासहस्रादिति,— सामान्यपरिभाषासंभवात् ; अन्योऽपि विशेषः

१. ग. ज. प्रदापयेत् । २. ख. दद्यादेव । ३. स्तकम् । ४ आ० ३६३. । ५. आ० ३६४ । ६. प. ' शते ' इति नास्ति । ७. फ. वा । ८. प. फ. इति । मह० ।

नन्वत्र नृपद्वेष्टि पातके चैतानि दिव्यान्युक्तानि ; तत्कथं नासहायाद्वरेत्कालमित्यत्राऽऽह—

नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥ ९९ ॥

नृपद्वेष्टिषु महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसङ्क्षयानपेक्ष्यैतानि दिव्यानि कुर्युरुपवासादिना शुचयः सन्तः । तथा देशविशेषोऽपि नारदेनोक्तः—"सभाराज-

---

बालंभट्टी

कात्यायनेनोक्तः — "देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्यये ॥" इति । हारयेत्—कारयेत् । विपर्यये—दिव्यकारिणोऽभियुक्तस्यासामर्थ्ये । "कालदिव्यविरोधे तु यथायुक्तं विरोधयेत् । अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्यये॥"इति तु कल्पतरौ पाठः।अत एव महावीतकिनामन्यद्वारा दिव्यमाह स एव—"मातापितृद्विजगुरुस्त्रीराजघातिनाम् । महापातककर्तृणां नास्तिकानां विशेषतः ॥ लिङ्गिनामलसानां तु मन्त्रयोगविवादिनाम् । वर्णसङ्करजातीनां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥ एतेष्वेवाभियोगेषु नित्येष्वेव प्रयात्नतः । दिव्यं प्रकल्पयेत्तत्र राजा धर्मपरायणः ॥ एतैरपि नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति। नेच्छन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्यः स्वकैर्नरः॥"इति। तथा च दिव्यकारिणोऽशक्त्या प्रतिनिधिर्विपर्यये इत्यन्तेनोक्तः। अन्येन हारयेत् प्रतिनिधिना कारयेत् "मातापितृ"इत्यादिना पूर्वं पित्रादेर्यातादिमहापातकं तेन कृतमिति निश्चये कालान्तरे चार्थान्तरसन्देहेऽपि प्रतिनिधिद्वारैव दिव्यमुक्तम्। वृद्धजीवालेति पाठान्तरम् , प्रमदानां चेति। तथा न सन्तीति तत्र शोध्याः स्वकैर्नराः इति । तथा स्वकैः—आप्तैः ॥९८॥

नृपार्थेष्वित्यस्य नृपः अर्थः—विषयः येषां द्रोहाणां तेष्वित्यर्थः । तदाह—नृपद्रोहेष्विति। अभिशापे चेत्यस्य वास्तवे तत्रेत्यर्थः। तदाह—महेति| सदेति व्याचष्टे—द्रव्येति| प्रकान्तत्वादाह—एतानीति | शुचित्वं तत्र निमित्तमित्याह—उ॰ति | आदिना स्नानादि परिग्रहः। विशेषमाह—तथेति |समा च, राजगृहद्वारं च, देवायतनं च चत्वरञ्चेति समाहारद्वन्द्वः।व्यत्ययपाठे तत्तद्वन्द्वद्वयम्। कुलं—गृहः।चत्वरः चतुष्पथः।साकाङ्क्षत्वात् प्रकृतमाह—

---

१. विश्व॰ योगे । २. फ. विवर्जयेत् । ३. फ. तत्र्यादी॰ । ४. फ. मन्त्रवां॰ । ५. ठे तु त॰ ।

कुलद्वारे देवायतनचत्वरे । निधेयो निश्चलः पूज्यो धूपमाल्यानुलेपनैः ॥" इति । निधेयो घटः । व्यवस्था च कात्यायनेनोक्ता—"इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् । नृपद्वेष्टे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥ प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे । अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥ अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥ तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत् ।" इति ॥ ९९ ॥ इति दिव्यमातृका ॥ 5

एवं सर्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमातृकामभिधायेदानीं घटादिदिव्यानां प्रयोगमाह—

बालंभट्टी

घट इति।च स्वयोः उक्तदेशानामिति भावः।'इन्द्रस्थानमिन्द्रप्रतिमा यत्र तत्रेत्यर्थः'इति केचित्;इन्द्रध्वजयूपस्थानमिति कल्पतरुः;इन्द्रध्वजपूजास्थानमित्यन्ये;इन्द्रस्य पेवस्य(?)स्थानं तत्रेति वयम्। अभिशस्तस्येव स्यात्तथा—महेति। चस्येवयें तथा पाठ एव वा। दिव्यमित्यस्यानुषङ्गः।विषयसप्तमी। देशव्यवस्थासुक्त्वा दिव्यव्यवस्थामाह—अस्पृश्येति। अस्पृश्याश्चण्डालादयः; अधमाः शूद्रादयः। न तु— न हि। तत्प्रसिद्धानि—घटादीनि। नारदः—"नाऽऽर्तानां शीतशुद्धित्वात् विषंपित्तरोगिणाम्।श्लिष्टयन्त्रकुनखादीनां नास्तिकर्म विधीयते॥ नमज्जनीयास्त्रीबालाः धर्मशास्त्रविचक्षणैः।रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः॥ निरुत्साहान् व्याधिक्लिष्टानार्तांस्तेषे निमज्जयेत्। सद्यो ह्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः॥ साहसेऽव्यागतानेतान्न तोये निमज्जयेत्।न चापि हारयेदग्नौ न विषेण विशोधयेत्॥"विष्णुः"न श्लेष्मिकव्याधितानां भीरूणां श्वासकासिनां। न लोहशिलिपनाभ्रिः सलिलं नाम्बुसेवितानां।।मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित्। तण्डुलैर्नियुञ्जीत प्रतिनं मुखरोगिणम्॥" इति—पयोव्रतादिमान्। पितामहः—"मशकश्लीष्मसनिनां कितवानां तथैव च कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो वै च नास्तिककृत्तयः॥" नारदः— "महापराधे निर्धर्मकृतघ्न क्लीबकुत्सिते। नास्तिके दुष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत्॥" नारदबृहस्पतिकात्यायनाः— "यथोक्तविधिना दैवं दिव्यं दिव्यविशारदैः। आयव्ययं प्रदत्तं च न दत्तं साध्यसाधने॥ अदेशकालदत्तानि बहिर्वादिकृतानि च। व्यभिचारं सदार्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः॥"वादिनमभियोक्ता बहिर्वादी। मातृकेति—परिभाषेत्यर्थः॥ ९९॥ इति दिव्येपोद्घातः॥

सङ्गतिमाह—एवमिति। मातृकां—तत्परिभाषाम्। तत्प्रयोगमिति। तावत्सर्वस-

---

१. ख. समाप्यके दिव्यदेशं वि०। २. ग. शेत्रतु। ३. फ. पेरस्वस्य। ४. फ. मीच। ५. फ. घटसर्पादि०। ६—१. २५५; ३१३—५.। ७—१. ३३२.।

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥ १०० ॥
त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ १०१ ॥
यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ १०२ ॥

तुलायाः धारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्णकारप्रभृतयः, तैः प्रतिमानेन मृदादिना समीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितोऽधिरूढोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यकारी रेखां कृत्वा येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिक्ष्यतलेऽवस्थितस्तस्मिन् पाणडुलेख्येनाङ्कयित्वाऽवतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत् प्रार्थयेत अनेन मन्त्रेण— 10

अधिकृतश्च प्रागुक्तनियमवान् कृतस्नस्नपनमङ्गलः स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणतुलां प्रत्युपस्थितः—तुलाधारणविद्वद्भिरित्यादि ॥ १०० ॥

वक्ष्यमाणं कर्म कुर्योदित्ति शेषः । अभियुक्तो व्यवहारेऽभिशस्तः स तुलामारूढः प्रतिमानसमत्वेन तुलाधारणविद्वद्भिः यदा लक्षितः तदा—'अस्यामस्मिन् प्रदेशे इदंमङ्क' इत्येवं चिह्नार्थं लेखं कृत्वा अवतारणीयः । तुलाधारणविद्वांसः स्वर्णकारादयः । प्रतिमानम् अपरभागस्थितशिक्ष्यस्थं वा सुलोष्टपूर्णं विकटम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १०० ॥

अवतीर्य चोदङ्मुखः स्थित्वा—त्वं तुले सत्यधामासीत्यादि ॥१०१॥

यद्यस्मिन् पापकृन्मातस्यादि ॥ १०२ ॥

वालंभट्टी

धारणमित्यर्थः । यद्वा जातावेकवचनं प्रयोगाविवक्षया । क्रमेणेत्यादिः,—ईदृशोऽवतारितः प्राड्विवाककृत्योत्तरम् इत्यनेन सम्बन्धः तुलामभिमन्त्रयेदित्यर्थं इत्याह—तुलाया इत्यादिना । तृतीयान्तस्य व्यवहितान्वय इत्याह—तैः प्रतीति । अन्तर्भोवितार्थत्वेनाऽऽह—समीकृत इति । इदमुकारीत्योपलक्षणमित्याह—अभियोक्ता वेति । तात्पर्यार्थमाह—दिव्येति । रेखामिति पाठान्तरम् किंचिच्चिह्नविशेषमित्यर्थः । तत्रेवाऽऽह—येनेति । पाण्डुरिति,—अपङ्कलेखेत्यर्थः। खडीति भाषाप्रसिद्धम् । अभि इत्यस्य व्याख्या—प्रार्थयेति। इतीत्यस्यार्थमाह—अ-

१. क. तथाश्रितः । ख. तुलाश्रितः। २. चिह्न० लेखं। ३. फ. त्वम इ०। ४. फ. वितथ्यर्थ०।

'हे तुले त्वं सत्यस्य स्थानमसि; पुरा आदिसृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्नित्योत्पादितो; तत्तस्मात्त्वं सन्दिग्धस्यार्थस्य स्वरूपं दर्शय ; कल्याणे शोभने अस्मात्संशयान्मां विमोचय ; हे मातः यद्यहं पापकृदसत्यवाद्यस्मि, ततो मां त्वमधो नय ; अथ शुद्धः सत्यवाद्यस्मि ततो मामूर्ध्वं गमय' इति । प्राड्विवाकस्य तुलामिमैन्त्रणमन्त्राः स्मृत्यन्तरोक्ताः; अयं तु दिव्यकारिणः । जयपराजयलक्षणं तु मन्त्रालिङ्गादेवावगम्यते इति न पृथगुक्तम् ॥

घटनिर्माणं पुनरारोहणाद्यर्धसिद्धमेव पितामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतम् ; तद्यथा—"छित्त्वा तु याज्ञिये वृक्षे यूपबन्धमनन्तरम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः॥ मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च। चतुरस्रा तुला कार्या

बालभट्टी

नेन मन्त्रेणेति, — त्वमित्यादिना मामित्यन्तेन इत्यर्थः । तदर्थमाह — हे इत्यादि । धामार्थः स्थानमिति । तदित्यस्य व्याख्या—तस्मादिति । सत्यमि त्यस्यार्थः - सन्दिग्धेति । भाषणसम्भवादाह —दर्शयेति। प्रकृतत्वादाह—अस्मादिति । असीत्युक्तेरध्याहारेण तस्य तदर्थान्वयाद्वेन वाऽऽह — अहमिति । मामवादाह— असंशयेति। एवमप्रेऽपि निपातानामनेकार्थत्वाच्छेदर्थमाह-अथेति। मामसमीत्युक्तिस्वारस्याद्दयाप्रकृतेश्चाह -प्रार्डिति,—धर्माधिकारिण इत्यर्थः। इदमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति।न्यूनतां निराचष्टे-जयेति, —तयोः स्वरूपे इत्यर्थः । जातावेकवचनम् । लिङ्गमूर्ध्वगमनादिकम् । एतदर्थमेवाऽऽह - धेटित्यादिना । पुनस्त्वर्थो आदिना व्याप्तादिपरिग्रहः । तथाऽऽदौ पितामहमाह—छित्त्वा-त्विस्यादिना। याज्ञिये-खदिरम् । मन्त्रेति—"ओषधे त्रायस्वैनम्" इत्यादिमन्त्रपूर्वकमित्यर्थः। छेदनक्रियाविशेषणमिदम् । यूपवादित्यस्य तुलाकार्येत्यन्वयः यूपवादित्यादेरशास्त्रिद्धे मन्त्रवदित्युक्तमेवानुवदति—मन्त्र इति। "वानस्पत्यश्छेदने"इति समस्तम्। तच्छेदनकाले सोमदेवताः"सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तम्" इत्यादिमन्त्रो जप्य एवेत्यर्थः।त्वस्तः पाठः वानस्पत्यो मन्त्रः "वनस्पते शतवल्शो विरोह" इति अनयोर्जपमन्त्रत्वेनाद्दाशैत्वात् समुच्चयः। चो भिन्नक्रमः। छेदनं—तुलाकाष्ठच्छेदने। स च जप्य एवेत्यर्थः इत्यन्ये। तुलारूपमाह—चतुर-

१. क. ग- पं च दर्शय । ख. वद दर्शय । २. क. झ. यदि । ङ. अथो । ३, ख. मन्त्रः स्मृत्यन्तरोक्तः ।

दृढा ऋज्वी तथैव च ॥ कठकानि च देवानि विषु स्थानेषु चार्थवत् ॥ चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥ अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेद्व्यर्धमेव वा ॥ हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि ॥ तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । घटाद्युच्चतरैः स्यातां निम्नं दशभिरङ्गुलैः ॥ अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृण्मयी सूत्रसंबद्धौ घटमस्तकतुम्बिनौ ॥ प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुभौ देशे 5
घटस्तथा । शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ प्राङ्मुखान्कल्पयेद्भर्मान् शिक्ययोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्कर्तुर्नान्यस्मिन्सृष्टिकां शुभाम् ॥ पिटके पूर्वे-

---

बालभट्टी

स्रोति । त्रिषु पार्श्वद्वये मध्ये च । तत्फलमाह—अर्थवदिति,—क्रियाविशेषेण वैतत् । यथा तुलायाः स्वाभर्थं भवेत् तथा देयानीत्यर्थः। यतत इति पाठान्तरम् । तत्समाणमाह—चतुरिति । तत्समाविति—चतुर्हस्तौ पादौ कार्यावित्यर्थः । पादौ कार्यौ तथाविधाविति पाठान्तरम् । तयोः—पादयोः,अन्तरं—व्यवधानम् , हस्तौ —हस्तद्वयम् ,—परिमितिमेवेति दित्यर्थः । पक्षान्तरमाह—अध्यर्धमेव वेति,—सार्धहस्तं वेत्यर्थः। उपरीत्येतत्सूचितमेवाऽऽह—हस्तद्वयमिति,—उभयोरपि पादयोर्हस्तद्वयं हस्तचतुष्टयादवशिष्टं भूम्यन्तः प्रवेशनीयमित्यर्थः । तोरणे चेति,—तथेत्यनेन हस्तद्वयान्तराऽलोक्ता भूरेरुपरि समता समभागतारेरमदतनिरपातस्तु(?)यथासंभवम् । अत एव विशेषमाह—घटादिति,—तथा च तुलायाः पार्श्वद्वये हस्तद्वयान्तराले दक्षिणेतरयोस्तंभस्य द्वयं निखाय तयोरुपरि उत्तराग्रं काष्ठं देयं; तदेतत् तोरणमिति बोध्यम् । तस्य फले तु कथयन् तथावश्यं घटाद्यशाङ्गुलोच्चमित्याह—घटादिति। अवलंबाविति—तोरणाभ्यां संबद्धौ तदधः प्रदेशे लम्बमानौ अधोमुखौ मृण्मयौ तद्गेलकरूपौ सूत्रसंबद्धौ घटमस्तकतुम्बिनौ तुलाग्रांतद्वयोपरिभागस्थौ अवलम्बौ तत्संज्ञकौ कार्यावित्यर्थः । घटमस्तकतुम्बिताविति पाठान्तरे बहुव्रीहिः । सम्यग्ज्ञानार्थसेवावलम्बद्वयकरणम् एतत्फलमनुपदमेवाग्रे स्फुटीभविष्यति—स विज्ञेयः समो घट इति । तस्याग्रं तदाधारदेशं चाऽऽह— प्रागीति । कल्पयेत् —स्थापयेत् । आस्तरणमिदम् । पश्चिमे शिक्ये । अन्यस्मिन् पूर्वे । शुभामिति —इष्टकाभस्मपाषाणकपालादिदुर्गन्धादिदोषवर्जितामित्यर्थः । पिटके —शिक्यम् । इष्टकेति,—चयनीयत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । समुच्चये फला

---

१. 'च', 'ध एव च' इति पाठान्तरे । २. क. ख. घ. उच्चरते । ३. फ. गमेतत् । ४. फ. फलेऽप्य० । ५. फ. 'स्थापयेत्' इति नास्ति ।

त्तस्मिन्निष्टकाम्रावपांसुभिः ।" अत्र च मृत्तिकेष्टकाम्रावपांसूनां विकल्पः । "परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ॥ वणिजो हेमकारांश्च कांस्यकारास्तथैव च । कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ॥ उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः । यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥ तोलयित्वा नरं पूर्वं प-
5 श्चात्तमवतार्यं तु । घटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥ तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन मन्त्रवित् । वादित्रतूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् । एह्येहि भगवन्धर्म ह्यस्मिन् दिव्ये समाविश ॥ सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः । आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चाद्भागानि विन्यसेत् ॥ इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे भागे कु-
10 बेरं चोत्तरे तथा ॥ अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥ कुबेरस्तु सुवर्णाभो वह्निश्चापि सुवर्णभः । तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥ ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनाराधयेद्बुधः ॥ धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथाऽयनम् । धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽर्शभगस्तथा ॥ इन्द्रो विवस्वान्पूषा
15

बालंभट्टी

भावार्थत्वात्पर्यायाच्चाह— अत्र चेति । "मृत्तिकेयेव सत्यम्" इति श्रुतेरुक्तमाह— मृत्तीति। परीक्षाप्रकारमाह— परीति,—पश्चादिति।तस्मादिति पाठान्तरम् । पताकेति। पताकासहितध्वजशोभितमित्यर्थः। अल्पमहत्त्वकृतोऽनयोर्भेदः। एवमप्येऽपि परित इति भावः। मन्त्रवित् ,—धर्मविदिति पाठान्तरम्। तृतीयाद्वयमुपलक्षणे । अनुलेपनं स्नानचूर्णम्।अनेन विधिनेत्युक्तविधिमेवाऽऽह— एह्येहीति,—अनेन धर्मदेवतास्वरूपमपि कथितम् । अस्मिन् तुलाख्ये। वसवश्चाऽऽदित्याश्च मरुतश्च गणाश्चेति द्वन्द्वः।अङ्गानि लोकपालादीनि । तत्प्रकारमेवाऽऽह—इन्द्रमित्यादिना ।।एतेषां ध्येयरूपाण्याह—इन्द्रं इत्यादि । भागे इति,—पार्श्वे वसूनावाह्येदिति पाठान्तरम् । तेषां सङ्ख्यामाह—धर इति । देवेशः इन्द्रः तथाऽयनं ; तथाऽयनमिति पाठान्तरम् । प्राग्वदाह—धातेति। वरुणोऽर्श इति पाठः अन्योऽ-

---

१. क. तावेद् । २. क. धरश्चरः । क. धरोऽध्वरः । ३. ख. यागणम् । ४. ख. अङ्गः ।

च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥ इत्येते द्वादशादित्या नाममिः परिकीर्तिताः । अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामासनं विदुः ॥ वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः । अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ॥ भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः । स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्राख्येकादश स्मृताः ॥ प्रेतेशरक्षोमध्ये तु मातृस्थानं प्रकल्पयेत् । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव 5
कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता । निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥ वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥ प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । धनदस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः॥एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः। भूषावसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् ॥ अर्घादि पत्रवादङ्गानां भूषान्तैर्मुपकल्पयेत् । 10
गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥" इति। अत्र च तुलां पताकाध्वजालङ्कृतां विधाय तस्याम् "एह्येहि" इति मन्त्रेण धर्ममावाह्य 'धर्मायार्घं कल्पयामि नमः' इत्यादिना प्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्कोचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकादिभूषान्तं दत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवादेः स्वनामभिश्चतुर्थ्यन्तैर्नमोन्तैरर्घ्यादिभूषान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि 15

पाठः । अजघन्येत्यादिः क्रमादुभयविशेषणम् । गणपदार्थानाह—अग्नेरित्यादि । अयनं स्थापनम् । तानाह—वीरेति । अत्र महायशा इति गिरिशविशेषणम् । विशांपतिरिति। कपालिविशेषणम् "द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ" इति कोशः । भगवानिति भवविशेषणम्। भग इति पाठान्तरम् । क्रमस्य विवक्षितत्वात् प्रेतेशस्य पूर्वनिपातः । मातृस्थानमिति समस्तपाठः । ता आह—ब्राह्मीत्यादि । गणसंयुतेति विशेषणं चामुण्डेति; तथा च सप्त बोध्याः । गणेश एक एव । मरुतां—वायूनां । तानाह—गगन इति प्राणेशजीवावित्यर्थम् । समुच्चयमाह—धनदस्योत्तरेति। पूजाक्रममाह—भूषेति,—अर्घप्रभृत्यलंकारान्। तत्कमेण धर्माय प्रधानदेवतायै दत्त्वा पश्चादिन्द्रादीनां तत्तैव कुर्यादित्यर्थः । निवेद्यो नैवेद्यः । सर्वयोरुक्तयोरिति भावः । अस्यार्थमाह—अत्र चेति, — तुलायां दिव्यविधेर्दृश्यर्थः। पूजाक्रम इत्यत्रान्वयः। काण्डान्वेसमयस्याभावादाह—पदार्थेति,—तदीप्सेत्यर्थः ।

१. 'च' इति क्वचित् । २. क. ख. ग. छ. अर्घादि । ३. परिक० (पाठान्तरम्)। ४. 'च' इति कांचित्प्रासि । ५. ख. र्घ्यं । ६. फ. ०ङ्गायाः । ७. फ. काण्डालुप्त ।

पूर्ववदहरहः। गन्धपुष्पाणि च घटपूजायां रक्तानि कार्याणि; यथाऽऽह नारदः—"रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः। अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्॥" इति। इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधानादथालाभे रक्तैरन्यैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः॥

एतच्च सर्वं प्राड्विवाकः कुर्यात्; यथोक्तम्—"प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः। श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः॥ सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः। उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तानुधावनः॥ सर्वासां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथाविधि।" तथा ऋत्विग्भिश्चतसृषु दिक्षु लौकिकाग्नौ होमः कार्यः; यथाऽऽह—"चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः। आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः॥ सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्।" प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः

बालंभट्टी

गन्धादौ विशेषमाह—गन्धेति। शिष्टान्—शेषभूतान् अक्षतानिति यावत्। अन्यैर्वा गन्धपुष्पैः। यथोक्तमिति,—नारदेनेति भावः। ततः तस्याः पताकाशङ्खरविधानानन्तरं श्रुतं वेदशास्त्रे वृत्तमाचरणम्। सत्यसन्धः सत्यसङ्कल्पः। शुद्धवासाः आर्द्रवासा इति पाठान्तरम्। अन्यदप्याह—तथेति। यथाऽऽहेति,—पैतामह इति शेषः। प्रतीति—चतुर्दिक्षु इति पाठान्तरम्। तथेति समुच्चये। कर्म कार्यमित्याकाङ्क्षायां तत्र द्रव्यप्राह—आज्येनेति, समिति। एतच्चैतयं एवसार्थक्यं व्यनक्त्याह—होमेति,—एतैस्तत्तद्रूपहोमसाधनैरित्यर्थः। उत्तरार्धेऽन्वयोऽस्य। मन्त्रमाह—सावित्र्येति। अथशब्द आनन्तर्ये। एवेन तदभावव्यवच्छेदः। प्रणवेनेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। मुक्तत्वं तृतीयार्थस्तदाह—प्रणवादीति। अथार्थः—पुनरिति—पञ्चादित्यर्थः। स्वाहेति—चतुर्थ्यन्तं इत्यनेन सामान्यार्थकत्वज्ञापकेनार्थं साधुः। प्रसिद्धत्वात् इतिः शब्दार्थमाह—चरूनिति,—चर्वाद्यसम्भव इत्युचितम्। अलाऽऽज्यहविस्समिधां संप्रतिपन्नदेवताकत्वात् मिलितानामेक होमः साङ्गाध्वर्योरिवेति क्वचित्। तत्र। आज्ये "स्रुवेणावद्यति" इति स्रुवस्य चरोः "सक्तुपस्तृणाति" "मध्यात्पूर्वार्धाच्चे हविषोऽवद्यति" "प्रत्यभिघार्य हविः" "अवद्यं च" "एषोऽवदानधर्मः" इत्याश्वलायनादिसूत्रात् स्रुवः समिध्सु असामर्थ्याद्धस्तस्थैव तत्त्वांद्विश्वसाधनकत्वात्सम्बन्धानुपपत्तेः। साङ्गाध्वहोमयोस्तु मुख्य एव साधनत्वात्तन्त्रता युक्ता। तदेतत् व्यनय-

---

१. क. दत्त्वा। २. क. ख. छ. केऽमी। ३. काशं. प्रतिषिद्ध। ४. आ० १. १०, १८। ५. फ. द्विर्ह०।

स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरुरूपत्रयेकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थः । एवं हवनान्तां देवपूजां विधायानन्तरमभियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणमन्त्रसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं शोध्यशिरोगतं कुर्यात् ; यथाऽऽह—"यं[1] चार्थमभियुक्तः स्यात्तल्लिखित्वा तं तु पत्रके। मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम् ॥" मन्त्रश्चायम्—"आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मस्त्वं जानाति नरस्य वृत्तम् ॥" एतच्च धर्मबाहनादि शिरसि पत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वदिव्यसाधारणम् ; यथोक्तम् – "इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥" इति । अनन्तरं प्राड्विवाको घटमामन्त्रयेत्—"घटमामन्त्रयेदेव विधिनानेन शास्त्रवित् ।" इति स्मरणात् । मन्त्रश्च दर्शितः—"त्वं घट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धर्माद्धर्ममूर्तिस्त्वं टंकाराकुटिलं नरम् ॥, भृतो भाव्यसे यस्माद्घटस्तेनाभिधीयसे । त्वं वेत्सि सर्वजन्तूनां पापानि सुकृतानि च ॥ त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥ तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ।" इति । शोध्यस्तु "त्वं तुले" इत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण तुलामामन्त्रयेत् । अनन्तरं प्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकं शोध्य यथास्थानं निवेश्य च घटमारोपयति—" पुनरारोपयेत्तस्मिन् स्थित्वाऽवस्थितपत्रकम् "। इति स्मरणात् । आरोपितं च विनाडीपञ्चकं यावत्तथैवावस्थापयेत्। तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात्—

बालंभट्टी

आह—प्रत्येकमिति। अन्यदाह—एवमिति। शोध्येति,—दिव्यकारिणः शिरसि बध्नीयादित्यर्थः । यथाऽऽहेति,—पितामह इति शेषः। यं चार्थमिति,—यदर्थकर्मकाभियोगविषयीकृतो दिव्यकारी स्यात् इत्यर्थः। पितामहोक्तमेव मन्त्रमाह—मन्त्रश्चेति । आदित्येति,—अभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः। यथोक्तमिति,—पितामहेनेति भावः। आदित्येत्यग्रिमसिदं पद्यम् । चेनाग्रिमसर्वसमुच्चयः । पितामहमेवाऽऽह— घटमिति । दर्शितः—तेनैव भृतः शुची देशेऽवस्थापितःत्वं यस्मात् कुटिलं नरं भावयसे—प्रतिपादयसि तेनेत्यार्थयन्वयः । तमेवाऽऽह—पुनरिति। विशेषमाह—आरोपितं चेति । तत्कालेति—

---

१. क. संज्ञो० । २. ख. यथार्थम० । ३. क. मों हि । महाभारते आदि०.७४. २८. । ४. क. यते । ङ.येत । ५. क. येत । क्र. अभिम० । ६. क. क्रार्थम् । ७. प. ब. त्वमिति सार्त्ति।

"ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम्। विनाड्याः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकाल-कोविदैः॥" इति स्मरणात्। दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः; षट्प्राणा विनाडी; उक्तं च—"दशगुरुवर्णः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका तासाम्। षष्ट्या घटी घटीनां षष्ट्याऽहः खाग्निभिर्दैवसैः॥ मासः" इति। तस्मिंश्च काले शुद्धशुद्धि-परीक्षणार्थं शुचयः पुरुषा राज्ञा नियोक्तव्याः। ते च शुद्धवशुद्धी कथयन्ति। यथोक्तं पितामहेन—"साक्षिणां ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः। ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धाः नियोक्तव्या नृपेण तु॥ शंसन्ति साक्षिणस्सर्वे शुद्धशुद्धौ नृपे तदा।" इति। शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तम्—"तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः। समो वा ह्रियमाणो वा नैव विशुद्धो भवेन्नरः॥" इति। यत्तु पितामहवचनम्—"अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयते।" इति तत्र यद्यभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं बहुत्वं च न दिव्येनावधारयितुं शक्यते, तथाऽपि सकृदमतिपूर्वेणाल्पत्वमसकृन्म-

सुबोधिनी

अथ घटाकृतिर्लिख्यते इति। घटाकृतिः घटप्रकरण एव। षष्ट्याहः खाग्निभिर्दैवसैरीत। अत्र खशब्देन शून्यमभिधीयते। अग्निशब्देन च त्रित्वसङ्ख्या, ततश्चैवं रूपो ऽङ्कः सम्पद्यते—३०॥ १००॥ १०१॥ १०२॥

बालभट्टी

विनाड्यपञ्चकेत्यर्थः। समेवाऽऽह—ज्योतिरिति,—ज्योतिश्शास्त्रविदो ये ब्राह्मणास्तेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः। पदत्रयमित्यन्ये। परीक्षाकालेति—कालस्य परीक्षा परीक्षाकालः राजदन्तादिः; तत्र कोविदैरित्यर्थः। परीक्ष्याः कालेति पाठान्तरम्—तैः परीक्ष्याः सत्य एव विज्ञेया नान्य-थेत्यर्थः। तत्र दशेति,— तया च विनाडीपञ्चकमुच्यते। अहः खाग्निभिरिति—अहः अहोरात्रं; त्रिंशतेति पाठान्तरम्। तस्मिन्निति—विनाडीपञ्चकरूपेत्यर्थः। अलुब्धा इति छेदः। नृपे इति विषयसप्तमी। नृप इति पाठान्तरम्। चोक्तमिति,—नारदे-नेति शेषः। स शुद्ध इति,—विशुद्ध इति पाठान्तरम्। अत्र वृद्धिरूर्ध्वगतिः ह्रासोऽर्वा-गोगतिः, अतो न पूर्वविरोधः। अत एवान्यविरोधे परिहति—एवञ्चेति। न दिव्येनेति,—

1. ग.ङ. "षष्ट्याहोरात्र उक्तश्च। त्रिंशद्दिवसमासः" इति। ख. छ. "खाग्निभिर्दैवसैर्मासः" इति। २. ख. भेद्याः। ३. ख. सङ्ख्य। ४. ना०—१. २८६। ५ इदं मूले नास्ति

तिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति दण्डप्रायश्चित्तात्पत्वमहत्त्वमवधार्यते । यदा चानुपलक्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्ष्यादीनां छेदो भङ्गो वा भवति, तदाऽप्यशुद्धिरेव—"कक्ष्यच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा। रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेत्॥" इति स्मरणात् । कक्ष्यं शिक्ष्यतलम् । कार्कटौ तुलान्तयोः शिक्ष्याधारावीषद्वक्रावायसकीलकौ कर्कटशृङ्गसन्निभौ । अक्षः पादस्तम्भयोरुपरि निविष्टस्तुलाधारपट्टः । यदा तु दृश्यमानकारणक एषां भङ्गः, तदा पुनरारोपयेत्—"शिक्ष्यादिच्छेदभङ्गेषु पुनरारोपयेन्नरम्।" इति स्मरणात् । ततश्च "ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ॥ महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ।" यदा तूत्कृष्टक्षणं घटं तत्रैव स्थापयितुमिच्छति, तदा वायसाद्युपघातनिरासार्थं कपाटादिसहितां शालां कुर्यात्—"विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां घटशालां तु कारयेत्। यत्रस्था नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥ तत्रैव लोकपालादीन् सर्वदिक्षु निवेशयेत् । त्रिसन्ध्यं पूजयेच्चैनान् गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ कपाटबीजसंयुक्तां परिचार-

---

बालंभट्टी

तथा नियमाभावात् । महत्त्वमिति,—इदं च स्थिरःस्थापितपत्रैर्वावकगतमिति भावः । एवं चैतत्परं तत् न तत्परमिति विरोध इति भावः। विशेषमाह—यदा चेति । चः स्वरे। अनुपेति बहुव्रीहिः छेदादिविशेषणम् । तमेवाऽऽह—कक्ष्येति । अस्पष्टत्वादिना भेदानाह—कक्ष्यमिति। घटस्य कर्कटावितिसमासः अन्यथा दोषापत्तेरित्याह-कर्कटाविति।तुलान्तयोः;—संबद्धौ। वैलक्षण्याद्राह—यदा त्विति। तमेवाऽऽह—शिक्ष्यादीति,—अत एव शिक्ष्यमिति व्याख्यातम् ; व्यक्तयभिप्रायं बहुवचनम्; अन्यथाऽनयोरेवेति विरोधः स्पष्ट एवेति भावः । व्यासोऽपि—"कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथाशुद्धिं पुनर्नृपः ॥" इति । कात्यायनोऽपि "शिक्ष्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा वाऽपि गुणस्य वा । क्षुद्रेश्च संशये चैव परीक्षेत पुनर्नरम् ॥" अनेन कारणान्तरमप्युक्तम् । आशुचिस्पोलनमात्रस्य न साङ्गप्रयोगत्वेति प्राच्याः । एवं तु वैगुण्यापरिहारात् साङ्गप्रयोगः भावः वैनायं इति मदनः । तोलनमात्रान्तर्भाव मूलसम्मतम् । शेषं पितामहोऽर्धेव पूरयितुं वणिक्कामाह—तत्रेति,—दिव्यकारीत्यर्थः । उपसंहरति—स एवामिति । ब्रह्मभूयाय—ब्रह्मत्वाय। इच्छति,—राजा । पितामहमाह—विशालामिति,—विस्तृतामित्यर्थः। उच्छ्रिताम्—उन्नताम् । यत्रस्थाः,—घटः। तत्रैव शालावामेव। एतान्—लोकपालादीन् । कपाटबीजेति,—

---

१. क. काष्ठादीनां । ख. कक्षादीनां । २. ख. कक्ष० । ग. ग. कक्षच्छे० । छ. कक्ष्यच्छे० । २. ख. वा । ४. ना.—१ २८४. । ५. ख. कर्क । ६. क. घटः । ७. ख. सतां । ८. ख. ग. सर्वान् । ९ ख. छ. तान् । १०. घ. फ. ग्यपापापरि० । ११. फ. इः प्र० ।

करक्षिताम् । मृत्पानीयाग्निसंयुक्तामश्मन्यां कारयेन्नृपः ॥" इति स्मरणात् । बीजानि यवव्रीह्यादीनाम् । ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ इति घटविधिः ॥

इदानीं क्रमप्राप्तमग्निविधिमाह—

करौ विमृदितव्रीहिर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।
सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्राणि वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥

दिव्यमातृकोक्तसाधारणधर्मेषु सत्सु तुलाविधानोक्तधर्मावहानादादिशब्दः पत्रारोपणान्ते च विश्यन्ते सत्ययमग्निविधौ विशेषः—विमृदितव्रीहेः विमृदिताः विधौर्विताः व्रीहयः कराभ्यां येनासौ विमृदितव्रीहिस्तस्य करौ लक्षयित्वा तिलकालकज्रणाकिण्यादिस्थानेष्वलक्तकरसादिनाऽङ्कयित्वा; यथाऽऽह नारदः "हस्तलक्षेतु सर्वेषु कुर्याद्धंसपदानि तु।"इति । अनन्तरं सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि हस्तयोरञ्जलीकृतयोर्न्यसेत्—"पत्रैरञ्जलि

स यदि तुलित ऊर्ध्वं गच्छेत्तदा शुद्धिः, अन्यथा तु विपर्ययः । यतु वा नारदीयम्— "तुलितो यदि वर्षेत विशुद्धत्वान्न संशयः। समो वा हीयमानो वा न वा शुद्धो भवेत्ततः॥" इत्यनया गत्या शुद्धिवचनं तच्चतुर्थाभिमन्त्रितविषयं द्रष्टव्यम् ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

तप्तायः पिण्डधारणशास्त्रम्—करौ विमृदितव्रीहेरित्यादि ॥ १०३ ॥

कृतव्रीहिविमर्दनस्य तप्तलोहादाहस्पष्टीकरणार्थं हस्तौ कृतवणप्रदेशौ लेखाकरेण

बालंभट्टी

शाकपार्थिवादि ; कपाटोत्थत्राशौचच् । तेन तत्कर्मधारयो वा । परमतात्पर्यमाह— अक्षूण्यामिति ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ इति घटविधिः ॥

सङ्गतिमाह—इदानीं क्रमेति,—उद्देशक्रमेत्यर्थः । अत्र प्रागुक्तं सर्वं सामान्यमपेक्षितमित्याह—दिव्येति । पणान्ते च विधौ सतीति पाठः,—विधिः प्रकारः । पणान्त विश्यन्ते सत्ययमिति पाठान्तरम् । लक्षयित्वेत्य व्याख्या—तिलकेति,—लक्षदर्शनलक्ष्योरिति धात्वर्थानुसाराद्याह—अङ्केति । अङ्कयित्वेति पाठान्तरम् । हंसपदानीति पाठः,—तदाकाराणि चिह्नानीत्यर्थः । ततः इत्यस्य व्याख्या—अनन्तरमिति । पूर्वं द्विवचनस्यैव सत्त्वाद्याह—हस्तयोरिति । तत्र विशेषमाह—अञ्जलीति । नारदमेवाऽऽह—पत्रैरिति ।

१ क. ज. दीनि । २. ख. दिव्यमा० । ३. ख. ज. विध० । ४ —१. १०१. ।

मापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैः । " इति स्मरणात् । तानि च हस्तसाहितानि सूत्रेण तावद्वेष्टयेत् यावत्स्यश्वत्थपर्णानि—सप्तकृत्वो वेष्टयेदित्यर्थः; सूत्राणि च सप्त शुक्लानि भवन्ति—"वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः ।" इति नारदवचनात् । तथा सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूर्वापत्राणि चाक्षतांश्च दध्यक्तानक्षतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यसेत्—"सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् । दूर्वाया: सप्त पत्राणि दध्य- 6 क्तांश्चाक्षतान्न्यसेत् ॥ " इति स्मरणम् । कुसुमानि च विन्यसेत्—"सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान्सुमनो दधे । हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणाऽऽवेष्टनं तथा ॥" इति पितामह वचनात् । सुमनसः पुष्पाणि । यदपि स्मरणम्—"अयस्तलं तु पाणिस्थामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । अन्तर्हितं रहःशुद्धमदग्धः सप्तमे पदे ॥" इति, तदप्यश्वत्थपत्राभावे अर्कपत्र विषयं बोदितव्यम्—अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यत्वावगमात्,—"पिप्पला 10 ज्ञायते वह्निः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः । अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्विन्यसेद्बुधः ॥" इति ॥१०३॥

लक्षयित्वा ससाक्षरस्य पत्राण्यन्धीय हस्तयोराधाय सप्तकृत्वः सूत्रेण वेष्टयित्वा वह्न्यमाणलोहपिण्डार्पणनिपुणं लोहकारं गृहीततप्तलोहमण्डलिकस्थितस्य समीपे प्राङ्मुखं कुर्यात् १०३ ॥

बालंभट्टी

तावदिति क्रियाविशेषणमित्याह—तावदिति । तात्पर्यमाह—सप्तेति । तावत्तां सूत्राणां समाहारः तावत्सूत्रम् ; तेन तावत्सूत्रेण । सप्तसृत्वा सकृद्वेष्टयेदित्यर्थः इति मदनः । वेष्टनसङ्ख्यासूक्ता तथैव च स्पष्टार्थं सूत्रस्य सङ्ख्यां वर्णं चाऽऽह—सूत्राणि चेति, — वेष्टननिष्टप्तलक्षुधारोपेण सप्तसूत्राणि चेत्यर्थः । विशेषमाह — तथेति । नारदमेवाऽऽह—सप्तेति । अथ — समुच्चये । सप्तेत्यस्योभयत्रान्वयः । अक्षतानां स्पर्शं द्रैविध्यमुक्तमनेन ; अत एव दध्ये दध्यक्षतान् तथा च पूर्वैकदाक्यता । आवेष्टित मित्यत्र भावे क्तः आवेष्टनमिति पाठान्तरम् । सुमन इति जातावेकवचनमित्याह—पुष्पाणीति । पितामहविरोधं मूलस्य निराचष्टे—यदपीति । अतुल्यार्थत्वेन विकल्पो नेति सूचयन्नाह— अश्वत्थेति । पितामहेति,—पितामहकर्तृकतत्प्रशंसावचनेनेत्यर्थः । तदेवाऽऽह—पिप्पलादिति । ॥ १०३ ॥

---

१. ख. पर्णानि । २. ग । ३. क. ङ. 'वि' नास्ति । ४. "सप्त पिप्पल.....कुसुमानि च विन्यसेत् ।" इति च. छ. पोर्नास्ति । ५. क. ङ. छितं । ६. फ. त्र पाठादिः तेन० ।

कर्तुरुत्थमिमन्त्रणमाह—

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥१०४॥

अग्ने त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानामन्तः शरीराभ्यन्तरे चरसि उपयुक्तान्नपानादीनां पाचकत्वेन वर्तसे । पावक शुद्धिहेतो, कवे क्रान्तदर्शिन्, साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि । पुण्यपापेभ्य इति त्यब्लोपे पञ्चमी । पुण्यपापान्यवेक्ष्य सत्यं ब्रूहि दर्शयेत्यर्थः । अयःपिण्डे त्रिभिस्तापैः तप्ते सन्दंशेन पुरत आनीते कर्ता पैक्षिममण्डले प्राङ्मुखस्तिष्ठन् अनेन मन्त्रेण अग्निम् अभिमन्त्रयेत्; यथाऽऽह नारदः—"अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितम् । तापे तृतीये संताप्य ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम् ॥" इति । अस्यार्थः— लोहशुद्ध्यर्थं सुतप्तं लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य सन्दंशेन गृहीत्वा पुरत आनीते, सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं "त्वमग्ने सर्वभूतानाम्" इत्यादिमन्त्रं कर्ता ब्रूयादिति ।

इतरोऽपि प्रागुक्तनियमवानुदङ्मुखोऽयःपिंडमीक्षमाणः कृताञ्जलिर्ब्रूयात्—**त्वमेव सर्वभूतानामित्यादि ॥ १०४ ॥**

बालंभट्टी

कर्तुरिति-प्राङ्निर्वाकस्य तु अग्ने वक्ष्यमिति भावः। मम त्यकिरन्न बीजम्। सर्वपदोक्तेराह —जरेत्यादि। चरसीत्यस्य लक्षणमाह—उपयुक्तेति,-भुक्तादीत्यर्थः। साग्नेप्रायावदेशेपणद्वयमित्याह—पावकेत्यादि। साक्षिवत्—साक्षिणो यथा कथयन्ति ; अनेनास्यामे एवान्वयो न पूर्वत्रापीति सूचितम्। यथाश्रुते पञ्चम्यानुपपत्तेराह—पुण्येति। साक्ष्यनुरोधेन तयोक्तावपि प्रकृते तदर्थासम्भवादाह—दर्शयेत्यर्थ इति। ममेति,—शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। विशेषमाह—अयःपिण्डे इति । तापैः क्रियारूपैः । अनेन —प्रागुक्तेन । तीर्त्यर्थं फलितमाह—लोहेति । तृतीय इति,— अधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी सत्यपुरस्कृतत्वमविवक्षितं ; किन्तु तद्विशितत्वमात्रं विवक्षितमित्याह—सत्यशब्दयुक्तमिति । मन्त्रो विशेष्य इत्याह—त्वमिति । अत्र सुरक्षितत्वम् अतिशयिततापकृतमेव; अत एव तस्य सस्फुलिङ्गत्वम् । सुरक्षितमिति पाठान्तरम् । "जात्यैव लोहकोरो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि। वह्नप्रयोगग्रहान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् ॥" इति अग्निवर्णमित्यतः पूर्वपठ्यम् । विशेषान्त-

१. ख. सतते । २. क. पाश्चि० । ३.—१. २८८, २८९ । ४. क. तापत्रयफलमाह ।

प्राङ्विवाकस्तु मण्डलभूभागादक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधाय 'अग्नये पावकाय स्वाहा' इति आज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयादग्नौ—"शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्।" इति स्मरणात्। हुत्वा च तस्मिन्नग्नावयः-पिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिंस्तप्यमाने धर्मवाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तविधिं विधाय तृतीये तापे वर्तमाने अयःपिण्डस्थमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत्— "त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे। त्वं मुख सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम्॥ जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम्। पापं पुनासि वै यस्मात्-स्मात्पावक उच्यसे॥ पापेषु दर्शयात्मानमग्निष्मान् भव पावक। अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्। त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः॥ व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति। तदेनं संशयाद्दस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥" इति॥ १०४॥

अपि च—

तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम्।
अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि॥ १०५॥

लोहकारोऽपि—

तस्येत्युक्तवतो लोहमित्यादि॥ १०५॥

बालंभट्टी

रमाह—प्राङ्विति। मण्डलेति,—यावति भूप्रदेशे मण्डलानि तत इत्यर्थः। नारदमेवाऽऽह—शान्त्यर्थमिति। तापत्रयमप्यत्रेत्याह—हुत्वेति। विधिमिति,—पूर्वोक्तप्रकारं कृत्वेत्यर्थः। सप्तिसप्तमी। उभयत्र विशेषणेन मुख्याग्निनिरासः। प्राङ्विवाक एवात्र कर्ता—त्वाबलात्। नारदमेवाऽऽह—त्वमग्ने वेदा इत्यादि। त्वं मुखं ब्रह्मेति,—त्वयि होमेन देववक्त्रेत्वामपि तृप्तेरिति भावः। पापेषु पुरुषेषु। चरसि वर्त्तसे। साक्षिवत् अन्तर्यामिवत्। देवेति,—ज्ञानीति शेषः तत्स्थाने तत्पाठो वा॥ १०४॥

मूलकृदन्यदप्याहेत्याह — अपि चेति। समभिव्यख्य व्याख्या—

१. ख. देवा०। २. क. त्वमग्ने छ. त्वमग्ने तानि। ३. ख. ठ. ज. मानवाः। ४. वि. द्विप्रा।

तस्य कर्तुरित्युक्तवतः "त्वमग्ने सर्वभूतानाम्" इत्याद्यभिमन्त्रणं कृतवतो लौहं लौहविकारं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलसम्मितं सममस्रराहितम्, सर्वतश्च समं वृत्तं श्लक्ष्णं च तथाऽष्टाङ्गुलायामम्—"अस्रहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमथोन्मथम्। पिण्डं तु तापयेद्वह्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम्॥" इति पितामहस्मरणात्; अग्निवर्णमग्निसदृशमुभयोर्हस्तयोरधस्थपत्रादधिदूर्वाचन्तरितयोर्न्यसेत् निक्षिपेत्प्राड्विवाकः॥ १०५॥

ततः किं कुर्यादित्यत आह—

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत्।

स पुरुषस्तत्तं लोहपिण्डं अञ्जलिना गृहीत्वा सप्त मण्डलानि शनैर्व्रजेत्। एवकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानतिक्रमणं च दर्शयति; यथाऽऽह पितामहः—"न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदम्।" इति॥ १०५॥

सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदित्युक्तम्; तत्रैकैकं मण्डलं क्रियमाणं मण्डलयोरन्तरे च क्रियमाणकामेत्यत आह—

षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम्॥ १०६॥

षोडश अङ्गुलानि यस्य तत् षोडशाङ्गुलकम्; षोडशाङ्गुलप्रमाणं

स तमादाय सप्तैवेत्यादि॥ १०६॥

बालभट्टी

अस्रराहितमिति,—कोणरहितमित्यर्थः। अर्धान्तरमाह—सर्वतश्चेत्यादि। तत्र वृत्तं श्लक्ष्णं चेति। विशेषमाह—तथेति। पैतामहे सममित्यस्य द्विरुक्तिरस्रहीनमित्यस्य चोक्तिरिति प्रागुक्तार्थलाभः। अस्राहीनमिति पाठं धृत्वाऽस्रिकोणरहितमिति व्याख्यातवान् कल्पतरुः। अग्निवर्णवस्त्र प्रकारान्तरेणापि संभवादाह— अग्निसदृशमिति,—दाहकतया तत्तुल्यमित्यर्थः। न्यासस्थासंभवादाह —[1]निक्षिपेदिति। प्राड्विवाक एवात्र कर्तेत्याह— प्राडिति॥ १०५॥

तत इति—तत्र निक्षेपानन्तरमित्यर्थः। कर्तेति शेषः। एवाधिक्यं परिहरति— एवेति॥ १०५॥

सङ्गतिमाह— सप्तैवेति। किं कियत्। तस्योभयप्रतियोगिकत्वादाह —

---

१. प. फ. कोपर०। २. प. फ. इति क्षिपेदिति।

मण्डलं बोद्धव्यम्। मण्डलयोरन्तरं मध्यं च तावदेव। षोडशाङ्गुलकमेव सप्तमण्डलानि व्रजेदिति वदता प्रथममवस्थानमण्डलमेकमुक्तम्, अतश्चाष्टमण्डलानि षोडशाङ्गुलकानि; मण्डलान्तराणि तु सप्त तावत्प्रमाणानि; एतदेव नारदेन परिसंख्यायोक्तम्—"द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम्। सप्तभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम्॥ चत्वारिंशत्समाधिकं भूमेरङ्गुलमानतः।" इति। अयमर्थः—अवस्थानमण्डलात्षोडशाङ्गुलान्मण्डलान्तरमन्यन्मण्डलम्, द्वितीयाद्येकमेकं द्वात्रिंशदङ्गुलं सान्तरालं, तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलम्। गन्तव्यानि च सप्त मण्डलानि सान्तरालानि द्वात्रिंशदङ्गुलान्येवमष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुलमानतोऽङ्गुलमानामिति सार्वविभक्तिकस्तसिः। अस्मिंस्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं विधाय द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलभूमागानामेकमेकं भूभागं द्विधा विभज्यान्तरालभूभागान् षोडशाङ्गुलप्रमाणांश्च विहाय मण्डलभूभागेषु द्विषोडशाङ्गुलप्रमाणेषु गन्तृपदप्रमाणानि सप्त मण्डलानि कार्याणि; यथा

बालंभट्टी

मण्डलयोरिति। प्रमाणार्थकाङ्गुलशब्दोऽत्रान्तो नित्यक्लीबः मण्डलान्तरम् अन्यत् मण्डलम्। सर्वमिति न्यायेनाऽऽह—तावदेवेति। नूनतां विरोधं च परिहरति—सप्तेति। उक्तम् उक्तप्रायम्। फलितमाह—अतश्चेति। मण्डलान्तेति—मण्डलानामन्तराणीत्यर्थः तु उक्तवैलक्षण्ये। तदेवाऽऽह—सप्तेति,—तेन मेव सप्तत्वादिति भावः। परोति,—उभयसङ्ख्यामेकीकृत्येत्यर्थः। मण्डलान्तरम्—अन्यत् मण्डलम्। उक्तरीत्या मैण्डलस्य द्वात्रिंशदङ्गुलत्वस्य बाधितत्वादाह—अयमर्थ इति। उक्तहेतोरेवाऽऽह—सान्तरालामिति। पर्यवसितमाह—तदेवमिति। अष्टाभिरित्याद्यर्थमाह—एवमिति,—उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। चत्वेति,—बहुवीहिः। विभक्त्यन्तसाधोग्यत्वादाह—मानमिति। इतिरर्थेलमाहेति। तदुपपत्तिमाह—सौवेति। अस्मिंस्तु पक्षे इति—द्वितीयादिमण्डलानां द्वात्रिंशदङ्गुलत्वमिति नारदोक्तपक्षे स्थित्यर्थः। कार्याणीति,—अन्यथा प्रागपि। ततः पादप्रक्षेपसंख्यावादुक्तरूपक्षतो भेदापत्त्या तद्विरोधापत्ति-

---

१. "षट्पञ्चाशत्तमधिकं भूमेस्तुपरिकल्पनम्।" इति (पाठान्तरम्) २. क. ख. ग. ङ. च. ज. अष्टाभिः। ३.—१. २७५. २७६। ४. ग. भूतभू०। ५. ग. मानमण्डलाच्चित्र्य। ६. फ 'मण्डलस्य' इत्यादि 'अष्टाभिरित्याद' इत्यन्तं नास्ति। ७. फ. आद्यादित्वात् अस्मिं०। ८. फ. वाप्यूलोक्तरूप०।

तैनैवोक्तम्-"मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पदसम्मितम्।" इति । यत्तु पितामहेनोक्तम्
"कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा॥ आग्नेयं मण्डलं चाऽऽद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम्॥
तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम्। पञ्चमं चिन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते॥ सप्त-
मं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं तथा। नवमं सर्वदैवत्यमिति दिग्वदिदो विदुः॥ द्वात्रि-
5 शद्धस्तं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम्। अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम्॥ षट्पञ्चा-
शत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना। कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः॥
मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः॥" इति। तत्रैवमं सर्वदैवत्यमपरिमि-
ताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विहायाष्टाभिर्मण्डलैरष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणै-
रङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते। तत्रापि गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि। यतः
10 प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिप्तेति न विरुद्धयते। अङ्गुलप्रमाणं च—"तिर्यग्यवोदराण्यष्टा-
वूर्ध्वा वा ग्रैवयस्त्रयः। प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः॥ हस्ते वितस्तिर्दैतर्य
दण्डो हस्तचतुष्टयम्। तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयम्॥" इतिवोद्धव्यम्॥ १०६॥

बालंभट्टी

इति भावः। तैनैव—नारदेनैव। सम्मितं—तुल्यम्। यदि शोध्यपदं षोडशाङ्गुलार्दाधिकं,तदा-
नन्तरं षोडशाङ्गुलान्यूनमेव भवति यदिशोध्यपदं षोडशाङ्गुलादल्पं, तदा विपरीतं कार्यम्
इति भावः। एवं मूलोक्तपक्षेऽपि पदप्रमाणमेव आन्तरमण्डलं तन्मध्ये कार्यमिति बोध्यम्।
अन्यविरोधं परिहरति — यत्त्विति । कारयेदिति,—" आग्नेयेऽपि प्रवक्ष्यामि यथा-
वच्छास्त्रचोदितम्।" इत्यादिः मदनरत्ने तु " अष्टमं सर्वदैवतम्। पुरस्तान्नवमंयतु तन्म-
ध्यार्थिनं विदुः॥ मूहूर्त्तमयेन तु कृतान्यञ्जैः पर्युक्षितानि वा॥" इति पाठः मण्डलानां परिमा-
णमाह—द्वात्रिंशदिति,—हस्तं प्राशुकरीत्या बोध्यम्। प्रचोदिता इति " विन्यसेच्च
पदं तेषु कर्त्ता निर्थमिति स्थितिः।" इति शेषः। ननु नवानां मन्डलानां स्वयमुक्तव्यादाह
भिस्त्रिंशयुक्तम्; किञ्च प्राशुकरीत्या योजने चत्वारिंशदधिकमित्युचितम्; अन्यथा
ततोऽप्यधिकत्वापत्तिरत आह—तत्र नवममिति। तत्सहस्रयोर्क्तः पाठान्तरानुरोधाच्चाऽऽह—
अपरीति। मूलादीविरोधं समाधत्ते—तत्रापीति,-नवस्वपीत्यर्थः। एवं चैं "चत्वारिंशत्" इति
नारदीयं अष्टमन्तवमम्मण्डलान्तरालभूभागं विहाय बोध्यम्—तस्य गमनानर्हत्वात्; एवं च
" चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पना ॥ " इति कल्पतरूक्तपाठेऽपि आद्यमध्यस्था-
न्तमण्डलं विहायाङ्गुलपरिमाणे बोध्यम्—प्रमाणं चेति, बोद्धव्यमित्यन्वयः॥ १०६॥

१.—ना० १. २९९। २. ग. च. स्मृतद्। ३. क. तत्र नव०। ४. क. लाधिकम्। ५. क. 'च' नास्ति।

सप्त मण्डलानि कृत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह—

मुक्त्वाग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।

अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डले अग्नितप्तमयःपिण्डं त्यक्त्वा कराभ्यां व्रीहीन्मर्दयित्वा अदग्धहस्तश्चेच्छुद्धिमाप्नुयात्। दग्धहस्तश्चेदशुद्ध इत्यर्थसिद्धम्। यस्तु सन्त्रासात्प्रस्खलन् हस्ताभ्यामन्यत्र दह्यते तथाऽप्यशुद्धो न भवति; तथाऽऽह कात्यायनः-"प्रस्खलनाभिशास्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते। अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत्॥" इति॥ १०६॥ 5

किंच—

अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेत्॥ १०७ ॥

यदा गच्छतोऽन्तराष्टममण्डलादर्वागेव पिण्डः पतति दग्धादग्धत्वे वा संशयः, तदा पुनर्हरेदित्यर्थप्राप्तमुक्तम्। अत्र चायमनुष्ठानक्रमः—पूर्वभूतशुद्धिं विधायापरैर्व्रीहिभिर्मण्डलानि यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रैस्तत्र संस्कृत्याग्निमुपसमाधाय शान्तिहोमं निर्वर्त्य अन्वाधायःपिण्डं निधाय धर्मावाहनादिसर्वदेवतापूजानन्तरं निर्वर्त्य, उपोषितस्य स्नातस्याऽऽर्द्रवाससः पश्चिमे मण्डले तिष्ठतो व्रीहिमर्दनादिकरसंस्कारं विधाय प्रतिज्ञापत्रं समन्त्रकं कर्तुः शिरसि बध्वा प्राङ्मुखस्तूष्णीं तापेऽग्निमभिमन्त्र्य ततमयःपिण्डं सन्दंशेन गृहीत्वा कर्त्रभिमन्त्रितं 10 15

मुक्त्वाग्निं मृदितव्रीहिरित्यादि ॥ १०७ ॥

बालंभट्टी

ससेति,—नन्वित्यादिः। भिन्ने पदे मुख्यस्य तस्याभावादाह—तप्तमय इति। तात्पर्यार्थमाह—मैवेति,—शान्तस्तु प्रागुक्त एव। प्रकृतत्वादाह—अदग्धहस्तश्चेदिति। अथेति,—विनाऽपि मूले प्रत्ययं तस्य सिद्धत्वम्। विशेषमाह—यस्त्विति। स्खलनेति,—अभिशस्तः संत्रासात् प्रस्खलन् सन् यदि हस्ताभ्यामन्यत्रेत्यान्वयः। मूले हस्तीति जातावेकवचनम्। तस्येति शेषत्वविवक्षया षष्ठी। अयःपिण्डमिति शेषः। राजेति भावः॥ १०६॥

मूलोक्तमन्वदाह—किं चेति। गच्छत इति,—इत्याभ्यामिति शेषः। नायमपूर्वो विधिरित्याह— अर्थेति। स्पष्टार्थमाह—तत्र चेति,—अग्निविधिविषये इत्यर्थः। अधिदेवताः अग्न्यादयः। विधाय कारयित्वा। गृहीत्वेति,—तत्रुरतः समानीतमिति शेषः॥

१. क. शुद्धो न भवति ; यथाऽऽह घ. अदग्धश्शुद्धिमाप्नुयात्; २. चित्रं तं। ३. ख. य परे०। ४. क. ख. छ. 'मन्त्रैः' इति नास्ति। ५. क. मर्दनादिसंस्कारम्; ख. दिर्कं करस०। छ. दिर्कं संस्का०। ६. फ. वोंहीनिति। ७. फ. विनापि प्रत्ययमिति मूले तस्य साधुत्वम्। विशे०। ८. अनेन मिता० 'हस्ताद्यत्र' इति पाठो लभ्यते। ९. मिता० 'अत्र च' इति।

तस्याङ्कौ निदध्यात् । सोऽपि मण्डलानि सप्त गत्वा नवमे मण्डले प्रक्षिप्यादग्धः शुद्धो भवतीति ॥१०७॥ इत्यग्निविधिः ॥

संप्रत्युदकविधिमाह—

सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् ॥ १०८ ॥

हे वरुण सत्येन माऽभिरक्ष त्वमित्यनेन मन्त्रेण कमुदकमभिशाप्याभिमन्त्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य पुरुषस्योरू गृहीत्वा शोध्यो जलं प्रविशेत् जले निमज्जेत् । एतच्च वरुणपूजायां सत्याम्—"गन्धमाल्यैः सुरभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः॥" इति नारदस्मर-

---

कृतलक्षणौ हस्तौ दर्शयित्वा पुनश्च मृदितवोहिरण्यश्लक्ष्णदाहः पराजयश्च श्लकलाटस्वेदादिलक्षणहीनः कृतकादिदाहशान्तिमुक्तं ह्युद्दिश्यान्यतरः दाहसंशयान्तरापिण्डपतनयोस्तु पुनः स्त्रियाः सप्तरात्रे वा स्त्रीत्वन्तरानुसारात् करणमवश्यम् ; सुष्ठमन्यत् ॥१०५॥१०६॥१०७॥

प्रागुक्तनियमवानेव नृपब्राह्मणादाधिष्ठितमुदकान्तं गत्वा ततः—**सत्येन माभिरक्षस्वेत्यादि ॥ १०८ ॥**

बालंभट्टी

सोऽपि कर्तोऽपि ॥ १०७ ॥ इत्यग्निविधिः ॥

सङ्गतिमाह—संप्रतीति। मामित्यस्य मेत्यादेश इत्याह—मामिति,—ततँ एव कर्तरयं मन्त्रः। इतीत्यस्य व्याख्या—अनेन मन्त्रेणेति। कम् इत्यस्य च उदकमिति। पाद्यनामेनकार्यत्वादाह— अभिमन्त्र्येति। पुरुषेति,— यस्य कस्यचिद्वर्णीयस इत्यर्थः। अत एव "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो राजद्वेषविवर्जितः। नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाणुवद्धजी॥" इति नारदः । तद्ग्रहणेचरं प्रवेशस्यासंभवादाह— निमज्जेदिति । क्रममाह—प्रागुक्तेतच्चेति;—कार्यामिति शेषः। एवमग्रेऽपि ।प्रकुर्वीत इति—इदादित्यर्थः; अत एव "स्थापयेत् प्रथमं तोयं लम्भवत् पुरुषं नृपः। आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणम् ॥" अत एव वरुणायेति चतुर्थी उक्तहेतोरेवोक्तम् —आदाविति । समेति,—प्राङ्विवाक

१.क. निङ्क्ष्यि। २.क०हीत्वा तु ज०। ३. ख. घ. छ.ज. ग्यामभि०। ग. मा मां अभिर०। ४.म. ०णोदकस्थस्य। क. च. छ स्थस्य पुरुषस्य। ५. अयं श्लोको नारदीये नोपलभ्यते। ६.फ. कर्तोऽपि: एवं आपि ॥ १०७ ॥ ७. फ. अत एव। ८. मिता० 'प्राग्वत्' इति नास्ति । ९. फ. 'अत एव' स्थाने 'प्राग्वदेवाऽऽह—तथा ' इत्यर्धं नास्ति ।

णात् । तथा साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रप्रतिज्ञापत्र-शिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च । तथा—"तोयं त्वं प्राणिनां प्राणः सुहृद्यं तु निमित्तम् । शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥ अतस्त्वं दर्शयाऽऽत्मानं शुभाशुभपरीक्षणे॥" इति प्राङ्निवाकेनोदकाभिमन्त्रणे कृते शोध्यः "सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुण" इत्युदकं प्रार्थयते । उदकस्थानानि च नारदेनोक्तानि--"नदीषु तत्सुवेगासु सागरेषु ह्रदेषु च । ह्रदेषु देवखातेषु तडागेषु सरस्सु च ॥" इति । तथा पितामहेनापि—"स्थिरतोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणि न चाल्पके । तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते॥ देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम्॥ आहार्यं वर्जयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च॥ आविशेत्सलिले नित्यमेषपङ्क्तिर्विधीयते॥" इति। आहार्यं तडागादिभ्य आहृतं तात्रकटाहादिक्षिप्तं जलम् । नाभिप्रमाणोदकस्थश्च यक्षियवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवष्टभ्य प्राङ्मुखस्तिष्ठेत्,—"उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च।" इति स्मरणात् ॥ १०८ ॥

ततः किं कर्तव्यमित्यत आह—

समकालमिषुं मुक्त्वा मानीयान्यो जवी नरः ।

लक्ष्मणाभिरक्षस्व वरुणेत्येवमन्त्रजपेन उदकमभिमन्त्र्य नाभिप्रमाणोदकस्थस्य अतिदक्षस्य बलिनः पुरुषस्य ऊरू हस्ताभ्यां गृहीत्वा उदकं प्रविशेत। पुनर्मैत्रेणमादरार्थम्॥ १०८॥

मध्यमेन च धानुष्केण धनुषा च मध्यमेन निमज्जतः—**समकालमिषुं मुञ्चमित्यादि ॥ १०९ ॥**

बालभट्टी

इत्यर्थः । प्राग्वदेवाऽऽह-तथेति । "ततस्त्वावाहयेद्देवान् सलिले चात्मनश्चैव ।" इति पितामहः । देवान् धर्मावाहनादिशिरःपत्रावसानान्तं कुर्यादित्यर्थः । अन्यदप्याह—तथेति। इति—अनेन मन्त्रेण । च स्वयं। वहेद्वु,-भ्रंस्वणेषु।चेति पाठः वेति पक्षेऽग्निमेऽपि स्त्रैत्र । तथा तद्वत् । नापि,-उक्तमित्यस्यानुषङ्गः।ग्राहो—मकरः । अल्पक इति—कुत्सायां कन् । जलैकेति--मध्यमपदलोपी समासः। नित्यं-सर्वतः । आहृतम्—आनीतम्। विशेषमाह—नाभीति । धर्मस्थूणां—धर्मप्रतिमां "सूर्मी स्थूणाऽऽप्रतिमा" इत्यमरः । अवष्टभ्य धारणात्मकसंयोगविशेषः । नारदआह— उदके इति,— नाभिदघ्न इत्यर्थः ; तथा च साऽपि कृत्वा तत्राऽऽर्द्रो स्यान्नेति भावः॥ १०८ ॥

समकालमिति गमनक्रियाविशेषणम् । तच्च साकाङ्क्षमिति प्रकृतत्वादाह—

---

१. क. क्रैस्तु । २. दकमित्यनेन कृते । ३. क. ख. प्रार्थयेत् । ४. च महे० । ५.-१. ३०५. । ६. क. च. वर्जितम् । ७. प. प्रस्तरेषु । ८. द्वि वै. ३५. ।

गते तस्मिन्निमज्ज्याङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् अविन्येकस्मिन्पुरुषे अन्यो जवी शरपातस्थानस्थितः पूर्वमुक्तमिवुमानीय जले निमज्ज्याङ्गं यदि पश्यति, तदा स शुद्धो भवति। एतदुक्तं भवति—विद्ध शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तस्मादाय तत्रैव तिष्ठति। अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति। एवं स्थितयोस्तयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति। तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानं गच्छति। शरग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदाशुद्धो भवतीति। एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—"गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनम्। गच्छेत्तोरणमूलात्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः॥ तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम्। गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः॥ आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले। अन्तर्जलगतं सम्यक्तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत्॥" इति। जविनोश्च पुरुषयोर्निर्धारणं

बालंभट्टी

मैज्जनेति। गते इति,—मध्यमशरपातस्थानं प्रतीति भावः। तस्मिन् इत्यस्य व्याख्या—अविन्येकस्मिन्पुरुषे इति,—नर इति लब्धमिदम्। अत एवाऽऽह—अन्य इति। तदर्थमाह—शरेति अर्शआद्यच्। तत्र तथा। आनीयेति—यतस्स गतस्तत्राऽऽनीयेत्यर्थः। जले निमज्ज्याङ्गं,—सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिः। जलेनिमज्जनमभिते पाठोऽपि अर्शआद्यच्। तत्र तद्विशिष्टं जलं पश्यतीत्येवार्थः। यद्वा निमज्जनं कर्णाद्याभिप्रायम्। दर्शनं मरुलकाभिप्रायामि त्यनुपदं स्फुटीभविष्यति। अस्यद्वतया सर्वत्रप्रतीरेराह—एतदिति। त्रिष्विति,—अत एव "अच्चु प्रवेश्य पुरुषं प्रक्षिपेद् सायकत्रयम्। " इति बृहस्पतिः। एकः पुरुषः। पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिणा लब्धं स्थानं विशिनष्टि—तोरणेति "तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारम्" हैत्यमरः। स्थितयोरिति,—तयोः सतोरिति भावः। तृतीयेति,—तोरणमूलस्थितप्राड्विवाकसंबन्धिकृतीयकरतालिकासमकालमित्यर्थः। तत्समेति,—कार्य्यायनोऽपि—"क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकम्।" इति। क्षिप्तेषु शरेषु खलु मज्जनं गमनं च तृतीयकरतालिकासमकालिकं 'कार्यमित्यर्थः। प्राप्ते सति। प्राप्य लब्ध्वा। अदर्शनेहेतुमाह—अन्तरिति। इतिः तत्समाप्तौ। प्रागुक्तहेतोरेवाऽऽह—स्पष्टीति। सम् समकालम्। गमनेति समाहारद्वन्द्वः। गते तस्थानं प्राप्ते सति। अदर्शनहेतुमाह—अन्तरिति,—सम्यगन्तर्जलगतमि-

---

१. विश्व० गतेऽन्यस्मिन्। २. 'यिमज्जन' इति मूलेऽ. हि. पु १९.। ४. क दृश्ने है०।

कृतं नारदेन—"पञ्चशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे । तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात् ॥" इति । तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम्—"गत्वा तु तज्जलस्थानतटे तोरणमुच्छ्रितम् । कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ ॥" इति नारदस्मरणात् । शरत्रयं वैणवं च धनुर्मञ्जुलद्वन्द्वैः श्वेतपुष्पादिभिः प्रथमं संपूजयेत्—"शरान् संपूजयेत्पूर्वं वैणवं च धनुस्तथा । मञ्जुलैर्धूपपुष्पैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥" इति पितामहवचनात् ॥ धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च नारदेनोक्तम्—"रं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् । मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥ मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिप्तेषु शरत्रयम् । हस्तानां तु शते सार्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥ न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिप्तः सायकस्तथा।" इति । अङ्गुलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं क्रूरं धनुः।एवं षट्शतं पञ्चशतं च; एवं चैकादशाङ्गुलाधिकं हस्तचतुष्टयं क्रूरस्य धनुषः प्रमाणम्। मध्यमस्य दशाङ्गुलाधिकम्; मन्दस्य नवाङ्गुलाधिकमित्युक्तं भवति । शराश्चानायसाश्च वैणवाः कार्याः;—

बालंभट्टी

ति मस्तकस्यापि निमज्जनादिति भावः । एतदशायैनैव यदि न पश्यतीत्युक्तम् । अत एव मूलधिरोधी नेति भावः । नारदोऽपि[1]—"शरक्षेपणस्थानाद्गुवा जवसमन्वितः । गच्छेत्परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥ मध्यमं शरमादाय पुरुषो यस्तथाविधः । प्रत्यागच्छेत् वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥" गतः आगतः, अन्यत्र प्रापदत् । विशेषणेऽप्येवम्—जविनोश्चेत्यादिना । च स्वर्थे । एवमप्रेऽपि । तत्र हेतुमाह —शरेति । फलमपीह हेतुः तदूपहेतोस्तावेव नियोक्तव्यावित्यर्थः । संशोध्येति,—तस्य यौ कर्णावित्यर्थः। शोध्यकर्णेति पाठान्तरम् । तज्जलेति,—दिव्यजलसमीपभूप्रदेशमित्यर्थः । अत एवाऽऽह—तटे इति । उच्छ्रितं शोध्यकर्णप्रमाणमुच्छ्रितामित्यर्थः । विशेषमाह—शरेति । वैणवं भङ्गुलेत्यर्थः । तत इति,—अत एव पूर्वमुक्तम् प्रथममिति; विशेषमाह—धनुरित्यादिना विध्यन्तेन । विधिः प्रकारः । त्रैविध्यफलमाह—मध्यमेन चेति; चः स्वर्थे। एवमप्रेऽपि, एवार्थो वा । द्वितीयः पादपूरणे । किं कृत्वा क्रियत इत्यत आह—हस्तानामिति; तथा किं च। न्यूनाधिके तस्मिन् सति सायकाद् क्षिप्तो दोषः स्यादित्यर्थः। सप्तशतमित्यादेः भिन्नपदत्वे बहुवचनापत्तिः; समाहारद्विगौ वीप्सापत्तिरसंभवापत्तिश्चेति सप्ताधिकशतोक्तांगुलप्रमाणमित्यर्थो वाच्योऽतस्तदुक्तमाह—अङ्गुलानामिति। शतमिति,—यस्य तदिति

---

१. क. पुष्पधूपैश्च । २. प. विरोधिनेति । ३ १. ३०९—१०. । ४. क. आगत इत्यादि प्रापत् । ५. प. प्रयोगविधा० । ६. क. त्यादिवोच्चोऽथेस्तत्कलि ।

"२रार्तैश्चानायसाःशस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये। वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेत्रा तु सुदृढं क्षिपेत्॥" इति स्मरणात्। क्षेत्रा तु क्षत्रियः,तद्वृत्तिर्वा ब्राह्मणः सोपवासो निशोत्कर्त्तव्यः; यदाह—"क्षेत्रा च क्षत्रियः प्रोक्तस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा।अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेत्॥" इति। त्रिषु मुक्तेषु मध्यमः शरो ग्राह्यः "तेषां च प्रेषितानां च शराणां शास्त्रचोदनात्। मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसा॥" इति वचनात्। तत्रापि पतन स्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात्—"शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत्। सर्पन् सर्पन् शरो याथाद्राद्दूरतरं यतः॥" इति वचनात्॥ वाते च प्रैवाति विषमादिदेशे च शरमोक्षो न कार्यः—"इषुं न प्रक्षिपेद्विद्वान्मारुते वातिवायति। विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले॥ तृणगुल्मलतावल्मीकपक्षपाषाणसंयुते।" इति पितामहवचनात्। "निमग्नाङ्गं पश्येच्छुद्धिमाप्नुयात्" इति वदतोऽनुन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिदर्शिता। स्थानान्तरगमने चाशुद्धिः पितामहेनोक्ता— "अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात्। स्थानाद्वाऽन्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः॥" इति एकाङ्गस्यापि दर्शनादिति च कर्णाद्यभिप्रायेण— "शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ

बालंबट्टी

शेषः। तात्पर्यार्थमाह—एवं चेति। अनायसेति—अयोविकाररूपाग्नभागरहिता इत्यर्थः। कात्यायनमाह— शरांश्चेति। सुदृढमिति सूचितं विशेषमाह—क्षेप्तेति। पितामहमाह—यथाऽऽहेति। ततःक्षिपेदिति',—तथा क्षुरिरिति पाठान्तरम्। विशेषमुक्तमेवाऽऽह—त्रिष्विति। एवमग्रेऽपि। अस्य सर्वा पितामहोक्तिरेव। प्रोषितानाम् प्रक्षिप्तानां। तेषाम् उक्तलक्षणानाम्। तत्रापि मध्यमशरविषयेऽपि। सर्पणेति शब्दस्य। वाप्सायां द्वित्वम्। अतिवायतीति,आर्षे, प्रतिवायतीति पाठो वा। स्थाणुं,वृक्षविशेषः "स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः" इत्यमरः। उत्तरस्मिन्नये आह—निमग्नाङ्गमिति। वदता मूलकृता। चोऽत्यर्थे। अन्यथेति,—"आगतस्तु शरग्राही न तत्रयति तथा जले। अन्तर्जलगतः सम्यक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत्॥" इत्यादि अन्यथेत्यस्यैवार्थमाह—एकाङ्गेति। स्थानपदार्थमाह—यस्मिन्निति। मिथोऽविरोधाच्चाऽऽह—एकाङ्गेति। चस्त्वर्थे। अपि उक्तसमुच्चये।

---

१. क. न यस्मा०। २. निः ब्राह्मणो वा। इ. ख. च. प्रवायति। ४. क. वदतोऽभिज्ञि०। ५. क. अमे। ६. अनेन मित्रा० 'वृक्षस्थाणु' इत्यनाप्यते। ७. द्वि. चतु. ८.।

नापि नासिका । अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥" इति विशेषाभिधानात् । अयमत्र प्रयोगक्रमः—उक्तलक्षणजलाशयसन्निधावुक्तलक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे देशे लक्ष्यं निधाय तोरणसन्धौ सशरं धनुः संधूय जलाशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च देवान् हवनान्तमिष्ट्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं मानयित्वा प्राड्विवाको जलमभिमन्त्रयते "तोय त्वं प्राणिनां प्राण." इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोध्यः "सत्येन" इत्यादिना मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य नाभिमात्रोदकावस्थितस्य बलियसः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति । अथ शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरं पातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूले स्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते युगपद्गमनमज्जनमथशरानयनमिति ॥ १०९ ॥ इत्युदकविधिः ॥

इदानीं विषविधानमाह—

त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भवमेऽमृतम् ॥ ११० ॥

अभिमन्त्रयैवेषुत्रये क्षिप्ते मध्यमेषु सभीपे जविद्वि पुरुषमास्थाप्यमज्जनसमकालमेवोदकसमीपादन्यो जविद्वः तमिषुप्रदेशं प्रधावन् गच्छेत् ॥ ते च तस्मिन् पूर्वोपस्थितमिषुमादाय प्रत्यागतो यदुदस्थितमप्तांगमदेशान्तरस्थं च पश्येत्तदः शुद्धिमाप्नुयादिति कृतव्याख्यानमेवैतत् ॥ १०९ ॥

प्रागुक्तनियमवानेव शूद्रादिर्नृपवाक्यसमीपस्थः कालव्यवस्थायाः स्थूलस्तरोरुपरिमाणं विषमादायाभिमंत्रयेत् त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रेत्यादि ॥ ११० ॥

बालंभट्टी

[तिशेषेति,—तेनैवेति भावः। सन्निधौ पार्श्वमितीरदेशे तत्तीरे अक्षतपुञ्जाद्यैः । अथ तदभिमन्त्रणानन्तरम् । स्थूणास्थेति—प्राक्सुखस्थेति शेषः। प्राड्विति तोरणमूलास्थितनेत्यादि । दत्ते इति,—तृतीयतालिकासमकालमिति भावः ॥ १०९ ॥ इत्युदकविधिः ॥

सङ्गतिमाह – इदानीमिति । व्यवस्थितमिति पाठः—विषशब्दस्य क्लीबत्वात् ।

---

१. विश्व० धर्मव्य०। २. विश्व० । स्मात् माऽभि० ।

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गे भक्षयेद्धिमशैलजम् ।
यस्य वेगैर्विना जीर्येच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

"त्वं विष" इत्यादिमन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्ता विषं हिमशैलजं शृङ्गप्रभवं भक्षयेत्। तच्च भक्षितं यस्य विषं वेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति । विषवेगो नाम धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः—"धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः।" इति वचनात् । धातवश्च त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तैव विषवेगा भवन्ति । तेषां च लक्षणानि पृथगेव विषतन्त्रे कथितानि—"वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवस्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयनौविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ॥" इति । अत्र च महादेवस्य पूजा कर्तव्या; यथाऽऽह नारदः—"दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ । धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥" इति । प्राड्विवाकः कृतोपवासो महादेवं पूजयित्वा तस्य पुरतो विषं

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गमित्यादि ॥ १११ ॥

एवमिति प्रकारार्थं मन्त्रानधिकृतस्यानाभिज्ञस्य वाऽयमेवार्थः । पर्यायवर्जानैर्वाच्यो(?) यथा स्यात् शार्ङ्गीवचनं मन्दधीर्यथा विषनिहरणार्थः। हैमवचनं कालकूटादिव्युदासार्थम्। स्पष्टमन्यत् ॥ १११ ॥

बालंभट्टी

एवमप्येऽपि । विषमित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयेन एवमुक्त्वेत्यस्यार्थमाह— विषममीति । प्रकृतत्वादाह—विषवेगैरिति । लिङर्थाविवक्षया आह—जीर्यतीत्यादि । वैगैरिति बहुवचनसूचितमाह—विषेति । पितामहमाह—धातोरिति । चलेति,— लक्षणानि विलर्थः।तदेवाऽऽह—वेग इति। तस्योर्ध्वम् इति पूर्वान्वयि। तस्येति शेषत्वविवक्षया षष्ठी। तत्परावित्ति यथाक्रममिति भावः । नयेति,—तयोर्विवशतामाह[1]चञ्चलताम्,—कण्ठभङ्गं हिक्कां चेत्यर्थः। चस्त्वर्थे व्युत्क्रमे च । विशेषमाह—अत्र चेति । तदानन्तर्याभावात् यथाश्रुतासङ्गतेर्नारदार्षेषु प्रयोगक्रममाह—प्राड्वित्यादि । तद्दिने उपवासश्रमापत्त्या सेव्यस्य

१. विश्व० जीर्यम् । २. ख. घ. नवति ।

व्यवस्थाप्य, धर्मादिपूजां हवनान्तां विधाय प्रतिज्ञापत्रं शौर्यस्य शिरसि निधाय विषमाभिमन्त्रयते—"त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम्। पापानां दर्शया-ऽऽत्मानं शुद्धानाममृतं भवा। मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम्। वायस्त्वैनं नरं पापास्त्यैनास्यामृतं भव॥" इति। एवमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय स्थिताय दद्यात् नारदवचनात्—"द्विजानां सन्निधानेन दक्षिणाभिमुखे स्थिते। उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात्समाहितः॥" इति। विषं च वत्सनाभादि ग्राह्यम्—"शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमैजस्य विषस्य च॥" इति पितामहवचनात्। दर्व्यादीनि च तथैवोक्तानि—"चारितानि च जीर्णानि क्षत्रियाणि तथैव च। भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्॥" इति। नारदेनापि—"मृष्टं च चारितं चैव घृषितं मिश्रितं तथा। कालकूटमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेत्॥" इति। कालश्च नारदेनोक्तः—"तोलैर्धिषितेषु काले देयं तद्धि हिमागमे॥ नापराह्णे न मध्याह्ने न सन्ध्यायां तु धर्मवित्।" इति। कालान्तरे तूक्तप्रमाणादर्धं देयम्—"वर्षे

बालभट्टी

व्याख्या—कृतीयेति। विशेषमाह—तत्रेत्यादि। निधाय वक्ष्यमाणं पूर्वमन्त्रं कर्णेजपि। अत्र पैतामहमेव तन्मन्त्रमाह—त्वमिति द्वाभ्याम्। विशेषोक्तौ हेतुमाह—नारदेति। तदेवाऽऽह—द्विजानामिति। स्थित इति,—उदेतस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। प्राङ्मुखो वा प्राङ्नेवाकः। विषस्थेयस्य प्रत्येकं संबन्धः। विकल्पे वा। "यवाः सप्त प्रदातव्याः क्षुद्विहेतोरसंशयाः" इति अस्य पूर्वार्धम्। मेदस्तु कात्यायनेनोक्तः—"अजाशुद्धमिश्रयामं सुपरिवं शुद्धसम्भवम्। भक्षे च भक्षकेरामं ख्यातं तत् शृङ्गिणां विषम्॥ रक्तरुक्षमसितं कृष्णं कठिनं चैव तत्क्षणात्। अनेन विधिना ज्ञेयं विषं दिव्यविशारदैः॥ वत्सनाभनिभं पीतं वर्णाद्यानेन निश्चयः। शुक्लिश्चाकृतिभेदे विज्ञातव्यत्वनाभकम्॥ मधुक्षीरसमायुक्तं स्वक्षे कुर्वीत तत्क्षणात्। वाह्यामेवं समाख्यातं लक्षणं धर्मसाधकैः॥" इति। तेनैव—पितामहेनैव। एवं प्रागुक्तरुद्रप्रत्यासत्तौ चरितानि संचारितैर्नि कर्मणि दत्तानि च जीर्णानि,—अतिजीर्णानीति पाठान्तरम्। उक्तहेतोरेवाऽऽह—नारेति,—उक्तालाभस्यानुपपद्यः। तथा च नारदेनापीति पाठे तद्वचनाच्युक्तानीत्यर्थः। ईप्सितं संपैवासकम्। हिमेति—हेमन्तशिशिरयोरित्यर्थः। नारदमेवाऽऽह—वर्षे इति। "वर्षासु षड्यवा मासा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः। हेमन्ते स्युः

१. क. ध्यशिर०। २. प. मा. पितामहवचन मिदम्। ३. ख. घ. च. हैम०। ४. क. ख. च. वा। ५. क. ख. तथा च ना०। घ. तथा ना०। ६. क. ब्रह्मः ७. ना० १' ३२१.। ८. क. तं। ९. ना० १. ३१९, ३२०.। तुलयित्वाशरत्काले इति च। १०. क. नि तानि। ११. क. संप्रयवा०। १२. प. वार्ष।

चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता । हेमन्ते सा सप्तयवा शरत्यल्पा ततोऽपि हि ॥" इति स्मरणात् । अल्पेति षडवत्रेत्यर्थः । हेमन्तग्रहणेन शिशिरस्यापि ग्रहणम्—"हेमन्ताशिशिरयोः समासेन" इति श्रुतेः । वसन्तस्य च सर्वदिव्यसाधारणत्वात्तत्रापि सप्तयवा, विषे च घृतप्लुतं देयम्—नारदवचनात् "विषस्य षष्ठभागाद्धागो विंशतिर्मस्तु यः। तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दद्याद्घृतप्लुतम् ॥" इति। पलं चात्र चतुःसुवर्णीकम् । तस्य षष्ठो भागो दश माषाः दर्शे यवाश्च भवन्ति त्रियवं त्र्येककृष्णलम् ।—"पञ्चकृष्णलको माषः" इत्येको माषः पञ्चदश यवा भवन्ति। एवं पञ्चदशानां माषाणां यवाः सार्धं शतं भवन्ति । पूर्वे च दशयवा इति षष्ट्यधिकं शतं यवाः पलस्य षष्ठो भागस्तस्माद्विंशतितमो भागोऽष्टौ यवास्तस्याष्टभागहीनः एकयवहीनः विंशतिमं भागं सप्तयवं घृतप्लुतं दद्यात् । घृतं च विधात् त्रिंशद्गुणं ग्राह्यम्—"पूर्वाह्णे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् । घृते नियोजितं लक्ष्णं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितम् ॥" इति कात्यायनवचनात् । त्रिंशद्गुणेन घृतेनान्वितं विषम् । शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः—"त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्विष्यकारिणम् ॥ औषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणींश्च विषापहान् । कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान्परीक्षयेत्॥" इति पितामहस्मरणात् ।

बालंभट्टी

सप्त यवाः शरदृत्वात्तोऽपिहि ॥" इति कल्पतरौ पाठः। मात्राशब्दः परिच्छिन्नपरिमाणके वर्तते। सा मात्रा अल्पा त्रियवेति कश्चित्। न्यूनतां निराचष्टे-हेमन्तेत्यादि। नारदमेवाऽऽह—विषस्येति। शोध्ये इति—तस्य तत्त्वविवक्षया तदर्थमाह—पलं चेत्यादिना। पञ्चान्तरनिरासायाऽऽह—अत्रेति। षडादिशब्दः षष्ठादिपरा इत्याह —षष्ठ इत्यादि । अत एवात्र मिथो विरोधो न। तस्मादिति—संबन्धिनस्तत्त्वविवक्षया पञ्चमी; तेरयेति भावः। शोध्ये इति प्राग्वत्। तस्मिंस्त्र्यम्बक्या—विंशतीति। विशेषं तत्राऽऽह—घृतं चेति । देहिनामित्यपि तस्य तत्त्वविवक्षया—श्लक्ष्णं पिष्टमिति,—तथाच स्यात्तथापि सप्तमित्यर्थः सम्यक्पिष्टमिति पाठान्तरम् घृतपरिमाणमाह—त्रिंशदादिति। यथाश्रुतान्वाख्याने तदर्थमाह—त्रिंशादिति। त्रिंशद्गुणेन रिति कल्पतरौ पाठः। विशेषान्तरमाह—शोध्यश्चेत्यादिना । कुहकेति—मन्त्रादिभ्य इत्यर्थः। कुहकादीप्युक्तमेव विशदयति—औषधीरिति । गूढोत्पेति,—गुप्ततया जातानित्यर्थः । विषमभीति पाठे तथाशब्दः समुच्चये । अपीति पाठे तद्वदित्यर्थः ।

१. टिक (?) । २. ना० १. ३२३ । ३. नं. मापाः दश यवाश्च । ४.ख. पञ्चदशा । ५. ख. पूर्वं । ६.क. संस्थांश्च । ७. प. हेमन्ते०। ८. क.दिश्चेत् नेत्यवधानियमाद् दोषः अतः १.क.तत्रेति

तैथा विश्वमपि रक्षणीयम्—"शार्ङ्गं हैमवतं शस्त्रं गन्धवर्णरसान्वितम्। अकृत्रिममसंमृढममन्त्रोपहृतं च यत्॥" इति नारदस्मरणात्। तैथा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्प्रतीक्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः; यथाऽऽह नारदः—"पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत्। तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्॥" इति। पितामहेन तु दिनान्तोऽवधिरुक्तोऽल्पमात्राविषयः—"भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्च्छाच्छर्दिविवर्जितः। निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत्॥" इति। अत्र च पाण्डिवाकः सोपवासो महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादीनिष्टा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखायं स्थिताय विषं प्रयच्छति। स च शोध्यो विषमभिमन्त्र्य भक्षयतीति क्रमः॥ ११० ॥ १११ ॥ इति विषविधानम् ॥

अथ कोशविधिमाह—

देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्क्षणोदकमाहरेत्।
संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलाचुं प्रसृतित्रयम्॥ ११२ ॥

प्रयोजनाभावे रूप्या वा पूर्वोक्तनियमवानेव नृपमाह्मणसंनिधौ गत्वा

देवानुग्रान् समभ्यर्च्येत्यादि ॥ ११२ ॥

देवानुग्रान् आदित्यप्रभृतीन् सम्यग्विधानेनामिमुखीकरणाह्वाधैर्यित्वा तदीयं स्नानोदकमादायैतस्मान्त्रं संश्राव्य मैवं मंस्थाः यथाऽन्योदकपानमभिप्रेतवैतृष्ण्यादिनिमित्तमिति।

बालंभट्टी

विशेषमाह—तथेति। पञ्चतालशतानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः कालविशेषणम्। "कालाध्वनोः" इति द्वितीया। चिकित्सितमिति चिकित्सनमिति पाठान्तरम्। अनर्थान्तरम्। विरोधं परिहरति—पितेति। तमेवाऽऽह—भक्षिते इति, विषे इति भावः। स्वस्थ इत्यस्यैव व्याख्या—मूर्च्छेति सर्वसङ्ग्रहायाऽऽह—निर्वीति। कंचन विशेषं कथयन् प्रागुक्तमपि किञ्चित् स्पष्टतायाऽऽह—अत्र चेति। क्रमेणान्वयः। निधाय आदर्श्य॥ ११०॥ १११॥ इति विषविधिः॥

कोशेति—"कोशोऽयदिव्ययोः" इत्यनेकार्थः। "कोशः कोशेऽण्डवृन्दे तु स्वा-

१. ख. तथा च। २—१. ३२२.५ ३. क. एवंविधे विषे। ४. ग. पिकृतः ५. क. तुलस्थिताय। ६. ख. जलं तु। ७. अ० २. ३. ५।

उग्रान्देवान् दुर्गादित्यादीन् समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः पूजयित्वा संस्राप्य तत्स्नानोदकमाहरेत्। आहृत्य च—"तोय त्वं प्राणिनां प्राणः" इत्यादिना तत्तोयं प्राङ्निवा कः संस्राप्य शोध्यैन वै तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा "सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुण" इत्यनेन नाभिमन्त्रितं पाययेत्सप्तसप्तिमन्त्रयम्। एतच्च साधारणधर्मेषु धर्मवाहनादिसकलदेवता-पूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु । अत्र च स्नाप्यदेवतानियमः कार्यनियमोऽधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः—"भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥ दुर्गायाः पाययेद्वीरान् ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु तत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत् ॥ दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम्। अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु ॥" इति देवतानियमः । "विलम्बे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ॥" इति कार्यनियमः । "पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च । सशूकस्याब्यसनिनः कोशपानं विधीयते ॥" सशूक आस्तिकः । "मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः प्राज्ञैन दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते । नास्तिकव्रात्यदाक्षेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥" इति । महापराधो महापातकी, निर्धर्मो वर्णाश्रमधर्मरहितः पाष-

एतद्धि मिथ्यावादिनं जन्मान्तरशतैरपि दारिद्र्यकुष्ठाद्युपद्रवैः प्रतिकूर्वाणं दुर्विवारं भविष्यति इत्यवमालोच्य सत्यावष्टम्भमन्तरेण मा कुर्विष्वुरु। प्रवृत्तिश्चयं पाययेत् ॥ १२ ॥

बालंभट्टी

धके दिव्यशिरुद्भवयोः । जातीवंशेऽसिपिधाने" इति हैमश्च । तत्रापि प्रकृतेऽपां वाचकत्वाद्यत्र रूढिः । संस्राप्य—अभिमन्त्र्य । तस्मादाहृताज्जलात् । तज्जलमिति पाठेऽग्रिमं विशेषणम् । वक्ष्यमाणलक्षणमाह—संस्नाप्येति । इत्यादिना मन्त्रेण संस्राप्येत्यस्य पाययेदित्यान्वयः । आदिना नारदादयः । ते चान्यत्र स्पष्टाः । विशेषमाह—अज्ञ चेत्यादिना । प्राग्वदाह—एतच्चेति । समभावे तु देवानां—देवताविषयकभक्तिसाम्ये इत्यर्थः। ये चेति,—तांश्चेत्यर्थः। तं नेति,—ब्राह्मण्यादेस्तन्मूलकत्वात् । विलम्बे—विश्वासे । आस्तिक इति—सत्येन दिव्यकरणेऽनिष्टाशङ्कावानित्यर्थः । मद्यपेति,—द्वन्द्वसमोऽत्र द्वन्द्वः । ये चेति,—तेषां

१. ख. 'आपोमयः प्राणः' इति छान्दोग्ये । २. क. छ. घ. ङ. ग संशोधन च । ३. सत्यु च। ४. ख. घनि० ग. तापूजाति० । ५. ना० १. ३२८.। ६. ग. कः। पातकमिति कंचित्।

ण्डी कुत्सितः प्रतिलोमजः; दासाः कैवर्ताः, इत्यधिकारिनियमः । तथा गोमयेन मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदिति च नारदवचनादवगन्तव्यम् ; यथाऽऽह " तमाहूयाभिशस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥ " इति ॥११२॥

नन्वेतत्तुलादिविधानेषु समनन्तरमेव शुद्धयशुद्धिभावनाः कोशे तु कथमित्यत आह— 5

अर्वाक् चतुर्दशाद्रात्रो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥११३ ॥

चतुर्दशाद्रात्रः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं, दैविकं देवप्रभवं, व्यसनं दुःखं, घोरं महत्, नो नैव जायते अल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वात्स शुद्धो वेदितव्यः । ऊर्ध्वं पुनरब्धेर्न दोषः ; यथाऽऽह नारदः-- " ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्व्याधैः कृतं तु महद्भवेत् । नाभियोज्यः स विदुषा कृतकाल्व्यतिक्रमात् ॥ " इत्यर्थसिद्धमेवोक्तम् ।

कथमत्र व्यक्तिरित्यत आह--आचतुर्दशमादद्रात्रो यस्येत्यादि ॥११३॥

तात्कालिकं ललाटस्वेदादिद्विसप्तरात्रेण वादैवराजकं भयप्रभं व्यसनं नोत्पद्यते ततो निःसंशयं शुद्धिरित्यत्रसेयाः एतच्च सर्वेष्विव्यपेतस्था श्लोकांत्यमन्वसेयं. तात्कालिकं यदि दाहादि ललाटस्वेदादि वा न स्यात्। यदि चतुर्दशरात्रादर्वाग्दैवराजकव्यसनानुरोधः ततो निःसंशयं शुद्धिरन्यथा तु विपर्ययं इत्यभिप्रायः । तथा च स्वार्थभुक्तम्—" यस्त्विहो न दहस्यक्षिरोगो नो मज्जयन्ति च । न च तान्मूक्षति क्षिप्रं स ज्ञेयः सत्यशुद्धिः ॥ " इति । " न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रम्"इत्येतत्पूर्वेण दाहादि न समुच्चीयते । चशब्दसामर्थ्याच्च ललाटस्वेदा-

---

बालंभट्टी

पेत्यर्थः । ऊर्ध्वेति समाहारद्वन्द्वः । नास्तिकेति पूर्वतुल्यिरुक्त इति न पौनरुक्त्यम् । विशेषमाह—तथेति । यथाऽऽहेति,—स एवेति शेषः ॥ ११२ ॥

मूलमवतारयति—नन्विति । अर्वागित्यस्यार्थः—पूर्वमिति । राजदैविकमित्यत्र द्वन्द्वात्तस्य निमित्तमिति ठगित्याह—राजिकमित्यादि । महद्वित्यस्य फलमाह—अल्पेति। वैकृतम्—विकृतमेव वैकृतम् ,—विकार इत्यर्थः। इतिशब्दसमासौ।ननु नेदमवश्यवाच्यमतआह—अर्थेति । मीलावच्युपादानसिद्धमेव नारदेनोक्तमित्यर्थः विरोधं परिहरति—

---

१ ख. द्विदि० । २—१. ३२१. । ३. फ. यथाऽऽहेति नास्ति ।

"अर्वाक् चतुर्दशाद्दहः" इत्येतन्महाभियोगविषयम्-महाभियोगेऽतानीति प्रस्तुत्याभिधानात्। अवध्यन्तराणि पितामहेनोक्तानि अल्पविषयाणि,—"कोशमल्पेऽपि दापयेत्" इति स्मरणात्। तानि च "त्रिरात्रात्तत्तरात्राद्वा द्वादशाहाद्विशतकात्। वैकृते यस्य दृश्येत पापकृत्स उदाहृतः॥" इति। महाभियोगोक्तद्रव्यादर्वाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादपि पक्षैत्रयं व्यवस्थापनीयम्॥ ११३॥ इति कोशविधिः॥

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिव्यानि यथोद्देशं योगीश्वरेण व्याख्यातानि, स्मृत्यन्तरे त्वल्पाभियोगविषयाण्यन्यानि[1] अपि दिव्यानि कथितानि; यथाऽऽह पितामहः—"तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणनोदितम्। चौरे तु तण्डुला देया नार्थेत्रेति विनिश्चयः॥ तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान् शालिनोन्यस्य कस्यचित्। मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः॥ स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत्। प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम्॥ तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे

यपि कुड्यादिप्रबन्धेनाभ्यर्दाहादिसंभवः। अतो न चार्तिर्मृच्छतीति द्वितीयव्यञ्जकोपादानमविरुद्धम्॥ ११२॥

नन्विदं दिव्यस्मृतिरप्युक्तमूलेऽवलक्ष्यते। यतो न प्रत्यक्षादेरयं विषयः दिव्याभिधानादेव अकार्यत्वाच्च ना.....त्वन्योनेदं भवतीत्यागमस्य विषयः। कथं तर्हि रागास्त्वगौ

सुबोधिनी

तुला अग्निः सालेलं विषं कोशः तण्डुलाः तप्तमाषः धर्माधर्मार्ल्यादिव्यं "निष्के तु सत्यवचनम्" इत्यादयः शपथाः दिव्यपराजयनिमित्तदण्डविधानं चैतेर्व्यवस्थैरप्तत्रशामधेयैर्दशभिरवान्तरप्रकरणैः विशिष्टं दिव्यप्रकरणं सुबोधम्॥ इतिश्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां दिव्यप्रकरणम्॥

बालंभट्टी

अर्वागिति। प्रस्तुत्य तु प्रक्रम्य। तराणि उराणि तु। पितामहमतोऽऽह—त्रिरात्रादिति। क्वचित्तानि चेत्यादिः। नन्वेवमनयोर्व्यवस्थायामपि तदुक्तपक्षाणामवान्तरव्यवस्था कथमत आह—महेति। अर्वाचीनं व्युत्क्रमेण सहस्राण्यूनम्॥ ११३॥ इति कोशविधिः॥

न्यूनतां निराचष्टे—तुलादीति। यथोद्देशमिति,—उद्देशानतिक्रमेणेत्यर्थः। नाम्ना वस्तुसङ्कीर्तनमुद्देशः भक्षणचोदितमिति—भक्षणे चोदितं शास्त्रे विहितं विधिप्रकारमित्यर्थः। लक्षणबोधितमिति पाठान्तरम्। भक्षणवर्जने इति च। कृत्वेत्यस्य संमिश्रानित्यत्राऽन्वयः।

---

१. क. त्रिरात्रादिपक्षद्वयं। २. ख. नि दि०। ३. नान्यत्रेति सर्वत्र।

निर्ह्रीवयेत्तत्तः । पिण्डस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्ज एव तु ॥ ह्रीहितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते । गात्रं च कम्पयेद्यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥" इति । शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा निर्ह्रीवयेत्यादिवाक्यः । भक्षयित्वेति च प्रत्यन्तात्सिचि रूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् ॥ इति तण्डुलविधिः ॥ 5

ततमाषकविधिः पितामहेनोक्तः। तथा हि—"सौवर्णं राजतं वाऽपि ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम्। चतुरङ्गुलखातं तु मृण्मयं वाऽथ मण्डलम् ॥" वर्तुलमित्यर्थः। "घृतेद् वृततैलाभ्यां विशेत्या तु पलैस्तु तत् । सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तत्तमाषकम् । कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥" इति । उद्धरेदिति वचनात्पात्रादुत्क्षेपणमात्रं, न बहिःप्रक्षेपणमादरणीयम् ॥ 10

इति स्वर्गकामस्य कर्तव्यतोपदेशादसाधनत्वे च तदुपघातागमादेः साधनत्वमवगम्य यागात् स्वर्गं इत्युच्यते । अत्रापि तर्हि प्रायश्चित्तवत् संशोधनार्थो दिव्योपदेशः स्यात् । सत्यम् यद्यनुष्ठानमात्रोपदेशः स्यात् । इह तु तत्प्रायःदिव्येनादग्धस्यारंभं निरोधस्य ज्ञापनमुक्तं तदपेक्षलमेव स्यात् उच्यते। द्वेक्षेत चोदने स्तेयोदेशाङ्कितयः अभ्युपगच्छतः प्रायश्चित्तराजदण्डादि प्रसङ्गः। अनभ्युपगमे तु यागावनुष्ठानमिति अत्र चोर्ध्वगमनादौ सत्यदृष्टव्यहारः कार्य इति । अतश्च अर्थादिमापद्येत । ऊर्ध्वगमनाद्दिना ज्ञानशुद्धिरिति अत पूर्वोपलभ्य-

---

बालंभट्टी

स्नानोदकं षाऽऽदित्यस्यैव प्रत्यासत्तेः तंत्रःभक्षणकरणानन्तरम् । शीर्यते विशीर्णं भवति। "हनुजालं च सीदति" इति कल्पतरौ पाठः हनुजालम् उत्तराधमदक्षिणं हनुजालं समूह इति तदर्थः। कर्त्रेवृपादानादर्थमाह—शिरोऽर्पीति । त इशेभ्यम् । असंवैभव्यनिरासायाऽऽह—भक्षेति । तस्य चौरादिकत्वादिति भावः ॥ इति तण्डुलविधिः ॥

तथा हि—तैदेवाभ्यतेाविस्तारमाह—पैौढेति।मिन्नताभाह—चतुरिति,—बहुवीहिः।अथ्रुत्यस्याप्रेऽन्वयः।अनेन कारयित्वेति तत्र शेषः सूचितः। मण्डलमित्यस्यार्थमाह—वर्तुलमिति । घृततैलमेरेकार्थत्वादिकल्प्यः।धुनुयात्-कम्पयेत्। सर्वसंग्रहाय तदुपसंहरति—निर्विकारेति,—बहुवीहिः । याद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेनाऽऽह—उद्धरेदिति। तत्सत्वेऽप्याह—आदरेति,—स्थलविशेष इति भावः ॥

---

१. ग. पणं । २. क. ख्यत्व० ।

अपरैः कल्पः—"सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥ सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम्। सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्ताम्रमुद्रिकाम् ॥ भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये ह्रानैकस्पर्शगोचरे। परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुरुकौरं सुधोषकम् ॥ ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
5 परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मसु ॥ दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव । उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥ ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा। प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥ यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः ।" इति अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसन्धातव्यम् । घृतानुमन्त्रणं प्राङ्निगदस्य—"त्वमग्ने सर्वभूतानाम्" इति शोध्यस्यास्यभिमन्त्रणमन्त्रः ।
10 "प्रदेशिनीं परीक्षेयुः" इति वचनात् प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धरणम् ॥ इति तप्तमाषकविधिः ॥

व्यञ्जकाभावेऽपि शपथायनुष्ठानमात्रादेवादुष्टव्यवहारसिद्धेः । तस्य त्वागमिको दोषस्तिष्ठत एव । तथा चोक्तं "दिव्यानीह विशुद्धये" इति। इहैव नान्यत्रेत्यर्थः। कुहकादिप्रतिबन्धेऽपि तर्हि शुद्धिप्रसंगः। न प्रतिषेधात् । यथा च बुद्धस्मृतिः—"त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैस्तैरधिष्ठितम् । निरुद्धं चारयेत्तत्र कहकाशङ्कया नृपः॥" इति । अतः कुहकादिरहित एवोर्ध्वगमनादौ शुद्धव्यवहारः कुहकादिनव्यवहारशङ्कायां वा दैवराजकव्यत्ययानुत्पत्तौ । पारमार्षिके तु शुद्धयशुद्धीस्वयोपलभ्येतेऽतो वेदमूलत्वमविरुद्धम्। तथा चान्यत्रशङ्खोदाहृतः—"पुरुषं सोम्येतहस्तप्रहीतमानयन्त्यपहार्षीस्तेयमकार्षीरिति परशुमस्मै तपते स यदि तस्य कर्ता

बालंभट्टी

तदुक्तमेव प्रकाशन्तरमन्थानुक्रमाह—अपर इति । उपेते,—स्थापयित्वा इत्यर्थः। सुशोधिताम्मीति,—भक्तादिनिरासायेति भावः । सुशोभितामिति पाठान्तरम् । धौतां—प्रक्षालिताम् । भ्रमद्वीचीति—भ्रमन्तो वाचः शब्दा यस्मिन्नित्यर्थः। तरङ्गैः कैश्चिभिः आढ्ये पूर्णे। नवस्तस्यापि विषये चुरुकारमिति,—तैलादि पक्वतारीक्षारवर इति शब्देन भवतीत्यनुकरणमिदं ध्वनेः तत्रापि । सधोषकं महाशब्दानुकरम् । क्रियाविशेषणमिदं द्वयम् । अनेन वक्ष्यमाणेन। प्राङ्निगदाक इति शेषः। सुतप्तत्वात् पवित्रत्वाच्चाऽऽह —पावकेति। प्रदेशिनीं तर्जनीम् तस्य कर्तुःस्यादिति शेषः मन्त्रणमिति,—परमिस्यायुक्तमित्यर्थः । अत एवाऽऽह—त्वमग्ने इति । प्राग्वदाह—अन्त्यभीति । प्राग्वदाह—प्रदेशिनीमिति ॥ इति तप्तमाषकविधिः ॥

---

१. ख. अपरक० । २. ना० १. ३६४, ५. । ३. क. अनल० । घ. छ. सनल० । ङ. न नल० । ४. क.घ. धूल० । ५. ग धिर्क । ६. क. नलस्पर्शस्यापि।

धर्माधर्मादिव्यविधिः ॥ धर्माधर्माख्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथा च—"अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् ॥" हन्तृणामिति साहसाभियोगेषु ; याचमानानामिति अर्थाभियोगेषु ; प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु । "राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ।" इति प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति ॥

पक्षान्तरमाह—"लिखेद्भूर्जे पटे वाऽपि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥ सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् । एवं विधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥ गोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्यौ समं ततः । मृद्भाण्डेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥ उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥ धर्मावाहनपूर्वं तु

भवति । तत एवाऽऽत्मानमनृतं कुरुते । सोऽनृतोऽभिसन्धोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परस्तं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यते अथ हन्यते । अथ यदि तस्याकर्तो भवति । तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्याभिसन्धः । सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परस्तं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स न दह्यतेऽथ मुच्यते ।" इति । एवमादीन्यन्यान्यपि तुलादिदिव्यप्रयोगमूलान्यन्विष्यो-

बालंभट्टी

चोऽप्यर्थे । तथा चेति, अधुनेति—शेषवचनेन्यूनतां परिहरति—हन्तॄणामित्यादि। इतिवचनसमाप्तौ । इतरत्राप्रमायाऽऽह—प्रतिमेति । एकार्थत्वादाह—सीसकं वेति । अर्थे भाषाजन्तमिदमिति भावः । तरं तमं च । आहेति,—स एवेति भावः । अभ्युक्ष्य— प्रेक्ष्य । सितपुष्प इति बहुव्रीहिः । पुष्पधृत इति धृतः क्विबन्तस्य रूपम् । धृगीति पाठे धृणोतेः तदन्तस्य रूपम् ; भृदिति पाठे भृञस्तदन्तस्य । एवं विधायेत्यस्य व्यत्यया-उपलिख्येति । एवं विधानुपलिख्येति पाठान्तरं सुगमम् । एवं विधायोपलिप्येति पाठे तु एवं संलिख्य चन्दनेनोपलिप्येत्यर्थः । समं यथा स्यात्तथा कार्या इत्यर्थः । तत इत्यग्निमान्वये । अनुपहते अभग्नादौ । अनुपलक्षितावित्यनेनापि विधानेनास्य सृपिते । मध्ये चूर्णिकामाह—

१. ख. नास्ति । २. क धातूपलिख्य ।

प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत्। " ततः—" यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे क्वैरे ॥ " इति—अभिशस्तोऽभिमन्त्र्यते । " अभियुक्तस्तथोश्चैकं प्रगृह्णीताविलम्बितः । धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥ एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ।" इति ॥ इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्यात्पत्यमहत्त्वविषया जातिविशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ताः; यथा—"निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिकादौ वीक्षु पुण्यं

दाहरणीयानि । अत्र च शङ्कितस्य परशुप्रहणेन दग्धस्य मोचनमदह्यव्यवहारकं च विजीयते । अन्यच्च दाहादिप्राप्तमनूद्यते । अतोऽन्युक्तप्रकारं वेदमूलत्वमविरुद्धमेव । यथा चैतदेवं तथा वक्ष्यामः । एवं सति व्यासायुक्तेतिहासपदेनानुसारेणापिशब्दानुवचन तुल्यम्

बालभट्टी

तत इति । तयोश्चैकामिति—ततश्चैकमिति विः । अविलंबितामिति । अविलंबित इति अवलम्बितम् इति पाठे क्रियाविशेषणम् । समासतः—संक्षेपतः। बृहत्पाराशरि—" यत्र द्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायद्भाग्नैश्च सामभिः ॥ आमन्त्र्य पूजयेद्वह्निः कुसुमैश्च सितासितैः । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥ समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । ततः कुंभात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीतात्रिलम्बितः ॥ धर्मे गृहीते शुद्धस्यात् संपूज्यश्च परीक्षकैः।"इति। जीवदानादिकैः यात्रप्रासमयधोश्चमित्यादिभिरिति(?) कल्पतरुः । प्राणप्रतिष्ठापूर्वमित्यन्ये ॥ इति धर्माधर्मविधिः॥

फालविधिर्बृहस्पतिनोक्तः— " आयसं द्वादशपलं चटितं फालमुच्यते । अष्टाकृष्णलं भवेद्धर्मे चतुरकृष्णलं विरम्तम् ॥ अग्निवर्णं तु तद्वीरो जिह्वायां संविलेढ्य सकृत् । न दह्यते-च्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥" इति । आदिना नारदादिपरिग्रहः । तथा च नारदः— " शपथा अपि देवानामृषीणां च महात्मनाम् । वसिष्ठः शपथं शेपे यातुधाने तु शङ्कितः ॥ महर्षयस्तथेन्द्रश्च पुष्करार्थे निबोधिताः । शेषुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये ॥ " इति । "महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थे शपथाः कृताः । वसिष्ठश्चापि शपथं शेपे वै यजने नृपे ॥"इति मनुरपि।सत्यवचनं सत्यमिति कथनम् । पुण्यमिति,—पुण्यमिति पाठान्तरम् । आचार्यप्र-

---

१. ख. ग. घ. को । 'अशुद्धश्चेद्यम करे पापमायातु धर्मतः ।' इत्यधिकम् । २. क. मन्त्रयेत् । ३. क. घ. शुद्धिः । ४.—८. ११०.।

स्यात्कोशपानमतः परम् ॥ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥" इत्यादयः । अत्र च शुद्धिविभावना मनुनोक्ता—"न चाऽऽर्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः॥" इति । आर्तिरपि "यस्य नो राजदैविकम् व्यसनं जायते घोरम्"इत्युक्तेव। कालनियमश्चैवं त्रिरात्रप्रभृति कार्यलाघव-गौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यः। एवं दिव्यैर्जयपराजयावधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः 5
काश्यायनेन—"शतार्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभाग्भवेत् ।"इति । तं दण्डमाह—

स्तगैतलोकपालादिजगत्साक्षीभूतदेवतानकल्पनमप्यविरुद्धम्। तथा च "मन्त्रवर्णगत्यो देवताः" "त्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक!" इत्युक्ताः। एवं स्वामंसुवेऽपि च देवताधिष्ठानमेव सत्यधर्मानुसारे प्रदर्शितम् ; यथाऽऽह—"..... पुरा आत्रा यवीयसा ॥ नानिर्दहति रोमापि सत्येन जगतः स्मृतः॥" इति । स्मृताश्चरः साक्षीत्यर्थः। अथ वा अनुमानमूलत्वमेवास्तु न निर्दोषस्य दोषवत्तया शंकितस्य अग्निर्दाहकः—अभ्रकादेरिव दाहानुपलंभात् ॥ अनादिकालिकाव्यभिचारिव्यवहारप्रवृत्तव्यवस्थातिरेकेणानुमानं वल्मीकभाव इव निर्धूमतानुमानमप्रतिहतमेव। अतोऽप्युपपन्नं दिव्यस्मृतेः समूलत्वाभिलेपा दिक् ॥

बालेभट्टी

युक्ता द्वितीयमाह—सत्येनेति। अत्र च—शपथविषये । आर्तिः पीडा । सा च नाव्येत्याह—आर्तिरपीति,—एवंरूपेति भावः, एवं कालनियमोऽपि प्रागुक्त एवेत्याह—कालेति । काश्यायनः "आचतुर्दशकाद्रक्षो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः"॥अत्राऽऽह मर्यादां मनुः—"न वृथा शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः।वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्षे तथेन्धने । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥" यमः—"कृत्वा मृषा तु शपथं कौटस्थ्य वधसंयुतम् । अनृतेन तु युज्यते वधेन च तथा नरः ॥ तस्मान्न मिथ्याशपथं नरः कुर्याद्विचक्षणः ॥" इति । सर्वेदिव्यशेषमाह—एवमिति। शुद्धं प्रकृत्य, तम् अशुद्धसम्बन्धिनम्। आहेति—काश्यायन

१. मनुः ८. ११३. । २. मनुः ८. ११५. । ३. ख. ग. घ. अत्र एकरात्रमारभ्य द्वित्रपञ्चसप्तदशपर्यन्तं एकरात्रप्रभृतित्वं कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यम् । ज. एकरात्रमारभ्य त्रिरात्रपर्यन्तं त्रिरात्रमारभ्य पञ्चरात्रप्रभृति वा कार्यं । ४. ख. व्यङ् । ५. फ. लेरेवेति ।

"विषे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले। ततमाषकदिव्ये च क्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ सहस्रं षट्शतं चैव तथा पञ्चशतानि च। चतुस्त्रिद्व्येकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥" इति॥ "निह्नवे भाविनो दद्यात्" ईप्सितदण्डेनायं दिव्यनिबन्धनो दण्डः समुद्दीयते ॥

॥ इति दिव्यप्रकरणम् ॥

नन्वेवं सति भाविन्यर्थे दिव्यानि स्युः यौः तदभावात्(?)सिद्ध्यात्। को वाऽन्यथाऽऽह। कथं तर्हि। भाविन्यर्थे कोशपानादिव्यवहारः। सत्यसंकल्प प्रकटीकरणमात्रत्वद्व्यभिचरद्(?)दिशष्टविगर्हणासिद्धयर्थं संकल्पितान्यथाकरणादव(?)नूनदोषस्थित एव इत्यलं प्रसक्तेन॥

बालंभट्टी

एवेति भावः।तुलेति समाहारद्वन्द्वः।कल्पनामेवाऽऽह—सहस्रमिति।षट्शतमिति बहुव्रीहिः। दण्डो विशेष्यः। चतुरिति—समाहारद्वन्द्वः। क्रमादिवक्षाया न दोषः। अत्रेऽपि अतिदिशन्नाह-एवं च हीनमिति,—उक्तप्रकारेण कल्पनयाऽऽप्रेपि उत्तरोत्तरन्यूनमित्यर्थः॥परिहारं परिहरति—निह्नवे इति। मूलाग्निदं सर्वसाधारणम् ;अत एव न विकल्पः अत एवाऽऽह—अयं दिव्येति,—कात्यायनोक्तदिव्यमात्रविषय इत्यर्थः।एवं च तुलाग्निसलिलविषकोशतण्डुलतप्तमाषधर्मार्कशपथदण्डरूपैरवान्तरप्रकरणैर्विशिष्टप्रकरणं सम्पन्नमिति बोध्यम् । तदाह—इति दिव्येति ॥ इति दिव्यप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥

१. व्यव० ११. । २. फ. लक्षततसं ।

अथ दायविभागप्रकरणम् ८

** प्रमाणं मानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् । 1
अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना ॥

** तत्र दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति 2
तदुच्यते । **स च द्विविधः—अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च ; तत्र पुत्राणां पौत्राणां 3
च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवत्यप्रतिबन्धो दायः ।

सुबोधिनी

अथ दायविभागप्रकरणम्॥ *[सहृता भ्रेवन्धेन दायविभागप्रकरणं व्याख्यास्यामि]* तत्र 1
पूर्वोत्तरयोः ग्रन्थसन्दर्भयोः पथ्यन्धेन सङ्गतिं दर्शयति-प्रमाणं मानुषं दैवमिति। *दायशब्दा
र्थमाह—तत्र दायशब्देनेति। *[अयमर्थः—धनस्वामिना विप्रादिना सह यः सम्बन्धो 2
जन्यजनकत्वादिः, तस्मात् सम्बन्धरूपान्निमित्तात् अन्यस्य सम्बन्धप्रतियोगिनः पुत्रादेः
स्वं यद् धनं भवति तद् दायशब्देनोच्यत इति।]* अप्रतिबन्धदायस्वरूपमाह—तत्र पुत्राणां
पौत्राणां चेति । *[अयमभिप्रायः,—पितृधने पितामहधने च पुत्रपौत्रयोः स्वस्वतिरिक्त- 3

बालंभट्टी

निबन्धकारः पथ्यन्धेन सङ्गतिमाह—प्रमाणमिति । इति भेदेनेति—एवं
प्रकारेण द्विविधं प्रमाणमन्तरभेदेन वर्णितमित्यर्थः । *[योगीति—योगीश्वरेण याज्ञव 1
ल्क्येनेत्यर्थः।]* निरूपणीयव्यवहारपदानां मध्ये केषाञ्चिन्निरूपणानन्तरं मध्ये प्रस्तुत-
प्रमाणनिरूपणं कृत्वाऽवसरसङ्गत्या प्राप्तावशिष्टव्यवहारपदनिरूपणप्रसङ्गे तावत् सर्वोपयो-
गित्वेन दायविभागो निरूप्यत इत्यर्थः। दायशब्दार्थं तावदाह—तत्रेति,—निरूपणीये दाय-
विभागे इत्यर्थः। *[एवेन क्रयादिरूपनिमित्तव्यवच्छेदः। सम्बन्धश्च जन्यजनकभावादिर्धने- 2
स्वामिना सह अन्यस्य पुत्रादेर्बोध्यः।]* एतेन पूर्वद्रव्यस्वामिसंबन्धिनां तत्स्वाम्यैरत्ये यत्र
द्रव्ये स्वत्वं, तत्र निरूढो दायशब्द इति प्राच्योक्तमपास्तम्। स च—दायश्च। अप्रे-
त्यादिर्बहुव्रीहिः।तत्राऽऽद्यस्वरूपमाह—तत्रेति,—तत्रोर्मध्ये इत्यर्थः।"भूर्यापिता" इत्यादि-
ना वक्ष्यमाणस्मृतिसिद्धान्तमभिप्रेत्याऽऽह—पौत्राणां चेति,—यथाक्रममन्वयः। *[स्वस्वतिरिक्तस्व- 3

१. थ. द. प्रणिधानेन । २. फ. स्वाम्युपरमे । ३. व्यव० १२६ ।

पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबन्धः, तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः। एवं तत्पुत्रादिष्वप्यूहनीयः। ** विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषया-
4 णामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम्। ** एतदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन—"वि-
5

सुबोधिनी

जनप्राप्तिमन्तरेण स्वाम्यं भवतीति अप्रतिबन्धो दाय इति]*। सप्रतिबन्धदायस्वरूपमाह—
3 पितृभ्रात्रादीनामिति,—पितरौ भ्रातरश्चादिर्येषां ते तथाविधाः। एवं *[तत्पुत्रादिष्वप्यूहनीय इति,—अत्र तच्छब्देन पुत्रपौत्रयोः पुत्रादयो गृह्यन्ते। अयमभिसन्धिः—विद्यमानेषु स्वामिसम्बन्धिषु यस्याव्यवहितः स्वामिसम्बन्धस्तस्य अप्रतिबन्धो दायः, यस्य व्यवहितः स्वामिसंबन्धः, तस्य सप्रतिबन्धो दायः।]* दायशब्दार्थमभिधाय विभागशब्दार्थमाह
—विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामिति। *[अयमाशयः—अविभक्तद्रव्यस-
4 मुदायगोचराणामनेकेषां पुत्रादिस्वाम्यानां तदेकदेशेषु समुदितद्रव्यैकदेशेषु व्यवस्थापनं विशेषेण प्रातिस्विकस्वाम्यस्थापनं विभागशब्दार्थ इति।]* एवं सप्रतिश्लोके "दायविभागो योगमूर्तिना" इति अभिधाय दायविभागशब्दस्यार्थौ विविच्य दर्शितः। तत्र नारदवचनं प्रमाणयितुमाह—एतदेवाभिप्रेत्योक्तमिति। नारदवचनस्य स्वाभिप्रेतार्थपरत्वं

बालंभट्टी

जनप्राप्तिं विनाऽपि स्वाम्यस्य सत्त्वात्तस्य तत्त्वमिति भावः। द्वितीयस्वरूपमाह—पितृव्य-भ्रात्रिति,—पितृव्यश्च भ्राता च तथ्रुतीनामित्यर्थः। अभ्यर्हितत्वात्तस्य पूर्वनिपातः। पितृ-व्यादिकं च धनस्वामिनिरूपितमेव। अत्र वस्तुकथने तात्पर्यं न तु क्रमे। पितृभ्रात्रादीना-मिति पाठान्तरम्, तत्र क्रम एव; पितरौ च भ्रातरश्च आदिर्येषां ते च इति तथ्रुतिः।]* विशेषान्त-रमाह—स्वाम्यभावे चेति। तदभावे उभयाभावे। तत्पुत्रेति पुत्रपौत्रपितृव्यादिपुत्रादिष्वपी-त्यर्थः। तत्रापि विद्यमानेषु धनस्वामिसंबन्धिषु यस्य येनाव्यवहितः संबन्धस्तस्याऽसौ तस्य व्यवहितस्तस्य द्वितीय इति भावः। एवं दायशब्दार्थमाह—विभागो नामेति।
4 *[अविभक्तद्रव्यसमुदायिनिरूपितानामनेकेषां पुत्रादिनिष्ठस्वाम्यानां तदेकदेशेषु समुदित-द्रव्यैकदेशेषु तन्निष्ठतया तन्निरूपितया व्यवस्थापनं विशेषणप्रत्येकमवस्थापनं—तस्य विभागशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः।]* उक्तार्थं समूलयति — एतदेवेति।

---

१. स्वामिनोऽभावे च। २ ख पुत्रस्य०। ३. फ, स्थानं।

भागोऽर्धस्य पैत्रस्य तनयैर्यैत्र कल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः॥" इति। पैत्रैरित्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपलक्षणम्; तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम्। **इदमिह निरूपणीयम्—कस्मिन्काले, कस्य, कथं, कैश्च, विभागः कर्तव्यः— 6
इति। तत्र कस्मिन्काले, कथं, कैश्चेति तत्रतत्र श्लोकव्याख्यान एव वक्ष्यते। कस्य विभाग इत्येतावदिहैं चिन्त्यते।

सुबोधिनी

दर्शयति—पैत्रस्येति। स्वत्वनिमित्तसम्बन्धोपलक्षणमित्यादिं[E]। एतदुक्तं भवति,—
*[स्वामिसम्बन्धादेव निमित्तादिति यदुक्तं तदुपलक्षणार्थं नारदवचनस्थं पैत्रस्येति पदम्। 5
तनयैरितिं पदमव्यवहितसम्बन्धोपलक्षणार्थमिति।]. सङ्गतिमभिधाय विभागप्रकरणार्थं निरूप्य दर्शयति — इदमिह निरूपणीयमित्यादिना। तत्र कस्येति द्रव्यस्य निर्देशः, कथमिति इति कर्तव्यतायाः, कैश्चेति कर्तृणाम्। तत्र कस्येत्यस्यांशस्य मूलश्लोकानास्वत्वात् सकैलविभागप्रकरणोपयोगित्वाच्च तमंशं प्रथमतो विचारयन्नवतारयति —

बालंभट्टी

पैत्रस्येति। "तस्येदम्" इत्यण्। पितृस्थेतिकल्पतरुधृतपाठस्तु न युक्तः — यतो देवताधिकारपतितत्वात्। यत्र व्यवहारे। "तद्विवादपदं बुधैः" इति पाठान्तरम्। तत्र तदिति विधेयविशेषणम्। न्यूनतां परिहरन् तस्य स्वोक्तार्थपरत्वमाह— पैत्रस्येति। 5
[स्वत्वे निमित्तभूतो यः संबन्धः स्वामिसंबन्धः प्रागुक्तस्तदुपलक्षणार्थमित्यर्थः। तेन पैतामहादेरपि ग्रहणम्।]. प्रत्येति, — अव्यवहितसंबन्धीत्यर्थः। एतेनैकदेशगतस्यैव भूहिरण्यादावुपक्षयस्यैव स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातदादिना स्वत्वव्यत्यञ्जनं विभाग इति प्राच्योक्तमपास्तम्। — निमित्तभूतसंबन्धस्य साधारणत्वेन नियतैकदेशग्रहणे विनिगमकाभावेन च तथा दुर्वचत्वात् अन्यथा तत्रापि तच्छेषव्यवहारापत्तेर्मैयो विरोधाच्च। एवं सङ्गतिमुक्त्वा विचारं कर्तुमादौ विभागप्रकरणार्थं निरूप्याऽऽह—इदमिति। इह विभागप्रकरणे अत्र कस्येति द्रव्यनिर्देशः; कथमिति इति कर्तव्यतायाः; कैश्चेति कर्तृणाम्। तत्र चतुर्णाम् मध्ये। इह आदौ—तस्य मूलानास्वत्वात् सकलदायप्रकरणोपयोगित्वाच्चेति भावः।
*[अत्र द्विविधो विचारः।तत्राऽऽद्यविचारस्य विभज्यमानं द्रव्यं विषयः।तत्र सन्देहः किमस्वस्य विभागः स्वत्वहेतुः तथा च विभागेन स्वत्वम्। न ततः प्राक्—स्वत्वहेतुमूलविभागाभावात्। उत विभागो न स्वत्वहेतुः। किन्तु जन्मैव। तथा च तत एव स्वत्वात् स्वस्य वि-

१. क. विभागोऽप्यस्य पैत्रस्य। ख. पित्रस्य। २—१३. १. । ३. ख. पित्रस्येत्यं०।
४.ख.होत्यते किन्त्वा। ५. च. ते किन्त्वा ६. थ. द दिना। ७. त. लप्रक० ८ अ० ४. ३. १२०।

7 **किं विभागात्स्वम्, उत स्वस्य सतो विभाग
इति—तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते। किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम्, उत प्रमा-
8 णान्तरसमधिगम्यमिति। **तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तम्—गौतमवचनात्
—"स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्।"
"क्षत्रियस्य विजितम्" "निर्दिष्टं वैश्यशूद्रयोः।" इति प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे

सुबोधिनी।

7 कस्य विभाग *[इत्येतदिह चिन्त्यत इति] अत्र द्विपदी विचारः। तथा हि—विभज्यमानं द्रव्यं विषयः। तत्र सन्देहः किमस्वस्य विभाग उत स्वस्य विभाग; इति तदर्थमर्थान्तरचिन्ताविभागः स्वत्वहेतुस्तत इति। यदि विभागः स्वत्वहेतुस्ततोऽस्वस्य विभागः तेन च विभागेन स्वत्वं न ततः प्राक् —स्वत्वहेतुभूतविभागाभावात्। अतश्चास्वस्य विभाग इति पक्षोदयः। अथ विभागो न स्वत्वहेतुः, अपि तु जन्मैव तदा जन्मनैव स्वत्वात् स्वस्य विभाग इति पक्षोदयः इत्येको विचारः। तमेतं विचारं दर्शयति—किं विभागात् स्वत्वम् उत स्वस्य सतो विभाग इति।] *अपरो विचारः स्वत्वविषये। तमुपक्षिपति—तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूपत इति। अत्र तु स्वस्य विषयः, तत्र संशयः—किं शास्त्रैकगोचरं स्वत्वमुत लौकिकप्रमाणान्तरगोचरमिति। तमेनं
8 दर्शयति — कि शास्त्रैकसमधिगम्यमिति। *[पूर्वपक्षं परिगृह्णाति]—तत्रेति। हेतुमाह—गौतमवचनादिति। तदेव वचनं दर्शयति—स्वामी रिक्थेति। स्वत्वस्य लौकिकप्रमाणान्तरगम्यत्वे दोषमाह—प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्व इति। नेदं वचनम् इदं

बालभट्टी

भाग इति। अयमेको विचारः। तदाह—किं विभागादिति। स्वं स्वीयम्। स्वस्येति स्वीयस्य सत इत्यर्थः। एतदुपयोगीद्वितीयविचारं तावदाह—तत्रेति,—उक्ते विचारविषय इत्यर्थः।[१]*एवेतद्विचारं विना तस्य दुष्करत्वं सूचितम्। अत्र विचारे स्वत्वं विषयः। तत्र संशयमाह—किमिति। शास्त्रेति—तन्मात्रेत्यर्थः। प्रमेति लौकिकेत्यर्थः। तत्र पूर्वपक्षमाह—तत्रेति,—तयोर्मध्ये इत्यर्थः। तदेवाऽऽह—स्वामीति,—व्याख्यातमिदं प्राक्;
7 स्फुटीभाविष्यति चानुपदं मूले एव। *[यतस्तन्मात्रभत्वमाह — प्रमाणान्तरेति

१. ख. स्वत्वं। २.—१०. ३९—४२.। ३. त. विवेच्यते। ४. शास्त्रैकेति।

नेदेवचनमर्थवत्स्यात् । तथा मनुः—"योऽदत्तादायिनो हस्तादिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनाद्वाऽपि यथा स्तेनस्तथैव सः ।" इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिद्वारेणापि द्रव्यग्रहणं यतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपि च लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयात्—अपहर्तुरेव स्वत्वात्—अन्यथा स्वं तेनापहृतामिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा

सुबोधिनी

गोतमवचनं नार्थवदित्यर्थः । स्वत्वस्य लौकिकत्वे वचनान्तरविरोधमाह—तथेत्यादिना । स्वत्वस्यालौकिकत्वे युक्तिमाह—अपि चेति । तत्र हेतुः—अपहर्तुरेव स्वत्वादिति । विशेषमाशङ्कते—अथेति । परिहरति—एवं तर्हीति । *[अथमभिप्रायः—यदि लौकिकं 8
स्वत्वं सर्वोन्मत्त्य स्व अन्येनापहृते सति तत्रापहियमाणो यदि ब्रूयात् 'मम स्वमनेनापहृतम्' इति ततः श्रोतृणां सभासदाम् अस्य वा स्वमस्य वेति संशयो नस्यात्। यथा लौकिके

बालभट्टी

इदं गौतमवाक्यम्। अनुवादे फलाभावात्]*।वचनान्तरविरोधमाह-तथेति। स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणं योज्यम्। अदत्तेति—पदमन्तं हस्तान्वयि। अन्येनादायम् परकीयमाददाति,—तस्य हस्तादित्यर्थः। अपे तु फलितार्थं उक्तः। याजनेति—समाहारद्वन्द्वः। अपिना प्रतिग्रहसमुच्चयः। स्तेनावादेशस्तदण्डप्राप्त्यर्थं इत्याह—दण्डेति। स्वत्वस्यालौकिकत्वे युक्तिमप्याह—अपि चेति। स्वत्वमिति—तदेति शेषः। तत्र हेतुमाह—अपेति—
[तत्सम्बन्धश्चैव प्रत्यक्षविषयत्वात्।] उक्तदोषं परिहरन् विशेषमाशङ्कते—अथेति। परिह- 8
रति—एवं तर्हीति। *[स्वात्वस्य लौकिकत्वेऽन्यस्य स्वेऽन्येन अपहृते सः यदि ब्रूयात् 'मम 8
स्वमनेनापहृतम्' इति तदा श्रोतृणां सभासदामुक्तसंशयो न स्यात्। यथा लौकिकसुवर्णरजतादिस्वरूपे दृष्टे सुवर्णादिकं भवति न वेति न संशयः, तद्वत् स्वत्वेऽपि तद्भावः स्यात्सोऽकतः—तत्प्रतीतिनिश्चयस्यत्वात्। जायते च संशयस्तस्मात् अपहर्तुः स्वं न भवतीति प्रतिक्षेपपदेत न वा' इति। तत्राऽऽद्ये आह—एवं तर्हीति। यथा 'इदं सुवर्णमियं रजतम्' इत्युत्पन्नायां

---

१. ख. ग. तथा लिनादिदेशे मनुः१२—८.१४०.। २. ग. याजनादिकरणेन। 'अपि' इति क्वचिन्नास्ति। ४. क. ततो। ५. क. ग. घ. च. अन्यस्वं। ६. ज. अनेनाप०। ७. ग. इ. लौकिकत्वे वृत्तमाह। ८. ग. इ. स्व वा स्वमिति। ९. मिता० अन्यच्च।

स्वमन्यस्य वा स्वामिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति ।
9 **अत्रोच्यते । लौकिकमेव स्वत्वम्—लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ,—ब्रीह्यादिवत् ।
आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति ।

सुबोधिनी

स्वरैरजतादिस्वरूपे दृष्टे सुवर्णादिकं भवति न वेति न संशयः, तथा स्वत्वेऽपि संशयाभावः स्यात् लौकिकत्वात् स्वत्ववत् । जायते त संशयः अतोऽपहर्तुः स्वं न भवतीति वक्तुं न शक्येते इति । अथ वा 'यतोऽन्यस्य स्वमेव गृह्यतम् अतोऽपहर्तुः स्वं न भवति' इति वदन् वादी प्रष्टव्यः—अपहर्तुः स्वं न भवतीति प्रमितिरुपपद्यते न वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—एवं तर्हीति । अयमाशयः—यथेदं सुवर्णमिदं रजतमित्युत्पन्नायां प्रमितौ सुवर्णादिस्वरूपे संशयो न जायते तथा प्रकृतेऽपीति । नापि द्वितीयः। प्रमित्यनुदयादेवापहर्तुः स्वं न भवतीति वक्तुमशक्यत्वादिति बहिरेव परिहृत्य पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ।]*सिद्धान्तमाह—
9 अत्रोच्यत इति।*[स्वत्वं लौकिकमित्यत्रानुमानं प्रमाणयति—लौकिकमेव स्वत्वमित्यादिना।
अनुमानं तु स्वत्वं लौकिकम्–लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात्।यद्यल्लौकिकार्थक्रियासाधनं तत्तल्लौकिकं यथा व्रीह्यादिः। तथा चेदं स्वत्वं तस्माल्लौकिकमिति । यद्यल्लौकिकं न भवति तत्तल्लौकिकार्थक्रियासाधनमपि न भवति यथाऽऽहवनीयादीति ।]* व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति—आहवनीयादीनां हीति। व्यतिरेकापरिशुद्धमनुमानं न प्रमाणमित्याशंक्यपति—नन्वाहवनीयादी-

बालंभट्टी

प्रमितौ सुवर्णादिस्वरूपे संशयो न भवति तथा प्रकृतेऽपीति भावः। नापि द्वितीयः । प्रमित्यनुदयादेवापहर्तुः स्वं न भवतीति वक्तुं शक्यत्वादिति। पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति।]* सिद्धान्तमाह—अत्रोच्यते । स्वत्वस्य लौकिकत्वमनुमानेन तावत् साधयति—लौकिकमेवेति । स्वत्वं पक्षः। लौकिकत्वं साध्यम् , लौकिकार्थेति हेतुः । तत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तमाह—व्रीह्यादीति । तथा च स्वत्वं लौकिकम् , —लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ; यद्यल्लौकिकार्थक्रियासाधनं तत्तल्लौकिकं ; यथा व्रीह्यादिस्वरूपम् तथा चेदं; तस्माल्लौकिकम् इति बोध्यम् । यद्यल्लौकिकं न भवति तत्तल्लौकिकार्थक्रियासाधनमपि न भवति ; यथाऽऽहवनीयादिति । व्यतिरेकव्याप्तिमप्याह —अहेति । हि—यतः । दृष्टान्तव्यतिरेकाप-

१. त. स्वंम । २. त. तु झ. ३. त. ऐतदादि लौकिकमित्यन्तं नास्ति । ४.थ. एतदादि हीत्यन्तं नास्ति ।

नन्वाहवनीयादी-

नामपि पाकादिसाधनत्वमस्येव। नैतत्। न हि तत्राऽऽहवनीयादिरूपेण पाकादि-साधनत्वम्। किं तर्हि? प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाग्न्यादिरूपेण। इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वम्, अपि तु स्वत्वेनैव। न हि यस्य यत्त्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति।

सुबोधिनी

नामीति। अलौकिकस्याप्याऽऽहवनीयस्य लौकिकपाकादिसाधनत्वात् यद्यदलौकिकं तत्तन्न लौकिकार्थक्रियासाधनमिति या व्यतिरेकव्याप्तिस्तस्याप्यभिचारादनुमानं दुष्टमित्यर्थः।]*समाधत्ते—नैतदित्यादिना। *[अवमन्यिसन्धिः—आहवनीयस्य हे रूपे अग्नित्वमाहवनीयत्वं च। तैथा च आहवन लौकिकार्थक्रियाकारित्वेऽपि द्वितीयेन न तथात्वं तथा सत्यलौकिकाहवनीयादिरूपहीनलौकिकाग्नेः पाकसाधनत्वं न स्यात्। तस्मान्न व्यतिरेकव्याप्तिव्यभिचार इति। ननु तर्हि प्रकृतेऽपि सुवर्णादिरूपेणैव लौकिककयविक्रयार्थसाधनत्वमस्तु सुवर्णादेर्वस्तुनो, मा भूत् स्वत्वरूपेणेत्याशङ्क्याऽऽह—सुवर्णादिरूपेणेत्यादिना। अज्ञातसाङ्केत्यव्यवहाराणां म्लेच्छादीनामपि स्वत्वव्यवहारो दृश्य-

बालंबही

रिशुद्धमनुमानं, तादृशं न प्रमाणमित्याक्षेपं सूचयन् व्यतिरेकव्याप्तौ व्यभिचारमाह—नन्वाहवेति। अलौकिकस्यापि तस्य लौकिकपाकादिसाधनत्वादुक्तव्यतिरेकव्याप्तौ व्यभिचारादनुमानं दुष्टमिति भावः। समाधत्ते—नैतदिति। आहवनीयादौ रूपद्वयसत्त्वेऽपि पाक-साधनत्वं न शास्त्रसमधिगम्यम्,—अलौकिकाहवनीयादित्वंरूपहीनलौकिकाग्नेरेव तत्त्व-रूपेण पाकसाधनत्वाङ्गीकारात्। न चालौकिकाहवनीयादिरूपेणैव तदस्तु। तथा हि सत्यलौकिकाहवनीयादित्वरूपहीनलौकिकाग्नेः पाकसाधनत्वं न स्यात्। न च सामान्यस्व-रूपेण सार्वत्रिकं तदस्तु,—तथा सति तस्यापि लौकिकत्वापत्त्या शास्त्रानर्थक्यापत्तेः। अत एव साधनत्वं फलोपहितत्वं निविशते तस्मोक्त्यासौ व्यभिचार इति भावः। नन्वेवं प्रकृतेऽपि सुवर्णादेः सुवर्णादिरूपेणैव लौकिककयविक्रयार्थसाधनत्वमस्तां न स्वत्वरूपेणेति कथं तस्य लौकिकत्वसिद्धिरत आह—इह त्विति। सत्वेनैव तद्रूपेणैव तदेव धनयन्तुक्तमुपपाद-यति—न हीति। लोकविशेषव्यवहारोऽपि स्वत्वस्यालौकिकत्वेऽन्यथानुपपन्नमान-

---

१. थ. द. अलौकिकाहवनीयत्वं लौकिकाग्नित्वं च। तथा च लौकिकादृशिरूपेण पाकसाध-नत्वं नत्वलौकिकाहवनीयादिरूपेण तथा स०। २. द. एवं च। ३. थ. यदिकार्यसा। ४. थ. द. इह तु सुव०। ५. फ तस्माच्च व्याप्तौ।

अपि च,—प्रत्यन्तवासिनाम्लेच्छशास्त्रव्यवहाराणां स्वत-
न्यवहारो दृश्यते—क्रयविक्रयादिदर्शनात्। **किं च—नियतोपायकं स्वत्वं लोकसि-
द्धमेवेति व्यवहारविदो मन्यन्ते। तथा हि। [1]लिप्सासूत्रे तृतीये वर्णके

सुबोधिनी

ते। अतस्तत्स्वत्वव्यवहारो दृश्यते''। इत्यनेन स्वत्वस्य व्यवहारः स्वत्वस्य लौकिकत्वे कल्पक इत्याभिहितः। तत्र कल्पकासत्त्वमर्थापत्तिरूपेण निवारयति—क्रयविक्रयादिदर्शनादिति। तथा हि लिप्सासूत्रे तृतीये वर्णके इति। *[चतुर्थाध्याय प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणसूत्रं]''यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणादिभक्तत्वात्''।*[अत्र प्रथमवर्णके क्रत्वर्थपुरुषार्थयो र्लक्षणविचारः। द्वितीयवर्णके गोदोहनादिकं क्रत्वर्थमुत पुरुषार्थमिति। तृतीयवर्णके त्वयं विचारः। अनारभ्य श्रूयन्ते द्रव्यार्जनानियमाः। ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेत्, राजन्यो जयादिजा, वैश्यः कृष्यादिनेति। तत्र सन्देहः—एते नियमाः क्रत्वार्थं उत पुरुषार्था इति। *[पूर्वपक्षस्त्वनारभ्याधीतत्वेऽपि द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वानङ्गीकारे अधिकारिणोऽभावात् विध्यानर्थक्यापत्तेः क्लृप्तप्रयुक्तद्रव्यद्वारा क्रत्वर्थत्वमेव युक्तम्।]*नन्वेष पूर्वपक्ष एव नोदेति—

बालंभट्टी

तस्य तत्त्वे प्रमाणमित्याह — अपि चेति। प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्। सर्वथा ज्ञाज्ञानाभावसूचकमिदम्। तदाह—अदृष्टेति,—अज्ञातेत्यर्थः; म्लेच्छादीनामिति यावत्। ननु तज्जव्यवहारस्य तत्कल्पकत्वमुक्तं; तत्र कल्पकत्व एव न मानमिति कथमर्थापत्त्या तस्सिद्धिरत इाह—क्रयेति। स्वत्वस्य तत्त्वं न्यायविस्सम्मतमर्थापत्त्याह—किं चेति। नियतोऽपीति—प्रतिग्रहार्जनादीत्यर्थः। विदः तेऽपि कथमित्याशङ्क्याह्यमुक्तमुपपादयति—तथा हीत्यादिनाम्। *[लिप्सेति, — चतुर्थाध्याये प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणसूत्रम्।]*''यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणादिभक्तत्वात्'' इति। *[तत्र प्रथमवर्णके क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणविचारः द्वितीयवर्णके गोदोहनादिकं क्रत्वर्थमुत पुरुषार्थमित्यादिविचारः। तृतीयवर्णके त्वयं विचारः। अनारभ्य पठ्यन्ते द्रव्यार्जननियमाः — ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेत्, राजन्यो जयादिना, वैश्यः कृष्यादिनेति।

---

१. जै० ४. १. १. । २. थ. द. लाक्ष्यम।

सुबोधिनि

कृतसिद्धयभावात्. तथा हि. द्रव्यार्जनियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वैरस्य लौकिकहेत्वजन्यत्वात् दैहिकहेत्वन्तराभावाच्चियतप्रसिद्धहेतूनां च क्रत्वर्थत्वेनान्यार्थत्वादकारणकार्योत्पत्त्यभावाच्च स्वत्वमेव नोत्पद्यते. ततः स्वैरभावात् कृतेरभावो यतः स्वैरैव कृतसिद्धिर्नान्यैरेव. मैवम्. जन्मना प्रतिग्रहादिभिश्चार्जितस्य धर्मस्य स्वत्वं लोकसिद्धमिति लोके वृद्धव्यवहारसिद्धत्वात्. ननु नार्जनोत्पन्नः कोऽपि धर्मो मानमस्ति यत्स्वत्वमिति व्यवहियते. मैवम्. अर्जनादर्जकाख्यैसम्बन्धो यः स्वस्वामिभावसम्बन्धस्तदेव स्वत्वम्. तच्च पृथङ्मानं नापेक्षते; यतः क्रियागर्भः कर्तृकर्मणोः सम्बन्धो लोकसिद्धः. न चार्जनक्रियापाये तज्जन्यस्वस्वरूपसम्बन्धस्थापायः सम्बन्धिनोराश्रयणोपपद्यते. न हि पितुः क्रियापाये पितृत्वमस्तीति. तेन लौकिकत्वात् स्वत्वस्य स्वैरैव च कृतसिद्धेः सिद्धिमर्जनियमानां क्रत्वर्थतामिति: राद्धान्तस्तु-धनार्जनप्रवृत्ते ह्यधिकारिणि अर्थेऽन्ये सति अर्जनियमानां कृतनिवेशकल्पना न युक्ता. धनकामाधिकारी च रागात् प्रवृत्तो न नियतं प्रवर्तते. अतो नियमार्थे विधिवाक्यप्रवृत्तेर्ऋणः प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेदित्यादिविधिर्नार्थवत्स्यात्. किं च क्रत्वर्थेऽर्जनस्य कृत्स्नमेवार्जिते ऋत्वर्थमिति जीवनोपायाभावात् सर्वकृतोलोपः स्यात्. तस्मात् पुरुषार्थो नियमाः। नियमातिक्रमे च पुरुषस्य दोषो न क्रतुवैगुण्यम्. पूर्वपक्षे तु क्रत्वर्थत्वार्ज्जियमानां तदतिक्रमे क्रतुवैगुण्यमिति प्रकृतमनुसरामः॥ *[स्यात्वं लौकिकमिति न्यायविदो मन्यन्त इत्युक्तम्। तदु- 10

बालभट्टी

तत्र सन्देहः— किमेते क्रत्वर्था उत पुरुषार्था इति. तत्र पूर्वपक्षः तेषां तस्येऽपि क्रत्वर्थत्वानङ्गीकारे अधिकारिणः अभावाद्विध्यानर्थक्यापत्तेः कर्तृस्वयत्नकृतद्रव्यद्वारा क्रत्वर्थत्वमेव युक्तमिति।*[अयं भावः—यथा क्रतुविधिना आहिते द्रव्यार्जने सोमं क्रीणातीत्यादिर्द्रव्यार्जननियमः क्रत्वर्थस्तथैव प्रतिग्रहादिनियमोऽपि]* अन्यथा तस्य द्रव्यप्राप्तिस्वैरूपत्वे तत्कार्ये क्षुत्प्रतिघातादौ चानुपयोगात् वैयर्थ्यं स्यात्. न च तत्र प्रकरणं क्रत्वर्थबोधकमस्ति नाप्रेति वैषम्यमिति वाच्यम्. अदृष्टोपायापेक्षक्रतुसामर्थ्येन अदृष्टप्रयोजनापेक्षनियमसामर्थ्येन चौगरूवसिद्धेः. न च सर्वस्य द्रव्यस्य क्रयार्थत्वाज्जीवनं स्यादिति वाच्यम्,—अनियमोपार्जितेन तल्सिद्धेः. यद्वा जीवनं विना क्रत्वैसिद्धेः क्रतुविधिरेव स्वार्थेसिद्धयर्थं नियमोपार्जितस्य जीवनार्थत्वेनाभ्युपागतमिति. द्रव्यप्राप्तिरूपद्रव्यार्जनमप्रोद्दाहरणमिति तल्परत्वकृतुक्तं तु वार्तिकविरुद्धं, युक्ति विरुद्धं च। विधेयस्यैव मीमांसायां निषा 10

१. त. द. स्वाली. २. थ. द. स्वस्वामि। ३. थ. द द्रव्यस्य। ४. थ. द. वैषम्यमर्ज। ५. थ. द. स्वेन च। ६. त. क्रिये च। ७. द. यमेष्टाचरणात्। ८. ब. द. सर्वक। ९. प. फ. कर्तृप्र०। १०. फ. स्वरूपे। ११. फ. क्रत्वर्थेति०। १२. फ जीवनार्थम०।

द्रव्याजनियमानां

क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात्—स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षसम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा ।

सुबोधिनि

पपादयति —तथा हि लिप्सासूत्र इत्यादिना । *[तत्र द्रव्याजैननियमाः क्रत्वर्था इत्युक्ते पूर्वपक्षमाक्षिपति— द्रव्यार्जननियमानामित्यादिना पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्कयेत्यन्तेन । अयमभिप्रायः—द्रव्याजैननियमाः क्रत्वर्था उत पुरुषार्था इति लिप्सासूत्रतृतीयवर्णके विचारः । तत्र क्रत्वर्था इति पूर्वपक्षः । स न घटते । तथा हि द्रव्याजैननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वस्यालौकिकत्वेन लौकिकहेत्वन्तरत्वाद्धेदिकोपायान्तरत्वादर्जननियमानां क्रत्वर्थत्वेनान्यार्थत्वात् स्वत्वमेव नोदेति । तथा च स्वत्वाभावादस्वेन च क्रत्वसिद्धेः क्रत्वर्था द्रव्यार्जननियमा इति पूर्वपक्षो न घटत इति।]* *[पूर्वपक्षमुज्जीवयति— द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिनेति । अयमभिसन्धिः—प्रतिग्रहादिनियमाः स्वत्वं साधयन्त एव क्रतूपयुक्तधनद्वारा क्रत्वर्था भविष्यन्ति यथाऽवघातो वितुषीभावं कुर्वन्नेव क्रतूपयुक्तब्रीहिद्वारा क्रत्वर्थः । तथा स्वत्वं वृद्धाः पुत्रत्वादिकमिव लौकिकं मन्यन्ते । अतो न क्रतुसिद्ध्यभाव इति ।]* *[ननु भवत्वर्जनं स्वत्वसाधनम्—अर्जनेनियमानां क्रत्वर्थत्वात् । अर्जनस्यापि क्रत्वर्थत्वेना-

बालंभट्टी

रादिति बोध्यम् । एवमाक्षिपति—द्रव्येति शङ्कयेत्यन्तेन । द्रव्यार्जनीयमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वस्यालौकिकत्वेन लौकिकहेत्वन्तरताभावेन वैदिकहेत्वन्तरताभावेन नियतप्रतिग्रहादिहेतूनां च क्रत्वर्थत्वे नान्यार्थत्वेनाकारणककार्योत्पत्त्यभावेन च स्वत्वानुत्पत्त्या स्वत्वाभावादस्वेन च क्रत्वसिद्धेः क्रत्वर्था नियमा इति पूर्वपक्षसंगच्छत इत्यर्थः । *[तमुज्जीवयति— द्रव्यार्जनस्येति। वैपरीत्येनान्वयः। प्रतिग्रहादिनियमाः स्वत्वं साधयन्त एव क्रतूपयुक्तधनद्वारा क्रत्वर्थं भविष्यन्ति : यथाऽवघातो वितुषीभवं कुर्वन्नेव क्रतूपयुक्तब्रीहिद्वारा क्रत्वर्थस्तद्वत् । तथा स्वत्वं जन्मना पुत्रत्वादिकवत् । अर्जनेनार्जकार्ज्यत्वादिसंबन्धाद्यः क्रियाकारकपूर्वकः श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते।" इति हर्वुक्तेः।क्रियामूलकः कर्तृकर्मणोः संबन्धो लोकसिद्धो न मानान्तरापेक्षः । न चैवमर्जनक्रियापाये तज्जन्यस्य तस्याप्यपायः । संबन्धिनोराश्रययोः सत्त्वात् न हि पितुः क्रियापाये पितृत्वमपैति । तथा च लौकिकत्वात् स्वत्वस्य स्वेन च क्रतुसिद्धेर्न तदधाव इति सिद्धं तेषां तत्स्वमिति भावः । *[नन्वर्जनस्य स्वत्वसाधनत्वेऽपि तथियमानां क्रत्वर्थत्वादर्जनस्यापि

१. द. क्रत्वर्थत्वे न लो० । २. थ. प्रत्यः । ३. थ. द्रव्यद्वा । ४. थ. द. स्वत्वमे ।
५. क. हेतुभावक्रः० । ६. क. पुपायः ।

Cole.: Ch. I, Sec. i, § 10.

ननु च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्तेत । प्रलपितमिदं केनापि 'अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धम्' इति वदता । तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम् । अतो 'नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोः' इति । अस्य चार्थं एवं विवृतः—

सुबोधिनी

न्यार्थत्वात् स्वमेव न भवतीति क्रत्वभावस्तदवस्थ एवेत्याक्षिपति—ननु चेति । उपहसन् परिहरति प्रलपितमिदमिति । अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति वदता केनापि प्रलपितम् । कुतः—विप्रतिषिद्धमिति । (एवं योजना ?) अयमर्थः—अर्जनं नामालौकधर्मः सम्बन्धरूपः, स च द्विनिष्ठः पितापुत्रत्ववत् । तथा चार्जनमन्तरेणार्जनस्यानिष्पत्तेः 'मेमाता कन्या' इतिवदर्जनं स्वत्वं नापादयतीति वचनं विरुद्धमिति ।]' विचारप्रयोजनमुक्तमिति,— अधिकरणविचारप्रयोजनमित्यर्थः। *[प्रयोजनस्वरूपं दर्शयति— अतो नियमातिक्रम इति । पूर्वोक्तप्रयोजनग्रन्थार्थौ विवृतौ गुरुणा । तमर्थमाह— अस्य चार्थं एवं विवृत इत्यादिना पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोषे इत्यन्तेन। एष

बालंभट्टी

क्रत्वर्थत्वेनान्यार्थत्वात् स्वमेव नेति क्रत्वभावस्तदवस्थ एवेत्याह—ननु चेति संवर्तेतेत्यन्तेन। उपहसन् परिहरति- प्रलपितमिति। अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति वदता केनापि प्रलपितमिदम्; अतो मिथो विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । यद्वा केनापि प्रलपितमिदम् । तत्र हेतुमाह-अर्जनमिति। यत इत्यादिः। वदता इत्यस्य गुरुणेत्यत्रान्वयः। अर्जनं नामाऽलौकधर्मः सम्बन्धरूपः स च द्विनिष्ठः पितापुत्रवत्। तथा चार्जनं विनाऽर्जनस्यानिष्पत्तेः'मेमाता कन्या'इतिवदर्जनं स्वत्वं नापादयति इति वचनं मिथो विरुद्धमित्यर्थः।]* ननु पूर्वपक्षयुक्तत्वादेव नायं तत्सिद्धान्तोऽत आह—सिद्धान्तेति। इत्थं हि सः धनार्जनप्रवृत्तेरप्यधिकारिणि अर्थलाभ्ये सति तन्नियमानां क्रतुनिवेशकल्पना न युक्ता । धनकामाधिकारे च रागात् प्रवृत्तो न नियतं प्रवर्तते । अतो नियमप्रवृत्तेर्न तद्विध्यानर्थक्यम् किं चार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे कृत्स्नमेवार्जितम् सर्वं क्रत्वर्थमिति जीवनोपायाभावात् सर्वकर्तुलोपः स्यात् । तस्मात् पुरुषार्थोनियमा इति । विचारयति,—अधिकरणविचारप्रयोजनमित्यर्थः । प्रयोजनस्वरूपमेवऽऽह —अतो नियमातीति,— तत्प्रयुक्तदोष इत्यर्थः । अस्य च प्रयोजनपरग्रन्थस्य मूलोक्तस्य विवृतः; गुरुणेति शेषः । दोष इतीत्यन्तेन ग्रन्थेनेति भावः । पूर्वपक्षे पुरुषस्य

१. घ. तेति । २. थ. द. अ० । ३. त. था ३ । ४. फ. तीनि ;

यदा द्रव्याजननियमानां क्रत्वर्थत्वं

तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः । नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । राद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति, पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम्—अन्यथा क्रतुसिद्धयभावात् ।

11 ** न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम्—लोके तत्र स्वत्वप्रसि-

12 द्धयभावात्, व्यवहारविसंवादात् । ** एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते

सुबोधिनी

तात्पर्यार्थः—पूर्वपक्षे पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषो नास्ति । किन्तु नियमातिक्रमार्जितद्रव्येण न क्रतुसिद्धिः । अतः क्रतुवैगुण्यम् । राद्धान्ते तु नियमानां पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमे पुरुषस्य दोषो, न क्रतुवैगुण्यमिति ।]* फलितार्थमाह—नियमातिक्रमार्जितस्यापीति । अन्यथा क्रतुसिद्धयभावादिति,—*[अन्यथा नियमातिक्रमार्जितद्रव्यस्यापि स्वत्वानङ्गीकारे नियमानां क्रत्वर्थत्वेन तदर्जितस्यापि क्रत्वर्थत्वेन स्वत्वस्याप्यलौकिकत्वे स्वत्वाभावे जीवनमपि दुर्लभमिति कर्तुरभावात् क्रतोरभाव इत्यर्थः।]* ननु यदि नियमातिक्रमार्जितेऽपि स्वत्वं तर्हि चौर्यादेरपि प्राप्तस्य स्वत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति—न चैतावत-

बालभट्टी

दोषः, किं तु ततो न क्रतुसिद्धिः—क्रतुवैगुण्यात् । सिद्धान्ते तु पुरुषस्य

10 दोषो न च क्रतुवैगुण्यमिति तात्पर्यम् । *[फलितमाह — नियमेति ।

10 तथा चेत्यादि सिद्धान्तेनेति भावः । अपि: क्रतुतिकन्यायसूचकः]* *[अन्यथा नियमातिक्रमार्जितस्य स्वत्वानङ्गीकारे नियमानां क्रत्वर्थत्वेन तदर्जितस्यापि तथेवास्व-

11 त्वस्यालौकिकत्वे स्वत्वाभावेन जीवनदौर्लभ्यात्तदभाव इत्यर्थः।]* *[ननु ततश्चिक्मार्जितेऽपि स्वत्वाङ्गीकारे चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वप्रसङ्गः। अतः प्रकृतं प्रपञ्चदोषपरिहारं सूचयन्नाह —न चैतावेति,—न हीत्यर्थः। हेत्वंसेन परिहरति—व्यवहेति] प्रसिद्धत्वायादर्शनादित्य-

12 र्थः]*[एवं स्वत्वस्य लौकिकत्वे साधिते अलौकिकत्वसाधकप्रागुक्तयुक्तिं क्रमेण खण्डयति— एवं प्रतीत्यादिना । विजितेत्यत्रभावे क्तः । जयादय उपाया इत्यस्याम सर्वत्रानुषङ्गः

---

१. ग. द. क्त्वालौकिकस्व । २. ग. द. दिप्राप्तस्यापि । ३. न ततो दोषः । ४. 'कण्यम् । ५. प. सिद्धान्तिनेति ।

ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः, क्षत्रियस्य विजितादयो वैश्यस्य कृष्यादयः, शूद्रस्य शुश्रूषादय इत्यदृष्टार्थनियमाः। रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" इत्युक्तेः। ** तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थम्; क्रयः 19
प्रसिद्धः; संविभागः सप्रतिबन्धो दासः; प्रतिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः; अधिगमो निष्पादेः प्राप्तिः—एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति—ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी। "ब्राह्मणस्यार्थिकं लब्धम्" इति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम्; "क्षत्रियस्य विजितम्" इत्यत्राधिकमित्यनुवर्तते। क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम्। "निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" इति अत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते। वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम्। शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम्। एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु

सुबोधिनी

तेत्यादिना। ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामीति,—*[एतेषु निमित्तेषु ह्यन्यवर्तमाने एतेषु निमि- 13
त्तेषु ज्ञातेषु स्वामीति ज्ञायते ह्यर्थः।]* इक्ष्वाकामन्यत्राप्यतिदिशति—एवमनुलो-

बालभट्टी

अदृष्टेति—द्रव्याद्यदृष्टेत्यर्थः। इति तियमा अदृष्टार्था इत्यन्वयः। अथ साधारणविभागेऽपि तत्परिगणकगौतमवाक्यानर्थक्यरूपालोकिकन्यायप्राप्तकर्तृकिं खण्डयति—रिक्थादयस्त्रिप्रकारादिना। *[संज्ञेति—वर्णसङ्करेत्यर्थः।]* तदर्थं वक्तृ तानेवाऽऽह—स्वामीति। तत्र—तेषां मध्ये। अनन्येति—अनन्यस्वाभिकरणेत्यर्थः। एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—एतेष्विति। यथाश्रुते साकाङ्क्षत्वादाह—भवतीति। तदर्थमाह—ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामीति—एतेषु निमित्तेषु स्वामीति ज्ञायते ह्यर्थः। अनेन पूर्वपक्षाभिमतानिरासः, —एतदर्थतया साफल्याद्। अग्रिमार्थमाह — ब्राह्मेत्यादि। सप्रतीकं लब्धमित्येतस्यार्थाद्बलान्तरैकवाक्यत्वात् एव साहचर्याच्चेषपूरणेनाऽऽह—प्रतीति। *[अधिकम् 13
इत्यस्योक्तमित्यर्थः]* तदाह— असाधेति। विजितमित्युपलक्षणम्। भावेकमित्याह — विजयदण्डेति। अधिकमित्यनुवर्तत इत्यर्थः। भोगरूपनिर्वेशाशयेनाऽऽह—कृषीति। आदिना वाणिज्यादिपरिग्रहः। न्यूनतानिरासायोक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति —एवमिति।

१. गो० १०, ३९। २. ख. कृतेषु। ३. गो० १०, ४०। ४. गो० १०, ४१। ५. गो० १०, ४२। ६. क ०कमि०। ७. त. पु ज्ञा।

स्वत्वहेतुषु यदसाधारणमुक्तं "सूतानामश्वसारथ्यम्" इत्यादि तत्तत्सर्वं निर्विशेषशब्देनोच्यते—सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात्, "निर्देशो भृतिभोगयोः" इति त्रिकाण्डीस्मरणात्।
14 तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्। •• यद्यपि "पत्नी दुहितरश्च" इत्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसंबन्धितया बहुषु दायविभागितया प्रातीतिकेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं
15 स्मरणमिति सर्वमनवद्यम्। •• यदपि मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयात्स्वस्य लौकिकाच्च
16 इति तदध्यसत्—स्वत्वहेतुभूतक्रियादिसंदेहात्स्वत्वसंदेहोपपत्तेः। •• विचारप्रयोजनं तु

सुबोधिनी

14 मजानामित्यादिना। •[एतेषु निमित्तेषु ननु "पत्नी दुहितरः" इत्यादिभिर्वचनैः स्वामिनोऽभावे पत्न्यादीनां स्वामित्वप्रतिपादनात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे एतद्वचनजातं विरुध्यत इत्याशङ्क्य•] परिहरति—•[यद्यपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिना] स्वत्वस्य लौकिकत्वे पूर्वपक्षिणा यद्दूषणमुक्तं तत्परिहर्तुमनुवादपूर्वं—यद्यपि मम स्वमिति। एतदुक्तं भवति—स्वत्वस्यालौकिकत्वे 'मम स्वमनेनापहृम्' इति न ब्रूयात्। अपहर्तुरेव स्वत्वात्। यदि ब्रूयात् तर्हि मम स्वमनेनापहृतमित्युक्ते मध्यस्थानां संशयो जायते स न घटते स्वर्णादिस्वरूप
15 इवेति। परिहरति—तदध्यसदित्यादिना। •[अध्यसः—एतादृशि स्थले ऽन्यस्वस्य स्वं तेनापहृतमिति ज्ञानमात्रमुपपद्यते आवेदकवचनबलात्। प्रतीतिर्हि सा न प्रमितिः। तथा च विप्रतिपत्तेः कारणात् सन्देहो जायते। तथा हि मम स्वमनेनापहृतमिति वादिनाऽभिहिते प्रतिवादिना तद्विपरीते चाभिहिते मध्यस्थानां सन्देहो जायते अनेनापहृतमथ वा कयादिना लब्धमिति।]• एवं च स्वत्वकारणभूतक्रयादिषु सन्देहात् कार्यभूतस्वत्वेऽपि संशयो भवतीति।

बालंभट्टी

14 हेतुषु तेषां मध्ये तत्तदिति। तेषामित्यादिः। •[ननु स्वत्वस्य लौकिकत्वे "पत्नीदुहितरः" इत्यादिवचनजातं विरुद्धम्। तेन स्वामिनोऽभावे पत्न्यादेः स्वामित्वप्रतिपादनादत आह—यदपीति।]• अत्रापि वचनजातेऽपि तदभावे इति शेषः। क्रमस्मरणमिति पाठः। एवदुक्तादायीत्यनेन दण्डविधानमप्युपपन्नम्। अदृष्टत्वेनैव तस्य परकीयत्वसूचनेनातस्त्वेन तथाप्रेरणया ततस्तद्ग्रहणे तेषां तत्स्वस्यौचित्यात्। तदाह—सर्वमिति। प्रागुक्तं तृतीयं दोषमुद्धरति—
यदपीति। न ब्रूयादिति—अपहर्तुरेव स्वत्वात्। यदि ब्रूयात्तर्हि मध्यस्थानां संशयो न

---

१. औशनसमिति केचित्। २. तृ० ना० २१४। ३. क. निर्वर्तनार्थं। ४. श्व० १३५।

" यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ " इति शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे गर्हितेनासत्प्रतिग्रहवाणिज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तदविभाज्यमेव । यदा तु लौकिकं स्वत्वं तदाऽसत्प्रतिग्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात् तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव । "तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति" इति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव तत्पुत्रादीनां तु दायलेन स्वत्वमिति न तेषां दो-

सुबोधिनी

*[ननु साधुनिरूपितं स्वत्वस्य लौकिकत्वम्। तथाऽप्यदुक्तमिदं विभागप्रकरणे स्वत्वगतलौकिक- 15
कत्वालौकिकत्वयोरप्रयोजकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—विचारप्रयोजनं त्वित्यादिना जप्येन तपसैव चलोक्तेन।]"'यद्गर्हितेन"इत्येतद्वचनमर्थाद्विधायकशास्त्राणः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्विभाग-प्रकरणोपयोगिनी प्रयोजने दर्शयति—शास्त्रैकसमधिगम्य इत्यादिना । ननूद्देशक मेणोद्दिष्टविषयविचारो युक्तः । अथ मतं प्रयोजनानन्तरानुसारेणोद्देशक्रमानादरेणा- पि विचार इति, तर्हि न तत्प्रयोजनानन्तरं पठ्यताम: । तथा हि । तत्र किं हेतुहेत्वसद्भावः, उत मूर्खोक्तदाह्यत्वापेनाल्पता, अथ बाऽन्यत् ? न प्रथमः—स्वत्वगतलौकिकत्वानपेक्षत्वाद् वक्ष्यमाणविचारस्य । न द्वितीयः—बहुयुक्तिसाध्यत्वाद्लौकिकत्वस्य । न चरमः—अप्रेक्षा- नादेव । अतः कृतकल्पिष्यमाणविचारावनसरदुस्थाविलम्बुमाक्षेपसभिप्रायतः परिहरन्

बालंभट्टी

स्यात् । सुवर्णादिस्वरूपे इयेति शेषः । स्वत्वहेत्विति । तादृशत्वेऽपि आवेदकवचनादन्यद्वी- यमनेनापहृतमिति ज्ञानमात्रोत्पत्तावपि तस्याप्रमाणत्वेन विप्रतिपत्तिकारणत्वादिना तथाऽभि- हिते प्रतिवादिना चान्यथाऽभिहिते मध्यस्थानामनेनापहारलब्धमथ वा कथादिलब्धमिति स्वत्वकारणभूतक्रयादिषु संदेहाच्चकार्थभूतस्वत्वेऽपि संदेहसंभवादित्यर्थः। ननु स्वत्वस्य नि- रूपणप्रकरणे नोपयुक्तं तल्लौकिकत्वयोर्विभागप्रयोजकत्वादत आह—विचारप्रयोजनं त्विति । उत्सर्गेण—त्यागेन । न केवलं तावन्मात्रमित्याह—जप्येनेति । इतीत्यस्योत्तरवादिति शेषः उभयत्रापि तद्येतदुपयोगमाह—शास्त्रैकेति। गर्हितत्वं हेयो विरुद्धत्वमर्थाद्गर्हितत्वं चेत्याह —असत्यादि। सिद्धान्ते तद्वचनविरोधं परिहरति—तस्योत्सेति । ननु दायलेन तत्वेऽपि

१. क. तपसाऽपि । २. ख. ङ. त्वेवमा । ३. त. पयोगिप्रयोजनं । ४. त.अद० ।

Cole.: Ch. I, Sec. i, § 16.

पसंबन्धः—"सत्र वित्तागमाधर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च
17 सत्प्रतिग्रह एव च" ॥ इति मनुस्मरणात् । "इदानीमिदं संदिह्यते विभागात्स्वमुत
18 स्वस्य सतो विभाग इति।" तत्र विभागात्स्वमिति तावच्छुक्लम् जातपुत्रस्याऽऽधानविधा-

सुबोधिनी

प्रथमोद्दिष्टं विचारं परिगृह्णाति—इदानीमिदं सन्दिह्यते इति । अयमभिप्रायः—विभागोऽपि लौकिकः । तद्वत्तनियमा एवालौकिकाः । जन्मादिकमपि लौकिकम् । एवं स्वत्वस्य लौकिकत्वे सिद्धे लौकिकविभागादिजन्यत्वं घटते नेतरथा । अतः स्वत्वगतलौकिकत्वविचारो हेतुः, अयं तु विचारो हेतुमानिति तदानन्तर्यमस्योचितमिति । अनेनैवाभिप्रायेण
18 चेदानीमित्युक्तम्।जातपुत्रस्याऽऽधानविधानादिति,—"[जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्रीनादधीत" इति श्रुतिबाधनयसरऽऽधानविधानादित्यर्थः । अस्य बाधस्यायमर्थः,—जातपुत्रेऽप्यवान् ; पुत्रशब्दोऽपत्यौपलक्षणम् ; कृष्णकेशः पूर्ववयस्कः समर्थ इति यावत् । एवंविधाधिकारी

बालंभट्टी

परम्परयादोषसंबंधोऽस्त्येवाऽऽत आह— सत्रेति । वित्तलाभोपाया हृत्यर्थः। ननूद्देशक्रमेणोद्दिष्टविषयविचारो न्याय्यो । न च कारणान्तरेणात्र तथा तस्यादर्शनात् । न च हेतुहेतुमज्ञादः— वक्ष्यमाणविचारस्य स्वत्वगतलौकिकत्वानपेक्षत्वात् । न च सूचीकटाहन्यायः—लौकिकत्वस्य बहुयुक्तिसाध्यत्वादन्यस्य कस्यचिदुदर्शनाच्च अतः कृतकरिष्यमाणविचारानवसरदुःस्थावितिचेत्—न । स्वत्ववद्विभागस्यापि लौकिकत्वेन तद्गतनियमानामेवालौकिकत्वेन जन्मादेरपि लौकिकत्वेनोक्तरीत्या स्वत्वस्य लौकिकत्वे सिद्धे पूर्व लौकिकविभागादिजन्यत्वस्य तत्र घटमानत्वं नान्यथेति कृतविचारो हेतुः, करिष्यमाणविचारो हेतुमानिति तस्येतदानन्तर्यमुचितमित्याशयात्तदेतत् प्रत्यनन्तरमाह —इदानीमिति,—तदनन्तरमित्यर्थः। तथा च उक्ताशयेनैवेदानीमित्यस्योक्तिरिति भावः । यथ्युक्तप्रतिज्ञायां स्वस्यास्वस्य वेत्येव शाब्दः सन्देहस्तथाऽप्यार्थिकमुक्तमेवाऽऽह—किं विभेति ।
18 तत्र तयोर्मध्ये । „[जातेति—"जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्रीनादधीत" इत्यनेन इति शेषः। तत्र पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रोपलक्षणं कृतैकोपहितचनात्तेन बहुष्वहिर्द्वा ; कृष्णः केशा यस्येत्यनेन पूर्ववयस्कत्वं समर्थत्वमिति यावत् । एवंविधोऽधिकारी आधानं कुर्यादिति तदर्थः ।

१.—१०. ११५. । २. ध. द. वं च स्व० । ३. ध. द. मस्य विचारस्यो ।

नात्। यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदोत्पन्नस्य पुत्रस्यापि तत्त्वं साधारणमिति द्रव्य-
साध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकारः स्यात्। *तथा विभागात्प्राक् पितृप्रसादलब्धस्य 16
विभागप्राप्तिर्येषोनोपपद्यते—सर्वानुमत्या दत्त्वाद्विभागप्राप्तेश्चभावात्; यथाऽऽहुः—"शौर्य
भार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत्। त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः॥"

सुबोधिनी

आधानं कुर्यादिति। नन्वेतद्वचनमाधानं विधत्ते, न तु विभागात् स्वत्वप्रतिपादनपर-
मित्याशङ्क्य तत्परत्वमाह—यदि जन्मनैवेत्यादिना। अयमभिप्रायः—जन्मनैव स्वत्वे
उत्पन्नमात्रस्यापि द्रव्यस्तास्यात् द्रव्यस्य साधारणत्वेन द्रव्यसाध्ये पतिपरीक्षामात्रसाध्य
आधानादौ कर्मण्यनधिकारः स्यादिति। आदिशब्दादयमकर्तव्याद्धानुषंसमहः]। प्रति-
षेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वाज्जन्मनैव स्वत्वपक्षे प्रीतिदानस्य विभागप्राप्तिरेव नास्तीति तत्प्रति-
षेधोऽपि नोपपद्यत इत्याह—तथा विभागादिति। ननु सति हि कुतश्चे चिदकर्म। तादृशः
प्रतिषेध एव नास्तीत्याशङ्क्य प्रतिषेधकं वचनं दर्शयति—यथाऽऽहुः शौर्यभार्याधने इति।
किं च जन्मनैव स्वत्वे जातमात्रस्यापि स्वत्वस्य विद्यमानत्वात् तस्याप्यनुज्ञायामप्यसामर्थ्यात्
द्रव्यस्य सर्वसाधारणत्वेनैकेन दातुमशक्यत्वात् प्रीतिदानस्याप्यभावात् प्रीतिदानप्रतिपादकम-

बालंभट्टी

नन्वस्य तद्विधायकत्वेऽपि विभागात् स्वत्वस्य कथमिति शङ्कोदत आह—यदि जन्मेति।
एवेन तद्व्यवच्छेदः—उत्पन्नेति तन्मात्रस्येत्यर्थः। द्रव्यस्वाभ्येन द्रव्यस्य साधारणत्वादिति
भावः]। तदाह—तस्स्वामीति। आधानेति पितृमात्रसाध्येऽपीत्यर्थः। आदिना अवश्यकर्त-
व्याद्यनुजातकर्मादिपरिग्रहः। ननु वचनात्तत्राधिकार इति चेन्निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्तत्र
पक्षे पीतिदत्तस्य विभागप्राप्तिरेव नेति निषेधस्यासङ्गतिरित्याह—तथेति। विप्रतिपत्तिनि-
रासायाऽऽह—सर्वेति। तत्र पक्षे ततः स्थिते एव स्वत्वे द्वयोर्दानपरिग्रहयोरधिकारस्तेनैव
तस्सिद्धौ विभागे कारणाभावात्तदप्राप्तिरेवेति तदनुपपत्तिरित्यर्थः। ननु तद्वचनमेव खण्डयाचा
माणमतो नारदमाह—यथाऽऽहेति,—शौर्यभार्यासंबन्धिनी धने इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। स्येति,
—यश्चेति पाठान्तरम्। पैतृक इति—पितुरागत इत्यर्थे "पितुर्यच्च" इति ठञ्।
ननु सर्वानुमतिरेव यत्र न तद्विषयकमिति नायं दोष इति चेत्—दोषान्तरमाह—

---

१. फ. छ. तथा हि। २. ब्रात्रा। ३. अ० ४. ३. ७९।

20 ईति ।** तथा " भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकामम
21 क्षीयाद्वाद्या स्थावरादृते॥"इति प्रीतिदानवचनं नोपपद्यते, जैन्मनैव स्वत्वे"न च स्थाव
रादृते यदैत्तम्"इति संबन्धो युक्तः—व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात् ।** यदपि—"मणिमुक्ता
प्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः।स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः॥"तथा"पितृप-

---

सुबोधिनी

पि वचनं विरुध्येतेत्याह—तथा भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तमित्यादिना। **नन्वु** नास्ति प्रीतिदानवचनविरोधः,अपि त्वनुकूलमेव तद्वचनम् । तथा हि । स्थावरादृते यद् भर्त्रा स्त्रियै दत्तं, तस्मिन् मृते
20 सा यथाकाममक्षीयादित्यन्वयः । तथा च स्थावरेषु प्रीतिदानप्रतिषेधात्]* जन्मनैव स्वत्वे सिद्धे तन्न्यायेनेतरद्रव्येऽपि तथात्वे स्थावरव्यतिरिक्तस्य प्रीतिदानं वचनात् भविष्यति।]*
20 *[किं हि वैचित्रं न कुर्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न च स्थावरादृते यद्दत्तमिति।अयमत्र परिहारामिप्रायः—अयमन्वयः स्यात् स्यादेवम् । एवंविधान्वयस्य व्यवहितत्वेन अन्यानाजैवादयमन्वय एव न घटत इति ।]* "[वचनान्तरयोरन्यव्यवहितान्वयेनैव स्थावराणां प्रीतिदानप्रतिषेधात् जन्मैव स्वत्वहेतुर्न विभाग इत्याशङ्क्य परिहरति]* यदपि मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिना । अयमभिप्रायः—अजैनादर्थमजैनकस्य स्वं भवति । तथा

बालंभट्टी

20 तथेति।वैष्णवमाह—भर्त्रेति।दानहेर्विध्याद्याह—प्रीतीति।सामान्येनेत्यादिः।*[तत्र पक्षे जातसामान्यत्वापि स्वाश्वस्त्वात्सस्यानुल्लायामप्यसामर्थ्यात् द्रव्यस्य सर्वसाधारणत्वेनैकेन दातुमशक्यत्वात् प्रीतिदानस्यापि संभवात्तत्प्रतिपादिकमिदं वचनमपि विरुध्येतेत्यर्थः।]*†नन्वु स्थावरादित्यस्योत्तरार्द्धोपात्तान्वय एव एवं स्यात् , स एवं नेति न तद्वचनविरोधः, किन्तु अनुकूलमेव तद्धि शंकते—न चेति। तथा चादमादौ निषेधाभावात् प्रीतिदाने प्रतिषेधाच्चेन जन्मनैव स्वत्वं प्रतिपादितं भवतीति भावः । ध्यवेति—एवमन्वये तथा स्यात्, स एव न व्यवधानस्य प्रसिबन्धकत्वेन ऋजुतयाऽऽशाभात् । नन्वेवमपि वचनान्तरयोरन्यव्यवहितान्वयेनैव स्थावरस्य प्रीतिदानप्रतिषेधाज्जन्मैव स्वत्वहेतुर्न विभाग इत्याशङ्क्याह— यदपीति । प्रवालानामिति–निर्धारणे षष्ठी । यद्वा सामान्याधिकरण्येनान्वयः । तत्र समानविभक्तित्वस्य तन्त्रत्वेऽपि समानवचनत्वस्या तन्त्रत्वात् वेदाः प्रमाणमितिवत् । सति—सत्यपि । दाने इति

---

१. ना० १३,६. २ क. नोपपद्यते । ३. ख. तज्जनमनैव । ४. घ. यद्दत्तमिति नास्ति । ५. ग. ङ. न कु ।

सादाद्रुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि चा स्थावरं तु न मुञ्चेत प्रसादे सति पैतृके॥" इति स्थावरस्य प्रसाददानप्रतिषेधवचनं तल्लिताम्होपात्तस्थावरविषयम्। अतीते पितामहे तद्धनं पितापुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव स्थावरं तु सधारणमित्यस्यादेव वचनादवगम्यते। ** तस्यान्न जन्मना स्वैवं किंतु स्वामिनाशाद्विभागाद्वा स्वत्वम्। अत एव 22

सुबोधिनी

तत्सम्बन्धिनां पुत्रादीनां विभागात् स्वामिनाशात् वा स्वं भवति। तत्र स्वामिनि जीवति विभागः स्वत्वहेतुः; विनष्टे तु स्वामिनि स्वामिनाश एव स्वस्वहेतुः। तत्राप्यस्वामपरो विशेषः। स्वाभिसम्बन्धिनः पुत्रस्य पौत्रस्य वा एकत्वे स्वामिनाशा एवासाधारणः स्वत्वहेतुः। पुत्रादीनां बहुत्वे तेषां स्वामिनाशात् साधारणं स्वं भवति विभागाच्च प्रातिस्विकम्। एवं स्थिते स्वामिनि पितामहे नष्टे विभागात् प्राक् पितामहधने पितुः प्रातिस्विकस्वत्वाभावादेव पैतामहं स्थावरं न ग्रीत्या दद्यादिति स्थावरग्रीतिदानानियेधो न स्वोपार्जितस्य यतो जन्मैव स्वत्वहेतुः स्यादिति। ननु किमित्तदर्थवैषम्यं पैतामहे स्थावरे साधारणं मणिमुक्तादिषु तु नेत्याशङ्क्य वचनान्नियम्यत इत्याह—अतीते पितामह इति;

बालंभट्टी

विषयसप्तमी। वचनमिति— ज्ञातावेकवचनम्। एवमग्रेऽपि। ननु पैतामहे स्थावरे सर्वसाधारण्यम्। मणिमुक्तादिषु तु नेत्यर्थजरतीय (?) मनुक्तमत आह—अतीतेति। तथा च वचनमियम्यमेतदिति न दोषः। पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति। अयं भावः—अजैना अैकस्य स्वं तच्च तत्सबंधिनां पुत्रादीनां विभागात् स्वामिनाशाद्वा स्वं तत्र स्वामिनि जीवति विभागः स्वत्वहेतुः विनष्टे तु स्वामिनि तत्राश एव स्वत्वहेतुः। तत्राप्योऽपि विशेषः स्वामिनाशाद्वा स्वं तत्र स्वामिनि जीवति विभागः स्वत्वहेतुः विनष्टे तु स्वामिनि तत्राश एव स्वत्वहेतुः तत्राप्योऽपि विशेषः स्वाभिसंबंधिनः पुत्रस्य पौत्रस्य वा एकत्वे वा स्वामिनाश एवासाधारणः स्वत्वहेतुः तेषां बहुत्वे तु स्वामिनाशात् साधारणं स्वं भवति विभागाच्च प्रातिस्विकम्। एवं सति स्वामिनि पितामहे नष्टे विभागात् प्राक् पितामहधने पितुः प्रातिस्विकस्वत्वाभावादेव पैतामहस्थावरं न ग्रीत्या दद्यादिति स्थावरग्रीतिदानानियेधो न स्वो-

---

१. क. ग. रं न तु। २. क. स्थावरप्रसा। ३. क. अपिनीति। ४. क. खं। ५. क. •नोशाद्वि० : ६ द्. च। ७. ख. पैतृकम्।

पितुरूर्ध्वं विभागात्प्राग्द्रव्यस्वत्वस्य प्रहीणत्वादन्येन गृह्यमाणं न निवार्यत इति चोदास्थानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रयाणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षते
23 इति। ** अत्रोच्यते—लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्नवमर्हति । विभागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषयो लोकप्रसाद्धः, नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषयः। तथा "उत्पत्तेरर्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्याः" इति
24 गौतमवचनाच्च ** मणिमुक्ताप्रवालानाम् इत्यादि वचनं च जन्मना स्वत्व पक्ष एवोपप-

सुबोधिनी

यतः स्वामिनाशोऽपि स्वत्वहेतुः । अतः पितरि मृते विभागात् प्रथममौदासीन्यविषयं तद्द्रव्यं न भवतीत्याह— अत एव पितुरूर्ध्वमिति । पितृप्रयाणादिति—पितुमरणादित्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं प्रतिजानीते—अत्रोच्यत इति ।
23 जन्मनैव स्वत्वे गौतमवचनं प्रमाणयति — तथा चोत्पत्स्यैवेति । *[जन्मनैवार्थस्वामित्वात् तेनार्थे तनयो लभेतेत्यर्थः ।]* "मणिमुक्ताप्रवालानाम्" इत्यादिकमपि सिद्धान्तपक्ष एवोपपद्यत इत्याह—मणिमुक्तेति । यदुक्तं पूर्वपक्षिणाऽस्य वचनजातस्यान्य-

बालंभट्टी

पार्जितस्य येन जन्मनैव स्वत्वं स्यादिति; यतः स्वामिनाशोऽपि स्वत्वहेतुरतः पितरि मृते विभागात् प्रागन्यदीयद्रव्यमिवोदासीन्यविषयभूतं तद्द्रव्यं भवतीत्याह—अत एवेति । तत्राऽशत्वापि तत्त्वाकारादेवेत्यर्थः। प्रहीणेति—निरूपकस्य स्वामिनोऽभावादिति भावः। एवमनेक पुत्रस्थले तदावश्यकत्वमुक्त्वैकपुत्रस्थले तदावश्यकत्वमाह— तथैवेति । तद्वदित्यर्थः । प्रयाणात्—मरणात् । इति—पूर्वपक्षे स्थिते सिद्धान्तमाह—अत्रोच्यत इत्यादि । पूर्वसिद्धान्तस्यात्र हेत्वंशसूचनाय तमनुवदति—लोकेति । प्रकृते साधकं तथैवाऽऽह—लोके चेति। युक्तमन्तरमाह—विभागेति। प्रोक्तमिदं प्राक्। न प्रेति,—नापि स्वस्वरहितेत्यर्थः । ५सिद्धमित्यस्यानुषङ्गः । अत्र गौतमवचनमपि मानमाह – तथोत्पत्स्यैवेति । तथाशब्दः समुच्चये । उत्पत्स्येति जन्मनैव अंशस्वामित्वान्तमर्थं लभेतेत्याचार्या मन्यन्त इत्यर्थः। अर्थस्वामित्वमिति पाठान्तरम् । तथा चेति च मणिमुक्तेत्यापि सिद्धान्तपक्ष एवोपपद्यते इत्याह—मणीति। आदिना वचनमात्रपरिग्रहः । अस्य पूर्वपक्ष्युक्तस्यार्थ

१. ब. ध्याऽर्थ स्वामित्वाङ् । २ इदं गौतमीये न दृश्यते । ३. ध. द. अत एव वि० । ४. ध. प्रागन्यद्रव्यमिवौदा० । ५. ध. द. शैल ।

Cole.: Ch. I, Sec. i, §§ 22—24.

ते। न च पितामहोपात्तस्थावरविषयमिति युक्तम्–"न पिता न पितामहः"इति वचनात्। पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति। तथा परमते मणिमुक्तावस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं–वचनात्। एवमस्मन्मतेऽपि पित्रार्जितानामप्येतेषां पितुर्दानाधिकारो वचनादि-

सुबोधिनि

र्थपरत्वं, तत्रेत्याह—न च पितामह इति। अयमभिप्रायः—स्वामिनाशस्यापि स्वत्व-हेतुत्वेनातीते पितामहे तद्धने पितापुत्रयोः साधारण्ये मणिमुक्तादिकं वचनात् पितुः। स्थावरे तु साधारण्यमेवेत्येतावानर्थो यदि तद्वचनात् प्रतीयते तदा पूर्वोक्ता व्यवस्था स्यात्। न च तथा। ततश्चैवं वक्तव्यम्,—पितामहे जीवत्यपि स्थावरेषु सर्वसाधारण्य-मिति। तथा चास्य वचनस्य पितामहोपार्जितस्थावरविषयत्वमनुपपन्नम् इति। कथमनु-पपन्नमित्याशङ्क्य हेतुमाह—न पिता न पितामह इति वचनादिति। यदि पितामहो-पार्जितमेव स्यात् स्थावरादिकं, तदा तस्मिन् जीवति स्वोपार्जिते तस्य प्रभुत्वाभाववचन-मनुपपन्नमित्यर्थः। मणिमुक्तादिवचनद्वयस्य जन्मना स्वत्वपरत्वं दर्शयति—पितामहस्य हीति। जन्मनैव स्वत्वे सर्वसाधारणत्वात् स्वस्य प्रीतिदानं कथमित्याशङ्क्य प्रतिबन्धा वचनादित्याह—यथा परमत इत्यादिना। अयमभिप्रायः—स्थावरव्यतिरिक्तं स्वेनार्जितं

बालंभट्टी

परत्वं निराचष्टे—न च पितेति। अनुपपत्तौ हेतुमाह—न पितेति। अयं भावः—स्वामिनाशस्यापि स्वत्वहेतुत्वेनातीते पितामहे तद्धने पितापुत्रयोः स्वाम्यस्य साधारण्येऽपि मण्यादिकं वचनात् पितुः। स्थावरं तु साधारणमेवेति प्रागुक्तमर्थं यदि तद्वचनात् प्रतीये-त,तदा पूर्वोक्तव्यवस्था स्यात्। न च तथा यदि पितामहोपार्जितमेव स्यात् स्थावरादिकं, तदा तस्मिन् जीवति स्वोपार्जिते तस्य प्रभुत्वाभावबोधकवृहस्पतिवाक्यानुपपत्तेः। तस्मादेवं वाच्यम्–'पितामहे जीवत्यपि स्थावरेषु सर्वसाधारण्यमित्यस्य तद्विषयत्वं तद्वृहस्पतिवाक्यमेव इति। नन्वेवं किं विषयं तद्वचनद्वयं येन प्रकृतार्थालाभोऽत आह—पितामहस्य हीति। हि—यतः। वचनं—वचनद्वयम्। तथा च जन्मना स्वत्वपरमेव तद्वचनद्वयमिति भावः। ननु जन्मनैव स्वत्वस्य सर्वसाधारणत्वात् स्वस्य मणिमुक्तादेरपि कथं प्रीतिदानमित्याशङ्क्यां प्रतिबन्धा वचनादित्याह—यथेति।परः—पूर्वपक्षी उक्तार्थमेव आह—वक्ष्यतीति।अस्मन्मते-

१. ग. घ. ङ. च। २. घ. बन्धवचना० (?)।

Cole.: Ch. I, Sec. i, § 24.

25 व्यविशेषः।** यत्तु "भर्त्रा प्रीतेन" इत्यादिविष्णुवचनं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं तत्स्वो-
पार्जितस्यापि पुत्रादभ्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयम्;—पूर्वोक्तैर्मणिमुक्तादिवचनैः स्थाव-
26 रव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात्।** यदप्यर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वनधिकार
27 इति तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारो गम्यते।** तस्मादौतूके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव
स्वत्वम्;तथाऽपिपितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु दाक्षिनिकेषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापदिमोक्षा-

---

सुबोधिनी

वस्तु अनुज्ञार्हानुमतिमन्तरेणापि पित्रा दातुं शक्यत इति। नन्वेवं[1] यदि तर्हि स्थावरस्यापि प्रीतिदानप्रतिपादकेन विष्णुवचनेन विरोध इत्यत आह—यत्तु भर्त्रा प्रीतेनेत्यादि विष्णुवचनमिति। अयमाशयः—स्वोपार्जितेष्वपि स्थावरेषु अनुज्ञासमर्थानुज्ञार्हसर्वानुमतिमन्तरेण दानानधिकारः। इतरेषु नानुमत्यपेक्षेति। विष्णुवचनस्यैवमर्थपरत्वे हेतुमाह—पूर्वोक्तैरिति। यदुक्तं जातदुष्टस्याऽऽधानाभाव इति तत्राऽऽह—यदप्यर्थसाध्येष्वित्यादि,—वचनादधिकार इत्यर्थः। स्वार्जिते पित्रादि प्राप्ते च स्थावरे पितुः पुत्रादिपारतन्त्र्यमेवेत्यादि—सिद्धान्तमतेऽपि। तथा च स्थावरविक्रयं स्वोपार्जितं वस्तु अनुज्ञानार्हानुमतिं विनाऽपि पित्रा दातुं शक्यमिति भावः। नन्वेवमपि स्थावरस्य प्रीतिदानबोधकविष्णुवचनविरोध एवेत्यत आह—यत्तु भर्त्रेति,—भर्तृकर्तृकपत्नीसंप्रदानकदानेत्यर्थः। ज्ञापनं,—करणे ल्युट्-ज्ञापकम्। क्वचित्त्वेव पाठः। तत्स्वोऽपैति—स्वोपार्जितेष्वपि स्थावरेषु अनुज्ञासमर्थैर्वानुमतिं विना दानानधिकारोऽन्यत्र नानुमत्यपेक्षेति भावः। एवं च भर्तृदत्ते स्थावरे यावज्जीवं निवासो न दानविक्रयानावश्यककार्यं विना। अत्र भर्तृग्रहणात् श्वशुरदत्ते स्वातन्त्र्यमपि। अत एव बृहस्पतिः—"स्थावरादि धनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु। न तच्छक्यमपाकर्तुं पुत्रैरपि हि कर्हिचित्॥" विष्णुवचनस्यैवमर्थपरत्वे हेतुमाह—पूर्वोक्तैरिति,—बहुवचनेनानुक्तवचनसङ्ग्रहो बोध्यः। तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति। त्वस्य निश्चयादिति पाठः,—तत्कारणादिति तदर्थः। अत एव षष्ठीसमासाभावश्च। आद्ययुक्ति खण्डयति— यदप्यर्थेति,—वचनात्तत्राधिकार इत्यर्थः। सर्वशेषमुपसंहरति— तस्मादिति,— स्थितमित्यन्वयः। पितुस्त्विति स्वातन्त्र्यमित्यन्वयः। उक्तलक्ष्यमाणस्मृत्युक्तमाह—आवश्येत्यादिः। आवश्यकत्वे हेतुमाह—वाचेति,— आद्यादि-

---

१. क. छ. तथा पितु०। २. ब. द. त्रा प्रीत्या दा०। ३. ब. द. यदेवं। ४. ब. ग्रहीतुर्ज्ञार्ह०।

दिष्टं च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्रीते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव—"स्थावरे द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतायैव दानं न च विक्रयः ॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः॥" इत्यादिस्मरणात् । **अस्यापवादः 28
—"एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः॥" इति** अस्यार्थः—अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु वा अनुज्ञादानादावसमर्थेषु 29
भ्रातृषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यापिन्यापदि तत्पोषणे वाऽवश्यं कर्तव्येषु पितृश्राद्धादिषु स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्यादिति[1]

सुबोधिनी

स्युक्तं न्यायतः सामान्यवचनादपि । तदपोह्यते वैशेषिकेण वचनेनेत्याह—अस्यापवादः,—एकोऽपि स्थावरे कुर्यादित्यादिना । ननु "एकोऽपि स्थावरे कुर्यात्" इत्यस्याप्यपवादो दृश्यते "विभक्ता वा" इत्यनेनेत्याशङ्क्य नैतद्वचनं सर्वात्मना दानादिष्वेकस्याधिकारं निरुणद्धि । अपि तु अविभक्तानुज्ञामन्तरेण दानाद्यसिद्धिः साधारण्यात् द्रव्यस्य । विभक्तानुज्ञामन्तरेणापि दानादिकमुपपद्यते, परं तु प्रतिग्रहीत्रादीनां व्यवहारसौकर्याय तदनुमति-

बालंभट्टी

त्यर्थः । स्थावरेति,—तदन्यद्रव्यस्य विनियोगे स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । एवं स्थावरादन्यत्रोक्त्वा स्थावरे सिद्धान्तमाह—स्थावरे त्विति । वैलक्षण्ये तुः । पारतन्त्र्यमेवेति,—पित्रादेरिति भावः । अस्य पर्यवसानतो लाभेऽपि वचनमप्याह—स्थावरमिति । द्विपदं—दासादि । स्वयं-स्वत्वमपि । अर्जितं तथापि तस्येति शेषः । असंभूय असंप्रदृष्टं । सुतेभ्यः—पलक्षणम् । अत एव सर्वानिति,— एकशेषस्तत्र प्राग्वत् । न केवलमेतावदेव किंत्वन्यदपीत्याह—ये जाता इति । अस्येति,—उक्तसामान्यवचनस्य विशेषवचनेनापवाद इत्यर्थः । स्थावरे इति विषय लक्षमी । आधमनमाधिः, समाहारद्वन्द्वः । विभक्तविशेषमाह — आपदिति । वक्ष्यमाणार्थसिद्धयर्थमेवाऽऽह — अस्यार्थ इति । अनुज्ञादाविति,—तत्समर्थत्वे तु वक्ष्यमाणप्रकार इति न विरोध इति भावः । अपिना विभक्तसमुच्चयः । ततोऽपि विशेषमाह— सकलेत्यादि,— सकलकुटुंबेत्यर्थः । विषयस्य फलितमाह—स्थावरेति । एकार्थमाह—समर्थ इति । यथाश्रुते प्राप्तमनुवचनवि-

१. क. ग. ङ. छ. ज. चावश्ये० । २. क. इतीत्यादि । ३. ध. द. °ता वाऽविभक्ता वा° । ४. ब. अपृष्ट्वेति ।

30 ** यत्तु वचनम्—"विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः।एकोद्दानीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये॥" इति, तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाभ्यनुज्ञाऽवश्यं कार्या। विभक्तेष्वूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसाकर्यांय सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन; अतो अविभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः

31 सिद्धयत्येवेति व्याख्येयम्। ** यदपि "स्वग्रामञ्जातिसामन्तदायादानुमतेन च। हिरण्योदकदानेन षाड्भिर्गच्छति मेदिनी॥" इति, तत्रापि ग्रामानुमतेः "प्रतिग्रहे-

---

सुबोधिनी

रित्याह—यत्तु वचनं विभक्ता वाऽविभक्ता वेत्यादिना। "षाड्भिर्गच्छति मेदिनी" इत्यन्तम्। तत्र षण्णां क्रमेणोपयोगं दर्शयन् प्रथमतो ग्रामजनानुमतेः प्रयोजनं दर्शयति—तत्रापि ग्रामानुमतिरित्यादिना। एवं क्रमेणतेषामप्युपयोगो ग्रन्थ एव द्रष्टव्यः॥

पूर्वं कस्मिन् काले कस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्यः इति प्रकरणार्थं सङ्गृह्य कस्येत्यंशो महता प्रपञ्चेन प्रतिपादितः। अधुनेतरानंशान् प्रतिपादयितुं

बालंभट्टी

रोधम् उक्ताशयेनैव परिहरति—यत्तु मनुवचनमिति। हि—यतः। सर्वत्रेति,—दानादिविशेषणम्। तदपि इत्यस्य व्याख्येयम् इत्यन्तान्वयः। अपि पूर्वसमुच्चये। अत एव व्युत्क्रमेण व्याचष्टे—अवीति। मध्यस्थत्वात्—साधारणत्वात्। अनीशत्वात् अस्वामित्वात् सर्वेति,—अविभक्ताभ्यनुज्ञां विना दानादिसिद्धेरिति भावः। ज्येति—प्रतिग्रहोद्वाहादीनामिति भावः। न पुनः—न तु। फलितमाह—अत इति। तथा चाभ्यनुज्ञानादानसमर्थविषयकं तत्, इदं तु तत्समर्थविषयकम्। किं च तत्समर्थेष्वविभक्तेषु तद्दिना दानादिकमेव नेति अवश्यं तदपेक्षेत्येतत्सार्थः। तत्समर्थेषु विभक्तेषु तु तद्नुमतिं विना दानादिकोपपत्तावपि व्यवहारसाकर्यार्थं तदपेक्षेत्येतत्स्य विषय इति नेदं सर्वांशेना दानाद्यधिकारविरोधकम् एकोऽपीत्यत्रार्थप्रवादकं, येन विरोधो भवेदिति भावः। द्रव्यांशे विभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्रोत्पन्नस्यादिदानादावनुमतिं विनाऽधिकारप्रतिषेधार्थमेदमिति तु मदनः। वचनान्तरविरोधं निराचष्टे—यदपीति श्वेति सर्वविशेषणं स्पष्टार्थं—प्रस्थासत्तेरेव लाभात्। द्वन्द्वान्ते ऽूयमाणत्वादनुमतेः सर्वसंबन्धः; तदेतत् प्रतिपादयन् षण्णां क्रमेणोपयोगं प्रदर्शयन्नादौ ग्रामजनानुमतेः फलमाह— तत्रापि

---

१. ज. बा० भ० यत्तु मनुवचनम्। क. यदपिच०। २. क. विभक्ता ह्यविभक्ता। ख. ग. अविभक्ता विभक्ता वा। ३. क. ग. ङ. ज. जातिः०। ४. ख. प्रतिग्रहः प्रका०।

Cole.: Ch. I, Sec. i, §§ 30—31.

प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः।" इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमपेक्ष्यते। न पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धेः। सामन्तानुमतिस्तु सौमाप्रतिपत्तिनिरासाय। ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव॥ हिरण्योदकदानेनेति—"स्थावरे विक्रयो नास्ति 32
कुर्यादाधिमनुज्ञया।" इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात्। "भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति। उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ॥" इति दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः॥ **पैतृके पैतामहे धने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषं च "भूर्या पितामहोपात्ता" इत्यत्र वक्ष्यामः॥ 33

** इदानीं यस्मिन्काले येन च विभागः कर्तव्यस्तदर्शयन्नाह— 1

सुबोधिनी

मूलश्लोकमवतारयति—इदानीं यस्मिन् काल इति। सुलभत्वेऽत्र बहुवचनमविवक्षितमि-

बालंभट्टी

त्यामानुमतिरिति। पुनः—तु। दायदानुमतेरिति,—जातावेकवचनम्। उक्तमेवेति,—व्यवहारसौकर्यमित्यर्थः। हिरण्योदकेत्यनयोरुपयोगमाह—हिरेति। एवं स्थावरे सामान्येनोक्त्वा विशेषमुभयत्राऽऽह—पैतृके इति। एतेन पितुर्निधनमेवास्वत्वकारणं—"पितर्यूर्ध्वं गते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः॥" इति नारदात्। न जन्म "ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च" इति मनुना, "पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः। अस्वाम्यं हि सर्ववेषां निर्दोषे पितरि स्थिते॥" इति देवलेन च विरोधात्। न च भार्यापुत्रश्च इत्यादिवदस्वातन्त्र्यशब्दार्थमिदम्—तदानीं स्वामिभावे मानाभावात्। भार्यापीडयेत्यत्र समधिगच्छान्ति" इति स्वत्वे सिद्धे भुक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम्। किं च स्वोपात्तेऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनलाभ्यदैविककर्मोच्छेदात् श्रुतिविरोधाच्चेषा सति पितुरनेच्छयाऽपि विभागापत्तेश्च जन्मनैव स्वत्वे मानाभावाच्च अर्जनरूपतया जन्मनः स्मृताबुक्तेः। तस्मात् जीवति पितरि विभागनिषेधार्थं न मन्वादिवचनम् —अस्वार्थपरत्वापत्तेः। किन्तु पित्रोः सतोः स्वामित्वमेव न निधनपात्तित्वादौ तु स्वामित्वमिति प्राक्प्रपञ्चितमेवेति॥

पूर्वं कस्मिंश्चित्कालादिना प्रकरणार्थं संसृष्टं तत्र कस्येत्यंशो महता प्रबन्धेन प्रतिपादितम्। इदानीमितरांशात् प्रतिपादयितुं मूलमवतारयति — इदानीमिति। तदिति त्रितयमित्यर्थः। मूलेपैतृकधनत्वादिदोषाणामनुपपत्तिं परिहरन् व्याचष्टे — यदेति।

१. क. सौमाविप्र० ख. सौमाप्र०। घ. सौमाविरोधविप्र०। २. व्य० १२१.। ३. ख. यत्र। ४.—१३. २.। ५.—९. ११६.।

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ ११४ ॥

** यदा विभागं पिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानात्मनः सकाशात्—
पुत्रं पुत्रौ पुत्रान्।** इच्छाया निरङ्कुशत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह "ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन" इति। ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन—विभजेदित्यनुवर्तते।**श्रेष्ठादिविभागश्च मनुनोक्तः—"ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः॥" इति।** वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः

एवं प्रागुक्तानेकप्रकारान्वितस्य द्रव्यस्य **विभागं चेत् पिताकुर्यादित्यादि ॥ ११४ ॥**

सुबोधिनी

स्याह—पुत्रं पुत्रौ पुत्रानिति। "ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः" इत्यस्य मनुवचनस्य स्वयमेवार्थं दर्शयिष्यति "विभजेरन् सुताः पित्रोः" इत्यत्र। "ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन" इति योगीश्वरवचनस्य-वाशब्दस्यान्निप्रायमाह—वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षश्च इति। "विभागं चेत् पिता कुर्या-

बालंभट्टी

चेदर्थोऽयम्। कुर्यादिति अत्र लिङर्थो नैव विवक्षितः। स च करणेच्छायां लाक्षणिक इत्याह—चिकीर्षतीति। आक्षेपादाह—तदेति। इच्छया स्वेच्छयैव। *[विभजेत् दायभागदानेन पृथक् कुर्यात्।]* तत्रानपायाकाङ्क्षायामाह—आत्मन इति। तदनन्तरं तेषां मिथ ऐक्यं भेदो वेत्यत्र नाऽऽद्यप्रश्नोऽत्येति भावः। सुतादिस्युकेर्बहुभिश्चे न विभाग इति शङ्कानिरासाय तदर्थमाह—पुत्रमिति। कृतकशेषपोक्तेन पुनरेकशेष इत्यर्थः;—अनुदात्तानामित्विल्, निरङ्कुशेति,—अनियतत्वादित्यर्थः। नियमार्थमिति,—शास्त्रीयेत्यादिः। मन्वाद्येकवाक्यतयेदमुपलक्षणमित्याह—मध्यममित्यादि। साकाङ्क्षत्वादाह—विंशेति। उपलक्षणत्वे मानं सूचयन्नाह—श्रेष्ठादीति। नन्वः स्वार्थे। अस्य व्याख्यानत्वेनुपदमेवाग्रे स्फुटा ग्रन्था एव। ननु उत्तरार्धस्य पूर्वस्यवस्थापकतया योजने सर्वे वेति वाशाङ्क्ष्येऽपि ज्येष्ठे वेतिशब्दासङ्गतिः—पूर्वतो विकल्पयोधन एव तत्परत्वात्। ननु तर्यवास्तां पूर्वोक्तिछकविषमविभागस्यैव प्रतिपादनादिति वाच्यं "न्यूनाधिकविभक्तानाम्" इति वक्ष्यमाणविरोधापत्तेरत आह—वाशब्द इति। तथा च स्पष्टार्थं एवेति भावः। तमेव व्याचष्टे—सर्वे वेति। समांशिनः—

१.—1. ११२। २. ब. स च धातुश्च करणे३. ब वाशब्दस्यासङ्गत्येऽपि ४. ब्य. ११६।

"सर्वे वा स्युः समांशिनः"—सर्वे वाँ ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्तव्याः ।•• अयं च 6
विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । पितृक्रमयाते तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वेच्छया विषमो विभागो युक्तः ।•"विभागं चेत्पिता कुर्यात्" इति यदा पितुर्विभागेच्छा 7
स तावदेकैः कालः । अपरोऽपि जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायां, पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । यथोक्तं नारदेन

सुबोधिनि

त् "इत्यनेन जीवत्येव पितरि पितुरिच्छया विभाग इति यच्चिन् काले विभाग इत्यस्योपलक्षणम्; । पितेत्यनेन येन विभाग इत्यस्योपसङ्ग्रहः ;"ज्येष्ठे वा श्रेष्ठभागेन" इत्यादिना यथा विभाग इत्यस्योपसंग्रह इति द्रष्टव्यम् । •[चत्वारः कालाः विभागस्य पित्रर्जिते द्रव्ये;]•ततश्च- 7
•[जीवत्येव पितरि पितुर्यदा विभागेच्छा, स तावदेकः; निवृत्तरजस्कायां मातरि स्त्रीसुखानभिलाषिणि द्रव्यनिःस्पृहे पितरि जीवत्येव पित्रनिच्छायामपि यदा पुत्रेच्छा सोऽन्यः;पितृप्रयाणानन्तरमपरः; सरजस्कायामपि मातरि अनिच्छत्यपि पितरि तत्रैवम् अधर्मवर्तिनि अचिकित्स्यरोगग्रस्ते सति वा यदि पुत्रेच्छा सोऽन्यपरः ।]• तत्र तावत् प्रथमं कालमाह—विभागं चेत् पिता कुर्यादिति । यदा पितुरिति—द्वितीयं दर्शयति अपरोऽपि जीवेत्येवेति । अत्र पुत्राः समं धनं विभजेयुरित्यनुषज्यत इति,—अतेति पूर्वोक्ते "मातर्निवृत्ते रजसि" इति नारदवचन इत्य-

बालंभट्टी

इत्यत्र प्रशंसावादमिनिः । अत एव बहुमीहिणा न गतार्थत्वमित्याह—समांशभाज इति । प्राग्वदाह—कैति,—पित्रेति भावः । अत्र विभागं चेत्कुर्यादित्यादिना यस्मिन् काले विभाग इत्यस्य सङ्ग्रहः, पितेत्यनेन येन विभाग इत्यस्य उत्तरार्द्धेन, विभाग इत्यस्येति बोध्यम् । विशेषमाह—अयं चेति । क्रमार्थाते तु द्रव्ये चत्वारो विभागस्य कालास्तत्राद्यो मूलेनोक्त इति प्रतीकपूर्वकमाह—विभागं चेति—यदेति । जीवत्येव तस्मिन्निति भावः । द्वितीयमाह— परोऽपीति । कालोऽस्तीति शेषः । तमेवाऽऽह—जीवत्येवेति । निवृत्तेति, — स्त्रीसुखानभिलाषिणीत्यर्थः । पितुरिति, — विभागे इति शेषः । अपीति,—यदा पुत्रेच्छा तदेति शेषः । मूलानुकूलवादत्र मानमाह—यथा नारदेनेति, —दर्शित इत्यन्वयः । अत इति—अत्र । पितुरित्यस्य धनमित्यन्वयः । अत ऊर्ध्वमित्यस्य मातापितृमरणोत्तरमित्यर्थः— " ऊर्ध्वं पितृश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् । भजेरन् पैतृकं रिक्थमदीयास्ते हि जीवतोः ॥" इति मनुक्तेः । तदाह—

१.ख. समांशिन इति।२. क. सर्वे ज्ये०। ३. अ. एककालः। ४ य. द. स्पिद् (वे) दृ ङ्ज। ५ मिता०'जीवत्यपि'। ६. व. कर्तव्या इति। ७.ब. यथाविभागं ८. प. योत तु। ९. मिता० चेदिति।

—"अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम्।" इति पित्रोरूर्ध्वं विभाग प्रतिपाद्य "मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च। निवृत्ते चापि रमणे पितुर्युपरतस्पृहे॥" इति दर्शितैः। अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुषज्यते। गौतमेनापि—"ऊर्ध्वं पितुः पुत्राः रिक्थं विभजेरन्" इत्युक्त्वा "निवृत्ते चापि रजसि" इति द्वितीयः कालो दर्शितः। "जीवति चेच्छेत्" इति तृतीयः कालो दर्शितः। तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यधर्मनिमित्ते दार्ढ्यरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छया

यदा ज्ञात्र्यभ्यन्तरं प्रविशेत्तदा पिता पुत्राणां वा गुणवत्तां धर्मप्रवृत्तिसिद्धयर्थं कौतूहलाद्वा स्वइच्छेण पुत्रान् विभजेत् संयोजयेदित्यर्थः। तदेच्छया यावत्सम्भं रोचते तदा तु तावदेव तस्मै दद्यात् न पुनरिच्छया। न पुनः पिता विभागं विशेषविषमं वा कारयितव्य इत्यर्थः। अत एव ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनोचित्या योजयेत्। एवं दायऽधिक वा अथ वा सर्वान् समांशिनः कुर्यात्॥ ११४॥

सुबोधिनी

यैः। प्रथमद्वितीयतृतीयान् पक्षान् प्रतिलोमक्रमेण दर्शयति—गौतमेनापीति। चतुर्थमाह—तथा सरजस्कायामपीत्यादिना॥ ११४॥

बालंभट्टी

पित्रोरिति। प्रत्तासु—विवाहिवासु। रमणं स्त्रीसंभोगः तद्विच्छानिवृत्तौ सत्याम्। स्पृहा—द्रव्यविषया। अत्र तदुक्तेः फलमाह—अत्रेति,—मातुर्निवृत्ते इत्यत्रेत्यर्थः। अनेन साकाङ्क्षत्वं निरस्तम्। मूलोक्तवचनाद्प्रथमोक्तपक्षान् प्रथमद्वितीयतृतीयान् व्युत्क्रमेण मुख्यान्तरसंवादेनाऽऽह—गौतमेति,—तृतीय इत्यनेनान्वयः। ऊर्ध्वमिति पित्रोरिति शेषः। पितुरिति—प्राग्वद्वा ऽपीति,—पक्षान्तरे एवं नारदवाक्येऽपि बोध्यम्। वेच्छतीत्यत्राप्येवम्। तृतीय इति—गौतमेन कालो दर्शितः। प्रकृतक्रमे तु अस्याऽऽख्यं बोध्यम्। एवं स्वयं पक्षद्वयमेवोक्तम्। अथ तृतीयं कालमाह—तथेति। निवृत्ते पाठे तु दर्शित इत्यन्तं न गौतमसमासिः। एवं कालद्वयं स्वयमुक्त्वा तृतीयमाह—जीवतीति चेछति पितरि जीवत्येव। इच्छति च—विषयाभिलाषुकं च सति। तृतीयः तथा तृतीयोऽपि विभागकाल इत्यर्थः। तमेवाऽऽह—सरेति। अनिच्छेति,—विभागमित्यादिः। दार्ढ्येति,—अचिकित्स्येत्यर्थः। येन

१.—१३, २। 'पितर्यूर्ध्वं गते पुत्रा विभजेरन्धनं समम्' इति क्वचित्। २. ऊर्ध्वं समं। ३.—१३, २। ४. क. तम्। ५.—२८. १। ६. ७.—२८, २।

भवति विभागः ; यथाऽऽह शङ्खः—"अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि च" इति ॥ ११४ ॥

** पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः सपो विषयश्च तत्र समविभागे विशेषमाह — 8

यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

** यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान् समविभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च 9

तत्र तथैव स्यात् यथैव पितुरिच्छेति पुत्राश्रयो विधिरनदयः । स्नेहगुणाद्यनपेक्षं साम्यस्थेनैव यदि दद्यात् शमानांशानित्यादि ॥ ११५ ॥

बालंभट्टी

वृक्षस्यसमुच्चयः। यदि पुत्रेच्छा तदेति शेषः। अस्यापि मूलानुक्तत्वाहाह—शाखेति । अकामे विभागमनिच्छति । विपेतिं—अधर्मवार्तीनीत्यर्थः । रोगिणीत्यत्र भूम्नि इनिः । वेतीत्थंभूतेन विकल्प उक्तः।एवं प्रागपि बोध्यम्। एतेन "[कालद्वयमेव पितुरिच्छा तत्रिधने च; 7
न तृतीयोऽपीति।"मातुर्विद्धेरजसि"इति पितामहादिधनविषयमिति प्रत्युक्तमपास्तम्।]"
एवं कालत्रयं तत्रापि बोध्यम्। एतेन तत्रान्यथा व्याख्यानं तदुक्तमपास्तम् ॥ ११४ ॥

दर्शितः मूलकृता। तत्र तयोर्भेदे । यथर्षिमाह—यदेति । फलितमाह—सर्वानेवेति लिङर्थविवक्षयाऽऽह—करोतीति । पत्न्यश्च तां अपि। अत्र बहुवचनेन पत्नीपदस्वारस्येन च सापत्नमातृसपि विभागः सूचितः । अत एव मदनरत्ने पत्न्य इति बहुवचनात् प्रतिपत्नीस्वांशेन तुल्यांऽशो ग्राह्यो न तु ताभ्यः पृथक् क्रमांऽशो देयः—"पुत्रवत् तायापत्योर्न विभागो विद्यते" इति हारीतविरोधात् । तथा पुण्यफलेषु तुल्यपरिग्रहेषु च इत्यजनेष्वपि तस्याः सहत्वमेव । तदुक्तं पतिरर्जयति जाया गृहे निवसतीति योगीश्वरात्तु भयात्यजादिति द्रष्टव्यम्।मे सहत्वम्। पत्नीदेवाऽऽह—"न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने लेखमुपादेशन्ति"इति। हि यतो भर्तुः प्रवासे सति तथा दाने कृते तस्य न स्तेयं कथयन्ति धर्मज्ञाः। यदि भर्तुरेव

---

१. भ. पार्स्व शङ्खादिविरोधात् ।.....। २. भ. पार्स्व विभाग आयः दर्शितः.....। ३. भ. न च सूत्रेण० ।

पुत्रसमांशभाजः कर्तव्याः, यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् ।दत्ते तु स्त्रीधने अर्धांशे वक्ष्यति "दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्" इति।"यदा तु श्रेष्ठभागादिना ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागान्न लभन्ते किंतूद्धृतोद्धारात्समुदायात्समानिवांशान् लभन्ते स्त्रीद्वारं च; यथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—"परीभाण्डं च गृहेऽलङ्कारो भार्यायाः" इति ॥ ११५ ॥

समांशदानपक्षे प्रमितभर्तृकाः पुत्रपौत्रवत्यः सपत्न्यश्च भर्तृभागाः समांशिकाः कार्याः। "साहस्रमपरो दायः स्त्रियाः" इति स्मृत्यन्तराच्चाधन्यत्वे प्रभूतधात्वेऽपि देयं स्वपेऽपि स्वसमांशस्यैवेह नान्येषामप्यायां नियोगो अभिमुखीते समांशतामाहुः। तत्तु नियोगासंभवाद्युक्तं संभवन्नियोगानां तु नियोगांशत्वमेव युक्तम् ॥ ११५ ॥

सुबोधिनि

इतःपरं सार्धश्लोकव्याख्यानं सुगमम् ॥ ११५-८ ॥

बालंभट्टी

दृश्यं स्यात्तदा स्वादेव स्तेयं नैमित्तिके इत्युक्त्याऽन्यत्र स्तेयं भवत्येव। एतदेव तत्साम्येऽपि वैषम्यं यत् पतिर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते जायायै तावदेवेति च न पत्युर्जायानुमत्यपेक्षास्वतन्त्र्यात्। यथा राजा राष्ट्रे तद्वदसौ गृहे। अत एव तस्या एव स्तेयशंका न भर्तुरिति विक्। इदमग्रे स्फुटीभविष्यति । समांशिक इत्यत्र लौकिकप्रक्रियावाक्ये समासान्तप्रवृत्त्या तदा तत्र द्वावयवावाकांक्षेमिति भवत्यवश्यम्—समांशभाज इति। समांशिका इति पाठे तु वैकल्पिकत्वात् कबभावे टापि स्वार्थिके कनि कर्मणेतिदिष्टासिद्धिः। विष्णुरपि—"मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्यः" इति। यासामिति शेषषष्ठी। तत्राऽऽह- यासां पत्नीनामिति। एवमग्रेऽपि। वैक्ष्यति योगीश्वर एव । अस्य वचनस्य विषमविभागे पत्न्यंशाभावे दम्पत्योः पुत्रवद्विभागे च न तात्पर्यं गमकाभावादनियामकत्वाच्च। किन्तु समांशे एव एको वा मिथो विकल्पात्, द्वितीयो वा वक्ष्यमाणपित्र्यादिविकल्पे तत्रैवाग्रेऽभिप्रेत्याह — भर्त्रेति स्त्रीधनं तस्यैव मनुमूलकृदादेना प्रतिपादितं वक्ष्यमाणं रिक्थादिभिश्च। नन्वेवं तदधीनेऽभावः स्यादत आह—दत्ते त्विति— अथमेव विशेषस्तदेतदग्रेऽभिप्रेत्याह— यदा श्रेष्ठेति। किन्तु उद्धृतोद्धेति बहुमीहिः। अत्र द्वितीये मानमाह—यथाऽऽहेति।,[गृहे च यत् परीभाण्डं—पठन्मन्वर्थदर्शि उपकरणम् । अलंकारः आभूषणं धृतं तद्भार्यायै अंश इत्यर्थः। स्थः स्यितुः परीभाण्डं च गृहे उभयं पितुरंशः, अलंकारो भार्यायां ज्ञातिधनं चेत्येके ; इदं भार्यीया इति तु हरदत्तः]। ॥ ११५ ॥

१- ख. कार्याः। च. कर्तव्यः कदा तत्पु०।२.प्र०. २. १४. ९.। ३.प. प्रकृत्या । ४.—१८. ३४.। ५.भ. यासां पत्नीनामिति वक्ष्यतियोगीश्वर एव आधिवेदनिकरूपे ।.....।

** "ज्यैष्ठ्यं वा श्रैष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः" इति पञ्चमश्लोकव्याख्यादभाह:— 11

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया ।

** स्वयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतो यत्किञ्चिदसारमपि दत्त्वा पृथक्क्रिया विभागः कर्तव्यःपित्रा, तत्पुत्रादीनां दायजिघृक्षा मा भूदिति ॥ 12

** "ज्यैष्ठे वा श्रैष्ठभागेन" इति व्याधिकविभागो दर्शितः; तत्र शास्त्रोक्तोद्धारादिविषमविभागव्यतिरेकेणान्यथाविषमविभागनिषेधार्थमाह— 13

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

** न्यूनाधिकविभागेन पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदाऽसौ पितृकृतः कृत एव न निवर्तते इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृतोऽपि निवर्तते इत्यभिप्रायः; यथाऽऽह नारदः—"व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः॥" इति ॥११६॥ 14

पितुर्व्यवहारनिरपेक्षस्यैव स्वकुटुम्बरक्षणादौ धर्मकार्ये च **शक्तस्यानीहमानस्ये-त्यादि ॥ ११६ ॥**

बालभट्टी

किंचित्पदस्वारस्यादाह — असारमपीति । अपिना सारस्यापि सङ्ग्रहः । तत्र हेतुमाह—तत्पुत्रेति। इति हेतोरित्यर्थः ॥ ११५–॥

धर्म्य इत्यस्य व्याख्या—शास्त्रोक्त इति । अत्रासंबन्धाद्बाहुश्लेषपूर्वेण व्याख्यातम्। अन्यथा तु तस्याशास्त्रोक्तत्वे तु अयथाशास्त्रेति पाठः। अन्यथेति पाठेऽपि स एवार्थः । एवं पितरि जीवति विभागस्य कालत्रयमुक्तम् । अस्य पितरि जीवति इत्येतत्तात्पर्येणोक्तवचनेनैव सङ्ग्रहः। अधुना तत्क्षणानन्तरमपि चतुर्थे विभागकालः सेभवति । तमाह—यथाऽऽहेति ॥ ११६ ॥

---

१. व्य० ११३ । २. क. स्मृतम्; ख.—१३ ६.। ४ भ. उत्तरसूत्रितमाहज्येष्ठमिति।...। ५. भ. वर्त्तेवं तत्रिषेधानुक्तया प्रतिज्ञाभङ्गेऽत एव व्यवच्छेद्यमाहान्यथा चिति । तस्य शास्त्रोक्तत्वेलिख्यर्थः ।

1 **इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्तव्यं प्रकारनियममाह—

विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ।

** पित्रोर्मातापित्रोरूर्ध्वं प्रयाणादिति कालो दर्शितः । सुता इति कर्तारो दर्शिताः समामिति प्रकारनियमः । सममेवेति रिक्थमृणं च विभजेरन्। **ननु ''ऊर्ध्वं पितु-

अर्वाङ्मानस्यापि कालान्तराविरोधाय यत्किञ्चित्सन्मानमात्रं कृत्वा मुखकरणं कार्यम्।

सुबोधिनी

पूर्वं पुत्राणां चत्वारो विभागकाला दर्शिता निबन्धकर्त्रा । ते योगीश्वरेण द्विधा सङ्गृहीताः पितरि जीवतीति तत्र पितरि जीवतीत्यत्र त्रयः पक्षाः संभवन्ति । तत्रया—पित्रिच्छायां ; तदनिच्छायामपि द्विधा अरजस्कायां मातरि निवृत्तरजसपादिके पितरीत्येकः, मातुरनिवृत्ते रजसि पितर्यधर्मवतीत्यादिगुणयुक्ते चेत्यपर इति। एवं सकलकर्तृनियमाः । प्रकारनियमाश्च "विभागं चेत्पिता कुर्यात् " इत्यत्राभिप्रायतो दर्शिताः । अधुना पितृप्रयाणोपलक्षितो यः कालः यै च कर्तारे यश्च प्रकारःतप्रतिपादकं वचनमवतारयति—इदानीं विभागस्य कालान्तरमिति । नियमस्वरूपमेव निरूप्य दर्शयति—सममेवेति । नन्नु पितुरूर्ध्वं च प्रागपि च मन्वादिवचनैर्विषमविभागविधानात् सम-

बालंभट्टी

तमप्रतिपादकमूलमवतारयति—इदानीमिति,-तत्काधनानन्तरमित्यर्थः।एवं च मुनिना तेषां द्वित्वेन सङ्ग्रहः कृतःतत्र पितरि जीवतीत्यत्र त्रयः पक्षाः,—पित्रेच्छा तदनिच्छा चा अन्यथाऽप्युक्तरीत्या द्वित्वेति बोध्यम्।तृतीयेऽपि पूर्वतो विशेषमाह—नियमं चाऽऽहेति पिता च पिता. चेत्यर्थनिरासायाऽऽह—मातेति। ऊर्ध्वमित्यस्य सार्वकालत्वादाह—प्रयाणादिति,—मरणादित्यर्थः। सुता इति-अत्रापि प्राग्वत्। सुतश्च सुतौ च सुताश्चेत्येकशेषो बोध्यः। पितृभ्यां वितौ विभागे आक्षीपयोगो बोध्यः। उक्तेवकाराभावेन तावन्मात्रोक्त्या कर्त्र नियमलाभेऽपीत्थं नियमस्वरूपमेव निरूप्याऽऽह—सममेवेतीति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनेति भावः। अमेदभ्रमनिरासाय व्याचष्टे—रिक्थमिति। नन्नु जीवद्विभागे मूले न विषमविभाग उक्तः। पित्रोरूर्ध्वं विभागे मन्वादिभिः स उक्त इति तदोरूभयप्रामाण्याद्विकल्पे सममविषमविभागयोर्न्याय्ये सममित्यस्य सममपीत्येव व्याख्यानमुचितं न तु सममेवेतीति । तथा प्रकारनि-

१. त. दर्शितास्तेनिबन्धकर्त्रीयो । २ भ. बोध्यम् । सर्वे वा स्युः समाश्रित इत्यनेनापि सूचितमिदम् । अतस्तयपक्षद्वये समविभाग एवेति बोध्यम् । तृ० ।

श्च मातुश्च"इत्युपक्रम्य "ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा॥"इत्युक्त्वोक्तम्—"ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।ततोऽर्धं मध्यमस्य, स्यात्तुरीयं तु यवीयसः॥"इति । सर्वस्माद्धनसमुदायाद्विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तज्ज्येष्ठाय दातव्यम् । तदर्धं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् , तुरीयमशीतितमो भागो हीनं च कनिष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोरूर्ध्वं विभजतामुद्धाराविभागो दर्शितः । तथा "उद्धारेऽ-

सुबोधिनी

विषमविभागयोर्विकल्पे न्याय्ये सममेवेति नियमो न भवत इत्याशङ्क्याह— ननूर्ध्वमित्यादिना, कथं सममेव विभजेरन् इति नियम्यत इत्यत्तेन । धर्ममपि लोकविहिष्टं नाऽऽचेरत् यतोऽस्वर्यं तदिति विषमविभागाभावे हेतुरुक्तः । तत्र स्मार्तसुदाहरणं

बालंभट्टी

यमपरतया व्याख्यानमयुक्तमिति शंकते—न तूर्ध्वमित्यादिना नियम्यते इत्यन्तेन। ऊर्ध्वमिति प्रायुक्तस्य तदूर्ध्वस्य प्रतिपादकमिदं लिखितम् एवमग्रेऽपि । पित्र्यं—पितृरागतम् अशेषतः—सार्वविभक्तिकः प्रथमान्ताशसिः । शेषाः—ज्येष्ठभिन्नाः । उपजीवेयुः—पितृवर्त्स्यानुसरणं कुर्युः।"ज्येष्ठेन जातमात्रेण" इतीदं मानवं च"विभ्र्याद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता । भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्तयपेक्षा कुलस्थितिः ॥ सर्वेच्छया कनिष्ठोऽपि शक्तः सन् विभृयाद् परान् । " इति नारदात् शक्तेच्छा विषयकम् । एवं च मानवे ज्येष्ठत्वमुपलक्षणम् । इदं व्याचष्टे—सर्वस्मात् द्रव्यसमुदायादिति,—विभजतीत्यादिरर्थः। उद्धार इति शेषः। कर्मणि घञ्, उद्धियमाण इति तदर्थः । स्वारस्याद्दाह—सर्वेति । यद्यपि स्यादित्यपकर्षणान्वयस्तत्र तथाऽपि फलितमाह —ज्येष्ठायेति,— सर्वकर्तृभिरुदासीनैरित्यर्थः । इतीति—तथोक्त्वा इत्यर्थेन तेनें ततस्तथा कुर्वतां स दर्शित इत्यर्थः एवमग्रेऽपि। ततोऽवशिष्टं द्रव्यं सर्वे समं विभज्य गृह्णन्विति भावः।प्रकारान्तरेण मनूक्तमेव विषमविभागमाह—तथेत्यादिविभजतामित्यन्तेन । तथेत्यस्य दर्शित

१.म०१.१०५ । २.म०९.१०५।१३ म० ९.११२।१४.य.तुरभिहितः५.ब.हृदं व्यै० ६.म० १६६. । ७.—१३.५, ६०।८.भ.शेषो गौलएव । तत्रः क० ९. भ र्थः योगरूढोऽयम् । तस्य व्युत्पत्त्यन्याय्येन अग्रेऽप्यन्वय इति। १०. भ. र्थः।मिणेवा इतीति ।११. भ तेन मानवेन त० ।

नुहृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना॥ एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः॥ अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः॥''ईति। ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ, तदनन्तरजातस्य सार्धं एको भागः, ततोऽनुजानामेकैको विभाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विषमो विभागो दर्शितः; पित्रोरूर्ध्वं विभजतां जीवद्विभागे च स्वयमेव विषमो विभागो दर्शितः— ''ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन''ईति; अतः सर्वास्मिन्नपि काले विषमो विभागोऽस्तीति कथं सममेव विभजेरन्निति नियम्यते॥ **अत्रोच्यते। सत्यम्। अयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टः, तथाऽपि लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः--''अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु।'' ईति निषेधात्। यथा—''महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्॥'' ईति विधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम्। यथा वा '' मैत्रावरुणीं गां वशामनुबन्ध्यामालभेत'' इति गवालम्भ-

सुबोधिनी

दर्शयति—यथा महोक्षं वेति। श्रौतसूत्राहरणं दर्शयति—यथा च मैत्रावरुणीमिति। अस्यार्थः—मित्रावरुणदेवताकां वशां वन्ध्याम् अनुबन्ध्यां गामालभेतेति। उक्तस्मार्त-

बालंभट्टी

इत्यन्वयः। तेषां ज्येष्ठादीनाम्। इयं वक्ष्यमाणा अस्य व्यवस्था—ज्येष्ठस्येति। इदमपि प्रकरणात् ज्येष्ठादेः कर्तृरुक्तम्। तदनन्तरमेवेत्याह—पित्रोरिति। नन्वेवमपि मूलानुक्तत्वात्कथमस्ति तत्र विषमविभाग इत्याशङ्क्याह दृष्टान्ततयाऽऽह—जीवदिति। एतेनात्राप्रानुपयोग इत्यपास्तम्। स्वयमेव मूलकृतैव एवं चकार(?)कर्तृत्वाविशेषादिनिगमनाविरहात्तत्र तदभावो दुर्वचः। तदाऽऽह—अतः इति। सत्यमित्यादिना तत्सत्तासूचितेत्थं सत्वलक्षणमप्राप्तमप्यस्य। यद्यपि तथाऽप्यननुष्ठानलक्षणमप्राप्तमेवेत्याह—लोकेति। योगरूढोऽयम्। ननु तस्य लोकविद्विष्टवेऽपि लोकतः शास्त्रस्य प्राबल्यात् कथमननुष्ठेयमत्यत आह —अस्वर्ग्यमिति। धर्म्यमपि लोकविद्विष्टं नाऽऽचरेत्तदेत्यर्थः। एवं च शास्त्रेणैव तथोक्ताचाराननुष्ठानं तस्येति भावः। अत्र स्मार्तं दृष्टान्तमाह—अथेति। श्रौतं तमाह—यथा वेति। मैत्रेति—मित्रावरुणदेवताकां वशां वन्ध्यामनुबन्ध्यां गामालभेतेत्यर्थः। उक्तश्रौतस्मार्त-

---

१. म० ९. १६६, ७।२. घ. च. छ. सार्धं। ३. क. 'विभागः' इति नास्ति। ४. व्य० ११४।५. आ० १५६। ६ आ० १०९। ७. म. वीप्सा व्याख्या एकैकेति। अस्य। ८. ब. तथा०। ९ भ. सर्वस्मिन्निति जीवद्जीवद्विभागेत्यर्थः।

नविधानेऽपि लोकविद्विष्टत्वादनुष्ठानम् । **उक्तं च—"यथा नियोगधर्मो नो[1] ना 5
नुबन्ध्यावधोऽपि वा । तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते॥" इति ।**आपस्तम्बो- 6
ऽपि "जीवत्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्सम्" इति[2] समतामुक्त्वा "ज्येष्ठो दायाद इत्ये-
के"[3] इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपन्यस्य "देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः

**नन्वेवमपि यथस्तौ ब्रूयात् 'नमयाकृत्स्नोभागसम...वः समो दायितव्यः' इति अतोऽत्यन्तमेव विरोधः। नास्तीति ब्रूमः। कस्मात् यस्माज्जाधिकविभक्तानां पितापुत्राणामिति शेषः। "धर्मः पितृकृतस्मृतः" इति विभागधर्मः पित्रा यः कृतः स एव स्मृतो विहित इत्यर्थः। तस्मादविरोधः ॥ ११६ ॥

सुबोधिनी

श्रौतोदाहरणोपेतं विषमविभागप्रतिषेधकं वचनं दर्शयति—उक्तं चेति। अस्यार्थः—
अन्यो नियोगधर्मो विधिधर्मो क्रियाफलवाक्यविहितो महोक्षमहाजालम्भनरूपः तथा-
नुबन्ध्यावशाखम्भनरूपश्च धर्मो यथा नास्ति तथा विषमविभागोऽपि नास्तीति। देश- 6
विशेषे सुवर्णं कृष्णा गाव इत्यादि,—**[अस्यार्थः—क्वचनदेशे सुवर्णं कृष्णा गावः
कृष्णं भौमं भूमौ जातं भापदि सैस्वम्—कृष्णं भौमं कृष्णायसमित्येके— एतज्ज्येष्ठस्य
पुत्रस्य । पितृस्थः परीभाण्डं च गृहे यत् परिभाण्डमुपकरणं पीठादिकम्। भार्यायास्तु धृतो-

बालंभट्टी

दृष्टान्तयुतं विषमविभागप्रतिषेधकं स्मार्तभाष्यवचनमप्याह—उक्तं चेति। नियोगो विधिः।
अन्यः श्रौतोऽन्यः,—तथा विधिवाक्यविहितधर्मो महोक्षाद्यालम्भनरूपो नेष्यर्थः। नेस्यस्यो-
भयत्रान्वयः । अपि चेति —समुच्चये। धर्मो यो इति पाठान्तरम् । अनुबं-
ध्येति—वत्सालम्भनरूप इत्यर्थः। तथोद्धारेत्यत्रान्वयः। कुत्रेति—ज्येष्ठ एवैति भगः
प्रागुक्त पत्र। गौतमोऽपि "सर्व वा पूर्वस्य स श्रेतरान् विभृयात् " इति[4]। देशेत्यादि—
**[कस्मिंश्चिद्देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भूमौ जातं भौमं धान्यं सापदि—कृष्णाय- 6
समित्यन्ये। इदं सर्वं ज्येष्ठस्य पुत्रस्यांशः। स्थः यद्गृहे परीभाण्डमुपकरणं पीठादिकं तत्पितुरंशः,
धृतोलंकारो भार्यायां अंश ज्ञातिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च यद्धनं लब्धं तच्च भार्यायां अंश इत्येके,—
मन्यन्त इति शेषः।]* ज्येष्ठेत्यादिसर्वं देशविशेष इत्येसत्सर्वमेके मन्यन्त इत्यर्थः।

---

१. बा० भ०. धर्मोऽयो । २. क. च. । ३. ध० २. १४. १. । ४. ध० २. १४.....।
५ य. व. धान्यम् । ६.—२८. २. । ७. मिताक्षरासूत्रपाठो दत्तोऽस्माभिः ।

कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य" "रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे" "अलङ्कारो भार्यायाः" "ज्ञातिधनं केत्येके" इत्येकीयमतेनैवम् उद्धारविभागं दर्शयित्वा "तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्" इति निराकृतवान् । तं च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयतिस्म " 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्' इत्यविशेषेण श्रूयते" इति। तस्माद्विषमो विभागः शास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधात् श्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेय इति सममेव विभजेरन्निति नियम्यते ॥

सुबोधिनी

ऽलङ्कारः । तथा ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यश्च यद्धनं तज्ज्येष्ठपुत्रपितृभार्याणां यथाक्रमेणांशो भवतीति ।] स्वयमेव दर्शयति स्मेति,—स्वयमापस्तम्ब इत्यर्थः।मनुः पुत्रेभ्यो दायमिति,—अस्यार्थः—मनुरादिपैर्ष..... ॥११६॥

बालंभट्टी

विप्रतिषिद्धं विरुद्धम्। स्वयमेव आपस्तम्ब एव।मनुरिति तैत्तिरीयश्रुतिवाक्यमिदम्। तत्र पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशाद्दायमित्येकवचननिर्देशाच्चाविशेषेण श्रवणमित्यर्थः। सिद्धान्तमुपसंहरति —तस्मादिति। श्रुतीति मनुरिति—श्रुतित्यर्थः सममेवेति । अत एव जीवद्विभागे स एवोत्तरपक्षत्वेनोक्तः। [1]त्येवं वेति तु युगान्तरविषयकम्। अत एव न्यूनाधिक्येति प्रायुक्तस्य तथाकर्तव्यत्वे न तात्पर्यम्। किन्तु यद्विशेषादर्शी (?) शास्त्रोक्तिमात्रेण । यदि दैवात् पिता शास्त्रोक्तप्रकारेण विभागं करोति तदा न चिन्तेत इति तात्पर्यम्। परन्तात्पर्यन्तु प्रायुक्तमेव व्याख्यातेति न तद्विरोध इति बोध्यम्।[2] एतेन प्राच्यानां उदारस्य विषमविभागस्य च प्रतिपादनमपास्तम् ॥ ११६ ॥

---

१. ध. २. १४. ६, ७, ८, ९। २. स्व. रा. ब. छ. एव । ज. 'एव' इति नास्ति । ब कृष्णधनग्रहणंज्येष्ठस्य इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वातच्छा० । ३ ध. २. १४. १०.। ४. विभजेदिति बहुषु पुस्तकेषु । ५. ध० २. १४. ११.। ६ अत्र किंचित् ग्रन्थपाठो भाति । ७. भ. स एवायेऽनलाग्नित्वाद्य ज्येष्ठम् । भ. कप् । जीवद्विभागे तु पितानैकं पूर्वं विशेषयेत् । निर्भाग्येष्वनेकेकमस्मात्कारणं विनेति का...। ९. भ. प्रकारेण विशेषविभागं । १०. भ अत्र बहुपाठोऽस्ति ।

** 'मातापित्रोर्धनं सुता विभजेरन्' इत्युक्तं; तत्र मातृधनेऽवादमाह — 8

मातुर्दुहितरः शेषमृणात्

**मातृधनं दुहितरो विभजेरन्, ऋणाच्छेषे—मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टम्। 9
अतश्चर्णसमं न्यूनं वा मातृधनं सुता विभजेरन्नित्यस्य विषयः। **एतदुक्तं भवति— 10

स्वातन्त्र्येण तु **विभजेयुः सुताः पित्रोरित्यादि ॥ ११७ ॥**

ऋणभपनीयाविशिष्टं विभजेयुः पुत्राः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थम्। सुतग्रहणमौरसमप्रतिपत्त्यर्थम्। माता च पिता च पितरौ। तयोरपि पित्रोरूर्ध्वम् तयोरित्यर्थः। पितृरूर्ध्वं च पैतृकं मातृरूर्ध्वं च मातृकम्। रिक्थाभावेऽपि ऋणमंशतो दद्युः। ऋणदाने च साम्यवचनाद्विभागेऽपि साम्यमेवेत्यवगम्यते। यत्तु स्मृत्यन्तरे - "विभ उद्धारः सर्वदृश्याच्च यद्धनम्" इत्यादि विभाग-

---

सुबोधिनी

ऋणावशिष्टेऽपि मातृधने पुत्राणामनधिकारो दुहित्रादिषु सस्तु। अत एव मातृकृतर्णसमे न्यूने च सुतरामनधिकारान्मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं "विभजेरन् सुतापित्रोः" इत्यस्यैव वचनस्याविषय इत्याह - अतश्चर्णसममिति। यथा ऋणावशिष्टं मातृधनं दुहित्रादिषु

बालंभट्टी

अव्यवहितसङ्गतिमाह — मातेति। अनुवृत्त्या व्याचष्टे—मातुरिति। प्रकृतत्वादाह—मातृकृतेति। नन्वस्य सदृपवादत्वे शेषमृणादिति व्यर्थम्। न च मातृशेषं सौभरूपाय यदुपादानमिति वाच्यम्। तस्य ऋते इत्येकवाक्यतया तस्य दुहित्रभावविषयतया साफल्यात्। अत आह-अतश्चेति। —तद्विशेषणौरशेत्यर्थः। ऋणापाकरणावशिष्टमातृधने अपवादबलात् दुहितृसत्वे तत्सं बन्धिबलाभेन पुत्रकर्तृकविभागानर्हत्वेऽपि सत्यवे न्यूनत्वे च विशेषाभावेनापवादाप्रवृत्त्या दुहितृणां विद्यमानत्वेऽप्यनधिकारात्तत्र साम्यवचनस्यैव प्रवृत्तिरिति भावः। ननु यथा दुहितृषु सतीषु ऋणावशिष्टं तथुत्रविभागानर्हं तथा समं न्यूनं च सुतरां पुत्रविभागानर्हं तस्यावश्यदेयत्वादत आह—एतदिति। एवं च तैरेव गृहीत्वा ऋणं देयमिति

---

१. थ ने वा इ०। २ त. द. स्य वि०। ३. ख. तत्र्थं पित्रोरित्युक्तं तत्कलं पूरयन्नन्य-व०। ४. ब तत्सापेक्षायतदु पादन। ५. प. फ. यंपेति नास्ति।

मातृकृतमृणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः; ऋणावाशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुरिति युक्तं चैतत् । "पुमान्पुंसोऽधिके शुल्के स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः।" इति स्त्रयवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि, पितृधनं पुत्रगामि पित्रवयवानां पुत्रे-
11 षु तु बाहुल्यादिति। ** तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः "स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च" इति । अस्यार्थः—प्रत्ताऽप्रत्तासमवायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनम् । प्रत्तासु चैव प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठितानां चेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः ॥

वैषम्यमवगम्यते तद्भ्रातृणां परस्परानुमित्या विशेषम् । अन्ये तु गुणपक्षे विभागवैषम्यावयवानां विषयं वर्णयन्ति । कर्माधैर्तां च तस्य मन्यमान आह । तनु पुरुषार्थत्वात् द्रव्यस्यानुक्रमोक्तेति चम्यते । यानि त्वग्निहोत्रादिकरणे द्रव्यापहरणादिवचनानि तान्यन्यानि तत्कि पुरुषप्रशंसनार्थानि न तु द्रव्यकर्तव्यर्थमितिपादकानि । अतो भ्रातृणामेव च्छया विभागवैषम्यं न स्वन्यायवर्तिनां निरंशत्वगौतमेनोक्तं "तदप्येकेषाम्" इति वचनात् । परमतस्यैवानुशासनमात्रप्रयोजनतया व्याख्येयमित्येषा दिक् । पुत्राः समांशतो धनभागिनः। तथैव मातुर्दुहितरः ॥ किं तु शेषमृणाद्विभजेरन् । अत्यधनाया अप्युणं दशुः

सुबोधिनी

सत्सु विभागार्हेषु, तथा दुहित्रादिष्वसत्स्वपि तद्धनमृणसमं न्यूनमपि विभागानर्हमित्यर्थः । प्रत्ताप्रत्तेति,—प्रत्ता विवाहिता, अप्रत्ता कन्यका ॥ ११७ ॥

बालंभट्टी

भावः। एवं वाचनिकं वैषम्यं स्मृत्यन्तरलब्धयुक्त्या समर्थयते—युक्तमिति[1]। एतेन वैषम्यादिशङ्कानिरस्ता। विशेषमाह—तत्र चेति । दुहितृविषयेऽधीत्यर्थः । नैतु दुहितृणामित्यस्योक्तयुक्त्यार्थत्वात् सामान्येन तेनैव सिद्धेः प्रत्तानामित्यादि व्यर्थमत आह—दुहितृषु प्रत्तेति । प्रत्ता विवाहिताऽप्रत्ताऽन्यूढा। प्रतिष्ठिता सधनाऽप्रतिष्ठिता निर्धना। तथा च तत्रापि विशेषबोधकत्वाच्च वैषम्यमिति भावः । एवार्थस्तस्योभयत्रान्वय इत्याह—। एवेति ॥ ११६ ॥

१. म०. ३. ४५.। २ —२८. २४. । ३. क वा । ४. इ. अपतित नास्ति । ५. भ. क्ति 'शुल्के' इत्यस्यभयत्रान्वयः(?) एवं । ५. भ. 'एवं चाद्य तन्त्रणोत्तरं पुत्रादिकर्तृकविषयत्वेन पितरि जीवति पुत्रकर्तृक....मातरिजीवत्यदत्ते जनानां स्वत्वेऽपि दुहितृकर्तृको न विभागो नापि मातृकर्तृको वचनाभावात् । किंतु तस्येच्छया यदत्तं तत्तदीयमेव । अत एव वक्ष्यति—पितृभ्यां यत्स्यात् । भार्याधनमविभाज्यमिति भ्रातृनं तु तत्पदस्वारस्यात्पतिकर्तृकविभागाविषयकमिति न विरोधः।' इत्यधिकम् । ७. भ स्त्रीति प्राप्तस्यामातृधनमित्यर्थः । नत्तु ।

Cole.: Ch. I, Sec. iii, §§ 10—11.

**दुहितृभावे मातृधनमृणादाशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह— 12

ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

*ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृणामभावे अन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात् । एतच्च 13
"विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वम्" इत्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

**अविभाज्यमाह— I

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्याच्चिया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

पुत्राणां तु मातृसंबन्धः किं नास्त्येव नास्ति? किं तु ताभ्यो दुहितृभ्य ऋते दृश्य एवान्वय इति वर्णयन्ति तत्त्वम्। युक्तम्। न जामयेतान्वोरिक्थसारीतिमंत्रश्रवणात्? पितृधनाभिप्रायं तदिति चेन्न। यदि मातरो जनयन्त्वाद्वहिमिति मातृसंबंधवचनात् । यदि मातरःस्त्रियं पुत्रं जनयन्ति वह्निर्वहनयोग्यः पुत्रः । तत्र पुत्र एव दायादः न स्त्रयपि इत्यर्थः । अस्मादेव वह्निवचनसुद्वाहासमर्थस्य स्त्रीवादेर्दाय्याभावासिद्धेः । दुहितुस्तत्राप्येऽपीति। तर्हि पुत्राणामेवास्तु न मातुर्दुहितर इति स्मृतेः । स्मृत्यन्तराण्मंत्रवर्णानुसाराच्च द्वीह्यभस्त्रस्पार्थेत एव । इत्यतस्तदभावे पुत्रगामीति स्थितम् ॥११७॥[1]

सहस्रिताजां च एकेन पितृद्रव्या विनाशेनेत्यादि ॥ ११८ ॥

बालंभट्टी

कौ इति—सामान्यवचनं स्वस्वविषयकमिति नात्र प्रवृत्तिरिति मन्यते । पदार्थद्वयस्यान्वयार्थमाह—दुहितृणामिति[2] । सिद्धमिति—अर्थात् सिद्धमित्यर्थः । तद्भवर्थमपि तस्यैव विषय इति भावः ॥ ११७ ॥

---

१. इदं प्रायः असद्धमेव । २. भ. शङ्कते दुहितिथि क । ३. भ. ति । मन्यते इति वृत्तिकथनेनाऽऽह एतदेति । सि० । ४ प. तद्वभव० ।

Cole.: Ch. I, Sec. iii, §§ 12.–13 ; Sec. iv, § 1.

2 ** मातापित्रोर्द्रव्यविनाशेन यत्स्वयमर्जितं मैत्रं मित्रसकाशाल्लब्धं, औद्वाहिकं
विवाहलब्धं,दायादानां भ्रातॄणां तन्न भवेत्। कमात्पितृक्रमादायातं यत्किञ्चित् द्रव्यमन्यै-
र्हृतमसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां मध्ये इतराभ्यनुज्ञयोद्धरति तथाधर्म्यो
3 भ्रातृभ्यो न दद्यात् उद्धर्तैव गृह्णीयात्। ** तत्र क्षेत्रे तुरीयांशमुद्धर्ता लभते शेषं तु सर्वे-
5 षां सममेव; यथाऽऽह शङ्खः—"पूर्वनष्टां तु यो भूमिमक्षेदुद्धरेत्क्रमात्। यथाभागं
लभन्तेऽन्ये दत्त्वांऽशं तु तुरीयकम्।" इति। **क्रमादभ्यागतामिति शेषः।** तथा विद्यया

सुबोधिनी

"पूर्वनष्टां तु यो भूमिम्" इत्येतच्छङ्खवचनं पूरयति—क्रमादभ्यागतामिति शेष इति। अत्र क्रमादित्येतच्छङ्खवचनस्थमेव पदम्। अभ्यागतामित्येतदेव शेषपूरकं पदम्। मूलवचनस्थः"पितुर्द्रव्यावरोधेन"इत्यवयंशो विभागानर्हत्वेन वचनोपात्ता ये मैत्रादयस्तेषां सर्वेषां

बालंभट्टी

अवीति,—विभागदार्ढ्यायैवेति भावः। अत्र वाशब्दो विकल्पे। अस्य विरोधो नाश एवेत्याह—द्रव्यावीति। यदिति—अन्यदिति शेषः,—पितृद्रव्याभिन्नमिति तदर्थः। तत्रेदं दृष्टान्तः—मैत्रमित्यादिना। लिङ्गयोर्विवक्षयाऽऽह—भवतीति। एवमग्रेऽपि। क्रमादिति द्वितीयपदप्रतीकम्। अथ व्याचष्टे—पित्रेति। तौल्यार्थमेवाह—उद्धर्त्तेति। एवमग्रेऽपि। विशेषमाह—क्षेत्रेति। सर्वेषां—उद्धर्त्रादीनां। क्रमादित्यस्यौदरणाऽऽनन्त्ये फलाभावेन मूलैकवाक्यतया च क्रमादिति वचनस्थं प्रतीकं गृहीत्वा शेषं पूरयति—अभ्यागोति। तूर्यपदं व्याचष्टे—तथेति। एवेत्यस्यात्रान्वयेनाऽऽह— विद्ययैवेति। विनिगमनाविरहादस्यार्थ-

---

१. क. सवति। २. ख. ग. घ. भ्रातादिभ्यो। ३. ख. ज. पूर्वं नष्टां। ४. भ. यैव। अत एवप्रकरण समातिरिति भावः। ५. भ. चैरेति चेति पाठान्तरम्। ६. भ. किञ्चिदिति। ७ नन्वेवं पूर्वरेखोद्धारः कुतो न कृतः। अत आह असमर्थेति। अन्यतुज्ञाया अभावे देयमेवेत्याह इतरेति। ता०। ८. भ. चरत्वर्थे। तत्र च क्षेत्रे इति पाठान्तरं युक्तम्। तेषां मध्ये तद्विषये इत्यर्थः। सवेषामुद्धर्त्रादीनां यथा भागमिति सर्वस्या भूमेस्तुरीयांशमुद्धर्त्ता दत्त्वा शेषं तेन सह सर्वे यथांऽशं गृह्णीयुरित्यर्थः। ९. ख. नस्थप्र०। १०. भ. हारस्मृत्तैरकवाक्यतया चास्यार्थाच्च आह—

वेदाध्ययनेनाऽऽध्यापनेन वेदार्थव्याख्यानेन वा यद्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात्—अर्जक एव गृह्णीयात् । ** अत्र च "पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्पर्यर्जितम्।" 6
इति सर्वत्र शेषः। अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रमर्जितं, पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं, पितृद्रव्याविरोधेन यत्कर्मादायातमुद्धृतं, पितृद्रव्याविरोधेन विद्यया यद्लब्धमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । तथा च पितृद्रव्याविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्न्यस्तम् , आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धम् , तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्कर्मायातमुद्धृतं, तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्यया यद्लब्धं तत् सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम् **तथा "पितृद्रव्या- 7
विरोधेन "इत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम् ।

सुबोधिनि

शेष इत्याह—अत्र च पितृद्रव्याविरोधेनेति । उपलक्षणं चैतत् । यत्तत् स्मृत्यन्तरेऽप्यविभाज्यमुक्तं तस्य तस्य योगस्यायं शेष इति द्रष्टव्यम्। "पितृद्रव्याविरोधेन" इत्यवयांशस्य(अ)विभाज्यत्वेन सचनोपात्तानां मैत्रादीनामेव शेषत्वात् यथा पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितानां मैत्रादीनां विभाज्यत्वं, तैथा मैत्राद्यनन्तर्भूतत्वात् प्रतिग्रहलब्धस्यैं पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितस्यापि विभागार्हत्वमित्याह—तथा पितृद्रव्याविरोधेनेति । यदि "पितृद्रव्याविरोधेन" इत्ययमंशो मैत्रादिशेषो न स्यात् तदाऽयमर्थः सम्पद्यते—यत्तत् पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितं,तत्तदविभाज्यमिति। तथाचानया वचनव्यक्त्या साधारण्येन ताताशानां मैत्रादीनामप्यविबालभट्टी

ऋयमाह—वेदेति । अस्य मुख्यत्वादिति भावः । उक्तं व्याख्यानं साधारण्यमपि स्वाभिमतपरमिति दर्शयति—अत्र चेत्यादिना। अत्र च—मूलवाक्ये च । अन्यदर्थमाह—किंचिदिति। एवं पाठ एव वा,—तत्र सर्वशेष इति विभागनार्हत्वेन विशिष्यवचनोपात्तानां मैत्रादीनां सर्वेषां शेषोऽयमंश इत्यर्थः । अतश्च—तस्य सर्वशेषत्वे च। फलितमाह—तथा चेति । विरोधेनेत्यस्य व्याख्या—प्रत्युपेति। ग्राह्ये पितृद्रव्यविरोधाभावादाह—असुरादीति। विभेति—अत एव विभागप्रकरणसङ्गतिः । नं तयेति--पितृद्रव्याविरोधेनार्जितं यैत्रादि न विभजनीयमित्यर्थः। न केवलमिदं स्ववचनोपात्तसर्वशेषः, अपि तु अन्यदपि स्मृत्यन्तरं यैदविभाज्यमुक्तं तस्याप्ययं सर्वस्य शेषो—मैत्रादिनासुपलक्षणत्वात्।एवं च तादृशमेवादेयैर्धनं विभाज्यमर्थं तयाऽन्यस्यापीत्याह—पितृद्रव्येति । क्वचिन्न्यूनहिताः पाठः। अयमेवमुक्तो व्याख्यातृ-

१. क. ज. नैव ख० । २. च.अत्र पि० । ३.त.तस्य यो० । ४. त. स्त्रीवच० ।५.त. यां प्रति । ६. त. स्यापि पि । ७. भ. ति । पित्र्य चेति । अत एव सर्वविभागोचितुक्तम् । वि । ८ भ. स्पष्टार्थं वाच्यार्थमाह—न तथेति । ९. भ. रेषु । १०. भ. पुनरैतादिहैदे ।

8 अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादिनाऽऽरब्धव्यम्।**अथ पितृद्रव्यविरोधेनापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यतार्थं मैत्रादिवचनमर्थवदित्युच्यते[1] । तथा सति समाचारविरोधः,

---

सुबोधिनी

भाज्यत्वे[2]सिद्धे पुनस्तेषां "मैत्रमौद्वाहिकम्" इत्यविभाज्यत्वाभिधानमनुपपन्नं स्यादित्याह—अस्य च सर्वशेषत्वाभाव इति । ननु मैत्रादिपितृद्रव्यविरोधेनार्जितमप्यविभाज्यमित्येतदर्थं मैत्राद्यारम्भ इति विशेषमाशङ्कते—अथ पितृद्रव्यविरोधेनेति । शिष्टाचाररूपप्रमाणविरोधात्[3]त्रैवमिति परिहरति—तथा सतीति । नन्वेवंतदनुपपन्नं—वचनापेक्षयाऽऽचारस्य दुर्ब-

---

बालंभट्टी

शैलीस्वरससिद्धिश्च पुनर्वाच्यार्थकथने फलाभावाच्च तदा तथेत्युत्तरशेष एव । न स्वतन्त्रम्। केचित्तु न तथेत्येव पाठस्तदाऽप्युत्तरशेषत्वेन न स्वातन्त्र्यमिति. अयमर्थः—"पितृद्रव्यविरोधेन" इत्यस्य सर्वशेषत्ववादेव वचनोपात्तमैत्रादिमात्रप्रोपत्तवादेव । यथा साद्वैरोधेनोपार्जितानां मैत्रादीनां विभाज्यत्वं तथा मैत्राद्यन्यत्वात् पितृद्रव्यविरोधेन प्रतिग्रहोपार्जितस्यापि विभाज्यत्वमित्यर्थः । तस्य तदशेषत्वेन स्वातन्त्र्ये तु तत्रापि विरोधेनोपार्जने विभाज्यत्वापत्तिरिति भाव इत्याहुः । तंत्रेति केचित्—अनुपदंवक्ष्यमाणतथेत्यादिग्रन्थविरोधापत्तेः[4] । ननु तर्ह्यवासिष्ठे तद्रेष्टापत्तिर्मास्तु तस्य तच्छेषत्वमिति स्वातन्त्र्यमेवास्तु ब्राह्मणवासिष्ठन्यायेन तस्य मैत्रादिभिन्नपरत्वमेवास्त्वत आह—अस्य चेति । तस्य तदशेषत्वे किंचित्पदादिरवास्त्वाद्यत्तदविरोधेनार्जितं तत्सर्वमविभाज्यमित्यर्थस्य वचनज्यकथालाभेन साधारणेनावेनैव तादृशप्रतिग्रहलब्धवत् तादृशमैत्रादेरविभाज्यत्वे सिद्धे पुनस्तदभिधानानर्थक्यमित्यर्थः । ब्राह्मणवासिष्ठन्यायस्य तु न विषयः—सति गमकेऽन्यथानुपपत्तौ च सत्यब्रूचः[5] नैवं प्रकृते भिन्नविषयतया । तत्साफल्यं शङ्कते—अथेति । अपि: पूर्वस्मुच्चये । भाज्यत्वादिति—फलरूपहेतौ पञ्चमी,—तत्प्रतिपादनार्थतयेत्यर्थः । भाज्यत्वादेति पाठस्तु सुगम एव । समाचारेति—शिष्टाचाररूपप्रमाणविरोध इत्यर्थः । ननु श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वप्राबल्यस्योक्तत्वेन वचनादाचारस्य दुर्बलत्वेनेदमयुक्तम्[6]आचारेण स्मृतिकल्पनेऽपि वल्लालसृते-क्रोडिग्युपास्तितः प्राबल्यमेवेति चेन्न-आश्रयानवबोधात्[7] तथा हि बाधोऽगतिकागतिः—बाधेने-

---

१. क. ख. ङ. च. त्वात् । २. ज. ते चेत् तथा । ३. थ. द्. ज्यत्वसिद्धः पु० । ४. थ. द. त्रादिकं तु वि० । ५. भ. झ । अ० । ६. प. भ. दे । ७. भ. नेः । अन्यथेत्यतारस्याच । ८. भ. सं...द्रदयशाह । ९. भ. स्तु न अर्थ वि० ।

विद्याबलब्धे नारदवचनविरोधश्च—"कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो-
विद्यामधिगच्छतः ।

सुबोधिनी

लत्वात् । अथमतम् ; आचारोऽपि वचनं कल्पयसेव प्रमाणं न स्वत इत्यन्यसेऽपि वचनमे-
वेति । एवमप्याचारपरिकल्पितया स्मृत्या यावत् स्वार्थः प्रत्येष्यते तावता "मैत्रमौद्वाहि-
कम्" इत्यादिस्मृत्या तदर्थप्रतीतेर्विकल्पितत्वाविलम्बितत्वप्रतीतिन्यायात् । एवबुद्धेल इति चे
त्—नैवम् । आगतिका हीयं गतिर्दौर्ब्ल्यमेव बाधते, अपि तु विरोधे । विरोधश्च एकस्मिन् विषये परस्परविपरीतार्थाभिधानेन तथा सत्यबाधेनोपपत्तौ बाधो न स्या-
त्य इति न्यायेन "मैत्रमौद्वाहिकम्" इत्यस्य वचनस्य अस्मदुक्तरीत्या शिष्टाचारादिरोधेनैव वा-
क्यार्थप्रमित्युपपत्तेरर्थान्तरकल्पनया विरोधोऽनुपपन्न इति सुदृढं समाचारविरोध इति
(इति) सर्वमनवद्यम् । न केवलं समाचारविरोधः, अपि तु मैत्रेद्वितीयपरिगृहीतविद्याबलब्ध
धनविषये नारदवचनमपि विरुद्धयेतेत्याह —विद्याबलब्ध इति । नारदवचनस्यायमर्थः—
विद्याध्ययनं कुर्वतो भ्रातुर्योऽन्यो भ्राता कुटुम्बं पोषयति स पोषकत्वात् विद्याधनाद्
भागमर्हतीत्यस्य श्रुतेः सकाशात् प्राप्तुयादिति । अत्र कुटुम्बभरणस्य धनग्रहणे हेतुत्वोपन्यासादौपाधिकी
विद्याधनांशभागिनी भ्रातृत्वेन स्वाभाविकीति विद्याधनस्य न स्वतो विभागार्हतेत्यवि-

बालंभट्टी

वेति न्यायात् । न हि दुर्बलमित्येव बाधते किन्तु विरोधे निरवकाशत्वे च । विरोधश्चैकत्र
मिथोभिन्नोक्तया । नैवम् । अबाधेनैवोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति न्यायेन मैत्रादिवचनस्या-
स्मदुक्तरीत्योपपत्तेरत एव न निरवकाशत्वमपि । एवं चाऽऽगमैक्यप्रतिहतानामिति न्यायेन वि-
परीतो बाध इति वक्तरीत्या तस्य तथार्थकत्वे शिष्टाचारविरोधः स्यादेवेति दिक् । न केवल-
माचारविरोधः, अपि तु मैत्रेयानन्तर्यतविद्याबलब्धीयत्वे स्मृतिविरोधोऽपीत्याह—विद्याबलब्धे इति,
—तदेती इत्यर्थः । तदेवाऽऽह—कुटुंबमिति । विद्याध्ययनं कुर्वतो भ्रातुर्योऽन्यो भ्राता तस्य कुटुंबं
पोषयति सः अश्रुतोऽपि सन् वेदशास्त्राध्ययनरहितो मूर्खोऽपि सन् तस्माद्विद्यापनाच्चदक्षि-
तविद्यया लब्धाद्धनाद्भागमंशं लभेतेत्यर्थः । असुतोऽपीति पाठान्तरम् । अत्र कुटुंबभरणस्य
धनग्रहणे हेतुत्वोक्तया औपाधिकी विद्याधनांशभागिनी भ्रातृत्वेन स्वाभाविकी[3] । यदि तथा
स्यात्तर्हि तत्वोक्तिरनर्थिका स्यादिति विद्याधनस्य यथा कर्मविहीनस्य न स्वतो विभागार्ह-
ता । अन्यथा पितृद्रव्यविरोधेनाप्यजितस्याविभाज्यत्वे अत्राप्यविभाज्यत्वमेवोचितमिति भाग-

---

१. ब. चनमेवेति (?) । २. द. ध्यस्मिन् म० । ३. ब. द. वता स्वा० । ४. ब द. ळं दुर्बलमि ५ ध. एतदादीविरोध इत्यतं नास्ति । ६ अ. सोऽपि न ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥" इति। तथा विद्याधनस्याविभाज्यत्व लक्षणमुक्तं कात्यायनेन—"परभक्तोपयोगेन विद्या प्रतान्य तस्तु या। तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्रातं तदुच्यते॥" इति। तथा "पितृद्रव्याविरोधेन" इत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारविरुद्धमापद्येत्

सुबोधिनी

भाज्यत्वमिति तात्पर्यार्थः। कात्यायनवचनेन पित्रादिव्यतिरिक्तान्याज्ञात्यवहरणप्राप्तविद्यालब्धधनस्यैवा विभाज्यत्वावगमाद्विद्यालब्धे धने तद्वचनविरोधोऽपीत्याह-तथा विद्याधनस्येति। कात्यायनवचनस्य तात्पर्यार्थः—पितृद्रव्यविरोधेन या विद्याप्राप्तिरन्यसकाशात्, तया यल्लब्धं धनं तद्विद्याप्राप्तधनं नान्यत्। ईदृशमेवाविभाज्यम्। एतद्विपरीतं तुविद्याधनमविद्याधनमिव, अतो विभाज्यमेवेति। "पितृद्रव्याविरोधेन" इत्यस्य मैत्रादिसर्वशेषत्वाभावे दोषान्तरमाह—तथा पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्व इति। एतदुक्तं भवति—

बालंभट्टी

कथनासंगतिरिति भावः।ननु विभक्तज्ञातृस्थलेऽपूर्वार्थबोधकं तत्। किं च मैत्रादिवचनप्राप्तस्या विभाज्यत्वस्यापवादकं सदिति न विरोधोऽत आह-तथाविद्येति।परोक्तिपित्रादिभिन्नाज्ञौदनाद्यन्यवहरणेत्यर्थः। अन्यतः—पित्रादिभिन्नात्। तथा च पित्रादिद्रव्याविरोधेन या विद्यालब्धा तया यत् प्राप्तं धनं नान्यत् ईदृशमेवाविभाज्यमतोऽन्यथायतद्विद्याधनमेव नेति तद्विभाज्यमेवेति कात्यायनतात्पर्येण तथार्थस्यैतद्विरूद्धत्वं स्पष्टमेवेति भावः। तस्मात्तथा सार्थक्याभावेन तस्य तदशेषत्वे तदानर्थक्यदोषः। सुस्थ एव तत्र दोषान्तरमाह—तथेति। प्रतिग्रहेति पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादि वचनस्य तथा प्रागुक्तरीत्या यद्यत् पितृद्रव्येत्यर्थेन निरभिसंधिकदानक्रियासंप्रदानभूतस्यैव प्रतिगृहीतस्येन प्रतिग्रहलब्धस्य पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितत्वेन तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ वृद्धव्यवहारविरोध इति भावः।

---

१. १३. १०.। २. भ. स्वाभाविकंत्युक्तम्। यदि कथमप्यर्जितस्य विद्याधनस्य तत्त्वे नाविभाज्यत्वं मूलाभिमते स्याद् तदा तद्धेतुरू विभागकथनं नारदीयं विरुद्धयेत। तस्मात्तस्य स्वतो न तादृशस्य विभाज्यत्वाविभाज्यत्वे। किं तु अविरोधेऽविभाज्यंव विरोधे विभाज्यत्वमिति विरोधस्वरूपमेव नारदेन हेतुधर्मोक्तमिति सिद्धान्ते एकवाक्यता सिद्धा। मूलेऽपि च्युत्पुलश्चणम्। किं च यदि स्वाभाविकंविद्याधनांश प्राप्तिर्नारदाभिमता सचेत् तर्हि तस्या हेतुत्वोक्तिरनार्थिका स्यात्। किं च विद्याधनस्य यथाकथंचिदार्जितस्य०

एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना—"अनुपन्नम् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । दायादेभ्यो

सुबोधिनी

यदा पितृद्रव्याविरोधेनैलब्धमंशः स्वतन्त्रो न मैत्रादिशेषः, तदा यत्तत् पितृद्रव्याविरोधेनार्जितं, तत्तदविभाज्यमिति सिद्धेर्निरभिसन्धिकदानक्रियासम्प्रदानभूतस्यैव प्रतिग्रहीतृत्वात् प्रतिग्रहलब्धस्य पितृद्रव्याविरोधेनोपार्जितत्वात् तस्याप्यविभाज्यत्वं स्यात् । तथा च वृद्धव्यवहारैर्विरोध इति । पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य मैत्रादिशेषत्वं मनुर्न स्पष्टीकृतमित्याह—एतदेव स्पष्टीकृतमिति । अयमर्थो मनुवचनस्य-पितृद्रव्यमनुपन्नम् श्रमेण विद्यया यल्लब्धमुपार्जयेत् । लब्धत इति लब्धं धनम्; अथवा पितृद्रव्यमनुपन्नम् श्रमेण यदुपार्जयेत्तम् , पितृद्रव्यमनुपन्नता विद्यया यल्लब्धमिति विग्रहिविशेषणीयमेनान्वयः । तदुभयमपि दायादेभ्यो नै देयमिति । एवं च पितृद्रव्याविनाशस्य विद्यादेर्द्रव्योपार्जनस्य चोपाजैकहेतुता विशेषणविशेष्यभावप्रतीतेः पितृद्रव्याविरोधेन यत् विद्यालब्धं श्रमलब्धं वा तदविभाज्यमिति सिद्धं भवतीत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत् मैत्रादीनामप्येवमेव-तत्रण-

बालंभट्टी

एतदेवेति—पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य मैत्रादिशेषत्वमेवेत्यर्थः । अनुपेति—अनुपयुज्यमित्यर्थः। अस्य पूर्वार्धस्यैः स्पष्टः।अनुपन्नमित्यस्य विभक्तिपरिणामेनानुपन्नता तद्वत्तया यद्विद्यया लब्धं तत्पूर्वं चोभयमपि दायादेभ्यो न देयमित्यर्थेन पितृद्रव्यविनाशरूपविरोधाभावेन यद्विद्या लब्धं श्रमलब्धं वा तदविभाज्यमिति सिद्धेत्या मैत्रादिगणान्तर्गतविद्याधनस्य तथात्वेनोपलक्षणत्वेन मैत्रादीनामपि तथात्वमाविष्कृतमिति भावः । तस्मात् पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादिना

१. थ र इति । २. द ना टर्काकृ० । ३. थ. द. न दत्तादिति । ४ थ द. द्यादिभिर्हे० ।५ द. इदं पदं नास्ति । ६. थ धेनोपार्जितस्य मै० । ७. भ. धनोपार्जितत्वस्यापि संभवेन तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ वृद्धव्यवहारविरोध इति भावः । तस्मात् मैत्रादि सर्वस्मृत्युक्तविषये विरोधाविरोधकृतद्वैविध्येऽपि प्रतिग्रहविषये सर्वथा विभाज्यत्वमेवाऽऽचारसिद्धं तद्विषये स्मार्तानिबंधस्तु याज्ञवल्क्योपपत्तलब्धबलेन क्वाप्युपपत्तिमत्त्वेन इति तत्त्वम् । एतदेवेति पितृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य मै० । ७. ब. विपरिणमेनास्यैवात्यस्य तदुपपन्नता । ८. ब. शास्त्रीमर्थेप० । ९ भावः । मानवे "स्वयमीहितलब्धं च नाकामेः दातुमर्हति" इत्युत्तरार्धपाठो यच्च स्वयमीहितं तच्छिष्टं सत् मित्रादिभ्यो लब्धं तदकामोऽपिनिच्छन् त्रातादिभ्यो न दातुमर्हतीत्यर्थकोऽवेधातिथिकल्पतर्वादिधृतो न युक्तः—अनेकस्मृतिवाक्यापपत्तेः । लब्धं ।तत्रैवर्चिनपाठस्त्वयुक्ततर एव । यद्वा तदा तस्यैतत्प्रइविषयकमस्तु । एवं च त्रातृभागशेषमाहात्तपक्ष मित्रीत्यपि तदुक्तं तथेति ॥ आदिना कृष्यादि । तस्मात् ।

12 न तद्व्याद्दियथा लब्धमेव च॥" इति।··श्रमेण सेवैवानुद्धादिना।···ननु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं तदंवाभाज्यमिति न वक्तव्यम्,---विभागप्राप्त्यभावात्। यद्येन लब्धं
13 तत्तस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धत्वरम्, प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः।··अत्र कश्चिदित्थं प्रातिभाह

सुबोधिनी

परिपठितविद्याधनस्य तथात्वात् । ननु पैतामहे पैतृके च धने पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं, न श्रमार्जिते । अतश्च भ्रातृभ्रमैत्रादिधनेषु यत् येनार्जितं तत् तस्यैवेति ताक्षिः[1] धने विभागप्राप्त्यभावान्मैत्रादिकमविभाज्यमिति निषेधोऽनुपपन्न इत्याभिप्रायेणाऽऽक्षिपति---ननु पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादिना । एकदेशिमतं दूषयितुं तन्मतेन मैत्रादीनां विभागप्राप्तिं दर्शयति[2]---अत्र कश्चिदिति । विभागप्रापकं वचनं दर्शयति---

---

बालंभट्टी

वचनैरेव एकश्रमार्जितं मैत्रयादिकमन्यस्य नांश इति प्रतिपादितं पितृपदव्यादादिपदस्वारस्यात् न पित्राद्यार्जितपरमिति सिद्धम्,एतेनाभ्रमाचार्यो भ्रातृस्नेहेन पौरुषबुद्धयाऽथवा अत्यत्र तथा दर्शनेन तन्मूलको वा"यत्किंचित् पितरि"इति मानवस्य स्वैवं तात्पर्यम्,"पितैव पालयेत् पुत्रान्"इति मानवात् पितापुत्रवद्भ्रात्रोर्न कश्चिदधिकारः पित्रार्जितेऽविद्युष्मादि ज्येष्ठार्जिते तु विद्युष्मत्वेति विशेषः।इदं च "पितरि प्रेते"इति"ज्येष्ठः"इति "यवीयसाम्" इति "विद्यानुपार्जिनः" इति चोक्तया लभ्यते ; तस्माद्यविभक्तार्जितलाभप्रेतार्जिवभक्तभ्रातृस्वस्य संभवत्सीत्ययुक्तमेवेति प्राच्योक्तमपास्यम्। ननु पैतृपुत्रं पैतामहे पैतृके च धने पुत्रादेर्जन्मनैव स्वत्वेऽपि भ्रात्रार्जिते तदभावेन भ्रातृभ्रमैत्रादिधने यद्येन प्राप्तं तत्तस्यैवेति प्रसिद्धत्वाविभागप्राप्तेरेवाभावेन तद्विभाज्यमिति निषेधकवचनस्यैवोत्थानाऽसङ्गतेरित्याशयेनाऽऽह— ननु पितृद्रव्येति । प्राप्तभावे हेतुमाह--यदिति। यत इत्यादिः।एवं चान्यदीयस्वत्वमेव नेति भावः। अवशब्दार्थं हेत्वन्तरमाह—प्राप्तीति। चोक्तेर्ये । एकदेशिमतं दूषयितुं मैत्रादीनां विभागप्राप्तिं तन्मतेनाऽऽह—अत्र कश्चिदिति । विभागप्रापकं मनुवचनमाह—

१.—ऋ. २०८. । २. ख. ग. सेवया यु० । ३. ख. घ. र्थं द्रव्यं त० । ४. द्. शेष० । ५. त. इदं पदं नास्ति । ६. घ. द यति यत्किंचित् । ७. ब. न जातेन ए० । भ. न जातेन तथा ए० । ८. ब. भ. त् तथा च न तत्पिता० । ९. फ. भ. रतं यत्किञ्चिदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः न० । १०. ब भ पित्रातुः आत्र० । ११ भ. कैरुक्तसिद्धिसूचिका एक० ।

—"यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः॥" इति ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पितरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां वर्षीयसां चेति व्याख्यानेन पितरि सत्यसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रति

सुबोधिनी

यत्किञ्चित् पितरि प्रेते इति। अस्य वैचनस्य मैत्रादिविभागप्राप्तिपदत्वं दर्शयति—ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वेति। अयमर्थः—"धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति" इत्यत्र ज्येष्ठशब्दोऽविवक्षितस्वार्थः। तथा च ज्येष्ठशब्दो मध्यमकनिष्ठयोरप्युपलक्षकः। तथा "भागो यवीयसाम्" इत्यत्र यवीयशब्दः कनिष्ठवाची ज्यायसामुपलक्षकः। तथा "पितरि प्रेते" इति पित्रैमरणकालपरोऽयं शब्दः पितृत्रयाणोत्तरकालं प्राङ्मपि कालं लक्षयति। एवं च ज्येष्ठादिशब्दानामुपलक्षणत्वेन ज्येष्ठोऽन्यो वा यत्किञ्चित् मैत्रादिकं धनमधिगच्छति तस्मात् धनात् कनिष्ठानां ज्येष्ठानां च पितरि स्थिते मृते च भागोऽस्ति यदि ते विद्यानुरोधिनो विद्वांस इत्येवमर्थपरत्वात् "यत्किञ्चित् पितरि प्रेते" इत्यस्य वचनस्य। अनेन वचनेन मैत्रादीनामपि विभाज्यत्वे प्राप्ते "पितृद्रव्याविरोधेन" इत्यनेन योगीश्वरवचनेन विधिर्दीयत इति। मैत्रादिलब्धधनस्य वृद्धव्यवहारसिद्धमविभाज्यत्वमनुवदति "पितृद्रव्याविरोधेन" इत्ये-

बालंभट्टी

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते अधिगच्छति—प्राप्नोति। तत्र धनेऽ यदीति यदि यवीयांसो विद्यानुपालिनः विद्यासंरक्षकाः—विद्वांस इति यावत्। विद्यानुपायिन इति पाठान्तरम्। अस्य वचनस्यार्थकथनेनैव मैत्रादि विभागप्राप्तिपरत्वमाह—ज्येष्ठो वेति। ज्येष्ठशब्दस्यापीत्युपलक्षणम्। यवीयः शब्दो ज्यायसामपि। प्रेत इति—अप्रेते इत्यस्यापि। तथा च कालद्वयमपि लक्षयन्। तथा च ज्येष्ठान्यतमो यत्किञ्चिद्धनं यथाकथंचिदप्राप्नोति तस्मादनादेरन्येषामपि भ्रातॄणां पितरि स्थिते मृते च भागोऽस्ति यदि ते विद्वांस इति। अर्थपरेण तेन सामर्थ्यवचनेन मैत्रादीनामपि विभाज्यत्वे प्राप्ते "पितृद्रव्य" इत्यनेन विधिर्दीयत इत्यर्थः। मैत्रादिधनस्य वृद्धव्यवहारसिद्धस्यैवाविभाज्यत्वस्यानुवादकं मूलं न निषेधकं येन प्राप्तयपेक्षा स्यादित्याशयेन शङ्कां

---

१. म० ९. २०४. । २. त स्थविमा० । ३. द. णोत्तरकाल० । ४. ध, द, णकलेन । ५. त. यावितो । ६. ध. ढः० । ७. च. वदिलर्थः । ८. भ. रम् । तुर्यपादेनेदं सूचितं यदितेऽविद्वांसः नदा नेनि तथाच गौतमः "स्वयर्जितमवैद्येभ्ये वैद्यः कामं न तथात्" इति । नारदोऽपि "वैद्येविहाय नाकामो दद्याद्रव्यं तदोधनात्। पित्रं द्रव्यं समाश्रित्य न चैतेन तदाहृतम्॥" इति। कालानोऽपि प्राह्युक्तः। ९. भ. ०न सर्वत्रमे० । १०. म. ०ने मै०।

14 सिद्ध्यते इति। तदसत्। न ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः, किन्तु सिद्धस्यानुवादोऽयम्। लो-
15 कसिद्धस्यैवानुवादकान्येव प्रायेणास्मिन्प्रकरणे वचनानि ।"अथ वा "समवेतैस्तु यत्प्राप्तं सर्वं तत्र समाशिनः।" इति प्राप्तस्यापवाद इति सन्तुष्यतु भवान्। अतश्च "यत्किञ्चित्पितरि प्रेते" इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादिपदाश्रितस्य प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रम्। अतो मैत्रादिवचनैः पितुः प्रागूर्ध्वं वाऽविभाज्यत्वेनोक्तस्य "यत्किञ्चित्पितरि प्रेते" इत्यपवाद इति व्याख्येयम्।

सुबोधिनी

तद्वचनं, न निषेधकं यतः प्राप्तिमपेक्षत इत्यभिप्रायेण दूषयति—तदसदित्यादिना। भवतु वा निषेधकम्। तथाऽपि वचनान्तरेण प्राप्तिः न स्वदुक्तरीत्येत्याह—अथ वा समवेतैरिति। "यत्किञ्चित् पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति"इत्यस्य वचनस्य युक्तमर्थं दर्शयति—अतो मैत्रादिवचनैरिति। पितृमरणात् प्राक् ऊर्ध्वं वा मैत्रादीनां "पितृद्रव्या-

बालंभट्टी

निराकुर्वन् तत्सतं खण्डयति—तदसदिति। अत्र मैत्रादिविधये न केवलमेवमेवापि-त्वन्यत्रापीत्याह—लोकेति। आदेनैवेन शास्त्रसिद्धस्यैवस्यवच्छेदः। द्वितीयेनैवेन निषेधकत्वै-व्यवच्छेदः। तथापीदन्यथाऽपि वक्ष्यमाणवादाह—प्रायेणेति। भवतु निषेधकं, तथाऽपि वच-नान्तरेण प्राप्तिर्नेत्यत्र दुरुक्तरीत्येति तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाऽऽह— अथ वेति। वाऽस्यत्समाह—समवे-तैरिति,-सर्वाभिप्रायं बहुवचनम्। अत एवाऽऽह-सर्वे इति। तत्र—धने। नन्वेवमपि विनिगमना-विरहेऽत आह—अतश्चेति,—तव दुराग्रहस्य तथोपपत्तेश्चेत्यर्थः। ज्येष्ठादीति—अविवक्षायां कारणाभावात्। तथा च विनिगमकं स्पष्टमेव। तदाह—व्यामोहेति। नन्वेवं का तस्य सिद्धान्ते गतिरत आह—अत इति,—स्वदुक्तार्थासंभवादित्यर्थः। पितुरिति,—मरणादिति शेषः। अर्वाति छेदः। तस्य—मैत्रादिधनस्य। इति—इत्यनेन। पितरि मृते ज्येष्ठेनार्जितान्मैत्रादिका-दाद्यं कनीयांसो लभन्ते यदि ते विद्वांस इत्यर्थः। तस्येति भावः। म्यूनतां निरूपयते—

---

१. त. षेधाऽन्तरेण प्राप्तिं न। २. भ. स्वस्य व्य०। ३. भ. र्थः। तदविवक्षायां कारणा-भावादाह—व्यामोहेति,—तथा च विनिगमकं स्पष्टमेवेति भावः। नन्वेवं। ४. मिता० 'तस्य' नास्ति। ५. भ. वः। अत्र पितृद्रव्याकिरोधेनापि ज्येष्ठो विद्यादिना धनमर्जयति, तत्र कनिष्ठानामपि भागो यदि ते विद्याभ्यासरता इति मेधातिथिप्रभृतयः। एवं प्रागुक्तकानांयोदेरपि सिद्धान्ते तदपवादत्वं बोध्यम्। मौल्यत्वेन सङ्ग्रहात् म्यू०।

le.: Ch. I, Sec. iv, §§ 13.—15.

..तथाऽन्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना—"वस्त्रं पत्रमलङ्कारं 16
कृतान्नमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥" इति।..धृता- 17
नामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं यद्येन धृतं तत्तस्यैव । पितृधृतानि तु पितुरूर्ध्वं विभजतां श्राद्धभोक्त्रे दातव्यानि ; यथाऽऽह बृहस्पतिः— "वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्यद्दाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्ते समर्पयेत् ॥"

सुबोधिनी

विरोधेन" इत्यादिभिर्योगीश्वरवचनैरविभाज्यत्वे प्राप्ते "यत्किञ्चित् पितरि प्रेते" इत्येतेन पितरि मृते ज्येष्ठार्जितान्नैत्रादिकात् भागं कनीयांसो यदि विद्वांसस्तदा लभन्त इत्यर्थोक्त इत्यर्थः । "वस्त्रं पत्रमलङ्कारम्" इत्येतन्मनुवचनं व्याचष्टे—धृतानामेव वस्त्राणामि-

बालंभट्टी

तथाऽन्यदिति'—उच्यते इति शेषः। तद्ग्रन्थ तदानन्तर्यप्रतिपादको वा अथरहितपाठो वा । वस्त्रमित्यादिक्रमेण व्याचष्टे—धृतानामित्यादिना। मूले जातावेकवचनमिति भावः । एतेन वस्त्रपत्रालङ्कारोदकानामेकत्वं विवक्षितम् । वस्त्रञ्च सममूल्यं न तु महार्घमिति मेघातिथिकल्पतर्वादयुक्तमपास्तम् — उद्देश्यविशेषणत्वात् । "घृतं वस्त्रमलङ्कारः" इति धृतस्तस्यैव तदुभयसाधारणत्योक्तेश्च । तदेतदभिप्रेत्याऽऽह — धृतानामेवेति एवेनाधृतव्यवच्छेदैः । एवं व्याख्याने हेतुमाह— यदीति,—इति लोकप्रसिद्धेरिति शेषः । ऊर्ध्वमिति — अनेन जीवद्विभागे स्वांशवत्तान्यपि पित्रैव ग्राह्याणीति सूचितम् । जतामिति—"कृत्यानाम्" इँति कर्तरि षष्ठी पितुस्तदादिकं च यत्तदित्यन्वयेः। अर्चने श्राद्धे च। भोक्तैव कर्म। श्राद्धभोक्त्रे इति जातावेकवचनम्। तरस्थानस्थित

१.—म० ९. २१९.। २. भ. अथान्यदित्यपपाठः। अपिना "विद्यावनन्तु यथास्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। मैत्र्यमौद्राहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च ॥" इत्यस्य सङ्ग्रहः । मधुपर्कदाने पूज्यतया यद्भव्यं प्रदीयते इति च पुत्रमिति मन्दधृतपाठस्तु व्याख्यातकृत्यतरुमेघातिथ्यसम्मतत्वादुपेक्ष्यः। ३. भ. द्;, तत्र पुत्रादित्यत्रे आद पितृभ्यत्रे आपदिति लोकप्रसिद्धमपीदम् । पितरि पितुर्मरणादूर्ध्वमिति । ४. अष्टा० २. ३. ७१.। ५ भ. यः आदिभ्यामन्यदुपकरणम् अर्च ।

18 इति । अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव ।...पत्रं वाहनमश्वशिबिकादि, तदपि यदेनाऽऽरूढं तत्तस्यैव । पित्र्यं तु वस्त्रवदेव । अश्वादीनां बहुत्वे तु तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेव । वैषम्येणाविभाज्यत्वे ज्येष्ठस्य—"अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् । अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते॥" । इति मनुस्म-

---

सुबोधिनी

18 त्यादिना । वैषम्येणाविभाज्यत्वे ज्येष्ठस्येति—[अत्र वैषम्यमंशं प्रत्यपर्याप्तत्वं, न विषमसंख्यापर्याप्तत्वम् । युक्तं चैतत् । अथोऽश्वाश्वयोः पुत्राः, तदांशविभागस्य पर्याप्तत्वात् तद्विक्रययोपजीविनां ते विभाज्याः । अश्वाश्वयोः पुत्राश्वयः पञ्च वा, (तदा) अश्वानां विषमसङ्ख्याकानां स्वरूपेणांशविभागस्य कर्तुमशक्यत्वात् द्रव्यद्वारा विभागस्य च निषिद्धत्वाज्ज्येष्ठस्यैव देयत्वविधानादंशपर्याप्तानश्वादीन् विभज्य वैषम्येणावशिष्टमश्वादिकं-

---

बालंभट्टी

चित्रमाद्यांशयकं वा । तथा व्याख्याने फलमाह—अभीति। "सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च शोरणम् । " इति "पत्रं वाहनपक्षयोः" इति च कोशादाह—वाहनमिति । आदिना गजादि । वस्त्रवदेव आद्यभोक्तव्ये देयम् । विशेषमाह—अश्वेति । जीविनामिति—प्राग्वत् कर्तरि षष्ठी । बहुत्वे सति तैरेव विभजनीया इत्यर्थः । द्वित्वे त्वेवाऽऽह—वैषम्येणेति । ज्येष्ठस्येति,—तस्यैव स भाग इत्यर्थः । अत्र वैषम्यमंशं प्रत्यवार्थीस्वरूपं न विषमसंख्यपर्यवम् । पूर्वं हि समसंख्यस्थलेऽशविभागस्य पर्याप्तत्वात् तैस्तै विभाज्याः । विषमसंख्यस्थलविशेषे स्वरूपेण सर्वेषांशभागस्य दुष्करत्वात् द्रव्य द्वारा विभागस्य च निषिद्धत्वादंशपर्याप्तान् विभज्य वैषम्येणावशिष्टमश्वादि ज्येष्ठायैव दर्शात् । क्वचित्तु सर्वं ज्येष्ठायैव देयम्; यथा चत्वारोऽश्वाः पुत्राश्चैवं पञ्च वेति । अत्रिसन्मकरणे वैषम्यमेतादृशमेव—अन्यथा तु बहुत्वाक्षेपः स्यादिति भावः । एवं रीतिरन्यत्रापि बोध्या अव्यवहिते मानमाह —अजाविकमिति,—पशुद्वन्द्वैकवचनाद्यः भजेत् विभजेत्, किन्तु ज्येष्ठस्यैव दद्यात् । अनेन प्रागुक्तद्वितीयम् उत्तरार्द्धेन

---

१. म० ९. ११९. । २. थः द. येतत् । ३. 'विभागस्य' इत्यादि 'अश्वानाम् ' इत्यन्तं नास्ति । ४. भ. एकं तस्मै दत्त्वा सम० । ५. भ. वियनियेधेन निषि० । ६. भ. तदसंभवे तु सर्वं । ७. भ. पुत्रौ द्वौ प०: ८. ज मेव एतदाशीकारे तु न० । ९. म जेत् अत्र हेतुमाह— अजेति यत इत्यादिः । अनेन प्रोक्तमपि आद्यं द्वितीयं चोक्तं स्पष्टमेव । एवमग्रेऽपि । अलङ्कार इति भूत इति ।

रणात् । ** अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव—"पत्नी जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥" इति ।

सुबोधिनी

ज्येष्ठस्यैव दैयादिति। अस्मिन् प्रकरणे एवमेव वैपरीत्यं ज्ञेयम्॥] * यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेदिति,—अत्र स्त्रीभिरित्युपलक्षणम् । तथा च "यो येन धृतः" इति पूर्वतनग्रन्थे सामान्यनिर्देशो न विरुद्ध्यते। एवं च "पत्नी जीवति" इत्यत्र पत्न्यादिपदौ पित्रादिक इति यावत् । पित्रवरुद्धस्त्रैरिण्यादीनां समानाभ्यविभाज्यत्वे गौतमवचनं दर्शयति—

बालंभट्टी

प्रथमोक्तिरिति बोध्यम् । पत्रशब्देन लेख्यनिबिद्धं धनं "धनं पत्रनिबिद्धन्तु धर्म्यं यद्धि-रण्यरूपितम् । तदकं चैव दाराश्च निबद्धो यः क्रमागतः ॥ विगृह्यबन्धाभरणमूणमुद्ग्राह्य लेखितम् । कृतान्तं चा कृतान्तेन परिवर्त्य विवर्तयेत् ॥" इति कात्यायनोक्तेः । बृहस्पते-रेति कल्पतरुः । धृत इति —सर्वत्र धृत इत्यादिपाठान्तरम्, अर्थस्तुल्यः । अधृत इत्यस्य व्याख्या—साधारण इति । एवं सर्वत्र बोध्यम् । विभाज्य एवेति,—विभज्य एवेत्यपपाठः । यद्यपि "द्विवचनविभज्योपपदे" इति निपातनेन सोऽपि साधुः, तथाऽ-प्यपादाने एव नान्यत्र । न चैवं "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति वाक्येन कर्मणि विभाज्यशब्दसिद्धिरिति वाच्यम् । णिजन्तादाचोयत्ता सुखाधुत्वात् । न चार्थ भेदः निवृत्तप्रेषणात् धातोः प्रकृतेऽर्थे णिचि "हेरणो" इति सूत्रे हर्यादिभिर्व्युत्पादनात् "वि-पातनान्यबाधकानि" इति तु न युक्तम्। ण्यति कुत्वस्य दुर्वारत्वात् तत्पक्षस्यैवाभावाच्च । एतेन "स्मृतिप्रयुक्तविभाज्यशब्दस्य साधुत्वं चिन्त्यते" इति हरदत्तोक्तमपास्तम् । मनुमे-वाऽऽह—पत्न्यादिति । अत्र पत्न्यादिति स्त्रीभिरितिचौपलक्षणम् । अत एव यो येनेति पूर्वग्रन्थाविशेष इति बोध्यम् । इति—इत्यत्र । नष्टविशेषे मानमाह एतेन धृतस्यैव

---

१. अ० २. २०० । २. त. यात् अ० । ३. थ. द. द्रष्टव्य । ४ अ० ५. ३ ५७ । ५. अ० ३. ३. १३३ ।

अलङ्कारो धृतो भवेदिति विशेषणोपादानादधृतानां वि-
20 भाज्यत्वं गम्यते। **कृतान्नं तण्डुलमोदकादि तदप्यविभाज्यं, यथासंभवं भोक्तव्यम्।
21 **उदकमुदकाधारः कूपादि[3], तच्च विषमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं, पर्यायेणोपभोक्त-
22 व्यम्। **स्त्रियश्च दास्यो विषमो न मूल्यद्वारेण विभाज्याः, पर्यायेण कर्म कारयित-
व्याः। अवरुद्धास्तु पित्रा स्त्रैरिण्यादयः समा अपि पुत्रैर्न विभाज्याः—"स्त्रीषु च संयुक्तास्वविभागः" इति गौतमस्मरणात्। **योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम्। योगशब्देना-

सुबोधिनी

स्त्रीषु च संयुक्तास्विति,—संयुक्तासु—उपभुक्तासु—पित्रवरुद्धास्विति यावत्। "पितृव्यभ्रा-

बालंभट्टी

स्थापिती विभागकाले पुत्रादिविभागमध्ये न देयः, किन्तु पतिभागत्वेन सैव परिदेयः। नतु पत्नी जीवति यो मृतः स मृतेऽप्यविभाज्य इति अदृष्टार्थापत्तेरेतेन सर्वथा विभाज्यत्वमपि निरस्तम्। तत्सौन्दर्यलोभेन भजते तु पातित्यं भावतीत्युक्तस्या मृतेऽन्य पि ग्रहणे न दोष इति मन्दोक्तमपास्तम्। कृतान्नमित्यत्र न कर्मधारयः कृतशब्दवैयर्थ्यापत्तेः; किन्तु अन्नेन कृतमिति राजदन्तादिः अन्नशब्दो यौगिक स्तण्डुलेऽप्यत्र रूढ्याह—इत्यादि—तण्डुलं मोदकेति तत्संबन्धिमोदकत्वर्थः। आदिना अपूपादि। यथेति किम्विवक्षादिः। एवमग्रेऽपि।
21 विषमामिति—*[अनेन समत्वे विभागः सूचितः। एवमग्रेऽपि।]* उक्तहेतोः प्राप्ति-माह—मूल्येति। सैमामिति—किम्विति शेषः। एवमग्रेऽपि। योग्यतया दास्य इत्युक्तेः फलं सूचयन् विशेषमाह—अवेति,—पित्रविरुद्धास्तास्त्विदर्थः। तास्वरूपमाह—स्त्रैरी-ति। अपित्रविषमानां समुच्चयः। समानामपि तासां तत्त्वे मानमाह—स्त्रीषु च संयुक्ता-स्विति। संयुक्तासु—उपभुक्तासु, अवरुद्धास्विति यावत्। क्षेमश्चेति—"क्षेममक्षियाम्"

---

1. ख. ग. छ. ज. पैणो०। २. ख. कन्दु०। ३. क. ख. ग. घ. च. दिः। ४. क. ग. छ. ज. मा मूल्यद्वारेण न वि०। ५. क. संडा०। ६.—२८ ४७। ७. य. द ङ अव०। ८ भ. 'रम्, तथैव पाठान्तरं वा किन्तु गतुनत्यर्थेन पतेरात्म्या इति भावः। संयुक्तानां विभागनिषेधेवद्विवाहितानामर्थसिद्धएवायं। एतेन दासीतुल्यतया तासां व्याख्यानं मन्दादिकृतमन्य-तरपरतया तदन्यतरकृतत्वमपास्तम् विनिगमनाविरहेणोभयोरपि ग्रहणात् अत एव सामान्योक्तिः। कृत०' इत्यधिकम्। ९. भ. मात्रमा०। १०. भ. एतदारभ्य 'शेषः' इत्यन्तं नास्ति।

लब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । क्षेमशब्देन लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं वाहिर्वेदिदानतर्ढागारामनिर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविरोधाजितमप्यविभाज्यम् ; यथाऽऽह लौगाक्षिः—"क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः। अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥" इति। ••योगक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इति केचित्। शस्त्रचामरच्छत्रोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये।••प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः । 25
••यत्सूशनसा क्षेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तम्—"अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि । 26
याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥" इति, तद्ब्राह्मणोत्पन्नक्षत्रियादिपुत्राविषयम्—"न प्रतिग्रहभूर्दैया क्षत्रियादिसुताय वै। यद्यप्येषां पिता दद्यान्मूढो विप्रासुतो हरेत् ॥" इति स्मरणात् ।

पितृधनानुपघातेन यद्यन्यदार्जितं तथा मैत्रमौद्वाहिकं तदार्जयितुरेव न दायादान्तराणामपि स्यात् । मित्रादवाप्तं मैत्रं, विवाहे लब्धमौद्वाहिकम् । पितृद्रव्योपघातेनापि मैत्र्यादापि विभाज्यमेव—आरम्भसामर्थ्यात् । अन्ये तु मैत्रादिकमेव पितृधनानुपघातार्जितमविभाज्यमिच्छन्ति—सामान्याविशेषोपसंहृतिन्यायात् ॥११८ ॥

बालंभट्टी

इत्यमरैः। समाहारद्वन्द्वः। इष्टं तदाख्यं, पूर्तं तदाख्यम्। अस्य साधारणत्वादाह—पैतृकमिति। अपिना पैतामहसमुच्चयः। तस्य तच्छेषत्वौदेवाऽऽह—पितृद्रव्येति । अपिना अविरोधेनार्जितसङ्ग्रहः। साधारण्ये मानमाह—यथाऽऽहेति । एतेन पैतामह्यवदस्यापि तद्विशेषणं स्यात्तुल्ययुक्त्या वा लभ्येतेत्यपास्तम्—सामान्येन वा तस्य बाधात्।•[भिधर्तिथिकल्पतरुमताद्याह—योगेति।]•तदप्यमतमाह—शङ्खेति । सर्वपक्षे तदुत्पन्नो लाभो विषमश्चेद्विभाज्य एव—"योगक्षेमवतो लाभस्समत्वेन विभज्यते ।" इति वार्द्धस्यात् योगक्षेमयवस्तत्केतोः । प्रचारशब्दे करणे "इलश्च" इतीह घञिञर्थाद्—गृह्यतिर्हि । क्षेत्रस्याविभाज्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्विरोधं परिहरति—यत्त्विति। बृहस्पतिमाह—न प्रतीति। 24

---

१. क. तटाका०। २. क रोपेनार्जि०। ३. प्र० का० १३४।४ ४ भ. वत्वेऽपैतच्छेषत्वेन साधारण्यादेवा०। ५. अ० ३.३.१२१।६. भ गृहेति त्यमस्तीति च दर्शयन्नाह—नेति अनुत्त०(?)।

Cole.: Ch. I, Sec. iv, §§ 23—26.

28 ** याज्यं याजनैलब्धम् । ** पितृप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्वं
29 वक्ष्यते । नियमातिक्रमार्जितस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव व्याख्यासि । **पितृद्रव्यविरोधेन यदर्जितं तद्विभजनीयमिति स्थितं; तत्रार्जकस्य भागद्वयम्, वसिष्ठवचनात्–"येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स द्वयंशमेव लभेत" इति ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

सुबोधिनी

विरोधेन यदन्यत्स्वयमार्जितम्" इत्यादिना अविभाज्यत्वं वक्तुमारब्धं योगीश्वरेण । तैद्विधिप्रतिषेधमुखेनैकत्राभिहितं सुबोधमित्यविभाज्यप्रकरण एव वक्ष्यमाणं निर्दिशन्मुक्तं च स्मारयति—पितृप्रसादलब्धस्यापीत्यादि । अविभाज्यस्वरूपकथनं
29 विधिः।अविभाज्यवनिरासो निषेधः। येन चैषामिति—*[एषां भ्रातृणामित्यर्थः]* ॥११८॥ ११९॥

बालंभट्टी

क्षेत्रं वास्तु क्षेत्रमिति कल्पतरुः । अनुकांक्षाव्याख्यश्चन्द्रस्योपयुक्तलक्षणार्थमाह — याज्यमिति।पितृद्रव्यादिना विभाज्यं वक्तुम् आरब्धं मूलकृता,न तु सर्वमुक्तमिति। न्यूनतापरिहाराय विभाज्यप्रकरणे एव वक्ष्यमाणमपि स्मरति—पितृप्रसादेति,—तस्यापीत्यर्थः। पूर्वमविभाज्यत्वं व्याख्यात्रा विधिनिषेधमुखाभ्यामुक्तम्। तत्राविभाज्यस्वरूपकथनं विधिः, अविभाज्यत्वनिरासो निषेधः। तथा सत्यौत्तरसङ्ख्यर्थं विशेषं वक्तुमाह—नियमेति। पितृद्रव्यविरोधेनेत्यर्थः। अनन्तरमेवेति—कस्य विभाग इत्येतद्विचारावसरे शङ्कातः प्राप्तं सिद्धान्तिनेति भावः। न्यूनासि न्यूनेषु । तेषां चेति शेषः अत पूर्व महाप्रकरणसङ्गतिः । तत्र तथार्जिते मैत्रेयादौ । तमेवाऽऽह—येनेति । एषां—भ्रातृणां मध्ये ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

---

१. ख. नकमेल० । २.—१७. ५१. । 'येन चैषां स्वयमुपादितं स्याद् द्वयंशमेव हरेत्' इति क्वचित् सूत्रपाठः । ३, घ. ङ. तच्च वि० । ४. त. स्वेन कर्षाभि (?) । ५. भ. पैः। पितृभ्यामित्यादिना मूलकृत् पूर्वं तु नारदीयं श्लोकम् इदं च पुत्रकर्तृकविभागविधयकमेवैति बोध्यम् । अजाविभाज्यत्वं व्याख्यात्रा । ६. भ. सत्यत्रेवोत्तरमपिवक्ष्यमाणेपयोगि स्मरति—नियमेति । ब्राह्मणः प्रतालादीत्यर्थः । अन० । ७. भ. तथासत्युत्तर सङ्ख्यर्थमन्यवहितकथितप्रयुक्तप्रसंहरति—पितृद्रव्येति तथा० । ८. ङ. व हि म० । ९. भ. दिविधये। १०. भ. षां पितु पुत्रादीनां मध्ये।

Cole.: Ch. I, Sec. iv, §§ 27—29.

** अस्यापवादमाह— 30

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

**अविभक्तानां भ्रातृणां साधारणत्वार्थस्य कृषिवाणिज्यादिना संभूयसमुत्थाने- 31
सम्यग्वर्धने केनचित्कृते सम एव विभागो नार्जयितुरंशद्वयम् ॥ ११९ ॥

**पित्र्ये द्रव्ये पुत्राणां विभागो दर्शितः; इदानीं पैतामहे पौत्राणां विभागे विशेषमाह— 1

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

** यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं, तथाऽपि तेषां 2
पितृद्वारेणैव पितामहद्रव्ये विभागकल्पना, न स्वरूपापेक्षया ।

तत्तु सामान्यद्रव्यसाध्यत्वाद्विभागस्यायुक्तमेव ; मैत्र्यादिव्यतिरेकेण तु सामान्यार्थसमुत्थाने इत्यादि ॥ १२० ॥

सुबोधिनी

*[अनेकपितृकाणामिति—अनेकपितृकाणां भिन्नपितृकाणां भ्रातृपुत्राणामिति 1
यावत् । "प्रभोर्नैपितृकाणाम्" इत्यपि पाठोऽस्ति । न स्वरूपापक्षयति- नै पाठस्वरूपा-

बालंभट्टी

अस्य वसिष्ठोक्तभागद्वयस्य । सामान्यार्थस्य व्याख्या—अवीति । समुत्थान इत्यस्य व्याख्या—सम्यगिति । तत्र हेतुकर्तृ—कृषीति । शेषमाह— केनचिदिति । भ्रातॄणां मध्ये इत्यादिः स्वर्थमाह—एवेति । तदुक्तवच्छेद्यमाह—नेति ॥ ११९ ॥

उत्तरसङ्गतिमाह—पित्र्ये द्रव्ये इति,—यथाकथञ्चिदपीयमात्रद्रव्य इत्यर्थः । पुत्राणां तेषामेव। एवमग्रेऽपि । विभाग इति—जन्मनैव स्वत्वेन तस्य प्राप्तत्वादिति भावः । अनेकपितृकाणामिति—अनेके पितरो येषामित्यर्थः—भिन्नपितृकाणामिति यावत् । एकपितामहानेकपुत्ररूपभ्रात्रनेकपुत्राणामिति परमार्थः। प्रभोर्नैपितृकाणामिति पाठान्तरम् । अनेकपितृश्रकाणामिति स्वपपाठ एव । शङ्कापूर्वं व्याचष्टे—यद्यपीति। तृतीयान्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह—पितृद्वारेणैवेति,—नियामकमिति भावः। स्वेति—स्वस्वरूपस्यर्थः। फलितमाह

---

१. ख. ङ छ. समाय०। २. ख. ङ्ग. पैता०। ३. ग. महे द्र०। ४. घ. एतदादि 'न पौत्र' इत्यन्तं नास्ति । ५. द. त. (पुत्रा ?) वि० । ६. त. न रूपा (?)। ७. भ. एतदर्धमेव नियमानायुक्तम् मध्ये०(?) । ८. भ. महे तन्मात्रविभागे इति जन्म० । ९ ब. मिदंवचनमि० ।

Cole.: Ch. I, Sec. iv, §§ 30—31; Sec. v, §§ 1—2.

एतदुक्तं भवति

—यदाऽविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिवं[1] गताः तदा एकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोऽपरस्य चत्वार इति पुत्राणां वैषम्ये तत्र द्वाबेकं स्वपित्र्यमंशं लभेते, अन्ये त्रयोऽप्येकमंशं पित्र्यं, चत्वारोऽप्येकैमेवांशं पित्र्यं लभन्त इति । तथा केषुचित्पुत्रेषु म्रियमाणेषु केषुचित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वप्ययमेव न्यायः । म्रियमाणाः स्वांशानेव लभन्ते, नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशान्लभन्त इति वाचनिकी व्यवस्था ॥ १२० ॥

सामान्येनार्थेन समुत्थानमार्जनं प्राप्तिर्वस्य समुत्थानद्रव्ये विभागेऽस्तिति अवधार-णार्थः तु शब्दः। अस्त्येव विभाग इत्यर्थः। स चैकस्य शारीरादिक्लेशे सति द्रव्यसाधारणात् स्वत्यागासंभवाद्विरूप्यते। हयं वा विभागस्मृतिर्न स्यात् ॥ १२० ॥

सुबोधिनी

पेक्षयेत्यर्थः।]*केषुचित् पुत्रेषु म्रियमाणेष्विति—म्रियमाणेषु अवस्थितेषु जीवत्स्विति यावत् । भूङ् अवस्थाने ॥ १२० ॥

बालंभट्टी

—एतदिति। अवीति छेदः। तत्र भागूणां मध्ये । न्यूनतानिरासाय उक्तन्यायमन्यत्रापदिशति —तथेति। म्रियमाणेषु—अवस्थितेषु—जीवत्स्विति यावत्। भूङ् अवस्थाने। वाच्यैति अन्वयैत-दानर्थक्यापत्तिरिति नियामकमिति भावः। एकस्यां योषिति बहुभिःस्वजातानां तेभ्यो जातानामित्यर्थः इति कल्पतरुः। "अनेकपितृकाणां तु पितृतोंऽशविकल्पना। यस्य यत्पैतृकं रिक्थं तत् स गृह्णीत नेतरः ॥" इति विष्णुभ्याख्यावसरे । भिन्नमातृकाणां समसंख्यानां विभाग

---

१. ख. ग. ङ. च. दिष्टं । २. क. ज. वैषम्यं । ३. ख. कांशं । ४. ख. ज्यगे० । ५ भ. अन्वयैत अवाचेति । (?) तदुक्तं कल्पवनेन—"अंशभक्ते सुते प्रेते ततस्ते रिक्थभागिनम्। कुर्वीत जीवनं येन लब्धे नैव पितामहात् ॥ लभेतांशं स्वपित्र्यन्तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् । स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्याय्यतो भवेत् । लभेत तत्सुताद्वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत् । " इति । तदाह—आनर्थक्यापत्तिरिति । ६. भ. रं । अत एव बृहस्पतिः—"यद्येकस्यिविधनी स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ । तस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तेनैवोहेत नेतरः ॥ " इति । नायं पारिभाषिकः क्षेत्रजस्यादिभागस्य वक्ष्यमाणत्वात् किन्तु क्षेत्रजभागोत्पत्तेः । "द्वौ तु यौ विन्देयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रियां धने । तयोर्धन्यत्पित्र्यं स्यात्तस्य गृह्णीत नेतरः॥"इति मनुरपि । नन्द० ।

---

1. Cole: Ch. I, Sec. v, §§ 2.

**अधुना विभक्ते पितर्यविद्यमानजातुके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागो नास्ति— 8

सुबोधिनी

ननु "अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना।" इत्यनेन एतावानर्थः सम्पन्नः—पौत्रस्य पैतामहधनप्राप्तिः पितृद्वारा । तत्रापि पितरि अविभक्ते दिष्टंगते एवेति । *[तथा चे सति 3
यदा पिता जीवति, विभक्तश्च, अथ वैकपुत्रत्वेन भ्रात्रन्तराभावात् स्वपितुः सकाशादविभक्त एव जीवनास्ते, तदा प्रथमपक्षे विभक्तत्वादेव पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावः स्वपितुः । तस्मादग्रियमाणत्वाच्च पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावो द्वारस्य निरुद्धत्वात् । द्वितीयपक्षे यद्यपि स्वपितुर्धनप्राप्तिरस्ति—अविभक्तत्वात्, तथाऽपि पितुर्विद्यमानत्वादेव पौत्रस्य पैतामहधनप्राप्त्यभावः । अत एव पैतामहे धने पौत्रस्य जीवत्पितृकस्य विभाग एव नास्ति । भवतु वा विभागो जन्मनैव स्वत्वात् । तथाऽपि पितरि दिष्टं गते पितृद्वारेवांशविभागात् जीवति तस्मिन् सुतरामिति पितुः प्राधान्यप्रतीतेः पितुरिच्छयैव विभागः । तत्रापि "द्वाभ्यां प्रतिपद्येत विभजेत्तान्यमनः पिता।"]*इत्यंशद्वयं पितुः। स्यादियमभिप्रायेणाऽऽहैकृते उत्तरवचन-

बालंभट्टी

प्रकारमाह बृहस्पतिः—" यस्मिन्जाता बहवः समाना जातिसङ्ख्यया । सापत्न्यस्त्रीविभक्तव्यं मातृभागो न धर्मतः ॥" व्यासोऽपि—" समानजातास्त्वेकेन सूनवो भिन्नमातृकाः । तेषां .....मातृभागः प्रशस्यते॥"इति भिन्नसंख्यानां सवर्णानां समाह गृहस्पतिरेव—" सवर्णाभिन्नसंख्या ये पुंभागः तेषु शस्यते ॥" इति ॥ १२० ॥

नन्वनेकपितृकाणामित्यनेनान्यथानुपपन्नेनैतावत् संपन्नं पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्तिः पितृद्वारा न स्वतः । तत्रापि पितरि अविभक्ते दिष्टं गते चे विभागस्य स्वतो जनकत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकत्वात् तत्स्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । एवञ्च । पौत्रस्यापि भ्रातृवदिव स्वतिरस्कार्य एव दाय इति तथा प्रागुक्तमयुक्तम् । किञ्च यदि । तथा सति यदा पिता जीवति विभक्तश्च स्वपितुः यद्वा एकपुत्रत्वेन तस्य भ्रात्रन्तराभावात् स पितुः सकाशादविभक्त एव जीवनास्ते तदाऽऽद्यपक्षे विभक्तत्वादेव पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावः—स्वपितुर्विभक्तत्वात् । तस्य सत्त्वाच्च द्वारनिरोधेन पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावः । द्वितीयपक्षेऽपि यद्यपि स्वपितुर्धनप्राप्तिरस्ति—अविभक्तत्वात् । तथाऽपि सत्त्वादेव तस्य तद्धनत्व इति सदैवा पैतामहे धने पौत्रस्य जीवत्पितृकस्य विभागाभाव एव स्यादित्युत्तरवाक्यमवतारयन्नाह—अधुनेति ।

इत्याशांकेत इत्यन्वयः।विभक्ते इति छेदः।पौत्रस्य इत्युपलक्षणं पौत्रयोः पौत्राणामपि अैऽहे-

---

१. थ. द. द्रव्यग्रा० । २. थ द. 'च' नास्ति । ३. थ. द. अस्मपितुः । अ० । ४. थ.शङ्कयति।५. प. फ. ब. एतदारभ्य 'किञ्च'इत्यन्तं नास्ति। ६. तस्य एक०। ७. भ. उभयत्रे० ।

अध्रियमाणेपितरि पितुर्वा भागकल्पनेयुक्तत्वात्। भवतु वा स्वार्जितवत् पितुरिच्छयैवेत्याशंक्याह—

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२१ ॥

4 ** भूः शालिक्षेत्रादिका। निबन्ध एकस्य पर्णभरैरकस्येयन्ति पर्णानि। तथा एकस्य क्रमुककलभरैरकस्येयन्ति क्रमुकफलानीत्यायुक्तलक्षणः। द्रव्यं सुवर्ण-

न च तदनुज्ञानादनुष्ठानमिति युक्तम्। जातमात्रस्यानुज्ञानाशंकेः इत्याशयाद्ग्रन्थपाकर्तुमाह— भूर्या पितामहोपात्तेत्यादि ॥ १२१ ॥

सुबोधिनी

भवतारीयतुम्—अधुना विभक्ते पितरीत्यादिना। अत्र पौत्रस्येत्युपलक्षणं पौत्रयोः पौत्राणां. मपि। निबन्ध एकस्य पर्णभारकस्येति,—एकस्याः पर्णवाटिकाया इयन्ति पर्णानि तथा क्रमुकवाटिकाया इयन्ति क्रमुकफलानीति तदुपायारकोविदा विदन्ति। तथा च नियम्यते

बालंभट्टी

तुमाह-अध्रियमाणे इति,-दिष्टं गते इत्यर्थः।म्रियमाण इति पाठे तस्य पूर्वान्वयः,आपितारीति छेदः।तदभावे इति तदर्थः।अत्र उभयत्रापि पितुःसत्त्वमिति भावः।ननु मैतत्सुकम् जन्मनैव स्वत्वस्य प्रयुक्तत्वेन द्वारानपेक्षत्वेन तत्रापि विभागस्य युक्तत्वादिति चेत्तथाऽपि पितरि दिष्टंगते पितृद्वारैर्जांऽशविभागःऊर्जिते तस्मिंस्तद्द्वारकत्वं सुतरामिति अत्र पितुः प्राधान्यप्रतीत्या पितुरिच्छयैव विभागः स्यात्तत्रापि स्वार्जितवत् "द्वाचंशी" इति नारदवाक्येन पितुरंशद्वयं स्यात्तदाह— भवतु वेति। विभागस्तत्र तस्येत्यनुषङ्गः। परं तु इति शेषः। दैष्ठ्येनैव च स्यादिति शेषः। एकवाक्यतयैव शब्दशक्तिमाहात्म्येन लब्धमर्थमाह- ज्ञालीति। क्षेत्रादित्यादिना यत्क्षेत्रादि। तेन वास्त्वादिनिरासः। इदं वास्त्वादिविषयतस्त्वं चानुपदमेव विशदीकृतम्। निबध्यते यः पर्णादिगणनया स निबन्धो वृक्षः। तस्वरूपमाह—एकस्येत्यादि। पर्णानां भरो वाहुल्यं यस्मिन्निति विग्रहे समासान्तः कः। एवमग्रेऽपि। तथा चैकस्याः पर्णवाटिकायाः क्रमुकवाटि-

---

१. छ. म्रियमाणेऽपितरि। २. ख. छ. च। ३. विश्व० चोभयोः। ४. ख. भारक०। ५. त. वदन्ति। द. विन्दन्ति। ६. ब. यथेव च स्यादिति शेषः दद्यात्तः तत्रापीत्यादिना य०। म. तत्रापीत्यादिनोक्तं भवनेति पाठे तु एक०। ७. प. फ. ब. एतदारभ्य 'क्षेत्र' इत्यन्तं नास्ति।

रजतादि । ** यत्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं 5
लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्मात्तदृशं समानम् , तस्मान्नै पितु-
रिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् ** अतश्चै पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समे 6
ऽपि वाचनिकम् ।** ''विभागं चेत्पिता कुर्यात्'' इत्येतत्स्वाजितविषयम् । 7

सुबोधिनी

पर्णादिगणनयेति निबन्धः,—पर्णभरकादिरित्यर्थः । भृञ् भरणे—चुरु प्रत्ययान्तः । प्रति-ग्रहविजयादिलब्धमिति—आदिशब्देन वाणिज्यद्विजशुश्रूषादिकं गृह्यते । यत एवं स्वाम्यं पितापुत्रयोः पितामहधने सैमानं लोके अतः '' अनेकपितृकाणां पितृतो भागकल्पना।'' इत्ययमर्थः पितरि प्रेते वचनान्नियम्यते न तु जीवतीत्यनेनाभिप्रायेणाऽऽह—अतश्च पितृतो भागकल्पनेति । वचनान्तरविरोधं परिहरति— विभागं चेदित्यादिना । पितामहधने

बालभट्टी

कायाक्षेयन्ति पर्णानि कसुकक्लान्ति येति तद्व्यापारकोविद एव जानन्ति नान्ये इति तदी-येपर्णभरकादिः पर्णगणनया निबध्यमान इत्यर्थः। यैस्तितामहे तस्यापि संबन्धसूचनायाऽऽह—यत्पितेति। नियमानत्रिकममाह—प्रतीति। आदिना वाणिज्यद्विजशुश्रूषादिपरिग्रहः। रजतादि आकरादौ नियतलब्धम्। एवं पूर्वार्धे वाक्यार्थत्रयं प्रतिपादितम्। उत्तरार्द्धे वाक्य-भेदेन शेषपूरणेन व्याचष्टे—तत्रेति,—त्रिच्छित्यर्थः। प्रावदत्स्वार्थमाह—अस्तीति,—पूर्वैवान्वयादत्रलेवेत्यर्थः।''चोभयोः'' इति कल्पतर्वादिधृतपाठात्तत्रत्यं च्वनशब्दाह—हि यस्मादिति।सदृशं सदृशमेव अविभैक्यान्वयात्। शेषं प्रावदाह—तस्मादिति। इच्छैया न विभाग इति पाठो युक्ततरः।एतेन समांशत्वं सुचितमाकृहरुपतिरपि—''द्रव्ये पितामहोपार्जे जङ्गमे स्थावरेऽ-पि वा। समभंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥'' इति। एवं सति पूर्ववचनानर्थक्यं प्रथमांशेन प्राह तद्विशेषं च परिहरन् वाचनिकत्वमुक्तं द्रढयति—अतश्चेति,—यत एवं स्वाम्यं पितापुत्रयोस्तत समानमेव लोकप्रसिद्धमत इत्यर्थः। वाचनिकमिति—पितरि प्रेते वच-नान्नथा नियम्यते न तु जीवति। अत एव प्रमीतपितृकाणामिति पाठो युक्ततर इति भावः। इदं प्रागपि व्युत्पादितमित्याशेन प्राह वचनान्तरविरोधं परिहरति—विभागं चेदिति। प्रागपीक्षुक्त-

---

१. ख. त्तसद० २। क. च. छ. तस्मात्पितुरनिच्छयेव। ३. ख. अतः पि० । ४. व्यव० १५४. । ५. त. यल० । मिता० । विजयादिना लब्धम् । ६. त. इदं पदं नास्ति । ७. त. समत्वं (?) । ८. प. फ. ब एतदारभ्य 'आदीना' इत्यन्तं नास्ति । ९. भ. इच्छया न० ।

तथा "द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजनात्मनः पिता।" इत्येतदपि स्वार्जितविषयम्। "जीवतोरस्वन्त्रः स्याज्जरयाऽपि समन्वितः।" इत्येतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रार्जितद्रव्यविषयम्। तथा "अनीशास्ते हि जीवतोः" इत्येतदपि। ** तथा च सरजस्कायां मातरि सस्नेहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति। ** तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः। पित्रार्जिते तु न निषेधाधिकारः—तत्परतन्त्रत्वात्। अनुमतिस्तु कर्तव्या।

सूर्या पितामहोपात्तानि (?) क्रीदाऽयं निषिः अन्यदेव वा द्रव्यं, तत्र पितापुत्रयोस्तुल्यं प्रभुत्वं स्यात्। प्रयेतव्यं निर्विवेकिस्समंवेत्यर्थः। उभयोरित्यविभक्तस्यैव

सुबोधिनी

पित्रार्जितधनादाविशेषान्तरमाह—तथा च सरजस्कायामित्यादिना। पैतामहेद्रव्ये पित्रादीयमाने पौत्रस्य निषेधाधिकारः, पित्रेये तु नेत्यभिहितम्। तदेव हेत्वन्वाचयपुरस्सरं विवृणोति—बालंभट्टी

सू। तृतीयांशेन ग्राह्यमौशनवचनविरोधं परिहरति—तथेति। नारदमाह—द्वावंशाविति। प्रतिपत्तिः नियमेन ग्रहणम्। आमन इति—पष्ठयन्तं पञ्चम्यन्तं वा। अत्र पित्रर्जितभागो लोकेविद्वेषाधानादयं भवतीति भावः। एवं प्रागुक्तवसिष्ठोक्ते विभागेऽपि वेद्यम्। एवं च स्वार्जिते सर्वविभागेषु अर्जकस्यौशनप्रयमिति सिद्धम्। सदशामित्यनेन ग्राह्यान्यविरोधमेवंरीत्यैव परिहरन् मतद्वयमाह—जीवतोरित्यादि। इत्येतदपीति,—मैतेत्याद्यनुषङ्गः। पैतामहे धने पित्रार्जिते धनान्मूलानुक्तं तत्फलितं तदभिमतं विशेषान्तरमाह—तथा चेति,—तयोः स्वत्वस्य तुल्यत्वे चेत्यर्थः। जीवद्विभागे उक्तकालव्यवधानाकृतविशेषमाह—सरेति। अपिना तीर्थीमत्तत्रयसमुच्चयः। इच्छया तत्रैव। एवं चैतदिच्छाया मुख्यत्वम्। अत एव द्विशेषान्तरमाह—तथेति,—तद्वदित्यर्थः। अवीति छेदः। विभागे स्वत्वनाशेन तदनधिकारादिति,भावः। अपिना विभागैकरणसमुच्चयः। कर्तव्येति—पुत्रेणेति भावः। अन्यत्राहुतीरुक्त्वैव

---

१. जा० १३. १२. । २. क. भागं दातुम० । ज. विभागं दा० । ३. त. ०देव० । ४. ब. गुप्ता० । ५. ब. विशेषाधमा० । ६. म. मनुद्र० । ७ ब. साङ्ख्यायन० । भ.' दिवपि मेतत्या० । ८. ए फ. ब. ०गप्रकर० ।

** तथा हि पैतृके 1(
पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव, तथाऽपि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात्, पितुश्चार्जकत्वेन प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः ।** मनुरपि— 11
"पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवातं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥"
इति । यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं पैतामहेनानुद्धृतं यदि पितोद्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन्

स्वत्वज्ञापनार्थं भूम्यादेः भूयसुपादानम्—भाज्यत्वात् स्यादित्वाद्वा द्रष्टव्यम् । यस्वनुष्ठानविरोधादिचोद्यम् ,तत्स्वयमार्जितेनापि तत्सिद्धेः न किञ्चित्तदानीमेव वा विभज्यानुष्ठानमस्तु, यावित्स्वया विभागस्थितेः, सा स्वयमुपात्तद्रव्यवते द्रष्टव्या । अतः स्वत्वे सति विभाग इति सिद्धम् ॥ १२१ ॥

सुबोधिनी

तथा हीत्यादिना । पितामहार्जितमकामोऽपीति,—पूर्वोक्तव्यतिरिक्तं पितामहार्जितमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

बालंभट्टी

हेतुपूर्वकं विशदयति-तथा हीत्यादिना। नैव समानमिति शेषः। पित्रेति पुत्रस्येत्यादिः। तत्रान्यतरस्यार्जकत्वादाह—द्वयोरिति। अत एव पैतामहे न मातुरंशः—स्वत्वाभावात् वचनाभावाच्चाप्यं चैं पौत्राणामप्रातिस्वन्ध्यो दाय इति प्रागुक्तं युक्तमिति बोध्यम्। अप्राप्यसंवादमाह—मनुरपीति । वदन् दर्शयतीत्यन्वयः । पैतृकमित्यस्य पितेत्युक्तिबलात् स्वास्वा—पितामहेति । अनवातमित्यस्य स्वास्वा—पितेति । यदेत्यस्य यदीति । आप्नुयादित्यस्य प्राप्नवदुद्धरतीति । स्वयमर्जितमित्यस्वाम्यसंभवात् यथाश्रुते च वाक्यभेदासंगेन दृष्टान्तेत्याह—स्वार्जीत । अकामो विभागानिच्छुः । एतेन च स्वयं विद्याशौर्यादिना स्वयमार्जितमिति स्वात्वानं मेधातिथ्यादेरपास्तम् । बृहस्पतिरपि—"पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् । विद्याशौर्यादिना प्राप्तं तत्र

१. क. 'तथाहि' नास्ति। २. ख. छ. पितुः स्वा०। ३. क. तद्०। ४. ९. —२०९। ५. प. फ. ब. चापुरा०। ६. ब. भवादु०।

Cole.: Ch. I, Sec. v, §§ 10—11.

पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

1 ** विभागोत्तरकालभुक्थभाजस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह—

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

2 **विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यते इति विभागः पित्रोः भागस्तं भजतीति विभागभाक् ; पित्रोरूर्ध्वं तयोरंशं लभत

यस्माच्च स्वत्वे सति विभागस्तस्मात् विभक्तेषु सुतो जात इत्यादि ॥ १२२ ॥

बालंभट्टी

स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ॥" इति । काल्यायनोऽपि—"स्वशक्त्या यद्गृहं नष्टं स्वयमार्ज्य च यद्गृहेत्। एतत्सर्वं पितापुत्रैर्विभागे नैव कल्पते॥" इति। इदं भूमिन्यायविषयमिति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम् । मद्दार्जितमिति—उक्तभिन्नमित्यर्थः॥ अत्र भूपितामहेत्यनुभयसुपलक्षणम्; अत एव व्यासः—"क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितृपौत्राः समांशिनः । वैतृके विभागार्हः सुतः पितुरनिच्छते॥" इति । एवं चात्र सर्वत्र स्थावरे च समांशित्वं पैतृके तु पितुरिच्छया गृहादौ समांशित्वं नान्यथेति विशेषः ॥ १२१ ॥

विभागोत्तरेति प्रथमतृतीयकालयोरित्यर्थः । पुत्रस्येत्युपलक्षणं पुत्रयोरित्यादेरपि । एवमग्रेऽपि। पुत्रेषु सत्सु । अत एवाऽऽह—पक्षादिति। भावे क्तजि भागित्यनुपपन्नमसंबन्धमित्याशङ्क्याह—विभज्यत इति,—कर्मणि क्तजिति भावः । विभागः—धनम्; सोऽकाङ्क्षत्वाद्यत्प्रासङ्गिकतयाऽऽह—पित्रोरिति। तात्पर्यार्थमाह—पित्रोरूर्ध्वमिति,—प्रयाणादिति शेषः। अंशम्—अंश-

---

१. ख. च. विभागः । क. यो विभा० । २. भ. एतदग्रस्थ 'बोध्यम्' इत्यन्तं नास्ति । ३. प. फ ब.'तेति । ४ प. फ. ब. त्वंचाऽऽह ।

Cole.; Ch. I, Sec. v, § 11 ; Sec. vi, §§ 1 — 2.

इत्यर्थः । मातृभागं चासत्यां दुहितरि "मातुर्दुहितरः शेषम्" इत्युक्तत्वात् । **असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्र्यमश्नुते । मातृभागं तु सर्वमेव ।** एतदेव 4
मनुनोक्तम्—" ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् । " इति[3] ।

सुबोधिनी

मातृभागं चासत्यां दुहितरीति—*[अज्ञ चक्षवदसवर्णः,]*दुहितृसद्भावे मातृभागं 2
न लभेतेत्यर्थः । असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेवेति,—ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नः पादोनमंशं वैश्यायामुत्पन्नोऽर्धमंशं शूद्रायामुत्पन्नस्तृतीयांशम् । एवं क्षत्रियात् क्षत्रियायामुत्पन्नोऽशत्रयं वैश्यायामुत्पन्नोऽर्धं शूद्रायामुत्पन्नः पादं वैश्यात् वैश्यायामुत्पन्नोऽर्धं शूद्रायामुत्पन्नः पादं लभेतेत्यर्थः । एवमेव वक्ष्यति " चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः" इत्यत्र । मातृकं तु सर्वमेवेति, —ब्राह्मण्यसत्त्वे दुहित्रादिष्वित्यर्थः—" मातुर्दुहितरः शेषम्" इत्यस्य मातृधनमात्रविषयत्वात् । सवर्णायाः विभागानन्तरमुत्पन्नपुत्रस्य पित्र्यारूढ्यै तद्धनमाक्षलमित्यत्र मनुवचनं प्रमाणयति — एतदेव मनुनोक्तमिति । मनुवचनस्य

बालंभट्टी

त्वेन स्थितं सर्वम्। पित्र्यारिक्थैकं सफलयति—मातृभागमिति । सत्स्वर्थे । तात्पर्यावे तु तत्रलभत इति भावः । सवर्णायामित्युक्तेः फलमाह—असवर्णति । स्वांशमेवेति—मुख्यांशमेवेति पाठान्तरम् । ब्राह्मणात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्यैते पादोने ; वैश्यायामर्धे ; शूद्रायां पादः; क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पन्नस्य पादद्वयं ; शूद्रायां पादम्;वैश्यात् शूद्रायामुत्पन्नस्य एकपादमित्यर्थः। एतद्वक्ष्यति "चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः"इति । पित्र्यादिति—धनादित्यर्थः । पित्र्यमिति पाठान्तरम्। विशेषमाह—मातुरिति। मातृकं त्विति पाठान्तरम् । पितृस्वसवर्णदुहित्रसत्त्वे इत्यर्थः । मातृदुहितरमिलस्य मातृधनमात्रशेषत्वात् वक्ष्यमाणस्य तद्भूर्ध्वं तस्य धनभाक्त्वमिति परत्वं कृतः जीवत्येव तस्मिन् तद्भाक्त्वापत्त्यै कुतो नेत्याशङ्कां परिहरन् प्रोक्तार्थे मानमाह—एतदेवेति,—पित्रोरूर्ध्वमित्युक्तमेवेत्यर्थः।हरेत् गृह्णीयात्।अनेन तदुत्त-

---

१. छ. पित्र्यं ल० । २. ख. घ. ग. ज. मातृकं । ३. —९—२१६, । ४. थ. द. धैं । ५. थ. पितु (?)। ६. द. (अथत्रियांऽशत्रयं)। ७. थ. 'वैश्यायाम्' इत्यादि 'धैमंशं' इत्यन्तं नास्ति । ८. द.धैं शूद्रायामुत्पन्नः पादं वैश्यादि (?) । ९. त. नं विभजनीयमि (?) । १० भ. लिं। ११ प. फ पादोनं वैश्यायामर्धं । ब. स्य पादत्रयं वैश्यायामुत्पन्नस्य पादद्वयं क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पन्नस्य पादद्वयं क्षत्रियाच्छूद्रायां पादः वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नस्य एकपाद इत्यर्थः। तद्वक्ष्यति।

पित्रोरिदं
पित्र्यमिति व्याख्येयम्—" अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातुर्भागे विभक्तजः । "

अनिवृत्तरजस्कायां मातरि विभजतां विभागोत्तरकालं यदि पुत्रो जायेत, तस्यापि द्रव्यसंबन्धोऽस्त्येव; तस्मात् स्वत्वे सत्येव विभाग इत्युक्तः । यदि हि विभागेन स्वाधर्यसंबन्धोऽभविष्यत्, ततो विभक्तस्य द्रव्यसंबन्धो नो वाच्यः स्यात् । अस्मिन्पुत्रस्येव तस्यापि द्रव्यसंबन्धः अतस्त्वत्र इति ।अतोऽयं श्लोकस्तद्विवेकायाऽऽरभ्यते ।विभक्तेऽपि स्वसवर्णायाः पुत्रो जातो विभागभाक् स्यादिति शेषः । अविशेषेऽपि पित्र्यविभागभागित्यवसेयम्; यथाऽऽह गौतमः—"विभक्तजः पित्र्यम्" इति। विभक्तजोऽपि च पितुः निधनत्वे भ्रातृद्रव्यादेव दृश्यमानात् तस्य विभक्तजस्य विभागः स्यात्। अयन्तु विशेषः—आयव्ययविवर्जितात् यत् स्वयमर्जितं, स आयः, यत्तस्माद्द्रव्यमुपक्षीणं, स व्ययः; आयव्ययविशुद्धं विभक्तजेन सह समं विभजनीयमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

सुबोधिनी

पित्र्यमिति पदमेकशेषं कृत्वा व्याचष्टे—पित्रोरिदमिति । नन्वेकशेषे कृतेऽकृते च पित्र्यमित्येव; तथा चैकशेषकरणे को हेतुरित्यत आह— अनीशः पूर्वज इति । अत्र पित्रोरिति

बालभट्टी

रकालिकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । नन्वेवमपि पित्रोरिति प्रागुक्तमनुक्तं पितुरिति वाच्यम् ; अत्र पित्र्यमित्यस्यैवोक्तत्वात् तस्य च पितुरागतमिति शब्दार्थादत आह—पित्रोरिति,—एकशेषं कृत्वा तद्धित इति भावः । इदं फलितार्थकथनम् । ननूभयथाऽपि पित्र्यमित्यस्य तुल्यत्वादत्र तथा व्याख्याने एव न मानमत आह -- अनीश इति,—बाहुल्यस्यम् । अत्र पित्रोरिति द्विवचननिर्देशात्तथेति भावः । अस्फुटत्वाद्व्याख्यानस्यैवार्थपरत्वायेदं वाक्यभेदेन व्या-

---

१. क. अंनशः । २.—२८. २९. । ३. ब. त्र्यमेव ।

इति स्मरणात् ** । विभक्तयोर्मातापित्रोर्भागे त्रिभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी, विभक्त- 5
जश्च भ्रातुर्भागे न स्वामीत्यर्थः । ** तथा विभागोत्तरकाले पित्रा यत्किञ्चिदार्जितं त- 6
त्सर्वं विभक्तजस्यैव ॥ " पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमार्जितम् । विभक्तजस्य
तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः॥" इति स्मरणात्।** ये च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टाः 7
पितुरूर्ध्वं तैः सार्धं विभक्तजो विभजेत् ; यथाऽऽह मनुः—" संसृष्टास्तेन वा ये
स्युर्विभजेत स तैः सह।" इति ॥ १२१८ ॥

सुबोधिनी

द्विवचननिर्देशादित्यर्थः। "अनीशः पूर्वजः पित्रोः" इत्येतद्वचनं व्याचष्टे—मातापित्रोरिति । संसृष्टास्तेन वेति,—तेन पित्रेत्यर्थः ॥ १२१८ ॥

बालंभट्टी

चष्टे—विभक्तयोरिति,—पूर्वं पुत्रेभ्य इति शेषः । अन्यथानुपपत्तेः प्रकरणाभेदसूचकम् । भागे इति पाठः ; विभागे इत्यपपाठः । स्मृतावसत्त्वात् पूर्वज इत्यर्थमाह—विभागादिति । द्वितीयवाक्यमाह—विभेति,—विभक्ताभ्यां पितृभ्यां जात इत्यर्थः । भ्रातुः पूर्वोत्पन्नत्वा तथा च विभक्तपुत्रांशात् न्यूनत्वेऽधिकत्वेचा विभक्तजस्तावदेव लभते न तत्पूर्वजा अधिकं गृह्णीयुर्न्यूनं वा पर्यवेयुः। अयमेवार्थो मनुनाक्ये एवेन सूचितः। साधारणोक्त्या तन्त्रेण मूलस्यैवार्थान्तररूपविशेषमाह —तथेति। बृहस्पतिमाह —पुत्रैरिति,—अस्य विभक्तेने-त्यत्रैवान्वयः । यद्वा पूर्वपुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थः—" सहैव दशभिः पुत्रैः " इति वत्। स्वयमिति—स्पष्टार्थम्। अत्रे अर्जितमिति स्वामात्योक्त्या धन मूलं च ग्राह्यम् ।अत एव बृहस्पतिरेव —"यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च । परस्परमनीशास्ते मुक्त्वा शौचोदकक्रियाम् ॥" इति । पदस्वारस्यात्तथैव विशेषान्तरमाह—ये चेति,पित्रा सहैवास्य मध्यमेणित्यर्थः। पितामहेत्यर्थः । पुनः संसृष्टाश्चेत्यर्थः । पितुरिति—प्रपणादिति शेषः। संसृष्टा इति प्रागुक्तोत्तरार्धमिदम् । अत एव पूर्वसमुच्चये ज्ञातेन वेति—पित्रेत्यर्थः। स तैरिति विभक्तजः पूर्वजैरित्यर्थः ॥ १२१८ ॥

---

१. क. ख. च. 'विभक्तयोः' नास्ति । २. ख. च. विभागे । ३. 'पितुरूर्ध्वम्' नास्ति । घ. तैरेह पितुरूर्ध्वम् । ४. ९—२१६ । ५. घ. फ ब. एतदारभ्य 'तथैव' इत्यन्तं नास्ति । ६. भ. येविशेषमा पु० (?) ।

8 **पितुरूर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पनेत्यत आह —

दृश्याद्या तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२ ॥

9 तस्य पितरि प्रेते भ्रातृविभागसमयेऽस्पष्टगर्भायां मातरि भ्रातृभिर्भागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागस्तद्विभागः कुत इत्यत आह दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीताद्धनात् । कीदृशात् आयव्ययविशोधितात् आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते; व्ययः पितृकृतर्णोपाकरणं; ताभ्यामायव्ययाभ्यां यच्छोधितं तस्मात् उद्धृत्य तद्भागो दातव्यः स्यात् ।

सुबोधिनी

"दृश्याद्या तद्विभागः स्यात्" इत्यत्र तद्विभागशब्दस्यार्थमाह— तस्य पितरि प्रेते इति । अत्र प्रत्ये विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य तस्येत्यन्वयः । *[विभागानन्तरं प्रातिस्विकांशैः कृत्यादिषु क्रियमाणेषु यो लाभः स आयः। पितृकृतर्णोपाकरणं कुटुम्बपोषणादिकं च (यत्)

बालंभट्टी

यद्यप्यन्वानिबन्धकारैः दृश्याद्येति पूर्वत्रैव विकल्पपरतया व्याख्यातम्, कैश्चिदन्यैश्चैकवाक्यतयैव व्याख्यातम् । तत्र युक्तम् —उक्तस्मृति विरोधेन विकल्पासंभवात् आनर्थक्यस्यान्यतरस्य स्पष्टत्वेनासंबन्धेन च पदानर्थक्येन चैकवाक्यतासंभवात् न्यूनतापत्तेश्च । तदेतदभिप्रेत्योत्तरार्द्धस्यान्वयदर्शनमाह—पितुरिति,—प्रयाणादितिशेषः। पुत्रेष्विति,—पितृमरणादव्यवहितपूर्वमेव गर्भे सति विभागसमयेऽपि मातुरस्पष्टगर्भत्वेन तदानीमज्ञाने तदव्यवहितमिति भावः । वा समुच्चये अवधारणे वा । आयव्ययविशोधितात् दृश्यादेव तद्विभाग इत्यर्थः । नन्वु तद्विभाग इत्यस्य कथमुक्तार्थतेति तस्येत्यस्यार्थमाह—पितरीति । भ्रातृभिरित्यस्य विभागे एवान्वयः ; तस्कर्तृकविभागेत्यर्थः। भ्रातृविभागेति पाठः प्रकृतः मातरि सत्यां पितरस्तत्वान्मातृविभागसंभवादवधिं दृष्ट्वति —कुत इति । दृश्याद्धित्यस्य तात्पर्यार्थमाह— भ्रातृभिरिति । पदार्थोवाह—आय इति । वृद्धिलेखदस्य प्रागुक्तथा विभिन्नप्रकाशविरोधादाह— प्रतीति । वाक्यार्थमाह—ताभ्यामिति । शोधितम् परिहृतम् । तथा च प्रकृते विभागोत्तरं प्रातिस्विकांशैः कृत्यादिषु क्रियमाणेषु यो लाभः स आयः। पितृकृतं(यत्)ऋणं स्वकुटुंबपोषणा-

---

१. ब. भागक० । २. त. प्रातिस्वीकारौ (?) क० । ३. त. पु वनला० । ४. थ. द. यत्स्वकु० । ५. थ. द. 'च' नास्ति । ६. प. फ. ब. 'स्मृति' नास्ति । ७ प. फ. ब. एतदारभ्य 'भावः' इत्यन्तं नास्ति ।

*एतदुक्तं भवति—प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतं चर्मपत्न्यायावशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति । **एतच्च विभागसमयेऽप्रजस्य भ्रातुर्भार्यायामस्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वं मुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । ***स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । यथाऽऽह वसिष्ठः—"अथ भ्रातृणां दायविभागो यात्सानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रला- 10 11 12

सुबोधिनी

क्रियते स व्ययः । आयसंशमध्ये परिगणस्य व्ययं चोद्धृत्य सर्वेभ्योऽशेभ्यो यस्माद्यस्मादंशात् यावद् यावदुचितं तावत् तावत् गृहीत्वाऽशकल्पितिः कर्तव्या । पितृमरणसमय एव गर्भे पतित्वा विभागसमयेऽव्यक्ते गर्भे तस्मादेव गर्भादुत्पन्नस्य उत्पत्तेर्याह—एतदुक्तं भवतीत्यादिना]*।*[विभक्तमपि तेङ्गमसविभक्तमिव । यतो गर्भस्थितमप्यपत्यमपत्यवादेव पितृधनां-

बालंभट्टी

दिग्राधकं, तदपाकरणं व्ययं इति भावः । आयव्ययरहितादित्यर्थनिरासायाऽऽह—एतदिति। भागेषु सत्सु । तदुत्थं ततः कृत्स्नादित्यो लब्धम् स्वस्वांशसभव्ये इति शेषः । प्रवेश्य प्रक्षिप्य। अपनीय च। स्वेभ्यः स्वीयेभ्यः सर्वेभ्य इत्यर्थः । किंचित्किंचिदिति यस्माद्यस्मादंशाद्यावद्यावदुचितं तावत्तावद्गृहीत्वेत्यर्थः। अत एवाऽऽह—स्वभागसम इति । अयं भावः—विभक्तमपि तत्पितृधनमविभक्तमिव—यतो गर्भस्थितमप्यपत्यमपत्यवादेव पितृधनांशार्हम्; अतः पितृमरणसमये एव गर्भे सति विभागसमये यदाऽव्यक्तरूपं तस्मादेव गर्भादुत्पन्नमपत्यं तस्मात्पितृधनान्तदुत्थलाभाच्च भागार्हमिति, तत्रापि पुत्रस्त्वे समांशभागित्वं पुत्रीसत्वे तु स्वस्व जातिनिबन्धनादंशाच्चतुर्थांशभागित्वं वक्ष्यमाणं बोध्यम् । एकस्यायं युक्तिर्नास्त्यन्यभ्रातिदिशति-एतदेवेति,—उक्त एव प्रकारः। भ्रातुः यस्यकस्यचिदप्रमीतस्य । अप्रजसीति भार्याविशेषणम् । अप्रजस्येति पाठे यथासख्यमुभयोरुभयं विशेषणम् । न्यूनतानिरासाय विशेषं च सूचितम् उभयत्राप्याह—अस्पष्टेति । अनपत्या इति —बहिरविद्यमानपुत्रा इत्यर्थः । स्त्रियोऽत्र भ्रातृभार्याः । अत एवाऽऽह—आपुत्रेति,—आङ् मर्यादायाम् । अत एव तदर्थ-

---

१. थ. द्य. तत्पितृध० । २. प. फ. ब. किञ्चिदिति । ३. प. फ. ब. तावदुप० ।

मात्" इति । गृहीतरगर्भाणामाप्रसवात्प्रतीक्षणमिति योजनीयम् ॥ १२२ ॥

13 ** विभक्तजः पिता मातृकं च सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तं, तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभक्तश्च पुत्रादेः स्नेहमशादामरणादिकं प्रत्यस्थति तत्र विभक्तजेन दानव्रतिपेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्यादत्तैरित्याह—

पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

एतदेव स्पष्टयति क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत यः।
दायादेव न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

पित्रादिक्रमादागतं द्रव्यविभागकालेऽविच्छिन्नभोगं विभक्तस्वसत्तितरदायादानुमतस्वशक्त्या यदभ्युद्धरेत् स्वीकुर्यात्, स तद्विभागभाजकदायादे मैत्रादिकंच आयव्ययविशोधितादिति चोक्तमेव ॥ ११९ ॥

किंच **पितृभ्यां यस्य यद्दत्तमित्यादि ।**

सुबोधिनी

शाहम्, अतः पितृधनात् तदृध्यादपि लाभाच्च तदपत्यं भागार्हमित्यर्थः। तथापि पुत्रत्वे समांशभागित्वम्; पुत्रीत्वे तु स्वजातिनिबन्धनादंशाच्चतुर्थांशमागीरत्वमिति वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम्।]*
[अत्र मूलस्थो वाशब्दोऽवधारणे । आयव्ययविशोधितात् दैवयादेव तद्विभाग इत्यर्थः।]
"अथ भ्रातृणाम्" इत्येतत् वसिष्ठवचनमप्याहत्य व्याचष्टे—गृहीतगर्भाणामिति॥ १२२॥

विभक्तजः पित्र्यं मातृकं चेति.—विभागानन्तरं मातापित्रोः सतोरेव योऽन्यमुत्पन्नः, तादृशो विभक्तजः पित्रोरूर्ध्वं मातापितृधनं गृह्णातीत्युक्तं "विभक्तेषु सुतो जातः"

बालंभट्टी

माह—गृहीतेति।पुत्रेष्वुपलक्षणमित्याह—आप्रेति।चाक्यार्थपूर्तये शेषमाह—पुत्रेति । (१) सूचितं तत्राऽऽह—प्रतीति ॥ १२२ ॥

व्यवहितसङ्गतिं सूचयंस्तूत्तरावतरणमाह—विभक्तज इति। विभागानन्तरं पित्रोः सतोरेव य उत्पन्नः स विभक्तजः मातापितृमरणानन्तरं त्वोर्धनं गृह्णातीत्युक्तं "विभक्तेषु सुतो जातः" इत्यनेनेत्यर्थः । मातृकांशः प्राग्वत्। तत्र तस्मिन् सति मातेति विकल्पो दाने न तु विभा-

---

१—१७. ४१। २. द तुजा०। ३. थ. लवचनस्थवा०। ४. त. तादृशादेव (१)।
५. प. फ. ब. यत्नवत०। ६. प. फ. ब. 'माता' नास्ति।

** मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्दत्तमलङ्कारादि, तत्तस्यैव पुत्रस्य न विभक्तजस्य स्वं भवति । **न्यायसाम्यादिभागात्प्रागपि यस्य यद्दत्तं, तत्तस्यैव । **तथाऽऽसति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशे तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यम् ॥ १२२ ॥

14 15 16

सुबोधिनी

इत्यन्वेत्यर्थः । उक्तं न्यायं स्खलान्तरेऽपि अतिदिशति—तथाऽऽसति विभक्तजे इति । अयमर्थः—न केवलं विभक्तजे पुत्रे सति विभागात् प्राग्वा पितृभ्यां यस्य यत् दत्तं, तत्तस्यैवेति नियमः; अपि तु विभक्तजपुत्राभावेऽपि विभक्ताभ्यां पितृभ्यां स्वपुत्रादिभ्यो यत् प्रीत्या दत्तं, तन्मातापितृमरणानन्तरं तद्रिक्थं विभजतां मध्ये यस्मै यत् दत्तं तत्तस्यैव न विभागार्हमिति ॥ १२२ ॥

बालंभट्टी

गो। पितुः पुत्रेभ्यः विभागे मातुस्तस्यार्थसिद्धत्वात् पृथक् तस्या अपि भागाभ्।अत एव पुनस्तव विभक्तेति विशेषणासुक्तिः । ताभ्योऽपि पुत्रवत् पृथगंशं दत्त्वा तासां पृथक्कार इति तु न—"जायापत्योर्न विभागो विधीयते" इति हारीतात्पुकेः।एवं च"पत्न्यः कार्याः समांशाका:"इत्यत्र बहुवचनात् पैत्तीलुकेश्च प्रतिपत्तिपुत्रांशसमानमंशं गृह्णीयादित्यर्थो न तु तथेति प्राचुक्तं न विस्मर्तव्यमिति योध्यम्। तत्र विषये " पितामहेन यद्दत्तं पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम्। तस्य तन्नापहर्तव्यं मोला दत्तं च यज्जनैव" इति ॥ व्याख्यानेकाह—नापीति। यस्येति षष्ठी शेषे। एवम्—स्यवच्छेद्यमाह—नवीति। युक्तिसाम्यादन्यथाप्रतिदेशमाह—न्यायेति।अस्यायेऽप्यन्वयः। अपिः ऊर्ध्वसमुच्चये। एवेन विभाज्यवस्तुव्यवच्छेदः। अतिदेशान्तरं तत एवाऽऽह-तथेति,—तद्वादित्यर्थः। विभक्तजे असतीत्यन्वयः।तदूर्ध्वं तन्मरणानन्तरम्। जतामिति--निर्धारणे षष्ठीम केवलविभक्तजे पुत्रे सति विभागादूर्ध्वं प्राग्वा यस्य यद्दत्तं, तत्तस्यैवेति नियमः; किन्तु विभक्तजपुत्राभावेऽपि विभक्ताभ्यां ताभ्यां स्वपुत्रादिभ्यो यत् प्रीत्या दत्तं,तत्तयोर्मरणोत्तरं तद्धनं विभजतां मध्ये यस्मै दत्तं तत्तस्यैव न विभागार्हमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

---

१. त. नं तस्यै । २. भ क्षीपदीतेऽथ । ३. भ. इतः वाक्यद्वयं नास्ति ।

1 ** जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वे पत्नीनामुक्तं "यदि कुर्यात्समानांशान्" इत्यादिना ; पितुरूर्ध्वं विभागेऽपि पैत्र्याणां स्वपुत्रसमांशित्वे दर्शयितुमाह—

पितुरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

2 ** पितुरूर्ध्वं पितुः प्रयाणादूर्ध्वं विभजतां माताऽपि स्वपुत्रांशसममंशं हरेत् यदि स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते स्वर्धांशहारिणीति वक्ष्यते ॥ १२३ ॥

जीवता.....विभक्तानां विभक्तं च विभक्तभाक् ॥

एतावदयं विधिः पितुरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समाप्नुयात्॥१२३॥

बालंभट्टी

व्यवहितसङ्गतिमाह—जीवादिति। स्वपदं स्पष्टार्थम्। पितुरिति—प्राग्वत्। पत्नीनां सर्वासाम्। दृश्यते दर्शयत्यिच्यर्थः प्रयाणादिति,—तदित्यादि विभजनमिति,—"षष्ठी चानादरे" इति षष्ठी,—तानाददत्येत्यर्थः। तद्वत् स्वदत्तस्य स्वत्ववत् एव हरेदित्युक्तिः। अपेः तत्रैवान्वयः। स च जीवद्विभागे समांशित्वसमुच्चायकः अत एव तत्तुल्यतया एकध्यमत्रापि विवक्षितम्। किं च अत्र मातुरंशेऽप्यत्वात्तदुरंशे हरणस्य अप्राप्तत्वेन विधेयत्वादंकत्वमविवक्षितम्—गृहसम्मार्ष्टीतिवत्। "यदि कुर्यात्" इत्यत्र तु तेनैवांशपदेनांशभागित्वस्य प्राप्तत्वात् तदुद्देशेन पत्न्या विभागात्तद्गतं बहुत्वं विवक्षितं—पशुना यजेतेतिवत्। एतेन विपरीतशङ्का निरस्ता। अत एव तदनुरोधेनावतरणे पत्नीनामित्युक्तम्। यद्वा यथाश्रुतेऽपिना जननीभिन्नसमुच्चयः। विष्णुरपि "मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्यः" इति। प्राग्वच्छेषमाह—यदीति। दत्ते स्त्रीति प्रकृतानुरोधेनाऽऽह—हारिणीति। वक्ष्यते इति,—"सौदायिके दत्ते स्वर्गं प्रकल्पयेत्।" इत्यनेनेति भावः। प्राग्वच्छेषः। अत एव स्मृत्यन्तरम्—"जननीस्वधना पुत्रैर्विभागेऽशं समं हरेत्" इति। अस्वधना—अप्राप्तार्थिका स्त्रीधनशून्या। तत्र जननीग्रहणम्पुत्राणां मातृसपत्नीनां पितामहीनां चापलक्षणम्। अत एव व्यासः—"असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः। पितामह्यश्च तास्सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः॥" इति। एवं सति प्रकृतमातृशब्दः पत्नीमात्रपर इत्यपि सुवचम्—"तिस्रः पुत्र्याः पितुः पक्षे स्त्रियो माताऽह ते तथा। इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाऽष्टमी॥" इति चतुर्विंशतिवचनं पितुः पत्न्यः सर्वा मातर इति सुमन्तुवचनमत्र साधकम्। एवं च सापत्नमातुरपि अंशश्रावणित्वमिति सिद्धम्।

१. घ. ङ. सनांशत्वं। २. न्य०. ११५. । ३. ख पि मातुः स्व०। ४. क. घ ज. प्रयाणा०। ५. अ० २. ३. ३८.। ६—१८ ५२.। ७. भ. ननस्या सधन०।

** पितरि येते यथासंस्कृताः भ्रातरः सन्ति, तर्हि संस्कारे कोऽधिकियते इत्यत आह-- 3

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

**पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः॥१२३॥ 4

** असंस्कृतासु भगिनीषु विशेषमाह— 5

भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांऽशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

अविद्यमानस्त्रीधनं मातापि विभाग्यं पुत्रसममाप्नुयात् । भ्रातृसंबन्धार्थं पितृसंबन्धाविशेषात् तद्भार्यां मातृवचनो द्रष्टव्यः ॥ १२३ ॥

किञ्च--असंस्कृतास्तु संस्कार्या इत्यादि ॥ १२४ ॥

संस्कारं परिणयनं तत्पूर्वसंस्कृतैरसंस्कृतानां भ्रातृणां कार्यम् , तादर्थ्येन वा द्रव्यमपनीयावशिष्टं विभजनीयम्।अस्मादेव ज्ञायते असाधारणद्रव्याद्विवाहनिवृत्तिः।सोपस्कारयमौ-

बालंभट्टी

एतेनात्र मातृपदोक्त्या सापत्नमातृरंशभागित्वं नेति निर्वचनेन प्राच्यसिद्धान्तः परास्त इति दिक् ॥ १२३ ॥

पितुरूर्ध्वमित्यनेन प्रसक्तसंस्कृतिमाह--पितरीति । सन्तीति--तदेति शेषः। असंस्कृतानामनधिकारादाह—पूर्वसंस्कृतैरिति । अत एवाऽऽह —पितुरिति,— प्रयागादिति शेषः । असंस्कृताः,—विवाहात्तसंस्कारैः । न च विभागप्रकरणे इदमयुक्तमिति वाच्यम् । पूर्वसंस्कृतैरिति विशेषणेन यथाऽस्वसंस्कारः पित्रा समुदायद्रव्येण कृतस्तथा तत्कृत्वा ततो विभागः कार्यः; न तु ततः प्रागिति बोधितत्वेनात्र सङ्गतेः--अन्यथा तद्विशेषणोपादानानर्थक्यं स्पष्टमेव। तदाह--समुदायेति,—विवाहात्तसंस्कारैरिति शेषः। एवमग्रेऽपि। तुल्ययुक्त्या पतितत्वादिदोषदुष्टे पितरि जीवत्यपि यदि पुत्रा एव विभागकर्तारस्तदा तत्राप्येवमेव बोध्यम् । एवमग्रेऽपि ॥ १२३ ॥

विशेषमिति,—विवाहात्तसंस्कारर्तांऽपि पूर्वकमान्यविज्ञातांशादानरूपम् अ-

१. क. वंशं दत्त्वा तु । २. अ. निर्वचः । ३. प.फ पतित्वादिदोषदुष्टे । ४. ब. बोध्यमिति नास्ति ।

बालभट्टी

संस्कृतासु पूर्वमंशदानं ततस्तासां संस्कारा इति पूर्वक्रमान्वाकमरूपं च विशेषमित्यर्थः। एतद्-थैमेव तुः। ननु नेदं संस्कारमात्रबोधकं तावत्—निजादित्यादिवैयर्थ्यापत्तेः; किं च पूर्वेणैव सामान्येन सिद्धे संपूर्णस्य वैयर्थ्यापत्तेः। नापि तृतीयांशदानमाङ्गभागिनि मात्रोद्देशेन विधीयते—भागिन्य इति प्रथमायाश्च दत्वेति त्वाप्रत्ययस्य चासंबद्धत्वापत्तेः। नापि पूर्वोक्तया पूर्वगृहीतांशात्तृतीयमंशं दत्त्वा या असंस्कृतास्तास्तैः संस्कार्या इत्यर्थः। एवमपि चाऽऽनर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् एतेन तत् दत्त्वा तेनैव संस्कार्या न तु समुदायद्वयेन नापि स्वांशेनेत्यर्थः इत्यपि निरस्तम्। तदा तदुपयोगिद्रव्यस्यैव प्राप्त्या "दत्त्वांशं तृतीयकम्" इत्यस्यासङ्गतेश्च दत्त्वेत्यस्य व्यर्थाकृतेश्चार्थेऽप्यवमे शेषः। निजमंशं परिभाज्य तत्रा या तृतीयमंशं व्यर्थीकृत्यैव तथा ताः संस्कार्या इति नियामकाभावात्। अथवा निजादित्यादेः तद्वदर्थत्वा वराय तं दत्त्वेत्यर्थस्तु प्रत्यासत्तिन्याय्यविरुद्धः। अथ वाक्यभेदेन भगिनीभ्यः सर्वाभ्यो निजादंशात् परिभाज्य आदौ तमुपास्य तं विचार्य तत्रोद्धृत्य वा तृतीयमंशं दत्त्वा स्वांशस्वीप्रोक्षा असंस्कृतास्ताः संस्कार्यो ज्ञेयश्चेन च कस्याप्यसंगतिरित्युच्यते। एवमपि पूर्वेणैव सिद्धया द्वितीयवाक्यानर्थक्यं तदवस्थमेवाभगिनीभ्यो निजादित्यादेश्चैव सूत्रात्। न चैवं विशेषेणानेन पूर्वोक्तसंस्कारबाधापत्तिरिति वाच्यम्। तस्यासंस्कृतभ्रातृभगिनीसाधारणत्वेन अस्य संस्कृतासंस्कृतभ्रातृभगिनीसाधारणत्वेन सामान्यविशेषभावाभावात्। परस्परविषये द्वयोश्चारितार्थ्येनासंस्कृतभगिनीविषये विरोधाभावेन समावेशसंभवात्। अथ तदनुचर्यैव निजादंशान् दत्त्वा असंस्कृतास्ताः संस्कार्याः संस्कारैः संस्कृतास्ताः संस्कार्या ज्ञेयश्चेत्यर्थस्याप्राप्तस्य विधानेन भगिनीमात्रदाने प्रत्यवायस्य मनूक्तत्वेन तदायदृश्यकत्वप्रतिपादनतात्पर्यकेण स्फुटत्वा तदर्थबोधार्थकानुवादकत्वेन च न कस्याप्यि वैयर्थ्यमित्युच्यते। एवमपि निजादित्यादि अयुक्तम्—अर्थस्य दुर्बोधत्वात्। तथा हि किं यावन्तो भ्रातरस्तावतोंऽशान् विधाय स्वस्वांशाच्युर्यस्तुर्थो भागो देयस्तैःप्रत्येकमियर्थं उत भ्रातृभिः सर्वैः दत्त्वांशाच्युर्यं भागमुद्धृत्य देयमिति। तत्राऽऽद्ये पक्षे भगिनीद्वित्वाद्यावत्यर्थे कल्पे प्रत्येकं चतुर्थो भागो देय इति सिद्धम्। द्वितीये पक्षे भगिनीद्वित्वादापि सर्वैस्तैरुद्धृतं सकृद्भागमेव दत्तं सर्वो गृह्णीयुर्न तु प्रत्येकं पृथगुद्धार इति सिद्धम्। तत्र न तावदाद्ये युक्तं—यत्र की भ्राता भगिन्यश्च बहुप्रस्तत्र पृथक् तास्यश्रुतभागदाने भ्रातुरकिञ्चनता स्यात्; किंचैका अगिनी बहवश्च यत्र भ्रातरस्तत्र तैस्तथा दीयमाने तदपेक्षया तस्या अधिकांशलाभेन सुप्रापैक्या कन्याया न्यूनांशप्रापकवचनविरोधः। नापि द्वितीयः भगिन्या एकत्वे भ्रातृणां च बहुत्वे पूर्वोक्तदोषस्यैव सत्त्वात्; किंच भ्रातुरेकत्वे भगिनीनां च बहुत्वे भ्रातृभागस्यैकनिष्ठत्वेन

---

१. भ. दत्त्वा ताभ्यो सं० २. प. फ. ब. 'संस्कारैः' इति नास्ति। ३. प. फ. दकतावेव च।

**अस्यार्थः—भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कर्तव्या भ्रातृभिः । किं कृत्वा ? —नि 6
जादंशाच्चतुर्थमंशं दत्त्वा । अनेन दुहितरोऽपि पितुरूर्ध्वं अंशभागिन्य इति गम्यते ।

सुबोधिनि

*["भगिन्यश्च निजादंशात्" इत्यत्र वचने व्याख्यातृणां विप्रतिपत्तेर्विद्यमानत्वात् सूक्ष्म- 6
त्वाच्चार्थस्य स्वेनैवोपपमानोऽर्थो नान्य इत्यभिप्रायेणाऽऽह—अस्यार्थ इति । "असंस्कृता-
स्तु संस्कार्याः" इत्यसुं प्राञ्चमांशमतानुपज्य व्याचष्टे — भगिन्यश्चासंस्कृता
इति । केचन "निजादंशात्" इति पदमेव व्याचक्षते ; तद्यथा—यावन्तो भ्रातरस्तावतोंऽशान्
विधाय स्वांस्स्वादंशाच्चतुर्थमंशं भागो दातव्यो भगिन्यै । तथा भगिनीद्वित्वे बहुत्वे
चैकैकस्यै प्रत्येकं चतुर्थो भागो दातव्य इति । अपरे तु भ्रातृभिः स्वांस्स्वादंशाच्चतुर्थं
चतुर्थमंशमुद्धृत्य भगिन्यै दातव्यम् । यदा द्वे भगिन्यौ बह्व्यो वा, तदाऽप्युद्धृतमेवै भागं
ता गृह्णीयुः न पृथगुद्धारं इति व्याचक्षते। तदुभयमनुपपन्नम् । तथा हि—आत्रे पक्षे यथैको
भ्राता भगिन्यश्च सप्ताष्टौ वा, तदा भगिनीभ्यश्चतुर्थेऽंशे दीयमाने भ्रातुरधिक्यता स्यात् ।
अथैका भगिनी बहवो भ्रातरस्तदा भ्रातृभिश्चतुर्थेऽंशे दीयमाने भ्रातुरिवांशो
भगिन्याः स्यात् ; तथा च पुत्रापेक्षया पुंस्त्वाः न्यूनांशप्राप्तकवचनविरोधः । द्वितीये तु
व्याख्याने भागिन्या एकस्यै भ्रातृणां च बहुत्वे पूर्वोक्त एव दोषः; भ्रातुरेकस्यै भगिनीनां च

बालंभट्टी

तच्चतुर्थमानस्याल्पत्वेन तत्राप्यंशकल्पने सतिच्छता स्यादंशस्येति तस्य समुदायतद्वचनवि-
रोधः।कोऽयमेतदस्यार्थ इति चेत्तत्राऽऽह—अस्यार्थ इति। एकवाक्यतया पूर्वांशुपक्षेणाऽऽह—
भगिन्यश्चेति। चो भ्रातृसमुच्चये।दृश्येति,—नेदं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानपरं—भ्रातृद्रव्यसं-
भवात्, तस्य भ्रातृकर्तृकेण दानानपेक्षणाच्च । किन्तु भ्रातृरंशवत्तासामपि ततः पृथगंश-
दानपरमित्यवश्यं वाच्यम् ।तच्चायुक्तं—तासां तदूर्ध्वं स्वत्वाभावात् विशेषवचनाभावाच्च।तस्मा-
देतदनुसादाय्यथानुपपत्तेरेव तत्कल्पाभावेऽपि तदनन्तरं तासामप्यंशोऽस्तीत्यनुमीयते स च
विनिगमनाविरहा उभयोरुक्तदेव । सामान्येनाऽऽह— अनेन दुहितरोऽपीति ।
अन्यथैतदनुपपत्तिरुक्तैवेति भावः । अथभ्रातृकाचरमस्ते पक्षद्वये दंशादोषद्वयस्य
वक्ष्यमाणनिराकरणेपपस्यर्थमुक्तकचरमैकदेशमुक्तमतद्वयनिराकरणपूर्वकं क्रोपपत्तिकमद्वोषं स्व-

१. क. मन्यन्ते । च. मन्यते । २. ध. 'अत्रे' इत्यारभ्य 'व्याचक्षते' इत्यन्तं नास्ति ।
३. द. वैनं भागं ताअ मु० । ४. ध. द. 'पक्षे' इति नास्ति । ५. ध. द. समाहारः, तदा प्रति-
भागिनि चतु० । ६. ध. द. तुरीयांशदा० भ० । ६. भ. कल्पनायामपि मनिन्यौ । ७ प ब. भ.
प्रथमपक्षे प्रत्येकमपि भगिनीनां तुरीयांशदानानुरोधांशस्यादि विरुद्धद् ; अत्रतु तदभावात्तदविरुद्धमे-
तेति कोय० ।

तत्र निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशाद्दुहुल्य चतुर्थांशो दातव्य इत्येवमर्थो न भवति ; किन्तु यजातीया कन्या, तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । यदि ब्राह्मणी सा कन्या, तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति,
7 तस्य चतुर्थांशस्तस्या भवति । ** तद्यथा—यदि कस्याश्चिद्ब्राह्मण्येक एका पत्नी पुत्रद्वैकः कन्या चैका, तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् ; यदा तु द्वौ पुत्रौ एका कन्या,

सुबोधिनी

सप्तास्तत्वे भ्रातृभागस्यैव कनिष्ठत्वे तच्चतुर्थभागस्य स्वल्पत्वेन तत्राप्यंशकल्पनायामतितुच्छता स्यादंशस्येति "दत्त्वांशं तु तुरीयकम्" इत्यस्यासिद्धयः । भवतु वा तथाऽपि (?) तद्वचनविरोधः अस्मदुक्तमानरीत्या तु प्रत्येकं भगिनीनामपि चतुर्थांशसिद्धेस्तुरीयकमित्येतत् पदं न विरुद्धयते।अतस्यते तु तदभावाद्विरुध्येतेत्यनेनाभिप्रायेणैकदेशिमतं विरागकुर्वन् स्वमतमाह]*— तत्र निजादंशादित्यादिना शेषं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः

बालंभट्टी

मतमेतत्तात्पर्यभूतमाह — अत्र निजादंशादित्यादिना ब्राह्मणीपुत्रो विभज्य गृह्णीत इत्यन्तेन । अत्र मूलवाक्ये तत्रेति पदे उक्तशैद्धार्थानां मध्य इत्यर्थः।इति—इत्यस्य उभयं कोडीकृत्याऽऽह—प्रत्येकामिति । अर्थ च निजादित्यस्यार्थः । अनेन शास्त्रीयस्वरूपभेदः । अयमर्थ इति—प्रागुक्तद्विविधमित्यर्थः । न भेति—प्रागुक्तदोषापत्तेरिति भावः । भागादित्यनेन पञ्चम्यन्तार्थः । शास्त्रीय उक्तोऽग्रिमः । नन्वेवमपि कथनमात्राद्भ ततोऽत्र पक्षे भेदः स्फुटतया भासतेऽत आह— एतदिति । भवतीति— "चतुर्धा" इति वक्ष्यमाणवाक्येन प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः । तथा च स एव निजांश इति तत्प्रतिपादितांऽशश्चतुर्धाकृतस्तस्यै दत्त्वाऽवशिष्टं स्वयं यथासंभवं गृह्णीयादिति निजांशस्य स्वत्वस्थितेत्वे तत्तुरीयांशदानमात्रं तस्यै न तु प्रागवद्द्रव्यवस्थितमिति नात्र पक्षे प्रागुक्तदोषापत्तिरिति भावः । इदमेवोदाहरणबाहुल्यप्रदर्शनेन विशदयति— तद्यथेत्यादिना । यदीति— यत्रैवमेकम् । तत्रेति—तदेत्यर्थकं वा । एवमग्रेऽपि । एतदभावे वक्ष्यमाणवाक्येन तत्राद्यावंशाः प्राप्ताः सन्तानभेदेनेति तुल्यांशलाभेन चत्वारश्चत्वारोंऽशा इति लाभात् फलितमाह—सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्येति । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एतद्वचनमाह—तत्रेति,—तयोर्मध्ये इत्यर्थः । शेषं सर्वम् । दानसाम्येऽपि ग्रहणवैलक्षण्य

---

१. त. गृह्णीयुरित्य० । २. ब. भ. पक्षेऽतो भेदः । ३. घ. फ. ब व्यवहितत्वे ।

तदा पितृधनं सर्वं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः; अथ त्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णातीत्येवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् । **यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्यैका, तत्र पित्र्यं धनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीनंशान्क्षत्रियापुत्रभागांश्चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सैव ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । एवं जातिवैषम्ये भ्रातॄणां भगिनीनां च संख्या- 8

सुबोधिनी

इत्यत्रेत्तम । एवं जातिवैषम्ये भ्रातॄणां चेत्यादि भगिनीनां—तत्र जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीभां च सङ्ख्यया साम्ये एव द्रष्टव्यम् ; तथथा — ब्राह्मणीपुत्रः कन्या चैं

बालंभट्टी

सूचकत्वात् । अत एव तदा पितृधनमिति पाठः। एवमेवेऽपि यद्यपि भगिन्यश्चेति भ्रातृभिरिति बहुवचनद्वयेनांशभिन्येकवचनेन चानेकभ्रातृकानेकभगिन्युद्देश्यैकैकतुरीयांशकमेकदायलाभ- मत्र प्रत्येकं भगिनीनां भागसंबन्धलाभो न,तथाऽपि वक्ष्यमाणमानवे वीप्सापूर्वपदयोस्सत्त्ववाद- द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यामिति।एतेनैक एवांशो भगिनीभ्यां देय इति मदनपारिजातो- क्तमपास्तम्.—कन्याबहुत्वे प्रागुक्तदोषापत्तेः। एवं चात्र अंशमिति जातावेकवचनम् । इतिः समाप्तौ । एवं पुत्रबहुत्वे कन्याबहुत्वेऽपीत्याह—एवमिति । विजातीयेष्वाह—यदा त्विति। अत्र साम्याभावेन प्राग्वत् द्वेधा विभागासंभवादुक्तेषु केष्वाह—सप्तधेति । वस्तुतस्तु पुत्रस्यैवेत्याह— पुत्रभागानिति । शेषं सर्वं एवमुत्तरत्रापीत्थे बहुत्वे च बोध्यमित्याह— एवं जातीति । तत्र जातिवैषम्ये भ्रातॄणां भगिनीनां च सङ्ख्यासाम्ये इत्थं बोध्यम् ।

---

१. ख. पत्र । २. ख ग. तेषु क्षत्रियापुत्रभागा श्रीश्चतु० । क. तेषु इति नास्ति । शेषं ख. ग. वत् । ३. क. तुरीयमंशं । ४. क. च सर्वमिति नास्ति । ५. घ. ङ. च । क्ष०। ६. ब. इत्युत्तरत्रैवाऽह ।

9 यः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयम्। ·· न च "दत्त्वांऽशं तु तुरीयकम्" इति तुरीयां-

---

सुबोधिनी

तथा क्षत्रियापुत्रः कन्या च तथा वैश्यायाः शूद्रायाश्च एवमष्टापत्यानि चत्वार्यपत्यानि स्त्रियः चत्वारि पुमांसः। "चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः" इति वचनेन ब्राह्मण्यपत्ययोरष्टावंशाः; क्षत्रियापत्ययोः षट् ; वैश्यापत्ययोश्चत्वारः ; शूद्रापत्ययोर्द्वौ ; एवं विंशतिभागान् कृत्वा ब्राह्मणीकन्यायै स्वजातिविहितादंशचतुष्टयरूपान्निजाद्भागात् चतुर्थमंशं दद्यात् क्षत्रियाकन्यायै स्वजातिविहितादंशत्रयरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात्। वैश्याकन्यायै स्वजातिविहितादंशद्वयरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात्; शूद्राकन्यायै स्वजातिविहितादेकांशरूपादेव निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं कृत्वा तत्तद्भागादवशिष्टं द्रव्यमेकीकृत्य ब्राह्मणादिपुत्राः क्रमाच्चतुस्त्रिद्येकभागान् गृह्णीयुः; वैषम्ये तु भ्रातृणां भगिनीनां यावत्यो व्यक्तयस्तावतीनां भ्रात्रादीनां तावतोंऽशान्पुत्रस्त्रिद्वयेकभागाद्रिक्थक्रमेण कल्पयित्वा कन्याकानां स्वस्वजातिविहितादागाच्चतुर्थं चतुर्थमंशं दत्वावशिष्टतद्भागद्रव्यं पुनश्चतुरुद्धरादिक्रमेण विभज्य गृ-

बालंभट्टी

तथथा—ब्राह्मण्याः पुत्रः कन्यका च, क्षत्रियायाः पुत्रः कन्यका च, एवं वैश्याशूद्रयोरपि, एवं चाष्टावपत्यानि चत्वारः पुमांसश्चतस्रः स्त्रियस्तत्र "चतुस्त्रि" इति वक्ष्यमाणवाक्येन ब्राह्मणापत्योरष्टावंशा क्षत्रियापत्ययोः षट् वैश्यापत्ययोश्चत्वारः शूद्रापत्ययोर्द्वौ—एवं विंशति भागान् कृत्वा ब्राह्मणीकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशचतुष्टयरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात्; क्षत्रियाकन्यायै स्वजातिविहितादंशत्रयरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात् ;वैश्याकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशद्वयरूपान्निजाद् भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात् ; शूद्राकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादेकांशरूपान्निजाद्भागाच्चतुर्थमंशं दद्यात् । ततोऽवशिष्टं द्रव्यमेकीकृत्य ब्राह्मण्यादिपुत्राः क्रमाच्चतुस्त्रिद्येकभागान् गृह्णीयुः। वैषम्ये तु भ्रातृणां भगिनीनां च यावत्यो व्यक्तय तावतीनां भ्रात्रादिद्रव्यांशानां तावतोंऽशान् चतुर्जातिक्रमेण कल्पयित्वा भगिनीभ्यः स्वस्वजाति पुत्रविहितादंशाच्चतुर्थं चतुर्थमंशं दत्वावशिष्टं तत्सर्वं द्रव्यं भ्रातरस्ते पुत्रः चतुरीत्यादि क्रमेण गृह्णीयुरिति। केचित्तु उक्ततरीत्वैव तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा—तैव विवाहः कार्यो न तु समुदितद्रव्येण विवाहोंऽशदानं च पृथगित्याहुस्तन्मत्तं खण्डयति— न चेति । इति

---

* १. ध. 'चतुष्टय' इत्यादि 'वैश्याकन्यकायै स्वजातिविहिता' इत्यन्तं नास्ति । २. त. 'तुरीय' इत्यादि 'तत्तत्' इत्यन्तं नास्ति । ३. भ घीग्रं द० ।

शाविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्त्वेति व्याख्यानं युक्तम् ; मनुवचन-विरोधात्—"स्वेभ्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् । स्वात्स्वादंशा-चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥" इति । अस्यार्थः—ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्रा- 10
ह्मणीप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्योऽशेभ्यः "चतुरोऽशान् हरेद्विप्रः" इत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वादंशादात्मीयभागाच्चतुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः। न चाऽऽत्मीया-द्भागाद्दत्त्वा चतुर्थांशो देय इत्युच्यते; किन्तु स्वजातिविहितादेकस्मादंशात्पृथक्पृथगेकैकस्यै

सुबोधिनि

क्षौरिण्येवं योजनीयम् । संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यमिति,—संस्कारो विवाहः । "स्वेभ्योऽशेभ्यः" इति मनुवचनं स्वोक्तार्थपरत्वेन व्याचष्टे—अस्यार्थ इत्यादिना। मनुवचने-ऽप्येकदेशिव्याख्यानं निराचष्टे—न चात्राऽऽत्मीयभागादिति। अत्रापि जातिवैषम्ये आवृणां

बालंभट्टी

इत्यस्य संस्कारेति विवाहान्तेत्यादिः दत्त्वेतीति व्यर्थीकृत्येत्यर्थः। यद्यप्येवं व्याख्याने दोषद्वयं प्रागुक्तमप्येव, तथाऽपि स्वमतं परसंमतमपीति सूचयन् दोषान्तरं च तत्र प्रतिपादयन्नाह-मन्विति । एतेन देशाचाराभ्यवहारेति मदनपारिजातादुक्तमपास्तम् । तदेवाऽऽह—स्वेभ्योऽशेभ्य इति । तं प्रतिपादयन्नस्फुटत्वादिना स्वोक्तार्थपरतया व्याचष्टे—अस्यार्थ इति । तत्र कन्यात्वं स्वपितृनिरूपितं न तु स्वनिरूपितमित्याह—भगिनीभ्य इति । स्वेभ्यः इत्यस्य व्यर्थत्वा—स्वजातीति । तथा चाऽऽत्मीयपरः सैः स्वात् स्वादंशा-दित्येव सिद्धे बहुवचनान्ततदुक्तिसामर्थ्यात्स्वरूपमाह—चतुर इति,—चतुरमाणस्यार्थतो निर्देशः। व्यत्ययोऽपि पञ्चमी,—तानग्रिलक्षणेत्यर्थः; हेतुपञ्चमी वा। दानग्रहणयोः प्रत्येकसं-बन्धलाभार्थं वीप्सादीत्याह—स्वात् स्वादिति । स्वशब्द आत्मीयपर इत्याह— आत्मी-यादिति। चतुःशब्दश्चतुर्थपरो लक्षणयेत्याह—चतुर्थं चतुर्थमिति,—इयं वीप्सा पृथक्पद-लभ्या । एवं चैतदुक्तिविरोधस्तदूह्यत्वान्न इति भावः । अत्रापि प्रागुक्तैकदेशिव्याख्यान-त्याह—न चाऽऽत्मीयेति,—मनुवाक्ये इत्यर्थः। उक्तहेतोः स्वेभ्योऽशेभ्य इत्यस्याऽऽनर्थक्यापत्तेश्चेति भावः । प्रागुक्तसिद्धान्तमाह—किन्त्विति। अत्रापि जातिवैषम्ये सद्भ्रयावैषम्ये च पूर्वोक्तेन

१-९. ११८. २. ख. ग. दात्मीयादात्मीयेभ्यो० । घ. ङ. दात्मीयाद्दात्मीयाद्भा० । ३. ख. लभा० । घ. च. त्मीयभा० । ४. क. घ. ज. गेकस्यै एकस्यै । ५. घ. ट. त्यूरिति । ६. ब. यन् स्फु० । ७. प. फ. ब. 'नः' नास्ति। ८. ब. र्थमाह । ९. ब. स्थानं नेत्याह नचाऽऽत्मीयेति ।

कन्यायै चतुर्थांऽशो देय इति जातिवैषम्ये सङ्ख्यावैषम्ये च विभागस्मृतिरुक्तैव।"पतिता स्युरदित्सवः" इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्यदातव्यता प्रतीयते । ** अत्रापि चतुर्भागवचनमविवक्षितं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेन्न । स्मृतिद्वयेऽपि चतुर्थांशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावाददाने प्रत्यवायश्रवणाच्चेति । **यदपि कौश्चिदुच्यते—अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकायां बहुधनत्वं, बहुभागिनीकस्य च निर्धनत्वं, तदयुक्तम् ।

द्राहिकमार्जियितृणामेव द्रव्यमिति । अतस्साधारणदेव भ्रातरः संस्कार्याः भगिन्यश्च । यदि त्वल्पं द्रव्यं वा न स्यात् ततो निजादंशाच्चतुर्थमंशं भगिन्यर्थमपनीयान्यत् सर्वं विभजनीयमेव ॥ १२४ ॥

सुबोधिनी

भगिनीनां च वैषम्ये पूर्वोक्तैव व्यवस्थेत्याह—जातिवैषम्ये संख्यावैषम्ये[४] चेति।नन्वकन्यानां प्रीतिदानमेव न स्वावश्यकीमत्यत आह—पतिताः स्युरदित्सव इत्यकरण इति। एवं मनुवचनव्याख्यामाक्षिपति—अत्रापि चतुर्थभागवचनमिति। समाधत्ते—न स्मृतिद्वयेऽपीति। स्मृतिद्वये याज्ञवल्क्यस्मृतौ मनुस्मृतौ चेत्यर्थः। अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकाया इति,—"दद्यांऽशं तु तुरीयकम्" इत्यत्र "स्वात् स्वादंशात्तुर्थभागम्" इत्यत्रापि चतुर्थांशदानविवक्षायामित्यर्थः ॥ १२४ ॥

बालंभट्टी

व्यवस्थेत्याह—जातीति । नन्वकन्यानां प्रीतिदानमेव न स्वावश्यकं[६]; तत् कथ विधिः प्रकर्षात्रात आह—पतिता इति । अदित्सवः—दातुमनिच्छवः । भ्रातृणामिति भावः । एवंमुक्त्वा केचिन्मत्तेन प्राग्वदत्रापि शङ्कते—अत्रापीति। अपिः पूर्वसमुच्चये । एवं सत्येतद्विरोधस्तत्र व्यर्थतीवेनेति भावः । अत एवाऽऽह—स्मृतिद्वयेऽपीति,—मनुस्मृतौ याज्ञवल्क्यस्मृतावपीत्यर्थः। पूर्वोक्तदोषान्तरमाह—अदाने प्रत्यवायेति,—मनुस्मृताविति शेषः। तथा सति तदर्थत्वेनैवोपयुक्तावश्यकत्वे लब्धेऽदाने प्रत्यवायश्रवणासङ्गतिः स्पष्टेवेति भावः । एवं दानावश्यकत्वे चरमप्रायुक्तैकदेशिमतव्याख्यानद्वये दोषापत्तिः तदवस्थेति कस्यचिदुक्तिं खण्डयति — यदपीति । अंशेति, —स्मृतिद्वये चतुर्थांशेत्यर्थः।

१. क. भाग०। २. क. रुक्ता। ३. थ द. 'जाति' नास्ति। ४. स. त. चेति। ५. द. ये याज्ञ०। ६. भ. कमिति कथं। ७. भ. 'एवम्' अस्त्य 'अपि' इत्यन्तं नास्ति।८. भ. स्यानेति।

नता प्राप्नोतीति, तदुक्तरीत्या परिहृतमेव। न ह्यत्राऽऽमीयाद्भागादुद्धृत्य चतुर्थांशस्य दानमुच्यते येन तथा स्यात्; ••अतोऽसंहार्यमेवातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रं. 13
न भारुचेः। •• तस्मात्पितुरूर्ध्वं कन्याऽप्यंशभागिनी। पूर्वं चेयत्किञ्चित्पिता 14
ददाति, तदेव लभते विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवद्यम्॥ १२४॥

•• एवं "विभागं पैतृकं कुर्यात्" इत्यादिना प्रकरणेन सहानन्तर्यायां प्रातृणां परस्परं 1
पित्रा चैं सह विभागकरणविधिः; अधुना भिन्नजातीयानां विभागमाह—

चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः।
क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा वैड्जास्तु द्व्येकभागिनः॥ १२५॥

•• "तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण" इति ब्राह्मणस्य चतस्रः, क्षत्रियस्य तिस्रः, वैश्यस्य 2
द्वे, शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शिताः। तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः •• वर्ण- 3

सवर्णीनां समो विभागः। नानावर्णास्तु **चतुस्त्रिद्व्येकभागा इत्यादि॥१२५॥**

बालंभट्टी

तत् तदपि। उक्तेति,—स्वजातिपुत्रविहितादंशादित्यर्थेनेत्यर्थः। तैदपरोक्तव्यतिरेकमुखेनाऽऽह—न ह्यत्रेति। उपसंहरति अत इति। असहार्येति स्वतन्त्रेत्यर्थः। प्रागुक्तहेतोः, उचितमिति—चतुरस्रमिति प्रचुरः पाठः। एवन्यवच्छेदं प्रागुक्तमेवाऽऽह—न चेति। फलितपरमतात्पर्यमाह—तस्मादिति। पितुरूर्ध्वं प्रधानात्। कन्याऽपि सर्वां ढुँहिता। पूर्वं मरणात्। तेत्रोपसंहारे विभागे हृतयुक्त्या उपकर्मोऽपि अनेन दुहितर इत्यत्रानुक्त्या, तस्य पूर्वतोऽन्नाभेत च विभागे संवसति चै दुहिता तच्चतुर्थांशभागिनी तदनन्तरमिति सिद्धम्। अत एवैकपुत्रस्थलेऽप्युपपादनं कृतमिति बोध्यम्॥ १२४॥

सङ्गतिमाह—एवमिति। वचनबाहुल्यादाह—प्रकरणेनेति। अस्य संभवमाह—तिस्रो वर्णेति। इति इत्यनेन। एका स्वीया वर्तते एवेत्याह—चतस्र इति। दर्शिता इत्यादिः आचाराध्याये इति भावः। तत्र तासु सतीषु। ननु पितुर्ब्राह्मणस्यैकयैव नै वर्णभेदोऽत आह—वर्ण शब्देनेति। तत्र वर्णशब्दस्य नियतपुंसत्वेनाऽऽ स्त्रीषु लक्षणायामपि

---

१. ख. ज. अस्मत्सहाय०। ५. अस्मत्प्रदाय०। २. व्य० ११४। ३. ख. ग. ज. 'च' नास्ति। ४. वि० वैश्यजी बुकभागिनी। ५. आ० ५७। ६. म. तदेव ए०। ७. फ. 'दुहिता' नास्ति। ८. फ. अत्र। ९. ब. च तच्च०। १०. ब. 'न' नास्ति

शब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रियः उच्यन्ते । "सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" इत्य-
2 धिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शस् । अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणीप्रभृता यथाक्र-
4 मं चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः भवेयुः । *एतदुक्तं भवति—ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागाँल्लभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् भागान्

ब्राह्मणस्य चतसृषु ब्राह्मण्यादिषु यदा पुत्राः स्युः तदा द्रव्यं दशधा विभज्य ब्राह्मणादिक्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकभाक्त्वं स्यात् । चत्वारो ब्राह्मणस्यांशाः, क्षत्रियस्य त्रयः, वैश्यस्य द्वे, एकः शूद्रापुत्रस्य । एवं क्षत्रियजातानां त्रयः क्षत्रियस्य वैश्यस्य द्वौ एकश्शूद्रस्य । एवं वैश्यजातस्य वैश्यस्य द्वौ एकश्शूद्रापुत्रस्य इति व्यवस्था । ननु च द्विजातीनां शूद्रापुत्रो नास्त्येव—तद्विवाहप्रतिषेधात् । सत्यम् । स्मृत्यर्थप्राप्त्या तु प्रसक्तव्यं विभाग इत्यभिप्रायः ॥ १२५ ॥

सुबोधिनी

सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति।अस्य पाणिनीयसूत्रस्यायमर्थः—सङ्ख्यावाचिनश्चैकवचनाच्च वीप्सायां द्योत्यायां शस्प्रत्ययो भवतीति । सङ्ख्यायां द्वौद्वौ ददाति द्विशो ददाति । एकवचनोदाहरणत्वेन प्रकृते दर्शयति—अधिकरणकारकादिति,—सप्तम्येकवचनादित्यर्थः।

बालंभट्टी

पदस्यैव तदङ्गीकारात् । गङ्गायां घोष इति वन्न दोष इति भावः । बाहुल्यार्थादित्यस्याप्राप्तेराह—सङ्ख्यैकेति,—अस्य पाणिनीयसूत्रस्य सङ्ख्यावाचकादेकवचनान्तात्च वीप्सायां शस्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददातीति सङ्ख्योदाहरणम् । मात्रा इत्येकवचनोदाहरणम् । यद्यपि एकवचनशब्देन परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति जयादित्येनोक्तम् ; तथाऽपि तदन्यस्यापि ग्रहणमिति वामनमतमेव युक्तम् । अत एव पदशः स्वरशोऽक्षरश इत्यादि सङ्गच्छते । अतिप्रसङ्गस्वनभिधानाद्वारणीय इति भावः । तदेतदभिप्रेत्य द्वितीयचिपचतामत्राऽऽह—अर्थीति,—अधिकरणसप्तम्येकवचनान्तादित्यर्थः।एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—अतश्चेति,—तादृशात्तस्मैः शसश्चेत्यर्थः । स्युरित्यस्यैव स्पष्टार्थं वयाख्या—भवेयुरिति । उक्तं विशदयति—एतदिति । एकैकश इति,—चिन्त्योऽयं प्रयोगः । एकश इति तु पाठ इति केचित् । वस्तुतस्तु सोऽपि साधुरित्यन्यत्र स्पष्टमिति बोध्यम् । तेनैव

---

१. अ० ५. ४. ४३. । २. क. घ. ङ. च स्त्रीन् वैश्या० । ३. ङ. ततः तत्र शासिवे० ।

Cole.: Ch. I, Sec. viii, §§ *2—4.

लभन्ते। वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति। ** क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः—वर्णशः 5
इत्यनुवर्तते—यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः ; क्षत्रियेणैं क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रि-
स्त्रीन् भागान् लभन्ते; वैश्यायां द्वौ द्वौ; शूद्रायामेकमेकम्। ** विड्जाः वैश्येनो- 6
त्पन्नाः—अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते—यथाक्रमं द्व्येकभागिनः। वैश्येन वैश्यायामुत्प-
न्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते; शूद्रायामेकमेकम्। ** शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्न- 7
जातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां चूर्वोक्त एव विभागः। ** यद्यपि चतुःस्त्रिद्व्येकभागा इत्य- 8
विशेषेणोक्तं, तथाऽपि प्रतिग्रहदायात्सूच्यतिरिक्तविषयमिदं द्रष्टव्यम्; यतः स्मरन्ति—
"न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादेसुताय वै। यद्यप्येषां पिता दद्यान्मूर्खे विप्रासुतो हरेत्॥"
इति। ** प्रतिग्रहग्रहणात्तर्कयेदिदमूर्ध्वं भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव, शूद्रापुत्रस्य 9

सुबोधिनी

तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभाग इति,—तस्य शूद्रस्य पुत्राः शूद्रासुतक्षत्रासुताः तेषां पूर्वोक्तो विभागः "विभागं चेत् पिता कुर्यात्" इत्यादिना "विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वम्" इत्यादिना चोक्त इत्यर्थः। प्रतिग्रहजन्यौर्ध्वदानसमर्थ्यात् क्रयादिलब्धायां भुवि क्षत्रियादिसुतानामपि भागोऽस्त्येवेत्याह-प्रतिग्रहग्रहणादिति। किञ्च इतोऽपि कारणात् क्षत्रियादिसुतानां

बालंभट्टी

ब्राह्मणेनैव। लभन्तहत्यस्यामे संबन्धः। अग्रे यथायोगं तद्व्याहारः। तेनैवोत्पन्ना इत्यत्रापि उभयान्वयनुषङ्गः। उत्तरार्धमाह—क्षत्रजा इति। योग्यतयाऽऽह—त्रिद्व्येकेति। अस्य वैशाख्यमाह—क्षत्रियेणेति। विड्जा इति "द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ" इत्यमरः। प्राग्वदाह—वैश्येनेति। तत्पुत्राणामिति—तस्य शूद्रस्य शूद्रासुतक्षत्रासुतानां पुत्राणाम्। पूर्वोक्तः—"विभागं चेत्पिता" इत्यादिना "विभजेरन् सुताः" इत्यादिना चोक्त एव विभाग इत्यर्थः। विशेषमाह—यद्यपीति। भूः शालिक्षेत्रादिका। यथाचैतत्तथा अनुपदमेवोक्तम्। बाहुल्यलाभाह—न प्रेति। तत्राऽपि विशेषमाह—प्रतिग्रहेति,—तद्ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः। तत्र सुत इति जात्यभिप्रायं प्रत्येकाभिप्रायं वैकवचनमित्याह—सुतानामपीति। एवं च तत्रापि तेषां विभागोऽस्तीति भावः। अत्र हेवन्तरमभ्याह—शूद्रेति,—

---

१. ग. घ. ङ. त्रिवर्णस्य। २. क. भागिनः। ३. क. च। ४. क. घ. ङ. त्वमिदं। ५. ख. दिना। ६. व्य० ११४. ७. व्य० १२७. ८. तृ० ना० ६६९.

विशेषप्रतिषेधाच्च—"शूद्रयां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति।" इति। यदि क्रयादिप्राप्ता भूः क्षत्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते। ** यत्पुनः "ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक्। यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्॥" इति, तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय किमपि प्रदत्तं

सुबोधिनी

क्रयादिलब्धभूभागोऽस्तीत्याह—शूद्रापुत्रस्येति । शूद्रां द्विजातिभिर्जात इति,—अत्र शूद्रामिति न शूद्रभार्यायाम् अपि तु स्वस्त्रियां शूद्रायामित्यर्थः—शूद्रभार्यात्वे तु तस्यां जातस्य कुण्डगोलकयोरन्यतरत्वेन भागानर्हत्वात् । अतः शूद्रामिति छान्दसम् । ननु भवतु शूद्रापुत्रस्य विशेषतो भूभागप्रतिषेधः ; एतावता क्रयादिप्राप्तायां भुवि क्षत्रियादिसुतानां विभागप्राप्तिः कुत इत्यत आह—यदि क्रयादिप्राप्ता भूरिति । शूद्रापुत्रस्यैव शूद्रमाहिक(त ?)था निषेधात् क्षत्रियादिसुतानां भागोऽस्तीति गम्यत इत्यर्थः । ननु स्वल्पमेतदुच्यते शूद्रापुत्रस्य भूमेर्भागो नास्तीति; यतो वचनान्तरेणांशमात्रमेव निषिध्यते तस्येत्याशङ्क्य परिहरति—यत् पुनर्ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिना । जीवता

बालभट्टी

तस्य तद्भागस्य विशेषेण प्रतिषेधाच्चेत्यर्थः। तथा चाऽऽदिशब्देन वैश्य एवात्र न शूद्र इति भावः। तद्वचनं तदीयमेवेत्याह—शूद्रयामिति,—अत्र शूद्रीं न शूद्रभार्यां, तथा सति तस्यां जातस्य कुण्डगोलकयोरन्यतरत्वेन भागानर्हत्वेनासङ्गत्यापत्तेः। अपि द्विजाशूद्रकन्यकेतिवत्प्रयोगः। एतेन छान्दसः प्रयोग इत्यपास्तम् । द्विजातीत्युक्त्या शूद्रजातस्तु भागं स्वं लभत एवेति सिद्धम् । ननु भवतु तस्य तथा, तावताऽपि तेषां तत्र सा कुतोऽत आह—यदीति । शूद्रापुत्रस्यैव शूद्रमाहिकया निषेधात्तेषां तत्र भागोऽस्तीति गम्यत इत्यर्थः । शूद्रापुत्रस्यांशदानपरमूलस्थं तदीयवचनान्तरविरोधं तदीयत्वेनताह परिहरति,—यत्पुनरिति,—यच्चिन्त्यम् ।अस्येति शेषेषष्ठी।अपि-स्वजातीयस्मृत्यन्तरस्यसुखायकः। किमपि किंचिदपि। प्रदत्तं प्रसाददत्तं क्वचिदेवमेव पाठः।

---

१. क धूमौ । २. ग. दायभाक् । ३. म० ९. १५५ । ३. थ. 'तु' नास्ति । ५ थ. द्. कुतस्त्येत्य० । ६. ब. अपि तु । फ. द्विजातिर्वाशूद्रक-न्यकेत्यादिवत् । ७. भ. तुलथा । ८. प. फ. ब. घा गा० । ९. ब. स्यत० ।

Cole.: Ch. I, Sec. viii, §§ 9—10.

स्यात्तद्विषयम् । यदा तु प्रसाददानं नास्ति, तदैकांशभागित्वविरुद्धम् ॥१२५॥

**सर्वविभागांशे किंचिदुच्यते—

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।
तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

*** परस्परापहृतं समुदायद्रव्यं विभागकाले चाज्ञातं विभक्ते पितृधने यदृश्यते, तत्समैरंशैर्विभजेरन्नित्येवं स्थितिः शास्त्रमर्यादा । ** अत्र समैरंशैरिति वदता उद्धारविभागो निषिद्धः । विभजेरन्निति वदता येन दृश्यते तेनैव न ग्राह्यमिति

असमांशभाक्त्वेऽपि तु—**अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्तैर्यत्र दृश्यते ।**

सुबोधिनी

पित्रा शुद्धापुत्राय य(त्) दि) किञ्चिद् दत्तं स्यात्, तदा शुद्धपुत्रोऽशभाक् न भवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

उद्धारविभागो निषिद्ध इति,—"ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन" इत्युक्तोऽपविभागो निषिद्ध इत्यर्थः। केचित् "अन्योन्यापहृतम्" इत्येतद्वचनं विभागेहि समुदायद्रव्यापहारे कृतेऽपि

बालंभट्टी

अत एवाग्रे तथैव वक्ष्यते। एवंच सर्वैधा तैर्ददांशभाक् न भवतीति भावः । एतेनानूढजुद्रापुत्रविषयं तदिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्यापि प्रकरणादृष्टापुत्रविषयकत्वसंभवादन्यत्र आगुस्करीया भागानर्हत्वाच्च दासस्थले तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तदैकांशेति अत एव तत्र विशिष्य भूयोभागनिषेधोक्तिसाफल्यमिति भावः ॥ १२५ ॥

सङ्गतिमाह-सर्वेति।धनजपाः पुंसीत्यस्य प्रायिकत्वाच्छेयमिच्छुकिः।किंचित् पशात्मकम्। परस्परेति,—सर्वैरेवेत्यर्थः । स्वीदेस्त्रीये बाधकाभावात् सामान्योक्तिलभ्यमाह — सैमुदेति।विभक्ते इति-सति सप्तमी। तत्स्वारस्याद्दाह—विभागेति। यत्रेत्यस्य सर्वे विभागे इत्यर्थः । अत एव साकाङ्क्षत्वाच्चेष्यमाह—यदिति । पुनः अन्यत्रे पक्षादर्थे वा ते इति पक्षोक्तं बोध्यम् । स्थित्यर्थमाह—शास्त्रेति । अत्र वेति—अत्रापीत्यर्थः । अपिना पूर्वसमुच्चयः । अक्षेत्रेत्येवं पाठे पूर्वं यथा तथावास्तु अत्र तु सर्वथा निषिद्ध इत्यर्थः । वदता योगीश्वरेण एवमप्रेऽपि। उद्धारेति,—"ज्येष्ठं वा श्रेष्ठ"इत्युक्त इत्यर्थः। केचित्तु

---

१. स्व ग. अर्थ स० । २. क. च. ज्यदि० । ३ क ज क्षिति स्थि० । ४ थ एतदादि 'तदा' इत्यन्तं नास्ति । ५. ध्य० १३१ । ६ थ द. केचनाचा० । ७ ब तदा सोंश० । ८. ब. एतदारभ्य 'इत्यर्थः' इत्यन्तं नास्ति । ९. प. फ समुदेतिति । १० भ. लेव सर्वैव० ।

Cole.: Ch. I, Sec. viii, § 10. Sec. ix, 1—3.

दर्शितम् । ** एवं च वचनस्यार्थवत्त्वान्न समुदायद्रव्यापहारदोषाभावपरत्वम् । **
ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारदोषो दर्शितो न कनीयसाम्—" यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातृन्यवीवसः। स ज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः॥"
ईति वचनात् । ** नैतत् । यतः संभावितस्वातन्त्र्यस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता ज्येष्ठपरतन्त्राणां कनीयसां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपिकनीत्या सुतरां

तत्पुनस्तैस्समैरित्यादि ॥ १२६ ॥

स्थितिवचनं निर्विचिकित्सम् ॥ १२६ ॥

सुबोधिनी

तेषां दोषो नास्तीत्येवतपरामिति व्याचक्षते तदसदिव्याह—एवं च वचनस्यार्थवत्त्वादिति। अयमभिप्रायः—पूर्वोक्तरीत्या श्रुतसमांशविभागविधानमात्रेणैव वाक्यस्य सार्थक्यात्तदनुसदोषाभावपरत्वं न कल्प्यम् । ततः समुदायद्रव्यापहारेऽपि दोषोऽस्तीति। नन्वस्तु दोषः स तु ज्येष्ठस्यैव न कनीयसां मनुना तथोक्तत्वादित्याशङ्क्य — ननु मनुना ज्येष्ठस्यैवेति । विनिकुर्वीत तिरस्कुर्यात्—बध्नीयेदिति यावत् । दण्डापूपिकनीत्येति,—

बालंभट्टी

विभागार्हसर्वद्रव्यापहारे कृतेऽपि तेषां न दोष इत्येतद्वचनतात्पर्यमित्याहुः । तत् खण्डयति—एवमिति,—उक्तरीत्येत्यर्थः । उक्तरीत्या श्रुतसमांशविभागविधानादिमात्रेणैव वाक्यसाफल्येनाश्रुतदोषाभावपरत्वकल्पनस्यानौचित्येन समुदायद्रव्यापहारेऽपि तेषां दोषोऽस्त्येवेति भावः । नन्वस्तु दोषः, तथापि स ज्येष्ठस्यैव नान्येषां —मनुना तथोक्तत्वादित्याह —ननु मनुनेति । एवेन अन्वयव्यवच्छेदः । तदेव स्पष्टार्थमाह—न वेति,— तद्विज्ञानार्थमित्यर्थः । विनिकुर्वीत तिरस्कुर्यात्—बध्नीयेत् इति यावत् । न तावदेवेत्याह— अभागश्च इति । एवमग्रेऽपि । नियमनं दण्डः । बहुवचनेन देशान्तरगमनेऽपि तत्रत्यराजदण्डः सूचितः । वदता इत्यस्य मनुनेत्यन्वयः । वस्तुतस्तदभावादाह—सम्भेति,— बहुव्रीहिः ज्येष्ठत्वमेव लक्षीकृत्य । अत एवाऽऽह—पित्रेति तदुक्तं मनुनैव " पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन् यवीयसः । पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः । अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ " ईति । अपिः विरोधे वदता मनुना ज्येष्ठेति,— पश्चात्तत्पुरुषः । दण्डेति

१. ख. ग. घ. रे दो० । २.—९. २१३, । ३. थ. द. अतः । ४. थ. द. षो (नास्ति ?) इति । ५. प. फ. ब. 'तेषां' नास्ते । ६.—९. १०८, ११०. ।

दोषो दर्शित एव । तथा चाविशेषेणैव दोषः श्रूयते—"यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते चैनं स, यदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते" इति । "यो भागिनं 7
भागार्हं भागान्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छति, स भागान्नुदत्र एनं नो-
त्तारं चयते नाशयति दोषिणं करोति ; यदि तं न नाशयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं
वा नाशयतीति।** ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्याप्हारिणो दोषः श्रुतः । 8

सुबोधिनी

अपूपानां समूह आपूपिकम् ; "अचित्तहस्तिधनोष्ट्रक " इति ठक् ; तथा चौक्तम्: "आपू
पिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतनम्।" इति आपूपिकं यस्मिन् दण्डे प्रोतं बद्धं वा, स दण्डो यदि
चौरैरपहृतस्तदा आपूपिकमपि सुतरामपहृतमिति गम्यते ;तद्वत् प्रकृतेऽपि स्वतन्त्रस्य पितृव्या-
दीयस्य ज्येष्ठस्य यदा समुदायद्रव्यापहारे दोषः, तदा सुतरामन्येषामिति।न केवलं न्यायतः
किन्तु वाचनिकोऽपि दोषः श्रूयत इत्याह—तथा चाविशेषेणेत्यादिना । ननु समुदायद्रव्ये
स्वस्यापि स्वत्वसम्भवेन स्वद्रव्यमित्येव गृह्यते; अतोऽपहर्तुर्दोषो नास्तीत्य-

---

बालंभट्टी

दण्डापूपिकसंबन्ध्यायेनेत्यर्थः।दीक्षेति पाठान्तरम्।अपूपानां समूह आपूपिकम्"अचित्त" इति
ठक्। दण्डस्याऽऽपूपिकं दण्डापूपिकं, तथा च यस्मिन् दण्डे अपूपिकं प्रोतं बद्धं
वा, स दण्डो यदि चौरादिभिरपहृतस्तदाऽऽपूपिकमपि सुतरामपहृतं यथा तद्वद्-
व्यापि ज्येष्ठस्य दोषे तेषां सुतरां स इत्यर्थः । तथा च ज्येष्ठादिपदमुपलक्षणमिति
भावः । अत्रार्थे श्रुतिमपि मानत्वेनाऽऽह—तथा चेति। यैं निश्चये । अत्यर्थं प्रतिपा-
दयसुक्तार्थं विशदमाह—यो भागीनमिति । गृहीतसर्वभागे तदर्जभवादस्तीत्येतत्स्वार-
स्याच्चाऽऽह—भागार्हमिति। भागान्नुदते इत्यस्य व्याख्या—भागादिति। तस्य व्याख्या—
भागमिति। आगिनमित्यस्य यमित्यादिरित्याशयेनाऽऽह—स चेति।यो व्युत्क्रमे वाक्यालं-
कारे इति भावः । सं इत्यस्तं इत्यंत्र वाच्यम् । लक्ष्यार्थमाह— नाशेत्यादि ।
तृतीयवाक्यमाह— यदीति । स इत्यस्य चेनानुषङ्गः । आद्यावयवमाह— तदेति ।
साकाङ्क्षत्वादाह —तस्येति। द्वितीयावयवमाह—चेति । तत तस्य तदवयवं शङ्कते—

---

१. ग. च. चैनम् । २. अ० ४. २. ४७. । ३. त. पाहाम० । ४. तृ० स० १५३.।
। ५. ब. द. 'दोष' 'इत्यादि-' 'पिदोष' इत्यन्तं नास्ति । ६. प. ब. स इत्युक्तं ल० ।

Cole.: Ch. I, Sec. ix, §§ 6—8.

9 **अथ साधारणं द्रव्यमात्मनोऽपि स्वं भवतीति स्वत्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति
10 मतम् । ** तदसत् । स्वत्वबुद्धर्या गृहीतेऽप्यवर्जनीयतया परस्वमपि गृहीतमेवेति
11 निषेधानुप्रवेशाद्दोषमावहत्येव ।** यथा मौढ्रे चरौ विपन्ने सदृशतया माषेषु गृह्यमा-

---

सुबोधिनि

भिप्रायेणाऽऽशङ्कते—अथ साधारणं द्रव्यमिति । यथा स्वस्य स्वत्वं समुदायद्रव्ये, तथा भागार्हाणामन्येषामपि तत्र स्वत्वमस्तीत्यपहारदशायामन्यद्रव्यमपि सर्वात्मनाऽपहृतमेव स्यादिति "परस्वं न गृह्णीयात्" इति निषेधकशास्त्रानुप्रवेशादस्त्येव दोष इति परिहरति—
1 तदसदित्यादिना । *[अमुमेवार्थं दर्शयितुं पक्ष्यायमुदाहरति—यथा मौढ्रे चरौ विपन्ने

बालंभट्टी

अथेति । आवेति— जनयतात्यर्थः । समुदायद्रव्ये स्वस्यापि स्वत्वसत्त्वात् अपहारदशायामपि स्वद्रव्यमित्येव ग्रहणेनापहर्तुर्दोषो नेति भावः । वर्जनीय,— परस्वत्वस्येत्यादिः। यथा तत्र स्वस्वत्वं तथाऽन्येषामपि तदस्त्येवेति तस्य वर्जनासंभवात् तदशायामन्यद्रव्यमपि सर्वथाऽपहृतमेवेति । निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन "परस्वं न गृह्णीयात्" इति निषेधशास्त्रानुप्रवेशादस्त्येव दोष इत्यर्थः । अत्र दार्ष्टान्तिके दृष्टान्तत्वेन शाबरन्यायमुपन्यस्यति—तथेति । पाठे तृतीयपादपक्षाधि-
11 करणसूत्रं "विप्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतेः" इति । *[तत्र "अयज्ञिया वै माषाश्चणकाश्च कोद्रवाः" इति श्रूयते।अत्र संशयः—"मौद्गं चरुं निर्वपेत्" इति विहितमुद्गाभावे माषनिष्पिष्टेन माषा ग्राह्या न वेति । तत्र पूर्वपक्षः—व्रीह्यभावे नीवाराः इव तदभावे ते ग्राह्यास्तेषेन जातिसादृश्याभावेऽप्यवयवसादृश्यात् ; यत उक्तनिषेधो माषादिरूपेण ग्रहणे प्रवर्तते, न तु मुद्गावयवोपादानेनावर्जनीयतया प्राप्तमाषावयवरूपेण; अतः प्रतिनिषिद्धमेवेति। सिद्धान्तस्तु—माषादिजातीयस्य सर्वात्मना वज्रसाधनत्वं तेन निरस्तम्—"अयज्ञिया माषाः" इति सामान्यश्रवणात्; अतो नान्तरीयका अपि माषावयवा वर्ज्या एव; तस्माद्यतिनिषिद्धेन ते न ग्राह्या इति ।]* तदेतदभिप्रेत्य तत्र तावदधिकरणपूर्वपक्षं सङ्गृह्णाऽऽह—मौद्गे इति, — विकारे "मुद्गादण्" इत्येण् । विपन्ने नष्टे पुनस्तदौद्गेत्वे इति शेषः ।

---

१ ग संभव० । २. क. बुद्धयातृगृहीतो० । ३. ख. ग. च. पि वर्जे० । ४. अ० ४. ४. २५. ।

णेषु "अयाज्या वै माषाः" इति निषेधो न प्रविशति—मुद्गावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्गावयवेषु गृह्यमाणेषु अवर्जनीयतया, माषावयवा अपि गृह्यन्त एवेति निषेधः प्रविशत्येव इति राद्धान्तिनोक्तम् ।

सुबोधिनी

इत्यादिना ।]* षष्ठतृतीयपादाधिकरणं "प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः" इति । *["अयाज्या वै माषाश्चणकाः कोद्रवाः" इति श्रूयते । तत्र संशयः—"मौद्गं चरुं निर्वपेत्" इत्यस्ति ; तत्र मुद्गाभावे प्रतिनिधित्वेन माषा ग्राह्या न वेति । पूर्वपक्षस्तु—मौद्गाभावे नीवारा इव मुद्गाभावे माषाः प्रतिनिधेयाः । ननु "अयाज्या वै माषाः" इति निषेधात्र प्रतिनिधेया माषा इति चेन्न । माषादिकरूपेण हि तत्र निषेधो न तु मुद्गावयवोपादानेनावर्जनीयतया प्राप्तमाषावयवविरूपेण, अतः प्रतिनिधेया इति । राद्धान्तस्तु—माषादिजातीयस्य हि सर्वालाभा यज्ञसाधनत्वं निरस्तम् "अयज्या वै माषाः" इत्यनेन साधारण्येन श्रुतेः; अतो नान्तरीयका अपि माषावयवा वर्ज्याः । तस्मात् प्रतिनिधित्वेन माषा न ग्राह्या इति।]* अन्यथोक्तं स्वेवम्—अधिकरणस्यं पूर्वपक्षं सङ्गृह्य दर्शयति—यथा मौद्गे चराविति । अयमर्थः—मौद्गे चरौ नष्टे मुद्गाभावे मुद्गसदृशतयां माषेषु गृह्यमाणेषु "अयज्या वै माषाश्चणकाः कोद्रवाः" इत्येतन्निषेधजालं न प्रविशति, निषेधो नास्ति—यतो माषेषु मुद्गावयवाः सन्ति, तत्स्थितमुद्गावयवबुद्ध्यैव माषा गृह्यन्ते न स्वरूपेणेति । सिद्धान्तं सङ्गृह्य दर्शयति—मुद्गावयवेषु गृह्यमाणेषु अवर्जनीयतयेति अयमाशयः—"अयज्या वै माषाः" इत्यनेन सामान्येन माषजातिर्निषिध्यते । अतो मुद्गावयवबुद्ध्या गृह्यमाणेष्वपि माषेष्ववर्जनीयतया निषिद्धमाषजातीयावयव-

बालंभट्टी

मुद्गेति माषावयवानां तदवयवसादृश्येन तदवयवबुद्ध्यैव ग्रहणान्न स्वरूपेणेत्यर्थः । अथ सिद्धान्तमाह—मुद्गेति "अयज्याः" इति सामान्येन माषजातिनिषेधात्तद्बुद्ध्या गृह्यमाणेष्वपि तेषु अवर्जनीयतया निषिद्धमाषजातीयावयवा अपि गृह्यन्त एवेति निषेधप्रसर एवेत्यर्थः । उक्तन्यायोऽत्रापीति दर्शयन् तन्मतखण्डनमुपसंहरति—

---

१. क. च. राद्धान्तिनो० । २. जै० ६. ३. २० । ३ थ द. धर्मप्रवाह । ४. थ. द. गावयवबादा० । ५. प. फ. माषजातिनिषेधप्रसर । ब. माषजातिनिषेधप्रसर ।

12 ** तस्माद्वचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापहारे दोषोऽस्त्येवेति स्थितम् ॥ १२६ ॥
1 ** द्वयामुष्यायणस्य भागविशेषे दर्शयंस्तस्य स्वरूपमाह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

2 **"अपुत्रां गुर्वनुज्ञातः" इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परस्य

समविभागप्रतिपत्त्यर्थमौरसानां विभागाधर्मः; तदभावे तु अपुत्रेण परक्षेत्रे इत्यादि ॥ १२७ ॥

सुबोधिनी

यद्वा अपि गृह्यन्त एवेति निषेधशास्त्रप्रवेशोऽस्तीति । उक्तं न्यायं दार्ष्टान्तिकेऽप्यभिप्रायतो दर्शयन्नेकदेशिमतनिराकरणमुपसंहरति—तस्माद्वचनत इति ॥ १२६ ॥

बालबोधी

तस्मादिति । वचनं—"यो वै" इत्यादि; न्यायः—षाड्गुः । एतेन परस्वत्वज्ञानपूर्वकं स्वत्वहेतुं विना स्वस्वत्वारोपकस्तेन इति लोकप्रसिद्धोऽर्थः । न च नेदं मम इदं परकीयमिति विवेकः—द्रव्यास्थाविभक्तत्वात् । तथा चात्र साधारणधने तदसंभवादिदमयुक्तमिति प्राक्प्रोक्तमपास्तम्—मन्वर्थज्ञानात् । प्रच्छन्नं वेति कार्तीयस्तेनलक्षणे द्रव्ये परसंबन्धमात्रं विवक्षितमिति न तद्विरोधः । अन्योन्येतिवचनबलात्तथा इति तु न—तस्यान्यार्थत्वस्योक्तत्वात् । एतेन कार्तीये परशब्दात् स्वीयस्वव्यच्छेदेनैव तस्स्वत्वापगम इत्यपि तदुक्तमपास्तम् ॥ १२६ ॥

यथापूर्वश्रुते सकलभावादाह—द्वयामुष्येति,—तथा च तस्य पूर्वभागापवादभूतभागविशेषोपयोगित्वमेव पूर्वसहतिरिति भावः । धर्मतः, शास्त्रतः—अस्य शास्त्रार्थं तावदाह—अपुत्रामिति,—"अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ आगमैसंभवाद्भूच्छेप्सितस्वन्यथा भवेत् । अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः ॥" इति आचाराध्याये विवाहप्रकरणे सूत्रोक्तविधिनेत्यर्थः ।

---

१. ख. सिद्धम् । क. ङ. च. छ. दर्शितम् । २. आ. ६८. । ३. क. खुक० । ४. ख. ग. परभा० । ५. ङ. इदं प्रतीकं नास्ति । ६. प. फ. यथाश्रुते । भ. यथापूर्वश्रुते । ७. आ० ६८, ६९. ।

भार्यायां गुरुनियोगोत्पादितः पुत्रः उभयोर्बीजिक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च धर्मत इति।** अस्यार्थः—यदाऽसौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रकृतो यं जनयति, स द्विपितृको द्वयामुष्यायणो द्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च। ** यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं यतते, तदा तदुत्पन्नः क्षेत्रिण एव पुत्रो भवति न बीजिनः। स च न नियमेन बीजिनो रिक्थहारी पिण्डदो वेति; यथोक्तं मनुना—"क्रियाम्युपगमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते। तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च॥" इति। 3 4

सुबोधिनी

"अपुत्रेण परक्षेत्रे" इत्यस्य "उभयोरप्यसौ" इत्यस्य च प्रत्युदाहरणं दर्शयितुं तात्पर्यार्थमाह—इत्यस्यार्थ इत्यादिना। इति शब्द एवं शब्दार्थो वक्ष्यमाणाभिप्रायः। तदिदानीं प्रत्युदाहरणमाह—यदा तु नियुक्त इति। उक्तार्थे मनुवचनं प्रमाणयति—यथोक्तं

बालभट्टी

स्वमन्वाधानुरोधेनात्र विशेषोऽयम्। भार्यायां पाणिग्रहणयोग्यायाम्। साकाङ्क्षत्वादाह—गुर्विति। अविभैष्णस्यं सूचयन्नाह—उभयोरिति। इत्यस्यार्थः इत्यस्य शाब्दोऽर्थः। नन्वेतावताऽपि द्वयामुष्यायणपदानुपपत्तेः कथमस्य तत्त्वमित्याशंक्याह—पुत्रेणेत्यादिसूचितं तत्त्वमेव रिक्थहरणादौ निमित्तं नान्यदिति तत्सूचितं द्वामुष्यायणत्वमिति प्रतिपादयन् अपुत्रेणेत्यादेः प्रत्युदाहरणं च दर्शयिष्यन् तात्पर्यार्थमाह—यदाऽऽसाविति। तथा च "इत्यस्यार्थः" इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनाऽऽद्यन्तत्र इति एवं वक्ष्यमाणोऽस्याभिप्रायार्थ इत्यर्थः। अपिः स्पष्टार्थः। एवमपेऽपि। पुत्रार्थं—पुत्रोत्पत्त्यर्थम्। स इति—यत इति शेषः। तस्यैव व्याख्या—द्वयामुष्येति। अत इति शेषः। प्रत्युदाहरणमेवाऽऽह—यदा तिति। अत्रापि विशेषमाह—स चेति,—अद्वयामुष्यायणश्चेत्यर्थः। तदानीं पुत्रसत्त्वेतदभावेन तदभावेऽप्यनन्तरं तस्याप्यदन्यस्याधिकारिणोऽभावात्तदा अयमेवाधिकारीति सूचयितुमाह—नियमेनेति। वा चार्थे। मूलानुक्तं विशेषं कथयितुमुदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्मनुसंमतिमाह—यथोक्तमिति। तत्राऽऽद्ये तामाह—क्रियेति। यद्विशेषकथनार्थं मनुक्तिः, तस्य प्राधान्यं सूचयन् स्वप्रतीक-

१. ख. च. वर्तते। २.—९. ५३.। ३. म. भ्रातेयः (?) उदाहरण०।
Cole.: Ch. I, Sec. x, §§ 2—4.

5 "क्रियाम्युपगमादिति अजोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि भवत्विति संविदङ्गीकरणाद्य-
6 त्क्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजावपनार्थं बीजिने दीयते, तत्र तस्मिन्क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिक्षेत्रिणौ भागिनौ स्वामिनौ दृष्टौ महर्षिभिः। ०० तथा—"फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा। प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी॥" इति।

सुबोधिनी

मनुना क्रियाम्युपगमादिति। पूर्वोदाहृतं मनुवचनं व्याचष्टे—अत्रोत्पन्नमपत्यमित्यादिना। अजोत्पन्नमपत्यमावयोरिति यदा प्रतिज्ञा नास्ति, तदा क्षेत्रिण एव तदपत्यं नोभयोरित्यु-मर्षः मनुवचनेन दर्शयति—तथा फलं त्वनभिसन्धायेति। क्षेत्रिणां बीजिनां वा मध्येऽ-न्यतमेनापि फलमनभिसन्धाय तथा तथेत्यनेन परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पद्यते इति

बालंभट्टी

धारणमिदं व्याचष्टे—क्रियेति। एवमग्रेऽपि। अत्र क्रियापदविवक्षितं संविद्रूपमाह—अजोत्पेति।अत्र,—क्षेत्रे। उत्पन्नम्—उत्पद्यमानम्। संविद्—प्रतिज्ञा। पञ्चम्यन्तार्थोऽयमित्याह—अङ्गीकरणादिति। क्षेत्रस्वामिनेति,—विद्यमानेऽपि तस्मिन् षण्ढत्वाभिप्रायोऽयम्। इदमपि स्त्रीत्वेव अन्यथा स्त्रियमुपलक्षणमपि बोध्यम्। बीजार्थमित्यस्य व्याख्या—बीजावेति। अर्थादाह—बीजिने इति। यदस्तदाकाङ्क्षयाऽऽह—तस्मिन् क्षेत्रे इति। तस्येत्यस्यार्थमाह—उपन्नस्यापत्यस्येति। तत्र हेत्वस्य शास्त्र इत्यर्थः। तत्र प्रयोगस्याऽऽ-वश्यत्वात्तदनुरोधेन स्वयमपि तथैवाऽऽह—बीजीति। भागिनौ इत्यस्य यथाश्रुतार्थसंभवा दाह—स्वामिनाविति। द्वितीये तामाह—तथेति। तुः—उक्तवैलक्षण्ये व्युत्क्रमे च। निर्धारणे षष्ठीद्वयम्; अत एव बहुवचनम्। उदाहरणान्तरविवक्षया तथेति,—अनेन तदर्थं दीयते यत्तत्र परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पद्यते इत्यस्याभ्याहारः। तथा च क्षेत्रिणां बीजिनां च मध्ये अन्यतमेनाऽपि फलमनभिसन्धाय यत् क्षेत्रं तेन तदर्थं दीयते, तत्र च तेन यदपत्यमुत्पद्यते, सोऽपत्यरूपोऽर्थः क्षेत्रिणामेव। तत्र हेतुः—"बीजाद्योनिर्बलीयसी" इति। तत्र हेतुः— प्रत्यक्षमिति, — तथा लोके दृश्यत इत्यर्थः। फलमत्र संविद्रूपमित्याह—

१.—९. ५२. । २. ल. क्षमा० । ३. भ. 'जत्र' आरभ्य 'क्षितम्' इत्यन्तेनास्ति । ४. व य तु यत् । ५. ब. वलीयसी।

** फलं त्वनभिसन्धायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्त्वित्येवमनभिसन्धाय 7
परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव ; यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी—
गवाश्वादिषु तथा दर्शनात् । **अत्रापि नियोगो वाग्दत्तादिविषय एव। इतरस्य नियोगस्य 8

सुबोधिनी

पूर्वोक्तमनुष्यते सोऽपत्यरूपोऽर्थः क्षेत्रिणमेव । अत्रोदाहरणान्तरविवक्षया बहुवचनं बीजिनां क्षेत्रिणामिति । तत्र हेतुः " बीजाद्योनिर्बलीयसी" इति । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षेण दृश्यत इत्यर्थः । एवं श्लोकयोजना । विशेषापेक्षस्तु निगन्ध एव स्पष्टः । इतरस्य नियोगस्येति—विवाहितविषयनियोगस्येत्यर्थः । ननु " देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया । " इत्यादिकेन मनुवचनेन विधवानियोगस्य विहितत्वात् " नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । " इत्यादिकेन च सन्नियोगस्य निषिद्धत्वाच्च परिशिष्टग्रहणग्रहणवाक्ययोर्विषये विधिनिषेधयोर्विकल्पोऽस्त्वित्याशङ्क्य परिहरति—

बालंभट्टी

अत्रोत्पन्नमिति।तत्र तस्य हेतुत्वार्थमाह—यत इति। तत्र प्रत्यक्षमिति हेतुरिति सूच्यन्वाह—गवेति।तदप्युक्तं मनुनैव—"ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति । क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वपा लभते फलम् ॥ एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च। विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥ " ईसि। मेधातिथिस्तु " तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः । कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥ " इति अविशेषेणोक्तस्य क्षेत्रिणां फलं न बीजिन इत्यस्य विशिष्टविषयत्वमाह। फलमिति,—तयोर्मिथो यत्र फलानभिसन्धानं तत्र क्षेत्रिणां प्रत्यक्षमनिश्रितं फलम् । प्रत्यक्षशब्देन निःसन्दिग्धतामाह— यतो बीजाद्योनिर्बलीयसीति । क्षेत्रमधिकमित्यर्थः । अनभिसन्धाने क्षेत्रिणः फलभुक्त्वं अभिसन्धाने किं बीजिनः अतोऽभयोरिति संशये उभयोरित्याह—क्रियेति । एवमेवैतदिति यो निश्चयः[1] सोऽविलक्षणः,सा क्रिया तदङ्गीकरणाद्बीजार्थबीजकार्यफलाभिप्रेतार्थं यद्यर्थतो सामर्थ्याद्बीजिने इति गम्यते तस्येह द्वावपीत्यत्रार्थः इति व्याचष्टे[2]। स्यमतमुक्त्वा ग्रन्थदशापि आचार्यमतमाह-अत्रापीति। अपिना विवाहप्रकरणोक्तसमुच्चयः । इतरस्येति—विवाहिता विषयस्येत्यर्थः । तमे-

---

१. क. आवयोरस्वि० । २ क. ख. घ. सीति । ३. त. 'एवस्पष्टः ' नास्ति । ४. त. त्वाद्रा(?) । ५. ल्पोऽस्तीत्या० । ६.—९. ५४, ५५ । ७. म० ९. ५१. । ८. ब. फलन्विति । ९. ब. युक्तम् । १०. ब. सन्विल० । ११. भ. चरव्यौ एवं मूलोक्तमर्थम् एवं स्वमतं० ।

मनुना निषिद्धत्वात् — "देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि। एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥" इत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति—"नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः। अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित्। न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशु-

---

बालंभट्टी

वाऽऽह—देवेत्यादिना साधव इतीत्यन्तेन। तत्राऽऽद्यौ तस्या नियोगमाह—देवरादिति,—तत्सकाशादित्यर्थः। सम्यक्—यथाशास्त्रम्। ईप्सिता पुत्ररूपप्राप्तव्या। क्षये सति अनेनाऽऽपदुक्ता। तस्य नियोगमाह—विधेवेति। वाग्यतः—मौनी। निशि गच्छन्,—सङ्गेकमित्यर्थः। अत्र मेधातिथिः—सन्तानशब्देन पुत्रः—कार्यक्षमत्वात्; अनेनाऽऽपदुक्ता; अत एव—'ज्येष्ठो यवीयसो भार्यां यवीयान् वाऽग्रजस्त्रियम्। पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥' इत्यनेन मिथो मार्यागमने ज्येष्ठानुजयोः पातित्यमनापदि सत्यपि नियोगे पूर्वमुक्तम्। नियुक्तया अपत्योत्पादनेऽनुज्ञातया गुरुभिः; तथा स्मृत्यन्तरोक्तेः। सम्यगित्यनेन वक्ष्यमाणवृत्ताभ्यक्तादिनियमानुवादः। गन्तव्येति,—विधौ क्रियः। ईप्सिताशब्देन कार्यक्षमतामाह। तथा च दुष्टितर्यन्धबधिरादौ च जाते पुनर्नियोगोऽनुद्देश्यः। विधवाग्रहणमतन्त्रं स्त्रीमात्रविरूपे पत्यौ जीवत्यपि एष एव विधिः; यतो वक्ष्यति—'नियुक्तौ यां विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः। तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागुरुतल्पगौ ॥' इति। निशीति,—श्रौताद्यालोकननिवृत्त्यर्थम्—वचनान्तरेणैव दिवोऽपगमप्रतिषेधात्। पूर्वविहितनियोगप्रतिषेधमाह —नान्यस्मिन्निति पतिभिन्ने इत्यर्थः। नोद्वाहिकेति,—पूर्वेशोऽयमर्थवादः। विवाहकर्मणि तत्र तत्र एवं मन्त्रप्रयोगाः—"अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत" "या पत्या जरदष्टिः" "मया पत्या प्रजावती" इति। नैवं श्रूयते मया अत्र नियुञ्ज्से ततो जनयेति तादृशमन्त्रग्रहणेन मन्त्रार्थवादा अपि नैवं विधाः सन्तीति दर्शितम्। तदेवाऽऽह—न विवेति। अयमिति,—अयमप्यर्थवाद एव नियोगप्रतिषेधशेषः। अविद्वद्भिः—सम्यक् शास्त्रमन्तल्लिङ्गाद्यनाभिज्ञैः। अयं पशु-

---

१.—९. ५९, ६०. । २. ग. घ. ङ. एव । ३ म० ९.—५८. । ४. म० ९.—६३ ।

धर्मो विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपत्यार्थं गहन्ते तं हि साधवः॥"[1]इति । **न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम्—नियोक्तृणां निन्दाश्रवणात् ; 9

सुबोधिनी

न च विहितप्रतिषिद्धत्वादिति ।*[सम्भवोर्हि विकल्पः अत्र च"अन्यस्मिन् विनियुक्ताना धर्म हन्युः सनातम्"]"इति नियोक्तृनिन्दाश्रवणाविशेषे च तदभावाच्च समता विधिनिषेधयोः; अतो न विकल्पः।]*पोडशिग्रहणाग्रहणयोस्तु उभयत्र निन्दाश्रवणात् समत्वेन ग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इत्यभिप्रायेणाऽऽह—नियोक्तृणां निन्दाश्रवणादिति । ननु "तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः । " इति विवाहस्य विहितत्वेन सा भार्या स देवर एव पतिरिति दाम्पत्यसम्- 9

बालंभट्टी

धर्मः विगर्हितः अत्यन्तमार्हितः।मनुष्याणामपि प्रोक्तः-प्रवर्तितः। सोऽपीदानीन्तनो न अनादिरित्याह—वेने राज्यं प्रशासतीति,—राष्ट्रं पालयति सतीत्यर्थः। द्विजैर्हि विद्वद्भिरिति पाठे विगर्हितोऽपि विद्वद्भिः मनुष्याणां प्रोक्तः पशूनामेव धर्मो—मातृस्त्रीगमनं नाम ; स च प्रवृत्तो वेनस्य राज्ये इत्यर्थः । तदेवाऽऽह— स महीमिति । भुञ्जन्—पालयन् । ननु राजर्षिप्रवरस्याखिलमहीपालकस्य कथं तत्करणमत आह—कामोपहत, — कामेनोपहता चेतना यस्येत्यर्थः । स्पष्टार्थम् अर्थवादमाह—तत इति । मेधातिथिमतं खण्डयति—न चेति । अयं हि तदाशयः—मान्यस्मिन्निति निषेधो मृतभर्तृकाया एव न क्लीवादिजीवत्पतिकायाः; तेन भिन्नविषयत्वमिति न—सन्तानविच्छेदस्य निमित्तस्य तत्र अवर्णत तस्योभयत्र तुल्यत्वात् मृतान्तादिनियमस्यापि तत्रोऽऽपत्तेश्च;तथा च विधिनिषेधेऽपि विधवाग्रहणात्स्तान्त्वेन निषेधस्याविशिष्टत्वेन "देवरादा"इत्यादिविधेः"नान्यस्मिन्"इति निषेधस्य चैकविषयत्वलाभेन षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । अयमपि अपरयोव्याख्यानविधेर्निरवद्ये बोध्य इति । नियोक्तृणामिति— अयमाशयः—"तुल्यार्थत्वे विकल्पेरन् " इत्युक्तेः समयोर्विकल्पः; अत्र तु "अन्यस्मिन् हि नियुक्तानाः" इति तेषां निन्दाश्रवणाविशेषे च तदभावाच्च समता विधिनिषेधयोः। किं च" पुत्रैरलोकान् जयति " इत्येवमादिफलः

---

१. क. त्यार्थं तं विगर्हेति साधवः । २.—९. ६४—६८ । ३. म० ९ ६४ । ४. म० ९. ६९ । ५. ब. धर्मस्तत्रास्त० । ६. प. फ ब. त्यर्थः तदेवाऽऽह । ७. प. ब. तत्र भावापत्तेश्च । ८. म० ३. ५९. । ९. म० ९. ३३७ ।

Cole.: Ch. I, Sec. x, §§ 8—9.

स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात् ; संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च ; यथा मनुरेव—"कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु॥" इति जीवनार्धं पुरुषान्तराश्रयण प्रतिषिध्य "आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी । यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम्॥ दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्॥ मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते।सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते॥"इति पुंप्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधति ; तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति न युक्तम्।

10 ** एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्यो नियोग इत्यत आह—"यस्या

बालंभट्टी

अपत्योत्पादनविधिस्तथा चासापपत्ये तत्कार्यस्यौर्द्धदेहिकादेरुपकारस्याभावात् सत्यपत्यौ भावाद्विफलत्वम् ; अतो न विकल्पः। पोढविप्रहणादौ तूभयत्र तन्निष्ठया अश्रवणाद्वयभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वेऽपि प्रधानकार्यसिद्धावविशेषाच्च समत्वेन तयोर्विकल्पः इति। तत्र निन्द्यायाः प्रागुक्तत्वेन संयमप्राशस्त्यं मनुसंमतिमाह—यथा मनुर्धत्ते, —नियेधतीत्यन्वयः। अत एवाऽऽह इत्यपपाठः। द्विविधमन्याश्रयणं—जीवनार्थं स्वर्गफलपुत्रार्थं च,तत्राऽऽद्यमाह—कामामिति,—यथेच्छमित्यर्थः। क्षपयेत्—कृच्छ्रीकुर्यात्। पुष्पेति,—अबहुर्मृक्षतित्वादेकवत् न। शुभैः—इत्यनेन निषिद्धानिरासः। नामापीति,—आश्रयणादिकन्तु दूरापास्तमेवेति भावः। द्वितीये आह—आसीतेति,—आमृत्यु मर्यादायाम् अनेन नैष्ठिकव्रतमुक्तम्। क्षान्ता—क्षमावती। नियता—संयता । एकपत्नीनाम्—एकपतिकानाम् अरुन्धत्यादीनाम्। अनुत्तमं— सर्वोत्कृष्टम्। नैष्ठिकत्वादेव दृष्टान्तं वक्तुं वृत्तमाह—अनेकेति;कौमारेति,—बाल्यादारभ्य तद्व्रतचारिणामित्यर्थः। अत एव तत् दृष्टान्तेन द्रढयति—मृत इति। व्यधेति—विना मध्ये विच्छेदाभावः सूचितः। स्वर्गमिति—सूर्यामिति पाठान्तरम्। अर्चिरादिमार्गप्रदर्शकम् । एवं संयमस्य प्राशस्त्यमुक्त्वा तद्दोषमाह—अपत्येति। भर्तारं—मृतं जीवन्तं च। इह —भूलोके। तस्यन्दनमुपसंहरति—तस्मादिति। एवम्—उक्तप्रकारेण। धर्म्य इति—धर्मादनपेत इत्यर्थः । अन्यथा तत्कथनस्य निर्विषयत्वापत्तेरिति भावः। आहेति, — मनुरेवेति भावः । अत्र सर्वत्र वर्तमानत्वं स्वस्वयवधानकालापेक्षया

---

१. क. बहुशो दो० । घ. बहुदोषत्वश्र०। २. ख. ग. घ. ङ. यथाऽऽह। अत्र व्याख्यानात् 'मनुरु' इति पाठोऽवगम्यते । ३. — ५. १५७। ४ —५. १५८,— १६१. । ५ प. फ. दौ उभयनि० । ६. ब. कृच्छं कु० । ७. प. फ. ब. ०कृर्यात०।

श्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम्।मिथो भजेतास्ऽप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ॥"
इति ।"" यस्मै दास्यत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव वचनाद- 1
वगम्यते । तस्मिन्प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत परिणयेत् ।
यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अनेन विधानेन घृतास्भ्रङ्गवाङ्नियमादिना
शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनोवाक्कायसंयतां मिथो रहस्यागमं ग्रहणात् प्रैयृत्येकवारं गच्छेत्।
"" अथ च विवाहो वाचनिको घृतास्भ्रङ्गादिनियमवत्, नियुक्ताभिगमनाङ्गमिति न 12

मुनोधिनि

पत्युरेस्तदुपत्रः पुत्रस्थयोरौरस एव स्यादित्यान्ङ्घाऽऽह—अयं च विवाहो वाचनिक इत्या-
दिना ।"[अयमभिसन्धिः—नियुक्ताभिगमने यथा घृतास्भ्रङ्गादिकर्मङ्गं विधीयते,तथाऽत्र विवा- 12
बालंभट्टी

बोध्यम् । वाचा सत्ये कृते वाग्दाने निर्वृत्ते। पक्षेन वाचा दत्तात्यनेन तथैव प्रतिग्रहीतेति
यावत् । ननु एवमपि पाणिग्रहणाभावाल्कथं पतित्वमाह—यस्मै इति,—यस्मिन्दित्सयेत्यर्थः ।
तत्र पित्रादिनिरासे भावः । प्रतिग्रहमिति—पाणिग्रहणमित्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः ।
वचनात्—प्रैषिपदपठितमनुवाक्यात् । अस्मादेव गम्यत इति पाठान्तरम् । "स्वाका-
स्स्युः भ्रातरः पञ्चाः स्वामिनो देवृदेवरा।" इत्यमरादाह—ज्येष्ठः कनिष्ठो वेति । निज
इत्यस्य व्याख्या—सोदर इति । एवमऽग्रेऽपि । पूर्वोक्तोक्तमनेन विधानेनेति । यद्यपि
मेधातिथिना वक्ष्यमाणेन विधानेनैवं तत्रैव योजितम्, तथाऽपि तया तत्रानुपयोगा-
दाह—अनेनेति,—गच्छेदित्यत्रान्वयोऽस्या तस्या अपि विशेषान्तरमाह—शुक्लेति। व्रत-
सङ्कल्पः,स च त्रिविध इत्याह—मनोवाग्भिति। शुचिव्रतामिति। मिथो इत्यो-
दृष्टमनुवदयम् । तदर्थमाह—रहसीति। नास्रवदित्यस्य निषेधेन यथाऽऽनुपपत्तेरर्थमाह
—आगमेति।ऋतावृतावित्ति,—पृथक्पृथमिति अपपाठःसकृत् सकृत् इत्यस्य व्याख्या—
एकैकवारमिति। भजेत इत्यस्यार्थः—गच्छेदिति । ननु "वामनेन" इत्येनन विवाहस्य
विहितत्वात् सा तद्भार्या सच तत्पतिरिति दाम्पत्यसंपत्त्या तदुपरुक्षैर्नेरौरसः स्याच्च
पूर्वोक्तोऽत आह—अयं चेति,—केवलं परार्थः न स्वार्थः। वाचनिकः—यथापूर्वं तद्विधम-
भिन्नो विवाहसंस्कार इत्यर्थः। ❀[अत एवाऽऽह—वृतेति,—नियुक्ताभिगमने यथा घृतास्व- 12

१. म०—१. ६९, ७०.। २. क, ङ. च. पृथक्पृथगेकं०।३. क. नियमा।भियुक्ताभिगमनां गच्छति तदेव०। ४. त. ताभ्यतृज्ञाने। द. ताभिगमे। ५. य. द. क्लेन वि०। ६. प. ब. पदिने नि०। ७. प. भ. पतिः०। ८. द्वि० म०—२९२.। ९. म० ९. ६९. । १०. ब. यौरसस एव ।

Colebr. Ch. I, Sec. x, §§ 10—12.

13 देवरस्य भार्यात्वमापादयति । **अतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन एव भवति, न देवरस्य ; संविदा तूभयोरपि ॥ १२७ ॥

सुबोधिनी

13 होऽपि नियुक्ताभिगमनेऽङ्गं न स्वतन्त्रतया प्रधानकर्म येन दाम्पत्यप्रसङ्गः।]< *[अत एव नोभयोरौरसः पुत्रः; अपि तु क्षेत्रज एव क्षेत्रस्वामिनः "अक्षेत्रोत्पन्नमपत्यमावयोः" इति प्रतिज्ञाया अभावे ; सत्यां तु प्रतिज्ञायामुभयोरपि पुत्र इति]* ॥ १२७ ॥

बालंभट्टी

क्षादिकमङ्गत्वेन विधीयते, तथाऽयं विवाहोऽपि नियुक्ताभिगमने अङ्गं न स्वातन्त्र्येण
12 प्रधानकर्म येन दांपत्यप्रसङ्गः*[पुनर्भूत्वादूढाया भार्यात्वसंभवात् ;]*[अत एव तद्गमे मनुः
"न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षणः । दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति
13 पुरुषानृतम्॥"]इति।पुरुषो मनुष्यः तस्य हरणे यत्पापं तत्तस्य भवतीत्यर्थः।*[तथा च दानाभावे
कथं भार्यात्वमतो न स औरसः पुत्रः, अपि तु क्षेत्रज एव क्षेत्र स्वामिनः संज्ञिदमावैः; तत्सत्त्वे
तूभयोरपि।]*तत्रापि शौनकिः औरससमो नौरसः इत्यत्रै स्फुटीभविष्यतीति भावः।तदाह—
अत इति । आगमैग्रहणादिक्षुक्तेः सङ्गत्वमनेनापदेशाच्च वस्मै वाग्दत्ता तदपत्यं भ-
वतीति कुल्लूकभट्टः । इत्थमाचार्यमतं प्रतिपादितम् — अत्रापीत्यादिना उभयो-
रपीत्यन्तेन । यद्यप्यत्र तस्मै नोक्तं किन्तु सामान्येन ; तथाऽन्याचाराध्याये स्व-
यं स्पष्टं तथैवोक्तमिति तथैव वोध्यम्॥ वस्तुतस्तु नेदं युक्तम्। "अक्षिश्च याचा दत्तायां स्त्रिये-
तास्ऽद्दौ वरौ यदि। नच तौ दंपती स्याताम् कुमारी पितुरेव सा॥" इति वासिष्ठविरोधा-
पत्तेः।"न च मन्त्रोपनीता स्यात्" इति तृतीयपादे पाठान्तरं "कुमारी पुनरेव सा" इतिचतुर्थपादे।
मन्त्रोपनीतता—पाणिग्रहणजन्यमन्त्रसंस्कारवती। किं च वाग्दानोत्तरं वरे देशान्तरं गतेऽपि
हि विशेषो नारदेनोक्तः स विरुध्येत—"प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत्।
त्रीन् ऋतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्॥ स्त्रीपुंसयोस्तु संबद्धाहरणं प्राग्विधीयते।
वरणाद्ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽपि विधक्षणैः॥ तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात्।" इति।
परिगृह्य वाचा दत्तां स्वीकृत्य। संवत्सरे सतीति पाठान्तरम्। स्त्रीपुंसयोः संसर्गात् प्राक् स्थितं
कियते वरणं,पाणिग्रहणं,सप्तपदीप्रक्रमश्चेति। तत्र वरणं नाम वरस्य संप्रदानरवाय कन्यादात्रा
प्रार्थनं तद्देव च वाग्दानम्। एवं स्थिते तयोः पाणिग्रहणसप्तपदीप्रक्रमयोः पूर्व-
भावि यद्वरणं, तदनियतसमनियामकमित्यर्थः—तयोरेव भार्यात्वोपादकत्वादिति भावः ।

---

१. त. 'तु' नास्ति । २.—९. ७१. । ३. प. च. भावे इत्यमा० । ४. (?)। ५.—१२. २४, २, ३. । ६. भ. 'संव०' आरभ्य 'वरम्' इत्यन्तं नास्ति ।

Cole.: Ch. I, Sec. x, §§ 12—13.

बालभट्टी

अत्र मनुरत्नपदमेव स्फुटीभविष्यति । वरणस्यानियामकत्वमपि पूर्ववदस्य दोषे स लेवेति' । इदं च साधवीये स्पष्टम्। एतदेकवाक्यतयैव साधवेन—"वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणयेत् पुरुषो यदा। रक्तागमांस्त्रिनतीय कन्याऽन्यं वरयेत्पतिम्॥" इति काश्यायनोक्तं प्रणश्येत् देशान्तरं गच्छेत्—अन्यथा प्रतीक्षविध्यर्थापत्तेः इत्येवं व्याख्यातम् । वरमिति पाठान्तरम्। । हार्थं एतदेकवाक्यतयोक्तनारदीये ऋतुदेन रजोदर्शनमेव न तु कालः। एवं च "संवत्सरं सति" इति पाठान्तरमयुक्तमेवेति बोध्यम्। मन्त्रोपनीता—पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवती । तथा च पाणिग्रहणादिकं विना दानमिवाऽग्निरपि दानं न भार्यात्वोत्पादकमित्यर्थः । कुमारी पितुः । अन्यस्मै यादृशसंबन्धेन पित्रा विवाह्यते तादृक्पितृसंबन्धवती ; तथा च न तस्या वैधव्यम् । एतत्परमेव यमवाक्यं पूर्वाध्याये ऽनेकम् । तथाच पराशरोऽपि—"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते॥" इति। दानानन्तरं पाणिग्रहणात् प्राक् पतौ— संभाविते।त्पत्तिकपतित्वे पूर्वस्मिन्वरे नष्टे सति लक्षणया दूरदेशगमनेनाऽपरिज्ञातवृत्तान्ते सतीत्यर्थः।एवं दुष्टे पूर्वस्मिन् वाग्दत्तायि वरान्तराय देयेत्यपि सिद्धम्। एवं च वाग्दत्ता,मनोदत्ता, अग्निपरिगता,सप्तमं पदं गीता,मुक्ता,गृहीतगर्भा, प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः; तां गृहीत्वा "न प्रजा न धर्मं विन्देत्" इति वौधायनोक्तवाग्दत्तामनोदत्तयोर्निषेधः पूर्ववरस्य निर्दोषत्वे सति बोध्यः; अत एव वाग्दत्तः—"दत्तां न्यायेन यः कन्यां वरमन्यं ददाति ताम्। अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्ड्यश्चत्त चोरवत्॥" इति तत्रैव दण्डं विधत्ते। प्रदानं स्वामित्वहेतुर्न तु दानम्; तथा च मनुः—"मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञस्तासां प्रजापतेः। प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारकम्॥ पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्। तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे॥" इति। स्वस्त्ययनं कुशलेन कालातिवाहनहेतुत्वात् कनकधारणादि,"स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु" इत्यादि च यत्;यश्च प्रजापतिदेवताको वैवाहिको होमस्तस्यवैम् मङ्गलीर्थं अभिमतार्थसिद्धिर्मंङ्गलं तदर्थम्[1] निष्ठा क्रियाव्यवसमाप्तिरूपा। प्रतिगृह्य दानदानेन गते वरे कृतुलयप्रतीक्षणादिकं मुख्यप्रागुक्तकालाद्ध्वमपि दत्तया अदीयमानत्वविषयकमेव—"गम्यं त्वभावे दातृणाम्" इत्यादेकवाक्यत्वात्; तस्माद्वाग्दानस्थले उक्त एव प्रकारभेदः। "अधुष्टो गुर्वनुज्ञातः" इति "अधुष्टेन परक्षेत्रे" इति च मूलं विवाहितविषयमेव ; तथैव च व्याख्यातं व्याख्याता ; मनुकनियोगोऽप्येतद्विषय एव ; अत एव तत्र विधवापदोक्तिस्वारस्यम्। "नान्यस्मिन्"इति निषेधस्तु देवरसपि-

१. ब. वेतीति । २..... । ३. ब. त्तरमयुक्त० । ४ प. फ. ब. वैष्णम् । कुमा० । ५. प. ब. र्कं तादृशं तथा । ६.—भा० १. २८.। ७...। ८. भ. इदं वाक्यं नास्ति । ९.—५. १५२.। १०ः—८. १२७. । ११. प. फ. र्थं या अ० । १२. भ. धैः प्रदानं स्वामित्वहेतुर्नतु वाग्दानं तादृशदीयमानत्वविषयमेव गम्यं । १३. ब. यौत्वयामिरूपा । १४. भा० ६४.। १५. भा० ६८.।

बालंभट्टी

डेऽसगोत्रान्यविषयकः — क्रमोक्त्या स्वरसतस्तथैव प्रतीतेः;एतस्यैव पोषकं "नोद्वाहिकेषु" इति प्रागुक्तनियोगान्यसामान्यनियोगाद्भावबोधकम् । एक पुत्रमित्यात्तपोषकमेव अयमिति । अत एव पशुधर्मे इत्युक्तम् ; स च वारं वारं नियोजनादिरूपः ; तदेव द्रवति— तत इति - सामान्येनोक्तः] नियमानादरेण पुनः पुनर्स्तदर्थं नियोजयतीत्यर्थः । अत एव व्यभिचारदोषश्रवणस्य संयमप्राशस्त्यस्य चोपपत्तिरिति न तद्विरोधः। "वस्या स्त्रियेत" इति तु देवरसंबेऽन्यस्मै न देया;किन्तु तस्मै एव देयेत्येव परम्;अत एव"अथाविधि"इति पर्वं सर्वं सफलम्,। पुनरुपनयने विशेषप्रदत्त पुनर्विवाहे न विशेष इति यथाविधीयुक्तम्। अधिगम्येत्यनेन दानस्याभुक्तम् । शुल्केत्यादिना तस्यामदुष्टत्वम्। भजेतेत्यनेनैनं रमणाशुल्कम् । अत एवाऽऽप्रसवाद्विधुक्तिर्वाच्या इयं च ; अन्यथा तस्य सामान्यसिद्धत्वादेव वाच्यानर्थक्यं स्पष्टमेव । एवं च प्रधान एवार्थे विवाहो नाङ्गमत एवानेन विधानेन विन्देतेत्युक्तम् । देवर इति पतिरिति च सुव्रताटकवद्भाविसंज्ञया प्रागुक्तकात्यायनीये पतिमितिवत् । एवं च कुल्लुकभट्टोक्तमेव युक्तम् । अत एव शुल्कदातुरेवान्तरयतौ तु कात्यायनः—"प्रदाय शुल्कं गच्छेत्तः कन्यायाः क्रीणने तथा। धार्या सा वर्षमेकं तु नेत्यान्यस्मै विधानतः॥ अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतिक्षिप्तं समाचरेत् । अत ऊर्ध्वं प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छतः ॥" इति । अत्र धार्येत्यनेन अधार्यत्वे ततः पूर्वमपि देयेति सूचितम् । बहुभिर्नियैर्विवरणे कृते विशेषमाह स एव—"अनेकेष्वपि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै। परागमश्च सर्वेषां लंभेताऽऽद्यवरस्तुताम् ॥ पश्चाद्वरेण यद्दत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः। अथाऽऽगच्छेत्पूर्वदायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्॥" इति । वरो विवाहार्थं उपस्थितः। तेन च यत् शुल्कं दत्तं तदेव लभेतेत्यर्थः । "तत्र वै । पुरागमश्च सर्वेषां लभते तदिमां सुताम् ।" इति पाठान्तरम् । अन्यस्मै दत्तायां कन्यायां पूर्ववरोप्यायाति, तथा अनूढां तां लभते ; ऊढायान्तु स्वदत्तं द्रव्यमेव लभते । न तु कन्यामित्यपि सिद्धम् । अत एव तस्माद्विजानेश्वरीयमूलार्थेप्रतिपादनमात्रमेव युक्तमत एव न स्वपूर्वविरोधः । अत्रापि प्राग्वत्तथा वाच्ये तदुक्तेः—प्राक्तथोक्तेर्वात् । उक्तनिष्कर्षाकथनमेवाजंत्वस्य

---

१. भ ०ान्य० । २. ब गोत्यस्ता० । भ. गात्यदासा० । ३ प. ब. तं वारं । ४.प. ब. दर्थे तस्मैऽन्य० । ५ ब. न यावज्जीवं र० । ६ —९. ९७. । ७. प फ. ब.इदं वाक्यं नास्ति । ८. (?) । ९. प. फ. ब. इदं वाक्यं नास्ति । १०. ब. लभते तद्वर० । ११. ब. र्वव०। १२. (?) । १३. प. ब. नामूलार्थमेव । १४. भ. तानिष्कर्षलात् ।

**समानासमानजातीयानां पुत्राणां विधायकत्वेनिरुक्ता । अधुना मुख्यगौणपुत्राणां 1
दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यन् तेषां स्वरूपं तावदाह—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १२८ ॥
गूढे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतैः स्मृतः।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ १२९ ॥

ननु च ब्राह्मणस्य नियोगप्रतिषेधादनारभ्योऽयं क्षत्रियाद्यर्थं तर्हि भविष्यति । न च ब्राह्मणस्य नियोगप्रतिषेधः । किं तर्हि ब्राह्मण्यादि तेनान्योत्पादितो ब्राह्मणस्य न स्यात् । न तु क्षत्रियादिकार्या ब्राह्मणस्यानुत्पादकत्वम् । अतो विरुद्ध एवायमौरसाभावे कल्पः । लक्षण औरसः पुत्र उच्यते—औरसो धर्मपत्नीज इत्यादि ॥ १२८॥

या वा ब्राह्मणादिविवाहसंस्कृता धर्मपत्नी, तस्यां स्वयमुत्पादितः पुत्र औरसः । तत्समस्त्वयं चर्म क्षेत्रजादिभ्योऽधिकवक्तव्यापनार्थम् । पुत्रिकाश्चरूपं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम् । क्षेत्रजस्तु क्षेत्रे पत्न्यां सगोत्रेणान्येन वा नियोगोत्पादितः ॥ १२८ ॥

नियोगाभावेऽपि गूढे प्रच्छन्न उत्पन्न इत्यादि ॥ १२९ ॥

इमौ तु मातृजातीयौ जनकापरिज्ञानात् विज्ञेयौ ॥ १२९ ॥

बालंभट्टी

"देवराच्च सुतोत्पत्तिः" इति कलिवर्ज्येषु गणनादव्याधारूपभेदः; "उद्घाहितोऽपि सा कन्या न चेत् संप्राप्तमैथुना। पुनः संस्कारमर्हन्ती यथा कन्या तथैव सा॥" इति नारदीयमप्यूह्यम्। "ऊढायाः पुनरूढाः" इति कलिनिषिद्धमेव । न च कलिनिषिद्धत्वादिह युगान्तरीयधर्मत्वेन "जष्टे मृते" इत्यादि पाराशरं प्रतिपादकमस्तिति वाच्यं—"कलावनुष्ठेयान् धर्मानेव वक्ष्यामि" इति प्रतिज्ञाय तद्वैपरीत्यप्रणयनात्; अत एव तु भगवता योगीश्वरेणाऽऽचाराध्याये च संक्षेपेणैव उक्तम् । न तु मनुवद्विस्तृततयेति द्रष्टव्यम् ॥ १२७॥

प्रैवज्ञसङ्गतिमाह-समानेति। तेषां चेत्यर्थः। क्लीप्तः—कल्पना। मुख्याश्च गौणाश्च इत्यादिसमासः। व्यवस्थां—नियमं बहूनां समवधाने एवमेवेत्येवंरूपम्। स्वरूपमिति

---

१. क तैयिपु० । २ वि० तोमतः । ३.(?) । भ. अस्मिन् श्लोके पादत्रयं नास्ति । ४. भ. 'प्रसङ्ग' नास्ति ।

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।
दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३० ॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।
दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे भिन्नः सहोढजः ॥ १३१ ॥
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

एवमेव च—अक्षतायां क्षतायामित्यादि ॥ १३० ॥

मृते भर्तर्यक्षतयोन्यां असंस्कृतायां जातः पौनर्भवः क्षतयोन्यां वा ; यथोक्तम्—"अन्यौरसिवा तस्यैव कुर्युम्भावविधाति" इति । पितृभ्यां पित्रा मात्रा वातदनुज्ञया दत्तो दत्तः; तथा च वसिष्ठः—"न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद् भर्तुः" इति। धर्मेण मातापितृभ्यां दत्तोक्तः ॥ १३० ॥

क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः इत्यादि ॥ १३१ ॥

क्रीतस्तु ताभ्यामधिकृताभ्यां मातापितृभ्यां मौल्येन विक्रीतः क्रेतुः क्रीताख्यः पुत्रः। तुशब्दः दत्तकन्यायानुकर्षणेन मातुरस्वातंत्र्यप्रतिपत्यर्थः ; स्वयं तु मातापितृविहीनत्वे पुत्रस्नेहेनाङ्गीकृतः कृत्रिमः। दत्तात्मा स्वैवं लक्षण एव। स्वयं दत्तः स्वयमेव दत्त आत्मा येन स तथोक्तः । एतेन दत्तकादयः स्मृत्यन्तरानुसारात् सदृशा विज्ञेयाः । सहोढजस्तु गर्भे भिन्नः गर्भस्थे परिमन् मातुरूढ्वाः, स च वोढुः पुत्रो मातृजातीयः प्रत्येतव्यः॥ १३१ ॥ मातापितृभ्यामेव कथं चित् उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु इत्यादि ॥ १३१८ ॥ अपविद्धसंज्ञक इत्यर्थः ॥ १३१८ ॥

१. ग तथा । २. वि० विन्नः । ३.—१५. ५. ।

Cole.: Ch. I, Sec. xi, § 1.

** उरसो जात औरसः पुत्रः। स च धर्मपत्नीजः—सवर्णा धर्मपत्नीवाहोढा 2
धर्मपत्नी—तस्यां जात औरसः पुत्रो मुख्यः। ** तत्समः पुत्रिकासुतः तत्सम औरस- 3

बालंभट्टी

जातावेकवचनं स्वरूपाणीत्यर्थः। क्रमेणेति शेषः। अत एव वक्ष्यति—अनुक्रम्येति। इदमुपलक्षणं लक्ष्याणामपि। औरस इति लक्ष्यं धर्मेति लक्षणम्। आद्यमपि योगरूढम्। तत्र यद्यपि उरसि जात इति योगः साङ्गोपः स्यात, तथाऽपि "अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे।" इति श्रुत्यनुरोधेन फलितार्थमाह—उरसो जात इति। यद्यपि यो धर्मपत्नीजः, स औरस इत्यावृत्तिदयविशेषभावः, तथाऽपि योगार्थेन तस्य ज्ञातत्वात्तेन रूपेणोद्दिश्य रूढ्यर्थविधानमित्याह—स च धर्मपत्नीज इति। यद्यपि सूत्रे नोक्तं तथाऽपि "सवर्णायां संस्कृतायाम्" इति शोधायनमान्नोक्तमाह—सवर्णेति। ननु नाली सूलाक्षरार्थः किं च "स्वक्षेत्रे संस्कृतायाम्" इत्येव मनुविष्णुवसिष्ठदेवलादिभिरुक्तमिति सवर्णेत्युपलक्षणमेवेत्याशयेन सर्वाभिमतमूलार्थमाह—धर्मेति। *[धर्मेत्यनेन यस्य योऽर्थविवक्षाहस्तदनुज्ञानिसर्वः; 2
तेन प्रतिलोमजानां न तत्त्वम्। एतदर्थमेव धर्मपदं मूले। तथा च धर्मपत्नी द्विजानां द्विजैव; शूद्रस्य तु मुख्यपत्न्यभावेऽपि तत्तुल्या परिणीता] तस्यां जात इति,—स्वस्मादिति शेषः। अत एव विष्णुना—"स्वक्षेत्रे संस्कृतायां स्वयमुत्पादितः प्रथमः" इत्युक्तम्। मनुनाऽपि—"स्वक्षेत्रे संस्कृतायां हि स्वयमुत्पादयेत्तु यम्। तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम्॥" इत्युक्तम्। तदर्थमेव धर्मपदम्। तेन प्रतिलोमजानां न तत्त्वम्। तथा च पत्नीत्वं मुख्यमविवक्षितमिति। शूद्राऽपि तादृशी द्विजानाम्। अत एवं तज्जस्यौरसत्वं वक्ष्यते—"शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि" इति भावः।] * अवतरणोक्तमुक्तमुख्यं प्रतिपादयति—औरसः पुत्रो मुख्य इति। तथा च सहज आसुराद्विविवाहोढऽसवर्णा-पुत्रः; अनुलोमेन विवाहितक्षत्रादिस्त्रीषु विजातृष्वपो मूर्द्धावसिक्तोऽम्बष्ठो निषादापर्यायः पारसवश्च; वैश्यादिस्त्रियो राज्ञ उत्पन्नौ माहिष्योग्रौ च; शूद्रायां वैदेह्यादुत्पन्नः करणश्च इति एतेऽप्यौरसाः; एवं अत एव वक्ष्यति—"मूर्धावसिक्तादीनामप्यौरसेष्वेवान्तर्भावात्" इतीति बोध्यम्। अभिमांसं सप्रतीकधारणं व्याचष्टे—तत्सम इति,—इदं लक्ष्यमौभिमं

---

१. क. ख. ज. धर्म्य०। २ प. ब. पि अधिजातस्तै तव योगशास्त्रीयशब्दस्या०। ३. भ. स्यायेवोदे०। ४. ब. जात०। ५. प. फ. ब. सः तथा च। ६.—१५. २.। ७.—९. १६६.। ८. भ. कं तथा च। ९. प. फ. ब स्वौर०। १०. भ. दार्यर्थ०। ११. प. ब. स औरसे०। १२. प. ब. श्यमलक्ष०।

समः। पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः। अत एवौरससमः; यथाऽऽह वासिष्ठः—"अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम्। अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति॥" इति। अथवा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः, सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामल्पत्वात् मात्रवयवानां बाहुल्याच्च; यथाऽऽह वासिष्ठः—"तृतीयः पुत्रिकैव" इतितृतीय-

सुबोधिनी

3 अत एवौरससम इति,—यत *[औरस्याः पुत्रिकायाः सुतः। पुत्रिकासमत्वेन न साक्षादौरसत्वं व्यवहितत्वादिलार्थः।]*नन्वु पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुत इत्यस्मिन् व्याख्याने "तत्समः पुत्रिकासुतः" इत्येतत् विरुद्ध्यते व्यवहितत्वाभावात् तस्या इत्याशङ्क्याऽऽह—सोऽप्यौरससमं इत्यादिना। अयमभिसन्धिः—पित्रवयवानां दुहितरि विरलत्वादवयवबाहुल्याभावेन व्यवहितत्वमिति। तृतीयः पुत्रिकैवेति,—वसिष्ठेन तृतीयत्वेन पुत्रिका परिगणिता; न याज्ञवल्क्येन। ननु ह्यामुष्यायणो बीजिनः किमौरस उत तत्समादिरुक्तस्तम इत्याशङ्क्याऽऽह—

बालंभट्टी

लक्षणम्। एवमग्रे सर्वत्रोभयं बोध्यम्। एतद्व्याख्याने बीजमाह—अत एवेति, —यत औरस्याः पुत्रिकायाः। इदं च दायग्रहणे न पिण्डदाने। इदमपि संविदस्त्वे एव नान्यथेति ध्वनयन्नाह—यथाऽऽहेति। संवित्करणे बीजमाह—अभ्रातृकामिति। "अकृता वा कृता वा" इति मनुरप्यत्र बोध्यः। एतेन द्वितीयसाधकत्वेन तदुक्तिः केषांचित् अपास्ता।

3 *[अयं मातामहस्यैव। तथा संविदा तु बीजिनोऽपि; अत एव यमः—"कुर्याद् मातामहश्चापि नियमाद् पुत्रिकासुतः। उभयोरप्यसम्बद्धः स कुर्याद्दुभयोरपि॥" इति। यथाचाऽऽपस्तम्बः आमुष्यायणः संविदंशे।]" तत्त्वं तु—"अरोगिणीं भ्रातृमतीम्" इत्यत्रोक्तं वसिष्ठानुरोधेन। कर्मधारयस्य ततो लघुत्वाच्चाऽऽह—अथ वेति। ननु अत्र मते तत्सम इति विरुद्धमव्यवहितत्वादत आह—सोऽप्यौरसेति। पित्रवयवानां तस्यामल्पत्वात्तदवयवबाहुल्याभावेन व्यवहितत्वात्तत्वमिति भावः। अत्र सम इत्युक्त्याऽप्यपि कलिवर्ज्यत्वेनेति स्फुटमग्रे। तमेवाऽऽह —यथाऽऽहेति। तद्व्याचष्टे—तृतीयः पुत्र इति। वासिष्ठेन तृतीयत्वेन पुत्रिका परिगणिता; न मूलकृतेति शेषम्। ननु ह्यामुष्यायणः प्रागुक्तबीजिनः किमौरस उत तत्समाद्यन्यतमः

१.—१७. १७. । क. च. ति। अयं०। २.—१७. १५.। । ३. क. ख. ग. घ. ङ. ञ. द्वितीयः। ४. त. व पुत्रः इ०। ५. त. म एवस्यादेत्या०। ६. त. ल्यवचने। ७.—९. प. १३६। ८. आ. ५३.।९ प. विशिष्टादु। १०. प. स्याल्पावादैक्यवचना० ब. स्याल्पत्वात्त०। ११ प. फ. ब. दःतमेवा०।

यः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः । ** द्वयामुष्यायणस्तु जनकार्यौरसादपकृष्टः— अन्यक्षेत्रो- 4
त्पन्नत्वात् ।** "क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ।" इतरेण सापिण्डेन देवरेण 5
बोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥ १२८ ॥

** गूढजः पुनो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहा- 6
रेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यः । ** कानीन- 7

सुबोधिनी

द्वयामुष्यायणस्त्विति—औरसाविशिष्ट औरसम इत्यर्थः।"क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु" इत्यादि-मूलवचनांशं व्याख्यानमुपादत्ते—क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्त्विति ॥१२८ ॥

बालंभट्टी

अत आह—द्वयामुष्येति । औरसादपकृष्ट इति,—*[औरससम इत्यर्थः]* औरसापेक्षि 4
पाठान्तरम् । औरसविशिष्ट इति पाठेऽप्येवम् । तत्र हेतुमाह— अन्येति । एतेन व्यवहितत्वाभावात् कथं तत्त्वमित्यव्यास्तम् । प्राग्वदाह— क्षेत्रज इति । सगोत्रेणेति सवर्णेनेत्यादि;—सर्वत्र । इतरेणेति द्विधा व्याचष्टे—सापिण्डेनेति । मूलस्थ एव वेत्याह—बोत्पन्ने इति,— विधवायामपुत्रायां गुर्वनुज्ञयेति मूलोक्तविधिना नियोगधर्मेणेति शेषः । "यस्या म्रियेत" इत्युक्तेरिति भावः । पुत्रजननासमर्थस्य जीवतोऽपि परपुर्नियोगे तत्क्षेत्रे सवर्णात्तादृशात्क्षेत्रेऽपि बोध्यम् । अतएवात्र साधारणमुक्तम् । तथा च मनुः—" यस्त-ल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा। स्वधर्मेण नियुक्तायां स ज्ञेयः क्षेत्रजः सुतः॥"इति अयं च क्षेत्रिण एव "अनेन विधिना जातः" इत्युक्तेः। बीजिनोऽपि पुत्रेऽछायां तस्यापि— " अपुत्रेण परक्षेत्रे " इति मूलोक्तेः ॥ १२८ ॥

उत्पन्न इति,—औरसेश्रितपुरुषविशेषात् सवर्णादिति भावः॥ तदेवाऽऽह—हीनेत्यादि। सर्वैक्यं वाक्यम् । अत्र तत्रिश्रयभावो न तस्याः,किन्त्वन्येऽऽश्रयाभावेन। एवं तत्रिश्रयसद्भावेन-तया तत्त्वरूपस्य ज्ञातत्वात् । यत्र तु बलाद्गृहीत्रि निशि तमोवृतायां पुरुषान्तरसंभोगात् साऽपि वर्णविशेषं न जानाति, तत्र स गूढजनामप्रमाणकारी ; न प्रोक्तगूढजवत् प्रकाश्य इति मत्रज-पारिजातकृतः ; स त्याज्य एवेत्यन्ये ; अयमपि क्षेत्रिण एव ; तथा च मनुः—" उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गूढे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥ " इति ।

---

१. ग. कर्त्तैव । २. क. च. छ. ०सादिशिष्टः । ३. ख. ग. क. च. छ. व्याख्यं । ४. प. ब. सगोत्रान्यसपिण्डेनेत्यर्थः मूल० । ५.—९. १६७. । ६. आ० ६९. । ७. प. ब. निश्रि० । ८. प. ब. पां तत्रि० । ९.—९. १७०. ।

स्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः । यद्यनूढा सा भवेत्तथा पितृगृह एव संस्थिता; अथोढा तदा बोढुरेव पुत्रः; यथाऽऽह मनुः—"पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना बोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥" इति ॥ १२९ ॥

सुबोधिनि

तथापितृगृह एव संस्थितेति विवाहात् प्राक् पुत्र उत्पन्ने तथा अविवाहितैव पितृवेश्मनि[1] स्थिता सा कन्यका तस्याः पुत्रो मातामहस्येत्यर्थः । अनूढा चेत् कन्यका, तदा कानीनो मातामहसुतः, ऊढा चेद्बोढुरित्युक्तं, तत्रोभयत्र मनुवचनं प्रमाणयति—यथाऽऽह मनुः। पितृवेश्मनीति अस्यार्थः- पितृवेश्मनि कन्यारहोऽभिचारेण यं पुत्रं जनयेत् , तं कन्यासमुद्भवं नाम्ना कानीनं वदेत् ; स बोढुर्भवतीति। अत्र बोढुरित्युपादानात् विवाहिता चेत् तदा बोढुः, न चेन्मातामहस्येति गम्यते ॥ १२९॥

बालंभट्टी

7 पूर्ववदिति — पूर्वो यथा सवर्णजस्तद्वदयमपि सवर्णः सवर्णज इत्यर्थः। *[कन्यकायामिलक्ष्यविवाहितायामित्यत्र नार्थः—तत्रापि पुरुषासंबन्धे तत्प्रयोगादर्शनात्; किन्तु अमन्तवल्संस्कारपूर्वकक्षतयोन्यामित्यर्थः।]*तत्त्वमेव हि तत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र स्पष्टमेव वक्ष्यते च। तद्येतत् त्वनयन् विकल्पमाह —यद्यनूढेति । मध्यमणिन्यायेनाऽऽद्येऽपि अन्वयसूचनार्थं उभयसाधारणं निमित्तान्तरं भेदेनाऽऽह —तथेति,— पार्थक्यम् । तत्रैव संस्थिता चेत्स्यात्। अथोढेति,—तत्रैव स्थिता चेत्स्यात्।तथा च विवाहात्प्रागुपलक्षस्त्र मातामहस्य, तदुत्तरमुत्पन्नस्तत्र बोढुरिति सिद्धम् । अत्रोभयत्र मनुसंमतिमाह — यथाऽऽह मनुरिति। पितृगृहे स्थिता कन्याऽक्षतयोनिः सुता रहोव्यभिचारेण यं पुत्रं जनयेत्, कन्यासमुद्भवं तं तु नाम्ना कानीनं वदेत ; स बोढुर्भवतीत्यर्थः। अत्र बोढुरित्युपादानाद्विवाहिता चेत्तदा बोढुर्नेचेन्मातामहस्येति गम्यते। अत एव वसिष्ठः"कानीनः पञ्चमः"। "या पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेत् स कानीनो मातामहस्य पुत्रो भवति" इति । "अप्रजा दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तत्पजा । पुत्री मातामहस्तेन दद्यान् पिण्डं हरेच्च धनम् ॥" इति च । *[अत्रापि एकस्यैवापुत्रत्वे । तस्यैवम् ; उभयोरपि तत्त्वे उभयोरपीति बोध्यम् ॥ १२९ ॥]*

१.—९. १७२. । २. य. द. नि यदि स्थिता सा कन्या त० । ३. भ. एतदारभ्य 'दृश्यते च' इत्यन्तं नास्ति। ४.—१७. २१, २२, २३ ।

[1] Cole.: Ch. I, Sec. xi, §§ 7.

** पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भ्वां सवर्णोदुत्पन्नः । ** मात्रा 9
भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै दीयते, स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाऽऽह मनुः—

बालंभट्टी

स्वरीत्यैवाऽऽह—पुत्रोऽक्षतायामिति,—पत्न्या अभुक्तायां भुक्तायां वा जीवत्या पत्या त्यक्तायां विधवायां वेत्यर्थः। तथा च विष्णुः—"या तु भर्त्या परित्यक्ता विधवा स्वेच्छयाऽथवा । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ " इति । अयं वीजिन एव—परित्यागेन मरणेन च भर्तुः क्षेत्रे स्वत्वाभावात्; निर्योगस्याभावात्; स्वेच्छाग्रहणात्। नियोगेऽपीवाऽऽह—मात्रेति । अस्याः पत्यसादित्यै दानेऽधिकारः । तच्च द्विविधम्; तद्ाऽऽद्ये आह—भर्त्रनुज्ञायां प्रोषिते इति,—तथैवेत्यर्थः । सक्रियेतेऽनधिकारिणि वेत्यपि बोध्यम् । द्वितीये आह—प्रोषिते वा भर्तरीति,—तथा चात्र स्वातन्त्र्यम् ; तथा च वसिष्ठः—"शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः" इति । मौले पक्षान्तरमाह— पित्रा वेति । अनयोश्चायं विशेषः—उभयोर्जीवने ह्यस्यापि पत्न्यनुमतेव दातृत्वम् ; अत्यन्तापदि तु कथञ्चिदपि तदनुमत्यलाभे स्वातन्त्र्यमपि । यथापि मूले एतावदेवोक्तम् ; तथाऽपि " दद्यात्तम्" इति मन्वनुरोधेन कैमुतिकन्यायेन च लब्धमर्थमाह—उभाभ्यामिति । पुत्रस्य सवर्णत्वे प्रतिग्रहीतुरपि तत्त्वमर्थसिद्धमेवेत्याह—सवर्णायेति । सवर्णां य इति पाठान्तरम् । यस्मै इति,—गोऽश्वन्तत्वेत्यादिना सामर्थ्येन विधिपूर्वकमिति शेषः।सः—प्रतिग्रहीतृसवर्णः।तस्येति—प्रतिग्रहीतुरेवेत्यर्थः। अयमहृद्यामुष्यायणो ह्यामुष्यायणोऽध्ययमस्तीत्यत्र स्पष्टम्।तत्र मानं मनुराह—यथाऽऽहेति । अत्र वाहित्वचनयोः स्वारस्याद्व्याहरेणाऽऽर्षत्वमवलाभः; तथा च भर्तरि प्रोषितादौ तदनुमतेव सृते वाऽऽपदि केवलमातुरधिकारो दाने ; तथा मातरि सत्यामुभ्यादिदोषदुष्टायां वा तदननुमतावः पितृगृहस्थितायां वा तदनुमतेवाऽऽपदि केवलपितुरधिकारः । तत्रान्यथा उभयोरपि स्वैरेवेति बोध्यम्; तथा च वसिष्ठः—"न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णी-

---

१. ? । २. ब. मौल० । ३. १५. १.। ४. प फ. ब. अयमहृद्यामुष्यायणोऽध्य०—१५. १.

"माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं
10 प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः॥" इति।** आपद्ग्रहणादनापदि न देयः । दातुरयं
11 प्रतिषेधः । ** तथा एकपुत्रो न देयः—** "न ह्येवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा"

सुबोधिनी

सदृशं प्रीतिसंयुक्तमिति,—सदृशं सवर्णमित्यर्थः । दातुरयं प्रतिषेध इति, —न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । पूर्वैकं पुत्रीकरणप्रकारं क्रीतकृत्रिमादिव्यतिरिक्तमिति—

बालंभट्टी

यादृङ्नान्यत्र भर्तृदानात्" इति । ऊढाद्दानात् पत्युः पूर्वोक्त एव विषये स्वातन्त्र्यं शिष्यते नतु सर्वदा—उपकमविरोधात् । विशेषणे निषेधे सदृक्मादान इव प्रतिग्रहेऽपि स्त्रिया अधिकारः । होमस्तु न भवति । शौनकोऽपि—"वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।" इति । इदञ्च सधनविधरोभयसाधारणमिति स्पष्टमेव । एतेनात्र च-शब्दः पठितुं युक्तो वा नवेत्यादि मेधातिथ्युक्तमपास्तम् । अङ्गिरिति,—वसिष्ठोक्त-विष्णुपलक्षणम् । सदृशं—प्रतिगृहीतृसवर्णम् । तेन "तस्वं न जातितः, किन्तु कुलानु-रूपैर्गुणैः; तथा च क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते" इति मेधातिथ्युक्तमुपास्तम् । सवर्णसन्देशपठितस्यापि तत्त्वस्यैवौचित्यात् ; सजातीयेऽपीति मूलोक्तेश्च । प्रीतीति,— लोभभयद्वेषादिनिरासार्थम् । इदञ्च देयपुत्रविशेषणम्—"विक्रयक्रैव दानञ्च न देयास्सु-रनिष्कृताः" इत्युक्तेः। दत्रिम इति,—"कृत्रिमोत्तमम्" इति साधुः । आपदीत्यस्य दुर्भि-क्षादावित्यर्थः । यतु तस्य प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्व इत्यर्थः; तथा च सपुत्रत्वे तस्यैव दोषः— "अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिस्सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥" इत्यादिस्मरणादिति, तन्न । तथा सत्त्वेऽपि तदापत्संग्रहणस्यानोपस्थापकाभावात् । तदेतत् ध्वनयन् तल्लक्षणमर्थमाह — अनापदीति । न देय इति,—इति गम्यत इति शेषः । तत एवाऽऽह—दातुरिति,—अनापदीत्यादिः । न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । तथाचे तत्र दाने
11 तस्यैव दोषः ; नान्यस्येति भावः । इत एव सङ्कल्पविशेषमाह—तथेति ।*[न देय इति, -नापि प्रतिग्राह्य इति शेषः । तथाच तथाकरणे उभयोर्दोष इति भावः।]*का चार्ये । *["स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्" इति तच्छेषः।]*शौनकोऽपि—"नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।
11

---

१. ९.—१६८. । २. स. प्रतिबन्ध इ० । ३.—१५. फ. । ४. प. फ. ब. तेन । ५. फ. तदशप० । ६. ? । ७. फ. आप० । ८. ए. 'इति' नास्ति । ९. फ. च तथा करणे ।

ईति वसिष्ठस्मरणात्। ** तथाऽनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः—"ज्येष्ठे न जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः।" ईति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्। ** पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च "पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि चाऽऽवेद्य निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूर- 12 13

बालंभट्टी

बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः॥" इति। अत्र नैकेति निषेधविधिः; ततोऽर्थलब्ध्यौनुवादकमुत्तरार्धम्, न तु सोऽपि विधिः—तथासत्यापद्यपि यथाकथञ्चित्त्वनिर्जोहेण तदर्दाने दोषापत्तेः। प्रयत्नत इत्युक्तथाऽस्याऽऽवश्यकत्वलाभेन नित्यविधित्वे निमित्तफलश्रोरनपेक्षयाऽऽप्यदानेनपेक्षन्वेन तत्राऽपि तदकरणे दोषापत्तेश्च। एवैनैकेत्येवं सिद्धे बहुपुत्रेत्यायुक्तया द्विपुत्रस्य तद्दाने नाधिकार इति लब्धमित्यपास्तम्। उक्तप्रकारेः एकपुत्रस्य तद्दाने वसिष्ठोक्तस्य हेतोः"स हि"इत्यादेस्तत्राभावाच्च।तस्माच्चैकवाक्यतयाऽपि तथैव।अत एव बहुशब्दोऽनेक पर एव। प्रयत्नत इत्यपि वसिष्ठोक्तपरमेवेति बोध्यम्। तदेतत्प्वनयन् विशेषान्तरमाह—तथाऽनेकपुत्रेति,—अन्यथा बहुपुत्रेत्युक्तं स्यात्। तथाच वासिष्ठे एकस्यैवमिष्युपलक्षणम्। मनुराह—ज्येष्ठेन। अस्य यथाश्रुतार्थो न विवक्षितः—अन्यावितोषापत्तेः; अत आह—इति तस्यैवेति,—अनेनेत्यर्थः। मुख्यत्वात्—मुख्यत्वप्रतिपादनात्। तथा च परलोकहानिरेवेति भावः। अत एव स्मृत्यन्तरमपि—"न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात्" इति। अद्रिरित्यनेन सूचितमाह—पुत्रं प्रतीति। निवेशनस्य स्वगृहस्या सन्देहे चोत्पत्ते दूरे श्रद्धमिव स्यात्पयेत। "विज्ञायते ह्येकेन बहून् सतस्रायते"इति तच्छेषः।क्षति सम्भवे बन्धुसन्निकृष्टं भ्रातृपुत्रादिकं तदभावे—अदूरभान्धवम्;-सन्निहितदेशवृत्तिपित्रादिकं ज्ञातकुलशीलम् अन्यमपि।परीक्षितस्यापि कथञ्चित् ब्राह्मण्यादिसन्देहे तु उत्पत्ते यावच्छीघ्रवृत्तिर्दैवात् दूरे स्थापयेत् तेन न व्यवहरेत्। अपुत्रस्य पुत्रकरणावश्यकत्वद्योतनाय श्रुत्याकर्षः। विज्ञायत इति—श्रूयत इत्यर्थः। हि—यतः। एकेन—अवीरसेनाऽपि पुत्रेण। बहून्—पित्रादीन्। ततः—नरकात्। त्रायत इति

१.—१५. ३.। २. म० ९. १०६.। ३. फ. तद्दाने। ४. प. इत्युक्तं तथा च। फ. इत्युक्तं स्यात्तथा च। ५. ब. मुख्यप्र०। ६. फ. पुत्रप्र०। ७. प. फ. चिट्टूरे। ८. ब. पुत्रा०। ९. प. फ. तः चकारश्च०।

14 बान्धवं बन्धुसन्निकृष्ट एव प्रतिग्रह्णीयात्" इति वसिष्ठेनोक्तः । ** अदूरबान्धवसि-
15 त्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । ** एवं क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि योजनीयम्—समानन्यायत्वात् ॥ १३० ॥

16 ** क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत्—तथैकं पुत्रं ज्येष्ठं च वर्जयित्वा आपदि सवर्णं इत्येव । यत्तु मनुनोक्तम्—"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा॥" इति, तदृणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयं; न जात्या—सजातीयेष्वयं प्रोक्त इत्युपसंहारात् ।

सुबोधिनी

एवं क्रीतस्वयंदत्तेति ॥ १३० ॥

नन्वु यदुक्तं "सवर्णं इत्येवं" इति, तदनुपपन्नं — मनुवचनविरोधादित्याशङ्क्य परिहरति —यत्तु मनुनोक्तं क्रीणीयादित्यादिना । तत्र हेतुमाह—सजातीयेष्वयं प्रोक्त इत्युपसंहारादिति,—योगाङ्गवरेणेति शेषः । तथाच न योगाङ्गवरवचने विरोध इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

बालभट्टी

अर्थः । किञ्चिदूरस्थसङ्ग्रहायाऽऽह—अदूरमिति,—अनेनेत्यर्थः । दत्तके उक्तपुत्रीकरणविधिं क्रीतादिष्वप्यतिदिशति—एवं क्रीतेति,—*[आगुक्तं होमभिन्नं सर्वमपि ग्रहणोपादानग्रहीतृविषयकं नियमनम् इत्यर्थः ।]* यथार्थोऽयं दृष्टार्थत्वात् वसिष्ठेन विक्रयत्यागोपादानाद्य । स्वयन्दत्ते तु होमोऽपि—तत्राऽपि प्रतिग्रहसत्त्वात् । एवमपत्रिद्धेऽपि यथासम्भवं योज्यमिति भावः । अतिदेशवचनाभावेऽपि युक्तिरेव नियामिकेत्याह—समानेति ॥ १३० ॥

ताभ्यामिति मूलस्थस्य व्याख्या—मातेति । ननु एवं मात्रा पित्रा वेत्यधिकमत आह —पूर्ववदिति । तथा च तुल्यन्यायत्वात्तयोक्तावपि तल्लाभ इति भावः । अत एवाऽऽह—तथैकमित्यादि । सवर्णं इत्यंशे मनुविरोधं परिहरति—यत्त्विति । मातापित्रोरन्तिकात् सकाशादित्यर्थः । तस्य—केतुरेव । सदृशोऽथवा इति पाठः । शेऽपिवेति पाठान्तरम् । न जात्येति—ब्राह्मणत्वादिनेत्यर्थः । विधेये हेतुमाह — सजेति,— मूलकृतेति शेषः । तथा च तद्विरोधाच्च तथा व्याख्यानं किन्वगत्या तथैवेति भावः । पुनर्सिंहावलेकन्यायेन

१—१५. ६. १. २. क. ग. ज. योज्यम् । ३. क. शेऽथवा । ४.—९. १७१. । ५. ब. द. 'तथा च न' नास्ति । ६. म. दि सर्वमिति तस्य के० ।

** कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः—कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनलेखप्रदर्शनादिप्रैलो- 17
भनैः पुत्रीकृतो मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात् । ** दत्तात्मा तु पुत्रो यो 18
मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्ते उपनतः। ** सहो- 19
ढजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः सै वोढुः पुत्रः ॥ १३१ ॥

बालंभट्टी

प्रतीकं व्याचष्टे—कृत्रिम इति । तथा च मनुः—"सदृशं यं प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥" इति । अयमपि तस्यैव । प्रलोभनैरिति,—तथा च शीङ्लब्धमपि तत्र बोध्यम् । अत्र दत्तात्मेति लक्ष्यनिर्देशः स्वयंदत्त इति लक्षण-मित्याशयेनाऽऽह—दत्तात्मा त्विति । त्यक्त इति,—अकारण इति शेषः । इति—एवं स्वयं-दत्त इत्यस्यार्थः । उपगत इति—प्राप्त इत्यर्थः । अन्ये तु विपरीतो लक्ष्यलक्षणभावः, तथा च तादृक्षस्तवाऽहं पुत्रो भवामीत्येवमात्मानं दत्तवात् पूर्ववत् गृहीतो यः, स स्वयन्दत्त इत्यर्थ इत्याहुः; तथा च मनुः—"मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकार-णात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥" इति । सहोढजे इत्यपि नामा-न्तरं मानवादौ । तत् व्याचष्टे गर्भे चिन्न इति लक्षणं शेषपूरणेन व्याचष्टे—गर्भे स्थित इति । चिन्न इत्यस्य व्याख्या—परीत इति । अन्ये तु गर्भे स्थितो गर्भस्थितः—गर्भिण्यां परिणीतायां स्वीकृतः—गर्भेण सह या ऊढा, पश्चात्तस्यां जात इत्यर्थः, "ऊढायाः" इति हृस्व इत्याहुः । सवर्णात् संभूतत्वं तूभयथाऽपि बोध्यम् ; तथा च मनुः—"या गर्भिणी संक्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती । बोढुस्तं गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥" इति । पुरुषसं-बन्धमात्रात्र कन्यास्वहानिः ; किन्तु मन्त्रवत्संस्कारपूर्वकक्षतयोनित्व एव हि कन्या-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टं "कन्यायाः कनीन च" इति सूत्रे महाभाष्ये । एवञ्च तैस्या अपि विवाहसंभव इति न दोषः । अत एव प्रागुक्तद्विविधकानीनसङ्गतिरिति बोध्यम् ॥ १३१ ॥

---

१. क. प्रयोजनैः । ख. ग. प्रलोभनैर्व। २. ख. दत्तात्मुपगतः। ३. ग. सहोढजः। ४.— ५. १६९। ५.—९. १७७। ६. भ इत्यस्य तया सह य ऊढो विवाहितगर्भस्तस्याज्जात इत्यर्थः; गर्भेस्थितः गर्भिण्यां। ७. अ. ६. ३. ६३. । ८.—९. १७३. । ९. अ० ४. १. ११६. । १० ए. ब. 'तस्या' नास्ति । ११. भ. एतदारभ्य 'परित्यक्त' इत्यन्तं नास्ति ।

20 **अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते, स ग्रहीतुः पुत्रः। सर्वत्र सवर्ण इत्येव ॥ १३१ ॥

21 ** पुत्रं मुख्यापुत्रयुपुत्रानुक्रमेणैषां दायग्रहणे क्रममाह—

पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

22 ** एतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरः उत्तरः पिण्डदः श्राद्धदोऽशहरो धनहरो वेदितव्यः।

पिण्डदोऽशहरश्चैषामित्यादि ॥ १३२ ॥

बालंभट्टी

प्रकान्तत्वादाह—मातेति,—तदन्यतरेण कैश्चिदपि बोध्यम्। उत्सृष्ट इति—परित्यक्त इत्यर्थः। दोषभावेऽपि मूलजातत्वादिना वेद्यादि। य इति,—ज्ञातपित्रादिरित्यर्थः। गृह्यते, — पुत्रत्वेनेत्यादिः। तथा च मनुः—" मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धंस्तु स स्मृतः ॥" इति। कृत्रिमादिशेषमाह—सर्वत्रेति,—कृत्रिमत्वव्यवच्छेदाद्यापविद्धेत्यर्थः ॥१३१॥

एतेषां क्रमोऽपि विवक्षितो न स्वरूपमात्रमिलाषेण सङ्गमिमाह—एषामिति। यद्यपि पिण्डद इत्यप्यस्ति, तथाऽपि प्रकरणादाह—दायेति,—रिक्थेत्यर्थः। तत्कथनं त्वानुषङ्गिकमिति भावः। एषामित्यस्य व्याख्या—पूर्वोक्तेत्यादि। सङ्गत्याऽनुक्रमे विभागैरेव लाभादाह—द्वादशानामिति,—निर्धारणे षष्ठी। पूर्वाभावे इति वीप्सायां सप्तम्यविदित्यभिप्रायेणेत्याह— पूर्वस्येति। परशब्दो नोक्तार्थ इत्याह— उत्तर इति। मौलक्रमेणाऽऽह — पिण्डद इति। तत्त्वमात्रमविवक्षितमित्याह — श्राद्धद इति। एकसङ्ख्याय—धनेति। च: अन्वाचये न तु समुच्चये इति सूचनाय व्याख्याने तस्यागः। यद्यप्यत्र प्रकरणादंशहर इत्येवोचितमिति पिण्डद इत्यस्यवद्यम्; अथ श्राद्धप्रकरणे अनुरूपवाद् प्रकरणान्तरे सङ्गत्यभावाद् अत्रैव पुत्रप्रसङ्गेन तदप्युक्तं साधवादिति चेदेवमपि अन्ते वाच्यमागन्तूनामिति स्यायात्, नाऽऽदाविति तथोक्तयसङ्गतिरेव। तथाऽपि पुत्राणां पिण्डदत्वमावश्यकम्—अदाने प्रत्यवायश्रवणात्। धनहरत्वन्तु आनुषङ्गिकमन्वाचयशिष्टं न तु मुख्यमिति। नापि तेषामंशहरत्वमुक्तं पिण्डदत्वमिति अंशहरत्वप्रयुक्तपिण्डदत्वस्य अन्यत्र क्वचित् समनियतस्यैव शास्त्रीयत्वेऽपि पिण्डदत्वप्रयुक्तांशहरत्वस्य

१—९. १७१। २. प. फ. ब. यात् धनहर०। ३. प. ब. युक्त पिण्डदत्वस्य। ५. स्याशा०।

**औरसपौत्रिकैयसमवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते मैसुरपपादमाह-"पुत्रिकायां 23
कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते। समस्तत्रविभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः॥" इति
**तथा अन्येषामपि पूर्वस्मिन् सत्यप्युत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थांशभागीत्यमुक्तं वसिष्ठेन— 24

सुबोधिनी

औरसपौत्रिकैयसमवाय इति—औरसपुत्रस्य पुत्रिकायाश्च सद्भाव इत्यर्थः। "समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः" इतीति। अस्यार्थः—पुत्रिकायां कृतायां यद्यौरस उत्पन्नः, तदा स्त्रियाः पुत्रिकाया ज्येष्ठता नास्ति "ज्येष्ठस्य विंशं उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।" इत्यभिहितोद्धारादिकं नास्ति; अपि तु सम एव विभाग इति। सम एवेत्युक्त्वा दौरस्यैवैव सकलधनग्रहणं नास्ति। अतः "पूर्वभावे परः परः" इत्यस्थापवादं इत्यर्थः। "पैयौरसपुत्रांशान् पुत्रिकाया अंशभाक्, तथाऽन्येषामपि पुत्राणामंशभाक्त्वमस्तीत्याह— 24
]*तथाऽन्येषामपीत्यादिना। औरसे सति क्षेत्रजादीनामप्यंशभाक्त्वं काश्यपनवचनमपि प्रमा-

बालंभट्टी

तथा न शास्त्रीयत्वमिति अनयोर्मिथो न व्याप्त्यव्यापकभावो नाऽपि सार्वत्रिकं समानजैवात्य-मिति च सूचनार्थं भगवता योगीश्वरेण पिण्डदोऽशहरश्चेत्युक्तम्। अनेनैवाऽऽशयेनावतरणे प्रकरणसङ्गत्यै तथोक्तमप्यत्र व्याख्याने मौलकमेवैव व्याख्यातं व्याख्यास्यते बोध्यम्। एवं सति मन्वादिभिः भ्रातृविरोधपरिहारद्वारा मूलं समर्थयन् तेषां व्यवस्थां दर्शयति— औरसेत्यादि अंशभागीत्यन्तेन। औरसेत्यस्यैवंसतीत्यादिः,—औरसपौत्रिकैययोर्मिथः समवाये इत्यर्थः। आद्यार्थाशयेनेदम्। इदं च पुत्रिकाकरणानन्तरमौरसोत्पत्तावेव संभवतीति बोध्यम्। तदेवाऽऽह—पुत्रिकायामिति। पुत्रिकैव पुत्र इति द्वितीयार्थाशये-नाऽऽह—ज्येष्ठेति। हि—यतः। स्त्रियाः—पुत्रिकायाः। ज्येष्ठता नास्ति—'ज्येष्ठस्य' इत्यनुक्तोद्धारादिकं नास्ति। अतस्तथा यदि भवेत्तदा तत्र सम एवं विभाग इत्यर्थः। अत्र सम एवेत्युक्त्या औरसस्यैव सर्वधनग्रहणाभावेन मूलोक्तापवादत्वं मनोरिति भावः। अप-वादान्तरमाह—तथेति,—यथौरसे सति पुत्रिकाया अंशभाक्त्वं, तथा अन्येषामपि क्षेत्रजा-दीनामित्यर्थः। अन्येषामित्यस्योत्तरेषामित्यन्वयः। अन्यत्वं च पुत्रिकातः। उत्तरेषामिति,-स्पष्टार्थम्। अपिः पुत्रिकासमुच्चये। पूर्वस्मिन् सत्यपीति पाठः। औरसे सत्यपीति तदर्थः।

---

१. क. कौभयेसम० । २. क. अपवादमाह भतृ० । ३.—९. १२४. । ४. क. ख. ग. घ. ङ. ज. स्मिन् पूर्वस्मिन् । ५. भ० म० ९.—११२. । ६. थ. सत्स्य स० । ७. थ. इ. रते सति पुत्रि० । ८. ग. मंशभा० । ९. क. तमनै० ।

"तस्मिंश्चेव्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यात् दत्तकः" इति। दत्तकग्रहणं
25 क्रीतकृत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थम्—पुत्री करणाविशेषात्; "तथा च कात्यायनः—"उत्पन्ने
26 औरसे पुत्रे चतुर्थीशहराः सुताः। सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजानाः॥" इति।
सवर्णा दत्तकक्षेत्रजादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थीशहराः। असवर्णाः कानीनमूढोत्पन्नसहो-
ढजपौनर्भवास्ते त्वौरसे सति न चतुर्थीशहराः, किंतु ग्रासाच्छादनभाजनाः।

सुबोधिनि

णयति—कात्यायन इत्यादिना। क्षेत्रजदत्तकादय इति,—आदिशब्दाद् क्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तापविद्धा गृह्यन्ते। असवर्णाः कानीनेति,—असवर्णा अप्रशस्ता इत्यर्थः। दत्तकादीना-

बालंभट्टी

अयमपिविरोधेन पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सत्यपीत्यपपाठः—वक्ष्यमाणतत्तदन्नभाग। तस्मिन्—दत्तक-ग्रहेण अभिमते सत्सप्तमी। चेत्—यदि। तदेविशेषः। नन्विदं दत्तकमात्रविषयकमिति कथम-त्रैषामित्याशुफिरस आह—दत्तकेति। आदिना स्वयंदत्तपरिग्रहः। ननु तदविशेषेऽपि तत्र यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु; अतः क्षेत्रजार्थेऽपि मानं सूचयन्नाह—तथा चेति। अत्र सुरा इति सामान्यवचनान्नेनोक्तेस्तथा लाभ इति भावः। सवर्णा इति पूर्वान्वयीत्याह—सवर्णा इति। आदिना क्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तापविद्धाः। असौरसे इति—तस्मिन्नुत्पन्ने सतीत्यर्थः। पूर्वस्मिन्नपि क्षेत्रजादीनां सवर्णोदुत्पन्नत्वं स्वतः सवर्णत्वं चास्ति; कानीनादीनां तु तदुत्पन्नत्वेऽपि स्वतस्तत्स्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—असवर्णा इति, —अप्रशस्ता इत्यर्थः। सहोढसहोढजौ पर्यायौ—तथा मनुमूलोक्तेः। तुसूचितमाह—न चेति,—अनेनैवं सूचिते—यत्र शाब्द आर्थो वा अंशनिरेधः, तत्रैव ग्रासादि नान्यत्रेति; स्फुटीभविष्यति चेदु-भये।कोऽस्तीति,—तत्रोः पाठाभूता इत्यर्थः।भागिन इत्युभयत्र पाठान्तरम्; अत एव मनुः—"सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा।ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददन्नरेत्॥" इति। न्याय्यं—तस्य यावदुपयुक्तं धनमुरूपं च। अत्यन्तं—यावज्जीवम्। नन्वेतावता औरसे सति क्षेत्रजादीनां तुर्यांशभागित्वं कानीनादीनां ग्रासादिभागित्वमिति लब्धं; तथा सति क्षेत्रजार्थंशे कानीनार्थंशो च मूलापवादत्वं सिद्धं यद्यपि, तथाऽपि कात्तीयस्य विष्णु विरोधः कानीनार्थंशे, — तेन तेषां सामान्येनांशभागित्वाभावस्योक्तत्वात्; कात्तीयेन

१.— १५. ९.। २. प. ब. एतदारभ्य 'चेत्' इत्यंतं नास्ति। ३. प. ब. यपि क्षे०। ४.—९. २०२.।

** यदपि विष्णुवचनम्–"अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः।पौनर्भवश्च नैवैते 27
पिण्डरिक्थांशभागिनः॥"इति, तदप्यौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरमेव; औरसाद्यभावे
तु कानीनादीनामपि सकलपित्र्यधनग्रहणमस्त्येव–"पूर्वाभावे परः परः"इति वचनात्। 28
** यदपि मनुवचनम्—"एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः। शेषाणामानृ-
शंस्यार्थं प्रदद्याद्तुं प्रजीवनम्॥ " इति, तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे
च वेदितव्यम्। ** तत्र क्षेत्रजस्य विशेषो दर्शितस्तेनैव–"षड्वं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रद- 29

एतेषां क्रमोपदिष्टानामौरसादीनां पुत्राणां पूर्वाभावे परः पित्र्यद्रः अंशहरश्च प्रत्येतव्यः पूर्वसद्भावे तु परस्यांऽनृशंस्यार्थं वृत्तिमात्रकल्पनम्। तथा च स्वायंभुवम्—"एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्याद्तु प्रजीवनम्॥" इति। औरसवचनं सर्वक्षेत्रजानुपलक्षणार्थम्, य एवैकः पूर्ववाद्रिक्थभाक् स एव कृत्स्नपित्र्यधनं गृह्णीयात्। इतरेषामानृशंस्यार्थं प्रजीवनमात्रं कुर्यादित्यर्थः। यत्तु क्षेत्रजस्य सत्यौरसे विभागविशेषमानं

सुबोधिनी

औरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च चतुर्थांशभाक्त्वं नास्ति, किन्तु ग्रासमात्रं दातव्यमित्युक्तम्। अधुना क्षेत्रजस्यौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च विशेषोऽस्तीत्याह— तत्र क्षेत्रजस्येति।

बालंभट्टी

विशेषस्योक्तत्वादित्याशङ्क्य हृदि निधाय विशेषं परिहरति—यदपीति। परमेवेति,—कानीनैकजन्मवतैवेति भावः। अत एव मूलस्यापि न विष्णुना विरोध इत्याह—औरसेति। आदिना गूढोत्पन्नग्रहणम्। नन्वेवमपि वासिष्ठादेर्मनुविरोधस्तेन दत्तकादीनामपि तदभागित्वस्योक्तवादतस्तं परिहरति—यदपीति। एक एव—मुख्य एव हेतुगर्भविशेषणमिदम्। वसुनः—धनस्य। अत एवाऽऽह—शेषाणामिति,—दत्तकादीनामित्यर्थः। शेषे षष्ठी। एवमग्रेऽपि। न नृशंसो घातुकोऽनृशंसस्तद्भावः आनृशंस्यम् अघातुकार्थं पायाजनकत्वम्। अदद्त् पापमाप्नोति तदर्थमित्यर्थः। पुत्रिकायास्तेनैव विशेषस्योक्तत्वात् क्षेत्रजस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—दत्तकेति। तथा च कानीनादिक्षेत्रेषामपि तत्वे सति ग्रासादिभागित्वमेव न तुर्यांशभागित्वमिति वासिष्ठादेरपवादो मनुस्मृतेरिति भावः। वक्ष्यमाणमेवाऽऽह—तत्रेति,—शेषाणां मध्ये इत्यर्थः। विशेष इति,—कारीषतो विशेषः, शेषाणामिति मनुतो विशेषो निर्गुणत्वप्रतिकूलत्वयोरन्यतरविशेषश्चेत्यर्थः। एवं च क्षेत्रजस्यौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे चाविशेषः पूर्ववन्नास्तीति भावः। तेनैव—मनुनैव।

---

१. P. २. क. सुपमी० । ३.—५. १६३ । ४. क. घो नास्ती०(?) । ५. क. त्वाभाऽऽह ।

Cole., Ch. I, Sec. xi, §§ 27—29.

वाप्यैतृकाद्धनात्।औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा॥''इति।प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्व-
30 समुच्चये षष्ठमंशम्, एकतरसद्भावे पञ्चममिति विवेक्तव्यम्। ** यदपि मनुना पुत्राणां

सुबोधिनी

प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चय इति,—उभयसद्भाव इत्यर्थः। ''दायदा बान्धवाश्च षट्''इति ''षडदायादबान्धवाः'' इति च द्वयोर्वचनयोः स्वामिपुत्रौरसपिण्डसमानोदकानां सन्निहितरिक्थ-हरान्तराभावे पूर्वेषां रिक्थहरत्वमुत्तरेषां तु तत्राप्यस्तीत्येवमर्थो दर्शितः। तत्र हेतुमाह—

बालंभट्टी

दायं धनम्। पञ्चममित्यादि पक्षान्तरम्।दत्तकादिवदुक्तपूर्ववाक्येन जीवनमात्रे प्राप्ते भागविक-ल्पोऽयं स चान्यथाऽनुपपन्न इत्यवश्यं कल्प्यमाह—प्रतीति,—इदमपीत्यादिः। समुच्चये तयोः सद्भावे। एवं चैकवाक्यीयविकल्पोपपत्तये भावश्यकत्वकल्पैव पूर्वमनुवाक्यस्याप्युप-पत्तिरिति न तस्य तद्विरोध इति भावः। एवं च क्षेत्रजस्य उभयसत्त्वे षष्ठांशः, एकतर-सत्त्वे पञ्चमांशस्तत्राभावे कानीयचतुर्थांशभोगित्वं; कानीनादीनां तु तत्र सति ग्रासादि-भागित्वमेव, न चतुर्थांशभागित्वं; पुत्रिकायास्तु तत सति समभागः। यत्तु गौतमीये—''पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः'' ''कानीनसहोढपौनर्भवपु-त्रिकापुत्रस्वयंदत्तकान्ता गोत्रभाजः''ेप तुर्यांशभागिनः''इति।तत्र गुणवद्गुणदित्युक्तरीत्या ववर्गोक्ताः क्रमेण तद्धराः। द्वितीयवर्गमध्ये आद्यत्रयाणां तुर्यांशभागित्वोक्तिरौरसाभावे पुत्रिकादिसत्त्वे च ज्ञेया; अन्यथोक्तस्मृतिविरोधो दुष्परिहर एव। पुत्रिकापुत्रस्य विषयो व्याख्यानेन वक्ष्यते। स्वयन्दत्तकीतयोस्तस्यं तु औरसे सति वक्तरीत्या वासिद्धान्तेकवाक्यतयैव। एवं गूढोत्पन्नस्य रिक्थभाक्त्वोक्तिरपि औरसाद्यभावे ज्ञेयैव न कश्चित् विरोधः। एवं मात्रवे मेधातिथिसंमतरिक्थांशोऽपि औरसे सति कानीनादिवत् दत्तकादावपि दोषदुरसत्त्वे तद-न्यतरसत्त्वे च ज्ञेयः;रिक्थांशेति पाठे तु न कश्चिद्दोष एवेति। कल्प्यम् इति—एतच्चिन्त-विषयकं मूलवाक्यमिति सिद्धमिति बोध्यम्। मूलस्थ वासिद्धादेश्च मनुवचनान्तरविरोधं परिहरति,—यदपीति। पुत्राणां इति,—''पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वार्थभुवो मनुः।

१.—९ १६४. २. क. ङ्गांशे। ३. त. मृत्रांशे। ४. दृ. समपिण्डसमा० । ५. म शः औरसे सत्यपि दत्तकादीनान्तु तत्र सत्यपि उभयसमुच्चयेऽन्यतरसत्त्वे च ग्रासादिभागमन्यथा भागलाभायुक्तमेवतुर्यांशभागित्वम्। ६.—२८. २३, ३२. ३४। ७. प. ब णवदि०।

षट्कद्वयमुपन्यस्य पूर्वषट्कस्य दायादबान्धवत्वमुक्तम् उत्तरषट्कस्यादायादबान्धवत्वमुक्तम्—" औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥" इति, ** तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदका- 31

बर्भालट्टी

तेषां षड्वन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः॥" इत्युपक्रम्येत्यादिः। द्वयमिति—श्लोकद्वयेनेति भावः। दायादेति,-दायहरत्वं गोत्रहरत्वं चेत्यर्थः। तदेवाऽऽह—औरस इति। शौद्रश्चेति,-"यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम्। स पारयत्रेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः॥" इति। अग्रे तेनैवौरसादिषुद्वादशान्प्रतिपाद्य अन्त्येक्षिप्तेऽध्यम्—पारयम्"पिण्डदानादिना प्रीणयन्नपि शवस्तुल्यः शूद्रपकारकः,असंपूर्णोपकारकत्वात् कामादिति स्वनुवादः"कामतस्तुप्रवृत्तानाम्" इत्यस्य।मूर्द्धावसिक्तादीनान्तु संपूर्णोपकारकत्वेनौरसमित्यत एव शौद्रमात्रस्य द्वादशस्थले मनुना पृथक् गणनं कृतं, तस्य फलमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति। उक्तिका तु एतत्प्रकरणात्पूर्वंपृथगेवोक्ता मनुनेति स त्रयोदशः पुत्रः। अत एव "पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः॥" इत्यत्र तस्य नैर्ग्रहणम्; अत एव औरसः क्षेत्रजश्चैव" इत्यादिना तानुक्त्वा "एतेषरिक्थिनौ" "एकएवौरसः" "षष्ठं तु क्षेत्रजस्य" इत्युक्तः "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ। दशापरे तु क्रमशो गोरिक्थांशभागिनः॥" इत्युक्तः "स्वक्षेत्रेऽसंस्कृतायाम्" इत्यादिना "पारशवस्मृतः" इत्यन्तेन द्वादशस्वरूपमुक्तम्। तदपि "क्षेत्रजादींद् सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीन् प्राहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥" इत्यत्र एत एव शौद्रान्ता मन्वभिमता इति स्पष्टमेव। औरसक्षेत्रजावेति "षष्ठन्तु" इति पूर्वस्यानुवादो न विध्यन्तरं—क्षेत्रजस्यौरससाम्यभावात् गोऽशभागिनो रिक्थांशभागिनश्च रिक्थांशः जीवनमात्रम् मुख्याभावे हि प्रतिनिधिरत औरसत्वे तेन कार्यः क्रियालोपाद्धेतोः क्रियाया अपत्वमुपादायितत्वमित्यस्य विपरीतोपो मा भूदिति नियोऽयं विधिः। स यथाकथंचित गृह्यस्वेन सम्पाद्यः। तत्र मुख्यं औरसत्वं दर्शयत्रावेते कल्प्या इति मेधातिथिः। आदायादेति—इन्द्रोत्तरनन्यसास इति शङ्काशयः। तदपीत्यस्य व्याख्येयमित्यत्रान्वयः। स्वेति,—पूर्वोक्तपुत्रेत्यर्थः।सपिण्डाश्च समानोदकाश्चेति

---

१ —९. १५९, ६० । २ —९. १५८. । ३. म० ९.—१७८. । ४. म० ३. १२.। ५. प. ब. (न) नास्ति । ६.—९. १६२—१६६. । ७.—९. १७८. । ८.—९. १८०. । ९. प. ब. व्यकल्प्य औ० ।

नां सन्निहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थहरत्वम्, उत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति।
32 ** बान्धवत्वं पुनः समानगोत्रेण सपिण्डत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम्। "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्त्रिमः सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा॥"

षष्ठं तु क्षेत्रजस्याप्यदत्ताद् दैतृकधनात्। "औरसो विभजेद्दायं पितुर्यद्वाप्यमेव वा।" इति। पुनश्चोक्तम् "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृवित्तस्य भागिनौ। दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थावभा-

---

सुबोधिनी

"गोत्ररिक्थे जनयितुः" इत्यादिना। अस्यार्थः—दत्तकः पुत्रो जनयितुः निषेक्तुर्जनकस्य गोत्रं धनं च न कदाचित् प्राप्नुयात्; अपि तु यस्मै दत्तस्तस्य गोत्रं धनं च स दत्तकः प्राप्नोति। तथा पिण्डः पिण्डदानमपि गोत्ररिक्थानुगः यत्सम्बन्धिनी गोत्ररिक्थे भवतः, तस्मा एव स पिण्डो देयः। यस्माद् कारणात् स्वधा स्वधासाधनकं पिण्डश्राद्धादिकं ददतो दातुः सकाशाद्व्यपैति निवर्तत इति। पुत्रच्च दातुः पुत्रान्तरसद्भावे वेदितव्यम्। अभावे तत्सार्वत्रिक

बालंभट्टी

द्वन्द्वः तदिति—स्वपितुः सपिण्डसमानोदकान्यतरदित्यर्थः। च स्वयैः तत्—तद्रिक्थहरत्वम्। एवं दायादिशब्दस्यार्थमुक्त्वा बान्धवशब्दस्य तमाह—बान्धवेति। पुनरुक्तवेत्यस्यातिप्रसक्तत्वादाह—सपिण्डत्वेन चेति। बान्धवस्वरूपमाह—उदकेति। एवं चादायादवान्धवा इत्यत्र नञ्समासं कृत्वा द्वन्द्वः कार्यो न तु प्राग्वत् इति भावः। एतेन प्राग्वत्क्रमेणेत्यादिव्याख्यानमपास्तम्। एवं च वचनद्वयव्याख्यानहेतुं तदुक्तिरूपमेवाऽऽह—गोत्रेति। दत्रिमः—दत्तकः। सुतः पुत्रः। जनयितुः—निषेक्तुर्जनकस्य। गोत्ररिक्थे—गोत्रधनो न भजेत्—न प्राप्नुयात्। जनयितुरिति पद्धतिगते मेधातिथिः। तथा च तन्मरणनिमित्ताशौचादिकमपि न प्राप्नोति—विवाहं विना तत्र तद्दोषस्यापि परिहार्यत्वात्। अनेनान्यगोत्रस्यापि पुत्रीकरणमनुज्ञातं भवति; अपि तु यस्मै दत्तस्तस्य गोत्रं धनमाशौचादिकं च दत्तकः प्राप्नोति तथा यतो "गोत्ररिक्थानुगः स गोत्रेण" इति "यो रिक्थहरः" इति च स्मृतेः। पिण्डः—तद्दानं श्राद्धमिति यावत्। गोत्ररिक्थेऽनुगच्छति सः। यदीयं गोत्ररिक्थं गृह्णाते, तस्मै एव पिण्डोदकदानाद्यौर्ध्वदैहिकक्रिया अतो ददतः तद्दातुः जनकस्य दत्तपुत्रकर्तृका स्वधा—श्राद्धम्। व्यपैति—अर्थात्ततो निवर्तते। दत्तकस्य जनकश्राद्धे नाधिकारस्तस्य तेन तत्कर्तव्यमित्यत

---

१. थ. द्व. रादिश० । २. प. भ. दायादिश० ।

Cole.: Ch. I, Sec. xi, §§ 31—32.

इत्यत्र दत्रिमग्रहणस्य पुत्रप्रतीतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् ।

सुबोधिनी

पिण्डदो रिक्थहरश्चेति । एतदुक्तं भवति—अत्र दत्रिमग्रहणं प्रतिनिधिपुत्रोपलक्षणार्थम् । तथा च दत्रिमादिपुत्राणामनेन वचनेन रिक्थहरत्वप्रतीतेः पूर्वपक्षोत्करीत्या च रिक्थहरत्वाभा-

बालंभट्टी

श्रावणं ददतः इति पञ्चमी व्यपदीत्यन्वय इति वा। वस्तुतः पिण्डशब्दः सापिण्ड्यपरः। श्राद्धपरत्वे ददतः स्वधेत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः। अत एव शिष्टः प्रतिग्रहीतृगोत्रेणैव तस्य-सर्वक्रियानुष्ठानं कुर्वीत; प्रतिग्रहीतृसपिण्डा एव च तन्मरणादौ दशाहाशौचसूतकिनः। गृहीतृकुले एव तत्सपिण्डीकरणाद्याचरन्ति । अत एवास्माद्वैः वचनाद्दत्तकस्य जनकदायि-पिण्डदानिवृत्तिरित्यभिसुकैर्व्याख्यातमिति बोध्यम् । एतच्च दातुः पुत्रान्तरादिसद्भावे; दानोत्तरं तदभावे तु तस्याऽप्यसावेव रिक्थश्राद्धाद्यधिकारी—"अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदश्च न धर्मतः॥" इति न्यायसाम्यात्। "दत्तः पुत्रः पितुः कुर्यात् जनकस्य मृतेऽहनि। गयायां च ततोऽन्यत्र अपुत्रान्तरसन्निधौ॥" इति ज्ञातातपस्मरणाच्चाद्यमपि दानानन्तरं जनकस्यापुत्रत्वे—दानकाले त्वेकस्य दानानिषेधात् । एतमेव द्वयमुप्यायण दत्तकस्याऽप्युभयोपकारकत्वं बोध्यम्। अत एव "दत्रिमः क्वचित्" इति पाठेन सङ्केतवाक्यतोऽपि। अस्य सापिण्ड्यं परिवेत्तृसदृशगोत्रभावश्चान्यत्र स्पष्टः । एष एव न्यायः प्राग्वत् पुत्रीकरणादि-शेषात् क्रीतिमादीनामपि बोध्यः; तदाह—इत्यत्र दत्रिमेति,—औरसपुत्रप्रतिनिधित्वेन दत्तकत्रि-मादेरप्युपलक्षणार्थत्वादित्यर्थः। तथा च दत्तकादीनां ततः पित्रादिरिक्थहरत्वप्रतीतेः पूर्वपक्षो-करीत्या च तद्भावप्रतीतेर्मिथो विरोधादप्रमाण्यापत्तिरिति वचनानर्थक्यमित्येवैकेव व्यवस्था ज्याय सी। अत एवोक्तद्वादशपुत्रानुक्रमे देवलेनोक्तम्–"एते द्वादश पुत्रास्तु कन्यार्थं मुदाहृताः। आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा राहच्छिकास्तथा ॥ एषां षड् बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षड् विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्याद्विधिस्मृतः॥ सर्वे ह्यौरससत्त्वेते पुत्रा दायहराः स्मृताः॥ औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न तिष्ठति ॥ सेषां सवर्णा ये पुत्राश्चैते तृतीयांशभागिनः । हीनास्तस्यु-पजीवेयुर्नाच्छादनसुतास्तु॥" इतीति भावः। ननु तदविशेषेऽपि दत्रिमग्रहणं नोपलक्षणम् इति पूर्वोक्तमनुवाक्यद्वयं पितृधनविषयकमेवाऽस्तां—तावतोऽपि मन्वोर्मिथो विरोधाभावात्; स्थूलकृता पितृधनस्थले उक्तावेऽपि मनुनाऽन्यत्रोक्तत्वात्; एवं च पूर्वपक्षोक्तमेव दृढं सम्पन्नम्

१. म० ९.—१४२। २. त. क्रियुक्तेरप० (?) । ३. व्यव० १२७। ४. भ. 'कादीनां' आरभ्य 'विरोधात्' इत्यन्तं नास्ति । ५. फ. अन्यत्र तदोक्त० । ब. अन्यत्रोक्तत्वात्तदुक्त० । भ. अन्यत तत्रानुक्त० ।

33 *-पितृधनहारित्वं तु पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषामविशिष्टम्
—"न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः।" इत्यौरसस्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां रिक्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वात्; औरसस्य तु "एकदायौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः।" इत्येनैव रिक्थभाक्त्वस्योक्तत्वात्; दायादशब्दस्य

सुबोधिनी

उक्तरीतेः परस्परविरोधादप्रामाण्यं प्रसज्येत। ततो वचनानामेवंप्रकारमवादस्मदुक्तमेव व्याख्येयमित्याह। ननु षट्कट्वचनमध्ये पूर्वषट्कस्यैव स्वसपिण्डादिरिक्थहरत्वमस्तु, साभ्युदयषट्कस्य, पितृधने तु कथमित्यत आह— पितृधनहारित्वं त्विति। तत्र हेतुमाह— न भ्रातर इति। ननु "पुत्रा रिक्थहराः" इति पुत्राणां पितृधनभाक्त्वं प्रतीयते; ते पुत्रा औरसा एव न तु तद्भिन्नास्तिस्रः इत्यत आह—औरसस्य तु एक एवौरसः इति। वचनद्वयस्याप्येकार्थत्वे पौनरुक्त्यमित्यर्थः। दायादशब्दस्वरूपपर्यालोचनयापि "दायादा बान्धवा बान्धवाः षट्" "षडदायादबान्धवाः" इत्यत्र पितृधन (प?) (ह) रत्वं चास्तीत्याह— दायादशब्दस्येति। ननु याज्ञवल्क्येन "औरसो धर्मपत्नीजः" इत्यादिना द्वादशविधपुत्राः प्रदर्शिताः;

बालंभट्टी

अतो मनुवचनादेव तथा प्रतिपादयितुमाह-पितृधनेति। सर्वेषामविशिष्टानां तदुक्तमेवात्र हेतुमाह —न भ्रातर इति। "श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति। बहवश्चेत् सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः॥" इत्यस्य पूर्वश्लोकः। इति हत्यस्य। पुत्रा इति सामान्यवचनभाग्यमाह— सर्वेषामिति। नन्वौरसबहुत्वापेक्षमेव बहुत्वमिति औरसा एव पुत्रा न ते प्रतिनिधिभूताः; किंच "न भ्रातरः" इत्यत्रस्थस्य पुत्रा इत्यस्य पित्र्यादिसाहचर्यान्मुख्यौरसपुत्रपरत्वमेवेति तद्विषयकमेव पुत्रपदोक्त्या पितृधनविषयकं तदस्तु; अत आह—औरसस्य इति। वचनद्वयस्याप्येकार्थत्वे पौनरुक्त्यापत्तिरिति भावः। ननु द्विबंहुभिश्चित्र न्यायेन बाहुर्थ्य पुनस्तदनुवादक मेव तदास्तामत आह—दायादेति। तथा च दायादशब्दस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि पितृधनपरत्वं तस्य नास्तीति भावः। किंच साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वेन मुख्यत्वात् पितृव्यादेरपि गौणमुख्यसाधारणत्वेन साहचर्यस्य दुर्बलत्वात्। अपि च "श्रेयसः" इति अत्र पाठेन गौणपुत्रविषयत्वात् श्रेयस इत्यनेनापि तथ्रतिपादनाच्च। "ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण" इत्यादिना "पुत्रशतं प्रवेत्" इत्यन्तेन ततः प्राक्तनवचनकदंबेन पितृधनविषये औरसेतरभागकथनपूर्वं तद्भागविधेस्तस्य प्रतिपादितत्वाच्च तस्मादौरस इत्यादि तत्परमेवेति व्यवस्थापनं मनुसंमतं यु-

१. म० ९.—१८५.। २ म० ९.—१६ । ३. थ द. नास्ति० (?) ४. व्यव० १२७. । ५. म० ९ —१८४.। ६. म० ९.—१४९. । ७. म० ९. १५७. । ८. प. फ. ब. स्वरयेवम्०

Cole.: Ch. I, Sec. xi, § 33.

"दायादानपि दापयेत्" इत्यादौ

सुबोधिनि

" पूर्वाभावे परः परः" इति रिक्थग्रहणक्रमोऽयं दर्शितो वाक्यशेषे ; स्मृत्यन्तरेष्वन्यथा दर्शितः; तथाहि—आपस्तम्बधर्मविवृतौ स्मृत्यन्तरसंग्रहः—" औरसः पुत्रिका बीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः। पौनर्भवश्च कानीनः सहोढो गूढसम्भवः ॥ दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः। यत्रक्वचोत्पादितश्च स्वपुत्रा दश पञ्च च ॥ " इति । अत्र सद्भावव्ययः क्रमव्ययश्च । संख्याव्ययश्च सुपिरिहरः । पुत्रिकापुत्रिकासुतौ द्वावप्येकैकोक्तिः । तथा बीजक्षेत्रजौ । यत्रक्वचनोपादितोऽप्येवमन्यतम इति वयाणामन्तर्भावे द्वादशैवेति । तथाऽपि क्रमव्ययस्तदवस्थ एव । मानवे तु — " औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ । दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ " इति पुत्रिकाक्रमप्राप्तरसलमत्वेन औरस एवान्तर्भावविवक्षा हतरे दश पुत्रा दर्शिताः—"स्वे क्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादितश्च यः। तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ यस्त्वप्रजसभीतस्य क्लीबस्य पतितस्य च । स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ माता-पिता च दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥ सदृशं तु प्रकुर्याणं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥ उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स्वगृहे गूढमुत्पन्नो यस्य स्यात् तस्य तत्सुतः ॥ " न च ज्ञायेत कस्य सः इति — हीनाधिकपुरुषजातसमन्तरेण सवर्णजत्वनिश्चये कस्य पुरुषस्येति पुरुषविशेषो न च ज्ञायते इत्यर्थः । यस्य स्यात् तस्य तत्सुत इति—यस्य तत्सुतः स्यात् तस्य तत्सुत इत्यर्थः । तत्सुतशब्देन द्वारा लक्ष्यन्ते यथा गुरुवचना इति "तत्सुतं शब्याद्वारेषु " इत्यत्रैः। " मातापितृन्यासृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं परिगृह्णीयादापविद्धः स उच्यते ॥ पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं

बालंभट्टी

क्रमेवेति न मूलादिवचनानां प्रयुक्तानां मिथो विरोध इतीति दिक्। नन्वेवमपि मूलोक्तः सलङ्क्षयः क्रमोऽयुक्त एव—स्मृत्यन्तरेष्वन्यथाक्रमस्य सलङ्क्षयस्य प्रतिपादितत्वेन तद्विरोधात्। एवमुत्तरवर्गद्वयप्रतिपादकमनुरपि स्मृत्यन्तरविरुद्धः। तथाहि। तत्र तावदापस्तम्बधर्मसूत्रविवृतौ स्मृत्यन्तरसंग्रहः—'औरसः पुत्रिका बीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः। पौनर्भवश्च कानीनः सहोढो गूढसंभवः। दत्तः क्रीतः स्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः। यत्रक्वचोत्पादितश्च स्वपुत्रा दश

---

१. ब. 'परः' आरभ्य 'सङ्ग्रहः' इत्यन्तं नास्ति । २. ब. काको (?) । ३. द. काको० । ४. त. काया औ० । ५. त. अप्रजस्य । ६.—९. १६५—७०. । ७. तृ० ना० २८७. ।

बालंभट्टी

पत्र ॥" इति। अत्र संख्यान्वयस्य क्रमव्ययत्वम्। तत्राऽऽद्यः सुपरिहरः, यद्यपि पुत्रिकापुत्रिकासुतौ द्वावप्येका कोटिः, तथा बीजक्षेत्रजौ, यत्र क्वचनोत्पादितोऽप्येषामेवान्यतम इति त्रयाणामभ्यन्तर्भावे द्वादशत्वस्यैव सम्पत्तेस्तथाऽपि क्रमव्ययत्वस्तदवस्थ एव। मानवे तु "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ। दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः॥" इत्यादा पुत्रिकाया औरससमत्वेनौरस एवान्तर्भावितत्वात्, तस्याः पूर्वं स्वात्मन्येवोक्तत्वात्, क्षित्रावेत्रान्न विवक्षिताविलाशब्देन च ताभ्यत्वा इतरे दशेत्युक्त्वा तथैव क्रमेणोक्तानि लक्षणानि; तथाहि- "क्षेत्रेऽो संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादितश्च यः। तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथममकल्पिकम्॥ यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा। स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः॥ माता पिता वा दशतां ह्यमद्भिः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः॥ सदृशं तु प्रकुर्यादं गुणदोषविचक्षणं। पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः॥ उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गूढो गूढजः पुत्रः स त्यक्तश्च तथोज्झितः॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते॥ पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्॥ या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती। वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते॥ क्रीणीयात्तस्करत्वार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽथ वा॥ या तु पत्या परित्यक्ता विधवा वा यथेच्छया। उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते॥ मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्। आत्मानं समर्पयेद्यस्मै स्वयं-दत्तस्तु स स्मृतः॥ यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम्। स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पाराशवः स्मृतः॥" इति। तल्पं—दारः; यथा गुरुतल्पग इति। "तल्पं शय्यादरेषु" इत्यमरः। व्याधितस्य—अप्रतीकारराजयक्ष्मादिरोगाक्रान्तस्य स्वधर्मेण—प्रागुक्तेन। सदृशं—सवर्णम्; गुणदोषविचक्षणं—शौचं अत एव पुत्रा गुणैर्युक्तम्। न च लौकिकेति-हीनाधिकगुणवत्त्वमन्तरेण सवर्णजत्वनिश्चये अस्य पुरुषस्य अयमित्थंत्व न ज्ञायते वेलर्थः। मातृबहुगामित्वेति द्वयम्। यस्येति,—यस्य तल्पजः स्यात्तस्य स इत्यर्थः। मातापितृभ्यामिति—बहुपुत्रतया भरणासामर्थ्येन केनचिद्धेतुना वेत्यर्थः। पुत्रं तदुचितं परिग्रहो न तज्जीवितेश्वरा। येति

१.—५, १६५। २. प. विद्या०। ३.—१६६—७८। ४. तृ० ना० २८७। ५. प. फ. ब. ज्ञायेत अस्यायमिति नज्ञायेत वेलर्थः। ६. प. फ. ब. त्यर्थः सहेद द्व०।

Cole.: Ch. I, Sec. xi, §§ 33.

सुबोधिनी

वदेत्तस्या वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥ या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती । वोढुस्सुतो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतस्तु सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥" युगैः सदृशोऽसदृशो वेत्यर्थः । "या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वेच्छयाऽऽत्मनः । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा सपौनर्भव उच्यते" ॥" पुनर्भूत्वा—पुनर्गृहीणी भूत्वेत्यर्थः । "मातापितृविहीनो यैस्त्यक्तो वा स्यादकारणे। आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः॥" अकारणे—पतित्यादिकारणाभावे। स्पर्शयेत् —दद्यादित्यर्थः।"विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्।" इत्यमरैः।"यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् । स पारयन्नेव शवस्तस्माद् पारशवः स्मृतः ॥" स पारयन्नेव शव इति —स पुत्रः पितृन् श्राद्धादिभिः पारयन् प्रीणयन्नेव इतरपुत्रवदप्रशस्तत्वाच्छववच्छव इति पारयन्छवः पारशव इत्यर्थः । अस्य शूद्रापुत्रस्य विवाहिताऽन्यत्वेनानुलोमजस्यापीत्यत्र यद्यप्यवशिष्टं, तथाऽप्यन्येषु सत्सु तस्य सकलरिक्थहारित्वाभावादस्मिन् प्रकरणे प्रान्ते परिगणनम्। वासिष्ठे तु "तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैव" इति क्रमव्यत्ययः। एवं स्मृ-

बालभट्टी

—था ज्ञाता अज्ञाताऽपि वा गर्भिणी सती संस्क्रियते इत्यर्थः।सहोढ इति—तया सहोढ इत्यर्थः । पुनर्भूत्वा—पुनर्गृहीणी भूत्वा । अकारणात् – पतित्यादिकारणाभावात् । सैकारणे इति पाठान्तरम् । स्पर्शयेत्—दद्यात् । "विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्।"इत्यमरैः। स पारेत्—स पुत्रः पितॄन् श्राद्धादिभिः पारयन् प्रीणयन्नपि अन्यपुत्रवदप्रशस्तत्वाच्छववत्तुल्य इति पारशव इत्यर्थः । यद्यप्यस्य शूद्रापुत्रस्य विवाहिताऽन्यत्वेनानुलोमजत्वेन च मूर्द्धावसिक्तादिव दौरस्यवमविशिष्ट, तथाऽप्युक्तरीत्या अप्रशस्तत्वेन ततो भेदेन तत्र गणनम्। एतेषु सत्सु तस्य सकलधनहरत्वाभावाद्यत्र प्रकरणान्ते परिगणनमिति बोध्यम् । वासिष्ठे तु औरसानन्तरं " तदलाभे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयस्तृतीयः पुत्रिकाविज्ञायते, पौनर्भवश्चतुर्थः, कानीनः पंचमो, दत्तकः षष्ठः, क्रीतः सप्तमः, स्वयमुपागतोऽष्टमोऽपविद्धोनवमो, गूढोत्पन्नो दशमः, कृतपुत्रकादश शूद्रापुत्र एव द्वादशो, भवति" इत्युक्तम् । वैष्णवे तु " औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोढदत्तक्रीतस्वयमुपागतापविद्धत्रकृत्रिमदत्तकौरसेत्येकादश" इत्युक्तम् । देवलीये तु " औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोढपौनर्भवदत्तकस्वयमुपागतकृत्रिमक्रीता द्वादश" इत्युक्तम् । नारदीये तु—

१. त. तस्संस्कृतस्त० । २ —६ १७१ —१७५ । ३. त. पुनर्भूत्वा, नास्ति । ४. वात्य० । ५. हि० ग्र० ४२८, । ६.—९. १७७, ७८, । ७. द. अत्र । ८. १७. १३. । ९. फ. भ. अका० । १०—१७. १४. ।

34 **पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थभाग्विषयत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च ।
वासिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्वचनत्वयेन पाठो गुणवदगुणवद्विषयो वेदितव्यः ।

सुबोधिनी

त्यन्तरेष्वपि द्रष्टव्यो ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते । अत. कथं "पूर्वाभावे परः" पर इत्युक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—वासिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपीति । अयमत्र परिहारभिप्रायः । मनुना—"औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥" इति स्वसपिण्डसमानोदकानां सन्निधानसन्निकर्षसद्भावे प्रथमषट्कस्यैव तद्विच्छेदरूपे द्वितीयषट्कस्य तदभावं च प्रतिपाद्य तत्प्रसङ्गादेव पञ्चौरसादिपुत्रस्वरूपप्रतिपादनात् उपक्रमानुसारेण न तत्रत्य एष क्रम इति विज्ञायते । अत एव तत्र "क्रमश" इत्युक्तिरपि सर्वोत्तमा अमुमेव क्रमं न नियच्छति ; अपि तु कस्मिंश्चिद्विशेषे सत्येव । असाव (पि) विशेषो गुणवद्गुणवद्रूप एवेति । एवं स्मृतान्तरपाठस्याऽपि गतिरिति युक्तियुक्तं चैतत्पाश्चात्त्यैरुक्तम् । तथा हि — औरसपौत्रिकेययोरौरसत्वात् तत्समत्वादेव क्षेत्रजगूढजकानीनपौनर्भवानां तु 'स्वबीजक्षेत्रोत्पन्नत्वादेव दशमाद्यपेक्षया प्राबल्यम् । सहोढजस्य स्वकीयत्वे परिगृहीतक्षेत्रोत्पन्नक्षेत्रेऽप्युत्तरषट्कीयो वाच्यत्व एवेति' सर्वमनवद्यम् । एतच्च सर्वं गुणान्तरविषयम् । कलौ त्वौरसदत्तकावेव, औरससमत्वात् पुत्रिका च—"दत्तौरसेतराणां तु पुत्रत्वे न परिग्रहः ।" इति स्मरणात् । अत्र क्षेपे "कलौ युगे विषमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः।" इति वाक्यशेषः । शिष्टाचारोऽपि तथैव दृश्यते कलौ । मनु माभूदितरवचनविरोधः; गौतमेन त्वौरससमत्व पौत्रिकेयस्य दशमश्लोक

बालंभट्टी

"औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च। कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च॥ पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा । स्वयंदत्तोपगतः पुत्रो द्वादशते प्रकीर्तिताः॥" इत्यक्रम । तस्मात् क्रमस्यात्यकृतत्वेऽपि दुष्परिहरः; अत आह —वासिष्ठादिष्विति।अगुणवदिति,—अमुत्रवत इति भाव्यप्रयोगात्तदयं साधुः। अयं भावः—मनुना "औरसः"इत्यादिना वर्गद्वयेनाऽऽद्यस्य तस्य द्वितीयस्य तदभावं चैं प्रतिपाद्य तत्प्रसङ्गादेवाऽऽद्ये स्वरूपव्यवधानेनौरसादिपुत्रस्वरूपप्रतिपादनेनाऽपक्रमानुसारणे तथोक्तिर्न तु तस्यैव एष क्रम इति ज्ञायते । अत

१. प्रतिसि० । २.—९. १५९, ६०. । ३. द. ग्र तद० । ४ थ. द विज्ञा० । ५ थ. वेगुण० (?) । ६. थ. द. षट्कपाठो व० । ७. थ. तिसर्नं दुगा० । ८. थ. द. त्रयोक्त्य-र्थ० । ९.—१३. ४५, ४६. । १०. भ. च प्रतिपादनेनो० ।

वालंभट्टी

५ध तत्र क्रमश्च हायुक्तिरपि तत्परैवेति न सर्वथा तादृक्तत्क्रमबोधिका; अपि तु कस्मिंश्चिद्विशेषे असाधेवाऽऽसी ; विशेषे तु गुणवद्बाध एवेति । एवं स्मृत्यन्तरपाठस्यापि गतिः । युक्तियुक्तश्च मूलोक्तक्रमः ; तथाहि—औरसपुत्रिकयोरौरसस्यैवास्मसमत्वाच्च प्रागुक्तिः ; क्षेत्रजगूढजाद्वितीयकानीनपौनर्भवाणां स्वबीजक्षेत्रोत्पन्नत्वादेव दत्तापेक्षया प्राबल्यम् । आद्यकानीनस्यापि स्वीयकन्योत्पत्तिकत्वादेव ततः प्राबल्यम् । अवान्तरमपि तारतम्यं स्पष्टमेव सर्वेषाम् । एवमग्रेऽपि सहोढजस्य स्वबीजाश्रयत्वेन परिगृहीतक्षेत्रोत्पन्नत्वेऽप्युत्तरपट्टकयोगे गर्भोत्पत्तिकाले स्वक्षेत्रवत्त्वमेवेति सर्वसमनवद्यमिति । इदमपि सर्वं युगान्तरविषयकम् । कलौ त्वौरसदत्तकादेव औरससमत्वात् पुत्रिका च—" इत्यौरसेतरेषां तु पुत्रत्वे न परिग्रहः । " इति माधवादिस्मरणात् । "एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निबन्धितानि कर्माणि" इति चरमे अस्याग्रथनाच्च । शिष्टाचारोऽपि तथैव दृश्यते । केचित्तु औरसेन पुत्रिकासंग्रह एव ; दत्तपदेन तत्समकक्षकीतत्वयं दत्तकृत्रिमाणामपि ग्रहणम् ; अत एव "श्रेयसः श्रेयसः" हैति मनुक्तिः, "स्वगोत्रेण कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रमायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते॥"इति बृहद्गौतमोक्तिः,"दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवतुः सपिण्डता। सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रं तत्पालकस्य च॥" इति बृहन्मनुः, "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः । "इति कलिधर्मप्रस्तावे पराशरश्च सङ्गच्छते । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वा दौरसादीनुपक्रम्य "तेषां पूर्वः श्रेयान् स एव दायहरःस चान्यान् विभूयात्"इति वैष्णवादौरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परः रिक्थमर्हति । पूर्वसद्भावे परसंबन्धेन स एव कुर्वाणत्वप्यपवादेतरविषयम् । यदि तु समानरूपा बहवः पुत्राः, तदा सर्वे एव विभज्य धनं गृह्णीयुरिति मनुभाष्यकाराः; यद्यपि मन्वादिकं युगान्तरपरत्वायाऽपि सुयोजम्, तथापि अन्त्यमन्यथा दुर्योजमेवेत्याहुः । वस्तुतो नियोगनिबन्धनेव क्षेत्रजनिबन्धे तत्र क्षेत्रज इत्यौरसविशेषणमावश्यकं यथा, तथा कृत्रिमदत्तक इत्यपि दत्तस्यैव विशेषणमस्तीति बोध्यम् । नन्वेवमपि मौलस्य गोत्रमविरोध एव । तेन हि औरससमस्य पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन पारगणनं कृतम् ; तथाहि—"पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः कानीनसहोढपौनर्भवपुत्रिकापुत्रस्वयन्दत्तक्रीता गोत्रभाजः चतुर्थीशभागिन इति । कानीनादीनां तुर्याद्यभागित्वमत्रोक्तं चौरसाभावे पुत्रिकादिसत्त्वे च ज्ञेयम् । एवं क्षेत्रजादीनामपि तत् क्रमतो ज्ञेयमन्यथा पूर्वेवरोधो दुष्परिहर एव । स्वयंदत्तक्रीतयोस्तत्त्वं वसिष्ठार्थैकवाक्यतया; प्रागुक्तरीत्या गूढोत्पन्नस्य तत्त्वमौरसाद्यभावविषयकमिति बोध्य-

---

१. प. फ. ब वेऽपीति । २. प. फ. ब- रोऽपि ग्रहणम् । ३.—९. १८४ । ४. म 'मूलस्य' नास्ति । ५. प. फ. ब. रिक्थभागीनः इ०।

35 **गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन पाठो विजातीयविषयः। तस्मात्स्थितमेत-
36 त्पूर्वपूर्वाभावे परः परोऽधभागिति। **यत्तु "भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत्। सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्।।" इति, तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवेऽन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थम्;

सुबोधिनी

पाठात् तद्वाक्यविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति गौतमीये इति। विजातीयविषय इति। ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिस्त्रीपुत्रत्वेनौरसिकेयविषय इत्यर्थः। ननु 'भ्रातृणामेकजातानाम्' इत्यनेन भ्रातृपुत्रेणेतरभ्रातृणामपि पुत्रित्वप्रतिपादनाद् द्वादशभ्योऽधिकेभ्यः स पुत्रा इति द्वादशत्वकथनं पुत्रेष्वनुपपन्नमित्याह—यत्तु भ्रातृणामेकजातानामित्यादिना। तत्रहेतुमाह—

बालंभट्टी

मित्यत आह—गौतमीये इति।विजातीयेति—ब्राह्मणादेः शूद्रान्तर्भूतक्षत्रियादिस्त्रियामुत्पन्न-पुत्रिकापुत्रविषय इत्यर्थः। तत्र परिगणनमात्रोक्तया क्रमानुक्त्या तत्सापरमेव तत्सर्वं न तु क्रमपरम्। अतः क्रमो मूलोक्त एव—"पूर्वाभावे परः परः" इत्युक्तेरिति केचित्। यद्यपि वैष्णवादौ औरसादीनां भ्रातृकाणां प्रथमदत्तीग्रहणेन कथनादेतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् स एव ह्यायहर इत्युक्तेश्च क्रमो विहित एव; तथाऽपि मूलोक्त एव युक्तियुक्त इति प्रागुक्तमिति बोध्यम्। तदेतदभिप्रेत्यैव उपसंहरति—तस्मादिति। नन्वेवमपि मूलादेर्मनुविरोध एव। भ्रातृणामिति मनुना एकेन भ्रातृपुत्रेणान्येषामप्यपुत्रभ्रातृणां पुत्रत्वव्यपदेशेन मूलक्षतिता च "औरसो धर्मपत्नीजः" इत्यादिना "पूर्वाभावे परः परः" इत्यन्तेन विभागकथनद्वारादिना द्वादशत्वस्य पुत्राणां प्रतिपादनेन द्वादशभ्योऽधिकोऽन्यस्तत्र कथमप्यमन्तर्भूतः स पुत्र इति लाभेन तथा द्वादशत्वासङ्गतेरित्याशयेनाऽऽह—यत्तु भ्रातृणामिति। यत्तु—यद्यपि। परिहरति—तदपीति। परमतमाह—भ्रातृपुत्रस्येति सम्भवे हत्यर्थेनान्यथा अन्येषामपि अवकाशः सूचित इति न तत्पतिपादकस्मृतिविरोध इति सूचितम्। निषेधार्थमिति—तथा च तस्य दत्तकत्वमिति न विरोध इति भावः। ननु निषेधार्थमित्यस्य निषेधाभिधेयकमित्यर्थः; उत निषेधेतात्पर्यकमित्यर्थः। नाऽऽद्यः—शब्दात्तदप्रतीतेः। नान्त्यः—तथा तात्पर्यस्य लक्षणां विना दुर्वचत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या वचनोपपत्त्या मुख्यार्थबाधाभावेन तथार्थे साधकस्तुत्यन्त-

---

१. म० ९. १८२. । २. त. तीय इति । ३. त. त्र येन । ४ भ द्राद्व० । ५. भ. कृदादिनाचौ० । ६. व्यव० १२८. । ७. भ. तद्भावः ।

न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय—"तत्सुता गोत्रजा बन्धुः'

गिनः॥" इति । अत्र क्षेत्रजः पुत्रिकापुत्र एवाभिप्रेतः । नन्वसावौरसतुल्य एव । सत्यम् ; तेनैव चोक्तं—"पितृरिक्थस्य भागिनौ" इति । कथं तर्हि "षड्ढ पञ्चममेव वा" इति ? जनकपितृसमानाभिप्रायमेवैतत्—माताऽदत्त श्चतावौरसतुल्यत्वात् । क्रौड्यां-शहरः पितुः पुनः परार्थेनोपादित्सत्वादनष्टः । तदभिप्रायमेव च वासिष्ठं "तृती-यः पुत्रिकापुत्रः" इति । पित्रा क्षेत्रत्वेनैवापत्योत्पादनाद्यान्यस्मै दीयते तत-स्तस्यासौ क्षेत्रज इति शक्यते वक्तुं जनयितुरपि — परार्थमुत्पादितत्वात् । संस्कृतत्वेन क्षेत्रमात्रतया स्त्रीसंबन्ध इति क्षेत्रजव्यपदेशः । तत्रौरसाविशिष्टं पितुरि-क्थभाक्त्वं मातामहाभिप्रायं, भागवैषम्यं तु जनकाभिप्रायमिति अविरोधः । पञ्चमपक्षांशयो-स्त्वौरसत्वेच्छया विकल्पः। अन्यद्राऽप्येवमेव भागवैषम्यकल्पनम् । अथ स्थिते पूर्वाभावे द्रव्य-संबन्ध इति । यत्पुनरिदं स्वार्थेभुवम्—"औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्प-न्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्त-श्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥" अस्य कोऽर्थः ? क्षेत्रे जातः पञ्च स्वौरसेऽप्यंशभाजः। कानीनादयस्तु पूर्वाभाव एव । एतेन वासिष्ठं व्याख्यातम् । तथा च शब्दः—"द्वौ भागौ पितुः द्वावौरसस्य ऋयः क्षेत्रजपुत्रिकापुत्रयोः एकैकमितरेषाम् " इति । अथ क्षेत्रजपुत्रि-कापुत्रयोरेकैकस्याप्यर्धभाक्त्वम्, पितृविभागवचनाच्च । जीवत्येव पितर्येते स्वौरसेऽंशभाजः। धनाद्याददीत वचनं पूर्वाभाव एवोत्सर्गाधिकार इति व्यवस्था । यत्तु क्रमाभ्यवहचनात्पितुरे-

---

सुबोधिनी

तत्सुतागोत्रजा बन्धुरिति । 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुता गोत्रजा

बालंभट्टी

राभावेन तात्पर्यानुपपत्त्याशभावेन च निष्प्रयोजनलक्षणया अनौचित्येन तदर्थासम्भवात् । तर्थां वेदमनुक्रमतो वक्ष्यमाणं स्वाभिमतमर्थं हृदि निधाय स्वमतेन प्रकृतं विशेषं परिहरति—न पुनरिति,—न चेयर्थः । पुत्रत्वेति,—अपुत्रभ्रातृनिष्ठपितृतानिरूपितपुत्रतेत्यर्थः । क-न्यादिसत्त्वे इत्यादिः।अत्रैवं तात्पर्यं न तूक्तार्थं इयत एवेदं उपपादयितुमाह—तत्सुता गोत्रजा इति,—"पत्नीदुहितरश्च"ईत्यादिनाऽत्र वक्ष्यमाणेन भ्रातृभावे भ्रातृसुतस्य धनभाक्त्वं प्र-

---

१—१७. १२.। २. म. तथार्थे साधकसूक्ष्मनारावेनर्थे (?)। ३. फ. त्तदे०। ४. ब्रह्म० १३५.। ५. म. वेन तद्व्युच्छेदाह ।

Cole.: Ch. I, Sec. xi, § 36.

ईत्यनेन विरोधात् ॥ १३२ ॥

37 **इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तमेव नियममाह --

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥

38 समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं "पूर्वाभावे परः परः" इत्युक्तो विधिः; न भिन्नजाती-

---

वेच्छाविकल्पतया द्रष्टव्यम्। तदभावे स्वाचार्योक्त एव क्रम इति। अनया दिशा अन्यान्यप्येवंजातीयकानि विभागवाक्यानि व्याख्येयानि ॥ १३१ ॥

सर्वे चैते दत्तकादयस्सजातीया इत्येतत् प्रदर्शयितुमाह—स जातीयेष्वित्यादि ॥ ११३ ॥

सुबोधिनी

36 बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥" इत्यङ्गा *[आङानन्तरं भ्रातृसुतस्य रिक्थहरत्वप्रतिपादकयाज्ञवल्क्यवचनविरोधः भ्रातृपुत्रेणेतरभ्रातॄणां पुंस्त्वे तस्य पुत्रत्वेन सर्वेभ्यः पित्रादिभ्यः पूर्वमेव रिक्थभाक्त्वादित्यर्थः]* ॥ १३२ ॥

बालंभट्टी

तिपादितम्। यदि तु मनोस्तथाऽर्थः स्यात्तदा तस्याप्यौरसादितुल्यतया पुत्रत्वेन सर्वेभ्यः पत्न्वादिभ्यः पूर्वमेव धनभाक्त्वस्य लाभेन तद्विरोधः स्पष्ट एव। किंच तथा सति अस्य क्रमपतितद्वादशमप्येऽन्तःपातस्य दुष्करत्वेन तदंशे एव निवेशो वाच्यः; तथा च सर्वसोऽन्याःपङ्क्तिस्थलाभेन वक्ष्यमाणस्मृतिकदम्बविरोधापत्तेः। प्रकृतसङ्कुत्याविरोधस्तु न दत्तः—शङ्काविषयत्वात्। नचैवमपि, तथा स्मृतिं त्र्योदशपुत्रत्वापत्त्या "पुत्रान् द्वादश यानाह" इति मनुविरोध एव कुतो न दत्त इति वाच्यम्। तदाशयस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। एतत्स्वमनुपदमेव स्फुटीकरिष्यतीत्यलम् ॥ १३२ ॥

सङ्गतिमाह—इदानीमिति। उपसंहारस्य व्याजेन परत्वे पौनरुक्त्यं परिस्पष्टमेवेति तथा चमत्कारोभावेनाऽऽह —व्याजेनेत्यादि। तत्रैव—क्षेत्रजादिष्वेव। नियमस्वरूपं सर्ववाक्यमितिन्यायेनाऽऽह —समानेति। तदुपपत्तिमाह—न भिन्नेति। तथा च एते सवर्णा एव युक्ताः पुत्रा भवन्ति। अत एव "सवर्णाम्" इति बोधायनेनोक्तम्। एवं च एते क्षेत्रजादयो यथाधिकवर्णादुत्पन्नाः, तदाऽपि तन्नामधेयभाजो भवन्त्येव; अपि तु सवर्णादुत्पन्ना इव प्रशस्ततरा न भवन्ति।

---

१. स्मव. १३५. । २.—२. १५८ ।

Cole.: Ch, Sec. xi, §§ 36—38

येदु। ** तत्र च कानीनगूढोत्पन्नसहोढज्ञौनभर्त्रपां सवर्णैरेव जनकद्वारेण ने स्वरूपेण 39
—तेषां वर्णजातिलक्षणाभावस्योक्तत्वात्। ** तथाऽनुलोमजानां मृत्यवसिक्तादीनामौरसे 40

अयं मया विधिरुक्त इति वदन् स्मृत्यन्तरोक्तानां विषयान्तरेऽर्थवत्तां दर्शयति। तत्र व्याख्यातमेव पितर्युपरत एवेयं द्रव्यलब्धे पौर्वापर्यविकल्पना इति। जीवति तत्तु स्मृत्यन्तरोक्तस्य विभागव्यवस्थयेति। एतदेव स्पष्टयति मृते पितरि विभागव्यवस्थेयमस्माभिर्दुर्निरूपत्वात् निरूपिता। जीवति तु जातोऽपि दास्यां क्षुद्रेण पितुरिच्छयांऽशहरो भवेत्। इत्यनादरं विशेषनिरूपणस्य दर्शयति ॥ १३३ ॥

सुबोधिनी

*[कानीनादिषु सजातीयत्वं दर्शयति—तत्र च कानीनेति। तेषां वर्णजातिलक्ष- 39
णाभावस्योक्तत्वादिति, —कुण्डगोलकयोरन्यतरत्वेन वर्णत्वमात्र आचाराध्यायेऽभि-
हित इत्यर्थः।]* मूर्धावसिक्तादीनां दायहरणे क्रममाह—तथाऽनुलोमजादीनामिति।

बालंभट्टी

सजातीयेष्वेति सजातीयविधिनियमात् यदि हीनवर्णोद्भवाः, तदा प्रतिलोमजत्वेन निन्द्या एवेति बोध्यम्। तथा सति प्रसक्तपूर्वविरोधाभावाय कानीनादिषु सजातीयत्वमाह—तत्र चेति,—तेषां पुत्राणां मध्ये इत्यर्थः। तथा नियमे सति च' इत्यर्थो वा। ननु स्वत-स्तदुक्तौ नेत्यत आह—स्वरूपेणेति,—स्वरूपतस्तेषां कुण्डगोलकयोरन्यतरत्वेन आश्र-मानीनत्व व्यभिचाराजन्यत्वेन च स्वतो वर्णजातयत्वाभावाभावस्य आचाराध्याये अ-भिहितत्वादित्यर्थः। नन्वेवमपि मूर्धावसिक्तादीनामत्रे ग्रहणे दायहरस्वादुक्त्वा न्यून-ता मूलादौ तेषां तत्रानन्तर्भावात्; उपलक्षणतया तत्र तेषां ग्रहणे प्रागुक्तरीत्या मध्ये दुर्ग्रहत्वेनान्ते ग्रहणे द्वादशामावे तेषां दायहरस्वापत्तिः उपसंहारविरोधाप-त्तिश्च; अतः अनुक्तं विशेषान्तरमाह—तथेति। प्रतिलोमजव्यावृत्तये आह — अनुलोमेति। प्रागुक्तादेशेनाऽऽह — औरसेति। तथा च परांश एवायं नियमो न सर्वतः पूर्वांशे इति तत्रासवर्णत्वेऽपि न बाधकमिति न शङ्कोक्तदोष इति भावः। अपिर्मुख्य-पुत्रिकाभयसमुच्चायकः। आदिना सजातीयपुत्रिकाऽपि। एवं सति ग्राह्यातिप्रसङ्गनि-रासाय वक्ष्यमाणमूलसूत्रतये च आदिना पारशवान्यस्यैव ग्रहणमिति सूचयन् विशेषान्तर-

---

१. क. ख. छ. 'न' नास्ति।

41 व्यन्तर्भावात्तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनां दायहरत्वं बोद्धव्यम् । **शूद्रापुत्रस्यैवौरसोऽपि
कृत्वं भागमन्यथाभावेऽपि न लभते ; यथाऽऽह मनुः—"यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपु-
42 त्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः॥" इति । **यदि सैत्पुत्रो
विद्यमानद्विजातिपुत्रो यद्यपुत्रोऽविद्यमानद्विजातिपुत्रो वा स्यात्,तस्मिन्सति क्षेत्राजादिर्वाऽ
43 न्यो वाऽसापिण्डः शूद्रापुत्राय तद्धनादशमांशादधिकं न दद्यादिति**अस्मादेव क्षत्रियायैके-
ष्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते ॥ १३२ ॥

सुबोधिनी

41 नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्रायधर्मत इतीति,—*[नन्वेतदनुपपन्नम्।"चतुस्त्रिंशेकभागाः स्यु-
र्वर्णशः"इति शूद्रापुत्रस्यैकांशहरत्वाभिधानात्,अत्र दशांशहरत्वाभिधानात्। उच्यते। ब्राह्मणी-
पुत्रस्य चत्वारोंऽशाः क्षत्रियापुत्रस्य त्रय इति सप्त—वैश्यापुत्रस्य द्वाविति नव, शूद्रापुत्रस्य
त्वेकः—इति मिलित्वा दश। एवं च "चतुस्त्रिंशदेक" इत्यत्रापि दशमांशाहारित्वस्योक्तत्वान्न
विरोध इति सर्वमनवद्यम्]* ॥ १३२ ॥

बालभट्टी

मैवं—शूद्रेति,—अन्यथाभावेऽपीति—मुख्यैरस्यादिपुत्राभावेऽपीत्यर्थः । उभयथा मान
माह—यथाऽऽहेति । मन्वर्थमाह— यदीति,—यद्यपीत्यर्थः । क्वचिच्चैव पाठो
वचनानुरोधेन । पितेति शेषः । इदञ्च मृतपितृकधनविभागविषयकम्—अक्षर-
मर्यादया तथैव प्रतीतेः । जीवद्विभागे तु प्रसादीदनकोशः । अप्रसादे तु ता-
वदेव इत्युक्तं—यद्पुनर्ब्राह्मणेत्यादिना । अत एव तद्विरोधो न । तदेतदभिप्रेत्याऽऽह —
तस्मिन्निति,—पितरीत्यर्थः। दद्यादिति स्वारस्याद्याह—क्षेत्रेत्यादिः दशमांशादधिकमिति,—
न चेदमनूक्तं दशमांशहारित्वं "चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युर्वर्णशः" इति मूलोक्तेन शूद्रापुत्रस्यै-
कांशहारित्वेन विरुद्धमिति वाच्यं; ब्राह्मणीपुत्रस्य चत्वारोंऽशाः, क्षत्रियापुत्रस्य त्रयः वैश्यापु-
त्रस्य द्वौ शूद्रापुत्रस्यैक इति मिलित्वा दशेति तत्रापि दशांशहारित्वस्यैवोक्तत्वात् । तत्र
शूद्रापुत्रांशापेक्षया चत्वारो भागा बोध्याः । इतिः—शब्दार्थसमाप्तौ । तात्पर्यार्थमाह—
43 अस्मादेवेति,—उक्तमनुवचनादेवेत्यर्थः । *[तदेव तथेत्यादिना प्रतिपादितमिति न तस्य
निर्मूलत्वम्]*; किंवा क्वचिच्चैव विशेष इति भावः ॥ १३२ ॥

१.—६. १५४. । २. क. तपु० । ३. व्यव० १२५. । ४. ग. द्. नादू मैवं त्रा० ।
५ त. दशांश० । ६. प. फ. ब. माद्दयादिति । ७. भ. दादाने एकां० ।

Cole.: Ch. I, Sec. xi, §§ 40—43.

I

**अधुना शूद्रजनविभागे विशेषमाह—

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ।
अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितॄणां सुताद्दते ॥ १३४ ॥

**शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुरूर्ध्वं 2
तु यदि परिणीतापुत्राः सन्ति, तदा ते भ्रातरस्तं दासीपुत्रं अर्धभागिनं कुर्युः । स्व-
भागादर्धं दद्युरित्यर्थः । अथ परिणीतापुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासीपुत्रो गृह्णी-

इत्थैव च— मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनमि-
त्यादि ॥ १३४ ॥

अर्धवचनं च न्यूनांशप्रतिपत्त्यर्थं; तया च बृहस्पतिः—"कामतश्च शूद्रावरोधजनस्य

सुबोधिनी

ये परिणीतापुत्राः सन्तीति— विवाहिताया: पुत्रा इत्यर्थः । स्वभागादर्धं
दद्युरिति—स्वांशापेक्षया अर्धं समुदितद्रव्यात् दद्युरित्यर्थः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

बालंभट्टी

अत एव वक्ष्यमाणस्मृतिमेवाऽऽह—अधुनेति,—पूर्वोक्तोपसंहारस्य सविशेषस्य
कथनानन्तरमित्यर्थः । तत्प्रसङ्गेन तत्प्रकरणेन तद्वक्तव्यत्वस्याऽप्यावश्यकत्वात् ।
उत्पन्नः सोऽपि कामतः इत्थस्य व्याख्या—पितुरिति । एवं पूर्वार्द्धेन जीवत्पितृकविभाग
उक्तः । मनुरपि—"दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् । सोऽदुष्टातो
हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥" इति । उत्तरार्धं द्वितीयविभागपरं स्पष्टमेवेत्याह—
पितुरिति,—मरणादिति शेषः । परिणीतापुत्राः—विवाहितापुत्राः । तदा ते भ्रातर
इति पाठः । अर्धभागिकं,— कर्मधारयस्यन्यपदार्थत्वाद् । अर्धभागिनमिति पाठे इनि-
सौष्यः । अर्धवस्य सापेक्षत्वादाह—स्वभागादिति । तेषां प्रत्येकं यो भागोऽशस्तत्रैकां-
शापेक्षया अर्धं समुदितद्रव्यात् दद्युरित्यर्थः । तृतीयार्धार्थमाह—अथेति । हरेदित्यनेन

१. क. ङ. च. छ. झ 'तदा' नास्ति । २ भ. 'अधुनेति' नास्ति । ३.—९. १७९ ।

Cole.: Ch. I, Sec. ii, § 1.—2.

यात् । यदि परिणीतादुहितरस्तत्पुत्रा वा न सन्ति । तत्सद्भावे त्वर्धभागिक एव दा-

बालंभट्टी

जन्मना पुत्रवत्त्वेऽपि स्वत्वं सूचितम् । दुहितृणामित्यादावर्थमाह—यदीति । दुहितुसुता-पेक्षया दुहितुः प्राथम्यस्य मूले वक्ष्यमाणत्वेन तत्सुतस्यवेऽपि कुत्स्नग्रहणे किमु वक्तव्यं साक्षाद्दुहितृसुत्वे इति कैमुतिकन्यायसिद्धमर्थमाह—परिणीतादुहितर इति । एवमे-वाऽऽह—तत्पुत्रा इति । केचित्तु दुहितृणामित्यत्राभावे इति शेषः । सुतादित्यत्रापि प्रत्यासत्त्या तत्संबन्धः, गामश्व इतिवत्समुच्चय इत्याशयेनाऽऽहुः । प्रत्यासत्तेरेवै-तत्तात्पर्यार्थमाकांक्षितमाह—तदिति,—अन्यतरेत्यर्थः । वक्त्यमाणस्तस्य वक्ष्यमाणत्वेनैते-नुक्तमिति तत्त्वम् अन्यस्यानुतावात्तस्य च प्रकृतत्वेन बुद्धिस्थत्वमित्यत्रापि तथैवेति भावः। अत्र गृहजातप्रसङ्गात् दासविषये किंचिदनुक्तमुच्यते । तत्र तावत् दासाः षड्विधा—"गृह-जातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वद्गहीतः स्वामिना च यः ॥ मेक्षितो महतऋणात् मुक्ते प्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रीत आऽत्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः"॥ इति नारदः।तत्र गृहजातादौ विशेषमाहुर्मनुप्रभृतयश्चत्वारः—"दास्यां वा दासदा-स्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत्।सोऽनुज्ञातो हरेद्भागमिति धर्मो व्यवस्थितः॥" इति।"जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेदाहूते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम्।अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितॄणां सुतास्तथा॥" इति चतत्र दास्यां यस्यां कस्यांचित् ध्वजाहृताद्युक्तलक्षणायां तादृ-शस्य दासस्य यस्य कस्यचित् संबन्धित्वं दास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत्,स पित्रा परिणी-तायुक्तोः समांशभागी भवान् भवित्रित्यनुज्ञातः सममंशमौरसेन हरेदिति शास्त्रव्यवस्था नियतेत्यर्थं इति कुल्लूकभट्टः। शूद्रस्यानूढायामनियुक्तायामपि जातः सुत एव । एवं य-ऽपि दासस्य दासी, तथाऽपि वचनात्तस्यां जातोऽपि दासस्य दासः, सुतो वा, अपि तु स्वामि-न एव सुतः अनुज्ञातस्तेन सममंशमौरसेन हरेदिति मेधातिथिः । जीवत्पितृकविभागोऽयं द्वितीयार्थो मिताक्षरायां स्पष्टः । तत्र द्वितीयेऽपिचा क्रीतादयोऽपि समुच्चीयन्ते ; यथा पाणि-नीये "भूतेऽपि" इत्यपिना अन्यकालसमुच्चयः ; यथा वा "यद्यत् दासीकृतञ्चौरैर्विक्रीत-ञ्चापि मुच्यते।" इत्यत्रापिनाऽऽहितत्वतत्तयोरन्यतः पठितयोः समुच्चयो विज्ञानेश्वरकृतः । न चा-पिः सैवेहसमुच्चायक एव इति वाच्यम् ; तं विनाऽपि मनुवत्तत्समुच्चयसंभवात् ओरसान्यसमु-च्चयस्यौरसेन सममिति वदतो मेधातिथ्यादेः परिणीतायुक्तः सन्तत्यादिवदतो विज्ञानेश्व-रस्य चानभिमतत्वात् । दत्तान्येषां कलिवर्ज्यत्वेन शूद्राणामविचल्वेन होमादिकरणासंभ-

१. म नैतत्सुत० (P) । २.—५. २८.—२८ । ३.—९. १७९ । ४. अ० ३. ३. २. । ५. भ. पूर्वं । ६. भ. त्रयो विज्ञाने औ (P) ।

Cole. : Ch. I, Sec. ×ii, § 2.

बालंभट्टी

वाच्य पुत्रस्य दाने प्रतिग्रहे वाऽधिकार इति तदलंभव इति तात्पर्यात् । अत एव "तस्मात् शूद्रं समासाद्य सदा धर्मयथेप्सितं । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविधर्जितम्॥" इत्याङ्गिरसम् "तूष्णीमेताः क्रियाः क्षीणां विवाहस्तु समन्त्रकः॥" इति मूलं च सफलम्। अन्यथा तयोरज्ञानाधिकाराद्धवदुक्तरीत्यैव वचनान्तरविहितकर्मणां तयोरपि तद्वर्जनेन सिद्धौ तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । तस्मात्तत्र तद्विहितं कार्यमिति वचनमस्ति, सदेव तद्विहितं तत्र भवति नान्यत् । न चेह तथा वचनमस्ति; न च "ब्राह्मणानां सपिण्डेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु । सर्वेषां चैव वर्णानां ज्ञातिष्वेव न चान्यतः ॥ दैहिकं भागिनेयं वा शूद्राणं चापि दीयते । शूद्रः सर्वस्वमेवाऽपि अशक्तक्षेत्र यथाबलम् ॥" इति शौनकीयमस्यवैति वाच्यम्; तस्य कालिकापुराणैकवाक्यतया दत्तात्मदासप्रतिपादने एव तात्पर्यात्, अत एव "श्वजाहतो भक्षदासो गृहजः क्रीतदासश्च सप्त ते दासयोनयः ॥" इति मन्वादयुक्तक्रौडिम्यस्य सावकाशत्वम्; अन्यथा दडिमयोः पुडादासयोर्विशेषकत्वं न स्यात् । मन्वादिरहितविधिना पुडात्वमन्यथा दासत्वमिति तु न । पूर्वोक्तहेतोरत एव कालिकापुराणे अदात्मत्वेति छेद इति केषांचित् कल्पनाऽपि निरस्ता । अत एव तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं न तु परिशेषार्थमित्येवं मानवं व्याख्यातं व्याख्याता । स्पष्टं चेदं वाचस्पतिगोविन्दार्णवादिनिबन्धेषु । ब्राह्मणादिस्त्रिये नास्तीत्यादि तु दत्तात्मदासत्वस्यैव बंधकम् । न च तत्र सुतपदाद्य तमेति वाच्यम्; मानवेऽप्यद्या सुतपदसङ्गात्, किं च मनूक्तद्वितीयसमुच्चयानापत्तेः । एतेनोक्तसमुच्चयकल्पं तस्य ; नानुक्तसमुच्चयकल्पमिलप्यास्तम् । प्रागुक्तसमुच्चयकल्पे मनूक्तद्वितीयसमुच्चयानापत्तेः "बलादासी" इत्यत्रापि तेन तयोः समुच्चयानापत्तेश्च स्मृत्यन्तरीयेषु मानवस्यैव समुच्चयो न नारदीयस्येत्यज्ञात एव मानाभावाच्च । एतेन जात इत्यर्थेनैव मैत्रेयतोभयसंग्रह इति स व्यर्थ एवेत्यप्यपास्तं—फले संभवति निष्फलत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । एतदर्थमपि नारदीयं परिगणनम् । अन्यथापि वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पादपूरकत्वकल्पनापेक्षयोक्तमेवोचितम्;अत एव मनुना दासदास्यां वेत्यच्युक्तम्। विज्ञानेश्वरस्तस्माऽऽर्यस्त्री दासीनाः;एवं चान्येषामपि दासानां शूद्रस्वाभिकधर्मानुसरणमुक्तरीत्या सिद्धम् । एवं सति "शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽप्यर्धसजाः स्मृताः।" इति मनोरस्यत्रापि[1]प्रवर्णैकं तादृशेषु तथा बोध्यम्। न च मनुविष्ण्वादिभिः "अनन्तरः सापण्डाशस्तस्य धनं हरेत्"इत्यादिना प्रत्यासत्तेरेवांशहरत्वं नियामक-

---

१. फ 'अतएव' आरभ्य 'अतएव' इत्यन्तं नास्ति । २. आ० १३ । ३. प. फ. ब. 'तस्य' नास्ति । ४.—८. ४१५। भ दत्रिम० । ६. फ. तैन । ७. प ब. मूलौ० । ८. म० १०. ४१।

बालंभट्टी

स्वस्योक्तत्वेन गृहजातस्य तत्सम्बेऽपि क्रीतादिदासस्य तदभावात् कथं तेषां तद्वत्स्वमिति वाच्यं ; दत्तक्रीतादिपुत्रवदपि उपाधिना तत्सिद्धत्वात् "आतरस्स्वर्धभागीनम्" इति "अब्रुवतो हरेत्" इति च तस्य भ्रातृस्वत्वविदेशाच्च भानवेन सुतस्वत्वविदेशाच्च । अन्यथा "मूले स्वामिन्यासीत्यम्" इति विष्णूक्त दासानां स्वामिमरणे स्वजातीयाभावेऽपि न स्यात् । अत एव दासीसमनेऽन्यस्य दण्डोऽप्युक्तः—"अवरुद्धासु दासीषु भुञ्जास्तु तस्य च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत् पणिकं दमम् ॥ प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । " इत्यादि । अत एव च भक्तदासस्य स्वामिना सह विवाद उक्तः । अत एव च तेषां प्रव्रज्यावसितभिक्षानां दास्यात्मुक्तौ कारणानि मोक्षकमश्रोक्तः—"बलादासीकृतश्चो-रैर्विक्रीतश्चाऽपि मुच्यते । स्वामिप्राणप्रदो भक्तस्त्यागात्त्रिक्रयादपि ॥ " इति मूलम् । "यो वैषां स्वामिनं कञ्चिन्मोक्षयेत् प्राणसंशयात् । दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥ अनाकालभूतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् । संभोजितं यत दुर्भिक्षे न तच्छुद्ध्येत कर्हिचा ॥ भक्तस्योपोषणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । तथाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः ॥ प्रतिज्ञापैत्रदानेन मुच्येरंस्तूक्ष्यकर्मणा । कृतकालव्युपरमात् कृतकोऽपि विमुच्यते ॥ निग्रहा-द्वडबायास्तु मुच्यते बडबाहृतः" इति नारदश्राऽऽहे । विनतायाः कद्रुदास्यान्मुक्तिरपि वैनतेय-कृता महाभारते स्पष्टा । "स्वं दासमिच्छेत् कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्कन्धादादाय तत्स्रावी भिन्नाक्तुंभं सहांभसा ॥ साक्षतास्तिः स्पृष्ट्वाभिर्मृद्वंभ्यद्भिरवाकिरेत् । अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमवासृजेत् ॥" इत्येतत्ये स्वः । तस्मात् प्रव्रज्यासंन्यः सस्वामुकं तस्यापि तद्वत्स्वम् । किंच पुत्रस्वादिप्रत्यासत्त्यपेक्षया दासस्य प्रत्यासत्तिरुत्तमोत्तमा । अत एवोक्तं तेषां दासस्य दायोऽहमिति । " अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया । दायोऽयमिति मां मत्वा क्षमस्व परमेश्वर ॥" इति च अत एव च दासं नवविधभक्तिमत्ये गणितं "अवर्णं कीर्तनमिति तत्र तत्र मुख्याधिकारिणश्चोक्ताः 'श्रीविष्णोः स्मरणे परीक्षित्' इति । दास्यविषये आशौच-मपि ऋषिभिः प्रतिपादितम् । अत एव "छाया स्वा दासवर्गास्तु दुहिता कृपणं परम् ।" इति मनुक्तिः सा चाऽऽचारे प्रपञ्चिता । अत एव च श्राद्धे दासादीनां तृप्त्यर्थं भूमावुच्छिष्टावदान-मुक्तम् । श्राद्धविशेषे च पिण्डदानमुक्तं न चैवं " भार्या पुत्राश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत् समधिगच्छन्ति यस्यते तस्य तद्धनम् ॥" इति मनुविरोधः इति वाच्यम् । एते त्रय आजीवनाय अपि अधनाः स्वामिनः भवतीरेव हि तत्र स्वामित्वं ते यद्धनं अधिगच्छन्ति अर्जयन्ति तत्र स्वस्वामिकत्वादित्यर्थेनांशग्रहणे भार्योदिवदविरोधात् पारत-न्त्र्यप्रतिपादनपरतया मेधातिथिगोविन्दराजादिभिर्व्याख्यातत्वेन स्वस्वकर्मणस्तदनुज्ञया तत्सत्त्वे करणेऽपि, तदूनत्वाधि तदनन्तरं स्वातन्त्र्यस्य निषिद्धत्वाच्च नच्योऽप्यर्थत्वेनास्यो-पपत्तिर्वाच्या । अत्र भार्योदिसाहचर्यमपि तेषां तत्वे लिङ्गं "पुत्राः शिष्यस्त्रयाश्चार्या दासी

१.—२२. २० । २. व्यव० २९०, १९. । ३.—५. ३०—३६. । ४.—५·४२, ४३. । ५. भ. 'अपराध' आरभ्य 'मया' इत्यन्तं नास्ति । ६. भ. क्षमस्वेति च । ७—४. १८५. ।८.—८. ४१६. ।

बालंभट्टी

दासस्तु पञ्चमः। प्राप्तापराधात्साहस्राद्वा स्वयं रज्ज्वा वेणुदलेन वा॥ अधस्तात्तु प्रहर्तव्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन। अतोऽन्यथा तु प्रहरन् चौरस्यात्प्रोक्ति किल्बिषम्॥" इति मानवोक्तसाहस्रधर्मसम्पेयम्। यथा शिष्यस्य सर्वाभावे तद्धारित्वमेवं वर्णत्रये दासस्थापीत्यपि मनुतो लब्धम्। अत एव "शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः। चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासाश्चिपञ्चकाः॥ शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्। एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः॥ सामान्यमस्त्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः॥" इति नारदः सङ्गच्छते। अत एव तुल्यदण्डोक्तिरपि सङ्गता—"दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च।" इति प्रागुक्तनारदीयमप्यत्र लिङ्गम्। दायादुपागत इति पैतृके इति च तत्र गणनमपि गृहजातभिन्नानां तत्त्वे साधकम्। संज्ञान्यत्वे एव हि तथा अन्यथाऽसंज्ञकत्वं स्पष्टमेव। मनुनाऽपि गृहजस्य मध्यपाठेन सर्वेषां समत्वं बोधितम्। अत एव नारदीये पञ्चदशाख्यमपि तथैव बोध्यम्। किञ्चौरससत्त्वे दासस्य तत्र सति समांशभागित्वं तदिच्छया, तदभावेऽपि चार्धभागित्वं : दत्तकस्य तु औरसत्वे चतुर्थांशभागित्वमिति तैस्तस्य दुर्बलत्वमेव। किञ्च पाण्डवादिष्वेऽप्ययं प्रबन्धः, पत्नीत्यादेः प्राक् पुत्रानन्तरं तद्विध्ये जातोऽपीति योगिनोक्तत्वात्। पुत्रप्रकरणे एव "औरसः क्षेत्रजश्चैव" इत्यादि "पारशवः स्मृतः" इत्यन्तेन प्रागुक्तक्रमेणोक्तो दास्यां वेद्युक्तो, क्षेत्रजादीनिति च एतेऽभिहिता इति च भ्रातृणामित्यतः प्राक् मनूक्तेश्च। अत एवाधुना शूद्रधनविभागे विशेषमाहेति व्याख्याताऽवतारितम्। विशेषपदेन पूर्वस्य त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वमित्यत्र तत्रिराशः सूचितः। न चैवं दुहितृदौहित्रयोरत्र ग्रहणं कथमिति वाच्यम्। प्रागुक्तपुत्रिकासुत इत्यस्य व्याख्यातृव्याख्यानाशयेन तथोक्तिरित्याशयात्। तेन प्रागुक्तप्रतिनिधिमध्येऽत्र युगेऽमेव पुत्रिकापुत्रः शूद्रादौ प्रतिनिधिः न दत्तक इति सूचितम्। दत्तोरसेतरेषां त्रिति तु त्रैवर्णिकपरम्—परिग्रहपरस्यात्। अत एव "तस्मात् पुत्रिकासुतः" इत्युक्तम्। "पत्नीदुहितरः" इति वक्ष्यमाणाशयेन तु मात्र तद्ग्रहणम्—प्रथमोपात्तपत्नीव्यावृत्तस्य निर्मूलत्वापत्तेः; दौहित्रस्य साक्षात्त्रायुपादानाच्च। अत एवात्रा दौहित्रपा न ग्रहणम्। तथा च यथैरसो मुख्योऽन्य प्रतिनिधयः, एवमत्र गृहजातो मुख्योऽन्ये प्रतिनिधय इति सिद्धम्। एतदर्थमेव तदनन्तरमेतदुक्तिः। तथा चात्र दत्तको नैवेति साम्प्रतं, तथा सत्यपि दास एव; अत एव व्याख्यालादिना परिणीतापुत्रः सन्तीत्यायुक्तमित्युक्तम्। अत एव "दत्ताश्चाऽपि तनयाः

१. (?)। २.—५. २, ३, ४। ३.—५. ३०। ४. प. व. 'ततः' नास्ति। ५. म० १५९—१७८। ६. व्यव० १२८।

बालंभट्टी

निजगोत्रेण संस्कृताः। आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः॥ पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते। आचूडान्तं न पुत्रः सः पुत्रतां याति चान्यतः॥ चूडादा यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते॥" इति कालिकापुराणं सङ्गच्छते। ब्राह्मणादिष्वेवेऽप्यङ्गवैकल्ये दासत्वं प्रतिपादयता तेन कैमुतिकन्यायेनान्यज्ञ तथा सति सुतरां तथेति सूचितमिति दिक्। एवं च ब्राह्मणादिस्थलेऽपि दिव्याद्यभावे दासः सर्वाहारी, तदभावे क्षेत्रिकादिरत एव सर्वाभाव इति तद्धोक्तं मानवं नारदीयं च साहचर्यमस्थत्र गमकमिति बोध्यम्। न चैवमपि "यथा गोश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च। नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्यास्वनापदि॥" इति, "एष धर्मो गवाश्वस्त्र दास्युष्ट्राजाविकस्य च। विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति॥" इति च भतृयज्ञिरोज इति वाच्यम्—तन्नोत्पादकस्य स्वाम्यभिलषितस्य स्पष्टत्वात्। अत एव दासदास्यामिश्रदा वचनान्तरेति मेधातिथिनोक्तम्। किञ्च द्विजातयुत्पन्नस्यैवैं निरंशस्य भरणमुक्तं व्याख्याता, याज्ञवल्क्यादिनाऽपि—"भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः" इत्यादिना तेषां भरणमुक्तम्। स्त्रीस्थलेऽपि प्रतिबन्धकशान्तिरंशदाने भरणमुक्तम्—"भरणं चास्य" इति नारदेन, "अपुत्रा योषितः" इति मूलेन च। तदुक्ताम्नैवानुकूलभेदिति वक्ष्यति व्याख्याकृत्। तथा च यदा कथमपि निरंशत्वप्राप्तिः, तदैव भरणमन्यदांशहरत्वमेव यथासंभवम्। अत एव "सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा। प्रासाच्छादनमन्नमन्तं पतितो ह्यदद्धन्नेव॥" इति मनुना "अनंशौ क्लीबपतितौ" इत्यत्रामेणभरणे पातित्यमुक्तम्। अत्यन्तमित्यस्य यावज्जीवमित्यर्थः। तथा च शूद्रादिस्थले परिणीतापुत्रःश्रीदौहित्रदासत्वे मृतपितृकविभागेऽपभागित्वं दासस्य, असत्वे तु सर्वहारित्वम्। अत एव "दुहितॄणां सुतादत्ते" इति दौहित्रमात्रपरतया मेधातिथिना व्याख्यातमपि व्याख्याताऽपि लक्ष्यभेदेन व्याख्यातम्। एवं दुहितृसत्वेऽपि सर्वहारित्वं यावद्वचनं वाचनिकमिति सिद्धान्तात्तदयं निर्णयोऽपि। आद्यदासस्यौरसकल्पत्वं परिणयनाभावात्। अन्येषां दत्तकल्पत्वं तत्र मन्ऽहोमयोरभावात्। तथा च तेषामन्यतमसत्वे मुख्यपुत्रादिसत्वे जीवपितृकविभागे तदिच्छया तत्समांशभागित्वं मृतपितृविभागेतूक्तमेव दुहितृदौहित्रासत्वेऽपि।एवं पत्नीसत्वेऽपि।पुत्रापौत्रदुहितृदौहित्राणामभावे सर्वहारित्वं, तदभावे तु पत्नीसत्वेऽपि संसृष्टिनोऽविभक्तस्य भ्रातुः सर्वहारित्वं,

---

१. म० १. ४८.। २. म० ९. ५५.। ३. भ. 'निरंशत्व' नास्ति। ४.—९. २०२.। ५.—९. २०१.। ६. प.-ब. मपि लक्ष्य०। ७. प. ब. तृवि०।

Cole.: Ch. I, Sec. xii, § 2.

स्त्रीपुत्रः । **अत्र च शूद्रग्रहणादिजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाऽर्थांश न लभतेः ३
नाप्यर्धं दुहितर एव क्रान्त्वम् । किन्वनुकूलश्लेजीवनमात्रं लभते ॥ १३३ ॥१३४॥

**मुख्यगौणद्वेत्ता दायं गृह्णातीति निरूपितम्। तेषामभावे सर्वेषां दायाद्रक्रम उच्यते ॥— 1

** पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । 2

भ्रातुरंशं सन्मानमात्रं प्रेते पितरि दद्युः शुश्रुवुश्चेत् " इति । अद्यापि च शास्त्रातिलङ्घनप्रवृत्तस्यायं विधयः । द्विजातीनामिव शूद्रापुत्रः न तु दास्यामधरोढविध्यनुमानमित्यत्रयम् । अभ्रातृकस्तु दुहितुस्सुताभावे सर्वभाक् स्याद्राजानुज्ञया बृहस्पतिवचनादेव अनन्तरयिनस्सर्वं राजा तदनुज्ञया वाऽवरोधज इत्येक इति अस्मादेव च दौहित्राभाववचनात् द्विजातीनामपि पुत्राभावे दौहित्रा धनभाज इति । अत एव च मातामहश्राद्धनियमोपपत्तिः ॥ १३४ ॥

एवं तावद्वैशेषिकशूद्रस्य विधिरुक्तः । अविशेषेणैव तु **पत्नी दुहितरश्चैवेत्यादि ॥ १३५ ॥ १३६ ॥**

सुबोधिनी

उक्तप्रमेयस्य कठिनतरशाद्वक्ष्यमाणप्रमेयस्य कठिनतमत्वाच्च तत्र श्रोतृसावधानतार्थं पद्यबन्धेन सङ्गतिं दर्शयति निबन्धकारः—मुख्यगौणसुता इति । तेषामभावे सर्वेषा-

बालंभट्टी

तदभावे तु पत्न्याः सर्वांशभागित्वमित्यादीति दिगिति तदेतत् सर्वं हृदे निधायोक्तं धनमयत्रैव व्याख्यार्थमाह—अत्र चेति,—मूले इत्यर्थः । लभेत इत्यस्य इति गम्यते इति शेषः । ब्राह्मणादीनान्तु दासीसुताः प्रजीवनभाजो न रिक्थहरा इति मेधातिथिरपि ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

उक्तवक्ष्यमाणप्रमेययोः कठिनतरत्वाच्चयोस्तात्पर्यार्थं सौकर्यार्थं दर्शयत्रत्र श्रोतृसावधानाय पद्येन सङ्गतिमाह—मुख्यगौणेति । गौणेत्यनेन दासानामपि सङ्ग्रहः उक्तकमेणेति भावः । तेषामभावे इति,—तेषां सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां मूद्धोवसिक्तानुलोमजानां दासानाञ्चेत्यर्थः दायादाः—धनग्राहिणः। पत्नीति[3]—अत दैवात्र सर्वस्य प्रत्येकं संबन्धस्तेनाऽऽदिसत्वे द्वितीयादिव्यावृत्तिः । चेन दौहित्रसमुच्चयः । भ्रातर इति—अत्रैकशेषेण भगिनीनामपि ग्रहणं बोध्यम् । तथेति भ्रातृविशेषणं विभक्ता असंसृष्टिनश्चेत्यर्थम् । अत

---

१. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. दूरत एव । २. प. फ. ब. 'गौणेति' नास्ति । ३. भ. ति अत्र । ४. प. ब. वारम् सर्वत्र ।

Cole.: Ch. I, Sec., xii, §§ 2—3; Ch. II, Sec. i, §§ 1—2.

तत्सुता गोत्रजौ बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ॥ १३५ ॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

३ ** पूर्वोक्ताः द्वादश पुत्राः यस्य न सन्ति अलब्धपुत्रः, तस्यापुत्रस्य स्वर्यातस्य परलोकं गतस्य धनभाक् धनग्राही एषां पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्या-

सुबोधिनी

मिति,— सर्ववर्णा ब्राह्मणादिवर्णानां तथा मूर्धावसिक्ताग्रनुलोमजातीनां सूतादितिलोनजानां चेत्यर्थः । "सर्ववर्णेष्वयं विधिः" इत्यत्र सर्वशब्दो न वर्णविशेषणम्; अपि तु स्वतन्त्र एव तथा च सर्वे च वर्णाश्चेति (समाहारे?) समासान्तरगतश्चशब्द इत्याह—

बालंभट्टी

एव सफलं न तु समुच्चयार्थमृतं विनाऽप्यन्यश्रवाद्यापि तत्प्रतीत्या तथा साफल्याभावात् । तत्सुता इत्यत्र तयोः सुता इत्यर्थः । सुता इत्यत्र तदैकशेषेण तयोः कन्यात्वमपि ग्रहणम् । बन्धुशब्देन बान्धववदाद्यार्थस्य गुरोरपि ग्रहणं —तस्यानेकार्थत्वात् । हिः—स्वर्थे । पूर्वतो वैलक्षण्यसूचकः । अपुत्रस्येत्यत्र मुख्यपुत्रशून्यत्वमात्रं न विवक्षितं—प्रकरणविरोधात् ; किन्तु मुख्यगौणपुत्राणामभाव एवेत्याशयेन तृतीयपादाय अग्रेतनवाक्यसंबन्धपूर्वकवाक्यत्वमाह—पूर्वोक्ता इति । एषामित्यत्रापि तदैकशेष इत्याह—पत्न्यादीनामिति।इदमा न बुद्धिस्थप्रत्येकपरामर्शित्वमित्याह—अन्विति। निर्धारणे षष्ठीत्याह—मध्ये इति । अग्रिमानुरोधेन पूर्वस्येति वीप्सागर्भमित्याह—पूर्वस्य पूर्वस्येति,—उत्तरउत्तर इति सम्बन्धः इति पाठः । उत्तरोत्तरो धनभागीति सम्बन्ध इत्यपपाठः—पौनरुक्त्यादनन्वयाच्च । तथा पाठे तु तदीयधनभाक्त्वमुद्दिश्य तेषां तथोत्तरोत्तरत्वस्य विधानान्नात्र दोषः । अत्र पुत्रग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । जीविते मृते च पुत्रे पौत्राणां भागस्य "भूर्या पि" इति "अनेकपि" इति चोक्तत्वात्—"अविभक्तविभक्तानां कृत्स्नानां वसतां सह । भूयो दायविभागस्यादानचुर्यादिति स्थितिः ॥" इति देवलात् । "अपुत्रपौत्रे सन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।" इति विष्णुः । "पिता....सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः पुत्रपौत्रः" इत्युपक्रम्य "असरूपेषु तद्वामी" इति बोधायनोक्तेश्च ।

१. विश्व० गोत्रजो । २. ग घ. ङ. च. गृह्णात् । ३. ग. द. अ ते समा० । ४. प. फ. ब. ति पाठः उत्त० । ५. प. फ. ब. णं पौत्रयो० । ६. प. ब. 'पुत्रे' नास्ति । ७. व्य० १२१. । ८. व्य० १२० । ९—१. ५. १५. । १०.—१. ५. १७. । सरूपेषु (?) ।

Cole.: Ch. II, Sec. i, §§ 2—3.

भाव उत्तरोत्तरो धनभागिति संबन्धः;··सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिषु अनुलोमजेषु क्षत्रादि- 4
षु प्रतिलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु अंधे दायग्रहणक्रमो वेदितव्यः। ··तत्र प्रथमं 5
पत्नी धनभाक्। पत्नी विवाहसंस्कृता। "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति स्मरणात्।

सुबोधिनी

सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिष्विति। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति स्मरणादिति,— अस्य पाणिनीयसूत्रस्यायमर्थः। पतिशब्दस्य नकारादेशो भवति यज्ञसंयोगे गम्यमाने; यज्ञसाधनत्वात् लेत्लोपश्चोक्तावाद्येति। एतदुक्तं भवति—विवाहसंस्कृता नारी यज्ञसाधनं नान्येति विवाहसंस्कृतैव पत्नीत्युच्यते इति। यद्यपि ज्येष्ठायामनिर्दिष्टायां सत्यां कनीयसीनां यत्ते नाधिकारः, तथाऽपि तदभावे सद्भावेऽपि दीर्घरोगग्रस्तायां तस्यां पतितायां वाऽन्यासां क्रमेणाधिकारोऽस्तीति यज्ञसाधनत्वयोग्यताऽस्तीति, यज्ञसंयोग इत्यत्र च यज्ञे साधनत्वयोग्यता विवक्षितेत्यर्थः। अथवा यज्ञशब्देन विवाह एव कथ्यते तत्राऽपि देवतो-

बालंभट्टी

एवं पादत्रयैकवाक्यार्थमुक्त्वा तुर्यपादार्थमाह—सर्वेष्विति। सर्वशब्दो न वर्णविशेषणम्, अपि तु स्वतन्त्र इति सर्वे च वर्णाश्च इति इतरेतरद्वन्द्व इति भावः। क्रम इति—इदं क्रमपरमेव हीति सप्तमिति भावः। उक्तक्रमं विभज्य विवेचय्य दर्शयति—तत्रेत्यादिना। तत्र—पत्न्यादीनां मध्ये। प्रथमं तथोपादानात् तदर्थमाह—विवेति,— धर्मैविवाहपूर्वकश्रौतस्मार्तकर्मसहाधिकारवतीत्यर्थः। तदेतत् ध्वनयन्नाह—पत्युर्नो यज्ञेति। स्मरणात्—पाणिनिस्मृतेः। पतिशब्दस्य नकारादेशो भवति यज्ञसंयोगे गम्ये। दम्पत्योः सहाधिकारेण यज्ञसाधनत्वात् तत्कर्तृकयज्ञफलभोक्तृत्वाच्च तस्या यज्ञसंयोगः। यज्ञसंयोग इत्यस्य यज्ञेन संबन्ध इत्यर्थः। क्षिया इति शेषः। संयोगपदं संबन्धोपलक्षणम्। संबन्धश्च यज्ञफलप्रतियोगिकैकार्थत्वम्। तथा च विलक्षणविवाहसंस्कृतैव यज्ञसाधनं नान्येति शेषे पत्नीत्युच्यत इति भावः। "सवर्णासु विधौ धर्मे" इत्युक्त्या ज्येष्ठां विनाऽन्यासामनधिकारेऽपि तया सहाधिकारात्तासामपि तत्संबन्धो बोध्यः। एतेन यद्यपि ज्येष्ठायामनिर्दिष्टायां सत्यामन्यासां नाधिकारः, तथाऽपि तदभावे दीर्घरोगग्रस्तायां तस्यां पतितायां वा अन्यासां क्रमेणाधिकारोऽस्तीति यज्ञसाधनत्वयोग्यताऽस्तीति यज्ञसंयोग इत्यत्र यज्ञसाधनत्वयोग्यता विवक्षिता। यद्वा

---

१. ख. घ. रू. उत्तर उत्तरो०। च. छ. ज. उत्तरो धन०। २. ख. 'सूतादिषु' नास्ति। ३. ख. अर्थदायग्रहणविधिर्दाय०। छ.। दायक्रमो। ४. अ० ४. १. ३३.। ५. द. फलभो०। ६. त. तदभावेऽपि। ७. थ. गृह्यायां। ८. द. सत्यां प०। ९. थ. द. 'च' नास्ति। १०. त. 'यज्ञ' नास्ति। ११. प. फ. ब. नलाच्च तस्याः। १२. प. ब. कास्तथापि।

एकवचनं च जात्यभिप्रायेण । अतश्च बहुपत्नीकजातीया विजातीयाश्च यथांऽ-
6 शं विभज्य धनं गृह्णन्ति । ··वृद्धमनुरपि पत्न्याः समग्रधनसंबन्धं वक्ति—"अपु-

---

सुबोधिनी

देशेन द्रव्यस्य दीयमानत्वात् तदूपत्वाच्च यागस्य । एवमपि विवाहितैव पत्नी नान्या । तदा स्त्रियमन्तरेण विवाहस्यैवाभावाद्यज्ञसाधनत्वमिति द्रष्टव्यम् । यथांशं विभज्य

बालंभट्टी

यज्ञशब्देन विवाह एव — तत्रापि देवतोद्देशेन द्रव्यस्य दीयमानत्वात्प्रदेयत्वाच्च यागस्य । एवंच विवाहितैव पत्नी नान्येति[1] तदा स्त्रियं विना विवाहस्यैवाभावात् यज्ञसाधनत्वं बोध्यमिति मदनोक्तमपास्तम् । अन्यार्थे योग्यत्वविवक्षायामपि प्रकृते प्रोक्तरीत्या निर्वाहे तद्विवक्षाया अनुपयोगात् द्वितीयार्थस्य भाव्यायसम्मतत्वाद्दुष्करीत्या पूर्वपक्षस्यैवासङ्गतेश्च । एतेन पत्नी विवाहिता पत्युर्नो यज्ञेति अत्र बहुतोऽप्रेऽप्युपस्थितेरेव उभयत्र तथैव वदतो विज्ञानेश्वरस्य द्वितीयमतमेवेष्टमिति शङ्कायां अपि तस्यासत्त्वम् । अत एव कार्ताधादिकमवरुद्धस्त्रीविषयमिति तेन वक्ष्यते । अन्यथा तां विहाय तत्पर्यन्तभावनासङ्गतिः स्पष्टेवेति परास्तम् । तथेष्टत्वे पत्नी धर्मविवाहोढेति प्राग्वद्विवाहितैवेयं सिद्धे पत्युर्नो यज्ञेत्युल्लेखस्य निर्बीजत्वापत्तेरर्थान्तरस्य महाभाष्यविरुद्धत्वाच्च इति दिक् । न्यूनत्वादिनिरासायाऽऽह—एकेति । अत एव "पत्न्यः कार्याः" इत्यत्र बहुवचनमुक्तम् ।

यथांऽशमिति,—सन्ति तदेत्यादिः। "चतुःखिद्यैकभागास्युः" इत्युक्तक्रमेण ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्या गृह्णीयुरित्यर्थः। तथा च तस्य तादृशस्य समग्रधनग्रहणं पत्न्या कार्यमिति सिद्धम् । अत एव व्यासः—"मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्नाता प्रतिदिनं दद्याद् स्वभर्त्रे सलिलाञ्जलिम् ॥ कुर्याद्धनुदिनं भक्त्या देवतानां च पूजनम् । विष्णोरारापनं चैव कुर्यादेकाग्रमुपोषिता ॥ दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्याद् पुण्यविवृद्धये । उपवासांश्च विविधान् कुर्याच्छास्त्रोदितान्बुधान् ॥ लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानं च वरामले । तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा॥" इति । अनेन च पुत्रादिवत् सर्वोपकारकतया नरकादिनिस्तारकत्वेन च तद्भावेऽन्यतः पूर्वे पत्न्या एव तत्समग्रधना दानाद्यर्थमेव इति बोधितम् । सवर्णाया अभावेऽसवर्णाऽपि पत्नी, तेन शूद्रान्यवच्छेदः तस्याः परिणीतावेऽप्यपत्नीत्वात् । अत एव विष्णुः-"सवर्णाभावे त्वनन्तरा चाऽऽपदि ""न त्वेवद्विजः शूद्रया" ईतिधर्मकार्यं कुर्यादिलानुवर्तते । आचारार्थंवे सूत्रे चोक्तमिदम् अतः तस्या जीवनोपयुक्तांशभागित्वं न

---

१. ख. यथा वृद्ध० । २. प. फ. ब. 'एवमपि' । ३. प. ब' तिथिर्य विवा० । ४. प. फ. ब. प्रेतस्त्रियां पूर्वं । ५. व्य० ११५ । ६. व्यव० १२५। ७.—१६. ३. । ८ प.फ.ब. ये नोप्यम् तत्र ।

त्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात्पिण्ड कृत्स्नमंशं लभते च ॥" इति। बृहद्विष्णुरपि—"अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे मातृगामि" इति। काश्यपेनोऽपि—"पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी। तदभावे तु दुहिता यथापूढा भवेत्तदा ॥" इति। तथा—अपुत्रस्यार्थकुलजा पत्नी

सुबोधिनी

धनं गृह्णन्तीति,—यद्यप्यत्र "चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः" इत्यनेन क्रमेण ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च गृह्णीयुरित्यर्थः। अपुत्रस्यार्थकुलजा पत्नीति। नात्र कुलजेति सवर्णाजाता, अपि तु सत्कुलप्रसूता सवर्णादानुलोम्येन च जाता गृह्यते। (अव्य-

बालभट्टी

कृत्स्नांशभागित्वमिति शेषः। तद्वा मानान्तरमप्याह—बृहद्व्यादिना। शयनं इति,—तच्छयनसाधनयोनिरक्षणं सम्यक् कुर्वन्तीत्यर्थः। अत एवाऽह — व्रते इति,—ब्रह्मचर्ये इत्यर्थः। एतेनेतरस्त्रयवच्छेदः। तथा वैदमपि तद्देशे क्रमबोधकमेवेति भावः। तत् तस्मै भर्त्रे। अंशं धनम्। अपुत्रेत्युक्तेरिदमप्रिमश्राद्धपुत्रादिविषयमिति स्पष्टमेव। बृहद्विष्णुरपीति,—पत्न्यादीनां क्रमेण सामान्येन सर्वधनग्रहणं वक्तीति शेषः। स हि क्रमपर एव स्पष्टः मूलवत्। विष्णुरप्येवम्। मातृगामीति,— तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे अन्यगामि, तदभावे सकुल्यगामि, तदभावे सहाध्यायिगामि, तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा स्वामी, इति वाक्यशेषः। नोऽपीति,—तथोक्तं किञ्चिदंशे इति भावः। पत्नीति,—सत्यादिः। भर्तुरिति,—अपुत्रस्येत्यादिः —स्वादिस्त्र्यन्तरो-धात्। धनहरीत्यत्र विशिष्टस्य पश्चादेवु पाठादच् नदीत्यादिच्च ङीप्। अव्येति,—हृदयमि अप्रतिकूलाया अन्यपत्नीक्षणम्। दुहितेति—तत्सामान्यमित्यर्थः। यद्यनूढोद्वेरर्थस्तु लक्ष्यमाण एव। उक्तवाक्यमपुत्रपरमिति सूचयन् तदीयमेव वाक्यान्तरमाह—तथेति। अथशब्दः प्रारम्भे आद्यादिति यावत्। कुलजायां च तत्र सवर्णाजातत्वमात्रमपि तु सवर्णादानुलोम्येन च जातायां सति सत्कुलप्रसूतार्थं; तेनाव्यभिचारिणी साध्वी गृह्यते। अत एव पूर्वस्मैकवाक्यता। अत एव तदभावे इत्यस्य अर्धद्वयमध्यपठितस्य पूर्वेणाऽन्वयः। मूलाद्येकवाक्यतया चात्रेऽपि प्रतिवाक्यं संबन्धः।

१. क. ग. ङ. छ. यनेनापि। २. ख. पैकु०। ब. पिकु०। ३. क्यच० १२५.।

Cole.: Ch. II, Sec. i, § 6.

दुहितरोऽपि वा। तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः॥" इति। बृहस्पतिरपि—"कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु। 7 असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्धारहारिणी॥" इति** एतद्विरुद्धानीव वाक्यानि लक्ष्यन्ते; यथा—"भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत्तन्नजेत वा। विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥ भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्। रक्षन्ति शय्यां

एतीत्यत्र गृहीतगर्भोऽभिप्रेता। तथा च वसिष्ठः—"अथ भ्रातॄणां दायविभागः यावन्मातरमनुपसर्पेयुस्तावत्सां चाऽऽपुत्रलाभात्" इति गर्भिण्यो रिक्थार्हा इति दर्शयति। पुत्रशब्दश्चायमनपत्या इति वचनात्। गर्भोपलक्षणमेव अपत्यं वरंऽपि (?) पुत्रिका यथा स्यात्। तथा च गौतमः—"स्त्री चानपत्यास्वेष्वपुत्राऽऽह "जीवं (?) वा लिप्सेत" इति। अमेन

बालंभट्टी

अपिना—दौहित्रसमुच्चयः वा एवार्थः सर्वत्रान्वेति। पुत्राश्च प्रत्यासत्त्या भ्रातुरेव। चेन कन्यानामपि भागवत् ग्रहणं बोध्यम्। भ्रातृपदं भागिनीनामप्युपलक्षणम्। पितामातेत्यंशे अनेन भ्रातृकविष्णुना च तत्रान्यत्र च विरोधो यथामूलस्य न, तथाऽग्रे स्फुटीभविष्यति। अपीति,—सर्वत्र आदौ पत्न्या धनग्रहणं वक्तीति शेषः। कुल्येष्वित्यादि,—पित्रादिविशेषणमिति कश्चित्। अस्तुतो भिन्नपितृभ्रातृसपिण्डान्यस्यकुलोत्पन्नदुहितृदौहित्रभ्रातृसुतादिपरम्। पितृपदेनैकशेषेण मातुरपि ग्रहणम्। एवं भ्रातृपदेन अविभक्तानामपि ग्रहणं बोध्यम्। "सपिण्डाः स्युःसनाभयः" इति कोशःतेषु तेषु च विद्यमानेष्वपि अपुत्रस्य मृतस्य पत्नी एव तस्य भर्तुः अंशभाक् इति भागो—धनं सर्वं तद्धारिणीत्यर्थः। एवं स्वव्यस्थायन्तरानुरोधेन मूलार्थं प्रतिपाद्य दृश्यमानान्यस्मृतिविरोधं परिहर्तुमाह विरोधमाह—एतदिति, —उक्तसर्वविरुद्धानीत्यर्थः। च:—त्वर्थे। लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते तान्येवाऽऽह —तद्यथेति—तान्येव क्रमेण प्रदर्शयामीत्यर्थः। तत्राऽऽद्यं नारदमाह—भ्रातॄणामिति,—निर्धारणे षष्ठी। अप्रजा इति—अत्र "नित्यमसिच्" इत्यसिच्। प्रजाशब्दः पुत्रादिमात्रपरः। प्रेयात्—परलोकं गच्छेत्। शेषास्ते—भ्रातर एव प्रत्यासत्तेः। च: भिन्नक्रमः।

---

१. क. च. छ. वृद्धवृ०। २. ख. 'इति' नास्ति। २५ ४८.। ३. ग. द्वैप०। ४. क. जीवित०। ५.—१७. ४१.। ६. प. फ. ब. पितृसपि०। ७. अम० म० २९३.। ८. अ० ५. ४. १२२.।

भर्तुश्चेदाच्छिन्नुरितरासु तु ॥" इति पत्नीसद्भावेऽपि भ्रातर्णां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् ; मनुना तु—"पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ।" इत्यपुत्रस्य धनं पितृभ्रातुर्योक्तं दर्शितम् । तथा "अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥" इति मातुः

स्त्रीवचनं गर्भिण्यर्थमिति ज्ञापयति । दुहितरश्च पुत्रिका एव । तथा च स्वायंभुवम् पुत्रिकाभिप्रायेणैव—"यथैवाऽऽत्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥" इति । पुत्रजन्माशङ्कायां तु अपरशाभावे तदधिकारः । बहुवचनं पुत्रकालबहुत्वज्ञापनार्थम् । च शब्दस्समुच्चये । नापीच्छातो द्रव्यसम्बन्धार्थः । एकदास्सर्वत्रा-धिकारणार्थः । माता च पिता च पितरौ सहाधिकारासु द्वन्द्वैकरणमेकैकमाप्स्यथम् । द्वन्द्वनिर्दे-शेऽपि मातुरेव प्राथस्यम् ; यथाऽऽह—"अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । तस्यामपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥" इति । सर्वदा चाप्रशाभावेऽनपत्य इत्ययमे-वास्य विषयः । नन्वेतदप्यस्ति "पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा ।" इति, मातरि अनपत्यायामेतत् द्रष्टव्यम् । कथं शङ्खवचनं "स्वर्यातस्य द्वयपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं, तदभावे पितरौ हरेयातां, ज्येष्ठा पत्नी" इत्युक्तलक्षणपत्नीदुहितृभावे सोदर्यभ्रात्रभिप्रायमुक्तापितृदन्या

सुबोधिनी

भिचरिण्यः साध्व्य इति यावत्?) आच्छिन्नुरितरीस्विति,—इतरासु व्यभिचारिणीषु स्त्रीषु विषये भरणं पोषणमेवापि आच्छिन्नुरपकुर्युः न दद्युरिति यावत् । एतच्चापोषणमल्पन्यूनपरि-दुष्टासु । एवं परस्परविरुद्धानां वचनानां धारेश्वरेण क्रमं व्यवस्थां दर्शयति—

बालंभट्टी

चेत्,—यदि । स्त्रियः भर्तुः शव्यां प्राप्तत् स्वयोनिं रक्षन्ति, तदा जीवनक्षयपर्यन्तमस्य-स्त्रीणां भरणं पोषणं कुर्वीरंश्चेत्यर्थः । आच्छिन्नुरिति इतरासु—व्यभिचारिणीषु विषय भरणमपि आच्छिन्नुरपाकुर्युर्न दद्युरिति यावत् । एतच्चापोषणमल्पन्यूनपरिदुष्टासु बोध्यम् । च भेति—भरणमाप्नुयेत्यर्थः । मानवे एवस्य पूर्वत्रान्वयः । वा समुच्चये इत्याह—पितुर्वा भ्रातुर्वेति । मन्वन्तरमेवाऽऽह—तथेति । वृत्तायां—समाप्तायां मृतायामिति

---

१ ना० १३. २५, २६. । २. ख. ज. ना । ३ —५. १८५ । ४. क. तथा च । ख. च. यथा । ५ म० ९. ११७. । ६. य. द. रामस्मिति । ७. त. पर्ण । ८. ब. छिन्नुरपा० ।

पितामह्याश्च धनसंबन्धो दर्शितः । शङ्खेनापि—"स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी" इति । भ्रातणां पित्रोर्ज्येष्ठायाश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दर्शितः । कात्यायनेनापि—"विभक्ते संस्थिते द्रव्यं 8 पुत्राभावे पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्॥" इत्येवमादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां धीरेधीरेण व्यवस्था दर्शिता—पत्नी गृह्णीयादित्येतद्वचनजातं विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम्, सा च यदि नियोगार्थिनी भवति ।

सुबोधिनी

पत्नी गृह्णीयादित्येतद्वचनजातमिति । नियोगार्थिन्या एव पत्न्या धनग्रहणमित्येतत् कुतो

बालंभट्टी

यावत् । चः स्वर्थे श्युक्रमे च। शङ्खोऽपि हिः स्वर्थे। श्युक्रमेणान्वयः। एवार्थौ वा सर्वत्रान्वयौ। चः श्युक्रमे । तेन सगोत्रशिष्यसब्रह्मचारिण इति वाक्यशेषसमुच्चयः । पैठीनसिरप्येवम् । तदभावे इत्यत्रापेऽपि संबन्ध इत्याशयेनाऽऽह —क्रमेण धनेति । नापीति,—पितुर्भ्रातुर्मातुः पितामह्याश्च क्रमेण धनसंबन्धो दर्शित इति शेषः । क्रमादित्यनुक्त्या तथा स्पष्टत्वादवेदं नोक्तम् । तथेत्यत्र । वा एवार्थः । अथशब्द आनन्तर्यार्थः । उत्तरार्धे सर्वत्रान्वेति । तेन तदभावो लभ्यते; तदेव स्फुटीकर्तुं—क्रमादिति,—तत्पितुर्मातेति वेत्यन्वयः। विभागं विना तदीयद्रव्यस्यैव प्रायोऽधंभवेन पितुस्तदग्रहारित्वासंभवादुक्तम्—विभक्ते इति,—भावे क्तः, विभागे जाते सतीत्यर्थः । यद्वा विभक्ते पितरि संस्थिते मृते सति इति वा । हैतेः कालीयसमासौ । एवं विरोधमुक्त्वा तमुपसंहरन्नर्थक्रमं तत्परिहारं वृषयितुं तावदनुवदति — एवमादीनामित्यादिना । एवमादीनां—कात्यायनीनाम् । 8 "आदिना अनुपदं वक्ष्यमाणगौतमादेः, "ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । तुल्या दुहितरो वाऽपि पित्र्यमाणाः पितापि वा ॥ सवर्णे भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् । तेषामभावे गृह्णीयुः कुल्याजां सहजासिनः॥" इति देवलस्य च परिग्रहः ।] तुल्याः—सवर्णदुहितरः । सवर्णाः श्रेतरः सापत्नाः। व्यधस्थेति,—भ्रात्रंश इति भाष्यः । एतदिति—मूलपुरुषमनुविरुद्धहरस्पतिकात्यायनादिप्रोक्तवचनसमूह इत्यर्थः । विभक्तेति,—विभागस्योक्तत्वात् विरुद्धकालीये विभक्ते इत्यस्योपादानाच्च । तत्रापि विशेषान्तरमाह—सा चेति,—

---

१. क पितर्यवस्थेष्ठायाः प० । २. ख. योगीश्व० । ३ प. फ. ब. कृतं विभक्तेति । ४. प. फ. ब. तिः समा० । ५. प. फ. ब. रत्नक० ।

कुत एतत् नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्या धनग्रहणं न स्वतन्त्रायाः इति।"पिता हरेद्पुत्रस्य" इत्यादिवचनात्तत्र व्यवस्थाकारणं वक्तव्यम्। नान्यद्व्यवस्थाकारणमस्तीति। गौतमवचनाच्च—"पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्थं भजेरन् स्त्री वाऽनपत्यस्य बीजं लिप्सेत"इति। *अस्यार्थः—पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा अनपत्यस्य रिक्थं भजेरन्स्त्री वा रिक्थं नेजेत् यदि 9

सुबोधिनी

हेतोरित्याशंक्ते तामेव व्यवस्थां प्रतिपादयितुं—कुत एतदिति।न स्वतन्त्राया इति—नियोगानपेक्षिण्या इत्यर्थः। तं हेतुमाह—पिता हरेदिति,—"पिता हरेदपुत्रस्य"इत्यादिवचनविरोधादित्यर्थः। किमतो यत्रैवमित्याशङ्क्य उभयेषामप्रामाण्यं प्रसक्तेव्यवस्था वक्तव्या, तत्रापि कारणं वक्तव्यमित्याह—व्यवस्थाकारणं वक्तव्यमिति। ननु तत्कारणमन्यदेवास्तु किमिति नियोगापेक्षित्वमेवेति नियम इत्याशङ्क्याऽऽह—नान्यदिति। न केवलं नियोगार्थिन्या एव धनग्रहणमिति युक्तितः,अपि तु गौतमवचनमप्यस्तीत्याह—गौतमवचनाच्चेति। "बीजं वा लिप्सेत" इत्यत्र स्थितं वाशब्दं यथार्थपरं व्याचष्टे—यदि बीजं लिप्सेतेति।

बालंभट्टी

सा तु इत्यर्थः। तदा तत्तद्विषयमिति भावः। तदेव शङ्कानिरासेन द्रढयति—कुत इत्यादिना, —नियोगार्थिन्या एव पत्न्या धनग्रहणं न स्वतन्त्रायास्तदनपेक्षिण्यास्तस्या इत्येतत् कुतः कस्माद्धेतोरित्यर्थः। तं हेतुमाह — पितेत्यादि इतीत्यन्तेन । आदिना नारदीयस्यापि परिग्रहः । वचनात्–वचनजातविरोधात् । तत्र—उभयेषामप्रामाण्यप्रसङ्गे । तन्निरासायेति शेषः। व्यवस्थेति,—समाहारद्वन्द्वः । कारणञ्च प्रत्यासत्तेस्तस्या एव । ननु तदन्यदेवास्तु किमिति नियोगापेक्षित्वमेवेति नियमः अत आह—नान्यदिति । तथा च विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयमिश्रत्वेन व्यवस्थोक्ता । सा चेत्थमेव नियोगार्थिवं तत्कारणमुक्तमिति भावः।इति;– हेतौ।न केवलं तयोक्तिमात्रेण तदर्थसाधनम्,अपितु वाचनिकोऽपि संदर्भ इत्याह –गौतमेति । तमेवाऽऽह—पिण्डेति । तथा अस्फुटत्वात् व्याचष्टे—अस्यार्थ इति । ऋषिः प्रवरः सगोत्रसप्रवरत्वे च सति सपिण्डा इत्यर्थः । अनेन पित्राद्येर्धनसंबन्धस्तावदुक्तः। पक्षान्तरमाह—स्त्री वेति । बीजं वेति वार्थमाह—यदीति,—निपातानामनेकार्थत्वात् ।

---

१. ख. हरणं । २. म० ९. १८५. । ३—२८. २०, २१. । ४. क. भजते । ५. त. शङ्कितो। द. शङ्क्यता०। ६. त. पितुमेतेदिति(?) । ७. द. व्यप्रसक्तेर्व्य०। ८. त. ल्याहनान्य०।

10 बीजं लिप्सेतेति । **मनुरपि—"धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽप-
त्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम्॥"इति। अनेनैतदाशंयति—विभक्तधनेऽपि भ्रातर्मृ-
परतेऽपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति। तथाऽविभक्तधनेऽपि—"ऋणीयान्
ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेदादि। समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥" इति।
11 **तथा वसिष्ठोऽपि—"रिक्थलोभान्नास्ति नियोगः" इति रिक्थलोभाभियोगं प्रतिषे-
12 धन् नियोगद्वारक एव पत्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति दर्शयति। *नियोगाभावे तु
पत्न्या भरणमात्रमेव—नारदवचनात् "भरणं चास्य कुर्वीरन्साणीमाजीवनक्षयात्।"

सुबोधिनी

10 *[दद्यात् तस्यैव तद्धनमिति,—तद्धनं तस्य भ्रातुर्धनं तस्यैव दद्यादित्युक्तेर्विभक्तभ्रातृविषय-
मिति गम्यते—अन्यथा विभागाभावे तस्य पृथग्भूतधनाभावात्।समस्तत्र विभागःस्यादिति,-
समो विभागः स्यादित्यभिधानादेतदविभक्तविषयमिति गम्यते—विभक्ते विभागाभावात्।]*

बालंभट्टी

मनुरपीति,—इत्यनेनैतदाशंयतीत्यन्वयः । बिभृयात्—रक्षेत् । तमेव चेति पाठः । तद्ध-
नं—तस्य भ्रातुः धनम् । तस्यैव—पुत्राय । दद्यादित्युक्तया इदं विभक्तभ्रातृविषयम् ।
अन्यथा विभागाभावे तस्य पृथग्धनाभावात् तद्धनमित्यस्यैवासङ्गतिः स्यादित्येवाशयेनैतत्प-
दार्थमाह—विभक्तेति,—बहुव्रीहिः । पूर्वार्धोक्तः एवः उपपादकत्वान्नेतीत्याशयेनाऽऽह—
द्वारेणैवेति । एवं विभक्तविषये उक्त्वा अविभक्तविषयेऽपि तथेति मनुमेवाऽऽह—तथाऽवी-
ति,—अनेनेत्यादि, भ्रातरीत्यादि च । पूर्वानुषङ्गेण वाक्यार्थः । अपिहृत्यं मिथस्सुखये ।
समो विभागस्स्यादित्युक्तया इदमविभक्तविषयम्—विभक्ते विभागाभावात् । प्रतिषेधमिति
—हेतुगर्भं वसिष्ठस्य विशेषणम् । लोभादिति—हेतौ पञ्चमी । नियोगे चान्वयः । नास्ती-
त्यस्य न कार्यं इत्यर्थः । एवं तद्विषयमुक्त्वा तदाढर्याय विस्पष्टमाह नारदविषयमाह—
नियोगाभावे त्विति । एवेन क्रत्स्नधनसंबन्धव्यवच्छेदः । तदेवाऽऽह—भरणमिति ।
जीवनेति,—जीवितेति पाठे भावे क्तः। एवञ्च प्रागुक्तमन्वादिकमप्येतद्विषयमेवेति बोध्यम् ।

१.—९. १२६. । २. क. यथा । ३ म० ९. १२०. । ४.—१७, ४८.। ५. त. भक्तवि० ।
६. म. त्वनेन वचनेनैत इ० । ७. प. फ. ब. प्यम् मूलस्यार्थ० ।

इति। **योगीश्वरेणापि किल वक्ष्यते—"अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः। 13
निर्वास्यां व्यभिचारिण्यः प्रातिकूल्यात्तथैव च॥" इति।*अपि च। द्विजातिधनस्य यज्ञा- 14
र्थत्वाच्चैषां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमयुक्तम्; तथा च केनापि स्मृतम्—
"यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तच्चानधिकृतास्तु ये। अश्नन्त्यधमास्ते सर्वे प्रायश्चाद्धनभाजनाः॥ यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत्। स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु॥" इति, **तदनुपपन्नम्—"पत्नी दुहितरः" इत्यत्र नियोगस्याप्रतीतेरप्रस्तुत- 15
त्वाच्च। अपि च इदमत्र वक्तव्यम्—पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुपपन्नमपत्यं वा? तत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वे अनुत्पादितपुत्रायाः अपि धनसंबन्धः

सुबोधिनी

योगीश्वरेणापि किल वक्ष्यत इति,-"[अत्रारुचौ किलशब्दः, यथा "त्वं किल योत्स्यसे" इति- 13
"अपुत्रा योषितश्चैव" इत्यस्य योगीश्वरवचनस्यार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्; तथा च केनाऽपि स्मृतमिति,—केनापीत्यनादरद्योतनार्थम्। अत एवात्रैव पूर्वश्लोके मूलयुक्त्यैव प्रदर्शनमस्य वचनस्य।]*चारदेवरेणोक्तो व्यवस्थां दूषयितुमुपक्रमते-तदनुपपन्नमिति अप्रस्तुतत्वाद्योजेति—अप्रकृतत्वादित्यर्थः।आद्यं पक्षं दूषयति-तत्र नियोगस्यैवेति।नन्वु नियोगस्यैव धनग्रहणनिमित्त-

बालंभट्टी

मूलसम्मतिमप्याह—योगीति । तदेवाऽऽह—अपुत्रेति । वस्तुतोऽत्रत्यो किलशब्दोऽत्र यथा "त्वं किल योत्स्यसे" इति; अपुत्रा इति मूलस्थार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम्। अनधिकारात्—स्वातन्त्र्येण विध्यविषयत्वात् गुणाद्यभावादेश्च । यज्ञार्थं—तत्स्वत्वार्थम्। तत्र—यज्ञे। शास्त्रनिषिद्धत्वादपि तदनधिकृतत्वं बोध्यम्। हि—यतः। तस्मात्—ततः। स्थानेषु—अनिषिद्धगुणावैशिष्ट्यविषयद्विजातिषु। नियोजयेत्—राजा। शास्त्रनिषिद्धाः शूद्रादयश्च विधर्मिणः। *[वस्तुतः केनाऽप्युक्तत्वाऽत्रैव किञ्च "अपुत्रेण परक्षेत्रे" इत्यत्रैव स उपात्त इति चानादरो द्योतितः। अत एवात्र वचने मूलं मैं प्रदर्शितमिति बोध्यम्।]*तदुक्त- 14
व्यवस्थां दूषयति—तदनुपेति। नन्वु तत्र तद्बोधकशब्दाभावेऽपि प्राकरणिकः सोऽर्थः अत आह—अप्रेति,—अप्रकृतत्वादित्यर्थः। नन्वेवमप्यन्यधानुपपत्त्या कल्पितस्य इत्युक्तमेव। अत आह—अपि चेदमिति। नियोगः—बीजधारणमूलभूतः। आद्यं खण्डयति—तत्रेति, —तयोर्मध्ये इत्यर्थः। पूर्वेण द्वितीयव्यवच्छेदः। अत एवाऽऽह—अनुत्पादीति। अपि-

१. व्य० १४२-१ । २. क. 'पा' नास्ति । ३. थ. द. णे नि० । ४. भ. त्राप्यनादे० । ५. व्य० १२७ । ६. प. फ. ब. च प्र० ।

प्राप्नोति ; उत्पन्नस्य च पुत्रस्य धनसंबन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं, तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबन्धात्पत्न्नीति नाऽऽरब्धव्यम् ।

सुबोधिनी

स्यात् तत्सद्भावे अपुत्रायाः अपि धनग्रहणमस्तु को विरोध इत्यत आह—उत्पन्नस्य चै पुत्रस्येति। अयमभिसन्धिः—नियोगादुत्पन्नपुत्रस्य धनग्रहणेनिमित्तत्वात् तस्य धनसम्बन्धाभावे सति "पितरोरूर्ध्वं विभजतां मातापित्रोः समंहरेत्" इति "स्वयंतस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः।" इति च "[द्वादशविधपुत्राः विभागप्रकारकथनं,पुत्राभाव एवेतरेषां धनग्रहणप्रकारकथनं च विहायतै इति।] द्वितीयं पक्षं दूषयति—अथ तदपत्यस्यैवेति। अयमभिप्रायः—पुत्रस्यैव धनसं-

बालंभट्टी

नाशास्मुद्भवः । ननु नियोगस्यैव धनग्रहणे निमित्तत्वे तत्सत्त्वेऽनुत्पादितपुत्रायाः अपि धनग्रहणमस्तु को विरोधः अत आह—उत्पन्नस्य च पुत्रस्येति,—नियोगोत्पन्नपुत्रस्य धनग्रहणे निमित्तत्वाभावेन तस्य धनसंबन्धाभावे "पितरोरूर्ध्वं विभजेताम्" "पिण्डदोंऽशहरश्चैषाम्" इति "स्वयंतस्य ह्यपुत्रस्य" इति च यथाक्रमं [द्वादशविधपुत्राणां विभागप्रकारकथनं, पुत्राभाव एवेतरेषां धनग्रहणकथनं च विरुध्येतेति भावः।] द्वितीयपक्षं दूषयति—अथेति। सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाऽऽह—अस्यैवेति । एवं प्राप्तौ । एवेनाऽऽरब्धव्यच्छेदः । 'धनग्रहण इति शेषः । तथेति,—अस्यैव तद्ग्रहणनिमित्तत्वे पुत्रस्यैव धनसम्बन्धनिमित्तत्वलाभात् " पत्नी दुहितरः " इत्यत्र पत्नीत्वंशो न पाठ्यः । तस्या धनसंबन्धनिमित्तत्वाभावाद्दश्य वचनस्य तत्प्रदर्शनार्थत्वमेवेति भावः । यद्यपि पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं, तदुपन्नमपत्यम्,उभयं वा, विशिष्टं वा, अन्येऽपि नियोगः प्रधानमपत्यं वा वैशिष्टयञ्च जन्यजनकभावसंबन्धेन इति पञ्चपक्षीसंभव इति पक्षद्वयमात्रोपन्यासो न्यूनः, तथाऽपि पक्षद्वयोक्तदूषणैरेवान्येषामपि सुगरिहरत्वेन दूषयतुकिः । तथा हि । यदा दौशिष्टये नियोगः प्रधानं, तदाऽपत्यं गौणमिति निमित्तमप्यनिमित्तमिव—परतन्त्रत्वात् । तथा च अनुत्पादितस्यापपक्षोक्तादूषणं तदवस्थमेव । अथापत्यं प्रधानं, तदुत्पत्त्या द्वितीयपक्षोक्तदोषस्तदवस्थ एव । उभयोः रूढ्याद्याश्रये नियोगवत्याः पत्न्याः पुत्रस्य च धनसंबन्धात् केवलं " पत्नी दुहितरः" इत्यनेन पत्न्या धनसंबन्धोक्तियुक्ता । अथ

१. द. 'च' नास्ति । २. द. ध्येत् । ३. प. फ. ब. त्तलेऽनुत्पा० । ४. व्य० १३३. । ५. व्य० १३२. । ६. व्य० १३६. ।

Cole.: Ch. II, Sec. i, § 15.

**अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतं 16

सुबोधिनी

बन्धनिमित्तत्वे "पत्नी दुहितरश्चैव" इत्यत्र पत्नीति न कथनीयम्—तस्या धनसम्बन्धित्वभावादस्य वचनस्य धनसम्बन्धनिमित्तत्वप्रदर्शनार्थत्वाच्चेति । ननु पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं, तदुत्पन्नमपत्यं वा [1]निमित्तं, विशिष्ट वा निमित्तं, वैशिष्ट्येऽपि नियोगः प्रधानम्, अपत्यं वा, उभयोः समप्राधान्यं वेति षट् पक्षाः सम्भवन्ति । एवञ्च पक्षद्वयोत्थापितोऽनुपपन्न इति चेत् मैवम्—आद्यपक्षद्वयोक्तदूषणेतरपक्षाणां सुपरिहरत्वात् पृथगुक्तेरनपेक्षत्वात् । तथा—यदा वैशिष्ट्ये नियोगः प्रधानं, तदाऽपत्यमुपसर्जनमिति अपत्यं निमित्तमप्यनिमित्तमिव—अन्यपरतन्त्रत्वात् । तथा चानुत्पादितपुत्रायां अपि धनसम्बन्धः प्राप्नोतीति [2]प्रथमपक्षोक्तदूषणं तदवस्थमेव । अथापत्यं प्रधानं तदा पत्नीति नाऽऽरब्धव्यमिति स श्रौयस्तदवस्थः; उभयप्राधान्ये नियोगवत्त्वाः पत्न्याः; पुंस्त्वं च धनसंबन्धात् केवलं "पत्नी दुहितरः" इत्यनेन पत्न्या एव धनसम्बन्धकथनमनुपपन्नं स्यात् । अथ समुभयप्राधान्ये नियोगोत्पन्नः पुत्रः प्रधानमित्युक्तं भवतीति, तथापि पत्नीति नाऽऽरब्धव्यं पुंस्त्वेव धनसंबन्धादिति स्वयमस्मता पूर्वोक्तदूषणदुरवस्थ दुष्परिहरत्वाच्च काऽस्यानुपपत्तिरिति निरवद्यः पक्षद्वयस्थोपन्यासः। ननु यदुक्तं पत्नीति नाऽऽरब्धव्यमिति,तदस्त् स्त्रीणां भर्तृद्वारा पुत्रद्वारा वा धनसंबन्धो—"न स्त्रीत्वान्न्यमर्हति" इति वचनात्,तथा चाशुतेर्वाया अपुत्रायाश्च धनसंबन्धाभावात् पत्युरभावे नियोगेनैव पुत्रासिद्धेः तद्द्वारा पत्न्या धनसंबन्धं वक्ति "पत्नीदुहितरः" इति । अतः पत्न्यारम्भोऽपि सार्थकोऽस्मदुक्तव्यवस्थाऽप्यवस्थाश्रयणीयेत्यनेनाभियायेणाऽऽशङ्कते—अथ स्त्रीणामिति । "[भवेदेवं, पतिपुत्रद्वारैव धनप्राप्तिः स्त्रीणा- 16
मिति यदि नियमः, स एव न घटते । प्रकारान्तरेणापि स्त्रीणां धनसम्बन्धोधनादिति]"

बालभट्टी

तत्राऽपि नियोगोत्पन्नः पुत्रः प्रधानमित्युच्यते, तथापि द्वितीयपक्षोक्तदोष एव—पुंस्त्वस्यैव धनसंबन्धात् इति स्वयैवोक्तदोषतो न मुक्तिरिति । तत्र द्वितीयपक्षोक्तदोषोद्धारेण तं समर्थयन् शङ्कते—अथ स्त्रीणामिति । अयं भावः—स्त्रीणां सामान्येन भर्तृद्वारा पुत्रद्वारा वा धनसंबन्धो न साक्षात् "न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति" इति वचनात् । तथा च भर्तृपुत्ररहितायास्तदभावप्राप्तौ भर्त्रभावे नियोगेनैव पुत्रोत्पत्तेः तस्याः तद्द्वारा धनसंबन्धबोधके पत्नीति अस्मदुक्तव्यवस्थाया अवश्याश्रयणीयायामेव तदारंभः सार्थक इति

---

१ थ द. संबन्धनिमित्तता भा० । २. थ. द. ङ्गं वैशि० (F) । ३. ग. 'पत्न्याः' नास्ति । ४. थ द शेषेष० । ५. म ९ ३. । ६. प. ब. 'पुत्रद्वारा' नास्ति ।

Cole.: Ch. II, Sec i, § 16.

तदप्यसत्–"अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्री-
17 धनं स्मृतम्॥" इत्यादिविरोधात्। **किंच सर्वपुत्राभावे "पत्नी दुहितरः" इत्यरण्यम्;
तत्र नियुक्तायां धनसंबन्धं वदता क्षेत्रजस्यैव धनसंबन्ध उक्तो भवति। स च प्रागेवा
18 भिहित इत्यपुत्रप्रकरणे पत्नीति नाऽऽरब्धव्यम्। ** अथ "पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्थं

सुबोधिनी

परिहरति–तदप्यसत् अध्यग्नीति। अध्यावहनिकमिति—"यत् पुनर्लभते नारी नीय-
मानां पितुर्गृहात्। अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्॥" इति कात्यायनवचनेना-
ध्यावहनिकस्वरूपं दर्शयिष्यति। नियुक्तायाः पुत्रद्वारा धनसम्बन्धे स पुत्रः क्षेत्रजः।
तथा चास्य क्षेत्रजपुत्रस्य धनसम्बन्धोऽर्थादुक्तः स्यात्। अस्य चार्थस्य "औरसो
7 धर्मपत्नीजः" इत्यत्रैवोक्तत्वात् "पत्नी दुहितरः" इत्यत्र *[पत्नीति न कथनीयं
पौनरुक्त्यप्रसङ्गादित्याह—किञ्चेत्यादिना ।]* नन्वयुक्तमेदमुत्पन्नं नियोगानपेक्षि-
ण्येव गृह्णातीति एवं च गौतमवचनानां का गतिरित्याशङ्क्य तेषां गतिं दर्शयितुं
गौतमवचनं पूर्वपक्ष्यभिप्रायसहितमनुवदति – अथ पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा इति।

बालंभट्टी

नोक्तदोष इति। मनुराह—अग्न्यग्निरिति। अध्यग्नि—विवाहे अग्निसमीपे लब्धम्।
अध्यावहनिकं—द्विरागमने शिबिकायानकाले यल्लब्धम्। तथा च कात्यायनः—
"यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावहनिकन्नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्॥"
इति। इदं सर्वमग्रे स्फुटीभविष्यति। भ्रातृमातृपितृ इति—अत्र मध्यमपदलोपि समा-
सदृश्यम्। आदिपदग्राह्यमपि अग्रे एव व्यक्तम्। विरोधादिति—उभयं द्वारं विनाऽपि
उत्तरार्धेन अन्यथा तत्संबन्धस्य तेन प्रतिपादनादित्यर्थः। उक्तदोषोऽपि तदवस्थ एवेत्याह—
किञ्चेति। सर्वेति—मुख्यगौण्योरित्यर्थः। तत्र—आरब्धे पत्नीतिवाक्ये। नियुक्तायां इति,—
पुत्रद्वारेति भावः। स च पुत्रः क्षेत्रज एवेत्याह—क्षेत्रजस्यैवेति। स च— आरब्धपत्नी-
ति प्रतिपाद्योऽर्थः। प्रागेव—"औरसो धर्मपत्नीजः" इत्यत्रैव। अपुत्रेति,—अपुत्रसंब-
न्धिधनग्राहिप्रकरणे इत्यर्थः। पौनरुक्त्यापत्तेरिति भावः। द्वितीयहेतुनिरासायोक्तार्थस्यौक्त
वाचनिकत्वं दोषमुक्तत्वायै तद्वचनगत्यन्तराय च अनुवदति—अथ पिण्डेति।

---

१. ग वाह्०। २. म० ९. १९४.। ३. थ द. च तस्य। ४. व्य० १२८.। ५. थ. द. मुक्तियुक्त०। ६. त. पञ्चभिः०। ७. प. फ. ब. त्यभिसपी०।

भजेरन् स्त्री वाऽनपत्यस्य बीजं लिप्सेत" इति गौतमवचनान्नियुक्ताया धनसंबन्ध इति, तदप्यसत्। न हि यदि बीजं लिप्सेत, तदाऽनपत्यस्य स्त्री धनं गृह्णीयादित्येवमर्थोऽस्मात्प्रतीयते ; किन्त्वनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा भजेरन्स्त्री वा सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति तस्या धर्मान्तरोपदेशः। वा शब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यथार्थाप्रतीतेः। अपि च संयताया एव धनग्रहणं युक्तम् ; न नियुक्तायाः स्मृतिलोकनिन्दिताया:; "अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्येव दद्यात्सपिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥" इति संयताया एव धनग्रहणमुक्तम्।

सुबोधिनी

तदाऽनपत्यस्य स्त्रीधनं गृह्णीयादिति,—धनमनपत्यस्य स्त्री गृह्णीयादित्यन्वयः। अन्या-

बालंभट्टी

न इीति-अस्य प्रमीयत इत्यत्रान्वयः। हि—यतः। स्त्रीधनमित्यत्र स्त्रीति पदं भिन्नं कर्तृ च स्या। अनपत्यस्य धनं स्त्री गृह्णीयादित्यर्थः। एतेन 'स्त्री चेति पठे धृत्वा द्विजानां केवलक्षत्रियभार्याविषयमिदं तस्य धनं सपिण्डाद्याः प्रयासतेः क्रमेण भजेरन् स्त्री च; सपिण्डादितस्तस्याः पृथगुक्तेरर्थे ते अर्थे स्त्रीति तदर्थः। 'स्त्रीग्रहणादिदं शूद्रापरमेव—अन्यासां पत्नीत्वात्' इति भ्रान्तोक्तमपास्तम्—मूलाशुद्धेरुपरुग्धविरोधात्तस्याधिकारिप्रदर्शनमात्रपरत्वाच्च। उपदेश इति,—प्रतीयत इत्यस्यानुषङ्गः। हेतौ हेतुमाह—वाशब्देति। निपातानामनेकार्थत्वमपि लिङ्गानुशासनानुरोधेनेति भावः। अयं भावः—तेन धनभाजस्त्री वा तथेत्युक्त्वा तस्या गतभर्तृकाया अन्यधर्मव्यतिरेकोपदेशं चिकीर्षुरेकं धर्ममुक्तवान्—सा स्त्री बीजं वा लिप्सेतेति,—नियोगधर्मेण पुत्रमपेक्षेतेत्यर्थः। अत्र तु वाशब्दो न यथार्थः—मानाभावात् ; किन्तु विकल्पार्थः ; स च पक्षान्तरापेक्षया तदेव द्वितीयो धर्मः। स च वचने साक्षाच्छ्रुतोऽपि बाधवात् स्मृत्यन्तरानुरोधाच्च नियोगेन पुत्रमिच्छारूपोपात्तपक्षप्रतियोगी संयतत्वरूपो धर्मः इति ज्ञायते। तथा च नियोगात् पुत्रमपेक्षेत वा संयता वा भवेदिति धनभजनधर्मसंतोऽन्यधर्मव्यतिरेकोपदेश इति। एवं तदीयहेतुद्वयं सङ्गृह्यैव दोषान्तरमाह—अपि चेति। तदयोग्यतां सूचयत् विशेषणम्—स्मृतीति। तत्र हेतुमाह—अपुत्रेति, —यत इति शेषः। तत्पिण्डमित्यतोऽनुषज्यमानेन तच्छब्देन भर्तृपरामर्शात् भर्तुः कृत्स्नमंशं पत्नी लभते न तु स्वांशं कृत्स्नमित्यर्थः। कृत्स्नं—स्थावरं जङ्गमञ्च। अत एव बृहस्पतिः—"जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यं रसाम्बरम्। आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषा-

१.—२८. २१.। २. क. त्यस्माद्वचनादर्थः प्र०। ३.(?)। ४. त. त्याज्ञो। ५. प. ध. तेनभ० ६. भ. धर्मं।

तथा नियोगश्च निन्दितो मनुना—"नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः।

बालंभट्टी

प्यासिकादिकम्॥पितृव्यगुरुदौहित्रान् अहृस्वसीयमातुलान्। पूजयेत्कव्यपूर्वाभ्यां कृच्छ्राभ्याप्य-तिथीञ्छियः॥ससपिण्डा बान्धवा ये च तस्यास्सुः परिपन्थिनः॥हिंस्युर्धनानि तानाशु चोरदण्डेन शास्त्येत्॥" इति। क्वचित् स्थावरे अपवादमाह स एव—"यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाधानादिविधिं स्मृतम्। तज्जाया स्थावरं त्यक्ता लभते गतमृत्का॥" इति। एवं च तस्थावरं विभक्तस्यापि भ्रातुरेव न पत्न्याः। इदमपि वचनं वक्ष्यमाणसिद्धान्ताद्धार्थांशसाधकं बोध्यम्। एतेन इदमविभक्तस्थावरविषयं वृत्तहानिपत्नीविषयं वा द्युद्विसृताहितपत्नीविषयं वा दायादानुमतिं विना स्थावरदानविक्रयादिनिषेधपरं वेति परास्तम्—आज्ञान्यथोर्वचनविरोधात् मानाभावस्यान्यथोस्सरुवात्। "मृते भर्तरि ब्रह्मचर्ये लभेते कुलपालिका। यानजीवं न हि स्वास्थ्यं दानाधमनविक्रये॥" इति कात्यायनं तु मूलोक्तान्यविषयकमिति बोध्यम्। "धनं च" इति "कनीयान्" इति च पूर्वोक्तमनुद्वयस्य तात्पर्यान्तरं स्फुटमेव; न भवदुक्तं—मन्वन्तरविरोधादिति ध्वनयन् तस्याः स्मृतिनिन्दितत्वं प्रतिपादयन्, तत्र दोषान्तरं तदुक्तमेवाऽऽह—तथेति,—नियोगो निन्दितश्चेत्यर्थः। आदिपदग्राह्यं व्याख्यानं च पूर्वं स्फुटं तथोक्तात्पर्यं स्थितम्। तत्र विभक्तधनस्य भ्रातुरभावे विधिरुक्तो—धनं च इति। तत्र पूर्वतो विशेष उक्तः—सोऽपत्यमिति। नियोगधर्मेणेति भावः। तस्येवेति संबन्धसामान्ये षष्ठी। तदीयमाता पुत्रव्यवच्छेद्या। अनेन च पुत्रसत्त्वे क्षीणां भरणार्हता न तु पतिधनसंबन्ध इति सूचितम्। एवं सर्वोपायनिरपि अविभक्तस्य उद्देश्य नियोगधर्मेण जाते पुत्रे पितृव्य सोद्धारंऽशे प्राप्ते तस्मिन्नुपैसमो विभागः स्यात् नोद्धारं न वाऽधिकं हरेत् ज्येष्ठः नापि यत्किञ्चिदेव देयम्; अपि तूपादकेन पितृपैण कनीयसा समः स्यादिति। इदमेव लिङ्गमन्यत्रापि बोध्यम्। इत्थं हि गूढाकृतम्। मनुनैव नियोगस्य निषिद्धत्वात् तत्परिहारः सुकर इति व्यायव्याकृद्धिपरीक्षार्थं स्वाभिमतार्थं तस्य स्वकमप्राप्तम् अदृशीयेनैव वचनान्तराणि स्वेष्टार्थपरत्वेन दर्शितानि। परिहारस्त्वेवम्—"अन्यस्मिन् हि नियुक्ताया धर्मे हन्युस्तवातनम्।" इत्यादेना विधवायां नियोगस्य निन्दितत्वाद् अवश्यं नियोगेन विभक्तधनभ्रातृजायायां पुत्रमुत्पाद्य तद्धनं तस्यैव देयमिति न निबध्यते तेन वाक्येन; अपि तु "न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति"

---

१. प. फ. ब. द्विवि० । २—९. १४६. । ३. (?)। ४. प. फ. ब. गास्यादिति इद०। ५. भ. एतदाशय "धुकर" इत्यन्तं नास्ति। ६. म० ९. ६४।

Cole,: Ch. II, Sec. i, § 18.

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥" इत्यादिना ।**यत्तु वसिष्ठवचनम् 19
" रिक्थलोभान्नास्ति नियोगः" इति, तदविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तरि प्रेते तस्या धनसंबन्धो नास्तीति स्वापत्यस्य धनसंबन्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् ।
** यदपि नारदवचनम्—"भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । " इति, 20
तदपि "संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते" इति संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात् तत्स्त्री-

---

सुबोधिनी

यमभिप्रायः । पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धाभावः स्त्री वा रिक्थं भजेत्तत्प्रियाय *[तस्याः 18
प्रीतिमर्तृकायाः धर्मैदृष्टमुपदिश्यते । तत्रायमेको धर्मः—सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत नियोगधर्मेण पुत्रमपेक्षेतेति । अत्रत्यवाशब्दो न व्यवर्थः, अपि तु विकल्पाभिप्रायः । विकल्पश्च पक्षान्तरापेक्षया । तदेव पक्षान्तरं द्वितीयो धर्मः । स च धर्मो वचने साक्षाद्दृष्टपाक्षोऽपि वाशब्दप्रयोगबलाद्विधियोगेन सन्तानाभिलाषरूपस्य पक्षस्य प्रतियोगिनं संयतत्वं धर्मं इति ज्ञायते । एतदुक्तं भवति—नियोगात् पुत्रमपेक्षेत वा संयता वा भवेदिति धर्मद्वयोपदेश इति ।]' तदविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तरि प्रेत इति । "[एतदुक्तं भवति—अविभक्ते पत्यौ मृते 19

बालंभट्टी

इति मनुनः स्त्रीणामेकाकितयाऽवस्थानं निषिद्धमिति देवरगृहे स्थितौ कृतायां स्त्रीणामप्रगल्भत्वेन तद्धनरक्षणे च देवरेण क्रियमाणे सन्ततिलोभात् सा स्त्री शास्त्रसिद्धत्वात् गर्हितमपि नियोगं यद्यनुमन्यते, तदा अपत्ये उत्पन्ने देवरेण धनलोभो न कार्यः तस्यैव तद्धनं दद्यात् नापि तस्मात्रे । अत एव विश्वरूपादिति धारणपोषणवाचिनो भृञ वक्तिरिति । तेन तदग्रे तद्धनं साधकत्वेनोक्तवसिष्ठतात्पर्यमाह—यस्त्विति । तदविभक्ते इति,—पक्षद्वयमिदम् । तस्याः— तापल्याः । नास्ति,— वक्तुकैः । इतिः—हेतौ । स च संबन्धे वेति । स्वस्यात्मनश्चेऽपि स्वापत्यस्य स भवतीति लोभाभियोगो नाऽपेक्षणीय इति भावः । अग्निमुत्किं खण्डयति—यदर्पाति । प्रस्तुतत्वात् तानुपक्रम्य भ्रातृणामित्यादेरुक्तत्वात् तथाचोपक्रमानुरोधेन तादृशस्य भ्रातृधनमितरे संसृष्टिना भ्रातर एव गृह्णीयुरिति भावः । अत एवाऽऽह—तादिति । मात्रपदेन कृत्स्नधनसंबन्धव्यवच्छेदः । उक्ताशयेनैव

१.—५. ६४. । २.—१७. ६५. । ३.—१३. २५. । ४. क. स तस्या नेप्यते वृषैः। च. रास्तस्यानेo । ५ क. दृश्यते । ना०१३ २४. ।६. ब द. कृणुर्हैव० । ७. ब. द. शति । ८. ब. द. गोसं० । ९. म० ९. ३. ।

णामनपत्यानां भरणमात्रप्रतिपादनपरम्। न च "भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्" इत्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे "संसृष्टानां तु यो भागः" इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम्; यतः
21 पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वं तत्स्त्रीणां च भरणमात्रं विधीयते। *यद्यपि "अपुत्रा योषितश्चैषाम्" इत्यादिवचनं, तत् क्लीवादिस्त्रीविषयमिति वक्ष्यते।

मुबोधिनी

संसृष्टिनि जौ पक्षद्वयेऽपि तत्पन्न्याः स्वस्या धनसंबन्धो नास्तीति कृत्वा स्वस्या धनस्वन्धाभावेऽपि स्वापत्यस्य भवत्विति धनलोभान्नियोगो नापेक्षणीय इति।]* नन्नु "संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स दृश्यते" इति नारदेन संसृष्टिन उपक्रम्य "भ्रातृणामप्रजाःप्रेयात् कश्चिद्वेत् ब्रह्मचेत वा। विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना॥ भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्।" इत्युक्तेरुपकमानुरोधेन भ्रातृधनमित्तरे संसृष्टिभ्रातरो गृह्णन्तुरित्यभिहितम्। "भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् इत्यादिना च स उदाहृतोऽभिधीयत इति पौनरुक्त्यं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—न च भ्रातृणामित्यादिना। अयमर्थः—पूर्वं संग्रहेण कथितमपुत्रा विभिन्ने। तत्र स्त्रीधनमविभाज्यमिति च तासां स्त्रीणां भरणं कर्तव्यमिति च वाक्यद्वयेनार्थद्वयं विधीयते न केवलं पूर्वोक्तमेव कथ्यते, येन पौनरुक्त्यं स्यादिति तँडा स्त्रीधनं विनेति तद्धनस्याविभाज्यत्वविधिः, उत्तरेणेतरविधिः। योगीश्वरवचनस्य स्वाभिमतमर्थं दर्शयति—यदप्यपुत्रा योषित इति। यत्तु मनुवचनं—"धनं यो विभृयाद्

बालंभट्टी

शङ्कते—न चेति। *[पौनरुक्त्यमिति,—उभयोरेकार्थबोधकत्वात्। यत इति,—
20 पूर्वं सङ्ग्रहेण कथितमत्रैव विवृण्वता तेन वाक्यद्वयेन स्त्रीधनमविभाज्यमिति तासां भरणमात्रं कार्यमिति चार्थद्वयं विधीयते; न केवलं पूर्वोक्तमेव कथ्यते—येन पौनरुक्त्यं स्यात्। तत्र भ्रातृणामित्यादिना विवरणं स्त्रीधनं विनेति तस्याविभाज्यत्वविधिरुत्तरेणेतरविधिरिति भावः।*] एतेन "सवर्णाभावे स्वसन्तत्या चाऽऽपदि" "नत्वेव द्विजशूद्रया" इति विष्णूक्तेः परिणीतास्वेऽप्यपत्नीत्वात् तद्विषयं नारदवचनम्; अत एव तडा पत्नीशब्दः तत्र स्त्रीशब्द इति प्राच्योक्तमपास्तम्—उक्तरीत्योपपत्तेः। किलेति सूचितं योगीश्वरोक्तैर्दर्श्यमाणं श्वेष्टार्थमाह—यद्यपीति।

---

१. ना. १३. २४.। २. ना० १३. २४। ३. व्य० १४०.। ४. ब. द. वा पत्यै मृते प०। ५. ब. द. लुप्तलाहुप०। ६. द. चाऽऽप्तां ७. द. अत्र। ८.—२६. ३, ४.।

**यत्तु द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकारात् धनग्रहणमयुक्तमिति, तदसत्—सर्वस्य द्रव्यजातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमादिसिद्धेः। अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वात् दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमादिशब्दमिति मतम्। 22

सुबोधिनी

भ्रातुश्चैतस्य स्त्रियमेव वा। अपत्यं भ्रातृरूपाय दद्यात् तस्यैव तद्धनम्" इति विभक्तेऽपि भ्रातरि नियोगद्वारैव तत्पत्न्या धनग्रहणमतिपादकं, पूर्वपक्षदशायामुक्तं तत्र मधुवचनेन नियोगस्य निन्दितत्वात् तत्परिहारः सुकर इति व्याख्यातृबुद्धिपरीक्षार्थं स्वसिद्धान्तार्थं मदर्शयित्वैव वचनान्तराणि स्वाभिप्रेतपरत्वेन दर्शितानीति मन्तव्यम्। परिहारस्त्वेवम् – "अन्यस्मिन् विनियुक्तायां धर्मं हन्तुः सनातनम्।" इत्यादिभिर्विधवायां नियोगस्य निन्दितत्वेनावश्यं नियोगेन "विधवाभ्रातृजायायां पुत्रमुत्पाद्य तद्धनं तस्यैव दातव्यमिति न नियम्यतेऽनेन वचनेन; अपि तु "न स्त्रियाभ्रातरं महति" इति स्त्रीणामेकाकि तयाऽवस्थानं निषिद्धमिति देवरगृहेऽवस्थाने कृते स्त्रीणामप्रगल्भत्वेन तद्धनरक्षणे देवरेण च क्रियमाणे सन्ततिलोभात् सा स्त्री शास्त्रसिद्धत्वात् गर्हितमपि नियोगं वैदि मनुते, तदा अपत्ये उत्पन्ने देवरेण धनलोभो न कर्तव्यः। तस्यैव तद्धनं सम्पद्येतित्येवमर्थपरं व्याख्येयम्—अनेकवचनविरोधादिति। अत एव "धनं यो बिभृयात्" इति धारणपोषणवाचिनो भृञ उपादानं मनुना कृतम्। नन्वयं यज्ञशब्दो धर्ममात्रोपलक्षको न यज्ञवाचकः। अतो दानहोमादिसिद्धिरित्याशङ्क्य – अथ यज्ञशब्दस्येति। [*]देवतोद्देशेन 22
द्रव्यत्यागो यागः। स एवोद्देशोऽग्नौ प्रक्षेपान्तो होमः। स्वर्गनिवृत्तिद्वारा परस्वत्वापादनं

बालंभट्टी

चरमदोषं खण्डयति—यत्विति। जातस्य— तत्समूहस्य। ननु यज्ञशब्दो धर्ममात्रोपलक्षको न यज्ञवाचक इति दानहोमादिसिद्धया हेत्वसिद्धेरिति शङ्कते—अथेति। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वैधे आधारे सवषट्कारो यागः स एवावघट्कारो

---

१. क. तद्ग्रह०। २. म० ९. १४६.। ३. य. द. नूनैव ति०। ४. त. ह्रीथे०। ५. म० ९. ६४.। ६. य. द. तत्वादव०। ७. य. विभक्तधनविध०। द. विभक्तधनविधवायां भा०। ८. म. ९. ३.। ९. त. प्रजत्वे०। १०. य. द. यत्वनुम०। ११ य. द. पणा०।

एवं तर्ह्यर्थकामयोर्धर्मसाध्ययोरसिद्धिरेव स्यात्। तथा सति "धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत्।" तथा "न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णफलान् कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः" "न तथैतानि

सुबोधिनी

दानमिति यागदानहोमानां भेदः।]*धर्मं च धनस्योपयोगात् धनसाधनकं कृषिवाणिज्यादिलक्ष्मोऽर्थः, तथा धनसाधनकः सत्कृत्यदानादिविषयः कामश्च न स्यातामिति परिहरति —एवं तर्ह्यर्थकामयोरिति। ओमित्यत आह—तथा च सतीत्यादिना। धर्मार्थकामेभ्यो यथाशक्ति पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णफलान् न कुर्यादित्यन्वयः। न तथैतानि शक्यन्त इति, —"इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वनपायिषु। संयमे यत्नमातिष्ठेत्" इतीन्द्रियसंयमं प्रकम्य "प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते। न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया॥" इत्यभिहितं मनुना। अस्यार्थः—सर्वभोगानां प्रापणादुपभोगादपि परित्यागो विशिष्यते समीचीनः उत्तम इति यावत्। एतानि विषयासक्तया दोषजनकानीन्द्रियाणि। असेवया रूपादिविषयानुपभोगेन तथा सन्नियन्तुं सम्यङ्नि न्तुं न शक्यन्ते विषयोपभोगेन तद्गत-दोषविज्ञानं भवा न तथा विषयानुपभोगेनेत्यर्थः। अनिषिद्धविषयोपभोगस्य वैराग्यात्पा-

बालंभट्टी

होमः। स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनं दानमिति यागहोमदानानां भेदः। एवं तर्हि— धर्ममात्र एव धनस्योपयोगे सति। धनसाधकः कृषिवाणिज्यादिलक्ष्मोऽर्थः, तादृशः सत्कृत्यादिविषयः कामः। इष्टापत्त्याह—तथा च सतीति। मूलोक्तमाह—धर्मेति। गौतमोक्तिमाह—तथा न पूर्वाह्णेति। धर्मार्थकामेभ्यो यथाशक्ति पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णफलान्न कुर्यादित्यर्थः। मनूक्तिमाह—न तथैतानीति। "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वनपायिषु। संयमे यत्नमातिष्ठेत्" इति इन्द्रियसंयमं प्रकम्य "प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते। न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया॥" इत्युक्तं मनुना। अस्यार्थः— तेषां तद्विषयके संयमे सर्वभोगानां प्रापणादुपभोगात् तद्धेतुकः परित्यागो विशिष्यते समीचीन उत्तम इति यावत्, यतः एतानि विषयासक्तया दोषजनकानीन्द्रियाणि असेवयाऽनादिविषयानुपभोगेन तथा सन्नियन्तुं सम्यक् नियन्तुं न शक्यन्ते यथा विषयोपभोगेन, यथा

१. आ० ११५। २. गौ० १. ४६। ३. थ. द. मदानानां। ४. थ. क. सक्त्य०। ५. थ. गादुपभोगा०६.—२. ८८—९६। ७. म. धनकः। ८. प. फ. ब. एतानर्थ०। ९. प. फ. ब. गेन नेति अ०।

Cole.: Ch. II, Sec. i, §22

शक्यन्ते सन्नियन्तुमसेवया।" इत्यादियाज्ञवल्क्यगीतमनुवचनविरोधः। ** अपि च 23
धनस्य यज्ञार्थत्वे "हिरण्यं धार्यम्" इति हिरण्यसौधारणस्य क्रत्वर्थतानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्प्रत्युद्धृतं स्यात्।

सुबोधिनी

दक्षत्वेन कर्तव्यत्वादर्थकामावश्यं साधनीयाविति प्रतिपादकवचनविरोध इत्यभिप्रायः। यदि धनं यज्ञार्थं स्यात्, तर्हि "हिरण्यं धार्यम्" इत्यनेन वाक्येन विहितं हिरण्यधारणं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षिणाभिहिते तन्निराकृत्य पुरुषार्थमिष्टुकं सिद्धान्तिना। तत्यायविरोधोऽपि स्यादित्याह—अपि च धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं भार्यमितीति। तत् प्रत्युद्धृतं स्यादिति,— प्रत्युद्धृतं विधादितं विपरीतान्निहितमिति यावत्, तृतीयचतुर्थपादाधिकरणम्। अप्रकरणे तु तद्वन्मस्ततो विशेषात्" (॥ २६ ॥) अनारभ्य श्रूयते— "तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यम् दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति" इति। तत्र संशयः—किं हिरण्यधारणमिदं क्रत्वङ्गतया विधीयते, उत क्रतुगतहिरण्यानुवादेन

बालंभट्टी

तद्गतदोषविज्ञानं, तथा विषयानुपभोगेन नेति अभिषिद्धविषयोपभोगस्य वैराग्योत्पादकत्वेन कर्तव्यत्वादर्थकामावश्यं साधनीयात्यितत्प्रतिपादकवचनजातविरोध इति भावः। दोषान्तरमाह—अपि चेति। धार्यमिति,—विहितस्येति शेषः। क्रत्वर्थता,—पूर्वपक्षुकेत्यादिः। उक्तं—सिद्धान्तिना। तत्प्रत्युद्धृतम्—विधादितं विपरीतान्निहितमिति यावत्। अयं भावः—तृतीयचतुर्थपादस्य द्वादशाधिकरणम् "अप्रकरणे तु तद्वन्मस्ततोविशेषात्" अनारभ्य श्रूयते "तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं धार्यं दुर्वर्णोऽस्यभ्रातृव्यो भवति" इति। तत्र संशयः। किमिदं हिरण्यं क्रत्वङ्गतया विधीयते, उत क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारो विधीयते, उत "हिरण्यं हस्ते भवति" इति विहितं यद्धारणं, तदनुवादेन शुक्लवर्णगुणो विधीयते यद्धिरण्यं आर्षं तत्सुवर्णमिति, उत हिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयते? इति। पूर्वपक्षस्तु हिरण्यविशिष्टं धारणं यद्यपि विधीयते, तथाऽपि तस्य फलापेक्षायामस्य धारणस्य वेदुर्वर्णत्वविशिष्टत्वेन वैदिकत्वात् क्रियारूपत्वाच्च वैदिकदर्शपौर्णमासादिसाम्यात् फलवत् वैदिकं

---

१. म० २. ९६. । २. ष्यधार० । ३. य. द. दाहृतं । ४. तैत्ति० ब्रा० २. २. ४ । ५. भ. शोभनवर्ण० ।

सुबोधिनी

धारणं संस्कारो विधीयते, अथवा "हिरण्यं हस्ते भवति" इति विहितं यद्धारणं तदनुवादेन सुवर्णता शोभनरूपता विधीयते यद्धिरण्यं भावि तत् सुवर्णमिति, आहोस्वित् हिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयत इति। पूर्वपक्षस्तु—हिरण्यविधिर्यं धारणं यद्यपि विधीयते,तथाऽपि तस्य फलापेक्षायामस्य धारणस्य वेदवाक्यविहितत्वेन वैदिकत्वात् क्रियारूपत्वाच्च वैदिकदर्शपूर्णमासादिसाम्यात् फलवद्वैदिकं कर्म बुद्धिस्थं भवति। ततश्च तत्रैव वैदिके कर्मणि प्रयाजादिवदाद्युपकारं कुर्वत् क्रत्वङ्गं धारणं भविष्यति। एतावता च फलाकाङ्क्षानिवृत्तेः स्वर्गादिकल्पना न युक्तेयेकः। अथ वा "हिरण्यं भार्यम्" इत्यत्र कृत्यप्रत्ययेन धारणविधानात् तत्कर्मणो हिरण्यस्य द्वितीयादिभक्त्या प्राधान्यप्रतीतेर्धारणं संस्कारः। "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यत्र प्रोक्षणमिव। "भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हति।" इति न्यायेनोपयुक्तस्योपयोक्ष्यमाणस्य वा संस्कारः कर्तव्यः। उपयोगश्च प्रयोजनवत एव। निष्पन्नयोजनस्य लौकिकस्य सुवर्णस्य धारणसंस्कारायोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानमिति प्रयाजादिवन्नाद्युपकारकमङ्गम्; अपि तु प्रोक्षणादिवत् संस्कारकर्मण्यपरः। अथ वा क्रतुगतं हिरण्यं तद्धारणं चानूद्य लाघवात् सुवर्णमिति सुवर्णता विधीयत इत्यन्वयः।

बालंभट्टी

कर्म बुद्धिस्थं भवति। ततश्च तत्रैव वैदिके कर्मणि प्रयाजादिवदाद्युपकारं कुर्वत् क्रत्वङ्गं धारणं भविष्यति। एतावतैव फलाकाङ्क्षानिवृत्तेः स्वर्गादिफलकल्पना न युक्तेयेकः। हिरण्यं भार्यमित्यत्र कृत्यप्रत्ययेन धारणविधानात् तत्कर्मणो हिरण्यस्य कृत्यश्रुत्या प्राधान्यप्रतीतेः धारणं संस्कारो व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणमिव "भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हति।" इति न्यायेनोपयुक्तस्योपयोक्ष्यमाणस्य वा संस्कारः कार्यः। उपयोगश्च प्रयोजनवत एव निष्फलस्य लौकिकसुवर्णस्य धारणसंस्कारायोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानमिति प्रयाजादिवन्नाद्युपकारकमङ्गम्; अपितु प्रोक्षणादिवत् संस्कारकर्मण्यपरः। क्रतुगतं हिरण्यं तद्धारणं चानूद्य लाघवात् सुवर्णमिति शोभनवर्णता विधीयत इत्यन्यः। एवं त्रेधाऽपि तावत् क्रत्वर्थमिति प्राप्ते उच्यते। यदुक्तं वैदिकत्वक्रियात्वसाम्यात् क्रतुरूपतिहते फलाकाङ्क्षायामिति नैष नियमो घटते। यतः स्वर्गोत्पत्तेरपि क्रियात्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु स्वर्गादेः कर्तृसंबन्धितयैकवैदिकवाक्याच्च स्वर्गोत्पत्तिं क्रतुं चीभयमुपस्थापयति। क्रियात्वं वैदिकत्वं चेति हेतुद्वयं न नियमतः क्रतुमेव—येन विशिष्टवि-

---

१. य. द. नात्रमै०। २ (*ii*)। ३. त. य. वादृ०। ४. प. फ. ब. णमिव भूत०। ५. प. फ ब. वार्त्वचेति।

** किंच यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे क्षीणाम- 24
पि पूर्तधर्माधिकाराद्धनग्रहणं युक्ततरम् । ** यत्तु पारतन्त्र्यवचनं "न स्त्री स्वातन्त्र्य- 25

सुबोधिनी

एवं त्रेधाऽपि तावत् क्रत्वर्थमिति प्राप्तेऽभिधीयते । यदुक्तं वैदिकत्वकल्पितात्वस्वात्मा कृतरूपतिष्ठते फलाकाङ्क्षयामिति, नैष नियमो घटते-स्वर्गादृष्टस्तेरपि क्रियात्वात् ।"दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत"इत्यादिषु स्वर्गादेः कैमुत्यन्यायेन क्रियाफलत्वेनोपलब्धेर्वैदिकत्वाच्च स्वर्गादेरुत्पत्तिं प्रति क्रतोर्भवेद् द्वारापदुपस्थापयति क्रियात्वं वैदिकत्वं चेति हेतुद्वयं, न नियमतः क्रतुमेव येन; विशिष्टविधिपक्षेऽपि क्रत्वर्थता स्यात् । न च क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः यतोः हिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधिः स्यात् । लोकेऽपि हिरण्यसम्बन्धात् न क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः । न हि धारणं धार्यमाणसंस्कारः-अदृष्टार्थत्वेनापि धारणोपपत्तेः । कृत्यप्रत्ययश्च कर्मस्वं साध्यतामात्रं ब्राऽऽह न प्राधान्यम्-अनपेक्षितकर्मणोऽपि विधमानत्वात्,अत एव धारणानुवादेन न सुवर्णतारूपगुणविधिः-क्रतुधारणप्रतीतेः लोकेऽपि धारणसम्भवात् अतो न क्रत्वर्थं सुवर्णधारणम्। विधिवशात्त्वाद्यं फलेन भाव्यम् । तच्च फलमर्थवादाभावे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः, अर्थवादसद्भावे तु रात्रिसत्रन्यायेन तद्गतमेव । अत्र तु "दुर्वर्णोऽस्यं आतृव्यो भवति" इति श्रवणात् आतृव्यस्य दुर्वर्णत्वमात्मनश्च शोभनरूपत्वेन फलमिति पुरुषार्थं हिरण्य-

बालंभट्टी

विधेपक्षेऽपि क्रत्वर्थता स्यात् । लोकेऽपि हिरण्यसम्बन्धात् क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः । न हि धारणं धार्यमाणसंस्कारः — अदृष्टार्थत्वेनापि धारणोपपत्तेः । कृत्यप्रत्ययश्च कर्मस्वं साध्यतामात्रं ब्राऽऽह न प्राधान्यम्—अनपेक्षितकर्मणोऽपि विधमानत्वात् । अत एव धारणानुवादेन न सुवर्णतारूपगुणविधिः कतुधारणप्रतीतेर्लोकेऽपि धारणसंभवात् । अतः न सर्वथा क्रत्वर्थं सुवर्णधारणं विधिवशात्त्वाद्वश्यं फलेन भवितव्यम्; तच्च फलमर्थवादाभावे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः । तत्सत्त्वे तु रात्रिसत्रन्यायेन तद्गतमेव । अत्र "दुर्वर्णोऽस्य आतृव्यो भवति" इति श्रवणात् आतृव्यस्य दुर्वर्णत्वमात्मनश्च शोभनरूपत्वेन फलमिति पुरुषार्थमेव हिरण्यधारणमिति सिद्धान्तः । दोषान्तरमाह — किञ्च यज्ञेति । पूर्तं—तटाकारामादि । पूर्वोक्तमुतरायणीयस्वदकवेलीयस्थितसम्बन्धतरविरोधमपि परिहरति —यत्तु पारेति,— "पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः" इति वाक्यादिः । आदिना "कालेऽदाता पिता वाच्यः" इत्यादितदग्रिममनु-

---

१. क. णमपि पु० । २. थ 'कर्तृ' आरभ्य 'इत्यर्थः दोषश्रवणस्य' इत्यन्तं नास्ति । ३. द. यमुप० । ४. द. ते विना । ५. ङ. तुगतधा० । ६. त. पैषु । ७. द. भवितव्यम् । ८. त. इति सिद्धा० । ९. भ. श्रन संस्कार्यत्वं सा० । १०.—९. ४. ।

Cole.: Ch. II, Sec. i, §§ 24—25.

28 महीति"इत्यादि तदस्तु पारतन्त्र्यं, धनस्वीकारे तु को विरोधः?"।कार्यं तर्हि "यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम्" इत्यादिवचनम्। उच्यते। यज्ञार्थमेवार्जितं यद्धनं तथज्ञ एव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं हि तत्-"यज्ञार्थं लब्धमददद्व्रासः काकोऽपि वा भवेत्।"

27 इति दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषात्। "यद्यपि कात्यायनेनोक्तम्—"अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम्। अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्।।"इति,

सुबोधिनी

धारणमिति सिद्धान्तः। तदस्तु पारतन्त्र्यमिति,—पारतन्त्र्यमेकाकिनी भूत्वा स्थितिः। अतः स्वपत्न्युर्धने गृहीतेऽपि न विरोध इत्यर्थः। यज्ञार्थमेवार्जितं यद्धनमिति,—"यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम्" इत्यस्मिन् वचने द्रव्यं यज्ञार्थमुत्पन्नमिति न विधिः; किन्तु यागार्थमिक्षायाऽवनिपतिगमनेन यज्ञार्थमेव यज्ञोद्देशेन यद्द्रव्यमुत्पन्नमित्यनूद्य तद्द्रव्यं तेन यज्ञ एव विनियोक्तव्यं, लोभात् तेन विनियोगेऽकृतेऽपि तपुत्रादिभिरपि धर्मकार्येष्वेव विनियोक्तव्यमिति सर्वात्मना यज्ञार्थमर्जितं द्रव्यं धर्म एव विनियोक्तव्यमिति विधीयते। अत एव धर्मेऽनधिकृतैस्तद्द्रव्यं न ग्राह्यम्—धर्मकरणेऽधिकाराभावात्। अत एव च आप्तमात्रभाजना इत्युच्यत इत्यर्थः। दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषादिति,—"यज्ञार्थं

बालंभट्टी

ग्रहणम्। तदस्त्विति पारतन्त्र्यम्—एकाकीभूत्वा अस्थितिरिति तथा स्वपत्न्युर्धनग्रहणेऽपि न विरोध इति भावः। एवं चरमसाधकखण्डने तस्साधकत्वेनोक्तवचनानामन्यथात्वं शङ्कापूर्वकमाह—कार्यं तर्हीत्यादिना। सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाऽऽह—यज्ञार्थमेवेति। यज्ञार्थमिति वचने द्रव्यं यज्ञार्थमुत्पन्नमिति न विधिः; किन्तु यागमिक्षायाऽवनिपतिगमनेन यज्ञार्थमेव तदुद्देशेनैव यत् द्रव्यमुत्पन्नं, तत् द्रव्यं तेन यज्ञ एव नियोक्तव्यं, लोभादिना तेन तत्र विनियोगेऽकृतेऽपि तपुत्रादिभिरपि धर्मकार्येष्वेव नियोक्तव्यमिति सर्वथा धर्मार्थमर्जितं द्रव्यं धर्म एव नियोक्तव्यमिति विधीयते। अत एव धर्मे अनधिकृतैः तत द्रव्यं न ग्राह्यम्—धर्मकरणे अधिकाराभावात्। अत एव ते आप्तमात्रभाजना इति तदर्थ इति भावः। अपिना अर्जकपरिग्रहः। अत्र मानं मनुमेवाऽऽह—यज्ञार्थमिति। पुत्रादिष्वपीति,—यज्ञार्थं लब्धमिति मानत्वे अर्जकनामग्रहणं विना सामान्यत उक्त्या "नास्त्र्याधीत" "नानृतं वदेत्" इतिवत् पुरुषमात्रोद्देशेन तस्य प्रवृत्याऽर्जकस्य तत्पुत्रादीनाञ्च धर्मार्थद्रव्यस्य धर्मकृधेवविनियोगे दोष इति भावः। पूर्वमसङ्कोचस्थितकात्यायनविरोधमपि परिहरति—यद्यपीति। विरोधभ-

---

१ म०९. २. । २. क. व यद्धनमर्जितं । ३. आ० १२७. । ४. ग. घत्रा० । ५. ते. 'धत्वने' नास्ति । ६. स. वनीवने० (?) । ७. द्र. भादिना तेन तत्र ।

[illegible]: Ch. II, Sec.i. §§ 25-27.

अदायिकं दायादरहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञो भवति योषिज्ञस्यौर्ध्वदैहिकमपास्य तत्स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं, और्ध्वदैहिकं धनिनः श्राद्धादृपयुक्तं चापास्य परित्यज्य राजगामि भवतीति संबन्धः। अस्यापवादः—श्रोत्रियद्रव्यं च योषिद्वस्यौर्ध्वदैहिकमपास्य श्रोत्रियायोपपादयेदिति।**एतद्व्यवरुद्धस्त्रीविषयम्—योषिद्ग्रहणात्। नारद- 28
वचनं च—"अन्यत्र ब्राह्मणाद्भिक्षं तु राजा धर्मपरायणः। तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः॥" इत्यवरुद्धस्त्रीविषयमेव—स्त्रीशब्दग्रहणात्। **इह तु 29

सुबोधिनी

लब्धमदद्त" इत्यस्मिन् वचनेऽजैकनामग्रहणमन्तरेण समान्यतोऽभिधानाद् "नानृतं वदेत्" इतिवत् पुरुषमात्रोद्देशेन प्रवृत्तेरजैकस्य तत्तुल्यादीनां च यज्ञार्थद्रव्यस्य यज्ञादिष्वविनियोगे दोष इत्यर्थः। पूर्वोक्ते काल्यायनवचने व्याचष्टे—अदायिकं दायादरहितमित्यादिना। अस्यैव कात्यायनवचनस्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे—अस्यापवाद इति। इत्येवं व्याख्याय तद्विशेषं परिहरति—एतद्व्यवरुद्धस्त्रीविषयमिति। तत्र हेतुः—योषिद्ग्रहणादिति। अन्यत्र ब्राह्मणात् किल्विषात्,—"अदायिकं राजगामि" इत्यस्यैवार्थस्य नारदेन पूर्वं प्रस्तुतत्वात् तदनुषङ्गेणैवात्र योजना कर्तव्या। ब्राह्मणादन्यत्रादायिकं धनं राजगामि, किन्तु तदापि तत्स्त्रीणां जीवनं

बालंभट्टी

कटतापै व्यस्यस्तपदोक्तव्याऽसंबन्धव्यावृत्तिनिरासाय च तदर्थमाह—अदायिकमिति,—दायिके मत्वर्थीयश्छप्र् ततो बहुव्रीहिः दायभाहकशून्यमित्यर्थः। तदाह—दायादेति। तत्पदोक्तेराह—यदिति। अनेन "श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्" इति पाठस्त्रुटितः। वक्ष्यमाणात्तु "श्रोत्रियायोपपादयेत्" इति पाठो लभ्यते। तत्र उपेत्यादेः प्रापयेदित्यर्थः। तदाह्योभयमध्याहारलभ्यं तत्र च जातावेकवचनमिति बोध्यम्। कृतिपदार्थमाह—अशनेति। योषितोऽजैव संबन्धो नान्येऽपीति भावः। द्वितीयार्धशेषार्थमस्यैवाऽऽह—अस्यापवाद इति। तदवतुष्टुबे राह—योषिदिति। तथा च क्षीणाशनादिपर्याक्षधनसंबन्ध एव न सकलधनसंबन्ध इति तद्रभिमतमिति तद्विरोधोऽसंबन्धतानिरासश्च स्पष्ट एवेति भावः। एवं तदर्थं व्याख्यायाथ तं परिहरति—एतदपीति,—प्रकान्तमपीत्यर्थः। तत्र बीजमाह—योषिदिति। नारदान्तरविरोधमपि तथैव परिहरति—नारदेति,—इति नारदवचनमप्यवरुद्धस्त्रीविषयमेवेत्यर्थः। तदेवाऽऽह—अन्यत्रेति। तथा चावरुद्धग्रहणं पत्नीत्वाभाववतुपलक्षणम्; *[तथा च यत्र 28
यत्र पत्नीत्वाभावः पुनर्भ्वादावपि, तत्र सर्वत्रैव ग्रहणमेव ;]*एतदभिप्रायक एव प्रजापतिरपि—

---

१ क.मप्यपा० २.—३३. ५२ । २. भा० १२७. । ४. त. जैकस्य पु० ५. भ.शमेतिद्विधी०।
Colc. Ch.11, Sec. i, §§ 27—29.

30 पत्नीशब्दादूढायाः संयतायां धनग्रहणमविरुद्धम् । **तस्माद्विभक्तासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्यातेऽपि पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीत्यर्थमर्थः सिद्धो भवति—

सुबोधिनी

**इत्यादिति।प्रतिपादितं स्वपक्षसुपसंहरति-तस्माद् विभक्तासंसृष्टिनीति। नन्वुक्तस्यैवोपसंहारो युक्तः; तथा च पूर्वोक्तोपसंहारेऽभिहितस्यार्थस्य "पत्नी दुहितरः" इत्यत्र वचने व्याख्याने वाऽनुक्तत्वाद् कथं सोऽर्थ उपसंहृत इत्याशङ्क्य सकलवाक्यानामितरवाक्यावि-रोधेनैव प्रवृत्तिर्न्याय्यत्वात् उक्तवक्ष्यमाणानुसन्धानेनास्मिन् वाक्ये इत्थानर्थो लब्ध इत्यर्थादुक्तस्यैवोपसंहार इति स्पष्टयितुमुक्तं स्मारयन् वक्ष्यमाणं चैं दर्शयति—

बालभट्टी

" आढकं मर्हीहानावा दद्यादाभरणं स्त्रियाः । " इति । ऊढाया इति,—श्रौतस्मार्तकर्मसु पाणिग्रहणपूर्वकसहाधिकारवत्त्वा एवेत्यर्थः । नारदाद्येकवाक्यतयाऽऽह—संयताया इति । तत्र ब्राह्मणादिति पूर्वान्वयि । तथा च पूर्वपक्षं—"अभावे दुहितृणां वै सकुल्या वान्धवास्तथा। ततस्सजात्यास्सर्वेषामभावे राजगामि तत् ॥ " इति । तथा च सर्वेषामभावे ब्राह्मणात्तदीयधनादन्यत्र तदनं राजगामि ; किन्तु धर्मपरायणो राजा तत्रापि तत्सुतानं—जीवनं दद्यादित्यर्थः । बृहस्पतिरप्येवम्—जीवनपर्यायश्च बृहस्पतिनैव तदुक्तः—"अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् । वस्त्रं क्षिपणकीर्तं देयमेकं त्रिमासतः ॥ एतातदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् । वैसनस्याद्यनस्यैव तथैव राजकस्य च ॥ धनं म्रियोयताच्छिद्यं दायादानां प्रकल्पयेत् ।" इति । साध्वीनामित्युक्त्या असाध्वीनां तदपि नेति सूचितम् । एतेनान्यत्र ब्राह्मणादिति बृहस्पतिः क्षत्रियादिपरिणीतशूद्रादिविषय इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । एवं च सामान्यतः परिणीतशूद्रादिविषकमपीदं द्रव्यं—तस्या अप्यपत्नीत्वात्। देवलवाक्यं यथाक्रममिलस्य न स्वपाठक्रमेणेत्यर्थः, अपितु मूलविष्णुयुक्तक्रमेणेत्यर्थ इति न तद्विरोधोऽपि । सोदरासोदरसकृतविशेषस्तु प्रागुक्तबृहस्पतिपराहत एव । एवं तदीयपक्षं सन्दूष्य स्वाभिमतमर्थमुपसंहरन्नेवाऽऽह—तस्मादिति । पत्नीति,—संयतेत्यादिः । कृत्स्नमित्यत्रे शेषः । नन्वुक्तस्यैवोपसंहारो युक्त इत्यस्यार्थस्य "पत्नी दुहितरः" इत्यत्रानुक्तत्वात् कथमयमुपसंहार इति चेन्न—सकलवाक्यानां श्वेतरस्ववैवाक्याविरोधेनैव प्रवृत्तिर्न्याय्यत्वात् ; उक्तवक्ष्यमाणानुसन्धानेनास्मादर्थलाभादुक्तोपसंहारात् ।

---

१. ब. द. नां श्वेत० । २. ब. द. दर्शयि० । ३. ब. द. च प्रद० । ४. ना० १३. ५१. ५ प. फ. ब. आस० ।

विभागस्योक्तत्वात्, सं-
सृष्टिनां वक्ष्यमाणत्वात्। **एतेनाल्पधनविषयत्वं श्रीकरादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यम्। 31
तथा ह्यौरसेषु पुत्रेषु सत्स्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहण-
मुक्तम्—"यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः।" "पितुरूर्ध्वं विभज-
तां माताऽप्यंशं समं हरेत्।" इति च। तथासत्यपुत्रस्य स्वर्यातस्य धनं पत्नी भरणा-
दतिरिक्तं न लभत इति व्यामोहमात्रम्।

सुबोधिनी

विभागस्योक्तत्वादिति। यत्स्वल्पधनं भवति तर्हि अपुत्रस्य प्रमीतस्य तद्धनं पत्नी गृह्णीयादित्ये-
वमर्थेपत्त्यं "पत्नी दुहितरः" इत्यादीनां पत्न्या धनप्रापकाणां याज्ञवल्क्यादिवचना-
नामन्यैः प्रैतिपादितं, तद्वक्ष्यमाणेन निरस्तमित्याह—एतेनाल्पधनविषयत्वमिति। निरसनप्रकारमुपपादयति—तथा हीत्यादिना। जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे वेति,—पत्न्यौ जीवति मृतेऽपीत्यर्थः। [1][व्यामोहमात्रमिति,—यदा भर्तरि जीवति मृते च पुत्रेषु 31
सत्स्वपि पुत्रसमांशभागत्वं न भरणमात्रोपयुक्तधनभागत्वं पत्न्याः, तदा किमु वक्तव्यम् अपुत्रस्य धनं सकलं प्राप्नोतीत्येवं कैमुतिकन्यायेनैव पत्न्याः सकलधनभागत्व-सिद्धेर्भोजाच्छादनातिरिक्तं न प्राप्नोतीत्युक्तिर्भ्रान्तेवेत्यर्थः। किञ्चांशग्रहणाधिकारि-पितृव्यान्तराभावे सकलरिक्थग्रहणाधिकारिणा पुत्रेण सह समांशभाक्त्वस्योक्तत्वात् पुत्राभावे विभक्तस्यानपत्यस्य धनं पत्नी गृह्णातीति युक्तियुक्तं चैतत्।[2]तस्मात् पूर्वापरविचारशून्यानामिदं वचनमुपेक्षणीयमेवासमांशशब्दादपि जीवनोपयुक्तधनोपलक्षका-

---

बालभट्टी

तदेतत् ध्वनयन्नुक्तं स्मारयन् वक्ष्यमाणमाह—विभागेत्यादि। उक्तत्वादेतेन तस्याप्युक्तत्वेऽ-
पि प्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतत्वदोषनिरासः सूचितः — साक्षादपवादविषयपरिहारेणोत्सर्ग-
प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्, अन्यथा अप्रामाण्यापत्तेः। एतेन—वक्ष्यमाणदोषेण। अल्पेति—
यत्स्वल्पं धनं, तदा तस्य तत्प्रथमं पत्नी गृह्णातीति मूलतात्पर्यमित्यर्थः। निरसनप्रकार-
मेवाऽऽऽ—तथा हीत्यादिना। जीवदिति—पत्न्यौ जीवति मृते चेत्यर्थः। उक्तं—
मूलकृता। तदेव क्रमेणाऽऽह — यदीत्यादि। व्यामोहेति, — यदा पुत्रे

---

१. ग्र० ११५. । २. ग्र० १२३. । ३. ग्र त. उद्धरिते । ४. त. परशु० ।

**अथ "पत्न्यः कार्याः समांशिकाः" इत्यत्र

"माताऽप्यंशं समं हरेत्" इत्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्री हरतीति मतम् तदसत्—अंशशब्दस्य समशब्दस्य चाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात्।**स्यान्मतम्—बहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति अल्पे तु पुत्रांशैसममंशं गृह्णातीति। तच्च न—विधिवैषम्यप्रसङ्गात्। तथाहि—"पत्न्यः कार्याः समांशिकाः" "माताऽप्यंशं समं हरेत्" इति च बहु-

सुबोधिनी

विद्याशङ्कते—अथ पत्न्यः कार्या इति। परिहरति—तदसदिति।*[अयमर्थः—आगे तुल्यतायां चांशसमशब्दौ लोकव्युत्पन्नौ। तयोः कारणमन्तरेण स्वार्थपरित्यागादानर्थक्यं स्यादिति।]* न त्वनयोः शब्दयोः पक्षे स्वार्थपरत्वात् सर्वात्मनाऽऽनर्थक्यमिति विशेषमाशङ्कते—स्यान्मतमिति। परिहरति—तच्च नेति। विधिवैषम्यस्वरूपं दर्शयति—तथा हीत्यादिना।

*[अयमर्थः—"पत्न्यः कार्याः समांशिकाः" "माताप्यंशं समं हरेत्" इति वचनद्वयं बहुधने पत्यौ जीवति मृते वा पुत्रैः सह विभागकाले "भरणं चास्य कुर्वीरन्" इत्यादिवाक्यान्तरापेक्षया जीवनमात्रोपयुक्तं धनग्रहणं पत्न्या विधत्ते। पत्यावल्पधने तु स्वपुत्रांशसमधनग्रहणं विधत्त इति सकृदुच्चरितमेकमेव वचनं पक्षे सापेक्षं पक्षे निरपेक्षमित्येवंरूपवाभा-

बालंभट्टी

सति तत्र जीवति मृते च तत्समांशभाक्त्वं न भरणमात्रपर्याप्तभाक्त्वं तस्याः, तदा किमु वक्तव्यमपुत्रस्य तस्य धनं सा सर्वं प्राप्नोतीति कैमुतिकन्यायेनैव तस्याः सकलधनभाक्त्वसिद्धेः प्राप्ताच्छादनातिरिक्तं न प्राप्नोतीत्युक्तिश्चानपेक्षैवेत्यर्थः। किञ्चान्यपुत्रसदृशांशग्रहणाधिकारिणा पुत्रान्तराभावे सकलरिक्थग्रहणाधिकारिणा पुत्रेण सह समांशभाक्त्वस्योक्तावात् पुत्राद्यभावे विभक्तादेस्तस्य सर्वं गृह्णातीति युक्तियुक्तमपीदमिति तदुपेक्ष्यमेवेति बोध्यम्। समांशकादिशब्दोऽपि जीवनोपयुक्तधनोपलक्षक इति न तथा लाभ इति न विरोध इत्याशयेनाऽऽह—अथेति। अंशशब्दस्य कथञ्चित् सार्थक्येऽभ्युपेत्याह—सम इति,—भागतुल्यतयोरंशसमशब्दौ लोकप्रसिद्धौ समौनिष्फलं स्वार्थत्यागोऽनुचित इति आनर्थक्यमिति भावः। ननु तयोः शब्दयोः पक्षे स्वार्थपरत्वात् सर्वात्मनाऽऽनर्थक्यमिति विशेषमाशङ्कते—स्यान्मतमिति। बहु—द्विपुलम्; कर्मधारयः। खण्डयति—तच्च नेति। विधिवैषम्यमेवाऽऽह—तथा हीति।

---

१. ऋ० ११५.। २. ऋ० १२३.। ३. ख. समांशे। ज. ततमं०। ४. त. तमे०। ५.। ना० १३. २६.। ६. भ. स्थिांशप्र०।

धने जीवनमात्रोपयुक्तवाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति ; अल्पधने तु पुत्रांशसमंशं प्रतिपादयतीति । ** यथा चातुर्मास्येषु 34

सुबोधिनी

वात् विधिवैधर्म्यमिति।]* अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तार्थत्वेनास्य न्यायस्योपपादकमधिकरणं सङ्गृह्य दर्शयात—"यथा चातुर्मास्येष्वित्यादिना । सप्तमतृतीयपादाधिकरणम्।"सौमिकं तु प्रण-

बालभट्टी

पत्यौ जीवति सुते वा पुत्रैस्सह विभागकाल इति शेषः । वाक्यान्तरमिति—"भरण-स्यास्य कुर्वीरन्" इत्यादीत्यर्थः । प्रतीति—विधत्ते इत्यर्थः । पत्न्यामिति भावः । यतीति,—तथा च सकृदुच्चारितमेकमेव वचनं पक्षे सापेक्षं पक्षे निरपेक्षमित्येकरूपत्वा-भावाद्विधिवैधर्म्यमिति भावः । अत्रार्थे दृष्टान्ततया मानं दर्शयन् अस्य न्यायस्योपपाद-कमधिकरणं सङ्गृह्य दर्शयति—यथा चातुरित्यादि । सप्तमतृतीयपादाधिकरणं "सौमिकं तु प्रणयमनवाप्यं हीतरत्" सोमे सधर्मकमग्निप्रणयनं दर्शपौर्णमासयो-राधर्मकं तत् । अग्निप्रणयनं नाम गार्हपत्यादाहवनीयादिषु अग्निनयनम् उत्तरवेदिश्च सोम एव न दर्शपौर्णमासयोरिमं प्रयोगाश्रितिः । एवं स्थिते चातुर्मास्यचतुःकर्मसु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्येषु श्रूयते "द्वयोः प्रणयन्ति तस्मात् द्वा-भ्यां यस्मि ऋद्ध्या एते यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासश्च साकमेधश्च" इति। तत्राऽऽद्यं द्वयोरातुर्मा-स्यपर्वणोरग्निप्रणयनविधायकं तस्मादित्यादिकं तदधीवादार्थम् ; तत्र संशयः — किं सौमिकप्रणयनवत् प्रणयनविधित प्रणयनमात्रविधियते । तत्र पूर्वपक्षः—आद्य-पक्ष एव युक्तः द्वितीये प्रकृतिवदित्यतिदेशत एव प्रकृतिभूतदर्शपौर्णमासतः प्रण-यनमात्रस्य प्राप्त्या तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । न च चोदकप्राप्तप्रणयनस्यानुवादकमेव तदस्तु, किमर्थं विधानमिति वाच्यम्—प्रणयन्तीति विधिप्रत्ययश्रवणादिधेयत्वप्रतीतेः । किञ्च न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीये इति वाक्यशेषेण तयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रति-षेधः प्राप्तिसापेक्षो यतः स्वमते उपपद्यते । आद्यपक्षे हि सौमिकवदित्यतिदेशप्राप्तौ अत्र-त्यसकलधर्मप्राप्तौ उत्तरवेदेरपि प्राप्तत्वात् । द्वितीये तु प्रकृतावेवोत्तरवेदेरभावात् तत्प्रण-यनप्राप्तावपि उत्तरवेदिप्राप्त्यभावेन नै वैश्वदेव इत्यादिप्रतिषेधासङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात् सप्तमिषेधोऽपि सौमिकवत् प्रणयनविधाने हेतुरिति पूर्वपक्ष्याशयः । तदाह—

१. य. सङ्गृह्यहात् । द. ह्मग्रेण । २. त. यथा । ३ ना०. १३. २६ । ४. जौ० ७. ३. १७. । ५. वनीयादिक्षणिप्रणयनं उत्तरचतुः क० (?) । ६. ब. 'न' नास्ति।

सुबोधिनी

यनमवाप्यं इतिरत् (॥१७॥)''सोमे सधर्मकमग्निप्रणयनमस्ति, दर्शपूर्णमासयोश्चाधर्मकमग्निप्रणयनम् । प्रणयनं नाम गार्हपत्यादाहवनीयादिषु नयनम् । उत्तरवेदिश्च सोम एव न दर्शपूर्णमासयोः । एवं प्रयोगस्थितिः । एवं स्थिते चातुर्मास्ये चत्वारि कर्माणि सन्ति वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाणि । तत्र श्रूयते—''द्वयोः प्रणयन्ति । तस्मात् द्वाभ्यां यन्ति'' ''ऊरू वा ए(?) ते(तौ) यज्ञस्य'' इति च । द्वयोश्चातुर्मा(स्यो)पर्वणोरग्नि प्रणयन्तीति विधायकं वाक्यम् । तस्मात् द्वाभ्यां फले यन्ति गच्छन्तीत्यादिकर्मार्थवादवाक्यम् । तत्र संशयः—सौमिकप्रणयनवत् प्रणयनं कर्तव्यम् इति उत प्रणयनमात्रं विधीयत इति । पूर्वपक्षत्वें सौमिकप्रणयनसदृशं प्रणयनं विधीयत इति तावत् युक्तम्—अतिदेशत एव प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासाभ्यां प्रणयनमात्रस्य प्रकृतत्वात् प्रणयनमात्रविधानानर्थक्यात् । नन्वनुवादकमेवैतत् चोदकप्राप्तप्रणयनस्य किमर्थं विधानमिति चेत्, सैवम् । प्रणयन्तीति विधायकप्रत्ययश्रवणबलात् विधेयत्वप्रतीतेः । किञ्च ''न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरन्ति'' ''न शुनासीरीये'' इति वाक्यद्वये वैश्वदेवशुनासीरीययोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्राप्तिप्रतिषेधश्रवणात्—सौमिकप्रणयनसदृशप्रणयनविधाने शुनासीरवेदेरपि प्राप्तत्वात् । दार्शपौर्णमासिकप्रणयने उत्तरवेदेरभावोक्तेः तत्प्रणयनप्राप्तावुत्तरवेदिप्राप्त्यभावेन ''न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ति'' इत्यादि प्रतिषेधो नोपपद्यते । ननु सौमिकप्रणयनसदृशप्रणयनविधानेनोत्तरवेदिप्राप्तौ प्राप्तायां उत्तरवेदेः ''न वैश्वदेव'' इत्यादि निषेध इति कोऽयं वकबन्धनप्रयासः । चातुर्मास्य प्रकरणस्थितेन ''उपावपन्ति''इत्यनेन वाक्येनोत्तरवेदेर्विहितत्वाद्विधानलब्धोत्तरवेदिनिषेधकं ''न वैश्वदेव'' इत्यादिवाक्यद्वयं भविष्यतीति चेन्न । ''उपावपन्ति'' इतीदं वाक्यं चातुर्मास्य (परमापूर्वसेयो?) उत्तरवेदिं विदधत् पर्वभतुष्टयेऽप्यविशेषेण विधत्ते । ''न वैश्वदेव'' इति वैश्वदेवपर्वद्वये निषेधात् विधिनिषेधयोर्वाक्यप्रमितत्वात् तुल्यत्वेन विकल्पः प्राप्नोति । ततश्चैवमर्थः

---

१. थ. द. स्वानीति च (?) । २. त. स्थयोरग्नि (?) । ३. त. स्यां यन्ति गच्छन्तीत्यार्थवादिकं फलमर्थवादवाक्ये । ४. द. 'सौमिक' इत्यतः प्राक् 'सौमिकप्रणयनसदृशं । थ. द. प्रणयनं विधीयते इत्यो: प्रणयनीत्ययेन वाक्येन एतदुक्तं भवति (?) । ५. त. अय्य उत । ६. थ. 'पूर्व' इत्यादि 'विधीयते' इत्यन्तं नास्ति । ७. द. नैमित्तिकप्रणयने सदृशं । ८. थ. द. तयोः प्रण० । ९. थ. द. प्राप्तेः प्रण० । १०. थ. द. व भवतु चोद० । ११. थ. द. स्याख्ययोः । १२. थ. द. वात्प्रण० । १३. थ. द. चेद् तच्च । १४. घ. द. वचनं चा० । १५. थ. द. वैशेषत्प्रा । १६. त. वाक्य न (?) ।

सुबोधिनी

सम्पद्यते—"उपात्र वपन्ति" इति वाक्यं वैश्वदेवश्रुनासीरीययोः पर्वणोर्निषेधकं "न शुनासीरीये" इत्यादि वाक्यद्वयमपेक्ष्य यदा निषेधद्वयार्थोनुष्ठानं नास्ति, तदैवोत्तरवेदिं विधत्ते, इतरपर्वद्वये तु नित्यवदुत्तरवेदिं विधत्त इति । तथा च द्वयोः पर्वणोर्वाक्यान्तरमनपेक्ष्योत्तरवेदिविधिः । इतरयोस्तु पर्वणोर्वाक्यान्तरापेक्षया पैक्षे विधिरिति विधिवैषम्यापत्तिः । तस्मात् सौमिकप्रणयनसदृशप्रणयनविधिरिति । राद्धान्तस्तु—विधायकप्रत्ययश्रवणात् प्रणयनं तावद्विधेयम् । विधेयत्वादेव च दार्शपौर्णमासिकप्रणयनाद्भिन्नं तु प्रणयनमेतदिति गम्यते । न चैवं सति प्रणयनपरिकृत्तिस्रात्रमेवातिदेशिकं न भवति, किम्बीपदेशिकमिति प्रयुक्तो न कोऽपि विशेष इति वाच्यम् । तस्मात् "द्वाभ्यां यन्ति" इत्यादिकल्पार्थवादस्थं विध्यन्वयेन तदेकवाक्यस्थ प्रामाण्योपपत्तेः तथा चार्थबलेन मध्यमपर्वद्वये उत्तरवेदेरुपसंहारादनुष्ठेयेऽपि विशेषोऽस्तीत्युत्तराधिकरणराद्धान्ते गुरुणा वक्ष्यते । ततश्च "न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरन्ति" "न शुनासीरीये" इति वाक्यद्वयमाश्रित्ययोः पर्वणोर्नित्यानुवादकम् ; "उपात्र वपन्ति" इति इदं वाक्यं मध्यमपर्वणोरुत्तरवेदिशापकमिति पर्वद्वयेऽपि उत्तरवेदिप्राप्तेरभावाद्वैपरीत्यमपि नास्तीति प्रणयनान्तरमेव विधीयत इति । "प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिपेधात् " ॥ २४ ॥ "द्वयोः प्रणयन्ति" इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः—किमिदं पर्वद्वये विधीयमानं माश्रित्ययोः पर्वणोरुक्त मध्यमयोरेवेति । "न वैश्वदेवे न शुनासीरीये" इत्याश्रित्ययोरुत्तरवेदिप्रतिषेधादसत्यां च प्राप्तौ प्रतिषेधानुपपत्तेराद्यन्तयोः पर्वणोः प्रणयनमिति पूर्वपक्षः । "उरू वा एते यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासौ साकमेधश्च" इति "तस्मात् द्वाभ्यां यन्ति" इत्याद्यर्थवादस्य "द्वयोः प्रणयन्ति" इत्यस्य चैं मध्यमपर्वघटितत्वात् तत्रैव प्रणयनम् । " न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरन्ति, न शुनासीरीये" इत्याश्रित्ययोः पर्वणोर्नित्यानुवाद इति राद्धान्तः । प्रकृतमनुसरामः । चातुर्मास्येषु "द्वयोः प्रणयन्ति" इति प्रणयनं विहितम् । तत्र सौमिकप्रणयनसदृशं प्रणयनं विधीयत इति पूर्वपक्षः । सौमिकप्रणयनवत् ताप्रणयनं कर्तव्यमित्यभिप्रायः । एवं स्थिते नर्नु प्रणयनविधिः प्रस्तुतिते ; नैं सौमिकवदित्यतिदेशप्रतीतिः । एवं च तद्वत् कर्तव्यमित्यतिदेशे को हेतुरित्याशङ्क्य "न वैश्वदेवे" "न शुनासीरीय" इत्येतदुत्तरवेदिप्रतिषेधकं वाक्यद्वयमुत्तरवेदिप्राप्तिमपेक्षते । प्राप्तिश्च सौमिकवदित्यतिदेशात् ततस्त्वैवंधर्मप्राप्ताद्युत्तरवेदेरोंः सा

---

१. त. धर्कं शुनासीरीयवाक्य । २. थ. द. धकवाक्यद्वयं० । ३. त. क्षे विधिवै० । ४. थ. द. न्यूनपं.प्र० । ५. त. स्य अन्वयेन । ६ थ. द क्यतया प्रा० । ७. त. द्वयमिने । ८. थ. द. रेवोत्तर० । ९. थ. द. ने प्रणयनमा० । १०. त. च प्रथम । ११ त. मौस्ययोः । १२. त. 'सदृशं' आरभ्य 'एवं' इत्यन्तं नास्ति । १३. थ. द. न प्रण० । १४. त. 'न' नास्ति । १५. थ. द. सकलध० । १६. थ. द. पि सिद्धयति० ।

Colo. : Ch. II, Sec. i, § 34.

"द्वयोः प्रणवान्ति" इत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकंप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन "न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीये" इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते, राद्धान्तैकदेशिना न सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोःपर्वणोरयं प्रतिषेधः;किंतु "उपात्र वपन्ति"इति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया

सुबोधिनी

सिद्धेति प्रतिषेधवाक्यमेव सौमिकप्रणयनविधाने हेतुरिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायमाह—द्वयोः प्रणयन्तीत्यत्र पूर्वपक्षिणेत्यादिना वेदिप्रतिषेधे दर्शित इत्यन्तेन। प्रतिषेधः प्राप्तिसंपेक्षते; सा च सौमिकप्रणयनातिदेशमन्तरेणापि चातुर्मास्यप्रकरणपरिपठितेन "उपात्र वपन्ति" इत्यनेना ऽऽक्षतयोर्वैश्वदेवशुनासीरीयपर्वणोरुपपद्यते प्राप्तायाः उत्तरवेदेः"न वैश्वदेव" इत्यादिवाक्येन प्रतिषेधसिद्धेः सौमिकप्रणयनवत्प्रणयनं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षो न घटत इति पूर्वपक्षं निराकरोति। राद्धान्तैकदेशीत्याह—राद्धान्तैकदेशिनेत्यादिना इत्यभिहित इत्यन्तेन।

बालभट्टी

द्वयोः प्रणयन्तीत्यादि दर्शिते इत्यन्तेन। वपकिरन्तीति पाठान्तरम्। नन्विदमयुक्तं—प्रकारान्तरेण निषेधसाफल्ये तथैवस्वीकारे दुराग्रहमात्रत्वात्। तथा हि। प्रतिषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वेऽपि न स्वदुरुक्तीत्या प्राप्तिः; तत्प्रकारं विनाऽपि चातुर्मास्यप्रकरणपठितेनैव "उपात्र वपन्ति" इत्यनेनोत्तरवेदेर्विधानात् तल्लक्षणोत्तरवेदेराक्षतपर्वणोर्निषेधकमुक्तवाक्यद्वयमिति तदुपपत्त्या सौमिकप्रणयनातिदेशः पूर्वपक्षयुक्तो न घटत इति चेन्न। तदेवाऽऽह—राद्धान्तैकेत्यादि अभिहित इत्यन्तेन। पूर्वपक्षिमतनिरस्कारकत्वात् सिद्धान्तत्वम्। स्वोक्तेरप्ययुक्तत्वस्य तेनैव वक्ष्यमाणत्वादेकदेशित्वम्। उपात्रेति,—अत्रं चातुर्मास्येषु उपवपन्ति वेदिमुपकिरन्तीत्यर्थः। प्राप्तिति—चातुर्मास्यप्रकरणपठितेनेत्यर्थः। नन्विदमप्ययुक्तम्—विधिवैयर्थ्यापत्तेः। तथा हि। उपात्रेति वाक्यं चातुर्मास्यपरमाधूर्वशेषतयोत्तरवेदिं विदधत् पर्वचतुष्टयेऽप्यविशेषेण तां विधत्ते; "न वैश्व" इत्यादिवाक्यद्वयन्तु पर्वद्वये निषेधकं;तथा च तद्विधिनिषेधयोर्द्वयोरपि वाक्यप्राप्तित्वेन वाचनिकत्वाविशेषात् तुल्यत्वेन विकल्पः प्राप्नोति। स चेत्थम्—"उपात्र"इतिवाक्यं आद्यन्तपर्वणोर्यदा"न वैश्व"इत्यादिवाक्यद्वयमपेक्ष्य तेन प्राप्तस्य निषेधयाद्यर्थस्यानुद्यानाभावः, तदैव पक्षे तदपेक्ष्योत्तरवेदिं विधत्तेऽन्यथा तेन सध्यमपर्वणोस्तुं निषेधवाक्यानपेक्षयैव नित्यवत्तां विधत्ते। तथा च द्वयोर्वाक्यान्तरानपेक्षयोत्तरविधिः

---

१. जै० ७. ३. २३—२५। २. त. यत्ने कर्ते०। ३. द. 'राद्धान्तैकदेशीत्याह' नास्ति। ४. प. फ. ब. 'अत्र' नास्ति। ५. भ. न वाक्य०। ६. भ. थानमप्य०।

उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमित्यभिहिते पुनः पूर्वपक्षिणा "उपात्र वपन्ति" इति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिं प्राप्नुयात्। मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यव-

---

सुबोधिनी

नन्वेवम् "उपात्र वपन्ति" इत्यादिवाक्यं पर्वचतुष्टयेऽप्युत्तरवेदिं विधत्ते; "न वै श्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीये" इति पर्वद्वये उत्तरवेदिनिषेधतः उत्तरवेदिविधिनिषेधयोरुभयोरपि बाधनिकत्वेन द्वयोः पक्षे उत्तरवेद्यनुष्ठानमिति विकल्पप्रसङ्गः; तत्रैवं स्यात्—"उपात्र वपन्ति" इति इदं वाक्यम् "आग्नेयोः पर्वणोः" "न वैश्वदेव" इत्यादिवाक्यद्वयेन यदोत्तरवेदिः[1] निषिध्यते, तदा तद्वाक्यमपेक्ष्य पक्षे उत्तरवेदिं विधास्यति; मध्यमयोस्तु पर्वणोर्निषेधवाक्यानपेक्षत्वेन नित्यवत् प्राप्तत्वात् सकृदाम्नातं वाक्यमेकत्र पक्षे प्राप्तकमेकत्र नित्यवदिति। एकरूपप्रवृत्त्यभावात् विधिवैषम्यं त्वादिति पूर्ववादी राद्धान्तैकदेशिमतं निराकरोतीत्याह — पुनरित्यादिना विधिवैषम्यं दर्शितमित्यन्तेन।

बालंभट्टी

द्वयोर्वैक्यान्तरसापेक्षतया पक्षे विधिरिति सकृत श्रुतवाक्यमेकत्र पक्षे प्राप्तमेकत्र नित्यवदिति एकरूपप्रवृत्त्यभावाद्विधिवैषम्यापत्तिः। तस्मादगत्या पूर्वपक्ष्युक्तमेव युक्तमिति चेत् तदेव स आह— पुनः पूर्वेत्यादि दर्शितमित्यन्तेन। सिद्धान्तैकदेशिमतालन्तरं मुख्यसिद्धान्तयुक्तिरुचितेति तद्भ्रमनिरासाय पुनः पूर्वपक्षिणेत्युक्तम्। इतीति कर्तृ। प्रतीति—"न वैश्वदेवे" इत्यादिवाक्यद्वयमात्रम्। निरेति प्रतिषेधेत्यादिः। नित्यवाधैकरूपदाभावादाह— नित्यवदिति—सिद्धान्तस्त्विदम्—विधिप्रत्ययवृत्तेः प्रणयनं तावद्विधेयमेव, तस्यादेव दर्शपौर्णमासिकप्रणयनादन्यदेतदिति गम्यते। न चैवं प्रणयनमात्रमेवातिदेशिकं न; किन्तु औपदेशिकमिति प्रकृत्तौ न कोऽपि विशेष इति वाच्यम्—"तस्मात्" इत्यार्थवादस्य प्रणयनवाक्यैकवाक्यतया प्रमाणोपपत्तिरित्यर्थवादबलेन मध्यमपर्वद्वये उत्तरवेदेरुपसंहारेणानुष्ठानविशेषसत्त्वात्। तथा च "द्वयोः प्रणयन्ति" "तस्मात्" इत्यादेर्मध्यमपर्वद्वयवदितित्वेन तत्रैव प्रणयनविधेयत्र प्रणयनं तत्रैवोत्तरवेदिरिति, "उपात्र" इत्युत्तरवेदिविधानमप्यर्थवादानुसारेण मध्यमपर्वणोरेव नाऽऽद्यन्तयोरिति तयोरुत्तरवेदिप्राप्त्यभावान्न वैश्वदेवाक्यद्वयमाद्यन्तयोः पर्वणोर्नित्यानुवादकं "नान्तरिक्षे न दिग्यग्निश्चेत्स्यः" इतिवत्।

---

१. त. दिर्नानि०। २. य. द. नः पूर्वपक्षिणेत्या०।

दुत्तरवेदिं प्रापयतीति विधिवैषम्यं दर्शितम्। राद्धान्तेऽपि विधिवैषम्यमयात्र्यमोत्त-मयोःपर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो "द्वयोःप्रणयन्ति" इत्यार्थवादपर्यालोचनया "उपात्र वपन्ति" इति मध्यमयोरेव "वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्ते" इति

सुबोधिनी

सिद्धान्तैकदेशिमतानन्तरं मुख्यराद्धान्तस्योचितत्वात् तद्भ्रान्तिर्मा भूदिति पुनः पूर्वपक्षिणे-त्युक्तिर्दत्तस्या। राद्धान्तमाह —राद्धान्तेऽपीति। एकदेशिमतानुसारेणाभिधीयमाने विधि-वैषम्यं दुर्वारमिति "द्वयोः प्रणयन्ति" "तस्माद्भाभ्यां यन्ति" "ऊरु वा एते यज्ञस्य" इत्यैर्थवादजावास्य मध्यमपर्वद्वयविहितेन तत्रैव प्रणयनविधिः, यत्र प्रणयनं तत्रैव चोत्तरवेदिरिति'उपात्र वपन्ति' इत्युत्तरवेदिविधानमर्थवादानुसारेण तत्रैव मध्यमपर्वणोरित्या-यन्तरवेरुत्तरवेदिमाप्यमाणान् "न वैश्वदेवे" इति वाक्यद्वयमाप्तयन्तयोः पर्वणोर्नित्यानुवादक "नान्तरिक्षे न दिव्यग्नौक्षेतव्यः" इति वाक्यवदित्यर्थः। अनेन चातुर्मास्यपैत्रेष्ट्यादिमन्यजातेन एतदुक्तं भवति—यथाऽत्रैकदेशिमते विधिवैषम्यदोषः, तथा "पत्न्यः कार्याः समांशिकाः" "माताऽप्यंशं समं हरेत्" इत्यत्र च सकृदाम्नातावंशसमशब्दावपि भर्तुर्बहुधनत्वपक्षे "भरणं चास्य कुर्वीरन्" इत्यादिवाक्यपेर्यालोचनया जीवनोपयुक्तधनपरौ। स्वल्पधनत्वे तु वाक्यान्तरनैरपेक्ष्येण नित्यवत्पुत्रांशसमांशपरावितिं श्रीकारणुक्तव्याख्याने विधिवैषम्यदोषो

बालंभट्टी

तथा च पर्वचतुष्टये वेति संशये "न वैश्व"इत्यादिना तत्प्राप्तिपेधादस्त्यर्था च प्राप्तौ प्रति-षेधानुपपत्त्या श्राद्धत्वयोः प्रणयनं पूर्वपक्ष इत्यपि निरस्तमिति तदाह-राद्धान्तेऽपीति,—अस्य दर्शितमित्यत्रान्वयः। विधीति,—सिद्धान्तैकदेशिमते इत्यादिः। प्रणयन्तीति—प्रणयन्तीति विधिरात्रिर्दर्शस्य तस्मादित्यार्थवादस्य तस्यैं पर्यालोचनयेत्यर्थः।तस्य मध्यमपर्वद्वयविहितत्वा-दिति भावः। तथा च यथा तत्र तन्मते विधिवैषम्यदोषः, तथा "पत्न्यः कार्याः" "माताऽप्यंशम्" इत्यत्र सकृच्छ्रुतावंशसमशब्दावपि भर्तुः बहुधनपक्षे भरणं चास्येत्यादिवाक्यपर्या-लोचनया जीवनोपयुक्तधनपरौ; स्वल्पधने तु वाक्यान्तरनैरपेक्ष्येण नित्यवत्पुत्रांशसमांशप-रावितिं श्रीकारणुक्तव्यवस्थायां विधिवैषम्यदोषो दुर्वार इति तात्पर्यम्। पत्नीत्वस्य अन्यै-

---

१. ब. द. राद्धा०। २. ब. द. त्याद्यर्थ०। ३. ब. द. त्रैवोक्त०। ४. ब. द. तिवदि०। ५. त. ब्यद्वयप। ६. ब. स्यप०।

दर्शितम्।** यदपि मतम्–"पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा" इति मनुस्मरणात्। 35
तथा "स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं, तदभावे पितरौ हरेयाताम्, ज्येष्ठा वा पत्नी" इति शङ्खस्मरणाच्च; अपुत्रधनं भ्रातृगामि इति प्राप्तं "भरणं चास्य कुर्यीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयात्।" इत्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तं धनं पत्नी लभत इत्यपि स्थितम्। एवं स्थिते बहुधने अपुत्रे स्वर्याते भरणोपयुक्तं पत्नी गृह्णाति शेषं च भ्रातरः। यदा तु पत्नीभरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमास्ति,ततो न्यूनं वा,

---

सुबोधिनी

दुर्वार इति। अन्यैः कैश्चित् "पत्नीदुहितरः" इत्यादीनां वाक्यानां व्यवस्था दर्शिता। तां निराकर्तुं दर्शयति–यदपि मतमित्यादिना। मनुशङ्खवाक्ययोस्तात्पर्यमाह – अपुत्रधनं भ्रातृगामीति। नारदोक्ततात्पर्यमाह—भरणेति। एवमुक्तरीत्या अपुत्रप्रमीतभ्रातृरिक्थभाज इतरे भ्रातरः,तत्रापि जीवनोपयुक्तं धनं लभेतेत्येवं व्यवस्थिते सति, यस्या भर्त्रा अपुत्रको बहुधनश्च तस्मिन् प्रमीते एतद्वयमपि घटते–तद्भ्रातरो रिक्थभाजः,पत्नी च भरणं लभत इति। अथ तु पत्नीजीवनायैवालं तद्धनं जीवनायापि नालं वा, तदा मनुशङ्खवचनग्रामाण्यात् भ्रातरो गृह्णन्तीति उत नारदवचनात् पत्न्येव गृह्णातीति संशये, तन्निवृत्त्यर्थं योगक्षेमेणानुपसंजातविरोधेन पूर्वबलीयस्त्वात् पत्न्येव गृह्णातीति वक्तुं क्रमप्राप्तिपादकं पत्नीदुहितर इत्यादिवचनमारब्धमित्याह—एवमिति इत्यारभ्येत्यन्तेन। सर्वथा पत्न्येवापुत्रधनभा-

बालंभट्टी

रम्यथा कृतां व्यवस्थां खण्डयितुमाह—यदपीत्यादि रब्धमित्यन्तेन। तथा—तद्वत्। अत एव चासङ्गतिर्न। मनुशङ्खयोस्तात्पर्यार्थमाह—अपुत्रधनमिति। *[यद्यपि मानवे पिता 35
आदिः, तथाऽपि तस्य क्रमायोधकत्वेन तद्बोधकशङ्खनैर्न्यथ्यं नयनमत एव तत्रापि कथनमित्याशयेनाऽऽह—भ्रातिति।]* चः स्वयं। नारदतात्पर्यार्थमाह—भरणेति। एवं स्थितेऽभयग्रामाण्याद्युक्तप्रमीतभ्रातृधनभाज इतरे भ्रातरः, स्वयि जीवनोपयुक्तं धनं लभते इत्येवंव्यवस्थे। भ्रातर इति,—द्वयमपि घटत इति शेषः। मात्रवधारणे। ततो न्यूनं वेति,—तज्जीवनायापि नालमित्यर्थः। अनयोः सङ्ग्रहस्तु बहुधनभिन्नविषये बोध्यम्।

१.—९. १८५. । २. ख. त्रस्यथ० । ३. क. जीवित० । ४. ना० १३. २६. । ५. क. इति स्थि० । ६. क. 'च' नास्ति । ७. क. 'तु' नास्ति । ८. ध. द्. वचनशब्दवचनयो० । ९. त. नेति । १०. ध. द्. दवचनस्य तात्पर्यार्थमाह—भरणोपयुक्तं पत्नी लभत इत्यपि स्थितमिति । ११. त. अतः स्थ० । १२. ध. दंस्थिते बहुधन इत्यादिना इत्या० १३. भ्र. न्याया (?) ।

तदा किं पत्न्येव गृह्णाति, उत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्वत्रत्यैवस्त्रज्ञापनार्थं "पत्नी दुहितरः" इत्यारब्धमिति, तदप्यत्रभवानाचार्यो न मृष्यति ; यतः—"पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा।" इति विकल्पस्मरणाल्लेदं क्रमपरं वचनम् ; अपितु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम् । तच्चासत्यपि पत्न्यादिगणे घटत इति व्या-

---

सुबोधिनी

गिरी[1] नेत्यर्थः।निराकरोति —तदप्येतेति । आचार्यो विज्ञेश्वरः । "पिता हरेदपुत्रस्य" इत्यस्य मनुवचनस्यान्यार्थवादित्यर्थः । तदेवान्यार्थत्वं दर्शयति–यतै इत्यादिना। अयमर्थः —दायग्रहणे पित्रादिक्रमप्रतिपादनपरमेतद्वाक्यं न भवति, येन पूर्वोक्ता व्यवस्था स्यात्।

बालंभट्टी

पैत्न्येवेति,—नारदोक्तः । भ्रातरोऽपीति,—मनुदाक्षोक्तेः। अपिना तत्तत्समाः समुच्चयः ; विरोधे प्राप्ते स्मृति तद्विषय एव तत्रेश्वरस्यार्थमिति शेषः । पूर्वेति पूर्ववं च मौलम्। तत्र विषय एवाऽऽह्दी पत्न्यैव गृह्णातीति वक्तुं क्रमप्रतिपादकं योगीश्वरेण वचनं पत्नीत्यारब्धमित्यर्थः । सर्वथा पत्न्येवाऽपुत्रधनग्रहणमाज्ञिनी नेति भावः । खण्डयति —तदप्येति। अत्र-भवान्–पूज्यः।*[आचार्यः–विज्ञेश्वरोपाध्यायः।]* मनोरन्यार्थत्वस्य येन दर्शितत्वादित्यर्थः। तदेवाऽऽह —यत इत्यादि व्याचक्षते इत्यन्तेन । अत इत्यस्य व्याचक्षते इत्यत्रान्वयः। यतस्तथाऽत इत्यर्थः । स एवेति भावः । इति इत्यत्र । विकल्पे एवेति,— विषयसप्तमी संबन्धिनस्त्वविवक्षया । विकल्पस्यैवेति पाठान्तरम् । विकल्पस्मरणादित्यपि । तथा मात्र-पदेन क्रमव्यवच्छेदः । तच्च-अधिकारमदर्शनञ्च । आदिना दुहितृदौहित्रश्वश्रू मातृश्च परिग्रहः। अत एवाऽऽह—गणे इति । अयं भावः--दायग्रहणे पित्रादिक्रमप्रतिपादकं तत्र—येनोक्त-व्यवस्था स्यात् ; अपि तु पुत्रादयोऽपि धनग्रहणेऽधिकारिण इति अधिकारप्रद-र्शनपरं—वाशब्देन विकल्पप्रतीतेः। समर्थोहि विकल्पः पितुरसादेऽन्येऽधिकारिण इति क्रम विनश्यन्त्यां तु पितः प्राधान्यप्रतीत्या तस्यान्येषाञ्च साम्याभावाद्विकल्पासङ्गतिरेव । तस्या-धिकारप्रदर्शनमात्रपरत्वे तु पत्नी दुहितरं दौहित्रं मातरं च गणयित्वा "पिता हरेत्" इति पित्रा-देर्गणने कृते तस्याधिकारो घटत एवेति तस्मात्तस्य तथोक्तिरयुक्तेति तात्पर्यम् । अद्धैः

---

१. ख. ग. घ. ज. भगवा० । २. म० ९. १८५. । ३. ख. ग. घ. कारप्र० । ४. ग. द. नी न भवतीत्य० । ५. घ. ङ. तः पिता हरेदित्या० । ६. द्वचनं न । ७. ग. तर इति इवेति(?)। ८. भ. एवं चात्यत्र तत्प्रमुति मात्रेयीं औ सर्व०(?) । ९. प. फ. ब. इयवि० । १०. प. फ.ब. मूलग्र० ।

चैष्टे—शङ्खवचनमपि संसृष्टभ्रातृविषयमिति। **अपि चाल्पविषयत्वमस्माद्वचनाद्व्य- 3
करणाद्वा नावगम्यते। "धनभागुत्तरोत्तरः" इत्यस्य च "पत्नी दुहितरः" इति

सुबोधिनी

अपि तु पित्रादयोऽपि रिक्थग्रहणेऽधिकारिण इत्यधिकारप्रदर्शनपरं—"रिक्थं भ्रातर एव वा" इति वाशब्देन विकल्पप्रतीतेः। समयोर्हि विकल्पः पितुरभावेऽन्येऽधिकारिण इति क्रमस्य विवक्षितत्वे पितुः प्राधान्यप्रतीतेस्तस्य चान्येषां चासाम्याभावात्। विकल्पस्मरणमनुपपन्नम्। एवमधिकारप्रदर्शनपरत्वे भगुवचनस्य पत्नी दुहितरं वा गणयित्वा "पिता हरेदपुत्रस्य" इति पितृभ्रातृगणने कृतेऽपि पितृभ्रात्रोरधिकारो घटत एवेति जीवनोपयुक्तं ततो न्यूनं च धनं पत्न्या एवेत्यभिधानार्थं "पत्नी दुहितर" इत्यादिवचनमित्युक्तिरनुपपन्नेति। "स्व- र्यातस्य ह्यपुत्रस्य" इति शङ्खवचनमप्यावार्योणान्यथा व्याख्यातमें। तद्धर्म्यति— शङ्खवचनमपि संसृष्टभ्रातृविषयमिति,—*[विभागानन्तरं पुनरपि स्नेहादिवशादेकीभूय- 35
स्थितभ्रातृविषयमित्यर्थः।]* अस्मादिति—"पत्नी दुहितर" इत्येतस्माद्वचनादित्यर्थः। किञ्च "पत्नी दुहितरः" इत्यस्याल्पधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमर्थपरत्वे "एषामभावे पूर्वस्य धनमाददीरन्नरिक्थः।" इति वाक्यशेषोऽपि "भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्।" इत्यादि वाक्यपर्यालोचनया यदि (चेद्) भरणमात्रोपयुक्तमेव धनं, तदैव पत्नी तद्भावे दुहिता गृह्णाति न बहुधनस्य इति पक्षेऽनित्यत्वज्ञानग्रहणं पत्न्या दुहितुश्च प्राप- यति। पितृभ्रातृसुतसुतादिषु तु वाक्यान्तरैरपेक्ष्यैव नित्यत्वं बोधयति रिक्थग्रहण- मिति पूर्वोक्तो विधिवैषम्यदोषस्तदवस्थ एवेत्याह — धनभागित्यादिना।

बालंभट्टी

वाक्यमपि तेनान्यथा व्याख्यातमित्याह—शङ्खेति। संसृष्टेति,—विभागानन्तरं पुनरपि स्नेहादिना एकीभूय स्थितभ्रातृविषयमित्यर्थः। इतीत्यस्य व्याचक्षे इत्यस्यानुषङ्गेणान्वयः। एवमप्यन्यथा प्रसक्तविरोधपरिहारस्त्वग्रे स्फुटीभविष्यति। स्वयम्दोषान्तरमाह—अपि चेति यत इति शेषः। एवमग्रेऽपि। अस्मात्—"पत्नी दुहितरः" इत्यस्मात्। न केवलं तदवनुमत- त्वादिः किन्तु दोषोऽपि प्रागुक्तस्तथा व्याख्याने इत्याह—धनेति। अत एव चः कि- ञ्चित्यर्थः। क्त्युक्तेन सर्वादी स बोध्यः। पत्नीत्यस्य तादृशधनविषयत्वे तुल्यन्यायेन दुहित्रादा-

---

१. ख. ग. घ. च. चचक्षे। २. क. एतमि०। ३. क. ख. किंच। ४. ध. द. इति वच०। ५. ध. द. तं दर्शं०। ६. त. त्वतं (?)। ७. ध. द. गुत्तरोत्तर इत्यस्य चेत्थं०। ८. प. फ. ब. दि पत्नी०।

विषयद्वये वाक्यान्तरमपेक्ष्यालपधनविषयत्वं, पित्रादिषु तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्त विधिवैषम्यं तदवस्थमेवेति यत्किञ्चिदेतत् । **यत्तु हारीतवचनम्—"विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥" इति, तदपि शङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरम् । अस्मादेव वचनादेनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते । **एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शङ्खेन—"ज्येष्ठा वा पत्नी" इति । श्रेष्ठौ गुणज्येष्ठा अनाशङ्कितव्यभिचारा सा सकलं धनं गृहीत्वाऽन्यां कर्कशामपि मातृवत्पालयतीति सर्वमनवद्यम् । ** तस्मादपुत्रस्य

सुबोधिनी

अस्मादेवेति — अत्र हारीतवचनादित्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमिति, — अनाशङ्कितव्यभिचारायाः सर्वधनग्रहणमेवेत्यर्थः । उपसंहरति तस्मादिति ।

बालंभट्टी

यदि तथा[1]धनमागीति वाक्यशेषोऽपि भरणं चास्येत्यादिपर्यालोचनया यदि चाल्पं धनं, तदैव पत्नी गृह्णतीत्यादौ तदभावे दुहितृ न बहुधने इति पाक्षिकं धनग्रहणं पत्न्यादेः प्राप्नोति । पित्रादिषु तु वाक्यान्तरनिरपेक्षेणैव नित्यवच्चोध्यतीति स दोषस्तदवस्थ एवेति भावः । पूर्वं संयतायां एव तस्यां धनग्रहणमुक्तं द्वयमिदमन्यथाशेषं परिहरति—यत्त्विति। यौवनस्था चेदिति,—यथास्थितमेव । कर्कशा—क्रूरा । अनेन क्रूरत्वधनासम्बन्धः स्पष्ट एवोक्त इति विरोधः स्फुट एव । परिहरति —तदपीति,—विधवा यौवनस्था नारी कर्कशा चेन्नरवतीत्यन्वयः । कर्कशायाञ्च नान्यादृशः किन्तु दुरुक्तदुरभिप्रायकत्वम् । प्रागुक्तस्मृत्यन्तरानुरोधात्तदाह—शङ्कितेति । एवञ्च संयतायाः सकलधनग्रहणमेतल्लम्बतमेवेति न विरोध इति भावः । एवं चेतोऽपि प्रागुकार्थलाभ एवेत्याह—अस्मादेवेति,-एवोऽप्यर्थे हारीतवचनादपीत्यर्थः । अपिना प्रागुक्तसमुच्चयः । अत्र प्रागुक्तमेव मानान्तरमप्याह—एतदेवेति,—अनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणमित्येवेत्यर्थः । तथःकृतञ्चेष्ठत्वे उक्तार्थलाभादाह —ज्येष्ठा या गुणेति । अन्यगुणकृतज्येष्ठत्वमपि नाऽभिमतमिति तदर्थमाह —अनाशङ्कितेति । अन्यामिति—कर्कशामपीत्यर्थः। अपिना स्वीयसमुच्चयः। मातृवत्—माता यथा पालयति स्वीयं, तद्वत्। उपसंहरति—तस्मादिति।

---

१. ख. ग. घ. दशङ्कि० । २. क. छा या गु० । ३. पु. फ. म. 'प्राप्त्या' नास्ति । ४. प. ब. थैला० ।

Cole. : Ch. II, Sec. i, §§ 36—39.

स्वयंतस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनः परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितम् ॥

बालंभट्टी

संसृष्टीत्यत्र भावे क्तः। पत्नीपदार्थमाह—पतीति,-धर्मपरिणयनपूर्वकश्रौतस्मार्तकर्मसहाधिकृतेत्यर्थः। एवं पूर्वोपसंहारे ऊढाया इत्यस्याप्यर्थो बोध्यः। एवेन भर्तोपयुक्तमात्रव्यवच्छेदः। यतु प्राच्याः एवं व्यवस्थायां बृहस्पतिविरोधः—"विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः। पुनर्विभागकरणे तेषां ज्येष्ठ्यं न विद्यते ॥ यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन। न लुप्यते तस्य भागस्सोदरस्य विधीयते ॥ या तस्य भगिनी सा तु तदंशं लब्धुमर्हति। अनपत्यस्य धर्मोऽयमौर्ध्वापित्यकस्य च ॥ संसृष्टानान्तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिना धनम्। आप्नोति तस्य तत्स्वं द्वयंशश्शेषास्समांशिनः ॥" इति हि सः। तत्र चोपक्रमोपसंहारयोः संसृष्टविषयत्वात्तन्मध्यस्थस्य "यदा कश्चित्" इत्यादेरपि तद्विषयत्वेन तत्र च "अनपत्यस्य" इत्येनार्थेन पुत्रकन्यापत्नीपितृणामभावे संसृष्टसोदरभ्रातृरिक्थारभीधनेन कथं तस्य पत्नीबाधकत्वम्? किञ्चाविभक्तत्वे संसृष्टत्वे च भ्रात्रन्तरीयद्रव्यस्य मिश्रीकृतादेः पृथगप्रतीतौ लोपाशङ्कायां न लुप्यते इत्युपपद्यते, विभक्तासंसृष्टस्य धने तु विभागप्रतीत्या का लोपाशङ्का? तस्मात् संसृष्टविषयत्वमेवैषाम्। किञ्च पत्न्यादेः पूर्वं भ्रात्रधिकारज्ञापकशङ्कादीनां संसृष्टविषयत्वं वचनान्यथानुपपत्तेः। नाऽऽह्यः—तदभावात्। "संसृष्टिनस्तु" इत्यादेस्तु भ्रात्रधिकारावसरे विशेषपत्नीपत्नीत्वेन भ्रात्रधिकारसामान्यपरत्वानुपपत्तेः। किञ्च सभीपोक्तबृहस्पतिवचनः संसृष्टविषये पुत्रादिपि त्रिन्नाभावे सोदरभ्रात्रधिकारज्ञापकत्वाद्विरुद्धत्वादसंसृष्टविषयत्वमेव तावदुक्तं तैषां, न तु तया संसृष्टत्वे। यदेकस्य भ्रातुर्धनं तदन्यस्याऽपि तदैकनाशेन तस्करत्वनाशोऽपि जीवतस्तस्यापि तत् न तु पत्न्याः भर्तृमरणेन पत्नीस्वत्वस्यापि नाशात्। यगा सत्सु पुत्रादिषु न तद्धनं पत्न्या इत्येवं द्वितीयपक्षोऽपि न। न हि संसृष्टत्वे यदेकस्य, तदेशस्यस्यापि; किन्तु अविज्ञातैकदेशावियं तत् द्वयंशं तु समग्रमेव—तस्स्वामित्वकल्पनायां मानाभावात्। परिणीतोपन्नभर्तृधने पत्न्याः स्वामित्वं तन्मृतेनश्यतीत्यत्र च मानाभावात्। सति तु पुत्रे तदधिकारशास्त्राद्येव स्वत्वनाशोऽवगम्यते। नन्वत्राऽपि संसृष्टभ्रात्रधिकारशास्त्रात्तथेति चेत्—संसृष्टभ्रातृगोचरत्वस्यासिद्धेः। सिद्धे हि भ्रातृसंसृष्टभर्तृस्वा पत्नीस्वामित्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य संसृष्टविषयत्वं, सति तु तस्य तद्विषयत्वे पत्नीस्वामित्वनाश

---

१. प. फ. ब. मृग्रावस्य समांशिनः। २.—२५. ७३, ७४, ७५, ७७.। ३. प. फ. ब. कारावसंवि०। ४ व्य० १३८। ५ भ. धा अध न्यायादभिधीयते। ६. तथाहि सं०। प. फ. ब. विशेषं।

बालंभट्टी

ह्यन्योन्याश्रयश्च । किञ्च शङ्खादेस्त्वे भ्रातृत्वे तथा सत्त्वेऽपि तद्भावे पितरावित्यत्र प्राग्वद्विकल्पलंभनेन "पत्नी दुहितरश्चैव" इत्यादिना विभक्तासंसृष्टयोः पित्रोः पत्नीदौरात्म्यादाशपक्षस्य अविभक्तसंसृष्टभ्रातृसद्भावेऽप्यविभक्तपितृग्राह्यत्वस्य सर्ववैधो मते विवादाभावेन द्वितीयपक्षस्य चासंभवः । किञ्च यथा पित्रा भ्रात्रा च विभक्तासंसृष्टयेन शरीरदातृत्वया "आत्मा वै जायते पुत्रः" इत्येवत्वस्मृतेः धनशरीरयोश्च प्रभुत्वात् तत्पितृदयपितामहादिपिण्डत्रये च सपिण्डत्वेन च मृतस्य भोक्तृत्वात् जीवति च पितरि पुत्राणां पार्वणदानाभावात् भ्रातृतः पूर्वं पितुरधिकारः । तथाऽन्यत्रापि युक्तम् अविभागसङ्कल्पयोर्व्यवहितपात् पितृभ्रात्रोस्तुल्यबद्धिकारो युक्तः । न तु तदभावे पितुरिति युक्तम् । किञ्च अविभक्तसंसृष्टौ पितरावेति द्विवचनुपपत्तिः—माता सह विभागाविभागयोरभावात् । अत एव संसर्गाभावोऽपि । यदाह बृहस्पतिः—"विभक्ता यः पुनः" इति, अतः संसर्गेत्वाविभक्तावयोर्माता सहासंभवात् कथं मातृग्रहो भ्रातृसद्भावाधिकारविरोधः समाधेयः । तस्माद्विण्वादितः पुत्राद्यभावमात्रेण पत्न्यधिकारः स्पष्टोऽवगम्यते । तत्र पुत्राद्योनां प्रयाणमादाः तत्त्वं पुत्राभ्योऽरकादित्यादिमनुविष्ण्वादयुक्तेः प्रपौत्रपर्यन्ताभावे वैधव्याश्रमश्रुतेर्ब्रह्मचर्यादिना मृतेः परलोकहितत्वरणेन पुत्रादसो जघन्या भार्येति वैषम्यभावे सैव धनाधिकारिणीति तत्त्वमिति तत्र—उक्तबृहस्पतिवाक्यस्य "संसृष्टिनस्तु" इति मूलस्थ "विभक्ता सह जीवन्त" इत्यादिमनोरुक्तनारदस्य च समानार्थकत्वेन प्रकृताविषयत्वात् । अपत्यसत्त्वेनैवभिलुप्तम् । तत्र अनपत्येति अपत्यादसङ्गादसंसृष्टविभक्तस्यलेऽप्यपकाद् उक्तः । अतस्तापि तृकेति लोपशङ्काऽपि मनुजहोरथा । परमेति मूलस्य पूर्वोत्तरवचनिरत्वेन सति परिशेष-न्यायेन शङ्खादेस्तद्विषयत्वं सिद्धमिति न दोषश्च । किञ्च भ्रातेश्च एवेदं न पितृशब्देन तत्राप्युपदमेव प्रकारो वक्ष्यमाण इति न कोऽपि दोष इति दिक् । नन्वेतावता प्रपञ्चेन पत्नीत्वस्य भ्रातृसंसृष्टिविरोधे परिहृते नारदसङ्गतावपि पित्रादेरिव विरोधस्यापरिहृतत्वेन तदवस्थत्वेन मनुशङ्खकात्यायनादेः का गतिरिति चेत्, मैवं क्रमपरमिस्याद्दि आचार्योक्तयनुसारेण भगवता विज्ञानेश्वरेण सर्वविरोधपरिहारस्य सूचितत्वात् । तथा हि । तत्र तावत् "पिता हरेत्" इति मनुविरोधस्तु कण्टतः परिहृत एव । तथा च तत्र वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे न त्वैच्छिकविकल्पे । व्यवस्था च मूलोक्तैवेति वोध्यम् । एवम् "अनपत्यस्य

१. प. फ. ब. साध्य० । २. प. फ. ब. पामभावे० । ३. प. फ. ब. शेषा० । ४. व्य० १६८ । ५.—९. २१०. । ६. प. फ. ब. भेदं । ७.—९. १८५. ।

Cole.: Ch. II, Sec. i, § 38.

बालभट्टी

पुत्रस्य माता " इति मनुरपि न विरुद्धः—तस्यापि क्रमाबोधकत्वात् मानाभावात् अधिकारप्रदर्शनमात्रपरत्वात् । तथा च मूलानुरोधेन तत्र चकारेण च वृत्तायामित्यस्य पूर्वत्रापि संबन्धेन पत्न्यां दुहितरि च वृत्तायां दौहित्रे च वृत्ते माता तस्य दायमाप्नुयादित्यर्थः । अमेऽपि अपिशब्दात् पित्रादिलक्षुचयेन पितरि भ्रातृषु तच्छुतेषु च वृत्तेषु पितामही हरेदित्यर्थः । इदमग्रेऽपि वक्तव्यम् । तत्रैव मातर्यपीत्यत्र काष्ठतो विज्ञानेश्वरेण तथोक्तत्वान्मात्रेशेऽपि तथैव तस्यापीमतम् । एवं शङ्खवचनमपि न विरुद्धं—तस्याविभक्तसंसृष्टभ्रातृविषयत्वस्य काष्ठतस्तेनोक्तत्वात् । किंच तत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन तदभाव इत्यस्योभयत्रान्वयेन क्रमव्यपरीत्येन च तदभावे विभक्तसंसृष्टभ्रात्राभावे ज्येष्ठा संयता पत्नी हरेत्तदभावे पत्न्यभावे चेन दुहितृदौहित्रयोरभावे पितरौ हरेयातामित्यर्थात् यथाश्रुतक्रमाबोधकत्वात् । कात्यायनवचनमपि न विरुद्धं—तत्र पुत्राभावे इत्यत्र पुत्रपदस्य पौत्रादिपरोक्षकत्वावश्यकत्वात् "अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी" "यथैवाऽऽत्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते ॥" इत्यादुक्तया पुत्राभावे इत्यस्य पुत्रस्य पौत्रस्य पत्न्या दुहितुः दौहित्रस्य चाभावे इत्यर्थलाभे क्रमव्यपरीत्येन वा शब्दानां तत्तदभावरूपपक्षान्तरबोधकत्वेनाऽऽड्डी जननी हरेद्वा, तदभावे पिता हरेद्वा, तदभावे भ्राता हरेत् , पुनरन्वयेनाथशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन वा तदभावेऽपि तच्छ्रुता हरेयुः वा, तदभावे तत्पितृमातरः पितामही हरेदित्यर्थादेतादृशक्रमबोधनार्थमेव क्रमादिति सूत्रम् । अन्यथोक्तक्रमस्य पाठत एव लाभे तदुक्तिरफलेति स्पष्टमेव । गौतमवचनमपि न विरुद्धम् । तत्र वाशब्दस्य चार्थत्वेन अधिकारमात्रप्रदर्शनपरत्वेन उक्तरीत्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । तत्र पिण्डशब्दः सापिण्ड्यपरः—गोत्रऋक्षसमानिव्याहारात् । न केवलं मूलस्यैव नारदादिविरोधः ; किन्तु तेषामपि मिथो भूयानिति तत्रैकस्य सिद्धान्तत्वे सर्वेषां विरोधापत्तेः भाष्यानुरोधेनोक्तव्यवस्थैव सर्वैकवाक्यतासम्पादनसुचितमिति गूढार्थः । अग्रेतु तत्त्वम्—यद्यपि पूर्वं विरोधपदानन्तरं नारदमनुशङ्खकात्यायनविरोधः क्रमेण व्याख्याता संगच्छते सामान्यतो बहुविधे दृष्टः, तथापि उपक्रमोक्तनारदवाक्याद्विशिष्य भातृपक्ष्यः क्रमाबोधकशङ्खवाक्यतया ज्ञाप्यश्च एवाभिमतः । मनुकात्यायनोक्तस्तु मूलवत्तेषामपि मिथो विरोधो यथाश्रुत इति न तयोरपि क्रमव्यवस्थापकत्वमिति सूचयितुमानुषङ्गिकः । तत्र मनुभ्रातृभ्यांशे विरोधपरिहारोऽप्ये व्याख्यात्रान्यत्रसङ्गेन कण्ठतः कृत एवेति नात्र पुनर्विशिष्योक्तिः । तेनैव पितामह्यां शङ्खकात्यायनविरोधोऽपि परिहृतप्राय इति न

१.—९. २१७. | २. प. फ. ब. स्यात्रान्तरत्वेन (?) । ३. म. वा विवक्षि० ।

Cole. : Ch. II, Sec. i, § 39.

बालंभट्टी

तथा आत्मजे तदुभयविशेषोऽपि—अन्यप्रसङ्गेन तयोः संसृष्टविषयत्वमुक्तवता परिहृत एव । तत्र संसृष्टित्युपलक्षणमविभक्तत्वापि । इदमप्यन्यत्राविभक्ते संसृष्टिनि वेति उक्तवता तेन सूचितमेव । एवञ्च तस्मादित्याद्युपसंहारद्वयमपि मुख्यतात्पर्यविषयतया आत्मज एव फलितार्थकथनपरं न तु शब्दार्थकथनपरम् । तद्भावो यद्यपि प्रागुक्तरीत्या सिद्धः, तथाऽपि अत्रापि गमकमस्तीत्याशयेनाऽऽह—अपरे तु हेतुद्वयमुक्तं—विभागेत्यादि। स च मुख्यतया आतृणामेव प्रतिपादितः—शब्दतस्तयैव लाभात् । अत एवात्रे एवं "विभागं चेत्" इत्यादिना प्रबन्धेन समानजातीयानां आतृणां परस्परं पित्रा च सह विभागकल्पतिरुक्तेत्युक्तम् तेन किञ्च आतृणां तयोरूर्ध्वमनन्तरं विभाग उक्त इति तस्यैव विभागस्याग्र ग्रहणम् । अत एवैकवचनम् । एवं आत्रेये तादृशकरणात्तथेति तद्भावः । ननु शाब्दमुख्यविभक्तत्वस्य तच्छब्दत्वेऽपि अर्थानुपस्थितविभक्तत्वस्य पितरि मातरि च सत्त्वेन तादृशविषये तयोरधिकारापत्तिः पत्नीसत्त्वेन सर्वविषयत्वेनैवाप्रवेशेत्यादिवचनान्तरादिरुक्त उक्तं संसृष्टिनामिति । "संसृष्टिनस्तु" इत्यस्य पत्नीत्यादिसर्वोपवादत्वं न पत्नीमात्रांशस्य । अत एव पत्न्यादयो धनभाज इत्युक्तस्यापवादमाहेति वक्ष्यते तेन । एवं च तादृशपितृआतृपितृव्यात्मजस्वश्रूश्वशुरस्यैव वचनसंपूर्णीस्थाप्रवृत्तावप्यन्यत्रे विभागे अविभागे च सर्वत्र प्रवृत्तिरत एव वैरूप्यमपि नेदानीम् । अत एव संसृष्टविषयत्वेनैव नारदशङ्खयोः कण्डत उक्तं न त्वविभक्तीत्यविषयमपीत्यपरिचरपसंहारद्वयमप्यत्रे अविभक्ते संसृष्टिनि नेत्यत्रापि शोभते । अत एवाऽऽद्ये उपसंहारे अयमर्थः सिद्धो भवतीत्युक्तम् । न तु पत्नीत्यादेरेतद्विषयतया व्यवस्थितिरित्युक्तम् । द्वितीयेपसंहारस्तु साकाङ्क्षांश इति न पौनरुक्त्यम् । किञ्च विभक्तभ्रातृबहीविषयार्थं पत्नीत्यस्य धारेश्वरसम्मतत्वेन प्रागुक्तम् , न स्वसम्मतत्वेन । यद्यपि तत्रा नियोगो दूषितः कण्डतः "अप्रतौ" इत्यादिना, तथाऽपि तदितरांशस्य संभवदुक्तिकत्वापि उक्तवृद्धव्यागतुक्तिन्यां स्वानभिहितत्वमेव । एतेन पत्नीत्यादिभूलस्य " अपुत्रा शयनम् " इति मनोरम व्याख्यायां विभक्तसंसृष्टधनविषयतया व्यवस्थापितश्चेन तद्विज्ञस्यैव तयोरप्रवृत्त्या उक्तनारदमन्वादिना तत्र निर्बाध इति भित्ताक्षरासम्मतसिद्धान्त इति भ्रान्तोक्तमपास्तम्—तदभिमतार्थाक्षानात्, विभागोक्तया मूलस्य तद्विषयत्वलाभेऽपि वक्तमतोस्तद्विषयत्वासंभवात् तथा तेनानुक्तत्वात् । मूलैकवाक्यतया तस्य तस्यैवपि विरुद्धत्वाभावात्तस्मात्तौ "विभक्ते संस्थिते" इत्यत्र विभक्ते इत्युक्तया तदेकवाक्यतया नारदमन्वादेरपि तद्विषयत्वापत्त्या त्वदुक्तार्थस्य बाधितत्वादन्यथा तेषां मिथो विरोधस्य स्पष्टत्वेनान्यवस्था तदवस्थै-

---

१. व्य० ११४. । २. म. नातार० । ३. म. नाप्रकृत्या वच० । ४. व्य० १३८. । ५. प. फ. ब. तविभाने च । ६. पृ० ७३३. । ७. अ. दित० । ८. प. फ. ब. रेक्षा० ।

बालंभट्टी

व । किञ्च तावताऽपि तैः सर्वत्रानिर्वाहः—तत्र स्वदोषादानात्, पत्नीदायादेस्तु स्वदुष्कृतैस्त्या ज्यरोगस्य पूर्वपूर्वसापेक्षत्वेन तद्विषयत्वस्यैव युक्तत्वेन च संपूर्णस्वैव तद्विषयत्वापत्त्या तत्राप्रवृत्तेः । मूलसमानार्थविष्णुना निर्वाहे तु अस्मत्पक्षस्यैव सिद्धया द्रविडप्राणायामस्यास्वा ङ्गत्वापत्तेः । किंचान्यत्र तेन निर्वाह इति न विज्ञानेश्वरस्मरणम्—यदपि नारदवचनमित्यादि-तदुक्तिविरोधापत्तेः, तदप्यत्रभवानाचार्यो न मृष्यतीत्यादिविरोधापत्तेः, तत्र पितामही प्रथमं धन भाक् "मातर्यपि च वृत्तायाम्" इत्यादितदुक्तिविरोधापत्तेश्च, वचनस्यैकवेनोत्तराधेस्यापि तन्मात्रविषयतया साङ्गर्यस्यैवाभावात् । एतेनाविभक्तैकपुत्रस्य स्वार्जितधनकस्य मृतपितृकस्य मातृपत्नीभगिनीसमवाये उक्तरीत्या पत्नीत्वादेरप्रयोजकत्वात् "अनपत्यस्य पुत्रस्य माता" इति मनोर्मातैव धनभाक् न पत्नीत्यपास्तम् — तद्विरोधात्, त्वन्मते मात्रभावे तत्सत्त्वे तत्प्रवृत्तेः । किञ्च तथा सति तत्रैव पत्न्यां जीवन्यामपि स्वदुष्कृतैस्त्या धनाभाकेन मातृधनस्य दुहितृगामित्वेन तत्कन्यासत्त्वे तद्वामित्वेन पत्न्या निरंशत्वापत्त्या जीवनाभावापत्तेः । किञ्च तत्रैव पितृसत्त्वे किमुक्तमनोः मातुस्तत्त्वम् उत "पिता हरेत्" इति "विभक्ते संसृष्टे" इति च काश्यपनाद पितुस्तत्त्वमित्यवस्था दुर्वारैव—निर्वाहकवचनान्तराभावात्, विष्णोर्मूलसमानार्थत्वात् "अनन्तरस्यपिण्डाद्यः" इति मनूक्तप्रत्यासत्तेस्तत्त्वाङ्गीकारेऽपि तथास्तत्र तुल्यत्वेन तत्तादवस्थ्यमेव, असम्मत प्रवेशापत्तिश्च । उक्तप्रत्यासत्त्यङ्गीकारेऽपि तद्वद् पितृरपि असमर्थस्य उक्तरीत्या निरंशत्वापत्तिः "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इत्यादिश्रुत्यादिर्योधितप्रत्यासत्यतिशयस्य पत्न्यामेव सत्त्वञ्च । किञ्च पुत्ररहितस्य दुहितृरहितस्य च मातृपितृभावे पत्नीसत्त्वे विभागस्यानाभावे स्वदुष्कृतैस्त्या पत्नीत्वादेरप्रयोजकत्वात् "श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्" इति गौतमात् तस्य तत्त्वापत्त्योक्तदोषापत्तेः । किञ्च तादृशस्य तस्य पत्नीसत्त्वे सपिण्डान्तरातदूरतरयकिञ्चित्सत्त्वे विभागानावे मूलात् प्रवृत्त्या "पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डः" इत्यापस्तम्बादस्य तत्त्वापत्त्योक्तदोषापत्तिरेव । वचनान्तरन्तु न साधकमस्ति । उक्तश्रुत्या । पत्न्याः प्रत्यासन्नत्वादिना तत्त्वे तु तत्रापि तत्र दण्डवारितमित्यलं तदनभिज्ञोक्तिखण्डनेनेति । क्वचिदविशिष्टविरोधपरिहारस्तत्प्रदेशनुपदमेव स्फुटी भविष्यति इतिदिक् ॥

---

१. प. फ. ब. 'न'नास्ति २.—९.१२७। ३. प. फ. ब. किंवा पितृ० ४.—९. १८७. । ५. प. फ. ब. सपत्नी ६ —२८. ४१. । ७.—२. १४. २. । 'श्रेयस्' इति क्वचित् ८. प. फ. ब. स्तं तत्त्वा० ।

1 ** तदभावे दुहितरः । दुहितर इति बहुवचनं समानजाती-
2 यानामसमानजातीयानां च समविषमांशप्राप्त्यर्थम् । ** तथा च कात्यायनः—
"पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥" इति । बृहस्पतिरपि—"भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता॥ अक्षाद्वाऽक्षात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम् । तस्मात्पितृधनं स्वस्यः कथं गृह्णीत मानवः॥"

सुबोधिनी

दुहितर इति — अत्र दुहितृप्रकृत्या स्वरूपमात्रमुच्यते । तत्र स्वरूपस्यं भिन्नजातीयेष्वप्यविशिष्टम् । प्रत्ययेन जस्ता बहुत्वं प्रतीयते । तच्च विसदृशेष्वप्यविरुद्धम् । अतः प्रकृतिप्रत्ययार्थाभ्यां समानासमानजातीया दुहितरः प्रतीयन्ते । ताश्च "चतस्रिभ्येकभागाः स्युः" इत्यनेन क्रमेण समविषमांशभाजो भवन्तीत्याह—दुहितर इति बहुवचनमिति । अक्षाद्वाऽक्षात् संभवतीति—

बालंभट्टी

एवं पत्नीति व्याख्याय्यमिदं व्याचष्टे— तदभावे दुहितर इति इत्याद्यभिधानादित्यन्तेन । ननु पत्नीतिवत्सजातावेकवचनेनैव सजातीयानेकग्रहणलाभे बहुवचनं निर्बीजमत आह—बहुवचनमिति । प्रकृतिरूपांशस्वरूपस्वरूप प्रत्ययरूपांशस्यबहुत्वस्य च विजातीयास्वपि अविशिष्टत्वमविरुद्धत्वं चेति तान्यामुभयप्रतीत्या तासां "चतस्रि" इत्युक्तक्रमेण समविषमांशभागप्राप्तिरिति भावः । एतदर्थमे " सदृशी सदृशेनोढा साध्वी क्षुद्व्याधे रता ।" इत्युत्तरार्धम् । तत्रोद्वाहाभावे अनूढात्वं तथा सदृश्यभावेऽसदृशीति बोध्यम् । साध्वीत्यादिना पत्नीवदस्या अपि तदभावे अधिकार इति सूचितम् । दुहितॄणां धनसंबन्धे पोषयति—तथा चेत्यादिना। तत्राऽऽर्षं व्याख्यातम् ।तां विना—तदभावे। स्मृता—धनहरीत्यस्माऽऽद्यानुषङ्गः।अक्षाद्वाक्षात्—सर्वस्योऽक्षेभ्यः संभवति उत्पद्यते " यश्चैवाऽऽत्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥" इति, " यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् " इत्युक्तमपत्यं धनभाक्, अतः पितरि मृतेऽनुत्पन्नपुत्राद्याः धनहरणाप्राप्तावर्थं विधिकल्पकोऽर्थवादः । तत्र तस्यामात्मनि पुत्रनिमित्तं तिष्ठन्त्यामेव धनलाभो न पुत्रोत्पत्तिस्तदीयाऽपेक्षिता । यद्वा

---

१. थ. मभिधीयते तत्र स्व्य० । २. त. अ द्वित्रिभागाभवेद्युरिव । ३. म्य० १२५. । ४. त. र इति अक्षा० । ५ त. अक्षादिति । ६. म व: यद्यपि इदमपि तद्वदेव लिखं तथाऽपि तस्य स्फुटबोधकभेदमिति गूढाकूतम् एतेनादौ सवर्णे तदभावेऽसवर्णेति व्याख्यानमपास्तम् दुहितृ० ।

Cole.: Ch. II, Sec. ii, §§ 1—2.

इति। ** तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव गृह्णाति—"तदभावे तु दुहिता 3
यथनूढा भवेत्तदा।" इति विशेषस्मरणात्। ** तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाय 4

सुबोधिनी

सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य उत्पद्यत इत्यर्थः। तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाय इति,—प्रतिष्ठिताः सधनाः

बालंभट्टी

तस्यामात्मभूतायां पितृरूपेण तिष्ठन्यामित्यर्थको मनुर्हुं न लिखितः—तत्र सामान्यवचन-दुहितृशब्दस्यापि प्रकरणात् पुत्रिकापरत्वेन मेधातिथिना व्याख्यातत्वात्। एतदर्थमेवाधैकथनम्। एतेन पुत्रवत्या एव तस्यास्तदनधिकारो न दुहितृसामान्यस्य—"तुल्यसन्तानदर्शनात्" इति नारदाद्यहेतुनिर्देशेन प्रत्यासत्तेस्सामान्येऽपि उपकारोत्तेशेन तदधिकारबोधनात्। यथा पुत्रवत्सामान्येऽप्यकृतोद्वाहे:, तथा च पुत्रदुहित्रोस्तदुत्तरमेव तदधिकारापादकं न स्वरूपतोऽस्तु; अन्यथा क्लीबादिपर्युदासस्यादृष्टार्थतापत्तेरिति भ्रान्तोऽत्रमपास्तम्—मन्वादिविरोधात्, नारदार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्। क्लीबादेर्यथाकथञ्चित् पुत्रसत्त्वे कर्मानधिकारप्रयुक्तस्य वाचनिकस्य वा अनधिकारस्य सत्त्वादन्यथाऽपुत्रपुत्रादेरप्तत्वानापत्तेः योग्यतायाः पतितादावपि सत्त्वादिति दिक्। यथनूढेति व्याचष्टे—तत्र चेति,—दुहितृषु चेत्यर्थः। अनेन यदि तयोस्समवायो भवेत्, तदा अनूढैवेति तत्र योजना सूचिता। तदेवाऽऽह—तदेति। धनं विनाऽविवा-

हे तस्या ऋतुदर्शने पित्रादीनां नरकपातनश्रुत्या युक्तमेवेदं—ततो निस्तारात्; तथा च पैठीनसिः—"यावन्नोद्विजेते स्तनौ, तावदेव देया; अथ ऋतुमती भवति दाता प्रतिग्रहीता नरकमाप्नोति पिता पितामहश्च विज्ञाय ज्ञायन्ते तस्मान्निष्फला देया" इति। पराशरोऽपि—"अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी स्वयं गृह्णीयात्सदृभावे चोढा" इति। देवलोऽपि—"कन्याश्चैव पितृदत्त्याद्देयं वैवाहिकं वसु। अपुत्रस्य तु कन्या स्वा धर्मजा पुत्रवन्नयेत्॥" इति। स्वा—सवर्णा। धर्मजा—धर्मपत्नीजा। नारदोऽपि—"स्यात्तु चेद्दुहिता तस्याः पितर्यांशो भरणे मतः। आसंस्कारादृद्धभागं परतो दिष्टवान्पतिः॥" इति। अत्र। हरेद्भागमिति ऊढानूढासाधारणं भरणांशे विशेषः। एतेन ऊढानूढासमवाये इति चिन्त्यम्—तादृशक्रमकल्पने मानाभावात्। "यथनूढा भवेत्" इत्यर्थस्योक्तनारदादनूढा पितुर्भागं न लभते; किन्तु आविवाहं भरणं विवाहोपयुक्तं द्रव्यं च तन्नाशं तु विवाहानन्तरमेवेत्यर्थपरत्वादिति भ्रान्तोऽमपास्तम्। विशेषान्तरमाह—तथेति। प्रतिष्ठिता—सधना। अप्रतिष्ठिता

१.—२५. ५५, ५६। २. भ. तु रूपमतः तत्र। ३. प. फ. ब. रवोध०। ४. प. फ. ब. तस्य कु०। ५. (?)। ६. भ. त्वस्यो०।

अप्रतिष्ठितैव, तदभावे प्रतिष्ठिता—"स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च" इति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् ।**न चैतत्पुत्रिकाविषयमिति मन्तव्यम् । "तत्समः पुत्रिकासुतः" इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य च औरससमत्वेन पुत्रप्रकरणे

सुबोधिनी

अप्रतिष्ठिता तिष्ठेत्ना: स्त्रीधनमिति—अविवाहितानां स्त्रीधनं तदभावे निर्धनानामित्यर्थः । नन्वेतद् गौतमवचनं मातृधनविषयं न पितृधनविषयमित्यत आह—पितृधनेऽपीति । [अयमर्थः—"स्त्रीधनं दुहितृणाम्" इति स्त्रीधनोद्देशेन दुहितृसम्बन्धविधानादुद्देश्यविशेषणत्वेन स्त्रीत्वस्याविवक्षितसामान्यस्य साधारणत्वमिति ।]"ननु "पत्नी दुहितरः" इत्येतद्वचनं पत्न्यभावे पुत्रिकाया दुहितृधनसम्बन्धं ब्रवीति न तु दुहितृमात्रस्य—येनानूढाभावेऽप्रतिष्ठिता तदभावे प्रतिष्ठितेत्येष क्रमः स्यादित्याशङ्क्य नेत्याह—न चैतदित्यादिना।

बालंभट्टी

निर्धनानास्त्रीधनमिति—तत्कन्यानां तासां मध्ये अपरिणीतानां तासां मध्ये निर्धनानामेवेत्यर्थः। नन्वेतच्छ्लोकं मातृधनविषयकमिति प्रकृते कथं प्रवर्तते? अत आह—पितृधनेऽपीति। स्त्रीधनोद्देशेन दुहितृसंबन्धविधाने उद्देश्यविशेषणतेन स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात्सुलभ्यमिति भावः । एतेन यद्यप्यौढो सपुत्राया एव मतं, तथाऽपि सर्वथाऽविशेषादुभयोरपि विभज्य धनग्रहणम्,एतेन तथेत्यादि चिन्त्यम्–तस्य स्त्रीधनविषयत्वान्व्यावश्य पितृधनविषये दुहित्रादिति तदुक्तमपास्तम् । नेंतु दुहितर इति वाक्यं पत्न्यभावे पुत्रिकारूपकन्याया धनसंबन्धमाह—उक्तमन्वनुरोधात् न तु तत्सामान्यस्य येनानूढादिकमः प्रागुक्तो भवेदित्याशयेनाऽऽह—न चैतदिति,–दुहितर इत्येतदित्यर्थः । व्याख्याभेदेनाऽऽह—तत्सुतेति । एवं च तत्रैवोक्त्या अनेकितः पुनरुक्तेत्यनुपपत्तिश्च स्यादित्यर्थः । मनुना तु द्वादशपुत्रमध्ये शूद्रापुत्रो गणितो न पुत्रिकापुत्र इति तस्य तदुक्तिस्तथेति भावः । "अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि" "तदभावे दुहितृगामि" इति प्रागुक्तविष्णुरपि, "दुहितृणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्वनम् । " इति कात्यायनोऽपि, "मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः।" इति वक्ष्यमाणनारदोऽपि । यत्तु पत्न्यभावे स्नुषैव न दुहिता—तदधिकारस्य पुत्रसम्पन्नयतमाभाव एव संभवात् । पत्न्यभावेऽपि पुत्रधर्मशरीरसम्बन्धेन पुत्राभावविरहात् । तथा च बृहस्पतिः — "यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति । जीवत्यर्धे

---

१ —२८. १४. । २. थ. द्. न दुहितॄणामिति । ३. थ. द्. पि समानत्वादिति । ४. भ. नामेव परिणीतानां मध्ये । ५. भ. 'ननु' नास्ति । ६.—१७. ३, ४. । ७ —१३. २. ।

अभिधानात् ।"[1]"चशब्दाद्दुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् ; यथाऽऽह विष्णुः—"अपुत्र 8

सुबोधिनी

पुत्रप्रकरण एवाभिहितत्वात् पुनरप्यभिधानमनुपपन्नमित्यर्थः "पत्नी दुहितरश्च" इत्यत्र चशब्दसमभिव्याहृतो व्याच[2]—च शब्दादिति[3]। अपुत्रपौत्रसन्तान इति,—पुत्रपौत्रविरूपः सन्तानः पुत्रपौत्रसन्तानैः; तदभावेऽपुत्रपौत्रसन्तानः तस्मिन् सति—पुत्रपौत्रदुहित्रभावे धनं दौहित्रा अवाप्नुयुः । पूर्वेषां मातामहादीनां स्वधाकारे श्राद्धादौ दौहित्रका दौहित्राः पौत्राः

बालंभट्टी

शरीरेऽर्धं कथमन्यस्यमाप्नुयात् ॥" इति । न च दुहितुः साक्षात् पित्र्यवयवारब्धत्वेन पुत्रसदृशकारित्वमुपपद्यते सञ्जिकृष्टत्वमिति वाच्यम्—दुहित्रपेक्षया सगोत्रास्पिण्डायाः स्नुषायाः प्रत्यासत्त्यतिशयात् । पित्रादिस्वत्वनिवर्तकत्वसङ्कल्प न—तेषां वचनेनैव स्वस्वाम्यविवेचनस्य नियमितत्वात् । यद्यपि पतिमरणानन्तरं पत्न्येव लभते, तद्यपि भ्रातृधनत्वेन तद्धनं दुहितृगामीति न भ्रमितव्यम्—जन्मना पुंस्त्वेन विवाहात् स्नुषायां अपि भर्तृद्वारा स्वश्वशुरधने स्वत्वोपपत्त्या श्वशुरमरणे श्वश्रूस्तुषयोः स्वत्वसाम्यादिति भ्रान्तस्य—वस्तुतस्तथा सत्त्वेऽपि तदभावाय तत्त्वस्य तत्पशब्दत्वात् पत्नीतः प्रागपि तदधिकारापत्त्या सकलव्याकुलीभावापत्तेः । "अर्धो वा एष आत्मनः" इति श्रुतिमूलस्योक्तहेतुस्पर्शतः प्रत्यासत्त्या तादृशपतिधनविषये पत्न्या अधिकारबोधकत्वेन प्रकृते अप्राप्तेः तत्प्रत्यासत्त्यपेक्षया स्नुषार्थं तादृशप्रत्यासत्त्यतिशयाङ्गीकारे दुहितुरपि प्राक् पित्रादेरधिकारापत्त्या स्मृतिविरोधे बाहुल्याय तत्स्थानविषयामेवास्य स्नुषात्वमपि तुल्यत्वात् ; तस्या अपि गोत्रजत्वात् । एतेन अप्राप्तीत्याद्यप्रिममपि निरस्तमिति दिक् । मूलस्थं चमन्यथा सर्वथाऽनुपपन्नमभिप्रायेणाह स्वाशयेति—च शब्दादिरित्यादिना इतीत्यन्तेन । एतेन दुहितर इति बहुवचनेन दौहित्रग्रहणमिति प्राग्व्याख्यं पत्नीत्वादिकर्मसंबन्धात् सर्वत्रैव दौहित्राधिकार इत्यग्व्याख्यानमपास्तम्—बहुवचनफलस्योक्तत्वात् राज्ञो भावाभावेनाधिकारापत्तेश्च । विरुद्धयाचक्षुरोधेनाऽऽह—दौहित्र इति । तदेवाऽऽह—यथाऽऽहेति,—अन्यथा तेषां निर्विषयता स्यादिति भावः । अपुत्रेति,—सन्तन्यते यस्यामिति व्युत्त्या सन्तानशब्देन

---

१. य. द ब्रैवेत्त० । २. य. द. ज्याद्दुहित्रभाव इति । ३. त. तिपुत्रपौ० । ४. य. नः तस्यि० (?) । ५.—२५. ४७. । ६. भ. मत० । ७. भ. तिसन्तानशब्देन प्रत्यासत्त्या पौत्रापत्यं प्रपौत्र उच्यते सन्तानोऽस्य० ।

पौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मताः॥" इति । मनुरपि—"अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥" इति ॥

सुबोधिनी

मताः संमताः । ते एवाधिकारिणः श्राद्धादौ, दौहित्रा एव पौत्रस्थानीया इत्यर्थः । अकृतेति—पुत्रिकात्वेन कृता वाऽकृता वा दुहिता सदृशात् सवर्णात् यं सुतं लभते, तेन सुतेन माता महः पौत्री पौत्रवान् । स तस्य धनं गृह्णीयात् पिण्डमपि दद्यादित्यर्थः । पितरावित्यत्र एकशेषं

बालभट्टी

पत्नी दुहिता चोच्यते; अत एव नास्तः—"पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात्, पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुस्सन्तानकारकौ ॥" इति । "सन्तानोऽप्यत्यगोत्रयोः । "सन्ततौ देवकूजे च" इति विश्वोऽपि । अयाणां द्वन्द्वोत्तरं बहुवीहिः । तस्मिन् पुरुषे मृते सतीत्यर्थः। अव्ययीभावेन व्याख्यानं तु अशुक्—तादृशाभावस्य भाव्यसम्भवत्वात् । सन्तानपदवैयर्थ्यापत्त्या कर्मधारयोऽप्ययुक्तः । तथा च पुत्रपौत्रीपत्नीदुहित्राभावे सति तद्धनं दौहित्रा आ. प्नुयुरित्यर्थः । "यश्चार्थहरस्स पिण्डदायी" इति बृहस्पतेः "यो धनमादत्ते स तस्मै श्राद्धं कुर्यात् पिण्डं च त्रिपुरुषं दद्यात्" इति बृहदाश्वलायनोक्तेश्चाऽऽह—पूर्वेषां इति । पूर्वेषां—मातामहादीनां । "मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः। दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्याच्चैव पिण्डौ पित्रोर्मातामहाय च ॥" स्वधाकारे श्राद्धादौ—दौहित्रिकाः स्वार्थे कन्—पौत्रा एव मता इत्यर्थः । अत एव मनुः—"पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः । तयोर्हि माता पितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥" इति "दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत्॥" इति च यद्यपि इदं सर्वं पुत्रिकापुत्रविषयं—प्रकरणात्; व्याख्यातञ्च मेधातिथा तथैव, तथाऽपि न्यायसाम्यादत्र सम्मतित्वेन लिखितम् । अत एव विज्ञानेश्वर एतत्सर्वं विहाय एतत्प्रकरणस्थमपि "अकृता वा" इत्यृक्तया साधारणं मनुवाक्यमात्रं सम्मतित्वेनाऽऽह—मनुरपीति,—पुत्रिकात्वेन कृतो अकृता वा दुहिता सदृशात् सवर्णात् यं सुतं पुत्रं विन्देत लभेत, तेन तत्सुतेन मातामहः पौत्री पौत्रवानेव । अत एव सा सुतः । उक्तहेतोः पाठक-भाद्यर्थकस्य वर्क्योपस्वात् तस्य धनं हरेत् गृह्णीयात् पिण्डं दद्याच्चैवेत्यर्थः । मेधातिथिना तु

१. वि० रत्न० न दृश्यते । २. क. ख. च. छ. अकृता वा कृता । ३.—९. १३६. । ४. थ. द कृता वाऽकृतावापीति । ५. थ. द. पोऽपीयेत इ० ६.—१३. ५०. । ७. भ. त्रपौ-शभावे । ८. म० ९. १३१, २. । ९.—९. १३३. । १०. म० ९ १३९. । ११. ग. फ. ब. नाकृतावा इ० ।

** तदभावे पितरौ मातापितरौ धनभाजौ । ** यद्यपि 2

सुबोधिनी

इत्याह—मातापितराविति।*[तत्र दुहितृदौहित्राभावे पित्रोः धनभाक्त्वं विधीयते । तत्रैकदेश- 2
स्यात् मिलितयोर्वा धनग्रहणमुत अन्यैकं, तत्राप्यिच्छको वा क्रम इत प्रतिनियतो वा क्रम इत्याकाङ्क्षायामाह – यद्यपीति ।]*अथमर्थः—"चार्थे द्वन्द्वः"इति इतरेतरयोगे विधीयमानो

बालंभट्टी

अयमपि श्लोकः कैमुतिकन्यायेन पौत्रिकेपरतयैव सिद्धान्तितः । बृहत्पराशरेऽपि—"यथा पितृधने तस्याः तस्य तस्यापि वन्दुषु । तथैव तासुतानां च तदभावे तु धर्मतः ॥" इति । अत्रेदं बोध्यम् । यद्यपि मानवे पुंस्त्वैकवचनाभ्यां दौहित्रस्य धनभाक्त्वनायातीति तावदेव विज्ञानेश्वरेण च समुक्षेयमुक्तम्, तथाऽपि दौहित्राभावे दौहित्रवास्तरत्वमपि च समुक्षेयम् । "अप्रजस्त्रीधनं भर्तुः" इति वक्ष्यमाणेनाप्रजस्त्रीधनोद्देशेन भर्तृदुहितृदौहित्रव्यवहारोद्देश्य संबन्धविधानेनोद्देश्यस्य विशेषणत्वेन स्त्रीत्वादेरविवक्षितत्वेन "दुहितॄणां प्रसूता चेत्" इत्यस्य पितृधनेऽपि तुल्यत्वादेवं रीत्या "मातुर्दुहितरः" इति नारदस्याप्यव्याऽऽनुकूल्याच्च । युक्तं चैतत् । यथा मातृधनग्रहणे दुहितृदौहित्रीदौहित्रपुत्रैर्व्याप्येकक्रमः, तथा पितृधने पुत्रपौत्राप्रपौत्रपरत्वीदुहितृदौहित्रदौहित्रवादिक्रमस्य प्रत्यासत्तिसारतम्येन न्यायप्राप्तत्वात् "स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रसवानामप्रतिष्ठितानां च" इति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वादित्यनुपदमेवोक्तत्वेन विज्ञानेश्वरेण सूचितत्वाच्चात्यन्तमयौक्तम्—अन्यथा दौहित्र्याः पूर्वजा वक्ष्यमाणेषु च स्वतो नोक्त्वादनन्तर्याच्च । पितृधनविषये तु तस्या अनधिकारस्यैवाऽऽपत्तिरिति महान् दोषः । अत्र यथाकथञ्चिदन्वयेनैव तु प्रथमधनग्रहणे प्रत्यासत्तेर्नियामकत्वस्यैवाधिकमन्वादिविरोधः स्पष्ट एव । अत एवाग्रे आज्ञानन्तरमेव तत्सुतोक्तिरितीति । अज्ञा प्रागुक्तविष्णुकात्यायनविरोधपरिहारःतु अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । तज्ञाग्रिमं व्याचष्टे—तदभावे इति । पितरौविद्यमा न स्वरूपैकशेषः किन्तु "पिता माता" इति—स्मृत्यन्तरानुरोधाद्विद्यमा—मातापितराविति । सन्वेवमपि एकशेषस्यैव एकेनैवोभयप्रतीत्या मिलितयोरेव तयोर्वैनसंबन्धः प्राप्नोति नेच्छिकेन प्रतिनियतेन वा क्रमेणेति स्मृत्यन्तरविरोधस्तदवस्थ एवेत्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । तज्ञा एता-

---

१. ब. द. इपितरौ मा० । २. अ० २. २. २९. । ३. त. द. स्योगतमाहारयोर्विधी० । ४. भ. तः अत्र श्लोकमेकं अतेदं नो० । ५.—२५. ५८. । ६. क्य० १४७. । ७. प. फ. ब. न्यातात्पर्यस्य वि० । ८.—१३. २. । ९. प. फ. ब. 'पुत्र' नास्ति । १०.—२८. २५. । ११. प. फ. ब. दन्तरमेव तल्लु० । १२ प. फ. ब. ष्टे पित० । १३. अ० १. २. ७०. ।

युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पितोः क्रमो न प्रतीयते, तथाऽपि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपाता-

सुबोधिनी

द्वन्द्वसमास उभयपदार्थप्रधानो भवति । अत एव पूर्वपदार्थरूपसुत्तरपदार्थरूपं चाधिकरणं युगपद् द्वन्द्वसमासोऽभिधत्ते, अपरथा उभयपदार्थप्राधान्याभावात् एवं स्थिते "पिता माता" इत्येकपदलोपेन पितृशेषस्य विकल्पेन विधीयमानत्वात् मातापितरावित्यलुप्तपूर्वपदस्य द्वन्द्वस्यापवादकत्वेनैकशेषस्य पितरावित्यस्यापि युगपदधिकरणवचनत्वे यैंचपि समासे क्रमो न प्रतीयते, तथाऽपि "माता च पिता चेति विग्रहवाक्ये "अभ्यर्हितं पूर्वम्" इति मातृशब्दस्य पूर्वनिपतितत्वात्, यद्वा स्वैकशेषाभावस्तदा समासेऽपि मातापितरावितिं पूर्वं मातृशब्दस्यैं श्रुतेरुभयथाऽपि मातृशब्दस्य पूर्वमुच्चरितत्वात् शब्दोच्चारणक्रमेणार्थक्रमप्रतीतेः प्रकृतेऽपि धनग्रहणे क्रमापेक्षायां क्रमान्तरेऽप्रतीते विग्रहसमासप्रतीतक्रमानुसरणेनैव मात्र-

बालंभट्टी

वदेकदेशिमतेनाऽऽह — युगपदिति, — युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैः तेषां भावः तत्र तस्यामित्यर्थः । द्विस्त्रचनाद्यन्तैनैकशेषसाधनार्थमयं पक्षो भाष्ये "लक्ष्य" सूत्रे एकदेशिनोक्तः । अग्रे तु भगवता सेयं युगपदधिकरणवचनतौं दुरुपपादा चेत्यनेन दूषितः । उक्तसंपवादत्वोः साम्यादुरस्यगेऽपि तथेत्याशयेनात्र द्वन्द्वस्मरणादि युक्तं तदेवाऽऽह—तदपेति । वस्तुतस्तु इतरेतरद्वन्द्वेऽपि समूहस्यैव प्राधान्यात् समाहारे तस्यानुद्भूतावयवभेदधर्मेति भेदाङ्गीकारादितरेतरार्थेषु एकैकशेषाङ्गीकारात् समूहस्यैव प्राधान्येन प्रतीत्या तस्यैव तदा निमित्तत्वप्राप्तेः । किञ्च एकशेषे एकपदलोपेन यः शिष्यत इति न्यायेन अवशिष्टस्यैव तत्समूहयोधकत्वेन तत्त्वम् । यद्वा हि पृथगुपस्थितिः कारणान्तरं वा, तत्रैव क्रमबोधः तत्र गुणस्थित्यवदेतन्त्रत्वादीति वोध्यम् । एतेन पूर्वपक्षोऽयुक्तस्तस्यासिद्धान्तत्वादित्यपास्तम् । क्रम इति,—यथाकथञ्चित् क्रम इत्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरविरोधस्तदवस्थ एवेति भावः । एतेनेतरेतरयोगसमाहारयोर्विधर्मानद्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधानत्वात्तदपवादैकशेषस्यापि युगपदधिकरणवचनत्वेन क्रमाप्रतीतिरिति व्याख्यानमपास्तम्—असिद्धान्तत्वादिति दिक् । समाधत्ते—तथाऽपीति । विग्रहेति—माता च पिता चेति

---

१. क. ख. ङ. यां । २. त. थैस्त्र० । ३. च. द. साग्निधाने । ४. अ० १. २. ७०. । ५. थ. द. नान्यतरपितृशब्दावशेषस्य । ६. थ. द. एतदादि 'एकशेष' इत्यन्तं नास्ति । ७. थ. द. त्रेनेत्य० । ८. द. समोक्तः क० । ९. थ. द. पिता च माता चे० । १०. त. य पतात् । ११. ल. स्व स्मृ० ३२. अ० १. २. ६४. । १२. अ. गता दुः स्मदुस्व० ।

दकशेषाभावपक्षे च माता पितराविति मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात् पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसंबन्धेऽपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेन प्रथमं माता धनमाक्, तदभावे पितेति गम्यते । **"किंच पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणः, माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्यतिशयात् "अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्।" इति वचनात् मातुरेव 3

सुबोधिनी

भावे पितुर्धनसम्बन्धो वेदितव्य इति । मातुः स्वपुत्रात् प्रत्यासाधारणत्वेन पित्रपेक्षया अत्यन्तं सन्निहितः सन्निकर्षः । पितुस्तु सवर्णायां जातपुत्रेभ्यः क्षत्रियादिस्त्रीभ्यो जातपुत्रेभ्यश्च पितृत्वं साधारण्यमिति मात्रपेक्षया साधारणत्वाकारेण व्यवहितः सन्निकर्ष इति मातुरधिकप्रत्यासत्तिः । ततश्च "अनन्तरः सपिण्डाद्यः" इत्येवेन यः सपिण्डात् सन्निहितस्तस्य सपिण्डसन्निहितस्य तस्य धनं सपिण्डस्य धनं भवेदिति विहितस्वाम्यांशस्य प्रथमं धनभागित्वाह—किंच पितेत्यादिना। यद्यपि पुत्रे विभजमाने बहुत्वान्माप्रापेक्षया प्रत्यासत्तेरतिशयः, एतदेव च

बालंभट्टी

एकशेषविग्रहवाक्ये इत्यर्थः । ननु वाक्ये पेप्लिक्रः प्रयोग इति न तथा नियमः पूर्वनिपातप्रकरणं हि समास एव तथा प्रयोगनियामकमतो युक्तवन्तरमाह — एकशेषाभावपक्षे चेति । अत एव च: व्युत्क्रमे श्रवणादित्यत्र बंध्यः । पूर्वमिति —अभ्यर्हितमित्यनेनेति भावः । पाठेति,—तत्र प्रयोगे तच्छब्दस्यैव पूर्वश्रवणेन तत्क्रमेणैवार्थक्रमप्रतीत्या मातापितृसमूहस्यैव बोधेऽप्युद्भूतावयवभेदत्वात् पूर्वोत्तरत्र प्रत्येकमेव तत्संबन्धस्य विजातीयानां बोधनात् स्मृत्यन्तरानुरोधाच्च अत्रापि प्रत्येकमेव धनसंबन्धः । तत्रापि धनग्रहणे क्रमापेक्षायामुपस्थितत्वात् न्यायेनोपस्थितक्रमेणैवऽऽद्यो मातुस्तदभावे पितुर्धनसंबन्धस्य पर्यवसानमित्यर्थः । नन्वयुक्तमेतत् पितरावित्यत्राभ्यर्हितशब्दस्यक्रममादाय तथा प्रतिपादने स्वारस्याभावात् "पितामाता" इत्यत्र तृतीयाभिदेशेन तस्या अप्राधान्यप्रतीतेः पितृशब्दस्यैवोच्चारणेन द्विवचनस्य सजातीयौसजातीयानेकबोधत्वेनेहार्थबोधस्य तात्पर्यमाहैकेकसापेक्षत्वेन च पूर्वं पितुरेवोपस्थितेश्च । अत आह— किञ्चेति । पितृत्वस्य दायसवर्णासवर्णजातपुत्रवृत्तिरूपितत्वेन साधारण्यात् । मातृत्वस्य स्वजातपुत्रत्वमात्रनिरूपितत्वेन मिथोऽपेक्षया मिथो व्यवहितोऽत्यन्तसन्निहितश्च सन्निकर्ष इति मातुस्ततोऽधिकप्रत्यासत्तिरिति भावः । ननु धनग्रहणे प्रत्यासत्तेरतिशयस्य नियामकत्व एव किं मानमत आह—अनन्तर इति,—मनुरिरियत्। सपिण्डादिति,— "दूरान्तिका-

---

१. ख. च. छ. नै अ० । क. वैरमरणा० । २.—७. १८७. । ३. थ. द. च पिता पुत्रान्तरेष्वित्या० । ४. प. फ. ब. कमावः शेषपाठेति (?) । ५. अ० १. २. ७०. । ६. प. फ. ब. यानेकबोधस्य । ७. प. फ. ब. णीजात० ।

प्रथमं धनग्रहणं युक्तम् । ··न च सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका, अपि तु समानोदकादिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति ।*मातापित्रोर्माहुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता

सुबोधिनी

प्रत्यासत्तिमूलकारणं,*[तथाऽपि पुत्रान्तरेषु पितुःसाधारणत्वेन मातुरसाधारणत्वेन चैवंविधाव्यवहितसन्निकर्षसम्भवेऽपि पितरावित्येकपदोक्तिरूपया श्रुत्या स्वविग्रहवाक्यान्तर्गतक्रमस्थापि स्थपितत्वात् एष एव क्रमोऽवश्यानित्याभिप्रायः ।]*नन्वनुगतं हि कारणं लोके दृश्यते।''अनन्तरः सपिण्डतः'' इत्यस्मिन् वचने सपिण्डपदोपादानेन सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्धनग्रहणे कारणं न समानोदकेषु ; तत्र हुं कारणान्तरं वक्तव्यम् , तदेव सपिण्डेष्वपि भवतु, किमनया प्रत्यासत्त्या—इत्याशङ्क्य सपिण्डपदं समानोदकानामप्युपलक्षकम् । अतोऽनेनैव वचनेनोभयत्र प्रत्यासत्तिरेव धनग्रहणे कारणमित्याह — नै च सपिण्डेष्वेवेत्यादिना ।

बालंभट्टी

यौन्'' इति पञ्चम्यै पञ्चमी । तथा च सपिण्डस्य योऽनन्तरः सन्निहितः, तस्य सपिण्डसन्निहितस्य धनं तस्य सपिण्डस्य भवेदित्यर्थः । एवञ्च प्रत्यासत्तेर्नियामकत्वं मनुना स्पष्टमेवोक्तम् । नन्वनुगतं कारणं हि लोके दृश्यते प्रकृते तु न तथा । अनन्तर इति मनुना सपिण्डदोक्त्या सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तेर्नियामकत्वं वै सोदकादिष्विति प्रतिपादनात् । तथा च तत्र कारणान्तरेऽवश्यं वक्तव्ये सपिण्डेष्वपि तदेवाऽऽस्तां किमनया प्रत्यासत्त्येत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति,—नहीत्यर्थः । '' बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा । यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥ '' इति बृहस्पतेः तत्र सपिण्डपदं सोदकादीनामप्युपलक्षकमित्युभयत्र सैव नियामिकेत्याह—अपित्विति। तस्मादेवेति एवोऽप्यर्थे । पित्रोरिति निर्धारणे षष्ठी । अनेन ''पत्नी दुहितरः '' इत्यत्र सर्वत्र मृतनिरूपितप्रत्यासत्त्यतिशयस्यैव क्रमेण धनग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वं विवक्षितं मूलकृता इति सूचितम्; तदभावे पितेति,—अत एव च मनुना पितुरनन्तरमेव भ्रातृग्रहणं कृतम् । यदि तु पूर्वं पितुस्ततः मातुरिति क्रमोऽत्र स्यात्, तदा तदनन्तरं तदुच्चिरसङ्गतैव स्यादिदमेव धनमितुल्यमिश्रमव्यवधाने अव्यवहितं तं मनुनैव वक्ष्यति । इदं सर्वं प्रागुक्तशङ्कावाक्यस्थे पितरावित्यत्राऽपि बोध्यम् ।

---

१. द्. कथाश्रु० । २. स०. ७. १८७ । ३. थ, द्. वक्रा० । ४. त. यदे० । ५. त नचेत्या० । ६. अ० १. श्. २५. । ७. ब. 'न' नास्ति । ८.—२५. श्र. १. ९. फ. ब. भृतिनि० ।

धनभाक् ॥ **पित्रभावे भ्रातरो धनभाजः। तथा च मनुः— 1

बालंभट्टी

वस्तुतस्तु आदौ पित्रा तदभावे मातेति क्रमो युक्तः । किञ्चेत्थमप्युक्तारक्तस्यसत्त्वेऽपि पुत्रे पितृवयवबाहुल्यान्मात्रपेक्षया तत्र प्रत्यासत्त्वतिशयात् तदपेक्षया तस्याभ्यर्हितत्वात् क्षेत्रजाविशेषविषये उक्तवैपरीत्यस्य सत्त्वेन तथा तस्यापि दुर्वचत्वाच्च । किञ्च तदेव हि प्रत्यासत्तेर्हि मूलकारणं " मातुर्दुहितरः " इत्यप्युक्तमेव विज्ञानेश्वरेण प्रतिपादितञ्च । अमे वस्तुपदव्याख्यावसरे च आत्मवान्वैपितृवान्धवमातृवान्धवा बुद्धशातातपाद्युक्तक्रमेणैव प्रतिपादिताः । स्त्रीधनविभागे वैपरीत्येनात्रैवमेवोचितञ्च । अत एव विष्णुकात्यायनौ— " प्रागुक्तमपुत्रधनं पत्न्यभिगामि" "तदभावे दुहितृगामि" "तदभावे दौहित्रगामि" "तदभावे पितृगामि" "तदभावे मातृगामि " इति, " अपुत्रस्यापि कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः ॥" इति च । अन्यथा तयोरपि बोधकत्वेन तद्विरोधो दुष्परिहर एव । तदनुरोधेन तयोरन्यथानयनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । इदन्तु तदनुरोधेनाकरीत्या सुयोजमेव । देवलोऽपि—" तुल्या दुहितरो वाऽपि पित्र्यमाणः पितापि वा ।" इति । अत एव न समुद्दितयोरधिकारः । "अनपत्यस्य" इति,— प्रागुक्तं मानवम्, " भार्यापुत्रविहीनस्य तनयस्य सुतस्य तु । मातरिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदपत्यजा ॥" इति बार्हस्पत्यञ्च पितृपर्यन्तमात्रपरमेवेति न विरोधस्तत्र तदनुज्ञयेत्युक्त्या तदभावे नाधिकार इति सूचितम्। शङ्खचाक्षेऽप्येवमेवेति बोध्यम् । दौहित्रपर्यंते विष्णुविरोधोऽपि न—दौहित्रग्रामीण्यत्र एकदोषदुष्टितसमासेन तस्या अपि परिग्रहात् । दौहित्रदौहित्रपर्यंते कात्यायनविरोधोऽपि न - तत्र अपिशब्देन उभयोस्समुच्चयात् । तंत्र पुत्र इत्यस्य प्रत्यासन्नया भ्रातुष्पुत्रा इत्यर्थः । अत्र माता जनन्यभावे सापत्न्यमातापि । मातृपदोक्तेः सान्यात् तथानिर्देशः । अग्रिमं व्याचष्टे - पितेति । भ्रातर इति तथेत्यादिः । भ्रातर इत्यत्र भ्रातृपुत्राविल्येकशेषेण प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या पूर्वं भ्राता तदभावे स्वसा ; अत एव —" भ्रातरो ये च संसृष्टा भागिन्यश्च सनाभयः ।" इति संसृष्टिधनविषये वक्ष्यमाणं सङ्गच्छत इति बोध्यम् । एवञ्चेति,- अत्र वा व्यवस्थितविकल्पे इति प्राक् प्रतिपादितम् । " तदभावे भ्रातृगामि" इति विष्णुवाक्येऽप्येवमेव बोध्यम् । क्रांतौ- भ्रातेति स्वसुरुपलक्षणं

---

१ म. उक्तेः । २. स्म०. ११७.] ३. प. फ. ब. 'पितृबान्धव' नास्ति । ४. प. फ. ब. वि० स्मृ० 'तदभावे दौहित्रगामि' नास्ति । ५. वि० १७. ४—७. । ६. भ. वे । ७.—९. २१७. । ८. प. फ. ब. रेकाल्या० ।

2 "पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा।" इति।**यत्पुनरीश्वरेणोक्तम् "अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात्। मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्॥" इति मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेत्र पिता, यतः पितृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति, पितामहीगृहीतं तु सजातीये-
3 ष्वेव गच्छतीति पितामह्येव गृह्णाति' इति,**एतद्व्याचार्यो नानुमन्यते—विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् "चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः" इत्यादिनेति।

सुबोधिनी

2 रिक्थमिति। अत्र वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः।*[मातुरभावे पिता रिक्थमाह इत्युक्तम्। तदन्यरेनन्यथा क्रमं तत्र परोक्तं निराकर्तुं सिद्धावलोकन्यायेनानुभाषते—यत्पुनरीश्वरादिना।]* अयमभिप्रायः—पित्रा गृहीते तद्धनं पितृधनमिति मूर्धावसिक्तादीनां विजातीयपुत्राणामपि भवति। पितामह्या गृहीते तु मातृधनत्वेन तद्दुहितृणां तदभावे दौहित्रप्रभृतीनां क्रमात् भवतीति सजातीयानामेव भवेदित्येवंरूपयुक्तयुपबृंहितमङ्गवचनेन मात्रभावे पितामही गृह्णातीति न्यायात् विश्वरूपाचार्यो नाङ्गीकुरुत इति निराकरोति—एतदिति।भवेदेवं, परं यदि विजातीयपुत्रस्य धनग्रहणे दोषः। न च तथा। अपि तु तेऽपि वचनेनैव रिक्थभाज इत्येकदेशिमतनिराकरणे हेतुमाह — विजातीयेति। "मातर्यपि तु वृत्तायां पितुर्माता हरेत्

बालंभट्टी

2 वोध्यम्। *[मातुरभावे पिता धनभागित्युक्तं तस्य सिद्धिमेन्वर्थीसोक्तरीत्येति 'पित्रभावे' इत्यादि 'एव वेति' इत्यन्तं ग्रन्थे उक्ता अन्यैरन्यथा सिद्धान्तितं निराकर्तुं सिद्धावलोकन्यायेनानुवदति—यत्पुनरिति,—यत्स्वित्यर्थः।]*वृत्तीयां मृतायाम्। विजेति,—मूर्धावसिक्तादिष्वपीत्यैर्थः। पित्रा गृहीते तद्धनस्य तदीयत्वादिति भावः। सजेति,—तया गृहीते तद्धनस्य मातृसंबन्धित्वेनाऽऽदौ तत् दुहितृणां तदभावे दौहित्रादीनां क्रमाद्भवतीति सजातीयानामेव भवतीति भावः। उपसंहरति—इतीति,—इत्येवं मनोराशयादित्यर्थः। पितेति,—मातृभावे इत्यादिः। निराकरोति—एतदपीति,—प्रागनूदितमित्यर्थः। आचार्यः न्यायविद्विश्वरूपाचार्यः। केनेत्याकाङ्क्षायामाह—चतुस्त्रीति,—

१.—१. १८५। २. क दायादमा०। ३.—२१७.। ४. ख० १२५.। ५. ग द. रिक्थं भ्रातर एवेदि। ६. ग. द. नधीरेश्वरेणेत्या०। ७ द. तं। ८. ग. द. नग्रह०। ९. त. तेपि च धनग्रहणेनैव। १०. ग. ङ. युपबृंहणमपीति। ११. प. फ. ब. त्तायां विजे०। १२. प. फ. क. थैः तथा गृहीते तद्ध०।

Vole. : Ch. II, Sec. iv, §§ 1—8.

••यत्पुनः "अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः।" इति मनुस्मरणं, तत्पूर्वाभिप्रायं 4
न तु पुत्राभिप्रायम्। ••भ्रातृव्यापि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुः—भिलोदराणां माता विप्रकर्षात्, 5
"अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्।" इति स्मरणात्। ••सोदराणामभावे 6
भिन्नोदरा धनभाजः। ••भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण धनभाजः। 7

सुबोधिनी

धनम्" इति मनुवचनं न क्रमपरम्; अपि तु पितामहापि धनग्रहणेऽधिकारिणीत्येवमेधिकारप्रदर्शनपरं व्याख्येयम्। अथ वा मातृसनन्तरं पितृभ्रातृतत्सुताः क्रमेण धनभाजः।एवमप्यभावे पितामही गृह्णीयादित्येवमध्याहृत्य व्याख्येयम्। अथ वा नाध्याहारापेक्षा "पितुर्माता हरेत्" इत्युक्त्या तद्व्यपितृशब्दः पितरं तत्कुलभूतं पुत्रं पौत्रं च लक्षयति। पितुर्मातेत्येवत् पदद्वयं तु तदनन्तरं पितामह्या धनसम्बन्धं बोधयतीति गम्यते, ततःसूत्रप्रायता प्राचामुक्तिः। अत एव पितामहीति नोक्तम् इति परमर्ते निराकृत्य बहुवचनं पित्रभावे भ्रातरो धनभाज इति, तदिदानीं विशेषकथनेनानुगच्छते—भ्रातृष्वपीत्यादिना। तत्पुत्रा इति,—अनेक-

बालंभट्टी

पवच्च तेषामपि वचनेनैव धनभागित्वस्योक्तत्वेनौक्तरीत्या परंपरया विज्ञातौचित्यात्पुत्राणां धनग्रहणेऽपि न दोष इति न तन्मतलंभव इति भाजः। उक्तमनुवाक्यन्तु न क्रमपरं; किन्तु अधिकारमात्रप्रदर्शकम्। यद्वा मातृसनन्तरं पितृभ्रातृतत्सुताः क्रमेण धनभाजस्तेषामप्यभावे पितामहो हरेदित्येवमध्याहृत्य व्याख्येयम्। यद्वा नाऽऽध्याहारोऽपि; किन्तु पितुर्मातेत्यत्र पितृशब्दे तन्त्रं तत्रैकः पितरं तत्पुत्रपुत्रं पौत्रं च लक्षयति, अनन्तरमिति शेषः। पितुर्मातेत्येतत्पदद्वयन्तु तदनन्तरं मातामह्या धनसंबन्धं बोधयतीति गम्यते—यतः सूत्रैकप्राया मुनीनामुक्तिः। अत एव पितामहीत्येव नोक्तमिति केचित्। वस्तुतस्तद्वचनस्य स्वरसोऽर्थ उक्तप्रकारकत्वं विनाऽपि प्राक् व्याख्यात इति बोध्यम्। अध्याहृतवार्थे प्रसक्तमनुविरोधं परिहरति—यत्पुनरिति,—प्राग्वत्। नित्यं—सर्वथा। स्थितिः—शास्त्रमर्यादा। तत्पूर्वाभि,—राजपदोक्तैः "सर्वेषामप्यभावे तु" इति वक्ष्यमाणज्ञानवादग्रे तदुक्तेश्चेति भावः। एवं परमर्तं निराकृत्य पित्रभावे भ्रातर इति प्रागुक्तम् बहुवचनान्तं भगिनीनामपि विभागं सूचयितुं विशदयति - भ्रातृष्वपि सोदरा इत्यादिना। अथाप्रिमं व्याचष्टे—भ्रातृणामपीति। "तद्भावे भ्रातृपुत्रगामि" इति विष्णुरप्युक्त एव। तत्पुत्रा इति,—भ्रातुः पुत्राः कन्याश्च स्वसुः पुत्राः कन्याश्चेत्यर्थः। उक्तन्यायेनाऽऽह—पितृक्रमेणेति,—[सोदरासोदरपित्रक्रमेणेत्यर्थः।]* 7

१.—९. १८९. । २ क. नृपमात्रा०। च. प्रार्थं भ्रातृ०। ३. म० ९. १७७. । ४. म० ९. २१७.। ५. त. मध्याहृत्य व्या०। ६. थ. एतदादि 'व्याख्येयम्' इत्यंतं नास्ति। ७. द. एतेषा०। ८. थ. द पि सोदरा इत्या०। ९. थ. द. तत्सुताः पितृक्रमेण धनभाज इति। १० प. फ. ब. पुत्र०। ११. भ. स्वरसार्थ०। १२. म० ९. १८८। १३.—१७. ९.।

8 **भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामधिकारः—भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधि-
9 कारवचनात् । **यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्याते तद्भ्रातृणामविशेषेण धनसंबन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चित्ता मृतः, तदा तत्पुत्राणां

सुबोधिनी

7 पितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना।"*[इत्यनेन न्यायेनभ्रातृसुतानांसमवेकत्वे द्वित्वे बहुत्वेऽपि स्वस्वपितृद्वारा भागकल्पनान स्वरूपद्वारेत्यर्थः।]* भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाय इति,—भ्रातरः केवल सन्ति ; तथा प्रमीतपितृका भ्रातृपुत्राश्च । तत्र भ्रातृणां तत्सुतानां च समवाय इत्यर्थः । भ्रात्रभावे इति,—"पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुता गोत्रजाः" इति भ्रात्रभावे तत्पुत्राणामधिकारप्रतिपादनादित्यर्थः। यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्याते इत्यादि,—अयमर्थः—बहूषु भ्रातृषु विभक्तेषु सत्सु तेष्वेकोऽनपत्योऽपत्नीको मृतः पितरौ च न स्तः, तदेतरभ्रातृणां तद्धनग्रहणाधिकारे प्राप्ते भ्रातृधनस्य विभागात् पूर्वमन्यो

बालभट्टी

यद्यपि 'अनेकपितृकाणाम्' इति पूर्वोक्तन्यायेन तत्सुतानामेकत्वे अवैलक्षण्येऽपि द्वित्वे बहुत्वे प
7 स्वस्वपित्रादिद्वारा भागकल्पना न स्वरूपत इत्यर्थः इति, *[तेन—भ्रातृणां पूर्वमृतावेन भ्रातृधने स्वस्वातुःपस्था भ्रातृपुत्राणामेव स्वामिभावेन स्वस्वोत्पन्ना पितृक्रमेण विभागानर्हत्वेन तदविषयत्वात्तस्य पितृस्वत्वादस्य इत्यविषयत्वात्।]* स्फुटीभविष्यति वेदमनुपदमेव। सर्वत्र एवार्थे सिंहावलोकनन्यायेनात्रैवाग्रोक्तवक्तिकान्यायेन विशदयति—भ्रातृभ्रातृपुत्रेति, —मृतस्य भ्रातृणां प्रमीतपितृकानां केषांचिन भ्रातृपुत्राणां च सद्भावे इत्यर्थः । कारणचनादिति,— "भ्रातरस्तथा । तत्सुताः" इत्यनेन तदभाव एव तेषामधिकारप्रतिपादनात्। एवेन तत्सत्त्वे तेषां तत्वनिरासप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः । अयं न्यायस्सर्वत्रोद्योज्यः। यद्या मृतस्यैको भ्राता विद्यमानोऽनेके वा, प्रत्येकं तत्पुत्रादयश्चैकोऽनेके वा, तद्विषयमिदम्।भ्रातृभ्रातृपुत्रेतीति नातिप्रसङ्ग इति सूचयन् अनेकभ्रात्रादिस्थलविशेषे विशेषमाह—यदा इति,—विभक्तादीनां बहूनां भ्रातृणां मध्ये एकस्मिन्नित्यादिः। अपुत्रे, अपत्न्यादिके वा धनविभागादिति,—मृत भ्रातृसंबन्धिधनविभागात्पूर्वमेवेत्यर्थः। अन्यत्तूद्धारस्तु सन्तीत्याह—तदा तदिति,—अनुपदोक्तस्य उभयसत्त्वे तेषामनधिकारात् भ्रातर एव विभज्य गृह्णीयुर्न तैरपु-

---

१. व्य० १२० । २. त. स्वपि० । ३. त. भ्रातिति । ४. अ. इ. सद्भाव इ० । ५. अ. द. वे भ्रातृपुत्राणामिति । ६. द. रादित्य० । ७. अ. द. इश्व० । ८. अ. द. मेवान्यो० । ९. अ. चान्वितैवार्थ (?) । १०. भ. तत्प्रतिपाद० (?) । ११. भ. वेत्यर्थः । विशेषमाह । १२. ब. न पु० ।

पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातॄणां च विभज्य ग्रहणे "पितृतो भागकल्पना" इति युक्तम्॥
** भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः। गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च। *तत्र पितामही प्रथमं धनभाक्। "मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं 1 2

सुबोधिनी

मृतस्तस्य तै पुत्राः सन्ति, तादृशे स्थले भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृणामेव धनमित्युक्तत्वात् भ्रातर एव विभज्य न गृह्णीयुः, किन्तु मृतभ्रातृपुत्रा अपि—तत्पितृधनसम्बन्धस्य प्राप्तत्वात्पितृद्रव्ये पुत्राणामधिकारात्। इत्यास्तु विशेषस्तत्र भ्रातृभ्यो भ्रातृपुत्राणां— भ्रातरः स्वीयानंशान् लभन्ते भ्रातृपुत्रास्तु स्वपित्रंशसामेति। गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्चेति,—पितामही च सपिण्डाश्च समानोदकाश्चेति पदविभागः। ननु पितामह्या माताऽनन्तरं धनग्रहणे युक्ते भ्रातृसुतानन्तरं धनग्रहणोक्तिः कथमित्याशङ्क्याऽऽह—मातर्यपि च वृत्तायामित्यादिना। अयमभिप्रायः—"मातर्यपि च वृत्तायाम्" इत्यस्य मनुवचनस्य पूर्वोक्तैरीत्या धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमाताश्रयत्वेन क्रमे तात्पर्याभावात्, पुत्रपौत्राभावे "पत्नी दुहितरश्चैव" इति पत्नीदुहितृदौहित्रा धनभाज इत्यभिधाय "पितरौ भ्रातरस्तथा। तत्सुताः" इति मातापित्रोरन्यवाहृतत्वात् तदनन्तरमेकगोत्रत्वे सति स्वपितृकुलत्वेनाव्यन्तान्तरङ्गत्वादानन्तर्यपरोऽर्थः "पूर्वाभावे परः परः" इति वाक्यशेषाच्च भ्रातृसुतसुतपर्यन्तानां संसृष्टक्रमत्वमेवैव तेषां मध्ये पितामह्या धनग्रहणविषयेऽवकाशात् भ्रातृसुतानन्तरपर्यन्तमपकृष्याध्वपुत्रा सती पितामही "मातर्यपि च

बालंभट्टी

द्वार इत्यस्य च विषयता यद्यपि प्राप्ता,तथाऽपि पितृधनविभागप्रकरणोक्तन्यायविषयत्वसत्त्वात्तेन न्यायेनाऽऽह—पितृत इति। युक्तत्वे हेतुप्राप्तिः,तथा च तेषां स्वांशलाभकालेषु भ्रातॄणां च स्वपित्र्यांशलाभ इति भावः। अथाग्रिमं व्याचष्टे—भ्रातृपुत्राणामपीति। गोत्रजपदार्थं स्मरीत्याऽऽह—पितामहीति,—त्रिवं पदम्। एतदग्रे स्फुटं वक्ष्यति। एवमग्रेऽपि तथा च षोडार इत्यर्थः। तदा क्रममाह—तत्रेति;—तेषां मध्ये इत्यर्थः। यद्यपि धारेश्वरमतेनिशकरणावसरे एवापेक्षितत्वाद्रुक्मुचितमिदं, तथाऽपि तदा दूरयारूढमेव कृत्वा अत्रा मनुना माताऽनन्तरं पितामहा धनग्रहणस्योक्तत्वात् भ्रातृसुतानन्तरं कथं तस्या धनग्रहणोक्तिरित्याशङ्कानिरासायाऽऽह—मातर्यपि चेति। इति— हृत्येन तत्क्रमबोधकेन मनुना। अंशाभा-

---

१. क. दायक० । २. व्य० १२०। ३. ध. द. अपितृ। ४. य. द. भिसन्धिः। ५. म० ९. २१७। ६. ध. द. ऋजुत्या । ७. य. द. पाठे । ध. द. दृष्ट० । ९. भ. स्याप्त वि० । ११. प. ग. रतजि० ।

सुबोधिनी

वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत् । " इति मातामहस्यात्मपरं वाक्यमित्यर्थात् भ्रातृसुतानन्तरं गोत्रजा इति पाठात् मनुवचनस्थभ्रातीतिक्रमानुसारेण पितामहाद्यपेक्षया पितामह्या एव सन्निहितत्वात् गोत्रजातत्वाच्च भ्रातृसुतानन्तरमेव स्त्रियभागीगतिति । अत्र कश्चिदेवमुपैति— दौहित्रान्तरं पिता माता च धनग्रहणे युगपदधिकारिणौ —इत्ययोरपि सन्निहितत्वात् । अत एव नौ विभज्य गृह्णीयातां न तु माता पूर्वं तदभावे पितेत्येवं क्रमः । अनेनवाभिप्रायेण याज्ञवल्क्येन पितराद्यैर्यकदेशैः कृतः । एकदेशे क्रमप्रतीतौ याज्ञवल्क्योक्त्याय उद्दाहृतः। तद्यथा —पञ्चमप्रथमपादाधिकरणम् "मुख्यक्रमेण याज्ञवल्क्यानां तदर्थत्वात्" (॥२४॥)'सारस्वतौ भवतः" इति पुरोडाशद्वयविष्कं यागद्वयं विहितम्। सरस्वती देवताऽस्य सारस्वतः पुरोडाशः, सरस्वान् देवता अस्येति सारस्वतः । तौ सारस्वतावित्येकशेषः । एवं स्थिते स्त्रीदेयधनाध्यायानुवाकयागुलमाम्नायपाठे प्रथमं पठितम् । तत्रश्च पुंदृष्टयाय्याज्यानुवाक्ययागुलं पठितमिति मन्त्रपाठानुसारेण यागानुष्ठानक्रमः । एतावानधिकरणविषयमूलविभागः । इतः परमधिकरणार्थसिद्धा । पुरोडाशर्थंशब्देषिकृतित्वादतिदेशेन चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति विहितो निर्वापः प्राप्तः । तत्र सन्देहः किमेनियमेन कट्टा निर्वापः कर्तव्यः, उत स्त्रीदेवायं निरूप्य ततः पुंदेवत्यमिति । तत्रातिदेशप्राप्तेनैवोपे क्रमाप्रतीतेरनियमेन निर्वाप इति प्राप्ते अभिधीयते—मुख्ययागप्रकरणेन निर्वापः कर्तव्यः, मुख्ययागयोस्तु याज्ञवल्क्याद्युगलपाठक्रमेणानुष्ठानक्रमः । अतः प्रसिद्धक्रमविरोधाय मुख्यक्रमानुसारेणैव निर्वापानुष्ठानक्रम इति सिद्धान्तः । एवमव्रताधिकरणे "सारस्वतौ भवतः" इत्युपक्रम्योपसंहारे एकशेषत्वेन क्रमाप्रतीतेर्यत्तो याज्ञवल्क्यद्युगलपाठक्रमेण यागयोरनुष्ठानक्रमोऽङ्गीकृतः, अतोऽत्रापि "पितरौ भ्रातरः" इति वचने एकशेषत्वेन पितरावित्यत्र क्रमप्रतीतेः सामान्यतो दौहित्रान्तरं मातापित्रोर्युगपदप्राप्तिस्तदभावे भ्रातृणां तदभावे तत्सुतानामिति प्राप्ते न्यायमूलभिदं योगीश्वरैर्वाक्यं कात्यायनवचनेनापोद्यते— सामान्यन्यायापेक्षया वचनस्य प्राबल्यात् । वचनं च "विभक्ते संसृष्टे वृत्तेऽपुत्रायाते पिता हरेत् । भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्॥" अस्य चार्थ एवमभिहितः— पुत्रग्रहणमासप्ततरोपलक्षणार्थम् । तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रदौहित्रदौहित्राभावे प्रथमं पिता धनभागिति । मिताक्षराकारव्याख्याने दूषणान्यप्यभिहितानि ; तद्यथा—मातुः स्वपुत्रेष्व-

---

१. म०. ९. २१७. । २. त. द्वाभ्यः हु (?) । ३. थ. द. मभिहितम् । ४. थ. द्. यागस्ये० । ५. त. मेकद्वा । ६. त. वानुद्वा० । ७. थ. द. स्मृतिदेशेवा० । ८. त. ळे यो० । ९. थ. द्. वचनं । १०. त. न्यभि० ।

सुबोधिनी

साधारणत्वाद् पितुः स्वयुग्रान्तरेऽसाधारणत्वाच्च मातुरेव प्रत्यासन्नत्वेऽपि इति यदुक्तं तदनुपपन्नम्—न हि जन्यजनकयोर्जन्यं प्रति सन्निकर्षतारतम्यमस्तीति । अन्यच्च । गोत्रजा इत्यनेन पितामही सपिण्डाश्च समानोदकाश्चोच्यन्ते । यदि च "पितरौ भ्रातरस्तथा" इति-पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां च बद्धक्रमत्वेन मध्ये पितामह्याः प्रवेशाभावात् । "मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्मातामहं हरेत् ।" इति मातर्यपि पितामह्या न धनलाभः, अपि तु वक्ष्यते सती भ्रातृसुतान्ते प्राप्नोतीति यदुक्तं तर्हि—गोत्रजा इति सरूपैकशेषत्वेन पुंसामेव ग्रहणात् । तथा च पूर्वोक्तभ्रातृसुतैः सह गोत्रजानां पुरुषत्वेन बद्धक्रमत्वाविशेषेण तत्रापि पितामह्याः प्रवेशाभाव इत्यादीनि । तन्न । तथा हि न तावदेकशेषे क्रमप्रतीतिः विग्रहवाक्ये चानेकशेषपक्षे च मातुः पूर्वपाठादेव क्रमप्रतीतेः । ननु "सारस्वतौ भवतः" इत्युक्तमिति चेन्न—तन्न्यायविरोधाभावात् । तथा हि—सारस्वतश्च सारस्वतश्च सारस्वतौ इति सरूपाणामेकशेषत्वात् क्रमस्तत्र विग्रहवाक्येऽपि न प्रतीयते । अतः कोऽवाऽत्र क्रम इत्येव-न्यायः "श्रोत्रौ मन्त्रक्रमौ युक्तः" इति याज्ञवल्क्यवाक्यगुरुक्रमेण वागाद्युच्चारणक्रमो निरूपितः। नतु सर्वत्रैकशेषे क्रमप्रतीत्यभाव इत्यभिप्रायः । प्रकृते तु पितरावित्यत्र "पितामात्रा" इति विजातीयैकशेषत्वात् विग्रहवाक्ये अवश्यं क्रमप्रतीतेः सेत्स्यति । यच्चोक्तं—न हि जननी-जनकयोर्जन्यं प्रति सन्निकर्षे तारतम्यमस्तीति, तदप्यैकशेषलक्ष्यं । गर्भधारणपोषणादिभिरत्यावश्यकत्वेन जन्येऽतिशयान्तरमुत्पादयति माता, पिता तु निषेककृदेव । अदृष्टात् दृष्टस्यैव प्राबल्ये दृष्टोपकाराधिक्यान्मातुः सन्निकर्षातिशयोऽस्तीति । यदप्युक्तं गोत्रजा इति सरूपैकशेषत्वात् भ्रातृतत्सुतैर्दिभिः सह बद्धक्रमत्वान् पितामह्या भ्रातृसुतानन्तरमपि प्रवेशाभाव इति तर्हि । विजातीयानामपि स्त्रीणां पुंसां च गोत्रैक्यात् इत्येकविभक्तपत्वविशेषात् जातिद्रव्यगुणा इतिवत् । नापि बद्धक्रमता । पित्रादिभ्रातृसुतैर्यन्तानां स्वसन्निहितत्वात् पितृकुलभ्याच्चान्तरङ्गत्वेन । नापि पाठमात्रेण-(अतो भ्रातॄणां गोत्रजानां च बद्धक्रमत ?)। अतः परत्वभावे दुहितृ, तद्भावे दौहित्रः, त-

---

१. त. 'पितुः' आरभ्य 'गत्वा' इत्यन्तं नास्ति । २. थ. द. दस्तृ। ३. म० ९. २१७। ४. थ. द. अनन्तरं पितामही (न) धनं प्राप्नोति अपि तु । ५. थ. द. तानन्तरं प्रा० । ६. थ. द. तदप्यसत् । ७. थ. द. एतदखिलमप्यचतुरम् तथा हि । ८. थ. द. एकविभक्तापत्तिर्ति सरूपैकशेषत्वात् । ९. थ. द. वा कृ० । १०. अ० १. २. ७०.। ११. थ. द. स कर्मो ग्राह्य एव। १२. थ. द. पि स्यादेवं: । १३. थ. द. त्यात् । १४. थ. द. पि चोक्तम् । १५. थ. तुल्यादि०। १७. थ. द. जनाश्च गोत्रजा इ० । १८. थ. द. तानं गोत्रजानां च (?)।

सुबोधिनी

दभावे माता, तदभावे पिता, तदभावे भ्राता, तदभावे भ्रातृसुतः, तदभावे पितामहीत्येव क्रमः। तथा बृहस्पतिः—"भार्या सुतविहीनस्य तनयास्य सुतस्य तु। माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया॥" इति। अस्यार्थः—सुतविहीनस्य सुतस्यास्य रिक्थहरी भार्या, तदभावे तनया, तदभावे तत्सुतः, तदभावे माता। मात्रनुज्ञया सुतस्य भ्राता वा। भ्रात्रा गृहीतेऽपि मात्रनुज्ञया गृहीतत्वादेव मात्रा गृहीतमेवेति मातुरेव पितुः पूर्वं रिक्थभाग्यमिति। केचन बृहस्पतिवाक्येऽपि तनयाशब्दो दौहित्रदौहित्रपितृणामुपलक्षक इति कथयन्ति। तैदनुपपन्नम्। अनुपपन्नता हि लक्षकत्वं शब्दानाम्। एवञ्च सैवेयाविवादेन दौहित्रभावे दौहित्रस्य धनमाकूं वचनेष्वविशिष्टमिति दौहित्रानन्तरं वचनान्तरविरोधरूपता दुहितृसन्ततिरूपता वाऽनुपपन्ना दुहितृदौहित्रयोरेवोपलक्षको न पितुः—तावतैवानुपपत्तेः परिक्षीणत्वात्। तत्परिशेषश्च मानवादिवचनान्तरेषु पितृदौहित्रानन्तर्यस्यानियतत्वेन। अतो यावत्यर्थे लक्षितेऽनुपपत्तिः साम्यति, तावानेव तनयाशब्देन लक्ष्यत इति न पितुर्दौहित्रानन्तरं प्रतीतिः। यच्च कात्यायनवचनं "विभक्ते संस्थिते द्रव्ये पुत्राभावे पिता हरेत्। भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्॥" इति, अत्रापि वाशब्दश्रवणान्न क्रमपरता, अपि तु वचनोपात्ता अधिकारिणः इत्यधिकारमात्रप्रदर्शनपरत्वेन। स्वाम्याख्ये सिद्धरूपे वस्तुनि विकल्पाभावादपिशब्दार्थो वाशब्दः, न तु पूर्वाकरीत्या पूर्वाभावपरो वाशब्दः। अभावे वाशब्दस्य विशिष्टप्रयोगाभावात्, अन्यर्थे प्रयोगाच्च। अथशब्दोऽप्यानन्तर्यपरो नमस्यानन्तर्यमेव (?) पितामह्या धनसम्बन्धं बोधयति वाक्यस्योत्करीत्या क्रमपरत्वाभावात्। अतो भ्रातृसुतानन्तरमेवाविरोधात् धनसम्बन्धं बोधयतु, तथाऽपि स्वार्थोद्वाहात्। क्रमादिति च पदं "पूर्वाभावे परः परः" इति योगीश्वरवचनशेषैर्यालोचनया तत्प्रत्यविरुद्धमेव क्रमं बोधयति न स्ववाक्यस्थम्। अत्र क्रमादिति सामान्येनाभिधानात्योगीश्वरेण पूर्वाभाव इति विशेषोपादानात् सामान्यं प्रति विशेषस्य बाधकत्वात्। तस्मादन्यैर्यत्किञ्चिदुक्तमिति मिताक्षराव्यवस्थानमेव युक्ततरमित्यल-

---

१. य. द. तरः। २. थ. द. गृहीत च क्रयः यथाह व०। ३.—२५, ६३.। ४. य. द. वचनेऽपि। ५. थ. द. 'दुहितृ' नास्ति। ६. थ द. तत्सदृश। ७. त. सविशेषण वादेन। ८. थ. द. त्ता एते वि०। ९. ब्य० ३३२. । १०. त. मे पर्यालोचनीयं तत्र (?)।

Colc.: Ch. II, Sec. v, § 2.

हरेत्।" इति मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बद्धक्रमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशाभावात्, "पितुर्माता धनं हरेत्" इत्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कर्षे तत्सुतानन्तरं पितामह्यां गृह्णातीत्यविरोधः।

बालभट्टी

वादिति,—यद्यपीदं तदप्येऽपि तुल्यं, तथाऽपि बान्धवाभुक्तरं तस्याः प्रवेशस्योक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वेन चासंभवेन बन्धुशब्देन वक्ष्यमाणरीत्या ग्रहणासंभवेन गोत्रजानन्तरं प्रवेशस्य तथैवासंभवेन गोत्रजस्यैव तत्र सत्त्वेनान्तर्भावस्यैवाभावाच्च ग्रहणे युक्तमिति भावः। ननु बद्धक्रमाणामपि पञ्चवित्तीनां (?) मध्ये यां वै कात्यायनीति विहितोपयोगं मध्यमवाचिनो यथा तथाऽऽद्यपि स्यादतोऽहं-पितुर्मातेति,—मातरश्चेति भावः। अधिकारमात्रेति,—तद्रोधनमात्रे इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं प्रागुक्तापक्षणापीति। उक्तरीत्या तत्सुतानन्तरमिति पाठः। उक्तरीत्यस्यावश्यकेत्यादिः। उपरितनभ्रातानन्तरमिति पाठान्तरम्। उपरितनाः पितृव्यादयो भ्रातृसुतपर्यन्ताः तन्मरणानन्तरमिति तदर्थः। कार्तीकवाक्यतया तस्य क्रमपरत्वमपि न तद्वत् श्रौतं विनिगमनाविरहाच्चरस्तं सिद्धान्तरीत्या सर्वसुयोज्यं। एतेन पित्रादीनामित्यादि चिन्त्यम्— विष्णुपधानाविरोधात् कार्तीयकवाक्यतया तस्य क्रमपरत्वाच्चेति भान्तोक्तमपास्तमे। अर्वीति,—गोत्रजत्वस्य तत्र सत्त्वेन केनापि सह विरोधाभावादित्यर्थः। उत्तमनीचसाधारण्येन वस्तुतः क्रमे तारतम्याभावेन मूलकृता पुत्रराभावे पत्न्यादीनां केषाञ्चित् तदधिकारमुक्त्वा पितरविवेकवशेन तयोरत्यन्तान्यवधानोक्त्या मध्ये परोक्तमनूक्तक्रमेण तत्प्रवेशासंभवात्तदनन्तरमर्थैकगोत्रत्वे सति स्वपितृकुलत्वेनत्यन्तान्तरङ्गत्वाज्ञानन्तर्यपाठात् "पूर्वाभावे" इति वाक्यशेषाच्च तत्सुतात्तानामुभयेषां दृष्टक्रमत्वेनैव तेषां मध्ये तस्याः प्रवेशस्य दुष्करत्वात्तत्पर्यन्तमपकृष्य पृथगुक्तोऽपि सती सा आपाततः परोक्तमनुप्रतीतक्रमस्यातःपरं बाधे मानाभावात्तत्परं गोत्रजा इति पाठान्मनुप्रतीतक्रमानुसारेण पितामह्याश्चपेक्षया पितामह्या एव साक्षिहितत्वात् गोत्रजस्यात्च्च तदनन्तरमेव धनभागिति भावः। प्रागुक्तसिद्धान्ते तु न काऽपि शङ्केति बोध्यम्। तेन सुतस्य पितृसन्तानाद्

१.—१. २१७। २ क. घ. ङ. च. ज. धात्। ३. ब. म्। उक्त०। ४. म. नः। ५. प. फ. ब. मध्येक०। ६. म. तदनन्तरं गोत्रजा इति पाठान्मप्रतीतताद्दक्रमा०।

बालंभट्टी

पूर्वं पित्रनन्तरं मातुरधिकारोक्त्या पितामहसन्तानात्पूर्वं पितामहानन्तरं पितामह्या अधिकारः सूचितः। अन्यथा पितरौ भ्रातर इति क्रमविरोधापत्तेश्च एव च "मातर्यपि" इति मनुरपि इति प्राच्योक्तमपास्तम्—उक्तरीत्याऽनिर्वाहात् तदर्थाज्ञानाद्वा। अत्र केचित्—दौहित्रानन्तरं मातापितरौ धनग्रहणे युगपदधिकारिणौ—उभयोरपि सन्निहित्वात्। अत एव तौ विभज्य गृह्णीयाताम्; न तु माता पूर्वं तदभावे पितेत्येवमुक्तकमः। इदमेव नाभिप्रेत्य मूले पितराविति केशवः कृतः। तत्र क्रमाप्रतीतौ पाञ्चमिकन्याय्योऽपि। तथा हि। पञ्चमाद्यपादसमाधिकरणम् "मुक्तकमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात्" "सारस्वतो भवतः" इत्यनेन पुरोडाशादिपर्वक यागादर्थं चिहितं सरस्वतीं देवतामस्य सारस्वतः; सरस्वान् देवत अस्य सारस्वतः; स च स च तौ सारस्वतावितिकेशवः। एवं सति स्त्रीदेवत्ययाज्यानुवाक्या-युगलमाम्नाये आदौ पठित्वा पुंदेवत्ययाज्यानुवाक्यायुगलपठनमिति सम्प्रदायानुसारेण यागानुष्ठानक्रम इत्येतावानधिकरणविषयमूलविभागः। इतःपरमधिकरणचिन्ता पुरोडाशश्चत्स्थेष्टिविकृतित्वात् प्रकृतिवदित्यतिदेशेन चतुरो मुष्टीर्निर्वपतीति विहिते निर्वापसमाप्तौ। तत्र सन्देहः—किमनियमेन निर्वापः कर्तव्यः, उत स्त्रीदेवत्यनिर्वापं कृत्वा पुंदेवत्यनिर्वाप इति। तत्रातिदेशप्राप्तनिर्वापे क्रमप्रतीतेरनियमेन निर्वाप इति पूर्वपक्षे राद्धान्तः—मुख्य यागक्रमेणैव निर्वापः कार्यः। तयोस्तु याज्यानुवाक्यायुगलपाठक्रमेणानुष्ठानक्रमः। अतः प्रमितक्रमाविरोधाय मुख्यक्रमानुसारेणैव निर्वापानुष्ठानक्रम इति। एवं च तत्राधिकरणे सारस्वतावितिकुत्पत्तिवाक्ये इव एकशेषवेन क्रमाप्रतीत्या सामान्यतो दौहित्रानन्तरं माता-पित्रोर्युगपद्ग्रहणमेव धनप्राप्तिः तदभावे भ्रातृणामित्यादीति प्रागुक्तन्यायपूर्वकमिदं मूलवाक्यम् कात्यायनवचनेनोद्धृतम्—सामान्यन्यायापेक्षया वचनस्य प्राबल्यात्। वचनं च "विभक्ते संस्थिते द्रव्यम्" इति प्रागुक्तमेव। तस्य चायमर्थः—पुत्रग्रहणमासक्षतरोपलक्षणार्थं तेन पुत्रपौत्रपर्यन्तौ दुहितृदौहित्रदौहित्रदौहित्रभावे प्रथमं पिता धनभाक् ततो माता ततो भ्रातेत्यादीति। व्याख्याकुदुक्त्यानुरोधे दोषा अपि। तथा हि। यत्तु साधारणदायासाधारणत्वाभ्यां तत्सत्स्वयः। प्रत्यासन्नसपिण्ड उक्तस्तत्र—जन-जिनकयोर्जन्यं प्रति सन्निकर्षतारतम्याभावात्। यदपि गोत्रजपदार्थोऽध्यः, तत्र तदादितदन्तानां बहुकमत्वेन मध्ये तस्याः अधवेशेन मनुक्तया मात्रनन्तरं सा धनं न प्राप्नोति; अपि तूक्तश्च सती भ्रातृसुतानन्तरं प्राप्नोति इति तदपि न—गोत्रजा इति सरूपैकशेषत्वेन पुंसामेव ग्रहणात् तथा च पूर्वोक्त भ्रातृसुतैः सह गोत्रजानां पुरुषत्वेन बहुकमकत्वाविशेषेण तत्रापि

---

१. म० ६, २१७. । १. प. फ. ब. तः पुरोडाशः सरस्वत्यादेर्वस्य सा०। ३. भ. पठित०। ४. भ. वाक्यक्रमेणानुष्ठानक्रम इति। एवं च। ५. भ. प्राप्ते। ६. प. फ. ब. 'दौहित्रे' नास्ति। ७. भ. ऋजपदार्थश्च ।

बालंभट्टी

तस्याः प्रवेशासंभव एवेति दिगिलाहुः । इदमयुक्तम् । नहि तावदेकशेषे क्रमप्रतीतिः ; विग्रहवाक्ये अनेकशेषपक्षे च मातुः पूर्वं पाठादेव तत्प्रतीतिसंभवात् । अधिकरणविरोधो[1]न—विषयभेदात् । तत्र हि सारस्वतत्रं सारस्वतश्रुतेः सरूपैकशेषवाह्निग्रहवाक्येऽपि न क्रमप्रतीतिः। अतः को वा क्रम इत्याकाङ्क्षायां "श्रौतो मन्त्रक्रमो युक्तः" इति तत्कथेन यागानुष्ठानक्रमो निरूपितो न तु सर्वत्रैकशेषे क्रमप्रतीत्यभावस्तदभिप्रेतः । अत्र तु " पिता माता " इति विजातीयैकशेषत्वाद्विग्रहवाक्यादवश्यं क्रमप्रतीतेः स क्रमो युक्त एव। यद्येवं जनकीजनकयोरिति, तदपि न—यतो गर्भाधारणपोषणादिभिरत्यावश्यकत्वेन जन्येऽतिशयोत्कर्षमुत्पादयति माता, पिता तु नियेकहेतवः अदृष्टात् दृष्टस्यैव प्राबल्येन द्रष्टोपकाराधिक्याच्चानुः सन्निकर्षातिशयोऽस्ति । यदपि गोत्रजा इतीत्यादिश्लोकं, तदपि न—विजातीयानामपि स्त्रीणां पुंसां च एकविभक्त्यन्तत्वाविरोधात् गोत्रजा इति जातिद्वन्द्वगुणा इतिवैदग्ध्यप्रिया तथा बद्धक्रमता । यतः पित्रादितत्सुतान्तानां सन्निहितत्वात् सापेक्षकुलाचाच अन्तरङ्गत्वेन बद्धक्रमत्वं न पुंस्त्वेन नापि पाठमात्रेण . अतस्तत्सुतानां गोत्रजानां च न बद्धक्रमता । अतः पत्न्यभावे दुहिता, तदभावे दौहित्रः, तदभावे माता, तदभावे पिता, तदभावे भ्राता, तदभावे तत्सुतः, तदभावे पितामहीत्येव क्रमः । तथा च बृहस्पतिः—"भार्या सुतविहीनस्य तनयाऽस्य मृतस्य तु । माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुशया ॥" इति । अस्यार्थः—सुतविहीनस्य मृतस्य धनहारी भार्या, तदभावे तनया, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे माता, मात्रनुजया मृतस्य भ्राता वा, भ्रात्रा गृहीतेऽपि भ्रातृतनुशया गृहीतत्वादेव मात्रा गृहीतमेजेति मातुरेव पितुः पूर्वं धनभाक्त्वमिति । यत्तु बृहस्पतिवाक्येऽपि तनयाशब्दो दुहितृदौहित्रपितृणामुपलक्षकः इति, तत्र—अनुपपत्त्या हि लक्षकत्वं शब्दानाम् । एवं च सर्वत्राविवादेन दुहितुरभावे दौहित्रस्य धनभाक्त्वं वचनेष्वविशिष्टमिति स्मृत्यन्तरविरोधरूपानुपपत्त्या दुहितृदौहित्रभयोरेवोपलक्षको न पितुः—तावतैवानुपपत्तेः परिशेषात् । तत्परिशेषस्य मानवादिवाक्यान्तरेषु पितृदौहित्रान्तर्यस्थानियतत्वेनातो यावत्यर्थे लक्षितेऽनुपपत्तिशान्तिः, तावत्येव सुतशब्देन लक्ष्यत इति न सर्वथा पितृदौहित्रान्तरं प्रतीतिः । यच्च कात्यैः "विभक्ते संसृष्टे" इति, तदपि बालकान्न क्रमपरम् ; अपि तु वज्रलेपका अधिकारिण इत्येवमधिकारमात्रप्रदर्शनपरमेव । विकल्पाभावेऽप्यपिशब्दार्थो बाधकदा न तु परोक्षरीत्या पूर्वपूर्वाभावपरास्ते । अभावे वाशब्दस्य शिष्टैरप्युपयमानत्वात् , अप्यर्थे कोशात् प्रयोगाच्च । अथशब्दोऽप्यानन्तर्यपरो न

---

१ भ. शेषि न । २. अ० १. २. ७०. । ३. भ. वत् नापि । ४.—२५. ६३. ।

बालंभट्टी

माह्यनन्तरमेव पितामहा धनसंबन्धमाह--तस्योत्कर्षाय्याऽक्रमपरत्वात् । असरत्सुतानन्तर-मेवाविरोधत्वेन संबन्धं बोधयति, तथाऽपि स्वार्थाहानात् क्रमादिति च मूलप्रयोजनेना-या मूलोक्तक्रमविरुद्धमेव क्रमं बोधयति न स्ववाक्यरस्यं—क्रमादिति सामान्योक्तिर्मूलोक्त-विशेषणबोधनात्तत्रोपसंहारश्चेति दिक् । तस्मात् व्याख्यानोक्तमेव युक्तमिति विज्ञाने-श्वरानुयायिनोऽन्ये आहुः । वस्तुतस्तु प्रागुक्तरीत्या स क्रमो न युक्तः किन्तु स एवेति प्रागु-क्तमेव—एकदेशे क्रमाप्रतीत्या द्वयोर्युगपत्स्वप्रतीतावपि प्रागुक्तविष्णुवाक्यान्यथानुपपत्त्या तथा क्रमस्य स्फुटतया प्रतीतेः । "विभक्ते संस्थिते" इति कात्यायनवचनमप्युक्तार्थे अनुकूल-तरम् । तस्य चार्थः प्रागुक्त एव न भवतूक्तार्थः । मूले एकदेशपक्षस्तु लाघवेन छन्दोनुरोधेन च कृतो नोक्ताशयकः । पोत्रभिन्नव्यायस्य तु उक्तरीत्यैवाविरुद्ध इति न व्याख्यामूलकाव-मपि मूलस्य । किं च प्रागुक्तरीत्या जनकौजनकयोर्जन्यं प्रति सन्निकर्षतारतम्यमस्यैवेति तदुक्तमयुक्तमेव । यत्तु गर्भधारणेत्यादि , तत्र—गर्भधारणस्य पोषणस्य चातिप्रसक्त-त्वेनाकिञ्चित्करत्वात् । अत एव बीजस्यैव प्राधान्यं सिद्धान्तितं मनुना । अत एव च माता न क्षेत्रीत्यादि सङ्गच्छते । यत्तु गोत्रजा इति सरूपैकशेषत्वेन पुंसामेव ग्रहणमिति, तत्र—तथा सति पितरावित्यत्रापि तदापत्तेः । अथ तत्र "पिता मात्रा" इत्येकशेषो विशेषविहित इति चेत् हहापि "पुमान् स्त्रिया" इति विशेषविहित इति पश्य । यदपि विजातीयानामपीत्यादि, तदपि न—सरूपैकशेषाभावेनैकविभक्त्यन्तत्वानुपपत्ते-गत्यापि तत्पानिमित्तत्वाच्च, दृष्टान्ते द्वन्द्वसत्त्वेन लिङ्गभेदेऽपि ग्रथमान्तत्वस्याऽऽवश्यकत्व सत्त्वेन ततो वैषम्याच्च । गोत्रजानां तत्सुतैस्सह बन्धुक्रमत्वाभावस्तु उक्तरीत्यैव । बृहस्पतिवचनमप्यस्माकमेवानुकूलं न भवति—यतो माह्यनन्तरं तत्र भ्रातरीत्युक्तो न पितेति तत्र तृशब्दस्य चार्थकत्वेन तनया जेत्यन्वयेन दुहितृदौहित्रप्रतिदौहित्रीपितृणां समुच्चयेन विरोध-लेशोऽपि नै । एतेन तनयाशब्दस्योपलक्षकत्वोक्तिरप्युपोक्षिप्तोपास्ता—तदुक्तरीत्यैव निर्वाहात् । तस्मात्तत्र तत्रैव क्रमो युक्तो न व्याख्याकारोक्त इति बोध्यम् । यद्यपि कल्पतरौ दायविभागे च विष्णुवाक्ये भ्रातृपुत्रागामित्यत्र "तदभावे बन्धुगामि" "तदभावे सकुल्यागा-मि" इति पाठेन तद्विरोधः, तथाऽपि "तदभावे सकुल्यागामि" "तदभावे बन्धुगामि" इति मदनरत्नधृतपाठे न विरोधः । युक्तश्चार्थ—मूलसंवादात् संभवतीति न्यायात् । एवं च स पाठस्त्रिन्त्य एवेति न कश्चिद्दोषः—गोत्रजपदार्थसकुल्यपदार्थयोस्तुल्यत्वात् । एतेन तथा पाठं धृत्वाऽन्यथा व्याख्यातं यज्ञास्तेन, तदपास्तमिति दिक् । तेन स्नुषायाः समुच्चयः ।

---

१. प. फ. ब. षष्ठेकमेक (?) । २. प. फ ब. व विध० । ३. अ० १. २. ७०. । ४. अ० १. २. ३७. । ५. अ. लंभ० । ६. प. ब. ततु तेन । ७. विष्णुसू० अ० १७. ।

Cole.: Ch. II, Sec. v, § 2.

**पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः—भिन्नगो- 3
त्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् । ** तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही 4
पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । ** पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही 5
प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्च । इत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं
वोदितव्यम्॥** तेषामभावे समानोदकानां धनसंबन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त 6
वोदितव्याः । जन्मनामज्ञानाधिका वा ; यथाऽऽह बृहन्मनुः—" सपिण्डता तु
पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तेताऽऽचतुर्दशात् । जन्मनाम्नोः
स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते॥" इति ॥

सुबोधिनी

वैद्यम् । एवं भ्रातृसुतानन्तरं पितामह्या धनग्रहणे युक्तरे सति ततोऽपि क्रमं विविच्य
दर्शयति— तत्र च पितृसन्तानाभाव इति,—पितृसन्तानो भ्रातृसुतपर्यन्तः ।
जन्मनोमेति,—सपिण्डानामुपरीत्यनुवर्तते । ततश्च सप्तपुरुषानन्तरं यावज्जन्म नाम च

बालभट्टी

सपिण्डत्वस्यातिप्रसक्तत्वेन मौलपदानुरोधेनाऽऽह—समानेति । तत्र हेत्वन्तरमध्याह—
भिन्नेति।सपिण्डानां—तेषामपि।अस्य फलं अग्रे स्फुटीभविष्यति।तासुतानन्तरं तस्या धनग्राहि-
त्वे निष्पत्यूहे तदारभ्य क्रमं विविच्याऽऽह-तत्र चेति,—तदुत्तरं उक्तरीत्या तस्या धनग्राहित्वे
चेत्यर्थः । ततोऽन्तरङ्गाभावमाह—पितेति। स च तत्सुतान्तः। संभवादाह—पितृव्या इति।
सापिण्ड्यस्य तावत्पर्यन्तमेव सत्त्वादाह—सप्तमादिति,—लप्तममभिव्याप्येत्यर्थः । अथ-
मेव न्यायः सोदकेष्वपि बोध्यः । ते च—समानोदकास्तु। ननु एवमपि न्यूनतैव अत आह
—जन्मनामेति । सपिण्डानामुपरीत्यनुवर्तते । तथा च सप्तपुरुषानन्तरं यावज्जन्म
नाम च स्वकुले ज्ञायते, तावद्वा समानोदकसंज्ञा इत्यर्थः[1]। चः—स्वर्थे । चतुर्दशानां
पूरणश्चतुर्दशः तस्माद्ऊर्ध्वं निवर्तेतेत्यर्थः । अधिकसङ्ग्रहाय पक्षान्तरमाह—जन्मनाम्नो-
रिति,—आ इत्यनुवर्तते जन्मनाम्नोरस्मृतेः ज्ञानाद ऊर्ध्वं स निवर्तेतेत्येके आहुरित्यर्थः।
तथा च स्मृत्यन्तरानुसन्धानाद्वारा विकल्पः फलितः । स चाधिकसङ्ग्रहाय न तु
न्यूनसङ्ग्रहाय—तदग्रे उक्तेः। अन्यतरस्यातिप्रसक्तत्वाद्वयोरसङ्गत्यैव बोध्यः। तच्छब्देन
पक्षभेदेनान्वयपरामर्शः । गोत्रं—समोऽग्रवम् ;—अर्थ आश्रयः सामान्ये एकत्वं स्त्रीत्वं च ।

---

१. क. व्यस्त० । २. क. स्तद्भ्रातृ । ३. ख. द. मिति सर्वे क्षुतम् । ४. ख. द. नज्ञानाधिकेति फ. प. फ. ब. पिञ्जभेदेषु० । ६. भ. न्ययते । ७ प. फ. ब. र्थः अधिक० ।

1 **गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः—आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति। यथोक्तम्—"आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः। आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः। पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रामातुर्मातृष्वसुः
2 सुताः। मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥" इति। **तत्र चान्तरङ्गत्वाद्यथमम्मात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः ॥

सुबोधिनी

ज्ञायते तावद्दा समानोदकसंज्ञौ इत्यर्थः। गोत्रजाभावे इति,— पितामहीं पितामहपितृष्वसृणां प्रपितामहीं प्रपितामहीं पितामह भ्रातृतत्पुत्राणां प्रपितामहमातृप्रपितामहपितृभगिनीसंपितामहभ्रातृतत्पुत्राणां प्रपितामहप्रपितामहीं प्रपितामहप्रपितामहीं प्रपितामहप्रपितामहपितामहभ्रातृतत्पुत्राणां प्रपितामहप्रपितामहीं प्रपितामहप्रपितामहीं प्रपितामहप्रपितामहपितामहभ्रातृतत्पुत्राणां समानोदकेष्वध्य-

बालभट्टी

अथामिमं व्याचष्टे—गोत्रजाभावे इति । बहुवचनान्तेन द्वन्द्व इत्याह—बन्धव इति । त्रयः—त्रयो । वृद्धशातातपाद्युक्तक्रमेणाऽऽह—आत्मनेति(?)। बान्धवाश्चेति पाठान्तरं तमेवाऽऽह—यथोक्तमिति । अत्र पुत्रादिग्रहणेन कन्यानामपि ग्रहणं प्रागुक्तरीत्येति बोध्यम् । अत एव गार्गीबन्धुः कारीषगन्ध्यीबन्धुः इत्यादिसङ्गतिः । तत्र क्रमे बीजमाह—तत्र चेति,—तेषां मध्ये तेषां पूर्वेषां । प्रत्यासन्नसपिण्डत्वात् अन्तरङ्गत्वे प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या आह —तदभावे पितृबन्धव इति । अत एव वृद्धशातातपोक्तिरपि सङ्गतेति भावः । एतेनाऽऽद्यौ बन्धुशब्दौ भगिनीभागिनेयानामपि समीपसपिण्डादिक्रमेण ग्रहणं व्याख्यायेदं चिन्त्यं तेषु रुस्तु तेषां विप्रकर्षेण तथा कथनौचित्यादिति आन्तीक्षमपास्तम्—आत्मभगिन्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वात् । यद्यपि " भ्रातृबान्धवयोर्बन्धुः " इति विश्वादिकोशाद्दा-पुशब्दौ बान्धवपरतयैव व्याख्यातौ व्याख्याता भ्रातृणां पूर्वमुक्तत्वात्, तथाऽपि तस्य तावन्मात्रार्थत्वे बान्धवशब्द एव वाच्ये बन्धुशब्दोक्तथा भगवतोऽन्योऽप्यर्थोऽस्माभिमतः। न च तत्त्वमप्रसिद्धं ब्रह्मबन्धुरित्यादिप्रयोगौ "आत्मैवह्याऽऽत्मनो बन्धुः" इत्यादिप्रयो-

---

१. क्ष. ग. याज्ञाक्ष्य० । २. क. क्ष्यबन्धवाः । ३ थ. द. झकाद० । ४. थ. द. दे बन्धवो धनभाज इति । ५. थ. 'पितामही' नास्ति । ६ द. "प्रतितामहपितामह" नास्ति । ७. त. इप्रपि० । ८. त. णां प्रपितामहप्रपितामह्यां० । ९. 'पितृप्रतितामह' नास्ति । १०. त. 'प्रतितामह भ्रातृ' नास्ति । ११. द एतदादि 'तत्पुत्राणां' इत्यन्तं नास्ति । १२. स. 'पितृप्रपितामह' नास्ति । १३. थ. पितृव्यतत्पु० । १४. द. इभ्रातृ० । ९५. प. फ. ब. तपेतेषां युक्तिर० १६. प. ब. तृ अकृ० ।

**बन्धुनामभावे आचार्यः । तदभावे शिष्यः—"पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः, तदभावे आचार्यः, आचार्याभावेऽन्तेवासी" इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ 1

**शिष्याभावे सब्रह्मचारी धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः, स सब्रह्मचारी । **तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यैः काश्चित् 2 3

बालंभट्टी

गावश्च तथा च क्रियकारिण्यपि प्रयोगात् प्रकृते तदन्तेन स्त्रियन्तरानुरोधेनाऽऽचार्योऽपि कृतैक शेषेण द्वन्द्वकरणात्तदर्थोऽभिमत इति गूढाशयेनाऽऽह — बन्धूनामिति,—उक्तधान्धवानामित्यर्थः । अग्रिमं व्याचष्टे—तदभावे शिष्य इति,—अत्रापि कृतैकशेषेण तथा द्वन्द्व इति भावः । तेनानेकसजातीयसत्त्वे विभज्य तेभ्योऽह्य । तदेव स्त्रियन्तरमाह—पुत्राभावे इति । यः प्रत्यासन्नः सपिण्डं इति अनेन पत्न्यादिबान्धवान्तानां सङ्ग्रहः । तस्य ततो मुख्यत्वायाऽऽह—आचार्याभावे इति । "अनन्तरस्सापिण्डवः" इत्यग्रिमो मनुरपि । "अत ऊर्ध्वं सकुल्यस्यादाचार्यशिष्य एव वा ।" इति । अथाग्रिमं व्याचष्टे—शिष्याभावे इति । चारीति एकवचनमन्तेवास्यभिप्रायम् । सैन्दिग्धबोधार्थमाह—येनेति । साहित्यं प्राप्तौ । तदर्थेति—वेदार्थेत्यर्थः । ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानव्रतौ ब्रह्मचारी च सब्रह्मचारी "सुप्यजातौ" इति णिनिः । "चरणे ब्रह्मचारिणि" इति सादेशः । तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात् । तस्य तत्त्वं चाध्येतृभेदात् वेदभेदं व्रतभेदं वा परिकल्प्य बोध्यम् । तेन समानवेदाध्ययननिमित्तब्रह्मचर्यवानित्यर्थः । समानं ब्रह्म वेदाध्ययनार्थं व्रतं चरतीत्यर्थः आख्याह्रियते । अत्र कृतैकशेषबहुव्रचनान्तसब्रह्मचारिशब्देन द्वन्द्वः । अन्यथा तद्बोधकं शब्दान्तरमेवोक्तं स्यात् । तत्र एकस्यैवार्थः उक्तः । द्वितीयस्य तु समानं ब्रह्म श्रौतं कर्म चरतीति ऋत्विक् इति । अत एव "अन्तेवासी ऋत्विग्वा इरते" इति शङ्खः सङ्गच्छते। तृतीयस्य तु ब्रह्म वेदः तेन सहितं विशिष्टं सब्रह्म वेदे तदङ्गानि तच्चरति जानातीति सः श्रोत्रिय इति । तुरीयस्य तु ब्रह्मचारिणा सह सदृशः सब्रह्मचारीति तदेतत् सर्वं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं द्वितीयविशेषं च हृदि निधाय गूढाशयेन न्यूनतां परिहरन् तदभिप्रविशेषद्वयं सविशेषमाह—क्रमेण तदभावे च ब्राह्मण इति। यः कश्चित्— स्वपरज्ञातिसाधारणो

१. । २. क. 'यं' नास्ति । ३. भ. पतद्ग्राह० । ४. भ. तत्रिवचन० । ५. प. फ. ब. ण्डाद्यर्थम्रि० । ६. । ७ प. फ. ब. सैसिद्ध० । ८. अ० ३. २. ७८. । ९. अ० ६. ३. ८६. । १०. प. फ. ब. पैः द्वि० । ११. प. फ. ब. सात्त्विक । १२. प. फ. ब. तु ब्रह्मचारिणा सह० ।

श्रोत्रियो गृह्णीयात्—" श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्" इति गौतमस्मरणात् । *तदभावे ब्राह्मणमात्रम् ; यथाऽऽह मनुः—"सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥" इति । *स कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात्—" अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः।" इति मनुवचनात् । नारदेनाप्युक्तम् — " ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे

पत्नी स्यात् तदा मातृपितरौ तत्र "पिता हरेदपुत्रस्य" इति वचनात् पितैव वा पूर्वोऽस्तु तदनुमते तु तत्पत्नी अननुमते तु ज्येष्ठा वा पत्नी । ज्येष्ठाशब्दस्यवर्णार्थः । सर्वा वाशब्दाद्यदि सवर्णास्स्युः, एतेनैतदपि व्याख्यातम् । "भ्रातृणामप्रजः कश्चिन्नैत्यत्रजेत वा । विभजेरन् धनं तस्य भ्रातरः स्वोधनं विना॥" इति ॥ क्षत्रियादिषु पुत्राभान्तु पितरि मातुरभावेति पितुर्माता हरेद्धनं इत्यन्वयविषयः मातरस्तथेति तथा शब्दः प्रकारार्थः । सापत्न्यादि-

सुबोधिनी

नेन न्यायेन तेषां चाभाव इत्यर्थः । ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे इति—ब्राह्मणार्थस्य कश्चन दायादो न चेत्, तर्हि ब्राह्मणायैव दातव्यम् तदिति सामान्यनिर्देशोऽध्याहारेण ; कस्मिन् सति,

बालंभट्टी

ब्राह्मणः । श्रोत्रियः—वेदतदर्थज्ञः । तद्व्यतिरेके सति गमके विभज्य गृह्णीयुरित्याह—श्रोत्रिया इति,—ब्राह्मण इत्यर्थः। मात्रम् अवधारणे । तेन क्षत्रियत्वव्यवच्छेदः । सिध्य एव वेत्थमिमं मनुमाह—यथाऽऽहेति । सर्वेषां—पत्न्यादिश्रोत्रियान्तानाम् । तस्येति भावः । अपिः एवार्थे व्युत्क्रमे ब्राह्मणा एव । बहुवचनं प्राग्वत् । वेदाध्ययनकर्मानुष्ठितिमात्रमन्नाप्यपेक्षितमित्याह — त्रैविद्या इति, — वेदत्रयाध्ययनकर्तारः । शुचयः—धर्मानुष्ठातारः । अन्तरिन्द्रियनिग्रहोऽप्यावश्यक इत्याह—दान्ता इति । तथा सति राजेति शेषः । तस्मादिति पाठे राज्ञ इत्यर्थः । अन्यथा तु हानिरेवेति भावः । तदेव धनमन्नाह—न कदाचिदिति । राजा—अभिषिक्तः क्षत्रियोऽपीत्यर्थः । ह्रीयत इत्यभिप्रायेण । अहार्यमिति,—अग्राह्यमित्यर्थः । नित्यं—सर्वथा । स्थितिः—मर्यादा । उक्तमेव विशदयन् त्रैविद्यत्वादिगुणाभावेऽपि जातिब्राह्मणोऽप्यधिकारीति सूचयन् ऊर्ध्वार्धे मानान्तरमप्याह—नारदेनाप्युक्तमिति । ब्राह्मणार्थस्येति,—तस्य स्वामिनो ब्राह्मणस्य

१.—२५. ४३.। २.—९. १८८. । ३.—९. १८९. । ४. क. स्मरणात् । ५. । ६. त. द. स्यकश्च० । ७. ग. द. तदा० । ८. ग. द. त्येन नि० । ९. प. प. ब. क्तार्थस्य चेत् ।

दायादश्चेन्न कश्चन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेतत्स्वं स्यान्नृपोऽन्यथा॥''इति । •• क्षत्रियादि- 6
धनं सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजा हरेत्, न ब्राह्मणः; यथाऽऽह मनुः—'' इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ।'' इति ॥१३५॥१३६॥

सर्वभ्रातृसंग्रहार्थः । तस्तुतास्तनतुसाक्षेणैव । गोवजा अपि सपिण्डसमानोदकैकपुरुषैकर्षि-संबन्धाः क्रमेण दृष्टव्याः बन्धुर्मातुलादिः। आचार्योऽन्यश्रोत्रियोऽपि पितृसंस्तवात् गृह्यते। शिष्यश्चपत्नीतः सब्रह्मचार्यकं चार्योपनीतः । एतेषां पूर्वाभावे पराधिकार इति । स्पष्ट-मन्यत् ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

सुबोधिनी

तत्राद्ये तस्य स्वामिनो ब्राह्मणस्य नाद्ये सतीत्यन्वयः । अथ वा तदिति पृथक्पदम्। सर्वाभाव इति—सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभाव इत्यर्थः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

बालंभट्टी

नाद्ये सति । चेत् ,—यदि ब्राह्मणायैव तदुत्तरस्य कश्चन दायादो नास्ति, तदा तद्धनं ब्राह्मणायैव दातव्यमित्यर्थः । यद्वा तदिति भिन्नं पदं नाद्ये इत्यत्र स्वामिन इति शेषः । तत्—ब्राह्मणधनं सामान्येन नपुंसकत्वानिर्देशः, विधेयलिङ्गं वा । अन्यथा—स्वर्यहरणे । ब्राह्मणद्रव्यमित्युक्त्याकाङ्क्षितविशेषमाह—क्षत्रियादीति । पञ्चादीनामि-त्यादिसब्रह्मचार्यत्यस्य । स्थितिरित्यत्रिप्रभेदाऽऽह—यथाऽऽहेति । इतरेषां—प्रागुक्तब्राह्मण-भिन्नानाम् । धनमिति शेषः । सर्वाभावे—पत्न्यादिसब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे । अत्र मन्वनुरोधेन गौतमस्य ब्राह्मणपरत्वम् न श्रोत्रियमात्रपरत्वम् । मनावपि श्रोत्रियपरत्वं त्रैविद्या इत्यादिना स्पष्टमेव । एवं च तदुभयं तत्रैव साधकम् । शुद्धब्राह्मणपरस्तु नारद एव इति परे । एवं मूलोक्तक्रमेण न कोऽपि दोष इति स्थितम् ॥

अत्र पुत्रीणे तावत्पर्यन्तं यदुक्तं, तच्छेषतया किञ्चित् सिद्धान्ततत्त्वं गूढतैमसमिसतं स्पष्टार्थमुक्तानुवादसहितमुच्यते—पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां विविधफलानि—दायहरणं, जीवतो वाक्यादिकरणं, वंशाविच्छित्तिपरिहरणं, पिण्डादिकरणं, नामसङ्कीर्तिकरणम्, ऋणादिदोष-निवृत्तिकरणं, परलोककरणं चेत्यादीनि स्मृत्यादीनि प्रतिपादितानि। तत्र मनुः—''एक एव रुद्रः पुत्र एव पितृणस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजोवनम् ॥'' इति,

---

१.....। २.—९. १८९. । ३. ध. फ. ब. तयुक्त (?) ५. प. फ. ब. द्रम० । ६.—९. १६३.।

बालभट्टी

"न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः।" इति च। अत्र द्वितीयेन दायहरणं सर्वेषामविशेषेण प्रतिपादितं प्रतिनिधीनां क्रमेण तत्तदभावे, औरसस्य तु पूर्वमेव; मूलमपि प्रागुक्तमेव—"औरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा॥ गूढे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो भ्रातामहसुतो मतः॥अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवस्तुतः।दत्ताम्राता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत्॥ क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमस्स्यात्स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विक्लिन्नहोदजः॥उत्सृष्टो गृह्यते वस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः।पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः॥ "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः॥" इति। अत्र तत्सम इत्युक्त्या औरसपुत्रिकापुत्रसमवाये समविभागस्सूचितः। अत एव मनुः—"पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते। समस्तत्र विभागस्स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः॥" इति। द्विविधक्षेत्रजसमवाये षष्ठपञ्चमान्यतरांशहरः अन्ये चतुर्थांशहराः तदभावे तु प्रागुक्तरीतिरेव। यद्यपि "विभागं चेत्" इत्यादिना "विभागभावना क्षेत्रा गृहक्षेत्रैश्च पैत्रकैः।" हैत्यन्तेन प्रोक्तविभागप्रकरणमध्यस्थत्वेनात्र "पिण्डदः" हैत्यस्थाप्रागुपयोगः पूर्वाभावे प्रोक्तश्राद्धप्रकरणेऽपेक्षिताधिकारार्थमुक्तेः प्रासङ्गिकत्वे तु चरमोक्तिरुचिता तथा स्वारस्याभावदृष्ट्या। अत एव विज्ञानेश्वरेण औरस इत्यादि अधुना मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यंस्तेषां स्वरूपं तावदाहेत्यवसमवतार्य व्याख्याय च एवं मुख्यामुख्यपुत्राजनुक्रम्य एतेषां दायग्रहणे क्रममाह—हत्येवमवतारितं पिण्डद इतीति। तथापि यस्यांशहरत्वं तस्यैव पिण्डदत्वमिस्यस्य मुख्यामुख्यादिदेशिकपुत्राभ्यविषयत्वं तादृशपुत्रस्थले तस्य सघनत्वे तथा संभवेऽपि अलभात्वे तस्य पिण्डदत्वाक्यकवनात् तादृशस्य तस्य तद्धर्मरहितत्वात् तद्विषयत्वम्। अत एव च "अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम्। यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम्॥" इति मनूक्तिः, "यश्चार्थहरस्स्यात्पिण्डदायी पुत्रः पितृचित्ताभावे पिण्डं दद्यात्" इति विष्णूक्तिश्च सङ्कुच्यते हत्येतदर्थं तथोक्तिः। अत एव "क्षेत्रजादिसुतानेतानेकादशयथोदितान्। पुत्रवत्प्रतिपद्येत क्रियालोपान्मनीषिणः॥" इति मनुः। अत्र पराशरवाक्यम् शौद्रं गृहीत्वा एकादशत्वं इतोऽध्यहिते प्राक् घटितानां तैषामेव तेनोक्तत्वात्, पुत्रिकसुतस्य तु बहुव्यवधानेन पार्थक्येन तेनोक्तत्वात्। अत एव "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ। दत्तापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः।" इति प्रागुक्तः। तेषां तत्रः प्रागुक्त्या "औरसः" इत्यादिद्वादशपुत्रक्रमानुरोधेन एतावत्पर्यन्तं लक्षणान्यु-

---

१ म्य० १२८—१३३. । २.—९. ३६३. । ३. म्य० ११७—१४९. । ४.—९. १२७. । ५.—९. १८०. । ६. व. त. अत० । ७. म० ९. १६५. ।

बालंभट्टी

कानि । किंवा पिण्डादिकरणम् । व्यतिरेके हेतुः । तल्लोपं वाऽऽत्वेत्यर्थो वा, अकारपश्लेषो वा । प्रतिनिधित्वं चावयवान्वयेन न्यायसिद्धं वाचनिकं यथायथं बोध्यम् । अत एव तेन यथाक्रममेव पिण्डदः आद्दद्यः अंशहरः धनहरो वेदितव्य इति व्याख्यातम् । "अनूढा स्तासु कानीनगूढोत्पन्नसहोढाजाः । पौनर्भवश्च नैते स्युः पिण्डरिक्थांशभागिनः ॥" इति विष्णुवाक्येऽप्येवमेव बोध्यम् । मूलवाक्ये चकारेणान्यफलानामपि असाधारणानां समुच्चयः। एवमेव द्वयोमुख्ययोरपत्यस्य क्षेत्रजस्य भागविशेषस्य प्रतिपादके विभागप्रकरणान्तर्गते "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितस्सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥" इति मूलोक्तेः । ततः पूर्वपक्षे तदुक्तिकलादि बोध्यम् । तत्र तथोक्तिस्तु प्रकरणवुरोधात् नियोगेनोत्पादनाच्च तद्वनहारित्वमिति अमनिरासार्थत्वात् तदभेमेव तत्पक्षेत्रेति बोध्यम् । अत एव तदपि तेन द्वयोमुख्ययोरपत्यस्य भागाविशेषं दर्शयंस्तस्य स्वरूपमाहेत्येवमवतार्य यथाक्रमं व्याख्यायोभयोरपुत्रत्वे तस्य द्वयोमुख्ययोरपत्वेन प्राप्तमुक्तं बोध्यम् । देवरादेः सपुत्रात्वे तु अङ्गप्राप्तयोरपत्वाभावः स क्षेत्रिण एव पुत्रो भवतीति तस्यैव रिक्थी पिण्डदश्च न बीजिन इति न तद्रिक्थी पिण्डदश्च नियमेन ; तदुक्तं मनुना—"क्षिप्रमुत्पन्नमाक्षेत्रं बीजार्थं यस्य दीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी ॥" इति । इत्येवं तात्पर्यं प्रकटितम् । किं च मुख्यामुख्यभावयुक्तातिरिक्तस्यैकेऽप्यंशहरत्वं न पिण्डदत्वं नियतम्, अत्र तु वैपरीत्यमिति सूचनार्थमपि नयोक्तिः।तत्रश्च पुत्रादीनां भद्धने स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्मत्स्वाकान्तं तद्धनं पदार्थग्रहणं पुत्रत्वादिना अप्रतिबन्धं भवतीत्यत्र अप्रतिबन्धो दायः—पितृपितामहादिधने तेषां तत्त्वेन लोकप्रसिद्धजन्मतः सिद्धस्वत्वस्यावश्यविशिष्टत्वात् । पत्न्यादीनां तु पुत्रायभावे स्वाम्यभावे विषमविभागाभावे दानाभावे च संभवति तत्तद्धेतुमेति तत्तद्धावः प्रतिबन्धक इति सप्रतिबन्धो दायः । एवं च तद्वैविध्यं सिद्धम् । ननु भवत्पक्षरीत्या पुत्रस्य, तत्पौत्रादेस्तत्स्वत्वे किं मानमिति चेत् शृणु । "अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ भूर्या पितामहोपात्ता सिब्धो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥" इति तत्रैव मूलं, "पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तमवाप्नुयात् । न तत्पुत्रैरकोमेत्साधर्म्यकामस्स्वयमर्जितम् ॥" इति प्रतुक्षेति । नन्वेवमपि द्वितीये किं मानमिति चेत् शृणु । "तावेतोर्वा व्यक्तरूपात् प्रत्यवद्यं सूरि भोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता॥" इति देवलश्च, "पिता माता च संप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि । स पुत्रस्सकलं धर्मंमाप्नुयात्तेन

१ क. अग्रशस्तस्तु । २. ब्य० १२७. । ३. म. व्यं रूपमाह । ४.—९. ५३, ५२. । ५. भ. बलीयपुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानसंस्थार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् । इति न भ्रातरो न चाक्रमेण तत्तद् भावे औरसस्य तु प्रभूतीत्येवं ता० । ६. प. फ. ब. तं दा० । ७. ब्य० १२०.१२१.।

बालंभट्टी

कर्मणा ॥" इति सत्यव्रतश्च "स पुत्रः पितरं यस्तु जीवन्तमनुवर्तयेत् । संस्थितं तर्पयेद्भक्त्या श्राद्धेन विविधेन च ॥" इति एवमग्रेऽपि क्रमणीयते । "अवर्ष्यं तु ममैवैकं कुले महति भारत । अपुत्रमेकपुत्रत्वामित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ चक्षुरेकं च यद्यैक्यः पुत्रश्चापि च भारत । चक्षुनाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ॥ अनित्यतां च मर्त्यानां सत्या शोचामि पुत्रकम् । सन्तानस्याविनाशन्तु कामये भद्रमस्तु ते ॥" इति भारतम् । "अनेन तु विधानेन पुरा चक्रे स्वपुत्रिकाम् । निर्वृद्धयर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षप्रजापतिः॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सोमाय राज्ञे सकृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥" इति मनुवचनाच्च । पिण्डादिविषये मूलं तूक्तमेव । "न ह्यस्य क्षुद्यते कर्म किञ्चिदास्मिंल्लोकबन्धनात् ॥ नाभिव्याहारयेदब्रह्म स्वधानिनयनादते ।" इति मनुः । "कृतचूडस्तु कुर्वीत वृद्धं पिण्डमेव च । स्वधाकारं न युञ्जीत मन्त्रोद्धारं न कारयेत् ॥ इति व्यासश्च । "अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिस्सुतः । पिण्डोदककियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥ " इत्यापिशलि । एवेन पुत्रवतोऽनधिकारस्सूचितः । "अपुत्रेण सुतः कार्यो वाटक् वाटक् प्रयत्नतः । पिण्डोदककियाहेतोर्नाभसङ्कीर्तनाय च ॥" इति मनुः । "धर्मसङ्कीर्तनस्य च " इति बृहस्पतौ पाठान्तरं तुर्यचरणे । "श्रयाणामुत्तरं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थस्सप्तदार्तवां पञ्चमो नोपपद्यते ॥" इति मनुस्त्व । "पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः ।" इत्यन्यत्र च । भ्रातावेत्यत्र "तद्वद्वा" इति पाठान्तरम् । "पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुंडिकासुत एव च ।" इति स्मृतिसङ्ग्रहे च । "पुत्रेषु चतमानेषु नान्यो वै कार्ययेत्क्वचित् । पुत्राजातें ह्यसकारेण यस्यैवं कुरुते नरः ॥" "आनुकूल्याद्या पुत्रस्य श्राद्धं कुर्यात्सजामिकः ।" इति ऋष्यशृङ्गश्च । "उक्तमर्थाधर्मर्णेभ्यः पितरं ज्ञापयेत् सुतः । अतस्तु विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥ काङ्क्षन्ति पितरः पुत्राज्जलकादतिभारिवः । गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥ करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टावूर्ते तथैव च । पालयिष्यति वार्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥" इति बृहस्पतिश्च । "पुत्रश्चेत्पात्रिमात्रेण संस्कुर्यादेणमोचनात् । पितरं चाऽऽदिकाच्चैलात्पैतृमेधेनकर्मणा ॥" इति सुमन्तुश्च । "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति " इति, "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वाऽसि" इति, "ऋणमस्मिन्नयत्यमुत्रत्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥" इति च श्रुतिश्च । विष्णुवसिष्ठावप्येवम् । विन्दतीति पाठान्तरम् गच्छतीत्यत्र । तत्रापि विशेषः —"ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चाऽऽप्नोत्यमुत्तमम् । स तं पूर्वमभिः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥

१.—९. १२८. । २.—२. १७१. २. । ३.—९. २८६. । ४. म. हिंसितास्ते० ।

Cole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

बालंभट्टी

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः । पुत्रवच्चापि वर्तेत ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ ज्येष्ठः कुले वर्धयति विनाशयति वा पुनः । ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठस्सद्भिरगर्हितः ॥" इति, "पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मणाप्नोति विष्टपम् ॥" इति च मनुः। "जातमात्रेण पुत्रेण पितृणामनृणः पिता ।" इत्यत्रिश्च । "अधुवस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव कदाचन । येन केनाप्युपायेन पुत्रं सम्पादयेत्स्वयम् ॥" इति गार्ग्यश्च । शङ्खलिखितौपीसरयश्च—"यत्र क्वचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति । तेन चानृणतां याति पितृणां पिण्डदेन वै ॥" इति । "अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यज्ञश्च सहदक्षिणाः । ज्येष्ठपुत्राप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ पुत्रापौत्राप्रतिष्ठस्य बहुपुत्रस्य जीवतः । अस्कन्नवेदयज्ञस्य हस्तमात्रं त्रिविष्टपम् ॥" इति वसिष्ठः । "अनन्ताः पुत्रिणो लोका नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति श्रूयते । "अप्रजास्त्वन्नष्टपुत्रिणः" इत्यभिधापः । "प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम" इत्यपि निगमो भवतीति । ननु पुत्रजननमात्रेण पितृनानृण्यं, किन्तु सम्यगनुष्ठितेन पुत्रेण शास्त्रीयकर्मस्वनुष्ठितेषु पश्चादनृण्यम् । अत एव वाजसनेयि ब्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिस्समाम्नातः—"तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लौक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति यद्यनेन किञ्चिदृणेणा कृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति" इति । अयमर्थः—अस्ति किञ्चित् संप्रतिपत्तिनामकं कर्म यदा पितुर्मरणानन्तरो भवति, तदा पुत्रमाद्रृत्य वेदाध्ययने यज्ञे लौकिकव्यापारे च यत्कर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रो संप्रदानं कर्तव्यं सेयं संप्रतिपत्तिः । तस्यां च संप्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्टः पुत्रोऽधिकारी, तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः । अत एव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः स चानुशिष्टः पुत्रः स्वपित्रा शास्त्रीयं कर्म अक्षय्या वक्ष्यमेण कृतं शास्त्रविपरीतेन कृतं भवति । एतस्मात् सर्वस्मात् पापाद्धि स पितरं स्वयं कर्म सम्यगनुतिष्ठन्मोचयति । तस्मात् पुत्रान्नो नरकात् त्रायत इति न्युत्पत्त्या पुत्रो नाम । अत एव मनुविष्णू—"पुत्रान्नो नरकात्पित्रस्त्रायते पितरं सुतः । तस्मात्पोक्तः पुत्र इति स्वयमेव स्वयंभुवा ॥" इति। हारीतः—"पुत्राभा नित्यः प्रोक्तः छिन्नतन्तुश्च वैनरः । तत्र वै त्रायते यस्मात् तस्मात्पुत्र इति स्मृतः ॥ यस्य पुत्रस्रुचिर्देहः पूर्वं वयसि धार्मिकः । नियन्ता चाऽऽत्मदोषाणां सन्तारयति पूर्वजान् ॥" इति । बृहस्पतिश्च—"पुन्नाम्नो नरकात्पुत्रः पितरं त्रायते यतः । सुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः ॥ पौत्रोऽपि पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिप्रकाशकौ । रिक्थपिण्डांशुदाने च सुतौ सुपरिकल्पितौ ॥" इति । स च पिता स्वर्गमृतः पुत्रशरीरेणैवास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन् प्रतितिष्ठतीति । एवं सति बहूनां मध्ये यथावदनुशास-

१.—९. १३७. । २ ब. नैक्य० । ३. प. फ. ब. दक्षाया (?) । ४. प. फ. ब. मैथुनाय (?) । ५—९. १३८. ।

Cole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

बालंभट्टी

नं प्रज्ञमान्यादिप्रतिबन्धवाद्दुत्वात् कस्य चिदेव संबध्यते । अनुक्षिप्तेष्वपि बहुषु यथावदनुष्ठानं कस्यचिदेव अतः ज्येष्ठः कनिष्ठो वा यस्तादृशः स एवाऽऽनृण्यहेतुरिति कथं तथा प्रागुक्तमिति चेन्न । अनुशासनस्य संप्रतिपत्तिद्वारा विलक्षणपितृकृतपापनिवारणद्वारा प्रतिबन्धविलक्षणपरलोकप्राप्तिफलकत्वस्यौचित्यात् प्रतीयमानत्वेनाऽऽनृण्यहेतुत्वात् । अत एव लोक्यमित्याद्यक्षरस्वारस्यम् । अत एव च प्रागुक्तश्रुतिस्मृत्यादिसङ्गतिश्च । अन्यथा तद्विरोधो दुष्परिहर एव । अत एव ज्येष्ठो न देयः—तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वादिति सफलं विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तम् । एवं च पुंवादेस्तस्त्वं सिद्धम् । तथापि विशेषः—सक्षिप्तेष्वेऽपि पुत्रादीनां पतितत्वादिदोषे कापि नाधिकारः— "पतितो नाग्निसंस्कारं न क्रियां न च तर्पणम् । कुर्याद्दुःखात्त एवापि नान्यथेत्यब्रवीत्तमः ॥" इति स्मृतेः । तथा च अस्यस्थोम्यत्वनास्तिक्यादिपुत्रस्त्वे पौत्रादीनां एवत्रातीनिधित्वेनापिकारः । एवं "पितृद्विट् पतितश्चण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेऽर्शं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥" इति नारदात् दायग्रहणेऽपि तथा बोध्यम् । वदयते वेदमनुपदमेव मूलकृता । तद्भावे विभक्तेऽसंसृष्टिनि पत्नी स्वर्यातेत तारदृशपरिणीता संयता पत्नी सकलमेव धनं प्रथमं गृह्णाति, तद्भावे तादृशी दुहितेत्यादिदायग्रहणमात्रीयं कर्म मूलकृतुक्तवान् "पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुता गोत्रजो बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥ एषाम भावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः। स्वर्यातस्य क्रमेणैव सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥" इति : अत पत्नी ग्रहणेन तादृशपरिणीतालाभः—"पत्युर्ऋणः" इत्यनुशासनात् । "अपुत्रायाश्रयन्तं भर्तुः पालयन्ती स्थिता । पत्ये दद्याच्च सा पिण्डं क्रत्वमर्शं लभेत च ॥" इति वृद्धमनोः, "पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्याद्दयभिचारिणी । तद भावे तु दुहितरो यद्यनूढा भवेयुरा ॥" इति, "अपुत्राय कुलजा पत्नी दुहितरोऽपिवा ।" इति च कात्यायनवचनाच्च संपतिदस्य साकल्यस्य च लाभः । आधे चतुर्थं मिथस्सुसंधये । तेनांशग्राहस्वे तदाधक्यकार्यं न तस्या इति सूचितम् । धनहरीति तु पत्न्यन्तरोत्तेन बाध्यम् । विभागकथनानन्तरमस्यौक्तत्वाविभक्तदायस्य लाभः । पत्नीत्वाद्यपदादस्य "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी" इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वादसंसृष्टिलाभः । यद्यपि "विभक्ते संस्थिते तूर्ध्वं पुत्रभावे पिता हरेत् । आतुर्वो जननी वाऽथ माता वा तत्सुतः क्रमात् ॥" इति कात्यायनस्मृतौ क्रमादित्युक्तम् । तथा "स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृणामि तूर्ध्वं तद्भावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी" इति बृहस्पतौ तद्भावे इत्युक्तेरेवमन्यत्रापि : तत्र प्रागुक्तमेव । तथापि न तानि क्रमबोधकानि —विक-

---

१—१३. २१। २. अ० ४. १. ३३। ३. प. ब फ. तेत्यस्य साकल्यलो०। ४. प. फ. ब. स्योत्तालस्यलो०। ५. स्म० १३८.।

Cole.: Ch. II, Sec vii, § 6.

बालंभट्टी

ऋणस्य स्मरणात् स्त्रियो विशेषात् "पितुर्हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वा।" इति, "अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात्। मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्॥" इति च मनुविरोधात्। "भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिदेत्य प्रव्रजेत वा। विभजेरन्धनं तस्य शेषास्तत्स्त्रीधनं विना॥ भरणं चास्य कुर्वीरन् क्षीणमाजीवनक्षयात्। रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तु॥" इति नारदविरोधाच्च। एतेन "पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः॥" इति दायग्रहणक्रमबोधकत्वमित्यपास्तम्, — तस्य श्राद्धप्रकरणस्थत्वाच्च। एवं च विकल्पश्चोदितव्याख्यानां नैं क्रमबोधकत्वमिति सिद्धम्। स्पष्टश्चायमर्थः पूर्वमीमांसायां "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्" इत्यधिकरणे। एवं च तेषामधिकारप्रदर्शनमात्रपरत्वं तथा सति शङ्खवाक्यं नारदवाक्यं च संसृष्टिविषयकं —"संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते।" इति संसृष्टिनां प्रस्तुतत्वात्। तथा च तत्स्त्रीधनमपत्यानां भरणमाव्रप्रतिपादनपरं तदिति तत्त्वम्। न च "भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्" इत्यस्य संसृष्टिविषयत्वे "संसृष्टानां तु यो भागः" इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम्—पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वस्य तत्स्त्रीणां भरणमात्रस्य च विधाने तात्पर्यात्। मनुवाक्यं कात्यायनवाक्यं च पत्न्यादिगणसत्त्वविषयतयाऽपि न कश्चिद्विरोधः। तत्र शौङ्गिये तदभावे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। तत्र आद्ये तस्य पौत्राद्यभाव इत्यर्थः। द्वितीये संसृष्टिनो भ्रातुरभाव इत्यर्थः। तस्य तत्त्वाभाव इति यावत्। पत्न्यादिसत्त्वे इति शेषः। यद्वा उक्तरीत्या उत्तरान्वयेन तत्। एवं "पितुर्हरेदपुत्रस्य" इति मनुवाक्यं "विभक्ते संसृष्टे" इति कात्यायनवाक्यांशभूतं च संसृष्टिविषयमेव—तदेकवाक्यतासुरोधाच्च। संसृष्टत्वं च यतो न येन चित् सह अपि तु पित्रा भ्राता पितृव्येण वा विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा च एकत्र संस्थितः "पितृव्येणाथवा भ्रात्रा स तसंसृष्ट उच्यते।" इति बृहस्पतेः। "अनपत्यस्य पुत्रस्य" इति मनुवाक्यांशस्तु पत्नीदुहितृदौहित्राद्यभावपरः—उक्तहेतोः। अत एव "मातर्यपि च वृत्तायाम्" इति "अपि च" इत्येतद्बलाच्च पित्रादिभ्रातृसुतास्तानामप्यभावपरम्। अत एव क्रातीये तत्पितुरिति पूर्वान्वयि। तत्पितुर्माता पितामहीत्यर्थः। अन्यथा पौनरुक्त्यादिति स्पष्टमेव। तत्र क्रमादित्यस्य पौत्रादिक्रमं वीप्सेत्यर्थः। त्यब्लोपे पञ्चमी। यद्वा क्रमं वंशपरम्परां अस्ति भक्षयतीति क्रमात् सा। यद्वा क्रमं धनसंबन्धक्रमं अतति गच्छतीति क्रमात् सर्वविशेषणमिदम्। एवमन्य-

---

१.—९. १८५। २.—९. २१७। ३.—१३. २५. २६। ४. प. फ. ब. 'न' नास्ति। ५. प. फ. ब. णेनारद०। ६. त्र्य० १६८। ७. प. फ. ब. क्वचिदेषः। ८. प. फ. ब. च ण वा। ९.—२५. ७२।

बालंभट्टी

स्रापि यथासंभवं योजना प्राक् प्रतिपादितैव । विकल्पादिरहितबहुविधसङ्ग्राहक "एषा-मभावे" इत्यर्धघटितैकमूलानुरोधिनीत्यपीमेतादृशानामेव वाक्यानां अन्यथा योजनमुचितं —लाघवादन्यथा गौरवं स्पष्टमेव । अत्र सर्वत्र मृतनिरूपितव्यवसितिरेव तद्ग्रहणे हेतुत्वेन विवक्षिता । अत एव "अनन्तरस्पिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् " इति मनुः । "बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या भान्धवास्तथा । यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥ " इति बृहस्पतिः । "पुत्राभावे प्रत्यासन्नस्सपिण्डः" इत्यापस्तम्बश्च सङ्गच्छते । सा च प्रत्यासत्तिः शास्त्रतो लोकतश्च यथायथमवयवान्वयादिद्वारेण बोध्या । तथैव च पत्न्यीत्यादिना प्रदर्शितं तेन । अत एव पुत्रिकासुत इत्यत्र "अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥ " इति वसिष्ठोक्त्या " अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ " इति मनूक्त्या च संविदा दत्ता कन्या पुत्रिका तत्पुत्रत्वादेव औरससमत्वं इत्येवं स्वाकूतं कृत्वा पुत्रिकैव तादृशी सुतः स औरससम एव पितृव्यत्वनामकपत्न्याः मातृव्यवर्गाः बाहुल्याच्च ; अत एव वसिष्ठः—"तृतीयः पुत्रिकैव " इति व्याख्यान्तरं कृतं तेन । पत्न्यीत्यादिवाक्ये पुत्रकारस्य सर्वत्र संबन्धः । अन्यथाऽनुदः । समवाये तत्फलं तत्फलितार्थे एव व्याख्यायां प्रथममिति प्रत्यासत्यतिशयादिति तत्रावः । तदभावे दुहिता " यथैवाऽऽत्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥" इति मनुः । " भर्तृधनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता । अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम् । तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णाति मानवः ॥" इति बृहस्पतिः । "पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् । पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥" इति नारदश्च । तत्र चोदानूद्दासमवाये अनूदेव —प्रागुक्तकात्यायनोक्तेः । एवमूद्दासु प्रतिष्ठितासमवाये अप्रतिष्ठितेव । तदभावे प्रतिष्ठिता " क्षीणं दुहितॄणामप्रसक्तानां प्रतिष्ठितानां च" इति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि तुल्यत्वात् । नेदं पुत्रिकाविषयं—" तस्मात् पुत्रिकासुतः" इत्यस्य पुंप्रकरणे उक्तत्वात् । चेन दौहित्रासमुच्चयः । अत एव "अपुत्रपौत्रो सन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तत्स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः॥" इति विष्णुः। "अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दत्तापिण्डं हरेद्धनम् ॥" इति " दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् । स एव दद्याद्धौ पिण्डौ पि-

---

१. प. फ. ब. हैनवि० (?) । २.—९. १८७. । ३. बृहस्पतिः पुत्रा० । ३.—२५. १२. । ४.—२. १४. २.। ५.—१७. १७.। ६ —९. १२७। ७.—१७. १५.। ८.—९. १३०. । ९—२५. ५५, ५६.। १०.—१३. ५०.। ११.—२८. २४.। १२. ब्य० १२८.।

बालंभट्टी

से मातामहाय च ॥ पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि ह्यमुष्मिन् सन्तारयति पौत्रवत् ॥ " इति च मनुश्च सङ्गच्छते । अत्र चेन दौहित्र एव तदभावे दौहित्र्या अपि सम्बन्ध इति प्राक् प्रतिपादितमत्रापि बोध्यम् । तद्भावे पितरौ । तत्र प्रथमं माता ततः पितेति व्याख्याकृत् । आदौ पिता ततो माता तस्त्वन्तु प्रागुक्तमेव । ततो भ्रातरः । तथैवस्यार्थे उक्त एव । आनृण्या द्वितीयस्य तथैवस्य प्रत्यासत्तिक्रमेणेत्यर्थः । तेन सोदरासोदरसमवाये प्रथमं सोदराः तदभावे असोदरा इति सूचितम् । अत्र भ्रातर इत्यनेन तथैवशब्देन भगिनीनामपि ग्रहणम् तथापि, क्रमो भ्रातृवदिति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम् तथैवस्य पितृक्रमेणेत्यर्थकस्य तस्युता इत्यत्रापि मध्यमणिन्यायेनान्वयः । तस्युता इत्यस्य तयोः भ्रातृभगिन्योः सुता इत्यर्थः । सुता इत्यत्रा प्राप्तवा कन्यानामपि ग्रहणं बोध्यम्, तत्रोक्तं प्राक् । गोत्रजपिण्डेन पितामही समानगोत्रजाः पितामहैस्सृष्टपादयः तस्य सपिण्डाः समानोदकाश्च सप्त सदुपरितनाः जन्मनामजानावधिकाश्च । बन्धुशब्देन भिन्नगोत्रे बन्धुत्वसमाचार्यश्च । चार्यकृतयाद्यन्द्वयं चरमे उकर्षात् स्वशब्दचारिणश्चेत्यर्थः । तेन बन्धुशिष्यसम्पर्क्यर्त्विजाचार्यस्य ब्रह्मचार्यसम्बन्धस्य ऋत्विक्श्रोत्रियादेश्च सङ्ग्रहः इति केचित् । तत्त्वन्तु प्रागुक्तम् । "प्रागुक्तसपिण्डाभावे आचार्यस्तदभावे अन्तेवासी " इत्यापस्तम्बीयैः । "अन्तेवासी ऋत्विक्वा" इति शङ्खः । "श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्" इति गौतमः । "सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।" इति मनुः । " ब्राह्मणार्थस्य तद्वार्थो" इति नारदश्चेति । पत्न्यादि न पिण्डदानक्रमबोधकं—तस्यात्रानुक्तत्वात् । अत एव " पिण्डदोंऽशहरश्चैकः पाण्यु" इत्यस्य अनुवृत्तिसंभवेऽप्येषामभावे इत्यनुक्तं तेन भगवता । अत एव च मुल्यर्गाणमुत्तराभावे सर्वेषां दायक्रम उच्यते इत्येवमधतारितमिदं तेन । दायादशब्देन च रिक्थभागिनः—स्मृत्योः " त्रिभागिमं तु दायादं गापिः कृष्णिरुदन्वनः । जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशमात्मकम् ॥" इति हरिवंशोक्तेः । " पुत्रे ह्य दायादापनि दापयेत् ।" इत्यादौ पुत्राभिधेऽपि तत्र तस्य प्रसिद्धत्वात् । अत एव " पुत्राद्भ्रातश्च यावान्ह नृणां स्वैरंशुवो मनुः । तेषां षड्भ्युदायादाप्पडदायादबान्धवाः ॥ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादादान्धवाश्च षट् ॥ कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥" इति मनुवाक्ये स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां

१.—९. १३२। २. भ. इस्ति० । ३. भ दश पत्नीत्याश्च तेनु तु(?)। ४.१.१४. ३। ५. भ. स्मृः आर्षि० । ६.—२८. ४१. । ७.—९. १८८ । ख्य०. १३२. । ९.—९. १५८ —१६० ।

बालंभट्टी

सकिंहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वपदकस्य तद्रिक्थहरत्वं नोत्तरस्य, बान्धवत्वन्तु समानगोत्रत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यैकरत्वं वर्तद्वयस्यापि सममेव । गोत्ररिक्थे इति मनुवाक्ये दत्रिमग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिग्रहणार्थत्वादित्येवमुक्तमूलाविरोधाय तेन व्याख्यातम् । पिण्डादिधत्ते तु सर्वेषामविशेषश्रवणमभिप्रायां पुडिकासुतघटितानां लेपाम् अस्मात् प्रागुक्तमनोज्ञ। अत एव तयोः मिथो विरोधोऽपि न। अग्रे साधकानि तु पूर्वमुक्तान्येव तस्मात् स्थितमेतत्-सदभावे यथाक्रमं पत्न्यादयो धनभाज इति । नन्वस्तु दायहरणे प्रागुक्तं, तथापि अन्येषां पुत्रासाधारणकार्याणां कथंचिद्विधयार्थं पत्न्यादिध्वसंभवेन तत्र विचारप्रसक्त्यभावे पिण्डदानादौ कथं क्रम इति चेत् शृणु । प्रागुक्तरीत्या दायहरणे सिद्धेन क्रमेणैव "यश्चार्थहरस्स पिण्डदायी" इति विष्णूक्तेः पिण्डदानादौ क्रम इत्युत्सर्गः । तत्र पत्नीविषये वाक्यमपि प्रागेव वृद्धमनूक्तमुक्तम् । तत्र "कृत्स्नमंशम्" इत्यादिना दायहरस्य एव तस्या अधिकारः सूचितस्तस्य सधनत्वे । एतदर्थमेव तत्र तदुपादानमन्यथाभावे सेवाधिकारिणी । अत एव "भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्तृपिण्डं तथैव च । इदद्यादेस्तु स्वुवा चैव तदभावे तु सोदरः ॥" इति, पितुः पुत्रेण कर्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः । पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे सहोदरः ॥" इति च शङ्खः । "पत्नी कुर्यात्सुताभावे सहोदरः ।" इति कर्मभ्रं, "भ्रातृजौरसे स्वयं चक्रे लब्धायां चेत्रविक्रये । तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥" इति ब्राह्मं च सङ्गच्छते । दुहितृस्तु तदनहर्तृत्वादेव पिण्डादिदत्वम् । एवं च तदभावेन तस्यास्तत्प्रदत्वम् । दौहित्रविषये वाक्यमपि मन्वादुक्तं प्रागेवोक्तम् । तत्र हरेदनन्तरादिना तस्यापि दायहरत्व एवाधिकारः सूचितः। अत एव "आद्धं मातामहानां च द्वयोरपि धनहारिणा दौहित्रेण विधिज्ञेन कर्तव्यं विधिवत्सदा॥" इति लौगाक्षिस्मरणञ्चोक्तम् । अत एव मातामहश्राद्धं मासि श्राद्धे सुताभाव्यकार्यं नोचतुरिति सुदर्शनेनोक्तम् । अत एव आश्वलायनेनापि सूत्रे मातामहश्राद्धं नोक्तम् । एवं च "यथा ह्यस्यौरसेऽपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप । उदकार्यां महाबाहो दौहित्रोऽपि तथार्हति ॥" इति मात्स्यम् भविष्यपुराणे च । "मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्दौहित्रकः । मन्तो होमो यथान्यार्थं शेषमृग्विवर्जितम् ॥" इति विष्णुस्मरणम् । "मातुः पितरमारभ्यत्रयो मातामहास्स्मृताः । तेषां तु पिण्डसच्छ्राद्धं कुर्युर्दौहित्रसूनवः ॥" इति पुलस्त्यस्मरणं चकवाक्यतानुरोधेन तयोरन्यथा योज्यम् । पि-

---

१. भ. लेऽपि तदन्यथा एतदर्थमेव । २. भ. पत्नीमविश० (?)। ३. प. फ. ब. पिण्डः कु० । ४ भ. माता त्रयो माता० । ५. ब. वच्छ्राद्धं पार्वणेप् ।

बालंभट्टी

तृक्त् श्राद्धं पार्वणं येषां सूत्रे तदुक्तं, तेषां तु सर्वथा तदावश्यकम् इति । यद्वा तानि पुत्रिकासुतविषयाणि । इदमग्रे स्फुटीभविष्यति । दौहित्रा अप्येवम् । "न पुत्रस्य पिता चैव नानुजस्य तथाऽग्रजः ।" इति शोधावनाद्युक्तेऽलाभे दायहरत्वेऽपि पित्रोर्न पिण्डदानादावधिकारः । भ्रातृतत्पुत्रयोस्तु यथाक्रमं, वचनभप्यनुपदमेवोक्तम् । अत एव सर्वथाऽपि तयोरनुक्तममधिकारः । "तस्य भ्रातृसुतश्चके" इत्यादिप्रमाणुकमप्येवंपरमेव—उक्तमूलानुरोधात् । तत्र भ्राता कनिष्ठ एव न ज्येष्ठः; अंशहरत्वेऽपि उक्तनिषेधादिति बोध्यम् । ननु पिण्डदानादावप्येवं क्रमे स्वीक्रियमाणे "भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ बहूनामेकपत्नीनामेको चेत्पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥" इति मनोः, "यस्यैकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणस्सुताः ॥ यद्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिस्स्मृतः । एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥" इति बृहस्पतेश्च का गतिः । अयं मनुस्मृत्यादौ पाठः । भट्टवार्त्तिके कौस्तुभे च "सर्वे तेनैव" इति पाठः । अन्यत्र "सर्वे ते तेन" इति पाठः । मेधातिथिसम्मतस्त्वयं पाठः । "यस्यैक" इति कौस्तुभे पाठः । "पुत्रिण्यो मनुरब्रवीत्" इति कौस्तुभादौ पाठः । एतेषां यथाश्रुतार्थत्वे प्रयोदशपुत्रत्वापत्त्या "पुत्रात् द्वादश यानाह" इति मन्वाद्युक्तेद्वादशसङ्ख्यावरिरोधापत्तेः, अपुत्रदायाधिकारिक्रमबोधकोक्तमूलबाधे भ्रातृसुतानां नवमस्थानस्थितिविरोधापत्तेः, पिण्डाद्याधिकारक्रमबोधकबाधेऽपि "पत्नी भ्राता च तज्जश्च" इत्यादौ तृतीयस्थानस्थितिविरोधापत्तेः । तेषां तद्रत्नपुत्रत्वे पत्न्याः पूर्वमेव निवेशोचित्यादिति चेत्—न । तेषां किञ्चिल्लोकार्थवत्त्वातिदेशपरत्वात् तेन तेषां वंशाविच्छित्तेः परोक्षस्य पितृऋणद्योपाकरणस्य च करणेन तदर्थं सर्वपुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे दत्तकपरिग्रहो नेति तात्पर्यात् । अत एव "एकजातानाम्" इति हेतुगर्भं विशेषणमप्यर्थवत् । तद्वा च "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः—सहोदर इति बृहस्पतेरेकवाक्यत्वात् । अत एवैकमातापितृणामिति व्याख्यातं मेधातिथिना । अनेन तेषामेव तया नियमो न सिञ्चपिण्डकाणां भिन्नमातृकाणां चेति सूचितम् । अत एवाभियुक्तः । अत्र एकजातग्रहणं भिन्नोदराणामेकपितृकाणामपि सपिण्डान्तरलाभदशायां भ्रातृसुतनियमो नेति ज्ञापनार्थं, न तु भ्रातृसुतस्याग्राह्यत्वज्ञापनार्थम्—"ब्राह्मणादिष्वेषे नास्ति भागिनेयस्सुतः क्वचित् ।" इति बृहद्गौतमवचनेन निषेधस्मृतेरत्युपलंभात् । पुत्रवानिति मतुपा न स्वैवकोमेति निषेधस्याज्ञानवकाश इति[३] ।

१. बोधा०(?)। २.—९. १८२, ३. ३ (?)। ४ ९.—१५८ ए.प्र. फ. ब. तत्त्वादृष्ट्या ६. भ. एकमूलनयम०(?)। ७. भ. तृपुत्रकार्यकारित्वद्वारा पुत्री क्वचित्। ८. प. ब. वंश्या० । ९. अ० १. २. ६७. । १० प. फ. ब. एवमाता०। ११. प. स. ब. धस्तत्रान०। १२. भ. शः पुत्ररहिता इति ते०।

Cole.: Ch II, Sec. vii, § 6.

बालंभट्टी

अत एव च सपत्नीविषये वचनान्तरारंभः । ऋतृणामिति निर्धारणे षष्ठी । अत एव मध्ये इति तेन व्याख्यातम् । तेन ज्ञेकीयावयवान्वयेन एकमातापितृकत्वेनैकत्वं यथा तेषां, तथैकावयवान्वयेन सदोदयवान्वयसत्त्वेन एकपुंडात्वं सर्वेषामिति सूचितम् ; द्वीपदीवत् द्रुपदमुत्पाद्यमानवच्च । अत एव तेनैकपुत्रेण सर्वान् भ्रातॄन् सपुत्रान् मनुराहैति तेन व्याख्यातम् । एतेन प्रागुक्तं पाठान्तरं निरस्तम् । अत एव च सर्वे ते इत्युक्तिसङ्गतिः—अन्वयाऽभ्ये ते इत्यादि ब्रूयात् । ऋतृपदं स्फुटतया भगिनीनि रासूचनद्वारा विषयप्रदर्शनार्थम् । यद्यपि भ्रातृणामित्यस्या एकशेषत्वापि संभवः, तथापि "ब्राह्मणादिष्वेव नास्ति भागिनेयसुतः क्वचित् ।" इति वृद्धगौतमोक्तेः पुंसपत्यानामेव ग्रहणम् । एकः—एकोऽपि । अनेन द्वथादेस्तत्रैव सुतरां तथेति सूचितम् । पुंडावानित्यस्या पुत्रपदमौरसपरं—तद्वैव तस्य मुख्यत्वात्, जात इति तदेकवाक्यत्वाच्च । अनेनान्यप्रार्थ नियमो नेति सूचितम् । अज्ञा पुंडात्वेनैकानेकपुंड्रमतीत्या सर्वमेविषयमिदम् । अथे तेनेत्यनुक्तिरुक्त एकज्ञा तथात्वे अनेकज्ञा तथात्वं निर्विवादमित्येवंपरा । चेदित्यनेन जनकस्यैवातत्त्वे सर्वेषां तत्त्वं दूरापास्तमिति सूचितम् । अत एव भवेदिति संभावने लिङ् । अत्र सर्वे वाक्यमिति न्यायेन "एकस्यैव द्वयोरेव त्रयाणामेव वा" इत्यादिक्रमेण योज्यम् । अत एव अन्ये च पुंडारहिता इति तेन व्याख्यातम् । किञ्च भ्रातृणामित्यनेन न तत्र पुत्रत्वातिदेशः । तथा हि सति पुंडिण इति पुंड्रवतीरिति च पदद्वयमधिकं स्यात् । तेन पुत्रेत्येकेनैव पुंड्रत्वातिदेशसिद्धेः पुत्रित्वातिदेशस्त्वेनेति चेत् लाघवात्तदेवास्तु कुतः पुत्रत्वातिदेशेन । सोऽपि परिशेषात् कार्यातिदेशः—पुंडिणः पुत्रवतीरिति श्रवणात् । तत्र तद्धर्मातिदेशस्य फलं तृतं वक्ष्यमाणं चेति दिक् । उक्तं चैतत् स्मृतिपादे शिष्टाचारप्रामाण्यप्रतिपादके "अपि वा कारणाद्गृह्यमुक्तानि प्रतीयेरन्" इति सूत्रे भट्टाचार्यैः। रामभीष्मयोस्तु स्नेहपितृभक्तिवशात् विषमानधर्ममाश्रावेदारयोरेव साक्षाद्भवहितापत्यकृतापित्राद्यृण्ययोगसिद्धेः । हिरण्मयसीताकरणं च लोकापवादभीत्या त्यक्तसीतामातानुसंधानाद्वाङ्गानिवृत्तयर्थम् । भीष्मश्च "भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥" इत्येवं विशिष्टावीर्यक्षेत्रजपुत्रं लब्ध्वा पित्राद्यृणत्वात् केवलं यज्ञार्थं पत्नीसंबन्ध आसीदित्यर्थापत्त्याऽनैकमपि गम्यते । यो वा पिण्डं पितृपाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तस्वान् "शास्त्रार्थातिक्रमात् भीतो यजेत वाह्यसौ कथम् ॥" इति । न्यायतां च न्यायसुधायां महसोमेश्वरशर्मभिः—रामभीष्मयोर्यथा न विरुद्धाचरणकर्तृत्वं, तथा विवृणोति रामेति । रतिउत्पाद्यविनाशाय मात्रशब्दः । ननु एवं सति "क्रतुस्त्वातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छते । तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥ " इति विहितातिक्रमात् प्रत्यवायस्त्वादित्याशङ्क्य स्नेहपितृ-

१. प. ब. सति पुत्रव० । २.—९. १८२. । ३. प. ब. तुक्तमेऽपि ।

Cole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

बालंभट्टी

भक्तिवशादित्युक्तम् । रामेण सीतात्यागेनाहृत भार्यान्तरागमनवत्तद्ग्रहणात् । भीष्मेण च शन्तनवे सत्यवती तत्पितरं याचिता त्वयि महाबले राज्यमिछायुके तिष्ठति एतस्याः पुत्राणां राज्यलाभाशेमां ददामीति तत्पिता प्रत्युवाचेति तेन राज्यं नाई करिष्यामीति प्रतिज्ञाते स्वरदानेऽप्यपि स्वस्मिन्ततिमयाशैत्सस्याः शन्तनोराज्यभागिनी स्यादिति तत्पिता पुनः प्रत्यूचाते "नाएत्वहेतोरपि च करिष्ये तद्विनिश्चयम् ॥ अद्यप्रभृति मे दारा ब्रह्मचर्यं भविष्यति । " इति पितृभक्त्या ब्रह्मचर्यव्रतग्रहणात् नैमित्तिकेन च व्रतेन नित्यस्य ऋतुकालगमनस्य बाधात् धर्ममात्रार्थमहं भार्या परिणेष्यामीत्युक्त्या परिणीतायाः अगमनेऽप्यदोष इत्याशयः । एवमप्यनपत्यत्वेन पित्रैवंभूतकरणात् प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्य साक्षादित्युक्तम् । साक्षादपत्याभ्यां कुशलवाभ्यां कृतपित्राद्यनुग्रो रामः स्वबहिर्विधिअशौर्यस्वापत्यैपुत्रराद्यादिभिः कृतपित्राद्यनुग्रयो भीष्मः । नन्वु रामस्य धर्मार्थं दारान्तरसद्भावे "यज्ञे यज्ञे प्रकुरुते सीतां पत्नीं हिरण्मयीम् । " इति हिरण्मयीसीताकरणमपार्थकं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—हिरण्मयीति । अपवादभीत्या त्यक्ता या सीता तद्गतं तद्विषयं यदानृशंस्यमनैष्ठुर्यं तदभावाशङ्कानिवृत्तयर्थः । रावणापहारदूषितां सीतां रामो भजत इति लोकापवादभयमात्रेणासौ त्यक्ता; न सीतायां दुष्टत्वात् नापि रामस्य सीतायां नैष्ठुर्यमिति द्योतयितुं—लोकापवादभीतिं प्रति त्यागस्य नित्यसापेक्षत्वात् । तथादर्शनाय त्यक्तपदस्य सीतापदेन लक्षणामाश्रयः कृतः । कथं त्वयविहितपत्न्युत्पन्नयोरनुष्ठयता भीष्मस्येत्यपेक्षायामाह— भीष्मश्चेति । नन्वु तयोर्धर्मसाधार्थं दारसद्भावः क्वचिदपि पुराणेतिहासयोरनुक्तः केन प्रमाणेन वा गम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह — केवलमिति । अपिशब्देनापत्यहेतोरप्यभूतीति विशेषणसामर्थ्यादेवमवगम्यत इति सूचितम् । ननु मोहाद्यप्युत्पन्नानोपपत्तेरैकान्ततोऽर्थापत्तिरसंभवतीत्याशङ्क्य "श्राद्धकाले मम पितुः माया पिण्डस्समुद्यतः । तं पिता मम हस्तेन मित्वा भूमिमयाचत ॥ मैष कल्पो विधिर्दृष्ट इति निश्चित्य चाप्यहम् । कुशेष्वेव तदा पिण्डं ददवानविचारयन् ॥ " इति भीष्मस्यात्यन्तनैपुण्याम्मोहासंभवं दर्शयितुमाह—यो वेति । अत्र नैमित्तिकेन नित्यस्य बाध इत्यंशो धर्मैवाहारन्तरसद्भाव इत्यंशश्च न युक्त इति प्रतिपादितं गुरुचरणैरस्मज्जडधियां तत एव बोध्यम् । न चैवं द्वादशविधपुत्रप्रतिपादनानन्तरं यत्नु " भ्रातृणामेकजातानाम् " इत्यादि, तदपि भ्रातृव्यपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवे अन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थं न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय— " तस्मात्तो गोत्रजो बन्धुः " इत्यनेन विरोधात् इति व्याख्याकुदुक्तिर्विद्वद्वेति वाच्यम्—आशयानवबोधात् । तथा हि । किं तत्त्विषेधः शब्दार्थ उत तात्पर्या-

---

१. महामहोपाध्याय डॉ. पी. वी. काणे, धर्मशास्त्र का इतिहास, भाग १, पृष्ठ १८२, १९५ । Cole: Ch.II, Sec. vii, § 6.

बालभट्टी

यैः । नाऽऽद्यः—अक्षरमर्यादया तदप्रतीतेः । नान्त्यः—संभावितशब्दत्वेन तदङ्गीकारे निर्बीजत्वात् । तस्मान्नेदं युक्तम्। नन्वस्तु यथाश्रुतसंभवः । अत आह— न पुनरिति,—पश्चादित्यर्थैः । द्वादशविधपुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे इत्यर्थः । अत एवाऽऽह—तत्सुता इति । तथा सति इतरपुत्रवत् पत्न्याः पूर्वमेव निवेशौचित्येन तथोक्तिरिरोधः स्पष्ट एव । तथा सति श्रयोदशपुत्रत्वापत्त्या "पुत्रान् द्वादश यानाह" इति द्वादशसङ्ख्यविरोधापत्तिश्चेत्यपि बोध्यम्। तथा च न तस्य तदर्थप्रतिपादने तात्पर्यम्, किन्तु एतदर्थखण्डने इति बोध्यम्। एव वा तत्रैव हेत्वन्यासो न तु तत्रेति भावः । नन्वेवं कस्तर्हि वचनार्थ इति चेत् प्रागुक्त एव वार्तिकसम्मत इति बोध्यम्—तदनुक्तिस्तु अन्यत्र तस्योक्तत्वेन स्पष्टत्वात्। एतदुक्तिस्तु एकदेशयुक्तोऽर्थान्तरानिरासस्चनापूर्वकविरोधखण्डनमात्रतात्पर्येणेति; तथा च तत्र नाऽऽग्रहोऽपि त्यक्तेति बोध्यम्। एतेन आशौचनिर्णयस्था गुरुचरणोक्तिरपि व्याख्याता ।तथा च वार्तिककण्ठाक्त्या सिद्धातथा च द्वादशपुत्राभिलेनापि भ्रातृसुतेन तादशपितृव्यस्य प्रागुक्त-कार्यसिद्धया तदर्थं पत्न्यादिसत्त्वे पुत्रान्तरपरिग्रहो न कर्तव्य इति तत्त्वम्।एतेन भ्रातृणामिति सोदरभ्रात्रभावविषयमविभक्तविषयं वेति न युक्त्यादिदेशोऽयम्। अतस्तत्र स्वस्वकार्यदर्शपुत्र-प्रतिनिधयो न कार्याः स एवभ्रातृणां पिण्डदोऽऽहरश्च इति वाचस्पतिमेधातिथिकल्पतरुरत्ना-करादयुक्तं परास्तम्,—उक्तयुक्तेः, द्वादशपुत्राभावे पत्न्यादीन्मूलोक्तेश्च । अत एव तस्मात् दशकपुत्रप्रशंसेयमिति विज्ञानेश्वर इति निर्णयसिन्धूक्तं, दिनकराद्योनोक्तं भ्रातृणामित्यादि पुत्रित्वादिदेशपरम्,[1]तन्मूलं तु पुंस्त्वमनरकाप्राप्तिः पुंसः, स्त्रियः सपिण्डनार्हत्वमुभयोः क्रुशिमा-शकरणं चेति मिश्रादिभिरुक्तं चापास्तम् । न चैवमपि मन्वादिवाक्यस्योक्तार्थकत्वेन भीष्म-विषयेऽप्रवृत्तिः भीष्मविचित्रवीर्यौ भिन्नमातृकावेकपितृकौ व्यासविचित्रवीर्यावेकमातृकौ भिन्नपितृकौ यथाकथञ्चित् तस्य धृतराष्ट्रादिः क्षेत्रजो नौरसः । एवं च कथं वार्तिकादिसङ्ग-तिरिति चेत्—न । तत्र तैदविषयत्वेन तदंशेऽपि तस्यानुक्तत्वेऽपि मनुवाक्यस्य तदर्थकत्वं दोषाभावेन प्रकृतेष्टार्थसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । अत एव पितृभक्त्यैव तस्य पित्रृणापाकरणम् अग्निहोत्रादिना देवर्णमुक्तिः । किञ्च "त्रिभिरृणवा" इत्यादिश्रुतिः न त्रैष्टिकबह्वृचारि-विषया—तदृणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणा त्रैकार्यादिना च सिद्धेः स्मृतिपूक्तवादिति गुरुचर-णैरुक्तम् । तत्र यदि तु वार्तिकोक्तिरपि तदंशे योजनीयेति आग्रहस्तर्हि इत्थं योज्यम् । एकजातानामित्यत्र एकशब्दः प्रधानपरः—"माता भर्त्रा पितुः पुत्रो येन जातस्स एव

---

१. अ. नन्वेवमस्तु यथाश्रुतसंभावितः ज्ञान्द एव सः अ०। २. ब. यैः अतः। ३.अ० ९.१५८। ४. अ. द्रश मेधातिथ (?)। ५. प. फ. ब तत्कलं। ६. प. ब. तद्विश०।

Cole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

बालंभट्टी

सः । तस्माद्भरस्व दुष्यन्त मावमंस्थाश्शकुन्तलाम् ॥" इति भारतोक्तेः । "बीजस्यैव च योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते। सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥" इति मनुक्तेश्च क्षेत्रजे तु वेपरीत्यं वाचनिकं तथा च एकपितृकत्वमात्रं विवक्षितम् । बृहस्पतिवाक्ये सहोदरस्वमपि पितुरुदरमादायैव अत एव सोदरा इत्युक्तिः । बहव इति तु तत्र स्पष्टार्थं,—बहवोऽपीति तदर्थः। बद्धा भूयांसोऽपीत्यर्थः । कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन बहुत्वस्य बहुत्वबोधितस्य त्रित्वे पर्यवसानमिति व्यवच्छेदाय बहव इत्युक्तम् । अथवा तृशब्दस्य चार्थत्वेन व्युत्क्रमेण च सहोदराश्चेति वाक्यान्तरम्। तथा चोन्नवोरपि तत्प्रतिपादनं तदेकवाक्यतया । मनुवाक्यस्यापि प्रागुक्तरीत्यार्थद्वयं बोध्यम् । अत एव "एकयोनिप्रसूतानाम्" इति स्मृतिसारसमुच्चयोक्तपाठस्सङ्गच्छते । अत एव पुत्रवानित्यत्र पुत्रपदं मातापित्रन्यतरजन्यपर्—तज्जाते इत्युक्तिस्वारस्याच्च । एवं च तद्विषयतया तत्र स्पष्टेवेति : नन्वेवमपि "अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजः भवेत् । एवं तस्य प्रकुर्वीत श्राद्धं पिण्डोदकक्रियाम् ॥ बद्धीनामेकपत्नीनामेष एव विधिस्स्मृतः । एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥ " इति बृहस्पतिशारीरकविरोधपर्वेति चेत्—न—आशयौनवबोधात् । तथाहि तत्र पूर्वोक्तस्यैक एवार्थः—तत्पुत्रवत्वात् । अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातृजत्वात्पुत्र भवेदित्यन्वयः । अपुत्रपितृव्यत्वावच्छिन्नस्य भ्रातृसुता तस्यापि पितृव्यत्वावच्छिन्नस्यापि पुत्रो भवेदित्यर्थः—तदेकवाक्यत्वात् । सर्वं वाक्यमिति न्यायेन व्याख्याने तूक्तविरोधः शास्त्रान्तरविरोधश्च स्पष्ट एव । भ्रातृजः एकोऽपि । अत एव तदेकवाक्यता । अपुत्रस्येत्यनेन पुत्रसत्त्वे न तथेति सूचितम् । अत एव पूर्वं तथा व्याख्यातम् । तव्याख्यानादुरीधर्मे पितृव्यस्य भ्रातृज इत्यनेनोभयसंबन्धः प्रागुक्तरूपः सूचितो भवेदित्यपि प्राक्वत् । अत्र पितृपदेन्यः सर्वो मातरस्मृता इतिवत् प्रागुक्तरूपपुत्रकार्यकारित्वं विधीयते। तेन तदेकवाक्यता इष्टसिद्धेर्दुर्वारत्वाभावश्चेति सिद्धम् ।नन्वेवमपुत्रत्वाभावस्य का गतिरिति चेत् अत्रोच्यते—पूर्वार्धेन केषांचित् पुत्रकार्याणां सिद्धया तदर्थं तत्परिग्रहं प्रतिपाद्य प्रसङ्गाद्विषयविशेषे पिण्डादिरूपकार्यसिद्धेरपि अत एवेत्याह—स एवेति,—बुद्धिस्थो विलक्षणभ्रातृपुत्र एवेत्यर्थः । तस्य—तस्यापि पितृव्यत्वावच्छिन्नस्यापि कुर्वीतेत्यनेन तस्य स्वधर्मत्वं सूचितम् । श्राद्धमेकोद्दिष्टादि । पिण्डपदेन दशसु दिनेषु दीयमानाः । उदकमञ्जलिदानादि । क्रियापदेन नाम्निसंस्कारादि । यद्वा क्रियापदेन कर्मकारयः । अत एव क्रियाकोपादित्येव मनुनोक्तम् । तथा चोत्तरार्धं प्रागुक्तकर्मणोरसादिभ्रात्रन्तताभावविषयम् ।

---

१ प्रहभा० आ० ७४. १०९. । २. प. फ. ब. वैव सो० । ३. प ब. शतुरोधा० । ४. प. फ. ब. त्रस्य भा० । ५. प. फ. ब. धेन पितृपदेन्यः स०

बालंभट्टी

एवेन गोत्रजादिष्वप्यवच्छेदः । यद्वा भ्रातृसुतानां बहूनां सत्त्वेऽपुत्रपितृत्वेन कस्मिंश्चित्सत्त्वे तस्यैव दत्तकत्वेन पुत्रीकरणे तद्विषयम् । एवेन पत्न्यादिष्वप्यवच्छेदः । यद्वा अविभक्तभ्रातृसुतविषयम् । यद्वा विभक्तसंसृष्टभ्रातृसुतविषयम् । अत्र पक्षद्वये यथा पत्नीसत्त्वेऽपि दायहरत्वं भ्रातुः, तथा पत्न्यादिसत्त्वे भ्रात्रभावे तस्या धनहारित्वेऽपि पिण्डदानादौ तस्यैवाधिकारो नांदाहरणप्रयुक्तोऽन्यस्य तत्र भ्रातृसत्त्वे जीवत्पितृकनिषेधबाधकमिदं विशेषविहितत्वात् । अडा पक्षे यथा "तस्य भ्रातृसुताश्चके" इत्यादिना न विरोधस्तथेत्यं प्राक् । यद्वा इदं तादृशगतपितृकविषयकमेवास्तु । सर्वथा पत्न्यादिरेव व्यवच्छेद्यः । वस्तुतस्तु द्वादशविधपुत्रभावे पत्न्यादिसत्त्वे तेषां यथाक्रममुक्तरीत्या दायहरत्वेऽपि श्राद्धादिकमपि वंशाविच्छिन्नत्वादिवत् भ्रातृसुतेनैव कार्यमिति तदर्थमपि दत्तकपरिग्रहो नेत्थमेव प्रतिपाद्यत इति न पूर्वतो वैरूप्यम् । न च "यश्चार्थहरस्स पिण्डदाता" इति विष्णुस्मृतिविरोधः--तद्धनार्थमेवास्य प्रवृत्तेः । तथा च तत्र पृष्टाः पितृविसेत्यत्र पुत्रपदेनैकादशप्रतिनिधिवदेतत्स्थापि ग्रहणेनोक्तनियमस्य तदन्यविषयत्वव्यवस्थापनेऽपि न तद्विरोधः । तत्रापि पितृविद्याभावेऽपीत्यस्य तस्य निर्धनत्वेन तदसत्त्वेऽपीतिवदुक्तक्रमेण स्वस्याधिकारेऽपि तत्सत्त्वेनाधिकारेण तदभाक्त्वमेवेत्यर्थः । न चैवमपि कथं तस्य पितृत्वं तस्य साक्षज्जनक एव प्रसिद्धेरिति वाच्यम् "पितरो यस्य पूज्यन्ते पञ्चैते पितरस्स्मृताः । " इत्यादौ साक्षज्जनकेभ्योऽपि पितृशब्दस्य प्रयोगात् । तथा च यस्मिन्पितृपुत्रत्वं तत्कार्यकरत्वं च तस्येति तत्र ग्रहणमिति न दोषः । तथा च तस्य निर्धनत्वेऽपि तथा साधनत्वे तदीयौर्ध्वदेहिकाद्युपयोगितात्पर्यन्तं तद्दृष्ट्युपयोगीचेत्तर्हि दत्त्वा अवशिष्टमधिकारिणा ग्राह्यम् । अत एव वित्ताभावेऽपीत्युक्तम् । न त्वंशाभावेऽपीति । अत एव च "अदायिकं राजगामि योषिद्वृत्तौर्ध्वदेहिकम् । अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेष्यस्तदर्पयेत्॥" इति कात्यायनेनोक्तम् । न चैवमपि "पत्ये दद्याच्च सा पिण्डम्" इति बृहन्मनुविरोधः--तस्या अंशहरत्वेऽपि तदाद्तप्रपरत्वस्य तस्योक्तत्वेन तद्विपरीतपरतया अत्र पक्षद्वये उक्तव्यवितिवाच्यम्--तस्य सकृत्प्राप्तिदानमात्रपरत्वात् । अत एव "पूर्वं मृता स्वग्निहोत्रं मृते भर्तरि तद्वनम् । लब्धेत्पतिव्रता नारी धर्मं एष सनातनः ॥ जङ्गमं स्थावरं सर्वं कुर्य्यं हेम रसांवरम् । आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकान्विकम् ॥पितृव्यगुरुदौहित्रान्भ्रातृस्वस्रीयमातुलान्। पूजयञ्छ्रेय्यवाप्नोति वृद्धिश्राद्धव्यतिथीस्त्रियः ॥ " इति प्रजापतिः सङ्गच्छते । किञ्च तथापत्येऽसन्दाकक्रियापत्तिः सा चोक्तरीत्या तथा संभवति न दुक्ता । अत एव-- "सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणामसंस्कृतम् । " इति भविष्यपुराणं मार्कण्डेयपुराणं च, "कुलहृदयेऽपि पोस्स-

१. भ. द्वादिपरिग्रहो ।

बालंभट्टी

त्रै स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।" इति विष्णुपुराणं, "कुलद्वये समुच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।" इति भारतं, "सर्वेषां पुत्रहीनानां स्वभर्तृणामसमन्त्रकम् । सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिण्डनम् ॥" इति स्मृत्यन्तरं च सङ्कुच्छते । अत एव तत्कर्तृकसन्निदानमात्रे समन्त्रकमित्युक्तं स्मृतिषु । तथा च कात्यायनः—"असंस्कृते न पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्त्रकम् । कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥" इति । अत एव च "अपुत्रस्य स्त्रियः कार्यं पिण्डं श्राद्धं तथोदकम् । क्रियालोपो न कर्तव्यः प्रेतस्य गतिकाङ्क्षिभिः ॥" इति बोधायने क्रियालोप इत्यालोपकम् । अत एव च "पितृमातृसपिण्डेषु सामानसालेलेस्तथा । तत्सङ्घातगतेष्वेव राज्ञा वा धनहारिणा ॥ पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्रादीरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वैव नरश्रेष्ठ कार्याण्येतु तनवैस्तथा ॥" इति विष्णुपुराणे, पराशरेण पुत्रादीरेवेत्युक्तम् । तस्य च भ्रातृसन्ततानीरित्यर्थः । "पुत्रः पौत्र प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः ।" इति तैत्तिरीयकत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षे शङ्काया एवाभावेऽपि प्रथमपक्षोक्तरीत्या अत्र सर्वौभाव इत्युक्त्या तस्य द्वादशपुत्रत्वाभावे तादृशभ्रातृसुतयोरभावे चेत्यर्थेन कुलद्वयोच्छेदापरपर्यायेण तस्य सद्भावे निर्भावे च पर्य्यव कार्यमिति परत्वं वृद्धमनोः तदप्युक्तरीत्या कुलद्वयोच्छेदे तावन्मात्रं समन्त्रकमन्यदसमन्त्रकमेतदर्थमेवं "अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी" इत्यतिदेशस्त्वया च तदर्थं धर्मपुत्रो न विधेयः कुलद्वयान्तर्गतस्य कस्यचिदप्यसम्भवे सत्त्वे तु तावन्मात्रे समन्त्रकं तया कार्यं अन्यदन्यद्वारा समन्त्रकमेव करणीयमिति न कश्चिद्विरोध इति बोध्यम् । एतेन दुहितृणामपि तादृशसद्भावे निरस्ता । एवं दौहित्रेष्वपि सगोत्रासद्भावे भिन्नगोत्रस्य तदनधिकारात् । अत एव "पुत्राभावे सपिण्डाः शिष्याश्च दशुस्तदभावे ऋत्विगाचार्याः" इति गौतमः सङ्गच्छते । अत एव न च दशुरिति बहुवचनेन बहुकदानवत् सर्वैः पिण्डदानं कार्यमित्याशङ्कनीयं किन्तु पूर्वेणैव कार्यं तदभावे प्रत्यासत्तेन सपिण्डानामन्यतमेन तदभावे मातृसपिण्डादिना कार्यमिति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातमाशौचप्रकरणे । न चैवम् "असगोत्रस्सगोत्रो वा यदिच्छी यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समाप्नुयेत् ॥" इति ब्रह्मपरिशिष्टस्य "असगोत्रस्सगोत्रो वा योऽह्नि दद्यात्सखे नरः । सोऽपि कुर्यात्तवश्राद्धं शुद्धयेतु दशमेऽहनि।" इति दैवोदासीयस्य च का गतिरिति चेत् पुत्रादिसन्निधानविषयं तदिति गृहाण । न चैवं प्रागुक्तमनुविष्णुविरोध इति वाच्यम्—तस्यैतदभावविषयत्वात् । न च विनिगमना-

---

१. ब. तिभार० । २. (?) । ३. भ. त्रादेरेवोत्तराः च भ्रातृ० (?) । ४. प. फ. ब. न अपुत्र० । ५.—१५. १३. ४.]

Cole. ; Ch. II, Sec. vii, § 6.

बालंभट्टी

विरहः पिण्डादिकारिक्रमबोधकवाक्येषु प्रागुक्तेषु पुत्रः पौत्रः पत्नी भ्रातेत्यादिषु तदनन्तरं तदभावे तदनन्तरं विनियमिकायस्स्यात् । न च यद्यप्येवं विष्णुपोढ्ढलितपत्नीतिमूलोक्तक्रमस्य प्राबल्यं तदपेक्षया पुत्रस्यैत्यादुपोढ्ढलितप्रागुक्तबाधयैवपिण्डदानादिक्रमस्यैवान्तरङ्गत्वेन प्राबल्यात् । न च पौत्रदौहित्रयोरित्यादिप्रागुक्तमनोः तस्येतोऽप्यन्तरङ्गत्वम्— त्रानृणमिति-त्यादुक्त्यादस्य पुत्रस्यानियमत्वेन ततोऽप्यन्तरङ्गत्वात् । अत एव उक्तवाक्यात दौहित्रस्यवेऽपि सापत्न्यपुत्रस्यैव क्रियाकरणाचारः सङ्गच्छते इति दिक् । पित्रोस्तु प्रागुक्तरीत्यैव निरासः। नन्वेवमपि भ्रातृतत्पुत्रक्रमबाधे उक्तरीत्या द्विविधया क्रमेण तयोः प्राप्तिरिति चेत्—शृणु । "नानुजस्य तथाप्रजः" इति बोधायनाद्युक्तनिषेधेन पिण्डादिकारकक्रमबोधकवाक्येषु भ्रातृपदस्य कनिष्ठभ्रातृपरत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वेन तयोरुक्तरीतिद्वयं न क्रमसङ्कोचेऽपि भ्रातृत्वसामान्यादाधिक्यशास्त्रस्य प्राथमिकतया उपेक्षणीयत्वेन तस्यानधिकारेण तदितरयमिदमित्यविरोधः । यदि तु पत्नी भ्रातेति पुत्रः पौत्र इति च न तत्र क्रमबोधकं किन्तु तत्तत्स्वरूपबोधकम् । एवं च न दोषलेशः । क्रमस्तु दायहरणीय एवोक्तविष्णुवाक्यादित्युच्यते । तदेकशास्त्रस्य तत्र सङ्कुचितबाधकत्वेनासङ्कोचेन तत्सत्त्वेऽपि सुत एवाधिकारीत्यनेन बोध्यते । एवं च भ्रातृणामित्यादि तत्र बहुवचनं चाऽप्राप्तिनिश्चयबाधसंभवप्राप्तानेकत्वानुवादः।वस्तुतस्तु "इक्ष्वाकुनन्तरा" इतिवदेकवेषस्तत्र बोध्य इति न दोष इति तत्त्वं बोध्यम् । एवं च "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इत्यादिशास्त्रबोधितस्यापुत्रत्वप्रयुक्तदोषस्य निवृत्त्यादि प्रागुक्तं द्वादशविधपुत्रमध्येऽपि भ्रातृसुतेनापुत्रस्य पितृव्यस्य भवतीति मन्वेकवाक्यत्वया यथा पूर्वबोधेन प्रतिपाद्यते । अत एव सुते जाते पुत्रवान् भवेदिति जनिसत्तामात्राभ्यां तेषां पुत्रवत्त्वसङ्कीर्तनं तथोत्तरार्धेन पिण्डादिरूप्यकार्यमपि तत एव तस्य भवतीति अपूर्वं प्रतिपाद्यते । अत एव "सपितुः पितुरुर्ध्वेषु ह्याधिकारो न विद्यते । न जीवन्नतिक्रम्य किञ्चिद्ध्यादिति श्रुतिः ॥" इति कात्यायनस्य नात्र प्रवृत्तिः । तथा च तदुपयोग्यंशहरत्वमपि तत्सत्त्वे तदभावे सिद्धम् । युक्तश्चैतत् स्वपुत्रेणैव भ्रातृसुतेनापि पिण्डादिनिर्वाहस्य समस्तपितृणां वंशविच्छेदपरिहारस्य ऋणापाकरणस्य परलोकस्य च संभवात् । एवं च तदर्थं केवलं भ्रातृष्वन्वयतोऽप्युक्त्य दत्तकादिस्वीकारप्रवृत्तिनिरासः । एवं सति मन्वादिवाक्यस्य तत्परत्ववत् पिण्डदानादिपरत्वमपि बोध्यम् । अत एव तदेकवाक्यता सर्वतः सिद्धा । एवं सति न कस्यापि विरोधोऽस्ति, नापि मिताक्षरविरोधो नापि द्वादशश्राद्धापविरोधो नापि मन्वादिविरुद्धे क्रियाशब्दाहारजदोषो नापि तस्यानधिकारानुपपत्तिः । पुत्रत्वेनोक्तानां भ्रातृसुतानां

---

१ (पि) । २. भ. नं तावतो वाह० । ३. अ०. १. १. ७. । ४. प ब. पितः पि० । ५. भ. ग्वपर० । ६. प. फ. सुतानां तु तेषां ।

बालभट्टी

पत्न्यादिसत्त्वे तदभावे पुत्रकार्यकरणाधाकरणादिकारिणामपि वचनादिक्रमग्रहणानधिकारसंभवात् तथा कृतानान्तु तेषां भवत्येव । ततः प्राक् तदधिकारः पत्न्यादितः पूर्वं मदीयपिण्डदानरिक्थाधिकारी कश्चिद्भवेदिति कामनायां भ्रातृसुतस्यैव दत्तकविधिना स्वीकार उचितं हत्यनेन सूचितं भवति। उलूकलजनकतया पुत्रसदृशस्यैव तस्य पुत्रप्रतिनिधित्वेन स्वीकरणमुचितमिति पाठप्रतिनिधिन्यायसिद्धमेवानेन व्यक्तितं च भवतीत्यलम् । एतेन मनुवाक्यं प्राशस्त्यपरं पराशरवाक्यं तु भ्रातृव्येण पितृव्यपार्वणश्राद्धमदर्थं कर्तव्यमित्येवंपरम् । पराशरैरेव तदग्रे "पार्वणे तेन कार्ये स्यात् पुत्रवद्भ्रातृजेन तु। पितृस्थाने तु तं कृत्वा क्षेपौ (?) पूर्ववदाचरेत् ॥" इत्यभिधानाच्च तत्पुत्रवत्प्रतिपादकम् उभयं व्यवोदहपुत्रत्वापत्तेरिति पाक्षम् , --विधित्वादिसंभवरहितस्य यथाकथञ्चिद्विधिसंस्पृष्टस्त्वान्यधानुपपत्त्या द्विविधया शक्त्याधेय्य प्रकृत्यानुपपत्तेर्गौण वाक्यस्य लक्षणया प्राशस्त्यपरत्वस्य एवंमीमांसायां प्रथमस्य द्वितीये "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता " इत्यादौ प्रतिपादितत्ववेनात्रातथात्वेन तदसंभवात् ; अत एव तदकल्पनात् ; अत एव च संयुष्टत्वाच्च । न चापुत्रेणैवेत्यादिविधायकं—तस्य पुत्रप्रतिनिधित्वस्यैकादशस्यैव सत्त्वात् । तथा च "क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥" इति मनुः । पुत्रप्रतिनिधीन्—औरसपुत्रिकाप्रतिनिधीन् । तेन तयोरभावे तदुपादानं मुख्याभावे प्रतिनिधुपादानस्य शास्त्रार्थत्वात् । अत एव बृहस्पतिः—" आज्यं विना यथा तैलं सद्रिः प्रतिनिधिः स्मृतः । तथैकादश पुत्रास्स्युः पुत्रिकौरसयोर्विना ॥" इति । तेन तयोरसत्त्व एव एते भवन्ति अत एवोक्तं—" सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ।" इति । एतेन सर्वाभावे धर्मपुत्रस्यैव तदुपादानमवाक्यम्---" अपुत्रेण सुतः" इति । यादृक् तादृक् सपिण्डोऽसपिण्डो वा सजातीयोऽन्यजातीयो वा शूद्रान्य इति तदर्थं इति मिश्ररत्नाकरानुकूलमपास्तम्—तस्य द्वादशपुत्रविधिनोपसंहारात् । अत्र " पुमांस एव पुत्रा मे जायेरन्" इति सूत्रे " पुमांसं पुत्रमाधेहि" इत्यादिश्रुतौ च पुत्रपदस्य कन्याव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वेन कन्याव्यावृत्तिबुद्धेरभावात् दत्तादिप्रतिग्रहौ स्त इति कृष्णमन्नवादयः । वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदं—लोकसिद्धस्यार्थविरुद्धत्वात् । तत्र विशेषणं त्वतिशयितपुंस्त्वबोधनाय तत्त्वं चानुशिष्टत्वादेः । स्पष्टं चेदं शब्दरत्नभाष्यकाशदौ । एवं च सीतायाः कुन्त्याश्च महाभारतादौ दत्तकत्वोपाख्यानात् तथैव शिष्टाचाराच्च तथैवास्युक्तमिति बोध्यम् । एतेन पुंस्त्वविवक्षा तत्रैति मतमपास्तमित्यप्रे स्फुटीभविष्यति । एतेन मनुवाक्यस्यापि तत्त्वं निरस्तम् । मिताक्षरा तु न विरुद्धा यथा, तथोक्तं प्राक् । एवमन्येषां सुयोजत्वे तथाऽस्तु अन्यथा प्राग्रादिकल्पवैयर्थ्यात् । एवं पराशरस्यापि तत्परत्वं

१. प. फ. ब. तमद० । २. प. ब. 'न' नास्ति । ३. प. ब. 'पुत्र' नास्ति । ४—९. १८०. । ५. प. फ. ब. ण इति यादृक् सपिण्डो वा सजा० (?) । ६. प. फ. ब. शास्त्रेति० । ७. भ च एतेन ।

बालंभट्टी

न युक्तम्—संभवति प्रोक्तरीत्या शक्त्यार्थपरत्वे लक्षणानौचित्यात् । पूर्वार्धेऽप्येवकारस्यौदकक्रिया इत्यस्य च भ्रान्तप्रलपितत्वापत्तेः । वक्ष्यमाणार्थमात्रप्रतिपादकत्वे च पौनरुक्त्यापातात् । उत्तरार्धस्य विवरणपरतया योजनेऽपि पूर्वार्धे तदोपतादृक्त्वस्यात्र पूर्वमध्यमयोः क्रियोपरंजनाधिकारापत्तेः । एकोद्दिष्टे तदापत्त्या । न च "सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥" इति कात्यानोक्तेः, "सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । आद्ये भागित्रये पुत्रात्र स्वामिने मातुलाय च ॥ मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥" इति बृद्धवासिष्ठाच्च श्राद्धैकोद्दिष्टयोरनार्षमेवेदमिति वाच्यम्—"पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् । एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः ॥" इति चतुर्विंशतिमतविरोधापत्तेः । न चात एव तत्रापि कर्त्रपेक्षया कनीयःपितृव्यादिविषयमेवं तदपि ज्येष्ठपितृव्यविषयमिति वाच्यम्—सामान्यस्मृतेः सङ्कोचेतिन्याय्यत्वेन मानाभावात् । पूर्वं तेषां मध्ये कनिष्ठपरत्वस्य उक्तत्वेऽपि कर्त्रपेक्षया तत्परत्वस्यानुक्तत्वेन तदविरोधात् । अत्र गुरुः मन्त्रोपदेष्टा विद्याप्रदाता च । मातृपदं च मातृसपत्नीपरं—जनन्याः पार्वणविधानादेकोद्दिष्टविधानानुपपत्तेः । मम तु पूर्ववाक्येनैव ज्येोरपि नयोः सकलकियाप्राप्तावुक्तरीत्या कर्त्र कार्या ज्येष्ठस्य इत्याकाङ्क्षायां तदेकवाक्यतया तेन तस्यैव पार्वणं विधीयत इति न दोषः । अस्त एव "अपुत्रस्य पितृव्यस्य श्राद्धादि पितृवज्जयेत् ।" इति स्मृत्यन्तरमप्यनुपपन्नम् । यद्वा द्वादशुभयपरमस्तु पितृवदाचारादृष्टवस्था । किंच पार्वणश्राद्धमवश्यं कर्तव्यमित्यत्रादृष्टसाङ्गीकारार्थस्य निश्चयार्थैश्चरय चालंभवेनाद्यवारणार्थस्य वाक्यत्वेन तदेककर्तव्यमित्यर्थः । अथवा तत्कर्तव्यमेवेत्यर्थो वा । नाऽऽहः—प्रागुक्तस्यैव पितृवदाचारप्राप्तैकोद्दिष्टबोधापत्तेः; नान्यः—उक्तरीत्यैव तदकरणे दोषापत्तेरिति दिक् । यद्यपि नग्निवाह, तदपि न—"अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी" इत्युशनस्स्मृतेः पत्न्यां तस्यातिदेशेऽपि यया न तदाधिक्यं, तथाऽत्र तदतिदेशेन तदप्रातिपादकत्वेन तदनाधिक्येन तदविरोधाद्दै । अन्यत्राप्यङ्गः प्रयुज्यमानो विनाऽपि वर्तिं वलयं गमयतीति न्यायात् । अस्याप्रतिनिधिरेन द्राव्यग्रहणलक्षमबोधकत्वाक्ये तत्र पाठोपपत्त्या तदविरोधात् द्विण्डाद्दा स्वयमेव ततः शैबल इत्युक्तम् । किञ्चास्तु तदाधिक्यं न च तत्सद्भावाविरोधः—तदाशयैनवबोधात् । तथा हि—याज्ञवल्क्येन औरसपुत्राद्यभावे द्वादश पुत्रा गणिताः, तैर्च भागुक्ता एव । हारीतेऽपि—"यदबन्धुदायादाः पङ्क्यन्धुदायादाः स्वयमुत्पादितः औरसः क्षेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पत्रिकापुत्रो गूढोत्पन्न इति बन्धुदायादाः । दत्तः क्रीतकोऽपविद्धः सहोढः स्वयमुपागतः सह-

१. भ. तत्याख्याने मा० । २. भ. न सफ० । ३. ब. -दत्तः ४. प. फ. ब. यंत्रोपनदेवि (?) । ५ ब. धात् पिण्डा० । ६. प. ब. प्रत्यय (?) । ७. प. फ ड. यादुरोधात् ।

Cole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

बालंभट्टी

सादृश्यश्चैतबन्धुदायादा इति । यद्योऽपि—"पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥ स्वयमुत्पादितस्त्वेको द्वितीयः क्षेत्रजस्स्मृतः । तृतीयः पुत्रिकापुत्र इति धर्मविदो विदुः ॥ पौनर्भवश्चतुर्थस्तु कानीनश्चैव पञ्चमः । गूढे गूढ उत्पन्नः षष्ठेते पिण्डदाः स्मृताः ॥ अपविद्धस्तथैवोढश्च दत्तः कृत्रिम एव च । पञ्चमः क्रीतकः पुत्रो यश्चैवात्मनयते स्वयम् ॥ इत्येते मुनिभिः प्रोक्ताष्पडदायादबान्धवाः । " इति । औरसादीनिभधाय "एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा दायाच्छिकास्तथा ॥ तेषां षडबन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट् । " इति देवलोऽपि । औरसादीन् कृत्रिमरहितान् यत्रऋषनोत्पादितस्तेतानभिधाय "तेषां यः पूर्व स ज्येयान् स एव दायहरः । स चान्यान् बिभृयात् " इति विष्णुरपि । "औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥ पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा । स्वयंचोपगतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥ एषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः । पूर्वः पूर्वस्मृतः श्रेष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः ॥ क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने । ज्येयसः श्रेयसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयात्" ॥ इति नारदोऽपि । वसिष्ठोऽपि —"द्वादश पुत्राः पुराणदृष्टाः । स्वयमुत्पादितः स्वक्षेत्रे संस्कृतायामौरसः प्रथमः । तदभावे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः । तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते । पौनर्भवश्चतुर्थः । कानीनः पञ्चमः " इत्यादि । मनुरपि—" पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः । तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥ " इति । अत्र कश्चित् पुत्रिकापुत्रं विहाय शौद्रमुरसीकृत्य द्वादशत्व मुक्तम्। कैश्चिद्विपरीतमुक्तम्। कैश्चित् कृत्रिमं विहाय दत्तमौरसीकृत्य तथुक्तम् । न च शौद्रस्यौरसत्वेनैव संगहात् पृथगुक्तिरयर्थ्या; अत एव कैश्चित् तस्य गणनं न कृतम्; अत एव " चतुस्त्रिद्येकभागास्स्युर्वर्णशो ब्राह्मणादयः । क्षत्रजाखिद्येकभागा विद्वज्ज्ञास्तु बोकभागीनः ॥ " इति भिन्नजातीयानां विभाग उक्तः; अत एव च"सजातीयेत्वयम्"इत्यत्र कानीनादयुरोधेन सजातीयत्वमुरसीकृत्य मूर्धावसिक्तादीनामौरसेऽन्तर्भावं स्वीकृत्य शूद्रापुत्रस्यवैश्यसोऽपि कृत्स्नं भागमन्यायावेऽपि न लभते इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातमिति वाच्यम्—तस्य तल्लक्षणानाकान्तत्वात्, तथा हि—द्विविधस्तावत् शूद्रापुत्रः तत्र "विप्रास्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशस्त्रियाम् । अंबष्ठश्शूद्रया निषादो जातः पारशवोऽपि वा ॥ वैश्यशूद्रयोस्तु

१.—१५. २८—३०. । २.—१७. १२. १३. १४. १५. १८. २१. । ३.—९. १५८.—६०. । ४. व्य० १२५. । ५. व्य० १२३. । ६. प. व. गेनोक्तान्नात्, ।

Cole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

बालंभट्टी

राजन्यान्माहिष्योगी सुतौ स्मृतौ । वैश्यात्तु करणश्शूद्रयां विज्ञास्येय विधिस्स्मृतः॥" इति मूलेन प्रतिपादित एकः। विष्णुनाऽपि—"यत्र क्वचनोत्पादितश्च द्वादश" इति। वसिष्ठेनाऽपि-शूद्रेऽप्युढ एव पञ्चो भवतीत्याहुः" इति। बोधायनेनापि—"द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातः कामात्परशवः" इति। मनुनाऽपि—"यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम्। स पारयसेव शवस्तस्मात्पारशवस्स्मृतः॥" इति। द्विजातेर्द्विजातेर्ऽस्यामुत्पन्नः। तत्राऽऽद्यस्य न तदभावेऽपि कृतस्य धनहारित्वम्—"यद्यपि चात्तु स्वपुत्रो यस्यपुत्रोऽथवा भवेत्। नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः॥" इति मनूक्तेः। इत एव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सर्वं धनहरणे सिद्धम्। द्वितीयस्तु "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण" इत्यत्र शूद्रग्रहणात् पितृरिक्थमाप नांशं भजेत, नाप्यधं, दूरत एव कुलजं; किन्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभत इति। औरसलक्षणन्तु मूले—"औरसो धर्मपत्नीजः" इति। वसिष्ठोऽप्येवमुक्तः। विष्णुः "अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति। स्वक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः।" इति। देवलेऽपि—"संस्कृतायां च भार्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः। औरसो नाम पुत्रस्सः" इति । आपस्तंबोऽपि—"सवर्णां पूर्वशास्त्रविहितां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिः संबद्धः दायेनाप्यतिक्रमश्रोभयोः।" इति। बोधायनोऽपि—"सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात्" इति। श्रुतिश्च "अङ्गादङ्गाच्च" इति। "आत्मा पितरो गर्भं कुमारं संस्कराजम्। यथेह पुरुषस्याऽऽत्मा तस्मात्त्वमिह जायसे॥ आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात्। सर्वेषां त्रायसे यस्मात् पुत्रसेनासि संज्ञितः॥" इति च। सवर्णा धर्मविवाहोढा धर्मपत्नी तस्यां जात औरसः सुतो मुख्य इत्यत एव विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम्। मनुनाऽपि—"स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु पुत्रमुत्पादयेत्स्वयम्। तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम्॥"[12]इति।एवं च शूद्रापुत्रस्य द्विविधस्यापि तल्लक्षणाक्रान्तत्वात् पृथगुक्तिः। अत एव मूर्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भाव इति विज्ञानेश्वरेणोक्तम्। शूद्रापुत्रस्तु औरसोऽपीत्यत्र तु सवैगिको न तु रूढः। केषांचित् मैथुनाकरणे बीजन्तु कृत्स्नं धनहारित्वाभावादेव। मूलेन तु "वतुः" इत्यादिना क्षत्रियापुत्रादिवत्तस्य कथनं प्राकृतमेव। मनुनापि पूर्वं पुत्रिकापुत्रस्य "दौहित्र एव च इरत्रे" इत्यादिना कथनात्तन्नानुक्तिरिति न न्यूनता। सर्वेषा ततः पुत्रादिक्यलाभाद्द्वादशत्वं नियतम्। अत एव च क्षेत्रजाद्यपेक्षया उक्तिकापुत्रस्याऽऽधिक्ये द्वादशसंख्याव्यतिरेक आप्नोति भवतु को दोषः त्र्योदशोऽयं

१. आ० २१, १२. । २.—१५, २७. । ३.—१७, ३८. । ४. ध० २, २. २९—३०। ५.—९. १७८.। ६.—९, १५४. । ७. व्य० ३६.। ८. व्य० १२८.। ९. भ. क्त देव० । १०.—१५, १.—२. । ११.—ध० २, १३. १—२. । १२. ध० २. १. १४.। १३.—९. २६६. । १४. प. व. गाङ्गा० । १५. प. फ. व. तदुपणत्कर० । १६. य० १२५. ।

बालंभट्टी

पुंवोऽस्विति मेधातिथिना व्याख्यातम्। अत एव विज्ञानेश्वरेण भ्रातृणामित्यस्य तथा-व्याख्याने सङ्ख्याविरोधरूपदोषोद्भावनं न कृतम्। अत एव च बृहस्पतिः—"पुत्राश्चयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः। सन्तानकारणास्तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥ आज्ञं विना यथा तैलं सञ्ज्ञिः प्रतिनिधिस्स्मृतः। तथैकादश पुत्राख्या पुत्रिकौरसयोर्विना ॥" इति। एवं च तत्र तत्र द्वादशत्वोक्तिस्तत्र तत्र परिगणितानां स्फुटतया सङ्ख्याबोधनद्वारा न्यूनत्व-व्यवच्छेदनार्था नाऽऽधिक्यव्यवच्छेदार्था। तथाऽन्येषां यथासंभवमन्तर्भावमभिप्रेत्य वेति न दोषः। अन्यथा तेन तत्र तस्य गणनासंस्थान्यत्राणनानुपपत्तिरेव विरोधः स्पष्टः। एवमेवैकादशेऽपि वासिष्ठो योज्यः। तस्मात्तदाधिक्ये न दोषः। एतेन कौस्तुभोक्तं तदूषणं निरस्तम्। द्वितीयदूषणमपि प्रागेव निरस्तप्रायम्। एवं च यथा सपत्नीपुत्रस्यापि पुत्रत्वात्तस्यापि पिण्डदानाद्यधिकारित्वात् पितृपत्न्या इत्यादिशास्त्रात् लोकव्यवहाराच्च पुत्रत्वं निर्विवादं, तथा तत्र तत्सहपाठात् भ्रातृसुतस्यापि पुत्रत्वं तुल्यं विधीयत इत्युचितम्। मनुप्रभृतेऽपि तस्य तथाबोधकं वाक्यान्तरमस्ति। एवं च तदतिदिष्टस्य विज्ञानेश्वरभेऽपि तत्राधिकारो यथा, तथा तदतिदेशविषयाणां पत्न्यादीनामन्वाभावे तस्य निर्भजत्वे धनलाभे विनाऽपि आद्याधिकारः। एवं च विष्णुवाक्ये पुत्रशब्देन सर्वविधपुत्रो गृह्यतेतत्र अतिदेशवाक्यादि तु "अयुता पुत्रवत्पत्नी" इत्युशनाः, "वर्षेवाऽऽप्ता तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा।" इति मनुः, "ब्रह्मणामेकपत्नीनाम्" इति "पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः। पुत्रवच्चापि वर्तेरञ्ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥" "यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिस्स्यान्मातेव स विशेष सः ॥" इति चेत्यादीनि बोध्यानि। तदयं निर्गलितोऽर्थः। तत्राऽऽद्यौ दायग्रहणक्रमः—औरसपुत्रः, तत्पुत्रः, तत्पुत्रः, तत एकादश पुत्रिकापुत्रादयः पूर्वपूर्वाभावे क्रमेण एवं तत्पुत्रादयोऽपि। अत एव मनुशङ्खलिखिताः—"श्रेयस इच्छेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति। बहवश्चेत् सदृशाः सर्वे विभजेयु भागिनः॥" इति। तदभावे पत्नी, ततो भ्राता, ततो भगिनी, ततस्सबोंः क्रमेण सुतः सुता च, ततो गोत्रजादय इति। पिण्डदानादौ त्वेवं क्रमः—औरसपुत्रः, तदभावे पुत्रिकापुत्रादय एकादश क्रमेण, ततः पौत्रः, प्रपौत्रश्च, तथा ततः पत्न्यादिसस्वेऽपि भ्रातृसुतः, ततो भ्राता, ततः पिता, ततो दौहित्राः, ततः पत्नी, ततो दुहिता, ततो गोत्रजादय इति। इदमपि पुंविषये। स्त्रीविषये तु अनूढावाः पिता, तदभावे भ्रात्रादिः, ऊढायास्तु मुख्यपुत्राभावे पुत्रिकापुत्रः, तदभावे सपत्नीपुत्रः, तदभावे क्षेत्रजाद्याः प्रपौत्रान्ताः, तदभावे पतिः, तदभावे दुहितृदौहित्री क्रमेण, तदभावे

१. ए. फ. ब. नास्ति। २. ए. ब. निर्धनत्वा। ३.—९. १३०. ४.—९. १८३ ५.—९. १०८. ६.—९. ११०. ७.—ए. ब. स्तेकां। ९.—९. १८४.

Cole.: Ch. II, Sec vii, § 6.

बालंभट्टी

पेत्युः भ्राता, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे स्वसा, तदभावे पितृभ्रातृतत्पुत्रादयः पूर्वोक्ता इति बोध्यम् । एतेन पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावे भार्या, तदभावे भ्राता, तदभावे तत्पुत्रः, "भ्रातृश्रीता" इति वचनात् इति मिश्राशुक्लमपास्तम्, । एवं सति भ्रातृसुतेनोक्तफलसिद्धावपि पत्न्यादितः प्राक् मदीयपिण्डदानस्विण्डग्रहणोभयाधिकारी कश्चिन्नवेदिति कामनायां तदर्थं जीवतोवौक्त्यादिकरणार्थं नामसङ्कीर्तनार्थं च दत्तस्त्वीकारः । "अपुत्रेणैव" इत्यत्र तु पुत्रपदं मुख्यौरसपरं—तस्यागे मानाभावात्, प्रतिनिधिपदसमभिव्याहारेण तथैव लाभात्, आत्तिदेशिकपुत्रवत्त्वस्य पत्न्यामपि सत्त्वेन तदाऽपि तेदग्रहणानापत्तेश्च । तच्च पौत्रादेरपलक्षणमित्यन्यत् । तत्रापुत्रवदम् मृतपुत्रत्वं अजातपुत्रत्वं वा "वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थे ससुपोष्य च ।" इति शौनकोक्तेः । एवेन तादृशपुत्रवतोऽनधिकारस्मूचितः । अत एव "नामसङ्कीर्तनाय च" इति । तत्त्वरूपस्तु मन्वादिभिरुक्तम्— "माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिमस्सुतः ॥" इति । अत्र वाशब्दस्सुर्मुखे—"वा स्वात्" इति कोशात् । यद्वा तयोरन्यतरग्रहणविकल्पार्थः सः । यं विनाऽपि गामदत्तमितिवत् पूर्वत्र संसुखो बोध्यः । अभ्यर्हितत्वात् पूर्वं तदुक्तिः । अग्निरित्यनेनान्यश्रोक्तविधिनोदकपूर्वमित्यर्थकेनान्यथा दत्तस्यातत्त्वं सूचितम् । अत एव "अविधाय विधानं यः प्रतिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभागं स न कुर्याद्धनभाजनम् ॥" इति बृहन्मनुः । परिग्रहविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्यं न धनदानं; किन्तु तद्वा पत्न्यादय एव धनभाजः पिण्डदाश्च—विधिं विना तस्य पुत्रादानुपपादात् । अत एव बृहद्गौतमः—"स्वगोडोण कृता ये स्युः वृत्तक्रीताद्यस्सुताः । विधिना गोडतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥" इति । "सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतस्सान्तपारुषम्" । इति प्रसक्तं सापिण्ड्यं न विधीयते ; किन्तु प्रकरणव्यावर्तसिद्धं द्वियुरुषमित्यर्थः । इदं च द्वयाद्युत्थायणदत्तकादिविषयमेव । वस्तुतस्तु इदं निर्मलेभ्येवेति स्वयं सापिण्डा प्रदीयते । अत एव माता भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सर्वणीय यस्मै दीयते, स तस्य दत्तकः पुत्र इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । अत एव "वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थे ससुपोष्यच ।" इति शौनकी विशेषश्रुतिसङ्गतिः । आपदि प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे इत्यपराकः । दुर्भिक्षादौ वा । आपद्ग्रहणादनापदि न देयः दातुरर्थं प्रतिषेध इति विज्ञानेश्वरः । अत एव कात्यायनः — "आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रकर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥" इति । साहश्यं न जातिः किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैः ।

---

१. प. क. ख. वे यत्पुत्र भा १. २. प. ख. तद्ग्र० । ३.—९. १६८. । ४. प. क. ख. श्वशो बोध्यः । ५. प. क. ख. र्थं सापि० ।

Cole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

बालंभट्टी

एवं च क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते इति मेधातिथिः । जातित्व एव साहश्यम् अत एव "सजातीयेष्वयं प्रोक्तः" इति मूलं सङ्गच्छते। क्रीतलक्षणभूतमुदाहृत्यैव तु तदुक्तमेव व्याख्यातम् । अत एव तत्र हि "सदशोऽसदशोऽपि वा" इत्युक्तमित्यपरे । प्रीतिग्रहणं लौभभयातिषेधार्थः तथा च तत्क्रियाविशेषणम् । किञ्च एकः पुत्रो न देयः तथा च वसिष्ठः — "शुक्रशोणितसंभवो हि पुत्रो मातापित्रोर्मित्रकः तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः।"न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा। स हि सन्तानाय पूर्वेभ्यम् न तु स्त्रीपुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानादृतुः।" इति । एवं च पत्न्याः पतिसत्त्वे तदनुमत्यैव दानक्रयादि मृते तु स्वातन्त्र्येण्यम् । न च "रक्षेत् कन्याम्" इति पूर्वाधाये क्षीणां विहिते कर्मण्यपि स्वातन्त्र्याधिकारनिषेधकमुक्तमिति कथमेतदिति वाच्यम्—पूर्वोक्तां तासां स्वातन्त्र्याधिकारस्मरणात्, तस्य तद्रक्षणमात्रतात्पर्यकत्वात् धनस्वामित्वप्रतिषेधकमपि न तत्—" पत्नी दुहितरः " इत्यादिना तासामपि रिक्थग्रहणस्मरणात् तन्निषेधे सहाधिकारस्याप्यसंभवात् । न च स्थावरे तस्या अधिकारः—"यद्विभक्तं धनं किञ्चिदाद्यादिविधिं स्मृतम् । तज्जाया स्थावरं भुक्त्वा लभेत मृतभर्तृका ॥ वृत्तस्थाऽपि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति ।" इति बृहस्पतेरिति वाच्यम्—अस्य वचनस्य जायापत्योपेतस्य पत्नीभिक्षासुरादिविवाहोढाविषयत्वेन निबन्धेषु व्यवस्थापनात् । दुहितृराहित्यपत्नीपरमिदं—दुहितृमती तु स्थावरमपि लभत इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । दायादानुमतिं विना स्थावरविक्रयादिनिषेधपरमिति माधवः । यत्तु काश्यायनः—" मृते भर्तरि भर्तृसं लभते कुलपालिका । यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ॥" इति, तदूर्ध्वदेहचारणार्थदानादिनिरपेक्षमतिषेधपरम् । अदृष्टार्थदानतदुपयोग्यधमनादि तु भवत्येव— "जङ्गमं स्थावरं सर्वं हेम रूप्यं रसोत्तमम् ।आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकाब्दिकम् ॥ पितृव्यगुरुत्वहिद्भ्राता भर्तुस्त्वन्वीयमातुलान् । पूजयेत्कथयेत्पूर्वान्भ्यां वृद्धांश्चाप्यातुरीयिणः ॥ " इति प्रजापतेः । " सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥" इति नारदोक्तेश्च । एवं च पत्नीति मूलवाक्ये पत्नीपदोक्तस्य स्थावरसहितसकलरिक्थग्रहणपरमिति ब्रुवितुं युक्तमेव । " क्रयक्रिया तु या नारी न सा पत्नी विधीयते । न दासीवै न सापिण्ये दासीनां क्रयधीः स्मृता ॥ इति स्मरणात् । भर्तृदत्ते तु स्थावरे न स्वातन्त्र्यम्—" भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तम् " इति नारदेनोक्तेः । एतेन पुत्रप्रतिग्रहे विधवाया नाधिकार इत्यपास्तम् । एवं तस्यापि तदनुमत्यैव तत् । आपदि तु तद्ग्रहण-

---

१ आ०. । २ म० ९. १७४. । ३ प. फ. ब. शुक्रं हि पुत्र०। ४. वसि १५. १—५। ५. प. फ. ब. युक्तमेव ।

बालंभट्टी

लाभे स्वातन्त्र्यमपि प्रागुक्तरीत्या तस्य प्राधान्यात्। तथा अनेकपत्रसद्भावे ज्यैष्ठो न देयः —'ज्येष्ठेन जातमात्रेण' इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्। स च भ्रातसुतसंभवे अन्यो न ग्राह्यः—प्रागुक्तपाक्ष्यन्यायात्। तस्य प्रतिकूलत्वे तु सपिण्डादिक्रमेणान्यत्रापि ग्राह्यः। तत्रापि द्विजे भागिनेयदौहित्रवर्जे विरुद्धसंबन्धापत्त्या पुत्रत्वबुद्ध्यनर्हभ्रातृपितृव्यमातुलवर्जे च शूद्रे तु भागिनेयदौहित्रावपि — "ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसङ्ग्रहः। तदभावेऽसपिण्डेषु अन्यत्र तु न कारयेत॥ ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयसुतः क्वचित्। दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां वाऽपि दाप्यते॥" इति"नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन। बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः॥" इति च शौनकः। अत्र नैकपुत्रेणेत्येव सिद्धे बहुपुत्रेणेत्युक्त्या द्विपुत्रेणापि न कार्यमिति सूचितमिति कश्चित्। तत्र—तस्य सर्वथा निषेधः अस्य तु तदावश्यकत्वमित्येतदर्थं तदुक्तेः। अत एव तत्र कदाचनेति अत्र प्रयत्नतः इति चोक्तं स्वरसतस्सङ्गच्छते। एवं च तस्य तद्विधिनिषेधोभयावित्यर्थेऽपि वचनान्तरात् आपदि दाने न दोष इति बोध्यम्। न च प्रतिकूलत्वादेस्सत्त्वे कापि न दत्तमिति वाच्यम्—ऋजयद्बुद्धीनां "आनुकूल्याद्या. पुंसस्य" इत्युक्तत्वात्। "अपुत्रा योषिदश्नन्ती भर्तव्यास्याप्नुहीत्यः। निर्व्यास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च॥" इति योगीश्वरोक्तेः। "पितृद्विट्पतितव्यङ्गो यश्च स्यादौपपातिकः। औरसा अपि नैतेऽर्शं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः॥" इति अत्रिनारदावपि। अत एव "एक एवौरसः" इति, "पञ्चन्तु क्षेत्र जस्यांशम्" इति च मनुवाक्यं दत्तकादेरौरसप्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वाभिप्रायेण व्याख्यातं विज्ञानेश्वरेण। किञ्च जीवतोर्वाक्यकरणरूपफलसंभवस्तत्तः। एवं च एकस्मिन् औरसे अन्यस्मिन्नाऽसादशे सति अन्येऽपि ग्राह्या यावतोक्तफलसंपत्तिर्भवति। अत एव विश्वामित्रादीनां पुत्रवतामपि देवरातादेः पुत्रपरिग्रहः श्रौतादिसङ्गच्छते। किञ्च तस्य स्वयंदत्तत्वेन दत्ताप्रत्यवमर्शः अत एव परेच्छया तद्ग्रहीकारो न तु स्वरस इति तदर्थं प्रकृतिः। एवं च तत्र तथैव। अत एव बहूचब्राह्मणे "यज्ञेवाङ्गिरसस्सप्तमुपेयुं तन पुत्रताम्" इत्यादिना "अथैयत देवरातो विश्वयोरुभयो ऋषिः" इत्येवोक्तम्। एतेन पुत्रवतोऽपि पुत्रानुज्ञया पुत्रान्तरपरिग्रहः। यद्वा पिता सञ्जानीते तस्मिंस्तिष्ठमहे वयम्। पुरस्तात्त्वं कुमेह स्वामन्वञ्चोचर्यसमसीति श्रौतलिङ्गादित्यपास्तम्—उक्तयुक्तेः तस्य ज्येष्ठीकरणे लिङ्गत्वाच्च। अत एव "वस्सावतेस्सपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान्। अर्द्धिददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकगौरसम्॥ कण्वपुत्राय सप्तमाय विश्वकर्मणो, ददौ सुतान्।" इति हरिवंशे। रामायणे

---

१. प. ब. ज्येष्ठेन। २.—९. १०६। ३. प. फ. ब. त्रैणपेयः(?) ४. स्म० १४२।

बालंभट्टी

अयोध्याकाण्डे सीतां प्रति श्रीरामानुज्ञासने पर्यालोचनं दर्शयति—" औरसानपि पुत्रान् हि स्वजन्यहितकारिणः । समर्थान्संग्रहन्ति परानपि नराधिपाः ॥ " इति । तत्रैव कैकेयीवाक्यं दशरथं प्रति—" तदैव चैनं सगरो ज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् । असमञ्ज इति ख्यातं तस्मात्त्वं राघवं नय ॥ " इति । तत्रैव सप्तोत्तरशततमे भरतं प्रति श्रीरामवाक्यम्—" पृथ्व्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः । तेषां वै समवेतानामपि कश्चिदृषिर्भवेत् ॥ " इति । " पृथ्व्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन नीले वा वृषमुत्सृजेत् ॥ " इत्यत्रिः । एवं च विधेयविशेषणमप्येवं पुत्रप्रतिनिधिरित्यत्राविवक्षितम्—" औरसे न प्रवोधयेत् " इत्यादौ तत्सर्वादाया इहाङ्गितत्वाच्च । एतेन " पुरोहितं वृणीते अध्वर्युं वृणीते " इत्यादाविव पुत्रप्रतिग्रहविधावपि प्रतिगृहीतस्य पुत्रकार्ये उपादेयतया तद्गतपुंस्त्वैकत्वयोर्विवक्षा । तेन एक एव पुमानेव च ग्राह्य इति मतमपास्तम् । अत एव च " श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति । बहवश्चेत्तु सदृशास्सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥" इति मनुः । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादीनुपक्रम्य "तेषां पूर्वः पूर्वोऽयान् स एव दायहरः" "स चान्यान् बिभृयात्" इति विष्णुवचनादौरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परः रिक्थमर्हति पूर्वसद्भावे तु परसंबन्धमं स एव कुर्यात् इत्येतदप्यपवादेतरविषयम् । यदि तु समानरूपा बहवः पुत्राः, तदा सर्व एव विभज्य धनं गृह्णीयुरिति व्याख्यातारः । इदं च गौरसपरम्—" एक एवौरसः पुत्रः " " ऊर्ध्वं पितृश्च मातृश्च " इत्यादिनैव तद्विभागोक्तेः ; किन्तु गौणानेकपरम् । अनेन दत्तक्षेत्र कृत्रिमस्यापि सिद्धिः । न च " दत्तोरसेतरप्राप्तु पुत्रत्वे न परिग्रहः ।" इति शौनकेन पुत्रान्तरस्य कळौ विधेयात् कथं कृत्रिमसिद्धिरिति वाच्यम्—दत्तपदेन तस्याप्युपलक्षयत्वात्, " औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकस्सुतः ।" इति कलिधर्मप्रस्तावे पराशरस्मरणात् । न चैवं क्षेत्रजस्यापि तदापत्तिः—नियोगनिषेधेनैव तन्निषेधात् । तत्र क्षेत्रज इति त्वौरसविशेषणम् । यदि तु तत्रा क्षेत्रजवत् कृत्रिमक इति दत्तस्य विशेषणमप्युपलक्षणद्वारा प्रतिनिधित्वसूचकं, तदा मास्तु सः । दत्तकांशे तु न विवाद इति दिक् । सचायं दत्तको द्विविधः—अद्दश्यामुष्यायणो द्दश्यामुष्यायणश्च तत्राऽद्यो " माता पिता वा " इति " गोत्ररिक्थ " इति च मनूक्तः। कृतोपनयनो दत्तः प्रतिगृहीत्रा च तद्गुत्तरविवाहादिसंस्कारैः संस्कृतः स द्दश्यामुष्यायणः । तस्य च तच्छास्त्रोद्दश्ययोग्रहण भागिश्वभेद । एवं यः सोपाधिकदानेन दत्तः प्रतिगृहीत्रा जातकर्मादिभिः संस्कृतः, सोऽपि

---

१. अ० २६. ३६. । २. अ० १०७. १३. । ३.—९. १८४. । ४.—१५. ३०. । ५. म० ९. १६३. ६. स. ऊर्ध्वं कृत्रिमस्या० (?) ७. म० ९. १०४. । ८. भ. कमिति तत्र फलाभावात् तदा । ९.—९ १६८ । १०—९. २४२. ।

बालंभट्टी

तथा । तत्र प्रतिग्रहकाले वा विद्यमानैका अनेका वा, सा मुख्यमाता तदीया । तदीया पूर्वैकोऽनेके वा मातामहाः । एकासत्त्वे तत्परिग्रहतोऽन्यापरिणये सा सापत्नमाता न तु तदीयमाता । मातामहोऽप्येवम् । तदा कस्या अप्यभावे ततः परिणये बोध्यम् । एवं क्षेत्रजोऽपि द्विविध इति प्रागुक्तम् । एवं च पूर्वोक्तं युक्तमेव । अत एव एकौरसस्वेऽपि ऋतौ पुनर्गमनमन्यथा तदपि न स्यात् । अत एव "देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया । प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥ द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः । अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्त्रयोः ॥" इति क्षेत्रप्रकरणे मनुः । अत्र ईप्सितेऽपि कारिकादेरक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थो । अत एव "अर्थद्रव्यविरोधे अर्थाद्रव्याभावे तदुत्पत्तिर्द्रव्यणामर्थशब्दवत्वात् " इत्यधिकरणे यदा पुनरतितुच्छद्रव्ययोजनस्याप्ययोग्या खदिरस्तदा भवति, तदाऽपि किं मुख्यत्वात् सैवोपादीयते । नहि तयोपात्तयाऽपि काश्चिदर्थः—कार्याक्षमत्वात् । अतस्तादृशे लब्धेऽपि तदनादरेण प्रतिनिधिरेव खदिरः कार्यक्षम उपादेय इत्युक्तम् । अन्ये पुनराचार्यनियोगात् पुत्रोत्पादनविधिज्ञाः अपुत्र एकपुत्र इति शिष्टप्रयोगादनिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादने द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते इति तदुपाख्यातारः । तस्माच्चैकत्वं यदि विवक्षितं स्यात् , तर्हि तदसङ्गतिर्निगमशास्त्रसिद्धा स्पष्टैव इति बोध्यम् । अत एव बहुपुत्रप्रावीवधिः—"एतमुपरमगाधाशिष्टं तस्मान्मामकमेकोऽस्तीति ह कौपीतकिः पुत्रमुवाच दर्भमेवं पर्यावर्तय बहवो वै मेऽभिष्यन्ति छन्दोगाः"। अस्यचायमर्थः कौपीतकिर्नाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेक एवोपासीत उद्गानं कृत्वा तत्फलावेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाचाहमेक एवाऽऽदित्यं ध्यानमकार्षं तस्मादोपान्यत्र त्यमेक एव पुत्रोऽसि एकपुत्रतं च न प्रशस्तम् अतस्त्वं बहुपुत्रतायं दर्भमेवं बहूंस्तुपास्ति वेलायामावर्तयेति । महाभारतमपि प्रागुक्तम् । "हन्त त्वमिन्द्रमीड्स्सुपुत्रं सुभगं कृणु दधास्यां पुत्रानाधेहि " इत्यादिमन्त्राश्च । एवं सति बहुपुत्रत्वविधमुपेक्षणीयन्ति । एवं च "ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । पर्ववर्जं व्रजेत्तां च तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥" इति कौर्मं तादृशपुत्रपरतया योज्यमिति न विरोधः । अत एव "तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैस्सन्तरंस्तमः । " इति मनुः । "ज्येष्ठेन जातमात्रेण" इति मनोरनुशिष्टवत्त्वरूपेष्टसाधनतया जातमात्रेणेत्यादिपि न सङ्गतिरः । एवमन्यत्रापि यथासंभवं बोध्यम् । मेधातिथिना तु उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्कारहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान् भवति । तथा मानुषस्य लोकोऽस्ति हत्यलोकता परिहृता । तथा "प्रजया पितृभ्यः" इति श्रुतेः

१.—९. ५९. ६०. ६१. । २. ब. गां भवति (?) ३. फ. भ. प्रवादात० । ४. ए. फ. बहुपुत्रपरत० । ५.—९. १६१ ६.—९. १०३. । ७. ए. ब. पत्येष्ठेन सं० भ. तताश्च ।

Cole. : Ch. II, Sec. vii, § 6.

बालभट्टी

पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्चेत्युक्तम् । यस्मिन्नृणमिति तु साधारणमत एव तत्र यस्मिन् जाते ऋणं शोधयति येन जातेनाक्षयत्वं च प्राप्नोति ; तथा च श्रुतिः—"ऋणमस्मिन्" इति। स एव पितुः धर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति तेनैकेनैव ऋणापनयनाद्युपकारस्य कृतत्वात्। इतरांस्तु देयेच्छाकान्यनयो जानन्ति इति तैर्नोक्तम् । सुब्रह्मण्यामृचं तु न प्रतिनिधिना किन्तु मुख्येनैव स्वामित्वस्य भार्यायाः पुंव्रात्यस्य देशस्य कालस्यानेर्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिरिति सत्यापाढोक्तः । "जन्मञ्येष्ठेन चाऽऽह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मनो ज्येष्ठता स्मृता ॥" इत्यौरसप्रकरणे मनूक्तेश्च । मैथातिथिमाऽपि तथैव व्याख्यातं—सत्यापाढोक्तेः । "तत्त्वे ज्योतिष्मतां तामाशिषः" इत्यादीनाशंसनमपि तथादापन्न अत एव श्रुतिः—"यस्य पुत्रो जातः स्वात्मत्वे ज्योतिष्मतीम् इति ब्रूयात्" इति दिक् । तस्मात् पुत्रातिदेशा अपि ये सोदर्भ्रातृसुतसपत्नीपुत्रादयस्तेऽपि वित्तलाभाभावे पितृव्यसापत्नमातृश्च श्राद्धादिपुत्रकार्यकरणार्हाः । एवं करीषानप्यग्नजस्याकिञ्चनस्यापि —"अपुत्रस्य पितृव्यस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत् ।" इति स्मृतेः । "उभेष्वेतो भ्राता पितुस्समः" इति च। "पितृपत्न्यस्सर्वा मातरः" इति सुमन्तूक्तेश्च। मनुरूक्तश्चयत्रोक्त एव । एवं पत्नीसपत्नीश्चादीनामपि बोध्यम्—"अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी" इत्यौशनसात्, "भार्यां पिण्डम्" इत्यादिप्रामाणिकेश्च । न चापुत्रविशब्दोः पत्न्यां भ्रातृसुते च सति कर्थं कार्यमिति वाच्यम्—उभयत्र पुत्राभावातिदेशसाम्येऽपि समन्त्रकाग्निकयज्ञकृतिभेदस्यापि पूर्वोक्तत्वात्। तेन तत्पुत्रकर्तृकक्रियाप्राप्तावपि अतिदिष्टापुत्रपिण्डे बलीय इति न्यायेन भार्यां पिण्डमित्यस्य साक्षाद्विधायकत्वेन अन्येषां दुर्बलत्वेन तत्र पैत्न्येकार्या क्रिया इति सिद्धान्तात्। न चामन्त्रकत्वापत्तिः—स्यादसिद्धेऽर्थे प्रणुक्तरीत्या सङ्कल्पादौ समन्त्राकत्वेनाग्रे तथात्वापत्तावित्याशयः। अत एव "भ्रातुर्भ्रातः" इति प्रणुक्तमाक्षणसङ्गतिरिति केचित् । परे तु भार्यापिण्डमिति तद्भावविषयमित्यहि प्रागुक्तमेवेत्याहुः । सिद्धान्तस्तु पत्न्या—"भार्यां पिण्डम्" इति साक्षाद्विधेः, तद्भावे सपत्नीपुत्रेण—"सर्वासाम्" इति वचनात् इति मिश्रादयः। अथाऽपि तत्त्वे परे तु इत्युक्तमेवेति बोध्यम् । न च "गर्भेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्याद्यथा नृप । तथौर्ध्वदेहिकं कर्म कुर्यात्साधर्मसंस्कृता ॥" इति स्कान्दात्तस्या अपि समन्त्राकत्वेति वाच्यम्—निषादभूतत्वेन तज्ज्ञानाभावात् । तत्सत्त्वे वा प्रागुक्तकात्यायनैकवाक्यतया अग्निदाहमात्रपरत्वात् । एतेन स्कान्दात् सर्वा समन्त्राकत्वेति । भविष्यपुराणादिकन्तु आसुरादिविवाहोद्वाहविषयमित्यपास्तम् । क्षीशूद्रस्थलेऽन्यत्रेष्टापूर्तादाविव प्रसिद्धतरम् ।—उक्तसुमन्तुवाक्यात् । सपत्नीपुत्रे

१.—९. ३२६। २. प. क. ब. त्वातिदे० । ३. भ. त्यैवका० ।

बालंभट्टी

सति भर्तरि नेषां च नाधिकारः । तथा च दौहित्रादितस्तस्य सापिण्ड्यविशेषादेव बलवत्त्वम् । एवं दौहित्रश्रोत्रसुतसमवाये मृतस्य विभक्तावे दौहित्रस्य बलवत्त्वमंशहरणे सत्त्वेऽपि पिण्डादौ स एव बलवान् । अविभक्तावे तु भ्रातृसुतानामेव वांऽशहरत्वादपि । एवं श्रोतृतत्पुत्रसमवाये भ्रातुर्बलवद्दर्शनादंशहरत्वेऽपि तत्र तथैव । पत्नीसुतादिविषये वाक्यान्युक्तान्येव । किञ्च दंपत्योर्मिथश्शरीरार्थत्वात् स्वपादेशशरीरापौरुषेयाचारच्छिद्यमानाचार्ययोस्तु पितापुत्रवदुपचारात् । न हि दक्षिणः पाणिरितरस्य पाणेरुपचारादिनाऽभ्यङ्गादि करोति । तस्माद्भ्रनलाभे विनाऽप्येतेषां श्राद्धाधिकारः । अर्थहरत्वे तु सुतरां सर्वेषाम् । यस्त्वसौ-दायादि तत्र करोति, स शास्त्रातिक्रमकारित्वात् दण्डयो नित्यः परलोकप्रत्यूहश्च । कुर्वंतान्तु सर्वेभिरप्येव । ये तु धनलाभेच्छां विनैव कारुण्यात् स्नेहाद्वा कुर्वन्ति, तेषामतिशुण्यम्; अकरणे च न प्रत्यवायः—शास्त्रनियमाविषयत्वात् । तस्मात् पुत्राभाव एव सर्वेषां यथाऽममधिकारः; तथा च स्वाम्यपाद— "पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया:। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्" इति। स्मृत्यन्तरमपि— "औरसे सति नान्यस्य श्राद्धादेरधिकारिता। तदभावे तु शिष्यादेः शास्त्रणामेष निश्चयः ॥" इति । यदि पुत्रे सत्यप्यन्येषामधिकारः, तदा पत्न्या किं पापमकारि येनासौ न करोतीति शङ्क्य स्यात् । इयमेव हिंसा तेषां ऋत्वश्रद्धेत्याद्या । तस्मात्सदभावे पत्न्यादीनामधिकार इति सिद्धम् । तत्र पत्न्यपेक्षे अपवादः क्वचित्— "अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्तरि । श्राद्धं पिण्डोदकं कुर्याज्जलमेकन्तु पुत्रिणी ॥" इति केचित्। वस्तुत इदं निर्मूलमिति बोध्यम्। अत्र सर्वत्र वाक्यौन्यन्यान्यपि सन्ति । तत्र तावद्बृहस्पतिः— "प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः। ज्ञातिभिर्वापुसुहृद्भिर्वैश्चैर्ऋत्विग्भूस्यपुरोहितैः"॥ इति । प्रचेताः— "स्वामिभृत्यकलत्रेषु मातापितोर्गुरोः तथा । ऋत्विक्पुत्रे तथा शिष्ये श्राद्धं कार्यं प्रयत्नतः॥" इति । वृद्धशातातपः— "मातुलो भागिनेयस्य स्वसीयो मातुलस्य च । शिष्यश्चैव गुरोस्सप्तसुस्मा मातामहस्य च ॥ एतेषां चैव भार्याः स्वसृमातृः पितृसुता । श्राद्धदानं तु कर्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥ प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वैषां वर्णिलिङ्गिनाम् । एवं कुर्वन्नरस्सम्यक् महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥" इति । "पितुः पुत्रेण कर्तव्यं न कुर्वीत पिता सुते । अतिस्नेहात्र कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः॥ भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा बन्धुर्वा शिष्य एव वा। सपिण्डीकरणं कुर्यात् पुरुषोने नरे सति ॥" इति गारुडे च । "पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च । पत्नी भ्राता च तज्जश्च पितामातासुषा तथा ॥ भगिनीभागिनेयश्च सपिण्डस्योदकस्तथा । असन्निधाने पूर्वेषामपरे पिण्डदाः स्मृताः ॥" इत्यत्र च । इत्यलमधिकचिन्तयेन प्रकृतमनुसरामः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

१. प. फ. ब. दायस्यादीना० । २. प फ. ब क्वान्यपि । ३. म. तैः इति बृहशा० । ४. म. नरेऽगोत्रिक० ।

*"पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तम्, इदानीं तदुभयापवादमाह— 1

**वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।
क्रमेणाऽऽचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ १३७॥

**वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः, सच्छिष्यः, 2

पूर्वं तावद्गुणाऽगुणौ विभागविधिरुक्तः । अधुनाऽऽश्रमाश्रय उच्यते—वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणो रिक्थेत्यादि ॥ १३७॥

बालंभट्टी

अव्यवहितसङ्गतिमव्यवहितेनासंभवादाह—पुत्रा इति। चेन पर्णौत्रसमुच्चयः। यद्यपि पैतृकप्रपौत्रयोस्तत्वं एवं नोक्तं, तथाऽपि तत्रैवंक्रमो बोध्य इत्यत्रैव प्रसङ्गोक्तया सूचितम्। तथा च मनुविष्णू— " पुत्रान्मो नरकायत्त्रात्पितरं त्रायते सुतः। तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तस्वयमेव स्वयंभुवा॥" इति। हारीतेनाऽपि—"पुत्राभा निरयः प्रोक्तो भिन्नतन्तुश्च नौरयः। तत्रैव तायते यस्मात् तस्मात्पुत्र इति स्मृतः॥" इति। शङ्खादिरपि—"पितृणामनृणो जायेदृष्ट्वा पुत्रमुखं पिता । स्वर्गस्थेन न जातेन तस्मिन् सन्भव्यस्यते ऋणम् ॥" इति। मनुशङ्खलिखितवसिष्ठहारीता अपि—"पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणाऽऽनन्त्यमश्नुते। अथ पौत्रस्य पुत्रेण ब्रह्मस्थाऽऽप्नोति विष्टपम् ॥" इति। "लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः॥" इति मूलं च। अन्यान्यपि वचांसि प्रागुक्तानि । यद्यपि पौत्रांशे साक्षात्तत्त्वसाधकं मूलं मानवं च प्रागप्युक्तमेव, तथाऽपि प्रपौत्रांशे वक्तव्यांशेव साधकानि नान्यानि उपकारकाभावविशेषादपि तस्य तैत्त्वमिति क्रमेणेष्वभयत्र बोध्यम् । वानेति,—द्वन्द्वोत्तरपदको द्वन्द्वः । उत्तरार्धात्पुरोधायेवमुक्तम् । तत्र तथोक्तिफलं तु व्याख्याते एवामे स्फुटम्। क्रमेणेत्यस्य श्रुतक्रमेणेति नार्थः। तथा सति तद्वर्क्ति विनाऽपि शत्रुमित्रादिवहीकिकस्थानाद्यक्रमाणेनैव तस्य सिद्धत्वात्। अत आह—प्रतिलोमेति । यद्यपि वानप्रस्थस्याऽऽचार्यः संभवति, "दीक्षितोऽपि गुरुणाऽऽज्ञप्तो दिशमुपनिष्क्रम्य" इति वृद्धहारीतीयस्मृत्या। "तत्रैवं विधि-

१. म० ९. १३८. । वि० १५. ४४. । २.म० ६. १३७. । व. १७. ५.। ३. प. फ. ब. स्वक० ।

Cole.: Ch. II, Sec viii, §§ 1–8.

3 धर्मभ्रात्रेकतार्थी च, रिक्थस्य धनस्य भागिनः । **ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणस्य तु धनं मात्रादय एव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादलेनार्थो गृह्णातीत्यु-
4 च्यते । **यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणेदं-

सुबोधिनी

नैष्ठिकस्य धनमिति,—मात्रादिग्रहणापवादेनेत्यर्थः । सच्छिष्य इति,—शि-
1 ष्यस्य सम्यक्त्वमुपलक्षणम् ।*[अत आचार्यधर्मभ्रात्रेकतार्थिनापि सुवृत्तावेव धनभाजि-

बालंभट्टी

वद्राजा प्रत्यगृह्णात्कुरूद्वहम । स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः ॥ शतरूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा । तस्मै सर्वविधिं राज्ञे राजा प्राह महामतिः ॥" इति धृतराष्ट्रस्य तस्मे भारताच्च । एवं च तत्र दीक्षायिता यः, स तदाचार्यः । यतेरपि महावाक्योपदेष्टा सः "संन्यस्याचार्यमुपलिक्षेत ब्रह्मजिज्ञासायाम्" इति शङ्कात् । एवं चाऽऽचार्यादिचतुर्णां द्वन्द्वे क्रमेणोत्तरस्याऽऽचार्यादिक्रमेणोत्तरार्थसंभवः—आदावाचार्यः, ततश्शिष्यः, ततो धर्मभ्राता, तत एकतीर्थी इति। अत एव शिष्यसब्रह्मचारयेकवाक्यता । "वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णाति-च्छिष्यो वा " इति विष्णुसङ्गतिश्च । तथाऽपि वानप्रस्थस्य ब्रह्मचारिणश्च शिष्याभावात् तया व्याख्यानस्यान्यासंभवः। वैष्णवे तु वानेति तयोरप्युपलक्षणम् । चार्थवाशब्देन द्वयोर्ग्रहणम् । क्रमोऽयमेवेति गूढाशयः । एतेन तथा व्याख्यानं निन्द्यं च शङ्कास्थदूषणमूलकमिति उपेक्ष्यमिति भ्रान्तीयमपास्तम् । अत एव तदुक्तिसङ्गतिरपीति दिक् । विशेषमाह—श्रेयेति । इदमेव विशदयति —उपेति । स्वरीत्या आह —मात्रादय एवेति,—अन्यथा तस्य निर्विषयतापत्तेः। अत एवास्योभयापवादत्वमन्यथा ब्रह्मचार्यंशे प्रथमापवादत्वासंभवः स्पष्ट एवेति भावः। तदपेति मात्रादिग्रहणावेत्यर्थः । अन्यथा अस्य निर्विषयतापत्तेः । वैपरीत्यं तु न—प्रत्यासत्तितात्पर्यात् । शिष्ये सर्वं न विरुद्धमानत्वं—विपरीतस्य ग्रहणस्यैवासंभवादित्यत आह—सच्छिष्यः पुनरिति,—स इत्यर्थः । अत एव योग्यतया आह—अध्यात्मेति । शिष्ये सम्यक्त्वमुपलक्षणतयाऽन्यज्ञापि बोध्यम् । अतः अन्यापि सुवृत्तावेव धनभाजी । अत एव मूलकृतोभयज्ञापि तत्संबन्धद्योतनार्थं सच्छिष्येति मध्ये पठितमित्या-

---

१. क. च. ज. गकस्य । २. क. ख । ३. ग. घ. ङ. नं तदपवादेनेति। ४. ङ. णावित्या(?) ५. त. क्षयति ।

र्थानुग्रानक्षमः । दुर्वृत्तस्याऽऽचार्यादेरपि भागानर्हत्वात् ।**वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रे- 5
कतीर्थी गृह्णाति। धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । एकतीर्थी एकाश्रमी ; धर्मभ्राता
चासौ एकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी।**एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्ये- 6
कतीर्थ्येव गृह्णाति । **ननु "अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः" इति वसिष्ठस्मरणादाश्रमा- 7

सुबोधिनी

णामित्याह—दुर्वृत्तैरित्येति । अनेनैवाभिप्रायेण याज्ञवल्क्योऽपि "आचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" इत्युभयत्र सम्बन्धं द्योतयितुं सच्छिष्य इति मध्ये परिगणयामास ।]* यद्वा सच्छिष्य इत्यनेनादुर्वृत्तत्वं नाभिधीयते, अपि त्वध्यात्मश्रवणादिसमर्थोऽभिधीयते । तच्च दुर्वृत्तानामाचार्यादीनां सर्वेषामपि भागानर्हत्वस्याविशिष्टत्वाच्छिष्यस्यैवादुर्वृत्तत्वकथनमनुपपन्नं स्यादित्यत आह—सच्छिष्यः इत्यादिना भागानर्हत्वादिलक्षणेन। प्रतिपन्नो भ्रातेति—भ्रातृत्वेनाङ्गीकृत इत्यर्थः । आचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनामभावे ब्रह्मचारियतिवानप्रस्थानां धने को वा गृह्णीयादित्यत आह —एतेषामाचार्यादीनामभावे इति ।

बालंभट्टी

शयेनाऽऽह—दुर्वृत्तस्येति । आदिना अग्निमपरिग्रहः । अपिना तस्यैव समुच्चयः । यद्वा शिष्ये सर्वे नादुर्वृत्तत्वमाडां तथा सति आचार्यादेरपि दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वस्याविशिष्टत्वेन तस्यैव तत्कथनमसङ्गतेः । किन्तु योग्यतया अध्यात्मश्रवणादिसमर्थत्वमित्याह—सच्छिष्यः पुनरित्यादिना भागानर्हत्वादिलक्षणेन । धर्मभ्रात्रेकतीर्थीत्येकम्—अन्यथा यथासङ्ख्यानापत्तेरित्याह—धर्मेति । तदाऽऽद्यार्थमाह — प्रतीति, — भ्रातृत्वेनाङ्गीकृत इत्यर्थः । द्वितीयार्थमाह — एकाश्रमीति, — वानप्रस्थ एव स्वाश्रमनिकटवासीत्यर्थः । " तीर्थं शास्त्राध्वरक्षोपायोपाध्यायसन्धिषु । जलावतारे योनौ च" इति विश्वलोचनेः । नन्वेवं धर्मभ्रात्रेत्येवाऽस्तु किमेतेन चेत् — आचार्यादीनामभावे तेषां सर्वेषां धनं को गृह्णीयादित्याशङ्कानिरासार्थं तदुपादानात् । तथा च तत्पृथक् निमित्तं न तु तेन समस्तमिति धर्मभ्राडन्तेन द्वन्द्वसमासं कृत्वा पुनर्द्वन्द्व इति तत्सर्वान्वयीत्याशयेनाऽऽह — एतेषामिति ।- मूलायुक्तावं शङ्कते—ननु वर्णशा इति,—भागशून्या इत्यर्थः। आश्रमान्तरेति—गृहस्थान्येत्यर्थः ।

---

१. क. धनग्रहणान० । २. थ. द. स्याचार्यादेरपीति । ३. द. दीक्षि० । ४. थ. द. अथवा । ५. थ. द ध्यः पुनरित्या० । ६. त. मित्यर्थः यो० (?) ।

न्तरगतानां रिक्थसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । न च नैष्ठिकस्य स्वार्जित-धनसंबन्धो युक्तः—प्रतिग्रहादिनिषेधात् । "अनिच्चयो भिक्षुः" इति गौतमस्म-
4 रणात् भिक्षोरपि न स्वार्जितधनसंभवः] **उच्यते—वानप्रस्थस्य तावत् "अद्धो-मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य निचयं कुर्यात्कुतश्चौश्वयुजे त्यजेत्।।" इति वचनाद्धनसंबन्धोऽस्त्येव । यतेरपि—"कौपीनाच्छादनार्थं वा वासोऽपि बिभृयात्तथा । योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा।।" इत्यादिवचनाद्-
9 रूपुस्तकसंबन्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसंबन्धोऽस्त्येवेति ** तद्विभागकथनं युक्तमेव ॥ १२७ ॥

I **इदानीं स्वर्यातस्य पुत्रस्य पत्न्यादयो धनभाज इत्युक्तरीत्यापवादमाह—

ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकोऽभिप्रेतः।एकाचार्यं संबद्धो धर्मभ्राता।एकाश्रमसंबन्ध एकतीर्थ्यः। स्पष्टमन्यत् । नैष्ठिकवनस्थस्येति । व्यतिरिक्तानान्तु वर्णानां पारिशेष्याद्यागुक्तो विभाग-विधिः ॥ १२७ ॥

सुबोधिनी

योगसम्भारैरिति—योगप्रतिपादकग्रन्थादीनित्यर्थः ॥ १२७ ॥

बालंभट्टी

आदिना याजनादि । अनिचय इति — असङ्ग्रह इत्यर्थः । पूर्वपक्षिणा तृतीये विशिष्य असंभवादसंभवेनोक्त इत्याशयेन तावच्छाऽऽह—वानेति । अद्धः तस्मा-त्प्रभोजनपर्यासस्य । एवं सर्वत्र षष्ठ्यन्तानाम् । तथा—तद्वत् । निचयं—सङ्ग्रहम् । यतेरप्येवस्याग्रेऽन्वयः । एव श्रौतवचनमुक्त्वा स्मार्तवचनमाह—तथेति । योगेति—योगस्य सामग्रीविशेषोऽपीत्यर्थः । तत्प्रतिपादकग्रन्थादीनिति यावत् । आदिना पादुकाकमण्डल्वादि । "कौपीनाच्छादनार्थं हि वासो वै बिभृयाच्च सः।" इति पूर्वार्धपाठे क्वाचित्कमेकवचनम् । याज्ञ—संरक्षणम् ॥ १२७ ॥

प्राग्वत् पूर्वतो विशेषमाह—इदानीमिति । उक्तस्य—तन्मात्रस्य । अत एवानयोः पौर्वापर्ये । आहेति—द्वितीयपादरहितेनेत्यर्थः । संसृष्टिशब्दं निर्वक्तुं संसृष्टशब्दार्थमाह—

१.—३. ११.। २. क. ग च. ज. संबन्धः ख. संबन्धसंभवः । ३. क. स्तत्मा० । ४. ग. वै । ५. ख. ग. च सः । ६. क खुक्तं तस्या० । ख. ज. त्स्या० । ७. घ. द. शरभेदाश्चेति ।

Cole.: Ch. II, Sec. viii, §§ 7—9; Sec. ix, § 1.

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी

"विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी। "संसृष्टी च न येन केनापि, किंतु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा ; यथाऽऽह बृहस्पतिः—"विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्राता वैकत्र संस्थितः। पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते॥" इति ।

संसृष्टिन इत्यादि ॥ १३८ ॥

विभक्तस्सविभिन्नान्तरायः पित्रा भ्राता वा सन्धानार्थं संसृज्य वसति स संसृष्टी। तत्र यदेवं सतां पितापुत्राणां सह वसतां पितापुत्राणां (?) पितुः पुत्रो जायेत, तस्याऽप्यंशो

सुबोधिनी

संसृष्टिशब्दं निर्वक्तुं संसृष्टशब्दार्थमाह—विभक्तं धनमिति। मूलं व्याचष्टे—

बालंभट्टी

विभक्तामिति । पुनः—विभागोत्तरम् । कृतमिति—कर्मणि कः। संसृष्टं धनम्। "उभयं समीकृतम्" इति श्रुतेः । यदेकं सहुभौ याति, तदुभयं विभक्तमिति यावत् तत्समीकृतं साधारणीकृतं संसृष्टमिति तदर्थः। एवं च प्रत्यासत्त्या वयोर्विभागः, तयोरेव मिश्रणे तत्त्वमिति मान्यविभागेऽन्येन मिश्रणे तत्त्वमिति भावः। प्रसङ्गाद्विशेषमाह—संसृष्टं चेति,—तत्र-संसर्गे तेषामपि संसर्गः संपन्न एवेति भावः। सहयोगे तृतीया। यो विभक्तः सन् पुनः पश्चादित्यायर्थः। एकत्र—गृहे । तज्ज हेतुमाह—प्रीत्येति । तदिति—तेन संसृष्ट इत्यर्थः। अयं भावः—येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्याणां पितृपितामहार्जितद्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तिसंभवति, त एव विभक्तास्सन्तः मिथः प्रीत्या यदि पूर्वविभागनाशेन 'यत्-व धनं तन्ममाऽपि यन्ममधनं तत्तवाऽपि' इत्येवम् एकत्र गृहे एकगृहिरूपतया संस्थिताः, त एव तयोच्यन्ते न पुनरेवं रूपाणां तथाकारिणामपि संसर्गित्वं नापि विभक्तानां पूर्वोक्तप्रीति-पूर्वकाभिसन्धिं विना द्रव्यसंसर्गमात्रेण—"विभक्ता भ्रातरो येच संभोजनैकत्र संस्थिताः।" इत्युक्तेः। एवं च तत्संबन्धित्वमात्रानिरासेन पूर्वकक्षाधारणीभूय भोग्यतापादनमेव एक-त्र स्थितिः। तच्चोक्तानुमतिरूपमेव। सा च कृषिद्वाचनिकी कृषिदानव्यवसिद्धव्यवहार-गम्या—"अनुक्तोऽपि वचः किञ्चित्कृतं भवति कर्मणा।" इति विष्णुपुराणात्। एवं चायं

१. ख. सृष्टत्वं च। २ —२५. ७२। ३. ध. द. लक्षनं। ४. म. नां तथा तेषां ह्रस्व०।

Cole.; Ch. II, Sec. ix, §§ 1—3.

*104

4 ** तस्य संसृष्टिनो मृतस्वांशं विभागं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चाद्दुपलभ्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात्। पुत्राभावे संसृष्टयेवापहरेत् गृह्णीयात् न पत्न्यादिः ॥

सुबोधिनी

तस्य संसृष्टिन इत्यादिना संसृष्ट्येवापहरेत् गृह्णीयान्न पत्न्यादिरित्यन्तेन। "भ्रान्यो-र्द्वयोर्धनं हरेत्" इत्युपरितनवाक्यशेषेण हरोदीतिपदमपकृष्यैतद्वाक्यं पूरयति—अपहरेत् गृह्णीयादिति। तस्येति अनेन पूर्वोक्तं समासवाक्यं पूरयति। अत्र मृतस्यंश्यर्थलभ्यं पदं प्रकरणलभ्यं वा। वचनान्तरविरोधपरिहाराय तदर्थेन वाक्यार्थं पूरयति—विभागकाल इति। अयमाशयः—यदा त्रिचतुरो भ्रातरस्संसृष्टिनः, तदा तेष्वेकस्मिन् भ्रातरि स्वभार्यायां गर्भमाधाय दिवं गते संसृष्टिनां जीवतामनेकत्वादेश्यभावाच्च विभागः प्राप्तः—एकत्वे ऐक्ये च विभागाभावात्। तस्मिन् विभागकालेऽस्पष्टगर्भत्वात् यदि गर्भो न विज्ञातः, विभागोऽत्र निष्पन्नः, कालान्तरे पुत्र उत्पन्नः तदा तस्यैतत्पितृद्रव्यं दातव्यः। तदभावे संसृष्टिन्यर्थापत्त्यालोचनयांशकल्पनया संसृष्टिनो गृह्णीयुरिति।अत्र संसृष्टिनुगतधर्मविवक्षयैकवचनम् अन्यथा व्यक्तयेकत्वे विभागाभावात्॥

बालंभट्टी

नियम एवामानत्वमप्युक्तरीत्या लिख्यपरमेव; अन्यथा भागमात्रविषयैमेवस्यात्। बृहस्पतेराशयस्तु उक्त एव। एतेन पित्राज्ञादिगणनं प्रपञ्चार्थं नान्यपरिसङ्ख्यार्थं—दोषस्यापत्तेः, सामान्यतो मनूक्तेश्चेति भाग्लोक्तमपास्तम्। एवं पादार्थसुक्त्वा मूलवाक्यादं संसारणोत्तरार्धं व्याचष्टे—तस्य संसृष्टिन इति। तत्र चरमार्धं मृतस्य तु। अंशमित्यस्य व्याख्या—भागमिति। वचनान्तरविरोधपरिहाराय तत्संभवं प्रतिपादयन् तदर्थेन वाक्यार्थं पूरयति—विभागेति,—समस्तो व्यस्तो वा पाठः सति संभवे। जातस्येत्यस्यार्थमाह—उत्पन्नः—ति,—शेषे षष्ठी। चान्नेवार्थे उत्पन्नाय पुत्रायैव नान्यस्मै। तत्र वा एवार्थे द्योतके न स्वयं गृह्णीयात्। द्वितीयेऽपि वा एवार्थे व्युत्क्रमे चेत्याह—संसृष्ट्येवेति। अपहरेदित्यस्य व्याख्या—गृह्णीयादिति। जातस्येत्यनुक्त्या नेदेऽपि प्रायबहुभयापवाद-भूते, किन्तु पत्नीद्यादिमातापवादभूतम्—अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्ट-
4 वैत्याशयेनाऽऽह—न पत्न्यादीति।* अत्र मूले एकत्वमविवक्षितम्। अतस्तदनेकत्वे विभज्य ग्रहणं

---

१. व्य० १३९ । २ य. द. स्थिते । ३. ध. द. भ्रातृदयः । ४. य. द. स्वेन य० । ५.त.ग एतानि०। ६. त.ग.ङ.स्यै०। ७.भ. यतैव(वौ)च. नस्य स्यात्(?)।८.प. फ. ब. यैमूला०।

Cole.: Ch. II, Sec. ix, § 4.

**"संसृष्टिनस्तु संसृष्टी" इत्यस्यापवादमाह— 5

सोदरस्य तु सोदरः ।
दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

**संसृष्टिनस्संसृष्टीत्यनुवर्तते । अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनो[1] मृतस्यांशं सोदरः 6
संसृष्टी अनुजातस्य सुतस्य दद्यात्, तदभावे अपहरेदिति पूर्ववत् संबन्धः । एवं
च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति, न मिश्रोदरः

सुबोधिनी

पूर्ववाक्यानुवृत्तौ यो वाक्यार्थः सम्पद्यते, तं दर्शयति—अतः सोदरस्य संसृष्टिन इति । जातस्य सुतस्येति—पूर्ववदेव विभागकालेऽस्पष्टगर्भायां पश्चाद्दुष्यत्स्त्रीत्यर्थः । "सोदरस्य तु सोदरः" इत्यनेन "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी" इत्यस्यापवाद इत्युक्तम् । तदभिप्रायतः स्फोरयति—एवं च सोदरासोदरसंसर्गे इति ॥ १३८ ॥

बालंभट्टी

तत्पत्न्याः पोषणं चेति भावः ।]*अत एव तु; तद्लक्षण्ये । एतेन प्राचां व्याख्यानाभिप्रायो निरस्तः । अयं भावः—यदा संसृष्टिनः त्रिभ्रातृतयः, तदा तेष्वेकस्मिन् भ्रातरि स्वभार्यायां गर्भमाधाय दिवं गते अवशिष्टानां जीवतामनेकवादेषे ऐक्यासंभवाच्च विभागः प्राप्तः—पुत्रवधे येषां च विभागाभावात् । तत्र तत्र विभागकाले अस्पष्टगर्भत्वेन गर्भाज्ञानं विभागनिष्पत्तौ कालान्तरे पुत्रे जाते तस्मै तत्पित्रंशो देयः; तदभावे संसृष्टिन्यक्षि-लोचनेनांशकल्पनया संसृष्टिन एवं हरन्ति ॥

इत्यस्येति —पूर्वपादोक्तस्य द्वितीयपादेनेत्यर्थः । उत्तरार्धं तु साधारणमस्त्येव । अत एवाऽह—संसृष्टिभिरिति । तथा सति संपन्नं वाक्यार्थमाह—अतश्चेति — तदनुवृत्तेश्चेत्यर्थः । "संसृष्टिनो मृतस्यांशं धनम्" इति पाठः । सोदरः स एव । अनु पश्चात् । अनेन विभागकाले स्पष्टगर्भायां विभागोत्तरमिति सूचितम् । जातस्य—सुतस्य । पूर्ववदेवेति संसृष्टयेव गृह्णीयाद् न पत्न्यादीक्षेवेत्यर्थः । एवं सति अस्य तदपवादत्वमुक्तं नाशाशिं विना न संभवतीति तदर्थं विशेषविधयतया विशदयति—एवं चेति,—उक्तसंबन्धे चेत्यर्थः । सोदरेति—उभयसंसर्गे इत्यर्थः । अत एव यमः—'अविभक्तं स्थावरं यत्सर्वैरेवाविभजेत् तत्र-

---

१. वि० स्व च सोदरः । दद्याच्चापह० । २. क. घ. च. इदमर्धं नास्ति । ३. च. नोधनं मृ० । ४. क. संसृष्टधनु० । ख. ग. ङ. संसृष्टानु० । घ. च. जातस्य । ५. क. पुत्रस्य । ६. स्मार्त्य० । ७. भ. व स्तः । ८ प. फ. ब. यैः अत एव० ।

Cole.: Ch II, Sec. ix §§ 5—6.

संसृष्टयपीति पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८ ॥

7 **इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वयीते संसृष्टिनो मिश्रोदरस्य, सोदरस्य चासंसृष्टिनः सद्भावे, कस्य धनग्रहणमिति विवक्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।
असंसृष्टयपि[1] वा दद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

देयः श्रुतस्य हर्तव्यः । "सोदरस्य च सोदरः" इत्येतत्तु मातृदो विभागपत्रे द्रष्टव्यम् ; निर्धने च पितरि विभक्तःविषयम् । यत्तु गौतमीयम्—"अथ संसृष्टिविभागःप्रेतानां ज्येष्ठस्य" इति,अत्र ज्येष्ठः पितेहोच्यते । तस्य सोदर्यभ्रात्रन्तराभावे प्रेतानां पुत्राणां भ्रात्रन्तरासंसृष्टानां च धनभाक्त्वं; तदुक्तं "पिता हरेदपुत्रस्य" इति। अन्ये तु ज्येष्ठशब्दं भ्रातर्यष्टुः, तत्पुत्रविचार्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १३८ ॥

अत्रापरे पूर्वश्लोकविवर्णस्थानीयमिति इमं श्लोकं पठन्ति— **अन्योदर्यस्ये-त्यादि ॥ १३९ ॥**

सुबोधिनी

कस्य धनग्रहणमिति वीक्षाँयामिति,—वीक्षाँयां दर्शने ज्ञाने समुत्पन्ने जिज्ञासायां

बालंभट्टी

वेत् । विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्यैः कथञ्चन ॥" इति । बृहन्मनुरपि—"एकोदरे जीवति तु सापत्नो न लभेद्धनम् । स्थावरेऽप्येवमेव स्याच्चदभावे लभेत वै ॥" इति । प्रजापति-रपि—"अन्तर्धनं तु यद्दत्तं संसृष्टानां च तद्भवेत् । भूमिं गृहं च संसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः ॥" इति । "संसृष्टी गृह्णाति स्थावरजं स्थावराणां सपिण्डसमता" इति बृहद्दारीतस्तु तथा योज्यम् ॥ १३८ ॥

उत्तरसङ्गतिमभ्यवहितेनाऽऽह—इदानीमिति । संसृष्टिनीति,—भिन्नोदरेण सहे-ति भावः । विवक्षायामिति—विचारे समुपन्ने सतीत्यर्थः । जिज्ञासायां सत्यामिति या-वत् । उभाभ्यां निमार्थ्यामुभयोरपि प्रापेरिति भावः अत एवाऽऽह—विभज्येति। कारणं—

---

१. वि० पि चादद्यात्सोदरो ना० २.—२८. २७ । ३. म० ९. १८५। ४. त. ध. विवक्षां ५. प. फ. ब. भाष्याम्रम० ।

Cole,: Ch. II, Sec. ix, §§ 6—7.

**अन्योदर्यः सापत्नो भ्राता संसृष्टी धनं हरेत्, न पुनः अन्योदर्यो धनं 8
हरेदसंसृष्टी । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं
भवति ।**असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते । अतश्चासंसृष्टयपि संसृष्टिनो धनमा- 9

सुबोधिनी

सप्तव्यामिति यावत्।मूलवचनद्वितीयार्धादिपदान्तमादित आरभ्य वाक्यद्वयमित्याह–अन्योदर्यःसापत्नो भ्रातेति।अत्र संसृष्टिन इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिर्द्रष्टव्या । अतः संसृष्टिनो धनमित्यर्थः । संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य धनहारित्वविधानरूपेणान्वयेनासंसृष्टिनो भिन्नोदरस्य धनहारित्वनिषेधरूपेण च व्यतिरेकेण (च?) योऽर्थो निष्पन्नः, तं निष्कृष्य दर्शयति—अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ।*[असंसृष्टीत्येतत्पदं काक्षाक्षिवदुभयत्र सम्बध्यते ।]* 9
अतः 'असंसृष्टयपि वा दद्यात्' इत्यन्तमन्वहार्यमित्याह—संसृष्टीत्येतदुत्तरेणापीति । एतद्वाक्यार्थमाह–अतश्चासंसृष्टयपीति । असंसृष्यधिकारत्वादेव संसृष्टिन इति लभ्यते ।

बालंभट्टी

पूर्वनियमद्वयसूचितमेव । अन्योदर्य इति,—अत्र वाक्यचतुष्टयं विधिनिषेधः विधिनिषेधश्चेति। तत्र प्रथमपादेन विधिमाह—अन्योदर्य इति,—धनं हरेदित्यस्यापपूर्वः। तदाह –धनमिति,– पूर्वतः संसृष्टिन इत्यस्यानुवृत्त्या संसृष्टिनो धनमित्यर्थः । अथ द्वितीयपादेन तृतीयपादाद्यपदार्थसहितेन निषेधमाह—न पुनरिति,—न त्वित्यर्थः। अतो यच्छब्दं तदाह—अनेनेति,—पूर्वार्धेनेत्यर्थः । अन्योदर्ये संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य धनस्य हारित्वविधिरूपेण च अन्वयेन असंसृष्टिनो भिन्नोदरस्य धनस्य हारित्वनिषेधरूपेण च व्यतिरेकेणेत्यर्थः । असंसृष्टीत्येतत् मध्यमणिन्यायेनाद्रेऽपि संबध्यत इति तृतीयपादेन विधिमाह –संसृष्टीत्येतदिति । अतश्च तत्संबन्धाच्च तदनुवृत्तिः प्राग्वदेवेत्याह—संसृष्टिन इति । वा चार्थे इति भावः। न केवलमेतावदेवैकं वाक्यम्, अपि तूत्तरपादाद्य-

१. त. चने अपि वेति पदा० । २. थ. द. क्वयमेवा० (?) ।

Cole.: Ch. II, Sec. ix, §§ 8—9.

ददीत । कोऽसावित्यतआह—संसृष्ट इति । संसृष्ट एकोदरसंसृष्टः सोदर इति यत् । अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तम् । **संसृष्ट-इत्युत्तरेणापि संबध्यते । तत्र चै संसृष्टः संसर्गीत्यर्थः ; नान्यमातृजैः । अत्रैव-

सुबोधिनी

संसृष्ट इत्युत्तरपदं पूर्ववाक्यशेषत्वेन योजयति—कोऽसाविति । पूर्वोक्तसंसृष्टशब्दार्थमाह—संसृष्ट एकोदरेति,—एकस्मिन् मातृजठरे मिलित इत्यर्थः । एतत् पितुरप्युपलक्षणपरम् "पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम्।" इति जायाया अपि मातृत्वश्रवणस्य श्रौतत्वात् पिता असंसृष्टपि पुत्रे एव। एवं पुत्रोऽप्यसंसर्गीतिपितुः भ्रातुः परेतस्यान्यस्मात् संसृष्टिनो भागं हरेदिति तात्पर्यार्थः । संसृष्टपदप्रयोगस्यामुमेवार्थं प्रकटयति—सोदर इति यावदिति । "असंसृष्टपि वा दद्यात् संसृष्टः" इत्येतस्य वाक्यस्य तात्पर्यार्थमाह — अनेन सोदरस्येति । पूर्वोक्तैव न्यायेन पूर्ववाक्यान्तर्गतं संसृष्टपदं "नान्यमातृजः" इत्युत्तरपद-सम्बन्धेनाऽप्यन्वेतीत्याह—संसृष्ट इत्युत्तरेणाऽपीति । उत्तरवाक्यशेषत्वे संसृष्टशब्दस्याभिप्रेतार्थमाह—तत्र च संसृष्ट इति । नान्यमातृज इत्यतदेवशब्दाध्याहारेण पूरयितुं प्रतीकमुपादत्ते—नान्यमातृज इति । अध्याहृतैवकारोपेतस्य "संसृष्टो नान्यमातृज एव" इत्यस्य

बालंभट्टी

पदयोजितं प्राग्वदेवेत्याह—कोऽसाविति । तत्र संसृष्टार्थं पूर्वोक्तभिन्नमाह—संसृष्ट एकोदरेति,—एकस्मिन् मातृजठरे जात इत्यर्थः । यद्यपि एतत्पितर्यपि बोध्यम्—"पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।" इति जायाया अपि मातृत्वस्य श्रौतत्वात् । एवं च पितुः पुत्रस्वेन सोदरत्वे तद्भ्रातुरपि तत्सोदरत्वात् तत्र बोध्यमिति असंसृष्टपि पिता पुत्र एवेति तादृशः सोऽसंसृष्टपि तद्भ्रातुः परेतस्यान्येन संसृष्टिनो भागं हरेदिति तात्पर्यं संसृष्टपदप्रयोगस्येति केचिदे तत्रानिष्टापत्तेस्तदेतदुनयबोधाऽऽह—सोदर इति यावदिति । अस्य तात्पर्यार्थमाह—अनेनेति—पादनस्येत्यः । असंसृष्टस्यापि—असंसृष्टि-नोऽपि । प्राग्वदेवाऽऽह—संसृष्ट इत्युक्तेति । तत्र च नान्यवहितोक्तोऽर्थः, अपि तु प्रागुक्त एवेत्याह—तत्र चेति,—उत्तरवाक्ये शेषभूते संसृष्ट इत्यत्रेत्यर्थः । अर्थ आक्षिपति भावः । तुर्यपादं व्याख्यातुं प्रतीकं धत्ते—नान्येति । मन्वनुरोधेन सर्ववाक्यमिति न्यायेनाऽऽह—अत्रै-

---

१. क. घ. 'च' नास्ति । २. क. तृकः । ३. ग. द. रसंसृष्ट इ० । ४. त. रे इ० । ५ ग. द. त्रस्य एव । ६. ग. श्रीपि० । ७. ङ. गादमु० । ८. ग. द. वाभिप्रायं प्र० । ९. ग. ङ. तमर्थ० । १०. त. इतस्सर्स (?) । ११. ग. तुप्र । १२. ग. तृ तत्राह ।

Cole.: Ch. II Sec. ix, §§ 9—10.

शब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम्। संसृष्टयपन्यमातृज एव संसृष्टिनोधनं नाऽऽददीति। »एवं च "असंसृष्टयपि वा दद्यात्" इत्यपिशब्दश्रवणात्, "संसृष्टो नान्यमातृज एव" इत्यवधारणनिषेधाच्चासंसृष्टसोदरस्य संसृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति—द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात्। ‥एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना—"विभक्तास्सहजीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि।" इति संसृष्टिविभागं प्रक्रम्य "येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा ह्रियेतांशप्रदानतः। त्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते॥ सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम्। भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च स-

---

सुबोधिनी

वाक्यस्थं व्याख्याप्रकारमेव दर्शयति—संसृष्टयन्यमातृज एवेति"असंसृष्टयपि वादद्यात्" इत्यस्योत्तरार्धस्य सकलस्यापि तात्पर्यार्थमाह—एवञ्चासंसृष्टयपि वा दद्यादिति। तत्र हेतुमाह—द्वयोरपीति,—भिन्नोदरस्य संसृष्टिनं धनग्रहणे हेतुः, सोदरस्य सोदरत्वमेव हेतुर्न संसृष्टित्वमित्यर्थः। संसृष्टिविभागमिति,—सह जीवन्त इत्युक्त्या तत्प्रक्रम

बालंभट्टी

वेति। तथा तस्य तदेवाऽऽह संसृष्टयपीति। इदं सर्वमनुवृत्तिलभ्यम्। उत्तरार्धस्य संपूर्णस्य तात्पर्यार्थं पूर्वार्धप्रतिज्ञातमाह—एवं चेति,—उत्तरार्धस्योक्तार्थकत्वे चेत्यर्थः। अवधारणेति,—तन्निषेधादित्यर्थः। असंसृष्टेत्यादि प्राग्वत्। "कृत्यानाम्" इति कर्तरि षष्ठी। तत्र हेतुमाह—द्वयोरपीति। एकैकस्यैति—प्रागुक्तस्यैवेत्यर्थः। *[भिन्नोदरस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे हेतुः। सोदरस्य तत्त्वमेव हेतुः; न संसृष्टित्वमिति भावः।]* उक्तं दृढयति— एतदेवेति। मनुनेति,—अस्य "विभक्ताः" इत्यादि "वदता" इत्यन्तं विशेषणम्। इति हत्यनेन। प्रक्रम्येति,—सह जीवन्त इत्युक्त्या तत्प्रक्रम इति भावः। "समस्तविभागस्त्वाऽऽपेक्षिकं तत्र न विद्यते।" इति अस्योत्तरार्धम्। एवं कथमपि विभागेऽपीदानीं सम एव विभागः; "ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः" इत्युक्तोद्धारो नास्तीति तदर्थः।

---

१. क. घ. धादर्स०। २. त. 'स्मृत्या' इत्यादि 'सकल' इत्यन्तं नास्ति। ३. थ. द. गं प्रक्रम्येति। ४. अ० २. ३. ७१। ५. म० ९. ११२।

13 नाभयः॥"इति वदता--येषां भ्रातॄणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठा मध्यमो वांऽशप्रदानतोंऽशप्रदाने सार्वविभक्तिकरसासिःत्रिभागकाल इति यावत् हीयेत स्वांशात् भ्रश्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा म्रियेत वा,तस्य भागो न लुप्यते--अतःपृथग्गुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृह्णीयुरित्यर्थः।तस्योक्तस्य विनियोगमाह--"सोदर्या विभजेयुस्तम्"

संसृष्टव्यवहारात्,असोदर्ये सति न भ्रातरः संसृष्टयपि सोदर्य एव धनभागित्यर्थः।य एव तु धनभाक् स्यात्, तेनैव भ्रातरस्तत्सुताश्चैवंरूपाः ॥ १३९ ॥

सुबोधिनी

इत्यनुसन्धेयः। "येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा" इति मनुवचनं व्याचष्टे—येषां भ्रातृणामित्यादिना। आद्यन्तयोर्ग्रहणेन कनिष्ठयोरुपादानान्न्यायसाम्याच्च मध्यमोऽपि विवक्षित इत्यनेनाभिप्रायेणाऽऽह—मध्यमो वेति। अदोषाद्भवे निमित्तानि दर्शयति— आश्रमान्तरैरिति। अस्यैव मनुवचनस्य तात्पर्यमाह—अतः पृथग्गुद्धरणीय इति। "सोदर्या विभजेयुः" इत्येतन्मनुवचनं व्याख्यातुमग्रवतारयति —तस्योद्धृतस्येति। "भ्रातरो ये च संसृष्टाः" इत्यत्र संसृष्टपदोपादानात् सोदरा असंसृष्टा इति गम्यते। अत एवार्थलभ्यासंसृष्टपदान्वयेन

बालंभट्टी

"येषाम्" इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—येषामित्यादि। प्रक्रमादेवाऽऽह—संसृष्टिनामिति,—मैथ इत्यादिः। आद्यन्तयोरुक्तैर्न्यायसाम्याच्च मध्यमोऽप्युपलक्षणत्वेन वा विवक्षित इत्याशयेनाऽऽह—मध्यमो वेति। प्रदानपदोपेक्षयाधिक्यादाह—अंशप्रदाने इति। अत एव तदुपपत्तिमाह—सार्वेति,—तथा चांशस्य प्रदानं यस्मिंस्तिथि भावल्लुप्तेन व्यधिकरणबहुव्रीहिणा कालो विवक्षित इति भाऽऽधिक्यं तथेति भावः। तदाह—विभागेति। अर्थीदाह—स्वांशादिति। ततो भ्रंशे हेतुमाह—आश्रमान्तरेति,—वानप्रस्थादीत्यर्थः। मौलंभव हानेसो विकल्पमाह—म्रियेत वेति,—अन्यतरोऽपीति शेषः। अन्यतम इत्यर्थः। उपात्तापेक्षया तथोक्तिः।अपिः द्वयादिसमुच्चये। अस्यैव तात्पर्यमाह—अत इति,—अलोपादेत्यर्थः। तस्याऽपि तात्पर्यमाह—न संसृष्टीति। "सोदर्या" इति मानवं व्याख्यातुमवतारयति—तस्योद्धृतस्येति। माहेति,—द्वितीयश्लोकेन स एवेति भावः।

१.—१. ११० —११२. । २ त. अंशोद्धारे । द्. इदं वाक्यं नास्ति । ३. थ. द. तत्पपत्तिमाहेति । ४. थ. द. र्यायेमा० । ५ थ. द. स्यार्थसं० ।

इति । तमुद्धृतं भागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशान्तरगता अपि समागम्य संहिताः संभूय समं न न्यूनाधिकभावेन, ये च भ्रातरो भिन्नोदराः संसृष्टाः, ते च सनाभयो भगिन्यश्च समं विभजेयुः—समं विभज्य गृह्णीयुरिति तस्यार्थः ॥ १३९ ॥

सुबोधिनी

पूर्वार्धं व्याचष्टे—तमुद्धृतं भागमिति। सनाभयो भगिन्यश्च इति—सहोदर्यो भगिन्य इत्यर्थः ॥ १३९ ॥

बालंभट्टी

"भ्रातरो ये च संसृष्टाः" इत्युत्तरार्धं संसृष्टपदोक्तया अत्र तत्पातयोक्त्या सोदरा असंसृष्टा अपीत्यर्थलभ्यासंसृष्टाअपीतिपदान्वयेन पूर्वार्द्धं व्याचष्टे—तमित्यादिना । अपिना तेषां समुच्चयः । तथा च साधारणमिदम् । आगमनस्य विधिसाकाङ्क्षत्वाद्दाह—ये देशान्तरे गतास्तेऽपीति। देशान्तरगता अपीति पाठान्तरम्। संहिता इत्यस्य व्याख्या—संभूयेति,—मिलित्वेत्यर्थः । समं तुल्यम् व्याख्या—न न्यूनेति।उत्तरार्धमाह—ये चेति। अत्र चोक्तेर्भ्रातर इत्युक्तेः पूर्वत्र सोदरा इत्युक्तेश्चाऽऽह—भिन्नोदरा इति । अन्यथा तदैयर्थ्यं स्पष्टमेव। सनाभयः—सहोदर्यः । विभजेयुरित्यस्य व्याख्या —विभजेयुरिति,—समभित्यत्राऽपि बोध्यम् । क्वचित्त्वत्राऽपि ततः प्राक् तत्पाठ एव । तस्य "सोदर्याः" इत्यस्य । [अत्र भिन्नोदराः भ्रातरः समानजातीया बोध्याः । असमानजातीयैर्भिन्नोदरसंसृष्टिभ्रातृणां तु "चतुरंशि" इँत्याद्युक्तक्रमेण विभागः । समशब्दस्य भिन्नजातीयभ्रातृभिन्नसमानजातीयभिन्नोदरभ्रातृविषयत्वे "चतुरंशि" इँत्येतद्बाधकत्वे मानाभावात् ।]* बृहस्पतिरपि—"संसृष्टानां तु यः कश्चित् विद्यावीर्योदिमाऽधिकम् । प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्वयंशस्तेषां तु समांशिनः ॥" इति । द्वयंशदानं तदधिकधनप्राप्तौ ज्ञेयम् । शङ्खोऽपि प्रागुक्त एव—"भ्रातॄणाम्" इति नारदोऽपि—"संसृष्टानां तु यो भागश्लेषाभाव स इष्यते । अतोऽन्यथानंशभोजी निर्जीवेच्चिरतरान्वितान् ॥" इँति । कात्यायनोऽपि—"संसृष्टानां तु संसृष्टाः पृथक्स्थानां पृथक् स्थिताः । अतो विंशद्धरा ज्ञेया निर्वीजान्योन्यभागिनः ॥" इति। अतोऽन्यथा संसृष्टितासभावे निर्वीजपुत्रसन्तौनरहितेषु संसृष्टिषु तेषां भागः इतरानंशहरति (?) यावत् । अत्रार्थे निष्कर्षः—भि-

---

१. क. येदेशान्तरगतास्ते । २. क. ति ॥ ख० । ख. स्पर्धो ऽ र्थः । ३. त. उद्धृ० । ४. थ. द. न्यथेति । ५. भ. ग्रा तेषां (?) । ६. प. फ. ब. दरभूतु० । ७. ज्य० १२५. । ८. (?) । ९. प. फ. ब. भागान् । १०. १३.—२४. । ११. प. ब. नम्रहर० ।

Cole.: Ch. II, Sec. ix, § 13.

बालंभट्टी

ज्येदरसंसृष्टिभावभावे सोदराणां मध्ये यः संसृष्टिसोदरः, स एव संसृष्टिनैः सोदरस्य मृतस्य धनमादद्यादित्यादि। भिन्नोदरेषु तु सजातीयासजातीयकृतभेदयुक्ता एव । यदा सोदराः असोदराश्च संसृष्टिनः, तदा सोदरा एव गृह्णीयुः । यदा त्वसंसृष्टाः सोदराः संसृष्टाश्च भिन्नोदराः, तदोक्तशैल्या उभाभ्यां ग्राह्यम् । एतद्वयरीत्या तु सोदरेरेव । सोदराणां मध्येऽपि केचित् संसृष्टा नान्ये, तदा सोदरत्वसंसृष्टत्वाभ्यां संसृष्टिभिरेवेति। यत्तु एकमातृजत्वमिन्नमातृजत्वयोः विशेषेण भ्रातृषु या व्यवस्था दर्शिता, सा साक्षात् पितृव्ये सापत्नपितृव्येऽपि योज्या—न्यायस्य तुल्यत्वादिति, तच्च—"सोदरस्य तु" इति विधिवाक्ये सोदरत्वस्य विवक्षायां बीजाभावात् सोदरपदस्य पितृव्योपलक्षकत्वाभावात् लोकेऽत्यन्तविरुद्धत्वात् वचनविरोधाच्च न्यायस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक्। एतेनातुपुत्रधनं भ्रातृणामित्युक्तम्। तत्र विशेषमाह—संसृष्टेन इति सर्वमेकवाक्यम्। तस्मिन् मृते जातस्य पुत्रस्य दद्यादिति तु प्रासङ्गिकम् ; सोदर्यत्वाभावे तु नांशभाक्त्वमिति स्पष्टयति—अन्योदर्य इति। यदा त्वन्योदर्य एव संसृष्टी न सोदरः, तदाऽऽह—असंसृष्टपरीति, इत्यपराकोक्तमपास्तम्—अस्य भ्रातृमात्रविषयत्वे पित्रादिसंसर्गविध्यानर्थक्यापत्तेः तस्मिंश्चैकवचनान्तर एवाभावात् प्रकरणविच्छेदकृतशब्दद्वयवैयर्थ्यात् "वान" इत्यादिना तद्विच्छेदात् सोदर्यनियमादेवान्यव्यावृत्तौ तदुक्तिवैयर्थ्यात् संसृष्टिनोऽप्रभाक्त्वे नारदादिविरोधाच्च । एतेनेदानीमित्याद्यवतरणमन्योदर्य इत्यस्य चिन्त्यम्—"अतोऽन्यथा" इत्यादिनारदादिविरोधात् । पूर्वान्वितयोरप्येऽनुपपन्ने संसृष्टपदस्यार्थद्वयकल्पने एवकाराध्याहारे प्रमाणाभावाच्च । अनेनान्वयेऽप्याद्यपि चिन्त्यम्—संसृष्टैपदस्यार्थे वाक्यस्य पर्याप्तपदात्मकत्वेन तदर्थसिद्धेर्वाक्यानर्थक्यात् पित्रादेरपि संसृष्टित्वे पृथगन्योदर्यं तदुक्तिवैयर्थ्याच्च। "विभक्ता" इति मनोः तथा व्याख्यानसुचितमिति भ्रान्तोक्तमपास्तम्—तयोः विशेष्यविशेषणभावेनैव बृहस्पत्योक्तवाक्यतया अर्थान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। चकारात् तया कल्पने नारदादिविरोधात्। चतुर्थस्य द्वन्द्वविग्रहवृत्युपपत्तेः । विशेषणानर्थक्यन्तु भगिनीविशेषणवन्निश्चोदरवारणार्थत्वात् । तस्मात् स धनं हरेत् नान्योदर्यः। सोदरः संसृष्टी न चेत् असंसृष्टपि आदद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजश्चेदिति व्याख्यानमुचितमिति भ्रान्तोक्तमपास्तम्—आशयानवबोधात् अत्राशमिति सामान्योक्त्या स्थावरेऽप्येवम्। अत एव प्रागुक्तयमादिसंसर्गविधेरेतेनांशमिति सामान्योक्तावपि स्थावरविशेषो बृहद्धारीतायुक्त इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् ॥ १३९ ॥

---

१. प. फ. ब. ष्टिमृत० । २. प. फ. ब. द्रास्सोदराणां । ३. भ. ष्टिवाक्य० ।

Cole.: Ch. II, Sec. ix, § 13.

** पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनां पदावग्रहणमुक्तं, तत्पापवादमाह— 1

क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः।
अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥ १४० ॥

** क्लीबः तृतीयाप्रकृतिः ; 2

पतितस्तत्सुतः क्लीब इत्यादि ॥ १४० ॥

तत्सुतः पतितोत्पन्नः एवं जन्मतो ग्रहगृहीतः ; जडः सदैव प्रज्ञाहीनः ; कुष्ठाद्यसमाधेयपापरोगग्रस्तोऽचिकित्स्यरोगी; च शब्दः स्मृत्यन्तरोक्तबधिरादिप्रापण्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

सुबोधिनी

पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनामिति—पुत्रपदेन पौत्रोऽपि लक्ष्यते, आदिपदेन दौहित्रा-

बालभट्टी

सङ्गतिमाह—पुत्रेति,—पुत्रश्च पत्नीच पुत्रपत्न्यौ ते आदौ येषां ते पुत्रपत्न्यादयः ते च संसृष्टा च तेषां त्रयाणामित्यर्थः । आदिग्यां पौत्रादेर्दुहित्रादेश्च ग्रहणमिति न न्यूनता । एतेनाऽऽद्ये उपलक्षणतया व्याख्यानमपास्तम् । तृतीयेति,— स्त्रीपुंसभिन्नस्त्वर्थः । अमरे तथोक्तेः, "तृतीयां प्रकृतिं गतः" इति च भारतम् । प्रकृतिः स्वभावः प्रकार इति यावत् । समस्तं व्यस्तं वा । तथा च स्वाभाविकस्त्ववतस्तेन ग्रहणं तेन कदाचित् कृत्रिमतस्त्ववतो निरासः। अत एव कात्यायनः—"न मूत्रं फेनिलं यस्य विछा चाप्सु निमज्जति । मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं स्त्रीवत्स उच्यते ॥" इति। नारदोऽपि—"यस्याप्सु प्लवते बीजं हृादि सूत्रं च फेनिलम् । पुमान् स्यात्क्लीबलक्षणैस्तैर्विपरीतस्तु षण्ढकः। चतुर्दशविधश्चात्र षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः । चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥ निसर्गषण्ढो वध्यश्च पक्षषण्ढस्तथैव च । अभिशापाद्गुरोः रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥ ईर्ष्यषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः। आक्षिप्तो मोघबीजो च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥" *[निसर्गषण्ढः-स्वभावतो लिङ्गहृषणहीनः। अध्वः-छिन्नमुष्कः]*। षड्दशादिनानि स्त्रियाम- 3
सेव्य स्वकृच्छ्रोगाक्षमः—पक्षषण्ढः। गुरुशापषण्ढादयः त्रयः स्पष्टाः। ईर्ष्यया पुंस्त्वमुत्साहते यस्य स—ईर्ष्यषण्ढः । स्त्र्युपचारविशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स—सेव्यषण्ढः । वातोपहतरेतस्को—वातरेताः । यस्य मुख एव पुंस्त्वशक्तिः न योनौ, स मुखेभगः । रेतोनिरोधात् षण्ढीभूत आक्षिप्तषण्ढः । गर्भाधानासमर्थबीजो मोघबीजी । अग्रजन्मभयया क्षोभाद्वा

१. वि० रोगी च भर्तव्याश्च । २. य. द्. शब्दो३. य. द्. शब्देना४. १३.—१०—१३.।
Cole.: Ch. II, Sec. x, §§ 1—2.

पतितो ब्रह्महादिः ; तज्जः पतितोत्पन्नः ; पङ्गुः पादविकलः ; उन्मत्तकः वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकग्रहावेशलक्षणैरुन्मादैरभिभूतः ; जडो विकलान्तःकरणः, हिताहितावधारणाक्षम इति यावत् ; अन्धो नेत्रेन्द्रियवैकल्यः ; अचिकित्स्यरोगः अप्रतिसमाधेयक्षैष्मादिरोगग्रस्तः ; "आद्यशब्देनाऽऽश्रमान्तरगतपितृद्वेष्युपपातकबधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम्। यथाऽऽह वसिष्ठः—"अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः" इति। नारदोऽपि—"पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः। औरसा अपि नैतेऽस्मै लभेरन्क्षेत्रजाः कुतः॥" इति। मनुरपि—"अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥" इति। "निरिन्द्रियो निर्गतमिन्द्रियं यस्माद्दृश्याद्यादिना स निरिन्द्रियः। "एते क्लीबादयोऽनंशा रिक्थभाजो न भवन्ति केवलमशनाच्छादनदानेन पोषणीया

1 2 3 4 5

बालंभट्टी

नष्टपुंस्त्वः शालीनः। यस्य भार्यान्यतिरेकेण अन्यासु पुरुषभावः सोऽन्यापतितः इति। मूले—अथशब्दरसमुच्चये। ह्रीवस्य जनकवासभवादाह—'[पतितोत्पन्न इति, —अकृतप्रायश्चित्तोत्पन्न इत्यर्थः]'। ब्रह्महेति—तादृशा ये ब्राह्मः, तदावेशस्वरूपेत्यर्थः। सर्वथा चैतन्यशून्यत्वस्यासंभवादाह — विकलान्तरिति। तस्यापि तात्पर्यार्थमाह — हिताहितेति। नेत्रेन्द्रियेति,—नेत्ररूपेन्द्रियेत्यर्थः। अनेनापि स्वभावैकमेव तत्त्वं विवक्षितमिति सूचितम्। अत एवाग्रे निरिन्द्रियग्रहणं मानवे जात्यन्धग्रहणं च। तादृशरोगस्वरूपमाह — क्षयादीति, — आद्यशब्देनेति पाठः। तेषां निरंशकत्वांशे मानमाह—यथाऽऽहेत्यादिना। '[आश्रमान्तराणि—नष्टिकवानप्रस्थादिसंन्यासाःक्षेत्रजाः— तदादयः। अत एवैतदन्येषां सामान्यनोक्तिः। जात्यन्धेति,—जात्या स्वभावेन अन्धबधिरित्यर्थः, तथा उन्मत्तेति—इन्द्रोत्तरपदको द्वन्द्वः। वर्णानुवारको मूकः। ननु निरिन्द्रियग्रहणेनैव जात्यन्धपरिग्रहे सिद्धे तदुक्तिर्व्यर्था। नच बाह्यज्ञानसिद्ध्यर्थेन निर्वाहः—सति गमके एव तन्त्रायत्तविषयवत्त्वादत आह—व्याख्यादिनेति। पदार्थानुक्त्वा मूलवाक्यार्थमाह—एते इति। ननु मानवादौ तावन्मात्रोक्त्या मूलस्यापि तत्रैव तात्पर्य-

---

१. क. ख. इत्यादिना। २. ख. ग. सन्निपात०। ३. ख. ग. यक्ष्मादि०। ४. १७.—५२। ५. क. ख. देनापि। १.—१३. २१.। ७. ९.—२०१.। ८. क. निरंशाः।

भवेयुः ; अभरणे तु पतितत्वदोषः—"सर्वेषामपि हे न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा । त्यागाच्छ्राद्धनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ॥" इति मनुस्मरणात् । अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । **एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वमुपपन्नं न पुनर्वि- 6
भक्तस्य । **विभागोत्तरकालमप्यौपधादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्त्येव— 7

बालंभट्टी

भरणे न भरणे अत आह—अभरणे इति । सर्वेषामिति शेषे षष्ठी अंशभाजां क्लीबादीनामित्यर्थः । अनंशाधिकारिणोऽयम् ; तु: एवार्थे व्युत्क्रमे च द्रष्टव्यः । न्याय्यम्—न्यायप्राप्तम् । शक्तयेति अनेन न्यूनाधिकभावो निरस्तः । ह्रासेति समाहारद्वन्द्वः । एवार्थं स्फुटयति—पतित इति । हि यतः । अत्यन्तमित्यस्य पूर्वेणान्वयान्नित्योऽर्थमाह—यावदिति । एतेन शक्तयेत्यनेन अत्यन्तमिति विशेषणमित्यपास्तम् । *यद्यपि दैवलेन पतितवर्ज भरणमुक्तम्— "मृते पितरि ये क्लीबकुब्जपुन्नजडान्धकाः । पतितः पतितस्यं च लिङ्गी दायांशभागिनः ॥ तेषां पतितवर्जेभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते । तत्सुताः पितृदायांशं लभेरन्नेव पतितवर्जिताः ॥" इति—लिङ्गी प्रव्रजितादिः, अत्र निषेधे पतितपदेन तत्सुतोऽपि—पतितोपपत्त्यैव पतितत्वात्, अत एव बोधायनः— "अतीतव्यवहारान् प्राह्याच्छादनैर्विभूषयुरन्धजडक्लीबव्यसनिव्याधितादीश्चाकर्मिणः पतितत्वज्ञानवर्जम् " इति, तथापि तस्यायश्चित्तोन्यतदिच्छुपरम् । अत एव मानवे "सर्वेषाम्" इति "अत्यन्तम्" इति चोक्तम् । अत एव तद्दिरोधो नेति दिक्]*। कश्चिद्विशेषमाह—एतेषा 5
मिति,—*[पतितादीनां स्वाभाविकदुष्टभिन्नात्मत्वेत्यर्थः]*। अत एव अग्रे वक्ष्यति— 6
पतितादिष्विति । दोषप्राप्तौ अप्रत्याशेषादिः । न पुनः—न तु । अग्रे दोषेष्वाद्यानुषङ्गः । तत्रानंशत्वमित्यस्य तत्पर्यवसितमित्यर्थः । तदानीं तस्वाभावात् । तच्च विशेषणं न तूपलक्षणमिति भावः । तत्राऽपि विशेषमादिपुराणेन सूचितमाह—विभागोत्तरेति,— "कालाध्वनोः" इति द्वितीया । विभागात् प्रागेव दोषप्राप्तौ विभागकाले दोषदुष्टस्यापीति शेषः । तथा च स्वाभाविकवत् कृत्रिमदोषेऽपि विभागात् पूर्वजातेः यत्राचिकित्स्यत्वं, तत्रैवानंशत्वं नान्यत्रेति निर्गलितमिति तात्पर्यम् । आदिना—प्रायश्चित्तस्यापि ग्रहणम् । नन्विदं केवलमयुक्तं—अनन्तरं तेन लब्धिरासेऽपि तदानीं तस्य सत्त्वात् तस्य विशेषण-

---

१. ९—२. २. । २. प फ. ब. ङि अनं० । ३. अ० २. ३. ५. ।

8 "विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्" इत्यस्य समानन्यायत्वात्* "पतिता-दिषु पुंल्लिङ्गमविवक्षितम् । अतश्च पत्नीदुहितृमात्रादीनामप्युक्तदोषदुष्टानामनर्शित्वं वेदितव्यम् ॥ १४० ॥

9 **"कलीबादीनामप्यनंशित्वात्तदुपलक्षणार्थमनंशित्वे प्राप्ते इदमाह—

पङ्क्त्यादिवचनान्याश्रित्योक्तानां सर्वेषामुपलक्षणार्थानीति केचित्। तदसत्—पुरुषार्थत्वाद्व्यस्य वैयस्यानधिकृतस्यैव द्रव्याहरत्वदर्शनात् ; यथाऽऽह गौतमः—"स्वयमार्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात्" इति, "अन्यथा सर्वं विभजेरन्" इति च। अतः प्रतिपेधादेवैषामनंशत्वं न त्वनधिकारात् । जन्मान्तरीयमहापातकलक्षयोगाद्वा निरंशत्वं पितामहद्रव्यसंबन्धस्वपतितानामन्यादीनामस्त्वेवेति संप्रदायः । सामर्थ्येनैव तु भरणमात्रातिरिक्तद्रव्यविनियोगाशक्तेः औचित्यानुवादोऽयमित्यवसेयं । तथा च स्वायम्भुवः—"येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । श्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥" इति । एवं च स्वयमेवैते निरंशकाः ॥ १४० ॥

सुबोधिनी

क्वयः । पुंश्चश्च पत्न्यादिश्च संसृष्टी चेति विग्रहः। "विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभागित्यस्य सामान्यन्यायत्वादिति—विभागादूर्ध्वमुत्पन्ने पुत्रे (स्वैवपुत्रोत्पत्तिरिति?) धर्मभर्मिणोरुत्पत्तिमात्रभेद एव नान्यो भेदोऽस्ति इति विषयमात्रभेदात् समानन्यायत्वमित्यर्थः । उक्तदोषदुष्टानामिति—क्लीबत्वादिभिः दोषैरित्यर्थः ॥ १४० ॥

बालंभट्टी

त्वाङ्गीकारात् । अत आह—विभक्तेष्विति,—मूलोक्तिरेवेयम् । विभागादूर्ध्वमुत्पन्ने पूर्वं तदीयविभागाभावेऽपि स्वरूपोत्पत्त्या धर्मोत्पत्तिः । एवं तद्गामी तत्स्वत्वेन तदभावेऽपि विभागोत्तरं तदोषविनाशे तत्स्वस्याभावेन योग्यतया तदुत्पत्तेरिति तस्मिन् पुरुषे समानन्यायस्तन्मित्यर्थः । क्लीबे असंभवात् पतितादौ विशेषान्तरमाह—पतीति,—उद्देश्यगतत्वेन तदविवक्षा बोध्या । अदन्तानामेव द्वन्द्वान्तात् दुहितृशब्दं आगद् म । उक्तदोषेति—पतितत्वादिदोषदुष्टानामित्यर्थः। तत्रापि प्रागुक्तरीतिस्त्वत्रा बोध्या ॥ १४० ॥

सङ्गतिमभ्यवहितेनाऽऽह—कलीबादीनामिति,—इदं वक्ष्यमाणप्रतिप्रसवरूपम् ।

---

१ व्य० १२२, १ २. क. च लिखं । ख. पुङ्क्तिलभ० । ३. २८.—३०, ३१. । ४. ग. द. ग्रश्च पत्न्यादिश्चाश्च संसृष्टिनश्चेति समासः । ५. त. इदं प्रतीकं नास्ति । ६. स्वरूपोत्पत्तिरेवेत्यत्रेहेतुस्तविभागादूर्ध्वमित्यन्वादिदोषविनाशे तु तस्मिन् पुरुषे समानन्यायस्त्वमित्यर्थः (?)।

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

** एतेषां क्लीबादीनामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अंशग्रहणविरोधिकैलैंव्या- 10
दिदोषरहिता भागहारिणोऽशग्राहिणो भवन्ति। **तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः संभ- 11
वति अन्येषामौरसा अपि । औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थम् ॥ १४०॥

** क्लीबादिदुहितॄणां विशेषमाह — 12

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्यै भर्तृसात्कृता ॥ १४१ ॥

** एषां क्लीबादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता भवन्ति, तावद्भरणीयाः 13
चशब्दात्संस्कार्याश्च ॥ १४१ ॥

**क्लीबादिपत्नीनां विशेषमाह— 14

औरसक्षेत्रजास्त्वित्यादि ॥ १४१ ॥

औरसक्षेत्रजादयस्तु पुत्राः पङ्क्त्यादीनामपि निर्दोषास्सन्तो भागहारिण एव। क्लीबस्यापि क्षेत्रजादयो भवन्त्येव; सुताश्चैषां प्रभर्तव्याः दुहितरश्चाप्तुश्चिकाः पङ्क्त्यादीनां तद्विवयग्राहिणीः प्रकर्षेण प्रासाच्छादनादिना प्रभर्तव्याः यावदुचितभर्तृभिरसंयोजिताः तैश्च गृहाधिपत्येन स्वीकृताः ॥ १४१ ॥

बालंभट्टी

इदमः प्रकान्तार्थकत्वादाह—क्लीबादीनामिति । तुर्वार्थं इत्याह—वेति । अन्यादृष्टदोषशून्यत्वस्य प्रकृते अनुपयोगादाह—अंशेति । उभयग्रहणफलमाह—तत्रेति,—तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अपिना तस्य समुच्चयः । मूले बहुवचनं क्लीबादिसर्वाभिप्रायम् । अत एव बहुवचनादन्येषां ग्रहणशङ्का नेत्याह—औरसेति । अन्यथा औरसादय इत्येव ब्रूयात । सार्थमिति,—तथा च तेषामंशभाव एव । औरसस्समाख्यातः पुत्रिकाऽपि प्रमाणत इति साऽप्यौरसपदेनैवोपात्ता ॥ १४०॥

वै निश्चय । भर्तृसात्कृताः इत्यस्यार्थमाह— विवाहसंस्कृता भवन्तीति,— तथा च तत्र भूतत्वमविवक्षितमात्र भावः। चशब्दादिति,—व्युत्क्रमणीयादित्यर्थः॥१४१॥

१. क. सोऽपि ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४२ ॥

*"एषां क्लीवादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्तव्याः भरणीयाः ; व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्याः, भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् । न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण मरणमपि न कर्तव्यम् ॥ १४२ ॥

**"विभजेरन्सुताः पित्रोः" इत्यत्र स्त्रीपुंधनविभागं संक्षेपेणाभिधाय पुरुषधनविभागो विस्तरेणाभिहितः । इदानीं स्त्रीधनविभागं विस्तरेणाभिधास्यंस्तत्स्वरूपं तावदाह—

किं च अपुत्रा योषितश्चेत्यादि ॥ १४२ ॥

अव्यभिचारिण्योपि स्त्रीधनावष्टंभेन प्रतिकूलाः स्वतन्त्रवृत्तयः तथैव निर्वास्याः। चशब्दात् स्त्रीधनोचिता एवेत्यभिप्रायः ॥ १४२ ॥

बालंभट्टी

साधुवृत्तयः इति हेतुगर्भं विशेषणमित्याह— चेदिति । तत्फलमेवाऽऽह— व्यभीति । तृतीयपादं प्रतीकपूर्वतो विशेषसंस्कार्यात् पृथक् व्याचष्टे—प्रतीति । यद्यपि अव्यवहितत्वान् निर्वास्या इत्येव प्राप्ते, तथाऽपि चशब्दलभ्यात् भर्तव्या इत्यस्यापि सम्बन्ध इत्याह—भरणीयाश्चेति । नन्वेवं व्यभिचारिणीषु प्रतिकूलासु अनेनोभयं प्राप्तम् ; तृतीयपादेन तु निर्वासनमेव प्राप्तम् ; तत्र हि निर्वास्या इत्यस्य सर्वंकाक्ष्यमिति न्यायेन निर्वास्या एवेत्यर्थे इति मिथो विरोधः ; अत आह—अव्यभीति । तथा च भिन्नविषयत्वाच्च विरोधः । अत एव विभिन्ननिमित्तेकि सङ्गतिः । नपुनः—नतु अकरणे दोषश्रवणादिति भावः ॥ १४२ ॥

अथ व्यवहितसङ्गतिमाह—विभजेरन्निति । तत्र तदपवादत्वेन "मातुर्दुहितरः" इत्युक्तावपि प्रकारान्तरानुक्त्या न विस्तर इति भावः । अभिहित इति — "औरसो धर्मपत्नीजः" इत्यादिना "अपुत्रा योषितः" इत्यन्तेनेति भावः । अभिधास्यन् — "अतीयायाम्" इत्यादिना । तत्स्वरूपं — स्त्रीधनस्वरूपम् ।

---

१. ख. ग. स्या भवति । २. ग्र. ० ११७. । ३ क. तस्य स्व० । ४. प. ब. स्वातुरो० । ५. प. फ. ब. तत्र तदपवादत्वेन मातुरकरणे (?) । ६. व्य. १२८—१४२—१४३. ।

Cole.: Ch. II, Sec. x, §§ 14—15, cole.: Ch. II, Sec. xi. § 1.

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १४३ ॥

**पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यदत्तं, यच्च विवाहकालेऽग्नावधिकृत्य मातृला- 2
दिभिर्दत्तं, आधिवेदनिके अधिवेदननिमित्तं "अधिविन्नास्त्वै दद्यात्" इति वक्ष्यमाणं
किं पुनः स्त्रीधनमिष्यते ?

पितृमातृसुतेत्यादि ॥ १४३ ॥

अध्यग्न्युपागतं विवाहकाले लब्धं आधिवेदनिकं अधिविन्नायै प्रत्यै प्रदत्तं अधिवे-
दनार्थं वा । षडशीत स्मृत्यन्तरोक्तमलंकारादि । एतत् स्त्रीधनं अवलेयम् ॥ १४३ ॥

सुबोधिनी

अग्न्यावधिकृत्येति–*[अग्निसन्निधावित्यर्थः ।]* *[अधिवेदननिमित्तमिति–अधिवेदनं 2
नाम्नि धर्मपत्न्यां सत्यां रागत एव विवाहान्तरकरणम् ।]* *"षड्विधं स्त्रीधनम्" इति मनुवच- 3
नान्मनुपरिगणितेष्वेव षट्सु अश्वकर्णादिवत् स्त्रीधनशब्दोऽयोगिक इति केचन वदन्ति,

बालंभट्टी

पित्रेति अत्र द्वन्द्वोत्तरपदकदत्तशब्दाभ्यां द्वन्द्वः। द्वितीयपदस्यान्वितसमीपं प्राप्नोतीति शाब्दोऽर्थः। तत्फलितं वक्ष्यमाणकात्यायनुरोधेनाऽऽह—यच्च विवाहेति। नित्यसमासत्वेनासक्यपदग्रह-त्वादाह–अग्न्यधिकृत्येति,–अग्निसन्निधावित्यर्थः। एतेन विवाहकाले कन्यादानकाले अग्नि-सन्निधौ होमकाले चेति कात्यिवच्यायनं कस्यचित्पारस्यम्। उपागमनबीजमाह—मातृलेति। आदिना पितृव्यमातृव्यसादिग्रहणम्। अधीति–अधिवेदनं निमित्तं यस्येत्यर्थः । अधिवेदनं च सत्यां धर्मपत्न्यां रागत एव विवाहान्तरकरणम्। तदस्य निमित्तमिति विग्रहः। अधिकार-स्यस्थत्वं। अत्र मानमाह—अधीति,—मूलकृतेति भावः। *[अत्र "अधिवेदनिकं चैव" 1
इति माध्यधृतपाठो न युक्तः—एवस्य वैयर्थ्यात्, न्यूनतापरिहरवचनान्तरविरोधापत्तेश्च ।]*
तर्हि त्वनयमाह—आशङ्क्येति । तत्र स्त्रियस्य स्त्रीधनत्वे मानन्तु "पत्नी दुहितरश्चैव"
इति प्रागुक्तं मूलं स्पष्टमेव । नारदोऽपि —"अध्यग्न्यध्यावहनिकं भर्तृदायस्तथैव
च । भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥" इति। कात्यायनोऽपि—"भर्तृदायं
मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेहतः । विद्यमानेषु संरक्षेत्पत्यैवत्तकुलेऽप्यथा ॥" इति।

१. ब्रि० कॅम्ब्र । २. ध्य. ४८ । ३ थ. द. 'नाम' नास्ति । ४. थ. द. न स्मृत । ५. थ. द चनबलाम्य० । ६. 'अयोगिक' इत्यादि 'शब्दाच्च' इत्यन्त नास्ति । ७. द. वर्णयन्ति तदस्माभुवच० । ८. ध्य० १३५. । ९.—१३. ८ ।

आद्यशब्देन रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमप्रातमेतत् स्त्रीधनं मन्वादिभिरुक्तम् ।

सुबोधिनी

तत्र—वचनान्तरविरोधात् शिष्टाचारविरोधादलब्धात्मिकाया रूढेः बाधस्य प्राबल्याच्च यौगिक एवेत्यनेनाभिप्रायेणाऽऽह—स्त्रीधनशब्दश्च यौगिक इति ॥ १४३ ॥

बालभट्टी

मृते इति तदा तदनुमत्यनपेक्षा सूचिता । स्वातन्त्र्यापवादमाह—विक्रेतेति । दुहित्रादिदायादेषु तु संरक्षेत् न स्वेच्छया व्ययं कुर्यात् । अन्यथा दुहित्राद्यभावे । अत्र मृते स्थातरुपरोक्षा जीवति तस्मिन् गम्यते । यथेष्टविनियोगाभावे तत्कुले भर्तृकुले क्षपयेत् विनियोजयेत् इत्यर्थः । व्याख्याति—"द्विसहस्रपर्यो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु । यच्च भर्त्रा धनं दत्तं
2 सा यथावद्व्ययेत्तु" इति इयं सङ्ख्या प्रत्यहं देये, सकृद्देयानेकाब्दपर्वविषयदाने तु नेयं सङ्ख्या; नाऽपि स्थावरमिषेयः—"दशाब्दं वा पर्यायं क्षेत्रांशं वा यदीच्छति ।" इति बृहस्पतिः । एतेन "पितृमातृपतिभ्रातृदत्तादिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै । यथा शक्त्या द्विसाहस्रादानव्यं स्थावरादते ॥" इति कात्यायनीयमपि व्याख्यातम् । एतेन "भर्त्रा प्रीतेन" इति मन्वाद्येकवाक्यतया भर्तृदत्तं हृत्यस्य भर्तृदत्तमिति प्राच्यानाम्, इदं भर्तृदत्तं द्विविधजङ्गमस्थावरविकल्पितं भर्तृदत्त्यापकर्षात्, एतद्प्रतिषम्" अयुताद्व्ययनम्" इति तु स्थावरविषयमिति भ्रान्तादेश व्याख्यानमपास्तम्— भर्तृस्वामिन्यपि पाठे दोषेऽप्राभावेन तथा पाठस्य निर्बीजत्वापत्तेः । तावताऽपि याज्ञवल्क्यवाक्यविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । अस्ताऽपि वचनान्तरैकवाक्यतया सस्प्रत्यौक्तप्रायत्वाच्च, तदाशयस्यौक्तत्वाच्च । संविभागलब्धस्यापि तस्ये मानन्तु "यदि कुर्यात्समावेशात् एतस्यः कार्यास्तस्यां शिक्षाः ।" न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ।" इति, "पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।" इति "दत्ते स्वधीशहारिणी" इति च मूलं प्रागुक्तमेव । क्रयादिलब्धस्य तस्य सामान्यतो लोकप्रसिद्धमेव । देवलोऽपि—"वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं स्मृतम् । भोक्त्री तस्वत्यमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥" इति । अन्यत्र सर्वत्र मानन्तु स्वत्वकारकहेतूनामदानं परिगणनपरो गौतम एव—"स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धे" "क्षत्रियस्य विजितं" "नित्यं वैश्यशूद्रयोः" इति। इदं प्राच्यव्याख्यानम् । स्वास्त्र्य स्वत्वहेतूनाञ्च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यताभावेऽपि गौतमवचनं नियमार्थमित्यपि प्राग्वत्क्रमेव । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह— एतदिति,—एकादशधोक्तं सर्वमित्यर्थः । अप्रामाण्यशङ्कानिरासायाऽऽह— मन्वादिभिरिति । वस्तु "पदिधं स्त्रीधनम्" इति मनोस्तत्परिगणितेषु षट्सु अश्वकर्णादिवत् रूढ एव स्त्रीधनशब्द इति कैश्चिद्-रूढ्यादाशब्देन कर्थं तेषां परिग्रह इति, तन्न—वचनान्तरविरोधात् शिष्टाचारविरोधाच्च ।

१. (?)। २. व्य.० ११५. । ३. व्य० १२३. । ४. व्य० १२८. । ५. १०. ३९—४१.।

"स्त्रीधनशब्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः—योगसंभवे परिभाषाया अयुक्तत्वात् । 3
"यत्पुनर्मनुनोक्तम्—'अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्॥' इति स्त्रीधनस्य षड्विधत्वं, तन्न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय ।"अध्यग्न्यादिस्वरूपं च कात्यायनेनाभिहितम्—"विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्याग्निसन्निधौ । तदध्यग्निकृतं प्राहुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ 5
यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् । अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्॥

बालंभट्टी

तस्माद्यौगिक एवायं शब्दान्तरवैयर्थ्यादित्याह—स्त्रीधनेति । चः स्वर्थे । एवमग्रेऽपि । योग इति अवश्यमेति न्यायात् । न च रूढियोगमिति न्यायेन वैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्—लक्षणिकाया एव रूढेः ततः प्राबल्यस्य तन्त्रायत्तियत्वात् । एवं चालंव्यामकरूढितो योगस्यैव प्राबल्यमिति भावः । किं चास्य तथात्वे पुरुषधनशब्दे स्त्रीपुरुषधनशब्दे मातृधनशब्दे पितृधनशब्देऽपि तथा बलव्यवहारापत्तेः; तद्वद्ग्राऽपि निर्वाहाच्च; सौदायिकं धनं प्राप्तेत्यनेन योगस्यैव बोधनाच्च । न चैवं पुरुषधनादिवदेतस्याप्यध्यग्न्यधनमेवोचितमिति वाच्यम्—तस्या अस्वातन्त्र्येण अर्जनादानधिकाराद्। अतो भावेन मातृधनं दुहितृगामीत्यस्यातङ्कनिराकाय मनूक्तस्त्रीधनषट्त्वस्य न्यूनतानिरासे तात्पर्यं सूचयितुं मूलकृदादिभिः बहुभिः मुनिभिः बहूनि तान्युक्तानीति दिक् । नन्वेवं मनुविरोधः अत आह—यत्पुनरिति,—यद्यित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । भ्रातृमातृ इत्यत्रोभयत्र शाकपार्थिवादिसमासः; अत एवाह्न । मूलवचनान्तरानुरोधेनाऽऽह—तन्न्यूनेति,—युक्तं चैतत् । अन्यथा हि षड्विधमध्येऽपि मूलतो मानवे दायादीये च प्रागुक्तविशेषस्य सत्त्वेन तत्राऽपि विरोधादवर्यमेव । किं च तेनापि तदग्र एव "अन्वाधेयं च यद्दत्तम्" इत्यादिना तद्भेदमुक्तमिति तस्यापि मिथोऽन्यथा विरोध एवेति । अभिहितमिति,—मानवोक्तक्रमेणेति भावः । स्त्रीभ्यः—कन्याभ्यः प्रकृतत्वात् । हि निश्चये । तत्—दानेन तदीयत्वात् स्त्रीधनम् अध्यग्निकृतमिति सन्धिः परिकीर्तितमित्यन्वयः । एवमग्रेऽपि । पुनः स्वर्थे उक्तवलक्षण्ये । अध्यावहनं ततो नवनं तदस्ति हेतुत्वेन यस्येति "अत" इति ठन् । नाम निश्चये । "[प्रीतिदत्तं द्विविधं—प्रथमदर्शने प्रीत्या पादवन्दन- 4

---

१. —९. १९४। २.—९. १९५। ३. अ० ५. २. ११५।

Cole.: Ch. II, Sec. xi §§ 3—5.

प्रीत्यै दत्तं तु यत्किञ्चिच्छुल्कं वा श्वशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥ ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा । भ्रातुः सकाशात्पितुर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥" इति॥ १४२ ॥

किंच

6 ** बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्ध्याधेयकमेव च ।

बन्धुभिः कन्यायाः मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यद्दत्तं, शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या

अत्र विभक्तिभागः—बन्धुदत्तं तथेत्यादि ॥ १४४ ॥

पित्रादिदत्तं बन्धुदत्तं ; आधिवेदनिकादि शुल्कं ; अन्वाधेयकं अन्वयभोग्यतया दत्तम् ;

बालंभट्टी

निमित्तकं तदुत्सवं सेवया प्रीत्या दत्तं च । तस्याऽऽद्यो द्वितीयमाह—प्रीत्यैति । आद्यमाह—पादेति,—तत्प्रीतिदत्तमेवोच्यत इत्यन्वयः । अनेन मानवे प्रीतिकर्मणीति सम्बाहरहद्गहणे समभी। कर्म च पादवन्दनमेवा सङ्कल्पवारिपोधस्तूकरीत्या नेति बोध्यमिति सूचितम्।]*भ्रातृमातृभ्याह—ऊढयेति। यद्यपि कन्याशब्द ऊढायामप्यक्षतयोन्यां, तथाऽपि तत्साहचर्यादनूढापरमेव। *[ऊढया पत्युस्सकाशात् लब्धं भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा सकाशाल्लब्धं वा अथवा कन्यया पितृगृह स्थितयापि वा अन्यत्र स्थितया वा भ्रातुः पित्रोः मातापित्रो. सकाशात् लब्धं तत्सर्वं सौदायिकं स्मृतमित्यर्थः। सुदाय एव सौदायिकं स्वार्थिकाण् ; सुदायतो लब्धमिति वा।सुदायसंबन्धिभ्यो लब्धमिति तु प्राञ्चः।]*पूर्वं दित्यपदार्थस्तु एतदन्यो ग्राह्यः॥१४३

किञ्चेति—अन्यदपि स्त्रीधनं मूलकुदाहेयर्थः । अत एव मूले तथेति—उक्तवदित्यर्थः । प्रकृतत्ववादमूढावस्थायां दृष्टस्यैव तस्याच्याऽऽह—कन्याया इति । "भ्रातृबान्धवयोर्बन्धुः" इति कोशेऽपि भ्रातुः श्रायुणदानाद्याह—मात्रिति । स्वसमानत्वादात्मबन्धूनामग्रहणम् । *[यदिति—तया चाऽऽर्षासुरादिविवाहविषयभिदम्। अत एव गौतमीयं "भगिनीशुल्कं सौदर्याणामूर्ध्वं मातुः" "पूर्वं पक्के" इति वक्ष्यमाणं भगिनीशुल्कमासुरादिविवाहोक्ता भगिन्या धनमिति कल्पतरुणा स्वाख्यातम्।]*कात्यायनेन स्वन्यधैतदुक्तम्–"गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मणाम्। मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम्॥" इति। गृहं प्रसिद्धम् ; उपस्कर उलूखलादिः ; वाह्या वृषादिः ; दोह्यो गवादिः ; आभरणं

१. क. प्रीतिदं। २. प. फ. ब. यं भगिनीशुल्कमाह। ३.—२८. २५. २६.।

दीयते। अन्वाधेयकं पारिणयनादनु पश्चादाहितं दत्तम्। ‘‘उक्तं च कात्यायनेन— 7
‘‘विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया। अन्वाधेयं तु तद्द्व्यं लब्धं पितृकुलात्तथा॥’’ इति। स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति गतेन संबन्धः॥ १४२॥

बालंभट्टी

प्रसिद्धम्। कर्मिणामिति पाठे ते दासाद्याः प्रेतेषां मूल्यं यल्लब्धं, तच्चुल्कमित्यर्थः। व्याजेन स्वन्यधेतदुक्तम्—‘‘यदाजीवं भर्तृगृहे शुल्कं तत्परिकीर्तितम्’’इति। भर्तृगृहगमनार्थमुल्कोचादि यद्दत्तं, तदित्यर्थः। इदं चोभयं ब्राह्मादिष्वप्यविशिष्टम्। अन्वाधेयकं— स्वार्थे कन् इत्याशयेन योगार्थमाह—परीति। अधिके भूतत्वं विवक्षितमित्याह—आहितमिति। तदर्थमाह—दत्तमिति। मूले एवः एतदन्यव्यवच्छेदे। तृतीये मानमाह—उक्तं चेति,—स्पष्टोऽर्थः। भर्तृकुलात् इवद्युरादेः। पितृकुलात् मातापितृकुलात्। अन्यदपि तत्रैवोक्तम्—‘‘ऊर्ध्वं लब्धमन्तु यल्किञ्चित्संस्काराप्रीतितस्स्त्रिया। भर्तुः पित्रोस्सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तज्जगुः॥’’ इति। ततः प्रीतिप्रयुक्तोऽत्र विशेषः; मूलस्य साकाङ्क्षत्वाद्याधेयत्वेनैव सूचितमेवाऽऽह—स्त्रीधनमिति। अत एव विष्णुः—‘‘पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतमाधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकम्’’ इति। ‘‘प्राप्तं शिल्पेस्तु वर्द्धित्वं प्रीत्या चैव यदन्यतः। भर्तुरस्वाम्यदं तद्वा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम्॥’’ इति तत्तु महानिबन्धेऽवश्यैनाकिमूलं; समूलावेऽपि वा तदेप्सुवितसाफल्याय भर्तरि जीवत्यूभयविषयमात्रे तस्य स्वाम्यम्। अन्यस्यैव तस्या एवः उभयमपि भर्तृरभावे तस्या एवेत्यर्थः। एवैकवाक्यतैव; यद्वा वक्ष्यमाणदुर्भिक्षाद्याशयकम्। तदा दुर्भिक्षादौ। शेषं भर्तरि जीवत्यपि दुर्भिक्षाद्याशयभावव्यदित्यर्थात्। अत एव सांदाग्नेके सदा स्त्रीणामित्यत्र सदेप्सुषूम्। तत्रापि सदेति पाठे तु भर्तुरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयात् भर्तुः शिल्पैः तन्तुवायादिस्त्रीभिः यत्तन्तु वयनादिना प्राप्तं भर्तुः प्रीत्या च यदन्यैर्दत्तं, तत्र भर्तुः स्वामित्वमित्यर्थः। उक्तं चेतत्—अन्यथा स्वार्जनस्य स्वत्वानापादकत्वापत्तेरिति। एवमन्योऽपि स्त्रीधनस्वापवादः; तथा च कात्यिम्—‘‘तत्र सोपाधि यद्दत्तं यच्चैवं योगदर्शन वा। पित्रा भ्रात्रा पत्या वा न तत्स्त्रीधनमिष्यते॥’’ इति। उत्सवादौ शोभा उपाधिः। संभोगार्थेच्छर्योगः। स्त्रीणां सर्वथाऽस्वातन्त्र्यस्य पूर्वमुक्तत्वात् स्वधनस्वयेऽपि भर्त्राश्वनुमतिरपेक्षितैर्ति

---

१ प. फ. ब. ङे शुभभर्तृगृहग०। २.—१७. १८.। ३. प. ब. चायासव०। ४. प. ब. फ. ता संभवेऽनापदि अत०।

दायभङ्गी

सदेत्युक्त्या(संभवेऽपादिं) अत एव "तदस्तु पारतन्त्र्यं धनस्वीकारे को विरोधः" इति पूर्वं मिताक्षरा। सौदायिके तु न तथा; तथा च कात्यायनः—"ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा। ज्ञातुस्सकाशात्पितरौ लब्धं सौदायिकं भवेत् ॥ सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते। यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजाविनम् ॥ सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम्। विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि॥" इति। एतदग्रे "भर्तुर्दायम्" इति ततोऽग्रे "अपुत्रा शयनम्" इति च पूर्वोत्पाठः। सदेत्यस्य भर्तरि जीवत्यजीवति आपद्यनापदि चेत्यर्थः। आनृशंस्यमनुकम्पा। तद्विभिन्नं प्रजीवनं जीवनप्रकर्षाजायकम्। एतेन सौदायिकमिति स्त्रीधनमात्रोपलक्षणम् यस्मात्तदेति हेतोस्स्वैव सत्त्वादिति भ्रान्तोक्तमपास्तम्। अत एवाग्रेऽन्यथोक्तिः। दायांसे स्थावरे तु भर्तृदत्तमात्रे न स्त्रिया दानाधिकारः—"भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तम्" इति प्रागुक्तनारदात्। एवेन "मृते भर्तरि" इति प्रागुक्तकात्यायनमपि व्याख्यातम। तद्दत्तस्थावरादन्यत्। स्थावरं श्वशुरादिदत्तं तु देयमेव—उत्क्रान्तीत्यादं, "स्थावरादिर्धनं स्त्रीभ्यो यद्दत्तं श्वशुरेण तु। न तच्छक्यमपाकर्तुं पुंवरेऽपि कथंचिद्॥" इति बृहस्पतेश्च। अन्यथा मिथो विरोधः। न च स्त्रिया दाने नाधिकार इति वाच्यम् —श्रुतिस्मृतिपुराणादौ बहुशो बन्धेष्वपूर्तादा तथानिषादनात्, "पितृस्वा यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्।" इति पूर्वं श्लोकेः, स्वत्वाभावे परवत्त्वेन दानेऽनधिकारेण तदसङ्गतेश्च; कथञ्चित् कृतेऽपि चौर्यदण्डापत्तेश्च; अनुमत्या कृते फलाभावापत्तेश्च; अनुदानस्यापि पुराणे प्रसिद्धत्वात्; दुर्भिक्षादावन्यथा तु न कस्यापि तद्दानग्रहणेऽधिकारः; तथा च कात्यायनः—"न भर्ता देव च सुतो न पिता भ्रातरो न च। आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः॥ यदि ह्येकतरो ह्येषां स्त्रीधनं लक्षयेदबलात्। स वृद्धिं प्रतिदाप्यस्त्वाधिं चैव समाप्तुयात्॥ तदेव यदनुज्ञाप्य भक्षयेदीतिपूर्वकम्। मूल्यमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान्भवेत् ॥ अथ चेत्स द्विभावेस्यात्र च तां भजते पुनः। प्रीत्यौ विसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यस्स तद्भवेत्॥ ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः। तत्र स्वमादृतं स्त्री विभागं ऋणिकैर्न तथा॥" इति। एतेन अनियतस्त्रीधनमङ्गीकृत्य पत्यावसङ्कुचाया अविवक्षायामुपादा वचनानां स्त्रीधनकीर्तनमात्रपरत्वमङ्गीकृत्य च यत्पञ्जलिपतं प्राच्यैः, तदेव च स्त्रिया धनं यद्गृहीतः स्वातन्त्र्येण दृष्टादि विक्रीणीते भुङ्क्ते च; तदिदं किञ्चित् संक्षिप्य कात्यायनैर्नोक्तं "प्रासं दिव्यैस्तु" इति। तेन स्त्रीधनमपि न तत् सौदायिकन्तु न तथेति तदपास्तम्—अनेकवचनविरोधापत्तेः, कात्यायशयस्योक्तत्वाच्चेति दिक् ॥ १४२ ॥

---

१. प. फ. ब. नं च स्त्रिया दाने। २. व्य० १३३। ३. प. ब. त्यामीप्सितमिच्छेयजन्दि०

Cole.: Ch. II, Sec. xi, § 7.

**एवं जीवनमुक्तं, तद्विभागमाह—

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।
दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४४ ॥

**तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजासि अनपत्यायां दुहितॄर्दौहित्रीर्दौहित्रपुत्रत्रौत्रपौत्रवतीर्वा- 9
र्थां स्त्रियामतीतायां मृतायां बान्धवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा गृह्णन्ति ॥ १४४ ॥

**सामान्येन बान्धवा धनग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह — 10

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।
दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

**अप्रजसैः स्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु 11

एतद्बान्धवव्यायां मृतायां बान्धवाः सोदर्या भ्रातरो गृह्णन्तुः; तथा च गौतमः—"भगिनीशुल्कं स्त्रीयर्दाणमूर्ध्वं मातुः" इति । अस्माभिरप्येवमेव ॥ १४४ ॥

मातुरयमाशयोत्कर्षः ; शुल्कादिव्यतिरेकेणतु अप्रजस्त्रीधनमित्यादि ॥ १४५ ॥

ब्राह्मादिविवाहचतुष्टये यत्तु स्त्रीधनं, तदप्रसूतायां भर्तुः;प्रसूता चेदुहितॄणामेव॥१४५॥

बालंभट्टी

तदित्यस्य व्याख्या—पूर्वोक्तमिति,—सर्वमित्यर्थः । अप्रजस्त्रीत्यस्यिजन्तं तदर्थः—अनयेति । कन्यादौ मात्रवयबान्धवबाहुल्यात्तस्यापि स्पष्टमर्थे प्रागुक्तस्य "मातुर्दुहितरः" इत्यस्यानुरोधेनाऽऽह—दुहितॄति,—एतत्पञ्चकरहितायामित्यर्थः । अन्यत्र बान्धवशब्दस्य बन्धुत्रयपरत्वेऽपि प्रकृते वक्ष्यमाणानुरोधेनान्यार्थपरस्यैवमित्याह—भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा इति,—अनुपदमेवेति शेषः । विधिर्न विवक्षित इत्याह—गृह्णन्तीति ॥ १४४ ॥

सङ्गतिमाह—सामान्येनेति,—भर्त्रादिदायसामान्येनेत्यर्थः। अधिकारिभेदमिति,—तथा च पूर्वत्रयस्यापकर्षमाशयेनाह भाष्यः । एतेन "अतीतायाम्" इत्यर्थं "बन्धुदत्तम्" इत्यनेन पूर्वत्रानन्विते संबद्धमित्यपास्तम्—मध्ये पाठासङ्गत्याऽपत्तेः । *[पूर्वोक्तायाः- 11
दुहित्रादिपञ्चकरहितायाः तस्याः।]* ब्राह्मणादेर्दैवसंबन्ध इत्याह—ब्राह्मेति । तस्मिन्नुपपत्तये

---

१. २८. २५. वि० अप्रजायामतीतायां बान्धवाश्च ह्रदायुषुः । २. ख. बीपु० । ३. जक्षि० । ४. —२८. २५. । ५ ए. फ. ब. मित्यर्थः । ६. व्य० ३१७. ।

Cole.: Ch. II, Sec. xi, §§ 8—11.

भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति।तदभावे तत्सजासनानां सपिण्डानां भवति। शेषेषु आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रसङ्गेधनं पितृगामि। माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति 'पितृगामि'। एकवचननिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम्। तदभावे तत्सजासनानां धनग्रहणम्।

12 **सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूताऽपत्यवती चेद्दुहितॄणां तद्धनं भवति। अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते। साक्षाद्दुहितॄणां 'मातृदुहितरः शेषेषु' इत्युक्तत्वात्।

सुबोधिनी

दुहितॄणां प्रसूता चेदिति मूलस्थं पदं व्याचष्टे—सर्वेष्वपि विवाहेष्विति।दुहितृदु-

बालंभट्टी

आह—भार्यात्वमिति। प्रकृतस्वादाह—अतीताया इति,—तद्व्याऽऽपरसमासो लुप्तावि. भक्त्यन्तं तत् पृथग्या पदमिति भावः। अत एव धनमपि यौगपद्येऽपि दित्याह—पूर्वोक्तमिति,—सर्वेषामित्यर्थः। भर्तुरेकस्यैपादानादाह—प्रथममिति। व्युत्क्रमेणापिना समुच्चेयमाह—तदभावे इति। तदधिकारतावच्छेदकं प्रागुक्तमन्वादेशह—तत्प्रत्येति। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात् तस्योभयशेषत्वादाह—शेषेष्विति। उक्तान्यत्वादाह—आसुरेति[1],—सति सप्तमी। तदित्यस्यार्थः—अप्रजनीति। पितृशब्दे प्राग्वदेकशेषोऽभिमत इत्याह—माता चेति। तत्र क्रमोऽपि प्रागुक्त एवेत्याह—एकेति। अत एव काव्यायनः—[2] "आसुरादिषु यद्धनं स्त्रीधनं पैतृकं भवेत्। अभावे तदपत्यानां मातापित्रोस्तदिष्यते॥" इति। इदमुपलक्षणमित्याह—तदभावे इति,—उभयाभावे यथाक्रमं उभयप्रत्यासन्नानामित्यर्थः। सर्वशेषं तृतीयपादं व्याचष्टे—सर्वेष्वपीति। सर्वेष्वेवेति पाठान्तरम्। एवः अन्यतरकोटिव्यवच्छेदे। विवाहेष्वित्यनुवृत्तं अत एव विष्णुः "सर्वेष्वेव प्रसूतायां यद्धनं तदुहितृगामि" इति। मध्यपाठेतस्य दुहितृगामित्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेन उभयत्रान्वयं मुख्यमिसतमभिसन्धाय तथैवाऽऽह—प्रसूतेति,—प्रसूत प्रसवः तदस्यास्तीति प्रसूतेत्यर्थः आद्याजिति भावः। तथा च दुहितॄणां प्रसूतवती चेत् दुहितॄणां तद्धनं भवतीत्यर्थः। अन्यथा तु भर्त्रादेरिति भावः। विशेषसंपानस्कस्याशाऽऽह — अत्रेति,—श्लोके इत्यर्थः। दुहितृत्रिति—कन्यायाः कन्या इत्यर्थः। अत्र बीजं तदेवाऽऽह—साक्षादिति। इत्यत्र इत्यत्रेव। तथा सति प्रागुक्तानुशेषादिनैवान्वाऽऽ-

---

१. ब. चेत्युक्ते। २. श्लो० ११७। ३. भ. तिदिं०। ४.—१७, २१।

**अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति,तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढा 13
गृह्णाति, तदभावे परिणीता, तत्राऽपि प्रतिष्ठितामप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति;
तदभावे प्रतिष्ठिता; यथाऽऽह गौतमः—"स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानां च"
इति । तत्र च शब्दात् प्रतिष्ठितानां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा ।
**एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण। शुल्कं तु सोदर्याणामेव—"भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं 14
मातुः" इति गौतमवचनात् । **सर्वासां दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति— 15
"दुहितृणां प्रसूता चेत्" इत्यस्माद्वचनात् । **तासां भिन्नमातृकाणां विभज्यमाणां 16
समवाये मातृद्वारेण भागकल्पना—"प्रतिमातृं वा स्वर्गे भागविशेषः" इति गौत-

सुबोधिनी

हितर इति—दुहितृपुत्र इत्यर्थः । *[सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति—मातुरभावे सोदर्या 14
गृह्णीयुरित्यर्थः।]**[यदा दुहितरो बहुधनाः, तासां न सन्ति तथापत्यप्रत्येकन्यस्या इति 15
अप एव्याक्तिरूप इत्येवं वैषम्यं, तदा मातामहीधने दौहित्रीणां कथं विभागकल्पनेत्याशङ्क्य
पौत्राणां पितामहधनांशकमेव न्याय्यं स्मारयति—तासां भिन्नमातृकाणामिति । प्रतिमातृतो
वा स्वर्गे इति अस्यार्थः — दौहित्रीवर्गे प्रतिमातृ मातरि मातरि स्वस्वमातृविषये

बालंभट्टी

हितः क्रममाह—अतश्चेति,—तासामपि तत्त्वे वेद्यर्थः । वृत्तायां—मृतायाम् ।
दुहितरः, — साक्षात् । अलाऽपि तथैवेति सूचयन् प्रागुक्तमेवाऽऽह— तत्र
चेति,— तासां मध्ये वेद्यर्थः । अनूढाः अनूढा एव । एवमग्रेऽपि । तत्रापि
परिणीतामध्येऽपि । द्वितीयपक्षेऽप्यया प्रतिष्ठितानां प्राथमिकेत्यादायाहाऽऽह—तत्र चाऽऽढा-
ढ्यतेति,—सौतर्मीय इत्यर्थः । स्वोचशुल्कं विशेषमाह—एतञ्चेति,—मातृधनं दुहि-
तृणामीशुल्कं वेद्यर्थः। शुल्कं तु—तद्रूपं स्त्रीधनमित्तदाने तदग्रहणमिति तत्त्वात्तस्य स्त्रीधनस्य
भगिनीशुल्कमिति वाऽऊर्ध्वमिति—मातुर्मरणादनन्तरमित्यर्थः।कल्पतरुप्रभृतीनां मतं वाक्यशे
षोऽपि प्रागुक्तः।माता चात्र भगिन्येवा तथा च तदुपायो मातुरभावे दुहित्रादिषु पौत्रपर्यन्तेषु
सत्स्वपि स्वभागिनीशुल्कं सोदर्या एव गृह्णीयुरित्यर्थः।एतेन दुहित्रादिव्यवच्छेदःतथा च तद
भावे तेषाम् । एतेन ऊर्ध्वमित्यस्य सोदर्याणामभावे इत्यर्थमभिप्रेत्य आदौ तेषां ततो
मातृश्वश्वाभावे पितुः—वक्ष्यमाणसांधाव्यादिति क्षान्तोक्तमपास्तम् । नन्वेवं यद्येक-
कन्यानां मृतानां वैषम्येण कन्याः, तदा तासां मातामहीधने कथं विभागकल्पनेत्या-
शङ्क्याह "अनेकपितृकाणाम्" इत्येवमेवं पौत्राणां पैतामहधनविषये उक्तमेव न्यायं
स्मरन्नाह—तासामिति,—कन्यानामित्यर्थः । अत्र वचनमित्याह—प्रतीति । वा एवार्थे ।

१.—२८. २४. । २. च. छ. 'च्च' नास्ति । ३—२८. २५ । ४. ख. तृतो वा स्वर्ग
ण भा० । ५.—२८. १७ । ६. ध. द. पैता० । ७. भ. नन् ऊर्ध्व० । ८. घ. क. ङ. च
माता । ९. ५.८० १२७. । १०. भ. नेतस्मर० ।

17 मस्मरणात् ।** दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यम्; यथाऽऽह मनुः—"यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः । मातामह्या धनाच्किञ्चित्प्रदेयं
18 प्रीतिपूर्वकम् ॥" इति । ** दौहित्रीणामभ्यभावे दौहित्रा धनहारिणः, यथाऽऽह नारदः—"मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः । इति" ।

सुबोधिनी

भागविशेषः कर्तव्यो नैं स्वस्वरूपापेक्षयेति । मातुर्दुहितरोभाव इति अस्यार्थः—

बालंभट्टी

स्वर्गे दौहित्रीवर्गे । प्रतिमातृ मातरि मातरि। स्वस्वमातृविषये यो भागविशेषः, तत्कल्पना कर्तव्या तस्यस्वरूपापेक्षयेति। नन्वेवं भ्रातृतत्पुत्रसमवाये उक्तप्रकारस्याप्राऽप्यापत्तिरत आह —दुहितृदौहित्रीणामिति, — दुहितरश्च दुहितृकन्याश्च तासामित्यर्थः । किञ्चिदेवेति अनेन मातृद्वारकभागाकल्पनस्य सर्वथा तदभावस्य च निरासः । तासां प्रयुक्त कन्यानाम् । जनन्यामिलमिमिमिदम् । अग्रे शेषेषष्ठी । यथार्हतः — यथायोग्यम्
14 द्रव्याल्पत्ववहुत्वादियोग्यतानुसारेण । सार्वविभक्तिकस्तसिः । ०[मातुरिति,—अन्नाभाव इति दुहितृणामिति च यथेष्टमन्वेति । तदन्वय इति च तन्त्रेण सप्तम्यन्तं प्रथमान्तं च । भोजरश्मिव्यस्य चातुवृत्तिः ।]० तथा च मातुरभावे तद्धनं साक्षाद्दुहितरो गृह्णीयुः, दुहितृणामभावे तदन्वये दुहितृसन्तानमध्ये आदौ दुहितृणां दुहितरः, तदभावे तदन्वयः दुहितृणा-
18 मन्वये दौहित्रा इत्यर्थः।*[तथा च तदन्वय इत्युक्त्या पुत्रीसन्तानरूपाणां दौहित्राणां ग्रहणमन्यथा तदुक्तिर्व्यर्थैव स्यात्। यद्वा तदन्वय इति सप्तम्यन्तपाठ एव । मातुर्धनं दुहितर आप्नुयुः, तदभावे दुहितॄणां तदुहितृणां दौहित्रीणां, तदभावे तदन्वये जाता दौहित्राः तेषामित्यर्थः । प्रथमान्तमात्रपाठेऽप्येवम्] । अग्रे यथार्थोग्यं क्रियाध्याहारः पक्षद्वयेऽपि । तदन्वया इति प्रथमाबहुवचनान्तपाठस्तु युक्ततरः, तदा आद्यैव व्याख्या]* । ननु तच्छब्देन मातृपरामर्शः कन्यापरामर्शो वा कुतो नेति चेन्न—आद्यर्थानवबोधात् । तथा हि । मातृरभावे दुहितरः, तासां दुहितृणामभावे तदन्वय इत्येतावन्मात्रं हि मूलोक्तसमभिमतं स्यात्, तदा आद्यपक्षो भवेत् न तु तथा—दुहितॄणां दुहितरः इत्यन्यतरस्यानीतप्रयोजनकत्वापत्तेः, मूलवसहिनैव निर्वाहाद्, पदाश्रित्यापत्तेश्च । द्वितीये पक्षद्वयविधेयत्वेन प्राधान्यस्य द्वितीये पाठसन्निधेश्च सत्त्वेऽपि आद्ये पाठसन्निधेः पक्षद्वयेऽपि आर्थसन्निधेरधिकबलसन्निधेश्च सत्त्वात् दौहित्रापेक्षया दौहित्रीसन्ततेर्विप्रकृष्टत्वाद्।

१.—९. १९३ । २.—१३. २५ ३. द. तत्र (?) । ४. भ. ग्यं सार्व० । ५. प. फ. ब. मुः दौहि०। ६. प. फ. ब. तृणां तदभावे । ७. प. ब. यानुद्धा०।

तच्छब्देन सन्निहितदुहितृपरामर्शात्** दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्यन्ति—"ताभ्य ऋते 19
ऽन्वय" इत्युक्तत्वात्।मनुरपि दुहितॄणां पुत्राणां च मातृधनसंबन्धं दर्शयति—"जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः। भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः॥" इति।
**मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः सम भजेरन, सनाभयो भगिन्यश्च समं भजेरानिति संबन्धः, 20
न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय भजेरानिति इतरेतरयोगास्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रतीतेः,

सुबोधिनी

मातुरूर्ध्वं तद्धनं दुहितरो गृह्णीयुः, तदभावे तदन्वये दुहितृसन्ताने प्रथमतो दुहितॄणां दौहित्रीणां भवति, तदभावे तदन्वय इत्यभिधानात् पुत्रीसन्तानरूपाणां दौहित्रीणां भवति अन्यथा तदन्वय इत्युक्तेरानर्थक्यादिति।]* ननु तच्छब्दः सन्निहितपरामर्शकः, तथा च दुहितृदुहितॄणामेव पाठक्रमेण सन्निहितत्वात् दौहित्रदायो वंश एव लभ्यते, न दुहितृसन्तानरूपा दौहित्रा लभ्यन्त इत्यत आह—तच्छब्देनेति। अयमेषोऽभिसन्धिः — अस्यार्थसन्निधेरवयवसन्निधेश्च विद्यमानत्वात् साक्षाद् दुहितृपरामर्श एव युज्यते इति। "जनन्यां संस्थितायां तु" इति मनूक्तं व्याचष्टे— मातृकमिति। ननु सहोदराः सनाभयो भगिन्यश्च मिलित्वा भजेरन्नित्येकान्वयोऽस्तु किमिति भिन्नान्वय इत्याशङ्क्यार्थं नेत्याह—न पुनरिति। [तत्र हेतुमाह—इतरेतरयोगादिति। अयमाशयः— 20

बालंभट्टी

तदाह—तच्छब्देन सन्निहितेति,—यदीयं धनं तत्सन्निहितेत्यर्थः। अत एव तत्पदस्यैकत्वम्। अत एव उक्तनारदं विहायाऽऽह—ताभ्य इति,—मूल एवेति भावः। "दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रस्य तद्भवेत्।" इति कात्यायनश्चैवंपरम्। इत्याशयेनैव मनूक्तिरिति। अत्र तत्सम्मतिमप्याह—मनुरपीति। संबन्धं तन्मात्रं न तु क्रमं नापि समुच्चयमिति भावः। संस्थितायां मृतायाम्। शब्दतः समुच्चयप्रतीतेरभिप्रेतं मन्वर्थमाह—मातृकमिति,— तत आगामीत्यर्थः। सनाभयः सोदर्याः। ननु शब्दतः प्रतीतेरभिमतः परोक्ष एकान्वय एवास्तु, किं भिन्नान्वयेन अत आह—न पुनरिति, न मिलित्वेत्यर्थः। संभूय मिलित्वा। समं भजेरन्निति पाठः। संबन्धइत्यस्यायमेवोपयोगः। तत्र हेतुमाह—इतरेतरेति,—द्वन्द्वैकशेषयोरभावादित्यर्थः। इतरेतरयोगे मिलितस्यैकधर्मोव-

---

१ —९. १९२. । २. त. यां दुहितृदुहितॄणां दौ०। ३. य. द. मर्शी। ४. य. अस्य प्रतीकस्यादकाशो विसृष्टः। ५ थ. द. इदमत्रकृतम् आर्ष०। ६. थ. द. मनुवचनं व्याचष्टे मातृकं रिक्थमिति। ७. थ. द. परिहरति न पुनरस्योद्गा इति। ८. त. एतदादि 'इतरेतरयोग' इत्यन्तं नास्ति। ९. प. फ. ब. तः परोक्ष०।

विभागकर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दोपपत्तेः।

सुबोधिनी

चत्वारश्चार्थाः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराः "चार्थे द्वन्द्वः"। तत्र समुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यात् द्वन्द्वसमासो नास्ति। इतरेतरयोगसमाहारयोश्च समासः। इतरेतरयोगप्रतीतौ च मनुवचने भ्रातृभगिन्योः सम्भूय विभागप्रतीतिः इतरेतरयोगप्रतीतिश्च द्वन्द्वेन कृते-नैकशेषद्वारा वा। यथा धवखदिरपलाशा इति तथा भ्रातृभगिन्य इति सजातीयैकशेषे वृक्षा इतिवच्चापत्यानीति वा। यद्वा विजातीयैकशेषे "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्" इति भ्रातृस्वस्रोरेकशेषे भ्रातराविति वा, पुत्रदुहित्रोरेकशेषे पुत्राविति वा। एतेषामन्यतमसद्भावे भवति तत्प्रतीतिः। न च तथा। तस्माज्जेतरेतरयोगप्रतीतिरेवेति। किंच चशब्दस्य प्रकारा-न्तरेणाप्युपपत्तेः न भ्रातृभगिन्योः सम्भूय विभागप्रतीतिरित्याह—विभागकर्तृत्वान्वयेनापी-ति। अथ वा मनु द्वन्द्वैकशेषाभावेऽपि चशब्दबलादितरेतरयोगप्रतीतिरिष्यत्वत आह—विभा-

बालंभट्टी

च्छेतरान्वयः। मेलनं च समूहरूपता। समूह एव च इतरेतरयोगपदवाच्यः। अत एव लद्विहवाक्ये-चतुरादिप्रयोगः। तेन ह्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसाहित्यं गम्यते। तेन समूहरूपतासिद्धिः। अत एव चैत्रश्च मैत्रश्च पचत इत्यादौ नित्यादृष्टचलनाग्रन्थान्तरप्रयोग एव—एकशेष द्विरुक्तादेर्विरोधेऽपि समूहद्युद्धिविषयगतानेकत्वेनाविरोधात्। तस्य प्रतीति-र्हि द्वन्द्व एकशेषे च भवति यथा धवखदिरपलाशा इति सजातीयैकशेषे वृक्षा इति विजातीयैकशेषे भ्रातराविति भ्रातृपुत्राविति वा। तस्मादितरेतरयोगप्रतीतिरिति भावः। ननु चकाराभावेऽपि तु इत्यस्य चार्थत्वात् चस्य चैकत्रान्वयात् साङ्गादेयकानां पाटलिपुत्रका-णां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादाविव समप्रतीतिस्स्यादेव; अत आह— विभागेति। कर्तृ-त्वान्वयेनापीति पाठः विभागे कर्तृत्वेनान्वयेनापीत्यर्थः। क्वचित्तथा पाठ एव; तथा च ह्यत्रान्ते प्रकारान्तरावगततात्पर्यवशात्, मिथस्साहित्यावगतावच्छेदकं गुणं च भजत्वे-त्यादाविव एकस्यान्यसहितस्यान्यवैशिष्ट्येऽप्यन्यस्य केवलस्यैवैकार्थमीचित्यात्तेऽन्वयाच्च समभि-व्याहृतस्य किंचिदप्राधान्यप्रतीत्या एकरूपावच्छिन्ने एकरूपेणान्वयसम्भवे तत्कर्तृत्वांशे समुच्चयेऽपि न तथेति भावः। अपिः उक्तरीतिसमुच्चये एवार्थो वा। विभागकर्तृत्वेनान्वा-चयेनापीत्यपपादः—असंबद्धत्वात्। यत्र हि यस्य क्रियान्वयः, तत्र प्रायेणान्वाचयस्तत्र च समभिव्याहृतमानुषङ्गिकमितरसाहित्यं च मार्क्ष फलति। तथा च क्रियायामेव सर्वं आर्थं

---

१. अ० २. २. २९. । २. ब. द. 'भ्रातृ' आरभ्य 'तथा' इत्यन्तं नास्ति । ३. ब. द. अथवा । ४. अ० १. २. ६८. । ५. त. अपैवकशे० । ब. 'अथ' आरभ्य 'विभागेति' इत्यन्तं नास्ति । ६. भ. चायकः वा० ।

यथा देवदत्तः कृषिं कुर्यादशदत्तश्चेति ।
** समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम् । ** अनपत्यही- २
नजातिस्त्रीधनं तु भिन्नोदराऽयुक्तमजातीयसपत्नीदुहितः गृह्णाति, तदभावे तदपत्यम् ;
तथा च मनुः—" स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणी तद्धरेत्क-

---

सुबोधिनी

गेति[1] । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा देवदत्त इति । स्त्रियास्तुयत् भवेद्वित्तमिति—

बालंभट्टी

चान्यनिष्पाद्यफलं निष्पाद्य तमेव च तत्प्राप्य(?)यत्रैका मुख्या परा गौणी तत्राद्यवाच्यविषय-त्वमिति । एवं च चरमान्यथाऽप्युपपत्तेर्न तयोः संभूयैव विभागप्रतीतिरिति भावः।तत्र दृष्टा-न्तमाह—देवेति । यतु एवं सति "समं स्यादप्रदत्तत्वात्" इति न्यायत एव समत्वप्राप्तेः तदानर्थक्यमिति तदेव तयोः संभूयग्रहणार्थत्वे गमकमिति, आतृभगिन्योस्तुल्यवज्जननीधनाधि-कारित्वे समताविधानं युक्तमिति, तन्न—तत्राऽपि पक्षे तन्न्यायत एव तत्प्राप्त्या तदान-र्थक्यस्य तदवस्थत्वात्, अप्रापि पक्षे पितृधन इव मातृधनेऽपि विंशोद्धारादिप्रसक्तिनिवर्त-कतया तस्य सार्थक्याच्च ; तदेतदभिप्रेत्याऽऽह— समेति । कल्पतरौ तु सर्वे पुत्रा इति पाठः। तथा च सोदर्यो भगिन्यः साक्षात् स्वमातृदुहितरः, तथा तदभावे तदौहित्रप्रपौत्राः, तदभावे सोदराः भ्रातायाः साक्षात् पुत्राः न सपत्नीपुत्राः, तदभावे पौत्रा इति मनुतात्पर्यार्थः । एतेन " स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदर्हति। अपुत्रा चेत्समृद्धा तु लभते मानमात्रकम् ॥" इति बृहस्पतिः, " समं सर्वे सोदर्या मातृकं रिक्थमर्हन्ति कुमार्श्च " इति शङ्खलिखितौ चेत्यादि सर्वं व्याख्यातप्रायम् । आद्ये " अप्रजा चेत्समृद्धा तु न लभेन्मातृकं धनम् ।" इत्युत्तरार्धं पाठान्तरम् । "अप्रजा चेत्समृद्धा तु लभते मानमा-त्रकम् ।" इति वा । सविशेषं प्रायुक्तमनुसूचितमेवाऽऽह—सोदरेति, —सहोदरैरित्यर्थः ।*
तथा च स्वपुत्राद्यभाव एव सपत्नीपुत्रादयः विशेषान्तरमाह—अनपत्येति । दुहितेति—
सैवेत्यर्थः । न तु हीनजातीयः सापत्न्यपुत्रो, नापि भ्रातृदौहित्र्यादिः प्राग्व्यवहितपश्चद्भ्यो. क्तो यथायथं भ्राता माता पितर इति भावः । तदपत्यं—तादृग्वधो दौहित्रः ।
अत्र मानमाह—यथाऽऽहेति । तथा चेतिपाठान्तरम् । अस्त्रिया इति पित्रेति ब्राह्मणीति

---

१. द. विभागकर्तृस्वाभ्यवैतार्थाति । २. त. हृदे० । ३. मी० १३. ३. १०. ५३. । ४. प. ब. कल्यास्तस्यास्ता० (?) । ५. प. फ. ब. रस्तावस्तस्मात्तद० । ६. प. फ. ब. रं सवि०। ७. प. फ. ब रेत्यर्थः मनुहीं० ।

न्य तदपत्यस्य वा भवेत्॥" इति।* ब्राह्मणग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम्। अतश्चानपत्य-
वैश्याधनं क्षत्रियाकन्या गृह्णाति। **पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहीधनहारिणः—
"रिक्थभाज ऋणं प्रतिकुर्युः इति गौतमस्मरणात्, "पुत्रैर्पौत्रैः ऋणं देयम्" इति पौ-
त्राणामपि पितामहऋणापाकरणेऽधिकारात्। ** पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्तभर्त्रादयो बान्धवा

सुबोधिनी

अत स्त्रिया इति पित्रेति ब्राह्मणीति कन्येति चोपादानादुक्तार्थप्रतीतिः। अनपत्यवैश्याधनं क्षत्रियाकन्या गृह्णातीति—एव शूद्राधनऽपि द्रष्टव्यम्। रिक्थभाजं ऋणं प्रतिकुर्युरिति—

बालंभट्टी

कन्येति चोपादानादुक्तार्थप्रतीतिः। तथा हि—पित्रा दत्तं कथमपि स्त्रिया धनं कन्या हरेदित्युक्तं सापत्नेष्वेव स्त्री स्वापत्नेष्वेव कन्येति स्त्रीकन्याशब्दयोः मिथः सापेक्षशब्दत्वा-भावात् सापत्नमाता सापत्नदुहितेति च गम्यत इति। तदपत्न्येति—ब्राह्मण्यपत्न्यपत्न्योः वा न्यवस्थित विकल्पः, तेन तदभाव इति लभ्यते। पूर्ववत्संग्रहेऽप्युक्तम्—"ब्राह्मणी तु अवै-कन्या हरेद्रिक्थं तु मात्रकम्। पितुस्सापत्नमातृश्च भ्रातृश्चापि हरेद्धनम्॥" इति। अत एव पितृपत्न्य इति सुमन्तुरपि। न च सापिण्डशीचमत्रान्वियत्स्यः—सङ्कोचे मानाभावात् विनिगनाविरहाच्च। अत्र न्यूनतां निराचष्टे—ब्राह्मणीति। क्षत्रिया कन्या—सापि तेन ब्राह्मणी समुच्चयः। एवं शूद्रास्वीधनं ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या च कन्या गृह्णातीत्यपि बोध्यम्। अत्र उक्तभजातीयाया[1] एव सापत्नकन्यकाया धनग्रहणाभिधानात् हीनजातीय-पत्नीदुहितृणामप्युत्तमजातीयसपत्नीपुत्रसद्भावे धनग्रहणं नास्तीति गम्यते; तथा च स्वतः प्रजाजुगुप्सयात् माक्षेप्तायस्यवहितश्लोकद्वयेन भर्त्रादेरधिकारप्राप्तौ तदपवादोऽनेन क्रियत इति तत्परं न विधय इति भावः। अत्र कन्यजातेरन्यतेन कथमपि प्रकारान्तरेण लब्धमर्थीत्यर्थकेन पितृद्रव्यादिरिक्तसंबन्धसद्भावः; तेन सैवैवंविधयस्यमस्य। एतेन पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्विवाहसमयादप्राप्तपि पितृमातृदत्तं कन्यया एवेत्येवंतदर्थकमिदमिति मिश्राशुक-मपास्तम्। रिक्थभाज इति—ये ऋणप्रतिकर्तारः, ते रिक्थभाज इत्यर्थेन पौत्रस्यापि ताद-शत्वेन पुत्राभावे स पितामहीधनभागित्यर्थः। ननु ऋणनिवारकत्वमेव तस्यासिद्धम्; अत आह—पुत्रपौत्रैरिति,—मूलौकिकेऽपि प्राक् अपकर्षणं दूरीकरणम्, तथा च वचनद्वयपर्यालोचन-योत्कर्षलाभः। "अतीतायाम्" इत्यादिसार्धश्लोकस्य तृतीययादरहितस्य विषयमाह—पौत्राणामपीति। पूर्वोक्ता इत्यनेन क्रमस्सूचितः।*[यतु प्राच्याः—"जनन्यां संस्थि-

१.—९. १९८। २.—१२.४०। ३. स्म० ५०. १४. द. पुनरिति (?)५. त. जः ऋणप्र०। ६. प. फ. ब. तीयाः सर्वं सर्वे सोदर्या इति श्लवलिखितान्यां "सापत्न्यं पुत्रकन्यानां मृतायास्त्री स्त्रिया।" एव सापत्नकत्वात् नाहे०। ७. प. फ. ब. दर्शेन पौत्रस्यापि तादृ०।

Cole.: Ch. II, Sec. xi, §§ 22—25.

धनहारिणः ॥ १४५ ॥

सुबोधिनी

ये ऋणप्रतिकर्तारस्ते रिक्थभाज इत्युक्तत्वात् वचनद्वयपर्यालोचनया पौत्रस्यापि तादृशत्वेन पुत्राभावे पौत्रः पितामहीधनभागित्वर्थः ॥ १४५ ॥

बालंभट्टी

तायाम्" इति मनोः "स्त्रीधनं स्यादपत्यानाम्" इति बृहस्पतेः "समं सर्वेदायाः" इति शङ्खलिखिताभ्यां "सामान्यं पुत्रकन्यानां सृतायां स्त्रीधनं हि स्वियाम् । अप्रजायां हरेद्भर्ता माता भ्राता पितापि वा ॥" इति देवलाच्च आद्यवये द्वन्द्वश्रवणेऽपि तत्तुल्यार्थत्वसमुच्चयद्योतकानुगतत्वश्रवणात् तत्र सर्वत्र प्रथमं पुत्रोपादानात् मातृधने पुत्रस्याधिकारादितरेतरयुक्तयोर्व्यतिभंगित्वेन विभज्य तावद्धनद्वयम् समभेव सर्ववचनतात्पर्यभूतोऽर्थः, देवलवाक्ये तु द्वन्द्वश्रवणात् तथा व्यक्तमेव, किञ्च कुमार्या एव सर्वमातृधनाधिकारित्वे यौतकधने मन्वादेर्विरोधप्रसङ्गः स्यात् ,तथा च पुत्रकुमार्योस्तुल्यवदधिकारः, तयोरन्यतराभावे अन्यतरस्य तद्धनं,द्वयोरपि तयोरभावे ऊढायाः पुत्रवत्याः, संभावितपुत्रवत्याश्च तुल्याधिकारः—स्वपुत्रद्वारेण पार्वणपिण्डदानसंभवात् । अत एव प्रागुक्तो दौहित्रभावे दौहित्रस्यैवैं धनाधिकारः—"दौहित्रोऽपि" इति मनोः, न तु वन्ध्या तादृशविधवादुहितोः स्वसुतादिना पार्वणपिण्डदानाभावात्, अत एव नारदः—"पुत्राभावे च दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।" इति, पौत्रदौहित्रयोस्तु समवाये पौत्रस्यैव सः पुत्रेण परिणीतदुहितुर्बाधात्, बाधकपुत्रेण बाध्यपुत्रवाधस्य न्याय्यत्वात्, उक्तानां सर्वेषां दौहित्रपर्यन्तानामभावे वन्ध्यातादृशविधवयोरपि सः—द्वयेऽपि तत्प्रजात्वात्, प्रजायां अभावे एव च अन्येषामधिकारात्, प्रागुक्तानि गौतमनारदकात्यायनयाज्ञवल्क्यवचांसि तूक्तदेवलादिविरोधात् यौतकद्रव्यमात्रविषयाणि, अत एव मनुः—" मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारी भाग एव सः । " इति, यौतकं परिणयनलब्धं "युजिश्लिषे" इति धातोः युलपदे मिश्रता च एकशरीरिता तयोर्विवाहात् भवति—"अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचम्" इति श्रुतेः, अतो विवाहकाललब्धं यौतकम् , कन्यादरूप्यत्वेन, अत एव वसिष्ठः—"मातुः परिणाह्यं स्त्रियो भजेरन्" इति, परिणाह्यं परिणयनधर्मेणेति, तत्र—मुनीनामाशयानभिज्ञानात्। तथा हि । चायंसमुच्चयस्य सहाधिकारं विनापि व्याख्यात्रोपपत्तिसत्त्व तावत्कृतैव, युक्ता च सैवेत्युक्तं च । किं च उपादानमात्रेण तस्य तत्राधिकारलाभेन प्रथमोपादानस्य न तत्त्वहेतुत्वं प्रत्युत ततः तस्याः प्रथममेवाधिकारापत्तिरिति न अभविष्टसिद्धिः । किंच तदपि न—गौतमादिवाक्ये तासामेवोपादानात् प्रत्युत नारदादिभिः त्रिभिः क्रमस्य स्पष्टत्वा सामान्येन प्रतिपादनात् । "मातुर्दुहितरः" ईत्यत्र युक्तं चैतादृश्यादितो-

१.—९ १९२. । २.—९. १३२. । ३.—१३. ५०. । ४. ९. १३१. । ५.—१७. ४६. । ६. च्य० ११७. ।

बालंभट्टी

रूपकारेण प्रत्यासत्यतिशयस्य तस्यामेव सत्त्वेन तस्यैव धनग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वस्य मन्वाद्युक्तत्वेन च तथैवौचित्याच्च । किञ्च सहाधिकारित्वे उभयसत्त्वे एवाधिकारो नान्यतरसत्त्वे इति तत्रानधिकारापत्तेः । तथा सति तयोरित्वाग्निमस्यासङ्गतिः । न हि दंपत्योस्सहविहितमाधानादिकमन्यतराधिकारिके कल्यापि सम्मतं, लोकेऽपि सहाधिकारिकं कर्माण्यतरेण न क्रियते । किञ्च अनूढेत्यंशस्य कुतो लाभः । न हि तैषु सर्वेषु तदुपादानमस्ति । गौतमीयं तु अन्यविषयतया योजितं भवद्भिरेव । अत एव च तद्विरोधोऽपि दुष्परिहरः । कन्याशब्दस्य चाक्षतयोन्यां शक्तिः कुमारीशब्दस्य च प्रथमवयोविशिष्टायां शक्तिः; अन्वेकवाक्यतया तदुहिदृसामान्यपरत्वमेवान्यथा न्यूनतापत्तेः। बृहस्पतिवाक्यन्तु गौतमीयसमानार्थम्। किंच तत्रापत्ता चेत्युक्तत्वाच्चि न पूर्वान्वयि अन्यथा समृद्धयोः कदापि तदभावे गौतमीयवासङ्गतिः स्मृत्यन्तरविरोधापत्तिश्च । भवद्भिःस्वीकृतवचनातिरिक्तं नापि तथा बोधकं वचनमस्ति । किं च तत्र मनोर्गौरुक्तत्वेन शङ्कलिखितवाक्यस्य स्पष्टमेव तत्समानार्थत्वेन अदोषः । बृहस्पतिवाक्यस्यापि तत्तत्समानार्थतया विशक्तताया स्वाप्यदयादितानिदेशेन भवदभिमतार्थस्यापरमर्यादयाऽऽक्षेपेण चरमैवार्थकत्वेन आदौ दुहितैव तदभावे अपत्यानां पुत्राणां स्त्रीधर्मं स्यात् संभावनलिङा तात्पर्या संभवेदित्यर्थस्यैवार्थतया लाभाच्चादोषः । देवलवाक्यं तु मातृधनं पुत्रमात्रसत्त्वे तैनैव ग्राह्यं कन्यामात्रसत्त्वे तयैव ग्राह्यमित्येवं समानत्वमात्रबोधकं न क्रमबोधकं, नापि सहाधिकारबोधकमिति न दोषः । किं च नारदादित्रयानुरोधेन मन्वादिचतुष्टयस्य तथा तत्परत्वमेव युक्तं न तु "मातृत्व" इत्येकमन्वनुरोधेन तेषां सामान्यानां विशेषपरत्वं कृत्वा तेषां तत्परत्वं युक्तं—बहूनामनुरोध इति न्यायविरुद्धत्वात् । किञ्च चतुर्णां वंचनानां सहाधिकारिताबोधकत्वेन तदन्यचतुर्णां मन्वेकवाक्यतया यौतकधियबोधकत्वस्यौक्तत्वेन तयोरन्यतरस्याभावे इत्याद्यर्थस्य भवदुक्तस्य निर्मूलत्वापत्तिः । तेषामपि तत्त्वे स्वविरोधोऽसम्मतश्च । किञ्च तस्य न भवदुक्तोऽर्थः किमन्यः एवेत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । किञ्च स्वपुत्रेत्यादिहेतुरप्युक्तः—यश्चार्थहरस्स पिण्डदायीत्यासंगिकनियमसत्त्वेऽपि यस्य पिण्डदानं तस्यैव तद्धरत्वमिति नियमाभावस्य प्राग्वेव प्रपञ्चितत्वात् ; अत एव—"पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।" इति पूर्वार्धोक्तः "तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ।" इत्युत्तरार्धेन हेतुरुक्तो मनुना । दुहित्रभावे दौहित्रस्येत्यपि न युक्तं—प्रत्यासत्यतिशयस्य तदुहित्रभावेन सत्त्वात् "दौहित्रोऽपि" इति मनोः प्रकरणात् पुत्रिकापुत्रविषयत्वाच्च । व्याख्यातं च तयैव मेधातिथिप्रभृतिभिः—उक्तहेतोरेव । ननु वन्ध्येत्याद्यग्रिमभागेऽपि न युक्तं—भवदुक्तनारदस्य पितृधनादियस्य स्पष्टत्वात्; अत एव पौत्रेत्याद्यधिकारादित्यन्तमपि न युक्तं—वासिष्ठे "मातुः परिणीतं स्त्रियो विभजेरन्" इति पाठस्य सत्त्वेन भवदुक्तपाठस्यैव लघुप्रयत्नसाध्यत्वेन तथार्थस्य दूरोत्सारितत्वात् । अत एव वासिष्ठ

१. ब. रिकं कर्मा० । २. भ. कं वहू० । ३ म० १.—१३१. । ४. १.—१३३. । ५.—१. १३२. । ६. १७. ४६. ।

बालंभट्टी

इत्यादापि चिन्त्यम्—परिणाय्यमिति प्रयोगस्तथासाधुत्वाच्च । अत एव "आज्ञानबोऽनित्ये" "प्रणाबोऽसम्मतौ" "पाय्यसाद्याय्यानीकाय्यधार्य्या मान्हाविर्निवासप्रमिवेनीयु" इति निपातनं पाणिनीयं सङ्गच्छते । अत एव कल्पतरौदिभिरपि तथा पाठं धृत्वा पारिणाह्यं परिच्छेदः आदर्शकङ्कणादिरिति व्याख्यातम् । अत एव च स्त्रीपुरुषधर्मप्रकरणे "सौचे धर्मेऽन्नपङ्क्त्यां च परिणाय्यस्य रक्षणे।" इति मन्वेकवाक्यताऽपि सिद्धा । तथापि कल्पतरुणा तथैव व्याख्यातम्। जिजन्तादचो पतिरुच्चर्धासङ्कृत्तिनिवृत्तप्रेष्यादिति (?) तस्य सस्वेऽगतिका गतेः। यद्यपि प्रत्यासन्नदुहितृपदेनैवान्वयपदस्यान्वयात् दुहित्रभावे दौहित्रेणामेव स इति नारदार्थो न युक्तः—दुहितृपदस्य जन्यविशेषवचनत्वेन जनकाकाङ्क्षयेन तस्य जन्यान्तरेणान्वयपदोपनेयपुत्रेणान्वयस्य समत्वेनासंभवात्, न चाधिष्ठानलक्षणयान्वयः—मात्रन्वयेनैव सर्वेषां सुलभत्वसंभवात्, मातृपदान्वये च दुहितृपदमुख्यत्वस्य स्वीकारात् ; न च तदन्वया इति तच्छब्दोपात्तदुहितृत्वन्वयोग्यता—तच्छब्दस्यापि प्रकृतवाक्षिप्तया दुहितृत्वरूपेणैवोपस्थापकत्वात् , किंच मूलवाक्ये दुहितर इति प्रथमान्तं ताभ्यामिति पञ्चम्यन्तं च षष्ठ्यन्तान्योपपोन्यन्वयपदेन नाम्नैति किन्तु व्यवहितमपि मातरिवेति । तत्र तथा सिद्धये नारदीयादापि तथैवाविरोधात् इति, तदपि न—प्रागुक्तस्य नारदार्थस्य अज्ञानात्, प्रलासत्तेः प्रागुक्तायासस्त्रेन खण्डितप्रत्यासत्तेरभावेन दोषस्याज्ञानविजृम्भितत्वात् , मूलसमानार्थत्वे तदन्यस्य तत्पदस्य चाऽऽनर्थक्यापत्तेः; अत एव दुहितृपदेनात्मकं वान्वयपदान्वय एवेति सर्वथा दुहितृपदस्य हस्यासुकेरयुक्तत्वात्। तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वेऽपि बुद्धिस्थत्वेनैव तद्घोधकतया दुहितृत्वरूपेण तदभावेनान्वयबोध्यतायाः षष्ठ्यन्ततया सत्त्वेनात्र जनकाकाङ्क्षाया अभावेन प्रयुक्त संबन्ध्याकाङ्क्षया एव सत्त्वेन लक्षणायाभावेन प्रागुक्तस्य नत्वेत्यासुकेश्चासङ्गतत्वात् । तस्मादित्यनेश्वरोक्तमेव युक्तमिति । "तस्त्वक्तेषु वसु तद्गामि" इति बोधायनीयं तु पितृद्रव्यविषयकमिति ततो न व्यवहितदौहित्राधिकार इति सत्यपि तदुक्तं चिन्त्यमेव। एतेन विवाहलब्धं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्राणां; तत्रैव क्रमार्थं गौतमीयं तत्र पूर्वमनूढानां, तदभावे सपुत्राणां, तदभावे समूढानां दुहितृणामिति सामान्यप्राप्तेः अप्राप्तानामिदादेस्तु क्रमार्थत्वेनोपलंहारसमत्वादिति परास्तं—विशेषाभावात्। यदपि "अप्रजस्त्री" इति मूलमपि विवाहलब्धविषयमेव । ब्राह्मादिविवाहेषु धनलब्धं अध्यग्निधनं तत् (अभावे?) आदौ दुहितृणां तत्रापि प्रथमं कन्यायां तदभावे सपुत्रायाः तदभावे कन्यायाः सर्वदुहित्रभावे च पुत्रस्याधिकारः । अप्रजस्त्रीधने च भर्तुरधिकारः बृहस्पतिनाऽप्यस्यैवप्रस्तावदेनाप-

---

१. अ० ३. १. १२७.—१२९. । २. प. फ ब. ह्रायाभावे० ।

Cole:. Ch.;II, Sce. xi, § 25.

बालंभट्टी

त्यन्तराभावे सन्तत्या अप्यधिकारः सूचित इति, तदपि न—तस्य सर्वपरत्वेनाऽऽचार्येण व्याख्यातत्वात् । किंच भवदुक्तव्याख्यानेऽप्यपिना तदन्यस्य सर्वस्य समुच्चयात् । न चापि सप्तमेयं प्रागन्यदुक्तमिति वाच्यं—शेषभिन्नितवद्व्याप्युपलक्षणत्वेनैव तदर्थलाभेन तत्र तस्यालन्तमनुपयोगात् । किंच साक्षात् दुहितृपरतया अस्य व्याख्याने "मातुर्दुहितरः" इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । यद्यपि न च यौतकमात्रधनाभिप्रायकमिदं किन्तु ब्राह्मादिना विवाहितायां यथाकथंचनं यौतकं वा तदभिप्रायकमिदमिति वाच्यं—तथा सति "बन्धुदत्तम्" इत्यव्यवहितप्रागुक्तसंपूर्णश्लोकस्य निर्विषयतापत्तेरिति, तदपि न—बन्धुदत्तलिङ्गेन तथाऽऽदिशब्दस्वारस्येन स्त्रीधनस्यैवोक्तार्थत्वे प्रतिपाद्यत्वेन तस्य पूर्वश्लोकेन उत्तरार्धेन सामान्येन तद्विभागस्य प्रतिपाद्यत्वेन "अप्रजस्त्री" इत्यस्य तत्प्रवस्थापकत्वेनाप्रयोजनात्, संपूर्णस्य तस्यैकवाक्यत्वे च तत्पदानर्थक्यापत्तेः । किंच मनुना "अध्यग्नि" इत्यादिना पड्विधं स्त्रीधनमुक्त्वा सप्रजास्त्रीधने "अन्वाधेयं च यद्दत्तं प्रीत्या प्रीतेन चैव यत् । पत्न्यै जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥" इत्येनेनाऽऽद्यश्लोकेनोक्तषड्विधस्त्रीधनाहो द्वितीयश्लोकेन तदन्यसर्वसङ्ग्रहः अन्यथा न्यूनतापत्तेरित्यर्थकेन तयोक्तया तच्छब्दस्थले ब्राह्मेत्यादिश्लोकनिर्देशेन व्यवस्थया तयोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेश्च । एतेन यैतूनः विवाहोत्तरं पितुर्मातुश्च कुलीनबान्धवेभ्यः, तज्ज्ञातृणामेव तदुक्तं मूले "बन्धुदत्तम्" इत्यादि " तदवाप्नुयुः " इत्यनेन ; बन्धुदत्तं मातृपितृदत्तम् , तत्स्त्रियाः भ्रातर एव वाध्वाः । तदाह वृद्धकात्यायनः—"पितृभ्यां चैव यद्दत्तं दुहितुः स्यादवरं धनम् । अप्रजायाः प्रसीतायाः भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥" इति, अप्रजत्वमात्रनिमित्तेन भ्रात्रधिकारावगतेः सर्वत्रा सर्वविवाहेषु स्त्रावरपदात् दत्ताप्युपन्यायादेयास्य धनस्य सिद्धेः, बन्धुदत्तपदेन कन्यादातार्यां यत पितृभ्यां दत्तं तदुच्यते विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयपदोपात्तत्वात् , विवाहकालेने च भर्तुः पित्रोर्वाऽधिकाराद् इत्यपि तदुक्तमपास्तम्—दान्धवादिपदस्य तत्साधकेश्च वृद्धकात्यायनादिस्तु वक्ष्यत इति दिक् । न चैवमपि मूलस्य व्याख्यातस्य च मनुविरोधः मूलेन चतुर्णां विवाहानां ग्रहणं "ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु । अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते॥ यस्त्वासां स्यादनन्यस्तं विवाहेष्वासुरादिषु।अप्रजायामतीतायाम्मातापित्रोस्तदिष्यते॥" इति मानवे आदौ पञ्चानामेषां त्रयाणामिति तयोर्विरोधः । व्याख्याता पुनः ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ता या अतीता इत्यादि व्याख्यातम्(मानवेतु ब्राह्मादीनामासुरादीनां च शब्दानाम्?)"अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहाश्चिबोधत॥" इत्युपक्रम्य "ब्राह्मो दैवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः।"

---

१. स्य०. ११७. । २. भ. स्य इत्यस्य तत्पु० । ३.—६. १९४, १९५. । ४. भ. यत्तु वि० । ५.—६. १९६, १९७. । ६. म०. ३. १०. ।

बालंभट्टी

ईत्यादिभ्यः, "अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः। ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषाम्" ईत्यादिनाऽवात, "अष्टौ विवाहा भवन्ति" "ब्राह्मो दैवः" ईत्यादिविणेष्वा पूर्वं च तत्क्षणविवाहपरत्वेऽपि वर्तमानसंबन्धेन-विवाहकालालक्षणया तेषां कालार्थतया निर्देशेन"अस्याः स्याद्दत्तम्" इत्यधिमस्य पूर्वव्रायुपक्रौत्विध्येन तत्रतत्र काले यद्धनं दत्तमिति संबन्धेन वैवाहिकधनमात्रपरीतेः न तदीयपरावदानविषयत्वमिति तथैविरोधः। अत एव यमः—"आसुरादिषु यद्दत्तं विहाहेषु प्रदीयते।" इत्यादि। विवाहक्रियायां पूर्वापरीभूतायां यद्दत्तं प्रदीयते इत्यादि तदर्थः। तथा च गौतकधनमात्रविषयत्वमेव तस्य। न चैवं विवाहात् पूर्वमनन्तरं वा लब्धस्य धनस्य का गतिः तेनानुक्तत्वात् अतो ब्राह्मादिपदं स्त्रीपरमिति वाच्यम्—तत्रान्यथागतैर्वचनान्तरैः प्रतिपादितत्वात् "तेषां स्त्रीपरत्वे च एकवचेन षष्ठ्या च निर्देशस्थोचितत्वात्। "पत्यवस्यास्यात्" इतिवत् लक्षणायास्तुल्यत्वेऽपि अतिक्रान्तविवाहसंबन्धेनैवानीं सेति उपन्यासात्तस्या अनौचित्यात् ब्राह्मादिपदस्य ऊढस्त्रीवाचकत्वं प्रागुक्तमन्वादिविरुद्धमेवेति प्राच्योक्तं युक्तमिति वाच्यम्—आर्षत्वाविशेषेणैकवाक्यतया असंभवेन विरोधात् गान्धर्वादौ विकल्पस्वीकारेण तयोरविरोधस्य प्रागुक्तत्वात्। मानवे पूर्वं च गान्धर्वादौ विवाहसंबन्धात्। एकवाक्यतायां दुरान्वहेतु अपिशब्दे सन्त्रासीकारादाकृत्या हेतिर्यिन तेन सेषैसेवतिवदुपलक्षणत्वेन निर्वाहेण यथाक्रमेण तेन वा तद्नुरोधेन गान्धर्वस्य समुच्चयात्। ब्राह्मादिरित्यत्र ब्राह्मेति भिचं सविभक्तिकं पदं वाऽस्विति पित्र्यमादिशब्दे यकारप्रश्लेषः। स चाजश्चन्देकदेशौ विनापि प्रत्ययमिति न्यायात् इति अः अजः ब्राह्मः अदिर्यैषां दैवादिष्वतुर्णां तदभ्येषामित्यत्रार्तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तदभ्यर्चतुर्णां ग्रहणेन तेन सह पञ्चम्यलाभाच्च तत्संबन्धेनादाने। एतं प्रकारद्वये व्याख्यानविरोधस्याभावात् परन्तु द्वितीये पक्षे ब्राजापत्यस्त्वित्यत्र व्याख्यानमूलोक्तये शेषास्तथाऽऽर्षाद्यपूर्व वा तेन गान्धर्वेसमुच्चयोऽत्रेत्र शेषेषु आसुररात्रक्षसपैशाचेष्वित्ति पाठः। गान्धर्वपठितोऽपपाठ इति बोध्यम्। नचैवमप्यन्यथा प्रागुक्तव्याख्यानविरोध एवेति वाच्यम्—मनुना "संस्थितस्यापपत्यस्य सगोत्रासुतमाहरेत्। तत्र यद्रिक्थजातं स्याच्चक्षिन्नं प्रतिपादयेत्॥" इति तन्मणोत्तरमपि दायदत्तादिविधये नियोगविधिना सगोत्रासुतस्य उत्पादितस्य धनाधिकारित्वमनुविधीय हस्थेवं पितृभ्यने उक्ता "द्वौ सुतौ विषदेयातां दाभ्यां जातौ स्त्रिया धने। तयोर्यदस्यपित्र्यं स्याच्चल्ल गृह्णीत मेतरः॥" इत्यनेन "यदेकरिक्थिनी स्यात्म" इत्यीरस्क्षेत्रजयोरुक्तम् इदन्तु औरसपौनर्भवविषयम्। यदोत्पत्तौरसासुतभर्तृकवाह्याऽपत्यतया स्वा-

१.—३. २१. । २.—१२. ३८. । ३—२४. ३७, १८. । ४. प. फ. ब. त्वात्मबहुव्रीहिणा तद० । ५. भ. त्रासुतस्य० । ६.—९. १९७, १९१. । ७.—९. १६२. ।

Cole.: Ch. II, Sec. xi, § 25.

बालंभट्टी

मिथनं स्वीकृत्य पौनर्भवैस्तस्काशात् पुत्रान्तरं जनयेत्, तस्यापि मृतत्वात् स्त्रियरहाभावात् धनं गृहीत्वती पश्चात् द्वाभ्यां जातयोः प्रौढयोस्तयोस्ताहशधनविषये विवादेऽपि स्वस्वपितृधनेन तेनतेन ग्राह्यं नान्यदीयमन्यजैरेवमेवेत्युक्ता स्त्रीधनं तर्हि केन ग्राह्यमिति शङ्कानिरासाय "जनन्यां संस्थितायां तु" इत्यनेन तद्विषये प्रागुक्तरीत्योक्ता प्रागुक्तरीत्या पितृधनवत् शङ्कानिरासाय "यास्तासां स्युर्दुहितरः" इत्यनेन प्रागुक्तरीत्यैवोक्ता स्त्रीधनं कीदृशमिति शङ्कानिरासाय "अध्यग्नि" इत्यादिना पठितं स्त्रीधनमुक्ता पदार्थं न्यूनतशङ्कादाख्यवच्छेदकं नाधिकसङ्कुचायां इति ध्वनयन् "प्रजा स्यात्सन्ततौ जाते" इति कोशात् तस्य सन्ततिपरत्वेन "जनन्याम्" इति प्रागुक्तपदे पूर्वं पुत्रः तदभावे कन्या दुयोः संभूय वा ग्रहणमित्यसिद्धान्तसंभावित पक्षद्वयनिरासाय क्रमेण प्रजाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन पूर्वं कन्यादेः ततः पुत्रादेरिति सूचनद्वारा न्यूनतानिरासाय "जनन्याम्" इत्येकवाक्यतयैव दत्तथापदद्वयसहितेन एवस्याऽऽम्बयेन यत् अन्वाधेयं प्रीतेन यत् पत्न्या दत्तं च यद्धान्यत्, तत्प्रजाया एव सर्वं स्त्रीधनं न भर्त्रादेरित्यर्थकेन "अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्न्या प्रीतेन चैव यत्। पत्न्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत्॥" इत्यनेनोक्ता तच्छब्दस्थलेऽपि न्यूनतानिरासाय सर्वा तद्धनगति विवाहभेदेन प्रतिपादयता "यत्तस्या-स्त्राद्धनं दत्तम्" इत्यस्य तथोपात्तस्य यथासंभवमुभयव्यान्वयेन तोत्रार्थकत्वेन क्वचित्तैव पाठेन त्रिवाहोद्वियुक्तया ब्राह्मादीनां विवाहमात्रवाचकत्वेन कालत्रक्षणाया अप्यभावेन सति सम्भव्या तेषु आर्षेषु सत्सु अस्या इति शेषपदया अस्यै दत्तं धनं स्यात् विवाहःप्राजापत्यरत्र वा येनान्यसर्वस्वसुच्चयः। तत्सर्वं तस्यां ताडश्यामपीत्तायां मर्तृरेव्यर्थः। आसुरादिषु तेषु सत्सु पूर्ववत् तद्धनं मातापित्रोरेव्यर्थः न तु भर्तुः। तत्राऽऽदौ मातुः तदभावे पितुः—उत्थानक्रमात्। गान्धर्वे तु पितोरेवेत्र ब्रूयादित्यर्थकेन ब्राह्मादिष्वादिलोकङ्कवेन उक्ता तत्रैवोभयपरवादस्येतीकारीत्या "स्त्रियास्तु यद्धनं दत्तम्" इत्यनेन सर्वधनविषये उक्तत्वेन अन्यथा मनुतान्यस्थानुक्तत्वेनाप्यक्षीत्यादिवैयर्थ्यापत्त्या स्त्रोक्तमस्य एव सर्वथा मनुम्यूनतावा तुल्यनिहरत्वेन तद्वीत्या च व्याख्यानाऽपि ब्राह्मादीनां विवाहमात्रवाचकत्वं न तु क्वापि लक्षणा सतिसम्भवे च। भार्यायां प्रजाया इति तु फलकथनमिति आर्षेषु सत्सु तस्या-स्तादृश्याः तत्सर्वं धनं भर्तुः, द्वितीयेषु सत्सु तद्वत् तद्धनं सर्वं आदौ मातृगामि तदभावे पितृगामि मन्वनुरोधादेवेत्युक्तमिति तच्छब्दया एवाभावात्। अत एव कुल्लूकभट्टेन

१. म० ९. १९२. । २. म० ९. १९३. । ३. म० ९. १९४. । ४. म० ९. १९५.। ५. म० ९. १९७. । ६. म० ९. १९८.।

बालभट्टी

सर्वैश्वपरत्वेन ब्राह्मेत्यादि यस्त्वित्यादि पूर्वं च व्याख्यातम्।एतेन मनुविरोधात् "अप्रजसां" इत्यस्य प्रागुक्ततदन्यतराभिप्रायकत्वं न युक्तमित्यपि मिश्रायुक्तमपास्तम्।—द्विर्नीये ब्राह्मेत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक्। अत्र केचित्—मनुना मातापित्रोरित्यनेन एकदेशानुमतिद्वारा शुल्कधनविषयोऽपि गौतमबोधायनोक्तः सूचित इति न न्यूनता नापि विरोधः। तथा च बोधायनः—"रिक्थं मृतायाः कन्यायाः गृह्णीयुस्त्रोदरस्वसृभ्यम्। तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः॥" इति। तमामिति पाठान्तरम्। इतेऽपि मातापित्रोरित्यादौ तथैव क्रमो विवक्षितः। गौतमस्तु प्रागुक्त एव। "पितृभ्यां चैव यद्दत्तं गृहीतस्त्रीधनं धनम्। अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा॥" इति वृद्धकात्यायनोक्तं तु निर्मूलम्। समूलत्वेऽपि यथासंभवं प्रागुक्तशुल्कविषयम्। अत एव सर्वदेत्युक्तम्। तच्च सर्वदैवविवाहेत्यिवयर्थकम्। अतो व्याख्याने उक्तशुल्कविषयता नेति न तद्विरोधोऽपि—मनुना तस्यैवानुक्तत्वात्। "बन्धुदत्तं तु बन्धूनामप्रजसि भर्तुर्गामि यत्।" इति कात्यायमपि शुल्कविषयमेव—बन्धुनामित्यस्य भ्रातृणामित्यर्थात्। प्रागुक्तदेवलवाक्ये तु पूर्वार्धेवदुक्तधर्मपि सर्वसाधारणमेवेत्याहुः। एतेनातो विवाहकाललब्धस्त्रीधनविषयं ब्राह्मादिवचनम्, आसुरादिविवाहलब्धस्त्रीधनं तु जीवत्पि भ्रातरि मातुरादौ तदभावे पितुः, मानवेऽप्येवम्—अन्यथा पित्रोरित्येव ब्रूयात्, कन्यायने च मातृस्वसृभ्यो पितुरधिकारश्रवणात्, अत्रापि तथैवौचित्यात्तथा च "रिक्थम्" इति बोधायनोक्तं कन्याधनविषयकम्, न च कन्याधन इवाऽत्रापि पूर्वं भ्रातुरधिकारापत्तिः—तद्दत्र वचनाभावात् पित्रोरेव तत्र श्रुतेः, दैवेमादिकमप्रजस्त्रीधनमादौ भ्रातरो गृह्णीयुः, न चाऽऽसुरादिविवाहेषु कन्यान्यः शुल्कदानं तदभिप्रायम्—आसुरमात्रगोचरत्वाच्छुल्कस्य—"आसुरो द्रविणादानात्" इत्युक्तेः, अतो राक्षसादौ शुल्काभावात् तत्साहचर्येण आसुरादिष्वेव यद्धनं तन्मात्रस्य भ्रातृगामित्वाभिधानं हेयमेव, तथा तस्य स्त्रीधनत्वाभावाच्च पित्रादिगृहीतधनस्यैव शुल्कत्वात्, तथा च मनुः—"न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि। गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्याच्चरोऽपत्यविक्रयी॥" इति, पितेत्युपलक्षणं तेन भ्रात्रादिरपि तत् गृह्णन् शुल्कग्राही, तेन पित्रादिगृहीतमेव परशुल्कं भवतीत्युक्तं भवति, अतो यदुक्तमासुरादिष्वेव शुल्करूपस्त्रीधनसंभवात् तदेकवाक्यतापन्नयोः बन्धुदत्तान्वाधेययोरपि आसुरादिविवाहगोचरयोरेव भ्रातुरधिकार इति, तन्निरस्तम्, किन्तु उक्तशुल्करूपस्त्रीधन-

---

१. आ० ६१। २.—३. ५१। ३. भ. णं भवति।

Cole:. Ch. II, Sec. xi §§ 25.

बालंभट्टी

स्य सर्वविवाहेष्वेव संभवात्, सर्वत्रैव भ्रातुरधिकारे बालत्वविशेषानवगमात्, प्रागुक्तौतसीयमपि कात्यीयतुल्यार्थम्, अर्थहि—तस्यार्थः आद्यौ सौदर्यजातं तत्, तदभावे मातुः पूर्वं चैके इति पक्षमतं अत आदौ सोदराणां, तदा तदभावे मातुस्तदभावे पितुस्तेषामभावे भर्तुरिति तथा च कात्यीयं बन्धुदर्शं स्थिति, बन्धूनामभाव इत्यत्रैव भ्रातुरभावे इत्यपि सूचितं भ्रातुरभावे पित्रोर्धनाधिकारस्य दण्डाप्रणयाद्यात सिद्धिः इत्यपि तद्धक्रमपारतन्त्र्—तस्य सर्वविषयत्वात्; बोधायनोक्तस्य शुल्कविषयत्वात्; अत एव नचैवा देरयुक्तत्वात्, व्यद्रीत्या देवलब्राह्मण्यस्य सम्बात् अत एव तदेवमित्यागुपसंहारस्यायुक्तत्वात् यथासंभवमुक्तवचनानां शुल्कविषयत्वेन न व्यासुरादीत्यादेरयुक्तत्वात्। व्यवाऽप्यत्रे किंचित्तावदिना तत्रैवोक्तरीत्यैवनाश्च बोधायनोक्तकन्याधनविषयकत्वेऽपि च तेन विरुद्धत्वात् तस्य स्त्रीधनत्वस्य प्रागुक्तत्वात् पित्राद्यदिगृहीतस्यैव तत्त्वस्य मन्वादिदोऽलाभात् तस्य सत्रिवेशकथनद्वारा ब्राह्मादिविवाहप्रभवस्त्रीधनपरत्वात् तथाऽनुपलक्षणत्वेन भ्रात्रादीत्यनेन मातुरपि ग्रहणसंभवेन मिथो विरोधात्। अत एवोपसंहारस्यायुक्तत्वात् अस एवास्माकं तत्मतस्यैवाभावेन तन्निरासस्याद्योगाच्चाह्यत्वेन अत इत्यादेरसंबद्धत्वात् गौतमीयकात्यीययोर्भिन्नार्थत्वस्य प्रागुक्तत्वेन तुल्यार्थत्वाभावात् क्रमभंग मध्ये अध्याहारेण व्याख्यानस्य निर्बीजत्वात्।अन्यथानुपपत्त्या हि सः न तु सा तत्राक्ति प्रागुक्तरीत्या निर्बाहात्। अत एव रूपसंख्यणीयं गौतमीयं तथैव व्याख्यातम्। ऊर्ध्वं पदसमभिव्याहारे तथैव ऋषिशैलीप्रत्वात्। बन्धूनामभाव इत्यत्रैव तथार्थकत्वेन सूचितमित्यस्यासंबद्धत्वात् अतं एवाभिप्रोक्तेरपि विलक्षणत्वाच्चेति दिक्। "मातुस्तु यौतकम्" इति पुत्रिकाप्रकरणस्थमानवमपि सर्वैकवाक्यतानुरोधेन सर्वधनविषयकम्। अत एव मातुर्यत् धनं स्यात्, तत् तस्यां मृतायां कुमारीभाग एवेति सामान्यत एव तद्व्याख्यातम्। मेधातिथिनापि यौतकं पृथग्भूतमित्येवं व्याख्यातम्—यु मिश्रणामिश्रणयोरिति धात्वनुसारात्। युक्तं चैतत् "विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रेश्च यौतके।" इत्यग्निमम्मूलवाक्ये तथैव सर्वसम्मतत्वात्। तद्रीत्यापि तोश्चार्थकत्वेन समुच्चायकतया सर्वधनग्रहणसंभवात्। एवं सति "अन्वोर्धर्यंच इति" इत्याग्निमम्मूढावियं क्रमेण दीहिश्राद्धार्थं चेति न वैयर्थ्यं तस्य । अत एवानुरोधेनापि समञ्जसवचनानामाकल्पीकरणमसङ्गतमेव तेषामिति दिक्। वस्तुतस्तु कात्यीयद्वयस्योद्धाराविषयत्वेन प्रागुक्तान्यार्थासंभवेऽपि

---

१. प. फ. ब. र्थं तुल्येषां। २. भ. लवचनानां शुल्केना०। ३ स. अत एतान्निर्णीतं शैलालस्वात् बन्धूनामभावे इत्यस्यैव तथार्थकत्वेन सूचितमित्यस्यासंबद्धत्वात् ४.—९. १३३। ५ स्म० १४९। ६. म० ९. १९५।

बालंभट्टी

बोधायनमन्वादा वा वाग्दत्ता जीवन्ती अदाग्दत्ता वा सद्विषयकम् — कन्याशब्दस्याक्षतयोनिमात्रवाचकस्य साधारणतया तत्रापि प्रवृत्तेः। तदीयधनेऽपि पितामहादिदत्तमेव। वक्ष्यते चेदं व्याख्याव्याख्यानुपदमेव। न तु शुल्कपरं तत्— मानाभावात्। अत एव रिक्थपदोक्तेः। तत्र तस्य दायवाचकत्ववत् सामान्यधनवाचकत्वस्यापि कोशतस्तरत्वेन तत्रापि प्रवृत्तिसंभवात्। अत एव मातापित्रोरिति मनुना तस्यैकवाक्यता न—उक्तस्य विवाहविशेषविषयत्वात् यावत्स्त्रीधनविषयत्वाच्च। गौतमस्मृतौ ऋषिसिद्धाश्रेयस्कारेण तदेकवाक्यताप्यदोषं—तस्य शुल्कमात्रविषयैकस्य स्पष्टत्वाच्च। यद्यपि पाणिनीये "तदस्मिन्नृद्धि य" इति सूत्रे आसादिसाहचर्यात् संज्ञाशब्दोऽपि उपैहिते शब्दान्तं उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः, ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भागः आयः, विक्रेया मूल्यवादिकं ग्राह्यं लाभः, रक्षानिमित्तभूतिरूपो राजभागः शुल्कं, उत्कोचः उपदा उपहार इत्यर्थे। शुल्कग्रहणं प्रयोजनमस्य। तस्माच्चायमिदोषवान् तथा चाक्षीकरणालिंग इति "दायस्थानेभ्यः" इति ठक् भवतीत्यभियुक्तव्याख्यातम्। तथाऽप्यत्रलपरिभाषा भिन्नेति तात्पर्यम्। तथा च व्याख्यातृकशुल्कधनं न प्रजामात्रस्य भवतीश्वः किन्तु स्त्रीदर्पाणां, तदभावे मातुः, तदभावे पितुः, तदभावे तत्पत्न्यासन्नानामिति। एवं तदुत्तरबन्धूदर्त न प्रजामात्रस्य मातादेश्च। किन्तु बन्धूनां भ्रातृणां, तदभावे भर्तृदेः—"बन्धूदर्त तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्।" इति कात्तीयादिति बोध्यम्। एवं वृद्धकातीयस्य समूहत्वेन तदपि जङ्गमस्थावरान्यतमसंदायिकव्यविशेषे "अप्रजस्त्रीधनम्" इत्यादिसर्वविवाहेषु दायव्यवदाद्यं तदभावे तथैव। तत्र चैम भ्रातृपितृव्यादि। एवेम भर्तृकुलव्यवच्छेदः। धनं धनं च। अप्रजायामिति पर्याप्तम्। अत एवाप्यर्षिगृहीतो "अप्रजायामतीतायां वान्यजाः" इति मूलपाठो व्याख्याता स्वतः। मानवद्वयेऽपि तथैव बोध्यमिति तदाशयः। तुः पार्थे। तेन तदभावे तथैवास्य समुच्चयः। सर्वदा सर्वविवाहेषु। प्रजासत्त्वे तु तस्या एवोक्तरीत्येति बोध्यम्। "अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन। धर्मं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेत्सर्वविचारयन्॥" इति मनुस्तु मर्हरुपर्यधनसंबन्धबोधकसच पुत्रिकाप्रकरणस्थः संविकृता पुत्रिका तद्गन्तिनेन कथञ्चनेत्यनेन तथा न कृता किन्तु अभिमता तथा चापि ग्रहणम्। अत एव "अपुत्रमृताम्" इति विशेषणं तत्र सफलमित्युक्तं प्राक्। अत एव अपुत्रायां कथंचन पुत्रिकायां मृतायां प्रकरणात् पैतृकस्त्रिरूपस्तदीयश्च पितृसत्त्वेऽपि तत्रैवाविचारयन्

---

१. ए. फ ब. धनविषयं पिता (?)। २. अ० ५. १. ४७। ३. अ० ४. ३. ७५। ४.—९. १३५। ५. आ० ५३।

बालंभट्टी

गृह्णीयात् पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेन अनपत्यरिक्थस्य मृतस्य पुत्रस्येव पित्रादेर्ग्रहणप्रसङ्गे तन्निरासार्थमिदं वचनमिति तद्व्याख्यातारः। "प्रेतायां पुत्रिकायां न शर्तो द्रव्यमर्हत्यपुत्रायां कुमार्यां माता स्वस्रा वा तद्भावात्" इति पैठीनसिस्तु निर्मूलः। समूलत्वे वा आर्षत्वाविशेषाद्विकल्पोऽस्तु परं तु तदापि मनोः प्रामाण्यातिशयात्तदेवानुसेयं न तदिरुद्धानुष्ठानलक्षणभ्रमप्रामाण्यमेव तस्येति द्विगिति बोध्यम्। एतेन "अस्यां यो जायते पुत्रः" इति पुत्रिकाविषयं मानवम्, इयं मे पुत्र इति पुत्रिकाविषयं पैठीनसमिति। एवं अग्निनीशुल्कमिति गौतमीये ऊर्ध्वं भ्रातुः सोदर्यांशमभावे मातुरिति व्याख्याय तदुभयाभावे पितुरित्युक्ता तत्र बोधायनीयं मानवेन संलिख्य रिक्थं शुल्कमिति व्याख्याय पित्राद्यभावे तु भर्तृभ्राभ्येवेत्युक्ते बन्धुदत्तं वित्तं क्रातीयं मानवेन संलिख्य बान्धवाः पित्रादय इति तथा स्त्रीधनविषये हृयं व्यवस्था तत्राप्यप्रिक्रृतं तावत्पि कुमार्यं एव लभन्ते नोढाः—मातुस्तु" इति मनोः। तत्र द्योतकं प्राच्योक्तमेव—उक्तविशिष्टत्वात्। पारिशेष्यमित्यस्य न एवार्थः। स्त्रियः कुमार्याः। "कुमारीपदप्रतिष्ठितापि स्त्री धनम्" इति गौतमात् स्त्रीधनं पैतृकं कुमार्यभावे अनूढापि कन्यैव लभते न पुत्राः गुणलेपे तु मुख्यस्यैति न्यायात्। दुहितृपदस्यामर्थौच्च। एवमप्रतिष्ठितापि अभावे प्रतिष्ठताऽपीति। अन्वाधेयं तु स्त्रीपुन्नपुंसकसाधारणप्रजावाः—"अन्वाधेयं तु यद्दत्तं पत्या प्रीत्येन वा पुनः"। इति मनोरिति। यत्तु पत्युः रिक्थग्रहेण मात्रा लब्धं, तत्पुत्रैः दुहितृभिश्च समं विभाज्यं—"जनन्याम्" इति मनोः, "भगिन्यः कुमार्यस्समम्" इति शङ्खलिखिताभ्यां "सामान्यम्" इति देवलाच्च "ऊढास्तु तुर्यांशमाजां लभन्ते न समं स्त्रीधनम्" इति बृहस्पतेः। अनूढानां पितृधन इव ऊढानां मातृधने तथैवेत्युक्तं प्राक्। यत्तु "अप्रसाद्यास्तु दुहितस्स्त्रीधनं परिकीर्तितम्। पुंसस्तु नैव लभते प्रसाद्यां तु समांशभाक्॥" इति, तत्तु अप्रसाद्यासद्भावेऽपि प्रसादवं चतुर्थांशस्मरणात् तदभावे समांशस्य न्यायप्राप्तस्यैवास्मिन्वर्षपरं—"भगिन्योर्वान्यवैस्सार्धं विभजेरन्समंततः। स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु समस्स्मृतः॥" इति क्रातीयात्। एतेन भ्रातृभगिन्योः संभूयांशद्वयत्वं चास्ति, इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावादप्रसक्तेरिति परास्तम्—"चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन तस्य चार्थत्वात्, देवलीये द्वन्द्वश्रवणाच्च; यौवकभिन्ने सर्वज्ञ दुहितृदौहित्रीसमवाये तस्या अपि किञ्चिद्देयं—"यावतास्म्" इति मनोः। मृतमातृकाणां तु तासां "पितृत" इति न्यायात् पुत्रदुहित्रादिभिस्समवाये समांशभाक्त्वमेव। दुहित्रभावे तु पुत्र एवेति उभयत्र तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां ग्रहणं

---

१. (?)। २. मं०. ९. १३१. ३.—९. १९५। ४.—९. १९२. । ५. अ०. २. २. २९. । ६.—९. १९३.।

बालंभट्टी

तु "अनन्तरसपिण्डाद्याः" इत्यादिमन्वाद्यनुरोधेन पत्न्यादौ पूर्वं शुक्लैवेनेन न्यायेनोक्तम्। "अनन्तरः" इत्यत्र्थं सामान्यस्योत्कर्षसाधनत्वेनन्तरसुकत्वा तन्मात्रपरत्वे तस्य सामान्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या अनुक्तपत्न्यादिद्रव्यपरत्वमित्यैतत्परत्वमपि। तत्राऽऽनन्तर्यमपि प्रागुक्ताद्दृष्ट-प्रत्यासत्यतिशयकृतमेवेति तत्कर्मणैव तदधिकार इति न कोऽप्यत्रे दोषः इति विज्ञानेश्वरा-शयः। विशेषवचनाभावे तु प्रकृतविषयेऽपि नोपलभ्यन्ते। पत्न्यादिविषये विद्यमानान्यपि च वचनानि तदनुरोधेनैव योजितानि—तस्यैव मुख्यवीजत्वात् एवं च "मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा। श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः॥ यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा। तस्सुतो बान्धवस्तासां स्वत्वीयात्तास्समाप्नुयुः॥" इति बृहस्पतिः अयमधिकारिसामान्यबोधको न क्रमबोधक इति तदनुरोधेनैव बोध्यः प्रागुक्तरीत्या। तथा हि। औरसपदेन कन्यापुत्रयोर्ग्रहणम् — तयोस्सर्वाधवादकत्वात्। सुत इत्यनेन सपत्नीकन्यापुत्रयोर्ग्रहणम्। इदं च दायग्रहणादेव। स्वस्त्रीयो भगिनीसुतः। आत्मपदेन स्वभर्तृभागिनेयदेवरपुत्रस्वश्रातृपुत्रजामातृदेवरादां ग्रहणम्। यद्यासाङ्क्रय-मन्वयः। दौहित्र इत्यनेन दौहित्रीदौहित्रयोर्ग्रहणम्—"सर्वेषाम्" इति मनोः। औरस-विशेषणवं तु न—वैयर्थ्यात् अन्यथा सपत्नीपुत्रसङ्ग्रहेऽपि स्वस्त्रीयाधिकारापत्तेः। बान्धवदायदेन भ्रातुः भर्तुः मातुः पितृत्वियदेर्ग्रहणम्। तदभावे स्वस्त्रीयादयः। तत्कर्मे-णैवैत्यर्थः। एवं "मातुलो भागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च। श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्यु-र्मातामहस्य च॥ एतेषां चैव भार्याभ्यस्स्वसुर्मातुः पितुस्तथा। श्राद्धदानस्तु कर्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः॥" इति दृढ्शातातपीये पिण्डदानांशेऽपि बोध्यम्। पिण्डदाने न रिक्थहा-रित्वप्राप्त्यम्। अपि तु विपरीतं तदप्यौरसगैकमित्यादि हि प्रागेव प्रपञ्चितमिति न विस्मर्तव्यम्। एतेन पुत्राभावे दौहित्रः, तदभावे दौहित्रपुत्रः, तस्याप्यभावे स्वस्त्रीयाद्या अविशेषेण सर्वधनभाजः — "मातृष्वसा" इति बृहस्पतिः। आत्मपदेन यस्य मातुलानी स इत्यादि। पूर्वजोऽग्रजः। यद्यप्यत्र पुत्राभावे दौहित्रः श्रूयते, तथाऽपि पुत्रदुहित्रसङ्ग्राहेऽपि दौहित्रीणां क्वचिन्न धनसंबन्धश्रवणात् तद-भावे सर्वधनसंबन्धश्रवणात्तिक्षात् मातामहान्वयव्यवधानेक्षेन च दौहित्रापेक्षया प्रत्या-सन्नत्वाच्च दौहित्रेयभावे दौहित्री धनभाक्। अन्वाधेयं विशेषः — यस्त्वितुकुलादा-गतं तस्स्वत्वीयाद्याः, यद्भर्तृकुलादागतं तद्देवराद्याः, जामाता तूभयसंबन्धीदिति भ्रान्तापुक्तमपास्तम्। एतद्वचनबलान्मनूक्तियोगेनान्यर्थो क्रमेण यदधिकारमतिपादनं प्राच्यानां तथा हि तदेतेषां पुत्रादीनां भ्रात्रादिभर्तृपर्यन्तानां चाभावे सत्स्वपि श्वशुरभ्रातृश्वशुरादिषु सपिण्डेषु भगिनीपुत्रादीनां धनाधिकारिता—अनन्यगतेर्वचनात्।

१.—१८७। २.भ. पूर्वद्वोत्पेन। प. फ. ब. तु तस्यैव। ४. भ. पत् औरसयोः सपत्नी-पुत्रयोरभावे अनयोरधिकारात् तस्तुत इत्यनेनौरससुतौभयव्यवच्छेदेन न तु दौहित्रयुक्तस्य पिण्ड-दानांशेऽप्यधिकारात् बान्धव०। ५.—९. १८३। ६. भ. याज्ञेयो मन्वयधिकार (?)।

26 **स्त्रीधनप्रस्तावेन वादत्तादिविषयं किञ्चिदाह —

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

आसुरादिविवाहप्रसङ्गादिदमुच्यते । भर्तृतो धनमादाय तसः — दत्त्वा कन्यामित्यादि १४६ ॥

बालंभट्टी

स्त्रीणां मातृतदपत्यप्रतिपादनेनामीषां पुत्रवज्ञापनपिण्डदत्वसूचनस्य दायप्रकरणे धनाधिकारज्ञापनैकप्रयोजनत्वात् तत्र "स्त्रीभ्यो दायः" इति वचनात् पूर्वपूर्वाभावे सर्वशेषे देवरस्यापाधिकारापत्तेः महाजनविरोध इति वस्तुबलमालंब्योच्यते । तत्र "त्रयाणाम्" इति "अनन्तरः" इति पूर्वदायभागप्रकरणस्थमनोः "पिण्डदोंऽशः" इति मूलेन च पिण्डदानेनाधिकारदर्शनात् पुत्रत्वापि सातिशयपिण्डदानेन नरकत्राणकारणतया मुख्यत्वेनाधिकारावगतेः "मातुल" इत्यादिकृदन्तातातपदवचने अमीषां पिण्डदत्वप्रतिपादनादयं पिण्डदानविशेषादधिकारः फलम् । आदौ देवरः तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रयपिण्डदानात्मकत्वात् सपिण्डत्वाच्च लब्धनाधिकारी, तदभावे भ्रातृश्वसुरदेवरयोः सुतः स्वभर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रयपिण्डदातृत्वात् सपिण्डत्वाच्च पितृस्वस्रीधनेऽधिकारी । तदभावे अपिण्डोऽपि भगिनीपुत्रः तत्पुत्रश्चेत्यपित्रादित्रयपिण्डदानात् मातृश्वसृधनेऽधिकारी, तदभावे स्वभर्तृभागिनेयः पुत्रान्तर्दुर्बलत्वात् तस्थानापातिनोऽपि लभेय बलाबलस्य भ्याश्रयत्वात् तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रयपिण्डदानात् तत्पिण्डदानाच्च मातृष्वसृधनीयेऽधिकारी, तदभावे भ्रातृसुतः तत्पितृपितामहयोः तस्याश्च पिण्डदानात् पितृस्वस्रीधनेऽधिकारी, तस्याप्यभावे श्वशुरयोः पिण्डदानात् जामाता श्वश्रूधनेऽधिकारी इत्ययं क्रमो ग्राह्यः । स्वस्रीयाद्या इति न क्रमार्थं किन्त्वधिकारेतरासाम्यपरम् । पण्णां पुनरेतेषामभावे श्वशुरादेस्सपिण्डतेऽधिकृतो धनाधिकारो बोद्धव्यः । न च सपिण्डाभावे सतीदं वचनमिति वाच्यम्—अस्यामधिकारश्वशुरयोः देवरदेवसुतयोः भ्रातृश्वशुरस्य तस्य चाधिकारस्य ज्ञापनात् आसन्नतरश्वशुरभ्रातृश्वशुरादेः परित्यागादिति तत्त्वापास्तम्—अज्ञातप्रत्यितत्वात् दोषगुणस्मरणेऽकृत्वात् अन्यस्मृतेश्च मनोः प्रामाण्यातिशयेन प्राबल्यस्यान्यत्र प्रतिपादनाच्चेति मात्तर्यमुल्लार्थं विचारणीयमिति दिक् ॥ १४५ ॥

प्रकृतासंबन्धत्वादाह— प्रसङ्गेनेति । किञ्चित्—अर्धश्लोकोक्तम् । मुख्यदानेऽ-

१. वि० दा०श्रा २.—९. १८६, १८७ । ३.व्य० १३२.। ४. प. फ. च. वे स्वभर्तृ०।

**कन्यां वाचा दत्त्वाऽपहरन् द्रव्यानुबन्धादनुसरेण राज्ञा दण्डनीयः। एतच्चा- 27
पहरणकारणाभावे। सति तु कारणे "दद्यामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्।"
इत्यपहराभ्यनुज्ञानान्न दण्ड्यः। "यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसंबन्धिनां कन्यासंबन्धि- 28
नां चोपचारार्थं धनं व्ययीकृतं, तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय
दद्यात्॥ १४५८॥

**अथ कथविद्दानादा संस्काराद्वाग्नि विवेकै, तदा किं कर्तव्यमित्यत आह— 29

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम्॥ १४६॥

**यदि वाग्दत्ता मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुलीयकादि शुल्कं वा वरेण दत्तं, 30
तद्वर आददीत परिशोध्योभयव्ययम्—उभयोरात्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययः, तं

कन्यां दत्त्वा हरन् राज्ञा दण्ड्यः कार्यो भवेच्च वृद्धिकन्यायं दाप्यः; मृतायान्तु भर्त्रा य-
दत्तं तत्प्रत्यादद्यात्॥ १४६॥

सुबोधिनी

द्रव्यानुबन्धेति—अनुबन्धो दोषोत्पादः दोष इति यावत्। "दोषोत्पादेऽनुबन्धः
स्यात्" इत्यमरः॥ १४५८॥

उभयोरात्मनः कन्यादातुश्चेति। *[अयमभिप्रायः—विवाहो यतः कन्यादातृप्रति- 30
ग्रहीतृतत्पित्रादिभिस्तन्निमित्तं व्ययीकृतं धनं तस्मात् कन्याधनात् गृहीत्वाऽवशिष्टं वराय

बालभट्टी

पहारस्यैवासंभवादाह—वाचेति। द्रव्येति—अनुबन्धो दोषोत्पादः दोष इति यावत्।
"दोषोत्पादेऽनुबन्धस्स्यात्" इत्यमरात्। द्वन्द्वसमासः। आदिना जातिगुणयोर्ग्रहणम्॥ अलेव
विशेषमाह—विरोधाय—एतच्चेति,—दण्डनं चेत्यर्थः। चार्थमाह—यच्चेति। वरेणेति—
तत्पित्रादिना वेत्यपि बोध्यम्। एवमग्रेऽपि। स्वं वरः। उपचारो व्यवहारः। व्ययमित्यस्य
कर्मप्रत्ययान्तस्वार्थमाह—व्ययीकृतमिति॥ १४५८॥

अथेति प्रदेने। तमेवाऽऽह—कथञ्चिदिति। [संस्काराद्—पाणिग्रहणादितः]। "स्वं 29
च शुल्कं वोढाहीति" इति गौतमोक्तावादाह—वर इति। किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याहभाह—
परीति। उभयोरिति कन्यादातृप्रतिगृहीतृतत्पित्रादिभिः विवाहोद्यतैः वरीद्वयस्थैः विवा-
हनिमित्तं वाग्दाननिमित्तं वा यद्धनं व्ययीकृतं, तत् तस्मात् कन्याधनात् गृहीत्वा अवशिष्टं

१. ख, वोप०। २ ख,च. यतो ३. ध. द. न्यायानुसरेणेति। ४. ना० तृ० भा० २५५। ५. (?)।

Cole.: Ch. II Sec. xi §§ 27—30.

परिशोध्य विगर्ह्यमाणशिष्टमाददीत । यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं वा क्रमायातं, तत्सहोदरा भ्रातरो गृह्णीयुः "रिक्थं मृताधाः कन्यायाः गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे मातुस्तदभावे पितुः" इति बौधायनस्मरणात् ॥ १४६ ॥

31 **मृताप्रजस्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तम् । इदानीं जीवन्याः सप्रजाया अपि स्त्रियाः धनग्रहणे क्वचिद्दुरभ्यनुज्ञामाह—

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न [१]स्त्रियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

32 **दुर्भिक्षे कुटुम्बभरणार्थं, धर्मकार्ये अवश्यकर्तव्ये, व्याधौ च संप्रतिरोधके, बन्दिग्रहणनिग्रहादौ, द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्णन् भर्ता न पुमर्दातुमर्हति ।

शङ्कितमुक्ता प्रकृतमेवाऽऽह—**दुर्भिक्षे धर्मकृत्यादि ॥ १४७ ॥**

भर्त्रैवचनाद्भ्रातृभ्यो भर्त्रादिः दुर्भिक्षादिगृहीतमपि दद्यादिति गम्यते । सम्प्रत्ये-

---

सुबोधिनी

दद्यादिति]* । तदभावे मातुस्तदभावे पितुरिति—सोदराभावे मातुर्भवति तदभावे पितुर्भवतीत्यर्थः ॥ १४६ ॥

बालंभट्टी

30 तस्मै दद्यादित्यर्थः। *[विगर्ह्यम् परिहृत्य। विगर्ह्यस्येत्यपपाठः।]*अविरोधात् विशेषमाह—यस्त्विति । आदिना पितृव्यादिग्रहणम् । दत्तं यावद्धनसमये ततः पूर्वं वा प्रीत्या तस्या एव स्वत्वं कृत्वा समर्पितम् । शिर इति उभयान्वयि । पक्षान्तरमाह — वा क्रमेति,— क्रमायातं वेत्यर्थः । तदभावे इति—सोदराभावे तस्मात्तुर्भवति तदभावे पितुर्भवतीत्यर्थः ॥ १४६ ॥

प्रकृतसङ्गतिमाह—मृतेति । इदःनीमिति—प्रसक्तानुप्रसक्तवेति शेषः । अपिना तदन्यसमुच्चयः । क्वचित्—न तु सर्वत्र । मौलश्चेत् व्युत्क्रमे इत्याह—रोधके चेति । भाव्यर्थमाह—बन्दीति,—तत्पुरुषगर्भद्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । निग्रहः—ताडनम् ।

2 सर्वशेषमाह—द्रव्यान्तरेति । पुनः—पश्चात् द्रव्यलाभोत्तरम् ।*[अर्हतीति—अवश्यदेयमिति नियमो नास्तीत्यर्थः। अन्यथा न देयमित्येव ब्रूयात् ।]* निमित्तविशेषेऽहेत्वफलमाह—

---

१. ख. ग. ङ. च. छ. गर्भ० । ख. गर्ते । २. वि० भर्तृस्त्रियो ।

Cole.: Ch. II, Sec. xi, §§ 30–32.

प्रकारान्तरेणापहरन्दद्यात्। "भर्तृव्यतिरेकेण जीवन्त्याः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन 33
न ग्रहीतव्यम्—" जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः। तां शिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः॥" इति दण्डविधानात्। तथा—" पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्। न ते भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥" इति दोषश्रवणाच्च ॥ १४७ ॥

"अधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं तदाह— 34

अधिविन्नास्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम्।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

वादश्च मातापत्योर्वरोधोदरणं (?) सम्पतिरोधकं नगरोपरोध इत्यन्ये। स्पष्टमन्यत् ॥ १४७ ॥

किंच—अधिपन्नास्त्रिये इत्यादि ॥ १४८ ॥

बालंभट्टी

प्रकारान्तरेति। भर्तृव्यक्तेः फलमाह—भर्तृव्येति,—तस्यैव उक्तनिमित्तेऽन्यस्यानुज्ञा नास्त्येषामिति भावः। जीवत्सु इति—मृतायास्तु उक्त एव प्रकार इति भावः। तत्—धनम्। स्वबान्धवाः—दायादाः। शिष्यात्—शिक्षयेत्। नारदोक्तिरियम्। मानवमप्याह—तथेति,—तद्वदित्यर्थः। दायादाः—पुत्रादयः। तस्मिन् मृतेऽपीति भावः। पतन्ति—पतिता भवन्ति। विष्णुरप्येवम्। एतेन विभागकाले पुत्रादयः तं जीवति पत्यौ न भजेरन्, किन्तु यस्याः सोऽलङ्कारः तत्तस्मायैवैव देयो यथा सैव तं परिदध्यात् न तु जीवति पत्यौ यो धनः स मृतेऽप्यविभाज्य इति—अदृष्टार्थतापत्तेः। एतेन सर्वथाऽस्त्रावविभाज्य इत्यपि निरस्तम्। अजीवतीति विशेषणान्मृते तस्मिन्नन्येनापि ग्रहणे न दोष इति आम्नोक्तमपास्तम् ॥ १४७ ॥

प्रकृतमङ्गीकरोति—आधीति। तत्—सदिधिप्रकारस्त्रीधनरूपम्। अधीत्यादिचतुर्थ्यन्तमेकं पदम्। विन्नमिति अत्र भावेक्तः। अधि उपरि विन्नं वेदनमिति सुपेति समासः।

---

१. क. तद्भर्तृ० । २. म० ८. २९ । ३. ९. २००.। ४. प. फ. ब. पत्यैवत्तं ।

35 **यस्या उपरि विवाहः सा अधिवेद्ना सा चासौ स्त्री चै तस्यै अधिवेदनिकं अधिवेदनानिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावदधात्; यस्यै श्वशुरेण भर्त्रा वा स्त्रीधनं नै दत्तम्; दत्ते पुनः स्त्रीधनै आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्थं दद्यात् । अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति

यस्या उपरि परिणीतं तस्यै यत् परिणयने द्रव्यं गतं तत्समं देयं । यदि पूर्वं स्त्रीधनं नदत्तम् अथ तु दत्तं ततोऽर्धं देयं। एतच्चाधिवेदनिमित्तमन्तरेणाधिविज्ञाय द्रष्टव्यं ॥१४८॥

सुबोधिनी

विवाहान्तरमेव पूर्वस्या धर्मपत्न्या धनदाने निमित्तमिलर्तं आह—अधिवेदननिमित्तमिति। तत् कियदित्याकाङ्क्षायामाह—*[समं यावदधिवेदनार्थमिति । अत्र मूलस्थमर्धपदं न स्त्रीधं येन समविभागवाचकम्; अपि तु पुल्लिङ्गम् । अत एवांशमात्रवचन इत्यभिप्रायेणाऽऽह—अर्धमिति । "पुंस्यर्धोऽर्धं समेऽशके" हैमेअमरः]* ॥ १४८ ॥

इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां रिक्थविभागप्रकरणम् ।

बालंभट्टी

तदस्ति यस्या इति अर्श आद्यच् । तत्कथितमाह—यस्या इति। उपरि योग्यतायाः सत्त्वे। विवाहः ऐच्छिकः। अधिवेदनं प्राप्यत् तदनन्तरं तस्य निमित्तमिति वगाहीय (?) द्रव्यम्—अधीति,—बहुव्रीहिः । तादृशविवाहान्तरमेव पूर्वस्या धर्मपत्न्या धनदाने निमित्तमिति भावः । तत् कियदित्याकाङ्क्षायामाह—समेति । तस्य सापेक्षत्वेन प्रकृतत्वादाह—यावदिति। व्ययीकृतम् अलङ्करणादिरूपेण । अत्र विशेषबोधकमुत्तरार्धमित्याह—यस्या इति । स्त्रीधमाह — पुनरिति । साकाङ्क्षत्वेन प्रकृतत्वादेवाऽऽह — अर्धमिति । प्रकल्पयेदित्यस्यार्थमाह—दद्यादिति। एतेन प्रकीर्तितमित्यपपाठस्सूचितः।नन्वेवं नियतसमत्वासिद्धिः—कदाचित् न्यूनाधिकत्वायापि संभवात् अत अत आह*[अर्धेति, —किन्तु अंशमात्रपर इति भावः । मौलमर्धपदं न नपुंसकलिङ्गं येन समविभागवाचकं भवेत् "अर्धं समेऽशके" इति अमरात्; अपि तु पुल्लिङ्गम् अत एव अंशमात्रवाचकम् तत्सम-

१. ख. चेत्यधिनिलक्षी तस्यै । २. क अस्यैव । ३. क. 'न' नास्ति । ४. त. इानन्त?) ५. थ. द. त्याह । ६. थ. द. ते धनमिति । ७. थ. द. नपुंसकलिङ्गम् ।८. थ. द. त्यनेनाभि०। ९. थ. द. अर्धशब्दश्चेति । १०. ना० प्र० दि० ८८ ।

Cole.: Ch. II, Sec. xi, § 35.

अतश्च यावता तावदंशसाधिवेदनिकसमं भवति तावदेयमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

**एवं विभागमुक्त्वा इदानीं तत्सन्देहे निर्णयहेतूनाह— 1

विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।
विभागभावनौ ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

**विभागस्य निह्नवे अपलापे ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिर्मातृबन्धुभिः मातुलादिभिः 2
साक्षिभिः पूर्वोक्तलक्षणैर्लेख्येन च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो
ज्ञातव्यः ; तथा यौतकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्च । **पृथक्क्रियादिकार्यप्रवर्तनं पृथक् 3

पृथक्त्वं रिक्थविभागो निरूपितः। यदि कश्चिदविभक्तोऽस्मित्वेवं विभागनिह्नवं
कुर्यात् तत्र कथम्? इत्यत आह—**विभागे इत्यादि ॥ १४९ ॥

बालभट्टी

स्वस्यैव हि अभिमतत्वमिति केचित्। वस्तुतस्तु "अर्ध एकार" इत्यादिमहाभाष्यप्रयोगात्
अमरे वापुंसीति पूर्वापान्न्यायात् अर्धः अर्धं च समेऽंशे इत्यर्थात् पुंल्लिङ्गस्यापि समांशवा-
चित्वेन मेदं तात्साधकमपितु तत्स्वस्वस्यैव विवक्षितत्वेन तदनुरोधेनात्र तस्यांशमात्रवाचि
त्वं शास्त्रार्थ इत्यादाविव; न तु तद्वाचित्वमिति बोध्यम्।]*तदाह— अतश्च यावतेति। एता-
वतापि स्त्रीधनस्य पित्रादिधनविभागकालेऽविभाज्यत्वमेवेति न तद्दोषकत्वचनविरोध इति
बोध्यम् ॥ १४८ ॥

महाप्रकरणे शेषतया तेन सङ्गतिमाह— एवमिति। ऐतदिति—विभागसन्देहे
सतीत्यर्थः। अपलापे—विभागानन्तरं कालान्तरे विभागो न जात इत्येवं रूपे अन्यतरेण
कृते सति। मूले प्रायो बहुवचनान्तेन द्वन्द्व इत्याह—ज्ञातिभिरित्यादि,—तेषां बहूनामेक-
साधकत्वात्। पितृबन्धुभिरिति—हन्मुपलक्षणमन्यस्यापि। वस्तुतस्तु ज्ञातिभिरित्यस्य
उदासीनैः सजातीयैरित्यर्थः बन्धुभिरित्यस्य बन्धुत्रयैः भ्रात्रादिभिरित्यर्थः; उचित इति
बोध्यम्। अभिलेखितेत्यस्यार्थमाह— लेख्येन चेति। अत्र बहुवचनानुरोधेनाऽनिष्टापत्तिं च
तत्स्वस्यं प्रत्युत इति भावः। सर्वसमक्षं लिखितेऽपि तमिति तदर्थः। तथा च तद्वत युग्मिश्र-
यामिश्रयोरित्यनुक्तस्यानुरोधेन तदर्थमाह— पृथगिति। गृहेति[1]—बहुवचनान्तद्वन्द्वाच्च
समुच्चयेन्यूनतानिरासायाऽऽह— पृथगिति,—पृथक्कृतगृहक्षेत्रवास्वर्थीति भावः। विभागेति—
दायादानां विभागरूपधर्मसन्देहे सतीत्यर्थः। अत्रे ज्ञेय इति शेषः। भागलेख्येन विभागपत्रेण
भोगलेख्येनेति पाठे समाहारद्वन्द्वः। पृथक्कार्येति—कृत्यादिरूपेत्यर्थः। द्वितीयमाह—

---

१. क. च. नौक्त्व० । २. च. तुमा० । ३. वि० देया क्रेतकीं० । ४. प. फ. ब. वमिति विभा० । ५. प. फ. ब. ति भावः । ६. प. ब. विभागलेख्ये० ।

Cole.: Ch. II, Sec xii, §§ 1—3.

पञ्चमहायज्ञादिधर्मानुष्ठानं च ; नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम्—"भ्रातृणामविभक्तानामे
4 को धर्मः प्रवर्तेतो विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्॥" इति। *तथाऽपरा-
ण्यपि विभागलिङ्गानि तेनैवोक्तानि—"साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन॥" इति ॥ १४९ ॥

इति विभक्तविभागप्रकरणम्

विभागनिह्नवे जात्यादिभिर्विभागभावना कार्या। ज्ञातिः भ्रातृजादिः बन्धुः पितृव्यपुत्रादिः; एते हि प्रायशो विभागसभ्यपालिनः सन्निहिताश्च भवन्ति अन्ये वा साक्षिणः क्षेत्रं वा यद्विभागप्रज्ञापकं कृतम्; यथाऽऽह बृहस्पतिः—"कार्यसुच्छ्रावणं लेख्यं विभक्तैर्ज्ञातृभिर्मिथः। साक्षिणो पारिहार्यं विभजद्भिरनिन्दितैः॥" इति। अन्यत्र वा साक्षात्सम्बन्धेन्यसमुपलभ्यमानं विभागचिह्नं अभिलिखितं वा प्रतिग्रहव्यवस्थार्थं तदीयगृहक्षेत्रकयौतकैः आवेयं दानग्रहणं गृहक्षेत्रकयौतकं पृथक् क्षेत्रगृहाद्विपरिहेणावस्थितिः; तथा च नारदः "साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन॥" इति ॥ १४९ ॥

बालंभट्टी

भ्रातृणामिति। तथा—तद्वत्। तेनैव—नारदेनैव। प्रातीति—प्रतिभूत्वमित्यर्थः। नावी-
ति—अन्यथा करणे दृष्टकाल्पनानाल्प। इदमपि क्रियमाणं लक्षिज्ञमिति भावः। कथं चनेति
—अत एव विभक्तकृत्यमपि तेनैवोक्तम् "यथैकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः। पृथ-
ग्धर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु सङ्कताः॥ स्वभागमपि दद्युस्ते विकीर्णीश्वरधारि वा। कुर्युर्य-
थेहतत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै॥" इति। "विभक्ता अविभक्ता वा" इति बृहस्पतेरा-
शयस्तु उक्त एव। उक्तरीत्याप्यनिर्णये पुनर्विभागमाह मनुः—"विभागे यत्र सन्देहो
दायादानां परस्परम्। पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि॥" इति। "सकृद्-
शो निपतति" इति मानवन्तु उक्तरीत्या शक्यनिर्णयाभिप्राय इति केचित्। वस्तुतस्तु
आद्यं विभागे न्यूनाधिक्यभावादो मिथस्सन्देहाभिप्रायम्, द्वितीयं निर्णयाभिप्रायम्। मौलन्तु
यथास्थितं जातस्य तस्यैवान्यतरकृतपत्रापाभिप्रायमत एव तत्र बृहस्पतिः—"स्वेच्छाकृत-
विभागो यः पुनरेव विसंवदेत्। स राज्ञांऽशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत्॥" इतीति
बोध्यम् ॥ १४९ ॥

॥ इति दायविभागः ॥

१.—१२. ३७, ३९. । २. ना० १३. ४२, ४३. । ३. (?) । ४ म० ९ ४७. ।
५. प.फ. ब. मिनामीति ।

अथ सीमाविवादप्रकरणम् ९

अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते ।

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।
गोपाः सीमाकृषाणाश्च[1] सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥
नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषद्रुभैः ।
सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षितान्[2] ॥ १५१ ॥

क्षेत्रादीनां पृथक्त्वेनावस्थितानां सन्देहापाकरणमुक्तम् । क्षेत्रादीनामेव तु सीमाविवादे कथं स्यादिति ? उच्यते— सीम्नो विवादे क्षेत्रस्येत्यादि ॥ १५० ॥

सीम्नो मर्यादायां विवादे संशये विवादभूतक्षेत्रस्य सामन्ताः सर्वतः समीपक्षेत्रिणः स्थविरा गणाश्च समूहानि चातुर्वेद्यादीनि तेषामपि हि सीमाज्ञातृत्वात्; यथाऽऽह बृहस्पतिः —"राजा क्षेत्रे दश्वा चातुर्वेद्यबलिग्द्वारिकासर्वग्रामीणाः तन्महत्तमस्वामिषु पुरुषाधिष्ठितं परिछिन्द्यात् शासनं वा कुर्यात्" इति। अतो गौणः सीमाविवादे प्रमाणम् । किञ्च गोपग्रहणाः सर्वेषशुपालोपलक्षणार्थं तथान्ये सीम्नः कृषाणः वृद्धबालिकास्सर्वे च वनगोचराः स्वाधशाक्रकादयः नृपब्राह्मणाग्निचिताश्च—नयेयुरेते सीमान्तामित्यादि ॥ १५१ ॥

तुषाङ्गारादीनि पच्छन्नाच्छन्नानि, निम्नस्थलद्रुमादीनि प्रकाशानि, एतैः सीमान्तं चिह्नैस्संपादयेयुः इति । स्पष्टमन्यत् ॥ १५० ॥ १५१ ॥

बालभट्टी

दायान्तर्गतस्थावरान्तर्गतगृहक्षेत्रप्रसङ्गेनाऽऽह—अधुनेति,—मनुक्रमस्तु नैवाभि-

१. वि० राजाः । गोपास्सीम्नः कृषाणाश्चे । २. क. च. ये । ३. वि० तप् ।

ग्रामद्वयसंबन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तथैकग्रामान्तर्वर्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्तादयः ध्वलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयुः निश्चिनुयुः । सीमा क्षेत्रादिमर्यादा ; सा चतुर्विधा—जनपदसीमा, ग्रामसीमा, क्षेत्रसीमा गृहसीमा, चेति ; सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा ; तदुक्तं नारदेन—"व्वाजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥" इति । व्वाजिनी वृक्षादिलक्षिता—वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् ; मत्स्यिनी सलिलवती—मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजललक्षणत्वात् ;

सुबोधिनी

जनपदसीमेति—जनपदो देशः । सा च यथासम्भवमिति—नात्रेदं वक्ष्यमाणैः पञ्चभिर्लक्षणैरुपेतैव सीमा, अपि तु क्वचिदेकेन क्वचित् द्वाभ्यां क्वचित् बहुभिरिति यत्र यथा प्राप्तिसम्भवः, तमनतिक्रम्येत्यर्थः । व्वाजिनी वृक्षादिचिह्नितेति । मत्स्यिनी सलिलवती, नैधानी निखातशुषाङ्गारादिमतीति । तथा च व्यासः—"ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः । संसूचिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥" स्वच्छन्दगा बहुजलैः क्षयकर्मसमन्विता । नित्यप्रयाहिणी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥ तृणा-

बालंभट्टी

भतोऽस्येति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । विवादे सतीति शेषः । सीमशब्दो नान्तः टाबन्तश्च । खीलिङ्गो वा । ग्रामद्वयसंबन्धिक्षेत्रसीम्न इति पाठः । संबन्धित्वं क्षेत्रविशेषणम् । व्यस्तपाठेऽप्येष व्यस्त एव पाठः । युक्तं चैतत्—मूले तथैव पाठात्[1] । विनिगमकाभावादाह—तत्रैकेति,—तद्वदित्यर्थः । सर्वविधसीमानिर्णायकत्वमेतेषामिति सिद्धान्तलाघवाऽऽकाङ्क्षितं विशेषं मूलानुक्तमाह—सीमाक्षेत्रादीति । साचेति—विषयभेदादिति भावः । जनपदो ग्रामसमूहो देशः । साच,—चतुर्विधाऽपि । यथासंभवं,—संभवमनतिक्रम्येत्यर्थः । न नियमेन लक्ष्यमाणपञ्चलक्षणरूपैव सर्वा सीमा, अपि तु क्वचिदेकेन क्वचित् द्वाभ्यां क्वचित् बहुभिरिति यत्र यथाप्राप्तिस्तत्रैवेति भावः । लाञ्छिता,—कृता गौणी । योगार्थमप्याह—वृक्षादीनामिति । अत इति सर्वत्र ? । अत्र शुद्धतया तमप्याह—मत्स्येति, —तद्विना तदस्थितेः । स्वाधारत्वेनेत तन्मूलसंबन्धो दर्शितः । निधीयत इति निधानं

---

१. (?) । २. क. श्रुत्वा० । ३. य द लक्षितेति । ४. त. तिनैवा० । ५. य. द्. त्री च । ६. त. त्वबद्धला ।

नैधानी निखाततुषाङ्गारादिमती—तेषां निखाततेन निधानतुल्यत्वात्; भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता; राजशासननीता ज्ञातृचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मिता; एवंभूतायां पोढा विवादः संभवति; यथाऽऽह काात्यायनः—"आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च। अभोगमुक्तिः सीमा च षड्विवादस्य हेतवः॥"

सुबोधिनी

ङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनेस्तथा। सीमा प्रतिष्ठिता कार्या नैधानी सा निगद्यते॥" इति। अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मितेति—वादिप्रतिवादिनोः सत्यसन्धत्वेन परस्परमत्य-न्तविश्वासतत्वात् 'इयं मदीया भूरियं मदीया' इति स्वस्वचित्तानुसन्धानपुरस्सरं वाङ्मात्रा-निर्मितेत्यर्थः। अत्रार्थित्वं प्रत्यर्थित्वं च प्रतिवेद्यत्वेन तथोरन्यत्वाभिप्रायेण, न मत्सरग्रस्तत्वेनेति ज्ञेयम्। ज्ञातृचिह्नेत्यभाव इति—ज्ञातारो वक्ष्यमाणाः साक्षि-

बालंभट्टी

तयेव नैधानं स्यार्थेऽण्। तदर्थमाह—निखातेति। अत्राऽपि गौणवृत्तिरित्याह—तेषामिति,—तुषाङ्गारादीनामित्यर्थः। निखाततेन खनित्वा अन्तर्गुप्ततया स्थापितत्वेन। उक्तहेतोरेवाऽऽह—निधानेति। भयवर्जितेत्यस्यार्थमाह—अर्थीति,—वादिप्रतिवादिनोः सत्यसन्धत्वेन मिथोऽत्यन्तं विश्वस्ततेन 'इयं मदीया भूरियं मदीया' इति स्वस्वचित्तानुसन्धानपुरस्सरं मिथः सम्मत्या वाङ्मात्रानिर्मितेत्यर्थः। अत्रार्थित्वं प्रत्यर्थित्वं च प्रतिवेद्यत्वेन तथोरन्यत्वाशयेन न मत्सरग्रस्तत्वेनेति ज्ञेयम्। ज्ञातृचिह्नेति—ज्ञातारश्च चिह्नानि च तेषामभाव इत्यर्थः। ज्ञातारः साक्षिसामन्तादयः। चिह्नानि वृक्षादीनि। व्यासेन तु अन्यथा भेदानुक्त्या विवृताः; तथाहि—"निश्चोक्ता च ध्वजिनी नैधानी राजकारिता। स्थिरा पञ्चविधा सीमा मत्स्यिनी तु चला स्मृता। ग्रामयोरुभयोर्यत्र गर्भसीमाप्रवर्तकः। निम्नोपलक्षिता सा तु शाल्मलिद्रुमदाहता॥ शरकुञ्जकवल्मीका यत्र देवगृहस्तथा। अदृश्य-कूटाश्च दृश्यन्ते ज्ञेया सा तु समुन्नता। ग्रामयोरुभयोरस्मिन् वृक्षा यत्र समुन्नताः। समु-च्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता॥ इष्टकाङ्गारसिकताः शर्कराश्मिकपालिकाः। निहिता यत्र दृश्यन्ते नैधानी सा प्रकीर्तिता। तुषाङ्गारकपालैस्तु कुंभैरायतनैस्तथा। सीमा प्रतिष्ठिता कार्या नैधानी सा निगद्यते॥ साक्ष्यभावे द्वयोर्यत्र प्रभुणा परिकीर्तिता। सामन्ता तु मता सीमा सा ज्ञेया राजकारिता॥ स्वच्छन्दमग्ना बहुजला झषकूर्मसमन्विता। नित्यप्रवाहिणी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता॥" इति। एवंभूतायाम्—उक्तप्रकारेण यथासं-

१. थ. द. चिह्निता। २. त. धीति। ३. थ. द. द्रष्टव्यं। ४. त. हेति।

इति। तथा हि—ममाऽत्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिकैा भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिव र्तनैव नाधिकेति आधिक्ये विवादः, पञ्चनिवर्तनो मदीया भूमिरित्युक्ते न ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम्, पञ्चनिवर्तनो ममांश इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यस्तिना स्तित्वविवादैः, मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैर्न भुज्यते इत्युक्ते न सन्तता चिरन्त
5 न्येव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः, इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवादः,

सुबोधिनी

सामन्तादयः । चिह्नानि वृक्षादीनि ज्ञातारश्च चिह्नानि च तेषामभाव इत्यर्थः । भूविवादे षट्प्रकारत्वं कात्यायनवचनव्यारव्याने दर्शयंस्तत्र प्रथमप्रकारमाह—ममेति । द्वितीयमाह—पञ्चेति । तृतीयं तुर्यं चाऽऽह —पञ्चनिवर्तनो ममांश इति,—अत्र पञ्चनिवर्तनो ममांश इत्युक्ते अंशोऽस्ति, पञ्चनिवर्तन इत्येतन्नास्तीति तृतीयपक्षं व्याख्यातृबुद्धिपरीक्षार्थं स्फुटमकथयित्वा उत्तरः पक्ष एव व्यक्तीकृतः । अत एवास्तिनास्तित्वविवाद इति सम्भूयोपसंहारैः । पञ्चमषष्ठावाह—मदीया भूः प्रागिति । इयं मर्यादेयं वेति । अथवा पञ्चनिवर्तनो ममांश इत्यत्रैक एव प्रकारः । इयं मर्यादेयं मर्यादा वेति पञ्चमः प्रकारः । इयं सीमा इयं वेति षष्ठः अनेनैवाभिप्रायेणाऽऽह—इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवाद इति । मर्यादायाः सीम्नश्च भेदं दर्शयिष्यति।'मर्यादायाः प्रभवे

बालभट्टी

मत्वं पञ्चलक्षणलक्षितायां भूम्यामित्यर्थः। चांशे इति पाठः। उक्तं भूविवादे षट्प्रकारत्वं कात्यायव्याख्याने प्रदर्शयन् तत्राऽऽदौ प्रथमप्रकारमाह—ममेति,—प्रदेशे इत्यर्थः । निवर्तनं भूपरिमाणमादायुक्तम् । द्वितीयमाह—पञ्चनीति। नेत्यत्रे । किमिति शेषः। एवमग्रेऽपि विवाद इत्यस्यानुषङ्गः । अंश इत्युत्तरान्वयीति तृतीयं तुर्यं चाऽऽह—पञ्चनिवर्तन इति । अत्र तथोक्ते अंशोऽस्ति पञ्चनिवर्तनेत्येतन्नास्तीति तृतीयपक्षं व्याख्यातृबुद्धिपरीक्षार्थं स्फुटमनुक्त्वा अग्रिमं पक्षमेव व्यक्तीकरोति—अंश एव नास्तीति । अत एव संभूयोपसंहरति—अस्तिनास्तित्वेति। पञ्चमाह—मदीयेति। सन्ततेत्यस्यैव व्याख्या—चिरन्तेति,—तथाचाभोगभुक्तिरित्यस्य प्रागविद्यमानभोगकस्य क्षेत्रादेर्भुक्तिरित्यर्थः। षष्ठमाह—इयं मर्यादेयं वेतीति।यद्वा पञ्चनिवर्तनो ममांश इत्यत्र एक एव प्रकारः। मदीया भूरिति तुर्यः। सीमाशब्देनोभय तत्र पञ्चम इयं मर्यादेयं वेति। इयं सीमेयं वेति षष्ठः। अनेनवाऽऽशयेन तथा सीमाविवाद इत्युक्तम् । मानवे मर्यादायाः सीम्नश्च भेदं दर्शयि-

---

१. क. कम्प० । २. ख. ग. घ. ङ. संभवति म० । ३. त. नित्योभा० (?) । ४. घ. ङ. त्र पन्यनिवर्तनाया इति । ५. ख. ङ. पन्चनिवर्तनेति । तृतीयं चतुर्थं । ६. त. रः इयं म० । ७. त. इयमिति ।

इति षट्प्रकारएव विवादः संभवति। षट्प्रकारेऽपि भूविवादे श्रुत्यर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णीयमानत्वात् सीमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः। समन्ताद्भवाः सामन्ताः चतसृषु दिक्ष्वनन्तरग्रामादयस्ते च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः—"ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम्। गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिभ्य हि॥" इति कात्यायनवचनात्। ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते ग्रामः पलायत इति यथा। सामन्तग्रहणं च तत्संसक्तानुपलक्षणार्थम्; उक्तं च कात्यायनेन—"संसक्तकास्तु सामन्ताः 5

सुबोधिनी

तु" इत्यत्र। अस्तिनास्तित्वविवादे पक्षद्वयाङ्गीकरणे सीम्नो मर्यादात्वाऽकरणेन व्यवहारः। अत्र भेदे पूर्वमेकत्वम्। अथवा आधिक्यं न्यूनत्वम् अस्तित्वं नास्तित्वमभोगभुक्तिः सीमा चेत्यमी षट् हेतवः क्वचिदुक्तास्तः क्वचिन्मिलिता इति। एवं पूर्वोक्ताभिप्रायगर्भितमुपसंहरति—षट्प्रकार एवेति। श्रुत्यर्थाभ्यामिति—यत्र साक्षात् सीमाविवादः, तत्र श्रुत्या इतरत्रार्थादिति[1] विवेकः। तत्संसक्तानुपलक्षणार्थमित्युक्तम्। तत्राऽऽदिशब्दगृहीतानाह—उक्तं च कात्यायनवचनेन। संसक्तकास्त्विति। अस्यार्थः—सामन्तास्तु संसक्तकाः प्रकीर्तिताः

बालंभट्टी

त्यति "मर्यादायाः प्रभेदे तु" इत्यत्र। तथा चात्र भेद पूर्वमेक्यम्। भेदे तत्र सीमामर्यादयोरेकत्वेन व्यवहार इति बोध्यम्। यद्वा आधिक्यं न्यूनत्वं अस्तित्वं नास्तित्वं अभोगभुक्तिः सीमा चेत्यमी षट् हेतवः कुत्रिद्यस्ताः कुत्रिन्मिलिता इति। एवमुक्ताऽऽशयगर्भितमुपसंहरति—इति षट्प्रकार एवेति। नन्वेवं प्रकरणासङ्गतिरत आह—यत्रेति। श्रुत्यर्थाभ्यामिति—यत्र साक्षात् सीमाविवादः तत्र श्रुत्याऽन्यत्रार्थेनेति विवेकः। अपिना भूलक्षुग्रयः। तस्य—षड्विधभूविवादस्य। अथ मौले सामन्ता इत्यादि व्याचष्टे—समन्तादित्यादिना, —सामन्तशब्दः पृषोदरादिः। ननु तत्रापि अन्यपार्श्ववर्तिनां सीमानिर्णायकत्वं कथमत आह—ते चेति। आदिसङ्ग्राह्यं प्रकटयन् अत्र मानमाह—ग्रामस्येति,—ग्रामजनो ग्रामजनस्य सामन्त इत्यर्थः। एवं क्षेत्रादावपि। सामन्त इत्यत्रामे उभयत्राऽनुषङ्गः। तत्र हेतुमाह—समन्तादिति। हि यतः समन्तात् परिभ्य सम्बन्ध्यवस्थिता इत्यर्थः। यथाश्रुतेऽनुपपत्तेराह—ग्रामादीति। आदिना क्षेत्रादिपरिग्रहः। तत्स्था इति—ते च तत्रवासिनो अन्ये वा। न्यूनतां निराचष्टे—सामेति,—तत्स्थाप्तियर्थः। अङ्गाऽऽदिसङ्गृहीतान् दर्शयन् उक्तार्थे सम्मतिमाह—उक्तं चेति। निकटवर्तिनः संसक्तकाः सामन्ता इति।

---

1. ख. थित। २. त. 'अथवा' नास्ति। ३. त. 'विवेकः' नास्ति।

तत्संसक्तास्तथोत्तराः । संसक्तसक्तसंसक्ताः पञ्चाकाराः प्रकीर्तिताः ॥" इति। स्थविरा वृद्धाः। आदिग्रहणेन मौलोढूतयोर्ग्रहणम्। वृद्धादिलक्षणं च तेनैवोक्तम्—"निष्पद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः। वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः॥ ये तत्र पूर्वे सामन्ताः पञ्चादेशान्तरं गताः। तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः॥ उपश्रवणसंभोगकार्याख्यानोपपादिकाः। उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः॥" इति। गोपाः गोचारकाः; सीमाकृषाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः; सर्वे च वनगोचराः वनचारिणो व्याधादयः; ते च मनुनोक्ताः—"व्याधान् शाकुनिकान्

सुबोधिनी

तथा तदनन्तरस्थितास्तत्संसक्तका उत्तरा इति च कथिताः । अत एव संज्ञात्वान्न सर्वनामसंज्ञा । तथा तदनन्तरस्थिताः संसक्तसक्तसंसक्ताः पञ्चाकारा इति चोच्यन्ते । सामन्तादयः त्रयोऽपि संज्ञाद्वयवृक्ता इत्यर्थः । तत्कार्यं तद्गुणान्वितैरिति—तत्कार्यं सीमानिर्णयादिरूपम् । तद्गुणान्वितैः सीमानिर्णयादिषु निपुणमतिवरूपगुणयुक्तैरित्यर्थः । उपश्रवणसम्भोगेति— अत्रेयं स्थितिरिति सम्बन्धेभ्यः श्रवणमुपश्रवणं च सम्भोगरूपं कार्यं च तथोराख्यानं तेनोपलक्षिता इत्यर्थः । व्याधेति—

बालंभट्टी

तथा तद्वत् तत्संसक्ताः तदनन्तरस्थिताः संसक्तसक्तसंसक्ताः तदनन्तरस्थिताः उत्तरा इति पञ्चाकारा इति च प्रकीर्तिता इत्यर्थः । सामन्तादयः त्रयोऽपि संज्ञाद्वयभाज इति यावत् । अत एव न सर्वनामसंज्ञा । आदीति—स्थाविरादय इत्यादित्यर्थः । वृद्धत्वं पारिभाषिकमित्याह—वृद्धादीति । तेनैव काात्यायनेनैव । तत्कार्यमिति—सीमानिर्णयादिरूपं कार्यं सीमानिर्णयादिविषयकनिपुणमतिवरूपगुणयुक्तैर्निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं ते इत्यावर्थः । यदि वा वृद्धा इत्यज्ञाकारश्लेषः । तत्र विषये । तन्मूलत्वात्— सामन्तस्य पूर्वस्थितत्वात् । उपेति—अत्रेयं स्थितिरिति सम्बन्धेभ्यः श्रवणमुपश्रवणम् ; उपश्रवणं च संभोगकार्यं च तथोराख्यानं तेनोपलक्षिता इत्यर्थः। सीमेति कर्षणासंभवादाह—सीमासन्नीति । व्याधादीति "इमानन्यानुपुञ्जीत पुरुषान्मनगोचरान् ।" इत्यस्य पूर्वशेषः। व्याधाः— लुब्धकाः; शाकुनिकाः पक्षिवधजी-

---

१. ख. ग. व्याद० । २. घ. ङ. धातू शाकुनिकानिति ।

गोपान् कैवर्तान् मूलखातकान् । व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥"
इति ॥ स्थलमुन्नतो भूप्रदेशः; अङ्गारोऽग्नेरुच्छिष्टम्; तुषा धान्यत्वचः; द्रुमा न्यग्रोधादयः; सेतुर्जलप्रवाहबन्धः; चैत्यं पाषाणादिबन्धः; आशब्देन वेणुबालुकादीनां ग्रहणम्; एतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि; तथा च मनुः—" सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् । शाल्मलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्॥ गुल्मान्वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च। शरान्कुब्जक- 5

सुबोधिनी

व्याधा लुब्धकाः; शाकुनिकाः पक्षिवधजीविनः; कैवर्ताः तटाकादिखननवृत्तयः; मूलखाता वृक्षादिमूलोत्पाटनजीविनः; व्यालग्राहाः सर्पग्राहिण अहितुण्डिकाः; उञ्छवृत्तयः शिलोञ्छवृत्तयः; वनगोचराः फलपुष्पार्थमरण्यचारिणः। गुल्मानिति–गुल्मा अप्रकाण्डस्तम्बाः "अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ" इत्यमरः। तृणजङ्घा वा। कुब्यकगुल्माश्चेति–कुब्यसम्बन्धिनो गुल्माः कुब्यगुल्माः कुब्यमेव कुब्यकं, कुब्यं सुवर्णरजतव्रतिरित्तिकं तान्प्रादि। इमरूपे कृताकृते

बालभट्टी

विनः; कैवर्ताः तटाकादिखननवृत्तयः; मूलखातकाः वृक्षादिमूलोत्पाटनजीविनः; व्यालग्राहाः सर्पग्राहिण अहितुण्डिकाः; उञ्छवृत्तयः "उञ्छः कणश आदानं कणिशानां जिलोञ्छनम्।" इति यादवः; अन्येच वनचारिणः फलपुष्पार्थमरण्यचारिणः। अथ स्थलाङ्गारादि व्याचष्टे —स्थलमित्यादि। निम्नभूप्रदेशस्य निम्नपदेन वक्ष्यमाणत्वादाह—उन्नत इति। उच्छिष्टं कोलासिति माहाराहभाषया प्रसिद्धम्। द्रुमाणामुक्तवादाह—पाषाणादीति। विशेषमाह—एतानि चेति,— उक्तलक्षणमित्यर्थः। सीमावृक्षानिति—तत्प्रकाशकवृक्षानेतान् तथा कुर्वीत यथा सीमेत्यर्थः। अग्रोभयत्र द्वन्द्वोचरपदको द्वन्द्वः। "पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुश्शाल्मलिर्द्वयोः।अनोकहः कुटस्तालः।" मागधके पञ्चमे तु भेदा उक्ताः—"वनस्पतोश्छिलतास्ववत्सारा वीरुधो द्रुमाः।" इति। पुष्पं विना फलतीति वनस्पतिः वटोदुंबरादिः। फलपाकान्ता ओषधयो गोधूमादिधान्यानि। आश्रयेणाऽऽरोहति सा लता तांबूलादि; "वल्लितु व्याततिर्लता" इति तु सामान्यम्; वल्क्सारावंशादिः; विनाऽऽश्रयेण रोहन्तीति वीरुधो लताश्चिशेषाः; समयेन फलन्तीति द्रुमाः आम्रादय इति तदर्थः; गुल्माः अप्रकाण्डस्तंबाः "अप्रकाण्डस्तंबगुल्मौ" इत्यमरः तृणसङ्घो वा; स्थलं कृत्रिमोन्नतभूभागः; दण्डकगुल्मांश्चेति पाठे गुल्मांशे पौनरुक्त्यमिति न स पाठः किन्तु कुब्यकगुल्मांश्चेति।

१.—८. २६०. । २. ख. कुञ्ज० । ३. घ. द. उपुष्पाद्य० । ४. घ. ङ. °वेणूंश्चेति-पाणिति । ५, ना० द्वि० व० ५५. ।

गुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च । सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥" इति प्रकाशरूपापि, "उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् । सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः । करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा ॥ यानि चैवंप्रकाराणि कालाऽऽत्मनि भक्षयेत् । तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ॥" इति प्रच्छन्नलिङ्गानि । एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः सामान्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्राजा ॥ १५० १५१ ॥

सुबोधिनी

ताभ्यां यदन्यत् तत् कुण्यमित्यर्थः । कुण्यकस्थमलापकर्षणवर्णोत्कर्षपरस्परसंश्लेषादिपूर्वपरिगिस्वात् तत्सम्बन्धित्वम् । अत एवौपधिकोपयोगित्वेन गुल्मेभ्यः पृथग्ग्रहणमिति भेदः । तटाकोर्दानीति—उदपानानि कूपाः । "कूप उदपानं तु पुंसि वा" इत्यमरः । वाप्यः पाषाणादिबद्धा दीर्घिकाः—"वापी तु दीर्घिका" इत्यमरः प्रस्रवणानि निर्झराद्यः ॥ १५० ॥ १५१ ॥

बालंभट्टी

तत्र कुण्यकसंबन्धिनो गुल्माः कुण्यगुल्माः कुण्यमेव कुण्यकम् स्वार्थे कन् सुवर्णरजतादिभिन्नतात्रादि कुण्यम् "हेमरूप्ये कृतकृते ताम्र्यां यदन्यत्कुण्यम्" इत्यमरात् । कुण्यकस्य मलापकर्षणवर्णोत्कर्षे मिथः संश्लेषादिषु उपयोगित्वात्तत्संबन्धित्वम् । अत एवौपधिकोपयोगित्वेन गुल्मेभ्यस्य पृथग्ग्रहणमिति भेदः । एवन्तु लोऽपि पाठः कथञ्चित् सुयोजः । तत्रैव पाठे प्रचुरोपभोगशब्देनाऽऽद्यरार्थे द्युत्थिन्तिर्देष्ट इति तद्व्याख्यातारः । तथेति व्याख्यातम् । यद्वा तथा कृते सति सीमा न नश्यतीत्यर्थः । तटाकशब्दोऽर्दनीदिः । उदपानानि—कूपाः "कूप उदपानं तु पुंसि वा" इत्यमरः । वाप्यः—पाषाणादिबद्धा दीर्घिकाः "वापी तु दीर्घिका" इत्यमरः प्रस्रवणादिः निर्झरोदयः । उपच्छन्नेति—गुप्तसदृशानि सीमाया ज्ञाने । नित्यं सर्वदा । विपर्ययं वैपरीत्यम् । वीक्ष्येति पूर्वोक्त्या । अन्यस्य पुनः करणे हेतुत्वेन सूचितः । अश्मनोऽऽइत्यादि । अनन्तरवाद्विरमक्रमेणान्वयेऽपि सूचयन्नुपसंहरति — यानीति,— उक्तसदृशान्यन्यानीत्यर्थः । सीमायां बोधनीयायाम् । सन्धिषु तत्सन्धिषु । नयेत् निश्चयेन प्रतिपादयेत् । राजेति मनुमात्रार्थमाह —एतैरिति । उभयोपसंहारोऽशमिश्वाह—प्रकाशाप्रेति । सीमासम्बन्धोभयत्रान्तत्व इत्याह—सीमां प्रतीति। द्वितीयस्य फलितमाह—सीमानिर्णयमिति,—ग्रामद्वयसम्बन्धनादिसन्देहेन येति तदर्थः ॥ १५०॥ १५१॥

१.—८. २५६—२५२ । २. त. वीप० ३ त. व्याख्या. ४. ध द्. त्युदपानानीति ५. ना० प्र० वा० ६१, ६२. । ६. ना० द्वि० वै० ६६६. ७. फ निस्तरणा। ८. फ. तान्येवा०।

यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति, विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया सन्दिग्धानि, तदा निर्णयोपायमाह—

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।
रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५२ ॥

सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वेति एवं समस-ङ्ख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधरा मूर्ध्न्यारोपितक्षितिखण्डाः

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशाथवेत्यादि ॥ १५२ ॥

समाः अपक्षपातिताः समाश्च ते ग्रामाश्च समग्रामाः । वा शब्दश्चशब्दार्थे । पूर्वोक्ताः क्षेत्रसामन्तादयः समग्रामासमग्रामाश्च येषां मध्ये चत्वारोऽष्टौ अथवा दश अथवेति स्मृत्यन्त-रोक्तकल्पार्थः तयो द्वयोर्वेति, तेच रक्तस्रग्वसनाः क्षितिधारिणो भूत्वा नयेयुः रक्तक-रवीरादिपुष्पमालिनः रक्तवाससश्च क्षितिमूर्दं मूर्ध्नि कुर्युः। विशेषाभिधानेऽपि चैतद्दिजाती-नामेव; शूद्राणान्तु यथाऽऽह बृहस्पतिः—"यदि शूद्रो नेता स्यात्तं क्लेश्यैरालंकारैरालंकृत्य शवभस्मना मुखं विलिप्याऽऽग्नेयस्य पशोः शोणितेनोरसि पञ्चाङ्गुलानि कृत्वा ग्रीवायामाला-

सुबोधिनी

सामन्ता वा समग्रामा इति—समग्रामा इति सामन्तविशेषणं न पृथक् ; सीमा-

बालंभट्टी

अथाग्निसंस्कृतिमाह—यदा पुनरिति,—यदा चिह्नयोः सर्वथा असत्तायां विरुद्धत्वा-दाह—विद्येति । सन्देहं बीजं कोटिद्वयमाह—सीमालिङ्गेति । समग्रामा इति सामा-न्तविशेषणं न पृथगित्याह—समेति । तदर्थमाह —प्रत्येति,—संसक्ता इत्यर्थः । चत्वार इत्यादि विकल्पदर्शनं न परिगणनं तत एव अपि; । तेन तादृशबहूपादानात् ता-दृशा एव संसृष्टीयन्ते । वा विकल्पे इत्याह—इत्येवमिति,—उक्तप्रकारेण संसर-ङ्क्षया न तु विषमसङ्क्षया नार्थेत एवेत्यर्थः । रक्तत्वमुभयविशेषणमित्याह— रक्तस्र-गिति,— नीलरूपवदिति-वत् प्रयोगोऽयम् । मूर्ध्नन्तु सप्तम्यैव । क्षितिधारिणः इत्यस्यार्थमाह—मूर्ध्नेति, — क्षितिशब्दो विशेषपरः धारणमपि स्वल्पविशेष एव—

१. त. त्ता इति सामन्त० । २. फ. गद्यम् ।

सीमानं नयेयुः—प्रदर्शयेयुः । सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायम्; यथाऽऽह मनुः—"साक्षिण्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः।" इति । तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं, तदभावे सामन्तानाम् ; तदुक्तम्—"साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः । सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥" इति । तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्णेतृत्वम् ; यथाऽऽह कात्यायनः—"स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥ संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः । कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता॥" इति । सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः; तेषामभावे सामन्तमौलद्वयोद्वादयः—"स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा" इति कात्यायनेन क्रमाभिधानात् । एते च सामन्तादयः संङ्कुचागुणातिरेकेण संभवन्ति—"सामन्ताः साधनं पूर्वं

सुबोधिनी

संसक्तका इत्यर्थः । वार्यो अन्य एव स्पष्टः । स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेष्विति—

बालंभट्टी

वक्ष्यमाणमनोरिति भावः । सीमायित्वस्य व्याख्या— सीमानमिति । एवं सति चाऽऽह्रर्ति निराचष्टे—सामन्ता वेतीति । साक्षीति—"यदि संशय एव त्वाप्तिद्वारानपि दर्शने ।" इत्यस्य पूर्वशेषः। एवः अप्यर्थे । तत्र क्रमाह—तत्रेति,—तयोर्मध्ये इत्यर्थः । तदुक्तमिति मनुनैवेति शेषः । चत्वार इति—तदादिसमसङ्ख्योपलक्षणम् । प्रयता इति अनेन अव्यवस्थितानां दुष्टानां तत्त्वं निरस्तम् । अत एव "प्रदुष्टेषु दुष्टा" इति कात्यायेऽक्तम् । स्वार्थेति—तद्विषये । अर्थगौरवात्— तच्छेभावद् दोषयुक्तेषु सामन्तेषु सत्स्वित्यर्थः। तात्पर्यार्थमुपसंहरति—कर्तव्या इति । सामन्ताद्यभावे इति—आदिना तत्संसक्तादिग्रहणम् । अनेन "सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम् ।" इति मानवे सामन्तशब्दरक्षितयपर इति सूचितम् । अत एवाविरोधः । एवमग्रिमकात्यायेऽपि । तेषां साक्षिणाम् । सामन्ताः संसक्तादयः त्रयः। मौलेति—पूर्वपूर्वाभावे परः परः। एवं च मूलं न क्रमपरमेति भावः । विशेषान्तरमाह—एते चेति,—संसक्तादयश्चय इत्यर्थः । सङ्कुचाश्च गुणाश्च ताभ्यामधिक्येन भवन्तीत्यर्थः । अत्र मानं कात्यायनमेवाऽऽह—सामन्ता इति—पूर्वं साधनं सामन्ता निर्दोषाः स्युः उत्तरास्तु गुणान्विता द्विगुणाश्च ; तृती-

---

१. क. सीमां । २.—८. २५३. । ३. म० ८. २५८. । ४. घ. संसक्तेषु सदोषेषु । ५ ख. घ. क्रमाविधा० । ६. च. द. वाग्दण्डौ । ७. त. ऊर्ध्वति ।

निर्दोषाः स्वगुणान्विताः। द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः॥" इति स्मरणात्। तेच साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः—"शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वी सस्विनो रक्तवाससः। सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्॥" इति मनुस्मरणात्। नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य—"एकश्चेद्ब्रूयात्सीमां सोपवासः समुल्लिखेत्। रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्धनि॥" इति नारदेनैकस्याभ्युपज्ञानात्। वोऽयं "नैकः समुल्लिखेत्सीमां नरः प्राज्ञयवानपि। गुरुशब्दस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता॥" इत्येकस्य निषेधः, स उभयानुमतधर्मविद्वयतिरिक्तविषय इत्यविरोधः। स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदेनोक्तः—"निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु। तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्वोगदर्शनात्॥" इति। निम्नगाया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्सृ-

सुबोधिनी

सामन्तेषु दोषवत्सु सत्स्वित्यर्थः। नयेयुरिति बहुवचननिर्देशादेकस्य द्वयोर्न सीमानिर्णेतृत्वं स्यादित्यत आह—नयेयुरिति बहुवचनमिति। "निम्नगापहृतो त्सृष्टे" इति नारदवचनं व्याचिख्यासुरस्य पदस्य समासमाह—निम्नगाया नद्या इति।

बालंभट्टी

था अपि गुणान्विताः त्रिगुणाश्चेत्यर्थः। द्वैगुण्यादि च प्रागुक्तचतुर्ह्यादितो बोध्यम्। विशेषान्तरमाह—ते चेति,—स्थूलान्तरोक्ताश्चेत्यर्थः। स्वैः स्वैरिति यजातीयो यः, तदीयसुकृतैरित्यर्थः। उर्वीं—तत्खण्डम्। तां—सीमाम्। समञ्जसमिति क्रियाविशेषणम्। नयेयुरिति बहुवचनादेकस्य द्वयोश्च तन्निर्णेतृत्वं न स्यादत आह—नयेयुरितीति। अत एव मूलादौ चत्वार इत्यादौ चोक्तम्। एवं च तत्रापि तदेकदाक्यतया समा एव ग्राह्या न त्रिपमा इत्यर्थः। भूमिं तत्खण्डम्। अन्यग्रहिते तत्माग्वर्तिनारदविरोधमेव तस्य परिहरति—योऽयमिति। प्रत्ययः विश्वासः। अस्य सीमानिर्णयकरस्य। उभयेति अर्थप्रत्ययौत्यर्थः। अत एव बृहस्पतिरपि—"ज्ञातृचिह्नविनाशे तु एकोऽप्युभयसम्मतः। रक्तमाल्यांबरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि॥ सत्यव्रतस्सोपवासस्सीमां सन्दर्शयेद्धरः।" इति। त्रिशेषान्तरमाह—स्थलादीति। आदिना तेषामेव न तु अन्येषाम्। नारदीयं व्याचिख्यासुरादौ सन्दिग्धतया समासपूर्वकं पदार्थमाह—निम्नगयेति। अपहृत इत्याह—अपहर-

१.—८. २५६. । २—११. १०, ९. । ३—११. ६. ।

ष्टानि स्वस्थानाप्रच्युतानि नैष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु, तत्र तत्प्रदेशानुमानादुत्सृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविधप्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया असमतिकालोपलक्षितमुक्तेर्वा निश्चिनुयुः। बृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः—

"आगमं च प्रमाणं च भोगं[1] कालं च नाम च। सूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः॥" इति। एते च साक्षिसामन्ताद्यः शपथैः श्राविताः सन्तः कुला-

सुबोधिनी

अस्मिन् वचने उपायत्रयमभिहितम्। तत्र "तत्प्रदेशानुमानात्" इत्युपात्तमुपायस्वरूपं विविच्य दर्शयति—तत्रेति। "प्रमाणात्" इत्युपात्तमुपायस्वरूपं विवि-नक्ति—ग्रामादारभ्येति। "भोगदर्शनात्" इत्येतद्व्याचष्टे—प्रत्यर्थिसमक्षमिति। बृहस्पतिना चात्र विशेषोऽदर्शीत इति। अत्रेति परमप्रकृतसाक्षिसामन्तादिविषय इत्यर्थः।

बालंभट्टी

णेनेति। निम्नगायेत्यस्य उत्सृष्टादौ कर्तृत्वेनान्वयः। अत एव "न लोक" इति निषेधात् तत्र षष्ठी न कृता। अपहरणस्य तत्र करणत्वेनान्वयः। उत्सृष्टादीनीति पाठः। अत एव तथार्थमाह—सेति। कल्पतरौ तु उत्सृष्ट इति पाठो धृतः। अर्थस्य एव। यौगपद्यासंभवादाह—नष्टानि वेति,—फलितार्थेऽपि समासस्तु द्वन्द्वगर्भो बोध्यः। भूमिपदं प्रकरणाद्विशेषपरमित्याह — मर्यादेति। अत्र त्रयाणे उपायत्रयमुक्तम्। तत्रा-ऽऽद्यस्वरूपं विविच्याऽऽह—तत्रेति,— तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः। तत्प्रदेशानुत्सृष्टदिङ्चिह्नपरामर्शः। तदाह—उत्सृष्टेति। प्राद्यमाह —प्राचीनेति। द्वितीयस्य रूपमाह—ग्रामादिति। दण्डः—परिमाणविशेषः प्रागुक्तः। चः वार्थे। उभयत्रान्वर्थात्याह—वेति। तृतीयस्वरूपमाह—प्रत्यर्थीति,—एतत्समक्षं कदापि विप्रतिपत्तिमप्राप्ताया इत्यर्थः। समुत्थेयुस्सीमानमित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याऽऽह—निश्चिनुयुरिति। मनुरप्येतद्विषयकः प्रागुक्त एव "पूर्वभुक्त्या तु" इति। चः वार्थे। एवमग्रेऽपि। अत्र परमप्रकृतसाक्षिसामन्तादिविषये सीमानिर्णये वा। आगमादिस्वरूपं प्रागुक्तमेवेति पाठः। साक्षिपदं 'सामन्तादीनामप्युपलक्षणम्। विशेषान्तरमाह — एते चेति।

---

१. क. - प्रन० । २. ख. घ. गका० । ३ ख. घ. गेल० । ४. त. मुक्तम् । ५. थ. द. ग्रतत्प्रदेशानुमानादिति। ६. अ०२. ३. १६. ७.। अत्र 'तत्र' इति भाव्यम्।

दिसमक्षं राजा पृच्छ्याः; यथाऽऽह मनुः—"ग्रामेयककुलानां चैव समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः॥" इति । तेच पृष्टाः साक्ष्यादयः समस्ताः ऐकमत्येन सीम्नि निर्णयं ब्रूयुः ; तैर्नीतां सीमां तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे समारोपयेत् ; उक्तं च मनुना—"ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् । निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः॥" इति । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचक्रमणादिनादाय्य यावत्त्रिपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेन्नोत्पद्यते, तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अयं च राजदैविकव्यसनाबधिः कात्यायनेनोक्तः—"सीमाचक्रमणे कोशो पादस्पर्शे तथैव च । त्रिपक्षपक्षसाहं दैवराजिकमिष्यते॥" इति ॥ १५२ ॥

णि प्रतिमुक्त्य सव्येन पाणिना सीमालोइं मूर्ध्नि धारयेदिति । अत्र चाऽऽप्रेयः पशुश्चागमरक्तकर्मेषटवसनादिः क्लैव्योऽलङ्कारः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५२ ॥

सुबोधिनी

अथ वा अत्र सीमानिर्णय इत्यर्थः । "ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः" इत्यत्र साक्षिग्रहणं सामन्तानुपलक्षणार्थम् । ग्रामेयककुलानां त्विति—ग्रामेयका ग्राम्याः । तेषां च "एगश्रेणीकुलानाम्" इत्युक्तलक्षणकुलानां च वादिप्रतिवादिनोश्च समीपं इत्यर्थः । अयर्थो ग्राम्यजनानां समूहाः कुलानि सेपामिति ॥ १५२ ॥

बालंभट्टी

ग्रामेयकेति ग्रामेयका ग्राम्यजनाः । कुलानि एगश्रेणीकुलानीत्युक्तानि एतेषां समक्षमित्यर्थः। यद्वा ग्रामेयकाः ग्राम्यजनाः तेषां कुलानि समूहाः तेषामित्यर्थः । सीम्नि विषये । एवमग्रेऽपि । ये साक्षिणः ते तानि पृष्ट्वा एव द्विकर्मकोऽयं गौणे कर्मणि तव्यः । विवादिनोस्तयोश्च समक्षमित्यस्यानुषङ्गः । सीमसाक्षिण इति पाठान्तरम् । निबध्नीयात्—पत्रे लेखयेत्। तान् सर्वान् साक्ष्यादीन् । चेन सकललिङ्गसमुच्चयः । मूलं सङ्क्रयाऽवतारयितुं विशेषान्तरमाह—एतेषां चेति । राजेति—राजिकं दैविकं च दुःखमित्यर्थः । अत्र मानमाह—अयं चेति । च: स्वर्थे । कोशः प्रसुकः । त्रिपक्षेति बहुवीहिः यथासङ्ख्यमन्वयः । आर्षत्वात्साधुत्वम् । अस्य पूर्वनिपातानियमो धर्मादित्वात् ॥ १५२ ॥

---

१ ख. ग. घ. तु । २.—८. २५४. । ३. ख. ग. घ. तत्तथ० । ४.—८. २६१. । ५. म. द्. ग्राम्यजना ग्रामेयकाः । ६. त. वामात्यज(?) ।

यदा त्वमीषामुक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षान्यतरे रोगादि दृश्यते, अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टान्यधिकसङ्ख्यागुणसाक्ष्यन्तरविरुद्धवचनता, तदा ते मृषावादिनश्च दण्डनीयाः; तदाह—

अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

अनृते मिथ्यावेदने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तविषयता चास्य साक्षिमीलादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरविधानादवगम्यते ; तथाच मनुः—"यथोक्तेन नयन्तस्ते प्रयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥" इति । नारदोऽपि—"अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये । सर्वे पृथक् पृथग् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥" इति सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय "शेषा-

---

एते च सीमाप्रणेतारः—अनृते तु पृथग्दण्ड्या इत्यादि ॥ १५३ ॥

तुशब्दो निश्चितार्थः—उक्तचिह्नव्यभिचारात् । चिह्नान्तरदर्शनाद्वा स्पष्टक्रोशेतिवादिने(?)राज्ञा मध्यमसाहसं पञ्चकार्षापणशतान्येकैकशो दण्ड्याः।राजवचनं तस्मर्क्षं सीमानयनं

सुबोधिनी

ननु "अनृते तु पृथग्दण्ड्याः" इति सामान्येनोक्तः केवलसामन्तविषयता कथमित्यत आह—सामन्तविषयतां चेति,—सामन्तव्यतिरिक्तानां स्मृत्यन्तरेष्वेतद्विरुद्धदण्डान्तरधि-

बालभट्टी

एवं सति सङ्ख्या मूलभवतारयति—यदा त्विति। अमीषां साक्ष्यादीनाम्। साक्ष्यं च वचांसि च तान्युक्तानि यैरित्यर्थः। त्रिपक्षशब्दः पात्रादिः। अन्यधिकौ सङ्ख्यागुणौ यत्र तानि । साक्ष्यान्तरैरिति पदेः । ते इति वादिनिर्दिष्टसाक्ष्यादयः । राहूपरागः इतिवत् सप्तमीत्याह—निमित्तेति। सर्वे—पार्श्वस्थाः। पृथगर्थमाह—प्रत्येकमिति। पञ्चशतशब्दो बहुव्रीहिः तत्परिच्छिन्नपणेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि । ननु अनृतेत्यिति सामान्योक्तस्य सामन्तमात्रविषयतैव कथमत आह — सामन्तेति,—तन्मात्रेत्यर्थः । यथोक्तेन- यथा याज्ञवल्क्यप्रकारेण । नारदोऽपीति अस्य स्वयन्त्वस्पर्धपूर्वकमुक्तवानित्यन्वयः।सर्वे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः । मध्यमेति कर्म । दण्ड्याः प्राह्याः। ग्रहणार्थोऽत्र दण्डिः न तु निग्रहार्थः । व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकताऽस्य । एवं मूलेऽपि । अग्रेऽपि च । शेषाः

---

१. ङ. च. वादे । २.—८. २५७. । ३.—११. ७. । ४. त. तेति । ५. ङ. ठः । नतेति—वादिनिर्दिष्टसाक्ष्यादीनाममीषामिति भावः । हे ई० ।

श्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥" इति तत्संसक्तादिषु प्रथमसाहसमुक्तवान् । मौलादीनामपि तमेव दण्डमाह—"मौलवृद्धादयश्चान्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः ॥" इति । आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां ग्रहणम् । यद्यपि शाकुनिकादीनां पापरतत्वाल्लिङ्गदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये, तथापि लिङ्गदर्शन एव मृषाभाषित्वसंभवाद्दण्डविधानमुपपद्यत एव। "अनृते तु पृथग्दण्ड्याः" इत्येतद्दण्डविधानमज्ञानविषयम्—"बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णये यदि । कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥" इति ज्ञानविषये साक्ष्यादीनां कात्स्न्यनेन दण्डान्तरविधानात् । तथा साक्षित्वचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्तः—"कीर्तिते यदि भेदः स्यादण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ।" इति । एवमज्ञानादिनाऽनृतवैदने

सुबोधिनी

धानाधीगीश्वरोक्तदण्डस्य सामन्तविषयत्वमेव युक्तमित्यर्थः । जघन्यास्त इति—जघन्या दुष्टा इत्यर्थः । एतद्दण्डविधानमज्ञानविषयमिति—"अनृते तु पृथग्दण्ड्याः" इत्यारभ्य यो दण्डः प्रदर्शितो योगीश्वरमनुनारदादुक्तः, तद्विधानमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—बहूनामित्यादिना, —अत्र भयाद्वा लोभाद्वेति हेतूपादानात् ज्ञानविषयत्वं स्फुटम् ॥ १५२ ॥

बालंभट्टी

—सामन्तभिन्नाः साक्ष्यादयः भूसीमानिर्णयप्रेरिताः । जघन्याः—दुष्टाः । विनेयाः—दण्ड्याः । तमेव—प्रथमसाहसाख्यमेव । दण्डगत्या—दण्ड्यशास्त्रकरीत्या दण्ड्यज्ञानेन । नारद एवायम् । नारदोक्तादिसङ्ग्रहमाह — आदीति । साक्षादीति अधार्मिकत्वात् तथा च तत्र दण्डस्य नोपयोग इति कथं तेषामादिना ग्रहणमिति भावः । विशेषान्तरमाह—अनेतेत्यिति। इत्येतदिति—इत्यारभ्य यन्मूलमनुनारदादिप्रदर्शितमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—बहूनामित्यिति,—निर्णेतृत्वेन समाश्रितानां बहूनां साक्ष्यादीनां मध्ये यदि सर्वेऽपि साक्ष्यादयः प्रत्येकमुक्तहेतुतो निर्णयं न कुर्युरित्यार्थः ; अत्र भयाद्वा लोभाद्वेति हेतूक्त्या ज्ञानविषयत्वं स्पष्टमेव । तदाह—ज्ञानेति । विशेषान्तरमाह—तथेति,—किञ्चेत्यर्थः तद्वदित्यर्थो वा । अयमेव उत्तमसाहसाख्य एव । तेनैव कात्यायनेनैव । एवमप्येऽपि । विशेषान्तरमाह—एवमिति,—उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । आदिना ज्ञानग्रहः ।

१. ना० ११. ८. । २ ख. शब्देन ; घ. ग्रहणात् । ३. क. वचने । ४. थ. द. प्रदर्शितः । ५. थ. द. नां तु गृहीतानामि० । ६. प. व सारो० ।

साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः। "अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्" इत्युक्तम्—"व्यक्तं दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह। संमिश्रय कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः॥" इति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः॥१५२॥

यदा पुनः सामन्त-भूतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति, तदा कथं निर्णय इत्यत आह—

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता ॥ १५३ ॥

ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनामभावे राजैव सीम्नः प्रवर्तिता प्रवर्तयिता। अन्तर्भावितोऽत्र व्यर्थः। ग्रामद्वयमध्यवर्तिनौ विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्य 'अस्येयं भूरस्येयम्' इत्युभयोः समर्थं तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात्। यदा तस्यां भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते, तदा तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया; यथाऽऽह मनुः—"सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित्। प्रदिशे-

सुबोधिनी

यदा तैस्यामिति—विवादास्पदीभूतायां भुव्यन्यतरस्य ग्रामस्याधिकोपकारसम्भवे यावत्युपयुक्ता भूः, तावती सर्वापि देयेत्यर्थः। सीमायामिति। अस्यार्थः—लिङ्गाख्याभावेन सीमनि परिच्छेत्तुमशक्यायां धर्मज्ञो राजा स्ववं पक्षपातरहितस्सन् यस्य ग्रामस्य यावति भूभागे उपकारातिशयस्तावानुपकारातिशयवशात् तस्य ग्रामस्य प्रदिशेत् निर्दिशेदिति॥ १५३॥

आलंभट्टी

अत्र मानमाह—अज्ञानोक्ताविति,— "ज्ञानेन हि विमुच्यन्ते सामन्ता निर्णयं प्रति।" इत्यस्याऽऽदिः। यत इत्यादिः। संमिश्रय मिश्रीकृत्य॥ १५२॥

मूलमवतारयति— यदेति। पुनः तु। चिह्नानामिति द्वन्द्व इत्याह—ज्ञातृणामिति। साक्षिणां मूलानुक्तत्वादाह—सामन्तेति। चिह्नानामित्यस्यार्थ—लिङ्गानाञ्चेति। उक्तेः सोरेवाऽऽह—राजैवेति। यथाऽऽह वाधादाह—प्रवर्तयितेति। तदुपपादयति—अन्तरिति,—व्यापारद्वयार्थत्वं तस्येति भावः। तत्प्रकारमाह—ग्रामेति। समस्यादिति न्यायेनाऽऽह— समभिति। तत्र विशेषमाह—यदेति,—विवादास्पदीभूतायां भुवि अन्यतरस्य ग्रामस्याधिकोपकारसंभवे यावत्युपयुक्ता तावती सर्वापि तस्य देयेत्यर्थः। सीमायामिति। लिङ्गाख्याभावेन परिच्छेत्तुमशक्यायां सीमायां धर्मज्ञोऽन्यासंभवाद्राजैव स्वयं

---

१. ज्ञाति २. क. ब यंभूरियु०। ३ य. द. स्यांभूमाविति। ४. य. द. यामविषह्यायामिति। ५. त. सीम०।

द्भूमिमेकोपकारादिति स्थितिः ॥" इति ॥ १५३ ॥

असत्यामप्यतद्भावाशङ्कायामस्याः स्मृतेर्न्याय्यमूलतां दर्शयितुमिदमाह—

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।
एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ १५४ ॥

यथा स्यात्तदा प्रछन्नप्रकाशानि ज्ञानचिह्नानि न स्युः, तदा राजा प्रवर्तितो यद्दृच्छया सीमाकारक इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

शेऽयं क्षेत्रसीमादिरुक्तः आरामायतनग्रामेत्यादि ॥ १५४ ॥

सुबोधिनी

अतिदेशो ह्याधिक्यम् (आकाङ्क्ष ?) इति न्यायेन यत्राधिकाशङ्का, तत्र पूर्वोक्तविधर्यो-सादृश्यप्रतीतेस्तद्भावाभावेनतद्भावाशङ्कायां पूर्वोक्तदर्देवतदपीत्यतिदेशो वक्तव्यो यथा-ऽऽहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञे विधाथ पर्वमनाहिताग्नेरित्यनाहिताग्नेरतिदेशः । प्रकृते तु " सीम्नो विवाद क्षेत्रस्य" इत्यादिना यो न्यायोऽभिहितः, तस्याऽऽरामादीनामत्यन्ततुल्यत्वेन तेष्वतिदेश-ज्ञानपेक्षत्वात् "आरामायतन" इति वक्ष्यमाणवचनं विध्यर्थोजनमित्याशङ्क्य, अदँस्वेवं तथाऽपि न्यायप्रभवान्यपि वाक्यानि सन्तीति शिष्यशिक्षार्थं पूर्वोक्तन्यायसिद्ध्यर्थमेव विषयान्तरेष्वपि वाक्येन सकृच्छ्रुतानीत्याह-असत्यामप्यतद्भावाशङ्कायामिति,—तत्र तादृक् स्वरूपमस्या-

बालंभट्टी

पक्षपातरहितस्सन् येषामुपकारातिशयः तेषामेव ततः प्रतिशेत्-निर्देशेदित्यर्थः ॥ १५३ ॥

उत्तरसङ्गतिमाह- असत्यामिति । तत्र तादृक् स्वरूपमस्यास्तीति तद्वत् तद्वतो भावः तद्भावः; ततो नञ्समासः; तस्यामाशङ्कायाः—तस्यामसत्यामपीत्यर्थः । अस्याः—वक्ष्यमाणायाः । अयं भावः—" अतिदेशो हि अधिकमाकाङ्क्षते " इति जैमिनीयन्यायेन यत्राधिकाशङ्का तत्र पूर्वोक्तविधर्यत्सदृश्यप्रतीतेस्तद्भावाभावेना-तद्भावाशङ्कायां पूर्वोक्तवदेतदपीत्यतिदेशो वाच्यः — यथा आहिताग्नेः पिण्ड-पितृयज्ञे विधाय एवमनाहितायेरिति तस्यातिदेशः । प्रकृते तु सीम्नो विवाद इत्यादिना यो न्याय उक्तः क्षेत्रादिसीमायां, तस्याऽऽरामादेस्तस्यामत्यन्ततुल्यत्वेन संभवेन तेष्वतिदेशानपेक्षत्वेन" आराम " इति वक्ष्यमाणवचनं निरर्थकं यद्यपि, तथाऽ-पि न्यायप्रभवान्यपि वचांसि सन्तीति शिष्यबोधार्थसुक्तन्यायसिद्ध्यर्थमपि विषयान्तरेषु

१.—८. २६५. । २. वि० वर्हेषुच । ३. त. शेऽग्र० । ४. त. गायाः स्मृ० । ५. थ. द. वमेवाना० । ६. थ० १५०. । ७. त. दृ. त्वेव. । ८. थ. द. वचनानि । ९. थ.द. वचनेन ।

आरामः पुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः ; आयतनं निवेशनं पलालकूटार्थमि विमलो भूप्रदेशः; ग्रामः प्रसिद्धः,—ग्रामग्रहणं च नगरादुपलक्षणार्थम् ; निपानं पानीयस्थानं कूपवापीप्रभृतिकम् ; उद्यानं क्रीडार्थी भूमिः ; वेश्म गृहम्—एतेष्वारामादिष्वयमेव सामन्तसाक्ष्यादिरुक्षणो विधिः ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोद्वृतजलप्रवाहषु अनयोर्गृहयोर्मध्येन जलौघः प्रवहति अनयोर्विषये प्रकारे विवादे । आदिग्रहणात्प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्वेदितव्यः । तथा च कात्यायनः—"क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि। गृहप्रासादावसथनृपदेवगृहेषु च॥" इति॥ १५४॥

सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्रसङ्क्रेन मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह—

मर्यादायाः प्रभेदे च[1] सीमातिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

उक्तमर्यादक्षेत्रादीनां च—मर्यादायाः प्रभेदे चेत्यादि ॥ १५५ ॥

साहसदण्डद्वया इत्यर्थशेषः। मर्यादाभेदे प्रथमसाहसः—सार्धं द्विशतं ; क्षेत्रहरणे तु उत्तमसाहसः साशीतिः पञ्चसाहस्रः; सीमातिक्रमणे मध्यमः ॥ १५५ ॥

सुबोधिनी

स्तीति तद्धतो भावस्तद्भावः तस्याऽऽशङ्का, तस्यामसत्यामपि इत्येवं समासयोजना । आयतनं निवेशनमित्युक्त्वा तदेव विविच्य दर्शयति—पलालकूटार्थमिति ॥ १५४ ॥

बालंभट्टी

वचनेनातिदिशतीति तदर्थभूतालिवेशनमेव विशदयति—पलालेति । कूटं समूहः । आदिना तृणान्तरकाष्ठादिपरिग्रहः । न्यूनतां निराचष्टे—ग्रामेति । चो—व्युक्रमे । तदुपलक्षणार्थमपि: । यद्यपि "आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।" इत्यमरेणोक्तम्, तथाऽप्युपलक्षणत्वेनाऽऽह—पानीयेति। प्रभृतिना अन्वस्यापि ग्रहणम् । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—एतेष्विति।अस्मिन् स्वतन्त्रमित्यर्थः—तत्रेति। प्रवहशब्दो भवादित्वात् (?) साधुः।"केदारो वप्रसस्येयम्"। गृहं सामान्यम् । यद्यपि "प्रासादो देवभूभुजाम्" इत्यमरः, तथाऽप्यत्र तयोः पृथग्युक्तेः प्रासादोऽपि । उभयत्राधिकरणे घञ् । आवधिकः । आधे आवसथमभिप्रेत्य गृहम् ॥ १५४ ॥

तथाशब्दस्समुच्चये । सीमातिक्रमणं तमुल्लङ्घ्य गमनं न विवक्षितं दण्डविशेषोक्ते-

---

१. ख. वापीकूप० । ज. कूपप्र० । २. ख. डावनम् । ३. वि० श्रेयस्य हरणे तथा । सीमातिक्रमणे दण्ड्याश्च० । ४.—प्र० वा० २६१. । ५ (?) । ६.—वि० पृ० २७.

अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सीमातिक्रमणे सीमानमतिलङ्घ्य कर्षणे, क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे, यथाक्रमेण अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः। क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहारामाद्युपलक्षणार्थम्। यदा पुनः स्वीयत्रात्मा क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः; यथाऽऽह मनुः—"गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्डयः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः॥" इति। अपहियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः; अत एवाऽऽह—"वधः सर्वस्वहरणं पुराणिर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः॥" इति॥ १५५॥

यः पुनः परक्षेत्रे सेतुप्रादिकं प्रार्थनाद्यभेदानेन वा लब्धानुज्ञो निर्मातुमिच्छति, तन्निषेधतः क्षेत्रस्वामिन एव दण्ड इत्याह— 10

न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः।
परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः॥ १५६॥

सर्वथा च परक्षेत्रात्रनपहरणप्राप्तावाह—न निषेध्योऽल्पेत्यादि॥१५६॥

स्वातोदकप्रवाहस्य प्रवृत्तस्य मार्गान्तरप्रवर्तनं सेतुः—कुल्येत्यर्थः। क्षेत्रमध्येन क्षेत्रान्तरप्रसेचनार्थां क्रियमाणो यद्यल्पोपघातः कृत्स्नस्य निष्पत्तिबाहुल्याच्च कल्याणकारकः

सुबोधिनी

क्षेत्रमिति—भीषां भयम् अन्यस्मादुत्पाद्य तया भीषया हरन्नित्यर्थः॥ १५५॥

बालंभट्टी

स्यादाह—कर्षणेति। तथार्थमाह—चेति। वक्ष्यमाणमनोरा—मयादीति। यथासङ्ख्यमन्वय इत्याह—यथेति,—अज्ञानाभावात् साधुत्वम्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। न्यूनतानिरासायाऽऽह—क्षेत्रेति। आदिना तस्यापि ग्रहणम्। सामान्योक्तेः विशेषपरतया योजनफलमाह—यदा पुनरिति।भीषयेति—भीषां भयमन्यस्मादुत्पाद्य तया हरन्नित्यर्थः। इदमुपलक्षणं लोभस्यापि। अत एव मयादीत्यादावुक्तम्। विशेषान्तरमाह—अपेहि। तस्यां दशायामेव तत्स्वत्वादाह—कदाचिदिति। अपिना तस्यापि समुच्चयः। आह मनुः उत्तमसाहसविधये। इति वधादिरूपो दण्ड उक्त इत्यर्थः। तथा च साहसं तदेवोत्तमं यत्रैतदन्यतम इति भावः। अन्यत् प्राग्व्याख्यातम्॥ १५५॥

१.—८. २६४. । २. वि० रेरत् । ३. य. द. क्षेत्रं वा भीषया हरन्निति ।

परकीयां भूमिमेपहरन् नाशयन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः; स चेदीदृत्पीडाकरो बहूपकारकश्च भवति । कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पप्रत्यूहो बहूदकत्वेन बहूपकारकः; अतो नैव निवारणीयः। कूपग्रहणं च वापीपुष्करिण्युपलक्षणार्थम्। यदा पुनरसौ सेवेक्षेत्रवर्तितया बहुबाधो नचाद्यिसंपिपक्षेत्रवर्ती तया अस्योपकारकः तदाऽसौ निषेध्य इत्यर्थोदुक्तं भवति । सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं नारदेन—"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च। तोयप्रवर्तनाख्येयो बन्ध्यः स्यात्सन्निवर्तनात्॥" इति । यदा स्वन्यनिर्मितं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तद्वंश्यं नृपं वा पृष्ट्वैव संस्कुर्यात्; यथाऽऽह नारदः—"पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः। सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलमाप्नुयात्॥ मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वाऽपि मानवे। राजानमामन्त्र्य तैः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनम्॥" इति ॥ १५६ ॥

ततः क्षेत्रस्वामिना न निवारणीयः। तथा च तदाशीर्वादे प्रसिद्धमेव "परभूमिं हरेत्कूपस्वस्वपक्षेत्रो बहूदकः॥" इति । स्वल्पक्षेत्रमध्येन क्षेत्रान्तरसेचनार्थं नीयमानाभिः कुल्याभिः परकीयां भूमिं हरेत्कूप इति प्रवादादिदमवगच्छामः—सेतुर्न प्रतिषेध्यत इति। यदा अस्योर्नोऽर्थः। यस्य क्षेत्रे स्वल्पदोषो बहूदकः खन्यमानः कूपः स्यात्, तस्यासौ खन्यमानो राज्ञोपकारकत्वेन क्षेत्रस्वामिनो भूमिं हरेदिति ॥ १५६ ॥

बालंभट्टी

परेति पूर्वान्वयीत्याह—परेति । जलमेति पाठः। सार्वत्रिकमित्याह—स इति । स्वर्थमाह—चेदिति । अल्पेत्यस्यार्थः—ईषदिति। कल्याणेत्यस्यार्थः—बहुरिति । प्राग्वदेवाऽऽह—कूपेति । चः प्राग्वत् । द्वितीयं विशेषणमूचितं विशेषमाह—यदा पुनरिति । असौ—कूपादिः सोयेति—यत्राधो जलप्रवाहः स खेयः, तत्रोर्ध्वमेव खनित्वा काष्ठाद्यारोपणात् यत्र सर्वात्मना जलनिरोध एव स बन्धवीत्यत्वात् बन्ध्य इत्यर्थः। अत एव नैमेयोक्तम्—"नास्तरणेोदकं सस्यनाशाय्युदके भवेत्। यत्र नाऽऽदुके दोषः स एवास्युदके भवेत्॥" इति। पूर्वेति—पूर्वस्थितमित्यर्थः। स्वामिनीत्यत्रेऽप्याहारापकर्षाभ्यां तद्वंश्यमामन्त्र्येत्यादेः संबन्धः। तद्वंश्ये मानवेऽपि, पुनस्तु मृते राजानमित्यागन्तव्यः। अन्यथा द्वितीयवादानर्थक्यं स्पष्टमेव ॥ १५६ ॥

---

१. क. मिं इ० । २. क. निषे० । ३. ख. कल्याणकारकथातो बहूदको नै० । ४. ग. घ. को नै०। ५. क. घ. समन्नदे०; ङ.च.छ. समङ्गे०। ६.—१५ १८.। ७. क. पुनः, घ. सतम्। ८.—११. २०. २१. । ९. फ. व एवाहु० । १०. ना० ११. १९.

क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिशन्: इदानीं सेतोः प्रवर्तयितारं प्रत्याह—

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।
उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयति, असौ न फलभाग् भवति; अपि तु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगः, तदभावे राज्ञः। तस्मात्प्रार्थनया अर्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वाऽनुज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनीय इति तात्पर्यार्थः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्य इत्युक्तम्; इदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्तया कर्त्रिच्छान्तरमाह—

फालाहृतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत्।

एवं च सति क्षेत्रस्वाम्यननुज्ञयाऽपि सेतुप्रवृत्तिप्रसक्तावाह—**स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रकल्पयेदित्यादि ॥ १५७ ॥**

यत्तु स्वामिनाऽर्पितं क्षेत्रं कर्षको हलाङ्कितं कृत्वा क्रियादिना न कुर्यात्(र्) न कारयेद्वा, तत्र कथमित्यपेक्षित आह—**फालाहृतमपि क्षेत्रमित्यादि ॥ १५८ ॥**

सुबोधिनी

ईदानीमिति । तस्यैव क्षेत्रस्वामिन एव । स्वामिसम्बन्धि क्षेत्रं तत्सम्बन्धी

बालंभट्टी

सङ्गतिमाह—क्षेत्रेति । अनिवेद्येत्यस्य लाक्षणिकमभिमतमर्थमाह—अनभ्युपेति । यथाश्रुते तु विरोधः स्पष्ट एव । न्यूनतां नारदतः प्राप्तां निराचष्टे—तदभावे इति । आर्षत्वात् कर्मणि चतुर्थी । अर्थादाह—प्रेरेति । लिङर्थोऽविवक्षित इत्याह—प्रवर्तयतीति । फलितार्थमाह—तस्मादिति ॥ १५७ ॥

व्यवहितसङ्गतिमाह—क्षेत्रेति । तस्यैव—क्षेत्रस्वामिन एव । प्रसक्तेति—प्रस्तुतसीमानिर्णयप्रसक्तमर्यादाप्रभेदनादिदण्डानुप्रसक्तिः तस्मिन्प्रेषकक्षेत्रस्वामिदण्डतयेत्यर्थः । स्वामिसेवन्धिक्षेत्रं तत्सम्बन्धात् क्षेत्रग्रहविचार इति भावः । क्वचित्—न तु सर्वत्र । विध्यन्तरम् — अन्यविधिम् । अङ्गीकारं विना तदसम्भवादाह—

---

१. ख. यैम् । २. ध. ङ. नौं तस्यैवप्रसक्तस्याद्यप्रसक्तस्येति ।

स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्श्वे अहमिदं क्षेत्रं कृषामीति अङ्गीकृत्य पश्चादुत्सृजति, न चान्येन कर्षयति, तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतं ईषद्भूतेन विदारितं न सम्यग्बीजवापार्हं, तथाऽपि तस्याकृष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्स्यते तावत्सामन्तादिकल्पितं, तावदसौ कर्षको दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

॥ इति सीमाविवादप्रकरणम् ॥

सुबोधिनी

क्षेत्रगतविचारः, एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिरन्यत्र द्रष्टव्या। तं प्रदाप्येति—तम् अकृष्टशदं प्रदाप्येत्यन्वयः। अकृष्टशदमित्येतत् पदं व्याचष्टे—तस्याकृष्टस्य फलमिति ॥ १५८ ॥

इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां सीमाविवादप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

क्षेत्रस्वामिपार्श्व इति । योग्यतया आदौ द्वितीयपदार्थमाह — पश्चादिति । आद्यपदार्थमाह—तच्च क्षेत्रमिति । अपिशब्दितमाह—यद्यपीति । आङः फालदेरर्थान्माह—ईषदिति । तत्फलितमाह—नेति "स प्रदाप्यः कृष्टफलम्" इति पाठेनाऽऽह—तस्येति। ईषत्कर्षणात् कृष्टार्थमाह—अकृष्टस्येति स इत्यस्यार्थमाह—असाविति। प्रदाप्य इत्यस्यार्थमाह—दापेति । कृष्टशदमिति पाठेऽपि शदशब्देन फलमेव । एतेन तं प्रदाप्याकृष्टशदामिति तं अकृष्टशदं प्रदाप्येत्यन्वयः । अकृष्टशदमिति व्याचष्टे — तस्याकृष्टस्य फलमिति प्राप्योक्तमपपन्नम् — असंबद्धत्वात् व्याख्यानविरोधाच्च ॥ १५८ ॥ इति सीमाविवादः ॥

---

१. ध. द. प्याकृष्टशदमिति ।

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०

व्यवहारपदानां परस्परहेतुहेतुमद्भावाभावात् "तेनामाद्यधृतादानम्" इत्यादिना पाठक्रमो न विवक्षित इति व्युत्क्रमेण स्वामिपालविवादोऽभिधीयते- –

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।
दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ १५९ ॥

परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ माषान्दण्डनीया ; गौस्तदर्धं—चतुरो माषान् ; अजा मेषाश्च माषद्वयं दैण्डनीयाः । महिष्यादीनां धनसंबन्धाभावात्तत्स्वामी पुरुषो लक्ष्यते । माषश्चात्र साम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः—"माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः ।" इति नारदस्मरणात् । एतच्चाज्ञानविषयम् ।

यदि तु पशुपालापराधात् स्वाम्यपराधाद्वा पशवः सस्योपघातं कुर्युः, तत्र कथं ?

तत्रापि हि—माषानष्टौ तु महिषीत्यादि ॥ १५९ ॥

कार्षापणविंशतिभागो– -माषः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५९ ॥

बालभट्टी

व्यवहितान्यव्यवहितसङ्गत्यभावेऽपि महाप्रकरणसङ्गतिमाह—व्यवेति। क्रमः—मनूक्तः। अर्थोदाह—परेति । इदं सर्वं विशेषणं यथासंभवम् । तदर्धमिति—समांशावाच्चित्वेऽपि पाक्षिकपुंस्त्वात्पुरुषः । अजाविकमिति— समाहारद्वन्द्वः पाक्षिक इत्याह—अजा इति । असङ्गतिं परिहरति—महीति । अधिमोपयोगिनं विशेषमाह—माषश्चेति । एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम् । तात्रिकेति "तात्रिकः कर्षिकः पणः" इति मूल्याध्याये कात्यायनेन द्विरुक्तेः, मूलेऽपि उक्तत्वाच्च । इदं सर्वं मूल्याध्यायविवरणे मकृते स्पष्टम् । तत एव

---

१. वि० जादिकम् । २. क. ण्डधाः । ३. त. गृह्यते । ४. ख. तिमो । ५. क. ख. च. छ तितमो । ६. (?) । ७ क. वचनात् ।

ज्ञानपूर्वे तु "पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाऽजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः॥" इति स्मृत्यन्तरोक्तः द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्नारदेनोक्तम् "माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा । तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्धमाषिकः॥" इति, तत्पुनः प्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्षणाविषयम् ॥ १५९ ॥

अपराधातिशयेन क्वचिद्दण्डद्वैगुण्यमाह—

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्द्विगुणो दमः ।

यदि पशवः परक्षेत्रे सस्यं भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते, तदा यथोक्तादण्डाद्द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः; सवत्सानां पुनर्भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताच्चतुर्गुणो

उपहत्य प्रपलायितानामेवं; यदि तु तत्रैव उपविशेयुः ततः—**भक्षयित्वोपविष्टानां द्विगुणो वत्सतां दम इत्यादि ॥ १६० ॥**

भक्षयित्वोपविष्टानामवत्सतां पूर्वोक्ताद्द्विगुणो दण्डः कार्यः । वत्सतां तु चतुर्गुणः

सुबोधिनी

ज्ञानपूर्वे तु पैणस्येति—गां प्रति द्वौ पादौ पणस्य दण्डः ; महिषीं प्रति तद्द्विगुणं सम्पूर्णः पणो दण्डः; अजाविकवत्सानां तु पञ्चस्य चतुर्थो भागो दण्डः इत्यर्थः । दण्डाधिक्यादेव ज्ञानविषयत्वं गम्यते ॥ १५९ ॥

यथोक्ताद्द्विगुणो दण्डो वेदितव्य इति । अज्ञाने तु "माषानर्हो तु महिषी" इत्यादिनोक्तात् द्विगुणदण्डः । ज्ञानपूर्वकत्वे तु "पणस्य पादौ द्वौ गाम्" इत्यादिनोक्ताद् द्विगुणो दण्ड इति विवेकः कार्यः ।यथोक्तादिति—अत्रापि पूर्ववदेव विवेको द्रष्टव्यः॥१५९-१॥

बालंभट्टी

बोध्यम् । विंशतिभेदात्मकम् । कातीयमाह—पणस्येति । गां प्रति द्वौ पादौ पणस्यार्धभागो दण्डः । महिषीं प्रति तद्द्विगुणम्—संपूर्णः पणो दण्डः । अजादीनां तु पणस्य चतुर्थो भागो दण्ड इत्यर्थः । अत्र दण्डाधिक्यादेव ज्ञानविषयतेति गम्यते—अन्यथा विरोधापत्तेः । अन्यविरोधं परिहरति—यत्पुनरिति । तथाशब्द उभयत्र समुच्चये सादृश्ये वा । तत्पुनरिति—दण्डस्य न्यूनत्वात् ॥ १५९ ॥

क्वाँचित्—नारदाद्युक्तभिन्नविषये । यथोक्तादिति—अज्ञाने "माषानर्हो" इति

१.—११. ३१. । २. थ. स्य पादौ द्वौ पादौ पणस्यार्धं (?) द. स्य पादौ गामिति । ३. द. त्यार्धौ (?) । ४. त. केति । ५. ध. द. तु दण्डात् द्विगुणो द° । ६. थ. द्व. क्वाच्चतुर्गुण इति । ७. प. फ. ब 'उक्तहेतोरेवाह—उक्ते सर्वत्रेति,—उक्तस्यैव स्वयमित्यादि', इति अधिकं, भूयानदुगुण्यं ।

दण्डो वेदितव्यः—"वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः ।" इति वचनात् ॥ १५९ ॥

क्षेत्रान्तरे पक्षान्तरे वाऽतिदेशमाह—

सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशः, तदुपघातेऽपी- 5
तरक्षेत्रप्रदण्डेन समं दण्डमेषां महिष्यादीनां विद्यात् । खरश्च उष्ट्रश्च खरोष्टं,—तन्महिषीसमम् । महिषी यत्र यादृशेन दण्डेन दण्ड्यते, तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योपरोधैकत्वे खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वा-

स्थूलमन्तरात् यद्येतत् क्षेत्रोपघाते निरूपितं, तदेषां महिष्यादीनां विवीतेऽपि समं तथैवेत्यर्थः। विवीते च गोप्रचारक्षेत्रे खरोष्टं महिषी समम् । एवं पीडासुसारात् । इस्त्यादिष्वपि दण्डकल्पना राजदण्डवदेवेति ॥ १६० ॥

सुबोधिनी

महिषीति—यत्र यस्मिन् क्षेत्रे यादृशो यादृक्परिमाणो दण्डो विहितः, तादृशेन तत्समेन दण्डेन खरो दण्डनीयः । ष्ट्रोऽपि तथैव स्वापराधे दण्डनीयो न तूभयत्रापि विशिष्टं दण्डनीयमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सस्योपरोधकत्व इति ॥ ॥१६० ॥

बालंभट्टी

मूलाकोक्तात् द्विगुणो दण्डः ; ज्ञानपूर्वके "पणस्य" इति कार्तीयात् द्विगुणो दण्डः; अज्ञानपूर्वके तादृशे नारदोक्तात् द्विगुण इति विवेकः । एवं चतुर्गुण इत्यत्रापि विवेको बोध्यः । कार्तीयमेवाऽऽह—वसतामिति,—अवसानामिति भावः ॥ १५९ ॥

अहिति—यथाक्रमं पादाभ्यामिति भावः । विवीत इति प्राप्तार्थस्य विद्यलधातोरूपम्; विशेषेण वीतं व्याप्तमं तृणादैर्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः; तदाह—प्रचुरेति। अत एव रक्ष्येति। अत एव परीति । तस्य स्वरूपतो निमित्ततश्चाह—तदुपेति। इतरेति—क्षेत्रेत्यर्थः । "वृक्षादीर्घा फलं सस्यम्" इत्यमरः । योग्यतयाऽऽह—विद्यादिति । महिषीसाम्यं क्षेत्रक्षिकमाह—महिषीति । यत्र क्षेत्रे यादृशो यत्परिमाणो दण्डस्तस्या विहितः, तत्र तादृशेनैव तत्समेनैव दण्डेन खर उष्ट्रश्च तथैव स्वापराधे दण्डनीयौ, न तु विशिष्टमुभयमपीत्यर्थः । ननु समाहारद्वन्द्वात्तयोरेवोचितमतोऽत्र हेतुमाह—सस्योपेति,—तयोस्तच्छाकत्वे

१. ख. ग. राश्च उष्ट्राश्च । २. ख. कत्वेन । ३. थ. द. दी यत्र यादृशेनेति । ४. थ. द. ण्डोऽभिहितः। ५. थ. द. य इत्यर्थः।

दण्डस्यचापराधानुसारित्वात्खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः ॥ १६० ॥

परस्वर्वविनाशे गोस्वामिनो दण्ड उक्तः; इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलभप्यसौ दापयीय इत्याह—

यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलम्।
गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम्; यस्मिन्क्षेत्रे यावत्पलालधान्यादिकं गवादिभिर्विनाशितं, तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति साम्नैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः; गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः; गोपस्य चैं ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यनाशे द्रष्टव्यम्—"यां नष्टां पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत्। न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्तं दण्ड-

यावत यस्यां विनश्येतेत्यादि ॥ १६१ ॥

सुबोधिनी

"गोपस्ताड्यस्तु" इति वचनात् तस्य धनदण्डाभावे प्राप्तेऽप्यवादमाह—गोपस्य [6]चेति। पालो गोपालः स्वदोषेणेति यावत्। पालनं पालः। तद्दोषेणेति वार्त्तिकालेयम्।

बालंभट्टी

प्रत्येकं तयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः। आहारार्थत्वेऽप्यन्नभेदाभावादिति भावः। ननु वचनात्तथैव कुतो न? अत आह—दण्डस्य चेति। अन्नवैवं कथं समाहारः? अत आह—खरोष्ट्रमिति। अत एव पूर्वं स्वयमितरेतरयोगः कृतः॥ १६० ॥

गोस्वामिनः—गवादिस्वामिनः। क्वचित् स्वामिन इत्येव पाठः। दण्डः —राजग्राह्यः। न्यूनतानिरासायाऽऽह—सस्येति। अत एव विवक्षितस्यापि ग्रहणं, तदेवाऽऽह—यस्मिन्निति। व्यवस्थार्थमाह—एतावतीति। फलितार्थमाह—तत्क्षेत्रेति न फलितमिति(?)। एतद्बलेनाऽन्यत्रोक्तोऽपि तस्य वचनान्न स्यात्तोऽपवादकं क्वचिदाह—गोपस्य चेति। अत एव न फलमित्येव प्रागुक्तम्। क्वचित्कवचमेवाऽऽह—पालेति,—गोपालेत्यर्थः। स्वदोषेणेति यावत्। पालनं पालः तद्दोषेणेति वाऽऽहुः। अत्र भाविनं कालीयमाह—येति। नष्टा—अदृश्यतां प्राप्ता। गोमिनः—गोस्वामिनः। तृतीयादं व्याख्टे—

---

१ क. स्याधिना०। ३० तावत्क्षेत्री फलं भवेत्। पालस्ताड्यते गोमी पूर्ववद्०। ३. ख. ग. च. छ. 'च' नास्ति। ४. क. योनष्टः। ५. ख. च. छ. नां। ६. घ. द. च ताडनमिति। ख. 'द्' नास्ति। ७. त. तिपालनं पा०। ८. त. 'वा' नास्ति।

महंति॥" इति वचनात्। गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमेवार्हति न ताडनम्। फलदानं पुनः सर्वत्र गौमिन एव—तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरेणोपभोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलभागित्वात्। गवादिभक्षितावशिष्टं पलालादिकं गोमिनैव ग्रहीतव्यम्—मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेन क्रीतप्रायकत्वात्; अत एव नारदः— "गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते। सामन्तानुमते देयं धान्यं यत्तत्र वापितम् ॥ 5 पलालं गौमिनो देयं धान्यं वै कर्षकस्य तु॥" इति॥ १६१॥

क्षेत्रस्वामिशेषे अपवादमाह—

सुबोधिनी

"गोभी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति" इत्यनुमंशं व्याचष्टे—गोभी पुनरिति। गोभी गोस्वामी "गोमान् गोमी" इत्यमरः। गोभिरित्यादि,—अस्यार्थः—गोभक्षितं सस्यं यः प्रतियाचते, तस्मै सामन्तपरिकल्पितं तत्क्षेत्रवापितं धान्यं धान्यादिमूल्यं देयम्। पलालं भक्षितावशिष्टं तृणखलसादिकं गोस्वामिने दद्यात्। यो नरः प्रतियाचते तस्मै देयमिति सामान्याभिधानेन विशेषाकाङ्क्षायामर्थप्रकरणसिद्धमपि विशेषं स्पष्टीकुर्वन्नाह—धान्यमिति,—तस्मा एव क्षेत्रस्वामिने प्रदातव्यमित्यर्थः॥ १६१॥

बालंभट्टी

गोभी पुनरिति। "गोभी गोस्वामी गोमान्" इत्यमरः। मिषातितोऽयम्। अत्रापि तु सूचितमाह—दण्डमेवार्हति न ताडेति। फलांशे तु तुल्यतेत्याह—फलेति। विशेषमाह—गवादीति। मध्यस्थेति—सामन्तादीत्यर्थः। तस्य पृथक् तदभावादाह—प्रायेति। गोभिरिति गोभिः तदादिभिर्भक्षितं सस्यं यः क्षेत्रस्वामी प्रतियाचते पराकृत्य याचते, तस्मै सामन्तादिपरिकल्पितं यत्तत्र क्षेत्रे वापितं, तावद्धान्यं तदुत्थार्थं तदादि तन्मूल्यं वा देयम्; पलालं भक्षितावशिष्टं तदादि तृणखलसादिकम्। शेषषष्ठीः गोस्वामिने देयम् यो नर इति सामान्योक्तं, विशेषाकांक्षायामर्थप्रकरणसिद्धमपि विशेषतः स्पष्टीकुर्वन्नन्यग्राह्यत्वभ्रमाभावाय विशदयति—धान्यमिति। वै—निश्चये। तस्माद् क्षेत्रस्वामिना सर्वथा तद्धार्हत्वमिति तात्पर्यार्थः॥ १६१॥

अपवादमिति—उभयोरपि प्रागुक्तवीप्सादमित्यर्थः। अन्तशब्दः समीपवाची त्रयाणां द्वन्द्वोत्तरं षष्ठीसमासः, षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकद्वन्द्वगर्भः स वा; व्याख्याग्राह्यभिमतो

---

१. ख. गोस्वामि०। २.घ. ग्रार्ह्यं। ३. ग. स्वामिने; घ. छ. स्वामिना ४. त. गीति। ५. थ. ति गोमान्०। ६.—११. ३८.। ७. थ. द. स्तुभक्षितं सस्यमिति। ८. थ. द. व्यवैकर्षकस्य इति।

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते।
अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

पथि मार्गसमीपवर्तिनि क्षेत्रे, ग्रामविवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे अकामतो-गोभिर्मक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः। दोषाभावप्रतिपादनं दण्डाभावार्थं विनष्टस्यमूल्यदानप्रतिषेधार्थं च। कामचारे कामतक्षारणे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डस्तादृशं दण्डमर्हति। एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम्;—"तैस्त्वापरिवृते धान्ये विहिंस्युः पशवो यदि। न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥" इति दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात्। आवृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्येव। वृतिकरणं च तेनैवोक्तम्— "वृतिं च तत्र कुर्वीत

अत्रापवादः—पथि ग्रामविवीतान्तक्षेत्रदोषो न विद्यते। अकामतः इति च्छेदः। ग्रामान्ते विवीतान्ते यद् क्षेत्रं तत्र ग्रामादावर्तीर्णेषु महिष्यादिषु नापराधः।

सुबोधिनी

श्रीमेति—ग्रामसमीपवर्तिनि विवीतसमीपवर्तिनीति प्रत्येकमभिसम्बध्यते। ग्रामसम्बन्धि यद् विवीतं तत्समीपवर्तिनीति वा। ग्रामाद् बहिर्यो गवादिस्थित्यर्थो भूप्रदेशस्तद्विवीतशब्देन लक्ष्यते। तत्समीपवर्तिनीति वा व्याख्येयम्। अत्र गोभिरित्युपलक्षणम्। एतदिति—वृतिरहितविषयमित्यर्थः। वृतिं चेति,—अस्यार्थः—तत्र क्षेत्रेऽपि समन्ततः

बालंभट्टी

उक्त द्वितीय एवातदाह—मार्गेति। पथि मार्गे इत्यपाठः। आशे ग्रामविवीतेत्यत्र ग्रामसमीपवर्तिनि विवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे इत्यर्थः। द्वितीये ग्रामसंबन्धि यद्विवीतं, तत्समीपे इत्याद्यर्थः। ग्रामाद्बहिर्यो गवादिस्थित्यर्थो भूप्रदेशः स विवीतपदेन लक्ष्यते तत् समीपवर्तिनीत्याद्यर्थो वा। अकामत इति पूर्वान्वयीत्याह—अकामेति। गोभिः—बस्तादिभिः। ननु प्रत्यक्षदोषस्य पापस्य च सत्त्वात् कथमदोषत्वम् ?अत आह—दोषाभावेति। विधिं व्याचष्टे—कामेति। अनावृतेति—आवरणरहितेत्यर्थः। कृन् वरणे इत्यस्य रूपम्। एवमग्रेऽपि सर्वत्रा तत्र—परिहारस्थाने क्षेत्रे। आदिना ग्रामादिसम्बन्धावरणमेव नोक्तम्;अत आह—वृत्तीति। तेनैव—मनुनैव। वृत्तिं—आवृत्तिं कण्टकादिमयीम्। तत्र—क्षेत्रसमन्तात्। तादृशीमुक्ततामिति शेषः।

---

१. क्ष. यत्ना° । २.—८. २३८ । ३. य द. ग्रामविवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रे इति ।४. त. त इति व्या० (?) । ५. थ. द. एतच्चानावृतक्षेत्रविषयमिति । ६. थ. द. च तत्र कुर्वीतेति ।

यामुष्ट्रो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखादृतम् ॥" इति ॥ १६२ ॥

पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह—

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।
पालो येषां च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः ॥ १६३ ॥

महोक्षश्चासावृक्षश्च महोक्षो वृषः सेक्ता ; उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गादिविधानेन 5

अभिप्रायावतरणेनाह—कामकारे चोरवद्दण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

पालस्वामी वा : यद्वोभाविपि ॥ १६२ ॥

उक्तग्रामसमीपादिव्यतिरेकेणापि महोक्षोत्सृष्टेत्यादि ॥ १६३ ॥

ते मोच्या इति व्यवहितकरणना । स्पष्टमन्यत् ॥ १६३ ॥

सुबोधिनी

उष्ट्रावलोकनायोग्यां प्राकारसदृशीं वृत्तिं कुर्यात् । तत्र यानि छिद्राणि श्वादिमुखप्रवेशयोग्यानि तान्यपि निरुन्ध्यात् । यद्वा "छिद्रं वा वारयेत्" इति पाठस्तदा श्वादिमुखप्रवेशयोग्यसर्वच्छिद्ररहितं यथातथा दाढ्यत्वोन्नतां वृत्तिं कुर्यादिति प्रकारान्तराभिधानम् ॥ १६२ ॥

बालंभट्टी

कीदृशीत्याह— यामिति । अभिलक्ष्य परणार्थं इति शेषः । उष्ट्रोऽपि—उष्ट्रोऽपि धान्यादि न पदेवेदित्यर्थः । वा चार्थे।क्वचिच वेत्येव पाठः नैतिपाठान्तरम् , यथाश्रुतो वा । तथांशुष्कमतु तत्समीपे गच्छति येन तादृशमित्यर्थः । स्वोन्मितमिति पाठान्तरम् ; अयं भावः—तत्र क्षेत्रे समंततः उष्ट्रकर्तृकधान्यादिकमैकावलोकनायोग्यां प्राकारसदृशीं अत्युन्नतां अवृत्तिं कुर्यात् । तत्र यानि छिद्राणि श्वादिमुखप्रवेशयोग्यानि तान्यपि निरुध्यात् तस्य यथाश्रुतत्वे श्वादिमुखप्रवेशयोग्यसर्वच्छिद्ररहितं यथा तथाऽत्युन्नतां तां कुर्यादिति तात्करणे प्रकारान्तरकथनमिति ॥ १६२ ॥

अपि: पूर्वसमुच्चये । पूर्वार्धे पदद्वयम् । यथासंभवं द्वन्द्व उभयत्रेत्याह—महामिति । निपातितोऽयम् । सेक्ता वृष इत्यन्वयः । लण्ड इति प्रसिद्धः वक्ष्यमाणभिक्षाकर्मचारयोऽत्रापि ।

---

१. क. लोन्मितं । ङ. ख.गतं । २.मद्रः—ङ. २३९. । ३. वि० कचिगीः । ४. क. गैति०

देवतोद्देशेन त्यक्ताः; सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा ; आगन्तुकः स्वयूथात्परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः ; एते मोच्याः परसस्यभक्षणेऽपि न दण्डयाः । येषां च पालो[1] विद्यते, तेऽपि दैवराजपरिप्लुताः दैवराजोपहताः सस्यनाशकारिणो न दण्डयाः । आदिग्रहणाद्भस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते चोशनसोक्ताः—"अदण्डया हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्डयौ काणकुंण्ठौ च ये शैश्वत्कृतलक्षणाः ॥ अदण्डयाऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका वाऽभिचारिणी। अदण्डयाश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ॥" इति । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्डयत्वासंभवात् दृष्टान्तार्थमुपादानम् 'यथोत्सृष्टपशवो न दण्डयाः एवं महोक्षादयः' इति ॥ १६३ ॥

सुबोधिनी

अदण्डयौ काणकुंण्ठाविति—काण एकाक्षः, कुण्ठः पादरहितः पङ्गुरिति यावत् । शश्वत्कृतलक्षणाः वारंवारं सस्यनाशकत्वेन दण्डिता अङ्कनेन ग्रहणादिभिर्वेत्यर्थः ॥ १६३ ॥

बालंभट्टी

तेन तेषां तद्विज्ञानं च ग्रहणम् । "अनिर्दशांहां गां सूतां कृषां देवपशूंस्तथा। सपालान् वा विपालान् वा अदण्डयान्मनुरब्रवीत् ॥" इति मनोराह—अनिर्देति,—अनिर्गतदशाहा गौः इत्यर्थः । मानवे चकशृङ्गाङ्कितोत्सृष्टा कृषाः हरिहरादिप्रीतिसंबन्धिपशवो देवपशव इति कुल्लूकभट्टः। चक्रलक्षितोत्तान्तरपरत्योत्तरार्धं व्याचष्टे—येषां चेति । विभिन्नचिह्नविशेषेण यथाश्रुतान्वयासंभवादाह—विद्यते इति,—अध्याहारः सूच्यते—परेत्यादिः । मौख्या इत्यस्यैवार्थं प्राग्वदाह—न द्रव्या इति । ते चोशनसोक्ता इति पाठः । तथा च मनुस्मृत्यपपाठः—तथा तत्र पाठात् । तत्र हेतुमाह—प्रजेति।हि—यतः राजसंबन्धित्वात् एकाक्षित्रिकलः—काणः।पादरहितः-कुण्ठः पङ्गुरिति यावत्।शश्वत्—वारंवारम्।सस्यनाशकत्वेन कृतं लक्षणं अङ्कनं धनग्रहणादि वा येषां ते च पुनः पुनः सस्यनाशकत्वेन दण्डिता इति यावत्।आगन्तुकी सूतिका अभिसारिणी गर्भाधानार्थमभिसरति सा चेति, स्त्रियिवा गौश्चादण्डया । राजरूढे उत्सवे आद्धसमये चेत्यर्थः । असङ्कृतिमंत्रे परिहरति— अत्रोत्सृष्टेति । उत्सृष्टदूषणामपि गर्भार्थं गोकुले पालीधीरणात् सपालत्वसंभव इति तु मनुव्याख्यातारः। यथेति—भिक्षं पदम् तदर्थो गणेति ॥ १६३ ॥

---

१. ख. नपाल्य० । २. ख. ग. छो नवि० । ३. क. विनाश० । ४. ख. ग. ज. कुल्जो । ५. च. रेखाकृत० । ६. अयमपरःपाठः । ७.—म० ८. २४२. ।

गोस्वामिन उक्तम् । इदानीं गोपं प्रत्युपदिशति—

यथार्पितान् पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।
प्रमादभृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

गोस्वामिना प्रातःकाले यथा गणयित्वा समर्पिताः पशवः, तथैव सायंकाले गोपो गोस्वामिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वापराधेन मृताञ्नष्टांश्च पशून् कृतवेतनः कल्पितवेतनो गोपः स्वामिने दाप्यः । वेतनकल्पना च नारदेनोक्ता—" गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्दशतार्धतः । प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनि ॥" इति । प्रमादनाशश्च मनुना सृष्टीकृतः — " नष्टं जग्धं च कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकरेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥" इति । प्रसह्य चौरैरुपहृतान् न दाप्यः ; यथाऽऽह मनुः—" विद्युष्य तु हृतं चौरैर्न

अथ स्वामिपालयोस्त्र्यहनियमः— **यथार्पितान् इत्यादि॥१६४॥**

सुबोधिनी

नष्टं जग्धं च कृमिभिरिति,— अस्यार्थः—गोपालसम्बन्धिरक्षणाद्यपुरुषव्यापाररहितं सन्नं नष्टं दृष्टिगोचरातीतं कृमिभिर्भक्षितं श्वादिभिर्हतं विषमे श्वश्रादिप्रदेशे पतनोन्मृतं च गोपाल एव स्वामिने दद्यादिति। प्रसह्योति—चौरैर्बलादुपहृताद् पालात् स्वामिने न पशुदाप्य इत्यर्थः । विद्युष्य तु हृतामिति—चौरैः पटहाद्युद्घोषेण प्रसिद्धमपहृतं

बालंभट्टी

तथेत्यस्य अर्थः—तथैवेति । तस्य च विगणय्येत्यर्थः। मृतेति—मृतनष्टेति द्वयेनैकं अन्यतरवैयर्थ्यापत्तेरित्याह—मृतानीति। कृतवेतन न तद्भावो भृतिः—वेतनम् । प्रतीति—पूर्वान्वयि। गोपे इत्युभयान्वयि। भृतिरित्यस्याप्येवमुपलक्षः। नाशश्च—नाशादिचा नष्टमिति—तृतीयपादस्य सर्वत्र पूर्वेणान्वयः । गोपालसंबन्धिरक्षणाद्यपुरुषव्यापारेण हीनं रहितं सत्—श्वहतं, नष्टं दृष्टिगोचरातीतं, कृमिभिर्जग्धं, भक्षितं श्वभिः, उपलक्षणत्वेन श्वापादिभिर्हतं, विषमे श्वश्रादिप्रदेशे पतनेन मृतं च गोपालक एव स्वामिने दद्यादित्यर्थः । प्रसह्योति—चौरैर्बलादुपहृतानेतान् गवादीन् स्वामिने गोपालो न दाप्य इत्यर्थः । एतेन चौरैर्बलादुपहृतस्त्राद् पालात् स्वामिने पशुर्न दाप्य इति व्याख्यानमपास्तम् । विद्युष्येति—चौरैः पटहा-

१.—६. १०। २. क. च. । ३ —म० ८. २३२। ४. ख. ग विकल्प्या च. छ. विद्युष्य। ५ ध. द. तनेनमृ० । ६ ध. द. श्वचौरैरपहृताश्च दाप्य इति । ७. ध. द. ते चौरैरिति । ८. त तिपट० ।

पालो दातुमर्हति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति।" इति। दैवेभूतानां पुनः कर्णादि प्रदर्शनीयम्—"कर्णौ चर्म च वालाश्च बस्तिं स्नायुं च रोचनाम्। पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयन्।" इति मनुस्मरणात्॥१६४॥

परिच्छिन्नवेतनो दत्तवेतनो वा गोपः प्रातर्यथार्पितान् सायं प्रत्यर्पयेद् अर्पणवचनाद्यासमर्पितप्रणाद्योनपराधः । गोपवचनं च पशूनित्युपक्रमात् सर्वपशुपालोपलक्षणार्थं प्रमादेनोपेक्षया मृताः प्रणष्टा वा ये पशवः ते च पालेनैव देयाः। राजन्यनिवेदितस्य पूर्वो मावेदितस्तुरुषः (?) ॥ १६४ ॥

सुबोधिनी

दातुं पालो नार्हति, यदि तस्मिन्नेव देशे हरणोत्तरकालमेव स्वस्वामिने कथयतीत्यर्थः । कर्णावितिं—चर्म त्वक् ; वाला लोमानि चिह्नभूतानि ; बस्तिर्मूत्राधाराङ्गविशेषः । स्नायुर्वस्रसा ; "अथ वस्रसा । स्नायुः" इत्यमरः; रोचना गोरोचना ; एतानि स्वामिषु दद्यात् । पशुषु मृतेष्वन्यान्यप्यङ्गानि ज्ञापकानि दर्शयेत् । "अङ्गांश्च दर्शयेत्" इति पाठे पशुदेहस्थितान् मुद्रादीनपि चिह्नानि दर्शयेदित्यर्थः ॥ १६४ ॥

बालंभट्टी

शुद्धप्रयोगेण प्रसिद्धमपहृतं पालो दातुं नार्हति यदितस्मिन्नेव देशे हरणो णर मेव स्वस्य स्वामिने कथयतीत्यर्थः शेषत्वविवक्षयाँ षष्ठी अन्यथातु दाप्य एवा अत एव तत्र न पालं दातुमर्हतीत्युक्तम् , न तुनदाप्य इत्ति तु पुनः—पुनरिलेव पाठे स्वर्थः सः । चर्म-त्वक् ; वालान् लोमानि चिह्नभूतानि ; बस्तिः मूत्राधारोऽङ्गविशेषः। "वास्तिर्नाभेरधो रथः" इत्यमरः। स्नायुर्वसा "अथ वस्रसा स्नायुः स्त्रियाम" इत्यमरः। पायुरिति पाठान्तरम्। रोचना--गोरोचना; एतानि पशुस्वामिषु वैवाक्षिकसमनी दद्यात्। तुः चार्थे। मृतेष्वित्युभयान्वयि। तथा च तेषु मृतेषु अन्यान्यंगानि ज्ञापकानि शृङ्गक्षुरादीनि दर्शयेदित्यर्थः। अङ्गांश्चेदेपाठे पशुदेहस्थितान्मुद्रादिचिह्नानपि दर्शयेदित्यर्थः । अङ्गानीति पाठे तेषु मृतेषु भेकान् चिह्नानि दर्शयन् सः कर्णादिकं तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । अंगानीति पाठेऽप्येवम् । इति मनुवचनादिति पाठः इति स्मरणादिति पाठऽपि समा॥१६४॥

१—८. २३३, २३४. । २. ख. ग. वराजमु० । २. क ध ङ. च. छ ज. पायूनि. ४. ख. ग. शुद्धस्वामिनां ५. घ. द. शौ चर्मचेति । ६.—२ म० ३३२. । ७ फ ज्ञायां । ८.—२. म० ३२५. ।

किं च—

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।
अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो[1] द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

पालदोषेण पशुविनाशे अर्धाधिकत्रयोदशपणं दण्डं पालो दाप्यः ; स्वामिनश्च द्रव्यं विनष्टपशुमूल्यं मध्यस्थकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः श्लोकोऽन्यत्पूर्वोक्त- 5 मेव ॥ १६५ ॥

गोप्रसङ्गात् गोप्रचारमाह—

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेन वा ।
द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सैवैतः[2] स्ववदाहरेत् ॥ १६६ ॥

पालदोषेत्यादि ॥ १६५ ॥

पालदोषादत्र विनाशः संवृत्तः इत्येवं राजवेदिते अर्ध त्रयोदशपणो दण्डः ॥ १६५ ॥

पालस्य स्वस्वामांकायां च विधीयत इत्युक्तम् । किञ्च—ग्रामेच्छया गोप्रचारगमी राजवशेन वेत्यादि ॥ १६६ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १६६ ॥

सुबोधिनी

दण्डपरिमाणार्थः श्लोक इति—पूर्वोक्तेरेव वचनैरितरार्धस्य प्राप्तत्वादर्धत्रयोदशपण इत्ययमेवांशो विधेय इत्यर्थः ॥ १६५ ॥

बालंभट्टी

किंचेति—अन्यदपि गोपं प्रत्युच्यते इत्यर्थः। विधीयते इत्यनुषङ्गेण तुर्यपादे तस्य द्रव्ये वेरे स्वेन विधीयते चेति शब्दोऽर्थः। तदनुरोधेनोभयत्र फलितमेवाऽऽह —पणमिति । अधिकेन समासस्यविहितत्वादेवमुक्तं—द्रव्यमिति । मौलस्य स्वस्या—वीनेष्टेति । पालो दाप्य इत्यस्यानुषङ्गः। षष्ठी प्राग्वत् । पौनरुक्त्यं परिहरति—दण्डेति।प्रागुक्तवचनेनैव दण्डस्य प्राप्तत्वात्तमनूद्यार्धत्रयोदशपणत्वरूपतत्परिमाणांश एव अत्र विधेय इत्यर्थः ॥१६५ ॥

---

१. क. ने । वि० ने धनमेव च । २. क. वैष । ३. ख. ग. सर्वदा ।

ग्रामेच्छया ग्राम्यजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहत्त्वापेक्षया राजेच्छया वा गोप्रचारः कर्तव्यः—गवादीनां प्रचारणार्थं क्षियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । द्विजस्त्वणुरिन्द्रतराभावे गवाग्निदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्ववदनिवारित आहरेत्। फलानि त्वपरिवृतादेव—"गोमन्यर्थं तृणमेधांसि वीरुद्वनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानाम्" इति गौतमस्मरणात्। एतच्च परिगृहीतविषयम्—अपरिगृहीते द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तम्—"स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" इति । यत्पुनरुक्तम्—"तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम्। अनापृच्छन् हि गृह्णन् स्तेयदोषमवाप्नुयात्" इति॥तत् द्विजव्यतिरिक्तविषयमनापद्विषयं वा गवादिव्यतिरिक्तविषयं वेति॥१६६॥

सुबोधिनी

तृणाद्यन्तराभाव इति—अस्वामिकतृणाद्यन्तराभाव इत्यर्थः । अनिवारित आहरेदिति—निवारितः सन्न गृह्णीयादित्यर्थतो गम्यते । एतच्च परिगृहीतविषयमिति—"द्विजस्तूणैधःपुष्पाणि" इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ १६६ ॥

बालभट्टी

चिरोधात् ग्रामशब्दस्यत्यजनपरः। ग्राम्यादित्याह—ग्राम्येति। द्वितीयपादार्थइत्यमाह—भूम्येति। अर्थमाह—गवादीनामिति चरक्षेति। चरणेतिपाठान्तरम्। तृणेति। अस्वामिकतृणाद्यन्तराभाव इत्यर्थः। गवाग्नीत्यनेनान्यार्थं तदभावः सूचितः। सर्वतः—आवृताद्यनावृतात्। स्ववत्—स्वतुल्यं वक्ष्यसूचितमाह—अनिवारित इति । अनेन निवारितः सन्न गृह्णीयादिति सूचितम् । इदमेव ततो न्यूनत्वम् । सर्वत इति पुष्पाणीति च सूचितमाह—फलानि त्वपरिवृतादेवेति,—आवरणरहितादेवाहरेत्र तु सर्वत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—गोऽन्यर्थमिति । वैकल्पिकत्वादवकृ ता इदं देवतायां अप्युपलक्षणम्।एधांसि,—काष्ठानि वीरुदित्युभयान्वयीत्यर्थः। तेनैव,—गौतमेनैव । वाक्यविरोधं परिहरति—यत्पुनरिति । मूलेद्वीत्यस्यांशकत्वादाह—द्विजव्यतीति। अनापृ- च्छित्यनेन तत्र परिगृहीतांशविषयता(?)एव लाभादिति भावः। तृणाद्यन्तराभावे हृष्यकेतत्सत्वे द्विजस्यापि तत्र प्रत्यवायकमेव ग्रहणम् नान्यथा—अन्यलाभेनानन्यगतेरभावादित्याशयेनाऽऽह — अनापदिति । गवादीत्यनेनान्यार्थग्रहणं सूचितम्; तदाह— गवादीति ॥ १६६ ॥

ख. ग. वेङ्कटनाथानि । २.—१२, २८। ३.—१०.३९.। ४ त. दिति गम्यते द्विज० । ५ फ. मि० धार० । ६. तं इद् (?) । ७. फ. द्विजस्यो० ।

इदमपरं गवादीनां स्थानासनक्रीकर्यार्थमुच्यते—

धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।
द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १६७ ॥

ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितं परीणाहः सर्वतोदिक्कं अनुत्तसस्यं कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते परीणाहः । नगरस्य बहुजनसंकीर्णस्य धनुषां चतुःशतपरिमितमन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥

॥ इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥

किञ्च धनुरशतमित्यादि ॥ १६७ ॥

ग्रामनगरोभयधर्मयुतं—कर्पटम् स्पष्टमन्यत् ॥ १६७ ॥

सुबोधिनी

प्रैचुरेति—कण्टकिबहुक्षाखाक्रान्तस्येत्यर्थः ॥ १६७ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥

बालभट्टी

इदं वक्ष्यमाणम् । स्थानं—स्थितिः गतिनिवृत्तिः, आसनं—उपवेशनम् । अन्तरं—व्यवधानम् चतुर्हस्तं धनुः—धनुषां शतं; तस्य परिच्छेदत्वेनान्वयादाह—धनुःशतपरिमितमिति । यद्यपि "परीणाहो विशालता" इत्यमरः, तथाऽपि सामानाधिकरण्याय धर्मिपरमत्वं तदाह—सर्वत इति । सस्यमित्यादेः भूस्थानमिति विशेष्यं बोध्यम् । अत एव मनुः—"धनुःशते परीणाहो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः । शम्यापातास्त्रयो वाऽपि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥" इति । शम्यदण्डयष्टिः सा बाहुबेगेन प्रेरिता यत्र भूस्थाने निपतति, तावच्छाख इत्यर्थः । त्रैगुण्यमुक्तान्यतरापेक्षया । प्रचुरेति—खर्वटशब्दार्थः । कण्टकानां सन्तानो विस्तारो यत्र ते प्रचुरास्ते यत्र तस्येत्यर्थः—बहुकण्टकबहुशाकान्तस्येति यावत् । ग्रामस्य क्षेत्रस्य चान्तरं धनुषामिति शेषः ॥ १६७ ॥ इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥

---

१. वि० कर्पट० । २. क. ज. दिशु ख. ग. दृ. दिशे । ३. घ. ङ. प्रचुरकण्टकसन्तानेत्येति । ४.—२ अ० ११४ । ५. फ. इारो । ६.—८. २३७ ।

अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ११

संप्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते । तत्र च लक्षणं नारदेनोक्तम्—
"निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्धमथापहृतं वा । विक्रीयतेऽसमक्षं यत्
स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥" इति । तत्र किमित्याह—

5 स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषेऽप्रकाशिते ।
हीनाद्ग्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

स्वमाद्यसंबन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत गृह्णीयात्—अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ताहितयोरुपल-

---

वक्ष्ये द्रव्याणां स्वत्वसंबन्धः; इदानीं स्वामिविक्रयं दर्शयति—**स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषे प्रकाशिते** इत्यादि ॥ १६८ ॥

सुबोधिनी

विक्रीयतेऽसमक्षमिति — स्वामिनोऽसमक्षं परोक्षम् अनुज्ञामन्तरेणेति यावत् । एवंविधे अस्वामिविक्रयस्थलेऽस्वामिविक्रेतृविषये शास्त्रविधानं कीदृशं भवति ? इत्याशङ्क्याधुरस्वरं मूलवचनमवतारयति — तत्रेत्यादिना ।

बालंभट्टी

उपक्रमते—वक्तुं प्रारभते । आदेन मूलकृदिति शेषः । निक्षिप्तमिति—निक्षिप्तं परद्रव्यं लब्धं वा परद्रव्यमपहृतं वा यत्स्वामिनोऽसमक्षं विक्रीयत इत्यर्थः। तत्र स्वामिनोऽसमक्षमित्यस्य परोक्षमित्यर्थः तदनुज्ञामन्तरेणेति यावत् । अथ मूलमवतारयति—तत्रेति,—तत्र एवंविधेऽस्वामिविक्रयस्थले स्वामिविक्रेतृविषये किं शास्त्रे विधानं कीदृशं भवतीत्याशङ्क्यादामाहेत्यर्थः । स्वशब्द आत्मीयपर इत्याह—आत्मेति । ततश्चार्थात् धनमेवेत्याह—द्रव्यमिति । शेषं पूरयति—यदीत्यादि । प्राग्वदाह—विक्रीतेति । तयोः—

१.—ङ. ३ । २. ब. द. लवचन० । ३. मि० तत्र । ४. फ. ति अगत्यायदीति० ।

क्षणार्थम्—अस्वामिक्रीतत्वेन तुल्यत्वात् । अत एवोक्तम्— "अस्वामिविक्रयं दानमार्धि च विनिवर्तयेत् ।" इति । क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्व्यागमोपायहीनात् रहसि चैकान्ते संभाव्य द्रव्यादपि हीनमूल्येनाल्पतरे च मूल्येन वेळाहीने—वेळया हीनो वेळाहीनः—क्रयो राज्यादौ कृतस्तत्र च क्रेता तस्करो भवति—तस्करवत् दण्डभागभवतीत्यर्थः ; यथोक्तम्— ६
"द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशं क्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रयात् ॥" इँति ॥ १६८ ॥

अन्येन स्वामिना विक्रीतं द्रव्यं दृष्टस्वामी गृह्णीयात्, क्रेतुश्चादोषः स्यात्—अप्रकाशिते क्रये; प्रकाशक्रयेतु मूल्यनाशप्रणाशः न तु स्तेयदोषः। क्व तर्हि दोषः? हीनाद्यादिहस्तात्कुत्सितः । तथा रहः प्रच्छन्नं हीनमूल्ये च स्तेयसंभावनया गृहीते वेलाहीने च तस्करः क्रेता स्यादित्यर्थः । तथा च नारदः—"द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी समाप्नुयात् । प्रकाशं क्रयतश्शुद्धिः क्रेतुस्तेयं रहःकृते ॥ अस्वाम्यनुमताद्यादस्तश्च जनाद्गृहः । हीनमूल्यमवेळायां क्रीणंस्तद्दोषभाग्भवेत् ॥" १६८ ॥

सुबोधिनी

सम्भाव्येति—यद्वस्तु यावन्मूल्यं द्रव्यमर्हति तस्मादपि न्यूनेन मूल्येनेति यावत् । प्रकाशं क्रयतः शुद्धिरिति — प्रकाशं यथा स्यात् तथा यः क्रयः क्रियते, तस्मादित्यर्थः ॥ १६८ ॥

बालंभट्टी

तयोरपि । उक्तं—काल्यायनेन । द्वितीयपादार्थमाह—क्रेतुरिति । उत्तरार्धार्थमाह—तथेति । हीनादित्यादीनां तस्करत्वेऽन्वयः; क्रयः सर्वत्र विशेषणभूतो बोध्यः । तद्द्रव्येति — अपहर्त्राभीप्सितमूल्यभूतद्रव्येत्यर्थः । मूले रह इत्यव्ययं, तदर्थमाह—रहसि चेति । उक्तेनापीनरूक्त्यायाऽऽह—संभाव्येति,—यद्वस्तु यावन्मूल्यद्रव्यमर्हति, तस्मादपि न्यूनेन मूल्येनेत्यर्थः । प्रकारान्तरमाह—अल्पेति । तस्करस्यातिदेशफलमाह—तस्करवदिति,—तदीयदण्डादीत्यर्थः । आदिना शासनादि । यथोक्तमिति— नारदेनेति भावः । समाप्नुयादिति पाठः। प्रकाशं यथा स्यात्तथा यः क्रयस्तस्मात् सार्वभौमिकस्तस्मिन् अपादाने इति वा । क्रेतुः—तत्कर्तुरित्यर्थः । क्रेतुरित्यत्रेऽप्यन्वेति ॥ १६८ ॥

---

१. ख. क्रये । २. क. तत्तद्व° । ख. नाद्व° । ३. ख. शुक्र° : ४. ना°७. २. ३.७ । ५. य. द्र. न्यद्रव्यादपि हीनमूल्ये (नं; ति । ६. ख. इदं प्रतीकं नास्ति । ७. य. द. ओ यथा भवति त०।

स्वाम्यभियुक्तेन कैश्चा किं कर्तव्यमित्यत आह—

नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।
देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

नष्टमपहृतं वाऽन्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेत्—चौरोद्धरणकादिभिः—आत्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थं च । अथाविदितदेशान्तरं गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत् । तावतैवासौ शुद्धो भवतीति औकारार्थेन व्याख्यातम् ;

किञ्च नष्टापहृतमित्यादि ॥ १६९ ॥

नष्टं वाऽपहृतं द्रव्यं अन्येन गृहीतमासाद्योऽलभ्य द्रव्यग्राहिणं हर्तारंऽयमिति व्यपदिश्य राजपुरुषैः व्यवहारनिर्णयाय ग्राहयेत् । यदि तु राजकीयासने(?) निधानं (?) देशकालातिपत्तिं (?) चाशंकेत, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे हर्तारमर्पयेत् ।अन्येतत् स्वभावसिद्धत्वादेवादार्च्यं ; सत्यं, स्वातऽयेण वदतो गृह्णतस्तेनं च ददतो दोषाभावज्ञापनार्थमेतत् । अन्या व्याख्या—

सुबोधिनी

एकदेशिमतं दूषयितुमाह—नष्टमित्यादिना । अयमभिप्रायः—नष्टं चापहृतं चान्यदीयद्रव्यं क्रयप्रतिग्रहादिभिः अस्वामिनः सकाशात् यः कश्चन प्राप्य स्वयमन्यस्मै विक्रीणीते, तं विक्रेतारं तस्मात् केता पुरुषो राजनीचरादिभिः राजपुरुषैर्ग्राहयेत् स्वचौर्यनिवृत्त्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थं च । अथ केनापि कारणेन तं ग्राहयितुं प्रभवितुं चासमर्थस्तदा

बालंभट्टी

दूषयितुमेकदेशिमतमनुवदति— नष्टमित्यादिना । मूले समाहारद्वन्द्व इति भावः । तत्फलमाह—आत्मेत्यादि । उत्तरार्धमाह—अथेति । देशकालयोरिति सुप्सुपेति सप्तमीसमासः । तत्राऽऽद्ये अतिपत्तिर्गमनम् । देशशब्दश्च विशेषपरः, कालशब्दोऽपि । द्वितीये अतिपत्तिर्मरणमित्याह—आविदितेति । मूलंति—विक्रेतारमित्यं । यद्वा मूलयत्यर्थः क्वचित्पाठः । तद्धनं—गृहीत्वेति शेषः । शुद्धः—अराजदण्ड्य इत्यर्थः—नष्टं वा अपहृतं वाऽन्यदीयद्रव्यं क्रयप्रतिग्रहादिभिरस्वामिनः सकाशात् कश्चन प्राप्य स्वयमन्यस्मै विक्रीणीते, स तस्मात् केतारं रजनीचरादिभीराजपुरुषैर्ग्राहयेत् स्वचौर्यनिवृत्त्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थं च ।

१. वि० वा । २ थ. द. शिष्याख्यानमनुभाषते दूषयितुं नष्टमपहृतं चेत्या० । ३. त. चादाय द्रव्यं प्रति० ।

तदिदमनुपपन्नम्—"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः" इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्; अतोऽन्यथा व्याख्यायते नष्टापहृतामिति । नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः। नष्टमपहृतं वाऽऽत्मीयद्रव्यमासाद्य क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकालात् प्राक् पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ १६९ ॥ 5

ग्राहिते हर्तरि किं फलव्यमित्यत आह—

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

यद्यसौ गृहीतः क्रेता 'न मयेदमपहृतमन्यसकाशात्क्रीतम्" इति वक्ति, तदा

नष्टापहृतमासाद्य क्रीत्वा स्वामिना प्रार्थमाने हर्तारं ग्राहयेत् । मूल्यमर्पयेदित्यर्थः। देशकालातिपत्तौ सा अप्रकाशकेनेणापि गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ; तदाप्यदोष इत्यभिप्रायः ॥ १६९ ॥

हर्तृतया राजन्याद्येदितस्य **विक्रेतुर्दर्शनादित्यादि ॥ १७० ॥**

सुबोधिनी

तस्माद् गृहीतं द्रव्यं मूलस्वामिने समर्प्य स्वयं शुद्धो भवतीति । दूष्यति—तदिदमिति। तत्र हेतुमाह— विक्रेतुर्दर्शनादिति । वक्ष्यमाणमूलवचनेनास्य पौनरुक्त्यमित्यर्थः । स्वामिनेतमर्थं दर्शयितुमुपक्रमते—अतोऽन्यथा व्याख्यायत इति । मूलवाक्यस्थमासाद्येत्येतत्पदं व्याचष्टे—क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वेति । तद्विज्ञापनेति—स्थलपालादिभ्यः कथनात् प्रागित्यर्थः ॥ १६९ ॥

बालभट्टी

अथ केनापि प्रकारेण तं ग्राहयितुमाह— विक्रेतुरिति,—वक्ष्यमाणेन मूलेनेत्यर्थः॥ स्वेष्टार्थमाह—अत इति । नाष्टिकं प्रति—न तु द्वितीयक्रेतारं प्रति। अत एव तद्विरुद्धमाह— आत्मीयमिति । आसाद्येत्यस्यार्थमाह—क्रेति । तं—नरम् । देशकालातिपत्ताविति षष्ठीतत्पुरुष इत्याह — देशकालातिक्रमे इति,—तयोरतिक्रमणे इत्यर्थः— तदिति । द्वितीयस्यानपालादिभ्यः कथनकालादित्यर्थः । गृहीत्वा—तमिति शेषः ॥ १६९ ॥

हर्तरि—केतरि । किमिति—नेनेत्रेति भावः। गृहीतः—ग्राहितः। हृतमिति—

क. स्वा तं नप० । २. वि० तत्र वि० । ३. त. एतदादि 'हस्तस्थं' इत्यन्तं नास्ति । ४. थ. ङ. नकालात्प्रागिति ।

तस्य क्रेतुर्विक्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः , किंतु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः ; यथाऽऽह बृहस्पतिः—"मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते ॥" इति । तस्मिन् विवादे यथास्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति ; नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं, क्रेता च मूल्यमवाप्नोति । अथाली देशान्तरगतस्तदा योजनसंख्ययाऽऽनयनार्थं कालो देयः—"प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वाऽपि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्यया ॥" इति स्मरणात् । अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति—"असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।" इति वचनात् ॥ यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलं च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभाग्भवतीति—"अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविशोधयन्नयथाभियोगं धानिने धनं दाप्यो दमं च सः ॥" इति स्मरणात् ॥ १७० ॥

विक्रेतारं दर्शयित्वा क्रेतुर्निदोषत्वं, स्वामिनश्च तदा द्रव्यलाभः, विक्रयिणश्च हस्तात्क्रेतुर्मूल्यग्राहिः, दण्डग्राहिश्च राज्ञ इत्यवसेयम् ॥ १७० ॥

सुबोधिनी

मूले समाहृत इति—मूले विक्रेतरीति यावत् । क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवतीति—स्वक्रये साक्ष्यादिप्रदर्शनेनेति भावः ॥ १७० ॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

बालंभट्टी

किं त्विति शेषः । सात्रपरलब्धप्रमेयवाऽऽह—न पुनरिति,—पश्चादपीत्यर्थः । मूले विक्रेतरि यस्मात् क्रीतोऽस्मीत्यिति यावत् । एकमप्रमेऽपि सतिसप्तमी । कथंचन—कथमपि । नाष्टिकस्य—नष्टधनस्वामिनः । अथाग्रिमार्थमाह—तस्मिन्नित्यादिना, आदौ तुर्यपादार्थमाह—तस्येति । तस्मादित्यस्यार्थमाह—तस्य सकाशादिति । दण्डभाग्भवाऽऽह—स्वीयमिति विशेषणमुक्तेराह—अपेति । विशेषमाह—अथासाविति,—विक्रीतेत्यर्थः कातीयमाह—प्रकाशमिति । तत्र—विवादे । क्रयं शोधेति—स्वक्रये साक्ष्यादिप्रदर्शनेनेत्यर्थः । शुद्धः—अतस्करः। तमेवाऽऽह—असमेति। स एव—क्रेतैव तमेवाऽऽह—अनुपेति,—मत्प्रदर्शयन्नित्यर्थः । यथेति—अभियुज्यमानमनतिक्रम्येत्यर्थः । दमं च राज्ञेति शेषः। सः—क्रेतेति विशेष्यम् ॥ १७० ॥

१. क. ग. ज. मनुवच० । २. क. ख. मदुरम० । ३. त. वक्ष्यति । ४. थ. द्. व्यर्थः ।

"एवं क्रमेतान्यविक्रीतम्" इत्युक्तम्; तल्लिङ्गेना किं कर्तव्यमित्यत आह--

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥ १७१ ॥

आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च 'मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वा' इत्यैपि भाव्यं साधनीयं तत्स्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्र चायं क्रमः—पूर्वं स्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ; ततः क्रेता चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारं आनयेत्; अथाऽऽनेतुं न शक्नोति, तदाऽऽमदोषपरिहाराय क्रयं साधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेत् इति ॥ १७१ ॥

तथा पुनः स्वाम्युपगतिः । उच्यते—**आगमेनेत्यादि ॥ १७१ ॥**

आगमेन लेख्यादिनाऽस्खलित चिरभोगेन वा नष्टं द्रव्यं अन्यद्दस्तगतं मदीयमित्येवं भाव्यम् ; अतः प्रकारद्वयादन्यथा मदीयमिति वदतो विवादीभूतद्रव्यात् पञ्चबन्धः पञ्चमो भागो दमस्स्यात्;तच्च द्रव्यमितरेणापि पूर्वोक्तप्रकारद्वयेनाऽऽत्मीयामिति भाव्यं राजगाम्यवसेयम् ॥ १७१ ॥

बालंभट्टी

स्यवहितसङ्गतिमाह-स्वामिति । तदिति—तल्लाभेच्छुया स्वामिनेत्यर्थः । तेन चेति पाठः। एवम्—एवं प्रकारेण।नष्टमित्युपलक्षणमित्याह —अपेतिःमूलेऽतोऽन्यथेत्यस्यैव विवरणं—तेनाविभाविते इति । तदर्थमाह—तेन स्वामिनेति,—नाष्टिकेनेत्यर्थः। अविभाविते असाधिते तत्खेत्यस्यार्थमाह—नष्टद्रव्यस्येति। तत्रेति तत्र पाठान्तरम्, अर्थः स एवा यद्यपि "बन्ध आधो च बन्धने" इति कोशः, तथाऽप्युभयत्र लक्ष्यार्थमाह—पञ्चमांश इति । तच्छोधनेनैव शुद्धस्वाभावसन्देहाभावाय प्रागुक्तक्रमं स्पष्टयति—अत्र चेति। आमदोषेति —चौर्यस्यर्थः । साधेति—साक्ष्यादिभिरिति भावः । द्रव्यं—तदीयम् ॥ १७१ ॥

---

१. अ०१६८ । २. वि० दमस्तत्र राज्ञस्तेनापि भाव्यते । ३. क. चेति मा० । घ चेति विभावनीयं सा० । ४. ख. ग. ज शोध० । ५. फ. द्रव्यानाभाव० ।

तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह—

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।
अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं पणान् ॥ १७२ ॥

हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यम् 'अनेन मदीयं द्रव्यमपहृतम्' इति नृपस्या-
5 निवेद्यैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ षडुत्तरान् नवतिं पणान् दण्डनीयः—त-
स्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १७२ ॥

राजपुरुषानीतं प्रत्याह—

शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।
अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः ॥ १७३ ॥

10 यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वे
हृतं प्रनष्टमित्यादि ॥ १७२ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १७२ ॥

किञ्च शौल्किकैस्स्थानपालैर्वेत्यादि ॥ १७३ ॥

अर्वाक् संवत्सरात्स्वामी गृह्णीयात्; परतो नृपतिः गृह्णीयात् ॥ १७३ ॥

बालंभट्टी

प्रच्छादकमिति—स्वेनैव द्रव्यस्य ततो ग्राहात्फलाभावेन कालुष्येन च राजादेव प्रकाशकमित्यर्थः।ज्ञानाय मूके परहस्तादित्युक्तम्। यदा परहस्तं अनति गच्छतीति श्रुत्यस्या प्रथमान्तं द्रव्यविशेषणम् तदाह—चौरादिहस्तस्थमिति। आदिना उदासीनादिग्रहणम्। तथा चाऽऽदौ अग्रे च तस्करग्रहणमप्युपलक्षणमिति भावः।नृपस्येति—शेषे षष्ठी।आदिना अभयंप्राथेना। लिङर्थोऽविवक्षित इत्याह—गृह्णातीति—प्राप्नुवाद । षडिति,—त-त्परिमितात् पणात्।तत्र दोषान्तराभावादेतुमाह—तस्करेति ॥ १७२ ॥

शुल्कं—राजग्राह्यः करः।आहृतमित्यस्यार्थमाह—राजेति। परत इत्यस्यार्थमाह—

---

१. वि० अभेत ।

प्रत्यानीतं तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्तक्षेत्रं नाष्टिकस्तद्दृश्यमाप्नुयात् ; ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहेषूद्घोष्य यावत्संवत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् ; यथाऽऽह गौतमः—"प्रनष्टैस्वामिकमविगम्य राज्ञे प्रब्रूयुः। विख्याप्य संवत्सरं राजा रक्ष्यम्।" इति। यत्पुनर्मनुनाऽनेष्वन्तरसूक्तम्—"प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यब्दं निधापयेत्। अर्वाक् व्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्॥" इति तच्छु- 5
तद्वृत्तसंपन्नब्राह्मणविषयम्। रक्षणानिमित्तषड्भागादिग्रहणं च तेनैवोक्तम्—"आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः। दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन्॥" इति। तृतीय-द्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः। प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तात् ॥ १७२ ॥

बालंभट्टी

ऊर्ध्वमिति। विशेषमाह—स्वेति। प्रब्रूयुः—पुरुषाः। विख्याप्य—जनसमूहेषु उद्घोष्य। विशेषं परिहरति—यत्पुनरिति,—प्रनष्टस्वामिकमिति पाठः। पाठान्तरे अदृष्टस्वामिकमित्यर्थः। एवं गतिद्वयं प्रागपि। तत्र व्यस्तपाठोऽपि। श्रुतेति—वेदशास्त्रसदाचारपूर्णेत्यर्थः। उत्तरसूत्रे प्राग्वदाह—रक्षणेति। बहुव्रीहिः एवमग्रेऽपि। आथर्थे वचने एव स्फुटः। तेनैव—मनुनैव। अथ—रक्षणानन्तरम्। षड्भागं—षट्संख्यापूरकभागम्। प्रनष्टेति—अधिगमः कर्मणीवञ्; प्रणष्टादधिगम्यमानात् द्रव्यमदेयमित्यर्थः। यद्वा प्रणष्टस्याधिगमात् प्राप्तिपूर्वकरक्षणाद्धेतोरित्यर्थः। व्यवस्थामाह—तृतीयेति। भागदुसारेण व्युत्क्रम इति भावः। बृहस्पतिः—"राजाऽऽददीत षड्भागं नवमं द्वादशं तथा। शुद्धविक्षत्रजातीनां विप्राः गृह्णीत विंशकम्॥ व्यब्दाद्ऊर्ध्वं तु नागच्छेत्तत्र स्वामी कथंचन। तदा गृह्णीत तद्राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणाः श्रुतेः॥" इति। वीरमित्रोदयः—"अब्राह्मणस्य प्रनष्टस्वामिकं ऋक्थं संवत्सरं परिपाल्य राजा हरेत्" इति नारदः—"अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः। राजा तदाप्तसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते॥" इति। एतेषामपि व्यवस्था प्रागेवोक्ता। तेनैवाह—एवञ्चेति। अत्र च प्रनष्टस्वामिकद्रव्ये एकवर्षत्रिवर्षदशवर्षधारणविकल्पानां व्यवस्था दूरतमदेशवर्तिसदीयपुत्रादिदायादवार्त्तायां सत्यां नानाविधानेकगमनप्रतिबन्धसंभवेऽऽगन्तव्येति तु कल्पतरुः। पुरइति—अक्षैवाध्याये इति भावः ॥ १७३ ॥

---

१. घ. स्वद्रव्यमवाप्नु। क्र. को द्र०। २. ख. गवामु०। ३. 'द्गम्य०' इति च पाठः। ४.—१०. ३६. ३०.। ५. ख ग. क. विख्या०। च. छ. अवप्नुयेत्। ६—८. ३०.। ७. ख गप्र०। ८.—८. ३३.। ९.—३. १०. १६.।

मनूक्तमद्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह—

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।
महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

एकशफे अश्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ; अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । दद्यादिति सर्वत्रानुषज्यते। अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं पादमिति वीप्सावलात्प्रत्येकं संबन्धोऽवगम्यते॥१७४॥

इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणम् ॥

पारितोषिकान् राज्ञे पणानेकशफे इत्यादि ॥ १७४ ॥

बालंभट्टी

महिषोष्ट्रगवामिति—आर्षत्वात् साधुः । आदाने निमित्तमाह— रक्षणेति । द्वन्द्वात् समुदाये प्राप्तावाह—प्रत्येकमिति। उभयत्र अजाविके इति प्राग्वत्। तत्र द्वितीये उपपत्तिमाह—अजेति। वीप्सेति—एवं प्रागपि बोध्यम् ॥१७४॥ इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणम् ॥

---

१. घ. माहारनि° ।

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२

अधुना विहितविहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपकर्मं दत्ताप्रदानिकमिति च लब्धाभिधानद्वयं दानाख्यं व्यवहारपदं अभिधीयते[1]। तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—"दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति। दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत्॥"[2]इति। असम्यगविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरादातुमिच्छति यस्मिन् विवादपदे तद्दत्ताप्रदानिकं—दत्तस्याप्रदान पुनर्हरणं यस्मिन्दानाख्ये तद्दत्ताप्रदानिकं नाम

सुबोधिनी

अस्मिन् प्रकरणेऽभिधेयं प्रमेयं निष्कृष्य दर्शयति—अधुनेति,— विहितमार्गाश्रयं दत्तानपकर्मं अविहितमार्गाश्रयं दत्ताप्रदानिकमित्यवान्तरभेदः। सामान्यतस्तु दानाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः।"दत्त्वा द्रव्यम्" इत्येतन्नारदवचनं व्याचष्टे—असम्यगिति। अस्मिन्नेव वचने दत्ताप्रदानिकमित्यस्य समस्तस्य पदस्य विग्रहवाक्यं दर्शयति—दत्तस्येति। अविहि. तमार्गाश्रितदत्ताप्रदानिकस्वरूपनिरुक्तयैव एतद्विपरीतरूपस्य दत्तानपकर्मणः स्वरूपमर्थसि-

बालभट्टी

अधुनेति—दानप्रसङ्गादिति भावः।तत्र तावदेतत्प्रकरणाभिधेयं प्रमेयं निष्कृष्टमाह—विहितेति,—यशसंख्यसम्बन्धः। विहितमार्गाश्रयं दत्तानपकर्माख्यं अविहितमार्गाश्रयं दत्ताप्रदानिकाख्यमित्यवान्तरभेदः। तदाह—इति चेति,—किं चेतीत्यर्थः। उभयसामान्यमाह—दानाख्यमिति। चरस्वर्थे तत्रैकोक्तेन्यूनतानिरासाय नारदीयं व्याचष्टे—असम्यगिति। अस्यैवार्थमाह—अविहितेति। तत्र य इत्यस्य कविरित्यर्थः। अत एव संभवत्स तस्य तच्छब्देन परामर्श इत्याकांक्षानिरासाय शेषं पूरयति—यस्मिन्निति। तस्य योगार्थमाह—दत्तस्येति। अप्रदानमिति छेदः। अत एवाऽऽह—पुनरिति। षष्ठीसमासगर्भो मत्वर्थीयश्चन्। अविहितेत्यादिना तस्वरूपनिरुक्तयैव तद्विपरीतरूपस्य दत्तानपकर्मणः

---

१. क. ते। असम्यग०। २.—४. १.। ३. क. यत्र व्यवहारपदे। ४. ब. द. ना विहिताविहितेति। ५. ब. द. व्यमसम्यग्य इत्ये०। ६. ब. द. ग्यमविहितमार्गाश्रयेणेति। ७. ब. द. स्याप्रदानमिति।

व्यवहारपदम्। विहितमार्गाश्रयत्वेन तत्प्रतिषेधभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपकर्मेत्यर्थादुक्तं भवति। दत्तस्यानपकर्मं अपुनरादानं यत्र दानाख्ये विवादपदे तद्दत्तानपकर्म। तच्च देयादेयादिभेदेन चतुर्विधम्; यथाऽऽह नारदः—"अथ देयमदेयं च दत्तं चाऽदत्तमेव च। व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः॥" इति। तत्र देयमित्य-
5 निषिद्धदानक्रियायोग्यमुच्यते। अदेयमस्वतया निषिद्धतया वा दानानर्हम्। यत्पुनः प्रकृतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तदत्तमुच्यते। अदत्तं तु यत्प्रत्याहरणीयं तत्कथ्यते।

सुबोधिनी

द्वयमेवेति[2] न पृथक् निर्दिष्टमित्याह—विहितमार्गाश्रयत्वेनेति। दत्तानपकर्मस्वरूपं निर्वक्ति— दत्तस्यानपकर्मेति,—शास्त्रविहितमार्गेणैव दैवात्पुनरादानस्य निषिद्धत्वेन न पुनर्ग्रहणमित्यर्थः। तच्च देयादिभेदेनेति —तत् दानाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः। अथ देयमदेयमिति—दत्तं देयं च द्वयमपि दत्तानपकर्मभेदः; अदेयम् अदत्तं च द्वयमपि दत्तानप्रदानिकभेदः। एवं दानमार्गश्चतुर्विध इत्यर्थः। अनिषिद्धेति—अनिषिद्धं च तत् दानक्रियायोग्यं चेति समासः। तथा कुटुम्बाविरोधि स्वकीयं द्रव्यम्। अस्वैतयेति— अन्वाहितादिकमस्वतया दानार्हं कुटुम्बपोषणपर्याप्तं यद्द्रव्यं दातुमिच्छति तन्निषिद्धतया दानानर्हमिति शेषम्। अव्यावर्तनीयमिति—अपुनराहार्यमित्यर्थः। नारदवचनोक्तार्थपर-

बालभट्टी

स्वरूपमर्थसिद्धमेवेति हिना सूचितमेवेति न पृथक्कथितमित्याह—विहितेति। तदेव— दानाख्यमेव। तथोक्तार्थमाह— दत्तस्येति।अनपेक्ष्यार्थः— अपुनरिति,—शास्त्रविहितमार्गेणैव दत्तत्वात् पुनरादानस्य निषिद्धत्वेनपुनर्ग्रहणमित्यर्थः।तच्च—द्विविधं दानाख्यं यद्व्यवहारपदं च।एककस्य द्वैविध्याच्चतुर्विधत्वं तदाह—अथ देयमिति,—दैयं दत्तं चेति द्वयं दत्तानपकर्मभेदः, अदेयमदत्तं चेति द्वयं दत्ताप्रदानिकभेदः, एवं तत्र दानमार्गश्चतुर्विधो विज्ञेय इत्यर्थः। तत्र—तेषां मध्ये। अनिषिद्धेति—अनिषिद्धा या दानक्रिया तद्योग्यमित्यर्थः। कुटुम्बाविरोधि स्वीयद्रव्यं हि तादृशम्। अस्वेति—अन्वाहितादिकमस्वतया दानानर्हं कुटुम्बपोषणपर्याप्तं तन्मात्रपर्याप्तं वा स्वं द्रव्यं निषिद्धतया दानानर्हमिति विवेकः। अव्येति— अपुनर्ग्राह्यमित्यर्थः। यत्प्रत्येति—यथाकथंचिद्दत्तं पुनर्ग्राह्यमित्यर्थः। नारदोक्तार्थपरतया मूल-

---

१.—४.२। २. त. ति शास्त्रवि०। ३. थ. द. दत्त्वा। ४.त.येति। ५ थ. द. ददानक्रियायोग्यमिति। ६. थ. द. या निषिद्धतयेति। ७. त. एतदादि 'अस्वतया दानानर्हं' इत्यन्तं नास्ति।

तदेतत्संक्षेपतो निरूपयितुमाह—

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं

स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेनैं कुटुम्बभरणावशिष्टमिति यावत्तद्दद्यात्—तद्भरणस्यावश्यकत्वात्। तथा च मनुः—"वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः। अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्॥" इति। कुटुम्बाविरोधेनेत्यनेनेदंयमेकविधं दर्शयति। स्वं दद्यादित्यनेन चास्वभूतानामन्वाहितयाचित- 5

पारितोषिकदानप्रसङ्गेनादृष्टार्थेऽपि साधारणो विधिरुच्यते—स्वकुटुंबाविरोधेनेत्यादि ॥ १७५ ॥

स्वशब्दो विभक्तपुत्रादिनिवृत्त्यर्थः। आविरोधश्च ग्रासाच्छादनमात्रप्रसक्तिफलो विशेषः।

सुबोधिनी

स्वेन मूलवचनमवतारयति—तदेतत् संक्षेपत इति। पूर्वमस्वतया दानानर्हं निषिद्धतया दानानर्हं चेत्थदेयं द्विविधं नारदवचनं प्रतिपादितम्। तत्र च निषिद्धतया यदेकप्रकारमदेयं तन्मूलवचने(स्वं?) कुटुम्बाविरोधेनेति पदेन व्यतिरेकतो दर्शयति"—कुटुम्बाविरोधेनेत्यनेनेति,—स्वकुटुम्बपोषणायापर्याप्तं न देयमित्यर्थः। अस्वतया यदेयमुक्तं तद्दर्शयति—स्वं दद्यादित्यनेनेति। अयमभिप्रायः—अस्वमदेयं स्वमपि कुटुम्बपोषणापर्याप्तं न देय-

बालंभट्टी

मवतारयति—तदेतदिति,—पूर्वोक्तं सर्वमित्यर्थः। प्राग्वदाह—आत्मीयमिति। स्वतस्तस्य तद्विरोधादाह—अनुपेति। तदविघातेनेत्यर्थः। तस्यापि तात्पर्यार्थमाह—कुटुम्बेति। देयमित्यस्यार्थमाह—दद्यादिति। "शेषेण फलमाह—तादिति,—कुटुम्बेत्यर्थः। वृद्धौ—अशीत्युत्तरसंख्याकौ शिशुः—षोडशवर्षोनः। अकार्यशतमपि—भक्तार्थदुष्प्रतिग्रहाज्ञानन्यूनमपि। मनुरिति—इत्यादिः एवमग्रेऽपि। पूर्वं नारदोक्तया अस्वेत्यादिना अनेयं द्विविधमुक्तम्। अतः संक्षेपप्रकारमेवाऽऽह—स्वमिति। आद्यमदेयं व्यतिरेकेण मूलकृता दर्शितमित्याह—स्वं दद्यादिति। अन्वाहितेति—अत्र क्रमस्य वक्ष्यमाणनारदीयस्य विवक्षितत्वाच्च दोषः। द्वन्द्वोत्तरपदकद्वन्द्वो वा एवं कुटुम्बेत्यनेन तदपर्याप्तं निषिद्धतया न देयमिति द्वितीयमप्यदेयं व्यतिरेकेणैव दर्शितमित्यपि बोध्यम्। तथा चास्वमदेयं स्वमपि तदपर्याप्तमदेयमिति द्विविधमदेयमिति सिद्धमिति तात्पर्यम्। व्याख्याप्राऽन्वाहितादिपदव्याख्यानमदेयव्यवस्थम्।

१. वि°. देयं यच्चाप्यसंश्रितम्। २. ग. छ. 'कुटुम्बाद्यपरोधेन' नास्ति। ३.—८. ३५. ४. क. च. ज. तेननदे° । ग छ. नेनदे° । ५. त. तिस्वंदद्या° । ६. य. ट नदेयमिति द्विवि° ७. फ. विशेषणफ° ।

काधिसाधारणनिक्षेपाणां पञ्चानामप्यदेयत्वं व्यतिरेकतो दर्शितम् । यत्पुनर्नारदेनाष्टविधत्वमदेयानामुक्तम्—"अन्याहितं याचितकमधिः साधारणं च यत् । निक्षेपः पुत्रदारैश्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥ आपत्स्वपि च कष्टासु वर्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्॥" इति, एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण ; न पुनः स्वत्वाभावाभिप्रायेण —पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सद्भावात् । अन्वाहितादीनां स्वरूपं च प्रमेये प्रपञ्चितम् ॥

स्वं दद्यादित्यनेन दारसुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्वप्रसङ्गप्रतिषेधमाह—

दारसुताद्दते ।
नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥१७५॥

सुबोधिनी

इति "द्वितीयमदेयमिति । नन्वन्वयेनान्वाहितादिपञ्चको गणोऽदेयत्वेन स्वयाऽभिधीयते ; नारदेन त्वष्टको गणोऽदेय इत्यभिहितम् ; अतस्तद्विरोध इत्याशङ्क्याह विरोधं परिहर्तुं—यत् पुनर्नारदेनेति । परिहरति—एतदिति,—एकगणपाठोऽन्वाहितादीनामष्टानामदेयत्वमात्रेसामान्येन न पुनरस्वत्वाभिप्रायेणेत्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह—पुत्रदारसर्वस्वेति ॥

"स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयम्" इत्यसुमर्णं व्याख्याय "दारसुताद्दते" इत्याद्यवशिष्टं व्याख्यातुमवतारयति—स्वं दद्यादित्यनेनेति ॥ १७५ ॥

बालंभट्टी

नारदेन त्वष्टानामेति तद्विरोधमाह— यत्पुनरिति । काष्ठास्वित्यापदिशेषण्यम् । हि—यतः । कष्टासु अत्यन्तदुःखदास्वापत्स्वपि वर्तमानेनेत्यार्थयः । काष्ठास्विति पाठे सर्वासु दिक्षु आपत्स्वपीत्यार्थयः । तं परिहरति—एतदिति। मात्रं—कात्स्न्यें । न पुनः नतु । अन्वाहिताद्यष्टानामेकगणपाठोऽदेयत्वमात्रसामान्येन मन्यस्वेति भावः । अत्र हेतुमाह—पुत्रेति । श्रुतेषु त्रिषु । च: स्वयं ॥

एवमाद्यपादं व्याख्याय द्वितीयपादं व्याख्यातुं भवतारयति — स्वमिति । दारसुतग्रहणमुपलक्षणमित्याह — दारसुतादेरिति, — समाहारद्वन्द्वस्तत्र । तदाह —

---

१. क. रेकेण । २. क. घ. राद्य । ३.—४.३.४.। ५. घ. नाद्य स्व० । ५. ख. पं प्रा०। ६. ज. प्राकृप्र० । ७. ङ. तिनन्व० । ८. थ. द. एतदेयत्वमात्राभिप्रायेणेति । ९. ख ग. तास्वेन । १०. थ द. भिसन्धिः ।

दारसुताहते दारसुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यात् न दारसुतमित्यर्थः । तथा पुत्रपौत्रान्वये विद्यमाने' सर्वं धनं न दद्यात्— "पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिं चैषां प्रकल्पयेत् ।" इति स्मरणात् । तथा हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयम् ॥ १७५ ॥

एवं दारसुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसङ्गादैवेनग्रहणं च प्रतिग्रहीत्रा प्रकाशयेव कर्तव्यमित्याह— 5

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ।

प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः सः प्रकाशः कर्तव्यः विवादनिराकरणार्थम् । स्थावरस्य च विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यम्–तस्य सुवर्णादिवदात्मनि स्थितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ १७५ ॥

दारसुतग्रहणं च सर्वज्ञातिधर्मोपलक्षणार्थम्। नान्वये सर्वस्व,—पृथक्कुर्वतश्चाऽवश्यंतेऽपीत्यर्थः । देयं यथेष्टमत्र देयं प्रत्यर्पणीयं निक्षेपादि अन्यस्वंशितं साधारणं परार्थानं वा स्वमे(?)वा। अस्य पाठान्तरं "यच्च प्रतिश्रुतम्" इति–देयत्वेनान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यर्थः।तथा च नारदः—"अन्वाहितं याचितकमाधिस्साधारणं च यत् । निक्षेपं पुत्रदाराश्च सर्वस्व चान्वये सति ॥ आपत्स्वपि च कष्टासु वर्तमानेन देहिना । आदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥" इति ॥ १७५ ॥

आदेयव्यतिरिक्तानां तु देयानां—**प्रतिग्रहः प्रकाश इत्यादि ॥ १७६॥**

सुबोधिनी

स्थावरस्य विशेषतः प्रकाशप्रतिग्रहे हेतुमाह – तस्य सुवर्णादिवदिति ॥१७५॥

बालंभट्टी

दारसुतमिति । वृत्तीत्यपादं व्याचष्टे—तथेति । मनुराह—पुत्रानिति। वृत्तिं–जीविकाम्। तृतीयपादं व्याचष्टे —तथेति । यत्पदार्थमाह—हिरण्यादिति ॥ १७५ ॥

उत्तरसङ्गतिमाह—एवमिति,—उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। ‘च्वो वाक्यालङ्कारे । आहेति—अर्थेनेति भावः । अत एव तदवतरणपूर्वकं वक्ष्यति । प्रतिग्रहे भावे घञिलाह—प्रतिग्रहणमिति । स्यादिति विधिरित्याह—कर्तव्य इति । तत्फलमाह—विवादेति,—इदमुभयान्वयि । तस्य विशेषेण तथा प्रतिग्रहे हेतुमाह—तस्येति,—स्थावरस्येत्यर्थः ॥१७५॥

घ. ख ध० । २. ख. देयम० । ३. ना० ४. ४, ५. ।

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुस्मरन्नाह—

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

देयं प्रतिश्रुतं चैव,—यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्मै देयमेव यदसौ धर्मार्थं प्रच्युतो न भवति । प्रच्युतेर् पुनर्न दातव्यम्—"प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्" इति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापहरेत्पुनः, —न्यायमार्गेण यद्दत्तं तत्सदृशविधमपि पुनर्नापहर्तव्यम् , किं तु तथैवानुमन्तव्यम् । यत्पुनरन्यैर्वेन दत्तं तदेदत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च "दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।" इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम्—"पण्यमूल्यंभृतिस्तुष्ट्या स्नेहाप्रत्युपकारतः । स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवैगरुजान्वितैः ।

सुबोधिनी

पूर्वोक्तमूलश्लोकोत्तरार्धं प्रकरणसम्बन्धमवतारयति—एवमिति । यदसौ धर्मात् प्रच्युतो न भवतीति—यस्मै दातुं प्रतिश्रुतं स इत्यर्थः । देयादेयविषयं वक्तव्यमभिधाय दत्तादत्तविषयं वक्तव्यमुपक्रमते—न्यायेति । दत्तस्यानपहरणकथनेनैव तत्प्रतिपक्षभूतस्यादत्तस्य प्रत्याहरणमर्थसिद्धमेवेत्याह — यत्पुनरैरन्यायेनेति । अदत्तं तु भयक्रोधेति—भयं च

बालंभट्टी

द्वितीयार्धं प्रकरणसंबन्धमवतारयति—एवमिति । यदि तु प्रतिग्रहशब्देन प्रकरणात् पुत्रोत्सर्गो दानात्मक एवोच्यते तदपि प्रकृतसंबन्धमेवेति बोध्यम् । पादभेदेन वाक्यद्वयं न तु देयादिभेदेनेत्याह—यदिति । विशेषमाह—धर्मार्थमिति,—अनेनान्यस्यातत्यागं सूचितम् । प्राग्वदेवोक्तहेतोराह—यदसाविति,—यस्मै दातुं प्रतिश्रुतं स इत्यर्थः । एवं देयादेयविषयं वक्तव्यमभिधाय दत्तादत्तविषयं व्यक्तुमैर्वेन तस्य द्वितीयपादं सप्रतीकं व्याचष्टे—दत्त्वेत्यादि । पुनः—पश्चात् । दत्तानपहरणकथनेनैव तत्प्रतिपक्षभूतस्यादत्तप्रत्याहरणस्यापि कथनमर्थसिद्धमेव नारदवादेत्याह—यत्पुनरिति। चोऽप्यर्थे। दत्तं सतेति—"तत्र

---

१. क. मैर्य० । २. ख. ग. ते न पुनर्दा० ३.—५. २३. ४. ज. यमार्गेण, तद्वत् षो० । ५.क. दद्यते । ब. तदत्तं षो० । च छ. अन्यायेन दत्तं षो० । ६. ना० ४.३.' ७. ना० स्मृ० क्षी. ५त्तप्रतु० । घ शुल्केषु० । च. छ शुल्कं तु गवार्थंच । ८. ख. ग. ना० स्मृ० रुगन्वि० । ९. द लश्लोकस्थ० । य. लश्लोकोत्तरार्धस्यैव प्रकरणसंकल्पभव० । १०. य. ढ. ङ. प्रासङ्गिकमिति । ११. थ. ढ. ण्यं वक्तुमुपक्रमते न्यायमार्गेण यदत्तमिति । १२. त. नारदेति । अदत्तं त्विति । १३ ब. 'वस्तुं' नास्ति ।

तपोत्कोचपरीक्षासव्यत्यासच्छलप्योगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चौचधर्मसं-
हिते । यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥'' इति।अयमर्थः—पण्यस्य क्रीतद्र-
व्यस्य यन्मूल्यं दत्तम् , मृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम् , तुष्ट्या बन्दिचारणादिभ्यो
दत्तम् , स्नेहाद्दुहितृपुत्रादिभ्यो दत्तम् , प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण
दत्तम् , स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यदत्तम् , यच्चानुग्रहार्थमदृष्टार्थं दत्तं,—
तदेतत्सर्वविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । भयेन बन्दिग्राहादिभ्यो दत्तम् , क्रो-
धेन पुत्रादिवैरनिर्यातनार्थायान्यस्मै दत्तम् , पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् ,
उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् , परिहासेनोपहासेन दत्तम् ;
एकोऽपि स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः ; छलयो-

सुबोधिनी

क्रोधश्च शोकश्च मयक्रोधशोकाः तेषां वेगस्तेन रुक् तयेति समासः । पूर्वोक्त
नारदीयवचनाविरोधं व्याख्यातुमुपक्रमते - - अयमर्थ इति । तदेवाऽऽह "पण्यमूल्यम्"
इति वचनं व्याचष्टे— पण्यस्येति । नारदवचनस्थं दत्तमिति पदं पण्यमूल्या-
दिशेषतया स्वतन्त्रतया च तन्त्रेणोपात्तमित्यभिप्रायं प्रकटयन्नाह—यच्चाऽदृष्टार्थमिति ।

बालंभट्टी

श्रावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम्।''इत्यस्याऽऽदि नारदीयम्।सर्वं क्रमेण व्याचष्टे अयमर्थ इति।
कृतेति—बहुव्रीहिः। तुष्ट्या सन्तोषेण । दुहितृत्रिति—दुहितुः पुत्राश्चेति इत्यर्थः । ह्रस्वोक-
त्वात् अनुग्रहपदेन तदित्याह—अदृष्टेति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाऽऽह—दत्तमेवेति ।
एवव्यावर्तयमाह—न प्रेति । नारदीये दत्तपदं पण्यमूल्यादिविशेष्यतया स्वतन्त्रतया च तन्त्रे-
णोपात्तमिति भावः । यच्चादृष्टार्थमित्येव पाठे अनुग्रहार्थमित्यवैव व्याख्याने तद्दोषश्च ।
''अदत्तं तु''इति व्याचष्टे—भयेनेत्यादि।तत्र भयं च क्रोधश्च शोकश्च ते,तेषां वेगः तेन रुजा पीडा
तया अन्विते रिति शाब्दोऽर्थः। तत्फलितमाह— भयेनेत्यादि। बन्दीति—कारागौराधिकृता-
दिभ्य इत्यर्थः । निर्यातनं दूरीकरणं अन्यस्मै येन साकं पित्रादीनां वैरं तस्मै पुत्रादी-
ति पाठान्तरम् । छलसम्बन्धमेव योगपदं नान्येन । योगात इति तृतीयान्तात्सर्वविभक्ति-
कस्तसिरित्याह — उत्कोचेनेति । तस्मा इति—तस्मा एव तदम्बा ददातीत्यर्थः ।

---

१. क. ख. ग. च. छ. वार्ध° । २. ख. संयुते । ३. ना० ४. ८, ९, १० : ११. । ४. क हासुद्° । ५. घ. च. छ. ज. यच्चादृष्ट० । ६. ख. दिश्यो दै० । ७. क. चादिवि० । ८. य. द. प्रामावेगः। ९. थ. द. रदवच० । १०. फ. रागृहार्थि° ।

गतः शतं दानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति; बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण, मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन, अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्तेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदनीयमत्तेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादग्रस्तेन वा, अपवर्जितं दत्तम्; तथा 'अयं मदीयमिदं कर्म करिष्यति' इति प्रतिलाभेच्छया दत्तम्; अचतुर्वेदाय 'चतुर्वेदोऽहम्' इत्युक्तवते दत्तम्; यद्यं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा कृतादौ विनियुञ्जानाय दत्तम्,— इत्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते—प्रत्याहरणयित्वात्। आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम्—"स्वस्थेनाऽऽर्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात्। अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः॥" इति काल्यायनस्मरणात्। तेयेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम्—"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यस्य चाप्युपधिं

सुबोधिनी

सहस्रमिति परिभाष्य ददातीति—शतं दीयत इति मनसि विचार्यान्तःकरणोच्छ्वासादिवशात् सहस्रं दीयत इत्युक्तौ सत्यां मनसोऽनभिप्रेतमप्युक्तयनुसारेण यत् दीयते तत् इत्यर्थः। काल्यायनेनैव सर्वविवादसाधारणं वचनमुक्तमित्याह—तेयेदमपरमिति॥१७६॥

इति विश्वेश्वरभट्टविरचितायां सुबोधिन्यां दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम्॥

बालभट्टी

शतं दानमिति-शतं दीयमानमिति मनसि निधाय,कारणेच्छादिवशात् सहस्रं दीयते इत्युक्तौ सत्यां मनसोऽनभिप्रेतमप्युक्तानुसारेण यद्दीयते तदित्यर्थः।उन्मत्तान्तेन द्वन्द्वोत्तरपदकहन्द्वेनापवार्यतामित्यस्य दत्तमित्यर्थकस्य समास इत्याह—बालेनेत्यादि।मदनीयेनेति—तरसाधनद्रव्येण वा मदस्तेनेत्यर्थः।कर्तेति व्याचष्टे—तथेति।ममेदमित्यस्यार्थो—मदीयमिति।तेंति लुप्तयैऽनश्तनत्वमालं न विवक्षितमित्याह— करीति । अप.त्रे इति—तस्य तत्वविवक्षायां सप्तमी—अपात्रायेत्यर्थः। तदाह—अचतुरिति। उक्त इत्यत्रार्ज आद्यच्। अकार्ये इति छेदः, सप्तम्युभयत्र प्राग्वत्। धर्मसंहितो यो नेति, वाहितात्म्यादिः। कर्तव्यत्वेन धर्मं ब्रुवते आकार्ये न कार्यं यस्य तस्मै अकार्ये इति कर्मे अविज्ञानात् यद्दत्तं स्यादित्यर्थस्तदाह—यज्ञमिति। विशेषमाह— आर्तेति। देयत्व उभयवान्वयः। दत्तमित्यस्य संकल्पितमित्यर्थः। अत एव साधारणमाह—अदत्त्वेति। मृते—तस्मिन् सति।पूर्वं पूर्णदान पुनः परावृत्तिरिति तुन सूचितम्। काल्यायनेनैव सर्वविवादसाधारणमन्यदप्युक्तमित्याह— तथेदमिति,—

---

१. घ. तं प्रानम० । २. क. यर्थ० । ३. य. द. षोडशादि० । ४. त. वापवादसा० । ५. त. यथेदमि० ।

पत्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥"इति। योग उपाधिः। येनाऽऽसामिनोपाधिविशेषेणाऽऽधि-विक्रयदानप्रतिग्रहाः कृताः, तदुपाधिविगमे तान् क्रयादीन्निवर्तयेदित्यस्यार्थः। यः पुनः षोडशप्रकारमपि अदत्तं गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति, तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः— "गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथा दत्तप्रतीच्छकः ॥" इति ॥ १७६ ॥ 5

॥ इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ॥

यस्वप्रकाश्यं दानमिति तद्दानविषयम् ; इदन्तु प्रतिग्रहविषयमित्यविरोधः । स्पष्टमन्यत् ॥ १७६ ॥

बालंभट्टी

वक्ष्यमाणं अपरं उक्तभिन्नम् । तदर्थमाह—योग इति,—उभयत्रेति भावः । कृतसमाहारद्वन्द्वान्यां योगयोस्तृतीयासमास इत्याह—योगेनेत्यादि। आधमनादीनाह— आधीति।विशेषेण क्रीतमित्याह—क्रयेति,—भावेक्त इति भावः। विरामे—दाने । अस्याएवस्य विशेषान्तरमाह —यः पुनरिति। यस्तु तं गृह्णातीति पाठः। तदग्रहणे मूलमाह—लोभादिति । अत एवाङ्गः स इति भावः।यद्यपि तावुभावपि दण्ड्यत्वेनैव सिद्धं, तथाऽपि स्फुटार्थं व्युत्क्रमेण साक्षिव्याहार—अदेयदायक इति । तथा चार्थः । अदत्तप्रतीच्छक इति तथा चवर्गः प्रतीच्छधातुर्मङ्गणार्थः।धातुगणो बाहुलकोक्तिरिति भावः॥ १७६ ॥ इति दत्ताप्रदानिकम् ॥

---

१. म०. ८. १६५. । २. क ग, येनोपा० ।

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम् १३

क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं चैं नारदेनोक्तम्—"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥" इति । तत्र च यस्मिन्नहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाह्नि तदविक्रृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम्—"क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्नयविक्षतम्॥" इति । द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः—"द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्॥" इति । परतेऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । एतच्च बीजादि व्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् ।

सुबोधिनी

द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नीति—पूर्वोक्तत्रिंशांशात् द्विगुणं पञ्चदशांशमित्यर्थः । "परतः क्रेतुरेव हि" इत्यनुसंधं तात्पर्यतो व्याचष्टे—परतोऽनुशय इति । एतच्च बीजादिव्यतिरिक्तेति—बीजादिव्यतिरिक्तं च तदुपभोगाविनश्वरं चेति समासः ॥

बालंभट्टी

प्राग्वदाह—क्रीतेति। तत्र सङ्गति सूचयन्नाह—तदित्यादि। बहु—विपुलं सम्यगिति यावत्। तत्र च—तदनुशये च। तेनैव—नारदेनैव। एवमग्रेऽपि षष्ठी प्राग्वत्। वाह्नयविक्षतमिति पाठः। नाशरहितमिति तदर्थः। अविक्षितमिति पाठेऽप्येवम्। आवहेत्—त्यजेत् तस्मै दद्यात्। तावता मूल्यं मूल्यं ग्राह्यमिति यावत्। द्विगुणं—पूर्वोक्तत्रिंशांशाद्द्विगुणं पञ्चदशांशमिति यावत्। तुर्यपादस्य तात्पर्यार्थमाह—परत इति। अनुशयो—विचारपूर्वकपश्चात्तापः। सङ्गतये विशेषमाह—एतच्चेति,—नारदोक्तं ज्ञेयमित्यर्थः। बीजादीति—बीजादिव्यतिरिक्तं च तदुपभोगादिविनश्वरं च तत् वस्तु च तद्विषयकमित्यर्थः। भोगव-रिक्ति पाठे स्पष्टार्थं भोगेति भोग्येत्यर्थः ॥

---

१. ख. अथ क्री० । २. ख. ट. 'च' नास्ति । ३—९. १. । ४.—९. २. । ५.—९. ३. । ४. ख. जातिरि० । घ. क. चम्प ५. य. द. पयोग० । ६. प. ब. नत० (?) ।

बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणविधिरित्याह—

दशैकपञ्चसप्ताहमासैर्द्व्यहार्धमासिकम् ।
बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

बीजं व्रीह्यादिबीजम्, अयो लौहं, वाह्यो बलीवर्दादिः, रत्नं मुक्ताप्रवालादि, स्त्री दासी, दोह्यं महिष्यादि, पुमान् दासः; एषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्यक्त्वबुद्धयाऽनुशयो भवति तदा दशाहाद्यभ्यन्तर एवः; ऋणानेर्इशिर्न पुनरूर्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनं "क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात् तद्व्यं दद्याच्चैवाऽऽददीत च॥" इति, तदुक्तलोहादिव्यतिरिक्तोपभोगाविनश्वरगृहक्षेत्रयानशय्यानासनादिविषयम् । सर्वं चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत्पुनः परीक्षितं

अस्वामिविक्रयो निरूपितः; स्वामिविक्रये च—**दशैकपञ्चसप्ताहेत्यादि ॥१७७॥**

सुबोधिनी

एवं स्मृत्यन्तरोक्तं मनसि निधाय पूर्वोक्तव्यतिरिक्तविषये योगीश्वरः प्रत्यर्पणप्रकारं दर्शयतीत्याह— बीजादिक्रये पुनरिति । परीक्षापूर्वक्रये विशेषमाह— यत्पुनः परीक्ष्येति ॥ १७७ ॥

बालंभट्टी

एवं स्मृत्यन्तरोक्तं मनसि निधायोक्तान्यविषये मूलकृत प्रत्यर्पणप्रकारं दर्शयतीत्याह — बीजादीति । दशैकेति पूर्वार्धे समाहारद्वन्द्वोऽग्रे पूर्वमितरेतरद्वन्द्वपूर्वकसमाहारोद्गुणः । अत एव वक्ष्यति दशाहादिक इत्यादि । उत्तरार्धे इतरेतरद्वन्द्वः क्रमस्य विवक्षितत्वात् दोषः। तदाह—बीजमित्यादि। अथ इत्युपलक्षणमित्याह— लोहादीति। परीक्षणपदार्थमाह— परीक्षाकाल इति,—करणस्युटा कालसामान्यवाचकं तदिति भावः । एतत्कथनफलमाह —परीक्ष्येति। मनुविरोधं तेनैकस्यैव कालस्य सामान्योक्तत्वात् प्राप्तं मूलनारदयोः परिहरति—यस्त्विति । इह—व्यवहारे । द्वितीय आह —आददीत चेति। विचारस्य तुल्यत्वात् तदैकतवैव मनुनोक्तत्वान्मूलकृताऽप्येकतरैवोक्तं न तु भेदेन; कल्पतरौ दीनां भेदेनोक्तिस्तु स्पष्टार्थेति बोध्यम्। मूलाविरोधायाऽऽह— उक्तलोहादिति। नारदविरोधायाऽऽह—उपभोगवीति। सर्वं- मनुमूलनारदोक्तम्। परीक्षापूर्वकक्रये विशेषमाह- यत्पुनरिति,

१. क. ग. ज. शेऽह० । ख. णवि० । २. क. इ मा० । ३. ख. हादि । ४ ख. दिर्क० । ५. ख. ग. ज. ह्याम्य० । ६.—८. २२२. । ७ क. घ. ज. यनादि० । ८. ख. घ. ङ. च. छ. रीदय ।

'न पुनः प्रत्यर्पणीयम्' इति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम्; तदुक्तम्—"क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः। परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेत्रे न पुनर्भवेत्॥" इति ॥ १७७ ॥

दीक्षादिपरीक्षाप्रसङ्गेन स्वर्णादेरपि परीक्षणमाह—

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रज्जते द्विपले शते।
अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशाथसि ॥ १७८ ॥

वह्नौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते, अतः कटकादिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णकारहस्ते प्रक्षिप्तं तावत्तुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम्; इतरथा क्षयं दाप्या दण्ड्याश्च।

परीक्षाकालाद्यर्थोपेक्षं क्रीतविक्रीतं वा स्यात् यत्तदनुपहतम्; यत्तु स्वार्थमुक्तं—"क्रीत्वा विक्रीय वा द्रव्यं यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाऽऽददीत वा॥" इति,तत्परीक्ष्य क्रीते द्रष्टव्यम्।दशाहादिक्रमेण बीजादीनां, एकाहश्चायसः। अथोग्रहणं सर्वतान्त्रादिलक्षणार्थम। एवं वाह्यादिष्वपि योज्यम्। वाह्यं बलीवर्दादयः; रत्नानि मरकतादीनि; स्त्रियो दास्याद्याः; दोह्यं गवादि; पुमांसो दासादयः ॥ १७७ ॥

किं च— अग्नौ सुवर्णमक्षीणमित्यादि ॥ १७८ ॥

सुबोधिनी

यद्यपि "बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसा परीक्षणम्" इति बीजादिक्रमेण परिगणितं, तथाऽपि दोह्ये महिष्यादौ प्रतिसवनदोहेन परीक्षायाः प्रयोगतात्पर्यमहत्त्वाभ्यां सुज्ञानत्वात् तत्प्राधान्येनाऽऽह —दोह्यादिपरीक्षाप्रसङ्गेनेति ॥ १७८ ॥

बालंभट्टी

—परीक्षितं सदिति शेषः। परीक्ष्येति पाठान्तरम्। पुनः—पश्चात्। तदुक्तमिति—नारदेनेति शेषः। प्राक्—क्रयात्। गुणदोषाभ्यां सार्वत्रिकैकस्तसिः। परीक्षेति—परीक्षया अभिमतमित्यर्थः। परीक्ष्येति पाठान्तरम्। पुनः—पश्चात् ॥ १७७ ॥

यद्यपि "बीजाय" इति बीजादिक्रमेण मूले परिगणितं, तथाऽपि दोह्यमहिष्यादौ प्रतिसवनदोहनेनैव तत्—परिक्षयाऽभीष्टाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां सुज्ञानत्वात् प्राधान्येनाऽऽह दोह्यादीति। परीक्षेति—तत्काले इत्यर्थः। इतरथा—तन्मृषत्वेऽक्षयं ताप्यर्थः—शतवाह्यः प्रत्यासत्तेः पञ्चपर

---

१. ना० ९. ८। २. ख. ग. क्षामा०। ३. वि० द्विपले रजते शतम्। अष्टौ तु त्रपुसीसेच।
४. घ. द. नदोहनेन।

रजते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते। अष्टौ त्रपुणि सीसे च-शत इत्यनुवर्तते—त्रपुणि सीसे च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते। ताम्रे पञ्च; दशायसे;—ताम्रे शतपले पञ्चपलानि अयसि दशपलानि क्षीयन्ते। अत्रापि शत इत्येव। कांस्यस्य तु त्रपुताम्रयोर्नित्यात्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः। इतोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्डयाः ॥ १७८ ॥ 5

क्वचित्कम्बलादौ वृद्धिमाह—

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके।
मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १७९ ॥

स्थूलेऽौर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्देयेत्यर्थः। एवं कार्पाससूत्रनिर्मिते पटादौ वेदितव्यम्। मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रौर्णनिर्मिते पटादौ 10

आवर्तनायाग्रे क्षिप्तं सुवर्णमक्षीणं तावदेवेत्यर्थः। रजतादौ द्विफलशतं द्विपलाधिकः क्षयः। अनेन प्रकारेणोपक्षीणं सुवर्णकारादयो दापनीयाः ॥ १७८ ॥

कौलिकादिभिस्तु वस्त्रनिर्माणायार्पिते सूत्रे शते दशपलेत्यादि ॥ १७९ ॥

सुबोधिनी

पटादौ पञ्चपला वृद्धिरिति—अत्र यद्यपि "और्णे कार्पाससौत्रिके" इति कम्बलेस्याऽऽ-

बालंभट्टी

शतपले इति। द्विपलमिति बहुव्रीहिस्तदाह—पलद्वयमिति। प्राग्वदाह—शतपले इति। अनुवृत्तिरस्मेऽपि। पञ्च दशेति, पदद्वयं तदाह—पञ्चपलानीति। इत्येवेति—तच्च पलपरमेव। प्रताप्यमाने इत्यप्युभयत्र बोध्यम्। स्यूनतां परिहरति—कांस्यस्येति,-कांस्ये त्विति पाठान्तरम्। त्रपुताम्रेति—बहुव्रीहिः तदनुसारेण क्वचित्तथैव पाठः। एवं पित्तलेऽपि बोध्यम्। तात्पर्यार्थमभ्याऽऽह—अतोऽधिकामिति ॥ १७८ ॥

क्वचित्कंबलादाविति—समूलार्थः। निर्मिते इति—रोपधेतोः प्राचामिति सुञ्, तत्र तेन सूचितः स हि शैत्यिकः। शतपले कम्बलादौ वृद्धिरित्यर्थः। दशपलेति बहुव्रीहिरेवा। मध्ये इति—तृतीयपादप्रतीकम्। अत एवाऽऽह—अनतीति। पटादावेति— यद्यप्यौर्ण इत्यादिना

१. ख. ग. घ ङ. कल्प्यः। २. वि० कार्पासकेऽथवा। ३. मध्ये पञ्चपला हानिः (?)। ३. क. स्थूलपूर्णासु० । ४. क. स्थूलेतोर्णा० । ज. नौर्णा० । ४. ख. ग. क्षानि०। ५. त. लादि०। ६. क. सुमू०।

पञ्चपला वृद्धिः । सुसूक्ष्मसूत्रराचिते शते त्रिपला वृद्धिर्बोद्धव्या । एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम् ॥ १७९ ॥

द्रव्यान्तरे विशेषमाह—

कार्मिके रोमबद्धे च लिंशद्भागः क्षयो मतः ।
न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वाल्कलेषु च ॥ १८० ॥

कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते। यत्र प्रावारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोमबद्धः

पलशते दशपलान्यौर्णकार्पासिकयोर्वृद्धौ स्थूले स्यात् मध्यमे तूक्तवृद्धितः पञ्चपलाऽन्या वृद्धिरित्यर्थः । सूक्ष्मे तु त्रिपला वृद्धिः। तथा च नारदेः दशपलावृद्धिमुक्त्वाऽऽह—"स्थूलसूक्ष्मं च तामेषां मध्यानं पञ्चकं शतम्। त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणाम्" इति ॥ १७९ ॥

अस्य विशेषोऽपवादः—चार्मिके रोमबन्धे चेत्यादि ॥ १८० ॥

सुबोधिनी

शिल्पेन परिगणनं, तथाऽपि पटादाविव्युक्तिरूपपन्ना—प्रतिलोमाभिप्रायत्वात् ॥ १७९ ॥

यत्र प्रावारादाविति—प्रावार उत्तरासङ्गः "द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ" इत्यमरः॥ १८०॥

इति गङ्गाविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥

बालभट्टी

कौशेवादीनां कंचलादितया ग्रहणं कृतं, तथाऽपि पटादाविवयुक्तिः प्रतिलोमाभिप्रायेति नानुपपत्तिरिति भावः। शते इति बोध्यम्। सुसूक्ष्मेति—अतिसूक्ष्मेत्यर्थः। अप्रेति—तथा च प्रक्षालितेऽनेयमेव वृद्धिरिति भावः ॥ १७९ ॥

विशेषमाह—क्षयमुभयाभावं च स्थलविशेषेणेत्यर्थः। कार्मिकमित्यस्य व्युत्पत्त्या—कर्मणेति। चित्रं सूत्रम्। अत एव तस्यापि व्युत्पत्त्या—यत्रेति। मेचकं मयूरपिच्छनेत्रम्। अधिकरणे घञित्याह—यत्रेति। प्रावारः—उत्तरासङ्गः "द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ" इत्यमरः।

---

१. ख. सूक्ष्म० । २. ख. घ. वेदितव्या । ३. घ. नन्वेव : ४ ख ग. घ. ङ. च. छ. वल्क० । ङि० वाल्कले तथा । ५. घ. क. रुचक० । ख. चक्रक० । बाले० मेचक। ६. घ. नन्वः । ७.—९. १४.। ८. ङि० मृ० ११७.।९.(?) । प. ब. 'कंचलादीनां' नास्ति ।

तत्र त्रिंशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः । कौशेये कोशप्रभवे बाल्कैलेषु वृक्षत्वङ्निर्मितेषु वसनेषु वृद्धिह्रासौ न स्तः; किंतु यावद्दानार्थं कुविन्दादिभ्यो दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८० ॥

द्रव्यानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन ह्रासवृद्धिज्ञानोपायमाह—

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।
द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तद्दार्घ्यमसंशयम् ॥ १८१ ॥

क्षाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे ह्रासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञः

चार्धकृतं चार्मिकं कुरु....दिः रोमबन्धं पटादि, तत्र हि छेदनाद् त्रिंशद्भागक्षयः। कौशेयं बाल्कलवोस्तु साम्यमेव । कौशेयं असरीमयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १८० ॥

बृहस्पतिरपीदमेव क्षयमालोच्य रजताभिर्वस्त्रादीनाम्—

देशं कालं च भोगं चेत्यादि ॥ १८१ ॥

स्वदेशोत्पन्नं परदेशोत्पन्नं चिरन्तनमल्पकालिकमुक्तमभुक्तं दुर्लभमदुर्लभं वेत्येवं नष्टे द्रव्ये बलाबलं ज्ञात्वा द्रव्याणां बलाबलज्ञानकुशलाः यन्मूल्यं ब्रूयुः तत्तिथिचारं नाशयिता दद्यात्; राज्ञा च तदाप्यः । एवं परीक्ष्य क्रीते तु व्यभिचरतो

बालंभट्टी

तत्र उभयत्र त्रिंशच्छब्दो भागपर इत्याह—त्रिंशत्तम इति । तात्पर्यार्थमाह—किन्त्विति ॥ १८० ॥

उत्तरसङ्गतिमाह—द्रव्यानन्त्यादिति। क्षयवृद्धीति—धर्मादित्वात्साधुत्वम्। एवमग्रेऽपि । अत एव वृद्धिक्षयेत्यग्रिमाविरोधो नेति बोध्यम्। उक्तभिन्नविषयमेवाह स साकल्यावाऽऽह—क्षाणेत्यादिः। क्षाणं क्षणसूत्रानिर्मितं क्षौमं क्षूना—अतसी तत्सूत्रानिर्मितम्।नष्ट इति मूलार्थमाह—ह्रासमिति।वर्षया नाशोऽत्र नाभिमतः—प्रकरणदिबलात्। तथा किंच तद्वद्वा प्रत्यास-

---

१. ख. ग. घ. ङ, च. छ. वल्क० । २. ख. ग. च. वयना० । ३. क. तद्वा० । ४. बि० मृणद्रव्यम् ।

देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलाबलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदसंशयं शिल्पिनो दाप्याः ॥ १८१ ॥

॥ इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥

राजदण्डादिप्रसङ्गः । न च विक्रेता स्वभिचरन्नपि विक्रीतं प्राप्नुयादिति स्थितम्; तथा च स्वार्थभुवः—"परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानो ददच्चैव दण्ड्यो राज्ञा शतानि षट् ॥" इति ॥ १८१ ॥

बालंभट्टी

तेराह—नेष्टेति,—तत्त्वनिश्चया सहमतीति भावः । एकः को व्युत्क्रमे इत्याह—तां चेति । ज्ञातेत्यस्य व्याख्या परीक्ष्येति । तुर्यपादार्थमाह—यदिति । दाप्यमित्यस्य शिल्पिकर्तृकमिति विशेष्यम् । तदाह—शिल्पिन इति ॥ १८१ ॥ इति क्रीतानुशय-प्रकरणम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् १४

साम्प्रतमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यमपरं विवादपदमभिधातुमुपक्रमते। तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—"अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते। अशुश्रूषाभ्युपेतैतद्विवादपदमुच्यते"॥ इति। आज्ञाकरणं शुश्रूषा, तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न संपादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यम्। शुश्रूषकश्च पञ्चविधः—शिष्योऽन्तेवासी भृतकोऽधिकर्मकृद्दास इति; तेषामाद्यश्चत्वारः कर्मकरा इत्युच्यन्ते। ते च शुभकर्मकारिणः। दासाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चदशप्रकाराः। गृहद्वाराश्रुचिस्थानरध्यावस्करशोधनाद्यशुभकर्मकारिणः। तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—"शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः। चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः॥ शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्। एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः॥ सामान्यमस्त्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनी- ६

सुबोधिनी

अपरोमिति—"तेषामाद्यश्चत्वारः" इत्यत्रानुपात्तसंख्यादपरं विवादपदमित्यर्थः। "अभ्युपेत्य तु शुश्रूषाम्" इत्येतच्चारदवचनं व्याचष्टे—आज्ञाकरणमिति। शिष्यान्तेवासिभृतकाधिकर्मकृतां सामान्यसंज्ञामाह—तेषामाद्या इति। सामान्यमिति। अस्यार्थः—

बालंभट्टी

सांप्रतमिति—गृहीतानुशयप्रसङ्गेनेतिभावः। अपरमिति—"तेषामाद्यम्" इत्यादौ मनुनाऽपरिगणितत्वात्ततो भिन्नमेवेत्यर्थः। नारदीयं व्याचष्टे—आज्ञाकरणमिति। प्रतीत्यस्यार्थमाह—संपेति। मूले न्युत्क्रमेणान्वय इत्याह—अभ्युपेत्येति। शिष्यादिचतुर्णां सामान्यसंज्ञामाह—तेषामिति,—मध्ये इत्यर्थः। कर्मकरा इति—"कर्मणि भृतौ" इतिटः। यद्यपि भृतके तत्त्वं सूत्रसिद्धं—भृताविःयुक्तेः, तथाऽपि साहचर्यादन्येषामपि तत्त्वं बोध्यम्। वक्ष्यमाणानुरोधेन तेषां तत्त्वं योगरूढ्येत्याह—चेति,—चकार इत्यर्थः। तदिदं—सर्वं शास्त्रप्रोक्तमित्यर्थः। चतुर्विधः—आवितः। तेषां मध्ये। त्रिपञ्चका इति—त्रिः पञ्चेति त्रिपञ्च, ते परिमाणं येषां ते सुवर्णैसमासः तद्वितः कन्। तदेव विशदयति—शिष्यान्तेवासीति। सामान्यमिति—एषां शिष्यादीनां पञ्चानां मध्ये स्वतन्त्रत्वं नाम सामान्यं साधारणध-

---

१.—५. १.। २. क. राज्ञश्चिस्थानरव्याग्रहद्वारावृ०।च. राज्ञश्चिस्थानस्थाव०२. क.आ०। ४.थ. ब्.अपरं विवादपदमिति।५. म० ८. ४।६, थ. द्. न्यमस्तन्त्रत्वमिति।७.अं०३-२,२२.।

षिणः। जातिकर्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव च॥कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च। अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम्॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्। गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम्॥ ईच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्तरैः। अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्॥"इति। तत्र शिल्प्यो वेदविद्याथी ; अन्तेवासी शिल्पशिक्षार्थी; मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः; कर्मकुर्वताम् अधिष्ठाताऽधिकर्म-

सुबोधिनी

एवं शिल्पादीनां पञ्चानामस्वतन्त्रत्वं नाम सामान्यं साधारणो धर्म इत्याहुर्मर्षयोऽपि महर्षयः; एवं सत्यं शिल्पादिचतुष्टयस्मुदायेऽवान्तरजाला कर्मकर इति विशेष उक्तो मनीषिभिः। कर्मकरत्वं चतुर्णामप्यवान्तरजातिरित्यर्थः। तथा वृत्तिर्वेतनं[1] शुभकर्मकरत्वेन विशिष्टम्। शुभकर्मकरत्वं विशिष्टा वृत्तिरिति पूर्वोक्तमर्थं विविच्य दर्शयति—कर्मापीति। "शिल्प्यन्तेवासिभृतकाश्चतुर्धस्त्वधिकर्मकृत्" इत्युं नारदीयवचनांशं व्याचष्टे—तत्र शिल्प्य इत्यादिना। "गृहद्वाराशुचिस्थान" इत्यत्राशुचिस्थानावस्करोज्झनपदानि व्याचष्टे—

बालभट्टी

र्मं इत्येवं मनीषिणो महर्षयः आहुरित्यर्थः। जातीति—तेषां पञ्चानां मध्ये शिल्प्यादिरूपचतुर्विधसमुदायस्य जात्या स्वस्वजात्यनुरूपमिति यावत्। तादृशं कर्म कुर्वतस्तु कर्मकर इत्येवरूपोऽवान्तरविशेषो मनीषिभिरुक्त इत्यर्थः। कर्मकरत्वं चतुर्णामप्यवान्तरजातिरित्यर्थः। वृत्तिरेव चेति—विशेष इत्यनुवर्तते; तथा वृत्तिर्वेतनमपि शुभकर्मकरत्वेन विशेषः। विशिष्टं शुभकर्मकरत्वं विशिष्टा वृत्तिरेवेत्यर्थः। अत एव चसङ्गतिः। उक्तमेव विविच्याऽऽह—कर्मापीति। कर्मकृतां चतुर्णाम्। तत्राशुभमाह—गृहद्वारेत्यादि,—अत्र द्वन्द्वोत्तरपदकसमाहारद्वन्द्वः। अग्रे यथासंख्यमन्वयः। इच्छत इति—इच्छतः स्वामिनः स्वाङ्गरन्तरतः—पर्यन्ते उपस्थानं सेवनं चेत्यर्थः। शुभमिति—अतोऽन्यत् परं केवलं उत्कृष्टं वा शुभमित्यर्थः।"शिल्प्यान्तेवासि" इत्यादिनारदवचनांशं विशिष्य व्याचष्टे—तत्रेति,—तेषां मध्ये इत्यर्थः। वेदग्रहणं शास्त्रस्याप्युपलक्षणम्। शिल्पं—कौशलम्। अधिष्ठाता—

---

१. ख. ग. ङ. कस्तू॰। २. ज. स्मृतमिति। तत्राशी॰। ३. क. ङ. च. छ. ना॰ स्मृ॰ इतः। ४. ना॰ अधोन्तः। ५.—५. २.—७.। ६. ब. द. नमपि-शु॰। ७. ब. द. पि द्विविधमित्यादिना। ८. त. 'तत्र' नास्ति।

कृत ; अशुचिस्थानसुच्छिष्टप्रक्षेपार्थं गर्तादिकम् ; अवस्करो गृहमार्जितपांस्वादि-निचयस्थानम् ; उज्झनं त्यागः । भृतकश्चात्र त्रिविधः ; तदुक्तम्—" उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः। अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः॥"इति । दासाः पुनः—"गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः।अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥ मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चाऽऽत्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः॥" गृहे दास्यां जातो गृहजातः; क्रीतो मूल्येन; लब्धः प्रतिग्रहादिना ; दायादुपागतः पित्रादिदासः; अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो दासत्वाय भरणादक्षितः;आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाऽऽधिनीतः;ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः ; युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः; पणे जितः ' यस्मिन् विवादे पराजितोऽहं तदा त्वदासो भवामि' इति भाष्य जितः;तवाहमित्युपगतः 'तवाहं दासः'

सुबोधिनी

अशुचीत्यादिना । "शिष्यान्लेखासिभृतकाः" इत्युद्दिष्टानां मध्ये भृतकस्यत्रैविध्यमाह—भृतकश्चेति । दासाः पुनः पञ्चदशप्रकारा इत्युक्तम्; तत् प्रपञ्चयति —'दासा इत्यादिना।

बालभट्टी

नियन्ता । अशुचीत्यादि तमेव व्याचष्टे—अशुचीति । शिष्यानुद्दिष्टानां मध्ये भृतकस्त्रैविध्यमाह— भृतेति । अत्र एषां मध्ये । तदुक्तमिति —नारदेनेति शेषः। अत्रेति प्राग्वत् । आयुधजीवी आयुधीयः। भारेति—तद्वहनशीलः। भारवाह इति पाठान्तरम् । "दासास्त्रिपञ्चका ज्ञेयाः दासास्तु गृहजादयः" इत्युक्तं सप्तप्रपञ्चयति— दासाः पुनरिति,—दासास्त्रिस्वभ्यः ; उच्यन्ते इति शेषः।तानेव नारदोक्तया आह—गृहजात इत्यादि। क्रमेण व्याचष्टे—गृहे इत्यादि। तत्र पल्यामेरगृहजशब्दस्य लक्ष्यार्थमाह—दास्यामिति। तद्वदित्यर्थकेन तथेत्यनेन किंचिन्न्यूनता सूचिता अनाकाले हत्यास्यार्थो दुर्भिक्षे इति भृत इत्यस्य रक्षित इति । आधिताभिति—अन्यत्रेति भावः । अहं —स्याम् । परीति,—परिभाग-

---

१. ना० वाहः । २ नार० ५. २२.। ३. ना० गृहे० । ४. क. तत्रैव । ना० तौ लोके। ५. ना० प्राप्तो युद्धात्प० । ६ –५.२६ । ७. य. द. चिन्हानामि०। ८. य. द. सः पुनरित्या०।

इति स्वयं संप्रतिपन्नः; प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः; कृतः 'एतावत्कालं त्वदासः' इति अभ्युपगमितः; भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः; वडवाहृतः, वडवा गृहदासी, तया हृतः तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः; य आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेता; इत्येवं पञ्चदशप्रकाराः। यत्तु मनुना "ध्वजाहृतो भक्त-
5 दासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ। पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः॥"[1]इति सप्तविध-त्वमुक्तम्, तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थम्; न तु परिसंख्यार्थम्; तत्रैषां शिष्यान्तेवासिभूत-कार्यकर्मकृद्दासानां मध्ये शिष्यवृत्तेः प्रागेव प्रतिपादिता— "आहूतश्चाप्यधीयीत ऊर्ध्वं चास्मै निवेदयेत्।" इत्यादिना। अधिकर्मकृत्तकानां तु वेतनादानप्रकरणे वक्ष्य-ते—"यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम्।" इत्यादिना।

सुबोधिनी

ध्वजाहृत इति दण्डदासलक्षणेति च — युद्धप्राप्तो ध्वजदासः। पारिव्राज्यच्यु-तस्य प्रायश्चित्तमकृर्वतः पुंसो दण्डार्थमेवाऽऽसरणात् दास्यं राज्ञः कृते भवतीति दण्डदासः पारिव्राज्यच्युत इति विवेकः॥ ननु पैतृकीति—परिगणितव्यतिरिक्तनिषेधार्थं नेत्यर्थः। एवं प्रकरणोपात्तत्वेन स्मृत्यन्तरोक्तमभिधाय मूलवचनविषयं विवेचयति — तत्रैषामित्यादिना।

बालंभट्टी

पितरेत्यर्थः। स्वयं सम्मिति,—स्वयमेवाऽऽगत इत्यर्थः। प्रव्रज्या—सन्न्यासित्वम्। दास इति,—त्वदास इति पाठेऽप्ये हृत्यैवंभूपगमित इति पाठः॥दास इति पाठे 'अहं तव दासः' इत्यर्थेन अमे इत्यभ्युपगत इति पाठः॥ एतावत्कालमहं त्वदास इत्यङ्गीकारित इति मदनरत्नेऽप्युक्तम्। भक्त—अन्नम्। एवेनान्यव्यवच्छेदः॥मनुविरोधमप्यनुवदति—यत्त्विति,—मानवे भक्तदासः, गृहजः, क्रीतश्च प्रागुक्त एव, पैतृकः पितृरागतः सोऽपि, दायाद्यगत एव दत्रिमोऽपि कृत एव ध्वजाहृतः ध्वजेन तद्गता युद्धेन गृहीत इति सोऽपि युद्धप्राप्त एव प्रव्रज्यातश्च्युतस्य प्रायश्चित्तमकुर्वतः, पुंसो दण्डार्थमेव आसरणात् दास्यं राज्ञो भवतीति दण्डदासः प्रव्रज्याव-सित एवेति बोध्यम्। दासीति,—अथ धर्मपरः दास्तवाश्रयाः दासा इति यावत्। परिहरति—तदिति। तथा च सप्तग्रहणं न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम्; न तु परिगणितभि-न्निषेधार्थम्॥ तदाह—न तु परीति। एवं प्रकरणोपोद्घातत्वेन स्मृत्यन्तरोक्तमुक्त्वा मूल-विषयं विवेचयितुं तदवतारयितुं चाऽऽह—तत्रैषामित्यादि। तत्र—तथा सति। अधीति — अन्वर्हितत्वात् पूर्वनिपातः, भूतकालविध्याद्यनुवचनम्। इत्तिरित्यनुवर्त्यते॥

---

1. छ. मनुवचनं। २.—८. ४१५.। ३. ख. दनपरम्। ४. आ० २७.। ५. य० १९६.। ६.य. परिसंख्या०। ७. य. द. परिसंख्यार्थमिति।

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह- -

बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।
स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्त्वन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

बलात् बलवद्भ्येन यो दासीकृतः, यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः,—अपिशब्दादाहितो दत्तश्च—स मुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्चति तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः । उक्तं च नारदेन—"चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्ये तेषु हि नेष्यते॥" इति। चौरेभ्यः प्राप्तयत्नस्य स्वामिनः प्राणान् यः प्रददाति रक्षति असावपि मोचयितव्यः । तदिदं सर्वदासानां साधारणं दास्यनिवृत्तिकारणम्–"एषां स्वामिनं कञ्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात्। दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च॥" इति

अन्यापवादार्थमाह— **बलाद्दासीकृतश्चौरैरित्यादि ॥ १८२ ॥**

दास्यकरणगृहजत्वाद्यभावेऽपि बलाद्यो दासीकृतः, चौरैर्वा स्वहस्ते दास्यत्वेन विक्रीतः,

सुबोधिनी

अथ मूलमवतारयति —दासान्त इति । अपिशब्दादाहितो दत्तश्चेति– चौरैरित्युत्तरार्धेन। चौरैराहितो दत्तश्चेत्यर्थः—स्वाम्याहितादिविषय उत्तरस्वामिनाभावस्य मानाभावात्। यदीति—बलाच्चौरकृयादिनो वा यः स्वामीव स हन्यते।"भक्तत्यागात्"हत्यमुं मूलवचनांशं

बालंभट्टी

मूलमवतारयति— दासान्तेवासीति । अपिशब्दादिति— चौरैरित्युत्तरार्धेन, चौरैरपहृत्याऽऽहितोदत्तश्चेत्यर्थः। च: सर्वसमुच्चये इत्यहः—दत्तश्चेति । स: सर्वविधः। अत एव स्वाम्याहितादिविषये पृथक् आह — यदीति,—बलादिति भावः । चो हार्थे, चौरेति,— चौरेणापहृताः सन्तो विक्रीता इत्यर्थः। हि—यतः दास्यं तदेव। उत्तरार्धैकदेशं व्याचष्टे –चौरेति। उत्तरसङ्गतये आह—तदिदमिति,—मूलोक्ते स्वामिप्राणरक्षकत्वमित्यर्थः । यो वैषामिति—एषां दासानां पञ्चदशानां मध्ये य एव कश्चिदित्यर्थः । न केवलं तावन्मात्रं किन्त्वन्यदपीत्याह— पुत्रेति,—तद्भागसदृशभागमित्यर्थः । नन्वेवं भक्त्या

---

१. वि० भाष्यस्तत्त्यागान्निष्क्रया० । २. ना० स्मृ० दासत्वं तेषु नै० । ३.—५. ३८ । ४. क. ख. च. ज. यो वैषां । ५.—५. ३८ । ६. घ. द. अधुना मूलवचनमत्र० । ७. घ. ङ. नेवासिनोरिति । ८. त. अपीति । ९. घ. द. यदि स्वामी न मुञ्चतीति । १०. त. ना भिश्च० ।

नारदस्मरणात्। भक्तदासादीनां प्रातिस्विकमपि मोक्षकारणमुच्यते। अनाकालभृतभक्तदासौ भक्तस्य त्यागादासभावादारभ्य स्वामिद्रव्यं यावदुपभुक्तं तावत्त्वा मुच्येते। आहितर्णदासौ तु तन्निष्क्रयात् यदगृहीत्वा स्वामिना आहितौ, यच्च दत्त्वा धनिनोत्तमर्णान्मोचितः तस्य निष्क्रयात्सवृद्धिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते। नारदेन विशेषोऽप्युक्तः—"अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत्संभक्षितं यदृर्णभिक्षे न तच्छुद्धयेत कर्मणा॥" "भक्तस्योक्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते।" "आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत्॥" "ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते॥"

स मोक्तव्यः। नात्र केनुर्दोषप्रसङ्गः। यस्यापि हि कारणमस्ति सोऽपि हि स्वामिनः प्राण-

सुबोधिनी

व्याचष्टे—भक्तदासादीनामित्यादिना। सम्भक्षितमिति—दुर्भिक्षे यत् भक्षितं न तत् कर्मणाशुद्धयेत्। यदीयं भक्तमुपभुङ्क्ते तदीयव्यापारकरणमात्रेण न शुद्धिर्दास्याच्च निर्मुक्तिः, अपि तु तत्कर्मकरणेन गोयुगदानेन च शुद्धिरित्यर्थः। अयमेव याज्ञवल्क्योक्तेर्विशेष इति ज्ञेयम्। प्रतिशर्षकदानेनेति-तुल्यव्यापारेण पुरुषान्तरदानेन मुच्येरन्।कर्मणि स्वमदशपुरुषा-

बालंभट्टी

गादित्यादि निष्फलमत आह—भक्तेति,—आदिशब्देः प्रकारैः तेषां केषाञ्चिदित्यर्थः। अत एवोक्तक्रमेणाऽऽह—अनाकालेति। भक्तत्यागे मुक्तिदानादारभ्य न विवक्षितस्तस्य तत्प्राहेतुत्वादत आह—दासभावादिति। तस्य—धनस्य। निरर्थमाह—सवृद्धीति। सामान्यवैयर्थ्य प्रकरणात् कृषातीर्थविशेषपरत्वमित्याह—प्रत्येति। विशेषोऽपीति—अनाकालभृतांशमात्रे इति भावः।संभक्षितमिति—दुर्भिक्षे यत्संभक्षितं तत् कर्मणा न शुद्धयेत्यर्थः। यदीयमुपभुक्तं तदीयव्यापारेणमात्रेण शुद्धिर्न दास्यान्न निर्मुक्तिः,किंतु तत्कर्मकरणेन गोद्वयदानेन च शुद्धिरिति यावत्। अयमेव मूलतो विशेष इति बोध्यम्। भक्तस्येति—प्रागुक्त एवार्थः। सद्यः—तत्कालमेव न तु पूर्ववदन्यदानापेक्षेति भावः। धनं सोदयमित्यस्यापकर्षः। प्रमुच्यते इत्यस्यानुषङ्गः। "स्वामीयद्येव नोद्धरेत्" इति पाठः। यदि स्वामी नैवोद्धरेत्—तदा आहितोऽपि सोदयं धनं दत्त्वा दास्यात् प्रमुच्यते इत्यर्थः। यद्येनमुद्धरेदिति पाठे तत्र तत्संमतिं विना नैव मुक्तिरिति बोध्यम्। ऋणदासे आह—ऋणं त्विति।

---

१ थ. तं पर्युभिक्षे इति। २. त. व च विशेषो या°।

ते।" इति॥ तथा 'तवाहम्' इत्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृतकबडबाद्यतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं तेनैवोक्तम्— "तवाहमित्युपगतो युद्धेप्राप्तः पणे जितः। प्रतिशीर्षप्रदानेन मुंच्येरंस्तुल्यकर्मणा॥" "कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते।" "निग्रहाद्बडवायास्तु मुच्यते बडबाहृतः।" इति। दासेन सह संभोगनिरोधादित्यर्थः। तदेवं गृहजातक्रीतलब्धदायप्राप्तात्मविक्रयिणां स्वामिप्राणप्रदानतत्प्रसादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति—विशेषकारणान्तराभिधानात्। दासमोक्षश्चानेन क्रमेण कर्तव्यः—"स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः। स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा॥ साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्भिरवाकिरेत्। अदास इत्यथोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमवासृजेत्॥" इति तेनैवोक्तम्॥ १८२॥ 5

संशयात् स्वप्राणत्यागनिश्चयावश्यंभावेन मोक्षयित्वा दास्या-मुच्यते। वस्तु भाक्तः भक्तदासः तस्यागाग्निश्चयाद्वा मुच्यते। अपि शब्दात्स्वामिप्रसादादिपरिग्रहः॥ १८२॥

सुबोधिनी

न्तरं दत्त्वा मुच्येरन्निति यः। "निग्रहात् बडबायास्तु" इत्यत्र तात्पर्यमाह— दासेनेति। तेनैव चोक्तमिति...तेन नारदेन॥ १८२॥

बालंभट्टी

तथा—किंचा क्रमेणाऽऽह —तवाहमित्यादीतानां च ...तेषामपि तेनैव—नारदेनैवाग्रतीति—प्रतिनिधिः प्रतिशीर्षपदार्थः। तुल्यं कर्म यस्य तेन तुल्यव्यापारेण —पुरुषान्तरदानेनेत्यर्थः कर्मणि स्वतुल्यपुरुषान्तरं दत्त्वा मुच्येरन्निति यावत्। निग्रहादित्यस्यार्थमाह—दासेन सहेति,—बडबाया इति शेषः।बडबा दासी स्वामिकृतादिति भावः।प्रागुक्तफलितं प्रागुक्तमेवोपसंहरन्नाह— तदेवमिति। तत्—तस्मात्—उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। क्रमेणाऽऽह—गृहेति। स्वामिप्राण्यदत्तप्रसादलक्षणमित्याह—तत्प्रसादेति,—स्वामिप्रसादेत्यर्थः। स च तथा वाऽन्यथा वेत्याह भावः। यद्वा स्वामिप्राणप्रदत्वस्य साक्षान्मोचने कारणत्वाभावादाह—तदिति,—तेन यत्प्रसादं इत्यर्थः। तन्मोचने विधिमाह—दासेति। अनेन—वक्ष्यमाणेन। स्वं—स्वीयम्। तस्य—दासस्य। स्कन्धात् सकलं कुम्भमादायाऽसौ स्वामी भिन्द्यात् इत्यादिरित्यर्थः। त्रिरिति—पूर्वान्वयि। तेनैव—नारदेनैव यत इति शेषः॥ १८२॥

१.—५. ३१, ३६, २२, ३३. । २. ख. बधा तवा० । ३. ना० स्मृ० ध्वजप्रा० । ४. स्मृ० मुच्यते तु० । ५.—५. ३४, ३२, ३७. । ६. ना० ५, ४२, ४३. । ७. य. र. यर्थमाह—दासेन सहेति । ८. य. इदं प्रतीकं नास्ति ।

प्रव्रज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह—

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।

प्रव्रज्या संन्यासः ततोऽवसितः प्रच्युतः अनभ्युपगतप्रायश्चित्तश्चेद्ब्राह्म एव दासो भवति । मरणमेव तद्दासत्वस्यान्तो नान्तरा प्रतिमोक्षोऽस्ति ॥ १८२ ॥

5 वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्थामाह—

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः॥ १८३ ॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानामानुलोम्येन दास्यम्—ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः, क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रौ, वैश्यस्य शूद्र इत्येवमानुलोम्येन दासभावो भवति; न प्रातिलोम्येनास्वधर्मत्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य प्रातिलोम्येनापि दासत्वमिष्यत एव; यथाऽऽह नारदः—

. . . . . .

एवं दास्यान्निर्मोचनप्रायम्; अपवादः—

प्रव्रज्यावसित इत्यादि ॥ १८३ ॥

प्रव्रज्य प्रतिनिवृत्तो राज्ञो दासः स्यात् । न चात्र स्वामिप्राणरक्षणेनापि मोक्षः । ब्राह्मणोऽपि प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दासः स्यात् प्रातिलोम्येनापि; अतोऽस्यत्र वर्णानामानुलोम्येन दास्यम्; यथा, "मोक्षितो मकृतश्च वर्णात्" इत्येवमादौ न प्रातिलोम्येन प्रत्येतव्यं,

. . . . . .

बालंभट्टी

अवशिष्टगतिमाह—प्रव्रज्येति । तुः वैलक्षण्ये । एवं सति प्रायश्चित्तविध्यानर्थक्यापत्तेराह—अनभ्युपेति,—तथास्मृतिं तु पुनस्तस्य प्रव्रज्यैवेति भावः । एवेनान्यव्यवच्छेदः। अवसरणार्थमेव प्रतिपादयन्नाह—मरणमेवेति । अन्तो—मोक्षः। अन्तरा—मध्ये जीवनदशायाम् । प्रातमोक्षः—तत्प्रतिपक्षभूतो मोक्षः । एतेन आसमन्तात् मरणमेवान्तो यस्य स एव तथेति[1] स्वार्थे कनितिसूचितम् ॥ १८२ ॥

दासभावः दासत्वम्। प्रतिलोमशब्दो धर्मपरः। तृतीयान्ताच्चासिरित्याह —न प्रतीति। नन्वेवं मूलस्योक्तलक्षणविरोधोऽत आह—स्वधर्मेति । पुनस्तु निषेधशेषमाह—

---

१. ख अन्यस्मिन् काले न मो० । २. फ. ति विनयादित्वात् स्वार्थे ईमांत सू० (?) ।

"वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दास-तां मता ॥" इति ॥ १८३ ॥

अन्तेवासिपदमाह—

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।
अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥ 5

अन्तेवासी गुरोर्गृहे कृतकालं 'वर्षचतुष्टयमायुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्वद्गृहे वसामि' इति यावद्धृतं तावत्कालं वसेत् यद्यपि वर्षचतुष्टयादर्वागेव लब्धापेक्षि-तशिल्पविद्यः । कथं निवसेत् ? गुरुप्राप्तभोजनः —गुरोः सकाशात् प्राप्तं भोजनं येन

स्मृत्यन्तराच्च दासत्वमिति तानि गृहजत्वादीनि दास्यनिर्मोचनप्रकाराश्चाक्षेप्याः । सर्वथा प्रतिलोम्येन दास्याभाव इति स्थितम् ॥ १८३ ॥

यत्र पारितोषिकमुभयोरुक्तं दास्यमन्यथातः तत्रैव कर्तव्यं यत्रश्रुतदेवमतः

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतं कालं गुरोर्गृहे इत्यादि ॥ १८४ ॥

शिल्पशिक्षणार्थं प्रतिपन्नशिष्यभावोऽन्तेवासीः स यदा परिसाप्तो 'वयं तत्कालव्यहृते मया शिल्पविद्या शिक्षणीया; वसितव्यम्' इत्यासते, अन्तरालं च कृतवित्तः स्यात्, तदाऽपि हि कृतं पारिभाषिकं कालं गुरोर्गृहे निवसेत् । गुरुणाऽपि च तस्य भोजनपरिधानादिकं देयम्। यश्चासौ शिल्पेनार्जयेत् तद्गुरोरेवार्पयेदित्यवसेयम् ॥ १८४ ॥

सुबोधिनी

दारवद्दासतेति—यथाऽऽनुलोम्येनैव विवाहो न प्रातिलोम्येन, तथा दासत्वम-पीत्यर्थः ॥ १८३ ॥

बालंभट्टी

स्वधर्मेति । एवं निषेधमुक्त्वा विधिमाह—दारवदिति,—यथा आनुलोम्येनैव विवाहो न प्रातिलोम्येन, तथा दासत्वमपीत्यर्थः ॥ १८३ ॥

अन्ते इति—एवं दासधर्मानुक्त्वादिः । कृतेति—तद्विशेषणार्थं पूर्वशेषमाह—यद्यपीति,सर्वशिल्पग्रहे कालाद्यभावादाह—अपेक्षितेति। तत्र प्रकारजिज्ञासायामाह—कथमिति।

१.—५. २९. । २. वि० नं तत्क० ।

स तथोक्तः; तत्फलप्रदः—तस्य शिष्यस्य फलमाचार्याय प्रददातीति तत्फलप्रदः;—एवंभूतो वसेत् । नारदेन विशेषोऽप्यत्र दर्शितः—"स्वशिल्पमिच्छन्नाहूतो बान्धवानानुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं सुनिश्चितम् ॥ आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृह्ये दत्तभोजनम् । न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥ शिक्षयन्तमसंदुष्टं य आचार्यं परित्यजेत् । बलाद्वासयितव्यः स्याद्बन्धौ च सोऽर्हति ॥ शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् । तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ गृहीतशिष्यः समये कृत्वाऽऽचार्यं प्रदक्षिणम् । शिक्षितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते ॥" इति । वधशब्दोऽत्र ताडनार्थः—दोषस्याल्पत्वात् ॥ १८४ ॥

॥ इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदम् ॥

सुबोधिनी

स्वशिल्पमिच्छन्नित्यादि—स्वजातिविहितं शिल्पमित्यर्थः ॥ १८४ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्याम् अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदम् ॥

बालंभट्टी

फलं—भृतिम् । स्वशिल्पमिति—बान्धवानां भ्रातृादीनां आज्ञया स्वस्वजातिविहितं शिल्पं महीतुमिच्छन्नित्यर्थः । अन्ते—अन्तिके । एवं तदधर्ममुक्त्वा आचार्यधर्ममाह—आचार्य इति । पुनस्तदधर्ममाह—शिक्षयन्तमिति । बलादिति—तदाचार्यवैराग्यवेति भावः । अत एवाऽऽह—त्वधेति । शिक्षितोऽपीति—कृतकालमप्यागतिं भावः । समेति—तस्मिन्देशे समाप्यवेत्यर्थः।तत्र—तद्गृहे समये—अतीत सति।प्रदक्षिणं समदक्षिणं अर्थं आवश्यन्तम् यथाश्रुतं वा । आचार्यप्रदक्षिणमिति पाठान्तरे शक्तितआचार्यस्येति पाठः । एवमाचार्यं यथाशक्ति अनुमान्य तोषयित्वा स्वगृहं प्रति पराक्त्यं आगच्छतीत्यर्थः । ताडेति—दण्डादिकृतेत्यर्थः ॥ १८४ ॥ इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदम् ॥

---

१. ना० त्वमदुष्टं य आचार्यं संप० । २.—५. १६—२०. ।

अथ संविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् १५

संप्रति संविद्व्यतिक्रमः कथ्यते। तस्य च लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्—"पाषण्डिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते। समयस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्॥" इति। पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयः, तस्यानपाकर्मोव्यतिक्रमः परिपालनं तद्व्यतिक्रम्यमाणं विवादपदं भवतीत्यर्थः।

तदुपक्रमार्थं किञ्चिदाह—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु।
त्रैविद्यं वृत्तिमद्भूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति॥ १८५॥

परिभाषितस्थाऽन्यथान्यथाकरणप्रसङ्गेन भूयस्समयानपाकरणार्थं समूहक्रियामुपीद्बलत्वेनाऽऽह—राजा कृत्वा पुरे स्थानमित्यादि॥ १८५॥

सुबोधिनी

"पाषण्डिनैगमादीनाम्" इति नारदोक्तं व्याचष्टे—पारिभाषिकेति। पूर्वं व्यतिरेकमुखेन दर्शितमित्युक्तम्। तदर्शयति—तद्व्यतिक्रम्यमाणमिति। अयमाशयः—"समयस्थानपाकर्म" इत्यन्वयमुखेन संविद्व्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य प्रतिपक्षरूपमभिधाय तद्विवादपदं स्मृतमित्यभिधानादुक्तव्यतिरेकरूपं विवादपदमिति व्यतिरेकाभिधानमिति॥

मूलमवतारयति—तदुपक्रमेति॥ १८५॥

बालंभट्टी

संप्रतीति—अङ्गीकारस्यागस्य पूर्वैस्तैस्तस्येव तस्मस्कारादिति भावः। आदिना अन्यादिग्रैविध्यात् द्वीपग्रहणम्। अस्यार्थमाह—पारीति—धर्मशास्त्रपरिभाषाफलमर्थः। एतेन तत्र स्थितिशब्दो विशेषपर इति सूचितम्। तस्यार्थमाह—परीति। यद्यपि तच्छब्दस्य प्रकान्तपरामर्शित्वात् परिपालनस्यैव विवादपदत्वं प्राप्नोति, तथापि आधातदसंभवः। कर्मलक्षणान्वयमुखेन संविद्व्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य प्रतिपक्षभूतमुक्त्वा तद्विवादपदं स्मृतमित्युक्तम्। तदाह—तद्व्यतीति॥

मूलमवतारयति—तदु-

१—१० १. । २. क. व्यवहारप० । ३—१०. १. । ४. थ. द. इलेतत्पाठवचनं व्या० ४. थ. द. कर्धर्मेणेति । ५ थ. द. इदमन्नाकृतम् । ६. थ. द. लवचनमवतारयति—तदुपक्रमार्थमिति । ७. प. ब. वैलक्ष०।

राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानं धवलगृहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणान् न्यस्य स्थापयित्वा तद्ब्राह्मणवृत्तिं त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमजूहरिष्यादिसंपन्नं च कृत्वा स्वधर्मो वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवद्भिरनुष्ठेयतामिति तान् ब्राह्मणान् ब्रूयात् ॥ १८५ ॥

एवं निपुणलैर्यत्कर्म कर्तव्यं तदाह—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८६ ॥

श्रौतस्मार्तधर्मानुपमर्देन समयाभिष्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेव-

---

यदुक्तं—"तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये" इति, तदुपविजानार्थवायमाह-रम्भः । राजा कृत्वा पुरे दुर्गं स्थानस्थलीं भाविकालसंरक्षणार्थं ब्राह्मणान्मध्ये समुदायादेव नावस्थाप्य त्रैविद्यं कस्यजुस्सामपारगं सदाचारब्राह्मणात्मकं वृत्तिमकृत्वा ब्रूयात् 'स्वधर्मः पाल्यतान्' इति।वर्तनहेतुः वृत्तिः तदुक्तं—"वृत्तिमद्ग्राम्यमहत्रेत्रादयः" निष्पादितस्थापितमर्यादस्वेसर्यः। स्वधर्मो वर्णाश्रमस्थितव्यभिचारः। राजश्रान्यथा वृत्तिम् उपदेशेन सन्मार्गावतरणम्। स्पष्टमन्यत् ॥ १८५ ॥

किंच—**निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेदित्यादि ॥ १८६ ॥**

श्रुतिस्मृत्युक्तो निजधर्मः, तदविरोधेनाभीष्टा गुणः तदनुगुणो वा यो हि सामयिकः स्वपरिभाषाकृतो भवेत्; यथोक्तं "राज्ञा प्रयत्नेन सम्यक् ग्रहणीयः धर्मो राजकृतश्च यः ।

बालंभट्टी

पेति।व्यासस्मरेराह—स्मेति।नपुंसकत्वोपपत्तये बहुवचनलब्धं तत्पदार्थमाह—ब्राह्मणेति। त्रैविद्यवादेरभ्यन्तः सिद्धो राजनियोज्यत्वासंभवादाह—कृत्वेति,—शेषोऽयं कृत्वा येत्यर्थः। अत एव बृहस्पतिः—"वेदविद्यापरान् विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः । आहूय स्थापयेत्तत्र निष्टां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ अनाच्छेद्याकराश्चेभ्यः क्षेत्रेया गृहभूतयः ।" इति । स्वार्थमाह—वर्णेति,—बहुव्रीहिः । धर्मार्थमाह—श्रुतीति ॥ १८५ ॥

तैः—ब्राह्मणैः। निजेत्यर्थः—श्रौतेति—वर्णाश्रमनिमित्तकेत्यादिः । समयात्—

---

१. क. जातं । २. २ आ० ३८१ । ३. फ. प्रदयादृहभूमयः । ४.—१७ २—३. ।

गृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनीयः। तथा राज्ञा चै निजधर्मविरोधेनैव सामयिको धर्मो 'यावत्पार्थिकं भोजनं देयमस्मदरातिर्मैण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीयाः' इत्येवंरूपः सोऽपि रक्षणीयः ॥ १८६ ॥

एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तद्व्यतिक्रमादौ दण्डमाह—

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः। 5
सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥१८७॥

यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संबन्धि साधारणं द्रव्यमपहरति, संविदमयस्तां समूहकृतां राजकृतां वा यो लङ्घयेदतिक्रामेत्तदीयं सर्वं धनमपहृत्य स्वरा-

---

यथैव स्वनिवेशितस्थाने तथैव राजान्तरकृतस्थानान्तरेष्वपि यक्षशालाप्रपावेशयात्रोत्सवादिकः। तथा च नारदः— "यो धर्मः कर्म यत्रैषामुत्थानविधिश्च यः। यत्सेवां वृत्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥" इति। धर्मो राजकृत इत्यत्र पुनर्धर्मवचनं न राजान्तरकृतत्वात् पालनीयं किं तर्हि धर्मानुगुण्येन धर्मत एवेत्यभिप्रायः। तथा च नारदः समूहधर्मानुपसंहरन्नाह—"दोषवत् करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम्। प्रकृतमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥" इति ॥ १८६ ॥

पालनव्याजेन गणद्रव्यं हरेद्यस्तु इत्यादि ॥१८७॥

यो गणद्रव्यं हरेत् धर्मविरोधिनीं संविदं परिभाषां समूहकृतां च लङ्घयेत्, तमपहृत्य

बालंभट्टी

रिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानादा अपिना निजधर्मसमुच्चयः। एवमग्रेऽपि। तथा—तद्व्यतिर्म इति—कृत इति शेषः। यावदिति—अीप्सायामव्ययीभावः ॥ १८६ ॥

धर्मः—सोऽपि। आदिना—गणद्रव्यहरणग्रहणम्। पुनः—तु। तादिना—देवः। अत एवाऽऽह— साधयेति। दण्डवाहुल्यादाह—

---

१. क. च कृतोनि°। २. क. छे। ३. वि० राजावि°। ४. क. राज्ञा कृ०। ५. क. क्रमे०। ६.—१०. ३। ७.—१०. ७।

ष्ट्राद्विप्रवासयेन्निष्कासयेत । अयं च दण्डोऽनुबन्धापेक्षितिरिक्तविषय इति द्रष्टव्यः । अनुबन्धापेक्षत्वे तु "यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् । भिनत्ति लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् । चतुः सुवर्णं षण्णिष्कं शतमानं च राजतम् ॥" इति मनुप्रतिपादितदण्डानां निर्वासनचतुःसुवर्णषण्णिष्कशतमानानां चतुर्णामन्यतमो जातिशक्त्यवपेक्षया कल्पनीयः ॥ १८७ ॥

सर्वस्वं राष्ट्राद्राजा निष्प्रवासयेत् । तस्मापहृत्य समूहयेत्तावपर्येत न तु स्वयं गृह्णीयात् । कुत्रेति उच्यताम् कस्मिन् राजा न ग्रहीतेति गम्यते । स्वायंभुवेऽप्येवमभिप्रायः प्रतिषेधः—"न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥" इति । अतस्समूहार्पणमनवद्यम् । एवमन्यत्रापि समूहार्थं दण्डनादि योज्यम् । नन्वयमभिप्रायपुरुषाधीनत्वात् समूहधर्मो दुःश्लिष्ट एवा मैवं—कार्यव्यपेक्षया एकाभिप्रायत्वोपपत्तेः ॥ १८७ ॥

सुबोधिनी

अनुबन्धेति—अनुबन्धो दोषोऽपराध इति यावत् ॥ १८७ ॥

बालंभट्टी

अयं चेति । अनुबन्धः — दोषः अपराध इति यावत् । आदिना जात्यादिपरिग्रहः । एवमग्रेऽपि ग्रामदेशशब्दौ तत्स्थजनबोधकौ जघन्यवृत्त्या । सङ्घो वणिगादिसमूहः । 'हृदयस्माभिः कार्यं परिहार्यं वा' इत्येवंरूपं संकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा तन्मध्ये यो नरो लोभादिनाऽतिक्रमेदित्यार्थः । पश्चात्तरमण्याह—निगृह्येति,—निगृह्य एतदर्थः सन्विज्ञातिक्रमकारिणम् । चतुरित्यादि समाहारद्विगुः चतुःसुवर्णानीति पाठान्तरम् । राजतं शतमानं च विंशत्यधिकरूपिकाशतत्रयपरिमितं रजतम् । निर्वासनेति— सर्वस्वहरणाभावात् केवलनिर्वासनेत्यर्थः । चतुरिति—सुवर्णोश्चारः । षण्णिष्कमिति—शतेति—राजतेत्यादिः । इदं सर्वं विषयलाघवगौरवापेक्षया स्मृत्या समस्तं वेति तु तद्व्याख्यातारः ॥ १८७ ॥

---

१. क. ग.—निः काम० । २.—८. ३१९, २२०. । ३. ग.—दं. °त्यापहृत्यैव इति । ४. क. रः । निष्कं सुवर्णालारः षण्णिष्कमितं शतेति (?) ।

इदं च तैः कर्तव्यमित्याह—

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

गणिनां मध्ये ये समूहहितवादनशीलाः तद्वचनमितरैर्गणानामन्तर्गतैरनुसरणीयम् ॥ १८७ ॥

अन्यथा दण्ड इत्याह—

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥१८८॥

यस्तु गणिनां मध्ये समूहहितवादिवचनप्रतिबन्धकारी स राज्ञा प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

किंच कर्तव्यं वचनं सर्वैस्समूहहितवादिनः। समुदायिनोऽन्यस्य वा ।

यस्तत्र विपरीत इत्यादि ॥ १८८ ॥

राज्ञा समूहायैवेत्यर्थः । महता हि प्रयत्नेन राज्ञा समूहधर्मः पालनीयः । धर्मोभिद्रुहा समूहस्य राजोपकारिरवात् ॥ १८८ ॥

सुबोधिनी

राज्ञेति—अस्मिन् प्रन्थे यच्छब्दोपादानात् स इति तच्छब्दोऽप्यर्थसिद्ध इति स इति शब्दो नोपात्तः। शेषं सुबोधम्॥ १८८ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां संविद्वषतिक्रमप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

इदंच—इदमपितैः—ब्राह्मणैः। गणिनां—समूहिनाम्। एवमग्रेऽपि। सर्वैरित्यस्य प्रकृतार्थमाह—इतरैरिति। अनतिप्रसङ्गायाऽऽह—गणान्तर्गतैरिति। अन्यवचनस्य अन्यकर्तृकरणसंभवादाह—अन्विति १८७ ॥

अन्यथा—तदनुसरणे। तत्रेत्यस्यार्थः—गणिनामिति। विपरीतस्त्यर्थः—समूहेति। प्रतिबन्धेति—प्रतिषेधेति पाठान्तरम्। राज्ञेति स इति मौल एवांऽऽदिः । यच्छब्दोपादानेन तत्सिद्धत्वाच्च तदनुक्तिरिति भावः। दममित्यस्यार्थः—साहसमिति ॥ १८८ ॥

---

१ य. व. प्रथमं साहसमिति । २. प. ब. विशेष० (?)।

राज्ञा चेयं गणिषु वर्तनीयमित्याह—

समूहकार्यं आयातान्कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।
स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

समूहकार्यनिर्हृत्यर्थं स्वपार्श्वे प्राप्तान् गणिनो निर्वर्तितात्मीयप्रयोजनान् दानमानसत्कारैः स राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १८९ ॥

यतश्चैतदेवमतः **समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।**

क्षिप्रं कार्यान्तराणि परिहाप्यापीति शेषः ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥१८९॥

ननु च परस्परव्यापत्तिपर्यन्तत्वाद्दानस्य समूहिनां च प्रत्येकं स्वस्वव्यापारयोग्यत्वात् व्यतिरिक्तस्वव्यापत्तिक्षमसमूहलक्षणार्थाभावात् समूहदानमनुपपन्नमेव । अतएव च गणद्रव्यं प्रार्थ्यमाना वकारो भवन्ति 'नेदमद्याव्यस्मदीयं भवति' इति । तथा चल्लिजमपि न परिषदं प्रत्युत्सर्गं इष्यते । अतोऽयमुत्सर्गमात्रे गौणो दानव्यपदेश इति केचित् । तथा च सति तु समूहद्रव्यहरणे न दोषः स्याद्, इष्यते च दण्डदर्शनात् । अतो वक्तव्यमेतत्, तत्राप्ये पण्डितंमन्याः पाषण्डादिवत् दृष्टप्रयोजनाभावेन दण्डादिव्यवहारानर्हाः इति वर्णयन्ति । तथाऽपि च धर्माधिस्समूहदानादिरव्यवहारोऽनालम्बन एव स्यात्, अत्रोच्यते। सत्यं समुदायिनां स्वस्वाभावः। समुदायस्य तु स्वस्वसंबन्धः केन वार्यते, यस्तु व्यतिरिक्तः समुदायो नेष्टुकं तथैव तत्, समुदायिन एवैककार्यावच्छेदेनैतेरेतरापेक्षास्समुदायवतां प्रतिपद्यन्ते । शक्यते चैवमेकैकस्य इतरेतरापेक्षस्य स्वत्वसंबन्ध इति वक्तुम्। न चैवंभूतानां दानचोदना वाक्षि।गवादीनामविभक्तदक्षिणावचनादन्यत्र बहूनामपि दानसंबन्ध इति गम्यते । ब्राह्मणाय च दानं श्रोदितं

बालंभट्टी

समूहकार्ये इति—सति सप्तमी तथा च निमित्तत्वं फलितम् । कार्यशब्दश्च तत्रिव्यक्तिपरः तदाह—कार्येतिनिर्वृत्त्यर्थमिति,—तेनोभयप्रार्थनान्तरनिरासः । प्रकृतत्वादाह—स्वेति। कृतस्यार्थो—निर्वर्तितेति।मानः—अभ्युत्थानादिकृतः सत्कारः—अर्घ्यपाद्यादिकृतः। स महीपतिरित्यन्वय इत्याह—स राजेति। पूजेत्यस्य तात्पर्यार्थं मुख्याभावादाह—परीति ॥ १८९ ॥

---

१. क. फलति । २. प. ब. परम् । ३. क. परेति ।

समूहदत्तापहारिणं प्रत्याह—

समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।
एकादशगुणं दाप्यो यथसौ नार्पयेत्स्वयम् ॥ १९० ॥

समूहकार्यार्थं महाजनैः प्रेरितो राजपार्श्वे यत्सहिरण्यादिकं लभते तदप्रार्थित एव महाजनेभ्यो निवेदयेत् । अन्यथा लब्धादेकादशगुणं दण्डं दापनीयः॥१९०॥ 5

एवंप्रकारान् कार्यचिन्तकाः कार्या इत्याह—

न च सापेक्षत्वे न देयमिति । न चेयं स्वस्वामिसम्बन्धान्तिः—बाधानुपलम्भात् । नैतत्स्वयम् । सर्वसमुदाय्यसन्निधाने कथं दानोपपत्तिरिति । तदप्यसत् । प्रहीतृणामितरेतरसापेक्षाणामेव स्वत्वयोगात् समयसामर्थ्याद्विभज्यमानानामिव शरीरेन्द्रियमन स्साधारण्यात् प्रवसद्याजमानवच्च समयबलेन मनस्सन्निध्यात् । शास्त्रचोदितत्वाच्च—समूहस्थिते कीर्तिव्यज्यमानसाम्यमेव।यत्तु समुदायिनामनात्मीयस्वाभिधानं तत्रैरपेक्ष्याभिप्रायमूविभाग. विधानाच्चार्त्विजां परिपन्थं प्रत्युत्सर्गो न्यायानपेक्षत्वेऽप्यस्माह एव । ये तु समुदायिदानासंभवाच्चर्त्विजां दक्षिणादिभागं मन्यन्ते, तेषामश्वो दक्षिणेऽयमादौ द्रव्यैकदेशेन विभागासंभवान्मूल्यदानायोगाच्च दुःश्लिष्टत्वेन्यत्वं प्रसङ्गेन ॥ १४९ ॥

इममेव न्यायं मनसि कृत्वाऽऽह—**समूहकार्यप्रहित इत्यादि॥ १९० ॥**

शास्त्रमिदमनतरत्वाच्च समूहस्थिते:

बालंभट्टी

समूहेति—समूहाय दत्तस्यापहारिणं मध्यस्थमित्यर्थः । समूहकार्यार्थं प्रेषितः इति सुब्सुपेति समास इत्याह—समूहकार्यार्थमिति,—तच्चिन्त्यर्थमित्यर्थः । प्रत्यासन्नेत्याह—महेति । एवमग्रेऽपि । लिङर्थो न विवक्षित इत्याह—लभते इति। विधिफलमाह—अप्रार्थित एवेति। अत एवाग्रे स्वयमित्युक्तम्। तुर्यपादार्थमाह—अन्यथेति । साकाङ्क्षत्वादाह—लब्धादिति। एकादशगुणं एकादशभागम्—अपरापरस्वाम्यत्वात् ॥ १९० ॥

एवमिति—पञ्चमार्थेत्यर्थः । चः स्वयं भुञ्जमे च । विनिगमनाविरहादाह—

---

१. क. इरणं । २. प्रहीति ह० ।

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।
कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥

श्रौतस्मार्तधर्मज्ञा बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ताः अर्थेष्वलुब्धाः कार्यविचारकाः कर्तव्याः । तेषां वचनमितरैः कार्यमित्येतदादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९१ ॥

5 इदानीं त्रैविध्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादित्वतिदिशन्नाह—

श्रेणिनैगमपाषण्डिगणानामप्ययं विधिः ।
भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

एकपण्यशिल्पोपजीविनः श्रेणयः; नैगमाः ये वेदस्याऽऽप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः ; पाषण्डिनो ये वेदस्य प्रामाण्यमेव नेच्छन्ति नैष्ठाटकसौगतादयः ; गणो व्रातः आयुधीयादीनामेककर्मोपजीवि

वेदज्ञाश्शुचयोऽलुब्धाः भवेयुः कार्यचिन्तकाः । स्पष्टम्-तत्रायुःपदादिसंख्ययुक्ताः । कर्तव्यं वचनं तेषामित्यादि ॥ १९१ ॥

सर्वैस्समुदायिभिरिति शेषः ॥ १९१ ॥

योऽयं ब्राह्मणानां समूहविधिरुक्तः श्रेणिनैगमपाषण्डीत्यादि॥१९२॥

बालंभट्टी

श्रौतेति।एवमप्येवं।धर्मलुब्धस्यस्य गुणत्वादाह—अर्थेष्विति।चिन्तनमाशास्यानुपयोगादाह—विचेति। भवेयुरित्यत्र व्यर्थोन्तर्भाव इत्याह—कर्तव्या इति । अत एवावतरणमपि सङ्गतम्। तेषामिति—समूहेत्यादिः। प्रत्यासत्तेराह—इतरैरिति,—उक्तोऽर्थः । पौनरुक्त्यं परिहरति—आदरेति ॥ १९१ ॥

इदानीं—तदनन्तरम् । एकेति—एकाभ्यां पण्यशिल्पाभ्यामित्यर्थः । ये वेदेति—तत्राप्यस्मन्मूलैकानुष्ठातार इत्यर्थः । आदिना नैयायिकादयश्च । नग्नः—दिगंबरः । आयुधीयादीति—आयुधजीव्यादीनामित्यर्थः । साधारणमाह—एकेति । समानकर्मकाः कार्यवः

---

१. ख. पाखण्डि० । २. ख. नग्नः ।

नामेषां चतुर्विधानामप्ययमेव विधिः—यो "निजधर्माविरोधेन"इत्यादिना प्रतिपादितः। एतेषां श्रेण्यादीनां मेदं धर्मव्यवस्थां नृपो रक्षेत् ; पूर्वोपात्तां च वृत्तिं पालयेत्॥१९२॥

॥ इति संविद्वर्णतिक्रमप्रकरणम् ॥

कर्मकरादिसाधिसमूहः श्रेणिः, सार्थवाहसमूहो नैगमः, गुल्किादिसमुदायः पाषण्डाः, वाणिक्समूहो गणः, हस्त्यारोहादिसमूह इत्यन्ये । पुराविलक्षणार्थो वा गणशब्दः ; तथा च नारदः—"पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु । संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥" इति। नैगमश्चात्र ब्राह्मणसमूहः, पूगो ग्रामेयकादिसमूहः,शस्त्रकर्मसमूहो व्रातः। किञ्च भेदप्रदानन्यायेन समुदायिनां वा राजा रक्षणीयः। चलाद्वादन्यसङ्घातराजादिविरोधिव्यवहारश्च। तथा च नारदः—"प्रतिकूलं च यद्राज्ञः प्रकृत्यपसरं च यत् । बाधकं च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥ मिथः सङ्घातकरणमहिते शस्त्रधारणम् । परस्परोपतप्तानां तेभ्यो राजा निवर्तयेत् ॥" इत्यादिकान्विरोधान् राजा प्रतिकुर्यात् । पूर्वकल्पितां च धर्मविरोधिनीं वृत्तिं पालयेत् । च शब्दात् स्वयं च धर्मयेदित्यभिप्रायः ॥ १९२ ॥

बालंभट्टी

श्रेणयः ; नानापौरसमूहा नैगमाः ; प्रख्यावसितिताः पाषण्डिनः ; गणो ब्राह्मणसमूहः ; इति कल्पतरुः । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह—एषामिति । उत्तरार्धमाह—एतेषां चेति । प्रसिद्धार्थसंभवान् प्रकृतार्थमाह—धर्मेति। पूर्वोपात्तां—एवंदत्तामू अत एव नारदः—"पाषण्डिनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु। संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा॥ यो धर्मः कर्मचारीणामुपास्यानां विनिश्चयः । तेषां वृत्युपादानमनुभुञ्जेत तत्तथा ॥" इति ॥ १९२ ॥

इति संविद्वर्णातिक्रमप्रकरणम् ॥

---

१. व्य० १८६ । २.—१०. २. । ३.—१०. ४, ५. । ४. फ. धर्मैमा० । ५.—१०. ५. ।

अथ वेतनादानप्रकरणम् १६

संप्रति वेतनस्यानपाकर्मण्य व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—"भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः। वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्॥" इति।

अस्यार्थः—भृतानां वेतनस्य वक्ष्यमाणेष्वेकैकस्मिन् दानादान-
विधिक्रमो यत्र विवादपदे तत् वेतनस्यानपाक-
र्मेत्युच्यते; तत्र निर्णयमाह—

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।
अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै दद्यय उपस्करः ॥ १९३ ॥

गृहीतं वेतनं येनासौ स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् अकुर्वन् द्विगुणां भृतिं स्वामिने दद्यात्। यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजति तदा समं याव-

---

परिभाषाप्रसङ्गेन स्वामिकर्मकरयोः परिभाषानुसारिव्यवहारव्यवस्थामिधाने विनयं वक्तुमाह—

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेदित्यादि ॥ १९३ ॥

गृहीत्वा वेतनं कर्म तुल्यं न कुर्यात् ततो गृहीतवेतनो द्विगुणमावहेदित्यर्थः। अगृ-

सुबोधिनी

एवं स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणे वेतनस्यानपाकर्माख्ये विवादपदे योगीश्वरो निर्णयं दर्शयतीत्याह-तत्रे-

बालंभट्टी

संप्रतीति—तथ्यसङ्गादेवेति भावः। भृतानां—भृत्यानां क्वचित्तथैव पाठः। दानादानयोर्विधी तयोः क्रम इत्यर्थः। पूर्वं नोक्तोऽस्यैवाऽऽरम्भे उक्तवादत आह—उक्त्येति,—अत्रेवेति भावः। तदुक्ते शेषमाह—यत्रेति। एवं स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणके तत्र विवादे निर्णयप्रदर्शको मूलकृदिति मूलमवतारयति—तत्रेति,—उक्ताख्यविवादपदे इत्यर्थः। आवहेदित्यस्यार्थं—दद्यादिति। तृतीयपादार्थमाह—यदेति। सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाऽऽह—अगृही-

---

1. ख. ब. भृत्यानां। २—६. १.। ३. वि० समं कार्यं भृत्यैः पाल्य उपस्करः । ४. य. द्. तत्र निर्णयमाहेति । ५. फ. प्रकम ।

द्वेतनमभ्युपगतं तावद्दाप्यो न द्वियुगम्; यद्वाऽङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्यः—"कर्मांकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात्"[1]इति नारदवचनात्।भृतिरपि तेनैवोक्ता—"भृताय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम्। आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम्॥"[2]इति। तैश्च भृत्यैरुपस्करं उपकरणं लाङ्गलादीनां ग्रहणोक्तादिकं यथादत्तं तथा रक्षणीयम्—इतरथा कृष्यादिनेष्यत्वनुपपत्तेः ॥ १९२ ॥ 5

हीते तु वेतने समं यावत्यारिभाषिकं वेतनं दद्याकर्म कार्यं कारयितव्यम्। सर्वकर्मकरैश्चाऽऽसवेतनैरुपस्कारः सम्पिंतो यः कर्मकारणार्थं स पालनीयः; तथा च नारदः—"कर्मोपकरणं चैषां क्रियां प्रति यदर्पितम्। आप्तभावेन तत्पाल्यं न जिह्मेन कथञ्चन ॥ कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दद्याद्भृतिं बलात्। भृतिं गृहीत्वा कुर्वाणो द्वियुगं भृतमावहेत्॥"[1]इति॥१९२॥

सुबोधिनी

ति । भृताय वेतनं दद्यादिति—भृतो भृत्य इत्यर्थः, यथाक्रमनादिमध्यावसा. नेष्वेच्छिकक्रमेणोक्तसमयमनतिक्रम्येति यावत् । "कर्मणो यद्विनिश्चितम्" इत्यनेन कर्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं द्रव्यं भृतिरिति भृतिस्वरूपोक्तिर्द्रष्टव्या ॥ १९३ ॥

बालंभट्टी

तेति। एवेति तत्फलमाह—न द्वीति। अत्रैव विषये पक्षान्तरमाह—यद्वाङ्गीति। अस्समस्ति छेदः तस्य बलादित्यर्थः। दद्यादिति दाप्य इत्यस्य दरदा कारणीय इत्यर्थः इति भावः। प्रतिश्रुत्य—अङ्गीकृत्येति पूर्वान्वयी। कार्यः - कारणीयः। तेनैव—नारदेनैव। तुर्यपादेनेति भावः।भृतायेति—स्वामी भृत्याय भृत्याय च[3]दिमध्यावसानेषु यथाक्रमं ऐच्छिकक्रममनतिक्रम्य उक्तसमयमेच्छिकमनतिक्रम्येति यावत्। तेन क्रमेण वेतनं दत्त्वा कर्म कारयेदिति शेषः । वेतनस्वरूपमाह—कर्मण इति,—कर्मणोऽनुसारेण यन्मध्यवर्त्यामिश्रित कल्पितं द्रव्यं, तद्वेतनमित्यर्थः । तथा चानेन भृतिस्वरूपमप्युक्तम्। तुर्यपादार्थमाह—तैश्चेति । उपकरणं—तत्तत्कर्मयोग्यसामग्री।तत्र तां कृथाह— लाङ्गलेति । प्रग्रहो—रज्जुः; यौक्तं केशादिनिर्मितम्[4] विधिलाधेक्षयाऽऽह—इतरथेति ,—तदरक्षणे इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

१.—ह. ५. । २. ख. घ. भृत्याय । ३.—ह. २. । ४. ख. उपस्कर० । ५.—ह. ४, ५.। ६. त. ध्यं भृतिस्व० (?)। ७. प ब. हीति।

भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह—

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षितां ॥ १९४ ॥

यस्तु स्वामी वणिक् गोमी क्षेत्रिको वा अपरिच्छिन्नवेतनमेव भृत्यं कर्म कारयति स तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात्कर्मणो यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीयः ॥ १९४ ॥

अनाज्ञप्तकारिणं प्रत्याह—

देशं कालं च यो ऽतीयाल्लाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।
तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९५ ॥

अपरिभाष्य वेतनं कर्मणि कृते यथपरिभाषितव्यत्ययेन स्वामी न किंचित् दातुमिच्छेत्, तत्र कथमित्यपेक्षित आह—दाप्यस्तु दशमं भागमित्यादि॥ १९४ ॥

स्वंय च न दद्यादिति शेषः । अपरिभाष्य वाणिज्यं पशुपाल्यं कृषिं वा यः करोति तस्य तदुत्पन्नोपज्ञयदशमभागभाक्त्वमित्यर्थवसेयम् ॥ १९४ ॥

यथा स्वामिनाऽनिर्दिष्टकर्मकरः—देशं कालं चेत्यादि ॥ १९५ ॥

स्वाम्युक्तदेशकालादिविपर्ययेणान्यथा वा कर्मणि कृते भृतिदानं प्रति स्वामिनः स्वेच्छा, विनयातिरेकाच्च कर्मकरैरधिके कर्मणि कृते स्वामिना स्वेच्छयैवाधिकन्देयम् ॥ १९५॥

बालंभट्टी

अपरिछिद्य—अनिश्चित्य। यः—स्वामी। वाणिज्यादिभेदात् त्रिविध ह्याह—वणिगित्यादि। लिङर्थोऽविवक्षित इत्याह——कारयतीति। सः—त्रिविधः स्वामी। तस्य साकाङ्क्षत्वाद्दाह—तस्मादिति। वाणिज्यं च पशुश्च सस्यं चेति समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यन्तात् सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह—वाणिज्येति । पशुसस्यशब्दौ तत्कर्मोपलक्षकाविति भावेनाह—कर्मण इति। यल्लब्धं तस्येति—अनेनार्षबद्धत्वं मूले निरस्तम् ॥ १९४ ॥

कारिणं—आज्ञामुल्लङ्घ्यकारिणं भृत्यम्। कालञ्चेत्यस्य दर्पादितोऽनुवर्तमानस्यान्वयः।

---

१. वि. भृत्या । २. वि० यो यत्कर्म° ।

यस्तु भृत्यः पण्यविक्रययाञ्चितं देशं कालं च पण्यविक्रयाद्यकुर्वन् दर्पादिनोल्लङ्घयेत्तस्मिन्नेव वा देशे काले च लाभमन्यथा व्ययायतिक्षयसाध्यतया हीनं करोति तस्मिन् भृतके भृतिदानं प्रति स्वामिनः छन्दः इच्छा भवेत्—यावदिच्छति तावदेवान्न पुनः सर्वामेव भृतिमित्यर्थः । यदा पुनर्देशकालाभिज्ञतया अधिको लाभः कृतस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नाया भृतेरधिकमपि धनं स्वामिना भूयाय दातव्यम् ॥ १९५ ॥ 5

अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि भृतिदानप्रकारमाह—

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।
उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ १९६ ॥

यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां क्रियमाणं उभयोरप्यसाध्यं चेद्व्याध्यादिभिर्वा द्वाभ्यां अपिशब्दाद्बहुभिरपि यदि न परिसमापितं तदा यो भृतो 10

असमाप्तकर्मलाभे तु वेतनहानिप्राप्तावपवादः—यो यावदित्यादि॥१९६॥

यथेच्छवेत्यर्थः । स्वाम्यपि शास्त्रेणाकारयन् यथाकृतं वेतनं दाप्यः ॥ १९६ ॥

सुबोधिनी

यस्तु भृत्य इति—अवोचितं देशं कालं च दर्पादिनोल्लङ्घयेदित्यन्वयः ॥ १९५ ॥

अनेकभृत्यसाध्ये कर्मणीति—'एकेन द्वित्रादिभिर्वा मिलित्वा एतत् कर्म एतावत्या बालेभट्टी

किं भूतो अत आह—एण्येति,—तत्रैवेत्यादिः । आदिना क्रयः अन्यत्राऽऽदिनाऽऽछस्यादिः । अतीयादित्यस्यार्थः—उल्लङ्घयेदिति । द्वितीयपादार्थमाह—तस्मिन्नेवेति । चो वार्थ इत्याह—वेति । प्राग्वदाह—करोतीति । तत्रेत्यादार्थमाह—तस्मिन्नित्यादि । तत्फलमाह—न पुनरिति,—न दित्यर्थः । तृतीयपादार्थमाह— यदेति,— स्वामिलोऽपीत्यर्थः ॥ १९५ ॥

अनेकभृत्येति—'द्वित्रभृतिभिर्मिलित्वा एतत्कर्म एतावता भाग्या क्रियते' इति परिभाष्य क्रियमाणे कर्मणीत्यर्थः। पादद्वयस्यैकोऽर्थ इत्याह—यदा पुनरिति । आदावनेकभृत्यसाध्यकर्मस्वरूपमाह—एकमेवेति। उभयोरप्यसाध्यं चेदित्यस्यार्थमाह—व्याध्यादिभिरवादिति, — अन्यथाऽङ्गीकारस्यैवासम्भवापत्तेरिति भावः । तस्येति शेषे षष्ठीत्याह—

---

1. ख. भृतेरपि किमपि धनमधिकं स्वा० । २. वि० उभयोरप्यसाध्ये चेच्छब्दो कुर्याद्यथाकृतम्।
३. फ. तत्राऽऽदिनाऽऽछ०।

यावत्कर्म करोति तस्मै तत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं न पुनः समम्। न चावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिभावितत्वाददानमिति मन्तव्यम्। साध्ये तूभाभ्यां

सुबोधिनी

भृत्या क्रियते' इति परिभाष्य क्रियमाणे कर्मणीत्यर्थः। न पुनरिति—एकस्मिन् कर्मणि पञ्चभिः पञ्चभिः कर्मकरैः दशभिः पणैर्भृत्या क्रियमाणे व्याध्यादिवशात् तैः सर्वैरपि तत् कर्म न निष्पन्नं क्रियदेव च निष्पन्नं, तत्र प्रतिपुरुषं पैणद्वयं पणद्वयं विभज्य साम्येन न दातव्यम्, अपि तु तत्तत्कृतकर्मानुसारेण न्यूनाधिकं देयमित्यर्थः। एतेनैव तत्कर्मणि निष्पन्ने परिभावितवेतनमपि स्वामिना दत्तं कर्मकरा अपि स्वस्वकृतव्यापारानुरोधेनैव विभज्य गृह्णीयुरिति गम्यते। ननु न पुनः समं देयमित्युक्त्या तत्तत्कृतकर्मानुसारेणैव वेतनं देयमित्युक्तं स्यात्। तथा चेतदुक्तं भवति—अवयवशः इत्येतदनुपपन्नं यतः कर्मणि नियतमेव वेतनं कर्मकरेभ्यः समुदितमेव परिभावितं न पृथक् पृथक् परिभावानुसारेण वेतनादानमुचितमिति; इमामाशङ्कां परिहरन्नाह—न चेति। अयमाशयः—यद्यपि विभज्य दानमपरिभावितं, तथाऽपि कर्मानुसारेण दातुमुचितत्वात् वचनाच्च विभज्य दीयत इति। अयं हि परिहारः सुबोध इति अन्ये निबन्धकारेण न निबद्धः। साध्ये तूभाभ्यामिति—उभाभ्यामिप्युपलक्षणम्—अतो बहुमिर्वा साध्ये॥ १९६॥

बालंभट्टी

तस्मा इति। वेतनस्वरूपस्य पूर्वमुक्तत्वात् तदनुरोधेन तावापदार्थमाह—तत्कृतेति। तत्फलमाह—न पुनरिति,—एकस्मिन् कर्मणि पञ्चभिः कर्मकरैः दशभिः पणैः भृत्या क्रियमाणे व्याध्यादिना चाशक्तैः सर्वैरपि तत्कर्म न निष्पादितं किं तु कियदेव तत्र प्रतिपुरुषं पणद्वयं विभज्य साम्येन न देयमपि तु तत्कर्मानुसारेण न्यूनाधिकन्देयमित्यर्थः। एतेन तत्कर्मणि निष्पन्ने पूर्णे परिभावितवेतनम् परिभावितस्वामिदत्तं कर्मकरा अपि स्वकृतव्यापारानुरोधेनैव विभज्य गृह्णीयुरिति सूचितम्। ननु न पुनः समभित्युक्त्या तत्कृतकर्मानुसारेण वेतनदानप्राप्त्यवयवशो विभज्य देयमिति लब्धं, तच्चानुपपन्नं—कर्मणि समुदितनियतवेतनस्यैव परिभावितत्वेन पृथक्पृथक् तदनुक्त्या परिभावानुसारेण तत्र वेतनदानस्यैवौचित्यात्; अत आह—न चेति,—नाणीत्यर्थः। यद्यपि विभज्य दानमपरिभावितं, तथाऽपि व्याध्यादिना तदसमाप्तेस्तत्र दोषाभावेन कर्मानुसारेण दातुमुचितमेवेति भावः। तुर्यपादार्थमाह—साध्ये त्विति। अस्यार्थमाह—उभेति,—उभाभ्यामित्युपलक्षणं बहुभिरित्यपि

---

१. ख. तावत्तस्मै। २. घ. ङ. नस्समभिति। ३. ङ. ऋभिः पणैः (?)। ४. ख. ङ. 'पणद्वयं' नास्ति। ५. त. रेण देयमित्यभिहितं स्यात्। ६. घ. ङ. शो विभज्य दातव्यमित्येतत्। ७. घ. ङ. इ—अवयवश इति। ८. त. मभिप्रायः। ९. त. 'स्यात्' आरभ्य 'तूभाभ्यां' इत्यन्तं नास्ति।

कर्मणि निर्वर्तिते यथाश्रुतं यावत्परिभाषितं तावदुभाभ्यां देयं न पुनः प्रत्येकं कृत्स्न-वेतनं नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् ॥ १९६ ॥

आयुधीयभारवाहकौ प्रत्याह—

अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।
प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥ १९७॥ 5

न विद्यते राजदैविकं यस्य भाण्डस्य तत्तथोक्तम् ; तथादि प्रज्ञाहीनतया

स्खलन्तरानुसाराच्छाठ्येवैव च—अराजदैविकाभ्रष्टमित्यादि ॥ १९७॥

सुबोधिनी

अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्ये विवादपदे "शुश्रूषकः पञ्चविधः" इत्युपक्रम्य "चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासाश्चिपञ्चकाः। विष्पान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्॥" इति शुश्रूषकं पञ्चविधमुक्त्वा भृतकस्यैव त्रैविध्यं दर्शितम्—"उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः। अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो मतः॥" इति। तत्र "गृहीतवेतनः कर्म" इत्यनेन कृषीवलभृतकं प्रति वेतनविषयेऽभिहितम्। अधुनाऽऽयुधीयभृतकभारवाहकभृतकौ प्रति विशेषं दर्शयतीत्याह—आयुधीयेति । भाण्डमिति—पात्रादिकं "सैवमावपनं भाण्डं पात्रामत्रे

बालंभट्टी

बोध्यम् । यथाश्रुतमित्यस्य व्याख्या—यावदिति । प्रत्यवहाः—न पुनरिति ॥ १९६॥

अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यविवादपदे "शुश्रूषकः पञ्चविधः" इत्युपक्रम्य "चतुर्विधः कर्मकरः" इत्यादिना तत्र तत्त्वमुक्त्वा भृतकत्रैविध्यं दर्शितं—"उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र" इत्यनेन । तत्र "गृहीतवेतनः कर्म" इत्यनेनात्र कृषीवलभृतकवेतनविषये उक्तम् । अत एव तुर्यपादस्तत्र नत्वैव व्याख्यातः । सांप्रतमायुधीयभारवाहकभृतकौ प्रति विशेषं दर्शयतीत्याह—आयुधीयेति । यद्यप्यत्र वचनस्योक्तमः, तथाऽपि पूर्वक्रमेण पूर्वनिपातनियमेन वक्ष्यमाणाशयेन चैवमुक्तम् । भाण्डं — पात्रादिकम् । "सैवमावपनं भाण्डं पात्रामत्रे च भाजनम् ।" इत्यमरः । "स्थाद्भाण्डमाभरणेऽमत्रे मूल्ववणि-

---

१. वि० कर्तौ। २. त. इति शिश्रूष(?)। ३. मं०५—२,३,२२। ४ स्य० १९२। ५. त. वाहकौ प्र०। ६. थ. द. धीयभारवाइकाविति। ७. त. एतदादि 'धने' इत्यन्तं नास्ति। ८. फ. ल्ये वि०। ९. प. ब. ति शे (?)। १०. ना० द्वि० ६१०।

वाहकेन नाशितं तदा नाशानुसारेणाऽसौ तद्भाण्डं दापनीयः; तदाह नारदः—"भाण्डं व्यसनमागच्छेदवि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु दैवराजकृतादृते ॥" इति । यः पुनः विवाहार्थं मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौपयिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं 'न करिष्यामि' इति प्रस्थानविघ्नमाचराते तदाऽसौ द्विगुणां भृतिं दाप्यः—अत्यन्तोत्कर्षहेतुकर्मनिरोधात् ॥ १९७ ॥

किंच

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।
भृतिमर्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

प्रक्रान्ते ऽध्वनिसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं

कर्मकारवच्च स्वाम्यपि—प्रक्रान्ते सप्तमं भागमित्यादि ॥ १९८ ॥

सुबोधिनी

च भाजनम्" इत्यमरः। तथा नानार्थे स एव—"स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽम्रते मूलधनेऽपि च।" इति। 'वाहकेन नाशितमिति—वाहकपदमायुधीयस्यापुपलक्षकम् ॥ १९७ ॥

बालंभट्टी

ण्यधने।" इति स एव नानार्थवकरणे। तत्—तादृशं भाण्डम्। वाहकेनेत्युपलक्षणमायुधीयस्यापि। नष्टमित्यत्रान्तर्भावितो ण्यर्थ इत्याह—विनाशीति। नाशानुसारेणेत्यत्र मानमाह—तदाहेति। व्यसने—नाशम्। दोषतः—दोषेण सुबुद्धिहीनत्वरूपेण। तत्र—भाण्डे अनेनोक्तार्थलाभः। उत्तरार्धार्थमाह—यः पुनरिति। वासरः—दिनम्। तदानीं—प्रस्थानलग्नवेलायाम्। द्वैगुण्ये हेतुमाह—अत्यन्तोत्कर्षेति,—विवाहादिहेतुभूतप्रस्थाननिरोधादित्यर्थः। एवं च स्वतो दोषाल्पत्वेऽपि परतो दोषबाहुल्यमिति भावः ॥ १९७ ॥

फिञ्चेति—अत्रैवान्यदप्याहेत्यर्थः। प्रक्रान्ते इत्यस्य प्रकृतत्वात् प्रस्थानमेव विशेष्यम् अध्येवेति तदर्थस्तदाह—प्रक्रान्ते इति। प्रत्यासत्तेराह—भृतेरिति। स्वनिरोधमेव

१.—ए. ९. । २. वि० त्यजेत् । ३. क. ध्वनिसिते । ४. या० द्वि० ६१०-। ५. ना० मु० १००-। ६. त. नेति वा० ।

भागं दाप्यः। नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तम्; इदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः। उच्यते —भृत्यन्तरोपादानावसरसंभवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति तस्य सप्तमो भागः। यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः। यः पुनः पथि प्रक्रान्ते गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स वैतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः। अर्धपथे पुनः सर्वं दापनीयः। यस्तु त्याजकः कर्मात्यजन्नपि त्याजयति स्वामी पूर्वोक्तप्रदेशेष्वसावपि पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः। एतच्चाभ्यधितादिविषयम्—"भृत्योऽनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम्। स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्॥" इति मनुवचनात्। यदा पुनर्व्याधिवपगतेऽन्तरितदिवसान्परिगणय्य पूरयति तदा लभत एव वेतनम्—"आर्तस्तु कुर्यात्स्व- 5

सुबोधिनी

भृत्यान्तरेति—आपादनं सम्पादनम्। एतच्चेति —प्रस्थाने विघ्नकृत्येत्यारभ्य यदुक्तं, तादृशविषयः। एवं विषयविभागः कथमवगम्यत इत्याशङ्क्य व्याध्यापदिष्टेने मनुना दण्डान्तरविधानादित्याह—भृतं इति । भृतो भृत्यः; नार्तो व्याध्यादिरहितः । अत्र "न देयं तस्य वेतनम्" इति मनुस्मरणादित्युपरितनवाक्यशेषेणान्वयः ।

बालंभट्टी

स्वस्त्वाऽऽह—नन्विति। अत्रैव—प्रस्थानविघ्नकरणरूपे एव। भाग इत्यस्योच्यत इति शेषः। अवसरेति—तदवसरस्ततः पूर्वमेव। अत एवाध्यधस्तिते इति व्याख्यातम् न तु कृते इति। लभेति—अत एव तत्र तत्रैव व्याख्यातम्। द्वितीयपदार्थमाह—यः पुनरिति,—प्रक्रान्ते इत्यनुवर्तमे मार्गे समाक्रान्ते इति। त्याजकोऽपि येति व्याचष्टे—यस्त्विति। प्रत्यासन्नेराह—पूर्वोक्तेति,—त्रिंशिवत्यर्थः। एतच्चेति— प्रस्थानविघ्नकृदित्यारभ्य यदुक्तं तत् सर्वमित्यर्थः। नन्वेवं विषयविभागे किं मानमत आह—भृत इति,—यो भृतः भृतिपरिक्रीतः भृत्यः। तथा पाठ एव वा। अनार्तः—व्याध्यादिरहितः दर्पोद्दंकाराद्यपापरिभावितं कर्म न कुर्यात् स कृष्णलानि अष्टौदण्डदः। गुञ्जापरिमितं सुवर्णं कृष्णलं कृष्णलानिलयपपाठः। यावत् कर्म कृतं तस्य वेतनं च न देयमित्यर्थः। इतीत्यग्रे। अनार्तं मनुना सदण्डतद्-

---

१. क. भृत्यश्च० । २. ख. ग. वी भृतिं दाप्यः। घ. वी दाप्यः। ३.—८. २१५। ४. घ. व्याध्यान्तरि०। ५. थ द. न्तरापादनेति—आपादनमुपादानं सम्या०। ६. थ. द. च्चाभ्याधितादिविषयमिति। ७. थ. द. च्चैवेत्यारभ्य यदुक्तं तदित्यर्थः। ८. थ. द. भृतो नार्त इति। ९. फ. तेरेवाह—पू०।

स्थः सन् यथाभाषितमादितः। स दीर्घस्यापि कालस्य त्वं लभेतैव वेतनम् ॥"इति मनुस्मरणात्। यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एवाऽऽलस्यादिना स्वारब्धं कर्मल्पोनं न करोति परेण वा न समापयति तस्मै वेतनं न देयमिति; "यथाऽऽह मनुः—"यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत्। न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥" इति ॥ १९८ ॥

॥ इति वेदनादानप्रकरणम् ॥

प्रक्रान्तादिसहभागादिकर्मेण त्याजकस्यापि कर्मकरेभ्यो दाप्यः। स्पष्टमन्यत्॥१९८॥

सुबोधिनी

यैस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव चेति— व्याध्युपसृष्टः पश्चान्निवृत्तव्याधिरपगतव्याधिः। व्याध्यसंसृष्टः स्वस्थ इति भेदः ॥ १९८ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां वेतनादानप्रकरणम्।

बालंभट्टी

दानविधानादिति शेषः। आदितः—आदौ यथा उक्तं तथा कुर्यात्। स दीर्घेति—हेतौ षष्ठी, चिरकालादपीत्यर्थः। अपगतेति— व्याध्युपसृष्टः पश्चान्निवृत्तव्याधिरयः व्याध्यसंसृष्ट एव द्वितीयः। आदिना दर्पग्रहणम्। वेतनमिति—किंचिदेकस्य कृतस्य कर्मण इत्यादिः। सुस्थो वा स्वस्थो वेति पाठान्तरम्। तत्र स्वारब्धस्येत्युपलक्षणं न कुर्यादित्यपि बोध्यम्। अल्पेन कर्मणा न्यूनस्य कृतस्यापि कर्मणः वेतनं तस्य तस्मै न देयमित्यर्थः ॥ १९८ ॥ इति वेतनादानप्रकरणम् ॥

१—८, २१६। २. ख. ग. ङ. एव बालं० । ३—८, २१७। ४. त. यस्त्वयमिति ।

अथ द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् १७

अधुना द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदमभिधित्सते । तत्स्वरूपं नारदेनाभिहितम्—"अक्षबध्नशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् । पणक्रीडात्रयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥" अक्षाः पाशकाः, बध्नश्चर्ममपट्टिका, शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः, आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते ; तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते ; तथा त्रयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेषमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् । द्यूतं च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना—"अप्राणिभिर्यत्क्रियते लड्डोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥" इति ॥

सुबोधिनी

अथेति—द्यूतं च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । एवमाख्या यस्मिन् विवादपदे तत् तथोक्तम् । अप्राणिभिरक्षादिभिः साध्यं देवनं द्यूतम् । प्राणिभिः कुक्कुटादिभिः साध्यं समाह्वयः । तदेतदुभयम् "अक्षबन्ध" इति नारदवचनं व्याचक्षाणो दर्शयति—अक्षा इत्यादिना ॥

एवं लक्षणलक्षितं द्यूतसमाह्वयाख्ये प्रकरणे द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिं याज्ञवल्क्यो वालंभट्टी

अथेति—महाप्रकरणसङ्गत्येति भावः । द्यूतं च समाह्वयश्च तावाख्ये यस्य विवादपदस्य तदित्यर्थः । करणभेदेऽपि तत्स्वरूपस्यैक्याद्देकवचन निर्देशः । अप्राणिभिरक्षादिभिः साध्यं देवनं द्यूतं प्राणिभिः कुक्कुटादिभिः साध्यं देवनं समाह्वय इति विवेकः । तदेतदुभयं नारदीयव्याख्यानेन दर्शयति—अक्षा इत्यादिना । पाशक इत्यत्राव्यार्थे कन् अत एवाग्रे दीर्यते वक्ष्यते । बध्नः-दन्त्युष्ट्रादि । दन्त्युष्ट्रादि । दन्तेति—गजदन्तादिविकारभूता इत्यर्थः । आदिना उष्ट्रादिपरिग्रहः । देवनमित्यस्यैव व्याख्या—क्रीडेति । अत्र शाकपार्थिवादिसमास इत्याह—पणपूर्वीति । तदुभयमिति—जिह्मेन सभिकेन कारितमिति बोध्यम् । तत्र द्यूतेति नामनामिनोरभेदस्तदाह—द्यूतेति । पदमित्यस्यार्थो—विवादेति । एकवचनोपपत्तये आह—द्यूतं चेति, —समाहारद्वन्द्व इति भावः । क्रियमाणः—क्रीडाविशेषः ॥

---

१. —१६. १. । २. —९. २२३. । ३. ध. द. ना द्यूतसमाह्वयाख्यमिति १७. ध. द. क्षाः पाशका इत्या० । ५. ध. द. ख्ये विवादपदे चू० । ६ फ. द्यूतं चेति (!) ।

तत्र द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह—

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितरादशकं शतम् ॥ १९९ ॥

परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः तस्माद्धूर्तकितवात्पञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृह्णीयात् । पञ्च पणा आर्था यस्मिन् शते तच्छतं पञ्चकं "तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभ" इत्यादिना कन् । जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः।सभा कितवानिवासार्था यस्यास्ति असौ सभिकः । कल्पिताक्षादि-

विसंवादप्रसङ्गेन अखिलविसंवादैककारणभूतं द्यूतसमाह्वयव्यवहारमाह—**गल-**

त्सभिकवृद्धिस्तु सभिक इत्यादि ॥ १९९ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । गलत्सभिकवृद्धिरेव सभिकस्य ; नान्यदपि— स्वपरिभाषितसुख-

सुबोधिनी

दर्शयतीत्याह—तैत्रेति । तदाश्रयेति—तदाश्रिता ग्लहाश्रिता शतपरिमिता वृद्धिस्तदीयका चेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यस्मिन् यस्मिन् द्यूते शतेन वा तदधिकैर्वा काकि-

बालभट्टी

एवं स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणके तत्र विवादपदे सभिकवृत्तिप्रदर्शकं मूलमि तदवतारयति—तत्रेति,—उक्तपदे इत्यर्थः । संप्रतिपत्तिः,—सम्वादः । पण इति—न तु वरा-टिकानामिवादिलक्षित इति भावः । तदाश्रया—ग्लहाश्रया । शतशब्दो न्यूनसङ्ख्याया व्यवच्छेदको नाधिकसंख्याया इति तस्यो अप्युपलक्षणमित्याह—तदधिकेति । वक्ष्यमाण-स्यात्राऽपि संबन्ध इत्याह—तस्मात् धूर्तेति । यत्र द्यूते शतेन तदधिकैर्वा काकिकयादिभिः पणैःकल्पितं धनं जयति, स जेता शतिकादिवृद्धिः । तस्मात् द्यूतकारात्तज्जेतुः सभाधिकारी पञ्चकाकिक्रयादीन् गृह्णीयादिति भावः । तदाह—जितग्लहस्येति । प्रागुक्तसभायतिरव नेति सूचयन् तद्ग्रहणमिमाह—सभेति,—न राजादिसभेति भावः । "गृह्णादि"इति उन् । कल्पितमाह—कल्पितेति,—अक्षादिरूपाणि निखिलक्रीडाया उपकरणानि सामग्री-

---

१. ख. तत्पञ्चकं शतं । २. अ० ५ १. ७५ । ३. ब. द. तत्र द्यूतसभाधिकारिण इति । तदाश्रया शतिकेति । ४. त. शतं वा तदधिकं वा का० । ५. प. ब. स्यात्पुप० । ६. अ० ५. २. ११६.

निखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते । इतरस्मादपुनरपरिपूर्ण-शतिकवृद्धेः कितवादशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृह्णीयादिति यावत् ॥ १९९ ॥

एवं क्लप्तवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह—

स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।
जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०० ॥ 5

य एवं क्लप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे

त्वादित्याभिप्रायः । गलितं निर्गतं यत्सभिकहस्तात्पराजितानां देवनार्थं द्रव्यं यच्च द्यूतोपकरणमक्षादि तद्गलत्सभिकं द्रव्यं, तदर्थां वृद्धिर्गलत्सभिकवृद्धिः, तां सभिको द्यूतसभाप्रयोजको धूर्तमण्डलात् परिगृह्णीयात् । कियन्ति पञ्चक शतं धूर्तकितवात् जेतुः द्यूतोपकरणनिमित्तमितरात् पराजितात् प्रयुक्तस्वद्रव्यनिमित्तं दशकं शतमित्यर्थः ॥ १९९ ॥

स्वार्थहेतोरेव च राज्ञा **स सम्यक्पालित इत्यादि ॥ २०० ॥**

यथा कृतं यथा परिभाषितं यथा वा स्यात्यन्तरे निरूपितमित्यर्थः । तथा च बृह-

---

सुबोधिनी

ण्यादिभिः परिकल्पितं पणं जयति, स जेता शतिकवृद्धिरित्युच्यते । तस्मात् द्यूतकाराच्छतकार्किण्यौदिके जिते तत्सभाधिकारी पञ्च कार्किण्यादीन् गृह्णीयादिति ॥ १९९ ॥

बालंभट्टी

रूपाणि कल्पितानि संपादितानि येनेत्यर्थः । तत्र हेतुं सूचयन्नाह—तदुपेति । उत्तरार्धमाह—इतरस्मादिति । अस्यैव व्याख्या—परीति । अत एवायं कितव एव न तु धूर्त इति केचित् । वस्तुतो अत्रापि तथैव पाठः ॥ १९९ ॥

इत्यत्र आहेति पाठः। इत्याहेति पाठे इत्याशङ्क्यायमाहेत्यर्थः। कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—राज्ञेति।

---

१. वि० मुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यवचाः क्षमी । २. त. ण्यादिजेतुस्तत्स० ।

यथासंप्रतिपन्नमर्थं दद्यात् ; तथा जितं यद्द्रव्यं, तदुद्ग्राहयेत् । बन्धकग्रहणेनासेधादिन च पराजितसकाशाद्गृह्णीयात् ; उद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिकौ दद्यात् ; तथा क्षेमी भूत्वा सैन्यं वचो विश्वासार्थं द्यूतकारिणां दद्यात् ; तदुक्तं नारदेन—"सभिकः कारयेत् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् ।" इति ॥ २०० ॥

5 यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह—

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितवमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । अन्य-

स्मैता—"राजवृद्धौ स कितवाद् सभिकाद्शकं शतम् । तथा समर्थं वा स्यात्" इति । किं च जितं यत्तु कितवैः तत्र जितं तेभ्यः सभिक इहाहयेत् जेत्रे च येन जितं तस्मै सभिक एकसत्यवचनो भूत्वा आसंधादेन क्षमी चानुतापवान् पुनर्दद्यादित्यवसेयम् ॥२००॥

यथा कृत एव—प्राप्ते नृपतिनेत्यादि ॥ २०१ ॥

सुबोधिनी

मूलवचनस्थं स्थानपदं व्याचष्टे—अविप्रतिपन्नमिति,—स्थाने युक्तमविप्रतिपन्नमिति यावत् ॥ २०१ ॥

बालंभट्टी

जितं यदिति—धूर्तैस्तत इति भावः । कारिणामिति—शेषे षष्ठी दद्यादित्यस्यानुषङ्गः । तृतीयपादार्थं संमतिमाह—तदुक्तमिति । तत्कृतं—कितवेन पणीकृतं देयं तत्त उद्धृत्य ॥ २०० ॥

सभिकेति—धूर्तस्यार्थः—कितवेति । प्राप्ते इत्यादिश्लोकाल्या—सभीति । मूले स्थाने इति अव्ययं युक्तमित्यर्थकम् । तदर्थमाह—अवीति । अर्थादाह—पणमिति ।

---

१. ख. जितं द्रव्यमुदा० । २. क. ख ङ । ३.—१६. २. । ४. ग. द. न इति पं० । ५. त. प्रेति । ६. फ शब्दत इति भावः । रिणमिति ।

था प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितं पणं जेत्रे न दापयेत् ॥२०१॥

जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह—

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः; न तत्र "श्रुताध्ययनसंपन्नाः" इत्यादिनियमोऽस्ति। साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्याः; न तत्र "स्त्रीबालवृद्धकितव" इत्यादिनिषेधोऽस्ति ॥ २०१ ॥

क्वचिद् द्यूतं निषेद्धुं दण्डमाह—

राज्ञा सैंचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

कि च—द्रष्टारो व्यवहाराणामित्यादि ॥ २०२ ॥

स्पष्टार्थौ श्लोकौ ॥ २०१ ॥ २०२ ॥

सुबोधिनी

काचिच्चुं द्यूतं निषेद्धुमिति—कूटाक्षादिभिर्दीव्यतो दण्डविधानात् तादृशैरक्षादिभिः

बालंभट्टी

अन्वयेत्यनेन उक्तशिष्टव्यतिरेक उच्यते इत्याह उक्तक्रमेण — प्रच्छन्ने इत्यादिः । तेऽदेति—राजेति भावः ॥ २०१ ॥

प्रकृतत्वादाह—द्यूते इति । एतदर्थमाह—सभ्या इति । एवकारमाह—न तत्रेति,—तद्विषये इत्यर्थः । वाक्यान्तरमाह—साक्षिणश्चेति । तै एवेत्यस्य संबन्धादाह—द्यूतकेति । प्राग्वदाह—न तत्रेति,—तद्विषय इत्यर्थः ॥ २०१ ॥

क्वचित्—न तु सर्वत्र । कूटाक्षादिभिः दीव्यतो दण्डविधानात् तादृशैरक्षादिभिः देवनं निषिद्धम् । एवं सभिकराजाज्ञाक्षरहितत्वेऽपि देवनं निषिद्धमिति बोध्यम् ।

---

१. ख. व्याः तत्र...नियमो नास्ति । ग. न पुनः अु० । २. घ. च. संपत्त्यादिनि० । ज. संपश्चादिनि० । ३. व्य० ७०। ४. वि. विहाने निर्वास्या मकुटोपधिदे० । ५. त. विदिति । ६. प. ब. व्रत वेल०।

कूटैरक्षादिभिः उपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् ग्रपदादिनाऽङ्कायित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्। नारदेन तु निर्वासने विशेष उक्तः— "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स द्यौर्ग्रा विनयः स्मृतः॥" इति। यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि—"द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात् कारयेत वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः॥" इत्यादीनि, तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि॥ २०२॥

किंच

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात्।

यत्पूर्वोक्तं द्यूतं तदेकमुखं एकं मुख्यं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम्—राजाध्य-

---

नन्वेतत् द्यूतं स्वयंभुवा निषिद्धम्—"प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यदेवनसमाह्वयौ।" इति, तथा चोक्तं—"प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा द्यूतं राज्ञे निवारयेत्।" इति च। वेदेऽपि—"अक्षैर्मा दीव्यः" इति प्रतिषेधः। सत्यम्। प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ दण्डेनादिदयदयं विधिरित्यविरोधः। मानवस्तु दण्डविधिर्नमविशेषितया नानामुखत्वेन वा। प्रयोजनान्तरापेक्षया तु

द्यूतमेकमुखं कार्यमित्यादि॥ २०२॥

सुबोधिनी

देवनं सभिकरहितस्थले च देवनमर्थान्निषिद्धमिति गम्यते॥ २०२॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम्॥

बालंभट्टी

कूटैः—लकपदैः।अक्षपदमुपलक्षणमित्याह-अक्षादीति। अक्षमालां—प्रकृताक्षादिमालाम्, सर्वज्ञानायेति भावः। हि—यस्मात्। सः—कण्ठेऽक्षमालासंबन्धपूर्वकविचासः। एषां—कूटाक्षदेविनाम्। विनयः—शिक्षात्यर्थः। विरोधं परिहरति—यानि चेति। कूटैरुपलक्षणमुपधैरपि। राजेति—अत एव पूर्वं तथा प्रतिपादितम्॥ २०२॥

किञ्चेति—अन्यत्राऽपि तन्निषिद्धमन्यदपि द्यूतविषये आहेत्यर्थः। मुख्यपदार्थः—प्रधानमिति। विशिष्टतात्पर्यार्थमेवाऽऽह—राजाध्यक्षेति। कार्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या

---

१. ना० श्लो० १. १६. ६. १३.—९. २२४. । ४. प. ब. मुपधै०। ५. फ. वेति।

क्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात्— तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायशश्चौर्यार्जितधना एव कितवा भवन्ति अतश्चौरविज्ञानार्थमेक-मुखं कार्यम् ॥ २०२८ ॥

द्यूतधर्म समाप्येऽतिदिशन्नाह—

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥ २०३ ॥

एकमुखमेकमार्गं एकस्मिन् प्रदेशे राजकीयराजपुरुषाधिष्ठितं तस्क-रादिप्रजाकादाभिकपरिज्ञानार्थमधर्मरूपमपि धर्मान्तरोपायतया गृहतेऽभ्युदयाय तथा स्वार्थभुवे दण्डादिवचनान्यवसेयानि । एतेन पाण्डादिधर्मो व्याख्यातः । यश्चायमक्षाद्यप्राणिदेवने श्रुतत्वे विधिरुक्तः, समाह्वयसंज्ञकेऽपि कुक्कुटमेषा-

बालभट्टी

कारणशब्दः फलपरः । कर्मधारयः त्वद्बलोपे पञ्चमीत्याह— तस्करेति । अन्यथा कारणा-दित्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तात्पर्यार्थमाह—प्रायश इति । अत एव मनुः—"द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्राद्विवारयेत् । राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ प्रकाशसेवनात्तस्करौ यद्वैवनसमाह्वयौ । तयोर्नित्यं प्रतीयाते नृपतिर्यैनबान्धवेत् ॥" "कितवान् कुशीलवांश्चौरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान् । विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥ एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः । विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् । तस्माद् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तत्रिषेवेत यो नरः । तस्य दण्डविकल्पस्यात्तत्रेष्टं नृपतेस्तथा ॥ क्षत्रविड्भूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् । आतुर्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्या-च्छतैदशतैः॥ स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् । सिफाविदलरज्वाद्यैर्विदद्यान्नृ-पतिर्दमम् ॥" इति ॥ २०२८ ॥

१.—९. २२१—२; २२५—२३०. ।

"ग्लहे शातिकवृद्धेः"[1]इत्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः, स एव प्राणिद्यूते मल्लमेषमहिषादिनिर्वर्त्ये समाह्वयसंज्ञिके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥

॥ इति द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम् ॥

दिभिस्पणप्राणिद्यूते अयमेव विधिः ज्ञेयः । सभिकाधीनत्वाज्जयवृद्धिदानादिक इत्यभिप्रायः ॥ २०३ ॥

बालंभट्टी

अस्य द्यूतत्वाभावात् लक्ष्यार्थं तस्याऽऽह—निर्वर्त्ये इति ॥ २०३ ॥ इति द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम् ॥

---

१. व्य० १९९ । २. ग. शके ।

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते। तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन—"देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते[1]॥" देशादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् उच्चैर्भाषणमाक्रोशो न्यङ्गभवचं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते। तत्र कलहप्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः। नितान्तं लोलपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः। क्रूरचरिता ननु वैश्यामित्रा इति कुलाक्षेपः। आदिग्रहणात् स्वविद्याशिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्पादिपुरुषाक्षेपो गृह्यते। 5

सुबोधिनी

"देशजाति" इति नारदोक्तं व्याचष्टे—देशादीनामिति। देशाद्याक्रोशानुदाहृत्य दर्शयति—तैत्रेल्यादिना। आदिग्रहणात् स्वविद्येति—साक्षादितरपुरुषनिन्दामकुर्वंस्तन्निन्दाभिप्रायेणैव स्वयं विद्वान् सन्नप्यविद्वानिव वा यस्मिंस्तर्कविद्यादिविशेषे परस्य वैपुण्यमस्ति यस्यां वा शिल्पविद्यायां कुशलः परस्तत्तर्कविद्याशिल्पादिनिन्दया विद्वज्जनाक्षि-

बालंभट्टी

प्रारभतेदाह—इदानीमिति। जातिः—ब्राह्मणत्वादिः। कुलं—वंशपरंपरा। नारदीयं व्याचष्टे—देशादीनामिति। अवद्यमिति—प्रत्येकयुक्तत्वं न विवक्षितमित्याह—तदुभयेति। अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीत्याह—उद्वेगे इति। देशाद्याक्रोशानामुदाहरणमत आह—तत्रेति. —तेषां मध्ये इत्यर्थः। देशाक्रोशः—देशनिन्दा। लोलुपः—सतृष्णः। चरितम्—आचरणम्। वैश्यामित्राः—तथुत्रादयः। स्वविद्येति—साक्षात् पुरुषनिन्दामकुर्वता तन्निन्दाशयेनैव स्वयं विद्वान् अविद्वानिव स्वीयविद्याशिल्पादिनिन्दया यत्र तद्विद्याविषयनिन्दनैपुण्यमस्ति यत्र वा शिल्पविद्यायां परः कुशलः तद्विद्वज्जनाक्षिक्षेप इत्यर्थः।

१.—१५. १। २. ख. नं खलु लो° । ३. घ. ङ. द्वचनं। ४. घ. ङ. त्रकलह—प्रिया इत्या° । ५. घ. ङ. तत्र नि° । ६. त. द्यानिव घ° । ७. त. ख्तत्° ।

तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तैनैवोक्तम्—"निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम्। गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमादुरुः॥ साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्। पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः॥" इति। तत्र 'विष्ठामुखे जाल्मम्' इत्यादि साक्षेपम्। अत्र न्यङ्गमित्यस्य व्यङ्गं भगिन्यादिगमनं तद्युक्तमश्लीलम्। 'सुरापोऽसि' इत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं द्वयस्तीव्रम्।

सुबोधिनी

क्षेप इत्यर्थः। पूर्वविधे वाक्पारुष्ये दण्डवैषम्याभिधानार्थं निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वरूपसंज्ञाभेदेन त्रिरूपमत्वमभिधाय निष्ठुरादिलक्षणमपि नारदेनैवोक्तमित्याह—तत्र च दण्डतारतम्येत्यादिना। अत्र च निष्ठुराक्षेपो लघीयान्, तीव्राक्षेपो गरीयानिति भेदः। पूर्वं न्यङ्गसंयुतमित्युक्तम्। तच्चावार्यं निष्ठुरादिषु त्रिषु वाक्पारुष्यभेदेषु साधारणमिति अश्लीलं न्यङ्गसंयुतमिति अश्लीलरूपवाक्पारुष्यस्य विशेषलक्षणाभिधानमनुपपन्नं स्यादित्यस्यरूपोऽवश्यविशेषोऽत्र न्यङ्गशब्देनाभिप्रेत इत्याह—अत्र न्यङ्गमिति॥

बालंभट्टी

तस्य चेति—वाक्पारुष्यस्येत्यर्थः। त्रैविध्येऽन्वयः। दण्डेति—दण्डवैषम्यविधानार्थमित्यर्थः। त्रैविध्यं निष्ठुरेति—तदीयसंज्ञाभेदेनेत्यर्थः। तल्लक्षणं—निष्ठुरादिलक्षणमपि। तैनैव—नारदेनैव। तदपि—वाक्पारुष्यमपि। तस्य—त्रिविधस्य। निष्ठुराक्षेपावश्लीलाक्षेपौ गुरुः ततः तीव्राक्षेपो गुरुरित्यर्थः। साक्षेपमित्यादि व्याचष्टे—तत्रेति,—तेषां मध्ये इत्यर्थः। त्वानीयस्य विशेषणद्वयम्। पितनीयैरिति। "जाल्मोऽसभ्योऽर्थकारी स्यात्" । ननु पूर्वं न्यङ्गमवश्यमित्युक्तम्। तच्चावार्यं निष्ठुरादिषु त्रिषु वाक्पारुष्यभेदेषु साधारणमिति अश्लीलरूपवाक्पारुष्यस्य न्यङ्गसंयुतमिति विशेषलक्षणकथनमयुक्तम्; अत आह—अत्रेति,—तथा च असभ्यरूपोऽवश्यविशेषो न्यङ्गशब्दार्थ इति भावः। तत्स्वरूपमाह—भगिनीति। साकाङ्क्षत्वात् शेषमाह—युक्तमिति॥

१. क. ज. दृश्य। २. ना० १५—२. ३.। ३. उ. तैवेति। ४. तृ० वी० १८।

तत्र निष्टुराकोशे सवर्णविश्वे दण्डमाह—

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।
क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः, न्यूनेन्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः, रोगिणो दुःखमग्नभूतयः; तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थया स्तुत्या यत्र नेत्रयुगल- 5 हीन एषोऽन्ध इत्युच्यते तत्सत्यम्, यत्र पुनरक्षुष्माणेषोऽन्ध इत्युच्यते तदसत्यम्, यत्र विकृताकृतिरेव 'दर्शनीयस्त्वमसि'इत्युच्यते तदन्यथास्तोत्रम्; एवंविधैः क्षेपं भर्त्सनं

प्रायेण भूतप्रभवत्वाद्वाग्दण्डपारुष्ययोर्विनाशकारणत्वसामान्याद्वा भूतव्यवहारान्तरारम्भः । तत्राऽपि दण्डपारुष्यव्यापि कारणभूतत्वाद्वाक्पारुष्यमेव तावदुच्यते—

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्हीनाङ्गेत्यादि ॥ २०४ ॥

हीनाङ्गाः खञ्जादयः; हीनेन्द्रियाः काणादयः; कुष्ठाद्यभिभूता रोगिणः; तेषां यत्न-

---

सुबोधिनी

अधुना मूलभवतारयति—तत्रेति । सत्यादिस्तोत्रस्वरूपमुदाहृत्य दर्शयति—यत्र नेत्रयुगलहीन इत्यादिना । ननु मनुना "कार्षापणावरम्" इति कार्षापणादन्यूनदण्डोऽभि-

बालभट्टी

अथ मूलमवतारयति—तत्रेति,—तेषां मध्ये इत्यर्थः । असवर्णैक्ये वक्ष्यमाणत्वादाह—सवर्णेति । न्यूनाङ्गेत्यत्र द्वन्द्वोत्तरपदकबहुव्रीहिपूर्वपदकद्वन्द्व इत्याशयेनाऽऽह—न्यूनाङ्गा इति । न्यूनेन्द्रिया इत्यस्य व्याख्या—विकेति । तद्व्याख्या—नेत्रेति । यथासङ्ख्येन नान्वय इत्याह—तेषामिति । अन्यथेत्यादेर्व्याख्या—निन्दार्थेति । सत्यादिस्वरूपमुदाहरणेन वाक्यार्थमध्य एवाऽऽकाङ्क्षानिवृत्तये आह—यत्रेति । क्षेपार्थो—भर्त्सनमिति । "अर्धोऽभ्येषु" इति वक्ष्यमाणैकमूल्यकल्पनालाघवानुरोधेन अर्धन्यून-

---

१. वि० दश । २. ख. गैतया स्तुत्या यो नेत्र० । ३. ख. निर्भ० । ४. थ. द. लक्षणम् । तारयति—तत्र निष्टुराकोशे इति । ५. द ण्डो विहि० । ६. व्य० २०६ ।

कार्योऽसौ अर्धाधिकन्नयोदशपाणान् दण्डनीयः । "काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥" इति यन्मनुवचनं, तदतिदुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम्—"मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः॥" इति । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ २०४ ॥

पराधिनामेव चापलाद्विषमानेन्द्रियवैकल्यादिना सत्येनैव दुष्टया वाचा क्षेपं कुर्यात्; असत्येनापि हि काण इत्यकाणमेवाक्षिपेत् । अन्यथा स्तेयेन वा सात्त्विकस्तुतिपदैः प्रसिद्धरूपं हि चतुर्वेदिन् इत्येवं वदन् अर्धसमोदशपणान्राजदेवेदने कृते दण्ड्यः । स्मृत्यन्तराच्च तस्यापि प्रसादनं कार्यम् ॥ २०४ ॥

सुबोधिनी

हितः । अतस्तेन विरोधोऽपीत्यधिकद्वादशपणात्मकदण्डविधानस्येत्यापाद्यऽथाऽऽचारादिभिरस्यन्तनिकृष्टेन वर्णिना यथाक्षिप्यते सवर्णे एव, तदा स आक्षेपकः कार्षापणावरं दण्डं दण्डयो न सर्वेविषये एव दण्ड इति भेदेन विरोधं परिहरति—काणं वाप्यथ वा खञ्जमित्यादिना,—कार्षापण अवरो यस्मिन् दण्डे स तादृशः, न ततो न्यून इत्यर्थः ॥ २०५ ॥

बालभट्टी

स्थेयेऽदशेति मूले समास इत्याशयेनाऽऽह—अर्धाधिकद्वादशेति । नन्वेवं मनुना कार्षापणादन्यूनदण्डाभिधानात् तस्य च षोडशपणात्मकत्वात् तेन विरोध इत्याह—काणं वेति,—पादविकलमन्याङ्गविकलमपि वा । तथ्येन—सत्येनापि काणादिशब्देन । अपिना असत्याक्षिप्तमुच्चयः । कार्षापणः अवरो यस्मिन् दण्डे स तादृशः, अल्पन्तादृशः कार्षापणः न तु ततो न्यून इत्यर्थः । तं परिहरति—तदतीति,—आचारादिभिरत्यन्तनिकृष्टसवर्णेत्यर्थः । तथा च तादृशसवर्णेन यदि सवर्णे एवाऽऽक्षिप्यते, तदा सद्विषय एव स दण्डो न सर्वविषय इति विषयभेदात् न विरोध इति भावः । विशेषमाह — यदा पुनरिति,—शतं—पणाः । तेनैव—मनुनैव । आक्षारयन् – अभिशपन् । अददत्— अत्यजन् । ननु जायाभिशापे मात्राद्यभिशापसाम्येन दण्डविधानं न युक्तम्; अत आह—एतच्चेति । गुरुषु—

१.—८. २७४. । २.—८. २७५. । ३. त. य इति । ४. त. कार्षापणावरोमत्या° ।

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह—

अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति हि ।
शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

'त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्ताऽस्मि' इति शपन्तं[1] 'अन्यां वा त्वज्जायामभिगन्ताऽस्मि' इति शपन्तं राजा पञ्चविंशतिकं पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन्दण्डे स तथोक्तः तं दमं दापयेत् ॥ २०५ ॥

एवं समानगुणेषु वर्णेषु दण्डमभिधाय विषमगुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह—

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च ।

राजाज्ञेदन एव च **अभिगन्ताऽस्मि भगिनीमित्यादि ॥ २०५ ॥**

अयं च समवर्णानां समानगुणानां च दण्डकल्पः । गुणवर्णवैषम्ये पुनः

अर्धोऽधमेषु द्विगुण इत्यादि ॥ २०६ ॥

सुबोधिनी

मूलस्थहशब्दयोत्यमर्थमाह—अन्यामिति ॥ २०५ ॥

अश्लीलाक्षेप एव स्थलविशेषे दण्डविशेषमाह—एवमित्यादिना,—पूर्ववाक्यस्थस्य

बालंभट्टी

पूज्येषु (गुरुभिन्न निमित्ते) एतेन भार्यादीनां तत्साम्येन दण्डविधानं समाधेयमिति कुल्लूकभट्टोक्तं समाहितम् । मेधातिथिस्तु आक्षारणं भेदनमुक्त्वा तमर्थं गुरुमिति पाठमङ्गीकृत्य मात्रादीनां मिथो भेदनकर्तुरयं दण्डविधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २०४ ॥

मूले हः चार्थे । तत्समुच्चेयमाह—अन्यां वेति । तदर्थमेवाऽऽह—त्वज्जायामिति । पञ्चविंशतिकम्मित्यस्य व्याख्या—पणानामिति ॥ २०५ ॥

अश्लीलाक्षेप एव स्थलविशेषे दण्डविशेषप्रतिपादकं मूलमित्याह—एवमिति । गुणो—वृत्तादे । वर्णेषु—सवर्णेषु । गुणेषु—तेष्वेव । पूर्ववाक्यस्थ सदृश्यापेक्षया

१. वि० हि । २. य. द. ङ्वदनस्थ० । ३. भ. द. न्यां वा त्वज्जायामिति । ४. य. द. वं समानगुणेष्वित्या० ।

अधमेष्वाक्षेत्रऽपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः । पूर्ववाक्ये पञ्चाविंशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षयाऽर्धः—सार्धद्वादशपणात्मको द्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनरविशेषेण द्विगुणः—पञ्चविंशत्यपेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको[1] वेदितव्यः। तथोक्तमेषु च स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ॥ २०५८ ॥

सुबोधिनी

स्वापेक्षयाऽस्मिन् वाक्येऽर्द्धगुण्यादिप्रतिपादनादस्खलाक्षेप एवेति गम्यते । परभार्यास्विति—आक्षेप्त्रपेक्षया न्यूनवृत्तस्याधिकवृत्तस्य समवृत्तस्य वा भार्या भवतु, यथाकथञ्चित् परभार्यात्वमत्र विवक्षितम्; अत एवाविशेषेणेत्युक्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु पूर्ववाक्यव्याख्यानावसरे अन्यां वा त्वज्जायामभिगन्तोत्युपादाय पञ्चाविंशतिको दमोऽभिहितः, अत्र तु पञ्चाशत्पणात्मको दमोऽभिधीयत इति परस्परविरोध इति चेत् नैवम्—पूर्वत्र भार्याद्वारा पुरुषस्याऽऽक्षेपे दण्डविशेषोऽभिहितः ; साम्प्रतं परभार्याया एवाऽऽक्षेपे विशेषोऽभिधीयत इतिभेदः ॥ २०५८ ॥

बालंभट्टी

अर्धर्द्धगुण्यादिप्रतिपादनात् अस्खलाक्षेपविषयकमेवेदम् इति ध्वनयन् वक्ष्यति व्याख्याने—पूर्वेत्यादि । साकाङ्क्षत्वादाह—आक्षेप्त्रिति । अधमत्वं न जातिकृतं तत्र तस्य वक्ष्यमाणजात्व अत आह —न्यूनवृत्तेति । आकाङ्क्षानिरासायाऽऽह—पूर्वेति । अविशेषेणेति—आक्षेप्त्रपेक्षया न्यूनवृत्तस्य अधिकवृत्तस्य समवृत्तस्य वा भार्येति यथाकथञ्चित् परभार्यात्वमत्र विवक्षितम् अत एव अविशेषेणेत्युक्तम् । न्यूनवृत्तसंबन्धित्वे भेदेनोक्तपञ्चसङ्ख्यातिद्विगुणदण्डासङ्गतिश्च । अधिकवृत्तादिसंबन्धित्वेऽप्यादोष एव । समवृत्तादिसंबन्धित्वेऽपि तथा पूर्वत्र एव प्राप्तत्वात् । तस्मात् त्रितयभिन्नविषयकं तदिति भावः । न च पूर्वपक्षव्याख्यावसरे अन्यां वा त्वज्जायामित्यादुक्त्वा पञ्चविंशतिको दम उक्तः, इह तु पञ्चाशत्पणात्मक इति मिथो विरोध इति वाच्यम्—पूर्वत्र भार्याद्वारा पुरुषस्याऽऽक्षेपे दण्डविशेष उक्तः ; अत्र तु परभार्याया एवाऽऽक्षेपे विशेष उच्यत इति भेदात् ॥ २०५८ ॥

---

१. क. द्रष्टव्यः । २. ग. घ. ङ. यत्तु पुनरविशेषेणेति । ३. घ. ङ. इदं पदं नास्ति ।

वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्पराक्षेपे दण्डकल्पनामाह—

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

वर्णा ब्राह्मणादयः जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः, उत्तराश्च अधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधराः तैः वर्णजात्युत्तराधरैः परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहनं वेदितव्यम्। तच्च दण्ड- 5
कल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषोपादानादुत्तराधरभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा

निरूप्येति शेषः । उक्तदण्डाद्यधर्यो दंशपणाद्यधिकादूर्णगुणाश्वमेरध्वर्धदण्डः । द्विगुणश्च परस्मिंश्च परशब्द उत्कृष्टार्थः परस्परकृष्टः गुणतो वर्णतः परिणीतः परस्त्रियः तास्वपि क्षत्रियासूत्तमासु च गुणवर्णादिभिः पुरुषेषु स्त्रीषु वा । अर्धवचनं द्विगुणं शोभयतीति यथार्हदण्डोपलक्षणार्थमित्येतदर्शयति दण्डप्रणयनं कार्यमिति। न्यूनतयाऽऽधिक्येन वा यथार्हं वर्णजात्युत्तराधरमूलाक्षेपाभिप्रायः । जातिशब्दश्च जन्मनिमित्तत्वाद्वर्णोक्तवचनतया गुणलक्षणार्थोऽवसेयः ॥ २०६ ॥

सुबोधिनी

उत्तरैरिति—वर्णजातितस्तन्मूर्धाभिक्तत्वात्तस्य्यापेक्षयैव्यः। एतदेवोद्दृत्य दर्शयति—यथा मूर्धावसिक्तामित्यादिना,—अत्र ब्राह्मणकर्तृको मूर्धावसिक्तविषय आक्षेपः । "प्रातिलोम्यं" इति "वर्णानामानुलोम्येन" इत्युपरितनवाक्ये क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपे ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियविषयाक्षेपे च शतपणकं पञ्चाशत्पणकं च दण्डं वक्ष्यमाणं सिद्धवत्कृत्य

बालंभट्टी

वर्णानां—ब्राह्मणादीनाम् । कल्पनां—न तु दण्डम् । चतुर्णां युगपत् द्वन्द्वसमाभावायाऽऽह—वर्णाश्चेत्यादि,—क्रमविवक्षया न दोषः । यथासङ्ख्यमप्यत्र स्व सिद्धम् । ब्रह्मवर्चस्यस्यासाधारणाऽऽह—परस्परमिति । कल्पनामेवाऽऽह—प्रकर्षेणेति । विशेषं तत्राऽऽह—तच्चेति । विशेषः—विशेषणम् । शेष इति पाठेऽप्येवम् । उत्तराधरभावेति—वर्णकर्तृको जातिविषयकः जातिकर्तृको वर्णविषयको वा य आक्षेपः, तदनुरोधेनेत्यर्थः । तत्र ब्राह्मणकर्तृकमूर्धावसिक्तविषयकाक्षेपे आह—यथेति । "प्रातिलोम्य" इति वक्ष्यमा-

---

१. क° शेषणोपा° ; च. शेषणेपा० । २. थ. द. उत्तराधरभावापेक्षयेति । ३. त. न्यूनां इत्यादि 'अत्र' शब्दान्तं नास्ति । ४. थ. द. स्यात्पदोद्देशेति । ५. थ. द. दर्शने । ६. त. इदं पदं नास्ति ।

मूर्धावसिक्तं ब्राह्मणाद्धीनं क्षत्रियादुत्कृष्टं चाऽऽकृत्य ब्राह्मणःक्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पणदण्डाल्किंचिदधिकं पञ्चसप्ततात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाकृत्य ब्राह्मणाक्षेपनिमित्तान्छतदण्डाद्धीनं पञ्चसप्ततिमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्तोऽपि तावाकृत्य

सुबोधिनी

अत्रोपन्यस्यति — क्षत्रियाक्षेपनिमित्तादित्यादिना । [1]किञ्चिदधिकामिति—किञ्चिदिति पादाभिप्रायेण । स चात्र शतापेक्षया चतुर्थांश इति ज्ञेयम् । अनेनैवाभिप्रायेणाऽऽह—पञ्चसप्ततात्मकमिति,—शतापेक्षौचायां पञ्चविंशतिः पादः । पञ्चाशतः पञ्चसप्ततिः किञ्चिदधिका पादाधिक्येत्यर्थः । क्षत्रियकर्तृकमूर्धावसिक्तविषयाक्षेपे दण्डमाह—क्षत्रियोऽपि तमिति । तं मूर्धावसिक्तम् । अत्र ब्राह्मणविषयक्षत्रियकर्तृकाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डात् पादोनः पञ्चसप्ततिर्दण्डः मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणापेक्षया न्यूनत्वात् क्षत्रियापेक्षयाऽधिकत्वात् । क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डात् पादन्यूनो ब्राह्मणकृतक्षत्रियाक्षेपनिमित्तात् पञ्चाशत्परिमितात् पादाधिकः पञ्चसप्ततात्मको दण्डः क्षत्रियकर्तृके । मूर्धावसिक्तोऽपीति—तौ ब्राह्म-

बालंभट्टी

णवचनेन षष्ठ्यिकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपे ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियविषयाक्षेपे च क्रमेण प्रतिपादितं शतपणं पञ्चाशत्पणात्मकं च बुद्धिस्थीकृत्याऽऽह—क्षत्रियाक्षेपेति,—ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियविषयाक्षेपेत्यर्थः । किञ्चिदधिकं यस्मिन्निति बहुव्रीहेः पदद्वयं वा । किञ्चिदिति पादाशयकम् । स चात्र शतापेक्षया चतुर्थांशः। तथा च तत्पादाधिकं तत्स्वरूपमाह—पञ्चसप्ततात्मकमिति । क्षत्रियकर्तृकमूर्धावसिक्तविषयाक्षेपे दण्डमाह—क्षत्रियोऽपीति । तम्—मूर्धावसिक्तम् । ब्राह्मणाक्षेपेति—क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयकाक्षेपेत्यर्थः । ऊनं—पादोनम् । तदेवाऽऽह—पञ्चेति,—अर्हतीत्यस्यानुषङ्गः । मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणापेक्षया न्यूनत्वात् क्षत्रियापेक्षया अधिकत्वात् क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपनिमित्तात् शतदण्डान्न्यूनः ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियाक्षेपनिमित्तात् पञ्चाशत्पणाद्धिकः पञ्चसप्ततात्मक एव दण्ड इत्यर्थः । द्वितीये आह—मूर्धावसिक्तोऽपीति । तावाकृष्येति—ब्राह्मणक्षत्रियावाकृष्येत्यर्थः । यद्यपि

---

१. क. ढीनं । २. त. इदं प्रतीकं नास्ति । ३. थ. द. धया प० । ४. त. कृतात् ब्राह्मणापेक्षया निकृष्टा० (?) । ५. द. णक्षत्रियनिमित्तात् पञ्चाशत्परिमितत्वादधिकः (?) ।

तमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्तान्वष्ठयोः परस्परक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः

सुबोधिनी

एकशार्ण्योः। मूर्धावसिक्तस्य क्षत्रियापेक्षयाऽधिक्येन क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपनिमित्तशतदण्डापेक्षया पादोनशतं पञ्चसप्ततिरेव दण्डो मूर्धावसिक्तेन ब्राह्मणाक्षेपे कृते, तथा मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणापेक्षया न्यूनत्वेन ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियाक्षेपनिमित्तदण्डात् पञ्चाशत्पणपरिमितात् पादाधिकः पञ्चसप्ततिदण्डो मूर्धावसिक्तेन क्षत्रियाक्षेपे कृते इत्युभयथाऽपि तावानेव दण्ड इत्यभिप्रायः । एवं वर्णज्यायोः परस्परक्षेपे दण्डमभिधाय जातिभेदेन ब्राह्मणात् क्षत्रियायां वैश्यायां च जातयोर्मूर्धावसिक्ताम्बष्ठयोरन्योन्याक्षेपे दण्डमाह—मूर्धेति । अत्र ब्राह्मणस्थानीयो मूर्धावसिक्तः, क्षत्रियस्थानीयोऽम्बष्ठः, अम्बष्ठेन मूर्धावसिक्ताक्षेपे सति शतं विपरीते तु पञ्चाशदिति व्यवस्था विज्ञेया । वर्णानुलोमप्रतिलोमापवादेन पूर्वोक्तन्यायेन

बालंभट्टी

तत्रैवेतरेषु दण्डव्यत्यासमाह, तथाऽपि जात्यैक्यमाह—तमेव दण्डमिति,—मूर्धावसिक्तस्य क्षत्रापेक्षयाऽधिक्येन वैश्यकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपनिमित्तकशतदण्डापेक्षया पादोनं शतं पञ्चसप्तत्यात्मक एव दण्डो मूर्धावसिक्तेन ब्राह्मणाक्षेपे कृते, तथा मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणापेक्षया न्यूनत्वेन ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियाक्षेपनीमित्तदण्डात् पञ्चाशत्पणात्मकात् पादाधिकः पञ्चसप्तत्यात्मक एव दण्डो मूर्धावसिक्तेन क्षत्रियाक्षेपे कृते इत्युभयथाऽपि तावानेव दण्ड इत्यर्थः । एवं वर्णजात्योर्मिथ आक्षेपे दण्डमुक्त्वा जातिभेदेन ब्राह्मणात् क्षत्रियायां वैश्यायां च जातयोः मूर्धावसिक्ताम्बष्ठयोः मिथ आक्षेपे दण्डमाह—मूर्धेति,—अत्र ब्राह्मणस्थानीय आद्यः, क्षत्रियस्थानीयोऽन्यः; तथा चाम्बष्ठेन मूर्धावसिक्ताक्षेपे शतं विपरीते तु पञ्चाशदिति व्यवस्था विज्ञेया । वर्णानुलोमप्रतिलोमापवादे तु पूर्वोक्तन्यायेन पादोनपादाधिको दण्डः । ब्राह्मणेन अम्बष्ठाक्षेपे सार्धसप्तत्रिंशत्पणानां दण्डः । अत्र पञ्चाशदपेक्षया पादवृद्धिः न तु शतापेक्षया । तथा च क्षत्रियापेक्षया अम्बष्ठस्य न्यूनत्वात् वैश्यापेक्षायाँ अधिकत्वात् ब्राह्मणेन क्षत्रियाक्षेपे यो दण्डः पञ्चाशदात्मकः तदपेक्षया पादन्यूनः ब्राह्मणेनैव वैश्याक्षेपे यो दण्डः—पञ्चविंशत्यात्मकः, तस्मात् पादाधिकः सार्धसप्तविंशदात्मको दण्डो भवति । ब्राह्मणेन निषादाक्षेपे पादोनैकोनविंशतिः पणानां दण्डः । अत्र पञ्चविंशत्यपेक्षया

---

१. त. 'कृते' नास्ति । २. ग. घ. ङ. न ब्राह्मणकर्तृकत्वेन आ० । ३. थ. द. परि० । ४. थ. द. मूर्धावसिक्तषष्ठयैरिति । ५. फ. शतक० । ६ फ. को दण्डः अत्र प० । ७. फ. या दण्डः। अत्र फ. पुस्तके किंचित् व्यत्यस्तं वर्तते ।

परस्पराक्रोशानिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् ॥ २०६ ॥

सुबोधिनी

पादोनः पादाधिको दण्डः कल्पनीय इत्याह—एवमन्यत्रेति। कल्पनाप्रकारस्तु ब्राह्मणकर्तृकमूर्धावसिक्तविषयाक्षेपे दर्शितो "यथा मूर्धावसिक्तम्" इत्यत्रेन ब्राह्मणकर्तृकाक्रमद्रष्टविषयाक्षेपे सार्धसप्तत्रिंशत्पणात्मको दण्डः।अत्र पञ्चाशदपेक्षया पादपरिहीनः न क्षत्रियापेक्षया; तथा च क्षत्रियापेक्षयाऽन्यस्य न्यूनत्वात् वैश्यापेक्षयाऽधिकत्वात् ब्राह्मणेन क्षत्रियाक्षेपे यो दण्डः पञ्चाशत्पणात्मकः, तस्मात् पादोनो ब्राह्मणेनैव वैश्याक्षेपे यो दण्डः पञ्चविंश-

बालभट्टी

पादन्यूनस्या । ततश्च वैश्यापेक्षया न्यूनत्वात्क्षत्रियादस्य शूद्रापेक्षयाऽधिकत्वाच्च ब्राह्मणेन वैश्याक्षेपे यो दण्डः पञ्चविंशत्यात्मकः, तदपेक्षया पादन्यूनः ब्राह्मणेनैव शूद्राक्षेपे यः सार्धद्वात्रिंशत्पणात्मको दण्डः तदपेक्षया पादाधिकः पादोनैकोनविंशत्यात्मको दण्डः । निषादेन ब्राह्मणाक्षेपे पञ्चसप्तत्यधिकं शतं दण्डः । अत्रापि पुनश्शतापेक्षयैव पादन्यूनस्था । तथा च शूद्रापेक्षया निषादस्याधिक्येन वैश्यापेक्षया च न्यूनत्वेन शूद्रेण ब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डो यथात्मकः शारीरः, तस्मादर्धदण्डस्य न्यूनेन शूद्रकृतब्राह्मणाक्षेपनिमित्तकदण्डात् किञ्चित् न्यूनो वैश्येन ब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डः सार्धशतं, तस्मात् किञ्चिदधिकः पञ्चसप्तत्यधिकं शतं दण्डो भवति । अम्बष्ठेन ब्राह्मणाक्षेपे पञ्चविंशत्यधिकं शतं दण्डः । वैश्यतोऽम्बष्ठस्य अधिकत्वेन क्षत्रियतो न्यूनत्वेन च वैश्येन ब्राह्मणाक्षेपे सार्धशतं यो दण्डः तस्मान्न्यूनः क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डः शतात्मकः, तस्मादधिकः पञ्चविंशत्यधिकं शतं दण्डो भवति, मूर्धावसिक्तकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपे यः पूर्वं दर्शितः, स एव वर्णक्रमानुलोम्यप्रातिलोम्यवादे कल्पनाक्रमः । जातिष्वेवाऽनुलोम्यप्रातिलोम्यापवादे तु ब्राह्मणक्षत्रियविशामिव मूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादानामपि यथाक्रमं पञ्चाशद् पञ्चविंशति सार्धद्वात्रिंशदधशतपञ्चाशद्रूपदण्डस्योद्दानं ज्ञेयम् । यथा सन्निहितादिकापेक्षया अधिको दण्डो व्यवहितादिकापेक्षेपे, तथैव सन्निहितन्यूनापेक्षया न्यूनो दण्डो व्यवहितन्यूनक्षेपे इति । तदाह—एवमिति ॥ २०६ ॥

१. त. क्षायां पादापेक्षया (?) । २. त. एतदादि 'वैश्याक्षेपे' इत्यन्तं नास्ति ।

एवं सवर्णविषये दण्डमभिधाय वर्णानामेव प्रतिलोमानुलोमक्षेपे दण्डमाह—

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणा दमाः ।

एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति—प्रतिलोमापवादेषु चतुस्त्रिद्विगुणा इत्यादि ॥ २०७ ॥

सुबोधिनी

त्यात्मकः तस्मात् पादाधिकः साधैसप्तत्रिंशत् दण्डो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणेन निषादाक्षेपे पादोनैकविंशतिः पणानां दण्डो भवति। अत्रे पञ्चविंशत्यपेक्षया पादव्यवस्था । ततश्च वैश्यापेक्षया न्यूनत्वात्क्षत्रियादस्य शूद्रापेक्षयाऽधिकत्वाच्च ब्राह्मणेन वैश्यक्षेपे दण्डो यः पञ्चविंशतिसादपेक्षया पादन्यूनो ब्राह्मणेनैव शूद्राक्षेपे यः सार्धद्वात्रिंशत्पणात्मको दण्डः, तस्मात पादाधिकः पादोनैकविंशतिर्दण्ड इत्यर्थः । निषादेन ब्राह्मणाक्षेपे पञ्चसप्तत्यधिकं शतं दण्डः । अत्रापि पुनः शतापेक्षयैव पादव्यवस्था । तथा च शूद्रापेक्षया निषाद्स्याधिकत्वेन वैश्यापेक्षया च न्यूनत्वेन शूद्रेण ब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डो दर्शनात्मकः शारीरः तस्मादुपैदण्डस्य न्यूनत्वेन शूद्रकृतब्राह्मणाक्षेपनिमित्तात् दण्डात् किञ्चिन्न्यूनो वैश्येन ब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डः सार्धशतं तस्मात् किञ्चिदधिकः पञ्चसप्तत्यधिकं दण्डो भवतीत्यर्थः । अम्बष्ठेन ब्राह्मणाक्षेपे पञ्चविंशत्यधिकशतत्रयम्[1]: । वैश्यापेक्षयाऽम्बष्ठस्याधिकत्वेन क्षत्रियापेक्षया च न्यूनत्वेन वैश्येन ब्राह्मणाक्षेपे सार्धशतं यो दण्डस्तस्मान्न्यूनः क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डः शतात्मकस्तस्मादधिकः पञ्चविंशत्यधिकं शतं दण्डो भवतीत्यर्थः । मूर्धावसिक्तकर्तृकब्राह्मणक्षेपे पूर्ववदर्शितः स एव वर्णजात्योरनुलोम्यप्रातिलोम्यापवादे कल्पनाक्रमः। जातिव्यवोऽऽनुलोम्यप्रातिलोम्यापवादे तु ब्रह्मक्षत्रविशामिव मूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादानामपि यथाक्रमं पञ्चाशत् पञ्चविंशति सार्धद्वादश साधैशत शतपञ्चाशदात्मकं दण्डस्त्रयोदशं विशेषम् । एतदुक्तं भवति—स्वस्मात् सन्निहिताधिकापेक्षयाऽधिको दण्डो व्यवहितस्याधिकाक्षेपे, तथैव सन्निहितन्यूनापेक्षया च न्यूनो दण्डो व्यवहितन्यूनाक्षेपे इति । प्रकृतमनुसरामः ॥ २०६ ॥

एवं सर्ववर्णविषय इति—सर्वे च वर्णाश्चेति समासः, सर्वे मूर्धावसिक्तादयः ।

बालंभट्टी

एवं सर्ववर्णेति—सर्वे च वर्णाश्चेति समासः, सर्वे मूर्धावसिक्तादयः । वर्णाः—ब्राह्मणादयः । एवेन— जातिव्यवच्छेदः । मिथ इति शेषः । प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्षेपे

---

1. त. तथा क्षत्रियापेक्षयाऽम्बष्ठस्य न्यूनत्वात् वैश्यापे० (?) । २. त. ष्ठः अत्रापि (?) ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥ २०७ ॥

अपवादा अधिक्षेपाः, प्रातिलोम्यानपवादाः प्रातिलोम्यापवादाः, तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्रमेण पूर्ववाक्यात् द्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः शतपणाः त्रिगुणाः सार्धशतपणा दण्डा वेदितव्याः। शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा भवति ; यथाऽऽह मनुः—"शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥" इति ।

वर्णान्त्याः शूद्राः, तेषां प्रातिलोम्यापवादे ब्राह्मणादिक्रमेणोक्तदण्डस्य चतुर्गुणादिकल्पनम् । एवं वैश्यक्षत्रियानुलोमान्तरभवयोः गुणाशुत्कर्षेऽपि योज्यम् । आनुलोम्येन तु तस्मादेवार्धहानतः—उक्तदण्डाद्धार्धदण्डव्यवस्थेन क्षत्रियापवादे अर्धदण्डो वैश्यस्य, पादः क्षत्रियस्य अर्धशादो ब्राह्मणस्य । एवं गुणाद्यानुलोम्येऽपि योज्यम् ॥ २०७ ॥

सुबोधिनी

पूर्ववाक्यात् द्विगुणपदोपात्तेति—"अर्धोऽधमेषु द्विगुणः" इत्यत्रेत्यर्थः ; द्वैगुण्यं त्रैगुण्यं चोदाहृत्य दर्शयति—शतपणाः सार्धशतपणा इति च,—अत्र दण्डा इति बहुवचनं निमित्तभूतवर्णापराधबाहुल्याभिप्रायेण । तथा हि—क्षत्रियवैश्याभ्यां ब्राह्मणो वैश्यशूद्राभ्यां क्षत्रियः शूद्रेण वैश्यः—एवमानुलोम्येनापीत्यपरापराधबाहुल्यम् । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्षेपे शारीर एव दण्डो नार्थदण्डः । ब्राह्मणविषयक्षत्रियकर्तृकापराधे यो न्यायोऽभिहितस्तं क्षत्रियविषय-

---

बालबोधी

इत्यर्थः । अपवादो बाधो नात्र विवक्षित इत्याह—अधिक्षेपा इति,—"अपवादस्तु निन्दायामाक्षाविक्षेभयोरपि । " इति विश्वः । ब्राह्मणेति—तादृशयकेत्यर्थः । पूर्ववाक्यीयद्विगुणेति — "अर्धोऽधमेषु द्विगुणः" इत्यत्र उपात्तद्विगुणपदेत्यर्थः । वाक्यादिति पाठे तत्सम्बन्धिद्विगुणपदेत्यर्थः । द्वैगुण्यं त्रैगुण्यं चोदाहरणेनाऽऽह — शतेत्यादि । अविरोधाय उभयोक्तं फलं कथयन् न्यूनतां निराचष्टे — शूद्रस्येति,—ब्राह्मणविषयकाक्रोशे इत्यर्थः । अध्यर्धति— सार्धशतमित्यर्थः । तथैव पक्षान्तरमाह—द्वे वेति,—लाघवगौरवापेक्षया विकल्पः । दृश्यं—ताडनादिरूपम् । अत्र वृत्तौ इति बहुवचनं निमित्तभूतवर्णापराधबाहुल्याभिप्रायेण । तथ. हि ! क्षत्रियवैश्याभ्यां ब्राह्मणे वैश्यशूद्राभ्यां क्षत्रिये शूद्रेण वैश्ये एवमानुलोम्येनापीति तद्बाहुल्यम् ; तदेतदभिप्रेत्यैव ब्राह्मणविषयक्षत्रियवैश्यकर्तृकापराधे यो न्याय उक्तः, तं क्षत्रियविषयैर्वैश्यशूद्र-

---

१. वि० वर्णान्त्या-तुलोम्येन तस्मादेवार्धहानतः । २.—८. २१७. । २. स. क्येति । ब्र. २५६. । ५ फ. शकेन व्यव० (?)।

विट्शूद्रयोरपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरगोस्तुल्यन्यायतया शतमर्धार्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् ; शूद्रस्य वैश्याक्रोशे शतम् ; आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविट्शूद्राणां ब्राह्मणाऽऽक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणाक्रोशनिमित्ताच्छतपरिमितात्क्षत्रियादण्डाद्प्रतिवर्णमर्धमर्धार्धस्य हानिं कृत्वाऽवशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशत्यर्धदण्डपणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः;तदुक्तं मनुना–"पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंस- ६

सुबोधिनी

विट्शूद्रकर्तृकापराधेऽप्यतिदिशति—विट्शूद्रयोरिति । अनन्तरः सन्निहितः; एकान्तरः एकेन व्यवहितः; यथा ब्राह्मणादनन्तरैकान्तरयोः क्षत्रियवैश्ययोः ब्राह्मणापराधे दण्डः तथैव क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोः वैश्यशूद्रयोरपीत्यर्थः । ब्राह्मणानन्तरभाविना क्षत्रियेण ब्राह्मणाक्रोशे शतमिव वैश्यानन्तरभाविना शूद्रेण वैश्याक्रोशेऽपि शतमित्याह—शूद्रस्य चेति । वर्णानामानुलोम्येनेति द्वितीयार्धं व्याचष्टे—आनुलोम्येन त्विति । ब्राह्मणेति—क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डादित्यर्थः । प्रतिवर्णमर्धमर्धार्धस्येति—ब्राह्मणेन क्षत्रियाक्षेपे कृते शतार्धं पञ्चाशद्दण्डः । तेनैव वैश्याक्षेपे कृते पञ्चाशतोऽर्धं पञ्चविंशतिः ;

बालंभट्टी

कर्तृकापराधेऽप्यतिदिशति – विडिति । एकान्तरः—एकेन व्यवहितः । यथा ब्राह्मणादनन्तरैकान्तरयोः क्षत्रियवैश्ययोः, तथा क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोः वैश्यशूद्रयोरपीत्यर्थः । ब्राह्मणानन्तरेण क्षात्रियेण ब्राह्मणाक्रोशे शतमिव वैश्यानन्तरेण शूद्रेण वैश्याक्रोशेऽपि शतमित्याह—शूद्रस्य चेति । वर्णानामित्युत्तरार्धं व्याचष्टे — आनुलोम्येन त्विति । शेषमाकाङ्क्षितं, प्रकृतमाह — आक्रोशे इति । तस्मादिति मौक्तिव्यं व्याख्या — ब्राह्मणाक्रोशेति, — क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपनिमित्तक्षत्रियसंबन्धिशतपरिमितदण्डादित्यर्थः । प्रत्यासत्तेराह — प्रतीति । ब्राह्मणेन क्षत्राक्षेपे कृते शतार्धं पञ्चाशत् दण्डः । तेनैव वैश्याक्षेपे कृते पञ्चाशतोऽर्धं पञ्चविंशतिः । तेनैव शूद्राक्षेपे कृते पञ्चविंशतेरर्धं सार्धद्वादशपणा इति विवेकः । अर्धस्यार्धस्येति—वीप्सेयम् । हानित इत्यादानपञ्चम्यन्तात्तसिरित्याह—हानिं कृत्वेति । अत एव शेषं साकाङ्क्षमाह—अवशिष्टमिति । अर्धेति—अर्धन्यूनत्रयोदशेत्यर्थः । पञ्चाशत्पणान् क्षत्रियविषयके इत्यर्थः ।

---

१. ख. तिसार्धद्वादश० । ग अर्धद्वादश० । २. थ. द. योरपीति । ३. त. एतदादि 'आह' इत्यन्तं नास्ति । ४. थ. द. ब्राह्मणाक्रोशनिमित्ताद्इति । ५. त. वर्णमिति । ६. क. श्यशूद्रयो० ; ७. क. शूद्रस्य० ।

ने। वैश्यः स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः॥" इति। क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे वाऽऽक्रुष्टे यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकौ दमौ। वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पञ्चाशदित्यूहनीयम्—"ब्राह्मणराजन्यवक्षत्रियवैश्ययोः" इति गौतमस्मरणात्, "विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः।" इति मनुस्मरणाच्च॥ २०७॥

सुबोधिनी

तेनैव शूद्राक्षेपे पञ्चविंशतेरर्धं सार्धद्वादशपणा इति विवेकः। शूद्रे द्वादशको दम इति—अत्र सार्ध इति शेषः। क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे चेति—अत्र गौतमोक्तिं प्रमाणयति—ब्राह्मणेति। वैश्यस्य च शूद्रेति—अत्र मनूक्तिं प्रमाणयति—विट्शूद्रयोरिति॥ २०७॥

बालंभट्टी

वैश्ये अभिशस्ते सति। एवमग्रेऽपि। ब्राह्मणो दण्डयः स्यादित्यर्थः। द्वादशक इति—सार्धत्वादिः। परिमाणे कन्। उक्तरीत्यैवोक्तन्यायमन्यत्राऽप्याह—क्षत्रियेणेति। अत्राऽऽद्ये गौतमसम्मतिमाह—ब्राह्मणराजन्यवदिति,—तयोः साहस्रोऽयं यथा न्यायः, तथा अनयोरपि तादृशयोरित्यर्थः। द्वितीये मनुसम्मतिमप्याह—विडिति,—वैश्यशूद्रयोः। स्वजातिं प्रति—अन्योन्यजातिं प्रति आक्रोशे। एवमेव—ब्राह्मणक्षत्रियवत्—वैश्ये शूद्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः शूद्रे वैश्याक्रोशिनि मध्यमसाहसः इत्येवं रूपं दण्डप्रणयनं जिह्वाच्छेदादिरूपं तत्त्वतो यथावत् कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चय इत्यर्थः। अस्य हि "छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः॥" इत्युत्तरार्धम्। "ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता। ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः॥" इति पूर्वं पर्यं च। ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां मिथः पत्नीयाक्रोशे कृते दण्डसाङ्कल्येन राज्ञा दण्डः कार्यः। दण्डमेव विशेषेणाऽऽह—ब्राह्मणे, ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि प्रथमसाहसः कर्त्यः, ब्राह्मणाक्रोशिनि पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहस इति सदर्थः। पूर्वं च तदपि पत्नीयाक्रोशविषयमेव यथाह, संवर्तऽपि गुरुव्यायतः अधोपन्यस्तं स्वारस्याद्या। अनेन च मनुना—"एकजातिर्द्विजातिस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्। जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः॥" इति स्वयमेव प्रसूतो जिह्वाच्छेदे वैश्यनिवारितो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवाऽवसीयते। शूद्रो द्विजातीन् पातकादिना वाचा आक्रुश्य जिह्वाच्छेदं लभते—यस्मादसौ पादावधारणकृतक्रोधजातः इति तदर्थः॥ २०७॥

१.—८. २४८. । २.—११. १४. । ३.—८. २७७. । ४. थ. द्. मूलवचनं प्र०। ५. थ. दु. शूद्राक्रोशे इत्यत्र मनुवचनं प्र० । इ. थ. द् योरेवमेवेति. । ७.—प्रभुः. ८. २७६.। ८.—प्रभुः. ८. २७०.।

पुनर्निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याऽऽह—

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः ।
शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

बाह्वादीनां प्रत्येकं विनाशे वाचिके वाच्या प्रतिपादिते 'तव बाहू छिनद्मि' इत्येवंरूपे शाब्दः शतपरिमितो दण्डो वेदितव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणात् स्फिगादिषु वाचिके विनाशे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं तद्दण्डोऽस्ति असौ तदर्धिकः—पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ॥ २०८ ॥ 5

वक्ष्यमाणया तु वाक्पारुष्ये **बाहुग्रीवानेत्रसक्थ्नीत्यादि ॥ २०८ ॥**

'बाह्वादिच्छेदस्ते मया कर्तव्यः' इत्येवम्,तथा करणसमर्थस्य शब्दतः शब्दो दमः कार्यः; शतेनाभिनिवृत्तः शाब्दः—शतं दण्डस्य इत्यर्थः । पादादिच्छेदनप्रतिज्ञार्थां तु तेनोऽर्धं पञ्चाशदित्यर्थः । आदिशब्दश्च दण्डकारुण्योक्तदन्तभ्रूनासादित्यर्थः । ऊर्वस्थि सक्थीत्युच्यते । स्पष्टमन्यत् ॥ २०८ ॥

सुबोधिनी

"सत्यासत्याप्यथा स्तोभैः" इत्येतेन निष्ठुराक्षेपे दण्डप्रमेधायाक्षीलक्षेपे दण्डं प्रस्तुत्य सिंहावलोकनन्यायेन निष्ठुराक्षेपमधिकरोतीत्याह—पुनर्निष्ठुराक्षेपमिति । वाचा प्रतिपादनमेवो दाहृत्य दर्शयति—तत्र बाहुमिति ॥ २०८ ॥

बालंभट्टी

"सत्यासत्याप्यथा स्तोभैः" इत्यनेनोक्तमाह—पुनरिति,—सिंहावलोकनन्यायेनेति भावः । अधीति — बुद्धिस्थीकृत्येत्यर्थः । बुद्धतोऽर्थोस्मरतोनरायाऽऽह — प्रत्येकमिति, — युगपत्तदसंभवादिति[1] भावः । वाचिके इत्यस्य व्याख्या—वाच्येति । तदेवोदाहरणेनाऽऽह — तत्रेति । करादिष्विति विषयसप्तमीत्याह—वाच्चीति । अत्र वाचिके इत्युक्तस्य अस्य निष्ठुराक्षेपविषयत्वं स्पष्टम् । एषमग्रेऽपि ॥ २०८ ॥

---

१. स्मृ० २०४. । २. त. तत्रेति । ३. फ ति वाचि० ।

किंच—

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।
तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

यः पुनर्जरादिना क्षीणशक्तिः 'स्वाङ्गाङ्गाश्चङ्गभङ्गं करोमि' इत्येवं शपत्यसौ दश पणान्दण्डनीयः। यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिप्तवांसौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तरकालं तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः ॥ २०९ ॥

तीव्राकोशे दण्डमाह—

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।
उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपे मध्यमसाहसौ दण्डः ।

प्रागुक्तशक्तस्वबन्धितया बाह्वादिच्छेदवाक्यम् **अशक्तस्तु वदन्नेवमित्यादि ॥ २०९ ॥**

वाक्पारुष्येणापि वधं कर्तुमशक्तस्य दशपणो दण्डः। शक्तस्तु प्रागुक्तदण्डं दाप्यः, त्रासापनोदनाय च समर्थं क्षेमाय प्रतिभुवं दाप्यः ॥ २०९ ॥

'ब्रह्महा गोघ्नो वास्यम्' इत्येवमादिकेक्षेपे

पतनीयकृते क्षेपे दण्ड्यो मध्यमसाहस इत्यादि ॥ २१० ॥

सुबोधिनी

वर्णिनामिति—वर्णिपदं मूर्धावसिक्तादिजातीनामुपलक्षणार्थम्। तथा च जातिष्वपि परस्परं पतनीयैराक्षेपे प्रथमसाहस इत्येव निर्णयः। वर्णजात्योः परस्परमाक्षेपेऽपि पूर्वोक्त

बालंभट्टी

किञ्चेति—अन्यदपि तद्विषये उच्यत इत्यर्थः। स्वयमाह—यः पुनरिति। एवं वदक्षिप्तस्यार्थमाह—त्वदिति। शक इत्यस्यार्थ इति अर्थादाह—क्षीणशक्तिमिति। तथेत्यस्यार्थः—पूर्ववदिति। अस्य विषये दण्डस्योक्तत्वात् अत्राप्युक्तिरित्याह—पूर्वोक्तेति ॥ २०९ ॥

पतनीये करणे अनीयरित्याह—पातित्यहेतुभिरिति। वर्णिनामिति—मिश्र इति

१. क. ख. ग. ज. ञ्चरा०। २. क. क्षेमाय। ३. क. स दण्डयः। ४. घ. ङ. नामापेक्षी।

उपपातकसंबद्धे[1] पुनः 'गोघ्नस्त्वमसि' इत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ २१० ॥

किं च—

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ।
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥ 5

त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नाः तेषां राज्ञां देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः।ये पुनर्ब्राह्मणमूर्धावसिक्तादिजातीनां पूगाः संघाः तेषां आक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदे-

---

तथा—त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहस इत्यादि ॥२११॥

नृपग्रहणमाचार्यवित्तश्रोत्रियादीनामपि सामान्यलक्षणार्थम् । पूगशब्दश्चात्र गणमात्रवचनः ; ततश्च जातिपूगानां जातिमात्रां गणानां क्षत्रियादिसमुदायानाम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २११ ॥

सुबोधिनी

एव दण्डः । वर्णेष्वपि न्यूनाधिकभावमन्तरेण मध्यमसाहसादिदण्डविधानादितरत्रापि कल्पनापत्तेः प्रामाणिकत्वात् ॥ २१० ॥

ये पुनरिति—ब्राह्मणसङ्घः, मूर्धावसिक्तसङ्घः, एवं क्षत्रियादिसङ्घः इति प्रत्येकं सङ्घस-

---

बालंभट्टी

शेषः । इदमपि क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपविषयं—प्रागुक्तमनोः । अन्यत्र तथैव कल्पना वोध्या इति केचित् । वर्णेषूर्द्धावसिक्तादिजातीनामप्युपलक्षणम् । तथा च जातिष्वपि मिथः पतनीयैराक्षेपे मध्यमसाहसः उपपातकैराक्षेपे प्रथमसाहस इत्येवं निर्णयः । वर्णजात्योरेवं आक्षेपेऽपि पूर्वोक्त एव दण्डः । वर्णेष्वपि न्यूनाधिकभावं विना मध्यमसाहसादिदण्डविधानादितरत्रापि तथा कल्पनस्य प्रामाणिकत्वादिति बोध्यम् । युक्ते खिलमर्थमाह—संबन्धे पुनरिति ॥ २१० ॥

किञ्चेति—प्राग्वत् । अत्र जातिपदमुभयपरमित्याह—ये पुनर्ब्राह्मणेति,—अन्यथा न्यूनतापत्तेरिति भावः । जातिपूगानामित्येकं निमित्तं न तु द्वन्द्व इत्याह—जातीनां पूगा इति । अथ चात्र सामान्यतस्समुदायवाचीत्याह—सङ्घा इति । अत्र बहुवचन-

---

१. ख. संयुक्ते ; ग. युक्ते । २. वि० जातरूपाणां । ३. क. चाक्षेपे । ४. थ. द्. नमीब्राह्मणमूर्द्धावसिक्तादीनामिति ।

शयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ २११ ॥

॥ इति वाक्पारुष्यं नाम विवादप्रकरणम् ॥

सुबोधिनी

उद्दाम्बयः ; मिलितान्वयो वा । उभयथाऽपि स एव दण्डः ॥ २११ ॥ इति भट्टविश्वेश्वर-विरचितायां सुबोधिन्यां वाक्पारुष्यप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

बलात् तेषां प्रत्येकं सङ्ख्या यथाकथञ्चित् मिलितानां वा सङ्ख्या इति विवक्षितम् । सर्वथाऽपि स एव दण्ड इति बोध्यम् । प्राग्वदाह—प्रत्येकमिति ॥ २११ ॥ इति वाक्पारुष्यप्रकरणम् ॥

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९

दैण्डपारुष्यं संप्रति प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—"परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः। भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥" इति। परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैः—आदिग्रहणाद्वावादिभिः—योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं, तथा भस्मना—आदिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषादीनां च—य उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् । दण्डयतेऽनेनेति दण्डो देहः, तेन यत्पारुष्यं विरूद्धाचरणं जङ्गमादर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् ; तस्य चावगोरणादिकरणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मत्रैविध्यात् पुनस्त्रैविध्यं तेनैवोक्तम्—

सुबोधिनी

दण्डपारुष्यस्वरूपं नारदवचनानुसारेणाभिधाय तद्वचनानुसारेणैव तत्रैदानीमाह—तत्र चावगोरणादिरूपकरणभेदेनेति,— अवगोरणादिरूपकरणकारकभेदेन साधनभेदेनेति यावत्, न द्रव्यरूपकर्मभेदेनेति—कर्मकारकत्रैविध्यादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—

बालंभट्टी

अथ द्वितीयं पारुष्यमाह—दण्डेति । चः स्वर्थे । गात्रशब्द उपलक्षणमन्यस्यापि । तथा विनिगमकाभावात् सर्वेभ्योऽप्याह—स्थावरेति । तात्पर्यार्थद्वयं—हिंसनमित्यादि । अत्र दुःखं कायिकं बोध्यम् । करीषेति पाठः । उपघातपदस्य तस्यासंभवादन्यथासंभवेन पृथगुक्तेराह—संस्पर्शनेति । अत एवाऽऽह—मन इति । अस्यान्वयमाह—दण्ड्यते इति—पर इति शेषः, दुःखयुक्तः किंवत इत्यर्थः । एवं नारदोक्तयो दण्डपारुष्यस्वरूपमुक्त्वा तयैव तत्रैदानीमाह—तस्य चेति,—दण्डपारुष्यस्य चेत्यर्थः । गुरुणादिकरणभेदेनेति—तद्रूपसाधनभूतकारकभेदेनेत्यर्थः । द्रव्यरूपकर्मेति—तद्रूपकर्मकारकत्रैविध्यादित्यर्थः। पुनः—पुनरपि । त्रैविध्यं—तदेव । तेनैव—नारदेनैव । दण्डपारुष्यं—शारीरस्य विरुक्षीकरणम् । तत्र विरुक्षीकरणाख्यव्यापारे अवगोरणादीनि त्रीणि करणानि

---

१. क. संप्रति दण्डपारुष्यं कथ्यते ; ख. दण्डपारुष्यं नाम सं० । २.—५५. ४. । ३ क. ख. त्वयगो० ।

"तस्यापि दृष्टे त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरणनिःसङ्गपातनक्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥" इति । निःसङ्गपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि

सुबोधिनी

दण्डपारुष्यं नाम शरीरस्य विरूपीकरणम् । तत्र विरूपीकरणास्ये कर्मणि अवगोरणं निस्सङ्गपातनं क्षतजदर्शनं चेति त्रीणि करणानि । एवं करणभेदात् त्रैविध्यम् । यत्र शरीरे विरूपीकरणं जायते तत्कर्मकारकं । तस्य कर्मकारकस्य हीनत्वेन मध्यमत्वेनोत्तमत्वेन च त्रैविध्यमिति । तस्यापीति—तस्य दण्डपारुष्यस्यावगोरणनिस्सङ्गपातनक्षतजदर्शनैः करणैः हीनमध्योत्तमानां द्रव्याणां समतिक्रमात् हीनमध्योत्तमकमात् त्रैविध्यं द्रष्टव्यमित्यन्वयः । अवगोरणादिषु करणेषु पाठक्रमादेव हीनत्वादिकं विज्ञेयम् । ननु करणकारकभेदात् कर्मकारकभेदाच्च पञ्चित्वे सिद्धे त्रैविध्यीकरणप्रपञ्चोऽशङ्क्याऽऽह—त्रीण्येव साहसानीति । तत्रैवंत्रिधे दण्डपारुष्ये कण्टकशोधने दुष्टशिक्षायां क्रियमाणायामपरावानुसारेण शिक्षार्थं दण्डपारुष्यरूपाणि साहसानि हीनदण्डपारुष्यमध्यमदण्डपारुष्योत्तमदण्डपारुष्याणीति त्रीण्येवेति नियम्यते । अयमर्थः—कर्मकरणभेदेऽपि

बालंभट्टी

तद्भेदात् त्रैविध्यं यत्र शरीरे विरूपीकरणं भवति तत् कर्मकारकं तस्य हीनत्वादिनाऽपि त्रैविध्यमभेदेत्यर्थः । तस्यापीति—तस्य दण्डपारुष्यस्य । हीनमध्योत्तमक्रमात्—तत्क्रमादाद्य स्यच्छोपे पञ्चमी । प्रकृतैरवगूरणादिभिः त्रिभिः करणैः हीनमध्योत्तमानां द्रव्याणां समतिक्रमात् त्रैविध्यमपि इत्यभिप्रेत्यर्थः । नन्वेवं पादपूरणे । तथा च अवगूरणादिषु करणेषु पाठक्रमादेव हीनत्वादिकं वोध्यम् । ननु करणकारकभेदात् पञ्चित्वे त्रैविध्यमनुपपन्नमत आह—त्रीण्येवेति । "सप्तत्र कण्टकशोधने" इति पाठः—अत्र एवंविधे पारुष्ये कण्टकशोधने दुष्टशिक्षायां क्रियमाणायां अपरावानुसारेण शिक्षार्थं दण्डपारुष्यरूपाणि साहसानि हीनदण्डपारुष्यमध्यमदण्डपारुष्योत्तमदण्डपारुष्यरूपप्रकारत्रययुक्तानि त्रीण्येवेत्यर्थः । कर्मकरणभेदेऽपि हीनत्वादिनानुगमेन तत्रापदेशयुक्तत्वात् त्रिप्रकारकमेवेति भावः । ननु साहसतोऽस्य भेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् कथं साहसानीत्यत आह—त्रीण्येवेति,—साहससा-

---

१. ना० मृदुम० । २. ना० क. ज. निःशङ्क । ३. ना. शामपर्वणात् । ४. ना०. १५ —५. ६. । ५. व. पि दृष्टे त्रैविध्यमिति । ६. ज. ईदं पदं नास्ति ।

त्रिप्रकाराण्येव ; सहसा[1] कृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न केवलं तस्य दण्डाभावः ; किंतु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहं च बद्धवैरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः समः । तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डदापनेऽधिकारिणः तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव 5
नार्थं गृह्णीयादित्येवं पञ्च प्रकारा विवयस्तेनैवोक्ताः—"विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि[2]",[3]"पारुष्ये सति संरम्भाद्युत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः[4] स मान्यते यः क्षमते स दण्डभाग्योऽ-

---

सुबोधिनी

हीनमध्यमोत्तमत्वप्रदर्शनाच्चान्त्रिप्रकारकत्वमेवेति । एवं दण्डपारुष्यस्वरूपं समेदमभिधाय वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यसाधारणधर्मानाह—तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरिति। बद्धवैरानुसन्धातुरिति—पूर्ववैरानुस्मर्तुरित्यर्थः। 'विधिरिति— एतयोरुभयोर्वाग्दण्डपारुष्ययोः पञ्चविधः पञ्चप्रकारो विधिर्विधानमित्यर्थः । तानेतान् पञ्च विधीनाह—पारुष्येत्यादिना,—

बालंभट्टी

मान्यलक्षणाक्रान्तत्वस्य अन्यापि वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । एवं नारदोक्त्या सभेदं दण्डपारुष्यस्वरूपमुक्त्वा वाक्पारुष्यसाधारणधर्मान् तत्रैव प्रतिपादयितुं तेषां स्वरूपं क्रमेणाऽऽह —तथेति । उभयोरपीति—विषयसप्तमी, प्रवृत्तकलहयोः द्वयोर्मध्ये इत्यन्वयः । एवः अव्ययं । तृतीयप्रकारमाह—कलहे चेति । बद्धं अनुबद्धं यत् पूर्ववैरं तस्मर्तुरित्यर्थः । एवेन अन्यव्यवच्छेदः । सज्जना एव—आर्या एव । दापने—भृत्यादिहारा । तेषाम्—आर्याणाम् स्फुटार्थमेवमन्वयव्युत्क्रमेणाह—नार्थमिति,—न धनमित्यर्थः तेनैव—नारदेनैव । एतयोरुभयोरपि—वाग्दण्डपारुष्ययोः । पञ्चविधाः प्रकारा यस्य तादृशो विधिः विधानमुक्तमित्यर्थः । तान्येवाऽऽहोक्तक्रमेण—पारुष्ये सतीत्यादिना । तदव्यनयन्नाह—दण्डेति,—योऽतिक्रम्य गच्छति, स दण्डभागित्यर्थः । एवं प्रथममतमुक्त्वा

---

१. ख. ज. साहसात्कृतानि । घ. साहसकृ० । २. क. तयोर्द्वयोर० । ३. क. ज. पाठने। ४. ना० १५. ७. । ५. थ. एतदादि 'पारुष्य' इत्यन्तं नास्ति । ६. त. तमेति । ७. त. इदं प्रतीकं नास्ति । ८. थ. द्. विधिः पञ्चविधस्तूक्त इति । ९. थ. द. न. दर्शयति—पारुष्ये सतीत्यादिना ।

तिवर्तते ॥" "पूर्वमाक्षारयेद्युस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥ द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः । स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि[1]वेतरः ॥ पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ श्वपाकषण्ढचण्डाल्यङ्गेषु वधवृत्तिषु । हस्तिपत्राश्वदासेषु गुर्वाचार्यान्तगेषु च ॥ मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ।

सुबोधिनी

संरम्भात् पारुष्ये उत्पन्ने सति क्रुद्धयोर्द्वयोर्मध्ये यः क्षमते, स मान्यत इत्यन्वयः । द्वयोरापन्नयोरिति—तुल्यमापन्नयोः कलहं प्रति प्राप्तयोर्मध्ये यः पुनर्वैरमनुबध्नाति, स एव दण्डभाक् प्रथमप्रवृत्तो वा पश्चात् प्रवृत्तो वेत्यर्थः । श्वपाकषण्डेति—अस्यार्थः—श्वपचौदिदासान्तेषु सद्यो घात एवानुशासनम् । कस्मिन् सति गुर्वाचार्यान्तगेषु विषये मर्यादातिक्रमे सतीति । अन्तं चरममाश्रमं गच्छतीत्यन्तगो यतिः । चशब्दो भिन्नक्रमः । तथा चायमन्वयः सम्पद्यते—वधवृत्तिषु श्वपाकादिषु हस्तिपत्राश्वदासेषु च सद्योघात एवानुशासनं गुर्वाचार्यान्तगेषु विषये मर्यादातिक्रमे सतीति । अथ वाऽन्यैव व्याख्या—अन्तं नाशं गच्छतीत्यन्तगः, गुर्वाचार्यान्तगेषु गुर्वाचार्यद्रोहिष्वित्यर्थः । ततश्चायमन्वयः—श्वपाकादिगुर्वाचार्यान्तगेषु सद्योघात एवानुशासनम् । कस्मिन् सति? रूक्षु विषये मर्यादातिक्रमे सति । सप्तस्विति पदमुत्तरश्लोकपर्यालोचनयाऽर्थलभ्यम् ॥

बालंभट्टी

द्वितीयमाह—पूर्वमिति । आक्षारयेत्—पारुष्यं कुर्यात् । नियतम्—अवश्यम् । पश्चाद्यः आक्षारयेत् । असत्कारी—दोषभाक् । विशेषमाह—पूर्वे त्विति । विनयः—दण्डः । कलहे चेत्युक्तं तृतीयप्रकारमाह—द्वयोरिति । तुल्यम्—अन्यूनाधिकं कलहम् । आपन्नयोः—प्राप्तयोः द्वयोः मध्ये यः पुनः यस्तु वैरमनुबध्नाति दण्डान्तरमनुबद्धं स्मरति, तयोर्मध्ये स एव दण्डभाग्भवति । पूर्वो वा—प्रवृत्तो वा । यदि वा—अथ वा । इतरः—पश्चात् प्रवृत्त इत्यर्थः । चतुर्थमाह—पारुष्येति,—स्पष्टम् । पञ्चममाह—श्वपाकेति । वधेति—श्वपाकादेरेव विशेषणम् ; वधजीविष्विति तदर्थः । अत एवैतदवान्तरभेदा एव । अत्र नृपेष्विति विषयसप्तमी । चो भिन्नक्रमः । तथा च वधवृत्तिषु श्वपाकादिषु चतुर्षु हस्तिपत्राश्वदासेषु च सद्यः तद्घात एवानुशासनम् । कस्मिन् सति गुर्वाचार्यनृपविषये मर्यादातिक्रमे सतीत्यर्थः । "चार्यान्तगेषु च" इति पाठान्तरम् । तत्र अन्तं चरमाश्रमं गच्छतीति अन्तगो—यतिः । यद्वा अन्तं नाशं गच्छन्ति गमयन्तीति अन्तगाः

---

१. घ. वापरः; ख. म. वेतरः; ना० वोत्तरः २. ज-पण्ड०; ना० मेद्र०। ३. ख. ग. नृपेषु ना० घ. तिगेषु । ४. य. द. पाकादि० । ५. य. द. श्विति यावत् । ६. य. द-न्तगान्तेषु ।

यमेव ह्यतिवर्तेरंस्ते[1] सन्तं जनं नृपु। स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयमाहृपः॥मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम्। अतस्तान्वातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्॥" इति।

एवंभूतदण्डपारुष्यनिमित्तपूर्वकत्वाद्दण्डप्रणयनस्य तत्स्वरूपनिर्देशे निर्णयहेतुमाह—

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चाऽऽगमेन च।
दृष्ट्वो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात्॥ २१२॥ 5

यदा कश्चिद्रहस्यहननेनैनोऽहत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्वर्णादिस्वरूपगतैर्लिङ्गैः, युक्तया कारणप्रयोजनपर्यालोचनात्मिकया, आगमेन चै जनप्रवादेन

वाक्पारुष्यपूर्वकत्वाद्दण्डपारुष्यस्यानन्तरमागमः। वाक्पारुष्यादाऽभिघातादिकं दण्डपारुष्यं तत्र निर्देशेऽभिहत्य 'न मयाऽभिहतः' इत्येवं मिथ्यावादिनो दोषप्राप्तिशङ्कया क्षतात्यागमनः कृत्वा निर्दोषजनाचारोपे कथं स्यादित्यपेक्षित आह—

असाक्षिकहते चिह्नैरित्यादि॥ २१२॥

सुबोधिनी

अधुना मूलमवतारयति—एवम्भूतेति। कारणप्रयोजनेति—कारणपर्यालोचनप्रयो-

बालंभट्टी

गुर्वाचार्ययोस्तगाः तेषु गुर्वाचार्यद्वीदिषु। अत्र चो यथाश्रुत एव। तथा च वधवृत्तिषु श्वपाकादिषु हस्तिपादिषु गुर्वाचार्यान्तरेषु च सत्सु प्रातः प्रवाजयासनं—शिक्षा उत्तरश्लोकपर्यालोचनया संस्थित्यर्थः। लभ्यं कस्मिन् सति सत्सु विषये मयोदातिक्रमे सतीत्यर्थः। "चार्याजुरेषु" इति पाठेऽप्येवम्। आद्यवेक्ष नृपेत्यादुपलक्षणमिति सूचयन् धातमेव ह्याभ्यामाह—यमेवेति। नृपु—नृणां मध्ये। एते—श्वपाकादयः। यमेव हि सन्तं जनमित्यर्थः। विनयं—दण्डम्। एवम्भवच्छेदमेवाऽऽह—न तदिति। एते पूर्वोक्ताः॥

एवं स्मृत्यन्तरोक्तमुक्ता तत्प्रक्रम्य मूलमवतारयति—एवंभूतेति,—उक्तप्रकारं प्राप्तेत्यर्थः॥ प्रणयनस्य—वक्ष्यमाणमूलोक्तस्य। तदिति—दण्डपारुष्यस्वरूपस्यैः। हेतुमिति—जातावेकवचनम्। असाक्षिकं हतं—हननं यत्र निवेदने इति बहुव्रीहिः—तदाह—यदेत्यादि यतीत्यन्तेन। व्रणादिभिरिति स्वरूपगतैः स्वरूपं प्राप्तैः। युक्त्येति—जातावेकवचनम्। व्याख्याने तत्स्वरूपमाह—कारणेति,—इन्द्रागमधर्षितपुरुषार्थदेश्यम्। कारणपर्यालोचनात्मिकया चेत्यर्थः। आगमोऽन्यान्य एवेत्याह—जनेति। मौलमेकं वशब्दं

---

१. ना. तेंत नोचः। २. ना० चेषु। ३. ना० अपि। ४. ना० १५.—९, १०, ८, ११—१४.। ५. चि० कृतादृशात्। ६. ख. हत ६०। ७. ख. 'च' नास्ति। ८. थ. द्र. लक्ष्मीकमव०। ९. थ. द्र. पर्यालोचनप्रत्येक्यभिर्तबध्यते साधन०।

—चशब्दाद्दिव्येन वा—कूटचिह्नकृतसंभावनामात्परीक्षा कार्या ॥ २१२ ॥

एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—

भस्मपङ्कुरजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।
अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥ २१३ ॥
समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

असाक्षिकेऽभिहते क्षतादिभिः चिह्नैः तदभिचरणैः कृतचिह्नाकारो दुष्टपुरुषः भस्मादा व्यवहार एव प्रागुक्तन्यायेन चतुष्पादद्युक्त्यागमानुसारेणैव विद्वज्जनसमक्षं स्वयं वा राज्ञा द्रष्टव्यः । अयं च सर्वव्यवहारपदसाधारणः श्लोकः कार्यैर्गौरवप्राप्तिपर्यर्थमिहाऽऽम्नात इत्यवसेयम् । किञ्च "यत्र नोक्तो दमस्तत्रैव प्रमादेन महात्मभिः । तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥ " नाभिधानान्न्यायाऽन्यवसायः कार्यः । उक्तमनुक्तं चाऽऽश्रैः गुणादिभिश्च स्वकर्मणालोच्य पीडानुसारेण सर्वत्र दण्डमानकर्तव्यताध्यवसानमित्यभिप्रायः ॥ २१२ ॥

एतदेवोदाहरणमात्रतया प्रपञ्चयति—**भस्मपङ्कुरजःस्पर्शे इत्यादि॥२१३॥**

मेध्यत्वे भस्मकर्दमधूलिप्रक्षेपणे निर्दोषस्य कृते दशपणो दण्डः स्मृत इत्यत्रोपरि स्मरणानुसारादविरुद्ध इत्यवसेयम् । अमेध्यादिस्पर्शे तु ततो द्विगुणः विज्ञातिपण इत्यर्थः । निष्ठ्यूतग्रहणं निष्ठ्यूतसदृशोमध्यप्रतिपत्त्यर्थम् । तथा च पुरीषादौ दण्डातिरेकसिद्धिः॥२१३॥

यच्चेतदुक्तं समेष्वेवं पुरस्त्रीषु द्विगुण इत्यादि ॥ २१४॥

कृतव्याख्यानमेतत् ॥ २१४ ॥

सुबोधिनी

अमपर्यालोचनामात्रिकमेत्यर्थः ॥ २१२ ॥

साधनविशेषेणेति — वक्ष्यमाणभस्मादयः साधनविशेषाः

बालंभट्टी

व्याचष्टे—चशब्दादिति,—सर्वसमुच्चायकम् । द्वितीयं समाह—येन चेति । मूले कृतो मयादिश्चत्र कृत्रिति सम्पदादित्वात् भावे क्विप् तस्य करणस्य मयादित्यर्थः । तस्य निश्चयादाह—कृतसंभावनाया इति,—करणसंभावनाया इत्यर्थः । तृतीयपादार्थमाह—परीक्षेति ॥ २१२ ॥

एवं—व्यवहितोक्तप्रकारेण । निश्चिते—दण्डपारुष्ये । न समुदायरूपार्थे क्विप्-

१. क. ग. स्मृतः । २. त. एतदादि 'विकेति' स्थलं नास्ति ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्यसौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अमेध्यमिति अश्रुश्लेष्मनखकेशकर्णविड्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते । पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः ; निष्ठ्यूतं मुखनिःसारितं जलम् ; तैः स्पर्शने ततः पूर्वादिशपणात् द्विगुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः। पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष 5 उक्तः--"छर्दिर्मूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः।षड्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः

सुबोधिनी

कर्णविड्दूषिकेति— कर्णविड् कर्णमलम् ; दूषिका नेत्रमलम् । मूलवचनस्थं "द्विगुणः स्मृतः" इत्यनुमेयं व्याचष्टे—तत्रेति,—ततो द्विगुणो दण्ड इत्यन्वयः । तैरुक्त इत्यपेक्षायामाह —पूर्वादिशपणादिति—"पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इति विकल्पेन ङसो सर्वनामसंज्ञा । पुरीषादिस्पर्शन इति—पुरीषादिभिः स्पर्शने कृते इत्यर्थः । छर्दिर्मूत्रेति—अस्यार्थः,—छर्दादिभिः परगात्राभिद्रोहे स दण्डश्चतुर्गुणः कर्तव्यः; दशपणापेक्षया चातुर्गुण्यं—चत्वारिंशत् पणा इत्यर्थः । कायमध्ये नाभेरुपरिष्टान्मुखादर्वाक् छर्दादिभिरभिद्रोहे षड्गुणो दण्डः स्यात् । परिशेषात् पूर्वोक्तचतुर्गुणो दण्डो नाभेरधस्ताद्रोहे विज्ञेयः । षड्गुणः

बालंभट्टी

क्षित इत्याह—रजसा वेति,—तेषां स्पर्शनूतद्देतौ सतीति वाक्यार्थः । तत्फलितमाह—य इति । कर्णविट्—कर्णमलम् । दूषिका—नेत्रमलम् । लवणां द्वन्द्व इत्याह—तैरिति । "द्विगुणस्ततः" इति मूले स्थूलम् इत्याशयेन तदर्थमाह—ततः पूर्वादिति,—पूर्वोक्तात् तस्मात् । पुरीषादीति—तैः स्पर्शने कृते स्विलर्थः। छर्दिर्मूत्रेति—छर्दि वमनं छर्दादिभिः परगात्राभिद्रोहे आपात् पादमारभ्य नाभिपर्यन्तं यो दण्डः स चतुर्गुणः । दशपणापेक्षया तत्त्वं चत्वारिंशत्पणः स्यात् । कायमध्ये—नाभेरूर्ध्वं मुखादर्वाक् । तैस्तथा सति षड्गुणस्स्यात् । मूर्ध्नि तु तैस्तथा सति अष्टगुणः—अशीतिपणः स्मृत इत्यर्थः । एतेन

---

१. क. स्पृशति । २. ख. ततः पूर्वादिति । ३ थ. द. त इति कु० । ४. अ० ७. १. १६. । ५. त. छर्दीति ।

स्मृतः॥" इति । आद्यग्रहणाद्वसाशुक्रासृङ्मज्जानो गृह्यन्ते। एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः; परभार्यासु चाविशेषेण । तथोत्तमेषु स्वापेक्षया अधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्ताद्दशपणाद्विंशतिपणाच्च दण्डाद्द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धदमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहस्त्वित्तवैकल्यम्; मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः—आदिग्रहणात् ग्रहावेशादिकम् ;—एतैः युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्यः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

सुबोधिनी

षष्टिपणाः, अष्टगुणोऽशीतिः पणा इति । "समेष्वेवम्" इत्यनुमंशं व्याचष्टे—एवमिति । परस्त्रीगात्रे स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु च भस्मादिभिः स्पर्शने दशपणात् द्विगुणो विंशतिपणः; अमेध्यादिभिः स्पर्शने तु विंशतिपणात् द्विगुणः' चत्वारिंशत्पणश्च दण्डो भवतीत्याह—परभार्यासिति,—सवर्णस्वोत्तमवर्णत्वहीनवर्णत्वविशेषमन्तरेणेत्यर्थः । पञ्चपणो दशपणौ इति—भस्मादिभिः स्पर्शन इत्यर्थः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

बालंभट्टी

पारिशेष्यात् पूर्वोक्तश्रुतगुणो दण्डो नामेरधस्तात् द्वौ हे विशेय इति व्याख्यानमपास्तम्—आपादिस्थस्यार्थाज्ञानात् । समासान्तस्तत्र लोप आर्षः । क्रातीयं व्याचष्टे—आद्येति । समेष्वेवमिति व्याचष्टे—एवमिति । तत्र एवमित्यस्य एवंभूत इत्यादि व्याख्यां । समेष्वित्यस्य च सवर्णेति । परस्त्रीषु द्विगुण इत्यादि व्याचष्टे—परेति । अवेति—सवर्णस्वोत्तमवर्णत्वहीनवर्णत्वविशेषमन्तरेणेत्यर्थः। तथा च परस्त्रीगात्रे भस्मादिभिः स्पर्शने दशपणाद् द्विगुणोविंशतिपणः, अमेध्यादिभिः स्पर्शने विंशतिपणात् द्विगुणः चत्वारिंशत्पण इत्यर्थः। एवमुत्तमेषु चेत्यत्रापीत्याह—तथेति । अश्रोत्तमत्वं न जातितः—तत्रानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादत आह—स्वेति । एवमग्रेऽपि । हीनेष्विति व्याचष्टे—हीनेष्विति । आदिना—वृत्तादि । दशपणश्चेति—भस्मादिभिः स्पर्शन इत्यर्थः । तुर्यपादं व्याचष्टे—मोह इति। उपलक्षणे तृतीयेत्याह—युक्तेनेति ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

१. क. नवृत्तश्रु० । २. ख. द. एवंभूतः पूर्वोक्त इति । ३. ख. द. र्यासु चाविशेषेणेति । ४. ख. दे. णश्चेति । ५. फ. त् हि द्वि० । ६. फ. तथोनेति ।

प्रातिलोम्यापराधे दण्डमाह—

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।
उद्वूर्णे प्रथमो दण्डः स्पर्शे तु तदर्धिकः ॥ २१५ ॥

ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्गं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम् । क्षत्रियवैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव--"येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥" इति । द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधानाद्वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणोऽयमेव दण्डः-तुल्यन्यायत्वात् । उद्वूर्णे बधार्थमुद्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्वूर्णेऽपि हस्तादिच्छेदनमेव—"पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।" इति मनुस्मरणात् ।

अयं चान्योन्यविशेषः—**विप्रपीडाकरमित्यादि ॥ २१५ ॥**

सुबोधिनी

श्रेयांसमिति—उत्तमजातिं द्विजातिमिति यावत् । उक्तन्यायम्(न्यं)ग्राप्यतिदिशति—वैश्यस्यापीति,—वैश्यस्यापि क्षत्रियानन्तरभावित्वेन न्यूनत्वेनान्त्यजत्वात् क्षत्रियस्य

बालंभट्टी

प्रातीति—तेनापराधे इत्यर्थः । बहुवचनान्तेन समास इत्याह—ब्राह्मेति । अत्र वर्णत्वेन सादृश्यादाह—क्षत्रियादेरिति । विशेषमाह—क्षत्रियेति । श्रेयांसम्—उत्तमजातिं द्विजातिमिति यावत् । अत एवाऽह-अन्त्यज इति,—अङ्गमध्ये अन्त्यात् निकृष्टात् पादात् जात इत्यर्थः । अन्ते भवोऽन्त्यः शूद्रवर्णः, तस्माज्जात इति वा । अन्त्यः सर्वत इति वा । अस्य—शूद्रस्य । मात्रं—कात्स्न्यं, तन्मात्रविषयकापराधे इत्यर्थः । अत्र तेन तत् सोक्तीतरपरासाधारणं बोध्यम् । तदित्यस्य इदमित्यर्थः । मनुग्रहणमादरार्थम् । मानवमेवेदम् । उक्तं न्यायमन्यत्रातिदिशति—वैश्यस्यापीति,—वैश्यस्य क्षत्रियानन्तरभावित्वेन न्यूनत्वेन अन्त्यजत्वात् क्षत्रियस्य तदपेक्षया ज्यायस्त्वेनोत्कृष्टत्वात् शूद्रतुल्यत्वेन अयमेव अङ्गच्छेदनरूपो दण्ड इत्यर्थः । शस्त्रादीति—शस्त्रादेः स्पर्शे इत्यर्थः । तदर्धिक इति प्रायत्त । तत्फलितमाह—प्रथमेति । ननु भस्मादिभिः निष्ठ्यूतान्तैः प्रागुक्तैः प्रति-

---

१. क. च । २. स्पर्शने तु तदर्धकः । ३.—म० ८. २७९. । ४. क. वधायतेऽद्य० । ५. ख. सो दण्डो वेः । ६.—म० ८. २८०. । ७. त. ति- द्विजातिः । ८. फ. प्रतीति ।

उद्वेगार्थं शस्त्रादिस्पर्शने तु तदर्धिकः प्रथमसाहसादर्धदण्डो वेदितव्यः । भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः "प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः" इति वाक्यारूढ्योक्तन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव—"अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेढ्मवशर्धयतो गुदम् ॥" इति मनुस्मरणात् ॥ २१५ ॥

उत्तमे निपाते प्रथमसाहसो दण्डः। प्रहारयोर्गुरुलघ्वोर्नैव तु विशेषेणाब्राह्मणस्य ब्राह्मण शरीरस्पर्शनेऽर्धदण्डः । स्पष्टमन्यत् ॥ २१५ ॥

सुबोधिनी

तदपेक्षया व्यायस्त्वेन श्रेयस्त्वाच्छूद्रतुल्यन्यायत्वेनायमेवाङ्गच्छेदनरूपो दण्ड इत्यर्थः । ननु "भस्मपङ्कजलस्पर्शे" इत्यत्रोक्तभस्मादिभिन्नद्रव्यतात्तैः कृत्वा प्रातिलोम्यापवादे को वा दण्ड इत्याकाङ्क्षायामाह—भस्मादिसंस्पर्शने त्विति । अयमभिसन्धिः—यदा भस्मपङ्कजलैः स्पर्शने सवर्णविषये दशपणो दण्डः, तत्र क्षत्रियेण ब्राह्मणं प्रति भस्मादिभिरभिद्रोहे कृते प्रतिलोमापवादत्वेन द्विगुणो विंशतिपणो दण्डः ; तेनैव वैश्यकर्तृके ब्राह्मणविषयेऽभिद्रोहे तत्रोक्तात् विंशतिपणात् द्विगुणश्चत्वारिंशत्पणो दण्डः; तेनैव वैश्यकर्तृके ब्राह्मणविषयेऽपराधे विंशतिपणादेव द्विगुणः षष्टिपणो दण्ड इति ॥ २१५ ॥

बालंभट्टी

क्लेम्यापराधे को दण्ड इत्यत आह—भस्मादीति । उक्तमूलमाह—प्रातीति,—भस्मादिस्पर्शने सवर्णविषये दशपणो दण्ड उक्तः, तस्यैव प्रातीत्यनेन तथोक्तत्वात् स एवात्रापि । तत्र क्षत्रियेण ब्राह्मणं प्रति भस्मादिभिरभिद्रोहे प्रातिलोम्यापवादत्वेन द्विगुणो विंशतिपणो दण्डः, तेनैव वैश्यकर्तृके क्षत्रियापराधे तत्रोक्तात् विंशतिपणात् द्विगुणः चत्वारिंशत्पणो दण्डः, तेनैव वैश्यकर्तृकब्राह्मणापराधे विंशतिपणादेव द्विगुणः षष्टिपणो दण्ड इति बोध्यम्। तत्रापि—भस्मादिकरणकब्राह्मणापराधेऽपि । दर्पादिति—निष्ठीवनादौ हेतुः । अवेति—एते अवमानसूचकाः ॥ २१५ ॥

---

१. क. ङैन पु० । २. व्य० २०७. । ३. म० ८. २८२. । ४. व्य० २१३. । ५. थ. द्. 'दा' नास्ति । ६. त. दीति अयमभिप्रायः भस्म० । ७. थ. द्. याज्ञि० । ८. थ. द्. वाक्य० । ९. फ. दिभिः स्प० ।

एवं ज्ञातिलोम्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः सजातिमधिकृत्याऽऽह—

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।
परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्गूर्णे यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां वर्णिनां मध्यमसाहसो दण्डः ॥२१६॥

किं च—

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश ।
पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

अनुकृष्टविषयश्चेत् उद्गूर्णेहस्तपादे तु दशेत्यादि ॥ २१६ ॥

तुशब्दः प्रत्येकमवधारणार्थः। हस्त एवोद्गूर्णे दशकः, पाद एव विंशतिकः। तथा च समुच्चयसिद्धिः ॥

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान्दशेत्यादि ॥ २१७ ॥

पादकेशवस्त्राणामाल्लुञ्चनेन अवधूनने साक्षेपं दशपणो दण्डः स्यात्। पीडाकर्षाञ्जनेन

सुबोधिनी

परस्परवधार्थमिति—सर्वेषां वर्णानां सर्वेष्ववे च परस्परवधार्थे शस्त्रे उद्गूर्ण इत्यर्थः ॥ २१६ ॥

बालंभट्टी

व्यवहितसङ्गतिमाह—एवमिति । पुनः—पुनरपि । सजातिं—सवर्णम् । सिंहावलोकनन्यायेनेति भावः । हस्तेति समाहारद्वन्द्व इत्याह—हस्ते इति । उद्गूर्णे—उद्यते । दशेत्यत्र द्वन्द्वोत्तरं परिमाणे कनित्याह—यथेति । परस्परमित्यस्य तत्फलमाह—परस्परेति । सर्वेषामित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । वर्णानामिति तदर्थः । उद्गूर्ण इत्यस्यानुवृत्तिः, तदाह—उद्गूर्ण इत्यादि ॥ २१६ ॥

किञ्चेति—सवर्णविषये अन्वदप्याहेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । पादेति—अत्र करशब्दस्यापूर्वनिपातः—ततप्रकरणस्यानित्यत्वात्।अत एवाग्रे करपादेत्युक्तिसङ्गतिः।मूले वस्त्रम-

१. सम् । २, वि० पञ्जिनायेडम०' ।

पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा य उल्लुम्पति हृष्टिलाकर्षयति असौ दशपणं दण्डयः । पीडा चाऽऽकर्षश्च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यास तस्मिन् समुत्थिते शतं दण्डयः । एतदुक्तं भवति—अंशुकेनाऽऽवेष्टय गाढमापीडयाऽऽकृष्य च यः पादेन घट्टयति तं शतं पणान् दैमयोदिति ॥ २१७॥

किं च—

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः ।
द्वात्रिंशतं पणान्दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २१८ ॥

यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदुताडनं काष्ठलोष्टादिभिः करोति-

---

त्वावेष्टय अंशवादौ पादघ्यासे शतं दण्ड्यः। आकृष्य श्यामीकरणं पीडयाऽऽकर्षणेनाऽऽकृष्य पीडाकर्षणम् । आकृष्येन श्यामीकरणेन तु आवेष्टय वस्त्रं नीलेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २१७ ॥

स्वाम्य एव शोणितेन विनाऽऽकर्षन्दुःखं काष्ठादिभिर्नर इत्यादि ॥ २१८ ॥

बालंभट्टी

इणात्र समाहार इत्याह—कराणामिति । अत एवाऽऽह—अन्यतममिति । मुख्यार्थोऽत्र न विवक्षित इत्याह—सामीति। समाहारद्वन्द्वादेकवद्भावेनाऽऽहऽ—समुत्थिते इति। असंभवनिरासायाऽऽह—एतदिति। मूले भावे प्रत्यय इत्याह—अंशुकेनाऽऽवेष्टये-त्यादिः । अध्यासपदार्थमाह—घट्टेति,—सङ्घट्टयति ॥ २१७ ॥

चः दण्डसमुच्चायको न तु समुच्चयनिश्चायकः—सर्वत्र तथैव सम्भवात्, तद्व्याख्यातृभिरपि तथैव व्याख्यातत्वाच्च। एतेन समुच्चिते शतदण्डो न त्वल्पमात्रवेक्ते—इत्य समुच्चयबोधकत्वात् इति व्याख्यानमपास्तम्। अन्येत्वं चतुष्पदिष्वेतो दण्डो मूले रक्तद-

---

१. ग. ज. ञ्ज ङ० । घ. च. ञ्ज यो हृष्टि० । २. ख. दाण्ये० ३. वि० । णाल्लाभो । ४. फ. ल्यादविरो० ।

असौ द्वात्रिंशतं पणान् दण्डयः । यदा पुनर्गाढताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणं चतुःषष्टिपणान् दण्डनीयः। त्वङ्मांसास्थिविभेदे पुनर्मनुना विशेषो दैशितः—"त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता च षण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः॥" इति ॥ २१८ ॥

किं च—

करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।
मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने रूढव्रणस्योद्भेदने

असृजो लोहितस्येत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २१८ ॥

निकृष्टविषयत्वे तु करपाददन्तभङ्ग इत्यादि ॥ २१९ ॥

साम्ये हि शस्त्रोद्गूरणमात्र एव मध्यमस्योक्तावन्निकृष्टविषयमेतदिति व्याख्येयम् ऋजुत्वतः॥ २१९ ॥

सुबोधिनी

त्वग्भेदकं इति—यस्त्वग्भेदको लोहितस्य च दर्शकः, स शतं दण्ड्यो न तु त्वङ्मात्रभेदकः—यतः चशब्दः समुच्चयं प्रत्याययति । ननु याज्ञवल्क्येन चतुष्पणिः पणानां दण्डोऽभिहितो रक्तदर्शने मनुना शतमिति परस्परविरोध इति चेत् मैवम्—मर्मस्थले परगात्रेषु रक्तदर्शकस्य शतं पणो दण्डः इतरस्य चतुष्षष्टिरिति विवेक्तव्यम् ॥ २१८ ॥

बालंभट्टी

शैवे उक्तः मनुना तु शतमिति मिथो विरोध इति चेत्, मर्मस्थले तद्दर्शकस्य मनूक्तम्; अन्यत्र मूलोक्तमिति विवेकात् । अग्रे च; स्पर्शे ॥ २१८ ॥

करेतिसमाहारद्वन्द्वे पादश्चेति दर्शक इत्याह—करेति । अग्रिमानुरोधेन दन्तस्य तुल्यवाचाऽऽह—प्रत्येकमिति । मूले कर्णेत्यार्धं; तत्सूचक इतरेतरद्वन्द्वे एवेत्याह—कर्णनासस्य चेति । प्रत्येकमिति आह —रूढेति अपूर्वव्रणोत्पत्तेस्तानुद्भेदयत्वं किन्तु जातव्रणभङ्गस्येत्याह— रूढेति,—जातेत्यर्थः । ननु करादिभङ्गस्यात्पापेन एकरूपेण

---

१ क. दण्ड्यः। २. क. उक्तः। ३. म० ८. २८३। ४. ग. द. कशतं दण्ड्य इति। ५ ग. द. ना तु शं०।

मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो [1]विज्ञेयः । अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापाऽऽदर्तव्यम् ॥ २१९ ॥

किं च—

चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।
कन्धरावाबुसक्थ्नां च भङ्गे मध्यममाहसः ॥ २२० ॥

तथा च चेष्टाभोजनवाग्रोध इत्यादि ॥ २२० ॥

चेष्टादिप्रतिरोधकेऽभियाते अक्ष्यादीन्द्रियाधिष्ठानप्रत्येकभेदने कन्धरादिभेदने चोत्तम-

सुबोधिनी

ननु कर्णनासच्छेदादापेक्षया करपादादन्तभङ्गस्यात्यल्पत्वेनैकरूपेण सर्वत्र मध्यमसाहसदण्डविधानमनुपपन्नं स्यादित्यत आह—अनुबन्धादिनेति,—अनुबन्धो दोषोत्पादः "दोषोत्पादोऽनुबन्धः स्यात्" इत्यमरः। आदिशब्दाश्रयव्यवहारासौकर्यं गृह्यते। कर्णनासाच्छेदनरूढव्रणोद्भेदनादौ दोषाधिक्यं प्रत्यक्षसिद्धम्। करपादयोस्तु साक्षात्थरीरावयवत्वेन तद्भङ्गे व्यवहारासौकर्याभावेन शरीरस्यातीव दुर्लभत्वाद् दोषाधिक्यम्; दन्तभङ्गेऽप्यवहरणसौकर्याभावेन परम्परया जीवनसंकोचात् दोषाधिक्यम्, इत्थमनुबन्धादिना करपादादन्तभङ्गादिरूपस्य विषयस्य साम्यमूह्यमित्यर्थः ॥ २१९ ॥

बालंभट्टी

सर्वत्र मध्यमसाहसदण्डविधानमयुक्तमत आह—अनुबन्धादिति,—अनुबन्धो दोषोत्पादः "दोषोत्पादोऽनुबन्धस्स्यात्" इत्यमरः । आदिना—व्यवहारासौकर्यम् । कर्णनासाच्छेदनादौ दोषाधिक्यं प्रत्यक्षसिद्धं; करपृष्ठादेस्तु साक्षात् शरीरावयवत्वेन तद्भङ्गे व्यवहारासौकर्याभावेन शरीरस्य दुर्लभत्वात् दोषाधिक्यम्; एवं दन्तभङ्गेऽप्यवहरणसौकर्याभावेन तिम्परया जीवनसङ्कोचात् दोषाधिक्यम् । इत्थमनुबन्धादिना करादिभङ्गादिरूपविषयस्य साम्यमूह्यमित्यर्थः ॥ २१९ ॥

चेष्टेति—अत्र वाचोऽपूर्वनिपातः प्राग्वत् । एवं कन्धरेत्यत्रापि । सन्नेतरेतरयो-

---

१. ख. वेदितव्यः । २. वि० भङ्गे उत्तमसा० ३. वि० नाना० ९८.१७. त. क्यमित्यदु । ५. प. ब. न परम्परया जीवन०।

गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य—आदिग्रहणाज्जिह्वायाश्च—प्रतिभेदने : कन्धरा ग्रीवा, वाह्वः प्रसिद्धाः, सक्थि ऊरुः,—तेषां प्रत्येकं भञ्जने मध्यमसाहसं दण्डः ॥ २२० ॥

अपि च—

एकं भ्रतां बहूनां च यथोक्तद्विगुणो दमः ।

यदा पुनर्बहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति तदा यस्मिन्यस्मिन् अपराधे यो यो दण्ड उक्तः तत्र तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः—अतिक्रूरत्वात्तेषाम्। प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरेतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारु-

साहसो दण्डः । चेष्टानिरोधो भोजननिरोधाद्भोक्तुमशक्तिः; वाग्वारणाशक्तिर्वाग्रोधः ; कन्धरा गलस्कन्धसञ्ज्ञारणी सिरा । स्पष्टमन्यत् ॥ २२० ॥

सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे— एकं भ्रतां बहूनां त्वित्यादि ॥ २२१ ॥

सुबोधिनी

एवं सवर्णविषयापराधे दण्डमभिधाय तं दण्डं वाक्पारुष्योक्तन्यायेन प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोर्योजयति—प्रातिलोम्यानुलोम्येति,-प्रातिलोम्यापराधे दण्डस्य वृद्धिः,आनुलोम्य पराधे तु दण्डस्य हानिरिति विवेकः । ननु "विप्रपीडाकरं लेख्यम्" इत्येतल्लक्षनव्याख्यान-

बालंभट्टी

गोऽप्येवम् । अत एवाऽऽह चेष्टायां—गमनेति । प्रत्येकमिति वक्ष्यति । मूले च: स्युरुक्ते सर्वसमुच्चये ॥ २२० ॥

अथ मूले च: स्वरे । यथोक्तादित्यस्यार्थमाह —यस्मिन्निति । अपराधबहुत्वादाह— प्रत्येकमिति । तदेवाऽऽह— अतीति। एवं सवर्णविषयापराधे मूलोक्तदण्डवाक्पारुष्योक्तन्यायेन अत्र तदनुक्तत्वात् प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोर्योजयति- प्रातिलोम्येति । अस्येव—मूलीयस्यैव । जातस्य—तत्समूहस्य । प्रातिलोम्यापराधे दण्डस्य वृद्धिः आनुलोम्यापराधे दण्डस्य हानिरित्यर्थः । न च "विप्रपीडाकरम्" इति मूलव्याख्यावसरे भरुमादि-

1. क. किं च ।

व्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत—"वाक्पारुष्ये य एवोक्ताः प्रातिलोमानुलोमतः। त एव दण्डपारुष्ये दाप्या राज्ञा यथाक्रमम्॥" इति स्मरणात्॥ २२०॥

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः॥ २२१॥

कलहे वर्तमाने यद्येनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयम्। अपहृतद्रव्याद्विगुणश्चापहारनिमित्तो दण्डो देयः॥ २२१॥

कलहापहृतमित्यर्थः। एतच्चाभिहतायैव देयं राजदण्ड्यतिरेकेणेत्यवसेयम्। तथा च बृहस्पतिः—"दण्डस्त्वभिहतायैव दण्डपारुष्यकल्पितः। हृते तद्द्विगुणं चान्यद्राजदण्डस्ततोऽधिकः॥" इति। यत्तु नारदीयम्—"यमेव ह्यातिवर्तेत नीचः सन्तर्जनं नृषु। स एव विनयं कुर्याच्च तद्विनयभाङ्नृपः॥" इति एतच्छूद्रविषयं द्रष्टव्यम्। शूद्राणां ह्युत्कृष्टापराधे राज्ञाऽर्थदण्डो न ग्राह्यः। किं तर्हि? अनाचेद्य स्वयमेवोत्कृष्टैः अर्थदण्डेन विनयं कार्यम्। राज्ञा त्वावेदिते वध एव। तौचानन्तरमेवाऽऽह—"मला ह्येते मनुष्येषु धनमेषां मलात्मकम्। अतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्॥" इति। स्पष्टमन्यत्॥ २२१॥

सुबोधिनी

समये "भस्मादिसंस्पर्शे पुनः" इत्यनेनासाधर्योऽभिहितः, स एवार्थोऽत्राभिधीयत इति पौनरुक्त्यं स्यादिति चेत्, मैवम्। भस्मादिभिः कारणविशेषैः प्रातिलोम्यापराधे सति सङ्ग्रामापराधे पूर्वमभिहितः प्रातिलोम्यापराधदण्डप्रसङ्गेन; अत्र तु प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरपि वाक्पारुष्योक्तस्य सकलस्यापि दण्डस्य कल्पनाप्रकारो बालबोधार्थमभिधीयत इति न पौनरुक्त्यदोषः॥ २२०॥

बालभट्टी

संस्पर्शे पुनरित्यादिना अयमर्थः तदुक्तः। स एवात्रोच्यत इति पौनरुक्त्यमिति वाच्यम्—भस्मादिभिः कारणविशेषैः प्रातिलोम्यापराधे सति तत्रैवापराधे प्रागुक्तः प्रातिलोम्यापराधे दण्डप्रसङ्गेन; अत्र तु प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरपि वाक्पारुष्योक्तस्य सकलस्यापि दण्डस्य कल्पनाप्रकारो बालबोधार्थमुच्यत इति भेदात्। मानवे प्रतीतिधर्मपरं पञ्चमीद्विवचनान्तात्तसिः। कार्याः—कर्तव्याः "दण्डा दाप्याः" इति पाठान्तरम्॥ २२०॥

कलहेति सप्तमीसमासः; तदाह—कलहे इति। वर्तमाने—न तु समाप्ते। तत इत्यस्यार्थमाह—अपहृतेति। तत्र हेतुं सूचयन्नाह—अपेति,—बहुव्रीहिः॥ २२१॥

---

१. ख. ज. प्रातिलोम्यानु०। २. क. ज. मनुस्म०। ३.—१५. १६.। ४. ना० १५. १४।

किं च—

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।
दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

यो यस्य ताडनादुःखमुत्पादयेत्स तस्य व्रणरोपणादौ औषधार्थं पथ्यार्थे च यो व्ययः क्रियते तं दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणम् । यस्मिन्कलहे यो दण्डस्तं च दद्यात्स समुत्थानजव्ययमात्रम् ॥ २२२ ॥

किञ्च-दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स इत्यादि ॥ २२२ ॥

यो दुःखमुत्पादयेत्तेन यावत्सम्यगस्योत्थानं निर्दुःखता भवति, तावद्यो व्ययः स समुत्थानजो व्ययः; स देयः । चकाराद्राजावेदनप्रवृत्युपक्षयश्च राज्ञे च यथोदाहृतो दण्डः । स्वयंचादद्दाक्षा दाप्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२२ ॥

इदानीं दण्डपारुष्ये सामान्यात् साहसव्यवहारमाह—

तारिकस्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ।
ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

तारिकस्य स्थलनिर्णिक्तरजतादिशुल्कग्रहणे ब्राह्मणदर्पाच्च यो ब्राह्मप्रातिवेश्यब्राह्मणानि मन्त्रणे दशपणो दण्डः। ब्राह्मणग्रहणं च गुणार्थत्वाच्च सर्वेषांवर्णिकार्थम् । दर्पकृतत्वाच्चैवमादे स्साहसत्वम् ॥ २६३ ॥

बालंभट्टी

ताडनात्—ताडितादिति पाठे भावे क्तः । समुत्थानजमित्यादेरर्थमाह—तस्य व्रणेति । क्रियते—तेनैव । सम्यगुत्थानमिति व्युत्पत्त्या आह—व्रणरोपणमिति,—तस्य सम्यक् स्वरूपतत्करणमित्यर्थः । तथा च मानवम् — "अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा । समुत्थानव्ययं दाप्यस्सर्वदण्डमथापि वा ॥ " इति । अङ्गानां करादीनां प्राणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्ववस्था-प्राप्तिरूपस्समुत्थानसंबद्धो भवति, तावता कालेन यथौषधादिना व्ययो भवति तमसौ दापनीयः । यदि तं व्ययं पीडोपपादको न दातुमिच्छति, तदा यः समुत्थानव्ययो, यश्च दण्डः, तमेव सर्वं राजा दण्डस्थेन दाप्य इत्यर्थः,—इति तद्व्याख्यातारः ॥ २२२ ॥

१. वि० दण्डश्च । २. तथूपसमुत्थानप्रकरणस्थोऽयं श्लोकः ३.—८. २८६ ।

परगात्राभिद्रोहे दण्डमुक्त्वाऽनन्तरं बहिरङ्गार्थनाशे दण्डमाह—

अभिघाते तथाच्छेदे भेदे कुड्यावपातने ।
पणान्दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥ २२३ ॥

मुद्गरादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्वैधीकरणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः समन्विता ग्राह्याः । पुनः संपादनार्थं च धनं स्वामिने दद्यात् ॥ २२३ ॥

दर्पेणैव च अभिघाते तथा भेदेच्छेद इत्यादि ॥ २२३ ॥

प्रातिवेशिकग्रहणार्हाराज्ञत्वात् पाषाणग्रहणादिनाऽभिघाते गृहे पञ्चपणान्दाप्यः । तथा भेदेऽभिघाते रत्नप्रसञ्जने दश पणान् दाप्यः । छेदने तु तद्द्वैधीभावे कुड्यावपातने वा विंशतेः। व्ययं तु स व्यापन्नसमानार्थं व्ययं गृहिणे दद्यात् ॥ २२३ ॥

सुबोधिनी

उत्तरवचनस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्याह—परगात्राभिद्रोह इति । अयमर्थः—अन्तरङ्गभूतहस्तपादादिष्वभिद्रोहे दण्डमभिधायाङ्गप्रसङ्गात् बहिरङ्गभूतगृहभित्त्यभिघातादौ दण्डोऽभिधीयत इति ॥ २२३ ॥

बालंभट्टी

उत्तरवचनस्य प्रसङ्गसङ्गतिरित्याह— परगात्रेति,—गृहादितो हस्तादीनामन्तरङ्गत्वात् तदपराधे तावत् एवं दण्डमुक्त्वा अन्तरङ्गप्रसङ्गात् बहिरङ्गगृहकुड्याभिघातादौ दण्डकथनमित्यर्थः । एतेन वैपरीत्येन कथनशङ्काऽपि निरस्ता । अर्थः—गृहादिरूपः । भेदे—छेदे इति पाठः । पञ्चेत्यादि पदत्रयम् । योग्यतया आह—मुद्गेति । प्रत्यासत्तेराह—कुड्यस्येति । अभिघातः—आघातमात्रम् । भेदे इत्यस्यार्थः—विदेति । छेदे इत्यस्यार्थः—द्वैधीति । यद्यदण्डाभावादपराधबाहुल्याच्चाऽऽह—एते त्रय इति । तद्व्ययमित्यस्यार्थं माह—पुनरिति ॥ २२३ ॥

---

१. क. दिग्ध० ।

अपि च—

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा ।
षोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं क्षिपन् षोडशाद्यपणान् दण्डयः । प्राणहरं पुनर्विषभुजङ्गादिकं क्षिपन् मध्यमसाहसं दण्डयः ॥ २२४ ॥

पशुभिन्नेहे दण्डमाह—

दुःख च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।
दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडने दुःखोत्पादने असृक्स्रावणे

सर्वत्र साहसिकत्वात् परकीये—दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यमित्यादि॥२२४॥

दुःखोत्पादि द्रव्यं कण्टकादि ; प्राणहरं सर्पादि। स्पष्टमन्यत् ॥ २२४ ॥

दुःखेऽथ शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथेत्यादि ॥ २२५ ॥

बालंभट्टी

अर्थादाह—परेति । दुःखोत्पादीति द्रव्यविशेषणमित्याह—दुःखेति,—"जनिवध्योः" इति वृद्धिनिषेधः । जनमिति पाठान्तरम् । करणे ल्युट् । द्रव्यस्वरूपमाह—कण्टेति,—अन्नाऽऽद्यः द्वितीय इति च यथासङ्ख्यान्वयसिद्धार्थैकवचनपरं नातिसकलं वाक्यभेदाभावादित्याशयेन तद्विहायैवाऽऽह—पन् षोडशेति । प्राणेति—"हरतेरनुद्यमने च" इत्यच् ॥ २२४ ॥

पशुपदोक्तेराह—अजावीति,—अजश्चाविश्चेत्यादि द्वन्द्वः । अत एव तस्य पूर्वनिपातः । औचित्यादाह—ताडनेति । लक्ष्यार्थमाह—दुःखोत्पेति । सुखार्थबाधादाह—

---

१. अ० ७. इ. ३५. ३२. अ० ६. इ. २. ९ ।

शाखाङ्गच्छेदने—शाखाशब्देन चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते; अङ्गानि कर्चरणप्रभृतीनि—शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं, तस्य छेदने; द्विपणप्रभृतिर्दण्डः। द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स द्विपणः। द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यासौ द्विपण-प्रभृतिः। स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोऽष्टपण इत्येवंरूपो न पुनर्द्वि-पणस्त्रिश्चतुष्पणः पञ्चपण इति। कथमिति चेदुच्यते—अपराधगुरुत्वात्तावत्प्रथम-दण्डाद्गुरुतरमुपरितनदण्डत्रयमवगम्यते। तत्र चाश्रुतत्रित्वादिसंख्याश्रयणाद्धुरं श्रुत-द्विसंख्याया एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसंपादनमिति निरवद्यम्॥ २२५॥

द्विगुण इति शेषः। शाखाङ्गच्छेदने—शृङ्गकर्णादेः तेषूत्तरोत्तरो द्विगुणः। खुरादीनिक्षुद्रा-दीन्यङ्गानिः क्षुद्रपशवः छागादयः। स्पष्टमन्यत्॥ २२५॥

सुबोधिनी

"द्विपणप्रभृतिः क्रमात्" इत्यमुमंशं स्वाभिप्रायानुसारेण विविच्य दर्शयति—स चेत्यादिना। पूर्वोक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते—कथमिति। समाधातुं सिद्धार्थमनुवदति—अपराधेति। ततः किमित्यत आह—तत्रेति। एतदुक्तं भवति—"द्विपणप्रभृतिः क्रमात्" इति द्वित्वं तावत् श्रुतम्। श्रुतद्वित्वसंख्यातः आधिक्यमश्रुतत्रित्वरूपधर्मिकल्पनया वा श्रुतद्वित्वसंख्यागतताभ्यासात्मकचतुष्टरूपधर्मकल्पनया वा भवति; एवञ्च त्रित्वेनाऽऽ-धिक्यकल्पनायामश्रुतकल्पना धर्मिकल्पना चेति गौरवम्; चतुष्टेनाऽऽधिक्यकल्पनायां तु

बालभट्टी

शाखाशब्देनेति। अत्र—अग्रैव। आदिना—खुरपरिग्रहः। समाहारद्वन्द्वः—प्राण्यङ्ग-त्वात्। दण्डशब्द उभयत्र तत्समूहपर इत्याह—दण्डगणस्येति। क्रमादिति तु व्युत्क्रम-भ्रमनिरासाय तुर्यपादोक्तमेवाभिप्रायतो विवेचयति—स चेति। न पुनः—न तु। दार्ढ्याय चक्रमाक्षिपति—कथमिति। समाधातुं सिद्धार्थमनुवदति—तत्रेति,—अवगमनेऽन्वयः। ततः किम्? अत आह—तत्र चेति,—उपरितनदण्डत्रये चेत्यर्थः। द्विपण इत्यत्र द्वित्वं तावत् श्रुतं, तत्र च श्रुतद्वित्वसङ्ख्यातः आधिक्यमश्रुतत्रित्वादिरूपध-र्मिकल्पनया वा श्रुतद्वित्वगताभ्यासात्मकचतुष्टादिरूपधर्मकल्पनया वा भवति। तत्राऽऽद्ये अश्रुतकल्पना चेति गौरवम्; द्वितीये तु श्रुतद्वित्वगताभ्यासरूपधर्मकल्पने[7] लाघवमिति भावः॥ २२५॥

१. थ. द. एतदादि स्त्यादिना इत्यन्तं नास्ति। २. थ. द. °मिति चेदिति। ३. थ. द. राधगुरुत्वादिति। ४. थ. द. तत्र चाश्रुतेति। ५. त. 'श्रुत' इति नास्ति। ६. थ. द. इत्यतेति नास्ति। ७. त. 'मश्रुत.....यां तु नास्ति। ८. फ. न तावदादाविति। ९. फ. धर्मक भावः।

किं च—

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।
महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमसाहसो दण्डः, स्वामिने च मूल्यं दद्यात् । महापशूनां पुनर्गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलोहितस्राव- 5 णादिनिमित्तेषु पूर्वोक्तादण्डाद्द्विगुणो दण्डो वादितव्यः ॥ २२६ ॥

स्थावरौषधिवृक्षेषु दण्डमाह—

प्ररोहिशाखिना शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।
उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्य एव चेत्यादि ॥२२६॥

स्वकीयेषु द्विपणादिमध्यमान्ता यथास्थानं दण्डाः; परकीये तु दण्डो मूल्यञ्चेति योज्यम् । महापशवो गवादयः । तेषां क्षुद्रपशोर्लिङ्गनेत्रोष्ठादिषु स्थानेषु द्विगुणाश्चोक्तदण्डाः । द्विगुणा यथास्थानं दण्डाः कार्याः ॥ २२६ ॥

आश्रमारोपितानां सपरिग्रहाणाम् प्ररोहिशाखिकाशाखेत्यादि॥२२७॥

सुबोधिनी

श्रुतद्विखगतान्यासरूपधर्मकल्पनेति लाघवम् । तथा च न्यायविदो मन्यन्ते "धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पना" इति । अतश्च श्रुतद्वित्वान्यासाश्रवणमेवोचितमिति ॥ २२५॥

ताडनलोहितस्रावणादिति—"दुःखे च शोणितोत्पादे" इत्यादिनोक्तेषु निमित्तेष्वित्यर्थः ॥ २२६ ॥

बालं.टी

पूर्वार्धं पूर्वेषेव इत्याह तेष्वित्यादि,—पूर्वोक्तानामित्यर्थः । मृत्युशब्दस्य रूढ्यर्थमाह—मारणेति,—अत एव तयोस्सामानाधिकरण्यम् । उत्तरार्धमाह महेति । स्थानशब्दो निमित्तपर इत्याह—ताडनेति,—तत्कृतदुःखोत्पादेत्यर्थः । आदिना—शाखाच्छेदनादिसङ्ग्रहः । दुःखे चेत्यशुकनिमित्तेष्वित्यर्थः । द्विगुणः—चतुष्पणादिः ॥ २२६ ॥

---

१. ख घ. मरणे । २. घ० रादि० । ३. त. इदं प्रतीकं नास्ति । ४. परमद्विगुणः ।

प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्तयः शाखाः प्ररोहिण्यः; याश्छिन्नाः पुनरुप्ताः प्रतिकाण्डं प्ररोहन्ति ताः शाखा येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनः; तेषां शाखाच्छेदने यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छेदने, समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणादण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणः। एतदुक्तं भवति—विंशतिपणः, चत्वारिंशत्पणः, अशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु भवन्तीति । अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यद्रुमाणामाम्रादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पुनर्वृक्षेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः । अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु कल्प्यम् ॥ २२७॥

वृक्षविशेषान्प्रत्याह—

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।
जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥ २२८ ॥

उपजीव्यद्रुमा आम्रादयः; तेषां प्ररोहच्छेदने विंशतिपणो दण्डः। शाखादिछेदनेषूत्तरोत्तरद्विगुणकल्पना । प्ररोहः पल्लवः ; आल्पशाखाः शाखिकाः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२७ ॥

उपजीव्यमानमेव च **चैत्यश्मशानसीमान्तपुण्येत्यादि ॥ २२८ ॥**

बालंभट्टी

पुनः स्पष्टार्थं तदर्थमाह—या इति।उप्ताः—क्षेत्रनि (क्षि) साः। प्रतिकाण्डं—काण्डं प्रति । ताः शाखा येषामिति—"शाखादिभ्यः" इति इनिः तदन्तादपि बोध्यः । मूलेति,—मूलसंबद्धशाखा इत्यर्थः । "अक्षी प्रकाण्डस्स्कन्धस्स्यान्मूलाच्छाखाविधेस्तरोः।" इत्यमरैः । सर्वेष्वस्यार्थमाह—स मूलेति । मूलेति पाठे अर्शांसच् बोध्यः । विदेयस्य सर्वत्र संबन्धः । क्रमादित्यनुवृत्तेः स्थानाल्यश्लोकप्रमाणाद्वा आह—यथेति । विंशतेरिति पञ्चमी न तु षष्ठीत्याह—विंशतीति । तदुपपत्तये आह—आरभ्येति । फलितमाह—तदिति । वैयर्थ्यं परिहरन्नुत्तरार्द्धार्थमाह—अप्रेति । उपेति—पत्रपुष्पफलादिनेति भावः। पूर्वेष्विति—प्रागुक्तेषु निमित्तेष्वित्यर्थः । पूर्वोक्ता एव—विंशतिपणादयः। दमशब्दः तत्समूहपर इत्याह—दण्डा इति । स्थूलतां निराचष्टे—अनुपेति ॥ २२७ ॥

---

१. ख. वृक्षा । २. क. कल्पन्ते । ३. क. घ. ङ. च प्र। ४. द्वि० व० १०। ५. फ. ब. तिर्यपद्य० ।

चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डाद्द्विगुणः । विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः ॥ २२८ ॥

गुल्मादीन् प्रत्याह—

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।
पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥ २२९ ॥ 5

गुल्मा अनतिदीर्घनिबिडलतामालाद्यादयः ; गुच्छा अवल्लीरूपाः असरलप्रायाः कुरण्टकादयः ; क्षुपाः करवीरादयः सरलप्रायाः ; लता दीर्घवादिन्यो द्रा-

---

वातुर्धिकाद्यपनोदनसमर्थः पिप्पलादिवृक्षो विश्रुतः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२८ ॥

चैत्यादीनामेव तु गुल्मगुच्छक्षुपलतेत्यादि ॥ २२९ ॥

गुल्मादीनामुक्तेषु चैत्यादिस्थानेषु जातानां कृन्तने प्रागुक्तप्ररोहादिकर्मणैव स्मृता-

---

सुबोधिनी

चैत्यादिषु जातानामिति—अत्र शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने समूलवृक्षच्छेदने यथाक्रमं चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपणः षष्टयधिकशतपणश्चेति विवेकः ॥ २२८ ॥

बालंभट्टी

द्विगुण इति—शाखाच्छेदनादिषु यथाक्रमं चत्वारिंशत्पणः,अशीतिपणः, षष्टयधिकशतपणश्चेत्यर्थः । अन्यत्राप्येवेत्याह —विश्रुते इति । अथशब्दार्थमाह—चेति । तत्स्वरूपसूक्ष्मभिन्नमाह—पिप्पलोक्ते । अत्र विश्रुतत्वं प्रसिद्धत्वं, तच्च शास्त्रीयं बोध्यमिति नातिप्रसङ्गः ॥ २२८ ॥

प्रत्याहेति—तदभिद्रोहमभिलक्ष्य दण्डमाहेत्यर्थः । एवं प्रागपि । अनतीति—त्रयाणां कर्मधारयः । बहुव्रीह्युत्तरपदयोः द्वयोः कर्मधारयो वा । यद्यपि लतात्वं सामान्यं, तथाऽपि समभिव्यवहारादाह—दीर्घेति,—"अपकाण्डे स्तम्बगुल्मो वल्ली तु व्रततिर्लता ।

क्षातिमुक्ताप्रभृतयः ; प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरलयाभिन्यः सारिवाप्रभृतयः; औषध्यः फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः ; वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ताः गुडूचीप्रभृतयः;—एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः ॥ ७२९ ॥

॥ इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥

वेकगुणादर्धदण्डाः कल्प्याः। गुल्माः गुल्मादि ; गुच्छं कुन्दादि ; क्षुपो जात्यादिविटपः ; लता प्रसिद्धाः प्रतानाः वल्लरी ; ग्राम्या औषधयः ; आरण्या वीरुधः ॥ २२९ ॥

सुबोधिनी

पूर्वोक्तात् दण्डादर्धदण्डो वेदितव्य इति'—प्रकृतिभूतविंशतिचत्वारिंशदर्शाति पणरूपात पूर्वोक्तात् दण्डादर्धदण्डो दशविंशतिचत्वारिंशदात्मक इत्यर्थः ॥ २२९ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

लता प्रतानवी वीरुद्गुल्मिन्वुलुप इत्यपि ॥" इत्यमरः ; अवसानं—समाप्तिः नाश इति यावत् । पूर्वोक्तादित्यादि—प्राग्वत् पूर्वस्मादित्यर्थः ।—पूर्वोक्तादिति,—प्रकृतिभूतविंशतिचत्वारिंशदादीति पणरूपात् पूर्वोक्तादर्धदण्डो दशविंशतिचत्वारिंशत्पणात्मक इत्यर्थः । अत्र मनुः—" प्रमाणेष्वप्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः । मनुष्यमारणे क्षिप्रं चोरवत्किल्बिषं भवेत् ॥ प्राणभृत्सु महत्स्वन्तं गोगजोष्ट्रहयादिषु । क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ॥ पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः क्षुद्रेषु मृगपक्षिषु । गर्दभाजाविकानान्तु दण्डस्त्रिंशत्तथा द्वयोः ॥ माषिकस्तु भवेद्दण्डः वस्त्रकरणिपातने । भार्यां पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः । प्राप्तापराधास्ताडास्त्वरज्वा वेणुदलेन वा ॥ पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कदाचन । अशोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तस्याच्चोरकिल्बिषम् ॥" इति । "प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च भेदकम् । द्वाराणां चैव भङ्क्तारं छिन्नभेदं प्रवासयेत् ॥" इति विष्णुः । गजाश्वोष्ट्रगोधातिस्वे राजताश्च सेयं समशफकरं पात्रः कार्यः। विंशतिविकयी ग्रामपशुघाती कार्षापणशतं दण्ड्यः। पशुस्वामिने च तन्मूल्यं दद्यात् । आरण्यपशुघाती पञ्चाशत् कार्षापणान् ; पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्षापणान् कीटोपघाती कार्षापणमिति । विंशंस सृगालादिमांसस्य ॥ २२९ ॥ इति दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥

---

१. ख. इदं प्रतीकं नास्ति । २. हि. ब. ९. ।

अथ साहसप्रकरणम् २०

सम्प्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह—

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टविनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य द्रव्यस्यापहरणं साहसम् । कुतः?—प्रसभहरणात्, प्रसह्य हरणाद्बलावष्टम्भेन हरणादिति

स्तेयमपि प्रसह्यकृतं साहसमेव यस्मात्, अतो नात्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि?—

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणादित्यादि ॥ २२० ॥

सामान्यद्रव्यं द्वयोरन्यतरेण प्रसभं प्रसह्यान्यतरं परिभूयते तत् स्तेयमपि प्रसह्य हरणात् साहसमिति स्मृतं महर्षिभिः यस्मात्, तस्मान्न तत्र स्तेयदण्डः। किं तर्हि? अपहृतद्रव्यमूल्या-

---

सुबोधिनी

मूलवचनस्थं सामान्यद्रव्यमिति पदमुपलक्षकम् । अतस्तेन परकीयद्रव्यमपि लक्ष्यते इत्यभिप्रेत्योपलक्षकत्वे हेतुं दर्शयन्नभिप्रेतमर्थमाह—यथेष्टेति । अयमभिप्रायः—साधारणद्रव्यस्य यथा न यथेष्टविनियोगार्हत्वं तथा परद्रव्यस्यापीति तदपहरणमपि साहसं

बालभट्टी

आहेति—मूलकृदर्थेनेति भावः। शब्दार्थमाह—साधेति । मौलं सामान्येत्युपलक्षणं परकीयस्यापि । तत्र साधारणधर्मस्य हेतुत्वप्रदर्शनद्वाराऽनुगतं अभिमतं लक्ष्यार्थं तस्य सूचयन्नाह—यथेष्टेति । यौगपद्यासंभवादाह—वेति । साधारणस्यानेकस्वत्वाक्रान्तस्य न यथेष्टविनियोगार्हत्वं तथा परद्रव्यस्यापीति । तदपहरणमपि साहसं भवतीति भावः । कृत इति—योगो वा रूढिर्वेति प्रश्नाशयः । प्रसभं हरणादिति समासः, तदाह—प्रसह्येति,—तथा च यौगिकोऽयमिति भावः । नन्वेवं मूलस्य न्यूनता, तथाऽपि तद्वरथैव स्यूत्यन्तरापेरोधोऽपीति चेत्, न—हेतुनैवान्यसङ्ग्रहस्यापि सूचनेन दोष-

---

१. ध. 'उपलक्षकले...प्रकृतमनुसरति तेनेति' नास्ति । २. इ. विमतम् ।

यावत् । एतदुक्तं भवति—राजदण्डं जनाक्रोशं चोल्लङ्घ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणपरद्रारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्—"सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥" इति[1] । तदिदं साहसं चौर्यसामान्यदण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेषु व्यासक्तमपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितो[2] भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं

सुबोधिनी

भवतीति । राजदण्डं जनाक्रोशं चेति—राजदण्डभयं जनाक्रोशभयं चोल्लङ्घ्येत्यर्थः । राजपुरुषाश्च इतरजनाश्च राजपुरुषेतरजनाः तेषां समक्षमिति समासः । ननु सहसा कृतं साहसमित्येतल्लक्षणं चौर्यादिष्वनुसृतं तथाऽप्यवान्तरोपाधिभेदादितरेभ्य एतत्प्रकरणं भिद्यत इति पृथगुपादानं कुतश्चेत इत्याह—तदिदमिति । अयमभिप्रायः—सहसा कृतं साहसमित्येतत् सामान्यलक्षणम् । अत एव चौर्यादिषु सर्वत्राप्रसृतम् । अत्र तु बलं दर्पश्चोपाधिः अनेनैवोपाधिना विशेषलक्षणेन लक्षितं साहसपदाभिधेयम् । एवं चौर्यादिष्वपि विशेषल-

बालंभट्टी

लेशाभावात्, तदेतद् ध्वनयन् तत्फलितमेवाऽऽह—एतदिति । राजदण्डभयं जनाक्षेपभयं चेत्यर्थः। राजेति—राजपुरुषाश्च इतरजनाश्च तेषां समाहारेत्यर्थः। असमक्षम्तु क्रियमाणस्य स्तेयत्वमेवेति भावः । यत्किञ्चिद्वधमेवाऽऽह—मारणमिति । साहसमिति—सहसा क्रियमाणत्वात् साहसमिति साहससामान्यलक्षणमित्यर्थः । अत एवाऽऽह—अत इति,—उक्तहेतोरित्यर्थः। अपिना—तत्समुच्चयः । तत्र आदिना एतस्यापि परिग्रहः । एवं च सर्वं मूलमुपलक्षणमिति स्वयमेव सूचितमिति न दोषः। अत एवाऽऽह—नारदेनापीति। साहसस्य —तत्सामान्यस्य । बलस्य दर्पो गर्वः सञ्जातो येषां तैः । ननु सहसा कृतं साहसमिति योगमात्रं लब्धं तत्सामान्यलक्षणं चौर्यादिष्वविशिष्टमिति तेष्वेवान्तर्भावादयं प्रकरणस्य पृथगुपन्यासकैव्यत आह — तदिदमिति,— पूर्वोक्तं साहससामान्यलक्षणमित्यर्थः । व्यासक्तमपि — संबद्धमपि संबंधिदर्पोवष्टम्भरूपोपाधितो भिद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं किमित्येवं भेदाङ्गीकारोऽत आह—दण्डेति,—तन्नेदस्य शास्त्रकृद्भिः प्रतिपादनादित्यर्थः ।

---

१. ख. घ. ङ. १२. २. ङ. विना ।

पृथगभिधानम्। तस्य च दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम्—"तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्॥ फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्॥ वासः पश्वन्नयानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्॥ व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्। प्राणोपरोधि 5

सुबोधिनी

क्षणं गृह्यमिति। तस्य चेति—तस्य साहसस्य। प्रथमेति—प्रथमसाहसमध्यमसाहसोत्तमसाहसभेदेनेत्यर्थः। एतानि प्रथमसाहसादीनि कर्मनामधेयानि न तु दण्डनामधेयानि। तेनैवेति—तेन नारदेन। भङ्गेति—भङ्गो भञ्जनम्। आक्षेपो—दोषोत्पादः। उपमर्दो—म्लानतापादनम्। आदिशब्दाच्छेदनादिकं गृह्यते। एतेनेति—भङ्गादिभिरेव क्रिया करणं कर्मेति

बालंभट्टी

यद्यपीदं प्रागुक्तसामान्यलक्षणं तत्र सर्वत्रानुसृतम्, तथाऽपि तादृशावान्तरोपाधिभेदोज्जीवितमिति तद्व्यतिरिक्तविशेषलक्षणेन लक्षितं साहसपदवाच्यमिति रूढमपि तत्र तु शुद्धयौगिकमिति भावः। यदि तु तत्साधारणं लक्षणमपीष्टं, तर्हि योगमात्रलब्धं तद्व्यवस्तु; प्रकरणभेदस्तु शक्तिभिचक्रः। तदा चौर्यादिष्वपि त्रिभेदलक्षणानि वक्ष्यमाणानि बोध्यानि। बलदर्पयोरवष्टम्भयोरुपाधित्वमिति व्याख्यानम्तु बलावलम्बेनेति व्याख्यावरोधात् सहाबलमिति नारदविरोधाच्चोपलक्ष्यम्। तदेतम् व्वनयन्नेवाऽऽह—तस्य चेति,—साहसविशिष्टस्येत्यर्थः। प्रथमेति—प्रथमसाहसमध्यमसाहसोत्तमसाहसभेदेनेत्यर्थः। एतानि कर्मनामानि। न तु दण्डसंज्ञानि बोध्यम्। तल्लक्षणं—तेषां त्रयाणां लक्षणानि। जातावेकवचनम्। तेनैव—नारदेनैव। तत्पुनः—तत्तु शास्त्रेष्वियुत्तरान्वयि। तस्य—त्रिविधस्य। क्षेत्रोपकरणं—तत्प्रभृत्री। एवमग्रेऽपि। भङ्गो भञ्जनम्; आक्षेपो—दोषोत्पादः। उपमर्दो—म्लानतापादनम्। आद्यशब्देन छेदनादिकम्। वासो—वस्त्रम्। पूर्वनिपातप्रकरणस्थानित्यत्वाच्च दोषः। एतेनैवेति—प्रागुक्तभङ्गादिनैवेत्यर्थः। व्यापादो—मारणम्। प्राणोपेति—तत्राशक-

---

१. द. °थमाभेदेनेति। २. द. भङ्गादेवेति। ३. द. तेन प्रकारेणेति।

यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ तस्य दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥ उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते । वधः सर्वस्वहरणं पुराष्ट्रिवासनाङ्कने ॥ तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम साहसे ।" इति । वधादयश्चापराधातरतम्याद्युत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः ॥

5 तत्र परद्रव्याहरणरूपे साहसे दण्डमाह—

तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डोऽयः पुनः साहसं कृत्वा 'नाहमका-

---

सुबोधिनी

यावत् । प्रथमसाहसरूपकर्मापेक्षो मध्यमसाहसरूपकर्मापेक्षः उत्तमसाहसरूपकर्मापेक्ष इत्यर्थः । एतदेव विविच्य दर्शयति–प्रथमस्येत्यादिना । समस्ता व्यस्ता वेति—समस्ता मिलिताः, व्यस्ता भिन्नाः ॥ २२९ ॥

स्मृत्यन्तरोक्तान् विशेषानभिधाय प्रकृतमनुसरति—तत्रेति । यः पुनरिति—निह्नवानन्तरं साक्ष्यादिभिर्भावितः सन् चतुर्गुणं दण्डमर्हति, न तु निह्नवमात्रेणेत्यभिप्रायः । ननु

बालंभट्टी

मित्यर्थः । तस्य—त्रिविधस्य । क्रिया—करणं, कर्मेति यावत् तदपेक्षः, प्रथमसाहसादिरूपकर्मापेक्षः न तद्विरुद्धः । तदेव विविच्याऽऽह — प्रथमस्येति । पञ्चशतेति बहुव्रीहिः । तृतीये अन्यदप्याह—वध इति । उत्तमसाहसे इति सप्तम्यन्तपाठः । कर्मनामेदम् व्याख्यातमिदम् प्राक् । सहस्रावरदण्डस्य नियतत्वेऽप्यत्र कथमिति शंकानिरासायोक्तमेव त्वथवा व्यवस्थामाह—वधेति । समस्ताः—मिलिताः,व्यस्ताः—भिन्नाः ॥ २२९ ॥

एवं स्मृत्यन्तरोक्तं विशेषमुक्त्वा तत्सदृक्षया प्रकृतमवतारयति तत्रेति,—तेषां मध्ये इत्यर्थः । आदिना—सामान्यद्रव्यपरिग्रहः । अत एव तच्छब्दस्य प्रकान्तपरामर्शित्वात्तस्येत्यस्योभयं सङ्गृह्यार्थमाह — अपहृतद्रव्यस्येति । अत्र साहसं कृत्वेत्यनेन सूचितं निह्नवानन्तरं साक्ष्यादिभिर्भावितोऽपि पुनस्तथैव करोति स चतुर्गुणं दण्डनीयः न निह्नव-

---

१. ना० १३. ३—१. । २. क. दमः । ३. त. इदं प्रतीकं नास्ति । ४. द. तत्र परद्रव्यापहरणरूपे । ५. य. द. नः साहसं कृत्वेति ।

र्षाम्'इति निह्नुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानाद्यथसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते ॥ २३० ॥

द्विगुणस्साङ्गिकदण्ड इत्यभिप्रायः । प्रसह्यापहृत्यनिह्नवे कृते मूल्याच्चतुर्गुणः । सामान्यद्रव्यहरणं चोदाहरणार्थम् । अन्यदपि तु यत् स्तेयं प्रसह्य स्तेयमन्यद्वा क्रियते तत्सर्वं साहसमेव । तथा च नारदः—"साहसं क्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः ॥ तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥" इति ॥ २३० ॥

सुबोधिनी

प्रथमसाहसादिष्वपरार्धेषु शतावरादयो दण्डा विहिताः पूर्वम् । अर्धेना मूल्यद्विगुणश्चतुर्गुणो दण्डोऽभिधीयते । ततश्च परस्परविरोधात्प्रामाण्यं वा पक्षे प्रामाण्यमङ्गीकृत्य विकल्पो वाऽदोषदुष्टः समाश्रयणीयः स्यादित्यत आह—एतस्मादेवेति । अयमभिप्रायः—नाप्रामाण्यं, न वा विकल्पः, अपि तु विशेषस्य सामान्यापवादकत्वेनापहाररूपे विषयविशेषे द्वैगुण्यचातुर्गुण्यविधायकेन विशेषवाक्येन सामान्यविधायकं बाध्यत इति ॥ २३० ॥

बालंभट्टी

मात्रेणेति। ननु प्रथमसाहसादिषु नारदेन शतावरादयो दण्डाः उक्ताः, मूले तु द्विगुणश्चतुर्गुणाश्चुक्ताविति मिथोविरोधात्प्रामाण्यम् ! पाक्षिकं प्रामाण्यं तु विकल्पस्यादोषदुष्टत्वादयुक्तमत आह—एतस्मादेवेति,—मूलोक्तादेवेत्यर्थः । विधानं—नारदीयम् । अपहारद्रव्येति—अपह्रियमाणद्रव्येत्यर्थः । अपहारयतीति पाठस्तु सुगम एव । द्रव्यापहारस्यतीति पाठान्तरम्।अत्र विशेषसामान्यपदोल्लेखेन तक्रकौण्डिन्यन्यायविषयता सूचिता। तथा च नाप्रमाण्यं नापि विकल्पः । किंतु विशेषस्य सामान्यापवादकत्वेनापहाररूपविषयविशेषे द्वैगुण्यादिविधायकेनानेन विशेषवाक्येन सामान्यतो विधायकं नारदीयं बाध्यत इति भावः ॥ २३० ॥

१.—१४. १. । २. त. पूर्वमिति नास्ति । ३. घ. ङ. थमू । ४. त. न्यात्मक ।

साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह—

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।
यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

यस्तु 'साहसं कुरु' इतिवाचैव कारयति असौ साहसिकाद्दण्डात् द्विगुणं दण्डं दाप्यः । यः पुनः 'अहं तुभ्यं धनं दास्यामि, त्वं कुरु' इत्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्डं दाप्योऽनुबन्धातिशयात् ॥ २३१ ॥

साहसिकविशेषं प्रत्याह—

अर्घ्यक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः ।

अन्येनापि प्रयोक्तृतया यस्साहसं कारयतीत्यादि ॥ २३२ ॥

पूर्वोक्तात् द्विगुणं दण्डं कारयिता दाप्यः यस्त्वेवमुक्त्वा कारयेत् 'क्रियतामिदं; यथाऽत्र कश्चिद्विरोधो भविष्यति ततोऽहमेव निर्वहणं करिष्यामि' इति स चोक्तद्विगुणदण्डादप्यतुर्गुणं दण्ड्य इत्यवसेयम् ॥ २३१ ॥

साहसिकत्वादेव च—अर्घ्यक्रोशातिक्रमकृदित्यादि ॥ २३२ ॥

सुबोधिनी

अनुबन्धेति—अनुबन्धाधिक्याद् दोषाधिक्यादिति यावत् ॥ २३१ ॥

बालंभट्टी

साहसं विद्यते यस्य स साहसिकः । "अत इनि" इतीकन् । तस्य प्रयोजयितारं द्विविधं प्रति पूर्वेणार्थदामव्यवच्छेदः । अत एवौनरुक्त्यं साकांक्षत्वात् प्रश्नसत्तेराह–साहेति,–पूर्वोक्तादित्यर्थः । वातेति तृजन्तस्य भाविन्यर्थे भविष्यामि इत्यध्याहारः । तत्फलितमाह—दास्यामीति । यद्वा भविष्यत्सामान्ये व्युत्पत्त्येन लुट् । न्यूनतां निराचष्टे—त्वमिति । लिङर्थो विवक्षित इत्याह—यतीति, एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम्। तत्र हेतुमाह–अनुबन्धेति; दोषाधिक्यादित्यर्थः ॥ २३१ ॥

---

१. ख. घ. साहसस्य । २. ख त्वेवमुक्त्वा । ३. ग. घ. ङ. न्धातिशयादिति । ४. अ० ५. २. ११५. ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥
सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।
पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३३ ॥[1]

अर्घ्यस्यार्वाहंस्याचार्यादेः आक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति, यश्च भ्रातृभार्यां ताडयति तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता, यश्च मुद्रितं गृहमुद्घाटयति, तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंसक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां—आदिग्रहणात् स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च—योऽपकर्ता,—ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डेन दण्डनीयाः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

किं च—

स्वच्छन्दविधवागामी विक्रुष्टे नाभिधावकः ।
अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशेत् ॥२३४॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

सामान्तकुलिकादीनामित्यादि ॥ २३३ ॥

स्पष्टार्थौ श्लोकौ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥

तथा स्वच्छन्दविधवागामीत्यादि ॥ २३४ ॥

शूद्रप्रव्रजितानां चेत्यादि ॥ २३५ ॥

सुबोधिनी

अर्घ्येति—अर्घ्यांकोशाज्ञातिक्रमश्च तौ करोतीति तत्कृदिति समासः । ते सर्वे—

बालंभट्टी

अर्घ्यः—"पादार्घ्याभ्यां च" इति यत् । अर्घ्यस्याऽऽक्षेपाज्ञातिक्रमौ करोतीति समासः । तदाह—अर्घ्यस्यार्वाहंतीति तस्य सापेक्षत्वादन्यार्थं पूर्वेण सिद्धत्वाच्चाऽऽह—आहेति । नात्रभेदो विवारण्—संसृष्टेत्यस्य वैय्यर्थापत्तेः । तस्य दण्डान्तरविधानाच्चात आह—उद्घाटेति । सामान्तपदार्थमाह—स्वगृहेति। कुलिकेऽत्र "अत इनि" इति ठन्। तत्कुलिकमाह—स्वेति । ते सर्वे इति—प्रत्येकमिति भावः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

---

१. च तृणदण्डेन । ख. घ. परिमितेन दण्डनीयाः । २. ख. घ. ०र्दं वि । ३. क. ०र्कं च । ग. ०णेन । ४. अ० ५. ४. २५. । ५. अ० ५. २, ११५. ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥
वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥
पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।
एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति, चौरादिभयाकुलैर्वैकुंष्ठे यः शक्तोऽपि नाभिधावति, यश्च वृथाक्रोशं करोति, यश्चण्डालो ब्राह्मणादीन् स्पृशति, यश्च शूद्रप्रव्रजितान् दिगम्बरादीन् दैवे पित्र्ये च कर्मणि भोजयति, यश्चायुक्तं 'मातरं ग्रहीष्यामि' इत्येवं शपथं करोति, तथा यश्च अयोग्य एव शूद्रादिर्योग्यकर्मा-

---

वृक्षक्षुद्रपशूनां चेत्यादि ॥ २३६ ॥
पितापुत्रेत्यादि ॥ २३७ ॥

एतदपि श्लोकचतुष्टयं स्पष्टार्थमेव ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

सुबोधिनी

इति—ते सर्वे प्रत्येकं पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डनीया इत्यर्थः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां साहसप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

किंचेति—साहसिकविशेषान्तरं प्रत्यवद्यार्हत्वार्थः। स्वरुन्दमिति क्रियाविशेषणम्। तदर्थमाह—नियोगामिति,—ताच्छील्ये णिनिः । तत्र विकुष्टे महताशब्देनाऽऽह—शक्तोऽपीति,—तन्निवारणे इत्यादिः । एतेन अयुक्तस्य दण्डाभावस्थाने कुर्वतः सूचितः । अधिक्षिपोक्तेऽनौचित्ये वा, न तु समुच्चये । अकार्ये इत्यस्यार्थो—वृथेति। अत्र विशेषे

---

१. क. घ. वृक्ष । २. ङ. च यो ।

ध्ययनादि करोति, वृषो वलीवर्दः क्षुद्रपशवोऽजादयः—तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेः विनाशकः,—वृक्षक्षुद्रपशून्नामिति पाठे हिङ्स्वौषधप्रयोगेण दूक्षादिः फलप्रसूनानां पातयिता—साधारणमपर्लपति साधारणद्रव्यस्य वञ्चकः, दासीगर्भस्य पातयिता च, ये च पित्रादयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे प्रत्येकं पणशतं दण्डार्हा भवन्ति ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ 5

॥ इति साहसप्रकरणम् ॥

साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापरापरेषु निर्णेजकादीनां दण्डमाह—

वसानक्लिन्नपणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानेयाचितेषु पणान्दश ॥ २३८ ॥

नेजको वस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वयमाच्छादयति तदाऽसौ पणत्रयं दण्डयः । यः पुनस्तानि विक्रीणीते अवक्रयं वा

प्रक्षालनार्थं समर्पितं **वसानक्लिन्नित्यादि ॥ २३८ ॥**

परांशुकमुत्कृष्टं वस्त्रम् ; तत्परिधाने रजकस्य त्रिपणो दमः । एवं मध्यमाधमेषु

सुबोधिनी

तत्सदृशेति—साहसवदन्यापरापरा वञ्चनाद्यवक्रादिभिः क्रियमाणा परवस्त्रहरणादयः । तेष्वपराधेषु तत्तत्कर्तृणां दण्डो विधीयत इत्यर्थः । अवक्रयं वेति—अवक्रयं वा

बालंभट्टी

निर्णेजयाह—आक्रोशमिति । अथ स्वस्य प्रव्रजितानित्यंकम् तदाह—दिगम्बेति । पाठे—पाठे तु । फलेति—तथा च प्रजननशक्तेर्नाशेन नन्धत्वा तेषां सम्पत्तेति भावः । एषां—पित्रादीनां मध्ये अपतितम्, अन्योन्यं मिथस्त्यजतीति शब्दोऽत्रैः । तत्र फलितमाह—पित्रेति ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ इति साहसप्रकरणम् ॥

एतद्वान्तरप्रकरण सङ्गतिमाह—साहसेति । तत्सदृशेति—यथा तेषां स्वमक्षं तत् क्रियमाणं साहसं, तथा वञ्चनाधावकादिभिरपि स्वकल्पजनसमक्षं परवस्त्राच्छादनादि क्रियमाणमिति । तस्य तत्साहसवत्त्वात् प्रसङ्गात्तदपराधकर्तृणां तेषां दण्डमाहेत्यर्थः । निर्णेजको—वस्त्रधावकः । आदिना—वक्ष्यमाणसर्वपरिग्रहः । अत एव दण्ड्यमिति जातावेकवचनम् । निर्णेजनं—प्रक्षालनम् । अवेति —करोतीति । शेषमाह—

१. 'साधारणमपलपति' क्वचिन्नास्ति । २. वि. याधक० ।

'एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मह्यमेतावद्वस्त्रं देयम्' इत्येवं भाटकेन यो ददाति, आधिं वा नयति, स्वमृद्बुद्धयो, यश्चितं वा ददाति असौ प्रत्यपराधं दश पणान् दण्डनीयः। तानि च वस्त्राणि श्लक्ष्णशाल्मलीफलके क्षालनीयानि न पाषाणे, न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे वासयितव्यानि; इतरथा दण्ड्यः—"शाल्मले फलके-
5 श्लक्ष्णे निर्ज्याद्वासांसि नेजकः। न च वासांसि वासोभिर्नैहरेन्न च वासये॥" इति मनुस्मरणात्। यदा पुनस्तानि प्रमादाज्जीर्यति तदा नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम्—"मूल्याष्टभागो हीयेत सङ्क्षद्वौतस्य वाससः। द्वित्रिस्तुर्तीयांशक्षतुर्थोंतेऽर्धमेव च॥ अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात्। यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये॥" इति। अष्टपणक्रीतस्य सङ्क्षद्वौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्याष्टमभागोनपणं

पणापचयकल्पना; तथाऽन्यासापेक्षयाऽप्यतिरेककल्पना। विकयादिकरणेषु तु स्वामि मे मूल्यं राज्ञे दण्डश्चेत्यवस्तेयम्। भाटकेनर्णमग्रकमः; आधिमन्माधानम्। स्पष्टमन्यत्॥२३८॥

सुबोधिनी

यो ददातीत्युक्तेनाभ्यर्थः अथकस्वरूपमेवं दर्शयति—एतावत्कालमिति,—भाटकं यथा भवति तथेत्यर्थः। मूल्याष्टभाग इत्यादिनारदवचनजातं व्याचष्टे—अष्टपणक्रीतस्येति

बालंभट्टी

एतावदिति ददातीत्यन्तेन। भाटकमिति पाठे तस्येत्योपलक्षितं कृत्स्नमित्यर्थः। इत्येवमिति—संभाव्य। भाटकं—वस्त्रमित्यर्थः। तथा च तथा दानमकथ इति भावः। अत्र न धनग्रहणमित्याह—स्वेति। विशेषमाह—तानि चेति। शाल्मलीविकारे दारुणि। "पिच्छिलापूरणी-मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः" इत्यमरः। व्यत्यसेति—विनिमयं प्रापयेदः। प्रमादादिति—अप्रमादे तु, अन्यथाद्वहन्यमिति भावः। नारदीयमाह—दैतो व्याचष्टे—अष्टपणेति। यद्यप्यिह मूल्यमन्यपक्षाकं। अथापि त्रिभिः अद्धमंशादिति। न्यूनताया तुर्यतया, किंकमन्यप्रदर्शनायेदमुक्तमिति बोध्यम्। क्षये इति चरमे उक्तेराह—नार्शीति पणान्यूनं,

---

१.—क. ३९६। २. द्वि. न. ४६।

मूल्यं देयम् ; द्वित्रिभागस्य तु पादोनं; त्रिपादोनस्य पुनस्तृतीयांशन्यूनम् ; चतुर्भागस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम्। ततः परं प्रतिनिर्जनमवशिष्टं मूल्यं द्विपणोनम् पादपादापचयेन देयं यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम्॥ २३८॥

सुबोधिनी

इत्यादिना। अवधिमन्तरेणाष्टमांशादिभ्यो न्यूनतायां वस्तुमशक्यत्वाद् दिङ्मात्रप्रदर्शनायाह—द्वित्रिभागमूल्यकथनम्। अष्टमभागोनं सप्तपणा इत्यर्थः । पादोनमिति चतुर्थांशकान्यूनम्। "अर्धक्षयात्तु परतः" इत्यनुमंशं व्याचष्टे— ततः परमिति । अयमभिप्रायः—अष्टपणकीतस्य वाससश्चतुर्थे प्रक्षालने नष्टस्य मूल्यादर्धस्य पणचतुष्टयस्य क्षयो जायते । पञ्चमप्रक्षालनादिषु नष्टस्यार्धमूल्यक्षयादुपरि क्षयो जायते । एवं स्थिते पञ्चमप्रक्षालने नष्टस्य पादन्यूनं मूल्यमवशिष्टपणचतुष्टयान्मूल्यात् क्षयः पणाः । षष्ठे तु क्षालने नष्टस्यावशिष्टपणत्रितयात्त्रिचतुर्थांशन्यूनमिति । एवं यावता कालेन वस्त्रं जीर्णं भवति तावदेव चतुर्थांशन्यूनं मूल्यं देयम् । जीर्णता च दशासु क्षीणासु भवतीति । "जीर्णस्यानेयमः पुनः" इत्यनुमंशं व्याचष्टे— जीर्णस्य पुनरित्यादि । अयमर्थः—जीर्णस्य नाशे परीक्षकाणामिच्छैव मूल्यदानकल्पनायां प्रमाणं न पूर्वोक्तरीत्या वचनप्रवृत्तिर्नापि स्वेच्छाप्रवृत्तिरिति ॥ २३८ ॥

बालबोधी

सप्तपणात्मकं। द्वौतस्येत्यादेऽत्रापेऽपि सम्बन्धादाह—द्वित्रिभागेति। पादोनं चतुर्थांशन्यूनं । तदाह—पणेति । चतुष्पणात्मकमित्यर्थः । अर्धक्षयादिति व्याचष्टे—ततः परमिति। इदं परत इत्यन्तस्य व्याख्यानम् सार्वविभक्तिकः प्रथमान्तात्ततिः । प्रतीतेति वीप्सायामव्ययीभावः । अवशिष्टं अर्धांशक्रमेण तत्क्रमेण। क्वचित्तथैव पाठः । जीर्णमित्यन्तं पूर्वान्वयीत्याह—यावज्जीर्णमिति ।जीर्णता च दशासु क्षीणासु ज्ञेयेत्यादयं मूले क्षीणदशासंज्ञकम् । अर्धक्षयोत्तरं पञ्चमप्रक्षालनादिषु अवशिष्टस्यार्धमूल्यस्य पादपादाद्य च तत् क्रमेण मूल्यक्रमेणेति पञ्चमप्रक्षालने पणचतुष्टयात्मकमूल्यादेकपणोनं पणत्रयात्मकम् । षष्ठे तत्र । पणत्रयात्तस्मात्, पादोनं सपादपणद्वयात्मकं । सप्तमे तत्र, सपादपणद्वयात् पादोनं, किंचिदधिक सार्धपणात्मकमित्यादि बोध्यमिति भावः । जीर्णेशनियम इति व्याचष्टे—जीर्णस्येति । अनियम इति अस्य प्राग्वाचनिकनियमाभाव इत्यर्थः । तथा सति सर्वथा तद्भावे नेति ध्वनयितुं नियमपदसूचितमाह—इच्छात इति । परीक्षकाणामिछात इत्यर्थः । तथा च जीर्णनाशे परीक्षकाणामिच्छैव मूल्यदानकल्पनायां प्रमाणं नप्रागुक्तवचनप्रवृत्तिर्नापि स्वेच्छाप्रवृत्तिरिति भावः ॥ २३८ ॥

१. ग. घ. च. पादप० । ख. पादाद्य ।

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।
अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥ २३९॥

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं निवारयति असौ द्विगुणत्रयं दण्ड्यः। यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवत्यसौ—चकारात्तयोर्यः कलहं वर्धयति सोऽपि—त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः। दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुत्तरणीयः ॥ २३९ ॥

पुत्रादेर्व्यवहारे तावद्दण्डव्यवस्थोक्ता । पितृकृते त्वनादेयव्यवहारे— पितापुत्रविरोधादावित्यादिः ॥ २३२ ॥

सर्वत्र पितापुत्रादिविरोधेनादेयव्यवहारे साक्षिणो द्रष्टारो वा ये स्युः—साक्षिवचनस्य लक्षणार्थत्वात्—तेषां द्विगुणो दमः। यस्तु पिता पुत्रादीनां विश्लेषकरस्यात् तस्याप्यधतम् । यद्वा तयोरेव पिता पुत्रयोः यः क्षान्तरः स्यात् · व्याजव्यवहर्तेत्यर्थः । द्वयमप्येतत् । अविरोधाधूकं स्वामिप्रेते व्यवहारसिद्ध्यर्थम् ॥ २३९ ॥

सुबोधिनी

पूर्वं निर्णेजकादीनां दण्डमाहेत्युक्तम् । तत्रादिशब्दवाच्यानां दण्डान् दर्शयति पितेत्यादिभिः ' पणस्योपरि सेरेभ्य ' इत्यन्तैः पञ्चदशभिः श्लोकैः । कलहनिवारणसमर्थः सन्नपि यः कलहभीरुतयलेऽनिवारयन् साक्ष्यमङ्गीकरोति तस्य दण्ड इत्यनेनाभिप्रायेणाह— पितापुत्रयोरिति । दम्पत्यादिष्वपीति—आदिसम्बन्धात् गुरुशिष्यप्रभृतयो गृह्यन्ते ॥ २३९ ॥

बालंभट्टी

अथ प्रागुक्तादिशब्दसंग्राह्याणां क्रमेण दण्डानाह—पितेत्यादि पणस्योपरीत्यन्तैः पञ्चदशभिः पद्यैः। केवलं तत्साक्षिणो दण्डो नाभिमतः; तथा सति साक्षित्वोपेक्षादोषसेः; तदभावे क्वचित् विवादपरिसमाप्त्यभावादपसेऽ;किन्तु यः कलहनिवारणसमर्थः सन्यि तन्निवारयन् साक्ष्यमङ्गीकरोति तस्य दण्ड इत्याशयेन व्याचष्टे–पितेति। तथा च न तावन्मात्रदण्डप्रयोजकं किन्तु अन्यदपीत्याह नपुनः कलहमिति। इदमप्रेऽप्युभयत्र ज्ञेयम्। त्रिपणं इति बहुवीहिरित्याह—एणत्रयमिति। साकांक्षत्वात् प्रत्यासत्तेराह—त्रिपणादिति। चतुर्विंशतिरिति व्यस्तपाठः। तुल्यन्यायत्वादाह— दम्पत्यादिति । आदिना गुरुशिष्यावपरिग्रहः । पूर्वोक्तं पृथगाद्यायान्ते वक्ष्यते ॥ २३९ ॥

---

१. वि. द्विगुणो । २. वि. -दुक्तो ।

तुला शासनमानातां कूटकृन्नाणकस्य च ।
एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दमसुत्तमम् ॥ २४० ॥

तुला तोलनदण्डः ; शासनं पूर्वोक्तम् ; मानं प्रस्थद्रोणादि; नाणकं मुद्रांचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि;—एतेषां यः कूटकृत् देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्मादेरन्यथव्यहारिकमुद्रांत्वं वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति यश्च तैः कुटैर्जानन्नपि व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २४० ॥

नाणकपरीक्षिणं प्रत्याह —

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।
स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रम्मादिकं सम्यगीक्षित्वा ब्रूते सम्यक् च वा कूटकमिति असावुत्तमसाहसं दण्डयः ॥ २४१ ॥

तुलाशासनमानानामित्यादि ॥ २४० ॥

शासनग्रहणं सर्वलेखपलक्षणार्थम्। मानानि.....प्रस्थप्रभृतीनि। स्पष्टमन्यत्॥२४०॥

जानन्नपि तु लोभादिना—अकूटं कूटकमित्यादे ॥ २४१ ॥

तुशब्दः सुवर्णमाणिक्यादावपि उक्तदण्डज्ञापनार्थः ॥ २४१ ॥

बालंभट्टी

राजपत्रं द्रम्मनिष्कादयो मूल्याध्यायविभृतौ प्रपञ्चिताः।कूटं कैतवं तत्स्वरूपं सर्वं क्रमेण प्रतिपादयन् कूटकृदिति व्याचष्टे—देशेत्यादि। स्थलत्रयेऽन्यथेत्यन्तं तत्स्वरूपं सर्वत्र क्रमेणगमतिपादयन् तदपि प्रपञ्चेनाह—द्रम्मादेरिति। उत्तरार्धं व्याचष्टे—एतैरिति कूटैरिति। अर्थाच्च। पूर्वोक्तः कूटकृन्निरित्यर्थः । जानन्नित्यनेन अज्ञानतो व्यवहारे दण्डाभावः सूचितः । व्यवहारमात्रं न तावद्दण्डप्रयोजकं दोषस्यतुल्यत्वादिति जानन्नित्युक्तमिति शेषयन्। परीक्षकं दण्डमिति शेषः । कुर्यादिति वृत्त्यादित्यर्थः। क्वचित्तथैवपाठः।उभयत्र स्वार्थेकन्। सनाणेत्यस्य सान्निध्यात् स्यतिक्रमेण व्याचष्टे-ताम्रादिति । इतीतरस्य उभयत्र वृत्त्यादिति शेषः ॥ २४०॥

लितयं सहैव लाघवेन व्याचष्टे—यः पुनरिति ॥ २४१ ॥

---

१. ध ञ. वृत्त्यादि । २. ख घ. च. वृत्त्यर्थं ।

चिकित्सकं प्रत्याह—

भिषङ्मिथ्याचरन्दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।
मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं 'चिकित्सितज्ञोऽहम्' इति तिर्यङ्मनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सामाचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसान् दण्डनीयः । तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण वर्णविशेषेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डस्य लघुगुरुभावः कल्पनीयः ॥ २४२ ॥

अज्ञानाद्विपरीते वा भिषङ्मिथ्याचरन्नित्यादि ॥ २४२ ॥

पशवो वर्णापशदास्तिर्यञ्चः । विट्शूद्रा मानुषा क्षत्रियमाह्मणाश्च । राजमानुषमेवं मिथ्याचरतो वैद्यस्य प्रथमसाहसादयो दण्डाः । उदाहरणार्थं चैतत् । सर्वत्र चिकित्स्यस्वरूपं पीडाविशेषं च वैद्यकृतमालोच्य यथार्हदण्डकल्पनेत्यवसेयम् ॥ २४२ ॥

सुबोधिनी

तिर्यगादिष्विति — तिर्यक्षु मूल्यविशेषेण मानुषेषु ब्राह्मणत्वादिवर्णविशेषेण नृपुरुषेषु प्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डस्य गुरुत्वं लघुत्वं च कल्पनीयमित्यर्थः ॥२४२ ॥

बालंभट्टी

व्यायुरिति—चरन्नित्यार्थम् । सहेतुकमाह—जीवेति। जीवनार्थमित्यस्य अग्रिमचिकित्सान्वयः। इतीत्यस्य ह्यवन् इतिशेषः। तिर्यञ्चः पशुपक्ष्यादयः। विशेषमाह—तत्रापीति। उक्तदण्डापीत्यर्थः। द्विधुपथा क्रमेणाह—मूल्येत्यादि। तिर्यक्षु मूल्यविशेषेण मानुषेषु ब्राह्मणत्ववर्णविशेषेण राजपुरुषेषु तत्प्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डस्य गुरुत्वं लघुत्वं च कल्पनीयमित्यर्थः ॥ २४२ ॥

---

१. ख. दण्डवः ।

अबध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।
अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४३ ॥

यः पुनर्वैद्यज्ञानार्हमनपराधिनं राजाज्ञया विना दध्नाति यश्च बद्धं व्यवहारार्थमाहूतं अनिवृत्तव्यवहारं चोत्सृजत्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ २४३ ॥

मानेन तुलया वाऽपि योंऽशमष्टमकं हरेत् ।
दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

यः पुनर्वणिक् व्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टममंशं कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथा वा परिहरति असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये ॥ २४४ ॥

अबध्यं यश्च बध्नातीत्यादि ॥ २४३ ॥

अप्राप्तव्यवहारो व्यवहारेण स्पष्टीकृतः ॥ २४३ ॥

अकूटैरेव कौशलात् मानेन तुलया वाऽपीत्यादि ॥ २४४ ॥

सुबोधिनी

"अप्राप्तव्यवहारम्" इत्यस्य पदस्यार्थमाह— अनिवृत्तेति ॥ २४३ ॥

कूटमानादिनाऽपहृतस्य द्रव्यस्याष्टमांशादप्यधिकत्वे न्यूनत्वे वा दण्डद्रव्यस्यापि द्विशतादृद्धि हानिं च कल्पयेदित्याह—अपहृतद्रव्यस्येति ॥ २४४ ॥

बालभट्टी

विशेषशब्दपरः । अहेतुकत्वं सूचयन्नाह—अनपेति । अत एवाऽऽह—राजाज्ञेति । अस्यानुपयोगेऽग्रे उभयत्र मुख्य उपयोग इति तत्त्वम् । प्रमुञ्चतीत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वय इत्याह—यश्च बद्धमिति। अप्राप्तव्यवहारमित्यस्यार्थमाह —अनिवृत्तेति ॥ २४३ ॥

अपण्यस्य विक्रेयस्य योग्यतया आह — कूटेति । अपिसुधयमाह— अन्यथेति । मूले द्विशतमिति बहुव्रीहिः। दण्डः अन्यपदार्थः । तत्सङ्कलितमाह—पणानां द्विशतमिति । अत्रापि बहुव्रीहिरेव। समूहोऽन्यपदार्थ इति विशेषः।तुर्यपादं व्याचष्टे—अपेति। कूटमानादिनाऽपहृतस्याष्टमांशादप्यधिकत्वे न्यूनत्वे वा दण्डद्रव्यस्यापि द्विशतादृद्धिहानिश्च कल्प्य इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।
पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥ २४५ ॥

भेषजमौषधद्रव्यम् ; स्नेहो घृतादिः ; गन्धद्रव्यमुशीरादि ;—आदिशब्दाद्विडगुमरीचादि—एतेष्वसारं द्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥२४५॥

6

किंच—

मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन्मृच्चर्मादिके तदजाति; तस्मिन् जातिकरणे

एतदपि स्नेहद्रव्यसारतापेक्षया व्यवस्थापनीयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २४४ ॥

सादृश्यादिना केतुः भ्रमं चिकीर्षुः भेषजस्नेहेत्यादि ॥ २४५ ॥

हीनं हीनमूल्यम् । ऋजवन्यत् ॥ २४५ ॥

केतुः पण्यस्वरूपाज्ञत्वमभिप्रेत्य मृच्चर्ममणिसूत्राय इत्यादि ॥२४६॥

बालंभट्टी

भेषजेति—द्वंद्वे गतिः प्राग्वद्गुग्धशब्दोऽत्र सादृश्यद्रव्यवाची ॥ हीनपदार्थमाह—असारेति ॥ २४५ ॥

किं चेति—ईदृशो विषयोऽन्योऽप्युच्यत इत्यर्थः । मूले वाससीति सप्तम्यन्तं समाहारद्वन्द्व इत्याह—न विद्यते इति । जातिरुत्कर्ष इत्याह—बहुमूल्येति। तस्मिन्निति—जातिशून्यमृदादिके इत्यर्थः । तृतीयादिष्विति वा पुंवद्भावात्पुंस्त्वेति भावः ।

विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसम्पादने ; यथा—मल्लिकामोदसञ्चारेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति; मार्जारचर्मणि वर्णान्तरापादनेन व्याघ्रचर्मेति; स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति; कार्षापिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति; कालायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति; विल्वकाष्टे चन्दनामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति; कङ्कोले त्वगाख्यं लवङ्गमिति; कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति; विक्रेयस्याऽऽपादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २४६ ॥ 8

समुद्रपरिवर्ते च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।

मृदादीनामजात्यं जात्यमित्यपि कृत्वा विक्रीणन्नुक्तपरोदश्यपण्याद्गुणं दण्डयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४५ ॥

यदि तु मुद्रकादिश्यं दर्शयित्वा समुद्रकान्तरपरिवर्तनेन कर्षादिद्रव्यं कृत्रिमकरणेन वा कश्चिदाधानं विक्रयं वा कुर्यात् तस्यापि व्याजव्यवहारिणः समुद्रपरिवर्ते-

सुबोधिनी

विक्रेयस्येति— अयमभिप्रायः, — वर्णान्तराधानेनाऽऽपादितसारागाद्यात्मकस्य स्फटिकादेर्विक्रेयद्रव्यस्य यन्मूल्यं तस्मादष्टगुणो दण्डो ग्राह्य इति ॥ २४६ ॥

बालभट्टी

जातिकरणे द्रव्यत्रयगुणजातेः— तत्र ब्राह्मणाऽपि दुष्करत्वात्—सहेतुर्कर्मेधर्माह—चित्रेत्यादि । सम्पादने द्रव्यस्तेन गन्धेत्यादिद्रव्यद्वयभूतं मयूरध्वंसकादिः। जातीयेति—जातीयस्य सादृश्येत्यर्थः । उक्तभेदोदाहरणेन विशदयति— यथेत्यादि — तदेकान्तरावाभावात् सुगन्धेत्यत्रैव न आमलकं मृत्तिकाया एव बोध्यम् गुणकाष्टेति गुणोत्कर्षेत्यर्थः। क्वचित्पाठः एवमग्रेऽपि—कार्ष्णेति,—कृष्णायसविकारादाविल्यर्थः।पुनर्गन्धोदाहरणमाह—विल्वेति । सोदाहरणमाह—कङ्कोले इति । प्रसिद्धादेव कुसुमव्यावृत्तये आह—त्वगिति । तदसमभ्ये तत्रिक्रेयेण तद्रूपसादृश्यमित्यर्थः। पुनर्वर्णस्योदाहरणमाह —कार्पासे,—तत्सूत्रनिर्मितमित्यर्थः।विक्रेयेत्यस्य व्याख्या—पण्यस्येति। तस्वरूपमाह—मृदादेति । गन्धान्तराधापादनेन आपादित सुगन्धामलकत्वादेर्मृदादेरित्यर्थः । अष्टेति—यन्मूल्यं तस्मादिति शेषः ॥ २४६ ॥

आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥
भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।
द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २४८॥

मुद्रः पिधानं, मुद्रेण सह वर्तत इति समुद्रं करण्डकं; परिवर्तनं व्यत्यासः; योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फाटिकानां पूर्ण-करण्डकं समर्पयति यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमार्धिं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूने न्यूनपणमूल्य इति यावत् तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः ।

चेत्यादि॥ २४७॥

उक्तार्थः श्लोकः ॥ २४७ ॥

किं स्वमत्यैव दण्डल्पनां नेत्याह—भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शत-मुच्यत इत्यादि ॥ २४८ ॥

सुबोधिनी

"भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्" इत्यमुं श्लोकं व्याचष्टे—कृत्रिमेत्यादिना ॥२४७॥२४८॥

बालंभट्टी

करण्डेति—"समुद्रकः सम्पुटकः" इत्यमरः । महाभाष्ये तु नेत्—रूपं किन्त्वुपसर्गद्वयपूर्वका...रम्येष्वपीति वक्ष्यते । परिवर्ते भावे क्त इत्याह—परीति । परिवर्तुंचेत्यस्यापि नयत इत्यन्वयः । अतस्तात्पर्यार्थमाह—योऽन्येति । अन्यदेवेत्यस्य व्याख्या—मुक्तानां पूर्ण इति । शेषे षष्ठी।एवमग्रेऽपि। सारभाण्डमित्यस्य सारभाव्यस्याण्डो-ऽवयवमित्यर्थः । तदाह—कस्तूरीति । अर्थाच्छेषमाह—कृत्वेति । वक्ष्येति—भिन्ने पणेत्वि-त्यनेनैवेति भावः । तामेव कथयन् तत्पश्चमुक्तरीत्योक्तव्युत्क्रमेण व्याचष्टे—कृत्रिमेति । आदिना तत्परिवर्तग्रहः । मूल्येति—वस्तुत इति भावः। विभिन्नत्वमन्यत्वम् । तच्च द्वेधा। तत्र पूर्वेवक्ष्यमाणत्वादाह—न्यूने इति । तात्पर्यार्थमाह—न्यूनेति; बहुव्रीहिः।एवमग्रेऽपि। तत्रापि—तस्मिन्निति,—तद्देश इत्यर्थः । पञ्चेति—बहुव्रीहिः। शब्दार्थस्योक्त्वात्तात्पर्या-

१. दि. म, १६९. ।

पणमूल्ये पुनः शतं, द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्ड इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्ड वृद्धिरूह्येया ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

वणिजः प्रत्याह—

संभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।
अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानता दम उत्तमः ॥ २४९ ॥ 5

राजनिरूपितार्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः संभूय मिलित्वा कारूणां रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकारादीनां सबाधं पीडाकरमर्घान्तरं

अनिर्दिष्टविषये तु द्रव्ये मूल्यानुसारिणी दण्डकल्पनेत्यभिप्रायः ॥ २४८ ॥

एवं तावत्प्रत्येकम्यलिकेऽनुशासनमुक्तम् । इदानीं कारुकादीनां संभूय व्यतिकरे शासनमाह—संभूय कुर्वतामर्घमित्यादि ॥ २४९ ॥

संभूयैकमेलेन कारुशिल्पिनां सबाधं पीडाकरमन्यशिल्पिजनस्य तद्द्रव्यस्य वा कुर्वतां कार्षापणसहस्रदण्डः शिल्पादेस्य ह्रासौ वृद्धौ वा कर्तव्यः । ये हि भाजनादीनि द्रव्याणि स्वयमेव कृत्वा विक्रीणन्ति ते शिल्पिनः कांस्यकारादयः ये तु परकीयान्येव गृहादीनि निष्पादयन्ति ते कारवः । तेषामागंतुकशिल्पिजनस्यानवकाशार्थं कारयितृजनार्थीताश्रया वा अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा यदा कुर्युः तदाऽयं दण्ड इत्यवसेयम् ॥ २४९ ॥

बालंभट्टी

शेषमाह—पणेति । एवमग्रेऽपि । द्विपणेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। अनेनैव वृद्धेरुक्तत्वात्तुर्यपादवैय्यर्थं परिहरति—इत्येवमिति,—अनेन प्रकारेणेत्यर्थः । तथा चाधिकसंग्रहार्थो तद्विति भावः ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

वणिज इति समुदितात् प्रतीत्यर्थः— दोषस्य समुदायनिष्ठत्वात् । पूर्वं तु प्रत्येकं प्रति तत्तद्दोषेणोक्तमिति ततोऽस्य भेदः । वक्ष्यमाणोक्तेराह—राजेति । आवाजनकत्वात् साबाधत्वमित्याह—पीडेति। उक्तहेतोरेवाधमित्यस्यार्थमाह—अर्घान्तरामिति

लाभलोभाद्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥ २४९ ॥

किं च—

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।
विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति, महार्घेण वा विक्रीणते तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वादिभिः ॥ २५० ॥

केन पुनरर्घेण पणितव्यमित्यत आह—

राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
क्रयो वा निःसृवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत्स्मृतः ॥ २५१ ॥

वक्तव्यहेतोः— संभूय वणिजां पण्यमित्यादि ॥ २५० ॥

केन तर्ह्यर्घेण पण्यानां विक्रय इत्युच्यते। राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः क्रयो वा कार्य इति शेषः। यश्चासौ राजकुलाधिष्ठितनिपुणवणिक्निरूपितो दिवसार्घः तेन विक्रीतानां पूर्वक्रमः ॥ २५० ॥

कस्मात्— यस्माच्च विक्रयो वाऽपि वणिजां लाभतः स्मृतः ॥ २५१ ॥

बालंभट्टी

बीजमाह——लाभेति । यद्यपि मूलमतेऽर्धात्यधिकसहस्रपणात्मक उत्तमसाहसः, तथाऽपि विहिते इति वक्ष्यमाणेभ्यः,—"पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्चविज्ञेयः सहस्रे त्वेवमोत्तमः ॥" इति मन्वनुबोधेनाऽऽह——पणेति ॥ २४९ ॥

समुदितान् प्रत्येदान्यदप्युत इत्याह—किंचेति। अर्थादाह—देशान्तरेति।अनर्घेणेत्यत्र न ज्ञापनार्थं इत्याह—हीनेति। मानाः सन्तः उपरुन्धन्ति प्रतिबद्धविक्रयकं कुर्वन्ति । यथास्थितविक्रये दोषाभावादाह—महेति चरितव्यं व्यवहर्तव्यम् ॥ २५० ॥

१.—ह. ८३१.।

राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्घः स्थाप्यते निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः। निर्गतः स्रवो निःस्रवोऽवशेषः, तस्माद्राजनिरूपितार्घाद्यो-निःस्रवः स एव वणिजां लाभकारी, न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात्। मनुना चार्घकरणे विशेषो दर्शितः—"पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथागते। कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः॥" इति ॥ २५१ ॥ 6

स्मृत इति वचनाल्लाभेनापि विक्रयो धर्म इति ज्ञायते ॥ २५१ ॥

सुबोधिनी

पञ्चरात्र इति—अस्यार्थः,—अस्थिरार्घाणां पदार्थानां पञ्चसु पञ्चसु दिनेषु गतेषु सत्सु स्थिरार्घाणां पक्षेपक्षे गते एवं पूर्वोक्तानामर्घं राजा स्वसमक्षं कुर्वीतेति। अत्र वीप्सया दशसु दिनेषु मासे चातीतेऽर्घनिरूपणमिति न मन्तव्यम्। अपि तु पञ्चरात्रा-नन्तरं पक्षानन्तरमित्येव। वीप्सा खलूपसर्जनत्वेन नित्यतां बोधयति वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेति वत्। २५१ ॥

बालंभट्टी

राजनीति—वदेगाव इतिवद् सीमापिकमधिकरणमित्याह — सार्घेति। अर्थोदाह—यस्तेनेति,—राज्ञ्यर्घः। प्रत्यहमिति शेषः। मूले निःस्रव इत्यस्य निताम्नं स्रव इति नार्थः। तस्मादित्यस्थानन्वयापत्तेराह—निरिति। वणिग्भिश्छाकल्पितार्घावबोध इत्यर्थः। मनुर्विरोधपरिहारं स्पष्टयन्नाह—मनुनेति। च-स्यार्थौ पंचेति — तथेत्यनेनान्यश्राप्युभयत्र वीप्सा सूचिता। तथा चास्थिरार्घानां पंचसु दिनेषु गतेषु किंचित् स्थिरार्घाणां पक्षे गते स्थिरार्घाणां मासेगते सति, राजा आप्तपुरुषैरेवां सर्वविदां वणिजां प्रत्यक्षं स्वसमक्षमित्यादि तद्व्यवतारः। एवं पूर्वोक्तानां सति राजा आप्तपुरुषैरेवां सर्वविदां वणिजां प्रत्यक्षं स्वसमक्षं कुर्यादित्यर्थः इत्यन्ये। "तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात् स्वलक्षितम्। पदेषु पदेषु च च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्॥" इत्यपि तेनोक्तम्। "दशे पक्षेऽथवामते" इति षाठान्तरं व्याख्याकृद्भिरुदाहृतम्। अत्र वीप्सापोऽशसु दिनेषु मासे वा गते इति नार्थः; किन्तु पंचदिनान्तरं पक्षान्तरमित्यर्थः। वीप्सा तु अवश्यकर्तृतया यावज्जीवं कर्तव्यतया च नित्यतां बोधयति। वसन्ते वसन्तऽजेतिया इति भावः ॥ २५१ ॥

१. ख. ज. ङ. निः सवो विशेषस्तस्मा० । २. —८.४०१.। ३. थ. द. °तिष्ठेमे ।

किं च—

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृह्णीत पञ्चकम् ।
दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यःक्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते असौ पञ्चकं शतं पणशते पणपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् । परदेशात्प्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दश पैणाल्लाभं गृह्णीयात् यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षः कल्प्यः । एवं च यथार्घे निरूपिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्घो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ २५२ ॥

लाभकल्पना तु वणिग्भिः यदृच्छयैव नेत्युच्यते । कथं तर्हि?—**स्वदेशपण्ये तु शतमित्यादि ॥ २५२**

यो यस्य पण्यस्य सद्यः क्रयविक्रयी सद्यः तस्य दशकं पञ्चकं वा गृह्णीयादित्यर्थः ॥ २५२ ॥

सुबोधिनी

राजार्घो निरूपणीयः । वणिग्भिरपि स्वदेशप्राप्ते पण्ये पणशते पञ्चपणः लाभः परदेशप्राप्ते तु दशपणलाभो ग्राह्य इत्युक्तम् । एवं स्थिते राज्ञा केन प्रकारेणार्घः स्थापनीय इति विवक्षायामुपरितनवचने परदेशप्राप्तपण्येऽर्घस्थापनस्य वक्ष्यमाणत्वात् तन्न्यायेनार्थसिद्धमर्घनिरूपणप्रकारं स्वदेशप्राप्तपण्ये दर्शयति—एवं च यथार्घ इति ॥ २५२ ॥

बालंभट्टी

पूर्वोत्तरयोराजधर्म इत्यनेन मध्यमस्य असंबन्धत्वादप्रमाण्यनिरासायाऽऽह—किंचेति,—अर्थकरणे विशेषान्तरमाहेत्यर्थः। प्रति इति शेषः। तत्फलितमाह—प्राप्ते इति,—परदेशात् प्राप्ते पण्ये सतीत्यर्थः। शतेति—त्रिपदो बहुव्रीहिः।तुर्यपादोक्तमुभयोः शेष इत्याह—यस्येति,—वणिज इत्यर्थः । एतेन य इति व्याख्यातम्। क्रयेत्यत्र द्वन्द्वान्भरवर्थे इनिरित्याह—यथेति। सद्यः पदार्थो—दिवेति। एतत्फलितं वक्ष्यमाणक्रयोक्त्याऽऽह—यः पुनरिति। नन्वत्र वणिग्धर्मस्योक्तत्वेन राज्ञाने प्रत्यनुकरत्वात् , किंचेति संगतेर्मध्येऽसंबद्धत्वापत्तिश्च। अत आह—एवं चेति,—उक्तार्थस्य शब्दतश्चेत्यर्थः । यथायथार्घः नीय इति।फलितमिति शेषः;अन्यथा परदेशविषये वक्ष्यमाणत्वे नात्रानुक्तौ न्यूनतेति भावः ॥२५२ ॥

---

१. ज. २शपणं लाभ० । २. क्ष. कालान्तरे तु क्रीणी० । ३. त. 'पणशते... स्वदेशप्राप्तपण्ये 'इति' न ।

पारदेश्यपण्येऽर्थनिरूपणप्रकारमाह—

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः केतृविक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरागमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पणशते दशपणो लाभः संपद्यते तथा केतृविक्रेत्रोरनुग्रहकार्यो राज्ञा स्थापनीयः॥ २५३ ॥

॥ इति साहसे प्रासङ्गिकप्रकरणम् ॥

राज्ञा तु किं यदृच्छयैवार्घस्थापनम्? नेत्याह-**पण्यस्योपरि संस्थाप्येत्यादि॥२५३॥**

सुबोधिनी

पण्यस्योपरि संस्थाप्येति—नन्वत्र सामान्येनार्घनिरूपणप्रकारस्य प्रतीयमानत्वात् पारदेश्यपण्यार्घनिरूपणपरार्थकथनमनुपपन्नमिति चेन्मैवम् । "व्ययं पण्यसमुद्भवम्" इति हेतूपादानात्तत्परत्वं प्रतीयते । अयमभिप्रायः—परदेशादानीयमानस्यैव द्रव्यस्य व्ययसम्भवात् तत्परत्वमिति सूक्तम् ॥ २५३ ॥ इति निर्णेजकादि दण्डविधानं नाम प्रासङ्गिकप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

तदेवाऽऽह—पारदेश्येति। यद्यप्यत्र सामान्यार्थनिरूपणप्रकारः प्रतीयते इतीदमवतरणमयुक्तं, तथाऽपि "व्ययं पण्यसमुद्भवम्" इत्युक्तेः पारदेश्यं तादित्याह—देशान्तरादित्यादिना। भाण्डेति—तदुपयोगिपात्रादिग्रहणेत्यर्थः । व्ययं पण्यस्योपरि स्थापयेत्यनुवादमाह—पण्यमूल्येनेति। प्रागुक्तैकवाक्यतया आह—यथेति । अनुग्रहकृदीप्सितार्थमाह—अनुग्रहकार्यश्चेति । कार्य इत्यस्यार्थं स्थापनीयः इति। मनुरपि—"आगमं निगमस्यार्घं तथा वृद्धिक्षयावुभौ, विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ।" इति ॥ २५३ ॥ इति प्रासङ्गिकप्रकरणम् ॥

ज्ञ. °णे प्रका । २. क. °ग्रहणसमुद्भवे ध्रु । ३. त. एतदादि 'पण्यार्थनिरूपण' इत्यन्तमादित्यं । ४. त. त्वमनु । ५.—८. ४०१ ।

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २१

प्रासङ्गिकं परिसमाप्यानुना विक्रीयासंप्रदानं प्रक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्—"विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यत्र प्रदीयते । विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते॥" इति । तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः षड्विधत्वं तेनैव प्रत्यपादि—"लोकेऽस्मिन्द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः॥ गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया॥" इति। गणिमं क्रमुकफलादि ; तुलिमं कनककस्तूरीकुङ्कुमादि ; मेयं शाल्यादि ; क्रियया वाहदोहादिरूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि ; रूपतः पण्याङ्गनादि; श्रिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादीति ॥

सुबोधिनी

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् ॥ चराचरभेदेनेति — चरं जङ्गमम् अचरं स्थावरम् । षड्विधे इति--तस्य पण्यस्य। बुधैः मन्वादिभिः । दानस्यादानस्य च विधिक्रमो विधानक्रमः करणप्रकारः षड्विधः कथित इत्यस्यार्थः । रूपत इत्यत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः । अतश्च रूपेणेति तृतीयार्थे । सापितृतीयोपलक्षणार्थेत्यनेनैवाभिप्रायणोऽऽह— रूपतः पण्याङ्गनादिति ।

बालभट्टी

संगतिमाह—प्रासङ्गिकमिति । विक्रयप्रसङ्गादाह—अधुनेति । मूल्येन तस्य ग्रहणेन । क्रेतुरिति—संबंधे षष्ठी। एवमग्रेऽपि तत्र प्रारभ्यमाणे विवादपदे घटकत्वं सप्तम्यर्थम्। चराचरेति—जङ्गमस्थावरेत्यर्थः । पुनरिति—द्विविधस्य तस्येत्यर्थः । तेनैव—नारदेनैव। स्य त्विति—तस्य द्विविधस्य पण्यस्य। बुधैः—मन्वादिभिः। दानादानयोर्विधिक्रमः विधानमः करणप्रकारः । यथासंभवं षड्विधः कथित इत्यर्थः । कल्पतरौ तु "लोकेस्मिन् द्विविधं व्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । क्रयविक्रयधर्मे तु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥ षड्विधस्तस्य तु बुधैः नादानविधिः स्मृतः ॥" इति पाठः । तदेवाऽऽह—गणितमिति । संज्ञाशब्दा एते यत इति तृतीयान्तात्तसिः । कर्पूरेति—कुङ्कुमादीति पाठान्तरम् । अनन्वयनिरासायाऽऽह—उपेति । एवमग्रेऽपि उभयत्र । पण्याङ्गना वेश्या । आदिना वस्त्रादि उक्तम् ।

१.—८, १.। २. क. ख. झ. क्रमः । गणितं तुलितं मेयं । ग. गणिकं तुलिमं मेयं । ङ. गणितं तुलितं मेयं । ३.—८, २, ३.। ४. क. दिक्रयोप० । ५. थ. द. धस्तस्य तु बुधैः । त. धनस्य । ७. त. तः स्वरू । ८. थ. द. त्यनेनाभि ।

एतत्प्रकारैर्मपि पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डमाह—

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते ॥ २५४ ॥

गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेत्रा तद्गृहीतमूल्यं, तथादि विक्रेता प्रार्थयमा-

---

आयविकल्पप्रसंगादिक्रयार्थप्रदानमिदानीमाह—

गृहीतमौल्यं यत्पण्यं क्रेतुर्नैवमित्यादि ॥ २५४ ॥

सुबोधिनी

अधुना मूलवचनमवतारयति—इत्येतदिति । "सोदयं तस्य दाप्यः" इत्यत्रोदयशब्दस्तुर्या सम्भवति । तथा च—विक्रयकालापेक्षया कालान्तरे समर्घत्वे साम्ये महार्घत्वे च समर्घत्वे तावत् पञ्चभिः पणैः पण्ये क्रीते कालान्तरे चतुर्भिस्तुल्ये सति समर्घत्वेन पण्यस्योदयः । तदा चतुर्भिरेव पणैः पण्यं क्रेत्रे दाप्यमित्येक उदयो वृद्धिः । एतादृशि स्थले लौकिकाः समर्घे पण्यमित्याचक्षते । क्रयकालापेक्षयाऽधैस्य कालान्तरे साम्ये तु द्वेधा उदयः—यस्मिन्नगरादौ हट्टादिप्रदेशेषु पण्यं क्रीत्वा क्रयस्थानादन्यैर्गृहादिषु विक्रीयते तस्य कश्चन लाभ उदयः । यद्वा येन द्रव्येण पण्यं गृहीतं तस्मिन्नेव द्रव्ये उद्धारत्वेन दीयमाने "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके वर्णक्रमाच्छतं द्विपिचतुः पञ्चकमित्यधः" इत्यनेन प्रकारेण वा कालवृद्धिः सोऽन्य उदयः । महार्घत्वे श्लोकः—पञ्चभिः पणैः क्रीते कालान्तरे षड्भिर्दशभिर्वा लब्धे सति तदा वस्त्रगृहप्रभृतिषु परिधाने स्थित्यादिरूपो य उपभोग स उपभोग्यात्मक एव लाभोऽपर उदय इति । एतदुक्तं भवति—समर्घत्वे वस्तुनः समर्घतैवैक उदय इत्याद्यः पक्षः । अर्घैक्ये साम्ये एकस्मिन्नेव वा देशे क्रयस्थानादन्यत्र विक्रीते यो लाभः स द्वितीयः । पण्यमूल्यद्रव्ये ऋणत्वेन दत्ते मासि मासि वा वृद्धिः स तृतीयः । महार्घत्वे वस्त्वनुपभोग एव चतुर्थ इति । एतेषु चतुर्वेऽपि पक्षेषु क्रेतुरिच्छया सोदयं पण्यं दाप्यो मूल्यं गृ-

---

बालंभट्टी

सङ्गत्या मूलमवतारयति—एतादिति।तस्य तत्त्वेन विवक्षाया षष्ठी। तच्चेत्याह—क्रेत्रे

---

१. ख. एकम०। २. त. 'समर्घत्वे...म्ये सति नास्ति । द. समर्घत्वे तावत् । ३. ध. इत्यत्र तृ। ४. ध. द. थानस्य यः कश्चनलाभः स एक उदयः। ५. ध. द. अथ वा। ६. ध्य०. ३७.। ७. त. कलावृ। ८. ध. 'मन्यथे...चेदित्यनेन पक्षा' नास्ति ।

नाय स्वदेशवाणिजे क्रेत्रे न समर्पयति, तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते, तदाऽर्घह्रासकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः। यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति, किं तु क्रयकाले यार्घदेवेयतो मूल्यस्येयत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रेतृवाञ्छावशाद्दापनीयः; यथाऽऽह नारदः—"अर्घश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत्। स्थानिनामेष नियमो दिग्लाभं दिग्विचारिणाम्॥" इति। यदा त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगस्तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमसौ

सुबोधिनी

हीत्वा प्रयच्छन्नै विक्रेतेत्यभिधास्यन् प्रथमं पक्षं तावदाह—तैरिति। अयमर्थः—पञ्चभिः पणैर्विक्रीय मूल्यमपि गृहीत्वा क्रेतरि प्रार्थयमानेऽपि तं पण्यं यदि विक्रेता न ददाति कालान्तरे चतुर्भिर्लभ्यते एकेन वा, तदा कालान्तरमूल्येनैतस्मै क्रेत्रे दत्त्वाऽवशिष्टं पूर्वगृहीतं मूल्यमपि विक्रेता देयमिति। द्वितीयं पक्षमाह—यदेति। एतदुक्तं स्यात्—स्वक्रयकाले कालान्तरे चार्घस्यैकरूपत्वे हट्टादिस्थानेषु क्रीत्वा गृहादिषु विक्रीणानस्य यो लाभस्तत्सहितं पण्यं देयमिति। तृतीयं पक्षमाह—द्विकमिति। अर्घस्य ह्रासे साम्ये च सोदयं पण्यं दापयेदित्युक्तम्। तत्र पक्षद्वयेऽपि नारदवचनं प्रमाणयति—अर्घश्चेदिति। चेदित्यनेन पक्षान्तरं द्योत्यते यदार्घोऽवहीयेत अर्घह्रासः पण्यस्य समर्घता भवति तदा सोदयं समर्घमूल्येन पण्यं दद्यात्। चेद् अर्घो नावहीयते साम्यमेवार्घस्य, तदाऽपि सोदयं दद्यात्। अत्र सोदयदानं पूर्वोक्तं द्रष्टव्यम्। एष नियमः स्थानिनां स्वदेशास्थितानामेव। दिग्विचारिणां दिग्लाभं वक्ष्यमाणप्रकारं दद्यादिति। तुर्यं पक्षमाह—यदा त्वर्घमहत्त्वेनेति।

बालंभट्टी

कृत्रे इति। तस्यैव अन्यथा अर्थमाह—यदेति। यावदित्यस्य प्रतीत्यान्वयः। यतः यस्य प्रतीति निश्चितमित्यर्थः। तावदेवेति—अस्तीति शेषः। किन्त्वित्यस्यात्रान्वयः। यत्रैवपक्षे उदयांशे। पक्षान्तरमाह—द्विकमिति। अनयोर्व्यवस्थामाह—क्रेतृवाञ्छेति आवहेदित्यात्। अलावहानिरुक्तस्याप्युपलक्षणम्। स्थानिनां स्वदेशमात्रास्थितिकानां वणिजाम्। अत इतीनिः। स्थापितानामितीति कल्पतरौ पाठः। विशेषमाह—यदा त्विति। उपयोग-

१. ख. ग. ज. देत्र य. २. ख. क्रेतुः वा। ३. तथा। ४. क. पण्यमाहियेत्। ५—८. ५. त. त्वानिच्छत्। ६. द. तच्च पण्यं (च हीं?) यदीत्या। ७. द. यदा मूल्यह्रास कृत इति। ८. द. भवति। ९. द. कं त्रिकमित्यादीति। १०. त. 'समर्घ—सोदयं' नास्ति। ११. त. यज्ञानं। य. द. चतुर्थं प।

दाप्यः; यथाऽऽह नारदः—"विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति। स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्॥" इति विक्रेतुरुपभोगः क्षय उच्यते—क्रेतुसंबन्धित्वेन क्षीयमाणत्वात्, न पुनः कुडयपातसस्यघातादिरूपः—तस्य तु "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापहियेत वा। विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः॥" इत्यत्रोक्तत्वात्। यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतः तदा तत्पण्यमादाय

सुबोधिनी

अयमभिप्रायः—विक्रयकाले पञ्चभिः पर्णैर्लभ्यं पण्यं कालान्तरे षड्भिर्दशभिर्वा लभ्यं स्यात्, तदा विक्रयकालमूल्येनैव क्रेत्रे दापयित्वा विक्रयकालादारभ्य यदानकालमध्ये योऽयमुपभोगस्तन्मूल्यमपि दापयेत्। न तु साक्षादुपभोगदानं तस्य सर्ववस्तुषु दातुमशक्यत्वाद् इति। जङ्गमस्येति—जङ्गमस्य दास्यादेः क्रियाफलं शुश्रूषादिफलमित्यर्थः। नारदवचनस्थ क्षयशब्दार्थमाह—विक्रेतुरिति। तत हेतोः क्रेतृसम्बन्धित्वेनेति विक्रीयासंप्रयच्छत इत्यत्रोक्तत्वादिति। अत्रोक्तिमत् वचने नारदेन कुड्यावपातने विक्रेतुर्हानिरित्युक्तत्वेन पुनरपि क्षयं दाप्य इत्यत्राभिधीयमाने पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः। "यद्दिग्लाभं वा दिशामते" इत्यस्य मूलवचनांशं व्याचष्टे— यदा त्वसाविति।

बालभट्टी

स्वरूपमाह—तदयाच्छेतिः मूल्येन—न तद्ग्रहणेन। स्थावरस्य—ग्रामक्षेत्रादेः। जङ्गमस्य दासादेः। क्रियाफलं दोहादेः क्षीरादिकम् वन्ध्यूषस्य सस्याद्यपघातनोपक्षयमिति कस्यचिद् यदाऽत्र पौनरुक्त्यापत्तेः इत्याह—विक्रेतुरिति। नन्वु तस्य तत्त्वम् विरुद्धमत आह—क्रेत्रेति। तावत्पर्यन्तं तत्संबन्धस्य तत्र क्षीणत्वाच्छैशिथ्येण तस्यापि क्षीणत्वमिति भावः। क्षय इत्यत्र कर्मण्यच्। नारदमाह—उपेति। इत्यत्रेति—इत्यनेनेति पाठान्तरम्। वस्तु तस्तु क्षिनिवासगत्योरित्युक्तेः क्षयो निवास इत्युक्तेश्च क्षयं निवासार्थक इति न कोऽपि क्लेश इति बोध्यम्। तुर्यपादं व्याचष्टे-यदा त्विति। तत्रोभयत्र समर्पीच्छमीसमासादित्याह—देशान्तरेति। मूले वाचार्थः पण्यसमुच्चयः। तत्फलितमाह—तेनैति। वक्ष्यमाणेन

---

१. क. तथाऽऽह। २.—८. ४.। ३. 'ब्रूयं' इति क्वचित्। ४. क. पक्तिवेतवा। ५.—८. ६.। ६. स्य क्रियाफलमिति। ७. त. रदोक्तक्षय। ८. थ द. तु रूपभोग इति। ९. त. नपुनरिति। अस्तित् वचने। १० त. वक्तमिति०।

देशान्तरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापयितव्यः । अयं च क्रीतपण्यसमर्पणनिमित्तोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः । सति त्वनुशये "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्" इत्यादि मनूक्तं वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

किं च—

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णति ।
हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

यदा पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेता दीयमानं क्रेता न गृह्णाति, तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहतं, तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत्— पण्याग्रहणरूपेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

विक्रीतमपीत्यादि ॥ २५५ ॥

यदि तदन्यथा मूल्यं क्रेता च पण्यं न गृह्णीयात् तदा क्रेतुरेव दोषः । अन्यथा तु विक्रेतुरेवेत्यभिप्रायः ॥ २५५ ॥

सुबोधिनी

अनुशयाभाव इति—अनुशयो नाम्नानुचिंतमूल्येन विक्रीयमाणादित्यादि मनूक्तं वेदितव्यमिति—"यत्र्येहानुशयो भवेत्।सोऽन्तर्दशाहात् तद्दद्यं दद्याच्चेवादर्दात वै॥"इति उत्तरकालेऽपि॥२५४॥

तत्क्रेतुरेवासौ हानिरिति—तस्य पण्यस्य क्रेतुरित्यर्थः ॥ २५५ ॥

बालंभट्टी

अवान्तरप्रकरणसङ्गत्यर्थमाह—अथेत्यादि । क्रीतस्य समर्पणेत्यर्थः। मनूक्तमिति क्रयविक्रयानुशयस्यविवादप्रकरणे इति भावः । एवञ्च मनुना तेनैवास्य कथितप्रायत्वादिदंग्रथकृतो क्रमिति बोध्यम् । "त्र्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहे तद्दद्यं दद्यात्चैवादर्दात वा ॥" इति तच्छेषः ॥ २५४ ॥

अत एवानुशयोऽन्यदप्युच्यते इत्याह—किं चेति। तदेवाऽऽह—जातेति । पूर्वमनुमयान्वयि तत्राद्ये धातोः तदिच्छाप्रायलक्षणेत्याह—जिघृक्षेति। अज्ञातानुशयेनाऽऽह——यदा पुनरिति । आछल्यादिग्रहणे हेतुरत्र न क्षयेति भावः ॥ २५५ ॥

१—८. २१२.। २. त दुरिति।

अपि च—

राजदैवोपघतेन पण्ये दोषमुपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति, अजातानुशयोऽपि, तत्र राजदैविकेनोपहतं भवति—तदाऽसौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यदद्दुष्ठं ६ पण्यं विनष्टसदृशं क्रेत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

किं च—

अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि ।
विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥ २५७ ॥

यः पुनर्विदैवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा 10

गृहीतमूल्ये तु राजदैवोपघातेनेत्यादि ॥ २५६ ॥

'ममेह पण्यमर्पय' इत्येवं याचितस्याप्यनर्पणेवं याचितस्याप्यनर्पणतो यस्तस्यापजयः स विक्रेतुरेवेत्युक्तम्। यदि तु राजदैविकाद्वा पर्जन्यादिदोषात् पण्यं दोषवत्स्यात् तत्र या मूल्यहानिः सा विक्रेतुरेवेत्यवसेयम् ॥ २५६ ॥

क्रेत्रा भूयंकलितमेव हि—अन्यहस्ते तु विक्रीतमित्यादि ॥ २५७ ॥

सुबोधिनी

विक्रेतुरेवासाविति चैवकारश्चोक्त्यर्थो हेतोः—अतोऽन्यदद्दुष्टमिति ॥ २५६ ॥

बालंभट्टी

अपि चेति—प्राग्वत् । एवमग्रेऽपि। अविनाशातानुशयसमुच्चयः । राजदैवे हवम् अर्थेन इति फलितमाह—राजतेति । तात्पर्यार्थमाह—अत इति ॥ २५६ ॥

---

१. क.पुनर्विदैतादृ । २. ग. घ. ङ. ञमर्पेमा ।

पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्याद्द्विगुणो दमो वेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—"अन्यहस्ते च विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति । द्रव्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति । स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥" इति सर्वक्षायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये बाङ्मात्रैक्रये क्रेतृविक्रेत्रोर्नियमकारिणः समयादृते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । यथाऽऽह नारदः—"दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः। अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरविक्रयः॥" इति ॥ २५७ ॥

यस्त्वन्यत्र क्रेत्रा तु सङ्कलितमेव विक्रीतमपि पुनर्विक्रीणीयात् अदुष्टमिति वा कृत्वा दुष्टमपि तस्य द्रव्यं मूल्याद्द्विगुणो दण्डः । क्रेतुश्च मूल्यं द्रव्यं वा प्रत्यर्पणीयम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २५७ ॥

सुबोधिनी

"प्रासङ्गिकं समाप्य" इत्यादिनाऽभिहितस्य दण्डादिविधानस्य विषयं दर्शयति—सर्वेति । अस्यार्थः—यस्य पण्यस्य यावन्मूल्यमुभयसम्प्रतिपन्नं तावद्गृहीत्वा विक्रेता यत्र पण्यं क्रेत्रे न ददाति तद्विषयमित्यर्थः । नियमेति—मूल्यमदत्त्वाऽपि यस्तेतत्पण्यस्य मूल्यद्रव्यं स्वदीयं, पण्यं तु मदीयमिति योऽयं नियमः स समयः । तेन विना विक्रयादौ प्रवृत्तौ सत्यां निवृत्तौ वा न दोष इत्यर्थः ॥ २५७ ॥

बालंभट्टी

अदुष्टवदिति तत्त्वम् । तस्यार्थमाह—प्रच्छेति । तदेति—तत्रेति । शेषो मौल एव। विक्रेतरीति तदर्थः। अत्र—उक्तविषये; अपिः भिन्नक्रमः; विशेषोऽपीत्यर्थः। अपिना उक्तसमुच्चयः। मूले मूल्यांशे न्यूनाधिके च भावात्तुल्यत्वे न समताप्राप्तौ तत्र द्विगुण्यरूपो विशेषः । दण्डांशे द्वैगुण्यं तु तुल्यमेवेति भावः । यद्वा यथाश्रुत एव अपिः, अन्यमुनि समुच्चायकः । विनय ; दण्डम्; तावत्—अव्ययमिदम्। तावन्तमेव द्विगुणमेव। विशेषमाह—सर्वत्रेति । न स्वव्यवहितोक्ते एवेति भावः अयं विधिस्सकल दण्डविधिः । अदत्ते पण्ये ॥ २५७ ॥

१. क. विनयस्तावं० । २.—८. ८. । ३. क. बाङ्मात्रका ये क्रेतृ० । ४.—१०. ५. ध. आयं विधिरिति । ६. ध. द. 'यमकारिणः समयादृते इति । ७. ध. द. र्थः । न विक्रेतुरविक्रयः ।

विक्रयानुशयोऽभिहितः, क्रीतानुशयस्वरूपं तु पाक्प्रपञ्चितम्; अधुना तदुभयसाधारणं धर्ममाह—

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।
क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक् ॥ २५८ ॥

परीक्षितक्रीतपण्यानां कृयोत्तरकालं कृयकालपरिमाणतोऽर्धकृतां वृद्धिमपश्यता क्रेत्राऽनुशयो न कार्यः, विक्रेत्रा च सहार्घनिबन्धनं पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम् । वृद्धिक्षयपरिज्ञाने पुनः क्रेतृविक्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । अनुशयकालावधिस्तु नारदेनोक्तः—"क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्कीतं

इदानीं क्रयविक्रयस्यानुशयस्य विषयं प्रदर्शयति—क्षयं वृद्धिं च वणिजेत्यादि ॥ २५८ ॥

जन्मगत्यादिवशेन पण्यानामवैहानिर्वृद्धिर्वा भवति । तथैवं विजानता वणिजा क्षयं

सुबोधिनी

विक्रयेति—"गृहीतमूल्यस्यैव" इत्यादिना "अन्यहस्ते तु विक्रीतम्" इत्यन्तेन ग्रन्थजालेनाभिहितमित्यर्थः। क्रीतेति—दत्ताप्रदानिकप्रकरणानन्तरं पूर्वं प्रपञ्चितमित्यवगन्तव्यम् । परीक्षित क्रीतपण्यानामित्यादि—अयमाशयः,—अदुष्टं पण्यं चतुर्भिः पणैः क्रीत्वा,

बालंभट्टी

अवान्तरप्रकरणसमाप्तिमाह—इति विक्रयेति । स्यूतानां पौनरुक्त्यं च परिहरति—क्रीतेति,—क्रयेत्यर्थः । भावे क्तः । परीक्षाभावेऽनुशये दोषाभावादाह—परीति । कर्मधारयौ क्रीतक्रेस्यार्थः । कृयोत्तरेति— परिमाणमर्थोन्मूल्यमविशेषणेन व्यावर्तितमावोधितमर्थमाह—वृद्धिनिषेधस्य शब्दत्वेन तदसंभवादाह—व्यतीति। पदात् इत्यर्थः । पूर्वमुक्तमपि पुनरभिधाय वक्तुमाह— अनुशयेति । च स्वयं । क्रीत्वेति—व्याख्यासमेतम्

---

१. क ज. वणिजां । २. ख. ङ इदं प्रतीकं नास्ति । ३. ख. ङ. ल्यं यः पण्यानि । ४. ख. ङ. तानुशयस्वरूपमिति । ५. त. परीक्षितेत्यादि ।

मन्यते कूर्मी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाहघविक्षितम् ॥ द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्॥" इति ॥ अपरीक्षितक्रयावक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिबन्धनानुशयावधिः "दशैकपञ्चसप्तह" इत्यादिना दर्शित एव । तदनया वाचोयुक्त्या बुद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकारणत्वमवगतम्भवते, तेन यः पण्यपरीक्षाविधिबलात्पण्यदोषाणामनुशयकारणत्वम् । अतः पण्यदोषतद्बुद्धिक्षयकारणत्रितयाभावेऽनुशयकालाभ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः । अनुशयकारणसद्भावेऽप्यनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः । उपभोगेनाविनश्वरेषु स्थिरार्घेष्वनुशयकालाक्रमेणानुशयं कुर्वतो मनूक्तो

सुबोधिनी

शास्त्रोक्तानुशयकालमध्ये पण्यग्रहणादिरूपार्थबुद्धिमज्ञात्वा क्रेता नानुशयः कार्यः तथा विक्रेताऽपि पण्यपञ्चकादिरूपम् मेहूसमजानता नानुशयः कार्य इति पण्यवैगुण्यनिबन्धनेति—पण्यगतदोषनिबन्धनेत्यर्थः। इत्यादिनेति— क्रीतानुशयप्रकरण एव दर्शितोऽर्थोऽत्रिरित्यर्थः । क्रयकालार्थपरिमाणापेक्षयाऽर्थस्य बुद्धिक्षयपरिज्ञानेऽनुशयः कार्यः, अपरिज्ञाने तु नेत्यन्वयव्यतिरेकावाभिहितौ । ताभ्यां सिद्धमर्थं निष्कृष्य दर्शयति—तेनेदमया वेति । दृष्टान्तव्याजेनानुशये हेत्वन्तरमपि दर्शयति—यथा पण्ये परीक्षेति—"क्रेता पण्यं परीक्षेत"इति परीक्षाविधि-

बालंभट्टी

प्रत्यवरोधपरिहारमपि धातुक्रमेण । तथाऽऽह—अपरीतिः — अपरीक्षितवस्तुक्रयेत्यर्थः । दशकेति —इदमावयम् । उक्तकलितार्थमुपसंहरति—तदिति,-तस्मादित्यर्थः। अनया-क्रयं बुद्धीति विशेषपठितयेत्यर्थः। अभिप्रायमेव प्रकाशयति—यथेति। दोषाणामिति—अनुशयकारणत्वमवगम्यते इत्यस्यानुवादः । तृतीयादार्थमाह —त इति । ते यातस्य च तत्कारणत्वादित्यर्थः । तन्मूल्यक्षयेति एतद्रूपकारणग्रहेतत्यर्थः। कालेति—नारदोक्तानुशयकालादिमध्येऽपीत्यर्थः । पूर्वसाम्यप्रदर्शन साफल्यायं तुल्यवुक्तयाऽऽह— अनुशयेति । एतत्प्रसङ्गेन विशेषमाह—उपेति । अनेन पण्यदोषाभावस्सूचितः । स्थिर इत्यनेन

१.—१. २.—२. १. क. ग. छ. ज. यथा । ३.—छ. णम् । अतः । ४. त. पण्यं ति। ५. य. द त्यादिना दर्शित एवेति. ६. थ. द. या वाचोयुक्तया ।

दण्डो द्रष्टव्यः—'परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्। आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्॥' इति ॥ २५८ ॥

॥ इति विक्रीयासंप्रदानं नाम प्रकरणम् ॥

वृद्धिं वा निरूप्य विरोधे सति क्रीत्वा विक्रीय वाऽननुशयः कार्यः। कुर्वतो वा पण्यमूल्यषड्भागो राजदण्डः। स्पष्टमन्यत् ॥ २५८ ॥

सुबोधिनी

विवक्षत् परीक्षायां क्रियमाणायां यदि दोषाः स्युस्तदाऽनुशयो भवतीति दोषाणामप्यनुशयकरणत्वमस्तीत्यर्थः ॥ २५८ ॥ इति महेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां विक्रीयासम्प्रदानं नाम प्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

वृद्धिक्षयाभावस्सूचितः । परेणेति—क्रीत्वाविक्रीयेत्यभिप्रेतोऽर्थः ; क्रीतमिति शेषः । न दद्यात् न त्यजेत् न दापयेत् । विक्रेता बलेन न ग्राहयेत् । विक्रीतं बलेन गृह्णन् परित्यर्थः ॥ २५८ ॥

अथ संभूय समुत्थानप्रकरणम् २२

संभूय समुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिधत्ते—

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।
लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ २५९ ॥

'सर्वे वयमिदं कर्म मिलितैः कुर्मः' इत्येवंरूपा संप्रतिपत्तिः समवायः तेनैव वणिङ्नटनर्तकप्रभृतयो लाभलिप्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वते तेषां लाभालाभावुपच-

---

वाणिज्यप्रस्तावात् संभूयेत्यादिनाह—**समवायेन वणिजामित्यादि ॥२५९॥**

सर्वे समवायीकृत्य तथा द्रव्यं विभागः कार्यः—लाभस्य मूल्यानुसारित्वात् ।

सुबोधिनी

वणिजामिति मूलस्थपदमन्येषामप्युपलक्षकम् । अतो नटादयोऽपि गृह्यन्ते इत्यनेनाभिप्रायेणाऽऽह—ये वणिङ्नटनर्तकप्रभृतय इति । अयमर्थः—पञ्चभिर्मिलित्वा वाणिज्यमनुष्ठाय कर्म यदा क्रियते तत्रैकेन वणिजा पञ्चनिष्का अपरेण दश अन्येन पञ्चदशेत्येवं प्रत्येकं द्रव्यं दत्त्वा परिभाषाक्रमेणाहमहमिकया तस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे मूलभूतद्रव्यस्य त्रिंशन्निष्ककात्मकस्य लाभवशात् यद्यप्येकनिष्कत्वे यस्य पञ्चमूलं सपणिनष्करूपाल्लाभादेकं निष्कं यस्य तु दश मूलं स निष्कद्वयं यस्य पुनः पञ्चदशमूलं स निष्कत्रयमित्येवं स्वस्वद्रव्यैर्मूलानुसारेण गृह्णीयात् । एवं मूलद्रव्यादपचयेऽपचयो द्रष्टव्य इति । "यथा वा संविदा

बालभट्टी

वणिजामित्युपलक्षणमित्याह — वणिङ्नटेति । हित्यपिपादार्थमाह — लाभेति ;— लभ्यत इति लाभः, तल्लाभेच्छवस्तेषां । लिप्सव इति पाठान्तरम् । तथा सत्येकेऽपि तस्य प्रत्येकसाध्यत्वादाह—प्रतीति । अर्थादाह—प्रतीति ।

---

१. ख भिधीयते । २. ज. लित्वा । ३. थ . द. लवनस्य । ४. थ. द. तो वणिक्पदेन नटा । ५. ख. गिति । ६. थ. एतदादिमूलमित्यन्तं नास्ति । ७. थ. द. स्वमूलद्रव्याद्वा ।

यापचयौ यथाद्रव्यं येन यावद्धनं पण्यग्रहणार्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ । यद्वा—प्रधानगुणभावपर्यालोचनयाऽस्य भागद्वयमस्त्येको भाग इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथासंप्रतिपैत्नौ तथा वेदितव्यौ ॥ २५९ ॥

किं च—

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।
स तद्द्याद्विप्लवाच्च रक्षितादृशमांशभाक् ॥ २६० ॥

तेषां संभूय प्रचरतां मध्ये पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशितम्, अनादिष्टमननुज्ञातं वा कुर्वाणेन, तथा प्रमादात्प्रज्ञाहानितया वा येन यन्नाशितं स तत्पण्यं वणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये कौरराजादिजनिकर्मणिक्षया वा यथासंविद् । परिभाषामन्वेत्यमकृता मयीदाकृतेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २५९ ॥

एवं कृतसमयानां व्यवहारापेतं स्खलद्व्याद्— —प्रतिषिद्धमनादिष्टमित्यादि ॥ २६० ॥

प्रतिषिद्धमनादिष्टम् अमत्यैर्वणिग्भिरनुष्ठितमिति शेषः । किं च— प्रमादाद्यच्च

सुबोधिनी

कृतौ" इत्यत्राभिप्रायमाह— यद्वेति । प्रधानो मुख्यः गुण उपसर्जनभूतः । मुख्यस्याधिकोंऽशः उपसर्जनस्य तस्मान्न्यूनः ततो न्यूनत्वादिपरिकल्पनया न्यूनतरन्यूनतमांशपरिकल्पन मित्यर्थः ॥ २५९ ॥

बालभट्टी

यथा द्रव्यमिति—योग्यतायामव्ययीभावः । तदाह—येनेति । तुर्यपदार्थमाह—यद्वेति,—कृताविस्यर्थः । संप्रतीति,—अर्थादाह—तथेति । एवं प्रागपि ॥ २५९ ॥

अन्यदप्याह—किं चेति,तथा यन्नाशितं प्रमादादित्यस्य व्याख्या—प्रज्ञेति।चो वार्थे इत्याह—वेति । तथा च नाशितमित्यस्य सर्वत्र संबन्ध इति भावः। वणिग्भ्यः स्वसमवायिभ्यः । अत एव प्रातिस्विकमिति प्रागुक्तम् । विप्लवाद्यर्थमाह—य इति। विनेत्यर्थमाह

१. ग. ज. यथा संप्रतिपत्नौ तथा । २. क. मिति निषिद्धमाच । ३. ख. ङ. यद्वा प्रधानगुणेति ।

तद्व्यसनात्पण्यं पालयति स तस्माद्रक्षितात्य-याद्दशमभंशं लभते ॥ २६०॥

अर्धप्रक्षेपणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।
व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६१ ॥

इयतः पण्यस्येयन्मूल्यमित्यर्घस्तस्य प्रक्षेपणात् राजते निरूपणाद्धेतोरसौ मूल्या द्विंशतितमभंशं शुल्कार्थं गृह्णीयात्। यत्पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्रेयमिति राज्ञा प्रतिषिद्धं यच्च राजयोग्यं मणिमाणिक्यादिप्रतिषिद्धमपि तद्राज्ञे ऽनिवेद्य लाभलोभेन विक्रीतं चेद्राजगामि मूल्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं पण्यं राजाऽपहरेदित्यर्थः ॥ २६१ ॥

नाशितं स तद्द्यात् ॥ अन्यानपेक्षयैव विप्लवात्तु रक्षिता दशमांशभाक्,—रक्षितद्रव्यात् रक्षितलाभात् दशमांशं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ २६० ॥

इदानीं राजभाव्यं निरूपयति—अर्धप्रक्षेपणच्छुल्कमित्यादि ॥२६१ ॥

योऽर्घो राजप्रक्षिप्तः स्थापितः तत एवार्धस्थापनाद्विक्रीतानां विंशतिभागो राजभाव्यः शुल्कः । क्रेतृविक्रेतृभ्यामन्येच्छयाऽऽन्यतरस्मैव देयः । यच्च राज्ञा व्यासिद्धं राजयोग्यं च हस्त्यादिद्रव्यं राजन्यनावेद्यानाख्याय विक्रीतं तद्राजगाम्यवसेयम् ॥ २६१ ॥

सुबोधिनी

राजते इति—राज्ञो निरूपणादित्यर्थः । असाविति राज्ञो निर्देशः। अयमर्थः—अर्घस्य राज्ञा निरूपितत्वात् यस्य पण्यस्य विंशतिः पणा मूल्यं, तस्मादेकं पणं राजा गृह्णीयादिति । राजगामीति—मूल्यदाननिरपेक्षं तद्राजगामीत्यर्थः । अस्यैव तात्पर्यार्थं दर्शयति—तत्सर्वमिति ॥ २६१ ॥

बालंभट्टी

—व्यसेति,—नाशादित्यर्थः। स्वशक्त्येति भावः। इदमाधिक्यम् । तस्य ततो लाभादि तु प्रागुक्तमेव । तथा नारदोऽपि—"दैवतस्करराजाग्नि व्यसने समुपस्थिते । यस्तत् स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशे दशमः स्मृतः॥" इति उक्त्वाऽऽशयाह—अर्घ्येति ॥ २६० ॥

एवं चैषां मनुरपि "शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः । कुर्युरर्घं यथा पण्यम् अतो विंशं नृपो हरेत् ॥ राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च । तानि निर्हरतो लोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ॥ " इति अर्घ्यस्येति पाठान्तरमङ्गीकृत्य हेतुपञ्चमीत्याह—हेताविति । असौ नृपः शुल्कमित्यर्थः । शुल्कार्थमिति—कराथमित्यर्थः । पूर्वेण पौनरुक्त्यादाऽऽह—प्रतीति । राजगामित्वे विक्रीतत्वं दोषो हेतुरित्याह—लाभेति । अन्यत्रेति शेषः । अत एवफलितमाह—मूल्येति । सर्वं द्विविधम् ॥ २६१ ॥

---

१. क. ज. अर्थं । २. क. मित्यर्घप्रक्षे । ३. राजनिरू । ४. ध. ट. तो निरूपणादिति । ५. ध. ट. ज्ञानि । ६. मि' मल्यदाननिरपेक्षेमि ।

मिथ्यावदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ।
दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सव्याजक्रयविक्रयी ॥ २६२ ॥

यः पुनर्वणिक् शुल्कवञ्चनार्थं पण्यपरिमाणं निह्नुते, शुल्कग्रहणस्थानाद्वाऽपसरति यश्चास्येदमस्येदं वेत्येवं विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणीते वा ते सर्वे पण्यादष्टगुणं दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

अपि च—

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्दश ।
ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

शुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजं च । तत्र स्थलजम् " अर्धप्रक्षेपणार्हेशं

राजमार्ग शुल्कमिति पण्यद्रव्यादेः—— मिथ्यावदन् परीमाणमित्यादि ॥ २६२ ॥

सुबोधिनी

'ते सर्वे इति—ते सर्वे प्रत्येकं दण्डनीयाः न समुच्चिता इति बोद्धव्यम्—अपराधस्य समत्वात् ॥ २६२ ॥

बालंभट्टी

अथ दण्डमाह—मिथ्येति । राजदण्डे बीजमाह—शुल्केति । शुल्कपदं लाक्षणिकमित्याह—शुल्कग्रहणेति । क्रयश्च विक्रयश्च क्रयौ । व्याजो विवादः, तत्सहितस्त्र पण्यस्य तौ । ततो मत्वर्थे इनिरित्याह—यश्चेति । मनुरपि " शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयौ । मिथ्यावादी च सङ्ख्याने ऽदाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥" इति ॥ २६२ ॥

दण्डान्तरमाह—अपि चेति । वचनम् व्याख्यानमुपोद्घातमाह—शुल्कं हीति । मूलमाह— अर्धप्रक्षे पणमिति । प्रतितारनौकादौ यानं रिक्तशकटादिकं प्रतिपणं दाप्यः। पक्वेषु पुरुषभारादिषये तरेऽर्धपणं दाप्यः पक्वगुंजादिः, योविद्वदभ्यमाणभिक्षुस्त्रीमात्रं, पञ्चतुर्थांशो दाप्यः। रिक्तकः भारहितः पूमान् मनुष्यः पादार्धपणाष्टमभागं दद्यात्। भाण्डं पण्यद्रव्यं तेन पूर्णानि यानानि शकटादीनि खारतः द्रव्यगतोत्कर्षापेक्षया सार्धं

१- घ. द. ते सर्वे पण्यद्रव्यगुणमिति ।

भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।" इत्यत्रोक्तम्; जलजं तु मानवेऽभिहितम्—"पणं यानं तरे दाप्यः पुरुषोऽर्धपणं तरे । पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥" इति । शुल्कद्वयेऽप्ययमपरो विशेषः । "न भिन्नकार्षापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते । न भैक्षलब्धे न हृतावशेषे न

सुबोधिनी

पणं यानं तरे इति—अस्यार्थः—"भाण्डपूर्णानि यानानि" इति वक्ष्यति अतोऽत्र रिक्तयानं गृह्यते । रिक्तं यानं शकटादिकं कर्तृ । तरं तरणं सेन मूल्यं लक्ष्यते । तरं तरणमूल्यं दाप्यम् । यानादिशब्दैर्यानादिस्वामी लक्ष्यते । किं तन्मूल्यमित्याकाङ्क्षायामाह—पणमिति।पणपरिमितमिति यावत्। पौरुषः पुरुषवाह्यो भारः सोऽर्धपणं तरं दाप्यः।पशुर्गवादिकं स्त्री च पादं पणचतुर्थांशं दाप्यौ । रिक्तकः पुमान् भाण्डरहितः पुरुषः पणाष्टभागं दाप्यः । द्रव्यपूर्णानि शकटादीनि यानानि सारतः द्रव्यगतोत्कर्षापकर्षवशात् तार्यं तरणमूल्यं दाप्य । नि । रिक्तभाण्डानि पुरुषरहितानि शुष्कमञ्जूषादीनि यत्किञ्चिदल्पं दाप्यानि पुमांसश्चापरिच्छदाः" विक्रेयवस्तुरहिता वणिक्प्रभृतयः पुमांसश्च यत्किञ्चिद्दाप्याः । पूर्वोक्तं "पादार्धं रिक्तकः पुमान्" इति तु वणिगादिव्यतिरिक्तविषयमिति । न भिन्नेति—अयमर्थः,—भिन्नकार्षापणं न्यूनकार्षापणं—कार्षापणन्यूनमूल्यमिति यावत्—तत् प्रति शुल्कं नास्ति । तथा शिल्पवृत्त्यादिषु । हृतावशेषे तस्करादिभिर्हृतावशिष्टद्रव्ये

बालंभट्टी

तरणमूल्यम् दाप्यानि । रिक्तभाण्डानि पण्यद्रव्यरहितानि गोप्यादीनि अपरिच्छदा दरिद्राश्च उक्तपादार्धदानापेक्षया किञ्चिद्धापनीय इत्यर्थः।किञ्चित् "दीर्घाध्वनि यथादेशं यथा कालन्तरो भवेत् । नदीतीरेषु तद्विद्यात् समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥" इति मनुः ॥ पूर्वं पाराशरे तरणार्थमुक्तम्, इदानीं नदीमार्गेण दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेगास्थिरोदकनद्यादिदेशग्रीष्मवर्षादिकालापेक्षया तरमूल्यं कल्पनीयम् । एतच्च नदीतीरे बोध्यम् । समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनस्यात्स्वायत्तत्वाभावे तरणविशेषशापकम् । नद्यां तु योजनगमादिकं तत्र नास्ति । ततस्तत्रोचितमेव तरमूल्यं ग्राह्यमिति तद्व्याख्यातारः । दयेऽपि जलजे स्थलजे च । नाभिन्नेति मानवं वासिष्ठञ्चेदम् । भिन्ने न्यूनः कार्षापणोमूल्यं यस्य । वस्तुनस्तु तथा तीक्ष्णमितर्तः

१.—८. ४०४, ४०५. । स्व. "गर्भिणी तु द्वेयासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः । ब्राह्मण लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥" (४०७) इत्यधिकम् । २. थ. द. तरे दाप्य इति । ३. थ द.तो यानं रिक्तं गृ । ४. थ. द. 'पण' इति नास्ति । ५. थ. न्युरु । ६. द. मूषकम् ।

श्रोत्रिये प्रव्राजिते न यज्ञे ॥" इति। तीर्यतेऽनेनेति तरः नावादिः तज्जन्यशुल्केऽधिकृतस्तारिकः; स यदा स्वतोद्भवं शुल्कं गृह्णाति तदा दशपणान् दण्डनीयः। वेशोवेश्म प्रविवेश इति स्ववेश्मामिमुखं स्ववेश्मपार्श्वस्थं चोच्यते; तत्र भवाः प्रातिवेश्याः; ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्याः;—तेषां श्रुतवृत्तसंपन्नानां श्राद्धादिषु विभवे सत्यनिमन्त्रणे एतदेव दशपणात्मकं दण्डनं वेदितव्यम् ॥ २६३ ॥ 6

सुबोधिनी

शुल्कं न। यज्ञे तद्भुपयुक्तद्रव्येष्वानीयमानेषु तदर्थं गच्छत्सु च मनुष्येषु च शुल्कं नास्तीति। अधुना मूलवचनं व्याचष्टे—तीर्यतेऽनेनेत्यादिना ॥ २६३ ॥

बालंभट्टी

शुल्कोऽपि भिक्षकार्षापणः। तेन कार्षापणादर्वाक् यस्य मूल्यं तस्य शुल्को न ग्राह्य इत्यर्थः। शुल्कशब्द अर्धचर्चादिः। शिल्पवृत्तिर्यस्य तत्र भैक्ष्यलब्धं वर्तनं जीवनं यस्य तत्र भैक्ष्यलब्ध इति पाठान्तरम्। हतादवशेषो यस्य तत्र यज्ञस्तदुपकरणम्। दीक्षितो वा तत्र गन्तुकामो जनसमूहो वा। मनुरपि "गर्भिणी तु हिमासादिः; तथा प्रव्रजितो भिक्षुः; मुनिर्नामप्रस्थः, ब्राह्मणश्चलिङ्गिनो ब्रह्मचारिणश्च तरमूल्यं तरेण न दाप्याः इत्यर्थः। अथ मूलार्थमाह—तीर्यत इति। स च शुल्के लाक्षणिकस्ततः "अत इति" ईति उन् तत्फलितमाह—तज्जन्येति। वेदमेति प्रतीति,—सामीप्येऽव्ययीभावः। तदाह—स्ववेश्मेति,—गृहमिति शेषः। तत्रेति— अव्ययीभावाश्चेति भावः। विशेषणाऽऽह—श्रुतेत्यादि प्रेतपदार्थो मृत इति। द्रव्यपदं योग्यतया विशेषपरमित्याह—तदीयमंशमिति। तद्विद्यस्य तत्रान्वय इति भावः ॥ २६३ ॥

१.—१९. ३७.। २. ज. सुतः। ३. ज. स्पर्शो। ४. ख. संपूर्णानां। ५. ङ. ङे व्या। ६.—५, २. ११५.।

देशान्तरमृतवणिग्विषयं प्रत्याह—

देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादबान्धवाः ।
ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

यदा संभूय कारिणां मध्ये यः कश्चिद्देशान्तरगतो मृतस्तदा तदीयमंशं दायादाः पुत्राद्यपत्यवर्गाः, बान्धवो मातृपक्षा मातुलाद्याः, ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा वा, आगताः संभूय व्यवहारिणो ये देशान्तरादागतास्ते वा गृह्णीयुः । तैर्विना दायादाद्यभावे राजा गृह्णीयात् । वाशब्देन च दायादादीनां वैकल्पिकमधिकारं दर्शयति । पौर्वापर्यानियमस्तु "पत्नी दुहितरः" इत्यादिप्रतिपादित एवात्रापि वेदितव्यः ।

अथ किं संभूय व्यवहरतामन्तः विपन्नो तदीयद्रव्यमन्यैर्वणिग्भिर्गृहीतव्यम् ? नेत्युच्यते । किं तर्हि ? देशान्तरगते प्रेते इत्यादि ॥ २६४ ॥

देशान्तरगते आयुर्व्ययविशुद्धं तदीयमंशं यथाविभजमानं रिक्थिनोऽन्येगृह्णीयुः । तदं

सुबोधिनी

संभूय कारिणामिति—मिलित्वा वाणिज्यादिकं कुर्वतामित्यर्थः । ज्ञातय इति—अत्र सपिण्डा वा अपत्यवर्गव्यतिरिक्ता वा ज्ञातय इत्येवं नान्वयः, अपि त्वपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा ज्ञातय इति। एवञ्च वाशब्दो वक्ष्यमाण आगतशब्दवाच्यैः सहापत्यवर्गादिसपिण्डान्तानां विकल्पद्योतनार्थः । स च विकल्पो व्यवस्थित एव नैच्छिकः। अयमेवार्थ उत्तरत्र स्फुटीभविष्यति। ननु वाशब्दो यदि वैकल्पिकाधिकारद्योतनार्थस्तथा च व्रीहियववदैच्छिकविकल्पे सति "पत्नीदुहितर" इति क्रमाभिधायकवचनाविरोधः स्यादित्यत आह—पौर्वापर्येति । अयमाशयः—व्यवस्थितोऽयं विकल्पः । व्यवस्था च "पत्नी दुहि

बालंभट्टी

यद्यपि दायादशब्दोऽन्यत्राप्यस्तीति प्रागुक्तम् , तथाऽपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनाऽऽह—पुत्रेति । मातृपक्षे भवाः दिगादित्वाद्यत् । सपिण्डेति । सगोत्रसपिण्डेत्यर्थः । आदिना,—सेदकरहितैरित्यनेन सर्वपरामर्श इत्याह—दायेति । चस्यार्थेऽपि एवमग्रेऽपि। वैकेति न तु युगपदिति भावः । नन्वेवम् क्रमनियामका भावे नैच्छिक विकल्पापत्तौ व्रीहियवादिवत् "पत्नी "दुहितरः" इति क्रमबोधकवचनविरोधापत्तिरत आह—पौर्वापर्येति । तथा च

१. ख. वर्गः च । ग. दायादः पुत्राद्यपत्यवर्गः क्वच । २. ज. पक्षीयाः । ३. संभूय संभूय व्यव । ४. क देशान्तरगताः । छ. देशान्तरंगताः । च णो दे ५. क. वांशब्देन च दायादीनां । ६ व्य०. १३५ । ७. ध. ट. योऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ता इति ।

शिष्यसब्रह्मचारिब्राह्मणनिषेधो वणिक्प्रातिश्च वचनप्रयोजनम्। वणिजामपि मध्ये यः पिण्डदानार्णदानादिसमर्थः स गृह्णीयात्। सामर्थ्यविशेषे सर्वे वणिजः संसृष्टिनो विभज्य गृह्णीयुः। तेषामप्यभावे दशवर्षं दायादागमनं प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णीयात्। तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—"एकस्य चेत्स्यान्मरणं दायादोऽस्य तदानु-

सुबोधिनी

तरः" इति प्रतिपादितपौर्वापर्याबाधेन विशेषेति। यदि पत्न्यादिक्रमेणैव रिक्थभाक्तं तर्हि प्रयोजनाभावात् "देशान्तरगते प्रेते" इत्यादिवचनमनारभ्यमेवं स्यादित्यत आह—शिष्येति। अयमाशयः—"गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः" इति बन्धूनामभावे शिष्यसब्रह्मचारिणी क्रमेण धनभाजौ, तदभावे "सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः" इति ब्राह्मणा रिक्थभाज इति पूर्वप्रतिपादितशिष्यादिनिवृत्तिर्वणिक्प्राप्तिश्च प्रयोजनम्। अतः पुत्रादीनां बन्धुपर्यन्तानामभावे संभूयकारिणो वणिजो गृह्णीयुरिति। वणिजामप्यभावे दशवर्षपर्यन्तं स्थापयेदित्युक्तं तदेतन्नारदेन स्पष्टीकृतमित्याह—तदिदमिति। पैकस्येति—संभूय कर्मकुर्वतां वणिजां मध्ये एकस्य चेन्मरणं स्यात् तद्दस्तु दाया-

बालंभट्टी

व्यवस्थितार्थं विकल्पो न वक्तव्यः। व्यत्यस्था "च पत्नी दुहितरः" इति वोक्तपौर्वापर्याबाधेन क्रमेणेति भावः। न चैवं सति फलाभावात् देशान्तरेत्यारभ्यमाह—शिष्येति। गोत्रजा बन्धुशिष्येत्यनेन सर्वेषामप्यभाव इत्यनेन च क्रमेण प्रतिपादिताधिकारिकशिष्यादिनिवृत्तिर्वणिजस्तथानुक्तत्वेन तत्प्राप्तिश्चैतद्वचनप्रयोजनमित्यर्थः। अतः पुत्रादिबन्धुपर्यन्तानामभावे संभूयकारिणो वणिजो गृह्णीयुरिति भावः। तत्र विशेषमाह—वणिजामपीति। पिण्डदातृत्वस्य तद्वा व्यात्यत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह—ऋणेति। ऋणं प्रातिकुर्युरित्यनेनेदमुक्तं प्राक्। आदिना दत्त ऋणोद्धरपरिग्रहः। विशेषान्तरमाह—समर्थेति। विभज्य ग्रहणे हेतुं सूचयन्नाह — सृष्टिरिति। पथापि नात्र मुख्यं संसृष्टित्वम्, तथाऽपि तेन व्याजेनात्रापि तथेति भावः। विशेषान्तरमाह—तेषामपीति। दक्षेति बहुव्रीहिः। तदिदमिति दशवर्षपर्यन्तं स्थापनमित्यर्थः।

---

१. ज. सामर्थ्याभावे सर्वे। २.—ब्य० १३५। ३. थ. तृ. तत्य चेत्स्यान्मरणमिति।

यात्। अन्यो वाऽसति दायादे शक्तश्चेत्सर्वं एव ते ॥ तदभावे तु गुप्तं तत्कारयेद्दशवत्सरान्। अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ॥ राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते॥" इति ॥ २६४ ॥

किं च—

5 जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत ।
जिह्मो वञ्चकः तं निर्गतलाभं[1] लाभमाच्छिद्य त्यजेयुर्वणिक्कुलिकाः । यश्च

भावे तु राजा गृह्णीयात्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते ऋणदाने हि प्रतिषेधात्,तथा च गौतमः—"प्रातिभाव्यवणिक्शुल्कमद्यभूतदण्डा न पुत्रानध्यापयेयुः"इति। ऋणदाने धनसंबंधोऽपीति तदभावकृतमेव पुत्रकमित्याशंकानिवृत्त्यर्थमेव तत्। स्पष्टमन्यत् ॥ २६४ ॥

संभूय च प्रवृत्तानां स्वामिकर्मकरादीनामन्योन्यभयं विधिः— जिह्मं त्यजेयुरित्यादि ॥ २६५ ॥

सुबोधिनी

तदुत्तरान्यबान्धवान्तो जनः पूर्वपूर्वा भावे उत्तर उत्तर आप्नुयात्। दायादेऽसति अन्यो वणिग्वा पिण्डदानादिसमर्थ आप्नुयात्। असामर्थ्ये पिण्डदानादावेकस्य ते सर्वे वणिज आप्नुवुरित्यर्थः। तदभावे इत्यादि सुगमम् ॥ २६४ ॥

बालंभट्टी

एकेति संभूय कर्मकुर्वतां वणिजां मध्ये यस्यैकस्य मरणं भवेत् तदाऽस्य मृतस्य तद्वस्तु दायादः पुत्रादिर्बन्धवान्तो जनः। पूर्वपूर्वाभावे उत्तर,आप्नुयात्। दायादे उक्तरूपे असति अन्यो वणिग्वा शक्तश्चेत् तरणदानादिसमर्थश्चेत् आप्नुयात्। एकस्य तत्रासामर्थ्यं सर्वेषां च सामर्थ्यं तदशक्तं वणिजः सर्व एवाऽऽप्नुवुरित्यर्थः। तदभावे तु वणिजामभावे गुप्तं रक्षितं तत् तदीयं धनं ततः सावधर्यन्तं स्थापनानन्तरमस्वामिकत्वादि विशिष्टं तद्धनं राजा स्वीयं कुर्यात्। एवं सति न धर्मस्य हानिरित्यर्थः ॥ २६४ ॥

वणिजं प्रति अन्यदुच्यते इत्याह किंचेति। बहुभिरिः। तस्याप्यर्थमाह— लाभमिति। तमदत्वेत्यर्थः। संभूय कारिण इति शेषः। अशक्त इत्यस्यार्थमाह—

---

१. क. तद्धार। २. छ. ज. निर्गतलाभमाच्छिद्य।

संभूय कारिणां मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुनसमर्थोऽस्तावन्येन स्वकं कर्म भाण्डभारवाहनेनदामव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत् ॥

प्राग्यदिदं वर्णिधर्ममृत्विगादिप्रतिदिशति—

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्षककर्मिणाम् ॥

अनेन लाभालाभौ यथाद्रव्यमित्यादिवणिग्धर्मकथनेन ऋत्विजां होत्रादीनां कृषीवलानां नटनर्तकैतक्षादीनां च शिल्पकर्मोपजीविनां विधिर्वर्तनप्रकार आख्यातः । तत्र च ऋत्विजां धनविभागे विशेषो मनुना दर्शितः "सर्वेषामधिनो मुख्यास्तदर्धे नार्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥"

5

सुबोधिनी

कर्मिपदव्याख्यानाह— नटनर्तकेति । श्रुतिविहितदक्षिणाया विभागप्रकारस्यास्मिन् मनुवचनेऽभिधीयमानत्वात् दक्षिणाप्रापकवचनमाह—तैत्तिरीति । अस्यार्थः,— पूर्वं गवां प्रस्तुतत्वात् शतेन- गवां शतेन—तं यजमानमध्वर्वादयो दीक्षयन्तीति,यदा "नतं शेतन" इति पाठस्यदा नतं नतिमानतिं यजमानायक्षत प्रति शतेन दीक्षयन्तीत्यर्थः। यतो दक्षिणाग्रहणेनर्त्विजो यजमानायत्ता भवन्ति । नन्वत्रिमन् वाक्ये द्वीक्षोपेशन गोशतम-

बालंभट्टी

संभूयेति । भाण्डेति—भाण्डस्य यो भावः,—संरक्षणादिरूपः तस्य वहनमित्यर्थः । तद्भाण्डं नारदोऽपि—"भाण्डं पिण्डक्रयोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् । कुर्युस्ते व्यभिचारेण क्रमये स्वे व्यवस्थिताः॥" इति । भाण्डविक्रेयद्रव्यं पिण्डः पायेथं प्राणिति प्रकरणरत्ने इत्यर्थः ॥ आदि ग्राह्यं वचन एव स्फुटम् ॥ २६४ ॥

अनेनेत्यस्यैव तत्प्रकरणादौ उक्तेनेत्यर्थः,— अन्यथा असंभवात्। तदाह— लाभेति। श्रुतिक्रमेणाऽऽह— होत्रेति । कर्षकपदार्थमाह— कृषीति । कर्मिपदे "अल इति" इतिः । तत्पदार्थेनाह—नटेति । कर्मपदार्थमाह— शिल्पेति । तत्र च तेषां मध्ये च श्रुतिविहि-

---

१. ख. ज. स्वक । २. ख. ज. हर्नत । ३. क. कर्षककर्मणाम् । ४. कर्षकधर्मणाम् । ५. नटनर्तकादीनाम् । ६. त. तत्रर्त्विजाम् । ७. त. गकरण । ८. ख. दृ. तं शतेन दीक्षयन्तीति । ७.—२. ५.।

इति। अस्यायमर्थः ज्योतिष्टोमेन[1] "तं शतेन दीक्षयन्ति" इति वचनेन गवां शतमृत्विग्भानतिरूपे दक्षिणाकार्ये विनियुक्तम्। ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडश। तत्र कस्य कियानंश इत्यपेक्षायामिदमुच्यते। सर्वेषां होत्रादीनां षोडशर्त्विजां मध्ये ये मुख्याश्च-

सुबोधिनी

हणं प्रतीयते, न दक्षिणाविधिः। अतः कथं दक्षिणाप्रापकमेतद्वचनमित्यत आह—इति वचनेनेति। अयमाशयः—यथा भुजिक्रियासाध्ये तृप्त्यात्मके कार्ये पयसा तृप्तिः कुर्वीतेति पयोद्रव्ये विहिते तत्पयो भोजनसाधनस्यौदनस्य स्थाने निपतति, तद्वदत्रापि दीक्षयन्तीति दीक्षाकरणमानतिरूपं दक्षिणादानकार्यम्। आनतिर्नाम नम्रीभावः। स्वायत्तता भृतिं गृहीत्वा भृत्या इव दक्षिणां गृहीत्वा स्वायत्ता भवन्ति[2] हि ऋत्विजः। तस्मिन्नानतिरूपे दक्षिणादानकार्ये गोशतं विधीयमानं दक्षिणादानरूपव्यापारसाधने दक्षिणास्थाने निपततीत्यर्थात् गोशतमेव दक्षिणा भवतीति दक्षिणाप्रापकं वचनमिति। एतदुक्तं भवति—गोशतं दक्षिणात्वेन विधीयत इति अधुना "सर्वेषामधिनः" इत्येतन्मनुवचनं व्याख्यातुमवतारयति—ऋत्विजश्चेति। ते गोशतस्याधिन इत्युक्ते शतापेक्षया

बालंभट्टी

तदक्षिणाप्रापकं वचनमाह—"तं शतेन दीक्षयन्ति" इति। पूर्वं गवां प्रस्तुतत्वात् शतेन—गवां शतेन—तं यजमानम् अध्वर्यादयो दीक्षयन्तीत्यर्थः; यतो दक्षिणाग्रहणेन यजमानयुता भवन्ति। नन्वितो दीक्षोद्देशेन गोशतग्रहणं प्रतीयते न दक्षिणाया विधिस्तत्कथं दक्षिणाप्रापकम् इदमत आहेति वचनेनेत्यर्थ भावः। यथाभुजिक्रियासाध्ये तृप्त्यात्मके कार्ये पयसा तृप्तिं कुर्वीतेति पयोद्रव्ये विहिते तत्पयो भोजनसाधनस्यौदनस्य स्थाने निपतति तथा अत्रापि दीक्षयन्तीति निर्ज्ञभूतं दीक्षाकारणम् ऋत्विजामानतिरूपं दक्षिणादानस्य कार्ये तेषाम् आयतिनेषभावः स्वापततेति यावत्। भृतिं ग्रहीत्वा अल्पा इव दक्षिणं गृहीत्वा स्वायत्ताभवन्तिहि ऋत्विजस्तस्मिन् तेषामानतिरूपे दक्षिणादानस्य कार्ये गोशतविधीयमानदक्षिणादानरूपव्यापारसाधनभूतदक्षिणायाः स्थाने नियतोयर्थात गोशतमेव दक्षिणात्वमेतीति दक्षिणाप्रापकमिदं वचनमिति गोशतं दक्षिणात्वेन विधीयत इति। अथवानं वा व्याख्यातुमवतारयति—ऋत्विजश्चेति। ततः तेषां मध्ये गोशते वा। इदं

१.—ज. २१०. । २. क. मेते । ३. भ. द. तीह ता । ४. त. स्मादान ।

त्वारो होत्रर्त्वयुर्ब्रह्मोद्गातारः; ते गोशतस्यार्धेनः; सर्वेषां भागपूरणोपपत्तेरवशाद्दशत्वारिंशद्रूपार्धेनार्धभाजः। अपरे मैत्रावरुणप्रातरग्नस्यातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्धेन तस्य मुख्यांशास्यार्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः। ये पुनस्तृतीयिनः अच्छावाकनेष्टृन्नीध्रप्रतिहर्तारस्ते तृतीयिनो मुख्यां तस्य षोडशगोरूपतृतीयांशेने तृतीयांशभाजः। ये तु पादिनः प्रावस्तुद्गेतृपोतृसुब्रह्मण्यास्तेमुख्यभागस्य यच्चतुर्थांशो द्वादशगोरूपस्तद्भाजः। ननु कथमयमंशनियमो यदतेः न तावदत्र समयो, नापिद्रव्यसमवाय[1], नापि वचनं, यद्-

सुबोधिनी

पञ्चाशतोऽर्धत्वात् तथैव विभागप्राप्तावभिप्रायमाविष्कुर्वन् विशेषमाह—सर्वेषामिति । विभागपरिपूर्णार्थमुपपत्तिः। तस्या यच्चतदनुसरणं ; तेनान्यातः प्रातः स नास्तावद्दशत्वारिंशद्रूपार्धः तेनेति समासः । प्रकारान्तरेणार्धादिना दक्षिणाविभागस्य कर्तुमशक्यत्वात्-त्रित्यर्थः । तस्य मुख्यांशस्येति—मुख्यांशोऽष्टाचत्वारिंशद्रूपः । न तावदिति—प्रधान-

बालभट्टी

मानत्वम् । अथ व्याचष्टे — सर्वेषामिति । उक्तरीत्यैवाऽऽह—होत्रेति । ब्रह्मण्यस्याभियसाधारण्याद्दाह—ब्रह्मेति । शतार्धस्य पञ्चाशतित्वाच्चैव विभागप्राप्तौ आशयं प्रकाशयन् विशेषमाह—सर्वेषामिति । भागस्य विभागस्य यत्परिपूरणम् तस्या वशेन तदधीनतया तदनुरोधेनायातः। प्रातरग्नसावहश्चत्वारिंशद्रूपत्वाच्चासौ अर्धश्च तेन धान्येन धनवानित्यवत् तृतीयान्त सामान्यविशेषयोरभेदान्वयः । तद्रूपार्धभाज इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मत्वर्थीये इनिः । सर्वत्र प्रकारान्तरेण दक्षिणाविभागस्य कर्तुमशक्यत्वात् अन्यूनत्वेऽपि सामीप्येन तद्धरणमिति भावः । तच्छब्देन श्रुतानुमितयोरिति न्यायेन श्रुतपरामर्शस्यैव औचित्यादाह— शास्येति । अष्टाचत्वारिंशद्रूपस्येत्यर्थः । एतेनावशिष्टद्विपञ्चाशद्रूपस्यैव कुतो नपरामर्श इत्यपास्तम् । उक्तरीत्या स्थलद्वयनिर्वाहेऽप्यन्ते अनिर्वाहाच्च तृतीयिनः पादिन इति तयोः श्रौतीसंज्ञायोगोऽपि उक्त एव तृतीयांशा इति बहुव्रीहिः। एवमग्रेऽपि । तत्फलितमाह—मुख्यांशेति । प्रत्यासत्तेरिति भावः । एवमग्रेऽपि । षोडशगवरूपेति पाठः । गोरूपेत्यपि पाठः । एवं द्वादशगवरूपेत्यपि अयं मनुष्यः । बृहस्पतिरप्येवमेव । तत्र मूलोक्तप्रकारद्वयविषयत्वमाह— न तावदिति च प्रधानस्याधिकांशे न्यूनत्वं अन्येषां

1. ध. द. दर्शत ।

सुबोधिनी

स्याधिकांशः, अन्येषां न्यून-न्यूनतरन्यूनतमांशा इति समयः कृतः, न चैकेन दशान्येनाष्टावपरेण पञ्चेत्येव वाणिज्य इव द्रव्यसमुदायः कृत इत्यर्थः। दशमदृतीयपादाधिकरणं—"समं स्याद्श्रुतःवात्" ज्योतिष्टोमे श्रूयते "गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशानं दक्षिणा इति। पूर्वतराधिकरणे गवां द्वादशतम् इतरान्यश्वादीनि च दक्षिणेति च प्रतिपादितम्। पूर्वाधिकरणे त्विमेव दक्षिणा विज्ञेयेत्यपि चोक्तम्। अत्र तु स्थिते विभागे चिन्त्यते किं समो विभागः स्याद् उत प्रयासानुरूपः, अथवा अर्थिना इत्यादिसमाख्यानुरूपः इति सन्देहः। तत्र विशेषाश्रवणात् समो विभागः सर्वेषां ऋत्विजां स्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तैकदेश्याह लोकवत् प्रयासानुरूपेण विभाग इत्येवं प्राप्ते सिद्धान्तः—द्वादशाहे दीक्षाक्रमवाक्ये "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयिष्यन् ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं दीक्षयित्वाऽग्नीधो दीक्षयति। ततस्तं नेष्टादीक्षयित्वा तृतीयिनौ दीक्षयति ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनौ दीक्षयति। ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति" इत्येवं विधेऽध्वर्युदिसमाख्यावः श्रूयन्ते। अतस्तद्वशाद् ब्राह्मणाच्छंसि प्रभृतीनां तदनुरूपो विभागो द्वादशाहप्रकृतौ ज्योतिष्टोमेऽध्वर्यवेय इति प्रकृतमनु-

बालंभट्टी

न्यूनतरन्यूनतमांशा इति न समवायः कृतः। नाप्येकेन दशान्येनाष्टाबन्येन पञ्चेत्यादिरूपेण वाणिज्ये इव द्रव्यसमुदायः कृत इत्यर्थः। नापि वचनं श्रौतं यद्बलात् यदूबलात् अतः परिशेषात् युक्तमित्यवाक्यवः। दशमदृतीयपादाधिकरणं "समं स्यात् श्रुतत्वात्" इति ज्योतिष्टोमे श्रूयते—गावश्च अश्वाश्च अश्वतराश्च गर्दभाश्च अजाश्च अवयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशानं दक्षिणेति पूर्वाधिकरणे गवां द्वादशतमितराणि इतरान्यश्वादीनि च दक्षिणेति प्रतिपादितम्। पूर्वाधिकरणे तु इयमेव दक्षिणाविभाजनेति उक्तम्। तत्र स्थिते विभागे चिन्त्या किम्। समो विभाग उत प्रयासानुरूपं उत अर्थिना इत्यादिसमाख्यानुरूप इति संशयः। तत्र विशेषश्रवणात् समो विभागः सर्वेषां ऋत्विजां स्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तैकदेशी आहलोकवत्प्रयासानुरूपेण विभाग इति तदभिप्रेत्योक्तम्

---

१. ख. नचैकेन।

श्राद्धानियमः स्यात्, अतः 'सर्वं स्यादश्रुतत्वाद्' इति न्यायेन सर्वेषां समांशभाक्त्वं कर्मानुरूपेण वांऽशभाक्त्वमिति युक्तम्। अत्रोच्यते। ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहेऽर्धिनस्तूतीयिनः पादिन इति सिद्धवदनुवादो न घटते । यदि तत्प्रकृतिभूते ज्योति-

---

अन्योन्यं स्वामिकर्मकरसामाजिकादायो जिह्मं कुटिलं व्यभिचारिणं त्यजेयुः । तथा लाभशून्यं प्रवृत्तस्तु स्वयमशक्तोऽप्यन्येनाविरोधिना स्वकार्यं सामाजिकं कारयेत् । सोऽयं संभूय स्थाने विधिरुक्तः । अनेनैव विधिना निरूपितमूर्तिर्व

सुबोधिनी

सरामः। पूर्वपक्षिणो मतं सिद्धान्तैकदेशिमतं चावलम्ब्य शङ्कायाह—सर्वं स्यादश्रुतत्वादिति विशेषश्रवणात् सममिति पूर्वपक्षयाशयः। ऋत्विजां स्वस्वकर्मणि वैषम्यात् कर्मानुरूपेणेति सिद्धान्तैकदेश्युपाधिप्रायः । सिद्धान्तावलम्बनेन परिहरति —तत्रोच्यत इत्यादिना । अयमभिप्रायः— श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या इति षट् प्रमाणानि शेषत्वबोधकानि । समाख्या नाम संज्ञा । ज्योतिष्टोमविकृतिभूते द्वादशाहे अर्धिन इति समाख्या श्रूयते । समाख्याप्रमाणबलात् तत्प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तथैव दक्षिणाविभागः कर्तव्यः, अन्यथा विकृतौ द्वादशाहे अर्धिन इत्यादिसिद्धानुवादो न स्यादिति । एतदुक्तं

बालभट्टी

शङ्कत इति आह—समिति। विशेषश्रवणं समित्यर्थः । सर्वेषाम् ऋत्विजां कर्मेति ऋत्विजां स्वस्वकर्मणि वैषम्यात् कर्मानुरूपेणेत्यर्थः । अथैवं प्राप्ते तत्र सिद्धान्ती आह—द्वादशाहे दीक्षाक्रमवाक्ये अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, ततः उद्गातारं, ततो होतारं, ततस्तं प्रति प्रस्तोतारं दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति ततस्त्व नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति । ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयतीत्येवं विधा अध्वर्वादिसमाख्याः श्रूयन्ते । अतस्तद्वशात्रिब्राह्मणाच्छंसीग्राभृतीनां तदुत्तरूपो विभागो द्वादशाहप्रकृतौ ज्योतिष्टोमेऽध्वर्यवसीयत इति तदिमं सिद्धान्तमवलम्ब्याऽऽह—ज्योतिष्टोमेति। कदेश्याकाङ्क्षयाशङ्क्याह—यदीति । तत् द्वादशाहः । उपसंहरति—अत इति । श्रुत्यादीनि

ष्टोमे अर्धतृतीयचतुर्थांशभाक्त्वं मैत्रावरुणादीनां न स्यादतो वैदिकार्धिप्रभृतिसमाख्याबलात् प्रागुक्तोऽशनियमोऽवकल्प्यत इति निरवद्यम् ॥ २६५ ॥

॥ इति संभूय समुत्थानप्रकरणम् ॥

गार्हानुष्ठानमपि द्रष्टव्यम्, स्मृत्यन्तरात्तुर्वशैषिकस्मृतिविगार्हानुष्ठानप्रपञ्चोद्द्रष्टव्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६५ ॥

सुबोधिनी

स्यात्—विकृतिगतसमाख्यान्यथानुपपत्त्या प्रकृतौ पूर्वोक्तो दक्षिणाविभागः कल्प्य इति ॥ २६५ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां सम्भूयसमुत्थानं नाम प्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

षट्प्रमाणानि शेषत्वबोधकानि समाख्यानामयौगिकसंज्ञा ज्योतिष्टोमविकृतिभूते द्वादशाहे अर्धिन इत्यादयः समाख्याः श्रूयन्ते । अतः समाख्यारूपप्रमाणबलात् प्रकृतौ ज्योतिष्टोमेन तथैव दक्षिणाविभागः कार्यः । अन्यथा विकृतौ द्वादशाहेऽर्धिन इत्यादिसिद्धानुवादो न स्यात् । तथा च विकृतिगतसमाख्यान्यथानुपपत्त्या प्रकृतौ प्रागुक्तदक्षिणाविभागावसाय इत्यर्थः । तदुक्तम् तथोर्वोर्विश्ववेदा विभजन्तीति ता यजमानश्चतुर्धा कृष्णाजिनेन भ्युक्ताश्चतुर्थमध्वर्युभ्यो विभजति यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्धं प्रति प्रस्थात्रे तृतीयं नेष्ट्रे चतुर्थमुन्नेत्रे एतेनैवेतरेषां दानं युक्तमिति ॥ २६५ ॥

१. ध. द. भवति ।

अथ स्तेयप्रकरणम् २३

इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाऽभिहितम्—"स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वापह्नूयते च यत्॥" इति । अन्वयवत् द्रव्यस्वामिराजाध्यक्षादिसमक्षम् ; प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साहसम् ; स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्यादिसमक्षं वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते। यच्च सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भया- 5
न्निह्नुते तदपि स्तेयम् । नारदेनाप्युक्तम्—"उपायैर्विविधैरन्यं छलयित्वाऽपकर्षणम्। सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः॥" इति ॥

सुबोधिनी

अथ स्तेयप्रकरणम् ॥ "स्यात् साहसं त्वन्वयवत्" इत्येतन्मनुवचनं व्याख्याऽन्वयवैदित्यादिना। "कृत्वापह्नूयते च यत्" इत्यस्यांशस्य तात्पर्यार्थमाह—यदिति ।

बालभट्टी

महाप्रकरणसङ्गत्या भाह—इदानीमिति। च स्त्वर्थो। मानवं व्याचष्टे—अन्वयेति। मनुस्तमिदमभेदान्वयः सम्बन्धः स चक्षुरादिर्विवक्षित इ ति। द्रव्येति —द्रव्यस्वामीत्यर्थः । कर्मपदार्थमाह—परेति । आदिना साधारणद्रव्यहरणम् । दण्डोऽप्रकृतमिति भूतत्वमविवक्षितमित्याह—क्रियते इति । अतस्तत्र स्तेयदण्डो न कार्यः । एतद्भेदेनैव प्रकरणभेद इति भावः। तदाह—स्तेयमित्यति—तत्साहसात्। आदिना राजाध्यक्षादिबलावष्टम्भोनाग्रेस्याह—एवञ्चेति। कृत्वायन्निह्नुतेऽभयात् तुपैपादपाठं व्याचष्टे—यच्चेति। अपिना निरन्वयसमुच्चयः । परधनहरणादिकमिति शेषः । कृत्वापह्नूयते च यदिति पाठान्तरम् । कृत्वाऽपह्नूयते च यदिति तु प्रचुरः पाठः। तदा अयं तात्पर्यार्थो बोध्यः। अपन्ययते संवृणोति आच्छादयति इति यावदिति। तुशब्दोऽर्थः श्वेत् संचरणेऽस्युक्तेः । वञ्चित्वेत्यस्य समूलत्वं धनवत् स्तेयलक्षणांशे मानान्तरमप्याह—नापीति । एवं द्रव्यस्वामिनां सुखादीनाम् । कर्मणि शेषेषष्ठी वेत्यन्वयः । द्रव्यस्येति शेषः । सुप्तादेरपकर्षणोऽन्वयः ॥

१.—८. २३१. । २.—१४ १७. । ३. थ. द. द्रव्यरक्षीला । ४. थ. द. यत्सापीति ।

तत्र तस्करग्रहणपूर्वकत्वाद्दण्डनस्य, ग्रहणस्य च ज्ञानपूर्वकत्वात्, ज्ञानोपायं तावदाह—

ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।
पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

यश्चौरोऽयमिति जनैर्विख्याप्यते असौ ग्राहकै राजपुरुषस्थानपालप्रभृतिभिः गृहीतव्यः । लोप्त्रेणापहृतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन नाशदर्शादारभ्य चौर्यपदानु

यदि पुनः प्रत्येकं प्रतिग्रहादिना संभूयसिंवजादिना वा कृत्स्नार्जितं कश्चिदपहृत्य गच्छेत् स कथं ज्ञातव्यः, ज्ञातस्य वा किं तस्य कर्तव्यमित्यपेक्षिते तत्स्वरूपनिरूपणायाऽऽह—

ग्राहकैर्गृह्यते चोर इत्यादि ॥ २६६ ॥

अपहृतद्रव्यस्थामिः चोरत्वप्रतिपादनेन ग्राहकैर्गृह्यते चोरः; अथ वा लोप्त्रेण अपहृतद्रव्येण अपहरणदेशाद्वा निपुणैरुत्प्रीयमानेन पादेन यद्वा आत्मपूर्वकर्मणा सम्भावितचौर्यापराधास्तथाऽन्यैरपि स्मृत्यन्तरोक्तचोरत्वप्रतिपादकैः वक्ष्यमाणैरशुद्धवासकादिभिः । अशुद्धो

सुबोधिनी

मूलमवतारयति—तत्रेति। अपहृतभाजनादिना वेति—यस्य गृहे यन्नष्टमपहृतादिना

बालंभट्टी

मूलमवतारयति—तत्रेति । प्रारभ्यमाणे स्तेये इत्यर्थः। ज्ञानेति तस्करत्वज्ञानेत्यर्थः । यद्यपि योगिना ग्राहकमाह्यत्वमेव तत्रोपाय उक्तः, तथाऽपि तत्रापि निमित्तमाह— य इति। राजपुरुषाश्च स्थानपालाश्चेति द्वन्द्वान्यदीयमलोमा(?)पदार्थमाह— येति। अगृह्यते इति लेढिस्याह—ग्रहीति । अपहारतो नष्टं वस्त्रादिर्यस्य गृहे हस्ते वा दृश्यते तेन चिह्नेन स पुरुषो ग्राह्य इत्यर्थः। अथशब्दार्थमाह—वेति । पदेन वेति व्याचष्टे—नाशेति। पूर्वकर्मचौर्याख्य-

---

१. ख. ङैः स्था : २. ख. ग. शादिवसादा । ३. घ. ङ. लक्षनम् ।

सरणेन वा ग्राह्यः । यश्च पूर्वकर्मापराधी प्राक्प्रख्यातचौर्यः अशुद्धोऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासौ अशुद्धवासकः सोऽपि ग्राह्यः ॥ २६६ ॥

किं च—

अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः ।
द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः ।
निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किं त्वन्येऽपि वक्ष्यमाणैर्लिङ्गैः शङ्क्या ग्राह्याः। जा-

---

वासो यस्य असावशुद्धवासकः । कृतस्योऽयमित्यविज्ञायमानोः लुब्धवेश्यादिगृहनिवासी लोध्रादिवच्च ॥ २६६ ॥

अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्या इत्यादि ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां चेत्यादि ॥ २६८ ॥

सुबोधिनी

तत् यस्य गृहे हरते वा दृश्यते तेन चिह्नेन स पुरुषो ग्राह्य इत्यर्थः । वास: स्थानमिति—उष्यते अस्मिन्निति वासो निवासः पुंसि । तस्यैव प्रतिपदं स्थानमित्येतत्, न तु वासस्थानमित्येकं पदमित्यवधेयम् ॥ २६६ ॥

"शुष्कभिन्नमुखस्वराः" इत्यत्र शुष्कमुखो भिन्नस्वर इति च प्रकृत्या ह्रस्वेवोपात्तौ

बालंभट्टी

मेध भूम्नि इतिरित्यहि—ग्रागीति । अत एव परिग्रहः । वास इति—उष्यते अस्मिन्निति वासः । निवासः पुंस्ययम् । तदाह—स्थानमिति । न तु वासस्थानमित्येकं पदमिति भावः। तथा चैति समुच्चये इत्याहः सोऽपीति ॥ २६६ ॥

तत्र उपायान्तरमोत्याह—क्रियेति । "बलमवधारणे शङ्क्याम् । जातीरित्यादेः इदुमित्याह—वक्ष्येति । तान्येवाह—जातीति । लिङ्गपदस्य प्रत्येकं सम्बन्धः ।.....

तिनिह्नवेन नाहं शूद्र इत्येवंरूपेण । नामनिह्नवेन नाहं डित्थ इत्येवंरूपेण । आदि ग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलादिपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः । द्यूतपण्याङ्गनामद्यपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्ताः तथा कुतस्त्योऽसि त्वमिति चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्ह्यसावपि ग्राह्यः । बहुवचनात् स्विन्नललाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कारणं कियदस्य धनं किं वाऽस्य गृहमित्येवं[1] पृच्छन्ति, वेषान्तरधारणेनाऽऽत्मानं गूहयित्वा ये चरन्ति, ये चाऽऽयाभावेऽपि बहुव्ययकारिणः, ये च विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञातस्वामिकानां विक्रयकाः ते सर्वे चौरसंभावनया ग्राह्याः।

सुबोधिनी

प्रत्ययेन तु जसा बहव उपात्ताः । अतः प्रकृतिप्रत्ययथोः परस्परविरोधादनुपपन्नं पदं स्यादित्याशङ्क्याह— बहुवचनादिति । अयमभिप्रायः—प्रकृतिरन्येषामप्युपलक्षिका तेन स्विन्नललाटादयोऽपि गृह्यन्ते । एवञ्च बहुत्वविवक्षायामेव बहुवचनविधानाच्च प्रकृतिप्रत्य-

बालंभट्टी

प्र.....संज्ञादेशो व्यापकः । ग्रामो वा व्याप्यः । उपलक्षणोऽयम् । द्यूतेत्याह— लक्षिता इति। द्यूतेति—द्वन्द्वोत्तरपदको द्वन्द्वः । समभिहारात् स्त्रीविशेषरूपा न तु सामान्यभूतेत्याह—द्यूतपण्याङ्गेति । इदमुपलक्षणमित्याह —आदीति । तात्पर्यार्थमाह—अनीति । शुष्कश्च भिन्नश्च शुष्कभिन्नौ मुखञ्च स्वरश्च तौ ततो बहुव्रीहिः । यथा सङ्गच्छध्वमित्याह— यदीति । अत्र कारणमुक्तम्—कुतस्त्वमसीत्यादिना । न तु अत्र द्वयेरेवोक्तत्वात् जात्या सर्वत्र ग्रहणे सिद्धिव्यक्ताशयेन बहुत्वाशयानुपयोगात् बहुवचनासङ्गतिश्च । अत आह— बह्वीति । तथा च प्रकृतिरन्येषामपि उपलक्षणम् । अर्थेचा इतिवत्वेति । तद्विवक्षायां बहुवचनम् । अत एव प्रकृतिप्रत्ययविरोधेऽपि नेति भावः । अनतिप्रसङ्गायाऽऽह— निष्केति । गूढमाचरन्तीति शब्दोऽर्थः । तत्फलितमाह—वेषान्तरेति । गूढेति— आच्छादयित्वेत्यर्थः । आवश्यकव्ययेऽदोषादाह—बह्विति । भूम्नि तत्र मतुप् । विनष्टद्रव्याण्यपि विक्रीणते इति पचाद्यच् । गङ्गाधरवत् । तत्फलितमाह—येवेति । विक्रायकाः तस्कराः । एव लब्धम् । शङ्क्येत्यस्य अत्राप्यन्वय इत्याह—चौरसमिति । वक्ष्यमाणसङ्गतये

1. ख. लपित्वा । २. ख. गृहमिति पृ ।

एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान्पुरुषान् गृहीत्वा एते चौराः किं साधव इति सम्यक्परीक्षेत न पुनर्लिङ्गदर्शनमात्रेण चौरनिर्णयं कुर्यात्—अचौर्यस्यापि लोष्ठादिलिङ्गसंबन्धसंभवात्; यथाऽऽह नारदः—"अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामाद्भुवि[1] चौरेण वा परिक्षिप्तं लोष्ठं यत्नात्परीक्षयेत् ॥" तथा—"असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः। दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥" इति ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ 5

एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनाऽऽत्मा संशोधनीय इत्याह—

गृहीतः शङ्कया चौर्ये नाऽऽत्मानं चेद्विशोधयेत् ।
दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६९ ॥

प्रमाणान्तरमूलत्वादस्यास्मृतेः तदनुसारेणैव विविच्य व्याख्यार्या । पदार्थास्तु निगदोक्ता एव ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

उक्तन्यायानुसारेण च—**गृहीतशंकया चौर्य इत्यादि ॥ २६९ ॥**

सुबोधिनी

परिरोध इति । अन्यहस्तादिति—अन्यस्य चोरादेर्हस्तादस्य गृहे च्युतं वा, भुविखन्यमानायां तत्र पूर्वमन्यैः स्थापितमनिच्छया प्राप्तं वेति परीक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २६७॥२६८॥

मानुषेण दिव्येन चाऽऽत्मा शोधनीय इत्युपदेशो नोपपन्नः प्रमाणस्य भावमोचरत्वेन

बालंभट्टी

तत्सूचितमेव शेषमाह—एवम् इति । नानेति बहुभीहिः । मात्रपदेन परीक्षाव्यवच्छेदः । चौर्येति—चौर एवायम् इति निश्चयमित्यर्थः । अन्येति—कात्यायनोऽप्येवमेव । अन्यस्य चौर्यस्य हस्तात् परिभ्रष्टं च्युतं भुवि खन्यमानायां अर्थमत एवाकामादिच्छयोत्थितं प्राक्षमन्यकीयं पूर्वं प्रतिक्षिप्तम् त्यक्तमित्यर्थः । तथा चेदमेवमुत्रानेनापहृतमिति परीक्षा कार्येति भावः। तदाह—यत्नादिति । नारदान्तरमाह—तथेति। अत इति शेषम् । यतो द्विविधा भावः पदार्थः । दृश्यते तत्मादित्याशयः । द्वैविध्यमेवाऽऽह—असत्याः सत्येति । अत एव विविधा इत्यपि पाठः ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

अत एवाऽऽह— एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । आत्मास्वरूप चौर्य इति विध-

---

ख. छ. दुस्थितं । २. क. ग्या शो । ३. ख. गतम् ।

यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाण-धनदापनवधादिदण्डभाग्भवेत्। अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वाऽऽत्मा शोधनीयः। ननु 'नाहं चौरः' इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति—तस्याभावरूपत्वात्। उच्यते। दिव्यस्य तावद्वाचाभावगोचरत्वं "रुच्याबाऽन्यतरः कुर्यात्" इलत्र प्रतिपादितम्। मानुषं पुनर्वचापि साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न संभवति, तथाऽपि कारणेन संसृ-

स्मृत्यन्तरानुसारेण यथार्हं दण्डकल्पना ॥ २६९ ॥

सुबोधिनी

निस्स्वरूपेऽभावात्मके तुच्छे मिथ्योत्तरे प्रमाणप्रसराभावादित्यभिप्रायेणाऽऽक्षिपति—ननु नाहमिति। समाधत्ते—उच्यत इति। मानुषमिति—अत्र तथाऽपि कारणसंसृष्टमिथ्योत्तरे मानुषमभावरूपे गोचरयत्येव। कथम्, भावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनेत्यन्वयः। अयं भावः—शुद्धमिथ्योत्तरस्याभावरूपत्वेन यद्यपि तत्र मानुषं प्रमाणं प्रसरत्येवेति। एतदुक्तं भवति—शुद्धमिथ्योत्तरे दिव्यमेव, संसृष्टे तु मानुषमपि सम्भवतीति। एतदेवोदाहृत्य

बालंभट्टी

यस्सभी। शङ्कायामन्येनेति तदाह—यदि चौर्येति। तत् ततः तच्छङ्कातः। लिङर्थो नञिवक्षित इत्याह—यदीति। वस्तुतोऽर्थमात्रस्य विशेषस्य सामान्येनानुवादोऽन्यथापीनरुक्तया-पत्तेः। अत आह—वक्ष्य इति। अनुपदमेवेति भावः। धनदाने इति पाठः। यद्यपि-दापनं वक्ष्यमाणम्, तथाऽपि तस्य राजधर्मत्वेन चौरानिसृष्टवासु ततोऽर्थलिप्सुत्व ग्रहणम्। अत एव दापनेत्यपपाठः। आदिना तदभिमतपरिग्रहः। अनुवादत्वादेवाऽऽह—दण्डभाग्भवेदिति। सम्भावने लिङ्। अनुवादफलं प्रदर्शयन् वचनसार्थक्यतात्पर्यार्थं प्रतिज्ञातमाह—अत इति। नन्वयमपि अस्य नार्थः। प्रमाणस्य भावगोचरत्वेन निस्स्वरूपेऽभावात्मके तुच्छे मिथ्योत्तरे प्रमाणप्रसक्तेरित्याशयेन शङ्कते—नन्विति। उक्तमुदाहृ—दिव्येति। साक्षात्तद्विषयतया तथाऽपीति मानुषं कारणं संसृष्टे मिथ्योत्तरे भावरूपमिथ्यात्वे यत् कारणम् तस्य यत्साधनं तन्मुखेन तद्गता अभावमपि गोचरयत्येवेत्यन्वयः। अत एव पूर्वपक्षे साक्षादिरयुक्तम्। तथा च शुद्धमिथ्योत्तरे दिव्यमेव। संसृष्टे तु मानुषमपि

१. थ. द. इ वीर इतीति। २. थ द. इत्यादिता। ३. थ. द. ध पुनरिति। ४. थ. द. माणम् एतदुक्तं भवति प्रसरत्येवेति (?) ङ्ग।

ष्टे[1] भावरूपामिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव । यथा 'नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्थः' इत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्याभावस्याप्यर्थात्सिद्धेः शुद्धिर्भवत्येव॥२६९॥

चौरदण्डमाह—

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।

यस्तु प्राप्तुकपरीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चितचौर्यस्तं स्वामिने अपहृतं धनं स्वरूपेण मूल्यकलनया वा दापयित्वा विविधैर्घातैर्घातयेत् । एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्रा- 5
प्तिर्याग्योत्तमदण्डव्यविषयम्[2] । न पुनः पुष्पवल्लादिक्षुद्रमल्यमद्रव्याहारविषयम् ।—"साह-
सेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्र-

---

लोकादिभिश्चौर्ये स्पष्टीकृते—चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेदित्यादि ॥

सुबोधिनी

दर्शयति—यथेति। चौर्यसङ्कराऽभियुक्तैः 'द्रव्यनाशकाले चाहं देशान्तरस्थः'इति साध्यादि-
भिः साधिते चौर्याभावस्याप्यर्थात्सिद्धेः शुद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः ॥ २६९ ॥

उक्तार्थे नारदवचनं प्रमाणयति—साहसेषु य एवोक्त इति । साहसेषु साहसाख्येषु
क्रमेषु त्रिषु उत्तममध्यमाधमरूपेषु यो दण्ड उक्तः स एव स्तेयेऽपि । त्रिषु द्रव्येषु उत्तम-
साहसमध्यमसाहसाधमसाहसयोग्येषु द्रव्येष्वनुक्रमात् दण्डो भवतीत्यर्थः । अने-

---

बालभट्टी

पार्श्वयेति भावः । एतदेवोदाहरणेन विशदयति—यथा नाशेति। 'द्रव्यनाशापहारयोः
काले ऽहं देशान्तरस्थितः' इति चौर्यसङ्कारा गृहीतैर्नाभियुक्तैः साध्यादिभिर्भाविते साधिते
चौर्याभावस्याप्यर्थात्—सिद्धेः तस्य शुद्धिरेवेत्यर्थः ॥ २६९ ॥

चारपदं तथापरमित्याह—स्वरूपेणेति। स्वल्पान्तराविरोधायाऽऽह—एतच्चेति । द्रव्ये
ति—द्रव्यापहारेत्यर्थः । अत्र मानमाह—साहेति । साहसाख्येषु प्राग्उक्तेषु त्रिषु

---

१. ख. द्रष्टिधा । २. ख. चारेदण्ड । ३. एतदादि 'साहस' इत्यन्तं थ पुस्तके । नास्ति ।
४. थ. द. यथा नाशापहारकाले । ५. थ. द एतदादिसाहस इत्यन्तं नास्ति ।

मात् ॥" इति नारदवचनेन वधरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापि तत्वात् ॥ यत्पुनर्बृहस्पतिवचनम्—"अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्बन्धनमेषां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्॥' इति तदपि महापराधविषयम्॥२६९॥

चौरविशेषेऽपवादमाह—

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥२७०॥

स्मृत्यन्तरोक्तदण्डैश्चातिरिक्तं नेत्रादिभेदनशूलारोपणादिभिश्चेष्यभिप्रायः॥

एवमब्राह्मणं ; ब्राह्मणं तु—सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वेत्यादि ॥ २७० ॥

सुबोधिनी

मैतदुक्तं भवति—उत्तमद्रव्यापहारे उत्तमसाहसदण्डविधानात् वधस्याप्युत्तमसाहसात्मक दण्डत्वेनोत्तमद्रव्यापहारविषयत्वमेव युक्तमिति ॥

बालंभट्टी

कर्मसु उत्तममध्यमाधमरूपेषु यो दण्ड उक्तः उत्तममध्यमसाहसरूपः स एव त्रिषु द्रव्येषु उत्तममध्यमाधमरूपेषु स्तेयेऽपि तद्विषये स्तेयाख्ये कर्मण्यपि अनुक्रमात्तेनैव क्रमेण दण्डो भवतीत्यर्थः । तथा चोत्तमद्रव्यापहारे उत्तमसाहसदण्डविधानात्तथाधमस्याप्युत्तमसाहसात्मकदण्डत्वेनोत्तमद्रव्यापहारविषयत्वमेव युक्तमिति भावः ॥ तदाह —यथेति । परिहारविषयत्वमेव युक्तमिति भावः। तदाह—यथेति। अन्यायोपेतं परिहरति —यत्पुनरिति। अन्येति । बहुवीहेः एषां चौराणां बृहद्वातादपोऽप्येवम् अथेति—बधस्येति भावः । महत्यपराधे इति—तथा चगौतमः—"न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डकर्मविधिर्गोविलुप्तापनिवासनाङ्कनकरणानि अवृत्तौ प्राणिन्यपि सः" इति। शारीरस्ताडन.च्छेदनरू । कस्तर्हि दण्ड इत्याह—कर्मेत्यादि ; कर्मविधेः तत्र सह सर्वं क्रियानारंभः विलुप्तापनं छिण्डिमकेन-परिभाणं स्तेयप्रकाशनार्थं निवासनं देशाद्विद्धासनं अङ्कनं ललाटेनाङ्कनं

१.—१४. २१. । २. क दण्डेत् ' स्तेयमहा ।

ब्राह्मणं पुनश्चौरं मैहल्यपरावेऽपि न घातयेत्, अपि तु ललाटेऽङ्कयित्वा स्वदेशान्निष्कासयेत्। अङ्कनं च श्वपदाकारं कार्यम्। तथा च मनुः—"गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्शिराः पुमान्॥" इति[1]। एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमविकीर्षतो द्रष्टव्यम्; यथाऽऽह मनुः—"प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम्। नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसम्॥" इति[2]॥ २७०॥

चौरादर्शने अपहृतद्रव्यग्राप्त्युपायमाह—

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते।
विवीतभर्तुरस्तु पथि चोरोद्धर्तुरवीतके॥ २७१॥

सचिह्नं श्वपदाद्यङ्कनम्। स्पष्टमन्यत्॥ २७०॥

प्रयत्नेनान्विष्यमाणवातचोरानुपलब्धौ तु कथमिति—**घातितापहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते॥**

पादादौ प्रयातचिह्ना इति शेषः॥

विवीतभर्तुरस्तु पथि

विवीतानुपकंठ इति दीपः। तुरुक्तोऽन्यस्यापि यथा सन्निधानं दोषपरिहारापनार्थः॥

चोरोद्धर्तुरवीतके॥ २७१॥

सुबोधिनी

एतच्च दण्डोत्तरकालमिति,—एतच्छ्वपदाकारमङ्कनम्॥ २७०॥

बालंभट्टी

आवृत्तौ, अन्येन प्रकारेण जीवनासंभवेन यदि स्तेयं करोति तदा तस्य प्रायश्चित्तमात्रं न दण्डः इति तद्र्थः। वक्ष्यमाणमनोरहः—ललाटे इति। आकार शब्दः सदृशवाची विशेषमाह— एतच्चेति। श्वपदाकारमङ्कनं चेत्यर्थः। अनेन दण्डप्रायश्चित्तयोः क्रमः सूचितः। पूर्वं ब्राह्मणक्षत्रियविशः। यथोदितं यथा शास्त्रविहितं प्रायश्चित्तमित्यन्वयः॥ २७०॥

---

१. ख. महत्यपराधे। २.—६. २३७.। ३. ख. पंती। ४—६. २३०.। ५. त एतच्चेति।

यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरोपेक्षा दोषः; तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽर्पयेत्। तदशक्तौ हृतं धनं धनिने दद्यात् यदि चौरपदं स्वग्रामाभिर्गतं न दर्शयति। दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं वाऽर्पयेत्। तथा च नारदः—"गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः। ग्राह्यो दाप्योऽथवाऽशेषं पदं यदि न निर्गतम्॥ निर्गते पुनरेतस्माद्धेदन्यत्र पातितम्। सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्॥" इति। विवीते त्वपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः। यदा तस्वन्यत्रैव तदूतं भवत्य-

सुबोधिनी

तद्विषयेति— तद्देशाधिपतिरित्यर्थः। चौरं धनं चेति — चौरमर्पयेत् तदशक्तौ धनमित्यर्थः। अथवाशेषमिति — अशेषमिति पदविभागः।

बालंभट्टी

ग्रामेत्युक्तेराह—यदि ग्रामेति। पातितापहृतयोर्भावयोर्विकल्प इत्याह — मनुष्येति। सर्वं वाक्यमति न्यायेनाऽऽह—एवेति। तत्प्रयुक्तदोष इत्यर्थः। प्रतिज्ञातं तात्पर्यार्थमाह— तत्परीति। अनिर्गते सति इति तत्र प्रतिबन्धी लक्ष्योऽर्थ इत्याशयेन तात्पर्यार्थं तद्वयाचष्टे—तदशेति। तद्विषयेति—तद्देशाधिपतिरित्यर्थः। एतेन ग्रामपतिनिराहः। चौरं धनं चेति—आदौ चौरमर्थं, द्वितीयं तु तदशक्तौ धनमित्यर्थः। गोचरे विषये ग्रामादिरूपे ग्राह्यः ग्रहणीयः पुनस्तं तमेव एतस्मात्तद्विषयात् नेति—उभयं कुर्यादिति शेषः। निर्गते तुपदे दशादि पाठान्तरम्। तमिति—यदितदेति दोषः। यदि तत्पदमन्यत्र पातितं तदा यथासंभवं सामन्तादीन् दापयेदित्यर्थः। अत एव चेदन्यत्रेति पाठान्तरम् एतेन तद्वयाख्यातः। उक्तार्थमाह—विवीते इत्यादिना। प्रचुरतृणकाष्ठे वक्ष्यमाणः परिग्रहीतो भूप्रदेशे विवीतः इति स्वामिपालप्रकरणे उक्तम्। ग्रामद्विषीते इत्यथौष्ठ्यम् अथोत्तरस्मात्तिषीतकयोर्विकल्पोऽर्थात्। अत एव चौरोद्धरणैरित्यस्यार्थद्वयमित्याह— यदा त्विति,

१. क. ङ. पेक्षया दोष। २. ख. धनं चापं। क. वा दापयेद् तथा। ३.—लुप्यते। ४. परि ३६.—७। ५. घ. ङ. तद्विषयाधिपतिरिति।

वीतके वा विवीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य द्विगुणस्य वा-ऽपराधः ॥ २७१ ॥

किं च—

स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामरतु पदं वा यत्र गच्छति ।
पञ्चग्रामी बहिःक्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥ 5

यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोषादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन-एव दद्युः यदि सीम्नो बहिश्चौरपदं न निर्गतम्। निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदं

१वोक्तमाप्तैः चोरोद्धर्तुरेव दोषः। सर्वथा चापहृतं द्रव्यं प्रयत्नेनाभिरक्ष्य राज्ञा तत्तस्य-स्वमित्यभिप्रायः। यद्वाऽपहृते द्रव्ये घातिते च सद्रव्यके चोरे द्रव्यानुरूपदण्डो ऽस्य दोष-इत्यपेक्षिते ग्रामभर्तुरित्यादिसमानम् ॥ २७१ ॥

असंक्रीडिते तु ग्रामसीमैरे— स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्त्वित्यादि ॥२७२॥

सुबोधिनी

विवीते त्वपहार इति—प्रभुरक्षणकाष्ठो रक्षमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशो विवीत इति स्वा-मिपालप्रकरणेऽभिहितो द्रष्टव्यः ॥ २७१ ॥

२विकल्पेति—अपहृतभूप्रदेशाश्चत्वारो ग्रामाः सन्निहितास्तत्र एव दद्युर्नेतु पुनः पञ्चग्राम्येव दशग्राम्येवेत्येवं नियम इति नियमनिवृत्त्यर्थम्। अथवेति विकल्पवचनमित्यर्थः। यदीति—

बालंभट्टी

आविवीतके इत्यस्यार्थो विवीतादिति यथासंख्येनाऽऽह-मार्गेति ॥ २७१ ॥

स्वसीम्नीत्यस्यार्थमाह—सीम्नीति। ग्रामाद्धेरित्यनेन ग्रामपर्यन्तस्यावच्छेदः। अत एव सप्तम्यपि। आदिना वधः ग्रामपदं जने लाक्षणिकमित्याह—तद्ग्रामेति। पदं वेति-स्ववास्थसविक-ल्प इत्याह— यदीत्यादि। आदिना विवीतादिपरिग्रहः। आदिना धनार्पणादि। इदमेकग्रा-

---

१. ख. वा दोषः। २. ख. ग. विकल्पवचनं तु यथा प्रस्तावसंगति। ३. ख. ग. न पुनः। ४. ख. ग. यदि तस्मिन् दोषयति ।

प्रविशति स एव चौरार्पणादिकं कुर्यात्। यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्बहिः-प्रदेशे घातितो मुषितो वा चोरपदं च जनसंमर्दादिना भग्नं तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो[1] दशग्रामी वा दद्यात्। विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्त्यपहृतधनस्यार्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम्। यदा त्वन्यतोऽपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव राजा दद्यात्—"चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्, स्वकोशाद्वा दद्यात्" इति गौतमस्मरणात्। मुषितामुषितसन्देहे मानुषेण दि-

सुबोधिनी

चोर इति गृहीते तस्मिन् पुरुषे धनं दाप्यमाने सति मोषे चौर्ये यदि सन्देहो भवेत्,

बालंभट्टी

मादिपरः; उत्तरार्द्धं हि तत्समूहपरमित्याह—यदा त्विति। एकवचनादाह—क्रोशमात्रादिति तत्तत्ग्रामादित्यादिः। घातित—इत्यादिप्रथमान्तपाठः। प्रागुक्तविषयत्वायाऽऽह—चौरेति। आर्षिकविकल्पमाह—वादग्रहणेति, ग्रामसामूहसंख्याय अनियतत्वादिदमपि दिक्प्रदर्शनम् अत एव यथासंभवं व्यवस्थितविकल्पोऽयम्। न चैवं अथवापुनरिति व्यर्थम्, उक्तरीत्याऽनियतपञ्चदृश्यस्यैवाभावेन। तत्परतयाऽपि तस्यात्यन्तमनुपयोगादित्यत आह—विकल्पेति। प्रत्यासत्तिमनतिक्रम्येत्यव्ययीभावः। तस्मेति पाठे तयोः प्रेत्यार्थयोः। अपहाराधारभूप्रदेशाये ग्रामाः। प्रत्यासन्नास्ते एव दद्युर्न तु पञ्चम्येव दशग्राम्येवेत्येवं नियमनिवृत्त्यर्थमथवेति विकल्पवचनमित्यर्थः। विशेषमाह—यदा त्विति। अन्यतः, चौरग्रामाधिपादितः दापनेऽन्वयः। अवजित्य परावर्त्यपरीक्षणोत्तरमपि दापनसमये कारणान्तरवशात् सन्देहे विशेषमुक्तरीत्यैवाऽऽह—मुषितेति। यदीति—तस्मिन् उक्तलिङ्गवशाच्छंकया ब्राह्मणोत्तरं परीक्षिते चौर इति निश्चित्य गृहीते पुरुषे धनं दाप्यमाने सति यदि मोषे चौर्ये सन्देहो-भवेत्, कारणान्तरतः तदा बन्धुभिः साधयेत्। सन्देहनिवृत्तिं कुर्यात्। अथवा शपथं दाप्यः स इत्यर्थः। यद्यप्यग्न्यादौ दिव्यमुक्तं, तथाऽप्यस्य क्रमायोधकत्वात्तयोः क्रमस्य पूर्वं स्पष्टमुक्तत्वात् सुधेति भावः। अत एव प्रतिज्ञायां सधैवोक्तं शुद्धमित्युत्तरे तदसंभवात्सर्वत्रायमेव

१. ग. ज. . माहारो वा दद्यात्। २. ज. ग. यथा तत्प्रत्यास। ३.—१०. ७६—७.।

व्येन वा निर्णयः कार्यः—"यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोदे तु संशयः। मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्॥" इति वृद्धमनुस्मरणात् ॥२७२॥

अपराधवैशेषेण दण्डविशेषमाह—

बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः।
प्रसह्य घातिनश्चैवशूलानारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

बन्दिग्राहादीन् बलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान् शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारविशेषोपदेशः — कांष्ठागारयुद्धागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्तृंश्च हन्यादेवमिचारयन्॥" इति मनुस्मरणात् ॥ २७३ ॥

स्वशब्दो धनमित्यर्थः । यत्र द्विपदचतुष्पदादि अनवरतं संचरति सा स्वसीमा। स्पष्टमन्यत् ॥ २७३ ॥

चौरापिधायकेषु तु वधप्रकारमाह—**बन्दिग्राहांस्तथेत्यादि ॥ २७३ ॥**

सुबोधिनी

तस्य शपथं दाप्यः । अथ वा बन्धुभिर्धर्मबन्धुभिः साध्यादिभिः साधयेत् सन्देहनिवृत्तिं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७२ ॥

ननु "शूलानारोपयेन्नरान्" इत्यनेन बन्दिग्राहादीनां शूलारोपणमात्रं प्रतीयते न वधः। ततश्च "श्रोत्रियायोपकल्पयेत्" इत्यत्र स्वर्गेण यथा विधिसिद्धिः, तद्वदत्रापि शूलारोपणमात्रेणैव विधिसिद्धेस्तन्मात्रमेव कैश्चोक्षाणीया न वध्याः स्युरित्यत आह अयं चेति ।

बालंभट्टी

कथमभिप्रेत्य मुनिना तथोक्तं, एतदभिप्रायेणापि दिग्व्यवस्थेति प्रागुक्तं स्मारयन्नाह्रेति बोध्यम्। तथाऽऽहुः किंचित्पर्यं आदा कॅ.ध्यः ॥ २७२ ॥

बन्दिग्राहादिकं चौरापिधेपगमित्याह—बन्दीति। आदिना वाजिकुञ्जरहारिग्रहणम्। प्रसह्येत्यादावर्थे बालयातुर्का श्रेवंदिति तथैव पाठः। नरानित्स्य व्याख्यां—चौरानिति।बन्दिनिरोधस्थानं ग्राहयन्ति ते बन्दिग्राहाः। ननु शूलानारोपयेदित्यनेन तेषां तावन्मात्रं प्रतीयते न वधः; तथा च "श्रोत्रियायोपकल्पयेत्" इत्यत्रेवाऽत्रापि तावन्मात्रेणैव विधिसिद्धे तन्मात्रमेव कृत्वा पुनरुत्तरणं कार्यं न वध इत्यत आह—अयं च वधेति। अत्र मानमाह—अन्यत्रेति हेतुगर्भं पाठः। अचिचारयन्—अचिलम्भयन्। अनेन लेपमात्रे एक देशानुमति

---

१. ख. वाऽपिदेशयेत् । २. क. विशेषे दण्ड । ३.—आ०. १५६ । ४. थ द. तथा च । ५. थ. द. कृत्वा पुनरुत्तारणं। ६. द. अयं च वधप्रकारेति. थ. च वधप्रकारेण। ७.—६.२८०।

किं च—

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।
कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७४ ॥

वस्त्रादयुत्क्षिप्यत्वाहरतीत्युत्क्षेपकः;; वस्त्रादिबद्धं स्वर्णादिकं क्षिप्त्वोत्क्षिप्य वा योऽपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदकः ; ; तौ यथाक्रमं करेण सन्दंशसदृशेन तर्जन्यङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादं च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्धीनं

तथाशब्दः प्रकारार्थः; तत्रचनमप्रामाण्ये; स्पष्टमन्यत् ॥ २७३ ॥

इत्यादिविशेषमेवमेवा तु—उत्क्षेपकग्रन्थिभेदावित्यादि ॥ २७४ ॥

वस्त्रोत्क्षेपकः पटाहेपकः, ग्रन्थिभेदको ग्रन्थिभेत्ता; उभावपि करसंदंशहीनकौ प्रथमेऽ-

---

मुक्तावली

"अन्यागारे" इति मनुवचनेनैव तेषामपि वधसिद्धौ केन प्रकारेण वध इत्याकाङ्क्षायां शूल रोपणरूपप्रकारविशेषोऽस्मिन् वचनेऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ २७३ ॥

तौ यथाक्रममिति । वस्त्रोत्क्षेपकः करेणहीनः ग्रन्थिभेदकः तर्जन्यङ्गुष्ठेन हीन इति

बालंभट्टी

द्वारा वधे सिद्धे केन प्रकारेण स इति विशेषाकाङ्क्षायां शूलारोपणरूपप्रकारविशेषोऽत्र शूले उक्त इति भावः ॥ २७३ ॥

संदंशपरं गौणलाक्षणिकमित्याह—संदंशेति । तर्जनीति । मध्यमदलोपी समासः । इदमर्थात् प्रथमापराधविषयम् । अत एवाऽऽह— द्वितीयापराधे पुनरिति पादैकमिति । यद्यपि एवंकालकृते समासे वेपरीत्यमुचितं, तथापि बाहुलकात्मयूरव्यंसकादित्वाद्वा निर्वाहो बोध्यः । प्राग्वत् प्रतीयमानयथासंख्यस्य दृश्यमाणस्यानुरोधेन निरासाय

---

१. ख. तर्जन्याङ्गुष्ठेन च ।

ययोस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकाग्न्योर्भेदकयोरेकमेकं करं पादं च छित्त्वादित्यर्थः। एतदप्युत्तमसाहसप्रातिलोम्यद्रव्यविषयम्—"तदङ्गच्छेदे हृयुक्तो दण्ड उत्तमसाहसः।" इति नारदवचनात् । तृतीयापराधे तु वध एव ; तथा च मनुः —"अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति।" इति जातिद्रव्यपरिमाणतो मूल्यानुसारतो दण्डः कल्पनीय इति ॥२७४ ॥ 5

जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवचनशक्तिगुणदेशकालादीनां दण्डयुक्तत्वेऽप्यभावात्तस्या-
नामानन्त्यात्तत्तद्रव्यं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनोपायमाह—

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।
देशकालवयःशक्ति सञ्चित्य दण्डकर्मणि ॥ २७५ ॥

क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्यानुसारतो दण्डः 10

पराधे कार्यौ। करसंदंशोऽगुलयः तद्वीनाः। यदा करसंपुटः करसंदंशः तद्वीनौ, अन्यतरहस्त-च्छेदनमित्यर्थः। द्वितीये त्वपराधे त्वेको हस्तः पाद्यश्च। स्वहस्यन्यत् ॥ २७४ ॥

यश्चायमुक्तशारीरो दण्डः यश्च स्मृत्यन्तरोक्तो धनदण्डः तत्र सर्वत्र साधारणोऽयं न्यायबीजसंक्षेपः—— क्षुद्रमध्यमहाद्रव्येत्यादि ॥ २७५ ॥

सुबोधिनी

विवेकः । प्रथमे ग्रहे इति—प्रथमग्रहे ग्रहणे प्रथमचौर्ये इति यावत् ॥ २७४ ॥

परिग्रहविनियोगेति—ब्राह्मणपरिगृहीतायामगोरक्षणेऽधिको दण्ड इति ब्राह्मणप-

बालंभट्टी

आह—उत्क्षेपकोति । विशेषमाह—एतदपीति । अपिना पूर्वसमुच्चयः । द्रव्येति—तदपहारेत्यर्थः । तत्र मानमाह—तदङ्गेति । न्यूनतां निराचष्टे—तृतीयेति। अङ्गुली इति —द्विवचनं ; तदर्थं च तर्जन्यंगुष्ठात्मकमेकसंभवेन संदंशपदेन तस्यैव ग्रहणात् । प्रथमे इति—प्रथमे ग्रहणे इत्यर्थः । प्रथमचौर्ये इति यावत् । हस्तेति—अत्रेतरेतरद्वन्द्व आर्षः । जाति च द्रव्यं च परिमाणं चेति द्वन्द्वः, ततो यन्मूल्यादि तदनुबोधेन इत्यर्थः । अनुरूपदण्डस्थले इति शेषः । इतीति इत्यन्वयोक्तयादित्यर्थः ॥ २७४ ॥

इदमप्युपलक्षणमित्याह—जातीति । जातिश्च द्रव्यं च परिमाणं च परिग्रहश्च वि-

---

१.—१४. ८. । २. क. हस्तपादौ तु तृ० । ३.—९. २७७. । च. द. ग्रह इति प्रथम ग्रहणे ।

कल्पनीयः। क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तं—"मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् । शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥ वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा। हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि॥ हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गोगजवाजिनः । देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम ॥"[1] त्रिप्रकारेऽप्यपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो दण्डनियमस्तेनैव दर्शितः—"साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः। स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्॥"

सुबोधिनी

रिग्रहोऽधिकदण्डकारणम् । तथा सा गौर्ब्राह्मणाय यस्मिन्होमे विनियुक्ता, तस्या हरणे ततोऽप्यधिको दण्ड इति विनियोगोऽप्यधिकदण्डकारणम । एवंविधपरिग्रहविनियोगयोरभावे तावेव न्यूनदण्डकारणे इत्येवं बोद्धव्यम् । "साहसेषु य एवोक्तः" इत्येतेन नारदवचनेन क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्यापहारेष्वविशेषेण यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहस-

बालंभट्टी

नियोगश्च यत्र शक्तिश्च तुल्यश्च देशश्च कालश्च तदादीनां स्मृत्यन्तरोक्तानामित्यर्थः । तत्र ब्राह्मणपरिग्रहीतायां गोहरणेऽधिको दण्ड इति ब्राह्मणपरिग्रहोऽधिकदण्डकारणम् । तथा यदि सैवाग्निहोत्राद्यर्थदोहाय विनियुक्ता, तदा तस्या हरणे ततोऽप्यधिकदण्डकारणमिति विनियोगोऽप्यधिकदण्डकारणम् । एवंविधपरिग्रहविनियोगयोरभावे तावेव न्यूनदण्डकारणे इति बोध्यम्। महदयः—उक्तेति। बहुवचनान्तानां द्वन्द्व इति भावः। उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमेतद्विषयं विवेचयितुं चोपयुक्तमाह—क्षुद्रादीति । मृद्भाण्डेति—यथा अत्र प्रयोगसिद्धिर्भवति, तथा द्वन्द्वाः कार्याः । एवं हिरण्यरत्नेत्यत्रापि सुवर्णपदं सुन्दरं, शमीधान्यं माषादि "माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः। " इत्यमरः । कृतान्नं साधितान्नं तदादि । वर्जमिति—गुडः। वर्जयित्वेत्यर्थः। लोहं च रजतादिकम्। मध्यमिति—द्रव्यमुदाहृतमित्यस्यानुषङ्गः । अत्र सर्वानुषङ्गे यथासंभवम् । व्रीहि इति—बहुवचनान्तयोः"विभाषावृक्ष" इतिपाक्षिक इतरेतरद्वन्द्वः।गोगजेति—एवं च गोवर्जं हयश्च गोपदमनयोरप्युपलक्षणमिति भावः।देवेति—अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातश्च । द्रव्य—द्रव्याणि च। एतत् प्रसङ्गादविरोधायाऽऽह-त्रीति। औत्सर्गिकः, सामान्यविहितः।तेनैव,-नारदेनैवात्रोक्तासु-

१.—१४. १४—६. । २.—१४ २२. । ३. द्वि० वै० ५९९. । अ० २. ४. १२.।

इति ॥ मृन्मयेषु मणिकमल्लिकादिषु गोवाजिव्यतिरिक्तेषु च महिषमोषादिपशुषु ब्राह्मणसंबन्धिषु च कनकधान्यादिषु तारतम्यभावोऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां मूल्यानुसारेण दण्डः कल्पनीयः। तत्र वै दण्डकर्मणि दण्डकल्पनायां तद्धेतुभूतं

सुबोधिनी

दण्डप्राप्तौ विशेषप्रापकं मूलवचनं पूर्वार्धे तात्पर्यतो व्याचष्टे — मृन्मयेष्विति । अत्र मृन्मयेष्विति क्षुद्रस्य द्रव्यस्योपलक्षकं गोव्यतिरिक्तेष्विति मध्यमस्य ब्राह्मणसम्बन्धिष्विति उत्तमस्येति विवेकः । "मूल्यान्यनुसारेण दण्डः कल्पनीयः" इत्युक्तम् । तत्राऽऽदिशब्दवाच्यान् प्रदर्शयितुं मूलवचनस्योत्तरार्धं व्याचष्टे — तत्र च दण्डकल्पनायामिति । नन्वत्र वचने उपात्ता देशकालवयइशक्तस्य एव किं दण्डकल्पनायां हेतव इत्याशङ्क्य, नैवम्, अपि तु हेत्वन्तराण्यप्यनेन देशादिकेनोपलक्ष्यन्त इत्याह

बालंभट्टी

पदमेव व्याख्यातम्। नन्वेवं मूलवैरोधस्तत्स्येति मूलस्य का गतिरत आह—मृन्मयेष्विति ; मणिकादयः, तत्पात्रविशेषाः । इदं क्षुद्रद्रव्यमात्रोपलक्षणं। गोवेति—इदं मध्यद्रव्यमात्रस्य अभ्यर्हितत्वान्महिषस्य पूर्वनिपातः । एवं कनकेत्यत्रापि । इदमप्युत्तमद्रव्यमात्रस्योपलक्षणम्। तारतम्यमावोऽस्तीति पाठः। तारतम्येति पाठे स्वार्थेष्यञ् । यद्वा तारतम्यस्यावान्तरवैलक्षण्यस्य, भावः सत्ता अस्तीत्यर्थः । प्रत्येकमिति शेषः । अत एव त्रिष्वपि मणिकादीत्यादिना प्रत्येकमुत्तमाधमयोर्ग्रहणं कृतम्। उच्चावचेति — यथाऽयं मयूरस्यंसकादिस्तत एवोदकृच । अवाक्चोच्चावचमित्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् ; तथाऽप्युच्चनीचमित्यर्थे स इति मतेनेदं तत्र लक्षणमेवैति भावः । तथा च नारदादितो यथाक्रमं तेषु तेषु त्रिविधोत्कृष्टपदप्रस्थाविशेषेण प्राप्तौ अवान्तरतारतम्येन तद्विशेषाकाङ्क्षायां विशेषबोधकं मूलवचनपूर्वार्धमिति । अयं तात्पर्यं इति आशयः । मूल्यादिति—आदिशब्दं संग्राह्य प्रदर्शकमूलोत्तरार्धं व्याचष्टे—तत्र चेति । तस्यां पूर्वोक्तायामित्यर्थः । दण्डकर्मणीति सौलस्य व्याख्या—दण्डकल्पनायामिति ।

१.—१४. २१. । २. य. ज. तारतम्यभावोस्तीति । ३. क. तत्र दण्ड । ४ ध. द. 'द्रुमणिमल्लिकादिष्विति' । ५. त. 'द्रव्योप' ।

देशकालवयःशक्तीति सम्यक् चिन्तनीयम् । एतच्च जातिद्रव्यपरिमाणोपरिग्रहादीनामुपलक्षणम् । तथाहि। "अष्टापाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य। द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णम्। विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्"इति।अयमर्थः।किल्बिषशब्देनात्र दण्डो लक्ष्यते। यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्रकर्तृकेऽपहारे अष्टगुण आपादनीयः। इतरेषां पुनर्विट्क्षत्रब्राह्मणानां विदुषां द्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि षोडशद्वात्रिंशच्चतु-

---

सुबोधिनी

—एतच्चेति । जात्यपेक्षया गुणापेक्षया वा दण्डविधिं दर्शयति—तथाह्यष्टापाद्यमिति । विट्क्षत्रियब्राह्मणानामिति—अत्र विदुषामित्येतद्विट्क्षत्रियादिविशेषणम् । शूद्रस्वादिजात्यपेक्षया विद्वत्त्वरूपगुणापेक्षया च दण्डविधानमिति जातिगुणापेक्षा । ननु "हरतोऽभ्यधिकं वधः" इति मनुना वधदण्डोऽभिहितः । वधशब्देन च ताडनादिप्राणवियोजनान्ता

बालंभट्टी

बीजमाह—तद्धेत्थिति । शक्तीति—अनेन मूलेऽपि समाहारद्वन्द्वः सूचितः ; पूर्वनिपातः प्राग्वत्।समर्थमाह—सम्यगिति । नन्वेवैते एव चत्वार उक्ताः; अवतरणे त्वन्येऽप्युक्ता इति विरोधोऽत आह—एतच्चेति । इत्यादिना तेषामपि आदिना विनियोगादिपरिग्रहः । तथा चात्रोपात्त एव दण्डकल्पनायां हेतव इति नु : किन्तु उपलक्षणतया स्मृत्यन्तरोक्ता[1] अन्यपीति भावः । तदेव स्मृत्यन्तरानुज्ञातमनुक्रमेण दर्शयति—तथा हीत्यादिना । तत्र तावद्वर्णरूपजात्युपेक्षया च स्तेयविशेषेण दण्डविशेषबोधके वासिष्ठमाह—अष्टापाद्यमिति । अत्र दण्डानुक्तेरसंबद्धत्वनिरासायाऽऽह—अयमर्थ इति । लक्ष्यते इति—तस्य तत्कार्यत्वात् । विदुष इति उपात्तं शूद्रस्य । एवमेवाग्रेऽपि विशेषणमित्याह — विदुषामिति । विशेषणं अतिक्रमे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयस्तदाह — सविद्वदिति । अष्टन्शब्दोऽपि लाक्षणीक इत्याह — अष्टगुण इति । विदुष इति वचनविपरिणामेनविदुषामिति स्तेये प्रतिवर्णमिति शेषः। द्विगुणोत्तेति । उत्तरमुत्तर द्विगुणमित्यर्थः । मयूरेति समासः । तदर्थमाह—षोडशेति

---

१. ख. परिणामं । २. ख. अष्टपाद्यं । ३. गौतमः १२. १५—७. । ४. ग. विट्छूद्र । ५. ख. ग. ब्राह्मणादीनां । ६. ध. द. 'तत्कजाति द्रव्येति ।' ७. त. तथाविधिवि ।

ष्यष्टिगुणा दण्डा आपादनीयाः—यस्माद्विद्वच्छूद्रकर्तृकेऽपहारे दण्डभूयस्त्वम्। मनुनाऽप्ययमेवार्थो दर्शितः—"अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम्। षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत्। द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवेदिनः॥" इति ॥ तथा परिमाणकृतमपि दण्डगुरुत्वं दर्शयते; यथाऽऽह मनुः—"धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः। शेषेष्वेकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्॥" इति ॥ विंशतिद्रोणकः कुम्भः। हर्तुर्हियमाणस्वामि- 5

सुबोधिनी

व्यापाराः कथ्यन्ते। ते सर्वत्र समुचिता एव प्रयोक्तव्या इत्यत आह—हर्तुर्हियमाणेति। हर्तुर्गुणापेक्षया हियमाणस्य द्रव्यस्य स्वामिनो गुणापेक्षया ज्येयधः। —द्विजे इति—क्षीणवृत्तिः क्षीणपाथेयः अध्वगः पथिकः, द्विजो द्विजातिः, अध्वगः क्षीणवृत्तिरिति

बालंभट्टी

एकं विद्वद्गोऽतिक्रमे इत्यादि हेतुपरमित्याह—यस्मादिति। अनेन यत इति शेषः सूचितः। तत्र इतिरर्थसमाप्तौ। अपिना येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मस्तेन विद्वक्षत्रियप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवतीति कार्यसमुच्चयः। अष्टेति—अर्धः प्राग्वत् एवं पञ्चेकदेश एव पूर्वोत्तरयोरपि संबध्यते। तद्दोषेत्यस्य तु सर्वत्र पञ्चम्ये संबन्धः। तस्य वस्तुनो दोषगुणयोर्वेदने ज्ञाने सतीत्यर्थः। एवं वासिष्ठे विद्वत्ताऽप्येतद्रूपेण एव। तदर्थमेव मनुक्तिः। तद्दोष गुणविद्विष इति तत्र पाठान्तरं कल्पतर्वादिसंमतम्। गुणविद्विष इति स्वपपाठः। अर्थासंगतेः। ब्राह्मणस्य। तत्रापि गुणाद्यपेक्षया पक्षत्रयमाह—ब्राह्मणस्येति। अत एव पूर्वप्रकारः सफलः। तथा चायं दण्डः शूद्रत्वादि जात्यपेक्षो विद्वत्स्वरूप गुणापेक्षश्चेति तयोरत्र हेतुत्वमिति भावः। द्रव्यपरिमाणेऽपि भिन्नमिति सूचयन्नुच्चत्रमेणाऽऽह—तथा परीति। धान्यमिति—दशसंख्येभ्यः कुम्भोऽभ्यधिकं धान्यं हरतो वधः। शेषेति पाठः। अपिस्त्वर्थः। शेषे स्थिति पाठान्तरम्। एकस्मादारभ्य दशकुंभापेतहरणे अपहृतादेकादशगुणं दण्डो दाप्यः। स्वामिनश्चापहृतं धनं दाप्य इत्यर्थः। कुंभोऽत्र न प्रसिद्धः, किन्तु परिमाणविशेष इत्याह—विंशतीति।

---

१. क. यस्माद्विद्वद्गुद्र। २.—८. ३३७—८.। ३.—३२०.। ४. क. ख. हर्तुर्दिय। ४. इ. ' याचेत्य ' ५. थ इ. ' जोऽध्वगः क्षाणवृत्तिरिति.

गुणपिक्षया सुमिक्षदुर्भिक्षकालापेक्षया वा ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा दण्डा वेद्याः। तथा संख्याविशेषादपि दण्डविशेषो रत्नादिषु । "सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥ पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्॥" इति॥ तथा द्रव्यविशेषादपि। "पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां चैव विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति ॥" अकुलीनानां तु दण्डान्तरं "पुरुषं हरतो दण्ड उक्त उत्तमसाहसः। स्त्र्यपराधे तु सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वधः॥" इति। क्षुद्रद्रव्याणां तु माषन्यूनैर्मूल्यानां

बालंभट्टी

द्विपलशतं द्रोणः। तन्मत्र वधदण्ड उक्तः। स च ताडनादिप्राणप्रेक्षया प्राणवियोजनान्त स्व्यापाररूपस्तथा सर्वत्र समुच्चया पस्थित आह—हर्तुरिति। हर्तुगुणा पेक्षया द्रियमाणस्य

द्रव्यस्य स्वामिनो गुणोपक्षाचिकेत्यर्थः। परिमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपर इत्याह—तथासंख्येति। तत्रादौ नारदमाह—सुवर्णेति। सर्वेषां साधारणानां अभ्यधिकमिति पाठः। एवं प्रागपि मनुमाह—एवमिति। तथा धरित्रमेयानां शतादभ्यधिकं वधः। सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥" इति॥ पूर्वमितः धरित्रमेयानां तुलापरिच्छेद्यानां पूर्वोक्तानामेव पंचाशतोऽभ्यधिके हस्तच्छेदः। अत्र शतादि पलसंबन्धि बोध्यं, शेषेषु एकपलादारभ्य पंचाशत्पर्यन्तमपहारेऽपहृतद्रव्यमूल्यादेकादशगुणं दण्डं एकं दापयेदित्यर्थः। स्वामिने वस्तुदानं तु समानमेवेति भावः। तदपि दण्डगुरुवं द्रष्टव्यं इत्यस्यानुषङ्गः। मनुमाह—पुरुषाणामिति। मुख्यानां चैव रत्नानाम् इति सर्वसम्मतस्तृतीयपादे पाठः। रत्नानां चैव सर्वेषां इत्यपपाठः। अत एव प्रागुक्तनारदविरोधोऽत्र अत एव च महाकुलजातानां मनुष्यानां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनामपहारे वधमर्हतीति तद्व्याख्यातारः। कुलीनानामित्युक्तेः फलमाह—अकुलीति। स्त्रीणां पुरुषाणां चेत्यर्थः। नारदमाह—पुरुषमिति—अपराध तु तदपहारे सर्वस्वं तदपहारो दण्डः प्रोक्तः। स्त्र्यपहारे तु सर्वस्वमिति पाठान्तरम्। तत्रैव विशेषमाह—कन्यामिति। वधो दण्डः प्रोक्तः "सर्वस्वं हरतो नारीम्" इति कल्पतरौ तृतीयपादपाठः काश्यपनोऽपि "सर्वस्वं हरतः स्त्रीतः कान्यापहरणे वधः। वाग्निदारणवालानां चादद्यात् हृहस्पतिः इति सर्वस्वम् द्रव्यस्वानुषंगः।

---

१. ख. कालापेक्षया। २.—८. ३२१—२। ३. ख. वा। ४. 'मूल्यानां चैव'—इति क्वचित्। ५.—८. ३२३। ६. छ. ब्राह्मद्रव्याणां ७. क. ख. मावर्ते। ८मूल०।

मूल्यात्पञ्चगुणो दमः—"काष्ठभाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च । वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥ शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः । गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः । पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामामिषस्य च । सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥" इति नारदस्मरणात् । यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चाशत्पर्यन्तोऽसौ माषमूल्ये तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः । यत् पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोचरवचनं "तन्मूल्याद्विगुणो दमः" इति तदल्पप्रयोजनशरावादिविषयम् । तथाऽपराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वम्—"सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः। तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥" इति । एवं सर्वेषामानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डगुरुलघुभावः कल्पनीयः । पौथिकानां पुनरल्पापहारे न दण्डः ; यथाऽऽह मनुः—"द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वौ विश्वे द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥" तथा—"चणकवीहिगोधूममयवानां मुद्गमाषयोः । अनिषिद्धैर्गृहीतव्यो मुष्टिरेकः पथिस्थितैः ॥ तथैव

5

10

बालंभट्टी

एवं दण्ड गुरुत्वमुक्त्वा क्षुद्रद्रव्यविषये एव संभवादल्पानुसारेण लघुदंडमाह-क्षुद्रेति । माषेति—माषतो न्यूनेत्यर्थः क्वचित्तथैव पाठः। अस्य मानमाह काक्षेति । तस्य भांडेत्यर्थः । अन्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः । एवं वेणुवैणवेत्यत्रापि वेणुश्च तद्विकारभाण्डानि चेति जलाहरणपात्राणि यद्वान्यत् पशुसंभवं, मृगचर्म खड्गश्चर्मादि अन्येषामजैवीवधानां अस्थ्नां शरादीनां मनःशिलादीनां पद्मकानामोदनाभिन्नानामपपादीनां अन्येषां प्रसिद्धानां चापहारे कृते मूल्याद्विगुणो दण्ड इति रुद्रधारुयातारः । अल्पमूल्य उक्त्वाहाद्य—अल्पप्रयोजनेति। इदं च कपालादीनामपि संग्राहकम्। दंडाल्पत्वे दंडगुरुत्वे तत्संग्राह्यमाह— तथाऽपेति । उक्तं मनुनेति शेषः । सन्धिमित्यादि । उक्तमुपसंहरति—एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । विदोषमाह—पथिकेति । कर्तरि षष्ठी । तादृशद्विजकर्तृकाल्पापहारे इत्यर्थः । अध्वगः पथिकः । क्षीणवृत्तिः क्षीणपाथेयश्च । द्विजो द्विजातिरित्यर्थः । अन्यदपि तदुक्तमेवाऽऽह—तथेति । द्वौ द्वादिद्वन्द्वान्तरपदको द्वन्द्वः। अनिषिद्धैः स्वाम्यादिकृतानिषेध-

१. ख. ग. सर्वेषां मूल्यभूतानां । २. पारे. २२—४. । ३. ख. ग. ज. शतावरः मञ्जशतपर्यंते । ४.—८. ३२९. । ५.—८. ३७६. । ६ ख. पथिकादीनां पुनरल्पापराधे ज. पथिकादीनां पुनः । ७.—८. ३४१. ।

सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणा॥" इति ॥ २७५ ॥

अचौरस्यापि चौरोपकारिणो दण्डमाह—

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।
दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥ २७६ ॥

भक्तमशनम्, अवकाशो निवासस्थानम्, अग्निश्चौरस्य शीतापनोदार्थः, उदकं तृषितस्य, मन्त्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः, उपकरणं चौर्यसाधनं व्ययः अपहारार्थं देशान्तरं गच्छतः पाथेयम्, एतानि चौरस्य, हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छ-

---

अन्यत्रापीति शेषः ॥ २७५ ॥

किं च—भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययानित्यादि। २६७॥

सुबोधिनी

पदे द्विजविशेषणे । हीनेति — हीनैकर्मणोऽल्पाचाराद्धर्तव्यं न पुनस्तत्कृष्टादित्यर्थः २७५ ॥

बालंभट्टी

रहितैः। भक्तं अन्नम्। सप्तमे भक्ते चतुर्थदिनस्थे तस्मिन् प्राप्ते सति अश्वस्तनेति द्वितीयदिवसे यया नोर्वरति तेन प्रकारेणेत्यर्थः । हीनेति —अल्पाचाराद्धर्तव्यं न तत्कृष्णाद्यापि हीनजातेरित्यर्थः । किं च "वानस्पत्यं फलं मूलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च । तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत्॥"इति मनुः । अनिरुद्धेति प्रागुक्तगौतमादपरिवृतवनस्पत्यादीनां वानस्पत्यं पत्रपुष्पादिमूलं फलं होमीयाग्न्यर्थं दारुणोग्रासार्थं तृणं परकीयमस्तेयं मनुराह, तस्मान्नदण्ड इत्यर्थः ॥ २७५ ॥

चौरेपेति—तथा च अथ तत्तद्देय उच्यते इति भावः। भक्तेति द्वन्द्वः। प्राग्वत्। अज्ञाने दोषाभावाय आनतः इति पदार्थानाह—भक्तमित्यादि । चौरस्यातदादेः । एवमग्रेऽपि बोध्यम्। वाक्यार्थमाह—एतानीति । भक्तादिव्ययास्तानि वस्तूनीत्यर्थः । एतानिति पाठस्तु सम्यगेव। उभयसंग्रहायाह—दुष्टत्वमिति। मनुरपि—"ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चोराणां

१.—११. १६.। २. य. द. नकर्मण इति । ३.—८. ३३९.।

ति तस्योत्तमसाहसो दण्डः। चौरोपेक्षिणामपि दोषः—"शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः॥" इति नारदस्मरणात् ॥ २७६ ॥

किं च—

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः।
उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥

परगात्रेषु शस्त्रस्याऽपातने, दासीब्राह्मणगर्भव्यतिरेकेण गर्भस्य पातने,

---

चोरोऽस्य साहसिको वा प्रसह्य हन्तीत्येवंजातस्त्रीरत्नसाहसिकवधः भक्तादिदानं कुर्वतो दण्ड उत्तमसाहसः। स्पष्टमन्यत् ॥ २७६ ॥

स्त्रीष्वदुष्टासु चोरयितुं—**शस्त्रवपातोगर्भस्येत्यादि ॥ २७७ ॥**

ब्राह्मणस्त्रीशस्त्रावपातने गर्भस्यैवाविशेषेण व्याख्यातो उत्तमोदण्डः कार्यः—वधमिसर्थः। उत्तमो वा ब्राह्मणः; अधमो वा शूद्रादिः; अपिशब्दान्मध्यमोऽपि क्षत्रियादिः पुरुषः; स्त्रीप्रमापणे वध्य एवेत्यभिप्रायः। तथा च कात्यायनः—"गर्भस्य पातने स्तेनो ब्राह्मण्यां शस्त्रपातने। अदुष्टां योऽपि तं हत्वा हन्तव्यो ब्राह्मणोऽपि हि ॥" इति॥ २७७ ॥

बालंभट्टी

भक्तदायकाः। भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत्। राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान्। अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्यान्चोरानिव द्रुतम्'इति[1] यश्चापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवितः। दण्डेनैवंतमभ्येपेत् स्वकाद्धर्मादविच्युतम्। प्रानधाते हितामङ्गे पथि मोषाभिदर्शने। शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वाप्याः सपरिच्छदाः। राज्ञः कोशापहर्तृंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्। घातयेद्विविधैर्दण्डैरपराधानुरूपतः चोपजापकान् अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान्। संधातृंश्च सोपस्य हन्याच्चैवावलीक्य॥ इति[2]।"योऽदत्तादायिनो हस्तादि च्छते ब्राह्मणो धनम्। याजनाध्यापनेनापि यश स्तेनस्तथैव सः इति[3]" रक्षेति ग्रामनैवासिचीरादिभिश्चपहारेक्षियमाणे मध्यस्थान् प्रेक्षकान् चौरवदण्डयेत्। हितभंगः परक्षेत्रोत्पन्नस्य विनाशनमोषादि- अभिदर्शने, अपहृतद्रव्यस्य अदत्तावाचिनः चौरस्य हस्ताद्यो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं ज्ञात्वा लब्धामर्षश्चेत्,स चौरतुल्य दण्ड्यः हन्तव्यः। विशेषमाह चौरेपेक्षीति दोषः ॥ २७६ ॥

किंचेति—अतिदेशप्रसंगाद्व्यस्यापि दंडमाहोभयोः,। एवमग्रेऽप्युभयत्र।

१.—१२. १९ । २.—९. १७१। ३. ९. १७८। ४. ८. ३१०.

चोत्तमो दमः दण्डः । दासीगर्भविनिपातने तु—"दासीगर्भविनाशकृत्" इत्यादिना शतदण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भे तु "हत्वा गर्भमविज्ञातम्" इत्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यति । पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापणे शीलवृत्तापेक्षयोत्तमो वाऽधमो वा दण्डो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥ २७७ ॥

S अपि च—

विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।
सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा, भ्रूणघ्नी स्वगर्भपातनी च, या च पुरुषस्य हन्त्री

स्तेयव्यतिरेकेणापि तु **विषप्रदां स्त्रियं चैवेत्यादि ॥ २७८ ॥**

च शब्दात् पुरुषं च एवकारोऽन्यघ्नीवधाभावज्ञापनार्थः । वधाभावेऽपि विधादिमृत्युनिमित्तप्रयोक्तृ हंतव्येत्यर्थः। पुरुषघ्नी साहसिकपरपुरुषप्रसंगातिशयात् पुरुषमरणनिमित्तभूता जात्या या च गर्भं पातयित्वा अगर्भिण्यहमिति या वदति तामगर्भिणीमाहुः। तथा च स्मृत्यन्तरं "या पातयित्वा स्वं गर्भं ब्रूयादहमगर्भिणी। तामप्सु प्रक्षिपेद्राजा जारैश्च नरमारिणीम् ॥" इति ॥ सेतुः कुल्यासंक्रमः मर्यादा वा । स्पष्टमन्यत् ॥ २७८ ॥

सुबोधिनी

शतेति—साहसप्रकरणेऽभिहित इत्यर्थः । ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यतीति—प्रायश्चित्ताध्याये वक्ष्यत इत्यर्थः । पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापण इति—शीलाचारवतः पुरुषस्य तथा स्त्रियाश्च मारणे उत्तमसाहस एव दण्डः, शीलाचाररहितायास्तु मारणेऽधमसाहस एवेति विकल्पव्यवस्था ज्ञेया। ईषच्छीलाचारवतोस्तु प्रमापणे पारिशेष्यान्मध्यमसाहसदण्डो व्यवतिष्ठते ॥ २७७ ॥

बालंभट्टी

पुरुषस्त्रीति—आर्षम्। स्मृत्यन्तराविरोधायाऽऽह-दासीत्यादिना ब्रह्मेति तदेवाऽऽह दासीत्यादिना । साहसप्रकरणे इतिभावः। विनाशेत्तु विनाशनेतु। वक्ष्यतीति—प्रायश्चित्ताध्याये इति भावः। प्रमापणे मारणे नायमैच्छिकविकल्प इत्याहम् शीलेति। शीलं, स्वभाववृत्त आदिना धर्मः। तद्विशिष्टस्य पुरुषस्य तथा स्त्रियाश्च मारणे उत्तमसाहसम् तद्राहित्येतु प्रथमसाहसम् इति विकल्पव्यवस्था द्वितीयवाशब्देनेषच्छीलादिविशिष्टे तथासति पारिशेष्यान्मध्यमपरिग्रह इति बोध्यम् ॥ २७७ ॥

विप्रेण दुष्टमित्यर्थनिरासायाऽऽह—विशेषेणेति । तत्रार्थद्वयमाह—भ्रूणेति ।

---

१. । २. क. ख. ब्राह्मणगर्भविनाशेतु । ३. । ४. म. ङ. शतं दण्डोऽभिहित इति ।

सेतूनां भेत्री च,—एता गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिलांबध्वा अप्सु प्रवेशयेत्, यथा न प्लवन्ते ॥ २७८ ॥

किं च—

विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।
विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७९ ॥ 5

अगर्भिणीमित्यनुवर्तते । या परवधार्थमन्नपानादिषु विषं ददाति क्षिपति, या च दाहार्थं ग्रामादिष्वग्निं ददाति, तथा या च निजपतिगुर्वपत्यानि मारयति तां छिन्नकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा अदान्तैर्दुष्टबलीवर्दैः प्रवाह्य मारयेत्। स्तेयप्रकरणे यदेतत्साहसिकस्य दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति मन्तव्यम् ॥ २७९ ॥

भर्त्रादीनां तु विषप्रदानादौ वधप्रकारमाह—विषाग्निदामित्यादि ॥ २७९ ॥

निजगुरुः श्वशुरादिः निजाः अवादयः। स्पष्टमन्यत् ॥ २७९ ॥

विषाग्निदानेन च वधसिद्धौ अयं मारणविधिःभर्त्रादीनां स्त्रियानीं सामान्येवावि-

बालंभट्टी

सेतुभेदकरीमित्यत्र द्वयमपि यः।तदाह—सेतूनामिति। अगर्भिणीमिति सर्वविशेषणं । स्त्रियमिति सर्वविशेष्यमित्याह—एतागर्भेति । साकांक्षत्वादाह—गले इति । तात्पर्यार्थमाह—यथेति । तथा च ग.ते तात्पर्यम् । तत्र न तात्पर्यमिति भावः ॥ २७८ ॥

विषेति आर्षम्। विकर्णेत्य वाप्येवम् युक्तिसाम्यादाह—अगर्भिणीमिति। अन्यथा दानेऽदोषायाऽऽह—परेति दाहार्थमिति। च अत्र क्रियानुषंगः निजत्वं सर्वविशेषणमित्याह—निजपतीति। स्पष्टार्थमिदमितिबोध्यम्। तां सर्वां वीत्यस्यार्थः—छिन्नेति। कर्णकरेति प्राग्वत्। अन्यथा तदसंभवादाह—अदान्तैरित्यादि । प्रवाह्य वाहयित्वा । ननु शकाव पाते इत्यादेरश्वानुपयोगस्तस्य साहसत्वादत आह—स्तेयेति । तत्कऊन्तु विशेषलक्षणभेदेऽपि तत् समान्यलक्षणस्याऽपि सत्वमिति सूचनम् । कस्य तदवच्छिन्नवस्तुनः । सामान्ये नपुंसकं । दण्डविधानं तदभिधानम् क्वचित्तु तथैव पाठः ॥ २७९ ॥

१. ख. नष्टवान्नी । २. क. स्तेयप्रकारेणयदे ।

अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह—

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः ।
प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

अविज्ञातपुरुषेण घातितस्य संबन्धिनः सुताः, प्रत्यासन्नाश्च बान्धवाः 'केनास्य कलहो जातः' इति कलहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संबन्धिन्यो योषितो याश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

कथं प्रष्टव्या इत्याह—

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।
मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

ज्ञातकर्तृवधनिष्पत्त्यर्थान्वेषणप्रकारमाह—**अविज्ञातहतस्याश्वित्यादि ॥ २८० ॥**

हन्तुरविज्ञानऽनन्तरमेव हतस्यपुत्रास्स्वजनाश्च प्रष्टव्याः कलहं केन सहास्य कलहो भूतपूर्वः । साधारः क एनं प्रतीत्यर्थः । योषितश्चान्यभार्यायाः किं कृपि परपुरुषे सक्ता इति । एवं पृथक् पृथक् ज्ञातयः प्रष्टव्याः तत्प्रातिवेश्यादौ वा याः परपुंसिरताः योषितः पृथक् पृथक् एकैकशः प्रष्टव्याः। तदीयभार्या एव वा सपत्न्यः परपुरुषप्रसक्तीमन्योन्यं प्रष्टव्याः। प्रमाणान्तरमूलत्वादस्यार्थस्य तदनुसार्यन्वेषणं कार्यम् ॥ २८० ॥

किं च— **स्त्रीवृत्तिद्रव्यकामो वेत्यादि ॥ २८१ ॥**

स्त्र्यादिकामो वाऽस्य कीदृश इत्येवं च पुत्रादयः प्रष्टव्याः । किमस्य कृचित् परस्त्रीप्रसङ्ग आसीत् ।, काचाऽस्य वृत्तिः, किं वाऽस्य द्रव्यमभिप्रेतं, शरीरलग्नं वा केन वा स-

---

बालंभट्टी

एतत्प्रसंगादेवाग्निममित्याऽऽह—अर्वीति। अविज्ञातेनऽऽह तेन हत इति समासहृत्याहारीति अविज्ञातेन हत इति समास इत्याह—अर्वाति । तस्य कलहे—शब्दे । चा स्यय इत्याह—संबन्धीति । बान्धवपदार्थः—प्रत्यासन्ना इति । अस्येत्यस्यार्थो—मृते ति। चो ष्युत्कर्षेइत्याह—याश्चेति । न वेश्या विवक्षिताः, शब्दस्वारस्याभावादित्याह—व्यभतीति । पुंसगिति शेषः ॥ २८० ॥

चरमे एवोक्तज्ञानाभावाद्विशेषशंकेत्याह— कथमिति । इत्थत आहेति पाठः; इत्याशंकायामाहेत्यर्थः । वृत्तिः नियतजीवनं । द्रव्यान्ते श्रूयमाणकामस्य प्रत्येकं संबन्धा-

किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा, तथा कस्यां किंसंबन्धिन्यां वा स्त्रियामस्य रतिरासीत्, कस्मिन् वा द्रव्ये प्रीतिः, कुतो वा वृत्तिकामः, केन वा सह देशान्तरं गत इति नानाप्रकारं व्यभिचारिणो योषितः पृथक्पृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः। तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाटविकाद्या ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः। एवं नानाप्रकारैः प्रश्नैर्हस्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः ॥२८१॥ 5

किं च—

क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः।
राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८२ ॥

क्षेत्रे पक्वफलसस्योपेतं, वेश्म गृहं, वनमटवी क्रीडावनं वा, ग्रामं, विवीत-

---

हार्यं गृह्यजिगीर्षतः,। केन वाऽस्य मैवमनेकधियत्वाद्दुर्जनचेतसां सर्वमेवमाशङ्क्यम्। यत्र वाऽसौ व्यापादितस्तं देशमासन्नो गोपालाद्विजनः शनैः प्रष्टव्यः कोऽत्र तदानीं भवद्भिर्दृष्ट इत्येवमनुमानकुशलतया घातकोऽन्वेष्टव्यः। घातव्यावेदाहरणार्थः ॥ सर्वेषामेव स्वकार्यकारिणामेवमन्वेषणप्रकार इत्यवसेयम् ॥ २८१ ॥

अन्विष्यघातकाः तथा वक्ष्यमाणाश्च—

क्षेत्रवेश्मग्रामवनेत्यादि ॥ २८२ ॥

बालंभट्टी

दाह—किमयमिति। एवं खीद्रव्येति सामान्येन व्याख्याय संभवाच्चैव विशिष्य व्याचष्टे—तथेति। तत्रापि प्रकारद्वयमाह—कस्यामिति। कुतो,राजादितः। द्वितीयपादं व्याचष्टे— केन वेति, तथेति। तत्रापि इष्टासिद्धेराह—विश्वास्येति। अभयं दत्त्वेत्यर्थः। उत्तरार्धं व्याचष्टे—तथेति। गोपाश्च आटविकाश्च तदाद्याहत्यर्थः। मुखे ज्ञातावेकवचनमिति भावः। शनैरित्यस्यार्थः—विश्वासेति। तात्पर्यार्थमाह—नानेति। एवमित्यादिः। क्वचिदस्य पाठ एव ॥ २८१ ॥

पक्वानि फलानि येषां तादृशानि यानि सस्यानितदुपेतं पक्वाभ्यां फलसस्याभ्यामु-

---

१. ख. पृथग्विश्वा. २. ग. स्तेयविश्वास्यप्रष्ट।

मुक्तलक्षणं, खलं वा ये दहन्ति, यश्च राजपत्नीमभिगच्छति तान्सर्वान् कटैर्वीरण-मयैर्वेष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदण्डप्रलंगाद्यर्थंडविधानम् ॥ २८२॥

॥ इति स्तेयप्रकरणम् ॥

चशब्दः श्रोत्रियादिरक्षणार्थः। स्पष्टमन्यत् ॥ २८२ ॥

5

सुबोधिनी

कटैरिति—यस्य तृणस्योशीरं मूलं, तेन तृणं वीरणम् । "स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् " इत्यमरः ॥ २८२ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरावैरचितायां सुबोधिन्यां स्तेयप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

येतु वृत्तं वा। यद्यप्ययंद्वन्द्वः, तथाऽपि यौगपद्यासंभवादाह—खलं खेति। खल खर्पाण इति-प्रसिद्धं कस्यंबदाग्नेरित्यर्थः। इष्टासिद्धेराह—क्षेत्रादेरिति । ततश्च तत्र मध्यमपदलोपीसमास इति भावः। यस्य तृणस्योशीरं मूलं स तृणविशेषो वालस्तस्या द्वीरतरं मूलोस्योशीरमस्त्रियां नञ्ज इदमपि नोपयुक्तमत्रेत्यत आह—श्रोत्रादेरिति। इति स्तेयप्रकरणम् ॥ २८२ ॥

---

१. क. दण्डा शिक्षानम् । २. ध. द. कटै वीरणमयैरिति। ३. द. णविशेषोपी(?)। ४. ध. सतृणादिशेषोपी । ५. द्वि. ब. २१०. ।

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४

स्त्रीसंग्रहणाख्यं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं क्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्—"त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम्। अदेशाकालसंभाषणैर्जने च परस्त्रियाः ॥ कटाक्षावेक्षणं हारपं प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥ प्रलोभनं चानपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् । सहासनं विविक्तेर्तु परस्परमुपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥ स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावैः संग्रहणम् ॥

संग्रहज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुरेवादावधानस्य, तज्ज्ञानोपायं तावदाह—

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

राजपत्न्याभिगमनप्रसङ्गात् परपरिग्रहस्त्रीमात्रे विधिमाह—**पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः इत्यादि ॥ २८३ ॥**

सुबोधिनी

परैरिति—आलिङ्गनौं स (तौ) हस्तावलम्बनादिभिरन्योन्यं संश्रय इत्यर्थः । सम्यगिति—सम्यग्व्यवस्थासम्पूर्णमुक्तं सङ्ग्रहणमिति यावत् ॥

सङ्ग्रहणस्य त्रैविध्यमुक्त्वा मूलमवतारयति-सङ्ग्रहणज्ञानपूर्वकत्वादिति। केशाकेशीत्यत्रक

बालंभट्टी

साहसप्रकरणादाह—स्त्रीति । प्रथमादिभेदेन तत्संग्रहणं—मध्येति। समाहारद्वन्द्वः। तत्राद्यमाह—अदेशेति। अदेशे अकाले च संभाषा संभाषणमित्यर्थः । निर्जने च अरण्ये चाक्वाचित्त्वेन पाठः । संभाषणमिति शेषः । कटाक्षस्त्वार्द्रादाद्यच् । सकटाक्षावेक्षणमित्यर्थः । परस्त्रिया इति षष्ठ्यन्तस्य सर्वत्रान्वयः, क्वचित्तृतीयान्तपाठः । द्वितीयमाह—प्रेषणमिति । घुटेति शुद्धेत्यर्थः । समीचीनेति पाठान्तरम् । उभयविशेषणमिदम् । तृतीयमाह—सहेति । शय्यासने इति पाठान्तरम् । विविक्ते एकान्ते । उभयान्वयीदम् । परस्परमिति—आलिङ्गनहस्तावलम्बादिभिरन्योन्यसंश्रय इत्यर्थः। वक्ष्यमाणत्रयेणाऽऽह—

---

१. ग. काल भाषाभिर्जने । २. ग. ख. घ. परस्त्रिया । ३. क. मध्यमम् समुदाहृतम् । ४. ख. विविक्तेषु पर ५. क. स्परमपाश्रयः । ६. ग. सङ्ग्रहः । ७. घ. स्परमुपाश्रय । ८. ग. स्परमाश्रय । ९. ग. कृतापहस्ता । १०. घ. द. त्यक्तग्रहणम् ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८३ ॥

संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः । परस्परकेश-ग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि । "तत्र तेनेदम् इति सरूपे" इति बहुव्रीहौ सति "इच्कर्मव्यतिहारे" इति समासान्त इच्प्रत्यय । अव्ययत्वाद्य लुप्ततृतीयाविभक्तिः ।

पुंग्रहणं पुंसो द्रव्यान्तरेऽग्रहणार्थम् । केशाकेशी वचनं यन्त्रारूढग्रहणार्थं सार्थवेवी कामजैश्चिह्नैर्नखदन्तक्षतादिः द्वयोरेव वा संप्रतिपत्तौ अनुमानकौशलात् प्रत्यक्षोपलम्भना-

सुबोधिनी

कथं वाशब्दनिष्पत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—तत्रेति। "तत्र तेनेदमिति सरूपे" इतीति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे। तेनेति तृतीयान्ते सरूपे पदे इदमित्येतदभिधेये समस्येते समासोऽत्र बहुव्रीहिसंज्ञो भवतीत्यस्य सूत्रस्यार्थः । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तमिति विग्रहः । "इच् कर्म-व्यतिहारे" अन्यसम्बन्धिन्या क्रियाया अन्वयेन कर्मव्यतीहारः, तत्र यो बहुव्रीहिः "तत्र तेनेदमिति सरूपे" इति विहितस्तस्मादिच्प्रत्ययो भवतीत्यस्यार्थः । "अन्येषा-मपि दृश्यते" इत्यनेन पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । समासप्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां "सिछुप्रभृतीनि च" इत्यनेन सूत्रेण तद्ग्रहणपाठात् केशाकेशीत्यस्याव्ययीभावसंज्ञायाम् "अव्ययीभावश्च" इत्यव्ययसंज्ञायाम् "अव्ययादाप्सुपः" इतीह सुपस्तृतीयाविभक्तेर्लुकि केशाकेशीति शब्दो निष्पन्नो भवतीत्यर्थः । ननु नखादिक्षतजैर्लिङ्गैः सङ्ग्रहणं प्रवृत्त

बालंभट्टी

आभिरिति । अर्थादाह—लिङ्गैर्ज्ञात्वेति । ननुकेशाकेशीति किमर्थकं, कथं वा तृतीयान्तत्व आह—परस्परेति । एतच्छाभार्थमाह—तत्रेति । सप्तम्यन्ते क्रियाविषये स-रूपे पदे इदं क्रियारूपं वस्त्वभिधेये समस्येते । कर्मव्यतीहारे स बहुव्रीहिसंज्ञ इति तदर्थः । इति शब्दार्थं विषयविशेषो "कर्मेति "लभ्यते इच् कर्मव्यतीहारे यो बहुव्रीहि-स्तस्मादिच् समासान्त इति तदर्थः । क्रियाविनिमयः । कर्मव्यतिहारे इति कर्मव्यति-हारबहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घे हृस्वार्थकेनान्येषामपि दृश्यते इत्यनेन पूर्वपदे दीर्घः । अव्ययेति—सुप्रभृतिसिच् प्रत्यय पाठाद्व्ययी भावेऽव्ययत्वे च तृतीयाया अलुद्-

१. अ० २. २. २७. । २. अ. ५. ४. १२७. । ३. क. लुप्ततृतीयाविभक्तेः । ४. अ० ६. ३. १३७. । ५. अ० २. १. १७. । ६. अ. १. १. ५१. । ७. अ०. २. ४. ८२. ।

ततश्चायमर्थः—परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनखैः कररुहदशनाष्टैकृतव्रणैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थम् ॥ २८३ ॥

आनुलोम्यादिविशेषस्मृत्यन्तरानुसाराद्धनदण्डवधदण्डरोपैर्याह्यं व्यवस्था कल्पनीया । उदाहरणार्थं चैतदाचार्येणोक्तमित्यत्रलेयम् । ऋजवन्त् ॥ २८३ ॥

सुबोधिनी

मिति ग्रहीतुं न शक्यते क्रोधप्रमादादिभिरपि तल्लम्भवादित्यत आह—रागेति । द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वेति—द्वयोः स्त्रैरिणीजारयोः सम्यक्त्वाङ्गीकारे चेत्यर्थः। परस्त्रीग्रहणमिति—यद्यपि नियुक्तार्या नखक्षतादिचिह्नानि योनिं सन्ति घृतान्यङ्गविध.नेन नियुनीभावविधानात् नखक्षतादिकरणस्य निषिद्धत्वात्, तथाऽपि द्वयोः सम्प्रतिपत्तिरस्तीति तेन लिङ्गेन न ग्राह्यो नियोगविधिसद्भावात्। अवरुद्धादीनां साधारणत्वात् पूर्वोक्तैर्लिङ्गैरपि तद्विषये ग्रहणमुचितम् । अतो नियुक्ताद्यः परस्त्रीशब्देन व्युदस्यन्त इत्यर्थः, अवरुद्धादीनां साधारणत्वमबलारे स्फुटीभविष्यति ॥ २८३ ॥

बालंभट्टी

स्तयैनाख्यपदादिति लुप्तीति भावः । विशिष्यार्थमाह—तथा चेति । तस्य तथा-भैकार्थे सतीत्यर्थः । परस्त्रिय इति मूलं सङ्ग युक्त इति तृतीयान्तमित्याह—परेति । लिङ्गान्तरमाह—अभीति। सङ्ग इत्यस्यार्थोऽयं—कर्त्रेति। कररुहेति पाठान्तरम्। नन्वेवं नखादिकृतव्रणानां नेतल्लिङ्गत्वं, क्रोधप्रमादादितोऽपि तत्सम्भवादत आह—रागकृतैरिति । कामजैः चिह्नैरित्यस्यार्थोऽयम् । तृतीयपादार्थं तृतीयं तदाह—द्वयोरिति। पत्त्याविति सतिसप्तम्या फलितमाह—संप्रतीति । द्वयोः स्त्रैरिणीजारयोः । संप्रतिपत्त्या अङ्गीकारेणेत्यर्थः । नन्वेवं परग्रहणं व्यर्थं स्वभार्यायां तथाकरणे दोषाभावात्, वेश्यायां दोषस्य बहुमाणत्वादत आह—परेति । अत एव परभार्यैत्येवं तद्व्यावृत्तयातम् त्रैपाणिग्रहणे एवं भार्यात्वात् । यद्यपि नियुक्तार्या नखक्षतादि चिह्नभावः घृतान्यंगविधानेन मिथुनीभावविधानान्नखक्षतादिकरणस्य निषिद्धत्वात् ; तथाऽपि द्वयोः संप्रतिपत्तिरस्तीति बोध्यम् । अवरुद्धादिषु तु पूर्वोक्तानि सर्वाणि साधारणानि लिङ्गानि सन्ति, तथा च तेन्ग्रहणे प्राप्ते परभार्यत्वेनेन तद्व्युदासः आद्यार्थो नियोगत्वेन तदाद्यकरणाद्व्युदस्यमप्यवरुद्धयेवेव तत्रावर्जनादिति भावः॥२८३॥

---

१. ग. व्रणैरागकृतैः। क. व्रणैः रागकृतैर्लिं। २. ग. ङादिनिरासार्थः। ३. घ. ङ. रागकृतैर्लिङ्गैरिति । ४. ङ. इदं प्रतीकं नास्ति । ५. घ. ङ. पुनरादि नियोग इत्यन्तं नास्ति ।

किं च—

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।
अदेशकालसंभाषं सहैकस्थानमेव च ॥ २८४ ॥

यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजघनगूढरुहादिस्पर्शनं सामि
5 लाष इत्याऽऽचरति ; तथा अदेशे निर्जने जनतार्काणे बाऽन्धकारोकुलेऽकाले संलाप-
नं करोति ; पैरर्थार्थया वा सहैकमञ्चकादौ रिरंसयेवावर्तिष्टते सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो
ज्ञेयः।एतच्चौशनसयमानदोषपुरुषविषयम् इतरस्य तु न दोषः।तथाऽऽह मनुः—"यस्त्व-

---

अन्यतरानिच्छायां तु पुमान् योगिह्या— नीवीस्तनप्रावरणेत्यादि॥२८४॥

सुबोधिनी

यस्त्विति—नाम्नारितो न निन्दितः असौ विट इति न निन्दितः ॥ २८४ ॥

बालंभट्टी

उपायान्तरमप्युच्यते इत्याह—किं चेति। "नीवीकट्यधोऽक ग्रन्थिः" इति कोशा-
राह—परीति । तदूपदेशस्त्यर्थः । स्तनौ प्रत्येकमिति आह—कुचेति । इदमप्युपलक्ष-
णमित्याह—आदीति । अन्यथा दोषाभावादाह—साभीति । अस्यायोग्यत्वादाह—
इतेति।अन्यथा योग्यक्रियां पृच्छते —आचेति। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। अदेशेत्यनेन व्यासो-
क्तोभयं संगृह्यते—निर्जने जनतार्काणे चेति। तथा च तत्रादेशे इत्यनेन जनतार्काणे इत्य-
स्यैव ग्रहः। निर्जने इत्यस्य पृथगुपादानादिति बोध्यम । तथाच मनुः—परस्त्रियं योऽभिवदेद्
स्त्रीषु शून्ये वने ऽपि वा । नदीनां चापि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥" इति । अकाले
इत्यस्यार्थो अन्धकाराकुले काले चेति।अकाले इतिच्छेदः। सहैकस्यस्थ तथा सहैकत्र स्थान
स्थितिं करोतीति शब्दोऽर्थः।तत्फलितमाह—परेति। सत्र एवोऽप्यर्थे। तत्राह—सोऽपीति ।
विशेषमाह—एतच्चेति । संग्रहणप्रवृत्तग्रहण चेत्यर्थः । आशंक्येति — बहुव्रीहिः ।
यस्त्विति—यः पूर्वमनाक्षारितः परस्त्री प्रार्थनाभीप्सारहितः असौ विट इति न-

---

१. ख. सहैकासन । २. छ. ज. झ. कुलेतलपर्व । ३. ज. परमार्थी । ४. ख. रिरंसैवा । क. रिरंसयाव । ग. रिरंसैवाव । ङ. कादौ चिरंतानि । ५. ख ङ. एतच्च शङ्क । ६. ज यमत्यस्यन । ७.—८. ३५६ ।

नाक्षारितः पूर्वमामेभावेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयाद्भिक्षुरिह तस्य व्यतिक्रमः ॥"
इति ॥ यः परस्त्रिया स्पृष्टः क्षमते असावपि प्राह्यः इति तेनैवोक्तम्—"स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा । परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥" इति[1]. यश्च मर्षयेयं विदग्धाऽसकृदमितैश्चरीति श्लाघया भुजंगजनसमक्षं स्वापयत्यसावपि प्राह्य इति तेनैवोक्तम्—"दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मर्षयेयं मुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥" इति ॥ २८४ ॥

प्रतिषिद्धत्वेनः स्त्रीपुंसयोः पुनः मैक्षापादिकरणे दण्डमाह—

स्त्री निषेधे शतं दद्याद्द्विशतं तु दमं पुमान् ।
प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८५ ॥

प्रतिषिद्धयत इति प्रतिषेधः पतिपित्रादिभिर्येन सह संभाषणादिकं निषिद्धं

स्त्रीनिषिद्धाश्शतं दण्ड्या इत्यादि ॥ २८५ ॥

गौण्यादिसर्पणादेशकालसंभाषणसहावस्थानादि पुंसा निवारिता स्त्री कुर्वन्ती शतं

सुबोधिनी

प्रतिषिद्धेति—'अनेन सह त्वया न वक्तव्यम्, अनया सह त्वया न वक्तव्यम्' इति

बालंभट्टी

निन्दितः केन चित्कारणेन जनसमक्षमवाभिभाषणं कुर्यात्, न स दण्डप्रत्वादिदोषं प्राप्नुयात्; यस्मात्र कश्चित्तस्यापराधोऽस्तीत्यर्थः । एवं भिक्षुकादापि न दोष इत्यपि तेनैवोक्तम्—"भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा । संभाषणं सहस्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥" इति । भिक्षुकाः भिक्षाजीविनः, ये वन्दिनः स्तुति पाठकाः, दीक्षिताः यज्ञार्थकृतदीक्षाः, कारवः तेयंकारादयः एते भिक्षादिकार्यार्थं गृहस्त्रीभिः सह संभाषणमनिवारिताः कुर्युरेवंचैषां संभाषणं ता अपि कुर्युरित्यर्थः । निवारणे तु नैवामित्यप्रतीत्यनेन सूचितम् । विशेषान्तरमाह—य इति । तेनैव मनुनैव । एवमग्रेऽप्युन्नेयम्—स्त्रियमिति । यस्मात् समुद्गमुदञ्चिते स्तनजघनादिदेशे परस्त्रियं स्पृशेत्तया वा वृक्षादिके (देशे) स्पृष्टः क्षमते, तथाऽन्योन्याङ्गीकरणे सति यत् प्रवर्तमानसंग्रहणमिदं सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतमित्यर्थः । असकृदिति ॥ २८४ ॥

"भूतपूर्वेचरट्" इतिचरट्-प्रतीति। अनेन सह त्वया न संभाष्यमनया च सह त्वयेत्येवं

१.—८. ३५५.। २. क. मर्षयेन्नतः। ३.—८. ३५८.। ४. क. कृद्रमितेति इतभुजङ्गसमक्षम् । ग. क. कृद्रमितचरेति भुजङ्ग । ख. द्रमितचरेति । ५. ना० १२. ९९. । ६. क. शतम् दण्ड्या । ७.—८. ३५७. । ८. अ० ५. २. ५३. ।

तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः । एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण—"नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारी निगूढाश्चारयन्ति च ॥" इति मनुस्मरणात् ॥ २८५ ॥

दण्डयाः स्त्रिया निवारितः पुमान् द्विशतं दण्ड्यः । द्वयोरपि स्वन्योन्यमिच्छया संग्रहणेऽप्येक एव दण्डः नीवीरशनावारिवर्तिकादेः रहोविदक्षया संभाषणमदेशकालसंभाषणम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २८५ ॥ २८५ ॥

सुबोधिनी

पूर्वं प्रतिषिद्धयोः स्त्रैरिणीजारयोरित्यर्थः । नैष चारणदारेष्विति— चारणो नटादयः आत्मोपजीविषु वेशवृत्तिजीविदारेष्विति भावः । यस्मात् ते परपुरुषेषु सज्जयन्ति निगूढाश्च व्यवाये चारयन्तीत्यर्थः ॥ २८५ ॥

बालंभट्टी

पूर्वं प्रतिषिद्धयोः स्त्रैरिणीजारयोरित्यर्थः। पुनः पक्षात् । प्रत्यासत्तया प्रतिषेधपदार्थमाह— प्रतीति । कर्मणि क्त्वा । अनेन निषेधे हत्यत्राप्येवमिति सूचितम् । वाक्यार्थमाह—प्रतीति । संपमाह प्रवर्तेति। द्वितीयपदार्थमाह—पुरुष इति। उत्तरार्द्धमतिदेशविधिरित्याह—द्वयोरिति। अनुवादमाह—उच्यत इति। सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाऽऽह—स एवेति। विशेषमाह—एतच्चेति। एकदण्डनं चेत्यर्थः।चारणाः नटादयः आत्मानो जीविनश्च; तज्जिज्ञाः वेश्यवृत्तिजीविनां दाराः।विधिर्नात्मोपेति पाठान्तरं, तथा चैषः पक्षियं नाभिवदेदेत्यादि संभाषणाविनिषेधविधिः नटाद्यकादिदारेषु नास्ति । तथा भार्यापुत्राः स्वकाः इत्युक्तत्वात् भार्येवाऽऽत्मा, तथोपजीवन्ति वनलाभाय तस्या लाभे क्षमन्ते ये तेषां नटादिस्त्रीणां ये दारास्तेष्वपि निषेधविधिर्नास्ति हि यस्मात्ते चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्यां संक्रेतयंते स्वयमागतांश्च पुरुषान् प्रच्छन्नं सूत्रा स्वाङ्गानं विभावय-तो व्यवहारयन्तीत्यर्थ।ततश्चापि विशेषपत्तेनेदमुक्तः;"किंचिदेव तु दाप्यः स्यात् संभाषन्तामिरेचरन् । प्रेषणासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥"इति। रहः निर्जने देशे चारणादिस्त्रीभिः संभाषणं कुर्वन् स्वस्यं लेखं राज्ञा दाप्यः—तात्रापि पक्षीयत्वात् । तथा दासीभिरवरुद्धाभिर्ब्रह्मचारिणीभिः संभाषां कुर्वन् किंचिद्दण्डमात्रं दाप्य इत्यर्थः । तमिति— यस्यांतिष्ठः पूर्वं कृतस्तमित्यर्थः ॥ २८५ ॥

१. ८. ३६२. । २. ८. ३६३. ।

तस्मिंश्च सहस्रे दण्डमाह—

सजातानुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो भार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥ २८६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदाराभिगमने साशीतिपण-
सहस्रं दण्डनीयः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णां स्त्रियमगुप्तामभिगच्छति तदा म- 5
ध्यमसाहसं दण्डनीयः । यदा पुनः सवर्णामगुप्तामानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा

संग्रहणप्रावल्यात् वा स्पष्टीकृते लक्ष्मग्रहणं— स्वजातौ उत्तमो दण्डः
इत्यादि ॥ २८६ ॥

सुबोधिनी

पूर्वं "यदा पुनः सवर्णामगुप्तां व्रजति, आनुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति" इति विषय-द्वयमभिहितम् । तत्राद्यगुप्तसवर्णागमने दण्डमाह—सहस्रमिति । अस्यार्थः—अत्र पूर्वार्धे तु सजातावुत्तमो दण्ड' इति याज्ञवल्क्योक्तेन समानविषयम् । अत्र ब्राह्मण्य इति क्षत्रियादेरप्युपलक्षणम् । तथा विप्रपदमपि । अतः क्षत्रियादीनामपि गुप्तसवर्णपरदारा-भिगमने एष एव विधिः । एतच्च पूर्वार्धे प्रकरणबुद्ध्यर्थं निबन्धकारेण परिपठितम् । प्रकृतो-पयुक्तमुत्तरार्धमेव । तस्यायमर्थः । पूर्वार्धे गुप्तामित्युपादानाद्च्च विपरीतार्थस्यामिलक्षि-

बालंभट्टी

स्वजातावित्युक्तिस्वारस्यादाह—चतुर्णामिति । मूलानुरोधेनाऽऽह—साशीति इति । द्वितीयपादार्थमाह—यदात्विति । आनुलोम्यादौ स्वार्थे अनिगमने इति शेषः । सर्वत्र तत्फलितमाह—आनुलोम्येनेति । उभयत्र दत्तस्यैगुत्वानुपपत्तेर्मूलानुरोधेनैवंविधोपपत्तयः, फले आह—यदा पुनरिति । तत्राद्यो अगुप्तसवर्णागमने दण्डमाह—सवर्णामिति । अत्र पूर्वार्धे स्वजातावित्ति मूलग्रथमपादोक्तसमानपदं ब्राह्मणपदं, विप्रपदं च क्षत्रिय-यादेरप्युपलक्षणम् । तथा च क्षत्रियादीनामपि गुप्तसवर्णपरदारागमने एष एव विधिर्ज्ञेयः; एतदुपयोगस्तु गुप्तां बलादिति विषयविशेषस्य तत्र लाभः । एवं च पूर्वप्रकरणासिद्धिः

१. ख. तदिदानीम् । ग. तस्मिंविधमिदानीं संभ । क. त्रिविधमिदानीं संभ । २. ख. 'जातावानु' । ३. ख. जतां निषिद्धेऽ । ४. भ. द. ब्राह्मणो दण्ड्य इति ।

मानवे विशेष उक्तः—"सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजेत्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतैः ॥ सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्। शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेद्दमैः॥" इति। एतच्च गुरुसखिभार्याव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं —"माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा॥ दुहितार्चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता। राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा

5

सुबोधिनी

तत्पादगुप्तामिति पदमर्थलभ्यम्। तथा चागुप्तया अरक्षितया इच्छन्त्या सवर्णया सह सङ्गतः पञ्चशतानि दण्ड्य इति आनुलोम्येनैव गुप्तायामगमने दण्डमाह— सहस्रमिति। अयमर्थः — क्षत्रियावैश्ययोः प्रकृतत्वात् ते क्षत्रियावैश्ये गुप्ते अनिच्छन्त्यौ व्रजन् गच्छन् ब्राह्मणः सहस्रं दण्डं दाप्यः। शूद्रायां रक्षितायां ग-

बालंभट्टी

भस्य सिद्धिरपीति पाठान्तरम्। इदमपि व्याख्यानमेव। प्रकृतोपयुक्तं तूत्तरार्धमेव। तथा च रक्षितां सवर्णां सवर्णो बलेनोपगच्छन् सहस्रं दण्ड्यः स्यात्। व्रजन्नित्यत्र व्रजेदिति पाठे वाक्यभेदो बोध्यः। उत्तरार्धे इच्छन्त्येति बलादित्यस्य विपरीतोक्त्या तस्योक्तविपरीतार्थपरत्वावधारणेनागुप्तयेत्यर्थात् लब्धम्। तथा चारक्षितया इच्छन्त्या सवर्णया तु सहसंगतः सकृन्मैथुनः पञ्चशतानि दण्ड्यो भवेदित्यर्थः। आनुलोम्येन गुप्तागमने दण्डमाह— सहस्रमिति। इदं च तत्र पूर्वतः पञ्चचतुष्टयेन व्यवहितं तत्रेतोऽव्यवहितम्। "वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत्। यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः॥" इत्यर्धे क्षत्रियावैश्ययोः प्राकृतत्वात्ते क्षत्रियावैश्ये गुप्ते रक्षिते अनिच्छन्त्यौ गच्छन् ब्राह्मणः सहस्रं दापनीयः। शूद्रायां रक्षितायां गमने क्षत्रियवैश्ययोरपि सहस्रमेव दण्डो भवेदित्यर्थः। अगुप्तास्थले तैरेवैतदग्रे उक्तम्—"क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः। सूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्सु क्षत्रियो दण्डमेव वा॥ अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन्। शतानि पंचदण्ड्यः स्यात् सहस्रांश्चान्त्यजस्त्रियम्॥" इति। मूलं गर्दभस्य, वृषणस्य दण्डस्य च विकल्पः। दण्डश्च पंचशतरूपः। शूद्रामित्यत्रापि अगुप्तामिति बोध्यम्। अन्त्यजः चांडालादिः। विशेषमाह— एतच्चेति। मूलानुक्तमुभयं शेषार्थः। सखा मित्रम्। आदिग्राह्यं वचने व्यक्तम् माता सपत्नमाता स्त्रीत्वस्य त्रिषु संबन्धः। अभ्यर्हितत्वात्तस्य पूर्वनि-

१. ग. विशेषः अभिहितः। २. क. बलाद्व्रजेत्। ३. क. सङ्गतः। तथा सहस्रं ब्राह्मणो दाप्यः। ४. क. साहसो वैवेदिति। ख. सहस्रंभवैभवे। ५.—८. ३५८. ३८३.। ६. त. इच्छन्तः पञ्चशतानि दण्ड्या इति। ७. ब. तथेति आदु। ८. ब. द. स्रं ब्राह्मणो दुष्टं दाप्य इति। ९. ब. द. अस्याय। १०. ब. द. सेवज। ११. त. इदं पदं नास्ति। १२.— ८. ३८१.। १३.—८. ३८४, ५.।

च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते। शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥" इति नारदस्मरणात्। प्रातिलोम्ये उत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः। एतच्च गुतावितरमन्यत्र तु धनदण्डः—"उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुतया सह। विच्छुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्ध्व्यौ वा कटाग्निना ॥

सुबोधिनी

नन्वं कुर्वतोः क्षत्रियवैश्ययोरपि सहस्रं दण्डो भवेदिति। समानन्यायत्वात् वैश्यस्य रक्षितां गच्छतः क्षत्रियस्यापि सहस्रं दण्ड इत्युक्तं भवति। मूलस्थं द्वितीयार्धं व्याचष्टे—प्रातिलोम्ये इत्यादिना। उभौवितिः—तावेव क्षत्रवैश्यौ रक्षितया ब्राह्मण्या सह संसर्गी शूद्रवत् दण्ड्यौ। "गुतौ सर्वेण हीयते" इत्यत्रोक्तप्रकारेण सर्वेण शरीरेण धनेन च हीनौ कर्तव्यौ सर्वस्वं गृहीत्वा वध्याविति भावः। कटाग्नीति—मारणप्रकारविशेषोपदेशः। कटाग्निदाहप्रकारस्तु स्तेयप्रकारणे अभिहितः। इदं चास्यन्तश्रोत्रियदारगुणवद्ब्राह्मणीविषयं द-

बालंभ°।

पतिः आर्यो गुरुः, प्रव्रजिता बौद्धाभिक्षुकी, धात्री उपमाता, साध्वी पतिव्रता। वर्णोत्तमे पुरुषोत्तम इतिवत् समासः, बहुव्रीहिर्वा। अतिदेशमाह—गुर्विति। अत एवाऽऽह शिश्नेति। उत्कर्तनात् छेदनात्। अन्यथोगे पंचमी। अन्यः धनदण्डः। मूलद्वितीयार्धादीयार्धं व्याचष्टे—प्रातीति। इदं लाक्षणिकमित्याह—उत्कृष्टेति। पुंसः इत्यस्यार्थः—क्षत्रीति। विशेषमाह—एतच्चेति। वधरूपदंडनं चेत्यर्थः। अन्यत्र तु असुप्तायां तु यद्यपि मानवे वक्ष्यमाणवाक्यथोक्तक्रमेण व्यवस्थितः पाठः, अत एव तात्त्विकेन वैश्यक्षत्रियपरामर्शः, तथाऽपि अत्रैतच्चेति मूलोक्तः अन्यतः चोक्तक्रमेणैव मानाकांक्षेति एतत्क्रमेण कथनम्। आदावाद्ये मानमाह—उभावपीति। हि निश्चये। तावेव पूर्वोक्तावेव। तथा च क्षत्रियैवंश्ययुभावपि रक्षितया ब्राह्मण्या सह विच्छुतौ संगतौ कृतमैथुनौ शूद्रवत् दण्ड्यौ; सुसंसर्गेणहीयत इत्यत्रोक्तप्रकारेण सर्वेण शरीरेण धनेन च हीनौ कार्यौ; सर्वस्वं गृहीत्वा वध्याविस्यर्थः। पक्षान्तरमाह—कटेति। अत्र सर्वस्वग्रहणं नास्ति। कटाग्नीति मारणप्रकारविशेषोपदेशः। स च स्तेयप्रकारणे उक्तः वसिष्ठेन तत्र विशेष उक्तः—"शूद्रब्राह्मणी-

---

१.—१२. ७३—५.। २. य. द. मूलवचनस्य। ३. स्य उत्कृष्टस्त्रीगमनादयो। ४. य. द. उभावपि तावेवेति। ५. य. द. त्रिवर्णे। ६. य. तद्दकृतमैथुनौ। ७. य. द. विनावादग्ध्व्यावितिः।

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ। वैश्यं पञ्चशतं कुर्याच्छतं क्षत्रियं तु सहस्रिणम्॥" इति मनुस्मरणात्॥शूद्रस्य पुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णां स्त्रियं व्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ। गुप्तां तु व्रजतस्तस्य वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तं—"शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं व-

सुबोधिनी

ण्डगुरुत्वात् "वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः स्यात्" "सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यः" इति चेतरत्र दण्डविधानाच्च ।"एतच्चगुप्तविषयम्"इति पूर्वमाभिहितम्। तत्र मानवीं संज्ञामभिप्राय "अन्यत्र तु धनदण्डः" इत्यत्रापि मनुवचनं प्रमाणयति—ब्राह्मणीं यदागुप्तामिति। अरक्षितां ब्राह्मणीं गच्छन्तं क्षत्रियं सहस्रं दण्डयेत्। रक्षायामधिकृतत्वेन क्षत्रस्य वैश्यापेक्षयाऽधिकदण्डविधिरिति भावः।"शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा"इति—शूद्रो यदि भर्त्रादिरक्षितामरक्षितां वा द्विजा-

बालंभट्टी

भिगच्छेत् वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि यवनं कृत्वा सर्पिषाभ्यञ्य संग्रामं खरमारोप्य महापथमनुव्राजयेत् पूता भव इति विज्ञायते । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत्, लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् अग्ने प्रापवत् । राजन्यश्चेत् ब्राह्मणीमभिगच्छेत्, लवणपिण्डैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् अग्ने प्रापवत् एकं वैश्यो राजन्याद्यं मैथुनमाचरन् शूद्रश्च राजन्यावेक्षयोः।"इति इदं च प्राणान्तकं दण्डविधानं अत्यन्तश्रौत्रियदारस्वादिगुणवद्ब्राह्मणीविषयं, दण्डगुरुत्वात् " वैश्य स दण्डः संवत्सर निर्याचितः । सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मूत्रेण वा " इति मनुना हतःपूर्वमध्यम दण्डान्तरविधानाच्च एवमादि संमतिरूपा द्वितीये तात्पर्यम्—ब्राह्मणीमिति । सेवेतामिति पाठः । गच्छेतामिति तदर्थः। पंचशतमित्यन्त्र बहुत्वंद्वैरर्थ्यं आपाद्य । अरक्षितां ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छतस्तदा वैश्यं पंचशतं दंडयुक्तं कुर्यात्, क्षत्रियं तु सहस्रदण्डोपेतं कुर्यादित्यर्थः । रक्षार्थमभिकृतत्वेन क्षत्रियस्य वैश्यादपि क्षत्रियवधैकदण्डविधिरिति भावः । वैश्ये वा यं पंचशतदण्डः शूद्रब्राह्मणादिना, निर्मुण्डजातिसाक्षोपजीवित्व ब्राह्मीब्राह्मणविषयः। तद्भिन्नब्राह्मणीगमने तु सहस्रदण्ड एवेति वीरमित्र । अथ शूद्रे आह - शूद्रस्येति । गुप्तां तु वक्ष्यदण्ड्यां । तस्य शूद्रस्य । तेनैव मनुनैव—शूद्र इति । अत्र सर्वत्र सामान्ये नपुसकम् । द्विजातामत्यन्त

१.—८. ३७७ ३७६. । २. —२१. १—७. ।

र्णमावर्सेत्। अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्युतं सर्वेण हीयते॥" इति। नार्याः पुनर्हीनवर्णो व्रज-
न्त्याः कर्णौयोः-आदिद्रङ्गात्रासदिश्च-कर्तनम्। आनुलोम्येन सवर्णे वा व्रजन्त्या दण्डः

सुबोधिनी

लिङ्गियं गच्छति तदा वक्ष्यमाणो दण्डो ज्ञेयः। तमेव दण्डं विभज्य दर्शयति-अगुप्तैका-
ङ्गेति। अगुप्तां गच्छन् एकाङ्गवर्स्वी एकाङ्गं लिङ्गं सर्वस्वं च दण्डोऽस्यास्तीत्येकाङ्गसर्वस्वी।
लिङ्गं छित्वा सर्वस्वेन दण्ड्य इति भावः। रक्षितां गच्छन् शरीरेण सर्वस्वेन च हीयते सर्वस्वं
गृहीत्वा वध्य इत्यर्थः। "नार्याः कर्णादिकर्तनम्" इत्यसमंशस्याच्छेदे-नार्या इति। प्रातिलोम्येन
गच्छन्त्याः स्त्रियाः कर्णौष्ठपृथिच्छेदविधानात् प्रातिलोम्यौचित्यादिन्द्रियानवच्छेदेऽपि दोषवैचित्र्येणाङ्गच्छेदी-
भावस्य (यु ?) क्तिगम्यत्वात् आनुलोम्यगमने गुणवदगुणवदपेक्षयोचितो धनदण्डः सवर्णा-
गमने तु धिक्कारादिभिर्वाग्दण्ड इति देशाद्यनुसारेण दण्डः कल्प्य इत्यनेनाभिप्रायेणाऽऽह—

बालंभट्टी

"तथैवेदम्" इत्यणा गच्छेदिति यदि तदेति च शेषः। "अगुप्तं सर्वस्वैर्यो गुप्तं सर्वेण हीयते।"
इत्युत्तरार्द्धपाठः। तथा च भर्त्रादिभी रक्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शूद्रो गच्छेत्तदा
तयोर्मध्ये अरक्षिताम् आवसन् गच्छन् अंगं च सर्वस्वं च ते दण्डयो यस्य तादृशो भवति।
अत्र विशेषाश्रवणेऽपि अंगलिंगमेव, आर्यस्त्रभिगमने लिंगोद्धार', सर्वस्वहरणं च-"गुप्तां चे-
द्वधोऽधिकः" इति गौतमवचनात्। तथा च लिंगच्छेदः, सर्वस्वहरणं च कार्यम्। रक्षितां तु
गच्छन् धनेन शरीरेण च हीनः कार्यः। सर्वस्वं गृहीत्वा वध्य इत्यर्थः। अंगसर्वस्वैः इति
पाठे स्वरूपमिश्रार्थं बहुवचनम्। अज्ञ पाठान्तरं ध्रुवा प्राप्यं व्याख्यातम् असंबद्धं स्पष्टमेवे-
त्युपेक्षितम्। आविवेदिति पाठान्तरम्। अभिगच्छेदिति तदर्थः। दैनागेनापराद्धो तेन होन—
इति कल्पतरूक्तं तच्च युक्तं, उक्तगौतमविरोधात्। नार्याः इति तूर्यपादं व्याचष्टे—नार्याः
पुनरिति। निगमनस्य स्थलद्वये मनूक्तया न्यूनतापत्तिं निराचष्टे—आनुलोम्येनेति[1]।
गुणवदगुणत्वेन वा—सवर्णं वेत्ति—प्रातिलोम्यस्य प्रोक्तैर्दण्डविधानात्तद्व्यत्र गमनेऽ-
वश्यंपरत्वेनागच्छेदभावस्य युक्तिसिद्धत्वेनानुलोमगमने गुणवद्गुणवत्त्वापेक्षयोचितधनदण्डः,
सवर्णागमने स्वधिक्कारादिरूप इति देशाद्यनुसारेण दण्डः कल्प्य इत्यर्थः। मनुना तु "न संभाषां
परस्त्रीभिः प्रातिषेद्धः समाचरेत्। निषिद्धाभाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति॥" इति सामान्ये

---

१. क. वर्णमाचरत्। २ ख. ग. आनुलोम्ये तां। ३. घ. ङ. त्यस्यार्थेव घ. ङ. नार्याः
पुनरिति। ५. ग. प्रातिलोम्यगमनव्यतिरिक्ते (ने) गमने। ६. त. घ. तो नाह त्यादे सवर्णं
इत्यन्तं नास्ति। ७ घ. न्यर्थपने गुणत्र दपेक्षा। ८. अ. ४. ३. १२०.। ९.—१२. २. १०.
क. ति सवर्णं वेत्ति। ११. क. 'विधा नाद्...उचितधनदण्डः' नास्ति। १२.—८.३६१.८

कल्प्यः।अयं च वधाद्युपदेशो राज्ञ एव—तस्यैव पालनाधिकारान्न द्विजातिमात्रस्य। तस्य "ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाऽऽददीत" इति शस्त्रग्रहणानिषेधात्। यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बनेन कार्यातिपाताशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात् "शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते।" तथा मनुः "नाऽऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति॥" इति शस्त्रग्रहणाभ्यनु-

---

बालंभट्टी

नोक्तम्। षोडशमाषात्मकं सुवर्णम्। विशेषमाह—अयं चेति। राज्ञः अभिषेकादिगुणयुक्तस्य दुष्टशासनकर्तव्यतयेति भावः। न द्विजातीति—न वर्णत्रयस्येत्यर्थः। मात्रं कात्स्न्र्ये। गौतममाह—ब्राह्मण इति। तत्रापि विशेषमाह—यदा त्विति। स्वयमेव द्विजातिरेव कार्यातिपातशङ्कायां हेतुत्वस्योक्तत्वादेवमन्तरं मानवमाह—शस्त्रमिति। उपरुध्यते इत्यग्रे नेयतः पूर्वं "द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते। आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे॥ स्त्रीविप्राणामुपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति। गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्॥ आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥" इति पाठः। एतत्सूचनार्थमेव मध्ये तथेत्युक्तं ब्राह्मणादिभिः षड्गाद्यायुधं ग्राह्यं; यत्र काले वर्णानामाश्रमाणां च साहंकारादिभिर्धर्मैः कर्तुं न दीयते। तथा तेषामराजकेषु परचक्रादिना कालजनितसंगरादौ आत्मरक्षार्थं च दक्षिणानां गोधनापहारानिमित्ते संग्रामे च स्त्रीब्राह्मणापत्तिनिवारणार्थं च धर्मयुद्धेनान्यगतिकतया परान् हिंसन् न दोषभाक् भवति। परमारणेऽप्यत्र साहसदण्डो न कार्यः। गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानाम् अन्यतमं वधोद्यतमागच्छन्तं विद्याचित्तादिभिरकृष्टं पलायनादिभिरपि स्वनिस्तारणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात्। अत एवोशनाः "गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः।" कात्यायनोऽपि "आततायिनि चोत्कृष्टे तपः स्वाध्यायजन्मभिः। वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भवेत्॥" इति। मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविप्रेति पूर्वस्यायमनुवादः, गुर्वादीनपि हन्यात्; किमुतान्यानिति व्याचक्षते। नातेति — जनसमक्षे रहसि वा॥ २८६॥

१.—८. ३५१.]

ज्ञानाच्च । तथा क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यस्त्र्यभिगमने यथाक्रमं सहस्रपणशतैपण्यात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ । तदाह मनुः—"वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥" इति ॥ २८६ ॥

पारदार्यप्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह—

अलङ्कृतां हरन्कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाऽधमम् । 5
दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

विवाहाभिमुखीभूतामलङ्कृतां सवर्णां कन्यामपहरन्नुत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां हरन् प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णजां कन्यामपहरतः पुनः क्षत्रियादेर्वध एव । दण्डविधानाच्चापहर्तुस्काशादाच्छिद्यान्यस्मै देयेति गम्यते ॥२८७॥

कन्याहरणमपि प्रसंगादाह—अलंकृतां हरन्कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमम्।

सुबोधिनी

अनुलोम्येनेति। क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्येति—अत्र न समुच्चयो विवक्षितः—प्रत्येकमेव पापहेतुत्वात् । तत्रापि रक्षितागमन इत्येव बोद्धव्यम् । वैश्यश्चेत् क्षत्रियामिति—भ(अ)ब्राह्मण्या अरक्षिताया गमने मोक्षः "वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम्" इति,तं दण्डं यथाक्रमेणार्हत इति । क्षत्रियस्य वैश्यापेक्षयोत्कृष्टत्वेऽपि रक्षायामधिकृतत्वादधिकदण्ड इति ज्ञातव्यम् ॥ २८६ ॥

तदनभिमुखीमिति—विवाहानभिमुखीमित्यर्थः ॥ २८७ ॥

बालभट्टी

विवेति—उत्तमं दण्डं दद्यादित्यस्यार्थः।उत्तमेति—अन्यथेत्यस्यार्थः । तदनेति—विवाहानभिमुखीमित्यर्थः । सवर्णासित्येन सवर्णामिति पाठः सूचितः । सवर्णासिवति पाठे लिङ्गं चाक्यं तद्विषये पूर्वोक्तं बोध्यमित्यर्थः । तुर्यपादार्थमाह—उत्कृष्टेति । ब्राह्मणस्य तदसंभवादाह—क्षत्रीति । प्रातीति तत्र तद्धर्तृपरमिति भावः । तात्पर्यार्थमाह—दण्डेति । तत्र दुष्टत्वेनायोग्यत्वेनानधिकृतत्वेनानधिकारिणा कृतमकृतमेवेति न्यायेन तस्याः कन्यायाश्चाक्षत्या विवाहो भवत्येवेति भावः ॥ २८७ ॥

---

१. ख. सहस्रशतपणा । २.—८. ३८२. । ३. ख. हरेत्कन्याम् ।

आनुलोम्यापहरणे दण्डमाह—

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषाभावान्न दण्डः । अन्यथा त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथमसाहसो दण्डः ॥

कन्यादूषणे दण्डमाह—

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

अनुलोमास्वित्यनुवर्तते । यदकामां कन्यां बलात्कारेण नखक्षतादिना दूषयति तदा तस्य करच्छेदः कर्तव्यः । यदा पुनस्तामेवाङ्गुलिप्रवेशेन योनिक्षतं कुर्वन्दूषयति तदा मनूक्तषट्शतसहितोऽङ्गुलिच्छेदः । "अभिषेद्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः । तस्याशु कार्यो अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम्" ॥ इति । यदा पुनः सानुरागां पूर्व-

सकामास्वनुलोमासु सकामस्तदथादमः ।
दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

सुबोधिनी

अविषद्योति—यो बलात्कारेण दर्पादिभिः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपैर्योनेन योनौ क्षतयोनीं कुर्यात्, तस्य अङ्गुलिद्वयं छेत्तव्यम् षट्शतं दण्डं चार्हतीत्यर्थः । सानुरागामिति । अङ्गुलि

बालभट्टी

दण्डमिति—दण्डाभावपूर्वकं दण्डमित्यर्थः । तात्पर्यार्थमाह—न दण्ड इति । अन्यथा त्वित्यस्यैव व्याचष्टे—अनिच्छन्तीमिति । अधम इत्यस्यार्थः—प्रथमेति ॥ २८७-॥

कन्येति—एवमपहारदण्डमुक्त्वादिः । अत्र सर्वत्र कन्यापदमविवाहितापरम् । लक्षणया प्राप्तिलोम्यादौ वक्ष्यमाणत्वादाह — अनुलोमास्विति । नखक्षतादि व्याचष्टे —यदिति । सकामादौ विशेषेण वक्ष्यमाणत्वादाह—अकामामित्यादिना । नखक्षतादिनेत्यस्य फलमाह—यदा पुनरिति । तामेवाऽऽह कदापतरः । दर्पेणेति— दर्पादिभिः । समानजातीयां कन्यां गमनवर्जमङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव कुर्यात् । नाशयेत् योनिक्षतवतीं कुर्यादिति यावत्तस्य शीघ्रमेव अङ्गुलिद्वयं छेत्तव्यम् । स षट्शतं दण्डं चार्हतीत्यर्थः । अकामामित्यस्य फलमाह— यदा पुनरिति । अत एव हि न बलात्कार इति भावः । पूर्ववत् अङ्गुलिप्रक्षेपादिमात्रेण योनिक्षतकरणेन । तेनैव मनुनैव । एवमप्रेऽपि । वंक्षुस्थो

---

१. ख. ग. घ. ङ. आनुलोम्यापहरणे । २. ग. करच्छेदः कर्तव्यः । ३. ख. ग. अविद्य तु । ४.—८. ६६७। ५. क सरागां पूर्वं दूषयति । ६. घ. ङ. अभिषेद्य तु यः कन्यामिति । ७. घ. ङ. षेत्यनेनैव । ८. घ. ङ. तथाच । ९. ङ. तथैवः । १०. घ. ङ. गांपूर्वमदूषयतीति ।

दूषयति तदाऽपि तेनैव विशेष उक्तः—"सकामां दूषयंस्तुल्यौ नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥" इति[1] । यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति, विदग्धा वा, तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः—"कन्यैव कन्यां या कुर्यात्सप्तभिर्द्विशतो दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥" इति । कन्यां कुर्यादिति कन्यां योनिक्षतवतीं कुर्यादित्यर्थः । 5
तदा पुनरुक्तदुष्टजातीयां कन्यामविशेषात् सकामामकामां वाऽभिगच्छति तदा

इच्छन्तीषु कन्यासु सवर्णास्वनुलोमासु वा प्रदुष्य अप्रहतासु न दोषः— गान्धर्वविवाहविषयत्वात् । यस्त्वनलंकृतापहरणे समो देहः सोऽन्यथा निष्कामास्वित्यर्थः

सुबोधिनी

प्रक्षेपादिना योनिक्षतं कुर्यद् दूषयतीत्यर्थः । "उत्तमायां वधस्तथा" इत्यनुमंशं व्याचष्टे —तदा पुनरुक्तदुष्टजातीयामिति ॥ २८८ ॥

बालंभट्टी

नांगुलीति पाठः । तुल्यः समानजातिः । इच्छन्तीकन्यामंगुलिप्रक्षेपमात्रेण गान्धर्वमंगुलिच्छेदं नार्हति न प्राप्नोति, किन्तु अतिप्रसक्तिनिवारणाय द्विशतं दण्डं दाप्य इत्यर्थः। यत् कन्यां नांगुलीति पाठान्तरं दूषयानस्तु नांगुलीति च। विशेषान्तरमाह—यदा त्विति । ऐवन पुरुषव्यवच्छेदम एवं मानवेऽपि : अत एवाऽऽह-विदग्धा वेति । तत्रापि उभयत्रापि। विशेषः इत्यादि जातावेकवचनम्।कन्येवेति या कन्यैव परां कन्यामंगुलिप्रक्षेपमात्रेण कुर्यात् नाशयेत् तस्याः द्विशतो दण्डः स्यादित्यर्थः । अस्योत्तरार्द्धं "शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छफाश्चैवाप्नुयाद्यथा" इति: सा सत्कन्याशुल्कं, यच्च द्विगुणं सत् कन्यापित्रे दद्याद्दण्डशफौ अत्र जारस्यादि प्रहाराक्षांश्चाप्नुयादिति तदर्थः । एवमिमधाय द्विशेषायामध्यवहितमाह — या त्विति । अत्र स्त्रीति सामान्यमप्यर्थाद्विदग्धापरं; या तु विदग्धाकन्यां प्रकुर्यात् प्रगल्भं कुर्यात् नाशयेत्, दूषयेत् अंगुलिप्रक्षेपमात्रेण सा सद्योलक्षणमेव शिरोमुण्डनम् अर्हति । तथेति च समुच्चये । विदग्धात्वादेवाङ्गुलिद्वयव्यापार इत्याह— अङ्गुल्योरिति । तर्जन्यङ्गुष्ठयोरित्यर्थः । तथोद्वहनं चार्हति, गर्दभेन राजमार्गे वहनं चार्हतीत्यर्थः । अपि चेति

---

१. क. दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । ख. ग. ङ. दूषयानस्तु नाङ्गुलिच्छेदं । घ. सकामीदूषमाणस्तु । २.—८. ३८६ । ३. य. मातदंतैवविशेषोक्तः । ४. क. रेव वा छेदम् । ५.—३६९, ७०. । ६. य. द्व. यदेति ।

हीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव—"उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।" इति मनुस्मरणात् । यदा सवर्णां सकामामभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तस्यैत्रे दद्यात् यदीच्छति; पितरि तु शुल्कमनिच्छति दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णीमकामां तु गच्छतो वध एव; यथाऽऽह मनुः—"शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि[1] ॥ येऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरैः ॥" इति ॥ २८८ ॥

किं च—

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसिता ।

दूषणे तु कन्याभिगमने करच्छेदः; अभिगम्याया अभिगमने अन्यथा त्वङ्गच्छेदः स्मृत्यन्तरानुसारात्। अतिलोल्येन तु कन्यादूषणे वध एव । तथा शब्दः स्मृत्यन्तरोक्तशूलारोपणादि प्रकारार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

दूषयितुर्दण्ड उक्तः दूष्या तु कन्याशतम्—

शतं स्त्रीदूषणे दाप्यो द्वे तु मिथ्याभिशंसिता इत्यादि॥२८९॥

बालंभट्टी

पाठे अपि वा चार्थे।एवेति एवेनेति पाठेवेवम्।आरोपमानत्वे कुर्यादित्यस्य विकुर्यात् दूषयेदित्यर्थः तत्फलितमाह—कन्यामिति । उत्तमामिति द्वितीयपादं व्याचष्टे—यदा पुनरिति। अस्याभिगमनपरत्वे संमतिमाह—उत्तमामिति । हीनजातिः उत्कृष्टामिच्छन्तीं गच्छन् जात्यपेक्षयां गच्छेदमारणात्मकं वधमर्हतीत्यर्थः । अशुक्लविशेषाहाह—यदेत्यादिना। मिथुनं तदूपं शुल्कमिति।पिता यावद्देयगोमिथुनमेवास्तत्र मानमाह—यथाऽऽहेति।शुल्कमिति इदं तदुक्तरार्धम्।समं संमोनजातीयान्द्वि इच्छन्तीं गच्छन् यदि।पिता इच्छेत् तदा पित्रुः शुल्कं इंद्यादात्म नुरूपं तथा च न दण्डयः, सा च कन्या तेनैवोढव्येत्यर्थः।तृतीये मानमाह—योऽकामामिति। तत्पूर्वं एकव्यवहितः अर्धं श्लोकः वस्तुतश्चजातिरनिच्छन्तीं कन्यामभिगच्छति स तत्क्षण एव विभेदतरो छिन्नच्छेदनादिकं वधमर्हति इत्यर्थः । इच्छेदिति सूचितं। द्वितीये मानमाह —सकामामिति । इच्छन्तीं तु गच्छन्न वधार्हो मनुष्यो भवति ; किन्तु तत्रोक्तरीतिरेवेत्यर्थः ॥ २८८ ॥

किंचेति—कन्यास्थले प्रसंगादप्याहेत्यर्थः । पूर्वेण वाक्यस्यायाह —

१.—८. ३६६. । २. क. स सकामां गच्छतो वध एव यथा । ३.—८. ३६६. । ४. ग. प्राप्नुयात्तदा। ५.—८. ३६४.।

पशून्वाच्छन् शतं दाप्यो हीनांस्त्रीं गां च मध्यमम् ॥२८९॥

स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्याऽवगृह्यते।तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्मार-राजयक्ष्मादिदीर्घकुत्सितरोगसंसृष्टमैथुनवादिदोषान्प्रकाश्येयमकन्येति दूषयत्यसौ शतं दाप्यः । मिथ्याभिशंसने पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्वेशते दापनीयः। गोव्यतिरिक्तपशुगमने तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां स्त्रियमन्त्यावसा- 5

सुबोधिनी

संसृष्टेति —संसृष्टं प्राप्तं मैथुनं सम्भोगो यस्तेनेदं समासान्तर्गतम् ॥ २८९ ॥

बालंभट्टी

स्त्रीति । अपस्मारेति — गौडिप्रसिद्धा राजयक्ष्मा क्षयः । आदिना कुष्ठा इत्यादिरूपाः दीर्घाः अचिकित्स्याः कुत्सिता रोगाः । संसृष्टं प्राप्तं मैथुनं संभोगो यया, तस्याभावः त्वं ते च ते दोषाः तानिस्पर्यः। मिथ्याभिशंसनेऽपि व्याख्यानम्–आदिपेति । न च 'अदुष्टां च त्यजन् दण्ड्यो दूषयंस्तु वृषा शतम्।'[1] इति प्राक्स्वीकविरुद्धमिदं, तत्र मिथ्याभिशंसने शतस्यो[2]क्त्वादिति वाच्यं । तस्य प्रकृतत्वाद्दूषणविषयत्वादेतस्य तदस्य विषयत्वादिति भावः । ममतुर्यतीति । कन्यैवं कन्यामिति मनूक्तविषयकमाद्यपादोक्तं, मिथ्येत्यत्र भावप्रत्ययान्तादर्श आद्यजन्मादिदर्शनविशेष्यभूता, तथा च तादृशदोषविषयको द्वितीयपाद इति न विरोधशंकाऽपि आर्षे मूलोक्तमनूक्तयोर्विकल्प इति गोः पृथग्वक्ष्यमाणवादाह—गोव्यतीति । गोतमोऽपि "पशून् शतं दाप्यः" इत्यादि। मात्स्येपि "स्त्रियंग्योनौ तु गोवर्जं मैथुनं यो निषेवते । स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम्॥" इति। हीनाम् इत्यस्य व्याख्या—अन्त्येति । अन्त्यगामिनीं, न त्वन्त्यामित्यर्थः—तत्र विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वाद् । अत एव नारदः– "पशुयोनावतिक्रामन्विनेयः सतलं शतम् । सप्तमं चाहसं गोषु भवेदंत्यावसायिषु॥" इति।"अकन्येति तु यः कन्यां मूढोद्वेषेण नरः । सततं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्य दोषमदूषयन्॥" इति । मनुरपि "दूषयंस्तु वृषा शतम्" इति । मूलोक्तसमानविषयस्तु वृषादातमिति तस्या इत्यादि हेतुगर्भविशेषणं यत एकदोषं क्षतयोनित्वादिकमविभावयतो युक्तोस्यायं पणशतात्मको दण्ड इत्यर्थः. "यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति

१. ग. दापनीयः । २ ख. मिथ्याभिशंसने तु पुनः । ख. घ शंसनेपि । ङ. निशंसिते पशू । ३. ग. यन्तावसायिनीम् । ४. य. द. इमैथुनत्वादिति । ५ त. येयेति तथा ऊनेति । ६.—आ० ६६ ।

यिनमविशेषात्सकामामकामां वा गां चाभिगच्छत्यसौ मध्यमसाहसं दण्डनीयः ॥२८९॥

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।
गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९० ॥

स्त्रीत्वेनोपगम्य दूषिता कन्या स्त्रीयुक्ता । दूषणे कृते शतं दण्डया । यदि त्वदुष्टामेव दूषितेयमिति ब्रूयात्ततो मिथ्याभिशंसिता द्वे शते दण्डयः । गोश्वतिरिक्तास्वादिपशुगमने शतं दण्डयः। हीनां अनुलोमां स्त्रियं गां च गच्छतो मध्यमो दण्डः।हीनस्त्रीवचनं गवादित्वेपि स्त्रीवदण्डदानदृष्टान्तत्वेन । अन्यथा तु प्रागेवोक्तत्वात् पुनरुक्तमेव स्यात् । तस्मात् पश्वादित्वेपि स्त्रीत्ववशात्तुल्यदण्डादिकल्पने परिग्रहविशेषाश्रयं योज्यम् ॥ २८९ ॥

परिग्रहानुसारेणैव च—

अवरुद्धासु दासीषु इत्यादि ॥ २९० ॥

बालंभट्टी

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं पञ्चशतं पणम् ॥" इति । अत्रैवानुशयप्रसंगे प्राग्वन्मनूक्तम् "अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड उत्तमसाहसम् ।" इति मूलोक्तविषये पक्षान्तरं बोध्यम् । नोन्मत्तायां इति सामान्येनोक्तत्वात्तत्र दण्डविशेषोक्तयर्थं सत्र । अत एव दोष उन्मादादिः । स्वयमित्यादरार्थम् । यत्तु " पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः । नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः॥" इति तत्रैव मनुः। तस्यायं भावः। अग्निमग्निं देवं कन्या अग्निमयन्ते" इत्यादयो वैदिका मनुष्याणां विवाहसंबन्धिनो मन्त्राः कन्याशब्दश्रवणात् कन्यास्वेव व्यवस्थिताः । अकन्याविषये क्वचिद्धर्मशास्त्रविवाहसिद्धये न व्यवस्थिताः— असमवेतार्थत्वापत्तेः । अत एव हि यतः ताः क्षताः वैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणा अपि अगतधर्मविवाहादिशास्त्रिन्यो भवन्ति, नासौ विवाहो धर्म इत्यर्थः । न तु क्षतयोनेर्विवाहादि मन्त्रहोमादिनियेधकमिदं, "गर्भिणीसंस्क्रियते" तथा "वोढुः कन्यासमुद्भवम्" इति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्योक्तत्वात्। देवलेन तु "गान्धर्वेषु विवाहेषु पुत्रैर्वैवाहिको विधिः।कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥" इति गान्धर्वेषु विवाहेषु मन्त्रादिविधिरुक्तगान्धर्वेणोपगमनपूर्वकोऽपि भवति तस्य क्षत्रियविषये स्वधर्मत्वमपि मनुनोक्तम् । अतः सामान्यविशेषन्यायेनान्यविषयोऽयं क्षतयोनिविवाहस्याधर्मत्वोपदेश इति। सा चेति—

सहस्रं च सर्वपुरुषसामित्वम् ॥ २८९ ॥

१.—८. २२६. ।

गच्छन्नित्यनुवर्तते। उक्तलक्षणा वर्णक्रियो दास्यः, ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिन्युदासार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धाः अवरुद्धाः। पुरुषनियतपरिग्रहाः भुजिष्याः। यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा—तासु तथा च शब्दाद्वैरिण्यास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां ग्रहणम्—तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः—परपरिगृहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात्। एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन—"स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी 5

सुबोधिनी

उक्तलक्षणा वर्णक्रियो दास्य इति—अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणे "गृहजातस्तथा क्रीतः" इत्यादिनोक्तलक्षणा इत्यर्थः। स्वैरिणीति—स्वैरिणी चासौ ब्राह्मणी चैं। ब्राह्मणीचेत्युपलक्षणम्। अतः क्षत्रियादिस्त्रियोऽपि स्वैरिण्यो गृह्यन्ते। तथा वेश्या दासी निष्कासि-

बालंभट्टी

अन्वयाय—गच्छन्निति। उक्तेति— अभ्युपेत्य शुश्रूषाकर्त्र्यप्रकरणे "गृहजातस्तथा क्रीतः" इत्यादिना साम्प्रदायिकलक्षणाः इत्यर्थः। निमित्तान्तरसत्त्वनिरासायाऽऽह— ता एवेति। अत एव नारीत्यत्रि कल्पतर्वादिपाठे नैकत्वमयत्ता। पुरुषान्तरेति—स्वभोग्यस्त्री त्वैवेति भावः। पुरुषेति—स्वामिभिन्नेत्यर्थः। एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह— गदेति। एवो दास्यइत्यन्वयेत्याह — चेति। समुच्चयार्थकात् समुदितादित्यर्थः। "स्वैरिणी या पतिं हित्वा स्वयं कामस अश्नुते" इत्युक्तलक्षणा स्वैरिणी। आसां साधारणस्त्रीत्वं प्राग्वद्वेश्यात्वाच्च्यात् संभवाऽऽह-भुजीति। तदेवाऽऽह—सर्वेति। गम्यास्वपीत्यनेन सूचितमिदम्; अनुवृत्तिलब्धमाह—गच्छन्निति)अपिःविरोधेःनतु साधारणत्वे कथं दण्डोऽत आह—परेति। एतदर्थमेव विशेषणद्वयमिति भावः। ब्राह्मणीति—स्वैरिण्या विशेषणम्। तादृशी सा च ब्राह्मणीत्युपलक्षणम्। अतः क्षत्रियादिस्त्रियोऽपि स्वैरिण्यो गृह्यन्ते दासी चासौ निष्कासिनी चेति व्याख्यानमपास्तं मूलाश्लेषः, कल्पतर्वोरसम्मतत्वात्, पूर्वानिपातदैपरित्यापत्तेः, पृथक्पदत्वस्य व्याख्यातृसम्मततया स्पष्टत्वाच्चेतिदिक्। दोषमुपपादयति—

---

१. ख. सु यथा । २. क ण्यां च ग्रह । ३. क तासु सर्वेषु । ४. क. एवाशत्पणं दण्डा ख. शत्पणान् दण्डं । ग. अ. त्पणं दण्डं दण्डनीयः घ. ण्णं दण्डनीं । ङ. शत्पणानदण्ड्यः ५. ना० ४. २६. । ६. थ. द. णी ब्राह्मणीति । ७. ख. चेत्युप ।

निष्कासिनी च या। गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः॥आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत्। गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिग्रहाः॥"इति। निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी। ननु च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम्। नहि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते। तथा हि। स्वैरिण्यो दास्यश्च तावद्वर्णस्त्रिय एव—"स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत्। वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः॥"इति स्मरणात्। न च वर्णस्त्रीणां पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते—"दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः। परिचर्यः स्त्रिया साध्वया सततं देववत्पतिः॥ कायं

सुबोधिनी

मीति विवेकः। दास्यश्च तावद्वर्णस्त्रिय एवेति—अत्र वर्णशब्दोऽनुलोमजातीनामुपलक्षकः। अतः मूर्धावसिक्तायनुलोमजातिष्वपि दास्यमस्तीति ज्ञेयम्। ननु भवन्तु स्वैरिण्याद्या वर्णस्त्रिय एव; तथाऽप्यासां साधारणत्वाभावः कथमित्याशङ्क्य स्वपुरुषपरत्वविधानात् पुरुषान्तरनिषेधपरत्वविधानाच्च साधारणत्वाभाव इत्याह—न च वर्णस्त्रीणामित्यादिना। तैर्येति तैर्यथाविधाया रक्षितायाः अदुष्टाया इति यावत्। ननु सूतकादिवशाद् रैक्थभूतसन्ध्याद्य

बालंभट्टी

गम्यास्वपीति,—आस्त्रियर्थः। गम्या अपीति पाठान्तरम्। हिःनिश्चये। यतः यस्मात्ताः भुजिष्याः स्वैरिण्यादयः परेषां परिग्रहो यासामित्यर्थः। यास्तामिति पाठे हिर्हेतौ। निष्केति पृथक्पदं दासीविशेषणमिति आह—निष्केति। तदर्थं कथमन्यथा आह—स्वैरिणीति। द्वितीये आह—वर्णानामिति। अध्यायभेदेन भिन्नमिदम्। नन्वस्तु आसां वर्णस्त्रीत्वं, तथाऽपि सर्वपुरुषगामित्वेन साधारणत्वमित्यविरोधेन तत्कथनं युक्तमेवेति तदभावः कथम् अत आह—न च वर्णस्त्रीणामिति। स्वपुरुषपरत्वविधानात्, पुरुषान्तरपरत्वनिषेधाच्चेति भावः। तत्राऽऽद्यं तु "स्वदारनिरतः सदा" इत्यत्र स्फुटीभविष्यति। द्वितीयमाह—दुःशील इति,—दुष्टस्वभावः। कामेति—यथेच्छचारी इदं जीवद्विषयम्; अथ मृते आह—कामं-

---

१. ख. ग. याश्चताः परप। २.—१२. ७८, ७९। ३. क. अतावर्णास्त्रियः। ४. ख. इति मनुस्मरणात्। ५. ग. द तथाविधाया एवेति। ६. ग. द. या एवर। ७. ग. एतदादि 'दासी भावात्' इत्यन्तं नास्ति।

तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः। न तु नामापि गृह्णीयात् पत्न्यो प्रेते परस्य तु॥" इति निषेधस्मरणात्। नापि कन्यावस्थायाः साधारण्यम्—पित्रादिपरिरक्षिताया: कन्याया एव दानोपदेशात्; दत्ताभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयंवरोपदेशात्। न च दासीभावात् स्वधर्माधिकारच्युतिः। पारतन्त्र्यं हि दास्यं, नै च स्वधर्मपरित्यागः। नापि वेश्या साधारणी—वर्णानुलोमजन्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात्। तदन्तः 5

सुबोधिनी

धिकाराभावः, तद्वत् दासीभावात् स्वधर्मभूतस्वपरस्वाविधर्माधिकारच्युतिर्भविष्यति। तथा च सर्वपुरुषसाधारणत्वमस्त्रियस्येनाभिप्रायेणाऽऽशङ्क्य परिहरति—नै चेति। अयमभिप्रायः—सूतकादौ तु वचनादधिकाराभावो न स्वरूपेण। अत्र तु न वचनं नापि स्वरूपतः यतो दास्यं नाम पारतन्त्र्यमेव शिष्यत्वादिवत्। अतो न स्वधर्मत्यागः येन साधारण्यं स्यादिति। ननु सा भूत् स्वैरिणीदास्योः साधारणत्वाभावात् गम्यत्वम्। वेश्यायाः साधारणत्वेन गम्यत्वं भवत्वित्याशङ्क्य इत्येवं वदता वक्तव्यं किमियं वेश्या ब्राह्मणादिवर्णमूर्धावसिक्ताद्यनुलोमजन्यतिरिक्तगम्यजात्यन्तरान्तः पातित्वेन गम्या उत वर्णानुलोमजान्तः पातित्वेन, अथवा प्रतिलोमजान्तः पातित्वेनेति विकल्प्य दूषयितुमुपक्रमते—नापि वेश्येति। आद्यं दूषयति—वर्णानुलोमजेति। ताद्रूप्यजात्यन्तराभावादेव तदन्तः पातित्वेन गम्यत्वं नास्तीत्यर्थः। न द्वितीय इत्याह—तदन्तरिति। वर्णानुलोमजान्तः पातित्वे तस्यां पतिपरायण-

बालंभट्टी

त्विति। मानवमिदं वचनद्वयं—तथाविधेति। रक्षितायेत्यर्थः। अदत्तायेति यावत्। न च दासीति—दासीत्वादित्यर्थः। यथा सूतकादीत्यर्थः। यथा सूतकादिवशात् स्वधर्मभूतसन्त्याद्यधिकाराभावस्तथा दासीत्वात् स्वधर्मभूतस्वपरस्वाग्रभावेन सर्वपुरुषसाधारण्यमिति भावः। हि यतः। सूतकादौ तदभावो न स्वरूपेण अपि तु वचनात्। अत्र तु वचनम् न स्वरूपतः पत्न्यो दास्यं पारतन्त्र्यमेव, शिष्यत्वादिवत्। अतो न स्वधर्मपरित्यागो येन साधारण्यं स्यादिति भावः। ननु मा भूद्दासीस्वैरिण्योः साधारणत्वाभावाद्गम्यत्वं, वेश्यायास्तु तस्यै तत्त्वं भवतीत्यत आह—नापीति। किमियं वेश्या वर्णानुलो-मजभिन्नगम्यजात्यन्तरान्तः पातिनी[1] वर्णानुलोमाजान्तः पातिनी तत्राद्यं दूषयति। वर्णानुलोमेति—ताद्रूप्यजात्यन्तराभावादेव तदन्तः पातित्वेन गम्यत्वाभाव इत्यर्थः। न द्वितीय इत्याह—तदन्तरिति। तस्यै च सति स्वैरिण्यादिवदेव तस्यां पतिपरायणत्वविधानाद्गम्यत्वमित्यर्थः। नापि तृतीय इत्याह

१.—५, १५४, १०७. । २. क. ख. न स्वधर्मपरि । ३. घ. ङ. सकल्पु । ४. घ ङ. तच्च दासीभावादिति । ५. घ. ङ. त्र्यभावमेव । ६. त. नधर्मपरित्या । ७. प.

पातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रतिलोमैजत्वे तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात्, पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । सत्यमेवम् । किं त्वत्र स्वैरिण्यामुपभोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्वं वाच्योयुक्तिः । दण्डाभावश्च "अवरुद्धासु दासीषु" इति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधेरहिता- ६

सुबोधिनी

त्वविधानादेव पूर्ववत् स्वैरिणीवत् दासीवच्च न गम्यत्वमित्यर्थः । नापि तृतीय इत्याह —प्रतिलोमजत्व इति।प्रतिलोमजानां उद्वत्वेन तद्गमनस्य निषिद्धत्वादित्यर्थः। किञ्च वर्णानुलोमजप्रतिलोमजादीनां सर्वासामपि परपुरुषोपभोगस्य निषिद्धत्वात् निषिद्धकर्माचरणे च पातित्यात् पतितसम्पर्कस्यापि निषिद्धत्वाच्च स्वैरिण्यादयः परपुरुषैरगम्याः इत्याक्षेपपरसंहारस्यानेनाऽऽह–परैरिति। समाधत्ते–सत्यमिति। अयमभिप्रायः—दोषो हि द्विविधः दृष्टोऽदृष्टश्चेति । तेन्नादृष्टदोषसद्भावेऽपि दृष्टदोषरूपं यद्गमकपित्रादिभ्यस्ताडनादिभयं राज्ञो 'दण्डमयं चेति' तदभावादुभयदोषवत्सु परदासेषु यथा सर्वात्मना गम्यत्वाभावस्तद्वैधं स्वैरिण्यादिष्विति साधारण्येन गम्यत्वकथनमसंगति । अस्तु नाम गम्यत्ववाचोयुक्तिः, तत्रमने दण्डाभावः कथमित्यत आह–दण्डाभावश्चेति।अयमभिप्रायः:"अवरुद्धासु दासीष्वि इत्यनेन वचनेनैकैकस्मिन् पुरुषे नियतानामवरुद्धादीनामन्यपुरुषोपभोगे उपभोक्तुर्दण्डविधानाच्चियतपुरुषपरिग्रहो

बालभट्टी

—प्रतीति। नेतरामिति—अतिशयितगम्यत्वाभाव इत्यर्थः। नितरामिति पाठे न तासामिति पाठः प्रतिलोमजानां दृष्टत्वेन तद्गमनस्य निषिद्धत्वादित्यर्थः । गम्यात्वमिति पाठः । गम्यत्वमिति पाठे सामान्येनपुंसकम्। एवमग्रेऽपि स्वैरिण्यादयो न परपुरुषगम्याः इत्याक्षेपमुपसंहरति—अत इति,—उक्तहेतुज्ञातादित्यर्थः। तासां—वर्णानुलोमप्रतिलोमजानां सर्वासां स्वैरिण्यादीनाम्।निन्दितेति—परपुरुषोपभोगस्य निषिद्धत्वात्तस्या अपि। समाधत्ते—सत्यमित्यादिना । सत्यमित्यङ्गीकारे; तथाऽपि योजयति—किन्त्विति । अत्र गारदीयादौ—पित्रादीति । पित्रादिरक्षकञ्च राजदण्डश्च तयोर्भयादिरूपदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्वकथनवाचोयुक्तिश्चेत्यनेन मात्र इत्यर्थः । अथ तासामेव दृष्टोऽस्तथ आह—

---

१. ज. तुलोमजत्वमिति । २. थ. द. ङ. स्तःपातित्वे इति । ३. घ. ङ. जानाम् । ४. थ. द. ङ. त्र्भी । ५. पोपः । ६. थ. द. अतः परपुरुषान्तरोपभोग । ७. ङ. द. ङ. सत्यमेवमित्यादिना । ८. थ. दोषो द्वि । ९. थ. द. ङ. ताष्टेदारूपम् । १०. घ. द. ङ. ङ सकाशाद्दण्डात्मकं भयं च द्द । ११. थ. द. ङ. स्तथा न स्वै । १२. थ. द. ङ. प्राह्मणः ।

स्वर्थादे गम्यते । स्वैरिण्यादानां पुनर्दण्डाभावो विधानाभावात् " कन्यां भजन्ती-मुत्कृष्टां न किञ्चिदपि दापयेत्।" इति लिङ्गनिदर्शनाद्भावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्म-स्खलननिमित्तं गम्यानां गन्तॄणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनरेतेषां जात्यन्तरा-

सुबोधिनी

दण्डग्रहणे हेतुरिष्टुकं स्यात् । तथा च यत्र हेत्वभावस्तत्र दण्डाभाव इत्यर्थसिद्धत्वात् तादृशहेत्वभावेन स्वैरिण्यादिगमने दण्डाभाव इत्यर्थः । ननु मा भूत् स्वैरिण्यादिगन्तुः पुरुषस्य दण्डः । स्त्रियस्तासां स्वैरिण्यादीनामेव दण्डोऽस्त्वित्यत आह—स्वैरिण्यादानामिति । अत्रैव हेत्वन्तरमाह—कन्येति। अयमर्थः—उत्कृष्टंभजन्तीं कन्यां किमपि न दापयेदिति कन्याया दण्डनिषेधो लिङ्गम् । एवं लिङ्गदर्शनेन स्वैरिण्यादीनां दण्डभाव इति । एतदुक्तं भवति—लिङ्गदर्शने नैमित्तिकत्वात्र, नाप्यभिचरितो हेतुः । कन्याऽपि स्त्री स्वैरिण्यादयोऽपि स्त्रियः । अत यत्रयत्र स्त्रीत्वाविशेषात् कन्याया इव स्वैरिण्यादीनामपि दण्डाभाव इति हेतुमात्रमेतत् । मुख्यहेतुस्तु तेषांदण्डविधभाव एवेति । यद्येवं दण्डाभावस्तर्हि प्रायश्चित्तमपि न स्यादित्यत आह—प्राये इति । कैश्चिदुक्तं वेश्यानां वर्णोत्तमःपातित्वम् । तदपाकुरुत्स्वरः स्वमतमभिधातुं तदनुभाषते—यत्पुनरिति । अनुमानशिक्षा त्वेव कर्तव्या । वेश्या वर्णोत्तमोत्तमःपातित्वो भविष्यतीत्यनुमईष्णि—प्रतिलोमजात्यन्तरासम्भवे सति मनुष्यजात्याक्षा-

बालंभट्टी

स्वैरिण्यादानामिति। हेत्वन्तरं मानवमाह—कन्यामिति।संभोगार्थमुत्कृष्टं वरमुत्कृष्टजातिं पुरुषं भजन्तीं सेवमानां कन्यां किञ्चिदपि स्वरूपमपि दण्डं न दापयेदित्यर्थः।अयं निषेधः कन्याया एव ; न स्वैरिण्यादीनाम्। अत आह—लिङ्गेति । लिङ्गदर्शनं निमित्तमात्रं अव्यभिचारिनासद्धेत्वन्तरतः । कन्याऽपि स्त्री, स्वैरिण्यादयोऽपि स्त्रिय इत्युभयत्र स्त्रीत्वाविशेषात् कन्याया इव स्वैरिण्यादीनामपि दण्डाभाव इति भावः । ननु यदि दण्डाद्यभावस्तर्हि प्रायश्चित्तमपि न स्यात्; अत आह—प्रायश्चित्तमिति। स्वधर्मेति—बहुवीहिणा पूर्वविशेषणम्। गम्यानां स्त्रीणां उत्कृष्टानां गन्तॄणां पुरुषाणाम् । वेश्यास्थले विशेषं प्रतिपादयितुं वेश्याया वर्णोत्तमःपातित्वं कस्यचिदनुमानप्रमाणकमभिमतं, तन्मतमाह—यत्पुनरिति । वेश्येति; पक्षः-

---

१. क. ख. भीदृग. । २. क. स्वैरिणीनां पुनः । ३. थ. द. तं भवति । ४. एवमग्रिमेष्वपि । ५. थ. द. न्यां भजन्तीमिति । ६. थ. द. र्वविधकि । ७. त. र्णन्नि । ८. ल दण्डविधाभावचेति । ९. थ. द. यश्चित्तन्तिति । १०. ल: सर्वत्रेश्यानां ।

संभवे न वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तं—वेश्याः वर्णानुलोमाद्यन्तःपातिन्यो, मनुष्यजात्याश्रयत्वात्, ब्राह्मणादिवदिति । तत्र—कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात् । अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवल्लोकप्रसिद्धबलादभ्युपगमनीया[1] । न च निर्मूलेयं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे 'पञ्चचूडा नाम काश्चनाप्सरसः, तत्सन्ततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिः' इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डः । तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डः, तथाऽप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव—"स्वदारनियतः सदा" इति नियमात्, "पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।" इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम् ॥ २९० ॥

सुबोधिनी

न्तत्वात् । यत्र यत्र उक्तहेतुः तत्र तत्र वर्णान्तःपातित्वं यथा ब्राह्मणादिष्विति । हेतोरनैकान्तिकत्वेनानुमानं दूषयति—तत्रेत्यादिना। कुण्डगोलकादीनामाचाराध्याये वर्णान्तःपातित्वाभावस्योक्तत्वेन तत्रोक्तहेतुसद्भावेऽप्युक्तसाध्याभावादित्यर्थः । इदानीं स्वमतमाह—अतो वेश्येति। तामेव जातिमाह—उत्कृष्टे[3]ति । अनिषिद्धपुरुषोत्पन्नत्वे सति पुरुषसम्भोगवृत्तित्वं जातित्वमित्यर्थः । पञ्चमीति—ब्राह्मणत्वादिजात्यपेक्षया वेश्याजातिः पञ्चमीत्यर्थः। पशाविति—पशुभिगमने वेश्यागमने चेत्यर्थः ॥ २९० ॥

बालंभट्टी

वर्णेति।साध्यम् । आदिना प्रतिलोमपरिग्रहः। हेतोर्व्यभिचरितत्वेन दूषयति—तत्र कुण्डेति। तैर्हेतोर्व्यभिचरितत्वादित्यर्थः । कुण्डादीनामाचाराध्याये वर्णान्तःपातित्वाभावस्योक्तत्वेन तत्र हेतुसत्त्वेऽपि साध्यस्याभावादिति भावः । स्वमतमाह—अत इति—उक्तहेतोरित्यर्थः। तामेव जातिमाह—वेश्यायामिति । अनिषिद्धपुरुषोत्पन्नत्वे सति तत्पुरुषसंभोगवृत्तित्वं वेश्यात्वमित्यर्थः । एतत्षटकवेश्याया अपरिमेव लक्षणमिति ध्वनयन् दृष्टान्तमाह—ब्राह्मेति । अनादित्वाच्च संसारस्य न दोषः । एतत्सूचनार्थमेवानादिरित्युक्तं । हि यतः । पञ्चमीति । ब्राह्मणत्वादिचतुष्टयापेक्षया पञ्चमीत्यर्थः । प्रकृतमवसरविशेषे आह—अत इति । इदमनवरुद्धायाम् । तत्रापि विशेषमाह—तासु चेति। वेश्यास्वपीत्यर्थः । पशुवेश्येति—पशुभिगमने, वेश्याभिगमने चेत्यर्थः ॥ २९० ॥

१. ख. ग. घ. अभ्युपगमनीयम् । २. ख. ग. घ. इति आख्येति । ३. इजातेरिति ।

"अवरुद्धासु दासीषु" इत्येतेन दासीस्त्रैरिण्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्ता-
स्वभुजिष्यासु दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तं ; तस्यापवादमाह—

प्रसह्य दास्याभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः।
बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

पुरुषसंभोगजीविकासु दासीस्त्रैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसह्य बलात्कारे- 5
णाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यदि बहव एकामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिग-
च्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः । यदा पुनस्तदि-
च्छया भार्टिं दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि बलाद्भुञ्जन्ति तदा तेषामदोषः यदि

भुजिष्या कर्मकारिण्यो दास्यः। तासवपि स्वामिकर्मपरिहापणेनाकम्य गच्छतो दण्डः। गम्यास्वपि शूद्रादीनामुपरतभर्तृकासु भ्रातृभार्यासु पुष्पांजस्थाद् मनुपनीतासु पुंश्चल-पत्यज्ञापनार्थमदत्तैव शुल्कम् ॥ २९० ॥

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणस्स्मृतः। बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

अकामाभिगमने बहूनामेकस्यामेव दास्यां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणो दण्डः ॥ २९१ ॥

अविशेषेणैव तु —

बालंभट्टी

उत्तरसंगत्यर्थं फलितमाह—अवरुद्धास्विति। विदधत इत्यस्यैव विशेषणम् दण्डविधानादिति पाठान्तरम्। तासवभुजीति पाठः। तस्य अभुजिष्यागमने दण्डाभावस्य तत्र हेतुं सूचयन्नाह —पुरुषेति । दासीग्रहणमुपलक्षणमित्याह —स्त्रैरीति । प्रसह्येत्यस्य व्याख्या —बलादिति । तस्यैव विवरणं —शुल्केति । अत एवाभुजिष्यास्वपि अस्य दण्डः । एतावतैवास्य सार्थक्यमाहअन्यथा असंबद्धार्थं,वैयर्थ्यं च। स्पष्टमेव उत्तरार्द्धतात्पर्यमाह— यदि बहव इति। मूले असौ दास्यादिः अत एव व्याख्यानं सामान्येन । परीति—तत्परिच्छिन्नं समुदितं दण्डस्त्वित्यर्थः । विशेषमाह —यदा पुनरिति । भार्टिं सर्वमूल्यम्—तेषां बहूनां शुल्कस्य दत्तत्वात् । तत्र विशेषमाह—यदीति । तथा च तत्र तयाकेरण पुनरपि तेषां दोष एवेति भावः । अपि संग्राह्ये वचने एव स्थक्तम् । वडवा—गृहदासी ॥ २९१ ॥

---

1. क. तदप ।

व्याध्याद्यभिभवस्तस्या न स्यात्—"व्याधिता सभ्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या वडवा स्मृता ॥" इति नारदवचनात् ॥ २९१ ॥

गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च ॥ २९२ ॥

यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्थाऽप्यर्थपतिं नेच्छतितदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात् । तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसःशुल्कहानिरेव । "शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन्दत्तशुल्कोऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥" इति तेनैवोक्तम् । तथाऽन्योऽपि विशेषस्तेनैव दर्शितः—"अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् । अक्रमेण च संगच्छन् घातदन्तनखादिभिः ॥ अर्योनौ वाऽभिगच्छेद्यो बहु

सुबोधिनी

वडवा स्मृतेति—वडवागृहदासी ॥ २९१ ॥

आक्रमेण चैं सङ्गच्छन्निति—अनिच्छन्तीं ताडनदन्तनखादिभिः करणैराक्रम्य गच्छ न्नित्यर्थः बहुभिरिति । शुल्कार्धं शुल्कं वा दत्त्वा यो बहुभिः सङ्गमयति स इत्यर्थः ॥२९२॥

बालंभट्टी

ननु यदा पुनरित्यादिना तेषां दोषा भाव एवेत्यादिप्रतिपादनेन तस्या एव तत्र दोषसंभवेन स वक्तव्योऽत आह—गृहीतेति। मौलमिदम्। किञ्चेत्यपपाठः। अत्रापि वेश्याग्रहणमुपलक्षणम्। अत एवसामान्येय व्याचष्टे यदाविति—नारदोक्तेरेवाऽऽह—च स्थापिति तृतीयपदस्यायमभिप्रायः, शुल्के निश्चितेऽप्यगृहीते सति नेच्छन्ती सा समं यावन्निश्चितं तावदेव दाप्येति स्पष्टत्वाद्व्याख्यात्रा नोक्तम्। तुर्यपादार्थमाह-तथेति। स्वयं स्वममेव। शुल्केति—यद्यं तस्य हानिरेवेत्यर्थः। स्पष्टत्वाय नारदीयमाह—शुल्कमिति। यतःइत्यादि तथा तद्वत्। तेनैव नारदेनैव। अप्रेति। शुल्कमप्रयच्छन्। पुमान् तथा बलात्कारेण व्याध्याभिभूतां स्त्रियं भुक्त्वा शुल्कमष्टगुणं यावन्निर्णीतं, तदष्टगुणं दाप्यः। घातस्ताडनं; पादेति पाठान्तरम्। तथा च

---

१. ग. नारदस्मरणात् । २. क. ग. किन्त्व । यद्यशु । ३. घ. ग. सुस्थापि नेच्छा। क. ग स्वस्थापि नेच्छ क. स्वस्थापि तं नेच्छ । ख. स्वस्थापि पण्यस्त्रनिच्छ । ४. ख. घ. क. अक्रमेण च. साह ५. घ. ङ. भिर्वापिवासयेत् । ६. ङ. घ शुल्कमदत्त्वा या एकमेव शुल्कम् दत्त्वादायो ।

भिर्वाऽपि वासयेत् । शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ वेश्याः प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः। तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः॥"इति॥२९२॥

किं च—

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽभिमेहतः ।
चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २९३ ॥

यैस्तु स्वयोषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाऽभिमुखो मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छत्यसौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः ॥ २९३ ॥

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽभिमेहतः ।
विद्यान्द्विशपणो दण्डः तथाप्रव्रजितागमे ॥ २९३ ॥

आस्यपायुवादौ पुरुषस्य शिश्नप्रवेशणं पुरुषमेहनम्। व्यभिचारिणीत्वात् क्षतिभिस्यक्ता श्री प्रव्रजिता । स्पष्टमन्यत् ॥ २९३ ॥

सुबोधिनी

पुरुषमिति—पुरुषपदं काकाक्षिन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते। ततश्च पुरुषं वा मुखादावभिग-

बालभट्टी

ताडनदंतक्षतनखक्षतादिभिः करणैर्य आक्रमो वशीकरणं तेन संमूर्च्छेत्र । अयोनौ योनिलिङ्गे इत्यर्थः । मुखादौ योऽभिगच्छेत् स च, तथा शुल्कमदत्त्वा एकमेव वा शुल्कं दत्त्वा यो बहुभिर्वासयेत् सङ्गमयति तं सोऽपि तमेत्यर्थः। विनयं दण्डम् । ननु कथं दोषनिर्णयस्तत्रात्र आह—वेश्या इति। तत्र तदीयगृहे वा । कामुकैः साभिलाषाः तद्गृहवासिन्यः। प्रधानाः वृद्धाः वेश्याः सन्ति ताः मिथः समुत्पन्नविवादरूपकार्यविषयकसंशये सति तत्परिहाराय निर्णयं जानन्तीत्यर्थः । वेश्याः प्रधानाः ये तत्र कामुकाः इति पाठान्तरम् । तदा तत्र वेश्यैव प्रधानमुपजीव्यमेषामेतादृशास्तद्गृहनिवासिनो ये कामुकाः विटाः सम्भोक्तार इत्यर्थः ॥ २९२ ॥

किंचेति—एतत्प्रसङ्गादन्यदप्युच्यते इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। अन्यत्र दण्डाधिक्यस्य गमनादौ सत्त्वादाह—स्त्रीति। अयोनावित्यस्यार्थो—मुखादाविति। आदिना पायुपरिग्रहः। पुरुषमेति—तदभिमुखः सन्मेहति मूत्रादिकं करोति सोऽपि। वा चार्थे। प्रव्रजिता प्रागुक्ता । नन्विदं

---

१ ख. ग. वाऽपिमेहतः। २. क. यः स्वप्रवासस्थोयाम् मुखा। ग. क. यस्तुयोषां मुखादौ। ३. थ. द. पुरुषं वाऽभिमुखो मेहतीति । ४. द. वाऽपिवु । थ. वाऽभिवु ।

किं च—

अन्त्याभिगमने त्वङ्क्यः कुबन्धेन प्रवासयेत्।
शूद्रस्तथाऽन्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥ २९४ ॥

अन्त्या चाण्डाली तद्गमने त्रैवर्णिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखात् "सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्"

कामतस्तु त्रैवर्णिकानां— अन्त्याभिगमने त्वङ्क्य इत्यादि ॥२९४॥

अन्त्यशब्दोऽयं शूद्राग्निकृष्टापशदवचनं तामन्यामभ्यासादेतदुक्तम्। ततश्च शूद्रस्याप्रवासनम्। दास्यवशापनार्थं दासीकृत्य च प्रायश्चित्तं कारयितव्यम्। अन्त्यस्य त्वपशदस्य शूद्रार्यास्त्र्यभिगमने वध एव। अनया दिशा संग्रहणस्वरूपोपायदण्डप्रपञ्चः कार्यः॥२९४॥

सुबोधिनी

स्कति, पुरुषं प्रत्यभिमुखः सन् मेहति मूत्रादिकं करोति चेत्यन्वयः। नन्वत्र प्रव्रजितागमने चतुर्विंशतिपणात्मकदण्डः। नारदेन तु—"राज्ञी प्रव्रजिता धात्री"[1] इत्युपक्रम्य—आसामन्यतमाङ्कच्छन् गुरुतल्पग उच्यते। शिश्नस्योत्कर्तनात् तत्र नान्यो दण्डो विधीयते॥" इति शिश्नोत्कर्तनं दण्डोऽभिहितः। अतः परस्परविरोध इति चेन्नैवम्। अत्यन्तगुणवत्प्रव्रजितागमनविषयं तत्रैवाऽभ्यासविषयं वा नारदवचनम्। एतद्विपरीतविषयं योगीश्वरवचनमिति न किञ्चिदेतत्॥ २९३॥

बालंभट्टी

"राज्ञीप्रव्रजिताधात्री" इति प्रयुक्तनारदविरुद्धम्; अत्र हि पणानां चतुर्विंशतिदण्ड उक्तः, तत्र शिश्नस्योत्कर्तनं दण्ड उक्तः इति चेत्— न। अत्यन्तगुणवत्प्रव्रजितागमनविषयकं, तत्रैवाभ्यासविषयकं वा। नारदीयमिदन्तु तदन्यविषयकमिति भेदात् स्वङ्क्येति क्यबन्तपाठः। स्वङ्क्येतिपाठे आर्षेऽप्याख्यानानुसारात् यदा स्वङ्क्यः इति प्रथमान्तपाठः। तेनाङ्क्यस्त्वं प्रवासयेदित्यर्थः॥ २९३॥

तदा व्याख्यानफलितार्थकथनपरतया नेयं शूद्रस्याग्रे विशिष्योक्तेराह—त्रैवर्णीति। न्यूनं मध्ये समूलं पूरयति—सहस्रमिति। बध्यते इति बन्धः; कुत्सितश्चासौ बन्धश्च कुबन्धः।

---

१ क. स्वङ्क्य कुब। ग. त्वङ्क्य कुब। २ —१२. ७४। ३.—१२. ७५।

इति मनुवचनात्पणसहस्रं दण्डयित्वा कुब्जेन कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्। प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव। शूद्रः पुनश्चाण्डाल्याभिगमेऽन्त्य एव चाण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चाण्डालादेरुत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमे वध एव ॥ २९४ ॥

॥ इति स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥ 5

सुबोधिनी

दण्डनमेवेति—नाङ्कनमित्यर्थः ॥ २९४ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

तदर्थमाह—भगेति, प्रायुक्तमनेनेति भावः। तद्विशेषणफलमाह—प्रायश्चित्तेति। दण्डनमेवेति—नाङ्कनमित्यर्थः। तथेत्यस्यार्थः—चाण्डाल्याभीति। सर्वसंग्रहायाऽऽह—उत्कृष्टेति ॥२७४॥ इति स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥

१.—८. ३८५. 1

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् २५

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विवृतम्। तत्र नारदः—"विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते। स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते॥" इति॥ मनुरप्याह—"अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम्। विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे॥" इत्यादि। यद्यपि

सुबोधिनी

विवैहेति—यत्र विवादपदे स्त्रीणां पुंसां च विवाहादिविधिः कीर्त्यते तद्विवादपदं स्त्रीपुंसयोगसंज्ञमुच्यत इत्यन्वयः। एतदुक्तं भवति—यत्र विवाहे स्त्रीपुंसयोगव्यतिक्रमो भवति तथथा—कन्यका वेकं वृणीते, वियमाणश्च पुमान् न तां दोषशङ्कादिभिः; एवमेव पुरुषः परिणेतुमिच्छति कन्यकां, कन्यका तु न तं दोषशङ्कादिभिः;—एतादृशे स्थले व्यवहारः प्रवर्तते। तथा विवाहादीत्यादिपदात् परपुरुषेभ्यः स्त्री रक्षणीया, सर्वात्मना स्त्रियाऽपि भर्तृपरया भवितव्याश्रित्यादिनियमव्यतिक्रमे च विवादो भवति

बालमट्टी

स्त्रीपुंसयोगाख्यमपरमपीत्यर्थः। विवाहादीति—यत्र विवादपदे स्त्रीणां पुंसां च विवाहादिविधिः कीर्त्यते अनुमति तदभावाभ्यां प्रतिबद्धो भवति तद्विवादपदं स्त्रीपुंसयोगसंज्ञमुच्यते इत्यर्थः। यत्र विवाहे स्त्रीपुंसयोर्व्यतिक्रमो भवति, तथथा कन्याकावरमयं कंचित् वृणीते, स वियमाणः पुमान् न तां दोषशंकादिना; एवमेव पुरुषोऽपि यांकांचित् कन्यकां परिणेतुमिच्छति, कन्या तु न तं दोषशंकादिना;—एवं चैतादृशस्थले तत्र व्यवहारप्रवृत्तिरेव। विवाहादीत्यादिना परपुरुषतः स्त्री रक्षणीया सर्वात्मना, स्त्रियाऽपि भर्तृपरया भाव्यमित्यादिनियमपरिग्रहः। एतत्सर्वं स्त्रीपुंसयोगाख्यविवादपदमिति भावः। आदिग्रहणेनाऽऽह—मनुरपीति। अत एवाऽऽदौ नारदमुक्त्वाऽग्रेमनूक्तिरिति बोध्यम्। स्वैः स्वीयः भ्रात्रादिभिः। दिवानिशं सदा विषयेषु अनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु सज्जन्त्यश्च

१.—१२. १. । २.—९. १.। ३. घ. ङ. विवाहादिविधिः स्त्रीणाम्। ४. त. णः सपु । ५. ब. एवमेवंस्वादिभिः। ६. घ. ङ. त्वादि। ७. त. व्यति एतत् (?)।

स्त्रीपुंसयोः परस्परमधिप्रत्यधित्या नृपसमक्षं व्यवहारो निषिद्धः ; तथाऽपि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः परस्पराभिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयौ ; इतरथा दोषभाग्भवतीति व्यवहारप्रकरणे राजधर्मस्थेऽस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्येपदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्चं प्रतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरुक्तम् ॥ 5

सांप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते, तल्लक्षणं च कथितं नारदेन—"प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः। राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकैरणं तथा॥ पुनः

सुबोधिनी

एतत् सर्वं स्त्रीपुंसयोगाख्यं विवादपदमिति । तत्कर्मकरणं यथेत्यादि—तत्कर्मकरणं राजकर्मकरणम् । पुनः प्रदानं कृतस्य कर्मणः प्रत्यर्पणं राज्ञे । "पुरः प्रदानम्" इति पाठे दुर्गगुल्मस्थलकादिरूपपुरपालनाय दानम् । संभेदः प्रकृतीनां संमेलनम् । यद्वा प्रकृतीनां संभेदोऽन्तर्जातः परस्परविरोधः । प्रतिग्रहविलोपः प्रतिग्रहस्य विलोपो नाशः; यथा ब्राह्मणाय प्रतिग्रहयोग्याय पात्रभूताय दानम्, अथ वा शूद्रादौ प्रति-

बालंभट्टी

प्रसक्ता अपि आत्मनो वयो आयत्तायां संस्थाप्यां: आत्मवशाः कार्याः इत्यर्थः।"पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः। संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥" इत्यादिः । इत्यादीत्यादिना "पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥" इत्यादिपरिग्रहः । इदं च यथासंभवं द्रष्टव्यम् । निषिद्ध इति—पूर्वमिति भावः। प्रत्यक्षेण—साक्षात् । अभिचारे—व्यतिक्रमे जातस्य तस्य ग्रहस्य । न्यूनतामल परिहरति—एतच्चेति। स्त्रीपुंसधर्मजातमित्यर्थः । पुनः—पश्चात् ॥

इति स्त्रीपुंसयोगप्रकरणम् ॥

चकारार्थे । एवं पुनरपि । यश्चेति पाठे आदौ स योज्यः । तानेव दर्शयतीत्यर्थः ।

तत्कर्मेति—राजकार्योद्धारविषय कर्मेत्यर्थः । पुनः प्रदानमिति—कर्ता अकृतस्य कर्मणः

---

१. ख. परम्परसंविदे । २. क. प्रकरणेषु विज्ञेयाः । ३. क. तत्कर्मकरणम् ।
४. ल. "भैराज्ञाकर्मकरणम् । ५. ग. घ. ङ. रात्रा । ६. ग. घ. ङ. नृजो यः । ७. ग. घ. ङ. अथवा ।
८. मनुः ९. १. । ९. मनुः ९. ३. ।

प्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पाषण्डिनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्ययाः ॥ पिता-पुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥ वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्र्याप्रकीर्णके ॥" इति प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घनतदाज्ञाकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिनः नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् । एवं च वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थाल्लक्षितं भवति ॥

सुबोधिनी

सिक्तता स्वधर्मभ्रंश इति यावत् । अथ वाऽश्रमिणां परस्परविरोधः कोपः । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु—पूर्वोक्तेषु ऋणादानादिपदेषु यच्च व्यवहारपदं न दृष्टं तदिह्यर्थः । इत्येवं परिगणितानां विवादानां निर्णयो यत्र तत् प्रकीर्णकमिति भावः । एवं चेति—केवलनृपनिर्णेयो यो व्यवहारः स इत्यर्थः ॥

बालंभट्टी

प्रत्यर्पणं राज्ञे इत्यर्थः। पुरप्रधानसंभेद इति पाठे दुर्गगुरुमस्थानादिरूपपुराणां पालनाय दानमित्यर्थः । पुरप्रधानसंभेदः इति कल्पतरुपाठः । प्रकृतीनां संभेदो मेलनं, अन्तर्जातिः, परस्परविरोधो वा । पार्षदयादि चतुर्णां लक्षणान्युक्तानि । तेषां धर्मव्यत्ययः इत्यर्थः। प्रतिग्रहस्य विलोपो नाशः; यथा ब्राह्मणाय प्रतिग्रहयोग्याय पात्रभूतायदानम् । यद्वा प्रतिग्रहस्य शूद्रादेः प्रतिग्रहप्रवृत्तेः विलोपः सः प्रतिग्रहे विवादश्चेति पाठान्तरम्। आश्रमिणां ब्रह्मचार्यादीनां, कोपः वक्ष्यः । स्वधर्मांशे इति यावत् । मिथो विरोधो वा, तेषां कोपः । लोपश्चाऽऽश्रमिणामपि इति कल्पतरौ पाठः । वर्णसंकरस्योक्तेश्च तेषां वर्णानां संकराणां च वृत्तेर्नियमः । व्यस्तपाठो न युक्तः । पूर्वोक्तेष्वृणादानादिपदेषु व्यवहारपदं न दृष्टम् तच्च सर्वं प्रकीर्णके स्यादित्यर्थः । "प्रकीर्णकं पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः।" इति कल्पतरूक्तपाठो भ्रमात्यक्तः । तावन्मात्रं प्रतिज्ञासिद्धयर्थं व्याचष्टे—प्रकीर्णके इति, तदास्थे इत्यर्थः। नृपाश्रयः इति व्याचष्टे—नृपसमेति। तात्पर्यार्थमाह—नृप एवेति । एवेन प्राड्विवाकादिव्यवच्छेदः । तत्र तद्विचारविवादेषु आस्थाय निश्चित्य न चेत्तावताऽपि तल्लक्षणं नोक्तमिति प्रतिग्रहाद्यनिरेवात्र आह—एवं वदतेति। इत्येवं परिगणितानां विवादानां निर्णयोऽत्र प्रकीर्णके इति वदता नारदेनेत्यर्थः । एवं च वदतो इति पाठान्तरम् । यो नृपेति—केवलनृपाश्रयः तन्मात्रानिर्णेयो व्यवहारः इत्यर्थः ॥ २९५ ॥

---

१ ख. त्रैगी. २—१७.१—४.। ३. ग. त्रकीर्णकमिति ।

तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—

ऊनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम्।
पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २९५ ॥

राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणान्न्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं यो लिखेति, यश्च पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राज्ञेऽनर्पयित्वा मुञ्चति ताडुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २९५ ॥

प्रसंगान्नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह—

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड्य उत्तमसाहसम्।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धिकम् ॥ २९६ ॥

यत्पूर्वप्रकरणेष्वनुक्तं पूर्वनिर्णीतव्यवहारपरिपूरणायेदानीमाह — **न्यूनमभ्यधिकं वाऽपीत्यादि ॥ २९५ ॥**

शासनवचनं वर्णलेख्यलक्षणार्थम्। लेखयिता लेखको वा न्यूनातिरिक्तादिलेख्यदोषकर्ता। रक्षणव्यापारं तं पारदारिकं भोक्तुकामं उत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २९५ ॥

यो राजप्रसादावाप्तमान् प्रसह्य साहसिकतेन—अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं दण्ड उत्तम साहसम्। क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धिकम् ॥२९६॥

सुबोधिनी

अधुना मूलमवतारयति— तत्रापराधविशेषेणेति ॥ २९५ ॥

बालंभट्टी

अथ मूलमवतारयति—तत्रेति;—प्रकीर्णके इत्यर्थः। पारेति समाहारद्वन्द्वः, समुद्राभ्रादितिवत् प्रयोगः। तदाह—पारेति ॥ २९५ ॥

असंबद्धत्वादाह — प्रसङ्गादिति। अपिना तस्यापि समुच्चयः।

---

१. क. ख. वा अप्रकाशयन्। २ क. योऽभिलिखेति। ३. क. दूष्यं दण्डमुत्त. ग. प्रकाशय. राजशासनम्। ४. त. नेति। ख. दूष्यदण्ड प.

मूत्रपुरीषादिना भक्ष्यानर्हेणान्नपानादिमिश्रणेन स्वरूपेण वा ब्राह्मणं दूषयित्वा खादयित्वोत्तमसाहसं दण्डयो भवति; क्षत्रियं पुनरेवं दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमम् ; शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहसस्यार्धं—दण्डयो भवतीति संबन्धः । लशुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्याद्दण्डतारतम्यमूहनीयम् ॥ २९६ ॥

किं च—

5 कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।
अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ २९७ ॥

उपपतनीयभक्ष्यैर्लशुनादिभिरयं दण्डेऽवसेयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २९६ ॥

प्रच्छन्नतास्करयोगात्तु—कूटस्वर्णव्यवहारीत्यादि ॥ २९७ ॥

सुबोधिनी

दण्डतारतम्यमूहनीयमिति—प्रायश्चित्तविधिबलात् दोषतारतम्यभावं ज्ञात्वा ब्राह्मणादिवर्णसद्गुणनिर्गुणत्वादिपर्यालोचनया च दण्डः कल्प्य इत्यर्थः ॥ २९६ ॥

बालंभट्टी

अभक्ष्ये आहारार्थे कृत्य इत्याह—भक्षयानर्हेणेति । क्षत्रियादेरग्रे उपादानाद्विपरं ब्राह्मणपरमित्याह —ब्राह्मणमिति। तत्रापि संभवात् प्रकारद्वयमाह—अन्नपानेति। दूष्येत्यत्रार्थो ण्यन्तित्याह—दूषयीति । तत्तात्पर्यार्थमाह—खादेति। दण्डः तथाकारकः । एवं शक्यप्रकारेण अस्याग्रेऽप्यनुषङ्गः। प्रत्यासत्तेराह—प्रथमेति । अर्द्धिकेति—हनीति ठन्। न्यूनतां निराचष्टे—लशुनाद्येति । भक्षार्हत्वेऽपि निषेधात्तत्त्वम्। ऊहनीयमिति—दोषतारतम्यं च प्रायश्चित्तविधिपर्यालोचनया च ज्ञेयमिति भावः ॥ २९६ ॥

किञ्चेति—प्रकृते अपराधविशेषेण दण्डविशेषान्तरमाहेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । कूटे-

---

१. का. दिना अभक्ष्येण । २. का. पानादिति मिश्रेण । क. मिश्रेण द्रव्यरूपेणवा । ग. मिश्रेण दूष्यान्नपाना। ३. ख. ग. दूषयित्वोत्तमसाहसम् । घ. साहसंदण्डोभ। ४. क. वैश्यंपुनर्दू। ५. ख. दण्डेति । ६. ख. ऊत्तर ।

रसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णैर्व्यवहारशीलः यः स्वर्णकारादिः, यश्च विमांसस्य कुत्सितमांसस्य श्वादिसंबन्धस्य विक्रयशीलः सौनिकादिः—चशब्दात् कूटरजतादिव्यवहारी च—ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकरेखिभिर्द्वैहीनाः कार्याः । चशब्दाद्वङ्क्छेदेन समुचितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । यत्पुनर्मनुनोक्तं—"सर्वकण्टकपापिष्ठे हेमकारे तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः॥" इति तदेवब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् ॥ २९७ ॥

कृत्रिमरजतादिकूटवर्णं श्वसृगालादिप्रभवं विमांसं तद्विक्रयोपजीव्यं धनदण्डः । इयं शहीनत्वं च व्यस्तसमस्तया योज्यम् । द्वौ हस्तौ एकश्च पादस्खंगन्ति स्पष्टमन्यत्॥२९७॥

सुबोधिनी

"विमांसस्य च विक्रयी" इत्यत्रैवशब्दार्थमाह—चशब्दात् कूटेति । "दाप्यश्चोत्तमसाहसम्" इत्यत्रापि चशब्दाभिप्रायमाह—चशब्दात्पूर्वेणेति । अयमर्थः—उभयच्छेदेनापि ह्युत्तमसाहसदण्डमपि दापयितव्या इति ॥ २९७ ॥

बालंभट्टी

रित्यस्य व्याख्या सत्यादिः । रसवेधः रसान्तरप्रवेशः । आदिना तेन धर्षणं । णिग्यंमाह—शील इति।पक्षमभेऽपि। निर्विरोधे इत्याह—कुत्सितेति।तत्स्वरूपमाह—श्वादिसंबन्धस्येति। सौनिकः—सूना वधस्थानं तत्र भवः सौनिकः।आद्यार्थमाह—चशब्दादिति। अर्थगतेति—स्थानान्योक्तावपि स्मृत्यन्तरानुरोधेनोऽङ्ग—करनासाकर्णरूपैः स्त्रिभिरिति।नासाकर्णकरैस्त्रिभिरित्यपि पाठः। द्वयंङ्गछेदस्त्वाम्मूले यथाश्रुते दण्डद्वयम् दण्डद्वयं चोक्तमिति यथासंख्यं प्रत्येकं दण्ड इति भ्रमनिरासाऽऽय द्वितीयचार्थमाह—चशब्दादिति । उभयच्छेदनसमुच्चितमिति पाठः । पूर्वेण तृतीयस्य समुच्चयाद्दण्डत्रयं दण्डद्वयमिति वैधव्यवाधयासङ्कल्याधवृत्तेरिति भावः । मनुविरोधं परिहरति—यत्पुनरिति । कण्टकाः दुष्टास्तेषु पापिष्ठं क्लवशः ॥ २७९ ॥

१.—९. २९२. । २. त. त्र चश । ३. त 'च श' इत्यादि 'माह' इत्यन्तं नास्ति । ४. थ. न्यादेति । ५. ब. उभयभेदनमपि । ६. अङ्गच्छेदम ।

विषयविशेषे दण्डाभावमाह—

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।
काष्ठलोष्टेषु पाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ २९८ ॥

चतुष्पादैर्गोगजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादिरूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवति अपसरेति प्रकर्षेणोच्चैर्भाषमाणस्य । तथा लगुडलोष्टसायकपाषाणोत्क्षेपणेन बाहुना युग्येन च युगं वहताऽश्वादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि काष्ठादीन्प्रास्यतो न भवत्यपसरेति प्रजल्पतः । काष्ठाद्युत्क्षेपणेन हिंसायां

अक्रमतस्तु प्रवृत्तत्वात्—चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रभाषतः ।
काष्ठलोष्टेषु पाषाणबाहुयुग्यकृते तथा ॥ २९८॥

'दुष्टोऽयं बलीवर्दादिः, अपसर्पणाय त्वर्यताम्' इत्येवंवादिनः स्वामिनअतुष्पादकृतेऽपराधे

सुबोधिनी

पाषाणोत्क्षेपणेन बाहुनेति—बाहुना कर्त्रा पाषाणोत्क्षेपणेन करणेन यो दोषः कृतः स इत्यर्थः । पाषाणोत्क्षेपणेन इत्यपि पाठोऽस्ति । एतदुक्तं भवति हस्तेन लगुडादिक उत्क्षिप्यमाणे प्रमादाद्यस्यकस्याप्युपरिपतनेनाङ्गभङ्गादिके जातेऽपि दोषभाक् स नभवतीति ॥ २९८ ॥

बालंभट्टी

'चतुष्पादेरयत्र समासान्तविधेरनित्यत्वाद्दोषोऽनित्य इत्याह—चतुष्पादैरिति । किं सर्वस्यनेत्यत आह—अपैहीत्यस्यार्थमर्थः। प्रार्थमाह ··प्रकर्षेति। तस्याप्यर्थमाह—उच्चैरिति। काष्ठलोष्टपक्षेषुपाषाणयोर्द्वन्द्वं कृत्वा काष्ठलोष्टाभ्याम् द्वन्द्वे मत्वर्थीयाच्च कृत्वा बाहुशब्देन कर्मधारयं कृत्वा युग्यशब्देन शाकपार्थिवादिः, द्वन्द्वो वा पूर्वापरपातप्रकरणमनित्यमिति बोध्यम् । तदाह—तथेति। काष्टपदार्थो लगुडेति।लोष्टं मृण्मिण्ड इत्यर्थः।सायकेति–पाषाणमुत्क्षेपणं येनेति बहुव्रीहिणा बाहुविशेषणम् । पाषाणोत्क्षेपकेणेति पाठान्तरम्।एतेन बाहुना कृत्वापाषाणोत्क्षेपेणमिति पाठान्तरम्।एतेन बाहुना कृत्वा पाषाणोत्क्षेपणं तत्करणे यो दोषः कृतः स इत्यर्थः इति व्याख्यानमपास्तम् । पूर्वोक्तःमनुष्यमारणादिरूपः

---

१. ग. कृतास्तथा । २. क. कृतो दोषः । स इत्येनेत्यादि काष्ठमित्यन्तम् नास्ति । ३. क अपसर्पेति ।

दोषाभावकथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम्। प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धिकरणनिमित्तमस्त्येव। काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादेरुपलक्षणार्थम् ॥ २९८ ॥

किं च—

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।
पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ २९९ ॥ 5

नसि भवा नस्या, छिन्ना शकटादियुक्तबलीवर्दनस्यारज्जुर्यस्मिन् तत् छिन्ननस्यं शकटादि तेन, तथा भग्नयुगेन—आदिग्रहणाद्भग्नाक्षचक्रादिना च—यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽपसरता,—चशब्दात्सिर्धगपगच्छता—प्रतिमुखं वाऽऽगच्छता च मनुष्यादि-हिंसने स्वामी प्राजको वा दोषभाक् न भवति—अतत्प्रयत्नजनितत्वाद्धिंसनस्य ।

न दोषः। एवमेव चास्यासाधर्म्यः। काष्ठादिक्षिप्तो बाहुयुगेन वा संरब्धयोस्तथा। शब्दान-भिष्टे सदोषतैवेति गम्यते। अनभिप्रेतत्वादेव च ॥ २९८ ॥

छिन्ननस्येन याननेत्यादि ॥ २९९ ॥

बालंभट्टी

प्राप्यतः प्रक्षिपतः।अपेहीत्यादेर्मध्यमनिवारणायैवनान्वय इत्याह— अपेति।बाहुःवतन्त्रं निमित्तं स्याच्यायमिप्रेतमित्यन्वे । दृष्टदोषाभावेऽप्यदृष्टदोषोऽस्त्येवेति प्राग्वदाह—काष्टादीति । अल्पस्यार्थ आह— अबुद्धीति बहुग्रहिःन्यूनतां परिहरति—काष्ठादीति । चोऽप्यर्थे, युक्तमेव च । तोमरादिकस्यापि ॥ २९८ ॥

अन्यत्रापि दोषाभावमाह—किंचेति। क्षलितार्थमाह—नसीति। निमित्तान्तरमाह—पश्चात्पृष्ठतइति।भूमिवैषम्यादिनेति भावः।यानेत्यस्यानुषङ्गः।अत एवाऽऽह—चशब्दादिति। हिंसने तत्रैव। एवस्यान्वयान्तरेणान्यत्र दोषसत्तासूचिता। स्वामिग्रहणमुपलक्षणमित्याह— प्रेतिः वस्तुतस्त्वर्थः । नायं पर्युदासः, किन्तु प्रसज्य प्रतिषेध इत्याह—दोषभागिति। अत्रानुष्ठं बीजमाह—अतदिति । तस्य तत्त्वाभावादित्यर्थः। वादिसंग्राह्यांशे मानं कथयन्नाह—

---

१. ख. प्रतिमूलेचाग ।

तथा च मनुः—" छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥ छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च । आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥" इति ॥ २९९ ॥

उपेक्षायां स्वामिनो दण्डमाह- —

नस्यादिरहितबलीवर्दादियुक्तं छिन्ननस्यम् । तथा शब्दः प्रकारार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २९९ ॥

सुबोधिनी

छेदने चैव यन्त्राणामिति—यन्त्राणां चर्मबन्धनानाम् । योक्त्रं युगं बलीवर्दादिप्रतिवासम्बद्धकाष्ठम् । रश्मयो रज्जवः । एतेषां छेदने 'अपेहि' इति आरावे सति स्वामिनो न दण्ड इत्यर्थः ॥ २९९ ॥

बालंभट्टी

तथा चेति।यानस्य चैव यातुश्च।यानस्वामिन एवचदशातिवर्तनान्याहुःशेषे दण्डो विधीयते इत्यस्यादिः । यानस्य रथादेर्यन्तुः सारथ्यादेः यानस्वामिनश्च। यस्य तद्यानं तेषां छिन्नमस्मादीति दशनिमित्तानि दण्डमतिक्रम्य वर्तन्ते। एषु निमित्तेषु दण्डो नानुष्ठीयते इति तदर्थः। छिन्नेति-इदं पूर्वार्द्धोक्तम्। सर्वं पूर्वोक्तरीत्या यानविशेषणं। नस्येरयत्र शरीरावयवादिति यत्। सा चातादृशबलीवर्दादिसंबन्धिनी; न तु या काचिदिति प्रागुक्तमेव। यानंच यथासंभवं बलीवर्दादिकं बोध्यम्। युगं काष्ठविशेषः। तादृशे रथादौ भूमिवैषम्यादिना यानस्य चक्रान्तः प्रविष्टाक्ष्यकाष्ठभंगे च। यंत्राणां चर्मबंधनानां छेदने च । तथैव योक्त्ररश्म्योश्छेदने च । योक्त्रं युगबलीवर्दादि प्रतिवासन्धिरज्जुः।काष्ठंवा। रश्मिः सामान्यरज्जुः प्रहरणंवा। दशमं निमित्तमाह—आक्रन्देपीति।अपसरेत्युच्चैः शब्दे सारथ्यादिना कृते च। यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यनाशयोः कृतयोः। सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति मनुराहेत्यर्थः। चैवंलोवं प्राप्तवत्। "यश्चापवर्तते युग्यं चैगुण्यात् प्राजकस्य तु। तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां हिंसितं दमम्॥" इति मनोः यत्र सारथेरकौशल्यात्स्थानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगात् स्वामी हिंसितं दाप्यः ॥ २९९ ॥

---

१. ग. तथा प्रति मुखा। क. योक्त्ररश्म्यो। २. ख. चक्रसंगे। ३. क. आक्रन्देनेवाय। ग. आक्रन्दे त्राप्य । ख. आक्रन्दने सत्यपै । ४—८. २९१, २. ।

शक्तोऽप्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।
प्रथमं साहसं दद्याद्विकुष्टे द्विगुणं तथा ॥ ३०० ॥

अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गोगजादिभिः, शृङ्गिभिर्गवादिभिर्वध्यमानं समर्थोऽपि स्वामी यदमोक्षयन् उपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात्। यदा तु 'मारितोऽहम्' इति विकृष्टोऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणम्। यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी; यथाऽऽह मनुः—"प्राजकश्चेत्प्रचोदाता प्राजको दण्डमर्हति।" इति। प्राजको यन्ता; आतोऽभियुक्तः। प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः; यथाऽऽह मनुः—"मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषी भवेत्। प्राणभृत्सु महत्सर्वं गोगजोष्ट्रहया-

---

हिंसतः परिगृहीतस्वबलोवर्दादेः—शक्तोऽप्यमोक्षयन् स्वामी शृंगिणो दंष्ट्रिणस्तथा । प्रथमं साहसं दाप्यो विकृष्टे द्विगुणं तथा ॥३००॥

बालंभट्टी

स्यादित्यर्थस्यानुरोधाह—अप्रवीणेति। तत्र शेषेषष्ठीत्याह—गजादिभिरिति। शेषमाह—वध्येति। तत्र तथा चार्थः।आद्यर्धमाह—यदेति। नियोजनेति बहुव्रीहिः। विकृष्टेऽपि।आकोशनेऽपि। विशेषमाह—यदापुनरिति।तदेति—अन्यथाभावे इति शेषः।अभियुक्तः, कुशलः। यदि स तादृशस्तदा स एवोर्क्ष द्विशतं दण्ड्यः।वक्ष्यमाणं च मनुष्यमारणे इत्यादिना तंसर्वमर्पयेति न स्वामीत्यर्थः।किंच।"पुत्र्याः रथाःप्राजकेनेतसर्वे दण्ड्याः शतंशतं सचेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारितः"इति मनुः। अकुशले तस्मिन्। स्वामिसारथिभिन्ना अन्येऽपि यानाक्ढ्याः—अकुशलसारथिकयानारोहणात्। सर्वे प्रत्येकं शतं शतं दण्ड्याः। सचेत् प्राजकः प्रचुरगत्यादिभिरित्यान्तरेण वा संरुद्धः, स्वरयगमनानवधानात् प्रत्येकसमर्पणक्षमः। दुरैः रथेन रथावयवैर्वा प्राणिनो व्यापादयति, तत्राविचारितो दण्डः कार्य एवेत्यर्थः। विशेषान्तरमाह—प्राणीति।तस्मादपीत्यर्थः। वक्ष्यवेदस्थले एवेति भावः।

---

१. ग. दन्दिभिः शृङ्गिणाभिः । २. ग. इमित्यवकुष्टेपि । ख. इमिद्विकुष्टेभि ३. क. चौरवत् किल्बिषं । भवेत् ।

दिषु ॥ क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषकः । माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने॥" इति ॥ ३०० ॥

किं च—

जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।
उपजीव्य धनं मुञ्चन्स्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१॥

स्वबंशकलङ्कभयाज्जारं पारदारिकं 'चौरं निर्गच्छ' इत्यभिवदन् पञ्चशतं पणानां पञ्च शतानि यस्मिन् दमे स तथोक्तस्तं दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ता-

---

तथाशब्दोऽपराधविशेषानुसारेण दण्डविशेषकल्पना प्रतिपत्त्यर्थः।प्रसिद्धमन्यत्॥३००॥

लोभादिना प्रच्छन्नं यदि तु—जारं चोरेत्यभिवदन्नित्यादि ॥ ३०१ ॥

बालंभट्टी

मनुष्यमारणे प्राजकस्यानघधानाद्यानेन कृते।शीघ्रमेव तद्वत् किल्बिषी दण्डवान् भवेत्। किल्बिषमिति पाठान्तरं तत्र चौरदण्डः उत्तमसाहसरूपो भवेत्, न तु मारणरूपः । अग्रे अर्धमिति श्रवणात् गवादिषु महत्सु प्राणिषु हतेषु उत्तमसाहसस्यार्धपंचशतात्मको भवेत्। क्षुद्रकाणां पशूनाम् अपचितपरिमाणकाः।क्षुद्रकास्तुद्विधावयसा, जातिस्वभावतोवा।आद्याः वत्सकिशोरादयः।अन्याः अजादयः।तत्रान्त्येषु वक्ष्यमाणत्वादाद्यानामेवात्रग्रहणम्।तथा च वत्सकिशोरादीनां मारणे द्विशतो दण्डः स्यात्। शुभेषु आकारतो लक्षणतश्च । मृगेषु रुरुपृषतादिषु। पक्षिषु च शुकहंससारसादिषु हतेषु पंचाशद्दण्डो भवेत्।स्वार्थे कन्। द्वन्द्वोत्तरपदको द्वन्द्वः।गर्दभछागैडकादीनान्तु मारणे रूप्यं पंचमाषपरिमितो दण्डःस्यात् । सौवर्णमानग्रहणंतु तत्र, उत्तरांसरे लघुदण्डोक्तेः। श्वसूकरनिपातने रौप्यमाषपरिमितो दण्डः स्यादित्यर्थः । पंचमाषकः माषकः इति पाठः । परिमाणे कन् । पञ्चमाषिकादिपाठे अत इति ठन् ॥

अन्यदप्युच्यते।इत्याह—किञ्चेति।एवमपेऽपि।आरस्यार्थः—पारेति। सकांक्षत्वादाह—निरिति। एकवचनोपपत्तये तद्व्युत्पत्तिमाह—पणानामिति। समाहारद्विगौ तु पञ्चशतीति

---

१. ङ. द्विगुणो दमः । २. क. श्वसूकय । ३.—८: २९६, ७. ८. । ४. शतं दमः । ५. ख. चौरं ।

हनमुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्दृहीतं तावद्दृष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

किं च—

राज्ञेऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाऽऽक्रोशकारिणम् ।
तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेण भूयोभूयो वक्तारं, तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविवृद्धिहेतोः परराष्ट्रपक्षयकरस्य वा भेत्तारम्[1] अमित्रकर्णेषु जपन्तं तस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत् । कोशापहरणादौ पुनर्वध एव—"राज्ञः कोशापहर्तृंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्[2] घातयेद्विविधै

चौरातिक्रम्यचौरममतिक्रम्यान्यं चोरमिति वदतःपञ्चशतो दमः। द्रव्यम् उपजीव्यं मुञ्चतः तदेवोपभुञ्जके द्रव्यमष्टगुणं दण्डं चेत्युक्तम् । ऋज्वन्यत् ॥ ३०१ ॥

प्रसङ्गकारितया तु— राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाऽऽक्रोशकं तथेत्यादि ॥ ३०२ ॥

बालभट्टी

स्यादिनि भावः । उत्कोच उपदानजकर इति प्रसिद्धः । तदेजेनिव्याचष्टे— यावदिति । अनुषङ्गेणाऽऽह—दण्डामिति ॥ ३०२ ॥

अमित्रेति—शेषषष्ठया समासः। अमित्रेति—सत्रुत्वादेरित्यर्थः। सकृत्यात्राकरणे दोषाभावाद्यार्थमाह—प्रकर्षेति।तस्याप्यर्थमाह—भूयइति।तस्यैवस्य व्याख्या-राष्ट्रइति। णिन्यर्थमाह—शीलमिति।तन्मन्त्रेतिव्याचष्टे-तदीयेति।राजकीयेत्यर्थः।स चाद्देविध इत्याह—स्वराष्ट्रेत्यादि:। परस्यराष्ट्रपक्षयः क्षयकरस्येत्यर्थः।कृत्याहोवेति वः।परराष्ट्रपक्षयकरेति पाठान्तरम्।तस्य भेदनादसंभवादाह—अमित्रेति।तस्य राज्ञः शत्रुकर्णेष्वित्यर्थ ।विशेषमाह—कोशेति राज्ञोऽइत्यादिः।राज्ञइति-नित्यसाकांक्षत्वादेकदेशान्वयः।प्रतीति-धर्मपरंतस्य प्रतिकूल्यविषये

१. ग.ल.सौ यावद्दृष्टं गुणीकृतम् दण्डम् । २. क. तस्यचकोश । क. तस्यैवाक्रोशकृतं । ३. ग. करस्य च भेत्तारम् । ४. ख. ग. क. जपतं तस्यजि । ५. ग. राजाकोशा ।

र्दण्डैरणीणां चौपजापकान्॥" इति मनुस्मरणात्।विविधैः सर्वस्वापहारारूच्छेदवधरूपैरित्यर्थः।सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्रापहर्तव्यं चौर्योपकरणं विना ; यथाऽऽह नारदः—"आयुधान्यायुधीयानां वाह्यौदीन्वाह्यजीविनाम्। वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यानीवादि तद्विदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः। सर्वस्वहरणेप्येतत्र राजा हर्तुमर्हति॥" इति ॥ ब्राह्मणस्य पुनः "न शारीरो दण्डः" इति निषेधाद्वधस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्तव्यम्—"ब्राह्मणस्य वधे मौण्ड्यं पुराभिर्वासनाङ्कने। ललाटे चाभिशस्ताङ्कैः प्रयाणं गर्दभेन तु॥" इति मनुस्मरणात् ॥३०२॥

किं च—

मृताङ्गलग्नविवेकेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा।
राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ३०३ ॥

तन्मन्त्रस्य च भोक्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

मृताङ्गलग्नविवेकेतुरित्यादि ॥ ३०३ ॥

बालंभट्टी

इत्यर्थः।उपजापकाः प्रोक्ताहकाः। घातयेदिति—स्वारस्यात् क्रमेणाऽऽह—सर्वस्वेति।तथा घातोर्नाश इति वोध्यम्।तत्राऽऽद्ये विशेषमाह-सर्वस्वेति। तत्रापि विशेषमाह—चौर्योपेति। आयुधजीविनस्ते तथा वाह्यैर्वेडनीयैर्बलीवर्दादिभिर्ये जीवन्ति ते तथा।अत्र वाह्यग्रहणमुपलक्षणमायुधं वाह्यादीनिति। वेश्यारूपस्त्रीणां तद्विदान्दुनां।वाद्यं घातोर्घं च तद्विदां।यद्यपि चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्।इति अमरात् पर्यायता,तथाऽपि वीणाद्यदङ्गाद्यान्तरभेदाभिप्रायकं पृथगुपादानम्। आनन्त्यात्तत्सामान्येनाह-एवेति। कारुकाः शिल्पिन।। एतत् प्रायुक्तमुपकारणत्वाच्चोच्यते ॥ तृतीयेविशेषमाऽऽह-ब्राह्मणेति। गौतमानमाह—नशरीरइति। आदिग्राह्यं वचने एव व्यक्तं, तच्च प्राग्व्याख्यातम्। ललाटेचातुरिति शेषे षष्ठीसमासः। एवमग्रेऽपि ॥ ३०३ ॥

---

१. ख. चापकारकान्। ख. घ. रीणांचापजापकान्। २.—९. २७५. । ३. 'श्चिन्यस्तव्याधि तिस्पिन्नाधि' इति क्वचित्। ४.—१७. १०, ११. ५. ऋ० १२. ४६ । ६. क. ललाटेचाऽभिः

मृतशरीरसबन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः गुरोः पित्राचार्यादेस्ताडयितुः तथा राजानुमतिं विना तद्यानं गजाश्वादि आसनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्तमसाहसो दण्डः ॥ ३०३ ॥

किं च—

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।
विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥ ३०४ ॥

यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति, यश्च ज्योतिःशास्त्रविद् गुर्वादिहितेषुष्यतिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यति इत्येवमादि रूपमादेशं करोति, तथा च यः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादिश्राद्धपालिङ्गानि धारयति तेषामष्टशतो दमः । अष्टौ पणशतानि यस्मिन्दण्डे स तथोक्तः । श्राद्धभोजनाय पुनः शूद्रस्य विप्रवेषधारिणः "ततश्चालकया यज्ञोपवीतवद्वपुष्पालिखेत्" इति स्मृत्यन्तरो

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा इत्यादि ॥ ३०४ ॥

द्विनेत्रग्रहणं कृत्स्नेंद्रियलक्षणार्थं, एतच्च पशुविषयं द्रष्टव्यम्, राजद्वेषो यस्य स राजद्विट् स्यादमन्यत् ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥

बालंभट्टी

अङ्गं नैकदेश इत्याह—शरीरेति । गुरुवदनुपलक्षणमित्याह—पित्रेति । अनुमतौ दोषाभावायाह—राजानुमतिमिति । आरोहति तस्येति पाठः। आरोहतश्चेति पाठान्तरम्। तथेति—समुच्चये ॥ ३०३ ॥

भेदनेऽनुक्तं निमित्तमाह— क्रोधेति। आदिना लोभादिः व्यवहारदर्शायामपीति भावः। द्विनेत्रेति—अत्र समाहारद्विगुः, पात्रादित्वं च । तदाह—नेत्रद्वयमिति । तत्र योग्यतामाह—ज्योतिरिति । ननु तेनापि तथोक्तावनिष्टापत्तिरत आह—गुर्वादीति । आदिना स्वस्यापि ग्रहणम् । द्विष्टं द्वेषविषयः तदाह—अनिष्टमिति । तत्स्वरूपमाह—संवत्सरे । द्विष्टादेशेति कर्मधारय इत्याह—रूपमादेशमिति । आदिश्यमानं वचनं भाषते इत्यर्थः । जीवतः इत्यस्यार्थमाह —भोजेति । विप्रत्वस्य वस्तुतस्तत्रत्र्यबाधादाह—यज्ञेपेति । तेषां त्रयाणां प्रत्येकं तथोक्तिफलावशेषमाह—श्राद्धेति । विप्रवेषेति—यज्ञोपवीतादिति.

---

१. क. वपुष्पाश्लि ॥

क्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यर्थं तु ब्राह्मणलिङ्गधारिणो वध एव—" द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रा न्घातयेत् " इति स्मरणात् ॥ ३०४ ॥

रागलोभादिनाऽन्यथा व्यवहारदर्शने दण्डमाह—

दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।
सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम् ॥ ३०५ ॥

दुर्दृष्टान्स्मृत्याचारप्रसिद्धमोहेङ्गनेन रागलोभादिभिरसम्यग्विचारितत्वेनाऽऽशङ्क्यमानान् व्यवहारान्पुनः स्वयं सम्यग्विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः जयिसहिताः प्रत्येकं विवादपदे यो दमः पराजितस्य तद्द्विगुणं दाप्याः । अप्राप्तजेतृदण्ड-

---

यश्चायं व्यवहारमार्ग उक्तः तत्र सर्वस्मिन्नेवायं राजाश्रयः साधारणोविधिः—

दुर्दृष्टांस्तु.....विवादद्विगुणं पृथक् ॥ ३०५ ॥

प्रागस्योक्तत्वात् पुनरारम्भो राज्ञा स्वयं दृष्टत्वेन प्रयत्नेनातिरेकार्थः । यथाविजितो दण्ड्यो निज्ञा (?) उक्त्याभिधानात् ॥ ३०५ ॥

बालंभट्टी

क्रीत्यर्थः।एवमग्रेऽपि।क्वचित् तथा पाठ एव। विशेषान्तरमाह—वृत्त्यर्थमिति। यावदायुर्जीविकावृत्तिधारिणः शूद्रस्य । व्यधिकरणबहुव्रीहेः गमकसाध्यत्वादाह — द्विजातिलिङ्गिन इति ॥ ३०४ ॥

दर्शने सभ्यादीनामिति शेषः दुर्दृष्टानित्यत्र "मतिबुद्धि" इति वर्तमानेक्त इत्याशयेन तदर्थमाह—स्मृत्येत्याद्याशङ्क्यमानानित्यन्तेनरागेत्यादि उभयान्वयि पुनर्दृष्ट्वेति व्याचष्टे-पुनरिति। पञ्चादित्यर्थः। स्वयं राजा विवादविषयसूसधमादिति नार्थः । प्रागुक्तयुक्तेरत आह—विवादेति। अस्य रागाल्लोभाद्भयाद्वाऽपि इत्यनेन प्रागुक्तेन पौनरुक्त्यं परिहरति—अप्राप्तजेतृदण्डेति। यः पूर्वव्यवहारे जितस्तस्य सदोषत्वं यदि विचार्यमाणेऽस्ति तदा दुष्टत्वेन स जयी दण्ड्य इत्यनेन जेतृदण्डो विधीयते; वचनान्तरेणाप्राप्तत्वात्, इतरांशे तु तेनाप्राप्तत्वादनुवाद इति

.१ ग. र्धन्तु ब्राह्मणलिङ्ग० । ख. वृत्त्यर्थम् यज्ञोपवीतादिब्राह्मण३. ख. स्वयं राजास १-४. क. सभ्याः सजयिनः प्रत्ये । ५. ३. २. १८७.

विधिपरत्वाद्वचनस्य "रागाद्वेषाद्" इत्यादिना श्लोकेनापीनरुक्त्यम् । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टता तदा साक्षिण एव दण्डधा न जयी नापि सभ्याः। यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं तदा सर्व एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः—"पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति॥" इति वचनात् । एतच्च प्रत्येकं राजादीनांदोषप्रति ६

सुबोधिनी

"दुर्दृष्टान्"इत्यस्य वचनस्य—"रागाद्वोभाद् भयाद्वाऽपि स्मृत्यर्थेतादिकारिणः । सभ्या पृथक्पृथक् दण्ड्याः विवादाद्विगुणं दमम् ॥" इत्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति अथापीति । यः पूर्वव्यवहारे जितेवान्, स यदि विचार्यमाणे दोषी तदा दुष्टत्वेन स जयी दण्ड्य इतिजेतृदण्डो विधीयते "दुर्दृष्टांस्तु"इत्यनेन । वचनान्तरेण प्राप्तत्वादितैरंशैस्त्वनुवाद इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः । राजसहिताः सभ्या दैण्ड्यतया इत्युक्तम् । तत्र वचनं प्रमाणयति—पादो गच्छतीति । कर्त्रादीनां सर्वेषामपि पापप्राप्तिप्रतिपादकवचनबलात् दुष्टत्वेन दण्ड्या इत्यर्थः । नन्वेकस्यैव पापस्य कर्त्रादीनामंशतः प्राप्तौ दण्डोऽप्येतेषामेकएव स्यात्, न पृथक् पृथक् इयत आह—एतच्च प्रत्येकमिति। एतत् वचनस्य अस्य वचनस्य

बालंभट्टी

न पुनराकृष्टः तत्र हि सभ्यमात्रग्रहणं न जयिनोऽपीति भावः। विशेषान्तरमाह—यदा पुनरिति। दोषेण दोषेणैव विशेषान्तरमाह—यदालिति । उक्तप्रतिज्ञायां सामान्याह—पादोगच्छतीति । कर्त्रादीनां सर्वेषामपि पापप्राप्तिप्रतिपादनेनैतद्वचनबलात् सर्वेऽपि दुष्टत्वेन दण्ड्या इत्यर्थः। नन्वेकस्यैव पापस्य कर्त्रादीनां पादरूपांशतः प्राप्तिरिति लाभेन दण्डोऽप्येतेषामेक एव स्याद्न पृथक् पृथक् इयत आह—एतच्चेति । उक्तवचनंचेत्यर्थः । अस्य वचनस्य दोषप्राप्तिपादने तात्पर्यं, नत्वंशतो दोषप्रापणे इत्यर्थः । उक्तेऽर्थे न्यायस्य जैमिनीयस्य

---

१. स्म० ४. । २. ग. रस्यदुष्टता तदा । ३. क. दातुराज्ञेतुमत्या । ४. मनु० ८. १७. ५. स्मरणात् । ६. स्म० ४. । ७. ख.ङ.प्राप्ताजेतृदण्डादिधिपरत्वादिति । ८. त. जितः । ९. ख. ङ. स विचार्यमाणेयदि दोषवान् । तदा। १०. ख. ङ. शेऽन्त। ११. त. सभ्यादण्डाश्चेत्युक्ताङ्ग ।

पादनपरं न पुनरेकस्यैव पापापूर्वस्य विभागायैं—कर्तृसमवायिफलजननस्वभाव त्वादपूर्वस्य ॥ ३०५ ॥

न्यायतो निर्णीतव्यवहारस्य प्रत्यावर्तयितुर्दण्डमाह—

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।
तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम् ॥ ३०६ ॥

यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोऽपि औद्धत्यान्नाहं पराजितोऽस्मीति मन्यते

तथैव—यो मन्येताजितोऽस्मीतीत्यादि ॥ ३०६ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३०६ ॥

सुबोधिनी

दोषप्रतिपादनमात्रे तात्पर्यं न त्वंशतो दोषप्रापणायेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह कर्तेति । अयमर्थः— "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्" इत्यनेन न्यायेन यः कर्ता तस्मिन्नेव फलं समवेतमिति । तच्च फलं द्विविधम् ऐहिकं पारलौकिकं चेति । ऐहिकं तु धर्मशास्त्रोक्तं दण्डादि । "पारलौकिकं" तु नरकादि । एवंस्थिते, "रागात्" इत्युपक्रम्य "सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्या विवादात् द्विगुणं दमम्" इति प्रतिपुरुषं दण्डरूपसम्पूर्णफलसम्बन्धविधानात् अपूर्वस्य च यत्र कर्तरि स्वयमुत्पन्नं तत्रैव फलोत्पादकस्वभावत्वाच्च प्रत्येकं समग्रफलसम्बन्धविधेयन्यथानुपपत्त्या प्रत्येकं समग्रदुरितापूर्वसम्बन्ध इति ॥ ३०५ ॥

बालंभट्टी

मानत्वं सूचयन् हेतुमाह—कर्तृसमेति । इतः प्राक् यथोक्तमित्यपपाठः "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि, तल्लक्षणत्वात्" इति जैमिनीयन्यायेन यः कर्ता तस्मिन्नेव फलं समवेतमिति कथ्यते। तत्र फलं द्विविधम्, ऐहिकं,पारलौकिकंच। तत्र प्रकृते ऐहिकं धर्मशास्त्रोक्तदण्डादि, पारलौकिकं नरकादि।एवंस्थिते "रागाल्लोभात्"इत्युपक्रम्य "सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्याः" इति प्रतिपुरुषमैहिकदण्डरूपसम्पूर्णफलसम्बंधविधानात् अपूर्वस्य च यत्र कर्तरि स्वयमुत्पन्नं तत्रैव फलोत्पादकस्वभावकत्वात् प्रत्येकं समग्रफलसम्बन्धविध्यनुपपत्त्या प्रत्येकं समग्र पापापूर्वसम्बंधः इति भावः। प्रत्यावर्तयितुः वादिप्रतिवाद्यन्यतरस्य औद्धत्यादिना इति भावः ॥ ३०५ ॥

अपिशब्दक्रमे इत्याह—पराजितोऽपीति। लिङर्थोऽविवक्षितः इत्याह—मन्यते इति

---

१. ख. न पुनरेकस्यैव । २. ख. ग. ङ. विभागाय । यथोक्तम् । कर्तृसमवा । ३ ख. ङ. षाभिप्रायेणत्य । ४. ख. द. कर्तृसमवायीति ५. तल्लक्षणत्वादित्येतदुत्तरं 'तस्मात् स्वयं प्रयोगेस्यात्' इति सूत्रशेषः । ६. ख. ङ. तस्मिं ७.—८. ७. १०.

तमायान्तं कूटलेख्यादुपन्यासेन पुनर्धर्माधिकरणमधिष्ठितमन्तं धर्मेण पुनः पराजयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं दापयेत् ॥ नारदेनाप्युक्तं—"तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विभ्रमैतः। द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्॥" इति। तीरितं साक्षिलेख्यादिनिर्णीतमनुद्धृतदण्डम्। अनुशिष्टमुद्धृतदण्डं दण्डपर्यन्तं नीतमिति यावत्॥ यत्पुनर्मनुवचनं—"तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचनदृश्यते। कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं 5

करणादानाद्यखिलव्यवहारसंबंधितया यथास्थानं मुक्तयाऽऽमानुसारेण ग्रामोऽपि हि

सुबोधिनी

नारदवचनस्यैतीरितशब्दार्थमाह— तीरितमित्यादिना अनुद्धृतदण्डमित्यन्तेन। अनुशिष्टशब्दार्थमाह—अनुशिष्टमित्यादिना यावदित्यन्तेन। ननु तीरितं चेति नारदोक्तो निर्णीतस्य व्यवहारस्य दण्डावशेषम् (दृष्ट?) पुरस्सरं पुनर्हरणं प्रतीयते,मनुवचनेयेत द्वैपरीत्यम्। अतः परस्परविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति—यत्पुनर्मनुवचनमित्यादिना। अयमभिप्रायः—धर्मतो व्यवहारो निर्णीत इति निश्चिते पुनः स एव व्यवहारो न निर्वर्तनीय इत्युच्यते, न पुनर्धर्मतो निर्णीत न वेति सन्देहे न निर्वर्तनीय इत्युच्यत इति। यतदुक्तं भवति। नारदवचनं संशयविषयं मनुवचनं निश्चितविषयमिति ॥ ३०६ ॥

बालंभट्टी

आद्यान्तमिलस्य व्याख्या—कूटेति। आदिनां तथा साक्ष्यादिपरिग्रहः। पुनः—पश्चात्। एवमग्रेऽपि। धर्मेति—तन्निर्णयस्थानमित्यर्थः। अधिष्ठितेकिति कर्मस्थं तेनाधर्मे कृतेऽपि स्वयमधर्मो न कार्यो दोषादित्याह—धर्मेणेति। विरोधं परिहर्तुं सविशेषनारदस्मर्तमाह—नारदेति। तीरितमित्यस्य व्याख्या—साक्षीति। आदिना मुक्तयादेपरिग्रहः। अन्विति—अगृहीतदण्डमित्यर्थः। अनुशिष्टमित्यस्य व्याख्या—उद्धर्तुमिति। गृहीतदण्डमित्यर्थः। तथानिर्णयपूर्वकमिति भावः।तदाह—दण्डेति। विभ्रमैतः इत्यत्र तृतीयान्तात्तसिः। अधर्मेतुकं मन्येतेत्यर्थः। तमिति शेषः। आस्थाय—दापयित्वा। पुनः—पश्चात् उद्धरेत्, निश्चिनुयात्। ननु नारदतोनिर्णीतस्यापि व्यवहारस्य तथास्तदिदण्डावशेषभूतः सर्वपुनःकरणं प्रतीयते, मानवे तु तद्वैपरीत्यमिति मिथो विरोध इत्यत आह— यत्पुनरिति। यत्र क्वचन धर्मार्थिकरणे यद्यवशेषपदं धर्मेतरतीरितं—पारतीरकर्मसमासी—तथानिश्चितं असो न पुनः प्रवर्तेत; यद्यनकेवलं वाक्यमत्यवधेनोक्तं किन्वनुशब्दोत्तरं शिष्टं सदण्डं च कृतं

---

१. स्र. क. चानुशिष्टं वा थो। २.—९. २३३। ३. स्मृतमाहेत्यादि। ४. स. अविवेति अनुशिष्ट। द. तुशब्दा। ५. थ. द्र. नारदवचनेति। ६. थ. द्र. दण्डावशेषभूतस्मरणं थ. अत्राय। ८. स. क्षी (यं) ते। ९. त. तमिति।

न तत्प्राज्ञो निवर्तयेत्॥" इति तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाद्व्यवहारस्याऽधर्मतो वृत्ता त्वाशङ्कायां पुनर्द्विगुणदण्डप्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारे प्रवर्तयेत्, न पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनि श्चयेऽपि राज्ञा लोभादिना प्रवर्तयितव्य इत्येवंपरम्। यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निवार्तितं तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्ये पथि स्थापनीयम्—"न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत्।तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याय्येनिवेशयेत्॥"इति स्मरणात्॥३९६

अन्यायगृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम्।
निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणीकृतम्॥ ३०७॥

अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभादिना गृहीतस्तं त्रिंशद्गुणीकृतं वरुणाये-

---

—राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो इत्यादि॥ ३०७॥

प्रागुक्तदानविध्यनुसारेण देयम्। चोदनामूलत्वाच्चास्यां स्मृतेरकरणेऽन्यथाकरणे वा प्रत्यवाय इत्येवं व्याख्येयम्। अन्यायेन वा राज्ञा यो दण्डो गृहीतः स्वयमेवान्येनाशक्योऽपि कारयितुं त्रिंशद्गुणं वरुणाय निवेद्य विप्रेभ्यो दद्यादिति सर्वं चैतत् श्रुतिस्मृत्यनुसारन्यायमेवे

सुबोधिनी

माता पुण्यचरित्रकीर्तिविमलौ यस्याम्बिका नामतः शाकल्यापरमूर्तिरार्यचरितः श्री पेट्टिभट्टः पिता। सोऽयं कौशिकवंशभूषणमणिः श्रीभट्टविश्वेश्वरो विज्ञानेश्वरसूक्तिभावविवृतौ दक्षाभिरं वर्धते॥ १॥ अत्रानुक्तं दुरुक्तं किमपि यदि भवेत् तद्विसृक्तं कृपीरन् सङ्कथावन्तो

बालंभट्टी

तथाज्ञो राजा कृतमेव विद्वान्न पुनर्निवर्तयेदित्यर्थः।अग्रेऽस्यान्वयः। तत्राऽऽदौनारदतात्पर्य-माह—अर्थीति। दृढत्वं निष्पक्षत्वम्। अत एव तत्र विधर्मतः इत्युक्तम्।पुनः पश्चात् मनु तात्पर्यमाह—न पुनरिति—नास्तीत्यर्थः। अत एव तत्र धर्मतः इत्युक्तं पुनः पश्चात् धर्मतो व्यवहारो निर्णीतः इति निश्चये न पुनस्तथेति नारदतात्पर्यम्। तथा च नारदीयं संशयविषयं मानवं निश्चितविषयमिति भावः। विशेषमाह—यत्पुनरिति । न्यायापेतं तद्रहितं। न्या-यापेतत्वे हेतुः—अज्ञानकृतमिति। पुनःकरणे हेतुमाह—अन्यायविहितमिति। अन्या-यविहितं तदपीत्यर्थः॥ ३०६॥

गृहीतेति—अन्यायेन गृहीतस्य दण्डरूपस्य धनेनेत्यर्थः। क्वचिद्दण्डस्येत्येव पाठः। अन्यायेनेति छेद इत्याह-अन्यायेनेति। तत्र निमित्तमाह—लोभेति।वरुणाय निवेद्येत्यस्या-र्थमाह—वरुणायेदमिति। न ममेति शेषः। स्वयञ्च स्वयमेवदोषव्यापनार्थमिदम्।

---

१. क. न पुनरधर्मे। २. ख. 'लोभाद्' ३. ग. घ. विभवा। ४. ख. 'पोधिभि' ५. पट्टिभ। ६. ख. त्तिमात्रावि।

दमिति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्माद्दण्डरूपेण यावत्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदेयम्–इतरथाऽपहारदोषप्रसङ्गात् । अन्यायेन दण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्वविच्छेदाभावाच्च ॥ २०७ ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविज्ञाने

स्वबलेयमिति प्रथमोदयाद्बलको निखिलमहीमण्डलं निजं कृत्वा पालयति । ततस्तुर्वी मिति बलवानेवनृपस्तिष्ठति इति निरस्तव्यसनकमः कृतविषक्षचरित्रविषर्ययः नृपतिराजु-समुद्भूतकंटकोद्धरिरिवैद्यमायतनं श्रियः ॥ इति याज्ञवल्क्यीये परमभट्टारकप्रणीते धर्मशास्त्रे विश्वरूपकृतविवरणबालक्रीडायां द्वितीयोऽध्यायस्समाप्तः ॥

सुबोधिनी

महान्तो यदुपकृतिविधौ शीलमेषामतस्तम्। आलोकं लोकहेतोः दधति हि निःविष्वान्तमुद्रा सयन्तः प्राक्तेयांशुप्रदीप्तमणिमणिगणास्तत्र को हेतुरास्ते ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमहापण्डितसूरिश्रीपेद्दिभट्टविश्वेश्वरविरचितायां मिताक्षराव्याख्यायां सुबोधिन्याख्यायां व्यवहारलोको द्वितीयोऽध्यायः ॥

बालक्रीडा

न्यूनतां परिहरति—यस्माच्चेति । चः समुच्चये न्यूनक्रमे च। विपक्षे बाधकमाह—इतरथा इति । तदुदाने हेत्वर्थः । ननु दण्डस्वामित्वं राज्ञ एवेति क्रमाहारदोषः। अत —आह अन्यायेति। सतिसम्भवे । एवञ्च परस्वग्रहणं तथेति बोध्यम् । यतु मनुनोक्त—'अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् । श्रुतवृत्तोपसम्पन्ने ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ ईक्षो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः । ईश्वरस्सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥' इति तत्पातकविषयम् न्यायगृहीतविषयम् । अत एव "नादद्यात् नृपस्साधुः महापातकिनो धनम् । आदद्दानस्य तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥" इतिपूर्वमध्यवहितम्' 'यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम् । तत्र कालेन जीयन्ते भाग्यवा इव जीविनः ॥ निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक् । बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतञ्च न जायते ॥' इत्यस्मै च तथोक्तम् । अवेक्ष्य अक्षिप्य वरुणायेदमिति प्राग्वत् ईश इति पूर्वस्य प्रतिपत्तिविधेरर्थवादोऽयम् । एवमग्रीयापि । जायन्ते इति वर्तमान भविष्यालक्षेतम् । विकृतं करणादिहीनमित्यर्थः ॥ २०७ ॥ इति विज्ञेयम् ॥

इति श्रीमन्मिताक्षराव्याख्याने महादेवभट्टात्मजेनाङ्गजवैद्यनाथार्धाङ्गभूतलालाङ्कण्णजननीपाद्यपुण्ड्रोपाध्यश्रीउक्ष्मीदेवीविरचिते लक्ष्माभिधे व्यवहारप्रकरणं समाप्तम्॥

---

१. क. प्रतिदेयमित । २. ख. अन्यायदण्ड । ३. ख. घ. दामावत् । ४. क. स्वपरस्वम । ५.—९. २४४, ६.—९. २४३. । ७.—९. २४६.—७.]

श्रीमद्भारतकृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ द्वितीयोऽध्यायः सम्पूर्णः॥

अस्मिन्नध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते—

१	आद्यं व्यवहारमातृकाप्रकरणम्	१३	क्रीतानुशयः
२	साधारणासाधारणव्यवहार-मातृका प्रकरणम्	१४	अभ्युपेत्याऽशुश्रूषा
		१५	संविदव्यतिक्रमः
३	ऋणादानम्	१६	वेतनादानम्
४	निक्षेपप्रकरणम्	१७	द्यूतसमाह्वयाख्यम्
५	साक्षिलक्षणम्	१८	वाक्पारुष्यम्
६	लेख्यलक्षणम्	१९	दण्डपारुष्यम्
७	दिव्यस्वरूपकथनम्	२०	साहसम्
८	दायविभागः	२१	विक्रीयाऽसंप्रदानम्
९	सीमाविवादः	२२	सम्भूयसमुत्थानम्
१०	स्वामिपालविवादः	२३	स्तेयप्रकरणम्
११	अस्वामिविक्रयः	२४	स्त्रीसंग्रहणम्
१२	दत्ताप्रदानिकम्	२५	प्रकीर्णकम्

इति पञ्चविंशतिप्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्थेयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः
धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥

अथ प्रायश्चित्ताध्यायः

तत्राऽऽशौचप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । गृहस्थाश्रमिणां नित्यनैमित्तिका धर्मा उक्ताः; अभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्थाश्रितेशस्य गुणधर्माश्च प्रदर्शिताः; अधुना तदधिकारसंकोचहेतुभूताशौचप्रतिपादनमुखेन तेषामपवादाः प्रतिपाद्यन्ते। आशौचशब्देन च कौलस्नानादयपनेयाः पिण्डोदकदानादिनिषेधः अभ्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः कथ्यते न पुनः कर्मानधिकारमात्रम्—"अशुद्धा बान्धवाः सर्वे" इत्यादावशुद्धशब्दाभिधानात्; अशुद्धशब्दस्य च वृद्धव्यवहारेऽनाहिताग्निदीक्षितादावनधिकारिमात्रे प्रयोगाभावात्, वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिनिबन्धनत्वाच्च शब्दार्थावगतेः। किं च यद्याशौचिनां दानादिनिषेधदर्शनात् तदयोग्यत्वमाशौचशब्दाभिधेयं कल्प्यते, तर्हि उदकदानादिविधिदर्शनात् तद्योग्यत्वमप्यभिधेयं स्यात्। तत्रानेकार्थकल्पनादोषप्रसंग इत्युपेक्षणीयोऽयं पक्षः ॥

तत्राऽऽशौचिभिः सपिण्डाद्यैर्यत्कर्तव्यं तत्तावदाह—

ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः ।
आश्मेशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ॥ १ ॥
यमसूक्तं तथा गाँथा जपन्निर्लौकिकाग्निना ।
स दग्धव्य उपेतश्रेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ॥ २ ॥

ऊने अपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्यै स ऊनद्विवर्षस्तं प्रेतं निखनेत् भूमावबदं

---

१. क. धर्माश्च दर्शिताः । २ ख. ग. पदाद्यः प्रतिपाद्यते । ३. ख. कालः स्नाना । ४. क. दानस्य न निषि । ५ मनुः ५, ५४। ६. ख. ग. वशुद्धत्वाभिधानात् । अचाशु । ७. ग शब्दस्य च वृद्धव्यवहारेणाऽऽहितायै । ख. शब्दस्य च व्यवहा । ८. ख. तदयोग्यत्वमा । ९. ख. स्मशानादद्यु । १०. ग. गाथां जपाद्रि । ११. ख. ग. यस्यासावूनाद्रि ।

कृत्वा निदध्यात् पुनर्दहेदित्यर्थः । न च "स कृत्प्रसिञ्चन्युदकम्" इत्यादिभिः प्रेतोद्देशेन विहितमुदकदानार्थौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् । अथ च गन्धमाल्यानुलेपनादिभिरलङ्कृत्य शुचौ भूमौ श्मशानादन्यत्रास्निचयैरहितायां बहिर्ग्रामालिखितनदीयः ; यथाऽऽह मनुः—"ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः । अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनाहते ॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नास्य कार्योर्ध्वक्रिया । अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षितेर्युस्त्वहमेव तु ॥" "अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा" इत्यस्यायमर्थः—यथाऽरण्ये काष्ठं त्यक्त्वोदासीनास्तद्विषये भवन्ति तथोनद्विवार्षिकमपि निर्ममतायां भूमौ परित्यज्य तैर्बन्धवैरुदासीनैर्भवितव्यमित्याचारादिप्राप्तश्राद्धाद्यभावोऽनेन दृष्टान्तेन सूच्यते । शर्वश्च घृतेनाभ्यज्य यमगाथा गायन्निहिनिधातव्यः । "ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृतार्क्ं निखनेद्गृहैः । यमगाथा गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ॥" इति यमस्मरणात् ॥

ततस्तस्मादूनद्विवार्षिकादितरः पूर्णद्विवर्षो यो मृतोऽसौ ईशानपर्यन्तं ज्ञातिभिः सपिण्डैः समानोदकैश्च ज्येष्ठपुरःसरैरनुव्रज्योऽनुगन्तव्योऽस्मादेव वचनादूनद्विवर्षस्यानुगमनं नियतमिति गम्यते। अनुगम्य च "परियिवांसम्" इत्यादि यमसूक्तं यमदैवत्या गाथाश्च जपद्भिर्लौकिकेनाग्निसंस्कृतेनाग्निना दग्धव्यो यदि जातारिणीनोस्ति; तत्सद्भावे तु तन्मार्थतेन दग्धव्यो न लौकिकेन—तस्याग्निसंपाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोपयुक्तेः । लौकिकैश्च चाण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः—"चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् । पतितग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचितैः ॥" इति देवलस्मरणात् । लौकीक्षिणा चात्र विशेष उक्तः—"तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्राप्यच्छया द्वयम् ॥" इति । अयमर्थः— चौलकर्मान्तरकौलं नियमेनाग्युदकदानं कार्यम् । अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वमकृतचूडेऽप्यच्छया प्रेतायुदयच्छम्बया द्वयमग्न्युदकदानात्मकं तूष्णीं कार्यं, न नियमेनेति

१. म० ४. । २. क. क्वित्यर्थाद्रिहितर्या० । ३. ख. क्षितेर्यु० । ४.—५. १८, ९. । ५. ग. त्यक्त्वेत्ययम० । ६. ख. ग. पयिवांसाया० । ७. ख. ग. तदिदमे श्राद्धा० । ८. ख. सं च घृतेनाभ्य० । ९. क. शर्व० घृते० । १०. ख. म. शाधः पठ० । क. निधातव्यः । ११. ख. श्मशान० । १३. ख. ग. यमसूक्तमभियह० । १२. म० ७. ज. ७। ३. ६; ८. १४, १५, १६। १३. ख. ग. लौकिकाग्निक० । १४. ख. ग. चिता ज्ञेत० । १५. ख. ग. काले वि० । १६. क. दानकार्यं । १७. क. कृतचोलेऽपि १८. क. कार्यं नियमेनेति वि० ।

विकल्पः। मनुनाऽप्यत्र विशेषो दर्शितः—"नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया। जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्नि वाऽपि[1] कृते सति ॥" इति[2]। उदकग्रहणं साहचर्यादग्नि-संस्कारस्याप्युपलक्षणार्थम्—"नात्रिवर्षस्य" इति वचनात्। कुलधर्मापेक्षया चूडो-त्कर्षेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्वमग्न्युदकदानेनियमोऽवगम्यते। लौगाक्षिवचनाद्वर्षत्रयात्प्रागपि कृतचूडस्य तयोर्नियम इति विवेचनीयम् ॥

उपेतश्चेद्यतुपनीतस्तार्हि आहिताग्न्यादृता आहिताग्नेर्दानप्राक्रियया स्वगृह्यादि-प्रसिद्धया लौकिकाग्निर्नैव दग्धव्यः। अर्थवत्त्वयोजनवत्। अयमर्थः—यद्यस्य कुण्डद्वारं कार्यरूपं प्रयोजनं संभवति भूमिजोषणप्रोक्षणादि तेंदुपादेयम्। यत्पुन-श्छेसप्रयोजनं पात्रयोजनादि तन्निवर्तते। तथा लौकिकाग्निर्वैवाहिनेपनीतस्थानाहि-ताग्नेर्गृह्याग्निना दाहविधानेन चापहृतप्रयोजनत्वादाहवनीयादेरपि निवृत्तिरिति ॥ अन्यन्तरविधानं च हृद्यायाश्चवल्क्येनोक्तम्—"आहिताग्नेर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभि-रग्निभिः। अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापरो जनः ॥" इति। न च शूद्रेण श्मशानं प्रति अग्निकाष्ठादिनयनं कार्यम्—"यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च। प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ॥" इति यमस्मरणात्। तथा दाहश्च स्नपनावसानन्तरं कार्यः—"प्रेतं दहेच्छुभैर्गन्धैः स्नापितं स्रग्विभूषितम्।" इति स्मरणात्। प्रचेतसाऽप्युक्तं "स्नानं प्रेतस्य पुत्रादैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः। नग्नदेहं दहेन्नैव किञ्चिद्देयं परित्यजेत्॥" इति—किञ्चिद्देयमिति—शववस्त्रैकदेशं श्मशान-वास्तव्यं देयं परित्यजेदित्यर्थः। तथा प्रेतस्य निर्हरणेऽपि मनुना विशेषो दर्शितः—"न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु भूमौ शूद्रेण हारयेत्। अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसं-पर्कदूषिता ॥"[3] "अत्र च स्वेषु तिष्ठत्सु इत्यविवक्षितम्—अस्वर्ग्यत्वादिदोषश्रवणात् ॥ "दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथासंख्यं द्विजातयः॥"[3]

---

१. क. वाऽभिकृते०। ख. ग सति। उदकम०। २.—५. ७०.। २. ख. ग. चूपलक्षणार्थम्। नात्रि०। ४. ख. दकदानादिनिय०। ५. ख. ततदुपादे०। ६. क. विधानेनाहिताग्नेः स्वगृह्या०। ग. विधानेनोपनीतस्याहिताग्नेः स्वगृह्याग्नि०। ७. क. तृणकाष्ठहवींषि च०। ८. क. स्नातमेतत्स्य०। ९. क. पूजनं तथा०। १०. ख. दित्यर्थः। प्रेतत्वि०। ११. ग. न विप्रः स्वेषु तिष्ठत्सुमृतं गु०। १२.—५. १०४.। १३.—५. ९२.।

तथा हारीतोऽपि—"न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः" इति। यदा तु प्रोषितमरणे शरीरं न लभ्यते तदाऽस्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा तेषामप्यलाभे पर्णशरैः शौनकादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा संस्कारः कार्यः। आशौचं चात्र दशाहादिकमेव—"आहिताग्निश्चेत्प्रवसन् म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचम्" इति[2] वसिष्ठस्मरणात्॥ अनाहिताग्नेस्तु त्रिरात्रं—"सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाऽग्निना। असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा तु बान्धवैः॥ एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्।" इति वचनात्। ततश्चायमर्थः—नामकरणादर्वाङ्निखननमेव, न चोदकदानादि; तत ऊर्ध्वं यावत् त्रिवर्षं वैकल्पिकमभ्युदकदानम्; ततः परं यावदुपनयनं तूष्णीमेवाभ्युदकदानं नियतम्; वर्षत्रयात्प्रागपि कृतचूडस्य उपनयनादूर्ध्वं पुनराहिताग्न्याधृता दाहं कृत्वा सर्वमौर्ध्वदैहिकं कार्यम्। अयं तु विशेषः उपनीतस्य लौकिकाग्निना दाहः कार्यः, अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहो यथासंभवं पात्रयोजनं च कार्यम्॥ १॥२॥

संस्कारानन्तरं किं कर्तव्यमित्यत आह—

सप्तमाद्दशमाद्वाऽपि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः।
अपनःशोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः॥ ३॥

सप्तमादिवसादर्वाग्दशमदिवसाद्वा ज्ञातयः समानगोत्राः सापिण्डाः समानोदकाश्च "अपनः शोशुचदघम्"[3] इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणाभिमुखाः अपः अभ्युपयन्ति। अभ्युपगमनेन तत्प्रयोजनभूतोदकदानविशिष्टमभ्युपगमनं लक्ष्यते—"एवं मातामहाचार्य" इत्यनन्तरं उदकदानस्यातिदेशदर्शनात्। एतच्चायुग्मासु तिथिषु कार्यम्—"प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रिया"[4] इति गौतमस्मरणात्॥ एतच्च स्नानानन्तरं कार्यम्—"शरीरमग्नौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोऽभ्युपयन्ति" इति शातातपस्मरणात्॥ तथा प्रचेतसाऽप्यत्र विशेषो दर्शितः—"प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्धर्षयेयुरुदकान्ते प्रसिञ्चेयुरपसव्ययज्ञोपवीतवाससो दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः

---

१. क. सम्मृतः पुन०। ग. सन्नियते। २.—४. ३७.। ३. ख. अनाहिताग्निस्तु०। ४. ख. खुक्खासबान्ध०। ५. ग. नन्तरं कर्तव्य०। ६. अ० १, अ. ७, व. ५.। ७. ख. दक्षिणामुखा०। ८. ग. मृतमुदकदानं विशिष्टं लक्ष्यते०। ९. प्रा० ४.। १०. ख. मसप्तमेषूदक०। ११.—१४. ४०.।

प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोः" इति । स्मृत्यन्तरे तु यावन्त्याशौचादिनानि तावद्दुदकदानस्याङ्गत्वेनोक्ता ; यथाऽऽह विष्णुः—"यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डं च ददुः" इति । तथा प्रचेतसाऽप्युक्तम्—"दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णान्ददात्येतत्कारणात् । तावद्वृद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते॥" इति ॥ प्रतिदिनमञ्जलीनां वृद्धिः कार्या यावदशमः पिण्डः समाप्यत इत्यर्थः । यद्यप्यनयोर्गुरुलघुकल्पयोरन्यतरानुष्ठानेनापि शास्त्रार्थः [1]सिद्धः ; तथाऽपि बहुकेशवाहुल्येन गुरुतरकल्पे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रेतस्योपकारातिशयो भविष्यतीति कल्पनीयम् । अन्यथा गुरुतरकल्पाभ्यानस्यानर्थक्यप्रसंगात् । वसिष्ठेनापि विशेषोऽभिहितः—"सव्योत्तरान्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन्" इति ॥ ३ ॥

वक्ष्यमाणसकृत्प्रसेकनाम[2]नैर्विशिष्टेनोदकदानस्यासमानगोत्रेषु मातामहादिष्वतिदेशमाह—

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।
कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्रीयश्वशुरर्त्विजाम् ॥ ४ ॥

यथा सगोत्रसपिण्डानां प्रेतानामुदकं दीयते तथा मातामहानामाचार्याणां च प्रेतानां नित्यमुदकक्रिया कार्या । सखा मित्रं, प्रत्ताः परिणीता दुहितृभगिन्यादयः, स्वस्रीयो भागिनेयः, श्वशुरः प्रसिद्धः, ऋत्विजो याजकाः, एतेषां सख्यादीनां प्रेतानां कामोदकं कार्यम् । काम इच्छा, कामेनोदकदानं कामोदकं; प्रेतान्युदयकामनायां सत्यामुदकं देयम्, असत्यां न देयमिति अकरणे प्रत्यवायो नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उदकदाने गुणविधिमाह—

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।

तत्रोदकदानमित्थं कर्तव्यम् । सपिण्डाः समानोदकाश्च मौनिनो भूत्वा प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य अमुकनामा प्रेतोऽमुकगोत्रस्तृप्यतामिति सकृदेवोदकं प्रासि-

---

१.—१९. १३ । २. ख. दुदिः प्रक० । ३. ग. शास्त्रार्थमिदिः । ४. ख. स्यान्नास्त्र० । ५.—४. १२. । ६. ख. गोत्रादिर्भिर्नुनैर्विशिष्टस्योदकदानस्य समान० । क. विशिष्टस्योदक० । ७. ख. ग. एषां सख्यादी० ।

ज्येषुः, त्रिर्वा—"त्रिः प्रत्येकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यतु" इति प्रचेतःस्मरणात् । प्रतिदिनमञ्जलिवाद्धैस्तु प्रतिपादितैव । तथा अयमपि विशेषस्तेनैवोक्तः—"नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् । वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥ सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः । पाषाणं तत आधाय विप्रे दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥ द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वैश्ये पञ्चदश स्मृताः । त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः संप्रविशेद्गृहम् ॥ ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत् ।" इति ॥

सपिण्डानां मध्ये केषांचिदुदकदानप्रतिषेधमाह—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ॥ ५ ॥

ज्ञातित्वे सत्यपि ब्रह्मचारिणः समावर्तनपर्यन्तं, पतिताश्च प्रच्युतद्विजातिधर्माधिकाराः, उदकादिदानं न कुर्युः । ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वं मृतानां सपिण्डादीनामुदकदानमाशौचं च कुर्यादेव ; यथाऽऽह मनुः—"आदिष्टो नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥" इति[6]। आदिष्टो "ब्रह्मचार्यस्यपोशानकर्म कुरु दिवा मा स्वाप्सीः" इत्यादिव्रतादेशयोगाद्ब्रह्मचार्युच्यते। एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेणेति वक्ष्यति—"आचार्यपित्रुपाध्यायान्" इत्यत्र । आचार्यः पुनरेवं मन्यते—आदिष्टीति प्रक्रान्तप्रायश्चित्तः कथ्यते तस्यैवायमुदकदानादिनिषेधः प्रायश्चित्तरूपव्रतसमाप्त्युत्तरकालमुदकदानाशौचविधिरिति । तथा क्लीबादीनां चोदकदायित्वं निषिद्धम्—"क्लीबाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या विधर्मिणः। गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः॥" इति बृद्धमनुस्मरणात् ॥ ५ ॥

एवमुदकदानेऽकर्तृविशेषप्रतिषेधमुक्त्वा संप्रदानविशेषेण प्रतिषेधमाह—

पाषण्ड्यनाश्रितास्तेनो भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।
सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६ ॥

नरशिरःकपालादिशुलिबाह्यलिङ्गकारणं पाषण्डं, तद्विद्यते[11] यषां ते पाषण्डिनः;

---

१. क. स्तेनैवदर्शितः—"नदी० । २. ख. तत्र आदाय वि० । ३. ख. ग. जातिकर्मादि० । ४. क. सपिण्डानामुद० । ५. ख. तूदकं दत्त्वा त्रिरा० । क० तूदकं कुर्यात्त्रिरा० । ६.—५. ८८ । ७.—७ १. २२. २. । ८. आ० ४५. । ९. ख. ग. विशेषप्रति० । १०. ख. ग. त्रिताः स्तेना भर्तृ० । ११. ख० पाषण्डं तद्येषां तेषा०।

अनाश्रिताः अविकारे सत्यप्यकृताश्रमविशेषपरिग्रहाः; स्तेनाः सुवर्णादिवस्तुमद्रव्यहारिणः; भर्तृभ्यः पतिव्यतिरेक्यः; कामगाः कुलटाः;—आदिग्रहणात्स्वगर्भब्रह्मघातिन्यो गृह्यन्ते—सुरायो वास्तां या सुरा प्रतिषिद्धा तत्पानरताः; आत्मत्यागिन्यः विषाग्न्युदकोद्बन्धनादिभिरात्मानं यास्त्यजन्ति । एते पाषण्डशवदय. " त्रिरात्रं दशरात्रं वा" इति वक्ष्यमाणस्याऽऽशौचस्योदकदानादेश्च दैहिकस्य च भाजना न भवन्ति । भाजयन्तीति भाजनाः, सपिण्डादीनामाशौचादिनिमित्तभूता न भवन्ति; अतस्तन्मरणे सपिण्डैरुदकदानादि न कार्यमित्येतत्प्रतिपादनपरं वचनम् । सुरायः इत्यादिषु लिङ्गमविवक्षितम्*— अनुपादेयगतत्वात्* । एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम् ; यथाऽऽह गातमः—"प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैरात्मानं घ्नन्तः" इति । प्रायो महाप्रस्थानम्, अनाशकमनशनं, गिरिशिखरादवपातः प्रपतनम् । अत्र चेच्छतामिति विशेषणोपादनात् प्रमादकृते दोषो नास्तीत्यवगन्तव्यम् । "अथ कश्चित् प्रमादेन शिवेतान्युदकादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया॥" इत्यङ्गिरःस्मरणात् तथा मृत्युविशेषादपि आशौचादिनिषेधः—"चाण्डालाद्युदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्दैवयुतादपि । दंष्ट्रिण्यक्ष पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥" इति । एतदपीच्छापूर्वहननैर्विषयम्—गौतमवचनेनेच्छापूर्वकमेवोदकेन हतस्याऽऽशौचौदिनिषेधस्योक्तत्वात् । अत्रापि " चाण्डालाद्युदकात्सर्पात् " इति तल्लाघवेयदर्शनाद्बुद्धिपूर्वविषयत्वनिश्चयः । अतो दर्पादिना चाण्डालादीन् हन्तुं गतो यस्तैर्मारितस्तस्य " सर्वत एवामानं गोपायेत्" इति विध्यतिक्रमनिमित्तः पिण्डदानादिनिषेधः । एवं दुष्टदंष्ट्रादिग्रहणार्थमाभिमुख्येन दर्पादागच्छतो मरणेऽयं निषेध इत्यनुसंधेयम् । अयं चाशौचेनि-

---

*" लिङ्गं च वचनं देशः कालोऽर्थं कर्मणः फलम् । मीमांसाकुशलाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम् ॥"

---

१. क. विषाग्न्युद्बन्ध० । २. प्रा० १८ । ३. ख. वचनम् । अत्र च सुरा० । ४. ख. वश्चित्रम्: "लिङ्गं च वचनं देशः कालोऽर्थं कर्मणः फलम्: मीमांसाकुशलाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम्॥" इत्यनुपा० । ५.—१४. १२. । ६. ख. ग. पूर्वमात्महननं० । ७. ख. स्यात्तीनिषे० । ८. क यस्तैर्मारितो हतस्य० । ख. ग. मारितस्तस्यायं 'सर्व० । ९. ख.-शीचप्रतिषेधो० ।

षेधोदशाहादिकालावच्छिन्नस्य—"हतानां नृपगोविप्रैरन्यक्षं चात्मघातिनाम्" इति सद्यः शौचस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तथा दाहादिकमप्येषां न कार्यम्—"नाऽऽशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यौर्ध्वदैहिकम् च। ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कटधारणम्॥" इति यमस्मरणात्। ब्रह्मदण्डहेतवो ब्राह्मणदण्डहताः। प्रेतवहनसाधने खट्वादि कटशब्देनोच्यते न चाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेत्येतत्—श्रुतिविहिताग्नियज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गात्। अयं स्मार्तो दाहादिनिषेधो विप्रादिहताहिताग्निविषयं नास्कन्दतीत्याशङ्कनीयं—यतश्चाण्डालादिहताहिताग्निसंबन्धिनामग्नियज्ञपात्राणां स्मृत्यन्तरे प्रतिपत्त्यन्तरं विधीयते—"वैतानं प्रक्षिपेदग्नौ आवसथ्यं चतुष्पथे। पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते॥" इति। तथा तच्छरीरस्यापि प्रतिपत्त्यन्तरमुक्तम्—"आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया। तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्॥" इति स्मरणात्। तस्मादविशेषेण सर्वेषां दहनादिनिषेधः। अतः स्नेहादिना निषेधातिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्—"कृत्वाऽग्निमुदकं स्नानं स्पर्शने वहनं कथाम्। रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तर्हि कृच्छ्रेण शुध्यति॥" इति स्मरणात्। एतच्च प्रत्येकं बुद्धिपूर्वे वेदितव्यम्। अबुद्धिपूर्वकमरणे तु "एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा। कटोदककिर्यां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्॥" इति संवर्तोक्तं द्रष्टव्यम्। यः पुनः "तच्छवं केवलं स्पृष्टमश्रु वा पातितं यदि। पूर्वोक्तानामकारी चेदेकरात्रमभोजनम्॥" इति स्पर्शाश्रुपातयोरुपवास उक्तः। "असौ कृच्छ्रेष्वशक्तश्च तथा बन्धनच्छेदने वा मासं भैक्षाहारस्त्रिषवणं च" इति सुमन्तुना भैक्षाशित्वमुक्तं तदप्यशक्तस्यैव। एवमन्यान्यपि तद्विषयाणि स्मृतिवाक्यानि व्यवस्थापनीयानि। अयं च दाहादिप्रतिषेधो नित्यकर्मानुष्ठानासमर्थजीर्णवानप्रस्थादिव्यतिरिक्तविषयः—तेषामभ्यनुज्ञादर्शनात्—"वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातामिषक्रियः। आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः। तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्॥" इति स्मरणात्॥

एवं येनयेनोपायेन आत्महननं शास्त्रतोऽभ्यनुज्ञायते तत्तद्व्यतिरिक्त-

---

१. क विप्रगोनृपहतानामन्व। २. प्रा० २१.। ३ क. न दाहाद्यं कर्म चरेत्। ४. क. दण्डहता ब्राह्मणहताः०। ५. क. अतिस्नेहादिनानिषेधातिक्रमेणप्राय०। ६. क. सप्तकृच्छ्रेषु शुध्य०।

मार्गेणाऽऽदहनने श्राद्धादौर्ध्वदेहिकेषु निषिद्धेषु किं पुनस्तेषां कार्यमित्यपेक्षायां वृद्धयाज्ञवल्क्यछागलेयाभ्यामुक्तं—"नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः। तथा तेषां भवेच्छ्रेयं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः॥ तस्मात्तेभ्योऽपि दातव्यमनेन सदक्षिणम्॥" इति व्यासेनाप्युक्तं—"नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते। तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा॥" इति॥ एवं नारायणबलिः प्रेतस्य शुद्धयापादनद्वारेण श्राद्धादिसंपदानत्वयोग्यतां जनयतीति और्ध्वदेहिकमपि सर्वं कार्यमेव। अत एव षट्त्रिंशन्मतेऽपि और्ध्वदेहिकस्यान्यानुज्ञा दृश्यते—"गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च। ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम्॥" इत्येवं संवत्सरादूर्ध्वमेवं नारायणबलिं कृत्वौर्ध्वदेहिकं कार्यम्॥

नारायणबलिश्चेत्थं कर्तव्यः—कस्यांचिच्छुक्लैकादश्यां विष्णुं वैवस्वतं यमं च यथावदभ्यर्च्य तत्समीपे मधुघृतपलतिलामिश्रान्दशापिण्डान्विष्णुरूपिणे प्रेतमनुस्मरन्प्रेतनामगोत्रे उच्चार्य दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणामिमुखो दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य पिण्डप्रवाहणान्तं कृत्वा नमो क्षिपेत्, न पत्न्यादिभ्यो दद्यात्। ततस्तस्यामेव राज्यामयुग्मान्ब्राह्मणानामन्यो पोषितः शोभूते मध्याह्ने विष्णुराधनं कृत्वा एकोद्दिष्टविधिना ब्राह्मणपादप्रक्षालनादितृप्तिप्रश्नान्तं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञवृतोल्लेखनावनेजनान्तं तूष्णीं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय च परिषारसहिताय चतुरः पिण्डान्दत्वा नामगोत्रसहितं तँ प्रेतं संस्मृत्य विष्णोर्नाम संकीर्त्य पञ्चमं पिण्डं दद्यात्। ततो विप्रानाचान्तान्दक्षिणाभिस्तोषयित्वा तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमं प्रेतबुद्धया संस्मरन् गोभूहिरण्यादिभिरतिशयेन संतोष्य ततः पवित्रपाणिभिर्विप्रैः प्रेतायं तिलादिसहितमुदकं दापयित्वा स्वजनैः सार्धं भूञ्जीत॥

सपैहते त्वयं विशेषः—संवत्सरं यावत्पुराणोक्तविधिना पञ्चम्यां नागपूजां विधाय पूर्णे संवत्सरे नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागं दद्यात्, गांच प्रत्यक्षाम्। ततः सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात्॥

नारायणबलिस्वरूपं च वैष्णवेऽभिहितं यथा—"एकादश्यां समाहृत्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिम्। विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा॥ दश पिण्डान्भृताभ्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान्। तिलमिश्रान्प्रदायाग्रे संपतो दक्षिणामुखः॥ विष्णु

१. क. सर्वं कर्तव्यमेव॰। २. क. दूर्वातिलनामाक्षर॰। ३. क. ख. ग. घ. ङ. च. विष्णुं वैवस्वतं यमं यथा॰। ४ क. यक्षवरुण्यश्चोपिष्ठाब्राह्मण॰। ५. ङ. च. सहितं प्रेतं संस्मृ॰।

बुद्धौ समाधाय नयम्भसि ततः क्षिपेत् । नमगोत्रग्रहं तत्र पुष्पैरभ्यर्चनं तथा ॥ धूपदीपप्रदानं च भक्ष्यं भोज्यं तथा परम् । निमन्त्रयेत विप्रान्वै पञ्च सप्त नवापि वा ॥ विद्यातपःसमृद्धान्वै कुलोत्पन्नान्समाहितान् । अपरेऽह्नि संप्राप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ॥ विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् । उदङ्मुखान्यथाज्येषु पितृरूपमनुस्मरन् ॥ मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्द्रितः । आवाहनादि यत्प्रोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ॥ तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तैर्तैः पृष्ठा यथाविधि । हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ॥ पञ्च पिण्डान्प्रदद्याच्च दैवं रूपमनुस्मरन् । प्रथमं विष्णवे दद्याद्द्वितीयेऽर्थे शिवाय च ॥ यमाय सानुचराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् । मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परम् । विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् ॥ विप्रानाचम्य विधिवदक्षिणाभिः समर्चयेत् । एकं विद्वत्तमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ॥ गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरन् । ततस्तिलाम्भो विप्राग्रस्तु हस्तैर्दर्भैसमन्वितैः ॥ क्षिपेयुर्गोत्रपूर्वं तु नाम बुद्धौ निवेश्य च । हविर्गन्धतिलाम्भस्तु तस्मै दद्युः समाहिताः । मित्रभृत्यजनैः सार्धं पश्चाद्भुञ्जीत बान्धवः । एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादत्मघातिने ॥ समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा ॥" सर्पदंशनिमित्तं सौवर्णं नागदानं प्रतिकृतिरूपेण भविष्यत्पुराणे सुमन्तुनाऽभिहित—" सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितृतानृण्यमाप्नुयात् ॥" इति ॥ ६ ॥

एवमुदकदानं सापवादमभिधायानन्तरं किं कार्यमित्यत आह—

कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।
स्नातानपवदेयुस्तानेतिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥

कृतमुदकदानं यैस्तान्कृतोदकान् स्नातान्सम्यगुदकादुत्तीर्णान्मृदुशाद्वले नवोद्भवतृणप्रचयोपेते भूभागे सम्यक्स्थितान्पुत्रादिकुलवृद्धाः पुरातनैरितिहासैर्वक्ष्यमाणैरपवदेयुः शोकनिरसनसमर्थैर्वचोभिर्बोधयेयुः ॥ ७ ॥

---

१. क. बुद्धौ प्रतिष्ठाप्यनदम्भ० । २. क. भक्ष्यभोज्य० । ३. क. तृप्तान् ज्ञात्वाततो विप्रा स्तूष्णीम्पृ० । ४. क. दद्याच्चदेवरूपमतस्मरेत् । ८० देवरूपम० । ५. ख. ग. क्षणे च शिवा० । ६. ग. तृहीले व पन्नग० । ७. ख. ग. एकं वृद्धतमं विप्र० । ८. ग. हस्ती गोग्रसम० । ९. क. तृप्यमाधवानिति । ख. मात्यवान् । १०. ख. तृणचयावतभमागे० ।

शोकानर्हत्वमर्थैतिहासस्वरूपमाह—

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥ ८ ॥

मनुष्यशब्देन जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतजातं लक्ष्यते, तस्य भावो मानुष्यं ; तत्र संसरणधर्मित्वेन कदलीस्तम्भवदन्तःसाररहिते जलबुद्बुदवदविचिरविनश्वरे संसारे सारस्य स्थिरस्य मार्गणमन्वेषणं यः करोति सः संमूढः अत्यन्तविनष्टचित्तः । तस्मात्संसारस्वरूपवेदिभिर्भवद्भिरित्थं न कार्यम् ॥ ८ ॥

किं च—

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥

जन्मान्तरात्मीयशरीरजनितैः कर्मबीजैः स्वफलोपभोगार्थं पञ्चधा पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकतया पञ्चप्रकारं संभृतो निर्मितः कायः स यदि फलोपभोगानिवृत्तौ पञ्चत्वमागतः पुनः पृथिव्यादिरूपतां प्राप्तः; तत्र भवतां किमर्थं परिदेवना । निष्प्रयोजनत्वात्वानुशोचनं कार्यम् । वस्तुस्थितेस्तथात्वात् न हि केनचिद्वस्तुस्थितिरतिक्रमितुं शक्यते ॥ ९ ॥

किं च—

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोकों न यास्यति ॥ १० ॥

नेदमाश्चर्यं मरणं नाम ; यतः पृथिव्यादीनि महान्त्यपि भूतानि नाशं गच्छन्ति, तथा समुद्रा अपि जरामरणरहिणोऽमरा अपि प्रलयसमयेऽवसानं गच्छन्ति कथमियास्थिरतया फेनसन्निभो मरणधर्मा भूतसंघो विनाशं न यास्यति । उचितमेव हि मरणधर्मणः प्रायणम् ; अतो निष्प्रयोजनः शोकसमावेशः ॥ १० ॥

अनिष्टापादकत्वादप्यनुशोचनं न कार्यमित्याह—

श्लेष्माश्रुबान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुङ्क्ते यतोऽवशः ।

---

१. क. करोति सम्यक्कुमूदः अत्यन्तनव० । २. ख. न कर्तव्यम् । वस्तु० । ३. ख. शक्यते ॥ ९ ॥ गन्त्री० । क. ग. किंच—गन्त्री० । ख. अपि च नेद० । ४. ग. मर्त्यलोकेनया० । ५. ग. क. अरि च नेद० । ६. ख. रणधर्मीयः प्रयाण० । ग. मैणः प्रयाण० । ७. क. कार्यमित्याह—श्लेष्माश्रुयस्मादकार्यमेप्रेतो० ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥११॥

यस्मादनुशोचद्भिर्बान्धवैर्वदननयनाविनिर्गमितं श्लेष्माश्रु वा यस्मादवशोऽकामोऽपि प्रेतो भुङ्क्ते तस्मान्न रोदितव्यं, किं तु प्रेतहितेप्सुभिः स्वशक्त्यनुसारेण श्राद्धादिक्रियाः कार्याः ॥ ११ ॥

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।
विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ १२ ॥
आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।
प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽश्मनि पदं शनैः ॥ १३ ॥

एवं कुलवृद्धवचांसि सम्यगाकर्ण्य त्यक्तशोकाः सन्तो बालानग्रतः कृत्वा गृहं गच्छेयुः । गत्वा च वेश्मनो द्वारि स्थित्वा नियताः संयतमनस्काः निम्बपत्राणि विदश्य दशनैः खण्डयित्वा वमनं कृत्वाग्न्युदकगोमयगौरसर्षपानालभ्य आदिग्रहणात्"दूर्वाप्रवालमग्निवृषौ च॥" इति शंखोक्तौ दूर्वाङ्कुरवृषभावपि स्पृष्ट्वाऽश्मनि च पदं निधाय शनैरद्रुतं वेश्मनि प्रविशेयुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतिदेशमाह—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।
इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमान् ॥ १४ ॥

यदेतत्पूर्वोक्तं निम्बपत्रदर्शनादिवेश्मप्रवेशनान्तं कर्म तन्न केवलं ज्ञातीनामपितु परेषामपि धर्मार्थं प्रेतालङ्कारनिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति । प्रवेशनादिकमित्यत्राऽऽदिशब्दो माङ्गलिकत्वात्प्रतिलोमक्रमाभिप्रायः । तेषां च धर्मार्थनिर्हरणादौ प्रवृत्तानां तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतामसपिण्डानां स्नानप्राणायामाभ्यामेव शुद्धिः; यथाऽऽह पराशरः —"अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः । पदेपदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥ न तेषामशुभं किञ्चित्पापं च शुभकर्मणां । जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते॥" इति । अहोरात्रेण निर्हरणे तु मनूक्तो विशेषः—"असपिण्डं द्विजं प्रेतं

---

१. ख. नयननिर्गतं श्लेष्मा० । २. ख. दशनैः खण्डं कृत्वासादित्वा वमनं कृत्वाऽग्नु० । ३. ख. गोमयसर्षप० । ४. ख. वृषभौचेति० । ५ क. ङ. रङ्कावपि० । ५. ग. ख. शनैस्तत्सलिलं० । ख. वेश्मप्रवि० । ६. ख. पत्रदशना० । ७. क. ब्राह्मणप्रेतं वे० ।

विप्रो[1] निर्हृत्य बन्धुवत् । विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरातांश्च बान्धवान् ॥ यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति । अनदन्नमदद्वेव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत्॥ " इति ॥ अत्रेयं व्यवस्था—यैः स्नेहादिना शवनिर्हरणं कृत्वा तँदौयमेवान्नमश्नाति तद्गृहे च वसति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः ; यस्तु कवलं तद्गृहे वसति न पुनस्तदन्नमश्नाति तस्य त्रिरात्रं; यः पुनर्निर्हरणमात्रं करोति न तद्गृहे वैसति न चाश्नाति तस्यैकाह इति । एँतत्सजातीयविषयम् । विजातीयविषये पुनर्यज्ञातीयं प्रेतं निर्हरति तज्जातिप्रयुक्तमाशौचं कार्यम् ; यथाऽऽह गौतमः—"अवरश्चेद्वर्णः पूर्वं वर्णमुपसृष्टेशपूर्वो वावरं तेत्र तच्छवोक्तमाशौचम्" [2]इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । विप्रस्य शूद्रनिर्हरणे मासमाशौचं शूद्रस्यै तु विप्रनिर्हरणे दशरात्रमित्येवं शववदाशौचं कार्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

ब्रह्मचारिणं प्रत्याह—

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती ।
सकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥ १५ ॥

आचार्य उक्तलक्षणः, माता च पिता च पितरौ, उपाध्यायैः पूर्वोक्तः, एतान्निर्हृत्यापि व्रती ब्रह्मचारी व्रत्येव न पुनरस्य व्रतभ्रंशः । कटशब्देनाशौचं लक्ष्यते; तत्सहचरितमन्नं सकटान्नं तद्ब्रह्मचारी नाश्नीयात्, न चाशौचिभिः सह संवसेत् । [3]एँवं वदताऽऽचार्योदिव्यतिरिक्तेप्रेतनिर्हरणे व्रतलोप एवेत्यर्थादुक्तं भवति । भवति । अत एव वासिष्ठेनोक्तं—" ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोः" इति ॥ १५ ॥

आर्द्राचिनां नियमादेशेषाह—

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्क्षितौ ।
पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ १६ ॥

---

१. क. विप्रोनिर्हृत्यबन्धु० । २.—५. १०१, २. । ३. क. स्था—स्नेहादि० । ४, ख. तदीयमन्न० । ५. क. तद्गृहेवसति । ६ ख. वसति च तदन्नमश्ना० । क० वसति नश्नाश्ना० । ७. क. एतत्समानजातीय० । ग. एतत्सजातीय विषयेनविजातीयविषये । पुन० । ८. क. स्ति तज्जातीयम० । ९. क. चावरं तच्छावोक्त्म० । ग. चावरंतत्तस्तच्छवो० । १०.—१४. २९. । ११. क. शूद्रस्यात्वेनिर्हरणेदशाहनाशौचं शतात्र० । १२ क. ग. उपाध्यायमृत्वृं० । १३. क. एवं च वदना० । १४. ख. निर्हरणे तु ब्रह्मचारिणो व्रतलोप स्त्वर्थ० । १५. ख. पृथक् पृथक् । पिण्डं ।

क्रीतमर्थोचितलब्धं वाऽशनं येषां ते क्रीतलब्धाशनाः; भवेयुरिति शेषः। क्रीतलब्धाशननियमात् तदलाभेऽनशनमर्थात्सिद्धं भवति। अत एव वसिष्ठः—"गृहान्व्रजित्वा अधः प्रस्तरे त्र्यहमनश्नन्त आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन्" इति। अधःप्रस्तर आशौचिनां शयनासनार्थ एव। तृणमयः प्रस्तरः। ते च सपिण्डा भूमावेवैकं पृथक् शयीरन् न खट्वादौ। मनुनाऽप्यत्र विशेषो दर्शितः—"अक्षारलवणाशाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम्। मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ॥" इति। तथा गौतमेनापि विशेष उक्तः—"अधः शय्यासनिनो ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणः" इति। तथा पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावीतित्वादिरूपया प्रेताय दिनत्रयं पिण्डरूपमन्नं तूष्णीं क्षितौ देयम्; यथाऽऽह—मरीचिः—"प्रेतपिण्डं बहिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितम्। प्राग्दक्षिणां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः॥" इति। दर्भमन्त्रविवर्जितत्वमनुपनीतविषयम्—"असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु" इति प्राचेतसस्मरणात्॥

तथा कर्तृनियमश्च गृह्यपरिशिष्टाद्विज्ञेयः—"असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्। प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत्॥" इति। तथा द्रव्यविनिमयश्च शुनःपुच्छेन दर्शितः—"शालिना सक्तुभिर्वाऽपि शाकैर्वाऽप्यथ निर्वपेत्। प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम्॥ तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च दीपं धूपं तथैव च।" इति। पिण्डश्च पाषाणे देयः—"भूमौ माल्यं पिण्डं पानीयमुपले वा दद्युः" इति शंखस्मरणात्। न च दद्युरिति बहुवचनेनोदकदानसर्वैः पिण्डदानं कार्यमित्याशङ्कनीयं, किं तु पुत्रेणैव कार्यम्।

तदभावे प्रत्यासन्नेन सपिण्डानामन्यतमेन, तदभावे मातृसपिण्डादिना कार्यम्—"पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्याः" इति गौतमस्मरणात्। पुत्रबहुत्वे पुनर्ज्येष्ठेनैव कार्यम्—"सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम्। द्रव्येण वाऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्॥"

---

१. ख. चितं लब्धं वा०। २, क. गृहात्प्रव्राजित्वाऽधःप्रस्तरे०। २. क. क्रीतानुप्तेनावर्तिष्ठेरन्निति०। ३. क. अधःप्रस्तर आशौ०। ४. ख. ग. अनार्थस्तृणम०। ५ ख. ग. पृथक्पृथक् शयी०। ६ —५. ७३.। ७. क. गौतमेनाविशेषो दर्शितः—'अध०। ८. ख. ग. ब्रह्मचारिणः सर्वे इति तथा०। ९.—१४. ३०.। १०. क. क्रियायामाचीनावीतीति भूत्वेति रूपया०। ११. क. कुशेषु' इति। तथाकर्तृ०। १२. ग. द्रव्येण चाविभ०। ख. द्रव्येण वा विभ०।

इति मरीचिस्मरणात्। पिण्डसंख्यानियमश्च ब्राह्मणस्य दश पिण्डाः क्षत्रियस्य द्वादशैवैश्यस्य षोडशाशौचदिवससंख्यया विष्णुनाभिहितः—"यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः" इति। तथा स्मृत्यन्तरेऽपि—"नवभिर्दिवसैर्दद्यान्नव पिण्डान्समाहितः। दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत्॥" इति। शुचित्वबचनमपरेषुः क्रियमाणश्राद्धार्थब्राह्मणनिमन्त्रणाभिप्रायेण। योगीश्वरेण तु पिण्डत्रयदानमभिहितम्। अनयोश्च गुरुलघुकल्पयोरुदकदानविषयोक्तो व्यवस्था विज्ञेया। अन्यापरः शातातपीयो विशेषः—"आशौचस्य तु ह्रासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु।" इति। त्रिरात्राशौचिनां पुनः पारस्करेण विशेषो दर्शितः—"प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः। द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा॥ त्रींस्तु दशतृतीयेऽह्नि स्नात्वादि क्षालयेत्तथा॥" इति॥ १६॥

किं च—

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये।

जलं क्षीरं च मृन्मये पात्रद्वये पृथगाकाशे शिक्यादावेकाहं स्थापनीयम्। विशौचानुपादानात्प्रथमेऽहनि कार्यं तथा परस्कारवचनात्। 'प्रेतात्र स्नाहि' इत्युदकं स्थाप्यं, 'पिबचेदम्' इति क्षीरम्॥

तथाऽस्थिसंचयनं च प्रथमादिदिनेषु कार्यम्। तथाऽऽह संवर्तः—"प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा। अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्वेत्रजैः सह॥" इति। कश्चित् द्वितीये त्र्यस्थिसंचय इत्युक्तम्। वैष्णवे तु "चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात् तेषां च गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः" इति। अतोऽन्यत्तस्मिन्दिने स्वगृह्योक्तविधिनाऽस्थिसंचयनं कार्यम्। आङ्गिरसो चात्र विशेषो दर्शितः—"अस्थिसंचयने यागो देवानां परिकीर्तितः। प्रेतीभूते तमुद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत्। देवतानां तु यजनं तं शपन्त्यथ देवताः॥" देवताश्चात्र श्मशानवासिन्यो भूतपूर्वदग्धाः—"श्मशानवासिनो देवाः शवानां परिकीर्तिताः।" इति तैरेवोक्तम्। अतस्तन्दिवानचिरमृतं च प्रेतमुद्दिश्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण चानेन तत्र पूजाकार्येत्युक्तं भवति। तथा षष्ठं च दशमेऽहनि कार्यं—"दशमेऽहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत्। तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च॥" इति देवलस्मरणात्। तथा स्मृत्यन्तरेऽपि—

---

१. क. दशपिण्डान्च। ओ०। २. ख. पात्रद्वये पृथक् पृथगाकाशे०। ३. ख. अत्र विशेषा०। ४. ख. तथाह०। ५. क. अङ्गिरसोक्तवि०। ६. क. अतस्तदेवान०।

"द्वितीयेऽहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः। तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽऽप्तदानतः॥" इति श्राद्धप्रदानादर्वागनियम इति यावत्। वपनं च केषामित्याकाङ्क्षायामापस्तम्बेनोक्तम्—"अनुभाविनां च परिवापनम्" इति। अयमर्थः—शावं दुःखमनुभवन्तीत्यनुभाविनः सपिण्डाः, तेषां चाविशेषेण वपनमुताल्पवयसामित्यपेक्षायामिदमेवोपतिष्ठते—"अनुभाविनां परिवापनम्" इति, अनु पश्चाद्भवन्तीत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषां वपनमिति। अनुभाविनः पुत्रा इति केचिन्मन्यन्ते—"गङ्गायां भास्करक्षेत्रे माता-पित्रोर्गुरोर्मृतौ। आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम्॥" इति नियमदर्शनात्॥

अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्तकर्माधिकारनिवृत्तौ प्रसक्तायां केषुचिदभ्यनुज्ञातार्थमाह—

वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्॥ १७॥

वितानोऽग्नीनां विस्तारस्तत्र भवा वैतानाः त्रेताग्निसाध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः क्रिया उच्यन्ते, प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनो गृह्योग्निस्तत्र भवा औपासनाः सायंप्रातर्होमक्रिया उच्यन्ते ता वैतानौपासनाः वैदिक्यः क्रियाः कार्याः। कथं वैदिकत्वमिति चेत्—श्रुतिचोदनात्। तथा हि। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" इत्यादिश्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना स्पष्टैव। तथा "अहरहः स्वाहा कुर्यात्; अन्नाभावे केनचिदाकौष्ठात् इति" श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते। अत्र च श्रौतत्वविशेषणोपादानात्स्मार्तक्रियाणां दानादीनामननुष्ठानं गम्यते। अत एव वैयाघ्रपादेनोक्तम्—"स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके। श्रौते कर्मणि तत्काले स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्॥" इति। श्रौतानां च कार्यत्वाभिधानं नित्यनैमित्तिकाभिप्रायेण; यथाऽऽह पैठीनसिः—"नित्यानि निवर्तेरन्वैतानवर्जं शालाग्नौ चैके" इति। "नित्यानि निवर्तेरन्" इत्यविशेषेणावश्यकानां नित्यनैमित्तिकानां निवृत्तौ प्रसक्तायां "वैतानवर्जम्" इत्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानां पर्युदासः, "शालाग्नौ चैके" इति गृह्याग्नौ भवान्नमप्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्युदास उक्तः। अतस्तेष्वाशौचं नास्त्येव। काम्यानां पुनः शौचाभावादननुष्ठानम्। मनुनाऽप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम्—

---

१. पौर्णमास्याद्या। २. ख. पासनोमृद्याग्निस्त०। ३. क. भवा उपासना०। ४ क. दाकाद्यदिति०। ५. ख. दीनां मनुष्ठान०। ६. क. ग. नित्यानिनिर्वर्तेर०। ७. ख. वैतानवर्ज्यौ शाला० ८. क ख. शौचाभावादनुष्ठा०।

"प्रत्यूहेत्साग्निषु क्रियाः" इति । "अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेत्" इत्यग्निसाध्यानां पञ्चमहायज्ञादीनां निवृत्तिः । अत एव संवर्तः—"होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥" इति । वैश्वदेवस्याग्निसाध्यत्वेऽपि वचनान्निवृत्तिः—"विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः ।" इति तेनैवोक्तत्वात् । "सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते ।" इति यद्यपि संध्याया विनिवृत्तिः श्रूयते, तथाऽप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कार्यम्—"सूतके सावित्र्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं व्याहरन्नमस्कुर्यात्" इति पैठीनसिस्मरणात् ॥ यद्यपि "वैतानोपासनाः कार्याः" इति सामान्येनोक्तम्, तथाऽप्यन्येन कारयितव्यम्—"अन्य एतानि कुर्युः" इति पैठीनसिस्मरणात् । बृहस्पतिनाऽप्युक्तम्—"सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावेयन्न तु हापयेत् ॥" इति । तथा स्मार्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रवणाकर्माधुपयुज्यादिकार्थं । नित्यो होमः कार्य एव—"सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥" इति जातुकर्ण्यस्मरणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्यकर्तृत्वम्, तथाऽपि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वयं कुर्यात्—तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् । अत एवोक्तं "श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्" इति । यत्पुनः—"दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ।" इति होमप्रतिषेधः स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः । तथा सूतकान्नभोजनमपि न कार्यम्—"उभयत्र दशाहानि कुलस्थान्नं न भुञ्जते ।" इति यमस्मरणात् । उभयत्र जननमरणयोः । "दशाहानि" इत्याशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्य सूतकयुक्तस्य संबन्ध्यन्नमसकुत्प्रैर्न भोक्तव्यं, तैकुत्यानां पुनर्नदोषः । "सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।" इति तेनैवोक्तत्वात् । अयं च निषेधो दातृभोक्त्रोरन्यतरेण जैनने मरणे वा ज्ञाते सति वेदितव्यः—"उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत् । एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥" इति षट्त्रिंशन्मते दर्शनात् । तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव—"विवाहोत्सवयज्ञेषु स्वन्तरा मृतसूतके, पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥"

१.—५ ८४ । २. ख. पादिकं कुर्यात्—ग्रुत०। ३. ख. युप्यादिकं च नित्यहोमः। ङ. नित्यहोम०। ४. ख. कर्मण्यकर्तृत्व०। ५. क. मसकुत्प्रै०। ६. क. सत्कुत्या०। ७. क. जननमरणे ज्ञाते०। ८. क. त्रिंशन्मतदर्श०।

इति बृहस्पतिस्मरणात्। तथाऽपरोपि विशेषः षट्त्रिंशन्मते दर्शितः—"विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके। परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः॥ भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वरान्तरा मृतसूतके। अन्योन्यहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः॥" इति॥ तथाऽऽशौचपरिग्रहत्वेऽपि केषुचिद्द्रव्येषु दोषाभावः; यथाऽऽह मरीचिः—"लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च। शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च॥ तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः। पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके॥" इति। पक्वं भक्ष्यजातं मोदकादि; अपक्वं तण्डुलादि; "स्वयंग्रहः" इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयादित्यर्थः। पक्वापक्वाभ्यनुज्ञानमन्नसत्रप्रवृत्तविषयम्—"अन्नसत्रप्रवृत्तानामामभन्नमगर्हितम्। भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत्॥" इत्यङ्गिरः स्मरणात्। अत्र पक्वशब्दो भक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः। शवसंसर्गनिमित्ताशौचे त्वङ्गिरसा विशेष उक्तः—"आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः। क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणां च न तद्भवेत्॥" इति। तदाशौचं केवलं गृहमेधिन एव न पुनस्तद्गृहेभवानां भार्यादीनां तद्भ्याणां च भवेदित्यर्थः। अतिक्रान्ताशौचेऽप्ययमेवार्थः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—"अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही। त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्भव्यस्य कर्हिचित्॥" इति॥ १७॥

एवमाशौचिनो विधिप्रतिषेधरूपान्धर्मानभिधायाधुनाऽऽह शौचनिमित्तं कालनियमं चाऽऽह—

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते।
ऊनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हि॥ १८॥

शवनिमित्तं शावम्। सूतकशब्देन च जननवाचिना तन्निमित्तमाशौचं लक्ष्यते। एवं च वदता जननमरणयोराशौचानिमित्तत्वमुक्तं भवति। तच्च जननमरणमुत्पन्नं ज्ञातमेव निमित्तम्—"निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।" इत्यादिलिङ्गदर्शनात्; तथा "विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम्। यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्॥" इत्यादिवाक्यारम्भसामर्थ्याच्च। उत्पत्तिमात्रापेक्षत्वे

१. ख. क. सर्पिः पयेषु०। २. क. पक्वाम्यनुज्ञानम०। ख. म्यनुज्ञातमन्नं सत्रप्र०।
३. क. सूतकशब्देन जननमरणमुत्पन्नं ज्ञानमेव०।

ह्याशौचस्य दशाहाद्याशौचकालनियमास्तत्तत्प्रभृतिका ऐवत्यनिर्देशाज्जातिनिरूपणश्रवणे दशरात्रशेषमेवाऽऽशौचमर्थात् लिप्यतीति—"यच्छेषं दशरात्रस्य" इत्यादिनारम्भणीयं स्यात्। तस्माज्जातमेव मरणं जननं च निमित्तम्। तच्चोभयानिरोधाय्याशौचं त्रिरात्रं दशरात्रं च "इष्यते" मन्वादिभिः। अत्राऽऽशौचमकरणेऽहर्ग्रहणं रात्रिग्रहणं वाऽहोरात्रोपलक्षणार्थं; "मन्वादिभिः "इष्यते" इति वचनं तदुक्तसपिण्डसमानोदकरूपविषयभेदप्रदर्शनार्थम्। तथा हि। "दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते। जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम्॥ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते। शवस्पृशो विशुद्ध्यन्ति व्यहात्तूदकदायिनः॥" इत्येतैर्वाक्यैस्त्रिरात्रदशरात्रयोः समानोदकसपिण्डविषयत्वेन व्यवस्था कृता। अतः सपिण्डानां सप्तमपुरुषावधिकानामविशेषेण दशरात्रं, समानोदकानां त्रिरात्रमिति। यदुपुनः स्मृत्यन्तरवचनं—चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पञ्चमेशाः पुंसि षष्ठमे। षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव तु॥"इति तद्विगीतत्वान्नाऽऽदरणीयम्॥ यच्चाविगीतम्, तथाऽपि मधपर्काङ्गपश्वालम्भनवल्लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयम्— "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु।" इति मनुस्मरणात्। न च सप्तमे प्रत्यासन्ने सपिण्ड एकाहो विप्रकृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु व्यहमिति युक्तम्। एवमविशेषेण सपिण्डानामाशौचे प्राप्ते कचिन्नियमार्थमाह। ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव माता पित्रोर्दशरात्रमाशौचं न सर्वेषां सपिण्डानाम्। तेषां तु वक्ष्यति— "आदन्तजननात्सवः" इति। तथा च पैङ्गिः—"गर्भस्थे प्रेते मातुर्दशाहं, जात उभयोः, कृते नाभौ सोदराणां, च" इति। अथवा अयमर्थः—ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोर्मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं, न सपिण्डानाम्। तथा च स्मृत्यन्तरे—"ऊनद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोरेव नेतरेषाम्" इत्यस्पृश्यत्वलक्षणमभिप्रेतम्। इतरस्य पुनः कर्मण्यनधिकारलक्षणस्य—सपिण्डेष्वपि "आदन्तजन्मनः सवः" इत्यादिभिर्विहितत्वात्। अत्र दृष्टान्तः—"सूतकं मातुरेव हि" इति। यथा सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातुरेव केवलं तथोनद्विवर्षोपरमे

---

१. आ० १५६। २. एतदनुरोधादयं 'आदन्तजन्मनः सवः' इति पाठोऽशामाणिक इति विभीयते। आनन्दाश्रमसुद्रितापराकंटिप्पणानुरोधाच्च। वस्तुतोऽप्यतश्लोकव्याख्याने 'आदन्तजन्मन इति पाठा तथापिक्वचिदेवं क्वचिदिति पाठभेदश्चेव शब्दिलर्थं प्रदर्शनायाविवक्षितभेदं आदर्शीत। ३. प्रा० १२। ४ ख. ग. न सपिण्डानां। स्मृत्यन्तरे०।

मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वमित्यनद्वित्वर्थे सपिण्डानामस्पृश्यत्वं प्रतिषेधताऽन्यत्रास्पृश्यत्वमभ्यनुज्ञातं भवति । तथा च देवलः—"त्वाशौचकालद्विशेषं स्पर्शनं च त्रिभागतः। शूद्रविट्क्षत्त्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम् ॥" इति । एतच्चानुपनीतप्रायणानिमित्तेऽतिक्रान्ताशौचे च त्रिरात्रादौ वेदितव्यम् । उपनीतविधयेऽपि तेनैवोक्तं—"दशाहादित्रिभागेन कृते संचयने क्रमात् । अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः । त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु । भोज्यान्ना दशभिर्वैश्यः शेषा द्वित्रिषडुत्तरैः ॥" इति । द्व्युत्तरैर्द्वादशभिः, त्र्युत्तरैर्द्वादशभिः, षडुत्तरैः पञ्चदशभिरिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचमाह—

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद्ध्रुवम् ।
तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ १९ ॥

सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं पित्रोर्मातापित्रोरेव न सर्वेषां सपिण्डानाम् । तत्रास्पृश्यत्वं मातुर्ध्रुवं दशाहपर्यन्तं स्थिरमित्यर्थः । कुतः?—तदसृग्दर्शनात् तस्याः संबन्धिवेनासृजो दर्शनात् । अत एव वासिष्ठः—"नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गे चेन्न गच्छति । रजस्तन्नाशुचि ज्ञेयं तद्ध पुंसि न विद्यते ॥" इति । पितुस्तु ध्रुवं न भवति, स्नानमात्रेणास्पृश्यत्वं निवर्तते; यथाऽऽह संवर्तः—"जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते । माता शुद्ध्येदहाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः॥" इति । "माता शुद्ध्येदहाहेन" इत्येतत्संव्यवहारयोग्यतामात्रम् । वेदब्रह्मार्थेषु पुनः कर्मसु पैठीनसिना विशेष उक्तः—"सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत्, नासेन स्त्रीजननीम्" इति । अक्रियत्वा च सपिण्डानामस्पृश्यत्वाभावः स्पष्टीकृतः—"सूतके सूतिकार्वर्जे संस्पर्शो न निषिध्यते । संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥" इति । यस्मिन्दिवसे कुमारजननं तदहर्न प्रदुष्येत तन्निमित्तदानाद्यधिकारापहारश्च भवतीत्यर्थः । यस्मात्तस्मिन्नहनि पूर्वेषां पित्रादीनां पुत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिः तस्मात्तदहर्न प्रदुष्येत । तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्येनोक्तम्—"कुमारजन्मादिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवाश्वौ-

१.—अ. २३. । २. क. मात्रम् । दृश्यते । ३. ख. सूतिकावर्ज्यं संस्प० । ४. ग. अनन्तरं वासः ग्र० ।

जवासः शय्यासनादिषु ॥ तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं न तु भक्षयेत् । भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥"इति।व्यासेनाऽप्यत्र विशेष उक्तः-"सूतिकावासनिर्लिप्तो जन्मदानाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शुचिर्जन्मनि कीर्तितः ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । विघ्नेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥" मार्कण्डेयेनाऽपि—"रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मादीनां तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्देशम्यां चैव सूतके ॥" इति ॥ १९ ॥

आशौचमध्ये पुनर्जनने मरणे वा जाते "प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते" इति न्यायेन पुनर्दशाहाद्याशौचप्राप्तौ तदपवादमाह—

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्धयति ।

वर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा यस्य यावानाशौचकालस्तदन्तरा तत्समस्य ततो न्यूनस्य वाशौचस्य निमित्तभूते जनने वा जाते पूर्वाशौचावशिष्टैरेवाहोभिर्विशुद्धयति, न पुनः पश्चादुत्पन्नजननादिनिमित्तं पृथक्पृथगाशौचं कार्यम् ॥ यदा पुनरल्पाद्दर्शमानाशौचादीर्घकालमाशौचमन्तराऽऽपतति तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः; यथाऽऽह्योशनाः—"स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्धयति ॥" इति । यमोऽप्याह—"अर्धेवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ॥" इति । अत्र च "अन्तरा जन्ममरणे" इति यद्यप्यविशेषेणाभिहितं, तथाऽपि न सूतकान्तर्वर्तिनः शावस्य पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः; यथाऽऽङ्गिराः—"सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥" इति । तथा षट्त्रिंशन्मतेऽपि—"शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् । शावेन शुद्धयते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥" इति । तस्मान्न सूतकान्तः पातिनः शावस्य पूर्वशेषेण शुद्धिः किं तु शावान्तः पातिन एव सूतकस्य । तथा सजातीयान्तः पातिलेऽपि शावस्य क्वचित्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—"मातर्यग्रे प्रमीतायामङ्गदौ म्रियते पिता । पितुः

---

१. क. विना च तन्मो० । २. ख. वेनाधुत्तमम् । ख० । ३. क. ग. विशुध्यति । ४. ख. क. अहोनृद्धि० । ५. क. ग. यत्रैतिशेषेण शुद्धेर० ।

शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥ " इति । अयमर्थः—मातरि पूर्वं मृतायां तन्मित्ताशौचमध्ये यदि पितुरुपरमः स्यात् तदा न पूर्वशेषेण शुद्धिः, किं तु पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः कार्या। तथा पितुः प्रयाणनिमित्ताशौचमध्ये मातरि स्वर्यातायामपि न पूर्वशेषमात्रेणशुद्धिः किं तु पूर्वाशौचं समाप्यौपासनं पक्षिणीं क्षिपेदिति । तथाशौचसन्निपातकालविशेषकृतोऽप्यपवादो गौतमेनोक्तः—"रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां, प्रभाते तिसृभिः" इति। अयमर्थः—रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे यथाशौचान्तरं सञ्जिपतेत् तर्हि पूर्वाशौचं समाप्यानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः। प्रभाते पुनस्तस्या रात्रेः पश्चिमे यामे जननाद्याशौचान्तरसन्निपाते सति तिसृभी रात्रिभिः शुद्धिः न पुनस्तच्छेषमात्रेण । शातातपेनाप्युक्तम्—" रात्रिशेषे द्वयहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात्॥" इति ॥ प्रेतक्रिया पुनः सूतकसन्निपातेऽपि न निवर्तत इति तेनैवोक्तम्—"अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः॥ प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाऽऽशौचपिण्डास्तु शेषान्दशाद्यथाविधि ॥ " इति ॥ तथा शावाशौचयोः सन्निपातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्यं—तुल्यन्यायत्वात् । तथा जातकर्मौदिकमपि पुत्रजन्मनिमित्तमाशौचान्तरसन्निपातेऽपि कार्यमेव ; यथाऽऽह प्रजापतिः—"आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्धयति ॥" इति ॥

पूर्णप्रसवकालजननाशौचमभिधायापुनाऽग्रप्तकालगर्भनिःसरणनिमित्तमाशौचमाह—

गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥ २० ॥

स्त्रवतिर्यद्यपि लौकिके द्रवद्रव्यकर्तृके परिस्यन्दे प्रयुज्यते ; तथाऽप्यत्र द्रवाद्रवद्रव्यसाधारणरूपेऽवधःपतने वर्तते । कुतः—द्रवत्वस्य प्रथममास एव संभवात् ; तत्र च "मासतुल्या निशाः" इति बहुवचनानुपपत्तेः । गर्भस्रावे यावन्तो गर्भग्रहणमासास्तत्समसंख्याका निशाः शुद्धेः कारणम् । एतच्च स्त्रिया एव—"गर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां—स्नानमात्रमेव पुरुषस्य" इति बृहद्वसिष्ठस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमेन " ब्यहं च " इति त्रिरात्रमुक्तं तन्मासत्रयादर्वाग्विदितव्यं—"गर्भस्रुत्यां यथामासमाचरेत्तूत्तमे त्रयः । राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥ अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता॥" इति मरीचिस्मरणात्। अचिरे मासत्रया-

१. ख. प्रभाते सतिवि सू० । २.—१४, ७, ८. । ३. ख. ग । ४.—१७. १८. ।

दर्शाक् गर्भस्रावे उक्तमे ब्राह्मणजावौ त्रिरात्रमित्यर्थः । एतच्च षण्मासपर्यन्तं द्रष्टव्यं; सप्तमादिषु पुनः परिपूर्णमेव प्रसवाशौचं कार्यं—तत्र परिपूर्णाङ्गस्य जीवतो निर्गमदर्शनात् तत्र च लोके प्रसवशब्दप्रयोगात्—षण्मासाभ्यन्तरे यावद्गर्भस्रावो भवेत्तदा । तदा मासमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्यते । सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ॥" इति स्मरणात् ॥ एतच्च सपिण्डानां सद्यः शौचविधानं द्रवभूतगर्भपतने वेदितव्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्—"ऊनाद्वार्षिके प्रेते गर्भस्य पतने च सपिण्डानां त्रिरात्रम्" इति तत्पञ्चमषष्ठयोः काठिनगर्भपतनविषयम्—"आ चतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनक्रमम् ॥" इति मरीचिस्मरणात् । सप्तममासप्रभृति मृतजनने जातमृते वा सपिण्डानां जनननिमित्तं परिपूर्णमाशौचं—"जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहम्" इति हारीतस्मरणात्; अन्तः सूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवत्" इति पारस्करवचनाच्च । ओत्थानादा सूतिकाया उत्थानादहशाहमिति यावत् । सूतकवदिति शिशूपरमनिमित्तोदकदानरहितमित्यर्थः । बृहन्मनुरपि—"दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्र्याशौचं विधीयते ॥" इति । तथा च स्मृत्यन्तरेऽपि —"अन्तर्दशाहोपरतस्य सूतकाहोमिरेवाशौचम्" इति । एवमादिवचननिचयपर्योलोचनया सपिण्डानां जनननिमित्ताशौचसंकोचो नास्तीति गम्यते । यत्पुनर्बृहद्विष्णुवचनं—"जाते मृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यः शौचम्" इति । तच्छिशूपरमनिमित्तस्याशौचस्य स्नानाच्छुद्धिप्रतिपादनपरं न प्रसवनिमित्तस्य विद्यमानत्वात्—"जीवज्जातो यदि प्रेयात्सद्य एव विशुद्धयति।" इति प्रेताशौचाभिप्रायम् । तथा हि शङ्खेनोक्तं—"प्राङ्नामकरणात्सद्यः शौचम्" इति । यत्पुनः कात्यायनवचनम् —"अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रिया ॥" इति तदपि वैष्णवेन समानार्थम् । यदा तु "न प्रेतं नैव सूतकम्" इति पाठः—तदा सूतकमस्पृश्यत्वं नैव पित्रादीनां भवतीत्यर्थः ।

---

१. ख. पूर्णाङ्गस्य जीव० । २. क. गर्भपाते० । ३.—४ ३४ । ४. क. ऊर्ध्वं तु प्रस्रवो दशाह० । ५. क. जाते मृते° । ६. ग. स्मृत्यन्तरमेतेषि—'अ० । ७. ग. मृते मृते जाते वा० । ८. ख. तथा च श्र० ।

अथवायमर्थः—अन्तर्दशाहे यदि शिशूत्परः तदा न प्रेताशौचं यदि तत्र सपिण्डजननं तदा सूतकमपि नैव कार्यं, किं तु पूर्वाशौचेनैव शुद्धिरिति । यत्तु बृहन्मनुवचनम्—"जीवत्सातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥" इति, यच्च बृहत्पचेतोवचनं—"मुहूर्तं जीविते बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति । मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यः शौचास्तु गोत्रिणः ॥" इति, तत्रेयं व्यवस्था—जननानन्तरं नाभिवर्धनाद्ग्राङ्मृतो पित्रादीनां जननानिमित्तमाशौचं दिनत्रयं; सद्यःशाचं त्वग्निहोत्रार्थम्—"अग्निहोत्रार्थस्नानोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्" इति शङ्खस्मरणात् । नाभिवर्धनोत्तरकालं तु शिशुग्रार्थणेऽपि जननानिमित्तं संपूर्णमाशौचं सपिण्डानाम्—"यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् । छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते॥" इति जैमिनिस्मरणात् । मनुनाऽप्ययमर्थो दर्शितः—"रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे शिशुर्व्रजेत । रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला॥" इति पूर्वभागस्यार्थो दर्शितः । उत्तरस्य त्वयमर्थः—रजसि निःसरणादुपरते निवृत्ते रजस्वला स्त्री स्नानेन साध्वी दैवादिकर्मयोग्या भवति, स्पर्शनादिविषये पुनरनुपरतेऽपि रजसि चतुर्थेऽहनि स्नानाच्छुद्धा भवति । तदुक्तं बृहन्मनुना—"चतुर्थेऽहनि संशुद्धा भवति व्यवहारिकी ।" इति तथा स्मृत्यन्तरं—"शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला । दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति॥" इति। पञ्चमेऽहनीति रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थम् । यदा रजोदर्शनादारभ्य पुनः सप्तदशदिनाभ्यन्तरे रजोदर्शनं तदाऽशुचित्वं नास्त्येव ; अष्टादशे त्वेकोनाच्छुद्धिः; एकोनविंशे द्व्यहात् ; तत उत्तरेषु त्र्यहाच्छुद्धिः; यथाऽऽह त्रिः—"रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते । एकोनविंशतेरर्वागेकाहं स्यात्ततो द्व्यहम् । विंशत्यभ्यन्तरेष्वेवं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥" इति । यत्तु "चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ।" इति स्मृत्यन्तरं, तत्र स्नानप्रभृतित्वमभिप्रेत्यमतो न विरोधः । अयं चाशुचित्वप्रतिषेधो यस्या विंशतिदिनोत्तरकालमेव प्रायशो रजोदर्शनं तद्विषयः, यस्याः पुनरूढयौवनायाः प्रागे

---

१. ग. अथवा अथा अयम० । २. क. पूर्वाशौचेनाद्धैः० । ३. ख. जीवतोबालः० । ४. ख. सद्यः शुद्धास्तुगोत्रि० । ५. क. नाभिवर्द्धन उत्तर० । ६. ख. शिशुग्रयाणे० । ७. क स्नानाच्छुद्धिर्भव० । ८ क. भवेत् स्पर्शादिविषयेऽनुपरते पि रजसि चतुर्थे व्यावहारिकीति० । ९. ख. "चिर्भवेद्" इति । चतुर्दश० ।

वाष्टादशादिनात्प्राचुर्येण रजोनिर्गमस्तस्याश्चिरात्तमेवाशौचम्। तथा च यावत्तिरात्रं स्नानादिरहितया स्थातव्यं—"रजस्वला त्रिरात्रमशुचिर्भवति। सा च नाश्नीत, नाभ्यञ्जीत, नाप्सु स्नायादधः शयीत, न दिवा स्वप्यात्, न ग्रहान्निरीक्षेत, नाग्निं स्पृशेत्, नाग्नीनाञ्च रज्जुं सृजेत्, न च दन्तान्धावयेत्, न हसेन्न च किञ्चिदाचरेत्, अखर्वेन पात्रेण पिबेदञ्जलिना वा पात्रेण लोहितायसेन वेति विज्ञायते" इति वसिष्ठस्मरणात्। आङ्गिरसेऽपि विशेषः—"हस्तेऽन्नीयान्मूम्ये वा हविर्भुक् क्षितिशायिनी। रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात्॥" इति पराशरेऽपि विशेषः—"स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला। पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत्॥ सिक्तगात्रा भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गा कथञ्चन। न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नाग्नद्वासश्च धारयेत्॥" इति॥ उशनसाऽप्यत्र विशेषो दर्शितः—"ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता। कथं तस्या भवेच्छौचं कथं वा शुद्धिः स्यात्कथं कर्मणा॥ चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदग्न्यौऽशुचिः च स्त्रियम्। सा चचैलावगाह्यापः स्नात्वास्नात्वा पुनः स्पृशेत्॥ दश द्वादशकृत्वो वा आचमेच्च पुनःपुनः॥ अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेच्च सा। दशाच्छक्त्या ततो दानं पुण्यान्तेन विशुद्ध्यति॥" इति। अयं चातुरमात्रे स्नानप्रकारोऽनुसरणीयः—"आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः। स्नात्वास्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुध्येत्स आतुरः॥" इति पराशरस्मरणात्। यदा तु रजस्वलायाः सूतिकाया वा मृतिर्भवति तदाऽयं स्नानप्रकारः—"सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः। कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च॥ पुण्याभिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः। तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि॥" रजस्वलायास्तु—"पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम्। बस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्॥" इति। एतच्च रजोदर्शनपुत्रजन्मादि यद्युदयोत्तरकालमुत्पन्नं तदा तद्दिवसप्रभृत्याशौचाहोरात्रगणना कार्या। यदा तु रजन्यां रजोदर्शनपुत्रजन्मादि जातं तदाधरात्राद्ग्राज्जनना[1]द्युत्पत्तौ पूर्वदिवसैकदेशाच्चयापित्रेऽप्याशौचस्य तत्पूर्वदिवसप्रभृत्येव गणना कार्येत्येकः कल्पः;

---

१. क. ग्रहान्दीक्षितनाधि[2] ग. न ग्रहानिरीक्षेत०। २.—४. ५. १, ७.। ३. ग. स्पृशेदग्न्यां तु सालियम्। क. स्पृशेदग्न्याशुचिः स्त्रियम्। ४.—७. १०.। ५. क. पुष्पनिरभि०।

रात्रौ त्रेधा विभज्याऽऽद्ये भागद्वये जननादौ जाते पूर्वदिनं ग्राह्यमिति द्वितीयः; प्रागुदयादित्यपरः ; यथाऽऽह कश्यपः— "उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा तस्याहस्तस्य शर्वरी ॥ अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते । रात्रौ कुर्योत्तृभागं तु द्वौ भागौ पूर्व एव तु । उत्तमोऽर्धः प्रमाणेन युज्यते क्रैतुसूतके । रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ॥ पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यैवनाभ्युदितो रविः॥" इति । एतेषां च कल्पानां देशाचारानुसारेणो व्यवस्था विज्ञेया । इदं चाऽऽशौचमाहिताग्नेरुपरमे संस्कारदिवसप्रभृति कर्तव्यम् , अनाहिताग्नेस्तु मरणदिवसप्रभृति; संचयनं तूभयोरपि संस्कारदिवसप्रभृतीति विवेचनीयम्; यथाऽऽङ्गिराः—"अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः । शुद्धिः संचयनं दाहान्मृतहस्तु यथौतिथि ॥" इति । "साग्नेः संस्कारकर्मणः" इति श्रवणादाहिताग्नौ पितरि देशान्तरमृते तत्पुत्रादीनामासंस्काराऽसंध्यादिकर्मलोपो नास्तीत्यनुसंधेयम् । तथा च पैठीनसिः—"अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचं हि द्विजातिषु । दाहादग्निमतो विद्यादिदेशस्थे मृते सति ॥" इति ॥ २० ॥

सपिण्डत्वादिना दशाहादिरशौची क्वचिन्मृत्युनिमित्तेऽपरपक्षमाह—

हैतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।

नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियादिः ; गोग्रहणं शूद्रव्यादितिरश्चामुपलक्षणार्थम् ; विप्रग्रहणमन्त्यजोपलक्षणम् ; एतैर्हैतानां संबन्धिनो ये सपिण्डास्तेषाम् । विषोद्बन्धनादिभिः बुद्धिपूर्वमात्मानं ये व्यापादयन्ति ते आत्मघातिनः । आत्मघातिग्रहणं—"पाषण्डयनाश्रिताः" इत्येकयोगोपात्तपतितमात्रोपलक्षणार्थम् । तत्सम्बन्धिनां चान्वक्षमनुगतमक्षमन्वक्षं सद्यः शौचमित्यर्थः, न पुनर्दशाहादिकम् । तथा च गौतमः—"गोब्राह्मणहतात्मान्वक्षम् । राजक्रोधाच्च । युद्धे प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैक्षेच्छताम्" इति । क्रोधग्रहणं प्रमादव्यापादितनिरासार्थम् ।

---

१. ग. जाते आशौच पूर्वदिने । २. ख. उत्तरांशः प्रभा० । ग. उत्तमांशः प्रभा० । ३. ग. ऋतुसूतके । पूर्वमेव० । ४. ख. यत्रजोदयते रवि० । ५. ख. देशाचारतो व्यव० । ६. क. गर्भस्था ज्ञेयाः । ७. ग. यथाविधीति० । ८. ख. विशेषणपरादे० । ९. ख. विप्रगोनृपहतानामन्वक्षमित्यपरंकपतः । १०. आ० ६।११. क. मात्रोपलक्षणम् । १२ ग. मित्यर्थः। तस्माच्चिन्तां च कृत्वाऽन्यावदेनमुद्धरेत्तावत् । नपुन० । १३.—१४ ९, १०, ११, १२, ।

अयुद्धप्रहणं युद्धहतस्यैवाहमशौचकमिति ज्ञापनार्थम्—"ब्राह्मणार्थे विपन्नोये योषितां गोऽप्रहेऽपि चैव । आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम् ॥" इति स्मरणात् । एतच्च युद्धकालक्षतेनैव कालान्तरादिपन्नस्य, समरमूर्धनि हतस्य पुनः सद्यः शौचम्; यथाऽऽह मनुः—"उद्यतैरहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः॥" इति ॥

ज्ञातस्यैव जननादेराशौचनिमित्तत्वाज्जन्मादेरनातदुत्तरकालेऽपि ज्ञाते दशाहादिप्रेताम्बुपर्वादमाह—

प्रोषिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः ॥ २१ ॥

प्रोषिते देशान्तरस्थे यत्स्थेन प्रथमादिभैस्तं एव सपिण्डजननादिकं न ज्ञायते तस्मिन्सपिण्डे कालस्य दशाहाद्यवच्छिन्नस्य यः शेषोऽवशिष्टकालः स एव शुद्धिहेतुर्भवति, पूर्णे पुनराशौचकाले दशाहादिके प्रेताम्बोदकं दत्त्वा शुद्धिर्भवति । उदकदानस्य स्नानपूर्वकत्वात्स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिर्भवति । तदुक्तं मनुना—"निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः॥" इति॥"पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः"इति प्रेतोदकदानसहचरितस्याशौचकालस्य शुद्धिहेतुत्वविधानाज्जन्मन्यतिक्रान्ताशौचं सपिण्डानां नास्तीति गम्यते । पितुस्तु निर्देशेऽपि जनने स्नानमस्त्येव—"श्रुत्वा पुत्रस्य जन्मच" इति वचनात् । एतच्च पुत्रग्रहणं जन्मनि सपिण्डानामतिक्रान्ताशौचं नास्तीत्यत्र ज्ञापकम् । अन्यथा "निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा जन्म च निर्दशम् ।" इत्येवावक्ष्यत् न चोक्तम्[1] । तथा च देवलः—"नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि ।" इति । तस्माद्विप्रवासेवातिक्रान्ताशौचमिति[2] स्थितिः॥ केचिदन्यथेमं श्लोकं पठन्ति—"प्रोषिते कालशेषः स्याद्-श्लोके व्यहेवै[3] च । सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शुचिः ॥" इति । प्रोषिते प्रेते सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियादीनामविशेषेण कालशेषः शुद्धिहेतुः अशेषे पुनरतिक्रान्ते दशाहादौ सर्वेषां व्यहमेवाऽऽशौचं संवत्सरे पूर्णे यदि प्रोषितैर्दीयमानमवगतं स्यात्तदा सर्वो ब्राह्मणादिः स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिः स्यात् । तथा च मनुः—"संवत्सरे व्यतीते

---

१ ख. काहमाशौच मस्तीति०। ग. च एकाहाशौ च मस्तीतिआ० । २ ख. विपन्नानां योषि० । ३. क. ग्रहेषिवा०। ४.—५ ९८ । ५ ख. जन्मादिनां । ६. ख. वादग्रह०। ७. क. प्रथमादिवसेऽपि०। ८. कै. स्नानोदकं दत्त्वा०। ९.—५. ७७.। १०. ग. नास्तीति ज्ञापक०। ११. ग. ख. ट. नचोक्तमिति नास्ति । १२. ग. मितिस्थितम्० । १३. ख. ग्रह एवतु० । १४. ख. ग. ट. प्रीषितग्रणं ।

तुस्पृष्टेवापोः विशुध्यति । " इति अयं च ह्यो दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादर्वाग्द्रष्टव्यः पूर्वोक्तं सद्यःशौचं तु नवममासादूर्ध्वमवत्सरादद्रष्टव्यम् । यत्पुनर्वासिष्ठं वचनम्—"ऊर्ध्वं दशाहाच्छुचैवरात्रम्" इति तदूर्ध्वं षण्मासेभ्यो यावत्संवत्सरम् । यदपि गौतमवचनं—"श्रुत्वा चोर्ध्वं दशभ्यः पक्षिणी" इति—तन्मासत्रयादूर्ध्वमर्वाक् षष्ठात् । तथा च वृद्धवसिष्ठः—"मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति ॥" इति । एतच्च मातापितृव्यतिरिक्तविषयं—"पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥" इति पैठीनसिस्मरणात् । तथा च स्मृत्यन्तरेऽपि—"महागुरुनिपाते तु आद्यंवस्त्रोपवासिना । अतीतेऽब्देऽपि कर्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि ॥" इति । संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रेतकार्यमाशौचोदकदानादिकं कार्यं, न पुनः स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यामपि मातृव्यतिरिक्तायां स्मृत्यन्तरे विशेषो दर्शितः—"पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्गे द्विजोत्तमः । संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥" इति । यस्तु नद्यादिव्यवहिते देशान्तरे वृत्तस्तत्सपिण्डानां दशाहादूर्ध्वं मासत्रयादर्वागपि सद्यः शौचम् । "देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैश्वानरे यतौ । मृते स्नानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः ॥" इति । देशान्तरलक्षणं च बृहस्पतिनोक्तं—"महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव च ॥" इति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयं, न पुनर्धर्मोवस्थाविशेषाशौचविषयमपि । तथा चोक्तं व्याघ्रपादेन—"तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥" इति । अयमर्थः—वयसि त्रिवर्षादिरूपे यदाशौचम्—"आदन्तजन्मनः सद्यः" इत्यादिवाक्यविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यमविशिष्टम्; अतिक्रान्ते च दशाहादिके व्यहादि यदाशौचं तदपि सर्वेषामाविशिष्टम्; उपनीते पुनरुपरमे दश द्वादश पञ्चदश विंशदिनानीत्येवं विषमाशौचं ब्राह्मणादीनां; तस्मिन्नेवोपनीतो परम एव अतिकालजमतिक्रान्ताशौचं भवति, न वयोवस्थाशौचातिक्रम इति ॥ २१ ॥

१.—प. ७६. । २.—४. ३६. । ३.—१४. १९। ४. ख. मातृवर्ज्यं द्वि०। ५. तथैव घ । इदं चा० । ६.—ग्रा० २३. । ७. क. दीनां वर्णानां० । ८. ख. कान्ते दशा० । ९. ख. रूपभेदश० । १०. ख. विषमाशौ० ।

क्षत्रियादिषु दशरात्रस्य सपिण्डाशौचस्यापवादमाह—

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।
त्रिंशदिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यायवर्तिनः ॥ २२ ॥

क्षत्रियवैश्यशूद्राणां सपिण्डजनने तदुपरमे च यथाक्रमेण द्वादश पञ्चदश त्रिंशदिनान्याशौचं भवति । न्यायवर्तिनः पुनः शूद्रस्य पाकयज्ञाद्विजशुश्रूषादिरतस्य तदर्धं तस्य मासस्यार्धं पञ्चदशरात्रमाशौचम् । एवं च "त्रिरात्रं दशरात्रं वा" इत्येतद्दशरात्रमाशौचं पारिशेष्यात् ब्राह्मणविषये व्यवतिष्ठते। स्मृत्यन्तरेषु तु स्खलितादीनां दशाहादयोऽभ्याशौचकल्पा दर्शिताः; यथाऽऽह पराशरः—"क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः। तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥" तथा च शातातपः—"एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा । शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्येदैं मृतसूतके ॥" वसिष्ठस्तु "पञ्चदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्यः" इति। अङ्गिरास्त्वाह-"सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा। दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽब्रवीत्॥" इत्येवमनेकोक्तावाशौचैकल्पा दर्शिताः—तेषां लोके समाचाराभावाज्जातीव व्यवस्थाप्रदर्शनमुपयोगीति नात्र व्यवस्था प्रदर्श्यते । यदा पुनर्ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादयः सपिण्डा भवन्ति तदा हारीतार्थोक्ताशौचकल्पोऽनुसरणीयः—"दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महानौ स्वयोनिषु। षड्भिर्भिरधिकैर्नेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु॥" इति । विष्णुरप्याह—"क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्रत्रिरात्राभ्याम् । वैश्यस्यैं शूद्रे सपिण्डे पक्षत्रेण॥" शुद्धिः । हीनवर्णानां तूत्कृष्टेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः"इति। बौधायनेन त्वविशेषेण दशाह इत्युक्तः—"क्षत्रविट्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बन्धवाः। तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते॥" इति। अनयोश्च पक्षयोरापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था । दास्यादीनां तु स्वामिनश्चौचेन स्पृश्यत्वं कर्मनधिकारस्तु मासावधिरेव । तदाहाङ्गिराः—"दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यां मासस्तु सूतकम् ॥" इति । प्रतिलोमानां त्वाशौचभाव एव—"प्रतिलोमा धर्महीनाः" इति

१.—प्रा० १८. । २. क. शुध्यते मृत० । ३. क. शौचकालादर्शे० । ४. ग. खुनो शौचक० । ५. क. वैश्यसपिण्डे० । ६.—२२. २३, ४० । ७.—२३. २१ । ८. ख. स्वाम्या शौचे० ।

स्मरणात् । केवलं मृतौ प्रसवे च मासोपक्रमणार्थं सूत्रपुरीषोत्सर्गवत् शौचं भवत्येव ॥ २२ ॥

मध्येऽस्थाविशेषादपि दशाहाद्याशौचस्यापवादमाह---

आदन्तजन्मनः सद्य आ चूडान्नैशिकी स्मृता ।
त्रिरात्रमा व्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ॥ २३ ॥

यावता कालेन दन्तानामुत्पत्तिस्तस्मिन्काले ऽतीतस्यैं संबन्धिनां सद्यः शौचं, चूडाकरणादर्वाङ्मृतस्य संबन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अहोरात्रव्यापिन्यशुद्धिः । व्रतादेश उपनयनम् । ततोऽर्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वममीतस्य त्र्यहमशुद्धिः । अत्र च "आदन्तजन्मनः सद्यः" इति यदप्यविशेषेणाभिधानम् । तथाऽप्यग्निसंस्काराभावे द्रष्टव्यम्---"अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रिया" इति वैष्ण्यग्निसंस्काररहितस्य सद्यः शौचविधानात्, सति त्वग्निसंस्कारे "अहस्वदत्तकन्यासु बालेषु च" इति वक्ष्यमाण एकाहः । तथा च यमः---'अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ॥" इति नामकरणात्प्राक्सद्यः शौचमेव निर्यैतं---"प्राङ् नामकरणात्सद्यः शौचम्" इति शङ्खस्मरणात् । चूडाकर्म प्रथमे तृतीये वा वर्षे स्मर्यते---"चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः। प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥" इति स्मरणात् ॥ ततश्च दन्तजननाद्यूर्ध्वं प्रथमवार्षिकचूडाकर्मपर्यन्तमेकाहः, तत्र त्वर्वाक्चूडस्य दन्तजनने सत्यपि त्रिवर्षं यावदेकाह एव । तथा च विष्णुः ---"दन्तजाते ऽप्यकृतचूडेऽहोरात्रेण शुद्धिः" इति । तत ऊर्ध्वं प्रागुपनयनात् त्र्यहः । यत्तु मनुवचनं---"नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता । निर्दशाच्चूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते॥" इति तस्यैाप्यमेव विषयः ॥ यत्तूदिवर्षमधिकृत्यैं तेनैवोक्तम्---

---

'आदन्तजननात्सद्य' इति 'आदन्तजन्मनः सद्य' इति पाठान्तरे मन्वैवमिताधारायां महादेश श्लोकव्याख्यायां सुन्दरपाठान्तरं च मिलक्षरायां प्रक्षिप्तग्रन्थेषु बहुषूपलब्धं दृश्यते । अपरार्के पुनरयं श्लोकः पुण्यपत्तनस्थपुस्तके न व्याख्यातः, इतिलक्षणः । व्याख्यानकरणस्य श्लोकसङ्गावासङ्गावं प्रत्यकारणत्वाच्चिन्त्य एवायं प्रमाद इति । २. ख. तीतस्य बालस्य तत्सम्ब० । ग. तस्य बालस्य सम्बन्धि० । १.---भा० २४. । ४. क. मेवनिदर्श्यते । प्राङ्० । ५. क. ख. चूडाकर्मन्त० । ६. ख. लक्ष्मेन चूडात्मजस्यदतसत्यपि० । ७.---२२.२९.।८.---५. ६७.।९. क. पर्यमेवाभिधेयः।१०. क. तेनोक्तम् अरण्ये काश्यस्थकाश्रपेतश्च० ।

—"अरण्ये काष्ठवत्स्थित्वा क्षपेयुस्त्र्यहमेव तु" इति, यच्च वसिष्ठवचनम्—"ऊनद्विवर्षे प्रेते, गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्" इति—तत्संबन्धस्मरचूडाभिप्रायेण ॥ यत्त्वङ्गिरोवचनं—"यथोक्तचूडो वै जातदन्तश्च संस्थितः । तथाऽऽप्नोति दाहश्चैव नैशमाशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥" इति तदूर्ध्वपञ्चादूर्ध्वं कुलधर्मापेक्षया चौलोत्तरकर्मे वेदितव्यं—"विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।' इति तेनैवाभिहितत्वात् ॥ न चायमकालो दन्तजननाभाव इति शङ्कनीयम्—न हि न्यूनत्रिवर्षस्य दन्तानुत्पत्तिः संभवति, तथा सत्यपि दन्तजननेऽकृतचूडस्यैकाहं वदता विष्णुवचनेन विरोधश्च दुष्परिहरः स्यात् । तस्मात्प्राच्येव व्याख्या ज्यायसी । यत्तु कश्यपवचनं—"बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिः" इति तन्मातापितृविषयं—"निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैवशुध्यति । वैजिकादभिसंबन्धादतुसध्यार्दकं त्र्यहम्" इति जन्यजनकसंबन्धोपाधिकतया त्रिरात्रस्मरणात् । ततश्चायमर्थः—"प्राङ्नामकरणात्सद्यः शौचं, तदूर्ध्वं दन्तजननादर्वागग्निसंस्कारक्रियायामेकाहं, इतरथा सद्यः शौचं, जातदन्तस्य च प्रथमवार्षिकाच्चौलादर्वागेकाहः, प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं कृतचूडस्य त्र्यहः, इतरस्य त्वेकाहः, वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि त्र्यहम्, उपनयनादूर्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति ॥ २३ ॥

इदानीं स्त्रीषु च वयोरूप्यविशेषणापवादमाह—

अहरत्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।

अदत्ता अपरिणीता याः कन्यास्तासु कृतचूडासु वाग्दानात्प्रागहोरात्रं विशेषेण शुद्धिकारणं सपिण्डानाम् । सापिण्ड्यं च कन्यानां त्रिपुरुषपर्यन्तमेव—"अप्रदानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विद्यायते" इति वसिष्ठस्मरणात् । बालेषु चानुत्पन्नदन्तेष्वग्निसंस्कारे सत्येकाहो विशोधनम्, अकृतचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । वाग्दानादूर्ध्वं तु संस्काराद्प्राक्पतिपक्षे पितृपक्षे च त्रिरात्रमेव; यथाऽऽह मनुः—"स्त्रीणामसंस्कृतानां तु व्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः ।

---

१. ख. त्रिपुरुषत्व० । २.—५. ६५. । ३.—४. ३५. । ४. क. जातदन्तस्तु० । ५. क दाहश्चित्वा तथाप्येनमा शौच० । ६. क. स्यैकाहं विदधता विष्णु० । ७. ख. प्रपरुषी० । ८. ख दनुरुन्यादश्च० । ९ क. ग दन्तस्य प्रथम० । १०.—१. १८ । ११. ख. अकृतचूडाया० ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥" इति । बान्धवाः पतिपक्षास्त्रिरात्रेण शुध्यन्ति, सनाभयस्तु पितृपक्षाः सपिण्डा यथोक्तेनैव कल्पेन "निर्दृत्तचूडाकानाम्" इत्यादिनोक्तेन त्रिरात्ररूपेण न पुनर्दशरात्ररूपेण,—विवाहात्प्राक् तस्यायुक्तत्वात् । अत एव मरीचिः—"वारिपूर्वं प्रदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥" इति । उभयोः पतिपितृपक्षयोः । विवाहादूर्ध्वं तु विष्णुना विशेषो दर्शितः—"संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्सवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं च ॥" इति । तत्र प्रसवे एकाहः, प्रायेण त्रिरात्रमिति व्यवस्था । इदं तु वयोवस्थाशौचं सर्ववर्णसाधारणं—"क्षत्रस्य द्व्यहादाशाहानि" इतिवद्वर्णविशेषोपादानेनाभिधानात् । अत एव मनुनाऽनुपात्तवर्णविशेषाशौचविशेषः साधारण्यप्रतिपादनार्थं चातुर्वर्ण्यविकारे सत्यपि पुनः "चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः" इत्युक्तम् । तथाऽङ्गिरसाप्युक्तम्—"अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः । त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वब्धा विधीयते ॥" इति । व्याघ्रपादवचनं च "तुल्यं वयसि सर्वेषाम्" प्राक्प्रदर्शितम् । अतो यथा "पिण्डयज्ञादृता देशम्" इत्यादिः पिण्डोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः, यथा वा समानोदकाशौचविधिः, "अन्तरा जन्ममरणे" इति सन्निपाताशौचविधिश्च, यद्वं च—"गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः" इति स्त्रीवाशौचविधिः, "प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे व्यहमेवतु," इति विदेशस्थाशौचविधिश्च, यथा वा गुर्वाद्याशौचविधिः, सर्ववर्णसाधारणः—तथा वयोवस्थानिमित्तमप्याशौचं सर्ववर्णसाधारणमेव भवितुमर्हति । अत एव "श्लेष्मे षड्भिः कृते चौले वैश्ये नवभिरुच्यते । ऊर्ध्वं त्रिरात्राच्छूद्रे तु द्वादशाहो विधीयते॥" तथा "यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रदृश्यते। तत्र शूद्रे द्वादशाहः षण्णवः क्षत्रवैश्ययोः॥" इत्यादीनि ऋष्यशृङ्गादिवचनानि विगीतबुद्धेनाद्रियमाणैर्धरेश्वरविश्वरूपमेधातिथिप्रभृतिभिराचार्यैरयमेव साधारणः पक्षोऽङ्गीकृतः । अविगीतानि चार्तानार्तक्षत्रियादिविषयतया व्याख्येयानि ॥

१—प. ७२. । २. ग. रात्ररूपेण पितृपक्षेविवाहात्प्राक्" इत्यु० । ३. ख. त्रिरात्रं वेति० । ४.—२२, ३३, ४ । ५. ख. ग. प्रथाणे त्रिरा० । २.—प्रा० २२. । ७. क पादानेन न विधा० । ख. ग. क पादानेनाभिधानात् । ८. प्रा० १६. । ९. प्रा० २०.। १०. ख विधिश्च यद्वं गर्भस्रा० । ११. प्रा० २०. । १२. प्रा० २१. । १३. क. शौचं साधारणमेव० । १४. ख. विगीतलबुद्धनया० ।

गुर्वादिष्वतिदेशमाह—

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥ २४ ॥

गुरुरुपाध्यायः; अन्तेवासी शिष्यः; अनूचानोऽङ्गानां प्रवक्ता; मातुलग्रहणेनाऽऽसबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्च योनिसम्बन्धा उपलक्ष्यन्ते—ते च "पत्नी दुहितरः" ईत्यत्र दर्शिताः; श्रोत्रिय एकशाखाध्यायी—"एकां शाखामधीते श्रोत्रियः" इति बौधायनस्मरणात् ; एषूपरतेष्वहोरात्रमाशौचम् । यस्तु मुख्यो गुरुः पिता तदुपरमे सपिण्डत्वादशाहमेव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदानध्याप्य वेदार्थं ग्राहयित्वा वृत्तिं च विदधाति तस्य महागुरुत्वात्तदुपरमे द्वादशरात्रं वा—"महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेत्" इत्याश्वलायनेनोक्तं द्रष्टव्यम् । आचार्योपरतौ तु त्रिरात्रमेव ; यथाऽऽह मनुः—"त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥" इति। यदा त्वाचार्योदेरन्त्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमाशौचम् —"गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् । प्रेताहारैः समं तस्य दशाहेन विशुध्यति ॥" इति तेनैवोक्तत्वात् । श्रोत्रियस्य तु समानग्रामीणश्चैतदाशौचम्—"एकाहं सब्रह्मचारिणि; समानग्रामीणे च श्रोत्रिये" इत्याश्वलायनस्मरणात् । एकाचार्योपनीतः सब्रह्मचारी । एतौ चासन्निधौ द्रष्टव्यं, सन्निहिते तु शिष्यादौ त्रिरात्रादि; यथाऽऽह मनुः—"श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ॥" इति । उपसंपन्ने मैत्रीप्रातिवेश्यबान्धवादिनो संबद्धे शीलयुक्ते वा । मातुलग्रहणं मातृभ्रात्रादिरुपलक्षणार्थम् । बान्धवा इत्यात्मबन्धवो, मातृबन्धवः, पितृबन्धवश्चोच्यन्ते । तथा च बृहस्पतिः—"अहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत् ।" इति । तथा प्रचेताः—"मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण शुध्यति ।" इति। तथा च वृद्धवसिष्ठः—संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥ श्वशुर्योर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।

---

१. क्य० १३५। २. ख. परमेतु० । ३.—५. ८०। ४. ख. समारभेत् । ५.—५. ३५। ६.—४. ४. २६, २७। ७. ख. विधनेद्रष्टव्य०। ८.—५. ८१। ९. ख. दिनासम्बन्धे-शील० । १० ग. तथाऽऽह बृहस्प० । ११. ग. श्वशुरयोश्च भगि०।

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्॥" तथा "मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च। आशौचं पक्षिणी रात्रिं मृता भातामही यदि॥" तथौ गौतमः—"पक्षिणीमसपिण्डे योनिसंबद्धे सहाध्यायिनि च" इति। योनिसंबद्धौ मातुलामातृष्वत्रीयपितृष्वस्रीयादयः। तथा जाबालिः—"एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतम्। मातृबन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ तथा॥" इति। विष्णुः—"असपिण्डे स्ववेदमनि मृत एकरात्रम्" इति। तथा वृद्धः—"भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते। मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते॥ शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यति। ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि॥ शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात्। ग्रामस्थ्यगतो यावच्छस्तिष्ठति कस्यचित्॥ ग्रामस्थ तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्।" इत्यादीन्याशौचविशेषप्राप्तिपादकानि स्मृतिवचनान्यन्योन्यविरोधीनि ग्रन्थगौरवभयात्त्यक्तं न लिख्यन्ते। तेषु चैकविषयमुसज्याशौचप्राप्तिपादकतया परस्परविरुद्धेषु सन्निधिवैशिष्ट्यापेक्षया व्यवस्थाऽनुसंधातव्या॥ २४॥

किं च—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च।

अहरित्यनुवर्तते। अनौरसाः क्षेत्रेजदत्तकादयः तेषु जातेषूपरतेषु चौहोरात्रमाशौचम्। तथा स्वभार्यास्वन्यगतास्वन्यं प्रतिलोमव्यतिरिक्तमाश्रितासु अतीतासु चौहोरात्रमेव, न पुनः सत्यपि सापिण्डये दशरात्रं। प्रतिलोमाश्रितासु त्र्यहाशौचाभाव एव—"पापण्डव्यनाश्रिता" इत्येनेन प्रतिषेधात्। एतच्च भार्यापुत्रशौचयोः संबन्धिशब्दत्वाद्यत्प्रतियौगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैवेदमाशौचं सपिण्डानां त्र्यहाशौचाभावश्चैवं। अत एव प्रजापतिः—"अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च। गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रमेव तप्यिता॥" इति। स्वैरिण्यास्तु यमाश्रितास्तस्य तु त्रिरात्रमेव; यथाऽऽह विष्णुः—"अनौरसेषु पुत्रेषु

---

१. ख. ग. तथा च गौतः। २. ख. योनिसम्बन्धे०। ३—१४ २०। ४. ख. योनिसम्बन्धा०। ५—२२. ४६। ६. ख. ग. भगादव। ७. क. लिख्यते। ८. ख. एषु. चैक०। ९. क. क्षेत्रिकदत्त०। १०. ख ग. रेतुदाहो०। ११. ख. तासु अत्राहोरा०। १२. ख. तासुदाशौ०। १३. प्रा० ६। १४. क. पुत्रयोः सम्बन्धित्वाश्चप्रतियौगि०। १५. ख. शौचाभावः। अतः।

जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥" इति त्रिरात्रमत्र प्रकृतम् । अनयोश्च त्रिरात्रैकरात्रयोः सन्निधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्था । यदा तु पितुस्त्रिरात्रं तदा सपिण्डानामेकरात्रम् ; यथाऽऽह मरीचिः— " सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥" इति ॥ २४ ॥

किं च—

निवासराजनि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम् ॥ २५ ॥

निवसैन्त्यस्मिन्निति निवासः,—स्वदेश उच्यते;तस्य यो राजा स्वामी विप्रयाधिपतिः स यस्मिन्नहनि अतीतस्तदहर्भावं शुद्धिकारणं, रात्रौ चेदतीतस्तदा रात्रिमात्रम् । अत एव मनुः—"प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः॥" इति । ज्योतिषा सह वर्तते इति सज्योतिराशौचम् । अह्नि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं, रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अनुगमनाशौचमाह—

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः॥ २६ ॥

ब्राह्मणेन असपिण्डेन द्विजो विप्रादिः शूद्रो वा प्रेतो नानुगन्तव्यः । यदि स्नेहादिनाऽनुगच्छति तदाऽम्भसि तडागादिस्थे स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत् । अस्य च घृतप्राशनस्य भोजनकार्यविधिति प्रमाणाभावान्न भोजनप्रतिषेधः । इदं च समानोत्कृष्टजातिविषयम् ; यथाऽऽह मनुः—" अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥" इति । ज्ञातयो मातृसापिण्डाः; इतरेषां तु विहितत्वान्न दोषः ॥ निकृष्टजात्यनुगमने तु स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र शूद्रानुगमने—"प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

१.—२२ ४३ । २. ग. तदहः शुचिका० । ३. ख. निवसत्यस्मि० । ४. विषये स्थितिर्वा त्यानन्दाश्रममुद्रितापरार्कपुस्तके पाठान्तरम् । ग. तथा । ५.—५. ८. । ६. ख. शुचुचिः । ७. क. प्राश्यशुद्धिमवै० । ८. क. ख. ग. ङ. कार्यविधाने प्रमाण० ।
९.—५ १०३ ।

अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥ त्रिरात्रे तु ततश्चीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥" इति पराशरोक्तं; क्षत्रियानुगमने त्वहोरात्रं—"मानुषास्थि स्त्रिग्धे स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचमस्निग्धे त्वहोरात्रं शवानुगमने चैकम्" इति वसिष्ठोक्तं;वैश्यानुगमने पुनः पक्षिणी, तथा—"क्षत्रियस्यानन्तरैर्वैश्यानुगमने अहोरात्रमेकान्तरशूद्रानुगमने पक्षिणी, वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाहः" इत्यूहनीयम् ॥ तथा रोदनेऽपि पारस्करेणोक्तं—"मृतस्य बान्धवैः साध कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म च ॥"इति ॥ तथाऽलङ्करणमपि न कार्यं—"कुङ्कुमादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृते । अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥" इति शङ्खेन प्रायश्चित्तस्यान्यत्रोक्तत्वात् ॥ २६ ॥

सपिण्डाशौचे क्वचिदपवादमाह—

महीपतीनां नाऽऽशौचं हतानां विद्युता तथा ।
गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ २७ ॥

यद्यपि महीशब्देन कृत्स्नं भूगोलकमभिधीयते, तथाऽप्यत्र सकलायाः क्षितेरेकभर्तृकत्वानुपपत्तेः महीपतीनामिति बहुवचनानुरोधाच्च, तदेकदेशभूतानि मण्डलानि लक्ष्यन्ते । तत्पालनाधिकृतानां क्षत्रियादीनामभिषिक्तानां नाऽऽशौचं, तैराशौचं न कार्यमित्यर्थः । तथा विद्युद्धतानां गोब्राह्मणरक्षणार्थं विपन्नानां च संबन्धिनो ये सपिण्डास्तैरप्याशौचं न कार्यम् । यस्य च मन्त्रिपुरोहितादेर्भूमिपोऽनन्यसाध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्धपर्थमाशौचाभावमिच्छति तेनापि न कार्यम् । अत्र च महीपतीनां यदसाधारणत्वेन निहितं प्रजापरिरक्षणं तथैव ज्ञानमानसकार्य्यबहारदर्शनादिना विना न संभवति ततश्चाऽऽशौचाभावो न पुनः पञ्चमहायज्ञादिष्वपि । तथा च मनुः—"राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यः शौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥" इति । गौत-

---

१. ग. ततस्तीर्णे नदीं । २. क. पक्षिणीं तथा० । ३. ख. नन्तरं वैश्या० । ४. ग. पक्षिणीं वैश्य० । ५. क. दानश्राद्धादि० । ६. ख. पिपतवोऽनन्य० । ग. पिपानन्य० । एतच्छ्लोकस्थपाठो 'महीपतीनाम्' इत्येकश्लोकपाठोत्तरपरार्कपुस्तके आनन्दाश्रमसुद्रिते दृश्यते । ७. ख. मिच्छन्तिरपि० । ८.—५. ९८. ।

मेनाप्युक्तं—"राज्ञां च कार्याविघातार्थम्" इति। राजभृत्यादेरप्याशौचं न भवति; तथाऽऽह प्रचेताः—"कारवः शिल्पिनो दास्यो दासीदासास्तथैव च। राज्ञानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः॥" इति। कारवः सूपकारादयः; शिल्पिनश्चित्रकारचैलनिर्णेजकादयः। अयं चाऽऽशौचाभावः किंविषय इत्यपेक्षायां कर्मणीमैस्तैः शब्दैस्तत्तदसाधारणस्य कर्मणो बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव द्रष्टव्यः। अत एव विष्णुः—"न राज्ञां राजकर्मणि, न व्रतिनां व्रते, न सत्रिणां सत्रे, न कारूणां कारुकर्मणि" इति प्रतिनियतविषयमेवाऽऽशौचाभावं दर्शयति। शातातपीयेऽप्युक्तं—"मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च। स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः॥" इति॥ इयं च दासादिबुद्धिरपरिहरणीयतया प्रातस्पर्शविषयेत्यनुसंधेयम्। अत एव स्मृत्यन्तरे—"सद्यः सूतेऽथो गर्भदासी भक्तदासस्त्वहाच्छुचिः।" तथा—"चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते। तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः॥" इति॥ २७॥

किं च—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम्।
सत्त्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा॥ २८॥
दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे।
आपद्यपि हि कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते॥ २९॥

ऋत्विजो वैरणाभरणसम्भृताः वैतानौपासना कर्तृविशेषाः, दीक्षया संस्कृता दीक्षिताःतेषां; यज्ञियं यज्ञे भवं च कर्म कुर्वतां "सद्यः शौचं विधीयते" इति सर्वत्रानुषङ्गः। दीक्षितस्य "वैतानौपासनाः कार्याः" इत्येवनेन सिद्धेऽप्यधिकारे पुनर्वचनं याजमानेषु स्वयं कर्तृत्वविधानार्थं सद्यः शौचविधार्थं च। सत्रिग्रहणेन सन्ततानुष्ठानतुल्यतयात्र सत्त्रप्रवृत्ता लक्ष्यन्ते—मुख्यानां तु सत्रिणां दीक्षितग्रहणेनैव सिद्धेः। व्रतिशब्देन कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः, स्नातकव्रतप्रायश्चित्तप्रवृत्ताश्चो-

---

१.—१४. ४५। २.—२२. ४८, ४९, ५०, ५१। ३. ग. शुद्धिः परिह०। ४. क. वरणभरणसंभृताः। कर्तृ०। ख. कविजोवरणसंभृताः कर्तृविशे०। ५.—प्रा० १७। ६. क. ग. सद्यः स्नानविशुद्धयर्थं च०।

च्यन्ते । तथा ब्रह्मचर्यादिव्रतयोगिनः श्राद्धकर्तुर्भोक्तुश्च ग्रहणम् । तथा स्मृत्यन्तरं —"नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रयणादिषु । निईते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥ गृहीतनियमस्यापि नैत्यादन्दस्य कस्यचित् । निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ॥ निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च । देहे पितृन् तिष्ठन्ति नाऽऽशौचं विद्यते क्वचित् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा ।" इति ॥ सत्रिणां व्रतिनां सत्रे व्रते च शुद्धिर्न कर्ममात्रे संध्यवहारे वा । तथा च विष्णुः —"न व्रतिनां सत्रे" इति । ब्रह्मचार्युपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । वस्तु नित्यं दातैव न प्रतिग्रहीता स वैखानसो दातृशब्देनोच्यते, ब्रह्मविद्वितिः, एतेषां च त्रयाणामाश्रमिणां सर्वत्र शुद्धिः—विशेषेण प्रमाणाभावात्तैं । दाने च पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य नाऽऽशौचे—"पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति।" इति क्रतुस्मरणात्। स्मृत्यन्तरे चात्र विशेष उक्तः—"विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतसूतके । शेषमन्नं परैर्देयं दातृभोक्तृश्च न स्पृशेत् ॥" वृषोत्सर्गादौ विवाहे च पूर्वसंभृतसंभारे । तथा च स्मृत्यन्तरे—"यज्ञे सम्भृतसम्भारे विवाहे श्राद्धकर्मणि ।" इति, सद्यः शौचमत्र प्रकृतम्। विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणम्। यज्ञग्रहणं च पूर्वप्रवृत्तदेवतीर्थद्वारामाकुसंबमात्रोपलक्षणम्—"न देवप्रतिष्ठोत्सवविवाहेषु न देशविभ्रमे नाऽऽपत्स्वपि च कष्टायामाशौचम्" इति विष्णुस्मरणात्। संग्रामे युद्धे । "संग्रामे सर्मुपोढेऽले राजानं सेनाहयेत् ।" इत्यौशनसायनाद्युक्तसेनहननविधौ प्रास्थानिकशास्त्रिहोमादौ च सद्यः शुद्धिः । देशस्य विस्फोटादिभिरुपसर्गैः, राजभयाद्वा विप्लवे तदुपशमनार्थं शान्तिकर्मणि सद्यः शौचम् । विप्लवाभावेऽपि क्वचिद्देशविशेषेण पैठीनसिना शुद्धिरुक्ता—"विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि। न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यशादि कारयेत् ॥" इति । तथा कष्टायामप्यापदि व्याध्याद्यभिभवेन मुमूर्षावस्थायां, दुरितशमनार्थे दाने, तथा सङ्कुचितवृत्तेश्च क्षुत्परिश्रान्तमातापित्रादिबहुकुटुम्बस्य तद्भरणोपयोगिनि प्रतिग्रहे सद्यः शुद्धिः । इयं च शुद्धिरस्य सद्यः शौचं विनाऽऽपद्युपशमो न भवत्यश्वस्तनिकस्य तद्विषया । यस्त्वे-

---

१. ग. निवृत्ते कृच्छ्र० । २. तस्मादत्र०। ३.—२२. ४९,५०.। ४. ख. विशेषप्रमाणा०। क. विशेषप्रमाणा० । ५. ६. ख. होत्रसंविवा० । ख. तथा स्मृत्य०। ७. क. प्रवृत्तप्रतिद्वारा । ८. लक्षम् । नदे० । ३ —२२. ५३, ४, ५. । १०. क. ग. सुपोढे राजानं० । ११.—३. १२. १. । १२. क हीमादौसद्यः ।

काहपर्याप्तसंचितधनस्तस्यैकाहः, यस्त्र्यहोपयोगिसंचयी तस्य त्र्यहः, यस्तु चतुरहार्थमापादितद्रव्यः कुम्भी धान्यः तस्य चतुरहः, "कुसूलधान्यकस्य दशाहः" इत्येवं यस्य यावत्कालमार्त्यभावस्तस्य तावत्कालमाशौचम्—आपद्युपाधिकालादाशौचसङ्कोचस्य । अत एव मनुना—"कुसूलधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा। त्र्यहैहिको वाऽपि भवेदश्वस्तनिक एव वा।" इत्यत्र प्रतिपादितचतुर्विधग्रहस्थाभिप्रायेण "दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक्संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव च ॥" इति कल्पचतुष्टयं प्रतिपादितम् । समानोदकविषयाश्च सङ्कुचिताशौचकल्पाः पक्षिण्येकाहः सद्यः शौचरूपाः स्मृत्यन्तरे दृष्टाः वृत्तिसङ्कोचोपाधिकतयैव योज्याः । अयं चाशौचसङ्कोचो येनैव प्रतिग्रहादिना विनाऽऽतिस्तद्विषयो न सर्वत्रैलवगन्तव्यम् । मनुः—"एकाहाद्ग्राह्मणः शुध्येद्याऽग्निवेदसमन्वितः। यहाहकेवलवेदैस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥" इत्यादिस्मृत्यन्तरवचनपर्यालोचनयाऽध्ययनज्ञानानुष्ठानयोगिनामेकाहादिभिः सैवाशमना शुद्धिरिवेवं कस्मान्नेष्यते ? उच्यते—"दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ॥" इति सामान्यप्राप्तदशाहबाधपुरःसरमेव हि "एकाहाद्ग्राह्मणः शुद्ध्येत्" इति विधायकं भवति । बाधकत्वं चानुपपत्तिनिबन्धनत्वादौत्सर्गिकत्वाधीनं तेऽनुपपत्तिप्रशमे न भवति तावद्बाधनीयम् । अतः किमदनेन बाध्यमित्यपेक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पणक्षमस्य "अग्निवेदसमन्वितः" इति बाधकविशेषस्य दर्शनादग्निवेदविषयेऽग्निहोत्रादौ कर्मणि स्वाध्याये च व्यवतिष्ठते, न पुनर्दानादावपि । एवं चाग्निवेदपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति । इतरथा येनाग्निवेदसाध्यं कर्म कृतं तस्यैकाहच्छुद्धिरिति पुरुषविशेषोपलक्षणत्वमेव स्यात् । न चैवं युक्तम् । एवं च सति "पर्यूढेष्वग्निषु क्रियाः, "वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनाः[1]।" तथा "ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिहृत्यैव सद्यः शौचम्" इत्येवमादिभिर्मन्त्रादिवचनैरेकवाक्यता भवति । तथा "उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते।" इति दशाहपर्यन्तं भोजनादिकं प्रतिषेधयद्भिर्यमादिवचनैरविरोधोऽपि सि-

---

१.—४, ७, १२.—५. ५५. । ३. ख. दस्तुर्विहीनः० । ४. ख. हादिनाशुद्धिः । ५.—६. ५७. । ६. ख. वाक्यविशे० । ७. क. स्वाध्यायेनत्व० । ८ ख. पाद्रिक क. न पुनरीवपि० । ९. ख. ग. न चैतद्युक्तं एव च० । १०. ख. ग. त चैतद्युक्तम् । एवं च । ११. मनु० ५. ८४. । १२. क. चोदनाः । तथा० । १३. ख. ततः दम०

ध्यति । अतः क्वचित्कमेवेदमाशौचसंकोचविधानं, न पुनः सर्व्यवहारादिगोचरमित्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

इदं च स्वाध्यायविषये सद्यःशौचविधानं बह्वृचस्य ब्रह्मोज्झित्वकृतायामार्तौ द्रष्टव्यम्; इतरस्य तु "दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते।" इति प्रतिषेध एव । एवं ब्राह्मणादिमध्ये यस्य यावत्कालमाशौचमुक्तं स तस्यानन्तरं स्नात्वा शुध्येत् न तत्कालातिक्रममात्रात्; यथाऽऽह मनुः—"विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥" इति । अयमर्थः—कृतक्रिय इति प्रत्येकमभिसंबध्यते, विप्रोऽनुभूताशौचकालः कृतक्रियः कृतस्नानो हस्तेनापः स्पृष्ट्वा शुध्यति । स्पृष्ट्वेति स्पर्शनक्रियैवोच्यते न स्नानमाचमनं वा—वाहनादिषु तस्यैवानुषङ्गात्। अथवा कृतक्रियो यावदाशौचं कृतोदकादिक्रियः तदनन्तरं विप्रादिरुदकादि स्पृष्ट्वा शुध्येदित्याशौचकालानन्तरभाविस्नानप्रतिनिधित्वेनोच्यत इति, क्षत्रियादिर्वाहनादिकं स्पृष्ट्वा शुध्येदिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुलव्यापिनीं शुद्धिमभिधायेदानीं प्रसंगात्प्रतिपुरुषव्यापिनीं शुद्धिमाह—

उदक्याऽशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।
अङ्गिलङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत् ॥ ३० ॥

उदक्या रजस्वला, अशुचयः शवचाण्डालापतितसूतिकाद्याः शावाशौचिनश्च, एतैः संस्पृष्टः स्नायात् । तैः पुनरुदक्याशुचिसंस्पृष्टादिभिः संस्पृष्ट उपस्पृशेत् आचमेत् । आचम्याऽऽङ्गिलङ्गानि "आपो हिष्ठा" इत्येवमादीनि त्रीणि मन्त्रवाक्यानि जपेत्—त्रिष्वेव बह्वृचनस्य चरितार्थत्वात् । तथा गायत्रीं च सकृन्मनसा जपेत् ॥

ननु उदक्यासंस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथं तैरिति बहुवचने परामर्शः । सत्यमेवम् । किंत्वत्र उदक्यादिसंस्पृष्टव्यतिरिक्तस्नानार्हमात्रस्पर्शेऽप्याचमनविधानार्थं तैरिति बहुवचननिर्देश इत्यविरोधः । ते च स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरतोऽ-

---

१. ख. चित्कर्मविशेषेण इद० । २. का. पुनःसर्वसंव्य० । ३. का. ब्रह्मोदानत्वाकृतौ । ग. ब्रह्मोदानकृ० । ४.—५. ९९. । ५. ख. शुध्येदिति त्र्याशौ चकाल । ग. शुध्यतीत्या० । ६. ख. नन्तरं भावि० । ७.—ऋ० अ० ७. अ० ६. व० ५. । ८. ख. तरेवग ।

वगन्तव्याः; यथाऽऽह पराशरः—"दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्मणि। चितियूपश्मशानार्थानां स्पर्शने स्नानमाचरेत्॥" इति। तथा च मनुः—"वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्। आचामेदेव सुकृवाऽऽज्यं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्॥" इति। मैथुनिनः स्नानमृतुकालविषयम्—"अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्।" इति बृहस्पतिस्मरणात्। अनृतावपि कालविशेषेण स्मृत्यन्तरे स्नानमुक्तम्—"अङ्गस्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम्। कृत्वा सचैलं स्नात्वा च वारुणीमिश्च मार्जयेत्॥" इति। तथा च यमः—"अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते तथाऽस्तमिते रवौ। दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते॥" इति। तथा बृहस्पतिः—"मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते।" इति। एतत् सचैलस्पर्शविषयं; सचैलेन तु चित्यादिस्पर्शे सचैलमेव स्नानम्; यथाऽऽह व्यासः—"श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजिनं सोमविक्रयिणं यूपं चितिं चितिकाष्ठं मद्यं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शवस्पृशं रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचैलमम्भोऽवगाह्योत्तीर्याग्निमुपस्पृश्य गायत्र्यष्टशतं जपेत्, घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिराचामेत्" इति। एतच्च बुद्धिपूर्वविषयम्, अन्यत्र स्नानमात्रं—"शवस्पृशं दिवाकीर्तिं चितिं यूपं रजस्वलाम्। स्पृष्ट्वा त्वकामतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति॥" इति बृहस्पतिस्मरणात्। एवमन्यत्रापि वक्ष्यमाणेषु विषयसमीकरणमूहनीयम्। तथा च कश्यपः—"उदयास्तमययोः स्कन्दित्वा अक्षिस्पन्दने कर्णाक्रोशने चितिरोहणे यूपसंस्पर्शने च सचैलं स्नात्वा "पुनर्मा" इति जपेत्, महाव्याहृतिभिः सप्ताज्याहुतीर्जुहुयात्॥" इति। तथा स्मृत्यन्तरेऽपि—"[१]स्पृष्ट्वा

---

१. ख. श्मशानस्थां स्व०। २.—५. १२४.। ३. ख. कालविशेषेण स्मृत्य०। ४. क. सचैलः स्नात्वा वारु०। ५. ग. वारुणामि०। ६. क. यथाहयमः 'अ०। ७. ख. तथाप्यस्त०। तथाज्यस्नातमित्ये इत्यपार्के अन्ये आनन्दाश्रम मुद्रितपुस्तके पाठः। ८. ख. सचैलेन०। ९. ख. शवस्पृशं रज०। १०. ख. गायत्री मष्टवारं जपेत्। घृत०। ११. ख. शवस्पृशं दि०। १२. क. तथा कश्य०। ग. तथाइक०। १३ ख. स्कन्दित्वा०। ख. स्नानं पुनर्म०। ग. क. स्नाला 'पुनर्मन' इति०। १४ ख. स्मृत्यन्तरे स्पृष्ट्वा०। ग. तथा च स्मृत्यन्तरे स्पृष्ट्वा०।

देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् । देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थीवत्सरत्रयम् ॥ असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ।" तथा ब्रह्माण्डपुराणे—"शैवान्पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान्द्विजान्शूद्रान्स-वासा जलमाविशेत् ॥" इति । तथा—"अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसं-पर्कदूषिता ।" इति लिंगाच्च शूद्रस्पर्शनिषेधः ॥ तथाऽङ्गिराः—"यस्तु च्छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधिरोहति । तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥" इति । तथा व्याघ्रपादः—"चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् । गोबालव्यजनादर्वाक्सवासा जलमाविशेत् ॥" इति । एतदतिसंकटस्थलविषयम् । अन्यत्र तु बृहस्पतिनोक्तं—"युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् । चाण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥" इति । तथा पैठीनसिः—"काकोलूकस्पर्शने सचैलं स्नानम्, अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलं स्नानं महाव्याहृतिहोमश्च"। "अनुदकमूत्रपुरीषप्रकरणे" इत्येतावि-रकालमूत्रपुरीषाशौचाकरणपरम् । तथाऽङ्गिराः—"भासवायसमार्जारखरोष्ट्रं च श्वसूकरान् । अमेध्यानि च संस्पृश्य सचैलो जलमाविशेत्॥" इति मार्जारस्पर्श-निमित्तं स्नानमुच्छिष्टसमयेऽनुष्ठानसमये च बोद्धव्यं—समाचारात् । अन्यदा तु "मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः।" इति स्नानाभावः। श्वस्पर्शे तु स्नानं नाभेरूर्ध्वं वेदितव्यम्, अधस्तात्तु क्षालनमेव—"नाभेरूर्ध्वं करौ मुक्त्वा शुना यद्युपहन्यते । तत्र स्नानमधस्ताच्चेत्प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥" इति तेनैवोक्तत्वात् । तथा पक्षिस्पर्शे विशेषो जातूकर्ण्येनोक्तः—"ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं संस्पृशेत्खगः । स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति ॥" इति । अमेध्यस्पर्शेऽपि विष्णुना विशेषो दर्शितः—"नाभेरधस्तात्प्रवाहेषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वोपहतो मूत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्याऽऽचान्तः शुध्येत्, अन्यत्रो-पहतो मूत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नायात्, तैरिन्द्रियेषूपहतस्तूष्णेष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छदोपहतश्च" इति । एतच्च परकीयामेध्यस्पर्शविषयम् । आत्मीयमलस्पर्शे

---

१. ख. वित्तार्थे व० । २. ख. शूद्रस्यर्शनेनिषे० । ३. क. संकटस्थानवि० । ४. मार्जारश्चैव । ५. ग. रथस्ताद्बाहुच० । 'रथस्तात्पहुंचकायि' इत्यानन्दाश्रममुद्रितपुस्तके प्रायश्चित्तमयूखे पाठः । ६.—२२. ७७, ७८, ७९, ८०. ।

तु ऊर्ध्वमपि नाभेः क्षालनमेव; यथाऽऽह देवलः—"मानुषास्थि वसां विष्ठामार्तवं मूत्ररेतसी। मज्जानं शोणितं वाऽपि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥ स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत्। तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्जनात् ॥" इति। तथा शङ्खः—"रथ्याकर्दमतोयेन क्षीवनाधेन वा तथा। नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यस्नानेन शुध्यति ॥" इति। यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः— "सकर्दमं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम्। जङ्घयोर्मूलिकास्तिस्रः पादयोर्द्वित्रिगुणास्ततः ॥" इति। ग्रामसङ्करं ग्रामसलिलप्रवाहप्रदेशं सकर्दमं प्रविश्येत्यर्थः। मारुतशोषिते तु कर्दमादौ न दोषः— "रथ्याकर्दमतोयानि रथ्यास्थान्यम्बुवायसैः। मारुतेनैव शुष्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥" इति प्रागुक्तत्वात्। अस्थानि तु मनुना विशेष उक्तः—"नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति। आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृश्य वीक्ष्य वा रविम् ॥" इति। इदं द्वैजातास्थिविषयम्। अन्यत्र वसिष्ठोक्तं—"मातृपास्थिस्निग्धे स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचमस्निग्धे त्वहोरात्रम्"। अमानुषे तु विष्णूक्तम्—"मक्ष्यवर्ज्यं पैञ्चनखशवं तदस्थि च सस्नेहं स्पृष्ट्वा स्नातः पूर्ववत्प्रक्षालितं विभृयात्।" इति ॥ एवमन्येऽपि स्नानार्हाः स्पृष्यन्तरतो बोद्धव्याः। एवं स्नानार्हाणां बहुत्वात्तदाभिप्रायं तैरिति बहुवचनमविरुद्धम्। "उदक्याशुचिभिः स्नायात् ॥" इत्येतेन दण्डादयश्चेतनव्यवधानस्पर्शे वेदितव्यम्। चेतनव्यवधाने तु मानवं— "दिवाकीर्तीमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा। शैवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥" इति, तृतीयस्य त्वाचमनमेव—"तैस्तैस्पृष्टिनं स्पृशेयस्तु स्नानं तस्य विधीयते। ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥" इति संवर्तस्मरणात्। पैतृष्वानुद्धिपूर्वविषयं; मतिपूर्वं तु तृतीयस्यापि स्नानमेव; यथाऽऽह गौतमः—"पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितस्पृष्टुपस्पर्शने सचैलमुदकोपस्पर्शनाच्छुध्येत्"

---

१. प्रवाह प्रवेशं सकर्द०। २. क. प्रविश्येति। मारुत०। ३.—आ० १९७.। ५. ख. अस्थिनिमृत्०। ५.—५. ८७.। ६. क. इदं द्विजाता०। ७. क. पवनसं शव०। ८.—२२. ७०.। ९. ख. ततोऽन्यतो०। १०. ख. दित्येतच्चण्डालवचे०। ११. क. शवं च स्पृष्टिन०। १२.—५. ८५.। १३. ख. तमेव तु स्पृशेय०। १४. ख. पूर्वकविध०।

इति । चतुर्थस्य त्वाचमनम्—" उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वाऽपि मानवः। हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥" इति देवलस्मरणात् । अशुचीनां पुनरुदक्यादिस्पर्शे देवलेन विशेष उक्तः—" श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकम् । सूतिकां साधिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥ श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य मानवः । सचैलः सशिराः स्नात्वा तदानीमिव शुध्यति ॥ अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ॥" इति । साधिका प्रसवस्य कारयित्री ; कृच्छ्रः श्वपाकादिविषयः । श्वादिषु तूपवास इति व्यवस्था ॥ ३० ॥

अधुना कालशुद्धौ दृष्टान्ततेन द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तांस्तथैतत्प्रकरणे वक्ष्यमाणांश्च शुद्धिहेतूनुक्तुकामाह—

कालोऽग्निः कर्म मृद्वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।
पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

यथाऽन्यादयोऽमी सर्वे स्वविषये शुद्धिहेतवस्तथा कालोऽपि दशरात्रादिकः—शास्त्रगम्यत्वाच्छुद्धिहेतुत्वस्य । अग्निस्तावच्छुद्धिहेतुः; यथाऽभ्यधायि "पुनः पाकान्महीमयम्" इति । कर्म च शुद्धिनिमित्तं; यथा वक्ष्यति—" अश्वमेधावभृथस्नानात्" इति । तथा मृदपि शुद्धिकारणम् । यथा कथितं—" सलिलं भस्म मृद्वाऽपि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये" इति । वायुरपि शुद्धिहेतुः ; यथोदीरितं—" मारुतेनैव शुध्यन्ति" इति । मनोऽपि" वाचः शुद्धिसाधनम् ; यथाम्नायि—" मनसा वा इषिता वाग्वदति " इत्यादि । ज्ञानं चाऽऽध्यात्मिकं बुद्धिशुद्धौ निदानम् ; यथाऽभिधास्यति—" क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानात्" इति । तपश्च कृच्छ्रादि ; यथा वदिष्यति—" प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं सोमा वा गुरुतल्पगः।" इत्यादि । तथा जलमपि शरीरादेः ; यथा जल्पिष्यति—" धर्म्मणो जलम्" इति । पश्चा-

---

१.—१४. ३०. । २. ख. अशुचिनापुन० । ३. हंश्वमामास्प० । ४.—आ० १८९ । ५. ख. यैवात्रप्रक० । ६.—आ० १८७. । ७.—प्रा०. २४४. । ८.—आ० १८९. । ९.—आ० । १९७. । १०.—प्रा० ३४ । ११. ख. कृच्छ्रं समोवायु० । क. कृच्छ्रं समावुरु० । १२.—प्रा० २६० । १३.—प्रा० ३३. ।

तापो पिण्डद्विजनकः ; यथा गदितं—"ह्यापनेनानुतापेन" इति । निराहारोऽपि शुद्धयुपादानम् ; यथा व्याहरिष्यति—"निराशोपोषितो जप्त्वा" इत्यादिः ॥ ३१ ॥

किं च—

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् ।
शोध्यस्य मृच्च तोयं च संन्यासो वै द्विजन्मनाम् ॥३२॥

तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् ।
जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ ३३ ॥

भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।
क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥ ३४ ॥

अकार्यकारिणां निषिद्धसेविनां दानमेव मुख्यं शुद्धिकारणम् । यथा व्याख्यास्यति—"पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा" इति । नद्याः निदाघादौ अल्पतोयायाऽमेध्योपहततीरायाः कूलङ्कषवर्ष्मप्रवाहैवेगः शुद्धिकृत् । शोधनीयद्रव्यस्य मृच्च तोयं च शुद्धिकृत् ; यथेह भणितम्,—"अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ।" इति । संन्यासः प्रव्रज्या द्विजन्मनां मानसाऽपचारे शुद्धिकृत् । तपो वेदाभ्यासो वेदविदां शुद्धिकारणम् । कृच्छ्रादि तु सर्वसाधारणं, न वेदविदामेव । क्षान्तिरुपशमो विदुषां वेदार्थविदाम् । वर्ष्मणः शरीरस्य जलम् । प्रच्छन्नपापानामविख्यातदोषाणामघमर्षणादिसूक्तजपैः शुद्धिसाधनम् । मनः सदसत्संकल्पात्मकं तस्यासत्संकल्पादशुद्धस्य सत्यं साधुसंकल्पः शोधकम् । भूतशब्देन तद्विकारभूतो देहेन्द्रियसंघो लक्ष्यते । तत्र स्थूलोऽहं कृशोऽहं काणोऽहं बधिरोऽहमित्येवं तदभिमानित्वेव योऽयमात्मा वर्तते—स भूतात्मा, तस्य तपोविद्ये शुद्धिनिमित्ते । तपःशब्देनानेकजन्मस्वेकस्मिन्नपि वा जन्मनि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था-

---

१.—प्रा०—। २. ख. ग वस्तोयता अ० । ३. ख. वाहः वेगः । ४. आ०१९१ । ५. ख. मानसोपचा० । ६. ख. जपः शुद्धिकारणं शुद्धिसा० । ७. ख. क्लेशलदशुद्ध० । ८. ख. त्रियसम्पभोल० । ९. क. कस्मिंश्चपि जन्मनि० ।

वात्मनो योऽयमन्वयः शरीरादेश्च व्यतिरेकः सोऽभिधीयते;—यथा—"तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति पञ्चकोशन्यतिरेकप्रतिपादनपरे वाक्ये विद्याशब्देन च "औपनिषदम्" "अस्थूलमनण्वह्रस्वम्" "असङ्गो हि" "अयमात्मा" इत्यादित्वपदार्थनिरूपणविषयवाक्यजन्यं ज्ञानमुच्यते । एताभ्यामस्य शुद्धिः । शरीरादिव्यतिरेकबुद्धेः संशयविपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाः प्रमाणरूपं ज्ञानं विशोधनम् । क्षेत्रस्य तपोविद्याविशुद्धस्य त्वम्पदार्थभूतस्य "तत्त्वमसि" इत्यादिवाक्यजन्याल्साक्षात्कारस्वरूपादीश्वरज्ञानात् परमात्मशुद्धिर्मुक्तिलक्षणा यथौर्ताः शुद्धयः परमपुरुषार्थास्तद्वयुत्पत्तराकालशुद्धिरपीत्येवं प्रशंसार्थं भूतोत्पादिशुद्धयभिधानम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ इत्याशौचप्रकरणम् ॥

१.—तै० उ० ३. २. १. । २ बृ० उ० ३. ८. ८. । ३. बृ० उ० ३. ९. २६. । ४. बृ० उ० २. ५. १४. । ५. छा० उ० ६. ८. ७. । ६. ख. यथा ताः बृ० । ७. ख. अवाप्ति । अवगति० ।

अथाऽऽपद्धर्मप्रकरणम् २

"आपत्स्वपि च कष्टासु सद्यः शौचं विधीयते।" इत्यापदि मुख्याशौचकल्पोऽनुष्ठानसंभवेन सद्यः शौचायुत्कृष्यमुद्दिश्यादौ तत्प्रसंगादापदि "प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा।" इत्यशुद्धयाजनादिमुख्यवृत्त्यसंभवेन दुष्यन्तरमाह—

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः।
निस्तीर्य तामथाऽऽत्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ ३५॥

द्विजो विप्रो बहुकुटुम्बतया स्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः क्षत्रसंबन्धिना कर्मणा शस्त्रग्रहणादिनाऽऽपदि जीवेत् तेनापि जीवितुमशक्नुवन् वैश्यसंबन्धिना कर्मणा वाणिज्यादिना जीवेत्, न तु शूद्रवृत्त्या तथा च मनुः "उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्। कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्॥" इति। तथा आपत्यपि न हीनवर्णेन ब्राह्मी वृत्तिराश्रयणीया, किं तु ब्राह्मणेन क्षात्री क्षत्रियेण वैश्यसंबन्धिनी वैश्येन च शौद्रीत्येवं स्वानन्तरहीनवृत्तिरेव—"अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमाविष्ठेरन्, न तु कदाचिज्ज्यायसीम्" इति वसिष्ठस्मरणात्। ज्यायसी च ब्राह्मी वृत्तिः। तथा च स्मृत्यन्तरं—"उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते। मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते॥" इति शूद्रस्य उत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म न विद्यते। तथा ब्राह्मणस्यापकृष्टं शौद्रं कर्म, मध्यमे क्षत्रवैश्यकर्मणी पुनरापद्गतसर्ववर्णसाधारणे शूद्रस्यापद्गतौ वैश्यवृत्त्या "शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विप्रो राज्ञाभिहितमाचरन्।" इति प्रागुक्तत्वात्। मनुना चात्र विशेषो दर्शितः—"ते कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूषन्ते द्विजातयः। तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च॥" इति अनेनैव न्यायेनानुलोमोत्पन्नानामपि स्वानन्तरा वृत्तिरूहनीया। एवं स्वानन्तरहीनवर्णवृत्त्या आपदं निस्तीर्य प्रायश्चित्ताचरणेनाऽऽत्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत्।

---

१. आ० १९.। २. आ. कल्पानासतु०।। ३. आ० ११८.। ४.—१०. ८२.। ५. आ. धारणेऽपि इति। ६. आ० १२१.। ७.—१०. १९९.।

स्वकृत्तावात्मानं स्थापयेदित्यर्थः। यद्वाऽयमर्थः—"गर्हितवृत्त्याजितं धनं पथि न्यसेत्" उत्सृजेदिति। तथा च मनुः—"जपहोमैरपेयेनो याजनाध्यापनैः कृतम्। प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव तु॥" इति॥ ३५॥

वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्य वैदपणनीयं तदाह—

फलोपलक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः।
तिलौदनरसक्षारान्दधि क्षीरं घृतं जलम्॥ ३६॥
शाखासत्वमधूच्छिष्टं मधु लाक्षा च[3] बर्हिषः।
मृच्चर्मपुष्पकुतुपकेशतक्रविषक्षितीः॥ ३७॥
कौशेयनीलललवणमांसैकशफसीसकान्।
शाकाद्यौषधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च॥ ३८॥
वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन।

नो विक्रीणीतेति प्रत्येकममिसंबध्यते। फलानि कदलीफलादीनि—बदरेङ्गुदव्यतिक्तानि; यथाऽऽह नारदः—"स्वयं शीर्णानि पर्णानि फलायां बदरेङ्गुदे। रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतं भवेत्॥" इति। उपलं माणिक्यादिरत्नमात्रं, क्षौममतसीसूत्रमयं वस्त्रं,—क्षौमग्रहणं तान्तवादेरुपलक्षणम्; यथाऽऽह मनुः—"सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणाक्षौमाविकानि च। अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः॥" इति। सोमो लताविशेषः, मनुष्यपदेनाविशेषात् स्त्री पुन्नपुंसकानां ग्रहणम्। अपूपं मण्डकादिभक्ष्यमात्रं, वीरुधो वेत्रामृतादिलताः, तिला प्रसिद्धाः, ओदनग्रहणं भोज्यमात्रोपलक्षणं, रसा गुडेक्षुरसशर्करादयः। तथा च मनुः—"क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान्।" इति क्षीरा यवक्षारादयः, दधिक्षीरयोर्ग्रहणं मस्तु-

---

१.—१९. १११. । २. क. यत्पणनीयं० । ३. क लाक्षायबर्हिं० । ४.—१८. ८७.। ५. क्षीरं क्षौमे दधि० । ६. क. मधुगुडौ कुशा० । ११.—१५. ८८. ।

पिण्डकिलाटकृष्यादीनां तद्विकाराणामुपलक्षणं—"क्षीरं सविकारम्" इति गौतमस्मरणात् । घृतग्रहणं तैलादिस्नेहमात्रोपलक्षणं, जलं प्रसिद्धं, शस्त्रं खड्गादि, आसवग्रहणं मद्यमात्रोपलक्षणम्, मधूच्छिष्टं सिक्थकं, मधु क्षौद्रं, लाक्षा जतु, बर्हिषः कुशाः, मृत् प्रसिद्धा, चर्माजिनं, पुष्पं प्रसिद्धम्, अजलोमकृतः कम्बलः कुतपः, केशाश्चमर्यादिसम्बद्धाः, तक्रमुदश्चित्, विषं शृङ्गाद्यादि, क्षितिर्भूमिः—"नित्यं भूमिर्वाहियवाजाव्यश्वर्षभवेन्वनडुहश्चैके" इति सुमन्तुस्मरणात् । कौशेयं कोशप्रभवं वसनं, नीलं नीलीरसं, लवणग्रहणेनैव बिडसौवर्चलसैन्धवसामुद्ररौमकक्षारिमाण्यविशेषेण गृह्यन्ते, मांसं प्रसिद्धम्, एकशफा हयादयः, सीसग्रहणं लोहमात्रोपलक्षणं, शाकं सर्वमविशेषात्, ओषधयः फलपाकान्ताः—"आद्येवधयः" इति विशेषोपादानात्—शुष्केषु न दोषः, पिण्याकः प्रसिद्धः, पशव आरण्याः—"आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।" इति मनुस्मरणात्, गन्धाद्यन्दनागुरुप्रभृतयः, सर्वानेतान्वैश्यवृत्त्या जीवन् ब्राह्मणः कदाचिदपि न विक्रीणीत, क्षत्रियादेस्तु न दोषः । अत एव नारदेन—"वैश्यवृत्तावविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।" इति ब्राह्मणग्रहणं कृतम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रतिप्रसवमाह—

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥ ३९ ॥

यद्यावश्यकाः पाकयज्ञादिधर्माः स्वसाधनत्रीह्यादिधान्याभावेन न निष्पद्यन्ते तर्हि धान्येन तिला विक्रयं नेयाः । तत्समाः द्रोणपरिमितेनेत्येवं तेन धान्येन समाः । तैंधा च मनुः—"काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलान् शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥" इति धर्मग्रहणमावश्यकभेषजाद्युपलक्षणम् । अत एव नारदः—"अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥" इति यदन्यथा विक्रीणीते तर्हि दोषः—"भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः । कृमिर्भूत्वा श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥" इति मनुस्मरणात् । सजातीयैः पुन-

---

१.—७. ११. । २. क. तिलकां मधु० । ३. केशाश्चमर्या० । ४. ख. समुद्रतौमककृ० । ५. क. आरण्याः पशवः आरण्याश्च० । ६.—१०. ८९. । ७. क. तथा मनुः ८.—१०. ९०. । ९. क. णीते तदा दो० । १०.—१०. ९१. ।

विनिमयो भवत्येव । मनुः—"रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः । कृतान्नं च कृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥" इति । कृतान्नं सिद्धान्नं, तच्च कृतान्नेन परिवर्तनीयमिति यावत् । "कृतान्नं चाकृतान्नेन" इति पाठे सिद्धमन्नमकृतान्नेन तण्डुलादिना परिवर्तनीयमिति यावत् ॥ ३९ ॥

पूर्वोक्तनिषेधातिक्रमे दोषमाह—

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ।
पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ४० ॥

लाक्षालवणमांसानि विक्रीयमाणानि सद्यः पतनीयानि द्विजातिकर्महानिकराणि । पयःप्रभृतीनि तु हीनवर्णकराणि शूद्रतुल्यत्वापादकानि । एतद्व्यतिरिक्तापण्यविक्रये वैश्यतुल्यता; यथाऽऽह मनुः—"सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ इतरेषामपण्यानां विक्रयादिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति" ॥ ४० ॥

किं च—

आपद्गतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानो वान्यतस्ततः ।
न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥ ४१ ॥

यस्त्वधनः अवसन्नकुटुम्बतया आपद्गतोऽपि क्षत्रवृत्तिं वा वैश्यवृत्तिं वा न प्रविशति स यतस्ततो हीनतरहीनतमेभ्यः प्रतिगृह्णन्स्तदन्नं भुञ्जानोऽपि वा नैवैनसा पापेन लिप्यते ; यतस्तस्यामापदवस्थायामसत्प्रतिग्रहादाबधिकारित्वेन ज्वलनार्कसमः—यथा ज्वलनोऽर्कश्च हीनसङ्करेऽपि न दुष्यति तथाऽयमापद्गतोऽपि न दुष्यतीत्येतावता तत्साम्यम् । एवं च वदता आपद्गतस्य परधर्माश्रयणाद्द्विगुणमपि स्वधर्मानुष्ठानमेव मुख्यमिति दर्शितं भवति । तथा च मनुः—"वरं स्वधर्मो विगुणो न परकृत्यः स्वनुष्ठितः । परधर्माश्रयाद्विप्रः सद्यः पतति जातितः ॥" इति ॥ ४१ ॥

---

१. क. ग. एतदितरद् नास्ति । २.—१०. ९४. । ३. क. कृतार्थं वा कृता० । ४.—१०. ९२। ९३. । ५. ख. स्वतो हीनतरस्ततो हीनतर० । ६. ख. नोऽर्कश्च सस्कारेऽपि न दु । ७.—१०. ९७. ।

किं च—

कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ।
सेवानूपं नृपो भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि तु ॥ ४२ ॥

आपत्तौ जीवनानीति विशेषणात् कृष्यादीनां मध्ये अन्यापदवस्थायां यस्य या वृत्तिः प्रतिषिद्धा तस्य सा इतिरेनाभ्यनुज्ञायते ; यथाऽऽपदि वैश्यवृत्तिः स्वयंकृता कृषिर्विप्रक्षत्रिययोरभ्यनुज्ञायते ; एवं शिल्पादीन्यभ्यनुज्ञायन्ते । शिल्पं सूपकरणादि, भृतिः प्रेष्यत्वं, विद्या भूतकाध्यापकत्वाद्या, कुसीदं वृद्ध्यर्थं द्रव्यप्रयोगः, तस्स्वयंकृतमभ्यनुज्ञायते । शकटं भाटकेन धान्यादिवहनद्वारेण जीवनहेतुः, गिरिस्तद्वृतृणेन्धनद्वारेण जीवनं, सेवा परचित्तानुवर्तनम्, अनूपं प्रचुरतृणवृक्षजलप्रायः प्रदेशः, तथा नृपयाचनं भैक्ष्यं, स्नातकस्यापि एतान्यापत्तौ जीवनानि । तथा च मनुः "विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः कृषिः । गिरिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥" ॥ ४२ ॥

यदा कृष्यादीनामपि जीवनहेतूनामसंभवस्तदा कथं जीवनमित्यत आह—

बुभुक्षितस्त्वहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् ।
प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥ ४३ ॥

धान्यामादेन त्रिरात्रं बुभुक्षितोऽनश्नन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्रात्तदभावे वैश्यात् तदभावे वैश्यात् तदभावे क्षत्रियाद्वा हीनकर्मणः एकाहपर्याप्तं धान्यं हरेत् ; यथाऽऽह मनुः—"तस्यैव सप्तमे भक्ताने षडनश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥" इति । प्रतिग्रहीत्तरकालं च यदपहृतं तद्धर्मतो यथावृत्तमाख्येयं—यदि नैष्टिकेन स्वामिना त्वयेदं किं ममाऽपहृतमित्यभियुज्यते ; यथाऽऽह मनुः—"खलक्षेत्रादगारादा यतो वाऽऽप्युपलभ्यते । आख्यातव्यन्तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥" इति ॥ ४३ ॥

---

१. क. सेवारूपं नृपो० । २. क. भैक्ष्यमापत्तौ० । ३. ख. द्वैत्यस्याभ्यनु० । ४. ग. नृपो नृपयाचन० । ५.—१०. ११६. । ६. ख. धान्यमाहरेत् । ७. ख. भुक्ते भक्तानिषड० । ८.—११. १६. । ९. क. यदि नास्तिकेन स्वामि० । १०. ग. यदं किं नामापह० । ११.—११. १७. ।

ईदृक्षपरमापत्प्रसङ्गाद्राजो विधीयते—

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः ।
ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ४४ ॥

योऽशनार्थैपरितोऽवसीदति तस्य वृत्तमाचारं, कुलमाभिजात्यं, शीलमात्मगुणं, श्रुतं शास्त्रश्रवणम्, अध्ययनं वेदाध्ययनं, तपः कृच्छ्रादि च, परीक्ष्य राजा धर्मादनपेतां वृत्तिं प्रकल्पयेत् । अन्यथा तस्य दोषः । तथा च मनुः—"यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्य सीदति तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥" इति ॥ ४४ ॥

॥ इत्यापद्धर्मप्रकरणम् ॥

---

१. क. परं प्रसङ्गा० । २. ख. ज्ञनथापरीतो० । क. योऽनशनामापरीत्यादिः प्रकल्पयेदित्यन्तो ग्रन्थो नास्ति । ३. ग. श्रवणं वेदाध्ययनं च परीक्ष्य० । ४. ग. यथा च मनु० । ५. ग. व्याधिपीडनमि० । ६.—७. १३४. ।

अथ वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३.

चतुर्णामाश्रमिणां मध्ये ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्माः प्रतिपादिताः, सांप्रतमवसर-प्राप्तान्वानप्रस्थधर्मान्प्रतिपिपादयिषुराह—

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वाऽनुगतो वनम् ।
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥ ४५ ॥

वने प्रकर्षेण नियमेन तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः। वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः, संज्ञायां दैर्घ्यम्; भाविनी वृत्तिमाश्रित्य वनं प्रतिष्ठासुरिति यावत्। असौ सुतविन्यस्तपत्नीकः 'त्वयेयं भरणीया' इत्येवं सुते विन्यस्ता निःक्षिप्ता पत्नी येन स तथोक्तः। यदि सा पतिपरिचर्याभिलाषेण स्वयमपि वनं जिगमिषति तदा तयाऽनुगतो वा सहितः। तथा ब्रह्मचारी ऊर्ध्वरेताः साग्निर्वैतानाग्निसहितः तथा सोपासनो गृह्याग्निसहितश्च वनं व्रजेत्। सुतविन्यस्तपत्नीक इति वदता कृतगार्हस्थ्यो वानप्रस्थेऽधिक्रियत इति दर्शितम्। एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षमङ्गीकृत्योक्तम्। इतरथा "अविप्लुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमावसेत्" इत्यकृतगार्हस्थ्योऽपि वनवासेऽधिक्रियत एव। अयं च वनप्रवेशो जराजर्जरकलेवरस्य, जातपौत्रस्य वा; यथाऽऽह मनुः—"गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः। अपत्यस्यैव वाऽपत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत्॥" इति। अयं च पुत्रेषु पत्नीनिःक्षेपो विद्यमानभार्यस्य—मृतभार्यस्याप्यापत्सम्भादिभिः वनेवासिस्मरणात्। अतो यत् "दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण" इति पुनरादधानविधानं—तदपरिपक्वकषायविषयम्। साग्निः सोपासन इत्यत्रापि यदाऽधीनं कृतं तदा श्रौतैरग्निभिर्गृह्येण च सहितो वनं व्रजेत्। सर्वाधाने तु श्रौतैरेव केवलम्। यदि कथञ्चिज्ज्येष्ठभ्रातुरनाहिताग्नित्वादिना श्रौताग्नयोऽनाहितास्तर्हि केवलं सोपासनो व्रजेदित्येवं विवेचनीयम्। अग्निग्रहणं च तल्लिङ्गाग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम्।

---

१. क. सम्प्रत्यवसर० । २. कृतयावाऽनु० । ३. ख. नियमेन च तिष्ठं । ४. ख. वानप्रस्थो वनवासेऽधिकि० । ५.—६. ३. । ६. स्मृ० ८२. । ७. श्रौतानिगृह्येण च ।

अत एव मनुः—"वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दार्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च शक्तितः ॥" इति ॥ ननु च पुत्रनिःक्षिप्तपत्नीकस्य तद्विरहिणः कथमग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानं घटते—"पत्न्या सह यष्टव्यम्" इति सहाधिकारनियमात् । सत्यमेवम् । किं त्वत्र पत्नीनिःक्षेपविधिबलादेव तन्नैरपेक्ष्येणाधिकारः कल्प्यते ; यथा हि रजस्वलायां—"यस्य त्रैत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका स्यात्तामेपरुध्य वजेत" इत्यवरोधविधिबलात्तन्निरपेक्षता । यद्वा "वनं प्रतिष्ठमानमेव पतिं पत्न्यनुमन्यते" इति न विरोधः । न च यथा ब्रह्मचारिणो, विधुरस्य वा वनं प्रस्थितस्याग्निहोत्रादिपरिलोपः तथा निःक्षिप्तपत्नीकस्यापि[*]ग्निहोत्राद्यभाव इति शङ्कनीयम्—अपाक्षिकत्वेन श्रवणात् । न च ब्रह्मचारिविधुरयोरप्यग्निसाध्यकर्मसु अनधिकारः—"पञ्चममासादूर्ध्वमाहिताग्नेरौवणिकाग्नेस्तदधिकारदर्शनात् । वानप्रस्थो जटिलश्चीराजिनवासा न फालकृष्टमधितिष्ठेत्, अकृष्टं मूलफलं संचिन्वीत, ऊर्ध्वरेताः क्ष्माशयो, दद्यादेव,न प्रतिगृह्णीयादूर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः श्रावणिकेनाग्निमाधायाऽऽहिताग्निर्वृक्षमूलको दद्यादेवपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्स्वर्गमानन्त्यम्" इति वसिष्ठस्मरणात् । चीरं वस्त्रखण्डो वल्कलं वा । न फालकृष्टमधितिष्ठेत्कृष्टक्षेत्रस्योपरि न निवसेत् । श्रौवणिकेन वैदिकेन मार्गेण न लौकिकेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

"साग्निः सोपासनो व्रजेत्" इत्येतदग्निसाध्यधौतस्मार्तकर्मानुष्ठानार्थमित्युक्तं, तत्र गुणविधिमाह—

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितॄन्देवातिथीनपि ।
भृत्यांश्च तर्पयेत् श्मश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥ ४६ ॥

फालग्रहणं कर्षणसाधनोपलक्षणम्, अकृष्टक्षेत्रोद्भवेन नीवारवेणुश्यामाकादिना अग्नींस्तर्पयेत् अग्निसाध्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेत्—चशब्दाद्दीक्षादानमपि तेनैव कुर्यात् । तथा पितॄन् देवातिथीन्; अपि शब्दाद्भूतान्यपि तेनैव तर्पयेत् ; तथा भृत्यान्—चशब्दादाश्रमप्राप्तानपि । तथा च मनुः—"यद्भक्षैः

[*] "श्रावणके श्रौतसशास्त्रम्" अप ।

१.—६. ९. । २. ग. यस्यत्रालेह° । ३. ग. पत्न्यनालम्भिकास्यातामपरुध्य° । ४. ख. पवरुध्यवजेत° ।५. ग. त्वपरोधविधि° । ६. क. स्याग्निहोत्रा° । ७. क. श्रावणकाग्ने°, श्रावणिकेनाग्नि° : श्रावणकेनवैदिक° । ८. क. वृक्षमूलिकोदे° । ९. वासिष्ठे नवमोऽध्यायः । १०. क. श्रावणकाग्ने°, श्रावणकेनाग्नि° ; श्रावणकेनवैदिक° । ११. ख. यद्भक्ष्यंस्था° । ग. यद्भक्ष्यः स्या° ।

स्यात्ततो दद्याद्भिक्षां च शक्तितः । अम्मूलफलभिक्षाभिर्नयेदाश्रमागतान् ॥" इति ॥ एवं पञ्चमहायज्ञान्कृत्वा स्वयमपि तच्छेषमेव भुञ्जीत—"देवताभ्यश्च तद्धुत्वा बल्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयंकृतम् ॥" इति मनुस्मरणात् । स्वयंकृतमूषरलवणम् । एवं भोजनार्थे यागार्थे च मुन्यन्ननियमाद् ग्राम्याहारपरित्यागोऽर्थसिद्धः । अत एव मनुः—"मेध्यञ्च ग्राम्याहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ॥" इति ॥ ननु च दर्शपूर्णमासादेर्व्रीह्यादिग्राम्यद्रव्यसाध्यत्वात्कथं तत्परित्यागः ? न च वाच्यम् "अफालकृष्टेनाग्नीश्च" इति विशेषवचनसामर्थ्याद्व्रीह्यादिबाध इति—विशेषविषयेऽपि स्मृत्या श्रुतिबाधस्यान्याश्रयत्वात् , अफालकृष्टविधेश्च स्मार्ताग्निसाध्यकर्मविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । सत्यमेवम् । किं त्वत्र व्रीह्यादेरप्यफालकृष्टत्वसंभवान्न विरोधः । अत एवोक्तं मनुना—"वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथग् ॥" इति ॥ नीवारादीनामुत्पन्नानां स्वतो मेध्यत्वे सिद्धेऽपि पुनर्मेध्यग्रहणं यज्ञार्हव्रीह्यादिप्रार्थनार्थं कृतं—मेधो यज्ञस्तदर्हं मेध्यमिति । तथा श्मश्रूणि मुखजानि रोमाणि, जटारूपांश्च शिरोरुहान्कक्षादीनि च रोमाणि बिभृयात् । रोमग्रहणं नखानामप्युपलक्षणम् । तथा च मनुः—"जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखान्यपि ।" इति । तथाऽऽत्मवानात्मोपासनाभिरतः स्यात् ॥ ४६ ॥

पूर्वोक्तद्रव्यसंचयनियममाह—

अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।
अर्थस्य संचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ ४७ ॥

एकस्याह्नः संबन्धिभोजनयजनादिदृष्टादृष्टकर्मणः पर्याप्तस्यार्थस्य संचयं कुर्यात् मासस्य वा, षण्णां मासानां वा, संवत्सरस्य वा, संबन्धिकर्मपर्याप्तं संचयं कुर्यात्, नाधिकम् । यत्पैवंक्रियमाणमपि कथंचिदतिरिच्यते तर्हि तदतिरिक्तमाश्वयुजे मासि त्यजेत् ॥ ४७ ॥

१.—ऋ. ७ । २. ग. मात्मनिभुञ्जीत० । ३.—ऋ. १२ । ४. ख. लवणमेवाभोज० । ५.—ऋ. ३ । ६.—वसि० ९. ३ । ७.—ऋ. १२१ ८. ख. सदीनां मुन्यन्नानांसंपश्चसंख्या० । ९. —ऋ. १ ।

किं च—

दान्तक्षिषवणस्त्रीयानि वृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।
स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वसत्वहिते रतः ॥ ४८ ॥

दान्तो दर्पराहितः, त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यान्दिनापराह्णेषु स्नानशीलः, तथा प्रतिग्रहे पराङ्मुखः,—च शब्दाद्याजनादिनिवृत्तश्च,—स्वाध्यायवान् वेदाभ्यासरतः, तथा फलमूलाभिक्षादिदानशीलः, सर्वप्राणिहिताचरणनिरतश्च भवेत् ॥ ४८ ॥

किं च—

दन्तोलूखलिकः कालपक्काशी वाऽश्मकुट्टकः ।
श्रौतं स्मार्तं फलैर्हेविः कर्म कुर्यात्तथा क्रियाः ॥ ४९ ॥

दन्ता एवोलूखलं निस्तुषीकरणसाधनं दन्तोलूखलं तदस्यास्ति स दन्तोलूखलिकः; कालेनैव पक्वं कालपक्वं नीवारवेणुस्यामाकादि बदरेङ्गुदादिफलं च तदशनशीलः कालपक्वाशी; वाशब्दो "आश्रिपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा" इति मनूक्ताश्रिपक्वाशित्वाभिप्रायः । अश्मकुट्टको वा भवेत् अश्मना कुट्टनमवहननं यस्य स तथोक्तः । तथा श्रौतं स्मार्तं च कर्म दृष्टार्थाश्च भोजनाभ्यञ्जनादिक्रियाः लकुचमधूकादिभिश्चतरुफलोद्भवैः स्नेहद्रव्यैः कुर्यान्न तु घृतादिकैः। तथा च मनुः—"मेध्यवृक्षोद्भवानद्याल्स्नेहांश्च फलसंभवान् ।" इति ॥ ४९ ॥

पुरुषार्थतया विहितभोजननिवृत्त्यर्थमाह—

चान्द्रायणैर्नयेत्कालं कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा ।
पक्षे गते वाऽप्यक्षीयान्मासे वाऽहनि वा गते ॥ ५० ॥

चन्द्रायणैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः कालं नयेत् कृच्छ्रैर्वा प्रजापत्यादिभिः कालं वर्तयेत्। यद्वा पक्षे पञ्चदशदिनात्मकेऽतीते अक्षीयात्। मासे वाऽहनि गते वा नक्तमश्नीयात् । अपिशब्दाच्चतुर्थकालिकाद्यादिनाऽपि; यथाऽऽह मनुः—"नक्तं वाऽऽद्यं समश्नीयाद्दिवा वाऽऽद्यमहर्मुखे । चतुर्थकालिको वा स्याद्यदाऽऽप्यष्टमकालिकः ॥" इति । एतेषां च कालनियमानां स्वशक्त्यपेक्षया विकल्पः ॥ ५० ॥

क. प्रतिग्रहपराङ्मुखः । २.—६. १७. । ३.—६. १३. । ४.—६. १९. ।

किं च—

स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा संप्रपदैर्नयेत् ।
स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥ ५१ ॥

आहारविहारावसरवर्जं रात्रौ शुचिः प्रयतः स्वप्यात्, नोपविशेन्नापि तिष्ठेत्—दिवास्वप्नस्यैव पुरुषमात्रार्थतया प्रतिषिद्धत्वात्, तन्निवृत्तिपरम् । तथा भूमावेव स्वप्यात्, तच्च भूमावेव न शय्यान्तरितायां, मशकादौ वा । दिनं तु संप्रपदैरटनैर्नयेत्, स्थानासनरूपैर्वा विहारैः संचारैः कञ्चित्कालं स्थानं कञ्चित्कालमुपवेशनमित्येवं वा दिनं नयेत्, योगाभ्यासेन वा । तथा च मनुः—"विविक्तभाग्भवेन्नित्यमनात्मगुणनिर्दरात्[1] संसिद्ध्यै श्रुतिः[2]" इति । आत्मनः संसिद्ध्ये ब्रह्मसंप्राप्तये । तथाशब्दाच्चेतिपरिलोडनाद्वा नयेत्—"भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।" इति मनुस्मरणात् । प्रपदैः पादाग्रैः ॥ ५१ ॥

किं च—

ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिले शयः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वाऽपि तपश्चरेत् ॥ ५२ ॥

ऋतुः संवत्सरः—ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति दर्शनात्। ग्रीष्मे चैत्रादिमासचतुष्टये चतसृषु दिक्षु चत्वार उपरिष्टादादित्य इत्येवं पञ्चानामग्नीनां मध्ये तिष्ठेत् । तथा वर्षासु श्रावणादिमासचतुष्टये स्थण्डिलेशयः ; वर्षधारादिनिवारणवीरहीणि भूतले निवसेत् । हेमन्ते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये क्लिन्नं वासो वसीत । एवंविधतपश्चरणे असमर्थः स्वशक्त्यनुरूपं वा तपश्चरेत् । यथा शरीरशोषस्तथा यतेत—"तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ।" इति मनुस्मरणात् ॥ ५२ ॥

किं च—

यः कण्टकैर्विध्यति चन्दनैर्यश्च लिम्पति ।
अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥ ५३ ॥

---

1. ख. श्चोपनिषदेशात्म० । २.—६. १९. । ३. क. परिलोटनाद्वा० । ४.—६. २२. । ५. त्रिंशत्तुः सव० । ६. क. धारानिवारणवीर० । ७.—६. १४. ।

यः काञ्चित्कण्टकादिभिर्विविधमङ्गानि तुदति व्यथयति तस्मै न क्रुध्येत्, यश्चन्दनादिभिरुपलिम्पति सुखयति तस्य न परितुष्येत् तयोरुभयोरपि समः स्याद्उदासीनो भवेत् ॥ ५३ ॥

अग्निपरित्यागमशक्तं प्रत्याह—

अग्नीन्वाऽऽप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ।
वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्षमाचरेत् ॥ ५४ ॥

अग्नीनात्मनि समारोप्य वृक्षावासो वृक्ष एव आवासः कुटी यस्य स तथोक्तः मिताशनः स्वल्पाहारः,—अपिशब्दात्फलमूलाशनश्च भवेत्; यथाऽऽह मनुः —"अग्नीन्स्वात्मनि वैतानान्समारोप्य यथाविधि । अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥ " इति । मुनिर्मौनवृतयुक्तः, फलमूलासंभवे च यावत्प्राणधारणं भवति तावन्मात्रं भैक्ष्यं वानप्रस्थगृहेष्वाचरेत् ॥ ५४ ॥

यदा तु तदसंभवो व्याधिभिरनो वा तदा किं कार्यमित्यत आह—

ग्रामादाहृत्य वा ग्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः ।

ग्रामाद्वा भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतो मौनी भूत्वा अष्टौ ग्रासान्भुञ्जीत । ग्राम्यभैक्ष्यविधानान्मुन्यन्नानियमोऽप्यर्थलुप्तः । यदा पुनरष्टभिर्ग्रासैः प्राणधारणं न संभवति तदा " अष्टौ ग्रासा मुनेर्भैक्ष्यं वानप्रस्थस्य षोडश । " इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ५४ ॥

सकलानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह—

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेद्वाऽऽवर्भसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

अथवा वायुरेव भक्षो यस्यासौ वायुभक्षः प्रागुदीचीमैशानीं दिशं गच्छेत् आवर्भसंक्षयात्,—वर्भः वपुस्तस्य निपातपर्यन्तमकुटिलगतिर्गच्छेत्; यथाऽऽह मनुः —"अपराजितां वास्थाय गच्छेद्दिशमजिह्मगः ॥ " इति । महाप्रस्थानेऽप्यशक्तो भृगुपतनादिकं वा कुर्यात्—"वानप्रस्थो वीराध्वानं, अलनाम्बुप्रवेशनं, भृगुपतनं,

---

१. क. यतितस्मैतुनपरि० । ख. तस्यतुनपरि० । २. वाक्षोऽमिता० ३. ख. भैक्षमाचरेत् । ४. ख. अग्नीनात्मनि० । ५.—६. २५. । ६. ग मुनिर्मौनीवत० । ७. ख. न्यात्मैभई वा० । ८. ग. ख. नियमोर्थलुप्तः । ९.—६. ३१. ।

वाऽनुतिष्ठत्" इति स्मरणात्। स्नानाचमनादिधर्मा ब्रह्मचारिप्रकरणाद्यभिहिताश्चाविरोधिनोऽस्यापि भवन्ति—"उत्तरेषां चैतदविरोधे" इति गौतमस्मरणात्। एवं प्राग्गृहस्थादिदीक्षामहाप्रस्थानपर्यन्तं तनुत्यागान्तमनुतिष्ठन्ब्रह्मलोके पूज्यतां प्राप्नोति; यथाऽऽह मनुः—"आसां महर्षिचर्याणाम् अन्यतमया तनुम्। वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते॥" इति। ब्रह्मलोकः स्थानविशेषो न तु नित्यं ब्रह्म—तत्र लोकशब्दोऽस्यौपचारिकः, तुरीयाश्रमसमन्तरेण मुक्तश्चनङ्कीकाराच्च। न च "योगाभ्यासेन वा पुनः" इति ब्रह्मोपासनविध्यनुपपत्त्या तद्भावापत्तिः परिशङ्कनीया—सालोक्यादिप्राप्त्यर्थत्वेनापि तदुपपत्तेः। अत एव श्रुतौ "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्युपक्रम्य "यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप एवेति द्वितीयः ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः अत्यन्तमात्मार्थकुलं एवात्मानमवसादयन्" इति गार्हस्थ्यवानप्रस्थ्यनैष्ठिकत्वस्वरूपमभिधाय "सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति" इति त्रयाणामाभिमां पुण्यलोकप्राप्तिमभिधाय "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति परिशेषात् परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मुक्तिलक्षणामृतत्वप्राप्तिरभिहिता। यदपि "श्राद्धकृत्सलवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते।" इति गृहस्थस्यापि मोक्षप्रतिपादनं तद्भवान्तरानुभूतपारिव्रज्यस्यैवावगन्तव्यम्॥ ५५॥

॥ इति वानप्रस्थधर्मप्रकरणम्॥

१.—६. ३२.। २. ख. योगात्। तच्चतुरीया०। ३. योगाभ्यासेनवावाप्येत्यवयाज्ञवल्क्यपाठः। पुनरिति पाठः। ४. प्रा० ५२.। ५. क. प्रस्थप्रक०।

अथ यतिधर्मप्रकरणम् ४.

—:o:—

वैखानसकर्मानुक्रम्य कर्मप्राप्तपरिव्राजकधर्मान्साम्प्रत प्रस्तौति—

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।
प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चाऽऽत्मनि ॥ ५६ ॥
अधीतवेदो जपकृत्पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।
शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥ ५७ ॥

यावता कालेन तीव्रतपःशोषितवपुषो विषयकषायपरिपाको भवति, पुनश्च मदोद्भवाशङ्का नोद्भाव्यते, तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । वनगृहशब्दाभ्यां तत्संबन्धाश्रमो लक्ष्यते, मोक्षशब्देन न मोक्षैकफलकक्षतुर्थाश्रमः । अथवा गृहाद्गार्हस्थ्यादनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । अनेन च पूर्वोक्तश्रुतुराश्रमसमुच्चयपक्षः पाक्षिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पो जाबालश्रुतौ श्रूयते—"ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्" वनी भूत्वा प्रव्रजेत्, यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्, गृहाद्वा वनाद्वा" इति । तथा गौर्हस्थ्येतराश्रमबाधश्च गौतमेन दर्शितः — "एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य" इति एषां च समुच्चयविकल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः । अतो यत्कैश्चित्पण्डितम्मन्यैरुक्तं "स्मार्तत्वात्तौष्टिकत्वादीनां गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधः गार्हस्थ्यानधिकृतान्धबधिराद्यविषयता वा" इति तत्स्वाध्यायाध्ययनवैधुर्यनिबन्धनौमित्युपेक्षणीयम् । किं च यथा विष्णुक्रमणाद्यावेक्षणाद्यक्षमतया षड्त्वादीनां श्रौतेष्वनधिकारः तथा स्मार्तेष्वप्युदकुम्भाहरणाभिक्षाचर्यादिष्वेक्षमत्वात्कर्थं षड्त्वादिविषयतया नैष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः । अस्मिंश्चाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । मनुः—"आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्"

१. क. अथवा गार्हस्थ्यो । २. जाबालोप० ४. । ३. ख. गार्हस्थ्योत्तराश्र० । ४.—४. १६. । ५. क. चर्याश्रमत्वो । ६.—६. २५. ।

तथा—"एषवोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः।" इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधिकारप्रतिपादनात्। "ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति" इति श्रुतेश्चाग्रजन्म-न एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य। अन्ये तु त्रैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् "त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः" इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकार-माहुः। यदा च त्रयनादृहाद्य। प्रव्रजति तदा सार्ववेदसदक्षिणां—सार्ववेदसी सर्वधन-संबन्धिनी दक्षिणा यस्याः सा तथोक्ता तां—प्रजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदन्ते तान्त्वैतानानग्नीनात्मनि श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य—वशब्दात् "उदगयने पौर्णमास्यां पुरश्चरणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेनाष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वा" इति बौधाय-नोक्तं पुरश्चरणादिकं च कृत्वा—तथाऽधीतवेदो जपपरायणो जातपुत्रो दीनान्ध-कृपणार्थिभ्यो यथाशक्त्यन्नदश्च भूत्वाऽनाहिताग्निरयेष्ट्वादिना प्रतिबन्धाभावे कृता-धानो नित्यनैमित्तिकान् यज्ञान्कृत्वा मोक्षे मनः कुर्यात्, चतुर्थाश्रमं प्रविशे-न्नान्यथा। अनेनापाकृतर्णत्रयस्य प्रव्रज्यायामनधिकारं दर्शयति; यथाऽऽह मनुः—"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः॥" इति॥ यदा तु ब्रह्मचर्याद्व्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियमः—अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकारात्, रागप्रयुक्तत्वाच्च विवाहस्य। न च ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति शङ्कनीयम्—विद्याधनार्जनियमवदन्यप्रयुक्तदारसंभवे तस्यानाक्षेपकत्वात्॥ ननु "जाय-मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृ-भ्यः" इति जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयति। मैवम्; न हि जातमात्राऽकृतदाराग्निपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्म-णादिर्यज्ञादीननुतिष्ठेदिति तस्यार्थः। अतश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकं कृत-दाराग्निपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति निरवद्यम्॥ ५६॥ ५७॥

एवमधिकारिणं निरूप्य तद्धर्मानाह—

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः।
एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत॥ ५८॥

१.—ह. ९७.। २. क. दनात्। गृहाद्वा व्रजति० । ३. क. सर्ववेदतस्व० । ४. ख. कृपणार्थिनार्थो यथाश०। ग. कृपणार्थिसार्थो यथाश०। ५.—ह. ३५१ ६. क. तस्याः नाहेप०। ७. ख. ऋणवाजायते०।

सर्वभूतेभ्यः प्रियाप्रियकारिभ्यो हित उदासीनो न पुनर्हिंताचरणः "हिंसानुग्रहयोरनारम्भी" इति गौतमस्मरणात्, शान्तो बाह्यान्तःकरणोपरतः, त्रयो दण्डा अस्य सन्तीति त्रिदण्डी। ते च दण्डा वैणवा ग्राह्याः—प्रजापत्येष्ट्यनन्तरं त्रीन्वैणवान्दण्डान्मूर्धप्रमाणान्दाक्षिणेन पाणिना धारयेत्सव्येन सोदकं कमण्डलुम्" इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्। एकं वा दण्डं धारयेत्—"एकदण्डी[2] त्रिदण्डी वा" इति बौधायनस्मरणात्, "चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः। एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसंगविवर्जितः॥" इति चतुर्विंशतिमते दर्शनाच्च। तथा शिखाधारणमपि वैकल्पिकं—"मुण्डः शिखी वा" इति गौतमस्मरणात्, "मुण्डोऽमेध्योऽशौचोऽपरिग्रहः" इति वसिष्ठस्मरणाच्च। यज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकमेव—सशिखान्केशान्निकृत्य[6] "विसृज्य यज्ञोपवीतम्" इति काठकश्रुतिदर्शनात्, "कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः। केशान् यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः॥" इति बाष्कलस्मरणाच्च, "अथ यज्ञोपवीतमप्सु जुहोति भूः स्वाहेति, अथ दण्डमादत्ते सखे मा गोपाय" इति परिशिष्टदर्शनाच्च। यद्यशक्तिस्तदा कन्थाऽपि ग्राह्या—"काषायी मुण्डस्त्रिदण्डी कमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्थामात्रः" इति देवलस्मरणात्। शौचार्थं कमण्डलुसहितश्च भवेत्। एकारामः प्रव्रजितान्तरेणासहायः संन्यासिनीभिः स्त्रीभिश्च—"स्त्रीणां चैके" इति बौधायनेन स्त्रीणामपि प्रव्रज्यास्मरणात्। तथा च दक्षः—"एकोभिक्षुर्यथोक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्मृतम्। त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते॥ राजवार्तादि तेषां तु भिक्षावार्ता परस्परम्। अतिपैशुन्यमात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशयः इति॥" परिव्रज्य परिपूर्वो व्रजतिस्त्यागे वर्तते अतश्चाहं ममाभिमानं तत्कृतं च लौकिकं कर्मनिचयं वैदिकं च नित्यकाम्यात्मकं संत्यजेत्। तदुक्तं मनुना—"सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च। प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम्॥ इह वाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः। आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्॥"[13] इति॥ अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासः;—तत्र य-

---

१.—३. २४, ५. । २. ग. एकदण्डीवा' इति बौधा० । ३.—३. १०. ४०. । ४.—४. २२. । ५. ग. मुण्डोमनोऽपरि० । ६.—१०. ६. । ७. ख. वसिष्ठस्मरणात्। यज्ञो० । ८. ग. शाखिः कृत्यविसु० । ख. निकुन्तयविसु० । ९.—१. । १०. ग. ख. अपिपैशुन्य०। क. मात्सर्यं सन्नि० । ११. क. कर्माभ्युदयि०। १२. क. ज्ञानेसमेचस्या०। १३.—१२. ८८, ९९, ९२.।

त्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थं ग्राममाश्रयेत् प्राविशेत् न पुनः सुखानेवासार्थम् । वर्षाकाले तु न दोषः—"ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां नैकस्थानवासिः" इति शङ्खस्मरणात् । अशक्तौ पुनर्मासचतुष्टयपर्यन्तमपि स्थातव्यं "न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र वर्षाकालात्"—"श्रावणादयश्चत्वारो मासा वर्षाकालः" इति देवलस्मरणात् । "एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे रात्रिपञ्चकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत् ॥" इति काण्वस्मरणात् ॥ ५८ ॥

कर्म भिक्षाटनं कर्त्तव्यमित्यत आह—

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्नेऽनभिलक्षितः ।
रहिते भिक्षुकैर्गामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५९ ॥

अप्रमत्तो वाक्चक्षुरादिचापल्यरहितो भैक्षं चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषो दर्शितः—"सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्" इति । सायाह्ने अह्नः पञ्चमे भागे । तथा च मनुः—"विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् ॥" इति । तथा । "एककालं चरेद्भिक्षां प्रसज्येन्न तु विस्तरे । भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वतिसज्जति ॥" इति । अनभिलक्षितः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिना अविहितैः—"न चौत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥" इति तेनोक्तत्वात् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनं—"ब्राह्मणकुले वा यद्भैक्षमेत तद्भुञ्जीत सायंप्रातर्मासैर्वर्जम्" इति "तदशक्तविषयम् । भिक्षुकैर्भिक्षणशीलैः पाषण्डवादिभिर्वैजिते ग्रामे । मनुना चैतत् विशेष उक्तः—"न तापसैर्बालिशैर्वा वयोभिरपि वा द्विजैः । आकीर्णां भिक्षुकैरन्यैर्गामसुपसंव्रजेत् ॥" इति ॥ यावता प्राणयात्रा वर्तते तावन्मात्रं भैक्षं चरेत् । तथा च संवर्तः—"अष्टौ, भिक्षाः समाद्दायं स मुनिः सस पञ्च वा । अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽश्नीयाच्च वाग्यतः ॥" इति । अलोलुपो भिक्षाजीव्यजनादिष्वप्रसक्तः ॥ ५९ ॥

---

१. ख. प्रयोजनार्थं ग्राम० । २. ख. रात्रिपञ्चकम् । ३. क. रैद्धैर्व्य सायं० । ४. क. ग. चापलरहि० । ५.—१०. ७. । ६—६. ५६, ५५. । ७. ख. हितः । मनु० नवोत्पा०) ८. क. नवोत्पात० । ९—६. ५०. । १०. ख. तत्त्वादिति । यत्पुन० । ११. ख. मनुतावत्रिवे० । १२.—१०. २४. । १३. ख. वासुभिः । आकी० । १४.—६. ५१. । १५. ख. दाय मुनिः ससचपञ्च० । १६. क. अलोलुपोमृष्टाच्च० ।

भिक्षाचरणार्थं पात्राण्याह—

यतिपात्राणि मृद्दारुदार्वलाबुमयानि च ।
सलिलं शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावधर्षणम् ॥ ६० ॥

मृदादिप्रकृतिकानि यतीनां पात्राणि भवेयुः, तेषां सलिलं गोवालावधर्षणं च शुद्धिसाधनम् । इयं च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्गभूता नामेध्याद्यपहृति[1] विषया । तदुपघाते द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अत एव मनुना—"अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च । तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥" इति । चमसदृष्टान्तोपादानेन प्रयोगिकी शुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्तराभावे भोजनमपि तत्रैव कार्यं—"सङ्क्षिप्तं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणान्येन वा तूष्णीं मात्रया भुञ्जीत" इति देवलस्मरणात् ॥ ६० ॥

एवंभूतस्य यतेरात्मोपयुक्तं नियमविशेषमाह—

सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ।
भयं हित्वा च भूतानाममृती भवति द्विजः ॥ ६१ ॥

चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः सम्यङ्निरुद्धं विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयौ प्रहाय त्यक्त्वा चशब्दादीनमपि—तथा भूतानामपकारकरणेन भयं भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सन्नद्वैतसाक्षात्कारेणामृती भवति मुक्तो भवति ॥ ६१ ॥

किं च—

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ।
ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥

---

१. ख. चरणार्थं पात्रमाह० । ग. रणार्थं यतिपात्रा० । २ ख. चरणप्रयो० । ३. ख. उपहतविं० । ४—६. ५३ । ५ क्ष. तद्वैक्यं गृही० । ६. ख. यमावेषयमाह० । ७. ख. मपकारेण भय० । ग. पकाराऽकरणे० ।

विषयाभिलाषद्वेषजनितदोषकलुषितस्वाशयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कल्मषक्षयः प्राणायामैः कर्तव्या—तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवं च सति विषयासक्तिजन्यजनितदोषात्मकप्रतिबन्धक्षये सत्यात्मध्यानधारणादौ स्वतन्त्रो भवति । भिक्षुकेन चेयं शुद्धिर्विशेषतोऽनुष्ठेया—तस्य मोक्षप्रयोजनत्वात्, मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणतामन्तरेण दुर्लभत्वात् ; यथाऽऽह मनुः—"दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥" इति ॥ ६२ ॥

इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारस्वरूपनिरूपणमाह—

अवेक्ष्या गर्भवासाश्च कर्मजा गतयस्तथा ।
आधयो व्याधयः क्लेशा जरा रूपविपर्ययैः ॥ ६३ ॥
भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ।

वैराग्यसिद्धयर्थं मूत्रपुरीषादिपूर्णनानाविधगर्भवासा अवेक्ष्याः पर्यालोचनीयाः—चशब्दाज्जनोपरमावपि तथा निषिद्धाचरणादिकियाजन्या महारौरवादिनिरयपतनरूपा गतयः। तथाऽऽधयो मनःपीडाः, व्याधयश्च ज्वरातिसाराद्याः शारीराः, क्लेशाः अविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च, जरालीपलितादयश्चाभिभवरूपविपर्ययः, खञ्जकुब्जत्वादिना प्राकृतस्य रूपस्यान्यथाभावः, तथा शूकरखरोष्ट्रगौगवेनकजातिषु भव उत्पत्तिः, तथा इष्टस्याप्राप्तिः अनिष्टस्याप्राप्तिरित्यादिबहुतरक्लेशावहं संसारस्वरूपं पर्यालोच्य तत्परिहारार्थमात्मज्ञानोपायभूतेन्द्रियजये प्रयतेत ॥ ६३ ॥ ६३*-॥

एवमवेक्ष्यानन्तरं किं कार्यमित्यत आह—

ध्यानयोगेन संपश्येत्सूक्ष्म आत्माऽऽत्मनि स्थितः ॥६४॥

योगाश्चित्तवृत्तिनिरोधः, ऐतैकाग्रता ध्यानं, तस्या एव बाह्यविषयत्योपरमः,

---

१. ख. कर्तव्यः । तस्याः । २. ख. ग एवं च सति । ३. ख. भवति । तस्माद्भिक्षु० । ४. ख. मोक्षप्रसाधन० । ५.—६. ७१. । ६. ख. आवेक्ष्या० । ७. ग. जरारूपविपर्ययाः । ८. क. प्रियाः प्रियविपर्य० । ९. ख. सिप्यर्थं । १०. ख. जरावलितपलित० । ११. क. खरोष्ट्रगवेन० । १२. ख. निष्टस्याप्राप्तिरि० । १३. गौगवे० १.—२. ।

ध्यानयोगेन निदिध्यासनापरपर्यायेण सूक्ष्मं शरीरप्राणादिव्यतिरिक्तं क्षेत्रज्ञं आत्मनि ब्रह्मण्यवस्थितं इत्येवं तत्त्वम्पदार्थयोरभेदं सम्यक् पश्येत् अपरोक्षी कुर्यात् । अत एव श्रुतौ "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इति साक्षात्काररूपं दर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रवणमननानिदिध्यासनानि विहितानि ॥ ६४ ॥

किं च—

नाऽऽश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः ।
अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदाचरेत् ॥ ६५ ॥

प्राक्तनश्लोकोक्तात्मोपासनाख्ये धर्मे नाऽऽश्रमो नैं दण्डकमण्डल्वादिधारणं कारणं यस्मादसौ क्रियमाणो भवेदेव नातिदुष्करः । तस्माद्यदात्मनोऽपथ्यमुद्वेगकरं परुषभाषणादि तत्परेषां न समाचरेत् । अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतान्तःकरणशुद्धयापादनत्वेनान्तरङ्गत्वात् रागद्वेषप्रहाणस्य प्रधानत्वेन प्रशंसार्थमाश्रमनिराकरणं, न पुनस्तत्परित्यागाय—तस्यापि विहितत्वात् । तदुक्तं मनुना—"दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राऽऽश्रमे वसन् । समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम्॥"ईति॥६५॥

किं च—

सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्री शौचं धीर्धृतिर्दमः ।
संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्व उदाहृतः ॥ ६६ ॥

सत्यं यथार्थप्रियवचनम्, अस्तेयं परद्रव्यानपहारः, अक्रोधोऽपकारिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनं, ह्रीर्लज्जा, शौचमाहारादिशुद्धिः, धीर्हिताहितविवेकः, धृतिरिष्टवियोगेऽनिष्टप्राप्तौ प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थापनं, दमो मदत्यागः, संयतेन्द्रियता अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेषु अनतिप्रसंगः, विद्या आत्मज्ञानम्, एतैः सत्यादिभिरनुष्ठितैः सर्वो धर्मोऽनुष्ठितो भवति । अनेन दण्डकमण्डल्वादिधारणबाह्यलक्षणात्सत्यादीनामात्मगुणानामन्तरङ्गतां द्योतयति ॥ ६६ ॥

ख. सूक्ष्मशरीर० । २. क. आत्मावाद्रष्ट० । ३. बृ०. उ०. ५. ४. ५. । ४. ख. नाश्रमो दण्डक० । ५. क. 'भूषितोऽपिचरे० । ६.—६, ६६. । ७. ख. द्वेष्वपि विषयेष्वनतिसक्तः । ८. बृ०-उ० ४. ५. ६. ।

ननु ज्ञानयोगेनाऽऽत्मनि स्थितमात्मानं पश्येदित्युक्तं जीवपरमात्मनोर्भेदाभावादित्यत आह—

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः ।
सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६७ ॥

यद्यपि जीवपरमात्मनोः पारमार्थिको भेदो नास्ति, तथाऽप्यात्मनः सकाशादविद्योपाधिभेदाभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति हि यस्मात्, तस्माद्युज्यत एव जीवपरमात्मनोर्भेदव्यपदेशः; यथा हि तप्तात्लोहपिण्डादयोगोलकाद्विस्फुलिङ्गकास्तेजोमयत्वा निःसरन्ति, निःसृताश्च स्फुलिङ्गव्यपदेशं लभन्ते तद्वत् । अत उपपन्न आत्माऽऽत्मनि स्थितो द्रष्टव्य इति । यद्वाऽयमर्थः—ननु सुषुप्तिसमये, प्रलये च, सकलक्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणि प्रलीनत्वात् कस्यायमात्मोपासनाविधिरित्यत आह—निःसरन्तीत्यादि । यद्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रलयवेलायां प्रलीनाः, तथाऽप्यात्मनः सकाशादविद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति, पुनः कर्मवशात्स्थूलशरीराभिमानिनो जायन्ते । तस्मात्सोपासनाविधिरोधः । तैजसस्य पृथग्भावसाम्याल्लोहपिण्डदृष्टान्तः ॥ ६७ ॥

ननु चानुपात्तवपुषां क्षेत्रज्ञानां निष्परिस्पन्दतया कर्म तदिच्छतो जरायुजाण्डजादिचतुर्विधदेहपरिग्रह इत्यत आह—

तत्राऽऽत्मा हि स्वयं किञ्चित्कर्म किञ्चित्स्वभावतः ।
करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभयात्मकम् ॥ ६८ ॥

यद्यपि तस्यामवस्थायां परिस्पन्दात्मकक्रियाभावः, तथाऽपि धर्माधर्मोध्यवसायात्मकं कर्म मानसं भवत्येव । तस्य च विशिष्टशरीरग्रहणहेतुत्वमस्त्येव—"वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ।" इति मनुस्मरणात् । एवं गृहीतवपुः स्वयमेवान्वयव्यतिरेकनिरपेक्षः स्तन्यपानादिके कृते तृप्तिर्भवत्यकृते न भवतीत्येवरूपौ यौअवन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरपेक्षौ प्राग्भवीयानुभवभावितभावनानुभावाद्भूतकार्यत्वबोधः किञ्चित्स्तन्यपानादिकं करोति, किंचित्स्वभावतो यदृच्छया प्रयोजनाभिसंधिनिरपेक्षैपिपीलिकादिभक्षणं करोति, किञ्चिद्भवान्तराभ्यासवशाद्धर्माधर्मोभयरूपं करोति

---

१. ग. मानसं संभव० । २.—१२. ९ । ३. ख. तत्रनिरपेक्षाभाव० । ४. ख. तुर्म्याद्भूतका० । ५. ख निरपेक्षपिपी० ।

तथा च स्मृत्यन्तरं—"प्रतिजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः। तेनैवाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यसते पुनः॥" इति। एवं जीवानां कर्मवैचित्र्यात्कृतं जरायुजादिदेहवैचित्र्यं युज्यत एव॥ ६८॥

नन्वेवं सति ब्रह्मण एव कथञ्चिज्जीवत्वप्रदेश्यत्वात्तस्य च नित्यत्वादिधर्मत्वात्कथ विष्णुमित्रो जात इति व्यवहार इत्याशङ्क्याऽऽह—

निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी।
अजः शरीरग्रहणात्सैं जात इति कीर्त्यते॥ ६९॥

सत्यमात्मा सकलजगत्प्रपञ्चाभिन्नविद्यासमवेशवशीत्सममशाय्यसमवायि निमित्तामेवेवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणं, न पुनः कार्यकोटिनिविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः। ननु सत्यादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनात्तद्गुणवत्यः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृत्वोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मणः। मैवं मंस्थाः। आत्मैव कर्ता यस्मादसौ जीवोपभोग्यसुखदुःखहेतुभूतादृष्टादबोद्धा, न ह्यचेतनायाः प्रकृतेर्नानारूपव्यक्तकृतविचित्रभोक्तृवर्गभोगानुकूलभोग्यभोगायतनादियोगिजगत्प्रपञ्चरचना घटते। तस्मादात्मैव कर्ता तथा स एव ब्रह्म बृंहकोविस्तारकः। न चासौ निर्गुणः यस्तस्य त्रिर्गुणाशक्तिरविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया विद्यते। अतः स्वतो निर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्यादिगुणयोगी कथ्यते न चैतावता प्रकृतेः कारणता यस्यादात्मैव वशी स्वतन्त्रो न प्रकृतिर्नाम स्वतन्त्रं तत्त्वान्तरं—तादस्विधत्वे प्रमाणाभावात्। न च वचनीयं शक्तिरूपाऽपि सैव कर्तृभूतेति—यतः शक्तिमत्कारकं न शक्तिः। तस्मादात्मैव जगत्त्रिविधमपि कारणम्। तथा अज उत्पत्तिरहितः। अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जननं नोपपद्यते, तथाऽपि शरीरग्रहणमात्रेण जात इत्युच्यते—अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्तेः; गृहस्थोजात इति वत्॥ ६९॥

शरीरग्रहणप्रकारमाह—

सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम।

---

१. क. कर्मवैचित्र्यतत्कृत०। २. क. स्संजातः०। ३. ग. हेतुपुण्यादुष्कादबोद्धा०। ४. क. सूत्रवर्णभोगा०। ५. ग. त्वप्रपञ्चनाघट०। ६. ख. त्रिगुणशक्तिरवि०।

सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽधत्ते भवन्नपि ॥ ७० ॥

सृष्टिसमये स परमात्मा यथाऽऽकाशादीन् शब्दैकगुणं गगनं,शब्दस्पर्शगुणः पवनः, शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसचतुष्टयं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा जगतीत्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति । तथाऽऽत्मा जीवभावमापन्नो भवन्नुपपद्यमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति ॥ ७० ॥

कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनामित्यत आह—

आहुत्याऽऽप्यायते सूर्यः सूर्याद्वृष्टिर्वृष्टेरोषधिः ।
तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यजमानैः प्रक्षिप्तयाऽऽहुत्या पुरोडाशादिरसेनाऽऽप्यायते सूर्यः । सूर्याच्च कालवशेन परिपक्वाज्यादिहविरसादृष्टिर्भवति, ततो व्रीह्याद्यौषधिरूपमन्नं, तच्चान्नं सेवितं सत् रससंधिरादिक्रमेण शुक्रशोणितभावमापद्यते ॥ ७१ ॥

ततः किमित्यत आह—

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते ।
पञ्च धातून्स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥ ७२ ॥

ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोर्योगे शुक्रं च शोणितं च शुक्रशोणितं तस्मिन्परस्परसंयुक्ते विशुद्धे "वातपित्तश्लेष्मदुष्टसन्धिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धैरतांस्यबीजानि" इति स्मृत्यन्तरोक्तदोषरहिते स्थित्वा पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानि शरीरारम्भकतया स्वयं षष्ठश्चिद्धातुरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकरणेऽदृष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति । तथा च शौनकिः—"स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनौ रजसाऽभिसंसृष्टं शुक्रं तत्क्षणमेव सहभूतात्मना गुणैश्च सत्त्वरजस्तमोभिः सह वायुना प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठति" इति ॥ ७२ ॥

किं च—

इन्द्रियाणि मनः प्राणोज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।

---

१. क. दृष्टिरौषधिः । २. क. रेणभुक्तस्य । ३. क. सयोः संयोगे । ४. क. शारीरकं—स्त्री । ५. क. प्रेर्यमाणगर्भा ।

धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाऽहङ्कार एव च ॥ ७३ ॥
प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ ।
तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७४ ॥

इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि,मनश्चोभयसाधारणं, प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवं पञ्चवृत्तिभेदभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः, ज्ञानमवगमः, आयुः कालविशेषावच्छिन्नं जीवनं, सुखं निर्वृतिः, धृतिश्चित्तस्थैर्यं, धारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वं, दुःखमुद्वेगः, इच्छा स्पृहा, अहङ्कारोऽहङ्कृतिः,प्रयत्नः उद्यमः, आकृतिराकारः, वर्णो गौरिमादिः, स्वरः षड्जगान्धारादिः, द्वेषो वैरं, भवः पुत्रपश्वादिविभवः, अभवस्तद्विपर्ययः तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरं जिघृक्षमाणस्य सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजानितं प्राग्भवीयकर्मबीजजन्यमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

संयुक्तशुक्रशोणितस्य कार्यरूपपरिणतौ क्रममाह—

प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्छितः ।
मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः ॥ ७५ ॥

असौ चेतनः पञ्चो धातुः धातुभिर्मूर्छितः धातुषु पृथिव्यादिषु विमूर्छितो लोलीभूतः क्षीरनीरवदेकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भमासे संक्लेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्त एतावतिष्ठते, न कठिनतया परिणमते । द्वितीये तु मास्यर्बुदमीषत्कठिनमांसपिण्डरूपं भवति । अयमभिप्रायः—कौष्ठ्यपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीषदीर्घेच्छोष्यमाणं शुक्रसंपर्कसम्पादितद्रवीभूतं भूतजातं विंशद्रिर्दिनैः काठिन्यमापद्यत इति । तथा च सुश्रुते—"द्वितीये शीतोष्णाभिनैरभिपच्यमानो भूतसंघातो घनीजायते इति । तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति ॥ ७५ ॥

किं च—

आकाशाल्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं श्रोत्रं बलादिकम् ।

---

१. ख. कार्यरूप० । २. क. मीषच्छोष्यराणां शुक्रं सम्पर्कापादित द्रवीभाव० । ३. ख. शुक्रसम्पर्कद् द्रवीभू० । ४. ख. कठिण्यमाप० ।

वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७६ ॥
पित्तात्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् ।
रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्रवम् ॥ ७७ ॥
भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ।
आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ७८ ॥

आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र संबध्यते । गगनाल्लघिमानं लङ्घनक्रियोपयोगितां ; सौक्ष्म्यं सूक्ष्मेक्षित्वं; शब्दं विषयं श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं; बलं दाढर्ढ्यम् ,–आदिग्रहणात्सुषिरत्वं विविक्ततां च—"आकाशाच्छब्दं श्रोत्रं विविक्ततां सर्वच्छिद्रतासमूहांश्च" इति गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पवनात्स्पर्शेन्द्रियं; चेष्टां गमनागमनादिकां व्यूहनमङ्गानां विविधं प्रसारणं रौक्ष्यं कर्कशत्वं—चशब्दात्स्पर्शं च। पित्तात्तेजसां दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं; पक्तिं भुक्तस्यान्नस्य पचनं; औष्ण्यमुष्णस्पर्शत्वमङ्गानां; रूपं श्यामिकादिं ; प्रकाशितां भ्राजिष्णुतां तथा संतापामर्षादिं च–" शौर्यामर्षतेजस्व्यपक्तवौष्ण्यभ्राजिष्णुतासंतापवर्णरूपेन्द्रियाणि तैजसानि" इति गर्भोपनिषद्दर्शनात् । एवं रसाद्युदकादसनेन्द्रियं; शैत्यमङ्गानां; स्निग्धतां मृदुत्वसहितं; क्लेदमार्द्रतां । तथा भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं, गरिमाणं, मूर्तिं च । सर्वमेतत्परमार्थतो जन्मरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्णाति । ततश्चतुर्थे मासि स्पन्दते चलति । तथा च शारीरके—" तस्माच्चतुर्थे मासि चलनादाबभिप्रायं करोति" इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

किं च—

दौर्हृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वाऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

गर्भस्यैकं हृदयं, गर्भिण्याश्चापरमित्येवं द्विहृदया तस्याः स्त्रिया यदभिलषितं तद्दौहृदं तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति । तस्मात्तद्दोषपरिहारार्थं च गर्भिण्याः स्त्रियाः यत्प्रियमभिलषितं तत्संपादनीयम् । तथा च

१. ख. पयोविनम् । २. ख. तथा शारीरके० । ३. ख. दौहृद० । दौहृद० । क. दौहृद० । ४. क. तितं तद्दौहृदं प्रियमभिलषितं तत्संपाद० ।

सुश्रुते—"द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षते, तदभिलषितं दद्यात्, वीर्यवन्तं चिरायुषं पुत्रं जनयति" इति। तथा चैं व्यायामादिकमपि गर्भग्रहणप्रभृति तया परिहरणीयं—"ततःप्रभृति व्यायामव्यवायातिवर्षणदिवास्वप्नरात्रिजागरणशोकभययानारोहणवेगधारणकुक्कुटासनशोणितमोक्षणानि परिहरेत्" इति तत्रैवाभिधानात्। गर्भग्रहणं च श्रमादिभिर्लिङ्गैरवगन्तव्यम्। "सद्योगृहीतगर्भायाः श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणं च योनेः" इत्यादि तत्रैवोक्तम्॥ ७९॥

किं च—

स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्नानां पञ्चमे शोणितोद्भवः।
षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोमणां च संभवः॥ ८०॥

तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्यांगसङ्घस्य चतुर्थे मासि स्थैर्यं स्थेमा भवति, पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः, तथा षष्ठे बलस्य वर्णस्य करुहरोम्णां च संभवः॥ ८०॥

किं च—

मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांससम्पृतिमानपि॥ ८१॥

असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसाँ चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वाहिनीभिः स्नायुभिरस्थिबन्धनैः शिराभिर्वातपित्तश्लेष्मवाहिनीभिश्च सयुतः, तथाऽष्टमे मासि त्वचा मांसेन सृग्भा च युक्तो भवति॥ ८१॥

किं च—

पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति।
अष्टमे मास्यतोगर्भोजातः प्राणैर्वियुज्यते॥ ८२॥

तस्माष्टममासिकस्य गर्भस्यौजः कश्चन गुणविशेषो धात्रीं गर्भं च प्रति पुनःपुनरतितरां चञ्चलतया शीघ्रं गच्छति, अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राणै-

---

१. ख. दौहृदि०। ग. दौहृदिनी०। २. ग. ख तथा च व्यायाम०। ३. ख. सक्थिसादनं। ४. क. नखरोमाच०। ५ क ख्थैर्यमेवति। ६. क. बलवर्णकरुहरोम्णां संभ०। ७. ख. मनसाचेतसाचेत नया०। ८. क. वाहिनीभिरित्यन्तमेवैतच्छ्लोकव्याख्यानाग्रे०।

विबुध्येत । अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति । ओजःस्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितं—"हृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीषद्रुष्णं सर्पितकम् । ओजः शरीरं संक्षयातं तत्नाशान्नाशमृच्छति ॥" इति ॥ ८१ ॥

किं च—

नवमे दशमे वाऽपि प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः ॥ ८३ ॥

एवं करचरणचक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो नवमे, दशमे वाऽपि, मासे—अपिशब्दात्प्राक्सप्तमेऽष्टमे वा अत्यायासादिदोषवशात्,—प्रबलसूतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरितैः स्नाय्वस्थिचर्मादिनिर्मितवपुर्यन्त्रस्य छिद्रेण सुसूक्ष्मसुषिरेण सज्वरो दुःसहदुःखाभिभूयमानो निःसार्यते धनुर्यन्त्रेण सुधन्वप्रेरितैर्बाण इवातिवेगेन निर्गमसमनन्तरं च बाह्यपवनसृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिर्भवति—"जातः स वायुना सृष्टो न स्मरति पूर्वं जन्म मरणं कर्म च शुभाशुभम्" इति निरुक्तत्याष्टादशेऽभिधानात् ॥ ८३ ॥

कार्यस्वरूपं विवृण्वन्नाह—

तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च ।
षडङ्गानि तथाऽस्थां च सहस्रष्टया शतत्रयम् ॥ ८४ ॥

तस्याऽऽत्मनो यानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथा हि अन्नरसो जाठराग्निना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते, रक्तं च स्वकोशस्थेनाग्निना पच्यमानं मांसत्वं, मांसं च स्वकोशानलपरिपक्वं मेदस्त्वं, मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थितां, अस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मैज्जात्वं, मज्जाऽपि स्वकोशपावकपरिपच्यमानशुक्रधातुतया परिणमते, चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति स एवाऽऽत्मनः प्रथमः कोश इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात् षट्प्रकारत्वं शरीराणाम् । अन्नरसरूपस्य तु प्रथमधातोरनियतत्वान्न तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति । रक्तमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट् धातव एव स्म्भास्त-

१. ख. द्रेणसूक्ष्म० । २. ख. रितोवाण० । ३. क. मज्जत्वं० ।

म्भत्वगिव बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः त्वगिवाऽऽच्छादकत्वात्त्वचस्ताः षट् त्वचो धारयन्ति। तदिदमायुर्वेदप्रसिद्धम्। तथाऽङ्गानि च षडेव—करयुग्मं चरणयुगलमुत्तमाङ्गं गात्रमिति। अस्थ्नां तु षष्टिसहितं शतत्रयमुपरितनषट्श्लोक्या वक्ष्यमाणमवगन्तव्यम् ॥ ८४ ॥

किं च—

स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः ।
पाणिपादशलाकाश्च तेषां स्थानचतुष्टयम् ॥ ७५ ॥

स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत् तैः सह द्वात्रिंशदन्ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति। नखाः करंरुहा विंशतिः हस्तपादस्थानि। शलाकाकाराण्यस्थीनि मणिबन्धस्योपरिवर्तीनि अङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव। तेषां नखानां शलाकास्थ्नां च स्थानचतुष्टयं द्वौचरणौ करौ चेत्येवमस्थ्नां चतुरुत्तरं शतम् ॥ ८५ ॥

किं च—

षष्टयङ्गुलीनां द्वे पार्ष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ।
चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८६ ॥

विंशतिरङ्गुलयः, तासाम् एकैकस्यास्त्रीणित्रीणीत्येवमङ्गुलिसंबद्धान्यस्थीनि षष्टिर्भवन्ति। पादयोः परिचमौ भागौ पार्ष्णी; तयोरस्थिनी द्वे। एकैकस्मिन्पादे गुल्फौ द्वे, इत्येवं चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि। बाह्वोररत्निप्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि। जङ्घयोस्तावदेव चत्वार्येव। इत्येवं चतुःसप्ततिः ॥ ८६ ॥

किं च—

द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे ।
अक्षतालूषके श्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् ॥ ८७ ॥

जङ्घोरुसन्धिर्जानु; कपोलो गल्लः; ऊरुः सक्थि, तत्फलकं; अंसो भुजशिरः; अक्षः कर्णनेत्रयोर्मध्ये शंखादधोभागः; तालूषकं काकुदं; श्रोणी

---

१. ख. करचरणरुहा० । २. ख. ङ्गुलिसम्बन्धीन्य० । क. ङ्गुलिबद्धान्य० । ३. ख. तालूषकश्रो । ४. ख. न्धिर्जानुः कपो० ।

ककुद्मती, तत्फलकं ;—तेषामेकैकस्यास्थ्नो द्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति ॥ ८७ ॥

किं च—

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
ग्रीवा पञ्चदशास्थिः स्याज्जत्वेकैकं तथा हनुः ॥ ८८ ॥

गुह्यास्थ्येकं, पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति, ग्रीवा कंधरा—सा-पञ्चदशास्थी स्यात् भवेत्, वक्षोंऽसयोः सन्धिजेत्रुः प्रतिजत्र्वस्थि एकैकं, हनुश्चिबुकं तत्राप्येकमस्थि, इत्येवं चतुःषष्टिः ॥ ८८ ॥

किं च—

तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका ।
पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८९ ॥

तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे। ललाटं भालम्, अक्षि चक्षुः, गण्डः कपोलाक्षयोर्मध्यप्रदेशः,—तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डं; तत्र प्रत्येकमस्थियुगलम्। नासा घनसंज्ञकास्थिमती। पार्श्वकाः कक्षाधःप्रदेशसंबद्धान्यस्थीनि, तदाधारभूतानि स्थालकानि; तैः स्थालकैः अर्बुदैश्चास्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः; पूर्वोक्तैश्च नवभिः सार्धमेकाशीतिर्भवति ॥ ८९ ॥

किं च—

द्वौ शङ्खकौ कपलानि चत्वारि शिरसस्तथा ।
उरः सप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ९० ॥

भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशावस्थिविशेषौ शङ्खकौ; शिरसः संबन्धीनि चत्वारि कपालानि; उरो वक्षः, तत्सप्तदशास्थिकम्, इत्येवं त्रयोविंशतिः; पूर्वोक्तैश्च सह षट्शताधिकं शतत्रयमित्येवं पुरुषस्यास्थिसंग्रहः कथितः ॥ ९० ॥

---

१. क. ककुद्मिनी० । २. ख कत्रास्थीनि द्वे द्वे० । ३. दशास्थीनिजश्चैकं चेति अपरार्क. पुस्तके आनन्दाश्रमसुद्रिते पाठः । ४. ख. सम्बन्धीन्यस्थी० ।

सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह—

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः।
नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च॥९१॥

एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः—विषयशब्दस्य "विष् बन्धने" इत्यस्य धातोर्व्युत्पन्नत्वात्। एतैश्च गन्धादिभिर्बाध्यत्वेन व्यवस्थितैः स्वस्मगोचरसंवित्साधनतयाऽनुमेयानि घ्राणादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति ॥९१॥

कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह—

हस्तौ पायुरुपस्थं च जिह्वा पादौ च पञ्च वै।
कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम्॥ ९२॥

हस्तौ प्रसिद्धौ, पायुर्गुदम्, उपस्थं रतिसंपाद्यसुखसाधनं, जिह्वा, पादौ च,—एतानि हस्तादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि आदाननिर्हरणानन्दव्याहारविहाराद्यैकर्मसाधनानि जानीयात्। मनोऽन्तःकरणं युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं,—तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम्॥ ९२॥

प्राणायतनानि दर्शयितुमाह—

नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खको तथा।
मूर्धा[1]सेकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु॥ ९३॥

नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि। समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गसंचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचोयुक्तिः प्राचुर्याभिप्राया॥ ९३॥

प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह—

वपा वसाऽवहननं नाभिः क्लोमा यकृत्प्लिहा।
क्षुद्रान्त्रं वृक्कावो बस्तिः पुरीषाधानमेव च॥ ९४॥
आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुद एव च।
उदरं च गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः॥ ९५॥

---

१. ख. गादिपञ्च॰। २. क. मूर्धासकण्ठ॰। ३. ख यतनानि च॰। ४. ख. ग. कृचारिले॰।

वपा प्रसिद्धा; वसा मांसस्नेहः; नाभिः प्रसिद्धा; अवहननं फुप्फुसः, प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्धौ,—तौ च मांसपिण्डाकारौ[1] सव्यकुक्षिगतौ; यकृत्कालिका, क्लोमा मांसपिण्डः,—तौ च दक्षिणकुक्षिगतौ क्षुद्रान्त्रं हृत्स्थान्त्रं, वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ; बस्तिमूत्राशयः; पुरीषाधानं पुरीषाशयः; आमाशयोऽपक्वान्नस्थानं, हृदयं हृत्पुण्डरीकं; स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि; बाह्याद्वदबलयादन्तर्गुदवलये द्वे, तौ च गुदौ कोष्ठ्यौ,—नाभेरधः प्रदेशे भवौ । अथ च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः, पूर्वश्लोके तु संक्षेपः । अत एव पूर्वश्लोकोक्तानां केषांचिदिह पाठः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह—

कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ ।
कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥ ९६ ॥
वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसंघातजौ स्तनौ ।
उपजिह्वा स्फिजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका ॥ ९७ ॥
तालूदरं बस्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके ।
अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ ९८ ॥
अक्षिवर्णचतुष्कं च पद्मस्तहृदयानि च ।
नव च्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु ॥ ॥ ९९ ॥

कनीनिके अक्षितारे, अक्षिकूटे अक्षिनासिकयोः सन्धी, शष्कुली कर्णशष्कुली, कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ, कर्णौ प्रसिद्धौ, दन्तवेष्टौ दन्तपार्श्वौ, ओष्ठौ प्रसिद्धौ, ककुन्दरे जघनकूपकौ, वङ्क्षणौ जघनोरुसंधी, वृक्कौ पूर्वोक्तौ,स्तनौ च श्लेष्मसंघातजौ,

---

१. ख. प्रसिद्धा तौ च० । २. ख. कारौ स्तः सव्य० । ३. ख. पिण्डस्त्री क्षुद्रान्त्रं० । ४. ख. कोष्ठ्यौ कोष्ठ्यौ नाभे० । ५. ख. तारे अक्षिनासिकयोः सन्धी अक्षिकूटे शष्कु० । ६. ख. हृद्वातौ उप० ।

उपजिह्वा घण्टिका, स्फिजौ कटिप्रोथौ, बाहू प्रसिद्धौ, जङ्घोरुषु च पिण्डिका जङ्घयोरूर्ध्वेषु पिण्डिका मांसलप्रदेशः, गलपिण्डिके हनुमूलगलयोः सन्धी, शीर्षे शिरः, अवटः शरीरे यः कश्चन निम्नोदेशः कण्ठमूलकक्षादिः,—अवटुरिति पाठे कृकाटिका—तथाऽक्ष्णोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतं पार्श्वद्वयमिति वर्णचतुष्टयं यद्वा अक्षिपुटचतुष्टयं, शेषं प्रसिद्धम्। एवमेतानि कुत्सिते शरीरे स्थानानि। तथाऽक्षियुगलं कर्णयुग्मं नासाविवरद्वयमास्यं पायुरुपस्थमित्येतानि नव च्छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

किं च—

शिराः शतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च ।
धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेशीशतानि च ॥ १०० ॥

शिरा नाभिसंबद्धाश्चत्वारिंशत्संख्या वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशाखाः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाऽङ्गप्रत्यङ्गसंधिबन्धनाः स्नायवो नव शतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्भूताश्चतुर्विंशतिसंख्याः प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेश्यः पुनः मांसलाकारा ऊरुपिण्डिकाद्यङ्गप्रत्यङ्गसन्धिन्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ १०० ॥

पुनश्चाऽऽसामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्येण संख्यान्तरमाह—

एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च ।
षट् पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनिसंज्ञिताः ॥ १०१ ॥

शिराधमन्यो मिलिताः शाखोपशाखाभेदैन एकोनत्रिंशल्लक्षाणि, तथा नव शतानि च षट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सामश्रवः प्रभृतयो मुनयो जानीत॥१०१॥

किं च—

त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् ।
सप्तोत्तरं मर्म शतं द्वे च संधिशते तथा ॥ १०२ ॥

---

१. क. प्रोथौजङ्घयोरूर्ध्वो° । २. ख. मूलागङ्घयोः । ३ ख. पस्थमेतानि पूर्वोक्तानि नवच्छिद्र° । ४. ख. शाखिन्यः सत्यः । क. नानाशाखाः सन्यः सप्त° ५. क. पुनश्चामेव° (?)। ६. क. भेदेननवविंशतिलक्षा° । ७. ख. तथा च नवश° ।

शरीरेणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षा विज्ञेयाः। मर्माणि मरणकारणि च स्थानानि तेषां सतोत्तरं शतं विज्ञेयम्। अस्त्रां तु द्वे सन्धिशते, स्नायुशिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः ॥ १०२ ॥

सकलशरीरसुधिरादिसंख्यामाह—

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च।
सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह ॥ १०३ ॥

वायवीयैर्विभगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः।
यैरप्येकोऽनुवेद्येषां भावनां चैव संस्थितिम् ॥ १०४ ॥

पूर्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपा भागाः, स्वेदस्रवणसुषिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्यः—तथा सतोत्तरषष्टिलक्षाः—सार्धाः पञ्चाशत्सहस्रसाहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक्कृता विगण्यन्ते। एतच्च शास्त्रदृष्टयाऽभिहितं—चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य। इमंमतिमहमर्थं शिरादिभावसंस्थानुरूपं हे मुनयो भवतां मध्ये यः कश्चिदनुवेत्ति सोऽपि महान् अन्यो बुद्धिमताम्। अतो यावतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः॥१०३॥१०४॥

शरीररसादिपरिमाणमाह —

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश।
सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०५ ॥

षट् श्लेष्मा पञ्च पित्तं तु चत्वारो मूत्रमेव च।
वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोर्ध्वं तु मस्तके। १०६॥

श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु।
इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ॥ १०७ ॥

---

१. क. यथ्येकोऽनुवेद्येषां भावानां चैव संस्थितिमिति नास्ति। २. ग. वुवेदेषां भाव०। ३. ख. ईत्यर्थमतिम०। ४. ख. पित्तं च च०।

सम्यक् परिणतआहारसारो रसः, तस्य परिमाणं नवाञ्जलयः; पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः; पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव; रक्तस्य जाठरानलपरिपाकापादितलौहित्यस्यानरसस्याञ्जलयः प्रकीर्तिताः ; श्लेष्मणः कफस्य षडञ्जलयः; पित्तस्य तेजसः पंच; मूत्रस्योच्चारणरय चत्वारः ; वसाया मांसस्नेहस्य त्रयः; मेदसो मांसरसस्य द्वावञ्जली; मज्जा त्वस्थिगतसुपरिगतः, तस्यैकोऽञ्जलिः; मस्तके पुनरर्धाञ्जलिः; श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य तथा; रेतसश्चरमधातोस्तावदेवार्धाञ्जलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तं, विषमधातोस्तु न नियमः—"वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते ॥" इत्यार्षवेदस्मरणात् । इतीदृशमविश्वस्त्याद्यारभ्यमेतदशुचिनिधानं वर्णास्थिरामिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति—वैराग्यनिरूपविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात् , अस्थिमूत्रपुरीषादिप्राचुर्येणाज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् । अत एव व्यासः—"सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः । शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्बहिर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेत् ॥" इति । यस्यादीदृशकुत्सितशरीरस्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपायने प्रयतितव्यम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

उपासनीयाऽऽत्मस्वरूपमाह—

द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।
हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥१०८॥
मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।
स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥ १०९ ॥

हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेसरवत्सर्वतोनिर्गता हिताहितकरत्वेन हिताहितसंज्ञा द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्तिस्रो नाड्यः, तासामिडापिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यौ सव्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विपर्यस्ते नासाग्रेश्वरसंबद्धे प्राणापानायतने सुषुम्नाख्या पुनस्तृतीया । दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रविनिर्गता । तासां नाडीनां मध्ये मण्डलं चन्द्रप्रभं, तस्मिन्नात्मा निर्वातस्थदीप इवाचलः प्रकाशमान

आस्ते स एवंभूतो ज्ञातव्यः । तैत्साक्षात्करणादिह संसारे न पुनः संसरति, अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

किं च—

ज्ञेयं चाऽऽरण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् ।
योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ ११० ॥

चित्तवृत्तेर्विषयान्तरतिरस्कारेणाऽऽत्मनि स्थैर्यं योगः, तत्प्राप्त्यर्थं बृहदारण्यकाख्यमादित्याद्यन्मया प्राप्तं, तच्च ज्ञातव्यम् । तथा यन्मयोक्तं योगशास्त्रं तदपि ज्ञातव्यम् ॥ ११० ॥

कथं पुनरसावात्मा ध्यातव्य इत्यत आह—

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥१११ ॥

आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य आत्मैकविषयाणि कृत्वा आत्मा ध्येयः योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्थप्रदीपवदेदीप्यमानो निष्प्रकम्पो हृदि तिष्ठति। एतदेव तस्य ध्येयत्वम् । यश्चित्तवृत्तेर्बहिर्विषयाभासतिरस्कारेणाऽऽत्मप्रवणता नाम शरावसंपुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्येव प्रदीपस्यैकनिष्ठत्वम् ॥ १११ ॥

यस्य पुनश्चित्तवृत्तिभिस्तत्कालस्वभावतया समाधौ न रमते तेन शब्दब्रह्मोपासने कार्यमित्याह—

यथाविधानेन पठन्सामगायमविच्युतम् ।
सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ११२ ॥

स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगायं सामगानं—साम्नो गानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणं प्रीतिमन्त्रव्युदासार्थम्—अविच्युतमस्खलितं सावधानः सामाध्वन्यनुस्यूतामैकाग्र्यचित्तवृत्तिः पठंस्तदभ्यासवशात् तत्र निष्णातः शब्दाकारशून्योपासनेन परं ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तं—"शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।" इति ॥ ११२ ॥

---

१. क. यतस्तात्साक्षा० । २. क. प्रदीपिकनि० । ३. का. पदर्दीप्यमानो० । ४. क. नरतशाभ्यासा० । ५. नब्रह्मादिय०

यस्य पुनर्वैदिक्यां गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतादुरधृतात्मोपासने कार्यमित्याह—

अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रेकरी तथा ।
औवेणकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतिकानि च ॥ ११३ ॥
ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका ।
गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम् ॥ ११४ ॥

अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रेकर्यौवेणकानि सरोबिन्दुसहितं चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतैकानि—चशब्दादासारितवर्धमानकादिमहागीतकानि गृह्यन्ते—ऋग्गाथाद्याश्चतस्रो गीतिका, इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावं मोक्षसाधनत्वान्मोक्षुसंज्ञितं मन्तव्यं—तदभ्यासस्यैकाग्र्यतापादनद्वारेणाऽऽत्मैकतापत्तिकारणत्वात् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

किं च—

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥ ११५ ॥

भरतादिमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी;—श्रूयते इति श्रुतिः द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथा हि । षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः, ऋषभधैवतौ प्रत्येकं त्रिश्रुती, गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती, इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त शुद्धाः, संकरजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधाः—तासु विशारदः प्रवीणः ; ताल इति गीतपरिमाणं कथ्यते, तत्त्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरात्मैकाग्र्यतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैव मुक्तिपथं नियच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

चित्तविक्षेपाद्यन्तरायदुष्टस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह—

गीतज्ञो यदि योगेन नाऽऽप्नोति परमं पदम्।

---

१. ख. ग. द्रकमक० । २. ख. द्रकमक० । ३. ख. तत्यगीतानि० । ४. ख. महागीतानि० । ५. ख. त्रैकाग्र्यतापा० । ६. ख. पारिमाणं कल्प्यते० । ७. क. रायदृतस्य० । ख. रायद्दतस्य फलान्तर० ।

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ ११६ ॥

गीतज्ञो यदि कथञ्चिद्योगेन परमं पदं न प्राप्नोति तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा तेनैव सह मोदते क्रीडति ॥ ११६ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति—

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् ।
आत्मनश्चेतु जगत्सर्वं जगतश्चाऽऽत्मसंभवः ॥११७॥

प्रागुक्तरीत्या अनादिरात्मा क्षेत्रज्ञस्तस्य च शरीरग्रहणमेवाऽऽदिरुद्भवः कथितः— "अजः शरीरग्रहणात्" इत्यत्र परमात्मनश्च सकाशात्पृथिव्यादिसकलभुवनोद्भवः तैदुद्भूताश्च पृथिव्यादिभूतसंघाताज्जीवानां स्थूलशरीरतया सम्भवश्च कथितः— "सर्गादौ स यथाकाशम्" इत्यादिना ॥ ११७ ॥

एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—

कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् ।
जगदुद्भूतमात्मा च कथं तस्मिन्वदस्व नः ॥ ११८ ॥

यदेतत्सकलसुरासुरमनुजादिसहितं जगदात्मनः सकाशात्कथमुत्पन्नम्, आत्मा च तस्मिन् जगति कथं तिर्यङ्नरसरीसृपादिशरीरभाग्भवतीत्येतस्मिन्नर्थे विमुह्यामः । अतो मोहापनुत्यर्थमस्माकं विस्तरशो वदस्व ॥ ११८ ॥

एवं मुनिभिः पृष्टः प्रत्युत्तरमाह—

मोहजालमपास्येह पुरुषो दृश्यते हि यः ।
सहस्रकरपद्मनेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ ११९ ॥
स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ।
विराजः सोऽन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ॥ १२० ॥

---

१. क आत्मनश्च जग० । २. भा० ६९. । ३. ख. तस्माद्भूता० । ४. भा० ७०. । ५. क जगतस्तस्य ० ।

इह जगति यदिदं स्थूलकलेवरादावनात्मनि आत्माभिमानरूपं मोहजालं तदपास्य तद्व्यतिरिक्तो यः पुरुषोऽनेककरचरणलोचनः सूर्यवर्चाः अनन्तरश्मिः सहस्रकः बहुशिराः दृश्यते—एतच्च तत्तद्गोचरशक्त्याधारतयोच्यते तस्य साक्षात्कारादिसंबन्धाभावात्—स एवाऽऽत्मा यज्ञः प्रजापतिश्च, यतोऽसौ विश्वरूपः सर्वात्मकः । वैश्वरूप्यमेव कथमिति चेत्, यस्मादसौ विराजः पुरोडाशान्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति, यज्ञाच्च वृष्ट्यादिद्वारेण प्रजासृष्टिरित्येवं वैश्वरूप्यम् ॥ ११९ ॥ १२० ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—

यो द्रव्यदेवतात्यागसंभूतो रस उत्तमः ।
देवान्संतर्प्य स रसो यजमानं फलेन च ॥ १२१ ॥
संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ।
ऋग्यजुःसामविहितं सारं धामोपनीयते ॥ १२२ ॥
स्वमण्डलादसौ सूर्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् ।
यज्जन्म सर्वभूतानामशनानशनात्मनाम् ॥ १२३ ॥
तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ।
एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ १२४ ॥

द्रव्यस्य च पुरोडाशमर्देवतोद्देशेन त्यागाद्यो रसः—अदृष्टरूपम् आत्मनः परिणत्यन्तरमुत्तमः सकलजगज्जन्मबीजतयोत्कृष्टतमः संभूतः—स देवान्संप्रदानकारकभूतान्सम्यक्प्रीणयित्वा यजमानं चाभिलषितफलेन संयोज्य पवनेन प्रेर्यमाणश्चन्द्रमण्डलं प्रति नीयते, ततः शशिमण्डलाद्रश्मिभिर्भानुमण्डलं—"सैषा त्रय्येव विद्या तपति" इत्यभेदाभिधानात्—ऋग्यजुःसाममयं प्रत्युपनीयते, ततः स्वमण्डलादसौ सूर्योऽमृतरसं वृष्टिरूपमुत्तमं यत्सकलभूतानामशनानशनात्मनां चराचराणां जननिमित्तं तत्सृजति, तस्माद्वृष्टिसंपादितौषधिमयात्प्रजोत्पत्तिहेतो-

रत्नात्पुनर्यज्ञः, यज्ञाच्च पूर्वाभिहितभङ्ग्या पुनरन्नम्, अन्नाच्च पुनः क्रतुरित्येवमेतदखिलं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशाविरहिते सत्यवर्तत इत्यनेन क्रमेणाऽऽत्मनः सकाशादखिलजगदुत्पत्तिः, तत्र चाऽऽत्मनः स्वकर्मानुरूपविग्रहपरिग्रहः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

ननु यद्यात्मनः संसरणमनायत्तं तर्हि अनिर्मुक्तिप्रसंग इत्यत आह—

अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ।
समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ १२५ ॥

यद्यप्यात्मनोऽनादित्वात्संभूतिर्न विद्यतेऽन्तरात्मनः शरीरस्यापिनः, तथाऽपि पुरुषः शरीरेण समवायी भवति, भोगायतने सुखदुःखात्मकं भोग्यजातमुपभुङ्क्ते, इत्येवम्भूतेन संबन्धेन संबन्धी भवत्येव । स च समवायः मोहेच्छाद्वेषजनितकर्मनिर्मेयो न तु निसर्गजातः ; तस्य कार्यत्वेन विनाशोपपत्तेर्न निर्मुक्तिः ॥ १२५ ॥

आत्मनो जगज्जन्मयोनेः तत्प्रपञ्चायितुमाह—

सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ।
मुखबाहूरुपज्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ १२६ ॥

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो द्यौरजायत ।
नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात्स्पर्शाद्वायुर्मुखाच्छिखी॥१२७॥

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ।
जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ १२८ ॥

योऽसौ सकलजीवात्मकतया प्रपञ्चात्मकतया च सहस्रात्मा बहुरूपस्तथा सकलजगद्धेतुतया आदिदेवो मया युष्माकमुदाहृतः, तस्य वदनभुजसक्थिचरणजाता यथाक्रममग्रजन्मादयश्चत्वारो वर्णाः, तथा तस्य पादाद्भूमिः, मस्तकात्सुरसद्म, प्राणात्प्राणाः, कर्णात्ककुभः, स्पर्शात्पवनो, वदनाद्धवहः, मनसः शशाङ्कः, नेत्रा-

द्भानुः, जघनाद्[1]गगनं जङ्घमाजङ्घमात्मकं जगच्च ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

अत्र चोद्ययति—

यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते ।
ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ॥ १२९ ॥

हे ब्रह्मन् योगीश्वर यद्यात्मैव जीवादिभावं भजते तर्हि कथमसौ पापयोनिषु मृगपक्ष्यादिषु जायते ? अथ मोहरागद्वेषादिदोषदुष्टत्वात्तत्र जन्मेत्युच्यते ? तच्च न—यस्मादीश्वरः स्वतन्त्रः कथमनिष्टैर्मोहरागादिभावैः संयुज्यते॥ १२९ ॥

किं च—

करणेनान्वितस्यापि पूर्व[2]ज्ञानं कथञ्चन ।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥ १३० ॥

तथेदमप्यत्र दूषणम्। मनःप्रभृतिज्ञानोपायैः सहितस्यापि तस्याऽऽत्मनः पूर्वज्ञानं जन्मान्तरानुभूतविषयं कस्मान्नोत्पद्यते, तथा सर्वप्राणिगतां वेदनां सुखादि[3]रूपां स्वयं सर्वगोऽपि सर्वदेहगतोऽपि कस्मान्न वेत्ति, तस्मादात्मैवेश्वरो जीवादिभावं भजत [4]इत्ययुक्तम् ॥ १३० ॥

तत्र पूर्वचोद्यस्योत्तरमाह—

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।
दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवं [5]योनिशतेषु च ॥ १३१ ॥

यद्यपीश्वरः स्वरूपेण सत्यज्ञानानन्दलक्षणः, तथाऽप्यविद्यासमावेशवशान्मोहरागादिभावैरभिभूयमानो नानाहीनयोनिजननसाधनं मानसादित्रिविधं कर्मनिचयमाचरति । तेन चान्त्यादिहीनयोनितामापद्यते । अन्त्याश्चण्डालादयः, पक्षिणः काकादयः, स्थावरा वृक्षादयः—तेषां भावोऽन्त्यपक्षिस्थावरता तां यथाक्रमेण मनोवाक्कायारब्धकर्मदोषैः जन्मसहस्रेष्वयं जीवः प्राप्नोति ॥ १३१ ॥

---

१. क. दुगगनं जङ्गमा० । २. ख. पूर्व ज्ञानं० । ३. ग. सुखदुःखादि० । ४. सर्वज्ञापि० । ५. क. दामेवेश्वरजावदा० । ६. ख. इत्युक्तम् । ७. ख. भवयोनि० ।

किं च—

अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।
रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३२ ॥

शरीरिणां जीवानां शरीरेषु भावा अभिप्रायविशेषाः सत्त्वाद्युद्रेकतारतम्यादथानन्तस्तथा तत्कार्याण्यपि रूपाणि कुब्जवामनत्वादीनि देहिनां सर्वयोनिषु भवन्ति ॥ १३२ ॥

ननु यदि कर्मजन्यानि कुब्जत्वादीनि तर्हि कर्मानन्तरमेव तैर्भवितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ।
इह वाऽमुत्र वैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥१३३॥

केषांचिज्ज्योतिष्टोमादिकर्मणां विपाकः फलं प्रेत्य देहान्तरे भवति, केषांचित्कारीर्यादिकर्मणां वृष्ट्यादि फलमिहैव भवति, केषांचिच्चित्रादीनां फलं पश्चादिहामुत्र देहान्तरे वेत्यनियतं, न ह्यानन्तरमेव कर्मफलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः । अत्र च कर्मणां शुभाशुभफलजनकत्वे सत्त्वादिभाव एव प्रयोजकभूतः तदायत्तत्वात्फलतारतम्यस्य ॥ १३३ ॥

मनोवाक्कायकर्मजैरित्यादियोनीः प्राप्तोतीत्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ १३४ ॥

परधनानि कथमपहरेयमिति आभिमुख्येन ध्यायन्, तथाऽनिष्टानि ब्रह्महत्यादीनि हिंसात्मकानि करिष्यामीति चिन्तयन्, वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेशः पुनःपुनः संकल्पः तैद्ध्यानं, चण्डालादन्त्ययोनिषु जायते ॥ १३४ ॥

किं च—

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।

---

१. क. तेषां चिदिह० । २. क न्त्यादियोनिषां प्राप्नो० । ३. क. तद्ध्यानम्चा० ।

अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

पस्त्वमृतवदनशीलः पुरुषः पिशुनः कर्णेजपः पुरुषः परोद्वेगकरभाषी अनिबद्धप्रलापी प्रकृतासङ्गतार्थवादी च बुद्धिदुर्बलबुद्धिदूषीतरत्वादीतरतम्याद्धीनोत्कृष्टेषु मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

किं च—

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ १३६ ॥

अदत्तादाननिरतः परधनापहारप्रसक्तः, परदारप्रसक्तश्च, अविहितमार्गेण प्राणिनां घातकश्च, दोषगुरुलघुभावतारतम्यात्तरुलताप्रतानादिस्थावरेषु जायते १३६ ॥

सत्त्वादिगुणपरिपाकमाह—

आत्मज्ञः शौचवान्दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
धर्मकृद्वेदविद्यावित्सात्त्विको देवयोनिताम् ॥ १३७ ॥

आत्मज्ञो विद्याधनाभिजनाद्यभिमानरहितः, शौचवान् बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः, दान्त उपशमान्वितः, तपस्वी कृच्छ्रादितपोयुक्तः, तथेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तः, नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठाननिरतः, वेदार्थवेदी च यः स सात्त्विकः । स च सत्त्वोद्रेकतारतम्यवशादुत्कृष्टोत्कृष्टतरसुरयोनितां प्राप्नोति ॥ १३७ ॥

किं च—

असत्कार्यरतोऽधीरो आरम्भी विषयी च यः।
स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्मधिगच्छति ॥ १३८ ॥

असत्कार्येषु तूर्यवादित्रनृत्यादिष्वभिरतो यः, तथा अधीरो व्यग्रचित्तः, आरम्भी सदाकार्याकुलो विषयेष्वतिप्रसक्तश्च, स रजोगुणयुक्तः । तद्गुणतारतम्याद्धीनोत्कृष्टमनुष्यजातिषु मरणान्तरमुत्पत्तिं प्राप्नोति ॥ १३८ ॥

---

१. क. अदत्तादाननिरतः अदत्तपर० । २. क. वेषु च जायः । ३. क. जन्यादिगुण० । ४. अधीर इति नास्ति । ५. क. आत्मज्ञेति पदं नास्ति ।

तथा—

निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ १३९ ॥

यः पुनर्निद्राशीलः, प्राणिपीडाकरो, लोभयुक्तश्च, तथा नास्तिको वर्मादेर्निन्दकः, याचनशीलः, प्रमादवान् कार्याकार्यविवेकशून्यः विरुद्धाचारश्च—असौ तमोगुणयुक्तः तत्तारतम्याद्दीनहीनतरपश्वादियोनिषु जायते ॥ १३९ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति—

रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ।
भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १४० ॥

यं एवमविद्याविद्वोऽयमात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसारे पर्यटन् नानाविधदुःखप्रदैर्भावैरभिभूतः पुनःपुनः संसारं देहग्रहणं प्राप्नोतीति ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यत इत्यस्य चोद्यस्यानवकाशः ॥ १४० ॥

यद्यपि "करणैरचितस्यापि" इति द्वितीयं चोद्यं तस्योत्तरमाह—

मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।
तथाऽविपक्वकरण आत्मा ज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४१ ॥

यथाभ्यासादन्तःकरणादिज्ञानसाधनसंपन्नः, तथाऽपि जन्मान्तरानुभूतार्थावबोधे न समर्थः अविपक्वकरणो रागादिमलाक्रान्तचित्तो यस्मात् ; यथा दर्पणो मलच्छन्नो रूपज्ञानोत्पादनसमर्थो न भवति ॥ १४१ ॥

ननु शास्त्रीयज्ञानस्यापि आत्मप्रकाशत्वात् तस्य च स्वतः सिद्धत्वाज्ञानुपलब्धौ युक्त इत्याशङ्क्याऽऽह—

कट्वेर्वीर्यं यथाऽपक्वे मधुरः सन् रसोऽपि न ।
प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकरणे ज्ञता ॥ १४२ ॥

---

१. ख. य एवमित्यत्र य इति नास्ति । २. ख. आत्मज्ञान° ।

अपक्वे कटुपैरौ तिक्तकर्कटिकायां विद्यमानोऽपि मधुरो रसः यथा नोपलभ्यते तथाऽऽत्मन्यपक्वकरणे विद्यमानाऽपि ज्ञता ज्ञातृता प्राग्भवीयवस्तुगोचरा न प्राप्यते ॥ १४२ ॥

"वेत्ति सर्वाणां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम्" इति पदुर्तं तत्रोत्तरमाह—

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ।
योगी मुक्तश्च सर्वासां यो न चाऽऽप्नोति वेदनाम्॥१४३॥

यः पुनर्देही देहाभिमानयुक्तः स सर्वाश्रयामाध्यात्मिकादिबहुरूपां वेदनां स्वकर्मोपार्जिते एव देहे प्राप्नोति न देहान्तरगतां भोगायतनारम्भादृष्टवैलक्षण्यादेव। यस्तु योगी मुक्तो मुक्ताहङ्कारादिः सकलक्षेत्रज्ञगतानां सुखदुःखादिसंविदां वेदिता भवति—परिपक्वकरणत्वात् ॥ १४३ ॥

नन्वेकस्मिन्नात्मनि ह्यनन्तादिदेहेषु भेदप्रत्ययो न घटत इत्याशङ्क्याऽऽह—

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथाऽऽत्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १४४ ॥

यथैकमेव गगनं कूपकुम्भाद्युपाधिभेदभिन्नं नानेवानुभूयते, यथा वा भानुरेकोऽपि भिन्नेषु जलभाजनेषु करकमणिकमल्लिकादिषु नानेवानुभूयते,—तथैकोऽप्यात्मा अन्तःकरणोपाधिभेदेन नाना प्रतीयते। द्वितीयदृष्टान्तोपादानमात्मभेदस्यापारमार्थिकत्वद्योतनार्थम् ॥ १४४ ॥

"पञ्चधातूरयं पञ्च आदत्ते गुणपत्यभुः" इत्यादुक्तमर्थमुपसंहृत्याऽऽह—

ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः ।
इमे लोका एष चाऽऽत्मा तस्माच्च सचराचरम् ॥ १४५ ॥

ब्रह्म आत्मा, खं गगनम्, अनिलो वायुः, तेजोऽग्निः, जलं प्रसिद्धं,

---

१. ख. गोचरता० । २. प्रा०. १३०.। ३. ख. योगमाप्नो० । "सर्वाश्च ज्ञातानाप्नोति" इत्यपरार्के आनन्दाश्रमसुद्रिते पाठः । ४. ख. क्षेत्रगतानां । ५. प्रा० ७२. ।

भूरुच्चैलेते वातादिधातवः एव शरीरं व्याप्य धारयन्तीति धातवोऽभिधीयन्ते । तत्र खदयः पञ्च धातवः लोक्यन्ते दृश्यन्ते इति लोकाः, जडा इति यावत् । एष चिद्धातुरात्मा । एतस्माज्जडाजडसमुदायात्स्थावरजङ्गमात्मकं जगदुत्पद्यते ॥१४५॥

कथमसावात्मा जगन्मूलत्वाह—

मृद्दण्डचक्रसंयोगात्कुम्भकारो यथा घटम् ।
करोति तृणमृत्काष्ठगृहं वा गृहकारकः ॥ १४६ ॥

हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः ।
निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ १४७ ॥

कारणान्येवमादाय तासुतास्विह योनिषु ।
सृजत्यात्मानमात्मा च संभूय करणानि च ॥ १४८ ॥

यथा हि कुलालो मृच्चक्रचीवरादिकं करणजातमुपादाय करकशरावादिकं नानाविधं कार्यजातं रचयति, यथा वा वर्धकिस्तृणमृत्काष्ठैः परस्परसापेक्षैः एकं गृहाख्यं कार्यं करोति, यथा वा हेमकारः केवलं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकुटकुण्डलादि कार्यमुत्पादयति, यथा वा कोशकारकः कीटाविशेषो निजलालयाऽऽत्मव्यतिरेकमात्मबन्धनं कोशाख्यमारभते, तथाऽऽत्मापि पृथिव्यादीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि तथा करणान्यपि श्रोत्रादीन्युपादाय अस्मिन्संसारे तासुतासु सुरादियोनिषु स्वयमेवाऽऽत्मानं निर्जकर्मबन्धबद्धं शरीरितेया सृजति॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह—

महाभूतानि सत्यानि यथाऽऽत्माऽपि तथैव हि ।
कोऽन्यश्चैकेन नेत्रेण द्रष्टुमन्येन पश्यति ॥ १४९ ॥

---

१. क. भूरुच्चैलेते वातादिधातव एव शरी० । २. ख. धातवः शरीरं व्याप्य० । ३. क. रूपं वा० । ४. ख. निजवद्र श० । ५. क. शरीरतया० । ६. क. यस्मादात्मा हि तथै० ।

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्।

यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि—प्रमाणगम्यत्वात्—तथाऽऽत्माऽपि सत्यः। अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न स्यात्तर्हि एकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति 'यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामि' इति? तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति? तस्मात् ज्ञानेन्द्रियातिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव इति सिद्धम् ॥ १४९ ॥ १४९ ॥

किं च—

अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १५० ॥

जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः।

शब्दादिविषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५१ ॥

यद्यात्मा ध्रुवो न स्यात् तर्हानुभूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत्, न ह्यन्येन दृष्टे वस्तुनि अन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते; तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः, न हीन्द्रियाणामुपरतव्यापाराणां तत्कारकत्वम्; तथाऽहमेवाभिजनत्वादिसंपन्न इत्येवंविधार्थसंधानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य; तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगासिद्धयर्थमुद्योगं मनोवाक्कायैः कः कुर्यात्; —तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा स्थितः ॥ १५० ॥ १५० ॥

उपासनादेशैर्विध्यर्थं संसारस्वरूपं विदुषश्चाह—

स संदिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा।

विप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १५२ ॥

योऽसौ पूर्वोक्त आत्मा विप्लुतोऽहङ्कारदूषितः स सकलकर्मसु फलमस्ति न वेति संदिग्धमतिर्भवति तथाऽसिद्धोऽप्यकृतार्थोऽपि सिद्धमेव कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ १५२ ॥

---

१. ख. विपोऽनुसन्धा० ।

किं च—

मम दाराः सुताभात्या अहमेषामिति स्थितिः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १५३ ॥

तस्य विप्लुतमतेः 'मम पुत्रकलत्रप्रेष्यादयोऽहमेषाम्' इत्यतीव ममताकुलास्थितिर्भवति तथा हिताहितकरे कार्यप्रकरे स विप्लुतमतिर्विपरीतमतिः सदा भवेत् ॥ १५३ ॥

किं च—

ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव विकारे चाऽविशेषवान् ।
अनाशकानलापातजलप्रपतनोद्यमः ॥ १५४ ॥
एवंवृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ।
कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १५५ ॥

ज्ञेयं जानातीति ज्ञेयज्ञः, तस्मिन्नात्मनि प्रकृतौ चाऽऽत्मनो गुणसाम्यावस्थायां विकारे चाहङ्कारादाविविशेषवान् अविवेकवानभिज्ञो भवति, तथाऽनशनदुस्ताशनाम्बुप्रवेशैर्विनाशनादिषु विप्लवबशात्कृतप्रयत्नो भवेत् । एवं नानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तोऽविनीतात्माऽसंयतात्मा असत्कार्याभिनिवेशयुक्तः सन् तत्कृतकर्मजातेन रागद्वेषाभ्यां मोहेन च बध्यते ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

शरीरत्यागद्वारेण कथं पुनरस्य विप्रमोक्षो भवतीत्यत आह—

आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ।
तत्कर्मणामनुष्ठानं संगः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १५६ ॥
स्त्र्यालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ।
त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १५७ ॥

१. ख. वरे चाऽविशे० । २. ख. तनीयामी० । ३. ख. विशेषाशनादि० । ४. ख. यतस्था अस० । ५. क. विप्लवो भव० ।

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ।
शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १५८ ॥
नीरजस्तमसा सत्त्वशुद्धिर्निस्पृहता शमः ।
एतैरुपायैः संशुद्धः सत्त्वयोग्यमृती भवेत् ॥ १५९ ॥

विद्यार्थमाचार्यसेवा, वेदाप्तार्थेषु पातञ्जलादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकित्वं तत्प्रतिपादितव्यानादिकर्मणामनुष्ठानं, सत्पुरुषसंगः, प्रियहितवचनत्वं, ललनालोकनालम्भयोः परित्यागः, सर्वभूतेष्वात्मवद्दर्शनं समलदर्शनं, परिग्रहाणां च पुत्रक्षेत्रकलत्रादीनां त्यागः, जीर्णकाषायधारणं, तथा शब्दस्पर्शादिविषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिरोधः, स्तन्द्रादिद्वारानुकारिणी आलस्यमनुत्साहः—तयोर्वर्जनेन त्यागः, शरीरकस्य परिसंख्यानमस्थिरशुचित्वादिदोषानुसंधानं, तथा सकलगमनादिषु सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषपरामर्शः, तथा रजस्तमोविधुरता, प्राणायामादिभिर्मवशुद्धिः, निःस्पृहता विषयेष्वनभिलाषः, शमो बाह्यान्तःकरणसंयमः,—एतैराचार्योपासनादिभिरुपायैः सम्यक् शुद्धः केवलसत्त्वयुक्तो ब्रह्मोपासनेनामृती भवेत् मुक्तो भवति ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

कथमयुतत्वप्राप्तिरित्यत आह—

तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् ।
कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

आत्मारव्यतत्त्वस्मृतेरात्मनि निश्चलतयोपस्थानात् सत्त्वशुद्धियोगात्केवलसत्त्वगुणयोगात्कर्मबीजानां परिक्षयात् सत्पुरुषाणां च संबन्धात् आत्मयोगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

किं च—

शरीरसंक्षये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् ।
अविप्लुतमतेः सम्यक् स जातिस्मरतामियात् ॥ १६१ ॥

---

१. ख. ग. ज्ञानकर्म० । २. ख. प्लुतमतिः घ० । ३. ख. सम्यग्ज्ञातिस्मर० ।

यस्य पुनर्योगिनोऽविप्लुतमतेः शरीरसंक्षयसमये मनःसत्त्वयुक्तं सम्यगेकाग्रतयेश्वरं प्रति व्याप्रियते स यथोपासनाप्रयोगाप्रवीणतयाऽऽत्मानं नाधिगच्छति, तर्हि विशिष्टसंस्कारपाटववशेन जात्यन्तरानुभूतकृमिकीटादिनानागर्भवासादिसमुद्भूतदुःखस्मरत्वं प्राप्नुयात् । तत्स्मरणेन च जातोद्विगस्तद्विच्छेदकारिणि मोक्षे प्रवर्तते॥१६१॥

यत्नपटुसंस्कारतया पूर्वी जातिं न स्मरति तस्य का गतिरित्यैवाऽऽह—

यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ।
नानारूपाणि कुर्वाणस्तथाऽऽत्मा कर्मजास्तनूः ॥ १६२ ॥

भरतो नटः स यथा रामरावणादिनानारूपाणि कुर्वाणः सितासितपीतादिभिर्वर्णैरात्मनस्तनुं वर्णयति रचयति तथैवाऽऽत्मा तत्तत्कर्मफलोपभोगार्थं कुञ्जवामनादिनानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेवराण्यादत्ते ॥ १६२ ॥

किं च—

कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ।
गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मनैः ॥ १६३ ॥

न केवलं कर्मैव कुब्जवामनत्वादिनिमित्तं किंतु कालकर्मणी स्वकारणेस्वपितृबीजदोषश्चेति सर्वमेतत्सहकारिकारणम् । एतेन दृष्टादृष्टस्वरूपेण कारणकलापेन गर्भस्याङ्गहीनत्वादिविकारो जन्मन आरभ्यानियतकालो दृष्टः ॥ १६३ ॥

मत्र प्राकृतिकप्रलयावसरे सदुदायखिलविकारवैनाशे कर्मणो नाशात्कथं तत्रिवन्धनः पुनर्भवपरिग्रह इत्यशङ्क्याऽऽह—

अहङ्कारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च ।
शरीरेण च नाऽऽत्माऽयं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥ १६४ ॥

मनोहङ्कारौ प्रसिद्धौ, गतिः संसरणहेतुभूतो दोषराशिः, कर्मफलं धर्मा-

---

१. ख. तोदेगतस्त्रीद० । २. ख. यत्नयं दुःसंस्का० । ३. ख गतिरित्याह० । ४. ख. जन्मतेः० । ५. ग. स्वकरणपितृबीज० । ख. मैणीस्वपितृकारणबीजण० क. स्वकरस्वंपितृबीज० ।

धर्मरूपं शरीरं लिङ्गात्मकम्,—एतैरहङ्कारादिभिरयमात्मा कदाचिदपि न मुच्यते यावन्मोक्षः ॥ १६४ ॥

ननु प्रतिनियतकर्मणां जीवानां प्रतिनियतकाल एवोपरतिर्युक्ता न पुनः संग्रामादौ युगपत्कालेऽपि प्राणसंक्षय इत्याशङ्क्याऽऽह—

वर्त्याधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ।
विक्रियाऽपि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥ १६५ ॥

यथा हि खलु तैलक्लिन्नानेकवर्तितन्तूनां नानाज्वालानां युगपत्संस्थितिः तासां च स्थितीनां यदुत्तरदाधूयमानपवनाहतिरूपविषातिहेतूपनिपातयौगपद्याद्युगपदुपरतिर्यथा भवति तथैव रथिसारथिवाजिकुञ्जरादिजीवानां युद्धाद्न्योपरतिहेतुयौगपद्यादकालेऽपि प्राणपरिक्षयो नानुपपन्नः । एतदुक्तं भवति —प्रतिनियतकालविपरिहेतुभूताद्दृष्टस्य तद्विरुद्धकार्यकरदृष्टहेतूपनिपातेन प्रतिबन्ध इति ॥ १६५ ॥

मोक्षमार्गमाह—

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।
सिताऽसिताः कर्बुरनीलाः कपिला प्रीतैर्लोहिताः ॥ १६६ ॥
ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १६७ ॥

योऽसौ हृदि प्रदीपवत् स्थितो जीवः तस्यानन्ता रश्मयो नाडयः सुखदुःखहेतुभूता "द्वासप्ततिसहस्राणि" इत्यादिनोक्ताः सिताऽसितकर्बुरादिरूपाः सर्वतः स्थिताः, तेषामेको रश्मिरूर्ध्वव्यवस्थितः योऽसौ मार्तण्डमण्डलं निर्भिद्य हिरण्यगर्भनिलयं चातिक्रम्य वर्तते, तेन जीवः परां गतिमपुनरावर्तिलक्षणां प्राप्नोति ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

---

१. ग. युतापुनः संग्रा० । २. ख. वर्त्याधारः स्नेह० । ३. ख. तीनां तदुत्तरं दीधू० । क. तीनां यदुत्तरं दीधू० । ४. ख. कर्बुरूपाः० । ५. ख. कपिलानीललो हि० । ६. प्रा० १०८।
७. ख. रूर्ध्वं व्यवस्थि० ।

स्वर्गमार्गमाह—

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।
तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

यदस्याऽऽत्मनो मुक्तिमार्गभूताद्रश्मेरन्यद्रश्मिशतमूर्ध्वाकारमेव व्यवस्थितं—तेन सुरशरीराणि तैजसानि सुखैकभोगाधिकरणानि सधामानि कनकरजतरत्नरचितामरपुरसहितानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

संसरणमार्गमाह—

येऽनेकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः ।
इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥ १६९ ॥

ये पुनस्तस्याधस्ताद्रश्मयो मृदुप्रभाः तैरिह फलोपभोगार्थं संसारे संसरति अवशः स्वकृतकर्मपरतन्त्रः ॥ १६९ ॥

भूतचैतन्यवादिपक्षं परिजिहीर्षुराह—

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ।
आर्त्या गत्या तथाऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥१७०॥
श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।
निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१ ॥
तारानक्षत्रसंचारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि ।
आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥ १७२ ॥
मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्त्रैषधिफलैरपि ।
वित्तात्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥ १७३ ॥

---

१. ख. येनैकरूपा० । ग० येनेकरूपाधस्ता० । २. ख. रश्मयश्च मृदु० । ३. ग. येन पुन० ।

वेदैः "स एष" "नेति नेति" इति "आत्मा" इति "अस्थूलमनण्वह्रस्वमपाणि-पादम्" इत्यादिभिः, शास्त्रैश्च मीमांसान्वीक्षिक्यादिभिः, विज्ञानैश्च 'ममेदं शरीरम्' इत्यादिदेहव्यतिरिक्तात्मानुभवैः, तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरानुष्ठितधर्माधर्मनिमित्ताभ्यां देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आत्मा जन्मान्तरगतकर्मानुष्ठातृनियतया, तथा गमनागमनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि, भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि संभवति; यतः कारणगुणप्रक्रमेण कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भो दृष्टः । न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिषु चैतन्यादिसमवायः संभवति—तदारब्धस्य कुम्भादिभौतिकस्य चैतन्यानुपलम्भात् । न च भैन्दशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तरसंयोगज इति वाच्यम्—शक्तेः साधारणगुणत्वात् । अतो भौतिकदेहादिविलक्षणेन चैतन्यादिसमवायव्यङ्ग्यकर्तव्यः । सत्यानृते प्रसिद्धे, अर्थो हितप्राप्तिः, सुखदुःखे आमुष्मिके, तथा शुभकर्मानुष्ठानमशुभकर्मपरिहारः,—एतैश्च ज्ञाननियतैः देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं भूकम्पादि, शाकुनं ज्ञानं पिङ्गलादिपतत्रिविशेषाद्विज्ञानं ज्ञानं, ग्रहाः सूर्योदयास्तसंयोगजैः फलैः, तारा अदिव्यान्यदिव्यानीतरेषाणि ज्योतींषि, नक्षत्राणाश्चयुक्तप्रभूतीनि,—एतेषां संचारैः शुभाशुभफलद्योतनैः, जागरैर्जागरावस्थाजन्यैश्च सच्छिद्रादित्यादिदर्शनैः, तथा स्वप्नजैः खरवाराहयुक्तरथारोहणादिज्ञानैः, तथा आकाशादिभ्यश्च जीवोपभोगार्थतया सृष्टेः, तथा मन्वन्तरप्राप्त्या युगान्तरप्राप्त्या, देहेऽनुपपद्यमानतया तथा मन्त्रौषधिफलैः प्रेक्षापूर्वकैः क्षुद्रकर्मादयैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्वेद्यमानं हे मुनयो वित्त जानीत ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

किं च—

अहङ्कारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः ।
इन्द्रियान्तरसंचार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४ ॥
स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः ।
निमेषदेर्वैतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १७५ ॥

---

१. ख. गुणप्रोक्तक्रमे० । २. ख. न चमदशु० । ३. ख. रिक्तचैतन्या० । ४. ग. तनायत्न आदा० ।

यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।
तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ १७६ ॥

अहङ्कृतिरहङ्कारः, स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना स्तन्यपानादिगोचरा, सुखमैहिकं, धृतिर्धैर्यम्, इन्द्रियान्तरेण दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य संचारो 'यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामि' इत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तरसंचारः—अत्रेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वं, पूर्वदृष्टे तु गमनसत्त्ववचनादिहेतुतयाऽऽर्थकं लिङ्गत्वमित्यपौनरुक्त्यम्—धारणं शरीरस्य, जीवितं प्राणधारणम्, स्वर्गोऽनिष्टदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः, स्वप्नः प्रसिद्धः—पूर्वदृष्टे तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतया लिङ्गत्वम्, अत्र स्वरूपेणोत्पौनरुक्त्यम् — भावानामिन्द्रियादीनां प्रेरणं, मनसो गतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता, निमेषः प्रसिद्धः, तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेष्वनुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वा परमात्मनो द्योतकानि दृश्यन्ते तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह—

बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनःकर्मेन्द्रियाणि च ।
अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥ १७७ ॥
अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ।
ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसन्सदसच्च यः ॥ १७८ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि सार्थानि शब्दादिविषयसहितानि, मनः, कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि, तथाऽहङ्कारो, बुद्धिश्च निश्चयात्मिका, पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि, अव्यक्तं प्रकृतिरित्येतत् क्षेत्रमस्य योऽसावीश्वरः सर्वगतः अत एव सद्रूपः प्रमाणान्तराग्राह्यत्वात्, असन् अस्पष्टप्रतीतिकत्वात्, सदसद्रूपोऽसावात्मा क्षेत्रज्ञ इति निगद्यते ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

---

१. ख. तरेण हि दृष्टे० । २. ख. द्योतनयालिङ्ग० । ३. ख. रुक्तत्वम् । तथा भावान ४. ख. इति प्रसिद्धम् । ५. ग. क. क्षेत्रस्वरूप० ।

बुद्ध्यादेरुत्पत्तिमाह—

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्ता ततोऽहङ्कारसंभवः।
तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च ॥ १७९ ॥

सत्त्वादिगुणसाम्यमव्यक्तं; ततस्त्रिप्रकारायाः सत्त्वरजस्तमोमय्या बुद्धेरुत्पत्तिः। तस्माच्च वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति त्रिविधोऽहङ्कार उत्पद्यते। तत्र तामसाद्भूतादिसंज्ञकादहङ्कारात्तन्मात्राणि, आदिग्रहणाद्गगनादीनि,—तानि चैकोत्तरगुणान्युत्पद्यन्ते—चशब्दाद्वैकारिकतैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियाणामुत्पत्तिः ॥ १७९ ॥

गुणस्वरूपमाह—

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः।
यो यस्मान्निःसृतश्चैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १८० ॥

तेषां गगनादिपञ्चभूतानाम् एकोत्तरवृद्धया पञ्च शब्दादयो गुणा वेदितव्याः। एषां च बुद्ध्यादिवैकाराणां मध्ये यो यस्मात्प्रकृत्यादेरुत्पन्नः स तस्मिन्नेव सूक्ष्मरूपेण प्रलयसमये प्रलीयते ॥ १८० ॥

प्रकरणार्थोपसंहरन्नाह—

यथाऽऽत्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया।
विपाकात्त्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १८१ ॥
सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः।
रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्भ्राम्यते ह्यसौ १८२ ॥
अनादिरादिमांश्चैव स एव पुरुषः परः।
लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ १८३ ॥

मानसादित्रिप्रकारकर्मणां विपाकादीश्वरोऽपि सन्नात्मा यथाऽऽत्मानं सृजति

१. ख. स्मार्ज्जिस्त० । २. ग. प्रलयसमीपे प्रलीयते ।

तथा युष्माकं कथितः । सत्त्वादयश्च गुणास्तस्यैवंविधस्याविद्यस्य कीर्तिताः । तथा स एव रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवदिह संसारे भ्राम्यतीत्यपि कथितम् । स एवानादिः परमपुरुषः शरीरग्रहणेनाऽऽदिमान् कुञ्जबौमनात्वादिविकारसहितः यथा स्थूलाकारतया परिणतो लिङ्गैरिन्द्रियैश्च ग्राह्यरूप उदाहृतः॥१८१॥१८२॥१८३॥

स्वर्गिमार्गमाह—

पितृयानोऽजवीथ्यादच यदगस्त्यस्य चान्तरम् ।
तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ १८४ ॥

अजवीथी अमरमार्गः अगस्त्यस्य तस्य च यदन्तरमसौ पितृयानः, तेनाग्निहोत्रिणः स्वर्गकामाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥ १८४ ॥

किं च—

ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः ॥ १८५ ॥

ये च दानादिस्मार्तकर्मपराः सम्यगम्भरहिताः तथाऽष्टाभिरात्मगुणैः—'दया क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा" इति गौतमादिप्रतिपादितैर्युक्ताः, तथा ये च सत्यवचननिरताः तेऽपि तेनैव पितृयानेन सुरसदनमाप्नुवन्ति ॥ १८५ ॥

नन्वेवमिति कादि प्रतिसंवत्सरोल्लिख्यमानकमलयादविद्यावेदास्तस्योपरितना जनाः कर्मविद्योपासनादिकं कर्म करिष्यन्ति, कथन्तरां चाकृतकर्मणः स्वर्गमार्गमधिरोक्ष्यन्तीत्यत आह—

तत्राष्टाशीतिसाहस्रमुनयो गृहमेधिनः ।
पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १८६ ॥

तत्र पितृयानेऽष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयो गृहस्थाश्रमिणः पुनरावर्तिधर्माणः

---

१. ख. रतस्य बाऽविशिष्टस्य० । २. ख. वामनादि विकार० । ३. त. ग्राह्यस्वरूप० । ग्राह्यरूपदाहृ० । ४.—८. २३. ।

सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया धर्मतरुग्रादुर्भावे बीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्मप्रवर्तकाः। अतो न प्राग्दितदोषसमासङ्गः ॥ १८६ ॥

किं च—

सप्तर्षिनागवीथ्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः ।
तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७ ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया ।
तत्र गत्वाऽवतिष्ठन्ते यावदाभूतसम्प्लवम् ॥ १८८ ॥

सप्तर्षयः प्रसिद्धाः, नागवीथी ऐरावतपथः; तदन्तराले तावन्त एव अष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवलज्ञाननिष्ठाः तपोब्रह्मचर्ययुक्ताः तथा सङ्गत्यागिनो देवलोकं समाश्रिताः आभूतसम्प्लवं प्राकृतप्रलयपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्तकाः ॥१८७॥ १८८ ॥

कर्षभूतास्ते मुनय इत्यत आह—

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ।
श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्॥१८९॥

यतो द्विविधादपि मुनिसमूहाच्चत्वारो वेदाः पुराणान्यविद्योपनिषदश्च नित्यभूता एवाप्येतत्परम्परयायाताः प्रवृत्ताः, तथा श्लोका इतिहासात्मकाः, सूत्राणि च शब्दानुशासनमीमांसागोचराणि, भाष्याणि च सूत्रव्याख्यारूपाणि, यदन्यदायुर्वेदादिकं वाङ्मयं तदपि यत्सकाशात्प्रवृत्तं तथाविधास्ते मुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवं सति[1] हैतस्य नानित्यतादोषप्रसङ्गः ॥ १८९ ॥

ततः किमित्यत्रै आह—

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः
श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १९० ॥

---

१. ख. ग. घ. तदः । २. क. ग. वेदस्यादिनानित्य० । ३. क. ग. किमित्याह० ।

वेदस्य नित्यत्वे सति तत्प्रामाण्यबलाद्वेदानुवचनादयः सत्त्वशुद्ध्यादिद्वारेणाऽऽत्मज्ञानस्य हेतव इत्युपपन्नं भवति ॥ १९० ॥

किं च—

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु ।
द्रष्टव्यश्चथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥१९१॥
य एनमेवं विन्दन्ति ये वाऽरण्यकमाश्रिताः ।
उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२ ॥

यस्मान्नित्यत्वप्राऽऽमाण्यभूतो वेदस्तस्मादस्मादुक्तमार्गेण सकलाश्रमिभिर्नानाप्रकारं जिज्ञासितव्यः । तमेव प्रकारं दर्शयति—द्विजातिभिर्द्रष्टव्यः अपरोक्षीकर्तव्यः। तत्रोपायं दर्शयति—"श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति । प्रथमतो वेदान्तश्रवणेन निर्णेतव्यः, तदनन्तरं मन्तव्यः, युक्तिभिर्विचारयितव्यः, ततोऽसौ ध्यानेनापरोक्षी भवति । ये द्विजातयोऽतिशयश्रद्धायुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः एवमुक्तेन मार्गेण एनमात्मानं सत्यं परमार्थभूतमुपासते ते आत्मानं विन्दन्ति लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ १९३ ॥ ६९२ ॥

प्रतिमार्गदेवयानमाह—

क्रमात्ते संभवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् ।
अयनं देवलोकं च सवितारं सवैद्युतम् ॥ १९३ ॥
ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य मानसो ब्रह्मलौकिकान् ।
करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४ ॥

ते विदितात्मानः क्रमादभ्यासाभिमानिदेवतास्थानेषु मुक्तिमार्गभूतेषु विश्रम्यै तैः प्रस्थापिताः परमपदं प्राप्नुवन्ति । अर्चिर्वह्निः, अहर्दिनं, शुक्लपक्षः, तथोत्त-

---

१. ख. ये चारण्य० । २. "ज्ञानदोक्षा" इत्यपरार्क पुस्तके ज्ञानन्दाक्षमुद्रिते पाठो दृश्यते । ३. ख. विश्रान्त्यैः० ।

रायणं, सुरसद्म, सविता सूर्यः, वैद्युतं च तेजः,—तान् एवं क्रमादर्चिरादिस्थानगतान्मानसः पुरुषो ब्रह्मलोकभाजः करोति । तेषामिह संसारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते, किं तु प्राकृत प्रतिसञ्चरावसरे त्यक्तलिङ्गशरीराः परमात्मन्येकी भवन्ति॥ १९३॥ १९४॥

पूर्वोक्तपितृयानमाह—

यज्ञेन तपसा दानैर्यै हि स्वर्गजितो नराः ।
धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १९५ ॥
पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।
क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥ १९६ ॥
एतयो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मवान् ।
दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥ १९७॥

ये पुनर्विहितैर्यज्ञदानतपोभिः स्वर्गफलभोक्तारस्ते क्रमाद्धूमादिचन्द्रपर्यन्तपदार्थाभिमानिनीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य व्रीह्याद्यन्नरूपेण शुक्रत्वमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजन्ति । एतन्मार्गद्वयमप्रमत्तो यो न विजानाति मार्गद्वयोपायभूतधर्मानुष्ठानं न करोति असौ दन्दशूको भुजङ्गः पतङ्गः शलभः कृमिः कीटो वा भवेत् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ १९७ ॥

उपासनाप्रकारमाह—

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्योत्तरं करम् ।
उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ १९८ ॥
निमीलिताक्षः सत्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ।
तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥
संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि प्राणायाममुपक्रमेत ॥ २०० ॥

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ।
धारयेत्तत्र चाऽऽत्मानं धारणां धारयन्बुधः ॥ २०१ ॥

ऊरुस्थावुत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः बद्धपद्मासनः, तथोत्ताने सव्यकरे दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्यौष्ठौ च निष्टभ्य स्तब्धयित्वा तथा निमीलिताक्षः, सत्त्वस्थः कामकोधादिरहितो, दन्तैर्दन्तानलेप्सर्शयन्, तथा तालुनि स्थिता अचला जिह्वा यस्य स तथोक्तः, तथा संवृतास्यः पिहितानन:, सुनिश्चलो निष्प्रकम्पः, तथा सम्यगिन्द्रियसमूहं विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो नात्युच्छितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति- तथोपविष्टः सन्, द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामान्यासमुपक्रमेत्; ततो वशीकृतपवनेन योगिना योऽसौ हृदये दीपवदप्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः, तत्र च हृदि आत्मानं मनोगोचरतया धारयेत्। तथा धैारणा वै धारयेत्। धारणास्वरूपं च जाबालाश्रमेण — षष्टिकादानकाले मात्रा ताभिः—पञ्चदशमात्राभिरुभयः प्राणायामः, त्रिंशद्भिर्मध्यमः, पञ्चचत्वारिंशद्भिरुत्तमः इति । प्राणायामत्रयात्मिकैका धारणा; तास्तिस्रो योगशब्दवाच्याः,ताश्च धारयेत्। यथोक्तमन्यत्र—"संभ्रम्य च्छोटिकां दद्यात्करायं जानुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः ॥ तथ्यमो द्विगुणः प्रोक्तो ब्रह्मविद्गुणो धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका तामियोगास्तथैव च" ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥

धारणात्मकयोगार्थसिद्धेर्बीजत्रयमाह—

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा ।
निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥
अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेर्हि लक्षणम् ।
सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

---

१. ङ तानसंपृज्य० । २. ग. रूपस्तथा सम्यक् स्थितोऽसौ० । ३. ख. चरतया धारयेत् धारणामवधा० । ४. ख धारणामवधार० । ५. ङ. ग. न्याये प्रयोजन० । ६. ख. योगसिद्धिर्हि० । 'सिद्धेस्थुलक्ष्य' इति अपरार्कपुस्तके आनन्दाश्रममुद्रिते पाठः । क. योगसिद्धिश्चलक्षण० ।

अणिमाप्राप्त्या, परैरदृश्यत्वमन्तर्धानं, स्मृतिरतीन्द्रियेष्वर्थेषु मन्वादेरिव स्मरणं कान्तिः कर्मनैश्यता, दृष्टिरतीतानागतेष्वर्थेषु, तथा श्रोत्रश्रुता आतिदवीयसि देशेऽभिव्यज्यमानतया श्रोत्रपथमनासेदुषामपि शब्दानां ज्ञातृता, निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनं, स्ववाञ्छावशेनार्थानां करणनिरपेक्षतया सृष्टिः,—इत्येतद्योगस्य सिद्धेर्लक्षणं लिङ्गम्। न चैतावदेव प्रयोजनं, किं तु सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ब्रह्मत्वप्राप्तये च प्रभवति ॥ २०२ ॥ २०३ ॥

यज्ञदानाद्यसंभवे सत्यश्रद्धादुपायान्तरमाह—

अथवाऽप्यभ्यसन्वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन्।
अयाचिताशी मितभुत्परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २०४ ॥

अथवा त्यक्तकामी अनिषिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यस्यन्, एकान्तशीलोऽयाचितमिताशनापादितसत्त्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां मुक्तिलक्षणां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ २०४ ॥

किं च—

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥२०५॥

सम्प्रतिग्रहादिन्यायेनोपार्जितधनः अतिथिपूजातत्परः नित्यनैमित्तिकश्राद्धानुष्ठाननिरतः सत्यवदनशीलः सन्नात्मतत्त्वध्याननिरतो गृहस्थोऽपि यस्मान्मुक्तिमवाप्नोति तस्मान्न केवलमैहिकपारिग्रह्यपरिग्रह एव मुक्तिसाधनम् ॥ २०५ ॥

॥ इत्यध्यात्मप्रकरणम् ॥

---

१. ख. तुष्टाननिरतः गृहस्थोऽपि० । २. क. स्थोऽपि हि सन् यस्मान्मु०।

अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५

(१) कर्मविपाकः

"वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः।" इत्यत्र प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञात-षड्विधधर्ममध्ये पञ्चप्रकारं धर्ममभिधत्ताधुनाऽवशिष्टं नैमित्तिकं धर्मजातं प्रायश्चित्तरूपाभिलप्यं प्रतिपिपादयिषुः प्रथमतस्तत्प्रयोजनाधिकारिविशेष-प्रदर्शनार्थं चार्धवादरूपं कर्मविपाकं तावदाह—

महापातकजान्घोरान्नरकान्प्राप्य दारुणान् ।
कर्मक्षयात्समायान्ति महापातकिनस्त्विह ॥ २०६ ॥

ब्रह्महत्यादिपञ्चकस्य महापातकसंज्ञा। "ब्रह्महा मद्यपः" इत्यत्र वक्ष्यते, तद्योगिनो महापातकिनः ते महापातकजनितांस्तामिस्रादिनरकान्स्वजनितदुष्कृतानुरूपान् घोरानतितीव्रवेदनापादकत्वेनातिभयङ्करान्दारुणान्दुःखैकभोगनिलयान् प्राप्य कर्मक्षयात् कर्मजन्यनरकदुःखोपभोगक्षयादनन्तरं कर्मशेषात्पुनरिह संसारे दुःखबहुलश्वसृगालादितिर्यग्योनिषु प्रकर्षेण भूयोभूयो जायन्ते। महापातकिब्रह्महणामितरेषामप्युपपातक्यादीनामुपलक्षणम्—तेषां च तिर्यगादियोनिप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०६ ॥

महापातकानां संसारप्राप्तिप्रकारा तद्विशेषमाह—

मृगाश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।
खरपुल्कसवेनानां सुरापो नात्र संशयः ॥ २०७ ॥
कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।
तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ १०८ ॥

मृगा हरिणादयः, श्वसूकरोष्ट्राः प्रसिद्धाः, तेषां योनिं ब्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्राप्नोति। खरो रासभः, पुल्कसः प्रतिलोमनिषादेन शूद्रयां जातः, वैदेहकेनाम्बष्ठयां जातो वेनः, तेषां योनीः सुरापः प्राप्नोति। कृमयः सजातीयसंभोगनिरपेक्षा मांसविष्ठागोमयादिजन्याः, ततः किंचित्स्थूलतराः पक्षास्थिरहिताः[1] सजातीयसम्भोगरहि-

१. आ० १. । २. प्रा० २२७. । ब. स्थिरहिताः पिपीलि० ।

ताः पिपीलिकादयः क्रीटाः, पतङ्गः शलभः, तेषां योनिं ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणं काशादि, गुल्मलते प्रागुक्ते ; तज्जातीयतां क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नोति । एतच्चाकामकृतविषयम् , कामकारकृते त्वन्यारभपि दुःखबहुलयोनिषु संसरन्ति ; यथाऽऽह मनुः—"श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डाल-पुल्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् । हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ क्षुताहि सरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रस्सहस्रशः ॥" क्षुतोर्णनाभः, सरटः कृकलासः । "तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः॥" इति ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

किं च—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ।
हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥ २०९ ॥
यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ।

एवं रौरवादिनरकेषु श्वसूकरखरादियोनिषु च दारुणं दुःखमनुभूयानन्तरं दुरितशेषेण जननसमय एव क्षयरोगादिलक्षणयुक्ताः प्रचुरेषु मानवशरीरेषु संसरन्ति। तत्र ब्रह्महा क्षयरोगी राजयक्ष्मी भवेत् । निषिद्धसुरापी स्वभावतः कृष्णदशनः । ब्राह्मणहेम्नो हर्ता कुत्सितनखित्वम् । गुरुदारगामदुश्चर्मत्वं कुष्ठिताम् । एतेषां ब्रह्म हादीनां मध्ये येन पतितेन यः पुरुषः संवसति स तल्लिङ्गोऽभिजायते ॥ २०९ ॥

किं च—

अन्नहर्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥
धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।
तैलहृत्तैलपायी स्यात्पूतिवक्त्रस्तु सूचकः २११ ॥

१. ख. गोवाजिमृग० । २.—१२ ५५.—८. । ३. ख एवं च तिर्यक्त्वादुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्तीत्याह । ग. किंचेतिनास्ति । ४. क. सूकरादियोनि० । ५. क. श्वरेषु । ६. ख. रन्ति । ब्रह्महाश्व० । ७. ख' रापानां स्वभा० । ८. ख. हेम्नां हर्ता० । ९. क. कुत्सितनखत्वं० ।

अत्रस्थापहर्ता आमयावी अजीर्णान्नः ; वाग्यपहारकोऽननुज्ञाताध्यायी पुस्तकापहारि च मूको वागिन्द्रियविकलो भवेत् ; धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः षडङ्गुल्यादिः, पिशुनो विद्यमानपरदोषप्रख्यापनशीलः पूतिनासिकः दुर्गन्धनासिकः तैलस्य हर्ता तैलपायी कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसदोषसंकीर्तनो दुर्गन्धिवदनो जायते । एतच्च तिर्यक्प्राप्युत्तरकाले मानुषशरीरप्राप्तौ द्रष्टव्यम्—"यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलात्परः । अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः॥" इति मनुस्मरणात् ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥

किं च—

परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥

यः परदारानपहरति, ब्रह्मस्वं च सुवर्णव्यतिरिक्तमपहरति, असावरण्ये निर्जले देशे ब्रह्मराक्षसोभूतविशेषो जायते ॥ २१२ ॥

किं च—

हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
पत्रशाकं शिखी हृत्वा गन्धाञ्छुच्छुन्दरी शुभान्॥२१३॥

हीनजातौ हैमकारख्यायां पक्षिजातौ पररत्नापहारको जायते । तथा च मनुः—"मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः । विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥" इति । पत्रशाकं शाकं हृत्वा मयूरः, शुभान् गन्धानपहृत्य छुंछुन्दरी राजदुहितारूपा मूषिका जायते ॥ २१३ ॥

किं च—

मूषको धान्यहारी स्याद्यानमुष्ट्रः कपिः फलम् ।
जलं प्लवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥ २१४ ॥

---

१. क. शीलो दुर्गन्धिनासि० । २.—१२. ६८. । ३. ख. रत्नापहार० । ४.—१२. ६१. । ५. क. छुछुन्दरिः, छुंछुंदरीसज्ञ० ।

मधुदंशः पलं गृध्रो गां गोधाग्निं बकस्तथा ।
श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

धान्यहारी आखुः ; यानं हृत्वोष्ट्रः ; फलं वानरः ; जलं प्लवः शैकटबिलाख्यः पक्षी ; पयः क्षीरं काको ध्वाङ्क्षः ; गृहोपस्करं मुसलादि हृत्वा गृहकारी वरटाख्यः ; कीटविशेषः । मधु हृत्वा दंशाख्यः कीटः ; पलं मांसं, तत् हृत्वा गृध्राख्यः पक्षी ; गां हृत्वा गोधाख्यः प्राणिविशेषः ; अग्निं हृत्वा बकाख्यैः पक्षी ; वस्त्रं हृत्वा श्वित्री ; इक्ष्वादिरसं हृत्वा सारमेयः ; लवणहारी चीर्याख्यः उद्वैःस्वरः कीटः ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

एवं प्रदर्शनार्थं किञ्चिदुक्त्वा प्रतिद्रव्यं पृष्ठकोटेन वक्तुः शतैरेकोपाधिना कर्मविपाकं दर्शयितुमाह—

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

द्रव्यस्यापह्रियमाणस्य यादृशाः प्रकाराः तादृशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्मण्यपहर्तारो भवन्ति ; यथाकांस्यहारी हंस इति । अथवा यत्फलसाधनं द्रव्यमपहरति तत्साधनविकलः ; यथा पङ्गुनमश्वहारक इति । शङ्खेन क्वचिद्विशेषो दर्शितः—"ब्रह्महा कुष्ठी, तैजसापहारी मण्डली, देवब्राह्मणकोशकः खलतिः, गरदाग्निदावुन्मत्तौ, गुरुं प्रतिहन्ताऽपस्मारी, गोघ्नश्चान्धः, धर्मपत्नीं मुक्त्वाऽन्यत्र प्रवृत्तः शङ्खवेधी प्राणिविशेषः, कुण्डाशी, भगभक्षी, देवब्राह्मणस्वापहारी पाण्डुरोगी, न्यासापहारी च काणः, स्त्रीपण्योपजीवी षण्ढः, कौमारदारत्यागी दुर्भगः, मृष्टैकाशी वातगुल्मी, अभक्ष्यभक्षको गण्डमाली, ब्राह्मणागामी निर्बीजी, क्रूरकर्मा वामनः, वस्त्रापहारी पतङ्गः, शय्यापहारी क्षपणकः, शङ्खशुक्त्यपहारी कपाली, दीपापहारी कौशिकः, मित्रध्रुक् क्षयी, मातापित्रोराक्रोशः खण्डकारः" इति । गौतमोऽपि किंचिद्विशेषमाह

---

१. क. शकटं बिला० । ग. शकटिलाख्यः० । २. ख. चटकाख्यः कीटः० । ३. ख. हृत्वा वल्काख्यः० । ४. ग. पृष्ठकोटन्यायेन वक्तुः । ५. ख. देवब्रह्मस्वहरः । ६. ख. उच्छिन्नज० । ग. स्फुन जङ्घार० ।

—" अनृतवागुत्खलः मुहुर्मुहुः मलम्लवाक्, जलोदरो दारत्यागी, कूटसाक्षी क्लीपदी उच्छूनजङ्घाचरणः, विवाहविघ्नकर्ता छिन्नोष्ठः, अवगूरणः छिन्नहस्तः, मातृघ्नोऽन्धः, स्नुषागामी वातवृषणः, चतुर्थ्यधे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्री, कन्यादूषकः षण्डः, ईर्ष्यालुर्मशकः, पित्रा विवदमानोऽपसारी, न्यासापहारी अनपत्यः, रत्नापहारी अत्यन्तदरिद्रः, विद्याविक्रयी पुरुषशृगः, वेदविक्रयी द्वीपी, बहुयाजको जलप्लवः, क्षय्यजको वराहः, अनिमन्त्रितभोजी वायसः, पृष्टे-कभोजी श्वानरः, यतस्ततोऽनन्मार्जारः, कक्षवनदहनात्खद्योतः, दारकाचार्यो मुख-विगन्धिः, पर्युषितभोजी कृमिः, अदत्तादायी वल्मीकः, मत्सरी भमरः, अम्यु-स्थादी मण्डलकुष्ठी, शूद्राचार्यः श्वपाकः, गोहर्ता सर्पः, स्नेहापहारी क्षयी, अन्ना-पहारी अजीर्णी, ज्ञानापहारी मूकः, चण्डालीपुल्कसीगमने अजगरः, प्रव्रजिता-गमने मरुपिशाचः, शूद्रीगमने दीर्घकीटः, सवर्णाभिगामी दारिद्रः, जलहारी मत्स्यः, क्षीरहारी बलाकः, वार्धुषिकोऽङ्गहीनः, अविक्रेयविक्रयी गृध्रः, राजमहिषीगामी नपुंसकः, राजाक्रोशको गर्दभः, गोगामी मण्डूकः, अनध्यायाध्ययने शृगालः, परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः, मत्स्यवधे गर्भवासी, इत्येतेऽनूर्ध्वगमनाः " इति । स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्वेव जातिषु स्त्रीत्वमनुभवन्ति; यथाऽऽह मनुः —" स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा दोषमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्व-मुपयान्ति ताः ॥ " इति । एतच्च क्षयित्वादिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मुखी-भूतब्रह्महाद्युद्वेगजननार्थं, न पुनः क्षयित्वादिलक्षणयुक्तानां द्वादशवार्षिकादिप्रतिपाद्यार्थं, संसर्गनिवृत्त्यर्थं च । तथा हि । पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तम् । न च प्रारब्धफलपापा-पूर्वविनाशे किञ्चन प्रयोजनमस्ति—न हि कार्मुकनिर्मुक्ते बाणे लक्ष्यवेधे वेदुस्त-दापारस्य वा सत्तां पुनरपेक्षते, न च तदारब्धफलनाशोऽर्थो पूर्वनाशोऽन्वेषणीयः—न हि निमित्तकारणभूतचक्रचीवरादिविनाशेन तदारब्धकरकादिविनाशः, न च नैसर्गिकं कौनख्यादिकं प्रत्यानेतुं शक्यते । किं च नरकतिर्यग्योन्यादिजन्यदुःखप-रम्परामनुभूय तस्यैं हि कौनख्यादिको विकारक्षरश्च फलम् । तेन चोपपन्नमात्रेण

---

१. उच्छिन्नज० । २ ख. अवगुरणी० । क. अवगोरणि० । २. ख. षण्डः । ३. ख. कल्पेनहत्या० । ४.—१२. ६९. । ५. ख. निवृत्त्यर्थं वा । ६. ख. तुभूयतस्य० ।

स्वकारणापूर्वनाशो जन्यते—मन्थनज्ञानिताग्न्युत्क्षणेनेवारणिक्षयः । तस्मान्न पापं विनाशार्थं व्रतचर्या, नापि सव्यवहारार्थम् । न हि शिष्टाः कुनख्यादिभिः सह संबन्धं परिहरन्तिः प्राचीनक्षयव्यापनाशेन संव्यवहार्यत्वस्यापि सिद्धेर्नार्थो व्रतचर्यया । यत् वसिष्ठेनोक्तं—"कुनखी स्यावदन्तश्च कुच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेद्" इति तत्क्षामदत्यादिवन्नैमित्तिकमात्रं, न पुनः पापक्षयार्थं संव्यवहार्यसिद्धयर्थं वेति मन्तव्यम् ॥ २१६ ॥

किं च—

यथाकर्म फलं प्राप्य तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ।
जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

यथाकर्म स्वदुष्कृतानतिक्रमेण तदनुरूपं नरकादि फलं तिर्यक्त्वं च प्राप्य कालक्रमेण क्षीणे कर्मणि दुष्टलक्षणा दरिद्राश्च पुरुषेषु निकृष्टा जायन्ते ॥ २१७ ॥

किं च—

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ।
जायन्ते विदुषोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

ततो दुर्लक्षणमनुष्यजन्मानन्तरं निष्कल्मषीभूता नरकादुपभोगद्वारेण क्षीणपापाः प्राग्भवीयसुकृतशेषेण महाकुले भोगसंपन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

—(::)—

(२) महापातकादिनिमित्तपरिगणनम्

एवं प्रायश्चित्तेषु प्रवृत्त्यर्थं कर्मविपाकमभिधायाधुना तेषैवाधिकारिणं निरूपयितुमाह—

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥
तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

१. क. पापादिनाशार्थं व्रत० । २. ख. व्रतपरिचर्या० । ३. ख. ह्यार्थत्वस्या० । —२०६ । ५. ख. स्वकृतदुष्कृता० ।

विहितमिति यदावश्यकं संध्योपासनाग्निहोत्रादिकं नित्यम्. अशुचिरस्पर्शादौ नैमित्तिकत्वेन चोदितं स्नानादिकं च तदुभयमुच्यते। तर्थाकरणात् निन्दितस्य निषिद्धस्य सुरापानादेः करणात् इन्द्रियाणामनिग्रहाच्च नरः पतनमृच्छति प्राप्नोति, प्रत्यवायी भवतीति यावत्। ननु "इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः।" इतीन्द्रियप्रसक्तेरपि निषिद्धत्वानिन्दितग्रहणेनैव गतार्थत्वाच्चिकमर्थम् "अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम्" इति पृथगुपादानम्। अत्रोच्यते। इन्द्रियप्रसक्तिर्निषेधस्य नैकान्ततः प्रतिषेधरूपता स्नातकव्रतमध्येऽस्य पाठात्तत्र च "व्रतानीमानि धारयेत्" इति व्रतशब्दाधिकारात्तत्रश्रवणाच्चेन्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः संकल्पो विधीयते। स चोभयरूप इति पृथगुपादानम्॥ ननु विहिताकरणात् प्रत्यवैतीति कुतोऽवासितम्? न तावदग्निहोत्रादिचोदना पुरुषप्रवर्तनामात्रिकानुष्ठानस्य प्रत्यवायहेतुतामाक्षिपति। विधयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिमात्रपर्यवसायिनी हि सा। तावन्मात्रेण प्रवृत्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमपि वक्ति—क्षीणशक्तित्वादनुपपत्तेः। किं च यथप्यनुपपत्त्यभावेऽपि प्रवृत्तिसिद्धयर्थमर्थान्तरं कल्प्यते—तर्हि निषिध्यमानक्रियाजन्यप्रत्यवायपरिहारोऽपि तद्भजनस्य पुरुषार्थत्वसिद्धयापि फलान्तरं कल्प्यते। न चैतत्कस्यचिदपि संमतम्। ननु यथा निषिद्धस्यर्थवादबलात्तत्प्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं तथा विहितस्यर्थवादावगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्न स्यात्? मैवम्। न हि सर्वत्राग्निहोत्रादिषु तात्पर्यिकार्थवादाः सन्ति। न च "विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति।" इतीयं स्मृतिरेव वाक्यशेषस्थानीयेति चतुरश्रम्। न हि वाक्यान्तरैरप्रमिते कार्ये वाक्यान्तरेणार्थवादः संभवति। भवतु वा कथञ्चिदेकवाक्यतयाऽर्थवादः, तथाऽपि नाभावरूपं विहितानुष्ठानं कार्यान्तरं जनयितुं क्षमते। ननु "ज्वरे चैवातिसारे च लङ्घनं परमौषधम्" इत्यायुर्वेदवचनाद्भोजनाभावरूपं लङ्घनं ज्वरशान्तिं जनयतीति यथाऽवगम्यते तथाऽत्रापि भवतु। मैवम्। यतो नात्रापि लङ्घनाज्ज्वरशान्तिः; किं तर्हि? ज्वरनक्षप्रतिबन्धकभोजनाभावे सति जठरानलपरिपाकैकजनिताद्धातुसाम्यादिति मन्तव्यम्। तस्मात् "वि-

---

१. ख. यदुच्यते। २. ख. परमाक० । २. मनुः ४. १६.। ३. ख. निषिद्धस्य०। ४.—४. १३.। ५. ख.प्रवर्तनात्मकानतु०। ६. ख. विनीहिस्य०। ७. ख. मात्रप्रत्यय० । ८. ख हारार्थ इत्येव०। ९. ख. तेत्यर्थ० । १०. ख. चतुरस्प० । ११. ख. स्तरप्रमिते० । १२. ख. नाभावरूपंविहिता० । १३. ख. परिपाकजनताद्धातु० ।

हितस्यानुष्ठानान्नरः पतनमृच्छति।" इति कथमस्याः स्मृतेर्गतिरिति वाच्यम्। उच्यते। अग्निहोत्रादिविषयाधिकारासिद्धिरूपप्रत्यवायाभिप्रायेणेति न दोषः। ननु —"वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो भवति विच्युतः। अमेध्यकुणपाशी तु क्षत्रियः कटपूतनः॥ मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक्। चैलाशाकस्तु भवति शूद्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः॥" इत्येतानि विहिताकरणप्रत्यवायपराणि मनुवचनानि कथं घटन्ते? उच्यते। यथा वान्तमश्नत उल्कया वा दह्यमानमुखस्य दुःखं, तथाऽस्यापि विहितमकुर्वतः पुरुषस्य पुरुषार्थासिद्धेरित्यकरणनिन्दनमनुष्ठानप्ररोचनार्थमित्यविरोधः। यद्वा प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणाक्षिप्तविहितानुष्ठानविरोधिरागाद्यस्यादिजन्यं वान्ताश्युल्कामुखप्रेतत्वादिरूपमिति न क्वचिदभावस्य कारणतेति मन्तव्यम्। ननु पुंश्चल्यादिनरखरदृष्टमिथ्याभिशस्तादौ विहिताकरणादिनिमित्तानामन्यतमस्यापि अभावात्कथं प्रत्यवायिता, कथं च तदभावे प्रायश्चित्तविधानम्? उच्यते। अस्मादेव पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तविधानाज्जन्मान्तराचरितानिषिद्धसेवादिजन्यं पापापूर्वं समक्षिप्तमिथ्याभिशापादिकं तन्निमित्तप्रायश्चित्तापनोद्यमनेनानुष्ठितमिति कल्प्यते—पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षेण कार्यरूपपापोत्पत्त्यनुपपत्तेः। न च पुंश्चल्यादिगतप्रयत्नेन पुरुषान्तरे पापोत्पत्तिः कर्तृसमवायित्वनियमाद्धर्माधर्मयोः। तस्माद्युक्तैव प्रायश्चित्ते निमित्तत्रयपरिगणना। तथा च मनुः—"अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्। प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः॥" इति। नरग्रहणं प्रतिलोमजातानामपि प्रायश्चित्ताधिकारप्राप्त्यर्थम्। तेषामप्यहिंसादिसाधारणधर्मव्यतिक्रमसंभवात्; यस्मादेवं निषिद्धाचरणादिना प्रत्यवैति तस्मात्तेन कृतनिषिद्धसेवादिना पुरुषेण प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिहलोके परत्र च विशुद्ध्यर्थम्॥

प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे रूढः। एवं प्रायश्चित्ते कृते अस्यान्तरात्मा शुद्धतया प्रसीदति, लोकश्चायं संव्यवहर्तुं प्रसीदति। एवं च यदेतदर्शितम्—नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः, तत्रार्थवादगतदुरितक्षयोऽपि जातेष्टिन्यायेन साध्यतया स्वीक्रियते। न च दुरितपरिजिहासुनाऽनुष्ठीयत

---

१. ख. विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः०। २. मनुः १२. ७१,७२। ३. ख. निरपेक्षेण०, ४.—११. ४४। ५. ख. तत्र चार्थवा०।

इत्येतावता कामाधिकारादशङ्का कार्या; यस्मात् मनुः—"चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये। निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः॥" इत्यकरणे दोषश्रवणेनावश्यकत्वागमाः॥ २१९॥ २२०॥

प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः।
अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान्॥ २२१॥

पापेषु शास्त्रार्थव्यतिक्रमजनितेषु प्रसक्ताः पुरुषाः अपश्चात्तापिनो नयात्तं दुष्कृतं कृतमित्येवमनुद्गराहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः दुःसहान्नरकान्प्राप्नुवन्ति॥२२१॥

नरकस्वरूपं विष्णुरुवाह—

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महानिरयशाल्मली।
रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम्॥ २२२॥
संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रपातनम्।
महानरककाकोलं संजीवनमहापथम्॥ २२३॥
अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च।
असिपत्रवनं चैव तापनं चैकविंशकम्॥ २२४॥
महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा।
अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः॥२२५॥

तामिस्रप्रभृतीन्स्तापनपर्यन्तानेकविंशतिनरकान्स्वर्थसंज्ञायोतितावान्तरभेदान्महापातकोपपातकजनितभयङ्करदुरितैरन्विता अनाचरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः प्राप्नुवन्ति॥ २२२॥ २२३॥ २२४ २२५॥

१.—११. ५२. १ २. ख. ङगमात्°।

उक्तात्पुरितनिरासार्थं प्रायश्चित्तमिदमुक्तं, तत्र विशेषमाह—

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२६ ॥

प्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणैरज्ञानाद्यदेनः पाप कृतं तदपैति गच्छति ; न कामतः कृतम् ; किं तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिह लोके व्यवहार्यो जायते । अत्र च "प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतम्" इत्युपक्रमात्तत्प्रतियोगितया "ज्ञानतः" इति वक्तव्ये यत् "कामतः" इत्युक्तं तज्ज्ञानकामयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा हि "विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेत् ।" तथा अबुद्धिपूर्वक्रियायामर्धं प्रायश्चित्तम् । तथा "म्लेच्छैर्नाधिगताः शूद्रा ज्ञानात्तु कथञ्चन । कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत ज्ञानतस्तु द्विगुणं भवेत् ॥" इत्यादिभिर्वचनैर्ज्ञानकामयोस्तुल्यप्रायश्चित्तदर्शनात् तुल्य फलत्वेव । किं च स्वतन्त्रप्रवृत्तिविषयज्ञानकामनाभ्यां नियता—तयोरन्यतरापायेऽपि तस्या असंभवात्।अतः"कामतः"इत्युक्ते ज्ञानं,"ज्ञानतः" इत्युक्तेऽपि कामः प्रामोत्यविनाभावात्।न च चौरादिभिर्बलात्प्रवर्त्यमानस्य सत्यपि विषयज्ञाने कामनाभावान्नाविनाभाव इति वाच्यम्। यतोऽत्र विद्यमानस्यापि ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावेनासत्समत्वम्। यत्तु शुष्केऽपि पिपतिषोर्भ्रान्त्या कर्दमपतनं तत्रापि वास्तवज्ञानाभावात्तद्विषयकामनायाश्चाभाव एव। एवमज्ञानकामनयोरप्यव्यभिचार एव । ननु "प्रायश्चित्तैरपैत्येनः" इति न युक्तं —फलविनाश्यत्वात्कर्मणः । मैवम् । यथा पापोत्पत्तिः शास्त्रगम्या तथा तत्परिक्षयोऽपीति नात्र प्रमाणान्तरं क्रमते । अत एव गौतमेन पूर्वोत्तरपक्षभङ्गेनाऽयमर्थो दर्शितः—"तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति मीमांसन्ते न कुर्यादित्याहुर्न हि कर्म क्षीयते"इति।कुर्यादित्यपरे पुनःसोमेनेष्ट्वा पुनःसवनमायान्तीति विज्ञायते।व्रात्यैःस्तोमेनेष्ट्वा ब्रह्मचर्यं चरेदुपनयनत इति सर्वं पाप्मानं तरति भ्रूणहत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति । पुनः सवनमायन्तीति । सवनसंपाद्यज्योतिष्टोमादिद्विजातिकर्मणि योग्यो भवतीत्यर्थः । न चेदमर्थवादमात्रम्—अधिकारिविशेषणाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकफलस्यैव कल्पनाया न्याय्यत्वात् । अतो युक्तं "प्रायश्चित्तैरपैत्येनः"इति॥ ननु

१. ख. रितनाशार्थं । २. ग. यपूर्ववचनै० । ३. ख. इत्युक्ते ज्ञानाज्ञानत इत्यक० ४. ख. मायान्तीति विज्ञा० । ५. ग. व्रात्यस्तोमे० । ६. ख. सवमायान्तीति० ।

कामकृते प्रायश्चिताभावात्कथं व्यवहार्यत्वं, तदभावश्च "अनाभिसंधिकृतेऽपरतौ प्रायश्चित्तम्" इति वसिष्ठवचनात् । "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाय्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते॥" इति मनुवचनाच्चाव्रगम्यते॥नैतत्॥ "यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन। न तस्य निष्कृतिर्दिष्टा भूम्यामेपतनादृते॥" इति तथा "विहितं यदकामात्मा कामात्तद्विगुणं भवेत्॥" इति च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात्॥ यत्तु वसिष्ठवचनं"तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरम्"इत्यभिप्रायेण न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति। यत्तु मनुवचनम् "इयं विशुद्धिरुदिता" इत्यादि तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टदादशवार्षिकव्रतचर्यायां एव । "कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ।" इत्यनेन प्रतिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य—मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् ॥ ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति—तर्हि एपाक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषात् , इति पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यताऽपि कथं भवति ? उच्यते। उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते, अज्ञानकृते तु सर्वत्र पापक्षयः । यत्र तु "ब्रह्महा सुरापो गुरुतल्पगो मातृपितृयोनिसंबद्धसम्बन्धावागमस्तेननास्तिकनिन्दितकर्मान्यासिपतितात्यायपतितत्यागीनः पतिताः; पातकसंयोजकाश्च" इति गौतमोक्तमहापातकादौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धम् , तस्मिन्पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्र न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् ; द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति। तत्रतरशक्तयविनाशेऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः शक्तेर्विनाशो नानुपपन्नः । तस्मात्पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनं "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥"इति, तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्यर्थम् । न पुनः पापक्षयप्राप्तिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । "अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥" इति मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्राय-

---

१ —२०. १. । २.—११. ८९. । ३. ख. कामकृतेऽपि प्रायश्चि० । ४. क. मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि० । ५. ख. ·उभयत्राप्य० । ६. ख. अज्ञानकृते तु सर्व-१० । ७ क. ब्रह्महाद्युपपातस्यागतृपितृयोनिसम्बन्धास्तेन० । ख. योनिसम्बन्धास्तेन ना० । ८.—२०, १, २. । ९. ख. धिकाचेति । तर्हि० । १०,—११. ४५.। ११.—११. ४६.

रिक्तेषु कल्मषक्षयो भवत्येव—फलान्तरामावात् । "नास्यान्यस्मिंल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते, कल्मषं तु निर्हण्यते॥" इत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ २२६ ॥

निषिद्धाचरणादिकं प्रायश्चित्ते निमित्तमित्युक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।
एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ २२७ ॥

हन्तिरयं प्राणवियोगैकरे व्यापरे रूढः, यद्व्यापारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणान्तरनिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति—स ब्राह्मणं हतवानिति ब्रह्महा । मद्यपो निषिद्धसुरायाः पीता । स्तेनो ब्राह्मणस्य सुवर्णहर्ता "ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकम्" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी । तल्पशब्देन शयनवाचिना सादृश्यवर्याद्भार्या लक्ष्यते । एते ब्रह्महादयो महापातकिनः । पातयन्तीति पातकानि ब्रह्महत्यादीनि, महच्छब्देन तेषां गुरुत्वं ख्याप्यते,—तद्योगिनो महापातकिन इति । लाघवार्थं संज्ञाकरणम् । यश्च तैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सह संवसति "एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः॥" इति वक्ष्यमाणन्यायेन सोऽपि महापातकी । तथाशब्दः प्रकारवचनः — अनुग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसंग्रहार्थः। अनुग्राहकश्च—यः पलायमानममित्रम् उपरुन्धन् परेभ्यश्च हन्तारं परिरक्षन्, हन्तुर्दण्डिमानमुपजनयन्कृपकरोति स उच्यते । अत एव मनुना ग्राहकस्य हिंसाफलसंबन्धो दर्शितः—"बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम्। यथैको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः॥" इति। तथा प्रयोजकादीनामप्यापस्तम्बेन फलसंबन्ध उक्तः—"प्रयोजितोऽनुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो यो भूय अरभते तस्मिन्फलविशेषः" इति । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः । स च त्रिप्रकारः—आज्ञापयिताऽभ्यर्थयमान उपदेष्टेति । तत्राज्ञापयिता नाम स्वयमुच्चः सन्नीचं मृत्यादिकं यः प्रेषयति 'मदीयममित्रं जहि'इति स उच्यते। अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः सन् प्रार्थनादिना 'मच्छत्रुं व्यापादय' इत्युक्तं प्रवर्त-

---

१.—१. २४, २५, २६, । २. ख. करणे व्यापारे० । ३. ख. सुरायाः पायी । स्तेनो० । ४. क. तत्किनः । पातकानि ब्रह्म० । ५. प्रा० २६६ । ६. ख. परिरक्ष्य-हन्तु० । ७. ख. अग्निनेयो भूय० ।

यति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्धयर्थमेव प्रयोक्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनः 'एवं शत्रुमित्रं व्यापादय' इति मर्मोद्घाटनाद्यपदेशपुरःसरं प्रेरयन्कथ्यते। तत्र च प्रयोज्यगतमेव फलमिति तेषां भेदः । अनुमन्ता तु प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः । स द्विप्रकारः— कश्चित्स्वार्थसिद्धयर्थमनुजानाति, कश्चित्परार्थमेति ॥ नन्वनुमननस्य कथं हिंसाहेतुत्वम्—न तावत्प्राणवियोगोत्पादेन तस्य साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यत्वाभावेऽपि प्रयोजकस्येव साक्षात्कर्तृप्रवृत्युत्पादनद्वारेण प्रवर्तयितृत्वे प्रवर्तकत्वात् । न च साधु त्वयोऽथवासितमिति प्रवृत्तमेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम्—तादृशस्यानुमननस्य हिंसां प्रत्यहेतुत्वाद्यथेहेतुत्वाच्च । उच्यते । यत्र हि राजादिपारतन्त्र्यवत्त्वं मनसा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविच्छेदभयाद्वाग्दण्डभयाद्वा शिथिलप्रयत्नो राजानुमतिमपेक्षते तत्रानुमतिर्हिंसनुः प्रवृत्तिमुपोद्बलयन्ती हिंसाफलं प्रति हेतुतां प्रतिपद्यते । तथा योऽपि भर्त्सनताडनधनापहारादिना परान्कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्यूत्पादद्वारेण हिंसाहेतुर्भवत्येव । अतैं एव विष्णुनोक्तम्— "आक्रुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वाऽपि वियोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्महाघातकम् ॥" इति । तथा "ज्ञातिमित्रकलत्रार्थं सुहृल्लेत्रार्थमेव च । यमुद्दिश्यत्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्महाघातकम् ॥" इति । न च कृतेऽप्यव्याकोशनादिवु कस्यचिन्मन्यूत्पत्यदर्शनात्कारणेति शङ्कनीयम्— पुरुषत्वभावैवैचित्र्यात् । ये अल्पतरेणापि निमित्तेन जातमन्यवो भवन्ति तेष्वव्यभिचार इति नाकारणता । एतेषां चानुग्राहकप्रयोजकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलं गुरुलाघववात् प्रायश्चित्तगुरुलाघवं बोद्धव्यम् — "यो यूप आरभते तस्मिन्फलविशेषः" इति वचनात् । तथा ह्यनुग्राहकस्य तावत्स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वे सत्यपि साक्षात्प्राणवियोगफलकखड्गप्रहारादिव्यापारयोगित्वाभावेन साक्षात्कर्तृवद्धयो हिंसारम्भकत्वाभावाद्दल्पफलत्वमल्पप्रायश्चित्तत्वं च । प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम् । प्रयोजकानां मध्ये परार्थप्रवृत्तस्येनो पदेष्टुरल्पफलत्वम् ॥ ननु प्रयोजकहस्तस्थानीयत्वात्प्रयोक्तुर्हस्य न फलसंबन्धो युक्तः ।

१. ग. न्तातु वसस्य एव० । २. ख. प्रवृत्तस्य० । क. पर्वतैस्य० । ३. ख. तादृशमनन० । ४. ख. द्वलयतीति हिंसा० । ५. ज. तथाऽन्योरि० । ६. ग. द्वारे न हिंसा० । ७ ख. भैवत्यत एव० । ८. ख. धनैर्वाविप्रयो० । ९. ख. फलं गुरुला० । १०. ख. यश्चित्तत्वं च । ११. ख. पयोजकस्य० ।

यदि परप्रयुक्तया प्रवर्तमानस्यापि कूपं संबन्धः तर्हि स्थपतितडागखनित्रप्रभृतीनामपि कूपेन प्रवर्तमानं नो स्वर्गादिफलप्रसङ्गः । उच्यते । "शास्त्रफल प्रयोक्तरि" इति न्यायेनाधिनाधिकारिकर्तृगतफलजनका देवकुलतडागानिर्माणादयः । न च स्थपतितडागकर्त्रादयो देवकुलतडागकरणादिस्वाधिकारिणः — स्वर्गकामित्वात् । अत्र पुनः परप्रयुक्तया प्रवर्तमानानामप्यहिंसायामधिकारित्वाद्भवत्येव तद्घातिकर्मणि बन्धनो दोषः । अनुमन्तुस्तु प्रयोजकादप्यल्पफलत्वं प्रयोजकव्यापाराद्बहिरङ्गत्वाल्लघुत्वाच्चानुमननस्य । निमित्तकर्तुः पुनरात्मोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वान्मरणानुसंधानं विना प्रवृत्त्यभावाच्चानुमन्तुः सकाशादल्पफलत्वेन् ॥ ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वं तर्हि मातापित्रोरपि हन्तृपुत्रोत्पादनद्वारेण हननकर्तृत्वप्रसङ्गः । उच्यते । न हि पूर्वभाविस्वमात्रेण कारणत्वं—कारणैकारणतवाऽपि तथाभावित्वोपपत्तेः । यत्खलु स्वरूपातिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुण्यापारयोगि भवति तद्धि कारणम् । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादिति रथन्तरसामैव क्रतोरैन्द्रवायवाग्रतायां कारणं न हि तत्र सोमस्यापरः स्वरूपेण कारणं व्यापेक्षते, न च पित्रोस्तादृशिधिकारणैकक्षणयोगित्वमिति नातिप्रसङ्गः । अनेनैव न्यायेन धर्माभिसंधिना निर्मितकूपवाप्यादौ प्रमादपतितब्राह्मणादिमरणे खानयितुर्दोषाभावः । न हि 'कूपोऽनेन खानितोऽतोऽहमात्मानं व्यापादयामि' इत्येवं कूपखननानिमित्तव्यापादनं ; यथाक्रोशादौ । अतः कूपकर्तुरपि कारणत्वमेव, न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति मातापितृतुल्यमेव । तथा क्वचित्सत्यपि हिंसानिमित्तयोगित्वे परोपकारार्थप्रवृत्तौ वचनाद्दोषाभावः, यथाऽऽह संवर्तः—"बन्धने गोहिंसकैस्तार्थे गूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ औषधं स्नेहमाहारं ददद्रोब्राह्मणादिषु। दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥ दाहच्छेदाशिरासेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । प्राणसंत्राण सिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते॥" इति एतद्वादानादानादिगुणभिन्नविषयम् । इतरस्य

---

१. ख. स्यापि सम्बन्ध० । २. ख. तडागेखनित्र० । ३ ख. देवकूपवा० । ४. ख. दल्पफलत्व० । ५. ख. ग. कारणत्वं कारणतयापि० । ६. क. प्रतीयां कारणं० । ७ क. कारणयोगित्वं । ८. ग. ख. मित्येवं ।

तु "भिषङ्मिथ्या चरन्द्राप्यः" इत्यत्र दोषो दर्शितः । यत्तु मन्युनिमित्तान्क्रोशनादि कैमकुर्वतोऽपि नामगृहीत्वोन्मादादिनाऽऽत्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः—"अकारणे तु यः कश्चिद्विजः प्राणान्परित्यजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्तयेत्॥" इति स्मरणात्। तथा यत्राप्याक्रोशकादिजनितमन्युनाऽऽत्मानं खड्गादिना प्रहृत्य मरणादर्वाग्माक्रोशनादिकर्त्रा धनदानादिना संतोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः श्रावयति नालाक्रोशकस्यापराध इति तत्रापि वचनान्न दोषः ; यथाऽऽह विष्णुः—"उद्दिश्य कुपितो हन्या तोषितः श्रावयेत्पुनः । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्वासरोधे कृते ॥" इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषगुरुलघुभावपर्यालोचनया प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः ॥ २२७ ॥

ब्रह्महत्यासमा आह—

गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।
ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८ ॥

गुरूणामाधिक्येनाधिक्षेपः अनृताभिशंसनम्–" गुरोरनृताभिशंसनमिति महापातकसमानि" इति गौतमस्मरणात् । एतच्च लोकाविदितदोषाभिशंसनविषयं—"दोषं बुद्ध्वा न पूर्वं परेषां समाख्याता स्यात्सेव्यवहारे चैनं परिहरेत्" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । सुहृन्मित्रं, तस्याब्राह्मणस्यापि बधः । अधीतस्य वेदस्यासच्छास्त्रविनोदेनाऽस्यादिना वा नाशनं विस्मणम् । एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि । यत्पुनः "स्वाध्यायाग्निसुतत्यागः" इत्यधीत्यग्न्युपपातकमध्ये परिगणनं तत्कथाश्चित्कुदुम्बभरणाकुलतयाऽसच्छास्त्रश्रवणमन्यमतया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

सुरापानसमान्याह—

निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।
रजस्वला मुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९ ॥

---

१. म्य० १४२। २. क. क्रोशादिकर्मैकुर्वं° । ३. ख. यथा यत्राप्या°। ४.—२१. १०.। ५. क. ग. स्यात्सेव्यव०। ६ —१. २१. २०। ७. मा० २३९।

निषिद्धं लशुनादिकं तस्य मतिपूर्वं भक्षणम् । अत एव मनुः—"छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेन्नरः ॥" इति । अमतिपूर्वे तु प्रायश्चित्तान्तरम्—"अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । यदि चान्द्रायणं वाऽपि शेषेषूपवसेदहः॥"इति तेनैवोक्तत्वात्। जैह्मर्यं कौटिल्यम्—अन्याभिसंधानेनान्यवादिनमन्यकर्तृत्वं च । अत्र च जैह्मर्यमिति यद्यपि सामान्येनोक्तं,तथाऽपि प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वान्निमित्तस्यापि गुरुत्वविधेयं जैह्मर्यमिति गौरवं गम्यते । अस्ति च नैमित्तिकपर्यालोचनया निमित्तस्य विशेषावगतिः ; यथा "यस्यौभावी अनुमतौ स्यातामभिनिम्लोचेद्वा पुनराधेयं तत्र प्रायश्चित्तिः" इति अत्रोभावित्वस्य निमित्तविशेषणत्वेन हविरुभयत्ववदविवक्षितत्वेऽध्यग्निहव्यनिष्पादकपुनराधेयरूपैनैमित्तिकविधिबलादग्निहव्यानुगतिरेव निमित्तमिति कल्प्यते ; तथाऽऽपीति युक्तं निमित्तगौरवकल्पनम् । तथा समुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदोऽहमित्यनृतभाषणम्। रजस्वलायां ब्रह्मारसेचनम् एतानि सुरापानसमानि ॥ २२९ ॥

सुवर्णस्तेयतुल्यमाह—

अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।
निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम् ॥ २३० ॥

अश्वादिनां ब्राह्मणसंबन्धिनां, निक्षेपस्य च सुवर्णव्यतिरिक्तस्यापहरणमे तत्सर्वं सुवर्णस्तेयसमं वेदितव्यम् ॥ २३० ॥

गुरुतल्पसमाह—

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।
सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

सखा मित्रं, तस्य भार्या ; कुमार्युत्तमजातीया कन्यका, तासु,—"सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां

१.—५. १९. । २.—५. २०. । ३. ख. विधयम् । जैह्मय० । ४. ख. राधेयरूपे नैमि० । ५. ख. लाभा अकामवशेनैवंभूत०)

वधस्तथा ॥" इति तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं बुध्यम् । स्वयोनिर्भगिनी, अन्यजा चाण्डाली, सगोत्रा समानगोत्रा, सुतस्त्री स्नुषा,—एतासां गमनं प्रत्येकं गुरुतल्पसमम् । एतच्च रेतःसेकादूर्ध्वं वेदितव्यम्; अर्वाङ्निवृत्तौ तु न गुरुतल्पसमत्वं, किं त्वल्पमेव प्रायश्चित्तं—"रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्र्यां च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥" इति मानवे रेतःसेक इति विशेषणोपादानात् । सगोत्राग्रहणेनैव सिद्धे पुनः सुतस्त्रीग्रहणं प्रायश्चित्तगौरवप्रतिपादनार्थम् । ब्रह्महत्यादिसमत्ववचनं गुर्वधिक्षेपादेस्तत्तन्निमित्तप्रायश्चित्तोपदेशार्थम् । ननु वेदनिन्दादौ दोषस्य लघुत्वाद्गुरुतरं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तं न युज्यते । मैवम् । गुरुप्रायश्चित्तोपदेशबलादेव दोषगुरुत्वोपगतेः । न च ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तादिदेशार्थमेवेदं वचनं भवति, किं तु दोषगौरवमात्रप्रतिपादनपरमित्याशङ्कनीयम् । यतस्तावन्मात्रप्रतिपादनपरत्वे ब्रह्महत्यासममिदं गुरुतल्पसममित्यादिभेदेन समत्वाभिधानं नोपपद्यते । तच्च प्रायश्चित्तं समशब्देनोपदिश्यमानं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेभ्यः किञ्चिन्यूनमेवोपदिश्यते—लोके राजसमो मन्त्रीत्यादिवाक्येषु समशब्दस्य किञ्चिद्धीने प्रयोगदर्शनात्, महतः पातकस्येतरस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च । एवं च सति याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमत्वेनोक्तानामपि ब्रह्मोज्झत्ववेदानिन्दासुहृद्वधानां मनुना यत्सुरापानसाम्यं—"ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हिताऽन्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥" इत्युक्तं तत्प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्येष्वपि वचनेषु विरोधः परिहर्तव्यः । यत्तु वसिष्ठेन "गुरोरलीकनिर्बन्धे क्रुच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा सचैलः स्नातो गुरुप्रसादात् पूतो भवति" इति लघुप्रायश्चित्तमुक्तं तदमतिपूर्वं सकृदनुष्ठाने च वेदितव्यम् ॥ २३१ ॥

गुरुतल्पातिदेशमाह—

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥

---

१. ख०२८८. । २. ख. गुरुतल्येन समम०। ३.—११. ५८. । ४. ख. देस्तत्तिभि०। ५. ख. गुरुत्वमवगम्यते । न च० । ६.—११. ५६. । ७. ख. वर्कपारि० ।

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।
लिङ्गं छित्वा वधस्तत्र सकामायाः स्त्रिया अपि ॥ २३३ ॥

पितृष्वस्रादयः प्रसिद्धाः, ताः गच्छन् गुरुतल्पगः ; तस्य लिङ्गं छित्वा राज्ञा वधः कर्तव्यो दण्डार्थं, प्रायश्चित्तं च तदेव । चकारश्चादाद्यभिव्रजितादीनां ग्रहणम् ; यथाऽऽह नारदः—"माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥ दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा-शरणगता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते । शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते॥" इति। राज्ञी राज्यस्य कर्तुर्भार्या न क्षत्रियस्यैव—तद्ग्रहणे प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृव्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना पोषयित्री । साध्वी व्रताचारिणी । वर्णोत्तमा ब्राह्मणी। अत्र च मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अयं च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्य-तिरिक्तस्य—"न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्।" इति तस्य वधनिषेधात्, वधस्यैव प्रायश्चित्तत्वात् । अस्य च विषयं गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयि-ष्यामः । अत्र स्नुषाभगिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं प्रायश्चित्त-विकल्पार्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान्वशीकृत्योपभुञ्जते तदा तासामपि पुरुषवद्वध एव दण्डः, प्रायश्चित्तं च । एतानि गुर्वभिषेकपातिदेशनयागमनपर्यन्तानि महापातकातिदेशविषयाणि सद्यः-पतनहेतुत्वात् । तत्कान्युच्यन्ते ; यथाऽऽह यमः—"मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी स्वता श्वश्रूरेत्वा सद्यः श्लेत्वरः॥" इति । गौतमेन पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तं— "मातृपितृयोनिसंबद्धास्त्रैवर्णिकानिन्दितकर्मा-स्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः, पातकसंयोजकाश्च " इति । तेषां च महापातकोपपातकमध्यपाठान्महापातकान्तर्गतत्वमुपपातकाश्च गुरुस्त्रीव्रतगम्यते । तदुक्तं—" महापातकसंज्ञानि पठ्यन्तेऽनानि वानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तान्यूनमुपपातकम्॥" इति। तथा चाङ्गिराः—"पातकेषु सहस्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यात्तत्कं वर्षसंख्यया ॥" इति ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

१.—१२. ७३, १. ५. । २.—३१. १२. ।

एवं महापातकानि तत्समानि च पातकानि परिगण्योपपातकानि परिगणयितुमाह—

गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानां चानपक्रिया ।
अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥
भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
पारदार्यं पारिविर्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥ २३५ ॥
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।
नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।
पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७ ॥
कन्यासंदूषणं चैव परिविन्दकयाजनम् ।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥
आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यस्त्रीनिषेवणम् ।
स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बांधवत्याग एव च ॥ २३९ ॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥
शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥
असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।

---

१. क. रिवेदकया० ।

भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

गोवधो गोपिण्डव्यापादनम् । काले ऽनुपनीतत्वं व्रात्यता । ब्राह्मणसुवर्ण-तत्समव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्तेयम् । गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानमृणानामपाकरणं, तथा देवर्षिपितॄणां संबन्ध्यर्णस्यानपाकरणं च । सत्यधिकारेऽनाहिताग्नित्वम् । ननु ज्योतिष्टोमादिकामश्रुतयः स्वाङ्गभूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानं प्रयुञ्जत इति मीमांसकप्रसिद्धिः, अतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनं तस्य तदुपायभूताधाने प्रवृत्तिर्वाह्याद्यार्थिन इव धनार्जने, यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्नितां दोषः उच्यते। अस्मादेवाऽऽधानस्यावश्यकत्ववचनान्नित्यश्रुतयोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः । तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः । सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसो भ्रातुर्दाराग्निसंयोगः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥

पणपूर्वाध्यापकादध्ययनग्रहणं पणपूर्वाध्यापनम् । परदारसेवनं गुरुदार-तत्समव्यतिरेकेण । पारिवित्त्यं कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम् । वार्धुष्यं प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवनम् । लवणस्योत्पादनम् ॥ २३५ ॥

स्त्रिया वधः—आत्रेयी सगर्भा ऋतुमती, अत्रिगोत्रपरिणीता वा ब्राह्मण्या अप्यात्रेयीव्यतिरेकेण । शूद्रवधः । अदीक्षितविट्क्षत्रियवधः । निन्दितार्थोपजीवनमराजस्थापितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्याद्यभिनिवेशः व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां विक्रयः ॥ २३६ ॥

धान्यं व्रीह्यादि, कुप्यमसाद्रव्यं, त्रपुसीसादि, पशवो गवादयः;—तेषामपहरणम् । "गोवधो व्रात्यता स्तेयम्" इत्यनेन स्तेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं नित्यार्थम् । अतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तम्, अपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । एतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्यागग्रहणं व्याख्यातम् । अयाज्यानां

---

१. क. कारित्वावि° । २. क. ध्युपजीवित्वम् । ३. क. विट्क्षत्रवध° । ४. क. व्रात्यस्तेय ग्रहणेनैवसिद्धे° । ५. क. पुत्रादित्याग° ।

जातिकर्मदुष्टानां शूद्रव्रात्यादीनां याजनम् । पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहान्निष्कासनम् । तडागारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः ॥ २३७ ॥

कन्यायाः दूषणमक्षुल्यादिना योनिविदारणं न तु भोगः—तस्य "सखिभार्याकुमारीषु" इति गुरुतल्पसमत्वस्योक्तत्वात् । परिविन्दकयाजनम् । तस्य च कन्याप्रदानम् । काटिल्यं गुरोरन्यत्र गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापानसमत्वमुक्तम् । पुनर्व्रतलोपमहेण शिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि हरिचरणकमलप्रेक्षणात् प्राक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामीत्येवं रूपेषु प्राप्यर्थं, न तु स्नातकव्रतप्राप्यर्थं—"स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्।" इति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ २३८ ॥

तथाऽऽस्मार्थं च पाकलक्षणक्रियारम्भः—"अग्निं स केवलं मुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।" इति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनेयं गौरवं स्यात् । मद्यपायाः स्त्रियाः जायाया अपि निष्पेषणमुपभोगः । स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः । अग्नीनां च श्रौतस्मार्तानां त्यागः । सुतत्यागः संस्कारार्थकरणम् । बान्धवानां पितृव्यमातुलादीनां त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम् ॥ २३९ ॥

पाकादिदुष्टप्रयोजनसिद्धयर्थमार्द्रेन्धनच्छेदो न त्वाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि । स्त्रियाँ हिंसया औषधेन च वर्तनं जीवनं स्त्रीहिंसौषधजीवनम्—तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्या पण्यभावेन प्रयोज्य तल्लब्धोपजीवनं वा, हिंसया जीवनं प्राणिवधेन जीवनम्, औषधजीवनं वशीकरणादिना । हिंस्रयन्त्रस्य तिलेक्षुपीडाकरस्य प्रवर्तनम् । व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादश । आत्मविक्रयो द्रव्यग्रहणेन परदास्यकरणम् ॥ २४० ॥

शूद्रसेवनम् । हीनेषु मैत्रीकरणम् । अनूढसवर्णदारस्य केवलहीनवर्णदारोपयमनं, साधारणस्त्रीसेवोपगतश्च । अगृहीतौध्वश्रीमत्वम् । परपाकरतित्वम् ॥ २४१ ॥

---

१. प्रा० २३९. । २. ख. ग्रहणशिष्टाप्र० । ३.—११. २०३. । ४.—३. ११८. । ५. क. प्रतिषेधैकल्प० । ६. क. स्त्रियः हिंसया० । ७. क. वशीकरणेन० । ८. क. परदासीकरण० । ९. ख. श्रमित्वं सत्यधिकारे ।

असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थस्याधिगमः । सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाशयाऽधिकारित्वम् । भार्याया विक्रयः—चशब्दान्मन्वादयुक्ताभिचारामतिपूर्वलशुनाद्यभक्षणादेर्ग्रहणम्—एषां गोवधादीनां प्रत्येकमुपपातकसंज्ञा वेदितव्या । मनुना पुनरन्यान्यपि निमित्तानि जातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणसंज्ञानि परिगणितानि—" ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घातिरध्येयमद्ययोः । जैह्मयं चैव मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा । सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् । फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ " इति । अतोऽन्यनिमित्तजातं प्रकीर्णकं कथ्यते । बृहद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चित्तनिमित्तान्युत्तरोत्तरलघूनि पृथक्संज्ञाभेदानि दर्शितानि— " ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णापहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि तत्संयोगश्च । मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि । यागस्थक्षत्रियवधो वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य चा घातनं ब्रह्महत्यासमानि । कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणभूमिहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुलनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृमातृष्वसृगमनं श्रोत्रियर्त्विग्गुरुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निःक्षिप्तायाश्च—गमनमित्येतान्यनुपातकानि । अनृतवचनं समुत्कर्षे राजगामि च पैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्बन्धो वेदनिन्दा अधीतस्य त्यागोऽग्निपितृमातृसुतदाराणां च अभोज्यान्नभक्षणं परस्वापहरणं परदारामिगमनमयाज्यानां च याजनं व्रात्यता भृतकाध्यापनं भृतादैन्ययनादानं सर्वाकरेष्वधिकारो महायन्त्रप्रवर्तनं द्रुमगुल्मवल्लीलतौषधीनां हिंसया जीवनमभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिरात्मार्थक्रियारम्भः अनाहिताग्नित्वं देवर्षिपितृणामृणस्यानपाक्रिया असच्छास्त्राधिगमनं नास्तिकता कुशीलता मद्यपस्त्रीनिषेवण-

---

१. क. चर्पासिमैथुन्यं जाति० । २. क. मसम्यस्य च० । ३.—१३. ३७, ८, ९, ७०.। ४. ख. तरोत्तरं लघी० । ५ ख. णस्य भूमि० । ६. ख. दारागम० । ७. ख. भृतकाध्यय० । ८. . ष्ठाग्नि गम० ।

मित्युपपातकानि । ब्राह्मणस्य रुजःकरणमत्रेयमद्ययोधीतिजैह्मयं पशुषु पुंसि च मैथुनाचरणमित्येतानि जातिभ्रंशकराणि । ग्राम्यारण्यपशूनां हिंसन सङ्करीकरणम् । निन्दितेभ्यो धनादानं, वाणिज्यं, कुसीदजीवनम्, असत्यभाषणं, शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणानि । पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनं, कृमिकीटघातनं, मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि ।" यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् " इति । काव्यायनेन तु महापातकसमानां विष्णुनाऽनुपातकत्वेनोक्तानां पातकसंज्ञा दर्शिता— "महापापं चातिपापं तथा पातकमेव च । प्रासङ्गिकं चोपपापमित्येवं पञ्चको गणः॥" इति । ननूपपातकादीनां कथं पातकत्वं—पतनहेतुत्वाभावात् । यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तर्हि "मातृपितृयोनिसंबन्धाङ्क" इत्यादिपरिगणनमनर्थकम् । अथैवमुच्यते—यद्यपि महापातकतत्समेष्वेव सद्यः पातित्यहेतुत्वं नास्ति, तथाऽप्यभ्यासापेक्षया पातित्यहेतुत्वमविरुद्धं—"निन्दितकर्माभ्यासी" इति गौतमवचनादिति । मैवम् । अभ्यासस्यानिरूप्यमाणत्वात् द्विः शतक्रतो वेति तत्राविशेषेऽङ्गीक्रियमाणे योऽपि द्विर्दिवा स्वापिति, यः शतक्रतो वा गोवधं करोति, तयोरविशेषेण पातित्यं स्यात् । अत्रोच्यते । यत्रार्थवादे प्रत्यवायविशेषः श्रूयते, प्रायश्चित्तबहुत्वं वा; तस्मिन्निन्दितकर्मणि यावत्यभ्यस्यमाने महापातकतुल्यत्वं भवति—तावानभ्यासः पातित्यहेतुः । दिवास्वापादौ तु सहस्रकृत्वोऽभ्यस्यमाने न महापातकतुल्यत्वं भवतीति न तत्र पातित्यम् । अतो युक्तमुपपातकादेरभ्यासापेक्षया पतनहेतुत्वम् ॥ २४२ ॥

एवं व्यवहारार्थं संज्ञाभेदसहितं प्रायश्चित्तपरिगणनं कृत्वा नैमित्तिकानि प्रदर्शयितुमाह—

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक्शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४३ ॥

शिरसः कपालमस्यास्तीति शिरःकपाली, तथा ध्वजवान्— "कृत्वा शवशिरोध्वजम् " इति मनुस्मरणात् । अन्यच्छिरःकपालं दण्डाग्रसमारोपितं ध्वजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् । तच्च कपालं स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःसंबन्धि ग्राह्यं— "ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसंचरेत् " इति ।

---

१. ख. मूलत्यभाव०। २. क. चरणां च घात०। ३. क. ग्रथ्यते यद्यपि०। ४.—२१. १.। ५.—११. ७२.।

शातातपस्मरणात् । तदलाभेऽन्यस्य ब्राह्मणस्यैव ग्राह्यम् । एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यं—"खट्वाङ्गकपालपाणिः" इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपित-शिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते, न पुनः खट्वैकदेशः । तेन "महोक्षः खट्वाङ्गं परशुः" इत्यादिव्यवहारेषु तत्रैव प्रसिद्धेः । एतच्च कपालधारणं चिह्नार्थं न पुनर्भोजनार्थं भिक्षार्थं वा—"मृन्मयकपालपाणिर्भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्" इति गौतमस्मरणात् । तथा वनवासिना तेन भवितव्यं—"ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।" इति मनुस्मरणात्, ग्रामसमीपादौ वा—"कृतवापनो वा निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा । आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः ॥" इति तेनैवोक्तत्वात् । कृतवापनो वेति विकल्पाभिधानाज्जटी वेति लक्ष्यते । अत एव संवर्तः—"ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा जटी ध्वजी ।" इति । तथा भिक्षाशनशीलश्च भवेत् । भिक्षा च लोहितकेन मृन्मयखण्डशरावेण ग्राह्या—"लोहितकेन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेत्" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । सप्तागारेष्वलाभमिष्टं लभ्यते न वा इत्येवमसंकल्पितानि भिक्षार्थं प्रविशेत् "सप्तागारेष्वसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्" इति वसिष्ठस्मरणात् । तथैकैकाल एव सा ग्राह्या—"एककालाहारः" इति तेनैवोक्तत्वात् । एतच्च भैक्षं ब्राह्मणादिवर्णेष्वेव कार्यं—"चातुर्वर्ण्ये चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतात्मवान् ।" इति संवर्तस्मरणात् । तथा 'ब्रह्महाऽस्मि' इति स्वकर्म ख्यापयन् द्वारि स्थितो भिक्षां याचेत—"वेश्मनो द्वारि तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ।" इति पराशरस्मरणात् । अयं च भैक्षाशित्वनियमो वन्येन जीवनाशङ्की द्रष्टव्यः—"भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति" इति संवर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन च तेन भवितव्यं "खट्वाङ्गकपालपाणिर्द्वादशवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्कर्माचक्षाणो, यथोपक्रमेत्संदर्शनादार्यस्य" "उत्थितस्तु दिवातिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि। एतद्वीरासनं नाम सर्वपापप्रणाशनम्"

---

१. क. न्यस्यैव ब्राह्मणस्याग्राह्यम् । २.—२२. ४. । ३. पुष्पदन्तस्तोत्रे । ४. क. तत्रैवासिद्धेः । ५.—२१. ७. (?) । ६. ख. तथा च वन० । ७. ख. द्वादशसमाः कुटीं कृ० । ८.—११. ७२. । ९.—११. ७८. । १०.—१२४. १४. । ११.—१०. ७. । १२. ख. तथासायङ्काल एव० । १३. ख. तच्चभैक्षं० । १४. ख. चातुर्वर्ण्यैश्चरेद्भै० । १५. ख. भिक्षांचरेत् । वेश्म । १६. ख. वन्यैर्जीव० । १७. ख. खट्वाङ्गपाण० । १८. ग. पथोपक्रमेत्सन्द । पक्रमेत्संदर्श० । १९. क. ख. दार्यस्यस्थानापना० ।

"स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूदकोपस्पर्शी शुद्धेयत्" इति गौतमस्मरणात्। ब्रह्मचारिग्रहणं च वर्जयेन्मधुमांसं गन्धमाल्यादिवासस्याङ्गनोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहहर्षनृत्यगीतपरिवादनभयानीति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तविरुद्धधर्मप्राप्त्यर्थम्। अत एव शङ्खः—"स्थानवीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुः। भिक्षाचर्याग्निकार्यं च कृष्णाण्डीभिः सदा जपः॥" इति। तस्य भवेदिति शेषः। अत्र "सवनेषूदकस्पर्शी" इति स्नानविधानात् तदङ्गभूतमन्त्रादिप्राप्तिरप्यवगम्यते। "शुचिना कर्म कर्तव्यम्" इत्यस्य सर्वकर्मसाधारणेत्वाद्व्रतचर्याङ्गभूतशौचसंपत्त्यर्थं स्नानवत्संध्योपासनमपि कार्यं —तस्यापि शौचपादनद्वारेण सर्वकर्मशेषत्वात्। तथा च दक्षः—"सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यत्किञ्चिदकुरुते कर्म न तस्य फलमाप्नुयात्॥" इति। न च "द्विजातिकर्मण्यो हानिः पतनम्" इति वचनात् संध्योपासनायाश्च द्विजातिकर्मत्वाद्प्राप्तिरिति शङ्कनीयं; यस्मात्पतितस्यैव व्रतचर्यादेक्षात्तदङ्गत्वैव संध्योपासनादिप्राप्तिः अतो द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं, ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहा इत्यादीनामेव द्विजातिकर्मणां व्रतचर्यांगभूतानां हानिर्न सर्वेषाम्—तावन्मात्रत्यागेन हानिवचनस्य चरितार्थत्वात्। इयं च मनुयाज्ञवल्क्यगौतमादिप्रतिपादिता द्वादशवर्षव्रतचर्या एकैव न पुनर्भिन्ना—परस्परसापेक्षत्वाद्विरोधाच्च। तथाहि। "भिक्षाशी कर्म वेदयन्" इत्युक्ते किं भिक्षापात्रम्? केषां वा गृहेषु? कतिषु वा? इत्यकाङ्क्षा जायेतैव। तत्र "दोहितकेन खण्डशरावेण" इत्यापस्तम्बादिवचनैः परिपूरणमविरुद्धम्। अतः सर्वैरेककल्पोपदेशार्थकैरेकिद्युक्तः 'मनुगौतमाद्युक्तेतिकर्तव्यतायाः परस्परसापेक्षत्वेऽपि विकल्प' इति—तदनिरूप्यैवोक्तमिति मन्तव्यम्। एवं द्वादशवर्षाणि व्रतचर्यामाचर्य ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात्। इयं च अकामकृतब्रह्मवधविषया—"इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्। कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते॥" इति मनुस्मरणात्॥ अत्रेदं चिन्तनीयं—किं तत्र द्विजैर्ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्य तन्त्रत्वमुताङ्गत्वमिति। केचिन्मन्यन्ते—"ब्रह्महा द्वादशाब्दानि" इत्यत्र ब्राह्मणशब्देनैवैकस्मिन् द्वयोर्बहुषु साधार-

---

१. क. स्पर्शोशुद्धेवेदि०। २१. ६.। २. ख. रणस्मरणत्वा०। ३ क. सर्वकर्म अङ्गत्वाद्०। ४. ख. चर्याङ्गभूता०। ५.—१. २३. १७.। ६. क. पदेक्षात्कैश्चिद्व०। ७. क. इदं च०। ८. क. विषयम्०। ९.—११. ८९.। १०. क. द्विजब्राह्मण०।

णत्वादेकस्मिन्ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चित्तं तदेव द्वितीये तृतीयेऽपि। तत्रैकब्राह्मणवधनिमित्तैक-प्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीदं कृतमिदं नेति न शक्यते वक्तुम्। देशकालकर्तॄणां प्रयोगानुबन्ध-भूतानामभेदेनागृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रानुष्ठानेनैव पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तिर्युक्ता। यथा तन्त्रानुष्ठितैः प्रयाजादिभिराग्नेयादिषु तन्त्रेणैवानेकोपकारलक्षणकार्याणां निष्पत्तिः। न चैवं वाच्यं—द्वित्रब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वात्; "एनसि गुरुणि गुरूणि लघुनि लघूनि" इति गौतमवचनादावृत्तमेव प्रायश्चित्तानुष्ठानं युक्तं—विलक्षणकार्ययोस्तन्त्रेण निष्प-त्त्यनुपपत्तेरिति। यतो नेदं वचनमावृत्तिविधायकं, किं तूपदिष्टानां गुरुलघुकल्पानां व्यवस्थाप्रतिपादनपरम्। न च द्वितीयब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वं—प्रमाणाभावात्। यच्च मनुदेवलाभ्यामुक्तं—"विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं चरेत्। तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः॥"[1] इति तदपि "प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते" इति न्यायेन द्वित्रब्राह्मणवधगोचरनैमित्तिकशास्त्रावृत्त्यनुवादेन चतुर्थे तदभावविधिपरं न पुनर्द्वितीयब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानद्वैगुण्यविधिपरमपि—वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्मात् द्वित्रिब्राह्मणवधेऽपि सकृदेव द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानं युक्तम्। यथा "अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाले निर्वपेत्" इत्यादिगृहदाहादिनिमित्तेषु चोदितानां क्षामवत्यादी-नां युगपदनेकेष्वपि गृहदाहादिनिमित्तेषु सकृदेवानुष्ठानम्। अत्रोच्यते। न हि वचनाविरोधे न्यायः प्रभवति। वचनं च "विधेः प्राथमिकात्" इत्यादिकं द्वित्रि-ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानावृत्तिविधिपरम्। एवं सति न्यायलभ्यतन्त्रानुष्ठानबाधे-नाऽऽवृत्तिविशेषकरं स्यात्। इतरथा शास्त्रतः प्राप्त्यनुवादकत्वेनानर्थकं स्यात्, न च वाक्यभेदः—चतुर्थादिब्रह्मवधपर्युदासेनेतरत्रावृत्तप्रायश्चित्तविधानेनैकार्थत्वात्। किं च "चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः" इति। लिङ्गदर्शनाद्धन्यमानब्राह्मणसङ्ख्योत्कर्षे दोषगौरवं गम्यते। तथा देवलादिवचनाच्च—"यत्स्यादनभिसंधाय पापं कर्म सकृत्कृतम्। तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्भिर्मनीषिभिः॥"[2] इति। न च विलक्षणयोर्गुरुलघुदोषयोः क्षयस्तन्त्रेण निष्पद्यते। अत एवं विधेषु दोषगुरुत्वेन कार्यवैलक्षण्यादपि प्रतिनिमित्तं नैमित्ति-कस्याऽऽवृत्तिर्युक्ता, क्षामवत्यादिषु पुनः कार्यस्यावैलक्षण्यायुक्तस्तन्त्रभाव इत्यलं प्रपञ्चेन॥

---

१. क. यत्प्रायश्चित्तं॰। २. क. शेषत्वात्तदनुष्ठा॰। ३.—१९. १९.। ४. क. प्रायश्चित्तानं यु॰। ५. ख. द्विगुणं भवेत्। तु॰। ६. अयं श्लोकोमनुस्मृतौ न दृश्यते। ७. क. प्रतिनिमित्तवाक्य॰।

यच्चेदं "चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः" इति तदपि महापातकविषयं—पापस्यातिगुरुत्वेन प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरत्वात्। अतः शूद्रान्नसेवनादौ बहुशोऽभ्यस्ते तदनुगुणप्रायश्चित्ताद्वृत्तिः कल्पनीया न पुनः प्रायश्चित्ताभावः। अत एवोक्तं मनुना—"पूर्णं चानश्यतस्त्वन्नं तु शूद्रहस्यात्रतं चरेत्" इति। इदं च द्वादशवार्षिकं व्रतं साक्षाच्छूद्रान्नुरेव—"ब्रह्महा" इति तस्यैवाभिधानात्। अनुमाहकप्रयोजकास्तु तत्र दोषानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं कल्पनीयम्। तत्रानुग्राहको यत्प्रायश्चित्तभाजं पुरुषमनुगृह्णाति स तत्प्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात्; अतस्तस्य द्वादशवार्षिके पादोनं नववार्षिकं, प्रयोजकस्त्वर्धोनं षड्वार्षिकं कुर्यात्, अनुमन्ता पुनः सार्धपादं सार्धचतुर्वार्षिकं, निमित्तौ त्रिकपादे त्रिवार्षिकम्। अत एव सुमन्तुः—"तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्याऽऽप्नानि मृतो यदि। निर्गुणः सहेमा क्रोधाद्वृद्धक्षेत्रादिकारणात्॥ त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम्। गच्छेद्वाऽपि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्॥ अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि। क्रोधाद्धैं म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भर्तितः॥ वत्सरत्रितयं कुर्याच्चरः कृच्छ्रं विशुद्ध्ये॥" इति॥ यदा पुनर्निमित्यत्वगुणवानौत्पत्तिकी बालत्वान्निर्गुणः तदैकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्—"केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं बने। ब्रह्मचर्यं चरन्विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यति" इति तेनैवोक्तत्वात्। अनयैव दिशानुग्राहकप्रयोजकादीनां येऽनुग्राहकप्रयोजकादयस्तेषामपि प्रायश्चित्तं कल्प्यम्। अस्यां च कल्पनायां "प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो भूय आरभते तस्मिन्फलाप्तिशेषः" इत्यापस्तम्बीय वचनं मूलम्। तथा प्रोत्साहकादीनामपि दण्डप्रायश्चित्ते कल्प्ये। तथाऽऽङ्गिरसः—"हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः। प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः॥ आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम्। उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद्दोषवक्ताऽनुमोदकः॥ अकार्यकारिणस्त्वेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्। यथाशक्तिधनरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत्॥" इति॥ तथा बालवृद्धादीनां साक्षात्करणेऽप्यधर्ममेव—"अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च॥" इत्याङ्गिरः स्मरणात्॥

१.—११. १२०। २. ख. साहसाक्रोशा०। ३. ख. गुणवद्गुरि आत्मयां। ४.—३. २९, १. । ५. ख. कल्प्ये तथा०।

तथा "अर्वाक् द्वादशाद्वर्षादशेतिरूर्ध्वमेव वा । अर्धमेव भवेत्तुल्यं तृतीयं तत्र योषिताम् ॥" इति ॥ तथानुपनीतस्यापि बालकस्य पादमात्रमेव प्रायश्चित्तं—"स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः ॥" इति विष्णुस्मरणात् । अतश्च यच्छङ्खेन "ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षातिरस्य च । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता वान्यः सुहृज्जनः ॥ इति प्रतिपादितं—"अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् । राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥" इति, तदपि संपूर्णप्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरं, न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादनपरम्—आश्रमविशेषानिरपेक्षेण श्रूयमाणेषु "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" "तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् " इत्येवमादिष्वनपेक्षितवयोविशेषस्यैवाधिकारात् । अतश्चेतदीयमपि प्रायश्चित्तं पित्रादिभिरेवाचरणीयं—" पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विदध्यात् " इति तत्रैव पुत्रहितावरणेऽधिकृतत्वात् । यत्र पुनः कस्मिंश्चिद्ब्रह्मवधे प्रयोजकभावमापन्नस्यांश्यस्मिन्साक्षात्कर्तृत्वे गुरुलघुप्रायश्चित्तसन्निपातः तत्र द्वादशवार्षिकादियुरुप्रायश्चित्तान्तः पातिनः प्रयोजकसंबन्धिलघुप्रायश्चित्तस्य प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिः । न चैवं सत्यविशेषाल्लघुकल्पेन महतोऽपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्कनीयम् । अत्र ह्यन्तःपातितया ऽनुष्ठाने विशेषानवेगमात्प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिरुच्यते । न च लघ्वन्तःपाती महाकल्प इति कुतः प्रसङ्गाशङ्का । न च चैत्रवधजनितकल्पपक्ष्यार्थमनुष्ठितेन कथं विष्णुमित्रवधोत्पापापनिवृत्तिरिति वाच्यम् । चैत्रायुदेशस्यातन्त्रत्वात् । अतो यथा काम्यनियोगनिष्प्रत्यूहं स्वर्गार्थे वाऽनुष्ठितैस्तैराग्नेयादिभिर्नित्यनियोगनिर्व्यूढस्तद्वल्लघुप्रायश्चित्तस्यापि कार्यासिद्धिः ॥ यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनं—"गवां सहस्रं विधिवत्पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च " इति तत्सवनस्थगुणब्रह्मह्मणविषयम् । " एतच्च द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् " इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतचयशक्तस्य वेदितव्यम्—प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात्, न त्वनाकृतद्वादशवार्षिकविषयम् । तत्र हि द्वादशदिनान्येकैकं प्राजापत्यमिति गणनार्था प्राजापत्यानां षष्टयधिकशतत्रयं भवति । यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते ऽवहन्युपवासोऽधिकः तथाऽप्यत्र वनवासजटाधारणवस्त्राहारत्वादिरूपतपोविशेषयुक्तत्वाद्युपवा-

---

१. ख. वार्षिकस्तदीय० । २. ख. शेषानपेक्षा० । ३. ख. सिद्धिरवगम्यते । न च० । ४. ख. वृद्धेनेति० ।

साभावेऽप्येकैकस्यं द्वादशाहस्य प्राजापत्यतुल्यत्वम् । ततश्च "प्राजापत्यक्रियायाश्चतौ धेनुं दद्याद्विचक्षणः । गव्यमभावे दातव्यं तन्मूल्यं वा न संशयः॥" इत्यनेन न्यायेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकस्यां धेन्वां दीयमानायां धेनूनामपि षष्टयधिकं शतत्रयं भवति, न पुनः सहस्रम् । अतो यथोक्त एव विधयो युक्तः । यदपि शङ्खवचनं—"त्रिषु प्रमाप्य द्वादशसंवत्सरान्पट्, त्रीन्वार्धुषेस्तरं च बतान्यादिशेत्, तेषामन्ते गोसहस्रं तदर्धं तस्यार्धं तदर्धं च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण" इति द्वादशवार्षिकगोसहस्रयोः समुच्चयपरं तदाचार्यादिहननविषयं द्रष्टव्यं—तस्याधिगुरुत्वात् । तथा च दक्षः—"सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणव्रुवे । आचार्ये शतसाहस्रं श्रोत्रिये दत्तमक्षयम्॥" इति प्रतिपात्रोक्तान्, "समं द्विगुणसाहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्विद्यासाध्यं तदृदेव हि ॥" इति । तथाऽऽपस्तम्बेन द्वादशवार्षिकमुक्त्वोक्तमस्मिन्नेव विषये—"गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा एतदेवव्रतचीर्णमादुश्चाप्साचरेत्" इति । तत्र यावज्जीवमवर्धमाने व्रते यदा त्रैगुण्यं चातुर्गुण्यं वा संभाव्यते तदा तैलासमर्थस्य बहुधनस्यायं दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । द्वादशवार्षिकव्यतिरिक्तानां तु सुमन्तुपराशरोक्तानां प्रायश्चित्तानामुत्तरत्र व्यवस्थां वक्ष्यामः । ननु च द्वादशवार्षिकादिकल्पानां व्यवस्था कुलोऽवसिता । नैं तावद्वादशवार्षिकादिविधायकधार्म्यैरिति युक्तं—तत्राप्यतीतैः । न च वाच्यं प्रमाणागतगुरुलघुकल्पानां बाधो वा प्रैसङ्ख्यादिति व्यवस्था कल्प्यत इति—विकल्पसमुच्चयौ ह्यन्नाभावानामन्यतमाश्रयणेनापि बाधस्य सुपरिहरत्वम् ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावद्वादशवार्षिकसेतुदर्शनादीनां विषमकल्पानां विकल्पोऽर्वकल्प्यते—विकल्पाश्रयणे गुरुकल्पानामनुष्ठानासंभवेनानर्थक्यप्रसंगात् । न च षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विषमयोरपि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्रापि सति संभवे ग्रहणमेवेति युक्तं कल्पयितुम् । यद्वा षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विषमयोरपि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्रापि सति संभवे ग्रहणमेवेति युक्तं कल्पयितुम् । यद्वा षोडशिग्रहणानुग्रहीतेनातिरात्रेण क्षिप्रं स्वर्गा-

---

१. क. ऐकैक्यद्वाद० । २. ख. शङ्खवचनं—पूर्ववदुभयत्रापूर्वं चतुषु वर्णेषु विप्रमा० । ग. वचनं प्रमा० । ३. ख. तस्यार्धं च दद्या० । ग० तदर्धं तस्यार्धं च दद्या । ख. तदर्धं तस्यार्धं तदर्धं दद्या० । ४. क. संदर्शैदत्त० । ५. ख. चत्वा० । समं द्वि० । ६.—१. २५. २४.। ७. ख. दा तत्र समर्थ० । ८. ख. वर्तिता । तावद्वा० । ९. मात्रस्याप्ति० । १०. क. विकल्पोवकल्पते० । ११. क. ह्राभाव०

दिसिद्धिरतिशयितस्य वा स्वर्गस्येति कल्पनीयम्—इतरथा ग्रहणविधेरानर्थक्यप्रसङ्गात्। नापि समुच्चयः—उपदेशातिदेशप्राप्तिमन्तरेण समुच्चयो न संभवति—उपदेशावगतनैरपेक्ष्यस्य बाधप्रसङ्गात्। न चाङ्गाङ्गिभावः—श्रुत्यादिविनियोजकानामभावात्। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानि विनियोजकानि। अतः परस्परोपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्थाकल्पनैवोचिता। सा च जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया कल्पनीया—"जातिशक्तिगुणापेक्षं सुकृद्वृद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्॥" इति स्मरणात्॥ २४३॥

पूर्वोक्तस्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकं समाप्त्यवधिमाह—

ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य वा[1]।
तथाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात्॥ २४४॥

यैश्चौरव्याघ्रादिभिर्व्यापाद्यमानस्य ब्राह्मणस्यैकस्याप्यात्मप्राणानन्तरे कृत्वा प्राणत्राणं करोति, गवां वा द्वादशकस्यासावपरिपूर्णेऽपि द्वादशवार्षिके शुद्धयेत्। यद्यपि प्राणत्राणे प्रवृत्तास्तदकृत्वैव म्रियते तथाऽपि शुद्धयत्येव। अत एव मनुना "ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत्। मुच्यते ब्रह्महत्यायां गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च॥" इति। ब्राह्मणरक्षणं तदर्थमरणं च, पृथगुपात्तम्। तथा परकीयाश्वमेधावभृथाख्यकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वयमपि स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः शुद्धिं माप्नुयात्। स्नानं च स्वकल्मषं विख्याप्य कुर्यात्। तथा च मनुः "शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे। स्वमेनोऽवभृथे स्नात्वा हयमेधे विमुच्यते॥" इति। भूमिदेवा ब्राह्मणा ऋत्विजस्तेषां राज्ञा यजमानेन नरदेवेन समवाये स्वीयमेनः शिष्ट्वा विख्याप्याश्वमेधावभृथे स्नात्वा शुद्धयेत् यदि तैरनुज्ञातो भवति—"अश्वमेधावभृथं गत्वा तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवति" इति शङ्खस्मरणात्॥ अश्वमेधावभृथग्रहणमग्निष्टुन्मध्यानां पञ्चदशरावात्रादिक्रत्वन्तराणामग्निष्टुत्समाप्तिकानां च सर्वमेधादीनामुपलक्षणम्—अश्वमेधावभृथे वाऽन्ययज्ञेऽप्यग्निष्टुदन्तश्च" इति गौतम-

---

१. क. ब्राह्मणाभाव०। २. ख. ब्रह्महत्यादिप्रायश्चि०। ३. ख. क. घ च। तथाऽश्व०। ४. ग. यच्चौरव्या०। ५.—११. ७९.। ६. क. ग. विशुध्यत इति०। ७.—११. ८२.। ८. ङ. कानां च सर्वमे०। ९.—२२. २. १०.।

स्मरणात्। अयं च प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य कथञ्चित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्वतो व्रतसमाप्त्यवधिरुच्यते। यथा सारस्वते सत्रे ग्रावस्तुत्प्रस्तवणं प्रायश्चित्तानमृषभैकशतानां वा गवां सहस्रभर्मभवे सर्वस्वैस्तदानं गृहपतिमरणे चेति, न पुनः स्वतन्त्रं प्रायश्चित्तान्तरम्। तथा च शङ्खः—"द्वादशे वर्षे शुद्धिं प्राप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वा गवां वा द्वादशानां परित्राणात्तस्य एवाश्वमेधावभृथस्नानादा पूतो भवति" इति। अत एव मनुना—"कृतवापनो वा निवसेत्" इति द्वादशवार्षिकस्य गुणविधिप्रक्रम्य—"ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत्। मुच्यते ब्रह्महत्यया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च' इत्यादिनी मध्ये ब्राह्मणत्राणादिकमभिधाय—"एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः। समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति" इति द्वादशवार्षिकमेवोपसंहृतम्॥ ननुब्रह्महत्यायाः शुद्धिमाप्नुयादीति ब्राह्मणत्राणादीनां द्वादशवार्षिकेण सहैकफलत्वावगमात्सत्रत्रयमेव युक्तं, न पुनरङ्गत्वम्। किं च प्रधाननिरपेक्षित्वादपि नाङ्गत्वम्। प्रधानानुग्राहकं ह्यङ्गं भवति। न च प्रारब्धद्वादशवार्षिकस्येदं विधानम्। येन तत्कार्ये विधानं गम्यते। यथा "सत्रायाजगूर्यं वैश्वामित्रा यजेत्" इति सत्रप्रयोगप्रवृत्तस्य तत्परिसमापनाङ्गस्य विश्वजिदिधानमतोऽपि स्वातन्त्र्यं युक्तम्—यथाग्नेप्रवेशलक्ष्यभावादीनाम्। न च तेषामपि द्वादशवार्षिकोपक्रमोपसंहारमध्यपठितत्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम्। यतः सत्रेऽपि मध्यपाठे निर्ज्ञातप्रयोजनत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षाविरहान्न परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्तम्। यथा सामिधेनीप्रकरणमध्यवर्तिनां निवित्पदानामग्निसमिन्धनप्रकाशनत्वेन सामिधेनीभिः सहैकाकार्याणां न सामिधेन्यङ्गत्वम्। न चैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्ये पाठः—वसिष्ठगौतमादीभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रकरणात्प्रागेव पठितत्वात्। इदमेव स्वातन्त्र्यं प्रकटयितुं मनुना—"लक्ष्यं शङ्खभृतां वास्याद्दिदृक्षार्थं वा" "प्रास्येदात्मानमग्नौ वा" इति प्रतिवाक्यं

---

* लक्ष्यं शङ्खभृतां चास्याद्दिदृक्षार्थमिच्छतामनः। प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धेविरवा काशिराः' इति।

---

१. ख. प्रसवणं प्राणेत्थान०। २. ख. सहस्रस्याभावे०। क. सहस्रभागे सर्वस्व०। ३. ख. सर्वस्वकाल्यां गृह०। ग. स्वयाल्यायां गृह०। ४. क गृहपतिमरणेवेति। ५. ख. भवति। अत०। ६.—११. ७८.। ७.—११. ७९.। ८.—११. ८१.। ९.—११. ७३.।

वाशब्दः पठितः । तथा प्रतिप्रायश्चित्तमेवोपसंहृतम्—मनुना "अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः । ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया" इति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां स्वातन्त्र्यमेव युक्तम् । अतश्च ब्राह्मणत्राणादेरप्येकफलत्वान्नाङ्गत्वमिति ॥ उच्यते ॥ परिहृतमेतत् "अन्तरा ब्राह्मणं मोचयित्वा' इत्यादिना शङ्खवचनेनाङ्गत्वावगमात् । अङ्गस्यैव सतः प्रधानद्वारेण फलसंबन्धः । न च प्रधानाविरोधः । यतो ब्राह्मणत्राणावधिकस्यैव व्रतानुष्ठानस्य फलसाधनत्वं विधीयते इति न विरोधः ॥ २४४ ॥

किं च—

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।
दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५ ॥

दीर्घेण बहुकालव्यापिना तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुष्ठादिव्याधिना ग्रस्तं पीडितं ब्राह्मणं गां वा तथाविधां गामेपि दृष्ट्वा निरातङ्कं नीरुजं कृत्वा ब्रह्महा शुचिर्भवति । ननु "ब्राह्मणस्य परित्राणात्" इत्यत्र यदुक्तं ब्राह्मणरक्षणं—तदेव किमर्थं पुनरुच्यते "ब्राह्मणं गामथापिवा" इति ॥ सत्यमेवम् ॥ किंतु आत्मप्राणपरित्यागेनाधस्तनवाक्ये ब्राह्मणरक्षणमुक्तम्, अधुना पुनरौषधदानादिनेति विशेषः । अमुनैवाभिप्रायेणोक्तं मनुना—"विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणलाभे विमुच्यते।' इति ॥ २४५ ॥

किं च—

आनीय त्रिप्रसर्वस्वं हृतं घातित एव वा ।
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४६ ॥

त्रिप्रस्यापहृतसर्वस्वतयावसीदतः संबन्धि द्रव्यं भूहिरण्यादिकं चौरैर्हृतं साकल्येनानीय रक्षणं यः करोति स विशुद्धयति । आनयने प्रवृत्तः स्वयं चौरैर्घातितो वा यदिवा तन्निमित्तं ब्राह्मणसर्वस्वानयनार्थं तत्र युध्यमानः शस्त्रै

१.—११. ८६. । २. ख विप्रापविद्धा० । ३.—प्रा० २४४. । ४. ख. मित्तेषा प्राणा० । ५—११. ८०. ।

क्षतो मृतकल्पो जीवन्नपि विशुध्यति । शब्दैरिति बहुवचनं क्षतवहुत्वप्राप्त्यर्थम् । अत एव मनुना—"त्र्यवरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा" इति त्र्यवरग्रहणं कृतम् । एतस्य श्लोकद्वयोक्तकल्पपञ्चकस्य ब्राह्मणरक्षणरूपत्वेन "अन्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वा" इत्यनेन शङ्खवचनेन क्रोडीकृतत्वाद् द्वादशवार्षिकसमाप्यवधित्वेन विनियोगान्न स्वातन्त्र्यम् ॥ २४६ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति त्वै तैर्तुम् ।
मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ॥ २४७ ॥

"लोमभ्यः स्वाहा" इत्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिमज्जान्तां तनुं जुहुयात् । इतिशब्दः करणत्वनिर्देशार्थः । एवंशब्दः प्रकारसूचनार्थः । द्विशब्दः स्मृत्यन्तरप्रसिद्धत्वगादीनां प्रभृतिशब्देनाक्षिप्यमाणानां द्योतनार्थः । ततश्च लोमादीनि होमद्रव्याणि चतुर्थ्या निर्दिश्यन्ते। स्वाहाकारं पठित्वा तैर्मन्त्रैर्जुहुयात्। ते च हूयमानद्रव्याणां लोमत्वस्नोहितमांसभेदःस्नाय्वस्थिमज्जानामष्टसंख्यत्वाद्दष्टौ मन्त्रा भवन्ति । तथा च वसिष्ठः—"त्वचं मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय" इति प्रथमम्[1] "त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं वाशय"[2] इति द्वितीयम् "लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं वाशय" इति तृतीयम् "मांसानि मृत्योर्जुहोमिमांसैर्मृत्युं वाशय" इति चतुर्थीम् [४] "मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वाशय" इति पञ्चमीम् (५) "स्नायुनिमृत्योर्जुहोमि स्नायुभिर्मृत्युं वाशय" इति षष्ठीम् (६) "अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वाशय" इति सप्तमीम् । (७) मज्जां मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वाशय "इत्यष्टमीम्" (८) अत्र च "लोमप्रभृतितनुं जुहुयात्" इति लोमादीनां होमद्रव्यत्वावगमात् "लोमभ्यः स्वाहा" इति सत्यपि चतुर्थीनिर्देशे लोमादीनां न देवतात्वं कल्प्यते—द्रव्यप्रकाशनेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तेः । किं तु "लोमभिर्मृत्युंवाशय" इत्यादिवसिष्ठमन्त्रपर्यालोचनया मृत्योरेव हविः संबन्धावगमाद् देवतात्वं कल्प्यते । अतश्च लोमादीनि

---

१. ख. 'त्वचार प्रति० । २.—११, ४०-। ३. ख. त्वचामह० । ४. क. वैतद्भू । ५. ख. ततो लोमादी० । ६. ख. 'मृत्यहा' इति पाठान्तरम् ।

सामर्थ्यात्स्वविधितिनावदाय मृत्यूद्देशेनाष्टौ होमान्कृत्वान्ते तनुं क्षिपेत् । अतो यत्कैश्चिदुक्तमनादिष्टद्रव्यत्वादाज्यहविष्का होमा इति—तदनिरूपेवोक्तमित्युपेक्षणीयम् । जुहुयादित्यनेनाग्नौ सिद्धे "भूणहान्नि सुपसमाधाय" इत पुनरग्निग्रहणं लौकिकाग्निप्राप्त्यर्थम् । युक्तं चैतत् । पतिताग्नीना प्रतिपत्तिविधानात्—"आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकमाप्नुयात् । प्रायश्चित्तैर्न शुद्धयेत तदग्नीना तु का गतिः॥ वैतानंप्रक्षिपेच्चोये साल्वाग्नि शमयेद्बुधः" इत्युशनःस्मरणात् , तथा 'महापातकसंयुक्तो दैवात्स्यादग्निमान्यदि । पुत्रादिः पालयेदग्नीन् युक्तश्चादोषसंक्षयात् ॥ प्रायश्चित्तं न कुर्यादः कुर्वन्वा म्रियते यदि । गृह्य निवार्यपेच्छ्रौतमग्न्यस्येत्परिच्छदम् ॥" इति काल्यायनस्मरणात् । तनुत्रक्षेपश्चोक्तायोत्थाय त्रिरधोमुखेन कर्तव्यः । यथाऽऽह मनुः—"मास्येदहत्माननग्नौ वा समिद्धे श्रिरवाकशिरा" इति । गौतमेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—"प्रायश्चित्तम् । अग्नौ सार्तिर्लक्षमाज्यिरवच्छातस्य" इति । अवच्छातस्य अनशनकार्शितकलेवरस्येत्यर्थः । तथा च काठकश्रुतिः—"अनशनेन कार्शितोऽग्निमारोहेत् " इति । इदं च मरणान्तिकपायाश्चित्तं कामकारविषयम । यथाह मध्यमाङ्गिराः—"प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्कामकारविषयं विद्वेयं नात्र संशयः" तथा "यः कामतो महापापं नरः कुर्योत्कथञ्चन । न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपातनादते ॥" इति । एतच्च प्रायश्चित्तं स्वतन्त्रमेव, न ब्राह्मणव्राणादिवत् द्वादशवार्षिकांतभूतमित्युक्तं प्राक् ॥ २४७ ॥

किं च—

संग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।
मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

अथवा संग्रामे युद्धभूमावुभयदलप्रेरितशरसंपातस्थाने लक्ष्यभूतो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् । गाढमर्मजनितप्रहारतीव्रवेदनो मृतकल्पो मूर्च्छितो जीवन्नपि विशुद्धपतिः। लक्ष्यभावश्च प्रायश्चित्तयहमित्येवं विदुषां धनुर्विद्याविदां संग्रामे स्वेच्छया कर्तव्यो, न तु राज्ञा बलात्कारयितव्यः । यथाऽऽह मनुः—"लक्ष्यं शस्त्रभृतां

१.—११. ७३. । २.—२२. १. २. । ३. ख. गाढमर्मप्रहारजनितवेदनो । ४. क. गायश्चित्ती अयमिति० ।

वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः' इति । इदं च मरणान्तिकत्वात् साक्षात्कर्तुः क्षत्रियस्य कामकारविषयम् ॥ अपिशब्दादश्वमेधादिनापि शुद्ध्यति । यथाऽऽह मनुः—— "यजेत वाश्वमेधेन स्वाजितो गोसवेन च । उभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ " इति ॥ अश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमक्षत्रियस्यैव——"यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिः" इति पराशरस्मरणात्, "नासार्वभौमो यजेत " इत्यसार्वभौमस्य प्रतिषेधदर्शनाच्च । इदं चाश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणान्तिकस्थाने द्रष्टव्यं——' महापातककर्तारश्चत्वारो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्थित्वा वा महति क्रतौ" इति यमेन मरणफलैरग्निप्रवेशतुल्यतया महाक्रतोरश्वमेधस्य निर्दिष्टत्वात् । स्वार्जितादपश्च नैवाणिकस्याहिताग्नेरिष्टिप्रथमयज्ञस्य द्वादशवार्षिकेण सह विकल्प्यन्ते । न च स्वार्जितायैषाधानं प्रथमयज्ञानुष्ठानं वा कार्यम्, पतितस्य द्विजातिकर्मस्वनधिकारात् । न च संध्योपासनबदविरोध इति युक्तम्——आधानादेरुत्तरक्रतुशेषत्वाभावात् । ते च दक्षिणान्यूनाधिक्याश्रयेण द्वादशवार्षिकैषड्वार्षिकनैवार्षिकादिषु साक्षाद्भन्त्रादिषु व्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

किं च——

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिर्वै वेदस्य संहिताम् ।
शुद्ध्येत वा मिताशीत्वा प्रतिस्रोतःसरस्वतीम् ॥ २४९ ॥

अरण्ये निर्जनप्रदेशे नियतो नियताहारो——"जपेद्वा नियताहारो" इति मनुस्मरणात्——त्रिवारं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं जप्त्वा शुद्ध्यति, संहिताग्रहणं पदक्रमव्युदासार्थम् । यद्वा मिताशनो भूत्वा प्राक्षाम्यस्रवणादारभ्य पश्चिमोदधेः प्रातिस्रोतः स्रोतः स्रोतः प्रति सरस्वतीमित्वा गत्वा विशुद्ध्यति । अशनं च हविष्येण कार्यम्——" हविष्यमुपयानुचरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् " इति मनुस्मरणात् । अयं च वेदजपो विदुषो हन्तुर्निर्धनस्यात्यन्तगुणवतो निर्गुणव्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सरस्वतीगमनं तु तादृश एव विषये विद्याविरहिणो द्रष्टव्यं——निमित्तिनश्च——"तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्गुणो म्रियते यदि " इति सुमन्तुवचनस्य

१.——११. १७. । २.——११. ७४. । ३. क. द्वादशवार्षिकादिषु साक्षाद्भन्त्रा० । ४. क. त्रिरुक्त्वोवेदइ० । ५.——११. ७७. । ६.——११. ७७. ।

दर्शितत्वात्॥ यत्पुनर्मनुवचनं—"जपित्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्" इति—तदपि "अरण्ये नियतो जप्त्वा" एतस्यैव विषयेऽशक्तस्य द्रष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

किं च—

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी तथा ॥ २५० ॥

"न त्रिद्यया केवलया" इत्याद्युक्तलक्षणे पात्रे गोभूहिरण्यादिकं जीवनपर्याप्तं धनं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । तद्धनं यः प्रतिगृह्णाति तस्य वैश्वानरदेवत्येष्टिः शुद्ध्यर्थं कर्तव्या । एतच्चाहिताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तद्देवत्यश्चरुर्भवति—"य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एवौपासनिकस्य" इति गृह्यकारवचनात् । वाशब्दात्सर्वस्वं, सपरिच्छेदं वा—गृहं दद्यात् । यथाह मनुः—"सर्वस्वं वा देवविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्" इति । इदं च पात्रे धनदानं निर्गुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्गुणव्यापादने द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अविद्यमानान्वयस्य सर्वस्वदानं, सान्वयस्य तु सोपस्करगृहदानमिति व्यवस्था। यदपि पराशरेणोक्तं—"चातुर्विद्योपपन्नेतु विधिवद्ब्रह्मघातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वेद्यात्समाहरेत् । वर्जयित्वा विकर्मस्थाञ्छ्वोपानदिवर्जितः । अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥ गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च । एतेषु ख्यापयेदेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत स्नात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥ ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा वस्त्रं पवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद्गृहम् ॥ गवां वाऽपि शतं दद्याच्चातुर्विद्याय दक्षिणाम् । एवं शुद्धिमवाप्नोति चातुर्विद्यानुमोदितः" इति—तदपि "पात्रे धनं वा पर्याप्तम्" इत्यनेन समानविषयम् ॥ यच्च सौमन्तुवचनं—"ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेदधःशायी त्रिषवणी कर्मावेदको भैक्षाहारो दिव्यनदीपुलिनसंगमाश्रमगोष्ठपर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी स्यात्स्थानवीरासनी संवत्सरे पूर्णे हि-

---

१.—११. ७५. । २. ख. क्तस्यवद्रष्ट० । ३. क्षा० २००. । ४. ख. पर्याप्तं समर्थं धनं दत्त्वा० । ५. क. ष्यदं० । ६.—११. ७६. । ७. क. यत्तुसुमन्तु० ।

रण्यमणिगोश्वान्यतिलभूमिसर्पापि ब्राह्मणेभ्यो ददन्पूतो भवति" इति—तदपि हन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनर्वसिष्ठवचनं—"द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्" इति—तन्मनसाध्यवसितब्रह्महत्यस्य स्वत एवोपरताजिघांसस्य वेदितव्यम् ॥ यत्पुनः "वण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । चान्द्रायणं च कुर्वीत परावरमेव च ॥" इति षट्त्रिंशन्मतवचनं—तदप्रत्यनेयपुंस्त्वस्य सप्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् ॥ अत्रैव विषये अप्रत्ययवधे बृहस्पतिराह—'अरुणायाः सरस्वत्याः संगमे लोकविश्रुते । शुध्येत्त्रिषवणस्नायी विरात्रोपोषितो द्विज' इति । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्यत्रिष्य विषमाणां व्यवस्था विज्ञेया, समानां तु विकल्पः । एतानि च द्वादशवार्षिकादिवनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव, क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथाहाङ्गिराः—"षष्टिश्च ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्यन्तश्च व्रतं स्मृतम् ॥" इति एवं च ब्राह्मणानां येन हन्तृहन्यमानगतगुणविशेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो व्यवस्थितः स एव तद्गुणविशिष्टे क्षत्रियादौ हन्तरि द्विगुणत्रिगुणो वेदितव्यः । अनयैव दिशा क्षत्रियवैश्यादावपि हीनेनोत्कृष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि द्वैगुण्यादि कल्पनीयम् । दोषगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यते । यथोक्तं—"प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः" इति ॥ यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनं—"प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥ शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मसु ॥" इति—तत्प्रतिलोमानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । तथा मूर्धावसिक्तादीनामप्येवमनुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूहनीयम् । दार्ढ्यं तु दण्डतारतम्यं—"दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः" इति । ततश्च मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादतिरिक्तं क्षत्रियात् न्यूनमप्यर्धं द्वादशवार्षिकं भवति । अनयैव दिशा प्रतिलोमोत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तगौरवमूहनीयम्, तथा आश्रमिणामप्यङ्गिरसा विशेषो दर्शितः—"गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि । शौचवच्छोधनं कुर्युर्वाग्ब्रह्मनिदर्शनात् ॥" इति । शौचवदिति "एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम्" इति

---

१. ख. वर्णं वाकुर्वा । २. ख. ग्ये च तस्मा ।

वचनाद्यथा ब्रह्मचार्यादीनां शौचं द्विगुणादिक्रमेण वर्धते —तथा शोधनं प्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मचारिणस्तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं षोडशवर्षादूर्ध्वमेव—अर्वाक्तु पुनः "बालो वाऽप्यूनषोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हति" इति षोडशवर्षादर्वाचीनस्यार्धप्रायश्चित्तविधानात् । न च द्वादशवार्षिके चतुर्गुणे क्रियमाणे मध्ये विपत्तिशङ्कया समाप्त्यनुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोपपद्यते इति शङ्कनीयं—यतः प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपन्नावपि पापक्षयो भवत्येव; यथाऽऽह हारीतः—"प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते । पूतस्तदहरेवासाविह लोके परत्र च ॥" इति । व्यासोऽप्याह—"धर्मार्थं यतमानस्तु न चेच्छक्नोति मानवः । प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः" इति ॥ २५० ॥

अधुना निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशमाह—

यागस्थक्षत्रविट्घाती चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ।
गर्भहा च यथावर्णं तथालेयीनिसूदकः ॥ २५१ ॥

दीक्षणीयाशुदवसानीयापर्यन्ते सोमयागप्रयोगे वर्तमानौ क्षत्रियवैश्यौ यो न्यापादयति—असौ ब्रह्महणि पुरुषे यद्व्रतमुपदिष्टं द्वादशवार्षिकादि—तच्चरेत् । यद्यपि यागशब्दः सामान्यवचनः । तथाप्यत्र सोमयागमभिधत्ते—"सवनगतौ च राजन्यवैश्यौ" इति वसिष्ठेन सवनत्रयसंपाद्यस्य सोमयागस्यैव निर्देश्यत्वात् । अत्र च गुरुलघुभूतानां द्वादशवार्षिकादिब्रह्महत्यानतानां जातिशक्तिगुणावपेक्ष्या प्राग्वद्व्यवस्था वेदितव्या । एवं गर्भवधादिष्वपि । मरणान्तिकं तु नातिदिश्यते—व्रतग्रहणात् । अतः कामतो यागस्थक्षत्रियादिवधे व्रतस्यैव द्वैगुण्यम् । तच्च व्रतं संपूर्णमेव कर्तव्यं..."पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वा" इति प्रक्रम्यापस्तम्बेन द्वादशवार्षिकाभिधानात् । गर्भं च क्षित्रासु संभूतं हत्वा यथावर्णं यद्गर्भपुरुषवधे, यत्प्रायश्चित्तमुक्तं; तद्गर्भवधेऽपतच्चरेत्[1] । एतच्चानुपजातस्त्रीपुंसकव्यञ्जनगर्भविषयं—

---

१. क. अर्वाक्तुन० । २. ख. ग. व्रतवैनाशिकः । ३. निपूरक० । ४.—घ. ङ. २४. ३. ५. घ० १. २७. २०. ।

"हत्वा गर्भमविज्ञातम्" इति मानवे विशेषदर्शनात्। अत्र च यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्राह्मणत्वादेव तद्वधनिमित्तव्रतप्राप्तिः। तथापि स्त्रीत्वस्यापि संभवात् "स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध" इत्युपपातकत्वेन तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिरपिस्यात् अतः स्त्रीपुंसकत्वेनाविज्ञातेऽपि ब्राह्मणगर्भत्वमात्रप्रयुक्तं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादित्यर्थवदतिदेशवचनम्। उपजाते स्त्रीपुंसादिविशेषव्यञ्जने यथायथमेव प्रायश्चित्तम्। यश्चात्रेय्या निसृदको व्यापादकः—सोऽपि तथा व्रतं चरेत्। हन्यमानात्रेयीवर्णानुरूपं व्रतं चरेदित्यर्थः। आत्रेयीशब्देन ऋतुमत्युच्यते—"रजस्त्वळामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः अत्र ह्येतत्फलं भवति" इति वसिष्ठस्मरणात्; "आत्रिगोत्रजा च-आत्रिगोत्रां वा नारीम्" इति विष्णुस्मरणात्। एतदुक्तं भवति। ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्मण्यात्रेयीवधे च ब्रह्महत्याव्रतम्। अत्र क्षत्रियगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे च क्षत्रहत्याव्रतम्। एवमन्यत्रापीति। चशब्दात्साक्ष्ये अनृतवचनादेरपि। यथाऽऽह मनुः—"उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा। अपदृश्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम्" इति। यत्र व्यवहारे असत्यवचनेन वैगुण्यं वधप्राप्तिः—तद्विषयमेतत्—प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात्। प्रतिरुध्यः क्रोधावेशः। निक्षेपश्च ब्राह्मणसंबन्धी। स्त्री चात्रहिताग्नेर्भार्या पतिव्रतात्वादिगुणयुक्तोच्यते, सवनस्थाः चः यथाऽऽहाङ्गिराः—"आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हर्त्री पत्नीमनिन्दिताम्। ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीव्रतमेव च" इति—सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्" इति पराशरस्मरणाच्च॥ एवं च सवनस्थाग्निहोत्रिण्यात्रेयीवधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशात्तद्वधतिरिक्तस्त्रीवधस्य "स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध" इत्युपपातकमध्यपाठादुपपातकत्वमेव॥ ननु ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्र निषेधेऽनुपदेश्यगतत्वेन लिङ्गवचनयोरविवक्षितत्वाद्ब्राह्मण्यजातेश्च स्त्रीपुंसयोरविशेषात्तदातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तविधेः "ब्रह्महा द्वादशाब्दानि" इत्यस्योभयत्र प्राप्तत्वात् किमर्थं "तथात्रेयीनिसूदके" इत्यतिदेशवचनम्॥ उच्यते॥ सत्यपि ब्राह्मणत्वे अनात्रेय्या वधस्य महापातकप्रायश्चित्तनिराकरणार्थम् अतस्तस्यापि पातकमध्यपाठादुपपातकप्रायश्चित्तमेव। आतिदेशिके तु च प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पातित्यस्य अतः पतितत्यागादि कार्यमत्र न भवति॥ २५१॥

१.—११. ८७. । २.—पृ०. २३६. । ३. ख. निसूदको० । ४.—२०.—। ५.—५०.—९. । ६. ख. तथाह । ७.—११. ८८. । ८ ख नेनप्राणिनां० । ९. स्त्रीत्वाहिता० । १०. क. ब्रह्मस्य तथा पत्नीं । ११. पृ० । २६३. । १२. पृ० २४३. । १३. ख. निसूदक० ।

किं च—

चरेद्व्रतमहत्वा पि घातार्थं चेत्समागतः ।
द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत् ॥ २५२ ॥

यथावर्णमित्यनुवर्तते । ब्राह्मणादिहनने कृतनिश्चयस्तद्व्यापादनार्थं समागत्य शस्त्रादिप्रहारे कृते कतश्चित्प्रति प्रतिबन्धवशादसौ न मृतः—तदा अहत्वापि यथावर्णं ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् । तथा च गौतमः—"सृष्ट्वेद्ब्राह्मणवधे अहत्वापि" इति ॥ ननु हनने तदभावे चैकप्रायश्चित्तता न युक्ता ॥ सत्यम् ॥ अत एवौपदेशिकेभ्यो न्यूनत्वादतिदेशिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्यादिव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् । किं च यस्तु सवनसंपाद्यसोमयागमनुतिष्ठन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति—तस्मिन्द्वादशवार्षिकादि व्रतं द्विगुणं समादिशेत् । तेषां च व्रतानां गुरुलघुभूतानां जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया सत्यपि सवनस्थत्वस्याविशेषे पूर्ववदेव व्यवस्थात्रगन्तव्या । ब्रह्महत्यासमानां[1] तु गुर्वधिक्षेपादीनामातिदेशिकेभ्योऽपि न्यूनत्वादर्धोनं द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तमित्युक्तम् ॥ २५२ ॥

॥ इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तं प्रक्रम्यते—

सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् ।
सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥ २५३ ॥

सुरादीनां मध्येऽन्यतममग्निसन्निभं क्वाथापादितामग्निस्पर्शदाहशक्तिकं कृत्वा पीत्वा सुरापो मरणाच्छुद्धिं प्राप्नोति । गोमूत्रसाहचर्याद्द्रव्ये एव घृतपयसी ग्राह्ये । घृतपयःसाहचर्याच्च स्त्रैणमेव गोमूत्रम् । एतच्चार्द्रवाससा कार्यं—'सुरापः आर्द्रवासा अग्निवर्णां सुरां पिबेत्' इति पैठीनसिस्मरणात्, तथा "लौहेन पात्रेण सुरापोऽग्निवर्णां सुरामायसेन पात्रेण ताम्रेण वा पिबेत्" इति प्रचेतःस्मरणात् एतच्च सकृत्पानमात्रे—"सुरापानं सकृत्कृत्वाप्यग्निवर्णां सुरां पिबेत्" इत्यङ्गिरःस्मरणात् ॥ यत्तु वसिष्ठवचनम्—"अभ्यासे[2]तु सुरायाश्च त्वग्निवर्णां (सुरां) पिबेद्द्विज" इति—तत्सुराव्यतिरिक्तमद्यपानविषयम् । एतच्च कामकारविषयं—"सुरापानं कामकृते

---

१. ख. नार्थं सम्पूर्णां । २. ख. श्चित्प्रतिघातादि प्रबन्धव° । ३.—२३. ११. । ४. ख. समानांतु । क. ग. समानानां पुनः ।

ज्वलन्तीं तां विनिः क्षिपेत् ॥ मुखे तया विनिर्दग्धे मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् " इति बृहस्पतिस्मरणात् । यत्तु—"सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् " इति मनुना मोहग्रहणं कृतं—तच्छास्त्रार्थापरिज्ञानाभिप्रायेण ॥ अत्रेदं चिन्तनीयं—किं सुराशब्दो मद्यमात्रे रूढ उत तिसृष्वेव गौडीमाध्वीपैष्टीष्वाहोस्वित्पैष्टीष्वामेवेति॥ तत्र केचिन्मद्यमात्रे रूढ इति वर्णयन्ति । " अभ्यासे तु सुरायाः " इति वासिष्ठे पैष्ट्याद्विक्रयव्यतिरिक्तेऽपि मद्यपात्रे सुराशब्दप्रयोगदर्शनात् । न चासौ गौणः प्रयोग इति शङ्कनीयं—मदजननशक्तिमत्त्वोपाधिकतया सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ गौणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति—तदयुक्तं—" पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नालिकेरजम् ॥ समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥ " इति पुलस्त्येन मद्यविशेषत्वेन सुराया निर्देश्यत्वात् । अतश्च मद्यमात्रे सुराशब्दप्रयोगो गौणः ॥ अन्ये पुनः पैष्टीषु तिसृषु सुराशब्दस्य रूढिं मन्यन्ते । तथा हि । यद्यप्यनेकत्र सुराशब्दप्रयोगो दृश्यते । तथापि कुत्रानादित्वमिति संदेहे—"गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा" इति मनुवचनाद्गुडमधुपिष्टविकारेष्वनादित्वानि धीरणात्तत्रैव मुख्यत्वं युक्तम् । न चानेकत्र शक्तिकल्पनादोषः—मदशक्तेरुपाधित्वाश्रयणेन तस्य सुपरिहरत्वात् । न च तालादिरसेष्वप्युपाधेर्विद्यमानत्वादतिप्रसङ्गः—पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढत्वाश्रयणात् । अतश्च "यथैवैका तथा सर्वा न पातव्याद्विजोत्तमैः" इति तिसृणां सुराणां समानदोषत्वप्रतिपादनपरं—न पुनरनयोर्गौडीमाध्व्योः पैष्टीसुरासमत्वप्रतिपादनपरम् । द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् ॥ एतदप्ययुक्तं—"द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्" इति पुलस्त्यवचने गौडीमाध्वीभ्यामपि सुरामद्यस्यातिरेकदर्शनात्, तथा—"सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यत" इत्यत्रविकारस्यैव सुराशब्दनिर्देशादनन्यशब्दस्य च "अन्नेन व्यञ्जनम्" इत्यादिषु व्रीह्यादिविकार एव प्रयोगदर्शनात्—गुडमधुनोश्च रसरूपत्वात्, तथा सौत्रामण्यग्रहेषु चान्नविकार एव सुराशब्दस्य श्रुतत्वात्,—पैष्टयेव सुरा मुख्योच्यते, इतरयोस्तु सुराशब्दोगौणः ॥ यच्चुक्तं—"गौडी माध्वी" इति मनुवचनात्तिसृष्वप्यौपाधिकत्वनिश्चयेनेति—तदप्ययुक्तं—यतो नेदं शब्दानु-

१—११. ९०. । २.२०—२२. । ३. ११. ९४. । ४.—११. ९३.।

शासनवच्छब्दार्थसंबन्धानादित्वप्रतिपादनपरं, किं तु कार्यप्रतिपादनपरम् । अतो गुरुप्रायश्चित्तनिमित्तत्वेन गौडीमाध्व्योर्गौणः सुराशब्दप्रयोगः । एवं च नानेकशक्तिकल्पनादोषो न्याय्यपाध्यायपरं कृतम् । न चात्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षणत्वम् । अतश्च—"सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥" इति वैद्यादय एव वर्णत्रयसंबन्धित्वेन निषेधः, गौडयादीनां तु मद्यानां ब्राह्मणसंबन्धित्वेनैव निषेधो, न क्षत्रियवैश्ययोः—"यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥" इति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् । बृहद्विष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव मद्यप्रतिषेधोदाहृतः—"माधूकमैक्षवं सैरे तालं खार्जूरपानसम् । मधूत्थं चैव मध्वीकं मैरेयं नालिकेरजम् । अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु" इति ॥ बृहद्याज्ञवल्क्येनापि क्षत्रियवैश्ययोर्दोषाभावो दर्शितः—"कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन । मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥" व्यासेनापि तयोर्माध्वीपानमनुज्ञातम्—"उभौ मध्वासवक्षीबौ उभौ चन्दनचर्चितौ । एकपर्यङ्कशयिनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ॥" इति । एवं ब्राह्मणसंबन्धित्वेन मद्यमात्रनिषेधे सत्यपि—"गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥" इति गौडीमाध्व्योः पृथङ्निषेधवचनं दोषगुरुत्वेन सुरासमत्वप्रतिपादनपरम् । अयं च सुरानिषेधोऽनुपनीतस्यानूढायाश्च कन्यायाः भवत्येव—"तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्" इति जातिमात्रावच्छेदेन निषेधात् । अतश्च—"सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् ॥" इति प्रायश्चित्तविधिवाक्ये मनुना यत् द्विजग्रहणं कृतं—तद्गौणयोपलक्षणार्थं—"निमित्तभूतनिषेधसापेक्ष्यानैमित्तिकविधेर्निषेधे च वर्णमात्रस्यावच्छेदकत्वात् । यथा "यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति" इति निमित्तवाक्ये हविर्मात्राभ्युदयस्य निमित्तत्वावगतौ तत्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये श्रूयमाणयि "त्रेधा तण्डुलान्विभजेत्" इति तण्डुलग्रहणं तण्डुलादिरूपहविर्मात्रोपलक्षणम् । इयांस्तु विशेष — "पादो

१.—११. ९३. । २.—११. ९५. । ३.—११. ९४. । ४.—११. ९३. । ५.—११. ९०. । ६. क. तण्डुलाद्यरूपहवि० । ख. तण्डुलादिस्वरूप० ।

बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः " इति वचनात् । कामकारेऽपि न मरणान्तिकं, किं तु पादमेव द्विगुणीकृत्य षड्वार्षिकं देयं—" विहितं यदकामतो कामात्तद्विगुणं चरेत् " इत्याङ्गिरः स्मरणात् । एवं वृद्धातुरादिष्वपि योज्यम् । तथा—"तद्ब्राह्मणेन नातव्यं देवानामशनता हविः॥" इति मद्यस्यापि जातिमात्रावच्छेदेन निषिद्धत्वादनुपनीतेनापि न पेयम् ॥ ननु कथमनुपनीतस्य दोषः—"प्रागुपनयनान्नकामचारकामवादकामभक्षा " इति गौतमवचनात्, तथा " मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन । दोषस्त्वा पञ्चमाद्वर्षाद्धूर्ध्वं पित्रोः मुद्वृत्तरोः ॥ " इति कुमारवचनाच्च दोषाभावावगतेः ॥ उच्यते ॥ सुरामद्ययोर्निषेधवाक्ये जातिमात्रस्यावच्छेदकत्वश्रवणाद्ब्रह्महत्येव निषेधप्रवृत्तिः । अत एव स्मृत्यन्तरे निषेधवचनं—" सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिः ॥" इति अतः " पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः" इति । सर्वपापेषु सुरापानादिष्विति वचनात्पाद एव सुरापाने प्रायश्चित्तम् । तथा जातूकर्ण्येन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तम्—" अनुपेतस्तु यो बाल्ये मद्यं मोहात्पिबेदादे । तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्योन्माता भ्राता तथा पिता ॥" इति । अतो गौतमवचनं सुरादिव्यतिरिक्तशुक्तपर्युषितादिविषयं, कुमारवचनं तु स्वल्पदोषख्यापनपरम् । अत एव प्रागुपनयनात्कर्तृदोषख्यापनयनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं मनुना—"गार्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः । बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते" इति । अयमत्रार्थः—वैवाणीकानामुपलिप्रभृतिपैष्टीप्रतिषेधः, ब्राह्मणस्य मद्यमात्रनिषेधोऽप्युत्पत्तिप्रभृत्येव, राजन्यवैश्ययोस्तु न कदाचिदपि गौड्यादिमद्यप्रतिषेधः, शूद्रस्य न सुराप्रतिषेधो नापि मद्यमात्रप्रतिषेधः ॥ २५३ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह —

बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्।
पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत्त्रिसमा निशि ॥ २५४ ॥

गोछागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतो[1] बालवासाः । बालवासोग्रहणं चीरवल्कल-

---

१.—११. १५. । २. क. दनुपनीतेन नषेध० । ३. २. १. । ४.—३. २७. । ५. ख. ब्राह्मणस्यतुमद्य० । ६. क. प्रावृतः बालवासोग्रहणं ।

योरुपलक्षणार्थं—" सुरापगुरुतल्पगौ चीरवल्कलवाससौ ब्रह्महत्याव्रतं चरेयाताम् " इति प्रचेतः स्मरणात् । जटिग्रहणं मुण्डवर्जनिराकरणार्थम् । " ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् " इत्यनेनैव सिद्धे यद्ब्राह्मवसनादिग्रहणं—तैदन्यत्र संभवे स्वयंधारितशिरःकपालादिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो जलबुद्बुदा यः सुरां पिबति तद्विषयम्—" इयं[1] विशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् ॥" इयकामोपाधित्वेन विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यौतिदेशात् अत्र च सुरापानस्य महापातकत्वात्सत्यप्यतिदेशिकत्वे संपूर्णमेव द्वादशवार्षिकं कुर्यात्, न पादोनम् । अत एव वृद्धहारीतः—" द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्ते " इति । अथवा पिण्याकं पिण्डितं त्रिसमाः वर्त्रत्रयपर्यन्तं रात्रौ भक्षयेत् । कणास्तण्डुलाणवस्तान्वा पूर्ववद्भक्षयेत् । एतच्च सकृदेव कार्यं—" कणान्वाभक्षयेद्वर्षं पिण्याकं वा सकृन्निशि ॥ " इति मनुस्मरणात् । अस्य च पिण्याकादिभक्षणस्य भोजनकार्ये विहितत्वादशनान्तरपरिहारः । एतच्चोदकमुद्धरा सुरापाने छर्दनोत्तरकाले वेदितव्यम्—" एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपश्चर्दने कृते । पञ्चगव्यं तु तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम् " इति व्यासवचनात् । न च सुरासंसृष्टे ईषद्गुलभ्यमानतद्रसोदकपानविषयमिदमिति सुन्दरं—" संसर्गेऽपि सुरात्वस्यानपायात् ; यथाऽऽज्यत्वस्य पृषदाज्ये । अतं एव " आज्यपा इति निगमाः कार्याः न पृषदाज्यपा " इत्येवमुक्तं न्यायविद्भिः॥ यत्पुनरापस्तम्बवचनं—" स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारान्गत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतुर्थं कालं मितभोजनोऽन्युपेयात्सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरन्त्रिभिर्वैः पापं व्यपनुदति" इति ॥ यत्त्वङ्गिरोवचनं—" महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्ति ते त्रिभिः" इति—तदुभयमपि " पिण्याकं वा कणान्वा " इत्यनेनैकवाक्यत्वम् ॥ यदपि वसिष्ठेन प्रायश्चित्तद्वयमुक्तं—" बृहस्पतिसवनेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः समस्तं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः॥ भूमिप्रदानं यः कुर्यात्सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः । पुनर्नं च पिबेत्तां तु संस्कृतः स विशुध्यति " इति—तदुभयं पूर्वेण सहैकवाक्यम् ॥ यद्वा अतिरिक्तदक्षिणाकल्पाश्रयणाद्वादशवार्षिकेण सह विकल्पते । अत्रापि बालवृद्धादीनां सार्धैकवर्षीयश्चनुपनीतानां तु नवमासिकमित्येवं कल्पना

---

१. क. तदन्यत्रसंभवेस्वयंधारितशिरः कपाला । ग. तदन्यत्रसंभवेऽप्यमाणसस्वयंधारितशिरः २—११. ८९. । ३. ख. वार्षिकातिदे । ४.—११.—११. ९२. । ५ क. काले वेदि० । ६. ग. सुद्धे बदुपलं । ७. १. २५. । ८. क. विकल्पते० । ९. क. तिरेवैकल्पना० ।

कार्या । यत्तु मनुवचनं—"कणान्वा भक्षयेद्दध्नः पिण्याकं वा सकृन्निशि । सुरापानापनुत्त्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥" इति तत्ताडुमात्रसंयोगे सुराया अनुद्धिद्येवं द्रष्टव्यम् ॥ ननु च द्रवद्रव्यस्याभ्यवहरणं पानमित्युच्यते, अन्यथा हरणं च कण्ठादधोनयनं न ताल्वादिसंयोगमात्रम्, अतः कथं तत्र पानक्रीयेति प्रायश्चित्तम् ॥ उच्यते ॥ येन ताल्वादिसंयोगेन विना पानक्रिया न निवर्तते—सोऽपि पानक्रियाप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धः । अतो यद्यपि मुख्यपानाभावान्न महापातकत्वम् । तथाऽपि तत्प्रतिषेधेन तदङ्गभूताभ्यभिचरितास्वादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वाद्भवत्येव प्रायश्चित्तं—"चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागत" इति यथा हननप्रतिषेधेन तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रतिषिद्धत्वात्प्रायश्चित्तविधानम् ॥ यत्तु बौधायनीयं "त्रैमासिकम्—" अमत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनम्" इति यच्च याज्ञ्य—"सुरां पीत्वा द्विजं हत्वा रुक्मं स्तेयेन हत्वा द्विजन्मनः । संयोगं पतितैर्गत्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥" इति, यदपि वाहरपाठ्य—"गौडामाध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् । तत्कृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात्" इति,—तत्त्रितयमप्यनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थे पाने वेदितव्यं—प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । यदा तु सुरासंसृष्टशुष्करसमेवान्नं भक्षयति—तदापुनरुपनयनम् । यथाह मनुः—"अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च। पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णाद्विजातयः" इति ॥ यदा च शुष्कसुराभाण्डस्थोदकं पिबति—तदा शातातपोक्तं कुर्यात्—"सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतप्राशनमहोरात्रोषणसश्च ॥" इति यत्तु बौधायनीयं—"सुरापानस्य यो भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् । शङ्खपुष्पीविपक्वं तु क्षीरं सर्पिः पिबेत्त्र्यहम्" इति—तत्पर्युषितत्वादधिकम् । अकामतोऽभ्यासे पुनर्मनेनोक्त—"अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा । पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रृतं पयः" इति ॥ यत्तु विष्णूक्तम्—"अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीश्रृतं पयः पिबेत्" इति-तन्मतिपूर्वकपाने । ज्ञानतोऽभ्यासे तु बृहद्यम आह—"सुराभाण्डे स्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम्' इति ॥ सुरापस्य मुखगन्धघ्राणे तु मानवं "ब्राह्मणस्तु सुरापस्य

---

१. २२. १८. । २.—११. १५०. । ३. २. १. २१. । ४—११. १४७. । ५.—५२. २१. ।

गन्धमाघ्राय सोमपाः । प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति" इति—तत्सोमयाजिन एवामतिपूर्वे, मतिपूर्वे तु द्विगुणम्, अपीतसोमस्य तु कल्प्यम् । साक्षात्सुरागन्धघ्राणस्य तु *"ब्राह्मणस्यरुजः कृत्वा०तिरश्नेयमद्ययोः" इति जातिभ्रंशकरत्वात्—"जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया" इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २५४ ॥

एवं मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतो विण्मूत्रमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

यः पुनरज्ञानाद्बुद्ध्या सुरां मद्यं ब्राह्मणः पिबति, ये च ब्राह्मणादयो रेतोविण्मूत्राणि प्राश्नन्ति—ते त्रयोऽपि द्विजातयो वर्णास्तप्तकृच्छ्रपूर्वकं पुनरुपनयनं प्रायश्चित्तमर्हन्ति । अत्र मद्यपाने योऽयं पुनः संस्कारः—स ब्राह्मणस्यैव—क्षत्रियविशोस्तदभ्यनुज्ञानस्य दर्शितत्वात् । सुराशब्दश्चात्र मद्यपरः—प्रायश्चित्तस्यातिलघुत्वात्, अज्ञानतो मुख्यसुरापाने द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वाच्च । अत एव गौतमेनात्र मद्यशब्दः प्रयुक्तः—"अमत्या मद्यपाने पयोघृतमुदकं वायुं प्रतिज्यहं तप्तानि पिबेत्, स नैष्तकृच्छ्रः, ततोऽस्य संस्कारो, मूत्रपुरीषकृमिपरेतसां प्राशने च" इति । यदप्यस्मिन्नेव विषये मनुनोक्तम्—"अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेण विशुद्ध्यति" इति—तदपि तप्तकृच्छ्रपूर्वकमेव—गौतमवाक्यानुरोधात् । पुनः संस्कारश्च पुनरुपनयनम् । तच्चाश्वलायनाद्युक्तक्रमेण कर्तव्यम् । यथोक्तम्—"अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेध्याजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम" इति मतिपूर्वमद्यपाने वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यं—"मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने

---

* 'ब्राह्मणस्यरुजः कृत्वाद्यतिरश्नेयमद्ययोः । जैह्मयपुंसिचमैथुन्य जातिभ्रंशकरंस्मृतम्' इति (मनुरित्यपरार्कव्या० २८९. श्लो०)।

१.—११. १४७. । २.—११. १२४. । ३. 'अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा' इत्यपरार्कव्याख्यायां पाठः । ४.—२३. २. । ५. अपरार्के 'वायुः प्रति०' । ६. अपरार्के 'सकृच्छ्रः ततः' इति पाठः । ७.—११. ६. १४ । ८. अपरार्के 'जननं वातिरुक्त ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशनं पुनः संस्कारश्च" इति, चान्द्रायणं वा शङ्खोक्तम्—"असुरामद्यपायी चान्द्रायणं चरेत्" इति। मुखपामात्रपानेऽपि तु मद्यस्याऽऽपस्तम्बीयं षड्वाक्यम्—"अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भक्षणे। रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राश्यश्चित्तं कथं भवेत्॥ पयोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च। एतेषामुदकं पीत्वा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति" इति। एतच्च तालादिमद्यविषयम्। गौडीमाध्व्योः पुनरज्ञानतः पाने—"असुरायाः सुरायाश्चाज्ञानतः" इति वासिष्ठोक्तः कृच्छ्रातिकृच्छ्रसहितः पुनः संस्कारो घृतप्राशश्च द्रष्टव्यः। तयोर्मैतिपूर्वपाने तु "पिण्याकं वा कणान्वा" इति जैवार्षिकम्। कामतस्तु तत्पानाभ्यासे—"अभ्यासे तु सुरायां अग्निवर्णां सुरां पिबेन्मरणात्पूतो भवति॥" इति वासिष्ठं मरणान्तिकं द्रष्टव्यम्। नात्र सुराशब्दः पैष्टपभिप्रायः—तस्याः सकृत्पानेऽपि मरणान्तिकस्य दार्शनत्वात्। मद्यवासितशुष्कभाण्डस्थोदकस्याज्ञानतः पाने बृहयमनोक्तं—"मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः। कुशमूलविपक्वेन व्यहं क्षीरेण वर्तयेत्॥" इति अज्ञानतोऽभ्यासे तु वासिष्ठेनोक्तं—"मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः। पयोदुम्बरबिल्वानां पलाशस्य कुशस्य च॥एतेषामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति" इति॥ज्ञानतः पाने तु विष्णूक्तं—"मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा पञ्चरात्रं शङ्खपुष्पीश्रृतं पयः पिबेत्॥" इति। ज्ञानतोऽभ्यासे तु शङ्खेनोक्तं—"मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्वा सप्तरात्रं गोमूत्रं यावकं पिबेत्" इति। अत्यन्ताभ्यासे तु हारीतोक्तं—"मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः। द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्" इति। एषु च वाक्येषु द्विजग्रहणं ब्राह्मणाभिप्रायं—"क्षत्रियवैश्ययोरप्रतिषेधात्॥" इति दर्शितं प्राक्। इदं च गौडीमाध्वीभाण्डस्थजलपानाविषयं गुरुत्वात्प्रायश्चित्तस्य; तालादिमद्यभाण्डोदकपाने तु कल्प्यम्॥ २५५॥

द्विजातिभार्यां प्रत्याह—

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत्।
इहैव सा शुनी गृध्री सूकरी चोपजायते॥ २५६॥

या द्विजातिभार्या सुरां पिबति सा कृतपुण्याऽपि सती पतिलोकं न याति, किंत्विहैव लोके श्वगृध्रसूकरक्षितां तिर्यग्योनिं क्रमेण प्राप्नोति। ब्राह्मणीग्रहणं

१. आ०...।

चात्र "तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण" इति न्यायेन यस्य द्विजातेर्यावंत्या भार्यास्तासामुपलक्षणम् । अत एव मनुः—"पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् । पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते॥"इति। धर्मार्थकामेषु सहधिकारादभ्यर्थोरेकशरीरत्वमेव । अतो यस्य द्विजातेर्भार्या सुरां पिबति तस्य भार्यारूपमर्धं शरीरं पतति, पतितस्य च भार्यारूपस्यार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते । तस्माद्विजातिभार्यया ब्राह्मण्यार्थया सुरा न पेया । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति निषेधविधौ लिङ्गस्याविवक्षितत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्वचनं द्विजातिभार्यायाः शूद्राया अपि सुराप्रतिषेधप्राप्त्यर्थम् । अतो द्विजातिभार्याभिः सुरापाने प्रायश्चित्तस्यार्धं कार्यम् । शूद्रभार्यायास्तु शूद्रायाः शूद्रवदेव न प्रतिषेधः । सुरापानसमेषु तु निषिद्धभक्षणादिषु सुरापानप्रायश्चित्तार्धमित्युक्तं प्राक् ॥ २५६ ॥

॥ इति सुरापानप्रायश्चित्तम ॥

क्रमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् ।
स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७ ॥

ब्राह्मस्वामिकं सुवर्णं योऽपहरत्यसौ 'सुवर्णस्तेयं मया कृतम्' इत्येवं स्वकर्म ख्यापयन् राज्ञे मुसलं समर्पयेत्—मुसलसमर्पणस्य दृष्टार्थत्वात् । तेन मुसलेन राजा तं हन्यात्, तेन राज्ञा हतो मुक्तो वा शुद्धो भवति । अपहरणशब्देन च समक्षं परोक्षं वा बलाच्चौर्येण वा क्रयादिरूपहेतुं विना ग्रहणमुच्यते । मुसलं समर्पयेदिति यद्यपि सामान्येनोक्तं, तथाऽपि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थस्यायोमयादेर्ग्रहणम् । अत एव मनुनोक्तं—"स्कन्धेनाऽऽदाय मुसलं लकुटं वाऽपि खादिरम् । आसिं चोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेववा॥" इति । शङ्खेनाप्यत्र विशेष उक्तः—"सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुसलमादाय राजानमुपतिष्ठेत्" 'इदं मया पापं कृतमनेन मुसलेनैं मां घातयस्व' इति स राज्ञा शिष्टः सन्मृतो भव-

---

१. क. भार्यायाश्चतुर्थ० । २. क. वेदेपुनर्व० । ३. क. मेववचोते० । ४.—८. ३१५. । ५. क. लेतद्धात० ।

ति" इति । हननं चाहत्तिविधानाभावात्सकृदेव कार्यम् । अत एव मनुनोक्तं—"ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।" इति । एवं सकृत्ताडनेन राज्ञा हते, मृतः शुद्धयेत्, मुक्तो वा मरणाज्जीवनपि शुद्धयेदिति यावत् । तथा च सवर्तेनोक्तं—"ततो मुसलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् । यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयाद्वि मुच्यते ॥" इति ; यथोक्तं ब्रह्मवधे—"मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुद्धयति ।" इति । नन्वताडित एव राज्ञा मुक्तः स्तेनः शुद्धयेदित्ययमर्थः कस्मान्नेष्यते ? उच्यते । "अङ्गच्छेनस्वी राजा" इति गौतमीये ताडनमकुर्वतो राज्ञो दोषाभिधानात्, भवतु राज्ञो दोषः, तथाऽप्यतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा स्नेहादिना मुक्तः स्तेनः कथं न शुध्येदिति चेत् उच्यते । एवं च सत्यकारणिका शुद्धिरापतेत् । अथोच्यते—मोक्षोत्तरकाले द्वादशावार्षिकाद्यनुष्ठानेन शुद्धयङ्गीकरणान्नाकारणिकेति । तदप्यसुन्दरम्—"मुक्तः शुचिः" इति मोक्षस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् । अतः प्राच्येव व्याख्या ज्यायसी । इदं च मरणान्तिकं सार्ववर्णिकस्यापहर्तुर्न तु ब्राह्मणस्यैव—"ब्राह्मणस्वेषहारे" इति नैमित्तिकवाक्ये विशेषानुपादानात्, क्षत्रियादीनां च महापातकित्वाविशेषाच्चायश्चित्तान्तरस्यानाम्नानाच्च ॥ यत्पुनर्मौनिवे—"सुवर्णस्तेयकृद्विप्र" इति विप्रग्रहणं तस्मरमात्रोपलक्षणं—"प्रायश्चित्तीयते नरः" इति तस्यैव प्रकृतत्वात्, "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः" इति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये "सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः" इत्यत्र श्रूयमाणमप्युपलक्षणमेव युक्तम्, यथाऽन्युदितेष्वपि "यस्य हविः" इति वा तण्डुलग्रहणं हविर्मात्रस्य । इदं च राज्ञा हननं ब्राह्मणव्यरिक्तस्य—"न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।" इति मानवे ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात्, यदि कथंचिदतिक्रान्तनिषेधेन राज्ञा हन्यते तथाऽपि शुद्धो भवति—"वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ।" इति ब्राह्मणस्यापि वधेन शुद्ध्यभिधानार्तं । न च "तपसैव वा" इत्येवकारेण वधनिषेधः—तस्य केवलतपसाऽपि शुध्यभिधानपरत्वात् । यदि वधनिषेधपरैः—तर्हि "तपसैव वा" इति विकल्पाभिधान-

---

१.—११. १००. । २. क. उनेनहतो० । ३. ग. याद्विशुध्यत इति० । ४. ग. जायसी । मुक्तो वा मरणाज्जीवनपि विशुद्धयेदिति यावत् । इदं च० । ५. ग. ब्राह्मण स्वर्णहा० । ६. क. मौनिवे न वेन हुवर्ण० । ७. क. लक्षणार्थम् । ८.—११. ९९. । ९.—११. ५४. । १०. क. यमाणप्यनुप । ११.—८. ३८०. । १२.—११. १००. । १३. ग. वधोतिविद्धस्तर्हि० ।

मनुपपन्नम्। न च दण्डाभिप्रायं विकल्पाभिधानं—तस्यानिर्दिष्टत्वात्। किं च "एकार्थास्तु विकल्पेरन्" इति न्यायेनैकार्थानभेव विकल्पो ब्रीहियवयोरिव। न च दण्डतपसोरेकार्थत्वं—दण्डस्य दमनार्थत्वात्तपसश्च पापक्षयहेतुत्वात्। न च "वधेन शुध्यति स्तेनः" इति सामान्यविधेयेन वधेन "ब्राह्मणस्तपसैव वा" इति विशिष्टविषयस्य तपसो विकल्पोपपत्तिः। न हि भवति "ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय च" इति विकल्पः। तस्माद्दुर्योरपि सामान्यविषयत्वमेव। यद्वा क्षत्रियस्यापि न निषेधः—मनुना "सुवर्णस्तेयकृद्विप्रः" इत्यभिधाय—"गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्।" इति सर्वनाम्ना प्रकृतब्राह्मणपरामर्शेनैव हननविधानात्; "न जातु ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यस्य प्रायश्चित्यतिरिक्तदण्डरूपहननविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। एतच्च मरणान्तिकं मतिपूर्वसुवर्णस्तेयविषयं—"मरणान्तिकं हि यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः। तत्तु कामकृते पापे विज्ञेयं नात्र संशयः॥" इति मध्यमाङ्गिरःस्मरणात्। अत्र च सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः—"जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुं रजः स्मृतम्। तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते॥ गौरस्तु ते त्रयः षट्ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः। कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश॥" इति षोडशमाषपरिमिते हेमनि सुवर्णशब्दस्य परिभाषितत्वात्। अतो ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यादिप्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं युक्तं—परिमाणकरणस्य दृष्टार्थत्वात्। न हादृष्टार्थपरिमाणस्मरणं, नापि लोकव्यवहारार्थम्—अतत्परत्वात्स्मृतिकारप्रवृत्तेः। अत एवोक्तं न्यायविद्भिः—"कार्यकाले संज्ञापरिभाषयोरुपस्थानम्" इति। तथा नामापि गुणफलोपबन्धेनार्थवादिभिर्युक्तं "पञ्चदशान्याज्यानि" इत्यत्र। न च दण्डमात्रोपयोगिपरिमाणस्मरणमिति युक्तं—तावन्मात्रार्थत्वे प्रमाणाभावात्। अतोऽविशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम्। किंच दण्डस्य दमनार्थत्वाद्दमनस्य च परिमाणविशेषमन्तरेणापि सिद्धेर्नातीव परिमाणस्मरणमुपयुज्यते; शब्दैकसमधिगम्ये तु महापातकित्वादावेकान्ततः स्मरणमुपयुज्यते। अतः षोडशमाषात्मकसुवर्णपरिमितहेमहरण एव

---

१. क. रेकार्थता। दण्ड० । २.—११. १००. । ३. ग. वदिमर्थवो० ४. ग. युक्तम्। पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्रतु न च० । ५. क. हेमहरणं तु क्षत्रियादि हेमह० ।

महापातकित्वं, तावन्मित्तं मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तविधानं च। द्वित्रादिमासावात्मकहेमहरणं तु क्षत्रियादिहेमहरणवदुपपातकमेवेति युक्तम्। किंच सुवर्णोन्यूनपरिमाणहेमहरणे प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात्तत्परिमाणस्यैव हेम्नो हरणे मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तमिति युक्तम्। तथा चोक्तं षट्त्रिंशन्मते—"बालक्षमालेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत्। लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं शुचिः॥ राजसर्षपमात्रे तु प्राणायामचतुष्टयम्। गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत्पापविशुद्धये॥ गौरसर्षपमात्रे चैव सावित्रीं वै दिने जपेत्। यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम्॥ सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः। कुर्यात्सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये॥ अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः। गोमूत्र्यावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्धयति॥ सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत्। ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महव्रतम्॥" इदं च वत्सरं यावत्कालं किञ्चिन्न्यून-सुवर्णापहारविषयं—सुवर्णापहारिमन्वादिमहास्मृतिषु द्वादशवार्षिकविधानात्। "बलाद्धे कामकारेण गृह्णन्ति स्वं नराधमाः। तेषां तु बलहर्तृणां प्राणान्तिकमिहोच्यते॥ सुवर्णपरिमाणादर्धार्धमित्यभिप्रेतम्। इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहृतधनं तत्स्वामिने दत्त्वैव कार्यं—"स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः। स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्त्रा त्वेकादशाधिकम्॥" इति स्मरणात्, तथा "चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्व्यात्यात्म-शुद्धये।" इति मनुस्मरणाच्च। दण्डप्रकरणेऽप्युक्तं—"शेषेष्वेकादशगुणं दाप्य-स्तस्य च तद्धनम्।" इति। यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमसमर्थस्तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यं—"स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत् ततस्तस्मै राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनाऽऽत्मानं प्रमापयेत् मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते" इति। औदुम्बरं ताम्र-मयम्। यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तं—"निष्कालको गोघृताक्तो गोमया-ग्निना पादप्रभृत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते" इति, तदपि गुरुश्रोत्रियगास्थादिविप्रद्रव्यापहारविषयं, क्षत्रियादापहर्तृविषयं वा। तत्र निष्कालक इति निर्गतकेशश्मश्रुलोमाभिधीयते, तथाऽश्वमेधावभृथेन वा। तथा प्रचेतसा मरणा-न्तिकमभिधायोक्तं—"इष्ट्वा वाऽश्वमेधेन गोसवेन वा विशुद्धयेत्" इति। एतच्च विट्क्षत्रियादापहर्तृविषयम्॥ २५७॥

---

१. ग. रिमाणस्यहेम्नोहर०। २. क. मात्रे च प्राणाया०। ३. क. मात्रे तु सावि०। ४. क. समः। कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्यात्तन्निर्व्यात्मशुद्धयो अप०। ५. क. द्विजाधमः। गोमू०। ६. क. ब्रह्महानत०। ७.—११. १६४.।

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अनिवेद्य नृपे शुध्येत्सुरापव्रतमाचरन् ।
आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिकृत् ॥ २५८ ॥

स्वीयं स्तेयं राजन्यनिवेद्य सुरापव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुध्येत् । शबशिरोव्रज तत्कपालधारणनिराकरणार्थं सुरापव्रतमित्युक्तम् । एतच्चाकामकारविषयं— "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजाम् ।" इत्यकामतो विहितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यादिदेशात् । नन्वकामतोऽपहार एव न संभवतीति कथं तद्विषयत्वम् ? उच्यते । यदा वस्त्रप्रान्तप्रथितं सुवर्णादिकमज्ञानादपहरति रजतादिद्रव्यान्तरबुद्ध्या वा ह्यत्वाऽनन्तरमेवान्यभै दत्तं नादितं वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पितं— तदा संभवत्येवाकामतोऽपहारः । यत्तु ताम्रादिकस्य रसवेधाद्यापादितसुवर्णरूपस्यापहारो न तत्रेदं प्रायश्चित्तं—मुख्यजातिसमवायाभावात् । न च मुख्यसादृश्यमात्रेण गौणे मुख्यधर्मा भवन्ति । यद्यपीदशमेवासुवर्णं सुवर्णभ्रान्त्याऽपहरति, तथाऽपि नेदं प्रायश्चित्तम्—असुवर्णापहारित्वादेव । न च "सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे अहत्वाऽपि" इतिवदत्रापि दोष इति वाच्यम् । असुवर्णे प्रवृत्तत्वादेव न "ब्राह्मणसृष्टश्चेत्" इत्यस्य विषयः । यच्चेदं मनसा पापं ध्यात्वा प्रणवपूर्वकं व्याहृतीर्मनसा जपेत्, व्याहृत्य प्राणायामं विराचरेत्, प्रहृत्तौ कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् इति तदपि सम्यगर्थप्रवृत्तिविषयम् । अतो नेदृशमज्ञानतः स्वर्णापहारः प्रायश्चित्तस्य निमित्तं, किं तु रजतादिबुद्ध्या पूर्वोक्त एव स्वर्णापहारः । अस्मिन्नेव विषये यदाऽपहर्ताऽत्यन्तमाहानः तदाऽऽत्मतुल्यितं सुवर्णं दद्यात् । अथ तावद्धनं नास्ति तपश्चर्यायां चाशक्तः तदा विप्रतुष्टिकृद्विप्रस्य यावज्जीवं कुटुम्बभरणपर्याप्ततया तुष्टिकरं धनं दद्यात् । यदा तु निर्गुणस्वामिकं द्रव्यमपहरति तदा "एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत् ।" इति व्यासेनोक्तं नववार्षिकं द्रष्टव्यम् । यदा पुनरीदृशमेव क्षुल्लामकुटुम्बपरिरक्षणार्थमपहरति तदा अत्रिप्रतिपादितषडार्षिकं स्वाजीवादिं वा ऋतुं कुर्यात्तीर्थयात्रा

---

* इदं गौतमवचनमिति २५२ याज्ञ० मिताक्षरायाम् ।

१.—११.५८९ २. ग. नवव्रताब्द० । ३. क. रीदृशमेव० ।

वा —"षडब्दं वाऽऽचरेत् कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः । तीर्थानि वा अभिद्रवेत्ततः स्तेयाद्विमुच्यते ॥" इति । यदा त्वपहारसमनन्तरमेव 'महाकष्टं मया कृतम्' इति जातानुतापः प्रत्यर्पयति, त्यजति वा तदाऽऽपस्तम्बीयं "चतुर्थकालभिताशनेन त्रैवर्षमवस्थानम्" आङ्गिरसं वा वत्सराख्यं त्रैवार्षिकं द्रष्टव्यम् । नन्वेवं प्रत्यर्पणे त्यागे वाऽपहारधात्वर्थस्य निष्पन्नत्वात्कथं प्रायश्चित्तात्पत्वम्, अथानिष्पन्नस्तदा प्रायश्चित्ताभाव एव स्यात्न तु प्रायश्चित्तात्पत्वम् । मैवम् । अपहारस्योपभोगादिफलपर्यन्तत्वाद्वपभोगात्प्राङ्निवृत्तौ च पुष्कलस्यापहारधर्म्याभावाद्युक्तमेव प्रायश्चित्तात्पत्वं पीतवान्तैं इवोपेये द्रव्ये । नन्वेवं सति चौरहस्ताद्बलादाकृष्य ग्रहणेऽपि तस्योपभोगलक्षणफलाभावात्प्रायश्चित्तात्पत्व प्रसङ्गः । मैवम्—तस्य त्यागे स्वतः प्रवृत्त्यभावात्, फलपर्यन्तेऽपहारे स्वतः प्रवृत्तत्वाच्च । वस्तु रजतताम्रादिसंसृष्टसुवर्णापहारो न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तं; यतः संसर्गेऽपि सुवर्णत्वं नापैति आज्यत्वमिव पृषदाज्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्षिकमेवेति युक्तम् । अथ सुवर्णसदृशं द्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते तँर्हि न तरां त्रैवार्षिकादिलघुप्रायश्चित्तादिविषयता—असुवर्णत्वादेव; किं तूपपातकप्रायश्चित्तमेव । यदप्यपरमापस्तम्बोक्तं—"स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा कृच्छ्रं संवत्सरं चरेत्" इति तत्सुवर्णपरिमाणादर्वाङ्मापाच्चाधिकपरिमाणद्रव्यविषयम् । यत्तूक्तं सुमन्तुना—"सुवर्णस्तेयी मासं साविज्याष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात्, प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासं तत्तत्कृच्छ्रेण च पूतो भवति" इति तत्सुवर्णोक्तमाषपरिमाणसुवर्णापहारमाषस्तेयेन सह विकल्पते । यदप्यपरं तेनैवोक्तं "सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति" इति तन्मनसाऽपहारे प्रवृत्तस्य स्वत एवोपरतापजिहीर्षस्य वेदितव्यम् । अत्रापि बालवृद्धादिष्वर्धमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यानि चैं "अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूमिधेनुहरणं तथा ।" इत्यादिना सुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपादितानि तेष्वर्धमेव कार्यम् । यत्पुनरृतुर्विंशतिमतवचनं—"रूप्यं हृत्वा द्विजो लोमापच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

---

१. ग. यावां च । षड०। २. क. रसंवाचमाख्यं वैवा०। ङ. रसंवाचमाख्यं। ३. ख्यापरव्यं नन्वे०। ४. ग. द्रुप्यते नतर्हि तत्र वैवा०। ५. क. द्वुयात् तत्सुवोक्तमाव०। ६. क. द्विजोमोहाच्चरे०।

गद्याणदशकाद्ध्वर्वमाशताद्द्विगुणं चरेत् ॥ आसहस्राच्च त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः । सर्वेषां धातुलोहानां पराकन्तु समाचरेत् ॥ धान्यानां हरणे कृच्छ्रं तिलानामैन्दव स्मृतम् । रत्नानां हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥" इति तदपि गद्याणसहस्रादिकरजतहरणे सुवर्णस्तेयसमप्रायश्चित्तप्रतिपादनार्थं, न पुनस्तन्निवृत्त्यर्थम् । यदपि रत्नापहारे चान्द्रायणमुक्तं तदपि गद्याणसहस्राद्धीनमूल्यरत्नापहारे द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं पुनः सुवर्णस्तेयसमम् ॥ २५८ ॥

॥ इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

उद्देशक्रमप्राप्तं गुर्वतल्पगप्रायश्चित्तमाह—

तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां वाँत्सृजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥

"समा वा गुरुतल्पगः" इति वक्ष्यमाणश्लोकगते गुरुतल्पगपदमत्र सम्बध्यते । तप्तेऽयःशयने यथा मरणक्षमं भवति तथा तप्ते अग्निवर्णे कृते काष्णायसे शयने अयोमय्या स्त्रीप्रतिकृत्या तनया सह गुरुतल्पगः स्वप्यात् । एवं सुप्त्वा तनुं देहम् उत्सृजेत् । म्रियेतेति यावत् । शयनं च 'गुर्वङ्गनागमनं मया कृतम्' इत्येवं स्वकर्म विख्याप्य कुर्यात्—"गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनः" इति मनुस्मरणात् । तथा स्त्रियमालिङ्ग्य कार्यम्—"गुरुतल्पगो मृन्मयीवायसीं वा स्त्रियः प्रतिकृतिमग्निवर्णां कृत्वा तां मालिङ्ग्य पूतो भवति" इति बृहद्धारीतस्मरणात् । तथा मण्डितलोमकेशेन घृताभ्यक्तेन च कर्तव्यं—"निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तां तां सूर्मीं मृन्मयीं वा परिष्वज्य मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते" इति वसिष्ठस्मरणात् । न च—"गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूर्मीं ज्वलन्तीं वा स्त्रियं" मृत्युना स विशुध्यति ॥" इति मनुवाक्यानुरोधेन तप्तलोहशयन तप्तलोहयोषिदालिंगनं च निरपेक्षप्रायश्चि-

---

१. ग. हरणतु त्रिगु० । २. क. इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणमिति नास्ति । ३. ग. तल्पगमप्रायश्चि० । ४. ग. नीलांबोत्सृ० । ५—प्रा० २६०, । ६. क. तथा सन्त०. ७. ग. गुरुतल्पगमिभा० । ८.—११. १०३ । ९. क. पायसीं च स्त्रि० । १०. ख. कृत्वाकाहणीयसशयनेऽयोमय्यास्त्रीप्रतिकृत्याकृत्वातनयालि० । ११. क. तप्तांतद्मींपरिष्वं । १२.—१३. २०३ । १२. ख. वाप्युिष्यमृक० ।

त्तद्वयमित्याशङ्कनीयम्। "आयस्या योषिता स्वपेत्" कुवेत्याकाङ्क्षायां "ततेऽयः शयने" इति परस्परसापेक्षतयैकत्वावगमादेककल्पत्वमेव युक्तम्। अथवा वृषणौ सलिङ्गौ स्वयमुत्कृत्य छित्त्वाऽञ्जलिना गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दक्षिणप्रतीच्यां दिशि देहपातान्तमकुटिलगतिर्गत्वा तनुमुत्सृजेत्; यथाऽऽह मनुः—"स्वयं वा शिश्ननृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ। नैर्ऋतीं दिशमास्थितेदानिपातादजिह्मगः॥" इति। गमनं च पृष्ठतोऽनीक्षमाणेन कर्तव्यं—"क्षुरेण शिश्ननृषणावुत्कृत्यानवेक्षमाणो व्रजेत्" इति शङ्खलिखितस्मरणात्। एवं गच्छन् यत्र कुक्ष्यादिना प्रतिबध्यते तत्रैव मरणान्तं तिष्ठेत्—"सवृषणं शिश्नमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेद्यत्रैव प्रतिहन्यतत्रैव तिष्ठेदाप्रलयात्" इति वसिष्ठस्मरणात्। दण्डोऽप्यत्रायमेव; यथाऽऽह नारदः—"आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पग उच्यते। शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दैण्डो विधीयते॥" एवं दण्डार्थमपि लिङ्गोत्कर्तनं पापक्षयार्थमपि भवति। इदमेव मरणान्तिकदण्डमभिप्रेत्योक्तं मनुना—"राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥" इति। धनदण्डे पुनः प्रायश्चित्तं भवत्येव—"प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम्। नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दोष्यास्तूत्तमसाहसम्॥" इति तेनैवोक्तत्वात्। अनयोश्च मरणान्तिकयोरन्यतरानुष्ठानेन गुरुतल्पगः शुद्ध्येत्। गुरुशब्दश्चात्र मुख्यया वृत्त्या पितरि वर्तते—"निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि। संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते॥" इति मनुना गुरुत्वप्रतिपादनपरे वाक्ये निषेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वाभिधानात्। योगीश्वरेण च निषेकादिकर्माभिप्रायेणोक्तं—"स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति।" इति। ननु गुरुशब्दस्यान्यत्रापि प्रयोगो दृश्यते—"उपनीयगुरुः शिष्यम्" इत्यादिनाऽऽचार्ये। मनुः—"स्वल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह गुरुं विद्यात्" इत्युपाध्यायेऽपि। व्यासेनाप्यत्र प्रयोगो दर्शितः—"गुरवो मातृपितृस्वस्रार्थविधातृज्येष्ठभ्रातर ऋत्विजो मयत्राताऽन्नदाता च" इति। न चानेकार्थकल्पनादोषः—"गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त-

---

१.—११. १०४। २.—२०. १३.। ३. १२. ७५.। ४.—११. ३९८.। ५.—९. २४०.। ६.—२. १४२.। ७.—आ० ३४.। ८.—आ० ३४.। ९. २. १४०.।

भूतायाः पूजार्हतायाः सर्वत्रानुस्मृतेः । दर्शितं च तस्याः प्रसूतिनिमित्तत्वं योगीश्वरेण—"एते मान्या यथा पूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ।" इति "मान्या" इत्युपक्रम्य "गरीयसी" इत्युपसंहारं कुर्वता—न च "उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।" इत्युपाध्यायादधिकाचार्यापितुरतिशयितत्ववचनात्स एव मुख्य इति वाच्यम् ॥ आचार्येऽप्यतिशयितत्वस्याविशिष्टत्वात्—"उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता" इति । गौतमेनाप्युक्तम्—"आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणाम्" इति । किं च यद्यतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते—तर्हि "सहस्रम्" इति वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वे गुरवः तत्पत्नीगमनं गुर्वङ्गनागमनमिति युक्तम् ॥ उच्यते ॥ "निषेकादीनि" इति मनुवचनं निषेकादिकर्तुर्जनकस्य गुरुत्वप्रतिपादनपरम्—अनन्यपरत्वात् ॥ यत्पुनर्व्यासगौतमवचनं ततपरिचर्यापूजादिविधिशेषत्वतया स्तुत्यर्थत्वेनान्यपरम् ॥ अतो गुरुत्वप्रतिपादनपरात् "निषेकादीनि" इति मनुवचनात्पितुरेव मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितम् । अत एव वसिष्ठेन "आचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैवम्" इत्याचार्यदारेष्वतिदेशिकं गुरुतल्पप्रायश्चित्तमुक्तम् । तथा जातूकर्ण्यादिभिरप्युक्तम्—"आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुतल्पव्रतं चरेत्" इत्यादि । आचार्यादेर्मुख्ये गुरुत्वे गुरूपदेशत एव व्रतप्राप्तेरतिदेशोऽनर्थक एव स्यात् । किं च संवर्तेन स्पष्टमेव पितृदारग्रहणं कृतं—"पितृदारान्समारुह्य मातृवर्जं नराधमः" इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि — पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योऽभिगच्छति" इति । अतोऽपि निषेकादिकर्ता पितैव मुख्यो गुरुः । तच्च गुरुत्वं वर्णचतुष्टयेऽप्यविशिष्टं — निषेकादिकर्तृत्वाविशेषात् । अतः "स विप्रो गुरुरुच्यते" इति विप्रग्रहणमुपलक्षणम् । अतः पितृपत्नीगमनमेव महापातकम् । गमनं च चरमधातुविसर्गपर्यन्तं कथ्यते । अतस्तत्वोर्ऊर्ध्वाङ्गिनकृतौ न महापातकित्वम् । तत्र चेदं "ततेऽप्यशयने सार्धमायस्यां" इत्यायुक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तद्वयम् । तच्च जनन्यभिकामकृते, तत्सपत्न्यां तु अवर्णायामुत्तमवर्णायां कामकृते द्रष्टव्यं—'पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णां योऽधि

१.—आ० ३५० । २.—मनु. २. १४५ । ३. मनु. २. १४६. । ४.—२. ५०. ५. २.—१४२. ६. २०. १५. । ७. क. पातकित्वम् । ८. ख. वर्णायामकामकृ० ।

गच्छति। जननीं वाप्यविज्ञाय नावृतः शुद्धिमाप्नुयात्" इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात्॥ जनन्यां तु कामकृते वसिष्ठः—'निष्कालकां वैतानो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्' इति द्रष्टव्यम्। अकामतोऽभ्यासेऽप्येतदेव॥ ननु च "मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा। आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः" इत्यतिदेशाभिधानान्मातृसपत्नीगमनेत्यौपदेशिकं प्रायश्चित्तमुक्तम्॥ उच्यते॥ "पितृभार्यां सवर्णाम्" इत्यस्मादेव सवर्णग्रहणाद्धीनवर्णसपत्नीविषयमिदमतिदेशिकमिति न विरोधः॥ इदं च मुख्यस्यैव पुत्रस्य॥ इतरेषां पुनः पुत्रकार्यकरत्वमेव, न पुत्रत्वम्। यथाऽऽह स्मृतिः—"क्षेत्रजादीस्तथानेकादश यैर्यो दितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः किंगोलोपान्मनीषिणः" इति। तत्रोभयेच्छातः प्रवृत्तौ "तप्तेऽयः शयन" इति प्रथमं प्रायश्चित्तं, स्वेन प्रोत्साहने तु 'गृहीत्वोदक्यृषणौ' इति द्वितीयं—अनुवन्धातिशयेन प्रायश्चित्तगुरुत्वसंभवात्। तथा प्रोत्साहितस्य तु मानवं तप्तलोहशयनजलत्सूर्याङ्कितत्रयेरन्यतरं द्रष्टव्यम्। यत्तु शङ्खेन द्वादशवार्षिकमुक्तम्—"अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः। एककालं समश्नन्वै वर्षे तु द्वादशे गते॥ रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः। व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे" इति—तत्सवर्णोत्तमवर्णपितृदारागमने अकामकृते द्रष्टव्यम्। तत्रैव कामेतः सेकादर्वाङ्निवृत्तौ षड्वार्षिकम्, अकामतस्तुत्रिवार्षिकम्। जनन्यां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकाद्यावन्निवृत्तौ द्वादशवार्षिकमकामतस्तु षड्वार्षिकमिति कल्प्यम्॥ यैस्तु संवर्तेन 'पुंश्चरादारसमारूढ मातृवर्जं नराधम' इत्यादिनो समारोहणमात्रे तत्कृच्छ्रः उक्तः—स हीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादर्वाग्द्रष्टव्यः॥ २५९॥

प्रायश्चित्तान्तरमाहः—

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः।
चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम्॥ २६०॥

अथवा प्राजापत्यं कृच्छ्रं वक्ष्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत्। एतच्च

---

१. ख. घृताभ्यक्तौ०। २.—२०. २४.। ३. प्रा० २३२.। ४. ख. यथोचितान्। ५.—९. १८०.। ६. ख. त्रस्तोत्तरत्वा०। ७. ख. समश्नीतवर्षे०। ८. ख. कृतेवाग्रहस्य०। ९. ख, कामतः प्रवृत्तस्यरेतः सेकात्प्राक्; १०. ख. घृतस्तुत्रिवा०। ११ क. यत्तुसर्व०। १२. . ख. त्रैन पितृदारा०।

ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वे द्रष्टव्यम् ॥ यदा तु गुरुपत्नी सवर्णा व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं स्खलति—तदा वेदजपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात्, तत्रैव कामतः प्रवृत्तावौशनस—'गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्मव्रतं षण्मासान्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्' इति । क्षत्रियागमने तु मतिपूर्वे याज्ञवल्क्यीयं—"मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा" इति गुरुतल्पव्रतातिदेशान्नववार्षिकम् । इदं चातिदेशिकं सवर्णगुरुभार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतोऽभ्यासे च मरणान्तिकस्यात्कामतश्च द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वात् । अतः क्षत्रियादिविषयमेवेति युक्तम् । तत्रैव कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकं—"शय्यागतां पुनर्भीयीं गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः । अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः' इति कण्वस्मरणात् । अत्रैव विषये प्रायश्चित्तं यदा न चिकीर्षति—तदा "छिन्ना लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः क्रियास्तथा' इति याज्ञवल्क्यीयो वधदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्टव्यः ॥ वैश्यायां तु गुरुभार्यायां कामतो गमने षड्वार्षिकम् । अत एव स्मृत्यन्तरं—"ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादशवार्षिकमेवमन्यवर्णीसु इति । अयमर्थः—ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने पादन्यूनं द्वादशवार्षिकं—नववार्षिकमिति यावत् । तस्यैव तथाभूतायां वैश्यायां षड्वार्षिकं—शूद्रायां तु त्रिवार्षिकं प्रायश्चित्तमिति । एवं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकं, शूद्रायां तु षड्वार्षिकम् । एवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति वैश्यायां तु कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकमेव—"गुरोर्भार्यां तु यो वैश्यां गौत्वा गच्छेत्पुनः पुनः । लिङ्गमं छेदयित्वा तु ततः शय्यें तु किल्बिषात्" इति लौकाक्षिस्मरणात् । शूद्रायां तु कामतोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकं—"पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा वृद्धवा विप्रः समाहितः । ब्रह्मचर्यमदुद्यात्मा संचरेद्वादशाब्दिकम्' इत्युपमन्युस्मरणात् । क्षत्रियायां तु गुरुभार्यायामबुद्धिपूर्वागमने यमोक्तं त्रिवार्षिकमष्टमकालाशनं द्रष्टव्यं—"कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदा व्रती । स्थानासनाभ्यां विहरेत्त्रिरब्दोऽभ्युपयन्नृपः ॥ अधः शेयी त्रिभिर्वर्षैस्तदपोहेत पावकम्" इति ॥ अत्रैवाभ्यासे जातूकर्ण्योक्तं—

---

१. प्रा २३२ । २. ल. कामतोमरणा० । ३. ख. मताद्वादेश० । ४.....। ५. क. शाद्वदवार्षिकमिति यावत् । ६. ल. यान्नवार्षि० । ७. ल. वैश्यां भग्यागच्छे० । ८. ल. ज्येत्किल्बि० । ९. ल. वार्षिकमष्ट० । १०. ग. मोक्तमष्टकालाश० ।

"गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः । अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुध्येऽ ऊर्ध्वरेतोऽपि वा" इति ॥ वैश्यायां त्वकामतो गमने "प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रम्" इत्येतदेव याज्ञवल्क्यीयम् तथा च वृद्धमनुः—"गमने गुरुभार्यायाः पितृभार्यागमे तथा । अब्दव्रतयमकामात्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेत्" इति । तत्रैवाभ्यासे हारीतोक्तं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम्—"अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमेहितः । षडब्दं ब्रह्मचर्यं च स चरेदावदायुषम्" इति । गुरुभार्यायां शूद्रायां त्वमतिपूर्वं मानवं—"खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः" इति ॥ अथवा "गुरुदाराभिगामी संवत्सरं काण्टकिनीं शाखां परिष्वज्याधःशायी त्रिषवणो भैक्षाहारः पूतो भवति" इति सुमन्तूक्तं कुर्यात् । तत्रैवाभ्यासे मानवं—"चान्द्रायणं त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः" इति क्षत्रियायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ व्याघ्रोक्तं—"कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् । चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः" इति ॥ अत्रेयं व्यवस्था—तया प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं प्राजापत्यचरणम् । उभयेच्छातः प्रवृत्तस्यातिकृच्छ्रचरणं तावदेव । स्वेन प्रोत्साहितायां पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रानुष्ठानं च तावदेवेति ॥ तथैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं कण्वोक्तं दृष्टव्यं—"चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च सकृत्त्रयं गुरोर्भार्यामज्ञानात्क्षत्रियां द्विजः" इति । तया प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः, उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्तकृच्छ्रः, स्वेन प्रोत्साहितायां तु चान्द्रायणम् ॥ वैश्यायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतः सेकात्पूर्वं निवृत्तौ कण्वोक्तं—"तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः । भार्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्धया मासं चरेत् द्विजः" इति अत्रोभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः, स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः, तयोः प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् ॥ अथैवंकामतः प्रवृत्तस्य प्राजापतिराह—"पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव च । वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः" इति । तया प्रोत्साहितस्य तु पञ्चरात्रम्, उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रं, स्वेन प्रोत्साहितायामष्टरात्रम् ॥ शूद्रायां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्वं निवृत्तौ

१.—....। २.११. २०५। ३. त. सानभ्यस्यनिय०। ४.—११. ३०६.। ५. क. रिक्तः। प्रवृत्तस्य प्रजापतिः।

जाबालिराह—"अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकं च तथैव च । गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्वा विप्रः समाचरेत्" इति । तत्र प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रः, उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रः, स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः, तत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य दैर्घतमसं—"प्राजापत्यम् सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् । गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा चरेद्विप्रः समाहितः॥" इति तत्र प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यं, उभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनं, स्वेन प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति ॥ अनयैव दिशाऽन्येषामपि स्मृतिवचसां विषयव्यवस्थोहनीया । पुरुषवच्च स्त्रीणामप्यत्र महापातकित्वमविशिष्टम् । तथा हि कात्यायनः—"एष दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता । स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः॥" इति । अतस्तस्या अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्तिकमविशिष्टम् । अत एव पुरुषस्य मरणान्तिकमुक्त्वा स्त्रियाः अपि योगीश्वरेण मरणान्तिकं दर्शितं—"छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा ।" इति । अकामतस्तु मनुनोक्तम्—"एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु पतितास्वपि ।" इति द्वादशवार्षिकमेवार्धकल्पनया कार्यम् । यानि पुनर्गुरुतल्पसमानि "सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥" इति प्रतिपादितानि, यानि चातिदेशविषयभूतानि "पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः।" इति प्रतिपादितानि, तेष्वेकैकरात्रादूर्ध्वमकामतोऽभ्यस्तेषु यथाक्रमेण षडार्षिकं नवार्षिकं च प्रायश्चित्तं विज्ञेयम्; अस्मिन्नेव विषये कामतोऽत्यन्तासासे मरणान्तिकम् । तथा च बृहद्यमः—"रेतः सिक्त्वा कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥" इति । अन्त्यजाश्चात्र "चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः॥" इति मध्यमाङ्गिरोदर्शिता द्रष्टव्याः, न तु "रजकश्चर्मकारश्च" इत्यादिप्रतिपादिताः—तेषु लघुप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ॥ तथा—"चाण्डालान्त्यांस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

---

१. ख. पराकं वातथै० । २.—प्रा० २३३ । ३.—१. ११८, ।:४. ख. तानितर्धकरा० । ५. ख. दूर्ध्वं कामतोभ्य० । ६. क. खर्नाप्यन्त्यजासुच० । ७. ख अन्त्यास्वातचा० । ८. अन्त्या-चाण्डा० । ८. ख. वैदोहैकस्त० । ९. ख. दर्शिता ज्ञातव्याः । १०. छ. चाण्डालान्त्यस्त्रियो० ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति॥" इति चाण्डालादिसाम्यं प्रतिपाद्यता मनुनाऽपि कामतोऽत्यन्तवासे मरणान्तिकं दर्शितम्। तथा ह्यज्ञानतश्चाण्डालीगमनाभ्यासे पतत्यतः पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात्। कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चाण्डालैः साम्यं गच्छत्यतो द्वादशवार्षिकाधिकं मरणान्तिकं कुर्यात्। एतच्च बहुकालाभ्यासविषयम्। एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम्; यथाऽऽह मनुः—"यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः। तद्भैक्षभुग्जपान्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति॥" इति। अत्र वृषलीशब्देन चाण्डाल्याभिधीयते—"चण्डाली बन्धकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका। ऊढा वा च सगोत्रा स्याद्वृषल्यः पञ्च कीर्तिता॥" इति स्मृत्यन्तरे चण्डालीवां वृषलीशब्दप्रयोगदर्शनात्। बन्धकी स्वैरिणी। कथं पुनरत्राभ्यासावगमः? उच्यते। "यत्करोत्येकरात्रेण" इत्यत्तत्संयोगापवर्गबाधिन्यास्मृतेर्याया दर्शनादेकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गमनाभ्यासं विनाऽनुपपन्न इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते। अत एवैकरात्राद्बहुकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तं द्वादशवर्षादिगुरुतल्पव्रतातिदेशिकं च। यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा चाण्डालाद्याः सकृद्गच्छन्ति तदा "चाण्डालपुल्कसानां तु मुक्त्वा गदां च योषितम्। कृच्छ्रद्वयमाचरेज्ज्ञानादज्ञानाद्वैन्दवद्वयम्॥" इति व्यासोक्तसंवत्सरं कृच्छ्रमुष्टानं चान्द्रायणद्वयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम्। "स्त्रयोनिषण्ढयज्ञासु च" इत्येकशेषसमभिव्याहाराद्भगिन्यादिष्वपीयमेव व्यवस्था वेदितव्या। मरणान्तिकं चात्राग्निप्रवेशनम्—"जनन्यां च भगिन्यां च स्वसृतायां तथैव च। स्नुषायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम्॥ अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम्।" इति काव्यायनस्मरणात्। जनन्यां सकृद्गमने भगिन्यादिषु चासकृद्गमने अग्निप्रवेश इति द्रष्टव्यं— महापातकस्य जननीगमनस्य तदतिदेशविषयभूतातिपातकस्य भगिन्यादिगमनस्य तुल्यत्वायोगात्। यत्तु बृहद्यमेनोक्तं—"चाण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम्। मातापित्रोः स्वजातिं च निक्षिप्तां शरणागताम्॥ मातुलानीं प्रव्रजितां सैगोत्रां नृपयोषितम्। शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं

१—मनुः ११. १७५। २.—११. १७८। ३. त. त्यकोवैरयाज०। ४. क. ऊढायासगो०। ५. त. स्मृत्यन्तरे वृषलीश०। ६. ङ. त्येत्यन्तसंयोगोनुपपद्य०। ७. ह. गमनस्याभ्यास०। ८. क. द्भच्छति तदा०। ९. त. जितां स्वगो०।

चरेत् ॥'' इति, यच्चाङ्गिरोवचनम्—''पतितान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा॥'' इति तदुभयमपि गुरुतल्पातिदेशविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदपि संवर्तवचनं—''भगिनीं मातुरसां च स्वसारं चान्यमातृजाम् । एवा गत्वा स्त्रिया मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्॥'' इति तदनन्तरोक्त एव विषये अकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यदा पुनरेता एव अत्यन्तव्यभिचारिणीर्गच्छति तदाऽपीदमेव प्रायश्चित्तयुगलं चान्द्रायणततप्तकृच्छ्रात्मकं क्रमेण कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीषु तु गुरुणोपभुक्तास्वपि गमने गुरुतल्पदोषो नास्ति—''जात्युक्तं पारदार्यं च कन्यादूषणमेव च । साधारणस्त्रियो नास्ति गुरुतल्पत्वमेव च॥'' इति व्याघ्रस्मरणात् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्युच्चावचप्रायश्चित्तप्रतिपत्तिपराण्यन्विष्य विषयव्यवस्थोहनीया । ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यन्ते॥२६०॥

इति गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

एवं ब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तमभिधायावसरप्राप्तं तत्संसर्गिप्रायश्चित्तमाह—

एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ।

एभिः पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिरेकं संवत्सरं योऽत्यन्तं संवसति सहाऽऽचरति सोऽपि तत्समः । यो येन सहाऽऽचरति सोऽपि तदीयमेवं प्रायश्चित्तं कुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तातिदेशार्थं तत्समग्रहणं, न पुनः पातकत्वातिदेशार्थं—तस्य ''यश्च तैः सह संवसेत्'' इत्युपदेशत एव सिद्धत्वात् । अत्र च सत्यप्यतिदेशत्वे कृत्स्नमेव द्वादशवार्षिकं कार्यं—साक्षान्महापातकित्वात्संसर्गिणः । अपि शब्दान्न केवलं महापातकिसंयोगी तत्समः, किं त्वतिपातकिपातक्युपपातक्यादीनां मध्ये यो येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्सम इति तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति दर्शयति । अत एव मनुना सकलं प्रायश्चित्तजातमभिधायाध्यायान्तेऽभिहितं—''यो येन पतितेनैषां ससर्गं याति मानवः । स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥'' इति । विष्णुनाऽपि सामान्येनोपपातक्याद्येनास्वि-मात्रसंसर्गे तत्प्रायश्चित्तभाक्त्वं दर्शितं—''पापात्मना येन सह यः संसृज्येत

---

१. ख. यच्चाङ्गि° । २. ख. तल्पत्यदोषो°। ३. क. सहावसतिसोपित°। ख. चरतिसतदीय°। ४. मनु० २२३। ५. ख. भिधायाभिहि° । क. भिधायान्तेभिहि° । ६.—११. १८१. ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् इति । अत एव मनुना सामान्येनैनस्त्वमात्रप्रतिषेधः कृतः —"एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किंचित्समाचरेत्" इति । तथा "न संसर्गं भजेत्साद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते सति ।" इति । एतच्च द्वादशवार्षिकादिपतितप्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वसंसर्गविषयं—"पतितेन सहोषित्वा जानन्संवत्सरं नरः । मिश्रितस्तेन सोऽध्यन्ते स्वयं च पतितोभवेत् ॥" इति देवलस्मरणात् । अज्ञानतः संसर्गे पुनर्विशिष्टोक्तं—"पतितसंप्रयोगे तु ब्राह्मेण यौनेन वा स्त्रीवैणेवा यास्तेभ्यः सकाशान्मात्रा उपलब्धास्तासां परित्यागस्तैश्च न संवसेत् उदीचीं दिशं गत्वाऽनशनं संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते ।" इति । तथा "ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः। एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत्॥" इति । तैरिति सर्वनामपरामृष्टप्रकृतब्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गेण एव महापातकित्वव्यवहारात्तत्संसर्गिणो न महापातकित्वम् । ननु महापातकिसंसर्ग एव महापातकित्वे हेतुर्न ब्रह्महादिविशेषसंसर्गः—तस्य व्यभिचारात् ; अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसर्गिसंसर्गिणोऽपि महापातकिसंसर्गी विज्ञात इति तस्यापि महापातकित्वं स्यान्न च प्रतिषेधः । उच्यते । स्यादेवं यदि प्रमाणान्तरगम्यं महापातकित्वं स्यात्—शब्दैकसमधिगम्ये तु तैस्तिस्मैवं भवितुमर्हतीति तैरिति प्रकृतविशेषपरामर्शेन सर्वत्रान्ना ब्रह्महादिविशेषसंसर्गस्यैव महापातकित्वहेतुत्वस्यावगमितत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधाभावोऽप्यहेतुः —प्राप्त्यभावादेव । अतः संसर्गिसंसर्गिणां द्विजातिकर्मण्यो हानिर्न भवति,-प्रायश्चित्तं तु भवत्येव। न च संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम्—"एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किंचित्समाचरेत्" इति सामान्यनैनस्त्वमात्रप्रतिषेधेन महापातकिसंसर्गिसंसर्गस्यापि प्रतिषिद्धत्वात्पातित्याभावेऽपि युक्तमेव प्रायश्चित्तम् । तच्च पादहीनं—यो येन संवसेद्यं सोऽपि तत्समतामियात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः॥" इति व्यासोक्तं द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादिसंसर्गिण एव तदीयप्रायश्चित्ताधिकारो न संसर्गिसंसर्गिण इति सिद्धम् । अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणान्तिकमुपदिष्टम् , तथाऽपि संसर्गिणस्तन्नातिदिश्यते—"स तस्यैव व्रतं कुर्यात्" इति व्रतस्यैवातिदेशात् , मरणस्य च

१.—११. १८९. । २. क. स्त्रीवैणवेतिनास्ति । ३.—१९. ४९. ६. । ४. ख. वमेदिति सर्वमनन्वयम् । ५. क. तत्संसर्गिसंसर्गिणो० । ६. ख. न्येतुत्स्यादेवं० ।

व्रतशब्दवाच्यत्वाभावात्। अतोऽत्र कामकृतेऽपि संसर्गे द्वादशवार्षिकम्; अकामतस्तु तदर्धम्। संसर्गश्च स्वनिबन्धनकर्मभेदादनेकधा भिद्यते; यथाऽऽह बृहस्पतिः—"एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डं पङ्क्त्यन्नमिश्रणम्। याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम्॥ नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह।" इति। देवलोऽपि—"संलापस्पर्शनिःश्वाससहयानासनाशनात्। याजनाध्यापनाद्योनात्पापं संक्रमते नृणाम्॥" इति। एकशय्यासनमेकखट्वासनम्; एकपङ्क्तिभोजनमेकभाण्डपचनम्; अन्नेन मिश्रणं संसर्गस्तदीयान्नभोजनमिति यावत्; याजनं पतितस्य स्वस्य वा तेन; अध्यापनं तस्य स्वस्य वा तेन; यौनं तस्मै कन्यादानं तत्सकाशाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः; सहभोजनमेकमत्रभोजनम्; संलापः संभाषणं; स्पर्शो गात्रसंमर्दः; निःश्वासः पतितमुखवायुसंपर्कः; सहयानमेकतुरगाद्यारोहणम्,—एषां मध्ये केन कर्मणा कियता कालेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णुनोक्तं—"संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्नेकयानभोजनासनशयनैः, यौनसौवमुख्यैस्तु संबन्धैः सद्य एव" इति। अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम्। एकामत्रभोजने तु सद्यः पातित्यं—"याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्। कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः॥" इति देवलस्मरणात्। सौवशब्देन याजनमभिधीयते; मुख्यशब्देन मुखभवत्वेनाध्यापनम्; यौनसौवमुख्यैरिति सत्यपि द्वन्द्वनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः पतनहेतुत्वम्—"यः पतितैः सह यौनमुख्यसौवाणां संबन्धानामन्यतमं संबन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम्॥" इति सुमन्तुस्मरणात्। एकयानादिचतुष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम्—"एकयानभोजनासनशयनैः" इति इतरेतरयुक्तानां निर्देशात्। प्रत्येकानुष्ठानस्य पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वमस्त्येव—"आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात्। संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि॥" इति पराशरवचनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वावगमात्। संलापस्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनाऽऽनुषङ्गिकतया समुचितानामेव पतनहेतुत्वं—न पृथग्भूतानामल्पत्वात्। पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव—"संलापस्पर्शनिः श्वास" इति देवलवचनस्य दार्शितत्वात्। अतः संलापादिरहिते सहयानादिचतुष्टये कृते पञ्चमभागोनं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं कुर्यात्,

---

१. ख. यथाऽऽहबृहद्बृह०। २. क. याजनोध्ययनैर्योनि०। ३. क. यानाशनासनात्।

तत्सहिते तु पूर्णम् । एवं च सति—"एभिस्तु संत्रसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः" इति योगीश्वरवचनमपि सहयानादिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । यतः संध्यादीनां पृथक्पातित्यहेतुत्वं नास्ति । अत एव मनुना— "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥" इति यानादिचतुष्टयस्यैव संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् । अत्रासनग्रहणं शैयनस्याप्युपलक्षणम् । अत्र च "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् । यानाशनादिति" इति व्यवहितेन संबन्धः—प्राग्दर्शितविष्णुवचनानुरोधात् । तथा "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् । भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम् ॥" इति देवलेनवचनाच्च । न चानन्वयदोषः — यानाशनादिहेतोराचरणाचारं कुर्वैनिति भेदविवक्षया संबन्धोपपत्तेः ; यथा एतया पुनराधेयसंमितयेष्ट्येति । यद्वा आचरणेति शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् यानासनादिति द्वितीयार्थे पञ्चमी । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु संवत्सरेण पतति, किं तु सद्य एव—प्राचीनवचननिन्दयानुरोधादेव । अतो यौनादिचतुष्टयेन सद्यः पतति, यानादिचतुष्टयेन तु संवत्सरं निरन्तराभ्यासेनेति युक्तम्।"वत्सरं सोऽपि तत्समः" इति अत्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयाया दर्शनादन्तरित दिवसगणना कार्या: यथा षष्टषधिकशतत्रयदिवसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति ; ततो न्यूने तु न पतितप्रायश्चित्तं, किं त्वन्यदेव; यथाऽऽह पराशरः—"संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ मासार्धं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा । अब्दार्धमेकमब्दं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः ॥ त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्ष एव तु ॥ चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे ततः । षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्समे लौन्दवद्वयम् ॥ अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासान्कृच्छ्रमाचरेत् ॥" इति ॥ कामतः संसर्गे पुनर्विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—"पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकम्। पराकस्त्वर्धमासेस्या न्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥ मासत्रये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ॥ संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नरः॥"

१.—११. १८०. । २. क. शयनस्योपलक्ष० । ३. क. शनादितिकम्य० । ४. ङ. इति वचनात् । ५. ङ. कुर्वैनिति शब्दोत्व० । ६. ख. हितः द्वुमनुः । पश्चाहे० । ७. ख. नरः इति । अब० ।

अत्र चाऽऽब्दिके संसर्गे इति किंचिन्यून इति द्रष्टव्यं—पूर्णे तु वत्सरे मन्वादीभिर्द्वादशवार्षिकस्मरणात् । यत्तु बार्हस्पत्यं वचनं—"षण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना । एकवासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्धमाचरेत् ॥" इति याजनाध्यापनायौनैकपात्रभोजनानां षण्मासात्प्रातित्यवचनम् एतदकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्राये याजनेऽङ्गाध्यापने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्ते च योनिसंबन्धे द्रष्टव्यं—प्रकृष्टयाजनादिभिः सद्यःपातित्यस्योक्तत्वात् । एतद्विगवलम्बनेनैव दुर्हितृभगिनीस्नुषागाम्यतिपातकिसंसर्गिणां कामतो नववार्षिकम्, अकामतः सार्धचतुर्वार्षिकं कल्पनीयं, सखिपितृव्यदारादिगामिपातकिसंसर्गिणां कामतःषड्वार्षिकम्, अकामतस्त्रैवार्षिकम्, अथोपपातक्यादिसंसर्गिणामपि कामतस्तदीयमेव त्रैमासिकम्, अकामतोऽर्धमित्यूहनीयम् । पुरुषवत्स्त्रीणामपि महापातक्यादिसंसर्गात्पातित्यमविशिष्टम् ; यथाऽऽह शौनकः—"पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येवं ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पतति" इति । अतस्तासामपि महापातकिप्रभृतीनां मध्ये येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमर्धं कल्पया योजनीयम् । एवं बालवृद्धातुराणामपि कामतोऽर्धम्, अकामतः पादः। तथाऽनुपनीतस्यापि बालस्य कामतः पादः अकामतस्तदर्धमित्येषा दिक् ॥

पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसंबन्धस्य क्वचित्प्रतिप्रसवमाह—

कन्यां समुद्वहेदेषां सोपवासामकिञ्चनाम् ॥ २६१ ॥

एषां पतितानां कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नां सोपवासां कृततत्संसर्गकालोचितप्रायश्चित्तामकिञ्चनामगृहीतवस्त्रालङ्कारादिपितृधनामुद्वहेत् । कन्यां समुद्वहेदिति वदन्स्वयमेव कन्यां त्यक्तपतितसंसर्गामुद्वहेन्न पुनः पतितहस्तात्प्रतिगृह्णीयादिति दर्शयति । एवं च सति पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधाविरोधोऽपि परिहृतो भवति । अयं चार्थो बृहद्धारीतेन स्पष्टीकृतः—"पतितस्य तु कुमारीं विवस्त्रामहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाऽऽच्छादितां 'नाहमेतेषां न ममैते' इति त्रिरुच्चैरभिदधानां तीर्थे स्वगृहे वोद्वहेत्" इति। तथा एषां कन्यां समुद्वहेदिति वचनात्स्त्रीव्यति

---

१. क. दारादिपातकि°। २. ख. र्षिकम् । अथो° । ३. क. तान्येवाब्राह्मणी° । ४. क. मर्धं कृत्वायोज° ।

रिक्ततदीयपत्न्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति । अत एव वसिष्ठः—"पतितेनो पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः सा हि परगामिनी, तामरित्थागुपेया-त्" इति ॥ २६१ ॥

॥ इति संसर्गप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

निषिद्धसंसर्गप्रायश्चित्तप्रसङ्गाविधिद्वारसंसर्गोपलक्षणप्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह—

चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु ।

अवकृष्टाः सूतमागधादयः प्रतिलोमोत्पन्नाः, तेषां प्रत्येकं हनने चान्द्रायणम्। तथा च शङ्खः—"सर्वेषामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणम्" इति । यद्वाऽङ्गिरसोक्तं —"सर्वान्त्यजानां गमने भोजने संप्रभाषणे । पराकेण विशुद्धिः स्यादिळाङ्गिरसभाषितम् ॥ " इति पराकं कुर्यात् । तत्र कामतः सूतादिवधे चान्द्रायणम्, अकामतस्तु सूतवधे पराकः; वैदेहकवधे पादोनः; चाण्डालवधे द्विपादः; मागधवधे पादोनः पराकः; क्षत्तरि द्विपादः; आयोगवे च पादद्वयम् । अनयैव दिशा चान्द्रायणस्यापि तारतम्यं कल्प्यम् । यत्तु ब्रह्मगर्भवचनं — " प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणांमासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानाञ्च सूतादीनां चतुर्द्विषड् ॥" इति — तदाकृतिविषयम् । तत्र सूतवधे षण्मासाः, वैदेहकवधे चत्वारः, चाण्डालवधे द्वाविति योग्यतयाऽन्वयः । तथा मागधवधे चत्वारः, क्षत्तरि द्वैमासिकं, आयोगवे च द्वैमासिकमिति व्यवस्था ॥

नैमित्तिकव्रतानां जपादिसाध्यत्वाद्विधादिरहितां च शूद्रस्त्रीणां तदनुपपत्तेराक्षेपेणाह—

शूद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुध्यति ॥ २६२ ॥

यद्यपि शूद्रो जपाद्यधिकारहीनः, तथाऽप्यनेन द्वादशवार्षिकादिकालसंपाद्येन व्रतेन शुध्यति । शूद्रग्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोमजान्तं चोपलक्षणम् । यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपासंभवः, तथाऽपि नमस्कारमन्त्रजपो भवति । अत एव सूत्र-

---

१. ख. शूद्रेहेदिति । २. ख. संसर्गप्रकृ० । क. संसर्गिप्राय० ।

न्तरेऽभिहितम्—"उच्छिष्टं चास्य भोजनमनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः ॥" इति । यद्वा वचनबलाज्जपादिर्वैजलमेव व्रतं कुर्यात्—"तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथेस्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविधानतः॥" इत्यङ्गिरःस्मरणात् । तथाऽपरमपि तेनैवोक्तं—"शूद्रः कालेन शुध्येत गोब्राह्मणहिते रतः । दानैर्वाऽप्युपचारैर्वा द्विजशुश्रूषया तथा॥" इति । यत्तु मानवं—"न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्।" इति शूद्रस्य व्रतोपदेशनिषेधपरं वचनं तदनुपसन्नशूद्राभिप्रायम् । यदपि स्मृत्यन्तरवचनं—"कृच्छ्राण्येतानि कार्याणि सदा वर्णत्रयेण तु । कृच्छ्रेष्वेतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयते॥" इति—तत्काम्यकृच्छ्राभिप्राय ; अतः स्त्रीशूद्रयोः प्रतिलोमजातानां च जैवर्णिकवत् व्रताधिकार इति सिद्धम् । यत्तु गौतमवचनं—"प्रतिलोमा धर्महीनाः" इति तदुपनयनादिविशिष्टधर्माभिप्रायम् ॥ २६२ ॥

॥ इति महापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

महापातकादिपञ्चकमध्ये महापातकातिपातकानुपपातकप्रायश्चित्तान्युक्त्वाऽनुपपातकप्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः पाठक्रमप्राप्तं गोवधप्रायश्चित्तं तावदाह—

पञ्चगव्यं पिबेद्गोघ्नो मासमासीत संयतः ।
गोष्ठेशयो गोनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥ २६३ ॥
कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च चरेद्वाऽपि समाहितः ।
दद्यात्तिरात्रं चोपोष्य वृषमैकादशास्तु गाः ॥ २६४ ॥

गां हन्तीति गोघ्नः—मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः; असौ मासं समाहितः आसीत । । किं कुर्वन्? पञ्चगव्यं पिबन्—पञ्च च तानि गव्यानि गोमूत्रगोमयक्षीरदधिघृतानि यथाविधि मिश्रितानि पिबन्—आहारान्तरपरित्यागेन भोजनकार्यं तस्य विधीयते । तथा गोष्ठेशयः—प्रातश्शयनानुवेदन

---

१. ख. पादिरहितयो० । २.—४. ८०. । ३.—४. २५. । ४. ख. इति पञ्चमहापा० । ५. ख. रीतसंयमः । ६. संयुतः । गोष्ठे० । ५. ख. कुर्वन्यच्चतानि ।

गोष्ठविधानादिदं च स्वापप्रतिषेधाद्रात्रौ गोशालायां शयानः । गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी—व्रते णिनिः। अतश्च यासां गोष्ठे शेते तासिवानात्ता एव गाः प्रातर्वनं प्रैतिचरन्तीरनुगच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा ता गच्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेत्, यदानुतिष्ठन्त्यासते वा तदा पश्चाद्गमनस्याशक्यकरणत्वात्स्वयमपि तिष्ठेदासीत वेति गम्यते। अनुगमनविधानादेव तासिः सायं गोष्ठं व्रजन्तीभिः सह गोष्ठप्रवेशोऽप्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन्नासान्ते गोप्रदानेन एकां गां दत्त्वा तावता शास्त्रार्थस्य संपत्तेर्गोहत्यायाः शुध्यतीत्येकं व्रतम् । मासं गोष्ठेशयो गोनुगामीति चानुवर्तते ; पञ्चगव्याहारस्य तु निवृत्तिः—कृच्छ्रविधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कृच्छ्रं समाहितश्चरेदित्यपरम् । अत एव जाबालेन मासं प्राजापत्यस्य पृथक् प्रायश्चित्तत्वमुक्तं—"प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहत्या चेदकामतः। गोहितो गोनुगामी स्याद्गोप्रदानेन शुद्ध्यति॥" इति । अतिकृच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्यन्यत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोर्लक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । अथवा त्रिरात्रमुपवासं कृत्वा वृषभ एकादशो यासां गवां ता दद्यादिति व्रतचतुष्टयम् तत्राकामकृते जातिमात्रब्राह्मणस्वामिकगोमात्रवधे वृषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः—विशिष्टस्वामिकायां विशिष्टगुणवत्यां च वधे गुरुप्रायश्चित्तास्यै वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियसंबन्धिन्यास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासं पञ्चगव्याशित्वं प्रथमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासं पञ्चगव्याशनस्यातिस्वल्पत्वात्रमासोपवासतुल्यत्वम् । ततश्च षड्भिः षड्भिरुपवासैरेकैकप्राजापत्यकल्पनया पञ्चकृच्छ्राणां प्रत्यान्नाथेन पञ्च धेनवो मासान्ते च दीयमाना गौरेकेति षट् धेनवो भवन्तीति वृषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रव्रतालंबीयस्त्वम् । कथं पुनर्ब्राह्मणगवीनां गुरुत्वं—"देवब्राह्मणरक्षां तु विशेषं द्रव्यमुत्तमम्।" इति नारदेन तद्द्रव्यस्योत्तमत्वाभिधानात् "गोषु ब्राह्मणसंस्थासु" इति दण्डभूयस्त्वदर्शनाच्च । वैश्यसंबन्धिन्यास्तु तादृग्विधे व्यापादने मासमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । अतिकृच्छ्रं त्वाचे त्रिरात्रत्रये पाणिपूरान्नभोजनमुक्तम् अन्ये त्रिरात्रेऽनशनम् । अतोऽतिकृच्छ्रधर्मेण मासव्रते क्रियमाणे षड्रात्रमुपवासो भवति । चतु-

---

१. ख. विधानेन दि॰ । २. ख. वैवं विचरं । ३. ख. मात्रवधे उपवासंकृत्वावृष॰ ।
४. ख, गुरुप्रायश्चित्तम् । धनि॰ ।

विंशत्यहे चैं पाणिपूरान्नभोजनम् । ततश्च कृच्छ्रप्रत्याम्नायकल्पनया किञ्चिन्न्यूनं धेनुपञ्चकं भवतीति पूर्वस्माद्भूतद्वयाल्पत्वेन वैश्यस्वामिकगोवधविषयता युक्ता । तादृश एव विषये शूद्रस्वामिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं द्वितीयं तत्र च सार्धप्राजापत्यद्वयात्मकेन प्रत्याम्नायेन किञ्चिदधिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वेभ्यो लघुतमत्वाच्छूद्रविषयतोचिता । अथ चैतत्प्रायश्चित्तचतुष्टयं साक्षात्कर्तृनुग्राहकप्रयोजकानुमन्तृषु गुरुलघुभावतारतम्यापेक्षया पूर्वोक्त एव विषये योजनीयम् । यत्तु वैष्णवं व्रतत्रयं—"गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं फलत्रयम् । प्रत्यहं स्यात्पराको वा चान्द्रायणमथापि वा॥" इति, यच्च काश्यपीयं—"गां हत्वा तच्चर्मणा प्रावृतो मासं गोष्ठेशयस्त्रिषवणस्नायी नित्यं पञ्चगव्याहारः" इति, यच्च शातातपीयं—"मासं पञ्चगव्याहारः" इति तत्पञ्चकमपि याज्ञवल्क्यीयपञ्चगव्याहारसमानविषयम् । यच्च शङ्खप्रचेतोभ्यामुक्तं—"गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत्साशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गाश्चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां च दद्यादिति एतच्च याज्ञवल्क्यीयैकवासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयं, "दद्यात्त्रिरात्रं चोपोष्य" इत्येतद्विषयं वाऽत्यन्तगुणिनो हन्तुर्बोदितव्यम् । अत्रैव विषये पंचगव्याशस्य तु द्वितीयं काश्यपीयं मासं पंचगव्येनेति प्रतिपाद्य "षष्ठे काले पयोभक्षो वा गच्छन्तीष्वनुगच्छेत्तासु सुखोपविष्टासु चोपविशेन्नातिपूर्वं गच्छेन्नातिविषमेणावतारयेन्नाल्पोदके पाययेदन्ते ब्राह्मणान्भोजयित्वा तिलधेनुं दद्यादिति द्रष्टव्यम् । अत्राप्यशक्तस्य "गोघ्नो मासं यवागुं प्रसृतितण्डुलशृतां भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं कुर्वन् शुध्यति" इति पैठिनसिनोक्तं वेदितव्यम् । यत्तु सौमन्तं—"गोघ्नस्य गोप्रादानं गोष्ठेशयनं द्वादशरात्रं पंचगव्याशनं गवानुगमनं च" इति, यच्च संवर्तेनोक्तम्—"शक्तुयावकमैक्षाशी पयो दधि घृतं शकृत् । एतानि क्रमशोऽश्नीयान्मासार्धं तु समाहितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु गां दद्यादात्मशुद्धये॥" इति, यच्च बार्हस्पत्यं—"द्वादशरात्रं पंचगव्याहारः" इति तत्त्रितयमपि याज्ञवल्क्यीयमासप्राजापत्येन समानविषयं, मृतकल्पगोहत्याविषयं वा, विषमप्रदेशत्रासनजनितव्याधितो मरणविषयं वा वेदित-

---

१. क. ख. हेनतेपाणि० । २. क. ल्कीयापशीतिकृच्छ्रव्रत० । ३ ख. गव्यप्राशनं । ४. ख. घृतं सकृत् । एता० । ५. ख. सार्धं ससमाहितः । ६. क. हत्याविषयं वावेदितव्यम्० ।

व्यम् । तदिदं सर्वप्रायुक्तमकामविषयम् । यदा पुनरद्यविधामविशिष्टविश्वस्वामिकामविशिष्टां गां कामतः प्रमापयति तदा मनुना मासं यवागूपानं, मासद्वयं हविष्येण चतुर्थकालभोजनं, मासत्रयं वृषभैकादशगोदानयुक्तं शाकादिना वर्तनमिति व्रतत्रितयमाम्नातम्; यथाऽऽह—"उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् । कृतवापो वलेर्द्वीपे चर्मणाऽऽर्द्रेण संवृतः ॥ चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ दिवानुगच्छेद्गास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजःपिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ तिष्ठन्तीश्चानुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीश्चव्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथाऽऽसीर्त नियतो वीतमत्सरः ॥ आतुरामभिवक्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोक्षयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीताऽऽत्मनस्त्राणं गोरक्षन्वा तु शक्तितः॥ आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ऋषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥" इति । एतत्त्रितयं याज्ञवल्क्कीयमासप्राजापत्यमासपञ्चगव्याशनवृषभैकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासरूपव्रतत्रितयविषय यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । यच्चङ्गिरसा मानवैतिकतैव्यतायुक्तं त्रैमासिकमभिधायाधिकमाभेहितम्—"अक्षारलवणं रूक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम् । गोमतीं वा जपेद्विद्यामोङ्कारं वेदमेव च ॥ व्रतवद्धारयेद्दण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम् ॥" इति तन्मानवविषयम् । एवं पुष्टितारुण्यादिकिञ्चिदूनातिशययोगिन्यां द्रष्टव्यम्—"अतिबालामतिक्रूरामतिवृद्धां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥" इति पुष्टितारुण्यादिरहितायां गर्भ्यधर्मप्रायश्चित्तदर्शनात् । यदा तु याज्ञवल्क्कीयमासातिक्रूरव्रतनिमित्तभूतां गामविशिष्टस्वामिकां जातिमात्रयोगिनीं कामतो व्यापादयति तदा

---

१. ख. तथाऽऽसीनो नियतो० । २. ख. मासत्रयं वा चाम० । ३. ख. मोचयेत् । ४. क. अविद्यमाने० । ५.—११. १०८—११६. । ६. क. विषयमेवपुष्टि० । ग विषयम् एवं पु० ।

"विहितं यदकामानां कामतद्द्विगुणं चरेत्।" इति न्यायेन पूर्वोक्तमेवाकाम-विहितं मासातिकृच्छ्रव्रतं द्विगुणं कुर्यात् । यत्तु हारीतेन—"गोग्रस्तञ्चर्मोर्ध्ववालं परिधाय" इत्यादिना मानवीमितिकर्तव्यतामभिधायोक्तं—"वृषभैकादशाश्च गा दत्त्वा त्रयोदशे मासे पूतो भवति" इति तत्सवनस्थश्रोत्रियगोवधे अकामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठेन—"गां चेद्व्याघ्रास्त्याक्षर्मणाऽऽर्द्रेण परिवेष्टितः षण्मासान् कृच्छ्रातिकृच्छ्राभ्यां शिष्ट्वब्दमेवहेती दद्यात्" इति षाण्मासिकं कृच्छ्रातिकृच्छ्रानुष्ठानमुक्तं, यदपि देवलेन—"गोघ्नः षण्मासांस्तञ्चर्मपरिवृतो गोग्रासाहारो गोव्रजनिवासी गोरिव सह चरन् प्रमुच्यते" इति—तदुभयमपि हारीतीयेन समानविषयम् । तत्रैव कामकारकृते कात्यायनीयं त्रैवार्षिकं—"गोघ्नस्तञ्चर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठेऽथवा पुनः । गाश्चानुगच्छेत्ततं मौनी चीरासनादिभिः ॥ वर्षत्रयं तपश्चैतच्छ्वाविपङ्क्तिभयार्दितः । मोक्षयेत्सत्रयत्नेन पूयते वत्सरेरिभिः ॥" इति द्रष्टव्यम् । यच्च शाङ्खे त्रैवार्षिकं—"पादं तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यादपरस्त्रीगमने तथा ॥" इति तदपि कात्यायनीयव्रतसमानविषयम् । यत्तु यमेनाङ्गिरसोमितिकर्तव्यतामभिधाय—"गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात्सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्ग्रे निवेदयेत्॥" इति गोसहस्रायुक्तं गोशतयुक्तं च द्वैमासिकं व्रतद्वयमभिहितं तत् यदा सवनस्थश्रोत्रियातिदूर्गतब्रह्मकुटुम्बभरणसंबन्धिनीं कपिलां कर्मङ्गभूतां गर्भिणीं बहुक्षीरतरुणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणां धनवान्सेप्रतिग्रं खड्गादिना व्यापादयति तदा गोसहस्रयुक्तं द्वैमासिकं कुर्यात्—"गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं होमधेनुं च सुव्रताम्। खड्गादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्॥" इति विशिष्टायां गवि बर्हस्पत्ये प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् । अत एव प्रचेतसा—"स्त्रीगर्भिणीबालवृद्धवधेषु भ्रूणहा भवति" इति ईदृक्षिवधमेव गोवधमभिसंधाय ब्रह्महत्याव्रतमतिदिष्टम् । द्वितीयं तु यात्यं गोशतदानयुक्तं द्वैमासिकं व्रतं कात्यायनीयव्रतविषये धनवतो द्रष्टव्यम् । यत्तु गौतमेन —वृषभैकैकशतगोदानसमुच्चित ब्रह्मचर्यं वैश्यवधेऽभिधाय गोवधेऽतिदिष्टं—"गां च हत्वा वैश्यवत्" इति

---

१. ख. वृतो गोव्रज० । २. ख. सप्तवत्सं ३. ख. भैकगोशतदान० । ४.—२२. ४ ।

एतच्च त्रैवार्षिकनत्प्रत्याम्नायभूतनवत्रिधेनुभिः सार्धं वृषभैकशता गावो नवन्यूनं द्विशतं भवतीति गोसहस्रयुक्तद्वैमासिकव्रतान्यूनत्वाऽपूर्वोक्त एव विषयेऽकामतो वधे, यदा तत्रैव विषये गर्भरक्षितायाः कामतो वधे द्रष्टव्यम् । तादृविधाया एव गर्भरहितायास्त्वकामतो हननेऽपि कात्यायनीयमेव त्रिवार्षिकं कल्प्यम् । यत्तु यमेनोक्तं—"काष्ठलोष्टाश्मभिर्गावः शङ्खैर्वा निहता यदि । प्रायश्चित्तं कथं तत्र शङ्खेशङ्खे विधीयते ॥ काष्ठे सान्तपनं कुर्यात्प्राजापत्यं तु लोष्टके । तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे शङ्खे चान्द्रातिकृच्छ्रकम् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । विप्रश्रद्धा वृषभं चैकं दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणाम् ॥" इति तत्पूर्वोक्तगोसहस्रशतादिदानत्रैवार्षिकादिव्रतविषयेष्वेव काष्ठादिसाधनविशेषजनितवधनिमित्तसान्तपनादिपूर्वकल्पप्रतिपादनपरं, न तु निरपेक्षं लघुत्वाद्व्रतस्य । तथा वयोविशेषादपि प्रायश्चित्तविशेष उक्तः—"अतिवृद्धमतिकृशमातिं बालं च रोगिणम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या दद्याद्धेनुतिलांस्तथा ॥" इति नीरोगादिवधे यद्विहितं तस्यार्धम् । बृहन्नारदेनाऽप्यत्र विशेष उक्तः—"एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते । अनुद्दिष्टपूर्वो पुंसः स्यादुद्दिष्टस्तु द्विहायने त्रिहायने विपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परम् ॥" इति ॥ तथागर्भिण्या वधे यदा गर्भोऽपि निहतो भवति तदा "प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तेत" इति न्यायेनाविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्त्रिंशन्मते विशेषः उक्तः—"पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते । पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे गर्भे चेतः समन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः ॥" इति । बहुकर्तृके तु हनने संवर्तापत्तम्बौ विशेषमाहतुः—"एका चेद्बहुभिः काचिद्धैवाद्वापादिता क्वचित् । पादंपादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथक् ॥" इति । यादृच्छिकगोहत्यायां यद्व्रतमुपदिष्टं तत्पादं प्रत्येकं कुर्युः—वचनात् । एका चेदित्युपलक्षणम्[1] । अतो बहुभिर्द्वैयोर्बहूनां च व्यापादने प्रतिपुरुषं पादद्वयं पादोनं वा कल्पनीयम् । एतच्चाकामतो वधे

---

१. ख. पूर्वोक्तविषय एव कामतो• । २. ख. श्रणमित्यतो• । ३. यम् । तच्च• ।

द्रष्टव्यं— द्रष्टव्यमिति विशेषणोपादानात् । कामकारे तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसंबन्धात्कृत्स्नव्रतसंबन्धो युक्तः—लङ्घिताभिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात्, "एकं प्रतां बहूनां तु यथोक्ताद्विगुणो दमः ।' इति प्रत्येकं दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्च । यदा त्वेकेनैव रोधनादिव्यापारेण बहवो गावो व्यापादितास्तत्र संवर्तोपस्त्वाह विशेषमाहतुः—"व्यापन्नानां बहूनां तु रोधने बन्धनेऽपि वा । मिथोव्यिश्चोपचारे च द्विगुणं श्रोत्रतं चरेत् ॥" इति । बहुष्वपि व्यापन्नेषु न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठानं, नापि तन्त्रेण, किंतु वचनबलाद्विगुणमेव । तथा मिथःपि विरुद्धौषधदानेनैकस्या अप्यकामतो व्यापादने द्विगुणं गोव्रतं कुर्वीत । मिथव्यतिरिक्तस्य केवलमुपकारार्थं प्रवृत्तस्य त्वकामतः प्रतिकूलौषधदाने व्यास आह—"औषधं लवणं चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत्कृच्छ्रपादो विधीयते ॥" इति । यत्वापस्तम्बेनोक्तम्—"पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने ॥" इति—तद्व्यवहितव्यापारिणो निमित्तकर्तुर्विज्ञेयं, न साक्षात्कर्तुः । साक्षात्कर्तृनिमित्तिनोश्च भेदस्तैनैव दर्शितः—"पाषाणैर्लुकुर्दैर्वाऽपि शस्त्रेणान्येन वा बलात् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्युर्व्रतं हि ते ॥ तथैव बाहुजङ्घोरुपार्श्वग्रीवादिमोटनैः ॥" इति । एतदुक्तं भवति—पाषाणखड्गादिभिर्गावीमोटनादिना वा ये गां निपातयन्ति—ते साक्षाद्धन्तारस्तेष्वेव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम्; ये तु व्यवहितरोधबन्धादिव्यापारयोगिनस्ते निमित्तिनस्तेषां न कृत्स्नव्रतसंबन्धः, किं तु तदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरिति । तत्र च रोधादीनां व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि वचनाक्वचित्पादः, क्वचिद्विपादः, पादोनं क्वचिदिति युक्तम् । अत्राऽऽह पराशरः—"गवां बन्धनमोक्षेषु तन्त्रेण भवेन्मृत्युरकामतः । अकामकृतपापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनुद्वत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥" इति ॥ अयं च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा तज्जन्यप्रमादपरिजिहीर्षया प्रत्य-

१. ख. नैवबन्धनादि। २ ख. न्धने तथा। मिथ। ३ ख. प्रायश्चित्तमोद०। ४. ख. चेन्निपात०। ५. रोधादिनाश्च।

वर्धमाणं आस्ते तदा द्रष्टव्यः—"अकामकृतपापस्य" इति विशेषणोपादानात् । यदा तु न प्रमादसंरक्षणं करोति तदा "पादमेकं चरेद्गोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने ॥" इत्यङ्गिरोदृष्टं त्रैमासिकपादादिकविंशत्यहर्गोवधव्रतं कुर्यात् । आपस्तम्बेनापि विशेष उक्तः—"अतिदाहातिवाहक्षय्यां नासिकाच्छेदने तथा । नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोनमाचरेत् ॥" इति । लेक्षणमात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोषः—"अन्यत्राङ्कनलाभ्यां वाहने मोचनेऽपि वा । सायं सङ्क्षेपनोर्थे च न दुष्येद्गोवबन्धने ॥" इति पराशरस्मरणात् । अङ्कनं स्थिरचिह्नकरणम् ; लक्षणं साम्प्रतोपलक्षणम् । वाहने शास्त्रोक्तमार्गेण रक्षणाद्यैमपि नालिकेलादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः—"न नालिकेलेण न शाणबालेन चापि मौञ्जेन न बैल्वशृङ्खलैः। एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बध्वा तु तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥ कुशैः काशैश्च बन्धीयात्स्थाने दोषविवर्जिते ॥" इति व्यासस्मरणात् । तथाऽन्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः—"षण्ढाभरणदोषेण विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् । गोकुरुच्छ्रयं भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्स्मृतम् ॥ अतिदोहोतिदमने संघाते चैव योजने । बध्वा शृङ्खलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेत् ॥" पालनाकरणादिनोपेक्षायां क्वचित्प्रायश्चित्तविशेषस्तेनैवोक्तः—"जलोदपल्वले मग्ना मेघविद्युद्धतापि वा । श्वभ्रे वा पतिताकस्माच्छापदेनापि भक्षिता ॥ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । शीतवातादृता वा स्यादङ्गुष्ठनमृतापि वा ॥ शून्यागार उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।" इति ॥ इदं तु कार्यान्तरविरहेऽन्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यमतयोपेक्षायां त्वर्धं—"पल्वलोदमृगव्यालवृश्चापदादिनिपातने । श्वभ्रप्रपातसर्पादैर्मृते कृच्छ्रार्धमाचरेत् । अपाल-

---

१. क. ख. वेक्ष्यमाण० । २. ख. मादसंरक्षणं क० । ३. ख. त्र्यङ्गिरोक्तं त्रैमासिकपादं किञ्चिदूर्धिकं वा विंशत्य० । ग. त्रैमासिकपादं किञ्चि०। ४. क. अतिदोहातिवा० । ५. लक्षमात्रो० । ६. ख. चने तथा । सायं० । ७ ख. नालिकेरादि० । ८. ग. नालिकेरेण० । ९. ग. नवबृश्च० । नवभ्रंश्च० । १०. ग. कृच्छ्राद्धं तु मृते० । ११. क. आदि आदिदाहादि० । १२. ख. चेरेदिति । पाठ । १३. श्वनहतापि० ।

त्वात्तु कूच्छ्रैः स्याच्छुन्यागार उपस्थिते ॥" इति विष्णुस्मरणात् । तथा सत्यपि व्यापदने काचिदुपकारार्थप्रवृत्तौ ; वचनादोषाभावः। यथाऽऽह संवर्तः—"यन्व्रणे गोचिकित्स्यं गूढगर्भविमोक्षणे । यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥" इति । यन्व्रणं व्याध्यादिनिर्यातनार्थं संदंशाङ्कुशादिप्रवेशनम् । तथा "औषधं स्नेहमाहारं ददतोव्राह्मणे द्विजः । दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते, तथा—"दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् । द्विजानां गोहितार्थे च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥" अत्र पराशरोऽप्याह—"ग्रामघाते शरीषेण वेश्मभङ्गाग्निपातने । अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥" इति ॥ "तथा कूपखाते च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृता । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥" इति ॥ इदं तु बन्धनरहितस्यैव पशोः कथञ्चिद्गृहादिदाहेन मर्तविषयम् । इतरत्रत्वाप्तस्त्वेनोक्तं—"कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहे खलेषु च । यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पादं एको विधीयते ॥" इति । तथाऽस्थ्यादिभङ्गे मरणाभावेऽपि क्वचित्प्रायश्चित्तमुक्तम्—"अस्थिभङ्गे गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा । पाटनं दन्तशृङ्गाणां मासार्धं तु यवान्पिबेत् ॥" इति यत्त्वाङ्गिरसं—"शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे वा चर्मनिर्भोचनेऽपि वा । दशरात्रं पिबेद्गुडं स्वयाऽपि यदि गौर्भवेत् ॥" इति वज्रशब्दवाच्यं क्षीरादिवर्तनमुक्तं तदशक्तविषयम् । इदं च प्रायश्चित्तं गोस्वामिने व्यापन्नगोसदृशीं गां दत्त्वैव कार्यम् । यथाऽऽह पराशरः—प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीद्यमः ॥" इति ॥ मनुरपि—"यो यस्य हिंस्याद्धन्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेद्वृत्तिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥" इति ॥ एतच्च पूर्वोक्तप्रायश्चित्तं राजानं ब्राह्मणैरेव हन्तुर्वोदितव्यम् । क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्नृहिंण्णता । विशेषोऽभिहितः—"विशे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु शूद्रजातिषु

---

१. कूच्छ्र्या० । २. (?) । ३. ख. मूदगर्भे० । ४. ख. ग. विमोचनें० । ५. ख. लिप्यते । ग्रामघातेशरीषेण वेश्मभङ्गाग्निपातने दाहच्छे० । ६. ख. घाह—अतिवृष्टि० । ७. ख. विद्यते । कूपं ८. ख. दृहादिदाहदानेन० । ९. ख. इतरत्रापस्त० । १०. ख. शूद्रदनारिषम० ।

शस्यते॥" इति ॥ यत्त्वङ्गिरोवचनं—"पर्व्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता। वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्व्वज्ञैश्च व्रतं स्मृतम्॥" इति तत्प्रातिलोम्येन वाग्दण्डपारुष्यादिविषयम्। तथा स्त्रीवृद्धबालादीनां त्वर्धम्, अनुपनीतस्य बालस्य पादः; इति च प्रागुक्तमनुसंधेयम्॥ स्त्रीणां पराशरेण विशेषोऽभिहितः—"वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम्। न गोष्ठे शयनं तासां न वसीरन् गवाजिनम्॥ सर्वान्केशान्समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलद्वयम्। सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्॥" इति। पुरुषेषु च विशेषः संवर्तेन दर्शितः—"पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च। त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखं तु निपातने॥" इति। पादप्रायश्चित्तार्हस्य कण्ठादधस्तनाङ्गरोमाणामेव वपनम्; अर्धप्रायश्चित्तार्हस्य तु श्मश्रुणामपि; पादोनप्रायश्चित्तार्हस्य पुनः शिरोगतानामपि शिखावर्जितानां; पादचतुष्टयार्हस्य तु सशिखस्य सकलकेशजातस्येति। एवमेतदिगबलम्बेनान्येषामपि स्मृतिवचसां विषयो निरूपणीयः॥ २६३॥ २६४॥

॥ इति गोवधप्रायश्चित्तप्रकरणम्॥

---

४. उपपातकप्रकरणम्॥

अधुनान्येषामुपपातकानां प्रायश्चित्तमाह—

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा।
पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाथवा पुनः॥ २६५॥

एवमुक्तेन गोवधव्रतेन मासं पञ्चगव्याशनादिनाऽन्येषां व्रात्यतादीनामुपपातकानां शुद्धिर्भवेत्, चान्द्रायणेन वा निर्दिश्यमाणलक्षणेन, मासं पयोव्रतेन वा, पराकेण वा, शुद्धिर्भवेत्। अत्रातिदेशसामर्थ्याद्गोवधसंसर्गपरिचर्यादिभिर्गोवधसाधारणैः कतिपयैर्न्यूनत्वमवगम्यते। एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे

---

१. क. वा लक्ष्यम्।

शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यं; कामकारे तु—"एतदेव व्रतं कर्युरुपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णिव्रजं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥" इति मनूक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । अत एव वचनादयं प्रायश्चित्तातिदेशः सर्वेषामुपपातकगणपठितानामुक्तप्रायश्चित्तानामनुक्तप्रायश्चित्तानां चावकीर्णिव्रजितानामविशेषेण वेदितव्यः। अवकीर्णितस्तु प्रतिपदोक्तमेव । नन्वनुक्तप्रायश्चित्तविषयतयैवातिदेशस्य युक्ता—इतरथा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तबाधसापेक्षत्वप्रसंगात् । मैवम् ; तथा सत्युक्तनिष्कृतीनामुपपातकगणपाठोऽनर्थकः स्यात् । यदि परमुपपातकमध्ये सामान्यतः पठितस्यान्यत्र विशेषतः प्रायश्चित्तमुच्यते, यथा—"अयाज्यानां च याजनं" "त्रिकृच्छ्रान्चरेत् ब्राह्मयाजकोऽभिचरन्नपि।" इति स एव विषयः केवलं परिहीयेत, न पुनर्विशेषतः पठितस्यान्यत्रापि विशेषत एव यत्र प्रायश्चित्तमुच्यते सोऽपि, यथा—"इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः." "वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमुक्शतम।" इति । अतो ब्राह्मतादिषु अस्मिन् शास्त्रे शास्त्रान्तरे वा दृष्टैः प्रायश्चित्तैः सह "उपपातकशुद्धिः स्यादेवम्" इत्यादिना प्रतिपादितव्रतचतुष्टयस्य समविषमताकल्पनेन विकल्पो विषयविभागो वाऽऽश्रयणीयः । तानि स्मृत्यन्तरदृष्टप्रायश्चित्तानिपाठक्रमेण ब्राह्मतादिषु योजयिष्यामः । तत्र ब्राह्मतायां मनुनेदमुक्तं—"येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि । तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥" इति । यच्च यमेनोक्तं—"सावित्रीपतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च । सोऽयं व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥ एकविंशतिरात्रं च पिबेत्पञ्चामृतं यवकम् । हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त पञ्च च ॥ ततो याजकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ।" इति तदुभयमपि याज्ञवल्क्यीयमासपयोव्रतविषयम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तं—"पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षयाऽष्टरात्रं घृतेन षडहमयाचितेन त्रिरात्रमम्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं गच्छेद्दास्यस्तोमेन वा यजेत" इति, अत्रेयं व्यवस्था—यस्योपनेनत्रयभावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य

---

१. ङ. ञ. यथाकालत० । २.—११. ११७. । ३. ग. दशवर्षाणा० । ४. ग. व्यतीत० । ५. ङ. ब्राह्मतादिषु० । ६.—११. १११. । ७. ख. पंचच ।

याज्ञवल्क्यीयव्रतानामन्यतमं शक्त्यपेक्षया भवति, अनापदतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम् । तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्ध्वमपि क्रियत्कालातिक्रमे तूद्वलकव्रतं वाक्यस्तोमो वेति, येषां तु पित्राद्यैरुप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तं—"यस्य पितापितामहावनुपनीतौ स्यातां तस्य संवत्सरं त्रैविधकं ब्रह्मचर्यं यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यते उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि त्रैविधकं ब्रह्मचर्यम्" इति । तथा स्तेयेऽप्युपपातकसाधारणप्रायश्चित्तचतुष्टयापवादकं प्रायश्चित्तं मनुनोक्तं—"धान्यानधनचौर्यादौ कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः । सजातीयगृहादेव कृच्छ्रान्देन विशुध्यति ॥" इति । द्विजोत्तमस्य सजातीयो ब्राह्मण एवातो विप्रपरिग्रहे ब्राह्मणस्य हर्तुरिदं, क्षत्रियादेस्त्वल्पं कल्प्यम्—अंशापायं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य; द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णं; द्विगुणोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वं" इति क्षत्रियादेरपहर्तुर्दण्डाल्पत्वस्य दर्शनात्, तथा "विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् ।" इति पादपादहान्या प्रायश्चित्तदर्शनात्, तथा क्षत्रियादिपरिग्रहेणापि दण्डानुसारेण प्रायश्चित्तल्पत्वं कल्प्यम् । अतः क्षत्रियपरिग्रहे चौर्ये षाण्मासिकं, वैश्यपरिग्रहे त्रैमासिकं गोवधव्रतं, शूद्रपरिग्रहे चान्द्रायणं कल्प्यम् । एवमुत्तरत्राप्यूहनीयम् । इदं च दशकुम्भधान्यापहारविषयम् ; अधिके तु "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिके वधः ।" इति वधदर्शनात् । कुम्भश्च पञ्चसहस्रपलपरिमाणः । धान्यसाहचर्यादनघने चैतावद्धान्यपरिमिते वेदितव्ये । अत्रशब्देन तण्डुलादिकममिधीयते, धनशब्देन च ताम्ररजतादिकम् । इदं च प्रायश्चित्तं कामकारविषयम्, अकामतस्तु त्रैमासिकं गोवधव्रतम् । तथा "मनुष्याणां च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ॥" इति सार्धशतद्वयपणोन्मज्जलापहारे इदं चान्द्रायणं प्रातमपि इतरगोवधव्रतनिवृत्त्यर्थं विधीयते—तावन्मूल्यजलापहारे "पानीयस्य तृणस्य च । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डः" इति पञ्चशैतदण्डविधानात्—तावत्परिमाणदण्डचान्द्रायणयोर्गोवधादौ सहचरितत्वात्, तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ[1] चयोः "पणपञ्चशतं तथा" इति चान्द्रायणविधये पञ्चशतपणदण्डविधानाच्च । एतच्च क्षत्रियादिद्रव्यापहारे द्रष्टव्यं ; ब्राह्मणसंबन्धि-

---

१. ख. नोद्धृस्मर्यते तस्योपनयन तस्य० । २. घ. १. १. ३२, ५; १. २. ५. ६. ३. ख. कृच्छ्रान्देन विशु० ४.—११. १६२.। ५. ख. कल्प्यम् । अधांशप० । ६.—१२. १५, ६, ७.। ७ ख. हरतोदम उत्तमः । पलसहस्रादधिके० । ८. मनु० ११. १६३. । ९. ख. पञ्चशतं । तथेति चान्द्रायणविधये पञ्चशतदण्ड० ।

द्रव्यापहारे तु—"निःक्षेपस्यापहरणे नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥" इति द्रष्टव्यम् । तथा—"द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयकृत्वान्यवेश्मतः । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तत्रियार्यात्मशुद्धये ॥" इत्यनेनाल्पप्रयोजनत्वपुंसीसादिद्रव्यापहारविशेषणस्तेयसामान्योपपातकप्रायश्चित्तापवादः । इदं च चान्द्रायणनिमित्तभूतार्धतृतीयशतमूल्यस्य पञ्चदशांशार्धत्रपुंसीसापहरे प्रायश्चित्तम् — चान्द्रायणपञ्चदशांशत्वात्तस्य । तथा द्रव्यविशेषणाभ्युपपातकसामान्यप्रातव्रतापवादः —"भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च । पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥" इति । एकवारभोजनपर्याप्तभक्ष्यभोज्यापहार इदम् । द्वित्रिवारभोजनपर्याप्तापहरे त्रिरात्रम् ; यथाऽऽह पैठीनसिः—"भक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारता" इति । यानादीनामप्येतत्साहचर्यादेतावन्मूल्यानामेवापहरणे एतावर्त्प्रायश्चित्तम् । सर्वत्रैतद्दियमाणद्रव्याल्पत्वाधिक्यभेदेन प्रायश्चित्तस्यापि गौरुलघुभावः कल्पनीयः । तथा "तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च । तैलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥" इति । एषां च तृणादीनां भक्ष्यादिनिगुणत्रिरात्रप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् तत्त्रिगुणमूल्यार्घोनामेतत्प्रायश्चित्तम् । तथा—"मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च । अयस्कांस्योपलानां च द्वादशाहं कदूजता ॥" इत्यत्रापि भैक्ष्यादिद्वादशगुणप्रायश्चित्तदर्शनात् तन्मूल्यद्वादशगुणमूल्यमणिमुक्ताद्यपहारे प्रैंयश्चित्तमिदं द्रष्टव्यम् । तथा—"कार्पासकीटजोर्णानां द्विखुरैरुखरस्य च । पक्षिगन्धौषधीनां च रज्जवाश्चैव व्यहं पयः ॥" इत्यत्रापि भक्ष्यादित्रिगुणप्रायश्चित्तदर्शनात्तत्त्रिगुणमूल्यानामपहार एवैतत्प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । हियमाणद्रव्यन्यूनाधिकभावेन प्रायश्चित्तवैषम्यमहर्त्वं कल्प्यमेव । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहृतद्रव्यदानोत्तरकालमेव द्रष्टव्यम् । यथाऽऽह विष्णुः— "दत्त्वैवापहृतं द्रव्यं स्वामिने व्रतमाचरेत्" इति । ऋणापाकरणं च

---

१. मनु० ११. ५७. । २. मनु० ११. १६४. । ३. मनु० ११. १६५. । ४. ख. रणे एतावत्प्रा० । ५. ख. सर्वत्रापिहियं० । ६. ख. स्यापिलघुगुरुभा० । ७ मनु० ११ १६६. । ८. मनु० ११. १६७. । ९. ख. भक्ष्यादित्रि० द्वादश० । क. भक्ष्यादित्रिगुण० । १०. ख. हियमूल्यमणिषु० । ११. ख. पहारे पृतत्प्रायश्चित्तं द्रष्टव्य० । १२. मनु० ११. १६८. । १३.—।

"पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्" इति विहितं तत्स्थानपाकरणे तथा वैदिकस्य च "जायमानो वै ब्राह्मणः" इत्येतद्वाक्येनर्णसंस्तुतयज्ञावकरणे च "उपपातकशुद्धिः स्यादेवम्" इत्यादिनोपपातकसामान्यविहितं व्रतचतुष्टयं शक्त्यपेक्षया योज्यम् । प्रायश्चित्तान्तरमप्यत्र मनुनोक्तम्—"इष्टिं वैश्वानरीं चैव निर्वपेदब्दपर्यये । वैतृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवः ॥" इति । अब्दपर्यये सवत्सरान्ते । तथाऽधिकृतैस्थानाहिताग्निवेऽप्येतदेव व्रतचतुष्टयसंवत्सरादूर्ध्वमापदि शक्त्यपेक्षया योज्यम्, अनापदि तु मानवं त्रैमासिकम् । अवीक्षपुनर्वत्सरात् काण्वाजिनिर्विशेषमाह—"काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः । तदकुर्वन्त्रिरात्रेण मासिमासि विशुद्ध्यति ॥ अनाहिताग्नौ पित्र्यादौ यत्स्यमाणः सुतो यदि । स हि बालेन पशुना यजेत्तन्निष्कृतये तु ॥" इति । एकाग्नेरपि विशेषस्तेनैवोक्तः—"कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् । चान्द्रायणं चरेद्वर्षं प्रतिमासमहोऽपि वा ॥" इति । तथा अपण्यायां विक्रये च स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तविशेषः उक्तः; यथाऽऽह हारीतः—"गुडतिलपुष्पमूलफलपक्वान्नविक्रये सौम्यायनं सौम्यकृच्छ्रः; लाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरदधितक्रघृतगन्धचर्मवासासमन्यतमविक्रये चान्द्रायणम्; तथा ऊर्णाकेशकेशरीमधुनुवेश्माश्मशस्त्रविक्रये च भक्ष्यमांसखाद्यविधश्वक्रनखशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रः, हिङ्गुगुग्गुलुहरितालमनःशिलाञ्जनगैरिकक्षारलवणमणिमुक्ताप्रवालवैणववेणुमृन्मयेषु च, आरामतडागोदपानपुष्करिणीसुकृतविक्रये त्रिषवणस्नाय्यघःशायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्रं जपन् संवत्सरेण पूतो भवति, हीनमानोन्मानसंकरसंकीर्णविक्रये च" इति । एवमन्यैरपि शङ्खविष्ण्वाद्युक्तवचनैर्यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रानापदि मानवमुपपातकसाधारणतः प्राप्तं त्रैमासिकम्, आपदि तु याज्ञवल्क्यीयं व्रतचतुष्टयं शक्त्यपेक्षया योज्यम् ॥ तथा परिवेत्तरि च वसिष्ठेन प्रायश्चित्तविशेष उक्तः— "परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत तां चैवोपयच्छेत" इति । परिविविदानः परिवेत्ता उच्यते, तद्वरूपं च प्राग्व्याख्यातम् । असौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै ज्येष्ठाय तां

---

१. ब्र० ५०. । २. प्रा० २६५. । ३. ख. कृत्यनार्प० । क. कृत्वानार्प० । ४.—११. २७. । ५. क. धिक्कृतस्यद्वितीयेऽ० । ६. ख. क्वेसोमपानं सौम्यः कृच्छ्रः । ७. क. योज्यम् । 'इत्यपण्यविक्रय तथा परिवेत्तरि० । ८.—२०. ८. ।

स्वोढां दत्त्वा ब्रह्मचर्याद्व्रतभैक्षचरुरूपरिभवपरिहारार्थं निवेद्य पुनरुद्वहेत् । कामित्वेपि-क्षायामुक्तं तामेवोपयच्छेतेति । तामेव स्वोढां ज्येष्ठाय निवेदितां तेन चानुज्ञाता-मुद्वहेत् । यत्तु हारीतेनोक्तं—"ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयांविविदिषमाणः परिवेत्ता भवति परिविच्चिर्ज्येष्ठः परिवेदनी कन्या परिदाँयी दाता परियष्टा याजकास्ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेयुः" इति, यदपि शङ्खेनोक्तं—"परिविच्चिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयातां," इति तदुभयमपि कामकारेण कन्यापित्राद्यननुज्ञातोद्वाहविषयं—प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । यदा पुनः कामतः कन्यां पित्रादिदत्तामेव परिणयति तदा मानवं त्रैमासिकं, पूर्वोक्तौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ याज्ञवल्क्यीयं च व्रतचतुष्टयमज्ञानविषयम् । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः—"कृच्छ्रौ द्वयोः पारिवेद्ये कन्यायाः कृच्छ्र एवं च । अतिकृच्छ्रं चरेद्राता ज्ञेता चान्द्रायणं चरेत् ॥" इति एतच्च पर्याहितोग्न्याद्यानामपि समानम्—एकयोगनिर्देशात्; यथाऽऽह गौतमः— "परिविग्निपरिवेत्तृपर्याहितपर्याधायग्ने दिधिषूदिधिषूपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्" इति । अत एव वसिष्ठेनाग्नेदि-धिषूत्वादाविदमेव प्रायश्चित्तमुक्तम्—"अग्नेदिधिषूपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विनिशेत तां चैवोपयच्छेत ; दिधिषूपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत " इति ॥ अग्नेदिधिष्वादेरैक्ष्यं स्मृत्यन्तरेऽभिहितं—"ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । या सात्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥' इति । तत्रात्रेदिधिषूपतिः प्राजापत्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठां पश्चाद्-यत्नेनोढामुद्वहेत। दिधिषूपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा स्वोढाज्येष्ठां कनीयस्याः पूर्वैवेत्यादि दत्त्वाऽन्यामुद्वहेत् । इति परिवेदनम् । तथा भृतकाध्यापकभृतकाध्यापितयोश्च "पयसा ब्रह्मसुवर्चसं पिबेत्" इत्यधिकृत्य विष्णुनोक्तं— "भृतकाध्या।नं कृत्वा भृतकाध्यापितस्तथा । अनुयोगप्रदानेन त्रीन्पक्षान्निवसेत पिबेत्॥" इति । उत्कर्ष-हेतोरधीयानस्य 'नाशितं त्वया' इत्येवं पर्यनुयोगोऽनुयोगप्रदानम् । अत एव स्मृत्यन्तरे— "दत्तानुयोगानज्येतुः पतितान्मनुरब्रवीत" इत्युक्तम्। सहाय्य शक्त्यपे-क्षया विकल्पः। तथा पारदार्येऽप्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तमेव त्रैमासिकस्य याज्ञवल्क्यो-

१. ङ. कनीयसश्चमानः कामतः कन्यां । २. क. परिदापदाता० । ३. क. कृच्छ्रं एववा । अति० । ४. क. पर्या हितादीना० । ५. क. पर्याधायाग्नेदि धिषूपति: कृच्छ्र० । ६.—१५, १८। ७.—१०. ९, १०-।

यत्रतच्चतुष्टयस्यापि गुरुदारदावपवाद उक्तः। तथाऽन्यत्रापि गौतमादिभिः पारदार्यविशेषेणापवाद उक्तः ; यथाऽऽह गौतमः—"द्वेपारदार्येत्रीणि श्रोत्रियस्य" इति । तथा वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं प्रस्तुत्य तेनैवेदमभिहितम्—"उपपातकेषु चैवम्" इति॥ तत्रेयं व्यवस्था । ऋतुकाले कामतो जातिमात्रब्रह्मणीगमने वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं, तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनत्वादिगुणशालिन्या ब्राह्मण्या गमने द्वे वर्षे प्राकृतं ब्रह्मचर्यं, तादृश्या एव श्रोत्रियभार्यायां गमने त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । यद्वा श्रोत्रियपत्न्यां गुणवत्यां ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकम् । तादृग्विधायामेव क्षत्रियायां द्वैवार्षिकम्। तादृश्यायां वैश्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था । एतस्मान्नदृष्टया शूद्रायां षाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं कल्पनीयम् । अत एव शङ्खेन —"वैश्यायामब्दौ त्रीणिः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिषवणं चानुतिष्ठेत्, क्षत्रियायां द्वे वर्षे, त्रीणि ब्राह्मण्यां वैश्यावच्च शूद्रायां ब्राह्मणपारेणीलाायाम्" इति वर्णक्रमेण ह्रासो दर्शितः । एवं क्षत्रियस्यापि क्षत्रियादिषु स्त्रीषु क्रमेण द्विवार्षिकवार्षिकषाण्मासिकानि पूर्वोक्त एव विषये योजनीयानि ॥ वैश्यस्य च वैश्यशूद्रयोर्वार्षिकषाण्मासिके । शूद्रस्य शूद्रायां परभार्यायां षाण्मासिकमेव । यत्त्वापस्तम्बीयं—"सवर्णायामनन्यपूर्वायां सकृत्संनिपाते पादः, पतत्येवमन्यासे पादः, पादश्चतुर्थे सर्वम्" इति तद्रौतमीयत्रिवार्षिकेण समानविषयम् । अन्यपूर्विकायां चतुरभ्यासेद्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तविधानादेकस्यामेव गमनाभ्यासे नेदं प्रायश्चित्तं, किं तु प्रतिगमनं पादपादेन्यूनं कल्प्यम् । एतत्सर्वं कामकारविषयम् । अकामतः पुनरेतदेवार्धकल्पेन पूर्वोक्तविषये योजनीयम् । अनृतकालेतु जातिमात्रब्राह्मण्यां कामतोगमने मानवम् त्रैमासिकम् । जातिमात्रक्षत्रियादिस्त्रीषु पुनरस्मिन्नेव विषये तदीयान्येव द्वैमासिकचान्द्रायणमासिकानि योजनीयानि । क्षत्रियादीनां क्षत्रियादिस्त्रीषु द्वैमासिकादीन्येव । अकामतः पुनरेतासु क्षत्रियादित्रैवर्णिकानां याज्ञवल्क्यीयमृषभैकादशगोदानं मासपञ्चगव्याशनं मासं प्राजापत्याचरणं च क्रमेण द्रष्टव्यम्। शूद्रागमने तु कामतो विहितं मासव्रतमेवार्धकल्पेन योजनीयम्। अत एव संवर्तः—"शूद्रां तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा। गोमूत्रयावकाहार-

---

१. ख. द्वेपरदारेत्रीणि० । २.(?) । ३. छ. त्रिषवणं ।— । ५. क. छ. विषयम् । अनन्यपूर्विका० । ख. अनन्यपूर्विकायामुच्यते० । ६. ख. क. गमनं पादन्यू० । ७. ख. रेतासु त्रैवार्षिकाणां याज्ञव० । क. रेतासु त्रवार्षिकानां० । ८. ख. गोदान मासे प्राजा० ।

स्तिष्ठेत्तत्पापमोक्षत" इति । अकामतोऽर्धमासिकमित्याभिप्रेतम् । "ब्राह्मणप्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणद्वारा नभिगच्छेन्निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रोऽनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः" इति —तद्ब्राह्मणभार्यायां शूद्रायां द्रष्टव्य,द्विजातिस्त्रीषु चः विप्रोढासु द्विस्त्रिष्वभिचारितासु अबुद्धिपूर्वगमने वा । तथा च संवर्तः—"विप्रामस्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत्॥" इति । कामतस्तु "राज्ञीं प्रव्रजितां धात्रीं साध्वीं वर्णोत्तमामपि । कृच्छ्रद्वयं प्रकुर्वीत सगोत्रामभिगम्य च ॥" इति यमोक्तं कृच्छ्रद्वयं द्रष्टव्यम् । चतुराश्यासे तु "व्यभिचारस्य स्त्रीरिण्यां वृषल्यामवकीर्णेः सचैलस्नान उदकुम्भं दैवाह्मणाय, वैश्यायां च चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत् क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यात्, ब्राह्मण्यां त्रिरात्रोपोषितो घृतपात्रं दद्यात्" इति शङ्खोक्तं वेदितव्यम् । चतुराश्यासविषयत्वं चास्य "चतुर्थे स्त्रीरिणी प्रोक्ता पञ्चमी बन्धकी मता।" स्मृत्यन्तरादवगम्यते । अत्रैव विषये षट्त्रिंशन्मतेऽप्युक्तं— "ब्राह्मणीं बन्धकीं गत्वा किल्बिषाद्विजातये । राजन्यां चैकदुर्दद्यादैन्यां गत्वा तु चैलकम् ॥ शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये । त्रिसोपोषितो वा स्याद्यद्वाद्विप्राय भोजनम् ॥" इति ॥ इदं प्रायश्चित्तजातं गर्भासुत्पातिविषमम् । तदुत्पत्तौ तु यद्विशेषेण यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात्—"गमने तु व्रतं यत्स्याद्गर्भे तद्द्विगुणं चरेत्।" इत्यनुस्मरणात् । शूद्रायां गर्भमाद्धतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—"वृषल्यामभिजातस्तु आब्दे वर्षाणि चतुर्थकालसमये नक्तं भुञ्जीत" इति ॥ यत्तु मनुवचनम्—"शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥" इति उत्पाप्यगौरवख्या-

---

१. ख. गच्छेत्तद्विषु० । २. ख. कुम्भं दद्यात्, ब्राह्मण्यां व्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यादिति शङ्खेनोक्तः । ३. ख. भोजयेत्, यवसक्तारं चरोरन्यादद्यात्, क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितोघृतपात्रं दद्यात्, ब्राह्मण्यां यद्वात्रोपोषितोगवादद्यात् गोभ्यदकीर्णः प्राजापत्यं चरेत्, अनृतायामवकीर्णः पललभारं सीतमाषकं चरेदादिति शङ्खो० । ४. क. प्रायभोजनायेति । इदं च प्रायश्चित्तजात० : ख. भोजनमित्रि जनुलोमन्यवाये वर्णेद्विगुणं यदि सा अतिदुष्टिता न प्रतिलोमगा च भवति—तथैव अन्यजातिगमने द्वैगुण्यं प्रतिलोमदुष्टितासु अन्यावसायिस्त्रीषु च चाण्डालोगमें यथा गुरुतल्पगते तथा किञ्चिन्यूनं तारतम्यं कल्प्यम् । चाण्डालीगमने वार्षिकम् । गर्भे गुरुतल्पगे तथैव ज्ञेयम् । इदं च प्रायश्चित्तप्रादे । १.—३. २७ ।

पनपरम्प्रातिलोम्यव्यवाये तु सर्वत्र पुरुषस्य वध एव—"प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम्।" इति वचनात्। यत्तु वृद्धप्रचेतोवचनं—"शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः। पूर्णमेतद्धृतं देयं माता यस्याद्धि तस्य सा॥ पादहान्यान्यवर्णासु गच्छतः सार्वजातिकम्॥" इति द्वादशवार्षिकातिदेशकं तत्स्वभार्याव्रात्या गच्छतो वेदितव्यं—मोहादिति विशेषणोपादानात्। यत्तु संवर्तवचनं—"कथञ्चिद्ब्राह्मणीं गच्छत्क्षत्रियो वैश्य एव वा। कृच्छ्रं सान्तपनं वा स्यात्प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥ शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत्कथञ्चिदकामतोहितः। गोमूत्रयावकं हारो मासेनैकेन शुद्धयति॥" इति तदत्यन्तव्यभिचरितब्राह्मणीविषयम्। अन्त्यजागमनेऽपि प्रायश्चित्तं बृहत्संवर्तोक्तं—"रजकस्यावधौल्लध्वेणुचर्मोपजीविनीः। एतासु ब्राह्मणो गत्वा चरेद्वान्द्रायणद्वयम्॥" इति। इदं ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्गमनविषयं, क्षत्रियादीनां तु पादपादहीनं कल्प्यम्। अत्रैवापस्तम्बेनोक्तं—"म्लेच्छी नटी चर्मकारीरजकी बुरुडी तथा। एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्॥" इति। अन्त्यजाश्च तेनैव दर्शिताः—"रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च। कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः॥" इति। ये तु चाण्डालादयोऽन्यावसायिनस्तत्स्त्रीगमने गुरुतरं प्रायश्चित्तं गुरुतल्पप्रकरणे दर्शितम्। एतासां चान्द्रजस्त्रीणां मध्ये यदेकस्यां व्यवाये प्रायश्चित्तमभिहितं—तत्सर्वासु भवति—सर्वासां सदृशत्वात्। यथाहोशना—"बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते। सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः॥" इति। अकामतस्तु गमने "चण्डालमेदश्वपचकपालव्रतचारिणाम्। अकामतः स्त्रियो गत्वा परकव्रतमाचरेत्॥" इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्। यच्च संवर्तवचनं—"रजकस्यावधौल्लध्वेणुचर्मोपजीविनाम्। स्त्रियो विशो यदा गच्छेत्कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्" इति—तदप्यकामविषयम्। यत्तु ज्ञातावपेनोक्तं "कैवर्तीं रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम्। प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यति॥" इति—तदेतः सैकाद्याह्निकवृत्तिविषयम्। यत्तूशनसोक्तं—"कापालिकान्नभोक्तॄणां तैत्तारीगामिनां तथा। ज्ञानात्कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानाद्दैन्दवद्वयम्" इति—तदभ्यासविषयम्। यदा तु चाण्डालादिषु गच्छतो गर्भो भवति तदा "चाण्डाल्यां

---

१. क. सप्तैतेऽन्त्य॰। २. ङ. चारभेमिगां तथा॰। ३. ख. दैन्दवस्मृतमिति॰।

गर्दभमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत् इत्युशनसोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । यत्तु "अन्त्यजायां प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते । निर्वासनं कुलाङ्गस्य तस्य कार्यमसंशयम् ॥" इत्यापस्तम्बवचनं तत्कामकारविषयम् । 'स्त्रीणामपि सवर्णानुलोमव्यवाये यैरुपरुध्योक्तं त्रैवार्षिकादि तदेव भवति—"यदुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम्" इति मनुस्मरणात् ॥ प्रातिलोम्येन व्यवाये त्वेव न स्त्रीपुंसयोः प्रायश्चित्तभेदः ; यथाऽऽह वसिष्ठः—"शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वृषणौ वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुसंनाजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते इति "वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छेफोहितद्वयेवेष्टयित्वाराजन्यमग्नौ प्रास्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनुसंनाजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते " तथा "राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वाराजन्यमग्नौ प्रास्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनुसंनाजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते " इति । एवं वैश्यो राजन्यां शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोरिति पूता भवतीति वचनाद्राजवार्षीपरिनाजनमेव दण्डरूपं प्रायश्चित्तान्तरनिरपेक्षं शुद्धिसाधनमिति दर्शयति ॥

ब्राह्मण्याः प्रतिलोम्येन द्विजातिव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तम् संवर्तेन—"ब्राह्मण्यकामा गच्छेत्क्षत्रियं वैश्यमेव वा । गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्धाब्दं विशुध्यति॥" इति कामतस्तु तद्द्विगुणं कर्तव्यम्—"कामात्तद्द्विगुणं भवेत्" इति वचनात् । षट्त्रिंशन्मतेऽपि "ब्राह्मणीक्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रे, कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरेत्, क्षत्रिययोषितां ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रम् वैश्यशोषितां ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रपादं कृच्छ्रपादं कृच्छ्रार्धं प्राजापत्यम् । शूद्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यं, ब्रह्मणराजन्यवैश्यसेवायां त्र्यहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्धमिति । शूद्रसेवायां तु विशेषो बृहत्पचेतसोक्तः—"विप्रा शूद्रेण संपृक्ता न चेरात्मत्यसूयते। प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥" एतदनिच्छन्त्यां स्वपतिभ्रान्त्या

---

१. ख. वाये तदेव भवति० । २.—११. १०६. । ३. ख. एव परस्त्रीषु० । ४. क. छ. भवतीति विज्ञायते । तथा राजन्य० । ल. वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमित्यादिर्भवतीत्यन्तो ग्रन्थो भिक्षो दृश्यतेव। ५—२१. २. । ६—२१. ३.। ल. भवतीति । राजन्य० । ७. ख. ल. तस्तद्द्विगुणं । ८ ख. अत्रिय । शोषिद्ब्राह्म०। ९. ख. वैश्ययोषिद्ब्राह्मण० । १०. क. छ. ब्राह्मणं राजन्य० ।

वा वेदितव्यम् । "चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसेवने । कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसंगमे ॥ क्षत्रिया शूद्रसंपर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् । चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन संगता ॥ शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । आनुलोम्ये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥" इति । प्रजातायास्तु चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—"विप्रगर्भे पराकः स्याक्षत्रियस्य तथैन्दवम् । ऐन्दव च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥ शूद्रगर्भे भवेत्त्यागश्चाण्डालो जायते यतः । गर्भस्रावे धातुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥" इति । "अकामकारतः" इति विशेषणोपादानात् कामकारे पुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात् । यदा त्वनिःसृतगर्भेव दशमासं स्थित्वा प्रजायते तदा प्रायश्चित्ताभावः—"ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धयन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥" इति वासिष्ठस्मरणात् । यदा त्वाहितगर्भेव पञ्चाच्छूद्रादिभिर्भ्यभिचरति तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात्—"अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताऽऽक्रम्य कामिना । प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो न निःसृतः ॥ जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्यान्मासं तु यावकम् । न गर्भदोषस्तयोस्ति संस्कार्यः स यथाविधि ॥" इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् ॥ यदा त्वौद्धत्यात्प्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति तदा नार्याः कर्णादिकर्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥ अन्यैर्जगमनेऽपि स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तं दर्शितं—"रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनः । ब्राह्मण्येतान्यदा गच्छेदकामादैन्दवत्रयम् ॥" इति । तथा चाण्डालावन्त्यावसायिगमनेऽपि—"चाण्डालं पुल्कसं श्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा । ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥" इति । "अकामतः" इति वचनात्कामतो द्विगुण कल्प्यम्, तथा "चाण्डालेन तु संपर्कं यदि गच्छेत्कथञ्चन । सशिखं वपनं कुर्याद्दण्डीयावावकौदनम् ॥ त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् । आत्मना समेतं कूपे गोमयोदकदर्दमे ॥ तत्र स्थित्वा निराहारा सा त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् । शङ्खपुष्पीशतामूलं पत्रं वा कुङ्कुमं फलम् ॥ क्षीरे सुवर्णसंमिश्रं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् । एकमक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् ॥ बहिस्तावच्च निवसेद्यावच्चरति तद्व्रतम् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्या-

---

१. क. दृश्यसङ्गमे । कृच्छ्र० । २. क. स्वयम्भिर्दि० । ३. ख. आस्त्यजादिगमने० । ४. क. ग. त्रैन्दवद्वयमिति । ५. ख. चाण्डाल्यन्त्यजस्त्रीगम०।

ब्राह्मणभोजनम् ॥ गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्ध्यै स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥" इति । एतदप्यकामविषयमेव—"यदि गच्छेत्कथञ्चन" इति वचनात् । ऋष्यशृङ्गेणाप्यन्त्यजव्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमुक्तं—"संपृक्ता स्यादथान्त्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत् ।" इति। कामतः सकृद्गमने इदम् । यदा त्वाहितगर्भाया एव पश्चाच्चाण्डालादिव्यवायस्तदा तेनैव विशेष उक्तः—"अन्तर्वत्नी तु युवतिः संपृक्ता चान्त्ययोनिना । प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भो न निःसृतः ॥ न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् । न शयीत समं भर्त्रा न वा भुञ्जीत बान्धवैः ॥ प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिकृच्छ्राब्दिकं चरेत् । हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥" इति ॥ यदा तु कामतोऽन्त्यसंपर्कं करोति तदा "अन्त्यजेन तु संपर्के भोजने मैथुने कृते । प्रविशेत्संप्रदीप्तेऽग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति ॥" इत्युशनसोक्तं द्रष्टव्यम् । यदा तूक्तं प्रायश्चित्तं न करोति तदा पुल्लिङ्गेनाङ्कनीया, वध्या वा भवेत्—"हीनवर्णोपभुक्ता या साऽङ्क्या वध्याऽथवा भवेत् ।" इति पराशरस्मरणात्। तथा परिवित्तिप्रायश्चित्तानामपि परिवेत्तृप्रायश्चित्तवद्व्यवस्था विज्ञेया; इयांस्तु विशेषः—परिवेत्तुर्यस्मिन्विषये कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ तत्र परिवित्तेः प्रजापत्यमिति—"परिवित्तिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत्" इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ वार्धुष्यलवणक्रययोस्तु मनुयोगीश्वरोक्तसामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणापेक्षया योज्यानि ॥ २६५ ॥

लवणक्रयानन्तरं "स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधः" इत्युपपातकमध्ये पठितं; तत्र प्रायश्चित्तान्तरमप्याह—

ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ।
ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि वत्सरत्रितयंचरेत् ॥ २६६॥
वैश्यहाऽब्दं चरेदेतद्दद्याद्वैकशतं गवाम् ।
षण्मासाच्छूद्रहाऽप्येतद्धेनूर्दद्याद्दशाथवा ॥ २६७ ॥

एकमधिकं यस्मिन्सहस्रे तदेकसहस्रं 'तस्य पूरण' एकसहस्रः, ऋषभ

१. ख. प्यन्यजव्यवा । २. प्र० २३६. ।;

एकसहस्रो वासां गवां तां: ऋषभैकसहस्राः—क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा बृहत्प्राय-श्चित्तं ब्रह्महत्याव्रतं वर्षत्रयं कुर्यात् । वैश्यघाती पुनरेतद्ब्रह्महत्याव्रतमेकवर्षं चरेत्, गवामृषभैकशतं वा दद्यात् । शूद्रघाती तु ब्रह्महत्याव्रतं षण्मासं चरेत्, यद्वा दशधेनूरचिरप्रसूताः सवत्सा दद्यात् । इदमकामतो जातिमात्रक्षत्रवैश्यवध-विषयम्—" अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य" इति पक्रम्यैतदामेव प्रायश्चित्तानां मानवेऽभिधानात् दानतपसोश्च शक्त्यपेक्षया व्यवस्था । ईषद्वृत्तस्थयोस्तु विट्-शूद्रयोः—" तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडश ॥ " इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्तस्थे क्षत्रिये तु सार्धचतुर्वार्षिकं कल्प्यम् । वृत्तशब्देन चाऽऽसमुणेादिकमुच्यते—" गुरुपूजा वृणा क्षौचं सन्ध्यामग्निन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते ॥" इति मनुस्मरणात । यत्तु बृहद्धारीतवचनं—" ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् । वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥ शूद्रं हत्वा चरेद्वर्षं वृषभैकादशाश्च गाः ॥ " इति तत्कामकारविषयम् । श्रोत्रियक्षत्रादिवधे तु — " तुरीयोनं क्षत्रियस्य वधे ब्रह्महणिव्रतम् । अर्धं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृषलस्य तु ॥" इति बृद्धहारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनं— " ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाऽष्टौ वर्षाणि व्रतं चरेत्, षट् वैश्यं, त्रीणि शूद्रम् ॥ " इति तदपि हारीतीयेन समानविषयम् । क्षत्रिये त्वीषद्गुणभूत इत्येतावान् विशेषः । यदा तु श्रोत्रियो वृत्तस्थश्च भवति तदा " पूर्वोक्तवर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वा " इत्यापस्तम्बोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । प्रारब्धयागे त्वश्रोत्रिये पुनर्यागस्थे क्षत्रियादौ व्यापादिते " यागस्थक्षत्रविड्घातौ चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ॥ " इति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रिये पुनर्यागस्थे क्षत्रियादौ " ब्राह्मणस्य राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्च गा दद्यात्, वैश्यवधे त्रिवार्षिकमृषभैकशताश्च गा दद्यात्, शूद्रवधे सांवत्सरिकमृषभैकादशाश्च गां दद्यात्" इति गौतमोक्तो दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । एतच्चामति-पूर्वविषयं—"पूर्ववदमतिपूर्वं चतुर्षु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादश षट् त्रीन् संवत्सरं च व्र-

---

१. ख. क्षत्रियादि० । २—११. १२७. । ३.—११. १२६. । ४. ख. न चात्र गुणादि०। ५. ख. ग. यत्तु बृद्धहारी० । ६.—घ० १. २४. ६. । ७—२२. १३, ५, ६.

तान्यादिशेत् तेषामन्ते गोसहस्रं ततोऽर्धं तस्यार्धमर्धे च दद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येण" इति स्मरणात् । इदं च द्वादशवार्षिकं गौतमीयविषयमेव, किञ्चिन्यूनगुणे क्षत्रिये गुणाधिकयोर्वैश्यशूद्रयोश्च द्रष्टव्यम् । "स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधः" इत्युपपातकमध्ये विशेषतः एव पठितत्वेनोत्सर्गापवादन्यायगोचरत्वादुपपातकसामान्यप्राप्तावपि प्रायश्चित्तान्यत्र योजनीयानि । तत्र दुर्वृत्तक्षत्रियादौ कामतो व्यापादिते मानवं त्रैमासिकं द्वैमासिकं चान्द्रायणं च वर्णक्रमेण योज्यम्; अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं त्रिरात्रोपवाससहितं वृषभैकादशगोदानं मासं पञ्चगव्याशनं मासिकं च पयोव्रतं यथाक्रमेण योज्यम् । एतच्च प्रागुक्तं व्रतजातं ब्राह्मणकर्तृके क्षत्रियादिवधे द्रष्टव्यम्—"अकामतस्तु राज्ञ्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः । तथा ब्राह्मणराजन्यवधे पञ्चाब्दिकं तथा ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा" इंत्यादिषु मनुगौतमहारीतवसिष्ठवाक्येषु ब्राह्मणग्रहणात् । क्षत्रियादिकर्तृके तु क्षत्रियादिवधे पादन्यूनं द्रष्टव्यं—"विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धमेकपादस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥" इति बृहद्विष्णुस्मरणात् । यत्तु "पर्यङ्का ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्यङ्कश्च मृतं स्मृतम् ॥" इत्यङ्गिरोवचनं तत्प्रातिलोम्येन वाग्दण्डपारुष्यविषयमित्युक्तं गोवधप्रकरणे । मूर्धावसिक्तादीनां वधे एतत्प्रायश्चित्तजातं न भवति—तेषां क्षत्रियादित्वाभावात् । अतो दण्डानुसारेणैव तद्वधे पूर्वोक्तव्रतकदम्बस्य वृद्धिह्रासौ कल्पनीयौ । दण्डस्य च वृद्धिह्रासौ दर्शितौ—"दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः" इंत्यत्र ॥ २६६ ॥

स्त्रीवधे प्रायश्चित्तमाह—

दुर्वृत्तब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।
दर्तिं धनुर्वस्तमविं क्रमाद्व्याद्विशुद्धये ॥ २६८ ॥

ब्राह्मणादिभार्या दुर्वृत्ताः स्त्रैरिणीः प्रमाप्य क्रमेण दर्तिं जलाधारचर्मकोशं, धनुः कार्मुकं, वस्तं छागम्, अविं मेषं च, विशुद्धये दद्यात् । इदं च प्रातिलोम्ये-

---

१. ख. त्रैमासिकं त्रैवार्षिकं द्वैमासिकं च० । २.—११. १२७. । ३. ख. हारीत वार्क्षेषु० । ४. ख. इति बृहद्विष्णु० । ५. ख. इत्यत्र ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ इति क्षत्रियादिवध-प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ स्त्रीवध० ।

नान्त्यजातिप्रसूतानां ब्राह्मण्यादीनामकामतो वधविषयं; कामतस्तु ब्रह्मगर्भ आह —"प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मालावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभावानां च सूतादीनां चतुर्द्विषट् ॥" इति । ब्राह्मण्यादिवधे षण्मासाः क्षत्रियायाश्चत्वारो वैश्याया द्वाविंशेषं यथार्हतयान्वयः । यदा तु वैश्यकर्मणा जीवन्तीं व्यापादयति तदा किञ्चिदेयं —"वैशिकेन किञ्चित्" इति गौतमस्मरणात् । वैशिकेन वैश्यकर्मणा जीवन्त्यां व्यापादितायां किञ्चिदेव देयं तच्चं जल—"कोशं कूपेऽथ विप्रे वा ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् । वधे धनुः क्षत्रियाया वस्तौ वैश्यावधे स्मृतः । शूद्रायामाविकं वैश्यां हत्वा दद्याज्जलं नरः ॥" इत्यङ्गिरःस्मरणात् । यदा पुनः क्षत्रियादिभिः प्रतिलोम्येन व्यभिचारिता ब्राह्मण्याया व्यापादयन्ते तदा गोवधप्रायश्चित्तानि यथायोज्यानि ॥ २६८ ॥

ईषद्व्यभिचरितब्राह्मण्यादिवधे विशेषमाह—

अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।

यदा त्वप्रकर्षेण दुष्टसीमद्व्यभिचारिणीं ब्राह्मण्यादिकां व्यापादयति तदा शूद्रहत्याव्रतं षाण्मासिकं कुर्यात्, यद्वा दशधेनूर्दद्यात् । इदं च षाण्मासिकमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने, क्षत्रियावधे चैं कामकृते द्रष्टव्यम् । कामतो वैश्यावधे दशधेनूर्दद्यात् । कामतः शूद्रावधे तु उपपातकसाधारणप्रायं मासं पञ्चगव्याशनम् । यदा कामतो ब्राह्मणीं व्यापादयति । तदा द्वादशमासिकम् । क्षत्रियादीनां त्वकामतो व्यापादने त्रैमासिकं सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्यहैः; यथाऽऽह प्रचेताः— "अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान्वा इति, क्षत्रियां हत्वा षण्मासान्मासत्रयं वेति वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं वेति शूद्रां हत्वा सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्यहानि वा" इति । यत्तु हारीतेन "षड्वर्षाणि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये, सार्धं शूद्रे" इति प्रतिपाद्योक्तं "क्षत्रियवत् ब्राह्मणीषु वैश्यवत् क्षत्रियायां शूद्रवद्वैश्यायां शूद्रां हत्वा नवमासान्" इत्युक्तं तदपि कर्मसाधनत्वादिगुणयोगिनीनां कामतो व्यापादने द्रष्टव्यम्, अकामतस्तूर्ध्वं कल्प्यम् । आलेख्यां तु प्राग्वत्[1] ॥

१—२२. २७. ३२. स. दिवंचतुकाम० । क. दिवंचे इव काम० । ३. स. त्यहानि । यथा ख. त्यहाः । यथा० । ४. स. मतरत्तु सर्वत्रार्धे कल्प० । ५. स. इति सर्वविधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ हि सा० ।

५. प्रकीर्णकप्रकरणम् ।

हिंसाप्रायाश्चित्तप्रसंगात्प्रकीर्णकपदाभिधेयाद्गुपातकप्राप्तिवशेऽपि प्रायश्चित्तमाह—

अस्थिमतां सहस्रं तु तथाऽनस्थिमतामनः ॥२६९ ॥

अस्थिमतां प्राणिनां क्रकलासप्रभृतीनामनुक्तनिष्कृतीनां सहस्रं हत्वा, अनस्थिमतां च यूकामत्कुणदंशमशकप्रभृतीनाम् अनः शकटं तापरिपूर्णमाकं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं षण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेत्, दशधेनूर्वा दद्यात् । सहस्रमिति परिमाणनियमात्ततोऽधिकवधे व्यतिरिक्तं कल्प्यम् । अर्वाक्पुनः प्रत्येकं वधे तु "किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनास्थिके" इति वक्ष्यति, "तथाऽनस्थिमतामनः" इति,—एतच्च यूकादि क्षोदिष्ठजन्तुविषयम् । स्थविष्ठानस्थिषुणादिजन्तुवधे तु "क्रुमिकीटवधो हत्या" इत्यादिना "मलिनीकरणीयेषु ततः स्याद्यावकस्त्र्यहम्।" इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २६९ ॥

किं च—

मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्त्रिणः ।
हत्वा त्रहं पिबेत्क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ २७० ॥

मार्जारादयः प्रसिद्धाः, पतत्त्रिणश्चाषकाकोलूकाः, तान् हत्वा त्रिरात्रं पयः पिबेत्, पादकृच्छ्रं वा चरेत्। वाशब्दाद्योजनगमनादिकं वा कुर्यात्; यथाऽऽह मनुः—"पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् । उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाऽब्दैवतं जपेत्॥" इति । इदं च प्रत्येकवधविषयम् । समुदितवधे तु—"मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च । श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥" इति मनूक्तं षण्मासिकं द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तं—"श्वमार्जारनकुलमण्डूकगर्दभरूपिकान् हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्, किञ्चिद्ब्रूयात्" इति—तत्कामतोऽभ्यासविषयं वेदितव्यम् । दहरेऽल्पमूषकः, क्षुद्रक्षुद्रश्चिर्वा ॥ २७० ॥

किं च—

गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सो द्विहायनः ।

१.—अप० २७५. । २. ख. एतच्चकोदिष्ठ० । ग. एतच्चकोटिजन्तु० । ३.—११. ७०. ४. ख. अपः स्पृशेत्स० । ५.—११. १३२. । ६.—११. १३१. । ७.—२१. २४.

श्वराजमेषेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥ २७१ ॥

दग्धिनि व्यापादिते पञ्च नीलैर्वृषा देयाः । शुके पक्षिणि द्विवर्षो वत्सः, रासभच्छागैडकेषु व्यापादितेषु प्रत्येकमेको वृषः, क्रौञ्चे पक्षिणि त्रिहायनो वत्सः,—देय इति सर्वत्रानुषङ्गः। मनुनाऽप्यत्र विशेष उक्तः—" वासो दद्याद्धयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् । अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ ", इति ॥ २७१ ॥

किं च—

हंसश्येनकपिक्रव्याज्जलस्थलशिखण्डिनः ।
भासं च हत्वा दद्यान्नामक्रव्यादस्तु वस्तिकाम्॥२७२ ॥

क्रव्यमपक्वं मांसमशीति क्रव्यात् व्याघ्रसृगालादिर्मृगविशेषः— वानरसादृश्यात् । तथा हंसश्येनसमभिव्याहाराज्जङ्घगृध्रादिः पक्षिविशेषश्च गृह्यते । जलशब्देन जलचरा बकादयो गृह्यन्ते, स्थलशब्देन स्थलचरा बलाकादयः। शिखण्डी मयूरः ; भासः पक्षिविशेषः, शेषाः प्रसिद्धाः । एषां प्रत्येकं वधे गामेकां दद्यात् । अक्रव्यादस्तु हरिणादिमृगान्, खञ्जरीटादिपक्षिविशेषान्वा हत्वा वत्सतरीं दद्यात् । तथा च मनुः—" हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च । वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ क्रव्यादस्तु मृगान् दत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् । अक्रव्यादो वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ " इति ॥ २७२ ॥

किं च—

उरगोष्ट्रवयसो दण्डः पण्डके त्रपु सीसकम् ।
कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा हयेऽशुकम् ॥२७३ ॥

सरीसृपेषु व्यापादितेषु अश्वोष्ट्रयो दण्डस्तद्विषयान्तो देयः । पण्डके नपुंसके व्यापादिते त्रपु सीसकं च माषपरिपितं दद्यात्, पलालभारं वा—" पण्डकं

---

१. क. नीलवर्णवृषा० । २.—११. १३६. । ३ ख. चाषकाद० । ४. ख. तच्चतुर्दिष० । ५.—११. १३७, १३७ ।

हत्वा पलालभारं त्रपु सीसकं वा दद्यात्" इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यद्यपि "षण्डकी लिङ्गहीनः स्यात्संस्कारार्हश्च नैव सः" इति देवलवचनेन सामान्येनैव स्त्रीपुंलिङ्गरहितो निर्दिष्टः, तथाऽपि न गोब्राह्मणरूपस्येह विवक्षा—गोब्राह्मणवधनिषेधस्य जात्यवच्छेदेन प्रवृत्तेः । लिङ्गविरहिणि च षण्डे जातिसमत्वायाविशेषात्तन्निमित्तमेव लघुप्रायश्चित्तमुक्तम् । तस्मान्मृगपक्षिण एव विवक्षिताः, मृगपक्षिसममिष्याहाराच्च । कोले सूकरे व्यापादिते धृतकुम्भो देयः । उष्ट्रे गुडा देया । वाजिनि विनिपातितेऽशुकं वस्त्रं देयम् । तथा च मनुः—"अश्वि कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्प हत्वा द्विजोत्तमः । पलालभारके षण्ढे सैसकं चैव माषकम् ॥" इति ॥ २७३ ॥

किं चाऽऽह—

तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्नुवन् ।
दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७४ ॥

तित्तिरौ पतत्रिणि व्यापादिते तिलद्रोणं दद्यात् । द्रोणशब्दश्च परिमाणविशेषवचनः—"अष्टमुष्टि भवेत्कुञ्चिस्ताश्चाऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेद्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्॥" इति स्मरणात् । पूर्वोक्तानां गजादीनां व्यापादने निर्वर्तनेन नीलवृषपञ्चकादिदानं कर्तुमशक्नुवन् प्रत्येकं कृच्छ्रं चरेद्विशुद्ध्यर्थम् । कृच्छ्रशब्दश्चात्र लक्षणया कलेशसाध्ये तपोमात्रे द्रष्टव्यः । तपांसि गौतमेन दर्शितानि—"सवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडहस्त्रयहोऽहोरात्र इति कालः, एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेन्, एतानि गुरुणि गुरूणि लघुनि लघूनि" इति । यदि कृच्छ्रशब्देन मुख्यार्थो गृह्यते तर्हि गजे शुके वा विशेषेण प्राजापत्य एव स्यात् । न च तद्युक्तम् । तपोमात्रपरत्वे तु दानगुरुलघुभावाकलनया तपसोऽपि गुरुलघुभावो युज्यते ; ततश्च गजे द्विसासिकं यावत्काशनं शुके तूपवास इति । एवमन्यत्रापि दानानुसारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ २७४ ॥

१.—३१. १३२. । २.—१२. १७, ८, ९ । ३. ख. ङ. गुरुलघुभावाकल्पन०।

किं चाऽऽह—

फलपुष्पान्नरसजसत्त्वघाते घृताशनम् ।

उदुम्बरादौ फले मधूकादौ च कुसुमे चिरस्थितभक्षोत्सर्जनीये च रसे च गुडादौ यानि सत्त्वानि प्राणिनो जायन्ते तेषां घाते घृतप्राशनं शुद्धिसाधनम् । इदं च घृतप्राशनं भोजनकार्ये एव विधीयते—प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वात् । दर्शितं च तपोरूपत्वमङ्गिरसे प्रायश्चित्तपदनिर्वचनप्रसङ्गेन—"प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥" इति ॥

प्रतिप्राणिप्रायश्चित्तस्यानन्त्यात् पृष्टाकोटेनापि वक्तुमशक्यत्वात्सामान्येन प्रायश्चित्तमाह—

किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके ॥ २७५ ॥

अस्थिमतां कृकलासादिप्राणिनां न्यूनसहस्रसंख्यानां प्रत्येकं वधे किञ्चित्स्वल्पं धान्यहिरण्यादि देयम्, अनस्थिके त्वेकः प्राणायामः । तत्र किञ्चिदिति यदा हिरण्यं दीयते तदा पणमात्रम्—"अस्थिमतां वधे पणो देयः" इति सुमन्तुस्मरणात् । यदा तु धान्यं देयं तदाऽष्टमुष्टि देयं—"अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्" इति स्मरणात् । एतच्चानुक्तनिष्कृतिप्राणिवधविषयम् । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषः श्रूयते तत्र स एव भवति; यथाऽऽह पराशरः—"हंससारसचक्राह्वकौञ्चकुक्कुटघातकः । मयूरमेषौ हत्वा च एकभक्तेन शुद्ध्यति ॥ मद्गुं च टिट्टिभं चैव शुकं पारावतं तथा । आडिकां च बकं हत्वा शुद्ध्येद्वै नक्तभोजनात् ॥ चाषकाककपोतानां सारीतित्तिरिघातकः । अन्तर्जलं उभे सन्ध्ये प्राणायामेत शुद्ध्यति ॥ गृध्रश्येनविहङ्गानामुलूकस्य च घातकः । अपक्वाशी दिनं तिष्ठेद्वै काली मारुताशनः ॥ हत्वा मूषिकमार्जारसर्पाञ्जगरडुण्डुभान् । प्रत्येकं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥ सेधाकच्छपगोधानां शशशल्यकघातकः । बृत्ताकफलगुञ्जाशी अहोरात्रेण शुध्यति ॥ मृगरोहिवराहाणामविकाबस्त्रघातने । इक्षजम्बूकक्षाणां तरक्षूणां च घातकः ॥ विल्वप्रस्थं त्वसौ दद्याद्वायुभक्षी दिनत्रयम् । गजसेवतुर-

---

१. ख. औदुम्बरा॰ । २. ख. ग. मत्तसत्त्वादघे॰ । ३. ग. तिष्ठेत्तिष्ठिघात॰ । ४. क. उदुम्बरस्य च घातकः । वृत्ताकफलगुण्डाशी॰ । ५. क. ष्ठुमान् । कुसरभोंज्येद्वि॰ ।

ष्ट्रोष्ट्रगवयानां निपातने ॥ प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसन्ध्यं चावगाहनम् । खर-वानरसिंहानां चित्रकव्याघ्रघातकः ॥ शुद्धिमेति त्रिरात्रेण ब्राह्मणानां च भोजनैः ॥" इति ॥ एवमन्येषामपि स्मृतिवचसां देशकालाद्यपेक्षया विषयव्यवस्था कल्पनीया ॥ २७५ ॥

"इत्यनार्षं दुष्टमच्छेदः" इत्युपपातकोद्देशे पठितहिंसाप्रसङ्गलोभेन तदनुक्रमपठितमप्यपकृत्य तत्र प्रायश्चित्तमाह—

वृक्षगुल्मलतीवारुच्छेदने जप्यमृक्शतम् ।
स्यादौषधिवृथाच्छेदे क्षीराशी गोऽनुगो दिनम् ॥ २७६ ॥

फलदानाम् आम्रपनसादीनां च वृक्षाणां, गुल्मादीनां च यज्ञाद्यदृष्टार्थं विना छेदने ऋचां गायत्र्यादीनां शतं जप्तव्यम् । ओषधीनां तु ग्राम्यारण्यानां वृथैव छेदने दिनं कृत्स्नमहर्गवां परिचर्यामनुगम्यान्ते क्षीरं पिबेत् आहारान्तरपरित्यागेन । पञ्चयज्ञार्थं तु न दोषः । एतच्च फलादिद्वारेणोपयोगिषु द्रष्टव्यं—"फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् । गुल्मवल्लीलतानां तु पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥" इति मनुस्मरणात् । दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभूतहलाद्यर्थत्वे न दोषः । फलपुष्पोपगान् पादपान्न हिंस्यात्कर्षणकरणार्थं चोपहन्यात्" इति वसिष्ठस्मरणात् । यत्र तु स्थानविशेषाद्दण्डाधिक्यं तत्र प्रायश्चित्ताधिक्यमपि कल्पनीयम् । तदुक्तं—"चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये । जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥" इति । अयं च ऋक्शतजपो द्विजातिविषयो न पुनः शूद्रादिविषयः—तेषां जपेऽनधिकारात् । अतस्तेषां दण्डानुसारेण द्विरात्रादिकं कल्पनीयम्, उपपातकमध्ये विशेषतः पाठस्यानर्थक्यपरिहारार्थमुपपातकसाधारणप्रायश्चित्तमप्यत्र भवति । एतच्च गुरुत्वादभ्यासविषयं कल्प्यम् ॥ २७६ ॥

पुंश्चलीवानरादिवधप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्तद्वंशनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह—

पुंश्चलीवानरखैरदष्टश्वोष्ट्रादिवायसैः ।

---

१. ख. कल्पनीया । इति हिंसाप्रायश्चित्तप्रकरणम् । इध्मनार्थ० । २. प्रा० २४०. । ३. क. छेदनेऽप्यम् कृछ्र० । ४. क. नीया ॥ प्रत्येकमिध्मनार्थ० । ५.—११. १४२. । ६. ख. श्वोष्ट्रमोगान्वाद० ।. ६.—

प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २७७ ॥

पुंश्चल्यादयः प्रसिद्धाः । एतैर्दृष्टः पुंमान् जले प्राणायामं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । आदिग्रहणात्सृगालादीनां ग्रहणम् ; यथाऽऽह मनुः—"श्वसृगाल-खरैर्दृष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुद्ध्यति॥" अयं च घृतप्राशो भोजनप्रत्याम्नायो द्रष्टव्यः—प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वेन शरीरसंतापनार्थ-त्वात् । एतदशक्तविषयम् । "श्वसृगालमृगमहिषाजाविकखरकरभनकुलमार्जारमूषि-काप्लववकाकाकपुरुषदष्टानामापोहिष्टेत्यादिभिः स्नानं प्राणायामत्रयं च" इति यत्सुमन्तु-वचनं तत्तेभ्यः प्रदेशे ईषद्दष्टविषयम् । यत्त्वङ्गिरोवचनं—"ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्र्यहं सायं पिबेत्पयः । गृहस्थश्चेद्दिरात्रं तु एकाहं योऽग्निहोत्रवान् ॥ नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् । स्यादेतत्त्रिगुणं बक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणम् ॥" इति तत्सम्यग्दष्टविषयम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु पादपादन्यूनं कल्पनीयं ; शूद्रस्य तु "शूद्राणां चोपवासेन शुद्धिर्दानेन वा पुनः । गां वा दद्याद्दृषं चैकं ब्राह्मणाय विशुद्ध्यते ॥" इति बृहदङ्गिरःसोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनं—"ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥" इति तदुत्तमाक्रूरदंशविषयम् । स्त्रीणां तु "ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बुकेन वृकेन वा । उदितं ब्रह्मणक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥" इति परादरोक्तं द्रष्टव्यम् । कृच्छ्रादिव्रतस्यापि पुनस्तेनैव विशेषो दर्शितः—"त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सव्रता । सघृतं यावकं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥" इति । रजस्वलायामपि विशेषः पुलस्त्येन दर्शितः— "रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बूकरासभैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दष्टेऽन्यत्राप्लुतिर्भवेत्॥" इति । अन्यत्रारजस्वला-वस्थायाम् । यस्तु श्वादिभिर्व्रणादिनोपहन्यते तस्य शातातपेन विशेष उक्तः— "शुना व्राताबलीढस्य नखैर्वैलिखितस्य च । आङ्गैः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपकूलनम् ॥" इति। उपकूलनं तापनम् । यदा तु श्वादिदंशशस्त्रघातादिजनितव्रणे कृमय उत्पद्यन्ते तदा मनुना विशेष उक्तः—"ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणित-

१. ख. पुमानन्तर्जले० । २.—१३. १९९. । ३. क. पचूलनं । ४.—२३. ३३. ।

संभवे । कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् । त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी त्वधो नाभ्या विशुद्ध्यति । नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः । षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे ॥" इति तत्र श्वादिदंशव्रणे तदंशप्रायश्चित्तानन्तरमिदं कर्तव्यं । शस्त्रादिजनितव्रणे त्वेतदेव, त्र्यहं पञ्चगव्याशनादिकमिति विशेषः । क्षत्रियादिषु तु प्रतिवर्णं पादपादह्रासः कल्पनीयः ॥ २७७ ॥

शारीरत्वधातुविच्छेदकदंशप्रायश्चित्तप्रसङ्गाच्छारीरचरमधातुविच्छेदकस्कन्दने प्रायश्चित्तमाह—

यन्मेढ्यरेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।
स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥ २७८ ॥

यदि कथञ्चित्स्त्रीसंभोगमन्तरेणापि हठाच्चरमधातुर्विसृष्टस्तदा तत्स्कन्नं रेतो "यन्मेढ्यरेतः पृथिवीं" "पुनर्मामैत्विन्द्रियम्" इत्याभ्यां मन्त्राभ्यामभिमन्त्रयेत् । तेन चाभिमन्त्रितेन रेतसा स्तनयोर्भ्रुवोश्च मध्यमुपकनिष्ठिकया स्पृशेत् । अन्ये तु स्कन्नस्य रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शकर्मण्ययोग्यत्वात्तेनेत्यनामिकासाहचर्यात्स्वबुद्धिस्थाङ्गुष्ठपरत्वेन व्याचक्षते 'तेनाङ्गुष्ठेनानामिकया च' इति अङ्गुष्ठपदग्रहणे वृत्तभङ्गप्रसङ्गात्तेनेति निर्दिष्टमिति । तदसत्—अङ्गुष्ठस्याबुद्धिस्थत्वात् । न च शब्दसंनिहितपरित्यागेनार्थाद्बुद्धिस्थस्यान्वयो युक्तः । तदुक्तं—"गम्यमानस्य चार्थस्य नैकदृष्टं विशेषणम् । शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीति वत् ॥" इति । न च रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शायोग्यत्वं ; "विधानादेव प्रायश्चित्तार्थरूपस्पर्शे योग्यत्वमवगम्यते प्रायश्चित्तरूपपान इव सुरायाः । इदं च प्रायश्चित्तं गृहस्थस्यैवाकामतः स्कन्नविषयं — ब्रह्मचारिणः स्वप्ने जागरणावस्थायां च गुरुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु यमवचनं—"गृहस्थः कामतः कुर्याद्रेतसः स्कन्दनं भुवि । सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ॥" इति तत्कामकारविषयम् ॥ २७८ ॥

* किं च—

मयितेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ।

---

१. ख. ङ. पञ्चगव्याशनमिति स्मृतम्० । २. ख. तत्पदर्शनात् । यत्तुमनुवच० ।

सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापथ्ये चानृतेऽपि च ॥ २७९ ॥

स्वप्रतिबिम्बमम्बुगतं चेत् दृष्टं तदा "मयितेज इन्द्रियम्" इतीमं मन्त्रं जपेत् । अशुचिद्रव्यदर्शने पुनः सावित्रीं सवितृदेवत्यां "तत्सवितुः" इत्यादिकामृचं जपेत् । तथा वाक्पाणिपादादिचापथ्यकरणे तामेव जपेत्, अनृतवचने च । एतत्कामकारे द्रष्टव्यम् । अकामकृते तु "सुरां भुक्त्वा च क्षुत्वा च निष्ठीव्योक्तानृतानि चापीत्वाऽऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्॥" इति मनूक्ताचमनं द्रष्टव्यम् । यत्तु संवर्तवचनं—"क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तश्लिष्टे तथाऽनृते । पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥" इति तदल्पप्रयोजने जलाभावे वा द्रष्टव्यम् । स्त्रीशूद्रावविद्वत्क्षत्रवधानन्तरं "निन्दिताधोपजीवनं" पठितं; तत्र च मनुयोगीश्वरप्रोक्तान्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया वेदितव्यानि । नास्तिक्येऽपि तानि प्रायश्चित्तानि तथैव प्रयोज्यानि । नास्तिक्यशब्देन च वेदादिनिन्दनं, तेन जीवन्मुच्यते तन्नोभयत्रापि वसिष्ठेन प्रायश्चित्तान्तरमभ्युक्तम्—"नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिकवृत्तित्वतिकृच्छ्रम्" इति । एतच्च सकृत्करणविषयम् । उपपातकप्रायश्चित्तान्यभ्यासविषयाणि । यच्च शङ्खेनोक्तं—"नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिशंसी इत्येते पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः" इति यच्च हारीतेन—"नास्तिको नास्तिकवृत्तिः" इति प्रकम्य "पञ्चतापोऽश्वाकाशजलशैलयानभ्यनुतिष्ठेयुरिति गीष्मवर्षाहेमन्तेषु" इति—तदुभयमप्यत्यन्ताभिनिवेशेन बहुकालाभ्यासविषयम् ॥ २७९ ॥

नास्तिक्यानन्तरं "मतलोपश्च" इत्युक्तः तत्रावकीर्णस्याप्रसिद्धत्वात्तद्भेदघटकधनपूर्वकं प्रायश्चित्तमाह—

अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्राह्मचारी तु योषितम् ।
गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति ॥ २८० ॥

ब्रह्मचार्यपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च, असौ योषितं गत्वाऽवकीर्णी भवति । चरमधातोर्विसर्गोऽवकीर्णी,तद्यस्यास्तीति सोऽवकीर्णी; स निर्ऋतिदैवत्येन गर्दभपशुना

१. ख. वेदनिन्दनं० । २. ख. तिष्ठेयुरिति गीष्म० । ३.—२१. २९. ।

यागं कृत्वा विशुद्ध्यति। गर्दभस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पुनः पशुग्रहणम् "अथ पशुकल्पः" इत्याश्वलायनादिगृह्योक्तपशुधर्मप्राप्त्यर्थम्। एतच्चारण्ये चतुष्पथे लौकिकाग्नौ कार्यम्—"ब्रह्मचारी चैत्यिकमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत" इति वसिष्ठस्मरणात्। तथा रात्रावेकाक्षिविकलेन यष्टव्यम्। तथा च मनुः—"अवकीर्णी तु काणेन रासभेन चतुष्पथे। पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि॥" इति। पशोरभावे चरुणा यष्टव्यं—"निर्ऋतिं वा चरुं निर्वपेत्। तस्य जुहूयात्—कामाय स्वाहा, कामकामाय स्वाहा, निर्ऋत्यै स्वाहा, रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा॥" इति वसिष्ठस्मरणात्। एतच्चाशक्तविषयं शक्तस्य पुनः "गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत्। तस्याजिनमूर्ध्वबालं परिधाय लोहितपात्रः सप्तगृहान् भैक्षं चरेत्, कर्मचक्षणाः संवत्सरेण शुद्धयति" इति गौतमोक्तो वार्षिकतपःसमुच्चितः पशुयागश्चरुर्वा द्रष्टव्यः। तथा त्रिषवणस्नानमेककालभोजनं च द्रष्टव्यम्—"एतान्निनेनसि प्राप्ते वासित्वा गर्दभाजिनम्। सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन्॥ तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम्। उपस्पृशंस्त्रिषवणम् स्नेन स विशुध्यति॥" इति मनुस्मरणात्॥ इदं च वार्षिकमश्रोत्रियब्राह्मणपत्न्यां, वैश्यायां श्रोत्रियपत्न्यां च द्रष्टव्यम्। यदा तु गुणवत्योर्ब्राह्मणीक्षत्रिययोः श्रोत्रियभार्ययोरवाकीरितै तदा त्रैवार्षिकं द्वैवार्षिकं च क्रमेण योज्यम्; अथाऽऽहतुः शङ्खलिखितौ—"गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत्, क्षत्रियायां तु द्वे वर्षे, ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि" इति। यत्त्वङ्गिरविचेनम्—"अवकीर्णिनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्। चीरवासास्तु षण्मासांस्तथा मुच्येत किल्बिषात्॥" इति तदकामतो मानवाद्विकविषयमी-षद्यभिचारिणीविषयं वा॥ अत्यन्तव्यभिचारितासु पुनः "स्त्रैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णीः सचैल स्नात उदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत् यवसभारं च गोभ्यो, दद्यात् क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो गां च दद्यात्, गोष्ववकीर्णीः प्राजापत्यं चरेत्, षण्ढायामवकीर्णीः पलालभारं सप्तिभाषकं च दद्यात्" इति शङ्खलिखितोदितं वेदितव्यम्। एतच्चावकीर्णीप्रायश्चित्तं त्रैवार्णिकस्यापि

१.—१. ११. १। २.—२३, १. । ३.—२३, २, ३। ४. २३. १७, ८, ९। ५.—११. १२२, ३। ६. ब. क्रमेण द्रष्टव्यम्।

ब्रह्मचारिणः समानम्—"अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि कामतो तु । इष्ट्वाभिक्षाशीनो नित्यं शुद्ध्यन्त्यब्दात्समाहिताः" इति शाण्डिल्यस्मरणात् । यदा स्त्रीसंभोगमन्तरेण कामतश्चरमधातुं विसृजति दिवा च स्वप्ने वा विसृजति तदा नैर्ऋतयागमात्रं द्रष्टव्यम्—"एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने च" इति वसिष्ठेन यागमात्रस्यातिदिष्टत्वात् । व्रतान्तरेषु कृच्छ्रचान्द्रायणादिष्वातिदिष्टब्रह्मचर्येषु स्कन्दने सत्येतदेव यागमात्रं—"व्रतान्तरेषु चैवम्" इति तेनैवातिदिष्टत्वात् । स्वप्नस्कन्दने तु मनूक्तं द्रष्टव्यम्—"स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥" इति ॥ वानप्रस्थादीनां चेदमेव ब्रह्मचर्यक्षालने अवकीर्णिव्रतं कृच्छ्रप्रायश्चित्तादधिकं भवति—"वानप्रस्थो यतिश्चैव स्कन्दने सति कामतः । पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥" इति शाण्डिल्यस्मरणात् । यदा गार्हस्थ्यपरिग्रहेण सन्न्यासाश्रमच्युतोऽपि तदा संवर्तोक्तं द्रष्टव्यं—"सन्न्यस्य दुर्मतिः कश्चिद्व्रत्यापापैः प्रजेद्यदि । स कुर्यात्कृच्छ्रमश्नान्तः षण्मासात्प्रत्यनन्तरम् ॥" इति । प्रत्यापत्तिर्गार्हस्थ्यपरिग्रहः । अत एव वसिष्ठः—"यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवेत मैथुनम् । षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥" इति । तथा च पराशरः—"यः प्रत्यवसितो विप्रो प्रव्रज्यातो विनिर्गतः । अनाश्रमनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति ॥ स चरेच्छ्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥" तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिकः कृच्छ्रः, पुनः सन्न्याससंस्कारश्च, क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयं, वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था अथवा ब्राह्मणस्यैव शक्तिकृदभ्यासापेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चित्तत्रयं द्रष्टव्यम् । तथा मरणसन्न्यासिनामपि यमेन प्रायश्चित्तमुक्तं—"जलाग्न्युद्बन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानाशकच्युताः । विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युताश्च ये ॥ नैव ते प्रत्यवसिताः सर्वलोकबहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्ध्यन्ति तप्तकृच्छ्रद्वयेन वा ॥" इति । इदं च चान्द्रायणतप्तकृच्छ्रद्वयात्मकं प्रायश्चित्तद्वयं शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्थितं विज्ञेयम् । यदा तु "शस्त्रघातहताश्च" इति पाठः[1] तदाऽऽत्मत्यागाद्यशक्तौ यमरणनि-

---

[1] क. ङ. 'पुनः सन्न्याससंस्कारश्च' इति नास्ति । २.—२३. ४ ।

मित्तस्तत्पुत्रादेशो द्रष्टव्यः ॥ यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तं—"जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादश रात्रं चरेत् शिरोरात्रं चोभयसेत्" इति तदप्यध्यवसायमात्रे शिरोरात्रं; शस्त्रादिक्षतस्य द्वादशरात्रमिति व्यवस्था । इदं चावकीर्णिप्रायश्चित्तं गुरुदारत्वसमव्यतिरिक्तगम्यागमनविषयं—तत्र गुरुतरप्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । न च लघुनाऽवकीर्णिव्रतेन द्वादशवर्षोपनीयमहापातकदोषनिहरणमुचितम् । न च ब्रह्मचारित्वोपाधिकं लघुप्रायश्चित्तविधानमिति युक्तम्—आश्रमान्तराणां द्वैगुण्यादङ्गेब्रह्मचर्याप्रकरणेदर्शितत्वात् । न चात्रागम्यागमनप्रायश्चित्तं पृथक्कर्तव्यम् —ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्खलनस्यागम्यागमनानन्तरीयकत्वात् अतोऽन्यत्रापि यस्मिन्निमित्ते यन्निमित्तान्तरं समं न्यूनं वाऽवश्यम्भावि नतैर्पृथक् नैमित्तिकं प्रयुञ्जते ; यथा — "अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽस्रुकपाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥" इत्यत्र शोणितोत्पादने निमित्तेऽवगूरणनिपातलक्षणं निमित्तद्वयमवश्यम्भावि नैमित्तिकं कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं च न प्रयुञ्जते । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । यत्र पुनर्नैमित्तानामन्तर्भावातिनयमो नास्ति तत्र पुनर्नैमित्तिकानि पृथक्प्रयुज्यन्ते । निमित्तानि यथा—"यदा पर्वणि परभार्यां रजस्वलां तैलाभ्यक्तो दिवा जले गच्छति" इति । ननु ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्खलनस्यागम्यागमनैकान्तरीयकत्वं नास्त्येव—पुत्रिकागमनेऽगम्यागमनदोषाभावात् । तथा हि । न तावत्पुत्रिका कन्या—क्षतयोनित्वात् । नापि परभार्या—प्रदानाभावात्, नापि वेश्या—अतदृत्तित्वात्, नापि विधवा—भर्तृमरणाभावात् । अतः पुत्रिकायाः क्वाप्यनन्तर्भावादप्रतिषिद्धेति तत्रैव विष्णुतस्य केवलमवकीर्णिव्रतम्, अन्यत्र विष्णुतस्य तु निमित्तान्तरसन्निपातादवकीर्णिव्रतं नैमित्तिकान्तरमपि प्रयोक्तव्यमिति । तदसत् । पुत्रिकाया अपि परभार्यास्वन्तर्भावात्, पदानाभावेऽपि विवाहसंस्कारेण संस्कृतत्वात्, गान्धर्वादिविवाहपरिणी-

---

१. क. चावकीर्णी प्राय० । २. ख. दशवर्षिकायश्चनो० । ३ ख. दोषनिर्हण मुचि० । ४. छ. गमनेनान्तरीयक० । ५ ख. भाविनस्तत्र पृथ० । ६.—११. २०८. ७. छ. श्यभाविन्यानैमित्तिकं कृच्छ्रं नैवप्रयुञ्जे० । ख. वश्यम्भाविनस्तत्रनैमित्ति० । ८. ख. प्रेयुञ्जे । अत एव मन्य० । ९.ख. गमनान्तरीय० । १०. क. प्रदानाभावात् । नापि विधवा० । ११. ख. अन्य विष्णु० । १२.—२३. १९ ।

तावत् । न च "यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥" इति प्रतिषेधवत्सगोत्रास्विव भार्यात्वं नोत्पद्यते इति वाच्यम् । दृष्टार्थत्वात्प्रतिषेधस्य व्यङ्गाङ्ग्यादिप्रतिषेधवत् । दृष्टार्थत्वं च "पुत्रिकाधर्मशङ्कया" इति हेतूपादानात् । न च पुत्रार्थमेव परिणयनम्, अपि तु धर्मार्थमपि । अतश्चोत्पादितपुत्रस्य मृतभार्यस्य धर्मार्थं पुत्रिकापरिणयने को विरोधः । प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तादिथलमतिप्रसङ्गेन । तस्माद्ब्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्खलनस्यागम्यागमननान्तरीयकत्वान्न पृथङ्नैमित्तिकं प्रयोक्तव्यमिति सुष्ठूक्तम् ॥ २८० ॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादन्यैदपपातकप्रायश्चित्तमाह—

भैक्षाग्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।
कामावकीर्णि इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ २८१ ॥
उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिञ्चन्त्वनेन तु ।

यस्त्वनातुर एव ब्रह्मचारी निरन्तरं सप्तरात्रं भैक्षमग्निकार्यं वा त्यजति असौ 'कामावकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा' 'कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहा' इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यामाहुतीर्हुत्वा "समासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिः। समायमग्निः सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेन ॥" इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमुपतिष्ठेत् । एतच्च गुरुपरिचर्यादिगुरुतरकार्यव्यग्रतया अकरणे द्रष्टव्यम् । यदा त्वव्यग्र एवोभे भैक्षाग्निकार्ये त्यजति तदा "अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् । अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥" इति मानवं द्रष्टव्यम् । यज्ञोपवीतविनाशे तु हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तं—"मनोन्नतपतीर्मिश्वतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीयादसद्भैक्षभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिर्मुक्ते वान्ते दिवा स्वप्ने नग्नस्त्रीदर्शने नग्नस्वापे श्मशानभाक्त्वम् हयादीनारुह्य पूज्यातिक्रमे चैताभिरेव जुहुयादग्निसमिन्धने स्थावरसरीसृपादीनां वधे 'यद्देवादेवहेडनम्" इति कूष्माण्डीभिराज्यं जुहुयात् ;

१. ख. व्यङ्ग्याङ्ग्यादि: २. ख. इष्यनुगतक० । क. इष्यनुपपातक० । ३.—३. १८७. ।

मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् " इति। मनोव्रतपतीभिरिति—"मनोज्योतिः" इत्यादिमनोलिङ्गाभिः "त्वमग्नेव्रतपाअसी" इत्यादिव्रतालिङ्गाभिरित्यर्थः। यथार्थं प्रतीयादिति—उपनयनोक्तमार्गेण समन्त्रकं गृह्णीयादित्यर्थः। यज्ञोपवीतं विना भोजदानिकरणे तु —"ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विण्मूत्रं कुरुतेऽथवा। गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति॥" इति मरीच्युक्तं द्रष्टव्यम्॥ २८१॥

किं च—

मधुमांसाशने कार्यः कृच्छ्रः शेषव्रतानि च॥ २८२॥
प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुद्ध्यति।

ब्रह्मचारिणा भ्रमत्या मधुमांसभक्षणे कृच्छ्रः कार्यः, तदनन्तरमवशिष्टानि व्रतानि समापयेत्। एतच्च शिष्टभोजनार्हशशादिमांसभक्षणविषयं—"ब्रह्मचारी चेन्मांसमश्नीयाच्छिष्टभोजनीयं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्" इति। वासिष्ठस्मरणात्। द्वादशरात्रग्रहणं तु मतिपूर्वाभ्यासापेक्षयाऽतिकृच्छ्रपराकादेरपि प्राप्त्यर्थम्। यदा तु मांसैकाभक्षणोद्यव्याध्यभिभूतस्तदा मांसं गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा भक्षणीयं—"स चेद्व्याधीयतैं कामं गुरोरुच्छिष्टं भैषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात्" इति तेनैवोक्तत्वात्। सर्वग्रहणं मांसलशुनाद्यभक्ष्यमात्रसंग्रहार्थम्। तद्भक्षणेन चापगन्तव्याधिरादित्यमुपतिष्ठेत। तथा च बौधायनः—"येनेच्छेत्तु चिकित्सितुं स यदाऽगदो भवति तदोत्थायाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत "हंस शुचिषद्" इति। मधुनोऽप्यज्ञानत प्राशनोपपत्तौ न दोषः—"अकामोपनतं मधु वाजसनेयके न दुष्यति" इति वासिष्ठस्मरणात्। अन्यसूतकान्नादिभक्षणप्रायश्चित्तं त्वभक्ष्यप्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यामः। आज्ञाप्रतिघातादिना गुरोः प्रतिकूलमाचरन् पादप्रणिपातादिना गुरुं प्रसाद्य विशुद्ध्यति॥ २८२॥

ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादुरोरपि प्रायश्चित्तमाह—

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्म्रियते प्रहितो यदि॥ २८३॥

यस्तु गुरुश्चौरोरगव्याघ्रादिभयाकुलप्रदेशे सान्द्रतरान्धकाराकुलितनिशीथावसरे

१.—२३. ११। २. ख. सचेद्व्याधितः काम०। छ. सचेद्व्याधीतकाम०। ३.—२३. ९। ४.—२३. १६, ७। ५—२३ १७।

कार्यार्थं शिष्यं प्रेरयति स च तथा प्रेरितो दैवान्मृतस्तदा स गुरुः कृच्छ्राणां प्राजापत्यादीनां त्रयं कुर्यात्। न पुनस्त्रयः प्राजापत्याः ; तथा सति वृथैष्टिवेशिनी संख्यानुत्पन्ना स्यात् । न च "एकादश प्रयाजान्यजति" इतिवदावृत्त्यपेक्षा संख्येति चतुरस्रं स्वरूपपृथक्त्वे संभवति—आवृत्त्यपेक्षाया अन्याय्यत्वात् । यदि-यमुत्पन्नगता संख्या स्यात्तदा स्यादपि कथञ्चिदावृत्त्यपेक्षा, कि तूत्पत्तिगतेत्वम् । अतः "तिस्र आज्याहुतीर्जुहोति" इतिवत्स्वरूपपृथक्त्वापेक्षयैव त्रित्वसंख्याघटना युक्ता ॥ २८३ ॥

सकलहिंसाप्रायश्चित्तापवादमाह—

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।

आयुर्वेदोपदेशानुसारेणौषधपथ्यान्नप्रदानादिभिश्चिकित्सादिना क्रियमाण उपकारो यस्य ब्राह्मणादेस्तस्मिन् कथञ्चिन्मृतेऽपि पातकं नैव भवति । विप्रग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षणार्थम् । अत एव "यत्नेन गोश्चिकित्सार्थे गूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते॥" इत्यादि संवर्तादीरुक्तम्। एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् ॥

मिथ्याभिशंसिनां प्रायश्चित्तविधया तदुपयोगवर्णवादं तावदाह—

मिथ्याभिशंसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ॥ २८४॥
मिथ्याभिशस्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् ।

यस्तु परोत्कर्षेर्ष्याजनितरोषकलुषितान्तःकरणो जनसमक्षं मिथ्यैवाभिशापं ब्रह्महत्यादिकमनेन कृतमित्यारोपयति तस्य तदेव द्विगुणं भवति । यस्तु विद्यमानमेवदोषमलोकादितं जनसमक्षं प्रकाशयति तस्यापि तत्पातकिसमदोषभाक्त्वम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—"दोषं बुद्ध्वा न पूर्वैः परेभ्यः पतितस्य समाख्यातो स्यात् परिहरेत्तेन धर्मेषु" इति न केवल मिथ्याभिशंसी द्विगुणदोषभाक्, अपि तु

---

१. ख. स च गुरुणा प्रेरितः। २ क. पृथक्त्वानिवेशि०। ३. स्तस्मिन्देवाकथ०। ४. ख. समदोषभावकत्वम् । ५. क. समाख्याने स्यात्परिह० । ६. समाख्याने समदोषः स्यात् परिह० । ६.—२. २१. २०।

" मिथ्याभिशस्तस्य यदन्यदुरितजातं तदपि समादत्ते " इति वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तेऽर्थवादः, न पुनः पापद्वैगुण्यादिप्रतिपादनमत्र विवक्षितं—" निमित्तस्य लघुत्वाल्लघुप्रायश्चित्तस्योपदेक्ष्यमाणत्वात्, कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्च ॥ २८४ ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह—

महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् ।
अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८५ ॥

यस्तु महापापेन ब्रह्महत्यादिना गोवधाद्युपपापेन वा मृषैव परमभिशंसति स मासं यावज्जलाशनो जपशीलो जितेन्द्रियश्च भवेत् । जपश्च शुद्धवतीनां कार्यः —" ब्राह्मणमनृतेनाभिशस्य पतनीयेनोपपातकेन वा मासमब्भक्षः शुद्धवतीरावर्तयेत् ; अदस्त्वमेधावभृथं वा गच्छेत् " इति बौधायनस्मरणात् । महापापोपपापग्रहणमन्येषामप्यतिपातकादीनामुपलक्षणम् । एतच्च ब्राह्मणस्यैव ब्राह्मणेनाभिशंसने कृते द्रष्टव्यम् । यदा तु ब्राह्मणः क्षत्रियादेरभिशंसनं करोति, क्षत्रियादिर्वा ब्राह्मणस्य तदा " प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥ " इति दण्डानुसारेण प्रायश्चित्तस्य वृद्धिह्रासौ कल्पनीयौ । भूताभिशंसिनस्तु पूर्वोक्तार्थवादानुसारेण दण्डानुसारेण च तदर्धं कल्पनीयम् ॥ तथाऽतिपातकाभिशंसिन एतदेव व्रतं पादोनम्, पातकाभिशंसिनस्त्वर्धम्, उपपातकाभिशंसिनस्तु पादः—" तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ॥" इत्युपपातकभूतक्षत्रियादिवधे महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्य दर्शनात् । एवं प्रकीर्णाभिशंसिनोऽपि तैतो न्यूनं कल्पनीयं—" शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।" इति स्मरणात् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां " नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिशंसी चेत्येते षड्वर्षाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयुः संवत्सरं धौतभैक्षमश्नीयुः पण्मासान्वा गा अनुगच्छेयुः" इति गुरुप्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासतारतम्यापेक्षया योजनीयम् २८५ ॥

अभिशंसिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादभिशस्तप्रायश्चित्तमाह—

अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।

१.—२५, ३९, ४०. २.—११. १२६. । २. ख. नोपि उपपातकात् न्यूने० ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥ २८६ ॥

यः पुनर्मिथ्याभिशस्तः स कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत्, अग्नेर्दैवत्येन वा पुरोडाशेन यजेत, वायुदैवत्येन वा पशुना । एषां च पक्षाणां शक्तिसंभवापेक्षया व्यवस्था । यत्तु वसिष्ठेन मासमभ्यक्षणमुक्तम् " एतेनैवाभिशस्तो व्याख्यात " इति इति तदभिशस्तस्यैव किञ्चित्कालमकृतप्रायश्चित्तस्य सतो द्रष्टव्यं—" संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः।"इति दण्डातिरेकदर्शनात् ॥ यत्तु पैठीनसिनोक्तं—" अनृतेनाभिशस्यमानः कृच्छ्रं चरेन्मासं पातकेषु महापातकेषु द्विमासम् " इति तदपि वासिष्ठेन समानविषयम् । यत्तु बौधायनोक्तं—" पातकाभिशंसिने कृच्छ्रः, तदर्धमभिशस्तस्य " इति—तदुपपातकादिविषयम्, अशक्तविषयं वा । एवमन्येषामप्युच्चावचप्रायश्चित्तानामभिशस्ताविषयाणां कालशक्त्यादिापेक्षया व्यवस्थाऽहेया ; यथाऽऽह मनुः—" षष्ठान्नकालता मासं संहिताज एव वा । "हो मद्य शाकलो निस्यमपाङ्क्तानां विशोधनम् ॥" इति । अपाङ्क्तानां मध्ये अभिशस्तादयः पठिताः । यद्यप्यत्राभिशंसितस्य निषिद्धाचरणं नोपलभ्यते, तथाऽपि मिथ्याभिशस्तत्वलिङ्गानुमितप्राग्भवीयनिषिद्धाचरणापूर्वकनिबन्धनमिदं प्रायश्चित्तं क्रमिदृष्टानामिवेति न विरोधः ॥ २८६ ॥

किं च—

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।

यस्तु नियोगं विना भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वा भार्यां गच्छति स चान्द्रायणं चरेत् । एतच्च सकृदतिपूर्वविषयं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्खवचने—" परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयातां ज्येष्ठभार्यामनियुक्तौ गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्यां च इति तत्कामकारविषयम् ॥

---

* ' देवकृतस्थेनलोवजनमसि ' इत्यादिकं शाकलशाखासूक्तं तेनहोम इत्यर्थं इति केचिदरुरिप्पथामूचुः । तच्च । शाकलहोमस्य तती भिन्नत्वात् । तथाहि ॥

---

१. ख. वायुदैवत्येन वा पुरोडाशेन यजेत । वायुदैवत्येनवापशुना० । २.—२४. ३७. । २.—२. १. ६०, १०.

किं च—

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुद्ध्यति ॥ २८७॥

यः पुनरुदक्यां रजस्वलां स्वभार्यामपि गच्छति स त्रिरात्रमुपोष्यान्ते घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । इदमकामतः सकृद्गमनविषयम् । तत्रैवाभ्यासे "रजस्वलागमने सप्तरात्रम्" इति शातातपेनोक्तं द्रष्टव्यं, कामतः सकृद्गमनेऽप्येतदेव । यत्तु बृहत्संवर्तेनोक्तं—"रजस्वलां तु यो गच्छेद्ब्राह्मणीं पतितां तथा । तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशोधनम्॥" इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्खेन त्रिवार्षिकमुक्तं—"पादस्तु शूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा ।" इति तत्कामतोऽव्यवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शे प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तथा च बृहद्वसिष्ठः—"स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं सैगोत्रे स्वैकभर्तृके । कामतोऽकामतो वाऽपि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यतः॥" इति । असपिण्डयोस्तु सवर्णयोरकामतः स्नानमात्रम्—"उदक्या तु सवर्णा या स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया । तस्मिन्नेवाहनि स्नात्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम्॥" इति मार्कण्डेयस्मरणात् । यत्तु काश्यपवचनं— "रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति॥" इति तत्कामकारविषयम् । असवर्णास्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेषो दर्शितः—"स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च । कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति॥" दानेनेति पादकृच्छ्रप्रत्याम्नायभूतनिष्कचतुर्थांशदानेन शुद्ध्यति । "स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपि च । पादहीनं चरेत्पूर्वा पादकृच्छ्रं तथोत्तरा॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा । कृच्छ्रार्धाच्छुध्यते पूर्वा तूत्तरा च तदर्धतः॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजाऽपि च । उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा । स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजाऽपि च । त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा॥ स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च । त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा तूत्तरा च दिनद्वयात्॥ वर्णानां कामतः स्पर्शे शुद्धिरेषा पुरातनी ॥" इति । अकामतस्तु बृहद्विष्णु-

१. ख. किं चाह—त्रिरा० । २. ख. न्योन्यं सवर्णेत्वे० । ३. ख. कामादकाम० । ४. ख. ग. पूर्वाशूद्रादानेन० । ५. ख. रात्रेण चोरा० । ६. ख. वैश्याशूद्रीतथै० ।

नोक्तं स्नानमार्द्रं—" रजस्वलां हीनवर्णां रजस्वला स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयाद्यावत्तं शुद्धा शुद्धा स्यात् ; सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुद्ध्यति " इति चाण्डालादिस्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेषः उक्तः—" पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्याद्वितीये द्व्यहमेव तु । अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ॥ शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना चेद् द्व्यहमाचरेत् ।" इति । "तान्यहानि व्यतिक्रम्य" अनाशकेन नीत्येति यावत् । एतत्कामतः स्पर्शविषयम् ; अकामतस्तु "रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डालान्त्यश्वपायसैः । तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यति ॥" इति बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्पुनस्तेनैवोक्तं—" रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटसूकरैः । श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ " इति तदशक्तिविषयम् । यदा तु भुञ्जानायाः श्वादिस्पर्शो भवति तदा स्नात्यन्तरे विशेष उक्तः—" रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन्स्पृशेद्यदि । गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुध्यति । अशक्तौ काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वाऽपि भोजनम् ॥ " इति । यदा तूच्छिष्टथोः परस्परस्पर्शनं भवति तदा " उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला । कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥ " इत्यत्रिणोक्तं द्रष्टव्यम् । यदा तूच्छिष्टान् द्विजान् रजस्वला स्पृशति तदा "द्विजान्कथाश्चेद्दुच्छिष्टान् रजस्था यदि संस्पृशेत् । अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे व्यहं क्षिपेत् ॥" इति मार्कण्डेयोक्तं द्रष्टव्यम् । एवमवकीर्णिप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्कानिचिदनुपपातकपायश्चित्तान्यपिन्याख्याय प्रकृतमनुसरामः । तत्रावकीर्णानन्तरं "सुतानां चैव विक्रयः" इत्युक्तम् तत्र मनुयोगीश्वरोक्तानि त्रैमासिकादीनि कामाकामजातिशक्त्यायपेक्षया पूर्वंवद्व्यवस्थापनीयानि । यत्तु शङ्खवचनं—"देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातडागपुण्यसेतुसुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत् " इति, यच्च पराशरेणोक्तं—"विक्रीय कन्यकां गां च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।" इति तदुभयमन्यायपधकामतो द्रष्टव्यम् । कामतस्तु " नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥" इति चतुर्विंशतिमतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—" आरामतडागोदपानपुष्करिणीधुकुतसुतविक्रये त्रिषवणस्नान्यवाशायी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति इति तदेकपुत्र-

१. ख च्छिष्टयास्पृष्टा० । २. क. दद्युपपातक० । ३ पा० २६६।

विषयम् । तदनन्तरं " धान्यकुप्यपशुस्तेयम् " इत्युक्तम् ; तत्प्रायश्चित्तानि च स्तेयप्रकरणे प्रपञ्चितानि ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

अनन्तरम् "अयाज्यानां च याजनम्" इत्युक्तं तत्र प्रायश्चित्तमाह—

त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्व्रात्ययाजकोऽभिचरन्नपि ।
वेदप्लावी यवाश्यब्दं त्यक्त्वा च शरणागतम् ॥ २८९ ॥

यस्तु सावित्रीपतितानां याजनं करोति स प्राजापत्यप्रभृतींस्त्रीन्कृच्छ्रा-नाचरेत् । तेषां च गुरुलघुभूतानां कृच्छ्राणां त्रित्वं निमित्तगुरुलघुभावेन कल्पनी-यम् । तथा अभिचरन्नपि " इदमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ; एतच्चाग्निदाघाततायि-व्यतिरेकेण षट्स्वभिचरन्न पतति—वसिष्ठस्मरणात् । अपिशब्दो हीनयाजकान्ये-ष्टियाजकयोः संग्रहार्थः । अत एवोक्तं मनुना—" व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च । अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ " इति । परेषामन्त्यकर्मेत्यत्यन्ताभ्यासविषयं, शूद्रान्त्यकर्मविषयं वा—प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । अहीनो द्विरात्रादिर्द्वादशाहपर्यन्तोऽहर्गणयागः । यत्तु शातातपेनोक्तं—" पतितसा-वित्रीकान्नोपनयेत् नाध्यापयेत् यतानुपनेदध्यापयेद्याजयेद्वा स उदालकव्रतं चरेत् इति तत्कामकारविषयम् । उदालकव्रतं च प्राग्दर्शितम् एतच्च कृच्छ्रत्रयं साधारणो-पपातकप्रायश्चित्तस्यापवादकम् । अत उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं शूद्राद्ययाज्ययाजने व्यवतिष्ठते । तत्र कामतस्त्रैमासिकम्, अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं मासव्रतादि। यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीन् पठित्वोक्तम्—" एते पञ्चतपोभावकाशजल-शयनान्यनुतिष्ठेयुः क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासंगोमूत्रयावकवर्त्तीयुः" इति । तत्कामतोऽभ्यासविषयम् यत्तु यमेनोक्तं —" पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते । स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वा तस्य कृच्छ्रो विशोधनम् ॥" इति तदशक्तविषयम् । यच्च पैठीनसिनोक्तं—"शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात्पूतो भवति प्राणायाम-सहस्रेषु दशकृत्वोभ्यस्तेषु " इति—"तदप्यकामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्त —निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रवारमुपतिष्ठेत्" इति निषिद्धानां पतितादीनां याजनाध्याप-

१. पा० । २२७. । २. स. व्यतिरेकेषट्स्वभिच० । क. केणषसट्कभिचरन्नपत० । ख. व्यतिरेकेषट्स्वनभिचरन्पत० । ३.—११. २९७. । ४. क. सहस्रवाकारचेति० । ख. सहस्रं वकरचेति० । ५.—२२. ३३.-।

नात्मके मन्त्रप्रयोगे बहुशोऽभ्यस्ते प्राकृतं ब्रह्मचर्यमुपदिष्टं तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । "यः स्ववेदं विप्लावयति, यश्च रक्षणे क्षमोऽपि तस्करव्यतिरिक्तं शरणागतमुपेक्षते सोऽपि संवत्सरं यवोदनं भुञ्जानः शुद्ध्यति । तत्र विप्लवो नाम पर्वचाण्डालश्रोत्रावकाशाश्रवनध्यायेष्वध्ययनम्, उत्कर्षहेतोरधीयानस्य 'किं पठसि नाशितं त्वया' इत्येवं पर्यनुयोगदानं वा विप्लावनमुच्यते । अत एवोक्तं स्मृत्यन्तरे—"दत्तानुयोगानच्येतुः पतितान्मनुरब्रवीत् ॥" इति । यत्तु वसिष्ठेनोक्तं—"पतितचाण्डालशवश्रावणे त्रिरात्रं वाग्यता अनश्नन्त आसीरन्; सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यन्तः पूता भवन्तीति विज्ञायते इति एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याताः, दक्षिणाद्यागाश्च पूता भवन्तीति विज्ञायते" इति तदबुद्धिपूर्वविषयम् । यत्तु षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितं-"चाण्डालश्रोत्रावकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनम्" इति तदबुद्धिपूर्वविषयम् । यदा सर्पाद्यन्तरागमनमात्रं भवति न पुनस्तत्राधीते तदाऽपि प्रायश्चित्तं यमेनोक्तं—"सर्पस्य नकुलस्याथ अजमार्जारयोस्तथा ।, मूषकस्य तथोदूस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥ पुरुषस्यैडकस्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च। अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु॥ त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरुक्षाभिश्चनम् । ग्रामान्तरं वा गन्तव्यम् जानुभ्यां नात्र संशयः॥" इति । पितृमातृसुतत्यागतडागारामविक्रयेषु मनुयोगीश्वरोक्तोपपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववज्जातिशक्तिगुणापेक्षया योज्यानि । तत्र पितृमात्रादित्यागस्य "अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा।" इत्यपाङ्क्तमध्यपाठात्तानीमानि प्रायश्चित्तं भवति : यथाऽऽह मनुः — "षण्मासकालता मासं संहिताजप एव वा । होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्क्तानां विशोधनम् ।" इति । अपाङ्क्तश्च श्राद्धकाण्डे "ये स्तेनपतितपक्षीणाः" इत्यादिवाक्यैर्दर्शितः । तडागारामविक्रयेषु च कतिचिद्विशेषप्रायश्चित्तानि संविधाणि सुतविक्रयप्रायश्चित्तकथनावसरे कथितानि । अनन्तरं "कन्यासंदूषणम्" इत्युक्तम् । तत्र च त्रैमासिकेचान्द्रायणाने वर्णानां सवर्णाविषये योज्यानि । आनुलोम्ये पुनर्मासिकपयोऽशनं प्राजापत्यं वा—"सकामा-

---

१.—२३. ३४, ५. । २.—२३. ३६. । ३.—११. २००. । ४. ख. न्याया द्० ।

५. ख. त्रैमासिकद्वैमासिकेचान्द्रायणादीनि वर्णा० ।

वृत्तुलोमासु न दोषस्तव्यथा दमः ॥" इति दण्डापत्त्वदर्शनात् । यत्तु शङ्खनोक्तं —"कन्यादोषी सोमविक्रयी च कृच्छ्रमब्दं व्रतं चरेयातां इति, यच्च हारीतवचनं —"कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः श्रद्धयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिर्नो मिथ्याभिशंसी पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्च तपोभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुर्द्वादशवर्षाण्यहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयावकमश्नीयुः ॥" इति तदुभयमपि क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्येन दूषणे योज्यं ; शूद्रस्य तु वध एव—"दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥" इति वधदर्शनात् । परिविन्दकस्य याजनकन्याप्रदानयोः कौटिल्ये शिष्टाप्रतिषिद्धव्रतलोपे आत्मार्थपाककियारम्भे मद्यपस्नानिषेधणे च साधारणोपपातकप्रायश्चित्तं प्राग्वदवस्थापनीयम् । आद्ययोस्तु विशेषप्रायश्चित्तानि परिवेदनायाज्ययाजनप्रायश्चित्तकथनप्रस्तावे दर्शितानि । अनन्तरं "स्वाध्यायत्यागः" इत्युक्तम् । तत्र व्यसनाः सक्तस्य त्यागे "अधीतस्य च नाशनम्" इति ब्रह्महत्यासमप्रायश्चित्तमुक्तम् । शास्त्रश्रवणाद्याकुलतया त्यागे तु त्रैमासिकाद्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्त्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि । यत्तु वसिष्ठेनोक्तं—"ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात्" इति तदत्यन्तापद्विषयम् । अग्नित्यागेऽपि तेनैव विशेषो दर्शितः—"योऽग्नीनपविध्येत्स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्" इति । द्वादशरात्रग्रहणमुत्सन्नकालापेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुकृच्छ्राणां प्राप्त्यर्थम् । तत्र मासद्वये प्राजापत्यं, मासचतुष्टयेऽतिकृच्छ्रः, षण्मासोच्छिन्ने पराकः, वत्सरादूर्ध्वं योगीश्वरोक्तान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि कालापेक्षया योज्यानि, संवत्सरादूर्ध्वं तु सानवं त्रैमासिकं त्रैमासिकमिति व्यवस्था । एतच्च नास्तिक्येन त्यागविषयम् । तथा च व्यासः—"योऽग्निं त्यजति नास्तिक्याद्प्राज्ञा-

---

१.—ख. मद्यपं चरेत् । २. ख. व्यवहारीपेत्यधुक् । ३. व्य० २८८. । ४. ख. त्याजनं कन्या० । ५. ख. याज्यत्याजन० । ६. आ० २३९. । ७. ख. संवत्सरोत्० । ८. ख. सायाद्योक्तानि । शतू० । ९. ख. मासत्रं त्रैमासिकं इति० ।

पत्यं चरेद्विजः" इति । यदा तु प्रमादात्त्यजति—तदा भारद्वाजगृह्ये विशेष उक्तः—"प्राणायामशतमात्रिरात्रादुपवासः स्यादार्विंशतिरात्रात्, अत ऊर्ध्वं मासष्टिरात्रात्त्रिछो रात्रीरुपवसेदत ऊर्ध्वमासंवत्सरात् प्राजापत्यं चरेत्, अत ऊर्ध्वं कालबद्धत्वे दोषगुरुत्वम्" इति । यदा त्वालस्यादिना त्यजति तदापि तेनैव विशेष उक्तः— "द्वादशाहातिक्रमे व्यहमुपवासो, मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः, संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः, पयोभक्षणं वा" इति । संवत्सरादूर्ध्वं तु वृद्धहारीतेन विशेष उक्तः—"संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात्, द्विर्वोत्सन्ने चान्द्रायणं सोमार्थं च कुर्यात्, द्विर्वोत्सन्ने संवत्सरं कृच्छमभ्यस्य पुनरादध्यात्" इति । सोमयनं च कृच्छ्रकाण्डे वक्ष्यते । शङ्खेनापि विशेष उक्तः—"अग्न्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्वां च दद्यात्" इति । सुतत्यागे बन्धुत्यागे च त्रैमासिकं गोवधव्रतं कामतः, अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं व्रतचतुष्टयं शक्त्यापेक्षया योज्यम् । द्रुमच्छेदे प्रायश्चित्तं प्राक्तम् । स्त्रीप्राणिवधवशीकरणादिभिर्जीवने तिलेक्षुयन्त्रप्रवर्तने च तान्येव प्रायश्चित्तानि तथैव योज्यानि । व्यसनेवु च द्यूतमृगयादिषु तान्येव व्रतानि तथैव योज्यानि । यत्तु बौधायनेन—"अताञ्जुचिकराणि द्यूतमभिचारोऽनाहितग्नेरुच्छ्वृत्तिः समावृत्तस्य मैक्षचर्या तस्य च गुरुकुले वास ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो यश्च तमध्यापयति नक्षत्रनिर्देशनं चैति द्वादशमासान्द्वादशार्धमासान्द्वादशाहान्द्वादशरुहान्द्वादशञ्महांश्च व्यहमेकाहमित्यञ्जुचिकरनिर्देशः" इति द्यूते वार्षिकव्रतमुक्तं तदभ्यासविषयम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—"अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्तिर्गरदोऽग्निदोऽधरयगजारोहणवृत्ती रङ्गोपजीवी श्वागणिकः शूद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिः ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपलपिकयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति तानुद्धरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणव्यस्थया सर्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिवणमुपवसुशेषुस्तस्यान्ते देवपितृतर्पणं गवाह्निकं चेत्येवं व्यवहाया" इति तदपि बौधायनीयेन समानविषयम् । श्वागणिको यः श्वगणेन जीवति । भाण्डिको बन्दिव्यतिरिक्तो राज्ञां

---

१. ख. सोमयानं च० ।

तूर्यादिस्वनैः प्रबोधयिता—वन्दिनः पृथगुपादानात् । स्ववृत्तिः सेवकः । ब्रह्मजी वी द्विर्जकार्येषु मुख्येन परिचारकः । मनूक्तान्यप्यनुक्तेषु प्रायश्चित्तानि " षष्ठा-ष्टकालला मासम् " इत्यादीनि जात्यादपेक्षया योज्यानि—तदुक्तावङ्गयमध्येऽपि कितवादिव्यसनिनां पठितत्वात् । आत्मकर्मकरे शूद्रसेवायां च सामान्यप्राय-श्चित्तानि प्राग्वदेव योज्यानि । यत्तु बौधायनेनोक्तं—"समुद्रयानं ब्राह्मणस्य स्यात्सापहरणं सर्वापण्यैर्व्यवहरणं भृम्यनृतं शूद्रसेवा यश्च श्रद्धायामभिजायते तैंदपत्यं च भवति तेषां तु निर्देशश्चतुर्थकाले मितभोजिनः स्युरपोश्नुपेयुः सक्तनाश्नुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरन्त एतैर्मिवैर्वैस्तदपनुदन्ति पापम्" इति—तद्दुष्कालसेवाविषयम् । हीनजातिभिः सख्ये तु उपपातकसामान्यप्रायश्चित्ता-न्येव । यत्तु प्रचेतसोक्तं—" मित्रभेदकरणादहोरात्रमनशन्, हुत्वा पयः पिबेत् " इति तदहीनसख्यभेदनविषयम् । हीनयोनिनिषेवणेऽप्युपपातकसामान्यप्राय-श्चित्तानि योज्यानि । यत्तु शातातपेनोक्तं—" ब्राह्मणोराजकन्यापूर्वी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निवेशेत्तां तु चोपयच्छेत् ; तैस्यापूर्वी तत्पत्नीकृच्छ्रं शूद्रापूर्वी तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रं ; राजन्यश्चेद्वैश्यापूर्वी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निवेशेत्तां चोपयच्छेत् ; शूद्रा पूर्वी त्वतिकृच्छ्रं ; वैश्यश्चेच्छूद्रापूर्वी त्वतिकृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा तां चोप-यच्छेतिति तत्र निवेशात्तां चोपयच्छेदिति कृच्छानुष्ठानोत्तरकालं सवर्णापरिणयना-दूर्ध्वं तां च राजन्यादिकामुपयच्छेदित्यर्थः । इदं चाज्ञानविषयं, ज्ञानतस्तूपपातक-सामान्यप्रायश्चित्तं व्यवस्थितमेव द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीसंभोगे च " हीनयोनि-निषेवणम् " इत्युक्तं; तत्रापि " पशुवेस्त्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयत इति संवर्तो-क्तकामतो द्रष्टव्यं ; कामतस्तु यमेनोक्तं द्रष्टव्यं—" वेश्यागमनजं पापं व्य-पोहन्ति द्विजातयः । पीत्वा सकृत्सक्तक्तं सप्तरात्रं कुशोदकम् ॥" इति । उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि च कामकामतोऽभ्यासापेक्षया योज्यानि तत्र मत्याभ्यासे तु " प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तत " इति न्यायात् प्रतिनि-मित्तं नैमित्तिकावृत्तौ प्रसक्तायां कौगाक्षिणा विशेष उक्तः—" अभ्यासेऽहर्गुणा

१.—ख. जीवी-ब्राह्मणकार्येषु । २. —११. २००. । ३ क, मूल्यनलं शूद्र० । ३. क. यते तदापत्तं च० । ४. ल. एतैर्मिवैर्व० । ४. ल. त्वापूर्वी कृच्छ्रातिकृच्छ्रं० ।

वृद्धिर्मासादर्वाक् विधीयते, ततो मासगुणः वृद्धिर्यावत्संवत्सरं भवेत्॥ ततः संवत्सरगुणा यावत्पापं समाचरेत् ॥" इति इदं मतिपूर्ववैविषयम्; अमतिपूर्वावृत्तौ तु चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः—" सङ्कल्पते तु यत्प्रोक्तं त्रिगुणं तत्त्रिभिर्दिनैः । मासात्पञ्चगुणं प्रोक्तं षण्मासादशगं भवेत् ॥ संवत्सरात्पञ्चदशं व्यब्दाद्विंशगुणं भवेत् । ततोऽप्येवं प्रकल्प्यं स्याच्छातातपवचो यथा ॥" इति ॥ यत्पुनः " विधेः प्राथमिकादस्मात् द्वितीये द्विगुणं चरेत् ।" इति प्रतिनिमित्तमाद्यस्मृतिविधायकं तन्महापातकविषयमित्युक्तं प्राक् । यत्तु यमेन साधारणस्त्रीगमनमधिकृत्य गुरुतल्पव्रतमतिदिष्टं—"गुरुतल्पव्रते केचित्केचिच्चान्द्रायणव्रतम् । गोघ्नस्येच्छन्ति केचिद्व केचिदेवावकीर्णिन ॥" इति " एतच्च जन्मप्रभृतिसानुबन्धानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अनन्तरं " तृतीयानाश्रमे वासः" इत्युक्तम्, तत्र हारीतेन विशेष उक्तः—"अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात्, द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं, तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमतऊर्ध्वं चान्द्रायणम् " इति एतदसंभवविषयम्, संभवे तु सामान्येनोपपातकप्रायश्चित्तानि कामाकामतो व्यवस्थापनीयानि[1] । परपाकरुचिस्त्यक्तास्त्रीच्छाक्षाधिगमनाकराधिकारमार्यावैकृतेषु च मनुयोगीश्वरप्रतिपादितोपपातकसामान्यप्रायश्चित्ता जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि ॥ २८९ ॥

"भार्यायां विकल्पवैषम्" इत्यत्र चशब्दो मन्वाद्युक्तासप्तमिमहानिन्दितालाभादीनामुपलक्षणार्थमित्युक्तम्; तत्रासप्तमीमहे प्रायश्चित्तविशेषमाह—

गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।
गायत्रीजाप्यनिरतः शुध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २९० ॥

यस्त्वसत्प्रतिग्रहं निषिद्धप्रतिग्रहं करोति स ब्रह्मचर्ययुक्तो गोष्ठे वसन् गायत्रीजपशीलो मासं पयोव्रतेन शुद्धयतीति । प्रतिग्रहस्य चासत्त्वं दातुर्गतिकर्मनिबन्धनम् । यथा चाण्डालादेः पतितादेश्च तथा देशकालनिबन्धनं च यथा कुरुक्षेत्रोपरागादौ तथा प्रतिग्राह्यद्रव्यनिबन्धनं च, यथा—सुरामेधीकृतशय्योभयतोमुख्यादेः । यदा तु पतितादेर्मेध्यादेः प्रतिग्रह्णाति तदैतद्गुरुप्राय-

१. प्रा० २४१-१

श्चित्तं द्रष्टव्यं—व्यतिक्रमद्वयदर्शनेन निमित्तस्य गुरुत्वात् । तत्र जपे मनुना संख्याविशेष उक्तः—"जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः । मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥" इति । प्रत्यहं त्रिसहस्रजपो द्रष्टव्यः—मासमिति द्वितीयया त्रिसहस्रसंख्याकस्य जपस्य पतिदिवसव्यापित्वावगमात् । यदा तु न्यायवर्तिब्राह्मणादेः सकाशान्निषिद्धं मेषादिकं गृह्णाति पतितादेर्वा भूम्यादिकमनीषिद्धं तदा षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यं — पविलेष्टया विशुद्ध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः । ऐन्दवेन मृगारेष्टया कदाचिन्मित्रविन्दया ॥ देव्या लक्षजपेनैव शुद्ध्यन्ते दुष्प्रतिग्रहात् ॥" इति । यत्तु बृहद्धारीतवचनं—"राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासपक्षु सदा वसेत् । षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते । तर्पयित्वा द्विजान्कामैः सततं नियतव्रतैः" इति तत्पूर्वोक्तविषयेऽभ्यासे द्रष्टव्यम् । अथवा पतितादेः कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् । तथा पतिग्राह्यद्रव्याल्पतया प्रायश्चित्ताल्पत्वम् ; यथाऽऽह हारीतः—"मणिवासो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्" इति । तथा षट्त्रिंशन्मतेऽपि—"भिक्षामात्रं गृहीत्वा तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत् । प्रतिग्रहेषु सर्वेषु षष्ठमंशं प्रकल्पयेत् ॥" इति इदं च प्रायश्चित्तजातं द्रव्यत्यागोत्तरकालं द्रष्टव्यं—"यद्गर्हितेनाऽऽर्जयन्ति ब्राह्मणाः कर्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥" इति मनुस्मरणात् ॥ एवमन्यान्यपि स्मृतिवाक्यानि द्रव्यसारात्पत्वमहत्त्वाभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ॥

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

जात्याश्रयादिदोषेण निन्द्यान्नादेश्च शब्दतः ।
योगीन्द्रोक्तव्रतव्रातं साम्प्रतं तु प्रतन्यते ॥

तत्र जातिदुष्टपलाण्ड्वादिक्षणे कामतः सकृत्कृते "पलाण्डुं विड्वराहं च" इत्यादिना चान्द्रायणमुक्तम् । कामतोऽभ्यासे तु "निषिद्धभक्षणे जैह्मयम्",

---

१.—११. १९४. । २. ख. मासे विशुध्यति। ३.—११. १९३ । ४. ख. निषिद्धभक्षणे चैव• । क. निषिद्धभक्षणै•।

इत्यादिनोक्तं सुरापानसमप्रायश्चित्तम् । अकामतः सकृद्भक्षणे सान्तपनं, तत्रैवाभ्यासे यतिचान्द्रायणम्—"अमत्यैतानि षट् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेष्वपवसेदहः॥" इति मनुस्मरणात् । यत्तु बृहद्यमेनोक्तं—"खट्टवार्ताककुम्भीकपञ्चनप्रभवाणि च । भूतृणं शिग्रकं चैव खुड्डुण्डं कवकानि च ॥ एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत् द्विजः ।" इति तत्कामतोऽभ्यासविषयं—"यत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासन्नयथहं क्षिपेत्" इति योगीश्वरेण कामतः सकृद्भक्षणे व्यहस्योक्तत्वात् । खट्टाख्यः पक्षी ; कुसुम्भमित्यन्ते ; कवकं राजसर्षपाख्यं शाकम् ; खुखुण्डं तद्विशेषो गोजलीवदन्यायेन निर्दिष्टः । यत्तु यमेनोक्तं—"तण्डुलीयककुम्भीकपञ्चनप्रभवांस्तथा । नालिकां नालिकेरीं च श्लेष्मातकफलानि च ॥ भूतृणं शिग्रकं चैव खट्टाख्यं कवकं तथा । एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेत्॥" इति—तदपि गौतमपूर्वाभ्यासविषयम् । नालिका नालिकेरी शाकविशेषौ, खट्टाख्यश्च । अकामतः सकृद्भक्षणे तु "शेषेष्वपवसेदहः' इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाभ्यासे त्वावृत्तिः कल्प्या, अत्यन्ताभ्यासे तु 'संसर्गदुष्टं यच्चान्नं क्रियादुष्टमकामतः भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तत्कृच्छ्रं समाचरेत्" इति प्रचेतोभिहितं द्रष्टव्यम् । नित्यास्वकामैतैः सकृद्भक्षणे चान्द्रायणं—"शैक्ष्येयादि नीलीं तु प्रमादाद्भक्षणेऽक्वचित् । चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः॥" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । कामतोऽभ्यासे चाऽऽवृत्तिः कल्प्या । यदपि षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितं—"शणपुष्पं शाल्मलं च करनिर्मथितं दधि । वार्ताकीं पुरोडाशं जग्ध्वा नावादहर्मनीशम्॥" इति तदप्यकामविषयम् । यत्तु सुमन्तुनोक्तं—"लशुनपलाण्डुगृञ्जनकवकभक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि संपातान्नयेत्" इति—तद्बलात्कारेणानिच्छतो भक्षणविषयं, तदेकसाध्यव्याध्युपशमार्थे वा भक्षणे द्रष्टव्यम् । अत एवानन्तरं तेनैवोक्तम् "एतान्येव व्याधितस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति, यानि चैवम्प्रकाराणि तेष्वपि न दोष इति । संपातान्नयदुदकबिन्दून्प्रक्षिपेत् ॥" अथ जातिदुष्टसन्धिग्धादिक्लिन्नमन्ने

१.—५. २० । २. ख. कुकण्ड कव० । ३. क. नालिकां नालिकेरीं वीव० ।

प्रायश्चित्तम् तत्र चाकामतः सकृत्पाने—"अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथा । आविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥ आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ॥" इत्युक्त्वा "शेषेषूपवसेदहः ।" इति मतूक्त उपवासो द्रष्टव्यः । कामतस्तु योगीश्वरोक्तस्त्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—" अविखरोष्ट्रमानुषीक्षीरिप्राशने तप्तकृच्छ्रः पुनरुपनयनं च । अनिर्दशाहगोमहिषीक्षीरपाशने षडहाभ्यभोजनम् । सर्वोसां द्विस्तनीनां क्षीरपानेऽभ्यजावर्ज्यमेतदेव " इति । यच्च शङ्खेन—" क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः । सप्तरात्रव्रतं कुर्यान्मधत्नेन समाहितः ॥" इति यावकव्रतमुक्तं तदुभयमपि कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु शङ्खेन— " संधिन्यमेध्यभक्षयोः क्षीरप्राशने पक्षव्रतमुक्तं—" संधिन्यमेध्यभक्षयोर्मृत्वा पक्ष व्रतं चरेत् ॥" तदप्यभ्यासविषयं—सकृत्पाने "गोजाम हिषीवर्ज्जं सर्वाणि पयांसि प्राश्योपवसेत्, अनिर्दशाहं तान्यपि संधिनीपयसूस्यन्दिनीविवत्साक्षीरं चामेध्यभुजश्च॥" इति विष्णुना पवासस्योक्तत्वात् । तेन यवागूनिबन्धनश्च प्रतिषेधः—क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः । यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृत् ।" इति । एवमादौ च यत्रप्रतिषेधोक्तं प्रायश्चित्तं न दृश्यते तत्र "शेषेषूपवसेदहः" इति साधारणप्रायश्चित्तं मनूक्तं साधारणं प्रायश्चित्तम् । द्रष्टव्यं, कामतस्तु "चाण्डालश्च रजस्वला सौनं वल्लूरमेव च । मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासत्रयं वसेत् ॥" इति योगीश्वरोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतोऽभ्यासे तु जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं तु सप्तरात्रं यवान् पिबेत्" । इति मनूक्तं द्रष्टव्यं । इदं विट्सूकरादिमांसव्यतिरिक्तविषयं — "क्रव्याद्विट्सूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे । नरकाकैकराणां तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥" इति मनुना जातिविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषस्योक्तत्वात् । एतन्मूत्रपुरीषप्राशनेऽप्येतदेव — "वराहैकशफानां तु काककुक्कुटयोस्तथा । क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥ मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च । श्वगोमायुकपर्णां च तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥ उपोष्य वा द्वादशाहं कृशमाण्डैर्घृतप्लुतम् ॥" इति

---

१. क. अविकं संधि० । २.—५. ८, ९, १० । ३.—११. १५६ ।

बृहद्यमस्मरणात् । तत्र कामतस्तप्तकृच्छ्रः अभ्यासे तु कूष्माण्डसहितः पराक इति व्यवस्था । तथा प्रचेतसाप्युक्तं—"श्वसृगालकाकुक्कुटपार्षतवानरचित्रकचाषकव्यादखरोष्ट्रगजवाजिविड्वराहगोमानुषमांसभक्षणे तप्तकृच्छ्रादिशेदेषां मूत्रपुरीषभक्षणे त्वतिकृच्छ्रम्" इति । इदं च कामकारविषयम् ॥ यत्तूशनसो वचनं—"नरमांसं श्वमांसं वा गोमांसं चाश्वमेव च । भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं चरेत्" इति—तदकामविषयम् ॥ यत्त्वङ्गिरोवचनं—"बलाकाभासगृध्राक्षुखरवानरसूकरान् । दृष्ट्वा चैषामभेध्यानि मृष्ट्वाचम्य विशुद्ध्यति ॥ इच्छयैषामभेध्यानि भक्षयित्वा द्विजातयः । कुर्युः सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया" इति—तदक्षिणोद्गारितविषयम् । सान्तपनशब्देन चात्र महासान्तपनमुच्यते—अकामतः प्राजापत्यविधानात् ॥ यत्पुनरङ्गिरोवचनं—"नरकाकखरश्वानां जग्ध्वा मांसं गजस्य च । एषां मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥" इति, यच्च बृहद्यमेनोक्तं—"शुष्कमांसाशने विप्रो व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥" इति—तदुभयमपि कामतोऽभ्यासविषयम् ॥ यत्पुनः शङ्खेनोक्तं—"भुक्त्वा चोभयतोदन्तंस्तथा चैकशफानपि । औष्ट्रं गव्यं तथा जग्ध्वा षण्मासान्व्रतमाचरेत् ॥" इति—तत्कामतोऽभ्यस्तभक्षणविषयम् ॥ यत्तु स्मृत्यन्तरोक्तं—"जग्ध्वा मांसं नराणां च विड्वराहं खरं तथा । गवाश्वकुक्कुरोष्ट्राणां सर्वं पञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात्संवत्सरव्रतम् ॥" इति—तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अत्र प्रकरणे मूत्रपुरीषग्रहणं वसाशुक्रासृक्मज्जानामुपलक्षणं, कर्णविट्प्रभृतिमलषट्कोत्सर्ग कल्पनीयम् । केशादिषु पुनः षट्त्रिंशैन्मते विशेष उक्तः—"अजाविमहिषमृगाणां आममांसभक्षणे केशनखरुधिरप्राशने बुद्धिपूर्वं त्रिरात्रमज्ञानाद्दुपवासः" इति ॥ यत्तु प्रचेतसोक्तं—"नखकेशमूत्रोष्ठभक्षणेऽहोरात्रममोजनाच्छुद्धिः" इति—तदप्यकामतः सकृत्प्राशनविषयम् ॥ यत्तु स्मृत्यन्तरवचनं—"केशकीटनखं प्राप्य मत्स्यकण्टकमेव च । हेमतप्तं घृतं पीत्वा तत्क्षणादेव शुद्ध्यति ॥"[4] इति—तन्मुखमात्रप्रवेश-

---

१. क. काकुक्कुटपार्षत० । ङ. कुक्कुरपार्षद० । २. क. ओष्ट्रांसं तथा भुक्त्वा षण्मा० ।
३. क. षट्त्रिंशन्मते० । ४. ङ. प्रचेतसोक्तं—नात्राश्च पाकचण्डालपक्षिहेडु पीत्वा० ।

विषयम् ॥ यदा तु भाजनस्थमन्नं केशादिदूषितं भवति—तदा ' अन्ने भोजनकाले तु मक्षिकाकेशदूषिते । अनन्तरं स्पृशेदापस्तच्चान्नं भस्मना स्पृशेत् ॥ " इति प्रचेतसाभिहितं वेदितव्यम् । प्रासङ्गिकोऽयं श्लोकः ॥ सूक्ष्मतरकृमिकीटास्थिभक्षणे पुनर्हारीतेन विशेष उक्तः— " कृमिकीटपिपीलिकाजलौकः पतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥" इति । जलौको मत्स्यादिः । एवं च पशुपतत्रिजलचरनरमांसादिप्राशने संक्षेपतः प्रायश्चित्तानि प्रदर्शितानि, ग्रन्थगौरवभयात्प्रतिव्यक्तिर्न लिख्यते ॥ अथाशुचिसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र तावदुच्छिष्टामेध्यभक्षणे वक्ष्यते । तत्र मनुः—" बिडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च । केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् " इति कालविशेषानुपादानादेकरात्रम् । इदं चाकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु विष्णुनोक्तं—" पक्षिश्वापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः । संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकम् ॥ " इति—तत्कामकारविषयम् । संस्कारश्च ' देवद्रोण्याम् ' इत्यादिना द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तो द्रष्टव्यः । यत्तु शातातपेनोक्तं—" श्वकाकाद्यवलीढशूद्रोच्छिष्टभोजने त्वतिकृच्छ्रम् ॥ " इति—तदकामतोऽभ्यासविषयम् ॥ यत्तुशङ्खेन—" शुनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत् । काकोच्छिष्टं गवाघ्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रती भवेत् " इति यावकव्रतमुक्तं—तत्कामतोऽभ्यासविषयम् ॥ ब्राह्मणाद्युच्छिष्टभोजने तु बृहद्विष्णुनोक्तं—" ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेद् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम् " इति—तत्कामकारविषयम् ॥ यत्तु यमवचनं— " भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुध्यति । भूमुजा सह भुक्त्वान्नं तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ वैश्येन सह भुक्त्वान्नमतिकृच्छ्रेण शुध्यति । शूद्रेण सह भुक्त्वान्नं चान्द्रायणमथाचरेत् " इति—तत्कामतोऽभ्यासविषयम् ॥ यत्पुनः शङ्खवचनं—" ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्याऽऽपः पिबेत्, क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसाविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्तयेत्, वैश्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत्, शूद्रोच्छिष्टभोजने षडात्रमभोजनम् " इति—तदकामविषयम् । तत्राभ्यासे द्वैगु-

---

१. ख. जलचरमांस० । २ क. प्रतिव्यक्तिर्न लिख्य० । ३.—११. १५१. ४. क. [illegible]० । ५. क. च्छिष्टभोजनेऽत्रि०।

व्यादिकं कल्प्यम् । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेण—"पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यम्" इत्यापस्तम्बस्मरणात्॥ यत्तु बृहद्वासवचनं—"माता वा भगिनी वापि भार्या वान्याश्च योषितः । न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" इति—तत्सहभोजनविषयम् । उच्छिष्टमात्रभोजने तु "शूद्रोच्छिष्टभोजने समरात्रमभोजनं स्त्रीणां चै" इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ यत्त्वङ्गिरोवचनं—"ब्राह्मण्या सह योऽश्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन । तत्र दोषं न मन्यन्ते सर्व एव मनीषिणः" इति—तद्विवाहविषयमापद्विषयं वा । अन्योच्छिष्टभोजनेतु—"अभ्यानां भुक्तशेषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्धं च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः" इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । अत्र चान्द्रं चान्द्रायणं ॥ अन्यावसाय्युच्छिष्टभोजने तु "चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥ षड्रात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः' इत्यङ्गिरोभिहितं सान्तपनम् । अत्र महासान्तपनं द्रष्टव्यम् । आपदि तु "आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुध्येत्तु द्रुपदानां शतं जपेत्" इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु बृहच्छातातपेनोक्तं—"पीतशेषं तु यत्किञ्चिद्भाजनं मुखनिःसृतम् । अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इति—तदभ्यासविषयं ज्ञेयम् । निमित्तस्यातिलघुत्वात् । "पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्यमहस्तेन वा पुनः" इति । एतद्बुद्धिपूर्वविषयम्, अकामतस्त्वधं कल्प्यमिति । दीपोच्छिष्टं तु—"दीपोच्छिष्टं तु यच्चैलं रात्रौ स्थाद्वृतं च यत् । अभ्यङ्गाचैव यच्छिष्टं भुक्तानक्तेन शुद्धयति" इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं विज्ञेयम् ॥ अथाद्युच्चिद्रप्यसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् ,तत्राह संवर्तः—"केशकीटावपन्नं तु नीलीलक्षोपघातितम् । स्नाय्वस्थिचर्मसंस्पृष्टं भुक्त्वा तूपवसेदहः" इति, तथाह शातातपः—"केशकीटावपन्नं च रुधिरमांसास्थ्यस्पृष्टभ्रूणावलोकितपतव्यवलीढश्वसूकरगवाघ्रातशुक्तपर्युषितवृथापक्वदेवान्नहविषां भोजने उपवासः पञ्चगव्याशनं च" इति, एतद्भोभ-

---

१. ४. ११. । २. १. २६. ३. ५. क. स्त्रीणां चैवंदिक्षि । ३. क. तदद्वोषं मन्यन्ते० । ४. क. वेदितव्यम् । दीपो० । क. शरोक्तं वेदितव्यम् । दीपोच्छिष्टं' इत्यारभ्य 'षट्त्रिं शन्मतोक्तं विज्ञेयम्' इत्यन्ताग्रे 'यत्तु बृहच्छातातपेनोक्तम्' इत्यारभ्य '[illegible]' [illegible] । ५. ख. तोक्तं द्रष्टव्यम्० । ५. क शातातपेनाद्युक्तं केश० ।

यमपि अकामविषयं, कामतस्तु "मूद्वारिकुसुमादींश्च फलकन्देक्षुमूलकान् । विण्मूत्रदूषितान्प्राश्य कृच्छ्रपादं समाचरेत् ॥ सान्निकृष्टेऽर्धमेवस्यात्कृच्छ्रः स्याच्छुचिशोधनम्" इति विष्णूक्तं वेदितव्यम् । अल्पसंसर्गेपादो, महासंसर्गेऽर्धकृच्छ्र इति व्यवस्था । यत्तु व्यासेनोक्तं—"संसर्गदुष्टं यच्चान्नं क्रियादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तत्तत्कृच्छ्रं समाचरेदिति—एतच्च असंसृष्टामेध्यातिरसोपलब्धौ वेदितव्यम् ॥ रजस्वलादिस्पर्शे तु शङ्खोक्तम्—"अमेध्यपतितचाण्डालपुल्कसरजस्वलावधूतकुणिकुष्ठिकुनखिसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेत्' इति । कुणिर्हस्तविकलः । एतत्कामकारविषयम्, अकामतोऽर्धम् । 'भुक्त्वास्पृश्यैस्तथाशौचिकेशकीटैश्च दूषितम् । कुशोदुम्बरबिल्वार्कैः पनसाऽम्बुजपत्रकैः । शङ्खपुष्पीसुवर्चोदिक्वाथं पीत्वा विशुद्ध्यति" इति यद्विष्णुनोक्तं—तदशक्तविषयं रजकादिस्पृष्टविषयं वा । शूद्रादुपहते तु हारीतोक्तंविशेषं—"शूद्रेणोपहतं भोज्यं कीटैर्वाऽमेध्यसंविभिः । भुञ्जानेषु तु वा यत्र शूद्र उपस्पृशेत् अनर्हत्वात्स पङ्क्तौ तु भुञ्जानेषु वा यत्रोत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा कुत्सित्वा वा यत्रान्नं दद्युस्तत्र प्रायश्चित्तमहोरात्रम्" इति । उच्छिष्टपङ्क्तिभोजनेऽप्येतदेव—"यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पंङ्क्त्यामुच्छिष्टायां कदाचन । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति" इति क्रतुस्मरणात् ॥ नामकरानिर्मुक्तपैत्रभोजने तु "समुत्थितस्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने । एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्" इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ तथा पराशरेणाप्यत्रोक्तम्—"एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ मोहाद्भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्त्यामुच्छिष्टभोजनः । प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा" इति । शवादिसंपृक्तकूपोदकपाने तु विष्णुराह — "घृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहताद्योदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्र्यहमुपवसेत्, द्व्यहं राजन्यः, एकाहं वैश्यः, शूद्रो नक्तं, सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः" इति । अत्यन्तोपहताद्येति मूत्रपुरीषादिभिर्वैत्यभिप्रेतम् । यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्भिन्नं भवति—तदा हारीतो विशेषमाह—"क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् । शुध्यै चान्द्रायणं

---

१. क. च्छुचिभोज० । २. ख. एतच्चामेध्य० । ३. ख. निर्मुक्तान्नभाजन० । ४. ख. तोक्तं वेदितव्य० । ५. ख. त्यभिहितम० ।

कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥ यदि कश्चित्ततः स्नायात्प्रमादेन द्विजोत्तमः । जपन्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुध्यति" इति । इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहृतकूपजलपानाविषयम्, अकामतस्तु षड्भाव —"ङिम्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते । पयः पिबेत्त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्" इति देवलस्मरणात् ॥ यदा चण्डालकूपादिगतं जलं पिबति—तदापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यं—"चाण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामाज्जलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णेवर्णे विनिर्दिशेत ॥ चरेत्सान्तपनं विप्रः, प्राजापत्य च भूमिपः । तदर्धं तु चरेद्वैश्यः, शूद्रे पादं विनिर्दिशेत्" इति । इदं च कामकारविषयम्, अकामतस्तु "चाण्डालकूपभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् । स तु व्यहेण शुध्येत शूद्रस्त्रैवेकेन शुध्यति" इति देवलोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ चाण्डालादिसंबद्धाल्पजलाशयेष्वपि कूपबच्छुद्धिः—"जलाशयेष्वल्पेष्वप्येषु स्यात्परेषु महीतले । कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम्" इति विष्णुस्मरणात् ॥ पुष्करिण्यादिषु पुनः—"म्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ह्रदेऽपि वा । जानुदघ्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ॥ तस्योयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामात्त्रक्तमुज्झी स्यादहोरात्रं तु कामतः" इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ रजकादिभाण्डस्थतोये तु "भाण्डस्थमन्त्यजानां तु जलं दधि पयः पिबेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः । शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तित" इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् । कामतस्तु द्विगुणम्—"अन्त्यजैः स्नानिताः कूपास्तडागो वाप्य एव वा । एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुध्यति" इति आपस्तम्बोक्तमभ्यासविषयं वेदितव्यम् ॥ यत्त्वापस्तम्बेन चाण्डालकूपादिजलपाने पञ्चगव्यमात्रमुक्तम्, । 'प्रपासरण्ये चैटके च सैरे द्रोण्यां जलं कोशविनिर्गतं च । स्वपाकचाण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुध्येत्" इति—तदशक्तविषयम् । "प्रपां गतो विनातोयं शरीरं यो निषिञ्चति । एकाहक्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ सुराघटप्रपातोये पीत्वा

---

१. ख. यदिजायतो पयः । २. ३. ४- & ५. एतच्च आपस्तम्ब नामलभ्यत क. 'इदं च कामकारविषयम्' इति नास्ति । ६. ख. स्वरण्यघटकेक्षीरद्रोण्या० । ७. क. शक्तविषयम् । अपभावदुष्ट० ।

नाब्यं जलं तथा । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्यं द्विजः पिबेत् ॥" अथ भावदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तं—" भावदुष्टं—यद्गर्हत आकारतो वा विसदृशतया जुगुप्सितशारीरमलादिवासनां जनयति तदुच्यते, अरिष्टयुक्तगरलादिशङ्कां वा । तत्र पराशरः—" वाग्दुष्टं भावदुष्टं च भोजने भावदूषिते । भुक्त्वान्नं ब्राह्मणः पञ्चाल्लिरात्रेण विशुध्यति " इति । एतत्कामकारविषयम् । यत्तु गौतमेन " भावदुष्टं केवलं " इत्यादि प्राक्पञ्चनखेभ्यःपठितं। प्रायश्चित्तमुक्तं "प्राक् पञ्चनखेभ्यश्छर्दनं घृतप्राशनं च" इति—तदकामाविषयम् ॥ शङ्कायां तु " शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभोज्याभक्ष्यसंक्षिते । आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु । अक्षारलवणां रूक्षां पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् । त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीं वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥ पलाशबिल्वपत्राणि कुशान्पयसमुद्धरम् । अपः पिबेत्त्वाथयित्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति " इति वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । मनुनाप्यभोजनशङ्कायामुक्तं —"संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः । अज्ञात भुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥" इति । अथ कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तं—कालदुष्टं च पर्युषिताऽनिर्दशगोक्षीरादि—तत्र चाऽकामतः " देशेषूपवसेद्दहः " इति मनूक्तं वेदितव्यं, कामतस्तु "केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितं च यत् । ऋजीषपैर्के भुक्त्वा तु त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ' इति शङ्खोक्तं वेदितव्यम् । केवलान्यस्नेहात्तानि । अनिर्दशगोक्षीरादिषु प्रायश्चित्तं प्राक् प्रदर्शितम् । नवोदकपाने तु पञ्चगव्यप्राशनम् । शृङ्गस्थिदन्तजैः पात्रैः शङ्खशुक्तिकपर्दकैः । पीत्वा नवोदकं चैव पञ्चगव्येन शुद्धयति ' इति वृद्धयाज्ञवल्क्यस्मरणात् ॥ कामनश्तूपवासः कर्तव्यः—" काले नवोदकं शुद्धं न पिबेच्च व्यहं हि तत् । अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाशादहनैश्चम् " इति सूत्रान्तरदर्शनात् । ग्रहणकाले भोजने तु चान्द्रायणं— " नवश्राद्धं ग्रामयाजकाश्च संग्रहभोजनम् । नारीणां प्रथमे गर्भे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् " इति शातातपस्मरणात् ॥ यदा तु संग्रहादन्यत्र निषिद्धकाले भुङ्क्ते—

१. ख. शङ्खेन० । २. ख. डं च भाजने भाव० । ३. ख. केवलमित्या० । ४. केवलेत्यादि०, ५. ख. पठितलात्पाय० । ५.—५. २.। ६.—५. २०. ७. ख. क्रती-, क. क्रतीसपर्व० । ८. क. मुगारिपद० । ९. ख. इति वृद्धयाज्ञ० ।

तैदा मार्कण्डेयः—"चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव। ग्रहणं तु भवेत्तस्मिन्न पूर्वं भोजनक्रिया॥ नाचरेत्संग्रहं चैव तथैवास्तमुपागते। यात्रस्थानोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु" तथा 'ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधियामतः। भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः, तथा "अपराह्णे न मध्याह्णे सौयाह्णे न तु सङ्गवे। भुञ्जीत सङ्गवे चस्यात्पूर्वं भोजनक्रिया' इति॥ यच्च मनुनोक्तं—"नाश्नीयात्संधिवेलायाम्।" नातिप्रगे नातिसायम्। इत्येवमादि, यच्च बृहच्छातातपेनोक्तं—"धाना दधि च सक्तूंश्च श्रीकामो वर्जयेन्निशि। भोजनं तिलसंबद्धमन्नं चैव विचक्षण' इत्येवमादिष्वनादिष्टप्रायायक्षिसेषु "प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये। उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैवहि' इति योगीश्वरोक्तं प्राणायामशतं द्रष्टव्यम्, अकामतस्तु 'शेषेषूपवसेदहः' इति मनूक्तोपवासो द्रष्टव्यः॥

अथ गुणदुष्टशुक्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्। तत्र च मनुः—"शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वामेध्यान्यपि द्विजः। तावद्भवत्यधःप्रायो यावत्तन्न व्रजत्यधः" इति। अत्राकामतः 'शेषेषूपवसेदहः' इत्युपवासो द्रष्टव्यः, कामतस्तु 'केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितं च यत्। क्रैजीधपर्कं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्' इति शङ्खोक्तं[1]वेदितव्यम्। एतच्चामलकादिफलयुक्तकाञ्जिकादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं—"कुण्डिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत्। तस्यास्तु काञ्जिका ग्राह्या नेतरस्याः कदाचन' इति स्मरणात्॥ उद्भूतस्नेहादिषु तु 'उद्भूतस्नेहविलयनपिण्यकमथितप्रभृतीनि चाऽऽर्द्रवीर्याणि नाश्नीयात्' इत्युक्ता[2]'प्राक्पञ्चनखेभ्यश्चर्दने घृतप्राशनं च' इति गौतमोक्तं द्रष्टव्यम्। विलयनं घृतादिमलम्। अद्भुताद्यन्नभोजने तु लिखित आह—"तस्य चाग्नौ नैं क्रियते यस्य चान्नं न दीयते। न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा चोपवसेदहः॥ पृथक्कृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः। आहिताग्निर्द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाच-

---

१. ख. शुक्तं यथाहमा०, छ. यदातुमहादध्यक्षरेपिद्रमुक्ते, यथाहमाक० । २ क. गाद्याहं मध्याह्नेनतुसं० । ३. ४. ५५ । ४. क. यच्च शातातपे० । ५. क. तिलसम्बन्धिस्नान०। ख. सम्बद्धस्नान० । ६. प्रा० ३०१ । ७.—५. २०. । ८ ११. १५३. । ९. ख. नाचीपपक्व० । १०. ख. शङ्खस्मरणाद् । ११. ख. चार्मा नधिपते यस्य० ।

रेत्" इति अनाहिताग्नेस्तु "शेषेषूपवसेदहः" इत्युपवासो द्रष्टव्यः ॥ भिन्न-भाजनादिषु भोजने संवर्तेनोक्तं—"शूद्राणां भाजने भुक्त्वा मुक्त्वा वा भिन्नभाजने। अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥" इति । तथा स्मृत्यन्तरेप्युक्तं—"वटार्कोश्वत्थपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः । कोविदारकरञ्जेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" इति तथा "पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेद । वानप्रस्थो यतिश्चैव लभते चान्द्रिकं फलम् ॥" इति ॥ अथ हस्तदानादिक्रियादुष्ट-ज्यभोजने प्रायश्चित्तम्—तत्र पराशरः—"माक्षिकं पाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनम्' इति । कामतस्तु—"हस्तदत्तभोजने अब्राह्मणसमीपभोजने, दुष्टपङ्क्तिभोजने, पङ्क्त्यग्रतो भोजनेऽभ्यक्तमूत्रपुरीषकरणे मृतसूतकशूद्रान्नभोजने शूद्रैः सह स्वप्ने त्रिरात्रमभोजनम्" इति हारीतोक्तं विज्ञेयम् । पर्यायान्नदातर्दुष्टे तु—'ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् । द्वयमेतदभोज्यं स्याद्भुक्त्वा तूपवसेदहः' इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तमवगन्तव्यम् । शूद्रहस्तभोजनेतु—'शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिबेत् क्वचित् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" इति क्रतूक्तं विज्ञेयम् । धमनदुष्टेऽपि "आसनारूढपादो वा वस्त्रार्धप्रावृतोऽपि वा । मुखेन धमितं भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्" इति तेनैवोक्तम् । पित्राद्युद्देशेन त्यक्तान्नभोजने तु "भुङ्क्ते चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान्षडाचरेत् । उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥ प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने । असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतं पारणके तथा ॥ द्विगुणं क्षत्रियस्यैतत्त्रिगुणं वैश्यभोजने । साक्षाच्चतुर्गुणं ह्येतत्स्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ अतिथौ तिष्ठति द्वारि श्वपचः प्राश्नन्ति ये द्विजाः । रुधिरं तद्भवेद्वारि भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" इति भारद्वाजोक्तमवगन्तव्यम् । हारीतेनाप्युक्तं—"एकादशाहे भुक्त्वान्नं भुक्त्वा संचयने तथा । उपोष्य विधिवत्स्नात्वा कूष्मा-

काण्डतम् इक्षुरसाधिकारः काण्डान्तरतश्च ॥

१. ख. दारुदम्भेषु० । २. ख. दुष्टाभोज्य भक्षणे प्राय० । ङ क्रियादुष्टस्यभोजने ३० । ३. ङ. समीपभोजने शूद्रैः सह० । ४. ङ. पर्यायदानदष्टेतु० । क, पर्यायाद्दुष्टे च० । ५. क. वैणश्राद्धे प्राणा० । ६. ख. यच्चहारीतो० ।

एकैकमुद्धरेत्पृक्तम्" इति,विष्णुनाप्युक्तं—"प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके। त्रैपाक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्वैमासिके" इतीदं चाऽऽपद्विषयम्, अनापदि तु—"चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके। एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते' इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्। "प्राजापत्यं तु मिश्रके" इत्येतदाद्यं, मासिकविषयं द्रष्टव्यं, द्वितीयादिषु तु "प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके। त्रैपाक्षिके तदर्धं स्यात्पादो द्वैमासिके तथा॥ पादोनकृच्छ्रं निर्दिष्टं षण्मासे च तथाब्दिके। त्रिरात्रं चान्त्यमासेषु प्रत्यहं वेदहः स्मृतम्" इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टव्यम्॥ क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः—"चान्द्रायणं नवश्राद्धे परार्को मासिके स्मृतः। त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम्॥ क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम्। वैश्यस्याधीधिकं प्रोक्तं क्षत्रियार्द्धं मनीषिभिः॥ शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम्। सार्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वेन्दवस्मृतम्॥ मासद्वये परार्कः स्याद्धर्व्वं सान्तपनं स्मृतम्॥' यत्तु शङ्खवचनं—"चान्द्रायणं नवश्राद्धे परार्को मासिके स्मृतः। पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रः स्यात्षण्मासे कृच्छ्र एव तु॥ आब्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके। अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा' इति—तत्सपिण्डितविषयं, 'ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा' इत्यापाङ्क्तेयविषयं वा—"चाण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैगुतादपि। दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम्॥ पतनानाशकैश्चैव विधोद्बन्धनकैस्तथा। भुक्त्वैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विज' इति, तथा 'अपाङ्क्तेयान्यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि। ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वान्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत्' इति, 'ग्रामश्राद्धे तथा भुक्त्वा ततकृच्छ्रेण शुद्धयति। संकल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेत्' इति भरद्वाजेन गुरुप्रायश्चित्तविधानात्॥ ब्रह्मचारिणस्तु बृहद्यमो विशेषमाह—"मासिकादिषु षोऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः। त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते। प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयति' इति। इदमज्ञानविषयम्। कामतोऽपि स एवाह—"मधु

---

१. ख. प्राजापत्यं विधीय०। २. त्रिरात्रमिति पाठान्तरम्। ३. ख. क्षत्रियास्तुमनीषिभिः०। क. क्षत्रियानुमनीषिणः शूद्र०। ४. ख. ब्रह्मचारिषु बृह०। क. ब्रह्मचारिणां तु बृह०।

मांसं च योऽश्नीयाच्छ्राद्धं सूतकमेव वा । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्" इति । आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्धम्–"आमश्राद्धे तदर्धं तु प्रायश्चित्तं तु सर्वदा" इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् ॥ यत्तूशनसोक्तं–"दशकृत्वः पिबेद्यापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः। ततः संध्यामुपासीत शुद्धयेत्तु तदनन्तरम्" इति–तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् संस्काराङ्गभूतश्राद्धभोजने तु व्यासेन विशेष उक्तः:—"निवृत्तचूडदाहोमे तु प्राङ्नामकरणात्तथा । चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अतोऽन्येषु तु भुक्त्वान्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेन शुद्धयते निन्दभोजनं" इति । सीमन्तोन्नयनादिषु पुनर्धौम्यो विशेषमाह—"ब्रह्मौदने च सोमेच सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्" इति । अत्र ब्रह्मौदनाख्यं कर्माऽऽधानाङ्गभूतं—सोमसाहचर्यात् ॥ अथ परिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम् । यत्स्वरूपतोऽनिषिद्धमपि विशिष्टपुरुषस्वामिकतयाऽभोज्यं भण्यते—तत्परिग्रहाशुचि। तत्र योगीश्वरेण "अदत्तान्यग्रहीतानि नाश्नन्नादनापदि" इत्यारभ्य सार्धपञ्चभिः श्लोकैरभोज्यान्नाः प्रतिपादिताः । मनुनापि त एव किञ्चिदाधिक्याः प्रतिपादिताः— "नाश्नीत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिदुते तथा । क्षिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥ मत्तकुद्धातुराणां तु न भुञ्जीत कदाचन । गणान्नं गायिकान्नं च विदुषां च जुगुप्सितम् ॥ स्तेनगायकयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निर्दशस्य च ॥ अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च । चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥ उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्यायान्नमनिर्दशम् । अनार्यैतं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ॥ द्विषद्वलं मर्वार्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् । पिशुनानृतिनोश्चैव क्रेतुर्वैकायिकस्य च ॥ शैलूषतन्तुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च । कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरणस्य च । सुवर्णकर्तुर्वेणस्यं सौमविक्रयिणस्तथा ॥ श्वतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य

---

१. ख. प्राजापत्यं तु सर्व० । २. ख. कर्मयज्ञाङ्गभूत० । ३. म. ४. २०५.—२१७. ४. ग. ङ. क्लीबेनव आद्धेत मुञ्जी० । ५. ङ. गायनस्यान्न० । ६. ग. निगडेनच० । ७. ख. ग. दृशं न यर्षभं० । ८. ग. ताम्रमवेधितम् । ङ. ताम्रमधः स्मृतः० । ९. ख. नोश्चैव क्रेतुर्विकयिणस्तथा । ङ्रेतु० । क्रेतुर्विकायकस्य च । ङ्रेतु० । १०. ङ. कर्तुर्वेनस्य० ११. ख. णरस्य शस्त्रविक० ।

च । रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ वृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः । अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च " इति । अत्र च पदार्था अभक्ष्यकाण्डे व्याख्याताः । अत्र प्रायश्चित्तमाह—" भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च " इति । पैठीनसिनाप्यकामतस्त्रिरात्रमेवोक्तं—" कुनखी श्यावदन्तः पित्रा विवदमानः स्त्रीजितः कुष्ठी पिशुनः सोमविक्रयी वाणिजको ग्रामयाजकोऽभिशस्तो वृषल्यामभिजातः परिवित्तिः परिविन्दानो दिधिषूपतिः पुनर्भूपुत्रश्चौरः काण्डपृष्ठः सेवकश्चेत्यभोज्यान्ना अपाङ्क्त्या अश्राद्धार्हाः एषां भुक्त्वा चाऽविज्ञानात्त्रिरात्रम् " इति ॥ शङ्खेन त्वेतानेव किञ्चिदाधिक्यान्पठित्वा चान्द्रायणमुक्तं—तदभ्यासविषयम् ॥ गौतमेन पुनः " उच्चिष्टपुंश्चल्यभिशस्ता " इत्यादिना अभोज्यान्पठित्वा " प्राक्पञ्चनखेभ्यश्छर्दनं वृतप्राशनं च " इति प्रायश्चित्तमुक्तं—तदापद्विषयम् ॥ यत्तु बलात्कारेण भोज्यते तस्यापस्तम्बेन विशेष उक्तः—" बलाद्दासीकृता ये तु म्लेच्छचाण्डालदस्युभिः । अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥ उच्छिष्टमार्जनं चैव तथा तस्यैव भोजनम् ॥ खरोष्ट्रविड्वराहाणामभिपस्य च भक्षणम् ॥ तत्स्त्रीणां च तथा संगस्ताभिश्च सह भोजनम् । मासोषितं द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा भवेत् । चान्द्रायणं पराकं च चरेत्संवत्सरोषितः ॥ संवत्सरोषितः शूद्रो मासार्धं यावकं पिबेत् । मासमात्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्ध्यति ॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः । संवत्सरोषिभिश्चैव तैर्द्भावं स निगच्छति " इति ॥ आशौचिपरिगृहीतान्नभोजने तु वैजवापलेय आह—" अज्ञानाद्भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ॥ प्राणायामशतं कृत्वा शुद्ध्यन्ते शूद्रसूतके ॥ वैश्ये षष्टिमवेद्राज्ञि विंशतिर्ब्राह्मणे दश । एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनः । तैतः शुद्धिर्भवेत्येषां पञ्चगव्यं पिबेत्तत " इति । ब्राह्म-

---

१. ख ग. क्यकाण्डे शूद्रकाण्डे च व्याख्या० २. म. ४. २२२. ३. ख. भुक्त्वा दत्त्वा वाऽविद्या० । ४ ख. त्यारेण मुच्यते० । ५. ख. तयोच्छिष्टस्यभोज० । ६. छ. तद्भावं चनिगच्छ०। ७. ख जनेतुजगल आइ० । ८. ख. गाद्योजनेवि० । ९ ग. ततः शुचिर्भवेद्विप्रः पञ्चगव्यं पिबेन्नरः' इति० । ङ. पिबेदेवं । ब्राह्म० ।

णादिकमेणैकाहद्व्यहादयो योज्याः, इदमकामकारविषयं, कामतस्तु मार्कण्डेय आह—" भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सान्तपनं द्विजः ॥ भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तथा कृच्छ्रो विधीयते ॥ वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् । शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा त्रीन्मासान्व्रतमाचरेत्" इति ॥ यत्तु शङ्खेनोक्तं—"शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान्व्रतमाचरेत् । वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन् मासान्व्रतमाचरेत् ॥ क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् । ब्राह्मणस्य तथाशौचे भुक्त्वा मासव्रती भवेत्" इति । इदमभ्यासविषयम् । एतच्च प्रायश्चित्तमाशौचानन्तरं, वेदितव्यं—"ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचं, व्यपगमे तु प्रायश्चित्तं कुर्यात्" इति विष्णुस्मरणात् ॥ अपुत्राद्यन्नभोजने तु लिखित आह—"भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नमव्रतस्यासुतस्य च । शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनं, तथा "परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च । अपचस्य च भुक्त्वान्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्" इति—एतच्चाभ्यासविषयम् ॥ परपाकनिवृत्तादेर्लक्षणं तेनैवोक्तं—" गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् । परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ पञ्चयज्ञान्स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति । सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥ गृहस्थधर्मवृत्तो यो ददातिपरिवर्जितः । ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः संप्रकीर्तित" इति ॥ यत्तु ब्रह्मचार्यादिभोजने वृद्धयाज्ञवल्क्य आह—" यतिश्च ब्रह्मणचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" इति, यच्च पार्वणश्राद्धाद्यकर्तुरन्नभोजने भरद्वाज आह—" पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्नन्ति देवताः॥ भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्" इति—तदुभयमप्यभ्यासविषयम् ॥ पूर्वपरिगणितातिरिक्ता ये निषिद्धाचरणशीलास्तदन्नभोजने तु—" निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यादिनमेकमभोजनम्" इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं वेदितव्यम् । अत्रैव संवत्सराभ्यासे षट्त्रिंशन्मत एवोक्तम्—" उपपातकयुक्तस्य अब्दमेकं निरन्तरम् । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्पराकं तु

---

१. द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति पाठान्तरम् । २. ख. शौचे तसकृ० । ३. भुक्त्वाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' इति । ३. ख. पञ्चयज्ञांस्तुयः कृत्वा परानाद्रुप० । ४. ङ. युक्तः [illegible]

विशोधनम्" इति । इदं चाभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तकाण्डगतविशेषोदितव्रतकदम्बकं द्विजाद्यस्यैव क्षत्रियादीनां तु पादपादहान्या भवति—"विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धं पाद एकस्तु शूद्रजातिषु शस्यते" इति विष्णुस्मरणात् ॥

इत्यभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

निमित्तपरिगणनवेलायामुपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकरादीनि परिगणितानि तत्र प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र मनुः—"जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ संकरीपातकृत्यासु मासः शोधनमैन्दवः । मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्यादावकस्त्वहम्" इति । अन्यतममिति सर्वत्र संबध्यते । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः—"संकरीकरणं कृत्वा मासमश्नाति यावकम् । कृच्छ्राति कृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा । मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्" इति । बृहस्पतिनापि जातिभ्रंशकरे विशेष उक्तः—"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासभादिप्रमापणम् । निन्दितेभ्यो धनादान कृच्छ्रार्धं व्रतमाचरेत्" इति । एतेषां च जातिभ्रंशकरादिप्रायश्चित्तानां मत्वाप्युक्तानां जातिशक्त्यायपेक्षया विधयो विभजनीयः । एवं योगीन्द्रद्रुतमभक्ष्यभक्षणादिप्रायश्चित्तम् संक्षेपतो दर्शितम् ॥ अधुना प्रकृतमनुसरामः ॥ २९० ॥

महापातकमतिपातकमनुपपातकं प्रकीर्णकमिति पञ्चविधं पापजातमुक्तम् । तत्र चतुर्विधप्रायश्चित्तमभिधाय क्रमप्राप्तं प्रैकीर्णकप्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामाञ्जिले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।
नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम्॥२९१॥

खरयुक्तं यानं खरयानम्, उष्ट्रयुक्तं यानमुष्ट्रयानं रथगन्त्र्यादि तेनाध्वगमने

---

१. ङ. पपातकाद्यनन्तरं० । २. ङ. सङ्करापत्ये० । ३. ङ. कृच्छ्रातकृच्छ्रेण० । ४. ख. नेनवा । मञ्जि० । ५. ख. प्रकीर्णकपाप० । ६. ङ. गायामाप्यकेवला० ।

कृत्वा दिगम्बरः स्नात्वाभ्यवहृत्य दिवा वासरे च निजान्ननासंभोगं कृत्वा च तडागतरङ्क्ष्यादावनवगाह्य कृतप्राणायामः शुध्यति । इदं च कामकारविषयम्-- "उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । सवासा जलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुद्ध्यति' इति मनुस्मरणात्, अकामतः स्नानमात्रं कल्प्यम् । साक्षात्खरारोहणे तु द्विगुणावृत्तिः कल्पनीया—तस्य गुरुत्वात् ॥ २९१ ॥

किं च—

गुरुं त्वङ्कृत्य हुङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥ २९२ ॥

गुरुं जनकादिकं त्वङ्कृत्य त्वमेवमात्थ त्वयैवं कृतमित्येकवचनान्तयुष्मच्छब्दोच्चारणेन निर्भर्त्स्य विप्रं वा ज्यायांसं समं कनीयांसं वा सक्रोधं हुं तूष्णीमास्व हुं तूष्णीमास्व हुं मा बहुवादीरित्येवमाक्षिप्य जल्पवितण्डाभ्यां जयफलाभ्यां विप्रं निर्जित्य कण्ठे वाससा मृदुस्पर्शेनापि बद्ध्वा क्षिप्रं पादप्रणिपातादिना प्रसाद्य क्रोधं त्याजयित्वा दिनमुपवसेत् । अनश्नन्तं वासरं वसेत् ॥ यत्तु यमेनोक्तं— "वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्राणिपत्य प्रसादयेत्" इति—तदभ्यासविषयम् ॥ २९२ ॥

किं च—

विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥२९३॥

विप्रजिघांसया दण्डायुद्यमे कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः, निपातने(ताडने)अतिकृच्छ्रः, असृक्पाते रुधिरस्रावणे पुनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः,अभ्यन्तरशोणितेऽपि कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः॥ बृहस्पतिनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—'काष्ठादिना ताडयित्वा त्वक्भेदे कृच्छ्रमाचरेत्। अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रः स्यात्परात्कस्त्वङ्कर्तने' इति ॥ पादप्रहारे तु यम आह--'पादेन ब्रा-

---

१. ख. स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः पाणा० । २. २८. २०२. । ३. ङ. रणात् । किं च मु० । ४. ख. वाससाक्षिप्रं पसा० । ५. ख. नश्नन्मृदुस्त्रवासरं नयेत्० । ६. किं चाह० क्षिप्र० । ७. ख. कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ।

ऋणं सृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया । दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ” इति ॥ मनुना त्वन्यानि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि दर्शितानि—“ विनाद्रिरप्सु वाय्वार्तः शारीरं संनिषेव्य तु । सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ” इति । विनाद्रिरित्यसंनिहितास्वपीत्यर्थः । शारीरं मूत्रपुरीषादि । इदमकामविषयं, कामतस्तु “आपन्नतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते । एकाहं क्षपणं कृत्वा सचेलः स्नानमाचरेत् इति यमोक्तं वेदितव्यम् ॥ यत्तु सुमन्तुनोक्तं—“ अप्स्वग्नौ वा मेहतस्तावकृच्छ्रम् ” इति—तदनार्तविषयमभ्यासविषयं वा ॥ नित्यश्रौतादिकर्मलोपे तु मनुराह—“ वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ” इति । श्रौतेषु दर्शपौर्णमासादिकर्मसु स्नातेषु च नित्यहोमादिषु प्रतिपदोक्तेष्टयादिप्रायश्चित्तैरुपवासस्य समुच्चयः ॥ स्नातकव्रतानि “ न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ” इत्येवमादीनि प्रागुक्तानि । स्नातकव्रतमधिकृत्य क्रतुनाप्युक्तम्—“ एतेषामाचाराणामेकैकस्य व्यतिक्रमे गायत्र्यष्टशतं जप्यं कृत्वा पूतो भवति ” इति ॥ पञ्चमहायज्ञाकरणे तु बृहस्पतिराह—“ अनिर्वर्त्य महायज्ञान्यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही । अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन विशुध्यति ॥ आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्यादस्तु पर्वणि । ऋतौ न गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत् ” इति ॥ द्वितीयादिभार्योपरमे तु देवल आह—“ मृतां द्वितीयां यो भार्यां दहेद्वैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत् ” इति ॥ स्वभार्याभिशंसने तु यम आह—“ स्वभार्यां तु यदा क्रोधादभ्याशेति नरो यदेत् । प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान्नव ॥ षड्रात्रं तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्र आचरेत्” इति ॥ अस्नातभोजनादौ हारीत आह—“बहून्कमण्डलूं रिक्तमनातोऽन्नस्य भोजनम् । अहोरात्रेण शुद्धिः स्याद्दिनजाप्येन चैव हि ” इति ॥ एकपङ्क्त्युपविष्टानां स्नेहादिना वैषम्येण दानादौ यम आह—“ न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेत न दापयेत् प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥ नदीसंक्रमहन्तुश्च कन्याविक्रयस्य च । समे विषमकर्तुश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥ तथाणां-

---

१. म. १२. १२. ख. संचलोजलमाविशेदिति० । २. ख. नुवचनं मत्स्य० । ३. दापयेत् । याचकोदायकोदातानवैस्वर्गस्थगामिनः । ऋजा० । ४. ख. निष्कृतिर्नविधीयते । तथा०।

मपि चैतेषां प्रत्यापत्तिं तु मार्गताम् । भैक्षलब्धेन चान्नेन द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' इति । संक्रम उदकावतरणमार्गः । समे विषमकर्ता पूजादौ ॥ इन्द्रधनुर्दर्शनादावृष्यशृङ्ग आह—इन्द्रचापं पलाशाग्निं यद्यन्यस्य प्रदर्शयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रं धेनुर्दण्डश्च दक्षिणा" इति । पतितादिसंभाषणे तु गौतम आह-"न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह वा संभाषेत तत्सान्नधनलाभवधे पृथग्वर्षाणि" इति । भार्यान्नधनानां लाभस्य वधे विघ्नकरणे प्रत्येकं संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ॥ तथा "ब्रह्मसूत्रं विना विण्मूत्रोत्सर्गादौ स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तं—विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः । प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा । तत्र ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः, अधोच्छिष्टस्योदैकपानादिषु गायत्रीजप इति व्यवस्था । अकामतस्तु—"पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामास्त्रिकं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात्' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ भुक्त्वा शौचाचमनमकृत्वोत्थाने तु 'यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्त्वा वाऽनशनात्ततः । सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथा पतितो भवेत् इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ "दण्डयेच्चौरायुत्सर्गादौ वासिष्ठ आह— " दण्डयोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवासेनत्रिरात्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्डयदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा कुनखी श्यावदन्तश्च कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वोद्धरेयाताम्' इति। उद्धरेयातां दन्तान्नखांश्चेत्यभिप्रेतम् । स्तेनपतितादिपङ्क्तिभोजने तु मार्कण्डेय आह —" अपाङ्क्तेयस्य यः कश्चित्पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति' इति ॥ नीलीविषयेत्वापस्तम्ब आह—' नीली रक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥ रोमकूपैर्यदा गच्छेद्रसो नील्यास्तु कार्हिचित् । त्रिषु वर्णेषु सामान्यं तत्कृच्छ्रं विशोधनम् ॥ पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम् । पातकी च भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति॥

---

१. ख. प्रत्यापत्तिस्तुमार्ग० । प्राजापत्यं तुमार्गणम् । भैक्ष० । २. छ. च्छिष्टमभक्षो-दकपानेषु गा० । म. च्छिष्टोदौदकपानेषु गा० । ३. ग. चान्तो भुक्त्वानासनात्ततः० । ४. ख. ग. द्रष्टव्यम् । चोराद्य० । ५. ख. ग. छ. दण्डोत्सर्गे० । ६. छ. सत्रं चरित्वोद्धरे० । ७. छ. अतो कृत्तिकानोदकानां नखानां चोद्धरणं कुर्यातामित्यर्थः । स्तेन० ।

नीलीदारु यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणस्य शरीरतः । शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये न दुष्यति' इति । भृगुणाप्युक्तं—"स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति । नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्ववर्जं विधारणम्' इति ॥ तथा वस्त्रविशेषकृतश्च प्रतिप्रसवः—"कम्बले पङ्क्तसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति" इति स्मरणात् ॥ अर्जीतस्तूनिर्मितखट्वारोहणे शङ्ख आह—"अध्यस्य शयनं यानमासनं पादुके तथा । द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रं तु व्रतीभवेत् ॥ क्षत्रियस्तु रणे पृष्ठं दत्वा प्राणपरायणः । संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्त्वा वृक्षं फलप्रदम् ॥ द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाद्यौ वा दम्पती गोद्विजोत्तमौ । अन्तरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे । अन्तरेण यदा गच्छेद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' इति । दोहे सान्नाय्याद्यङ्गभूते । एतच्चाभ्यासविषयम् । सच्छिद्रादिलोष्टरिष्टदर्शनादौ शङ्ख आह—"दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं सुवर्णं च दद्यात्" इति ॥ क्वचिदेशविशेषगमनेऽपि देवल आह—"सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रलम्बवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा सैन्धवमर्हति" इति । एतच्च तीर्थयात्याव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ॥ स्वपुरीषदर्शनादौ यम आह — "प्रत्यादित्यञ्चमेहेत नपश्येदात्मनः शकृत् । दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेतं ब्राह्मणं गामथापिवा' इति अथशौङ्कः—"पादप्रतापनं कृत्वा कृत्वा दक्षिमधस्तथा । कुशैः प्रमृज्य पादौ तु दिनमेकं व्रती भवेत्" इति ॥ क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह—"क्षत्रियाभिवादनेऽहोरात्रमुपवसेत् , वैश्याभिवादने त्रिरात्रं शूद्रस्याभिवादने त्रिरात्रमुपवास इति ॥ तथा "शय्यारूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्थश्राद्धकृज्जपदेवपूजादिरैतामिवादने त्रिरात्रमुपवासः स्याद् अन्यत्रनिमन्त्रितेऽपरैर्न्यत्र भोजनेऽपित्रिरात्रम्" इति । समित्पुष्पादिहस्तस्याभिवादनेऽप्येतदेव—"समित्पुष्पकुशाज्याम्बुमृद्दन्नाक्षतपाणिकम् । जपं होमं च कुर्वाणं नाभिवादेत वै द्विजम्" इत्यापस्तम्बीये जपादिभिः समभिव्याहारात् ॥ अभि-

---

१. ख. रणाद् तरुनिर्मित० । २. ख. ग. कलिङ्गान्गत्वा० । ३. ख. शेतगामर्हि नाक्षयं तपेहि० । ४. ख. दिति । शङ्खोऽाह—पाद० । ग. दिति । शङ्खः—पाद० । ५. ख. श्यारूढपादुकानहारीपि० । ६. ख. पूजानिरता० । ७. ख. ग. स्त्रितेनान्यप० ।

वादकस्यापीदमेव प्रायश्चित्तं—"नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेत् न भैक्षं चरन्न पुष्पाण्यादिहस्ते । नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्यं कुर्वन्न शयान" इति तस्यापि शङ्खेन प्रतिषेधात् ॥ एवमन्यान्यपि वचांसि स्मृत्यन्तरतोऽन्वेष्याणि ग्रन्थगौरवभयादत्र न लिख्यन्ते ॥ २९३ ॥

॥ इति प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

निमित्तानामानन्त्यात्स्मृतिष्वनिष्पन्नं प्रायश्चित्तस्य वक्तुमशक्यत्वात्सामान्यतः उपदिष्टानुपदिष्टविषये प्रायश्चित्तविशेषज्ञानार्थमिदमाह—

देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥ '९४ ॥

यदुक्तं प्रायश्चित्तजातं वक्ष्यमाणं वा तदेशादिकमवेक्ष्य यथा कर्तुः प्राणविपत्तिर्न भवति तथा विषयविशेषे कल्पनीयं—इतरथा प्रधाननिवृत्तिप्रसङ्गात्; तथा वक्ष्यति—'वायुभक्षो दिवा तिष्ठन्नग्निं नीत्वाप्सु सूर्यदृग्' इति—तत्र यदि हिमवद्गिरिनिकटवर्तिनामुदकवास उपदिश्यते अतिशीताकुलिते वा शिशिरादिकाले—तदा प्राणवियोगो भवेदिति तदेशकालपरिहारेणोदकवासः कल्पनीयः । तथा वयोविशेषादपि—यदि नवतिवार्षिकादेरपूर्णद्वादशवार्षिकस्य वा द्वादशाब्दिकं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते—तदा प्राणा विपद्येरन्निति, ततोऽन्यवयस्के तत्प्रायश्चित्तं कल्प्यं अत एव स्मृत्यन्तरे 'क्वचिदर्धं क्वचित्पाद' इति वृद्धादिषु प्रायश्चित्तस्यह्रासोऽभिहितः। तच्च प्राक्प्रपञ्चितम्। तथा धनदानतपश्चरणादि—शक्त्यपेक्षया च, न हि निर्धनस्य 'पात्रे धनं वा पर्याप्तम्' इत्यादुपपद्यते तथोदिक्तपित्तादेर्वा परकादिकं, नापि स्त्रीशूद्रादेर्जापादिकम्, अत एव गजादीनामशक्नुवन् "दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये" इत्युक्तम्। तथा प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च" इति तपस्यशक्तस्य स्मृत्यन्तरे प्राक् प्रायश्चित्तस्यह्रासोऽभिहितः । तथा पापं च महापातकादिरूपेण प्रत्ययाप्रत्ययसकृदभ्यासस्वरूपेण वाऽवेक्ष्य यत्नतः सकलधर्म-

---

१. ख. श्चित्तानिमित्तस्यव० । २. ख. सङ्गात् । तथा० । ३. ख. इतः । पापं च महापातकादिरूपेण० । ४. ख. भ्यासादिरूपे० ।

शास्त्रपर्यालोचनया प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । तत्राऽकामतो यद्विहितं तदेव कामकृते द्विगुणं, कामतोऽभ्यासे चतुर्गुणम् इत्येवं स्मृत्यन्तरानुसारेण कल्पनीयम् । तथा "महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्नृषा परम् । अब्भक्षो मासमासीत" इत्युक्तं तत्र महापापोपपापयोस्तुल्यप्रायश्चित्तस्याभिहितत्वात्पापापेक्षयोपपातके मासिकव्रतत्य ह्रासः कल्पनीयः । यत्र च हसितजृम्भितास्फोटनानि नाकस्मात्कुर्यात्तथा 'नोदन्वतोऽभ्यासि स्नायात्र च श्मश्रुादि कर्तयेत् । अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्वन्नप्रजा भवति ध्रुवम्' इत्यादौ प्रायश्चित्तं नोपादिष्टं—तत्रापि देशावपेक्षया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ॥ ननु किञ्चिदपि निमित्तजातमनुक्तनिष्कृतिकमुपलभ्यते—"प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्यचैव हि' इत्यनुक्तनिष्कृतिष्वपि प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ गौतमेनापि 'एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्' इत्येकाहादयः प्रतिपादिताः ॥ उच्यते ॥ सत्यमस्येव सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशः, तथापि सर्वत्र देशकालादीनामपेक्षितत्वादस्येव कल्पनावसरः, न च हसितादिषु, सर्वत्र प्राणायामशतं युक्तं—"निमित्तस्यौऽति लघुत्वात् । अतः पापापेक्षया ह्रासः कल्पनीयः, प्रायश्चित्तान्तरं वा । ननु कथं पापस्य लघुत्वं येन प्रायश्चित्तस्य ह्रासकल्पना स्यात् नैष तु प्रायश्चित्तालघुत्वादिति वाच्यम् । उक्तनिष्कृतित्वादेव ॥ सत्यम् ॥ किं तु अर्थवादसंकीर्तनाद्वा द्विर्द्विर्वोपेक्षया च सुबोध एव दोषस्य गुरुलघुभावः, तथा दण्डह्रासवृद्धयपेक्षया च प्रायश्चित्तगुरुलघुभावः । यथा ब्राह्मणावगोरणादौ सजातीयविषये प्राजापत्यादिकमुक्तम् । तत्र यदा प्रतिलोमाऽऽनुलोम्येन प्रातिलोम्येन वाऽवगोरणादि क्रियते, यदा वा मूर्धावसिक्तादिभिस्तदा दण्डस्य तारतम्यदर्शनादेव दोषाल्पत्वमहत्त्वावगमात्प्रायश्चित्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः । दर्शितश्च दण्डस्य गुरुलघुभावः प्रतिलोमापवादेषु "द्विगुणास्त्रिगुणो दमः" इत्यादिना ॥ २९४ ॥

---

१. ख. नीयः । तत्र० । २. नस्यलघु० । ३. ख. स्यात् । तत्र पूर्वश्चित्तात्पत्वंवाच्यम् । अनुक्त० । ४. ख. पूर्वोद्विर्द्विर्पूर्वनिष्कृत्यापेक्ष० । ५. ख. नादेषा । ६. नादेषा । ७. ख प्रतिलोम्यापि ।

७. पतितत्यागविधिः ॥

एवं महापातकादिभिः पतितस्य प्रायश्चित्तमुक्तं; यस्त्वौद्धत्यादेतन्न चिकीर्षति तस्य किं कार्यमित्यत्र आह—

दासीकुम्भं बहिर्ग्रामान्निनयेरन्त्स्ववान्धवाः ।
पतितस्य बहिःकुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९५ ॥

जीवत एव पतितस्य ये ज्ञातयो बान्धवाः पितृमातृपक्षास्ते सर्वे संनिपत्य दासीं प्रेष्यां तया सपिण्डादिप्रेषितया आनीतमपां पूर्णं कुम्भं घटं ग्रामाद्बहिर्निनयेयुः। एतच्चतुर्थ्यादिरिक्तेतिथिष्वह्नः पञ्चमे भागे गुर्वादिसंनिधौ कार्यम् । "पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः । निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥" इति मनुस्मरणात् अथवा दास्येव सपिण्डादिप्रयुक्ता निनयेत्; यथाऽऽह मनुः—"दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा । अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह ॥" इति । प्रेतवदिति दक्षिणामुखापसव्ययोः प्राप्त्यर्थम् । एतच्च निनयनं उदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियोत्तरकालं द्रष्टव्यम्—"तस्य विद्यागुरुयोनिसंबन्धाश्च सन्निपत्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः; पात्रं चास्य विपर्यस्यायुः; दासः कर्मकरो वाऽवकरात् पात्रमानीय दासी घटान् पूरयित्वा दक्षिणामिमुखः पदा विपर्यस्येदिदम्; अमुमनुदकं करोमीति नामग्राहं तं सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखाः; विद्यागुरवो योनिसंबन्धाश्च वीक्षेरन्; अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुः" इति गौतमस्मरणात् । अयं च त्यागो यदा बन्धुभिः प्रेर्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः—"तस्य गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषानभिख्याप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्यस्येत्" इति शङ्खस्मरणात् । ततस्तं लब्धोदकं पतितं सर्वकार्येषु संभाषणसहासनादिषु बहिः कुर्युर्वर्जयेयुः । तथा च

१. ग. त्यादिना । २. छ. ग. ङ. वा मातृ । ३. ग. छ. रिक्ता । ४.—११. १८२, ११५.—११. १०३, १६. संबन्धाश्च । ७. ख. निपात्य । ८.—१९. २, ३, ४, ५, ६, ७. ।

मनुः—" निवर्तेरंस्ततस्तस्मात्संभाषणसहासने । दायादस्य प्रदानं च यात्रायामेव च लौकिकीम् ॥" इति । हि स्नेहादिना संभाषणं करोति तदा प्रायश्चित्तं कार्यम्; अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपेत्सावित्रीमज्ञानपूर्वं ज्ञानपूर्वं चेत्त्रिरात्रमिति ॥ २९५ ॥

यदा तु म्रियमाणादन्यथा वा जातवैराग्यः प्रायश्चित्तं कुर्यात् तदा किं कार्यमित्यत आह—

चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् ।
जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥ २९६ ॥

कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपं पुनरायाते तत्सपिण्डाद्यास्तेन सहिता नवं अनुपहतं घटं उदकपूर्णं निनयेयुः । एतच्च निनयनं पुण्यह्रदादिस्नानोत्तरं द्रष्टव्यम्—" प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णे कुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ " इति मनुस्मरणात् । गौतमेन तु विशेष उक्तः—" यस्तु प्रायश्चित्तेन शुध्येत्तस्मिन् शुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यतमाद्ह्रदात्पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा, तत एनमप उपस्पर्शयेयुः; अथास्मै तत्पात्रं दद्युस्तत्प्रतिगृह्य जपेत् "शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यो रोजनस्तस्मिन् गृह्णामि इति; एतैर्मन्त्रैर्भिः पावमानीभिस्तरत्समन्दीभिः कूष्माण्डैश्चाज्यं जुहुयात; हिरण्यं दद्याद्वा च आचार्याय; यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्ध्येत्; एतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु" इति । तत एनं कृतप्रायश्चित्तं ते नैव कुर्वेयुः; तथा सर्वकार्येषु ऋत्विक्यादिषु तेन सह संव्यवहरेयुः ॥ २९६ ॥

पूर्वोक्तस्य पतितपरिष्वागादिविधेरतिदेशमाह—

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।
वासो गृह्णन्तिके देयम् अन्नं वासः सरक्षणम् ॥२९७ ॥

१—१३. १८४. । २. स-त्त च कृते । ३. नकृते । ४.—११. १८६. । ५.—१६. १०, ११, १२, १३, १४, १५, १७.।

य एव पुरुषाणां परित्यागे पिण्डोदकदानविधिः कृतप्रायश्चित्तानां चैव परिग्रहविधिः स एव पतितानां स्त्रीणामपि वेदितव्यः । इयंस्तु विशेषः—पतिताम्योऽपि तासां[1] कृतोदकादिकर्मभ्यो वाससृणपर्णमयं कुटीरगृहकं प्रधानगृहसमीपे देयम् । तथा प्राणधारणमात्रमन्नं मलिनं च वस्त्रं पुनः पुरुषान्तरोपभोगनिवारणसहितं सौतिरस्कारं देयम् ॥ २९७ ॥

ननु काः पतितास्ता यातायम् परित्यागविधित्यत्राऽऽह—

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।
विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥ २९८

हीनवर्णगमनं, गर्भपातनम्, अब्राह्मण्या अपि भर्तुः अब्राह्मणस्यापि हिंसनम्—इत्येतानि स्त्रीणामसाधारणानि पतननिमित्तानि । अपिशब्दात्पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि महापातकातिपातकानुपपातकान्यभ्यस्तानि चोपपातकानि तान्यपि स्त्रीणां ध्रुवं निश्चितं पतनकारणानि भवन्ति । अत एव शौनकः—"पुरुषस्य यानि पतनानिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव; ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामपि पतति" इति यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—"त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः । भर्तुर्वधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम् ॥" इति । भ्रूणहत्याग्रहणं कृतं तत् दृष्टान्तार्थं न पुनरित्थं महापातकादीनां पतनहेतुत्वानियमार्थम् । यदपि तेनैवं—"चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च याः । पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या ॥" इति चतसृणामेव परित्याग इत्युक्तं तस्यापि तासां प्रायश्चित्तमचिकीर्षन्तीनां मध्ये चतसृणामेव शिष्यगादीनां चैलाजगृहवासादिजीवनहेतुत्वाच्छेदेन त्यागं कुर्यात्, नान्यासामित्यभिप्रायः । अतश्चान्यासां पतितानां प्रायश्चित्तमकुर्वतीनामपि "वासो गृहान्तिके देयम्" इत्यादिकं कर्तव्यमित्यवगम्यते ॥ २९८ ॥

अनुलोमेऽप्येवं संविधेयुश्च सर्वशः।" "क्लीबस्यापवादमाह—

शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्संवसेन्न तु ।

---

१. ख. नां प । २. ख. ताभ्यः स्त्रीभ्यः कृ । ३ ते देयम् । ४. ग. छ. पतिता या सा । ५. ख. कादीनि । ६.—२८७ । ७ ग. छ. तेन—च० । ८.—२१, १०. । ९. ग. कुर्वन्तीनां । १०. पृ० १९६, ड. १३८१. ।

चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥२९९॥

शरणागतादिव्यापादनकारिणः कृतघ्नसहितान्प्रायश्चित्तेन क्षीणदोषानपि न संव्यवहरेदिति वाचनिकोऽयं प्रतिषेधः । किमिदं वचनं न कुर्यान्न हि वचनस्यातिभारोऽस्ति अतश्च यद्यपि व्यभिचारिणोक्तावधेऽल्पीयएव प्रायश्चित्तं तथापि वाचनिकोऽयं संव्यवहारप्रतिषेधः ॥ २९९ ॥

एवं प्रसंगेन स्त्रीषु विशेषमभिधाय पुंकृत एव चरितव्रतविधौ विशेषमाह—

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम्
सैदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया ॥ ३०० ॥

घटेऽपवर्जिते हृदादुद्धृत्य पूर्णेकुम्भेऽवनिनीतेऽसौ चरितव्रतः सपिण्डादिमध्यस्थो गोभ्यो यवसं दद्यात् । ताभिः प्रथमं सत्कृतस्य पूजितस्य पश्चाज्ज्ञातिभिः ब्राह्मणादिभिः सत्क्रिया कार्या । गोभिश्च तस्य सत्कारस्तदचयवसभक्षणमेव । यदि गावस्तद्दत्तं यवसं न गृह्णीयुस्तर्हिपुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् यथाऽऽह हारीतः—"स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्यादवदि ताः प्रतिगृह्णीयुरथैनं प्रवर्तयेयुः" इति । इतरथा नेत्यभिप्रेतम् ॥ ३०० ॥

महापातकादिपञ्चविधेऽपि दोषभेदे प्रातिस्विक व्रतसंदोहमभिधायाधुना सकलव्रतसाधारणधर्ममाह—

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् ।

यस्मिन्दोषे यावत्कर्तृसंपाद्यस्तत्तोऽन्यैर्विख्यातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्षदुपदिष्टं व्रतं कुर्यात् । यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थविचारचतुरस्तथाऽपि पर्षत्समीपमुपगम्य तया सह विचार्य तदनुमतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः । "कृते निःसंशये पापे न भुक्तौ तानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्धयेत्पापं यावन्नाख्याति पर्षदि ॥ सचैलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः । पर्षदानुमतस्तस्तं सर्वं विख्यापयेन्नरः ॥ व्रतमादाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा व्रतं चरेत् ॥" इति ॥ विख्या-

---

१. ख. छ. सतः । २. ख. प्रद । ३. ख. पूर्णेकु । ४. ग छ. दद्यात् । ५. ख. छ. तिभिः त । ६. ग. कर्तव्या । ७. ग. दूषणे । ८. ख. कव । ९. ख. रणं धा । १०. ग. गो दो । ११. ख. छ. शतो ।

पनं चैव दक्षिणादानानन्तरं कार्यम्। यथाऽऽह पराशरः। "पापं विख्यापयेत्पापो दत्वा धेनुं तथा वृषम्" इति। एतच्चोपपातकविषयम्। महापातकादिष्वधिकं कल्प्यम्। यत्तूक्तम्—"तस्माद्विजः प्रातपापः सक्तदाप्लुत्य वारिणि। विख्याप्य पापं वैकृन्ध्यः किञ्चिद्दत्वा व्रतं चरेत्॥" इति तत्प्रकीर्णकविषयम्। पर्षत्स्वरूपं च मनुना दर्शितम्—"त्रैविद्योहैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे पर्षदेषा दशावरा॥" हैतुकी मीमांसार्थादितत्वज्ञः। तर्की न्यायशास्त्रकुशलः। तथाऽन्यदपि पर्षद्वृद्धयं तेनैव दर्शितम्। "ऋग्वेदविदयजुर्विच्च सामवेदविदेव च। अपरा पर्षद् विज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये" इति। तथा "एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येत्समाहितः। स ज्ञेयः परमो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः॥" इति। आसां च पर्षदां संभवापेक्षया व्यवस्था महापातकावपेक्षया वा, यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—"पातकेषु शतं पर्ष त्सहस्रं महदादिषु। उपपातेषु पञ्चाशत्त्वल्पे स्वल्पे तथा भवेत्॥" इति तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थम्—मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात्॥ तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः—"स्वयं तु ब्राह्मणान्मूयस्त्पदोषेषु निष्कृतिम्। राजा च ब्राह्मणादेव महत्सु च परीक्षितात्॥" इति॥ तथा च पर्षदा अवश्यं व्रतमुपदेष्टव्यम्। "आर्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैः॥" इङ्गिरैःस्मरणात्। तथा च पर्षदा ज्ञात्वैव व्रतमुपदेष्टव्यम्—"अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः। प्रायश्चित्ती भवेत्तूतः किल्बिषं पर्षदं व्रजेत्॥" इति वसिष्ठस्मरणात्॥ क्षत्रियादीनां तु कृतैनसां धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः—"न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैनसः। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत्॥ तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम्। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्॥" इति। तत्र च यागाद्यनुष्ठानशीलानां जपादिकं वाच्यम्। इङ्गिरोभिस्तु तपःकर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापभागताः। जपहोमादिकं तेभ्यो विक्लेशेन प्रदीयते॥ ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविवर्जिताः। कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विक्लेशतः॥" इति प्रकाश्यप्रायश्चित्तप्रकरणम्॥

---

१. ख. ऐति नास्ति। २. घ. रे। ३. ख. पर्षद्वय। ४.—११. १११। ५. ग. जुर्वेदी। ६.—१२. १११। ७.—१२. १११। ८. ख. स्वल्पं। ९. ख. ऐति नास्ति। १०. घ. इदं नास्ति।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तम् ।
व्याख्यायख्यातदुरितशातनीं व्रतसंततिम् ।
रहःकृताघसंदोहहारिणीं व्याहरन्मुनिः ॥

तत्र प्रथमं सकलरहस्यव्रतसाधारणं धर्ममाह—

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ३०१ ॥

कर्तृव्यतिरिक्तैरनभिख्यातो दोषो यस्यासौ रहस्यमप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । अतः स्त्रीसंभोगादौ तस्या अपि कारकत्वात् तादृतरैरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति मन्तव्यम् । तत्र यदि कर्ता स्वयं धर्मशास्त्रकुशलस्तदा परस्मिन्नविज्ञाय स्वानिमित्तोचितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यस्तु स्वयमनभिज्ञोऽसौ केनचिद्ब्रह्महत्यादिकं कृत तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्तमित्यन्यव्याजेनावगम्य रहोव्रतमनुतिष्ठेत् । अत एवं स्त्रीशूद्रयोरप्यमुनैवमार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धिः । न च वाच्यं रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादाविद्योश्च स्त्रीशूद्रयोस्तदनुपपत्तेरनधिकार इति; यतोऽनैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वम्, दानादेरप्युपदेशात् गौतमोक्तप्राणायामादेरपि संभवाच्च ! इतरेषामपि मन्त्रदैवतर्षिच्छन्दःपरिज्ञानमात्रमेवाधिकारोपयोगि नत्वन्यस्यैव विषयम् । न हि तडागनिर्माणादौ ज्योतिष्टोमादिविधयिणी विप्रतिपत्तिरुपयुज्यते । देवतादिपरिज्ञानं त्ववश्यमपेक्षणीयम्—"अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वाऽपि पापीयाञ्जायते तु सः" इति व्यासस्मरणात् । अत्राप्याहारविशेषानुक्तौ पयःप्रभृतयः कालविशेषानुक्तौ संवत्सरादयः देशविशेषानुक्तौ शिलोञ्छवयादयो गौतमाद्यभिहिताः प्रकाशप्रायश्चित्तवदन्वेषणीयाः ॥ ३०१ ॥

एवं सकलरहस्यव्रतसाधारणधर्ममाभिधाय प्रकाशप्रायश्चित्तव्रतब्रह्महत्यादिकमेवैकरहस्यपूतयश्चित्तान्याह—

त्रिरात्रोपोषितो जह्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् ।
अन्तर्जले विशुद्ध्येत दत्त्वा गां च पयस्विनीम् ॥ ३०२ ॥

त्रिरात्रमुपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणेन महर्षिणा दृष्टं सूक्तम् "अघमर्षणं ऋतं

---

१. ख. अत । २. ग अनेन । ३. ग. गां दत्त्वा । ४. ग. छ. णार्षणा ।

च सत्यं च " इति तृचमानुष्टुभं भाववृत्तदेवताकं जप्त्वा त्रिरात्रान्ते पयस्विनीं गां दत्त्वा ब्रह्महा विशुध्यति । जपश्चान्तर्जले निमग्नेन त्रिरावर्तनीयः ; यथाऽऽह सुमन्तुः —"देवद्विजगुरुहन्ताप्सु निमग्नोऽघमर्षणंसूक्तं त्रिरावर्तयेत् । मातरंभगिनीं गत्वा मातृष्वसारं पितृस्वसारं स्नुषां सखीं वाऽन्यद्वाऽगम्यागमनं कृत्वाऽघमर्षणमेवान्तर्जले त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पूतो भवति " इति । एतच्च कामकारावषयम् । यत्तु मनुनोक्तम् —"सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रूणहनं मासान्पुनन्त्यहरहः कृताः " इति तदप्यस्मिन्नेव विषये गोदानाशक्तस्य वेदितव्यम् । यत्त गौतमेन षट्त्रिंशद्रात्रव्रतमुक्तोक्तम् —"तद्वत एव ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः स्नातोऽघमर्षणं जपेत्" इति तदकामतो सकृद्वधविषयम् । यत्तु बौधायनेनोक्तम्—"ग्रामात्प्राचीं चोदीचीं दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिः शुचिवासाः उदक्कान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सकृत्क्लिन्नवासाः सकृत्पूतेन पाणिनादित्याभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत । प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतं पौरिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसूतियावकं प्राश्नीयात् । ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः संवत्सरात्प्रमुच्यते द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयानि वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरति" इति । तत्कामकारविषयम् । अकामतः श्रोत्रियाचार्यसवनस्थवधविषयं वा । यत्तु मनुनोक्तम्—" अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः परकैः शोधितस्त्रिभिः ॥" इति तत्कामतः श्रोत्रियादिवधविषयमितरत्र कामतोऽभ्यासविषयं वा । यत्तु बृहद्विष्णुनोक्तम्—" ब्रह्महत्यां कृत्वा ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याऽघमर्षणेनाष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात्तत एतस्मात्पूतो भवतीति" इति तन्निर्गुणवधविषयमनुग्राहकविषयं वा । यत्तु यमेनोक्तम्—" अहं तूपवसेच्छुक्लत्रिरहोऽभ्युपयन्नपः । मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाघमर्षणम् ॥" तद्गुणवतो हन्तुर्निर्गुणवधविषयं प्रयोजकानुमन्तृविषयं वा यत्तु हारीतेनोक्तम्—" महापातकातिपातकोपपातकानामेकतममेव संनिपाते वाऽघमर्षणमेव त्रिर्जपेदिति तन्निमित्तकर्तृविषयम् । एवमन्यान्यपि स्मृतिवाक्यानि अन्विष्य एवमेव विषयेषु विभजनीयानि ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यन्ते । एतदेवव्रतजातं यागस्थ-

१. ख. मातृष्वसारं स्नु० । २.—११ २४८. । ३—२३. १० । ४. ख. तो वध । ५. ग. मपरिमितं । ६.—३. ६. ४..... । ७.—११. २५८. । ८. ग. च ।

योषित्क्षत्रविट्स्त्रीत्र्येव्याहिताग्निष्वियां गर्भिण्यामविज्ञाते च गर्भे व्यापादिते तुरीयांशन्यूनमनुष्ठेयम् ॥ ३०२ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

लोमभ्यः स्वाहेत्यथवा दिवसं मारुताशनः।
जले स्थित्वाऽभिजुहुयाच्चत्वारिंशदृताहुतीः ॥ ३०३ ॥

अथवाऽहोरात्रमुपोषितो रात्रावुदके वासं कृत्वा प्रातर्जलादुत्तीर्य 'लोमभ्यः स्वाहा' इत्यादैरष्टभिर्मन्त्रैरेकैकेन पञ्चपञ्चाहुतय इत्येवं चत्वारिंशदृताहुतीर्जुहुयात्। इदं च पूर्वोक्तसमानविषयम्—उदवासस्य क्लेशवाहुल्यात् ॥ ३०३ ॥

कमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह—

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः।
सुरापश्चत्वारिंशदृताहुतीरित्यनुवर्तते। त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिः 'यद्देवादेवहेडनम्' इत्याद्याभिः कूष्माण्डवृन्ताभिरनुष्टुब्भिः मन्त्रलिङ्गैर्देवताभिर्लक्षिभिश्चत्वारिंशदृताहुतीर्हुत्वा शुचिर्भवेत्। तथा बोधायनेनाप्युक्तम्—"अथ कूष्माण्डीभिर्जुहुयाद्योऽप्रयुत एवात्मानं मन्येत; यर्दैवीचीनमेनो ऋणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते; अयोनौ वा रेतः सिक्त्वान्यत्र स्वप्नात्" इति। यत्तु मनुना—"मांसं जग्ध्वाऽप इत्येतद्वासिष्ठं च तृचं प्रति। माहिष्यं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्धयति॥" इति मांसं प्रत्यहं षोडशकृत्वोः 'अपनः शोशुचदघं' 'प्रतिस्तोमेभिरुषसं वासिष्ठैम्।' 'महिदीणामवोस्तु' 'एतोन्विन्द्रस्तवाम' इत्येतेषामन्यतमस्य जप उक्तः, स त्रिरात्रोपवासकूष्माण्डहोमाशक्तस्य वेदितव्यः। एतच्चाकामतः पैष्ठघा सकृत्पाने गौडीमाध्व्योस्तु पानावृत्तौ च वेदितव्यम्। यच्च मनुना "मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः। स गुर्वेष्यप्रहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम्॥" इति। संवत्सरं प्रत्यहं देवकृतस्यैनस इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमो 'नम इदुग्रं नमआविवास' इत्यस्यां वा ऋचो जप उक्तः स कामकारविषयः। यत्तु "महापातकसंयुक्तो ऽनुगच्छेद्गाः समाहितः। अभ्यस्याब्दं पावमानीमैक्षाहारो विशुद्धयति" इति तदभ्यासविषयम्, असंवित्तमहापातकविषयं वा॥

---

१. ख. रेकेन। छ प्रातर्जलादुत्तीर्जुहुयात्। २ ख. यावदर्वा० ॥ ३.—३. ऋ० १, १, ३, २। ४.—११. २६२। ५. ऋ० १. ७. ५। ६. ऋ० ५. ५. २७. १। ७. ऋ० ८. ८। ४३. १। ८. ऋ० ६. २. १८. १९। ऋ० ६. ५. २७. ४। २.—११. २५६। १० ऋ० ४. ८. १२. ८।

सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ॥ ३०४ ॥

ब्राह्मणः स्वर्णहारी पुनस्त्रिरात्रोपोषितः जलमध्यस्थो "नमस्ते रुद्र मन्यव" इति शतरुद्रियजपयुक्तः शुद्धयति शातातपेनात्र विशेष उक्तः—"मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा । भस्माच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥" इति । जपश्चैकादशकृत्वः कार्यः—"एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥" इत्यत्रिस्मरणात् । यत्तु मनुना "सकृज्जप्त्वास्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च । सुवर्णमपहृत्यापि क्षणाद्भवति निर्मलः" ॥ इति द्विपञ्चाशदृक्संख्याकस्याऽस्यवामस्यपलितस्यहोतुरिति सूक्तस्य तथा यज्जाग्रतोदूरमुदैतुदैवमिति शिवसंकल्पदृष्टस्य षड्ऋचस्य वा सकृज्जप उक्तः सोऽत्यन्तानिर्गुणस्वामिकस्वर्णहरणे गुणवतोऽपहर्तुर्द्रष्टव्यः । सुवर्णन्यूनपरिमाणविषयोऽनुग्राहकप्रयोजकविषयो वा । आवृत्तौ तु महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेदित्यादिनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३०४ ॥

कामप्राप्तं गुरुतल्पगप्रायश्चित्तमाह—

सहस्रशीर्षाजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।
गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथग्गोभिः पयस्विनी ॥ ३०५ ॥

गुरुतल्पगस्तु 'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्चसूक्तं नारायणदृष्टं पुरुषदैवत्यमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं जपन्तस्मात्पापान्मुच्यते । सहस्रशीर्षाजापीति तच्छीलप्रत्ययादावृत्तिर्गम्यते । अत एव यमेनोक्तम्—पौरुषं सूक्तमावर्त्य मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ।" इति ।" आवृत्तौ च संख्यापेक्षायामधस्तनश्लोकगता चत्वारिंशत्संख्याऽनुमीयते । अत्रापि प्राक्तनश्लोकगतं "त्रिरात्रोपोषितः" इति संबध्यते । अत एव बृहद्विष्णुः—"त्रिरात्रोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः शुध्येत्" इति एभिश्च सुरापस्वर्णस्तेनगुरुतल्पगैस्त्रिभिः पृथक्पृथगस्य त्रिरात्रव्रतस्यान्ते बहुक्षीरा गौर्देया । इदमकामविषयम् । यत्तु मनुना "हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च । जप्त्वा तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः" । इति । हविष्पान्तमजरंस्वर्विदं' 'नत-

---

१. ख. पयंतीति । २. ग. ङ्गप० । ३. ख. गुरुतल्पगप्रायश्चित्तमाह । ४. कृ० ८. ४. ५. ग. सुमनुना । ६—११. २५१. । ७ कृ० ८. ४. १०. १. ।

मंहोनंदुरितं 'इति वा इतिमे मनैः' 'सहस्रशीर्षा' इत्येषामन्यतमस्य मासं प्रत्यहं षोडशकृत्वो जप उक्तः । सोऽयकामविषय एव । कामतस्तु "मन्त्रैः शाकल होमैर्वा" इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्—"महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्यो द्विजन्मना । उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥ महापातकसंयुक्तो लक्षहोमेन शुद्ध्यति" इति । तदावृत्तिविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्—"जपेद्वाऽप्यस्यवामीयं पावमानीरथापि वा । कुंस्तापं बालखिल्यांश्च निखिलेष्वेषान्वृषाकपिम् ॥ होतृन्कद्रान् सकृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥" इति तद्रघभिचारिणीगमनविषयम् । यानि पुनः गुरुतल्पातिदेशविषयाणि तत्समानि वाऽतिपातकोपपातकपदाभिधेयानि तेषु तुरीयांशान्यूनमधोनं च क्रमेण वेदितव्यम् । पातकातिपातकोपपातकमहापातकानामेकतमे "संनिपाते वा अघमर्षणमेव त्रिर्जपेत्" इति हारीतोक्तं वा द्रष्टव्यम् । महापातकससर्गिणश्च "स तस्यैव व्रतं कुर्यात् ॥" इति वचनादेन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तम् । न च वाच्यमत्राप्यपनादिसंसर्गस्यानेककर्तृकसंपाद्यत्वाद्रहस्यत्वानुपपत्तिरिति । यतः सत्यप्येनेककर्तृकत्वे परदारगमनवत् कर्तृव्यतिरिक्ततुलायादपरिज्ञानमात्रेणैव रहस्यत्वम् । अतो भक्षलेव रहस्यप्रायश्चित्तम् । एवमतिपातकादिससर्गिणोऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ॥ ३०५ ॥ इति महापातकरहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तं गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकप्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापोपनुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०६ ॥

गोवधादिषट्पञ्चाशदुपपातकजातानामनादिष्टरहस्यव्रतानां च जातिश्रेशकरादीनामपैनुत्तये प्राणायामानां शतं कार्यम् । तथा सर्वेषां महापातकादीनां प्रकीर्णकानांमप्यपनुत्तये प्राणायामाः कार्याः । तत्र च महापातकेषु

---

१. ऋ० ६. ३. ७. । २. ऋ० ८. ६. २६. १. । ३. ख. षोडशषोडशऋचां वत्वारि शत्संख्याकजप । ४.—११. २५६. । ५. ग. कार्तीयं । ६. ग. उभपातकानामेक । ७. ग. द्रष्टव्यम् । ८. ग. इति देशकालद्रव्यवेषणपतितत्वाभ्र ग्रहणनिषिपूर्वकमह० । ९. ग. कृमप्राप्तमुपपातकप्रायश्चित्तमाह । १०. ख. दीनां सर्वेषामप । ११. ख. कस्तानां ।

चतुःशतम्, अतिपातकेषु त्रिशतम्, अनुपातकेषु द्विशतमिति संख्याविवृद्धिः कल्पनीया। प्रकाशप्रायश्चित्तेषु महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्योपपातकेषु विधानदर्शनात् प्रकीर्णकेषु च ह्रासः कल्प्यः। अत एवोक्तं यमेन—"दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः। मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः॥" इति। बौधायनेनाप्यत्र त्रिशेष उक्तः—"अविवाक्चक्षुःश्रोत्रत्वक्प्राणमनोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति। शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेषु पृथक्पृथक् सप्ताहं सप्त सप्त प्राणायामान्धारयेत्। अभक्ष्याभोज्यामेध्यप्राशनेषु तथा चापण्यविक्रयेषु मधुमांसघृततैललाक्षालवण-रसान्नवर्जितेषु यज्ञान्यदप्येवं युक्तं स्याद्द्वादशाहं द्वादशद्वादशं प्राणायामान्धारयेत्। अथ पातकोपपातकवर्जं यज्ञान्यदप्येवं युक्तं स्यादधर्मासं द्वादश द्वादश प्राणायामान्धारयेत्। पौतकपतनीयवर्जं यज्ञान्यदप्येवं युक्तं स्यान्मासं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत्। अवर्ज पातकवर्जं यज्ञाप्यन्यदप्येवं युक्तं द्वादशार्धमासान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत्, अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत्" इति। तत्र वाक्चक्षुरित्यादिप्राणायामत्रयं प्रकीर्णाभिप्रायम्[3]। शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजन इत्यादिनोक्ता एकोनपञ्चाशत्प्राणायामा उपपातकविशेषाभिप्रायाः[4]। तथा "अभक्ष्याभोज्य" इत्यादिनोक्तानुक्तचतुर्विंशदधिकशतप्राणायामा अप्युपपातकविशेषाभिप्राया एव। अत "पातकोपपातकवर्जे" इत्यादिनोक्ताः साशीतिशतप्राणायामा जातिभ्रंशकरायभिप्रायाः। अथ "पातकवर्जम्" इत्यादिनोक्ताः षष्टयधिकशतत्रयप्राणायामाः गोवधाद्युपपातकाभिप्रायाः। अथ "पातकवर्ज्यम्" इत्यादिनोक्ताः षष्टयधिकैकशतसहितद्विसहस्रसंख्याकाः प्राणायामाः अतिपातकानुपपातकाभिप्रायाः। अथ "पातकेषु" इत्यादिनोक्ता विंशत्यधिकशतत्रयमुक्तासक्तुःसहस्रप्राणायामा महापातकविषयाः। इदं चाभक्ष्यभोज्येत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासविषयम्,—समुचितविषयं वा। यत्तुमनुना—"एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्पनोदनम्। अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति" ईत्यब्दं यावत्प्रत्यहमर्धान्तराविरुद्धेषु

---

१. ग. चेतिनास्ति। २. ख. ईं सप्त प्रा०। ३. ख. तथा चाऽप्य। ४. ख. चाभक्ष्य। ५. ग. द्वादशा ६. ख. वर्ज्यं। ७. ख. उपपातक। ८. ख. वच्चाप्यन्देवं। ९. ख. मासं द्वादशार्धमासान्। १०. ख. अन्यप्रा०। ११. ग०. ४. १. ५.—११. १ १२. ख. पूर्काणकाभि। १३. ग. पूर्येण। १४.—११. २५८.

कालेषु "अवतेहेळोवरुण" ईत्यस्या ऋचो 'यत्किंचेदम्' ईत्यस्या इति वा 'इति मेमनः' इत्यस्याश्च जप उक्तः सोऽभ्यासविषयः ॥ ६०६ ॥

उपपातकसमान्यप्रायश्चित्तस्य पाणायामशतस्यापवादमाह—

ओङ्काराभिप्लुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत् ।
कृत्वा तु रेतोविण्मूत्रप्राशनं तु द्विजोत्तमः ॥ ३०७ ॥

द्विजो रेतोविण्मूत्रप्राशनं कृत्वा सोमलतारसमोङ्कारेणाभिमन्त्रितं शुद्धिसाधनं पिबेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । कामतस्तु सुमन्तूक्तम्—"रेतोविण्मूत्रप्राशनं कृत्वा लशुनपलाण्डुगृञ्जनकुम्भिकादीनामन्येषां वाऽप्रक्ष्यभक्षणं कृत्वा हंसप्राणकुक्कुटश्वसृगालादिमांसभक्षणं कृत्वा ततः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य शुद्धवतीभिः प्राणायामं कृत्वा' 'महाव्याहृतीभिरुरोगमुदकं पीत्वा तदेतस्मात्पूतो भवति" इति । मनुनाऽपि सकलविधामक्ष्यभक्षणे प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् — "अतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् । जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्रयहात् ॥" इति । अप्रतिग्राह्यं विषशस्त्रसुरादिपतितादिद्रव्यं च । यदात्वप्सु रेतोविण्मूत्रा दिशारीरं मलं विसृजति तदाऽपि तेनैवोक्तम्—"अप्रशस्तंतु कृत्वाऽऽप्सु मासमात्तीत भैक्षभुक् ।" इति ॥ ३०७ ॥

अज्ञानकृते प्रकीर्णके मानसे चोपपातके प्रायश्चित्तमाह—

निशायां वा दिवा वाऽपि यदज्ञानकृतं भवेत् ।
त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति ॥ ३०८ ॥

रजन्यां वासरे वा यत्प्रमादादि कृतं प्रकीर्णकं मानसं वाचिकं चोपपातकं तत्सर्वं प्रातर्मध्याह्नादिकालत्रयविहितनित्यसंध्योपासनया प्रणश्यति । तथा च यमः—"यदह्नाकुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति तत् ॥" इति । शातातपेनाप्युक्तम्—"अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुनमेव च । पुनाति वृषलान्नं च संध्या वाहिरुपासिता ॥" इति ॥ ३०८ ॥

---

१. ऋ० १.—२. १५. ४. । २. ऋ. ५. ६. ११. ५. । ३. ग. रेतो० । ४. ख. त्वा अथ मः । ५.—११. २५३. । ६.—१३. २५५. । ७ ख. ङ. मादकृ० ।

सकलमहापातकादिसाधारणान्पावमानीमन्त्रानाह—

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ।
सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ६०९ ॥

शुक्रियंनाम आरण्यकविशेषः; 'विश्वानिदेवः सवितः' इत्यादिवाजसनेयके पठ्यते। आरण्यकं च यजुः 'ऋचं वाचं प्रपद्ये मनोयजुः प्रपद्ये' इत्यादि तत्रैव पठ्यते तयोर्जपः सकलमहापातकादिहरः । तथा गायत्र्याश्च महापातकेषु लक्षमितिपातकोपपातकयोर्दशसहस्रम्, उपपातकेषु सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतमित्येवं विशेषतो जपः सर्वपापहरः । तथा च गायत्रीमधिकृत्य श्लोकैः शङ्खेनोक्तः—"शतं जप्ता तु सैंदेवी महापातकनाशिनी । सैहस्रं जप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥ दशसाहस्रजाप्येन सर्वकिल्बिषनाशिनी । लक्षं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः । सुरापश्च विशुध्यन्ति लक्षं जप्त्वा न संशयः ॥" इति यत्तु चतुर्विंशतिमते उक्तम्—"गायत्र्यास्तु जपेत्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गायत्र्या लक्षषष्ट्या तु मुच्यते गुरुतल्पग ॥" इति तद्गुरुत्वात्प्रकाशविषयम् । तथा रुद्रैकादशिनी एकादशानां रुद्रानुवाकानां समाहारो रुद्रैकादशिनी; सा च विशेषतो जप्ता सर्वपापहरा—"एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महद्भ्यः स तु पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥" इति महापातकेष्वेकादशगुणावृत्तिदर्शनात् । अतिपातकादिषूं चतुर्थांशह्रासो योजनीयः । चशब्दोऽघमर्षणादिसमुच्चयार्थः; यथाऽऽह वसिष्ठः—"सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम्। येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः॥ अघमर्षणं देवकृतं, शुद्धवस्तरत्समाः । कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्रिरेव च ॥ अभिषङ्गाः पदस्तोमाः मासानि व्याहृतीस्तथा ॥ भौरदण्डानि च सामानि गायत्रं रैवतं तथा ॥ पुरुष व्रतं च भासं च तथा देवव्रतानि च । अग्निरङ्गं बार्हस्पत्यं च वारुसूक्तं

---

१ ऋ. ४. ४. २५. ५. । २. ग. अतिपातकानपपातक । ३. ग. श्लोकैः शङ्खेनोक्तं । ४. ख. ङ. सावित्री । ५. ख. जप्त० । ६. ख. तेनोक्तं । ७. ख. तु चतुर्थं च तुर्थां । ८. ग. [illegible]नाश० । ९. ख. कृतं । १०. ख. भारदण्डानि । ११ ग. वेदव्र ।

मध्वृचस्तथा ॥ शतरुद्रियाधर्वशीर्षाग्निसूपर्ण महाव्रतम् । गोसूक्तं चाश्वसूक्तं च इन्द्रसूक्ते च सामनी ॥ वणिज्यदोहानि रथन्तरं च अग्नेरिते वामदेव्यं बृहच्च । एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून्जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत् ॥" इति ॥ ३०९ ॥

किं च—

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या वाचनं द्विजः ॥ ३१० ॥

यत्र यत्र ब्रह्मवधादौ तज्जनितदोषजातेनाऽऽत्मानं संकीर्णमाभिभूतं द्विजो मन्यते तत्र तत्र गायत्र्या तिलैर्होमः कार्यः । तत्र महापातकेषु गायत्र्या लक्षहोमः कार्यः—"गायत्र्या लक्षहोमे तु मुच्यते सर्वपातकैः।" इति यमस्मरणात् । अतिपातकादिषु पादपादह्रासः कल्पनीयः । तथा तिलैर्वाचनं दानं कार्यम् । तथा रहस्याधिकारे वसिष्ठः—"वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु ब्राह्मणो ससपत्न्क आ । क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः कृष्णैर्वाचयेदथवेतरैः ॥ म्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥" इति । तथा अनियतकालेऽपि दानं तेनैवोक्तम्—"कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी । ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥" इति । तथा व्यासेनोक्तम्—"तिलधेनुं च यो दद्यात्संयतात्मा द्विजन्मने । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥" इति । एवमादिदानजातं रहस्यकाण्डोक्तमविदुषां द्विजातीनां स्त्रीशूद्रयोश्च वेदितव्यम् । यत्तु यमेनोक्तम्—"तिलान्ददाति यः प्रातस्तिलान्खादति यः तिलैः स्नाति तिलान्जुहुत्सर्वं तरति दुष्कृतम्" तथा "द्वेचाष्टमी तु मासस्य चतुर्दश्यां तथैव च । अमावास्या पूर्णमासी सप्तमी द्वादशीद्वयम् ॥ संवत्सरमभुञ्जानः सततं विजितेन्द्रियः । मुच्यते पातकैः सर्वैः स्वर्गलोकं च गच्छति," इति यच्चात्रिणोक्तम्—"क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः । निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोः संपूजयेद्धरिम् ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥" इत्येवमादि तत्सर्वं विद्यानिरहिणां कामाकामसकृदभ्यासविशेषतया व्यवस्थापनीयम् ॥ ३१० ॥

१.—२८. १०—५. । २, ख. च । ३.—ख. एव सप्त च । छ. सप्त. एव च । ४.—२८. १५, ९. । ५. ख. तथैव नास्ति । ६.—अस्मि० २८. ३२. । ७. ख. व्यासेनापुक्तं । ८. तुं तथाद० । ९. ख. तिलस्नायी । १०. ख. इत्यादि ।

किं च—

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं पञ्चयज्ञक्रियापरम् ।
न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३११ ॥

"वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तदानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥" इति उक्तक्रमेण वेदाभ्यासनिरतं तितिक्षायुक्तं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानिरतं महापातकजान्यपि पापानि न स्पृशन्ति, किमुत प्रकीर्णकजानि वाङ्मनसजन्योपपातकानि वेलत्र तात्पर्यमपिशब्दाल्लक्ष्यते । एतच्चाकामकारविषयम् । अत एव वसिष्ठेन — "यच्चकार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च धार्यते । सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्याग्निरिवेन्धनम् ॥" इति प्रकीर्णकाद्यभिप्रायेणाभिधायाभिहितम् — "न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्चदहते कर्म नेतरत् ॥" ॥ ३११ ॥

किं च—

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाऽप्सु सूर्यदृक् ।
जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुध्येद्ब्रह्मव्रधाद्दते ॥ ३१२ ॥

सोपवासो वासरमुपविशन् कांस्यां सलिले वसनिशां नीत्वाऽऽदित्योदयपानन्तरं सावित्र्याः सहस्रं जप्त्वा ब्रह्मवधव्यतिरिक्तसकलमहापातकादिपापजातान्मुच्यते । अतश्चोपपातकादिव्यभ्यासेऽनेकदोषसमुच्चये वा वेदितव्यम् — विषमविषयसमीकरणस्यान्याय्यत्वात् । अत एव वृद्धवसिष्ठेन—महापातकोपपातकयोः कालविशेषेणैं व्रतविशेष उक्तः; यथाऽऽह "यवानां प्रसृतिमञ्जलिं वा अश्नमाणं घृतं चाभिमन्त्रयेत्—यवोऽसि धान्यराजस्त्वं वारुणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतः" इत्यनेन,—"घृतं यदा मधुयवाः पवित्रममृतं यवाः । सर्वं पुनन्तु मे पापं वाङ्मनः कायसंभवम् ॥" इत्यनेन वा । "अग्निकार्यं न कुर्वीत तेन भूतबलिं तथा । नाग्रं न भिक्षां नातिथ्यं न चोच्छिष्टं परित्यजेत् ॥" "ये दोषा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितरः ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा' इत्यात्मनि जुहुयात् ; त्रिरात्रं मेधाभिवृद्धये पापक्षयाय त्रिरात्रं सप्तरात्रं

१. ख. किं चाऽऽह । २.—२७. १. । ३.—२७. ४ । ४. ग विशेषः ।

ब्रह्महत्यादिषु द्वादशरात्रं पतितोत्पन्नश्च" इत्येतादृगवलम्बनेनान्यान्यपि स्मृतिवचनानि विवेचनीयानि ॥ ३१२ ॥

॥ इति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

८ व्रतग्रहणम्

विनियुक्तव्रततद्व्रतरूपभेदे बुभुत्सिते । कतिधमिति तत्रेयमाङ्क्षणं वक्ष्यतेऽधुना

तत्र तावत्सकलप्रकाशरहस्यप्रतीतधर्मानाह—

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।
अहिंसा ऽस्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१३ ॥

स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ॥
नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ ३१४ ॥

ब्रह्मचर्यं सकलेन्द्रियसंयमः; अकल्कता अकुटिलता, उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिग्रहः गोवलीवर्दन्यायेन निर्दिष्टः; शेषं प्रसिद्धम् । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—"अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ।" इति तदप्येतेषामुपलक्षणं, न परिगणनाय । अत्र च दयाक्षान्त्यादीनां पुरुषार्थतया प्राप्तानामपि पुनर्विधानं प्रायश्चित्तार्थम् । क्वचिद्विशेषोऽप्यस्ति — यथा विवाहादिष्वभ्यनुज्ञातस्याप्यनृतवचनस्य निवृत्यर्थं सत्यत्वविधानम् । पुत्रशिष्यादिकमपि न ताडनीयमित्येवमर्थमहिंसाविधानमित्येवमादि ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

तत्र सान्तपनारूपं व्रतं तावदाह—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
जग्ध्वा परेह्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं परम् ॥ ३१५ ॥

पूर्वेद्युरहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि पञ्चगव्यानि पञ्चद्रव्याणि कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेद्युरुपवसेदिति द्वैरात्रिकः सान्तपनः कृच्छ्रः । सौतपनं चेत्तरश्लोके पृथग्विधानादवगम्यते । कृच्छ्र इति चात्रार्थसंज्ञेयम्—तपोरूपत्वेन क्लेश-

---

१.—११. २२३. । २. ख. नि पञ्च ग० । ३. ख. राजः । ४. ख. संयोजनं च ।

साध्यत्वात्। गोमूत्रादीनां परिमाणं वक्ष्यते। यदा पुनः पूर्वेद्युरुपोष्यापरेद्युः समन्त्रकं संयुज्य समन्त्रकमेव पञ्चगव्यं पीयते तदा ब्रह्मकूर्च इत्याख्यायते; यथाऽऽह पराशरः "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिःकुशोदकम्। निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं कायशोधनम्॥ गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम्। पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि॥ घृतं चकृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा। अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः॥ गोमूत्रे माषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश। क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः॥ गोमूत्रवद्घृतस्याष्टौ तदर्धं तु कुशोदकम्। गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम्। आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि॥ तेजोसिशुक्रमित्याज्यं देवस्यत्वा कुशोदकम्। पञ्चगव्यमृचा पूतं होमयेदग्निसंनिधौ॥ सप्तपत्राश्च ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः। एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि॥ 'इरावती' 'इदंविष्णुः' 'मानस्तोके' च शाश्वतीः। एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्द्विजः॥ प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च। प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन तु॥ मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत्। स्वर्णपात्रेण रौप्येण ब्राह्मतीर्थेन वा पुनः॥ यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मानवे। ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनम्॥" इति॥ यदा त्वेतदेव पञ्चगव्यं मिश्रितं त्रिरात्रमभ्यस्यते तदा यतिसान्तपनसंज्ञां लभते—"एतदेव त्र्यहाभ्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतम्॥" इति शङ्खस्मरणात्॥ जाबालेन तु सप्ताहसाध्यं सान्तपनमुक्तम्—"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम्॥ कृच्छ्रं सान्तपनं नाम सर्वपापप्रणाशनम्॥" इति॥ एषां च गुरुलघुकृच्छ्राणां शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया। एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या॥ ३१५॥

महासान्तपनाख्यं कृच्छ्रमाह—

पृथक्सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः।

---

१. ख. प्रत्येकं। २. ग. छ. च। ३. ग. मूत्रमा। ४. ग. छ. स्यष्टाः। ५. ख. छविभिः। ६. ऋ० ५. ६. २४. ३.। ७. ऋ० १. २. ७. २.। ८. ऋ० १. ८. २. ३.। ९. ख. स्रवती। १०. ख. छ. तोन्नेर्ण।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥ ३१६ ॥

सप्ताहेनापवर्जितो महासान्तपनाख्यः कृच्छ्रो विज्ञेयः । कथमित्यपेक्षायामुक्तं "पृथग्भूतैः षड्भिर्गोमूत्रादिभिरेकैकेनैकैकमहरतिवाहयेत्, सप्तमं चोपवासेन" इति । यमेन तु पञ्चदशाहसंपाद्यो महासान्तपनोऽभिहितः—"ह्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं ह्यहं वै गोमयं पिबेत्। ह्यहं दधि ह्यहं क्षीरं ह्यहं सर्पिस्ततः शुचिः॥ महासान्तपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥" इति एवं जाबालेन त्रैकविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो महासान्तपन उक्तः—"षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् । ह्यहं चोपवसेदन्त्यं महासान्तपनं विदुः ॥" इति ॥ यदा तु षण्णां सान्तपनद्रव्याणामेकैकस्य द्वयहमुपयोगस्तदा अतिसान्तपनम् ; यथाऽऽह यमः "एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु द्वयहं द्वयहम् । अतिसान्तपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेत् ॥" इति । श्वपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः ॥ ३१६ ॥

पर्णकृच्छ्रस्य प्रथमाह—

पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहंपीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१७ ॥

पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन वैवाथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत्,—कुशोदकं चैकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः । यदा तु पर्णादीनामेकीकृतानां क्वाथस्त्रिरात्रान्ते पीयते तदा पर्णकूर्चः; यथाऽऽह यमः—"एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । क्वाथयित्वा पिबेद्वारि पर्णकूर्चोऽभिधीयते" इति । यदा तु बिल्वादिफलानि प्रत्येकं क्वथितानि मासं पीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यपदेशं लभते ; यथाऽऽह मार्कण्डेयः—"फलैर्मासेन क्वथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः मञ्चाक्षैरपरस्तथा ॥ मासेनामलकैरेव श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ॥ पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते । मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तायकृच्छ्रो जलेन तु ईति ॥ ३१७ ॥

---

१. ग. मतुः । २. ख. यदेः । ३. ख ङ. क्वथितं । ४. ग. एकैकस्मिन् । ५. ख. शाण्डेयः । ६. ख. लभन्ते । ७. ग. इति । इति पर्णकृच्छ्रमेकादशम् ।

तप्तकृच्छ्रमाह—

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१८ ॥

दुग्धसर्पिरुदकानां तप्तानामेकैकं प्रतिदिवसं प्राश्यापरेद्युरुपवसेत् । एष दिवसचतुष्टयसंपाद्यो महाततप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रसंपाद्यः सान्तपनवत्तप्तकृच्छ्रः । मनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः—"तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥" इति । क्षीरादिपरिमाणं तु पराशरेणोक्तं द्रष्टव्यम्—"अपां पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलं तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतम् ।" इति । त्रिरात्रस्यैव पूरणे उष्णोदकबाष्पं पिबेदित्यर्थः । यदा तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतकृच्छ्रः—"त्र्यहं शीतं पिबेत्तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥" इति यमस्मरणात् ॥ ३१८ ॥

पादकृच्छ्रमाह—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेनचैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ३१९ ॥

एकभक्तेन सकृद्भोजनेन दिवैव । नक्तेनेति पृथगुपादानात् । अतश्च दिवैवैकवारमेव भोजनेनैवेकमहोरात्रमतिवाहयेदिति । तत्र दिवेति रात्रिव्युदासः । एकवारमिति द्विवारादिव्युदासः, भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च कृच्छ्रादीनां व्रतरूपत्वात् पुरुषार्थभोजनपर्युदासेन कृच्छ्राङ्गभूतं भोजनं विधीयते । तथा चाप्रस्तम्बः—"त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशीततस्त्र्यहं त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं नाश्नाति किंचन" इति । अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रते विहितेणिनिप्रत्ययेन नक्तपर्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति । गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम्—"हविष्यान् प्रातराशान्भुक्त्वा त्रिसो रात्रीर्नाश्नीयात्" इति । एवं नक्तभोजनविधावपि । न विद्यते याचितं यस्मिन्भोजनेतदयाचितमिति । तेन कालविशेषानुपादानादिवौ रात्रौ वा सकृदित्येव । तपो-

---

१.—११. २१४. । २. ख. स्य मारुतस्य पु० । ३. ख. ध० १, २० । ४. ख. व्रतविहितेन । ५.—२६. २. । ६. ख. तेनेत्यारभ्य न केवलमितिपर्यन्तं नास्ति । ७. ग. दिवारात्रोप

सकृदित्येव

रूपत्वात् कृच्छ्राणां द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः अयाचितमिति न केवलं परकीया-
नयाचनप्रतिषेधः;अपितु स्वकीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम्। प्रेषणा-
प्रेषणयोः साधारणत्वात् याच्ञायाः । अतः स्वगृहेऽपि भृत्यभार्यादयोऽनाज्ञाताः एव
यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यं, नान्यथा । अमुनैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन—
"अथापरं ऽयहं न कंचन याचेत" इति । अत्र च ग्राससंख्यानियमः पराशरेण
दर्शितः—"सायं तु द्वादशग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः
परंनैरशनं स्मृतामिति।"आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम्–"सायं द्वात्रिंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्डि
शतिः स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनाक्षयः ॥ कुक्कुटाण्डप्रमाणस्तु
यथा चास्यं विशेत्सुखम् ।" इति ॥ अनयोश्च कल्पयोः शक्त्यपेक्षो
विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजापत्यप्रायश्चित्ते चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रा-
न्कृत्वा वर्णानुरूपेण व्यवस्था दर्शिता—"ऽयहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं
ऽयहम् । सायं ऽयहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा ऽयहम् ॥ प्रातः पादं चरेच्छूद्रः
सायं वैश्येतु दापयेत् । अयाचितं तु राजन्ये क्षिप्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥" इति ॥
प्रदात्र्याचितोपवासात्मकऽयहद्वयानुष्ठानं तदार्धकृच्छ्रः । सायंभ्यातिरिक्तापरऽयहत्रया-
नुष्ठानम् पादोनमिति विज्ञेयम्—"सायं प्रातर्विनाऽर्धं स्यात्पादोनं नक्तभोजितम् ।"
इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ अर्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम्—"सायं प्रात
स्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयं च नाश्नीयात्कृच्छ्रार्धं तद्विधीयते ॥"
इति ॥ २१९ ॥

प्राजापत्यं कृच्छ्रमाह—

यथाकथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेव पादकृच्छ्रः । यथाकथञ्चिदण्डकलितवदाद्यत्रया स्वस्थानविवृद्धया
वा तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं वा
त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलितवदाद्यत्रिपक्षो वसिष्ठेन प्रदर्शितः—
"अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् । अहः परार्कं तत्रैकमेवं चतुरहो परौ ॥

१.—२६. ४ । २. ख. वेक्षया वि । ३. ङ. कल्प्यः । ४ ग. कृता । ५.—ख
वैश्यस्य ।

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्ममृतां वरः । बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुवाचह ॥"
इति ॥ आनुलोम्येन स्वस्थानविद्वद्विपक्षस्तु मनुना दर्शितः—"ऽयहं प्रातरयहं
सायं ऽयहमयाचितम् । परं ऽयहं च नाश्नीयाद्राजापत्यं चरेद्विज इति ॥
प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वसिष्ठेन दर्शिता—"प्रातिलोम्यं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ॥" इति । जपादिरहितपक्षस्तु स्त्रीशूद्रादिविषयेऽहिंसा दर्शितः—
"तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमादि
वर्जितम् ॥" इति । जपादिदुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः ।
स च गौतमादिभिर्दर्शितः—"अथाऽतः कृच्छ्रान्व्याख्यास्यामो हविष्यान्मातराशान्नक्तं तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयात् , अथापरं ऽयहंनक्तं भुञ्जीत, अथापरं ऽयहं न
कंचन याचेत, अथापरं ऽयहमुपवसेत्तिष्ठेद्दहनि रात्रावासीत, क्षिप्रकामः सत्यं वदेत्,
अनार्यैः सह न भाषेत, रौरवयेधौ जपेन्नित्यं प्रयुञ्जीत, अनुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्टेतिसृभिः पवित्रवतीभिस्तिसृभिर्जयेत हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिः।अथोदकतर्पणं—नमोहेमाय मोहाय मंहमाय मन्यवे तापसाय पुनर्वसवे नमो मौञ्जाय
औम्यर्क्ष वसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पारहाय
परपाराय पारायिष्णवे नमः । रुद्राय पशुपतये महते देवाय ऽयम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायेशानाय उग्राय वाजिने घृणिने कपर्दिने नमः । सूर्यायादित्याय
नमः । नीलग्रीवाय शितिकण्ठाय नमः कृष्णाय पिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय
रुद्रायेन्द्राय हरिकेशाय ऊर्ध्वरेतसे नमः सत्याय पावकाय पावकवर्णायैकवर्णाय
कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे
नमः । सौम्याय पुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः।
चन्द्रललाटाय क्रत्तिवाससे नमः " इति—'एतदेवादित्येष्वस्थानमेता एवाऽऽहुतयः,
हृदयशरात्रस्यान्ते चरुं स्रपयित्वा एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात्—अग्नये स्वाहा
सोमाय स्वाहाग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये
स्विष्टकृते इति अन्ते ब्राह्मणभोजनम्' इति। तत्र तिष्ठेद्दहनि रात्रावासीत क्षिप्रकाम

१.—२२. ३२. १२.—११. २११. । २.—२१. १३. । ४. ङ. पैतरेरीयोपाजपेन्नि० ।
३. ङ० नमोघाकमोहमाय० । क० मोहमाय मय धामन्तेताभ्या० ६. ङ. मन्तापसाय० ।
७. ङ० नमोनमः । ८. ख. हिनेनमः । मीलग्री०

इत्यस्यार्थः । यस्तु महतोऽप्येनसः क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण क्षिप्रं शुध्येयमित्येवं कामयते असावहनि कर्मावरिरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्रात्रावासीत । एवं रौरवयोर्धाह्यसामजपो नमोहमायेत्यादिभिस्तर्पणमादित्योपस्थानादिकं चरुश्रपणादिकं च योगीश्वरोपनुक्तं क्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्च योगीश्वरोक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्तव्यतासहितं द्रष्टव्यम् । एवमन्यान्यपि स्मृत्यन्तरोक्तानि विशेषणान्येषणीयानि ॥

अतिकृच्छ्रमाह—

अयेमवातिकृच्छ्रःस्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ॥ ३२० ॥

एतद्धर्मक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयंस्तु विशेषः । अयं व्यहत्रये पाणिपूरणमात्रमन्नं भुञ्जीत न पुनर्द्वार्विंशत्यादिग्रासान् ॥ अत्र च ग्रासभोजनानुवादेन पाणिपूरान्नविधानादन्यत्र व्यहेऽतिदेशप्राप्ते उपवासोऽप्रतिपक्ष एव ॥ अत्रापि पादशो व्यवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या ॥ यतु मनुनोक्तम्— "एकैकं ग्रासमश्नीयान्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् । त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विज" इति—तत्पाणिपूरान्नपरिमितादल्पत्वाच्छक्त्यविषयम् ॥ ३२० ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

एकविंशतिरात्रं पयसा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं व्रतं विज्ञेयम् । गौतमेस तु 'द्वादशरात्रमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्" इत्युक्तम् । 'अन्यक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः' इति । अतश्चभक्तवपेक्षया तयोर्व्यवस्था ॥

पराकमाह—

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ३२१ ॥

ऋज्वर्थोऽयमर्धश्लोकः ॥ ३२१ ॥

सौम्यकृच्छ्रमाह—

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥ ३२२ ॥

---

१ ख. क्षिप्रं शुध्येयमि० । २. ख. परिमितत्वादल्प० ।

पिण्याकोनिःसृततैलस्तिलः ओदननिःस्रावोदश्विदुदकसक्तूनां पञ्चानां मेकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य षष्ठेऽह्नि उपवसेदेष सौम्याख्यः कृच्छ्रोऽभिधीयते । द्रव्यपरिमाणं तु प्राणयात्रामात्रनिबन्धनमधिगन्तव्यम् । जाबालेन तु चतुरहर्व्याप्ती सौम्यकृच्छ्र उक्तः—'पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् । वासो वै दक्षिणां दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते' इति ॥ ३२२ ॥

तुलापुरुषाख्यंकृच्छ्रमाह—

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ ३२३ ॥

एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्याप्तौ तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र च पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः ॥ यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः—"आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् । अहंन्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षी अहद्वयम् ॥ एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यत" इति । अत्र हारीताद्युक्तेतिकर्तव्यता ग्रन्थगौरवभयान्नेह लिख्यते ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणमाह—

तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्मितान् ।
एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२४ ॥

चान्द्रायणाख्यं व्रतं कुर्वन् मयूराण्डपरिमितान् पिण्डान् शुक्ले आपूर्यमाणपक्षे तिथिवृद्ध्या चरेत् भक्षयेत् । यथा प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु चन्द्रकलानामेकैकशो वृद्धिरर्धमासेन तद्वत्पिण्डानामपि प्रतिपद्येकं द्वितीयायां द्वावित्येवमेकैकशो वर्धयन् भक्षयेद्यावत्पौर्णमासी, ततः पञ्चदश्यां पञ्चदशग्रासान्भुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे चतुर्दश प्रतिपदि द्वितीयायां त्रयोदशेत्येवमेकैकशो ग्रासान् ह्रासयन अर्धायात् यावच्चतुर्दशी, ततश्चतुर्दश्या मेकंग्रासं भसित्वा इन्दुक्षये अर्थादुपवसेत् । तथा वसिष्ठः—'एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । इन्दुक्षये न भुञ्जीत

१. पिण्याकादननिः स्रावोदश्विदुद० । क. श्रोकौदन० । ख. पिण्याकौदनविस्रावोदकं ।
२. ख. सूपभुज्यष० । ३. क. पिण्डानामपि० । ४. ख. पक्षेकोद्वितौ० ।

एष चान्द्रायणो विधिः" इति । चन्द्रस्यायनमिवायनं चरणं यस्मिन्कर्मणि ह्रास-वृद्धिभ्यां तच्चान्द्रायणम् । संज्ञायां दीर्घः । इदं च यववत् प्रान्तयोरणीयः मध्ये स्थवीय इति यवमध्यमिति कथ्यते । एतदेव व्रतं यदा कृष्णपक्षप्रतिपदि प्रकम्य पूर्वोक्तक्रमेणानुक्षीयते—तदा पिपीलिकाव्रतमध्ये ह्रसिष्ठं भवतीति पिपीलिकामध्य-मिति कथ्यते । तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णपक्षप्रतिपदि चतुर्दश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकग्रासापचयेन चतुर्दशीं यावद्भुञ्जीत, ततश्चतुर्दश्यामेकं ग्रासं प्रतिदिवसमास्या-यामुपोष्य शुक्लप्रतिपदि एकमेव ग्रासं प्राश्नीयात् । तत एकोपचयभोजनेन पक्ष-शेषे निर्वर्त्यमाने पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः संपद्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकाम-ध्यता । तथा च वसिष्ठः—" मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानादाश्चतुर्दश । ग्रासापचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ॥ तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् । ग्रासोपचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत्" इति ॥ यदा त्वेकस्मि-न्पक्षे तिथिवृद्धिह्रासवशात् षोडश दिनानि भवन्ति चतुर्दश वा—तदा ग्रासाना-मपि वृद्धिह्रासौ वेदितव्यौ—" तिथिवृद्ध्या पिण्डांश्चरेत्" इति नियमात् । गौत-मेनार्श्व विशेषो दर्शितः—' अथातश्चान्द्रायणं-तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रं वपनं च व्रतं चरेत् श्रोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत्, आप्यायस्व संतेपयांसि नवोनव इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो ह्रविष्यश्चानुमन्त्रणमुपस्थानं च चन्द्रमसः यद्देवादेवहे-डनमिति चतसृभिराज्यं जुहुयादेवकृतस्येति चान्ते समिद्भिः ॐभूः ॐभुवः ॐस्वः ॐमहः ॐजनः ॐतपः ॐसत्यं यशः श्रीरूर्क् इन्द्रः ओजः तेजः पुरुषः धर्मः शिव इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा सर्वान्तैरेभ ग्रासान्भुञ्जीत, तद्ग्रासप्रमाणैर्मास्याविकारेण, चरुभैक्षसक्तुकणयावक-शाकपयोदधिवृतमूलफलोदकानि हवींषि उत्तरोत्तरप्रशस्तानि, पौर्णमास्यां प-ञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात्, ॐभावास्यायामुपो-ष्यैकैकोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीतमेकैषामेवं चान्द्रायणो मास' इति । अत्र 'ग्रासप्रमाणैर्मास्याविकारेण' इति यदुक्तं — तद्बालाभिप्रायं — तेषां

---

१. ख. कृद्धिग्रासाभ्यां० । २. ख. पिपीलिकमध्या० । ३. क. ग्रासाः प्रतिपदन्त० । ४. क. नाप्यत्रविशे० । ५. ख श्रीऊर्ग् इद् ओजः। क श्रीऊ ई इ ऊर्जः । तेजः ६. क. मास्या-विकारेण० । ७. क. केषामेक चान्द्रायणग्रास इति० ८. क. अग्रग्रासप्रमाण० । ९. क. मास्या-पिकारे० ।

शिख्यण्डपरिमितपञ्चदशग्रासभोजनाशक्तेः । क्षीरादिद्रवहविष्वं शिख्यण्डपरिमितत्वं पर्णपुटकादिना संपादनीयम् । तथा कुक्कुटाण्डार्द्रामलकादीनि तु ग्रासपरिमाणानि स्मृत्यन्तरोक्तानि शक्तिविषयाणि—शिख्यण्डपरिमाणाल्पत्वात्तेषाम् ॥ यत्पुनरत्रैं 'स्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेदै' इति चतुर्दश्यामुपवासमभिधाय पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान्भुक्त्वेत्यादिना द्वात्रिंशदहरात्मकत्वं चान्द्रायणस्योक्तं—तत्पक्षान्तरप्रदर्शनार्थं न सार्वत्रिकं—योगीश्वरादिवचनानुरोधेन त्रिंशदहरात्मकस्य दर्शितत्वात् ॥ यद्येतत्सार्वत्रिकं स्यात्तदा नैरन्तर्येण संवत्सरे चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात्, चन्द्रगत्यनुवर्तनानुपपत्तिश्च ॥ ३२४ ॥

चान्द्रायणान्तरमाह—

यथाकथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२५ ॥

पिण्डानां चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेन भुञ्जीत । यथाकथञ्चित्प्रतिदिनं मध्याह्नेऽष्टौ ग्रासान् अथवा नक्तन्दिनयोश्चतुरश्चतुरो वा अथवैकस्मिंश्चतुरोऽपरस्मिन्द्वादश तथैकरात्रमुपोष्यापरस्मिन्षोडश वेत्यादिप्रकाराणामन्यतमेन शक्त्याद्यपेक्षया भुञ्जीतेत्येतत्पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयादपरं चान्द्रायणम् । अतस्तयोर्नायं ग्राससंख्यानियमः, किं तु पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसंख्यैव । मनुना चैते प्रकारा दर्शिताः 'अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चर ॥ चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरन् ॥ यथाकथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः । मासेनाश्नन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्' इति तथा चत्वारिंशच्छतद्वयन्यूनसंख्याग्राससंपाद्यस्यापि संग्रहार्थमपरग्रहणम् । यथाह यमैः—'त्रींस्त्रीन्पिण्डान्समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः । हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम्' इति । एषु च यतिचान्द्रायणप्रभृतिषु न चन्द्रगत्यनुसरणमपेक्षितम् । अतस्त्रिंशदहोरात्मक-

---

१. क. लवहविषां । शिख्य० । २. ख. वसोर्दिवं च चतु० । ३ क. यत्पुनरत्रश्चोभू० । ४. ख. गौखरवच० । ५. ख. चरेत् । चतु० । ६. क. यथाहमनुः—' त्री० ।

सावनमासेन मासेन नैरन्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथञ्चित्तिथिवृद्धिह्रासवशात् पञ्चम्यादिष्वारम्भो भवति—तथापि न दोषः ॥ यदपि सोमायनाख्यम् मासव्रतं मार्कण्डेयेनोक्तं—' गोक्षीरं सप्तरात्रं तु पिबेत्स्तनचतुष्टयात् । स्तनतश्चात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ॥ स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतं कैल्मषनाशनम्" इति—तदपि चान्द्रायणधर्मकमेव—हारीतेन "अथातश्चान्द्रायणमनुक्रमिष्यामः' इत्यादिना तेषिकर्तव्यतायां चान्द्रायणमभिधाय 'एवमेव सोमायनम्' इत्यतिदेशाभिधानात् । यत्पुनस्तेन कृष्णचतुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीपर्यन्तं सोमायनमुक्तम् । चतुर्थीप्रभृति चतुःस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन त्रिरात्र मेकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुःस्तनान्तेन 'या ते सोम चतुर्थी तनूस्तया नः पाहि तस्यै नमः स्वाहा, या ते सोम पञ्चमी षष्ठी,' इत्येवं यौगार्थास्तिथिहोमा एकमाषैश्चा एनोभ्यः पूतश्चन्द्रमसः समानतां सलोकतां सायुज्यं च गच्छति' इति चतुर्विंशतिदिनात्मकं सोमायनमुक्तं तदशक्तविषयम् ॥ ३२५ ॥

अथ कृच्छ्रचान्द्रायणसपारणमितिकर्तव्यतामाह—

कुर्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ।
पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ ३२६ ॥

कृच्छ्रं प्राजापत्यादिकं चान्द्रायणं वा त्रिषवणस्नानयुक्तः कुर्यात् । एतच्च तत्कृच्छ्रव्यतिरेकेण — तत्र ' सकृत्स्नायी समाहित ' इति मनुना विशेषाभिधानात् ॥ यत्पुनः शङ्खेन कृच्छ्रेषु त्रिषवणस्नानमभिहितं—' त्रिरह्नि निर्निशायां तु सवासा जलमाविशेत् ' इति—तदशक्तविषयम् । यत्पुनर्वैशम्पायनेन द्वैकालिकं स्नानमुक्तं—'स्नानं द्विकालमेव स्यात्त्रिकालं वा द्विजन्मनः' इति—तत्त्रिषवणस्नानाशक्तस्य वेदितव्यम् ॥ यत्पुनर्गार्ग्येणोक्तं—' एकवासाश्चरेद्वैर्यं स्नात्वा वासो न

---

१. ख. त्यकसाधारणेन मासेन० । २. क. वर्तकेदिवनाश० । ३. ख. म इति स्मृत्यन्तरे सप्ताहं चेत्येतद्भेदास्तनमीलनमयथा ' स्तनान्द्रौ वापैकं कुर्यात्तां श्रोपवासान्वादं भवति तदामासेसोमायनं तत् तदपि० । ४ ख. मनुकमिप्य इत्यादिना० । ५ ख. तस्यैनमः स्वाहा० । ६. ख. यानार्थाः । ७. ख. पूर्वं स्तुत्वा एनो० । क. मासैनोभ्यः । ८. ख. ऐकेशंस्ना० ।

पीडयेद् इति तदपि शक्तस्यैव—'एकवासाः आर्द्रवासा वा लब्धाशीः स्थण्डिलेशय' इत्येकवस्त्रतायाः अपि शङ्खेन पाक्षिकत्वेनाभिधानात्॥ स्नाने च हारितेन विशेषोदे-र्शितः—' श्यवरं शुद्धवतीभिः स्नात्वावमर्षणमन्तर्जले जपित्वा धौतमहतं वासः परिधाय साम्ना सौम्येनादित्यमुपतिष्ठेत ' इति । स्नानानन्तरं च पवित्राणि जपेत्—पवित्राणि च अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समा इत्यादीनि वसिष्ठादिप्रतिपादिताः. नामन्यतमान्यर्थाविरुद्धेषु कालेषु जपेत् सावित्रीं वा—' सावित्रीं वा जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तित ' इति मनुस्मरणात् ॥ यत्तु गौतमेनोक्तं—रौरवेयोधा जपेन्नित्यं प्रयुञ्जीत इति—तदपि पवित्रत्वादेवोक्तं न पुनर्नियमाय—तथा सति श्रुत्यन्तरमूलत्व-कल्पनाप्रसङ्गात् । अतोऽनधीतसामवेदेन गायत्र्यादिकमेव जप्तव्यम् ॥ यदपि नमो हमाय' इत्यादि पठित्वा ' एता एवाज्याहुतय ' इत्युक्तं—तदपि न नैयमिकं, किंतु महाव्याहृतिभिर्होमः ' कर्तव्यः ' स्वयमन्वहम् ' इति मनुना महाव्याहृतिभिर्होम-विधानात् ॥ तथा षट्त्रिंशन्मतेऽप्युक्तं—' जपहोमादि यत्किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं संभवेन्न चेत् । सर्वं व्याहृतिभिः कुर्याद्गायत्र्या प्रणवेन च ' इति । आदिग्रहणादुदकतर्पणादि-त्योपस्थनादेर्ग्रहणम् । अत एव वैशम्पायनः—' स्नात्वोपतिष्ठेदादित्यं सौरीभिस्तु कृताञ्जलिः' इति ॥ एवमन्येष्वपि विरोधिपदार्थेषु विकल्प आश्रयणीयः, अविरोधिषु समुच्चयः—शाखान्तराधिकरणन्यायेन सर्वस्मृतिप्रत्ययत्वात्कर्मणः । जपसंख्यायां विशेषस्तेनैव दर्शितः—" ऋषभं विरजं चैव तथा चैवाघ-मर्षणम् । गायत्रीं वा जपेद्देवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ शतमष्टशतं वापि सहस्रमथवा परम् । उपांशु मनसा वापि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ मनुष्यां-श्चैव भूतानि प्रणम्य शिरसा ततः " इति ॥ ' तथा पिण्डांश्च प्रत्येकं गाय-त्र्या चाभिमन्त्रयेत् । तथा यमेनापि विशेष उक्तः—" अङ्गुष्ठपर्व स्थितं पि-ण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । प्राश्याचम्य पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणम् " इति । अतश्च " ॐभूर्भुवः स्वः' इत्यादिभिर्गौतमोक्तैरभिमन्त्रणमन्त्रैः सहास्य

---

१. क. वासार्धवासा० । २. ख. शैषउक्तः श्यव० । ३. छ. न्यायाविरु० । ४. ख. कालेषु अन्तर्जलेषु जपेत्सावित्रीं वाजपेत्रित्य० । ५. छ. रौरवजो वाजये० । ६ ख. प्रयुञ्जीति० । ७. ख. होमस्तिलैः कार्यो द्विजन्मनेति० । ८. क त्वात्कर्मणाम् । जप० । ९. क. विरजां चैव० ।

विकल्पः । यत्पुनः "आप्यायस्व संतेपयांसि" इत्यादिभिः पिण्डकरणात्पूर्वं हविषोऽभिमन्त्रणमुक्तं—तद्भिन्नकार्यत्वात्समुच्चीयते ॥ एतानि कृच्छ्रादिव्रतानि यदा प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठीयन्ते—तदा केशादिवपनपूर्वकं परिगृहीतव्यानि—"वापनं व्रतं चरेत्" इति गौतमस्मरणात् ॥ अन्युदयार्थे तु नैव वपनम् ॥ वसिष्ठेनाप्यत्र विशेष उक्तः—"कृच्छाणां व्रतरूपाणां श्मश्रुकेशादि वापयेत् । कुक्षिरोमशिरोव्रणवर्जम्" इति । कृच्छ्राणां व्रतरूपाणि वपनादीन्यंगानि वक्ष्यन्त इति शेषः ॥ पर्यटनादिष्टव्रतग्रहणं च व्रतानुष्ठानदिवसात्पूर्वेद्युः सायाह्ने कार्यम् । यथाह विष्णुः—"सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् । व्रतणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षितम् । दिनान्ते नखरोमादीन्प्रवाप्य स्नानमाचरेत् । भस्मगोमयमृद्वारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥ मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपसिद्धये । दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥ व्रतनिशामुखे प्राज्ञं बहिस्तारकदर्शने । आचम्यातः परं मौनी ध्यायन्दुष्कृतमात्मनः ॥ मनः संतापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमन्वतः" इति । बहिरिति ग्रामादिरुक्तम्य । स्त्रियाप्येवमेव व्रतपरिग्रहः कार्यः, *केशश्मश्रुलोमनखवपनं तु नास्ति—"चान्द्रायणादिष्वेतदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जम्" इति बौधायनस्मरणात् ॥ वपनानिच्छोस्तु हारीतेन विशेष उक्तः—"राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां रक्षणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणे तु व्रते चौले दक्षिणा द्विगुणा भवेत्" इति ॥ एतच्च महापातकादिदोषविशेषाभिप्रायेण द्रष्टव्यं "विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् । व्रते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिन" इति स्मरणात्॥ जाबालेनाप्यत्र विशेष उक्तः—"आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । आग्नेयेनैव च शालाग्नौ जुहुयाद्व्याहृतीः पृथक् ॥ श्राद्धं कुर्याद्व्रतान्ते तु गौहिरण्यादि दक्षिणा" इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेषोऽभिहितः—"पश्चात्तापो निवृत्तिश्च

---

* "स्त्रियाः श्मश्रुणोऽभावात्कथमिदम् ॥

---

१. ख. विकल्प उक्तः । यत्पु० । २. ख. यथाहवसिष्ठः—सर्व० । ३. क. प्रायश्चित्तं चिकीर्षि० । ख. चिकीर्षिते । दिना० । ४. ख. ग्रामादहिर्निष्क्रम्य० । ५. केशानां वपनेकृ० । ६. ख. इति मनुस्मर० । ७. ख. अग्नेनवहिशाला० ।

स्नानं चाङ्गतयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वेषां तथा चैवानुकीर्तनम् " इति तथा "गात्राभ्यङ्गशिरोभ्यङ्गताम्बूलमनुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयत्सर्वं यच्चान्यद्भूलरागकृत् " इत्येवमादिकर्तव्यताजातं स्मृत्यन्तरादवगन्तव्यम् ॥ एवमनेन विधिना व्रतं गृहीत्वावश्यं परिसमापनीयम् । अन्यथा तु प्रत्यवायः—"पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत्कामतो हि[1] यः । जीवन्भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायत " इति छागलेयस्मरणात् —इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ ३२६ ॥

इत्थमुपनिविशेषस्य चान्द्रायणादेः स्वरूपमभिधाय लब्धप्रसङ्गः कायिकेऽपि विनियोगमाह—

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।
धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चान्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३२७ ॥

आदिश्यत इत्यादिष्टं प्रायश्चित्तं, न विद्यते आदिष्टं येषु पापेषु तेषु चान्द्रायणेन शुद्धिः। चशब्दात्प्राजापत्यादीभिः कृच्छ्रैरेन्द्रवसहितैस्तत्रिरपेक्षैर्वा शुद्धिः । तथा च षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितं—"यानि कानि च पापानि गुरोर्गुरुतराणि च । कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रैस्तु शोध्यन्ते मनुरब्रवीत्" इति त्रयाणां समुच्चयः प्रतिपादितः । उशनसा तु द्वयोः समुच्चय उक्तः—"दुरितानां दुरिष्टानां पापानां महतामपि । कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव सर्वपापप्रणाशनम्" इति । दुरितमुपपातकम् । दुरिष्टं पातकम् । गौतमेन तु 'कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तम्' इति विसमासकरणेनैन्द्रवनिरपेक्षता कृच्छ्रातिकृच्छ्रयोः सूचिता, चान्द्रायणस्य च तान्त्रैरपेक्षता । इति शब्देन च त्रयाणां समुच्चयः । केवलप्राजापत्यस्य तु नैरपेक्ष्यं चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—'लघुदोषेष्वनादिष्टे प्राजापत्यं समाचरेत्' इति गौतमेनापि प्राजापत्यादेर्नैरपेक्ष्यमुक्तं—'प्रथमं चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति, द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते, तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते' इति महापातकादिपीत्यभिप्रेतम् । मनुनाप्युक्तं—"परको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः" इति, हारीतेनाप्युक्तं—"चान्द्रायणं यावकश्च तुला-

---

१. ख.' कृच्छ्रं चान्द्रेयो. शौच० । २. ख गस्यनिरपे० । ३. ख. नरपेक्षं चतु० ।

पुरुष एव वा । गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम्' तथा "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च षडपाकमपि शोधयेत्" तथा त्रिसकृच्छ्रमधिकृत्यापि तेनैवोक्तं "एष कृच्छ्रो द्विरभ्यस्तः पातकेभ्यः प्रमोचयेत् । त्रिरभ्यस्तो यथान्यायं शूद्रहत्यां व्यपोहति" इति, उशनसोक्तं "यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तं महापातकनाशनम्।प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेन्नात्र संशयः" इति,— एतानि प्राजापत्यादीनि अनादिष्टेष्वपपातकादिषु सकृदभ्यासापेक्षया व्यस्तानि समस्तानि वा योजनीयानि, तथा आदिष्टव्रतेष्वपि महापातकादिषु अभ्यासापेक्षया योजनीयानि । अत एव यमेनोक्तं,—"यदुक्तम्" इत्यादि । गौतमेनाप्युक्तं, निष्कृतीनां संग्रहार्थं सर्वप्रायश्चित्तग्रहणं कृतम् । तथा यदपि तेनैवोक्तं— "द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यत" इत्युक्त्वा "तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यत" इति—तदपि महापातकाभिप्रायम् । न च महापातकमनुक्तनिष्कृतिकं संभवति । तस्मादुक्तनिष्कृतिकेष्वपि प्राजापत्यादयो योजनीयाः ॥ तत्र द्वादशवार्षिकनते द्वादशद्वादश दिनानि एकैकं प्राजापत्यं च परिकल्प्य गण्यमानप्राजापत्यानां षष्ट्यधिकं शतत्रयं द्वादशवार्षिके वैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति, तदशक्तौ 'च' तावत्य एव धेनवो दातव्याः, तदसंभवे निष्क्राणां षष्ट्यधिकं शतत्रयं दातव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरं—"प्राजापत्यक्रियाऽशक्तो धेनुं दद्याद्विजोत्तमैः । धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यमसंशयम् ।" मूल्यार्धमपि निष्कं वा तदर्धं पादं वा शक्त्यपेक्षया दातव्यं—"गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्धं पाद एव वा" इति स्मरणात् ॥ मूल्यदानस्याप्यशक्तौ तावन्तो वोदवासाः कार्याः ॥ तत्राप्यशक्तौ गायत्रीजपः षट्त्रिंशल्लक्षसंख्याकः कार्यः—"कृच्छ्रोऽयुतं तु गायत्र्या उदवासास्तथैव च । धेनुप्रदानं विप्राय समेतत्पुष्टयेय" इति पराशरस्मरणात् ॥ यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितं—"गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्षाशीतिं जपेच्चस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या

---

१. ख. षण्णव० । २. ख. धिक्कृत्वैनं० । क. कृच्छ्रमप्यधि० । ३. क. नोक्तमिह० । ङ. नोक्तं भिह० । ७. ख. भ्यासापेक्षया० । ५. ख. भिप्रायेणभुदपातकाभिप्रायम् । नच० । क. ह्यपातकाभिप्रायमुक्तम् । नच० । ६. ख. दश्चाद्विजोत्तमः । चेनो० । ७. ख. तदर्धं वाश० । ८. क. ख. पाद एवचेति० ।

लक्षसंख्यातिः । गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पग " इति तद्वादशवार्षिकतुल्यविधानतयोक्तं, न पुनरशक्तविषयमिति न विरोधः ॥ एवमन्येऽपि ' कृच्छ्रो दैव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् । तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ' इत्यादयः प्रत्यान्नायाश्चतुर्विंशतिमन्वादिशाखाभिहिताः षष्ठ्यधिकत्रिशतगुणिता महापातकेषु बोद्धव्याः । अतिपातकेषु ससप्तधिकशतद्वयं प्राजापत्यानां कर्तव्यं, तावन्तो धेन्वादयः प्रत्यान्नायाः। पातकेषु साशीतिशतं प्राजापत्यानां प्रत्यान्नाया श्च धेन्वादयस्तावन्त एव । तथा चतुर्विंशतिमतेऽभिहितं—" जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च । कृत्वार्वाग् ब्रह्महत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ प्रत्यान्नाये गवां देयं साशीतिं धनिना शतम् । तथाष्टादशशल्क्षाणि गायत्र्या वा तपेद्दृढम्" इति । इदमेव द्वादशद्वादशार्धिके व्रते द्वौदशद्वादशदेनैरेकैकप्राजापत्यकल्पनायां लिङ्गम् । एवमुपपातकेषु त्रैमासिकप्रायश्चित्तविषयभूतेषु नवतिप्राजापत्यास्तावन्तो वै प्रत्यान्नायाः । त्रैमासिकविधये पुनः सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्यान्नायाश्च धेन्वादयस्तावन्त एव । मासिकव्रतविधये तु सार्धं प्राजापत्यद्वयं तावानेव वा प्रत्यान्नायः । चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्रयं, तदशक्तस्य प्रत्यान्नायस्तावानेव ॥ ' यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्—' अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्यान्नायविधौ सदा ' इति तदपि धनिनः क्रिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्यान्नायविषयम् । मासातिकृच्छ्रविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्यान्नायाश्च धेन्वादयस्तावन्त एव—' प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने द्वयम् । पैराकतप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रे तिस्रस्तु गास्तथा ' इति चतुर्विंशतिमतेऽभिधानात् । एतच्च ' एकैकं ग्रासमश्नीयात् ' इत्यामलकपरिमितैकैकग्रासपक्षे वेदितव्यं, पाणिपूरान्नभोजनपक्षे पुनर्वैनुद्वयमेव—प्राजापत्यस्य षडुपवासतुल्यत्वात्, तद्द्विगुणत्वाच्चातिकृच्छ्रस्य । यद्यपि नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नभोजनं तथापि नैरन्तर्येण द्वादशदिवसानुष्ठाने क्लेशातिशयात्षडहोपवाससमानप्राजापत्यद्वयतुल्यत्वमेव ॥ प्राजापत्यस्य च षडुपवासतुल्यत्वं युक्तमेव ॥

१. ख. तावन्तोवापेऽ । २ ख. न्यायधेन्वा० ३. ख. एवचा । तथा० । ४. ख. अब्दं ब्रह्मादि० । ५. क. नवे द्वादशदिनैरेकै० ६. ख. तावन्तः प्रत्या० । ७. पराकतप्तकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्त ।

तथाहि ॥ 'प्रथमे ह्यहे सायन्तनभोजनत्रयनिवृत्तावेकोपवाससंपत्तिः, द्वितीये ह्यहे प्रातःकालभोजनत्रयवर्जने परस्य, तथा अयाचितव्यहेऽपि सायन्तनभोजनत्रयवर्जनेऽन्येष्वेवेयं नवभिर्दिनैरुपवासत्रयं, तैतश्चान्तव्यहे चोपवासत्रयमिति युक्तं षडुपवासतुल्यत्वम् , ऋषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासात्मकगोव्रतते तु सार्धैकादशप्राजापत्यास्तावत्संख्याकाश्चोदवासादयः प्रत्यामनायाः, मासं पयोव्रतते तु सार्धप्राजापत्यद्वयम् ॥ पराकात्मके तूपपातकव्रते प्राजापत्यत्रयं पराकततातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् , सान्तपनस्य चार्ध्वमशक्तौ व्रतमाचरेत्' इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् । चान्द्रायणपराककृच्छ्रातिकृच्छ्रास्तु प्राजापत्यव्रतात्मकाः द्वादशवार्षिकव्रतस्थाने विंशत्युत्तरशतसंख्या अनुष्ठेयाः, तत्प्रत्यावायास्तु धेन्वादयस्त्रिगुणाः ॥ अतिपातकेषु नवतिसंख्यश्चान्द्रायणादयः ॥ तत्समेषु पुनः पातकपदाभिधेयेषु षष्टिसंख्याः ॥ उपपातकेषु त्रैवार्षिकविधेयेषु विंशत्संख्याः ॥ त्रैमासिके तु गोवधव्रतस्थाने गोमूत्रस्थानादीनां कर्तव्यतावाहुल्याच्चान्द्रायणादित्रयम् ॥ मासिकव्रते तु योगीश्वरोक्ते एकमेव चान्द्रायणादिकम् । धेनूदवासादिप्रत्यान्नायस्तु सर्वत्र त्रिगुण एव ॥ प्रकीर्णकेषु पुनः प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यं पादादिकल्पेन्या योजनीयम् । आवृत्तौ पुनश्चान्द्रायणादिकमिति ॥ एतद्दिगवलम्बनेनान्यत्रापि कल्पना कार्या ॥ यत्पुनर्बृहस्पतिनोक्तं—"जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पातकं चोपपातकम् । तावदावर्तयेत्कृच्छ्रं यावत्षष्टिगुणं भवेत्" इति—तत् "द्वे परदारे त्रीणिश्रोत्रियस्य" इति गौतमोक्तद्विवार्षिकसमानविषयं तथा त्रैमासिकादिविषयभूतोपपातकावृत्तिविषयं पातकपदाभिधेयचाण्डालादिस्त्रीगमनेद्विरभ्यासविषयं—तत्र "ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानाद्दैन्दवद्वयम्" इति सकृद्बुद्धिपूर्वगमने कृच्छ्राब्दविधानात्, तदभ्यासे द्विवर्षतुल्यषष्टिकृच्छ्रविधानं युक्तमेव॥ यत्तु सुमन्तुनोक्तं—"यदप्यसकृद भ्यस्तं बुद्धिपूर्वमघं महत् । तच्छुद्ध्यत्यब्दकृच्छ्रेण महतः पातकादृत" इति—तदभ्युपपातकाद्यावृत्तिविषयं, तथा "अज्ञानादैन्दवद्वयम्" इति यमोक्तैन्दवद्वयविषयभूतपातकावृत्तिविषयं वा ॥ यत्तु तपस्यसमर्थो धान्यमुद्वहंश्च स कृच्छ्रादिव्रतानि

---

१. ख. त्रयनिवृत्तिपर० । २. क. वर्जनेऽपरस्मिंस्त्रये० । ३. ख. त्रयम् । तत्रश्चान्त्ये० । ४. ख. एकादशद० । ५. ख. चान्द्रायणम् । ६. ख. ग. परदारे इति गौत० । ७. ख. ग. वर्षयं वा । पात० । ८. ख. ग. विधयं वा तत्र० ।

द्विजाऽयभोजनदानेन संपादयेत् ॥ तथा हि स्मृत्यन्तरं—"कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहरिन्द्रियदोषं तृतीये चत्वारिंशद्गुणितं त्रिगुणितगुणिता विंशतिः स्यात्तरा के । कृच्छ्रे सान्तपनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः सैव हीना द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तप्तासि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्यान्" इति—अहरहरिति सर्वत्र संबन्धनीयं । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः अत्र प्राजापत्यदिवसकल्पनया विद्वद्विप्राणां षष्टेर्भोजनं भवति। यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितं—"विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैवच। अन्ये वा पावनी काचित्समान्यादुर्मनीषिण" इति प्राजापत्यस्थाने द्वादशानां विप्राणां भोजनमुक्तं—तद्विधिनविषयम् ॥ यच्चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्यान्नाधमुक्तं "चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च। मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छं मासत्रयंतथा॥ नित्यनैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम् । इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः" इति—तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य । यत्तु "कृच्छ्रं मासत्रयं तथा " इति कृच्छ्राष्टकं प्रत्याम्नातं—तदपि जैरटमूर्खविषयं—" चान्द्रायणं त्रिभिः कृच्छ्रैः" इति दर्शितत्वादित्यलं प्रपञ्चेन, प्रकृतमनुसरामः ॥ यस्त्वभ्युदयकामो धर्मार्थकाम्यनियोगानिष्पत्त्यर्थमेतच्चान्द्रायणमनुतिष्ठति न पुनः प्रायश्चित्तार्थमसौ चन्द्रसालोक्यं स्वर्गविशेषं प्राप्नोति ॥ एतच्च संवत्सरावृत्त्यभिप्रायेण—"एकमाप्त्वा विपापो विपाप्मा सर्वमेनोनिहन्ति, द्वितीयमाप्त्वा दशपूर्वान् दशापरानात्मानं चैकविंशं पङ्क्तिं च पुनाति, संवत्सरं चरित्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोति" इति गौतमस्मरणात् ॥ ३२७ ॥

किं च—

कृच्छ्रकृद्धर्मकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ।
यथा गुरुक्रतुफलं प्राप्नोति सुसमाहितः ॥ ३२८ ॥

यस्त्वभ्युदयकामः प्राजापत्यादिकृच्छ्राननुतिष्ठति स महतीं राज्यादिलक्षणां श्रियंविभूतिमनुभवति । यथा गुरुक्रतूनां राजसूयादीनां कर्ता तत्फलं स्वाराज्यादिलक्षणं महत्फलं लभते तथायमप्यिसुसमाहितः सकलाङ्गकलापविकलमनुतिष्ठन्निति

---

१. क. प्राणां षष्टिभोज० । २. अन्यद्वा पावनं किंचित्समादुर्मनी ३. क. पावकेष्टिस्तथैव । ४. क. दर्षि जतरमूर्खेवि । ५. क. लोकतां व्रजति' इति० । ६. क. किंचाह—कृच्छ्र० । ७. क. श्रियमतुलां०।

फलमहिमप्रकाशनार्थं क्रतुदृष्टान्तकीर्तनम् । सुसमाहित इत्यनेनाग्निकल्पशास्त्रानुष्ठानं वदन्काम्यकर्मतयाङ्गत्वैकल्ये फलासिद्धिं द्योतयति, अतो नात्र प्रायश्चित्तेष्वेव यावत्संभवाङ्गानुष्ठानमङ्गीकरणीयमिति दूरोत्सारितं प्रत्येतव्यम् । कृच्छ्रादिवनुष्ठानावृत्तौ तु "अधिकारिणः फलावृत्तिः कर्मण्यारम्भमाश्रित्य" इति न्यायबलेन्या स्थितैवेति नेदमत्रिवक्षितम् ॥ ३२८ ॥

प्रागुदितानखिलार्थोपसंहारव्याजेन धर्मशास्त्रधारणादिविधीन् सार्थवादान् प्रार्थनावरदानरूपेण प्रतिपादयितुमाह—

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्याज्ञवल्क्येन भाषितान् ।
इदमूचुर्महात्मानं योगीन्द्रमभितौजसम् ॥ ३२९ ॥

अत्र हि वर्णाश्रमादिव्यावृत्ता धर्माः षट्प्रकाराः प्रतिपादिताः, तानखिलान् योगीश्वरभाषितान् ऋषयः प्रहर्षोत्फुल्ललोचनास्तं महिमगुणशालिनमचिन्तनीयशक्तिविभवमिदमभिधास्यमानमूचिरे ॥ ३२९ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।
इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥३३०॥
विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनानि चै ।
आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३३१ ॥
श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।
पितृणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥ ३३२ ॥
ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३३ ॥

इत्यमूञ्चर्थैः श्लोकैः सामश्रवःप्रभृतयोऽनेकधा प्रार्थयन्ते स्म ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

अपरामपि प्रार्थनामाह—

य इदं श्रावयेद्विद्वान्द्विजान्पर्वसु पर्वसु ।

---

१. ख. धेनावदान० । २. ख. धने तथा । आयु० ।

अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥३२४॥

यस्त्विदं धर्मशास्त्रं प्रतिपर्व द्विजान् श्रावयेत् तस्याश्वमेधफलं भवेदिति श्रावणविध्यर्थवादः । तदेतदस्मत्प्रार्थितमर्थं सर्वमेत्रभवाननुमन्यताम् ॥ ३२४ ॥

वरदानमाह —

श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योऽपि प्रीतात्मा मुनिभाषितम् ।
एवमस्त्विति होवाच नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥३२५॥

एतदृषिभिर्भाषितं श्रुत्वा योगीश्वरोऽपि स्वनिर्दिष्टधर्मशास्त्रधारणादिफलप्रार्थनो न्मीलितमुखपङ्कजः स्वयम्भुवे ब्रह्मणे नमस्कृत्य प्रणम्य भवत्प्रार्थितं सकलमित्थं भवद्भिरेवं किल भगवान्बभाषे ॥ ३२५ ॥

इति श्रीभारद्वाजपद्मनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रमित्परमहंसपरिव्राजकावेद्या-नेश्वरभट्टारकस्यकृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ प्रायश्चित्तप्रपञ्चा-ध्यायस्तृतीयः समाप्तिमगमत् ॥

अथात्राध्यायानुक्रमणिका कथ्यते

१ तत्राद्यं सूतकधर्मप्रकरणम्	८ महापातकप्रायश्चित्तानि ।
२ आपद्वृत्तिप्रकरणम् ।	९ उपपातकप्रायश्चित्तानि ।
३ वानप्रस्थप्रकरणम् ।	१० प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।
४ यतिधर्मप्रकरणम् ।	११ पतितत्यागविधिः ।
५ तत्रादौ कर्मविपाकः ।	१२ व्रतग्रहणम् ।
६ महापातकादिनिमित्तपरिगणनम् ।	१३ रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारः ।
७ महापातकप्रायश्चित्तान्यतिदेशिक- साहेतानि ।	१४ कृच्छ्रादिलक्षणम् ।

इति प्रकरणानि ॥

---

१. ख. सर्वत्र भवा० । २. ख. योगीन्द्रोपि० । ३ क अरायांटिकायांयाज्ञ० । ४. ख. प्रायश्चित्ताध्याय० । ५ ख. णिकालिख्यते । ६. ख. ग. आपद्धर्मप्र० । ७. क, प्रस्थ प्रकरणम् ३. यतिधर्म प्रकरणम् ४. ततः प्रायश्चित्तप्रकरणम् , तत्रा० । ८. ख. प्रस्थप्रकरणम् , अध्यात्मप्र-करणम् , ततः प्रायश्चित्तप्रकरणम् , तत्रादौ० । ९. ग०पंरिगणनम् ५. ब्रह्महत्यासुरापा-नस्वर्णस्तेय गुरुतल्पगतत्संसर्गिख्यमहापातक० । १०. ग. सहित गण्यसंहितानि ८. । ११. क. ग. व्रतग्रहणविधिः । १२. ग. कृच्छ्रादिलक्षणानि । एवं चतुर्दशप्रकरणानि ।

उत्तमेऽपदस्थेयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य कृत्स्नस्यविज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥ इति याज्ञवल्क्यस्मृतिशास्त्रगता विवृतिर्न कस्य विदिता विदुषः ॥ प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती पारंविश्वति श्रवणयोरमृतम् ॥ २ ॥ गम्भीराभिः प्रसन्नाभिर्वाग्भिर्नोन्ना मिताक्षरा । अनल्पार्थाभिरल्पाभिः क्रियद्भिर्विहितैः मया ॥३॥ विज्ञाननाथरचिता प्रेरसत्वा या मिताक्षरा । सेयंद्वादशसाहस्त्री संख्याता ग्रन्थसंख्यया ॥ ४ ॥ नासीदस्ति भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पं पुरं नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमार्कोपमः । विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किञ्चान्यदस्योपमः औकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतत्त्वयम् ॥५॥ स्वष्टा वाचो मधुरर्वपुर्षाविद्वदाश्चर्यसीम्नां दातार्थानामनिशयजुषामर्धिसार्थैर्धना या । ध्यातामूर्तेर्मुं रविजयिनो जीवतादार्कचन्द्रं जेताऽरीणां तनुसहभुवां तैर्दैवज्ञविज्ञाननाथः ॥ ६ ॥ आसेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराजादा च प्रत्यक्पयोधेरचटुलतिमिकुलो तुङ्गरिङ्गत्तरङ्गात् ॥ आ च प्राचीसैंमुद्रावतनृपतिशिरोरत्नभाभासुराङ्गिः पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्यदेवः ॥ ७ ॥

---

१. ख ग शास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञा० । २. ख. वागिमर्न्यस्तामिता० । ३. ख. ग. भिर्विप्रति० । ४. ख पुस्तके विज्ञाननाथेति श्लोको नास्ति । ग. पुस्तके अयं श्लोको मध्यान्तिमत्वेन दृश्यते । ५. ग. रचितामिवृतायामि० । ६. संख्यया ७ इति श्री याज्ञवल्क्यमहास्मृतिभाष्ये धर्मशास्त्रं सदिपणसंपूर्णम् ॥ ७. ग. भजते किं वातदन्योपमा० ख. एमस्त्वाकल्प० । ८. ख. मधुलवमुचांविद् । ९. ग. मर्थिनामर्पितायाः । ज्ञातामूर्ते० । १०. ख. शविद्यानना । ११. ख प्राचः समुद्रा० ।

PRINTED AT THE BRAHMAVADIN PRESS, MADRAS.

॥ इति चेन्नपुर्यां ब्रह्मवादिनी मुद्राक्षरशालायां मुद्रितम् ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठांकः
उपोद्घातप्रकरणम्	१
षड्विधः स्नातेधर्मः	४
पुण्यदेशे धर्मानुष्ठानं	५
विद्याधर्मस्थानानि चतुर्दश	६
धर्मशास्त्रकारकाः	७
धर्मकारकहेतवः	७
धर्मज्ञापकहेतवः	८
योगस्य श्रेष्ठत्वं	९
देशादिकारकहेतूनामपवादः	९
ज्ञापकादिभेदेनिर्णायकः	१०
ब्रह्मचारिप्रकरणम्	११
वर्णाः	११
अथ गर्भाधानादिकर्म	१२
अथ द्विजाः	१३
नक्षत्रदेवमन्त्रैः क्रिया	१३
शौचाचाराः	१४
तीर्थानि	१५
आचमनं	१५
स्नानप्राणायामादि	१६–१७
सन्ध्या	१७
सन्ध्योपासनिकार्यं	१८
गुरुसेवा	१८
दण्डादिधारणं	२०
भैक्ष्यं	२०
भोजनादि	२१
गुर्वादीनां भेदाः	२२
सेव्यःसाधुः श्रेष्ठर्षं	२३

	पृष्ठांकः
ब्रह्मचर्यस्यावधिप्रकारः	२३
उपनयनकालः	२४
द्विजातिहेतुकथनं	२५
वेदाध्ययनफलं	२५
काम्यब्रह्मयज्ञाध्ययनफलं	२६
अध्ययनप्रशंसा	२७
नैष्ठिकधर्मवाहः	२७
गुरुदक्षिणादानं	२८
विवाहप्रकरणम्	२९
सपिण्डताविचारः	३१
सापिण्ड्यरहितयाविवाहः	३२
अनधिकारिविशेषान्तरम्	३३
वरनियमः	३७
ब्राह्मणस्य शूद्रापरिणयने	३७
परिणयनक्रमः	३७
ब्राह्मादिविवाहः	३९
सवर्णापरिणयनेविशेषः	४२
दातृक्रममाह	४४
स्वयंवरे	४३
कन्याहरणेदण्डः	४४
कन्याहरणापवादः	४५
पुनर्भूस्वरूपविषये	४५
क्लैब्यजात्यधर्मगमने	४६
व्यभिचारिणीविषये	४७
स्त्रीशुद्धौ	४७
द्विविवाहहेतुमाह	४९
स्त्र्युपदेशे	५०

स्त्रीत्यागे . . . ५०
स्त्रीधर्माः . . . ५१
विवाहफलम् . . . ५१
ऋतौस्त्रीगमनविधिः . . ५३
अनृतौनियममाह . . ५४
स्त्रीकर्तव्ये . . . ५७
प्रोषितभर्तृकानियमः . . ५८
स्त्रीरक्षणे . . . ५८
मृतभर्तृकाधर्मः . . . ५९
अन्वारोहणं . . . ५९
अनुगमने . . . ५९
स्वयाचारे . . . ६२
अनेकभार्यंप्रति . . . ६२
प्रमीतभार्यंप्रति . . ६३
वर्णजातिविवेकः ६४
सवर्णसन्मानकथनं . . ६४
कुण्डादीनामसवर्णत्वं . . ६४
अनुलोमाः . . . ६५
क्षेत्रजोमातृसजातीयः . . ६५
प्रतिलोमानाह . . . ६७
वर्णसङ्करविशेषानाह . . ६८
हीनवृत्याजीवने . . . ६७
वर्णप्राप्तौकारणान्तरमाह . ६८
गृहस्थधर्मप्रकरणम् ७१
कस्मिन्नह्नौकिंकर्तव्यं . . ७५
गृहस्थधर्मानाह . . ७२
दंतधावनं . . . ७२
वेदपाठादि . . . ७३
पञ्चयज्ञादि . . . ७४
पितृमनुष्येभ्योऽन्नदेयं . . ७६
दम्पत्योः शेषभोजनं . . ७७
अतिथिविषये . . . ७८
मरणकरुण्यादिनिषेधः . . ८२
सायंसंध्यादि . . . ८४
वृद्धादेर्मांगेदेयः . . ८४
द्विजादेः कर्म . . . ८४
साधारणधर्माः . . . ८७
श्रोतेकर्म . . . ८७
यज्ञार्थेहीनभिक्षानिषेधः . ८९
धान्यादिसंचयोपायः . . ९०
स्नातकप्रकरणम् ९१
स्नातकधर्मानाह . . ९२
राजाशिष्यादिभ्योधनग्रहणम् . ९३
पाषण्डयाश्रमाश्रयणम् . . ९३
शुक्लांबरादिधारणम् . . ९४
नखादौसूत्रपुरीषोत्सर्गनिषेधादि. ९६
अध्ययनधर्माः . . . १०१
अनध्यायानाह . . . १०१
पुनः स्नातकव्रतानि . . १०४
शिक्षार्थंशिष्यादिताडने. . १०६
धर्माचरणमाह . . . १०६
अभोज्यान्नान्याह . . १०८
शूद्रास्त्रेप्रतिग्रसवमाह . . १११
भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ११२
भोजनेद्विजातिधर्माः . . ११२
पर्युषितस्यप्रतिग्रसवः . . ११३
दुग्धविषये . . . ११४
शिग्रवादिनिषेधः . . ११४
कव्यादपक्ष्यादिनिषेधः . . ११५
कामतोमत्स्यादिनिषेधः . . ११६
पलांडवादिनिषेधः . . ११६
भक्ष्याः पंचनखाद्याः . . ११७
भक्ष्यमत्स्याः . . . ११७
चातुर्थंपर्वस्थमांसभक्षणे. . ११८
वृथामांसभक्षणेनिन्दा . . ११९
मांसवर्जनोविधिः . . ११९

द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् १२१
द्रव्यशुद्धिः . . १२१
तिलेषद्रव्यशुद्धिः . . १२३
सलेषविशेषः . . १२३
भूमिशुद्धिः . . १२६
गवाघ्रातान्नादिशुद्धिः . . १२६
ताम्रादिशुद्धिः . . १२७
घृतादिशुद्धिः . . १२८
अमेध्यस्पृष्टद्रव्यादिशुद्धिः . १२९
दानप्रकरणम् १३५
दानपात्रप्रशंसा . . १३५
पात्रस्वरूपलक्षणम् . . १३६
गोदानफलं . . १३७
उभयमुखीदाने . . १३९
भूदीपादिदाने . . १३९
गोदानतुल्यानि . . १४०
भूमिदानादिफलं . . १४०
वेदाध्ययनदाने . . १४१
दशाग्रहणेदानफलं . . १४१
अग्रहणापवादे . . १४१
कुलदादिदत्तग्रहणनिषेधः . १४२
अग्रहणापवादान्तरं . . १४२
श्राद्धप्रकरणम् १४३
श्राद्धस्वरूपंतदकाराश्च . १४३
पार्वणश्राद्धोदयिककालमाह . १४३
श्राद्धेब्राह्मणादयः . . १४५
वर्ज्यतामाह . . १४६
पार्वणप्रयोगानिमन्त्रणादि . १५०
श्राद्धोत्तरकृत्यं . . १६२
वृद्धिश्राद्धमाह . . १६३
एकोद्दिष्टमाह . . १६४
सपिण्डीकरणमाह . . १६५
तच्चप्रध्याह्नकर्तव्यं . . १६६
नवश्राद्धमाह . . १७०
तच्चएकेनैवकर्तव्यं . . १७०
सत्र्यासिनांश्राद्धे नकर्तव्यं . १७१
दाहकर्त्रादशाहान्तंकर्मकर्तव्यं . १७१
शूद्रसपिण्डत्वे . . १७२
एकोद्दिष्टकालमाह . . १७६
क्षयेपार्वणाधिकारे . . १७२
दत्तपिण्डेगवादिभ्योदेयः . १७४
भोज्यविशेषेफलविशेषः . . १७४
गवार्द्रश्राद्धद्रव्यमाह . . १७८
जातिविशेषेणद्रव्यमाह . . १७६
तिथिविशेषेफलविशेषमाह . १७६
पाक्षहतश्राद्धे . . १७७
नक्षत्रविशेषेफलविशेषः . १७७
श्राद्धफले . . १७८
पितृशब्दार्थः . . १७९
गणपतिकल्पप्रकरणम् १८०
विघ्नकारकहेतुः . . १८०
विघ्नक्षापकहेतुः . . १८०
विघ्नक्षापकप्रयत्नहेतुः . १८१
विघ्नक्षार्थं कर्म . . १८२
विनायकक्षपनविधिः . . १८२
उपस्थानमन्त्राः . . १८६
ग्रहपूजामाह . . १८९
ग्रहशान्तिप्रकरणम् १८९
ग्रहयज्ञफलं . . १८९
नवग्रहमूर्तिद्रव्यः . . १८९
नूतनग्रहनामानि . . १८९
नवग्रहध्यानं . . १९०
नवदेवपूजास्थानम् . . १९०
नवग्रहसमिधः . . १९१
दक्षिणा . . १९२
भोजनम् . . १९२

ब्रह्मशौर्यादिशेषः . . १९३
राज्ञोऽविशेषतोऽधिकारः . . १९३

राजधर्मप्रकरणम् १९५

व्यसनानिचाष्टादश . . १९६
सचिवानाह . . १९७
पुरोहितमाह . . १९७
यज्ञादिकरणं . . १९८
राज्ञो भूमिदानादिकमाह . १९९
लेख्यविधिः . . १९९
राज्ञोनिवासस्थानमाह . २००
विक्रमार्जितदानफलं . २०१
रणमरणेस्वर्गः . . २०२
संग्रामविषये . . २०२
राजकृत्ये . . २०३
प्रजापालनफलं . . २०६
देशाचारोरक्षणीयः . . २०७
मंत्रभेदोनकर्तव्यः . . २०९
परराष्ट्रवशीयाः . . २०८
मित्रारिप्रकारः . . २०९
अरिप्रकारः . . २१०
सामादुपायाः . . २१२
सन्ध्यादिगुणाः . . २१२
यानकालाः . . २१२
लाभप्रकाराः . . २१४
राज्यांगानि . . २१५
दुर्वृत्तेषुदण्डकरणं . २१५
अन्यायदण्डनिषेधः . २१६
अदण्ड्यानाह . . २१७
वृथादण्डपातने . २१७
दण्डप्रकाराः . . २१८
अक्षरेष्वादिपरिमाणं . २१८
स्वशाक्षपरिभाषा . २२१
वृथादंभानाह . . २२२

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् २२८

व्यवहारदर्शनराज्ञः . . २२८
व्यवहारलक्षणं . . . २२८
सभासदः . . . २३२
तेचकति . . . २३१
प्राड्विवाकादि . . २३६
अथव्यवहारविषयः . . २४०
सचव्यवहारोद्विविधः . २४०
तेचपुनरष्टादशधा . . २४१
राज्ञः कार्योत्पादकत्वं . २४२
कार्योर्थिनिग्रहणः . . २४३
अथाह्वानाह्वाने . . २४३
आसेधः . . . २४५
सचचतुर्विधः . . . २४६
प्रत्यर्थिन्यागतेलेख्यादिकर्तव्यता २४७
पक्षविरोधीहानः . . २४७
कोदशलेख्यंतदाह . . २४९
अथपक्षाभासाः . . २४९
अथानादेयाः . . . २५३
नियुक्तजयपराजयौवादिजयपरा-
जयौ . . . २५४
शोधितेलेख्यनिवेशनं . . २५५
उत्तरावधिशोधनं . . २५६
अथोत्तरलक्षणं . . २५७
तच्चतुर्विधं . . . २५७
सत्योत्तरलक्षणं . . २५७
मिथ्योत्तरलक्षणं . . २६१
तच्चमिथ्योत्तरंचतुर्विधम् . २५७
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम् . २५७
शोधितपत्रारूढेउत्तरकर्तव्यं . २५७
प्राक्न्यायोत्तरं . . २५७
उत्तराभासः . . . २५८
संकरोत्तरम् . . . २५९

प्रत्यर्थिक्रियानिर्देशः . . २६०
सङ्गरस्थलकर्तव्यविचारः . २६४
उत्तरपत्रेभिनिवेशिते . . २६५
साधननिर्देशः . . . २६५
तस्सिद्धौद्युद्धिः . . . २६६
चतुष्पाद्व्यवहारः . . २६७
असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणं २६९
अभियोगप्रत्यभियोगे . . २६९
अथर्हीनवादी . . . २७१
अभियुक्तस्यपुनरभियोजनम् . २७२
प्रतिस्वभाषाचेकर्तव्यं . . २७६
सभ्यसभापतिभिः प्रतिभूर्ग्राह्यः . २७६
निह्नवस्थले . . . २७६
कालविलंबापवादः . . २८०
अथ दुष्टलक्षणं . . . २८१
अनाहूतवादने . . . २८३
द्वयोः कस्यक्रियाग्राह्या . २८४
भूतछललक्षणे . . २८६
भूतानुसारिसुप्तयः . . २८९
छलानुसारिण्यनुकल्पः . २८९
सप्तणविवादस्थले . . २८७
छलनिरसनस्थले . . २८८
निन्हुतेकदेशविभावने . २९०
न्यायाधिगमेलर्कः . . २९१
अनेकार्थाभिधेयेगे . . २९३
आततायिलक्षणं . . २९४
स्त्रीस्यार्थेदीपस्थले . २९५
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रोदाहरणे . २९६
आततायिहनने . . २९६
द्विजातिशस्त्रग्रहणे . २९९
अन्यद्भुवुदाहरणं . . ३०२
प्रमाणलिखितभुक्तिसाक्ष्यादि . ३०३
अन्यथाकरणेप्रायश्चित्तं ३०३
मानुषीदेविकीक्रियास्थले . ३०४
टेलयादीनां क्वचिन्नियमः . ३०९
पूर्वापरकार्यैकस्यबलीयस्त्वं . ३१०
संवत्सरवर्षेष्वस्यापवादः . . ३११
दशविंशतिवर्षभोगे . . ३१२
अस्वस्यदानेप्रतिग्रहेदण्डः . ३१४
उपेक्षास्थले . . . ३१५
तत्रपत्रत्वादोषे . . ३२३
सीमाग्रन्थस्थले . . ३२४
परोक्षभोगस्थले . . ३२५
अनागमभोगस्थले . . ३२६
पश्यतोहस्यस्यापवादः . . ३२७
निक्षेपलक्षणं . . . ३२८
आध्याविहरणे . . . ३२९
धनाभावेधिग्वंदादि . . ३३२
दशस्थानानिदंडस्य . . ३३३
बंधनागारनिवेशे . . ३३४
ब्राह्मणस्यनिर्वासनादि . ३३४
अङ्गनेत्यवस्था . . ३३५
सागमभोगः प्रमाणं . . ३३८
क्वचिच्चिरागमभोगस्य प्रमाणं ३३९
भोगः पञ्चधा . . ३३९
स्मार्तोस्मार्तकालभोगे . ३४३
अनागमभोगेष्ववस्था . ३४४
त्रिपुरुषभोगे . . . ३४५
दानलक्षणं . . . ३४९
स्वीकारविधिः . . . ३४९
दानेनियमः . . . ३५०
लिखितसाक्षिभुक्तीनां क्रमप्रमाणं ३५१
अभुक्तभावे आगमस्यावलत्वं . ३५१
आगमोद्धारे . . . ३५२
व्यवहारदर्शिनां बलाबलं . ३५६
बलादिकृतव्यवहारे . . ३५९

अनादेयवादे . . . ३६४
गुरुशिष्यादिवादे . . . ३६१
परस्वस्वकालावधिः . . ३६५
तत्रनृपतिभागः . . ३६७
परार्थ्यद्रव्ये . . . ३६६
राज्ञालब्धनिधौ . . ३७०
निधिस्वामिनमेति . . ३७१
चौरहृते . . . ३७२

ऋणादानप्रकरण ३७५

तच्च सप्तविधं . . ३७५
तत्र वृद्धिः . . . ३७७
सा कायिकादिः . . ३७८
वृद्धेः प्रकारांतरं . . ३७९
वृद्ध्यभावादिः . . ३८०
याचितकादाने . . ३८१
द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषः . ३८३
अनाकारितवृद्धेरपवादे . ३८२
प्रयुक्तस्याचिरकालावस्थाने वृद्धिः ३८४
नरप्रधान्यादीनांवृद्धिः . ३८४
ऋणग्रहणधर्मः . . ३८८
धर्मोदयक्षीणयोः . . ३८८
न्यायचक्षुणिकपीडने . ३८९
विप्रस्थले . . . ३८९
केनक्रमेणदाप्यः . . ३९०
निर्धनाधमर्णिकंप्रति . ३९२
दीयमानग्रहणे . . ३९४
देयऋणंयेनदेयं . . ३९५
येननदेयं . . . ३९६
पुत्रपौत्रैर्देयं तस्यापवादः ३९८
नपतिःस्त्रीकृतंतथेति . ४००
पतिकृतभार्यादानेपवादः . ४०१
सर्वार्दशधनत्वम् . . ४०२
ऋणमकालेयेनदातव्यं . ४०३
कालविशेषेणऋणदानं . . ४०४
बालादिलक्षणे . . . ४०४
अप्राप्तव्यवहारस्थले . . ४०५
आह्वाननिषेधस्थले . . ४०५
ऋणार्थिताभोक्तव्यिः . ४०५
श्राद्धेबालस्याधिकारः . ४०६
प्रधानभूतेनदेयं . . ४०७
पितृपुत्रैर्देयं . . . ४०८
कर्त्रंतरसमवायेक्रमः . . ४०९
परपूर्वा स्त्रियः सत . . ४१४
पुनर्भूस्वैरिणीनां लक्षणम् . ४१४
योषिदाहऋणापाकरणाधिकारी. ४१५
पुत्रपौत्रीरिक्थग्रहणाभावेपि दाप्याः ४१७
योषिद्भ्रातृदाप्यः . . ४१८
रिक्थग्रहणयोग्यः सपिंडादिः . ४२१
जायापत्योर्विभागाभावः . ४२५
अविभक्तभ्रात्रादीनामृणादिनिषेधः ४२३
अथ प्रतिभूप्रकरणं . . ४२९
प्रतिभूदत्तप्रतिक्रियाविधिः . ४३६
प्रीतिदत्तस्यावृद्धेः . . ४४१
प्रतिभूदशद्वैगुण्येप्राप्तेऽपवादः ४४२
अथाधिः ४४३
सद्विविधः . . . ४४४
चतुर्विधस्याधेर्विशेषः . ४४५
विनाशेद्विसहस्रादंतरक्षेण . ४४६
आधेर्देयदानविक्रयादिः . ४४७
गोप्यायिभोगेन वृद्धिः . ४४९
आध्यंतरदाने . . . ४५१
स्थानरादिभेदेनाधेर्द्वैविध्यं . ४५२
आधिः प्रणश्येदित्यपवादः . ४५३
सलंकारस्थले . . . ४५४
चरित्रादिबंधकस्थले . . ४५५
आधिमोक्तव्यस्थले . . ४५५

असन्निहितेप्रयोक्तरिकर्तव्यता . ४५६
असन्निहितेऽध्यर्थेकर्तव्यता . ४५७
भोग्याधीविशेषः . ४५८
फलभोग्याधिस्थले . ४५९
निक्षेपप्रकरणम् ४६२
उपनिधिदृष्टलक्षणं . ४६२
उपनिधिदानेऽपवादः . ४६३
उपनिधिस्थले . ४६३
उपनिध्युपभोक्तुर्दण्डः . ४६४
साक्षिप्रकरणम् ४६७
साक्षिस्वरूपाननिरूपणं . ४६७
कीदृशाः ते साक्षिणः . ४७०
दोषादसाक्षिणः . ४७७
असाक्षिवादस्थले . ४७७
संप्रश्नार्हा सर्वेसाक्षिणःस्युः . ४७८
सम्यक् प्रतीतेर्नियमः . ४८०
ब्राह्मणादिश्रवणेनियमः . ४८०
स स्त्रिश्रावणं . ४८१
साक्षिसंप्रेषणे . ४८४
साक्षिणामकथनेऽपीष्यता . ४८५
साक्ष्यनङ्गीकारे . ४८५
कूटसाक्ष्यदानं निरर्तनीयता . ४८६
साक्षिद्वैधे . ४८६
जयपराजयावधारणे . ४८७
साक्षिणांस्वभावोक्तवचोग्राह्यत्वं . ४८९
साक्षिप्रमाणितपरीक्षा . ४९८
कूटसाक्षिणांदंडः . ५००
लोभादिनासाक्ष्यदानेदंडः . ५०२
साक्ष्यमंगीकृत्यादाने . ५०७
ब्राह्मणस्य न शरीरदण्डः . ५०७
साक्षिसभीपेरहोगमने . ५०८
साक्षिणोऽसत्यवादेऽधर्मः . ५१०
तत्प्रायश्चित्तं . ५११
लेख्यप्रकरणम् ५१५
लेख्यनिरूपणं . ५१५
तद्भेदाद्विधम् . ५१५
स्वकृतलेख्यं . ५१९
बलाकारकृतेतु . ५१९
अन्यकृतलेख्यं . ५२०
लेख्यकृतपदाने . ५२१
लेख्यांतरकरणम् . ५२४
जयपत्रकरणे . ५२६
पत्रविरोधेन . ५२६
लेख्यसदृशस्थले . ५२७
कृत्रिमदाने पत्रपृष्ठलेखने . ५३०
दिव्यप्रकरणम् ५३२
अथदिव्यानि . ५३२
दिव्यमानुका . ५३८
अधिकारिव्यवस्था . ५४४
अथघटप्रयोगः . ५४९
अथाग्निविधिः . ५६२
अथोदकविधिः . ५७०
अथविषविधिः . ५७५
अथकोशविधिः . ५७९
अथतंदुलविधिः . ५८२
तप्तमाषविधिः . ५८३
धर्मोधर्मस्यविधिः . ५८५
पर्यालोचमाह . ५८५
अथ शपथाः . ५८६
शुद्धिविभावना . ५८७
अदैवव्यदण्डः . ५८७
दायविभागप्रकरणम् ५८९
दायोद्विविधः . ५८९
विभागलक्षणं . ५९०
स्वत्वनिरूपणं . ५९२

तदस्तेनातिदेशे . . ५९३
लौकिकमेवस्वत्वं . ५९४
किंविभागाहत्वं स्वतोविभागोवा . . ६०४
स्वामिनाशाद्विभागाद्वास्वत्वं . ६०७
पुत्रादीनां जन्मनैवस्वत्वं ६०८
स्थावरेस्वतंत्रताऽस्वतंत्रता . ६११
अस्यापवादः . . ६१२
पितृकृतविभागः . . ६१४
विषमविभागनियमः . ६१५
विभागकालः . . ६१६
समविभागोविशेषः . . ६१७
पक्षद्वयेप्यपवादः . ६१९
क्वचिदपिपितृतोनिवर्त्यः . ६१९
विंशोद्धारादिः . ६२१
सूतेपितरिविभागः . ६२१
विंशोद्धारोनानुद्देयः . ६२२
विषमविभागोत्पादनुद्देयः ६२४
मातृधनेदुहित्रधिकारः . ६२५
अथाविसंवर्धने . ६३१
पित्राद्दिश्यादि श्राद्धभोक्तृदेयम् ६३७
असाधारिकादियेनाहृतं तत्तस्यैव . . ६३८
अलंकारो येनभूतः सत्तस्यैवदेयं . . ६४०
प्रत्तेमृतलब्धभूर्ब्राह्मणेपुत्रस्यैव ६४१
सौभाग्याद्यसमुत्थाने . ६४३
पैतामहेदौहित्राणां विभागः ६४३
पित्रर्जितविषये . ६४८
पुत्रेच्छामात्रेभागे . ६५०
पितामहोपात्तभूविषये . ६४९
पैतामहेपौत्रस्यनिषेधाधिकारः ६४९
विभागोत्तरजातस्यनिभागः ६५४
स्पष्टमर्यादामात्रसंजननविभागः ६५५
स्नेहद्वेषविभक्तक्षेत्रदानानिषेधः . ६५७
पत्नीनां पुत्रसमांशिता . ६५८
असंस्कृतसंस्कारस्थले . ६५९
असंस्कृतभागिनीविवाहे ६६१
विसिक्तजातीयानांपुत्राणांविभागे ६६७
विभागादिविशेषजनस्थले . ६७१
सर्वद्रव्यापहारेदोषः . ६७२
व्यामुष्यायणस्वरूपम् . ६७६
सत्यकचिच्छ्रेष्ठिनएवपुत्रः . ६७८
वाग्दत्तनियोगस्थले . ६७९
तस्मियोगेनियमः . ६८०
नियोगनिषेधस्थले . ६८०
विधवानियमः . ६८१
पुरुषांतराश्रयणनिषेधः . ६८२
नियोगप्रविधेयेतद्धर्मः . ६८३
मुख्यगौणपुत्रकथनम् . ६८७
तत्रौरसलक्षणं . ६८७
पुत्रिकापुत्रलक्षणं . ६८७
क्षेत्रजलक्षणं . ६८७
गूढजलक्षणं . ६८७
कानीनलक्षणं . ६८७
पौनर्भवलक्षणं . ६८८
दत्तकपुत्रलक्षणं . ६८८
क्रीतपुत्रलक्षणं . ६८८
कृत्रिमपुत्रलक्षणं . ६८८
स्वयंदत्तपुत्रलक्षणं . ६८८
सहोढपुत्रलक्षणं . ६८८
अपविद्धपुत्रलक्षणं . ६८८
तथैकः पुत्रोनदेयः . ६९४
अनेकपुत्रसत्वेऽपद्दोनदेयः ६९५
पुत्रयतिग्रहप्रकारः . ६९५
पुत्राणांदायभागेक्रमः . ६९८
पुत्रैकौरससमत्वादौ . ६९९
पूर्वपूर्वसत्वे उत्तरेषां चतुर्थीशित्वं ७०१

असवर्णानामप्रासाच्छादनस्य . ७०१
क्षेत्रजस्यविशेषः . ७०१
दत्तकस्यजनकरिक्थगोत्रनिवृत्तिः . ७०४
तेषांदायादायादेर्बाधकत्वम् . ७०५
पूर्वपूर्वाभावेसतिपरं पितृधनहारित्वं ७०६
भ्रातृपुत्रस्यैवपुत्रोनकर्तव्यः . ७१९
शूद्रापुत्रस्थले . ७१६
तत्रतेषांनियमः . ७१६
शूद्रधनविभागेविशेषः . ७१७
अपुत्राधनेदायादक्रमः . ७१८
प्रथमेपरस्याधिकारः . ७२३
नियोगानिषेधः . ७३०
द्विजातिधनस्यशूद्रानार्हत्वं . ७३१
अदायविकधनस्थले . ७३६
मातुः समांशहरत्वले . ७४९
दुहितृअधिकारः . ७६६
दौहित्राधिकारः . ७६९
तदभावेपितरौ . ७७१
प्रथमंमातृअधिकारः . ७७३
तदभावेपिता . ७७५
भ्रात्राधिकारः . ७७७
तत्र प्रथमं सोदराधिकारः ७७७
तदभावे भिन्नोदराधिकारः . ७७७
भ्रातृपुत्राणामनधिकारः . ७७८
गोत्रजाधिकारः . ७७९
तत्रापिपूर्वसंपिंडासन्नो . ७७९
समानगोत्रजाः सपिंडाः . ७८७
समानोदकाधिकारः . ७८७
सपिंडतास्वरूपं . ७८७
गोत्रजाशब्दव्युत्पत्तिः . ७८८
बन्धूनांस्वरूपकथनं . ७८८
तत्रतेसंख्यादात्मकबन्धूनांप्रा-
थनमाहिता . ७८८

तदभावेपितृबन्धूनां . ७८८
तदभावेमातृबन्धूनां . ७८८
तदभावेआचार्यशिष्यौ . ७८९
तदभावेशिष्यः . ७८९
शिष्याभावेब्रह्मचारी . ७८९
पूर्वोक्ताभावे ब्राह्मणाधिकारः ७९०
राज्ञोऽधिकारः . ७९१
वानप्रस्थादिधनेऽधिकारी . ८२१
अपुत्रधनग्रहणेऽपवादः . ८२४
संसृष्टधनग्रहणेऽपवादः . ८२५
सोदरासो .रसर्गेऽपवादः . ८२७
संसृष्टधनदिभागेऽपवादः . ८२८
तस्योज्झितस्यविनियोगे . ८३३
अथानंशिनः . . ८३५
विभागोत्तरंनिर्दोषभागप्राप्तिः . ८३७
क्लीबाचीरस्यादिपुत्रभागः . ८३९
क्लीबादिदुर्हितृणां विशेषः . ८३९
क्लीबादिस्त्रीणां विशेषः . ८३९
स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणं . ८४०
स्त्रीधनविभागः . . ८४१
विवाहभेदेन स्त्रीधनेऽधिकारिभेदाः ८४७
अपत्यवतीधनेदुहित्राधिकारः . ८४८
ऊढानूढादिसमवाये . ८४९
दुहितृदुहित्राधिकारः . ८४९
अनपत्यस्त्रीजातिस्त्रीधनं . ८५३
वाग्दत्ताविषये . ८६६
सुप्रजायाः स्त्रियाधनंकस्मिन्नृ- ८६८
अविवाहस्त्रियैदेयं . ८६९
त्रिभागसंदेहहेतुः . ८७१

सीमाविवादप्रकरणं ८७३
सीमाविवादलिंगं . ८७३
सीमाप्रकारः . ८७४
भूवादहेतवः . ८७७

ग्रामसामन्तादयः . . ८७७
वृद्धलक्षणं . . ८७८
मौलक्षणं . . ८७८
उद्भूतलक्षणं . . ८७८
वनचारिलक्षणं . . ८७८
सीमावृक्षाः . . ८७९
प्रकाशरूपाणि लिङ्गानि. . ८८०
प्रच्छन्नलिङ्गानि . . ८८०
सीमासाक्ष्यादेः . . ८८०
सैंदग्धेनिर्णयोपायः . . ८८१
सीमाज्ञानोपायः . . ८८२
अप्रत्यक्षिसंवस्यरूपकथने . ८८३
अप्रत्यक्षिणोयथाप्रष्टव्याः . ८८३
साक्षिकथननिषेधः पत्रे . ८८४
व्यत्ययाधिक्षरादेर्विवक्षे . ८८५
अज्ञानान्मृषाभाषणेदंडः . ८८६
भयलोभादिनामृषाभाषणे . ८८७
ज्ञातृचिह्नाभावेनिर्णेतासाजा . ८८८
आरामादावातिदेशः . ८८९
मर्यादाप्रभेदने दंडः . ८९०
स्वीयश्रोत्राक्षेत्रादिहरणेदंडः . ८९१
सेतुकूपादिकरणनिषेधदंडः . ८९१
अलोपकारोनिषेधः . ८९२
सेतुर्दुर्विधः . ८९२
पूर्वस्वामिनमप्रच्छासेतीफलाभावः . ८९२
सेतुप्रवर्तयितारंप्रति . ८९३
फालहृतक्षेत्रविषये . ८९३
स्वामिपालविवादप्रकरणम् । ८९५
साक्ष्यप्रमाणं . . ८९५
गवादिनाससत्यघातेदण्डः . ८९५
मतिपूर्वकनाशने . . ८९६
अरोहर्यग्यमूलावशिष्टभक्षणे . ८९६
भक्षणेपविष्टस्थले . . ८९७
पर्वतेरंतिदेशः. . . ८९७
पालदोषे . . ८९७
क्षेत्रस्वामिनिफलदापने. . ८९८
क्षेत्रविशेषेऽपवादः . . ८०९
दूषिकरणप्रकारः . . ९००
पशुविशेषेदण्डाभावः . . ९०१
गोषं प्रत्युपदेशः . . ९०३
वत्सकल्पनायां. . . ९०३
पशोः प्रमादनाडो . . ९०३
प्रसह्यापहृतस्थले . . ९०३
मृतपशुकर्णादिदर्शने . ९०४
पालदोषविनाशे . . ९०५
तृणपुष्पादिग्रहणे . ९०५
गोप्रचारः . . ९०५
गवादीनांस्थानागमने . ९०७
अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ९०८
अयास्वामिविक्रयः . . ९०८
अस्वामिविक्रयबलक्षणम्. . ९०८
रहसि अलेनक्रयनिषेधः . ९०९
स्वाम्यभियुक्तेनकेवलकर्तव्यं . ९१०
ग्राहितेहर्तरिकर्तव्यता . ९११
केवलमियोज्ये . . ९१२
योजनसंख्यायाकालदाने . ९१२
मूलस्थानयने . . ९१२
स्वलिप्सुनाकिंकर्तव्यं . . ९१३
तस्करपच्छात्कर्मत्यवाह . ९१४
राजपुरुषानीतंपरित्याह . ९१४
राजरक्षणीये . . ९१५
रक्षणेषड्भागादिग्रहणे . ९१५
द्रव्यविशेषेतरदण्डादे . ९१६
दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् ९१७
दत्ताप्रदानिकं . . ९१७

तत्स्वरूपं . . . ९१७
तच्चतुर्विधं . . . ९१८
स्वकुटुम्बाविरोधेनदेयं . . ९१९
कुटुम्बस्यभरणीयावश्यकत्वं . ९१९
सर्वस्वदाननिषेधः . . ९१९
ऋणादिप्रतिश्रुतमन्यस्मैनदेयं . ९२०
देयधनग्रहणप्रकारः . . ९२१
प्रतिश्रुतमधर्मिणे नदेयम् . ९२२
दत्तादत्तयोःस्वरूपं . . ९२२
अदत्तप्रकारः . . . ९२३
प्रतिश्रुतादानमरणे . . ९२४
वृषाधिदर्शनेनिवर्तनं . . ९२५
अदत्तादेयग्रहणदण्डः . ९२५
क्रीतानुशयप्रकरणम् ९२६
अयक्रीतानुशयः . . ९२६
तत्स्वरूपं . . . ९२६
प्रत्यर्पणीये . . ९२७
बीजादिकर्षणपरीक्षणम् . ९२७
परीक्षितप्रत्यर्पणीये . ९२८
स्वर्णादिपरीक्षायां . . ९२८
क्वचिदंशवलादोषवृद्धिः . ९२९
ग्रन्थांतरेविशेषः . . ९३०
हासवृद्धिज्ञानोपायः . . ९३१
अभ्युपेत्यशुश्रूषाप्रकरणं । ९३३
अभ्युपेत्याशुश्रूषा. . ९३३
शुश्रूषकः पञ्चविधः . ९३३
कर्मकरश्चतुर्विधः . . ९३४
कर्मोपिद्विविधं . . ९३४
भृतकश्चविधः . . ९३५
दासानांपञ्चदशप्रकाराः . ९३६
बलाद्दासीकरणे . . ९३७
दासमोक्षे . . . ९३८
प्रव्रज्यावसितस्यामोक्षः . ९४०
वर्णापेक्षयादासस्यवस्था . ९४०
अन्तेवासिधर्माः . . ९४१
संविद्व्यतिक्रम प्रकरणम ९४३
तस्यलक्षणम् . . . ९४३
नियुक्तकर्तव्यता . . ९४४
तदतिक्रमादोषदण्डः . . ९४५
गणेराजाः कर्तव्यता . ९४७
समूहद्रव्यापहारिणंप्रत्याह ९४९
कार्यचिन्तकलक्षणम् . ९४९
श्रेण्यादिव्यतिदेशः . . ९५०
वेतनाद्दानप्रकरणम् ९५२
अथ वेतनानपाकर्म . . ९५२
तत्स्वरूपकथनम् . . ९५२
तत्रानियममाह . . . ९५३
अथभृतिः . . . ९५३
भृतिमप्रयच्छियकारिणंप्रति . ९५४
अनाहूतकारिणं प्रति . ९५४
भृतिदानप्रकारमाह . . ९५५
आयुर्वीर्यभारवाह कौप्रति ९५७
प्रस्थानविघ्नाचरणे . . ९५७
अज्ञवाहकनाशिते . . ९५८
अक्रान्तस्थले . . . ९५८
त्याजककृतौ . . . ९५९
वेतनलाभे . . . ९५९
द्यूतसमाह्वयाख्यप्रकरणम् ९६१
अथद्यूतसमाह्वयं . . ९६१
तत्स्वरूपम् . . . ९६१
द्यूतस्वरूपकथनम् . . ९६१
समाह्वयलक्षणम् . . १६१
द्यूतसभाधिकारिणोवृत्तिः . ९६२
सभिकेनकर्तव्यता . . ९६३
सभिकेनादेशराशादापनं . ९६४
जयपराजयसंदेहेनिर्णयोपायः . ९६५
क्वचिद्द्यूतनिषेधुर्दण्डः . . ९६५

कूटाक्षदेविनिर्वासने . . ९६६
द्यूतमेकमुखंकार्यं . . ९६६
सम्याह्वेद्यूतमर्यादेशः . . ९६७
वाक्पारुष्यप्रकरणम् ९६९
अथवाक्पारुष्यम् . . ९६९
तल्लक्षणम् . . ९६९
तत्त्रिविधलक्षणानि . . ९७०
निष्ठुरंस्वयंगालीक्रोशे . . ९७१
अरालाक्षेपे . . ९७३
विगुणेषुदण्डमाह . . ९७३
परस्परालीक्षेपेदण्डः . . ९७५
शूद्रादेर्मोक्षणाक्रोशे . . ९७५
अशक्तिलोमानुलोमाक्षेपे . . ९७९
ब्राह्मणेनाक्रोशेकृते . . ९८१
निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याह . . ९८३
अशक्ताक्षेपे . . . ९८४
तीव्राक्रोशे . . . ९८४
जैविद्याक्षेपे . . . ९८५
दण्डपारुष्यप्रकरणम् ९८७
अथदण्डपारुष्यम् . . ९८७
तत्स्वरूपम् . . . ९८७
तस्यत्रैविध्यं . . . ९८७
तत्प्रपञ्चविधोविधिः . . ९८९
वधादादानांघातपर्यन्तदण्डः . . ९९०
तत्स्वरूपसंदेहेनिर्णयहेतुः . . ९९१
निश्चितेदंडविशेषः . . ९९२
पुरीषादिस्पर्शने . . ९९३
प्रतिलोमापराधे . . ९९५
पूतत्वमपुनरुक्तगुरणे . . ९९६
दर्पादयानिहीवतः . . ९९६
सजातीयापराधे . . ९९७
केशादिछेदने . . . ९९७
काष्ठादिभिःक्षोणितोत्पादे . . ९९८
स्वाङ्गभेदादौ . . . ९९९
करणादलोटने . . . ९९९
एकस्यबहुताडने . . . १००१
कलहेहृतावर्षे . . . १००२
दुःखोत्पादेदेयता . . . १००३
कुब्जावपातनादौ . . . १००४
दुःखोत्पादिहृतव्रजक्षेपे . . . १००५
पथ्यभेत्तृहेदण्डः . . . १००५
स्थावरगमित्रहेदण्डः . . . १००७
वृक्षादिछेदादौदण्डः . . . १००८
साहसप्रकरणम् १०११
अथसाहसं . . . १०११
तत्स्वरूपम् . . . १०११
तल्लिविध्यम् . . . १०१२
ब्रह्मापहरणरूपे . . . १०१४
साहसिकप्रथोजकादिः . . . १०१६
साहसिकविशेषादिः . . . १०१६
आत्मार्थाताडने . . . १०१७
स्वच्छंदविषयगामिनि . . . १०१७
अयुक्तप्रपथकरणे . . . १०१८
पुंस्त्वप्रतिघातने . . . १०१८
दासीगर्भविनाशिनि . . . १०१९
पितृपुत्रादिपरित्यागे . . . १०१९
साहसस्यमापराधेनेजकादेर्दण्डः . . १०१९
पितृपुत्रविरोधेलाञ्छितदण्डः . . १०२२
तुलाकूटकरणे . . . १०२३
नाणककूटकरणे . . . १०२३
चिकित्सकप्रत्याह . . . १०२४
अवध्यवर्णनादौ . . . १०२५
कूटतुलापहारे . . . १०२५
मेषजादौ असाहस्यमिश्रणे . . १०२६
अजातीजातिकरणे . . . १०२६
समुद्रमाण्डव्यात्यासे . . . १०२७

वणिजःप्रत्याह . . १०२९
केनपुनरर्घेणपणितव्यं . . १०३०
अर्घकरणेविशेषः . १०३१
स्वदेशपण्ये . . १०३२
परदेशपण्येवैलिरूपणम् . १०३३
विक्रीयासप्रदानप्रकरणम् १०३४
अथविक्रीयासंप्रदानं . १०३४
तस्यस्वरूपं . . १०३४
तस्यद्वैविध्यंपङ्क्तिकर्षं . १०३४
विक्रियांविलंबयच्छतोदण्डः . १०३५
अर्घावहानौ . . १०३८
अमहत्वेनपण्यन्यूनभावादौ . १०३८
राजदैवोपघातेनपण्यदोषे . १०३९
एकस्यविक्रीयान्यस्यविक्रये . १०३९
निर्दोषंदर्शयित्वाऽसदोषे . १०४०
उभयसाधारणधर्मः . १०४१
अनुशयकालावधिः . १०४२
संभूयसमुत्थानप्रकरणम् १०४४
अथसम्भूयसमुत्थानम् . १०४४
प्रतिपिद्धेनानाशिने . १०४५
राज्ञांशिंशभागहरणं . १०४६
सन्याजक्रयविक्रयस्थले . १०४६
तरिशुल्कस्यलशुल्के . १०४७
शुल्कहरयेऽपरविशेषः . १०४८
देशान्तरमृतवणिक्धने . १०५०
तद्वावादाधिकारः . १०५०
जिह्मत्यागे . . १०५२
वणिक्धर्मेसूत्रिवगादिश्चति-
दिशति . . १०५३
स्तेयप्रकरणम् १०५९
अथस्तेयम् . . १०५९
तल्लक्षणम् . . १०५९
चौर्यशंकयागृहीते . १०६३
लोप्त्रापरीक्षणम् . . १०६३
चौरदण्डाह . . १०६४
चौरावशेषेऽपवादमाह . १०६६
श्वपदाकारमंकनं . १०६७
प्रायश्चित्तंकुर्वतोनांकनं . १०६७
अपहृतद्रव्यप्रत्युपायः . १०६७
ग्रामपतेश्चौरधनयोरर्पणं . १०६७
पथिकृतेमार्गपालादेर्दैवता . १०६८
अपराधविशेषेदण्डविशेषः . १०७१
देवतागारभेदकादिवधः . १०७१
ग्रन्थिभेदकादेः करादिछेदः . १०७२
दण्डकल्पनोपायः . १०७३
तृतीयापराधेतस्यवधः . १०७३
क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं . १०७४
तत्रदण्डनियमः . १०७४
धान्यापहारे . . १०७४
रत्नापहारेवधः . . १०७४
पुरुषस्त्रापहारे . १०७४
क्षुद्रद्रव्यापहारे . १०७८
संधिचौरस्यशूलेनिवेशनं . १०७९
पथिकानामल्पापहारे . १०७९
चौरस्यभक्ताकाशदाने . १०८०
गर्भपातनादौ . . १०८१
प्रदुष्टस्त्रीणामप्सुप्रवेशनं . १०८२
पतिरूपादिस्त्रीणांगोभिः प्रवा-
सनं . . १०८४
हंसूत्रानोपायमाह . १०८४
स्वभिचारिण्यः प्रव्रज्याः . १०८४
राजपत्न्यभिशासिनोदण्डभयाः . १०८६
स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् १०८७
अथस्त्रीसंग्रहणं . . १०८७
तत्त्रिविधम् . . १०८७
संग्रहणज्ञानोपायमाह . १०८७

प्रतिषिद्धस्त्रीपुरुषालापदण्डः . १०९१
चारणादारादीनदण्डः . १०९२
संग्रहणेऽविवेकदण्डः . १०९३
मात्रादिगमनेऽहिंसनकर्तव्यं १०९४
उत्कृष्टस्त्रीगमने . १०९५
द्विजातेः शस्त्रग्रहणे . १०९८
कन्यायादण्डः . १०९९
अनुलोम्यापहरणेदण्डः . ११००
उत्तमाकन्यासेवमानस्यवधः . ११०१
कन्यादूषणेदण्डः . १९०२
सवर्णासेवने . ११०२
पश्वादिगमनेशतदण्डः . ११०२
मिथ्याभिशंसने . ११०३
साधारणस्त्रीगमने . ११०४
स्वैरिण्योवर्णक्रियएव . ११०६
साध्वीधर्मः . ११०६
कन्यावेश्ययोर्भेसाधारणत्वं ११०७
वेश्यारक्ष्याकाविज्ञातिरनादिः . ११११०
पञ्चचूडासख्याः काश्चिच्छ्लाघ्याः . १११०
दास्याभिगमनेदण्डः . १११९
शलाकारेणाभिगमने . १११९
व्याधितायाअदण्डः . १११२
शुल्कंगृहीत्वानेच्छंयादण्डः . १११३
शुल्कमदत्वेच्छवः . १११३
अर्योनौगच्छतोदण्डः . १११३
अंत्यभार्यागमनेचवः . १११४
प्रायश्चित्तानिशुल्कस्यनिर्वासनं. १११५

स्त्रीपुंयोगाख्यप्रकरणम् १११६
स्त्रीपुंसयोगलक्षणं . १११६
स्त्रीपुंसौराज्ञास्वमार्गेस्थापनीयौ. १११७
अथप्रकीर्णकलक्षणं . १११७
तत्रापराधविशेषेदण्डः . १११९
पुंसोवादिनाद्विजेनदुष्यन्दुंडयः . १११९
विसंवादिक्रियादौअंगहीनता . ११२०
लशुनाद्यभक्षणदूषणे . ११२०
चतुष्पादकृतमनुष्यमारणे . ११२२
काष्ठदारायुच्छेदणे . ११२२
छिन्नस्यस्थानेनसारणे . ११२३
तदुपक्षुद्रावंस्वामिनोदण्डः . ११२४
प्राणिविशेषापहंडविशेषः . ११२५
प्रवीणप्राज्ञकप्रेरणे . ११२५
राजनिंदानिषेधकरणे . ११२५
जारंचोरंविदन्दंडयः . ११२६
क्षुद्रपशुहिंसायां . ११२६
राज्ञः कोशापहरणेवधः . ११२७
उपकरणानपहारे . ११२८
ब्राह्मणस्यधनादारीदण्डः . ११२८
मृतवस्तुविक्रेतृगुरुतादंडे . ११२९
राजासनारोहे . ११२९
परनेमद्वयभेदने. ११२९
वक्षवेधधारिहिंसूद्वधे . ११२९
अन्यथाव्यवहारदूषणेदण्डः . ११३०
साक्षिदोषेणदुर्दृष्टे . ११३१
राजानुमत्यावृद्धेष्वन्यहारे . ११३१
निर्णीतव्यवहारप्रत्यावर्तने . ११३२
भिणीतादिस्थले. . ११३३
न्यायापेतस्यपुनर्न्यायेनिवेशने . ११३४
अन्यायगृहीतद्रव्यदंडे . ११३४

आशौचप्रकरणम् ११३७
जन्मदिवर्षव्यभूमौलिखनम् . ११३७
तद्भूवैवस्यदाहः. . . . ११३७
दाहेचण्डालशवाग्निनिषेधः . ११३९
काष्ठाद्यानयनेशूद्रनिषेधः . ११३९
प्रेतस्नानादि . . ११३९
उदकदाने . . ११४१
दाहकादीनामाशौचं . ११४१

संस्कारोत्तरकर्माह . ११४०
उदकदानगुणविधिमाह- . ११४१
उदकदानानिषेधमाह . ११४२
मृत्युविशेषादाशौचादिनिषेधः . ११४३
सर्पहतेत्वयंविशेषः . ११४३
शास्त्रोक्तात्मघाते . ११४३
पतितादीनांदाहाश्रुपातनिषेधे . ११४४
नारायणबलिः . ११४५
उदकदानोत्तरकर्म . ११४६
अग्निप्रस्तादौ . ११४८
शवनिर्हरणे . ११४९
ब्रह्मचारिणंप्रत्याह . ११४९
अशौचिनांनियमः . ११४९
प्रेतपिण्डदानं . ११५०
पिण्डदानाधिकारिणः . ११५०
पिण्डसेकप्राकालादि . ११५०
शिश्यादौजलदानम् . ११५१
अरिथसंचयने . ११५१
अस्थ्यपनम् . ११५१
अग्निहोत्रकर्माण्यनुज्ञामाह . ११५२
स्मार्तोक्तिवानिषेधादि . ११५२
शवसंस्पर्शनिमित्ताशौचे . ११५४
अशौचज्ञानमसंवत्सरे . ११५४
सपिण्डाशौचं . ११५५
बालाद्याशौचं . ११५५
स्पर्शास्पर्शयोग्ये . ११५५
जननाशौचे . ११५५
प्रासूतिकाशौचे . ११५५
पुत्रजननदिनेदानाद्यधिकारः . ११५६
पक्षिकाएजने . ११५७
अशौचसंकरे . ११५७
पित्रोरशौचसंकरे . ११५७
अशौचान्तदिनेशौचसंकरे . ११५८
अशौचसंकरेपिप्रेतक्रियाकार्यो . ११५८
अशौचसंकरेजातकर्मकार्यं . ११५८
गर्भस्रवाद्याशौचे . ११५८
जातमृतत्वेजातेवाशौचं . ११५९
रजस्वलाशौचम् . ११६०
साहित्यरणेविशेषः . ११६३
गोब्रिप्रादिहंतृतादेर्विशेषः . ११६३
आहवादाहृतेविशेषः . ११६३
अशौचांतेमरणाद्यश्रवणे . ११६३
विदेशस्थाशौचेविशेषः . ११६३
पित्रोर्मरणेविशेषः . ११६४
वास्तव्यविदेशस्थाशौचं . ११६४
देशान्तरलक्षणम् . ११६४
वर्णानांविशेषतोशौचम् . ११६५
पुनर्बालाद्यशौचे . ११६६
वयोवस्थाविशेषेणस्रवशौचे . ११६६
गुरुबान्धवोदिमरणे . ११६९
अन्याश्रितमार्यामरणे . ११७०
अनरिसपुत्राद्यशौचं . ११७१
अनुगमनाशौचमाह . ११७२
राजादीनांतत्पिण्डाशौचापवादे . ११७२
दासादीनामशौचाभावः . ११७३
ऋत्विजादीनांविशेषः . ११७३
अशौचांतेस्नानं . ११७६
प्रतिपुरुषव्यापिनीशुद्धिमाह . ११७६
चण्डालास्पृष्टादिस्पर्शने . ११७८
नद्यादिप्लुतौ . ११८१
आपद्धर्मप्रकरणं ११८३
आपदिवृत्तंतरजादिने . ११८३
ब्राह्मणस्यापवनीयमाह . ११८४
निषिद्धप्रतिग्रहमाह . ११८५
आपत्प्रतिग्रहमाह . ११८६
कृष्यादिकमाह . ११८७

कृत्याद्यशक्तौजीवनमाह . ११८७
राज्ञःश्रोत्रियवृत्तिकल्पनं . ११८८
वानप्रस्थप्रकरणं ११८९
वानप्रस्थधर्मानाह . . ११८९
पंचाग्न्यादिकमाह . . ११९३
अग्निपरिचर्यांक्षमंप्रत्याह . ११९४
सर्वानुष्ठानसमर्थंप्रत्याह . ११९४
पारिव्राज्याधिकारे . . ११९६
परिव्राजकविधिधर्मानाह . ११९७
भिक्षाकरणे ११९९
यतिधर्मप्रकरणम् १२००
यतिभिक्षापात्राण्याह . . १२००
आत्मोपासनांगानियमे . . १२००
अंतःकरणशुद्धौ . . . १२००
संसारस्वरूपनिरूपणे . . १२०१
पृथिव्यादीनांशरीरारंभकत्वे . १२०५
शरीरस्यसप्तौकसमाह . . १२०५
गर्भेप्यदोहददाने . . १२०७
गर्भस्थैर्यादौ . . . १२०७
प्रसवकालादि . . . १२०९
कायस्वरूपमाह . . . १२०९
अंगास्थिसंख्या . . १२११
सविषयज्ञानेंद्रियाणि . १२१२
कर्मेन्द्रियाणि . . . १२१२
प्राणायतनानि . . . १२१२
नवच्छिद्राणि . . . १२१३
नाडीसंख्या . . . १२१४
केशमर्मसंधिसंख्या . . १२१५
सकलशरीरच्छिद्रसंख्या . १२१५
रसादिपरिमाणमाह . . १२१६
आत्मस्वरूपमाह . . १२१६
आत्मयानमाह . . . १२१७
शब्दब्रह्मोपासनं . . १२१७
तालस्वरादिज्ञाने . . १२१८
गीतज्ञस्यफलांतरं . . १२१८
पुनरात्मस्वरूपमाह . . १२१९
मुक्तिमाह . . . १२२१
आत्मनःसृष्टिः . . १२२१
कर्मणातिर्यगादिशरीरग्रहणं . १२२२
सत्वादिगुणपरिपाके . . १२२४
कर्मानुरूपशरीरग्रहणं . . १२२५
जन्मान्तराज्ञाने . . १२२५
अन्यदुःखज्ञाने . . १२२६
भेदप्रत्यये . . . १२२६
आत्माजगदुत्पाद्यते . . १२२७
आत्मनिप्रमाणमाह . . १२२७
संसारस्वरूपमाह . . १२२८
मोक्षोपायानाह . . १२३०
जातिस्मरत्वे . . . १२३१
कालकर्मणोः कारणत्वं . . १२३१
मोक्षमार्गमाह . . . १२३२
स्वर्गमार्गमाह . . . १२३३
संसरणमार्गमाह . . १२३३
भूतानांनचैतन्यम् . . १२३४
क्षेत्रस्वरूपमाह . . १२३५
बुध्यादेरुत्पत्तिमाह . . १२३६
गुणस्वरूपकथनं . . १२३६
आत्माद्रष्टव्य . . . १२३६
पुनः स्वर्गमार्गमाह . . १२३७
धर्मप्रवर्तकानाह . . १२३७
वेदस्यानादित्वं . . १२३८
प्राप्तिमार्गंदेवयानमाह . . १२३९
पितृयानमाह . . . १२४०
उपासनाप्रकारमाह . . १२४०
योगाभ्यासप्रयोजनमाह . १२४१
सत्वशुद्ध्युपायांतरम् . . १२४२

ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् १२९३
कर्मविपाकमाह . १२९३
अथतद्विशेषे . १२९३
पापक्षयार्थीप्रायश्चित्तं . १२९८
प्रायश्चित्ताधिकारिणमाह . १२९८
प्रत्यवायिनांप्रायश्चित्तंकर्तव्यं . १२९९
प्रायश्चित्ताकरणेदोषः . १२९१
प्रायश्चित्तफलं . १२९२
महापातकिनः . १२९४
अनुमहकाद्यः . १२९४
नरकेष्वरूपविवरणं . १२९५
प्रायश्चित्तापवादः . १२९६
ब्रह्महत्यासमान्याह . १२९७
सुरापानसमान्याह . १२९७
सुवर्णस्तेयसमान्याह . १२९८
गुरुतल्पसमान्याह . १२९८
गुरुतल्पातिदेशमाह . १२९८
एतानिमहापातकानि . १२९०
उपपातकान्याह . १३६१
जातिभ्रंशकरमाह . १३६४
संकरीकरणमाह . १३६४
अपात्रीकरणमाह . १३६४
मलावहमकीर्णके . १३६४
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं . १३६५
बालवृद्धादीनांप्रायश्चित्तं . १३६६
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तफलं पातकनिश्चितिरादौ . १३६५
अनुमहकारिप्रायश्चित्तम् . १३६९
ब्रह्मवधेविशेषः . १३७०
दीक्षितब्राह्मणवधे . १३७२
प्रायश्चित्तांतराणि . १३७५
ब्रह्मवधोक्तप्रायश्चित्तं . १३७५
अस्थिरादेर्दुर्गुण्यादि . १३७६
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तातिदेशः . १३८०
सुरापानप्रायश्चित्तम्
सुरापानप्रायश्चित्तमाह . १३८२
प्रायश्चित्तान्तरमाह . १३८५
सुरालेढ्यादिभक्षणे . १३८७
सुरापमुखलंपाद्यपाने . १३८७
सुरागंधघ्राणे . १३८८
मद्यपानप्रायश्चित्तं . १३८८
शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपाने . १३८९
अज्ञानतःसुरापाने . १३८९
मद्यभाण्डकस्थोदकपाने . १३८९
द्विजातिभार्याप्रमाह . १३८९
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं . १३९०
द्विरादिमाषसुवर्णहरणादौ . १३९३
अपहृतधनंदत्वाप्रायश्चित्तं . १३९३
प्रायश्चित्तांतरं . १३९४
क्रूरिभ्रसुवर्णहरणे . १३९५
रजतादिद्रव्यसुवर्णापहारे . १३९५
रूप्यादिहरणप्रायश्चित्तं . १३९५
महापातकिप्रायश्चित्तम् १३९६
गुरुतल्पप्रायश्चित्तं . १३९६
गुरुतल्पिता . १३९७
प्रायश्चित्तांतरमाह . १३९९
स्त्रीणामप्यमहापातीकत्व . १४०२
कुमार्यादिगमने . १४०२
चांडालयादिगमने . १४०३
सेक्सर्गिविषये . १४०४
प्रतिलोमवधेप्रायश्चित्तं . १४०९
गोवधप्रायश्चित्तम् १४१०
गोवधप्रायश्चित्तं . १४१०
गर्भिण्यादिवधे . १४१४

काष्ठादिनागवधेविशेषः . १३१५
वयोविशेषेणादिनाविशेषः . १३१५
एकहायन्यादिवधे . १३१५
गर्भिणीवत्सेविशेषः . १३१६
बहुकनकृन्तवधे . १३१५
एकेनबहुगोवधे . १३१६
गोवधापवादः . १३१६
अपालव्यवधे . १३१७
गोवधापवादः . १३१७
गृहदाहेगोवधे . १३१८
अस्थिभस्मादौ . १३१८
सूतगोमूल्यंदत्वाप्रायश्चित्तं . १३१८
क्षत्रियादीनांविशेषः . १३१८
अन्योपपातकप्रायश्चित्तं . १३१९
बाल्यविशेषे . १३२०
बालपुत्रादेः . १३२१
अपण्यावक्रये . १३२१
भार्यादिक्रीतेषु . १३२१
अनुष्ठयादिहरणे . १३२१
मणिमुक्तादिहरणापहारे . १३२२
तृणापाकरणे . १३२२
अनाहिताग्निषु . १३२३
पारदेवतादिप्रायश्चित्तं . १३२३
मृतकाध्यायनादौ . १३२४
परदारागमने . १३२५
शूद्रस्यब्राह्मण्यादिगमने . १३२५

पपातकप्रायश्चित्तम्

अंत्यजागमने . १३२७
कापालिकाश्रमभोजने . १३२७
चांडाल्यादेर्गर्भकरणे . १३२८
क्षीणमपिपुरुषांतरगमने . १३२८
पूर्वगर्भावाविशेषः . १३२९
गर्भिण्याःप्रसवोत्तरं प्रायश्चित्तं . १३२९
अंत्यजगतायाविशेषः . १३२९
परिवित्तिप्रायश्चित्तविशेषः . १३३०
क्षत्रियवैश्यशूद्रवधे . १३३०
स्त्रीवधप्रायश्चित्तं . १३३२
ईषद्वधभिचरितस्त्रीवधे . १३३३
अनुपपातकप्रायश्चित्ते . १३३३
मार्जारादिवधे . १३३४
वृक्षगुल्मलताच्छेदने . १३३८
भादिर्दर्शनप्रायश्चित्तं . १३३९
तत्रश्रोणविशेषः . १३३९
श्राद्धाणे . १३३९
शस्त्रादिक्षतेकृमिजाते . १३३३
अनृतभाषणादौ . १३४१
वेदनिंदादौ . १३४१
रतिविनारेतःपाते . १३४३
स्त्रीरेतोविशेषे . १३४३
संन्यासच्युतप्रायश्चित्तं . १३४३
चित्तिभ्रष्टायाःप्रायश्चित्तं . १३४३
मरणसन्यासिनांप्रायश्चित्तं . १३४३
अशास्त्रीयमरणे . १३४३
पुत्रिकागमने . १३४४
अवकीर्णिप्रायश्चित्तं . १३४४
प्रायश्चित्तांतरमाह . १३४५
यज्ञोपवीतविनाशे . १३४५
यज्ञोपवीतंविनाभोजने . १३४६
मधुमांसभक्षणे . १३४६
औषधार्थमांसादिभक्षणे . १३४६
प्रेषतशिष्यप्रेरणगुरोः . १३४७
सकलप्रेरणप्रायश्चित्तापवादः . १३४७
मिथ्याभिशंसनेदोषमाह . १३४८
मिथ्याभिशंसनेप्रायश्चित्तं . १३४८
अभिशस्तप्रायश्चित्तमाह . १३४८
भ्रातृपत्नीगमने . १३४९

रजस्वलागमने . १३५०
रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे . १३५०
रजस्वलाद्यचांडालादिस्पर्शे . १३५१
भोजनेतस्याःइवादिस्पर्शे . १३५१
उच्छिष्टस्यारेन्योन्यस्पर्शे . १३५१
उच्छिष्टस्यरजस्वलास्पर्शे . १३५१
सुतादिविक्रियप्रायश्चित्तं . १३५१
अयाज्ययाजने . १३५२
वेदाविक्लायनादौ . १३५३
अध्ययनेसपर्यंतरागमने . १३५३
पित्रादेस्थाने . १३५१
कन्यावृषणे . १३५३
स्वाध्यायत्यागे . १३५४
अग्निहोत्रत्यागे . १३५५
सूतसूगयादौ . १३५५
श्वगणजीवनादौ . १३५५
समुद्रयानशूद्रसेवनादौ . १३५६
शूद्रसख्यात्रिमत्रभेदेनच . १३५६
प्रथमेक्षत्रियादिपरिणयने . १३५६
पशुवेधयागजने . १३५६
अनाश्रमवासप्रायश्चित्तं . १३५७
भार्यात्रिक्रयादौ . १३५७
असत्प्रतिग्रहेप्रायश्चित्तं . १३५७

अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं

जातिदुष्टपलांडुादिभक्षणे . १३५८
गव्यादिभक्षणे . १३५९
संधिन्यादिक्षीरपाने . १३५९
स्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे . १३५९
गोमांसादिभक्षणे . १३६०
केशादिभक्षणे . १३६१
सूक्ष्मकृमिकीटादिभक्षणे . १३६२
विडालाद्युच्छिष्टभक्षणे . १३६२
सहभोजनप्रायश्चित्तं . १३६२
शूद्रोच्छिष्टभोजने . १३६३
अंत्यजोच्छिष्टभोजने . १३६३
अंत्यावसाय्युच्छिष्टभोजने . १३६३
दायाद्युच्छिष्टतैलभक्षणे . १३६३
पीतशेषजलपाने . १३६३
अशुचिद्रव्यसंसृष्टभक्षणे . १३६३
रजस्वलादिदृष्टभोजने . १३६४
शूद्रस्पृष्टभोजने . १३६४
उच्छिष्टपंक्तिभोजने . १३६४
कामकृतनिर्मुक्तान्नभोजने . १३६४
शवदूषितकूपोदकपाने . १३६४
चांडालकूपभांडादिजलपाने . १३६५
रजकादिभांडस्थजलपाने . १३६५
मांसदुष्टमक्षणे . १३६६
कालदुष्टभक्षणे . १३६६
नद्यादकपाने . १३६६
श्मशानादिपात्रभोजने . १३६६
ग्रहणादौभोजने . १३६६
गुणदुष्टशुक्लादिमक्षणे . १३६७
गुणदुष्टकांजिकादिभक्षणे . १३६७
अनाहिताग्न्यन्नभोजने . १३६७
भिक्षुशूद्रभाजनादौभोजने . १३६८
निषिद्धपक्वभोजने . १३६८
हस्तदानादिक्रियादुष्टभोजने . १३६८
विपर्यायदत्तान्नभोजने . १३६७
शूद्रहस्तभोजने . १३६८
फूत्काराविदुष्टान्नभोजने . १३६८
श्राद्धान्नभोजने . १३६९
क्षत्रियादिश्राद्धान्नभोजने . १३६२
सपादिदष्टश्राद्धान्नभोजने . १३६२
संस्कारांगश्राद्धान्नभोजने . १३६९
सीमंतोन्नयनादौविशेषः . १३७०
अभोज्यान्नाः . १३७०

तत्र प्रायश्चित्तमाह ... १३७०
बलाद्भोजनादौ विशेषः ... १३७१
आज्ञाया अभोजने ... १३७१
अपुत्रान्नभोजने ... १३७२
परपाकरतान्नभोजने ... १३७२
वत्सान्नभोजने ... १३७२
श्राद्धकर्तुरन्नभोजने ... १३७२
निराचारान्नभोजने ... १३७२

प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम् १३७३

जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तं ... १३७३
संकरापात्रीकरणे ... १३७३
मलिनीकरणे ... १३७३
संकरीकरणादीनामतीसरेविशेषः ... १३७३
अन्यथादिप्रकीर्णकप्रायश्चित्तम् १३७३
गुरुभ्रंसने ... १३७४
ब्राह्मणाज्ञाणंजित्वा ... १३७४
भिन्नभिन्नसपादद्वीपगमने ... १३७४
काष्ठादिनात्मप्रभेदने ... १३७४
पादप्रहारविशेषः ... १३७४
अकस्मिन्नाभूतस्थागादौ ... १३७५
नित्यश्राद्धादिकर्मलोपे ... १३७५
एकमद्यपशुहत्याकरणे ... १३७५
अतीसभार्यागमनात्पञ्चकृतः ... १३७६
द्वितीयभार्याग्रहणेऽग्निभागे ... १३७६
स्वभार्याग्निसंस्तेय ... १३७६
अस्नातभोजने ... १३६५
भोजनवैकल्येऽदानादौ ... १३७५
नदीसंक्रमणादौ ... १३७५
इंद्रध्वजदर्शनादौ ... १३७५
पतितानिरीक्षणे ... १३७६
विनाशक्षोपतीतसूत्रनाशादौ ... १३७६
चोरोच्छिष्टसंसर्गादौ ... १३७६
अपाङ्क्तपङ्क्तिभोजने ... १३७६
नौकीवाक्यकारणे, ... १३७७
एकाक्षपादुकादिधारणे ... १३७७
श्राद्धान्नादिभक्षणे ... १३७७
अन्धिप्रायश्चित्तादिवर्जने ... १३७७
निषिद्धदेशगमनादौ ... १३७७
स्वविद्वेषादर्शनेपादप्रक्षालनेच १३७७
देवरात्र्याद्यभिधादने ... १३७७
पुष्पादिहस्तामर्षादाने ... १३७७
देशकालाद्यनुसारेणप्राय श्चित्तमकुर्वतः किंकार्यं } १३७८
ततः कृतेप्रायश्चित्ते ... १३७८
पतितपरित्यागाभिधेतिदेशमाह. १३८१
पतितत्यागविधिः ... १३८१
चारेतव्रतादिविधिविशेषः ... १३८१
ततोपदेशग्रहणे ... १३८१
इतिप्रकाशप्रायश्चित्त ... १३८४
रहस्यवत्प्रकाशप्रायश्चित्तमाह. १३८४

रहस्यप्रायश्चित्तम्
रहस्यवत्प्रकाशधारणधर्ममाह ... १३८४
रहस्यप्रायश्चित्तं ... १३८४
क्रमप्राप्तसुरापानप्रायश्चित्तं ... १३८७
तथासुवर्णस्तेयादौ ... १३८८

कृच्छ्रादिविधिः
यमनियमौ ... १३९१
सांतपनादिप्रकाशाह ... १३९५
पादकृच्छ्रप्रकाशम् ... १३९८
प्राजापत्यकृच्छ्रं ... १३९९
अतिकृच्छ्रं ... १४०१
कृच्छ्रातिकृच्छ्रादीनाह ... १४०१
चांद्रायणमाह ... १४०१
चांद्रायणांतरं ... १४०३
यवकृच्छ्रेसंक्षपनादिविचारः ... १४०७
अनादिष्टप्रायश्चित्तपापे. ... १४०८
चांद्रायणादीनांफलं ... १४०९
अतसकल्पनादिविधिः ... १४०९
चांद्रायणादीनांवृत्तिरूपा. ... १४०९
अन्यालोप्रायश्चित्तवृत्ती ... १४११
अतसकल्पनाप्रकाशश्लोकादि. १४११
धर्मकामकल्पकृच्छ्रादिफलम् १४१२

फलश्रुतिः..... १४१३

श्रीः ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतेर्मिताक्षरायाश्च शुद्धाशुद्धपत्रिका.

Page.	Line.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
3	5	अवम्र	अवाम्र
5	10	स्यात्वा	घात्वा
6	3	शिक्षयोत्	शिक्षयेत्
7	8	बोधाय	बौधाय
8	10	स्याक्षा	त्याक्षा
12	7	सम्बध्यते	सम्बध्यते
13	3	याक्ष	ब्राक्ष
14	15	शौचतिषे	शौचनिषे
,,	19	स्पृष्टेदशे	स्पृष्टे देशे
16	8	स्वाच	स्त्री च
,,	11	मांजने	मांजने
,,	13	इत्यमयो	इत्येवमा
30	4	अस्ता	अस्ता
,,	11	मक्षीया	मक्षीया
,,	13	,,	,,
,,	14	अेव	अेव
22	9	वेदस्मसे	वेदमस्से
23	9	प्रहणा	ग्रहणा
24	2	मयाक्ष	यथाक्ष
,,	8	कालस्य	कालस्य
25	2	इत्युक्त	इत्युक्त
,,	11	स्वाध्या	स्वाध्या
,,	17	चार्यकि	चार्यत्वादि
,,	6	आन्यान्त	आभ्यन्त
,,	7	पिण्डाप्क	पिण्डाद्भ
32	7	मित्तरे	मित्तरे
,,	12	व्यवयाच	व्यवधानाच
,,	16	स्वाक्षी	स्वाक्षी
33	3	गृक्षो	गृक्षो
,,	5	आरोगि	आरोगि
35	2	सापिण्ड्य	सापिण्ड्य
,,	13	पञ्चमी	पञ्चमी
36	10	तेच्छिाल	तान्छेलि
,,	17	प्रविशान्तः	प्रविशन्तः
38	3	श्रोत्रियो	श्रोत्रियेा
,,	4	चानुकल्पोवा-कल्यइत्यात	चानुकल्पोवक्ष्य इत्यत
,,	16	वर्णान	वर्णानु
,,	39	6	इत्युपक्र
40	5	आदायार्थ	आदायार्थ
42	10	लिंग्यपर	लिंग्यः पर
44	2	अपहरन	अपहरन्
45	3	इण्डय:	दण्डयः
,,	4	वैदार्थसे	वैदार्थसे
46	13	इयाद्व	इयाद्व
,,	,,	श्रुतोवेव	श्रुतावेव
48	10	रमणा	स्मरणा
49	2	या ॥	च या ॥
51	7	पौत्रकेः	पौत्रकेः
52	10	तलश्च	तलश्च
54	7	सीमद्दा	सीमद्दे
,,	15	स्यन्त	स्यन्त
,,	16	नियम	नियम
,,	17	प्राप्तो	प्राप्तौ
55	12	श्रादिभ्यो	श्रादिभ्यो
,,	15	नन्तर	नन्तर
,,	21	निच्छाश्रा	निच्छेश्रा
,,	27	अप्तात	अप्तात
56	3	नुवेदि	नुवेदि
,,	22	अनृतो	अनृता
,,	6	ली	ली
62	8	भार्तार	भर्तारं
64	2	ब्राह्मणश्च चतस्रो	ब्राह्मणश्च चतस्रो
,,	8	वध्यते	वध्यते

Page.	Line.	अशुद्धम्	शुद्धम्
69	7	प्रकटी	प्रकटो
70	13	साक्षिभोक्तारो	साक्षिभोक्तारौ
73	6	विवेन	विवेन
74	9	पक्ष	पक्ष
76	10	नोत्पत्तीय	नोत्पत्तीय
78	13	सम्पन्धि	सम्पन्धि
83	10	पूजनी	पूजनी
88	9	पालनीय	पालनीय
,,	12	निदाने	निदाने
90	7	स्वादिक	स्वादिक
95	10	दुःखभागी	दुःखभागी
96	2	पोटा	पोटो
97	9	अभीष्ट	अभीष्ट
,,	13	पक्षेत्	पक्षेत्
,,	,,	पेक्षेत्रम्	पेक्षेत्रम्
98	5	वरुते	वरुते
,,	16	भवी	भवी
100	5	इत्यन्यार	इत्यन्यार
102	5	आवाम	आवाम्
103	12	गढ़ेषु	गर्हेषु
,,	11	पतीय	पतीय
,,	18	लङ्घने	लङ्घने
,,	22	इनाय	इनाय
105	10	लिहेत्	लिहेत्
106	5	मनक	मनुके
,,	6	दुःखे	दुःखे
109	7	विसाहा	विसाहा
,,	14	भवसी	भवसी
113	15	वाहि	वाही
,,	16	पथ	पथ
,,	17	कार	कारश्च
112	2	धावेदा	धावेदा
,,	7	दिम्मति	दिम्मति
,,	9	मनाम	मनाम
,,	17	अलणो	आलणो
,,	20	कमाधाक्	कमाधाक्
113	15	न न	शनि न
,,	5	सरात्रा	सरात्रा
115	8	अधाद	अधाद
116	3	भवधर	भवधर

Page.	Line.	अशुद्धम्	शुद्धम्
116	24	शेत	शेत
,,	12	शेतो	शेत एव ॥
117	2	पद	पद
,,	7	वनाक	वनाक
,,	8	पूर्वाभ्यानि	पूर्वाभ्यानं
,,	14	नहीं	नहीं
118	8	शूल	शूल
119	11	कोन्	लिंग
122	9	नहीं	नहीं
,,	15	नमः	नमः
124	9	दक्ष	दक्ष
125	8	वनाम्	वनाम्
126	14	दक्ष	दक्षो
,,	22	लिंग	लिंग
127	6	प्रतीत	प्रतीत
,,	8	अकर्त्या	अकर्त्या
129	8	तैलस	तैलस
131	,,	स्व [illegible]	स्व [illegible]
,,	15	अकुश	अंकुश
1 ,,	2	सुन्दर	सुन्दर
,,	8	पुनर्भव	पुनर्भव
145	13	अन	अनन्द
149	7	सभाति	सभाति
,,	12	शब्दार्थसंम्ब	शब्दार्थसंम्ब
150	7	शोहो	शोहो
,,	9	नैवेद्य	नैवेद्यं
151	9	सभाद्देव	देव
152	3	आज्ञाको	आज्ञाको
,,	4	आज्ञाक	आज्ञाक
,,	18	,,	,,
,,	17	विश्वा	विश्वा
155	20	नाम्ना दु	नाम्नी दु
157	3	यथान्य	यथान्य
1 ,,	1	दक्षाय	दक्षाय
159	13	आत्म	आत्म
160	13	पुरीशय	पुरीशय
162	2	रहिता	रहिता:
,,	21	अतिवाई	अतिवाद
164	,,	मलाय	मलाय
,,	8	कोदिद	कोदिद

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
498	11	नविधु	नविधु
501	4	विद्युत	विद्युत
502	3	नोद्दीयते	नोद्दीयते
506	2	ह्यसति	हीतो वि
"	3	धातोरि	धातोरि
"	4	यवै च	यैव च
"	6	वाहि:	वहि:
"	8	विन्यस्य	विन्यस्य
508	6	भानुत्व	भानुत्व
508	8	भनुत्व	भनुत्व
511	2	नाविशन्ता	नाविशन्ता
520	3	यद्यत्सा	यद्यत्सा
524	7	द्वात्सुतमे	द्यत्सुतमे
525	3	क्रियति	क्रिया
528	8	यवेत	यवेत
544	5	यति इति	यतिरति
554	10	स्वत्यवती	स्वत्यवती
558	9	अतति	अतुर्भि
562	10	विद्यादि	विद्यादि
573	8	र	कुर
"	12	कु	कु
586	8	दृश्या	दृश्या
587	2	एव	एव
593	3	भग	भग
600	6	मह्य	मह्या
602	6	सम्भवस	सम्भवस
607	2	एव म	एव म
"	5	भगा	भाग
"	9	स्वाय	स्वाय
608	2	भोदा	भोग
"	5	शतक	शतिक
"	7	अभ्यागा	अभ्यगा
"	8	भवेस	भवेय
613	8	हीयेता	हीयेता
"	8	हीयता	हीयता
619	3	त्या	त्या
621	7	कर्ष	कर्षे
629	6	पवैय	पवैय
"	9	यति	यति
638	4	यति	यति

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
643	6	भगो	भगो
648	2	स्वत्व	स्वत्व:
650	5	वर्णा	वर्णा
660	4	स्वोस्त	स्वोस्त
709	4	भ	भ
727	2	मानसा	मानसा
729		लभते	लभते
778	4	भागत्य	भागत्य
"		वि त	विद् भागत्य
790	5	यती	यती
790	5	तृ	यत्र
"	4	यती	यती
"	5	यती	यती
851	3	विभिन्नि	विभिन्नो
870	3	मानसा	मानसा
877	7	मन	मनस
888	5	मन	मनु
890	6	मनु	मनु
891	10	दायमान	दायमान
891	5	मानसा	मानसा
900	4	वर्तिनि	वर्तिनि
905	10	व्यतित	व्यतीत
907	3	ग्राम	ग्राम
908	3	एवी	एवा
909	5	यो	यो
913	8	व स्या	वंश्या
920	8	कुल	कुल
923	4	एवाभवि	एवाभवि
928	4	विद्युद्भ	विद्युद्भ
945	2	या म	या म
"	7	यक्ष	यक्षा
959	8	भवे	भवे
961	7	देवत	देवता
964	2	देवत	देवत
968	6	तया	तुया
972	2	यया	एया
990	5	कुल	कुल
981	4	कुलता	कुलेता
984	5	यादु	यादु
"	7	कुक	कुर्व
1003	8	मान्य	कुल

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
1179	12	लक्ष्य	लक्ष्य
,,	19	लक्ष्य	लक्ष्य
1182	2	भाव	भाव
,,	8	शुद्धम्	शुद्धम्
,,	9	भावम्	भावम्
1183	21	गया	गया
1184	2	देखे	देखे
,,	10	शिलाय	शिलाय
1186	5	यस	यस
,,	1	मधु	मधु
1186	11	जोयेका	जोयेका
1187	7	पद	पद
1189	5	विपिता	पिता
,,	10	अर्थ	ऊर्ध
,,	12	मुल्याय	मुल्याय
1190	1	यो	यो
1191	18	गदी	गादी
,,	23	छिद्रे	छिद्रे
,,	16	भूषया	भूषा
,,	24	कथमा	कथा
1192	3	प्रोवाचिनह	अथो ह
,,	6	पाता	पाता
,,	21	चाहा	चाहा
,,	24	प्रभा	प्राभा
,,	32	भी	भी
1194	9	हाल	हाल
1196	3	भागा	भागा
,,		शब्दाभ्या	शब्दाभ्या
1196	31	न यो	न यो
,,	21	मासोऽङ	मासोऽङ
1198	5	भाहत	आहत
,,	7	कदली	कदली
,,	14	मु	यो
1199	19	गोये	गोये
1200	1	द्विरूप	द्वि रूप
1201	10	गयी	गयी
,,		स्थाने	स्थाने
1202	,,	हो गो	हो गो
,,	12	ङ भवति	ङ्भवति
1203	4	गह	गह

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
1203	17	सदस्ये	सदस्ये
1210	12	स्थान	स्थान
,,	18	ई	ई
1211	19	हाथा	हाथा
,,	22	हाथा स	हाथा स
1215	3	कथा	कथा
,,	14	अंगे	अंगे
1216	11	पैंचे	पैंचे
,,	18	पथा	पथा
1220	13	गह	गौ
1221	2	व	ब
,,	3	अ	अ
1226	8	देहति	देहाति
1227	7	कथो	कथेव
1228	11	भाषा	भाषा
1231	19	याय	याय
1232	3	याय	याय
,,	9	दीप	दीप
,,	7	दीपि	दीपि
1235	23	ऊपेन	ऊपेन
1236	20	नाभीने	नाभीने
1238	7	दृश्य	दृश्य
,,	13	ग्रंथे	ग्रंथे
1239	8	इया	दया
1240	12	द्वया	द्वया
,,	15	द्वये	द्वये
,,	16	मुखे	मुखे
,,	21	ना	ना
1241	6	नाराक्षस	नाराक्षस
,,		नाम	नाम
1243	15	नाकाल	नाकाले
1244	2	कीरा	कीरा
1245	4	प्याहद	प्याहि
,,	15	हेतु	हेतु
1246	11	लोक	लोक
1247	9	भम	भम
,,	17	प्रभु	प्रभु
,,	25	दिखा	दिखा
1248	2	अति	अति
,,	4	दिना	दिना

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
1292	8	त्नैन	त्रेन
,,	20	त्यरि	त्यतिरि
,,	21	हन्या	हन्या
1293	2	प्राश्चि	प्राचि
,,	3	मन्ते	स्ते
1296	2	द्रुभ्यर्धमा	दृष्वर्मा
,,	11	वाल्ल्	जोल्ल्
,,	13	मऽय	मेऽय
,,	16	ब्योऽभि	त्र्याभि
,,	17	वाय	माय
,,	18	मण्डित	मुण्डित
,,	19	धुता	धृता
,,	22	तम् दालिन	तम् दालिङ्न
1299	1	हयेत्	हयेत्
1300	9	पालक	पार्त्तिक
,,	20	शभ्ये	शुभ्दे
1301	11	भ्यमे	भ्यामे
,,	20	यौ	या
1302	19	ङार्षि	ङार्षि
,,	20	मासे	भ्यासे
,,	21	दरे	दारे
1303	18	न्याहा व्याह	व्यवहा व्यव
1304	2	गृहा	गृहा
,,	4	वाकनि	वाकनि
,,	6	चरत्	चरत्
,,	17	चरपि	चरति
1306	18	योन	योनि
1308	7	डुहि	दुहि
,,	9	पढा	पढ़ा
,,	13	ये	येन
,,	20	सहु	सम्
1309	3	पत्र	त्यक्त
1310	14	कानुपपा	कानुपा
1312	12	गव्यहा	गव्याडा
,,	14	वासा	मासा
,,	18	भोयि	भोजयि
,,	20	प्रादा	प्रदा
1314	8	वेडा	वेड़ा
,,	20	कुर्या	कुर्या
315	5	कि	के

Page	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्
1315	18	वर्तने	वर्तन
1316	7	शेत्र	क्षेत्र
1317	7	लाभ्यां	लक्षाभ्यां
1318	11	दाहेन मतं	दाहेन मृत
,,	16	स्थया	स्थया
1319	21	विक्रय	वक्रय
1320	2	कुर्यु	कुर्यु
,,	6	तन्तु	न्तन्तु
,,	16	याग	प्राग
1321	20	प्रापा	प्रापा
1324	21	याग	योग
1325	20	नन	नन्
,,	3	ब्रह	ब्रह्म
1327	7	यक्त	यक्ते
1328	9	वैश्य	वैश्य
,,	17	प्रति	प्रति
1330	7	नित्य	नित्य
,,	19	भव	पव
1332	10	यया	पयाई
1333	15	मह	ग्यहं
,,	23	चता रेऽरूप	एता रेऽरूप
1335	17	रोनभा	रोनभा
1336	1	वाप	वाक्य
,,	3	वने	वृने
,,	21	विकल्पेश कि	विकल्पेन कि
		येन लपुपि	येन लपुपि
1337	13	हिण्या	हिरण्या
,,	20	मेन	मन
1338	6	हिंसा तद्यु	हिंसा तद्यु
,,	9	लातीया	लातीयो
,,	23	जहसा	जहसा
,,	24	रैवर	ग्वरे
1339	10	स्वयं	स्वयं
,,	15	यम	याम
,,	17	ग्रहण	ग्रहन
1340	8	नका	नमा
,,	26	दहा	दहा
1341	2	दहे	दहे
,,	5	ऊर्णत्	ऊर्णत्
,,	28	ताका	—

Page.	Line.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
1342	2	गर्दभ	गर्दभ
,,	14	वणम्	वणम
,,	18	यमव	यामव
,,	20	कुरविच	किरोन
1346	2	खरेण	खरेण
,,	7	देय	देव
,,	13	तोवति	तो भवति
,,	24	वो	वा
1344	3	चोभव	चैपव
,,	4	अभवा	अथवा
,,	7	वार्षा निहरिण	वर्षा निहरिण
,,	15	वलिनवमो	वलियमो
1346	5	दानि	नादि
,,	24	भिमा	भिलमा
1348	11	अदश्च	अश्व
,,	25	अभि	अभि
1349	12	ज ए	जप ए
1350	20	लानयो	लान्योऽ
1351	12	स्तुत्य ज्ञान	स्मृत्य ज्ञाना
1352	12	कुनैस्य	कृच्छ्रैर्भ्य
,,	15	यतानुपनेदभ्या	य एतानुपनये-दभ्या
,,	16	ग्दार्शि	ग्दार्शि
,,	20	कवडनी	कमशी
1353	15	गमन	गमने
,,	22	पक्षी	तक्षी
1354	8	भयभयम	भयम
,,	23	माजा	प्राजा
1355	8	मिहो	न्निहो
,,	16	अताद्य	अथाद्य
,,	19	कैम	क्य
,,	22	व्यायो	व्यायो
,,	24	व्यस्य	व्यवस्य

Page.	Line.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
1355	25	मुप	मुप
1355	26	हाया	हार्या
1356	4	पङ्क्य	पाङ्क्य
,,	5	कविक्रये	विक्रये
,,	14	तैरया	वैरया
,,	17	तिति	दिति
,,	21	लष्ट	दष्ट
1357	10	कन्या	कन्धा
,,	12	चन्द्रा	चान्द्रा
,,	15	अिता जा	अितानि जा
1358	13	पति	प्रति
,,	10	पन्नु	मन्नु
,,	16	भ्यत्या	भ्यत्या
,,	23	दिक्ष	दिभ्य
,,	24	अयम्	अयम्
1359	5	मर्क	मर्क
,,	7	स्यवहं वस्या	स्यवहं...मस्या
,,	13	खदरश्य	खदवास्य
,,	14	सेवह	सेदह
,,	15	क्रिया	क्रिया
,,	16	चतो	चेतो
,,	19	विंश	त्रिंश
,,	23	जत	अत
,,	24	प्रतिनि	प्रतिविज्ञानि
,,	25	यादि	न्यादि
1360	4	शका	शुल्का
,,	6	मत्यक	मन्यक
,,	7	वृन	पुन
,,	14	ण्युना	ण्युनो
,,	24	पदयो	पदयो
,,	26	पीणां	पीनो
,,	27	शमा	क्मा
1409	4	त्र त	तत